

अंतरंगपरिचय.

प्रस्तुत विभागांत 'न', 'प', व 'क' हों अक्षरें पुरीं क्षात्रीं असून 'य' चीं २९ पृष्ठे झालीं आहेत त्यांचें वर्गीकरण.—

नेपाळ—न्हावी

हिंदुस्थान, इतिहास, पौराणिक.—नेमिपारव्य. प्राचीन हिंदुस्थान.—नोळंबवाडीप्रांत. मराठे.—नेमाजी शिंदे. त्रिटिश.—नेपियर, नोबिली, आर्ती.—नेयमी, न्हावी

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल, मद्रास.—नेक, नेवासे, नेसर्गी, मध्यप्रांत.—नेमाड. सयुक्तप्रांत.—नेनीताल मद्रास.—नेलोर, नीरंगपूर. व्हिस्सूर.—नेलमंगल हंप्पूर.—नेमाळ, नेमावर. नेपाळ.—नेपाळ राजपुताना.—नेनवा, नोहर. बंगाल.—नेहाती, नीखोल. आसाम.—नेगखलाव, नोंगस्टोइन, नोंग ह्यंग, नोयोसोको, नीगाव मध्य हिंदुस्थान.—नीगाव. पंजाब.—नीसाहर. वायव्य सरहद्द प्रांत.—नीशेरा ब्रह्मदेश.—नीरलेखिन.

यूरोप, ऐतिहासिक.—नेपोलियन पोह्ला, टुसरा व तिभरा, नेल्सन. प्रादेशिक.—न्यू कॅसल, न्यू मार्केट, न्यूरेवगे आफ्रिका, प्रादेशिक.—नैरोबी, न्यासा, न्युमिडिया, न्यूविसा.

अमेरिका प्रादेशिक.—नेव्रास्का, नेवाडा, नेव्हिडा, न्यूयॉर्क, न्यू झालँड, न्यू यॉर्क, न्यू जर्सी, न्यू फाउंडलँड, न्यू मेक्सिको, न्यूयॉर्क, न्यू हॅम्पशायर, न्यू हेवन.

आस्ट्रेलेशिया, प्रादेशिक.—न्यूगिनी, न्यूझीलँड. शास्त्र, वनस्पति.—नोलकोल. रसायन.—न्यून, नोबेल. पदार्थ विज्ञान.—नोबिली, न्यूटन. गणित.—नेपियर. व्यापारशास्त्र.—नीकानयन लॉकॅंबा न्यायशास्त्र.—न्याय (दशन). कायदे शास्त्र.—न्यायपद्धति धर्म व पंचप्रदाय.—नेस्टोरियन पंथ, गोहा, न्यूमन

प-पुटो

हिंदुस्थान, ऐतिहासिक. वैदिक.—पंचजन, पाणि, पद्यशास्त्र, पण्डित, पांडिया. पौराणिक.—पनाल, पंडु, पंजाबरोवर परशुराम, पराशर, परीक्षित, पांचाल, पांडव, पांड्य, पुष्टस्य, पुलिंद, पुष्कलावती, पूर्वना, पुष्य, प्रद्युम्न, प्रमीला, प्रह्लाद, प्रलेन, प्रसेनजित, प्राचेनस प्राचीन हिंदुस्थान.—पचमहाकाण्ड, पाघिनी, परमार घराणें, परिहारवंश, पल्ल घराणें, पोडुवैश, पाण्ड्य, पाठी घराणें, पाल्लराजे, पुष्पराज, पोंग राज्य, पुंड्रवैश, पेंडुवर्धन, प्रविहार मराठे.—पटवर्धन गंगापरदाजी, पटव-

र्धन घराणें, पटेल पाटोल, पंडित राव, परशुरामभाऊ पटवर्धन, पवार घराणें, पानपतळ युद्ध, पारसनीस, पिंगळे, पुरंदर घराणें, पेठे, पेशारी, पेशवे, प्रतापसिंह छत्रपति, प्रतापसिंह महाराणा, प्रतिनिधि. त्रिटिश.—पटवर्धन पांडुरंग नरसिंह, पाल, पूर्णन्या, पेरान. आर्ती.—पंका, पंचधा, पत्रवेकरी, पटेलिया, पटाण, परजा, परधान, पराया, पल्लंग, पाईक, पाचकळशी, पाचळ, पाथरवट, पारधी, पारशी, पाझी, पिमारी, पुलयन, पोली मल्याळ. प्रभ

मद्रास.-नाईकोटा, पडवा, पतुकोट्ट, पद्मनाभपुरम्, पर-
मप्रथी, परार, पर्लिकेमिदी, परुनाद, परुननेर, परुमड,
पारिनीय, पोटिबेरी, पाटिनालकनाड, पानरोटी, पापनाशम्,
पारिणीपुरम्, पालकोट्ट, पालकोट्ट, पालपाट, पालनी, पालम-
कोट्टे, पालकवी सानुदुनी, पिउपुरम्, पुंगुनूड, पुत्तुर, पुदुको-
ट्ट, पुदुकोत्तूर, पुलिकन, पुलिकेळ, पुनामळी, पूवेपाट,
पेण्डुरम्, पेनुकोटा, पेन्नर, पेरेबलूर, पेरेयाकुलम्, पोटनी,
पोदुनूरे, पोदिळी, पोनेरी, पोन्नानी, पोर्टोनीबुदो, पोल्परम्,
पोलाची, पोळ, प्पापलि, प्रोदुत्तूर. म्पैसूर.-गानुगड, पुन्नाट.
भासा म.-प्राग्गोतिपपुर. काश्मीर -पुनवचेराज्य. वायव्य-
सराहूर.-पेशावर. सिन्धु न.-पोलोनाहवा.

चाङ्गमय, मराठी.-परसुराम, परसामागत, पोवाडे,
प्रशद बडरे संस्कृत.-रंदिन सं वा, परसुराज, पुराण.
पंनजळी, परसुप, परमानंद पाली.-प्रज्ञावाग्मिता, पाणिनी,
पोट्टया हिंदी -पूषोराम रासा

आशिया, आसी.-पॅरिपोनियन लोक प्रादेशिक -
पॅफिला, पतोनियपदी, पार्गाम, पारिस, पसेपोलिस, पलेस्टा-
इन, पेशमाइरा, पसारगडी, पोटन, पिसिडिया, पुंकेट, फेकिय,
पेनीप, पेरिसथेट

यूरोप, ऐतिहासिक -पार्ले, पार्लेमेंट, पिट, पीटर दि
प्रेट, पीरिणीस. पोपसत्ता, प्रादेशिक -पदुआ, पेरिस, पर्य,
पसेमो, पॅन्डुआ, पॅन्डुसदेम, पार्या, पार्मा, पिन्ड, पिरनीन,
पिसा, पेरिस, पो नदी, पोर्टोमहॉन, पोर्टुममाऊप, पोर्तुगाल,
पोलेड, पोसेन, प्राग, प्रेतर्षी, प्रेटन, प्लानीय, वाङ्गमय -

तरनज्ञान.-पेरिपेटेडिक्स, प्रयत्नप्रमाणवाद, पायथॅगोरस, पिन्डो,
प्रोटॅगोरस, प्लेटो. शासनशास्त्र.-पेन्डान, पोस्ट, प्राज्ञापरिचय कर,
पिन्डिकीपिसल व कॅथिनेट. अर्थशास्त्र.-पेन्ना व पत. औद्योगिक.-पेड,
पेन्सिल, पेपरमिड, पोखरिलेळी विहीर. भाषाशास्त्र -
पद्लवी, धर्म व संप्रदाय.-परमेस्वर, पोखराश्र, पाताल,
पारमार्थिक कर्म, पावित्र्य, पाशुपतदर्शन, पितृपूजा, पिशाच व
पिशाचपूजा, पुनर्जन्म, पुराण, पुंसवन, पोपसत्ता, पीरोहिय, प्रथर,
प्रस्थानत्रयी, प्रोटेस्टंट पैथ, प्राणिपूजा, प्रायश्चित, प्रेत व प्रेत-
संस्कार, पूज्यो. अक्षरविज्ञान.-प.

फ -फलेमिश चाङ्गमय
हिंदुस्थान, ऐतिहासिक, मुसुलमान.-फारकी राजे म
राटे.-फडके हरिपंत, फडणवीस, फतेसिंह मोंसले आदि.-फकीर
प्रादेशिक, महाराष्ट्र -फकीर, फलटण, फैजपुर
बन्दाश्मध्यप्रात - फतेखर्दी राजपुताना -फलादी
पेजाब -फगशर, फतेगड, फतेनंग, फरीदकोट, फरक-
नगर, फलिया, फासिल्ला, फिरोझपुर, फिलोर, फुलकियन
मंस्यन, फल निशामन संयकप्रान्त -फलेमिश चाङ्गमय
फतेहाब
गाल -

चाङ्गमय, मराठी -फडके गंगाधरवाखी.
आशिया, प्रादेशिक -फिनी बेटे, फिनिसिया, फिलिपाईन
बेटे, फुकेक, फुचौ, फेजाबाद, फेटि संडमन, फिजिया, फंज डंडो-
चीन, फ्लोरिस, वाङ्गमय -फारशी, फाहियान, फिरोदीसी, फेरिष्ता,
यूरोप, ऐतिहासिक -फार्डिनंड राजे, फिलिप राजे,
फिदरिक दि प्रेट, प्रादेशिक -फालकूर्क, फालमय, फिन्लंड,

लो क.—नेवार लोकांतकी गुरसा लोकांत विवाहधर्मां नाहींत. मुलीला काही मोडून देण्याचा अधिकार असतो व काही अटीनंतर ती पहिल्या नवऱ्याकडे परतहि थंऊं शकते. विधवाविवाहाची चाल इकडे नाहीं. मूळचे रहिवासी मंगोलियन आहेत राप, मगार, गुरंग व ठाकूर इत्यादि जातींचे लोक लष्करांत आहेत. येथे येऊन राहिल्ल्या पाहेरल दिंदू लोकांचा येथील मूळच्या रहिवासीनाशी बेटांध्यवहार होऊन ही प्रजा झालेली आहे. नेपाळखोऱ्यांच्या पथिमेस जरी त्यांचा मूळप्रदेश आहे तरी गुरसा लोकांनी हा देश पादाक्रांत केल्यापासून हे संकरज लोक सर्व देशभर पसरले. नेपाळखोऱ्यांत नेवारी लोक रहातात. ह्या लोकांना शेतकीचें, व्यापाराचें व लाकूड व धातूवरील खोदीव कामांचेहि चांगले ज्ञान आहे येथे तिबेटियन शास्त्रांतल काही लोक असून, त्यांना 'मोतिया' (मूत) लोक म्हणतात. त्याचप्रमाणे किरान्ती, मुर्मा, लिम्बू, लेप्चा, थारू, थोक्सा वगैरे जातींचे लोक आहेत. गुरसा लोक शरीरवाण्यांन टेंगणे पण आटदाद, थिप्पाड व काळे आहेत. नेवार लोक जरा उंच व सदापातळ असतात

भा पा.—पश्चिम नेपाळांत कार्मा व थ्रामू ह्या दोन भागा प्रचारांत आहेत. मध्यनेपाळांत पथि, पहाडी आणि धूद; व कोसी भागांत हायू अथवा वामू ह्या भागा बोलतात सान्या नेपाळींचा एक सर्वसाधारण पर्यंतिया नावाची भाषा आहे. पाल्या येथील लोक पास्या नावाची एक वेगळीच भाषा बोलतात.

धर्म.—येथील बहुतेक लोक हिंदू धर्माचे व काही बौद्ध आहेत. वीनहून आलेल्या मनुजुसरीने नेवारी लोकांत बौद्ध धर्माचा प्रसार केला असे म्हणतात. पण सध्या प्रचारांत असलेला बौद्ध धर्म खरा नसून त्यांत हिंदू धर्माच्या तत्वांची भेसळ आहे मोतिया, लिम्बू, लेप्चा शास्त्रांतल काहीं लोक बौद्धधर्माय आहेत. पण ह्या सर्वांच्या चालीरितींत पुष्कळ साम्यता आहे. येथील लोक कारच धर्ममोळे आहेत. ब्यवहारातील प्रत्येक गोष्टीला ते काहीं तरी मोठे धार्मिक स्वरूप देतात. ह्यामुळे भांदू लोकांचे व फलज्योतिषांचे चांगले कावते बौद्ध व हिंदू दोघेहि प्रेत जाळतात. येथील हिंदू मांसाहारी आहेत. ते रक्षी नावाची दारूहि पितात. मच्छेन्द्रमंत्रा, इन्द्रमंत्रा, दसरा, दिशळी, होळी, हे जरी हिंदूंचे सण आहेत तरी बौद्ध लोकांहि ते पाळतात.

शेतकी — नेपाळच्या खोऱ्यांत दोन नन्हेची जमीन आहे. काही प्रदेश बालुकामय आहे व काही ठिकाणी पिकाक जमीन आहे. नेवार लोक बहुतेक शेतकीचा धंदा करतात. पेरणी व कापणी वगैरे सर्व हातांचेच करतात जमीन उंचीपैकी नसल्यामुळे खत घालण्याची गरूड पडते. येथील खत म्हणजे एक तन्हेची जमिनीत सांपटणारी मातीच असते. हिवाळ्यांत ती खणून आणून शेताच्या भागून तिचे खंज घालून ठेवतात, व पेरणीच्या अगोदर ती बाळगी म्हणजे

सर्व शेतभर पसरतात शेत फार मोठी नसतात. ह्या भागांत भाताची पेरणी होते व सामाविकन हिमालयाच्या पायथ्याच्या उतारांत हा प्रदेश असल्यामुळे पाटाच्या द्वारे शेतांना पाणी पुरवण्याची चांगली सोय झाली आहे

काही ठिकाणी नद्यांच्या तीरांनी पाणमळ भागी नुसते माताचेंच उत्पन्न होते. कांठे कोठे हिवाळ्यांत गडू व पावसाळ्यांत उडीद पेरतात. भाताचें उत्पन्न मुख्य असून गडूचें उत्पन्नहि बरेंच आहे पण गडू हें लोकांचे राण्याचें मुख्य धान्य नसल्यामुळे या पिकाकडे फारसे लक्ष देत नाहींत. गडूपासून बहुतेकरून आंब व दारू काढतात खोऱ्यामध्ये जव व ओट नांवाचें धान्याहि थोत्ता प्रमाणावर काढतात. ओट धान्याचा उपयोग पोष्णाला दाना देण्याकडे करतात. मकाई खोऱ्यातील उंचवळ्याच्या भागांत पेरतात. त्याप्रमाणे आरुचा नांवाचें धान्याहि मकाईप्रमाणेच माध्यावर पेरतात. बटाळ्यांचे पीक बरेंच असून व ज्वारीहि बरोच पिकते. इकडे दुष्काळ बहुधा पडत नाहीं खोऱ्यांत सर्व तन्हेचा भाषीपासा होतो. उत्तमपिकी चवदार सर्षप व इंडालिबे होतात. सराईतील पीक बहुतेक अंगी जमिनीवर अवलंबून आहे. तांदूळ, गडू व ऊस हें येथील मुख्य पिके होत नेपाळसरकारला तराईपासून फार मोठे उत्पन्न आहे. शेतसारा रयतवारी तत्वावर आहे. सरकारास किंवा मालगुजरास फळ जो सारा देते तो किती दावयाचा हें जमिनीवर व जगवण्याच्या पिकावर अवलंबून असते. सारा पेशाच्या किंवा धान्याच्या रुपाने सरकार घेतें.

जंगली प्रदेश.—जंगलाचे तीन विभाग केले आहेत (१) तराई, (२) डोंगरखोरे व (३) पर्वतमाथा तराईमध्ये मोठमोठे गवत व दलदलीची जमीन असते यांत शिक्ती वृक्षांचे मोठे जंगल असून शैराची झाडेहि सुमेलक आहेत डोंगरखोरे जंगलांत साल, असोना वगैरे वृक्षांचे जंगल आहे. येथून इमारती छाडू फार चांगले निघू शकते. येथे देखील बावर जातीचे गवत फार आहे. तिथल्या भागांत देवदार लाकूड मुबलक असून शिक्पेनिर्लास लागणारे लाकूडहि पुष्कळ आहे काही भागांत व्याप्याची झाडे आहेत. सरहद्दीतील सर्व जंगल लुडू नेपाळसरकारच्या ताब्यांत आहे. जंगलाची जशी ध्यावी तशी काळजी घेतली जात नाहीं सरहद्दीपर्यंत रेल्वे गेली आहे तरीपण इमारती लाकूडचा व्यापार वाढला आहे. मेण, मध वगैरे इतर उत्पन्न मात्र मोठया प्रमाणावर आहे.

धंदे.—तराईच्या जंगलांत घाट लोक रहातात. ग्रहण देशातील काचीन लोकांप्रमाणेच याची राहणी आहे. हे लोक शिकारी असून शेतकीहि करतात व गुंर पासून दुधदुग्ध्याचाहि व्यापार करतात. खनिज पदार्थाकडे सरकाराचे अजून लक्ष पुढिल्ले नाहीं इकडे तांबें, लोखंड, व गंधक विपुल सांपडते. नापरण्याचें जाईभरकें सुती कापड बहुतेक बायकाच

परी विणतात. भुमिचा हे लोक लोकरांची काबळी तयार करतात. येथे एक तऱ्हेचा वाळ कागद तयार होतो. नेचा लोक सोनाचा व सुतारी कामामध्ये कुशल असून व्यापारांही आहेत.

व्यापार व दळण वळण.—नेपाळात व्यापार दोन तऱ्हेचा आहे. एक हिमालयातील भागांतून तिबेटशी व दुसरा दक्षिणेकडे ईशान्य सराह्द्रीवरील प्रांताशी. पैकी तिबेटच्या व्यापारापासून सरकारीस तीन लाख रुपयांचे उत्पन्न येते. नेपाळांतून तिबेटात तांब्याचा घडविलेला भांडी, बारी, व सोळांज वगैरे माळ आतो, व तिबेटातून फरामिना (शासक-मोठ्याकरिता लोकर), जाडेभरडे लोवरी कापड, मोद, टोक्यासार, पारा, सुवणेज व मुकी फळे इत्यादि माळ येतो. नेपाळच्या त्रिटिया हिंदुस्थानावरीलवर्षाच्या आयातनिर्गतांचे ११११-१२ सालचे आकडे पुढील प्रमाणे आहेत. हिंदुस्थानात आयात १०६१२०० पाँड व निरगत १४०५००० पाँड होतो. सराह्द्रीवरील व्यापाराची मुख्य ठिकाणे बोरगंज, नेपाळगंज, बटवाळ, हनुमाननगर, आणि धुलबारी हीं हांत. सराह्द्रीवरून घेत खाटमांडूयत पक्का रस्ता आहे. भोमजेकीच्या पुढे पार्शी हुमाळ्याच्या वाटीवर ओई देऊन जावे लागते. नेपाळात दळणवळणाची चांगली व्यवस्था नाही. रस्ते वगैरे कंधाने पहाडांतील ठिकाणांचे अजिंक्यत्व भाते व परवशतेस बळा पडवे लागते अशी स्थानिक लोकांची समजूत आहे. रस्त्यास व खाटमांडूमध्ये जो रस्ता आहे त्याच रस्त्याने फक्त युरोपीयन लोक नेपाळात जाऊ शकतात.

राज्य व्यवस्था.—मुख्य राज्यव्यवस्था प्रचानाच्या हाती असते. त्याच्या परवानगीशिवाय सावधानिक पेशाचा व्यवस्था जात नाही सर्व तऱ्हेच्या नेमणुका करण्याचा व अधिकार्यांना शिक्षा करण्याचा अधिकार प्रचानाकडेच असतो. राज्यात १२, धनकुटा, सुरक्षा, पत्या, पोरी, जखमुल्ल, बटवाल, चिलवण, मुंग, इत्यादि मिष्टे मुख्य व मोठे हांत. दिवाणी व फौजदारी न्यायालये येथे आहेत. सर्व प्रदेशांची 'सहृता' व विभायणी केली आहे.

म्हणजे वरील एक मोहोर. हिंदुस्थानांतले नागां तिकडे पाहतात.

जे लोक आपल्यांतून क्रीकृत शिरतात त्यांस कर्मात कर्मा व वपे जोकरी करावी लागते. नेवार लोकरांनी हत्यारे वापरण्याची परवानगी नाही. निकडोच्या समया प्रत्येक सुट्ट मनुष्यास सत्रव्यास तयार असवे लागते सेनापति हा नेहमी प्रचानाचा कनिष्ठ वंश असतो. सेन्यांतोळ इतर काणा देशील प्रचानाच्या आसबंधीत मिळतात. गुणाप्रमाणे निवड करण्याची वाळ तिकडे नाही.

नेपाळच्या वेशकखान्याने फार सुधारणा केल्या आहेत. खाटमांडू येथील वीर हॉस्पिटलमध्ये डॉ. के. एल्. गुप्त हे वीर वैद्यक ऑफिसर आहेत. तुंगकाकरिता निराळा वॉक्टर आहे. स्त्रियांच्या हॉस्पिटलवर मिस एच्. सेन, एस्. बी. या मुख्य आहेत. वॉक्टर ऑलॉथिकल लॅबोरेटरी (कॅन्थिपदक प्रयोगशाळा) उत्तम साधनयुक्त आहे. एक्सरेज विहित नुक्तीच पुरी झाली असून तीन सामान भरपूर आहे. ऑपरेशन थिएटर (शस्त्रक्रियेची जागा) वीर हॉस्पिटलमध्ये नवे बांधले असून त्यांत खडसामुनी उत्तम व भरपूर आहे. याशिवाय नेपाळात एकंदर १४ मोफत दवाखाने आहेत.

इंजिनियरिंगपात्यांत इथी नेपाळी इतम पाटणा, पुणे, दरकी वगैरे ठिकाणी शाकलेले आहेत व ते इंग्लंड व अमेरिकेतील इंजिनियरिंग अतोशियनाचे ऑनगरी समासद आहेत. सडकाची व दूनजची सुधारणा सर्वत्र सुरू आहे. तिस्र लॉकडो व लोडो धुल, विभातिपुष्टे टिकटिकाणी बांधण्यात येत आहेत. अलीकडे शिमफेदो, मिछकर, भाटगोव व पाटण या चार ठिकाणी नवे जलसंचय (वॉटर-वक्स) बांधले आहेत, व हीं कामे नेपाळी इंजिनियरानीं केली आहेत. कार-विणण्यास सुमार ७ मैलांवर द्यायडी-इलेक्ट्रिक वॉवर-हाऊस बांधले असून याहारात सर्वत्र विजेचे दिवे झाले आहेत. रोप-रेल्वेचे दोन काटे बांधण्याचे काम चालू आहे. टेलिकॉमची योजना पुरी झाली असून सराह्द्रीवरील बिरगंज व रक्कील या ठिकाणावरून राधानापीयत वरित-संदेश जाऊ लागले

घरातील बुद्धूंबांयामार्गे समतेने वागवितात. (२) शेतांच्या कामांसाठी गुलामांस खावणारे मालक; आणि (३) जे लोक केवळ व्यापार करण्याकरिता गुलाम बाळगतात ते. नेपाळच्या राजाने सुधी असलेल्या मालकाकडून गुलाम विकत घेऊन नेत्र त्यांना स्वातंत्र्य देण्याच्या कार्याकरिता १४ लक्ष रुपये या कार्याकरिता उभारलेल्या फंडास दिले आहेत. नेपाळातील सर्व गुलामांस त्यांच्या मालकांना वायचाने ठरविलेली नुकसानभरपाई देऊन पर्याय गुलामांना त्याच मालकाकडे आणली ७ वर्षे कामाकरिता ठेवून नेत्र पूर्णपणे स्वातंत्र्य देण्याचा दिवाच येथील राजाच्या मनात आहे

इ ति हा स.—डॉ. भगवानलाल इंदानी याचा " नेपाळ-मधील शिलालेख " हा ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच 'नेपाळचा इतिहास' म्हणजे आधुनिक वंशावळीवरून लिहिलेला होय. कर्कण्टिक व प्रिसेप यांनी दिलेल्या वंशावळ्या बहुधा पारंपारीय मतेतील एका लहान प्रमाणावर दिलेल्या असल्या. डॉ. राईट याचा इतिहास ललितपुरच्या महापुढविहारात सुमारे दोन वर्षांपूर्वी राहणाऱ्या बुद्ध भिक्षुच्या वंशावळीच्या आधारे घट्टेक रचिला आहे.

राईटच्या पुस्तकांशी डॉ. भगवानलाल याने आपल्या हस्त-लिखित पारिवीक्ष्यकावळ्या ताडून पाहून राईटचा ग्रंथ विश्वसनीय आहे असे त्याने जाहीर केले. परंतु त्याने काही महत्त्वाच्या चुकांच्या दुरुस्तीबद्दल सूचना केल्या आहेत. या बौद्ध पारंपारीय वंशावळीप्रमाणे नेपाळच्या निरानिऱाळ्या राजवंशावळी व त्याच्या कारकीर्दीची वर्षे पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत:—

(१) मातातई याने गोपाळघराणे:—ह ५२१ वर्षे टिकले. याला गोपाळ म्हणण्याचे कारण याचा मूळ पुरुष गोपाळ (गवळी) होता हे होय. (१) मुकुमानगत ८८ वर्षे. (२) जयगुप्त (मुकुमानगताचा पुत्र) ७२ व याचा पुत्र (३) परमगुप्त ८० व. याचा पुत्र (४) हर्षगुप्त ९३ व. याचा पुत्र (५) आमगुप्त २८ व. याचा पुत्र (६) मणिगुप्त ३७ व. याचा पुत्र (७) विष्णुगुप्त ४२ व. याचा पुत्र (८) यक्षगुप्त ७२ वर्षे हा निष्पतिक वारसामुळे यानंतर अहोरा पराणे सुरु झाले.

(२) अहोरा घराणे:—हे घराणे हिंदुस्थानांतून आले. (१) वरसिंह, (२) जयमतिसिंह, (३) सुवनसिंह (याला पुर्वकडील किरात घराण्याने मिळिले).

(३) किरात घराणे:—हे गोकर्ण येथे रहात होते. हे एकंदर ११९८ वर्षे टिकले (१) कलंबर हा १२ द्वापारसोममध्ये आला. त्याचा पुत्र (२) पवी, नेत्र (३) स्कंधर, (४) वलभ, (५) हंती, (६) हुमाति, हा पाडवाबरोबर असण्यात गेला. याचा पुत्र (७) जितेदासिंह, याने भारतीय युद्धात पाडवांना मदत केली, व त्यांतच तो मारला गेला. याच्याच हयातीत शाक्यसिंहयुद्ध हा नेपाळांत आला. त्याचा पुत्र (८) मलि, नेत्र (९) पुष्क, (१०) सुयम, (११) पर्व, (१२) हुंक, (१३) स्वानंद, (१४) खुंके, याच्याच

वेळी पाटलीपुत्राचा राजा अशोक हा नेपाळांत आला होता. अशोकाच्या चाहमतिनामक मुलीचे लग्न देवपालनामक क्षत्रियाशी झाले, व त्याने देवपाटणाची स्थापना केली. नेत्र (१५) गिष्ट, (१६) नने, (१७) लुक, (१८) योर, (१९) टोको, (२०) बर्म, (२१) गुज, (२२) पुष्कर, (२३) केस, (२४) सुस, (२५) सम्पु, (२६) गुणन, (२७) सिधु, (२८) पटुक, याच्यावर सोमवंशी रजपुतांनी हल्ला केला होता. याने शंखमुलतीये हा नवा किल्ला बांधला (२९) गांस्त, यास सोमवंशीयांनी हाकून लावले याने गोदावरी जवळील फुलोच्छ या ठिकाणी नवीन किल्ला बांधला, व अखेरीस याने आपले राज्य गमावले

(४) सोमवंशी घराणे:—(१) निमिप, (२) मनाक्ष, (३) काकवर्मेन, (४) पशुप्रक्षदेव, याने पशुपतीचे लोकालय पुन्हा दुरुस्त केले व हिंदुस्थानातून बऱ्याच लोकांनी घसाहती करण्यास नेपाळांत आणले. (शि. पृ. १८६७; कलियुग १२३४) (५) मास्करवर्मेन, याने सर्व हिंदुस्थान देश जिंकला, देवपाटणाचा विस्तार वाढविला व पशुपतीची आराधना त्याने तात्प्रयत्नावर सोडवून घेऊन चाहमतीविहारांत ती ठेवली. याला मुलगा नसल्यामुळे याने सूर्यवंशीय मुलगा दत्तक घेतला.

(५) सूर्यवंशी घराणे:—हे लिच्छवि असून पूर्वभागांत राज्य करीत होते (१) भूमिवर्णेन कलियुग याचा १३८९ मध्ये राज्यभियेक झाला (म्हणजे रि. पू. १७१२) याने आपला राजधानी बाणेश्वर येथे नेली. (२) चद्रवर्मेन, ६१ वर्षे. (३) जयवर्मेन, ४२ व. (४) वर्षवर्धन, ६१ व. (५) सर्ववर्मेन, ७८ व. (६) पृथ्वीवर्मेन, ७६ व (७) ज्येष्ठवर्मेन, ७५ व. (८) हरिवर्मेन, ७६ व. (९) कुबेरवर्मेन, ८८ व. (१०) सिद्धिवर्मेन, ६१ व. (११) हरदत्तवर्मेन, याने (८१ वर्षे) चार नारायणाचा चांगू, वैष्णव, इचागू, व शिखर ही देवळे बांधली व बुद्धनीलकंठ येथे जलशय्याचे देऊळ बांधिले. (१२) वसुदत्तवर्मेन, ६३ वर्षे; (१३) पतिवर्मेन ५३ वर्षे; (१४) शिवबुद्धिवर्मेन, ५४ व. (१५) वसंतवर्मेन, ६१ व. (१६) शिववर्मेन, ६२ व. (१७) हरदत्तवर्मेन ६६ व. (१८) वृषदेववर्मेन, याने विहार बांधले व अन्य बुद्धदेवतांच्या मूर्ती स्थापिल्या. याच्या भावाचे नांव घालार्थेन असून हाही युद्ध होता. ६१ व. (१९) शंकरदेव याने पशुपतीच्या त्रिगुळाची स्थापना केली. ६५ वर्षे. (२०) धर्मदेव, ५९ व. (२१) मानदेव याने मतिराज्याजनीक विहार बांधिला. त्याचे नांव चक्रविहार असून कांहींच्या मते खासा-सैन्य असे होते. ४९ वर्षे (२२) महोदेव, ५१ व. (२३) वसंतदेव; याचा राज्यारोहणकाल २८०० किंवा शि. पू. ३०१ हा होता. ३६ व. (२४) उदयदेववर्मेन ३५ व. (२५) मानदेववर्मेन, ३५ व. (२६) गुणकामदेववर्मेन ३० व. (२७) शिवदेववर्मेन, याने देवपाटण शहर बरेच वाढविले, व त्या ठिकाणी आपली राजधानी नेली.

त्याने पुन्हा शासकविधो सुरू केले व आपण स्वतः मिश्र शाळा. त्याचा मुलगा पुष्पदेववर्मन धानेहि रथाचेच अनुकरण केले. एक दिवदेव श्रीहर्षांचा सप्तमांशनी होता. ५१ व. (२८) नरदेववर्मन, ४२ व. (२९) भामिदेववर्मन, ३९ व. (३०) विश्वदेववर्मन, ४७ व. याच विश्वदेववर्मनने आपली बऱ्या अंशुवर्धन नावाच्या ठाकुरी वंशजात दिली. याच्याच राज्यांत विक्रमादित्य नेपाळांत आला व त्यान आपला संघार तेथे सुरू केला (५१ वर्षे).

(६) ठाकुरी वंशः—(१) अंशुवर्धन हा शेवटच्या सूर्यवंशी राजाना भाई अथून फार मार व बित्तानहि होता. याने शब्दविद्याशाळ हा मध्य लिहिला आहे. ह्युएनासंग म्हणतो की अंशुवर्मन व अंशुफमो हे एकच आहेत. हा प्रथम श्रीहर्षांचा मांडलिक होता, त्याच्या पयात हा स्वतंत्र झाला (६४८) हा पथिम नेपाळाचा राजा होता. त्याच्या वंशाचा मगध राजाशी संबंध होता. याने आपली राजधानी मंगलतु येथे नेली. याने एक ७ तोंडपांचा पाणपेई भांगली व तीवर एक शिला-छेत् लिहिला (२) कृतवर्मन, ८७ व (३) भीमार्जुन, ९३ व. (४) नंददेव याच्या राज्यांत शालिवाहन शाक नेपाळांत प्रथम सुरू झाला. २५ वर्षे. (५) वारदेव, याने ललित-पट्टनामक शहर वसविले. हे नवे भ्यावयाचे कारण या नांवाचा एक गवत विकणारा होता; याने तलाव, देवळे, झिमें यांची स्थापना केली. त्या तलावाचे नाव मणितलाव असे होते, व हे नाव देण्याचे कारण या राजाची इष्टदेवता मणिर्गिणी होती. १५ वर्षे. (६) चंद्रकेतुदेव-याला याच्या धर्मूर्ता मयेश्वर प्राप्त दिला, व छुटले. (७) नरदेव-याने सोमरी देवांजळ तीर्थविहार बांधला, व तो आपल्या बापाचा जो धर्मगुरु अथुदस आचार्ये स्वतः दिला. त्याला तीन मुले होती. यांपैकी पहिले दोन पद्मदेव व रत्नदेव हे सन्याशा बनले, व तिसरा चरदेव हा मादौवर बसला. हाहि आपल्या मृत्युपरी असम किंवा अक्षुहाल (विहारचे नाव) मध्ये रद्दावयास गेला (७००) .

नयाकोट ठाकुरी घराण्यांतोळ पुरुष याच्या पयात मादौवर आला.

(७) नयाकोट (नयाकोट) ठाकुरी घराणेः—(१) भास्करदेव, (२) बलदेव, (३) पयदेव, (४) नागा-कुंनदेव (१०७२), (५) शंकरदेव याच्या राज्यांत प्रजापार-मिता नांवाचा एक हस्तलिखित ग्रंथ एका विपवा ब्राह्मणाने सोनेरो अक्षरानी लिहून ठेविला आहे. वि. संवत् २४५ मध्ये ही ब्राह्मणी भूळची गौडदेशीय बफी येथील असून ती नेपा-ळांत झाल या खेज्यांत येऊन राहिली होती. याच्या मरणांततर अंशुवर्धनच्या घराण्यांतोळ वामदेव नांवाच्या एका गौडजाने कांतिपूर व छालतपूर येथील राज्याच्या मदतीने नयाकोट ठाकुरी घराण्यास जिंकून त्यास पुन्हा आपल्या पूर्विकाया ठिकाणी हुसकून लाविले (१०९२).

(८) अंशुवर्धनाचे दुसरे ठाकुरी घराणेः—(१) वामदेव, (२) हर्षदेव, (३) सदाशिवदेव, याने कांतिपूर हे शहर खडमंडूच्या नैर्ऋत्येस बसविले, व इ. स ७५० त एक नवीन सोन्याचा कळस पञ्चपतीच्या मंदिरावर चढविला. याने ताथे व लोखंड यांच्या मिश्रणाची नवीन सिद्धाप अलळेला नागां चाल केली. (४) मानदेव हा नक्षत्रांशात सन्याशा होऊन राहिला. १० व. (५) नरसिंहदेव, २२ व. (६) नंददेव, २१ व. (७) चंद्रदेव हा पुढमिश्र झाला. १९ व. (८) मिश्रदेव, २१ व. (९) अरिदेव, २२ व. (१०) . अमयमल, ९ व (११) जयदेवमल याने शाख-बालच्या मदतीने नेवारी एक इ. स. ८७९ त सुरू केला (१० व.) हा वांशितपूर व ललितपट्टणावर राज्य करी व याचा माळ (१२) आनंदमल याने मऊपूर किंवा माटयाव बसविले, व वेगीपूर, पणौती, नाला, धोमखेले, खडपु अथवा खडपु, चौकटशंगा हां ७ गावे बसविली. हा (२५ व.) माटगांव येथे रहात असे या दोन भावांच्या राज्यांत दक्षिणेंतून कर्नाटक घराण्यांतोळ नान्यदेव या मूळ पुरुषाने प्रवेश केला. (९) कर्नाटक घराणेः—(१) नान्यदेव याने नेपाळ

त्याला गाढोत पाळून मिरवोत आणले. मुकुंददेवाच्या मगर व खप सैन्याने पवित्र देवालयाना विज्वंस केला व मार्त्येन्द्रनाभाच्यः देवालयोतून भैरवाची मूर्ति पाल्पाला नवरोत आली. यामुळे पशुपतीचा क्रोध होऊन मुकुंददेवाची सर्व सेना पडवीच्या आगारास बळी पडली. मुकुंददेवाक एक-टाव काय तो साधुवेशात प्राण घेऊन पळून गाऊं शकला. हा देवीघाटावर मरण पावला.

नेपाळ देश अगदीं भुळीस मिळाल्यामुळे, गादी रिकामी पडून झिकडे तिकडे सात आठ वर्षे बंधेदशाही साजली. तेव्हां नवाकोटचे वैस ठाकुराणी घराणे पुन्हां मुसल मिळ-विण्यास आले. ललितपट्टणांत प्रत्येक टोलाला (पेट) एक एक राजा होता, व कान्तिपूरला तर एकसमयासचठेदकरून १२ राजे होते. भाटगांव हा ठाकुरीच्या ताब्यांत होता. हा ठाकुरी घराण्यातील पुढ्यांनी २२५ वर्षे राज्य केले व पुढेच बुद्ध मंदिरें आणि विहार बांधिले. या सुभारास सूर्यवंशी अयोध्याभूप हरिसिंहदेव याला मुसलमानांनी हाकून दिल्या-मुळे त्याने सिमरोणगड येथें गादी स्थापिली. हे सिमरोणगड तराईमध्ये आहे. तो आपल्या देवीच्या (बुद्धा भवानीच्या) आशेवरून नेपाळांत आला व त्यानें सूर्यवंशी घराणें स्थापिलें.

(१०) भाटगांवचे सूर्यवंशी घराणे:—(१) हरिचंद्र-देव (२० वर्षे) यानें इ. स. १२२४ त सर्व नेपाळचे खोरे पादाक्रांत केले. (२) मासिसिंहदेव, १५ व. (३) शक्ति-सिंहदेव (३३ व.) याला चीनच्या बादशहाकडून चीनी शक्तीच्या ५३५ व्या वर्षी एक पत्र आले, त्या पत्रावर शक्तिसिंहदेवाक हे नांव होतें. मग त्यानें राज्यत्याग केला. (४) रामसिंहदेव (१५ व.) याच्या वेळीं इ. स. १४०८ मध्ये म्हणजे नेपाळशक्तीच्या भाद्रपद शुद्ध १२ ला एक मोठा थोरला भूकंपाचा धक्का घडला. याची मुलगी मल्लीच्या एका वंशजास दिली होती त्याच्या ताब्यांत तिरहुत हा प्रांत होता. या राजाच्या मृत्यूनंतर तिसरें ठाकुरी घराणें गादीवर आलें.

(११) तिसरें ठाकुरी घराणे:—(१) जयमद्रमल, १५ व. (२) नाममल १५ व (३) जयजगामल १२ व. (४) नाममद्रमल, १० व. (५) उग्रमल, १५ व. (६) अशोकमल (१५ व.) यानें वैस ठाकुरीनां पाटणाहून होऊन खालिले. याच्या वेळीं पश्चिमेकडून खप लोकांचे हल्ले नेपाळावर होऊं लागले. याने स्वयंभूनाथच्या नजीक काशीपूर नांवाचें शहर बांधिलें. हे मन्मती, वाग्मती व दक्षमती या नद्यांच्या मध्ये आहे. (७) अय्ययतिमल यानें आजीविपर्या व वंशविपयक कायदे केले. बऱ्याच मूर्ती व देवळे बांधली. नेपाळसंबत ५१२ चा, या राजाच्या शिलालेख ललितपट्टणनजीक सांपडला आहे. याच्या वेळीं बौद्ध झालेले लोक पुन्हां हिंदू झाले (८) यक्षमल यानें भाटगांवाचा गट बांधला. या शहराच्या मुख्य दरवाजाच्या उजव्या हातास थापण शुद्ध नेपाळसंबत ५७३ (इ. स. १४५३) चा एक शिलालेख आहे. यानें व याच्या नंतरच्या राजानें एक दत्तात्रेयाचें देवालय बांधले आहे. हा

नेपाळसंबत ५९२ मध्ये वारला; त्याला तीन मुलगे होते. त्यांपैकी पहिला व तिसरा यानां दोन गाथा भाटगांव आणि चाटमांडु येथें स्थापन केल्या, व मधला रणमल्ल याने बाणेश्वर शहर घेतलें. बाणेश्वर येथील वंश साधारण एक शतक चालून मग भाटगांव घाशेंत सामील झालें.

(अ) भाटगांव साणा:—(१) जयराममल, १५ वर्षे; त्याचा पुत्र (११) सुवर्णमल, १५ वर्षे; त्याचा पुत्र (११) प्राणमल, १५ वर्षे; त्याचा पुत्र (१२) विश्वमल, १५ वर्षे; त्याचा पुत्र (१३) त्रैलोक्यमल, १५ वर्षे; त्याचा पुत्र (१४) जगज्योति-मल किंवा अज्योतिर्मल १५ वर्षे; त्याचा पुत्र (१५) नरेन्द्र-मल, २१ वर्षे; त्याचा पुत्र (१६) जगज्जकाशमल, २१ वर्षे; याच्याच कारकीर्दीत हरसिंह मारो व वासिंह मारो यांनी भोमसेनाचें देवालय बांधले, व तेथे उभागलेल्या एका दपडी सिंहावर नेपाळ संबत ७७५ (इ. स. १६५५) हा लोदळा आहे. या राजानें ५ खोक, भवानी देवीच्या प्रीत्यर्थ, विमल-सुवर्णमंडपांनील एका शिलेवर कोरून ठेविले आहेत. जेष्ठ वद्य ३ नेपाळसंबत ७८५ या वर्षी त्यानें एक खोक गच्छाप्रत्यर्थ एका गच्छस्तेभावर नारायणबौकांत खोदून ठेवला आहे. (१७) जितामित्रमल (२१ वर्षे) यानें दरबारास व-ळील हरिचंद्राची मूर्ति अर्पण केली. यानें दुसरी अनेक देवालये बांधली, व ज्येष्ठ शुभा १५ ला (इ. स. १६८२) एक लेख एका घर्मसांख्यर खोदाळा आहे (१८) भूपतीन्द्रमल (३४ वर्षे) याच्या वेळचे शिलालेख पुढीलप्रमाणें आहेत.—(अ) नेपाळसंबत, ८१७, कलि ४०९९, शकसंबत १६२०, फाल्-गुन शुभा ९ हा लेख मालनीचीकृत आहे. (आ) इ. स. १७०३ चा लेख तांत्रिक गुप्तदेवताच्या देवालयीत आहे. (इ) इ. स. १७०७. (ई) इ. स. १७०७ हा लेख दरबारांत आहे. (उ) इ. स. १७१८ हा लेख भैरवाच्या देवळान आहे. (ऊ) इ. स. १७२१ वगैरे. (१९) रणजितमल यानें अन्नपूर्णादेवीला एक बैल बळी दिला (स १७३७). याच्या वेळीं गुरखा लोकांचा राजा नरभूणालशाह यानें नेपा-ळवर स्वारी केली. या राजाबरोबर नेपाळचे भाटगांव घराणें लोपले तसेंच यानें पृथ्वीमल या गुरखा राजास मदतीस बोला-विलें. गुरुरे हे भूळचे राजपुत्रांयातील असून अल्लाउद्दीन खिलजीच्या ज्ञातामुळे इकडे आले. पृथ्वीमलानें रणजित यास साहाय्य केले पण पुढें त्याचोही राज्य खालसा केले. त्या वेळीं त्यानें इंग्रजांनी मदत मागिली कें. किनलोक हा मदतीस गेला असतां त्याचा परामर्श झाला. तेव्हां गुरुरेयांनी चाटमांडु, भाटगांव व पाटण हीं सर्व शहरे बाबीत केली. अशा तऱ्हेनें नेपाळ गुरुरेयांच्या ताब्यांत गेले (१७६९).

(ब) चाटमांडु शाखा:—(१) रत्नमल (७१ वर्षे) यानें कान्तिपूरच्या १२ ठाकुरी राजांचा वध केला. इ. स. १४९१ नंतर त्यानें नवाकोटच्या ठाकुरीचा पराजय करून मग भोतिगोचा थाडन केला (भोतिगो हे तिबेटी लोक होत), याप्रीत्यर्थ त्यानें सीताचा राजा पाल्पा याची मदत घेतली

होती याच राजाच्या राज्यात मुसलमानांनी प्रथम स्वारी केला पण तीत त्यांना यश आले नाही सामर्थ्यरत्न नावाचा एक दक्षिणी प्रांक्षण पणुपतीच्या देवाळमार्तीक मुख्य पुजारी झाला तुळजादेवीच मंदार यानें बापलें, व तिह छापाचें एक नवीन नाणें चालू केलें (२) अक्षरपत्र याने २८ गावें व नेदीपाडो यावर राज्य केलें याच्या कारकाद्वारे गयेच्या देवळाच्या नमुन्यावर एक देऊळ ललितपटण यथें बापलें गेलें (३) सूर्यमल्ल यानें भाटगाव शक्यापासून शखपूर आणि बांगुनारायण घेतलें (४) नरेंद्रमल्ल (५) महीन्द्रमल्ल यानें दाहाश्वराचा चांदाचें नाणें काढण्याकरिता परवानगी मिळविली हा प्रेलोक्यमल्ल नावाच्या भाटगावच्या राजाचा सहा झाला व यानें माघ शुभा ५ ला तुळजादेवाला एक देऊळ अर्पण केलें, (नेपाळसन्वत् १६६९) याच्याच राज्यांत पुरंदर राजवट्या यानें एक नारायणाचें देवालय बांधिलें ते ललितपटणच्या राजवाड्याजवळ आहे (इ स १०६६) (६) सदाशिवमल्ल याला लोकांनी भाटगाव येथें हाकून लाविले व तेथें त्याला कैदित टाकण्यात आले (७) शिवसिंहमल्ल, यानें एं॥ लखाप्रमाणें, इ स १५९४ मध्ये स्वयंभूचें देवालय दुर्गस्त केलें, व याच्या गमा नावाच्या राणानें बांगुनारायणाचें देऊळ इ स १५८५ मध्ये दुर्गस्त केलें याला दोन मुलगा होते योरला हा कान्तिपूरच्या गादावर बनला, व घाकटयानें तर बाप जिवंत असताच ललितपटण हस्तगत करून घेतले (८) लक्ष्मणनरसिंहमल्ल याच्या कारकाद्वारे खाटमांडू नावांन प्रसिद्ध असलेलें गोरखनागाचें देवालय (इ स १५५५) बांधलें गेलें याला पुढें वेड लागलें व याला गादीवरून काढून टाकण्यात आले, व मग याच्या मुलानें यास १६ वर्षे बदिबासत ठेविले (९) प्रतापमल्ल हा इ. स १६३९ त गादीवर बसला हा कवि होता याच्या राज्यातील लेख पुढीलप्रमाणें आहेत — (अ) स्वयंभू मंदार शेंकडा पुन्हा बांधले त्या वेळच्या लखाचा समूह हे एका सामानें इतकी सन १६४० त बांधिलें (भा) स्वयंभूस्तोत्र, इतका सन १६५० (इ) शुद्धश्वरस्तोत्र, इतको सन १६५४ (इ) १५ अक्षराण कालिकास्तोत्र (राईट याचा तापपट पहा) इतकी सन १६५४ (उ) सायकुलबहाल येथें विश्वरूपाची मूर्ति (स १६५७) स्थापिली, त्यावेळच्या काण्ठपत्रीत उल्लेख केल्या प्रमाणें याला ५ मुले होती तीं म्हणजे पाणधेवें नृपेंद्र, महीपतींद्र, अक्षरतींद्र हीं होत या सर्वांचे या सामानें एकाभागून एक या क्रमांत आपल्या हयातीत राज्य करण्यात लाविलें होते नृपेंद्रानें पणुपतीच्या नेदीला एक बोट बांधिला त्याचा एक लेख आहे चक्रवर्तींद्र यानें एक दिवस राज्य केलें व समेच तीं मरण पावला याच्या नाण्यांवर धनुष्य आणि बाण असून शिवाय पासा अंशुड, यक्षाची छोट्ट आणि ते स ७८९ (इ स १६६९) आहे (१०) महिंदमल्ल हा स १६९४ मध्ये वारला (११) भास्करमल्ल यानें व स १८०० म्येंत राज्य केलें हा प्लेगने

वयाच्या २२ व्या वर्षी वार ३ याला सतान नव्हतें (१०) जगजयमल्ल एक लावचा नातेवादीक असून याला भास्कराच्या बायकांनो गादीवर बसविलें याला राजेंद्रप्रकाश, जयप्रकाश, राज्यप्रकाश, नरेंद्रप्रकाश, चंद्रप्रकाश हे ५ मुलगे होते (१३) जयप्रकाश यानें आपला भाऊ राज्यप्रकाश याला हाकून दिलें तो आपल्या ललितपटण येथील विष्णुमल्लनामक भावाकडे पळून गेला याला इ स १७६८ मध्ये पृथ्वीनारायण या गुराचा राजानें पदच्युत केलें

(क) ललितपटण येथील शाखा — (१) हरिहरसिंह हा कान्तिपूरच्या शिवसिंहाचा धाकटा मुलगा होता (२) लालिचनूसिंह यानें इतकी सन १६२० मध्ये ललितपुरात एक राजवाडा बांधला याच वर्षी यानें तुळजादेवीची मूर्ति स्थापिली व स १६३७ या वर्षी राधाकृष्णाचें देवालय बांधिलें, तसेंच त्यानें एक जलमार्ग तयार केला (इ स १६३६) व नंतर तो सन्याशा बनला (३) आ निवासमल्ल यानें इ स १६५७ पासून राज्याची सुत्रे हातीं घेतली खाटमांडूच्या प्रतापमल्लावरोंबर याचा लडाई झाला (इ स १६५८ - १६६२) याच्या कारकीर्दीतील शेवटचा लख स १७०९ चा आहे (४) योगनरेंद्रमल्ल याचा मुलगा वारल्यामुळें यानें सन्यासदाशा घेतली (५) महीपतींद्र (किंवा महींद्रमल्ल) हा खान्मांडूचा राजा झाला हा इ स १७२२ मध्ये दिवंगत झाला (६) जययोगप्रकाश याच्या राज्यातील स १७२३ चा एक लेख आढळला (७) विष्णुमल्ल हा योगनरेंद्र याच्या मुलीचा मुलगा, यानें मूलचौकातील एक घटा स १७३७ त अर्पण केली नंतर लवकरच हा निपुत्रिक मरण पावला (८) राज्यप्रकाश (७ वा) याला विष्णुमल्ल यानें राजा केलें त्याच्या प्रधानाची डोळे काढून त्याला हाकून लावले (९) याचें नांव आढळत नाही (१०) जयप्रकाश कान्तिपूरचा राजा यानें ललितपटणवर २ वर्षे राज्य केलें यालाही प्रधानांनीं घालवून लाविलें (११) विश्वजितमल्ल (विष्णुमल्लाच्या मुलीचा मुलगा) याला प्रधानांनीं ठार केलें (१२) दलमदेनशहा (नवकोटचा) याला प्रधानांनीं राजा केलें, व नंतर ४ वर्षांनीं यास हाकून लाविलें (१३) तेजनरसिंह हा राज्यवर आल्यावर ३ वर्षांनीं याचा सर्व प्रदेश पृथ्वीनारायणानें जिंकून घेतला

यावरून हा अशाकळी जरी बरीच सत्य आहे तरी वास्तविक तिला महत्त्व नाही सामान्यतः हिंदुस्थानच बशाकळी लेखक आपल्या बशाकळींत भारताय कथा व कौरवपांडव याचा कथाना कसा तरा सधच जुळवून घेत सत्ययुगापर्यंत चारही युगांनीं वसूळी देण्याचा प्रयत्न करतात असाच समज प्राचीन ग्रीक लोकांचा होता त्याच्या मतें प्रत्येक प्रजासत्ताक संस्थानाताल किंवा शहरातील कोणाना कोण तरी प्राचीन यौद्धयान त्रैपथ्या पनचोर युद्धात भाग घेतल्यासबाय त्या शहरात किंवा प्रजासत्ताक संस्थानात महत्त्वच नाही म्हणूनच हिरोडोटससारख्या इतिहासकारांचा

कळ ताकाळीन परिस्थितीच्या मूलकारणांचा शोध करतांना होमरने चांगितलेल्या दंतकथाकडे फार असे.

ज्योतिर्विदानी वारिह युगांचा काल ठरवून कलियुगाच्या घुरवातीस भारतीय युद्धाचा काल ठरविण्यावरच बहुतेक सान्या वंशावळीकारांनी आपले ग्रंथ लिहिले आहेत. यामुळे त्यांनी प्रत्येक राजाच्या आयुर्मर्यादेत भर घातली, शिवाय या वंशावळीकारांनी निरनिराळे शक उपयोगात आणल्यामुळे आपखादि घोटाळा झाला. आधुनिक लेखकांना शालिवाहन आणि विक्रमसंवत् हे दोन कायते शक माहात आहेत. परंतु, हिंदुस्थानांत कितीतरी शक आस्तित्वात आले होते इतकेंच काय, पण एकाच नांवाचे दोन तीन रामे होऊन गेले आहेत, व दोन तीन विक्रमादित्य शककार असावेत असे "संवत्ताचे उत्पादक" या मूलग्रंथातील शब्दावरून उघट दिसते.

या वंशावळीतील पाह्यहळ वर्षानेच काय ती अविश्वसनीय आहेत असे नव्हे तर कांही वंशचे वंशच वनावट असले पाहिजेत. महाराष्ट्र, आणि महारम्यप्रयातून नाचें घेऊन नेपाळच्या सान्या राजाच्या याद्याच्या घुरवातीस ती दहपून दिली असली पाहिजेत. अहोरा वंशालाहि वरील विधानें लागू आहेत किराताना मात्र ही गोष्ट बऱ्या पडत नाही. एकंदरीने पाहतां पहिले पहिले वंश हे सगळे काल अद्वयून वसले आहेत मात्र पुढील वंशवृक्ष घांवर असावेत असे दिसतें. हा काल म्हणजे ठाकुरी घराण्यांतील, खाटमाडू घांसेचा संस्थापक जो गुणकर्मदेव रसाच्यापासूनचा दोय या सुमाराची (इ स. ७२३) माहिती खरी असावी परंतु गुणकर्मदेवाच्या नंतर लागलीच आलेले रामे भोगदेव, लक्ष्मीकामदेव यांचा काळ एका लेखात इ. स. १०१५-१०३९ याच्यामध्ये दिला आहे. एवढेंच नव्हे तर हस्तलेखातील तां-तांवरून ७ व ८ ही वैश्य ठाकुरी घराणीं ११ व्या शतकापासून १४ व्या शतकापर्यंत गादीवर होती. अर्थात ६, ९, १० या शतकांतील वंशवृक्ष पूर्ण नाही असे वाटतें, व ही अपूर्णता शाकण्यासाठी कांही कांही रामांचे राज्यकाल वरचे बादाविषयत आले आहेत. जर्मन प्राच्य आपस्तसोथक मंडळानें नारायणदेवाचा राज्यांगदिव्यकाल इ. स. १०९७ हा ठरविला आहे.

याप्रमाणें वंशावळ्या अविश्वसनीय असून त्यात आमोभाग मोठमोठ्या दोषक लुका आहेत. अनुवर्धन याचें नांव मात्र, वंशावळ, हस्तलिखित, ताम्रपत्र, व ह्युएनसंग याच्या पुस्तकांत आलेले आहे. याचा काल वंशावळीप्रमाणें ख्रि पू. १०१ हा आहे. त्याच्या ताम्रपत्रावर ३४, ३९, ४५ हे संवत् आहेत. ह्युएनसंगच्या मते अनुवर्धन हा इ. सनाच्या ७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात राज्य करीत असावा.

अनुवर्धन हा सामंत होता. तेव्हा अर्थात त्याने स्वतःचा शक निर्माण केला नसावा त्याच्या शिलालेखातील शक श्रिहृपे याचा असावा. हा इ स. ६०६-७ मध्ये सुरू झाला. ह्याच्या राज्याची सीमा नेपाळपर्यंत पोचल्यामुळे सादनी-

कच त्याचा नेपाळ सामंतोनी हा हृपेशक सुरू केला असावा. कनिंगहॅम असेच म्हणतो. वंशावळीतील विक्रमादित्य म्हणजे हर्षवर्धन होय. शिवाय कनिंगहॅमच्या मते टुप हा वैश्य जातीचा होता व त्याच जातीचें नवाकोटचें वंश नावाचें आठवें घराणें होतें. ह्युएनसंग यानें लिहिलेल्या ग्रंथात आणि शिलालेखामधाले तारखेत तफावत आहे. त्यावरून तो प्रत्यक्ष असा नेपाळात गेला नव्हता असे वाटतें. अनुवर्धन व जिणुगुप्त यांच्या कारकीर्दीत नेपाळात दोनहार्ती राज्यपद्धति होती, व ह्युएनसंग नेपाळांत लिच्छवीवंशी राजा होता व तो अनुवर्धन होता असे जे म्हणतो त्याचा अर्थ एवढाच की लिच्छवीवंशी राजा व अनुवर्धन अशा दोघांची सत्ता एकसमयावच्छेदकरून नेपाळात तेव्हा चालू असावी. अनुवर्धन फार पराक्रमी असल्यामुळे त्याची कांति हर्षाच्यासारखी पसरली. हर्षाच्यानंतर त्याने महाराणाधिराज ही पदवी धारण केली असावी.

या अनुवर्धनाच्या पाठीपाठ याच वंशांत जिणुगुप्त झाला असावा. या वेळच्या शिलालेखांवरून नेपाळमध्ये दुहेरी राजसत्ता होती हे स्पष्ट होते. अनुवर्धन हा पहिला शिवदेव याचा नोकर होता. पण पुढे त्याने हळू हळू सर्व राजसत्ता बळबानी. शिवाय त्याला त्या राजानें महाराज ही पदवीहि अर्पण केली परंतु, अलीफर्डील इतिहासातील संशयहार्दूरप्रमाणें त्याने आपल्या मालकाचें व त्याच्या पुढील वंशजांचे स्वातंत्र्य वरपकी सरी ठेवले होतें अशा प्रकारचा अर्थ जिणुगुप्ताच्या दोन्ही लेखावरून निष्पन्न होतो पुढे पूर्वीच्या राजघराण्याच्या हातात पुन्हा सर्व सत्ता आली; ही सत्ता त्यांनी कशी मिळविली हे नीळसे कळत नाही. अनुवर्धनाचें घराणें अगदी लहान होतें, म्हणून त्यात फारच थोडे राजे झाले.

शिलालेखांतून उल्लेखिले लिच्छवी घराणें हे वंशावळीत दिलेले सुधंघराणेंच होय हे दोघांच्या एकापयेंतवरून सिद्ध होतें. वंशावळीत जयवर्मन व वृषदेववर्मन या दोन राजांच्यामध्ये १४ नांचें जास्त साधकतात परंतु शिलालेखामध्ये मात्र त्यांचा कोट मासुसहि नाही. यानंतरचे ६ राजे--शंकरदेव, धर्मदेव, मानदेव, महीदेव, वसंतदेव आणि उदयदेव हे वंशावळी व शिलालेख यांत ओळोने आले आहेत.

लिच्छवीवंशाचा शक नीट ठरविण्यासाठी, शिवदेव, ध्रुवदेव यांचे काल ठरविले पाहिजेत. वंशावळी व शिलालेख यावरून सामान्यपणें ध्रुवदेव हा ११ वा येतो. वसंतदेव व जयदेवाचा वाप यांच्यामध्ये १५ रामे झाले, व वसंतदेवाच्या राज्याच्या घुरवातीसच संवत् ४३९ येतो. याप्रमाणें सुमारे २००-२१२ वर्षेपेनेतां १६ राजांनी राज्य केले.

तौलनिक साध्यापद्धतीप्रमाणें पाहता गुप्तशिलालेखांची लिपि, व मानदेवाच्या शिलालेखाची लिपि ही बहुतेक जुळते; व विशेषतः स्कंधगुप्ताच्या वेळच्या स्तंभावराले लिपीशीं तर ती फारच जुळते. गुप्तकाल हा इ. स. च्या दुसऱ्या न्या शतकात सुरू झाला. वेळीच्या म्हणण्याप्रमाणें तो इ. स.

१९० पासून सुरू होतो समुद्रपुत्र हा ३ सनाच्या ४ च्या क्षतकात झाला याच वेळी इकडे मानवदेव हाहि राज्य करतात होता

वर दिलेल्या एकदर माहितीवरून वशावळीकाराजवळ ऐनिहासिक पुढावा चांगलाच होता हे सिद्ध होते म्हणूनच वशावळीतील पुढरळ नावें खरी आहेत

गुरवा घराणें—पृथ्वीमल उर्फ पृथ्वीनारायण यानें स १७९९ त सर्व नेपाळ शिकला हे मागें आलेच आह त्यानंतर तो दान बघांनी मेला (१७७१) त्यास सिद्धप्रताप व बहादूर शहा असे दोन पुत्र होतें सिद्धप्रताप स १७७५ त मेला त्याला राणाबहादुर हा पुत्र होता तो महान असल्याने त्याचा जुलता बहादूरमहोदय कारभार करी परंतु त्याच्या भावभयिंस तें पस न घेवता, म्हणून बहादुरशहा हिंदुस्थानांत आला पुढे जेव्हां राजमाता बाला (१८०६), तेव्हा तो परत आला व त्याने पुन्हा स १७९५ पावेतो कारभार केला त्याच्या कारकीर्दीत राज्याची चतु गीमा एकीकडे भूतानपावेतो व दुसरीकडे काश्मीर(पावेतो वाटली लॉर्ड कार्नवालिसच्या कारकीर्दीपर्यंत ह्या देवाचा ब्रिटिश हिंदुस्थानाशी कांहीं सबंध नव्हता पण पुढे बनारसच्या रॅसिडेन्टमार्फत इम्रजानी गुरखा लोकांशी बोलणें सुरू केले व त्याप्रमाणें १७९२ साली एक तहहि झाला गुरखे लोक पूर्वी तिबेटच्या बाजूस स्वान्या करीत असत त्यामुळे एकदा चीनच्या बादशहानें त्यांचा शिष्य म्हणून नेपाळी लोकांवर एक माठें सैन्य पाठविलें तें सैन्य नयाकोटच्या अठराकडे येऊन पोहोचिलें तेव्हा गुरखा लोकांनी इंग्लिशजानवज मदत मागितली, व कॉर्नवालीसने कर्नल कर्कथ्याटिक ह्यास पाठवून चीन व नेपाळ ह्या दोन देशांत तह पडवून आणण्याचा घाट घासला (१७९२) पण गुरखा लोकांनी चीनचे स्वागितर अगोदरच कर्नल केल्यामुळे, कर्नलस मध्ये तोंड घालण्याची जरूरा पडली नाही, म्हणून १७९३ साली तो परत आला पुढे (१७९५ त) राणाबहादुरशहा द्वानें राज्याची सूर्ण जुलत्याकडून आपल्या हाती घेतली तेव्हापासून १८०० पर्यंत राज्यास शिकडे तिकडे येवदेवादी माभली शेवटी ही शिवात असण झालेन दांमोदर पति व इतर सरदारांनी राज्यास पदच्युत करून त्याच्या अज्ञान पुत्रास मादीवर यथविले पण राणीच सर्व कारभार पडत असे राणाबहादुरशहा बनारसला गेला तेथें कॅप्टन मॅक्डोनाल्ड यास त्याचा पोलिटिकल एजन्ट नेमण्यात आले राणाबहादुर ह्याप्रमाणें ब्रिटिश देशीत असल्यामुळे नेपाळशी दोहोरी जाहण्वास ही चांगलीच ठप मिळाली, व त्याप्रमाणें राणास कांही तरी नेमणूक मिळवून देण्याच्या उद्देशानें इंग्लेन्डने नेपाळच्या राज्याशी बोलणें सारविले पुढे १८०१ च्या तहाप्रमाणें खाटमांडु येथें रॅसिडेन्ट देवभायी अट नेपाळीधिपतीने कर्नल केली, व त्याप्रमाणें १८०२ साली मॅक्डोनाल्ड ह्या खाटमांडु येथें जाऊन पोहोचला पण त्यास दरबारा मानानें बागोवण्यांत न आल्यामुळे १८०३ साली तो परत आला पुढे

राणाबहादुर नेपाळास परत गेला व आपल्या विरुद्ध पक्षातीर एका पुढान्याचा खून करून राज्यपदाकडे झाला पण पुढे लवकरच भावाच्या झगण्यात तो स्वतःच मारला गेला व भोमसेन या नावान्या एका दक्षिण व महत्त्वाकांक्षी पुरुषानें बालराजाच्या बगिने व राणीच्या समतीने राज्यकारभारसूर्ण पल्याआ हाती घेतली

ब्रिटिश व नेपाळ यांच्यामधील सरहद्दोवरील टाकू व इतर वाटमाण्या लोकांचा नाश करण्याकरिता इम्रजानी ६७ बघे प्रयत्न केला शेवटी दोघांनी मिळून कमीशन नेमले, व इम्रजानी त्या जागेचा ताबा घेऊन बदावस्त करावा असे ठरले पण हे पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळे इम्रजी पोलासठाण्यावर नेपाळी लोकांनी हल्ले केले ह्यामुळे १८१४ साली नेपाळशी लडाई करण्याचें जाहीर करण्यात आले त्याप्रमाणें पश्चिमवट्टून यमुना व सतलज ह्या नद्यांच्या पलीकडून स्वा या करण्यात आल्या पण किल्ले वगैरे येण्याच्या प्रयत्नात इम्रजानी फार नुकसानी व हार खावी लागली कल्या येथाल हल्ल्यात तसे वेदम मार मिळून जनरल गिभी ठार झाला (१८१५) त्याच्या जागी वेंचिहड ऑक्टोबेरीने ह्याचा नेमणूक झाली ह्याने फार दुःखालेने लढून गुरखा लोकांकडून युकांने काली नदीच्या पलीकडील सर्व प्रांत ब्रिटिशांवा असे कबूल करवून घेतले कुमाऊन प्रांतातुनहि ब्रिटिशानी गुरख्यास हाकलून लाविले तेव्हा नोव्हेंबर १८१५त एक तह झाला पण राजानें सही करण्याचें नाकारल्याने पुन्हा युद्धास सुरुवात होऊन स १८१६ च्या सुरुवातीस खाटमांडु राजधानीवर मोठे सैन्य पाठविण्यांत आले अडचणीस न जुमानता व हरएक ठिकाणी गुरख्यांचा पराभव करीत करीत इम्रज हे खाटमांडुच्या जवळ तीन दिवसांच्या वाटेवर आले, तव्हा मात्र राजानें तद्द वरण्याकरिता आपला वकाल घालविला (१८१६) या तहात मागील तहाचीच पुनरावृत्ति करण्यात आली गुरखे लोकांनी ह्या तहावरहुकूम काली नदीच्या पश्चिमकडील सर्व प्रदेश, कुमाऊन, डेहराडून, अलमोरा आणि सिमला ही सर्व ठिकाणें इम्रजांस दिली ह्याच वर्षीच्या शेवटी येथील राजा देवीने मरण पावला, व त्याचा पुत्र रामेन्द्र विक्रमशाह त्याच्या पश्चात गादीवर आला पण राजानें पोरबय असल्यामुळे भोमसेन घापा हाच सर्व कारभार पहात असे १८२७ साली राजाचा कनिष्ठ पुत्र एकाएकी बारला व भोमसेनानें ह्यास विष घालून मारले अशी अकवा पसरली यामुळे भोमसेनास नोकरी सोडावी लागली व त्यान आत्महत्या करून घेतली त्याचा पुतण्या मातबरसिंघ यानें लाहोर दरबारांत नोकरी मिळविले पुढे १८४२ साली मातबरसिंघास प्रधानकीची बरी येण्यासाठी परत बोलाविले पण त्याचा पुतण्या जगबहादुर यानें दोन वर्षांनंतर त्याचा धून केश जगबहादुर हा फार हुपार, दूर व निलक्षण महत्त्वाकांक्षी होता विजयवाहाच्या राणीच्या शिक्वणीवरून त्याने जुलत्याचा धून

केला. नंतर तो सैन्याचा मुख्य अधिपति झाला. सन १८४६ त गगनसिंग नांवाच्या नवीन प्रधानाचा खून झाला, तेव्हा राणीच्या सौमण्यावरून जंगबहादुराने खुनावरून सड उगविला. सरदार व मानकरी लोकांची एक सभा भरून खून करणाऱ्यांस घोषून काढून त्यांचा इत्साक करण्याचे ठरले. पण राणीचा हुकुम सरदारांनी अमान्य केल्यावरून त्याचा परिणाम 'श्रोत' येथील कत्तलात झाला; तीत १५० सरदार लोक ठार झाले. नंतर जंगबहादुर नास प्रधानकीची वरिष्ठ देण्यांत आली. पुढे भोष्पाच दिवसांनी याच्या खुनाचा कट केल्याच्या संशयावरून बऱ्याच कटवापरांस फासां देण्यात आले व खुद्द राणीस तिच्या दोन तरुण पुत्रांसह हद्दपार करण्यांत आले. यालागताहि त्याच्याबरोबर गेल्यामुळे सुरेंद्र विक्रमशहा ह्यास त्याच्याएवढा गादीवर बसविण्यांत आले. जंगबहादुर हा दूरदर्शी, ज्याची व सत्तेचा योग्य उपयोग करणारा मनुष्य होता असे म्हणतात. त्याने राज्यातील आपल्या सर्व शत्रूंना नाश केला, व तरुण राजास आपल्या पूर्ण कद्रांत ठेविले. इंग्रजांची व त्यांच्या मैत्री होती. पुढे १८५० साली तो युरोपांतून जाऊन आल्यानंतर ती अधिकच दृढ झाली. हिंदुस्थानच्या एका कोंपण्यातील देशांतून जंगबहादुरसारख्या सत्ताधीशांने गाथास्य देशांतून हिंदूंचे व तेथील राजनीति आणि यत्ना-मल ह्यांचा अभ्यास व अनुभव घेणे हे वाखाणणीय होय. १८५१ सालच्या धामयुगीत देखील जंगबहादुर हा पलटण-बाल्यास न मिळता, इंग्रजांस मदत करण्यास तयार झाला. पण दिल्ली वेढ्यांत त्याच्या मदतीची जरूरीच पडली नाहीं. गोरखपूर व लखनौ घेण्यांत जंगबहादुरने इंग्रजांस मदत केली. श्री. धोंडोपंत नाना पेशवे हे नेपाळांत वारल्यावर त्यांच्या राणकुंडुबास याने नेपाळांत आश्रय दिला होता. नेपाळच्या राजाने जंगबहादुरास महाराजा हा किताब दिला व इंग्रजांनी बी. सी. बी. ही गदवी दिली, आणि १९ तोफांच्या सलामीचा मान दिला पुढे १८६० साली जो तह झाला, त्यात अर्थाच्या प्रांताच्या सीमेवरील कांही प्रदेश नेपाळच्या महाराजास परत देण्यांत आला. जंगबहादुर हा १८७७ साली वारला.

सन १८८१ त सुरेंद्र विक्रमशहाचा नातू महाराजाअधिराज पृथ्वीवीर विक्रमशहा आपल्या आजोबांनंतर गादीवर आला. राणा क्षीप्रसिंह प्रधान व त्याचा बंधु धीरसमशेर सेनापति ह्यांच्याविरुद्ध झालेला एक गुप्त वट १८८२ साली उघडकीस आला. त्यांत जंगबहादुराचा पुत्र जगसिंह ह्यांचे अंग असल्याची दिसून आले, म्हणून त्यास हद्दपार करण्यांत आले, पण १८८५ साली त्यास परत देशांत येण्याची परवानगी मिळाली. धीरसमशेर हा १८८४ च्या सुमारास मरण पावला. पुढे त्याच्या पुत्रांनी राणाधीपतिगणाच्याविरुद्ध कडकपणे त्यास ठार मारले व सर्व सत्ता आपल्या हातांत घेतली. जगदसिंहाचा, व त्याच्या पुत्राचाहि ह्याच गडबडीत खून करण्यांत आला. धीरसमशेरचा ज्येष्ठ पुत्र धीरसमशेर हा प्रधान झाला.

ह्याच्या कारकीर्दीत राज्यात शांतता व भरभराट होती. कलकत्ता येथे ह्याने स्वतःकरिता एक मध्य प्रासाद बांधिला. ह्याचे व इंग्रज सरकारचे सुत चांगले होते. गुराटा लोकांच्या लष्करभरतीकरिता ह्याने इंग्रजांस बर्गस मदत केली. हा १९०१ साली मरण पावला. धीरसमशेरांतर देवममशेर हा (त्याचा बंधु) प्रधान झाला, पुढे तीनच महिन्यांनी बंद्रसमशेर ह्याची प्रधानाच्या जागेवर नेमणूक झाली. १९०३ साली दिल्लीस भरलेल्या वादशाही दरबारास बंद्रसमशेर, त्याचे बंधु व इतर प्रमुख लोक सरकारी पाहुणे म्हणून आले होते.

अलीकडील माहिती — महाराजाधिराज सुरेंद्र विक्रमशहा हा १९डिसेंबर १९११रोखी वारल्यावर त्याचा पुत्र त्रिभुवनवीर विक्रम गादीवर आला. त्याचा जन्म स. १९०६मध्ये झाला येथील सर्व सत्ता मुख्य प्रधानाच्या हातांत असते. हल्ली महाराजा सर बंद्रशेखर समशेरनांग बहादुर राणा हा मुख्य प्रधान असून त्याची नेमणूक स. १९०१ मध्ये झालेली आहे. ब्रिटिश सैन्यांतल ऑनररी जनरलचा हुद्दा त्याला आहे. त्याला अनेक (इंग्रजी व चिनी लष्करी) पदव्या आहेत. या प्रधानाच्या कारकीर्दीत राज्यकारभाराच्या प्रत्येक खात्यांत सुधारणा करण्यांत आली आहे. जुन्या कायद्यांत नव्या परिस्थितीला अनुरूप अशी दुरुस्ती करण्यांत आली. अजबल व अपील कोर्टे आणि हायकोर्टे स्थापण्यांत आली व रथोवर शेवटचे अर्वाळ एकणारे प्रौढकीर्तिसल्लाखे 'निक्षरी आह्वा' हे आहे स. १९१८ मध्ये त्रिभुवनबंद्र कॉलेज स्थापन झाले असून त्यात बी. ए. परीक्षेपर्यंतचे शिक्षण हिंदुस्थानातील मैत्र एम्. ए. प्रिन्सिपाल व इतर प्रोफेसर यांच्याकडून दिले जाते. हल्ली बरेच नेपाळी प्रॅज्युएट तयार झाले असून पांच नेपाळी इंसम कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची एम्. ए. ची पदवी घेतलेले आहेत. शिवाय हिंदुस्थानांतल शेतकी, वैद्यक, कायदा, व्यापार वगैरे शिक्षणाच्या कॉलेजात अनेक नेपाळी विद्यार्थी आहेत. प्राथमिक शिक्षणाच्या मोफत शाळा नेपाळांत सर्वत्र स्थापल्या आहेत.

राज्यकारभारविषयक नेपाळसरकारचा दर्जा निश्चित सांगता येत नाही. फार तर तो अफगाणिस्तानसारखा आहे असे म्हणता येईल. संस्थानासंबंधीच्या अंतस्थ सर्व कारभारांत पूर्ण पोकळीक अफगाणिस्तानाप्रमाणे नेपाळला आहेच. जुलै (ता. २१ डिसेंबर १९२३) नेपाळ हे पूर्ण स्वतंत्र राष्ट्र आहे, अशी इंग्रजांनी त्यास मान्यता दिली आहे. त्याला वाटिले तितका आरुगोळा व हरपार हे हिंदुस्थानातून घेऊन जाण्याची परवानगी इंग्रजांनी दिली आहे. मात्र त्याचा उपयोग इंग्रजांविरुद्ध करू नये असा निर्बंध आहे. त्यास सांप्रत दोस्तदारास असे संबोधण्यांत येते. हल्ली साटमाडू येथे इंग्रजांचा एक बकील असतो व नेपाळचाहि बकील दिल्लीस असतो. तिबेटांत ह्याला येथोहि एक नेपाळचा बकील आहे.

नेपाळसरकारचा व चीनच्या अध्यक्षीचा संबंध इहो मिने-
त्वाचा आहे. पूर्वी दर पाच वर्षांनी नेपाळच्या राज्यास चीनला
काही तर मौल्यवान नगराणा पाठवावा लागे.

नेपाळात ४५ हजार खडे सैन्य आहे. त्यात माहिती-
हेनरी बंदुका वापरतात. शिवाय २५० तोका असलेला तोक-
खाभाही आहे. गुरखे लोकांनी ब्रिटिश सरकार आपल्या
सैन्यात घेत गेल्या महायुद्धाच्या वेळी गुरखे लोकांनी सैन्यात
भारती फारच मोठ्या प्रमाणात घाली व त्याला नेपाळसरकारने
सवलत दिली. इतकेंच नव्हे तर नेपाळसरकारने स्वतःच्या
सैन्यापेक्षा उत्तम सैन्य हिंदुस्थानसरकारच्या मदतीला दिले,
या सैन्याने १९१५ साली हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दी-
वरील युद्धात चांगली कामगिरी बजावली. ब्रिटिश
सर्वभौम पादशाकडून युद्धसमाप्तीनंतर नेपाळचा मुख्य
प्रधानाना जेनेला संदेश व तत्कालीन व्हाईसरॉयाना स्वदेशी
परत जाणाऱ्या नेपाळी सैन्याला उद्देशून केलेले स्तुतिपूर्ण
भाषण यातहि नेपाळसरकारच्या महायुद्धातील मदतीबद्दल
कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख केला होता. नेपाळने १९३५ साली
गुलामगिरी बंद करण्यासाठी जोराने खटपट केली.

[संदर्भग्रंथ.—जिऑलॉजी.सर्व्हे ऑफ इंडिया. नेपाळ भा.८,
पृष्ठसंहिता; ग्रुस-इन्सक्रिप्शन्स; वान्सेटाट्टे-हिस्टरी ऑफ
नेपाळ. ए नोट; लेव्हा—नोट ऑन नेपाळ; इंडियन अँटि-
क्वरी, १८८०-८४, भा.९; १९३४ १४, पूर्वार्द्ध मुकाम.—नेपाळ
अँड तिबेट; ह्यूर-तराई, नेपाळ एक्सप्लोरेशन रिपोर्ट;
बॅटेल—सिक्कीम अँड नेपाळ; प्रिन्सिप-अमग दि हिमालयाज;
इंटर-पोलिटिकल, मिलिटरी इन्व्हायसिगन्स; इंग्ले. ग्याझेट.
भा.१९; ऑल्डफील्ड— हिस्टरी ऑफ नेपाळ; बेन्डाल
स्कॅचेस ऑफ नेपाळ; माबेल.एफ—क्रॉनॉलजी; राईट—नेपाळ
स्टेट नोट्स.]

नेपियर, जॉन (१५५०-१६१७)—एक स्कॉटिश
गणितशास्त्रज्ञ व लोगारिथमपद्धतीचा शोधक. हा एडिंबरो-
नजीक मरिस्टन गांधी जन्मला. १५६९ साली म्हणजे
पयाच्या तेराव्या वर्षी अंत मोंट्रॅक परदेश पात झाला. पुढे
सेंट अँड्र्युज युनिव्हर्सिटीत धोर्या वपे वचच शिक्षण घेतल्या-
वर वरिष्ठच्या युनिव्हर्सिटीत त्याने काही वर्षे अभ्यास केला
स. १५९४ मध्ये त्याने ' प्लेन डिस्कव्हरी ' (साधा शोध)
नावाने लिहिली धर्मविषयक पुस्तक लिहिले. सन १५९६
मध्ये त्याने देशाच्या संरक्षणाच्या काही ग्रुसयुद्धाचा नावलेल्या.
हाच त्याचा ' लागरिथम ' वरील सुप्रसिद्ध ग्रंथ होय.
अगला लागरिथमची माहिती देणारा हाच पहिला ग्रंथ
होय. शिवाय त्याने बेरोन, वसावाका, गुणाकार व भागाकार
आणि बर्गमूळ करण्याच्या शोध राहिलेले वेल-बोझोच्या सहा-
ध्याने तयार केल्या, व ' रेव्होलोभिया ' नावाचा ग्रंथ १६१७
साली प्रसिद्ध केला

नेपियर, सर चार्ल्स जेम्स (१८२१-१८५३)—
हा ब्रिटिश इतरच्या व मुसली, लंडन महाराष्ट्रीय व्हाइट-

हॉलमध्ये १८५३ साली जन्मला. १७९७ साली त्याला लष्क-
रीत नोकरी मिळाली पुढे तो १८०४ साली कॅप्टनच्या व
स. १८०६ मध्ये मेजरच्या हुद्यावर चढला. पार्लियामन्मध्ये
कोयनाच्या कडाइत तो मरणानुसूच होऊन फ्रेंचाच्या हार्दी
लागला असता फ्रेंच सेनापतीने त्याला कैदेत न ठेवता अंध
मातेला भेटण्याकरिता इंग्लंडात जाण्याची मोकळीक दिली.
१८१०-१८११ साली तो पुन्हा स्पेन-पोर्तुगालमधील युद्धात
सामील झाला. स. १८२३ मध्ये त्याने सेफालोनिया येथे राहून
आठ वर्षे लष्करी रेसिडेण्ट व गव्हर्नर या जगेवर नौकरी
केली तेथे त्याने एकतेजीपणाने राज्य केले. पुढे १८०३ साली
वशिष्ट अधिकार्याशी झडून नौकरी सोडून तो इंग्लंडात
परत आला. १८३९ साली त्याला इंग्लंडात पुन्हा नौकरीवर
नेमले. थॉमॅसायर, लॅकॅशावर वगैरे ठिकाणी चाईटिड लोर्नचे
देगे मोडण्याचे काम त्याने केले. १८४० मध्ये तो हिंदुस्था-
नात नौकरीकरिता प्रथम पुण्यास आला. इ. स १८४२
त गव्हर्नर जनरल एलेन्बरोने औटराम व इतर पॉलि-
टिकल अधिकारी यास सिधमघून काढून (कारण तो स्थाना
द्वेष करी) त्या जागी, नेपियर यास मुलकी व लष्करी सर्व
अधिकार देऊन आपला खास प्रतिनिधि म्हणून नेमिले नेपि-
यारने पूर्वीच तह व फारामदार सर्व एकीकडे गुंडाळून ठेवून
व हिंदुस्थानसरकारची आपल्यास संमति आहे या मानीक
आधाराने दररोजिगीरी सुरू करून सिध प्रात खालसा
करण्यास सुरवात केली (सिधम-ऑक्स-हिस्टरी, इंडिया पृ.
६८५) त्याच्या या दडपशाहानेच अखेरीस वल्लूची लोकांनी
जानून गाऊन नाहलाजाने कमिशनरच्या बंगल्यावर हल्ला
केला (फेब्र. १८४३), नेपियर तर या संधीचीच चाट पहात
होता. त्याने याचा फायदा घेऊन ताबडतोब लढाई पुकारली.
भाशेमान म्हणतो की, अमोराबद्दल कळपित मन करून
पैऊनच नेपियर हा सिधमध्ये प्रथम आला होता. गव्हर्नर
जनरलने त्याच्याकडे अमीराने केलेल्या (इंग्रजाच्या म्हण-
ण्याप्रमाणे) राजदोही गोष्टीचा छडा लावण्याचे काम सोप-
विले. मात्र त्याबरोबरच अगदी खान्नीलायक पुरावा असल्या-
शिवाय निकाल देऊ नये असेहि फर्माविले होते. नेपियरने
प्रथम अमीराबरोल तीन आरोपाशिवाय बाकाचे सर्व आरोप
काढून टाकले. या तीन आरोपांनी आधार काय तो कल्प
एक सिधी संपेत लिहिलेले पत्र होते. त्या पत्राच्या खरे-
पण,बद्दल तत्कालीन हिंदुस्थानातील बहुतेक तज्ज्ञांना संशय
होता, असे असता व स्वतःस सिधी साधा विलकूल श्रेत
नसता आणि अमीराने आपल्याबरोल आरोपांचे निराकरण
करण्याची संधाही ना देता नेपियरने " इंग्लिसारखा सुपीक "
सिध प्रात अमीराने दोषी ठरवून खालसा केला व १८३९च्या
सहास हुरताळ कासला. या कामी अमीराचा एक नातेवाईक
अर्जी मुराद याचेहि साहाय्य त्यास होते. नेपियरने तर
सिधमध्ये दररोजिगीरी सुरू केली होती (भाशेमान-हिस्टरी
ऑफ इंडिया, तिसरी आवृत्ती. पृ. ४३१-३६). तेथील

सरदारांचा काही अपराध नसताना त्यांचे फिल्ले काबीज केले. ज्या अमीराला त्याने पदच्युत केले, त्यांचेच हैद्राबाद येथे (१८४३ फेब्रु.) तेथील प्रजेने आयलंड राज्य धरून वेल्शामुळे विजुन नेपोलियरचा उपडपाने चालू केले असताने नेपोलियरचे रखण करून त्याचे प्राण बावीविले नंतर प्रजेच्या या बंडाचा मोड करून नेपोलियरने अमीराचा सर्व संपत्ति लुटली. त्यांत एकूट्या नेपोलियरच्या याट्यास ४ लाख रु. आले. या एकंदर कुर्यास होंयडालस (ई. ई. कंपनीच्या घोडे ऑफ कंट्रोलचा प्रिंसिपल) याने पाकीपणा व लुच्चेगिरी असे नांव दिले आहे. या लुटीबद्दल नेपोलियर व औरंगजेब यांच्यात मांडवें जुंपली होती. नेपोलियरच्या एकंदर कुर्यावर कंपनीच्या अधिकाऱ्यांचा टक्का आल्याने तो इंग्लंडास परत गेला. पुढे बांध युद्धाच्या वेळी तो पुन्हा हिंदुस्थानांत आला होता. त्यावेळी शिवायाना भक्ता देण्याच्या बाबतीत त्याच्या व गव्हर्नर जनरल व्हल्लेसी याना तंदा होऊन नेपोलियर रागिनामा देऊन परत गेला, व थोड्याच दिवसांनी मरण पावला. [रिमघ-हिरटरो ऑफ इंडिया; मार्शलम-हि. इंडिया; एन्सा. ब्रिटा.]

नेपोलियन, प हिं ला (१७६९-१८२१).— (नेपोलियन = राजचा सिंह) फ्रेंचांचा यादृशहा क्रांतिकार बेलांतोळ अनेकशेकी मावी १५ ऑगस्ट १७६९ साली जन्मला. त्याचा बाप कार्लो जर्जे वार्लेस बोनापार्ट व आई मेरिया लेोदशिया रामोलिनो याना एकंदर तेरा मुल्ले झाली, त्यापैकी जोसेफ, नेपोलियन, लुसान, लुई, मेरोम हे पांच मुलगे आणि एलीझा, फारोलाईन व पार्लोन या तीन मुली होत्या; इतर मुल्ले अल्पायुदी झाली. पूर्वी इटलीतील जिरोन्डा संस्थानच्या ताब्यात असलेले फ्रांसिसा पेट फ्रान्सने विकत घेऊन नेपोलियनच्या अन्मापूर्वी कण सहा महिनेच ताब्यात घेतले होते; त्यामुळे नेपोलियन जन्मतःच फ्रेंच प्रजासैन बनला. नेपोलियनची आईबाप दोघेहि सरदार घराण्यातली होती. वाट्टण्याचा आवड, चौकसगुडी, कारस्थान-कुशळता त्याच्या बापाच्या अंगचे गुण, आणि निधया स्वभाव स्वतःत निधयगुधि व कीणत्साहि विरोधाळा व अचवर्णीनां न जुमानता इतःचे निर्णय तडीस नेण्याचा हिमती स्वभाव हे आईचे गुण नेपोलियनमध्ये उत्तरले होते ते इतके की पुढे युद्धांत व राजकारणात नेपोलियन सर्वांना अत्यंत जबरदस्त प्रतिस्पर्धी होऊन बसला. नेपोलियनचे शरीर मूळ सडपातळ पण बाधेसूद, चेहरा जड लांबट, डोकें मोठे, कान लहान, कृपाळ अन्ध, डोळे पाणीदार, दंड विळदार व छाती रुंद होती. अंगारक केस धमी व छातीवर मुळीस नव्हते. हृदयाची गति मंद अमुन नाडीचे ठोके मिनिटास अष्टपे बाळीस पडत. उंची पांच फूट पाच इंच होती. ऑठ घट आवडून धरण्याची त्याची लक्ष्म अष्टरुमासुद्धे मुद्रा उप दिसे. त्याला नेहमी अजोबा खांदी उडविण्याची संभव असे त्याला आजन्म तपकीर उभोष्णाचा फार नाद होता. जगत अद्वितीय घोडा म्हणून नांवाभलेल्या नेपोलियनला घोड्यावर मसण्याची

मांड करणेहि नीड साधली नव्हती व बंदुकीचा नेमदि अनुकू मारता येत नसे.

शिक्षण.—नेपोलियनला लहान वयांतच इंग्लिश भाषेने, तरावर किराणे वगैरे खेळांची आवड असे व त्याचा बडोळ भाऊ जोसेफ हा सौम्य स्वभावाचा होता. या फक्तामुळे घोरत्याला भिक्षुकी घेधात (चर्च) व दुसऱ्याला म्हणजे नेपोलियनला शिवाहिगिरीत पालण्याचे मागने ठरविले. नेपोलियनचा बाप पैमी व खर्चिक होता व त्याला दाखवे व्यसनहि ज्ञात जडत गेले. त्यामुळे कर्जे झाले, व कुटुंबाला काठिण काळ आला. तथापि नेपोलियनची आई मॅडम मेरिया मोठी धोराची आई होती. तिने मुलाची चांगली काळजी घेऊन त्यांना कडक शिस्त लावली. नेपोलियन फार प्रास्य असल्यामुळे त्याच्यावर तिला फार रक्ष थावे लागे. नऊ वर्षांचा होईपर्यंत फ्रांसिसा येथे शिक्षण घाल्यावर नेपोलियनला त्याच्या बापाने फ्रान्समध्ये आणून तेथाले घालेत चार महिने ठेवून नंतर ग्रीन येथील लष्करी शाळेत घातले. या शाळेन फ्रेंच, लॅटिन वगैरे नापा आणि इतिहास, भूगोल, गणित व शिवाच नतन, गायन, वादन, चित्रकला वगैरे विषय शिकवत. शाळेवर देखरेख व शिस्त धर्मगुरूंची असे. व शाळेची धोर्ति चांगी नव्हती. शाळेत नेपोलियन इतरांशी मिसळत नसे. त्याचा अभ्यास बरा असे. त्या वेळच्या त्याच्या चोपडया अध्याप आहेत. त्यावरून तो फार पुस्तक वाचो व त्याचा गोपबारा काढी असे दिसते. गणितात त्याची प्रति विशेष चाले. इंग्लंडास व विशेषतः फ्लुटाकॅजुत वार्डने त्याला फार आवडत असत. ग्रीन येथील अभ्यासक्रम संपल्यावर १७८४ साली पॅरिस येथील 'इंकोल मिलिटियर' नावाच्या लष्करी शाळेत तो गेला. तोफखान्यात जागा मिळाली म्हणून त्याने चांगला अभ्यास केला. तथापि त्याला फ्रेंच भाषा शुद्ध लिहिता येत नव्हती व अक्षरहि फार वाईट होते. त्यामुळे त्याचा नंबर परोक्षेच वर आला नाही. कविता करण्याचा नादहि त्याला एवढापासून होता.

नोकरी.—१७८५ च्या आक्टोबरात नेपोलियनने येथील परीक्षा देऊन तोफखान्याच्या पलटणीत नौकरी धरली तेथे त्याने प्रायव्हेट, फार्पारल व सर्जंट यांची कामे केल्यावर १७८६ साली त्याला ज्युनियर लेफ्टनंटची जागा मिळाली. १७८५ साली त्याचा बाप वारला, त्यावेळी त्याच्या आईचे वय तीस वर्षांचे होते; यावेळी कुटुंबाचा भार नेपोलियनवर पडला. लुसरे उद्यम विशेष नव्हते, शिवाच एक लुना वस्तुनाचा दुर्घा नेपोलियनच्या बापाने लावला होता त्यातहि नेपोलियन हरला तेव्हा सांपत्तिक स्थिति आणखी वाईट झाली. तथापि मॅडम मेरियाने दक्षतेन व काटकसरीने दिवस काढले. आईचे हे काटकसरीचे बळण नेपोलियनला पुढे फार उपयोगी पडले. त्याने अनेक लढाया केल्या पण कधी त्याला कर्जे काढावे लागले नाही किंवा कागदाचे नाणे पाडावे लागले नाही. नौकरीत असतो तो रजा घेऊन

वारंवार कॅम्ब्रिजकडे येई. कॅम्ब्रिजकडे फ्रेंचाच्या ताब्यातून सोडवून स्वतंत्र करावें हा विचार त्याच्या डोक्यांत होता. नोकरीवर व रजेवर असतानाहि त्याचें ध्यान व अभ्यास चालूच असे. या वेळच्याहि चोपडाच व टिपणें अद्याप आहित. विशेषतः पारलंत्र्यातून स्वानुभय मिळविलेल्या लोकांचा इतिहास तो बारकाईने अभ्यासी. फ्रांस, रोमन, स्पॅन, इंग्लंड, फ्रान्स, पर्शिया, चीन, अरबस्तान, वगैरे देशांचा इतिहास त्यानें लक्षपूर्वक वाचला. फुल्टार्क, सीझर, कॉर्नेली, ग्रेगोरी, हेर, क्लौ यांचे ग्रंथ त्याला फार आवडत. इंग्लंडच्या इतिहासाचा अभ्यास, विशेषकरून १६८८ सालच्या राज्यकर्तीपर्यंत त्यानें स्वतःची टिपणें लिहिली आहेत. त्यांत कॉमवेल-बद्दल तो लिहिताः “ धीर, हुपार, व परी, व डोंगी असून त्याची पूर्व वयातील लोकांसाठींची उच्च तत्त्वे पुढे त्याच्या महत्त्वाकांक्षेच्या सर्वश्रेष्ठ उदाहरणां वली पडली; आणि सत्तेची मधुर फळे चाखल्यावर एकदमानी अनियंत्रित राज्यकारभार काढण्याच्या मुखाची त्याची छालसा प्रकट झाली.” नेपोलियननें राजकारण, समाजव्यवस्था, न्याय, वगैरे वरील अनेक ग्रंथ व शिष्याय फारच व नाटकेंहि घाचलीं. शिष्याय प्रवचनान्या इच्छेनें निबंध, इतिहास व कादंबऱ्या लिहिल्या.

रजेवरून परत आल्यावर १७८८-८९ सालीं आवश्चीन येथील वंडाळी मोडण्याच्या कामावर त्याच्या सैन्याची तुकडी नेमली गेली. त्याच सुमारास फ्रेंच राज्यकर्तींचा स्कोट झाला (सप्टेंबर १७८९) त्याचा फायदा घेऊन स्वतंत्र व्हावें म्हणून कांसिकांतल्या लोकांनी दांडगाईचे प्रकार सुरू केले. तथापि लडाई न करता कांसिकाचा पूर्वी इडपार वेलेला पुढारी पेआली यालाच परत बोलावून त्याच्याकडे कांसिकाचा बंदोबस्ताचें काम फ्रेंच सरकारनें दिलें. पण फ्रान्सशी राजनिष्ठ न राहतां इंग्लंडच्या मदतीनें कामिका स्वतंत्र करण्याची कारस्थाने पेआलीनें सुरू केलीं. उलटपुर्ती लहान कांसिका बेट पूर्ण स्वतंत्र न राहूं शकतां बलाढ्य राष्ट्राच्या मदत्यानीं पडेल हें जाणून तें फ्रान्सच्या अमलाखाली राहणेंच इष्ट आहे असें नेपोलियननें विचारपूर्वक ठरवून पेआलीला उघड विरोध केला. स. १८९१ मध्ये सैन्याची पुनर्रचना झाली, तींत नेपोलियनची व्हॅलेन्स येथे तैफट-नंदच्या आगां नेमणूक झाली येथेहि एक राजकीय हलच होता. तेथील लायब्रेरियन नेपोलियन झाला. तेथेंच “सुख-दाहांसाठीं मनुष्यामध्ये कोणतीं अर्थांत महत्त्व,ची सत्ये व मनोविषया विचिंतिले पाहिजेत” हा, बाधिसाकरिता नेमलेल्या किय्यावर त्यानें निबंध लिहिला. त्यांत त्यानें स्पष्टतः लोकांच्या समाजचनेची स्तुति केली होती. स. १८९१ मध्ये तो रज्य घेऊन कांसिकांत गेला. रजा घेई पेआलीबरोबरचें त्याचें शाठण वाढतच गेले. पुढें फ्रेंच सरकारनें पेआली व त्याचा दोस्त पोडोलीबगो या दोघानां इडपार केल्यामुळे ते अनुक्रमे इंग्लंड व रशियांत भाऊन राहिले; व अखेर-

पर्यंत पोडोलीबगोनें झारचें मन नेपोलियनविरुद्ध कळवित करून घैर वाढविले. कांसिकन लोकहि नेपोलियनविरुद्ध विडून त्यानीं त्याच्या घरावर हल्ला करण्याचें ठरविले. त्यामुळे १७९३ फेब्रुवारी रजा १ रोजी नेपोलियन आपल्या सभे कुटुंबीयांसह पळून फ्रान्समध्ये येऊन राहिला व त्यानें सर्वेस्वी फ्रेंच रिपब्लिक सरकारच्या नोकरीला वाटून घेतले.

टूलोनचा विजय.—फ्रेंच राज्यकर्तीकारकांनी राजाराणीला पक्ष्यत वेष्ट्यामुळे व पुढे ठार मारण्यामुळे आस्ट्रिया, प्रशिया, इंग्लंड, हॉलंड, स्पेन, वगैरे देश फ्रान्सवर चालून असे लुट फ्रान्समध्येहि राजशाहीचा पुरस्कर्ता असा एक पक्ष होता. या परिस्थितीचें बारकाईनें निरीक्षण करून आपलीं मते प्रशोत्तर रूपानें सोप्या भाषेत लिहिलेले एक लहानसें पुस्तक नेपोलियननें प्रसिद्ध केले. त्यांत नव्या सरकारास मान्यता देऊन सर्व फ्रेंचानीं चालून आलेल्या आस्ट्रियादि शत्रूंना तोंड देण्याकरितां एका केली पाहिजे असें प्रतिपादिले. याच सुमारास टूलोनच्या राजवटीयांनी तें बंदर इंधनाच्या ताब्यात दिल्यामुळे त्यांना तेथून हाकून लावण्याकरितां फार्से, डांपेट, व इटोमीर या तीन नालायक सरदारांची अनुक्रमे नेमणूक झाली व त्यांच्या हाताखाली नेपोलियनला नेमले. नेपोलियननें टूलोनची नाट पाहणी करून तोफांच्या पाण्याकरितां जागा पक्की केली. प्रथम लघुयुद्धेता या महत्त्वाच्या ठिकाणाचा किळा मोठ्या निकराचा हल्ला करून सर केला. त्यावर लवकरच (ता. १९ डिसेंबर, १७९३) टूलोन हस्तगत झालें. या सर्वांचे श्रेय इतर वरिष्ठ व कनिष्ठ फ्रेंच अधिकाऱ्यांनीं मनःपूर्वक नेपोलियनला दिले; पॅरिसमध्ये त्याचा लौकिक वाढला.

कैदः—वरील विजयानंतर दक्षिण फ्रान्सच्या किनाऱ्याची लष्करी दृष्टया मजबुती करण्याच्या कामावर नेपोलियनची नेमणूक होऊन ती तिकडे गेला. इकडे पॅरिसमध्ये कन्व्हेन्शन म्हणून तात्पुरती राज्यकारभार पदागारी सभा होती तिचा मुख्य राबिसपिअर व बारस यांच्याशीहि नेपोलियनचें विशेष सह्य झालें. पण राबिसपिअर मोटा फूर असून त्यानें केवळ संशयावरून अनेक फ्रेंच खीपुण्यानां वधाची शिष्टा ‘कॉमिटी ऑफ पब्लिक सेफ्टी’ नावाच्या लष्करी न्याय-संमार्फत देवविली. या जुलुमांमुळे विडून काही कडवा-ल्यानीं राबिसपिअर व तरपक्षीय आणखी एकवीत जणास ठार मारले. त्यावेळीं नेपोलियनविरुद्ध देशभ्रेष्ट्यांचा आरोप करून त्याला कैदत टाकले; पण पुढें न्यायाधीशानीं त्याचा जबाब ऐकून त्याला पूर्ण निर्दोशी ठरवून सोडून दिले तथापि नेपोलियनची नोकरी गेली व त्याच्या सभे कुटुंबाला कांहीं दिवस मोठ्या दाखिळात व संकटांत काढावे लागले. त्यावेळीं दृष्ट्या-करिता त्यानें पुस्तकें लिहिलें, नोकरीकरितां अर्ज केले व मॅडम परमान नावाच्या संपत्तिमान पण वयानें वन्याच अधिक अवहेत्या निषेधां विवाह करण्याचाहि प्रयत्न केला. पण कांहींच समटे नाहीं.

पॅरिसमधील बंडाचा मोड व विवाह — अशा वेळीं कन्व्हेन्शन सरकारला नेपोलियनची गरज लागली. पॅरिसमध्ये कन्व्हेन्शनानेविद्य दुसऱ्या पक्षानें लडाईची बरीच तयारी केली. तें बंद मोडण्याकरितां वारसच्या सूचनेवरून नेपोलियनची नेमणूक झाली. त्यानें पॅरिस शहरांत नाकपानाक्यावर तोका गाढून ५ आक्टोबर १७९५च्या बंडातीलीन ३०००० लोकांना २०० हून अधिक प्रणहानि होऊं न देता येदक्या बेळात उभरून लावले, व सर्व शहरांत चांगला बचक बसविला. या विजयामुळे नेपोलियनला चांगला अधिकार प्राप्त झाला, पैसा मिळू लागला, व त्याच्या भावांनाहि सरकारी नोकऱ्या मिळाल्या व कुटुंबाचे दैन्य कायमचें नाहीसे झालें. कन्व्हेन्शननें ठरविलेल्या नव्या राज्यघटनेप्रमाणें नेमलेल्या वारस, रबेल, कार्ना वगैरे डायरेक्टरांत नेपोलियनचें वजन फार वाढलें. मुलकी सत्तेवर लष्करी सत्तेचा दगडा वसण्यास सुरवात झाली. याच संधीस वारसच्या मध्यस्थीन नेपोलियनचा विवाह जोसेफाईन नावाच्या विधवेशी १७९६ मार्च ता. ९ रोजी झाला तिला पहिल्या संघाचा मुलगा व मुलगी अशी दोन मुले होती. पॅरिसमध्ये नैनी लोकांचे क्लय होते त्यापैकी वारसच्या क्लयांत विधवा जोसेफाईनचें जाणेंयें असे. नेपोलियन त्या क्लयांत जाऊं लागून विवाहाच्या गोष्टी विधात्या तेव्हां प्रथम राईव नेपोलियनला वरण्यास तो तयार नव्हती, पण पुढे इटलीच्या मोहिमेवर नेपोलियनची नेदणूक झाल्यावर तिनें विवाहास हकार दिले.

इटलीतील मोहीम — वर सांगितलेल्या फ्रान्सच्या नव्या डायरेक्टरांना नेपोलियननें इटलीवर स्वारी करून आस्ट्रियाचा मोड करण्याची व देशांत पैसा आणण्याची कल्पना व योजना सुचविली होती. ती डायरेक्टरांनीं पसंत करून नेपोलियनला हुकूम दिला. तिच्या सजोकरिता सरकारी खजिन्यातून पैसा मात्र देण्यास शिस्त नव्हता. तेव्हा नेपोलियननें स्वतः कसें धाडून सैन्याची जमवाजमव केली, व इटलीवर चाल केली. या मोहिमेंत नेपोलियन सर्वेस्वी विजयी झाला. दूर, घाबरा शिपाई, युद्धकलाप्रवीण सेनापति व चतुर राजकारणी व सुसहृद, असे त्याच्या अंगचे तिन्ही प्रकारचे गुण प्रत्ययास येऊन त्यानें नांव यूरोपभर पसरलें. फ्रेंच लोकांच्या प्रेमास तर तो फारच पात्र झाला, पण डायरेक्टरांनां मात्र त्याचा मत्सर व भीति वाटू लागल्यामुळे त्यांनीं त्याच्या मार्गांत अनेक अडचणी आणल्या, पण प्रत्येक बाबतींत अखेर नेपोलियनच यशास्वी झाला. लोदीच्या पुलावर मिळालेल्या विजयानें (१० मे १७९६) सेनापतीपेक्षां अधिक महत्त्वाच्या पर्यां चढण्याची स्वप्ने त्याला दिवूं लागली आणि अरकोलच्या पुलावरील अक्षय्यत यश्यामुळे आपला भविष्यकाल जिद्द उजळ होणार असा दैववाद त्याच्या डोक्यांत घोळूं लागला. जनरल बॉल, बूमक्षर, आलबिर्ना वगैरे कसलेल्या आस्ट्रियन सेनापतींचे युद्धनैपुण्य नेपोलियननें रद्द पाहून आस्ट्रियन बादशाहला धारण येऊन

कॅपोफीमियाचा तह करण्यास भाग पाडलें, व आस्ट्रियांनी इटलीतील सत्ता नष्ट केली. साडिनिया, नेपल्स वगैरे इटालियन संघानिमित्ताना पराभूत करून त्यांच्या सैन्याची मदत मिळविली. इटालींतील अनेक लढान लढान संघानां मोडून तेथे संकसत्ताक राज्ये स्थापून त्या सर्वांचे एक संयुक्त ' विस आरगईन रिपब्लिक ' स्थापलें (१६ आक्टोबर १७९६). उलटपत्ती रोम येथील पोपनें राज्य डायरेक्टरांचा आग्रह असताहि सामान्य लोकांची घमंमुद्धि न दुखवावी म्हणून मोठेया अर्थानें तह करून कायम राखलें, आणि पॅरिस येथील डायरेक्टरांना खूप राखण्याकरितां मॉलन येथून सुमारें दहा फोटी रुपये व पोपकडून बसंत लक्ष डॉलर खंडणी, व शिवाय सासपौराया डायरेक्टरांना गाडीकरिता दोनशें उत्तम घोडे, पॅरिस येथील विद्वानांनां भय, पुराणवस्तुसंगोषकाना इटलीतील प्राचीन कालच्या अनेक वस्तू, शोकी मित्रांनां तुंदर चित्रे, वगैरे अनेकाना अनेक प्रकारच्या देणग्या धाडल्या. इतर ठिकाणच्या फ्रेंच फौजेलाहि त्यानें सहावाधि रुपये धाडले. यामुळे सर्व दज्याच्या व प्रकारच्या लोकांनी नेपोलियननीं ह्युतिस्तीनें गाण्यास सुरवात केली.

ईजिप्तवरील मोहीम — म. १७९५ पासून फ्रान्समध्ये पांच डायरेक्टर सर्व सत्ताधारी बनले होते. त्यांच्या अरेरावांमुळे लोकमत विचड वतून एक मॉडेरेटपक्ष निर्माण झाला, व त्यानें आपल्या मताचा बार्थिलेमी नावाचा इतम पाचवा डायरेक्टर निवडला. त्याच्या बाजूला कानां मिळून डायरेक्टरांत दुफळी झाली. तेव्हा वारसपक्षानें नेपोलियनला वश करून त्यानें पाठाविलेल्या जनरल आग्रेरोच्या मदतीनें मॉडेरेटपक्षाचा पराभव केला. स. १७९७च्या डिसेंबरात तो पॅरिसला परतल्यावर डिरेक्टर होण्यास लायक आहे असे कियेकांनी सुचविले; पण त्यानें तें नाकारलें. डायरेक्टरांनां खोईशड होऊं लागलेल्या नेपोलियनला इंग्लंडवर स्वारी करण्याची काम-थिरी रागितली व त्याकरितां फ्रान्सच्या उत्तर किनाऱ्यावर चाललेल्या आरमारही तयारीची, नेपोलियन पहानी करून आला व ही फार अपुढी असल्याचें मत देऊन जर्मनीचा उत्तर किनारा किंवा ईजिप्त वगैरे पौरस्य देश जिंकून विदेश व्यापार बंद पाडण्याची योजना त्यानें सुचविली. नेपोलियन दूर देशां गेलेला बरा, असे डायरेक्टरास वाटत असल्यामुळे त्यांनीं ईजिप्तच्या मोहिमेस हकार दिला. ईजिप्तच्या मोहिमेचा वेत नेपोलियनच्या मनांत फार दिवस घोळत होता. ईजिप्त जिंकला बरि आशिया सहज जितां गेईल व हिंदुस्थानवर चाल करून टिपू व मराठे दोघ्या मदतीनें इंग्रजांनां पालवून लावतां येईल आणि अलेक्झांडर दि प्रेताहि सापळें नाही तें सर्व हिंदुस्थान जिंकून हस्तगत करण्याचें भय मिळेल अतलें मनोराज्य नेपोलियननें उभासिलें होतें. डायरेक्टरांचा हुकूम मिळताच त्यानें अश्र्यत तयारी केली. डायरेक्टरांचा हुकूम मध्यम व बरचिशा लढान लडाक जहाजें

आणि सामान्य भरलेली ३०० जहाजे, सिव्वाय ईजिप्तमधील पुराणवस्तुसंशोधनाकरिता चगिले शास्त्रज्ञ, कलाभिज्ञ, ईजिप्तियर वगैरे विद्वान इत्याम, यंत्रसामुग्री व छापाखाने सामान्य बरोबर पळून तो १९ मे १७९८ रोजी टूलोन बंदरांतून निघाला. भूमध्यमसुद्रात ब्रिटिश आरमारवाचा अडथळा होऊ नये म्हणून त्याने इंग्लंडवरच्या मोहिमेची हूळ उडविली होती. नेपोलियनने वाटून मारता हस्तगत करून ३ जुलै रोजी आलेक्झांड्रिया शहर घेतले. पुढे मनोनयनजाकिच्या (पिरॅमिड) मठाईत आरवाचा पूर्ण पराभव करून लखनूर कायरो सादर हस्तगत केले व तेथे नवी राज्यव्यवस्था सुरू केली. अरब व ईजिप्त ह्यांनी पुन्हा लढाईची तयारी केली तेव्हा एकर येथे पराभव झाल्यामुळे व विशेषतः फ्रान्समध्ये अभ्यवस्था मानल्यामुळे नेपोलियन ९ ऑक्टोबर १७९९ रोजी फ्रान्सला परत आला. सुवेझ कालवा व इतर शेतकामे काढणे तयार करण्याचे वेत तसेच राहिले मात्र या मोहिमेमुळे आरमारी सामर्थ्य असलेल्या पाश्चात्य राष्ट्रां ईजिप्तवर सहज सत्ता बसविता येईल असे मारता वेत ईजिप्तानी पंतले व हिंदुस्थानात ब्रिटिश सरकारने नेपोलियनच्या भीतीने तिथल्या पूर्ण नाश केला ईजिप्तमध्ये रोडोद्याष्टीन हस्तगत होऊन ईजिप्तियन लिपीचे वाचन सुचोव झाले व पुराणवस्तुसोधात इतर भर पडली.

नवीन राज्यघटनेचा फर्स्ट कॅन्सल — नेपोलियन दूर ईजिप्तमध्ये असता इंग्लंडच्या उत्तेजनाने व मदतीने आस्ट्रियाने बराच इटली फ्रान्सच्या हातून परत जिंकून घेतला. डायरेक्टोरमध्ये बारासखेरीज सार्वस, राखर डय्कास, गोर्दीयलुम्पूलिने हे चार नवे डायरेक्टर आले होते. त्यांपैकी सार्वस हा विशेष नावाभलेला होता. या डायरेक्टरांत, राज्यकारभारात कर्तव्यगार कोणीच नव्हता, उलट संशयावरून त्यांनी अनेकाना इत्याम केले, त्यामुळे देशात अस्थवस्थात मानली होती. याप्रमाणे अन्तर्बोधा हलाखीच्या स्थितीत लोकाने नेपोलियन हा एकच त्राता आहे असे वाटत होते. नेपोलियनने हे त्राणून सर्व राष्ट्रकीय सत्ता आपल्या हातां घेण्याचा अचाट फट केला. बारास, सार्वस व डय्कास या तिघांना त्याने कडात घेतले. शिवाय कावेबाच टालेरॉड, पॅरिसचा कौन्सल फ्लोरे, आणि एन्शॅटयचे कौन्सल (शिष्टाची सभा) व ज्युजियेराचे कौन्सल (पावस तुरुणाची सभा) या दोन कायदेमंडळांपैकी घन्याच लोकास अत्युत्कृष्ट करून घेऊन त्यांनी, देशात अराजकाचा मोठा कट आहे, त्याकरिता नेपोलियनला सैन्याचा मुरय नेमावा, व पूर्वीची राज्यघटना बदलून टाकावी व डायरेक्टरांनी राज्याने देऊन त्यांच्या ऐवजी तिघांचे कौन्सलने नेमावे अशा नवीन राज्यघटना घनवाची असे ठराव कराने असा ब्युह रचला. याप्रमाणे १६ नोव्हेंबर १७९९ रोजी शिष्टाची सभा भरून त्यांनी ठराव पास केला व लष्कराच्या सभेपुढे ते ठराव आले, त्यावेळी " बारा-जकाच्या कडाला पुरावा कोडे आहे; नेपोलियननेच काय-

याची बंधने तोडली आहेत; त्याला ' आउट ऑफ ' ठरवावा ' अशा सूचना येऊ लागल्या. तेथे हजार असलेला नेपोलियन त्या सूचना ऐकून इतका धाबरला की अरा मूर्च्छितही झाला पण सभेचा अध्यक्ष नेपोलियनचाच माऊ लुईस बोनापार्ट हा होता; मोठ्या धैर्याने व युक्ताने आऊटला करण्याच्या सूचना, नेपोलियननेच म्हणून ऐकल्याशिवाय मतास पालण्याचे नाकारून तो अच्यक्षयान सादून बाहेर आला आणि ' सभेत इंग्लंडच्या लावाने फिरू घनलेले काही लोक आहेत ' असे वाहटेच्या सैन्यास सांगताच सैन्याने सभा उघडून लावली. नंतर रात्री पुन्हा सभा भरली, तीत नेपोलियननेवगेरी सप्त हजार न राहिल्यामुळे डायरेक्टराऐवजी डय्कास, सार्वस व नेपोलियन हे तीन कॅन्सल नेमण्याचे ठराव पास झाले. त्यात नेपोलियन फर्स्ट कॅन्सल नेमला गेला व त्याने सर्व राज्यसूत्रे हातां घेऊन देशाचा कारभार सुरू केला सार्वसने नवी राज्यघटना तयार केली तीत नेपोलियनने अनेक दुष्टत्या केल्या. या नव्या राज्यघटनेत चार मुख्य संस्था होत्या त्यांपैकी ' कौन्सिल ऑफ स्टेट ' ने फक्त नव्या कायद्यांची सूचना करावी, ' ट्रायब्युनेल ' ने त्यावर फक्त वादविवादामक सापेण करावी, ' लेजिस्लेटर ' ने मुसती मते ठावी व ' सनेट ' ने अखेरची मंजूरी देवा नामंजूरी घावी, अशी योजना होती. याप्रमाणे घाटाळ्याची राज्यघटना करून नेपोलियनने सर्व अधिकार फर्स्ट कॅन्सलच्या हातां राहतीलसे केले. तरी वरून लोकसत्ताक दिवणारी ही राज्यघटना फ्रान्सच्या मतदारांनी १९६२ प्रतिकूल विरुद्ध ३०११००० अस्तु-कूल मते देऊन प्रचंड बहुमतीने पास केला. याप्रमाणे अधिकार हाती आल्यावर नेपोलियनने चांगले लायख इत्याम निवडून मंत्रिमंडळ घनविले, आणि इंग्लंड, प्रशिया, स्पेन, रशिया वगैरे देशाची फॅच सरकारचा मुख्य सत्ताधीस म्हणून बोलणे सुरू केले. पण फक्त रशियाचा क्षार पोल नेपोलियनने पूर्वीने रशियन कॅदी सोडल्यामुळे व आशिया जिंकून आणतात वाटून घेण्याच्या आभियाने दोस्त बनला. उलट इंग्लंडने नेपोलियनचा अधिकार अमान्य करून पुन्हा आस्ट्रियाला मदत देऊन युद्ध करण्याच ठरविले.

आस्ट्रियाचा दुसरे युद्ध:— ही परिस्थिती पाहून नेपोलियननेच आस्ट्रियावर चालून जाण्याचे ठरविले, व सोरिये या सेनापतीस तिकडे रवाना केले व स्वतः अत्यंत गुप्तपणाने दुसरे सैन्य तयार करून व अत्यंत विकट असा आस्पस पवत्र ओलाडून त्याने आस्ट्रियन सैन्याला अचाणक गाडले व मारणे येथे आस्ट्रियन सरदार डिसेलो याच्या सैन्याचा पूर्ण मोड केला. डिमोलोने तात्पुरता तह केला. तो नाकारून आस्ट्रियन सरकारने युद्ध चालविले, नेव्हा होइगलिन येथे पुन्हा फ्रान्स झाल्यामुळे अखेर आस्ट्रियाने तह केला आणि इटलीचा पूर्वी फ्रान्सने जिंकलेला प्रदेश मध्यंतरी आस्ट्रियाने घेतला होता तो फ्रान्सला पुन्हा परत मिळाला.

तद्वाहयात कॉन्सल, अन्तःसुधारणा, कट व सम्राटपदः—
 मार्रोगेच्या विजयानंतर ऋगेच नेपोलियन परिसला परत आला.
 एके दिवशी नेपोलियन नाटकांला घेला असता त्याच्या गाळीला
 रामपक्षाच्या कटवाल्यांनी हफोटक द्रव्यांनी अपघात करण्याचे
 ठरविले. पण नेपोलियनच्या गाळीला दूध न होता इतर
 इतम मरण पावले. या कटाचा शोध लागून त्याने अनेकांना
 फांदीच्या व ह्दपारीच्या शिक्षा दिल्या या रामपक्षाच्या
 कटामुळे व आस्ट्रियावरील विजयामुळे लोकमत नेपोलियनला
 पार अगुकूल बनले आणि कॉन्सलच्या जागेची तीन वर्षांची
 मुदत संपल्यानंतर त्याला कायदेमंडळांनी व सर्व फ्रेंच नाग-
 रिकांपैकी ३५६८८५ अगुकूल व ८३७४ प्रतिकूल मतांनी
 तद्वाहयातचा फर्स्ट कॉन्सल नेमले आस्ट्रियाचा पराभव
 झाल्यामुळे व सार नेपोलियनला मिळाल्यामुळे इंग्लंडनेहि
 नमले घेऊन नेपोलियनशी अमॉन्सचा तह २७ मार्च १८०२
 केला. नेपोलियनने फर्स्ट कॉन्सल झाल्यापासून फ्रान्सच्या
 अन्वगत सुधारणेकडे फार बारकाईने लक्ष दिले. फ्रेंच राज्य-
 क्रांतिकारकांनी जुने कॅलेंडर बदलून, धर्म नाहीसा करून,
 पिढीबाद अमारउमारावाची पराणी उचस्त केळी होती.
 नेपोलियनने पुन्हा जुने कॅलेंडर, धर्मरात, पोपची सत्ता
 वगैरे प्रस्थापित करून परदेशी पळालेह्या रामपक्षाच्या
 अनेक धीमंत सरदारांना देशात परत येऊ दिले. पूर्व डाय-
 रेक्टरांनी कैदित टाकलेह्या अनेक राजकीय पुढाऱ्यांना सोपून
 देऊन त्यांना मोठाह्या नोकऱ्याहि दिरया. कायद्याची कोडे
 नवीन तयार केळी ती इतकी चापळी आदित की, हल्ली
 बऱ्याच यूरोपीय देशांतल कायदे त्या नमुन्याचे आहेत.
 त्याने शिक्षण, शेत, कारुचे, व्यापार, वगैरे सर्व खाती सुधार-
 रली. पदव्या देण्याची पदत पुन्हा सुरू करून ' लीजन
 ऑफ ऑनर ' नांवाचे पदक देण्याची नवीन योजना केळी.
 कोणत्याहि धंद्यात किंवा पेपात उत्कृष्ट ठरेल त्याला हे
 पदक व रथारोवर जमीन किंवा देणगीहि मिले याप्रमाणे
 समानतेची तर्चे राखून सर्व लोक व सर्व रामकीय पक्षांनी
 त्याने रुप केले; ते इतके की, बोरबोन राजपराण्याचा बारत
 अठरावा लुई यॉनेहि नेपोलियनला ' मला तुम्ही फ्रान्सच्या
 गादीवर बसवो ' वगैरे सज्जुकाचे पत्र लिहिले । त्याला
 मात्र ' तुम्ही या भाग्याईत पडे नये ' असे उत्तर नेपो
 लियनने मिळून लिहिले या निराशेमुळे बोरबोन पराण्याच्या
 वतीने एक मोठा बट, नेपोलियनला ठार मारण्याकरिता
 १८०४ साली झाला. त्याचा पुढारी जॉर्ज ढाडोडल असून
 त्याला इंग्लंडातून पेशाची मुदत होती. या मोठ्या कटाचा सुगावा
 दुसऱ्या एकर बारक्या कटांतल ज्यारोपीकडून नेपोलियनला
 कळला. मोरेयू, पिशेयू, बोरबोन पराण्यांतला ड्यूक-डी-एन-
 गाईन, फॉट आदीय वगैरे बडे इतम कटात सामील अस-
 ल्याचे शायीत झाले पुकळ्यांनी देहातशासन झाले. या
 कटामुळे फ्रान्सच्या जनतेला पोरबोन पराण्याची पुन्हा भीति
 बाटू लागून नेपोलियनलाच रामपद देण्याकडे लोकमत

बळले १८ मे १८०४ रोजी फ्रेंच साम्राज्याचा नेपोलिय-
 नला यादशहा करण्याची सूचना सीनेटने मान्य केळी. पुढे
 सर्व फ्रेंच नागरिकांचीहि मते घेतली तेव्हां २५.७.२३.९
 अगुकूल मते पडली तदनुसार नेपोलियनला जोसेफाईन
 राणीसह राज्याभिषेक नॉरडॅम येथे खुद्द पोपच्या हस्ते
 होऊन त्याने राजमुकुट अपण करण्यात आले. नंतर २०
 मे १८०५ रोजी ' इटलीचा राजा ' हे पद व राजमुकुट
 धारण केला. शिवाय तद्वाहयात कॉन्सल झाल्यापासून नेपो-
 लियनने सर्व सत्ता आपल्या एकटवाच्या हाती ठेवण्यासाठी
 राज्यपटनेत हळू हळू अनेक फरक केले होते.

इंग्लंडवरच्या स्वारीची तयारी.—इटली, हीजेन, आस्ट्रि-
 यादि देशांतल उघड युद्ध व फ्रान्समधील गुप्त फटात जेथे
 तेथे इंग्रजांचा हात असल्यामुळे आणि आमीन्सच्या तद्वा-
 प्रमाणे माल्टा घेत इंग्रजांनी फ्रेंचांना न दिल्यामुळे खुद्द
 इंग्लंडवर स्वारी करण्याच्या इराद्याने फ्रान्सच्या उत्तर किना-
 न्यावर बोलेन येथे २५०० जहाजांच्या जंभी आरमाराची
 तयारी करविली इंग्लंडनेहि, सतरा वर्षांवरील व यावन
 पध्दतीच्या आतील प्रत्येक इशमाने लडाईत सामील झालेच
 पाडिजे अवा कायदा करून दहा कोट रुपयाचे नवे कर्जरोखे
 काडून नवे वर बसवून संरक्षणाची तयारी केळी. १८मे १८०३
 रोजी आरमारी युद्ध सुरू होऊन ते १८०५ आगस्टपर्यंत
 चालले. इंग्लिश खाडीत एक संघर्ष जहाजांचा पूल बनवून सहा
 तासात एकदम दीड लक्ष सैन्य इंग्लिश किनाऱ्यावर उतरवून
 इंग्रजांशी अभिनीतच लढाई याची असा त्याचा वेत होता.
 असा पूल न होऊ देण्याकरिता इंग्लंडने सर्व आरमार इंग्लिश
 खाडीत जमविले. कॅडिझ, ब्रेस्ट व टुलोन येथील फ्रेंच जहाजे
 इंग्लिश खाडीत आणण्याचा नेपोलियनने प्रयत्न केला पण
 ब्रिटिश जहाजांनी त्यांनी अडविले. उभय आरमाराच्या वार
 दोन लढान चकमकहि झाल्या, इंग्रज आरमारास तोंड
 देण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे त्याला फसवून इंग्लिश खाडी-
 तून दूर नेण्याकरिता नेपोलियनने वेस्ट इंडी बवेटावर स्वारी
 करण्याची हूल दाखविली, त्याप्रमाणे इंग्रज अधिकारी
 नेल्सन यॉने फॉर्डी जहाजासह पाठलागासहि गेला. व त्यासंधीत
 आरमारी स्वारीचा प्रयत्न फ्रेंच सरदारांने केला पण त्याच्या
 भिन्नेपणामुळे. तोहि फसला शिवाय मध्यतरी इंग्लंडने
 आस्ट्रिया, प्रशिया, रशिया व स्वीडन, यांच्याशी एकमत
 करून फ्रान्सवर आस्ट्रिया, प्रशिया व रशिया यांकडून
 स्वारी करविली. यामुळे नेपोलियनने इंग्लंडवरल स्वारीचा
 वेत रहित करून आस्ट्रियावर एकदम चाल घेळी. अखेर
 समुद्रावर फ्रेंच व इंग्रज आरमारांनी टाकरावर येथे लढाई
 (१८ आक्टोबर १८०५) होऊन तीत फ्रेंच आरमाराचा बहु-
 तिक नाश झाला.

नेपोलियनविद्द उत्तर यूरोप—गेल्या महायुद्धांतल
 जर्मन केंतरप्रमाणे नेपोलियनचेहि पहिले वेत फ्रान्सला
 हीजेन, हिट्टल्यान वगैरे दूर देवां वसाहतांचे साम्राज्य

(क्लोनिवस एम्पायर) मिडवून देण्याचे होते, पण ते बेत, त्रिटिस आरमारच्या मालाने फ्रेंच आरमार कमकुवत असल्यामुळे व फ्रान्सचा अन्तःकारभार नोंद चालविण्यास समर्थ डिरेक्टर न लाभल्यामुळे ते फसले. रिपब्लिक राज्यपद्धतीचे चहाते फ्रेंच राज्यांकांतीबाले आसपासच्या देशात परतत्यागपूर्वी स्वातंत्र्य व राजशाहीदेवर्जो लोकशाही स्थापण्याच्या मताचे असल्यामुळे नेपोलियनने इटली वगैरे देशात रिपब्लिक राज्य स्थापिली. फ्रान्सच्या रिपब्लिक राज्य स्थापण्याच्या घोरणाळा आस्ट्रिया, प्रशिया, रशिया, वगैरे राजशाही देशांशु व बसाहतींच्या साम्राज्याच्या घोरणाला इंग्लंड देशांशु असल्यामुळे नेपोलियन बादशाहा होण्यापूर्वी फ्रान्सतक ते त्याला सतत लढाया कराव्या लागण्या पुढे बादशाहा पाल्यावर त्याने इटली स्वित्झर्लंड, हॉलंड, स्पेन वगैरे देश फ्रेंच साम्राज्याचे माडलिक राजशाही यनाविषयांचे घोरण स्विकारले. हे राजसत्ताक पदनाचे पुनर्स्थापन सुद्ध फ्रेंच रिपब्लिकवादी मुसत्यानादि न पटल्यामुळे या सर्वे घोर्णीना नेपोलियनच्या वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षेचे स्वरूप आले व त्याविषय सर्व युरोपीय देशांना उद्विग्न्याचे काम इंग्लंडला सहज साधले याप्रमाणे आस्ट्रिया एक लक्ष, प्रशिया दीड दोन लक्षा व रशिया दीड लक्ष सैन्यानिशी फ्रान्सवर संयुक्त स्वारीची नयारी करून आले या प्रवेळ अरिष्टाला तोंड देण्याकरिता नेपोलियन मुख्य युक्ति, त्या तीन सैन्यांना, एकत्र होण्यापूर्वी पृथक् गांढून लढाई देण्याची केली प्रथम त्याने आस्ट्रियाचा उत्तम येथे व आस्ट्रियन व रशियन संयुक्त सैन्याचा आस्ट्रलंड्स येथे पराभव केला. तेव्हा आस्ट्रियाच्या बादशाहाने प्रेसवर्ग येथे तह केल्यावर (ता. १ जानेवारी १८०६) नेपोलियन पॅरिसला परत आला. नेत्र पृथक्पणे खुद्द प्रशियावर चाल करून येना येथे प्रशियाचा पराभव केला. बर्लिन हस्तगत करून व सर्व प्रशिया पादाकात करून नेपोलियन पोलंड-मधून रशियावर चाल करून गेला कारण आस्ट्रलंड्स येथे पराभव झाला तरी रशियात परत येऊन झारने युद्धाची पुन्हा तयारी केली. फ्रेंच व रशियन कौशल्यात पुलटस्क, गॉर्लीमीन, हाफ, येसो, वादींग, रिबेत्सर्ग, प्रीट्झड इत्याद्या ठिकाणी लढाया होऊन नेपोलियनला जय मिळाले व रशियन सैन्य मार्ग हटव गेले अखेर टिल्सिट येथे नेपोलियन, व झार यांचा तह (जून १९०७) झाला. प्रशियाच्या रज्याचा अर्धा भाग त्या राजाजाणीच्या त्रिनवव्या न ऐकती नेपोलियनने गेतला.

बर्लिन टिकी व इंग्लंडवर व्यापारी बांधकारः—येनाच्या लढाईत प्रशियाचा पराभव केल्यानंतर बर्लिनमध्ये असताना नेपोलियनने एक हुकूम (डिक््री) सोडला. या बर्लिन डिक््रीने (१) इंग्लंडला वेढा पडण्याप्रमाणे मानून इंग्लंडवरोवर घोर्णी व्यापार करू नये, (२) इंग्लंडमधून आलेले व्यापारी वहाक पैसे दिवा प्रजाचे दोस्त यांनी आपल्या बंदरांत घेऊं

नये, (३) हा नियम मोडून इंग्रज जहाज आल्यास ते पकडून ठेवावे, आणि (४) फ्रान्स व फ्रान्सचे दोस्त यांच्या देशात इंग्रज इसम आढळल्यास त्यास कैद करावे, असे फर्मासिले होते. अशा रीतीने इंग्लंडचा व्यापार नष्ट करून खुद्द इंग्लंडचा नाश करावा असे त्याने योजिले. टिल्सिटच्या तहामुळे रशिया, प्रशिया, आस्ट्रिया वगैरे उत्तर युरोपीय सर्व देश, नेपोलियनचे हे घोरण मान्य करण्यास बाधले गेले. बर्लिन टिकीच्या प्रतिकारणे इंग्लंडने असा ठराव घेतला की, " दयावंदी कुबे जहाजांनी इंग्लंड व इंग्लंडच्या दोस्त बंदरात थांबून तेथे रस्त.ची नोंद केली पाहिजे, व केल्यास ते जहाज शत्रुतेकडे समजून घ्याव्ही ते अडकवू व माल अस करू " दयांची सफर विनयोक व्हावी म्हणून सर्वे जहाजे अशी नोंद करू लागली ते कळताच नेपोलियनने इटलीत मिलन येथून ' मिलनटिकी ' नावाचा असा हुकूम सोडला की " जी जहाजे अशी नोंद करतील ती सर्वे शत्रुपक्षाची समजून त्याचा माल जमिनीवर उतरू देऊं नये. उत्तरत्यास मालासुद्धा जहाज गत करावे " या दंघाच्या ठरावामुळे व्यापारी जहाजांना त्रिभूकराखी स्थिति झाली. ती इंग्लंडपक्षाच्या बंदरांत न लावली तर इंग्रज लुटणार व लावली तर नेपोलियन लुटणार ! यामुळे युरोपचा व्यापार नष्ट होण्याची वेळ येऊन नेपोलियनचा हुकूम अमान्य करण्याकडे युरोपीय देशाचा कळ झाला. पोर्तुगाल देश व्यापाराचे केंद्र असल्यामुळे तो देश जिंकणे नेपोलियनला जरूर झाले व त्याकरिता प्रथम रशियन हस्तगत करण्याच्या उद्योगास तो लागला स्पेनचा राजा व राजपुत्र यांच्याभांडण होते ते तोडण्याचे काम त्यांनी नेपोलियनला सांगितले तेव्हा त्याने दोघाकडून राजीनामे घेऊन आपला भाऊ जोसेफ याला राजा नेमले. पण या सर्व कारवायामुळे स्पॅनिश लोक विद्रुह त्यांनी बंद करून नेपोलियनचा सरदार ड्यूषो याच्या सैन्याचा बेलन येथे पराभव करून त्याला कैद केले. स्पॅनिश लोकांच्या या बंडास मदत करण्याकरिता इंग्लंडने पोर्तुगालमध्ये सर जॉन मूरच्या हाताखाली मोंटे सैन्य उतरविले. या सुमारास टिल्सिटच्या तहात काही फेरफार करण्याच्या उद्देशाने नेपोलियन व अलेक्झांडर झार यांची मुल्यवत झाली (ता. २७ सप्टेंबर ते १४ ऑक्टोबर १८०८) पण अलीकडे विश्वाधकाराची बनलेला नेपोलियनचा परराष्ट्रमंत्री टालेराड त्याने पुतपुते झारचे मन नेपोलियनविषय फतुघित केल्यामुळे मुलाखतीत नेपोलियनचा उद्देश सापळा नाही.

पॅरिझल युद्धः—पॅरिसला परत आला त्या वेळी नेपोलियनला स्पेनची परिस्थिति कळल्यामुळे तिथे स्वतः स्वारी करण्याकरिता तो दोन लक्षा सैन्य पंजून गेला, व सोदोरीरा येथे स्पॅनिश सैन्याचा पराभव करून व मॅड्रिड राखण्याची काबीज करून सर जॉन मूरच्या इंग्रज सैन्यावर चाड करून गेला पण मूर्ते लढाई न करता माघार घेऊन समुद्रावर आरमाराने आशय घेतला. तेव्हा त्याच्या बंडामुक्तीचे काम सौष्ट या सरदारास सांगून नेपोलियन आस्ट्रियावर स्वारी

करण्याकरिता फ्रान्सला परत गेला. नेतर फ्रेंच व इंग्रज यांची कोरना येथे लढाई होऊन फ्रेंचांचा पराभव झाला. या लढाईत मूर मरण पावला व आर्थर वेल्सली उर्फ ड्यूक ऑफ वेलिंग्टनकडे इंग्रजांचे सेनापतित्व गेले. इंग्रज व स्पॅनिश सैन्यांनी पुढे सरशी होत गेली. पण स्वतः नेपोलियनला स्पेनमध्ये पुन्हा येण्यास अवसर मिळाला नाही.

आस्ट्रियाचा युद्धः—स्पेनमधून नेपोलियनला षडविण्याकरिताच इंग्लंडने पुन्हा आस्ट्रियाला भर देऊन युद्धास सिद्ध केले. तीन लक्ष सैन्य घेऊन आर्चड्यूक चार्ल्स हा फ्रान्सवर निघाला. ते एकून स्वतः नेपोलियन अनेक सरदारांसह विद्युद्गेलाने आस्ट्रियात शिरला. एकमल, राटिसबन व विद्नेप्रग या तीन लढायांत जय, एसलिटन येथे पराभव, पण शेवटी बाग्रामच्या लढाईत नेपोलियनला जय मिळाला व वीनमधून येथे १४ ऑक्टोबर १८०९ रोजी रयाने तह केला. याच सुमारास नेपोलियनचा पोपचा बेवनाब झाल्यामुळे त्याने पोपचा मुल्ल खालसा केला व युर पोपला कैद करून फ्रान्समध्ये आणले. ईंग्लंडवरील स्यापारी बहिष्कार नीट अमलात याचा म्हणून रयाने हॉलंड व जर्मनीचा काही प्रांतांचा आपल्या साम्राज्यास जोडला. नेपोलियनच्या राज्यत्वेमुळे देशोदेशीचे लोक त्याचे दास बनत होते. बाग्रामच्या लढाईनंतर एका आस्ट्रियन तहण विचार्याने भर दिवषा नेपोलियनच्या चुनाचा प्रयत्न केला. युर फ्रेंच जनसमाज आता नेपोलियनच्या लढायांना कंटाळला होता. पूर्वी सैन्यांत स्वछंदीनि वाटेल तितक्या मरतो होत असे, त्याऐवजी आता सक्तीने मरती करावी लागे. शिवाय पूर्वीच अनेक अशुभगी सेनापती व सिपाई मरण पावून सैन्यात घरीचशी नवी मरती झाली होती, व सर्वांत महत्त्वाचे गोष्ट म्हणजे स्वतः नेपोलियन अविरत मानसिक व शारीरिक श्रमामुळे व वयोमानाश्रमार्णे काहीसा कमजुबत बनला होता. पण नेपोलियनने स्वतःला साम्राज्यतुष्णेमुळे इतके दास उत्पन्न करून ठेवले होते की, युद्ध कायमचें धोबून स्वरूपणें केवळ राज्याचा कारभार पहात राहणें त्याला अवाक्य झालें होतें.

पट्टफोट व नवे लढाः—घादती साम्राज्यतुष्णा व अनियंत्रित अधिकार या दोन बुद्ध्यांचा जोडीला वीरस संततीकरिता घटपट्ट मुरू केल्यामुळे नेपोलियनचे लोकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या तत्वाविषयक जणू शंभर अकराच पुरे झाले। पहिल्या बोसिकेवद्ध बायकोपासून पुत्र न झाल्यामुळे व फ्रान्समध्ये एक-पतीप्रताचा कायदा असल्यामुळे पट्टफोट केल्याशिवाय दुसरे लढा घडवू नव्हतें. पण जोसेफाइनने नेपोलियनला मुलगा होणारच नाही अशी त्याची समजूत केली होती. ही समजूत अलीकडे नेपोलियनला झालेल्या अनौरस संततीमुळे दूर होऊन त्याने पट्टफोटाचा विचार कायम केला. नेपोलियन वीविषयक नीतीत इतका सैस होता की, त्याचा अनानखाना आशियातल्या बादशहाला साजेसला असे. १८०६ साली मॅडम डेन्मुली या उपरीपासून नेपोलियनला मुलगा

झाला व १८०९ साली मॅडम बाटावास्का नांवाच्या त्याच्या उपरीलाहि मूल झेण्याची चिन्हे दिवू लागली. यामुळे खात्री पटून नेपोलियनने जोसेफाइनची 'डायव्होर्स' [पट्टफोट] (जाने. १८१०); वेल व हारच्या बहिष्णाला मागणी घातली. हारच्या मनात असतांदि त्याच्या आईने पिढीजादे राज-पराण्याबाहेर मुलगी देण्याचे नाकारले; तेव्हां नेपोलियनने आस्ट्रियन शाददाहाला विनंति केली. ती मान्य होऊन आस्ट्रियन राजकन्या मराया लुइसा हिच्याबरोबर त्याचा विवाह २ एप्रिल १९१० रोजी लागला, व २० मार्च १९११ रोजी मुलगा होऊन नेपोलियनची वारसंत्था सफळ झाली.

रशियावरील मोहीमः—रशियन राजकन्येचा विवाहाचे न जमल्यामुळे नेपोलियन व हार दोघेहि नाखुब झाले होते. शिवाय टिस्सिटच्या तहाप्रमाणे पोलंड व कॉन्स्टांतिनोपल रशियाला देण्याची टाळाटाळ नेपोलियन करीत होता. ललट 'कॉन्स्टेन्टल सिस्टिम'मुळे रशियन लोक नाखुब होऊन पूर्वमत स्थापार सुरू करण्याचे आता हारने ठरविले. हारची मुलाखत घेण्याचा नेपोलियनने प्रयत्न केला पण तो रशियन सुरसघानीं साधून दिल्यामुळे नेपोलियनला रशियावर स्वारी करणे भाग झाले. सहा लक्ष सैन्य व सोड्यां तोफा घेऊन तो ९ मे १८१२ रोजी निघाला. रशियात विल्ना, विटेप्स्क, म्गोलेंस्क, बोरोडिनो व शेवटी मास्को इतक्या ठिकाणी रशियन सैन्याची सोठी लढाई देण्याचा नेपोलियनने यत्न केला. पैकी बोरोडिनो येथे मात्र लढाई झाली तीत नेपोलियन विजयी झाला. पण इतर ठिकाणी रशियाने यत्नी काव्याची योजना केली. नेपोलियनने सैन्य अंगावर पूर्ण चालून आले की, लढाई न देतो माघार घ्यावयाची, हा क्रम ठेवून रशियनानीं नेपोलियनला आत मास्को शहरापर्यंत खेचले व तीं शहर त्याच्या हवाली पिनहूरकत केले; इतकेच नव्हे तर नेपोलियनचा मुकाम शहरांत असता रानीं शहरास आग लावून फ्रेंच सैन्याचे हाल केले. नेपोलियनने तहाचे पालणे सुरू करण्याचे प्रयत्न केले, तिकडे हारने पुर्लक्ष केले. याप्रमाणे सामोपचाराचा किंवा विजयाचा कोणताच तह न साधल्यामुळे नेपोलियन पक्षा नाडला गेला, व पूर्ण नामुक्की व लढाईपेक्षांदि केवळ रशियन हिंवाळ्याने सैन्याचा मोठा नाश घदरी घेऊन तो. डिसेंबरअखेर फक्त तीत हजर सैन्यासह पॅरिसला परत आला.

नेपोलियनविषयक रशिया, प्रशिया, इंग्लंड, आस्ट्रिया व फिनुर फ्रेंच सरदारः—नेपोलियनच्या मागोमाग रशियाचा अलेक्झांडर हार युद्धाच्या वेताने आला व प्रशियन राजा फ्रिडरिक, आस्ट्रियाचा राजा व इंग्लंड या सर्वांच्या मदतीने फ्रान्सवर चाल करण्याच्या उद्योगास लागला. नेपोलियनने या संकटास सौंद देण्याची तयारी लगेच सुरू केली. प्रथम कैद-तील पोपला सोडून त्याच्याची सलोबा केला. सेनेट सभेला सर्व परिस्थिति कळवून सादेतोन सारा सैन्यभरतीचा कायदा करून घेतला; व घरंदाज लोकविडून स्वयंसेनिकांची

पयकें उभारलें. चौदव्या दिवसांत सर्व तयारी करून संयुक्ताच्या फौजा एकत्र होण्यापूर्वी त्यांचा पृथक्पृथक् परामर्श करण्याच्या योजनेनें तो निघाला. आस्ट्रिया स्वतःला मिळावा निघान तटस्थ रहावा म्हणून त्यानें खटपट केली, पण आस्ट्रियन प्रधान मेटर्निक यान्ने नेपोलियनची अखेर लावण्याच्या दूरवर धोरणांनं वरून तद्द्वाराची बोलणी लावून आंतून संयुक्तांना पूर्ण मदत केली, व अखेर उघडपणें संयुक्तांस मिळाला. शिवाय या वेळीं नेपोलियनविषय संयुक्तांनीं "हवें राजाची व संस्थानिकांनीं आपापलीं सैन्यें घेऊन नेपोलियनच्या आज्ञांतून यूरोप मोकळे करण्यास मदत करावी" अशा जाहीरनामा ता. ११ मार्च १८१३ रोजी काढला आणि धारणें प्रत्यक्ष पत्रें पाठवून व लखनू दाखवून नेपोलियनच्या अनेक मांडील्ल्यांना नेपोलियनविषय उघडिलें. इतकेंच नव्हे तर खुद्द नेपोलियनचे जुने सरदार व सैन्य यान्ने फितुर करण्याचे यत्न केले. उभय सैन्यांची पहिली लढाई लट्सेन येथें, दुसरी ब्रुसडेन व तिसरी बटसेन येथें होऊन तिन्हीत नेपोलियनला जय मिळाला. तेव्हां मेटर्निकनें तद्द्वाराची बोलणी सुरू केली. अद्याप आस्ट्रिया तटस्थ होता. तद्द करण्याचा संयुक्ताचा विचार नसून केवळ तयारीस फुरसत मिळण्याकरीता तद्द्वाराची बोलणी काळू ठेविली होती. नेपोलियनलाहि तयारीला अवसर मिळाला; तथापि त्याला तद्द मनापासून पाहिजे होता. पण मेटर्निकने अवकथ्य अटी हळूहळू पुढें करून संयुक्तांची पुन्हां तयारी होताच तद्द होत नव्हती असें जाहीर केलें, व आस्ट्रिया उघडपणें संयुक्तास मिळाला. या वेळेच्या संयुक्ताच्या तयारीत अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बरनेडो, मोरोऊ व बोभिनी या नेपोलियनकडील कसलेल्या सरदारांची प्राप्ति. या फितूर सरदारांनीं संयुक्तांना असा सल्ला दिला की, "संयुक्तांचें सैन्य केवढेंहि असलें तरी प्रत्यक्ष नेपोलियनस जेथें जातोंहि व्हाव असेल तिथें त्यांच्या सामन्यास उभे राहूं नये व लढाई देण्याचें धाडस करूं नये. तेथून पळ काढावा आणि तो नसिल तेंच त्यांच्या सरदारांशीं लढाई दऊन फ्रेंच सैन्याचा नाश करावा." ही युक्ति लिखितपणे, ब्रुसडेन, मोरोलिन वगैरे ठिकाणीं अवलंबिल्ल्यामुलें नेपोलियनला विनाकारण धांवड्या करावी हागून सैन्यांत अव्यवस्था फार झाली. शिवाय सैन्याच्या तुकड्यांच्या तुकड्या फितूर होऊन संयुक्तांना मिळूं लागल्या. अशा स्थितीत संयुक्तांनीं मोठ्या सैन्यानिशीं खुद्द नेपोलियनशीं लिखितपणे मोठी लढाई दिली तीत नेपोलियनचा परामर्श झाला. तेव्हां माघास घेत नेपोलियन १ नोव्हेंबर १८१३ रोजी पॅरिसला परत आला. कारण पॅरिसमध्येंहि फितुरी माजून सर्व अव्यवस्था झाली होती. येथें फितुरांचा अग्रणी खुद्द टॉलरोड होता. नेपोलियन 'लेगिस्टिक्ल बोर्ड', या समेपुढें नवें सैन्य मागूं लागला पण तें नाकारण्यात आलें. तथापि संयुक्तांची फौज फ्रेंच सरहद्दीवर आगल्यामुलें सुद्ध फ्रान्सच्या संरक्षणाचा प्रश्न आह्मिं निरभिराच्या लष्करी व सुलझी शिष्टांच्या समेत

समजून सांगितल्यावर नेपोलियन म्हणाला "जगाची सत्ता फ्रान्सला मिळवून घ्यावी अशी मी हिमत बाधली होती. पण फ्रान्सच्या लोकवस्तीच्या मानानें पाहतां माझे नेत अफाट होय. या यार्थातल्या चुकीमुलें माझे अंदाज फसले. त्याकरितां कांही भोगावें लागल्यास मी स्वतः भोगीन. प्रसंग पाहून देज दवेल त्याप्रमाणें मी तद्दहि करीन." या भाषणानें देश-संरक्षणाकरितां सैन्यांत दाखल झालेले लोक घेऊन नेपोलियननें संयुक्तांविषय मार्से, मोटेरु, मेरी, सोय्न्स, क्रॅमोन, व्हाम्स वगैरे ठिकाणीं जय मिळविले. पण त्यांत त्याचें बरेच सैन्य नाश पाहिलें, आणि सर्व तन्हेची सामुग्री पॅरिसमधून घेऊन येणारे लढारे शत्रूंनीं हस्तगत केले. तेव्हां संयुक्तांना अडविण्याचें काम अवशय्य होऊन त्यांच्या देणि लाख सैन्यानें बाल करून पॅरिस शहर हस्तगत केलें.

राज्यत्याग, एव्हांनिवास, पुनः राज्यप्राप्ति व वाटलेंस पगजयः—सैन्याच्या अभावामुलें लढाई न करतां नेपोलियन फ्रान्सेनच्यु येथें राहिला. पॅरिसमध्यें टालेरॉंडनें धीनेट समा भरून 'नेपोलियनला सिद्धसनावरून दूर केलें आहे' असा ठराव केला. नेपोलियनचे बहुतेक सरदार आतां संयुक्तांना मिळाले होते. त्यापैकीं ने, वरंभियर, लेफ्रे, उदीनो व कालिनकूर यानां नेपोलियनची गाढ घेऊन राज्याचा राशीनामा देण्यास त्याचें मन बळविलें. राशीनामा दिल्यावर संयुक्ताशीं फ्रान्सेनच्युचा तद्द कालिनेकूरनें जुळवून आणून (१) नेपोलियनला एव्हाबेट घावें, (२) त्याला तेथील बादशाहा व पूर्ण स्वतंत्र मालक समजावा, (३) त्यानें तेंचें सैन्य टेवावें, (४) फ्रेंच खनिज्यांतून बौत लक्ष फ्रेंक त्याला मिळावें, (५) व त्याची आई, मुलगा वगैरेनां असाच रकमा मिळत जाण्या वगैरे अटी ठरव्या. सदनुसार ३ मे १८१४ रोजी तो एव्हांस दाखल झाला, व राजा या नात्यानें सर्व कारभार त्यानें सुरू केला. मुलखा व लष्करी अधिकारी नेमले; सडका, काळवे, सेतकीसुधारणा, खाणी, तसेंच सैन्य, आरमार, तटबंदी वगैरे गोष्टी त्यानें सुरू करून त्या येथेला लवकरच नवें रूप दिलें. पण या सुधारणांकरितां त्याला लवकरच पैसाची अडचण भासूं लागली. त्याच्या ज्योप्राजला मेटर्निकने एव्हांस घाडप्याचें नाकारलें. तिकडे फ्रान्समध्यें छुई राजानें अनियंत्रित राज्यकारभार सुरू केल्ल्यामुलें लवकरच तो अग्रिय बनला. हें सर्व जाणून नेपोलियननें पुन्हां फ्रान्समध्यें परत येण्याचें अगदीं गुप्तपणें ठरवून दहा महिन्यांनीं ता. १ मार्च १८१५ रोजी १२१९ वेळांसह ती फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर उतरला व अत्यंत चुकांनीं त्यानें फ्रेंच लोकांस व लुई बादशाहाच्या लष्करास आपल्या गाभूस बळवून घेऊन एव्हांसह बंदूक न झाडता पॅरिस शहर हस्तगत केलें. छुई राजा सैन्य फितुर्यामुलें पळून पुन्हां संयुक्तांच्या आश्रयास गेला. पॅरिसला येताच नेपोलियननें राज्यकारभार सुरू केला. मुलकी व लष्करी अधिकारी नेमले व येंनामिन फ्रान्स्टंट यानें तयार केलेली ईंग्लंडच्या सारखी नियंत्रित राज्यपद्धति (लिभिटेड

मॉनकी) मान्य केली, आणि कांसिनगर, फ्लो, सापारी, ब्राह्म, सोल्ट, वगैरे मुख्य इशमास अधिकारी नेमले. नेपोलियन परत जाण्याचे कडवतांचे संयुक्तानी पुन्हा प्रत्येकी दीड लाख सैन्य वेळून फ्रांसवर त्वाही घेली. नेपोलियनने 'मी बापुदे फ्रान्सच्या बाहेर देऊनहि पाहणार नाही' असे अनेकवार आहारे केले. पण सैन्यातील विच्छेद लक्ष न देतां चाल केली. तेव्हां नेपोलियनने सैन्य वेळून ए. ११ जून, १८१५ रोजी वॉटरलू निघाला. संयुक्तसैन्याला वॉटरलू व वेलिन्टन यांना प्रथम लढाई देण्याचे ठरवून ने, सोल्ट, रिप्या, एरला वगैरे सरदारांस हुकूम दिले. लढाई येथे सुरूचरण्यास सैन्याचा फ्रेंचांनी पराभवार्थि केला. फ्रांसचा सैन्याचा लढाईत इय्य व फ्रेंच यांची बरोबरी झाली. पण पुढे वॉटरलू येथे एकट्या वेलिन्टनला गाठण्याचा हाव, नेपोलियनच्या आज्ञेची सरदारांस बळवार्थे प्रसिध्द सैन्य अवघड परंपणाचें न साधण्यामुळे, अन्ते फसला; आणि वॉटरलूच्या लढाईत (ए. १८ जून, १८१५) फ्रेंचांनी वेलिन्टनच्या सैन्यावर काय मिळणार अशा संघर्षास बळवार्थी क्रमक येऊन पोहोचण्यामुळे फ्रेंचांचा पूर्ण योद्ध झाला.

फ्रेंच व सेंट हेलेना घेतां अखेर:—सैन्य न उरल्यामुळे लढाई थांबवून नेपोलियनने लॅयान येथून सर्व वृत्त वरिष्ठला कळविले व मे २१ जून रोजी वॉटरलूमधे गेला, व कारनो, फ्लो, देनो, लुथीन वगैरेंचा सहा त्याने विचारला. प्रतिनिधिसभेची (वेंचर ऑफ टैप्युट्रीज) बैठक भरविण्यांत आली. 'राष्ट्र संकटांत आहे. यावेळीं आ आग्रची सत्ता भरल्यास फरण्याचा प्रयत्न करील आं राष्ट्रद्रोही समजला जाईल: व त्यात त्या मुद्द्याचे दाखन मिश्रल. लष्करी आम्मलदार, परराष्ट्रीय वकील व राष्ट्रांतले अधिकारी यांना एकदम येथे जगायें अशी आज्ञाही आज्ञा करतो.' असा ठराव सभेनें करून नेपोलियनकडे हि पाठविला. पुन्हा भरलेल्या बैठकीत स्वतः हुजर न राहतां नेपोलियनने लुथीन बोनापार्टला लढाईची हकीकत सांगण्यास पाठविलें. सभेनें पुढील सूचना करण्याकरितां पांच जणांची कमिटी नेमली. त्यांच्या सूचना आल्यावर दुसऱ्या दिवशीच्या बैठकींत " नेपोलियन बादशहास आपल्या राज्याचा राजीनामा देण्यास तृप्ततायें " असा ठराव केला. त्याप्रमाणें नेपोलियनने राजीनामा लिहून दिला तो:—'माझे राजकीय जीवन संपले, आणि आतां मी आपल्या मुलांस 'हुसारी नेपोलियन' या नावानें फ्रान्सचा बादशहा आहारे करवों. ' स्वतंत्र राष्ट्र ' असें वाहतां यांचे म्हणून सर्वोच्च्या संरक्षणकारितां एकदिल व्हा. " इत्यादि राजीनामा झाल्यावर जेव्हां सर्वांनीं तात्पुरत्या मंत्रिमंडळाचे राज्यकारभार घेण्याविषय. मंत्रिमंडळाचे दोस्तांना परिसर चाल करून देण्याचा सरदारांस तह करण्याची विनंती वेळी; तिचा बळवार्थे उत्तर दिलें कीं, " नेपोलियनला धरून माझ्या विन्यासार्थें मजें शिपायार्थेखल कांहीं दिवसांशिवाय मी कांहीएक एकपार नाही. " ही परिस्थिति पाहून नेपोलियनने अमेरिकेंत

जाण्याचे ठरविले. समुद्रावर ब्रिटिश आरमार पहरा करीत होते. त्याच्या मेटलेंच नांवाच्या अधिकाऱ्यात ब्रिटिश सरकारकडून अमेरिकेंत जाण्याचा परवाना देण्याबद्दल विचारलें. परवान्याचे नवी न सांगतां मेटलेंचनें नेपोलियनला ईंग्लंडांत नेण्याचें इच्छू करून आपल्या जहाजावर नेपोलियन व त्याच्या संकटीस घेतले. ब्रिटिश किनाऱ्यावरच आल्यावर ब्रिटिश सरकारनें ईंग्लंडांत उतरण्याची परवानगी न देतां नेपोलियनला केटीप म्हणून सेंट हेलेना घेतात ए. १६ नोव्हेंबर, १८१५ रोजी नेऊन ठेविलें. सर हडसन लो नांवाचा लष्करी आम्मलदार घेताचा सव्हनेर नेमला. फ्रान्स, आस्ट्रिया व रशिया यांनीहि एकैक कमिशनर नेमला होता. ते सर्व नालायक असल्यामुळे नेपोलियनने फौजाबरोहि भेट घेतली नाही.

नेपोलियनला लष्करितां सहाय्य: ८००० पौढांची नेमणूक होती. तेथे वॉटरलू, मोरतोड, सास कासेत, मॉयोलोन वगैरे ५१ मार्शल होमां. नेपोलियनने तेंचें आपले आमचरित्र व इतर कांहीं विषयांवर लेख लिहिले व दोघां एक मूसुपत्रादि लिहिलें. तेथून पडून जाण्याचे स्थाने कर्षी मनांतहि आपले नाही. सेंट हेलेनाला येण्यापासूनच त्याची प्रकृति खालवत आजून अखेर तो ता. ५ मे, स. १८२१ रोजी मरण पावला. त्याचे पुत्र सर्रर फाटून क्येथडा व काळीज दाखेवडाकडून हुडसच लोयांने बाहेर काढले व नंतर त्याच्या शाबाचें दफन त्या घेतातच केले. पुढे एकोणिस वर्षांनीं नेपोलियनचे तें शव मोज्या सवार्भाचें पेरित येथें नेऊन पुरण्यांत आले.

नेपोलियनचे पुस्तकौवाक्या:—असोकडे फ्रेंच जनरल एटाफनें नेपोलियनने प्रत्यक्ष रणांगणावरचे सर्वचें हुकूम प्रसिद्ध केल्यामुळे या चावतांत विधित मत बनविलीं आले आहे. तत्पूर्वी " नेपोलियन म्हणजे '४० हुजार सैन्य' इतके त्याच्या रणांगणावर प्रत्यक्ष हुजर असण्यास महत्त्व त्याच्या शय्यां दिलेले पावून मोठें गूढ वाटत असे, ते आतां उकळले आहे. त्याला उत्कृष्ट शिक्षकांकडून लष्करी शिक्षण मिळाले होते; त्याला तोक्यांना, तटबंधी व बॉंदारास मुल्लुकांतल्या लढाया साविपूर्वीचें ज्ञान फळें होयें. लष्करी ज्ञानाचा तो शाबोय व गणिती पद्धति लागू करून प्रशिक्ष लढाईत त्याची यशोविजया शिद्ध करण्याचे प्रसंग त्यानें लवकरच मिळविले. लढाईच्या तारकालीने सर्वे लढायेचेंचेंचें पूर्ण ज्ञान, अविरोध उद्योग, हिममत व विलक्षण धाडस या अनेक गुणांवर त्यानें १८०५ सालीं घेतल्या सर्वे लढाया मिळवल्या. त्यांत नेपोलियनची स्वतःचा नवीं युक्ति किंवा शोध कांणतादि नव्हत्या. पण या सर्वे काळांत कांहीं तरी नवीं युक्ति शोधून काढण्याकडे त्यानें गजिदी मन सारचें घेतले होते. पोडोवारांच्या पयकना आलोमा (कॅटलरही स्त्रीन) पुढे कडून त्याच्या मागून सर्वे पायदळ सैन्य ज्या एका विशिष्ट घटकेला शुभेच्छ्याची असलेली सुरु केली. पण एका विशिष्ट घटकेला शुभेच्छ्याची असलेली रचना ४८ तासानंतर शाबोच कायम राहणें शक्य नव्हतामुळे

पेट्टद्वयामार्गे सर्व सैन्य एकत्र ठेवणे इष्ट नसे. म्हणून १८०६ साली नेपोलियनने असा युक्ति काढली की पोडे-द्वयामार्गे फक्त सर्व हत्यारबंद असलेली आघाडी पलटण (अडव्हान्ट गार्ड) ठेवून बाकीचे सैन्य एक दिवसत्याच्या अंतरावर ठेवावयाचे आणि रात्रुसैन्याच्या हालचाली-नुरूप या मागल्या सैन्याच्या हालचाली करावयाच्या. आस्ट-रलिस, येना, फ्रीडलॅंड वगैरे लढायात व नंतरच्या काही लढायांत त्याने हीच युक्ति घोजी. पण पुलतुस्क, हींस्तवर्ग वगैरे लढायांत ती योजली नाही कारण या युक्तिवर त्याचा पूर्ण विश्वास नव्हता, व ही त्याने स्वतःच्या फौजांदि सेनापतीला सांगितली नव्हती. नेपोलियन व त्याचे तत्कालीन प्रतिस्पर्धी ह्यांच्यामध्ये एक विशेष महत्त्वाचा फरक हा असे की, लढाईच्या अगदी आणीबाणीच्या व अवघड प्रसंगांदि नेपोलियन अपदी सातचित्त असे, कारण शत्रु कोणत्या स्थितीत असेल, काय हालचाली करील यांसंबंधी सर्व गोष्टी आगाऊ नीट लक्षात आणून ती आपली लढाईची योजना आगाऊ ठरवीत असे. उलटपक्षां फ्रेंच सैन्याच्या लढाई संघर्षावरच्या विविध हालचाली पाहून शत्रुकडील सेनापती भोवतून जात व लढाईच्या ऐन धामसुम्रीत क्षणो-क्षणी बदलणान्या परिस्थिरानुरूप निर्णय ठरवून भरनिराळे हुकूम सोपण्याचे त्यांना साधत नसे, या एका गोष्टीतच नेपोलियनच्या सर्व विजयांचे रहस्य आहे.

नेपोलियनची योग्यता:—नेपोलियनची बुद्धि सर्वगाभी होती. त्याला अगम्य व असाध्य असा कोणताच विषय नव्हता. या अचाट बुद्धिमत्तेबरोबरच सर्व विषयांचे, अपदी चालू बाळापर्यंतचे ज्ञान मिळविले पाहिजे ही जाणीव नेपो-लियनला पूर्ण होती. बुद्धिमान इतम बहुधा ज्ञानार्जनात अक्षमी असतात व योद्ध्या याचबरोबर सर्वज्ञ बनण्याचा त्यांना मोठे पडतो. नेपोलियनचे प्रथमानन किनी विस्तृत व विविध होते हे ह्याच्या उपलब्ध नोंदयुक्तावरून कळते. फ्रेंच राज्यकार्तातिले राक्षनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र वगैरे विषयांत कसलेख्यर पंडितवराह त्याने प्रथम प्रथम मापणाने व निबंधलेखनाने छान पाठली, गोष्टे वगैरे यूरो-पीय कविशर्मकडून त्याने प्रसंगी मिळविली. राज्यकारभार, समाजनिवमन, धर्मकारण, कायदा, युद्धकला व सेनापतित्व वगैरे विषयांत केवळ सारिवक सिद्धांतांनी नव्हे तर प्रत्यक्ष कार्य करून दाखवून त्याने राजांनी व राजमंत्र्यांनी तसेच योद्ध्यांना व सेनापतींना आदर्शपूर्ण व्हावे असे आचरण करून ठेविले आहे.

नेपोलियनचे दौघ:—नेपोलियनचे मुल्य दौघ त्याचे ऐतिहासिक अतिथक कर्तन व राक्षसी महत्त्वाकांक्षा हे दोन प्रामुख्येने दाखविण्यांत येतात. भारतीय नीतिमत्तेच्या अभिमाना लेशकांनी तर नेपोलियनचा कमीपणा फक्त उप-युक्त नीतिक दुराचरणांत दिसतो. कोणत्याहि इतनाच शार्वत्रिक महत्त्पद प्राप्तो विदोय जावरणाध्यय कर्दिणत

विशेष सुलते वात संका नाही. पण नेपोलियनला या बाब-तीत विशेष दौघ देताना पौरुषत्याच्या विशिष्ट नीतिकल्पना यूरोपीयन समाजात कधीच रूढ नव्हत्या व नाहीत हे लक्षात ठेवले पाहिजे. तत्कालीन फ्रान्सचा दुई व इंग्लंडचा आठ बादशहा यांच्यादून अधिक दुराचरणी नेपोलियन खास नव्हता व यामुळे पाश्चात्य लेखक नेपोलियनच्या या वैगुण्याकडे फारसे लक्ष देत नाहीत. उलटपक्षां पौरस्तम लेखकाना अनियंत्रित राज्यपद्धति युगासुर्ये हाडीमोर्ती खिळलेली असल्यामुळे " रिपब्लिक " (लोकशाही) किंवा नियंत्रित राज्यपद्धति (लिमिटेड मॉनर्की) या यूरोपातील परिणत शासनपद्धतीविरुद्ध नेपोलियनने केलेल्या घोर चुकांचे फारसे मद्दूर वाटत नाही. नेपोलियनची साम्राज्य स्थापण्याची महत्त्वाकांक्षा काही मराठी लेखकानां राक्षसी वाटते, पण इंग्लंडने अखिल जगावर स्थापलेले साम्राज्य त्यांना असुरी वृत्तीचे योक्त वाटत नाही हे आश्चर्य आहे. नेपोलियनची अलो-कडील जर्मन कायरसर्शा किंवा प्राचीन अलेक्झांडर, सीझर, वगैरे जगभेयासर्शा तुलना करतात. राज्यकार्तातील पुढारी म्हणून त्याची तुलना इंग्लंडच्या क्रामवेल्ल्यांदि करावयास पाहिजे. येनापति या नारयाने तो वरील चौपाहून श्रेष्ठ होता, कारण कायसर प्रत्यक्ष सेनापति नसे; अलेक्झांडर व सीझर यांचे विजय युद्धकलेत मागासलेल्या लोकांवर मिळविलेले होते आणि क्रामवेलने तर लष्करा पेयात न मुरलेल्या आपल्याच देशवाषाषांवर काय ते अय मिळविले, यूरोपीय रणसंप्रामावर त्यांचे युद्धकौशल्य कसात लागतेच नाही.

नेपोलियनच्या धोरणांतल्या मुख्य चुका दोन दिसतात — (१) लोकशाहीच्या राज्यपद्धतीकडील तत्कालीन विद्वानाच्या ओल्याकडे त्याने कलेले दुर्लक्ष्य, आणि (२) यूरोपीय साम्राज्य स्थापण्याचे अशक्यता या ऐतिहासिक सिद्धांतांचे अज्ञान. पाहिल्या चुकीमुळे टालेरान्ड, फूरो, प्रत्यक्ष ह्याचा भाऊ लुसीन बोनापार्ट वगैरे प्रमुख फ्रेंच विद्वान नेपोलियनचे विरोधी बनले, आणि टालेरान्ड व फूरो यांना तर रशिया व इंग्लंडशीं फितुरांनी संगनमत करून नेपोलियनला रसातळास पोचविले. रशियन क्षारखा टालेरान्ड हा पुनर्पणे नेपोलियनचे सर्व बेत कळवी आणि फूरोने शेवटच्या मोहिमेचे (बाटल वगैरे लढायांच्या वेळचे) नेपोलियनचे नकाशे व कागदपत्र बेल्जियनकडे अगाऊ पाडले अनेक फ्रेंच मुसहरी व सेनापती फितूर गाले. या सर्वांचे कारण नेपोलियनची अनियंत्रित बादशाही सत्ता फ्रेंच पुढाऱ्यांना नको होती. नेपोलियनने बॉशिंग्टनप्रमाणे लोकशाहीचा अव्यक्ष होण्याचे भये ठेवले असते तर ह्याला बॉशिंग्टनप्रमाणे फ्रेंच राष्ट्रांने एकदा सोडून दोन चारदा अव्यक्षपद दिले असते, कारण फ्रेंच राष्ट्राच्या घुयारणेच्या गोष्टी रगाने अल्पावधीत कोणाहि यूरोपीय प्रधानांपेक्षा किंवा लोकशाहीच्या अव्यक्षारंक्षा अधिक केल्या होत्या फ्रेंच राज्यकार्ताच्या धामसुमीनेतर मुस्तांना सत्ता गाम्भिर्याच्याचीच जरूरी होती, असे काहींचे

मत आहे; पण अमेरिकन स्वतंत्र्ययुद्धाकडील तिकडेही अशी घामधूस मागली होती. पण जॉर्ज वॉशिंग्टनने पूर्ण निर्मोही वृत्ति ठेवून लोकशाही राज्यपद्धति पूर्ण यशस्वी करून दाखविली. फ्रान्सचे पुढारी अमेरिकन पुढान्यांपेक्षा कोही विलक्षण मूर्ख नव्हते. नेपोलियनने कॉम्युन्सचे अनुकरण न करता वॉशिंग्टनचे केलें असेतें म्हणजे हेकेसोर व नाटाल फ्रेंच वावडूकानाहि बहर तर लष्करी सत्तेच्या जोरावर गा' यववून शिवाय लोकशाही राज्यपद्धति यशस्वी करता आली असती. परंतु त्याला विद्वत्तेच्या जोरावर राजकारणी फ्रेंच विद्वानांचा पुढारी पततांच आले नाही; इतकेच नव्हे तर खऱ्या लोकप्रतिनिधिसभेन गाणण करव्यास तो मीत असे, ही गोष्ट, कान्तोलेट त्यापण्याच्या वेळी व वाटलूंच्या सडाईनंतर प्रतिनिधिसभेत त्यांनी बाजू सावरण्याचे काम सुसीन बोनापार्टला करावे लागलें यावरून स्पष्ट दिसते. याचें कारण तो केवळ लष्करी शाल्लत व बहुतेक साम्राज्यी शायनाने शिकलेला एकांगी विद्वान बनलेला होता; युनिव्हर्सिटीत पंडितांच्या आखाण्यात वसून बनलेला विद्वान नव्हता.

त्याची दुसरी चूक, साम्राज्य कोडे वाड्यावे या बाबतची. सव्हे युरोपीय देश बहुतेक सभ्यत्वाचे व समसंस्कृतांचे असल्यामुळे युरोपीय देशांना एकमेकांवर साम्राज्य स्थापणें शक्य नाही ही गोष्ट फ्रान्स-इंग्लंडमधील सतसंवसरिक युद्धाने (१६४२ ईसते वार) चांगली ठरली. अगदी सुकतेच पराभूत झालेल्या अर्भन बहुर प्रागावर फ्रेंचाना राजसत्ता स्थापता आली नाही आणि जर्मनीदोस्त केलेल्या जर्मनीवर परकी राज्य चालविण्याचे इंग्लंड, फ्रान्ससारख्या बराच राष्ट्रांच्या स्वराजसिद्धि नाही नाही, द्यावरून स्पष्ट दिसते. याच्या अगदी उलट म्हणजे युरोपवर फ्रेंच साम्राज्य स्थापण्याची नेपोलियनची महत्त्वाकांक्षा, क्षम्यत्वात व संस्कृतीत मगसलेल्या देशांवर प्रगत देशांना साम्राज्य स्थापणें शक्य आहे, इतकेच नव्हे तर पुढारी राष्ट्रांना संमत आहे ही गोष्ट, हल्ली रीक लोकांना पारतेःप्रांत ठेवण्याकरिता नासलेलेल्या स्पेन-फ्रान्सच्या प्रयत्नांचा निषेध, राष्ट्रसंधी ही जगमान्य संस्था करीत नाही यावरून स्पष्ट दिसते. नेपोलियनचे इंग्रिस वगैरे मगसलेले आदिभूत व आशियाटिक देश शिकण्याचे प्रयत्न यशस्वी झाले असते, तर त्याला इंग्लंडेत युरोपीय देशांचा पारसा विरोधहि झाला नवसा. पण ती दिशा सोडून नेपोलियन युरोपीय राजांनाच पदच्युत करूं लागला व मांडलिक बनवूं लागला तेव्हा सव्हे युरोपने पुढे त्याच्याच देशबांधणीच्या महत्तावे त्याला मार व केले यांत आध्याय कोहीच नाही, यात नेपोलियनच्या घोचनीय सुकांची मात्र फीच येते.

[संदर्भग्रंथ — जे. हॉलंड रोज-दि हार्दक ऑफ नेपोलियन; डब्ल्यू. एम्. स्लोम-नेपोलियन; ए. हिस्टरी; ओकोनेर मॉरिस-नेपोलियन; दि कॅम्ब्रिज मॉडर्न हिस्टरी, व्हा. १वा, नेपोलियन; कॉरसॉपॉन्डन्स ही नेपोलियन दि फर्स्ट (१७९३-१८१५), पॅरिस),

वॅवट-दि हार्दक ऑफ नेपोलियन; ओ. मीनिंग-नेपोलियन दि फर्स्ट फेज, इंग्लंड वंड नेपोलियन इन १८०३; एच. ए. एल फियर-नेपोलियायिक स्टेट्समनशिप; लेडी मालकम—ए डायरी ऑफ सेंट हेलेना; डब्ल्यू कॉरसिथ-हिस्टरी ऑफ दि कॅम्ब्रिज्हीट्डी ऑफ नेपोलियन वंड सेंट हेलेना; अर्ल ऑफ रोझरी—नेपोलियन: दि लास्ट फेज; वि. ल. भावे-चक्रवर्ती नेपोलियन.]

दुसरा.—पहिला नेपोलियन याच्या मुलाला बोनापार्टिस्ट पक्षांत दुसरा नेपोलियन हें पद दिलें होतें. १८१४ साली पहिल्या नेपोलियनने राज्यत्याग केला त्यावेळी कोही दिवस दुसरा नेपोलियन राजा मानला गेला होता व म्हणूनच पुढें प्रिन्स लुई या नेपोलियनने तिसरा नेपोलियन हें नांव धारण केलें.

ति स रा.—(सन १८०८ ते १८५३) चार्लस डर्ड नेपोलियन बोनापार्टे ह्या फ्रान्सचा बादशाहा १८०८च्या एप्रिलीत पॅरिस येथें जन्मला ह्या पहिल्या नेपोलियनचा भाऊ लुई, याचा तिसरा मुलगा. त्याची आई, महाराणी जोसेफाईन हिच्या पहिल्या नवऱ्याची मुलगी हॅटॅन्स ही होय. यामुळे त्यानें, पहिल्या नेपोलियनशी पुतण्या व सावत्र नातू असे नाते होतें. लुई नेपोलियनच्या औरससणवाबत त्यावेळी शंका प्रदर्शित करण्यांत आल्या होत्या कारण त्याचा बाप डर्ड बोनापार्टे ह्या नेहमी आभारी, अत्यय व स्वपक्षाविषयी सारसक असे व आई देखणी व लहरी असून इतकी येवूनत असे की, नवरायायकोंचे मुळीन जयत नसे परंतु बापलकातील स्वभाव साम्यामुळे वरील शंका अयोग्य ठरतात. ह्या प्रयत्न-पुस्तकेंत वगैरे व कल्पनापूर्वित मराण्या मारणाया होता. लुई राजाला हद्दपार केल्यावर हॅटॅन्स आपल्या दोग मुलांसह फ्रान्समध्येच राहिली होती.

बोर्बोन राजे राज्य करूं लागतांच (सन १८१५) हॅटॅन्सला फ्रान्स सोडून जायें लागलें. त्या वेळी मार्लो लुई राजा फ्लॉरेंन्समध्ये रहात होता, त्यानें कांटांमार्केत बडोळ मुलाचा कवचा मिळविला. तेव्हा हॅटॅन्स ही स्वतंत्र व एकटी वॉटॅन्सरोव-बराजनीक राहिली. तेथें नेपोलियनचे शिक्षण तिच्या देखरेखीसाली चालें. त्याला वाट्टयरांचेच अधिक गोडी असून शारीरिक खेळांतहि तो तरबेज होता. त्याच्या शिक्षकांनी त्याला फ्रेंच राज्यशास्त्र, लोकशाही, फ्रेंच साम्राज्य वगैरे राजकीय प्रश्नांची सविस्तर माहिती दळून वाडशाहा होण्या बाबतच्या कल्पना लहानपणापासून त्याच्या मनांत भरवून दिल्या होत्या. सन १८२३ मध्ये तो आपल्या आईबरोबर आपाला भेटून परत आल्यावर त्यानें लष्करी शिक्षण मिळविलें. २३ व्या वर्षीच तो निव्वरत म्हणून राजकारणांत पडला १८३०-सालच्या राज्यकर्तृतेनें म्याच्या काळास प्रथम शास्त्रा. परंतु बोनापार्टे धरण्याला फ्रान्समध्ये राष्ट्रध्याची पायघातें मनाई असल्यामुळे तो इतकीच राही. तेथें तो कार्बोनरी संस्थांत शिरला. रोमोस्रा येथील बंदात व रोममधून पोपला

हाकून नावण्यात नेपोलियन व त्याचा माऊ दोघोहि सामील होते. इतक्यात ऑस्ट्रियन सैन्य चालून आले, त्या गडबडीत त्याचा बोरला मुलगा पारला व छुई नेपोलियन पॅरिसला पळून आला व लुई फिलिपच्या खास परवानगीने तेथे राहिला. परंतु पुढे लोकशाही पक्षाचा संगनमत करण्याच्या आरीपावरून त्याला पुन्हा फ्रान्स सोडून जावे लागले. इतक्यात रीचर्डेटचा ड्यूक मरण पावला, आणि त्याचा चुलता व बाप यांनों आपला राज्यावरवी बारला-हूक सोडलेला अफलायमुळें लुई नेपोलियनच बोनापार्ट घराण्यातील वारस उरला त्यानें 'रेपब्लिकी' 'कॅन्सिडरेशन्स पॉलिटिकस,' व 'मॅन्युअल डी आर्टोरी' ही तीन पुस्तके लिहिली.

१८३६ सालीं त्यानें व्हाई, लेटी वगैरे मित्रांच्या मदतीनें ह्यूसबर्ग येथील लष्करात बंड उभारण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फसला आणि लुई फिलिपच्या हुकुमानें त्याला अमेरिकेंत हद्दपार केलें पण तेथून खोटा पातपोट घेऊन ता १८३७ मध्ये परत आला व लंडनला जाऊन राहिला. तेथें ऑपॅ, डिशारायली, लेडी ब्लेमिंग्टन यांच्याबरोबर त्याची मैत्री जमली. स. १८३९ त बोनापार्टाशी, समाज-सत्ताशाही व शाततावाद याबद्दल एक पुस्तक त्यानें लिहिलें. शिवाय फ्रान्समध्ये त्याच्या पक्षाच्या लेखकांनीं वर्तमानपत्र-द्वारे त्याला अनुकूल मत बनविण्याचा उद्योग चालविलाच होता नेपोलियननें (१८४० त) बोरोन येथें बंड उभारून पॅरिसवर चालून जाण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फसला व त्याच्यासह बऱ्याच जणांना कैदेची शिक्षा झाली; त्यानें कैदेत अनेक लेख लिहिले, सहा वर्षे कैदेत काढल्यावर १८४६ त बापाच्या मरणाच्या निमित्तानें तो लंडनला येऊन राहिला. तेथे त्यानें अतोनात येन केली परंतु फ्रान्सच्या परिस्थितीवर त्याची पूर्ण नजर होती स. १८४८ च्या राज्य-क्रांतीच्या सुरवातीस तो पुन्हा पॅरिसला आला. त्याच्या मित्रांनीं वर्तमानपत्रांतून लेख लिहून लोकमत त्याच्या बाजूनें बनविलें हेतें त्यामुळें लोकशाही स्थापन झाल्यावर सीस, यॅन, बॅरट-इंफॅरियर व कॉसिंथा या चार भागांनीं अणुपक्षाच्या जागेवरिता त्याचें नांव सुचविलें; आणि कार्य-कारो कमिटीचा विरोध असतांही असेंझीनें त्याचा व निवड कायम केली. तेव्हा त्यानें लंडनला परत जाऊन तेथून राभी-नामा पाठविला, व त्यात 'सर्षे लोकानां ऐष्यमत्यानें मला निवडल्यास मां बजाबदारी घेण्यास तयार आहे' असा सुरासा केला. याप्रमाणें या कामी त्यानें विलक्षण युधि-मत्त व व्यवहार वजुरता दाखरिली. त्याच्या राभीनाम्याच्या इष्ट परिणाम होऊन मध्यम व सामान्य वर्गातील लोक सर्वेस्वी त्याला अनुकूल झाले. बोनापार्ट घराण्यावरील प्रतिबंध काढून टाकला, अक्षेर स. १८४८ च्या दिग्भरमध्ये तो अणुपक्षाच्या कामी निघून आला व त्यानेंही लोकशाहीची स्थापना राहण्याची उपय घेतली पुढे १८४८ पासून १८५२ दरम्यान त्यानें संपूर्ण सत्ता आपल्या हातांत घेण्याचा प्रयत्न चालवून, रोमन

लोकशाही मोडून तेथें पोपची सत्ता पुन्हा स्थापण्याकरतां त्यानें सैन्य पाठविलें, छापराने, हूब, भाषणस्वातंत्र्य, शिक्षण-संस्था यांवर कडक निर्बंध घातले, व प्रधानमंडळात आपल्या पक्षाचे लोक भरले.

याप्रमाणें बादशाही धोरण जाहीर करून त्यानें लोकशाही सत्तास दूर केले; त्यानें १८५१ त मतदारांची संख्या ९० लक्षाची ६० लक्षांवर उतरविली; व सार्वत्रिक मतदारीच्या तत्त्वावर हट्टाळ पाडला. याप्रमाणें रिपब्लिकन पक्ष मारून टाकण्याचा प्रयत्न करीत असता, उपाध्यायाची स्तुति करून शिष्यास वसिंतें वाटून, व्यापाऱ्यांना उत्तेजन देऊन, काम-गाराना ममता दाखवून व शेतकऱ्यांना बश करून सर्व देश-भर लोकप्रियता जोडण्याची त्यानें जंगी मोहिमा सुरू केली. एकदम बादशाहीपदास हात न घालता तें हट्टे हट्टे पाठ-ण्याचा त्याचा हुन डाव होता. स. १८५२ त पुन्हा निवडणूक सुरू झाली. पुनर्निवडणुकीवर असलेला निर्बंध दूर करण्याचे असेंझीनें नाकारलें, तेव्हा मात्र त्यानें एकदम लोकसभा नष्ट करून स्वतःच्या नावानें बादशाही जाहीर केली. पण देशभर पसरलेल्या लोकशाही मतवाध्यांनीं त्याला विरोध केला, तेव्हा त्यानें दडपशाही सुरू केली व कॅथोलिक पक्षाला दण्ड्यानी बश करून राज्यकारभार चालविला. तीन चार वर्षांत त्याला कोणी प्रतिस्पर्धी अथवा अडथळा करणारा उरला नाही. पुढे त्यानें उद्योगधंद्यांना उत्तेजन दिलें, दळण-वळणाची साधनें वाढविली, सार्वजनिक कामे काढून गरी-बाच्या पोटापाण्याची सोय करून दिली, व दरबारचा घाट बोटें दिपवील असा ठेवला. त्यानेंतर वयाच्या ४४ व्या वर्षी त्यानें छत्र केलें त्याच्या बायकोचें वय तेव्हा २६ होतें या-वेळीं फ्रान्समध्ये सर्वत्र शांतता, सुव्यवस्था व भरभराट असल्यानें जनता नेपोलियनवर संतुष्ट होती. पुढे क्रिमियन युद्धात फ्रान्सनें इंग्लंडला मदत केली. याप्रमाणें स. १८१५ व १८४० या सालांतल अफमानाबद्दल रशियावर सूड उगविल्यामुळें नेपोलियनची सत्ता शिखरास पोहोचली. १८५६ सालीं त्याला यु.गुस्टाव्ह झाला, व नेपोलियनचे सर्व मनोरथ फलटण झाले. मग त्यानें इतर देशांतल पारलेंच्यांत रतलेल्या प्रजा-जनाना राजकीय हक्क संपादण्यात मदत करण्याचे ठरविलें, प्रथम त्यानें इटलीला सहाय्य केले. इटली स्वतंत्र झाल्यास पोपची सत्ता खालविल या भातीनें फ्रेंच कॅथोलिक पक्षानें व सुद्ध महाराष्टीनें इटलीस मदत न करण्याबद्दल गळ घातली व त्यामुळें तो टाळाटाळ करणार, इतक्यात एका इटालियन-नानें त्याला ठार मारण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फसला, तेव्हा त्यानें इटालीला मदत केली नेतर त्यानें इंग्लंड-बरोबर युद्धा व्यापाराचा तह केला, पण या दोन गोष्टींमुळें फ्रान्समध्ये बरेच लोक नमूण झाले. लोकशाही व कॅथो-लिक हे दोन्ही पक्ष त्याच्या विरुद्ध उठले. तेव्हा सर्व फ्रान्सला व युरोपियन राष्ट्रांना दिपविण्याकरता व आपलें धरणें धिर-स्वार्थी कारणाकरता त्यानें मेक्सिको प्रकरण सुरू केलें. याच

वेळी जर्मन प्रधान विस्मार्क जर्मनराष्ट्र बनवित होता. १८५५ साली दोघांनी फ्रँको-जर्मन मित्रसंघ स्थापण्याचे ठरविले. पण उलट उलतर जर्मनी प्रशियामें घेतला, त्यावेळी नेपोलियन आगारी होता; पण त्यामुळे सोशिएलिस्ट, लिबरल व रिपब्लिक पक्षांनी मोठा विरोध केला, तेव्हा त्यांनी नेपोलियनने कांहीं दफ दिले, परंतु लष्करच विस्मार्कच्या कारस्थानात बळी पडून त्याने स. १८७० मध्ये फ्रँको-जर्मन युद्ध सुरू केले, पण त्यांत फ्रान्सचा भयंकर पराभव झाला. नेपोलियनची प्रवृत्तीहि आगारानें फार क्षीण झाली होती. राणीच्या तंत्रांनं तो फार चालू लागला. तिने त्याला पुन्हासह रणभूमीवर पाठविले, पण तेंच पराभव पावून तो शास्त्राच्या हाती सोपविला. इकडे क्रांति-कारकांनी त्याला पदच्युत करून लोकशाही स्थापिली. तो स. १८७३ त मरण पावला.

नेम्रास्का—उत्तर अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांपैकी एक संस्थान. क्षेत्रफळ ७७५१० चौरस मैल. पक्की ७०२ चौरस मैलांचा प्रदेश पाण्याने व्यापिला आहे. लोकसंख्या (१९१८) १२९६८७७. लिंकन हें राजधानीचें शहर असून तेथील लोक संख्या (१९१८) १७७७७७ आहे .

रोमनकॅथोलिक, मेथॉडिस्ट, ल्यूथेरन, प्रेसबिटेरियन, व बॅप्टिस्ट या उत्तरत्या अनुक्रमामागचे संस्थेने या संस्थानात त्या त्या धर्मेसप्रदायाचे लोक आहेत. ७ ते १५ वर्षे वयाच्या मुलांनी शिक्षण सक्तीने केले असून शाळेच्या टर्मसंपील निदान बारा आठवडे तरी त्यांनी श्रावित हजर राहिले पाहिजे असा नियम आहे. ' युनिव्हर्सिटी ऑफ नेम्रास्का, (लिंकन)', 'केपटन युनि. (ओमाहा)' इत्यादि, उच्च शिक्षणाकरिता संस्था आहेत. येथे अनाथपेठगृहे असून त्यांतून गरीब लोकांच्या निवाडाची सोय करण्यात येते. हे मर्याण कृषिप्रधान आहे. बायलेले गवत, पटाटे, गहू, मका, ओट आणि घाटाणा ही या संस्थानातील मुख्य पिके होत असून त्या मूढापासून सापार काढतात. कुईन्दाचा दगड आणि चुनखडी याच्या अनेक खाणी आहेत. १९१५ साली १५१४३७१ ही. किमतीचा खनिज माल या संस्थानातून माहेरदेशा गेला. छावणे, सावण आणि मेणवत्या तयार करणे, झीले व विटा तयार करणे, आणि साखर तयार करणे हे येथील मुख्य उद्योगधंदे आहेत. १९१६ साली संस्थानांत ८३३२ मैल लांबीचा शाळेच्या गाडीचा आणि २२२ मैल लांबीचा विजेच्या गाडीचा रस्ता तयार केला होता. सन १९१८ मध्ये नेम्रास्का संस्थानात ९३४ सेव्हिटरज पॅका असून त्याघिवाय २५० नॅशनल पॅका होत्या. ३३ समासदांचे वरिष्ठ मंडळ (सेनेट) आणि १०० समासदांचे प्रतिनिधिमेडळ (हाउस ऑफ रिप्रेसेंटेटिव्ह्ज) असत. दर दोन वर्षांनी दोनदि मंडळातील समासदांची सर्वा निवडणूक होते. कॅपिसमार्थे वरिष्ठ मंडळांतील आणि प्रतिनिधिमेडळातील अनुक्रमे २ व ६ समासद संस्थानातून जातात. या संस्थानचे १३ परगणे पाहण्यांत आले आहेत.

नेमाजी शिंदे—एक मराठा सरदार. हा शिवाजीच्या पदरी प्रथम होता. पुढे संभाजीला कंठाळून हा औरंगझेबास मिळाला होता. राजारामाच्यावेळी हा विशेष प्रयत्नातीस आला. राजाराम जिजास असता औरंगजेबाकडून फुदन हा परत राजारामास मिळाला (१६९०) नंतर यास तेथून महाराष्ट्रांत पाठविण्यांत आले महाराष्ट्रात औरंगजेबाच्या फौजाचा पराभव करण्याकडे जी सरदार मंडळी गुंतली होती तीत हा एक प्रमुख होता. यानें एकदां (१६९८) आठ हजार फौजेसह खानदेशांत घुसून नेदुरबा, शिरपूर, भाळनेर वगैरे गावे लुटली. याळनेरजवळ मोगलांचा सरदार हुसेन-अली याचा मोड करून त्यास पकडून कैदेत ठेविले व अषर खंडणी घेऊन मग त्याची सुटका केली. पुढील साली राजारामानें गंगवडी, खानदेश, वन्हापर्यंत जी मोठी मोहीम केली तीत नेमाजी होता. मोहिमेंवरून परत येताना प्रत्येक प्रांतात आपल्या एके सरदाराची नेमणूक (खंडणीवसुली व बंदोबस्तासाठी) राजारामानें केली, त्यांत नेमाजीकडे खानदेश आला होता. पुढे शाहूची सुटवा होईपर्यंत नेमाजी बहुधा खानदेशातच सुमेदार असावा. शाहू दक्षिणेंत आला त्यावेळी त्याला पहि-स्थानें मिळालेल्या मंडळीत नेमाजीहि होता (१७०७). पुढील साली बहादुरशाहीने कामबक्षारतील स्वारीत शाहूची मदत मागितली असता त्याने नेमाजीसच पाठविले नेमा-जीने हैद्राबादनजिक चढाई करून कामबक्षारा सोबत केला (१७०८) हुसेनअली दरखानचा सुमेदार होण्यास आला असता बन्हाणपुरास दाउदखान पत्नी याची व हुसेनची लढाई झाली, त्यावेळी नेमाजी हा जवळच राहून लढाईचा परिणाम पहात होता. कारण बादशाहानें व हुसेनने दोघा-नीहि मराठ्यांकडे मदतीचा संदर्भ लावून ठेविला होता व शाहूने त्यासाठीच नेमाजीची नेमणूक खानदेशात केली होती (१७१८) [सप्तप्रकरण वखर; अंधे; शिवादिगिबजय, रामा-रामाची वध; शाहूचे वीर]

नेमाड जिल्हा—(१) इंदूर संस्थानातील अगदी दक्षिणेकडले एक जिल्हानमदेच्या दोंगू तीरावर हा जिल्हा वसलेला असून याचे क्षेत्रफळ ३८७१ चौ. मै. व लोकसंख्या (१९११) ३४८४५०. हा जिल्हात एकंदर ४ शहर व १२७० खेडा आहेत. नमदेच्या प्रदेशातील गर्भान फार सुपीक आहे. इतर भागांत सातपुण्याचा डोंगराळ प्रदेश आहे. १६ व्या शतकांत येथील अंगलांत रानटी हरीं परेच सापडत असत.

उत्तरेकडून दक्षिण हिंदूस्थानात प्रवास करणारांस याच जिल्हातून जाणाऱ्या मार्गाचा अवलंब करावा लागत असे. तिसऱ्या शतकात येथे हैदर राजे रहात असून माहि-मती (महेश्वर) ही त्यांची राजधानी होती. १ व्या शत-कांत माळव्याचे परमार येथे रहात असत, असे ऊन, हर-सूद, शिधान, आणि देवला येथे असलेल्या इतर देवस्थानांवरून दिसून येते. १३ व्या शतकांत

आले तेव्हापासून हा जिल्हा कर्माधिक प्रमाणात विहारीच्या छात्राखाली राहिला. स. १४०१ पासून हा जिल्हा माहूच्या मुसलमान राज्याच्या ताब्यात गेला व १५३१ साली गुजरातच्या बहादुरशाह्याच्या ताब्यात गेला व नंतर १५३४ साली हुमायूनाच्या ताब्यात गेला. अकबराने जेव्हा माहूचा घेतला तेव्हा १५६२ साली हा जिल्हा त्याच्याकडे गेला व ह्याचा बाळग्याच्या सुभ्यात समावेश करण्यात आला ह्या जिल्हाच्या बऱ्याचशा भागाचा विजापूर सरकारात समावेश होत असून मुख्य ठाणे कलाबाद येथे आहे. विजापूरचा किल्ला विजा नरगाच्या साली नाचकाने १३ व्या शतकात बांधला अशी आध्यात्मिका आहे. औरंगाबादचे कारकीर्दीत नेमाड जिल्हाचा औरंगाबादच्या सुभ्यात प्रवेश होत असे. १७ व्या शतकाच्या अखेरीस मराठ्यांनी ह्या जिल्ह्यात प्रवेश केला. १६९० साली त्यांनी धरमपुरी घेतले, पण पेशव्यांच्या सत्तेचा ह्या प्रदेशावर सन १७४० व १७५५ च्या मध्ये जप्त बसला. मराठ्यांच्या अमदाणीत ह्या प्रदेशाचे सर्व वैभव गष्ट झाले जून १७६४ आणि १७८८ च्या दरम्यान हा जिल्हा होळकर, शिंदे व पारचे पार ह्यांच्या ताब्यात आऊन वाटणी करण्यात आली व सन १८०० व १८१८ च्या दरम्यान तर मराठे व पेंढारी लोकांच्या लुटालुटीत व अंधारुंधीत हा जिल्हा बळी पडला. १८२३ साली स्वाल्हेर येथे गेले तद्द्वारे जिल्हा त्यात नेमाड जिल्हाचा गिवाकडे असलेला बहुतेक भाग ब्रिटिश अमलाखाली आला. १८५५ साली ह्या जिल्हाचा अर्धा लोकसंख्या कमी झाली होती. मुख्य व्यवस्था इंदूरच्या रेसिडेन्टच्या देखरेखीखाली आहे. १८६१ साली हा जिल्हा पूर्णपणे ब्रिटिशांच्या ताब्यात आला व १८६४ साली ह्या जिल्हाचा मध्य प्रदेशात समावेश करण्यात आला होता पण १८६७ साली होळकरांस दक्षिणेंतील काही जमिनीच्या बदली मोसदला म्हणून हा परत देण्यात आला. हा जिल्हा एका सुभ्याच्या हाताखाली आहे. ह्या जिल्हाचे एकंदर ११ परगणे केले आहेत.

(२) नर्मदा. नर्मदा विभागाचा एक जिल्हा. हा खानदेश व मध्यहिंदुस्थानातील संस्थानांच्या लगतचा, नर्मदेचेय खोऱ्याच्या व सातपुड्याच्या डोंगरसपाटीच्या जगदीस पश्चिमेकडील काहीसा डोंगराळ व काहीसा सपाट असा प्रदेश आहे. हा जिल्हा म्हणजे पूर्वीच्या 'प्रान्त नेमाड'चा एक लहानसा भाग आहे. नर्मदा नदी दूरपर्यंत याच्या उत्तर सीमेवरून वहाते. नर्मदा नदीला पुनासा येथे एक ४० फूट उंचीचा घयघसा असून येथून १२ मैलावर मोपाता बट आहे. अथवा व सुकता नद्यांचा प्रदेश फार सुपीक आहे. दक्षिणेकडे सातपुड्याच्या पहाडांनी मुख्य ओळ असून येथे 'असिरगड' आहे. ह्या भागांतून तापी नदी वहात असून जवळच बऱ्हाणपूर आहे. नर्मदेच्या काठचा थोडासा प्रदेश सोडून सर्व जमीन खडकाळ आहे. हागबड केलेली पिकाळ जमीन सोडून सर्वत्र मृगळ आहे. ह्या भागांत तिरवाडींचे

गवत उगवत असून त्यापासून तेल काढतात. यांत घाप चित्ते, साबर, काळवीट व जंगली कुत्रेहि आढळतात. ह्या निरोगी आहे. उन्हाळ्यात उष्णता फार भासते. पाऊस सरासरी ३२ इंच असतो. जरी इतर जिल्हांच्या मानाने पाऊस फार कमी पडतो तरी पण कापूस व ज्वारीच्या पिकास तो फार फायदेशीर असतो.

इतिहास.—याचा व इंदुरी नेमाडचा इतिहास सामान्यतः एकच आहे, व त्यासुद्धा तो येथे स्वतंत्रपणे देण्याचे कारण नाही.

खाडवा येथे पूर्वी जैन लोक पुष्कळ रहात असत. बऱ्हाणपूर येथे १६ व्या शतकात बांधलेल्या दोन मशिदी आहेत. पैकीं एकीत कोरलेले दगड बसविले असून मशीद फारच सुंदर आहे माथागा येथे एक शिखरिण आहे. आणि तेथेहि वेगळ्या वेगळ्या वेळी बांधलेली पुष्कळ देवळे आहेत. क्षेत्रफळ ४२२७ चौ. मै. व लोकसंख्या (१९२१) ३९६५५४. यात दोन गावे (खाडवा व बऱ्हाणपूर) व १०१९ खेडी आहेत. जिल्हाचा बराचसा भाग सागवडीच्या अभावी पडीत आहे शेंकडा ८६ लोक हिंदू आहेत. बऱ्हाणपूर येथे मुसलमानांची संख्या बरीच आहे.

भापा—खेडवळ लोक नेमाडी भापा बोलतात. भिल्ल लोकांची भापा हिंदी व गुजराती ह्या दोन भाषांची भेसळ आहे. बऱ्हाणपूर तहशिलीत काही लोक खानदेशी-मराठी भाषा बोलतात. मुसलमान उर्दू भाषा बोलत असून कोरकू लोक कोरकू भाषाच बोलतात कोरकू लोक व मध्यहिंदुस्थानातील भिल्ल लोक पहाडी प्रदेशात रहातात. उत्तर हिंदुस्थानचे रजपूत, मुसलमान व गुजर लोक खाडव्यांच्या सपाटीच्या प्रदेशात रहातात.

लोक—रजपूत, ब्राह्मण, मनिगा, कुणबी व गुजर ह्या मुख्य जाती होत. ब्राह्मण जातीचे नागर व नामदेव असे दोन पोटविभाग आहेत. नागरी ब्राह्मण हे धानपुरोहित, कुळकर्ण, पाटील किंवा पाठवाळशिसूक्त असतात. व नामदेव हे नर्मदातटाची रहाणारे ब्राह्मण होत. गुजर आणि कुणबी हे लोक विशेषतः शेतकीकडे लक्ष पाळतात. भिल्ल लोक अतिशय वेदमान व दाखे लोक आहेत. भिल्ल लोक इस्लामी धर्मीय आहांत असे दाखवितात. कोरकू लोक मात्र काहीसे सुधारलेले आहेत. शेंकडा ६७ लोक शेतकीवर उपजीविका करतात.

जगाच्या काठच्या प्रदेशात चांगल्यापैकी काळी जमीन आहे. डोंगरसपाटीवर व उच्च प्रदेशातील तपकिरी रंगाची जमीन आहे. त्या जमीनीत पावसाळ्यापर्यंत पीक निवृत्त शकते. प्यारी व कापूस ही येथील प्रमुख पिके होत. संतपामिळ नावाच्या प्रसिद्ध टाकूळ पकळण्याच्या कामात मद्रत केश्यावरून काही लोकांस नियमितकालपर्यंत काही खेडें दिली आहेत. साडेपाचवीं चौ. मैलांहून अधिक जमीन रयतधारी पद्धतीवर वहीत जमीन 'मालिक मकनुजा' आहे

व काही 'सौराष्ट्राची' आहे १९५१ ची. मे जमीन अगल-मय आहे.

श्री ती — नर्मदाकाठच्या काठ्या जमीनीत गहू वपेरे पेरतात चगा, तांदूळ, तीळ, व काही जमीनीत सरकारच्या परवानगीने गाभा विकविना सध्या कापसाचे पीक जास्त प्रमाणावर होऊं लागलें आहे. बऱ्हाणपूर तह-सिर्नीत सर कापूस इतका पेरतात की जवारीचे पीक देखील पुरेसे काशीत नाहीत वसतःकुन्तील पिकाला वाटाचें पाणी देण्याची चाल आहे. ही पद्धत मध्यप्रान्तात इतरत्र कोठेहि नाही मध्यप्रान्तात पिकाळा विहीरीचें पाणी देतात अंदाजे १००६ चौरस मैल जगज राखून ठेविलेले आहे. तापीच्या खोऱ्यातील अंगल लागवडीकरिता तोडावयाच आहे नर्मदेच्या पहाडीतील अंगलत त्याचप्रमाणे तापीच्या वरील खोऱ्यातील अंगलत किंमतवान साग्यानी इमारती सांबूड होते उत्तर व दक्षिण पहाडांतीत लोक गुंर पोतण्याचा धंदा करितात. बऱ्हाण व खानदेशांतील कापसाच्या कारखान्या-करिता जळक टाऊन जातें. चांदवड, वरवड, व छोट्यातवा नदीच्या मागात लोखंड धातू सोपवते व बऱ्हाणपूरजवळ चुनटाही सापवते

व्यापार.—शेतकीकडील लोक सोडून इतर लोक व्यापारी मालानी नेआण करण्यात गुंतलेले आढळतात म्हाडवा व इतर मुख्य श्रेण्यात शंभे-भरडे कापड तया होते. बऱ्हाणपूरला रेवामी कापड विणतात व सोनेरी व रुपेरी लसहि तयार करतात बऱ्हाणपूरला कोचेच्या हास्या होतात. ह्या शिष्टात बरेच कापूस दाबण्याचे कारखाने आहेत. खाड्या येथे एक तेलाची गिरणी असून एक इमारती लोकांची जगा घटार आहे. कऱ्या कापूस, सरका, तीळ, जवारी ह्या माल गुजराचे करून बाहेर पाठविला जातो कापसाचा व्यापार सुसुलमान भाटिया लोकांच्या हातात आहे ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वेची लाईन या शिष्टांतून जाते बऱ्हाणपूर व खाड्या ही दोन मोठी स्टेशन येथे लाईनवर आहेत येथून इन्दूर-कडेहि एक छोटी लाईन जाते

दुष्काळ — सन १८०३ साली ह्या शिष्टात मोठा दुष्काळ पडला होता. त्याला 'महाकाल' असे म्हणतात. दुसरा दुष्काळ १८४५ साली पाऊसपाण्याच्या अभावाे वडला या वर्षी तीन लारा रुपये सान्याची माफी देण्यात आली होती. १८९० सालचा दुष्काळ काही मोठासा वाचला नाही. कारण १८९५ साली पाऊसपानी चांगले पडून कापसाचे पीक उत्तमपेकी आले होते या शिष्टाचा कारभार मध्य-प्रान्तातील इतर शिष्टाप्रमाणच आहे

नैमावर, जि ह्या — मध्यहिंदुस्थान इंदूर सत्यानातील एक शिष्टा ह्या नर्मदेच्या उत्तर किनाऱ्यावर आहे क्षेत्र-फळ १०५९ चौरस मैल शिष्टाचा बहुतेक भाग नर्मदेच्या मुखाक प्रदेक्षातच आहे उत्तरेस विंध्याश्रीची पर्वतावली

असून नर्मदा, चन्नेश्वर, दतुनी, बागडी इत्यादि उपनद्यांनी शिष्टा अगदी धनधान्यसमृद्ध करून सोडला आहे पाऊस-मान सरासरी २९ इंच असते. नर्मदेच्या दक्षिणेस असलेल्या नैमाळ शिष्टाशी ह्या शिष्टाचा ऐतिहासिक दृष्ट्या अति निकट संबंध आहे अल्लवदुगी ह्याने आपल्या घारपासून नैमावर-पर्यंतच्या प्रवासाचे मजोदार वर्णन दिलेले आहे. ह्या शिष्टा १० व्या शतकापासून १३व्या शतकापर्यंत मालव्याच्या पर-मार राजांच्या नाट्यांत होता त्याची वृण म्हणून नैमावर रोडपात एक फारच उत्तम जैन देवालय आहे अकबराच्या कारकीर्दीत ह्या शिष्टा मालव्याच्या मुभ्याच्या हिंदिया सर-कारांत समाविष्ट केला गेला. स १७४० व १७४५ च्या दरम्यान ह्या शिष्टा पेशव्यांच्या ताब्यांत आला व त्यातील काही परगणे शिष्टाकडे (१७८२ साली) रूजू झाले.

१९ साऱ्या शतकाच्या प्रारंभी छट्ट नावाच्या प्रसिद्ध पेशा-व्यांच्या पुढाऱ्यांची मुरय नाकी सतवास व नैमावर येथे होते, व १८१५ साली ह्या शिष्टातून त्यांनी पेंढारी लोकांचा मोठा अमाप तयार केला ग्वाहूरच्या छावणीच्या तळांकरिता १८४४ साली ह्या शिष्टात काही अधिक परगण्याची भर टाकण्यात आली १८५० सालच्या घामधुमीनंतर नैमावर शिष्टाचा काही भाग १८६१ पर्यंत ब्रिटिश व्यवस्थेखाली होता पण रजसाली दक्षिणेतील काही जमीनींच्या बदली ती होळकर सरकारास परत देण्यात आला

लोकसख्या (१९११) १४६००. ह्या शिष्टात एकंदर ३४३ खेडी आहेत ह्या शिष्टावर एका मुभ्याची नेमणूक असून तो सतवास येथे रहातो न्यायव्यवस्थेक्या सांडेसाठी ह्या शिष्टाचे खाटेगाव, कांतापूर व कमीद असे तीन परगणे केले असून प्रत्येक परगणा एक एका अमीनाच्या ताब्यात आहे एकंदर उत्तम साडेतीन लाखीतून अधिक आहे

नेयमी — हे लोक क्षैत्र सत्यानभर पसरले आहेत लोकसख्या (१९११) १४६६ यांचा मुख्य धंदा कापड विणण्याचा व कपडे रंगविण्याचा आहे. यांपैकी काही दक्षिण महाराष्ट्रात आहेत. सोलापुरातील पद्मसाळी ही गात आम महाराष्ट्रीय घरण्यास कोही हरकत नाही किरयेक लोक व्यापार व शेतीकी वरनात यांच्यात बिलिमाग्या, देवांग वगैरे आठ भेद आहेत

बिलिमाग्या — यानी कुकविन वनिजिगा असे दुसरे नाव आहे हे लोक कानडी भाषा बोलतात. लिगायस व लिगायततर असे यांच्यात दोन भेद आहेत याशिवाय दुसरे ६६ फीटभेद आहेत यांच्यात विवाहास बयोभावांदा नाही. विधवाविवाहास परवानगी आहे. षट्स्फोट फक्त व्यभि-चाराच्या दोषावरून करता येथे लिगायस अंगर सुरापान करित नाही इतर लोक धार्मि नास बोलवितात पांढरे कापड विणतात माग्या हे नाव त्यांनी १८८० आहे.

देवांग. — मापेरुन कानडी व तेलुगु असे यांच्यात दोन वर्ग पडले आहेत. कानडी लोकांनी ब्राह्मणां आचार उचलले आहेत. देवांग लोक शिवभक्त असून ते लिंग धारण करतात. 'गणेश' ही त्यांच्या सामांवीरल अधिष्ठात्री देवता आहे. तेलगू लोकांत काही शिवाची व काही विष्णूची भक्ति करतात. धार्मिक मतभेदावरून विवाहास आडकाठी होत नाही. 'बोदेथरी' ही यांची कुळदेवता आहे.

ल. त्री. — खत्री हे रेशमी कापड विणणाऱ्यांचे नांव असून आचारविचारांत ते पटवेगारंप्रमाणेच आहेत. पण त्यांच्याशी यांचा शरीरसंबंध होत नाही; रोजीव्यवहार मात्र होतो. ते शैव असून मराठी भाषा बोलतात व त्यांच्या नांवापुढे 'सा' हे अक्षर लावतात.

पट वेगार. — हे रेशमी कापड विणतात. व हिंदू देवताची भक्ति करतात. हे विशेषतः शक्तिपूजक आहेत ते गुजराती व हिंदी मिळून झालेली भाषा बोलतात.

सा ल. — पद्मसाल व पायसाल हे विष्णुपूजक आहेत. शक्र-साल हे शिवपूजक असून लिंग धारण करतात. यांच्यामध्ये एकमेकांत शरीरसंबंध होत नाही. ते मूळचे तेलगू आहेत. पद्मसाल तेलगु भाषा बोलतात व पायसाल कानडी भाषा बोलतात.

वो रा धू. — पटनुली अथवा जामसनवासा या नावांनी हि हे लोक ओळखिले जातात. हे लोक उत्तरेकडून इकडे रहा-वयास आले आहेत. हे कुटनी नांवाचा कुपडा तयार करतात; तो दुसऱ्याप करता येत नाही असे म्हणतात. याशिवाय हे उत्तम कापडाचे व लोकरांचे गाऱ्यांचे विणतात. 'खेस' नांवाच्या, कापूस व रेशीम मिळून तिरच्या रंगाच्या नकली धाला करतात. हे लोक वैष्णव असून त्यांचा वंशपरंपरामत गुद ब्राह्मण असतो. यांच्यात विधवाविवाहास परवानगी नाही.

से नि गा. — कोट्टयांची ही एक थर्मंत जात आहे. हे दक्षिण कर्नाटकान्त आलेले असून ब्रिघ्यांनी उपयोगी असे उत्तम व मौल्यवान कापड ते विणतात. हे लिंगावत आहेत.

टो गा टा. — हे लोक मूळचे तेलगू असून शिवभक्त आहेत. ते मराठी लोकांस उपयोगी असे हलक्या प्रतीचे कापड विणतात. हे वैष्णव आहेत. [दिस, वेत्सस रिपोर्ट, १९११]

नेर — (१) सुपई, पश्चिम सानदेश. सुळ्यापासून १४ मैलावर पांढरा नदीच्या काठी हे एक लहानसे गांव आहे. अक्षराच्या फारकांदांत हा एक नेदुरादर सरकारांतील मद्राल असून त्याचे उत्पन्न ७२२७६० दाम (१००० रु.) होते. येथे असलेल्या कांही मुसुलमानी कबरी-बस्त येथील पूर्व बैमशाची साक्ष पडते. स. १८७२ च्या पुरा-मुळे या गांवाचे बरेच लुकसान झाले.

(२) नेरपिगडाई, बऱ्हाड. उमरावती जिल्ह्यांत मोठी तालुक्यांतल एक गांव. जवळील टेंकडीवर पिगडाई देवीचे वैखल्य असून सावरून नेरपिगडाई असे या गांवास नांव

मिळाले आहे. यवतमाळ जिल्ह्यांत, दार्जी तालुक्यांत नेर पसोरपन्त नांवाचे एक महत्त्वाचे गांव आहे. एने-इ-अक-बरीत यास परगथ्यांचे गांव म्हणत असत.

नेलमंगल — म्हैसूर संस्थान. बंगलोर जिल्ह्याच्या उत्त-रेकडील एक तालुका. क्षेत्रफळ ५५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ६८७२७. ह्या तालुक्यांत दोन शहर (त्यामगोदस व नेलमंगल) व २८८ खेडी आहेत. पूर्वेकडून अर्कावती नदी वहाते व पश्चिमेकडे डोंगराची ओळ आहे. शिवगंगा हे ह्या डोंगराचे अत्युच्च (१५५९ फूट) शिखर आहे. इतर जगां मोठे तलाव आहेत. येथील माती लालसर रंगाची आहे फोंटे फोंटे लोखंड सापडते

नेलोर, जि. ल्हा. — मद्रास इलाख्यांतल पूर्वे किनाऱ्यावरील एक जिल्हा. हा जिल्हा मोठा असून इलाख्यांत याचा दुसरा नंबर लागतो क्षेत्रफळ ७९,७३ चौरस मैल. कर्नाटकच्या सपाट प्रदेशाचा हा भाग असून याच्या पूर्वेस बंगालचा उपसागर आहे. दक्षिणेस चिन्नपट व उत्तर अर्कोट हे दोन जिल्हे; पश्चिमेस पूर्वेघाट व उत्तरेस गुंतूर जिल्हा. येथील जमीन फार सुपीक नाही. काही ठिकाणी तर खडबोळ प्रदेश आहे. ह्या जिल्ह्यात पुलिकतचा मोठा तलाव आहे. येथील वृष्टीसौंदर्य फारसे चांगले नाही. ह्या जिल्ह्यात सात नद्या वहातात. पण त्यांना फारसा उपयोग नाही. फक्त कंदलेह नदीत होण्यासालतात. पेन्नर नदीचे पाणी पाटाकरिता घेतले आहे.

या जिल्ह्यांत अन्नक बराच सांपडतो. निळा, पिवळा, हिरवा रंग देऊन अन्नकाचा वेगळ्या वेगळ्या ठिकाणी कांचेच्या रोवमां उपयोग करण्याची चाल आहे. तरी पूर्वाप्रमाणे सध्या हा थोदा भपभराडीत नाही. यात खारकांची व नारळीची साडे पुष्कळ आहेत. ह्या कोरडी पण शुद्ध आहे. उन्हाळ्यांत दोन तीन महिने पश्चिमेकडील वाऱ्यामुळे उष्णता अतिशयित भासते.

इतिहास — चोल राजाच्या पूर्वीच्या नेलोर जिल्ह्याचा इतिहास उपलब्ध नाही पण हा जिल्हा त्यांच्या ताब्यांत तेराव्या शतकापर्यंत होता असे दिसून येते. तेराव्या शतकाच्या मध्यकाली हा जिल्हा मदुरैच्या पार्ष्व वंशाच्या हाती गेला व नंतर चोळ राजाच्या हाती गेला. १४ व्या शतकांत विजयानगरच्या हिंदू राज्यांत याचा समावेश झाला. ह्ळुणगरने १५५२ त उदयगिरीचा किष्ठा घेतला व तेथे एक प्रतिनिधि नेमला, व तालीकोट येथे १५६५ साली विजयानगरच्या हिंदू राज्याचा नास मुसुलमानांनी केला तरी हा जिल्हा त्या प्रतिनिधीच्या अमलाखालीच होता.

नेलोरची इंग्लिशांचा संबंध सन १६२५ पासून येतो. अंबोयनाच्या कालीनेतर कंपनीच्या नोकरांनी ह्ळुणगरपट्ट येथे बसाहत्त केली व त्यास आरमेगांव हे नांव दिले. पण मद्रासेस कोर्ट सेट्ट जॉर्ज ही बसाहत्त उभारण्यांत आल्यावर इंग्लिशांनी १६३९ साली आरमेगांव सोडून दिले. १७५३ साली नेलोर हा जिल्हा अर्कोटच्या नरायाच्या भावाच्या ताब्यांत

होता. १७५७ सालीं रयांची नवाबाच्या विरुद्ध बंडाळी उभारली व मच्छलीपट्टीच्या फ्रेंचांच्या मदतीने त्याने नवाबाच्या सैन्याचा पराजय केला. स्वकरच नवाबास मदत करणाऱ्या कर्नल फोर्ड यास मद्रासेतून बोलावणे आले. अर्थातच नवाबाच्या भावास (याचे नाव नजीब-उल्ला होतें) फावले. तो नवाबाच्या राज्यवार लहानभोटे व्हेले वरून लागला. पण मद्रासेतून एक तुकडी येऊन तिने रयाचा पराभव केला. नंतर १७५८ सालीं रयांनी फ्रेंचांच्या मदतीने पुन्हा जोर धरला. पण १७५९ सालीं फ्रेंचांवा, लालीच्या सेनापतिवालाळी वेढा घालून फोर्ड सेन्टजॉन घेण्याचा प्रयत्न निष्फळ झालेला पाहून रयाने फ्रेंचांची बाजू सोडली व तो इंग्रजांच्या बाजूस आला, व आपल्या हद्दीतील सर्व फ्रेंच लोकांस मारून टाकले. हावरून त्यास पुन्हा जिल्ह्याचा अधिपति नेमण्यांत आले पुढील वर्षी वसलतंगण ह्याचा हा जिल्हा घेण्याचा विचार दिसला, पण इंग्लिश सैन्य मदीस आल्यामुळे त्याला आपला विचार बदलावा लागला. १७६१ सालीं पान्डेवरी घेतल्यावर नवाबाचा इंग्लिशांच्या मदतीने नेळोर घेण्याचा बेत होना. १७६३ सालीं कर्नल केलाडच्या नायकरवाखाटी एक सैन्याची तुकडी नजीब-उल्लावर पाठविण्यांत आली. तिने केल्लवारी महिन्यांत नेळोर जिझा घेतला व लश्करच तो नवाबास बहाल केला गेला.

दरभोळीशीं झालेल्या लढायांत नेळोर जिल्ह्यास कोणत्याही तऱ्हेचा फारसा प्रास झाला नाही. जेव्हा १७८१ सालीं नवाबायें कर्नाटक प्रांत इंग्रजांस तोंडून दिला तेव्हां अर्थातच हा जिल्हा इंग्रजांच्या ताब्यांत पडिल्या प्रथमच आला. १८०१ सालीं नवाब अक्षीम उदोलाने कर्नाटक इंग्रजांच्या ताब्यांत पूर्णपणे दिला.

पौराणिक किंवा ऐतिहासिक अवशेष येथे काहीं नाहींत म्हटले तरी चालेल. एक उदयगिरीचा किझा आहे. पण सध्यां तो मोडकळीस आला आहे. या जिल्ह्याच्या प्राचीन इतिहासाचा गोध लावण्याचे प्रयत्न पुरू आहेत. चालुक्यांच्या वेळचे काहीं लेख सापडले आहेत. संगतूर येथे काहीं जुनाट नाणीं सांपडलीं आहेत.

१९२१ सालीं जिल्ह्याची लोकसंख्या १३८५५३ होती. ह्या जिल्ह्यांत एकंदर १३ तालुके, ८ शहरे व १५१४ खेडी आहेत. येथे शेंकडा १० लोक हिंदू आहेत. नेळोर तालुक्यात बहुतेक सर्व मुसलमानच रहातात. व ओन्गोले तालुक्यात बहुतेक लोकवस्ती तिस्ती लोकांचीच आहे. येथे त्रिशाची संस्था फार मोठी आहे. बहुतेक लोक तेलगू भाषा बोलतात. 'यानादि' नावाचे संगली लोक ह्या जिल्ह्यांत आहेत. श्रीहरीकोटच्या जंगलांत जिल्ह्याच्या दक्षिण भागांत ते रहातात. इतर जिल्हांपासो ह्या जिल्ह्यात सुसत्वा वेतकींवर निर्वाह करणारे लोक फार मोठे आहेत.

समुद्रकाठी बसलेने जे तालुके आहेत त्यांच्यात व इतर तालुक्यांत सर्व दृष्टीने बराच फरक आहे. जमीन व एकंदर

शोभा (वृष्टिसौंदर्य) ह्यांतहि बराच फरक आहे. पहाडाच्या (पाटाच्या) पायथ्याकडील म्हणजे पश्चिम भागाची जमीन, उत्तरोत्तर जतगत अधिकाधिक पार्श्वमेकडे जावं तसतशी कणरर गोटाळ होत जाते. पण समुद्रकाट्या प्रदेश सर्व साधारणपणे सुपीक आहे. पुलिकटच्या तलावापासून तो थेट बेलिफोडाच्या टेंकडघापर्यंत सरसकट चांगली जमीन आहे. जिह्यांत सर्वांत सुपीक जमीन आमपूर व नेळोर तालुक्याची पेंसाराच्या आसमंतांतल होय. ओन्गोले व कंदकूर तालुक्यातील जमीन अस्सल काळी, कापसाची आहे. अगदी समुद्रानजीकची जमीन फार सुपीक नाही. उदयगिरी व कनगिरी तालुक्यांची जमीन अगदी खराब आहे' असे म्हणवें लागतें. येथे दोन मुख्य इंगाम आहेत:- एक 'पुनास' धान्याचा इंगाम, व दुसरा 'पेर' धान्याचा इंगाम. जमीन-धारा व इनामी जमीनी जमेस धरता जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ७५७३ चौरस मैल आहे. रयापैकी १५७३६७१ एकर जमीनदारी व इनामी आहे. येथे सुस्य ताट्ट्याचे र्पाक होतें. गंतूर व नेळोर तहसिलीत तर सर्वत्र ताट्ट्याच पिकवितात व आमपूर, रापूर व कंदकूर तालुक्यात व इतर ठिकाणीहि 'चोळम्' धान्य पिकवितात. ओन्गोले व कंदकूर तालुक्यात 'बरांग' पिकवितात. उदयगिरी व कनगिरी तालुक्यात 'चणे' पिकवितात. तंबाबू, कापूस (उत्तरेकडील तालुक्यात) नीळ, ऊंस व एरंडी इत्यादि शिबे पिकवितात. या जिल्ह्यांत बऱ्याच ठिकाणी पडीत जमीनहि दृष्टीस पडते.

ह्या जिल्ह्यांत अन्नक विपुल सापडतें. लोखंड घातुहि कोठे कोठे सांपडतो. वेदाकिरटळ व खंडीजवळ नुनखडी विपुल सापडते. किनाऱ्यावर मिठागारे आहेत. बेनेर्ली येथे हिरे सांपडत असे म्हणतात. नेळोर येथे पूर्वी सुती कापड फार होत असे. हलक्या तऱ्हेची कांबळी, तांब्याची व पितळेची भांडी येथे तयार करतात. उदयगिरी येथे तर उत्तमपैकी लोखंडावरचे नक्षीकाम करणारे लोक असून ते रंगहि तयार करतात. ताट्ट, नीळ, कापूस, तूप, मोठ, अळशी, गळाळ लोखंड, चामडे, शिगे, तंबाबू, चुना, कापड, तांब्याची व पितळेची भांडी ह्या माल निर्गत असून आयात माल साखर, मसाले, रजिले वगैरे आहे.

नेळोर, ओन्गोले, गंतूर, वात्रली, कंदकूर, अन्ननकी, अलूर, वेन्कटगिरी, आणि सुलूरपेट ही व्यापाराची मुख्य गावे असून कोटापट्टम हे व्यापारी बंदर म्हणून प्रसिद्ध आहे. नेळोर तालुक्यात पाऊस फार कमी पडत असल्यामुळे तेथे दुष्काळ वारंवार पडतो त्याचप्रमाणे पेंसारा नदीच्या दक्षिणेस असलेल्या तालुक्यांत पाऊससाणी ठीक असल्यामुळे दुष्काळापासून फारसा प्रास होत नाही. ह्या जिल्ह्यात तेरा ताडके व चार जमीनदारी तहसिली आहेत.

ता टुक का.—नेळोर जिल्ह्याच्या मध्यभागी ह्या आहे. ह्या तालुक्याच्या पूर्वेस बंगालचा उपसा क्षेत्रफळ ५०३ चौरस मैल आणि लोकसंख्या १

१७२७७९ या तारुण्यामध्ये १ नहर व ८४ खेडी आहेत येथे तांदूळचे पीक बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर होतं

हा ह. र.—नेल्सो विषाच व तालुक्यांचे मुख ठिकाण. उत्तर अक्षांश १४° २०' आणि पूर्वेक्षांश ७९° ५९'. हे पेश्वा नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर वसलेले आहे सर्वेच हे ईस्ट-इंडिया कंपनीचे एक स्टेशन असून मद्रासपासून १०९ मैल दूर आहे लोकसंख्या (१९९१) ३३२४६ असून येथे २५ इजाऱावर हिंदू धर्माचे लोक आहेत

नेल्सीकुप्यम—मद्रास राज्याचा दक्षिणअर्धट जिल्ह्याच्या ब्रह्मोड तालुक्यातील एक गाव व साऊथ इंडियन रेलवेवरील एक स्टेशन लोकसंख्या (१९९१) १३५०४. पोर्टोनेल्सो-प्रमाणेच येथे सुसुलमान लोकांची वस्ती जास्त आहे येथे नववट घासर काढण्याचा एक कारखाना आहे येथे सभे ठिकाणी ऊस होतो सुपारीची झाडेहि येथे वरीच आहेत

नेल्सन, व्हायकॉट हेरिशियो (१७५८-१८०५)— हा ब्रिटिश आरमारी योद्धा नॉरफोल्कायारमल्ले जन्मला. त्याचे शिक्षण फारसे न होतं तो १८०० साली जहाजावर नोकरीस राहिला तो आर्थिक समुद्र व ईस्ट इंडिया बेटे या ठिकाणच्या सफरीत होता १७७७ साली तो लेफ्टनंटच्या गागेची परीक्षा देऊन त्या जागी कायम झाला, व १७७९ साली वॅन्टन झाला अमेरिकन-स्वातंत्र्ययुद्धाच्या वेळी त्याने आरमारी लढाईत भाग घेतला हे युद्ध सप्ल्यावर रचला बेट ईंडीज बेटांतील एका फ्रॅगटवर अधिकारी नेमण्यात आले तेथे त्याने स्वतंत्र झालेल्या अमेरिकन लोकांविरुद्ध इंग्लंडचे नॉन्-रेसिडेंट लॉज (नीकानयनाचे कायदे) लागू केल्यामुळे घऱ्याच तफारी उद्भवल्या. पुढे १७८९ सालच्या राज्यकर्तानंतर मानसबरोबर मुरु झालेल्या युद्धात त्याला अमेरिकन जहाजावर वॅन्टनच्या हुद्द्यावर १७९३ साली नेमण्यात आले व तेव्हापासून १८०० पर्यंत तो सतत लढाईत गुंतलेला होता व याच काळात तो मोठ्या नांवाळीकिकास चढला इंग्लंडच्या वेळ्यात ब्रिटिशांना माघार घ्यावी लागली. पुढे बॉर्निफो बेटांतील काळही हे ठिकाण घेत असता नेल्सनचा लजबा होव्या अपघाताने फुटला. तथापि तो नोकरीत कायम होता इतकेच नव्हे तर १७९७ साली वॅन्टन-नेल्सन्टच्या लढाईत ब्रिटिशांना मिळालेल्या जयांचे धरंच श्रेय नेल्सनला आहे व त्याबद्दल त्याला 'नॉईट' हा पदवी देण्यात आली, व सवकरच रिअर-बॅटमिलर नेमण्यात आले नंतर सातारूह ही टेनेरिफ येथे खनिज असलेले एक स्पॅनिश जहाज हस्तगत करण्याच्या प्रयत्नात त्याच्या उजव्या हाताच्या कोपरातून गोळी गेली त्यातून घरा झाल्यावर त्याची नेमणूक इंग्लंड येथे एक मोठे फ्रेंच आरमा तयारी होत होते, त्याचा नाश करण्याकडे झाली पण नेल्सनची देहदुर्गा चुकून ते आरमार हट गेले, तेव्हा सर्वांसोबत, नोपस, बेसिन, अलेक्झांड्रिया, वरी ठिकाणे पुढाळीत तो भूमध्यसागर किनाऱ्या अखेर नाईल

नदीच्या मुखाशी असलेल्या फ्रेंच आरमाराशी त्याने ता १ आगस्ट, १७९८ रोजी लढाई देऊन मोठा विजय मिळविला. या वेळीहि त्याला कपाळावर एक जखम झाली. ज्ञानंतर नेल्सन, हा नेल्सनची राणी मेरिया कॅरोलिना व तिची हस्तक एमा हॅमिल्टन यांच्या प्रेमाशात सापडून फ्रेंचांविरुद्ध नेपसच्या संरक्षणार्थे तिकडेच राहिला व ब्रिटिश सरकारच्या नौकरांकडेहि काही अंशी त्याने दुर्लक्ष केले एमा हॅमिल्टनचा नवरा गिंवंत असताहि तिच्याशी नेल्सनचा प्रेमसंबंध वाढत आऊन त्यांना अपत्यहि झाले व नेल्सनने लडाच्या बायकोशी काठीमोड केला. या दुर्वतनामुळे इंग्लंडचा राजा, प्रधानमंत्री व आरमारखात्याचे अधिकारी यांची नेल्सनवर इतरांनी झाली होती पण इंग्रज लोकास तो श्रेय होता व आरमारी युद्धात वाकडगार होता, त्यामुळे वास्तिक समुद्रावरील स्वारीत सर हार्डि या मुख्याधिकार्याच्या हाताखाली नेल्सनची नेमणूक आरमारखात्याने केली नंतर लवकरच झालेल्या कोपनहेगच्या लढाईतील जयांचे सर्व श्रेय नेल्सनलाच आहे. याच लढाईत नेल्सनने मुद्दाम आपल्या फुटक्या डोक्यांना दुर्बाण लावून सर हार्डि याचा ऐन वेळी परत फिरण्याचा हुकूम न दिसल्याचा वहाणा केला व अखेर लढाई जिंकली त्याबद्दल त्याला व्हायकॉट ही पदवी मिळाली १८०३ साली नेपोलियनवरोबर पुन्हा युद्ध सुरु होताच त्याला भूमध्यसागरातील ब्रिटिश आरमाराचा कमांडर नेमण्यात आले या वेळच्या फ्रेंचांबरोबरच्या युद्धातील १८०५ सालच्या आक्टोबरच्या २१व्या तारखेस झालेली ट्राफल्गरची लढाई हा नेल्सनचा शेवटचा आणि ब्रिटिश आरमारी इतिहासातील एक अर्थत महत्त्वाचा विजय होय. या विजयाने नेपोलियनच्या इंग्लंडवरील आरमारी स्वारीबद्दल इंग्रजांनी बाटणारी भंगिती कायमची नष्ट झाली या लढाईच्या वेळी नेल्सनने आपल्या लडाऊ लोकांना सांगितलेला संदेश "इंग्लंड एस्पेक्टस एव्हर्हि मॅन युव्हल दू हिज बघ्टी" (प्रत्येक मनुष्य आपले कर्तव्य करील अशी इंग्लंडला आशा आहे) ब्रिस्मरण, व झाला आहे या लढाईत ऐन आणि वाणीच्या वेळी नेल्सनला छातीवर गोळी लागून त्यातच त्याचा अंत झाला पण मरणपूर्वी त्याला विजयाची बातमी कळली व 'मी आपले कर्तव्य केले आहे व त्याबद्दल मी ईश्वराचे आभार मानतो' असे म्हणून त्याने प्राण सोडला. नेल्सन नाईट, स्तुतिप्रिय व चतक व विचारवशा होणारा होता. सामान्यतः हे दोय इमज माणसांत नसतात आणि घोर इमज इतमात दिसणारे पुण नेल्सनमध्ये अगदीच कमी होते. नेल्सनचे स्मारक लंडन नहरात ट्राफल्गर ब्रिजमध्ये मोठा पुतळा उभाकरून केले आहे नेल्सन तरुण वयात मुंबईत नौकरीसाठी आला होता पण त्यास मुंबईसरकारने नौकरांध टिकले नाही म्हणून तो परत गेला असे या वर्षी (१९२५) टाईम्स ऑफ इंडियाने प्रसिद्ध केले आहे

नेवाडा—उत्तर अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांपैकी एक. क्षेत्रफळ ११०६९० चौरस मैल; पैकी ८६१ चौरस मैलांचा प्रदेश पाण्याने व्यापित आहे. लोकसंख्या (१९१८) ११४७४२. यातील कॅसिन सिटी हे राजधानीचे शहर आहे. रोमनकॅथोलिक पंथाच्या लोकांचा भरणा या संस्थानांत विशेष असून त्यांच्या खालेखाल एपिस्कोपल, मेथॉडिस्ट, मॉर्मॉन आणि प्रेसबिटेरियन या शाखेचे लोक आहेत आठ ते सोळा वर्षे वयाच्या मुलांना शिक्षण सक्तीचे केले आहे, 'युनिव्हर्सिटी ऑफ रेनो' ही उच्च शिक्षणसंस्था आहे. गहू, अंब, बटाटे आणि धान्ये ही मुख्य पिके आहेत. घोंठ, नॅचर, दुमत्या गहू, मॅड्या आणि डुबरे इत्यादि जनावरे संस्थानात प्रामुख्याने आढळतात १९१७ साली मॅड्यापासून १-२००००० पोंटोनी लोकर काढण्यात आला.

सांन आणि भूप या चातुर्व्याया नाणी नेवाडा संस्थानात मुख्यत्वेकरून आहेत. तथापि तांबे, शिसे, जस्त, लोखंड, पारा, गंधक, फास्फेट, शिरोबोळा (जिप्सम) आणि इमारतीचे दगड इत्यादिवाच्या खाणींहि येथे आहेत. १९२५ साली, नेवाडा संस्थानातून २५४७९६५५ डॉलर किमतीचा खनिज माल परदेशी रवाना झाला. संस्थानातील उद्योगधंदे विशेष महत्त्वाचे नाहीत. १९१६ साली, संस्थानांत २३१८ मैल लांबीचा रेल्वेचा रस्ता तयार होता. १६ सभासदांचे वरिष्ठमंडळ (सेनेट) आणि ३७ सभासदांचे प्रतिनिधिमंडळ (हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह्ज) असते कॅपिटलमध्ये या संस्थानातून वरिष्ठ मंडळातील व प्रतिनिधिमंडळातील अनुक्रमे २ व १ सभासद पाठवतात. १८६४ साली या संस्थानचा युनियनमध्ये प्रवेश झाला.

नेवासॅ, ता लु का.—मुंबई इलाखा.अहमदनगर जिल्ह्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ६२१ चौरस मैल या तालुक्यामध्ये १४५ गावे असून त्यापैकी बरीच जहागिरी गावेहि आहेत. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण नेवासॅ आहे. लोकसंख्या (१९११) ९०५६५. जर्मन सपाटीची असून गोदावरी नदीच्या बाजूला उतार आहे तालुक्याची उत्तर सीमा गोदावरी नदी आहे खरीपापेक्षा रब्बीचेच पीक जास्त होत. फार थोड्या भागांत पाटावे पाणी पुरविलेले जाते.

गा व.—नेवासॅ तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हा गाव प्रवरा नदीच्या काठां आहे. येथे मोहनी राजांचे स्थान असून माघ शुद्ध पंचमीस मोठी यात्रा भरते शानेश्वरांनी लिहिलेला प्राणेश्वर ग्रंथ येथे तयार झाला असावा असे दिसते. नेवादावरील संश्रुतग्रंथ महालयमहात्म्य (स्कंदपुराणातगत) हा होय. यात नेवादासाठी वापरलेले संस्कृत शब्द निघंतीस व महालय हे होत. या महात्म्यात वैष्णवी शक्तीचा (स्थानदेवतेचा) गौरव केला आहे. शानेश्वरी लिहिलेले असताना ज्या खांब्याला शानेश्वर देऊन यस्त त्या स्तंभावरीलले तैलदानविषयक आहे. हा स्तंभ एका नष्ट झालेल्या देवळाचा भाग आहे. शानेश्वरीच्या शेवटच्या अर्ध्यांत महालय स्थानाचा

उल्लेख आहे. शानेश्वरीतील आंबीचा अर्थ नेवासॅ ही जाण्याची राजधानी होती असा तथेकरशाही काढतात आणि त्या जाणव राजांस गवळी समजतात [ई. अं. १८७५]
नेटिव्हस—मिथिषा वेट इंडीम वेटापैकी एक वेट. हे व सेंट क्विट्स मिडन लॅण्ड वेटाच्या पांच इलाखांपैकी एक इलाखा होते. याची लोकसंख्या १९०१ साली १२७७४ होती हे वेट उत्तरअक्षांश १७°१४' व पश्चिमरेखांश ६२°३३' यांत आहे. नेटिव्हस वेट व क्विटस यांच्यामध्ये दोन मैल रुंदीचा एक खाडी असून हे वेट वस्तुआकार आहे या वेटाचे क्षेत्रफळ ५० चौरस मैल आहे. ह्या वेटावर अर्थकर वादळे होत असून देतील येथील हवा निरोगी आहे. येथून सागर, रम दारु व काकवी याची निर्यात होते. धान्य, कॉफी व फळे या वस्तू येथे उत्पन्न होत असून औद्योगी पाणशेचे झरे व गंधकाचे थर सापडतात. चार्लस टाऊन हे मुख्य शहर नैर्झय विनाय्यावर आहे. क्विटस नेटिव्हसचे कायदेकौन्सिल व सेंट क्विटसची राजधानी चासेतेरी येथे असते. कोलंबेसाला हे वेट १४९८ साली सापडले. स. १६२८ त येथे मिथिषा वसाहत स्थापन झाली. गुलाभाच्या व्यापाराच्या वेळी याची फार प्रसिद्धी होती.

नेसर्गी—मुंबई इलाहा, बेळगाव जिल्हा. सापगावच्या उत्तरेस सुमार सात मैलावर हा गाव आहे येथे एक जुनाट व पडकें बसवाचें देऊळ आहे विणकाम व बागव्या करण्याचे धंदे येथे चालतात. बसबेशरावी दर पारा वर्षांनी एकदा येथे मोठी जत्रा भरते. देवळात इ स १२१९ सालचा एक शिलालेख आहे घोड्या वाघाचा पाठलाग करीत असता अनरल वेल्सीत १८०० साली येथे निपाणीचा देसाई येऊन मिळाला

नेस्टोरियन पंथ—हिंदुस्थानांत प्रसार झालेला पार जुना ख्रिस्ता पंथ या नात्याने या पंथाचे महत्त्व आहे. नेस्टोरियन पंथाचा मूळ पुढ्य नेस्टोरियस होय. हा अँटिओकजवळील युरोपियसच्या मठाचा बिदाप होता. अरियन, नोव्हेंशियन इत्यादि पंथांवर त्याने फडक टीका केल्यामुळे, या सधे पंथानी त्याच्या विरुद्ध चळवळ केली या वादाचा निकाल लावण्यासाठी ४३१ मध्ये एफीसियस येथे एक धर्मपरिषद भरली व तीत नेस्टोरियसच्या विरुद्ध निकाल झाला पुढे तो ४३५ मध्ये अरबस्तानातील पेत्रा गावी अशाठवासात राहिला. ४३९ मध्ये तो आंघोस्त येथे आऊन राहिला. ४६० मध्ये नांबाच्या आर्ताने त्याला तुर्गात टेंविले व नंतर सेन्वुट नावाच्या इजिप्शियन साधुने त्याचा फार छळ केला व शेवटी ह्यालांतच त्याला मरण आले.

ने स्टो रि य न पं या ची म ठे—नेस्टोरियन पंथाचा मूळ पुढ्य नेस्टोरियस असला तरी त्याच्या हयातांत त्याच्या पंथाची फारशा भरभराट झाली नाही त्याचा अनुयायी इथथे यांचे या पंथाला ४३५ च्या सुमारास बरीच चालना दिली. बसुमास यांनी इराणातील निस्त्रिबिक या गावी नेस्टोरियन धर्म शिकविण्याची शाळा ४३५ मध्ये

काढली. पुढे या पंथाचा व रचःच्या अनुयायांना कॅथोलि-
काकडून व राफसत्तेकडून अतिशय विरोध होऊ लागल्या-
मुळे, या पंथाचे लोक इराणमध्ये येऊन राहिले व तेथे
त्यांना आपल्या धर्माचा प्रसार करण्यास सुरवात केली. इरा-
णातील परिस्थितीप्रमाणे त्यांना आपल्या धर्मतत्त्वात थोडा
कार करू लागले. उदाहरणार्थ, पूर्वी नेस्टोरियन
पंथाच्या धर्मगुरूंना ब्रह्मचर्याचे व्रत पाळावे लागत असे, पण
इराणात आख्यायितर त्यांनी तो नियम रद्द केला व ठरले
कारणाने मोकळ्याकडे वळून आले. इराणात असताना या
पंथाच्या लोकांना बराच छळ सोसावा लागला. इस्लामी
सत्तेने त्यांना प्रथमतः चांगल्या तःद्धेने वागविले; पण पुढे
इस्लामानीही यानां छळण्यास कर्मा केलें नाहीं. नेस्टोरियन
पंथाचीं तःर्चे मुख्यतः पुढीलप्रमाणे होतीः—नेस्टोरियन
धर्माचे, त्रिस्वाम्याचे देवत्व व मनुष्यत्व या दोहोन्वय अंश होता.
तो त्रिस्वाम्या देव मानोत नसे असे काही विद्वान मानतात
ते खरे नाहीं. नेस्टोरियनचा व त्याच्या विरुद्ध असलेल्या
इतर पंथाचा ज्या एका बाबतीत वेगनाच असे तो बाय
म्हणजे 'थिओडोक्स' हे विदोषण मेरीला लावण्यांत यावे
किंवा नाहीं, ही हाथ थिओडोक्स म्हणजे देवी अंश
गमोत धारण करणारी. मेरीला थिओडोक्स म्हणजे लुकीचे
आहे असे नेस्टोरियनचे मत होते; कारण त्रिस्वदेव हा
मेरीलाच्या मनुष्यदेहधारी स्त्रीच्या पोटी जन्मला असे
म्हणणे म्हणजे मनुष्याच्या पोटी देव जन्मतो असे म्हण-
ण्यासारखे होते व ते बरोबर नाहीं असे त्यांचे म्हणणे
होतें.

ने स्टो रि य न पं था चा ध र्म प्र सार.—नेस्टोरियन
लोकांना कॅथोलिकानी व बायझंटोईन राजसत्तेने छळ आरंभ-
ल्यामुळे त्यांना देशत्याग करावा लागला; व ते आशिया-
खंडांत येऊन राहिले. आशियामध्ये त्यांनी धर्मप्रसाराचे
काम यारों सुरू केले. सीरिया, आर्मेनिया, अरोबिया, हलबन,
मध्य, हिरात, तारकंद, समरकंद, बख्र, काशगर, या ठिकाणीं
त्यांनी आपली धर्मपठें स्थापन केली. इतकेंच नव्हे तर
चीनमध्ये, यॅकेंग, सिंगनू सीनक्, येथेही आपला धर्मप्रसार
केला. हिंदुस्थानात कहनन व झांगनोर येथेही त्यांनी मठ
स्थापन केले. १२६५ मध्ये त्यांनी एकंदर २५ प्रांतामध्ये
७० धर्मपठें स्थापन केलीं होती. मलबारमध्ये हल्ली ने
स्टोरियन लिस्ती लोक आढळतात ते यांचे पंथाने लोक
आहेत. मलबारमध्ये या पंथाची फारशी वाळ शिकली नाहीं.
मुसलमानी अमदानीत या पंथाच्या अनुयायांचा छळ होऊं
लागल्यामुळे पोर्तुगीज लोकांनी या सीरियन त्रिस्वाम्यांना
मदत मागिली. पण पुढे या पोर्तुगीज लोकांनीच त्यांचा
छळ केला व क्षेत्रांत या लोकांना रोमच्या धर्माध्यक्षात्मक
मान बांधवाची लागला. १८ व्या शतकामध्ये, हिंदुस्थानां-
तील नेस्टोरियन चर्च हे जेकोबाइट पंथाच्या ताब्यात मले.
मारोणियल याने नेस्टोरियन पंथाचे पुनरुज्जीवन करण्याचा

प्रयत्न केला पण त्याला फारसे यश आले नाहीं. चीनमध्ये
या पंथाची चळवळ इ. स. ६३६ पर्यंत भरभराटीत होती पुढे
८ व्या शतकांत ती मंदावली. तथापि थोडक्याच काला-
नंतर या पंथांनी पुन्हां आपला जन्म घेतिला. १० व्या शत-
कांत तातरीमध्ये या पंथांनी धर्मप्रसार केला व त्यास बरेच
यशही प्राप्त झाले करीब नावाच्या एका मोंगल जातीने या
धर्माचा स्वीकार केला होता. तसेच सोभडीज नांवाच्या पशु-
भारतीय भाषेत नव्या कराराचे भाषांतर उपलब्ध झाले
आहे. त्याबद्दल नेस्टोरियन लोकांना ती भाषा बोल-
णाऱ्या लोकांतही धर्मप्रसार केला होता असे दिसते. मार्को-
पोलो या प्रसिद्ध प्रवाशाचा बगदादापासून येकीनपर्यंत या
नेस्टोरियन लोकांची पुष्कळच पठें आढळली होती असे
त्याच्या प्रवासाच्या इकांकतविरुद्ध समजते. हल्ली नेस्टो-
रियनची वस्ती मुख्यतः तुर्कस्तान व प्रशियामध्ये आढळते.
हे लोक पुराणशताभिसाचे आहेत. त्यांचीं देवालये, प्रार्थना
घरे हे सर्व जुन्या आहेत. नेस्टोरिसला ते आपल्या पंथाचा
मोठा साधु मानतात व त्याची निरूप प्रार्थना करतात. [बेंद-
जर—दि नेस्टोरियन ओइ देअर रिच्युअल; मिस्नेर—दि
सीरियन चर्च हे इंग्लिशिया (१८९२)].

नैनीताल—राजपुताना, सुंदी संस्थानांतल उत्तर भागां-
तील शहर. लोकसंख्या सुमारे चार हजार या शहराच्या
भोंवती एक भित व खंदक असून दोन्हीही बांगल्या स्थितीत
आहेत. याच्या ईशान्येस व नैर्ऋत्येस ३ तलाव आहेत. या
तलावातले पाणी खंदकात वाटले तेव्हा सोडता येते. यातील
सर्वांत मोठा तलाव नवलसागर हा नवलसिंग नावाच्या
सोळावे रजपुताने इ. स. १२५० त बांधला असे म्हणतात.
यांत एक लहानसा पण सुंदर असा राजवाडा आहे.

नैनीताल, जि ह्हा.—संयुक्त प्रांत.कुमाऊन विभागातील
दक्षिणेकडील जिल्हा उ. अ. २८°५१' ते २९°३०'
व पू. रे. ७८° १३' ते ८०° ५' क्षेत्रफळ २६७७ चौरस मैल.
उत्तरस अलमोरा व गडवाल जिल्हे; पूर्वेस नेपाळ व अल-
मोरा; पश्चिमेस गडवाल व बिजनूर, व दक्षिणेस पिलिभित,
बरेली, मुरादाबाद व रामपूर संस्थान हा हिमालयाच्या
सर्वात वाहेरच्या खोळावर स्थान हा हिमालयाच्या
ताचा भाग मुख्य आहे. येथील टँकडयावर अँगल असून
याच्या शिखरावरून अत्युत्कृष्ट देखावे दिसतात. टँकडयाच्या
पायथ्याशी भरवर नांवाचा अर्धे अर्जुनीचा भाग असून येथे
शेती फार कमी करतात. बाकीच्या भागात तराई नावाचा
दलदलाने प्रदेश व करारीपूर तहशील आहे. तराईच्या
उत्तरेकडून बरेच नाले व नद्या उगम पावतात यामुळे सर्व
प्रदेश हिरवागार असतो. शारदा नदी बाकीच्यादित शिख-
रापासून उगम पावते. यांत तलावही पुष्कळ आहेत; पैकीं
सुदय नैनीताल, भीमताल, मालवाताल, नौडूशियाताल, व
खुर्वाताल हे होत.

गिर्याच्या खालच्या भागांत साल झाडे घरीच आढळतात. पण वर गेल्यावर युरोपीय झाडेहि आढळतात. येथे हत्ती, गण्डपिच्छी, लांडगे, कोल्हे, अस्वले, सांबर, सधे प्रकारची हरणे, नीलगाथी वगैरे जनावरे आहेत. तसेच सपे, अजगर, त्रिचक्रिचक्र पक्षी, मासे वगैरेहि दृष्टींत पडतात. येथील हवा थंड असून थंडीपासून उन्हाळ्यापर्यंत उष्णतेचे मान २९° पासून ७५° पर्यंत बदलते. पाऊसाचे मान निरनिराळ्या भागांत कमी जास्त असते. काशीपूर येथे ९३ इंच, हलद्वानी येथे ७७ इंच व नैनीताल येथे ९५ इंच पाऊस पडतो.

इतिहास:—मांतील बऱ्याच टॅकड्या महाभारतात उद्देखिलेल्या आहेत. ह्युएनरंग आला त्यावेळेस मोषिसान राजा तराई भागांत राज्य करीत होता व ब्रह्मपुरा हे दुसरे राज्य होते. तराई येथे नेतर अंगल झाले व कल्चुरी राजाकडे टॅकड्या गेल्या; यांच्याविषयी फार साहिती नाही. पुढे हा प्रदेश चंद राजाकडे गेला. हे आपणाला शुशी येथील सोमवंशी राजपूत म्हणूनीत. मुसुलमान इतिहासकार कुमाऊनचा उद्देख गयानेदान दिखे. सरकारजवळून १४ व्या शतकांत आघर व तराईवरचा हक मिळविला ह्याचे उल्लेख करतात. किरातीचेदाने प्रथमच (१४८८-१५०३) सर्व प्रांतावर राज्य केले. मुसुलमान सरदारांनी वर्षांतावर पुष्कळ द्रव्य असेल या आशेने टॅकड्यांवर बरेच हल्ले केले. चंद राजांची सत्ता बहुतेक टॅकड्यांवरच असे. परंतु याज्ञवहादुर (१३६८-७८) याने मांगल सैन्याच्या मदतीने गडवाल राजाजवळून तराई भाग परत मिळविला. १६७९त याने मिशिया कर बसविला. त्याचें उत्पत्ती दिखीपतीला खंडणी म्हणून देत असे. येथल्या देवांचें नावाच्या एका राजाने (१७२०-२६) अफगाण कुटुंब सामील होऊन दिखीच्या सैन्याविरुद्ध लढाई केली पण तांत त्याचा पराभव झाला. इ. स. १७४४ त अली महंमद या रोहिल्याच्या पुढ्याने आपले सैन्य चंद्याच्या सुलखांत धाडले पण अखीरस रोहिल्यांनी पलायन लागले. यानंतर परसपरांत समेट झाला. पुढे एकमेकांत मांडणे होऊन काही भाग ब्राह्मणांकडे व काही अयोध्येच्या नवाबांकडे होता; पुढे गुरह्यांनी स्वारी करून चंद लोकानी हाकून लाविले इ. स. १८०१ त अयोध्येच्या नवाबाने मिट्टिखाना रोहिलखंडाबरोबरच तराई व काशीपूर दिले. इ. स. १८१४ त नेपाळ-युद्ध सुरू झाले व मिट्टिखाना अलमोरा मिळाले. वेदांत (१८५७) टॅकडीवरील भाग तटस्थ होता. मैदानांत मात्र घरीच गडबड होऊन छटाहंन्या टोळ्याच्या टोळ्या फिरत होत्या. परंतु सरसेवेघटी थंड ४३३ तरी भोजले. अद्याप अशाच व पुराणवद्दु असेलेल्या घराच भाग शिष्टाक आहे. काशीपूरजवळ तिसऱ्या व चवथ्या शतकातील लेख असलेल्या विटा सापडल्या. नैनीताल येथील बाह्यवाटुने बांधलेले हे वेदांचे मुख्य स्मारक आहे.

गिर्यांत ७ शहरे व १५१३ रेंवडी आहेत लोकसंख्या (१९२१) १७६६७५. यांत नैनीताल, भावर, तराई व काशीपूर, असे ४ भाग आहेत. हिंदी (सं. ६७), मध्यप-झडी (सं. ३१), नेपाळी किंवा गुरखी (सं. १) या भाषा चालतात. येथे शिक्षण, राजपूत व डोम या जाती मुख्य आहेत. इतर जाती म्हणजे पाह, चोकसा, भोतिया, रेण, तुके, त्रिस्ती वगैरे आहेत.

शेतकी:—खोल दुःखांत गहू व तांदूळ पिकतो. कमी सुपीक जमीनीत अज परतात. टॅकड्यांवरच्या उतारावर घटाटे पेरतात. येथे मुख्यत्वेकरून तांदूळ जास्त होतो. येथील वहुतेक जमीन सरकारी इस्टेटांत मोडते व थोड्या प्रमाणात जमीनदारी धारापदातीहि आहे. येथील गहू, तांदूळ, मका, गळिताची धान्ये, वापूस, योडा वहा, बागाईतचरी पिके मुख्य आढेते. येथील गुरे घडपुष्ट नसतात. येथे तडे ओढे वाहण्याच्या कामी उपयोगितात. बकऱ्यांचा सांगणकडे जास्त उपयोग केला जातो. एकंदर सरदारी ११७ नीरस भैल जमिनीला कालव्याचे पाणी मिळते. येथे राणी बऱ्याचसा आहेत, परंतु त्या फायदेशीर नाहीत. काही दिवसांपूर्वी थोडेंसे लोखंड मिथत असे. घेला व फिभा या नद्यातून थोडेंसे सोने सांपडते गंधक, जिप्सम व तुरती ही थोड्या प्रमाणांत मिळतात.

व्यापार:—येथे कापड तयार होऊन व रंग वगैरे देऊन डोंगराळ प्रदेशाला पाठविले जाते. बकऱ्यांच्या फसापासून दोन्या वगैरेहि तयार करतात. नैनीताल येथे एक दारूचा कारखाना आहे. निर्मित माल घडाटे, मिरच्या, आले, अंगली विनसा वगैरे असून आयात माल मीठ, धातू, धान्य वगैरे आहे. नैनीताल हे डोंगरी व्यापाराचे मुख्य ठिकाण असून हल्हानी, रामनगर, चोरगळिया, कालाभूमी, जावर, जवपूर व काशीपूर ही मैदानांताल व्यापारी ठिकाणे आहेत.

रस्ते:—यांत रोहिलखंड-कुमाऊन हाच एक रस्ते असून शिवाय नैनीतालचे रस्ते बरेलीहून अलमोरा व मुरादाबादहून रांगविलेले हे दोन मुख्य रस्ते आहेत. राज्यव्यवस्था इतर गिर्याप्रमाणेच आहे.

त ह स्ती ल.—नैनीताल गिर्याची तहशील. क्षेत्रकळ ४३३ चौस भैल; लोकसंख्या (१९११) ५८६३१. यांत ५५७ खेडी व २ शहरे आहेत. हे एक थंड हवेचें ठिकाण आहे. येथे पेशकार अर्थात नायबतहासिलदार राहतात.

गो व.—नैनीताल गिर्याचे मुख्य शहर. येथे कल्चुरी छावणी आहे. उ. अ. २९° २४' व पू. रे. ७९° २८'. लोकसंख्या (१९११) १०२७०. रोहिलखंड-कुमाऊन रेल्वेच्या कथगोदम स्टेशनवर उतरून टांगा-भोटाारीने नैनीतालला जातात. प्रवायुकीकरिता चालणारे ३१४ हॉटेले आहेत. सन १८४२ नंतर हे शहर भरभराटीस येऊ लागले. वेदांतून घडालेले लोक येथे लपून रहात. हलां हे थंड व असून प्रांतिक सरकार उन्हाळ्यांत येथेच

तळ आहे. चीना (८५८८ फूट), देवपथ (७९८७ फूट), व आर्यपथ (७४६९) ह्या उंच सिखर आहेत. येथे गढ-नरचा राहण्याचा बंगला फार चांगला आहे याशिवाय जिज्ञासाच्या मुख्य कब्रेच्या व र इगलायें, छव व मिशनरी संस्था आहेत. आर्था टॅकल्याच्या शिखरावर पंपाने पाणी चढवून नंतर सर्वत्र पुरवितात येथील व्यापाग म्हणजे उन्हाळ्यांतील प्रवाशाच्या गरजा भागविणाऱ्या जिनसांचा आहे या ठिकाणी मुल्लांकरिता पॉर्टफॅकील कॉलेज, स्मिथ कॉलेज, जोसेफ कॉलेज व पाच हायस्कूल आहेत

नैमिषारण्य—नर्मदेच्या उत्तरे व कुरुदेशाच्या पश्चिमेस गोमती नदीजवळ असणारे वन. याच वनात सीतेने ऋषीस महाभारत कथन केले. या अरण्यात भगवंताने एका निमिषात दैत्याचा संहार केला म्हणून यास हें नाव पडलं. याला नैमिशारण्य असेंहि दुसरे नाव आहे. त्याजवळ कथा अशी—तपश्चर्येस उत्तम स्थल कोणते असा एकदा ऋषींनी ब्रह्मदेवस प्रश्न केला असता, "आतां मी एक मनोमय चक्र निर्माण करतो, त्याची गति जेथे कुंठित होईल ते स्थल " असे ब्रह्मदेवाने उत्तर केले नंतर त्याच्या चक्राची नेमि जेथे थापिले तें स्थल नैमिशारण्य नावाने प्रसिद्धास आले

नैरोबी—ब्रिटिश पूर्व आफ्रिका. ईस्ट आफ्रिकन प्रोटेक्टोरेटचे व उर्कावा प्रांताचे नैरोबी हें राजधानीचे शहर असून मॉबासाच्या वायव्येस रेल्वेने ३२७ मैल व बिह्वटोरिआ निआझावरील फ्लोरेंस बंदराच्या आग्नेयेस २५७ मैल आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे १४००० आहे, पैकी ८०० युरोपीयन व ३००० हिंदी आहेत. किकुयु टॅकडाच्या पायथ्याशी असलेल्या अर्धा मैदानात हें शहर असून समुद्रसपाटीपासून ५५५० फूट उंच आहे. किलिमाजारो आणि केनिया पर्वताचे देखावे येथून फार चांगले दिसतात. उगाडा रेल्वेचे, लक्वरी सैन्याचे व बसाहृतसंघाचे हें मुख्य ठिकाण आहे. हिंदी, युरोपीय, आणि एतद्देशीय असे तीन भाग या शहराचे केले आहेत. हिंदी आणि युरोपीय या दोन भागाच्या दरम्यान एक मोठे नगरभवन आहे. हिंदू, मुसलमान व ख्रिस्ती लोकांच्या देवळाशिवाय येथे शाळा आणि इगलायें आहेत. शहरापासून १३ मैल दूर असलेल्या सन्याचे पाणी येथे थाणले आहे. पूर्वी येथे रेल्वे-अधिकारी व हिंदुस्थानातील मजूर रहात असत. १९०२ सालापासून युरोपीयन लोक येथे राहू लागले. १९०७ साली नैरोबी हें राज्यकारभाराचे मुख्य ठिकाण करण्यांत आले (केनिया पहा).

नेहाती—बंगाल, बोधीस परगणे जिज्ञा. जवळपूर पोटा-विभागातील शहर हें हुगळीच्या पूर्वे किनाऱ्यावर वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) १८२१९. हें ईस्टर्न-बंगाल-रेल्वेवरील स्टेशन असून येथून एक कांटा ईस्ट-इंडियन रेल्वेला मिळते. शहरांत एक एमिग्रेशन डेपो आणि ताग व तेल वाहण्याच्या गिरण्या आहेत.

नॉगखलाय—आसाम. खासी टॅकल्यांमधील एक लहान संस्थान. लोकसंख्या (१९११) १०७१६. १९०३-०४ साली संस्थानचे उत्पन्न २३५० रुपये होते. येथून अवळच त. १८२९ मध्ये लेफ्टनेंट बॅडिंगफील्ड व बल्लेदनचा खून झाला. मुख्य पोक बटाटे, तांदूळ व मका आहे. येथे वृद्धादी तयार करतात.

नॉगस्टोइन—आसाम खासी टॅकल्यांमधील एक लहान संस्थान लोकसंख्या (१९११) ९६६२. मुख्य पिके लाख, मध, वापूस, तांदूळ, वाजरी ह्या आहेत मातीची भाडी, सुती कापड, वगैरे तयार करतात येथे चुनखडी व दगडी कोळसा सापडतो, पण दगडी कोळसा अजून खाणीतून बाहेर काढण्यास सुरवात केली नाही.

नॉगस्पंग—आसाम. खासी टॅकल्यांमधील एक लहान संस्थान. लोकसंख्या २३६८. मुख्य पीक तांदूळ, बटाटे व मध असून लोखंडाहि सांपडते पण खाणी नाहीत.

नॉरव्हाई—आसाम खासी टॅकल्यांमधील एक लहान संस्थान लोकसंख्या (१९११) ४१६. मुख्य पीक तांदूळ व बटाटे हें आहे.

नोविली, रॉबर्ट डी—हा एक जेसुईट मिशनरी दक्षिण हिंदुस्थानात ख्रिस्ती संप्रदायाचा प्रसार करण्याकरिता १६०६ मध्ये आला. लोकांवर आपली छाप पाडण्याकरिता हा ब्राह्मणसारखा रहात असे व कावेने रंगविलेली भग्नां वळेनेसत असे; वारंवार स्नान करी, शाकाहार करी व कपाळावर गंध लावी. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांस प्रथम फक्त अगदी खालच्या वर्गीतीलच लोक वाटाविण्यास मिळत. परंतु बरोलप्रमाणे नोविलीने टॉम झुल केशवरा काह्यां उच्च वर्णांचे लोक ख्रिस्ती होऊ लागले व त्यांची मर्जा सामाळण्याकरिता पराया लोकांत ख्रिस्ती संप्रदाय पसरविण्याचे काम बंद करावे लागले, व ख्रिस्ती लोकांतहि नातिभेद मान्य करण्यात आला व याविषयक पीपानी केलेली ओरड ब्यर्थ ठरली. परंतु यासुद्ध मिशनऱ्यांच्या एकंदर कार्यास मोठा धक्का बसला असे इतर जेसुईटांचे म्हणणे आहे.

नोविली, लिओपोल्डो (१८८४-१८३५)—एक इटालियन शास्त्रज्ञ. याने तरुणपणात तोफखान्यात काम केले; परंतु पुढे हा पॅलेरिनस येथे पॅकेसर झाला. लोहचुंबकसूचीत (चलचुंबकसूची) सुधारणा करून आसक्त-चुंबक-सूचि वापरून जास्त सूक्ष्मत्व आणण्याची युक्ति याने शोधून काढली विशुद्धात्माहि याने काही शोध लावले आहेत. याने बरेचसे लेख लिहिले आहेत.

नोवेल, ऑल्फ्रेड बर्नहार्ट (१८३३-१६)—हा स्वडिनमधील रसायनज्ञ व यंत्रकलाभिज्ञ स्टॅकहोम येथे जन्मला. याच्या बापाचा सेटपीटर्सबर्ग (पेट्रोमाड—लेनिन-माड) येथे पाणतार (टॅरिडो) तयार करण्याचा कारखाना होता. तेथे काही दिवस राहून स्टॅकहोमला परत आल्यावर त्याने स्कोटब्रदर्स तयार करण्याचा अभ्यास चालविला,

लवकरच नायट्रोग्लिसरीनमध्ये, त्या पदार्थाची उदासीन रहा-
णारा द्वय मिश्रण त्याने ज्ञानप्राप्त नावाचे स्टीम इंजिन तयार केले. गन्कोटन व नायट्रोग्लिसरीन यांचे मिश्रण करून
त्याचे ग्लाइसिन, ग्लिकेरिन व ग्लाइसिन नावाचे अतिस्फोटक
पदार्थ त्याने तयार केले. याच पदार्थात कॅल्शियम नावाचा
स्फोटक पदार्थ अंतर्भूत होतो. परंतु याच वेळी ब्रिटिश सर-
कारने दोषा हेमज एडव्हॉस कॅल्शियम पेटेंट दिव्यामुळे
ब्रिटिश सरकारविरुद्ध नोबेलने केक दिवस क्रियाद मांडली
होती. परंतु कॅल्शियम व ग्लाइसिन, ग्लिकेरिन आणि ग्लाइसिन-
इट यांत, गन्कोटन व नायट्रोग्लिसरीन यांचे प्रमाण निराळें
असल्यामुळे शेवटी क्रियादीचा निकाल नोबेलविरुद्ध झाला.
त्याने बांधून काढलेली स्टीम इंजिन तयार करून विकण्याचा
त्यालाच हक्क असल्यामुळे थोड्याच दिवसांत त्याने पुष्कळ
पैसा मिळविल्या. आपल्या अपार संपत्तीतून त्याने एक मोठा
भाग दरवर्षी ५ शकिते देण्याकरिता राखून ठेविल्या आहे.
रसायनशास्त्रात प्राचीन्य मिळविणारास एक, पदार्थ विज्ञान-
शास्त्रात एक, वैद्यकशास्त्रात एक, उत्तम व उपयुक्त लेख-
क्रिया पुस्तक लिहिणारास एक व राष्ट्राभ्रातृतांत तंटे मिट-
वून, त्यांत सलोखा राखून जगाची शांतता राखण्याचा जो
कोणी उपक्रम करील त्यास एक अर्शही पाच पारितोषिके
आहेत. नोबेल हा सान्नीमी येथे १८५६ साली मरण पावला
मरतोना त्याची संपत्ती सुमारे १७१०००० पाँड होती.
पहिले नोबेल पारितोषिक १९०१ साली नोबेलच्या पाचव्या
वर्षाच्या पुण्यतिथीच्या दिवशी (ता. १० डिसेंबर) देण्यात
आले

नोबेल फंड हा एका बोर्ड ऑफ डिरिक्टर्सच्या ताब्यात
आहे. स्वीडिश अँकेडमी ऑफ सायन्स—(अ) पदार्थ-
विज्ञान, (आ) रसायन; स्टॉकहोम फॅक्टरी ऑफ मेकि-
सिन—(इ) वैद्यक किंवा शारीरशास्त्र, स्वीडिश अँकेडमी
ऑफ लिटरेचर—(ई) वाङ्मय; आणि नॉर्वेजियन स्टॉर्दि-
ग्ये निवडलेल्या पाच माणसांची कमिटी—(उ) शांतता, या
संस्थांकडे पारितोषिकाकरिता मागणे निवडण्याचे काम असते.
या संस्थांनी नेमिलेले पंचरा प्रतिनिधी वरील बोर्ड ऑफ
डायरेक्टर्सची निवड करतात. या बोर्डाचा अध्यक्ष स्वीडिश
सरकारने नेमिलेला असतो. प्रत्येक पारितोषिक सुमारे
६५ हजार पाँडचे असते. पदार्थविज्ञान-मार्कोनी (१९०९),
रसायन-मेरी क्युरी (१९११), वाद्यमय-किंत्सग (१९०७),
रवींद्रनाथ टागोर (१९१३), रोमेन रोलेड (१९१५) व
अनटोल फ्रान्स (१९२१), यीटस (१९२४) आणि
शांतता-रुडोल्फ (१९०६), वुड्रो विल्स (१९१९) यांची
आजपर्यंत पारितोषिके मिळविलेल्यांत नावे आढळतात.

नौबोसोफो—साली टेरुडयातील एक लहान संस्थान.
लोकसंख्या १६५०. १९०३-०४ साली संस्थानचे एकंदर उत्पन्न
५०० हजारे होते. मुख्य पिके तांदूळ, मका व बटाटे
आहेत.

नोलकोल--सबलकोल, आलकोल ह' उर्व 'नाय' नोहल-
कोहल " या जर्मन नावाचे अपभ्रंश आहेत. 'बोलावि' ह'
याचे खरे इमजी नांव आहे नोलकोल ही कोबी, फुलवर वगैरे
भाज्यांच्या वर्गातील आहे व त्याच भाज्यांमधील तो इच्छे
आला आहे याचे की कोबीसारखेच असते. कोबी, फुलवरपेक्षा
ही भाजी कमी नाजूक आहे रंगवळून पांढरा व जोमळा अशा
दोन जाती आहेत नोलकोलचे रोप कोबीप्रमाणेच वापर्यात
तयार करतात. कोबीच्या रोपाची पाने गोल असून किनार
कानीदार असते नोलकोलच्या रोपाची पाने लांबट असून
रयाची किनार कानीदार असते.

रोपास पाच पाने देण्यास आठवडे लागतात कोबीपेक्षा ह'
रोप थोडे लवकर तयार होते म्हणून कोबीत देडाने ह' रोप
लावणे असल्यास १०-१२ दिवसांनी कोबीच्या बियांमार्गून
पेराने चडभेते कोबीबरोबर लावण्याजोगे वाढते. नोलकोलचे
स्वतंत्र पीकही लावतात. याची लागण कोबीप्रमाणेच कराव-
याची हलक्या नोलकोलची लागण जवळ जवळ करावी,
कारण ती झाडे फार माजत नाहीत गरवा नोलकोल कोबी-
इतका ११-१११ हात लांबाच्या अंतराने लावावा कारण ती
झाडे हात दोड हात पसरतात.

नोलकोल कोबेपेक्षाच इरादिष्ट लागणी जून झाल्यावर
त्यास उम वास येतो यंही असेपर्यंत याचा स्वाद रहातो.
उन्हाळ्यात यास अतिउम वास येतो व चिरतोना फर्षी कर्षी
कार वाईट घाण येते नोलकोलची किंमूत अगार तुकडे
करून मोबळी भाजी करतात याचे बटाटेप्रमाणेच तुकडे
शिजवून पातळ भाजीही करतात

नौविवक्षार (प्राचीन-रूसिया)—सर्दिया ही प्रथम
युरोपमधील तुर्कस्तानातील एक संजाक कोसोव्हो विलायत-
मध्ये होती पण स १९१३च्या बुखारेस्टच्या लहाने कोसोव्होचा
बशाच भाग सर्दियाकडे आला त्यांत हा जिल्हा आले.
याची लोकसंख्या सुमारे १५०००० आहे हा प्रदेश बोंग-
राज असून यांतून उत्तरेस बोस्नियांत लिमनची बहात जाते.
यांत तीनचमुर्दास दिस्ती-सर्व लोकाची वर्त्ता असून
भाकीचे मुस्लिम, अल्बानियन, जिधि, व तुर्की आहेत हा
संजाक लष्करी दृष्ट्या महत्त्वाचा आहे. हा बोस्निया व सालो-
निका यांमधील मार्गोवर आहे.

याची राजधानी नौविवक्षार ह' सुमारे १३ हजार लोक-
वर्त्ताचे गाव असून प्राचीन सर्दियन शहर रूसियाच्या
ठिकाणी बसले आहे याच्याजवळ रोमन झानएडे असून
सेंटपिटर व पॉल ही प्रार्थनामंदिरे आहेत

नोहर—राजपुतान्यातील विकानेर संस्थानाच्या रेणी-
निशामतमधील नोहर तहशिलीचे मुख्य ठिकाण हिंसारच्या
पश्चिमेत ५८ मैल लोकसंख्या सुमारे पाच हजार. येथे एक
किष्ठा आहे पूर्वेत १६ मैलवर गोगाने नावचे गाव आहे,
तेथे पुरावा मोठा बाजार भरतो गोगा नावाच्या बह्मण

रघुनाथ्या नांवारुन ह्यास गोगामेरी हें नांव पडलें आहे नोंहर तहानिर्हात १०० लेखां असून बहुतेक सर्व जहागिरी आहेत. तोंकडा ३४ आट लोकांची वर्सा आहे.

नोंहा—बायबलमधील सूत्रपुराणाविषयक वर्णनांत नोंहा हा आदामपासून दहावा पुढ्य व लेमिच याचा मुलगा असें सांगितलें आहे (जेनेसीस, ५-११). नोंहाला रोम, हेम व जाफेय असे तीन मुलमे होते. नोंहानें एक बऱ्हाज बांधून सार्वत्रिक जलप्रलयाच्या वेळीं स्वतःचा व कुटुंबाचा बचाव केला (टेरेभुज, ' बायबल पहा) नोंहासंबंधीच्या ह्या कथेचें भारतीय वाङ्मयांतिला मनु व जलप्रलय याविषयीच्या कथेचीं साम्य आहे(वेदविद्या पृ २४१). महापूर होसारख्यावर देशानें नोंहाजुषळ करार करून त्याला प्राण्यांचें मांस साध्याची पद्यानायी दिली; पण मांसाबरोबर रक्तप्राशन न करण्याची व मांसाकरितां मनुष्यवध न करण्याची अट घातली. द्राक्षांची लागवड व त्यापासून दाह करणारा आदाम हाच पहिला मानव होय. द्राक्षामदिरेच्या अतिरिक्त प्राशनाचे दुष्परिणाम अनुभवणारा पहिला मानव हाच. मदिरेच्या अस्तित्वन-प्रसंगांहि नोंहाच्या दीपा मुलांनीं पितृभक्ति कायम ठेवली पण हिंस्रच्या मुलांनें मात्र बापाच्या बर्तनाचा निषेध केला पुढोवरील मानवजातीचा पुढील विस्तार नोंहाच्या पुत्राच्या द्वारे साला.

नोंळवपाडी—हा प्रांत प्राचीन असून समुद्रगुप्ताच्या वेळेपासून (सन ३४०) त्यास हें नांव आहे. त्या वेळीं याच्या मर्यादा, उत्तरेस कृष्णानदी, दक्षिणेस पेप्पार नदी, पूर्वेस पंगलना उपसागर व पश्चिमेस बनयासा व गंगपाडी हे प्रांत, अशा होत्या. त्या काळीं हा प्रांत महावलीचे बाण, वैकुंठ, चोल व पल्लव यांच्या ताब्यांत पौष्टपोडा होता. नंतर तो सर्व पहलुनांनीं जिंकून घेतला. पुढे (१९००) पहिल्या राजाज चोलांनें तो काबीज केला. यानंतर चालुक्य व चोल यांच्या हाग्यात काही दिवस चोलांच्या तर काही दिवस चालुक्यांच्या अंमलांत हा भाग असे. रामेंद्र चोलाच्या कारकीर्दीत पुन्हा चालुक्यांनीं हा प्रांत घेतला. त्यांच्या जवळून गंगराजा दुसरा मारसिंह यानें तो जिंकून घेतला (१०००) असतो पुढे सोमेश्वर चालुक्यांनें परत मिळविला (१०६३). विक्रमादित्य चालुक्यांच्या वेळीं या प्रांतावर विक्रमनोळव नांवाचा सुभेदार होता (१०८०). त्याच्या मागून उच्छेतीतुर्गाचा पाप्य शरदार हा सुभेदार झाला (१०८८). यापुढे द्वाय-समुद्राच्या होयसळ बहादुरांनीं या प्रांतावर हान्या करण्यास प्रारंभ केला. पहिल्या बहादुर यानें पोल्यापासून हा भाग जिंकून घेतला (११०४). मध्यंतरी चोलांनीं तो काबीज केतागुळ प्रण्यास विजयवर्धन होयसळानें त्यांच्यापासून हिंस-पून पंऊन या विक्रमाप्रियेचें स्थाने आपल्यास नोंळवपाडी गोंड ही पदवी घालणे केली व आपल्या नाण्यावरहि ती अंशवेळीं (११९८). पुन्हा (११६१) होयसळानीं हा प्रांत

यांच्यापासून जिंकून घेतल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यावरून मध्यंतरी होयसळाकडून तो गेला असावा असें दिसतें.

मूळ त्या प्रांतास एका नोंळव नांवाच्या राजानें आपलें नांव दिलें. पल्लवराजांची नोंळव ही एक शाखा होती. म्हैसूर-कडील सांप्रतचे नोनाव हे प्राचीन नोंळवच असावेत. समुद्र-गुप्ताच्या काळीं नोंळववाडीचें नांव "३२ हजार नोंळववाडी" असें होतें. याचा अर्थ ३२ हजार होनांच्या (मोहरांचा ?) उपप्राचा नोंळववाडी प्रांत असा आहे. काहींच्या मते म्हैसूर संस्थानांतलें सांप्रतचे नंददुर्ग, चित्तळदुर्ग व तुमकूर हें प्रति म्हणजे प्राचीन नोंळववाडी होय. [एपिग्राफिआ कर्नाटिका. भा. ७; अर्ध्वगार-एन्शुस्ट इंडिया.]

नौकानयन—नौकानयनाचा महत्त्वाचा भाग जो आर-मार त्याचे स्वतंत्र विवेचन त्या नावाखालीं सापडेल. या ठिकाणीं नौकानयनाचा इतिहास देण्याचें योगिलें आहे.

पौरस्त्य नौकानयन

भा र ती य.—भारतीय नौकानयनाचा थोडक्यांत इतिहास " आरमार " या लेखांत (वि. ८. पृ. २५३-५४) दिला आहे.

पाश्चात्य नौकानयन

प्रारंभीचा इतिहास—व्यापारी जहाजांच्या दळण-वळणाचा धंदा आज जो जगभर अवाटव्य वाढला आहे त्याला मूळ आरंभ अगदीं रानटी स्थितांतल्या नासिमा-न्यांच्या लोकांचा आंडा व वल्हे अशा साधनांपासून झाला असला पाहिजे. पुढें असलाच आंडा पोखरून त्याचें लहानसें होळें व त्यालाच एक कातण्याचें लहानसें शीज करण्याची युक्ति निघाली. अशा होळ्यांतून मूसप्यसमुद्रकांट्या गावीं समुद्रावरून जा ये करणाऱ्यास व पुढे दरवर पूर्वकडील देसांतल्या वेदरांत जाण्यास सुरवात झाली. समुद्रकांट्या रहि-वाशांनीं स्वतःजवळचे मासे विंचा मीठ देऊन त्याऐवजीं स्वतःला लागणाऱ्या दगडीं मुऱ्या, धंदीत पांघरण्याकरितां कातण्याचीं वर्षे वरीं जिन्सांची नेणाना वाळविलीं होती. समुद्रकाटीं वसाहत करून राहिलेल्या निरजिनाच्या ठिका-ण्याच्या रहिवाद्यांमध्ये समुद्रकांट्या वेष्ट्यावाकल्या जमिनी-वरून दळणवळण करण्यापेक्षा समुद्रातून सरळ जहाजांतून जाणें सोईचें काढें लागलें; यागळे असा जहाजांतून आ ये करणाऱ्या नाविक लोकांचा एक वर्ग तयार झाला. तो स्वतः जहाजें तयार करीत असेत हिंचा लोकापासून विकत घेत; लोकांसदेवा वाटून त्यांच्या मरणा अजबाड वाढत गेल्या त्या-बरोबर या समुद्रातील जहाजांतून व्यापार करणाऱ्या नावा-क्यांनीं संस्थापि वाटली. अनुभवानुभवानें ते मोठमोठ्या बोटीं बांधूं लागलेआणि समुद्रावर दूरदूरचा सफरी करणाऱ्या मंडळ्या बनवूं लागले, व पौरस्त्य देवापेक्षे दिंदुरयानांत अशा प्रकारच्या नौकानयनाची विती प्रगति झाली होती,

याची माहिती पूर्वी दिली आहे. चिनी लोकांहि प्राचीन कालापासून दर्यावरील व्यापारांत पडलेले आच्छतात परंतु ते मलयार किनाऱ्यापर्यंतच येत त्यापुढील दूरच्या अधिष्ठांकडील देशाशी त्यांचे दळगवळण नव्हते. मलाया द्वीपकल्पातील लोक अगदी प्राचीन कालापासून हिंदुस्थानाशी व्यापार करीत असत. इतकेंच नव्हे तर आफ्रिकेच्या किनाऱ्यापर्यंतहि ते जात असत. हिंदी महासागरातून सफरी करणाऱ्या लोकांमध्ये भरपूर हे एककाळी प्रमुख होते युरोपातील देशांनी नजीक असे प्राचीन काळचे अस्थित सुप्रसिद्ध दर्यावर्ती लोक म्हटले म्हणजे किनिशियन होत. हे बहुधा टायर व सीडोन या दोन सुप्रसिद्ध नहरां राहाणारे धाडसी रहिवाशी होते. २७ वा टायर एसेकील यांचे समुद्रावरचे असलेले वर्मस्व किनिशियन लोकांच्या दर्यावर्तीपणातील प्राविण्याची उत्तम साक्ष देते सालोमन राजाने जे मोठे देवालय बांधण्याचे काम हाती घेतले, ते किनिशियन हिराम हाच्या साहाय्यामुळेच होय. यानंतर बऱ्याच वर्षांनी म्हणजे सुमारे २ हजार वर्षांपूर्वी व्यापारी दळगवळणाकरिता जहाजे सरोत उपर्यापांत येऊ लागली होती; व त्यांचा आकारहि अगदी लहान नसे, हे पुढील गोष्टीवरून सिद्ध होतें—सॅटर्णलया रोमकडे नेणारे धमर सैनिक मोंगरा येथे आजे तेव्हा तेथे एक अलेक्सांड्रियन जहाज गडू भरून इटलीला जावयास निघाले होते. त्या जहाजात गव्हासुद्धा हे सैनिक व इतर प्रवासी मिळून २७६ मनुष्ये बसून गेली. समुद्रमार्गाने व्यापारी दळगवळण इतके वाढले होते तरी जमिनीवरून चालणाऱ्या व्यापाररुपी साधन्यांचे हे केवळ काही थोडेसे सुवे होते वीरस्थ्य आणि पाथाय देश यांच्यामध्ये निरनिराळ्या प्राचीन काळांत निरराळ्या युक्तीच्या मार्गाने हिंदुस्थानात आणि युरोपांत उत्पन्न होणाऱ्या मालाची आ एकंदर देवपेद चालू असे, त्यासंधर्धीची माहिती पूर्णपणे भारतीय आणि युरोपीय या दोघांनाहि नव्हती. शिवाय प्राचीन काळी बहुधा दर्यावरील जाऱ्ये उन्हाळा मॅपातच बंद पडत असे.

प्राचीन काळी किनिशियन लोकांनी दर्यावरील व्यापार अधिकाधिक वाढवून अनेक बंदरांशी संबंध जोडला, व तेथे बखारी पातल्या. केहिज उर्फ प्राचीन गेदिर हे अशापैकीच एक बंदर असून तेथून किनिशियन लोक पुढे ब्रिटनपर्यंत जात असत. किनिशियन लोकांचे अनुकरण करून युरोपखंडाच्या दक्षिणेकडील बरेच देश व्यापारात पुढे सरसावले त्यात व्हेरिगियन्स हे प्रमुख होते. 'र्यानी' दर्यावरील व्यापारसंबंधाचे एक कायद्याचे कोडहि तयार केले होते हेच कायदे पुढे रोमन लोकांनी आपल्या कायद्यांत अंतर्भूत केले व रोमन कायद्यांतून ते अलीकडील युरोपीय कायद्यात पोल्याकार प्रमाणांत समाविष्ट झाले आहेत भूम-यसमुद्र आणि बॅड्रियाटिक समुद्र यांमधून व्यापार करणाऱ्यांनो व्हेनेशियन, जिनीव्हे आणि पिसन हे लोक पुढे भरभराटीस आले. त्यांनी जहाजे बांधण्याच्या अघोत बराच नाविकीक मिळ-

विला आणि त्यांची जहाजे उत्तरसमुद्राकडील ब्रिटन येथे देशांत पात असत इटलीच्या मार्गाने समुद्रातून यक्षोत्तमला जाणाऱ्या अनेक दिस्ती यात्रेकडमुळेहि या नीकानयनाच्या धंद्याला पुष्कळ उत्तेजन मिळत असे.

प्राचीन काळी उत्तर युरोपकडील देशांचा परस्पर व्यापार बहुतेक युक्तीच्याच मार्गाने चालत असे. परंतु ते लोक रानटी स्थित्यंतून निघून जलमसे सुधारत गेले तसतसे नद्या आणि समुद्र यांच्या मार्गाने व्यापार करण्याचे फायदे रथाना अधिकाधिक पट्टे लागले आणि त्यांनी निरनिराळे जलमार्ग सुधारून काढले समुद्रावरून जाणाऱ्या परस्परच्या व्यापारां जहाजांवर वाजुप्राप्तीतील लोक हले करीत असल्यामुळे अशा व्यापारी जहाजांवरील लोकांना संरक्षणकरिता युद्धसामुग्री बाळगची लागत असे. अशा प्रकारच्या दर्यावरील व्यापारांत स्पेन, पोर्तुगाल, इंग्लंड व नेदरलँड हे देश प्रमुख होते. या देशांनी हिंदुस्थान आणि नवीन शोधून काढलेले अमेरिकाखंड येथील अनेक बंदरांशी व्यापार सुरू केला, व हे लोक वाटेंत जाता येताना परस्परार्थाचे व्यापारी जहाजे हल्ला करून छद्दीत असत, व एकमेकांचे लोक कैद करीत असत. अशा कैद्याकडून पैसे घेऊन त्यांना सोडून देणे हा त्यांचेची एक धंद्याच होऊन बसला होता.

इंग्रजांच्या व्यापाराची वाढ—इंग्रजी जहाजे तांदे घनवून सफरी करीत असत प्रत्येक तांब्यावर अँडमिरल नावाचा मुख्य अधिकाारी असे जहाजात व्यापारी मालाबरोबर युद्धसामुग्रीहि असे. त्या वेळी इंग्लंडचा लॉकर पुष्कळ तयार होत असे व तिला दूरदूरची मार्गाने येत असे या लोकांच्या व्यापारानिमित्ताने इंग्रज व्यापार्यांच्या दूरदूरच्या बंदरांशी संबंध जडला. उलट दूरदूरचे व्यापारीहि व्यापाराकरिता इंग्लंडच्या बंदरात येऊ लागले लिब्ररपूल, निस्टर साउथ-दँप्टन व लडन हीं त्यावेळी प्रसिद्ध बंदरे होती. र्श्वेनिस पोर्तुगाल लोकांनी नवे देश व नवे जलमार्ग शोधून काढल्यावर इंग्रजांचेहि तिकडे लक्ष गेले, आणि इंग्लंडातील ट्यूडर घराण्याच्या वेळी धाडसी इंग्रज समुद्रावर दूरदूरच्या सफरी करू लागले इंग्लंडच्या आठव्या हेन्रीने र्श्वेनच्या फर्डीनंड वादशाबरोबर फ्रान्सविरुद्ध तह करून जिब्राल्टरपर्यंत जहाजांचे संरक्षण करणाऱ्या काम आपल्याकडे घेतले, आणि मध्यव्यसमुद्रातील संरक्षणाचे काम र्श्वेनकडे दिले. याप्रमाणे इंग्रजांचा दर्यावरील व्याप वाढत चालला, तथापि प्रत्यक्ष जहाजे बांधण्याचे काम इंग्लंडमध्ये होत नसल्यामुळे वाणिज्यिक समुद्रातील प्रसिद्ध बंदरांतून इंग्रज व्यापारी जहाजे विक्री आणत असत. यामुळे इंग्रजांचा बहुतेक व्यापार र्श्वेन शहरच्या ताब्यांत होता. परंतु एलिझाबेथच्या कारकीर्दीपासून हो स्थिति बदलून जहाजे बांधण्याच्या धंद्यास इंग्लंडने स्वतः आरंभ केला एलिझाबेथ राणीने या धंद्यास उत्तेजन देण्याकरिता पुष्कळ द्रव्यग्राह्य केले व हनुमियाटिक संघाला विरोध केला. दूरदूरच्या परकी देशांत व्यापार

दरण्यास सुलभ जावें म्हणून धाडशी व्यापारी मोठमोठ्या कंपन्या बनवीत आणि स्वतः राजाजयद्रुन व्यापारासंबंधीच्या हक्कसदा मिळवीत इंग्लंडमध्ये असलेल्या कंपन्यांपेक्षा रशियन व्यापारी कंपनी, टर्की व्यापारी कंपनी आणि ईस्ट इंडिया कंपनी ह्या होत्या.

१६ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास अंतर्पर्वे शहर भरभराटीच्या शिष्टाचार पोहोचिले होते. तेथील वेदरात एकेका घेळां २५०० पर्यंत जहाजे नागरलेली असत पण याच शतकाच्या अखेरीस स्पेनने ह्या करून हे शहर उध्वस्त करून टाकले तेव्हा तेथील बरेचसे रहिवाशी अॅमस्टर्डॅम येथे रहावयास गेले जहाजे बांधणे व दर्यावरील व्यापार, या कामांत हॉलंड देश पुढे सरसावला, पण दक्षिणेकडील दोन्ही सुविर-मार्ग (कैप रुट्) ब्राज्झीलच्या कबजात असल्यामुळे ईंग्रज व हॉलंड या दोन्ही लोकांनी हिंदुस्थानादि यौरस्थ देशास जाण्याचा जलमार्ग शोधून काढण्याचे फार घाडलावे प्रयत्न केले प्रथमप्रदेशानांकाच्या नैसर्गिक अडथळ्यामुळे अजून जलमार्ग सापडले नाहीत, पण या प्रयत्नांमुळे अनेक नवे प्रदेश व समुद्र यांची माहिती या लोकांना झाली व तिकडे वसाहता करण्यास त्यांनी सुरवात केली या वसाहतीकडे लवकरच फ्रेंचांचे लक्ष गेले, पोर्तुगीज लोक डच लोकांना वारंवार अडवले करीत, व स्पॅनिया लोकांनी जहाजे ईंग्रज खलाशी छुटून फार सुकसान करीत, तथापि या सर्व दर्यावर्दी राष्ट्रांमध्ये हॉलंड सर्वांत अधिक भरभराटीत होते. अमस्टर्डॅम येथे फार मोठा व्यापार चालत असे, १५७१ ते १६५० एवढ्या अवधौत या शहराचा विस्तार पूर्वीपेक्षा तिप्पट वाढला पुष्कळ माल राहणारा मोठाली डच जहाजेथोड्या खलाशांना नेता येत असत, त्यामुळे त्यांचे भाष्याचे दर हलके असत, त्यामुळे ईंग्रज व्यापारी सुद्धा डच जहाजांतून आपल्या मालाची ने-आण करीत. त्यामुळे इंग्लंडची स्वःची जहाजे फारच कमी झाली व ईंग्रज खलाशी डच जहाजांवर नीक्याचा कळ लागले. यामुळे स. १६५० च्या सुमारास इंग्लंड नीकायनाच्या धंद्यात फार खालावले होते.

नेदरलॅंड मॅन्ट (१६५१) — ही स्थिति सुधारण्याकरिता नेदरलॅंड मॅन्ट अॅक्ट जाजावा कायदा पास केला. या कायद्याने असा निर्बंध पातला की, इंग्लंडचा किनारा व इंग्लंडच्या दूरदूरच्या वसाहती यामध्ये चालणारा सर्व व्यापार ईंग्रजांच्या मालकीच्या ईंग्रज जहाजांतून व ईंग्रज खलाशांनी वाहतिला पाहिजे. यासिकानुसृतरीति काही निर्बंध या कायद्याने पासने व ने हॉलंडचा व्यापार घटविण्याच्या हेतूने पासले होते यांत संका नाही. डच लोकांनीही या गोष्टीस मोठाच विरोध केलेपामुळे उभयपक्षां प्रत्यक्ष युद्धे झाली, पण त्यांत इंग्लंडच अक्षेप विजयी झाले. तथापि इंग्लंडला दुष्का प्रतिष्पर्धी मान्य पुढे आला रिचेल्स व नंतर कोलंबर या दोन केंद्र प्रघाणांच्या उत्पन्नानामुळे डच लोक

अदलादिक घुमट ओलाडून अमेरिकेंत व दूरच्या हिंदुस्थानात व्यापाराकरिता जाऊन वसाहतीही कळे लागले होते स्पॅनियास राष्ट्रांच्या बर्बेसास मान्य या सुमारास उतरली कळा लागली होती नेदरलॅंड मॅन्ट अॅक्टामुळे इंग्लंडच्या जहाजांचे उनेज १६६६ पेक्षा १६८८ साली दुप्पट वाढले. तथापि ही वाढ मान्यसत्ता फायद्याची झाली, ती अशी की फ्रान्स व इंग्लंड यांच्यामध्येच पुढील युद्धात फ्रान्सने डच जहाजांच्या मदतीने इंग्लंडचा ३००० जहाजे फ्रेंच केशी व उलट इंग्लंडने फक्त ६७ फ्रेंच जहाजे पकडले. यावेळी इंग्लंडने ई शहर जहाजे बांधण्याचा धंद्यात फार प्रसिद्धीस आले होते.

१७०१ साली इंग्लंडची ३२८१ जहाजे, २६१२२२ टन भरताडाची असून त्यावर ५६६० तोका होत्या एकट्या लंडन शहराची ५६०, जिस्टलची १६५ आणि लिव्हरपूलची फक्त १०२ जहाजे होती यानंतर केवळ तीस वर्षांनी लंडनच्या जहाजांची संख्या १४१७ वर गेली, त्याचे मत्ताड १५ ते ७५० टनपर्यंत होते, तथापि त्यापेक्षा निम्नमातून अधिक २०० टनातून कमी वहन-शक्तीची होती. १७६५ च्या एका लेखात असा उल्लेख आहे की डच, डॅनिश व स्वीडिश ही जहाजे इंग्लिश जहाजांपेक्षा मोठी असून त्यांनी लिस्बनचा अत्यंत समुद्रातील सर्व व्यापार ईंग्रजांच्या हातून आपल्या हाती घेतला स १७१७ मधून समुद्रावरून पर्यटन करील असता रेलीस बरोबर सप्तश्याची युष्कि काढणारास बक्षिसे देण्याचे आह्वार करण्यात येत होते, त्यापेक्षा २० हजार पौडोचे एक वर्षीस जैन हॅरिसन याने ऑनॉमीटर यंत्र तयार करून मिळविले १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्लंडीत उतारेकडील मोठारा घरो-बराच्या काट्या प्रदेशात जहाजे बांधण्याच्या धंद्याचा मूळ बाया घातला गेला. परंतु जहाजांना लागणान्या ओक नांवाच्या लाड्याचा पुरवठा भरपूर होईना. शिवाय ब्रिटिश जहाजांची संट्या वाढण्यामुळे ईंग्रज खलाशीही पुरेसे मिळनात म्हणून नेदरलॅंड मॅन्ट दुसरा करून ईंग्रज खला-शांच्या संध्याच्या रीतिवृत्त्यांपासपर्यंत परकी खलाशी ब्रिटिश जहाजांवर नोकट ठेवण्यास परवानगी देण्यात आली निम्नोनां गुलाफ बनवून अमेरिकेंत नेण्याचा व्यापार मुक्त झाल्यामुळे त्यापेक्षा बरेच काम ब्रिटिश जहाजांना मिळू लागले. पुढे युनायटेड स्टेट्सच्या बरोबरच्या युद्धात ब्रिटिश व्यापारी जहाजास अमेरिकन जहाजांनी बराच फायदा दिला आणि युद्धसामु-ग्रीच्या वाहदुतीत पुष्कळ जहाजे गुंतल्यामुळे लंडन घंद्यात मालाची ने-आण करणारी बरीच परकी जहाजे दिवू लागली. याच सुमारास दूरदूरच्या वसाहतींवर बराच व्यापार ह्याती रहावा म्हणून निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या जहाजांची परस्परगत मोठी झटापट होत असे. असा उद्देशाने युद्धसामुग्री अजब वाढवून संवार करणारी त्यापेक्षा खालगी व्यापार्यांची पुष्कळ जहाजे असत त्यांत फ्रेंचांचे 'वॉटेल' नावाचे एक जहाज प्रसिद्ध अहून त्यांनी चार वर्षांत १६४ परकी जहाजे

हस्तगत केली होती. नेपोलियनबरोबरच्या युद्धाच्या वेळी हे प्रमाण फारच वाढलें व सन १८१५ सालच्या सुमारास लिव्हरपूल, इलासागो इ. ठिकाणच्या व्यापाऱ्यांनी ब्रिटिश आरमारखातें व सरकार यांच्याकडे व्यापारी जहाजांच्या संरक्षण-विषयी अधिक तजवीज करण्यासंबंधातें जेराची मागणी सुरू केली. उलटपक्षी चोरटा व्यापार फार चालू असल्यामुळे सरकारचें आर्थिक नुकसान होतें अशी सरकारतकें १७६० सालपासून पुष्कळ वर्षे मोठी तक्रार होती.

सोडकी जहाजाऐवजी लोखंडी जहाजे होऊं लागल्यापासून जहाजांत माल पूर्णपेक्षां दुप्पट जाऊं लागला. जहाजांची यहुनसक्ति मोजण्याचा ट्रेड बोर्डानें नवा नियम ठरविला. एक टन म्हणजे १०० घनफूट इतकी कायमचें आच्छादन केलेली जहाजांतील जागा अशी व्याख्या केली. जहाजांत किती टन माल राहता त्यावरून जहाजाचें टनेज ठरवीत नाहींत तथापि अजमास हिशोब असा आहे की, १०० घनफूट म्हणजे एक टन या हिशोबांन जहाज मितक्या टनांचें असतें त्याच्या दुप्पट टन माल जहाजांत राहता. असें टनेज ठरविण्याचें एक कारण जहाजावरील जकातीची आकारणी करण्याची सोय व दुसरे कारण विमा उतरलेल्या जहाजांची नुकसानभरपाई ठरविण्याचें साधन ही आहेत. तथापि रजिस्टर्ड टनेजपेक्षां पुष्कळ अधिक माल नेतां यावा म्हणून विशेष प्रकारच्या व्याकाराचीं जहाजे बांधण्याच्या युक्त्या निघाल्या आहेत.

१९ वें शतकः—१८व्या शतकाच्या अखेरीस वाफेच्या यंत्राच्या साहाय्यानें बोटी व जहाजे चालविण्याची युक्ति निघाल्यापासून नौकानयनाच्या बाबतीत पूर्ण मन्वतर पडून आलें. उद्धान नयासरोवरांपासून तों मोठाल्या महासागरांतून वाफेच्या बोटें वाचूंक लागल्या. १८३३ सालीं 'रॉयल विल्हम' नांवाचें एक र्नेडियन जहाज क्रिकेकडून लंडनाला १७ दिवसांत आलें. १८३६ सालीं 'दि ग्रेट वेस्टर्न', 'सिरियस' वगैरे आगबोटी पंधरा ते अठरा दिवसांत अटलांटिक महासागराची सर करूं लागल्या. १८४० सालीं 'कुनार्ड स्टीमशिप कंपनी' स्थापन झाली. या कंपनीच्या आगबोटी २०६ फूट लांबाच्या व ११४५ टन भरताद्याच्या होत्या. याप्रमाणें लवकरच अटलांटिक महासागरावरील दराचसा व्यापार अमेरिकेनें आपल्या हातांत घेऊन नंतर चीनबरोबरचा व्यापारहि आपल्या ताब्यांत घेण्याचा यत्न सुरू केला. रथाकरितां अमृतपूर्व वेगानें चालणाऱ्या आगबोटी अमेरिकेनें बांधल्या. तथापि आगबोटींत जळणाचा खर्च फार लागत असल्यामुळे शिडांच्या साहाय्यानें वाऱ्याबरोबर क्षपाटयान चालणारीं साधीं जहाजे या वेळीं पॅसिफिक महासागरांत पुष्कळ होती. आणि लॉन्डाऐवजी लोरोडाची जहाजे बांधण्यांत अमेरिका मागे पडून इंग्लंड पुढें गेल्यामुळे पुन्हाच्या पाठीवरील बराचसा व्यापार ब्रिटिश जहाजांच्या हातीं राहिला.

वाफेच्या जहाजांची रहदारी फार वाढल्यावर दूरदूरच्या सफरी फरणाऱ्या बोटींच्या सोयीकरितां कोळसा पुरविलारी बंदरें जागजागीं बांधण्यांत आली. १८५० सालच्या सुमारास नॅडिगोदान अँकट ब्रिटिश जहाजावल्या मालकांच्या विरोधाकडे लक्ष न देतां रद्द करण्यांत येऊन १८५४ सालीं ब्रिटिश बंदरांत सर्व परकी जहाजांनीं येण्याची परवानगी मिळाली. १८५६ सालीं पॅरिसचा तह होऊन खाजगी जहाजांवर लडाऊ सामुही ठेवून युद्धकालांत लुटालूट करण्याची रवाना असलेली परवानगी काढून घेण्यांत आली, व अथरच फ्रान्स-इंग्लंडमधील या तहावर इतर राष्ट्रांनीं सद्या वेष्ट्या.

१८५८ सालीं सुनेलची फारच मोठी 'दि ग्रेट ईस्टर्न' नावाची आगबोट तयार झाली. हिची लांबी ६७९ फूट व वजनसक्ति १३,३४४ टन होती. या नमुन्याचीं मोठमोठी व्यापारी जहाजे पुष्कळ तयार होऊं लागली. १८७३ सालीं र्वातर्फेचा पॉलेमेटचा सभासद सॅमुअल रिलमसोल याच्या मागणीवरून, -जहाजाच्या नालायक स्थितीमुळे अनेक माणसें मृत्युमुखी पडतात या तक्रारीसंबंधाची चौकशी करण्याकरितां एक सरकारी कमिशन नेमण्यांत आलें. १८७६ सालीं रिलमसोलनें सुचविलेली दुष्टतां मर्चेट शिपिंग अँकटमध्ये करण्यांत आली, यांत नालायक जहाजे सफरीवर पाठविणें फौजदारी गुन्हा ठरवून शिवाय जहाजात ओई किती भरावें याबद्दल प्रत्येक जहाजावर स्लिमशेल मार्क या नांवाची रेषा सरकारतकें मारण्यांत येऊं लागली.

१८६९ सालीं सुवेझ कालव्याचा मार्ग सुरू होऊन पौरस्य देशांबरोबर व्यापारी दळणवळणांत क्रांति पडून आली. या सुमारास मोठमोठ्या किमतीचा माल बोटींतून जाऊं लागून बोटीला आग लागल्यास विमा कंपन्यांनी फार नुकसान येऊं लागलें. त्यामुळे ताबडतोब आग विझविण्याकरितां बोटींवर अभिनासक वायु भरून ठेवण्याच्या युक्त्या निघाल्या. मोटविलेलें माऊन्ट नासणारा कुजणारा माल जागल्या स्थितींत नेण्याकरितां बर्फाच्या खोल्या व उष्णता रोधक जागा वगैरे सोयी बोटींवर करण्यांत येऊं लागल्या.

- जर्मनी व जपानी व्यापारी जहाजांची वाढः—फॅको-प्रशियन युद्धांत विजयी झाल्यापासून जर्मनीन उद्योगधंदे फार वाढून जगाबरोबरचा व्यापार आपल्या हातीं घेण्याची महत्त्वाकांक्षा जर्मन लोकांनी घरली. निरनिराळ्या देशांतला माल स्वतः परस्पर आणवून त्याचा पट्टा बनवून ते त्रिभूत इतर देशांत पाठविण्याचा मोठा उद्योग जर्मनीनें सुरू केला. या व्यापारी नेआणीकरितां स्वतःच्या मोठमोठ्या बोटी बांधण्याचे कारखाने काढले. पक्या मालाच्या किमती परदेशांत कमी ठेवून व मालाच्या वाहतुकीचे दर हलकें ठेवून ब्रिटिश जहाजांबरोबर व ब्रिटिश मालाबरोबर मोठी स्पर्धा सुरू केली. या कामीं सरकारी आगगाऱ्यांचें मालवरील भाडे कमी करून तसेंच जहाजे बांधणाऱ्या व माल तयार करणाऱ्या कारखान्यांनां इत्यसाहाय्य देऊन जर्मन

सरकारनें लोकास या चढाओढांत फार मदत केला तसेच या सुमारास पूर्वेकडील जपान हे राष्ट्रहि ०पापारांत पुढे आले जपानी लोकांनी बोटी बाधण्याने मोठमोठे कारखाने काढले व जपानसरकारनें रस्त व आरमार पुष्कळ वाढविले

यापुढे फ्रान्सनें दर्यावराल व्यापार वाढविण्याच्या बुद्धीनें व्यापारी जहाजाना दूरदूरच्या प्रवासाच्या मानाने आर्थिक देण्या देण्याचे ठरविले यामुळे फ्रेंच जहाजे वहातुकीचे दर कमा करून दूरदूरच्या सफरी करू लागली पण यामुळे पादेशी ०पापाराचे नुकसान होऊ लागल्यामुळे १९०३ सालीं पॅरिस येथे आंतरराष्ट्रीय जहाजव रथा मालकाची सभा स्थापन होऊन तिनें पूर्वीचे वाहतुकीचे दर कायम ठवण्याचा ठराव केला व फ्रेंच जहाजांच्या मालकांनीं याचा मान्यता दिला, पण देशान्तर्गत जलमार्गावर वहातुकीच्या ररात सवलती ठेवण्याचे त्यांनीं ठरविले

व्यागबोटीमधील चढाओढ —शिडाचीं जहाजे पूर्णपणे मागे पडून वाकेच्या जहाजाची रहदारी सर्वत्र सुरू झाल्या वर आगबोटीचे दोन प्रकार झाले पहिला प्रकार ' लाय नर्सया ' म्हणजे टपाल व पहिल्या वर्गाचे उताऱू व सामान्य तिसऱ्या वर्गाचे उताऱू, तसेच व्यापारी माल यांची ने-आण ठराविक ठिकाणांमध्ये नियमितपणानें करणाऱ्या बोटींचा आणि दुसरा प्रकार म्हणजे पुष्कळ भाडे मिळेल तिकडे कोळसा, लाकूड, गहू, नययट, ज्यूट वगैरे वाटेल त्या निवडाची नेआण करणाऱ्या ' सीकर्स ' किंवा ' ट्रेड ' बोटींवा या दुसऱ्या प्रकारच्या बोटी फार मोठाल्या असून त्याची पहिल्या प्रकारच्या बोटींशीं मेदुर्मी चढाओढ चालू असे वेळेत या ' सीकर ' बोटी भाड्याचे दर 'कमाहि' करतात अस्त, व ' लायनर्स ' बोटीवाल्या कपन्याना मुकसान सोसोवे लागे याकरितां सधरहू ' लायनर्स ' कपन्यांनी ०यापाऱ्याचा मालहि सवलताने व नियमितपणे नेण्याचे कबूल केले व उलट ०यापाऱ्यांनी या कपन्याच्या बोटींतून फक्त माल पाठविण्यावद्दल बांधून घेतले असे करार व कर होऊ लागल्यामुळे किरयेक 'सीकर' बोटींना काम मिळवणे होऊन तत्कारा उत्पन्न झाल्या व त्यासंबंधानि चौकशी करण्याकडिता १९०६ सालीं कमिशनहि घेतले होते

मोठाल्या बोटी व बंदरे —दुसरी मोष्ट अर्वा की, अलीकडे सर्व राजांत लोकसंख्या तिकडे तिकडे पुष्कळ वाढून जलस्थलवाहनीबोधि प्रसार पुष्कळ झाल्यापासून माळाची उत्पत्ति व यप पुष्कळ वाढून जगावराळ मोठमोठ्या वायार-पेठांत विलसण चढाओढ सुरू झाला आहे जपान, जर्मनी व अमेरिका या देशांच्या माळाची हाएक देशांताल वायारपेठा वायान करण्याकरितां परस्परांत सहाय्य चालू आहे अशा स्थितत वहातुकीच्या कमजाल सचामुळे माळाच्या किंमतांत आण-पातअणार फेर पडला तरी तेवज्यानें रस्त मालाकडे निःटारीक वटून महाग माल पडून कुकट

जाण्याचा वेळ येते यामुळे दोन महत्वाचे परिणाम पडून आले पहिला परिणाम अर्थशास्त्रातील उत्पत्तितत्त्वासंबंधानि असा झाला की, लहान प्रमाणावर उद्योगधंदे चालवून धोडण्या भांडवलावर पुष्कळ नेका मारण्याची जुनी पद्धति मागे पडून मोठ्या प्रमाणावर थोडे टक नका घेऊन चाल-णारे मोठमोठे कारखाने सुरू झाले शिवाय माल रस्त विकता यावा म्हणून वाहतुकीचा खर्च कमीत कमा पाडण्या-करिता नव्या नव्या कल्पना काढण्यात आल्या त्याचैकी एक कल्पना, येटच्या भरवणविद्य्याची (थू विलन ऑफ लोडिंग) होय, म्हणजे एकच बोट-कपनी किंवा रत्नेकपना उरप तिस्थानापासून येट दूर देशच्या वायारपेठेंत माल नेऊन पोचविण्याचे पत्करू लागली महत्तरतीच्या अनेक कपन्याऱ्या बोटींतून किंवा आगगाड्यांतून माल नेण्याची व्यवस्था मूळ करारवद्द कपनीच करते, यामुळे एकदरीनें कमी भाडे खर्चांत माल जाऊ शकतो दुसरा मोष्ट म्हणजे एका खेपेंत पुष्कळ माल नेतां यावा म्हणून बोटा मोठमोठ्या बाधणे ही होय दोन लहान बोटींतल्या इतका माल एका मोठ्या बोटींत जाऊ लागल्यास खालाश व इतर अधिकारी थोडे पुहन कोळसा व इतर सामग्रीहि कमी पुरते व त्यामुळे भाडे कमी होऊन माळाची किंमत कमा करता येते शिवाय दोन लहान बोटींपेक्षा दुप्पट माल नेणारी एक माठी बोट बाधण्यास खर्च कमी लागतो उदाहरणार्थ, दोहोमिळून २००० टन माल नेण्याऱ्या दोन बोटा बाधण्यास जर ४०,००० पौंड लागतात तर तितकच माल नेणारी एक बोट बाधण्यास ३५००० पौंड खर्च पुरतो यामुळे उत्तरीत्तर मोठमोठ्या बोटी बाधण्याचा तडाका चालू आहे, व माळाच्या बोटी जाऱ्या म्हणून सुवेससारखे लहान उधळ कालवे वद व अधिकाधिक खोल करण्याकरिता अवाढव्य खननयंत्रे (डमोथ ड्रेजर्स) तयार होत आहेत मोठाल्या बोटी निघाल्यापासून तिघरा महत्वाचा प्रभ म्हटला म्हणजे माल लवकर उतरविण्या-चढविण्याच्या सोयासंबंधीचा होय कारण मोठाल्या बोटी बदरांत फार वेळ कुचवून राहिल्यास त्याचा रोजखर्च अंगा-वर पडता ह्यां एकेक बोट १०००० टन माल नेऊ शकते, तवथा माल बदरांत नेण्याआणव्याकरिता जुऱ्या पद्धतीच माल-गाडीचे प्रत्येकी ८ टन माल नेणारे डबे वापरल्यास ३० डब्यांचा एक मालगाडी या हिशोबानें ४०१४५ मालगाड्या किंवा १०००११००० डबे लागतील याकरिता आगगाड्याचे मालवेढेहि मोठमोठे करण्याचे काम चालू आहे शिवाय बंदरे व गोद्या मोठमोठ्या बांधून रत्नेवा फाग येट धक्या-पयेंत नेणे जरूर असते, आणि या दृष्टीने विचार करता ज्या बदरांत अशा सोयी नाहून ती बंदरे जरा जवळ असली तरी ती मागे पडून जथे माळाची चढउतार झटपट कर-ण्याच्या सर्व सोयी आहेत असा बदराचा उत्तरोत्तर भरभराट होत आहे यात आश्चर्य नाहीं

मन्वृत व सुखसोयींच्या बोटीः—दूरदूर देखात वसाहतीं प्राच्यापासून प्रवाशांची रहदारी फार वाढली असून सणासुटीच्या निमित्ताने केवळ मौजिवरती प्रवास करणारे लोकहि पुष्कळ असतात. त्यामुळे अशा हीशी प्रवाशांची नेभाण करणाऱ्या अंशाच कामाकरिता स्वतंत्र बोटी असतात. अशा बोटीतून जेवज्यानिगण्यापासून हिडण्यासज्ज्यापर्यंत सर्व प्रकारच्या सुखसोयी अगदी धोमताच्या घरच्याप्रमाणे केलेल्या असतात. बोटीमध्ये सुधारणा होण्याचे दुसरे कारण विभाकेपन्त्या होय. बोटी भरून नसल्यास विम्याचे दर जबर पडतात. त्यामुळे व्यापारी भाषला माल चांगल्या मूळम बोटीतूनच पाठवितात अशाजोची तपासणी करून त्याची वर्षवारीने नोंदणी करणारी एक 'लॉइड्स रजिस्टर' नांवाची सोसायटी आहे. या सोसायटीने अशाजोच्या बांधणीसंध्याने नियम केलेले आहेत, व त्यांत नेहमी शिल्पशास्त्रप्रगत्यरूप सुधारणा होत असते. त्यामुळे बोटीहि सुधारलेल्या नमुन्याप्रमाणे बांधणे माळकास भाग पडते याप्रमाणे नौकाशिल्पात सुधारणा करण्याच्या कामी लॉइड्स रजिस्टरने फार महत्त्वाची कामगिरी चालविलेली आहे.

येणेप्रमाणे विम्याचे दर व भाड्याच्या दरांतल वडाओढ या दोन कारणांनी बोटी बांधण्याच्या कामांत फार सुधारणा घडवून आणली आहे. शिवाय ध्रुवित प्रवाद्याच्या हीशी हेहि आणण्या एक महत्त्वाचे कारण होय. निरनिराळ्या राष्ट्राच्या बोटी बहूनशक्तीसह दर्शविणारे कोष्टक येथे देतो.

देशाचे नाव	१९०८ साल		१९२२ साल	
	जहाजे	टनेज	जहाजे	टनेज
युनायटेड किंग्डम	९५४२	१०३९०३५१	८८४९	१९२९५६३७
युनायटेड किंग्डम, वसाहती युनायटेड स्टेट्स	११५६३	१८००९५३७	११३२१	२२०४२५२०
अमेरी नाँस	३४८०	४८१०२६८	५४८१	१४०६२४६०
अमेरी नाँस	२१७८	४३३२१४५	१७२३	१८८७४०८
फ्रान्स	२१४८	१९८२७०८	८५५२	२६००८६१
इटली	१५१७	१८८३८९९	२०९४	३४५७५९२
जपान	९९८	१२८५२२५	१४१३	२८६१३३५
रशिया	८६५	११४०१७७	२०२६	३५८६९१८
स्वीडन	१३८१	९७४५१७	...	...
स्पेन	१५४२	१०४१५५	१३४५	१११५३७५
हॉलंड	५५५	७०१२७८	९७३	१२८२७५७
डेन्मार्क	५६५	८७६६२०	११६४	२६३२७१३
	८७०	७३३७९०	८२२	१०३८१३८

'भागभेट व आरमार पदा'.

नौखाली, जिल्हा.—बंगाल. चित्तगोंव विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १६४४ चौरस मैल. उत्तरेम टिपेरा जिल्हा व हिलटिपेरा संस्थान; पूर्वेस चित्तगोंव जिल्हा व सन्धीप खाडी;

दक्षिणेस बंगालचा उपसागर; पश्चिमेस मेघना नदीचा मुखाप्रदेश. ह्या जिल्ह्यात मेघना नदीच्या मुखातील बेटांचाहि समावेश होतो. पैकीं सन्धीप व हातिबा ह्या दोन मोठी होत. जिल्ह्याच्या वायव्येकडील भागांत सुपारीच्या झाडांची पन्या वने आहेत. समुद्रकिनार्यावर नारळीची झाडे आहेत. तीन बेटात राखलेले लहानसे अंगल आहे यात वाघ, चित्ते व कुंजपारी हूरणे सांपडतात. रयाचप्रमाणे मगर व अमगर हे प्राण पुष्कळ आहेत. वाळसमान १९५ ई.व. मेघनेचे पू. नुकसानकारक असतात.

१८७६ साली मोठ्या चक्रवातामुळे हातिबा व सन्धीप बेटातील अर्धा अर्थिक लोकसंख्या मृत्यूमुखी पडली. तदनंतर लवकरच महाराष्ट्राच्या सांघीने येथे मोठा कहर चढविला

इतिहासः—१२७१त जेथेही महमद तग्रीलने बंगाल देशाच्या आमंत्रण भागावर स्वारी केली त्यावेळी मुसलमानांनी हा देश व्यापला अशी कल्पना आहे. १३५३ साली बंगालचा सुभेदार शमसुद्दीन याने हा प्रदेश काबीज केला. १७ व्या शतकात पोर्तुगीज लोकांनी सन्धीप बेटात ठाणे दिले. सन १६०९ साली काँहा चांचे लोकांनी सन्धीप बेट आपल्या ताब्यात घेतले व गोन्झालीसच्या नायकरासाहसी सर्व किनारा हादरून सोडिला. १६९० साली अराकानच्या राजाने पोर्तुगीजांच्या मदतीने बंगाल घेण्याचा प्रयत्न केला पण मोंगल सैन्याने तो सफल होऊं दिला नाहीं. पुढे गोन्झालीसने गोव्याच्या गव्हरनेराच्या मदतीने अक्रियावर हल्ला केला पण तो निष्फळ झाला व १६१६ साली रांगाने गोन्झालीसचा पराभव केला व सन्धीप बेट घेतले. १६६४साली बंगालचा अधिकारी शाएस्तेरान याने पोर्तुगीज लोकांस पाक देऊन आपल्या बाजूस मिळविले. १७६५ साली हा जिल्हा कंपनीसरकारच्या हाती आला. १७७२ साली येथे एक कलेक्टर नेमण्यात आला. पुढे १७८१ साली टिपेरा व नौखाली मिळून एक जिल्हा करण्यात आला. त्यास 'भुलुदा' म्हणत असत. १७८७ साली हा जिल्हा मैमनसिंगच्या कलेक्टरशिपखाली वेण्यांत आला पण १७९० साली पुन्हा वेगळा करून टिपेराकडे परत देण्यांत आला. सन १८२२ त नौखाली हा टिपेरापसून वेगळा करून एक स्वतंत्र जिल्हा करण्यात आला. १८६० साली ह्याच्याकरिता एका वेगळ्या कलेक्टराची नेमणूक झाली.

जिल्ह्याचा लो. सं. १९२१साली १४७२७८६ होतो एकंदर जिल्ह्याची जमीन सुपीक असून हवामान आरोग्यकारक आहे. तागाच्या लागवडीच्या वाढीमुळे जिल्ह्याच्या वायव्य-भागातल लोकसंख्या बरीच वाढली आहे. सुधाराम हें जिल्ह्याचे मुद्य टिकाण असून मोठे गांव आहे. भाया 'चातनेया' असून शक ४७६० लोक हिंदू आहेत. बहुतेक सर्व मुसलमान शेत जातीचे आहेत. जुनी जातीचे लोक विणण्याचा पंदा करतात. कैवर्त, चान्दाल, कायस्थ, मधिया वगैरे इतर जातीचे पंदावादेक लोक आहेत

मुख्य पीक तांदूळाचे असून कडधान्य वगैरे इतर पीकहि होते. मेपनेच्या मुळांतील वेदांत वसलेल्या जमिनीचा दिवसेंदिवस वेतहीकडे वास्तु उपयोग होत आहे. थोड्या प्रमाणावर सुती कापड विणले जाते. निगत माल तांदूळ, सुपारी, अंडां, चामळे वगैरे असून आयात माल परदेशी कापड, मीठ, राकेल तंबाखू, साखर, गूळ, मूत, पितळेची व कांस्यची भांडी, वगैरे आहे. पूर्व वेगालात सर्वांत अधिक तांदूळ ह्या जिल्ह्यात पिकतो. येथून तांदूळ कुलकर्ता फिरा चितागांठाकडे जातो. मवांनीमज व सुपाराम येथून वारीसालसा जाण्याकरितां बोटीची व्यवस्था आहे. सुपाराम व फेनी असे जिल्ह्याचे विभाग केले आहेत. ह्या जिल्ह्यांत हिल्टिपेरारच्या राज्याच्या ताब्यांत असलेली वाकला-रोशनाबाद इस्टेट आहे. शिक्षणाच्या दृष्टीने हा जिल्हा मागासलेला आहे.

पोट विभाग.—नीरळी जिल्ह्याचा एक प्रमुख पोट-विभाग. क्षेत्रफळ १३०१ चौरस मैल असून ह्यांत मेपनेच्या मुळांतील वेदांचा समावेश होतो. सन्दीप व हासिया वेडेहि यांचे येतात लोकसंख्या (१९११) ९६१५२४. सुपाराम हा एक मोठा गांव असून २०५६ खेडी आहेत.

नीर्गाव, जि. ल्हा.—आसामातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १८५१ चौ. मै. उत्तरेस ब्रह्मपुत्रा; पूर्वेस सिंचसागर; दक्षिणेस नीर्गाव उत्तर काचार टेंकल्या; पश्चिमेस बीटिया टेंकल्या व कामरूप व इशान्येकडील भागांत मिर्कोर टेंकल्या आहेत. नीर्गावचा इतर प्रदेश सपाट आहे. दक्षिण व पश्चिम भागांत लहान लहान 'कामाख्य टेंकल्या आहेत. टेंकल्यावरून दाट अंगळ आहे. मुख्य नदी ब्रह्मपुत्रा असून तिच्या दक्षिण प्रदेशांत बरेच गवत उगवलेले असते. कापिली खोऱ्यांत अंगळ बरेच आहे. सर्व आसाम-खोऱ्यांत नीर्गाव हा जिल्हा फार वेगळ्यात आहे.

सपाटीच्या प्रदेशाची अमीन काळी माती व रेंती मिश्रित आहे. पहाडांवर हिरॅंगार अंगळ असते. ठिकठिकाणी सारक्या आहेत. हत्ती, गेंडे, वाघ, चित्ते, अस्वल, व तन्हुतखेची इतणे आढळतात. राजटी हत्तीमुळे यिकास फार नुकसान पोचते. ह्यामान आसाम-खोऱ्यातील इतर जिल्हाप्रमाणाच आहे. नोव्हेंबर ते मार्च ह्या चंद्रात आल्हादादायक असते. इतर दिवसांत मात्र उष्ण असते. पारा ९० अंशावर कधीहि नसतो. पहाडांच्या पायथ्याच्या प्रदेशाची हवा रोगकारक असते. जिल्ह्यांत पाऊसपानी ५० ते ८० इंच असून कापिली खोऱ्यांत पाऊस फक्त ४० इंच पडतो.

इतिहास:—नीर्गाव जिल्ह्याचा स्वतंत्र असा इतिहास नाहीच. आसाम-खोऱ्याचा तो इतिहास तोच ह्याचा. १३ व्या शतकांत कामरूपचा हिंदू राजा 'अंगल' ह्याची 'रहा' नजीक रावधानी होती. ह्या राज्याचा जेव्हा काचारी राजाने पराभव केला व ह्यास मारिले तेव्हा त्यास अनुसरून रहा, गांगी व कजलिमुख ह्या गांवे यसाविली गेली. एके वेळी ह्या जिल्ह्याचा बराच भाग काचारी लोकांच्या ताब्यात होता पण

स. १५३६ मध्ये त्यांचा अहोम राजाने पराभव केला व त्यांचे राजधानीचे शहर डिमापूर कुठले. ह्यानंतर फलेग ही नदी या राज्याची उत्तरेकडील सीमा होती. अहोम राज्याचा गांधा शाह्यांनंतर ब्रह्मी लोकांना ह्या जिल्ह्यांत येऊन फार जाळपोळ केली व येथील लोकांस त्रास दिला. ब्रिटिशांनी ह्या प्रदेशाचा ताबा स. १८२६ मध्ये घेतला त्यावेळी हा जिल्हा कामरूपचा एक भाग समजत असत. त्यावेळी धनसिरी ही पूर्वेकडील सीमा होती व ह्यांत मिर्कोर टेंकल्या, उत्तर काचारचा काही भाग, व नागा टेंकल्या ह्यांचा समावेश होत असे. पणु नागा टेंकल्या व मिर्कोर टेंकल्याचा स. १८६६ मध्ये एक नवीन जिल्हा तयार करण्यांत आला. मिर्कोर टेंकल्याचा काही भाग मात्र नीर्गाव जिल्ह्यांत घेण्यांत आला. अफूची लागवड बंद करण्यामुळे येथील लोकांनी अमिस्टंट कमिशनरचा खून केला होता.

सिलहटजनक कामार्य येथे एक हिंदू देवालय आहे. ते १८ व्या शतकाच्या संध्यांत बांधले गेले असावे. बहुतेक काचारी राजांच्या वेळी बांधलेल्या काही देवालयांचे व किडयाचे मोठके अवशेष कापिली खोऱ्यांत आहेत. यांत नीर्गाव हे एक गाव असून १४९४ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ३९७९२१. ह्या जिल्ह्यांत 'काळा आभार' म्हणून एक रोगाचा संघ येत असतो. शेंकडा ६४ लोक हिंदू असून. शेंकडा ६६ लोक आसामी बोलतात. शिवाय मिर्कोर व इतर भागाहि प्रचारांत आहेत. मिर्कोर, लज्ज्या व काचारी हे मुख्य रडि-काशी आहेत. बहुतेक लोक वेसकीचा धंदा करतात. सपाट प्रदेशांत पुरासुळे फार त्रास होतो. तांदूळाचे पीक मुख्य असून त्याचे साली, आहू, वाओ असे तीन प्रकार आहेत. चहा, ऊंस, नीळ, कापूस, ही इतर पीके आहेत. कापसाची लागवड बहुतेक मिर्कोर लोक पहाडांवरून करतात. चहाची लागवड येथे पडिह्याने स. १८५४ मध्ये प्रचारांत आली. नीर्गाव जिल्ह्यात एकंदर दहा संरक्षित अंगळ आहेत. यांत साळ आणि इमारतीचे लोखंड पुष्कळ आहे. रबर थोड्या प्रमाणावर तयार होतो. मिर्कोर टेंकल्यांत लोखंड सांपडते. देहवाणी, हरियानजान व यमुना यांच्या पात्रांत चुनखडी सांपडते. लेगेली टेंकल्यांत कोळसा सांपडतो. रेशमी व सुती कापड विणणे, तांब्याची, काचारीची व लोखंडी भांडी तयार करणे हे येथील लोकांचे धंदे होत. येथून लाख गाईर पाठविली जाते. व्यापार बहुतेक मारवा-दयांच्या हाती आहे. चहा, मोहरी, कच्चा कापूस, लाकूड, बालूच्या चट्या, चामळे ह्या निगत माल असून आयात माल तांदूळ, वणे व इतर धान्य, साखर, मीठ, मातीचे तेल, अफू, तूप हा आहे. नीर्गाव, रहा व चापरमुख ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे होत. बहुतेक व्यापार नद्यांच्या पात्रांतून चालतो. ह्या जिल्ह्यांतून आसाम-वेगाल रेल्वे जाते. एकंदरीत दख्खनच्या सीमे टाक आहे.

जिल्हाचा अधिकाारी डेप्युटी कमिशनर असून त्याचे दोन मदतनीस आहेत. अविभाज्य मुद्रण कोर्ट कलकत्याचे हायकोर्ट होय. येथील न्यायादी रयतवारीपद्धतीवर केलेली आहे. शिक्षणच्या बाबतीत हा शिर्षा असून मागासलेला आहे.

गाव —आसाम. नीगाव जिल्ह्याचे मुद्रण ठिकाण. हे कलंग नदीच्या डाव्या तीरावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ५४३३. सन १८९७ मधील मूकंपामुळे या गावाची फार नुकसानी झाली. उंच असलेला भाग खाली गेला व खाली असलेला पूर्वीचा पाणथळ भाग वर आला. येथील हवामान फार उष्ण असून बहुतेक रोगकारक असते. १८९४-९५ साली म्युनिसिपलिटिची स्थापना झाली. येथील व्यापार बहुतेक मारवाडा लोकांनी हस्तगत केला आहे. निरग्न माल कापूस, तख आणि आयात माल मीठ, तेल कापूस, कापड व धान्य. येथे एक हायस्कूल आहे.

नीगाव —मध्यहिंदुस्थान छत्रपूर संस्थानातील एक छावणीचे ठिकाण हे सुंदरलंबदातल पोलिटिकल एन्डचे राहण्याचे मुद्रण ठिकाण आहे. उ.अ.२५'४" व पू.रे. ७९'२". लोकसंख्या (१९०१) ११५००. येथे १८४७ साली छावणी बसविण्यात आली येथील शिपाई बंडात सामील झाले होते पण त्यांनी शिर्षास काही प्राप्त दिला नाही ह्या गावास व्यापारी महत्त्व नाही. येथे दोन रुग्णालये व एक हायस्कूल आहे.

नीरगाव —मद्रास इलाखा. विभागपट्टम् जिल्ह्यातील उरिया-एजन्सी विभागामात एक तहसील. हिचा काही भाग मध्यप्रान्तातील बस्तर व काटाहंडी ह्या दोन संस्थानांमध्ये पसरला आहे. हा भाग अगदी उपजा असून तेल व इन्द्रावती नदीच्या उपनद्या ह्या तहानि तून वहातात काही ठिकाणी चांगले अंगल असून सोन्यातील शेती फार उत्तम पिकते. क्षेत्रफळ २१७२ चौरस मैल लोकसंख्या (१९०१) १०४९२. खोन्ड व इतर पहाडी लोकांची वस्ती येथे आहे. ह्या तहसीलत १९६४ खेडी आहेत. तहसीलीचे मुद्रण ठिकाण नीरगाव हे असून तेथे नीरगावची राणी रहाते. येथून जयपूर व मध्य प्रदेशातील संस्थानांची व्यापार चालते.

नीरगाव तहसील —पंजाब. जालंदर जिल्हा सतलज नदीच्या किनाऱ्यावर असणारी तहसील. क्षेत्रफळ २१९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १७७६९२. हीत ३ शहरे व २०६ खेडी आहेत

गाव. —पंजाब, जालंदर जिल्ह्यातील याव नावाच्या तहसीलीचे मुद्रण ठिकाण. लोक संख्या (१९११) ४४७५. हे तारासिंग नावाच्या सरदाराचे मुख्य ठाणे होते. रणशितसिंग मरण पावल्यानंतर हे शिर्षा साम्राज्याचा जोडले गेले येथे एक म्युनिसिपल आगोव्हर्नमेण्टल शाळा आहे.

नीरगाव तहसील —पंजाब भावलपूर संस्थान, खानपूर निजामतीतील तहसील क्षेत्रफळ २८४ चौरस मैल लोक

संख्या (१९२१) ८२६५९. हीत ७३ खेडी आहेत. तहसीलीमधून दका नदी वहाते.

गाव —पंजाब. भावलपूर संस्थानातील याव नावाच्या तहसीलीचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९०१) ४४७५. येथे एक तहसील सडण्याची गिरणी व एका दवाखाना आहे.

नीरगाव तहसील —वायव्य सरहद्दीवरील प्रात; येथे वावर जिल्ह्यातील एक तहसील क्षेत्रफळ ७०२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १३७२०० ही काबूल नदीच्या दोन्ही काठांवर वसली आहे. हिच्यात फवारणा नाला व हाच पर्वत असून याचे सर्वांत उंच शिखर घेधानासर हे ५१३६ फूट उंच आहे चेरात हे ह्या खाण्याचे ठिकाण आहे. या तहसीलीतील निम्मा भाग खडकाळ आहे. वायव्येकडील भागाला काबूल नदीच्या कालव्याने पाणी पुरविले जाते. हिच्यात ३ शहरे व १४० खेडी आहेत.

गाव. —जिल्ह्यातील एक छावणीचे शहर व याच नावाच्या पोतविभागाचे व तहसीलीचे मुख्य ठिकाण. हे नॉर्थ-वेस्टर्न रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या (१९११) २५४९८ (छावणी १४५४३ व गाव १०९५५). छावणी काबूल नदीच्या काठांने ३ मैल लांब आहे काबूल नदीवर बोटींचा पका पूल आहे. येथे एक सरकारी दवाखाना व म्हणीम्युलर मिडिकल्सूळ आहे

न्याय (दर्शन) —संस्कृत वाङ्मयामध्ये श्रीपद्दर्शन प्रसिद्ध आहेत त्यापैकी न्याय हे सहावे व सर्वांत उत्तरकालीन दर्शन होय वैशेषिक दर्शन व न्यायदर्शन या दोन्ही दर्शनांचा प्रतिपाद्य विषय, मुख्यतः एकच आहे. या दोन्ही दर्शनांमध्ये अनुमान कसे काढावे यासंबंधी मुख्यतः विवेचन आहे. तथापि वैशेषिक व न्याय यांमध्ये फरक एवढाच की वैशेषिकप्रमाणे न्यायदर्शन हे केवळ अनुमान कसे काढावे एवढ्याचेच विवेचन करून न याबता तत्त्वज्ञानासंबंधीहि त्यांत वहापोह केलेला आहे.

या न्यायदर्शनाचा कर्ता गौतम होय. याला अक्षपाद हे शोधन नाव होते. याने ख्रि. पू १५० च्या सुमारास न्यायसूत्रे रचिली. या न्यायसूत्रांच्या प्रारंभा गौतमाने सहाला मूलभूत असे १६ पदांची सांगितले आहेत व त्यांचे यथाथे ज्ञान झाले असता साक्षपाद मिळते असे म्हटले आहे.

यथाथे ज्ञान कोणत्या तऱ्हेने होऊ शकेल यासंबंधीची सीमासा कर्माधिक प्रमाणात सहाहि दर्शनांत आहे. तथापि न्यायदर्शनांतच त्यासंबंधी सांगितली सीमासा केलेली आढळते. या दर्शनात यथाथेज्ञानाचा प्रत्यक्ष अनुमान, उपमान व शब्द ही चार साधने सांगितली आहेत. या चार साधनांपैकी अनुमान हेच साधन तत्त्वज्ञानाची प्रति होण्याला सर्वांत श्रेष्ठ साधन आहे. अनुमान ही तीन प्रकारचे असते. (१) पूर्ववत् अनुमान—आकाशात ढग आहेत असा त्यावरून लवकरच पाऊस पडणार असे अनुमान काढतात ते. (२) शेषवत् अनुमान—कार्यापासून कारणकाडे जाणाऱ्या

पद्धतीला शेषवत् अनुमानपद्धति असे नांव आहे. उदाहरणार्थ, नदीला पूर आला असतोना, जेव्हाहील प्रदेशांत पाऊस झाला असावा असे अनुमान काढणे, (३) सामान्यतो द्वय—म्हणजे सामान्यापासून सामान्यत्वासंबंधीचे अनुमान काढण्याची पद्धत. जसे हेन्द्रियावरून इंद्रियत्वाचे अनुमान काढणे.

साधारण तर्कशास्त्राचे सामान्यावरून विशेष व विशेषावरून सामान्य अनुमान काढण्याच्या पद्धतीवरून डिडक्चिव व इंडक्चिव असे ते दोन भाग पाडण्यात येतात तद्वत् भारतीय न्यायशास्त्रांत पाडण्यात येते आहे. भारतीय न्यायशास्त्रांत सामान्यावरून विशेष अनुमानपद्धति उर्फ डिडक्चिव पद्धतीचा अवलंब केलेला आढळतो. या अनुमानाची न्यायदर्शनात पाश्चिमी साहित्यांत आहेत:—(१) प्रतिज्ञा, (२) हेतु, (३) दृष्टांत, (४) उपनयन, (५) निगमन आणि प्रत्यक्ष उदाहरणार्थेच या पंचांगी अनुमानपद्धतीचे विशदीकरण करुं पर्वत हा वनिहमान आहे असे आम्हाला विधान करावयाचे आहे. तसे विधान केले म्हणजे ती प्रतिज्ञा झाली. ती प्रतिज्ञा आणि का केलेल्याचे कारण सांगितले म्हणजे हेतु सांगितल्यासारखे झाले. जसे पर्वत हा वनिहमान आहे कारण त्यांतून घूर निघत असलेला दिसतो यात घूर हा हेतु झाला. पण पुसट कारण सांगितले तरी तेवढ्यावर भागत नाही. कारण आपण अनुमान मिदीप आहे असे दाखवावयाचे असल्यास इतर टिकाणादि, सहाय्य गोष्ट दिवून येते किंवा नाही हे सांगितले पाहिजे. यासाठी दृष्टांताची आवश्यकता भासू लागते. उदाहरणार्थ पर्वत हा वनिहमान आहे कारण त्याच्यावर घूर दिसतो. ज्या ज्या टिकाणां घूर दिसतो त्या त्या टिकाणां आणि असतो असे व्यवहारात आढळते. उदाहरणार्थ स्वयंपाकगृहांत घूर दिसतो त्यावेळी रोथे अग्राचे वास्तव्य असते हे दृष्टांताचे उदाहरण झाले. चवथे अंग उपनयन होय. जसे पर्वत हा धूम्रान आहे. शेषवत् अंग निगमन; जसे पर्वत धूम्रान आहे म्हणून ती वनिहमान आहे. वास्तविक वरील पाच अंगांपैकी चवथे व पांचवे अंग म्हणजे पहिल्या व दुसऱ्या अंगाचीच पुनरापत्ती आहे. वास्तव ती गाळून टाकली असता चालतील व गाळण्यास पाश्चात्य अनुमान पद्धतीप्रमाणेच भारतीय अनुमानपद्धतीही व्यंगीच राहते. या भारतीय अनुमानपद्धतीच्या मुळाशी व्याप्तोची फलपणा आढळून येते. ज्या ज्या टिकाणां धूम्र असतो त्या त्या टिकाणां वनिह असतो असे म्हणजे धूम्रानेच धूमाच्या टिकाणां वनिहोचे व्याप्ति आहे असे म्हणण्यासारखेच आहे. कार्यकारणसंबंधीची फलपणा इतर दर्शनगुण योजीशी मिश्र आहे. इतर दर्शनांच्या मते कोणत्याही कार्याची, उपादान व नैमित्तिक अशी दोनच कारणे असतात पण न्यायदर्शनांत दोन कारणांपैकी तीन कारणे मानलेली आढळतात. उपादान कारणाच्या ऐवजी न्यायदर्शनांत समवायीकारण असा वास्तवयोग्य रूढ आहे. निमित्तकारण

हे सर्व दर्शनांमध्ये रूढ आहे. या दोन कारणांशिवाय न्यायदर्शनांमध्ये असमवायीकारण म्हणून तिथे कारण कल्पिले आहे. उदाहरणार्थ, पटांमधिल तंतु हे पटाचे उपादान उर्फ समवायीकारण आहे. पट विणणारा, त्याची हत्यारें वेगरे वाद्य उर्फ नैमित्तिक कारण होय. तंतूचे, लहानमोठपणा, जाडी अगर पातळी इत्यादि गुण हे पटाचे असमवायीकारण होय या महत्त्वाच्या विषयांशिवाय, तर्क, निर्णय हेतुभाषण, छल, स्वभाषागत्य, निमद्दस्यान इत्यादि अंगभूत विषयांचेहि विवेचन न्यायदर्शनांत आले आहे.

पण एवढ्यावरच न्यायदर्शन थाबले नाही. या अनुमानविषयांशिवाय तार्किक प्रथांचेहि विवेचन या दर्शनांत आलेले आढळते न्यायदर्शनांतले अध्यात्म व मानसशास्त्र ही वैशेषिक दर्शनांतले अध्यात्म व मानसशास्त्रांचे विकसित स्वरूप आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. वैशेषिक व न्याय या दोन्ही दर्शनांनी प्रारंभी ईश्वरास्तित्त्ववाद अमान्य केला होता पण कालांतराने वैशेषिक व न्याय या या एकत्र विचार करण्यांत येऊ लागल्यापासून या दोन्ही दर्शनांनी ईश्वरवाद स्वीकृत केला, तरी पण प्रकृतीला कोणी जनक आहे हे मत मात्र त्यांनी कबूल केले नाही. या दोन्ही दर्शनांचा एकत्र विचार ज्यांत केला आहे तो ग्रंथ म्हणजे उदयनाचार्यांचा कुसुमाजलि हा होय. हा सुमारे १२०० च्या सुमारास लिहिला गेला असावा. या ग्रंथांत ईश्वर हा इतर नित्य व अनेक व्यत्ययप्रमाणेच एक विशिष्ट अणुमान असून तो सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान आहे असे त्यांत म्हटले आहे.

गीतमाच्या न्यायसूत्रांना अतिशय मान्यता मिळाली आहे या सूत्रांतले पारिभाषिक संज्ञा सर्व प्रकारच्या भारतीय तत्त्वज्ञानांतले ग्रंथांत रूढ झाल्या आहेत व यातील अनुमान काढण्याची पद्धतीही सर्वमान्य झाली आहे. [संदर्भग्रंथ:—गीतम-न्यायसूत्र, साधवाचार्य-सर्वदर्शनसंग्रह; मंडकसुत्र-सिक्त सिस्टिम ऑफ इंडियन फिलॉसफी]

न्यायपद्धति—साप्रतची न्यायपद्धति 'कोट्टे' या लेखाखाली पहा.

भारतीय.—ग्रंथेचा न्यायनिवाडा करणे हे राजांचे एक आय कर्तव्य आहे. तथापि राजाला सर्व धर्मशास्त्रे व त्यानिक रूढि माहीत असणे शक्य नसल्यामुळे विद्वान् ब्राह्मणांच्या सद्गतीने न्याय थावा (व्यवहारासूत्र; पदयेत् विद्वद्भिर्विद्वान्नेः सह-याज्ञवल्क्य, २, १; ५. १) त्याचप्रमाणे राज्यातील सर्व खट्यांचे काम चालीव्याकरिता व अपाळे ऐकण्याकरिता निरनिराळी कोर्टे नेमावी असे धर्मशास्त्रांत सांगितले आहे. ब्राह्मण नेमणे ते वेद, मीमांसा, व्याकरण व धर्मशास्त्र यांत पारंगत असावे. प्राद्विकाक नांवाचे दुसरे दर्जाचे कोर्टे नेमावे, आणि कनिष्ठ प्रकारची कोर्टे निरनिराळ्या गाणां स्थानिक सटले तीं हण्याकरिता नेमावी. याशिवाय सवाक्षेते (अर्थद्वैतान कोर्टे), (१) पुण

(निरनिराख्या धर्मातील इतमांचे), (२) धेणी (एका विशिष्ट धर्मातील इतमांचे), (३) कुल (नातेवाईक इतमांचे) या तीन प्रकारची असत. नात्यांतल्या किंवा गांवांतल्या इतमांचे सहादकोट असल्याने त्यांना राठल्याची धरोबर माहिती असते व त्यामुळे यथायोग्य न्याय मिळतो.

व्यवहार:—म्हणजे खटल्यांचे प्रकार हद्दाप्रमाणे दिवाणी व फौजदारी असे धरोबर नसून एकंदर पुढीलप्रमाणे अठरा प्रकार सौमिप्रमाणे सांगितले आहेत; ते:—(१) ऋणादान (कर्जेकड); (२) निक्षेप (गहाण); (३) अस्वामिविक्रय (स्वतःचा सार्ही अशा मालाची विक्री करणे); (४) संभूयसमुत्पान (पाटेनराशिप = भागीदारी); (५) दत्तानपत्र (देऊं केलेले दान न देणे), (६) वेतनादान (पगाराबद्दल देणे); (७) संधिद्वयतिक्रम (करार मोडणे), (८) क्रयविक्रय (विक्रीखरेदी), (९) स्वामीपालयो: विवाद: (मालकनोकरांताळ माडण); (१०) सीमाविवाद, हद्दीविपर्यं संते); (११) दण्डपाण्य (दुखापत); (१२) वाक्याण्य (बेअमु); (१३) स्नेय (चोरी); (१४) साहस (अपक्रिया); (१५) स्त्रीसमहण (स्त्रीला फूस लावून नेणे); (१६) स्त्रीपुत्रमं (नयराचायकंतील तेंडे); (१७) दायविभाग (वारसाहक); (१८) दूतसमाह्वय (जुगार).

राठल्याची सुरवात:—प्रथम किर्यांदी स्वतः आपले म्हणणे कोर्टाकडे आऊन सांगे त्याचें म्हणणे कोर्टाचा कारकून लिहून वेई. नंतर किर्यांद योग्य आहे असे न्यायाधिशास वाटल्यात प्रतिपक्षास समन्साने बोलावत असत. समन्स व वॉरंट असा परक पूर्वी नव्हता. समन्साप्रमाणे हजर राठल्याचा हुकूम मोडणारास शिक्षा होत असे. प्रतिवादी किंवा आरोपी (प्रत्यर्था) हजर झाल्यावर त्याच्या समक्ष पुन्हा वादीची (अर्था) किर्यांद पुन्हा नांव, गांव, दाव्याचा विषय वगैरे सर्व तपशीलांसह लिहून घेत. एकाच दाव्यात अनेक असेंबद (अनेक पदसंकीर्ण) मागण्या मागनां येत नसत. कर्जेकडीच्या दाव्यात मुदतीची अट लावून मुदतोबाह्येचे (अतीतकाल) दावे घेऊं नयेत असे नारदस्मृतीत सांगितले आहे.

वादीची किर्यांद (पूर्वपक्ष) लिहून घेतल्यानंतर प्रतिवादीची कैफियत (उत्तरपक्ष = रिटन स्टेटमेंट) लगेच कोर्टांतच लिहून घेत; किंवा जरूर तर एकदोन दिवस ते एक वर्षपर्यंतहि कैफियतीस मुदत देण्याबद्दल गीतमस्मृतीत सांगितले आहे.

पुरावा:—किर्यांद व कैफियत लिहून घेतल्यानंतर त्यावरून पुराव्याचा योग्य कोणावर पडतो तें न्यायाधीश ठरवीत व ताबडतोब पुरावा हजर करण्यास सांगत. पुराव्याचे मुख्य प्रकार मानुष व देवी असे दोन असून मानुष पुराव्याचे (१) लिखित (डॉक्युमेंटरी), (२) साक्षि (ओरल), व (३) मुक्ति (उपभोग

किंवा वाहिवाट) असे तीन पोटभेद असत आणि देवी पुराव्याचे (१) पट, (२) अग्नि, (३) उदक, (४) विष, व (५) कोश असे पांच पोटभेद असत. ' मानुष ' पुरावा नसेल तरच ' देवी ' पुरावा घ्यावा असा नियम असे. मानुष पुराव्यापैकी तोंडी पुराव्याचे (१) लिखित (२) स्मारित, (३) यदुच्छागत, (४) गूढसाक्षी (स्थाय) आणि (५) उत्तरसाक्षी (हिअरसे); साक्षीदारांना पोटगीमत्ता (पुष्ट्यमति) देत असत. साक्षीदारांना प्रश्न न्यायाधीशाच विचारांत असत. हे प्रश्न व त्यांची उत्तरं कारकून लिहून घेत असत. लेखां पुराव्याचे रामकाय (पब्लिक हायथूमेटस) आणि लौकिक (प्रायव्हेट डायमुमेंट) असे दोन प्रकार असून रामकाय पुराव्याचे (१) शासनपत्र, (२) जयपत्र, (३) अज्ञापत्र, आणि (४) प्रज्ञापत्र असे चार भाग असत, आणि स्वाम्यां लेखी पुराव्याचे स्वकृत आणि अन्यकृत असे दोन मुख्य भेद होते. स्वाम्यां दस्तैयजांत (१) उपगतसंज्ञित (रोसिट); (२) अधिपत्र (गहाणपत्र); (३) ऋयपत्र (खरेदीपत्र); (४) संधिपत्र, (५) विशुद्धिपत्र, (६) विभागपत्र (वांटणीपत्र); (७) दानपत्र; (८) सीमाविवादपत्र आणि (१०) स्थितिपत्र असे दहा प्रकार असत.

निकाळ (निर्णय):—पुरावा घेतल्यावर निकाळ देण्याकरितां निर्णयपत्र तयार करात, त्यात वादाचा विषय, त्यावरील पुरावा आणि निकाळ व त्याची कारणे लिहून देत. विजयीपत्राला ' जयपत्र ' आणि पराभूत पक्षाला ' ह्रीनपत्र ' कोर्टाकडून मिळे. जयपत्राचा एक उपयोग ' पूर्वन्याय ' (रिस ज्युडिकेटा) झाला अस्थायी सिद्ध करण्याकरितां होत असे. कोर्टाची म्हणून विजयीपक्षानें निकाळातील रकमेचा एकतिसावा, आणि पराभूत पक्षानें रकमेचा एकदशाव दंड याचा असे विशुष्टस्मृतीत आहे.

याप्रमाणे प्राचीन न्यायपद्धति मनु, याज्ञवल्क्य, नारद, कात्यायन, बृहस्पति वगैरेच्या स्मृतिग्रंथात जोड्याबहुत फरकां दिली असून आधुनिक पद्धतीतील बहुतेक गोष्टी तिच्यांत आहेत. तथापि प्राचीन हिंदू व प्रस्तुत ब्रिटिश पद्धतीत काहीं महत्त्वाचे फरक आहेत; ते:—(१) प्राचीन सर्व पद्धतीत कोर्टांत एक जज कोंडेव नसे, तर पंच किंवा लवादकोर्टांप्रमाणे एकाहून अधिक इतम न्यायाधीश असत. या जुन्या पद्धतीचे सांप्रतच्या ज्युरी व जजभयुक्त पद्धतीं साध्य आहे. एक न्यायाधीश-पद्धतीचे दोष अगदी उपहाडउपड असून पाश्चात्य राष्ट्रांत सर्व दिवाणी व फौजदारी खटले जज व ज्युरी मिळूनच निवडतात. (२) प्राचीन न्यायाधीश-मंडळात (बेंच) कायदेपंडित इतम असून शिवाय धंदेवाईक व धर्मंत शिष्टहि असत, त्यामुळे कायदा, रूढी आणि विशिष्ट परिस्थिती यांना अनुसरून योग्य न्याय मिळेल असा लोकांचा विश्वास असे. (३) दिवाणी व फौजदारी कोर्टे निरनिराळी नसत. सांप्रत हिंदूस्थानांत ज्युडिशियल

(न्याय) व एकत्रीययुक्ति (अमल्यभावणे) ही दोन कामे निराशिराच्या अधिकार्याकडे ठेवण्याची सुधारणा कण्याबद्दल विचार चालू आहे. (५) पूर्वी सरकारी कोर्टांबरोबर प्रत्येक ठिकाणी लवार्कोर्ट असत. ह्या ती नष्ट झाली आहेत. पण ती पुन्हा स्थापणे फार हितावह आहे, असे हिड्सेट रिषय वेगळे अनेक विद्वानांनी मत दिले आहे. (६) क्रियाद व कॅफियत ही दोन्ही, कोर्टांत वादीप्रतिवादी यांच्या समक्ष मिळून येते, ही मोठी फायद्याची गोष्ट प्राचीन पद्धतीत होती. ह्या क्रियाद-कॅफियतीनंतर जरूर तर कोर्टांत वादीप्रतिवादींच्या अद्याप्या कोर्टांत घ्याव्या असा वायदा आहे परंतु तो पायरी बहुधा गालण्यांत येते. पण ह्या पुढाच्या सुखात करण्यापूर्वी मुद्दे काढण्यांत येतात व श्यामुळे पुढाच्याच काम सोयीचे होते, ही मुद्दे काढण्याची रीत प्राचीन पद्धतीत आढळत नाही. (७) प्राचीन मिळकतीच्या मकददीलगत क्वमा देणेचेणे अद्यय असे, विनामी व्यवहार होत असत. विनामी व्यवहारांची पद्धति मॉगल अमलत आली (८) अरयंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे प्राचीन न्यायपद्धतीत 'बकील' वर्गाचे अस्तित्त्व मुळावें दिसत नाही. बकील हा शब्दच फारशी असून सुसुलमानी न्यायादीशानां हिंदू कायद्यांची माहिती सांगण्याकरिता हा वर्ग प्रथम अस्तित्वात आणला असे दिसते. कारण १५ व्या शतकातील स्मृतिचिंतकदि गाचा उल्लेख नाही. [संस्कृत स्मृतिप्रिय; गुरुरागाव-एन्सट हिंदू ज्युरिडिकेशर.]

सुसुलमानी अमदानी.—मॉगल वादसाहानां आपण सर्वेभ्रष्ट न्यायाधीश आहो ही अभिमानपूर्वक जाणीव होती व राहाडकडून आणि औरंगजेब यांनी बुधवार हा आठवड्यातील एक दिवस केवळ खटले ऐकण्याकरिता राखून ठेवलेला होता. वादसाह न्यायदानाचे काम काडी, उलेमा, कोतवाल वगैरेंच्या मदतीने करीत असे. वादसाहच्या कोर्टांत वेगवेगळीं अरील व महत्त्वाचे अथवा दावे ही दोन्ही प्रकारची कामे चालत. दियाय प्रत्येक गुण्याच्या ठिकाणी एकेक कार्याचे कडे असे, पण त्याच्या राजी वनिष्ठ कोर्टे बाह्यशाहीनी स्थापिना नव्हती. पण जुन्या हिंदू पद्धतीतील धेणी व कुल या प्रकारचीं कशा कडे हीं गांवांवां अस्त.

मराठी अंमल—दिवानीने मराठी राज्य योडेसे हातीं येताच न्यायघाते मुरु करून स. १६६१ मध्ये निराजी राजकी यास न्यायाधीश नेमले. नंतर स १६७४ मध्ये राज्यभिये-काच्या वेळीं अष्टप्रधान नेमले, त्यांत तातवा अधिकारी न्यायाधीश हा असून या पदाची वर्षे पटकावेंनास करून इतर मंत्र्यांप्रमाणे असत. स. १६७४ मध्ये वालाजी पंजिष्ठ, स. १६९२ मध्ये निराजी राजकी, स १७१२ मध्ये होनाजी अनंत, स. १७१९ मध्ये कादी अनंत व स. १७०० मध्ये खंडेराव काशी याप्रमाणे न्यायाधिशयाच्या जागी नेमणूका झाल्या. हाहूच्या पुढूनंतर पेशव्यानी राज्यकारभाराची सर्वे व्यवस्था पुण्यास चालविण्याकडे न्यायाधीशांदि पुण्यास नेमला गेला व १७६०

सर्वां हा अधिकार रामशाही प्रभुणे याच, नंतर अशाच विद्वान व योग्य इसमानां या जागी नेमले होते. दुसऱ्या याशीरावाच्या कारकीर्दीत बाळकृष्ण शाही टोकेकर या अधिकाऱावर होते. या वरिष्ठ न्यायाधिसाच्या हाताखाली कमा-धिसदाराची कोर्टे अगत. कमाधिसदारांना दिवाणी व कौज-दाणी, दोन्ही प्रकारचे खटले चालविण्याचा अधिकार असे. दिवाणी दाव्यात दावा निषणान्याकडून 'हरकी' गोवाची पती आणि दावा बुडेल त्याच्याकडून 'गुन्हेगारी' नावाचा देड बोटे वसूल करी व ही एक सरकारी उ-पनाची घाब असे. दिवाणी दाव्यात 'पैद्याचे दावे' (मनी-सूटस) क्वचित असून बहुतेक वतन, दत्तक, वांटणी, भागीदारी, जमिनीच्या हद्दी वगैरे प्रकारचे दावे असत. खटले चालविणे ते जुन्या हिंदू पद्धतीप्रमाणे चालवीत. वर सांगितलेल्या वरिष्ठ दर्जाच्या कोर्टांशिवाय 'नानाव लवाद कि.' अशाच कोर्टे असत.

[संदर्भग्रंथ—जनुनाथ सरकार—मॉगल अंमलमिनिस्टर-ना; म गो रानडे-इंस्टीटयुशन दु पेशवाच डायरीम; कि. गो मिडे—अष्टप्रधानाचा इतिहास.]

न्यायान्ना—हे मध्य आफ्रिकेतील मोठ्या तलावात विसऱ्या प्रतीचे मोठे तरोवर आहे याची सर्वांत मोठी लांबी ३५ मैल व रुंदी ४५ मैल आहे, व क्षेत्रफळ ११००० चौरस मैल आहे. हे समुद्रसपाटीपासून १६५० फूट उंच आहे. हे खडकांच्या मध्ये असून मधून मधून जुन्याच्या दगडांचे भाग येतात आहेत व याची सर्वांत जास्त खोली २८६ यार्ड आहे उत्तरेकडील डोंगरांतून वाहणाऱ्या झऱ्याचे पाणी या तलावात येत असते. १८७६ सालपर्यंत लिबिड्गस्टन आल-नेच, रोसर व संग यांनी येथे वरेच शोध लावले. त्यानंतर स्कोटिश मिशनऱ्यांनी येथे वरेच काम केले. या तलावाचा किनारा इंग्लिश व पोर्तुगीज लोकांच्या हाती आहे.

न्यून—हा वायु चेतनारहित वायुवर्गोपेक्षा एक आहे. या वर्गात पुढील वायू येतातः अथेष्ट, सीर, क्रिम, न्यून व सेन. हे वायू खालील रीतीने मिळतात. ह्या व प्राण याच्या मिश्रणामधून विवेच्या ठिणग्या जाळें दिल्यास हवेमधील नम्राच्या र्ग भागाविराज सर्वे नम्राचे नम्राणिद रूपांत रूपांतर होतें. हीं नम्राणिद अनाच्छाच्या योगाने काढून टाकता येतात. बाकी राहिलेल्या र्ग नम्राचा भाग प्राणाशी प्राणिद देत नाही. याच भागात हे चेतनारहित वायू असतात. कारण या भागाचे द्रवीयवन केल्यास इयात वरील वायू चांपडतात. या द्रवाचे आशीक उष्णपातन केले असताना प्रथमतः न्यून, सीर व योडया निवडून राहिलेल्या नम्रासह अथेष्ट हे बाहेर येतात. क्रिम व सेन तसेच राहतात. नंतर जास्त वायुपरिणामी वायू हे एका भांड्यामध्ये दाणाखाली ठेवून द्रवीभूत हवेच्या योगाने द्रवित करतात, व कमी परिणामी वायू व रंवार आनीक उष्णपातनाच्या योगाने इतरांपासून व एकमेकांपासून (क्रिम व सेन) वेगळे करता येतात. याच रीतीने न्यून व सीर हेही एकमेकांपासून वेगळे

करता येतात. सौर व न्युन यांच्या मिश्रणाभोवती इवीभूत उच्च टेवल्यास न्युन पादच्या धन स्वरूपात मिळतो व वर राहिलेला सौर वात-निष्कासक यंत्रा(एअर-पंप)च्या साहाय्याने काढून घेता येतो. त्याचे पदार्थ-वैज्ञानिक गुणधर्म खालील कोष्टकात दिले आहेत —

पर्यायवैज्ञानिक गुणधर्म दाखविणारे कोष्टक.	परमाणु भारात्मक	वितळण्याचा बिंदु	उकळण्याचा बिंदु	स्थिरांक
इशार वनकूट इतिल प्रमाण	३.९९	...	-२६६.७°	-२६८°
वायु	०.००१४	०.००१५	-२३३°	-२२०°
	१.३७	३९.८८	-१६६°	-११७°
	०.००००५	८२.९२	-१५२°	-६३°
	०.०००००६	१३.२२	-११९°	+ १५°

रासायनिक रीत्या हे सर्व वायु अचेतन असल्याकारणाने त्याचे कोणतेही रासायनिक संयुक्त पदार्थ मिळत नाहीत. म्हणून या वायूस न्युन-मूल्यकत्व आहे असे समजतात वितुनशास्त्रीच्या योगाने या वायूस वेतनायुक्त केल्यास हे एक प्रकाश-पट्टा देऊ शकतात. आता अणुध्यानन हा अचेतन असतो, पण लोच रयाच्या परमाण्वीय स्थितोमध्य सचेतन वायुमध्याल अणु दोन किंवा अधिक परमाणूंच्या योगाने बनलेला असून ते इतक्या घट रीतीने साधले गेलेस आहेत की कोणत्याही ज्ञात रासायनिकियेच्या योगाने वेगळे करता येत नसावेत. काही लोक ते एकमूल्यक आहेत असे समजतात पण त्यास फारसा आधार नाही निरिनराळी द्रवक्षमता असलेल्या वायूस छिद्रयुक्त पदार्थातून जाऊ दिल्यास निरिनराळी करता येतात. या वरील कृतीच्या योगाने न्युन हा वायुमध्य दोन प्रकारचे वायु उद्योचे परमाणुमाराक अनुक्रमे १९ ९ व २२ १ आहेत असे आहेत, पण त्यांच्या पदार्थवैज्ञानिक स्थितीत फारक दिवून येत नाही.

न्युमिडिया—हे नाव प्राचीन काळी उत्तर आफ्रिकेतील प्रांताला होतं. याचा रोमन इतिहासात बराच संबंध येतो.

हा प्रांत भूमध्यसमुद्राच्या कोठी असून मॉरिटोनियाच्या सरहद्दीपासून आफ्रिकेतील रोमन प्रांतापर्यंत पसरलेला होता. जिनेरी सत्तापूर्वी ३ व्या शतकात रोमन व कार्थेजियन यांचा पहिला खटका उडाला त्यावेळी मुलुवा नदीपासून (सध्याच्या मुलुया) कार्थेजियन प्रांतापर्यंतच्या प्रदेशाला (म्हणजे सध्याचा ट्युनिस राज्याइतका प्रदेश त्यांत येतो) रोमन प्रजासत्ताक राज्याचा शेवट होईपर्यंत न्युमिडिया हे नांव देत असत. दुसऱ्या घुनिक युद्धाच्या वेळी पुणेकडील भागावर मॅसिनिसा राज्य करीत असून तो रोमन पक्षाचा होता पश्चिम भागावर सिफॅक्सचा अंमल होता व त्याने कार्थेजियनांचा पक्ष घेतला. या युद्धात रोमन लोक विजयी होऊन त्यांनी सिफॅक्सचे राज्य खालसा करून ते मॅसिनिसा याला दिले यामुळे न्युमिडियाचे राज्य समुद्रबाजूचे रोमन कार्थेजियन्या सौवर्गी पसरले मॅसिनिसा वयातीत होऊन जि पुर्व १४८ त मेला व त्याचा मुलगा मिसिप्सा जि. पुर्व ११८ त वारला. याचा पुतण्या जुगर्था याने विश्वासघाताने व युक्तीने सर्व राज्य बळकाविले याच्या काही कुर्याने रोमने याच्याशी युद्ध सुरू केले. जुगर्थाने रोमन सैन्याला बरेच दिवस हुलविले परंतु अलेरीस एका छान्यात तो रोमन लोकांच्या हाती सापडला व जि पुर्व १०६ त रोम येथे मरण पावला. या राज्याचा पश्चिम भाग मॉरिटोनियाचा राजा बोक्स यास मिळाला व बाकीच्यावर देशी राजे अंमल करीत होते. न्युमिडियाचा राजा पहिला जुबा याने पापेचा पक्ष घेतला त्यामुळे सीझरने त्याचा पराभव केला जुबाने आरमहरया केली (४६ ति पुर्व) न्युमिडियाला 'आफ्रिका नोव्हा' नावाखाली रोमन प्रांत केला परंतु अॅक्टी-यमच्या युद्धानंतर ऑगस्टसने हे राज्य दुसऱ्या जुबास (पहिल्या जुबाचा मुलगा) दिले. जि. पुर्व २५ त जुबाला मॉरिटिनसच्या राज्यावर बसवून त्याचे राज्य खालसा केले आफ्रिका व्हेटेस नांवाच्या प्रांतावर प्रोॅन्साल अणुन येथे रोमन सैन्य खास सीनेटच्या देखरेखीखाली असे ब्रेस याने येथील लष्करी व मुलकी कारभारवेगळा केला व सेॅन्टसने आफ्रिका व्हेटेसपणून हा प्रांत अगदी वेगळा केला हायोव्हेटियनने आफ्रिकेतील सातप्रांतापैकी एक प्रांत बसविला व याचे नाव न्युमिडिया विरटॅचा अणुन कान्स्टन्टाईननेतर याला कॅन्स्टन्टाईन प्रांत म्हणत हा सध्याच्या फ्रेंच कान्स्टन्टाईन प्रांताइतका होता. या कार्यात याची फार सुपारगा होऊन यात मोठाली शहरे वसली. इ स ४२८ तील व्हेडालच्या स्वारीने प्रांत खालसात चालला ८ व्या शतकात अरबांनी हा भाग उध्वस्त केला १३शतक यात सर्वत्र अंदायुंदी असून अचेरीस १८३३ साली फ्रेंचांनी अजिमेरिया प्रांत सर केला रोमन कारांतील न्युमिडियातील शहरे सरी-राजधानी, याला कान्स्टन्टाईनने दिलेले कान्स्टन्टाईन हे

नांव अथावि सावतात याचें बंदर रसिकेंडा। हुरोरेभियस, येस्टेटे (तेंबना), लॅबेसिस हीं दुसरीं शहरें होत.

न्यूयॉर्क—अमेरिका न्यूयॉर्कमधील इथेक्स विभागातील एक मोठे शहर व प्रवेशबंदर हे न्यूयॉर्क शहराच्या पश्चिमेत काट मैदानवर बसलेले आहे १९१० सालच्या खनि-
समारोपप्रमाणे येथील लोकसंख्या ३४७,४६९ होती इंग्लंड, जर्मन, आयरिश, इंग्लिशियन वगैरे परकीयांची सग्या इश्य प्रमाणात आढळून येत शहराच्या रस्त्यांची मांडणी सुव्य-
वस्थित असून मॅाडस्ट्रीट, मार्केट स्ट्रीट वगैरे रस्ते प्रेक्षणीय आहेत येथे बऱ्याच मठ्य व प्रसिद्ध इमारती असून त्यांचीं सिटीहॉल, कोर्टहाऊस, रोमन कॅथोलिक चर्च, वगैरे प्रेक्षणीय आहेत येथे रमणगणाहि बऱ्याच आहेत, त्यांचीं बॅंकिंग-
गटन, मिलिटरी, लिंकन, या प्रसिद्ध आहेत

येथील “न्यूयॉर्क बॅंकेडमा” नावाची शिक्षणसंस्था प्रसिद्ध आहे वाखेरीम दाहरीन रात्रीच्या शाळा, धंदेविषयक शाळा, वगैरे आहेत येथे एक मोठे सार्वजनिक वाचनालय असून पर्नादाय सग्याहि व याच आहेत उद्योगधंद्यासंबंधी हे शहर सुप्रसिद्ध आहे कापड, कातडी काम, साखर, लोखंडी काम, रासायनिक द्रव्ये, सिगारेट, बटनें वगैरेचे मोठाले कारखाने येथे चालतात या सर्व कारखान्यातून अर्दाने एकदर १५००५५२२७ डॉलर किंमतीचा मालतयार होतो विज्ञापत. मोड व इतर कातडी काम, फेस्टोप्या, लाकडी काम, धातू शुद्ध करणे व ओतणे वगैरे संवधांचे कारखाने अबाधव्य असून त्यासंबंधी या शहराची सर्वे अमेरिकेंत प्रसिद्धि आहे येथे फ्रांही नामांकित विमाकंपन्या (‘प्रुडेन्सल,’ म्युच्युअल बेनिफिट’ व ‘अमेरिकन फायर कंपनी’) आहेत याचे कार्य-
दोत्र बरेच विस्तृत आहे येथे विम्याच्या धड्याला त्यामुळे बरेच प्राधान्य दिले जाते

मेयर लोबेनियुक्त असून त्याची अधिकाराची मुदत २ वर्षेपर्यंत असत १९१३ साली येथे बापोरेशन स्थापन झाले असून १८३६ सालापासून शहराचे अधिकार मिळाले

न्यू आर्लियन्स—अमेरिका, सयुक्त संस्थाने लुसियाना संस्थानमधील मिशिषीपी नदीच्या डाव्या तीरावर बसलेले शहर याचे क्षेत्रफळ १९६.२५ चौरत मैल आहे येथील

येतात लोकांच्या देणग्यावर चालणारी लहान मोठीं दणग्यालये व धर्मार्थसंस्था ५६ आहेत येथे शिक्षण देण्याकरिता बऱ्याच सरकारी शाळा आहेत लुसियानियाचे टूलेन विश्वविद्यालय बाढण्यास पैसा न्यू आर्लियन्सच्या टूलेन नावाच्या व्यापार्याने दिवा हे विश्वविद्यालय गोच्या लोकाकरिताच आहे याशिवाय दुसरी कार्ही कॉलेजे गो्या लोकाकरिता आहेत नीमोकरिता ज्या दुय्यम शाळा आहेत त्यालेलड विश्वविद्यालयास जोडल्या आहेत

१९०३ साली न्यू आर्लियन्स हे व्यापारी बंदर सयुक्त प्रांतान विद्यत घतले याच कारण त्याचें व्यापारी महत्त्व होय आजूबाजूच्या सुपीक प्रांतातील धान्य, कापूस, तंबाखू वगैरे धान्याचा व्यापार येथे बराच चालतो स १९०० पासून येथील व्यापाराचे स्वरूप बदलले आहे नेर्कर्येकडे कालवा बांधला असून आगबोटो घेत वेस्ट इडीज, मध्य अमेरिका, युरोप, न्यूयॉर्क, जपान येथे जाऊ शकतात रेल्वेचे फाटे उप-
दुन ते बहुतेक सर्वे मोठ्या फाटघाशी जोडण्यात आले आहेत साखरेचा धडा फार मोठ्या प्रमाणावर आहे त्याच-
प्रमाणे सरकीचे तेल काढणे, कपडे शिवणे, दाह गळणे, कापडाच्या गिरण्या असे बरेच धंदे येथे आहेत शहराचे मेयर व दुसरे अधिकारी दर ४ वर्षांनी निवडण्यात येतात

इ ति हा स—न्यू आर्लियन्स हे १७१८ त जॉन बॅटिस्टे लेयाइन याने वसविले व त्याला फ्रान्सच्या राजघने नांव दिले १७२२ साली ती लुसियानियाची राजधानी झाली ०८६२ साली हे शहर युनियन सरकारने घेतले

न्यूकॅसल (टाईनवरचे)—इंग्लंड नाटंम्बरलड परग-
ण्याचे मुरय बंदर व शहर हे म्युनिसिपल, काउंटी व पार्लमेंटरी बरो असून नाईन नदीच्या उत्तर तीरावर बसलेले आहे लोकसंख्या (१९२१) ७८६०६१ पूर्वी हे रोमन ठाणे होते परंतु त्याचे जुने अवशेष नाहोसे होत चालले आहेत येथील शिक्षा एका उंचवट्यावर असून ती दुसऱ्या हेनरीने ११७२ ते ११७७ च्या दरम्यान बांधला हा पार बळकट किला होता याने पुराणवस्तुसंग्रहालय असून हा किला न्यूकॅसलच्या पुराणवस्तुसंग्रहालयमंडळाच्या ताब्यात आहे. येथे दोन जुनी व काही नवी प्रार्थनागृहे आहेत

प्रसिद्धि आहे. कोळसा, रासायनिक द्रव्ये, रौखंडी काम, पोलाद, रंग, मातीची भांडी वगैरे पदार्थ निर्यात होतात. आयात पदार्थात फळ, गहू, पेट्रोलियम, अशुद्ध लोखंड, लोखंड व बटाटे ही मुख्य आहेत. जहाजे बांधण्याचे, पातुकाभाचे, दोन्या बळण्याचे व रसायने करण्याचे कारखाने आहेत. येथील एल्साविक कारखाने जगप्रसिद्ध आहेत. येथून पार्लमेंटमध्ये दोन समासद पाठविण्याचा हक्क आहे.

न्यू गिनी—अथवा पापुआ. हे ऑस्ट्रेलिया खेरीज अरुन जगातील सर्वांत मोठे असे बेट आहे. हे ऑस्ट्रेलियाच्या उत्तरेस आहे. राजकीय दृष्ट्या हे हॉलंड, जर्मनी व प्रेट्रिटन यांच्या ताब्यात आहे. यापैकी हॉलंडच्या ताब्यात या बेटाचा पश्चिम भाग असून ईशान्य व आग्नेयकडील भाग अनुक्रमे जर्मनी (महासुदापूर्वी) व प्रेट्रिटन यांच्या ताब्यात आहे. या बेटाच्या आतील भाग डोंगराळ आहे, व त्याविषयी फार श्रद्धे माहिती उपलब्ध आहे. चार्ल्स ड्रू हे पर्वत, ग्रोई अथवा झोंक (याचे बॉल्हेल्मीना नावाचे शिखर १५०० फूट उंच आहे) वगैरे पर्वत डच भूगोलीय अभ्यास आहेत; ऑपेन स्टॅब्ले (याचे त्याच नावाचे शिखर, १३१२० फूट) व सड्गॉग हे पर्वत ब्रिटिश गिनीत आहेत या बेटांत नाथ्य नद्या आहेत. त्यापैकी मुख्य अम्बेनी, कायसरिन आगस्टा व फ्लाय या आहेत. या बेटांत पर्वत्य बेटाचाच पर्वतो. येथील हवा आरुद्धाकारक आहे येथील वनस्पती मलायन व ऑस्ट्रेलियन वनस्पतीसारख्या आहेत. येथे सस्तन प्राणी फार थोडे आहेत, पण पक्षी असंख्य आहे या बेटांतून किचीदीनर (समुद्रातील जळू), खोपरे, इस्तिदंत, वंदनाचे लकूड, रबर, मातीची भांडी, शिपा, मोती, साधुदाणा, कोंक, सोने व कोंक हे मिश्रस परदेशी पाठवितात येथील खनिज पदार्थाविषयी अजून काही माहिती नाही. या बेटातील आपआपले प्रांत हॉलंड, जर्मनी व प्रेट्रिटन यांनी अनुक्रमे १८४८, १८८४ व १८८५ सालांत मिळविले. या बेटातील लोक मेलानेसीयन वर्गाचे असून त्यांनी पापुआन ही संज्ञा आहे. येथील बहुतेक जातीचे लोक नरदहत्या करणारे व नरमांसभाक्ष आहेत

डच न्यू गि नी.—डच लोकांनी किनाऱ्यावरील बोरे-इसाराची काही व्यापारी ठाणी आपल्या ताब्यात ठेवून याची राहिलेला प्रदेश टिडोरच्या सुलतानाच्या नामधारी सत्तेखाली राहू दिला आहे. या डच न्यू गिनी प्रदेशाचे क्षेत्रफळ १५१७८९ चौरस मैल असून लोकांच्या २ लक्षांवर आहे.

ज मे न न्यू गि नी.—अथवा फायसर विल्यमचा प्रदेश. येथील राज्यभूयवस्था चालविण्याकरिता एक गव्हर्नर नेमलेला असे. या मागात कैसरविल्हेम सॅड आणि बिस्मार्क द्विपक्षमूह यांचा समावेश होतो. हा भाग जर्मनीच्या ताब्यात गेल्याबरोबर तेथे बखारी, व्यापारी सुधारणा, आणि राज्यकारभार ही सुरू करण्यात आली. याचे दोन भाग कर-

ण्यात येऊन दोहोंची राज्यभूयवस्था निराळी केली आहे. या दोहोवर एक गव्हर्नर नेमलेला असे. राजधानीचे ठिकाण हर्बर्ट-मोही हे आहे. साधारण क्षेत्रफळ ७० हजार चौरस मैल आहे व १९१४ साली ऑस्ट्रेलियन सैन्याने हा प्रदेश काबीज केल्यापासून तो ब्रिटिश लष्कराच्या ताब्यात आहे.

ब्रिटिश न्यू गि नी.—या प्रदेशाचे पापुआ हे नांव असून याचे क्षेत्रफळ १०५.१० चौरस मैल आहे. येथील लोकसंख्या ४५०००० आहे. ह्यांचा एक कालन कालनी ह्या नात्याने राज्यव्यवस्था होते. येथे ट्रेप्टेन गव्हर्नर असून त्याला मदतनीस म्हणून एक संयुक्त कायदेकौन्सिल व एक अंमलबजावणीकौन्सिल ही आहेत. मुख्य शहर पोर्ट मोरेस्वी हे आहे. नडया, जाळी, दगडो अथवा रें, मातीची भांडी, होच्या तयार करणे हे उद्योगधंदे आहेत. येथे सोने, खोपरे, साधुदाणा वगैरेहि मिश्रस होतात

न्यू ग्रॅनडा—प्रस्तुत उपाख कोलंबिया म्हणतात त्या दक्षिण अमेरिकेतील भागास हे पूर्वीचे स्पेनच्या अंमलाखाली असताना मिळालेले नांव आहे. "न्यू ग्रॅनडा" या नावाखाली कोलंबियाखेरीज व्हॅनसुएला व इक्वेडोर यांचा समावेश होत असे. १५३७ साली बोगोटा पठार जिंकल्यानंतर त्या भागाला "लिओरेनोडी ग्रॅनडा" हे नांव देण्यात आले, व १५५० साली हा भाग पेरूच्या सुभ्याला जोडण्यात आला. पेरूच्या सुभ्याचे क्षेत्र अवाढव्य झाल्यामुळे, स. १७१८ साली, उत्तरेकडील रेनुजपासून तो पनामाच्या उत्तर टोंकापर्यंत व पूर्वेकडील ओरिनोकोपर्यंतचा सर्व भाग वेगळा काढण्यात आला व या भागाला "नेव्हा ग्रॅनडा" अथवा न्यू ग्रॅनडा हे नांव देण्यात आले "न्यू ग्रॅनडा" ही स्पेनिश वसाहत असे, व त्यावेळी यांत, टेराफर्मा (प्रस्तुतेचे पनामाचे प्रजासत्ताक राज्य), माराकाइबो, कराकस, कुमाना, ग्वायाना, वगैरे बऱ्याच स्पेनिश वसाहतींचा समावेश होत असे. सध्या यापैकी काही वसाहती व्हेनेसुएला व इक्वेडोर यांत समाविष्ट होतात. याकांचा सर्व भाग म्हणजे आजचे "कोलंबियाचे प्रजासत्ताक राज्य" होय.

न्यू जर्सी—उत्तर अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांपैकी एक संस्थान. क्षेत्रफळ ८२२४ चौरस मैल; पैकी ७१० चौ. मैलांचा प्रदेश पाण्याने व्यापिला आहे. लोकसंख्या (१९१५) २८४४३४२; पैकी २७३९५६० गोर आणि ९५८२१ निमी लोक होते. १९१८ सालची लोकसंख्या ३००३७१ होती. ट्रेन्टॉन हे राजधानीचे शहर आहे. न्यू जर्सी हे स्टेटमधील सर्वांत मोठे शहर असून येथील लोकसंख्या (१९१७) ४१८७८९ आहे. एन्डर लोकसंख्येच्या दृष्ट्या ७५ लोक शहरांतून राहतात. दौकडा ५१.५ लोक रोमन कॅथोलिक धर्माचे आहेत. त्यांच्या खालोखाल अनुक्रमे मेथोडिस्ट, प्रेसबिटेरियन, कॅप्टिस्ट आणि, प्रॉटेस्टंट एपिस्कोपल या धर्म-संप्रदायांचे लोक आहेत.

प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असून ते मोफत दिले जाते. ७ ते १५ वषे वयाच्या मुलांकरिता शिक्षण सक्तीचे केले आहे. उच्च शिक्षणाकरिता, ' प्रिन्सटन युनिव्हर्सिटी ', ' इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, इत्यादि संस्था आहेत. त्याचप्रमाणे, २ वेव्याची इस्पितळे, २ अनाथपंगुष्टे, १ क्षयरोगयांकरिता दयासाला आणि आंधळ्यामुक्कयांकरिता एक शिक्षणशाळा याप्रमाणे उपयुक्त सार्वजनिक संस्था येथे आहेत.

१९१७ साली संस्थानचे उत्पन्न व खर्च अनुक्रमे १५१३८२५३ डॉलर व १२०२०८९० डॉलर होना. शेतकी आणि बागाईत हे या संस्थानचे मुख्य धंदे आहेत मका, चारा आणि बटाटे ही मुख्य पिके आहेत. फळफळावळहि पुष्कळ पिकते पोहे, साधी, मॅन्था आणि डुकरे इत्यादि प्राणी सर्वत्र आढळतात. लोखंड, जत, मँगनीज, शंखजिरे, अभ्रक, मॅकाईट यांच्या साणी येथे आहेत. तथापि लोखंड आणि जस्त या दोनच धातू इल्ली खार्णातून मोठ्या प्रमाणावर खणून काढतात. शिमेट, माती, मातीची भाई, विटा इत्यादि वस्तू बाहेरदेशी रवाना होतात. तेथे शुद्ध करणे, स्फोटक धूम्ये तयार करणे, डांब्र पारुणे आणि रेशमांचे कापड विणणे इत्यादिकांचे कारखाने न्यू जर्सी स्टेटमध्ये आहेत. १९१८ साली संस्थानांत, २४५५ मैल लांबीचा बाफेच्या गाडीचा आणि १३०२ मैल लांबीचा विजेच्या गाडीचा रस्ता तयार झाला.

२१ सभासदांचे वरिष्ठ मंडळ (सेनेट) आणि ६० सभासदांचे प्रतिनिधिमंडळ (जनरल असेंब्ली) असते. कॉंग्रेस मध्ये, न्यू जर्सी स्टेटसर्चे वरिष्ठ मंडळातील आणि प्रतिनिधि-मंडळातील क्रमुक्रमे २ व १२ सभासद पाठविले जातात. या संस्थानाचे २१ परगणे पाडण्यात आले आहेत.

न्यू झीलंड—ही एक मिडिय वसाहत आहे. दक्षिण अक्षांश ३४° २५' ते ४०° १०' व पूर्वेरक्षा १६६° २६' ते १७८° ३६' यावर दक्षिण पॅसिफिक महासागरांत असलेल्या बेटांचा हा समूह आहे. हा द्वीपसमूह टास्मानिया व विद्वधेरिया यांच्या पूर्वेत आहे. याची राजधानी वेलिंग्टन सिट्नेटून १२०४ मैल दूर आहे. दूर असलेल्या काही बेटांपैकी चॅपमॅन, ऑकलॅंड व व्हेल बेट फक्त महत्त्वाची आहेत. ही सर्व गवताने आच्छादित आहेत, व चॅपमॅन बेटांत वेळ्या पाटणारे वसाहतवाले आहेत. ऑकलॅंड बेटांत पॅसिफिक महासागरांतले दोन छानदार बंदरे आहेत. न्यूझीलंडच्या उत्तरेस ६०० मैलांवर कॉम्बेक्सवर फार सुंदर वनस्पती आहेत. पोलोनिया १८९३ साली न्यूझीलंडच्या ताब्यांत आला. शुद्ध समुद्रातील रेंडॉगा, मॅगरीटा व लिये ही मोठी बंदरे आहेत; पॅन-हॉन व लुवारी लहान आहेत. न्यूझीलंड नॉर्थ (उत्तर) आणि साउथ (दक्षिण) बेटे व रॉकव्हा बेटे यांचे वनक्षेत्र आहे. नॉर्थ व साउथ बेटे यांच्यामध्ये एक मामुदुपुनी आहे व साउथ बेट आणि रॉकव्हा यांच्यामध्ये फोर्सेन सामुद्रपुनी आहे. नॉर्थ व साउथ बेटांचे

एकंदर क्षेत्रफळ १०४४७१ चौरस मैल व रॉकव्हाचे ६२१ चौरस मैल आहे.

याचे मुख्य नैसर्गिक वैशिष्ट्य म्हटले म्हणजे ईशान्येस एक सामुद्रपुनीपासून ईस्ट केपपर्यंत जाणाऱ्या अखंड पर्वत-श्रेणी या होत. या सर्वांत उंच शिखर झुकुरंगी आहे. वसाभेद उष्णसमुद्री केव्हा केव्हा अळत असते, गाछोमधून धूर व वाफ नेहमी निघते. एगमॉट फार प्रेक्षणीय आहे. पहिल्या दोन ज्वालामुखांपैकीच्या उत्तरेस टॉपी सरोवर (क्ष. फ. २३८ चौरस मैल) आहे. या सरोवरापासून ५००० चौरस मैल उष्णोदकाच्या झऱ्याचा प्रदेश मार्सेट रिपिटूपासून व्हाइट आयलंडपर्यंत पसरलेला आहे. या झऱ्याच्या पाण्याचा रोगनाशकत्वाबद्दल फार ख्याति आहे. सुंदर सरोवरे, धबधबे, थंड, समशीतोष्ण व उष्णकाळाच्या पाण्याची डबकी, कडत पाण्याचे झरे (गेशर) व विघ्नलचे ज्वालामुखांपर्वत ही पाहण्यासाठी पुष्कळ प्रवासी येथे येतात. रोटोफा सरोवरावर सरकारी आरोग्यमंदिर आहे व टॉपी सरोवराजवळ व इतर ठिकाणी खाजगी स्नानगृहे आहेत. दक्षिण बेटांत उष्णोदकाची सरोवरे आहेत व हॅन्मर मैदानांत सरकारी आरोग्यमंदिर आहे. संथिवात, कातडीचे रोग यासारख्या रोगांवर या उष्णोदकांचे गुण येतात असा अनुभव आहे. चायकोटो व वायटू उत्तरेस वाहतात. रॉगिटीकी ईशान्येस व मोकी, मंगानुड व रॉगिटीकी या नद्या पश्चिमेस अथवा नैर्ऋत्येस वाहतात. चायकोटो ७० मैल नाव्य आहे. मॅकारमोना हे सुंदर, खोल व मोठे सरोवर आहे. चायकोटोच्या मुखापासून केप टेरान्गिटोपर्यंत ९० ते ४० मैल रेंदीचा पश्चिम किनाऱ्यावरील प्रदेश चराळ व वृष्टदुग्धराच्या धोखाकरिता चांगला आहे. पूर्वेकिनारा असाच सुपीक आहे. दक्षिणेस चारा व गळिताची धान्ये याना योग्य हवा आहे. बेटाच्या टोंकाचा प्रदेश निरुक्त आहे. येथे पोटे निरुक्तान नावाचे छानदार बंदर आहे. जरी काही भागाची जमीन निरुक्त व दुभागलेकी आहे तरी बेटाचा फारच मोठा भाग लागवडीस किरायासशीर होणार नाही हांगरपटार व पर्वतांचा उंच प्रदेश खेरीजकरून सर्वत्र पुरेसा फळस, सौम्य हिवाळे व मनोदार उन्हाळे अनुभवास येतात. दक्षिण बेटाचा किनारा उंच व अडवणुगीचा आहे, यावर चांगली बंदरे नाहीत. दक्षिण बेटाचा प्रदेश चांगलाच आहे. नद्या लहान असून त्या दळणवळणाला निरुपयोगी आहेत. परंतु त्या पाटबंधाऱ्याच्या उपयोगी पडू शकतात. सर्वांत मोठी नदी वळुपा ८० मैल लांब आहे. पश्चिमेस सुद्ध व मे या नद्या आहेत. टे अंगव व याकाटिपु ही मुख्य सरोवरे आहेत. मॅनापोरी हे फार मनोवैषम्य सरोवर आहे. आवरंगी हे उंच शिखर आहे, या बेटांत धबधबे व धर्षांच्या नद्या आहेत. टास्मान (१८ मैल लांब) व मुर्विफीन (१० मैल लांब) या बर्फाच्या नद्या आहेत. सदरलंड धबधबा १९०४ फूट उंच आहे. ओटिटा

नांवाचा सुंदर बोगदा असून यांतून पूर्वे क्तिन्त्या-
हून पश्चिम किनाऱ्याला जाता येते. पश्चिम व मध्य-
भागांत सोम व कोळसा सांपडतो. येथील ह्या आरोग्यकारक
आहे. पर्जन्यवृष्टि सालाना ३०-५० इंच होते.

व न स्प ती.—फुले येणाऱ्या सुमारे १०० वनस्पतींच्या
जाती येथे आहेत. फुले वगैरे झाडे विपुल व निरनिराळ्या
प्रकारची आहेत.

प्रा णि.—दूद, मॅकॉमॅको हे गाणारे पक्षी, अष्टे-
रिफ्लेस, काकापो, बेका आणि रिटन हे जंगलां पक्षी
आहेत अंगलाच्या बाहेर पंज नसलेला बेका पक्षी
आढळतो तर आल्पसमर्थी की नांवाचा ससाण्यासारखा हिरवा
पोपट शेळ्या राखतो. पुकेको अस्तंभ आहेत; रानटी बद्ध
आहेत; ऑस्ट्रर, शाक वगैरे जातीचे मासे सांपडतात. रानटी
कुत्रे व जंगली दुकरे आहेत रंबिट, चिमण्या वगैरे विना-
शक प्राणीहि आहेत.

छो क सं ख्या.—१९२० सालच्या खानेसुमारीत न्यूझीलंड-
हची लोकसंख्या १२५७५१७ भरली. येथे युरोपियन व
मेओरी लोकांची वस्ती जास्त आहे. शिवाय चिनी, सीरियन व
हिंदू लोक आहेत. १९१६ त १८१ हिंदू होते. १९०५ साली
येथील संपत्ति माणसां २९२ पौंड होती. खाणी आणि
सांख्यिक संपत्ति २७ पौंड आहे

व्या पा र.—आस्ट्रेलिया, संयुक्तराज्य, संयुक्तसंस्थाने,
हिदुस्थान, किर्जी बेटे वगैरेची व्यापार चालते. १९२१साली
आयात-निर्मतीचे आकडे अनुक्रमे १५६५८५०२ आणि
१३१९६५१५ पौंड असे आहेत. लॉकर, शेळ्या, व गोठलेले
मांस बाहेर टाका पाठवितात. ताम देखील बाहेर जाता

रा नि ज प दा र्थ.—सोने, कौरॉडिक, कोळसा, रूपे,
पेट्रॉलियम, संगमरवरी (मार्बल), व इतर इमारती दगड,
तांबे, लोखंड, शिसे, वस्त. ऑटिमेनी, क्रोम व मँगनीज हीं
खनिज द्रव्ये येथे सांपडतात.

उ लो ग धं दे.—मांस गोठणे; कातणे फसावणे, व
लॉकर कातणे व ताग बनविणे, वूट व जॉट तयार
करणे, लॉकरांचे कापडे व कपडे बनविणे; लोणी व चहा
दहा काढणे, दाहक्या भट्या लावणे, छापखाने; लोखंडाचे
कारदारणे; शेतकामां आढले, व यंत्रांची दुकाने; सावण व
मेणवस्त्रा यांचे कारखाने; गाय्या वापणे व सामान बन-
विणे हे येथील धंदे आहेत. १९०६ त १६ व्या दरम्यान
सुमारे ४६७० कारखाने होते व त्यातून ६० हजार लोक
कामाला होते.

रा उय व्य व ख्या.—न्यूझीलंडची वसाहत प्रथमपासून
एका मध्यवर्ती सत्तेच्या ताब्यांत नव्हती. सहा निरनि-
राळ्या वसाहती (ओकलंड, वेल्सिंग्टन, नेल्सन, न्यूझाल-
माऊथ, वॅटरवरी, व ओटागो) येथे होत्या. १८५२
सालच्या कायद्यान्वये यांचे निरनिराळे प्रांत बनविण्यांत
आले. प्रत्येक प्रांतांत कौन्सिल व सुपरिन्टेन्डेंट नेम-

ण्यांत आले व सर्वांत एकच वसाहतीकायदा मुरू केला.
१८७६ साली ही पद्धति रद्द करण्यांत आली. सर्व-
जनिक सभा, गव्हर्नर, कायदे करणारे कौन्सिल व प्रतिनिधि-
मंडळ यांची बनलेली असते. गव्हर्नरची नेम-
णूक नवते; राशा करतो; परंतु त्याचा पगार वसाहतीस
द्यावा लागतो. कायदेकौन्सिलच्या सभासदांची नेमणूक सात
वर्षाकरिता गव्हर्नर कौन्सिलच्या मदतीने करतो; यांची संख्या
४५ असते. मतदार लोकांनी निवडलेल्या ८० सभासदांचे प्रति-
निधिमंडळ बनलेले असते. दोन्ही मंडळांच्या सभासदांनी
पगार मिळतो. या मंडळाची मुदत तीन वर्षांची असते.
गव्हर्नर जेव्हा ही सभा घराघास्त करतो तेव्हा पुन्हा निवड-
णूक होते. प्रतिनिधिमंडळाचे चार सभासद मेओरी लोकांनी
निवडलेले त्यांच्या जातीचे असले पाहिजेत राज्यकारभार
पार्लमेंटरी राज्यव्यवस्थेच्या धोरणावर चालतो इंग्लंडमध्ये
येथील एक प्रतिनिधि हायकमिशनर असतो स्थानिक
कारभार स्थानिक लोकानियुक्त संस्था पाहतात. यांना फर
बसविण्याचा अधिकार असतो. जकात, स्टॅप, नमीनमहसूल,
प्रांतीवगील व दाहक्यास कर, टयाळ व तारखाने यांचे
उपन्न, रेहेर-उपन्न, सरकारी जमिनीच्या विक्रीचे उत्पन्न
व रथांचा महसूल या उत्पन्नाच्या बावी आहेत.

शि क्ष ण —१८७७ च्या शिक्षणाच्या कायद्याने शिक्षण
सात व तेरा वर्षांच्या दरम्यान बऱ्याच्या मुलांकरिता मोफत,
व सचर्चे केले आहे. शाळात हजर असलेल्या मुलांच्या
सारासरीतील प्रत्येक मुलामागे हाही प्रेंट देण्यांत येते, प्राथ-
मिक शाळांतून दुय्यम शिक्षणाच्या शाळेकरिता व शिक्षक
तयार करण्याच्या शाळात, शिष्यवृत्त्या देण्याकरिता देणग्या
देविण्या आहेत. सार्वजनिक जमिनी मोठया प्रमाणावर प्राथ-
मिक व दुय्यम प्रतीच्या, व विश्वविद्यालयांतील शिक्षणा-
करिता राष्ट्र देविण्या आहेत. विद्यार्थ्यांच्या पाहण्याच्या
स्कूलकमिटीयांनी निवडलेल्या प्रांतिक शिक्षणबोर्डांच्या ताब्यांत
सर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या व हाही दुय्यम प्रतीच्या शिक्षण-
संस्था असतात. एतद्देशीय खेड्यात छुडां शाळा स्थापित
आहेत. शिवाय भूदेशीय अनायास्रम, बहिरें, मुके व
आंधळे यांच्याकरिता शाळा आहेत. न्यू-झीलंडचे
विश्वविद्यालय परीक्षा घेते आणि पदव्या देते. या पदव्या
ब्रिटिश साम्राज्यातील विश्वविद्यालयांच्या पदव्याप्रमाणे ब्रिटिश
राज्यांत मानल्या जातात. ओकलंड, वेल्सिंग्टन, व्हास्टवर्च,
ड्युनेडेन व नेल्सन येथे विद्यालये आहेत. धर्मसंबंधी
दबळादबळ सरकार करीत नाही मुले आपआपल्या पंथाच्या
धार्मिक शाळात रचिवारच्या शाळांतून धर्मशिक्षण घेतात.
सरकार सालीना सुमारे ३५०० पौंड हस्तकला व पंथांच्या
शिक्षणाकरिता खर्च करते इतिनिर्धारण व कृपिकर्म यांचा
दोन विद्यालये युनिव्हर्सिटी कॉलेजला जोडली आहेत, व
राणांचे काम शिकविण्याच्या शाळा इतर कित्येक आहेत.

राजकीय दृष्टीकोन आहत व त्यामधून शेकडा १० मुलांना शिक्षण मिळते.

कारखान्यांत काम करणाऱ्यांचे वयोमान चवदा वर्षे ठरविण्यासुद्धा मुलांच्या शिक्षणाची सोय उत्तम झाली आहे. १९१६ सालच्या खासिसुमारीवरून पहातां शेकडा ८३ लोक साक्षर आहेत असे दिसते. १९१९-२० साली शिक्षणाप्रतिघट्ये २५४४००० पाँड खर्च करण्यांत आले

दू द वे त न.—वसाहतींत पंचवसि वर्षे राहिलेल्या व पासष्ट किंवा त्यांतून जास्त वयाच्या इसमांस सालीना १८ पाँड पेन्शन देण्याचा कायदा स. १८९८ मध्ये करण्यांत आला. पेन्शनर, मरीब ब्रिटिश राहणाऱ्यांशी अभुन गुन्हेगार अथवा इतर कोणत्याहि प्रकारे वाईट चालीचा इसम नसला पाहिजे. पुढे हे पेन्शन सालीना २५ पाँड झाले.

दृ ति हा स.—न्यूझीलंडमध्ये मनुष्यांची वसाहत केव्हा झाली हे निश्चित नाही. चवदाव्या शतकांत पॉलिनेशियन नावाची याच्या उत्तर किनाऱ्यावर विसरघटा आले १६४२ त हे लोक साउथ वेगंत पसरले होते. १२७ वर्षांनी क्रुक याने या किनाऱ्याची बरीच माहिती मिळविली हा देश ब्रिटिश राज्यात समाविष्ट केला, परंतु ब्रिटिश सरकारने हे कृत्य मान्य केले नाही. यानंतर फ्रेंच, रशियन, स्पॅनिश व अमेरिकन नाविक शील, देवमासे पकडणारे व ताग व सागवान यांचा शोध करणारे व्यापारी आले. स. १८१४ मध्ये इंग्लिश मिशनरी आले. परंतु स. १८३९ पर्यंत शांता व ख्रिस्ती धर्म यांची भरभराट झाली नाही. वेकफील्ड याने न्यूझीलंड ब्रिटिश राज्यात जोडले जाण्यामदल निष्कळ प्रयत्न केला व अखेरांस पैसे देऊन जमिनी रोरेदी करण्याचा व वसाहतवाल्यास एव जहाजांत न्यूझीलंडमध्ये पाठविण्याचा वेत केला. फ्रेंच सरकार फ्रेंच कंपनी न्यूझीलंडला पाठविणार आहे हे वृत्तमान ऐकल्यावर ब्रिटिश सरकारने नाहलाजाने कॅप्टन हॉबसनला न्यूझीलंड शासतेने सालसा करण्याकरिता पाठविले. १८४० साली येथे येऊन हॉबसनने एतद्देशिय नायकांना त्यांचे राज्य स्थापकाकडे कायम ठेवण्याने आधासन देऊन ब्रिटिश वचन स्वाखाली आणिले. त्या वेळावर युनियन जॅक उभारले. फ्रेंच कंपनी मागाहून आली. परंतु नाहलाजाने ते ब्रिटिश प्रजाजन बनले. वेकफील्डने वसाहतवाले न्यूझीलंड कंपनीपासून जमिनी विकत घेण्यास म्हणून ह्यामिवाचा हद्द धांपू लागले. परंतु त्याने हद्द ब्रिटिश सरकारने व घुळू केले नाहीत. ऑकलंड वसविल्यानंतर हॉबसन मेलाना याच्या मागून विद्दुशरीय आला व एका एतद्देशीय लडावत गुंतला अखेरीस ग्रेला पाठविण्यांत आले. याने गोरे व एतद्देशीय पिंगट वर्णाच्या लोकांमध्ये समतोलपणा राखला व वसाहत करण्याकरिता साउथवेस्ट व इतर पुष्कळ जमीन विकत घेतली.

१८५३ साली इंग्लंडने याचा स्वराज्य दिले व यतीव ओरव्ह द स्वाक्षर स. १८५६ मध्ये पूर्ण पार्लेमेंटरी पद्धत व जबाबदार मंत्रिमंडळे स्थापण्यांत आली. यानंतर शीत वर्षांच्या

राजकीय दृष्टीकोन दोन मुख्य गोष्टी घडून आल्या. पहिली, ऑकलंड अथवा वेल्डमटन येथील मध्यवर्ती सरकार व प्रांतिक सरकार यांच्यामधील लढे व दुसरी, जातिविपयक लढाई या होत. एतद्देशीय लोक हुपार व झुर होते व जमिनी विकण्याच्या विरुद्ध त्यांनी एक संघ करून उरलेला साउथ वेस्टचा भाग आपणाकरिता राखण्याचा व आपला एक राजा स्थापण्याचा निश्चय केला. स. १८७१ नंतर मेओरी लोकांनी लडाई याविली व वसाहतवाले सुद्धा लढाईला कंटाळून जाऊन समेट करण्याचे उपाय योजू लागले, व त्यांनी मेओरी लोकांचे प्रतिनिधी पार्लेमेंटांत घेतले. बाकीचा समेट एतद्देशीय धोरणे मंत्री सर डोनाल्ड मॅक्लीन याने घडवून आणला. यारा वर्षांनंतर रस्ते बांधणे, हत्यारे काढून घेणे वगैरे उपायांनी उत्तर वेस्टांतल वसाहतीचे काम पुन्हा सुरू झाले. प्रे वसाहतीच्या प्रधायाशी भाडला. त्याची नोकरी स. १८६८ मध्ये संपली. याच्या मागून बोवेन, फर्ग्युसन, रॉबिनसन हे आले व यानी शासतेने व पद्धतशीरपणे गव्हर्नरचे काम केले. देशातील हवा चराईस अनुकूल असल्यामुळे वसाहतवाले जंगल जाळून त्या जमिनीत इंग्लिश गवताची लागवड करीत व शेळ्या पाळीत हा धंदा फार किरायातशीर ठरला. पुढे सोन्याच्या खाणी सापडल्या. लॉकर, सोने उत्पन्न करणे हेच प्रमुख धंदे बनले. सोने सापडल्यामुळे पुष्कळ लोक खाणीच्या कामाकरिता आले व येथेच कायम राहिले. स. १८७० मध्ये शांतता पूर्वपणे स्थापित झाली नव्हती; धंदे ऊर्जितावस्थेला आले नव्हते. याच वेळेस व्हेगेल नावाच्या फडणविधार्ते १०२४ फौडाचे फर्न काढून रेल्वे बांधणे व जमिनी रोरेदी करून नवीन वसाहत्यास देणे या कामी खर्च करण्याचे सुचविले. प्रथम या धोरणाने चाही भरभराट झाली. परंतु स. १८७१ मध्ये लॉकर व गव्हाचे भाव कमी झाले व सोळा वर्षांपर्यंत आपाति ओढविली. यानंतर भरभराटीची साठ वर्षे गेली. शांतता, रेल्वे, ताराधंदे (यूरोपशी तारेचे दळणवणूक) शेतकी येथे व मोठी लोकसंख्या यामुळे न्यूझीलंडची मूळची स्थिति अजोबात पालटली. १८७६ साली प्रांतिक सरकार बंद करण्यांत आले व रयाची सत्ता मध्यवर्ती सरकार व लहान सत्ताहीन स्थानिक संस्था यांच्यामध्ये विभागण्यांत आली. मेओरी लोकांचा लडाई हे भावली होती. यामुळे संपाति व उदारमतवाद्यांचे राजकारण यामध्ये लढे सुरू झाले. प्रे हा उदारमतवादी मुरवई होता. द. सन १८७७ मध्ये मोफत, सक्तीचे आणि धर्मसंबंधी द. द्यादयळ न करणाऱ्या शिक्षणाची व्यवस्था करण्यांत आली. राष्ट्रपति ही सरकारी अधिकार्याच्या हातांत दिलेली सार्वजनिक ठेव आहे. जनतेला नौकरांशी करण्याचा अधिकार देणारा कायदा व सरकारने काढलेली सार्वजनिक आयुष्याच्या विघ्नाची संस्था, या दोन गोष्टीवरून येथील समाजसुधारणावाद्यांच्या मतांचा दल कोणिकडे होता हे स्पष्ट दिसत होते प्रे वांगला फडणवीस

व लोकनायक ठरला नाही. व त्यानें बसविजेच्या जमानीवरील करानें दोतफरी पाचले स १८७९ च्या साप्ताहिक आपत्तीमुळे लामिना रिफ झाला प्रेला आगा सोडावी लागली व ऑन हॉल व हॅरी एट्किन्सन यांनी कारभार हाती घेतला ठोकळमानानें स.१८७९ ते १९०८ पर्यंतच्या या वसाहतीच्या औद्योगिक व वृक्षकारणच्या इतिहासाचे दोन भाग करून घेतला सोळा वर्षांच्या आपत्तीनंतर स १८९५-१९०८ पर्यंत समृद्धतेची तेरा वर्षे गेली पुराणमतवादीयक्षाच्या हानी बारा वर्षे घाटा राहिल्यानंतर उदारमतवादीयक्षाच्या हानी बारा वर्षे घाटा राहिली १८८० मध्ये राष्ट्रीय कर्ज २५,००,००० पॉंड होते प्रांतीयरील जबर २२ व स १८७९ मध्ये काँट्री वाळपयेंत जगातीचे बाढविळेंल कर ना उपायानी साप्ताहिक समता कायम ठेवण्यांत आली याशिवाय पगार व रोजमुरे ३, नें कमी करण्यांत आले होते. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर देखील वाढविण्यांत आले स १८७९-१८९० मध्ये मुख्य राजकारणी पुरय सर हॅरी एट्किन्सन हा होता। जॉन बॅलन्स याच्या अधिपत्यवाली प्रागतिक पक्षांने एट्किन्सनची विच्छेदाह केली १८९३ पर्यंत (या साली बॅलन्स मेल) एट्किन्सनचे दूरदर्शी साप्ताहिक धोरण चाळविलें मजूरघातानें स १८९० च्या सार्वजनिक निवडणुकींत मजूरपक्षाचे बॅन्चर निवडून दिले बॅलन्सन काँट्री राजकारणसुधारण व सामाजिक प्रयोग केले बॅलन्सननंतर रिचर्ड सेडन स्थानापन्न झाला वायव्याने मत देण्याचा अधिहार देणारा कायदा यानें स १८९३ मध्ये पास केला गिवाय, १८९३ मध्ये दाखल्या नियंत्रणाचा कायदा स १८९४ मध्ये वसाहतीच्यालयांत आगाऊ कर्ज देण्यासंबंधी कायदा व भांडवलवाले व मजूर यांसंबंधी कायदे पास करण्यांत आले १८९५ त नोकरनोदणीच्या कर्जासंबंधी कायदा करण्यांत आला व वसाहतीच्या किनाऱ्यावरील व्यापार करणाऱ्या जहाजांच्या मालकान स १८९७ त वसाहतीतील मजुरांच्या दुष्प्रभासांने मजूर वाढवणाने लाली इतक्यात औद्योगिक समेत व समस्थितेचा कायदा करण्यांत आला स १८९८ मध्ये महात्तान्या लोकाना पेश्यांने देण्याला कायदा पास झाला स १८९९ मध्ये आपघाटाच्या विषयाची व आगिच्या विषयाची सरकारी ऑफिस स्थापण्यांत आली स १८९९ मध्ये बोलर रुडाई उद्योगिता स्थापनामुळे न्यू-झालंड रक्षिवाश्यांनी मातृ-देशाला सैन्याची मदत केला १८९५ साली व्यापाराची अतिवृद्धि होऊ लागली शूर पाळणे, धोम, म्णून फाडण, गोठलेले मात व दुभते यांनी नीट व्यवस्था हीं घडणारवृद्धीचे कारणे होती स १८७९-१९०८ या काळात सात गव्हर्नर व दोन प्रधानमंडळ झाले. देशांत, बाहेर देशाच्या लोकांना येण्याची मनाई करणारा कायदा राजानें पास केला नाही।

१८९७, १९०३, स १९०३ व १९०५ साली लंडन येथे भरलेल्या साम्राज्य-परिषदेन न्यू-झीलंडचे मुख्य प्रधान हजर असल्यामुळे वसाहताचा साम्राज्याशी फारच निकट संध जडला अर्वाची न दृति हा स — १९०६-१२ साली वॉडचे प्रधान

मंडळ अधिकारारूढ होते या प्रधानमंडळाच्या अवधानीत लॅम्बेडलमेंट, फायनेंस ऑफिस, पब्लिकवेट एग्रीकल्चर ऑफिस, नॅशनल प्रोविडेंट ऑफिस, स्थायी-सग ऑर्मंडमेंट ऑफिस, युद्ध-दोष पेशना ऑफिस इ ग्राह्य लोकोपयोगी कायदे पसर झाले पण या सर्वांत प्रमुदा कायदा म्हणजे सर्वांचे लकरा शिक्षण सुरू करवाचा होय जर्मनीने आपले आरमार वाढविण्यास सुरवात केल्यामुळे इंग्लंडला आपल्या आरमारी बचतस्त्राच्या शाश्वतामदल भांति माटू लागली होती, व त्यामुळे इंग्लंडला आपले आरमार वाढविण्याची काळजी उत्पन्न झाली न्यूझालंडने, वसाहतीसाठी एक फूडर वापण्यासाठी परवानगी मिळविली व १९१२ साली हे काम सुरू झाले सर्वांच्या लकरा शिक्षणाची एक योजना तयार करण्यात येऊन ती १९१० साली पसर झाली याच सुमारास लॉड किचेनर हा न्यू-झीलंडमध्ये आला होता यानें २० हजार सैन्य उभाण्याची न्यू-झीलंडला शिफारस केल्यामुळे त्या अर्था मन्वीन कायदा पसर करण्यांत आला १९१३-१४ साली खडे सैन्य ५७८, रेगिमेंटरीस १५९०२, सानायर कॅबेट्स २५६१९ व लष्करी चात्यावरील खर्च ५१९०१४ पोंड होता

१९११ साली नवीन निवडणुकीला सुरवात झाली या वेळीं देशात लिबरल, लेबर, रिफॉर्मर व इन्डिपेंडंट असे चार पक्ष होते लिबरल पक्षाच्या लोकाना मान्य होण्यासारखा कोणताच कार्यक्रम नसल्याने व त्याच्या २१ वर्षांच्या राज्यकारभारात पक्षापातळपणा दिवून जेऊ लागल्यान लोकांना रिफॉर्मर पक्षाची सरशी व्हावी असे वाटू लागले होते लेबर उर्फ मजूरपक्षाहि लिबरल पक्षापासून स्वतंत्र झालेला होता व लिबरल पक्षाविद्द यानें मोहीम चालविली होती यामुळे गंध्या निवडणुकीत लिबरल पक्षाचा करार पराभव झाला नाही तरी सरशीहि झाली नाही लिबरल व रिफॉर्मर पक्षाचे सारखेच लोक निवडून आले त्यामुळे उद्यापिडे लिबरल पक्षच अधि-कारारूढ राहिला बाहेरनें मात्र प्रधानकाचा राजीनामा दिला व देशाच्या जार्जी मॅन्ही हा प्रधान निवडून आला पण पार्लिमेंटच्या पहिल्या बैठकींत व लिबरल पक्षाचा पराभव होऊन प्रधानमंडळाला राजीनामा देणे मात्र परलें व त्यामुळे नमी या रिफॉर्मर पक्षाच्या पुढाऱ्याने आपलें प्रधानमंडळ बनविले

रिफॉर्मर पक्षाच्या अमदानीत शासनघटनेत बरेच फेर-तार करण्यांत आले मतदानपद्धतीचे संकुचित स्वरूप नाहीमें फुन तिला व्यापक स्वरूप देण्यांत असे पण सर्वांत महत्त्वाचा जो त्रिभिन्नाभा प्रश्न तांदि या प्रधानमंडळने चांगल्या तऱ्हेनें निगनांत काढला पांडेच्या प्रदानमंडळानें पूर्वीची धावधारापद्धति नाहीशी करून त्या जार्जी मुद्दतबद्दानी पद्धत अमलान आणली होती ६६ अमर ९६ वर्षांच्या करारानें भेतकन्याना जमाने चावयाची व तेवडी सुदत सफण्यात र अभिवाला जो तत्कालीन दर बंदील त्याप्रमाणें राडांने चावयाचा पद्धत बंदेच्या प्रधानमंडळानें

पावली पण हा पदत मरकारी अभिनीला लागू नव्हती, हा स्थानाल दोष होता तो मेषाच्या प्रयानमंडळाने काढून टाकला.

पण याच सुमारास मजूरपक्षामध्ये अस्तोय माजला होता मजुरांची गाहाणी एकेन ती दूर करण्यासाठी १८९४ साली मे एकादश नैमण्यात आले होते त्याचा पक्षपात मजुरांच्या नभरत येऊ लागल्यामुळे हे लक्षादक्रोडे मोडण्यात यावे अशा प्रकरने गाहाणी मजुरांनी माग्यास सुरवात केली होती न्यूझीलंड 'केडरान ऑफ लेबर' हा संस्था या मजुरांच्या माग्याला विरुद्ध हाजी त्यामुळे तालात वही मंडळी फुटली वही वेधाल सांगावाहत्या लोकांच्या सधाने आपली स्वतंत्र मत्या त्यापुन ती रमिष्टर करून घण्याचा या सरकारजवळ दृष्ट धरला व तो पुरा करून घेतला त्यामुळे केडराना ओफ लेबर संस्थाने सप सुकारला पण ता यशस्वा झाला नाही पण स १९१३ च्या आक्टोवर महिन्याति पुन्हा दि वेसिग्नन वॉन्गर साड्ड वक्से युनियनने सप केला, पण तोही यागाशा प्रथमाने वी हाईना गिटविण्यात आना

महापुढ — दलडने जर्मनीविरुद्ध युद्ध पुकारण्याची वातमी न्यूझीलंडमध्ये पसरता. न्यूझीलंडमध्ये सर्वत्र उदधा हा दिग्ग आला स्वयमेवकाची पथकेच्या पथके उभारली गेली पालेमन महामुद्रासवधीनी १३ विले मजूर केला थापके महत्वाची विल इडनज वेंक नोटसना मा-यता देण, विंगतीला बदी करणे, मजूरविपयक कायद्यामध्ये फेरफार करणे ही हास याशिवाय वेंर रेशोम्युसन वॅन्ड नावाच्या विलात्रव्ये गव्हर्नर नवलला न्यूझीलंडच्या सरक्षणार्थ व महापुढ यात्र ठेवण्यास लागल ते उप । योजण्याचा परवा नगी मिळला महापुढाच्या गडबडीमुळे, पम्भेदाला अहेगी लागली पुडे यद्यक्य च दिवसानी जी पालेमटरा निवडणूक शात्री तीत रिकार्म पार्टीचा अस्था एका

खर्च होत होता त्यामुळे न्यूझीलंडवर नवीन कर लादणे भाग पडल्यामुळे वॉर्डन कोणते कर लादण्यात यावत यास वपाचे एक विल पुढे आणले जमानोवर कर वाढविण्यात आला सालीना ३०० पौंडावर ज्याचे खर्चन होते त्याच्या व इकमटेक्स वसविण्यात आला जकात, पोष्ट, रेल्व याचे दर वाढवण्यात आले अशा रातने १९१८-१९ साली न्यूस लंडचे वॉर्पेक उत्पन १,३८,०१,६४३ पौंड होते याशिवाय सास, लडाईला ल मणारा खर्च भागविण्यासाठी निरनिराळया राष्ट्रतून कर्म फाडण्यात आले १९२० साली न्यूझीलंडचे राष्ट्राय कर्ज २०१,१७०,७५५ पौंड होते

१९२१ साली न्यूझीलंडमधील आयात-निर्गतीचे आकडे अजुक्रमे १५९५८२०२ व १३१९६५१४ पौंड होते

महापुढाच्या अमदानीमध्ये, वॉरपेन्शन्स अॅक्ट, डिश्याड सोलर्स सेटलमेंट अॅक्ट्स इत्यादि कायदे करण्यात येऊन युद्धामधील जखमी व नालायक झालेल्या माणसांची तर पुढे करण्यात आला धानासवधीचे नियमादि करण्यात आले

भातलापरिपदेच्या बैठकीला हजर राहण्याकरिता मॅसी व वॉड हे गेले होते ते १९१९ साली परत आले न्यूसलंड मध्ये येताच वॉर्डे याने राजीनामा दिला त्यामुळे मॅसीला नवीन निवडणूक होईवावती आपले मात्रमंडळ बनवावे लागले मॅसापुढ अनेक अडचणा उभ्या होत्या लिबरल पक्ष त्याच्याम में दत धुवून लागला होता मजूरपक्षाने आपली स्वतंत्र संघटना केली होती तरी पण मॅसाने या सर्वांनिहि तोंड दिले १९१९ साली जी निवडणूक झाली तीत रिकार्म पक्षालाच सर्वत अधिक मते मिळाली त्यामुळे पुन्हा मॅगी हाच प्रधान झाला पण मजूरपक्ष हा पराभवामुळे चिडून जाऊन मॅसीच्या कारभराला अधिकाधिक विरोध कर

[संदर्भः—रॉड्ट अंड रॉड्ज-न्यूझीलंड (१९०८); रॉयट् मॅक्लूव-हिट्टोरिकल रेवॉइस ऑफ न्यूझीलंड; गॉले फॉल्ड-न्यूझीलंड इन एन्टोमोलॉजी (१९०९); कॉयन-दि मेथीरिस ऑफ न्यूझीलंड (१९११); पॉफ-दि जीओलॉजी ऑफ न्यूझीलंड (१९१०); वॉकिंग-न्यूझीलंड सेंट्स अंड देअर स्टोरी (१९१०); थॉफॉर्ड-दि फॉन्टिन्टयुशानल हिस्टरी अंड वॉ ऑफ न्यूझीलंड (१९१४); रसेल-न्यूझीलंड टुडे (१९१९), रॉसमॉल अंड स्ट्रेबर्ट-स्टेट सोसियालिझम इन न्यूझीलंड (१९११)]

न्यूटन, सर पेझाक (१६४२-१७२७)—हा इंग्रज वृद्धिशास्त्रज्ञ (नॅचरल फिलॉसॉफी) सा. २५ डिसेंबर, १६४२ रॉमी लिंकनशायरमधील वुल्सथॉर्प येथे जन्मला. हा अष्टमश्यापूर्वीच त्याचा बाप वारला होता व नंतर दोन वर्षांनी त्याच्या आईने पुनर्विवाह लावला. लहानपणी शाळेत असतानाच बारीकसारीक यंत्रे करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति दिवू लागली पवनचक्की, जलचलायंत्र, पंलग, घट्याळ वगैरे वस्तू त्याने बनविल्या. त्याने एक चारचाकी माली (बसणारा) नेच पति देऊन चालविण्यासारखी तयार केली होती असे म्हणतात. न्यूटनचा दुसरा बापहि स. १६५६ मध्ये वारल्यानंतर त्याची आई वुल्सथॉर्प येथे परत आली व तिने न्यूटनचे शिक्षण घेऊन त्याला दोतोरत घातले; पण त्याचा मामा ट्रिनिटि कॉलेजचा प्रॅज्युट होता. त्याने न्यूटनची यांत्रिक व गणिता बुद्धि पाहून त्याला पुन्हा शाळेत घातले व १६६१ साली तो मॅट्रिक झाला, व कॉलेजचे शिक्षण त्याने चालू केले. त्यावेळी त्याने ज्योतिषाचे पुस्तक बानावयास घेतले ते सगळे म्हणून 'ट्रिगोमेट्री (त्रिकोणमिती) चा व डेकार्टरुस ऑभिटी (भूमिती) चा व यूक्लिडचा अभ्यास केला, व गणित विषयाच्या उच्च शाखेत प्रगति केली. याच काळात (१६६३-६४) त्याने भूमितीत अनेक विषयांवर, वक्राभवन, सेन्सेस-संबंधीच्या चुका, वर्गरे विषयावर निबंध लिहिलेले एक खोपडे उपलब्ध झाले आहे १६६७ साली न्यूटन बी. ए. झाला. १६६७ साली त्याला ट्रिनिटि कॉलेजचा फेलो निवडण्यात आले व १६६८ साली तो एम्. ए. झाला. मित्रां व सेन्स यांच्यासंबंधी त्याचे प्रयोगचालू होते स. १६६९ मध्ये कॅव्हिज बरबाट्याला प्रोफेसरची जागा मिळाली. तो ऑप्टिक्स (दृक्कशास्त्र) वर व्याख्याने देत असे. १६७२ साली त्याला रॉयल सोसायटीचा फेलो निवडण्यात आले. लवकरच त्याने फिरणाऱ्या विच्छेद झाल्याने दिसणाऱ्या स्पेक्ट्रमचा शोध लावला. या संबंधी बऱ्याच लोकांनी त्याला वादविवाद करावा लागला. त्याने उबल रिफ्रॅक्शन, पोलरायझेशन, वायुनोक्थूलर, विद्वजन वगैरे विषयांवर निबंध लिहून वेद व स्थिर तारे यांच्यामधील अंतर पाडण्याकरिता रिफ्लेक्टिंग सेक्सटंट नावाचे यंत्र तयार केले स. १६६६ पासूनच त्याचे लक्ष पुस्तकावर्षण (मॅग्निटि) विषयाकडे लागले होते. शाब्दावरून पठणारे फळ पाहून त्याला या विषयाचे नितन लागले, अशी कथा सुप्र-

सिद्ध आहे सदरच वृक्ष १६२० सालपर्यंत ह्यात होता व नंतर तो मेल्यामुळे रथाची लाकडे तोडून काळजीपूर्वक जतन करून ठेविले.

ज्योतिषशास्त्रातील न्यूटनचे मुख्यकर्मणाने विद्वान भाऊतीसह ५ व्या विभागात (ए. ३४४-३५१) विवेचिते आहेत न्यूटन याने केप्लरच्या तत्वांचा आधार घेऊन प्रहांच्या कक्षा वतुळाकार असून सूर्य हा त्यांच्या मध्यस्थिद्वारा असतो अशी कल्पना करून प्रत्येक प्रहावर असणारी सूर्याची आकर्षक शक्ति ही त्याच्यापासून असणाऱ्या सूर्याच्या अंतराच्या वर्गाच्या व्यस्त प्रमाणात असते असे सिद्ध केले. इ. स १६८५ व १६८६ या वर्षांत न्यूटन याने ज्योतिषविषयक बरेच नवीन नवीन विचार प्रदर्शित केलेले आढळतात. त्याने शनीची कक्षा (ग+१) ने (केप्लरच्या तत्वाप्रमाणे) या प्रमाणायेथी वरीच कधी आढळून आल्याचे एक पत्र त्यावेळी प्रह्यात असलेला ज्योतिषी प्लोमस्टेट याच्याकडे पाठविलेले सापडले आहे, व इतर पत्रांतूनही हे वरील प्रमाण सर्वत्र लावण्याबद्दल त्याचे मन शंकाग्रस्त दिसते १६८५ च्या उन्हाळ्यात द्रव्यशास्त्रमधील असणारे आकर्षण त्याने दाखवून सार्वत्रिक गुरुत्वाकर्षणाचे तत्त्व (जो ऑफ युनिव्हर्सल ग्रेव्हिटी) प्रस्थापित केले व ह्याच वर्षीत त्याने 'प्रिन्सिपिया' या ग्रंथाचा दुसरा भाग तयार केला ह्या ग्रंथाचा पहिला भाग म्हणजे त्याचा रॉयल सोसायटीमध्ये नमुद असलेला गतिविषयक निबंध होय १६८७ साली दुसरा भाग छापला व लवकरच त्याने सोसायटीस तिसराही भाग देऊन त्याच वर्षीत सर्व पुस्तक प्रसिद्ध केले ह्या पुस्तकाच्या योगाने सूर्योपमध्य वरीच खरबळ उत्पन्न झालीत स १६९१ पर्यंत ह्या पुस्तकाच्या सर्व प्रती खपल्या न्यूटन हा प्रिन्सिपियाचा दुसरा व तिसरा भाग लिहितांनाच कॅव्हिज-विश्वविद्यालयात दुसरा जेम्स राजा याने ठवळाढवळ करणाऱ्या पाठ घातला व त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे जेव्हा विश्वविद्यालयाचे चालक एकेनात तेव्हा त्याच्यामध्ये लडा उत्पन्न होऊन विश्वविद्यालयाचे चालक व प्रतिनिधी (सेय्टीडी) यानां त्याने फोर्टोपुडे जाव देण्यास झालाविले. त्या प्रतिनिधीत न्यूटन हा एक असून त्याने राजाच्या या टवाळीविरुद्ध विश्वविद्यालयाच्या हक्कांचे रक्षण करण्याची शिकस्त केली. पण खटल्याचा निकाल सरकारच्या बाजूचा झाला. इ. स. १६९२ व १६९३ या वर्षी न्यूटन बराच बेजार होता, असे त्या वर्षीच्या त्याच्या पत्रव्यवहारावरून दिसते.

विश्वविद्यालयाच्या हक्कांच्या संरक्षणाचे फळ न्यूटन यास पार्लमेंटमध्ये विश्वविद्यालयाचा प्रतिनिधी निवडण्यात त्याच्या मित्रांनी दिले तो पार्लमेंटमधील वादविवादांत फारसा भाग घेत नसे त्याच्या मित्रांना त्याच्यासारख्या विद्वान माणसाने जुलती कॉलेजमधाल फेलोशिप घेऊन किंवा प्रोफेसर होऊन राहावे हे परे वाटेना व म्हणूनच त्याच्या

मित्रांपैकी एक चार्ल्स मॉटेंग्यु हा कोनाथ्यक्ष शास्त्राचार
 रयाने खटपट करून त्यास टारुसाळीवरील अधिकार्याची
 जागा दिली पुढे दोन वर्षांनी तेथेच तो मुख्य अधिकारी
 झाला. १७०४ साली त्याने टारुसाळावर एक निबंध लिहिला.
 हे प्रकाशाच्या पृथक्करणसंबंधी विवेचन ५ व्या विभागात
 (पृ. ५१८-५२०) केलेच आहे. १७०७ साली विल्यम
 व्हिस्टन याने, न्यूटनची केंव्रिज येथे वांजगणितार
 दिलेली व्याख्याने छापली त्याच्या गणितविषयक शोषो-
 मर्थ्ये त्याने १६९६ साली बरोली याने टाकलेले दोन प्रश्न
 म्हणजे (१) एका सरळ उभ्या रेपैमथ्ये नसलेल्या
 दोन बिंदूंचे सप्टमावरोहण कर व (२) अशी एक वर्तु-
 सावृत्ति शोधून काढायची की, अ या स्थिर बिंदूपासून
 प, व प, या बिंदूस मिळणारी अशी एक रेषा काढली
 असता अप, म+अप, म ही बेरोज स्थिर असेल; हे सोडवि-
 ष्याच्या रीती त्याने दाखविल्या पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे
 ती वक्र रेषा वक्राभास आहे असे दाखविले व ह्याच रीतीने
 रयाने टारुसाहे प्रश्न सोडविला. १६९९ साली न्यूटन हा
 फ्रेंच विश्वविद्यालयाकडूनहि गणितो व भौतिकशास्त्र म्हणून
 गणला गेला. न्यूटन हा टारुसाळीवर असताना त्याच्या
 जागी व्हिस्टन हा काम करे लागला व १७०१ साली
 न्यूटन याने प्रोफेसरशिपचा राजीनामा दिल्यावर तो
 तेथे कायम झाला. १७०१ साली तो पार्लमेंटमध्ये समासद
 होता. नंतर १७०५ साली तो पुन्हा उमदेवार म्हणून उभार
 राहिला होता पण त्याची मते विद्ग पक्षाची असल्यामुळे
 तो निवडला गेला नाही. १७३३ साली रॉयल सोसायटीचा
 अध्यक्ष लॉर्ड रोमर्स याची जागा रिकामी झाल्यावर न्यूटन
 याची नेमणूक त्या जागी झाली तो अध्यक्ष असताना
 राजकीयते केमिस्ट्रीचा शोधून आणणे हा या सोसायटीचा
 फेलो असल्याकारणाने त्याचा व ह्याचा बराच संबंध येत
 असे व त्यामुळे शांगला त्याचे गुण माहोत झाले व लवकर
 रच तिने न्यूटनला १७०५ साली सरदाराची पद्वी दिली.
 १७१३ साली त्याच्या प्रिन्सिपिया ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति
 बाहेर पडली. १७१४ साली बन्नाच लोकांचे लक्ष समुद्र-
 वरील रेषात काटण्याच्या रीतीकडे वेधले होते व रया-
 प्रमणे ४ रीती मुचविश्यात आल्या त्याः— (१) बरोबर
 घालणाऱ्या घट्टाचावरून, (२) गुरुभोवती फिरणाऱ्या
 चंद्राच्या प्रहमावरून, (३) चंद्राच्या स्थितीवरून व
 (४) निचा सों. डिटन याच्या नवीन रीतीप्रमाणे,
 या चारही रीतींवर न्यूटन याने टीका लिहून त्यात
 असणारे दोष दाखवून दिले व ह्या रयाच्या घट्ट्यामुळे
 योग्य व निवृत्त रीत शोधून काढणारा पार्लमेंटकडून
 बरीच सन्मान आले. याच सुमारास रयाने कासगणनेची
 एक नवीन रीत शोधून काढली. ती रीत हस्ते परहस्ते
 अशी एका फ्रेंच शास्त्रज्ञाच्या हातात पडली. रयाने तिचे
 भाषांतर करून छापले. हे जेव्हा न्यूटन याच्या श्यासनांत

आले तेव्हा त्याने ही भाषांतरांत चढवून आहे असे सिद्ध
 केले. १७२८ साली हीच रीत जरा वाटवून प्रसिद्ध केली
 गेली. न्यूटन याचा धर्मशास्त्राचा व्यासंग प्रथमपासूनच पार
 होता, व रशने धर्मशास्त्रावर एक दोन ग्रंथादि प्रसिद्ध केले.
 त्याने रसायनशास्त्राचाहि अभ्यास केला होता. रयाने
 सिद्ध केलेले काही प्रयोग रयाच्या हस्तलिखित लेखावरून
 दिसून येतात. त्याच्या आयुष्याच्या शेवटी शेवटी त्याला
 मुतखब्धाच्या आजाराने न समजता लघवी होण्याचा रोग
 जडला होता. तो त्याच्या काळोपपूर्वक वृत्तीने बराच
 दुबला गेला होता पण शेवटी ह्याच विकाराने त्याचा
 तारीख २०, मार्च १७२७ सोमवार रोजी अंत झाला [पेंवटन-
 ए व्ह्यू ऑफ मर ऐशॉक न्यूटनस फिलॉसॉफी (१७२८) ;
 सर डी ब्रूफेस्टर-मेमॉइर्स,वाल-ऐसे ऑन न्यूटनसप्रिन्सिपिया;
 जी. जे फ्रे याने न्यूटनच्या लेखांची संपूर्ण यादी तयार केली
 आहे (केंव्रिज, १८८०) व डॉ. होस्टेने न्यूटनचे सर्व
 लेख एकत्र प्रसिद्ध केले आहेत]

न्यूफाउंडलंड—उत्तर अमेरिका खंडाच्या पूर्वकिनार्या-
 पासून बरेच वर असलेले महत्वाचे व उंचीवर वसलेले एक
 माठे बेट.ही ब्रिटिश वसाहत आहे. हे बेट उत्तर अक्षांत ४६°
 ३६' ५०" ते ५१° ३०" आणि पश्चिम रेखांश ५२° ३०' व
 ५९°, २४', ५०" यांवर आहे. दक्षिणोत्तर केप रेपासून केप
 नॉर्मनपर्वत याची लांबी अंदाजे ३१७ मैल असून पूर्वपश्चिम
 रुंदी सरासरी ३६५ मैल आहे. याचे एकंदर क्षेत्रफळ
 ४०२०० चौरस मैल आहे हे बेट तीन मोठ्या द्वीपकल्पांचे
 वःलेले असून उत्तरेस "पेरिट नॉर्ड" द्वीपकल्पा व आग्नेयीस
 अंग्वालीन द्वीपकल्पा आहे. अंग्वालीन द्वीपकल्पात लोकवस्ती
 दाट असून दोन उपसागांनी हे विभागले गेले आहे. " सेंट
 जॉन " ही याची राजधानी असून ती द्वीपकल्पाच्या पूर्व बाजूस
 वसलेली आहे.

प नै त.—हे बेट बऱ्याच लहानमोठ्या पर्वत ओळींनी
 व्यापलेले असून त्यापैकी, केप रेपासून पश्चिमकडे वर २००
 मैल लांब पसरणारी पर्वतश्रेणी (लॉग रॅज) व त्याचप्रमाणे
 "अँग्वलारॅज" व "सॅन्मिथॅनरॅज" या पर्वतश्रेणी महत्वाच्या
 आहेत. लॉगरॅजवर बरीच शिखरे असून ती २०००
 फुट उंचीवर आहेत. सन्मिथॅनरॅज या पर्वतश्रेणीची
 उंची २०८४ फुट आहे. अंग्वालीन द्वीपकल्प बॉगराळ
 अगून त्यापैकी ईशान्येकडील बॉगर नमुद वरण्यामारहा
 आहे. अंतर्भागी बरीच मुळकेवजा शिखरे असून रयाने
 टोलेटस हे स्थानिक नांव आहे.

न या.—आकारमानाने या पेटान फारशा नवा नाहीत.
 एक्सलॅंड, हॅबर, व गॅडर ह्या तीन नद्या महत्वाच्या
 आहेत. एक्सलॅंड नदी २०० मैल वडाण जाऊन एक्सलॅंड-
 द्वीपाच्या उपसागात मिळते. हिच्या बाईची बरीच बेटे आहेत.
 त्यापैकी ब्राँट नांवाचे बेट महत्वाचे आहे. नदी एकंदर
 ३-४ हजार मैलांचा मुलूत घडून घावते. नदीमुखापासून

चवदा मैलावर भयभयान्ची मालिका आहे. त्यापैकी, विशय व प्रॅड या नौवाचे धवधवे प्रसिद्ध आहेत, त्याचप्रमाणे हॅबर नदी आयर्लंडच्या उपसागराला व गॅडर नदी हॅमिल्टन साउंडच्या उपसागराला मिळते. याशिवाय, सेंट लॉरेन्सच्या आखातास गिब्रॅनारी कॅन्ड्राय नदी नमूद करण्यासारखी आहे.

स रो व रॅ—या वेटात बरीच सरोवरे व तळीं आहेत ही गोष्ट त्या वेटासंबंधी विशिष्ट अशी आहे. त्यापैकी प्रॅडलेक हॅ सरोवर ५६ मैल लांब व ५ मैल रुंद असून त्याचे एकंदर क्षेत्रफळ १९२चौरस मैल आहे. या सरोवराच्या काठी एक बेट आहे. त्याचप्रमाणे रेड्डीबियन सेरु, प्रॅडर लेक, डीचर लेक हीं सरोवरे महत्त्वाची आहेत. याखेरीज मिचेल् सॅडी, विहृपटी-रिया, हिड्ड, टेशर नोव्हा बॅगरे एटान सरोवरे आहेत.

उ प सा ग र.—वेटाचा किनारा बऱ्याच उपसागरानी विच्छेदलेला आहे. फ्यारसेन्शिया ये, नोडर टेग, फॉन्डुन, कन्सेप्शन, आयलंड व सेंट जॉर्ज हे उपसागर महत्त्वाचे आहेत. कन्सेप्शन उपसागर हा सर्वांत मोठा व महत्त्वाचा उपसागर असून याच्या किनाऱ्यावर बरीच लोकवस्ती आहे.

लो क व स्ती.—इ. स १९०१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे या वेटाची एकंदर लोकसंख्या २१००३७ होती. वेटाची राजधानी सेंट जॉन शहर असून त्याची लोकसंख्या १९५९४ आहे. १९१९ साली लोकसंख्या २६४५६९ होती. येथे निरनिराळे ख्रिस्ती धर्मपंथ आहेत.

शे त फी.—या मायतीत अलीकडे सुधारणा होईल अशी आहे. कॅन्ड्रायची भडवी व सेंट जॉर्ज उपसागरालगतचा मुळूख विशेष सुपीक आहे. १९०१ साली ८५५३३ एकर जमीन लागवडीखाली होती. ओट, बटाटे, टरनिप वगैरे भाज्यांपेक्षा व रवत वगैरे मालपिछ्ते वेटात गुरेडोरे पाळण्याच्या धंद्याला बरेच महत्त्व येईल असे दिसते.

र नि वि प य क.—ताचे, लोखंड, तस्त वगैरेच्या खाणी वेटात आढळतात. ताऱ्याच्या खाणीसंबंधी नॉटरडॅम उपसागरांतिल टिल्ट कोल्ड व बेट्ट कोल्ड ह्या दोन खाणी व लोखंडाच्या खाणीसंबंधी कन्सेप्शन उपसागरांतिल बेल नामक बेट येथील खाणी प्रसिद्ध आहेत. १९०५ साली ६३५३५० टन लोखंड परदेशी रवाना झाले. याखेरीज काही ठिकाणी अल्प प्रमाणात, जस्त, सोने, हर्षे, अष्टिमनी वगैरे धातू आढळतात. १९१९ साली तांबे काढण्याचे काम सुरू झाले १९२१ साली दि-बाल्गो पर्सियन ऑइल रॅपनीने तेलाच्या खाणी शोधण्याची परवानगी मिळविली. खुद्द सरपारतफे कोळ्याच्या खाणी शोधण्याचे काम सुरू झाले आहे.

उ सो म धे दे.—आर्थोपिक बाबीत हे बेट फारसे पुढे आलेले नाही. इ. स. १९०१ सालच्या खानेसुमारीप्रमाणे एकंदर ११५ इरपतकामाच्या गिरण्या चालू होत्या. याखेरीज कागद, साबण, वूड व जेडे, सिगारेट वगैरे जिनसा तयार होतात स. १९१०-२० या अवधीत, न्यूफाउंडलंड-

ची फार भरभराट झाली. न्यूफाउंडलंडमध्ये, मासे धरण्याचा धंदा फार भरभराटीचा असल्यामुळे त्यावर या राष्ट्रांत फार कायदा मिळविला. तसेच, मुर्या तयार करणे, कागद तयार करणे व लोखंडाच्या खाणी खणणे हे धंदेही मोठ्या प्रमाणात चालले होते. पण १९२० सालानंतर या धंद्यानी उतरती कळा लागली, याचे कारण सरकाराने उद्योगधंद्यावर आपला ताबा सुरू केला हे होय असे पुष्कळ लोकांचे म्हणणे आहे. १९१९-२० साली न्यूफाउंडलंडमध्ये ४०५३३३८ डॅ. किमतीचा मास आला व ३०८५४७ डॅलसंख्या परदेशी गेला. १९१९-२० साली जवळ जवळ तीन कोटी डॅलसंख्या किमतीचे मासे येथून पाहिरगांवा येणात आले न्यूफाउंडलंडमधील अंगालाचे क्षेत्रफळ १५०० चौ. मै. आहे. येथे स्पूट झाडांची समृद्धि असल्यामुळे रदा झाडांपासून कागद तयार करण्याचा धंदा येथे मोठ्या प्रमाणावर चालतो. या ठिकाणी लोई नॉर्थ-व्हिगने कागद तयार करण्याचा प्रबंध कारखाना आढळा. याशिवाय देवदार वगैरे निरनिराळ्या झाडांचीही येथे समृद्धि आहे.

१९१७ साली न्यूफाउंडलंडमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी रेल्वे सुरू करण्यात आली. पण अद्यापिही सर्वे ठिकाणी रेल्वे झालेली नाही, व महायुद्धामुळे, न्यूफाउंडलंडची सापत्तिक स्थिति खालावल्यामुळे ती लवकर होण्याचा संभव दिसत नाही. समुद्राच्या काठाने सर्वत्र तारायंत्रांचे दळणवळण सुरू करण्यात आले आहे त्याचप्रमाणे प्रमुख ठिकाणी विनतारी विद्युत्संदेशगृहे स्थापन करण्यात आली आहेत. महायुद्धाच्या अमदानीत ब्रिटिश आरमारखा यानें माउंट पर्व येथे एक विनतारी विद्युत्संदेशगृह उभारले. टेलिफोनची सोयही येथे नुकतीच करण्यात आली आहे महायुद्ध चालू असताना, जलमार्गाने ब्रिटन, कानडा, व अमेरिकेशी चालू असलेले दळणवळण बंद पडले होते पण ते नुकतंच सुरू करण्यात आले आहे.

१९१४ साली महायुद्ध सुरू झाले त्या वेळी मॅोरेश हा न्यूफाउंडलंडचा प्रधान होता त्याने ५०० लोकांचे सैन्य इंग्लंडच्या मदतीला पाठवण्याचे कबूल केले. आरमारताहि त्याने पुष्कळ वाद केले. महायुद्धात न्यूफाउंडलंडने एकंदरीत ६५०० सैन्य व आरमारी सैन्य रवाना केले. त्यापैकी सुमारे १३०० लोक मृत्युमुखी पडले.

रा उम प द्द ति.—न्यूफाउंडलंड ही एक ब्रिटिश वसाहत असून पूर्णपणे क्रायसटॉफच्या अमलाखाली आहे. १८५५ सालापासून येथे " जबाबदार राज्यपदाति " सुरू करण्यात आली. मुख्य अधिकारी " गव्हर्नर " असून याची नेमणूक बादशाहाकडून होते. " हाऊस ऑफ असेम्ब्ली " व " कायदेकौन्सिल " अशी दोन कार्यकारी मंडळे आहेत. हाऊस ऑफ असेम्ब्लीचे समासद लोकनियुक्त असतात. महाधिकार युक्त असे एकंदर १७जिल्हे आहेत वरिष्ठ न्यायकीर्तीही आहे. मुख्य न्यायाधिकाची नेमणूक बादशाहाकडून होते.

इति हा स—इ स १९१३ मध्ये ज्या नवीन निवड-
णुका झाल्या त्यामध्ये पॅरिसचे मंत्रिमंडळ पुन्हा निवडून
आले विरोधक पक्षाचे पुढारी सर रॉबर्ट बॉड, व विल्यम
कोकर हे होते पुढे रॉबर्ट बॉडचे व कोकरचे न पटल्यामुळे
यॉर्नन राजानामा दिला व त्याच्या बदली वॅट हा पुढारी
झाला महायुद्ध सुरू होताच दोन्ही पक्षांनी एकमताने
दोस्तसरकारला मदत देण्याचे ठरविले वॅटमार्गून लॉर्ड
हा विरोधक पक्षाचा पुढारी झाला १९१७ साली राष्ट्राय
सरकार स्थापण्यात आले व प्रधानमंडळाध्यक्षी ६ सर-
कारी व ६ विरोधी पक्षांचा भरती करण्यात आला
पार्लमेंटचा मुदत वाढविण्यासंबंधीचा ठराव पास कर-
ण्यात आला स १९१७ च्या अखेरस मॉरिस हा पीयर
झाल्याने त्याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला व त्याच्या
बदली लॉर्ड हा प्रथम निवडून आला पुढे लश्करच
(स १९१९ मध्ये) ज्या निवडणुका झाल्या त्यांत फिशरमेन्स
पक्षाची सरशी होऊन स्कायर हा मुख्य प्रधान झाला
कोकर हा फिशरी (मत्स्यखाद्याचा) मंत्रि झाला
स्कायरच्या अमदानेत, आरोग्यासंबंधीचे ठराव पास
करण्यात आले सॅर जॉन येथे मजुरांसाठी चाली बांधण्यात
आल्या क्षयरीगाधिकद मोहीम सुरू करण्यात आली
शिक्षणामध्ये इष्ट फेरफार करण्यात आले व्यापारी वर्गात
सघटना झाली रेल्वे, टेलिग्राफ इत्यादि दळणवळणाची
साधने बनविण्यात आली खाणीकायद्यात लोकाना पाहिजे
र्या दुरूत्या करण्यात आल्या मद्यपानप्रतिबंधासंबंधाच्या
कायद्यामधील व्यंगे नाहीची करण्यात आला, व कर कमा
करण्यात आला

[सदर्मप्रथ —इयवुक ऑफ न्यूकाउडलड (१९२१),
न्यूकाउडलड गाइड बुक, पी टी मेककाप—न्यूकाउडलड इन
१९२१, जेम्स पी हिले—मिनरल रिसोर्सेस ऑफ न्यूकाउ-
डलड (सॅटमॅन्स १९०५)]

न्यूविधा—ईशान्य आर्क्टिकतील एक भाग उत्तरेत
मिसरदेश, पूर्वेत व पश्चिमेत अनुक्रमेण तांबडा समुद्र, व लिवि-
यन मधुमि असून हा प्रदेश दक्षिणत खारटमचे अक्षांशापर्यंत
पसरला आहे वस्तुतः पाहाता न्यूबिआला स्पष्टपणे ओळखल्या
अशा मर्यादाच नाहीत ती एक भौगोलिक रूपा आहे इत-
केच प्राचीन लोकांनी या नावाची बिलबुल माहिती नव्हती
नेव्हेती या निग्रो लोकांच्या नावाच्या न्यूचे या खरेविक स्वरु-
प असून अर्थाचीन न्यूबिआ हे नाव निर्घाल आहे वर निर्दिष्ट
वेळेच्या मर्यादांच्या आतील देश बहुतेक निजेन, रदर
व खडकाल आहे या देशाचा बहुतेक भाग निर्जल कटि-
बधात आहे राजकीयदृष्ट्या पाहाता न्यूबिआ हा मिसरदे-
शाचा अथवा आंग्ल-मिसरदेशीय सुदनाचाच एक भाग
असून ह्याला निराद्वी शासनपद्धति नाहीच

न्यूबिआमध्ये तीन निरनिराळ्या वंशाचे लोक राहतात,
सेमिटिक अरब, (२) राष्ट्रभारतीयकी वेजा कुळातील लोक,
(३) न्यूबिअन्स मिसरदेशाच्या पलीकडील भागातील मूळरहि
वाशी म्हटले म्हणजे युआयुआ हे होते रोमन लोकांच्या
आगमनापर्यंतच्या सधध ऐतर्हासक काळात नाईल देशात
निग्रो लोक राहात असत इ सनानंतर ३-या शतकात ब्लेमो-
इन् अथवा सध्याचे जे वेजा लोक त्यांनी युआयुआ
लोकांचा मुलूख लुण्ठ्यास सुरुवात केली सहा-व्या शतकात
याना नाईल खोऱ्यातून पूर्वेकडे हाकून देण्यात आले ते
नाईल व तांबडा समुद्र यामधील आक्लमपासून मिसर-
पर्यंतचा प्रदेश व्यापून राहणाऱ्या आपल्याच नात्याच्या
इतर लोकांम जाऊन मिळाले या ठिकाणी ते ' वेजा ' या
नावान प्रसिद्धीस आले

७-व्या शतकात अरबांनी लोअर न्यूबिआत प्रवेश केला
१४-व्या शतकात अरब लोक या सर्व प्रदेशाचे मालक झाले पुढे
बोस्नियन लोकांनी येथे यऊन लोकसहयत भर घातली,
हे लोक अरबांशी व न्यूबिआंशी लग्न लावीत न्यूबिअन
लोक मनवूत बांध्याचे, युद्धप्रेमी, व उत्साहि शेतकरी आहेत
ते इमाना, मोक्षळ्या मनाचे व आनंदी स्वभावाचे आहेत
या लोकांनी मुसुलमानी धर्माची दीक्षा घेतली आहे

प्राचीन न्यूबिआच्या भाषणविषयी विशेष माहिती आज
उपलब्ध नाही सध्या जे न्यूबिअन हस्तलिखित प्रथ
ह्यात आहेत ते मध्ययुगकालीन असून ग्रीक व कॅप्टिक
लिपीसारख्या लिपीत लिहिले आहेत हॅमेटिक लोकांत
प्रचारात असलेल्या सहा प्रकारच्या लेखनपद्धतीत ' युथी '
ही एक पद्धत होती हे प्राचीन न्यूबिअन हस्तलिखित प्रथ
अर्वाचीन न्यूबिअन भाषेच्या जननी होत व्याकरणविष-
यक लिमाचा पूर्ण अभाव, अत्यंत जुनी स्वपद्धत, व कठोर
व्यजनसधाला मूदत्त देण्याची तऱ्हा, इत्यादिकावरून या
भाषेचे शुद्ध निग्रो बळण दिसून येते न्यूबी भाषेच्या गीन
मुख्य प्रात भाषा आहेत, (१) उत्तर-देशीय यानी कॅन्न,
(२) मध्यदेशीय-महाइ व (३) दक्षिणदेशीय-डागो-
लावा

न्यूमन, कार्डिनल (१८०१-१८९०)—जॉन हेनरी
न्यूमन कार्डिनल हार्लडन येथे जन्मला त्याचे उच्च
शिक्षण ऑक्सफोर्ड व लिकनइन् येथे झाले १८२८ साली
ह्याला ऑक्सफोर्ड येथील सेंटमरीचा उपाध्याय नेमिले, व
यावेळेपासूनच इन्-जलिक पथातून तो फुटून निघाला
काही दिवसांनंतर त्याने दक्षिण युरोपमध्ये प्रवास केला व
या प्रवासात त्याने ग्येचा लढान लढान कविता लिहित्या ऑग-
लिकन रचनेमध्ये कॅथोलिक संस्कारांचे पुनरुजावन करणे आपले
कर्तव्य आहे असे हो समजत असे ट्रॅक्ट ८५ मध्ये त्याने
धर्मासंबंधी काही अक्षरणी व धर्मप्रभातील नियम यांचे

विवरण केलें आहे. याच्यांत दुसऱ्याचें मन आपणांकडे ओढून घेण्याचें शक्ति होतें व आपणांला कोहीं तरी एक विशिष्ट काम करावयाचें आहे असें त्यांचें ठाम मत झालें होतें. लोकांचें धुरीणत्व संभाव्यकारितां सागणारे गुण त्यांच्या अंगां नव्हते तरी पण एखादा वृत्तपत्रकार होण्यास तो योग्य होता. त्याच्या लेखाच्या कोहीं भागांतून व्यापक धर्म-शास्त्रावद्दल त्यांनीं बरींच सहायुभाति दाखोवली आहे पास्कल-प्रमाणे त्याची सुद्धि संशयवादी असून त्यांचें अंतःकरण गूढ-बाधाप्रमाणें होतें जगांतलें धार्मिक चळवळींवर त्यांची बारीक नजर असून त्यांच्या परिणामावद्दल आपलें मत त्यांच्या देतां येत असे. तो सन १८९० त मरण पावला.

त्याचे प्रसिद्ध ग्रंथ.— दि ऐरिअन्स ऑफ दि फॉर्म सेंचरी (१८३३) ; डेव्ह लेन्चर्स (१८५०) ; लेन्चर्स ऑन दि प्रेसेंट पोसिशन ऑफ दि कॅथोलिक्स (१८५१) ; अॅपोलो-जिजा (१८६४) ; दि ड्रीम ऑफ बॅरॉन्टिअस (काव्य) इ.

न्यूमनची सुद्धि सक्षमगामी असून ओरदार व अत्युच्च भाषा लिहिण्यांत त्याचा हातखंडा असे. पुष्कळांनी त्याचे सक्षम विवेचन तफटी वाटे. धार्मिक धारतांत त्याचे कडे प्रतिपक्षा असणाऱ्यांवाबरोह पुष्कळ वेळां त्याच्या मताचा पगडा यसे. आपल्या प्रवचनांच्या योगें त्यांनीं आंग्ल धर्मोपदेशकांत उच्चस्थान पटकाविलें आहे.

न्यूमार्केट—इंग्लंडमधील कॅन्जिशाहरच्या न्यूमार्केट पार्लमेंटरी विभागांतलें बाजारगांव. लोकसंख्या (१९०१) १०६८८५. या शहराचा कोहीं भाग सफोकमध्ये आहे. न्यूमार्केटची प्रसिद्धि यॅर्षाल शयंतीवरून आहे. या शयंती पहिल्या ज्येष्ठपामून चालू झाल्या. शयंतीचें मैदान गांवाच्या नैर्ऋत्येस आहे. येथे सैतानाचा खंदक म्हणून एक खंदक व टेंका आहे. आसमंतात रोमन काळचे अवशेष सांपडले आहेत.

न्यू मेक्सिको—उत्तर अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांपैकी एक संस्थान. क्षेत्रफळ १२२६३४ चौरस मैल असून त्यापैकी १३१ चौ. मैलांचा प्रदेश पाण्याने व्यापिला आहे. लोकसंख्या सुमारे ४३७०१५. सान्टा फे हें राजधानीचें शहर आहे. अत्युच्च हें संस्थानांतलें सर्वांत मोठें शहर आहे. यांत रोमन कॅथोलिक लोकांचा अरणा सर्वांत अधिक असून त्यांच्या खाज्जिखाल प्रोटेस्टंट पंथाचे लोक आहेत. प्राथमिक शिक्षण मोफत दिलें जातें. ७ ते १४ वयें वयाच्या मुलांमुलीकरता प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण सक्तीचें केलें आहे. उच्च शिक्षणाकरितां १ शेतकी कॉलेज (अॅग्रिकल्चरल कॉलेज), १ यंत्रशास्त्र शिक्षणाचें कॉलेज, आणि १ लष्करी शिक्षण देण्याचें कॉलेज अशा तीन कॉलेजे येथे आहेत. बांधले आणि मुके यांच्याकरितां संगोपनशुद्धे आहेत.

१९१८ साली संस्थानचें उत्पन्न आणि खर्च अनुक्रमें ३८४५४०६ डॉलर आणि ३५१५४५८ डॉलर होता. १९१८ साली संस्थानला ३३८५५०० डॉलर कर्ज होतें. मका,

गहू, घटाटे, कापूस हीं मुख्य पिकें आहेत. भाज्यापाला आणि फळफळावळी संस्थानांतलीं किर्येक ठिकाणां होतें. घोडे, गाई, मेंढ्या आणि दुकरें इत्यादि जनावरें न्यू मेक्सिकोंत मुख्यपिकेंकरून आढळतात. सोने, चांदी, तांबें, तिसें, अस्त, कोळसा, ग्रॅनाइट, क्रॅस्टाचा दगड, संगमरवरी दगड, आणि चुनखडी यांच्या खाणीं येथे असून १९२५ साली या संस्थानांतून २५४४९१६९ डॉलर किमतीचा खनिज माल बाहेरदेईत रवाना झाला. न्यू मेक्सिकोचा खनिज संपत्ति विशेष महत्त्वाचो व अमूल्य आहे. संस्थानांत लॉकर आणि सॉमेट यांचे अनेक कारखाने आहेत. १९१६ साली न्यू मेक्सिको संस्थानांत ३०३९ मैल लोखंडाचा वाफेच्या गाडीचा आणि १० मैल लोखंडाचा विजेच्या गाडीचा रस्ता तयार होता. १८४८ साली न्यू मेक्सिकोचा यूनिअनमध्ये समावेश झाला. २४ समासदांचे बरिष्ठमंडळ (सेनेट) आणि ४९ समासदांचे प्रतिनिधिमंडळ (हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह्ज) असतें. संस्थानचे २६ परगणे (कॉन्ट्रीज) पाडण्यांत आले आहेत.

न्यूयॉर्क, संस्थान—हें अमेरिकेंतील संयुक्त प्रांतांतलें मूळ १३ संस्थानांपैकी एक असून तें उ. अ. ४०°२९'४०" ते ४५°०'२" आणि पू. रें. ७१°५१' ते ७९°४५' ५४'४" यांच्यामध्ये आहे. न्यूयॉर्कच्या पूर्वेस व्हर्जिनिया मॅसाचुसेट्टस व कनेक्टिकट हे प्रांत आहेत. दक्षिणेस अटलांटिक महासागर, न्यूजर्सी व पेनसिल्व्हेनिया असून पश्चिमेस एरी सरोवर व नायगारा नदी आहे. हें संस्थान त्रिकोणी असून याची पूर्वपश्चिम रुंदी ३२६४६ मैल व दक्षिणोत्तर लांबी यापेक्षा ३०० मैल आस्त आहे याशिवाय या संस्थानांत लॉंग आयलंड व स्टेटन आयलंड या वेटांचा समावेश होतो. न्यूयॉर्क संस्थानचे भूपृष्ठक्षेत्रफळ ४७६५४ चौरस मैल असून त्यांतलें जलपृष्ठभागचें क्षेत्रफळ १५५० चौरस मैल आहे व एकंदर सर्व क्षेत्रफळ ४९२०४ चौरस मैल आहे.

न्यूयॉर्कमधील सरोवराच्या बाजूला ७५ मैलांचा किनारा आहे. तेथे बहागांची रहदारी फार आहे, व यांतलें बफ्लो हें सर्वांत मोठें बंदर आहे.

समुद्रकिनार्यावर हवा खाण्याची ठिकाणें आहेत. किनाऱ्यावळ समुद्र फारसा खोल नाहीं. यॅर्षाल हवा उन्हाळ्यांत फार उष्ण व हिवाळ्यांत फार थंड आहे तरी प्रकृतीला ती विघातक नाहीं. पाऊस सरासरी ४० ते ४५ इंच पडतो. हें संस्थान अमेरिकेंतील संस्थानांत क्षेत्रफळाच्या मानानें तिसावें आहे, तरा लोकवस्ती व व्यापार यांत याचा नंबर पहिला आहे. त्याचा व्यापार वाढण्याचें कारण त्याचें भौगोलिक स्थान हें होय.

अमेरिकेंतील पश्चिमेकडील संस्थानांपेक्षा शेतांमध्ये न्यूयॉर्क मार्गे आहे तरी यवत, धान्य, घटाटे व भाज्यापाला तेथे बराच पिकतो. माई व दुसऱ्या पाळीव जनावरांची वाढहि फार झपाट्याने होत असून सरकारनें या कामांत

संज्ञानां आर्थिक मदत दिली आहे. येथील सर्वोच्च न्याय मंडळाने कायदा प्रमाणानुसार होत असते. निरनिराळ्या तलाशांत मासे सोडून त्याची संतति वाढविण्याचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर करून येथील लोकांना बराच फायदा करून घेतला आहे.

खाणीः—न्यूयॉर्कमध्ये खाणी बऱ्याच आहेत. पेट्रोलियम, पिंग आर्सेन नावाचे लोखंड, दगड, सीमेंट, मीठ, विटा, कोळ, बारी करण्यास उपयोगी पत्थारी माती येथे बरीच मिळते. त्याचप्रमाणे पिंगट रंगाच्या हॅमेटाईट व कारबोनेट आंगार या भातूहि सांपडतात. येथे राकेलच्या विहीरी असून त्यापासून बरेच तेल काढण्यात येते. व्यापारी महत्त्व असलेले असे वाळीसावर झरे येथे असून त्यातील पाणी विकले जाते. नायगारा फॉल व न्यूयॉर्क येथे रासायनिक इत्ये तयार होतात. न्यूयॉर्क शहराचे बरेच धंदे चालतात.

येथील मुख्य रेल्वे मध्ये मोहाक व इटसन ही होय. ही असल्यापासून रोजकडूदीपर्यंत जाते न्यूयॉर्क सेंट्रल रेल्वे न्यूयॉर्कपासून बफेलोपर्यंत जाते. दुसऱ्याहि कांही रेल्वे येथे आहेत. त्याचप्रमाणे येथी चामडान व आचवेगो हे काळसे वाढविण्याकरिता सरकारने बरेच पैसे खर्च केले असून यातून लहान व्हानगे जाळे घाकतात. लोकसंख्या १९१८ साली १०,६४,९८९ होती.

राज्यव्यवस्थाः—येथे प्रत्येक २१ वर्षांच्या मनुष्याला मत देण्याचा अधिकार आहे. १९१० साली बायकांना आर्थिक प्रभावर ज्या वेष्ट्यात त्यांची गालमत्ता आहे तेथे मत देता यापे असा अधिकार देण्यात आला आहे. सीनेट मंडळात ५१ लोकनियुक्त सभासद असतात. हे सभासद दर दोन वर्षांनी निवडले जातात. शिवाय १५० सभासदांची असेम्ब्ली आहे. कॉमिंसमध्ये या संस्थानातर्फे २ सानेटर व ४३ प्रतिनिधी (रिप्रेझेंटेटिव्ह) घडतात.

न्यायखाताः—येथील बरिप्रकोटाने ९७ न्यायाधीश असतात. या कोटांमध्ये अजिर्लेहि करण्यांत येतात. याशिवाय अपिल करण्याचे एक कोर्ट असून लहानप्रहान कामे लहान कोर्टाकडे सोपविण्यांत येत असतात.

प्रांतिभू सरकारः—संस्थानचे ६२ भग केले असून प्रायःकार एक 'शेड ऑफ सुपरवाइसर' सभा असते; यातील सभासद दर दोन वर्षांनी निवडण्यांत येतात. शाब्दिकडे राज्यव्यवस्थेचे सर्व काम सोपविण्यांत येते.

दानधर्मः—याची व्यवस्था पाहण्याकरिता एक कमिशन असते. संस्थानांत दवाखाने उपहणे, पोरक्या मुलांना पोसणे व शिक्षण देणे, बेट्या मुलांची व्यवस्था व गरीब लोकांना पोसणे या योटी या कमिशनकडे सोपविण्यांत येत असून त्या तें करित असते.

शिक्षणः—संस्थानाी विश्वविद्यालयाकडे शिक्षणाचे काम असते. हे विश्वविद्यालय बोट ऑफ रीभ्रटच्या अधिकारांत आहे. शाळांची व्यवस्था पाहण्याकरिता एक कमिशनर

असतो. ७ पासून १६ वर्षांपर्यंत वयाच्या सर्व मुलांमुलीस शिक्षण सक्तीचे आहे. स. १९१६ च्या शिक्षणविषयक कायद्याने प्राथमिक व दुय्यम शाळांतील ८ वर्षांवरील वयाच्या विद्यार्थ्यांना शारारिक शिक्षण सक्तीचे केले आहे. १६ ते १९ वयाच्या विद्यार्थ्यांनी लष्करी शिक्षण सक्तीचे आहे.

१९१७ साली या संस्थानांत २१४८ वृत्तपत्रे चालत होती; पैकी २१० दैनिके व ४२ द्विधासाहितिके, १०२९ सामाहितिके, ६८९ मासिके व ७२ त्रैमासिके होती. १७५३ पत्रे इंग्रजी भाषेत निघत होती व ५५ जर्मन होती; इतर निरनिराळ्या भागांतूनहि कांही पत्रे चालत होती.

शहरः—हे न्यूयॉर्क संस्थानांतील सर्वांत मोठे शहर आहे. हे इटसन व नॅरी ईस्ट रिव्हर या नद्यांच्या संगमावर वसले आहे. हे उत्तर अक्षांश ४०° ४२' ४३" व पूर्वे रेखांश ७४° ३' ३" यांवर वसलेले आहे. पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत या शहराची रुंदी १६ मैल व दक्षिणेत्तर लांबी ३२ मैल आहे. या शहराच्या भागांना बरी म्दणतात. येथे मॅन्हेन, ब्रॉक्स, कॉन्स, मुझीन, रिचमण्ड असे बरी आहेत.

जगाच्या मोठ्या सेंद्रांत न्यूयॉर्क हे एक अत्यंत सुंदर व फार उत्तम बंदर आहे. येथील हवा फार दमट आहे व हवेच्या उष्णमानात फरक नेहमी होत असतात. येथे सेंट्रल पार्क, प्रॉस्पेक्ट पार्क, ब्रॉक्स पार्क असे विस्तारणे व सुंदर बगीचे आहेत.

ज्या वेळावर येथील व्यापार चालतो तें घेत लहान व व्यापार वाढत्या प्रमाणावर बालव्यायुळे तेथील इमारती फार उंच बांधण्या लागत आहेत. यांत सिगर इंडम कंपनीची ६१२ फूट उंचीची इमारत आहे. मेट्रोपॉलिटन विमानकंपनीची इमारत ही ६९३ फूट उंच आहे. याहिपेक्षा उंच इमारत तुलवर्षे बिल्डिंग होय. हिचे चाई.स वर मकले आहेत. या तुलवर्षेने पैग 'फाइव्ह अॅन्ड टेन सेट' स्टोअर वर भिलदला. अशाच आणखी कित्येक भव्य इमारती येथे आहेत. चार्लस ब्रॉकडेन ब्रॉकन, आर्थाइंग, कूपर प्रायंट, ट्रेक चार्लस हाफमन, विल्लि एडगर अॅलन पो यांच्यासारखे कित्येक विख्यात ग्रंथकार या शहरांत होऊन गेले. या शहरांत नाना प्रकारचे लोक राहतात. येथे जगातील बहुतेक सर्व भाषा बोलणारे लोक असल्यामुळे यूरोपातील सर्व भाषांत व आशियातील चार पांच भाषांत पत्रे आढळतात. १८५६ सालापासून शिक्षणबोर्डाकडे शिक्षणाची व्यवस्था आली. १८७५ साली सक्तीच्या शिक्षणविषयी कायदा पास झाला. कोलेजिया विश्वविद्यालय व न्यूयॉर्क विश्वविद्यालय अशी दोन विश्वविद्यालये येथे आहेत. न्यूयॉर्क लायब्ररी नावाचे येथे एक प्रचंड पुस्तकालय आहे; त्याला एकंदर साडेसत्तर लाख पुस्तकांच्या देण्यास नुसत्या आस्तर पदाण्याने दिल्या आहेत. याशिवाय दुसरी वाचनालय येथे बरीच आहेत. येथील लोकसंख्या अमेरिकेतील कोणत्याहि दुसऱ्या शहरापेक्षा जास्त असून हे संजनाच्या सालासाह

दुसरे लोकस्तरांचे घाह आहे येथील लोकसंख्या (१९१०) ५०३५४९२ आहे. बर्लिनशिवायकडून जर्मनीतील कोणत्याही शहरापेक्षा जास्त जर्मन लोक न्यूयॉर्क येथे आहेत. त्याचप्रमाणे इब्लिन सोडून भार्यासंभवाच्या कोणत्याही शहरापेक्षा जास्त आधारीय लोक येथे आहेत.

शहरांत विशेषतः ट्रान्से, आगगाज्या वीरें साधने आहेत. अमेरिकेतील किराण्या जिनसांचा व दुसरा व्यापार याच ठिकाणी फार मोठ्या प्रमाणावर चालतो. येथील बाजारदेहि फार मोठे आहेत. येथे मुख्य उद्योग म्हणजे कपडे शिंपण्याची दुकाने, छापखाने, घासर व पेट्रोलियम शुद्धकरणे व त्याच कपड्यांचे कारखाने हे होत यांशिवाय येथील आयातदेहि फार मोठी आहे. न्यूयॉर्क बंदरांत येणारा माल वर्षांतूनच वाढत्या प्रमाणावर येत आहे. येथील आयातीत शुद्ध वस्तू, लोकर, दिरे, साखर, कॉफी, मसाल्यांची इत्ये, कोको, रबर, सिगारेटच्या पेट्या, दिनचे डबे, छोणी, इकरांचे मांस, जनावरांची कातडी, कोंकरांच्या कातड्यांचे हातमासे, रासायनिक इत्ये, औषधे, तांबे, जाळव्याचे तेल, रंगे व स्फोडरी सामान या वस्तू आहेत न्यूयॉर्क हे किराण्याच्या व कपड्यांच्या व्यापाराचे केंद्रस्थान आहे

येथील मुख्य अधिकारी मेजर असतो. लोकांकडून ह्याची निवड सात्यावर चार वर्षेपर्यंत याची आगा कायम करण्यात येते. उर्वर खात्याचे मुख्य हाच नेमतो, व याच्या तंत्राने सर्व व्यवस्था चालते.

स. १९९४ त रघुक ऑफ यॉर्क याने पाठाविलेल्या आरमार्गाने हे शहर येऊन त्याला न्यूयॉर्क हे नांव दिले १९५३ साली डच लोकांनी हे शहर पुन्हा येऊन त्याला नॉर्दम्प्टरबॅम् हे नाव दिले पुन्हा वण वेस्ट मिनिस्टरच्या तहाने १९७० साली ते पुन्हा हेमर्गाने देण्यात आले

नूरेबर्ग—आगगाजीच्या रस्त्याने म्युनिखच्या जवळ बायब्येस १२ मैलांवर असलेले जर्मनीचे एक बव्हेरियातील शहर लोकसंख्या (१९१०) ३३१५२. सर्व बव्हेरियात ह्या शहराचा आकारमानात दुसरा, वण व्यापारात पहिल्या नंबर लागतो. प्राचीन काळी राज्यांतर्गत असून व महत्त्वाच्या स्वतंत्र शहरांत हे गणले जात असे. यूरोपांत ज्या काही शोध शहरांनी आपले मध्ययुगीन स्वरूप आनवावनेतो कायम ठेवले आहे त्यापैकी हे एक शहर आहे. येथील बहुतेक राजांनी इमारती १६ व्या शतकातील आहेत, आणि शहराचे मूळ सीधे कायम राखण्याकरिता नवीन इमारती येथील जुन्या पद्धतीवरच बांधलेल्या आहेत.

शाहूच्या उत्तरेस राजकावर असलेला येथील जुना किना बहुधा ११ व्या शतकाच्या आरंभी बांधला असावा. येथे क्रिस्तेक सुरेस देवळ असून, त्यापैकी तीन फारच नांवामलेली आहेत. ह्यात जर्मन कलेचे कौशल्य चांगले पहावयास मिळते. येथील नगरभवन ही इतालियन पद्धतीची इमारत असून तिखबर स. १४६६ मध्ये झालेल्या नूरेबर्गच्या

सामन्याचे उदाधाचे सोदीव काम आहे. स १८०९ त नेपोलि-यनच्या आग्नेयवून गोडी घालून मारलेला स्वदेशीयांनी पुनरुज्जीव व पडद्याळाचा शोधक विदर हेन्लीन ह्यांची परे या शहरांत पहावयास सांपडतात. येथे असलेले जर्मन राष्ट्रीय पदार्थसंग्रहालय फार मोठे असून महत्त्वाचे आहे. ह्यात १५ व्या व १६ व्या शतकातील उत्तम उत्तम जर्मन चित्रांनी नटलेला एक दिवाणखाना आहे.

नूरेबर्ग हे यूरोपातील उद्योगधंद्यात व व्यापारात प्रमुख असलेल्या शहरांपैकी एक आहे. येथील लाकर, इतिरेदी व धातूची खेळणी, व घोषिण्या वस्तू फार प्रसिद्ध आहेत. हे आगगाजीच्या रस्त्याचे केंद्रस्थान असून येथे असलेल्या कॅन्यू व मेन नद्यांनी ओडणान्या लुडविग कालव्यामुळे व्यापाराची आणखी सोय शक्य आहे. ह्या शहराचा १०५० साह्याचा कागदपत्रात पहिला खात्रीलायक उल्लेख आढळतो.

वास्को डि गामाने हिंदुस्थानला जाण्याचा जलमार्ग शोधून काढल्यावर नूरेबर्गच्या उद्योगधंद्यात उत्तरीती कळा लागली, व त्यांनी यूरोपातील ३० वर्षांच्या लढाईत पुन्हा मोठा धका घेतला. हे शहर १८०९ साली बव्हेरियाला जोडले गेले.

नूरेम्पशायर—उत्तर अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांपैकी एक संस्थान याचे क्षेत्रफळ ९३४१ चौरस मैल असून त्यापैकी ३१० चौरस मैलांचा प्रदेश वायव्याने व्यापिल आहे लोकसंख्या (१९१०) ४४६३५२ इतकी हे राजधानीचे शहर आहे. मॅनेस्टर हे संस्थानातील सर्वांत मोठे शहर आहे. दोकडा ६३ लोक रोमनकॅथोलिक आहेत. त्याच्या शासोक्षात कॉमिशनर, वॅटिस्ट, मेथाडिस्ट, आणि प्रॉटेस्टंट एपिस्कोपल या धर्मपरंपरांचे लोक आहेत ८ ते १४ वर्षे नव्याच्या मुलाकरिता प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केस आहे. उच्च शिक्षणाकरिता ३ कॉलेजे आहेत अनाथांच्या मदतीकरिता अनाथ संघटने आहेत १९१० साली, संस्थानचे उत्पन्न व खर्च अनुक्रमे ४३६७४२३ डॉलर व ४० ६२,०४९ डॉलर होता

बाळलेले गवत, बटाटे, ओट, आणि गवताची धान्ये इत्यादि मुख्य पिके होतात. हे संस्थान कृषिप्रधान आहे. घोडे, मेंढरे, गायी, डुकरे इत्यादि उपयुक्त जनावरे येथे पुष्कळ आढळतात. मीनाईट हे या संस्थानात सापडणारे मुख्य खनिज इत्ये होय. अन्नक, घार लावण्याचे दगड आणि माती यांच्यासह काही खाणी आहेत ब्रूट, गोडे, कापडाचे आणि लोकरांचे कापड याची निर्गत वरीच होते १९१६ साली, संस्थानात, १२९२ मैल लांबीचा वाफेच्या गाडीचा रस्ता तयार होता. १९१७ साली संस्थानांत १० सेडिइजम बँक असून त्यात २५२०५ लोकांनी ठेकी ठेविल्या होत्या.

चोवीस सभासदांचे बरिष्ठपंडक (सेनेट) आणि १९० ग्राऊन ४०३ सभासदांचे प्रतिनिधिसदक (हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह) असते. दोनदि मंडळातील

दोन वर्गांनी वरी निरवगूढ होते. फेब्ररत कॉमिश्नमध्ये न्यू हेमप्राय् स्टेट्स्के इन्स्ट्रुमेंट्स्कोतील आणि प्रतिनिधिमंडळातील दोन दोन समासद् गातात. हे संस्थान १० परगणांमध्ये विभागले गेले आहे.

न्यू हेवन—अमेरिका. कनेक्टिकट संस्थानातील सर्वांत मोठे शहर. न्यू हेवनचे मुख्य टॉप गेप आहे. हे थेट विशालपाने स्थान आहे. सोग आयलेड साउथहुन व मॅलावर व न्यू हेवनच्या आघातामध्य हे बसले आहे. १९१७ त येथील लोकसंख्या २-१४८१ होती, हीत आयरिश, इटालियन, जर्मन, स्वीडिश, हे लोक आहेत. न्यू हेवनचे क्षेत्रफळ १०.९१ चौरस मैल होते. ह्यांतील अर्धा भाग १९०० पर्यंत वेगवेगळे आला. न्यूयॉर्क हाउस फोर्ड रेल्वेच्या पाच फोर्टवॉनी न्यूयॉर्क व न्यू हेवन यांचा संबंध मोठ्यापणे आला आहे. येथील इन्स्ट्रुमेंट्स् कनेक्टिकट शिपायांचे घरंग आहे. येथे १२ बगाने समूह एमजुड पार्क व बियरहॉ पॉड पार्क हे खासगील मोठे आहेत. येथील इमारतीत तीन देवळे, जुनेपणीत दुग्ध्या संघरण्या व मुखविद्ध थेल विश्वविद्यालयच्या इमारती, विश्वविद्यालयने वाचनालय वगैरे मुख्य इमारती आहेत. येथील मुख्य धंदे म्हणजे लोखंडी सामानाचे कारखाने, दाहणयान व बटुकीचे कारखाने, यांत्र्या, दाहू, कायदाच्या पेटपा यांचे कारखाने वगैरे होत हे धंदे बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर चालतात.

न्यूयॉर्कलेविन, टा उ व शि प.—प्रग्रेदनातील पंग शिन्ध्यांशे उत्तरेकडील एक टाउनशिप. क्षेत्रफळ ८२३ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ८३३९७ यान ७९ गावे आहेत. टाउनशिपचे मुख्य ठिकाण न्यूयॉर्कलेविन गावे आहे. यथित भाग टॅकाड व वेगळी आहे.

ना व.—न्यूयॉर्कलेविन फोर्टवॉनीपाचे व टाउनशिपचे मुख्य ठिकाण. शिन्ध्याच्या ईशान्य भागात सुपीक प्रदेशात हे बसलेले आहे. वेगळून ४९ मैल, व रंगूनहुन ९३ मैल आहे. लोकसंख्या सुमारे सात हजार.

पापळात न्हावी ह्या पाणी वाढवी व नाशिक आणि खशांत या मराठ्यांना त्यांच्या हातचा स्वयंपाकदि चा (सेन्सेब रिपोट १९११. पु. ७ भा. १, पृ. २६१, पा हे अस्पृश्यांची ह्यामत करत नाहीत काही बाज्यांच्या करतात. बांच्यात मराठा व कोंकणी असा पोटभेद मराठ्यांमध्ये आठ बुद्ध्या आहेत बांच्यात पंचावती म महाराष्ट्रांत यांचे टिकटिकाणी मठ आहेत यांचे उपाययान्य बसतात. विधनाथ नावाच्या न्हाण्याने अल एक नाशिक (नाशिक) पुराण रचिले. याच्यात सेना न नांवाचा एक बरकती साधु झाला होता. शिवाभवा रक्षक गिळ महात्ता ह्या न्हावी होता. सांपत या आश्रमिनियर, कंत्राटदार वगैरे धंद्याले आहेत. बगोटाचे प्रसंगे वागविणारे रा गणपतराव विराभी वगैरे हे जाताचे आहेत त्यांनी सनईशानावर पुस्तक लिहिले अमुक हेतू पहिला न्हावीलावा (हिअर कडिम चलन) के. लो व यजनेकर यांनी काठल म्हणतात. गुजराथेत हे लोक जुद्धविषयांत मध्यस्थ असतात. पूर्वी हे लोक शस्त्रक्रिया व पुंभयना लावीत. बांच्या बायका सुयोगिनीवा धंरा कर याच्यात पाच पोटभेद आहेत. त्यांत लिबायिआ लोक आहेत. याच्यात दिश्यां पुनर्बिवाह लावतात. यांचे संर व चालीरीती कुणव्यांप्रमाणे आहेत. बांच्या पंचाय एकाच म्हणतात. यथप्रोतातील योने पोटभेद त्या आहेत. बांच्या चालीरीती कूर्मी किंवा कुणव्यांप्रमाणे आं न्हावी ह्या गोववाड्यांतील एक बळगैदार आहे. परां हिंदुस्थानी न्हावी लमाओ मध्यस्थी करून, बहुतेक लमाओ कामे करतो. त्याच्या हातचे ह्या पाणी त्या लोकांना चात तीर्थेश्रंतीतील न्हावे यात्रेकरुंस कार प्राप्त देतात. या बायका यिबेच्या शाशासमोर सुराग घेतात. म्हैसूरके लोक वेगळी करतात. तिबुडे यांचे मोप्राह, उरपिन, ना प्रर, राद्धिभूमि, शिरावंत (हे शिमाप १ आहेत) हे भेद आहेत. कानडी पंथमार्तीन गांवे आहेत. इबुडे याच

प-समासोर्ता प आख्यात र्गाना अर्थ (१) पिणारा, उदा-पादप, मधुप, इ. (२) रक्षक, उदा-गोप, नृप, इत्यादि असा होतो.

अक्षरवि का स.—या वर्णाला आभवे स्वरूप प्राप्त आपूर्वी तीन मोठ्या अवस्थांतून जावे लागले. पहिली असा अशोकच्या गिरनार लेखांत (इ.स. पूर्वी ३ व्या शतकाच्या); दुसरी, महाक्षत्रप शोबास याच्या वेळच्या (१५००) लेखांत (इ. स. पूर्वी पहिल्या शतकाच्या मयास) व तिसरी अश्या इ. स. चवथ्या शतकाच्या याच्या आसपासच्या काळातील गुप्तवंशी राजा समुद्रगुप्त च्या अलाहाबादच्या स्तंभाशीर लेखांत दृष्टीत पडते.

प-आन—दक्षिण ब्रह्मदेशाच्या घटोत जिल्हातील एक अनशिप.क्षेत्रफळ १००७ चौरस मैल. सालविन नदी यामधून ते लोकसंख्या (१९११) १०२१००. यात १११ खेडीं नून मुख्य ठिकाण प-आन सालविन नदीवर आहे. मुख्यतः प लोक यांत आहेत.

पंका—पणिका, पण. पणो. यांची विशेष वस्ता विहार-रिखा (४६४०४६) व वहाड-मध्यप्रात (२१४८९४) तून आहे. एकंदर लोकसंख्या (१९११) ७६९७३. ही ते विणणारांची व मजुरांची जात आहे. हे लोक गोंड ते मोढतात. गोंड लोकांपेक्षा यांचा दर्जा थोडा उच्च होत मोढतात. गोंड लोकांपेक्षा यांचा दर्जा थोडा उच्च होत. यांच्यात दोन मुख्य वर्ग आहेत. एक कधीर कधीरपंथी); हे मद्यमांस सेधीत नाहीत. दुसरा मुकट; मद्यमांस सेधीतात. यांच्यात परस्पर विवाह होत नाहीत. ग एका वर्गाची मुलगी दुसऱ्या वर्गाच्या माणसाकडे जाच तर काही एक विधि न करता ती त्याची बायको ते. मुकट हे हिंदू देवतांची पूजा करतात; कधीरपंथी रीत नाहीत. यांच्यात छाने व प्राण्याच्या नावावरून वर्ग आहेत.

पंका लोक कर्भाराची पूजा करतात. यांचा मुख्य गुरु हेत असतो व त्याच्या हाताखाली दिवाण नावाचा गाचा मदतगार असतो. या जातीत एक विधि करून नव्या णसास आपल्या धर्मात घेतात. हे लोक जाडे भरडे कपडे खादी विणतात. [रसेल व हिरालाल.]

पकोळ, जि लहा.—बरच्या ब्रह्मदेशाच्या मिनवू विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ६२१० चौरस मैल. उत्तरेस रचा व खालचा सिदविन जिल्हे; पूर्वेस सिदविन व द्रावती (दी); दक्षिणेस मिनवू जिःहा; व पश्चिमेस चिन टेंकळा. यांत तोंडोग व टेंगयी या टेंकळा व मिथ्या व याव नद्या आहेत. तोंडोगच्या पूर्वोडील भागाची हवा आरोग्यदायक पण

जरा लष्णव आहे. तोंडोगच्या पश्चिम भागांत पाऊस बराच पडतो. जिल्हाच्या पूर्वभागांत पाण्याचा नेहमी दुष्काळ असतो. ब्रिटिशांनी बरचा ब्रह्मदेश घेण्यापूर्वी पकोळ हे एक लहानसे खेडे होत व त्यावेळी ' कुनिव ' हे मुख्य व्यापाराचे ठिकाण होते.

१८६६ साली ह्या जिल्हाचा बराच भाग श्रेणिओवियू राजाच्या अमलाखाली मोडत असे. मियंग येथे ब्रह्मी बंध-पोरांचा वीमोड करण्यांत आला १८८८ साली पगन जिल्हा काढून टाकण्यांत येऊन पकोळ जिल्हा तयार करण्यांत आला, व पकोळ हे ह्या जिल्हाचे मुख्य ठिकाण करण्यांत आले ह्या जिल्हांत प्राचीन देवळे (पागोडे) बराच आहेत. खुद्द पकोळ गावात ' श्रेणू ' पागोडा आहे. द्रावती नदीवर पगनच्या समोराचा टेंगियस्वेदव पागोडा, कुनिव, शिनमडोंग व धमेन्ग ही तीन देवालये असून पैकी कुनिन ह्या पगनच्या राजांनी (अलौंग सिधु) राणांच्या धडग्यावर उभारला.

येसामियो टाउनशिपमध्ये पकंगियो येथे सिधुशिन, शिनमडोंग, व दत्तपंग मेयसू अशा तीन गौतमबुद्धाच्या मुप्रसिद्ध मूर्ती आहेत. पगनच्या अनवरत राजांनी चीन देशातून आणलेला गौतमबुद्धाचा दांत टंगिस्वेदव पागोळांत ठेवलेला आहे असे म्हणतात पकंगिई येथील तीन मूर्ती चंद्रनाच्या असून १२ व्या शतकात त्यांनी स्थापना झाली असावी पगनचा मुप्रसिद्ध दूर राजा नरपदीसिधू ह्याने त्याची स्थापना केली असे म्हणतात

पौक टाउनशिपमध्ये घमदवच्या समोरा आणि यवननदीच्या पश्चिम तऱ्यावर श्रेणुंगलौंग व श्रेणुक्क नांवाचे दोन पागोडे आहेत. ह्याच ठिकाणी पगनचा राजा घम घवक ह्याने १०९१ साली एक लहानसा पागोडा बांधला होता.

लोकसंख्या (१९२१) ४९५७७१; षकडा ९६ लोक ब्रह्मी भाषा बोलतात. बहुतेक लोक ब्रह्मी आहेत. याव व मिथ्य-नद्याच्या खोऱ्यांत चीन लोक रहातात. यावच्या खोऱ्यांत टौंगयस लोक रहातात. हे लोक चीन लोकांची लई भाषा बोलतात. तसेच हे लोक बौद्धधर्मास असून मोडे मेहनती व शेतकीत लक्ष घालणारे आहेत.

शेकडा ६२ लोक शेतकीवर उपजिविका करतात. मुख्य पीक ज्वारीचे आहे. बागाईत इकडे फार करीत नाहीत. शेव्या-पाख्यातील लोकांनी शेतसापणी देण्याकरिता याव व मिथ्या नद्याचे लहान लहान पाट आपल्या शेततांतून नेले आहेत. जंगलापासून फारसे उपज नही. द्रावतीच्या उजव्या तीरावर पगननदीक येनेगियन येथे रेंकिल तेल सापडते. पूर्वी चींगझोनगियोजवळ टोनयो येथे लोखंडाची खान होती.

खुद पकोडू येथे होव्या तयार करतात. तसेच येथे तांदू-
ळाच्या हातचत्रया असून तांदूणाचे काम चांगले होते. त्या
मिळ्यांत सुती व लोखंडी विणकाम चांगले होते. यम येथे
कपड्यांस रंग फारच चांगल्यापैकी देतात. पकोडू येथे
लहान लहान घंटा फारच चांगल्यापैकी तयार होतात. येथे-
गियन येथे तेल गाळतात. निर्गत माल इमारती लांकूड,
चामडे, मातांचे तेल वगैरे असून आयात माल-सडलेला तांदूळ,
खारे मासे, व धोड. पकोडू हा व्यापाराचा मुख्य गांव आहे.
इरावती व भिदीपन नद्यांच्या पात्रातून होव्या चालतात.

टाउम शिप व गाव — पकोडू जिल्ह्याची एक टाउनशिप.
ही इरावती नदीच्या उत्तरेच्या अंगास आहे. क्षेत्रफळ ४०३
चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ८६५०१. यांत १ गांव
(पकोडू) व ९२ खेडी आहेत हे इरावती तीरी वसले आहे. लोक-
संख्या (१९११) २००१०. बहुतेक लोक ब्रह्मी आहेत.
रेथीम काढणे, लांकडावरील नक्षीकाम, तिळाचे तेल काढणे
व चांदीवरील नक्षीकाम हे येथील स्थानिक धंदे आहेत.
येथील आयात माल चामडे, सागवान व बाबू हा आहे.
येथे म्युनिसिपालिटी १८८७ साली स्थापन झाली

पंगतारा—ब्रह्मदेशातील दक्षिण शान संस्थानाच्या
नेरुट विभागातील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ८६ चौरस मैल.
उत्तरेस लवकसबड; दक्षिणेस पोईल; पूर्वेस मनचून; पश्चिमेस
यंगन व कपडूवक. पश्चिम भागात उंच डोंगर आहेत. शव-
गईच्या उपनद्यासह पाणी सुचलक मिळते. पंगतारातशीक
तांदूळ बराच पिकतो. अंदाजे २६०० एकर जमीन
बहोत आहे. लोकसंख्या (१९११) १६७८९. यांत ९ खेडी
असून उत्तरप सुमारे १८ हजार आहे. भंस्थानास ब्रिटिश
सरकारास संधणीदाखल रु. १५०० टांचे लागत.

पंगन, टाउम शिप.—पंगच्या ब्रह्मदेशातील मिशनीपन
जिल्ह्याच्या मध्यभागी असलेली एक टाउनशिप. ही इरावती
नदीच्या किनाऱ्यालागून आहे. क्षेत्रफळ ५६९ चौरस मैल.

अर्धवट नाश पावलेल्या इमारती व देवालये.—पुण्या
पागोडा, मनूह देवालय, ननपया देवालय, खेडिगन पागोडा,
नगयोन पागोडा, आनंद देवालय, भैरुगई पागोडा, घटविन्यु
व मुळमनी देवालये व गवदवपलिन, दमयंजिक, महबबदी
पागोडे इत्यादि.

पंगामी—ब्रह्मदेशातील दक्षिण शान संस्थानच्या म्येलेट
विभागातील एक लहान संस्थान. क्षेत्रफळ ३० चौरस मैल.
यातील प्रदेश डोंगराळ असून पूर्व भाग सोडून इतरत्र पाणी
सुचलक आहे. लोकसंख्या (१९११) ३५२९. यांत खेडी
३४ असून दाणू व टोंगियो नांवाचे लोक आहेत. संस्थानचे
उत्पन्न (१९०४-०५) ३५००६ असून यास ब्रिटिश सरकारास
प्रतिवर्षी संधणीदाखल २००० रु. टांचे लागतात.

पंच—पंचांचे दोन प्रकार आहेत; एक न्यायपंच
(ज्युरी), व दुसरा व्यवस्थापंच (झस्टी). हिंदू न्यायपद्धतीत
प्राचीन काळापासून लवाद किंवा पंचायत कोर्टे आलेली आहेत
(न्यायपद्धति पहा). पश्चात्य देशांत 'ज्युरी' (पंच) च्या
मदतीने न्याय देण्याची पद्धति १३ व्या शतकांतर रूढ
झाली. तांचे पद्धति अल्पशासने ब्रिटिश अमदानांत हिंदुस्था-
नात व्याज करण्यात आली.

न्यायपंच उर्फ ज्युरी.—दिवाणी किंवा फौजदारी खट-
ल्यामध्ये पुढल्याच्या गोष्टीतील खरेपणा ठरविण्याकरिता
मोलाबलेले व शपथ केलेले इतम, अशा इंमनी कायद्यात
ज्युरी शब्दाची व्याख्या आहे. ज्युरीची निकालपद्धति ही
इंग्रजी कायदेशासने केलेली फार मोठी कामगिरी असै मान-
तात, आणि हीच ज्युरीपद्धति पुष्कळ देशात अलोकडे सुरु
केली आहे. फ्रान्समधील पद्धतीवरून नॉर्मन राजांनी इंग्लंड-
मध्ये ज्युरीपद्धति सुरु केली, असे बहुतेक कायदेपंडित व
इतिहासकारांचे आता एकमत झाले आहे. शिवाय अली-
कडील एबूदु ऐतिहासिक संशोधनाचा निष्कर्ष असा निघतो
की, सर्व देशांतच ज्युरीपद्धतीची बरेच साम्य असलेली
निकालपद्धति घन होती

प्रथम कराने लागते. पण न्यायप्रतिष्ठार राजप्रकारांचे दृष्ट-
पण पळण्याचा श्रेय श्रेय संभव असतो तेथे तेथे ही पद्धति
असणेच शक्य आहे. इंग्लंडमार्गेही ती अद्याप चालू आहे.

(१) धाकटी ज्युरी:—घोरत्या ज्युरीने फिर्माद घरी आहे
असे ठरवित्यास आरोपी इतमावर फिर्माद असोतील गुन्हा
कायद्याप्रमाणे बरोबर मानित होतो की नाही हे ठरविण्याने
काम धाकट्या ज्युरीकडे असते. इंग्लंडमार्गे दिवाणी दाव्यां-
तहि ही ज्युरीची पद्धति आहे. हिंदुस्थानांत फौजदारी
कामांतच आणि सेशनकोर्टांत व हायकोर्टमधील नटल्यांत
मात्र ज्युरी घोलतात. शिवाय सेशनकोर्टांतसंप्रदाने सभे जिल्हा-
तील लोकानाहि ज्युरीपद्धतीचा हक्क दिलेला नाही. घोरत्या
ज्युरीची पद्धत तर हिंदुस्थानांत फोंडेच नाही. धाकट्या
ज्युरीमध्ये ८ ते १२ पर्यंत इतम असतात आणि ते गुन्हा
पडलेल्या ठिकाणचे किंवा त्या कोर्टातील राहिवारी असतात.
त्यामुळे गुन्हाविषयी गरी माहिती रवाना चतुस्तकून असते.

(३) मयतारी ज्युरी:—आकास्मिक किंवा अपघाताने मृत
आला असल्यास किंवा दुर्घटनेत किंवा वेण्याच्या हृत्पितळी-
तील इतम मयत सापडत, किंवा गुप्तद्वय कोणास सापडले
असेल अशा वेळी पंच बोलावून पंचनामा करतात व ते
शुद्धे कारण नमूद करतात

ज्युरीच्या पद्धतीचा विशेष फायदा अनियंत्रित व जलमी
राजपद्धतीत होता. इंग्लंडमध्ये अलीकडे बऱ्याच दिवाणी
व फौजदारी कामांतून ज्युरीची पद्धत काढून टाकिली आहे.

पंच ह्या पंच व सफे दृष्टी—हिंदुंच्या गुन्या परंपरेत
व्यवस्थापंच ही संस्था कार जुनी आहे गाविगाव देवस्थाना-
नाची व द्यांच्या उत्पत्तीची व देवस्थाना पाहण्याचे काम गावातील
पंचाकडे असते व ह्याहि पुस्तक ठिकाणी आहे. शिवाय मयत
इतमाच्या हस्तेट्याचें वारस वृत्तवयी असण्यास ह्या
हस्तेट्याची व्यवस्थाहि गावचे पंच पहात असत.
मिदिश अमदानांत 'प्रायव्हेट ट्रस्ट' अंकाप्रमाणे ट्रस्टी
नेमण्याची पद्धत रूढ झाल्यामुळे जुनी 'गावपंच' ही संस्था
साजगी मिळकतीच्या व्यवस्थेत हात घालू शकत नाही.
त्याचि भाऊबंदकीच्या कोट्याचा गावपंचापासत करून
वेण्याची पद्धत अद्यापहि खेडेगावांतून सालच्या जातीच्या
लोकांत रूढ आहे.

रोमन व ईंग्रज लोकांत वरील विषयावरील कायदा कार
उशीरा उद्यात आला. ईंग्रजांचा कायदा म्हणजे 'अधीत'
रोमन लोकांच्या कायद्याची पुनरावृत्ति होय एकाच्या पारि-
भाषिक शब्दसमूहाचे व साहित्ये वृत्तनेत दुसऱ्या काय-
द्याच्या ह्या ह्या शब्दांचा व फलनाचा अनुवाद
केलेला आहे ईंग्रजीत या कायद्यास ट्रस्टचा कायदा म्हणतात.

ट्रस्ट म्हणजे काय:—ट्रस्ट म्हणजे जिनगी व जिचे उत्पन्न
यांचे सुखरूप व्हावे असा भावी भोक्ताचा हक्क असा
हर्दई सुरक्षण करण्याचे काम जो आपल्याकडे घेतो त्यास
त्या जिनगीतून स्वतःचा कायदा करून वेण्याची अपेक्षा

असता कामा नये. असा ट्रस्ट मृत्युलक्षांन किंवा हयातीत
करता येतो या ट्रस्टचे निरनिराळ्या मुद्यावर निरनिराळ्या
तऱ्हेचे बर्गवित्तरण करतात. उदा० सामान्य व सार्वजनिक
किंवा वच्य, व्यंग व कायदनिर्मित इ.

पंच व भावी भोक्ता कोणास होता येते:— 'अज्ञान'
अवस्थेत असणारे, वेडे, तसेच परमुलसात वसाहत
केलेले, अपोर गुन्हा करणारे किंवा रागादोही किंवा कस-
बागारी व भावी भोक्ते इतके बजा करून कोणासहि पंच होता
येते. फक्त सार्वजनिक संस्थेत रागादोवून होता येत नाही.

ट्रस्टची उत्पत्ति व अंत:—ट्रस्ट ह्या एखाद्या व्यक्तीच्या
हृतांन किंवा कायद्याच्या प्रकाशाने आस्तिवांत येतो. ती
करतांना पूर्वी लेख करण्याची आवश्यकता नसे. परंतु 'ट्रस्ट'चा
अर्थ 'मार्ग' यांतून येतो असा फार केवळा ही उमा कोणास
ट्रस्ट करण्याच्या कायद्याने अपिधार असेल त्याने एखावर
जिनगीपदक तरी बसवून देऊ करून घ्यावत तरी वेळी
पाहिजे किंवा मृत्युपत्र केले पाहिजे. एरव्ही तो ट्रस्ट रद्द
सगळ्या बाहेल. यावरून अंगम जिनगीबद्दल केलेला ट्रस्ट
तोही असला तरी चालतो धर्मादायविषयक ट्रस्टखेरीज
इतर ट्रस्टच्या बाबतीत भावी भोक्ता म्हणजे कोणी तरी
विशिष्ट व्यक्ती असली पाहिजे. इ सन १८६० पूर्वी पंचांत
एखादा नवीन इतम दाखल करून घ्यावयाचा झाल्यास मुळ
ट्रस्ट देखात तसा अधिकार दिस्याबद्दल निर्देश किंवा
कोटांचा हुद्दा लागत असे परंतु १८९२ सालच्या ट्रस्टी
अॅक्टच्या १० व्या कलमाप्रमाणे अवशिष्ट पंच किंवा
पूर्वीच्या अवशिष्ट पंचाचा वारसदार यानी एक पिढा अनेक
नवीन पंच लेखी ठरावाने दाखल करून घ्यावेत. पंचाच्या
कामगिरीतून आपली सुटका करून घेण्याची इच्छा कर-
णाऱ्या पंचास अधिकारावर असलेल्या पंचानी लेखी रुबर
देऊन मुक्त करावे ट्रस्ट कायदेशीर पाहिजेत म्हणजे प्रच-
लित कायद्याच्या किंवा नीतिनियमांच्या विरुद्ध अमुच उप-
योगचे नाहीत. सावकारास फगविण्याकरिता केलेले ट्रस्ट
रद्द होतात व्याक्तिविषयक ट्रस्ट इतके धर्मादायविषयक
ट्रस्टात कडक नियम लावत नाहीत त्यांच्या बाबतीत
धर्माचा मुख्य निर्देश हेतु साधत नसत तरी त्यांच्या नव्व
जाळ साध्य होण्यासारखा विषयाकडे ट्रस्टविषयक जिन-
गीचा उपयोग करतात. याप्रमाणे मुळांत केवळ धर्मादाया-
पडे लावण्यास साहित्येच्या देण्याचा वैज्ञानिक बाबतीत
उपयोग वेण्याची उदाहरणे आहेत धर्मादाय ट्रस्टच्या
यावनीत गताधिकार्याच्या जोरावर पंचास एखादी गोष्ट
करता येते परंतु साजगी किंवा व्याक्तिविषयक ट्रस्टमध्ये
बहुसंख्यार्थाचा निर्णय अपसंलयाकास किंवा ट्रस्ट जिनगीस
संभवकारक होत नाही इतर जिनगीसंबंधीय सामान्य कायदे
ट्रस्ट जिनगीसहि साधारणपणे लागू पडतात ट्रस्टच्या उत्पत्ती-
प्रमाणे रथांचा अंत वैध्याकिक हृतांन किंवा कायद्याच्या
प्रकाशाने पडून येतो.

पंचांचे हक्क व कर्तव्यः—(१) पंचाने एक वेळ काम करण्याचे पात्ररत्न म्हणजे त्यास आपले काम सोडून देतां येत नाही किंवा दुसऱ्यावर सौंपवितां येत नाही कारण आपल्या विश्वासपात्र म्हणून देणाऱ्याने तो अधिकार त्याच्याकडे दिलेला असतो त्याने पाहिजे तर आपल्या कामाचा राजिनामा द्यावा व तसें करतांना धाड्याने त्यास आपला प्रतिनिधि निवडून देण्यास वरान अधिकार दिला आहे. (२) पंचास आपला अधिकार किंवा जबाबदारी दुसऱ्यावर टाकतां येत नाही या तत्त्वाच्या नाबर्तत इ. सन १८९३ च्या ट्रस्टी अॅक्टचे कलम १७, याने असा अधिकार एखाद्या पंचास सौंपिलेला तर कांही गोष्टीत देतां येतो या प्रमाणे बदल केला आहे. (३) ट्रस्टचे काम सर्व पंचमिळून संगनमताने केले पाहिजे. (४) एखादा पंच मयत झाला तर त्याच्या जागी त्याचे वारस (एक किंवा अनेक) येतात. (५) एक पंच तदितर पंचाच्या कृतीबद्दल जबाबदार नाही. पंचे पाहण्याबद्दल जरी अलग पावतीवर सही केली तरी पंचे खरोखर दुसऱ्या पंचाने घेतले असाबद्दल पुरावा देण्याचा पंचास अधिकार आहे

(६) ट्रस्ट-जिनगीमधून पंचाने स्वतःचा फायदा करून घेतां कामा नये. परंतु जर ट्रस्ट-रोह्यात त्यास कांही वेतन देण्याबद्दल स्पष्ट उल्लेख झाले तर त्यास ते घेतां येईल.

(७) पंचांचे मुख्य कर्तव्य म्हटले म्हणजे ट्रस्ट-जिनगीची व्यवस्था करणे, ती सुरक्षित ठेवणे, व योग्य तारणावर व्याजी लावणे हे होय. त्याने आपला स्वार्थ आपल्या कर्तव्याच्या आड येऊं देऊं नये. पंच आपल्या पदावर असतां आधी भोक्त्यापासून ट्रस्ट-जिनगी किंवा तिचा अंश विकत घेतां कामा नये. कायद्याने निर्दिष्ट केलेल्या जागीच तेचठी याने जिनगी गहाण टाकावी किंवा व्याजी लावावी. इ.

भावी भोक्षा आणि त्याचे हक्क व कर्तव्यः—हे हक्क व कर्तव्ये धाड्या असावीत हें पंचांचे वर दिलेले हक्क व कर्तव्ये यांवरून सहज कळून येईल. ट्रस्ट जिनगीची योग्य रीतीने व्यवस्था ठेवण्यांत याची, हिचीच नीट रीतीने ठेवण्यांत यावेत व जिनगीवरील उत्पन्नाचा नीट उपभोग घेण्याचा असा भावी भोक्त्याचा हक्क आहे. भावी भोक्षा याने पंचांच्या संपत्तीने चालावे. जेव्हा पंचावरच विद्द काम चालविले असेल तेव्हा गोष्ट निराश्री.

कोर्टामार्फत पंचव्यवस्थाः—जेव्हा ट्रस्ट करणाराकडून किंवा ट्रस्ट करणाऱ्यांचा हक्का असणाऱ्याकडून किंवा त्यांच्या तसें घेतांना नेमणुक करण्याबद्दल न्यायकोर्टांस अज्ञेयता झाले तेव्हा कोर्टाने आपल्यास योग्य बाबिल त्याप्रमाणे दुसऱ्या पंचावरील किंवा स्वतंत्रपणे किंवा पृथ्वी पंच रद्द करून एक किंवा अनेक पंचांची नेमणुक करावी. असा रीतीने नेमलेल्या पंचांच्या कामावर कोर्टाच्या इतर कामगारांप्रमाणे कोर्टाची देखरेख असते. इंग्रिच्या कामाबद्दल ट्रस्ट-जिनगीमधून त्यास वेतन देण्यांत येतं यानेच त्यांच्या हिशोब तपासवत. या

पंचाला आपल्या जागेबद्दलचा जामीन द्यावा लागतो. कोर्टाने पंचांचे केलेल्या पेढीवरच त्याने व्यवहार करावा. जिनगीसंबंधीचे कागदपत्र अथे ठेवण्याबद्दल कोर्टाचा हुकूम होईल तथेच ठेवावेत.

पंचजन—वैदिक वाक्यामध्यें पंचजनांचे, पंचवनाः, पंचमानवाः, पंचमासुपाः, पंचकृत्यः इत्यादि निरनिराळ्या नावांना उल्लेख आले आहेत, पण हे पंचजन कोण असोत यासंबंधी मात्र विद्वानांमध्ये वराच मतभेद आढळून येतो. खुद्द ऐतरेय ब्राह्मणात, पंचजन म्हणजे देव, गंधर्व व अप्सरस, मनुष्य, सर्प व पितर हे होत असें म्हटले आहे. औपमन्यवांच्या मते चार वर्ण व निपाद असा पंचजनांचा अर्थ आहे साध्यांचे मत औपमन्यवांप्रमाणेच आहे. यास्कार्ने पंचजन म्हणजे गंधर्व, पितर, देव अथुर, व राक्षस होत असें निश्चात म्हटले आहे. तारपर्ये पंचजन म्हणजे कोण याविषयी पौरस्त्य षंडितांमध्येहि मतैक्य नाही. पाश्चात्य षंडितांमध्येहि हीच स्थिति आढळून येते. पंचजन म्हणजे चारी दिशेला रहाणारे लोक व त्या सर्वांच्या मध्य भागां रहाणारे आर्यन लोक, ह्याजने सर्व पुष्पवरील लोक होत असे रॉथ व गेहडनर यांचे म्हणणे आहे. पण शिखरला हे म्हणणे मान्य नाही. तो म्हणतो की, वैदिक ऋषींनी आर्यावरोधर दासांचीहि गणना पंचजनमध्ये केली असावी हे म्हणणे चुकीचें होईल. जनासः अगर मानवाः यांच्यामध्ये आर्येतरांची गणना ऋषी कर्णादि करणार नाहीत. पंचजनमध्ये सोमाचाहि उल्लेख केलेला ऋग्वेदाच्या १ व्या मंडळांत आढळतो तारपर्ये शिखरच्या मते पंचजनाने आर्यन लोकांचाच निर्देश होत असून ऋग्वेदांत अनु, यदु, द्रुप, तुवंश व पुरु या ज्या लोकांचा उल्लेख आला आहे ते पंचजन होत व त्यांचा देव इंद्र असल्याने इंद्राला पंचजन्य हे नांव प्राप्त झाले आहे. तुवंश हे गार्गीवशिष्ट नांव असून यदु लोकांच्या राजांचे नांव होते. यास्तव शिखरचे म्हणणे चुकीचें आहे असें होंपकिम्सनें म्हटले आहे. पण त्यांत विरोध तथ्य नाही. पंचजन हे भरताच्या विद्द होते असें शतपथ व ऐतरेय ब्राह्मणांत म्हटलेले आहे. पंचजन व पांचाल हे एकच होत असे वरने प्रतिपादन केले आहे. तारपर्ये, पंचजन याने कोणते लोक विवक्षित आहेत याचा अशाधि निर्णय लागलेला नाही. तथापि तो शब्द वरील पंच इंद्रपूजक राष्ट्रांस लावीत असो हेच समुक्तिक दिसते

पंचधा—पंचावरील एक जात असून यांची लोकसंख्या (११११) ३२४२५. हे सर्व मुसलमान असून हिंसा व वर्णसम्ये आढळतात. पंचधा ही स्थलवाचक संज्ञा असून मटिका व हरियाणा या भागांत मुख्यतः, जाट किंवा सत्सम्यया पश्चिमकीर्ण प्रदेशांत आलेल्या रजपूत लोकांस ही संज्ञा लावतात. सुरे चारणे हा त्यांचा पिढीमाद भंदा आहे परंतु आकाल ते वेतकीटि कर्ने लागले आहेत.

त्यांच्यामधळ राहणारे लोक त्यांना राठ असे म्हणतात. [से. रि. (१९११) पु. १४]

पंचमद्रा—राजपुतान्यातील जोधपूर संस्थानच्या पंचमद्रा जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हे जोधपूर-यिकानेर सार्वभौमरील स्टेशनाना ११ मैल दूर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३१५४. हिंदुस्थानात या ठिकाणी उष्णता सर्वात अधिक असते. पारा थंडीतच १२२° वर असतो. गांवाच्या पश्चिमेस ५ मैलांवर मोठे ज्वालामुखी तयार करतात ती तलाव आहे. पण जोधपूर दरबारने तो ब्रिटिश सरकारास मकर्याने दिला आहे.

पंचमढी—मध्यप्रांतातील हुसंगवाढ जिल्हाच्या सोहागपूर तहसीलीमधील एक थंड हवेचे ठिकाण. हे सातगुडा डोंगरसपाटीवर असून ग्रेट इन्डियन पेनिनसुला रेल्वेच्या विपरिया स्टेशनाना ३२ मैलांवर आहे. पंचमढीची उंची ३५०० फुटांवर अधिक आहे. क्षेत्रफळ २३ चौरस मैल. बहुतेक भाग रंगलाने व्यापलेला आहे. मध्यप्रांताचा गव्हर्नर येथे उन्हाळ्यात रहावयास येतो. पंचमढी हे नांव पंचमढी ह्या शाब्दाचा अपभ्रंश होय, व स्वामनाथ येथे पांच गुहा आहेत ह्या बौद्धकालीन असाख्यात

धूम्रगड, महादेव, चौरागड ही शिखरे आहेत. मे महिन्यात पारा ८५ असावर असतो आक्टोबरमध्ये येथील हवा फार थंड व मनाला आरहादकारक असते. वार्षिक पाऊसपानी ७७ इंच पडतो. १८८५ साली म्युनिमिप लिटोचा स्थापना झाली असून येथे एक लष्करी छावणीही आहे.

पंचमहाल—मुंबई इलाह्याच्या उत्तर विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १९०९ चौरस मैल रेवाकाटा एजन्सीतील बोरिया संस्थानाच्या लॉगट भागासह ह्या जिल्हाचे दोन भाग पडले आहेत. प्रदेश डोंगराळ व उंचाळी आहे. या जिल्हात माही, अण्णास व पानम या नद्या आहेत. पानम नदीजवळ खारवाडा तलाव आहे. जिल्हाचे नैर्ऋत्यभागात पावागड डोंगर आहे. तो भोजतालच्या प्रदेशापासून २५०० फूट उंच असून वर एक किल्ला आहे. गोव्याच्या पश्चिमेस १० मैलांवर सुषा येथे उष्ण पाण्याचे झरे आहेत. येथे कोळी व मल लोक मार्च महिन्यात महादेवाची पूजा करण्यास येतात. हालोल पेटघात पाऊस ४१ इंच व दोहदमध्ये ३० इंच पडतो. या जिल्हात पाऊस फार उशीरा पडतो.

इतिहा स.—पंचमहालाचा इतिहास व नामसोप झालेच्या चंपानेर शहराचा इतिहास एकसारखाच आहे. हिंदू फळांत चम्पानेर (८ व्या शतकाच्या शेवटी शोपटी हे शहर वसविले गेले) अनहिलवाच्या राजांचे व तुवर वंशाच्या राजघातीचे शहर होते. तुवरानंतर चव्हाण झाले व स १४८४ त महमद बेगडा येथेपर्यंत हे शहर व भोवतालचा प्रदेश चव्हाणोच्या ताब्यात होता पुढे स. १५३६ पावेतो चंपानेर मुजराथची राजघाती होती व १५३५ मध्ये हुमायूनने हे शहर लुटले व १५३६ साली येथून राजघाती अमदाबाद

येथे नेण्यात आली. १८ व्या शतकाच्या मध्यकालाच्या सुमारास शिवाजी हा मिल्हा आपल्या ताब्यात घेतला, व स. १८५३ मध्ये हा ब्रिटिशकडे आला. ह्याचकाल स. १८६१ मध्ये शिवास हांशीजवळील कांही जमीन सरकारने दिली. ह्यावेळी हा मिल्हा रेवाकाटाच्या पोलिटिकल एजन्सीचा ताब्यात देण्यात आला. स. १८७७ मध्ये ह्या मिल्हास एका वेगळ्या कलेक्टराची नेमणूक करून देण्यात आली. स. १८५८ मध्ये तारया दोपाने येथे गडबड केली होती. व १८६८ साली कोणी नायकांनी थंड केले होते पण लवकरच सैन्य पाठवून ते मोडण्यात आले व बोरिया यास फांशीवर चढविले.

पावागडावर 'सातमहालाचा' अवशेष भाग आहे. एाचप्रमाणे माची हवेले,मऊडे कोटार व नवलख कोटार या वागावेही अवशेष आहेत डोंगराच्या शिखरावर कालिका-मार्तचे देवालय आहे. कांही इतर देवालयांही आहेत. चम्पानेरची जुन्या मनाद प्रसिद्ध आहे. शिवाय जंगलात कांही मशिदी व पदर्या आहेत. राहूर चाग; पैरी गोत्रा, दोहद, झालोद ही तीन मुख्य महत्त्वाची आहेत. खेडी ६५६ असून लोकसंख्या (१०२१) ३७४६०. शेंकडा ८० हिंदु आहेत. शेंकडा ९७ लोक मुजराथी भाषा बोलतात मूळचे रहिवासी शिल व नायकचे असून हे धान्य, लोखंडपाटा व गवत निरतात. हे हालोलच्या जंगलात रहातात शेंकडा ७१ लोक शेतकीवर उपभोगिका करतात. व्यापार बहुतेक धनिया व मोहरा लोकांच्या ताब्यात आहे. इमारती लोकांचा बहुतेक व्यापार बोहल्याच्याच हाती आहे.

गोव्याच्या वायव्येस मळेवजा जमीन आहे. 'माल' जमीन इंग्लेजे फाळतर जमीन गोव्याच्या दक्षिणेस आहे. ह्या पलीकडे गोरानु जमीन आहे. पूर्वभागाची अमीन काळी आहे, व पाण्याच्या त्रिपुलतेमुळे मोठी सुपीक आहे. मुख्य पीक मका, चणे, गहू आहे. रयतबारी, तालुकदारी, मेवाची व मक्याने देण ह्या घारापद्धती जिल्हात आहेत. शेंकडा १८ एकर जमीन इनामीत व जहागिरीत अखलेली आहे. मुख्य पीक मक्याचे आहे दोहद तालुक्यात बहुतेक सर्व मकाच पेरतात मक्याच्या खातोळात बाजरीचे पीक आहे. इतर पीके तांदूळ, चणे, तीळ, तूर, एरंडी. कालोल व हालोलमध्ये फसूत पेरतात. जंगल ३३१ चौरस मैल असून इमारती व जळळ लोखंड बाहेरगांवा पाठविले जाते. शिवाय मोहाच्या फुलांचा उंची रसप आहे. ह्या जिल्हात सांघणारे खनिज पदार्थ लोखंड, शिमें, सिरनीज व अश्रक हे होत गोत्रा ते रतलाम आगगाडी झाल्यापासून ह्या जिल्हाच्या व्यापारास तेजी आली आहे. येथून मुजराथकडे धान्य, मोहाची फुले, इमारती लोखंड व गळिताची धान्ये ह्या माल जात असून आयात माल तपाणु, मीठ, नारळ, धातूचे सामान ह्या आहे. 'पंचमहाशब्द'—पूर्वकाळी पंचमहाशब्दांचा अधिकारी लष्क राजाच असे. इतरांना ती कार्ये वाळगण्याचा अधिकार

जते. ताम्रपत्रानून "समाभिवर्तपवमहास्यन्द" असा राजाबद्-
रुचा विद्यापणप्रयोग येतो. हीं वार्ये पुढीलप्रमाणे:—(१) मंग
(शिव, कर्ण), (२) राममठ (ताशा), (३) शंख, (४) मेरी
(नगर), (५) जयघंटा (तास, पडगाळ). बाणमहासि (१)
पट्ट (नगर), (२) नान्दी (हास ?), ३ कुंड, (४) काडळ,
(५) शंख हीं वार्ये सांगितली आहेत. राजाची स्वारी निघाली
म्हणजे इतकी वार्ये त्याचशाच वाजते. हर्षवर्धनाच्या प्रत्येक
पावलाबरोबर सोन्याच्या टिपरीने नीचतीवर एकेक ठोकल
देण्यांत येई असें ह्यएनर्सगने म्हटले आहे. [मध्य. भारत.
मा. १.]

पंचांग—तिथि, वार, नक्षत्र. योग आणि करण असे
पांच अवयव ज्यामध्ये अंतर्गतात त्यास पंचांग अशी संज्ञा
आहे.

तिथि - रवि आणि चंद्र या दोघांच्या भोगामध्ये १२
अंश अंतर पडले असता एक तिथि होते. याप्रमाणे शुद्ध
प्रतिपदेला रवि व चंद्र यांचे क्रांतिवृत्त्यां अंतर १२ अंश,
द्वितीयेला २४ अंश, याप्रमाणे वाढत जाते. रविचंद्रोत्तर
($१२ \times ३० =$) ३६० अंश असल्यास ३० वी तिथि म्हणजे
अमावास्या किंवा अमातिथि असें म्हणतात. याच तिथीस
दरी अशीही संज्ञा आहे. अमाशब्दाचा अर्थ एकत्र होणे
असा आहे. दसनिधीस सूर्य-चंद्र यांचा योग होतो. याप्रमाणे
तीस तिथि झाल्या असता एक चोदनाम होतो. भास्कराचा-
यांचा सिद्धांतसिरोमणीमध्ये असें सांगितले आहे की रवि-
चंद्रांची युति झाल्यापासून पुन्हा दुसरी युति होईपर्यंत जो
काल आतो त्यास विभुमास म्हणजे चाद्रमास असें म्हणतात;
एवढ्या कालामध्ये तीसच तिथी होतात. या चाद्रमासास
पंच्य शुद्ध म्हणजे पितृवाच अहोरात्र म्हणतात.

नक्षत्र.—नक्षत्रचक्राच्या आरंभस्थानावरून एकप्रस
हतात. यावरून पावठ्या विभागाला ज्योतिषशास्त्राचा
इतिहास देतांना स्पष्ट विवेचन केले आहे (शा. को. वि. ५, पृ.
३६०-३६९). शुद्ध पंचांगप्रवर्तन कमिटीच्या (डिक्कणचा-
गाच्या) मते नि.शर रेवती योगतारा आरंभस्थान आहे.
चंद्र या निःशररेवती योगतारेकामून (इंग्रजीत ज्याला झीटा-
पिचियम असें म्हणतात त्या तारेपासून) क्रांतिवृत्तीस
८०० कला मिला असता त्या येलेल्या ८०० कलास अश्विनी
नक्षत्र असें म्हणतात. याप्रमाणे प्रत्येक आठवे अंशांचा एक
नक्षत्रविभाग होतो व त्यास अश्विनी, भरणी, कृत्तिका इ.
नावे आहेत. याप्रमाणे २७ नक्षत्रे आहेत. अश्विनी म्हणून
एक अभाविताने नक्षत्र धरतात. त्याची स्थिति अश्विनी-उत्तरा-
पाडा नक्षत्राचा चतुर्थ वारण आणि धरणाचा तिथ्येव म्हणजे
पंचागा दिवसाचा अभावित नक्षत्र म्हणतात

योग.—रेवतीयोगात्पासून (शीटापिचिअमपासून)
मायकेले रवीचे भोग (शीमितपुढे) आणि चंद्राचा भाग योवी
वे (१४ ८०० कला झाली) असता विरकेभोग असें म्हणतात.
याप्रमाणे ८०० कलांचा एक याप्रमाणे विरकेभ, प्रीति, आमु-

घ्यान इत्यादि २७ भोगांची गणना करतात. या योवांचा
उपयोग असा होतो की, तिथीवरून रवि व चंद्र यांचे अंतर
समजते, व योगावरून रवि व चंद्र यांच्या भोगांची वेरीज सम-
जते. त्या वेरीज व पञावाकीवरून रवि व चंद्र किती किती
आहेत हे सहज काढता येईल. कारण

$$अ - व = म \quad \text{आणि}$$

$$अ + व = द.$$

या दोन समीकरणांवरून

$$२ अ = म + द$$

$$. अ = \frac{म+द}{२}$$

अ समजल्यावर व निघेल. शिवाय योगांचा उपयोग
रविचंद्रांच्या क्रांतिसाम्याविषयी होतो. रवि व चंद्र यांची
वेरीज ६ राशी किंवा १२ राशी साली असता क्रांतिघाम्ये
सुमाराने होते. याविषयी पूर्ण विचार खानापूरशाली याच्या
ग्रहलावचाच्या सोपपत्तिक भाषांतरांत पातायिकारामध्ये
दिला आहे.

करण.—तिथीच्या अर्धास करण असें म्हणतात. म्हणजे
रवि व चंद्र यांच्यामध्ये सहा अंशांचे अंतर झाले असता एक
करण होतो हे करण ११ आहेत. वष, बालव, कौलव,
तैत्तिल, गर, वणिज, मद्रा, शरणि, चतुष्पाद, नाग, व
किस्तुम; यांपैकी पहिले ७ करण चल आहेत आणि पुढील
४ करण स्थिर आहेत. दर तिथीला दोन करण असतात.
शुद्ध प्रतिपदेच्या उत्तराधापासून कृष्णपक्षाच्या चतुर्दशीच्या
पूर्वार्धापर्यंत चल करण (रोज दोन असे) ओळखीने येतात.
कृष्णपक्षाच्या चतुर्दशीच्या उत्तराधापासून शुद्ध प्रतिपदेच्या
पूर्वार्धापर्यंत स्थिर करण असतात.

याप्रमाणे सात चल करणांची स्थिति निरनिराळी असते.
या सात चल करणांचे फेरे एका चांद्रमाहेन्यांत ८वेळां होतात.
यावरून $७ \times ८ = ५६$ चल करण आणि ४ स्थिर करण मिळून
 $५६ + ४ = ६०$ करण होतात. तिथीच्या अर्धासच करण संज्ञा
असल्यामुळे ३० तिथींत ६० व करण होणार हे उघड
आहे.

वार.—वार सात आहेत. रविवार, सोमवार, मंगळ-
वार, बुधवार, शुक्रवार, शुकवार आणि शनिवार. प्राचीन ग्रह-
कक्षाभोगावरून वारांचा क्रम आस्तपूर्यांत आलेला दिसतो.
मध्ये पुष्ठी, श्यामोवनी चंद्रांची कक्षा, नेतर बुध, शुक्र, रवि,
मंगळ, गुरु व शनि यांच्या वक्ष्य अशा तऱ्हेची प्राचीन ग्रह-
कक्षाभोगी आहे. प्रत्येक वाराच्या स्वामीचा होरा एक तास
याप्रमाणे असतो. अर्थास आठ सुमोंदरी रबीचा होरा अस्त-
श्याम पुनःत्या दिवशी सर्व महावि, तीन फेरे, होऊन सुमों-
दरी चंद्राचा होरा येतो. नेतर दुसऱ्या दिवशी मंगळ या-
क्रमाने ग्रह येतात.

तिथ्यानयन प्रचार:—स्पष्ट चंद्रानून स्पष्ट रवि यज्ञा करून
जे दोघ राहिल त्यांचे अंश करून त्यांत १२ नी भागून जो

भागकार येईल त्या गततिथी येतांल, आणि अंशादि जी बाकी राहिल ती वर्तमान भुक्ततिथी म्हणजे वर्तमान तिथीचा गेलेला माग होईल. तो १२ अंशांतून वजा करून जी बाकी राहिल ती वर्तमान भोग्यातिथी म्हणजे वर्तमानकाली भोग्यावयाची राहिलेली तिथि होईल. नंतर भुक्ततिथि आणि भोग्यातिथि यांच्या विकला करून त्यास प्रत्येकी ६० नी गुणून जो गुणाकार येईल त्यास, रवि आणि चंद्र यांच्या स्पष्टगतीच्या अंतराच्या विकलांनी भागून जी घटिकादि पळे येतात ती अनुक्रमे भुक्ततिथि व भोग्यातिथी यांच्या घटिका व पळे निघतील.

उदाहरण, स्पष्ट रवि, १ राशि ५ अंश, ४२, कला ३७ विकला आहे व स्पष्ट रवीची स्पष्टगति ५७ कला २६ विकला आहे. आणि स्पष्टचंद्र ६।२४।१४।५४ इतका राश्यादि आहे, व त्याची गति ८१९ कला आहे तर तिथि कोणती व किति घटिका आहे हे सांगे!

याचे उत्तर असे:—दिलेल्या स्पष्टचंद्रातून (६।२४।१४।५४) स्पष्ट रवि (१।५।४२।३७) वजा करून ५।१९।४२।१७ इतके शेष राहिले. याचे अंश १६।३२।१७ यास १२ नी भागून १४ गततिथी आल्या व बाकी ०।२१।७ राहिली. ही भुक्तपौर्णिमा १२ अंशातून वजा करून १।१७।७।३२ ही भोग्यपौर्णिमा निघाली आता भुक्ततिथीच्या विकला १९३७; यास ६० नी गुणून गुणाकार ११६२२० इतका आला. यास रविचंद्राच्या स्पष्टगतीच्या अंतराच्या ४५६८४ विकलांनी भागून २घटिका, ३२पळे आली पौर्णिमातिथीची भुक्त घटी ही पळे आली. पुढेही भोग्यतिथीच्या विकला ४१२६२ यास ६० नी गुणून २४७५७८० इतका गुणाकार आला. यास ४५६८४ ह्या गत्यंतर विकलांनी भागून ५४ घटिका ११ पळे आली; ही पौर्णिमेची भोग्यघटी—पळे झाली.

नक्षत्रानयन प्रकार:—स्पष्टचंद्राच्या कला करून त्यास ८०० नी भागून जो भागाकार येईल ती गतनक्षत्रे येताल व बाकी राहिल ती वर्तमाननक्षत्रांपैकी भुक्तनक्षत्र म्हणजे भोगून गेलेले नक्षत्र येते. ती भुक्तनक्षत्र ८०० कलांतून वजा केले असता भोग्यनक्षत्र म्हणजे पुढे भोग्यावयाचे नक्षत्र येते. नंतर भुक्तनक्षत्र व भोग्यनक्षत्र यांच्या विकला करून त्यास प्रत्येकी ६० नी गुणून आलेल्या गुणाकारास चंद्राच्या स्पष्टगतीच्या विकलांनी भागिले असता अनुक्रमे भुक्तनक्षत्र व भोग्यनक्षत्र यांची घटी—पळे येताल.

योगानयन प्रकार:—स्पष्टरवि आणि स्पष्टचंद्र यांच्या वेरजेच्या कला करून त्यास ८०० नी भागून जो भागाकार येईल ते गतयोग येतात. आणि जी बाकी राहिल ती वर्तमानकाली भुक्तयोग होती व ती भुक्तयोग ८०० कलांतून वजा करून जो शेष राहिल तो भाग योग व भोग्ययोग होईल. नंतर भुक्तयोग व भोग्ययोग यांच्या विकला करून त्यास प्रत्येकी ६० नी गुणून आलेल्या गुणाकारास रविचे-

द्राच्या स्पष्टगतीच्या वेरजेच्या विकलांनी भागिले असता अनुक्रमे भुक्तयोग व भोग्ययोग यांची घटीपळे निघतात.

करणानयन प्रकार:—गततिथीच्या संख्येस २ ने गुणून व ७ नी भागून जो शेष राहिल तो घलापासून तिथीच्या पूर्वार्धाचे करण होते. त्यांत १ मिळविला असता तिथीच्या उत्तरार्धाचे करण होते चार भिन्न करण पूर्वी सांगितलेले आहेत त्यावाचून वरील रीत घ्यावी, आणि उदाहरणात घटी—पळे आणवयाची शास्त्रास भोग्यतिथीतून भुक्ततिथि वजा करून जो शेष राहिल त्याचे अर्ध करावे म्हणजे घटी—पळे येतात.

तिथिद्वयवृद्धि—चंद्र व सूर्य यामध्ये १२ अंश अंतर जर दोन सूर्योदयाच्या आतच पडले तर त्या तिथीत क्षयतिथि असे म्हणतात. म्हणजे जी तिथि दोन्हीही सूर्योदयास व्याप्त नसते ती क्षयतिथि होय तसेच रवि व चंद्र यांच्या मध्ये १२ अंश अंतर होण्यास जर एका दिवसापेक्षा जास्त काळ लागला तर त्या तिथीस तिथिवृद्धि असे म्हणतात.

नक्षत्रक्षयवृद्धि.—एका सूर्योदयानंतर आणि दुसरा सूर्योदय होण्यापूर्वी ज्या नक्षत्राची आरंभसमाप्ति होते त्या नक्षत्राचा क्षय झाला असे म्हणतात.

योगक्षयवृद्धि—तिथीच्या व नक्षत्राच्या क्षयवृद्धीप्रमाणेच योगाचे क्षयवृद्धि होतात एका तिथीमध्ये दोन करण असल्यासुद्धे करणामुळेही क्षयवृद्धि नसते.

पंचांग व लोकांन —पंचांगाच्या पत्रात प्रथम तिथीचे कोष्टक देतात. नंतर वारकोष्टक लिहून त्या तिथीच्या घटिका व पळे दिलेले असता नंतर योग मांडून योगाची घटी—पळे देतात. नंतर करण देऊन त्याची घटी—पळे दिलेले असतात. नंतर रोजचे दिनमात्र दिलेले असते. नंतर पारशी तारीख, मुसलमानी तारीख आणि ईमजी तारीख देतात. नंतर रवीचा उदय कितो वागता होईल हे दिलेले असत, व पुढे रवीचा अस्त कितो वागता होईल हे दिलेले असते, व पुढच्या कोष्टकात चंद्र कोणत्या राशीत त्या दिवशी आहे हे दिलेले असते. पुढच्या कोष्टकात श्रावण देतात, व त्यासच्या वास्तुसंख्यादि स्पष्टचंद्र पौर्णिमेच्या दिवशी सूर्योदयी कोणत्या राशीत आहेत हे दिलेले असते शुक्रपक्ष असल्यास पौर्णिमातिथीच्या सूर्योदयाचे स्पष्ट पक्ष असतात. आणि कृष्णपक्ष असल्यास

आहे, व रथातील ओ राती शिनिजाळा त्यावेळीं संलग्न असेल तो कुंडलीच्या मध्ये माहून पुढे अपसव्यकामानें मार्काच्या राशीचे अक्ष मांडलेले असतात, व त्यावेळीं प्रह जया ज्या राशीत वसतात तसे त्या त्या ठिकाणी लिहितात. निरनिराळ्या प्रांतांतलें पंचांग, पंचांगाचें गणित, दृक्प्रत्यय व पंचांग, सायननिरयन मानांचें प्राज्ञाप्राहास्य व पंचांगसुधारणेचे अर्थाचीन प्रयत्न याचीं सविस्तर माहिती पंचांग्या विभागात (ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास-पृ. ३६२-३६९) आली आहे तेव्हां स्वाध्यायी या लेखांत पुनरुच्चारण केलें नाहीं

पंचाल—पंचाल पहा

पंचासर—मुंबई, पालनपुर संस्थान राधनपुरपासून दक्षिणेस ३० मैलांवरील लहान शहर. १७ व्या शतकात चावढाच्या जयशेखरी ही राजधानी होती पंचासरजवळ राणतोडा व सावेश्वर येथें दोन मंदिरें आहेत.

पंजाब—हिंदुस्थानातील अगदी उत्तरेकडचा प्रांत. एकूंदर क्षेत्रफळ ११५,०८ चौ मैल या प्रांतांतून मोठ्या पनद्या वाहतात म्हणून यास हें नाव मिळालें यात मृष्टिसौंदर्य, सुधीकपणा, व पाण्याचा पुरवठा चांगला आहे, सखळ मैदानें नद्यांच्या गाळानी भरलेली आहेत मिठाच्या खोरांच्या ओढी व हिमालयातील प्रस्तावनेचे पानेकर अर्यंत पुरातन काळी या भागात समुद्र असावा असें वाटतें, एकीणिशाळ्या रातकापर्यंत इक्षु सिंधू दिसत होते, वस्तुसौम्य व रानहवी हिमालयाच्या बाजूस आहेत उगडाळा व हिंदुवाळा कडक असतो. तिनबरे-माचें व जून-सप्टेंबर असा दोनदा पावसाळा आहे; तो हिमालयाकडे सर्वांत जास्त, पठारावर मध्यम व पश्चिम बाजूस कमी असतो. धरणीबंध (विशेषतः काप्रा भागात) फार होतात. सिंधू, झेलम, चिनाब, रावी, सतलज, बिआस, व यमुना अशा सात नद्या सुट्टय आहेत. याच्या पुरामुळे पुष्कळदा मुदतान्दि होतें. किरास तुळखानानें या नद्या-पासून काढून काढून हा प्रांत सुधीक बनविला.

फार प्राचीन काळी आर्य लोकांनी येथे बसवून घेतली. ऋग्वेदाचा काही भाग येथें तयार झाला. कुडक्षेत्र (ठाणेश्वराजवळ) येथें भारतासुद्ध झालें. पौराणीक दिल्ली (इंद्रप्रस्थ) येथें राज्य स्थापिलें सुधिरात्रानंतर निरनिराळ्या हिंदू राज-पंथांचा अंमल पंजाबावर होता. नंद, मौर्य, ग्रीक, गुएनी, ताक, रामपुत्र, मुसलमान, शीख व इंग्रज यांच्या हातीं क्रमानें पंजाब आला. हा प्रांत सरहद्दीवरील असल्याने त्यास परकीय सैन्याच्या स्वाभ्यासुळे सतत प्राप्त होतो, पण त्यामुळे तेथील लोक काटक बनले आहेत. चाबा नानकाणें स्थापिलेला शीखधर्म मूळचा धार्मिक असतो, मुसलमानांच्या उच्छामुळे तो शीखधर्म बनला आणि पुढे मुसलमानांनी बादशाहीच्या नाशास त्याने मदत केली या जे कीन शिपाई बाणा तेव्हा-पासून असांपर्यंत बाबलेला आहे. त्याच्या परिणाम म्हणजे राननिवासीतानें स्वतंत्र शीख राज्याची स्थापना करणें हा होय. नानागदांच्या (१८५०) वेळी प्रथम प्रथम यांनी

उचल केशी होती परंतु इंग्रजांनी लष्करी दडपशाही सुरू केल्याने शीख पलटणी स्वस्थ राहिल्या एवढेंच नाहीं तर रथांच्या नवीन १८ पलटणी उभारून इंग्रजांनी त्यांच्याकडूनच नानागदां मोडविली सिंध, पतियाळा, बगैरे संस्थापि-कानीहि या वेळीं इंग्रजांना मदत केली. त्यापूर्वीच ई ई कंपनीनें रणजितसिंगांचें राज्य हस्तगत केलें होतें. पंजाबात १८५९ त आगगाडीचा पहिला रस्ता तयार झाला. साप्रत तर लष्करीदृष्ट्या आगगाडीचे अनेक फाटे पंजाबात तयार झाले आहेत. पंजाबातीलच काहीं भागाचा वायव्यसरहद्दीचा प्रांत स. १९०१ मध्ये नवीन बनविला सर्व पंजाब खालसा केल्यावर प्रथम तो एका चीफ कमिशनरच्या, नंतर ले. गव्हर्नरच्या व साप्रत गव्हर्नर (इन्-कौन्सिल)च्या ताब्यात दिला गेला माटेर्यु-चेम्पकई-सुधारणेप्रमाणें हल्ली (१९२५) चा गव्हर्नरस कार्यकारी सरकारी दिवाण व लोकनियुक्त दिवाण हे मदत करतात मुंबई, मद्रास बगैरे प्रांताप्रमाणेंच प्रांतिक कायदेमंडळहि दिलें आहे

पंजाबात पुराणवस्तूंचे अवशेष फारसे सापडत नाहीं. ग्रीक स्वाभ्यासबंधाने अवशेष मुळीच नाहींत असें म्हटलें तरी चालेल, अशोकवाळीन मात्र काहीं सापडतात. उदा-दिझी, बाहाबासगाळ, मानेश्वर, दाहधेरी इ. गावांचे अवशेष. एक तर नद्यांच्या पुरानेंत वाहून गेले व दुसरे मुसलमानांच्या उत्थातानें त्याचीं वाताढात झालीं उदा- दिझीची लुम्मा मशीद २७ इवळें पाहून त्याच्या सामुमीनें बांधिली आहे. मुसलमानां शिल्प साप्रत बरेंच ह्यात आहे व त्यातहि निर-निराले प्रकार आहेत.

पंजाबची लोकसंख्या (१९२१) २५१०१०६०. मलेरिया फार असतो. भाषा मुख्यतः पंजाबी व उर्दू इकडे जातीनिबंध कडक नाहींत. हिंदू मुसलमानांची लोकसंख्या निम्मेनिम असल्याने दोहोत नेहमीं तेंतेंमाडणें उपस्थित होताने. साप्रत आर्यसमाज व अखली शीख यांनी आपापल्या पंजाबी संघटना करून घ्याकडे विशेष लक्ष घातलें आहे. दयानंदाने स्थापिलेल्या आर्यसमाजाचा प्रसार इकडे फार आहे. ख्रिस्ती मिशनरि या प्रांतात पुष्कळ आहेत शेतकरी लोक दोकडा ५० आहेत. सर्वां जास्त गव् विहृतो. खनिज धातूंत लोटांड फार सांपडतें. निणकाम हा धंदा इकडे मुख्य आहे. लोकांनी कौशल्य काम व मातीची माडीहि होतात शीख लोकांची चंबा, पतियाळा बगैरे लहानमोठी संस्थानें व जैतो, अमृतसर बगैरे सुध्दर पंजाबात बरेंच आहेत. रयापीकी मोठी संस्थानें आता हिंदुस्थान सरकारच्या देतरेखोलांनी गेली आहेत; पंजाबाच्या गव्हर्नरच्या हाताखाली नाहींत. हिंदुस्थानांतल इतर प्रांतांपेक्षा पंजाबात शेतसाध्याचा दर बराच उगडा आहे, व चालव्यासुळे शेती सुधीक आहे. एक-दर जमीनमहसुलाचें उत्पन्न ३ कोटी आहे. रेषपापाकपा-तून अजून गावपंचायती आहेत. सर्व हिंदुस्थानापेक्षा या

प्रांतांत सैन्य जास्त ठेवलेलें असतें. स. १९११ च्या अंका-
न्वये सिंधुपासांत सौर्याचें झालें आहे. वेङ्ग्यांची महाराठ्यांची
व कुठ्याच्या विपावरनें एक अशीं ह्यालायें दृकडे घरांच
आहेत.

पटंचर—हेदराबाद संस्थान, मेदक जिल्ह्यामधें कल-
षूर तालुक्यांतल एक खेडें. गावाच्या अवळ पाळवंटांत हिंदू
देवालयें पुरलेलीं आहेत असें म्हणतात. एका स्तंभावर
सूर्याच्या आकृतींमोवती १२ राशी वर्तुळाकार कोरलेल्या
आहेत. येथें मुसलमानांच्या वेङ्ग्या इमारती व घडगांदि
पुष्कळ आहेत.

पंढरनच, टी न शि प व गो व.—तालुच्या मजबुद्दारांतल
मजबिन जिल्ह्यांतल एक टॉनशिप. क्षेत्रफळ ५०० चौ. मैल.
इरावती नदीस जाऊन मिळणारे बरेच प्रवाह ह्या भागांतून
वाहतात. लोकसंख्या (१९११) ४१७०० असून एक तुली-
यांशाहून अधिक लोकसंख्या करून लोकांची आहे यांत
८९ खेडीं असून मुदय ठिकाण पंढरनच लोकसंख्या ५०१०.

पटल किंवा निरनकोट—निरनकोट हें हल्लीच्या
(सिंध) हेदराबादच्या जागीं होतें असें पुष्कळांचें मत आहे.
तें देवालापासून २५ परसंग होतें (म्हणजे सरासरी ३१ मैल) व
मनहुरापासून १५ परसंग होतें असें अनुफेद यानें म्हण्टों आहे.
तें नदीच्या पश्चिम तीरावर मजबूत परंतु लक्षन होतें असें
वर्णिलें आहे. निरनकोट म्हणजे हेदराबादच असतें हेदराबादेचे
निरनकोट हें नांव असून लोकांस माहोत आहे. ह्यापुनरसंग
हा फळची राजधानी कोथेर येथून उत्तरेस ११५ मैलांवर
पिटोशिरो येथें गेला. पाटलपुर असें हेदराबादचें जुनें नांव
होतें, असें वर्तन म्हणतो. या दोन आणखीहि प्रमाणांवरून
पिटोशिरो हें हेदराबादच होय.

शिकंदराच्या इतिहासकारांनी लिहिलेले पटल अं दुआबाच्या
शिरोभागी होतें असें म्हणतात, तें हेदराबाद होय. हल्लीं
हेदराबादच्या उत्तरेस १२ मैलांवर फलेली नदी सिंधपासून
वेगळी होते. तेथें दुआबाचा शिरोभाग आहे. परंतु
पूर्वी हेदराबाद येथेच किंवा आग्नीसी १५ मैलावर, जेथे
सिंधूची पूर्वशाखा गुनी हा पश्चिमशाखा फलेली हिच्यापासून
वेगळी होती होतों, तेथें दुआबाचा शिरोभाग असावा. आणखीहि
तीन स्वतंत्र प्रमाणांवरून पटल हेंच हेदराबाद असें कनिंग-
हॅम म्हणतो. [दीक्षित—मारतवर्षीय भूवर्णेन; कनिंगहॅम-
आर्क. रिपोर्ट; एन्सन्ट जिओ. इंडिया; इथे म्यासे हेदराबाद].

पटवर्धन, गंगाधरदाखी—(हा. को. वि. १२, गाय-
कवाड या लेखांत याची बरीच माहिती आली आहे; ती
पदा.) गंगाधरशाही हा आरंभी पुण्यास फचव्यांच्या
कुटुंबांत नोकर होता. तो फार चलास असून पोलण्यांत
हुपार होता. पुढें यानें गायकवाडांत नोकरा पडली. गायकवा-
डाच्या दरबारी असलेल्या इंग्रज रेसिडंटास आपले हेतू पार
पाळण्याच्या कामी गंगाधरशाखापासून घराच मद्दत झाली

होती. ले. वोंकर याचा शास्त्राचार पूर्ण विश्वास होता.
बायागी दिवाण जेव्हां मरण पावला व सिताराम दुर्बेतीनी
निपाला तेव्हां फर्तेसिंग गायकवाडाच्या व ब्रिटिश रेसिडं-
टाच्या शिफारशीमुळे मुख्य कारभार्याचे सर्व अधिकार
लवकरच याच्या हातीं आले. तो उलटया सुलटया इंग्रजी
चा शीरोतींचे अनुकरण करी, मोडकेतोडके इंग्रजी बोले,
दुरदुर चाले. हा गर्बिष्ठ, संस्कृतज्ञ व जुद्धिमान होता.

इ. स १८१४ मध्ये शास्त्रयास पेशवे व गायकवाड
यांच्यामधील देण्यापेण्याच्या व अहमदाबाद दरिरेचा गाय-
कवाडाच्या नांवांने कायमचा इंग्रजा करून घेण्याच्या निकाला-
लाघाटी पुण्यास पाठविण्यांत आले. शास्त्रयास पुण्याला पाठ-
विण्यापूर्वी गायकवाडांनी त्याच्या निवास आण्य होणार
नाही अशी इंग्रजांकडून हमी घेतली होती असें म्हणतात.
पुढे बाजीरावानें शाही हा फक्त्याच्या पदवीं कारकून अस-
तांना त्याचे आपल्याशी उद्वटपणाचे वर्तन होतें अशी सवष
सांगून त्याची नेट घेण्याचें नाकारलें शाही साग्रहि इंग्र-
जाच्या बळावर पेशव्याशी चढेलपणांने धागत असे. त्यांनीं
उपमदेकारक यानें संभोधित असे. या वेळेच्या पूर्वापासूनच
बडोद्याचा कारभारी सिताराम रावजी यास शास्त्रयाविपर्यी
मत्सर वादें लागला होता त्यानें शाही हा सर्वेत्वी इंग्रजाच्या
वतीचा मनुष्य आहे असें बाजीरावास सांगितलें. शास्त्रयास
पेशव्यांच्या दरबारी वकील म्हणून पाठविण्याची सूचना या
पूर्वी एकदां (१८११) पुढें आली होती. यावेळीं पुष्कळ दिवस
राहूनहि शास्त्रयाचा उद्देश सफल न झाल्यामुळे त्यानें ब्रिटिश
रेसिडंटाचा सहा पंऊन असें ठरविलें की, गायकवाड व पेशवे
यांच्यामधील वादप्रस्त प्रथ तजवीबीनें सोडविण्याचें काम
इंग्रजाकडे सोपवून आपण स्वतः बडोद्यास परत जावं.
शास्त्रयाचा हा विचार पेशवे व शिबकजी डेंगळे यांस सम-
जला तेव्हां शास्त्रयानें आपले जाणे लावणीवर टाकवें म्हणून
शिवकनिनें त्यास बळविण्यास घुरयास केली. नेव्हां पेशव्यांच्या
मुख्य कारभार्याची जागा शाही मार्गू लागला. बाजीरा-
यानें आपली मेहुणी शास्त्रयाच्या मुलास देऊं केली व शास्त्रयानें
सुचविलेली मुलाच्या देण्यापेण्यासंबंधानें तडबोडिह त्यानें
कबूल केली. परंतु शास्त्रयानें आपल्या मागण्या पुण्या होई-
पयेत लम करण्याचें तहकूब केलें बाजीरावास या गोष्टीचा
कार रोग आला.

पुढें काहीं दिवसांनी बाजीराव पंढरपुरास गेला. तेव्हां
शाही त्याच्याबरोबर गेला. बापू मैराबाजेनें शास्त्रयास पंढरपुरास
न जाण्याविपर्यी पुष्कळ सांगून पाहिले. परंतु शाही हा
आपल्याच तोण्यांत होता, त्यानें तें मान्य न करतां तो
पंढरपुरास गेला. जुलैच्या १४ रया तारखेस रात्री काहीं
पोहोर्ती बकरमणसें बरोबर वेळन शाही विठोबाच्या
देवालायांत देवदर्शनास गेला. देवदर्शन केल्यावर पेशव्यांची
गांठ घेऊन शाही बाहेर पडला. पण तो बोला दर
जातो तोंच काहीं मारेक्यांनी त्याच्यावर हल्ला

तुकडे तुकडे वेले (जुलै १८१५). इफ म्हणतो की, हे कृत्य रावबाजीने हंगळ्याच्या मदतीने केले उलट काढावे म्हणजे धी, सिताराम या दिवाणाने शास्त्राचा स्तन भरविला. यावेळी सितारामाने चार येथे सैन्य जमविले होते थोड्याच दिवसात सितारामास इंग्रजांनी अटकट ठेविले. यावरून या म्हणण्यास पुष्टि मिळते. क. वेल्लेस म्हणतो की, शास्त्राच्या पुनात पेशव्यास कांही फायदा नव्हता. कारण त्यामुळे गुजराय हातची आत होती. म्हणून त्याला जिंजत ठेवण्यातच त्याचा फायदा होता [गंगाधरदासपाने आपले स्वतःचे लिहून ठेविलेले चरित्र उपलब्ध झाले असून ते भा इ. सं. मंडळाच्या ग्रंथाधिकार प्रसिद्ध झाले आहे. याशिवाय इफ; रुलर्स ऑफ बडोदा; इति. संप्रह. जुन्या. ऐति गोष्टी पहा.]

पटवर्धन घराणे—साप्रत दक्षिण महाराष्ट्रांत जी पटवर्धन आढनावाची संस्थानिकाची घराणे आहेत, त्या सर्वांचा मूळपुरुष हरमठ होता हा रत्नागिरी जिल्ह्यातील कोतवडे गांवाचा रहिवासी. याचा पुत्र बाबंमठ, याचे हरि, केशव, व विश्वरूप असे तीन पुत्र. याच हरिमठाच्या वंशातील पुढेपानां मराठी गज्यांतील तासगांव, कुईदवाड, मिरज, सागली, मिरजमळा, मंगळवेढे, आंबे येथील बहामिरी मिळविश्याचा वंशातील पुरुष दूर असून नान.वाहेब पेशव्यांपासून रावबाजीच्या काळाशीकडे मराठ्यांनी परकीय शस्त्रां वेलेल्या बहुतेक सर्व मोहिमात हजर होते. या वंशातील जितकी माणसे सरकारकामां लढाईत ठार झाली तितकी महाराष्ट्रातील दुसऱ्या कोणत्याहि कुटुंबातील झाली नाहीत. त्यांची हद्दीकत त्यांच्या त्यांच्या संस्थानच्या नांवाखाली देण्यात आली आहे.

पटवर्धन, पांडुरंग नरसिंह—एक महाराष्ट्रीय इतिहाससंगोपक. हे जानकीकर पराभ्यांतील; होत याचे गडील हेमरास्तर होते.सूरफायनल परीसा पसार झाल्यावर कांही दिवस पांडोया सरकारी नोकर होते. पण त्याच्या मानी स्वभावास नोकरा न पचल्याने त्यानी तो सोडली. पुढे यानी सराठ्यांच्या इतिहासाकडे लक्ष पाहून त्यांत पुष्कळ गति करून घेतली होती. इतिहाससायनसंगोपनांचे कामहि त्यानी पुष्कळ दिवस केले व त्यात हाती लागलेली अभिनव माहिती प्रसिद्ध केले व विरोधतः पेशवे पराभ्याविषयी ते विशेष परिभ्रम घेत असत. त्यानी मिळविलेली माहिती, फाग-१९११, विजे, बरतु वीरे संप्रह पुण्याच्या भारत इतिहास मंडळात आहेत ते ह्या मंडळाचे एक कार्यकर्ते समासक होते. ता.क.तीन राष्ट्रीय बळवत्सोददि ने भाग घेत असत. त्यानी राष्ट्रद्वैतीची नांवाचे एक वर्तमानपत्र कांही दिवस चालविले होते. तेचवी वेळी राष्ट्रीय सभे व एवाराज्यसंग या-एटी ते काम करीत होते. ते भाग्य रहणांचे, ताम पुढोचे व निधनी होते. ते १९२१ साल. वारले, त्यावेळी त्यांचे वय पचास ५० वर्षांचे होते.

पटवर्धनी—अथवा पटवर्धन.सुंदर इलाहात याची लो. सं. दोन हजारोंवर आहे हे बहुधा दक्षिण जिल्ह्यांतून आढळतात. आपल्याला ते क्षत्रिय म्हणवीत असून जानवे वापरतात. ते गुजराथमधून इकडे आले असावे असे त्यांच्या बोलण्यावरून नजरेत येते. त्यांची भाषा गुजराथीवरून बनलेली आहे त्यांचे उदरनिर्वाहार्थ साधन म्हणजे गळ्यात घालण्याचे सोन्याचे दागिने रेसमी दोन्यात पटवून माठवावयाचे होय. शिवाय हे लोक गंडे, ताईत, कडदोरी, अनंत-अनेता करून विकतात.हे दुसऱ्या कोणत्याहि जातीने तयार केलेले अन्न खात नाहीत वनाड-मध्यप्रांतात यांची संख्या ६ हजारोंवर आहे. यान. त्या भागात इलाकेबंद, पटवी, पटवी, पट्टी अशी नावे आहेत [मुं. सेन्सस रिपोर्ट; रसेल व हिरालाल.]

पटुआखली—बंगाल, बकराज जिल्ह्याचा आग्नेयीकडील पोटाविभाग. क्षेत्रफळ १५२९ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) ५७४९७२. यात एक शहर व १२८८ खेडी आहेत. या पोटाविभागातील प्रदेश सुपीक आहे. पटुआखली हे याच पोटाविभागाचे मुख्य टिकाण असून ते पटुआखली नदीच्या काठी वसलेले आहे. लोकसंख्या सुमारे पाच हजार आहे.

पटेल-पाटील—प्राचीन प्रामुख्येने हा गावचा मुख्य अधिकारी होता. सर्वच पटेल किंवा पाटील शूद्र वर्णाचे नाहीत. कांही टिकाणी ब्राह्मण, प्रभु, सारस्वत वगैरे लोकांहि पाटील आहेत. यापाच्या मरणोत्तर वतनाचे हिरेसे पाहून ते सर्व मुलात विभागून देण्याच्या हिंदु बहिष्कारांमुळे, मूळ पाटलांचे सर्वच पेशज आपणात पाटील म्हणविताने. या वंशाजांचेकी ज्याच्याकडे प्रामुख्यवस्थेचे काम असे त्यास सुकदम अशी संज्ञा होती. जमिनीच्या लागवडीवर देणख ठेवणे, गावाचा बंदोबस्त राखणे, लोकांच्या करमणुकीकरिता खेळ वगैरे करविणे, गावाच्या लोकांचे लहानमहान कले स्वतःच मिटविणे किंवा आवश्यकता असल्यास पंचायती-मार्फत निकाल देविणे आणि आपल्या गावाचे संरक्षण करणे ह्यां रुचे काम पाटलाकडेच होती.

दुसऱ्या किऱ्येक किऱ्येक ह्याशिवाय पाटील, चौपुले, व कुळकर्णी यानी सर्वांनी मिळून, गावाच्या जमिनीचा रू व हिस्ता सा-याबांचून देण्याचा शिरस्ता होता. कोंकणातील बहुतेक भागात पाटलांचा अधिकार खोताकडे आला आहे. तरी देशात मात्र प्रत्येक गावास ज्याचा त्याचा पाटील आहे.

पटेलिया—सुंदर इलाहात यांची वती मूल्याचे करून पंचमहाल अिखात आहे. लोकसंख्या सुमारे १४ हजार. घंपानेरच्या रजपुतापासून आमची उत्पत्ति आहे असे त्याचे म्हणणे आहे. १८५५ साली महंमद बेगदा याने अर्ध्या रंपानेर कायम केलें यावेळेस हे लोक दोहद व बरेच येथे गेले.यांचे त्यांच्या बायका सजाच राहिल्या. नंतर त्यांनी भिन्नप्या बायकाशी लग्ने करी.यावरून त्यांना पटेलिया अथवा

अनुद मङ्गल लागले. घड्या हे शेतकी अगर शेतांत मजुरा काम करणारे असतात. लॉम मोटेपणी करतात लग्नाचा सन येऊं नये म्हणून मुलींना पळवून नेण्याची चाल यांच्यांत प्रचारांत आली आहे. त्यांचा मुख्य देव इंद्र व देवी हिमालय. त्यांचे उपास्यार्थ अर्घ्यदान अथवा श्रीगोवत्सदान आहेत. [से. रि. (मुंबई) १९११.]

पटौडी संस्थान—पंजाब. अंबाला विभागातील एक संस्थान. हे ब्रिटिश युद्धांनंतर मिळाले आहे. क्षेत्रफळ ५२ चौर मैल. लोकसंख्या (१९२१) १८०१०. मुख्य गांव पटौडी. इतर गांवांची संख्या ४० आहे. येथील संस्थानिक एका सधु अफगाण घराण्याचा वंशज आहे. ह्या घराण्याची तलय कैमखान मराठ्यांच्या पदरी नोकरीत असून, त्याला रोहटकची जहागिरी होती. १८०३ साली मराठ्यांचा पराभव झाल्यावर लॉर्ड लेक याने त्याला आपल्या पदरी ठेवून १८०६ साली पटौडीचा प्रदेश त्यास कायमचा दिले १८२६ साली मराठ्यांच्या वेळ्यांत त्याने इंग्रजांस मदत केली. संस्थानचा मुलकी कारभार राहिलदाराकडे आहे, व त्यावर नाझीम नांवाचा अधिकारी देखरेख ठेवतो. न्यायाचे कामदि नार्सिककडेच वसते. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे १ लाख रुपये आहे.

पट्टण—बडोदे संस्थान, कडी प्रांतासमर्थ याच नांवाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे रामपुताना-ताळवा रेल्वेच्या मेहसाणा स्टेशनपासून निष्णाच्या नायकाबाद स्टॅं रेल्वेच्या फांट्यावर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३१४०२. रूपसुंदरी राणीचा मूलगा वनराज याने हे गांव इ. स. ७४६ किंवा कांदीच्या मते इ. स. ७६५चा वर्षी बसविले.त्याचे पूर्वीचे नांव अनाहिलबाद किंवा अनहिलपुर असे होते. या अनहिलबादचा इतिहास त्या नावाखाली दिला आहे. अनहिलबादच्या मोटेपणाची साक्ष देणारे कांदी अथवा अयापदि दृष्टीस पडतात त्यापैकी ११ व्या शतकांत बापलेजी 'राणी बाब' नांवाची एक मोठी, विहार आहे. एका जैन देवळात असलेल्या वनराजाच्या संगमरवरी पुतळ्यावर १४६७ सालीतील शिलालेख आहे.

अर्वाचीन शहर व निष्ठा मराठ्यांनी बांधलेला आहे; गांवांत जैनांची १०८ किंवा ११० देवास्थाने असून त्यात तादपत्रावरील लेख नीट असून ठेवलेले आहेत येथे तरवारी, अर्धकिते, पासळे, कशिदाचे काम, मातीची मोर्ती वगैरे निपजस्त तयार होतात. येथील मातीची मोर्ती सर्व गुजरायेंत प्रसिद्ध आहेत येथे लाकडी लोदकाम व लोखंडी कातकामहि हांते.

पट्टकळ—मुंबई इलाखा, विजापुर जिल्हा पूर्वी याला किरुपट्टोहाल म्हणत असत. हे मलप्रभेच्या तीगावर घडामोच्या आग्नेयीस आठ मैलांवर आहे. येथे द्वाविडी धर्तीवर बांधलेली देवळे आहेत. या देवळांत थारा शिलालेख आहेत.

पापनायाचे देऊळ पांचव्या शतकांत बांधलेले असून अरिाल हिंदुस्थानीत सर्वांत जुने असाच असे दिसते.

पट्टा—नासिक जिल्हा. देवळाळीच्या दक्षिणेत ५ कोसांवर हा शिखर आहे. उंची साडेचार हजार फूट. शेतांगीच एक कोसावर शिखर नांवाचा दुसरा एक किंसा आहे. हे किंसे बहामनी राजवटीत बांधले गेले. पुढे ते नगरच्या निजाम-शाहीत आले व १६२७ साली मोगलांच्या ताब्यांत गेले. ते ४५ वर्षांनी शिवाजीने घेतले. पुढे १६७५ पासून १८१८ पर्यंत ते मराठ्यांच्या ताब्यांत होते. पट्ट्यास जटायूचा उगार असेहि म्हणतात. [नासिक शिवा; शिवदिग्विजय.]

पट्टिकोडा, ता लु का म गां व.—मद्रास इलाखा, कर्नाटक जिल्हाचा अयर्दी पार्लियेचा तालुका. क्षेत्रफळ ७४७ चौर मैल. लोकसंख्या (१९२१) १०१४०३. या तालुक्यात १०४ खेडी असून मुख्य ठिकाण पट्टिकोडा. या तालुक्यांतून तुंगभद्रा व हिंदी या नद्या वहातात. वार्षिक पाऊस २३ इंच पडतो. पट्टिकोडा येथे सुमारे चार हजार वस्ती आहे. येथे १८२७ साली मद्रासचा गव्हर्नर सर थॉमस मनरो वारला.

पट्टी, त ह शी ल.—संयुक्त प्रांतात, प्रतापगड जिल्ह्यातील पूर्वेकडील तहशील. क्षेत्रफळ ४६७ चौर मैल. लोकसंख्या (१९११) २७५४४६. यात ८०१ खेडी असून मोठे गांव एकहि नाही. यातून गोमती नदी वहाते म्हणून येथील जमीन सुर्वाक आहे.

पटाण—योची वस्ती हिंदुस्थानीतील सर्व प्रांतांतून आहे. लोहसंख्या सुमारे ४० लाख आहे. सर्वांत जास्त वस्ती संयुक्तप्रांत व वायव्य सरहद्द प्रांत यात आहे. ही छद्द सुलुलमानांची जात असून यांच्या चालोरीती इतर सुसुलमानांप्रमाणेच आहेत. शेतकी व सैन्यांत मोर्दी करणे हेच यांचे मुख्य धंदे होत.

खलीदबरोबर जी अफगाण लोकांची टोळी गेली, व जिने अफगाणिस्तानीत प्रथम सुसुलमानांनी घर्मे स्वीकारला त्या टोळीच्या अखडलरशीद नांवाच्या नायकास महंमद पैगंबराचे दिलेल्या पटाण पदवीवरून पटाण हा जाति-वाचक शब्द मिळाला असे अफगाणिस्तानातले ग्रंथद्वारे म्हणतात. पटाण शब्दाची व्युत्पत्ति लाकण्याचा प्रयत्न अनेकांनी केला असून, पुलतन (वेला), पैतण (हरकितन कोल) इत्यादि मूळ शब्द सुचविण्यांत आले आहेत. कदाचित अजबेदात आडळणाच्या पक्ष्य या राष्ट्रवाचक शब्दाती याचा संबंध असावा.

पटाणकोट, ता लु का.—पंजाब. मुहदासपूर जिल्हातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ३६७ चौर मैल. या तालुक्यांत डलहौसी हे ह्या राज्याचे ठिकाण व पलून आणि बकलोड ही लष्करी ठाणी आहेत. यांत पांच मोठी गावे व ४०० खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९२१) १२३५०२.

गां व —पटाणकोट तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. नार्थ-वेस्टन रेल्वेची अमृतसर-पटाणकोट शाखा येथे संपते.

शोकसंस्था सुमारे ६ हजार प्राचीन कारापासून हे व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे येथे सापडलेल्या नाण्यांवरून कर्तितेजस यांनी असे ठरविले आहे की, पुराणात वर्णिलेले श्रमिगते व कुलिशद आणि कपिलेश्वर यांच्यामार्गेच आलेले उडुंबर लोक प्राचीन काळापासून येथे रहात होते, व याच लोकांच्या नांवावरून दहमेरीच्या राज्याचे नाव पडले. त्या संस्थानची राजधानी कांपामध्ये नुरपूर येथे होती, तरी पठाणकोटीह महुत्वाचे असले पाहिजे कारण नुर-पुरच्या पठाणिया रजपुताचे नाव या नांवावरूनच पडले आहे ते प्राचीन काळापासून रजपुत सरदारांच्या ताब्यात आहे, त्यापेकी राजा भक्तमल हा मागकोट येथे शिकंदरसूरी (पूर)च्या बाजूने लढला, बासुदेवने अकबराविरुद्ध, सुतानमणाने जहांगिराविरुद्ध आणि जयसिंगाने शहाजहानच्या विरुद्ध लढले पठाणकोटचे संस्थान १८१५ साली रणवित्तिगाच्या ताब्यात गेले १८६० साली येथे म्युनि-सिपलिटरी स्थापन झाली येथे प्ल्याकिटें व शालजोडया समार करतात

पठारी संस्थान—मध्यहिंदुस्थान. भोपाळ एजन्सी-मधील एक छोटे संस्थान क्षेत्रफळ २२ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ३८६६ याला घरी-पठारी किंवा चौर-पठारी असेहि म्हणतात येथील संस्थानिक भोपाळ परा-व्याये बंधन असून वारकडार्ड बुद्धीतीसपठाण आहेत पडिह्या जहांगिरदाराचा बाप मुरीद महंमदखान याला रहटगडची (मध्यप्रांतांत) जहागीर होती, ती महादजी शिंदाने काढून घेतली. परंतु नंतर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या मध्यस्थीने त्याच्या मुलाला (हेदर महंमदखानाला) १७९४ साली दोस्तराव शिंद्याकडून पठारीची जहागीर मिळाली. संस्थानिकाला नवाब असे म्हणतात. मुख्य गांव पठारी हे एका तळ्याच्या काठी, टेंकडावर फार सुंदर रातीचे वसलेले आहे. बी. आय पी रेल्वेच्या ब्रह्मदर स्टेशनपासून ते ११ मैल अहे पर्वत्र पुतळ्याचे अवरोध व हिंदु देवाळयाचे काढलेले सोदांच दख्त हगोचर होतात. गांवाच्या पूर्वेस असलेला भाग स्वतः पहाण्यासारखा आहे उत्तरेकडील बाजू-वर हे स ८६१ मध्ये लिहिलेला, ३८ आठ्याचा एक शिलालेख आहे

पडदा (व्हाल्व)—हे पुष्कळ जातीचे असतात, व निरनिराळ्या वामाकरिता वापरतात त्याचा उपयोग रयाम-भूत काणारा प्रवाही पदार्थ-उदाहरणार्थ, तेल, वाफ, पाणी वगैरे जाऊ देणे किंवा बांधविणे यासाठी करतात तसेच रयामभूत आणण्या पदार्थाचे प्रमाण कमी जाही करण्या-कडे याचा उपयोग होतो ते बहुतेकचून वितळचे किंवा विशास वेचलेले असतात तसेच निरनिराळ्या पदार्थांच्या गुण-गुणप्रमाण हे वेचलेले असतात बांधचे निराळे असतात, पाण्याचे निराळे असतात व आर्मानियाचे तर त्याहुनहि निराळे असतात पाण्यामदीं सडून असल्याच वितळचे पडदे

वापरणे चांगले वाफेचे (व्हाल्व) पडदे बहुतेक खोखळी अस-तात अमोनियाचे व्हाल्व सर्वेथी लोखंडांचे असावे लागतात. आणि असल्या व्हाल्वमध्ये त्याची बैठक बहुधा शिशाची असावी लागते बहुतेक सर्व पडदे दोन्ही बाजूंना उघडे असून त्याची उघडझोप करण्याची योजना मध्ये असते आत येणारा अलरूप प्रवाहो पदार्थ खालच्या बाजूने आत येतो व व्हाल्वच्याच बैठकांतून बाहेर येऊन दुसऱ्या बाजूने निघून जातो याच्या उघड लायल्यास फेव्हा फेव्हा त्या पदार्थाच्या जोराचे इतके दडपण पडद्याचा खाली होणाऱ्या भागावर पडते की त्यामुळे पडदा उघडत नाही वायुरूप पदार्थांमध्ये ही अड-चण कारणी घेत नाही तथापि त्यांतसुद्धा पदार्थ खालच्या बाजूने येईल व वरच्या बाजूने जाईल असाच जोडणें जास्त चांगले व्हाल्व (पडदा) खाली वर करण्यासाठी पड-द्याचा खाली वर होणारा भाग एका दाडयावर बसविलेला असतो, त्या दाडयाला काही जोगावर आटे पाडलेले असतात. असेच परंतु आलेले आटे पडद्याचा दुसऱ्या एका भागावर पाडलेले असतात रयामभूत पडद्याचा दाडा बाहेर येतो तेथे त्याच्यावर एक चाक बसविलेले असते ते चाक जसे फिर-वावे तसाच पडद्यामधला उघड होव करणारा भाग खाली वर होतो, व त्याने पडदा मिटतो व उघडतो निरनि-रळ्या कामांला लागतिल त्याप्रमाणें पडद्याचा आंत व बाहेर येणारी तोंडे सजोदित एकाच पातळीत न राहता ती काट-कोनांत किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि कोनांत अरु असेल त्याप्र-माणें पडदे काणारे करून देतात. याशिवाय एकाच बाजूने चालणारे किंवा अरु असले त्याप्रमाणें चालणारे किंवा पड-द्यावर ठरवलेला दाब आहत्यांतैर पडदा चालू होणारे अशा तऱ्हेचे निरनिराळ्या कामात उपयोगात येणारे निरनिराळ्या जातीचे पडदे असतात. पदार्थाचा प्रवाह एका बाजूने जावा व तो दुसऱ्या बाजूने परत येऊ नये अशी ज्या वेळेत अरुरी असते अशा ठिकाणी जो पडदा वापरतात त्याला केवळ किशेपेकरून वाफेच्या तापकावर (बॅथलरवर), रयांत आणारे पाणी असे पण ते परत येऊ नये यासाठी आबतात दुसऱ्या अर्ताचे पडदे, उष्णामध्ये टराविक दाबापेक्षा जास्त दाब झाल्यास आपोआप उघडावे व दाब कमी झाल्यावर मिटावे अशा तऱ्हेच्या पडद्यांना संरक्षक पडदे (सेपटी व्हाल्व) असे म्हणतात ते वाफेच्या तापकावर तापकामध्ये ठरलेल्यापेक्षा जास्त दाबाची बाक होऊन तापक धोक्यात येऊ नये म्हणून यावर बसवितात तसेच पुष्कळ वेळी ह्या भरण्याची माडी व दाबलेले पाणी घाण्याची माडी योपरहि हे बसवि-तात या पडद्यांच्या सर्वांवर येणाऱ्या भागावर झोडया दिग्गचे किंवा बसनाचे दडपण घातले असते. अगदीच विरोध कामासाठी साणणारे असेहि काही पडदे असतात [ले ना. द. मनोहर]

पडवळ—हो भार्गी मोंपळ्याच्या वर्गातील आहे. पडवळींचे बेल असतात. गाची फुले पाठीरी असतात. फळे हिरवट अगर पांढरी पेटदार असतात. आंबूच फळांची (सुमारे हात दीड हात लांब) व लांब फळांची (सुमारे दोन हातभर लांब) अशा हिच्या दोन जाती आहेत. फळ पिकण्यावर त्याचा रंग केशरी होतो व नेतर ते सई लागते. सध्याच्या सुमारास आंतील पडवळी काढून घेऊन अगर राहतेत दोडून लुकवून ठेवावे. पुण्याच्या आसपास पडवळांची लावणी अक्षय्यतुळीच्या सुमारास करतात म्हणजे आपाठ-भाजणीत पडवळांचा बहार येतो. मुंबईच्या आसपास शिवराजनेतर रंदा नाहींशी शास्यारोवर लावणी करतात. आळी सांख्य्या करून पाटाचे पाणी देतात. आळ्यांत कुजलेले रत पुष्कळ दिलेले असवे. प्रत्येक आळ्यांत ४-५ विद्या लावतात व बेल धाई लागले म्हणजे त्यांत चडण्यास काठया रॉयितात व सुमारे ५-६ फूट उंचाचे मांडव घालून त्यावर बेल पसकं देतात. फळे कांयळी असतांनाच दोडून बाजारत नेली पाहिजेत. दर वेलास ८ ते १० अगर जास्तीही फळे येतात. कडू पडवळ नेगलांत अगर कुंपणांत उगवते. त्याची फळे टीचकर असतात. ती उत्तम आपोष आहेत.

पडवा—मद्रास इशारात विजयापट्टम जिल्ह्याच्या एजन्सीप्रदेशातील एक तहसील. हा बंगोरसपाटांचा प्रदेश असून रेंबी सर्वसाधारण ३ हजार फूट आहे क्षेत्रफळ १३८३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १०१८६५. मुख्य ठिकाण पडवा हे खेडें अमन माधुसुद, जयपुर, व पाचपेन्ग हा जमीनदारांच्या तानांत ही तहसील आहे.

पंडित, शंकर पांडुरंग (इ. स. १८४४-१८९४)—एक महाराष्ट्रीय विद्वान. हे धारस्वर माहाण असून यांचा जन्म सार्वतबाबी संस्थानांत वांजुळीगांवी झाला. लहानपणी साधारण मराठी अभ्यास होऊन हे कुळकर्णीपणाचे काम करू लागले. पुढे यानां इंजनी शिक्षण्याची इच्छा झाली. इ. स. १८६५ मध्ये एम. ए. परीक्षा उत्तीर्ण झाले; हे प्रथम कोर्हा दिवस एल्फिन्स्टन कॉलेजांत केले होते; पुढे पुण्याच्या कॉलेजांत केले व दक्षिणा ग्रार्इझ कामिटांचे सेक्रेटरी झाले; यानी पुण्यास संस्कृत व जर्मन भाषांचा अभ्यास करून त्यांत प्राबल्य संपादिले. १८६८ साली बेकन कॉलेजांत अति. प्रोफेसर व भागाडून ओरिएण्टल भाषांचे प्रोफेसर झाले. पुढे खानदेश व सुरत येथे डेप्युटी कलेक्टरचे काम केले; १८७४ साली सरकारने त्यानां इंटरनेशनल कॉन्ग्रेसला प्रतिनिधि म्हणून युरोपांत पाठविले; तिकडून आल्यावर मुंबईस इन्कम्बेईस कलेक्टर, ओरिएण्टल ट्रेन्सलेटर वगैरे हुजुर्गी कामे करून शेवटी पोर्बंदर संस्थानचे अॅडमिनिस्ट्रेटर झाले; यांचा विवाह्यासंग त्याच प्रमाणे लेखन दांबने होतें. यानी अथर्ववेदांचे संपादन केले. 'शेदर्थ्ययत्न'सारखा प्रचंड मंग यांच्या दीर्घायोगाची साक्ष देतो. तुकारामाच्या अंगांची गाथा

हा यांचा अंघोही प्रसिध्द आहे. यांचा सभान कार करारी, बाणेदार व सत्यप्रिय होता. यांचा मृत्यु १८ मार्च १८९४ रोजी झाला.

पंडितराव—हा अष्टप्रधानांतील एक असून त्याच्याकडे पुढील कामें असत. शाखायें सांगणें, देवस्थानांत वगैरे दिलेल्या नेमकुणांचे व्यवस्था पाहणें, सरकारीतून होणारे विधी व दानधर्म यांच्यावर देखरेख ठेवून व्यवस्था लावणें, वगैरे. पंडितराव यास न्यायशाही असोई म्हणत असत राज्याभिप्रेक्षाच्या वेळेत 'पंडितराव' असे नांव ठेविले. रघुनाथमठ उपाध्ये चेदावरकर यांस शिवाजीने सन १६६१ त दानाध्यक्ष केले. त्यासच राज्याभिषेकामयी पंडितराव पद मिळाले. हा विद्वान पंडित शिवाजीच्या मर्जीनेल होतो. फारशी भाषा काढून दरबारांत संस्कृत भाषेचा प्रवेश करण्यास शिवाजीला रघुनाथपंथाची मदत होती. 'राजव्यवहारकोश' याच रघुनाथपंताने केला.

शिवाजी वारेंव्यावर रघुनाथपंत सोयराबाईच्या पक्षास मिळाला. म्हणून संभाजीने पंडितरावांचे अधिकार त्याच्याकडून काढून त्याचा मुलगा मोरेश्वर रघुनाथ राजोपाध्ये यास दिला. पुढे संभाजी मरण पावला. रघुनाथ पंडित व मोरेश्वरभट हे राजारामावरवीर चंदोस नव्हते. त्यांच्याकडे पुढे पंडितराई चाळली नाही. ते पद राजारामांज् धीकराचार्ये कालगावकर यास दिले. तो पुढे ताराबाईच्या पक्षास राहिला. शाहू परत आल्यावर ताराबाईकडून राज्य परत मिळविण्यांत आर्बा (बीडजवळील) येथील मुद्दलभटाने पुष्कळ खटपट केली; म्हणून शाहूने त्यास पंडितरावांचे पद देऊन अधिकार, इनाम दिली व सातारा शहरातील अष्टाधिकार दिले. आणि सालीना पेंधरा हजार होनांची नैसर्गिक करून दिली. तसेच कटक जमीतिपण्याची वृत्ति दिली मुद्दलभट हा लक्ष्यया होता. त्याने अनेक प्रसंगी शाहूची उत्कट सेवा केली होती मुद्दलभट धांभर वषे जमून १७२९ साली मरण पावला. नेतर त्याचा वडील पुत्र रघुनाथमठ यास पंडितराईचे पद मिळाले. मर्यातराी सारवाइने त्याची पंडितराई काढून घेतली होती. तो सन १७५९ त वारला. रघुनाथ हा आपत्य नांवापुढे 'राव' असे खाबू लायला, तेव्हापिसून भट हा शब्द गळाला. पुढे या इडुंबेति भाऊवंदकीचा तंय वाडला, तो घोरस्या माघवरावांने तौडून रघुनाथभटाना मुलगा रामचंद्रराव यास पंडितराईचा सवे अधिकार दिला. रामचंद्रराव सन १७५४ त वारल्यावर त्याचा मुलगा रघुनाथराव भाऊसाहेब हा पंडितराव होऊन तोहि सन १७२८ त मरण पावला. त्याचा मुलगा रामचंद्रराव हा सातारचे राज्य खालसा होईपर्यंत पंडितराईच्या कामावर होता. त्यास रघुनाथराव नांवाचा पुत्र होता. त्याने चिंजोब श्री. रामचंद्रराव लकं भासासाहेब पंडितराव हे दोमत विद्यमान आहेत (१९२५). यानी सातारा त्रिह्यांत विचणे व पुणे जिल्ह्यांत आर्व मुद्दल वगैरे गांवे जहागीर आहेत. यांचा जुना वाड

सातान्यास मावीवर आहे. [सष्टप्रधानांचा इतिहास; मराठी रिसायल, मा. १; कैफियती.]

पंडु—एक कुटुंबशीय राजा व पांडवांचा पिता. विचित्र-वर्ध—ची अंबालिका हीच व्यासापासून पंडु झाला यास कुंती व माद्री अशा दोन ठिय्या होत्या. कोणी एक मुंगरूप ऋषि स्त्रीसमापमान असता पंडुने बाणाने त्याला घायळ करून घेऊन त्याच्या शापाने याला स्त्रीसंग वगैरे होता दुर्वासपासून भिलविलेल्या मंत्रप्रभावाने याला कुंतीपासून ५ पुत्र लाभले. शापविषयाने हा सूर्यु पावला.

पंडूझा—बंगाल. माल्टा जिल्ह्यातील हे एक गांव असून हे पूर्वीचे पौंड्रवर्षन असावे असे येथील प्राचीन हिंदु अवशेषांवरून घाटते. येथे काही दिवस मुसुलमानांनी रागधानी होती त्या वेळच्या काही इमारती आहेत.

पडोंग—दक्षिण प्रकृष्टदेशातील प्रोम जिल्ह्याच्या श्वेनडॉंग पोटविभागातील एक टाउनशिप. ही द्रावती नदीच्या पश्चिम भागा आहे. क्षेत्रफळ १०१९ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९११) ५३१०१. चीनी लोकांची संख्या ६ हजार असून हे लोक बहुतांश अगाकानयोमाच्या उताराच्या प्रदेशात राहतात. यांत १०३ खेडी असून पडोंग हे मुख्य ठिकाण द्रावती नदीच्या पश्चिम तीरावर आहे.

पंढरपूर, ता लु का—मुंबई इलाखा, सोलापूर जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ४५८ चौरस मैल. यांत पंढरपूर व करकम्ब ही दोन गांवे व ८४ खेडी आहेत लोकांच्या सुमारे एक लाख आहे प्रदेश अगदी उंचा व सपाट असून सुसह्य नद्या भीमा व माण या होत. नदीकिन्याच्या प्रदेशात जमीन अस्सल काळी असून मीमेच्या पूर्वे यडीवरील जमीन आर्थत सुपीक आहे. शरज जमीन बरड वगेरे जातीची आहे. हवा कोरडी असून पाऊसपाणी फार कमी व तीक्ष्ण अनिश्चित आहे.

भेरेत. येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८५५ साली झाली. येथे एक हायस्कूल, एक औद्योगिक शिक्षणाची शाळा व एक अनाथ वा नसंगपिनगृह आहे.

पणि—यांचा उल्लेख ऋग्वेदांत अनेकदा विशेषतः देवांच्या गाई चोरत्यावद्दल आलेला आहे. हे व्यापारी होते. बहुधा हे फिनिशियन असावेत. (ज्ञानकोश विभाग ३. पृष्ठ पहा.)

पतंग—पतंगाचे झाड लहान व फटेरी असून हिंदुस्थानच्या द्वीपकल्पाचा पूर्वे व पश्चिम भाग पेशू, तेनासेरीस वगेरे भागांत आढळते इतर काही ठिकाणीहि तो लावलेला आहेत. गाच्या लाकडापासून उत्तम तंबूदा रंग निघतो. अनिलिन रंग निघण्यापूर्वी हिंदुस्थानातून युरोपांत याची बरीच निर्गत होत असे. परंतु अलीकडे तो व्यापार बराच खालावला आहे. रंगा व सळी यापासून रंग मिळतो. पतंगाचा रंग सिरकिहामुळे निघून जातो.

पतंजलि—पाणिनीच्या अष्टाध्यायीदरमि महाभाष्याचा कर्ता. योगसूत्रकार पतंजलि व हा एकच की काय ते समजत नाही (ज्ञानकोश विभाग ५ पृ १९६ पहा).

पतियाळा, सं स्थान—पंजाबातील सर्वांत मोठे संस्थान. याचा मुलज एकत्र नसून पसरलेला आहे. या संस्थानांत मोठी नदी नाही. घग्गर नदी संस्थानांतून वाहते. शिसू, चिच, सैर वगेरे शाडे आढळतात. येथील अग्नि विशेष प्रसिद्ध आहेत. चितळ, कस्तुरीमृग, चित्ता वगेरे प्राणी आढळतात. ह्या सामान्यतः निरोगी पण निरनिराळ्या भागांत निरनिराळी आहे. पावसाचे प्रमाणहि ४० पासून १२ इंचपर्यंत आहे.

इतिहास—पतियाळा संस्थानचा आरंभाचा इतिहास फुरिक्चन संस्थानाच्या इतिहासांत मोडतो. येथील संस्थानिक अलासिंग याला अहमदशाहा तुघलकाने १५६२ साली राजा हा किताब दिल्यापासून या संस्थानच्या इतिहासाला

साहेबसिंग व त्याची बायको यांच्यामध्ये हि भांडण उपस्थित झाले; स. १८०५त त्यांचा फळत होऊन राणीने नाभास जिद यांवर ह्जा केला आपला शिरकाव करण्यास ही संधि बरी आहे असे पाहून रणजितसिंगाने १८०६ साली सतलज नदी ओलांडली; व १८०७ साली बमूर व कांहीं जिम्हे राणीस देऊन, तो नारायणगडावर चाल बहून गेला. रणजितसिंगाच्या स्वाभ्यापासून संरक्षण करण्याकरिता, १८०८ साली पतियाळा, जिद व बेटल या संस्थानांनी दिल्लीच्या ब्रिटिश रेजिडेंटाकडे मदतीची मागणी केली त्याप्रमाणे १८०९ साली रणजितसिंगाशी तह झाल्यानंतर, ब्रिटिशांनी या संस्थानांचे संरक्षण करण्यासंबंधीचा आहीरनामा वाढला. यानंतर संस्थापक्या अंतर्ग्रहणार्थ काही गढबड झाल्यामुळे ब्रिटिश एजटांन मध्ये घट्टून महाराणी असकौर हिच्याकडे सर्व अधिकार दिले. महाराजा साहेबसिंगाचा १८१३ साली मृत्यु होईपर्यंत तिने राज्यकारभार फार उत्तम चालविला होता.

साहेबसिंगानंतर क्रमशः नरेंद्रसिंग, मोहिंद्रसिंग, व राजेंद्रसिंग हे अनुक्रमे गादांवर बसले ह्यांचे महाराजा भूपेंद्रसिंग यांचा जन्म १८११ साली झाला व स. १९०० मध्ये हे गादांवर आले. लाहोरच्या अंतर्ग्रहणार्थ त्यांचे शिक्षण झाले आहे पंजाबच्या संस्थानिकात यांचा नंबर पहिला असून त्यांत १९ तोकांची सलामी मिळते १९१८ साली इंपिरियल वॉर कॉन्फरन्सकरिता हिंदी संस्थानिकांतर्फे याची निवड करण्यांत आली होती. १८५८ साली दत्त चोण्याचा, त्याचप्रमाणे देहानसिद्धा करण्याचा अधिकार येथील महाराजास मिळाला आहे. १९१८ साली ' इंपिरियल वॉर कॉन्फरन्स ' करता यांची संस्थानिकांतर्फे निवड करण्यांत आली होती.

शेळम नदीच्या दक्षिणेकडील भागात पिंजौरइतके पुराणावशेष दुसऱ्या कोर्टेह नाहींत सुनाम येथे हिंदुस्थानातील सर्वांत जुन्या मशिदींपैकी एका मशिदीचे अवशेष आहेत नरनाळा येथे असलेली इब्राहीमशाहाची कबर हा पत्तणी विल्पाचा फार सुंदर नमुना आहे. पतियाळा व बहादुरगढ येथे पतियाळाच्या संस्थानिकानी बांधलेले सुंदर किल्ले आहेत.

संस्थानची, ११ मोटी गावे आणि ३६०७ खेडी मिळून एकंदर लोकसंख्या (१९२१) १४९,९७३९ आहे. पैकी शेंकडा ५५ हिंदू आहेत. पतियाळा हे पंजाबत शोळांचे प्रमुख संस्थान असूनहि येथे शोळांची संख्या शेंकडा २२ म्हणजे मुसलमानांपेक्षा दोवी कमी आहे. शेंकडा ८८ लोक पंजाबी भाषा बोलतात. शेंकडा ६२ लोकांचा उर्दूनिवाह घेतांवर होतो. कालव्यामुळे शेतकी कुपीक आहे. जंगलहि महत्त्वाचे आहे. राजपुरा-भटिंडा रेल्वे ही संस्थानच्या मालकीची आहे हे आद्य रेल्वे, बी बी धी. आय. रेल्वे व

नोंधे वेस्टन रेल्वे या संस्थांतून आतात. संस्थानात कायदेकौन्सिल नाहीं.

इजलास-द-खास (महाराजांचे कोर्ट) हे शेवटले अपील कोर्ट आहे फार्सीची व काळ्या पाण्याची शिक्षा महाराजांच्या संमतीशिवाय कायम होत नाहीं कांहीं पंचायती स्थापन झाल्या असून त्यांचे काम फार समाधानकारक रीतीने चालले आहे.

माडलिक्रामध्ये भदोरेचे सरदार प्रमुख असून त्यांच्याकडे ७० हजार दर्याची सहागीर आहे. खमानानमधील खेव्याच्या सर्व सहागीरदारांनी मिळून संस्थानाबद्दल वर्षीस ९० हजार रुपये मिळतात. संस्थानचे उपपन्न सुमारे १ कोटी १५ लाख रुपये आहे

पतियाळाची म्युनिसिपालिटी स. १९०४ मध्ये व नरनाळाची स. १९०९ मध्ये स्थापन झाली. शिक्षणाच्या बाबतीत, पंजाबमधील मोठ्या संस्थानात पतियाळा सर्वांत मागसलेले आहे. लोकसभेत स. १९१०चे प्रमाण शेंकडा २.४ आहे. संस्थानमध्ये २ आर्ट बॅंकेने, व पन्नाच दुय्यम व प्राथमिक शाळा आहेत. संस्थानत रुग्णालय व दवाखानेहि यथेच आहेत.

गा व — पतियाळा संस्थानची राजधानी. ही शंभालाच्या पश्चिमेत ३४ मैलावर असून हे नोंधे वेस्टने रेल्वेचा राजपूर-भटिंडा शाखेचे स्टेशन आहे. येथून नामा व संगूरकडे आण्याला पद्दया सडका आहेत लोकसंख्या सुमारे ४७ हजार. स १७३६ त सरहिंद पडल्यानंतर राजा अलासिमाने पतियाळा येथे दगडी किल्ला बांधला तेव्हापासून संस्थानची राजधानी येथेच आहे येथे स्थानिक व्यापार बराच चालतो. जुना राजवाडा गावाच्या मध्यभागी असून कागारपेठातील रस्ते सरळ व रुंद आहेत. गावहि कमी देखण नाहीं. परंतु आजूबाजूच्या भागांत बागा आणि वृक्षाच्छादित रस्ते, महाराजांचे रहाण्याचे ठिकाण आणि सार्वजनिक कचेऱ्या वगैरे असल्यामुळे तो भाग फारच सुंदर दिसतो. मोहिंद्र कौलम, राजेंद्र विष्टोरिया युविकी वाचनालय, राजेंद्र रुग्णालय, वारादरो किंवा राजांचे रहाण्याचे ठिकाण, मोतीबाग, व विष्टोरिया मेमोरियल पुनार हाउस या इमारती पहाण्यालायक आहेत. गावाची आरोग्यव्यवस्था फार चांगली आहे परंतु गाव सललभागी व सल्यामुळे पुरापासून त्याचे कारेवार नुकसान होते. येथील म्युनिसिपालिटी १९०४ साली स्थापन झाली जाणात सदर आणि शेवी इफरिन ही रुग्णालय, व निवडार्थ व नर्सिंग शिक्षण देणारे लेडी कर्शन ट्रेनिंगस्कूल आणि विष्टोरिया गर्ल्सस्कूल या शाळा आहेत.

पत्तुकोट्टई, ता लुका व गा व — मद्रास इलाख्यात तेजावर जिल्हाचा दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ७७० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २७७,९८८. पत्तुकोट्टई हे मुरय गांव व अदिरामपट्टू हे सदानसे बंदर आहे. खेडी ७९२ आहेत ह. तालुका शिक्षणाच्या बाबतीत तेजावर जिल्ह्यांत सर्वांत मागसलेला आहे. मुरय ठिकाण पत्तुकोट्टई हे

रेल्वेस्टेशन आहे. लोकसंख्या सुमारे ९ हजार. मोडवळील आलेल्या विद्ययात सांपडलेल्या एका शिलालेखावरून असे समजते की, हा किला स. १६८६-८७त बानारी पंडित याने हादजी महाराजांच्या स्मरणार्थ बांधला. स. १८१५ त नेपोलियनवर ईंग्रजानां पिढालेल्या विजयाच्या स्मरणार्थ तेंगावचा राजा सरभोजी याने येथे लढाऊन हा किला व स्तंभ बांधला आहे. गावात पितळी मोदी, चट्या, व जाडभरडे सुती कापड हे मिश्र सत्कार होतात.

पथ्यापथ्यविचार—पथ्या प्रदेशातील, मंडाले शहराच्या पूर्वेकडील टाठनशिप. क्षेत्रफळ २१३ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे २९ हजार. मुख्य नांव पथ्या अस्तून खेडी १५२ आहे. पश्चिम भागात येताचौग कालव्याच्या पाण्यावर भाताचे पीक होते. मध्य भागात शेतांकरिता मंडाले कालव्याचे पाणी पुरविले जाते. पूर्व भाग उंचवटणाचा असून त्यात विनपाण्याची पिके होतात.

पथ्यापथ्यविचार—पथ्य म्हणजे (शरीरास) हितकर व अपथ्य म्हणजे अहितकारक हा अर्थ एटीसमोर ठेवून आहारात येणाऱ्या पदार्थांचा विचार या लेखात सामान्यतः आधुनिक समजुतीप्रमाणे केलेला आहे. जुन्या समजुतीप्रमाणे अगुळ पदार्थ वाजळ व तमुक पदार्थ पितकर असे मोपम विधान न करता अन्नाचे (१) नत्रयुक्त-पौष्टिक, (२) विटमन, (३) वसामन, व (४) दारुयुक्त, असे जे प्रकार अन्न या सदराखाली बघिलेले आहेत त्यापैकी तानवियप द्रवस्थात कोणते पदार्थ हृष्ट व कोणते अनिष्ट याचे विवेचन त्या त्या स्पष्टी बहुतेक केलेले आहेत तथापि सामान्यत या विषयाचे आणखी थोडे विवेचन करणाने तो सुबोध होऊन त्यास आशय न आलेली अंगे समाविष्ट करता येतील अन्नाचे शरीरातील मूल्य कार्य म्हणजे त्याच्या पचनाने (पचनाने) शरीरात उष्णता, चैतन्य व शक्ति उत्पन्न होते. तसेच अन्नामुळे शरीराची रोग होणारी शीज मरून येते, व त्यामुळे शरीरातील पाचक रस व इतर उपयुक्त प्रवाही पदार्थ आणि रचना निरोगी व कार्यक्षम स्थितीत राहतात. वरील सर्व प्रकारच्या अन्नामध्ये न पचणारे असे जोषट, संतुमय व जड पदार्थ असतात त्यांची विष्टा बनते. ज्या अन्नात हे टाकाळ पदार्थ अधिक सांपडतात ते पैशाच्या दृष्टीने हि प्रायः स्वल्प असतात. मांसादांच्या अकार्मण्य व रसात्म्ये उत्तेजक व हवीस दीपन कारणांचे गुण आहेत. स्निग्ध अन्न वसामय पदार्थ व विटमन पदार्थ हे हि नायट्रोजनयुक्त पदार्थांप्रमाणे शरीरात उष्णता, चैतन्य व शक्ति उत्पन्न करतात व यंत्रा काळिल पुरवठा घालण्यास ती शरीरात मेदोरूपाने रहातात. प्राण्यास व मनुष्यास थंड कोठ्यात ठेवून त्याच्या आसपासचेर आत आणारी सुद्ध हवा व काही रेणु (अगुळ हवा, त्याचे मूलद्रव्यादि सधे मूल व याने घादलेले अन्न या दोहोच्या आशय व ध्याविषयांनी नाना

प्रकारचे हजारे प्रयोग केले आहेत व हिशोब बसविले आहेत.

नानाविध व्यवसाय व धंदे करणाऱ्या, उपाशी व काम करीत असणाऱ्या लोकांवर हजारी प्रयोग करून कोणत्या स्थितीत कोणता आहार मानवती याची प्रमाणे शोधून काढली आहेत. तसेच कोणत्या अन्नापासून किती उष्णता मिळू शकते या तत्त्वावर नाना धंद्यातील लोकांचा आहार ठरवता येतो. बौद्धिक कामे करणे हा शाक्तीचा व्ययच असल्यामुळे अशा व्यवसायी लोकांना युक्त आहार कोणता व नाना प्रकारच्या अन्नात वर सांगितलेल्या चार प्रकारच्या शक्तीचे शकडा प्रमाण किती याची पुष्कळच कोष्टके उपलब्ध आहेत; ती सर्व देणे शक्य नसल्यामुळे काही गुळे दिली आहेत.

विचिध अन्नातील सत्त्वांश

अन्नाचा प्रकार	नत्रयुक्तपदार्थ	स्निग्ध	विट
	प्रोटीन शॅ.	वसामय शॅ.	पदार्थ शॅ.
मास	१८	१८	...
मासे	१६	१७	...
बोंबडी, बदकें	१६	१७	...
अंडी	१७	१८	...
दूध, लोणी	१७	१६	१८
केवळ मांसाहार	१७	१७	१८
वटाटे	७३	...	१८
मुळे, नवलकोल, इ.	३२	...	१७
कोपी वगैरे	...	...	६३
द्विदलधान्ये, डाळी	७८	१०	१५
ओट धान्याचे पीठ	७८	...	१७
मका	८०	...	१९
गिरगांची कणीक	६३	...	१३
घरी दळलेली कणीक	७५	...	१२
पाव	८८	...	१८
कांडपासकट भाजलेला पाव.	८२	...	१४
तांदुळ	७६	...	११
फळे, खारिक, खरुर इ.	८०	६६	१६
साखर, विष्ट पदार्थ	...	...	१८
केवळ शाकाहार	८५	१०	१७
मिथ (शाक व मांस) आहार	९२	१५	१७

बरिल कोष्टकावरून प्रोटीन (अमिनसद्रव्य) स्निग्ध व विष्ट पदार्थांच्या प्रमाणाचे वैचित्र्य दिसून येते. एकंदरीने मांसामध्ये प्रोटीन व स्निग्धांचे व शाकपदार्थात विष्टाचे आधिक्य असते. खवा, साय व मळईमध्ये प्रोटीन व स्निग्ध यांचे प्रमाण मोठे आहे. पण कोणत्याहि पदार्थात ही पौष्टिक शक्ती अधिक प्रमाणात कोष्टकात दिलेली तरी त्या पदार्थाचा पचनार्थ हृष्टपणा अन्न अडपणाचा विचार कर्तव्य आहे.

उदा०-साय ही पचनास जड आहे. सर्वे घान्यात पिष्ट पदार्थ विपुल ($\frac{1}{2}$ ते $\frac{1}{4}$ या प्रमाणात) असतो व तो पौष्टिक आहे. कपाशी, करडह, भुद्रुग, ऑलिव्ह फळे यांपासून विपुल गीर्द तेल निघते. खजूर चारिकादिमध्ये प्रोटीन व स्निग्ध पदार्थ बरेच असतात; फळत शर्करा बहुत असते पाले-माशात पौष्टिक व जैतन्म्योत्प दक गुण नसतात तरी अति उपयोगी दार व अॅसिड असल्यामुळे रक्ताच्या व इतर रच-नाच्या आरोग्यासाठी रया अवश्य आहेत आहारातील पदा-र्यात चारी प्रकारच्या सत्त्वांचेही एखादे फर्मा प्रमाणात अस-ल्यास त्याचें पौष्टिक कार्य दुसऱ्या प्रकारचें सत्त्वाप्र काहो मर्यादेपर्यंत करूं शकतें. आहारात कमतरता पडल्यास (उदा०-उपजवामध्ये) शरीरातील नायट्रोजनयुक्त व वसा-मय रचनांची क्षीज होऊन शरीररच्यार चालतास व अशा शिथिल वसा वगैरे पदार्थ शरीरात असतात त्यांच्या जैरावर कमी अधिक श्रम, दुसर्णा, उजवास, विता इत्यादि आपत्ती-मध्ये अश्वहारावर प्राणी राहू शकतो घुद्धिवर्षक अन्न कोणतें याचा नवीं सोध लागला नाहीं. तथापि मत्स्याहारांमध्ये फॉस्फरस अधिक म्हणून त्यान व बदामांत वगैरे हा घर्म

असल्याची समजून भाहे पण तो निराधार आहे. अन्न हें सर्वेण भाहे व त्याचें शर्करात रुपांतर होतें हा उष्णताविप-यक नियम प्राण्यांसहि लागू आहे. नवीन व आपोआप शाक्ति प्राण्यांत अन्नाशिवाय येणें शक्य नाहीं, व या सर्प-णाच्या दिशोवाच्या मानानेंच चैतन्य व शक्ति प्राण्यांत प्रगट होते तथापि अन्नातील चोथट भाग, ओ उष्णता उत्पन्न करीत नाहीं तो प्रयोगाच्या दिशोवांत बगळाबा लागतो. एक क्यालरी म्हणजे एक किलोग्राम पाणी एक सेंटिग्रेडपर्यंत तपासण्यास जी उष्णता लागते तीस माप समजून रया मापानें हरएक तऱ्हेचें अन्न प्राणवर्ग्यंत जाळण्यास किती उष्णता लागते हें प्रयोगानें पाहिलें आहे. हे प्रयोग अग्रणीच पूर्णपणें प्रमाणभूत नसले तरी बरेच विश्वसनीय आहेत प्रोटीन अन्न, पिष्टमय अन्न व स्निग्धप्राणाचा एकैक प्राम जाळण्यास अनुक्रमें ४.१, ४.१५ आणि ९.४० क्यालरी उष्णता लागते असा ठोकळ दिशोव आहे. खालील कोष्टकांत या रीतीनें नाना प्रकारच्या अन्नांचें पृथक्करण व ज्वलनशक्ती दर्शविल्या आहेत

अन्नाचे प्रकार, त्यांतील द्रव्ये व ज्वलनशक्ति

अन्नाचे प्रकार	बोधा	पाणी	प्रोटीन	स्निग्ध	पिष्टास	खनिज	ज्वलनशक्ति
बदाम, अक्रोड वगैरे फोडून खाण्याची फळे	४५-५८	२७	११.५	३०	९.५	१.१	१३००-१५००
स्त्रिणी, संत्रा, द्राक्षे, केळी, सफरचंद, टोम्याटो इ	२५-३५	४५-५५	८	४	१४	४	२९५
बटाटे	२०	६२	१८	१	१४.७	८	२००-२९५
कोबी, नवलकोल, कालीशार	१५-२०	७०	१३	१	७.७	९	१६०
वेवडे, वाटणे	१०-१२	१२	२२.५	१८	१९	३.५	१५३०
पिठी-पीठ-स्टार्न	...	...	...	...	९०	...	१६८०
माखर	...	१२.६	२२.५	१८	५.६	३.५	१५२०
बिस्किट	...	६.८	९.७	१२.१	६.७	१.७	१९२५
गिरणच्या पिठाचा पाव	...	३५.३	९.२	१३	५२.१	१.१	१२००
गिरणीचे पीठ	...	१२	११.४	१	७५.१	५	१६३५
तांदूळ	...	१२.३	८०	३	७९	४	१६२०
मका (पीठ)	...	१२.५	९२	१९	७५.४	१०	१६३५
ओट	...	७.७	१६.७	७३	६६.३	२.१	१८००
दूध (सायरहित)	...	९०-९५	३.४	३	५.१	७	१६५
दूध (तापवलेलें)	...	८७	३.३	४०	५.७	७	३१०
गव्हा, माय, मलई	...	३४.२	२५.९	३३.७	२.४	३.८	१८८५
लोणी व दुकरांची चरबी	...	११	१.०	८५	...	३०	३४१ व ३५५५
कालज, नाना तऱ्हेचे मासे	३०-४०	४०.३	१६	४	...	१८.५	३००-९००
अंडी	११.२	६५.५	१३.१	९.३	...	७	६३५
बदक	१७.६	३८.५	१३.४	२९.८	...	७	१४७५
विलायती कोंबडा (टकी)	२२.७	४२.४	१६.१	१८.४	...	८	१०६०
कोंबडीचे पिल्लू	३५.९	४७.१	१३.७	१२.३	...	७	७६५
दुकराच्या मांसाचे (सायबलेले) स्थानपरत्वे प्रकार	१३-१९	४८	१३.५	३५.५	...	६.८	१३००-१६००
मडीच्या मासाचे (स्थानपरत्वे) प्रकार	१६-१८	५१	१५	१४.५	...	८	१४००-१७००
वासाच्या मांसाचे नाना (स्थानपरत्वे) प्रकार	१६-२१	५७.५	१६.५	९	...	७	१२५-७४५
इंस व गोमांसाचे (स्थानपरत्वे) प्रकार	१६-२०	५२-५६	१५-१६	१७-२१	...	८	१०२५-११३५

हे प्रयोग युरोप, अमेरिका व अफानातील जी, पुण्या, मुंबई, सैन्य व आरमांतील रिपोर्ट, ऑफिसर, मजूर, ताडूळ काढणारे, आडूळकोडे व पाँडकोडे, पेलवान, केडी, कसबी, कारागीर, चौमार, मिर्गि, विष्टापी, व्यापात्री, वैद्यक शिकणारे विचारपी, डॉक्टर, म्हणतारे, वैठे काम करणारे वगैरे सर्व दर्जाच्या लोकांवर केले आहेत.समान स्थितीतील छीपेक्षा पुष्पाचा आहार अधिक असतो व मुलांपेक्षा छियांचा आहार अधिक चातो. साधारण मेहनत करणारा रथाच्या १.२ पट खातो. तसेच रथाच्या.९ पट १६ वर्षांचा मुलगा अगर वेटे-काम करणारा पुत्र, १२ वर्षांचा मुलगा व १५ वर्षांच्या मुलीचा आहार .८ पट; अशक्त आई व १२ वर्षांचा मुलगा अगर १२ वर्षांच्या मुलीचा आहार.७ पट; १०-११ वर्षांचा मुलगा अगर मुलीचा आहार .६ पट; सहा ते नऊ वर्षांचे मुल आणि २ ते ५ वर्षांचे मुल याचा आहार अनुक्रमे .५ व .४ पट व रथाखालील रथांत .३ आहार असतो.हे हिंदी व भूमितीच्या सिद्धांताप्रमाणे विनचूक आहेत असे मानित नाहीत; पण ते विश्वसनीय व विचारादि आहेत.

आतां कोणी किती अन्न खावे हे फोडकारून ठरवित येईल; परंतु ज्याच्या कोमाला अं अन्न अनुभवाने पचते व मानवते तेंच रथाऽ पचकर होय. दूध, अंडी, मांस, माहू ही व असले पदार्थ पौष्टिक व पचकर खरे, परंतु निरोगी असणाऱ्या क्रियेक व्यर्जनां से पचत व मानवत नाहीत. म्हणून "एकाल अं पचकर तें दुसऱ्यास विपन्न होय," ही सार्थ म्हण पडली आहे. या कार्या दुराग्रह व काम नियम अवतिता येत नाही, व छि आणि व्याक्तिवैविध्य हेच कारण मानून रथा व्यक्तीस पचकर आहार दिला पाहिजे. आतां एथडे खरे को अर्था रहरीहर्षीच्या व्यक्तीची रथा मोठी प्रसन्न्यामुळे वरील कोष्टकात पौष्टिक व पचकर अे पदार्थ दिले आहेत त्यांचे गुणवर्ण बहुतेक कोकापुते सारे मानून वाल-व्यास कोडी ह्मणत नाही. मात्र ही कोष्टके एकेक व्यक्तीचा आहार ठरविण्यापेक्षां सैन्य, आरमार, तहंगराळा ह्यांम-

लाख सुद्धन मनुष्य मिटण्या मारतो व त्यामुळे जडरसादि पाचक रस उर्हीपित होतात; व ह्या गोष्टी पूर्ण अन्नपचनास आवश्यक आहेत. दुसरा शिजवण्याचा उपयोग हा आहे की, दिसण्यांत सुद्ध असे जे हिरेच्या स्थितीतील अन्नत स्वाभाविक प्राथिज व उर्जिज अंतू व सूक्ष्म कृमी असतात ते अन्न शिकतांना मृत झाल्यामुळे आरोग्यवृद्धि होते. मांसादि अन्न व त्रिनमांसांचे अन्न हे स्वभावतः या अंतूमुळे हळकर नासण्यासारखे असल्यामुळे त्यांचे साठवण, जपणूक, व शिजवणें यात अत्यंत निष्ठापूर्वक स्वच्छता ठेवली पाहिजे. मनुष्यास ही स्वच्छता जर पाहिजे असेल तर जे आपण खातो रथांत आपल्या आरोग्यासाठी व मनास निमंळ वाटावे म्हणूनहि अत्यंत दक्षता अगोदर ठेवली पाहिजे. रथानंतर शारीरिक व लीची, परादाराची व गांवाची, आणि देशाचे स्वच्छता होय असेहि म्हणण्यास हरकत नाही. व्याख्याच्या मिनकांत किडे, कृमी, सांपडतात व नवे उत्पन्न होतात ते न कंटाळतां निवडले पाहिजेत. पाणेरच्या जागेंत उचण्यावर अध, धान्य, फळे, मीठ, भाज्या, इत्यादि पदार्थ ठेवता कामा नये, पाणेरच्या भाज्यास अन्न वाढे नये व पाणेरच्या माणसोकडून अगर पाणेरच्या जागेंत स्वयंपाक करूं नये. याविषयीचे सर्व नियम व आचार पाळणे श्रेयस्कर आहे.

अन्नाच्या स्वस्ताई व महोग्तेचा विचार करून पचकर कोणते हिंदि कळले पाहिजे अं स्वस्त तें उत्तम ही व्यावहारिक म्हण अन्नाच्या मायतीत जरा दृष्टीआड केली पाहिजे जे खाण्याचे पदार्थ दिसण्यांत सुंदर,स्वादित व खर्चाने महान ते तेवढे चालले असाहि अर्थ नाही. अन्नाचा महागपणा त्याच्या पचकर गुणावर नसतो तर ती मिमंसे चवदार व गिन्हाई-काच्या रथावर उह्या असल्या म्हणजे ती महागती, व म्हणून अमुक प्रचारने धान्य, फळे, भाजी, अगर मांस व मासे महाग आहेत म्हणून ते पचकर व पौष्टिक आहेतच असे मानूं नये.ग्रेटीन हे पचकर सत्व, मत्तांत व साकाहारा-तहि असते परंतु दोन्ही प्रकारचे अन्न साणाऱ्यांचा अनुभव असा आहे की मरेवात पचनास हळकें असून चवीस विरस्य लज्जतदार असते, व म्हणून या दृष्टीने विचार करवात

निरनिराळ्या अन्नांचें महत्त्वदर्शक कोष्टक.

अन्नाचे प्रकार.	दर रत्तली किंमत.	सर्व प्रकारचें अन्न, रत्तल.	यारा अर्ण्यांत विकृत मिळणारे पदार्थ			अन्नज्वलन-शक्ति (क्यालरी)
			एकदर पीठिक इत्ये.			
			प्रोटीन	लिपिात्र	पिटात्र	
साखर	०३	६.८	...	...	६.८	१२७६०
डोसा, वेवडे वगैरे	०२	४.०	१.०५	१.०	३.४७	८९६०
बटाटे	०३	१५.०	३.५	०.३	३.६०	५६०५
तांदूळ	०३	५.५	३.५	०.२	५.२७	१०७६५
ओट्टधान्य (पीठ)	...	...	१.११	५.५	५.५५	१४८३५
कणीक	०२	५.६४	७.२	०.७	६.०१	१२११०
पाव	०२	१०.६७	७.६	१.३	५.५७	१३४०१
खवा	०८	१.५०	१.०	७.७	०.४	२८६५
अंडी (१२ आणे दहन प्रमाणें)	०८	१.००	१.९	१.३	...	६३५
लोणी	०१२	१.६७	०.१	५.५	...	२३२०
धान्य काढलेलें दूध	०६	८.०	४.०	०.३	६.१	२०८५
निरसे दूध	०६	६.०	१.९	२.३	३.०	१९१५
कोंड मास	...	३.०	३.४	०.१	...	७१०
दुकराचें मांस	०७	१.७१	०.३	१.४०	...	६०२५
मेंढीचें मांस (मटण)	०९	१.३३	२.०	२.०	...	१२४५
म्हडीचें व गाईचें मांस	०९	१.०२०	१.९	२.०	...	१३६०

याशिवाय कांहीं विशेष परिस्थितीत असलेल्या व्यक्ति-मंडांतील दर एक व्यक्तीस देण्यास योग्य अशा आहाराचा विचार केला पाहिजे. तुर्कगांतील कैदी, धर्मांधे भोजनालये (दुष्काळ वगैरे आपत्तींत) तसेच सुधारलेल्या देशांत भिक्का-न्यास भौक मार्गुं न देतां त्यास बंधिशास्त्रेन ठेवून त्यास काम करावयास लावून जेवू घालतात; व अशक, बुद्ध, दुबळे, अनाथ, पोरके यासहि सांभ्रानिक राखीं जेवू घालतात. त्यांना पथ्य-कर असा आहार निवडतांना ही गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची कीं आपिही कांहींना केवळ प्राणधारणेशच पुरेल एवढया वेतांचे साधे अन्न घ्यावयाचें; हेतु हा कीं, साध्यापेवजां पुरेस व लज्जतदार अन्न रिक्त्यात आळशी व डोंगो लोकांस अनाथपुत्रांचे सांग आणण्यास मोह घडू नये, अगर तुर्कगांत साणें पुरेस असतें म्हणून गुन्हा करून तेथे जावें अशी इच्छा होई नये अशाच प्रकारचें तें साधे व मोह न पाडणारे कांजी, पेज, भाकरा असे अन्न असतें तुर्कगांत ज्याची चौकशी व्हावयाची आहे त्यांना (जे घरून गत आणवत नाहींत असांना) व थोड्या शिक्षेच्या कैद्यांना अशा प्रकारचेंच अन्न देतात तसेच जे कैदी तुर्कगाची सिस्त मोडण्याचा गुन्हा करतात त्यांस शिक्षा म्हणून नुसत्या कांजीवर अगर नुसती भाकर व पाणी अशा अन्नावर ठेवतात, अधिक मुदतीचे कैदी तेथील काम्य रहिवासी समजून रयांच्याबद्दल नशी कामी अगर अधिक सक्तमजुरीची कामे करून घ्यावयाची असतील त्याप्रमाणें साधे व मनंत न अर्थत्याहारलें परंतु

मुषक व पीठिक अन्न त्यास मिळत. कांहीं सुधारलेल्या देशांत त्यास मजुरीचे पैसे मिळत असल्यामुळे सरकारी अन्नाखेरीज त्यास हवे असल्यास स्वतःच्या खर्चांन चहा, कॉफी, अधिक दूध, तंबाखू, विषया वगैरे पदार्थ ठराविक दिवशीं सरकारी मकेदाराच्या तुर्कगांतील दुकानांत त्यास विकत घेतां येतात. त्यामुळे भ्रम करून मनाप्रमाणें गिनसा मिळवण्यास व यामुळे आपले शील सुधारण्यास त्यास संधि मिळते. ही पद्धति या देशांतील तुर्कगांत नसल्यास ती रोग्यास पथ्यकारक म्हणून अनुकरणीय आहे. हे खाणें देतांना दही, पुण, वृद्ध, मुलें व आजारी अशा फरक करून त्याप्रमाणें अन्न दिलें जातें व रोजचे दिवस आणि रविवार व थोडे सणाचे दिवस यांतील अन्नासह्ये शक्य तोंपर्यंत इष्ट बदल केला जातो. सैन्य व आरमार्यांतील शिपायांना भरपूर अन्न रयांच्या कामाप्रमाणें व कोष्टकातील प्रमाणबद्ध रीतीने दिलें जातें व अडचणीच्या वेळीं चाळवलेलीं फळे, जायत्या व डब्यांतील दूध, मांस व मासे, लोणी व तूप पुरविलें जातें.

पदार्थविज्ञानशास्त्र—या शब्दाची व्याख्या करणें कठिण आहे. कारण सृष्टीतील सर्व पदार्थांबंधी ज्ञान देणारे शास्त्र असा याचा वास्तविक अर्थ होतो. परंतु हा शब्द सध्यां इतक्या व्यापक अर्थाने उपयोगिनां विशिष्ट अर्था-नेच वापरला जातो. उदाहरणार्थ, प्राणवायु, कर्म, लोह इत्यादि पदार्थांच्या गुणधर्मांचें ज्ञान करून देणाऱ्या शास्त्रास रसायनशास्त्र म्हणतात तर वनस्पती, प्राणी, दगड इत्यादि

पदार्थांची माहिती वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, भूस्तरशास्त्र इत्यादी शास्त्रात आढळते. सध्या पदार्थविज्ञानशास्त्रामध्ये कसक पदार्थांच्या घन, द्रव, वायु इत्यादी स्थिती; उष्णता, ध्वनि, प्रकाश, विद्युत्, चुम्बकत्व इत्यादी निरनिराळीं शक्तींची स्वतंत्र, पुनरुत्पादन वगैरे क्षेत्रांचे नियम इत्यादी गोष्टींचाच कस या शास्त्रात विचार केलेला आढळतो. तथापि विद्युत्साधनशास्त्र यासारख्या शास्त्रांमध्ये रसायनशास्त्र व पदार्थविज्ञानशास्त्र यांमधील रेषा अशुद्ध होत जाते व नव-अशी या निरनिराळ्या शास्त्रांची प्रगति होत जाते तसतशी यांमधील विभाजक रेषा अधिकाधिक अस्पष्ट होत जाऊन काही सिद्धांत सर्व शास्त्रात आपारभूत आहेत असे आढळून येईल सध्या मात्र पदार्थविज्ञानशास्त्राचे क्षेत्र वर दाख-विषयाप्रमाणे नियमित आहे. तसेच वर उल्लेखिल्ल्या या शास्त्रात अंतर्भूत होणाऱ्या निरनिराळ्या गोष्टींवर स्वतंत्र लेख दिले असल्यामुळे रथाचे येथे विवेचन करणे अनवश्यक होय. या शास्त्राचा इतिहास पाठव्या विभागात (प्र. १२) दिलाच आहे.

पटुआ—इटली. वेंवोविलऑनी नदीवर व्हेनेसच्या पश्चिमेत २५ एावरील एक शहर. लांक्सॅच्या सुमार एक काय या शहरांत पॅलेसोडेलारोझिआनी ही एक मोठी इमारत असून तीत एक उत्तम दिवाणखाना आहे. १५२० साली या शहराला आग लागून बरेच तुरुकसान झाले वेंसिलेला हे प्रसिद्ध प्रार्थनामंदिर आहे. या मंदिरास ७ घुमट आहेत. या मंदिराच्या समोर व्हेनेटोलीचा घुमट आहे. अॅन नासिआटा मंदिरांत मिओटाच्या हातच्या पुष्कळ तसबिरी आहेत. पटुआ हे विश्वविद्यालय नियोजकरीता आणि कलेकरिता फार प्रसिद्ध असून या टिकणीं उद्योगधंदे फार भरभराटीस आले आहेत. येथे धान्य, दास, गाई, शेतकीची अंजारे आणि धातूची भांडी तयार होतात. पटुआ हे शहर घोडे आणि लोकराकरिता फार प्रसिद्ध आहे. ५४० साली पटुआ शहर फ्रीड लोकाच्या ताब्यांत गेले १४०५ साली पटुआ व्हेनेसच्या ताब्यांत गेले. ते सन १०९७ पर्यंत तसेच राहिले. यानंतर पटुआवर ऑस्ट्रियाची सत्ता होती. पुढे १८६६ सालच्या लढाईमुळे ऑस्ट्रियाच्या सत्तेचा नाग होऊन पटुआ इटलीच्या ताब्यांत गेले.

पद्मगुप्त—नवसाहस्रकचरित या ग्रंथाचा कर्ता. याने आपले नाव परिश्रमा समांच्या अंती नामनिर्देशाभागांमध्ये दिले आहे. तेथेच याने आपल्या बापाचे नाव गृणाकमुस होते असेही दिले आहे. हा कवि कापयतिश्रमदेवाचा आणि रथाच्या नेतर रथाचा भाऊटा माऊ सिंधुराज याचा भाट होता असे या कथातच म्हटले आहे. शिलालेख व ताम्रपट यांच्या साहाय्याने या दोन्ही राजांचा काल जवळ जवळ निश्चित झाला आहे आणि रथावरून प्रस्तुत कवीचा काल १७५-१००० पर्यंत ठरतो. पद्मगुप्ताचे दुसरे नाव परिमल असेही होत.

नवसाहस्रकचरित—याच नावाचे दुसरे एक काव्य श्रीहर्षाने लिहिले असे उल्लेख भहित, पण ते काव्य उपलब्ध झाले नाही. परिमलाचे दुसरे काही ग्रंथ असतीलच. क्षेमें-द्राने औचित्यालंकारांत याने पुष्कळ श्लोक घेतले आहेत पण ते यात सांपडत नाहीत. ते श्लोक सांपडत नाहीत ते रथाच्या ज्या काव्यातून घेतलेल्याचा विषय, तैलपति (अन-हिलपटणच्या) मूळराजावर केलेली खारी हा असाया. तैलप व परिमल हे समकालीन असावेत अशी फाटीची कल्पना आहे. परिमल हा कालिदास, गुणादय, बाण व मयूर यांचा उल्लेख करतो. या काव्याचे सर्व १८, प्रयवसंख्या सुमार १५२५ व १९ प्रकारची विविध वृत्ते आहेत. एक प्रत लंडन येथील "रायल एशियाटिक सोसायटी" च्या ताब्यांत आहे. आणि दुसरी प्रत तंजावर येथील ग्रंथशाळेत आहे.

सर्ग १ लाः—उज्जयिनीवर्णन-राजवर्णन राजाचे नाव सिंधु-राज असून त्याची इतर नावे नवसाहस्रक, अवतीश्वर इत्यादी सर्ग २ रा.—राजा "स्वनामधेय चिन्ह" बाण ठिप-कथाच्या व गळ्यांत सोन्याचा माळ घातलेल्या हरिणावर सोढतो मृग निसटतो.

सर्ग ३ राः—राजा मृग शोधितो पण तो सापडत नाही राजास एका हंसाने चोरलेली मुक्तामाला सांपडते; रथा मुक्तामालेशील "अक्षरतति" याचून ती माळा दाशिम-अेची आहे, हे राजास कळते, व राजा जिज्ञासोरंकेत होतो.

सर्ग ४ थाः—होणी लहणी हरवलेले शोधितो आहे असे राजास दिसते. ती कन्या रथास वृत्तात सांगते.

सर्ग ५ वाः—नाशिका दाशिमभा नागराजकथा. मृग व राजनामाकेन बाण दाशिमभेत दिसतो व तीही उरंकीत होते इतक्यात तिच्या मुक्तामालेची हंडाकडून चोरी होते. तिच्या शोधार्थे माणसे पाठविली जातात. त्यातील पातळ नाशाची खरी राजास देवाकाठावर दाशिमभेत भेटण्यास सांगते.

सर्ग ६ वा.—दाशिमभा सिंधुराजविषयक प्रश्न सत्यात विचरित घुटने, व सर्वाती सिंधुराज तिच्या भेटास येतो.

सर्ग ७ वा.—राजा, मंत्री, दाशिमभा, व रथा यांचा संवाद. खुणा करून दाशिमभा राजावराल आपले प्रेम व्यक्त करते.

सर्ग ८ वा.—दाशिमभेत नागनगरी भोगावनी येथे नाग अदृश्यपणे उचलून नेतात. राजा सारास पश्याचा भंज घेऊन नदी ओलाडून पलीकडे जातो. तेथे प्रयक्ष देवा नदीने (देवनेचे) रथास दर्शन होते.

सर्ग ९ वाः—वज्राकुश असुर हा नागांचा शत्रु आहे. रथाचा नाग पेश्यात दाशिमभेच्या जातीस आनंद होईल. वज्राकुशाच्या नाशासाठी नागराजाने प्रतिज्ञा केली आहे की, वज्राकुश आपल्या क्रांदावनांत एक सुवर्णकमल बाडवीत असतो ते जो मनुष्य आणून देईल त्यास दाशिमभा शाययाची आहे. वज्राकुशाचा राजधानी

रत्नावती ही मयानें वसविलां असून ५० गज्युती (१५० मैल) दूर आहे. तिच्या रस्त्यावर तुला वंकु मुनींची भेट होईल असें नमंदा राजास सांगतें.

सर्ग १० वा:—राजा व मंत्री यांचा वादविवाद. एक पोपट येतो आणि पांगतो. की मी रत्नचूड नांवाचा शंखचूडाच्याव जातोना नाम आहे, शापासुद्धे पोपट झाली आहे. आपण माझ्यापरोबर शशिप्रभेस निरोप दिला तर मी शापमुक्त होईन. रत्नचूडामुक्त राजा आनंदानें निरोप पाठवितो.

सर्ग ११ वा:—राजा व मंत्री रत्नावतीकडे पातालमागे जातात. वंकुमुनींची भेट, परमारवधा व प्रवासप्रयोजन वंकुस रामांगद सोमतेो आणि राजांची यादी देतो. कार्ये सफल होईल म्हणून राजा कांहीं वेळ तेंथेच रत्नावती व सोपतेो.

सर्ग १२ वा:—रत्नाच्या स्वप्नांत शशिप्रभेची भेट.

सर्ग १३ वा:—विद्याधाराधीपसमागम.एक विद्याधारांचा राजा मुनिशापासुद्धे वानर झाला तथापि नमंदादत्त नामक कंकण सिंधुराजानें त्याच्या हातीं घालतां व त्याचा उद्धार झाला. तो विद्याधर सेना घेऊन राजाच्या मदतीस येतो.

सर्ग १४ वा:—विद्याधरराज शशिचंद्र हा मंत्रज्ञामुद्धारानें राजाचा रथ आहारासमागे नेतो व मंगनादीवरील फोंडावनोत राहा जातो.

सर्ग १५ वा:—जलक्रीडा.

सर्ग १६ वा:—शशिप्रभेची सर्दो पातला ही शशिप्रभेचें पत्र घेऊन राजाकडे येत. सुवर्णकमल घेऊन मी येईन अशा राजा निरोप पाठवितो. राजा सामोपुपयानें सुवर्णकमल वज्रां-कुशापासून मिळविण्याचा यत्न करतो पण तो यत्न फसतो.

सर्ग १७ वा:—असुरांचें नागार्थी व विद्याधारांशी युद्ध. वज्रांकुश रामांगदान मारतो व तो सिंधुराजहस्तें सरतो.

सर्ग १८ वा:—लज्ज-लज्जप्रसंगी हरिण शिवछात्रा (श्रीह-पेंद्रे म्हणजे सिंधुराजाचा बाप) द्वारपाल होता तो शाप-मुक्त होऊन वेदधारी होतो भेट शंकरापासून—आदिकवि-कपिल या परंपरेंने आलेले शिबलिग शंकरापास सिंधुराजास देतो. [६ अं]

पद्मनाभपुरम्—मद्रास इलाह्यातील त्रावणकोर संस्थानाच्या कलकुलम तालुक्यातील एक गांव. हे त्रिवेन्द्रसामुद्र ३२ मैल दूर आहे. लोकरुसल्या सुमारें तीन दृशर आहे. हे गांव अगदी प्राचीन काळी त्रावणकोरची राजधानी होती. गांवाभोंवती मोडकळेंस आलेला तट आहे. येथील 'महा-राजाचा वाडा' फार उत्तमपैकी बांधलेला आहे. हे पद्मनाभ-पुरम् मिरझाचें मुख्य ठिकाण आहे.

पद्मपुराण—आठरा पुराणांपैकी एक पुराण. या पुराणाच्या खंड अथवा पर्व संस्थेचा मेळ वसत नाही. कार्नादा-श्रम संस्थेनें छापलेल्या पद्मपुराणातील खंडांचा अनुक्रम (१) आदिरांड, (२) भूमिखंड, (३) ब्रह्मखंड, (४) पाताळ खंड, (५) सृष्टिखंड व (६) उत्तरखंड असा आहे. परंतु

याच प्रतीत सृष्टिखंडांत या पुराणाची (१) चौफेर, (२) तीर्थ, (३) राज, (४) वंशानुचरित व (५) मांक्ष अशी पांच पर्वे असून श्लोकसंख्या ५५ हजार अक्षर्याचा उल्लेख आहे (सृष्टिखंड, अ. १, श्लोक ५४-५६) परंतु याच पुराणाच्या उत्तरखंडांत याची (१) सृष्टिरांड, (२) भूमिखंड, (३) पाताळखंड, (४) पुष्कर व (५) उत्तर अशी खंडवार विभागणी केली आहे. यावरून या ग्रंथाच्या प्राचीन प्रतीचें स्वरूप उत्तरकाली बरेंच बदलत गेलें असल्याचें दिसतें. पाद्य अथवा पद्मपुराण या अवाढव्य ग्रंथाच्या संशोधित अशा दोन निरनिराळ्या प्रती आहेत. त्यांतील जुनी वंगाली लिपीतली ' वंगाली ' प्रत आहे. त्यांत पांच खंड आहेत.

पहिले खंड, सृष्टिखंड. यांत सृष्ट्युत्पत्तीच्यावेळीं ब्रह्मा हा ज्या वधांत (कमलांत) असलेला दिसतो त्या कमलाचें वर्णन आहे. विश्वाच्या उत्पत्ती व घटना याविषयांच्या कल्पित कथा इतर पुराणांतल्या सारख्याच यांत दिलेल्या आहेत. पण या खंडांत विष्णूस आदिकारण मानलें नसून ब्रह्मदेव आदिकारण असें दिलें आहे. तथापि यांतहि विष्णूसंबंधी पुष्कळ कथा असल्यानें याला वैष्णव पंथाचें स्वरूप आहेच. यांतील एका भागांत पुष्कर सरोवराचें (अजमीरमधील) वर्णन आहे. हे ब्रह्मदेवाचें पवित्र स्थान म्हणून यात्रेचें ठिकाण होय असें सांगून त्याचें माहात्म्य वर्णिलें आहे.

दुसरे खंड भूमिरांड-पृथ्वीबद्दलचा भाग. याच्या आरंभी प्रसिद्ध विष्णुमूक्त प्रल्हाद याची गोष्ट दिली आहे. तो विष्णुपुराणातील कथेप्रमाणेंच आहे पृथ्वीचें वर्णन देऊन शिवाय पुष्कळ पवित्र तीर्थस्थानाबद्दल पावित्र्यनिदर्शक अशा अनेक दन्तकथा सांगितल्या आहेत. या पवित्र स्थानानाच 'तीर्थ' असें म्हटलें आहे इतकेंच नव्हे तर, गुरु, पिता किंवा परवी इत्यादि व्यक्तीनाहि 'तीर्थ' सैद्धा दिली आहे परती-लाहि 'तीर्थो'प्रमाणे कां मानावें शब्दहल सुकलंची गोष्ट दिली आहे. हिचा नंबर दिला टाकून तीर्थयात्रा करवयास मेळा; त्यासुद्धे तिला दरिद्र्य आणि दुःख भोगवें लागलें. तरी सुद्धा कामदेव व देवांचा राजा इंद्र यांच्या प्रयत्नांनी ती बचा झाली नाही; तर तिनें आपलें पातिव्रत्य राखिलें; म्हणून जेव्हां तिचा नवरा परत आला तेव्हां त्याच्या बायकोच्या सहजांबद्दल त्याला देवांनी वर दिले. याच ठिकाणीं पुत्राला 'तीर्थो'प्रमाणे कां मानावें यांनेपया महाभारतात पूर्वीच आलेली वयाती व त्याचा पुत्र पुत्र यांची गोष्ट आली आहे.

तिसरे खंड, स्वर्गखंड. यांत सूर्य, इंद्र, अग्नि, यम इत्यादि देवांच्या लोकांचें वर्णन आहे, व त्यांत पुष्कळ गोष्टी व कथा दिल्या आहेत. एके ठिकाणीं राजा भरताचा उल्लेख आल्याबरोबर तेथें ब्राह्मणसंस्थेचें अस्तित्व दिलें आहे; तें महाभारतातील गोष्टीहून अरानिराळें आणि ऋषिदासाच्या 'शाकुंतल'

नाटकाधीं जुळणारें असें आहे. "अप्तहालेका" हे वर्णन करताना पुस्तकसु आणि उर्वशी यांची गोष्ट दिली आहे. अशा दुसऱ्या अनेक गोष्टी महाकाव्यात पूर्वी आलेल्या येथें पुन्हा दिल्या आहेत तसेच आश्रमधर्म व जातिधर्म याबाबत उद्देश आणि विष्णुपूजा, इतर विधी आणि नीतिनियम वगैरे यात दिलेले आहेत.

चवथे खंड, पाताळखंड. यात प्रथम पाताळातील प्रदेशाचे वर्णन असून विशेषतः नारा किंवा सर्प देवताच्या निवासस्थानाची माहिती आहे. रावणाचे नाव येताच समळी श्रीरामकथा सांगितली आहे व ती बरोचशी कालिदासाच्या रघुवंश काव्याशी तंतोतंत जुळणारी आहे. येथेंच ऋष्यश्रृंगमाची महाभारतात आदि स्वापेक्षां जुन्या प्रकारची दंतकथा दिली आहे श्रीरामकथेच्या आधी रामचंद्राच्या पूर्वजांची हकीगत आहे त्यांत सूर्य-देवतेचा मुलगा मनु आणि त्याची मूलप्रलयामधून छुटका, याची माहिती सांगितली आहे.

पाताळखंडाच्या शेवटी अठरा पुराणाविषयी सविस्तर माहिती दिली आहे. येथे असे म्हटले आहे की, वशासनी प्रथम पद्मपुराण सांगितले, नंतर दुसरी सोळा पुराणे आणि शेवटी भागवत पुराण सांगितले या भागवत पुराणाला विष्णुपूजाकर्त्री सर्वप्रथम म्हणून वर्णिले आहे.

पाचवे खंड, उत्तरखंड हा वैष्णवपंथाचा आधारग्रंथ असून यात विष्णूच्या पूजेचा सविस्तर पण अगदी अस्मद्विष्टीकरीतीने उर्वदेश केला आहे. त्यातील कथा पुढीलप्रमाणे.— एकदा ऋषींनी भृगुम देवापैकी कोणत्या देशामध्ये जागलेपणाचा भुण सर्वांत अधिक आहे आणि त्यामुळे कोणता देव सर्वांत अधिक मानायला योग्य आहे, हे पाहण्याकरिता पाठविले. भृगु प्रथम शंकराकडे गेले, परंतु शंकर आपल्या खींबरोबर विलासात रममाण असल्यामुळे भृगूना अन्त प्रदेशाच मिळाला नाही. नंतर ते ब्रह्मदेवाकडे गेले, ब्रह्मदेवाच्या सौवर्ता ऋषींचा धोळका बसलेला होता, ब्रह्मदेव आपल्याचा नादान होते, आणि भृगुऋषि आल्याची दाददिले त्यांनी घेतली नाही असा उद्गमपणा त्यांनी केला. नंतर भृगु विष्णूकडे गेले पण ते झोपेत होते. तेव्हा ऋषींनी विष्णूच्या छातीवर हात दिली आणि त्यांना जागे केले विष्णु उठले, त्यांनी हळूच ऋषींच्या पावलाला स्पर्श केला, आणि ऋषींच्या पादस्पर्शांनी आश्रम आपण काय आनंदित व धन्य झाले, असे विष्णु म्हणाले. या सीतयन्त्याने ऋषि इतके संतुष्ट झाले की त्यांनी एकदम आहीर केले की, परम-ईश्वर म्हणून विष्णूच काय ते पूजनाला योग्य आहेत

या संज्ञेत मगवद्गीतेचेहि माहात्म्य दिले आहे, त्यात प्रत्येक अध्यायाच्या पठनाचे स्वतंत्र फल गोष्टी देऊन वर्णिले आहे. या उत्तर मंडालाच एक पुरवणी "क्रियायोगसार" म्हणून जोडली आहे, त्यात असे सांगितले आहे की, केवळ स्वानमोगने विष्णूची आराधना होत नाही, तर पवित्र

पुण्य कर्मे म्हणजे गंगेच्या यात्रा, यज्ञ, विष्णूचीं व्रते वगैरे केलीच पाहिजेत

बहुतकडून ही सर्व खडे म्हणजे निरनिराळे ग्रंथच असवे, व त्या सर्वांचा एकत्र करून पद्मपुराण नाव दिले असावे, व त्यांपैकी पहिल्या तीन खंडात, पण मुख्यत सुविखंडातच जुन्या पद्मपुराणाचे भंग घातलेले असावे अशी पुष्कळ माहात्म्ये, स्तोत्रे वगैरे पद्मपुराणातलीच असल्याचा उल्लेख आढळतो.

पद्मिनी—ही सिद्धलक्ष्मीपच्या हमीरासिंग राजाची मुलगी, चितोडचा राणा लक्ष्मणसिंग याचा जुलता भीमसिंग याची ही बायको, ही अतिशय सुंदर होती म्हणून अज्ञातउद्दिन खिलजोने हिच्या लोभाने चितोडवर स्वाभ्या केल्या होत्या. पहिल्या स्वारीत पुष्कळ दिवस वेडा देऊनहि त्याच्या हातां चितोड पडला तेव्हा एकवार पद्मिनीस पाहून भी परत जातो असा त्याने निरोप पाठविला आरशांत तिचे दर्शन तुम्हास मिळेल असे भीमसिंगाने उत्तर दिले त्याप्रमाणे अज्ञातउद्दिन थोड्या लांकासह गडात जाऊन त्याने पद्मिनीचे दर्शन घेतले व परत निघताना विश्वासाने पांचबायकास आलेल्या भीमसिंगास क्लिष्याबाहेर पडल्यावर त्याने कैद केले आणि पद्मिनी मिळाल्याशिवाय सोडणार नाही असे त्यास सांगितले हे पद्मिनीस समजताच तिने चमत्कारिक युक्ति केली. मी माझ्या इतमाप्रामाण्याने शेतास येते असे सांगून तिने घुरल्याच्या ७०० पालख्या तयार केल्या. प्रत्येकीत एक एक निवडक व शूर हथियारबंद शिपायी होता. दूरक पाठवावे घडा भोईहि इथारें छपविलेले शिपायाच होते. नेमलेल्या वेळी पाहण्या अज्ञातउद्दिनाच्या छावणीत दाखल झाल्या व चादशहाने पद्मिनीस नवऱ्यास भेटण्यास अर्घ्यां तासार्ची सुद्ध दिली त्याच्या मनात भीमसिंहास ठरल्याप्रमाणे सोडावयाचे नव्हते परंतु काही रिकाम्या पालख्या क्लिष्यात परत नेण्या रथापैकी एकाल बसून तो पळून गेला पद्मिनी वास्तविक आलीच नव्हती बेट भरल्यावर बाद्शहाने विचारपूस केली तेव्हा रजपूत शिपायी बाहेर पडून त्यांनी बाद्शहानेच्या सैन्यावर हल्ला केला परंतु अखेर खिलजोने त्याचा मोड केला. फगिती झाल्याचे पाहून व दिवसेंद बंडाळी झाल्याने ऐकून बाद्शहाने बंडा उठवून निघून गेला (१३०३) यावेळी ज्या सातशे रजपूतानी भीमसिंगास सुखरूप क्लिष्यात जाण्यासाठी बाद्शहाने अडकून धरिले होते त्यांचे मृत्युच हरद्वार दोन होते ते पद्मिनीच्या माहेरचे अमून रजपूती नावे गोन्हा व चादल ही होती त्यांनी अत्यंत पराक्रम करून क्लिष्याच्या दारापाशी आपले प्राण अर्पण केले परंतु भीमसिंहास सुखरूप आत जाऊ दिले याच्यावर रजपूत भाटानी कविते केली आहेत चादल सारा १२ वर्षीचा होता पुन्हा पुढल्याच वर्षी (१३०४) अज्ञातउद्दिनाने चितोडाच वेडा दिला. या वेळीहि रजपूतांनी लढण्याचा कमाळ केला. शेवटी आपला इलाज चालव नाही असे पाहून त्यांनी बायकांचा जोदार करून स्वतः सर्वांनी रणांगणात प्राय अर्पण केले

अलाटदिनां चितोड घेतलें परंतु जिच्यासाठी त्यानें एवढी खूपत केली ती पश्चिमी ओहारांत अजून खाक झाली होनी. रामपुतान्यात पश्चिमीला व तिच्यापश्चिमेवर गोन्दा व घादल यांसहि फार पूज्य मानितात. तिच्यावर आठ लोकांनी अनेक काव्ये केली आहेत. गडावर तिचा महाल अजूनहि पटक्या अवस्थेंत आहे. क्रिस्तेपश्चात्ति नांवाचें एक कारवी काव्य हुसैन गझनीकर यानें लिहिलें आहे. मास भाषत मलिक महंमद यानेंहि एक काव्य केले आहे. स. १९५२ मध्ये राय गोविंद मुमशी यानें तुकफत-उल-कुतुब या कारवीं यद्य-संपात तिचें चरित्र दिलें आहे [वॉड-राजस्थान. मेवाड; सोमानरास; बीड; केरिस्ता].

पट्टोणा—संयुक्त प्रांतांतल गोरखपूर जिल्ह्याची एक ईशान्येकडील तहसील. क्षेत्रफळ ९२८ चौरस मैल लोकसंख्या (१९०१) ५९५७०६. यांत एक गांव व १३०० खेडी आहेत. उत्तरेस सालवृक्षांचें जंगल असून ईशान्येस 'मोटागंधकी' नदी वहाते. ऊंच, तांदूळ, मीठ ही पिकें मुख्य आहेत. पाठानून शिंदीरीचें व तलापोंचें पाणी रोजवितात. मुख्य गांव पदौणा असून येथेंच कुर्मी अमीनदार राहता. गांवाची लोकसंख्या सात हजार आहे.

पनवेल, ता लु का.—मुंबई इलाह्यांतल लुलाभा जिल्ह्याचा एक उत्तरेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ३०९ चौरस मैल. पनवेल व उरण ही दोन गांवे असून १९९ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९०१) ११२५१५. पनवेलमध्ये उरणगेटाचा समावेश होतो. पूर्व सरहद्दीवर पायामलंगड, माथेरान व प्रचळ पर्वतश्रेणी आहेत. शिवाय आग्नेय सरहद्दीवर माणिकगड पर्वतश्रेणी आहे. उत्तर दक्षिण कर्नाळा डोंगराळ असून उरणच्या भागांत खारी तांदूळाची जमीन आहे. ताऊक्यांतून गाडी नदी वहाते. उन्हाळ्यात पाण्याचें दुर्मिळ असतें.

गांव.—हे मुंबई-पुण्याच्या रस्त्यावर आहे लोकसंख्या सुमारे दहा हजार म्यु स्थापना १८५६ साली झाली. हे एक बंदर आहे. येथें बेलगाण्याची चाकें फार उत्तमपैकी बनवितात. देशी औषधें तयार करण्याना येथें एक मोठा कारखाना असून आत सहण्याच्या शिरण्यादि आहेत. या गांवाी एक खाजगी ह्यायस्कूल आहे. पनवेल बंदराचा यूरोप देशाशी १५७० साली व्यापार चालू असत.

पनवेलीस शिवाजीच्या आरामाराचें एक ल्हानसे ठाणें होतें. पुढें मराठ्यांच्या वेळी हा कसल्याचा गांव होता. याच्या आसपास मराठ्यांच्या व ईशान्येच्या नेहमीं लढायेची होत असत. कारण दांभाच्या सरहद्दी याला लागून जवळ जवळ होरया.

पनामा, राज्य.—मध्यअमेरिका पनामा संयोगीसुसोच्या प्रदेशाचे हे प्रजासत्ताक राज्य आहे. उ. अ. ७°१५' ते ९° ३९' आणि पश्चिम रेखांस ७७° १५' ते ८३° ३०' यांच्या दरम्यान आहे क्षेत्रफळ सुमारे ३१५०० ते ३३८०० चौरस मैल असून सर्वांत जास्त रुंदी ११८ मैल आणि लांबी

१३० मैल आहे. पनामा आघातांत १९ मोठी व १०० ल्हान बेटें आहेत. येथें टपूरा, चेपा व बेप्रेस या तीन मोठ्या नद्या आहेत. भूकणें बरेच होतात. ऋति पत्रंभयमुक्तें जमीन उंचपखल झाली आहे. सपाट मैदानें फार थोडी आहेत. येथें दोनच ऋतू असून पावसाळा एप्रिलमध्यापासून डिसेबरमध्यापर्यंत असतें. सर्वांत अधिक पाऊस १२५ इंच काही भागांत पडतो. सोंम, तांय, मीठ, कोलंड वगैरे खनिज इंध्यें सांपडतात; खनिजोदकाचे इतरे येथें पुष्कळ आहेत. रानाच्या व औषधी वनस्पती, हुमाती लाकूड, रबर वगैरे जंगलांतल माल आणि सुफीक जमीनींत सोन-केळी, कोफी, कोको, तंबाखू वगैरे पिकें होतात. कोलोन, पनामा व कोकन डेलेडोरा ही मुख्य बंदरें असून पनामारिव्हे, ताराथंय, विनतारी विशु.संदेशयंत्र वगैरे दळणावळ्याचीं साधनें आहेत.

लोकसंख्या सुमारे चार लाख असून येथील रहिवासी इंडियन, नीमो व स्पॅनिश या मिश्र जातीचे आहेत. कोलोन, पनामा, घालवेला, आकनबोकस-डेल-दोरो, पोर्टोबेलो, नॉव्रे डी-इन्हांस वगैरे मुख्य शहरें आहेत.

येथें १९०४ सालापासून प्रजासत्ताक राज्य स्थापन झालें असून लोकांनी जिब्रल्टरले प्रेसिडेंट व नॅशनल असेंब्ली ही राज्यकारभार चालवितात. २१ वर्षांपर्यंत सर्व पुढपांत मताधिकार आहे. राज्यव्यवस्थांभरिता संस्थानचे पनामा, कोलोन, कोकल, लाससाटोस, ध्दाराग्वाभा, चिरिक, बोकासडेल-दोरो असे सात भाग आहेत. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार बराच झाला असून उद्योगधंदे व कलाशिक्षणाच्या आणि शिक्षक तयार करण्याच्या शाळा आहेत. 'बलबोआ' नांवाचें सोन्याचें गाणें येथें चालत, त्याची किंमत अमेरिकन डॉलर (अदमास ३ द. २ आ.) इतकी आहे.

१४९९ साली आलोनसो डे ओयिडा नांवाचा यूरोपीयन रहस्य पनामाच्या संयोगीसुसोस प्रथम आला असावा. नंतर कोलंबस (१५०२), डीएगो डी निक्यु व मार्टिन फर्नांडीस डी एन्सोसो (१५१०) यानी वसाहती स्थापिल्या. स. १५१९ मध्ये पनामा शहर बसविलें. स. १६९८ मध्ये स्कॉटिश लोकांनी एक वसाहत केली पण ती १७०० मध्ये स्पॅनिशी आधिपत्यानी उठविली. स. १८१९ मध्ये केलिवियत आणि स. १८३१ मध्ये मॅनाग्रात पनामा समाविष्ट करण्यांत आलें होतें पण १८४१ साली पुन्हा पनामा हे पुष्कळ पण पर-तंत्र संस्थान बनलें. स. १९०३ मध्ये पनामांभे आपले स्वातंत्र्य जाहीर केलें व स. १९०४ मध्ये प्रजासत्ताक राज्यपद्धति स्थापिली. स. १९०३ मध्ये युनायटेड स्टेटसचा 'कॅनॉल डोव' नामक प्रदेश ३१५५००० ङ एकरांम आणि ८४३७५० ङ दरसाळ खडणी मिळण्याच्या करारावर पनामा सरकारनें दिला.

१९१५ साली ह्यारा हा नवीन प्रांत पनामा रिपब्लिकच्या ताब्यात आला १९२० साली पनामाचा १४९०-३८५ पौंड बज्जल व १४९०-३८५ पौंड खर्च होता. १९२० साली १७०-९२३७० बलबोआ (डॉलरइतक्या किमतीचे जाणें) इतकी आयात व ३६४०४५३ बलबोआ किमतीच्या मालाची निरगत झाली.

१९१८ साली दर १० हजार माणसांना एक सभासद असे ३३ सभासदांचे एक खंभर निर्माण करण्याचे ठरविण्यात आले. १९२० साली प्राताधिपती हे लोकनियुक्त असावेत असे ठरले. १९१४ साली पनामाचे स्वातंत्र्य कोलंबियानें मान्य केले. पनामा हे राष्ट्रांमध्ये सभासद आहे. १९२१ साली पनामा व कोस्टारिका यांच्यामध्ये सरहद्दीसंबंधानें पुन्हा भादण उपस्थित होऊन दोन्ही राष्ट्रांमध्ये काही किरकोळ चकमकी झडल्या पण अमेरिकेच्या मध्यस्थानें दोन्ही राष्ट्रांत कसबसा सलोखा घडून आला आहे.

राजधानीचे शहर व मुख्य बंदर. लोकसंख्या (१९१०) ३००० शहराच्या भोंवती दुगडी टटाचे अवरोप आहेत तेथे राजवाडा, नाटकगृह, कलाभवन, दवाखाने, उपहारगृह वगैरे इमारती आहेत. शहरात विजेचे दिवे, विद्युत्साहाय्याने बालगाऱ्या आपगणजा, तारायंत्र, टेलिफोन वगैरे सोयी आहेत. शहरात राबण व चाकोलटचे कारखाने आहेत. हे शहर १९१९ साली पेद्रो आर्मास डी अग्विला यानें बसाविलें अजून अमेरिकेतील सर्वांत जुनं यूरोपीय शहर हेंच होय. या शहरात भूकंप येरेच झाले आहेत.

पनामा काळवा— 'काळे' पहा.

पन्ना, संस्थान. —मुदेलखंड पोलिटिकल एजन्सीसाली येणारें मध्यहिंदुस्थानातील एक सनदी संस्थान. क्षेत्रफळ २५९६ चौरस मैल. याचा बराच प्रदेश पन्ना पर्वतश्रेणीने (विन्ध्याद्राचा एक भाग) व्यापलेला आहे. केन नदी पन्नाच्या सरहद्दीवरून वहाते. पन्नाच्या डोंगरांत हिऱ्याच्या खाणी आहेत. अंगलानें बराच प्रदेश व्यापलेला आहे. रयांत साग व इतर लवूड सांपडते. वाघ, अस्बलें, साम्बर व रानडुकर हे प्राणी आढळतात. हवामान उष्ण पण प्रकृतीस हितकारक आहे. पाऊस अजमासे ४२ इंच पडतो.

इतिहास:—पन्ना संस्थानिक मुदेल रजपुत असून ओठां पराज्यांतल होत. १९३५ साली झुझारसिंग मरण पावल्यानंतर सर्व सुंदेलखंडांत अजयबराया माजली. ह्या संभ्राया फायदा घेऊन उदोतसिंगाचा नातू व ओठांच्या मधुकराचा बंधु संपतराय यानें बराच मुदल आपल्या ताब्यांत घेतला. यानेही आपले संस्थान बरेच वाढविले ह्याचाच पुत्र अजयगाल ('अजयगाल'पद) अजयगालची पहिली राजधानी कालिंजर होती. नंतर वेळोवेळी पन्ना, अजयपूर व नैतपूर बराबरात आल्या. अजयगाल १७३२ साली मरण पावला. अजयगालस बाबास ओरस पुत्र व सोस अनीरस पुत्र होते. त्यांच्याच वंशजांकडे १ पन्ना, चरघारी, अजयगढ, विजावर, सरली, अतो,

जिगीनी व जुगामी ही संस्थाने आहेत पुर्व घानसा प्रदेशांत पन्नाचा महाराज सुंदेल राज्याचा मुख्य समजला जातो स. १७३२ मध्ये हिंदोस (१७३२-३९) गादीवर आला. त्याच्या नंतर सभासिंग (१७३९-५२) गादीवर आला. ह्याच्या अमदानांत हिऱ्याच्या खाण कामास सुरवात झाली. त्याच्या नंतर अमानसिंगने (१७५२-५८) राज्य केलें पण ह्याचा भाऊ हिंदुपुत यानें (१७५८-७७) ह्याचा सून करून गादा चककावली. हिंदुपुतनेतर त्याचा पुत्र अनिशद गादीवर आला. ह्याने १७७७-७९ पर्यंत राज्य केले. अनिशद हा अज्ञान असल्यामुळे कारभार्यांत दुर्डी माजली. अनिशदाच्या मरणानंतर वणीजहूरी, खेमराज व सोनेसा पोवार ह्यांनी मैहूर, पालदेव, अजयपूर ही संस्थाने बसविली. अनिशदाचा बंधु धोकसिंग हा १७८५ साली गादीवर आला. व ह्याने १७९८ पर्यंत राज्य केले. पेशव्यांचा अनौरस पुत्र समशेर बहादूर याचा मुलगा गोसईचा नाईक हिंमत्बहादूर यानें सुंदेलखंडावर बऱ्याच स्वाऱ्या केल्या. याचा दोस्त अलिबहादूर यानें तर धोकसिंग वगैरे संस्थानिकास सनदपत्रे दिली.

बेव्हा त्रिदिश अंमलास सुरवात झाली त्यावेळी किशोरसिंग हा नमघारी राजा होता. किशोरसिंगानंतर हरबाराय (१८४०-४९) व हरबारायानंतर नृपतसिंग (१८४९-७०) गादीवर आला. हिऱ्या साली बेव्हासोरास दमोड शिवायतून हाकलण्यास निःदिश सरकारास यानें मदत केली. तेव्हा सरकारनें सूप होऊन ह्यास २० हजार अ व सभारिया परगणा दिला.

१८६९ साली ह्यास महेन्द्र हा किताब दिला. ह्याच्या नंतर खदप्रतापसिंग गादीवर आला. ह्याने १८७०-९३ पर्यंत राज्य केले. ह्याच्यानंतर लोकपाल गादीवर आला. यानें बार वयें राज्य केलें व नंतर माधवसिंग हा गादीवर बसला. पण राजा खुमानसिंग ह्याच्या खुनाशी याचा संबंध आहे असें दिसून आल्यावरून ह्यास १९०२ साली गादीवरून काढून टाकले. सत्याचा राजा महाराजा यादवेन्द्रसिंग हा आहे. संस्थानची लोकसंख्या दोन लाख आहे. राजधानीचा गांव पन्ना असून इतर १००८ खेडी आहेत.

शेकडा ३८ लोक शेतकीवर अवलंबून आहेत. येथील हिऱ्याच्या खाणी १७ व्या शतकापासून प्रसिद्ध आहेत. १७५० साली ह्या संस्थानास खाणीपासून एकंदर वर्षांचे ६ लाख रु. उत्पन्न होतें. धान्य व इमारती लाकूड यांचा मोठा व्यापार चालतो. पन्नाचे ११ परगणे पाहले आहेत.

गांव. —हा पन्ना संस्थानच्या राजधानीचा गांव असून यागां लोकसंख्या अकरा हजार आहे. पूर्वी हा प्रदेश गोंड लोकांच्या ताब्यात होता पण १३ व १४ व्या शतकांत रेव्याच्या बापेव्याच्या ताब्यांत गेला. १४९४ साली शिकंदर सोदीनें ज्या वेळी भैरा राजावर स्वारी केली तेव्हा हा गांव घेतला. १५६३ साली हा राजा रामचंद्र देवाच्या

साम्यात होता. १७ व्या शतकांत राजा छत्रसालने हा गांव काथीम केला व १६७५ साली येथे आपली राजधानी केली. हा गांव एका सोन्यात असून भोंवताली नोंगर आहेत. येथील नवा राजवाडा मोठा मजबूत आहे. शिवाय गांवांत देवालय बरीच आहेत

पन्हाळा—कोल्हापुरच्या वायव्येस ६ कोसांवरील छिद्रा. उंची ३॥ हजार फूट, घेर ४॥ मैल. हा शिलाहार भोजाने १२ व्या शतकात येथल्या तेव्हापासून प्राण्णाने, आदिलशाही व मराठे यांच्या ताब्यांत तो होता. शिवाजीने प्रथम तो स. १६५९ त पेलत्या ताराबाईने येथे स्वतंत्र राज्य स्थापिले; तेच हस्ताने कोल्हापुरचे राज्य. गडावरच स. १७०२ पर्यंत याची राजधानी होती. येथील हवा फारच उत्तम आहे. आदिलशाहीतील जुन्या इमारती व पाण्याची टाकी पहाण्यासारखी आहेत. हल्ली हा कोल्हापुर राज्यातील एक पेटा आहे.

पंप—कोणताहि प्रवाही पदार्थ द्रवरूप किंवा वायुरूप असला तरी त्याला त्याच्या पातळीवरून उचलून वरच्या पातळीवर नेणे किंवा त्याला जोराने दावणे यासाठी जे यंत्र लक्ष्मता त्याला पंप असे म्हणतात. पंपाचा मुख्य उपयोग दाब उत्पन्न करण्याकडे होतो. पंप मुल्यातः दोन जातीचे असतात. एका पंपामध्ये पदार्थावर प्रत्यक्ष दाब घालून तो पुढे लोटला जातो व दुसऱ्यामध्ये प्रदार्थाला इतकी वाटोळी गति दिली जाते की, तो आपोआपच त्यांत उत्पन्न होणाऱ्या केंद्रोत्सारी (सेंट्रिफ्यूगल) बलाने त्याला जोडलेल्या नळीमधून आपोआप बाहेर जात राहतो. यावरून असे दिसून येईल की, कोणत्याहि गाढोचा पंप असला तरी त्याचे मुख्य कार्य पदार्थ एखा यंत्राने ओढून दुसऱ्या वाजुला लोटणे हेच आहे. वर सांगितलेल्या पहिल्या प्रकारच्या पंपाला प्रेरणक पंप असे म्हणतात व दुसऱ्या जातीच्या पंपाला सेंट्रिफ्यूगल पंप असे म्हणतात.

हे ज र पं प.—यात एका पंचपात्रा(सिलिंडरा)मध्ये एक द्रव्या (पिस्टन) मार्गे पुढे होत असतो. सिलिंडरवर दोन पडदे बसविलेले असतात. एक द्रव्या पुढे व नवोत्त लागला म्हणजे आत उत्पन्न होणाऱ्या पोकळीमुळे कामणाऱ्या ओढीने आपोआप उचलतो व त्यामधून पदार्थ, पाणी, हवा वगैरे जे असेल ते सिलिंडरमध्ये आत येते. द्रव्याची धाव पुरी झाली व ती परत वावयास लागला म्हणजे हा पडदा आपोआप बंद होतो. सिलिंडरवर रथाच बाजूला आणखी एक पडदा बसविलेला असतो. द्रव्या मार्गे जावयाला लागला म्हणजे आत असलेला प्रवाही पदार्थ दाबला जातो. रथा दाबाने हा दुसरा पडदा उचलतो व आत आलेला पदार्थ बाहेर जातो. द्रव्या पुरा मार्गे जाईपर्यंत हा पदार्थ बाहेर जात असतो. द्रव्या मार्गे परतला म्हणजे हा पडदा बंद होतो व पहिला पडदा पुन्हा उचलतो, अशा तऱ्हेने हा पंप चालू असतो. द्रव्या याली येताना उचलणाऱ्या पडद्याला शोषक

पडदा आणि दुसऱ्याला उत्सर्जक पडदा असे म्हणतात. जर सिलिंडर दोन्ही बाजूंनी बंद असेल आणि त्याच्या दोन्ही बाजूंना घर रागितलेले दोन दोन पडदे असतील तर त्याला दुहेरी (डबल) पंप असे म्हणतात. जेव्हा पडदे एकच वाजुला असतात रथा वेळी पंप एकाच बाजूने चालतो; रथा वेळेस रथा पंपाला एका फेरीचा (सिंगल रेव्हिंग) पंप असे म्हणतात ह्या जातीचे पंप आडवे किंवा उभे असतात. त.प.दांत पाणी भरणे, हवा दावणे वगैरे पुष्कळ कामाला हे पंप उपयोगी पडतात. विशेषतः रूमी शास्त्रे काम होणे या गोष्टीकडे लक्ष नसून काम बरी-बर हालेंच पाहिजे अशा सर्व ठिकाणी याच जातीचे पंप वापरतात. तसेच वायु किंवा द्रवरूप पदार्थांना या जातीचे पंप चालतात.

सेंट्रिफ्यूगल पंप.—हे बहुतेकच पाणी चढण्यासाठी वापरतात व तेलालाहि वापरतात. या पंपामध्ये एक बाहेरचा आतून पोकळ असा भाग असतो. यामध्ये बोटांच्या पट्याच्या आकाराचा भाग फिरत असतो. या जातीच्या पंपामध्ये पाणी पंपाच्या मध्यभागी आत येते व पंपाच्या बाहेरच्या भागापासून बाहेर जाते. पंप चालू केला म्हणजे या मधल्या वाजुत असलेले पाणी मधल्या फिरत्या घड्यावरीलर घुप जोराने फिरल्यामुळे रथा पाण्याच्या अंभी रथा पंपाच्या टोंकाकडे जोराने जाण्याची शक्ति उत्पन्न होते व तिकडे ते पाणी जाते. रथाच जोराने ते बाहेरच्या भागाला जोडलेल्या नळीमधून बाहेर जाते. हे पाणी बाहेर जात असल्यामुळे पंपाच्या मध्यभागी जी पोकळी उत्पन्न होते रथा पोकळीच्या जोराने लागणाऱ्या ओढीमुळे जे पाणी पंप वरवावाच असते ते आत येते; अशा रीतीने हा पंप चालतो. पंपामध्ये बहुतेकच आत फिरणारा एकच भाग असतो एका फिरत्या भागाच्या पंपामुळे पाणी ५० ते ७५ फूट पर्यंत उंच जाते. यापेक्षा पुष्कळ जस्त उंचीवर किंवा फार लांबीवर पाणी न्यावयाचे असल्यास एका शेजार एक असे २-३ फिरते भाग बसवावे लागतात. ते एकमेकापासून अगदी निरनिराळे असतात. एकांतले पाणी त्यातून फिरून बाहेर पडल्यानंतर मागून दुसऱ्यांत, जरूर असल्यास तिसऱ्यांत किंवा चवथ्यांत सुद्धा पुढे पुढे जाते. असल्या पंपामध्ये जितक्या वेळां पाणी पुन्हा फिरते तितक्या पटीने पाण्याची उंचावर जाण्याची शक्ति वाढते. असल्या जातीचे पंप १४-१५ फुटापेक्षा फारच तर २० फुटापेक्षा जस्त उंच पाणी फेकू शकत नाहीत. तसेच त्यांची पाणी खेचण्याच्या बाजू मध्ये हवा वगैरे मुळीच जाणार नाही अशा तऱ्हेने बंद कराव्या लागतात.

रोटरी पंप.—रोटरी पंप म्हणून एक आणखी पंपाची जात आहे. त्यामध्ये प्रेरणक पंप व सेंट्रल पंप या दोहोऱ्या क्रिया पडत असतात पण विशेषतः प्रेरणक पंपाचीच क्रिया

जास्त असते. याच्याहि दोन जाती आहेत एकामध्ये दाते बसविलेली दोन बकें फिरत असतात. तीं एका टांकी (बॅरक) मध्ये बसविलेली असतात. यामध्ये पाणी किंवा तेल जें पंप करानयाचे असेल तें येतें. दातांची चाकें फिरावयास लागलीं म्हणजे त्यांच्याबरोबर हें पाणी लोटलें जातें. तें पाणी बाहेर जाण्याच्या वाटेनें बाहेर पडतें. व दुसरे खालच्या बाजूनें पाणी आंत येतें. दुसऱ्या जाती-मध्ये दोन चाकें नसून एकच चाकू असतें व त्याला समोरा-समोर फक्त दोनच दाते असतात. हे दोन दाते व टांकीचा आतला भाग यामध्ये फार थोडे अंतर असतें. यामुळे पाणी लोटलें जात असतांना हा पंप इकडून तिकडे जात नाही. पाणी सरळ बाहेर जाण्याच्या वाटेनें बाहेर जातें व आंत येण्याच्या वाटेनें आंत येतें याचे आण-खीहि एकच प्रकार आहे. पण ते सर्व याच तऱ्हावर आहेत शोषक पंप व 'प्रसेपक' पंप असे आणखीहि दोन प्रकार कोणी मानतात शोषक पंपामध्ये फक्त पाणी खेचलें जातें पण तें पंपाच्या पातळीच्या वरती जाऊं शकत नाही. पण प्रसेपक (फोर्स) पंपमध्ये पाणी लगेच नितवया उंचीवर चढवित जातें. शोषक पंपाला फक्त शोषण पद्धत असतो, उरसर्जक नसतो. या जाती फक्त छत्र पंपात असतात सेंट्रि-फ्यूगल, रोटरी व इनर सर्व पंपात (सक्शन) व प्रसेपक (फोर्स) दोन्ही कामें करतात [ले. वा. इ. मनोहर]

पपनस—हें कळ मूळचे मलाया भाषिंपलागोमधील अक्षरे तें हिंदुस्थानांत १७ व्या शतकात जाऊं घेतातून आलें असावें असा समज आहे. मुंबईकडाला पातळ सालीची फळे उत्तम असतात. पपनसाचे झाड निचोणीएवढे असतें. त्याला बाराहि मिहिनें फळें येतात. अरबोवर ही फळें देतात.

पपया—हें झाड मूळचे अमेरिकेंतले असून तें बहुधा सतराव्या शतकात इथे आलें असावें. पपया हा शब्द अंगरेज या अमेरिकेन शब्दाचा अपभ्रंश झाला आहे व याच शब्दाची निरनिराळीं रूपांतरे अनेक भाषांत झालेली आहेत. १९५६ साली हे फळ हिंदुस्थानातून चीन देशांत गेलें असा उल्लेख आहे. पपयाची लागवड अमेरिकेंतील सर्व उष्णकटिबंधांत, हवाई, आस्ट्रेलिया, आफ्रिका, मलाया, सिलोन वगैरे देशांत फार होते. मुंबई इलाह्यात याची लाग-वड देशावर, अहमदाबाद वगैरे शहरांच्या आसपास फार होते. पपयाच्या पानांत बऱ्यांचे बळ मांस ठेऊन दिलें म्हणजे तें चांगले व सत्रधर शिजतें. या पळ्याच्या अर्धी पाचक-पाकि फार आहे. पपयाचे झाड बहुतेक सर्व ठिकाणीं होतें, गोल पपयाच्या विद्यापापून नर झाडे फार होतात. पपयामध्ये नर व मादी अशीं भिन्न झाडे असतात. नराला पुखाचे लय साब गुरे येतात व मादीला पानाच्या काखात फुलें येतात. निरथेक लोक दरएक ठिकाणीं दोन दोन झाडे सावतात. उरेश हा र्व त्यांतील अर्धी जरी नर निघाळी शकांची अर्धी मादी निघतात. पपयाची लागवड

विद्यापापून करतात. विद्याय त्यांची आंच्यासारखी कलमें बांधूनहि झाडे तयार करता येतात.

पपयापासून पपेन नावाचें एक औषध काढतात सिलेन-मध्ये जें पपेन तयार करतात तें फार उंची असून त्यामध्ये अर्धा तासांत पपेनच्या दसपट केशीन विरविण्याचा धर्म असतो. त्या देशात पपेन करण्याचा धंदा फार मोठया प्रमा-णावर होत असून तो वाढत आहे. १९१९ साली ६९०० पौंड पपेन तयार झालें व १९१३ साली तें व १८५०० पौंड तयार झालें पपेन विशेषतः इंग्लंड, जर्मनी व अमेरिका या देशांत रवाना होतें, व याचा उपयोग अर्धीण, अग्निमाद्य वगैरे विकारावर होतो

पंपा सरोवर—रामायणात हें सरोवर किष्किंधेजवळ असल्याचें सांगितलें आहे. साप्रतचें तुंगभद्रेवरील अनारगोदी शहर हां व प्राचीन किष्किंधा असें पुढे हळूचें म्हणणे आहे. त्या-वरून पंपा सरोवर हें हळेंच्या हंपीनामाजवळ तुंगभद्रेच्या उत्तरीतीरावर होतें, व पुढें विस्मरणानें सरोवर हें नांव जळून त्याला तामीळ रामायणकारांनें (पंपा) नदी हें नाव दिलें होतें, असें कृष्णस्वामी स्वयंभार यांचें मत आहे. [भारतवर्षीय भूवर्णन; अध्येगार—एन्डान्ट इंडिया].

पॅफिलिआ—आशियामायनरच्या दक्षिणेकडच्या एक प्राचीन प्रदेश हा सिलिआ व सिलिसिआ यामध्ये असून भूमध्यसमुद्रापासून टॉरसपर्वतापर्यंत पसरला आहे. पॅफिलि-या व पिसिडियन लोक एकच आहेत. सध्यां हा ठिकाणी ग्रीस, क्रोट व बालकन प्रांत येथील वसाहतवाले आहेत. प्रथम लिव्झियातील मग्रीव राजांनी पॅफिलिआ जिंकिलें. नंतर तें इराणी व मॅसिडोनियन राजांच्या ताब्यांत गेलें. पुढे हा रोमन प्रांताचा भाग झाला. यादंतर याचा इतिहासांत उल्लेख नाही.

पॅल्सोनियन लोक—अशियामायनरमधील अत्यंत प्राचीन राष्ट्रपैकी एक पॅल्सोनिया हा देश अशियामायनर-मधील अनेक राष्ट्रांबरोबर प्रथम इराणच्या नंतर मॅसेडो-नियाच्या सत्तेखाली गेला. इराणच्या सत्तेखाली असता त्याचा पुढक मांडलीक राजा असे. अलेक्झांडरच्या मृत्यु-नंतर हा प्रांत युमेनेसच्या ताब्यांत गेला. आणि शेवटी तो पॉटसच्या राज्याला जोडण्यात आला (ख्रि पू. तिसरें शतक) व तेव्हापासून तेथील मांडलीक राजाचा फार-भारहि बंध करण्यात आला. इ सनाच्या पहिल्या शतकांत हा प्रदेश रोमन लोकांच्या ताब्यांत गेला. पांचव्या शतकांत हा स्वतंत्र प्रांत होता. पॅल्सोनियन लोक बहुधा सेमिटिक वंशाचे असावेंत. या लोकांचा उल्लेख होमरच्या काव्यामध्ये ट्रोजन लोकांचे दोस्त म्हणून आला आहे. कलकत्तेवच्या सैन्यामध्ये हे लोक असत.

पपना, मि ल्हा.—बंगाल. आग्नेयीकडील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १६७८ चौरस मैल. मंगा व ब्रह्मपुत्रा यांच्या संगमा-मुळे तयार झालेल्या कोनामध्ये हा जिल्हा आहे. धबधर

प्रदेश सपाट व सखळ आहे. यांत जंगली प्रदेश नसून सखळ सरकीच्या कापसाची व फगसांचीं झाडे पुष्कळ आहेत. हवामान समशीतोष्ण असून पाऊस सरासरी ६१ इंच पडतो.

प्राचीन पौष्टवर्धन राज्याच्या नांवावरून पयना हें नांव पडले असे कनिंगहॅम साहेबांचे म्हणणे आहे. ह्या जिल्ह्याचा व राजशाही विभागाचा अर्वाचीन इतिहास एकच आहे. १८३२ साली रामशाहीपासून हा वेगळा जिल्हा पाडण्यांत आला. लोकसंख्या (१९२१) १३८९५५४. यांत पयना व सिराजगंज ह्या दोन गांवे व २५३७ खेडी आहेत.

मुख्य जाणा उत्तर बंगाली आहे. ३ लोक मुसलमान आहेत. शेंकडा ६८ लोक शेतकीवर उदरनिर्वाह करतात. पया व यमुना या नद्यांचा गाळ जमून येथील जमीन अत्यंत सुपीक झाली आहे. तांदूळ व गळिताची धान्ये पिकतात. तागाची लागवड वाढत्या प्रमाणावर आहे. हातिमागावरचे कापड, कांशाची, पितळेची, व मातीची भांडीहि तयार होतात. ह्या जिल्ह्यांतून वन्याचमालाची-ने आण होते. व्यापार मुख्यत्वेकरून कलकत्ताशहराशी चालतो. ताग, तांदूळ, कडधान्ये व मोह्याच्या हा निर्गत माल असून आयात माल परदेशी कापड, गिठ, राकेल तेल, तांदूळ, तंबाखू हा आहे. व्यापाराची मुख्य गावे पयना, सिराजगंज, घेरा, उलापार, धापारी, पांग्वासी. जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्य भागांतून पूर्व बंगाल-स्टेट रेल्वे जाते. बरल, हुलासापर, पयना व भद्रपुत्रा ह्या नद्या असल्यामुळे बहुतेक मालाची ने-आण नद्यांच्या पात्रांतूनच होते. जिल्ह्याचा कारभार इतर ठिकाणाप्रमाणे चालतो. पयना व सिराजगंज येथे म्युनिसिपालिटीचा आहे. शेंकडा पांच लोकांस किंहींता वाचता येते.

पो ट वि भा ग.—पयना जिल्ह्याचा मुख्य पोटाविभाग. क्षेत्रफळ ८९५ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे ६ लक्ष. हा प्रदेश पाणयुळ व पाटाच्या पाण्याचा असल्यामुळे येथील हवा रोगकारक आहे. यांत एक गांव (पयना) व १९४१ खेडी आहेत.

गां व.—हें इच्छामती नदीवर वसलेले आहे. लोकसंख्या सुमारे वीस हजार आहे. १८७६साली म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. येथे बरीच हायस्कुळे व एक कॉलेज आहे.

पयगळे (पेगू)—तालुका ब्रह्मदेश. पेगू जिल्ह्याचा मध्य तालुका (टाउनशिप). क्षेत्रफळ १३९४ चौरस मैल मोठे गांव पेगू व ९२ खेडी आहेत. येथेच्या उत्तरेस १४ मैलांवर पयगळे हें तहसिलीचे मुख्य ठिकाण आहे. तहसिलीची लोकसंख्या (१९११) ८७४४. प्राथम भाग डोंगराळ व पूर्वभाग सपाट आहे. लोकवस्ती फार विरळ म्हणजे दर चौरस मैलास ७१ आहे.

पयगळी अर्थथा पूर्णा नदी—सातपुडा व अजिंठा या डोंगरांमधील पाणी अनेक लहान लहान नद्यांनी पयगळी उर्फ पूर्णा या नदीस मिळून तापीस जाऊन मिळते. पयगळी (पूर्णा) नदीची गणना पवित्र नद्यांत केली आहे. हिचा सल्लेख पुष्कळ

जागी आला आहे. पयगळीमाहात्म्य म्हणून ग्रंथ असून त्यांत तिच्या कांडच्या स्थळांचे वर्णन आहे. पयगळीच्या कांडची सोवळापूर येथील विष्णुमूर्ति फारच विस्तारपूर्ण आहे. पूर्णा वन्हाडीतून वहात येऊन पूर्वाञ्जानदेशांत चांगदेव येथे तापीला मिळते. या संगमावरच ज्ञानदेवाची बहीण मुक्ताबाई हिने जलतमापि घेतली. तिचे व चांगदेव (ज्ञानेश्वरकालीन) यांचे मंदिर येथे आहे. येथून पुढे वास्तविक तापी वहात जाते. परंतु तिलाहि येथे घुरतेपयंत पयगळी असे नांव कोणी कोणी देतात.

परकाल—हेडवाड संस्थान, करीमनगर जिल्ह्यांतल एक तालुका. क्षेत्रफळ ५०९ चौरस मैल. जहागिरीमुद्दा लोकसंख्या सुमारे एक लाख. यांत ११० गांवे (पैकी पांच जहागिरीचीं गांवे) आहेत. मुख्य गांव भंवाल आहे.

परजा—हे लोक गांडांचीच एक शाखा होते. मध्यप्रांतांत यांची संख्या १३ हजार आहे. यांचे हें नांव उत्पत्ति-वाचक नसून केवळ भेद दाखविणारे आहे. हे लोक जरी गांडांचीच शाखा आहेत तरी यांच्यात लोंडाचोई मिथण कोठे कोठे झालेले आढळते. यांच्यांत देवकाच्या भेदावरून काही कुळे बनलेली आहेत. जर नकळत एखाद्या वेळस देवकाचा प्राणी मेलत तर मंडकी फोंडून, व कपडे धुवून आवा किंवा जामूळ याच्या सालीच्या पाण्याने घर धुवून काढले पाहिजे. ज्याचे बोकड देवक आहे त्यानी जर का बोकडाचे मांस खावें तर ते आपले होतात असा समज आहे. हे लोक देवकप्राण्याच्या प्रेनाला शिवत देखील नाहोत.

एकाच कुळात विवाह निषिद्ध आहे पण कुळे थोडी असल्यामुळे एकाच गांवात राहणारी कुळे नसली तरी चालतात. मुलींबद्दल प्रथम मागणी बराकडून होते. बराचा थाप बाजारात मुलीच्या बापास नाटून त्याला द्रोणभर मद्य देतो व आपला उद्देश कळवितो. जर मुलीच्या बापास वर पसंत नसला तर तो मुलाच्या बापास द्रोणभर मद्य बाजारातच परत करतो.

हे सर्व लोक शेतकी आहेत कोणी रखवली करतात. हे लोक मगर, साप, व कोरडे खोरीन वाटले तें मांस खातात. कोणी कोणी तर गोमांस सोडलेले आहे. जर उच्च जातींतल्या खोस किंवा पुरुषास परजाबरोबर व्यभिचार वेत्ताना मुळे बहिष्कार घातला असेल तर त्या बहिष्कृतास हे आपल्या जातीत घेतात. [रनेल व हिरालाल]

परटा जमीनदारी—मध्यप्रांत, भंडारा जिल्हा. साकोली तहसील आणि सिरागड संस्थान यांच्या दरच्यान ही जमीनदारी आहे. क्षेत्रफळ ३८ चौरस मैल. खेडी ७ असून बराच भाग जंगलमय आहे. एजांगिसभ्या शतकाच्या प्रारंभी ही जमीनदारी विमणाजी भोंसले ह्यानी बोरिसामध्ये जय मिळवून परत आल्याबद्दल आपणाबरोबर आलेल्या कारू नांड यास दिली. हिची लोकसंख्या ३००० व उत्पन्न ५००० रुपये आहे.

परतवाडा—एलिचपूर पहा.

परधान—सधप्रान्तांतल गोंदाची ही एक जात आहे. याचा घंदा वायु वाज्विण व गोंदांचे पीरोहित्य करणे हा आहे. याची संख्या १२०००० आहे यांच्यात राजपरधान, गोंदपरधान व थोटियापरधान ०से तीन वर्ग आहेत. यांचे विशद करण्यासंबंधाने गोंदसारखेच निरनिराळे वर्ग आहेत. गोंद लोक यात वेगालात बटा देवाची पूजा करण्यास सोला-कृतात परधान लोक गोंदप्रामाण्य वाटेल त्या प्राण्यांचे मास खातात.

पॅरॉफिन (अल्फनेहक)—रसायनशास्त्रात, कॅन उरन+२ या सामान्य सुत्राने दर्शविल्या जाणाऱ्या अकार्बन दिलेले अतिघनत्व नांव यापैकी बरेच निचमोत आढळतात. अल्पमय धारांचे संस्करण करूनही त्यांचे संयोगीकरण करता येते. संस्करण करण्याकरिता सोडियम (सिंधु), पारदमेल, अरुन व उज्जहरिहाळ,निविष्ट उज्जहराम्ल, अल्फु-मिनम पारदमेल, किना जस्त-तांबे यांचे युगल, यापैकी एखाद्याचा उपयोग केला जातो

या मालिकेमध्ये मुख्य मुद्रय पदार्थ आहेत ते:—सिमुन, इथुन, मेदुन, सामान्य दधुन, दधुन, सामान्य पंजुन, द्वितीय पंजुन, तृतीय पंजुन, पडुन, गतुन, अयुन, इत्यादि.

या मालिकेतील काही पदार्थ वायुरूप व बाह्य स्फटिकाकार पन आहेत. मालिकेतील खालच्या अल्पस्नेहकांवर बहूतेक रासायनिक द्रव्यांचा बाह्य परिणाम होत नाही. ज्यातून धूर निघत आहे अशा पदार्थांत खालचे पदार्थ इतक्यात व मध्य आणि उच्चपदार्थांची संघोनिवाळले बनतात. बलवान नत्राम्लाचा, मालिकेतील मध्य व उच्च अल्प स्नेहकांवर परिणाम होऊन कर्बाम्ल, कागाम्ल, दार्वम्ल व रुननीजिक्कले बनतात. ह्याची अल्पस्नेहकांवर प्रतिक्रिया झाली असता उजमची मागो हर घेता.

या मारी अ हर स्ने ह क —नाशी अल्पस्नेहक हें पाडरे किवा निळसर पाटरे, अर्धवट पारदर्शक, मेगासाखले, वास व दबिराहून, आणि रासायनिकरीत्या उदाधान असते. त्यात गुमारी सें. ८५ हवे व सें. १५ उजम असते. वनरुप अल्पस्नेहकांचे शुभमर्ग शोधुन काढण्याचे (१८३०) रीय जरी काटे रायडोनबाक यास आहे तरी पेट्रोलेियममधील अल्पस्नेहकांचे अस्तय तत्त्वांची काही दिवस माहांत झालेले होते. त्या पदार्थांच्या अंगच्या उदासोनरामुळे रायडोनबाक याने त्याला अल्पस्नेहक अंगे नांव दिले

परभणी, लि हरा.—देहराबाद संस्थानाचा औंगगायाद विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ५१२७ चौरस मैल ह्यात अडागिरी व पैगाह अग्निनी १५५ चौरस मैल येतात. यान सग्राद व बालापाठ कांगर आणि गोदावरी, पंनगंगा, पूर्ण व पुदना या मुख्य नद्या आहेत. येथील हवा प्रकृतीत हिवाह व बोरो आहे. पाऊस सरासरी २४ इंच पडतो हा हिवा पूर्वा देवगिरीच्या यादवकांडे होता. पण १४ व्या शतकाच्या मुमारास हा जिल्हा अमाउरान सिखजीने

घेतला. तेव्हापासून तो मुसुलमानांकडेच आहे. अडागिरीसह गांचे व खेडें १५१३ आहेत. लोकसंख्या (१९११) ७७९६७४. शेंकडा १० लोक हिंदु असून शेंकडा ८८ लोक मराठी भाषा बोलतात. शेंकडा ५३ लोक शेतकीवर उपार्जविका करतात.

मध्य पाक जवारी असून, इतर गहू, मजरी व तांदूळ होत. वापुस सर्वत्र होतो जंगल २५५ चौरस मैल असून पैकी ५५ चौरस मैल राखीव आहे. या जिल्ह्यात जाडेभरडे कापड तयार होते. परभणी येथे म्युनिसिपलिटि आहे शेंकडा २.५ लोकांत लिहिता वाचता येते.

ता लु का.—याचे क्षेत्रफळ ५४६ चौरस मैल असून अडागिरी धरून लोकसंख्या (१९११) १३१९५२ परभणी हें एकत्र गाव असून तालुक्याच व जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. इतर खेडें २५२; पैकी १० अडागिरी आहेत. दक्षिण सागातून गोदावरी नदी वहाते

परमगुडी, त ह शी ल व गा व.—मद्रास इलाख्यातील मदुरा जिल्ह्यात असलेल्या रामनाद पोटविभाग व इस्टे-मधील एक अग्निदारी तहशील. लो. सं (१९०१) १४२६६५. यात गाव एक (परमगुडी) व शेडी ३७५. गावांतून पैगाह नदी वहाते. गावाची लोकसंख्या १६ हजारवर आहे, येथे रेशमी कापड व चिंत तयार होतात.

परमानंद चक्रवर्ती—परमानंद चक्रवर्ती भद्राचार्य हा रंगलयात रहाणारा असून याने मम्मटाच्या काव्यप्रकाशावर ' विस्तारिका ' नामक टीका लिहिली आहे. या टीकेत सुबुद्धिमित्र, दीपिकाकथा अर्धतभट्ट, दर्पणकर्ता विश्वनाथ यांची नावे आढळतात. प्रतापरद्र मंत्राचा कर्ता वैदनाथ यांचेही नाव याच्या टीकेत आढळते हा नैयायिक होता. (वि. वि. पुस्तक २१, अंक १-२).

परमार घरारों, (धारचे)—हे घरारों जुने असून मूळचे अबूचे व भागून धारचे झाले. भोजराजाच्या वेळी हे घरारों विद्वत्तेवरून फार प्रख्यात होते. या घराण्याचा मूळ पुरुष कृष्णराज होता. याच्या मागोळ वंशाचा पत्ता लागत नाही. उदेंद्रप्रशस्तीतील कृष्णराजाच्या मागोळ वंशाची यादी अविश्वसनीय आहे. सुशुद्धरने या घराण्याचा संगतवार इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे (इंडि. अॅटि. पु. १ पु २२३). प्रथम कृष्णराज हा कनोजचा मोंडलिक होता; पण पुढे ते राज्य दुर्बळ पाहून इ. स. ११० च्या सुमारास त्याने स्वतंत्रता धारण केली. या घराण्याची मूळ गादी उखनीस होती, नंतर ती धारस गेली. कृष्णांतर घोरिसिंह व सीयक गादीवर आले. सीयकाने हूनोबा घराभव केला. परमारारों राजविवेह गदह आहे व सीयकालाहि गदह म्हणत (१७३) याने मुलगा मुंजराज हा या घराण्यात धारस प्राप्त झाला. हा स्वतः विद्वान, दाता, कवि व छार होता. याच्या पदरी हलायुध, धनपाल वगैरे विद्वान होते. मुंजाने राटूकट, चोळ, केरळ वगैरे राजे मिळले. याच्या अनेक

दंतकथा उपलब्ध आहेत (२०) तैलराज्या केंद्रित त्यांच्या बाहेरीली निवाह व मुंग्याचा शिरच्छेद) पण त्यांना सवळ ऐतिहासिक आधार नाहीत. तैलप-बाळुगणाचा रमाने अनेकदा पराभव केला. परंतु शेवटच्या लढाईत तो ठार झाला (१९५) याने अनेक देवळे, तलाव, पाट, धर्मशाळा बांधल्या. याच्या मागून (हा निपुत्रिक असल्याने) विठ्ठलराज गरीबर झाला. हा पराक्रमी असल्याने याला नवमाहालांक असे टोपण नांव पडले व त्यापेठ वरिष्ठ प्रमाण (परा)द्वारेने रचित आहे सिंधु राजामागून प्रसिद्ध भोजराज राजा झाला (१०१०) याच्याद्वारा प्रस्थापित राजा या संघात झाला नाही. हा दानशूर, पराक्रमी व विद्वान होता. याच्या पदवी १४०० पंडित होते म्हणतात. विक्रमादित्य-शालिवाहन याच्याद्वारे यावेदि नांव प्रस्थापित आहे. हा सिंधु राजाचा पुत्र होय. याच्याद्वारादे (मुंग्याने याला लहानपणी ठार मारण्याचा प्रयत्न केला वगैरे) अनेक दंष्टकथा आहेत. यानेच राजधानी उजनीहून काढून घारेस आणली व तेथे अनेक इमारती वगैरे बांधून व सुधारणा करून शोभा आणली. याने हृदय, बाळुगण, कलचुरी, नेदि वगैरे अनेक राजाना जिंकले. महामुद गतनीकर याच्याशी याच्या काही मठापत्री झाल्या. याने प्रिपुरीच्या पागेयदेवाचा व तलेगणच्या राजाचा पराभव करून त्याप्रोत्यर्थ एक कोरंडाचा विजयस्तंभ उभारला. तो हला घारेस 'तेलाची लाट' म्हणून प्रसिद्ध आहे. उत्तम प्रकारे राज्य करून हा १०४५ च्या सुमारास वारला. त्याने बंबळा ते गोदावरीपर्यंत आपले राज्य वाढविले. विद्यावृद्धीसाठी याने फार प्रयत्न केले. स्वतः त्याने बरेच ग्रंथ केले. याला भारतीय ऑपस्टस म्हणतात. हा परभयसोहोणु होता. याने अनेक फलाकैतल्याची व प्रजावृद्धीची कामे केली. याच्यामागून जयसिंह उदयादित्य, लक्ष्मणदेव, नरवर्मदेव, यशोवर्मन, सुभद्र, अश्विन, देवपाल, जयसिंह, तुसरा भोज, आणि शेवटचा जयसिंह हे राजे झाले हे बहुतेक राजे विद्वान व विद्वानांचे पौशीदे होते. यर राजांनी रचिलेले ग्रंथ शिलाशेखराने संग्रहित बरेच सांगडले आहेत. लक्ष्मणदेवाच्यावेळी उत्तरेकडील परगार घराणां खाली दक्षिणेत आली. ११०० त यशोवर्मणाने गुजरात राज सिद्धराज जयसिंह याची योडी काढल्यावरून त्याने घारेवर स्वारी करून यशोवर्मणास पकडून कैद ठेविले नंतर काही दिवसांनी त्याला सोडले परंतु त्याचा पुष्कळ प्रांत राजसा केला. या नंतरचे परमाराने स्थानंभय नष्ट होऊन ते गुजराताचे माहलिक वनेले देवपाटाच्या वेळी दिल्लीच्या सुमुलमान पातशाहीचे (अलमश) हे मालक्यावर होऊन त्यांनी काही माग कावाम केला व महाकाशेधर कोडला (१२२५). यानंतर घारेहून राजधानी हलवून मांभवगडाम नेली. तेथे या राजांनी पुष्कळ इमारती व सुगलोपांची साधने निर्माण केली. दुसरा भोज हा पहिल्या भोजामार्गे विद्वान होता. शेवटच्या जयसिंहापासून असा-

वहीन विलगनेत राज्य हिसकून घेतले. सारांश या परमार घराण्याने माळक्यावर अवलंबून ५०० वर्षे राज्य केले. हे देव असून जनघर्मास त्यांचा आश्रय असे. यांच्याबद्दल साम्राज्यसिद्धी हिंदुत्वानविमागांत दिली आहे [स्मिथ-अ. हि. इंडिया; लेले-चारचा इतिहास; बँच-म. भा. भाग १, २]

परमेश्वर—जगांतील प्राचीन वन्य लोकसमाज परमेश्वर म्हणजे एक महादूत होय असे मानीत; मृतपिशाचचे यांच्यावर व आधिभौतिक तापावर नियंत्रण ठेवणारी व्यक्ती म्हणजे परमेश्वर असा त्यांचा समज असे. त्यांनी नांव मात्र निरनिश्चय देशांत निरनिश्चय कोजत. वैदिक काळांत उषा, इन्द्र, द्य, सूर्य, अशु, पृथ्वी, वरुण वगैरे पाच भौतिक कर्मा व त्यांचे मुळ यास देव मानण्यांत येई. ऑस्ट्रेलियाचे प्राचीन लोक देवास (सर्वांचा) पितामह म्हणून संबोधत. हिंदू पुराणांत भुव या अर्था देवाचा निर्देश केलेला फारसा आढळत नाही तर हॉमरच्या ऑलिंपियनच्या कल्पनेत देवा (गुण) अर्थाचा समावेश होत नाही. उपनिषदांकाळांत महद्भूत हे नाव प्रभास लावता व प्रभा हे निर्भकार, निरामय पण सत्य, ज्ञानी व आनंदरूप मानतात महद्भूत या कल्पनेनेतरची (पिता किंवा) पितामह ही कल्पना आहे. पितामहासच महद्भूत म्हणण्याची जी रीत युरोपीयन संशोधकांनी पाडली आहे ती चुकीची आहे. कोठे महद्भूत या कल्पनेची परिणति महद्भूत या कल्पनेत झाली. वन्य समाजात त्र्यंके टोळांचा एक मुख्य नायक असे, त्यावरून त्या समाजांत परमेश्वर म्हणजे सर्व भौतिक वस्तूंचा नायक (पिता) असावा असा समज पसरविला. तसेच हा पिता मृत्युदेवतेच्या पूर्वी जन्मलेला असून अज्ञानात तो वर स्वर्गांत वास करतो, तो अमर आहे, तेथून तो जगातील प्राण्यांच्या सर्व किंवा साक्षीभूत होऊन पहातो, माय स्वतः त्यात भाग घेत नाही, अशी त्यांची समजूत आहे. ऑस्ट्रेलियात या देवांचे नाव अलतु (आत्म ?) असे आहे. हिंदुत्वानात पौराणिक काळांत अशाच प्रकारेच हा प्राणपति घालून त्यानेच सर्व सृष्टि उत्पन्न केली असा समज उद्भवला

इच्छुमुंश, कामुडी या दुष-या प्राचीन समाजत्वा देव यथपुला, सुलोग हा असून तो मेल्ल्या माणसांचा न्याय करून त्यांना स्वर्ग व नरक देतो किती वेदांत परमेश्वर म्हणजे एक मोठा सर्प आहे असे मानतात

परमेश्वराची कला उत्तरोत्तर जे सुधारत गेली ती ज्या दशांत खाण्याची विपुलता आहे व ज्याचा सामाजिक विकास होत आहे, अशा ठिकाणांचे सुधारत गेली, म्हणजे देवाच्या कल्पनेत विकास होण्यास मनुष्यसमाजाचीही सर्वांगीण उत्पत्ति व्हावयास पाहिजे असे दिसते

निजल, निर्धान्य अशा देशातील लोकांचा कल्पना देव हे एक दूर महदूत आहे व तो माणसाना कडक रीतीने वागवितो अशी आडकळे, तर समल सफल देशातील देव कल्पना तो वितामह, दयाळू, धारणोपणकता आहे अशी असते निर्माता, पिता, न्यायाधीश व मित्र असे देवाचे निरनिराळे रूप निरनिराळ्या लोकसमाजात आढळते इत्याखल समाजांत वरील त्रयीची (निर्माता-पिता-मातासक्तता) कल्पना आहे

या परमेश्वराचा पूजेचे प्रकारहि हळू हळू सुधारत गेले भूतपिशाचच्याना ज्याप्रमाणे वळी देतात त्याप्रमाणे देवास नरबळी व प्राण्यांचा बळ देण्याची चाल प्राचीन समाजात होती स्थानतर यज्ञयागादि क्रियेने त्यांना चतुष्ट करण्याचा प्रघात पडला व पुढे नुसत्या प्रार्थना प्रचारात आरुघा

अरुघी (मुमुलमानपूर्व), अरुघी, याबलोनियन, पिरिस्ती, बॅड, वॅस्टिक, निगी, इगिप्टियन, ग्रीक, हिब्रू, हिंदू, इराणा, जपानी, उगू, मित्र, मुमुलमान, रोमन, रलाब्द, दगुनातिक अणि वैदिक इत्यादि लोकसमाजांच्या देवविषयक कल्पना हीय होत्या त्यामदलची माहिती त्या त्या नांवालाठी आली असल्याने मी येथे दिला नाहीं व शिवाय 'देव' व 'देवद' पहा

परलकोट जमीनदारी-मध्यप्रगत बस्तरसध्यामातील उत्तरेकडाल जमीनदारी क्षेत्राकड ६४० बीरस मेल लोक-मदया गुमारे ६ हजार योनील १९५ गावांपैकी ९८ उभाड आहेत मुख्य यांचे परलकोट आहे जमीनदारीचा साहा ८२१ दरये आहे

परशूर (पकर)-मद्रास हलाटयात श्रावणकोर सध्यानी मध्ये याच नांवाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हे कोचीन-शोरनूर रेल्वेच्या एर्नाकुलम स्टेशनच्या उत्तरेस २५ मैलावर आहे लोकसंख्या सुमारे १४ हजार एके बाळी पकरचा राजा येथे राज्य करित होता स १०५२ त हे गाव कोचीनकडून श्रावणकोरकडे देण्यात आले. टिप्पूने श्रावणकोरच्या दुसऱ्या स्वारीत याचा वराच नाश केला

परशुराम-मृगुवशीय जमदग्निरुपाचा पुत्र व विष्णुचा सहावा अवतार याने कार्तवीर्यास मारिले नेहूदा त्याच्या पुतानी जमदग्नीचा वध केला यामुळे परशुरामाने क्षत्रियाचा संहार करण्याचा घोर प्रनिश करून त्याप्रमाणे २१ वेळा पृथ्वी नि क्षत्रिय केला पुढे दाशरथी रामाने याचे तैसोहण केले कौरव प्रात याने वसविल्याचे सांगतात परशुरामाच्या नावाने एक शक सुरू आहे त्याचे पहिले बर्ष शाशिविवाहन शकपूर्वी १२५१ हे आहे रा वि का राजावेडे हे परशुराम हा पशु (अर्धवीन पारसिक)राष्ट्रातील वीर होता असे विधान करतात (भा इ स म द्वितीय समेलनवृत्त)

परशुराम-एक महाराष्ट्राय शाहार हा शानावा शिपी, नासिक जिल्ह्यापैकी भिन्नर तालुक्यातील बावीचा रद्दागरा पगयदी प्रताप याची उपाति आहे याच्या कवनावर जुन्या कर्णाची छाप दिसते यिठीबा स्वर्ग म्हणून याचा लावण्याचा गुरू होता पौराणिक आख्याने, महाराष्ट्राव ह्येळकर, सरेराय ह्येळकर, गायकवाड वीरे एनिहासिक रुपकीवर (मुद्देकर ईप्रभावगृहि एक) याच्या लावण्या व पोंव डे आहेत या-शिवाय शुभारिक व वेठनीच्यादि लावण्या आहेत त्याचा स्वत चा समाशा असे तो घेऊन तो हिंडे व स्यात स्वकृत क्वचनच म्हणू पैसाची त्याने फारशी पर्वा केली नाहीं एकदा कोपरगावी रावबाजीचा मुकाम असता, त्रिवकमी डेंगळ्याने यानी दरिवा श्रीमतापुढे लाविला ते०हं त्यानी रूप होऊन त्यास इनाम देण्याचे ठरविले, परंतु 'माह्या सुदेदोन्माल, ह्याती अगे' असे म्हणून त्याने ते घेण्याचे नाकारले वाबा देवपूरकर हा त्याचा मोक्षगुश होता, स्याच्यापुढे मात्र तो लावणा म्हणत नसे शेवटच्या दुःस्थ्यात त्याने आपण सध्या सवे शाहिरीस स्याच्या समासासड बोलावन आणून जसता

होय. हरिभट हे पाठावर आल्यानंतर इतकडरंगी-
कांवे उपाध्याय बनले. हरिभट्याच सहामा पुत्र रामचंद्रपंत
व त्यांचे पुत्र परशुरामभाऊ होते. रामचंद्रपंत हे पुण्यास
पेशव्यांसमवेत असत व स्वान्यासिकारीस त्यांच्याबरोबर जात
त्यांचा पराक्रम पाहून थोरल्या राजांसारखे त्यांनी अडीच
हजार स्वारांचे पथक केले माळव्याची स्वारी (१७३५)
व चमईची मोहीम (१७३९) यात पंजाब पराक्रम गा-
विला होता. त्यामुळे वसई विजयाची फडणविसी त्यांनी
मिळवली. पुढे उत्तरेकडील एका स्वांगीत भांगरथोकाटी
शिबपुरास पंत वारले (१७४३) परशुरामभाऊचा जन्म
१७३९ साली झाला याप बाराबारा मग भाऊंची मुस
झाली, यापाने पथक त्यांच्यामागे भाऊकडे आले. तेव्हां
भाऊ लहान म्हणून पुरपोत्तम दाजी पटवर्धन हे का-
भार पहात असत दमाची याचकवाड्यास सातत्यावरून
स्वारीत हे पथक होते (१७५१) सावनर
(१७५५-५६) च्या मोहिमेत भाऊ प्रथम लडावर गेले.
मुन्य सरदारी गोपाळराव पटवर्धन करीत असत. ते निज-
गळच्या लडाईनंतर (१७७०) थोड्याच दिवसांनी वारले;
मरणापूर्वी त्यांनी भाऊंस माझे नांव तुंच रक्षण वर असे
सांगितले होते त्यानंतर भाऊंस सरकारचाकरी करण्यासाठी
नेहमी पुण्यास राहावे लागे व मोहिमेवर जावे लागे हे दरा-
वरील एका स्वारीत भाऊंची एकामाणून एक अशी तीन
घोडी मेली, तरादि भाऊंनी शौर्य गाजवून हेदराचा
परामव केला. त्यामुळे पेशव्यांनी त्यांनी वीस हजारांची
तेनात दिली पुढे १७७६ सालच्या पावसाळ्यानंतर पुन्हा
भाऊंस हेदरावर पाठविले होते; परंतु त्यावेळी त्यांचा मदत-
नीस निजामाचा सरदार धौडा याने हेदराकडून त्याच
पक्षाकडून लडाईना पागला विघडविला, त्यानळे भाऊ परत
फिरले. वारमाईचे कारस्थान सुरू होण्यापूर्वी दादासाहेबाच्या
निजामावरील स्वारीत भाऊ दाखल होते गंगावादेस पुण्या-
हून काढून मिरजेस नेण्याचा भाऊंचा नेत होता पण ते
जुळले नाही (१७७३) पटवर्धनी कीमेवर भाऊंची मुरप
सरदारी १७७७ साली लुह झाली १७८० सालचा
दसरा शाल्यावर, कोकणप्रांताचे इंग्रजांपासून संरक्षण करण्या-
करिता ज्या सरदारांची रवानगी झाली, तीत भाऊहि होते.
१७८१ सालच्या आरंभा इंग्रज सेनापति गॉडर्ड याने
थोरघाट काबीज करून मुन्य सैन्यास खंडाळा येथे पाठविले
व तो स्वतः थोपवली येथे राहिला. तेव्हा भाऊंनी की-
णात उतरून गॉडर्डच्या सैन्यास अतिदाय प्राप्त घेऊन व
त्यांनी मुंबईची असेल्ले दृढणवळण बंद पाहून त्याचा पुरा
परामव केला, व त्यास विटाळून त दिले नायहलवी घरीचशी
माहिती नाना फडणवीस या नाबाराळी आली आहे १७८५
साली टिपूने नरगुंदकर देसायावर आपले सैन्य पाठविले, तेव्हा
भाऊ व गणेशपंत बेदरे हे देसायास कुमक करण्याकरिता
गेले देवाडे हा पटवर्धनांच्या आत्यावैकीच अस्वयाकार-

णात भाऊ त्याला मदत करण्यास विधीय लागूक होते.
परंतु नाना फडणविसानी तूने टिपूची सहाय्यची इच्छा
नसल्यामुळे मराठ्यांची टिपूशी संजोड झाली व भाऊं
पुण्याकडे परतले परंतु तिकडे टिपूने सजब तह मोडून
नरगुंदकराचे पारिपत्य केले.

या प्रकरणी नानांनी आपणास देसायास कुमक कर-
ण्याचा कामी आडपट्टा घेण्यामुळे देसाई टिपूच्या विश्वास-
घातास बळी पडून सधेच्या नागावला गेला या गोष्टीचा
भऊंस फार राग आला, म्हणून त्यांनी टिपूवरील पुढील
मोहिमेच्या प्रसंगां उदात्तानपण भरला व काही तरी सजब
काढून ते स्वतः मोहिमेत हजर राहिले नाहोत देसायाच्या
श्रीरंजपेठणावरल स्वारीत २५०० सैन्यासह टिपूच्या
उत्तरेकडील सुलतावर चालून जाण्यासाठी तारीख ५ मे
सन १७९० रोजी भऊ पुण्याहून निघाले या मोहिमेची
मा.प्र हकीकत द्वा को. च्या १४ व्या भागांत टिपू सुलतान
या नावाखाली आली आहे. पुढे टिपूची तह होऊन
(१७९२ मार्च) दोन्हांची एकरे आपापल्या सुलताकडे
जावयास निघा ते, तेव्हा इंग्रजांनी मराठ्यांना नजर केल्या
१७ मोठमोठ्या तोफा भाऊंबरोबर देण्यांत आल्या होत्या.
खूपीच्या (१७९५) लडाईत पटवर्धनांचे ७ हजार सैन्य
होते, व स्वतः पटवर्धन मराठ्यांच्या सर्व लष्कराचे मुरप
सेनापति होते या लडाईत एके प्रसंगां भाऊ जखम लागून
झाली पडले असत त्याचा बर्दास पुत्र हरिपंत याने मोठ्या
शौर्याने लढून घापाचा जोब वाचविला (खर्चानी लडाई
पहा) सवाईनामपरावास आपणास होताना नानांनी पुण्यास
तावडली निघून येण्याविषयी भाऊंस निरोप पाठविला
(१७९५) आपण ठरविलेला बत्तकाचा घेत हाणून पाडून
रावबाजित मसनदीवर बसविण्याचा दौलतराव सिंध्याचा
विचार आहे असे नानांस समजताच ग्यानी पुन्हा निघांनी
घोलावणे पाठविले भाऊहि अवघ्या ४८ तासांत १२०
दौलाची मजल करून कीमेभट्ट पुण्यास येऊन दाखल झाले
तेथे नानांच्या व त्यांच्या विचारे शिवापूर्वी आपणव राब-
बाजीस गादीवर बसवावे असे ठरव्यामुळे ते जुररास गेले,
व राबबाजीस वृत्तास घेऊन आले (१७९६) या व पुढील
प्रसंगांची विस्तृत हकीकत नाना फडणवीस यांच्या नावा-
खाली पहावी.

रावबाजीस नरनांनी आपणवराव शिदा सैन्य घेऊन
पुण्याकडे यापयास निघाला तेव्हां भाऊंनी शिवांशी लडाई
देण्याचा नानांस कला दिला पण नाना वापरले व भाऊंस
रावबाजीसकडे टेवून आपण पुण्याहून चालणे झाले
(१७९६) धाकट्या विमानांभावांस यशोदाबाईस दपाक देऊन
कारभार पुन्हा करावा असे बाळोबा ताण्याने भाऊंस म्हणले,
तेव्हां त्यांनी नानांचा सल विचारला. रावबाजीस आपल्या
साह्यांत घेऊन मग ही गोष्ट करावी असे नानांनी

दिले. परंतु भाऊनी नानांचे ऐकलेनाही व चिमणाजीस मस-
नदीवर वसवून रावबाबांस मान्य आपल्या ताब्यात घेतले नाही.
चिमणाजीकरिता पेशवाईची वडे स्वतः नानांनीच छत्रपती-
पातून मिळविली व ती घेऊन ते स्वतः पुण्यास आले असते,
परंतु भाऊनी रावबाबांस आपल्या ताब्यात घेतले नाही असे
पाहून त्यांचे मन भाऊविषयी साशंक झाले

इकडे भाऊहि नानांच्या विरुद्ध गेले. ज्या नानांनी भाऊंस
योग्यतेस चढविले तेच भाऊ अखेर नानांवर उगटले त्यांच्या
चरित्रावर हा एक मोठा बळकट भांडे भाऊनी नानांना
धरण्याकरिता साताऱ्यास धरणे पाठविले तेव्हा नाना वाईस
गेले. तेथेहि फौज घेत्याने ते महाडास गेले. पावसाळ्यामुळे
भाऊंच्या फौजेचा लाग लागला नाही इकडे भाऊनी
नानांची सर्व जहागीर व वाडे अन्न केले पुढे नानांचे महाडाचे
कारस्थान फट्टूप होऊन भाऊ कैद झाले व नाना पुण्यास
येऊन कारभारी होऊन रावबाबां पेशवे (१७९६) साले (नाना
फडणवीस पहा) भाऊंस आनंदराव रास्त्याने साम्राज्याची
डमी घेतली व त्यांना नगर व मांडवगण येथील
क्षेत्रात कैदित ठेविले (१७९८) माधवराव रास्त्यास
साताऱ्याच्या महाराजाच्या लोकांनी साताऱ्याजवळून हाकून
लाविले, व कोल्हापुरकरांनी मिसळून देगा उभारला तेव्हा
१५ लक्ष रुपयाचा जबर दंड घेण्याचे ठरवून पेशव्यांनी
भाऊंस कैदेतून सोडविले व देगा मोडण्यावर त्यांची नेमणूक
केली (१६ जून). तेव्हा भाऊनी रास्त्याच्या मदतीने
१० हजार फौज उभी केली, जबर पावसाळ्यात महाराजाच्या
सैन्यावर बंधा नदी उत्तरून अचानक हल्ला केला व पुन्हा
पूर्वीप्रमाणे किंवा काथीज करून सर्व स्थिरस्थावर केले यानंतर
रावबाबांनी फौज कमी करण्याची गोष्ट काढली, परंतु फौजेचा
पगार पावयास परसा नाही अशा सधवीवर भाऊनी टाळाटाळ
केली. पुढे १७९९ साली उन्हाळ्यात इंग्रजांचे दिपूची अं
युद्ध झाले त्यात इंग्रजांना मदत करण्याकरिता मराठी
सैन्यावर भाऊंची नेमणूक झाली. तेव्हा नाना व भाऊ यांचा
सलोसा होऊन असे ठरले की, भाऊंस देडाची रक्कम माफ
करून पारवाड व टसरी कन्नोटकातील कित्येक ठिकाणे
जहागीर द्यावी व भाऊनी धोंदोपेत गोखले, रास्ते, विपूरकर
व दुसरे ब्राह्मण यांच्या फौजा घेऊन इंग्रजांच्या तुकडीसह
दिपूची लढायास जावे. पण पुढे रावबाबांनी दौलतरावाच्या
सहप्रमाणे वासल्याकारनाने लडाईवर जाण्याचे कारण पडले
नाही. यापुढे भाऊनी बाळोबा तारत्याचा व नानाना समेट
करून दिला.

याच सालच्या (१७९९) पावसाळ्यात भाऊंस कोल्हा-
पुरकरांचा पुंडाबा भोंपवून घराण्याचे काम सांगण्यात आले.
कोल्हापुरकर भाऊंच्या मुल्लास अलीकडे घराच उपद्रव देत
होते. कोही दिवसपूर्वी तर त्यांनी तासगाव छुटून, तेथे
भाऊनी घरास सधे करून बांधलेला नवीन बाडा बाळून
करत केला होता. भाऊंचे व त्यांचे पुष्कट दिवसांचे हाकवेर

होते. वरील कृत्यांनी भाऊंस इतका खेप आला होता की,
बुद्धापकाळामुळे स्थाची राफिक क्षीण होत चालली होती, तरी
त्यांनी सधे पावसाळ्याभर कोल्हापुरकरांशी युद्ध चालू ठेवून
घटप्रभा व मत्प्रभा ह्या नयामधील ठाणी परत घेतली.

या सुमारास पटवर्धन घराण्यात गृहकलहास प्रारंभ झाला
(जून) गंगाधरराव मिरजकर व चितामणराव सागलीकर
यांचे भाडण जोरात सुरू झाले भाऊनी केलेली मध्यस्थी
गंगाधररावांचे मान्य केली नाही, म्हणून चितामणरावांचे
आपले पधक घेऊन भाऊंचा मोठ सोडला (जुलै) व तो
मिरजकरांची ठाणी घेत चालला. बुध्दबळकर व मिरजकर
हे आतून करवीरकरांशी सामील झाले होते. त्यामुळे त्यांनी
कोणीहि भाऊंस मदत केली नाही. यावेळी भाऊंच्या फौजेची
फार हलखी झाली होती; रास्त्या दोन तोंका त्यांच्याबरोबर
होत्या. खुद्द भाऊंनी प्रकृतीहि बरी नव्हती व सैन्याच्या
हालचाली बहुधा त्यांचा सुलगाच करी. त्याला अद्यापि
लष्करी धोरण चांगलेसे समजले नव्हते. शेवटी पट्टणकुडी
येथे भाऊंचा मुकाम पडला असता रथाच्यावर कोल्हापुरकर
एकदम चालून आले भाऊनी त्यांना भंगावर घेऊन मग
हल्ला करण्याचे ठरविले, परंतु पुढे गोंधळ उडाला. रामचंद्र
आप्या याने लडाईत आघाडीवर चांगला पराक्रम गाजविला.
पण तो खलमी घाल्याने फौज फुटली तेव्हा कोल्हापुरकरांनी
तिचा पाठलाग केला. त्यावेळी भाऊ आगारी असताहि
त्यांनी शस्त्र अडथळ्य केला. त्यात त्यांना तीन जखमा
होऊन ते एकाएकी घोड्याखाला आले व शस्त्राच्या ह्यावी
लागले अशा वेळी त्यांच्या मोठ्यांचे सर्व लोक पळून गेले
होते. आसन्नमरणावस्थेंत भाऊंना कोल्हापुरच्या महाराजा-
पुढे नेले असता, त्यांनी भाऊंस ठार मारण्यास सांगितले व
थिएप्रमाणे भाऊंचा शेवट झाला. खरेशाही म्हणतात “ भाऊ
जखमांनी घायल होऊन आपोआपच मृत्युपंथास लागले
होते, असे असता महाराजांनी त्यास मुद्दाम मारवून दुष्कीर्ति
संपादन केली ” (१७ सप्टेंबर, १७९९) [खरे—ए. ले.
संप्रद, भा. ७-११; इतिवशबसह; सवाई माधवरावांची रोज-
निशी: बफ: पेशव्यांची वखर; नाना फडणविसांचे चरित्र.]

परसगड किट्टी—सुधेई हलावा, वेळगांव जिह्वा. साँद-
साँच्या दक्षिणस सुमारे एक मैलावर हा किंवा आहे. इ. स.
१६७४ मध्ये शिवाजीने हा किंवा बांधला. इ. स. १७४६
मध्ये हा किंवा मराठ्यास सुलतानच्या नवायास देणे भाग
पडले परंतु इ. स. १७५६ मध्ये तो परत सावनूरच्या नवा-
यास द्यावा लागला.

परसा भागवत—याला परिसा भागवत असेहि म्हण-
तात हा आठोचा ब्राह्मण असून पंटरपूरचा राहणारा होता. हा
मोठा भगवत्पूजक असे. परसा भागवताचे नागदेवाच्या
ठिकाणी फार प्रेम होते. नागदेवाच्या कथेत याचा तसेच
येत असतो. यानेहि पाहो पदं केलां आहेत.

परसुर, ता लु का व गां व.—पंजाब प्रांतीत सियाळ-
कोट मिल्खाचा मध्य तालुका. क्षेत्रफळ २१४ चौरस मैल.
लोकसंख्या (१९०१) १९३७४६. मुख्य ठिकाण परसुर.
किलासोभारिण हे दुसरे मोठे गांव आहे. रोप्यांचा संख्या
४४३. परसुर गांव सियाळकोट-अमृतसर रस्त्यावर सियाळ-
कोटच्या दक्षिणेस १८ मैलावर आहे. लोकसंख्या सुमारे
६०००. या गावच्या संस्थापकानें तें परसुरास नावाच्या ब्राह्म-
णाळा इनाम दिले होते; त्यावरून याचा पूर्वी परसुर असें
म्हणत. या गावात अहामारच्या वेळनें एक मोठें तळें आहे.
येथें हातानें वेल्सुडी काढतेणें सुती कापड तयार होतें.

परळी—उर्क सज्जनगड. हा किष्ठा सातारा जिल्ह्यात
सातान्यापासून ५ मैलावर असून येथे समर्थ रामदासस्वामी
यांनी समाधि आहे. हा किला भीमशिलाहारानें बांधला असें
म्हणतात.

परळी वैद्यनाथ—द्वैदापाद संस्थान, बीड जिल्ह्यामध्ये
अंधा तालुक्यातील एक गांव. परभणीपासून चवदा केंस
दक्षिणेस किंवा अंधाजोगाईपासून सहा केंस इंग्लिन्ड हे क्षेत्र
आहे. तेथें गांवाबाहेरच जयमित्रनागावें स्थान व रामाचे
तीन मठ आहेत. कड्या रामाच्या देवालयान एका खागा-
वर पद्मा असून त्यावर लेट कोरला आहे

वारा ज्योतिर्लिंगांशी येथील वैद्यनाथ हे एक ज्योतिर्लिंग
असून त्याचें देशालय प्रचंड आहे. भोवतालें मार्कंडेय, हरि-
हर इत्यादि मोठमोठालीं तीर्थे आहेत पेशव्यांनी या गावाच्या
पश्चिम ब्राह्मणांना ४४ वाहूर जमीन (५२६० विघे) इनाम
दिलेली आहे. वैद्यनाथाच्या देवालयात गुरू शिलालेख आहे.
सक १७०६ मध्ये अहिल्यावाङ्मन या मंदिराचा जीर्णोद्धार
केला. [भा. इ. सं. मे अहवाल १८३४.]

पंराग्वे—दक्षिण अमेरिकेंतील एक प्रजासत्ताक राज्य. हे
द. अ. २०° १६' ते २६° ३१' आणि प. रे. ५४° ३७'
ते ६२° यांच्या दरम्यान आहे. याच्या बायब्येस बोलिव्हिया;
उत्तरेस व पूर्वेस ब्राझिल, आग्नेय, दक्षिण व पश्चिम या
बागुंस अर्जेन्टिना आहे. लोकसंख्या सुमारे दहा लाख असून
पंत स्वराज्यी संघटनेस अधिक आहेत. क्षेत्रफळ ६५ हजार
चौरस मैल आहे.

हा भाग बि. क. र. न. —पंराग्वे नदी उत्तरेकडून दक्षि-
णेकडे वहात जाऊन या देशाचे तिन्ही दोन भाग केले आहेत;
पेकी पूर्वेकडचा अथवा पूर्ण पंराग्वे हा फार महत्त्वाचा आहे.
पश्चिमकडील भाग ग्रॅन चाको नावाच्या मोठ्या मैदानाचा
विभाग असून याचा यन्चा अर्शा शोध लागलेला नाही
मुख्य पंराग्वे अथवा पंराग्वे व पाराना या नद्यांमधील प्रदे-
शान्त्तुन बॅर्डीलेरा अम्बया, कॉर्डीलेरा बुकडुरी, गगरे उंच-
वट्याची पट्टी गेली आहे व प्राशिलमधील डॉंगरपटाराचाच
हा एक भाग आहे. अत्यंत डॉंगरपटारापासून दक्षिणेस
पंराग्वे व पाराना नद्यांच्या संगमापर्यंत दलदलीचा विस्तीर्ण

प्रदेश आहे. दलदलीचे प्रदेश व नदीकाठचा प्रदेश सैरीज-
करून जमीन कोरडी, निचऱ्याची व वाळूकामय आहे.

भू स्तर व वर्ण न.—या देशाची भूस्तरविषयक माहिती
फार थोडी आहे. या देशाचा बराच भाग क्राटेनरी धरांनीं
आच्छादिलेला आहे. टॅक्झिया व डॉंगरपटार गारेच्या दग-
डांचे बनलेले आहेत.

खनिज व पा. र्थ.—सोन्याच्या खाणी जेसुईट लोकांनीं
बुनबुन टाकल्या असें म्हणतात पण त्या अभिवात नसाव्यात
हून खरे दिसतें. लोखंड लोपेझला इथकुईयेथे सापडले होते.
तांबें, मॅगनीस आक्साइड, संगमरवरी दगड, चुना व मीठ
सापडतें; परंतु या देशाची खरी संपत्ति म्हण्टली म्हणजे येथें
उत्पन्न होणाऱ्या वनस्पती होत.

ह व प्राणी.—या देशात वर्षातून उन्हाळा व हिवाळा
असे दोनच ऋतू येतात. उन्हाळा आगस्टोबरपासून मार्च-
पर्यंत, व हिवाळा एप्रिल ते सप्टेंबरपर्यंत असतो. सरासरी
४६ इंच पाऊस दरवर्षी पडून सर्व वर्षभर सारखा पडत
असतो. उत्तरेकडून व दक्षिणेकडून वारे वाहता असतात.
पादलें दक्षिणेकडून बहुधा वाहता असतात.

या देशात प्राशिलप्रमाणेंच प्राणी सापडतात कायमन,
वांटहॅग, निरनिराळ्या प्रकारची हरिणें, भाँस, ओयोगसम,
आर्मांडिलो, व्हॅम्पायर, अमेरिकन चहामुग, इयिस, जाबिक,
पार्सिन, बद्क, गोपट वगैरे प्राणी येथे आढळतात. येथे किडे
विपुल आहेत या देशात तांबडी मुंगी विशेषकरून आढळते,
व मधमाशा खेड्यातून पाळल्या असतात.

लोक व संख्या—येथील बरेच लोक हेडियन (स्वराज्यी)
लोकांचे वंशज आहेत त्यांच्यात सुधारणा फार झालेली नाही.
साधारणपणे पंराग्वेचे लोक विशेषतः पुरुष आख्या असतात.
हवामानाप्रमाणें विदेश वषडे घालण्याची गरज नसते. काप-
साच्या कापडाचा सदरा (बॅगिस) व पाठरा फेडा (माटा)
मूळ कोलाप्रमाणें गुंडाळलेला असतो. हाच बायकाचा पोषाख
होय, कापसाच्या कापडाचे शर्ट व पायजमा हा पुरुषाचा पेह-
राव होय. फक्त बरिप्रि प्रतीचे लोक आडे व बूट वापरतात.
गळ्यातील ढालेसारख्या गाठीची वाढ व रफीपती हे मुख्य
रोग आहेत; परंतु एतद्देशीयाना हजवण व अपचन हे रोग
होतात या देशातील आपा स्वाराजी आहेत, तरी काही भागात
टुबी भावा बोलतात. येथील बंधापासच्या ठिकाणातबळ राह-
णाऱ्या लोकांनीं थोडीशी स्पॅनिश भाषा समजते. अस्-
न्शन (राजधानी), बिदलारिका, कन्सेप्शन, व बिदलाडेल्-
पिलर ही मोठी शहरे आहेत पाराना नदीवरील एन्कार-
नेशन या शहरां ने आणीचा व्यापार चालतो.

राज्य व्यवस्था—कामदे करणाऱ्या सत्ता कार्यकारी-
सत्ता (सिनट) व प्रतिनिधिसभा (चेबर ऑफ डेप्युटीज) यांच्या
बनलेल्या एका शासनसंस्थेच्या हाती असते. प्रत्येक १२०००
लोकांस एक सिनेटर व प्रत्येक ६००० लोकांस एक डेप्युटी
निवडतात. कॉन्सेच्या प्रत्येक मेबरला दरमहा १००० हें

पगार मिळतो. वार्यकारीमंडळाचा मुख्य अध्यक्ष असतो. याला मतदारसंघ चार वर्षांपुरतें निवडतें. याच्या मदतीस कॉंग्रेसला जबाबदार अशा पाच मंत्र्यांचे एक मंडळ असतें. वर अध्यक्ष मुदत संपण्याच्या अगोदर मेला अगर अन्य कारणांमुळे काम करू शकत नसला तर त्याच्या जागी उपाध्यक्ष निवडतात. न्यायस्वार्थातील मुख्य रुत्ता वरिष्ठ कोर्टाकडे आहे. या कोर्टाला कॉंग्रेसने पाच केलेले कायदे सनदसोर आहेत किंवा नाहींत याचा निर्णय करण्याचा अधिकार असतो. या कोर्टाचे तीन सभासद अध्यक्षच्या संमतीने कॉंग्रेसने चार वर्षांकरिता नेमलेले असतात पाच अपील कोर्टे व शहरांतून इलफ्या प्रतीनी कोर्टे आहेत. अर्जेन्टिनाचे दिवाणी व फौजदारी कायदे काहीं एक परफेन करता उपनोगात आणतात राज्यकारभाराच्या सोईकरिता या देशाने तेथील विभाग (कौटी) व पीटविभाग (वॉम्बुग) केलेले आहेत.

धर्म व शिक्षण.—रोमन कॅथोलिक धर्म हा येथील धर्म आहे. परंतु कायद्याने सर्व धर्मपंथांना स्वातंत्र्य मिळाले आहे येथील शिक्षण मागवलेले आहे, याकडे फार दिवसांचे दुर्लक्ष्य होतें. कायद्याने शिक्षण मोफत व सफाई आहे; परंतु वन्यांचे गिळ्यातून मुल्ले शाळेत येत नाहींत. स १९१७ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा १०४६ अतून शाळेत आणण्या विद्यार्थ्यांची संख्या ६२५५७ होती. येथे एक विश्व-विद्यालय व पाच कॉलेजे आहेत. राष्ट्रीय ग्रंथालय, राष्ट्रीय दप्तर, पदार्थसंग्रहालय, व-स्पति-प्राणि-संग्रहालय ही सरकारच्या देखरेखीखाली आहेत.

राज्य रक्षण.—थोडकड, पायदळ, व तोफखाना मिळून २५०० लोकांचे सैन्य असून आरमारही आहे.

जमा बंदी.—या देशाला इंग्लंड, ब्राझिल, अर्जेन्टिना वगैरे देशांचे कर्ज देणे आहे, शिवाय देशांतर्गत कर्जांहि आहे. आयात मालावरील अजान हीच उत्पन्नाची बाब आहे, व सरकारी, लष्करी, शाळास्वार्थातील लोकांचे पगार देणे व कर्जे फेडणे या खर्चाच्या बाबी आहेत. १९१५ सालची जमा ११०५९११ पौंड असून खर्च १०७१३३२ पौंड होता.

उद्योग धंदे.—शेती, येर्बा मट्री (पॅराग्वे-चटा) बनवणे, सुई पोसणे, फळे पिकविणे, तंबाखू लावणे व इमारती लाकूड तोडणे हे मुख्य धंदे आहेत. ब्युनोस आरीस, रोझरिओ व मोंटेविडिओ या शहरी नारिंगे पुष्कळ पाठवतात. येथील अंगसत केव्हेचे, सिडर, कुदये, लेंबोचे व उदंडे वगैरे साडे विपुल आहेत. पंधरा वनस्पतीपासून रंग तयार होतात व आटापासून सूत निघते. रम, साखर, मिटा, कमाचेलेटे कातडे, सामान व मांसाचा अर्क येथे तयार करतात.

ध्या पा र.—विणलेले कापड, लोखंडी सामान, दारू, तांबूळ, कणीक, टीनच्या डब्यांत पातलेले पदार्थ व इतर खाण्याचे जिरस बाहेर देशांतून येथे येतात, व येर्बा मट्री,

चायडे, कॅस, सुकविलेले मांस, लांकूड, नारिंगे व तंबाखू ही बाहेरदेशां रवाना होतात.

दळण व लणाचे मार्ग.—महासागरात चालणान्या असंख्य बोटी ब्राझिल व अर्जेन्टिना या देशाच्या आहेत. नद्यातून लहान जहाजे जातात. पॅराग्वे "सेंट्रल रेल्वे" हीच मुख्य रेल्वे आहे या रेल्वेने असन्शन शहर एन्कार्जेशनला जोडले आहे. पॅराग्वे युनिव्हर्सल पोस्टल युनिअनमध्ये १८४४ साली सामील झाले या संस्थानत पांच मोठ्या पॅका आहेत. सोन्याचे किंवा चांदीचे चलन प्रचारांत नाहीं. मात्र काहीं निकल नाणी आहेत. नोटा हेच सार्वत्रिक चलन आहे.

इतिहास.—१५२७ साली सेबास्टियन कॅबट पॅराग्वेला आला व त्याने येथे सेंटो इस्पिरिटु नावाचा किंसा बांधला. स. १५३५ मध्ये असन्शन वसविण्यात आले, येथून स्पॅनिश लोक पॅराग्वेच्या पूर्वेस पाराना नदीच्या पलीकडे गेले स. १७७६ पर्यंत ब्युनोस आरीस आणि पॅराग्वे हे एका व्हाइसरायाच्या हातीं देण्यात आले १७४२ ते १७६० या काळात येथे पाच प्रिन्सी मिशन स्थापन करण्यात आली. १७५० मध्ये स्पेनच्या सहाय्या फर्डिनंड राजाने लखेरा झिझा पोतुगीज ल्हेकाना दिला. जेसुइट लोकांनी या गोष्टीस प्रतिकार केला पण स्पेन व पोतुगीज यांच्या संयुक्त सैन्याने जेसुइटोचा पाराभव केला, व स. १७६९ मध्ये रथाना हाकून लाविले १८११ मध्ये पॅराग्वे स्पेनपासून स्वतंत्र झाले. स. १८१४ त डॉ. फ्रॅंकिआच्या हाताखाली हा प्रश्न होता. याच्या मागून राना पुतण्या कार्लोस अन्टोनियो लोपेस व नंतर त्याचा मुलगा फ्रान्सिस्को लोपेस हे एकतंत्री अधिकारी झाले. स. १८६४ त लोपेस व ब्राझिल सरकार यांच्यात भांडण उपस्थित झाले. दो लढाई पाच वर्षेपर्यंत चालली. या लढाईत पॅराग्वेचे बरेच लोक मारले गेले.

लोपेसच्या मरणानंतर येथील राज्यकारभार सिरिलो रिव्हॅरोला, कार्लोस लोइशागा, जॉसेफिआस डेव्होझा या त्रयाने चालविला; अखेरीस स. १८७० त सध्याची राज्यपद्धति स्थापित झाली. पॅराग्वे खालसा करण्याचे ब्राझिलचे बाही कालपर्यंत धोरण होतें, परंतु ब्राझिल व अर्जेन्टिना यांच्यामधील मतसराने पॅराग्वेला स्वतंत्र राहता आले. स. १८७० नंतर काहीच घडामोड झाली नाहीं. फक्त १८८१, १८९४ व १८९८ त काही राज्यकारिकारक बंडे झाली होती. परंतु देशाच्या भरभराटीला धोखा पोचला नाहीं. प्रेसिडेंट इमुस्सिझा (१८९४-१८९८)च्या कारकीर्दीत बोलिव्हियाच्या सरहद्दीचा प्रश्न उपस्थित झाला, परंतु राज्यकाति झाल्यामुळे लढाई झाली न ही व प्रेसिडेंटला राजिनामा घाबा लागला. पॅराग्वेचा अर्थबोधन इतिहास राजकारणाचा नसून आर्थिक महत्त्वाचा आहे व्यापाराची हळू हळू वृद्धि झाली, १८९५ त जमावंदी-सुधारणा झाल्या व १९०६ नंतर "पॅराग्वे सेंट्रल रेल्वे" बांधविण्यात आली त्याच महत्त्वाच्या गोष्टी १८७० पासून १९१० पर्यंतच्या काळात घडून आल्या.

परातिज—मुंबई इलाख्यांत अमदावाद जिल्हाचा एक तालुका. यांत मोडासा पेठ्याचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ४४७ चौरस मैल. यांत परातिज व मोडासा ही दोन मोठी गावे व १४९ खेडो आहेत. लोकसंख्या (१९०१) ८४४६. परातिज गावाची लोकसंख्या ८ हजारोवर आहे.

पराया—दक्षिण हिंदुस्थानातील एक अस्त्य जात. 'पराय' (= तादा, नगरा) या तामिळ शब्दापासून या जातीनामाची उत्पत्ति झालीत; घोरण ताशेवाले याच जातीचे असतात. सर्वेच अस्त्य जातीनां 'पराया' हें नांव देणें सुकीच होईल. शिक्षण हो जात अगदीच कनिष्ठ दर्जाची नाही (उदा० चाभार यांच्यापेक्षा हलके आहेत) पराया लोक शेतकी करतात. त्यांची संख्या १९११ साली २४४८२९ होती. मद्रास इलाख्यातील यूरोपीयनोत्पन्न बहुषां पराया नांकरच असतात; म्हणून याची प्रसिद्धि झाली असून सामान्यतः सर्व हलक्या जातीनां सुद्धां यांचे नांव दिलें जाते. या पराया जातीला बरेच जुने हक्क आहेत. मद्रास द्रव्यस्थातील बहुतेक खेव्यांचे कनिष्ठ अधिकारी परायाच असतात. हे मूतांना पुरतात, बहुतेक इतर हिंदु जाती-प्रमाणें जाळीत नाहीत.

पराशर—एक वैदिक व पौराणिक ऋषि असून याचा वैदिक इतिहास तिसऱ्या विभाग्यांत दिला आहे (पृ. ७७). पुराणांत हा मैत्रावरुण व बसिष्ठ्या पौत्र व शक्ति ऋषीचा पुत्र असल्याचें सांगितलें आहे. याच्या मातेचें नांव अटस्थिति असें होतें आपला पिता एका राक्षसानें भक्षिला म्हणून यानें राक्षससत्र सुरू करून अस्त्य राक्षस जाळून मत्स्य केले. याला सत्यवतीपासून कृष्णद्वैपायन व्यास हा पुत्र झाला.

पराशर स्मृति.—एक धर्मशास्त्रावरील ग्रंथ. यांचे पराशरसंहिता असेंहि दुसरे नांव रूढ आहे. मनु, याज्ञवल्क्य यांच्याप्रमाणें हा ग्रंथ बराच मोठा आहे. याचे बारा अध्याय आहेत. हा ग्रंथ व्यास-पराशर याच्या भवादात्मक आहे. या स्मृतीच्या पहिल्या अध्यायांतच कृतयुगांत मानव, त्रेतायुगांत गौतम, द्वापारांत शंखलिखित आणि कलियुगांत पराशर या स्मृतीचा उपयोग करावा अशा अर्थाचा श्लोक (३४) आहे परंतु या स्मृतीलाच दृष्टी तसें वैशिष्ट्य नाही.

या स्मृतीची आचार व प्रामथित्त अशी दोन कांडें असून अध्याय बारा आहेत. या ग्रंथावर माधव (सायण) यांची टीका आहे तीच पराशरमाधवा असेंहि नांव देतात. यातील वाक्यांत साधक अशीं वाक्यें कोणत्याहि स्मृति-प्रधानां नाहींत असें टीकाकार माधव म्हणतो. या स्मृतीच्या पहिल्याच अध्यायांत मानव, बलिष्ठ गौतम, अग्नि, विष्णु, दक्ष, याज्ञवल्क्य इत्यादि अठरा स्मृतींचा उल्लेख आहे. या स्मृतींत आचार आणि प्रामथित्त यास महत्त्व देऊन बृहदारण्यक अर्थात गाळलें आहे म्हणून टीकाकार माधव यानें "बृहदारण्यक" नामक ग्रंथ लिहून ती

उणीव म्हणून काढली आहे. हा माधवाचा ग्रंथ तैलपू लिपीत छापला आहे. यांत बृहदारण्यकाचा सोपपत्तिक विचार केला आहे. या ग्रंथामुळे विजयनगरच्या राजकीय परिस्थितीवर चांगला प्रकाश पडतो. पराशरस्मृतीतलें पान हा विषय घराच महत्त्वाचा आहे.

परिक्रमणकंपवायु(लोकोमोटर-अलेन्सी पृष्ठशयथ्राद-जुषुपाक्षाक्षिणता)—पृष्ठशयथ्रादच्या मार्गे असणाऱ्या मज्जाघारा व इतर मज्जास्थानें क्षीण होऊन परस्परसंबंधानुरूप व शिस्तवार स्नायूंचे चलन न झाल्यामुळे रोग्याची चाल ग्याची ढव व स्थिरताक्षी विषडते. या रोगांत पुढील प्रमुख लक्षणें असतातः—रोगी चालतांना पाय मुद्देंवर आपटण्याप्रमाणें चालतो; त्यानें डोळे मिटले की त्यास जाठ उभें रहातां न आल्यामुळे त्याचे श्क जातात; श्यास थोडें अंधत्व येतें व त्याची वळण्यानील बाहुली यारीक व न हलगारी होते. या रोगाकडे प्रथम रॉम्बर्ग या डॉक्टरांचें १८५१ साली लक्ष्य गेलें; व १८५८ साली दुसऱ्या एका डॉक्टरानें शोधक सुद्धां यांचे सविस्तर लक्षणपूर्वक उत्तम वर्णन केल्यामुळे या रोगास वैद्यकशास्त्रांत स्थान मिळालें व त्याचें मुख्य लक्षण जो "कंप" त्यावरून त्यास वरील नामाभिधान प्राप्त झालें. सुद्धे १८६९ साली आर्गांडल राबर्टसन यानें असा शोध नजरेस आणला की, रोग्याची कनीमिका, जवळचे अथवा दूरचे पदार्थ पहाताना मोठी अग्र बारीक होते; परंतु निरोगी माणसाच्या कनीमिकेप्रमाणें उजेडांत ती बारीक दृग्शी व अंधारांत मोठी वहाची तसें मात्र व्हाई पडत नाही. या एकाच लक्षणावरूनहि या रोगाचें निदान करणें सोपें जातें. या रोगाची अनेक व नानाविध लक्षणें किती असतात याचें ज्ञान उत्तरोत्तर जास्त होऊं लागलें आहे यामुळे रॉम्बर्ग यानें दिलेलें "पृष्ठशयथ्रादजुषुधाराक्षिणता" हें नावच यास अधिक सार्थ आहे असें मज्जाशास्त्रज्ञ लोकास आता वाटूं लागलें आहे. "परिक्रमण कंपवायु" ह्या शब्दावरून रोगांनील मुख्य लक्षणयाचा बोध होतो हें जरा खरें आहे तरी तें लक्षण रोगच्या प्रथमावस्थेंत नसतें हा याचा नाशत मोठा दोष काढतां येण्यासारखा आहे रोगास अर्ध शाल्यानेवर पुढील वर्णनां शरीरकंप सुरू होतो, व त्याच्या अगोदर कांहीं आरस्मिन् व आंगंतुक द्रवाणें येऊन त्याच व रोगी मेला तर त्यास हा रोग असून कंप मुळीच नव्हता अशी उदाहरणेहि पडतात.

आतां बहुतांसां हें मान्य झालेलेंच आहे की ज्या माणसास आनुवंशिक अग्र ह्रासित असा कोणत्याहि तःद्वेषा उपदेशगरीय झाला नसेल त्याला हा रोग होत नाही, व ज्यांना हा रोग होतो त्यांना उपदेश झाल्यापासून सातसरी दहा वर्षांच्या आतबाहेर तो होतो या रोगाच्या (१) पूर्वसंवाक्या, (२) कंपाच्या व (३) शय्याप्रस्तावत्या अशा तीन अवस्था असतात पहिली अवस्था कर्मांतकमी एक दोन वर्षे व आरतीत जास्ती वीस अग्र अधिक वर्षे

अर्हू शकने, व सात नाना प्रकारची लक्षणे होतात, सर्दीने हाता पायांस कळा लगत आहेत असे रोग्यास वाटते, परंतु वास्तविक या रोगामुळे एकदम अमक मारल्याप्रमाणे वेदना येतात व जातात डॉक्टरने त्यास तपासले तर गुडघ्यावर आघात केला असा जनुक्षेप मुळाव होत नाही असे आढळून येईत व आर्गाइल रॉबर्टसन याने शोधून काढलेले कर्मा-निकाशक्षण आढळून येईल व बार्सिक चौकशी केली तर रोग्यास लपवीस आरंभ होण्यास अंमळ पंचाशत पडते व लपवीस लागल्यावर ती त्यास फार वेळ दावून धरवत नाही व लपवी केली तरी थोडी लपवी मूत्राशयात शिखर राहून मूत्राशय साक झाल्याप्रमाणे रिक्त वाटत नाही, ही लक्षणे असल्याचे समजते नेत्राच्या आतल अगार बाहेरील स्नायूस जडत्व येऊन डोळा तिरवा किंवा रोग्यास दोन दोन वस्तू दिसतात दृष्टि मंद होऊन शेवटी अंधत्व येते. मधून मधून वाती होण्याची खोड लागते आपोआम व न दुसताहि हाडे अंग पावतात, व पुढे संभोगशक्ती कमी होत जाऊन नपुंसकत्वहि येते. हे लक्षण झाले म्हणजे बहुधा रोगी डॉक्टरास प्रकृति दाखविणे व आपणास हा रोग झाला आहे असे त्यास कळते अद्याप त्यास कंप बहुधा सुट झालेला नसतो. रोग्यास अग्य कारणांमुळे मरण आले नाही तर सर्व रोग्याना कालक्रमेकरून द्वितीयावस्थेहि प्राप्त होतेच व व त्यामुळे त्यास अंधारात चालता येत नाही डोळे मिटून उभे रहाण्यास त्यास सांगितले तर त्यास झोक जाऊन पडण्याची भीति वाटते स्वर्भोजानांत विषाड झाल्यामुळे तो मुईवर चालताना आपण मऊ कापसावरून चाललो आहो असे त्यास वाटते अंग बधिर आणि मृग्या आल्याप्रमाणे होऊन कधी स्वर्भोजानच नष्ट होते, व म्हणून वेदना, स्पर्श, शीतोष्णसंवेदन हे काहीच पळनासे होते. हा चमत्कार बहुधा पावले, पाय व चवच्या ते सातव्या वरगडीपर्यंत असलेला छातीचा व कमरेचा भाग यापुरता असतो व म्हणून छाती, भोंवती पटा वापला आहे असा रोग्यास भास होतो. वाहु, दड याच्या आतल अंगासहि वाधरपणा येतो व स्नायूचा भेसितपणा पायःप्रमाणे हातातहि पहाण्यात येतो. त्या स्नायुमध्यं कृशता बगैरे नसते रोग्याचे झोक गेल्यामुळे चालण्याची डव एकदा पाहिली म्हणजे लवकर विसरत नाही. हे लक्षण होण्याचे कारण हात, पाय, स्नायू, सांधे, अक्षी, व स्नायुंपर्यंत यातील खोल असणाऱ्या आंगांना आपोआप मार्गदर्शक सूचना मिळावी ती मिळत नाही व त्यातील मज्जासिद्धि बिघडलेले असतात. पावलाची रचवाहि पण या बिहृतात सामील असते व या सर्व कारणांमुळे चालण्याच्या कामी पाय कसा व कोठे टाकावा हे नीट समजण्यासाठी रोग्यास आपल्या नजरेचा नीट उपयोग करावा लागतो, व यासाठी त्यास बाकोचे लागते. तसेच त्यास तोंड संमळण्यासाठी पाय फाटून व एक अगार दोन काठया देण्यास घेऊन चालावे लागते. चालताना पाऊल पुढे टाक-

ण्याच्या वेळी पाय सहज न टाकतो त्यास हिण्डा देऊन टाकतो व जमिनीवर पाऊल आपटल्याप्रमाणे पडते. हाताचे स्नायू बिघडले तर डोळे मिटून रोग्याम नाकाच्या शेज्यास बंड लावण्यास सांगितले असता त्यास तसे नेमके व झटकन करणे येत नाही. कमी अधिक काळ लोटण्यानंतर स्नायू क्षीण होऊन रयाच्या ते ताळवत नसल्यामुळे रयाचा कोळा-गोळा होऊन रोगी अंधरुणाला खिळला जातो. ही रोग्याची तृतीयावस्था समजावी. या रोगामध्ये आंगंतुक दीप व दुष्परिणाम वरचे होतात मूत्राशय शुद्ध न राहिल्यामुळे दाह, शय्याभूते पुष्कलदाह, रक्तवाहिन्या विकृत होणे, हृदयरोग ही यापेक्षा काही उदाहरणे होत. शकडा दहा रोग्याना सप-क्षापतचित्तभ्रम होतो यात नवल नाही, कारण दोन्ही रोगांचे मूळ कारण एकच असल्यामुळे मज्जाशाखेचे अस्तीकडे म्हणू लागले आहेत की हे दोन्ही भिन्न रोग नव्हून, तर एकच रोग वेगवेगळ्या मज्जास्थानांना झाल्यामुळे वेगळ्या रूपाने प्रगट होतो इतकेंच खियापेक्षा पुण्याना मात्र हा रोग फारकरून होतो.

उपचार—मज्जाशाखास ताण न वसेल अशी वागणूक देनाची शारीरिक, मानसिक व रागोत्तेजादि मनोधर्मासंबंधी अयचार करून नयेत मथादि उत्तेजक पदार्थ घेऊन जितक्या साध्या वृत्तीने रहाता येईल तितके रहावे. खाणेपिणे व आहारविशारामध्ये साधेपणा ठेवावा. या रोगाचा प्रसार अधिक वाढ नये अशी खरी इच्छा असल्यास स्रितभोग अगदी बर्ग केला पाहिजे, व रोगवृद्धि थांबविण्याचा हा एक उत्तम उपाय आहे यात संशय नाही. लपवी वरचेवर जरूरीप्रमाणे कार्यात आळस बिलकूल उपयोगी नाही, तर ती मूत्राशय पुर्ण रिकामा होईपर्यंत सावकाशपणे करावी नाही तर मूत्र फोडण्याची भीति असते, व तीहि रोटी नसते उपदेश पूर्वी झाला असल्यास पारद मूत्र नियमितपणे चोळावे व चार पाच वर्षांच्या आतला रोग असल्यास पेटेशियम आयोडाईट हे चांगले औषध आहे. आरंभोच साल्फरसन हे औषध टोचवणे गुण वाटतो. पण रोग वाढल्यावर ते निरपयोगी आहे वेदना शमविण्यासाठी अँटिप्यारिन, भागेचा अर्क, अँपिरिन बर्गे अनेक उपयुक्त औषधे आहेत. पोटझूळासाठी पल्लिस्तर मार्गचे किंवा मार्फिया टोचून घालावा घसा मिळून येऊन जीव कोंडल्यास आभिल नार्थेट्ट हंगे व पश्यास कोकल लवणे हे उपय जरूरीप्रमाणे योगावेत रोज दोन वेळा स्नायू आकुंचन सकोचन कठण्याचा व्यायाम व अंग नोळणे, रगडणे हेहि उपयुक्त आहे.

परिंडा—हा किल्ला अतिशय जुना व मजबूतीबद्ध प्रख्यात आहे हा प्रथम नगरच्या निजामशाहात होता, एके काळी तर तो निजामशाहाची राखणीही होता. याच्या स्वभित्तासाठी आदिलशाही व निजामशाही यात नेहमी झगडे होत. निजामशाही सुडाल्यावर हानादिलशाहीत सामील झाला.

स. १६९५च्या सुमारास मॉगलांचा अमल रघावर घसला शिवा-
जिं याच्या आसपासचा सर्व प्रांत स. १६७० त लुटला.
मराठ्यांचा डोळ्या या क्षिणपात्र पुष्कळ दिनसापसून होता.
हैदराबादकर निजामाच्या कारकीर्दीत पॅरिस मराठ्यांच्या
द्वार्ता वेष्याचा २१२ बळ प्रसंग आला पण तो चायमचा
असा त्यांनी मिळाला नाही. हा सामान निजामाच्या राज्यत
तुळभापुराजवळ उरनावादा मिळाला आहे. [पेशव्याची
बखर; जेथे शकावली.]

पॅरिस—हें शहर फ्रान्स देशाची राजधानी असून सोन
नदीच्या दोन्ही तीरावर अ. अ. ४८° ५०' १४" व पू. रे.
२° २०' १४" दाख्यामध्ये वसले आहे. समुद्रसपाटी-
पासून याची उंची ८० फुटापासून ४२० फुटापर्यंत आहे.
स. १८४० पासून शहरासभोवती तट आहे. रयाच्या आतील
बाहेराचे क्षेत्रफळ १९२७९ एकर आहे. येथील हवामान
फारसे बदलणारे नाही उष्णमान सरासरी ४९. ८०°
फॅरेंस हीट असते. हें शहर तीन निरनिराळ्या तटानी
भरदिलेले असून रयावर तोका आहेत. उत्तरेकडले व पूर्वे-
कडील भाग बहुधा उणे गंध्यापाटी आहे. पश्चिमेस धीमेत
छोकाचा वरती आहे. करममुनीचा भाग सोन नदीच्या उत्तर
तीरावर आहे. सोन नदीवर बरेच पूल असून बाजूनी पूर
अडविण्याकरिता भिती बांधल्या आहेत.

पॅरिसच्या मध्यभागी टुलेरीज नावाचा एक सुंदर बगीचा
आहे. लम्बेभयगं घणीच्या सीनेटच्या पॅलेसमोर आहे. दुस-
रेडे अनेक सुंदर बागिचे येथे आहेत. पॅरिसमध्ये सर्वांत मह-
त्वाचे 'नातर दाम' नावाचे स. १९६२ मध्ये बांधलेले एक
देवालय आहे. पॅरिसच्या नाटकशुद्धापेक्षा ऑपेरा, ऑपेरा
कॉमिक थिएटर, फ्रान्सेस व ओबिऑ ही मुख्य होत.
मॅरिक सिटी नावाची करमणुकीची जागा आहे तेथे प्रदर्श-
नासल्याप्रमाणे निरागरेाळे खेळ, रंगीतबॅक (जालपाईन)
रेक्ये, सरकारी, वगैरे गाना तऱ्हेची करमणुकीची साधने आहेत.
माणशा फी १ फ्रँक असते तरी येथे बायामास दारोज रात्री
१२ घानेपर्यंत सारसी रात्री असते तेथे एका टिकाणच्या
१०-१२ घायास्कोपमध्ये नमू त्रियाचीहि चित्रे दाखविण्यात
येत असतात. पॅरिस हें फ्रान्सचे फंडाभूषण अस्त्यामुळे निर-
निराळ्या वीजच्या मुख्य कचेऱ्यादेख आहेत. त्या फुड्यांत,
टेलेस, पॅजाच्या शयती वगैरेचा व्यवसाय करतात. पॅरिस-
च्या संप्रहालयापेक्षा सर्वांत मुख्य लुव्हरमध्ये आहे. यांत
अनेक ग्रन्था व सुंदर वस्तूंचा फार मोठा संग्रह आहे या-
शिवाय लम्बेभयगीचे वस्तुसंप्रहालम व दुर्तरी क्लिंयक
संप्रहालये येथे आहेत.

पॅरिस येथील रेल्वेस्टेशन भाटदुनार फारसे भापकेदार नाही.
येथील प्रेक्षणीय स्थलापेक्षा नेपोलियनचे घडणें हें एक होय.
नेपोलियन फॅटहेलना वेडोत मरण पावल्यानेतर २५ वर्षांनी
त्यानी हाटें आणून ती येथे एका भिंद्यात पुरू- टंवरनी
आहेत. येथील आरसपाणा र्हातीला खोली रम्ये र्हाविले

आहेत. निरनिराळ्या देशाची युद्धे करून नेपोलियनने १५
वेळां मिळून आणलेली सैन्यां निशाणें येथे ठेविली आहेत.
दुसरे स्थळ व्हॅलेस राजवाडा, येथील मॅथ्यालयाचा बाग
व आतील वारागिरी पाहून जुन्या फ्रेंच राजांच्या वैभ-
वाची चागली कल्पना येते. येथे मिंतीवर लटरावलेल्या
अँड्रेनॉटेमच्या असेल्य तजविवातून, नेपोलियनचे हत्ये
चीत्र दाखविले आहे. तिखरे स्थळ मधुजे अगातील सर्वांत
उंच ९८५ फूट उंचीचा एफिल टॉवर हें होय. याच्या शिखरा-
पर्यंत एकंदर १९२७ पायऱ्या आहेत. हल्लीं शिखरावर
जव्हाच टिफ्टची सोय आहे. या शिखरावर विनतारेच्या
तारायंत्रांन आंफिस आहे चवथें टिकाण विजेथे घर, येथे
शाडण्याची, जेवताना वाढण्याची वगैरे कामे विजेच्या झळीने
करून घेतात. तेथे टेवलात्रवळ आऊन बसताच, डोंक्यावारील
रिक्शांनी बशी घेतलेली एक वाहुली जवळ येते, व तिला
खुणेने जे पदार्थ सांगवे ते आपल्या टेवलावर, आसपास
कोणी मनुष्य नसताहि, येऊन पडतात.

पॅरिसची लोकसंख्या सुमारे ३० लक्ष आहे येथे गुजरा-
थेंतील ५०-६० जवाहिरी, व्यापाराच्या उद्देशाने सहजुदुष
आऊन राहिले आहेत त्यांना येथे व्यापारात चांगले पैसे
मिळतात. तसेच काही हिंदी विद्यार्थीही आहेत पॅरिसच्या
विश्वविद्यालयात वैद्यक, कायदा, शास्त्र, नादनय वगैरे विविध
विषयांवेहि शिक्षण देण्यात येते येथील वेपथाला प्रख्यात
आहे

पॅरिसचे पूर्वीचे नाव लुडेते होतें स २९२ ते ३०६ पर्यंत
हें कॉन्स्टन्टिन प्लोरस याची राजधानी होते ९८७ साली
ही फ्रान्सची राजधानी झाली सडुव्या चार्लस राजाच्या
वेळीं येथे मोठें यंज होऊन फार भयंकर मोठी घडल्या.
१४२० साली सहाव्या बॉल्लेसकी मुलगी दूरलेडच्या पाचव्या
डेनरीस देण्यात देऊन लिच्चारवेरवर बहूनेक फ्रान्सचे
राजपति रयाच्याकडेच गेले पुढे इंग्लंडमधून तें परत घेण्यात
आले १८ व्या शतकाच्या सखेरीस फ्रेंच राज्यक्रांति हाऊन
राजाचा वध, नेपोलियनचे राज्यारोहण वगैरे वगैरे मोठी
घडल्या.

१८५० सालामध्ये फ्रान्सची जर्मनीवोषर जी लुडार्ड
झाली तीत पॅरिसची घरीच नासाडी झाली पण यातून
पॅरिसने पुन्हा डोकें वर काढून आपले पुर्तुगे भौदरे वाढ-
विले गेल्या महायुद्धांत जर्मन सैन्य पॅरिसजवळ आले होते
व पॅरिस शहरावर तांफेची सरवर्ताहि झाली होती पण तें
चायलें

परिहार वंश—हे जेन्नाकमुफी (सुंदलखंड) चे व
कनोजचे प्रान्चीन राजे होते याना अतिहार, पंडेहार व परिहार
अशांदि नावे आहेत स्थिभच्या मंत. हे परकीय गुप्तवर्गीय
बाशांदिचा वंशातील आहेत रा. वैशाखे मन् अपे की, हे
मूळचे हिंदुस्थानातील क्षत्रिय होते. जोधपूरच्या एका
शिखलेखात याच्या उत्पत्तीचा लोका पुत्रीप्रमाणे आढळतो-

एका ब्राह्मणेन ब्राह्मण व क्षत्रिय अशा दोन वर्णांच्या शिष्यांची शिवाह केला. ब्राह्मणहीं ब्रह्मनां ब्राह्मण पतिआर व क्षत्रियहीं ब्रह्मनां क्षत्रिय पतिआर म्हणतात परिहाराची पहिली रामधानी मोसलूनया या ठिकाणी होती. हे ठिकाण छत्रपूर व नागांव यांच्या दरम्यान आहे. परिहारांच्या पूर्वी बुद्धलयेचे राबे महाराज (गुडवाल) क्षत्रिय होते. परिहारांनी सातव्या ते दहाव्या शतकापर्यंत साधारण तीनशे वर्षे या प्रांतावर राज्य केले. यांच्यातील प्रख्यात राजा म्हणजे भिनमाळचा नागभट्ट होय. त्याने इ. स ८१६ त कनोजचे राज्य जिंकिले होते (हा को वि १५ 'नागभट्ट' पहा) कनोज ही राजधानी भा परिहार वंशाने पुष्कळ दिवस कायम राखिली होती नागभट्टांनंत रामभट्ट (८२५-४०) गादीवर होता याचे माहिती कार्या महत्त्वाची नाही. याबुद्दाल या घराण्याची माहिती १० व्या शतकात कनोज या नांवाराखी पहावी. [सिंह-अं. हिस्टरी ऑफ इंडिया, वैच-मध्य. भारत पु १]

परीक्षित—दक्षकृत्वशीय अभिमान्युचा मुलगा व अश्वनाचा नाव. हा यमोन्वात असताना अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्मघ्राणासून कृष्णाने शास वानविले. पांडवांवर हार राज्यावर बसला. याने एकदा शमीक ऋष्यांच्या यज्ञात नृत्यसर्प घातल्यावरून त्या ऋषिपुत्रांच्या शासने हा सर्पदंड होऊन गेला

परुषामळ (पिक्रिक अँसिड)—हा एक उबालाग्राही व रंगास उपयुक्त असा पदार्थ आहे. तो नील, अनिल, राळ, रेशीम, लंफर, कातडे वगैरेवर गीम नजमाळ्याचा क्रियेच्या योगाने तयार करता येतो तम त्रि-नज्जटादिनाचे अनामिक विद्रावार्थे पालाश लोहा-कबॅनदिनाच्या योगाने प्राणिको-करण केले असता परुषामळ मिळते. त्याचे स्फटिक पिचळ्या चकत्यासारखे असतात त्याचा वितळण्याचा बिंदू १२३ ५° आहे ते चावकाश तापाने असता वायुरूप होणे पण जलद तापीबेल असता त्याचा एकदम भटका होतो. ते जोरदार अम्ल असून त्याची चव बळू आहे. ते वायु, विंगट रंगाचे बरेच क्षार देते बरेच उदरार्थे व्याच्या मिथणाच्या योगाने स्फटिकीय पदार्थ देतात लॅकर व रेकमि यात वाद्यो योगाने पिचळा रंग देतो येतो याचा मुख्य उपयोग ज्वालामुखी पदार्थ करण्याच्या कारखान्यात करतात. पुढील पदप-स्ये महत्त्वाची आहेत-(१) मेलिताईट (द्रवोत पदुषामळ व अतिक्रांप्ताने मिथण), (२) लिज्जर्ट (इंग्लिश, युद्धोपयोगी ज्वालामुखी), (३) थिमोअ (जपानी युद्धोप-योगी ज्वालामुखी) लिज्जर्ट व थिमोअ ही हेनॉईहे मेलि-नाइटप्रमाणेच असतात

परेंडा—हैदाबाद संस्थापक, उस्मानाबाद जिल्हाच्या पधिम भागातील सफे-इ-जासमधील तालुका देऊनक ४२४ कील मैल लोकसंख्या (१९३१) १०५३२ वार १७१

गावे (पै हा ६ जहागिरीची गावे) आहेत. मुख्य गाव परेंडा असून त्याची लोकसंख्या चार हजार आहे.

परोपनिपदो—दखल प्रोताने प्राचीन नाव. सोप्र-तच्या हिंदुकुश पर्वतास प्राचीन मोक लोक परोपनिपत या नांवाने ओळखीत असत. त्यांच्या लघनच बं राज्य व जो प्राप्त होता त्यास अर्थातच परोपनिपदो हे नांव त्यांनी दिले. परोपनिपत नाम हिंदु बंधकास असे म्हणतात [सिंध-अर्ले हिस्टरी ऑफ इंडिया]

पर्किन्स, सर विल्यम हेनरी (१८३८—१९०७)—हा इंग्रज रसायनशास्त्रज्ञ लंडन येथे १८३८ साली जन्मला. लंडनशासून याचा कल रसायनशास्त्र विषयावर पडेव होता. तो ए. डब्ल्यू. होकमन याच्या हाताखाली काम केले लागला. लवकरच तो आपल्या चांगणी मोंटपेपा तोचक्या रसायनशास्त्रज्ञ कुट्टिन कोयनेल तयार करण्याचा प्रयत्न करू लागला अतिलीन संघर्षित व पालाशादिद्रुमित यांचा एके दिवशी त्याने संयोग करून पाहिला तो त्याला निळा रंगक पडलेला दिसला. लगेच त्याने या निळ्या रंगाचे पेटेट घेतले व १८५७ साली प्रीनफॅरीन असे त्याने रंगाचा कार-राना उघडला अशा रीतीने पुढे जर्मनीत मोठ्या प्रमाणावर तयार होणाऱ्या टायरी रंगाचा उगम झाला. मॅन्शि-शक्या साडापासून निघणारा अजिडरीन (तांबडा) रंग त्याने कुट्टिन तयार करून रसायनिक पेटेट घेतले. १८७४ साली त्याने त्या रंगाच्या कारखान्याचा नाव कोडला व इतर रासायनिक गोप तुरु केले त्याच्या कामाबद्दल त्याला पुष्कळ पदके मिळाली. १९-६ साली त्याला " सर " ही पदवी मिळाली. तो हेरो येथे १९०७ साली मरण पावला.

पर्गामम—अथवा पर्गामस (आधुनिक बेर्गास), आशियामध्यमस्थील एक प्राचीन शहर. हे शिस्त्राखात्रीरता प्रसिद्ध होते प्रथम प्राक व नंतर रोमन लोकांच्या ताब्यात हे शहर गेले हे एक जित्ती धर्मस्थान होते. १४ व्या शतकात येथे मुसुलमानी अंमल सुरू झाला. अद्यापि येथे नारक-थुई, वेदी वगैरे प्राचीन-रोमन अवशेष सापडतात. लोकसंख्या सुमारे बारा हजार आहे

पर्गी—हैदाबाद संस्थानांत, महडुब जिल्ह्यातील एक तालुका क्षेत्रफळ ३७ वीरस मील जहागिरीसुद्धा लोक-संख्या (१९११) ११६००६ वार २५९ टोडी (वैकी २७ जहागिरीची गावे) आहेत मुख्य ठिकाण पर्गी

पर्थ—हे स्कॉटलंडमधील पर्थयाथर परगण्यातील मुख्य शहर याची लोकसंख्या (१९०१) ३३५६६. प्राचीन काळी पर्थ हे शहर कार प्रसिद्ध होते. १२ व्या शतकापासून इ. स. १४३७ पर्यंतच्या काळात स्कॉटिश पार्ले-टच्या बन्नाच वेळी येथे साऱ्या येथे म्युनिशिपलटीच्या इमारती, नगरभवन, या मुख्य इमारती आहेत. येथे सेडमनसंघसंग्रहालय, पदार्थसंग्रहालय, वेधशाळा, व पुष्कळ शिक्षणपस्था आहेत. येथून बाल्टिक नावाचे इमारतीचे

लकूड, दगडी कोळसा, गोट व सत शची भायत होते आणि धान्य, मटाटे, व पाटपा पोची निगत होते. पये हें रंग देणें व धुणें वाषट्क फार प्रसिद्ध आहे. येथें काच, शारें, मरुमल, हिंदी शालें, तायचा पाल, लोकराची वधें वगैरे बराच माल तयार होतो.

पल्लिकेमेदी संस्थान—'फ्लोरे' पहा.

पल्लु—अर्वाचील पारसिक राष्ट्र. ऋग्वेदांतगत दाशराश युद्धात या राष्ट्रजातीचा उल्लेख येतो. पाणिनीनेहि ५, ३, ११७ या सूत्रांत याचा उल्लेख केला आहे. परशुराम हा एक पल्लु-वीर असावा असें कांहीं लेखोपक म्हणतात. ('परशुराम' पहा.)

पल्लिस (आधुनिक पल्ले)—हा इराणचा नैऋत्यभाग आहे. पल्ले (फल्ले) या इराणी ज्ञानीवरून पल्लिस नांव पडले असायें तोरोभास्टरच्या धर्माचे ग्रीक संस्कृतीपासू संरक्षण याच प्रतारनें केले. याची राजधानी हस्तापर होती.

पल्लेपोलिस—हें इराणमधील प्राचीन शहर मिराझाच्या ईशान्येस ४० मैलावर होतें. सध्या शारा नश्वी रहतुम नाच आहे. शिवालेखावरून असे अनुमान काढता येतें की, पहिल्या दरायसनें पल्लेपोलिस वसवून तो इराणची राजधानी केला. शिकंदर बादरहानें हें शहर जायलें इ स पूर्वी ३१६ त पल्लेपोलिस पल्लिसची राजधानी होतें पुढें हळू हळू या शहराचा नाश झाला. सस्वानियम राजांचे बरेच सेत येथें सापडतात.

पल्लनाद—मद्रास इलाह्यातील गन्तू जिल्ह्याच्या अग्दी पश्चिम भागाचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ११४१ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) १५६९५८. यात ८१ खेडी असून शुक्राल हें मुख्य गाव आहे.

पल्लमनेर—मद्रास इलाह्यातलें चित्तूर जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातील एक तालुका क्षेत्रफळ ४११ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ५०४३४. यात ८५ खेडी आहेत. पल्लमनेर खेडें हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. याची लोकसंख्या ५ हजार आहे येथील हवा थंड आहे. तालुक्याजवळ एक पनधवा आहे.

पल्लय—छालच्या ब्रह्मदेशातील मेरगुडें जिल्ह्याची एक अग्दी उत्तरेकडील टाउनशिप. क्षेत्रफळ ७८५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १८५८८. यात ४२ खेडी आहेत. मुख्य गाव पल्लय असून तें बंदर आहे. हा तालुका अंगलमय आणि दोंगराळ आहे.

पल्लयल्ल—पंजाब इलाह्यातील गुरगांव जिल्ह्याची एक तहसील. क्षेत्रफळ ३८१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १३१७६०. यात दोन मोठी गावे व १८० खेडी आहेत. पल्लयल्ल हे मुख्य ठिकाण असून लोकसंख्या १२ हजार आहे.

पल्लादू—हा एक प्लातिवर्गीतील धातू आहे. काशिकी लुण्ठयुक्त मुसिकेमध्येहि हा धातू पुढील रतीनें शुद्ध करतात प्रथमतः कथ्या प्लातिन धातूंतून यदुत्के प्लातिन अम्ल-प्लातिन-हरिद या स्वहर्गात काढून टाकतात, व इतर अय-

शिष्ट अतलेले धातू लोहाच्या योगानें सांकाह्यानें साली देवतात. हा राहिलेला अवशेष अथवा सोळा हरिदाभरीवर तापवून रयात पाषणत्रासल टाकून घुंकी करतात सुका अवशिष्ट भाग पाण्याची मिश्रित करून पुष्कळशा पालाश-हरिदाच्या योगानें पलाद हा पलाद-पालाश-हरिदस्वरुपांत आणता येतो. हे पलाद-पालाश-हरिद शुद्ध करण्याकरिता परत उष्णदृकीया मिश्रण दार्यम्ब्रासह तापवून मुक्त करतात. नंतर रयांवर पालाश-हरिदाची क्रिया करून प्लातिन-हरिद मिश्रणसाय गाळून टाकतात. गाळून साली राहिलेच्या भागातूनच शुद्ध पालाश-पल द-हरिद मिळता. हें हरिद उच्चधातूच्या वातावरणामध्ये तापावनें अथवा शुद्ध पलाद धातू मिळते. उच्च-पलाद-हरिद जर उच्चधातूच्या वातावरणामध्ये सोपितल बेलें तर शुद्ध पलाद मिळते

या धातूस रजतभासरी लक्षाची असून हा विषट आहे. प्लातिन-१००ीतील सर्व धातूवैसा याची प्रवृत्तता गास्त आहे. याचा विलक्षणता बिंदु १५३०°-१५५०° से से असून विवेच्या मदीत तो लवकर विलयता याचें विशिष्टगुण ११९७ आहे. पलादाचा उपयोग मिश्रधातूतुल्य देतायोगाकडे व सध्याज्यदील नमानी (सिम्स) करण्याकडे बराच करतात. उष्ण व आदन विद्युत्शुद्धाच्या घटकामुळाचा भाग तापवताय क्रिया होते व इराश्ल्याची जर धातू चूर्ण स्थितीत अथेल तर विथित होते नम्राश्ल्याची क्रिया त्यामध्ये नम्राश्लिदें अथलील तर फार अलद होते इरलवार्थी तें मंद उष्ण केले अथवा सयोग पावनें पलाद धातू उष्ण क्रिया इतर धातूंचे अपशीषण करतो या धातूपासून दोन तःद्वेचे रासायनिक संयोग (पलादस प्राणिद व पलादिक प्राणिद) मिळतात. रयापैकी पहिल्या प्रकारचे पदाय स्थिर अथतात. हा धातूचे शार तम केले अथवा मूळ धातू अवशिष्टरुपांत मिळतो, व विद्राव-नित क्षारीपासूनहि लोह, शिसे वगैरेच्या किबेनेहि मूळ धातू वेगळा करता येतो.

पलामऊ—(पलामळ म्हणजे 'आशयस्थान') वेगळ इलाह्याच्या छेला नागपूर पोडविभागातमधील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ४६७४ चौरस मैल शोणनदी जिल्ह्याच्या उत्तरधरद्वारेवरून वहाते. कोएल नदी मुख्य अन्न तिला औरंगा व अमानत त्या नद्या देऊन मिळतात. मोड-वनाच्या पड्डात वीच र्हाचिच वरार्थ सापडतात. औरंगा, इतर व दत्तनगंज देथें इतकी क्षोळा सापडतो. मिश्रतात वाघ, िले, आसले, सामर वगैरे वन्य श्यापदे आढळतात. इवामान समशीतोष्ण व फाल्ग ४६ इंच पडतो.

इ ति हा स.—इ. सन १६०३ च्या पूर्वीचा पलामळ जिल्ह्याचा आग्नीलायक इतिहास उल्लेख नाहीं. वरील साली अग्नेयतराय कांने बेदीच्या मधुर्षीने र्हेले रजपुतीत हाकून दिलें. हाथेली येथील स्थानिक राजा अमारभाकरितां सुरगुत्रास मेला होता. बेदो रजपुतीने २०० वर्षेपुढें अमल गागविला. हाचदपिथी भेदिनोशम (१९५३ से १९७२)

ह्या सुप्रसिद्ध राजा होऊन गेला ह्याने मया, हजारीबाग व मुमुगुडा आख्यायिका राज्यात जोडले सन १६६० मध्ये दाऊद खानने पलाळीच्या विस्तारावर ह्या करून तो ह्याची जेला सन १७२२ त राजा रणजितरायाचा कोणी पुत्र गेला पुढे त्याचा नातू जगजितन व गोपालराय असे गांधार असे ह्या वळेपासून पलाळीच्या रामगडच्या सरकारी अखिलात समावेश होऊ लागला गोपालराय पाटणा येथे १७८४ साली मरण पावला, तेव्हा ब्रह्ममणाराय गांधार अर्थात पण १८१३त रथाने दिवाळे काढले व कर्जपेडावरिण पलाळी विकाश्यास काढावे लागले ते सरकारने १७९६ मध्ये आपल्या पूर्वेपणे ताब्यात घेतले पुढे तान वपनी खरवार व चंदो घराण्यात पुन्हा ह्मणान उत्पन्न झाला तेव्हा गय-मर्धल देवघराण्यास पलाळी इनाम देण्यात आले पण ह्याचा कागजार लोकास जाचव झाल्यामुळे लोकांनी बंड केले तेव्हा सरकारने पुन्हा अ पक्षा हातें व्यवस्था घेतली १८३४ साली पद मऊचा 'मोहारबागा (रावचा) अखिलात समावेश करण्यात आला व स १८९२ त ह्याचा एक वेगळा जिल्हा तयार करण्यात आला

मिन्हाचा एकदर लोकसंख्या (१९२१) ७३३३१४ अखिलाच्या उत्तर भागाची ह्या आर्ययुद्धाक आहे यात दान मोठी गावे व ३१०१ खेडी आहेत दक्षिण व पश्चिम भाग जंगली असून त्यात जंगला रोक रहातात हे लोक गजिताची चान्ने, मका, कापूस व मोहाची पुढे ह्याचा व्यवहार करतात शेवट ५ हाक हिंदी भाषा घोलतात सुटय लोक भूमिचा, घरवार व अक्षर आहेत द्रविडा लोकांच्या भोगता, बेराग, नगशिया व पराया या पोटजाती ह्या प्रदेशात रहातात संकडा ७२ लोक क्षेत्रकीवर उपजाविना करतात

उत्तर भूधेलाच्या खोऱ्यात तास जौरस मैल जागेत दास्तननग येथे दगडा धोळ्या सापडतो औरंगा खणि हुतर येथेहि धोळ्याच्या खणी आहेत पण दास्तननग येथील कोळ्या सर्वांत उत्तम असता १९०२ साली राजहटा व सिमा येथेहि दगडी कोळ्या खणण्याच्या कामास सुरवात झाली आहे

आदमरट कापड, तांब्याची भांडी, चांदीचे व लोखेचे दागिने, व पळी लहान पट्टा वगैरे माल तयार होतो निर्गत मरु, चामट, लापर, तूप, असून आयात झाले पाथरय देरानील करणालता, मीठ, तांब्याची भांडी, स रार, तवापू, राकेले तेल, तांदूळ वगैरे आहे व्यापाराची गरज, दास्तननग, हरिहराग, हुलेलापद पत्रा व नदया ही ठिकाणे आहेत ह्या जिल्ह्यांतून ईस्ट इंडियन रेल्वे जाते संकडा १९ लेकास लिहिता वाचता येते

पलाळी—मुंबई इलखा घाटेबागामधील एक लहान स्थान

पॅलेमो—इटली, मिसिसिपीमधील एक शहर याची लोड-सट्या सुमारे तान लाख आहे हे शहर पॅलेमो येथेच्या वायव्येस आहे पॅलेमो मूळची फोगेडियन लोकांचा वधाहत होता पुढे हे म क रोमन, सारसेन वगैरे लोकांच्या तज्जत हे ते स १८६० स गॅरीबार्डाने यास स्वातंत्र्य दिले येथे कुराणातील काही उत्तरे प्राचीन काळच्या इमारती खातार फोरलेले आढळतात पॅलेमो येथे १८०५ साली विश्वविद्यालय स्थापण्यात आले ते सध्या चांगले भरभराटीस आहे

पलेस्टाईन—आशियाच्या पश्चिमेकचा एक प्रांत जोण या प्रांताला पूर्वी पलेस्टाईन नाव होते हे नवी नदी हिमू लोकांच्या माहितीवरून अर्धे दिसते की पलेस्टाईनमध्ये मूमध्यसमुद्राच्या पूर्वे किनाऱ्यावर असलेला वासिंधिया व वादपुत्र या नद्यांच्या मधाल प्रदश येत असल्या जाईन नद्यांमुळे पॅलेस्टाईनचे पूर्व व पश्चिम असे दोन भाग पडले आहेत या प्रदशाची लांबी सुमारे १४० अक्षुन रूंदी उत्तरेत २३ व दक्षिणेत सुमारे ८० मैल आहे पलेस्टाईनचे क्षेत्रफळ सुमारे ६०४१ चौरस मैल आहे पॅलेस्टाईन हे इंग्लंडच्या १/३ आहे पश्चिम पॅलेस्टाईनचे (१) समुद्रकाठचा प्रदश व (२) डोंगराळ प्रदेश असे दोन भौतिक भूग असून त्यात पहिला भाग विरेप सुपीक आहे दुसऱ्या भागात गोल्लान पर्वत आहे त्याच्या सर्वांत उंच शिखराचे नाव जेवले अर्माक असून उंची ३९३४ फूट आहे पूर्व पॅलेस्टाईनमध्ये यार्मुक व हर्को नावाच्या नद्या सुल्य आहेत समुद्र-काठच्या प्रदेशात मार्फिक उष्णमान सुमारे ३० ते ९० फरा दरम्यान असते पूर्व पॅलेस्टाईनमध्ये हिवाळ्यात पर्वताची उंच शिखरे वरवीन आच्छादिलेले असतात नोव्हें-बर महिन्याच्या शेवटी पावसाचा सुरु होऊन एप्रिल महि-न्यात सपती पॅलेस्टाईनमध्ये—विशेषतः शहरात—भिन्न घर्माचे, भिन्न भाषा बोलणारे व भिन्न मानवजातीचे लोक आहेत पॅलेस्टाईनच्या लोकांचे भटकणारे व बंडे असे दोन वर्ग पडतात भटकणारे लोक विशेषत पूर्व पॅलेस्टाईनमध्ये आढळतात प्रत्येक शहरात विरेपत अरब लोक जास्त अस-तात व ते बहुधा श्रीमंत व माट्या घराण्यांतील आढळतात मुद्दाची सट्या रूप आहे मोट्या शहरांत व्यापाराकरिता आलेले आर्मेनिया, ग्रीस, व इटली येथील लोकहि असतात आशियाच्या पूर्व भागातील लोकहि येथे येउन राहतात पलेस्टाईनची लोकसंख्या सुमारे ६५०००० ह्याची परंतु सरकारी रानेसुमाराच्या अभावी काही खाणीलायक माहिती मिळत नाही या लोकांच्यापैकी १/३ सुसंस्मान व बाकीचे निरनिरळ्या पथांचा शिस्तो व ज्यू आहेत पॅलेस्टा-ईनमध्ये जेरुसलम हे सर्वांत मोठे शहर आहे पलेस्टाईनचे येत झालेले (प्रात) भिरिया विलायत (प्रात) व जेरुसलम सजाक अस तीन विभाग आहेत या प्रदेशात दख्खनच्या-करिता सांडणीचा उपयोग करतात ह्या आभागाची ह्याची आहे

पॅलेस्टाईनमध्ये एकदि खान गाह्यां व महत्त्वाचे कारग्यानेहि फार थोडे आहेत. या प्रदेशात मुख्य धंदा शेतीचा आहे. येथील लागवडीची तऱ्हा प्राचीन असून गव्हाशिवाय जव, दिवद धान्ये, तोंळ, मका, वाटाणे वगैरे धान्येहि येथे पिकतात. पॅलेस्टाईनमध्ये फळाचा व्यापार वऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर आहे. संव्राशिवाय बननस वगैरे फळेहि येथे होतात. शेतीशिवाय येथे गुरेढोरे पाळण्याचा धंदाहि करतात येथे मातीची भाडी करण्याने, सगण्याने, व मोठ करण्याचे कारखाने मुख्य आहेत

शिकंदर बादसहाने टायर घेतल्यावर सिरिया पॅलेस्टाईन (म्हणजे ज्याला आपण पॅलेस्टाईन म्हणतो तो) प्राप्त केला त्यावेळी पॅलेस्टाईनमधील यहुदी लोकांच्या ताब्यात जेरुसलेममधील फार थोडा मुलूख होता शिकंदर बादसहाने मेल्यानंतर त्याचा सत्प्र टांलेमी हा पॅलेस्टाईनचा मालक झाले (क्रि.पू.३१२) तेव्हापासून क्रि.पू. १९८ पर्यंत ते रोमनस्य वंशानाकडे राहिले क्रि.पू. १९८ च्या सुमारास अँटिओकस याने पॅलेस्टाईन पादाक्रान्त केले अँटिओकस नंतरचा राजा चवथा सेल्युकस व याच्यानंतर तिसरा अँटिओकस यादोवर आला त्याला टाच देऊन ओनियस याचा माऊ जेतन जेरुसलेम येथील यहुद्याचा धर्माध्यक्ष झाला व त्याने जेरुसलेमच्या यहुद्याना व त्यांच्या संस्थानाना प्रीक बनविण्याचा प्रयत्न केला पुढे यहुद्यात दोन पक्षा हेऊन मेनेलोस हा एका पक्षाचा पुढारी झाला तो काही काळपर्यंत मुख्य धर्माध्यक्ष झाला व जेरुसलेममध्ये शिसस अँटिपेअस याची पूजा होऊ लागली. क्रि.पू. १५२ च्या सुमारास जोनाथन हा यहुदा लोकांचा मुख्य शासक क्रि.पू. १२१ साली सत्यन हा यहुद्याचा धर्माध्यक्ष झाला क्रि.पू. १०२च्या सुमारास यहुद्यात दोन पक्ष झाले एकास फेरिसी व दुसऱ्याला सॅडुसी म्हणत. क्रि.पू. ६२ च्या सुमारास पॅम्पे याने ह्यायकानस याला धर्माध्यक्ष नेमून त्याच्या ताब्यातील मुलूख कमी केला.पॅलेस्टाईन-सिरियाचा गव्हरनेहॅरॅड हा रोमच्या साहाय्याने जुडाचा राजा झाला. त्याने आपल्या राज्याची मर्यादा वाढवून प्रीक सुधारणा सुरू केल्या. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचे राज्य रोमच्या ताब्यात गेले हेरॉड जोसिप्या याच्या कारकीर्दीत जेरुसलेमचा नाश झाला व यहुद्यांना जेरुसलेममध्ये येण्यास बंदी झाली जेरुसलेमच्या नाशानंतर यहुद्याना तेथून पालवून देण्यात आले हॅड्रियन याने नंतर जेरुसलेम येथे रोमन लोकांची वसाहत करून तेथे जुगुपिटर व व्हिजस यांची देवालये बांधली व यहुदी लोकांस जेरुसलेमच्या हद्दीत येण्यास मज्जाव करत जो यहुदी येईल त्याला मरणाची शिक्षा होईल असे आहीर केले. जुलियनस दि अपोस्टेट राज्याच्या फारकीर्दीत यहुदी लोकांना असलेली बंधने शिथिल करण्यात आली इ.स. ३१५ मध्ये झालेल्या रोमन साम्राज्याच्या विभागाच्या वेळी पॅलेस्टाईन पूर्वेकडील राज्याच्या ताब्यात गेले. यानंतर २०० पेक्षा जास्त वर्षपर्यंत

पॅलेस्टाईनमध्ये शासता होती दराणचा राजा दुसरा जोसरोज याने ६११ साली सिरियावर स्वारी केला या वेळेस त्याला सूड घेण्याच्या इच्छेने यहुदी लोक मिळाले, व तो जेथे जेथे गेला तेथे तेथे त्याने दूट व जाळपोळ करून ख्रिस्ती देवालये व मठ जाळले. जोसरोज याने जेरुसलेम घेतले. अशा रीतीने पॅलेस्टाईनगव्हर सिरिया वायव्येलाईन साम्राज्यातून गेले. इ.स. ६२९ मध्ये हिर्किलस सम्राटाने हा जेनेला प्रदेश परत मिळविला परंतु हा विजय क्षणभंगुर ठरला

महंमद पैगंबरच्या नंतर त्याच्या गादीवर आलेला अबू बकर याने सिरियाच्या सुपीक प्रदेशावर स्वारी केली. त्याने काही प्रदेश घेतला परंतु तो स्वकरच मेला (इ.स. ६३४). त्याचा शिष्य उमर याने हिर्किलस याचा पराभव करून सिरिया व पॅलेस्टाईन घेतले (६३९) पुढे उमर याने जेरुसलेम घेतले इ.स. ८३१ मध्ये जेरुसलेम येथील क्रिस्ताच्या कबरांची जीर्णोद्धार करण्यात आला. परंतु सुमारे शंभर वर्षांनी पुन्हा तिचा नाश करण्यात आला. स. १२९६ त ईजिप्तचा राजा इकीम बि-अभिदल्ल याने क्रिस्ताच्या कबरांचा पूर्ण नायनाट करविला १०७२ साली खोरासानच्या सेल्युक तुर्का लोकांनी पॅलेस्टाईनवर स्वारी केली व त्यांनी दमास्कस व जेरुसलेम घेऊन फातिमाईट खलिफाचा नाश करण्याच्या इराद्याने ईजिप्तवर स्वारी केली ईजिप्तच्या लोकांनी त्याचा पराभव केला जेरुसलेमकरिता झालेल्या धर्मयुद्धाचा इतिहास ' जेरुसलेम ' या लेखात दिला आहे इ.स. १५१९ मध्ये ईजिप्तचा सुलतान व आटोपन सुलतान याच्यांत लढाई होऊन पॅलेस्टाईन तुर्कांच्या ताब्यात गेले, व तेथे एक तुर्का गव्हरनेर नेमण्यांत आला यानंतर ३०० वर्षपर्यंतचा पॅलेस्टाईनचा इतिहास विशेष महत्त्वाचा नाही इ.स. १८३१ च्या सुमारास एकरच दोख य ईजिप्तचा सुलतान यांच्यात वेवनाव होऊन पॅलेस्टाईन ईजिप्तच्या ताब्यात गेले. परंतु स. १८४० मध्ये तुर्कांनी इंग्लंड, फ्रान्स व ऑस्ट्रियाच्या मदतीने पॅलेस्टाईन परत मिळविले यानंतर आठोमन सरकारने आपली पॅलेस्टाईनमधील सत्ता हळू हळू हटविली. १८९८ साली जर्मन राजा दुसरा विल्हम हा पॅलेस्टाईनमध्ये आला होता १९०६ साली ब्रिटिश सरकार व तुर्क सरकार यांच्यात सरहद्दीबद्दल लढा लागला, परंतु हा निकाल सावण्यास एखा कमिशनची नेमणूक झाल्यामुळे तो मिटला.

इस्वी व बालकन संध्याने याच्याबरोबर झालेल्या लढायात तुर्क साम्राज्याचे फार शक्कान झाल्यामुळे, महायुद्धात सुरवात होईना पॅलेस्टाईनची सुधारणा बेतावाताचीच झाली. महायुद्धाच्या सुरवात झाल्यानंतर तुर्क सत्ताध्यानी धर्मगुरूंना व कित्येक ज्यू लोकांना पॅलेस्टाईनमधून हाकलून दिले १९१७ सालच्या ब्रिंशवर मटिन्हात मिटिन्हा संध्याने पॅलेस्टाईनचा वचना घेईणवेतो, पॅलेस्टाईनची स्थिति फारच हलाखीची होती जेरुसलेमधील रहिवाश्यांना तर सारखी

उपासमार होण्याचा पाळी आली होती. अर्थात ब्रिटि-
शांनी पॅलेस्टाईनचा ताब घेतल्यावर त्यांना प्रथम पॅले-
स्टाईनमधील रूढिवाद्यांना अन्न मिळवून देण्याकडे आपले
लक्ष पुरवावे लागले. तर मिलिट्री क्रेटन याला यावेळी या
प्रांताचा अधिपति नेमण्यात आले होते, त्याने पॅलेस्टाईन-
मधील लोकांना अन्न व काम देण्याची तजवीज केली.
मध्यंतरी व्यापार अर्जवात बंद झाला होता तो हळू
हळू पुन्हा सुरू झाला ब्रिटिश लोक पुन्हा पॅलेस्टाईन प्रांत
उरुन्या ताब्यात देणार आहेत असा गैरसमज पसरला होता
तो खोटा आहे असे त्याने जाहीर केले गाझा, गफा,
नेरुसलेम येथे लष्करी अधिकारी नेमण्यात आले मुसुल-
मानांनी ज्या धार्मिक कार्यासाठी देणग्या दिल्या होत्या
त्या त्यांच्याच कार्यकारिता राबव्यात आल्या पोलिस
ठाणी बंदूकडे बसवण्यात आली शाळा व न्यायकोठे
स्थापन करण्यात आली रस्ते घरी नवीन बांधण्यात आले
अशा रीतीने पॅलेस्टाईन प्रांतात पुन्हा व्यवस्था व शिरत

स. १९१९ च्या खानेसुमारात पॅलेस्टाईनची लोकसंख्या
६४७८५० होती पॅलेस्टाईनमध्ये एप्रिल २२ म्युनिचि-
पॅलिट्या आहेत. निरनिराळ्या धर्मपंथांनी आपापल्या पुढ-
ळ्या शाळा स्थापन केल्या आहेत. पॅलेस्टाईनच्या संरक्षणा-
साठी स. १९२१ मध्ये ७५०० लोकांनी लष्कर ठेवण्यात आले
होते. खाशिल्या ७८ अधिकारी व १३९२ पोलीस असे
पोलीसदळी कायमचे नेमण्यात आले आहे

महायुद्ध चालू असताना तुर्कांनी आपापल्या आवश्यक
अशा कार्यां रेल्वे बांधल्या पुढे ब्रिटिशांच्या देखरेखीखाली
पॅलेस्टाईन आल्यापासून ब्रिटिशांनी छाटारा ते रोमानी
(१९१६), रोमानी ते एल अरिश (१९१७), एल अरिश
ते राफा (१९१७) राफा ते कर्म (१९१८) व छुडु ते राती
इत्यादि अनेक रेल्वे बांधल्या स १९२० मध्ये पॅलेस्टाईन
प्रांतातून ६९३००२ (ईजिप्शियन) पांड मालाची निर्गत व
४२४२०६५ (ईजिप्शियन) पांड मालाची आगत झाली
पॅलेस्टाईनमध्ये गाझा, जाफा व हेफा ही तीन प्रमुख बंदरे

उद्युत्प्रेषण पाठयून राज्यकारभाराचे संपूर्ण हक्क मागितले: पण अरबांना संकेटरीने कबलेंहि अभिवचन दिलें नाहीं. १९२५ च्या जूनमध्ये साई प्लूमर ह्या नवा हायकमिशनर नेमका गेला व तो ज्यू जतन्यामुळे अरबांना समाधान झालें आहे. पॅलेस्टाईनकरितां ब्रिटिश सजिन्यांतून १९२२-२४ साली १४०००० पांड गचें झाले.

ज्यू लोकांची आयात:—पॅलेस्टाईन हें ज्यू लोकांचें राष्ट्र करण्याचें ठरल्यापासून परदेशांतून ज्यू लोक स्वदेशी येण्यास सुरुवात होऊन १९२३ साली ७२५४ व १९२४ साली सुमारे दोन हजार ज्यू आले, आणि ब्रिटिशांचा ताबा झाल्यापासून एकंदर ४० हजार ज्यू येऊन राहिले आहेत. तथापि नव्या ज्यूपैकी उद्योगधंद्याच्या अभावी बरेच लोक बेकार झाले, फाहीनां दारिद्र्यामुळे आत्महत्या केले आणि १९२३ साली ३४६६ ज्यू पॅलेस्टाईन सोडून दुसऱ्याकडे गेले. तथापि १९२४-२५ पासून, शेतकी, कृषीक, साक्ष्य बघीरेंचें कारखाने व व्यापार यांची वाट धपाव्यानें होत असून ज्यू लोकांतील बेकारी कमी होत आहे. शिक्षण तेंपे तेल, तांबें, मीठ व पोटास यांच्या रगणीची वाढ होण्यास पुष्कळ क्षेत्र आहेत. मृतमयुदात आठ अबज पांड किमतीचा पांटॅग विदावित स्थितीत असल्याचा अंदाज केला असून तसेंपंधी कारखान्याच्या योजनेना मदत देण्यास ब्रिटिश सरकार तयार आहे. येनझोरुकरितां कालचे रोदण्याच्या योजना तयार झाल्या आहेत.

पल्लौग—ब्रह्मदेशातील एक राष्ट्रात. उत्तर-शान संस्थानाच्या उत्तरभागातील डोंगरसपाटीच्या प्रदेशात हे लोक रहातात. तसेच वरच्या ब्रह्मदेशातील हर्षामाद्रस जिल्ह्याच्या पूर्व भागांतहि हे रहातात. टोंगमय नांवाचें उत्तरशान संस्थान पल्लौग लोकांच्या रहण्याचा मध्यप्रदेश आहे ह्या संस्थानचे बहुतेक सर्वे रहिवाशी पल्लौग आहेत. शानसंस्थानात पल्लौग लोकांना ' कुनलोई ' म्हणतात. ह्या लोकांचे दोन भाग पाडले आहेत; एक पल्लौग व दुसरे पले

नव्हेशान व त्याच्या भोंवतालच्या प्रदेशात रहाणाऱ्या लोकांना पल्लौग म्हणतात व या मंडीच्या बाहेर रहाणाऱ्यास पले म्हणतात. पल्लौग लोकांची संख्या सुमारे ६० हजार आहे; पैकी अर्धे लोक उत्तर शानसंस्थानांत रहातात. हे लोक बौद्धधर्मीय आहेत. हे स्वभावाने गरीब व शांतताप्रिय आहेत. पुरुष शान लोकांसारखाच पोषाण करतात. पल्लौग लोकांची कुचूर म्हणून एक जात आहे. ते रोगीय रूपे अर्गात पालतात सद्य व समाप्तत द्विधा लोकांसारखे केस कापतात. हे लोक चहाची लागवड फारच चांगल्यापैकी करतात

पॅलमाड्रा—एका प्रसिद्ध पौरुष्य घडारचें ग्रीक व सॅटिन नांव. शिलालेखांत हें टॅडमार नांवांने प्रसिद्ध होतें. व अद्यापि अरब लोक त्यान नांवांने त्याला; संशोधितांन. त्याची आगा दमाहदसच्या इशान्येस १५० मैलावर असून

सॅरियन ओमाड मैदानांतील एका ओलवणांत सुमारे १३०० फूट उंचावर हें समळें होतें.

इ. स. पूर्वी १ मध्ये पॅलमाड्रा हें रोमन व पथियन संस्थानांन व्यापारांन केंद्र वाळें होतें. ह्या ठिकाणची संस्कृति ही अरबी, अरेमाइक, ग्रीक व रोमन या संस्कृतींचे मिश्रण होय

पॅलमाड्राचा राजकीय दृष्ट्या उद्य सॅरियन किंग्डमा-थील रोमन बसाहतीपासून झाला. येथील राज्यकारभार एक मंडळ व लोक यांच्या हातीं असत. यासाठी काही दिवाणी कामगार असून त्यांना ग्रीक पद्धत्या असत. ३ व्या शतकापूर्वी पॅलमाड्रा रोमन बसाहते झाली व तिला सर्व रोमन हक्क प्राप्त झाले. तिच्या शतकातील युद्धांत पॅलमाड्रा अतिशय पुढें आलें व मोठ्या योग्यतेस चढले. पॅलमाड्राच्या ओढेनेही जगाच्या इतिहासांत देरील उच्च स्थान पटकाविलें आहे. तेथील वीरपत्नी सेनोबिया ह्या तर प्रसिद्ध आहे. (' सेनोबिया ' पहा).

येथील भाषा म्हणजे पथियन अरेमाइकची एक शाखा होती. उत्तर सॅरिया व पूर्वकडील अरब यांच्याप्रमाणें पॅलमाड्रा येथील धर्म होता. येथील मुख्य देव सम्राट, अर्थात् क्रामास (सूर्य) अथवा बेल किंवा मेलबेल होता. यथियाचा अॅरलीबोल (संद्रोपेता.) अंधार अथेह, अलाथ (प्राचीन अरबांचा मुख्य देवी) यांची पूजा चालू होती.

पल्लुघम—मद्रास इलाख्यातील कोडम्बूर जिल्ह्याच्या मध्यभागां असलेला एक तलुका क्षेत्रफळ ७४१ चौरस मैल लोकसंख्या सुमारे तीन लक्ष यात एक गांव (तिरुपूर) व १९३खेडी आहेत पैकी पल्लुघम हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून याची लोकसंख्या तीन हजार आहे.

पल्लुघ घराणें—हें घराणें दक्षिणेंत काची (कर्जावरम) येथें ३ च्या, ७ च्या व ८ च्या शतकांत स्वतंत्रपणें राज्य करीत होतें. चोल, चेर, पाण्ड्य व चालुक्य येथे आसपासच्या राजालोकाशी यांना नेहमीं झगडावें लागे. चेरकीय पहलुवांचे बंधन होते असें पुष्कळ पाश्चात्य विद्वानांनी म्हटलें आहे, परंतु, अलीकडे लागलेल्या शोधबऱुन हे पल्लव भाषा पद्धतीबद्दल भिन्न व येथीलच रहिवाशी क्षत्रिय होते असें सिद्ध झालें आहे, व तें विह्वलनेट रिमथनेहि बबुल केलें आहे. ह्याएनसिंग याच्या राज्यांत गेला होता, त्यानें याचें मराठ्यांप्रमाणें वर्णन केले आहे याचें राज्य दोन वेळां भरभराटीस आलें होतें; एकदा तिसऱ्या शतकात व एकदा सातव्या शतकांत आद्वारासल्या राजाच्या बलात्पणामुळे यांच्या राज्याचा संकोच होई हे जैन व बौद्धधर्मी लोकांस चांगले समजत; मात्र ते स्वतः शैव होते. इ. स. २०० च्या सुमारास कुमाराविष्णु ना पहलवानें शिलाहारीच्या काचीकडील भागांत काची येथें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें. हा या पूर्व पल्लव घराण्याचा मूळ पुरुष. पुट्ट या घेसात शूर राजे न निपचल्यानें समुद्रयुद्धांत त्यांना नाडलिफ बनाविलें (३३८).

या व पुढील उत्तर पात्रांनी कार्वाी येथें मोटमोठी संकराची व विष्णूची देवळ बांधिली या उत्तर पल्लवांना काळ पूर्व-नाल्लुद्धयाचा समकालीन असून, त्या दोघात झालेल्या राजाची संस्थाहि चारसोच आहे हें घराणें ५८० ते ७४५ पर्यंत राज्य फरीत होतें याचा पहिला राजा सिंहविष्णु हा होता तो पराक्रमां असून त्यानें चोल, पाण्ड्य देशापर्यंतवरच सिंहल-द्वीपदि जिंकले होते त्याचा मालु नरसिंह, याच्या वेळीं ह्यए-नासंग कांभोज गेला होता नरसिंह फार शूर असून त्यानें पुलकेशी (दुसरा) चालुक्य याचा पराभव केला होता तांन महाराष्ट्रप्रमाणें पल्लवांचेहि तनि देवा त्रैराज्य पल्लव) होते चालुक्यांचे व पल्लवांचे हाचैर होते एकमेकांनी पर-स्परंकां अनेकदा परभव केला होता शेवटीं बिफमादित्य (दुसऱ्या) चालुक्यानें शेवटचा पल्लवराज नदीपोतवर्मा याचा पराभव करून त्यानें राज्य घालता केलें (७४२). हे पल्लवराजे विघ्ने व शिल्पाचे फार चहाते होते [डिनेस्ट्रीज कानदी डिस्ट्रिक्टम, साऊथ इंडियन पॅलि-ओग्रॉफी]

पवनगड—सह्याद्राच्या पन्हाड्याफाट्यावर पन्हाड-गडाच्या पूर्वेस अर्ध्या मैलावरील विहा दोन्हा घडात एक खोल दरी आहे याच्या भोवती सर्वत्र १५ ते २५ फूट उंच बडे दरीलेके असल्यानें नैर्ऋतिक दमबुती आली आहे, त्याच्या वर १४ फूट उंचीचा तट आहे. शिवाजीनें स १६६० च्या सुम-रास हा घेतला औरंगजेबान हा स १७०१ पन्हाड्यावरों-वरच फायीम केला होता परंतु पुढें रामबद्रपंत अमात्यानें थोड्याच दिवसात परत घेतला. तेंव्हापासून तो मराठ्या-च्याच हाड्यांत आहे. यास पवनगड असेंहि म्हणतात. पन्हाड्याचरोवरच हादि भोजशिलाद्वारानें वाघला. [कोल्हा-पूर ग्याते.]

पवनी—मध्यप्रान्त, भंडारा जिल्हा भंडारान्या दक्षिणेस ३२ मैलावर बेतनंगा नदीतीरें असलेला एक लटपदी गांव लोकेसंख्या सुमार २००० वरून हजारा. पौराणिक राजा पवन या नांवावरून या गांवास पवनी हें नांव पडलें आहे. पूर्वी या गांवाचे पद्मानदी असेंहि नांव होते तें तेथील राणीसह्या पडलें असावे यांबोला तील बाजूंनी मातीची गिऱ असून जमोभाग पुष्कळ आहेत. इ. स. १८१० मध्ये मिदिशांनी हे ठाणें सर केले इ. स १८६७ मध्ये येथें ध्युनेसिपिस्किची स्थापना झाली येथें रेडीमकाठी वरें बॉमली तयार हो तात.

पयायान—संयुक्त प्रांतां दशाशहानपुर जिल्ह्यातील हंगान्नेवडाल तहसील हौत पयायान, वरमांवा परतार अने तान परगणे आहेत क्षेत्रफळ ५११ चौरेस मैल लोकसंख्या ७४००० लोकांनी संख्या ९८००. मुख्य गांव पयायान हाडुक्कपाच्या मध्यभागांतून गोमती नदी वहात तेंलेली आहे

पवार घराणें—या घराण्याचेकी धारच्या पवार घरा-ण्याची हकीकत धार या नावाखाली दिली आहे. बहुतेक पवारांचे गोज अगस्ती असून ते सूर्यवंशी, अष्टपदागाम्यत्रीचे अधिकारी, ऋग्वेदी आहेत त्यांच्या निशाणावर व लगी-वणावर हनुमानाचे चित्र असते कुलस्वामी फाळभैरव व अंबुनी देवी, देवक धारतरवारीचे, व निशाण लाल असते पुणें शिष्टात मलठण येथें एक पवार घराणें आहे धारच्या पवारांचे हें मूळ ठिकाण होय असे म्हणतात. मलठणकर हेहि आण्णास विश्वातराव म्हणवितात. सुपे येथेंहि एक पवार घराणें असून तें आपल्यास चंद्रराव म्हणवितात हे बुवाजी पवाराचेकी होत याच्यातील मानाजी याला शाहूने ५० हजाराच्या पयकासाठी सरंजामी इनाम दिलें मानाजी हा उत्तरहेदुस्थानात एका लडाईस ठार झाला त्याचा पुत्र यादव हा महादजी शिवाच्या फौजेत होता त्यानें याला जहागीरगाव दिला होता याचा मुलगा इमजी भमदानी शाली तेव्हा होता त्या वेळी त्यास पांच हजाराचा जातसरंजाम होता. याचा मूळ पुत्रप बुवाजी पवार यास शाहूने ७९२०२ रुपयाच्या सरंजाम दिला होता हा सरंजाम याच्याकडे होळकराच्या दरयापर्यंत चालत होता पुढें रावबाजीनी तो १० हजारापर्यंत कायम केला आणि एलफिन्स्टननें तर ५ हजाराचाच कायम केला. [वाड-कैफियती, धारचा इतिहास]

पेंवढा श्रा—इटली. पांढिआ देशाच्या राजघाणांचे साहूर. हें मिलनच्या दक्षिणेस रेल्वेनें २११ मैलावर आहे हें दहूर समुद्रसपाट्यापसून २५२ फुटावर आहे लोकसंख्या सुमार तीस हजार येथें काहीं सुंदर मंदिर आहेत इ स १३६१ मध्ये दुसरा पॅलेसी यानें येथें एक विशापीठ स्थापिलें, या विशापीठातील वाचनालयात लिस्सोवर कॉलेजस याची रास ठेवली आहे व्होस्टानें येथें विद्युत्प्रयोग केलें गरीच विशा-थ्यांच्या सोईईरता गेथे दुसरी दोन राहान कॉलेजे आहेत. येथील विशापीठ वैद्यकशाखेकरिता फार प्रसिद्ध आहे. येथें लोकसंघर्ष सामान तयार करण्याचे कारखाने आणि विजेच्या साहाय्यानें चालणारे सुंदर कारखाने आहेत. पेंढिआ हें मिलनहून जिनोपास जाणाऱ्या रेल्वे-लाईनवर आहे. पेंढिआच्या उत्तरेस ५ मैलावर अत्यंत प्रसिद्ध अशा काय्मुजिन मठ आहे.

पञ्चविद्यक—पञ्चविद्यकशास्त्र म्हणजे ज्या दारासमर्थें पञ्चच्या रोगांचें निदान व त्या रोगाची चिकित्सा म्हणजे त्यांवर औद्ययोजना यासथेपी विचार केला गतो तें शास्त्र याच शास्त्रास संस्कृतत सासिले हें असें म्हणतात. पञ्च हा शब्द पार त्याचक असून त्यामध्ये सर्व चतुष्पाद प्रण्यांचा समावेश होतो. हें शास्त्र अष्टाप घरेंय याल्यावस्थेत आहे तरी मनुष्याच्या सुनासोईमाठी म्हणून जे प्राणां निर्माण केले आहेत त्यांच्यासबंधीं दारास लोकानां बंधीं मेहनत पेतली असून अष्टापाहे पय्यही पेत आंखत जरी या दारासमर्थें अष्टापे पुष्कळ गुधाराणा व्हावयाचीं आहे

सरी पण आजपर्यंत झालेल्या शोषावदन आपला उधा जनावरांशी नियम संशोध आहे अशा जनावरांच्या रोगाची व त्यांवरील उपचारांची धरीच माहिती उपलब्ध झाली आहे. आज जी माहिती मिळाली आहे तीवरून असे दिसून येते की मनुष्यप्रभवाला होणारे बहुतेक सर्व रोग इतर प्राणिमात्रांना होतात, एवढेच नव्हे तर कितीएक रोग असे आहेत की त्यावर उपाय योजणे हे मनुष्यमात्राच्या सुख-सोईला अवश्य होऊन बसले आहे. हिंदुस्थान देश हा देवी-वर अवलंबून आहे व जनावरांशिवाय देवी करणे अशक्य आहे.

जनावरांच्या रोगांचे मुख्यतः दोन प्रकार करता येतील. ते प्रकार म्हणजे सासर्गिक सांघीय रोग आणि दुसरे इतर सर्व रोग. हिंदुस्थानात गुरांचे सासर्गिक रोग जे पाहण्यात येतात ते येणेप्रमाणे:-लाळ अथवा रुरकृत, डरंगळ्या अथवा देवी, कऱ्या, फाशी व घटसर्प. घोड्यांमध्ये आड-ळणारे सासर्गिक रोग असतात ते:-बोवा अथवा गर (र्लंडर आणि फाशी), सासर्गिक वेळीरोग (लिपॅमिटिस एपि-झिटिक), गर्दी (ड्राइडन), सरा, सिगाडा (स्ट्रॅंगर), कुत्र्यामध्ये डिफ्थेरी, व पिसाळणे (रॅसिअ). शेतवरी व इतर लोकांना सांघीय रोगांसंबंधी थोडोशा माहिती असणे फार अवश्य आहे. ती थोडक्यांत खाली देत आहो.

लाळ अथवा रुरकृत.—हा रोग लहानमोठ्या गर्दी म्हशी, शेळ्या,मेंढरे यांना होतो. यात ताप, लाळ गळणे, तोंडात व किंगेवर चटे पडणे; शिंभे व दार गरम होणे; व जनावरा देगेव्ही नष्ट्यामधील जर्मित फोड येऊन फुटणे व पायावर लंगड लागणे वगैरे रोग होतात. या रोगात शेकडा एक दोन जनावरे मरतात. उपचार करणे असल्यास तोंडा-तील चटे तुरटीच्या अग्नर थांबवण्याच्या पाण्याने दिव-सतून दोन चार वेळ धुवावेत. जनावरांच्या नष्ट्यामधील जागा मिठाच्या कांबट पाण्याने धुवून काढावी; तपावर काटेचिराडिताचा फाडा पोटात घावा. गुरांचे पाय नीट स्वच्छ धुले नाहीत तर जवामध्ये किडे पडतात व जनावर जायबंद होते अशा धंदी किनाईलच्या पाण्याने पाय धुवून काढावेत व नंतर डारव व मोरचूत यांचे मिश्रण वर लावावे. वरील उपचार पाच सहा दिवस काळमोपूंक केल्यास जनाव-रा बरे होत जनावरा, म लाण्यास नरम व ओले गवत, फोधि-बोर, पित्तदही गवत, तांदुळाची पेंज, ज्वारांच्या अग्नर वाजरांच्या पिटाची कांठी ही खाकद वाडण्याकरिता दिली पाहिजेत. या रोगाने आजारी असलेल्या जनावरांचे दूध तापवून प्यावे व ते म्हान मुलांना मुळीच देऊ नये.

डरंगळ्या अथवा दे श्री(रिडगेष्ट)—हा रोग आज पातुक आहे. यांत शेकडा ५० जनावरे मरतात. हा रोग गर्दी, म्हशी व शेळ्यांमध्यांना होतो. रोगाची मुदत नऊ दिवस असते निगा नीट राखली तर जनावर सध्या न दगावता नऊ दिवसांनी बरे होत. या रोगात ताप येतो,

डोळ्यांतून दूध पाणी येते, डोळे लाळ होतात, जनावरा म जुलाब होतात, वेणामध्ये रक्त अथवा दूध व केव्हा केव्हा आतड्याच्या आतील रक्ता पडते, जनावर लाळ गाळते, ओंटाच्या आतील भागून टांघणांच्या डोक्याएवढी वारीक टिरे पडतात, नांतांतून शेकड येत जमती पकेडा केव्हा तर अंगवर पांढ्हाके देवीसारखे फोड येतात. गाभणी जनावरे गाभ टाकतात व दुधाच्या जनावरांचे दूध एकदम नाहिले होते. औषधांपाचार करणे तो तुरटीच्या अग्नर टाकण-याच्या पाण्याने तोंड रोज चार वेळ स्वच्छ धुवून टाकावे, नाक, डोळे, डुंगण स्वच्छ ठेवावे, पोटात फाडेचिराडिताचा फाडा घावा, ताक अथवा चिचेचा कोळ पात्रावा व काताची पूड जुलाब थांबवण्याकरिता घावी. वाज्वार वाचो वाजोत असावे. इतर जनावरांना रोग होऊ नये म्हणून त्यांना जनावरांच्या डॉक्टरांकडून देवी (इन्फ्लुएन्झा) काढवून घ्याव्या तशापासून जनावरांना कोणताहि अपाय होत नसून त्यांचे रोगापासून संरक्षण होत.

कऱ्या.—हा रोग वयाने लहान व तराक अशा गुरांना होतो. हा रोग फार घातुक असून या रोगाने पछाडलेले जनावर फारच लवकर म्हणजे एक दोन दिवसात मरते. यात ताप येतो, जनावर सुस्त होते, लंगड लागते, अंगवर बहुतेकचून मागाल पायाच्या माडीवर सूज येते व ती हात लावून पाहिली असत, वार लागते व दावली असता आत पोकळ असून हवा असल्यामुळे वारचर वाजते. जनावर एरा वाजून खाली मान घालून उभे राहिले किंवा जमि-नीवर पडून राहते या सार्पत मृत्युसंशय शेकडा ९५ पर्यंत असते. हा रोग म्हशींना फार थोड्या प्रमाणात होतो. या रोगावर अद्याप खाज्यालायक उपाय सापडला नाही तरी हा रोग ठराविक ऋतूमध्ये व ठराविक भागात होतो असे अनु-भवांने ठरल्यास रोग सुरू होण्याच्या पूर्वी एक महिनाभर गुरांच्या डॉक्टरांकडून देवी काढविल्यास रोग त्या साली होत नाही असे आढळून आले आहे

फाशी (अंधेकस).—हा रोग सर्व प्राण्यांना व मनुष्य-मात्राला सुद्धा होतो. परंतु हा हिंदुस्थानात फार मोठ्या प्रमाणात कधीहि होत नाही. हा फाश घातुक असतो. याने शेकडा ९९ जनावरे मरतात. यात ताप येतो; कुरीरा-वर कोठेहि सूज येते, पोटांत दुखते, सूज कठिण, शरम असून दुखन असते बहुतकरून औषधोपाचार करण्यापूर्वीच जनाव-र मरते. रोगप्रतिबंधक रस टेंपून घेतली असता जनाव-रांचा रक्ताव होतो.

घ ट स प (हिमरेज सेप्टेमिअ)— हा रोग बहुत-करून म्हशी व रडे यांना फार होतो. तो गर्दीलांना सुद्धा होतो. मृत्युचे प्रमाण शेकडा ९० पर्यंत असते. या रोगात ताप येतो, घसावाली अग्नर नडवर सूज येते जनावर लाळ गाळते, जोम घुजव याहेर लोड लागते, मार्गपिंभे घंद होत व थारोन्धुस्त करता येत नाही, तेंपेकरून जनावर

शुद्धमूत्र नसते या रोगावर खालीलायक असा उपाय नाही. रोगप्रतिबंधक लस टॉव्हयाने कायदा होतो.

या सर्व रोगामध्ये रोगाचा प्रसार होऊन नये म्हणून रोगी जनावर निराळी भाषावीत रोगी व निरोगी जनावरांना एके ठिकाणी अगर एका भाषात पाणी पाऊं नये रोगी जनावरांचे मलमूत्र व त्यांच्या पुडील चारावैरण सर्वे अळून टाकावी. मेलनी जनावरें न काडता स्थध पुरुन टाकावीत हे सर्व रोग विपारी भोवजूपान्न उत्पन्न होतात तेंव्हा अंतुनाशक औषधें पोटांत घावीत रोगी जनावरांचे दूध उपयोगात आणूं नये मात सुद्धा अपायकारक असते सबब तेहि वर्ज्य करावे

शे वा अ थ वा ग र (रॅड्डस व फारी) — हा रोग घोडे, खेंवरे वामध्ये होतो हा सर्व प्राण्यांना व मनुष्यांना सुद्धा होतो. यामध्ये खालच्या जवळपाच्या हाडावर कठिण गाठ येते नासताना निकट संवृद्ध सारसारखा खोबत राहणो नाऊ-पुण्यांच्या मधील पडद्यावर प्रण पडतात, पाय सुजतात, पायावर आंगोभागी गोटी येतात व त्या कुडतान हा रोग असण्या आडे सरकारी कायद्याप्रमाणे ह्या रोगाचे जनावर मारून टाकावे लागते

सा स र्गि क्क वे र्सा रोग (लिफेगिटिस एपिडेटिका) — हा रोग घोडे, खेंवरे, गटवें यांना होतो याचा प्रसार फार नसतो रोगाचा प्रसार होऊ नये म्हणून कायद्याने या रोगाचे घोडे माराने छगतात.

ग र्गो (दूराडन) — मनुष्याच्या विचाराप्रमाणे हा रोग असून तो बद्ध घोड्यात आडळतो. हिंदुस्थानात हा फारसा आडळत नाही.

त री. — या रोगाने घोडा सहा सहा महिने तापाच्या वाळ्या येऊन आगारी पडतो, पायावर, पोटाखाली व छातीखाली सूज येते, खोक्याच्या आतील रस्तेवर तरबडे व जांभळे चट्टे दिसतात. जनावर अशक्त व घुस्सत असते त्याचे रक्त तपासले असता रथात मूत्र अंतु दिसतात यालाच त्रीत्यायक औषध नाही रोगाचा प्रसार होऊ नये म्हणून घोडे माराने छगतात.

थंड जागेत आणि अंधेरात बसले, विनाकारण भुंकत असले, अवाज घोमरा येतो, कुत्रे लाळ गाळवे, जांभ लावत असते व पायामध्ये खेपूट घालून सरळ रेंवत मागेपुढे न पाहता पुढे असेल त्याला बागीत पळत जात असते पिशाळलेल्या कुड्यावर लस टोंवण्याची सोय हल्ली बऱ्याच जिन्हाच्या ठिकाणच्या दवाखान्यात करण्यात आली आहे.

जनावराच्या सार्थीच्या रोगाच्या खालोखाल महत्वाचे विनसायांचे जे काही रोग आहेत, त्यामध्ये जनावराच्या पायांना होणाऱ्या रोगांचा प्रथमतः विचार होणे जरूर आहे.

कारण जनावराचे पाय जर काही कारणाने अंधू होतील तर ते जनावर कामात निरुपयोगी होईल. पायांना होणारे, उघामुळे जनावर लंगडू लागते ते, बहुतेक सर्व विकार जनावराची नीट निगा राखल्यास टाळता येण्यासारखे आहेत. उदाहरणार्थ. — हाड किंवा हाथा निखळणे किंवा मोडणे.

निकळणीपणाने जनावर पडल्यास किंवा मारहाण केल्याने अशा तऱ्हेच्या इजा होतात. दुसरे काही विकार म्हणजे हड्डी वाढणे हे हेत वामध्ये बरेहड्डी, सुतरा, चक्राबळ बभेरे घोड्यांना होणाऱ्या रोगांचा समावेश होतो.

लवक ही साण्यामध्ये (स्नायूमध्ये) अथवा नरोमध्ये होऊं गक्ते. पाय उगाळण्यामुळे (तापलेल्या खडकाळ रस्त्यावरून जनावराची पुष्कळ चाल झाल्यामुळे) किंवा गोठगात अगर तसेल्यात घाण सातून ती जनावरांच्या पायाच्या वेळ्यांत (पुतळीत) राहू दिल्याने तो भाग सतून किडे पडतात त्यामुळे जनावरें लंगडू लागतात नासबंदीच्या वेळेस सुभ फार कापल्याने किंवा मेखा रमी लागल्याने जनावर लंगडू लागते. उपचार करण्यापूर्वी रोगाचे निदान खात्रीलायक झाले पाहिजे. वरपातून खालपर्यंत पाय नीट तपासून पहाषा ज्या पायाच्या भागात इजा किंवा लंगड्याचे निमित्त असेल तो भाग किचित गरम व लाल झालेला दिसेल, दाबले असता

पाण्याच्या वाकेंने) किंवा थंड पाण्याची सारखी धार धरल्याने, मालिश केल्याने, किंवा टरपेन तेल, मोहराचे तेल, खोबरेल तेल वगैरे लावल्याने स्वक बरी होते

जनावरांना कोणत्याही कारणाने जलम शल्यास त्या जखमेवर मासा घटून भंडो घालतात व पुढे किडे पडतात त्यामुळे जनावरांना चेत पडत नाही, अतमेला सूक्ष येते, रक्त बाहेर लागते व पाण्याच्या भागास टक्का होते अशा वेळी जखमा, किनाइल मिश्र पाणी करून किंवा मिठाचे पाणी करून त्याने स्वच्छ घडवून घाटाव्यात सडका भाग काढून टाकावा, किडे निमतपाणे घाटावेत, जलमेभोवताली जागा स्वच्छ ठेवावी. रक्त वाहात असल्यास रक्तदायक बंद होईतो घोटाने रक्तवाहिन्यांची तोंडे घोडा वेळ दाबून धरवीत जलमेतोल पू व पाण्याचा निचरा झाला म्हणजे अर्धे काम झाले अस समजावे. किडे मारण्याकरिता कापूर एक भाग, टरपेन तेल दोन भाग व गोडे तेल चार भाग यांचे मिश्रण करून कापसाचा थोडा जलमेत बसवा. दोन चार दिवस असे वेदनां किडे तेव्हाच मरतील जनावराच्या भंगार किंवा पायात असलेली जखम वेव्हाहि उपची टाऊ नये, कारण मनुष्याप्रमाणे जनावरांनाहि-विषेपत घोषाना-चादणी (टिटेनस) हा रोग जलमेतून त्या रोगाचे जंतू जाऊन होतो घोषाना बरसात म्हणून एकप्रकारचा वनस्पतिजन्य अशा, डोक्या-खाली, गालावर, पायाच्या साध्यावर जखमा होतात, त्या जखमांमध्ये पेरुच्या विषासारखा एक कठिण पदार्थ सापडतो. ते सर्व नाहीसे होईपर्यंत जखम बरी होत नाही व चरत जाते या रोगास पावसाळ्याच्या आरंभी सुरुवात होते व ती सहा महिनेपर्यंत सुद्धा बरा होत नाही. ही जखम मोडसुताचा खडा रोग लावीत राहिल्यास स्वक बरी होते.

जनावराच्या सारोराचरील कातळांला हांगारे सर्व रोग मनुष्यांमध्ये होणाऱ्या रोगप्रमाणे असतात उदाहरणार्थ - गमकणे, नावटे, इसब, खरुख वगैरे ह्या सर्व रोगांमध्ये विकार झालेही जागा गरम पाणी व साधू घांती साफ घडून काढून वीरही करावी केसाले भाग असल्यास केस कापून काढावे, व शुद्ध केलेला गरम एक भाग, डांबराचे तेल दोन भाग व गोडे तेल चार भाग ही एकत्र करून चोळून लावावी व प्रत्येक चार दिवसांनी असेच करावे जनावरा करिता उपयोगीत आणलेले जिप्रस, उदा- हातळी, झूल, मसा वगैरे स्वच्छ कडत पाण्यात उबळून वाढावे कारण या रोगाचे जंतू फार सुक्ष्म असून त्यापासून रोगाचा प्रसार होतो

जनावराच्या भंगारवर गोबिच्या, सुळे, उवा वगैरे प्राणी आपले उपशीवन करून जनावरांचे रक्त शोषण करितात व त्यामुळे रथाच्या विपारी दशापुळे नास; तऱ्हेचे रोग होतात, अशा रोगाचे शोध लागत आहेत गॅनिसा, मुळे यांच्यामुळे दरसाल कितीएक जनावर मरतात. हे प्राणी दिग्भ्यात

जरी लहान असले तरी रथाच्याकडून अपाय फार होतो तेव्हा त्याचा नायनाट केल्याने जनावरांना सुख लागून देशान्नादि कायदा होतो गोबिच्याची वाढ फार जलद व पुष्कळ होते रथाच्यामध्ये नर व मादी असते. त्याचा नायनाट करावयाचा म्हणजे रथाच्या माथा शोधून काढून त्या मारून टाकण्या पाहिजेत हे प्राणी किनाइलचे पाणी, तेवाखुचे पाणी, तापकार, कडू तेल वगैरे चोळल्याने म्वाळी पडतात, परंतु मरत नाहीत. सुतरे अंगावरून खाली पाडल्याने काम भागत नाही याभातूर जाळून व टाकले पाहिजे मादी साधारणपणे दिग्भ्यात मोटी, रंग काळसर ताऊन, पोटा मोठे, चालण्यात सुस्त अशी अयने

जनावर प्रथमतः कामात लावल्यास रथाचा खादा व घोड्याची छाती सुजते किंवा पावसाळ्याच्या आरंभी धयाच दिवसाच्या विधानांतर एकदम आउताच्या कामात जनावर लावल्याने त्यादा सुजतो, जनावराला खाली मान करून पाणी पिटा घेत नाही, किंवा चारा खाता घेत नाही, सुजलेला भाग सुखता व कडत लागतो अशा वेळी जनावरास काम न देता मान शेकून वाटानी, ती काच व खोबरेल तेल एकत्र करून मरून घाडानी मानेवर जू अगर भाउत ठेवण्याच्या आधी सदानमोठ्या गाडे, येतात वेव्हा वेव्हा गळवे होताना किंवा नुसते चढेहि पडतात मोठ्या सहारासम्ये गुरांना असे चढे कायमचे पडून खादा ओगडवोवड, गाड व गलिच्छ राहते. गळवामध्ये पू, पाणी किंवा नासके रक्त असते. यावर वेळीच शस्त्रक्रिया बहा घेतल्यास पुष्टक उपयोग होतो.

जनावर एकमेकाशी झुजताना (लडताना) किंवा खाली पाडली जाताना किंवा कोडे तरी अडवून रथाचा दिग्भागे कवच निघून येते व आतील गाभा लालमळक व रक्तवकाळ होतो, अशा वेळी गाभा स्व-उ घडवून वाहून तेसत चिंधी भिनवून ती गाभाच्या भोवती गुड्याळनी व वर दुसरे पडके घाघावे केव्हा केव्हा शिंग आडवे मोडून पडते, रक्तदाय फार होतो, तळा करवतीने शिंगाचा मोडका भाग सळ कापून रथावर राखेची पूड लावून वर तापलेल्या उल्लथ्याने चरका द्यावा म्हणजे रक्त बंद होऊन राखेच्या योगाने शिंगाचे मोडके टोक उपर्ये पडत नाही नंतर दोन दोन किंवा चार चार दिवसांनी शिंग स्वच्छ घडून काढून त्यावर डांबरामध्ये रूण घुडवून मोळा बसवीत जाव

मि र ड.—या नावाचा आणखी एक विकार शिंगांना होतो त्यामध्ये शिंग ला आतून वाढ लागून आतील भाग सडतो, शिंग हळू हळू वाकडे होऊ लागते, मुळाशी हळू लागते व काही दिवसांनी गळून पडते शिंग गळून पडल्यानंतर जनावर बरे न होता अगत जाऊन मरते. शिंगाला अतिशय घाण येते यावर अशाच खाली सायक उपाय तापडला माही शिंग वाकडे होऊ लागले आहे असे दिवून येताच ते सुळत कापून बाढावे व उपचार करणा म्हणजे बरे होण्याचा समक असतो.

जनावरांच्या कानात मळ फार झाल्याकारणाने त्याचे कान टण्टणे लागतात, कानातून पू वाहू लागतो व मान बाजूला दललेली असते. कानात वॉमट पाण्याच्या पिचकाच्या मारून कान आतून थुऊन काढावा. तुरटीची लाहो करून तिची वस्त्रगाळ पूड कानात फुडून घालावी.

मोटिया व आठत्याच्या कामाच्या बैलाच्या कानाना दोरीचा घट बघ्या घातल्याने कान निर्जीव होतो व वाकून खाली गळलेला दिसतो. रंधथ करून करून अगर चवणीने जनावराच्या दाडाने धार येते, त्यामुळे तोंडातून फेस गळतो, गालात घास राहते व अर्धवट चाबलेला चारा बाहेर पडतो. यास दाडानी धार घातून काढली म्हणजे गुण येतो.

केव्हा केव्हा जनावरांच्या टक्करीमध्ये नसेला झालेल्या इमेमुळे दोपण्यापासून तोंडापर्यंत एक वाजू लुकी पडते, त्या वाजूच्या गालात घास रहातो, डोळा घांरिक दिसतो, कान गलित दिसतो व जनावर अर्धोगवायु झाल्याप्रमाणे दिसते.

जनावरांच्या जिमना, आंठाच्या आतील वाजूस, गाल-पटात, जिभेखाली, टाळ्यावर किंवा पठजिभेला वाहो इजा झाल्यास तीच गरम लागते, तोंडातून घास अगर फेस येतो, जनावराला खाता येत नाही, व डाल लागते. अशा वेळी तुरटी अथवा टावणखार व बासळीच्या सालीच्या पाण्याने तोंड धुवून काढावे. केव्हा केव्हा कणसावा सुडला, कड-ब्याचे वाहक, आख्याची कोय किंवा असाच एखादा पदार्थ नरडीत अडवला म्हणजे जनावराचा जीव धाबरा होतो, डोळे तारुष्टलेले असतात, जनावर ऊठबस करतो, पोटात पुगते व उपचार वेळेवर न घेतल्यास जनावर प्रदमरून मरून जाते. अशा वेळी तोंड नीट उघडून पहारे काढी पदार्थ अडकलेला असल्यास तो त्वरित काढून टाकावा व वाहून टाकणे शक्य नसल्यास वारंवार गोठ्या तेलाने घोट देऊन तोंडातील पदार्थ हळू हळू चोळून घोटाफडे हाताने दकलावा.

जनावरांच्या अवघ्याच्या हाडाला एखादी वटिण गाठ येते व ती घांथ मोठी होते. वेव्हा केव्हा तीत पू होतो, रयाला मागरी असे म्हणतात. कधी सगळी जीभ लाकडासारखी कठीण होते, ती वळत नाही अशा वेळेला जनावराला खाता न आल्यामुळे जनावर अरफ व रोड होते. पालाभादिद (पोर्टेसिमम आयोडाइड) नावाचे इंग्रजी औषध देऊन राहिल्यास आठ पधरा दिवसांत गुण येऊन जीभ नरम होऊन जनावर नेहमीप्रमाणे खाले लागते. डोक्याला होणारे विकार म्हणजे सुपण्या, वडल, मोती-बिंदु बगैरे होत. या रोगावर माणसाना उपयोगी पडणारी औषधे जनावरांना उपयोगी पडतात.

जनावरांना पचनेद्रियाचे रोग मोठ्या प्रमाणात होतात. अर्गी, जुराय, कांय, पोटादुर्गी, पोटादुर्गी बगैरे नेहमी दिसून येतात यातील घटुतेक विकार खाण्यापिण्याच्या दूषय-यानुळे होणारे. पोटादुर्गीपासून मृत्यूही येतात. बाण्या वागुची वूध पुगलेली दिसते आत र्हा भरलेली असते. जनावर

ऊटयन करते, वारंवार थोडी थोडी लपवी होते; पाय ताणने व वेळेवर उपचार न झाल्यास जनावर मरते. त्याच्यावर तत्कालिक व सोपा उपाय म्हणजे अर्धो ते एक तोळा हिंग, दोन ते चार तोळे टरपेन तेल व अर्धाशेर गोडे तेल एवत्र करून खावे, जनावर फिरते ठेवावे, व पोटा उतरल्यानंतर दोन तासांना पाणी व वैरण घालावी. दुसऱ्या दिवशी एखादे जुलावाचे औषध घावे अगदी आणीबाणीच्या प्रसंगी औषध मिळाले नाही व पोटा अतिशय पुगले आहे असे दिसून आल्यास एक जाड खिळा लाल तापवून डावी कूष अर्धे फार पुगलेली असेल त्या फुगेच्या मण्यावर त्या खिळ्याने मोक पाडावे म्हणजे आतील हवा निघून जाऊन जनावर तावडतोच वर होतें खिळ्याने पाडलेले मोक औषधोपचारांनं भरून येते शाळून पीक अगदी कोवळेपणी जनावरांनं म्याह्यास त्यात असलेल्या विपापासून (अँसिड हाय-ड्रोसिअन) जनावर तावडतोच मरते व त्याला किरळ लागले असे म्हणतात. पीक खाता न येईल असे मुसकें घातल्यास जनावरांना अमे अथवात कमी होतील

घोड्याचा पोटादुर्गी हा रोग फार घातक असतो रोगाचे निदान झाल्याशिवाय औषध नीट लागू पडत नाही. घोड्याच्या पोटादुर्गीला साधारणपणे कुक्की म्हणतात काळीज, प्लिहा बगैरे पोटातील रोग फार घोड्या प्रमाणात होतात व त्याची चिकित्सा करणे फार कठीण असते. घोड्यांना कार्बाळ होते, तिची चिन्हं माणसाला होणाऱ्या काविकी-सारखी असतात लघवी पिचळी व लाल होते, लोद पादरी असते, डोळे, नाक व तोंड याची आतील त्वचा पिचळी दिसते, भूक मंद होते, किंचित ताप असतो, व काळजाच्या जागेवर दाबले असता दुखते.

गाईंमूशीच्या व गेंड्याच्या काळजात किडे पडतात. त्याची चिन्हं-जमडयासारखी धाबरे येते, परसाकडेस पातळ व काळे होत, रय स घाण येत व कितीही उपचार केले तरी गुण येण्याचा संभव नसतो. मुबलक मीठ खाण्यास दिल्यास यावर उपयोग होऊ शकते. माणसाप्रमाणे जनावरांना विशेषतः पित्त अंगावर उरकते, अंगाला बंड सुटून गोधडीसारखे ओवडघोवड चडे पडतात व भोक्का येवने माघडतात. जनावरांना त्याच्या पोटात व आंतड्यात निरनिराळे अंत होतात. ते वाटोळे, राने, घांरिक रुतासारखे, चपटे, व नाडोसारखे असतात विशेषतः लहान वासरू व घोडे यांना वाटोळे लाव अंत होतात. टरपेन तेल, हिंग, सेंडोनाईन पोटात दिल्याने गुण येतो. घांरिक सुतासारखे अंत बहुधा घोड्यांना फार होतात. जुलावाचे औषध पोटात देऊन टरपेन तेल अगर मीठ यांच्या पाण्याचा बस्ती दिल्यास गुण येतो. चपटे नाडोसारखे अंत सुट्याना मथ्याच मोठ्या प्रमाणात होतात. त्यांच्याच चिह्नां गुपारी उगाळून देतात. जनावरांना पुच्छे वेळी अवरोध होतो. वाण्याच्या पाण्याचा बस्ती दिल्यास तासुरता गुण येतो.

कुक्कुटांचा दाह, सूज, जलोदर, हृदयाचे विकार वगैरे सर्व रोग अनावरानां होतात. दुभत्या अनावराची कांस घुजून आतून दुधाऐवजी पाणी, पुर, रक्त किंवा दुधाच्या गांठी येतात. सगळे दूध न काढण्यानें, थंडीमुळे, कोणत्याहि प्रकारें कांसला इशा झाल्याकारणानें हा रोग होतो; याला धावें असें म्हणतात. याच्यावर उपाय करणें सो रानें अगदीं कमी करून आंविण, सरकी वगैरे बंद करावा. वारवार कांस पिळून काढावा. दिवसांतून दोनचार वेळ थोड्याच्या वाफेनें शोक द्यावा. अनावरें व्याल्यानंतर अक्षपणामुळे वेणा बंद पडून वार पडत नाहीं. ती वार लवकर काढून घ्यावी नाहीं तर त्यापासून घुपणीचा विकार होतो व अनावर दुधाला कमी पडून अक्ष होतें. मनुष्याप्रमाणें गुरांनाहि क्षय होतो; पण तो हिंदुस्थानांतल्या अनावरात फार थोड्या प्रमाणात असतो. क्षयी अनावराचें दूध पिळें नये प्रसूतीच्या वेळी पुष्कळ वेळा वासरूं आढळें येतें. त्याने पुष्कळ प्रकार आहेत. वेळींच योग्य तऱ्हेनें उपाय न केल्यास दोघाच्याहि जीवास धोका पोंवतो.

खचची करणे.—पशुवैद्यकामध्ये शस्त्रक्रिया करण्याचे विशेष प्रसंग येतात. त्यातल्या त्यांत अनावरें खचची करण्याचे उद्देश निरनिराळे असतात. नाईट बैलापासून उरपासि चागल्या तऱ्हेनें होत नाहीं असे शिद्ध झाल्यानें अशा बैलाना खचची करण्याचा प्रघात आहे. खचची केलेले अनावर लवकर माणसाळतें, रागाट होत नाहीं व शरीराच्या ठेवणीत फरक पडतो. पुढा व दुंगण हें चागली भरतात. वशिष्ठ, खादा व मान मांसल होत नाहीं व त्यामुळे अनावर चपळ रहाते सुधारलेल्या शेतकीच्या हलक्या अडतानां जोडण्याचे बेल लहानपणी खचची केलेले अक्षयते. जुन्या पद्धतीचीं आडतें, ज्यामध्ये शक्तीचा उपयोग जास्त लागतो, त्यास उपयोगांत आणावयाचे बेल पूर्ण घ्यात आल्यावर खचची करावेत. खचची करण्याच्या पूर्वी ज्या कामाचा, अनावर उपयोगांत आणावें लागेल त्या कारणाना प्रथम विचार केला पाहिजे. हलकें काम असल्यास लहानपणी खचची करणें चांगलें. जर व शक्तीची कामे असल्यास पुरी वार झाल्यावर करणें चांगलें. खचची करण्याचा मुट्य परिणाम म्हणजे नराची मादीवर चटण्याची इच्छा नाहींशी होते. अनावराचें वृषण काढल्यानें चांय उपाय होत नाहीं. वृषण काढण्याच्या पूर्वीच्या ज्या काही पद्धति आहेत त्यांमुळे मुक्या अनावरानां अतिशय दुःख होतें. एका पद्धतीत वृषण ठेंबून काढतात. दुसऱ्यामध्ये दोऱ्या तोडतात किंवा मळतात पहिल्या पद्धतीत अतिशय वेदना व रक्तछाव फार होतो दुसऱ्या तऱ्हेनें खचची केल्यास पोटासारखी सूज फार येते, अनावर रगतपीत नाहीं, व दोऱ्या अर्धवट तोडल्या गेल्यास खचची करण्याचा उद्देश सिद्धीस न आतो अनावर मारकट व प्रायदायक होतें. पाश्चात्य पद्धतीप्रमाणें खचची करणें चांगलें यामध्ये वृषणावरच्या पिरावीस शस्त्रानें चौर पाडून

वृषण बाहेर ओढून भरतात व ज्या शिरांनी अंग नसनां वृषण लावत असतें त्या शिरा विमटयात दाबून धरून त्या शिरा दुसऱ्या विमटयाच्या साहाय्यानें हळू हळू तुटवेंथत पीळ देतात यामुळे रक्तछाव मुळीच होत नाहीं, वेदना होत नाहीं, सूज येत नाहीं, व अनावर खालींथें बंद करीत नाहीं. या क्रुतीमध्ये वैशुष्य म्हणजे, अशा रीतीनें अक्षम झालेली असते कां तिच्याकडे मालक्यां दुर्लक्ष होता कामा नये. अक्षम नीट घुजून स्वच्छ ठेवल्यास अनावर आठ दहा दिवसात बरें होतें. रवारी, धनगर, व मिळ लोक शरीराच्या ऐवजी धारेच्या गारगांठीच्या योगानें चौर पाडतात व वृषण कापून काढतात. खेडेगांवांतून बहुतेकरून मांग लोक अनावरें जुन्या पद्धतीनें खचची करतात व तीं नीट रीतीनें होत नसल्याकारणानें केव्हा केव्हा अनावरें जायबंदी होतात व दगावतात. अनावरांच्या दवाऱ्यांतून शस्त्रक्रियेनें खचची करणें चांगलें.

पैदाशीची मूल तऱ्हे—पशुवैद्यकामध्ये अनावरांची पैदास हा एक महत्त्वाचा भाग आहे अनावरांची साक्षीय रीत्या पैदास केल्यास शेतीची व दुग्ध्याची अनावरें सुधारतां येतात इकडे आपल्या नोकाचे जिनके लक्ष जावे तितके जात नाहीं म्हणून हल्ली दिवसानुदिवस अनावरें दुग्धी व अक्षक मिपून लागली आहेत आपल्या इच्छेच्या गाईला वेळेस दोन तीन शेर दूध आळें म्हणजे पुष्कळ झालें असें घाटतें; पण अशा गाईपासून साक्षीय रीत्या दोन तीन पिढ्या पायांमुळे पैदास केल्यास पुढील होणाऱ्या गाई वेळेस दहा पंधरा शेर दूध देऊं शकतील अनावरांची पैदास करणाऱांनी साक्षील तऱ्हे पूर्णपणे लक्षात घ्यावली पाहिजेत ती अशी—
(१) पैदाशी करिता उत्तम वळू असावा (२) वाईट मादीपासून पैदास करूं नये (३) ज्या जातीच्या माद्या असतील त्या जातीपेक्षा चांगल्या जातीचा वळू घेवावा; कारण वळू वाईट असल्यास प्रजा वाईट होईल (४) अगदी अक्षम नाते असलेल्या नरमादीपासून पैदास करूं नये (५) लहान कालवडी व गोऱ्हे यांची जोपासना नीट रीतीनें ठेविली पाहिजे. उपायप्रमाणें उत्तम अमीन असली तरी उत्तम घाम्य उत्तम करणाऱ्यास उत्तम बियाण्याची जरूर लागते त्याप्रमाणें अनावरांची पैदास करून अनेकां दुग्धारण्यास उत्तम माद्याप्रमाणें उत्तम नरांवाडि जरूर अथवे. जर वळू चांगला नसेल तर त्यापासून होणारी प्रजा चांगली होणार नाहीं कारण, त्याच्यापासून होणाऱ्या प्रजेच्या शरीरातील ठेवणीचा भाग पुष्कळात वळूच्या ठेवणीवर अवलंबून असतो तान्हा अनावरांचा बांधा बहुतेकरून त्यांच्या आईसारखा असतो व गुण सध्या बापाच्या (वळूच्या) गुणाप्रमाणें असतात. मादी प्रथमतः अनावर आली म्हणजे तिला चांगलाच वळू दाखविला पाहिजे. जर तिला एकदा वाईट वळू मिळाला तर तिच्या अनावर व कोट्यावर जो परिणाम होतो त्यामुळे तिला पुढील चांगला वळू दाखविला तरी प्रजा चांगली निघत

म्हणून पहिलेदरणीय मादीस उत्तम बळ दाखविण्याची खबर-
दारी घ्यावी. बळकी पुरी वाठ शास्त्राविषयाय त्याला मादीवर
चढे देऊं नये कारण त्याच्या पूर्वी तो चांगला वयात आला
नसत्याकारणाने त्याच्यापासून प्रजोत्पत्ति चांगली होत नाही
व थिथेक वेळा गर्भधारणा होत नाही प्रत्येक तीन चार
घण्टींनी बळ घडलावा. बळविषया इतर अंदाळ नर कळपामध्ये
वेळ देऊं नयेत बळला निराळी वेदी अथवा खुराक देणे
जिकूर आहे. बळ हेळणा, नमुनेदार, असावा व त्याची प्रकृति
तानदुष्टरस असावी. त्याची अन्वयेप्रिय पूर्णवास आलेली असा-
वीत व त्याच्यात मादी फळविण्याची उमेद व ताकद असली
पाहिजे. अनावराची उत्तम निपज होण्यास दुसऱ्या एका
भोवडीकडे कानाडोळा करता कामा नये ती रोष्ट म्हणजे
सहजानपणी अनावरी त्याच्याविषयाची आवाळ होऊ देतां
कामा नये मादी वसतूक झाली म्हणजे तिच्यापासून पैदास
कळं नये [के. यशवंत नारायण मराठे].

पंसारगडी—हे प्राचीन इराणी शहर सातपुत्रा मुर्घाव
भेदागत वसलेले होते हे पूर्वी एका इराणी जातीने नाव
असून या आसीपासूनच सायरास व दारायस यांनी राजकुल
उदयाला आला सायरासने अस्त्यागमनां शेवटची लढाई
धर्य केला विजयानंतर सायरासने एक शहर वसवून यांत एक
राजवाडा व स्वतःची छत्री वापविली इराणच्या प्रत्येक
राज्यास त्या ठिकाणी राज्यागिके होते. प्रायेकाला सायरासचा
राजा पालन अंजीर व टपेन्टाईनफळीस श्रेष्ठ व दुर्ही धर्ये
सामे पंसारगडी नंतर दारायसने वसविलेले परंप्रणीस शहर
राजधानी झाले. स. ३३६ त शिकरने येथे असलेला खिना
घेतला. सध्या येथे एक नीक व सायरासचा लेख असलेल्या
तीन इमारतीने अश्वतोष आहे. शहराबाहेर मनोऱ्यासारख्या
दोन कबरी, व सायरासची कबरीही आहे.

पहुरा-बाघेलसंवाच्या पोलिटिकल एजन्टच्या देखरेखी-
खालीन मराठेहृदयानातील एक चौथे जहागिर. क्षेत्रफळ
३० चौ. ए. मैस. लोकसंख्या सुमारे साडेतीन हजार. ही
इस्टेट स. १८१२ मध्ये, फालिगनचा रामचूण्य द्यावा पुत्र
शाहिप्राम चौबे यास देण्यात आली १८५० साली मधुसूदन
दान मिटिलास चांगली मदत दिली. स. १८६८ मध्ये
राजवट्टार साधारणतः हा गादीवर आला. जहागिरीचे
वत्सप ११००० रु. आहे.

पहलवी—चिवा पेहलवी. हारोआस्टरेने अनुयायी
आपल्या पवित्र ग्रंथाची मुनीं सापत्तिरे उभा लिपीत लिहिली
आहेत तिला पेहलवी अशी संज्ञा देतात. ही संज्ञा फार
मुन्या बळपासूनच आहे. परकींनी (१० व शतक) बाराबार
आपल्या हृदयतात पेहलवी ग्रंथ आधारभूत झाले असा
उल्लेख करता व पहिल्या पुष्प (इ. स. ५३१-५७९) च्या
कारकीर्दीत इराणात पेहलवी-लिपिधारीज दुसरी लिपीच
महली असे सांगतो. आठव्या शतकातील विद्वान रुन-
मोबाबा, इराणात पेहलवी ही राजभाषा होती असे प्रति-

पादन करतो. अरबी काळापूर्वी कोणत्या अक्षरमालाना
पहलवी म्हणत असत हे ठरविता येत नाही. कदाचित
पहलवी हे नाव काही भाषांना त्या काळीं असेल अशीहि
निश्चित रागता येत नाही. तरी पण एका विशिष्ट तऱ्हेच्या
लिपीलाच ही संज्ञा असावी असे वाटते. ह्या पहलवी प्रयां-
तील लिपीला व या ग्रंथासारखेच लिहिलेले जे शिलालेख व
घातुलेख आहेत त्यातील लिपीला पहलवी ही संज्ञा सावतात.

पहलवी ग्रंथाकडे नजर टाकण्याबरोबर त्यातील आपेची
चमत्कारिक भेसळ बळून येते शुद्ध सेमिटिक शब्द फारसां
शब्दांशी जोडलेले आहेत व त्याच ठिकाणी सेमिटिक शब्दांचे
संधी नियमकाळा आहेत व काही सेमिटिक शब्दांना फारसी
प्रत्यय जोडण्यात आलेले आहेत सध्याचे हारोआस्ट्रियन
लोक वाचतात त्यातील कोर्टी शब्द सेमिटिकहि नाहीत व
फारसांहि नाहीत त्याची उच्चारपरंपरा विश्वसनीय नाही हे
संगेच बळून येते लिपि तर फर्डीशाही (भरभर लिहिलेली) व
अनेकाशी आहे ' ग ' , ' व ' आणि ' र ' करिता एकच सेमि-
टिक चिन्ह आहे, तसेच य, ट आणि ग ह्या वर्णांबद्दल बरेच
सौप्य घडून येतात पहलवी सेमिटिक आहे ह्याबद्दलचा वाद
आता मिटला व असे सिद्ध झाले की पर्सियन सेमिटिक
लिपीमध्ये लिहितात; ह्याच्यानी फक्त सेमिटिक शब्द दिप्ततात
पण कानाना ते फारसी एके येतात. तेव्हा ही एक पर्सियन
शब्द काही अंशी सन्मानार्थ सेमिटिक शब्दांमध्ये दर्शवणारी
पर्सियन लोकांची लिहिण्याची पद्धत आहे इतून मोकाफा
याने पुढील पहलवी ग्रंथ अरबीत लिहिलेले आहेत. तो
म्हणतो की, उदांचा पर्सियनमध्ये उच्चार करीत पण निराळ्या
तऱ्हेने लिहूत असे, एक हजार शब्द पर्सियन लोक
वापरीत असत आकरी म्हणण्याची अरुफ्यास ते ' नो' न'
असा उच्चार करीत पण ' ल्हमा ' असे लिहूत. तसेच
मोसाला गोप्त असे म्हणत पण ' हुरा ' असे लिहूत.
ईरान भाषेमध्ये ज्याप्रमाणे एल् (लिमा) चिन्हाचा ' पींज '
असा उच्चार करतात किंवा ' आय इ ' असा लिहून ' दॅट इज '
असे वाचतात त्याचप्रमाणे पर्सियन लोक अशा तऱ्हेचा
उपयोग फार मोठया प्रमाणावर करीत. पर्सियनमध्ये समा-
नार्था अशी सेमिटिक शब्दांची रूपे करतात वार घोटळा
टडीस पवता. एक कियामद् पूर्णभूतकाळात तर दुसरे
अपूर्णभूतकाळात । कधी पर्सियन समानार्था शब्दाकरिता
सेमिटिक चिन्ह जे वापरण्याचे तें घालेले तें दडपून दिले
आहे. जसे, पर्सियनमध्ये ' हनेस ' आणि ' टवत ' ह्या दोहोर्वा
अर्थ इतर असा आहे, पण पहिले ' नू कु स ह ' व दुसरे
' नू नू स ह ' असे लिहितात पुढ्यावाचक सर्वनाम ' स '
हा उपलब्ध स वून वतुर्था विमर्शोत योजीत असत; गर्भः कपी
= तुं बरल ट्' असा = आदर्श बरल ' नू नू ' कपी
कपी दोन निरनिराळ्या परंतु सारख्या ध्वनीच्या फारसी
शब्दाबद्दल तेच सेमिटिक चिन्ह वापरतात. एका सेमिटिक
शब्दांने दोन फारसी शब्द दाखविले जाताना, असा प्रयोग

केव्हा केव्हा लेखकाचा इच्छित चटकन् लक्षात येण्यासाठीं सेमिटिक फारसी प्रत्यय लावतात

पहलवी वाचतांना ह्या ज्या अदचणी येतात त्या काही पहलवी अक्षरं जी १, २, ३, +, - यासारखी पठनायोग्य चिन्हे आहेत ती समजून घेतल्यास कमी होतील सदृश्य व अनेकांहीं अक्षरांच्या संपाला कोणता सेमिटिक शब्द वापरला हे जरी कळेल नाहीं तरी त्यांचा फारसी शब्द बनतो हे ओळखण्याला कधीहि अडचण पडत नाही, मात्र नेहमीच त्या वेळच्या प्रथकारांनी केलेला उच्चार व आतां होत असलेला उच्चार जगभोलेच अस नाहीं ज्यांतील वाङ्मय फार जुनें आहे अशा पुष्कळ भाषांमध्ये सादरिच रूप जुनें, पण उच्चार नवे असा चमत्कार घडोस पडतो इमांजत 'धू' ह्या शब्दातील 'ग' ह्या कटवर्णानेचा उच्चार करीत नाहीत, तसेंच ह्या एल् ए यू जी ए य् या अक्षरसमुच्चयाचा 'लाफ' असा उच्चार होतो अक्षरं भ्रामरं लिहिण्याच्या पद्धतीपासून फारच घोटाले उडाले आहेत काहीं अक्षरसभ असे आहेत की ते संकडें रीतीनें वाचतां येतील ह्यां एकच दिनाण्या अक्षरांत पूर्वीच्या काळीं काहीं तरी थोडा फरक होता ज्यांनां ही भाषा समजे, त्यांनां आपणाला आतां वाटतात तितक्या अदचणी भासत नव्हत्या अरब लोकांनीं अशाच तद्दृष्ट्या सदृश्य व अनेकांहीं लिपीचा पुष्कळ दिवस उपयोग केला पण रथांच्याहि पूर्वी तगार केल्या उच्चारभेददर्शक खुणा त्यांनीं घेतल्या नाहीं हे विशेष आहे

सर्थांच्या हस्तलिखित प्रभातून वळोवेळीं काहीं उच्चारभेददर्शक खुणा केलेल्या आढळतात पण यापेक्षां पहलवी मूलप्रभातून अवेस्ता हा धर्मग्रंथ ज्या लिपीत लिहिला आहे त्या सुबोध लिपीत उतरलेल्या पासाद प्रथाचा फार उपयोग होतो हा प्रथ (हा उतारा) भाषाशास्त्रज्ञांच्या निर्दोष नसेल व नाही, पण पहलवीची कल्पना येण्यास पासादची फार जहरी आहे प्रथकत्यांचे स्वतःचे उच्चार (त्यांच्या लिखाणाचे) काहीं अर्शा अनेक्या तसे देण्यास आणखी पुणदोषविधेचनासचर्ची परिश्रम केले पाहिजेत

मागाहून गादीवर आलेले सत्तानिद राजे, तबारिस्तानचे अधिपती आणि प्राचान अरबांच्या काळातील सुभेदार ह्यांनीं पाडलेल्या नाण्यांवरील लिपी व पहलवी हस्तलिखितातील लिपी अवघट जवळ सारखीच आहे अगदीं जुन्या नाण्यांवरील अक्षरं स्पष्ट वाचता येत त हीच गोष्ट जुन्या सत्तानियन कारकांदीतल्या रत्नांवरील व हतर लहान आट वर्णाकारितां केलेल्या भिन्नतावरील कोरीव लेखाविषयां आहे पण सुबोध व सुवाच्य म्हणून तर तिसऱ्या आणि चवथ्या शतकांतील सत्तानियन शिलालेख ह्यां नाणां, रत्ने व शिला पांढरील भाष्येतील अक्षरं व लिहिण्याचे वरण आणि हस्तलिखितांतील लिपी व बळण, ह्या दोन्हां मुळांत एकच आहेत. भाषा शुद्ध फारसी व काहींशी सेमिटिक भाषेमध्ये

गुरपटलेली आहे सविस्तर रीतीनें पाहिलें असतां खोदीव लेखांतील पहलवी व प्रयांताल पहलवी ह्यामध्ये पुष्कळ फरक आहेत, तथापि पहलवी इतिहासातील मयाच लहान मोठ्या मुद्द्यांवर ह्या खोदीव लेखांनीं च गला प्रकाश पाडला आहे

काहीं अति प्राचीन सत्तानियन खोदीव लेखांवर एका लिखाण सापडतें त्यातील लिपी काहींशी निराळी आहे. ही लिपी सुद्धां काहीं रत्नांवर व शिक्षावर आढळते हिला खासिदओ पहलवी म्हणतात ही मांडियातील लिहिण्याची पद्धत व दुसरी अरेमाईक पहलवी ही इराणची पद्धत आहे असे ओलखोसिन म्हणतो

पहलव हें नाव जुन्या पायेंव शब्दांचे परिशयनमधील रूपांतर होय, तेव्हां पहलवी म्हणजे पार्थियन ह्यावरून असे सिद्ध होतें की, ह्या लिहिण्याच्या पद्धतीची वाढ पार्थियन काळांमध्ये झाली असावी, ह्याला इतर पुरावेहि आहेत, पण तिची वाढ कशी झाली हे अद्यापि मूढच आहे एवढें निश्चित आहे की, ह्यामागीं राज्यात अरेमाईक लिहिणे व वाचणे राज्यकारभारात सुद्धा, अरेमाईक प्रदेशांबहि चालत असे तेव्हा इराण मोक्यांना स्वतःची उपयुक्त लिपी नसल्याकारणानें, जशी त्यांनीं पुढें अरबी लिपि उभारून घेतला, त्याचप्रमाणें सहजगती ह्या अरेमाईक वर्णाक्षरं घेतलीं असण्याचा संभव आहे पण ह्यावरून फारसा शब्दांच्या मागीं सेमिटिक शब्द लिहून तें फारसी मधून वाचावयाचे, ही चमत्कारिक चाल कशी पडली ह्याचा उलगडा होत नाहीं ही एकाच व्यक्तीनें वाढलेली कल्पना होऊ शकणार नाहीं, कारण तसें असतें तर त्यात विसंगता राहू शकती नमती, व पहलवी भाषेत दान किंवा अधिक प्रकार दिसले नसते खालच्या टयप्रित आणि युफ्रटिस प्रदेशांत लेख नावी चांगले व सुबोध तःहा निघाल्यावर सुद्धां पुष्कळ दिवसपर्यंत गुतागुतीची काळाकृति अरेमाईक वर्णमाला चालू होती व ती तेथेच अस्तित्वात पण आली टोली व तेथून इराणी लोकांनीं ती आणला प्राचीन काळच्या अक्षरीत देखील, बहुधा थोड्याच परिशयन लोकास लिहिला वाचतां येत असे क्षीरांआस्टियनीची, बहुधा सहाऱ्या शतकांतील पवित्र धर्मग्रंथांची भाषांतरें, मुह्यत मिनाई खिद आणि सुदाहिश हे ग्रंथ पहलवा वाङ्मयात गेतात

नवीन राज्य, नवीन धर्म, नवीन (फारसी) भाषा आणि नवीन लिपि अस्तित्वात आल्यावर सुद्धां पुष्कळ दिवसपर्यंत क्षीरांआस्टियन धर्मग्रंथ जुन्या (पहलवी) लिपी या व भाषेचा उपयोग करीत एके काळीं ब्रष्ट धर्मबाधा काळमय फार अथे, त्यापैकी पुष्कळसे, अरबी व नवान परिशयन भाषेमध्ये उतरून घेतले आहे अद्याप काहीं थोडें वाङ्मय पहलवीमध्ये सिद्ध आहे

पल्लव—एक प्रकारचे मध्यम प्रतीचे शब्द हे हिंदुस्थान व मद्रादेश येथे बरेच आढळते याची फुलें लाल व

अणुकेदार रंगाची असतात. त्यांमून विबळा-कच्छा रंग तयार होतो या झाडावर लागोचा किडा पोसला जातो. याच्या-पासून गोंद निघतो; त्याला चुनियागोंद, कमरकस, पळसकी हायादि नावे आहेत.

रंग व कातडे कमवणे या दोन्ही बाबी या गोंदाचा उपभोग होतो. सालीपासून एक प्रकारचा तेल निघतो. याच्या विषांपासून स्वच्छ व चकचकित तेल काढतात, तें धोवणी भाटे. मृदशीय याच्या पानांची वैरण होते. लोखंड कमिनीवर टिकत नाही परंतु पाण्यात फार चांगले टिकतं याच गुणस्तव त्याचे दोहरे, छाव, छुट, वगैरे बनवितात.

पळसगास जमीनदारी—मध्यप्रांत, बांदा जिल्हा. क्षेत्रफळ १६२ चौरस मैल. हीत ९० खेडी आहेत. पैकीं ओसाड जां. ११७ चौ. मैल अभितीची पाहणी झाली नसून तेथें सवें अंगल आहे. लागवडीखाली एकेदर जमीन १३०० एकर असून मुख्य पीक मात आहे. एकंदर उत्पन्न ६९३३ रु. टांकोळी ६२० रु. आणित इतर वर २२० रु. आहे सोक-सह्या सुमार ८ हजार असून यांत पळसगाड, कुरखेचो आणि मतिगार ही मुख्य खेडी आहेत. येथील घरणें राजगोड आहे.

पळसगांव जमीनदारी—(१) मध्यप्रांत जिल्हा भंडारा. हीत फक्त दोनच खेडी (पळसगाव आणि पिपरी) आहेत. पळसगाव येथें एक सुंदर तळें आहे. इर्ष्या रमण्य पराण्यास ही रु. स. १७५१ च्या सुमारास माळ-हयाचा रामा निजामसहा यांने दिली असें दिसतें. हिचें उत्पन्न ५८० रु. व टांकोळी २८० रु आहे.

(२) हिचें एकेदर क्षेत्रफळ ७२ चौरस मैल आहे; पैकीं ६० अंगल आहे. पराणें हलका जातीचें आहे. हीत एकंदर १३ खेडी आहेत. उत्पन्न ४००० रुपये व टांकोळी १६५ रुपये धाडे.

पळसगांव—मुंबई हलासा, रेवाकाठामधील एक लहान संस्थान.

पळसविहीर—मुंबई शलासा, डांग संस्थानसंघामधील एक लहान संस्थान.

पक्षितोयें (तिरचडुडगम)—हे वृद्ध व पिंपलपट्टम यांच्या दासगान आहे. येथें टेंकडीवर दोनप्रदरी दोन मरुड रक्षा येतात असे सांगतात. टेंकडीच्या पायथ्याशी संस-

पंखापथें रुपांतर झालेलें असतें. व पक्षी हवेंत उडत अस-तांना शरीर तोलण्यास त्यांना मोठी पिंसे लावलेली असतात. श्रीवाकरोरु व अलग अलग आसलेले वक्ष-करोरु (फोरोसिक) यांचे पन (म्यूटम १ बांडी) वेळेवर पुंखात (प्रोकोझस) अथवा हिलात (ऑक्कोझस) असूं शकतात. त्रिककरोरु (संक्रम) हे कटिकरोरुशी संयोजित झालेले असतात, व ह्या एकत्र झालेल्या करोरुशी कांहीं शेवटचे वक्ष-करोरु व बांही आदिम पुच्छकरोरुहि संयोग पावतात व ह्या सर्व एकत्र एकजात झालेल्या करोरुपासून एक संयुक्तानिकास्थि (सिन्सॅक्रम) बनते, त्याला श्रोगिमंडला (पेल्व्हिक गॅडल)चे कटिकपाल (इलियम) जोडले जातात. शेवटचे पुच्छकरोरु एकत्र होऊन त्यांपासून एक ह्युलारिय (हाउरोअरबोन) बनते व त्याला अर्धवृद्धाकारारंता पुच्छाची पिंसे लागलेली असतात. करोटीचीं सर्व निरनिराळीं हाडें उवकरच एकमय होऊन जातात. पश्चिम कपाटाच्या (ऑक्सिपिटल)ला एकच वाटोळें संशुशुद्ध बनलेलें असतें दांन्दीं यानुचें पूर्वमुत्तार्या (प्रिगेपिसलॅक) मिळून वरचा जवडा झालेला असतो; आलण्या जवळाची प्रत्येक बाजू पांच सहा अर्थो मिळून झालेली असते व ती जवडा करोटीचीं ह्युसंघानास्थांच्यामुळे जुळ-लेला असतो (किंवा जोडला जातो). वृष्टुवंशोय पशुंकांना पाटे झालेले असतात व त्या उरःफलकाच्या (स्ट्रॅम) पशुंकावरोवर संयोग पावतात. उरःफलक फार रुंद झालेले असतें व त्याला एक नौतलासारखी उभी धार उदरतलाच्या भागी झालेली असते. अंसचंजू (कोरेकोर्डल) हे साधारण स्तंभासारखे बनलेले असतात. अंसफलक (स्त्रेयूला) हे अक्षिगान झालेले असतात. व मजू (झेडिफल) व अंतर्जुन (इटर झेडिफल) हे जुळून त्यांची एक उतडी बनान झालेली असते. विद्यमान पक्ष्यामध्यें अंतिमकुर्चशि-रोस्थि (डिस्टलकॉर्पसल) व करभास्थि (मेटाकॉर्पसल) मिळून एक संयुक्तहाड उचाला कुर्चशिरकरभास्थि (कॉर्प-मेटाकॉर्पल) म्हणतात तें झालेले असतें. पक्ष्यांच्या पुर्ववा-द्याला बहुतेकरून तीनच अंगुठी झालेल्या असतात. त्यांचे कटिकपाल (इलियम) आकाराचें मोठे असतें. क्राफुंदरास्थि (इलियम) व मग्रास्थि (ट्युबिस) हे शरीराच्या पश्चिम दिशेकडे पळलेले असतात, व एक अणवादापोरुमकरून त्यांच्या जोडअस्थींचा एकमेकांची कर्पाच बांध होत नाही.

(ड्योमिटासस) म्हणतात. प्रथम पादकरभाक्षि सुटा अथवा स्वतंत्र असतो व पाचवा पादांगुलीय अस्थि बनलेलीच नसते.

तृतीय कालातील (टर्शियर पीरिअड) व विद्यमानकाली सर्व पक्षात तोंडाच्या चवडयाना व्हात लागलेले नसतात. त्यांच्या अग्रनलिकेला बहुशः एक फुगारा बनलेला असतो त्यास अग्रकोश (कोष) म्हणतात व आमाशया (स्टमक) चे दोन भाग झालेले असून, पहिला भाग पिंडयुक्त (ग्लॅंड्युलर) असून त्यास पृथ्वीमाशय (प्रोव्हेंट्रिकलस) म्हणतात. त्यांच्या पुट्या भाग अतिशय गाढ मांसल किंवा स्नायूंचा बनलेला असून त्याला मेथनिका (गिझर्ड) म्हणतात. तन्वात्राच्या व वृद्धदात्राच्या संयोगाच्या भागाला दोन अघोत्र (कोएक्टा) लागलेले असतात पक्षांचे फुफुकुत आतून फार जाळीदार असतात परंतु ते स्थितिस्थापक नसल्यामुळे फुगले जात नाहीत त्यांच्या आत जाण्याचा श्वासनलिकांच्या शाखा त्यांच्या पृष्ठावर येऊन पातळ निराळ्या वायुकोशा (एअरसेक्स) मध्ये उघडतात, व ह्या वायुकोशाचा काही अर्थांमधील पोक्क्याशी संयोग झालेला असतो. पक्षांमध्ये प्वनिमंजुषा (सायरिकस), त्याची महाश्वसनलिका येथे तिच्या दोन शाखांमध्ये दुभागली जाते तेथे बनलेली असते व तेथून पक्षांमध्ये प्वनि उत्पन्न होतो हृदय हे दोन संचयकण (ऑरिकलस) व दोन निःसारकण मिळून (व्हेंट्रिकलस) चार कर्णांचे बनलेले असते. उजवीकडील संचयकण व निःसारकण यांच्यामधील पडदा स्नायूंचा झालेला असतो. प्रौढदरात महाधमनीची कमान (एओर्टिक आर्च) एकच असून ती उजवीकडे गेलेली असते. पक्षात वृक्षीन्मुली शिरा (रेनलपेटेल) नामशेष झालेला असतात त्यांच्यात रुधिररक्तपेशी अंडाकार व तैतन्त्र्यकयुक्त (न्यूरॉफुपेटेल) असतात. रुधिराचे उष्णमान जास्त असते पूर्वमस्तिष्क (फोअर ब्रेन) व अनुमस्तिष्क (हाइड्रेन, सेरिबेलन) ही विस्तृत असून एकमेकांला जोडली जातात त्यामुळे बहुमस्तिष्कशकले बाहेरच्या अंगाला कळली जातात. पक्षात प्राणमस्तिष्क (अलफॅक्टरीलोकलस) फारच बौद्ध्या प्रमाणावर विकास पावतात. नेत्र विशाल असतात व त्याच्या आत बाही एका प्रकारचे तगट बनलेले असतात. कर्णोद्वियाच्या सुकण्याचा भाग मोठा व बळलेला असा झालेला असतो प्रत्येक ड्रफ (किडने) तीन भागांचे बनलेले असून ते परिपूरित-तावस्थेतील अंतिम वृक्षनलिका समूहा (प्रेटेंटेफॉस) गासून झालेले असते, कारण मध्यमयुष्कनलिकासमूह विनाश पावतो पक्षात मूत्राशय बनलेले नसते. उजवीकडील अंडकोश (ओव्हरी) व अंडस्रोतस (ओव्हिड्युक्ट) ही बहुतकडन अगदी शिरटी बनून दिसनाशी जातात

पक्षां गाडज आहेत व त्यांचे अंडे गाडे असते व त्यात अन्नमय बलक पुष्कळ साठतो. अंडे अंडस्रोतसांतून बाहेर पडत असतांना त्याला पाडण्या निवळ बलकाचे

केष्टण मिळते व या बलकाच्या सर्भांवाती एक दुहेरी पापुण्याप्रमाणे अंतर्कवचावरण तयार होते, आणि या अंतर्कवचावरणाच्या सर्भांवाती कवच बनते. परिपूरिततावस्थेत अंडे विकास पावत असतांना त्याच्यात धूणउदककोश (ओमिअन) व नाल (अटॅन्टरी) ही तयार होतात व एक बलककोश (एरोरुफॅक्ट) हि बनतो अंडे उचवून गुळ-तेच बाहेर निघालेले पक्षाचे पिळू काही पक्ष्यामध्ये पिसांनी आच्छादित असते व त्याला चालता किंवा पोहता येते व ते स्वतः चारा खाते, तर काही पक्ष्यामध्ये पिळाला पिस आलेला नसतात, त्याची रचना उघडी असते व त्याला स्वतः चारा खाता येत नसून त्याला नर किंवा मादी चारा घालीत असते. पहिल्या प्रकारच्या पिळाला बालपक्व (प्रिकोशिवस) असे म्हणतात तर दुसऱ्या प्रकारच्या पिळाला अचालपक्व म्हणतात. वरील विवेचनावरून तुलनात्मक रीत्या पाहिले असता सर्शांचे प्राणपेशी पक्षांमध्ये पुष्कळ चाबतीत विशिष्टपणा आढळून येतो. या वर्गातील सर्व प्राणी हवेंत राहण्याला योग्य असे बनलेले आहेत. आणि यांच्या शरीररचनेतील प्रत्येक भागात या असामान्य परिस्थितीला अनुकूल असे फरक झालेले आहेत; ते असे की उष्णताप्रवाहप्रतिरोध असे पंखांचे आच्छादन; पूर्वगात्राचे पंखांमध्ये रूपांतर; पंखाची हालचाल घडवून आणण्याच्या स्नायूंचे उगमस्थान बनतील अशा प्रकारची उरःफलक व अंसमंडल याची सघटना, भूत-लावर उभे राहिले असता गरीराचा सर्व भार सहन केला जाईल अशा प्रकारची शोणिमंडले व पश्चिमगात्रे याची रचना, हे सर्व विशिष्ट गुण म्हटले म्हणजे हवेंत उडण्याला अनुकूल असे फारबलक होत. याशिवाय दुसरे मोठे विशिष्ट गुण म्हटले म्हणजे विशाल पक्ष्यांमधील दंतावैधानता, प्रधान अथवा महाधमनीच्या डाव्या वाजुच्या कमानीचा व्याणि उगव्या अंडकोशाचा व अंडस्रोतसाचा लोप, मस्तिष्काची विशिष्ट रचना, प्राणमस्तिष्काचा खिरटेपणा, डोक्याच्या बावीचे परिणत स्वरूप व त्यांचा असामान्य मंडेपणा हे होत असले विशिष्ट गुण इतर कोणत्याहि वर्गात आढळून येत नाहीत

दुसरी लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की मत्स्य, स्थलजलचर व उरग या वर्गांच्या गणातील व्यक्तित्वकां-मध्ये जे शरीररचनेचे फरक आढळून येतात ते विद्यमान संबंध पक्षिवर्गातील व्यक्तींमध्ये फारसे आढळून येत नाहीत. कारण यांच्यात फारशी भिन्नता दिसून येत नाही. यामुळे वर्गीकरण करताना इतर प्राण्यांचे गणविभाग करण्यास भिन्नतादर्शक ठळक गुणांचा उपयोग करता येतो तसे ठळक गुण या वर्गातील प्राण्यांत आढळून येत नसण्यामुळे यांचे गणविभाग करताना अगदी छंद भेदांचा उपयोग करणे प्रांन होतं. तथापि जे काही फरक दिसून येतात त्यांच्या साहाय्याने पक्षांचे वर्गीकरण करताना त्यांचे दोन उपवर्ग करतात ते येणप्रमाणे.—(१) ५

(अर्वाओर्निथस = दंतपारी); व (२) नवयुगी पक्षी (निओओर्निथस = निर्दंत) या दुसऱ्या उपवाचाचे दोन भाग होतात ते (अ) निनोतलोर.फलक व (व) नौतलोर.फलक हे होत. निनोतलोरःफलकांत सात गण मोडतात व नौतलोर.फलकांत एकवीस गण मोडतात. निनोतलोर.फलकांत सहास्रग व दुसरे पक्षी येतात याच्या उरःफलकाला नौतलःसारखी उभी धार उदरतलाच्या भागी झालेला नाही, म्हणून हे पक्षी वर हवेत उडण्याच्या कामी निष्प्रयोगी बनतात नौतलोरःफलकामध्ये बहुतेक पक्षी हवेत उडणारे आहेत उदाहरणार्थ, बगळे, गरुड, धार, कपोत, पीपट, घुबड, बद्दक, पानकोळी, कोंबडी इत्यादि

नैसर्गिक वाटणी किंवा फैलाबा अथवा विस्तार ह्या दृष्टीने पाहिले असता काही जातींचे पक्षी काही विविक्षित भागातच आढळून येतात पक्षी सानातऱ्हेची घाटी बनविताना व ते आपल्या पिढ्याची जोपासना किति आस्थापूर्वक व कटकळीने करतात ह्याविषयी सर्वसाधारण माहिती सर्वानी विदित आहेच. काही पक्षी कालमानाने व ऋतुमानाने देशप्रवेशण करतात हा मोठे पुढळकाना माहित आहेच तेव्हा विस्तारभयास्तव त्यांचे वर्णन देण्याचे कारण नाही

कपोत खबुतर किंवा पारवा-पक्षीवर्गीतील कपोत, खबुतर अथवा पारवा हा प्राणि प्रतिरूप कल्पून त्याच सर्वसाधारण शास्त्रीय वर्णन खाली दिले आहे. बाळगिलेल्या खबुतराचे प्रकार पुढळ आहेत, जसे टका, गिरेबाज इत्यादि; परंतु ज्या मूळ जातीविशेषापासून हे प्रकार विस्तार पावले तो एकच असून सर्वत्र आढळण्यांत येतो व त्याला पारवा अथवा जंगली खबुतर म्हणतात व बहुतेक त्यालाच अनुसरून खालील वर्णन आहे.

कपोताच्या कवंधाचा भाग पूर्वेश्वटी निसुळता होत जाऊन नंचलशरीरामध्ये शेषट पावतो व त्याशरीराचा मस्तिष्कावरणाचा भाग वाडोळा झालेला असून त्याला टळक चोंच असेच व ही चोंच नृसामय वेष्टनाने आच्छादित अशा बऱ्याच खालच्या अण्डपानी बनलेली आहे शीर्ष, शीवा व कंधेच हीं सर्व पिसानी गर्द आच्छादिली असून त्या पिसाची गति शरीराच्या पश्चिम शेवटाप्रत असते व ती पित्त एकमेकावर मडवलेली असतात. कंधाच्या पश्चिम शेवटी काही विभक्त असलेली परंतु एकवटून लागलेली पित्त असतात त्यांनाच पुच्छ असे म्हणतात कंधाच्या पूर्वभागापासून पूर्वगानाची मोठी पिसानी आच्छादित अशी पंखरुपाचे बनलेली असते व हे पंख पक्षी विभ्रान्ति पेत असतांना मिटले जाऊन त्याच्या शरीराच्या पार्श्वभागी चिकटून राहतात कंधाच्या पश्चिमशेवटच्या मागापासून पश्चिम गात्राची जोडी माळेला असते, परंतु पिसाच्या आच्छादनामुळे त्रिवंदपणांत फक्त गात्राचा शेवटच्या पायाचा भागच दिसण्यात येतो. या पायाच्या मागावर खबले लागलेले असतात व त्याला एकदर चार बाटे असून त्यातील तीन पुढच्या अंगाला वाड-

लेली असतात व चवथे एकच पाठीमागच्या दिशेस वळलेले असते.

प्रीचा किंवा भान हिच्या आकाराची खरी वरपना कपोताच्या अंगावरील सर्व पित्त काहून टाकण्याशिवाय होत नाही. ती खबलचक, फार चंचल व लंबवर्तुळाकार असून शीर्ष व कंधा ह्यांच्यापेक्षा अगदी निराळीच दिसते. पुच्छ म्हणजे कंधाचा अगदी थोडासा निसुळता पश्चिमशेवटाचा भाग होय व त्यालाच पुच्छपित्त लागलेली असतात. त्याच्या पृष्ठभागी एक तलापिंड (ऑइल ग्लॅंड) बनलेला असतो त्यातून तेलसारखे द्रव्य निघते ते पक्षी आपल्या चोंचीने पित्त मुळमुळीत करण्याकडे उपयोगांत आणतात

पूर्वगानाचे प्रगंड, प्रकोष्ठ व हस्त हे सुलभ भाग तीन असून ते पंखामध्ये बनलेले दिसतात तरी हस्ताचा भाग कातडीने अगदी आवळला जाऊन त्याच्यांत फक्त प्रथम, द्वितीय व तृतीय अंगुलींचे भाग अस्पष्टरीतीने झालेले दिसतात. प्रगंड व प्रकोष्ठ या भागावरमुळा कातडीचे वेष्टन पसरलेले असते पक्षि उडताना हे पंख उघडले जातात व त्यावेळी त्याची अक्षरेपा कंधाच्या मध्यरेपेशी समकोनावर असते. पश्चिम गात्रातील ऊह्या भाग तोकडा असून शरीराला लागूनच असतो, परंतु तो उदरतली व पूर्वेश्वरीस वळलेला असतो. जेथे पुढच्याच्या खालच्याबाजूस व पश्चिम दिशेस वळलेली असून तिच्या पुढचा भाग म्हणजे पायाच्या तळाचा भाग अथवा पाद हा होय या भागचे दोन विश्वाय स्पष्ट दिसतात ते एक आदिम पादकूर्चशोषकरभा (टासी) मेटाटाईल) चा भाग व दुसरा अंतिम चार पादांगुलींचा होय. या चार पादांगुलींपैकी पायाचा अगठा वर सागितल्याप्रमाणे पाठीमागच्या दिशेस वळलेला असतो. चारी पादांगुलींनी शेवटी नव्या असतात.

मुखाचा भाग शीर्षाच्या एका शेवटाला असून त्याला वर सागितल्याप्रमाणे चोंचरुपी दोन जबडे असतात; ते उघडले असता मुखाचा आ विस्तृत असा पसरला जातो चोंचीच्या बऱ्याच भागाच्या तलपृष्ठावर नासाद्वाराला लागून एक कातडीचा मुटू भागझालेला असतो त्याला 'सिरी' असे म्हणतात. नेत्र भोटे असून प्रत्येकाला तीन पापण्या असतात एक वरची, दुसरी डालची व तिसरी पारदर्शक चंचल मध्य पापणी होय नेत्रांच्या पश्चिम भागी थोड्यासा अंतरावर कर्णरंज असते ते पिसानी झाकून गेलेले असते. त्यापासून बाह्यकर्णविवराचा (एकनटनेल ऑडिटरी मिआटस) मार्ग सुरू होऊन तो विराच्या आत खाली वणपटला (टिंपेनम) च्या योग्यकरून कठित होतो. गुदद्वार अथवा पश्चिमबाह्यत्वचाविदरमुख (क्लोअकल अंपरच) पक्ष्यामध्ये आर्द्ध झालेले असून पुच्छाच्या व कंधाच्या संयोगमार्गी उदरतलावर असते.

बाह्यकवच (स्केलेटन) ह्याबाबचे (एपिडोर्मिस) पासून बनलेले असून पिसाच्या रूपाने झालेले असते; तसेच त्याचा

काही भाग शुंगमय झालेला असून तो चौवीस व पादागुली-च्या शेवटी नद्याच्या रूपाने दिसते तथाच खबल्याच्या रूपाने पादकूर्चेतांपेकरभाच्या भागावर व पादागुलीवर पसरलेला असतो. ह्या शेवटच्या लक्षणानुसून उरगवर्गाशी थोडी साम्यता दिसते. पित्त शरीराच्या सवें एकंदर पृष्ठ-भागापासून उत्पन्न झालेली नसून त्याची उत्पत्ति काही नेमक्या पृष्ठच्या भागावरून होत असते, तरी त्याची रचना एकमेकांवर पसरून झालेली असल्याकारणाने सर्व शरीराचा संबंध पृष्ठमाग त्याच्यामुळे अच्छादिला जातो. ह्याप्रमाणे शरीराभोवती एक अति हलके परंतु गाचव व उष्णताप्रवाह प्रतिरोधक (नॉनकंडक्टिंग) असे हें नेष्टन झालेले आहे.

अस्थिपंजरः—द्वार सर्व अर्शांपे प्राण्याच्या पृष्ठवंश (व्हॉर्टि-ब्रुलकॉलम) मिला ह्या प्राण्याच्या पृष्ठवंशाने मुख्य लक्षणें दिसून येतात ती ही की मानेचा भाग फार लांब व सहज हालणारा असून वनलेला असतो, व कवचाचा भाग ताठर झालेला असून पुच्छाचा भाग अगदीच मोडा राहिलेला असतो वक्षःकशेरू (थोरोसिक व्हॉटिंब्रा) हे ओळखण्याची रीति म्हटली म्हणजे त्यांना पशुंका (रिब्स) लागलेल्या असतात व त्या उरःफलका (स्टर्नम) शी संयोग पावतात. शंभटले दोन प्रीवाकशेरू (नेक व्हर्टिब्री) मानां आखूट पशुंका लागलेल्या असतात परंतु त्या उरःफलकाशी संयोग पावत नाहीत. चवथ्या किंवा पाचव्या वक्ष केशरु-नेतर पुढे बहुतेक वारा कशेरू एकमेकाना संलग्न होऊन त्याचा एकजीव बनलेला असतो व ह्या संयुक्तकशेरूच्या-मुळे झालेल्या भागाला दोहो बाजूंवर विशेष वाढ झालेले थ्रोनिमॅडल (पेलोड्रक गॉडल) जोडले जाते. ह्या पृष्ठवंशाच्या संयुक्त भागाला संयुक्तिकास्थि (सिन्सॅवम) हें नाव दिले जाते, कारण ह्या भाग थ्रोनिमॅडल ओढण्यास उपयोग पडतो. ह्याच्या पुढे सहा पुच्छकशेरू आहेत. व त्याच्या पुढे म्हणजे पृष्ठवंशाच्या शेवटी एक वरच्या अंगाला कल-लेला व चपटलेला असा अस्थि बनलेला असतो त्याला ह्युलस्थि (झुकशेअर बोन) म्हणतात. बहुशः ह्या चार अथवा अधिक शेवटचे पुच्छकशेरू मिळून झालेला असतो. उरःफलक ह्या पक्ष्यामध्ये सर्वांत साक्षात्क अस्थि होय. ते ह्याच एका रंद तगटाप्रमाणे झालेले असून त्याच्या उदरतली ऊर्ध्व मध्याक्ष-रेंदेवर एक उभी नौतल (वोल) हवी धार झालेली असते तिच्या पश्चिम फडेवर दोन बात्रे झालेले असतात व पूर्ण फडेवर दोन चारव्या व नव न्यात अंसचू (कोरिफॉइड) जोडले जातात.

करोटी (स्कल) चा महिश्कारणार्थानुसून अल केव्हिटी)चा भाग वाटाळा असून तिचा अक्षिकोश (आयोपिट) चा भाग विशाल असतो व तिला पुच्छका अंगाला निमुळती होऊन शेवट पावलेली चौक लागलेली अश्वेत फपालमहाविषर (फॉरमन मॅगमा) पश्चिम भागी खालच्या बाजूस बळलेले

असते म्हणून ती करोटीच्या उदरतली दिसते व त्याच्या पूर्व काठावर एकच वाटलेले संयुक्त (कॉन्डाइल) झालेले असते. करोटीला नेहमीप्रमाणे बहुतेक अस्थी लागलेले असतात. परंतु ते अशा रीतीने संयोग पावलेले असतात की त्यांच्यामधोल सधिरेंपा (सुवर) दिसून येत नाहीत. चौकीचा वरचा भाग बहुतेक पूर्वमुळास्थी (प्रिफ्रॅक्सिली)चा झालेला असतो व मुसास्थी (मॅक्सिली) अगदी खिऱटे बनलेले असतात. चौकीचा खालचा भाग म्हणजे खालचा जवडा पाच अस्थींचा मिळून झालेला असतो व तो ह्युमॅथानास (काइट)च्या योग्यकरून वर करोटीशी जोडला जातो सरीपौच्या अंतामंडला (पेक्टोरल गॅडल)च्या घटनेपेक्षा पक्षाच्या अंसमंडलाची घटना निराळी असते अंस-चूची जोडी बनलेली असून ते रतभातारले असतात व रधीची दिशा पूर्वबाह्य व ऊर्ध्व अर्शा असून ते उरःफलकाच्या पूर्वे काठावरील याचवर्गाशी संयोग पावतात अंसफलक (हॅन्ड्युल) हें अस्थिसमान बनलेले असून त्याची दिशा पश्चिम भागी बळलेली असते. तं पशुंकार पसरलेले असते व एका संयुक्तानामे, लिगॅमिट) अंसचूच्या पुष्कळील शेवटात जोडले जाते अंसचू व अंसफलक यांच्या ह्या संयोगाने एक अंतगत (ग्लेनड्रॅड व्हिड्युटी) तयार होते त्याला प्रगळस्थी (ह्युमरस) व शीपे जोडले जाते अंसफलकाचा आतल्या बाजूस त्याच्याशेवटी एक खिऱटें असकूट (अॅनोमिअम) असते व त्याला एका संयुक्तानामे पातळ उलट व मानदार गुनू व अंतर्गुनू (हॅन्डिकल व इतर हॅन्डि-कल) मिळून बनलेला एक अस्थि जोडलेला असतो, तो पश्चिमशेवटी उरःफलकाला जवळ जवळ जाऊन मिळतो

पूर्वभागातील हाडें सुद्धा विशेष साक्षिक आहेत. प्रगडास्थि शीपे पसरत असते व त्याला ठळक धार असते. तिला अंसस्नायु (पॅक्टोरल मसल) जोडलेले असतात अक्षक (रेडिअल) पातळ व सारखे सरळ असते व रूप-रास्थि (उलना) जाड असून थोडा कमानदार असतो. दोन कूर्ध्वशेवटी (फॉर्पल) सुटे असून त्यांना पुढे कूर्ध्व-शिर करमास्थि (वापॅन्-मेटाकार्पल) नावाचे एक द्वित हाड लागलेले असते.

विद्यमान संपृष्ठवंशशीय प्राण्यांच्या थ्रोनिमॅडलाशी पक्षाच्या थ्रोनिमॅडलाचे साम्य मुळीच दिसून येत नाही. कटिबत्तल (इलिअम)लाबलकक असून त्याचा पूर्व भाग ऊर्ध्व-स्थिरसंधिविषया (असेटायुलम)च्या पूर्वभागी वाढलेला असून तेवढाच मोठा दुसरा भाग पश्चिम भागी वाढलेला असतो कटिकपाल संयुक्तिकास्थीशी जोडले जाते नेहमीप्रमाणे ऊर्ध्वस्थिविषयाच्या उदरतलाचा भाग ऊर्ध्वदर्रास्थि (इरिक्-अम) व भगास्थि (प्युवित) ह्यांच्यापासून झालेला आहे व ह्या दोन्ही अस्थींची वाढ ऊर्ध्वस्थिविषयापासून उत्पन्न दिशेत झालेली असते.

कुंकुंदास्थि रूंद असून त्याचे पश्चिम शेवट फटिकपालाच्या पश्चिम शेवटी जुळलेले असते त्यामुळे फटिकपाल व कुंकुंदास्थि ह्याच्यामध्ये पूर्वभागा पोटा रिकामी जागा रहाते त्याला कुंकुंदास्थिछिद्र असे म्हणतात. भगास्थि ही बाकच्या-दांब्याप्रमाणे असून कुंकुंदास्थीच्या उदरतलाच्या फोटाबरोबर समांतर रहाते. कुंकुंदास्थि किंवा भगास्थि हे आपल्या जोडीदारबरोबर अथवा जोडअस्थीबरोबर कधीच संयोग पावत नाहीत

पश्चिम गात्राचे उर्वस्थी हे तुलनात्मकरीत्या पाहिले असता ते बरेच आंघुड हाड आहे व त्याचे शीर्ष त्याच्या दांब्याबरोबर समकोनी असे बनलेले असते. त्याच्यापुढे त्याच्याशी संयोग पावलेसे लांब संयुक्त हाड ही अंघुर्केशिरोस्थि (टिबिओ-टासस) होय. बहिर्जैवास्थि लहान असतो व तो पश्चिम शेवटी निमुळता होत जातो. ह्या अंघुर्केशिरोस्थीच्या पुढे त्याच्या शेवटी असेच दुसरे संयुक्त हाड बनलेले असते त्याला पादकुर्बिशिरकरभास्थि म्हणतात. तो अंतिम पादकुर्बिशिरोस्थि व द्वितीय, तृतीय व चतुर्थ पादकरभास्थि मिळून झालेला आहे. तेव्हा उरगवर्गीतील प्राण्यांच्या प्रमाणे पक्षामध्ये सुद्धा पायांना खुवा हा आदिम व अंतिम पादकुर्बिशिरोस्थीच्या मध्ये त्याचा संघ होऊन झालेला आहे. वरील एकंदर अस्थिपंजराच्या वर्णनावरून सहज दिसून येते की पक्षांच्या अस्थिपंजराच्या रूढ भागांत काहीना काही तन्हेचा विशिष्टपणा भरलेला आहे. दुसरी गोष्ट ही की त्याच्या हाडांमध्ये अस्थिभेद नसून त्यांच्या पोकळीत जिवंत-पर्जा हवा भरलेली असते व त्यामुळे ती हलकी बनतात. कपोतामध्ये मात्र प्रकौष्ठ, हस्त व ऊर ह्या भागातील हाडांमध्ये हवा नसते.

स्नायूंची रचना.—पूर्वगात्रांना लागलेल्या स्नायूंच्या नेहमीच्या रचनेमध्ये पक्ष्यांत पुष्कळ फरक झालेला आहे. हवेमध्ये पक्षी वर उडतो व पुढे मार्ग आक्रमण करतो ही क्रिया तो पंखाचा जबर प्रहार खालच्या दिशेस करतो तेव्हा पडून येते व पंखाचा खालच्या दिशेस ह्या प्रहार होण्यास अंतस्नायू कारणीभूत होतात व हे स्नायू उरःफलकाच्या नोंतलाला लागून विकसित पावतात ते नोंतलाच्या अत्यंत वाजूस इतके वाढलेले असतात की पक्ष्याचा उदरतलाचा षट्तेक भाग ह्यांच्याच झालेला असतो व ह्यांचे वजन सुमारे एकपंचमांश शरीराच्या वजनाइतके मरते. पंख वर उचलून घेणारे स्नायू सफुद्धेशी वाटतात तसे शरीराच्या पृष्ठाभागावर झालेले असून ते अघोजनुस्नायू (सब्लेहिलस)च्या योयाने उचलले जातात व हे स्नायू उरःफलकाच्या तबड्यांच्या पूर्वकाठी लागलेले असतात. शरीराचा पृष्ठाभाग साधारणतः ताठर बनलेला असल्यामुळे त्या भागावरचे स्नायू विशेष धिरेट बनलेले असतात. परंतु नेच्या व पुच्छाच्या भागांवर स्नायू चांगले वाढलेले असतात.

पश्चिम गात्रांतील काही स्नायूंची रचना पक्ष्याला सहज-गत्या झाडण्याचा फांटांवर किंवा अज्ञान दुसऱ्या आधारावर बोटे मिटून बसता येईल अशी झालेली आहे. एका स्नायू-बंधना (टॅडन)ला ताण पडला असता सर्व बोटे मिटली जातात. वर सांगितल्याप्रमाणे ह्या गात्राच्या भागाच्या वळणामुळे ह्या स्नायूबंधनाला पक्षी बसला असता त्याच्या वजनाचेच ताण पडतो व अशा रीतीने पक्षी निर्धारत झाडाच्या फांटावर होपी जातात.

पक्षीमध्ये—तोडाच्या खालच्या वरच्या बाजूला इंगमय योकीचे आवरण असून दातांचा मागमूसही नसतो. जिह्वा मोठी असून तिचा शेवटचा भाग अणकुर्बोदार असतो. गलबिबरा (करिबिस)च्या पुढच्या बाजूला विस्तृत होऊ शकेल अशी अन्ननलिका (ओइसोफॅगस) असते व तिला पुढे थोड्या अंतरावर एक फुगारा बनलेला असतो त्यास अन्नकोश म्हणतात. हा मानेच्या तळाजवळ रचवा व मांस याच्यामध्ये, उरःफलकाच्या अगदी पूर्वेस झालेला असतो याच्या विवरांमध्ये अन्न पचण्यास सुरवात होते. अणकुर्बापासून पश्चिमेस अन्ननलिका जठरापर्यंत गेलेली असते. जठर (रटमक) अथवा आमाशय (प्रोव्हेंट्रिक्युलस) याचे दोन भाग झालेले असतात पहिला भाग पूर्वेस आमाशय आणि दुसरा भाग मंथनकर्ण (गिडल) अथवा मंथनिका होय. पूर्वेस आमाशय हा बाहेरून अन्ननलिकेचा थोडा वृद्धि पावलेला भाग आहे असे दिसते. पण त्याच्या आतील खेचकळा (ट्यूक्समॅन्स) ही फार जाड असून तिच्यामध्ये बरेच आम्लपिंड (पेट्टीक रॅडस) बनलेले असतात. ते इतके टळक असतात की लुप्तल्या होण्याची ते दिवू शकतात. मंथनिका ही द्विबहिर्गोल असते. हिच्या मासल भिती फार जाड असून तिच्या आतील विवर आगदी लहान असते. तिची अंतर्कला (एपिथेलियम) ही फार जाड व श्रृंगमय असून तिचा रंग पिंपळा अथवा हिरवा असतो. तिच्या विवरांमध्ये तेव्हा लहान लहान वाटेकडे दगड असतात. हे दगड पक्षी गिळीत असतो. ते अशासदतीं की अन्नाचे चूर्ण करण्याच्या कामी त्याची मंथनिकेला मदत व्हावी म्हणून. पक्षाश्याचा (मोडेनम) उगम पूर्व आमाशय ज्या ठिकाणी मंथनिकेला मिळतो त्या ठिकाणी जवळच होतो व त्याची एक स्वल्प मुदन झालेली असते व या मुदनांतच पक्षिपिंड बसलेले असते. तन्वापाचे (स्मॉल इन्टेस्टाइन) तीन भाग आहेत. प्रथम एक ज्याची मुदन झाली आहे ती, नंतर दुसरा चकचक्याकार वळण झाली आहेत ती व शेवटी तिसरा दुसरी एक मुदन होऊन झाली आहे ती. हीच पुढे सरळ होऊन तिचे ऋजुवाच (लार्ज इन्टेस्टाइन) बनते. या दोहोच्या संयोगाच्या टिकाणी दोन लहान अंधनलिका असतात त्यांना अंधांत्र म्हणतात. पश्चिम-बाधातचविवराचे (क्लोएका) मुख मोठे असते. या विवराचे तीन भाग होतात व त्यांत मुददार (अॅनस) वृक्षोत्तर्षाणी

(युरेन) बायुछिद्र व जननेंद्रियांच्या खोतसाची गण्य छिद्रे स्थापित झालेली आहेत.

मुसकोडामध्ये उघडणारे काही लहान पिंड आहेत पण खातील एकाला सुद्धा लालापिंड म्हणता येणार नाही. यकृत मोठे असून त्याचे दोन भाग झालेले आहेत. ते आप- आपल्या खोतसांनी पक्काश्यात उघडतात. पिप्तादाय बनलेले नाही. पक्कपिंड हे आटपशीर व तामस असून पक्काश्याच्या मुदनात असते. याला तीन खोतसे आहेत त्यांच्या द्वाराने ते आपला रस पक्काश्यात सोडते.

श्रीहाः—ही सांधेची व लांब गोलाकार आहे. हिचे आकार- मान लहान आहे. ही पूर्व आमाशयाच्या उजव्या बाजूस उदरगुहाकले (पैविटॉनियम) च्या योगिकरून लागलेली आहे.

श्वसनद्वय आणि स्वरोपादक इंद्रियेः—श्वनिर्मज्जुपादार (मॅजिस्टिस) जिम्ब्रेच्या उगमस्थानाच्या पाठीमागे असते व श्वनिर्मज्जुपे (लारिक्स) त जाणारा मार्ग त्या वाटेने आहे. श्वनिर्मज्जुपेला तक्षणाधी (कार्टिलेजिनस) चा आधार झालेला आहे. इतर सपृष्ठबंधाप्रमाणे या श्वनिर्मज्जुपेच्यामुळे पक्षांत श्वनि उत्पन्न होत नाही. महाश्वसनलि- केचा (ट्राफिक्स) पूर्व भाग नेहमीप्रमाणे अन्ननलिकेच्या उदरतली असतो परंतु प्राच्या गुडच. भाग अन्नवांशामुळे डाव्या बाजूस सारला जातो व पुढे ती महाश्वसनलिका शरीर- गुहेमध्ये अग्रा शिरते तेव्हा तिला फिरून नेहमाचे टिकाण प्राप्त होते. या टिकाणी तिला डावी व उजवी अशा दोन शाखा फुटतात. श्वसनलिकेला आधार देणारी घटककंकणे (रिग्न) तक्षणाधीची बनलेली नसून अरिधमय आहेत. महाश्वसनलिका व तिच्या शाखा यांच्या संयोगाच्या ठिकाणी एक स्वरसंदूक (सिरिक्स) झालेली असून ती शरीर श्वनिर्मज्जुपा होय. अरुच्या प्रकारची विरलसण श्वनिर्मज्जुपा दुसऱ्या कोमभायाहि वर्गात आढळत नाही. महाश्वसनलिरेची शेवटची तीन अथवा चार घटककंकणे आणि प्रत्येक श्वसन- नलिकाशाखेचे पहिले घटककंकण याच्यात आकारभेद उत्पन्न होऊन किचित् विस्तृत अशी ती स्वरसंदूक बनली आहे. हिला " डिपेनम " हे नांव आहे. हिच्या आतील स्लेमकला दोन्ही बाजूला जाड झालेली असते व तिच्या पोकळीत ही जाड स्लेमकला अर्धचंद्राकारांश्या पुढे आढळते अथवा हे ग्यापुढे आलेल्या भागाला एवा तक्षणा- र्धीच्या रक्षाचा आधार असतो. त्या अर्धचंद्राकार भागाच्या पराराने पक्षांचा स्वर उत्पन्न होतो व या स्वर- संदूकेला लागलेल्या स्नायूंच्या संकोचविवाहामुळे स्वराचा नाद बदलतो.

शरीराच्या आकारमानाने फुफुसे फार लहान आहेत व ती फारच कमी प्रसरणशील असतात स्थलजस्यवर (ऑफि- बिया) व उरग ह्यांच्यामधील फुफुसांप्रमाणे ही घडपा पड- लेल्या पिश्यासारखी नाहीत. यांचा पृष्ठभाग पक्षांच्या

मधील जायत अगदी चिकटून बसलेला असतो व त्यावर कलेचे (मॅग्नन) आच्छादन नाही त्यांचा उदरतळाचा भाग तंतुमय धातूच्या (फायब्रस टिझुज) मजबूत पटाने आच्छा- दित झालेला असतो त्याला फुफुसकला (प्लरल मॅग्नन) म्हणतात.

महाश्वसनलिका शाखा (ब्रांचस) फुफुसात शिरून त्याच्या शेवटापर्यंत जाते व तेथे तिचे दोन भाग होतात. प्रत्येक फुग्याच्या आकाराच्या वायुकोशांत (एअर सॅक) शेवट पावतो. हा वायुकोश मटला म्हणजे श्वसनलिकेच्या आतील बरेचवा विस्तार होऊन बनलेला फुगा होय. पहिला वायुकोश आग्नाच्या वेढीच्यामध्ये शुरुपटलेला आहे. त्याला आंत्रवायुकोश (इन्टॅस्टिनल) म्हणतात. दुसरा शरीर- भित्तीला लागून आहे, त्याला पश्चिमवक्षवायुकोश (पोस्टी- रिअर थोरॅकिक) म्हणतात श्वसनलिकाशाखा फुफुसात शिरते त्या मार्गाे तिला आणखी तीन फांटे फुटतात ते सर्व वायुकोशाशी जोडले जातात. यांपैकी एक पूर्ववक्षवायु- कोश (ऑंटेरिअर थोरॅकिक) प्रथमवक्षवायुकोशाच्या पुढच्या अंगाला असतो तो होय दुसरा अंतर्जात्रववायुकोश (इंटर हॅन्डहय्युलर) होय; हा मध्यरेषेत असून एघटाच आहे व याचा संबंध दोन्ही फुफुसांशी असतो. तिसरा शीवावायुकोश होय. अंतर्जात्रवाच्या दोन्ही बाजूलासून एकएक वायुकोश निघून खांबेच्या खांब्यात बसलेला असतो. अंतर्जात्रव वायु कोशाशिवाय बाकीचे सर्व वायुकोशा डाव्या व उजव्या बाजूस जोडीने झालेले आहेत या वायुकोशांचा अरिध- गत वातपोषकत्वाशी संबंध असतो

कपोत उभा असताना उरःफलकाच्या खाली वर होण्याने शरीरगुहा (कॉहोम) लहान मोठी होते; यामुळे फुफु- सांतील हवा वाहते व आत येते उरःफलकाचे हे खाली वर होणे अंतःपक्षीकलायु याच्या संकोचविकासांने घडून येते. जेव्हा पक्षी उडत असतो तेव्हा त्याच्या शरीराचा सवें भार पंखावर असतो यामुळे उरःफलक चलनहीन होतो. या स्थितीत बंधंधाचा पृष्ठभाग खाली वर होऊन फुफुसांत हवेचे चलनचलन घडवून आणतो. या दोन्हीहि स्थितीत आंत वेतेलेली हवा फुफुसामधून वायुकोशात शिरते व तेथून अरिधगटवातपोषकत्वात प्रसरण पावते. या कार- णास्तव इतर प्राण्यांच्या फुफुसांमध्ये उच्छ्वासानंतर फेर- बदल न झालेली हवा मदी दिवहक रहते तशी पक्षांत फेरबदल न झालेली हवा फक्तवायुकोशांत व श्वसनलिके- च्या उपशाखांत राहते. याचा परिणाम असा होतो की रक्षाचे प्राणवायुशी संमिश्रण अगदी पूर्णपणे होते व ह्यामुळे त्याचे लक्षणमानहि त्याच प्रमाणात बदलते. या अर्था एक रक्ष्यांत ठेवण्यास्तरे गीष्ट ही आहे की हवेत उडणारा दुसरा प्राण्यांचा सवें म्हणजे कांठवर्णाः याच्याधी पक्षांचे या बाबतीत साम्य आहे. कारण या दोन्ही वर्गांत प्राणवायुचे

द्विपक्षा संमिधण होणे ही क्रिया नुसत्या मसुनेद्विपक्षा-साध्या अकुचित जागृतच न होता ती सर्व शरीरभर होते.

द्विपक्षाभिसरणः—पक्ष्याचे हृदय नकाच्या हृदयामागे चार कर्णांचे (वेबर्स) झालेले असून त्याचा डावा व उजवा असे दोन संचयवर्ण (आरिक्लस) व डावा आणि उजवा असे दोन निःसाकर्ण (व्हेंट्रिकल) असतात. उजवा निःसारकण डाव्या निःसारकणाभोवती थोडा चळसा घेतो व त्याचा आठवा छेद वेळाने त्याचे विवर अर्धचंद्राकार दिसते. डावा संचयवर्ण व डावा निःसारकण यांच्या मध्यांतरातील पडदा (व्हॉल्व) घडवा बनलेला असून त्याला दोन टळे आहेत व त्याने काठ निःसारकणांतील विवराच्या पुढेअर्धदोः संतुषधनाच्या योग्यरून जोडलेले असतात. परंतु हृदयाच्या उजव्याकडील वाजुवरचा असा पडदा हा ह्यापुढे झालेला आहे व तो पक्ष्यामध्येच बनलेला असतो. उजव्या संचयवर्णांमध्ये उजवी व डावी पूर्व-महाशिरा (प्रीव्हॅल किंवा ड्युपीरिअर व्हॅना वेस्ट्रा) व पश्चिम महाशिरा (पोस्टव्हॅल किंवा इन्फ. व्हॅल) उपपडतात. डाव्या संचयकर्णात वार फुफुसशिरा उपपडतात. उजव्या निःसारकणापासून फुफुसधमनी (पश्चिमरी आर्टरी) निघते व तिचे रंगेच दोन फाट होऊन त्यापासून उजवी व डावी अशा फुफुसधमन्या बनतात. डाव्या निःसारकणापासून महाधमनीची (एरोर्टा) उजवी कमान बनलेली असते. पक्षांत महाधमनीची डावी कमान बनलेली नसते. सर्व शरीराच्या धमन्या या महाधमनीच्या उजव्या वमागी-पासूनच उगम पावतात व त्यांच्यामधून शुद्ध रक्ताभिसरण पावते. अशा प्रकारे शुद्ध रक्त सर्व शरीरभर धमन्याच्या वाटे पसरणे ही द्विपक्षाभिसरणाची मोठी वरवी पाथरी होय. महाधमनीची कमान उजव्या श्रावणलिके-वरून कमान घेऊन वज्राच्या पृष्ठभागाकडे वळते व नंतर ती पश्चिम दिशात गतिमैत महाधमनी या चाकने आळखिली गाते. महाधमनीच्या कमानोपासून एक उजवी व दुसरी डावी अशा दोन अनामिक धमन्या (इन्फ्रामिअट) निघतात व त्यापासून प्रत्येक वाजुवरील प्रीवाधमनी (कॅरोटिड), जत्रधमनी (सबव्हॅल) व अंतधमनी (पेक्टोरल) ह्या उपाय पावतात. अंतधमनी वर सांगितल्याप्रमाणे विशेष प्रमाणाने विकृति पावलेले असतात म्हणून ह्या अनामिकधमन्या-उजव्यापासून अंतधमन्याची उपपत्ति झाल्या असे त्या विशेष जाड बनलेल्या असतात त्या इतक्या की त्यांच्या उगमांतर पुढे महाधमनी ही वारक बनते. बहिःकृष्ट (फोमोर्ट) धमनी व अंतकृष्ट (सियाटिक) धमनी ह्या पक्ष्ये मनाच्या रचनेप्रमाणे फार पूर्वे दिशेस उगम पावलेल्या असतात. पुच्छधमनी (वॅडल) ही निर्यतः फारच लहान असते. द्विपक्षाभिसरणातील एक उच्च लाक्षणिक गोष्ट आहे ती ही की, वृक्षामुखा शिरांनी रचना झालेली नाही. तथा दोन वृक्षशिरा पुच्छशिरा दुभा-

गून जाऊन झालेल्या आहेत. परंतु त्या तशाच मुख्यतः वृक्षामध्ये वेदावाहिन्यात अंतर्भूत न होता त्यांच्यातून बाहेर निघून पडतात व त्यांच्या वाजुवरील बहिःकृष्टशिराची संयोग पावून उभयोद्गामी (कॉमन इलिअक) शिरा घसतात व नंतर या दोन्ही उभयोद्गामी शिरा एकमेकांशी संयोग पावतात व ह्या संयोगापासून वर जाणारी एक शिरा बनते तिला क्रोधोद्गामी शिरा (इन्फिरिअर व्हॅनावेरा) अथवा पश्चिम महाशिरा म्हणतात. पुच्छशिरा जेथे दुभागली जाते त्याच ठिकाण हुन एक जाणती शिरा उगम पावून वर गति घेत यकृताः-सुखांशिरा मिळते तिला पुच्छवलीशिरा म्हणतात. मासे, रथजलवर व इतर ह्या तिन्ही वर्गांतून दिसून येणारी द्विपक्षाभिसरणाची योजना म्हणजे पुच्छ व शोणी या भागांतून अभिसरण पावणारे रुधिर वहिल्या प्रथम वृक्षामध्ये उऊन नंतर वृक्षशिराच्या गोंगकहन वर हृदयाकडे जाणे, ह्या पक्ष्यामध्ये तोप होऊन या भागांतून अभिसरण पावणारे रुधिर एकदम वर हृदयाकडे वळते. रक्तशिरापेशी रुकड असून अंडाकृति आहेत. रुधिर आस्त उष्ण असून त्याचे उष्णमान ३०° सेंटि-ग्रेड असते.

ज्ञानद्विपक्ष्युद्.—मेसु मरित्थ्वकोशात गच्च भरून गडि-लेला असतो व तो आकृतीने विशेष रंग व वाटोळा असा असतो. अनुमनाशोवाला (मेडग्ला ऑनलॉगाटा) उदरतलभागी वराच वाक कुठला. अनुमस्तिष्क (तेरिबेलम) बरेच मोठे असते व त्याचा प्रथम भाग मोठा झालेला असून त्याच्या प्रत्येक बाजूला एक एक लहान पार्श्वभाग बनलेला असतो. अनुमस्तिष्क चतुर्थमस्तिष्कविवराळा (फोथे व्हॅन्डि-कल) ह्यापुढे टाकते. शुद्धमस्तिष्क (सेरिब्रम) पाठीमागे पसरलेले असून अनुमस्तिष्काला मिळते. त्यामुळे चक्षुष्मस्तिष्क शकले बाहेरच्या अंगाळा वळले जाते व ती जी पृष्ठभागी असावयाची ती पार्श्वभागी असतात व प्रत्येक खंड आकृतीने वाटोळे असते. प्राणमस्तिष्क (ओलेफॅक्टरी लोब) फारच थोड्या प्रमाणाने झालेले असते, कारण पक्ष्यामध्ये प्राणोद्भय फारसे विकास पावत नाही.

वृक्ष (विडने) जननेद्विपक्षः—प्रत्येक वाजुवर एक एक वृक्ष असून ते चपटलेले असते व त्याचे तीन भाग दिसतात व ते शोणी भाग कर्षाच्या शोणिविभागातील खडबडत अगदी वरवर बसलेले असतात. वृक्षाची उपपत्ति पुरिपुंटा-वस्थेतील पश्चिम वृक्षनलिकासह्यातून (मेटॅन फॅटॅल) झालेली असते प्रत्येक वृक्षसोतस (युटेटर) अगदी अर्ध नालीवैप्रमाणे असून पार्श्वकडेवती सरळ गति घेत पश्चिम बाह्यवचाविषयाच्या मधल्या भागात उपपडते.

शुष्कः—शुष्क दोन आहेत प्रत्येक शुष्क (रेड्डींग) अंडाकृति असून वृक्षाच्या उदरतली पूर्वशेवटी वळते लगळ आहे. त्याच्या बाबीच प्रमाण परिणत दशेवर अवलंबून असते.

प्रत्येक सुवहाच्या अंतःकडीपातून नागमोडी असलेले चुक-
छोतस (व्हासवेकरन्त) वृक्षस्रोतसाच्या समातरी राहून पश्चिम
शेवटी गति घेन पाथम याद्वारवाविवराच्या मधल्या
भागात एका उंचवटपाच्या टोंकात उचडते. चुकस्रोतसाचे
पश्चिमेवट वाडेंतें फुगट वनलेलें असतें त्याला चुकशय
(सिमिनल वरेसिचक) म्हणतात. विश्र्वासारखें इंद्रिय वपोता-
मर्थे नसतें व तें वन्याव पक्ष्यामर्थे झालेलें नसतें. काही
पक्षी-जसे वदक, राहामृग इत्यादि-वाच्यांत शिश्रुपा एक
घन अवयव पश्चिम याद्वारवाविवराच्या उदरतळाच्या
भागामधून झालेलें असतें.

छीमननेंद्रिगर्भको उग्रव्या पातुवरील अंडकोश (ओड्दरी)
व अंडछोतस (ओड्दरुड्द) यांचा लोप होतो व ही गोष्ट यात
विशेष होय. परिणत दशमर्थे डावीकडील अंगकोश मोठा
असून त्याच्या पृष्ठभागावर लहान लहान व निरनिराळ्या
आकाराच्या अंडोत्पादक पिश्यावांवा समूह (फॉलिग्लस)
वनलेला दिसतो व स्या प्रत्येक अंडोत्पादक पिश्यांत एक
अंडे तयार होतें. तसेच डावीकडील अंडछोतस नाव व
नागमोडी रीतीने वळलेला असतो. त्याचा पूर्व शेवट रुंद
गळणीच्या तोंडासारखा असतो व त्यात अंडोत्पादक पिश-
व्यांतून अंडी बाहेर पडली की, प्रवेश करतात बाष्पांचा
भाग रानयुक्त जाल्या नलिकेप्रमाणे असून त्याच्या आतील
विवा रान पिश्यापेशीक कलेचे (वल्लेडुदर मेनेन) आकारान
झालेले असतें. हा अंडछोतस पश्चिम याद्वारवाविवराच्या
मधल्या भागात उचडतो.

उभवाकडील अंडकोशाचा व अंडछोतसाचा जरी लोप
झालेला असतो तरी एखागा वेळीं क्वचित शिरटया रूपांने
तो दिसता.

अंडी अंडछोतसांत असताना फलरूप होतात. फलरूप
झालेलीं अंडी अंडछोतसांतून बाहेर पडत असताना त्यांच्या
पिश्यापेशीक कलेच्या योग्यकरून त्यांच्यावर आवरणरुपी
काही पुटे लागली जातात. प्रथम समोरीती पाडण्या सुत्र
घळकाचे वेष्टण तयार होते; नंतर त्याच्यावर पापुश्याप्रमाणे
अंतःकवचावरण (शेलमेनन) बनतें व गा अंतःकवचावर-
णाच्या अंतर्भागांत दोपटी चुनवडीसारखेक असतें कवच बनले
जातें. कवोतामर्थे मादी एका वेळीं दोन अंडी, पाटी करून
त्यांत घालते व त्याच्यावर नर व मादी ही दोपटि-वसून
ती उचवित्तात. चवदा दिवसांत अंडे उबून पिले तयार होतें.
पिले पडतें तयार झाल्यावर तें अणवच कवच फोडून बाहेर
निघतें. प्रथम त्याच्या अंगावर मऊ पितें असतात व त्याला
उभयतीं नर मादी आल्या पूर्वे आम्लाशयतील दुधा-
सारख्या रसांने पोषिततात. ह्या पूर्वे आम्लाशयतील पाडण्या
रसाला " कवोताचे दुध " असें नाव देतात.

पाडनरीता—वन्हाड. चुकडणा निरुद्धाच्या पश्चिम सर-
हरीवर ही नदी उगम पावून वणी तालुक्याच्या आग्नेय
कोन्यांत ज्युद येथे धर्षी नदीस मिळते. तेथून तिला

प्राणित्ता म्हणतात. या नदीची एकंदर लांबी ३०० मैल
आहे.

पाडनघाट (अथवा पायाघाट)—वन्हाडच्या उत्तरेस
मानपुडपाचा मेळघाट ताळुगा व दक्षिणेत वाजाघाट उर्फ
घाट यामगोल मों भाग पूर्णानदीने व्यापला आहे त्यास
" पाडनघाट उर्फ पायाघाट " असें नांव आहे. ह्या भाग
अस्थल काळ्या जमिनीचा व गाळवट असून फार सुपीक आहे.
इमाडशाहींत खानदेशा व वन्हाडच्या बाळाघाटाच्या उत्तरे-
कडील सगळ जमान व मेळघाट यांसुद्धा सर्व पूर्व-पश्चिम
लांबीचा एक सुभा करून त्यास पायाघाट सुभा असें नांव
दिले होते. [काळे-वन्हाडचा इतिहास.]

पाडरू—मध्यप्रांतातील एक जात पूर्वी योंग धंवा
सैन्यातील पायदळाचा असे. लोकसंख्या सुमारे ३००० आहे.
दमोद व जबलपुर येथे काही पाडरू लोक आढळतात पण ते
स्वतःःऽ रजपूत म्हणतात पण रजपूत त्यांच्या मुली करीत
नाहोत. संबलपुरातील पाडरू लोकांनी कुळनाम रर हुवे,
चालुक्यंसी, छिनकरन, इत्यादि आहेत. समाजांत याचा
दर्जा फार हीन आहे.

पाऊस—गुठोला बीजव देणारा जो पाऊस त्याची
सहती फार पुरातन काळापासून मायिलेकी आहे. सारवेरात,
इंद अनरिस्तातील पावसाला अडबून घालाच्याने निर्दालन
करतो; बादळाचे देव भद्रत त्याला साहाय्य करतात पुरा-
णातून इंद हीव पावसाची अधिष्ठात्री देवता कल्पिती आहे.
पण वेदशास्त्री पर्जन्यदेवता स्वतंत्र होतीस दिसते. या पर्जन्य-
देवतेची माहिती वेदवेद्या विभागात (पू. ३३४-३३५)
दिलेली आहे. प्रत्येक प्राचीन राष्ट्रांत एक पर्जन्यदेवता
कल्पिलेली असे व तिची आराधना करण्यांत येई. आता
पाऊस म्हणजे काय व ती कोणत्या प्रमाणांत पडतो याचा
शोधक्यांत विचार करूं.

धुक्याच्या बारीक वज्रवस्तून पावसाचे थेंब बनतात.
वाऱ्याच्या योगाने हे बारीक कण एके ठिकाणी जमून हवेतून
खाली उतरताना त्याचे पावसाचे थेंब बनतात शेष व पाऊस
याचा अगदीं निकट संबंध आहे. आणि उषा काळामें संप
बनतात तीच कारणे पावसाची होत त्यांपैकी मुखप कारणां
इष्टणने (१) निरनिराळ्या उष्णमानाच्या प्रवाहाचा संयोग,
(२) उंचवर चढणारी हवा व (३) उष्ण व थंड हवेचा
जमिनीशी होणारा संयोग बहुतेक सर्व पाऊस ठगान-
मधून किंवा वादळी वाऱ्यापासून अणत पावस वी
वाऱ्याच्या योगाने पडतो. उपातिकर्णाची वरील कारणे आढळत
नाहोत रथा टिकेणी पाऊस क्वचित पडतो.

पु हरी व गे ल पा व सा चे प्र मा ण —समुद्रसपाटीपेक्षा
जास्त उंचागांठी उंची व अक्षर ह्यांवर पावसाचे प्रमाण अव-
लंबून आहे. उगावारी वारे उषा प्रदेशांत पोहोचतात तेथे
पावसाचे प्रमाण थेंब,अथतें,परंतु उषा प्रदेशांतून वारेवाहात
जातात रथा प्रदेशात माथ पाऊस कमी असतो. उंच पर्वतांवर

वेढ्यां वारे वाहातात तेव्हां त्या ठिकाणी जास्त पाऊस पडतो विशेषतः जे उष्ण वारे समुद्रावरून वाहात जातात त्यांच्यामुळे पाऊस अधिक पडतो. परंतु असे वारे पर्यंतानी आढळू गेले म्हणजे पर्यंतच्या दुसऱ्या बाजूस मुळीच पाऊस पडत नाही. विषुववृत्ताजवळील शीतकटिबंधांत साधारण वाराच पाऊस पडतो. ह्या प्रदेशांतून एक पावसाळा व दुसरा उष्ण काळ असे दोन ऋतू असतात. शिवाय समुद्रकिनार्याजवळच्या प्रदेशावर पाऊस जास्त असतो. समुद्रापासून लांबवर असणाऱ्या प्रदेशात पाऊस फारच कमी असतो. समशीतोष्ण कटिबंधात निरनिराळे प्रकार आढळतात. पुष्कळ पावसापासून तो मुळीच पाऊस न पडणारे देश ह्यांत असतात. वारे, समुद्राचे सान्निध्य, वादळी वारे वगैरे गोष्टींवर एकंदर ऋतुमान अवलंबून असतो. जेथे जंगल अमत्त तेथे पाऊस जास्त पडण्याचा संभव असतो. पृथ्वीवरील बहुतेक सर्व ठिकाणी पर्जन्यमान ४० इंचांपेक्षा कमी असते ५०* अक्षांशांपर्यंत समुद्राजवळच्या प्रदेशांत ते सामान्यतः ५० ते १०० इंच असते व अगदी समुद्राजवळच्या विषुववृत्तावरील काही भागात १०० वर पाऊस पडतो. आस-पास तेरातुर्था या ठिकाणी पाऊस ५०० ते ६०० इंच पडतो हाच जगातील अतिशय पावसाचा प्रदेश आहे. तिबेट, गोबीचे वाळवंट व सहारा या ठिकाणी पाऊस मुळीच पडत नाही म्हटल्यास चालेल.

पावसाचा काल सर्व ठिकाणी एक नसतो मद्रास इलाख्याच्या पूर्व भागासारख्या ठिकाणी वर्षांतून दोन वेळा पाऊस पडतो. इंग्लंड, जपान यांसारख्या देशांत वारा मद्धिने पाऊस असतो. पावसाचे मान इंधांत सांगतात. आकाशांतून पडणाऱ्या पर्जाच्या कणांचा थर १० इंच जाडीचा झाला म्हणजे त्यापासून एक इंच खोलोंच पाणी तयार होते. म्हणून इंग्लंडांत पर्जावरून पर्जन्यमान पहातात.

पाऊस मोठ्याने येथे थर.—अगदी सापेथे येथे म्हणजे एक विचेंटर वाटली व तिच्यावर वसविलेले एक नरसाळ ह्या नरसाळ्यांत पडणारे सर्व पावसाचे पाणी खालील वाटळीत सांचते व ते एका कानेच्या मापाच्या पेरुवाने मोत्रतात जाली ह्या वाटळीच्या ऐवजी नांच्याचे वर्तुळाकार उंच भाडे उपयोगान आणतात, व ह्या भांड्यावर नरसाळ वसविलेले असून वर दुसरे त्याच आकाराचे भाडे वसविलेले असते. ह्याच्या योगाने बर्फ पडल्यास ते सर्व विटलून त्याचे पाणी खाणीस भाड्यांत सांचते. हे पाणीहि एका कानेच्या मापाने मोत्रतात. ह्या भांड्याचा व वरील नरसाळ्याचा व्यास ८ इंच असतो. हे येथे जमिनीत पुरून वसवावयाचे असते हे वरे, मिनी, शाटे, वगैरेच्या पासून सांब अंतरावर असले पाहिजे, व जमिनीच्या वर एक फूट उंच असले पाहिजे.

पाणी हे अनुपद्रवाभ्याने जीवन अस्वस्थाने ते मिळविण्यासाठी त्याचे खाटपट असणारच. तेव्हां पुष्कळ लुप्त्ये समा-नानून पाऊस पाडण्याकरिता आट्टांगे, मंत्राभिषेक, नाच

वगैरे धार्मिक संस्कारांसारखे जे उपचार केले जातात ते पाहून नवल वाटण्याचे कारण नाही. आजच्या सुधारलेल्या अगोतहि असे उपचार चालतात; पण ते अर्थातच शास्त्रीय स्वरूपाचे असणार. अमेरिकेतील हॅटफील्ड नांवाचा एक शास्त्रज्ञ आकाशांत विद्युत्प्रवाह सोडून त्याच्या साहाय्याने पाऊस पाडोत असतो. विद्युत्म हेट नांवाचा दुसरा शास्त्रज्ञ एका रसायन मिश्रणाच्या साहाय्याने हे काम करतो. तेव्हा आता मेघराजाकडे होळे लावून वसण्याचे कारण न राहता शेत-कांवे उत्पत्तीहि अनिश्चित रहाणार नाही.

पाकपट्टन—पंजाब इलाख्यातील मॉन्टगोमेरी जिल्ह्याची एक तहशील. क्षेत्रफळ १३४६ चौरस मैल याच्या आग्नेय सरहद्दीवरून सतलुज नदी वाहते. लोकसंख्या (१९२१) १४४१० हात एक गाव व ४१० खेडी आहेत. मुख्य गाव पाकपट्टन असून हे पूर्वीचे यौधेय (सध्याची जोहीय जात) लोकांचे अजोधन होय.

पाकौर खेडे—बंगाल इलाख्यातील संताळा परगणा जिल्ह्याच्या पाकौर पोटाविभागाचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या सुमारे दीड हजार. एकंदर पोटाविभागाची लोकसंख्या २३६४८ असून १०५५ खेडी आहेत.

पाखाल—हैद्राबाद संस्थान. वारंगळ जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ७२० चौरस मैल. लोकसंख्या जहागिरी धरून पन्नास हजार आहे. जंगल वरेंच आहे. ह्या मलेरियाजनक आहे. नात खेडी १५५ व ३ जहागिरी आहेत मुख्य ठिकाण नरसमपेट हे आहे. या तालुक्यात पाखाल नांवाचा विस्तीर्ण तलाव आहे.

पॉपिंगटॉर्फ, जोहान ख्रिश्चियन (जन्म १७९६)—एक जर्मन पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञ याने एक शास्त्रीय मासिक भावन बघे चालविले होते. गणितास, खगोलशास्त्र पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञ व रसायनशास्त्रज्ञ यांची चरित्रे व त्यांची कावे यांविषयी त्याने एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला. शास्त्रज्ञ या वटीने पापिंगटॉर्फ यांची योग्यता फारशी उच्च ठरविता येत नाही. त्याच्या टाईप मणितानेबंधी कौशल्य नव्हते व शास्त्रीय शोधापासून सर्वसामान्य वरून काढण्याची सुद्धि नव्हती. परंतु प्रयोगाची रचना करण्यांत तो फार कुशल होता. त्याने विरेंधक शास्त्रीय उपकरणे तयार केळी आहेत. शास्त्रीय वाट्ट्यामासक आणि शास्त्रीय शोधासमक असे जे कार्ये त्याने केले त्यामुळे सर्व युरोपभर त्याची उपासित व बहुमान झाला. संपादकीय लेखनादि व्यवसाय व शास्त्रीय शोध यांतच त्याने आपला काल घालविला. त्याचे बहुतेक सारे शोध विद्युच्छात्र आणि चुंबकशास्त्र यांसंबंधीच आहेत.

पाच (लेंबमाटी)—एक सहागते छुडप. याच्या मंजिरीस मप्रुर वास येतो व त्यापासून अत्तर काढतात. सागवट रसाळ जमीनीत रोप लावून करतात. स्ट्रेट सेलमेट, आवाप, मध्यप्रांत वगैरे प्रदेशांत हि विदेश आढळते.

पाच—यास गडबपाच, रागतीळ, हिरन्मयी, मरकत-मणी, पद्ममणो इत्यादि नावे आहेत यास फारसीत जम-रुह म्हणतात. हे वैद्यक मण्याच्या जातीतील एक हिरव्या रंगाचे रत्न असून याने गुणधर्म बहुतांशी वैद्यक मण्याच्या गुणधर्माशी जुळतात. याचे रसातिक पृष्ठमवर्ण असतात. इतर रत्नांच्या मानाने पाच तितकी कठिण नाही. याचे विशिष्ट गुणत्व १.६१ आहे. यामध्ये प्रकाशाचे कमीभवन व उत्सर्जन करण्याची शक्ति फार नाही म्हणून पाच फार चककत नाही. यामध्ये कुण नामक धातु असतो म्हणून याला हिरवा रंग येतो.

हल्ली कोलंबिवाची राजधानी (मुसल राहूर) जी बोगोटा तिच्या आसपास पाच सांपडते. मुझो येथे प्रसिद्ध द्याण आहे. सन १८३० मध्ये उरल पर्वतात पाच आकर्षक सांबळी व सध्या इक्वेडोरिच्या ईशान्येस ६० मैलांवर टाकोबाया नदीवर सापडते याचेची किंमत रंगप्रमाणे कमी आस्त होते. हिंदुस्थानात संवामत व अममीर या ठिकाणी क्वचित पाच सांपडते. उत्तम गडद हिरव्या रंगाची विनछटने पाच असेल तर तिचा दर रतीस २०० ते ३०० रुपये किंमत पडते.

या रत्नात रोम बरे करण्याची शक्ति आहे असे प्राचीन काळी लोक मानतात. पाच अंतःवर पातळी असतो मूळ्यां येणे, हृगवण लागणे इत्यादि रोग जातात असे मानतात. याने शिवा काढी इजा न होता प्रसूत होतात, मुतेश्वेत पडतात व पाच गळण्यांत पालण्याची ह्मीचे पाणिप्रत्य कायम राहते असे धमशत. पाच पोटांत येवल्यास फार गुणकारी आहे व हिरव्या रंगामुळे पाच डोक्यांस फार चांगली असे मानतात.

पांचकळशी (सोमवंशी क्षत्रिय, पाठारे)—पांचकळशी ही ज्ञात मुख्यतःकळून ठाणे मिश्र्यात व मुंबई महाराज आढळने. तिचे दुसरे नांव ' सोमवंशी क्षत्रिय पाठारे ' असे आहे. त्या लोकांत धंदेवाचक बरेच पोटविभाग असून त्यांची नावे भिन्न आहेत. उदाहरणार्थ—सुतार, वाढक [वाडी म्हणजे वागाईत करणारे (वाडी-कळश्या)] वगैरे. सर्व पोटविभागांना सारखा लघु होणारा शब्द ' पांचकळशी ' हा होय ह्या जातीची नवरी लोकसंख्या देणे कठिण पडते. तथापि अजमाई पुढील आंकडे देता येतील. साष्टीकर पांचकळशी ६००, अष्टागरकर पांचकळशी ३००, व वाढकळशी ८६५. पांचकळशी हा शब्द प्राचीन काळापासून आशियात असून त्याचा अर्थ एखाद्या की याच्या लग्नप्रसंगी सिंहासनारुढ्या ब्रीह्यावर सभोवारे पांच कळक ठेविलेले असतात. वसई व माहीम तालुक्यांत सेतीवाडाचा धंदा करणारा पांचकळशी वगैरे आहे. त्या वगैरे लग्नप्रसंगी गद्यापि वराची मिरवणूक लांकडाचा तयार केलेल्या सिंहासनावर काढतात. सिंहासन पुष्पमालांनी वगैरे सुशोभित करून त्यावर पांच कळक ठेवतात.

पातणे किंवा पाठारे प्रभूप्रमाणेच यांचा इतिहास आहे. तेराव्या शतकात मोदवरीच्या कांठी असणाऱ्या पैठण वाहारा-हून राजा विंभ अथवा मोग उषा वेळेस मुंबईस व ठाण्यास आला तेव्हा त्याच्याबरोबर हे लोक आले असा इतिहास मिळतो. मारवाडातून काठेवाढ-गुजराथच्या मार्गे अनीहल-वाढपट्टणच्या शिवांबरोबर आम्ही आलों असे कांठी म्हणतात, व या विधानाच्या पुष्टीस्तव पुरावेहि देतात. विंभच्या इतिहासांत एक मांडणी काण्यांत आली आहे तिच्यावद्दल एकिस्तर विचार केला जाईल. शिवाच्या सैन्यात हे योद्धे होते. वसईच्या वेळातहि यांनी मराठ्यांना मदत दिली आहे. अलीबडे त्यांनी होती, सुतारकाम व शिहरकाम यासारखे उद्योग आरंभिले आहेत. मुंबईस कार-कुनीची कामे करणारे पाचकळशी पुढळ असून स्वतंत्र उद्योगधंदे करणारेहि थोडे आहेत.

रावबहादुर वसंतराव सुर्वारा देसाई यांनी ' दहा वर्षां पूर्वी आम्ही ' या छोट्या पुस्तकांत या जातीतील लोकांचे शिक्षण व धंदे यांची आढेवण माहिती दिली आहे. तीव-रून पहाता साष्टीकर व अष्टागरकर पांचकळशी पुढ्यांपैकी बहुतेक निम्मे मेळी, कांठीकर, वासगन यासारख्या इंजि-नियरिंग धंद्यात पडलेले आहेत. हे कारखाने आहेत, हे सेतकी करतात व बाकीने डॉक्टर, व्यापारी, शिपाई वगैरे धंदा करणारे आहेत. शंकडा ४४ ५ पुरव ईमनी शिकलेले आहेत. शंकडा ४६ शिवा साखर आहेत.

पांचकळशांत (१) अष्टागरकर—(अ) सुद्ध, (आ) मंत्रिण व (इ) मालेकर माली किंवा वेजलकर; (२) साष्टीकर व (३) वाढकळ अथे तीन वर्ग आहेत. अष्टागरकर व साष्टीकर यांपास कधी कधी लग्नव्यवहार होतो परंतु त्या उभयवर्गांचा व वाढकळ पांचकळशी यांचा परस्परार्शी लग्नव्यवहार व लग्नव्यवहारहि होत नाही वार्धाच्या धंदा फारज्यांना वाढकळ ही शैला सामान्यतः वसई व माहीम प्रांतांत देण्यात येते. तेथे वाडीचा धंदा करणाऱ्या, खिस्ता लोकांना सुद्धा वाढकळ म्हणून संबोधण्यात येते. ह्यावरून हे नांव धंदेवाचक असून परस्पर वर्गांचा भिन्नपणा दाखविण्याकरिता पुढे रुढीने प्रचारांत आले असे दिसून येते. इतर वर्गांपासून वाढकळ पांचकळशांची कारखत १४ व्या शतकापासून सारखी असली असे दिसते. ह्या वर्गांचा उद्देश शंकराचार्य व पांचकळशांचा उपाध्याय-वर्ग पळशीकर ज्ञान्य जींनी कागदोपरी " पांचकळशी सोम-वंशी क्षत्रिय पाठारे " असा केलेला आहे. साष्टीकारांतील प्रो. लक्ष्मण हे सर्व पोटविभाग मूळ एकाच वर्गाचे आहेत असे मानतात, अष्टागरकरांनाहि परके लेखण्याची कांठी साष्टीकरांची वृत्ति दिसून येते. परंतु संकुचिन मनोवृत्तीच्या दृष्टीक असा चळवळीचा समाज जसजसा सुधारित तसतसे हे निर्वल होत आतील व कालोतरावे सर्व वर्ग एक होतील अशी आशा

करण्यास याचा आहे असे या समाजात - प्रागतिक भावनांचे पुढारी म्हणतात

या ज्ञातीत प्रत्येक गोत्र असते व संगोन विवाह इतर हिंदू जातीप्रमाणे निषिद्ध मानतात. मास म्हणिलेही लक्ष करता येते. लक्षविधि इतर उच्च वर्गाप्रमाणेच आहे. पुनर्विवाह समत नाही, घटकेोट नाई मासे, मास व मद्य पाचकळशी खातात. ब्राह्मणावाचू द्वार जातीच्या हालचाली अन्न हे खात नाईत. प्रत्येक कुटुंबात एक एक कुलदेवता असतेच उदा. महालक्ष्मी, एकशीर, वज्रधरी, जागेश्वरी इत्यादी त्यांचे उपास्य स्थानिक देशस्थ ब्राह्मण असतात. त्यांना पळशीकर असे नाव आहे. पाचकळशांमधील पंचायत-संस्था पुष्कळ दिवस पासून अस्तित्वात असून पुढे जरी पुष्कळ प्रकारच्या राज्यकार्या व सामाजिक कार्या झाल्या तरी त्यांना न जुमानता अजूनपर्यंत ती टिकून आहे अलाकडे मात्र मुंबई शहरात पंचायत-संस्थेच्या सत्ता थोडीशी ओढोटी लागली आहे.

पाचकळशाच्या प्रत्येक वर्गात एकेक स्वतंत्र जातिसंस्था असते. पंचाचा हुकूम अमलात आणणारे मानकरी लोक पिढीन्हा असतात. परंतु जर एखादा मानकरी निपुत्रिक मरण पावला तर त्याच घराण्यापैकी कोणाची तरी नमणूक बहुमताने होते.

साष्टाकर पाचकळशात सर्वांत खालची पंचायत म्हणजे ग्रामसभा होय ती बहुतरुळून वसई-साष्टी तालुक्यातल्या खेज्यात भरते. कारण साष्टीकर पाचकळशी या भागात पुष्कळ राहतात. त्याप्रमाणेच श्याचाभरणा, मुंबई या गिरगाव, माझगाव, परेळ बरळा व माहीम या भागात विशेष असल्यामुळे त्या ठिकाणीहि ग्रामसभा आहेत. अपाले एकण्याचा किंवा अखेर निर्णय देण्याचा अधिकार महासभेकडे असतो. या सभेचे प्रमुख मालाढचे देसाई असतात. मालाढकर देसाई हे फार प्राचीन काळापासून मुख्य असून सुमारे ७० वर्षांपूर्वी शकाचार्यांनी यांना सनद देऊन यांची सत्ता कायम केली आहे. १८९० साली मुंबई हायकोर्टाने या महासभेने केलेला निर्णय कायम धरला होता.

अष्टागरकर पांचकळशात मुख्य मानकऱ्याला अधिकारी ही सत्ता असून त्याचे राहण्याचे ठिकाण चेऊल यथे असते. वडवाड पांचकळशात सधम गांवावर नियंत्रण चालविण्यास असा अधिकार नाही. गांवागावी पंचायतीत पाटाल प्रमुख असून साधारण शादाचा निकाल पंचायतीत बहुमताने केला जातो, व त्या पंचायतीचा प्रमुख म्हणून सभाला जाण रा मानकरी दुसऱ्या गांवाच्या मानकऱ्यांना त्यासंबंधाचा राखर देतो. सदरनिकाल असमाधानकारक असल्यास त्याज्वर अगाल पंचकोशीय किंवा तालुक्यापंचायतीत चालत घमसाप्रसवधाने वादविवादाचा निर्णय कधी कधी शकराचार्यांमार्फत करून घेतात. शकराचार्यांनी ६ स १८३६ त

एक व १८५२ त एक अशा तऱ्हेचे निकाल दिलेले आहेत त्यांच्या नकला उपलब्ध आहेत.

ह्या समाजात पद्माक्ष, भद्राक्ष, विश्वामिन, बकदालभ्य, ज्यबक कश्यप, कण्ठ, वसिष्ठ, गौतम, इत्यादी गोत्रे आहेत. साष्टाकर व अष्टागरकर पाचकळशात म्हान्न, मना, रावटे, बरळीकर, साकलाव घरत पाठारे वीर आडनावे आहेत. विद्यस उत्तमन देणान्या " क्षत्रेक्यसमाजा " सारख्या संस्था आहेत " क्षानदून " व " क्षानवृत्त " अशी दोन मासिके चालतात. वाडवळ पाचकळशात म्हान्ने, ठाकूर, राजूत, चौधरी वर्तक, साव जुग्री, पांगल घरत, राय वीर आडनावे आहेत. 'सोमवशी क्षत्रिय समाजोत्पत्ति सघ ' ही संस्था समाज प्रतांचे काम करीत असून तीत जातीच्या लोकांसहजेच्या मानाने समासदचे प्रमाण बरेच मोठे आहे हे त्या संस्थेच्या वार्षिक अहवालावरून दिसून येते. अलीकडे " क्षानसेवक ' नावाचे त्रैमासिक ज्ञाति उत्रतीच्या चळवळीस प्रोत्साहन देण्याकरिता नियम असते.

बरील संस्थानी पाठविलेल्या माहितीचा हा लेख तयार करण्याच्या कामी उपयोग केला आहे. याशिवाय अन्योवेन टाईम्स अँड कांस्ट्रुक्शन्स ऑफ बॉम्बे, बॉम्बे म्युझियम, बॉम्बे सेन्सल रिपोर्ट वगैरे पुस्तके उपयुक्त वाटतात अशांचे आहेत. पांचरात्री—मुंबई ह्या राज्यातील सातारा जिल्ह्याच्या वार्ड तालुक्यामधील एक हवारीर ठाकण समुद्रसपाटीपासून याची उंची ४३७८ फूट आहे. लोकसंख्या (१९०१) १३१२ युरोपियन, व पारशी मुलाकरिता त्या जातीची हायस्कूल व वसतिगृहे आहेत. हिंदू मुलाकरिता रा पडित यानी एक वसतिगृह हायस्कूल चालविले आहे. येथे कोंकणी लागवड चांगली होते.

पांचरात्र—पांचरात्र हे नाव मूळच्या भागवत धर्माला लावण्यात येत असे चार वेद साह्य व योग अशा पांचांचा यात समावेश होतो म्हणून याला पांचरात्र हे नाव प्राप्त झाले आहे असे महाभारताच्या शांतिपर्वामध्ये म्हटले आहे. पण ही उपासिता समाधानकारक नाही. पांचरात्र हे नाव कसे रूढ झाले, यासंबंधी काहीच निश्चित मत देता येत नाही. जैन धर्माचा उदय होण्यापूर्वी म्हणजे ख्रिस्ती शका पूर्वी २२००-२४०० इतकातच हा पांचरात्रधर्म प्रचलित होता असे सुद्धा म्हटले आहे.

मूळच्या भागवतधर्माला उर्फ पांचरात्राला पुढे निरनिराळी स्वरूपे प्राप्त झाली व पांचरात्रधर्म हा वैराग्य धर्माच्या अनेक पंथांपैकी एक प्रमुख पंथ होऊन धर्माला प्रथमतः पांचरात्र उर्फ भागवतधर्म हा निव्वडान् कर्मप्रणेत होत त्यात वासुदेवधर्मालाच केवळ प्राधान्य नव्हते पण पुढे भागवतधर्मात निष्काम ज्ञानाच्या मत्कीला अधिक प्राधान्य देऊन वसले (यासंबंधीचा माहिती ज्ञानकोश प्रकाशनाच्या अग ४, सुभातर जग, प्रकरण ६ व यात सविस्तर रीतीने व चकाना वाचावयास मिळेल)

पांचरात्रमत ह्यां रामानुज मतांतच मोडतें. या मताची मुख्य तत्त्वे येथें प्रामाण्य आहोत— या जगताचा कर्ता व उपादानकारण ईश्वर असून तो पुरुषोत्तम, वासुदेव या व र्दानां भोक्स्वल्पा जाता. हा वासुदेव कल्याणगुणसंयुत असा असून परब्रह्म आहे तो जीवांचा नियामक आहे. तो परम कार्यात्मक, व अक्षयस्त्व असून ८.१ परत्या उपासकाना त्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें फल देण्याकरिता, आपल्या लोकेन, अर्चा, विभव, व्यूह, सूक्ष्म व अंतर्धानी अशा पाच स्वरूपां राहिला आहे. प्रतिमादि देवाची स्वरूपे यांना अर्चा म्हणतात. रामादि अवतारांना विभव अशी संज्ञा आहे. वासुदेव (परब्रह्म) त्यापासून संकल्पण (जीव), संकल्पणापासून प्रपुत्र (मन), व प्रपुत्रापासून अनिरुद्ध (अहंकार) अशा प्रकारचा हा वासुदेवाचा वस्तुविध व्यूह होय. सूक्ष्म म्हणजे सुदृग् व संपूर्ण पट्टगुण असे परब्रह्म होय. सकल जीवांच्या टिकाणी राहून त्यांना प्रेरणा करणारा जो वासुदेव त्याला अंतर्धानी असे म्हणतात. या पांच स्वरूपांची दयाकारणा उपासना करून पापनाश शास्त्रावर मग पुढच्या पंचविध उपासनाचा आंगीधार करावा. अभिगमन, उपादान, ईश्या, स्व.ध्याय, योग अशा पांच उपासना पंचरात्र मतात सांगितल्या आहेत. देवळाच्या भोंवतालचा केर काढून ती आगा स्वच्छ ठेवणे याला अभिगमन हें नाव आहे. गन्धपुष्पादि पुष्पेच्या लामु-प्राला उपादान म्हणतात. देवतांच्या पुजनाला ईश्या म्हणतात. अर्घानुसंधानपूर्वक मंत्राचा अप करणें, वैष्णवसूक्तांचा व स्तोत्राचा पाठ करणें, नित्य नामसंकीर्तन करणें व तत्त्व-प्रतिपादक शास्त्राचा अभ्यास करणें या गोष्टी स्वाध्यायात येतात. योग म्हणजे देवतानुसंधान होय. अशा रीतीने पंच-विध उपासना केल्या असता, विज्ञान उत्पन्न होऊन बाह्यवि-पयाबद्दलची आसक्ति नष्ट होते व वासुदेव हा अशा भक्ताला आपल्या स्थानाकडे नेतो व त्याला पुनर्जन्मादिकाची बाधा होत नाही, अशा प्रकारच्या मुक्ताच्या टिकाणी सर्व वस्तुत्व-शक्तीदिवाय बाकी सर्व, परमात्म्याचे गुण उदय पावतात. पाचरात्र रहस्यांत म्हटले आहे की मुक्तामध्ये व वासुदेवा-मध्ये फरक येवपाच की वासुदेवाचे सर्ववस्तुत्व शक्तीच्या अंगा येत नाही. चित्त शब्दाने जीवात्म्याचा बोध होतो. अचित्त शब्दाने इद्रय व अह अशा अंत्रय, भोगोपकरण, व मांगायनन अशा त्रिविध जगत्वा निर्देश होतो चित्त हा अणु, नित्य व नानाविध असून तो परमात्म्याहून भिन्न आहे.

अशा रीतीने पाचरात्र मताची तत्त्वे आहेत. या पाच-रात्र मताचा मुख्य कर्ता कोण हें निश्चित नाही. काही शिद्धान्याच्या मते, साह्ययोगाचा कर्ता पंचशिरा हाच पांचरा-त्राचा कर्ता होय. ते खरें असो वा नसो, भागवत धर्मावर उर्फ पाचरात्रधर्मोपर साध्ययोग तत्त्वाची बरीच छाप पड-लेली दिसते असे गोष्ट मद्र खरी आहे. सत्त्व सत चिद्र-शिक्षेची श्रुतींनी रचिलेला पांचरात्र ग्रंथ प्रसिद्ध आहे त्याव-रूनहि पाचरात्र मत निघाले असण्याचा संभव आहे. तथापि

या सर्वेची निश्चिन्तक असे काहीच सांगतों देत नाही. पांच-रात्र मताचे विवरण करणारे मुख्य ग्रंथ म्हणजे, महाभारतांत-तल नारायणोपनिषद् ह्याच, लोकिस्तोत्रे, भागवतपुराण, नर-दपंचरात्र, नारदसूक्त व रामानुजानां दीक्षाये ग्रंथ हे होत.

[संदर्भग्रंथः—रामानुजदर्शनम्; भास्करकर—ईश्यावितान्, वैशिशम् अहं अदर सेकृतम्; तो. टिळक—मोक्षसाहस्य; कर्तु-हर—अने औत्तरार्धेन अंके रितिसप्त निरंतरं च, इन ईश्या.]

पांचवयड—मेवई इत्याद, सातारा मिल्हाच्या बाई गाळु-क्यातीत एक गाव. हा गांव सातारापैत नातू यांनी सात-रच्या महाराष्ट्राकडून आणें मिल्हाली ह्यांच मिळाला. त.पूर्वी हा वैराटगडकर डबोर यांकडे याकरीसाठी ह्याम होता. थोरले सायोरवा पेठचे हे कोल्हापूरकर संभाजी व सातारकर सादू महाराज यांचा धमेठ करून पुण्याकडे परत येत असता त्यांचा पाचवड येथे मुक्ताम पडला होता. येथील घाट व विष्णुमंदिरातील विष्णुची मूर्ति प्रेक्षणीय आहे.

पांचाल—गंगायमुनेचा जो दुआध (अंतर्भद्र) आहे तोच पांचालि देत होय. कनोक्ष्या राज्यस पांचाल देशाचेच राज्य म्हणत असत या पांचालाच्या अहिच्छत्र, क्षत्रिय, क्षत्रोज, क्षत्रेरी, बारी वगैरे राजधान्या होत्या.

पांचालदेशाज ते पांचाल, पुराणप्रमाणें पुरुषवर्तालाच हे होत. त्यांचा मुख्यपुरुष शंभुय, ह्याचा उल्लेख ऋग्वेदांत (६.२७) देतो. नंतर सोमक व सहदेव यांची नावे आढळ-तात. ह्याच सहदेव श्रौपदीच्या बापा (द्रुपदा) या चवथा पूर्वज होय. यानें राजसुय यज्ञ करून मोठी कीर्ति मिळवि-ल्याचे ऐतरेय ब्राह्मणांत आहे पांचालांना ऋग्वेदकाळी शंभुय व ब्राह्मणकाळी पांचाल म्हणत. महाभारतांत या द्रोणशिक्षेबाय सोमक हेंहि एक नाव येतें. हरिवंशोत्तल पांचालांची व्युत्पत्ति (एका राजाचे पाच पुत्र) कल्पनिक आहे. द्रुह, उर्वश, किवि, शंभुय वगैरे पांच जाती मिळून पांचाल झाले असावेत. शतपथ ब्राह्मणांत व ऋग्वेदांत या निरनिराळ्या जातींच्या एकीकरणाचा उल्लेख आहे. हे कुं-पांचाल फार दूर असून रयांनी सर्व भरतसंजावर राज्य केले. त्यांनी पृथ्वीच्या कोरस-विदेहाचा पराभव केला. महा-भारतांत हें देशाचे व रामाचें नाव म्हणून पुष्कळा येतें. श्रौपदीस पांचाली असे म्हटलेले आहे. [पायर्वासाहित्य]

असे याच्या धंद्याचे वर्ग आहेत म्हणून यांना पंचाल असे नांव पडले. यद्राज इत्यादयात यानां क्रमाल असे नांव आहे ('क'माल' पहा). हेसुर संस्थानातील पंचालपर्वी एव-चतुर्थाय लोक हेसुर जिह्यात आहेत सोनार-सुतार-लोहार-रुतार यगैरे यांचे भेद आहेत. निम्न्याहून अधिक लोक घेतली वरतात भापावरून व वरतीवरून याच्यात पाहोती भेद पडले आहेत हे यज्ञोपवांत धारण करतात मास-मसण किंवा मदिरापान करीत नाहीत. विधवाविवाहास भोक्कीक नाही पोटभातात परस्परात विव ह होतात, प्राक्काणप्रमाणे याच्यात गोत्र आहेत कामाक्षी रुम्मा ही त्यांची कुरुदेवता आहे.

मुंबई इलाह्यात या लोकांची लोकसंख्या (११११) ८१०८३ आहे हे कॅनॉटक व दक्षिणप्रतीत मुख्यत्वेकरून आढळतात

पंचालाच्या जातीच्या इतिहासातील एक विशिष्ट गोष्ट म्हणजे पाच धंद्यांच्या लोकांनी निरनिराळ्या धंद्यांच्या लोकांमध्ये लग्नव्यवहार सत्तावा कंला ही होय ही क्रिया प्रत्येक धंद्या हे निराळे गोत्र असे धरून व सगोत्री लग्न बंद करून केलेी या जातीच्या विस्तारावरून व प्राचीन कानडी ग्रंथात तिच्या उद्देशावरून ही चळवळ चार प्राचीन काळी सुरु झाली असावी असे दिसते या चळवळीची मीने येणेप्रमाणे होती. -कारागीर वर्गात परंपर विवाह वाढवून एका करणे व कारागीरपणाचे प्रवृत्तिसमुल्य पावित्र्य वाढविणे सामाजिक सुधारणेच्या महत्त्वाच्या प्रयत्नात "पांचाल" चळवळीचा उल्लेख प्राप्तल्याने आला पाहिजे (विवासेवक वपे २ रें, अंक १ रा पहा) या चळवळीचा परिणाम हिंदुस्थानभर असून होत आहे पण तो पंचाल वर्गात मोठ्या-या जातीशी लगे वाढविण्यात होत नसून प्राक्काण हे अभिधान मानवापुरताच होत आहे. महाराष्ट्रातील पांचालाची माहिती "विश्वम ज्ञान" या नाकाराळा रम्योच्या इच्छे-वरून प्राप्त आहे

पाचोरा-मुंबई इलाह्यातील पूर्व खानदेश जिल्ह्याचा एक तालुका त्यात मठगांव पेटघाचा सदावेद्य होती क्षेत्रफळ ५१२ चौरस मैल यात पाचोरा नगरदेखळे व मठगांव ही तीन गांवे असून १८६२वेदी आहेत. लोकसंख्या सुमारे सत्त्वा लाख आहे. ह्या आरोग्यकारक आहे. नदी-गिरणा, हिचा जामदा कालवा बांधला आहे. मुख्य टिकण पाचोरा हे रेल्वे व्हेटान असून तेथे कापसाचा व्यापार आहे. लोकसंख्या सदा हजार आहे.

पाटडी-मुंबई इलाहा, बारीवाड पोस्टिकल एजन्सि-मधील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ४० चौरस मैल लोकसंख्या दोन हजार. हे काठेशाहात वडव्या प्रतीचे संस्थान आहे.

पाटणा- १, मुंबई इलाहा, सातारा जिह्याचा अगदी आग्नेयकोनस तालुका क्षेत्रफळ ४३८ चौरस मैल. यांत १०३ वार्डा आहेत मुख्य गाव पाटण. लोकसंख्या सुमारे एक

लाख उन्हाळ्यात ह्या थंड व आरोग्यकारक असते. पंतुद्वर ऋतूत ज्वरकारी असते. वार्षिक पाऊस ६५ इंच पडतो. यात वीरना, तारकी, वगैरे नद्या असल्यामुळे हा सुपीक आहे. मुख्य टिकण पाटण असून त्याची लोकसंख्या सुमारे चार हजार आहे येथे पाटणकर देशमुख्याच्या दोन शारा आहेत.

(२) मुंबई, पूर्वखानदेश. चाळिसगावच्या नैर्ऋत्येस १० मैलावर सातमाळ घाटाच्या प्राग्भ्याशी असलेले एक सोसाळ खेडे हे गाव फार प्राचीन आहे. येथेस एका देवळात इ स ११५३ चा सालबोध शिलालेख आहे याच्या आभेयीस आर्या मैलावर होंगराच्या बाजूस धूम्राचवरी,साता न्हाणी व नागार्जुन या नांवाची तीन सेणी आहेत

(३) नेपाळातील एक गाव. हे बाघमतीच्या दक्षिण वाटा-पासून जवळच, साटमाळच्या आभेयीस सुमारे २ मैलावर आहे याला ललितपट्टण असेहि ज्ञाततात. लोकसंख्या सुमारे ३०००० हे गाव इ स. २९९ त वसलेले आहे यावाच्या मध्यभागी असलेला मुख्य चौक व जुना दरबार ही प्रेक्षणीय आहेत. दक्षिणेस प्राचीन काळचे एक मध्य बौद्ध देवालय आहे सतराव्या शतकाच्या पूर्वाधापासून, नेपाळच्या खोऱ्यातील तीन त्रिचारी संस्थानांपैकी पाटण हे एक होते. १७६८-६९ त ते मुख्यीच्या ताब्यात गेले. हल्ली येथेसुद्धा सरकारची शिबदी आहे.

पाटणा संस्थान-बिहार-ओरिसामधील माझिक संस्थान क्षेत्रफळ २३९९ चौरस मैल हे महानदीच्या खोऱ्यात असून याच्या उत्तरेस संबळपूर, पश्चिमेस रामपूर जिह्वा, दक्षिणेस कलाहोडी संस्थान, व पूर्वेस बौद्ध संस्थान आहे. मुख्य टिकण बोलागीर हे असून संबळपूरपासून ७५ मैलावर आहे या संस्थानात १६६३ गांवे असून एकंदर लोकसंख्या चार लाख आहे.

पाटणा, जिह्वा-बिहार-ओरिसा प्रांतात, पाटणा विभागातील जिह्वा क्षेत्रफळ २०७५ चौरस मैल मर्यादाः उत्तरेस गंगा नदी व पलीकडे सारण, मुझकरपूर आणि दरभंगा हे जिल्हे; दक्षिणेस गया जिह्वा; पूर्वेस मोर्षीर, व पश्चिमेस शहाबाद जिह्वा, गंगा, शोण, पुनःपुन, कण्टु इत्यादि नद्या आहेत. हंघमध्ये फार फार होतात.

इतिहास:- प्राचीन मगध राज्यांत पाटणा, गया व शहाबाद जिल्हे मोडत असून, त्याची राजधानी रामगृह येथे होती. त्याचा इतिहास मगध व बिहार (मगधचा समावेश पुढे बिहारमध्ये झाला) याच्या इतिहासांत सोडतो. प्रारंभीच्या इतिहास पाटणा शहरच्या पाटलीपुत्र इतिहासाशी बराच संलग्न आहे. अलीकडच्या इतिहासातील मोठी म्हणजे पाटणाची वतल (१७६३) व १८५७ चे बंड त्या होत.

पुराणवस्तुसंशोधनाच्या दृष्टीने, रामगृह, मणेर, पाटणा शहर, बिहार व गिरिभक्त ही गांवे महत्त्वाची आहेत तेजानान

रोमन लोकांनी पुष्कळ लढाया केल्या. या प्रदेशातील मुख्य शहर म्हटलं म्हणजे ट्रॅवेंसस अथवा ट्रिबॅन्सो हे होय.

पाटोड—हेद्राषाद संस्थानात, विड जिल्ह्यातील नैर्ऋत्ये-कडील तालुका. क्षेत्र. ३५३ चौ मै. लो. सं सुमारे तीन हजार. या तालुक्यात ७४ खोडी आहेत (पैकी आहागिरी गांव होत). मुख्य गांव पाटोड. पश्चिमेकडील डोंगराळ भागात माजरा नदी उगम करते

पॉस्टर्डेम—प्रशियातील प्रेंडेनबर्ग प्रांताच्या राज्य-कारभाराचे मुख्य ठिकाण. हे बर्लिनच्या नैर्ऋत्येस १५ मैलावर हॅब्ले नदीच्या दोन्ही तऱ्हां वसलेले आहे ही फ्रेडरिक दि प्रेंचची राहण्याची आवडती जागा होती म्हणून त्याच्या वेळच्या पुष्कळ वस्तू येथे पहावयास सापडतात येथील उद्योगधंदे म्हटले म्हणजे, रेशमी सामान, रासायनिक द्रव्ये, खोकी सुशोभित वस्तूंचा सामान, चाँकलेट, तमाख, दरम्येई इत्यादि जिनसा तयार करणे हे होत

पांडेच—पंडू राजाच्या ज्या दोन ब्रिया कुंती व माद्री होत्या त्यापासून झालेले युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुनचक्रवर्ती आणि सहदेव हे पाच पुत्र. या पांडवांचा इतिहास महाभारताचे मुख्य कथानक बनला आहे.

पांडेचगड—मुंबई इराह्यातील सातारा जिल्ह्याच्या वाई तालुक्यामधील एक. जिल्हा हा समुद्रसपाटीपासून ४१७७ फूट उंच असून वाईच्या वायव्येस ४ मैलावर आहे. पन्हा-ळ्याचा कुसरा भाज (११७८-९३) कोल्हापूर तिलाहार संस्थानिक झाले हा जिल्हा बाधला म्हणतात. शिवाजीने तो १५७३ मध्ये घेतला.

पॉडिचिरी—हिंदुस्थानातील फ्रेंचाच्या वसाहतीची मुख्य जागा. कारोमाडल किनाऱ्यावर हे शहर उ. अ. ११° ५६' आणि पू. रे. ७९° ४९' यावर कुडाळोरच्या उत्तरेस सुमारे १२ मैलावर आहे. पॉडिचिरी प्रांताची लोकसंख्या १६६७९३ (१९१७) व शहराची ४७३३१ होता फ्रेंचांनी हे शहर १६७४ त घेतले. १६९३ साली डच लोकांनी ह्या शहरावर घेतले. १६९९ साली पुन्हा डच लोकांपासून फ्रेंचांनी परत मिळविले. इंग्लिश लोकांनी चार वेळा घेऊन तर केले. परंतु १८१६ र्जा तहाने ते फ्रेंचांकडे राहिले. सरहद्दीसंबंधी तंतयचाच निकाल करण्याचा अधिकार दक्षिण अर्वाटच्या वलेश्वरास आहे. शिवाय येथे एक इंग्रज बॉम्बार्डर एअर असतो पॉडिचिरी येथे म्युसिपालिटी १८८० साली स्थापन झाली येथे पाण्याचा पुरवठा उत्तम प्रकारचा आहे. शहरातील रस्ते अकूट आहेत. पॉडिचिरीस एक बॅंकेज आहे. त्यात फ्रेंच धी. ए पर्यंत शिक्षण मिळते. पॉडिचिरीस मुख्य धंदा विणकामाचा आहे. गुजराथी व्यापारी येथून माल (कपडा) खरेदी करून सिंगा-पुरास पाठवतात. येथे चार कापडाच्या गिरण्या आहेत मुख्य निर्गत माल तेल,च्या बिया होत. पॉडिचिरीस बंदर नसून किनाऱ्यापासून १ मैल लांब अंत्यार जहाजे नांगरलेली असतात.

पांडिनालकनाड—दक्षिण हिंदुस्थानातील कुर्ण संस्था-नचा पश्चिमेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ३९९ चौरस मैल लोक-संख्या (१९११) २६८६७. यात ६० खेडी आहेत. यांत सेव्हादीचे शिखर तडियाचंडमोल (५७२९ फूट) आहे. यांत जंगल पुष्कळ असून वेल्डोडोर्षाचे उत्पन्न चांगले होते. जंगली भागांत कादू (मराठी लोक) आणि कदव लोक रहातात. ह्या तालुक्यांत देवरकादू नांवाची पवित्र मानलेली पुष्कळ वने आहेत.

पांडु—मुंबई इलाखा, रेवाकाठःमधील एक लहान संस्थान. **पांडुरोग** नि दा त.—अति व्यायाम, अंधट व चारट पदार्थे फार खाणे, दाढ पिणे, माती खाणे, दिवसां क्षौण घेणे, मोहरी, भिरे यासारखे तीक्ष्ण पदार्थे फार खाणे इत्यादि पित्त वाढवणारे पदार्थे फार खाल्याने पित्तविशिष्ट दीप कुपित होतात. बलवान व्युत्त कुपित झालेले पित्त हृदयांतून मुख्य मुख्य दहा घनतीत भाणतो. नंतर ते सर्व शरीरात पसरते. ते शरीरातील मांस, रक्त, कफ, व त्वचा यासहि विचडविते आणि ते पित्त विशेषकरून त्वचा व मांस यांत रहाते, त्यामुळे स्वचंवर पाडरा, हिरवा, किंवा पिंपळा, रंग येतो. परंतु फार कळून दाडराचे रंग फार वेळा आढळतो म्हणून यास पांडुरोग असे म्हणतात या रोगाने अंगाला जडपणा येतो. अंगाचे शुण कर्मी होतात संधेच घातू आणि इंद्रिय क्षिणिल होतात. रक्त व मेद फारच कमी होतात, अंग दुखते, हृद-याला पासर फुटण्यासारखे वाटते, डोक्याची पोटे सुमतात, रागीटपणा येतो, सुकी फार झटते, बोले नयेसे वाटते, अन्नाचा द्वेष, थंड पदार्थांचा द्वेष, अमिमाद्य, केंस गळून पडणे, मांड्या गळून जाणे, दमा, कानांत आवाज, भोवळ, आणि थकल्यासारखे वाटणे ही लक्षणे होतात.

या रोगाची मूर्तरूपे (सिद्धे) पुटीलप्रमाणे होतात— हृदय पडपडणे (स्पंदन), त्वचा रक्ष- होणे, अर्धवि, लपकी पिचकी, घाम न घेणे, अमिमाद्य, आयुःसार्वांतून थकवा, अंग गळणे. पांडुरोग पाच प्रकारचा आहे. वात, पित्त, कफ, संनिपात, आणि माती खाण्यापासून होणारा; यांपैकी वाताने होणाऱ्या पांडुरोगात अंग दुखते, टोंबते, व कापते, शिर, नखे, विष्टा, मूत्र, व नेत्र, ही पाळी, रक्ष व अदृण वर्णाची असतात; सून येते, पोटा पुगते, तोंड ब्रेचव होते, मळ्याचा खडा होतो, बरगड्या व डोकें दुखते. पित्ताने होणाऱ्या पांडुरोगात, शिरा, नखे, विष्टा, व मूत्र आणि नेत्र, ही हिरवट किंवा पिचकसर होतात; डोक्यापुढे अंधेपणा, ताप, तहान, घाम, बेशुद्धि, थंड पदार्थांची इच्छा, दुर्गंधि व कडू तोंड, बौचास प्रातळ, घशाशी आघट, अंगाची आंग वर्णरे लक्षणे होतात.

कफाने होणाऱ्या पांडुरोगात शिरा, नखे, विष्टा, व मूत्र, ही पाडरी होतात; डोक्यावर घापट, तोंड खारट, रोगाच उभे रहाणे, आवाज वरुणे, खोकळा, ओकारी ही लक्षणे

होतात सप्रियातानं होणान्या पांडुरोगीत सर्वे दोषांची लक्षणं अवतात. हा पांडुरोग फार दुःखदायक आहे.

माती खाण्यानें जो पांडुरोग होतो त्यात ज्या रसाची माती खाण्यात येते त्या रसाच्या गुणधर्माप्रमाणे जो दोष वाढला असेल त्या दोषाची लक्षणे होतात. मातीचा रस तुरट असले तर बणू पाडनी; खारट रसाची माती खाण्यात येईल तर पित्तदोष वाढतो, व गोड माती खाण्यात येईल तर कफ वाढतो. माती खाण्यात आल्यावर रस, रक्त इत्यादि धातू वृद्ध होतात त्यावेळे अरुद्धि (माती व दूध असल्यामुळे) दृश होते त्यामुळे ती माती व अन्न ही पचन होत नाहीत. अपक अन्न व माती गाना शरीराची सर्व स्रोतसे (शरीरातील सर्व पोषक अणू) भरून आतात. त्या स्रोतांचे रोष झाला म्हणजे शरीरातील रक्तादि धातू वहाणे बंद होते त्यामुळे पांडुरोग होऊन रोग्याचे पाय, तोंड, शिस्न, व बेंबी ही सुजतात. मळ पातळ, चिकट व रक्तमिश्र असतो व रसात फुमीदि असतात, अग्नि मंद होतो, शक्ति व बणे ही नास पावतात. बोक्याची पोटे व गाले ही सुजतात. इंद्रियांची शक्ति नष्ट होते व अोजहि नष्ट होते.

चिकित्सा.—पांडुरोग्याचे स्नेहन करून त्यास तीक्ष्ण वमन द्यावे आणि पुन्हा स्नेहन करून गोमुशमिश्रित दूध किंवा नुस्ते दूध रेंच होण्याकरिता बरेच वेळ द्यावे.

लोहभस्म सात दिवस गोमूत्रात भिजत घालून दुधात कालवून पाजवे. आणि ते मिरले म्हणजे दुधाबरोबर किंवा मधुर मातरसाबरोबर जेवणे मंडुरवटक, शिलाजित ही औषधे चांगली. दातजन्य पांडुरोगावर स्निग्ध, पित्तजन्यावर कटू व थंड, कफजन्यावर तिक्त, रुक्ष व उष्ण आणि सान्निपातिकांवर मिश्र चिकित्सा करावी माती खाल्ल्यापासून झालेल्या पांडुरोगावर प्रथम तीक्ष्ण रेंवेक देऊन शरीरातील माती काढून टाकावी आणि कोठा शुद्ध झाला म्हणजे शक्ति आणणारी घृते द्यावी. ज्यास माती खाण्याची फारच चट ल गली असेल त्यास तिचा घोट यावा याकरिता वावडिंगे, कडूलिप याची भावना दिलेली माती द्यावी. ज्या निरनिराळ्या प्रकारची माती खाल्ल्यापासून जे निरनिराळे दोष दुपित होतात त्या दोषानुरूप औषधाची योजना करावी. तांदूळ, सातु, गहू, मूग, वूर व मसुरा, हीं घान्ये व अरण्यानील पदार्थांचे मांस हीं खावयात यावी

अनुपंचमुळांचे पाणी आणि शहाचा व आवळ्याचा रस यांचा पंडुरोग व काबीळ झालेल्या माणसाने उपयोग करावा. मैथुन, कौष, मार्प चालेण, व पित्तकारक अन्नपान यांचा त्याग करावा [माधवनिदान. वाग्भट, चरक, योग-रत्नाकर, इ.]

पांडुररुच्यडा—वऱ्हाड, यवतनाळ गिरहा. केळापूर तांदुळ्याचे हें मुरय ठिकाण असून, यवतनाळ्यासून सुमारे ४२ मैल आहे. याची लोकसंख्या सुमारे दोन हजार आहे.

या ठिकाणी दुसरा बाजीराव व इंग्रज यांची लढाई झाली.

पांडुर्णा—मध्यप्रांतातील छिंदवाडा जिल्ह्याच्या सांखर तहसिलीमधील एक गांव. हें जांबनदीवर असून छिंदवा-
ड्याच्या नैर्ऋत्येस ५८ मैलांवर आहे. लोकसंख्या सुमारे नऊ हजार. येथे सुती कापड तयार होतें.

पाणघोडा—रबंध न करणाऱ्या प्राण्यांच्या वर्गात या प्राण्याचा समावेश होत असून वरील वर्गात, दुधर व पाण-
घोंडा असे मुखश्वेद दोन प्राणी येतात. पाणघोडा हें जना-
वर आफ्रिका खंडात आढळते. हा प्राणी मोठ्यासा वाढतो व सर्वोत्तरे राहणो व त्यास बांगले पोहता येते. हा प्राण्यात ५५६ मिनिटें दम घाटून सुकून राहणो म्हणून यास पाणघोडा म्हणतात. ह्याचा रंग काळसर तपकिरी असतो. हा इती-
सारखा मोठा व अवजड प्राणी आहे. याची लांबी १०१५ फूट असून फांटी, पाय व शरीराची दब गोंड्यासारखी असते. याचे डोकें जाड असतें व तोंड सुजल्यासारखें दिसतें. याचा जबडा डोळ्यापर्यंत लाव व मोठा असतो याचे वान पिचोटे असून नाक व डोळे लहान असतात. काचे दोपट फार लहान असतें. कळप करून राहणारा हा प्राणी निश्चरवी असतो परांतु त्यास नोंणी प्राप्त दिला तर मात्र तो फार चिडतो. ह्याच्या दातांचा हस्तित्वाप्रमाणे उपयोग होतो. याच्या कातड्याच्या डाली करितात.

पाणत्तीर. (टांघेडे)—जेथ्या महायुद्धात थोड-
लेल्या अनेक पक्षांखात पाणत्तीराचा पहिला नेम लागेल. पाणत्तीराचा आकार दोन्हादि बाजूंस सिंगोरटसारखा निमु-
ळता असतो. शांभ्रज्वलत अशा स्कोटक द्रव्यानी तें भरलेले असतें, तें सुमारे सहा चाडे लाव असून त्याचा व्यास दोड-
दोन फूट असतो, व तें न वार कोटी रु रुपये वरून बांधलेले अत्यंत मोठें व मजबूत लढाऊ जहाज या पाण-
त्तीराच्या आघातानें त्यावरील हजारों माणसांसह समुद्रतळी जातें

१८५५ सालीं राबर्ट फुरटन यानें जहाजाच्या पाण्या-
खालील भागावर दाक्या मोठा स्कोट करून जहाज नष्ट कर-
णाऱ्या अस्त्राची कल्पना काढली. पण त्याला वेग देऊन जहाजावर आपटण्याची युक्ति न साधल्यामुळे बरीच बर्षे हें हत्यार उपयोगात आले नाही. पुढें या अस्त्राला एक लांब काठी बांधून जहाज जवळ आल्यावर दाक्याच्या साहाय्यानें तें जहाजावर आपटण्याची युक्ति योजली. पण शत्रु सावध असल्यास असा मारा करणे अशक्य. तथापि अमेरिकन यादवीच्या वेळीं (१८६४) आणि फ्रान्स व चीनमधील युद्धात (१८८४) या अस्त्रानें कांहीं बोटी नष्ट करण्यात आल्या. पुढें विजेच्या तारांनीं त्याला गति देण्याची युक्ति काढण्यांत आली व जहाजावरून किंवा किनाऱ्यावरून तारांनीं गति मिळण्याचा पाणत्तीराचा उपयोग ब्रिटिश युद्धपाण्यानें मंजूर केला होता. पण आरमारी अधिकाऱ्यांनीं याला

हृदयत घेतली यानंतर लवकरच व्हाईटहेड व टॉवेल यांनी
 इतरत्र यंत्रेच पाणतीरांत घडवून गति दण्याची युक्ति १९८५
 ऋतकच्या शेवटच्या चतुर्थकात काढली पण पाणतीर सरळ
 जाण्याकरितां मोठ्याची (ज.रोस्कोप) युक्ति व्हाईटहेडच्या
 टॉपवॉल असल्यामुळे व्हाईटहेड टॉपवॉल रवमान्य क्षाला
 गति ३५ इ देण्याकरिता त्यात अलीकडे बऱ्याच सुधारणा
 करण्यात आल्या आहेत

पाणतीराचा व्यास १४ ते २१ इंचीच्या दरम्यान असतो.
 त्याचे पुढले टॉप वॉथट अर्से त्याच्या मागच्या टॉकास
 जोरानें नेणारे जोडदंड असून त्याच्या पुढच्या बाजूस वरही
 जोडलेल व लाडवे फिरणारे पंखे असतात व पाणतीरास
 समुद्राच्या योग्य खोलीतून सरळ नेण्याच्या कामी याच
 पंखाचा उपयोग होतो टॉपवॉलच्या पुढच्या टॉकात व्यव-
 स्थित रीतीने तयार केलेल्या कण्यामधून बघुर्घांची दारू
 भाजेली असते व तोफेच्या कान्याप्रमाणे यालाहि एक वाना
 असून अमक्याएका अंतरावर जाईपर्यंत हा कान्यातील दारू
 अर्ली होळ नसे म्हणून या कान्यावर एक यंत्रिक टॉपण
 घमविलेले असते नेम चुकून कोणत्याहि वेळावर आपात न
 होता हे शत्रु दुस्रीकडे गळ्यास तें फोजीकडे गेलें हें सम-
 जण्याकरिता त्याच्या कान्यातील एवा बाजूस हाकस
 लईट या नावाचा एक कॅलशियम धातूचा तयार
 केलेला दिवा ठेवलेला असतो. पाणतीर धाव-
 ल्यावर या कॅलशियम धातूवर पाण्याचा परिणाम होऊन
 वरान धूर उत्पन्न होऊन जगालाहि उडतात व त्यामुळे
 तें कोणीकडे गेलें त्याची दिशा समजते टॉपवॉलच्या
 पुढच्या टॉपवॉल हवेचा एक कप्पा असतो हा कप्पा म्हणजे
 एकतूलापेक्षा ईक जाळीची पोल्सरी गोबळ यत्री असून एवा
 चौरस हवावर २२५० रचाल इतका हवेचा दाब ती सोसू
 शकते या पोल्सरीत पयानें हवा भरली जाऊन आतील
 एगिनने चालविण्याकडे या हवेचा उपयोग होतो पाणतीराचा
 ताल रमाळगारे व ती र्कोल्यानंतर त्याला योग्य खोलीत
 ठेवणारे पंखे चालविण्याकरिता लागणारी यंत्रणामुद्रा पाणती-
 राच्या दोषध्यानील निश्याचा व प्यात असते ताल रमाळणास
 उपयुगी घडणाऱ्या या कप्प्याच्या पाटी मग हवेच्या दावानें
 चालणारी मोठी इगिन ठेवलेली असून एवा तरात ८५
 किंवा त्यापेक्षाहि जास्त मील वेगानें हे अन्न नेण्याचे यंत्रयात
 सामर्थ्य असते पाणतीर तारते टेंबण्याकरिता घसविलेला
 भोंबरा (जोरोस्कोप) या एजिनानच्या मागे असतो. जोरोस्कोप
 मधले चक्र ज्या पातळीत फिरते तबेलेले अर्शा त्याच
 पातळीत नें सारवें फिरत राहते आणि या चाक्राचा व
 उभ्या पातळीत फिरण्याचा बाहेरच्या पंगणाचा संवध जोड-
 लेला असतो प्रथम दिशांत फिरून लागलेल्या पातळीतच
 एकराखे फिरत असलेल्या या भोंबऱ्याकडून चाक्राच्या
 साहाय्याने फिरणारे हे पंखे टॉपवॉल प्रथम मोडतांना दिश-
 लयाच दिशांत सरत ठेवतात पाणतीरातील भोंबरा हें यंत्र

कारच मुद्दम व शारीक अतून त्याची किंमत ५५० रुपये
 असते. पाणतीर तारते टेंबण्यास उपयोगी असलेला भोंबरा,
 पाणतीर सोडल्यावर मुळनेलेला असतो. पाणतीर एखाद्या वेळीं
 नेम चुकून दुसरीकडे गेला व त्याचा वेग संपला म्हणजे
 भोंबरा पुढेच चालूच असल्यामुळे तो पाण्याच्या सपाटीवर
 तेंगू लागतो. युद्धाच्या वेळीं असले तेंगगत असलेले पाणतीर
 शत्रूला व स्वतःलाहि पातक असल्यामुळे वेग संपल्यावर ते
 वर वेळून तेंगू नये म्हणून ज्या कप्प्यात हा भोंबरा ठेवलेला
 असतो तो कप्पा वेग संपताक्षणी पाण्याने भरून जाऊन
 पाणतीर चुकून तळाशीं गावा अशी योजना केलेली असते.
 पाणतीराचा दबट्या भाग म्हणजे त्याची टॉपटी हा होय
 या टॉपटाचा पाणतीरास गति देणाऱ्या दाब्याशी संवध
 जोडलेला असल्यामुळे तिचा चुकणुच्या ऐवजी उपयोग
 होतो

पाणतीरापासून लडाऊ जहाजाचे रक्षण करण्याकरिता
 जहाजावर पोलादी तारेची जाळी टेंवतात व पाहिजे त्या वेळीं
 जहाजाभोंबरी ती पसरतात ही जाळी जहाजाच्या बाजूने
 एतून तीस फुटावर असून पाण्याच्या दाबे २०-२५ फूट
 ताल राहती व अशी रीतीची योजना करण्यात आलेली असते.
 जहाजाच्या संरक्षणासाठी अर्शा अभेद्य जाळी भरली तरी
 पाणतीर आपल्या जहाजाला लागण्याच्या पूर्वी पाणवुडीवर
 जोराचा मोर्बादार करणे व तीस सुडावनास लावणे हाच त्या
 पासून वचाव करण्याचा उत्तम उपाय आहे [मिटाजिका,
 केसरी १४१०११५५.]

पाणवुडे—आग्ण्याकडे पाण्यात पुढी मारण्याचा धंदा
 पाणवुड लोकच करतात. धंदा म्हणून याच्यासाठी निरभि-
 राळी समुद्रा घेऊन कोणी बाहो करीत नाही सुरोपधर्मे या
 धंद्यामध्ये पुष्कळच प्रगति झालेली आहे, तेंपे यासाठी एक
 निराळा गणपय वेलेला असता. हा धातला असता पाण्यात
 पुष्कळ वेळ राहता येतें व पाण्यात कामहि करता येतें.
 यालाच हायड्रिग अँपॅरंट अस म्हणतात पाण्यात माणूस
 उतरला असता माणूस पाण्यापेक्षा हलका असल्यामुळे तो
 आपोआप तरतो हें सर्वाना साहोत आहेच म्हणून हा पोपाट,
 पाण्यापेक्षा माणसाला जड करील इतका तो जड असावा
 लागतो

याचे विशेष मुख्य भाग म्हणजे सिगाने किंवा दुसरे जड
 वेलेले जोडे व होलयावर पाताळ्याचे लोखंडी शिरण जड
 लोखंडी शिरण,गाला डोक्यासमोर येतील अर्शा दोन नके
 असतात व त्यात दिशण्यासाठी जाड वाचणे तुळूळ बसविलेले
 असतात जुन्या पद्धतामध्ये पाण्यात सुडणाऱ्या माणसाला
 बरक्या जहाजावरून बरीच नळने हवा पांचवावी लागत
 असे यामुळे वायू बरताना फार त्रास होत असे. पण अली-
 कडे दाबलेली हवा वाटलीत भरून वेळून ती वाटली पाठी-
 वर घेऊन पाणवुड्या पुढी मारतो यामुळे काम बरक्याम
 वार सोपे जाते व मनुष्य सुदमरला जात नाही ह्या जातीचा

पोषासू पाळून मनुष्याला ५०-६० पुटांपेक्षा जास्त खोल पाण्यात जाण्याचे तसे नाही. कारण पण्यात जमनेस खोल बरि तसतसा मनुष्याच्या अंगावरील पण्याचा दाब वाढत जातो. फार खोल गेले असता ह्म दाब इतका वाढतो की, मनुष्याला तेथे उभे राहणे वक्ष्य कारणेन शक्य होत नाही. कागाटीं अगदीं नव्या तऱ्हेचे पाणबुड्यांचे पोषासू त्रिपाले अर्द्धे या तऱ्हेचा पोषासू सर्वेशी जाड लोखंडी पण्याचा झेतेला असतो. मनुष्याच्या अंगाचा कोणताहि भाग वेढडाहि धोवू येत नाही हात सुद्धा आत असतात व बाहेर घोंटाच्या रंगीं मुसते आकडे किंवा चिमटे वसावेलेके असतात, ते ह्यांवरून मनुषी काम करतात. हा पोषासू मनुष्याच्या वजनाच्या कितीवरी पट मोठी असतो उपड्या हवेत हा पोषासू प्रालून ह्याने सुद्धा दाख्य नाही, पोषासूसुद्धा मनुष्याला यांनी उचलून आत सोडवा लागतो, खोल पण्याच्या दाबाच्या बबबाने पोषासूचे वजन हलकें होतें व मनुष्याला आत हलका येत. अस्त्या जातीच्या पाणबुड्या पोषासूनी २-३। फूट खोल पाण्यात सुद्धा काम करता येत [ले वा ह. मनेर]

डेवलेली असते. यासाठी जहाजावर हवा दाबणारे पंप ठेवणे लागतात रथामुळे पाण्याच्या खाली साधारण २।४ तास काम करता येत. शिवाय जहाजावरील लोकांशीं पोळना येण्यासाठी डेलिकोनाची व्यवस्था आणि प्रकाशामाटी विभेच्या दिव्याची योजना असते. या घट्टच्या पण्याची मजबुती समुद्राच्या खोलीवर अवलंबून असते. साधारणतः प्रत्येक दहा फुटांम पाण्याचे वजन अथवा दाब दर चौ इंचावर ४।५ पौंड असतो. दो घंटा वीकडी तिकडी न होता सरळ पाण्यात खाली जाण्यास निरानेराळ्या वजनाच्या योजना सांप्रत वेळ्या आहेत. हल्लीं दोरापेवरीं साखळी व बापेच्या यान्या याच्या योगाने ही घंटा खालीपर आणता येते परंतु सांप्रत या घटाच कमी वापरतात या घंटा जास्त त अर्ध ५० ते ६० फूट खोलीपर्यंत मार्क शकनात पाणबुड्यांचे कपडे जाड लोकांचे असून पाणी आत न शिरणारे माड्या पर्यंतचे घूट असनात पाणबुड्यांना दर ताशी १ शिफिंग १५ पेन्स पर्यंत मजुरी मिळते या धंद्याचा लक्षण आकार ३ फूट रूंद. ४। फूट लांब व तित- फुटाच उंचाचा असतो. आणि तिने वजन २। टन असत

असुरांचे राज्य लि पृ १८३-१२८ पर्यंत व पूर्वेचे राज्य लि पृ. ८५०-२२१ पर्यंत होतें राजवाचक शब्द हा शब्द पाणिनीत माहीत नव्हता इकराज्य लि. पृ ७००-१५० पर्यंत होत पाणिनि लि पृ ७०० च्या पूर्वी शाला आणि वर सांगितल्याप्रमाणे लिपिवाचक यवन (यवनानी) शब्द शाला माहित नसल्याने तो लि पृ ९०० च्याहि पूर्वी शाला असावा असे दिसते याच्या व्याकरणासंबंधी साहित्यी विज्ञानेतिहासांत दिली आहे (शा की भिष्माय ५, पृ १९५ पहा) [राजवाडे-भा इ अहवाल १८३२]

पाणिश्रीः—चंगल इलाक्यातील कोबीस परगणे तिल्ल्याच्या बराकपूर पोडबिभागामधील एक गाव. ह हुगळीच्या डाव्या तीरावर आहे लोकस्थ्या अजमासे अकरा हजार येथें साठ्याना बराच मोठा व्यापार चालतो म्हणितेपाळिटीनी स्थापना १९०० सालीं साली

पाणी, रासायनिक—पाणी हे वास्तविक उष्णतेचे प्राणिक असून त्याचे मूल उष्ण असते आहे परंतु सामान्य व्यवहारात ज्याला आपण पाणी म्हणतो ते शुद्ध नसून त्यात निरनिराळ्या प्रकारचे अन्य पदार्थे कमगणत प्रमाणात दिसवलेले असतात या अन्य पदार्थांचे प्रमाण हो १ पेक्षा बहुधा जास्त नसते समुद्र हा पाण्याचा सर्वांत मोठा नैसर्गिक ताठा असून बाकीचे सर्व पाणी त्यापासूनच मिळते असे म्हणण्यास हरकत नाही समुद्राच्या पृष्ठभागापासून वर वातावरणात एकसारखे वाफेचे लोट जातात व थंड प्रदेशात त्या वाफेचे पाऊस, बर्फ, हव बर्फात रुपांतर होते त्यापेक्षा र्थ भाग पुन्हा समुद्रात परत जातो व बाकीचा भाग जमीनीवर वट्टून नद्या, तळां, बौरात साठविला जातो, किंवा जमीनीत मिळून तो झऱ्यांच्या रुपांत दरगांवर होतो समुद्राच्या पाण्यातील कोणतेहि क्षार उच्च जमगांवराने नसल्यामुळे पावसाच्या पाण्यांत हवेवैला प्रमाण व वर्षादि-प्राणिक प्रायरीज इतर बाजूंचे मिश्रण नसते पावसाच्या पण्यात अमोनिया व अक्षतः नम्याचे हे पदार्थहि असतात. ज्या जमगांच्या उतारावराल पाणी तळ्यात येते त्यावर क्षुद्र पदार्थे फारसे नसतात तर तळ्यांचे पाणी इतर ठिकाणाच्या पाण्याच्या मानाने थरें थरें शुद्ध असते सर्व नद्यांच्या पाण्यांत अन्य पदार्थांचे मिश्रण एकसारखे नसते एवढेच नव्हे तर एकाच नदीच्या पाण्यातहि ते सर्व टिपाणी सारखे नसते. ज यांच्या मानाने नदीच्या पाण्यात द्रवलेले क्षार कमी परंतु अद्रव्य पदार्थे जस्त असतात झऱ्यांचे पाणी, पूर्वीच्या गोंडातील निरनिराळ्या थरांतून गाळून निघणाऱ्यामुळे ते रचणुद्र म्हणजे अद्रव्यपदार्थांरहित असे असते परंतु त्यात रजिन व प्राणिक पदार्थ व बायुदि बरेच द्रवलेले असतात. सामान्यतः पाण्यांत द्रवणारे मुख्य रजिन पदार्थ म्हणजे सडकविल किंवा रंधाकड आणि मोठे हे होत पाण्यांत कर्बोच्छ असेल तरय रशात सडकविल इवते, व

उपडपा हवते पाणी ठेविले असता कर्बोच्छ निघून जाऊन खडकवित्याचा साखा खाली वसतो

नैसर्गिक घटकालेखीज पाण्यात इतरहि पदार्थे असतात हे वर सांगितलेच आहे नम्युक्त प्राणिक पदार्थांमुळे पाणी अपायकारक होतें, कारण ते पदार्थ रोगाच्या सूक्ष्म जंतूना वाढण्याला मदत करतात परंतु सुद्धेबाची गोष्ट की निसर्गांने यावर उपाय योजिलेला आहे. नदीच्या पाण्यात नम्युक्त प्राणिक पदार्थे द्रवलेले असल्यास एक प्रकारच्या सूक्ष्म जंतूच्या योगाने त्यांचे विघटन होऊन अमोनिया व दुसरे निरनिराळी पदार्थ बनतात कोणत्याहि प्रकारचे पाणी, अविशय अशुद्ध नसल्यास, उकडल्यानंतर निरनिराळी होतें. सामान्य स्थाव्या पाण्याच्या घटकपैकी, फक्त मस व नवट यांचे क्षार जास्त प्रमाणात असल्यास अ रोगास विधातक असतात. खडकवित्यापासून अपाय होत नाही परंतु त्यापासून फायदा होतो हा समज चुकीचा आहे कारण हाड बनण्याकरता लागणारा चुना स्फुरिता(फस्फेट)खेरीज इतर स्वरूपात कितपत कामान येत असेल हा एक प्रश्नच आहे धुण्याकरिता पाणी योग्य आहे की नाही हे त्याच्या हलकेपणावरून (सोफ्टनेस) ठरविल्यात ज्या पाण्यात चुना किंवा मग्राचे क्षार द्रवलेले असतात, ते पाणी धुण्याकरता वापरण्यास सावणातील रजिणप अम्लारोवर चुना व मग्रा यांचे अद्रव्य द्वार तयार होऊन तेवढा सावण फुकट जातो खडकवित्यामुळे आलेला जडपणा पुढील दीन रीतींनी सहज फाडून टाकता येतो.—(१) पाणी उकडलेले असता कर्बोच्छ वाफेवरीलर निघून जाऊन गडकविते साध्याच्या रुपांने खाली वसते, व नंतर पाणी गाळून ते काढून टाकता येते, किंवा पाणी काही वेळ तसेच ठेवून क्षार त्यानी वरल्यावर वरच निवळ पाणी ओतून घेता येते (२) पाण्यात चुनाची निवळा घेतावी फाडून कर्बोच्छाच कवित्यात रूपांतर केले असता पूर्वीचे व नवीन बनलेले कविते साध्याच्या रुपांने खाली वसतात, व नंतर पूर्वीच्या रीतीने निराळे करता येतात कोणत्याहि अद्रवित नैसर्गिक पाण्यापासून शुद्ध पाणी सहज तयार करता येते द्रवीभूत क्षार उर्ध्वापतनां (अधिपतनां-हेरिटेसनां) काढून टाकता येतात, व क्षार द्रवीभूत (हॅटनेस) कव्याकवित्या वांगले भांडे (प्रानेस किंवा बांदीचे भांडे उत्तम. नेहमीच्या कामाकरिता सांच्यांचे किंवा बघलांने भांडींचे वासेल) कपरेले अनल्याम, हवेतील वायुलेखीज इतर पदार्थ पाण्यात हाई शक्त नाहीत हे वायुरूप पदार्थ काढून टाकणे अशक्यास ते पाणी अर्धद व लाव ताटाच्या भाड्यांत तापवून उकळ लागण्यावर भाड्याचे ताड बंद करून, पाणी थंड होऊं यावे बहुतेक सर्व कामाकरिता यापेक्षा मास्टर शुद्ध पाण्याची जरूर नसते पूर्वीचे शुद्ध असे पाणी तयार करणे फार कठिण आहे

यादेल कितक शुद्ध पाणी सहज मिळते, यासुळे वजन व माप ठरवितोता आणि पदार्थांच्या शुध्पमांती परिमाणानेक

व्याख्या देतोना, प्रमाणभूत पदार्थ म्हणून पाण्याचा मोठया प्रमाणावर उपयोग केला जातो. उदाहरणार्थ, एक " रयालन " म्हणजे ३० इंच दाबाच्या व ६२" उष्णमानाच्या हवेंत ज्या पाण्याचे वजन १० पांड अर्बोडुंपेइज आहे, अशा पाण्याचे (६२" उष्णमान असले) आकारमान. त्याचप्रमाणे एक " किलोमॅट्र " म्हणजे ४" त. उष्णमालाच्या एक घन डेसिमिटर पाण्यातले इथराशि होय. उष्णमानमापक यंत्रावरील दोन स्थिर बिंदूपेक्षा खालचा बिंदु (०" सें. किंवा ३२" फॉ), ज्या उष्णमानाला बर्फ वितळू लागते ते उष्णमान दर्शवितो व वरचा बिंदु (१००" सें. किंवा २१२" फॉ), ज्या वेळी उकळण्या पाण्यापासून निघणाऱ्या वाफेचा जोर ७६० मिलिमिटर किंवा ३० इंच पाऱ्याच्या दाबापर्यंत असतो ते उष्णमान दर्शवितो पाण्याची विशिष्ट उष्णता १ घरून रयाप्रमाणे इतर पदार्थांची विशिष्ट उष्णता काढण्याचा प्रघात आहे (काही एक प्रमाणात पाण्यापेक्षा मिश्रकलेल्या मिथिल अल्कोहल खेरीज) इतर सर्व घन व द्रवरूप पदार्थांची विशिष्ट उष्णता पाण्यापेक्षा कमी आहे. त्यामुळे मलवेष्टित भाग त हवा समशीतोष्ण असते मूष्कृतिवर्णनविषयक दृष्टीने (फिजिओमिफिकल) पाण्याचा दुसरा विशिष्ट गुण म्हणजे बहुतेक सर्व द्रवपदार्थ घनीभूत झाल्यानंतर आकारमानाने कमी होतात, परंतु पाण्याने बर्फ झाल्यावर त्याचे आकारमान वाढते; इतर बहुतेक द्रवपदार्थांची गोष्ट याच्या उलट आहे. ०" सें. ला. ११ भाग वर्याचे १० भाग पाणी होतें. तें पाणी हळू हळू तापविलें अस्ता ४" सें. पर्यंत त्याचे आकारमान न वाढतां उरत कमी होतें (हाहि पाण्याचा अपवादामक धर्म आहे) ४" सें. नंतर आकारमान दर अंशाला जास्त जास्त वाढत जाऊन १००" सें ला ४" सें. च्या १.०४३ पट आकारमान होतें.

प्राचीन काळी, पाणी हे पंचमहाभूतांपैकी एक समजले जात असून त्याला मूळद्रव्य असे म्हणत. इंग्लंडात बॉयले याच्या वेळेपूर्वी उल्डराम्ल किंवा गंधकाम्ल मिश्रित पाण्यात लोखंड, जस्त, किंवा, कथिल या धातू द्रवून एक प्रकारचा ज्वालामाही दुर्गंधयुक्त वायु तयार होतो ही गोष्ट माहूर्त होती. हा वायु म्हणजे दुर्गंधी व उजाला-प्रादी तेलेल्या मिश्रणानें दृष्टित झालेली नेहमीची हवाच होय असा बॉयले याचा समज होता परंतु तो ग्राह केला असता त्याला पाण येत नाहीं व त्याने गुणधर्म नेहमीच्या हवेपेक्षा फार भिन्न आहेत-कारण तो पेटविला असता जळ लागून बरीच उष्णता बाहेर पडते व पाणी तयार होतें-ही गोष्ट १७८४ साली केर्झॅडिटा यानें सिद्ध केली. त्यानें आपली असाहि सिद्ध केले कीं ह्या वायूने-उजव्याने-४२३ भाग जळण्यापरितो १००० भाग हवा लागते. त्या हवेंत २१० भाग प्राण अस्तित्; म्हणजे दोन भाग (मापानें) उज्याचा एक भाग प्राणाशी संयोग होऊन पाणी तयार होतें.

भूप्रकृति विषयक.—ज्या शक्तीच्या योगानें भूपत्र व भूकषय यान्मध्ये फेरफार होतात त्या सर्वांत पाण्याला अग्रस्थान दिलें पाहिजे. पाणी तीन स्थितींत असू शकते:—(१) वायुरूप स्थितीत त्याला वाफ म्हणतात, (२) द्रव स्थितीत पाणी म्हणतात व (३) घन स्थितीत त्याला बर्फ म्हणतात-हवेंत पाणी असतें तें बाष्पस्थितीतच असतें. पृथ्वीच्या पाठीवर जे समुद्र, नद्या, सरोवरे, हिमनद्या वगैरे पाण्याचे साठे आहेत त्यांमून सर्वकाळ पाणी वाष्परूपानें हवेंत जात असतें. वाफ उंच थंड भागांत गेली किंवा थंड हवेच्या प्रवाहांत मिश्रली किंवा कांणत्याहि इतर कारणानें थंड झाली म्हणजे तिचे पाण्याचे लहान थिडू हवेंतील सूक्ष्म कणावर तयार होतात. नंतर रण तयार होऊन जड झालेले विडू पाऊस, गारा, बर्फ वगैरे रूपानें खाली पृथ्वीवर पडतात. भूपृष्ठाचा तानवतुणोश भाग समुद्रमध्य असल्यानें बहुतेक वाफ समुद्रातूनच हवेंत जाते व त्याचप्रमाणें खाली पडणारे पाणी बरेचसें समुद्रात पडतें परंतु जमीनीवर जें पाणी पडतें तेंच भूपृष्ठावर फेरफार घडवून आणते व म्हणून या शिकणी जमीनीवर पडणाऱ्या पाण्याचान फक्त विचार करावयाचा आहे. यामध्ये पाऊस, नदरे, नदीनाले, सरोवरे, बर्फ वगैरेचा समावेश होतो.

पाऊस:—पावसाचीं कामें दोन प्रकारचीं आहेत. (१) त्याचा खडक, दमड माती वगैरेवर रासायनिक परिणाम होऊन त्याच्यात बदल घडवून आणणें व (२) त्याच्या पडण्याच्या व प्रवाहाच्या जोरांने खडक, माती ही एकीकडून दुसरीकडे नऊन जमीनीवर फरक घडवून आणणें.

रासायनिक क्रिया:—पावसाची रासायनिक क्रिया पाऊस हवेंतून खाली पडताता ज्या प्रमाणात हवेंतील वायु व इतर पदार्थ शोषून घेईल त्यावर अवलंबून राहिल. पावसाच्या पाण्यांत हवा विरघळते त्यामुळे हवेंतील वायु पावसाच्या पाण्यात असताना व त्याशिवाय हवेंतील इतर पदार्थांहि पावसावरवीर खाली वाहून येतात. पावसाच्या पाण्याचे पुष्कळ वेळां पुष्करण झालेले आहे. त्यावरून सरासरीने पावसाच्या १००० मापी भागांत ३५ भाग हवा हवा द्रवलेली असते असें आढळतें. त्याचप्रमाणें द्रवलेल्या हवेंत साधा-रणात शंभर मापांत ६४.१७ मापें नत्र (नैट्रोजन), ३३.७६ मापें प्राण (ऑक्सिजन) व १७७ मापें क्यार्ल (कॅर्बॉनिक ऑसिड) असतें. नेहमीच्या हवेंत आणि पाण्यात विरघळलेल्या हवेंत निरनिराळ्या वायूंची प्रमाणे भिन्न आहेत. याचें कारण असें आहे कीं, पाण्यांत प्राण (ऑक्सिजन) नत्रा (नैट्रोजन) पेक्षा व क्यार्ल (कॅर्बॉनिक ऑसिड) प्राणा (ऑक्सिजन) पेक्षा फार जास्त प्रमाणात विरघळतात. सर्वेच पाण्यातले हवेंत अमननत्रित (असोनियम नैट्रेड), सिंधुहरिद (सोडियम झॅरॉराइड) सूक्ष्म प्रमाणात विरघळलेले असतात. हवेंत तयार असलेले अद्विप पदार्थांचे सूक्ष्म कण व अति सूक्ष्म नंतू हे घुटा

पावसाच्या पाण्यात वाहून येतात या सर्व पदार्थांमुळे व विशेषत प्राण (ऑक्सिजन), र्वाभ्र (कॅल्शियम ऑक्साइड) आणि सौर्य पदार्थांचे कण यामुळे पावसाच्या पाण्याची खडक व खनिज पदार्थ यावर रासायनिक क्रिया घडून येते. पावसाच्या पाण्याची रासायनिक क्रिया व इतर पाण्याची रासायनिक क्रिया एक त हेचा असल्याने ती येथे दिश्यावर पुन्हा पुन्हा देण्याची जरूर नाही रासायनिक क्रिया पूर्वीच सांगितल्याप्रमाणे एक धातूमुळे किंवा दक्ष पाण्यामुळे होत नाही तर त्या एकेकाच्या मदतीनेच होतात. म्हणून सातत्यास रासायनिक क्रिया हवेची व पाण्याची आहे असे समजावे.

रासायनिक क्रिमेचे प्रकार : रासायनिक क्रिया पाच प्रकाराने खडकावर आघात करते : (१) प्राणिदीकरण (अक्सिडेशन), (२) विप्राणिदीकरण (डी ऑक्सिडेशन), (३) पदार्थ विघटन, (४) क्विंते कायोनेट्सकरण, (५) यणा शोषून घेणे

आक्सिडेशन (प्राणिदावरण) — प्राण(ऑक्सिजन) आणि पाणी यांच्या साहाय्यात खडकातील काही द्रव्ये प्राणवायू (ऑक्सिजन) घेतात व त्याचा परिणाम अशा हांतो कां एक पातळ पापुद्रा खडकावर तयार होतो हा पापुद्रा लवकर निघून गेला नाही तर जाळ हातो परतु तो टिळक असल्याने वेढ्यादि निघून जातोच व खडकाचा नवीन भाग पाणी व प्राणवायू (ऑक्सिजन) यांच्या साहाय्यात येतो र्वाचीदि वरच्या सारखीच विरुद्धात लागते तें उरडावर जसा गंध चढणे तशाच त्हेचा हा गंध असतो ज्या द्रव्यात प्राण (ऑक्सिजन) घेण्याची शक्ति असते त्याच्यावर प्राणिदीकरणाचा (ऑक्सिडेशनचा) विशेष परिणाम होतो हार्नसेड सारख्या द्रव्याचा ऑक्सिडेशनने अगदी मुगा होतो. प्राणिदीकरणाने (ऑक्सिडेशनने) खडकाला पिरळा थिवा तापून रंग येतो लॉसडाचे गंध वेद (रस्फाइड) असल्यास ऑक्सिडेशनने त्याचे गंध वेत (रस्फेट) तयार होतें.

विप्राणिदीकरण (डी ऑक्सिडेशन) :—विप्राणिदीकरणाच्या प्राणिदाकरणाच्या उलट आहे याने खडकातील प्राणवायू (ऑक्सिजन) सौर्य पदार्थ ओहून घेतात व म्हणून खडकातील प्राण वे (ऑक्सिडेशन) चे) प्रमाण कमी होतें. पावसाच्या पाण्यात हवेतील सौर्य पदार्थ येतात व या सौर्य पदार्थात प्राणा (ऑक्सिजन) शी रासायनिक क्रिया घडून आणण्याचा विशेष गुण आहे व यामुळे खडकावर पावसाच्या पाण्याचा परिणाम होऊन खडकाचे पीट होतें. त्याप्रमाणे खडकाच्या भेगातून सौर्य पदार्थ कुजत असले व त्यावरून पावसाचे पाणी वाहू लागते तरादि वरच्या सारखाच परिणाम होतो विप्राणिदीकरणाने (डी ऑक्सिडेशनने) गंधविना (रस्फेटचे) गंधादक (रस्फाइड) होतें जिव्हाम हे खटगयकित (कॅल्शियम रस्फेट) आहे त्याचे सौर्य पदार्थांच्या साहाय्याने खटगंधादक (कॅल्शियम रस्फाइड)

तयार होतें व याचा पावसाच्या पाण्यातून क्वेद्विप्राणिदा (कॅल्शियम डाय ऑक्साइड) मुळे रटकवित (कॅल्शियम कार्बोनेट) म्हणजे जुन्याचा दगड व गंधातुळ उज (सल्फ्युरेट ड हायड्रेट) वायू होतो गंधकयुक्त उज (सल्फ्युरेट ड हायड्रेट) मुळे पुढे प्राणिदीकरण (ऑक्सिडेशन) होऊन गंधक तयार होतें. या क्रियेमुळे पुढील टिकाणी जुन्याच्या दगडाचे व गंधकाचे थर तयार होतात

द्रावण — काही पदार्थ पाण्यात सहज विरघळतात परंतु किरकेक पदार्थ पाण्यात जवळ जवळ विरघळतच नाहीत असे म्हटले तरी खाले परतु पाणी एक सारखे तपासुनवर्ष वहात असल्यास असले पदार्थ सुद्धा थोड्याचगुत प्रमाणात पाण्याने वाहून नेले जातात पावसाच्या पाण्यात क्वेद्विप्राणिदा (कॅल्शियम डाय ऑक्साइड) असले त्यामळ पाण्याचे क्विंते (क्विंटे) पदार्थ विरघळण्याची शक्ति पुष्कळ वाढते याच कारणांमुळे जुनेलडी पाण्यात विरघळते

क्विंते (क्विंटे) करणे — पावसाच्या पाण्यात क्वेद्विप्राणिदा (कॅल्शियम डाय ऑक्साइड) असल्याने त्याचे विरघळण्याची शक्ति वाढते असे वर सांगितले आहे अशा पाण्याचा सोडा, पालाश (पेटयाश) व खटोसकित (कॅल्शियमच्या सिलिकेट) वर परिणाम होऊन सोडा, पालाश (पेटयाश) व रट क्विंते (कॅल्शियमचे क्वॉनेट) होतात व यावर निराळी निघते फेरस्वार म्हणून जो खनिज पदार्थ आहे त्यामध्ये बरिल मिनिना (सिलिकेट) खेरीम र्वादीकित (बॅल्युमिनियम सिलिकेट) असते ते मात्र तसेच राहते त्यातून बरवे भिकववित (सिलिकेट कावेनेट) होऊन मळे व सिलिका दूर झाला म्हणजे त्याला क्वेऑपिन किंवा चायना छे म्हणतात फेरस्वारप्रमाणे ओगाइट, हार्नसेड-सारख्या खनिज पदार्थांवर परिणाम होऊन कार्बोनेट तयार होतात

पाण्याचे प्रे पण — काही खनिज पदार्थ पाणी शोषून घेतत अशा पदार्थांवर पाणी पडल्यास ते आकाराने वाढतात व खडक टिळक होऊन त्यांचे पीट होण्यास मदत होते

पावसाच्या जोराने होणाऱ्या क्रिया — रासायनिक क्रियेविनाय पावसाच्या पडण्याच्या जोराने खडकातील कण लुटे वरण व ते इथलून तिथडे वाहविणे हे पावसाचे काम बालू असतें अशा तऱ्हेचे काम विज्ञा व बोणत्या वेगाने होते हे, वयांत वितां पाऊल पडतो छावर अवलंबून आहेच, परंतु विशेषत. पाऊल रूढभर चौडाथोडापडतो किंवा थोड्या वेळात सर्व पडतो यावर अधिक अवलंबून असतें ज्या टिकाणी चार महिन्यात सर्व पाऊल पडून जातो त्या टिकाणी जसा त्याचा मारा खडकावर होतो तितक्या जोराने चार महिन्यात पडत बारा महिन्यात वाटून गेल्यास होत नाही व पदसाची क्रिया जरी पावसाच्या म्वावर अवलंबून असते तरी ती खडकाच्या परिस्थितीवरादि अवलंबून असते

पाणी देणे—पाणी देणे म्हणजे पोलादाच्या अंगी काही विशिष्ट गुण आणून आणणे हे गुण आणण्यासाठी पोलादाचा तापवून पाण्यात बुडवणे लागते म्हणून पाणी देणे हा शब्द रुढ झाला आहे. पाणी दिल्यामुळे पोलादाच्या अंगी नरमपणा, कडकपणा, चिबटपणा, इत्यादि निरनिराळे गुण आणता येतात. पाणी हे निरनिराळ्या प्रकारचे असते, घट्याळीची कमान, चाकूचे पाते, वस्तूच्याचे पाते, कातर वगैरे निरनिराळ्या हत्यारांचे निरनिराळे पाणी असते याचे कारण प्रत्येकाच्या अंगी निरनिराळे गुण असणे सापडते. पाणी देणारे लोक याचे नरमपाणी, कडकपाणी, चिबटपाणी, चिबळपाणी असे फुटकळ शब्द करितात. पाणी दिले असता साधारण नरम धातूवर ज्याची धार शिबत नाही त्याला नरम पाणी असे म्हणतात. पण ज्या पोलादाला पाणी दिले असता व त्याला पार लाविली असता काम करताना जो धार बसत नाही परंतु ह्याच्यावर जोर टाकल्यास मोडून जाते त्याला कडक पाणी असे म्हणतात. पाणी देण्याच्या वेळेस पोलाद विस्तृतात घालून तापवाचे लागते ते तापत असताना त्याच्याकडे नोट लक्ष ठेविल्यास असे दिसते की, जसजसे पोलाद तापत जाते तसतसे त्याचे रंगहि बदलत जातात पहिल्याचे काळभर, मग काळसर तोंसू, मग तांबडा, पिंबळा व शेवटी पांढरा असे त्याच्यावर रंग येत आतात ज्या रंगापर्यंत तापले असताना पाणी देण्यासाठी पाण्यात बुडवतात त्या रंगाचे पाणी त्याला दिले असे म्हणतात. काळ्यापासून पांढऱ्यापर्यंत रंग जसजसे बदलत आतात तसतसे त्याचे पाणी कडक होत जाते याप्रमाणे आपल्याला हवे तसे पाणी देता येते. [वा. ह. मनोहर]

पाण्ड्यदेश—हा राजवंश आठव्या शतकात कोसल येथे राज्य करीत होता. यांचे व पल्लवराज्याचे बांधकें असे. या वंशात उदयन, ईंद्रधल, नम्रदेव, तीव्रदेव असे राजांशाल्याचा उल्लेख आढळतो बरील उदयनाचा पराभव पल्लवराज मंदिवर्मा याने केले (४३५), हा उल्लेख जबा लेखान आहे त्यांत या उदयनाकच शबर (अथवा शभर) म्हटले आहे. हे दोन्ही उदयन एकाच होत असे म्हणतात. [मावेळ उफ-ईंडियन कॉन्साल्ज.]

पाण्ड्य—पाण्ड्य हे फार प्राचीन राष्ट्र व राज्य होते. महाभारत (सभा, भीष्म व कर्णपर्व), पुराणे व बृहत्संहिता यात या राष्ट्राचा उल्लेख येतो. ब्राह्मिंहिर तर पाण्ड्यराज, ताम्रपर्णीनदी व गोत्याचा संसृष्ट अशा नावे उल्लेखिते. साप्रतचे मद्रास इलाख्यातील मद्रास व तिरुनेदी हे संघे जिह्मे आणि त्रिचनापल्ली जिह्मा व त्रावणकोरचे राज्य यापैकी काही भाग पूर्वाच्या या पाण्ड्यराज्यात समाील होत असे. या भागावर जे राज्य असे त्यास पंचपाण्ड्य म्हणत, कारण ही लहान लहान पांच राजे होती. परंतु या राज्याबद्दलची नाणे, शिलालेख, बेंगालची व काव्ये यावरूनहि तपशीलवार माहिती आढळत नाही. श्रीमहाभारत (१ ले शतक)

या देशाची राजधानी मद्रास उर्फ कुडाळ होती त्या पूर्वी कोरकई आणि त्याच्याहि आग्नी अर्थात प्राचीन काळी मद्रास किनाऱ्यावरील दक्षिण मणलूर हे गांव पाण्ड्यांची राजधानी होती. दंतकथेवरून असे दिसते की, कोरकई हीच राजधानी व पाण्ड्य, येर, चोल या तीन पौराणिक भावांची जन्मभूमी असून साऱ्या दक्षिण हिंदुस्थानातील साधारणते हे माहेरघर होते. त्यापैकी हे फार भरनरांनीचे पंदर होते, गेथे मोत्याचा व्यापार फार मोठा चाले व या व्यापारासुळे पाण्ड्यराज्याला भरपूर उत्पन्न होई इही हे गांव सामर्थ्याने नदीवर आहे. परंतु ते आतां अगदी लागू येऊन राहिले आहे पुढे जेव्हा राजधानी मद्रास येथे लेव्हादि दर्यावरील व्यापाराच्या देखरेखीसाठी पाण्ड्य-युवराज ह्या येथेच राहिले म्हणून त्यास कोरकई आदार अशी पदवी असे. काही काळीं रती येत येत हे पंदर रतींनीं असून जियाले व त्यामुळे ते मागे पडत गेले (७००). त्या नंतर कायल हे नवीन पंदर तयार करण्यात आले. येथेच १३ व्या शतकात मार्कोपोलो हा प्रवाशा उतरला होता त्याने हे पंदर अतिशय धीमान असल्याचे लिहिले आहे येथे पोर्तुगीज लोकांनी पुढे एक बजार स्थापिली होती परंतु काही वर्षांनी तेथेहि पाळ व रती येऊन ते बंद कराने लागले इही येथे कोळ्याच्या होपच्या आहेत. कोरकई येथील टावसा ते जी नाणे पाळत त्यावर कुन्हाड व हपोचे चिन्ने असे. मद्रासच्या नागावोर एक अथवा दोन मासे कोरीत. कार्यायमाने पाण्ड्यांचा उर्वर केला आहे (दि. पू. ४ थे शतक). मेगस्थेनीसनेहि पाण्ड्यांची एक दंतकथा दिली आहे. कुलशेखर पाण्ड्य हा यां सर्व वंशाचा मूळपुरुष असून त्याने मद्रास स्थापिली. तो पंदरवेंगो होता.

ग्रीक व रोमन लोकांना पाण्ड्य देशाची माहिती चांगली होती. ते या देशाची व्यापार करीत असत. मद्रास येथे नदीच्या धाब्यांवर रोमन नाणी सापडतात म्हणजे म्हणतो की, पाण्ड्यन राजाने ऑगस्टस कायसर (दि. पू. २०) याच्याकडे बनील पाठविले होते. येरिद्रुसचा (८०) वर्षा व भूमील वेत्ता टोलेमी (१४०) यानां पाण्ड्य देशातील निरनिराळ्या पंदरांची व बाजारपेठांची उत्तम माहिती होती. अलेक्झांड्रा येथील करघळाच्या कत्तलीमुळे (२१५) रोमन लोकांचा ईशित व दक्षिणहिंदुस्थान येथील व्यापार सुडाला.

प्राचीन पाण्ड्यराजांची माहिती नवी सापडत नाही अलीकडे ती मिळू लागली आहे, पण ह्यातील नांवा व कालाचा गांभय आहे. अशाकांचे धर्मप्रसारक पाण्ड्य देशात आले होते. अशोकानंतर आप्राच्या साम्राज्याखाली पाण्ड्य राज्य होतें ज्याला बाह्य ऐतिहासिक महत्त्व देतां येईल असा नेटमथेलियन नावाचा पाण्ड्य राजा हा पाहिला होय. हा ह्यु या शतकात झाला, त्यामुळे तो नेटमुदी

किरी चोल (करिकल चोलाचा नातू) राज व चडु वान चेरराज आणि सिंहलद्वीपचा पहिला गजबाहु यांचा सनकालीन होना गजबाहु याचा काल (१७३—१९१) ५. हेतूक उरला आहे. या पाण्ड्य राज्यात एक श्रतीशाय महत्त्वाची संस्था त्या वेळी असे ती वाङ्मयविषयक असून मदुरा येथे असे तिला सगम असे म्हणत त्या सत्येकडून निघेत उत्तमन मिळे व तिचे समाप्तदाहि स्वतः अनेक प्रकारचे उच्च दर्जाचे प्रथ लिहून वाङ्मयात भर टाकित. कूरल, मणिमन्गला, शिवायपधिकारम् यासारखी नावाभरे ली काव्ये व प्रथ पहिल्या य दुसऱ्या शतकात झाले गुणनक्षम हा ६४० सालच्या पावसाळ्यात कांची येथे बरेच दिवस राहिला होता तो स्वतः. पाण्ड्य देशास गेला नव्हता तरी पण कांची येथे त्याने पाण्ड्यापद्मल ऐकीव माहिती मिळविली त्याने पाण्ड्य देशाचा मलवूट (मदुरा) म्हटलें आहे या वेळी पाण्ड्य राज हा कदाचित कांचीच्या नरीसिंह पञ्चरात्राचा माडळिळ असावा पाण्ड्य देशात बौद्धधर्मा गुळीच राहिला नव्हता जैन व हिंदुधर्मा भरमराटीत असून त्याची दिवळे व मठ पुकळ होते आणि बौद्ध विहारांचा नाश झाला होता तेथील लोकांचे रक्षन विघेपेक्षा व्यापाराकडे, विशेषत मोत्याच्या व्यापाराकडे फार होते एका शिलालेखात, आठव्या शतकाच्या मध्यापासून दहाव्याच्या भारभाष्येच्या कालान झालेल्या पाण्ड्य राजाची नावे आली आहेत परंतु त्याशिवाय जास्ती माहिती त्यात नाही आठव्या शतकातील अरिकेसरी पाण्ड्याने पञ्चरात्राचा परामव केला. वरगुणवर्ग पाण्ड्याचे राज्यारोहण ६९२-६९३ साली झाले यावेळी चोल राज्य बहुतेक नामशेष झाल्यामुळे पाण्ड्याचा व पञ्चरात्राचा क्षमडा चालू असे तसेच आसपासच्या राजांशी द्वि पाण्ड्य झटापटा करीत असल्या झटापटाचे बरेचसे वर्णन शिलालेखातून आलेले आहे, परंतु त्यात विशेष लक्ष देण्यासारखे काही नाही मात्र पाण्ड्यांनी वेळ येईल त्याप्रमाणे दबून अथवा चढाईकरून आपले अस्तित्व पुकळ शतकापर्यंत ठेविले होते प्रथयात रामराज चोलाने पाण्ड्य राजाला आपला माडळिक घनविस्थापासून (९१४) पुढे दो. शनकापर्यंत पाण्ड्य दबलेलेच राहिले तेराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मात्र रथानी आपले डोंरे वर काढिले या राजांनी पुढे जैन वर्माचा फार छळ केला गुणनक्षमाच्या कांची येथील मुक्कामानंतर ही मोठ घडली (९४०) नून किंवा सुदर उर्फ नेडुमारण हा पाण्ड्यराज प्रथम जैन (साईच्या मते बौद्ध) धर्माश्रयायी होता (१०६८) त्याची वायव्ये चोल राजकन्या होती चोल राजे हे कडे शैव होते त्यामुळे सुदराला त्याचा. राणीने व तिरुक्कान्तवदर या साधूने जैन धर्माचा त्याग करवयारत ला नून शैव धर्मा बनविले पुढे या सुंदर राज ने जैनधर्मा लोकांचा फार छळ केला कोणी म्हणतात की त्याने ८ हजार जैन लोक (ते

आपला धर्म सोडानात म्हणून) ठार वेले यात अतिशय योगि असावी, पण एवढे खरे की, या वेळेपासून दक्षिणेतून जैन धर्माचे प्राबल्य पुकळ कमी झाले या घराण्यातील वरगुण पाण्ड्याचा गंगराणांचे कुमकोणाभवळ परामव केला होता

सिंहलद्वीपच्या राजांची व पाण्ड्यांची नेहमी युद्धे होत असत त्यातल सिंहलद्वीपच्या पराक्रमवाहुने पाण्ड्य देशावर वेलेली स्वारी (११९६) फार प्रचयात आहे यावद्दीची हकीकत महावशात व अर्पकम येथील शिलालेखात आलेली आहे त्यावरून दिसते की, प्रथम जरी पराक्रमवाहुचा जयझाला, तरी अखेरीस दक्षिणेतील बहुतेक राजांनी पाण्ड्य राजास मदत करून पराक्रमवाहुस तोंड देऊन त्याचा परामव केला यापुढील ११०० ते १५५७ पर्यंतच्या पण्ड्य राजांची नावे व काळ विलेखीने याने दिला आहे परंतु त्या राजांपैकी काहीं निव्वळ जहागिरदार आहेत कुलेतुंग चोलानंतर चोल राज्य नामशेष वरगुणपाण्ड्य राजा हा काकतीय व केरल राजा याचा मदतनीस होता (१८१८) या काळातील जयवर्धन सुदर (१२५१—७१) हा शूर असून, याने नेलोर ते कन्याकुमारीपर्यंतचा सर्व पूर्व किनारा हस्तगत केला होता पुढे (१३१०) मलिककाफर याने जरी स्वारी केनी तरी हे पाण्ड्य स्थान सर्वथा नष्ट झाले नाही साधारणपणे पाण्ड्य राजांची मर्यादा उत्तरेस वेणार नदी, दक्षिणेस कन्याकुमारी, पूर्वेस कारोमाडल किनारा व पश्चिमेस प्राबणकोर स्थानातील अळहनकोवील (मोठी वेध) घाट अशी असे पाण्ड्य हे नाव पाण्ड्याचा बाप पण्डु याच्यापासून निघाले व पाण्ड्यन् हा त्याचा तामील थापत्रश आहे असे कालवेले वगैरे म्हणतात, चर्चलेच मत, मूळ शब्द पाण्ड्यन् व पाण्ड्य हे त्याचे सत्यतीकरण होय

जरी या वंशातील पुढ्यां ही माहिती नव्ही आढळत नाही, तरी जी आढळते तिचा अगदी प्रोटक सारास पुढे देतो याचा मूळपुत्र कुलशेखर त्यानेच मदुरा स्वयंपिरी त्याचा पुत्र मलयध्वज याने चोल राजकन्येशी लग्न लाविले त्याच्या मुलीचा मुलगा सुदर हा पराक्रमी होता तो व त्याची वायका मीनाक्षी याचा त्या प्रातात अद्यापि देवाधाररी पूजा करित त याचा पुत्र उग्र, त्याचा वीर, नेतर अभिपेक, पुढे विक्रम, याने जैनधर्म स्वीकारला याचा पुत्र राजशेखर हा विद्वान होता याचा कुलेतुंग, त्याचा अनन्वगुण हा जैनाचा द्वेष होता त्याचा कुलभूषण, याच्यावर वेदिराज चाळन आला, होत, पण उलट त्याला माचार घ्यावी लागली कुलभूषणाचा राजसिंह, त्याचा राजेंद्र, याने चोल राजकन्येशी जवरीने लग्न वेल्यानं दोघाची लढाई झाला व तीत चोलाचा मोंड झाला राजेंद्राचा राजेश (रामेश्वर), त्याचा राजगर्भार त्याचा वयाप्रदाय, त्याचा पुकळन, त्याचा वयापतीष्ट, त्याचा पुदरेश्वर पादशेखर, याने पुकळ देवळे बांधिली, याचे व चोलचे युद्ध झाले याचा पुत्र प्रथयात वरगुण याच्य

कारकीर्दीत भद्रप्या नावाचा नामरहित गवई झाला वरगुणानें चोलाचा परामव केला व चेरास भौदलिक बनविले. याच्या नंतर २६ वा पुष्टप कीर्तिभूषण झाला या राजाच्या वेळी ह्या घराण्याची ही पहिली शाखा नष्ट होऊन दुसरी प्रसिद्धीस आली तिचा प्रस्थापक वंशाखेखर होय. नदीच्या पुगानें मद्रा वाहिली त्यामुळे यानें तिची नवी वसाहत करून तट बगैरे वाढला, चोलाचा परामव केला व (वाहोच्या मते यानेंच) संगम ही विद्वत्सभा स्थापिली याच्यानंतरचा १६ वा पुष्टप कुलेश हा विद्वान होता अरिमर्दन, यानें जैनांना फार छळिले याचा प्रथम साणिक्य हा फार विद्वान व वैवर्षी, असून यानेंच बरील जैनांच्या छळास सुरुवात केली. अरिमर्दनाचा दहावा वंशज वून ऊर्फ वृद्ध किंवा सुंदर याचें वर्णन वर खालेंच आहे यानें चोलांचा नाश करून उरय्यूर व तंजावर जाळले व त्यांना मांडलिक बनवून एका चोल राजपुत्राला पाण्ड्य ही पदवी दिली वून याच्यावेळी मद्रुरा येथें अरव लोक आले होते याचा पुत्र वीर हा या पाण्ड्य घांशेचा शेवटचा (७४ वा) पुष्टप होय याला औरस संतति नव्हती, मान त्याचे दासपुत्र पुष्कळ होते; त्यांच्यात हें राज्य वाटले गेले

यापुढे जी तिसरी वंशावळ मिळते ती सोमशेखरपासून मिळते त्याच्यापासून ६ वा मेरुसुंदर यानें चोल-चेर याना जिंकिले. याचा ४ वा वंशज मकरध्वज हा फार शूर होता. याचा मातृ कुलयांमंद यानें दयावरील व्यापार वाढविला. हा दयावरील सफरीत असताच वादल्यांनें वुडून गेला याचा २७ वा वंशज पराक्रमराज ऊर्फ सुंदर हा मलिक काकरच्या वेळी होता (१३११) यानें आपल्या बापाचा खून केला, तेव्हा याला त्याचा भाऊ वीरराज यानें हाकळून दिले त्यानें मलिक काफरास मर्त केली व मद्रुरा त्याच्या हाती दिली. त्यामुळे प्राचीन पाण्ड्य राज्य समूळ नाश पावले यापुढे ६० वर्षे मद्रुरेस मुसलमानांचा अंमल होता (१३११-७२). शेवटचा सुष्ठुमान अहायोरदार फेदक मलिक यास विजयानगरचा सेनापति रूपेण उडैयार यानें मिळून मद्रुरा पेतली नंतर या उडैयार घराण्यानें व निरनिराळ्या नायक राजांनीं येथें राज्य केंद्र (१३७२-१६२३). मुसलमानांनीं पाडून टाकलेली मद्रुरेची चार गोपुरे या नायकांनीं पुन्हा बांधिली. हा नायक विजयानगरचे मांडलिक असत त्याच्यांत प्रत्यांत विधनाय नायक झाला (१५५६) बरील (१३७२-१६२३) काळात मद्रुरेच्या दारुलच्या भागात एक पाण्ड्य घराणें अहायोरदारप्रामेणें अस्तित्वात होतें ह्या पाण्ड्य राजांचीं नांवां शिलालेखातून आलेली आहेत. शेवटचा राजा सुंदर पाण्ड्य हा १६२३ त होता त्याचा बाप अतिवीर हा तामील कनि व विद्वान होता त्याची तामील प्रतात अद्यापि प्रच्युति आहे पुढे या वर्षे पाण्ड्याची रूता तिष्ठमल नायक (१६२३-५५) यानें नष्ट केली पाण्ड्य राजांच्या काला-सुक्राची एक सविस्तर यादी के दि व र्वाची कथु पिले

यानीं निरनिराळ्या शिलालेख व ताम्रपटावरून एपि इंडिया-मध्य व इंडि. अंतिमवरी, पु. ७२ पू. १६३-७२ व २२१ २५ मध्ये दिली आहे. तिच्यावरून एकाच काळा पांच पाण्ड्य घराणीं राज्य करीत होती असें त्याचें म्हणणें आहे.

[संदर्भग्रंथः—वि.सन-हिस्टोरिअल स्कॅच; नेल्सन-मद्रुरा वंशी एम्यानुअल, फारुवेल-हिस्टरी ऑफ तिनेवेली, प्लोनी टॉलेमा; तामाळस एटीन इंड्रुइ इयस अँगो, इंडि. अँटि. पु. ६, १८ वॉईस ऑफ तिनेवेली; भाडारकर-आलि हिस्टरी ऑफ थि डेक्कन; स्ट्रॅबो, फोक सॉज ऑफ सदर्न इंडिया, आर्य्यंगार-एन्शान्ट इंडिया, जयणकोर अर्किआलॉजिकल सेरीज पु ७]

पातन किंवा ऊर्ध्वपातन—या क्रियेचा उपयोग पदार्थाचे अर्क काढणें, संयुक्त पदार्थाचे पृथक्करण करणें या क्रियेकडे होतो. हिंदुस्थानांत व चिनांत निरती शकापूर्वी हजारों वर्षे या कृतीने अर्क काडीत असत हिंदुस्थानून पारा काढण्याच्या कृतीचें तत्त्व हेंच

ज्या पदार्थाचा अर्क काढणें असेल तो पदार्थ किंवा ज्या मिश्रणाचें पृथक्करण करणें असेल तें मिश्रण भाडयान घालून तापविलें म्हणजे त्यातील ज्या पदार्थाची वाफ लवकर होईल तो पदार्थ बाष्परुपानें बाहेर पडतो. त्या बाहेला बोणत्या तरी प्रवासानें-विशेषतः थंड पाण्याच्या प्रवाहांनी-थंड करणेंत येतें व मग त्याचें द्रवरूप किंवा प्रसंगविशीर्षी घनरूप होतें

अक्षहूल (मद्यसार) व पाणी याच्या मिश्रणासारख्या मिश्रणातील दोन द्रवांचें पृथक्करण करतांना ज्या द्रवाचा वाष्पबिंदु कमी असतो तें लवकर बाष्परूप होतें व त्याची वाफ प्रथम बाहेर पडते. तिचें द्रवरूप करून एका भाडयात साठवितगत. परंतु त्यांत देखाळ सुसत्या द्रवाचा थोडासा अंश असतोच. याकरता या अर्काचे पुन्हा ऊर्ध्वपातन करावें लागतें जर दोनहि द्रवांचे बाष्पबिंदु जवळ जवळ असले तर हीच कृति पुन्हा पुन्हा करावी लागते.

ह्या या क्रियेचा उपयोग दारू तयार करण्याकडे फार होतो. ज्या प्रकारच्या पदार्थापासून व ज्या प्रकारची दारू तयार करणें असेल किंवा डाबरापासून जे पदार्थ पाहिजे असतील त्या त्या परिस्थिरत्यरूप ऊर्ध्वपातन यंत्राची योजना निरनिराळी केलेली असते.

ह्या प्रचारात असलेल्या यंत्रांत अशी रचना केलेली असते की, तिने पुन्हा पुन्हा ऊर्ध्वपातन करण्याचें बारण पडत नाहीं त्या यंत्राची दर्शककरणळी अशी केलेली असते की, असजधी मिश्रण कांय वर वर चढते तसतसे त्यातील एका द्रवाचें प्रमाण कमी कमी होत जातें. याशिवाय नायट्रोबेसीन व इतर कांहीं पदार्थ शुद्ध करतांना भांड्याला प्रत्यक्ष विस्तारानें व तापवित्ता, त्यात एका बाजनें पाण्याची वाफ सोडतात, म्हणजे तो पदार्थ बाष्परुपानें पाण्याची बांधेबरोबर निघून पाहकपान्नात येतो.

पाताळ—पाताळ म्हणजे मृतांचे निवासस्थान. ही कल्पना पूर्वीवरील बहुतेक लोकांत व पर्मांत आढळते. तथापि कित्येक धर्मांत व विदेशत. प्राथमिक अवस्थेंतील लोकांत मृताचा आत्मा कपरस्थानाजवळ राहतो असा समज असतो, कारण थडय्याजवळ खाण्यापिण्याचे व इतर पदार्थ ठेवण्याची व थडय्यावर मोठमोठ्या इमारती बांधण्याची पद्धत पुष्कळ लोकांत आहे. तथापि पुष्कळशी थड्यां एकत्र होऊन अनेक मृतांचे आराम जवळ आहेत या कल्पनेवरून पुढे पाताळ नामक मृताच्या स्थानाचा निवासस्थानाची कल्पना उद्भूत झाली असावी. सूर्य सफाळी पृथ्वीच्या किंवा पूर्वेकडे समुद्राच्या खालून उगवतो व संध्याकाळी पश्चिमेकडे समुद्रातलां जातो या प्रत्यक्ष देखण्यावरून पृथ्वीच्या खाली निराळा पाताळ लोक असावा ह्या कल्पनेस दृढता प्राप्त झाली. तथापि पाताळांत सूर्य प्रकाशात नाही, सर्वत्र निखिड अंधकार असतो ही कल्पना पुष्कळ धर्मांत असते. यायीलोनी, हिमयू, मिथरी, ग्रीक, रोमन वगैरे प्रगत संस्कृतींच्या लोकांत पाताळाची कल्पना नष्ट न होतां दृढतर झालेली दिसते.

भारतीयोंची पाताळाची कल्पना म्हणजे भूमिच्या अधो-मार्गी जे सात विलस्वर्ग आहेत त्यातील सातव्यास व इतरांस पाताळ हे साधारण नांव असून त्या सातही नांवाः—अहल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसविल, आणि पाताळ. येणेंप्रमाणें आहेत पाताळांत नागांची वस्ती असून त्यांच्या-बद्दलच्या कथा अनेक पुराणांतून आहेत.

पातुर—बन्दाड, अकोला जिल्ह्याच्या वाळावर तालुक्यांतिल गांव. लोकसंख्या सुमारे सहा हजार. येथे जवळच्या डोंगरांत कोरीव लेणी असल्यामुळे यास प्राचीनवस्तुसंशोधकांच्या दृष्टीने महत्त्व आहे. पूर्वी या लेण्यांची कोणी काळजी घेत नव्हते परंतु द. स. १८८१ मध्ये ही सर्व स्वरुप करण्यात आली आहेत. ही सर्व बौद्ध लेणी असावीत असे दिसते. परंतु एका लेण्यात महादेवाची पिढी कोरली आहे. यांत एक शिलालेख व एक जैनमंदिर आहे.

पाथरघांट—बंगाल, भागलपूर जिल्ह्यातील गेचेच्या कांठीं असलेला एक डोंगर. डोंगराच्या उत्तर बाजूला कोरीव लेणी आहेत. त्यापैकी चौ-याशी स्वामीच्या मूर्ती पहाण्यासारख्या आहेत. डोंगरावरील ५ गुहापैकी पेत्रेश्वर नावाच्या गुहेत ब्राह्म व बौद्धीचे कांही अवशेष सापडले आहेत

पाथरघाट—दमणवर काम करणाऱ्यांची एक जात. महाराष्ट्रांत यांना पाथरघट असे म्हणतात. आम्ही रजपूत-वंशज आहोत असे हे लोक सांगतात. मराठा, कागाटी व तेलंगी असे तीन वंश यांच्यांत आहेत. हे मराठी भाषा बोलतात. यांची रहाणी स्वरुप असते. प्लोण्याच्या बहुतेकजण यजुर्वेदी ब्राह्मण असतो. सर्व धार्मिक विधि व आचार मराठे कुणव्याप्रमाणेंच असतात. जातीतील तेंडे, एक पंचायत व एक अधिकारी नेमून, मिटविण्यांत येतात.

पाथरी—ही वनस्पति हिवाळ्यांत व उन्हाळ्यांत जरी ज्वारीच्या शेतात उगवणाऱ्या तुणापैकी आहे. हिचा जमीनीस चिकटून ५-६ पांजे असतात. फुलांचा रंग पांढरट पिचळा असतो. फुले एकेरी मरामळासारखी पण लहान येतात. ही भाजी कुणबीलोक खातात ही भौपची आहे रोडे-गांवच्या बाजारात ही भाजी कधी कधी दृष्टीस पडते. पण बहुशः हिचा घरगुती उपयोग करितात.

पाथरी, ता लु का—हैद्राबाद संस्थानातील परभनी जिल्ह्याचा पश्चिमेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ६०० चौरस मैल. जहागिरी सुद्धा लोकसंख्या सुमारे सव्वादळास मोठी गावे पाथरी व मानवत. स्थळांची संख्या १६७ (पैकी १९ जहागिरी गावे). मुख्य गाव पाथरी. लोकसंख्या सुमारे सहा हजार यास पूर्वी पार्वर असे नाव होते. निजामशाहीचा मूळ पुरुष येथला राधानारा होता.

पादांगुलिक्षत—हे एक प्रकारचे क्षत पायाच्या अंग-व्यावर अंगर करेगळीस होते व ते होण्याचे कारण पृष्ठेश्वरच्युपासून निघणाऱ्या मज्जातंतुच्या चिकटीमुळे, त्यातील पोषण शक्तीचा व्हास होऊन त्याचा परिणाम या टिकाणी क्षत पडण्यांत होतो. कारण त्यामुळे इमा, दाब वगैरे साध्य कारणांमुळे होणारी क्षीण आपोआप महज यावी असा पायातील नैसर्गिक शक्तीच्या अभावामुळे पायातील प्राणशक्ति कमी होते. तशात बहुधा त्या माणसास कॅंपरीस मसुमेद, महारांग अंगर पृष्ठेश्वरच्युजन्म प्रथेरोम यापैकी एखादा रोग असल्यास हा रोग कार करून होतो. प्रथम पायाच्या बोटात घटा पडल्याचे निमित्त होऊन मग आरंभ होऊन तो मग चरतो, परंतु पसरत नाही; तर आंत खोल पसरत जातो व त्यामुळे तेथे लासूर म्हणजे नविकाकर छिद्र पडून ते भरू होत नाही व वेद होत नाही, तर त्यावर बोट व बोट्याची वाढ होत जाते; त्यांत दुःख व वेदना आत तपासण्यासाठी सर्व घातला तरी होत नाही. त्या पोखरणी-मुळे बोटातधोल सांधा उकळतो. व तेथील हाड फुजून पायाच्या तळव्यास तेथे आरपर छिद्र पडते व यामुळे कधी पाऊल सडण्यासहि आरंभ होतो. पाऊल गार लागते व गुच्छत्या त्याच भागास घाम येतो. व पावलात आणि पायाच्या खालील एहत्तीयास भागांत वेदना व स्पर्शवेदन-शक्ति नाहीवी होते. गुडघा दिव्ण सोडून स्थावर हासने आडवा आघात केल्याने निरोगी माणसाचा गुडघा उडतो तसा या रोग्याचा उडत नाही. उपचारः—फार दिवस पाय न हलवून पावलास विप्राति दिव्याने मग बरा होण्याचा संभव असला तरी तेथे चिह्न आतील नासके कुसरेले हाड बाहून टाकून रोमट रचना मूद्याशी अगलेला कीट खरहून काढण्याने व मग येथे मुख खरहून मोथळे व स्वरुप ठेवल्याने मग मरून येण्याचा संभव असतो. नंतर रोगी हिदू सान्ध्याव-पुनःतळव्यावर दाब घेई नये म्हणून त्याने को जोडा कण-घट बापरावयाचा त्याच्या तळ्यात पूर्वीच्या मगलभोर

लहान सदां अगर छिद्र जेठवाच्या अगर मुटाच्या तळव्यास पाळले इंधणे तेथील चामडीवर दाब न पडून पुनः प्रण होणार नाही अनेक लामुरें आंत खोल गेलीं वरुलीं तर पाळल अगर पायाचा खालील भाग कापत काढावा लागतो.

पादांगुष्ठ चातरोग, रोगाचे रूपां — या रोगांत सांध्यामध्ये दाह उत्पन्न होतो; धारण रक्तामध्ये सोडिल्या वायु युरेट नामक दाहोपादक क्षार वरत रंदांमुळे त्या क्षाराचे कीट विकेपतः पाल्ल व पायाचा आगटा या ठिकाणी सूज उपपन्न करतें. पण हातव इतर सांध्याच्या ठिकाणी दाह व सूज होत नाही वरुं नव्हे रोगास मधून मधून तीमपणाचा भर येतो व मध्यंतरी शारीरगत मूत्रपिंड व इतर ठिकाणी विद्युती होतात, यावद्दन हा वेदक रूधिरत वास नसून सर्व शारीरिक रोग आहोत ह्यां मानतात.

घारणें — आनुवंशिकता हे रवळ धारण करणारांमुळे मोटेसे धारण न घडता साधारणपणे तरणवयात (२० व्या वर्षी) एखाद्या व त्यांत विकेपिकरन पुरवास काही पुढुंवात हा रोग दिसून येतो. पण अर्धा उदाहर्णें वगळल्यास चाल्डीश उलटल्यावर अगर त्यापूर्वी इहातातपणाचा हा रोग आहे. याहूनही चमत्कारिष व अविवादात्मक प्रकार हा की, आठ ते दहा वर्षांच्या मुलात देखील हा रोग कधी कधी आढळतो हा रोग श्रीमंतना रवटा होतो असा समज आहे पण तो समज अगदीं शक्यही खरा नाही. निद्रानसुख व मोठा आहार ज्यांचा आहे व त्यांत मदिरा सेवन यरेंचसे असल्याने रक्तामध्ये व शारीरातील शोषे, ईदियादि रचनेमध्ये विकृति घडविण्यास अनुकूल स्थिति तयार होत. मदिराप्रकाराविको पोटें, शेरी व माळतणसून तयार झालेल्या दाहामुळे हा रोग विकेप होतो. व ब्रांडी, विरुक्षी व इतर प्रकारांमुळे कधी होतो असा अनुभव आहे. यातच व्यायामाच्या अभावाची भर पडल्यास रोगावृद्धि विशेष जलद होते. सुखवस्तु अगर श्रीमंत रोगी जो व्यथनाय अगर घंदा करीत असेल त्यामुळे त्यास व्यायाम कधी घडून घ्याव्यापिण्याचे मोह अगर जरूरी विशेष असेल तर, किंवा टार्व पाल्लारे, देखिये रंग देण्याचे काम करणारे अशा गरीब लोकांमध्ये शिशाच्या विषारांमुळे हा रोग होण्यास कावतें ज्यांना एकदां हा रोग झाला आहे त्यास खाणें पिणें यांतील नियम गराहि मोठ्यास अगर काळजी, दुःख, संकट, इना वगैरे कारणांमुळे पुनःपुनः रोग उलटतो.

रोग लक्षणें.—हा रोग निरंतर जडव्यामुळे त्याच्या तीव्र व लुगट रूपा दोन अवस्था आहेत; त्यापैकी तीव्रवस्थेचे वर्णन—प्रथम पायाच्या आगट्याच्या मागील हाडाच । सांध्याकडून हा वात व टणवा प्रथम प्रगट होतो. त्याच्या आगट्याकडून अशी काही अधिक लक्षणें दाहीं रोग्यांना होतात तीं अशीः—आपटलें प्रकृति फार उत्तम आहे असें वाटून भूक व आनंद वाढणें हेहि एक लक्षण आहे. पण

त्यापैकी आंदासिन्य येऊन क्षीय नीट न लागणें, अंग खाजणें, पेटके येणें, कानांत नाद, लाल सुठणें, पोटासूक, वांती, नळाग्रित वात ही लक्षणें होतात. लघवीत बदल होऊन ती युरेट नामक क्षारांमुळे गडद होणें हे लक्षण असतें व या लक्षणांना आरंभ होऊन दोन दिवस होतात न होतात तींच एके दिवशीं पहाटे सुमारे दोन तीन वाजतां पायाचा आगटा दुर्गु लागल्यामुळे रोगी जागा होऊन तें दुःख व टणका वाटल्यामुळे रोग्यास अगदीं चैन पडत नाही थोडीं अगर जास्त थोडीं वाजून झोड्यास ववरहि येतो. अरुळ टणका काहीं तास टिकून नंतर तो आपोआप शमन होण्यास आरंभ होऊन त्यामुळे रोग्याचा डोळा लागतो. व जाग झाल्यानंतर पहाती तो दुखणारा आगटा लाल होऊन सुकला आहे असे त्यास आढळतें दुःख व सूज इत्यादी असते कीं तींवर मोट लक्ष देत नाही. व टणके व जरा टणके तर तेथें किंचित् सुखगा पडतो सुजेवर टणका व टणयपणा कडून त्यावर पुनरेल्या क्षार दिसतात. दिवशीं हें दुःख रूढ असतें पण रंध्याकाल व रात्र झाली कीं पहाटेप्रमाणें असल्या वेदना, धंटा, ताप, यासून, वाजण ह्यां लक्षणें पूर्ववत् होऊन दुसरा दिवस उगाहून रात्री मागील लक्षणांचे पुनरावृत्ति होते मात्र सूज अधिक वर नटतें आणि हा काम पाच सहापासून तेरा चवदा दिवसपर्यंत उद्या चालतो. त्या आधींती सुजेचा रंग काळसर होऊन नंतर फिक्का होतो व शेवटीं सुजेवरील लवचे जाही पापुदरे व कांटा निघून पडतो व नंतर पाय पूर्ववत् होतो. कधीकधी हे पापुदरे गळत नाहीत व क्वचित् प्रसंगी एक दोन रेंडे गळून पडतात. ज्वर बहुधा १०१ पेक्षा अधिक नसतो. पेटुं रंगामुळे जिनेस दुर्गु, अरुचि, तडाग, भडमभडणे, पोटास पुनवती, शोषास साफ अगर मळींथ न होणें, पाळण्या अगर मासत रंगवा मळ पडणें (पिसागवांमुळे) इत्यादि लक्षणें होतात क्वचित् रोग्यांमध्ये दळतावर दाबल्यास दुखतें. लघवांची स्थिति वर सांगितली आहे. ह्यां असे कळले आहे कीं साध्या निरोगी भाग्यसापेक्षां या वातची खोड लागलेल्या रोग्याच्या नेहमाच्या लघवांत रोजचें युरिक अॅसिड वाजवी पेक्षा वसा प्रमाणांत सापडतें व हा तीव्र रोगध्वार घडण्याच्या अगोदर तर तें त्याहूनहि कमी होतें. पण सांध्याच्या सुजेस आरंभ झाल्यावरवर हें प्रमाण सपाटयानें वाहें लागून त्याचा फळत दुसऱ्या अगर तिसऱ्या दिवशीं घाल्यावर पुनः लघवांचा रंग, रूप व वनता पूर्ववत् होऊं लागते तींर लक्षणांच्या वेळीं रक्तातहि युरेटच्या रुपानें युरिक अॅसिड जास्त प्रमाणांत सापडतें. रक्तातील पाळण्या वेळीं प्रमाण व ध्यापर अधिक जांरानें चालतात ही तीव्रवस्था संपल्यावर रोग्यास पूर्वीं वरेंच दिवस अननुभूत असा आराम व आनंद वाटतो. व किंथिक मद्धिने अगर दोन तीन पंधपर्यंत त्यास कोणत्याहि प्रकारची पोडा, प्रास पुनः होत नाही. अगर या रोगलक्षणांची आटवणहि होत नाही. नंतर

अनेपिहितपण दुस योदादि असाय तमि लक्षणोपाचा त्याच सध्यांत अरार दुसऱ्या पाणव्यात आल्यांत अरारम होतो य पूर्ववत् लक्षण होतात अरार मनगट, घोटा, हात या ठिकाणी रोग प्रगट होतो. तिचया सैषेस तीम रोम पुऱ प्रगट होतो तो मात्र अमळ पूर्वोपेक्षा लनकर होतो व यायुडे येणान्या दोन तीम रोगांतोळ अरधि कमी कमी होत मागे व दर वेळी कोणताना कोणना तरी नवा सांधा अरार दोऱ्हा साधे घरलेगेल्यामुळे ते विवृत होऊन वेवटी रोगी साधे जख- डक्यामुळे अगदीं छुल्ल पाणव्या हांतो या अवस्थेस लुगाट रोम म्हणतात अगटे वगैरेच्या साध्यांतून प्रथम अरार होऊन हातापायाचे थारके सर्व साधे कदाक्रमानें विवृत होतात पंतु खादा व जापाड येथ ल साध्यात थोड्याच रोमामधें असा तऱ्हेन विवृति उत्पन्न होते असं पाहण्यांत आलें आहे. हाताच्या बाटाचे साधे उषडहया अरार मिटल्या स्थितेंत सूनून मोटे हाऊन आलडतात व हात आनीळ बागुकडे धरु होऊन अरारतो त्यावप्रमाणें विकृति होऊन बाटावर माणूस उभें रहात त्या स्थितेंत पाऊल व घोटा आलडता व गुडवा आनि पापर अर्धवट अरार पूर्ण वाकल्या स्थितेंत आरडतात साध्यार टंगळें उत्पन्न होतात त्यावरील चामही प्रथम तुलुळीत व फुगळेच्या दिग्ग दिसत असलेली दिसते नंतर ती काडून त्यानीळ साईसारखा अरार खड- सारखा साव थोडथोडा वहातो अरार त्यान पु उत्पन्न झाल्यास तो स्वरित वाडूा जातो ही टेरळें थोटे, रोवणी झायुधनें, कारावी कुचां वगैरे इर ठिकाणां सुद्धा अस तात हा साव मुकुमदशाक रं, लून तपासल्यास त्यात सोडियम वाय युरेटचे सुईच्या गाकाराचे असटप स्फटिक केंद्रांमि युरेट अरार फास्फेट व सोडियम क्लोराइड (मोट) थार । स्फटिकाशां मिश्रित असलेले आडळनात. वर्षी कर्मी या रोगाचा प्रारंभ वर बर्गिलण्या व पुन पुन प्रगट होणाऱ्या तीम स्वरूपात न होता रमास एकदमच लुगाट अरार अर्धतीम स्वरण गेटें असा वेळी साध्या सधियाता- प्रमाणें साध्यांत पुष्कळ लवचे पाणी अमल्यामुळें तो रूप सुमता, परंतु लालीं कार कमी असते अनिवाभन प्रफारया रोम हा सा रोगाचा सिसरा प्रकर असून रयामुळें शरी- रातील नाना इद्रियांत प्रथम सुग व दाह होणे अरार त्यांच व्यापार व त्याच्या क्रिया अवरोधित होतात व म्हणून या कारणांमुळें जठर व आत्राच्या ठायी दाह होऊन वाती लुगाच, अशोणें, श्वासनीलक दाह, नेत्रपुटदाह, कर्मीनिका- पटलदाह, मूत्रनलिकादाह, मिश्रनमूलभ्रिदाह, शिरादाह, मज्जादाह, व कीणी म्हणतात की, लुगाट यकऱ्हादाह सुद्धा यामुळें होतो तसेंच मूत्रपिंडदाह तर इटकून हातोच व त्या पिंडात युरेट क्षाराचें काट मनस्वी जमते नितकें तें साध्यांत जमत नाहीं त्या दाहामुळें हृत्प, भमनी- काठिय रोग व हृदय-स्नायूमधें मेदांशुद्धि हे रोग उत्पन्न होतात इद्रियव्यापार अवरोधित झाल्यामुळें माये

शुळ, अर्धशरीरी, भोंवळ, दमा, श्वास छातींत व हृदयामधें वेदन, स्नायूमधें वेदके, उत्पन्न व लवक अणें वगैरे रोग होतात पण हे वेवटी सांगितलेले रोग स्वतंत्रपणेहि (या पादाग्रप्रवासाचा उपद्रव नसताहि) होतात

स धिग त यि कृता चं स्वरुप — सोडियम वाय युरेटच्या स्फटिकाचें कीट साधे व तदनुपातिक शिरा, स्नायु, स्नायु मधनें व लवका या पधें ठिकाणी जमून दाहामुळें त्या रचना विरल व विकृन्न पाह्यामुळें साध्याच्या हाडांमधील पूर्वोपेक्षा क्रूररतून नष्ट होतात व साधे आंळडतात हे काट मूत्रपिंड, मंदूचा माथील भाग व पावसाग्रजखूचें आवरण या ठिकाणीहि जमत

रोगाच्या स्वरूपाची उपर्याति — वरील प्रकारचें कीट शरीरांतलें साध्यात, इद्रियांत व रक्तात जमते हें सांगितलेंच आहे परंतु हें इतकें यूरिक ॲसिडच कीट उत्पन्न कां होतें व तें स्वत विपक्षीय असताना अप्रत्यक्षपणें विपक्षीय होऊन रोगोद्भव कला करतें याविषयी तज्ज्ञांनी सयुक्तिक कल्पना बसविल्या आहेत त्यापैकी काही पुढें दिल्या आहेत शरीरातील रचनामधें यूरिक ॲसिड नामक नैद्ये अनयुक्त पदार्थ असतो आहारांमधें मास वगैरे नैद्येजन- युक्त पदार्थांचें पचन होताना झैथिन हायपोझैथीन व एमिगो ॲसिड हे द्रवहया पदार्थ बनून रयावर शरीरातील पावक द्रव्याचें पचनकार्ये पडल्यानें त्याचें यूरिक ॲसिड बनते व त्यावर शरीरातील याथर्मिनिक ॲसिडात मिळून आगरी पवनक्रिया हाऊन त्याचें द्रवरूपी रूपांतर होतें व ज्याचें असं रूपांतर होत गाहीं त्या यूरिक ॲसिडचें कीट जमूं लागतें आतां पाचक रसाच्या कमतरतेमुळें असं होतें किंवा मूत्रपिंडामागे विद्योत्सर्जन नीट न झाल्यामुळें कीट जमते याविषयी वाद चल् आहेत पुष्कळांच्या मतें आतःप्राणेश्च अपरःप्राणसुळें जें आरमोविषयोपण पचन- क्रियेच्या बळी पुष्कळ रोगाच्या आतःप्राणें चालू असतें त्या- मुळें या दोन्ही वारणात उत्सर्जन मिळतें अरार या आरम विषयोपणायच्या थोम शरीरांतल पौपण व उत्सर्जन याचध्या अय व न्यय या क्रियेंत विषाड होऊन या सोडियम वाय युरेटचें कीट जमण्यास प्रारंभ होतो या काटाच्या स्फटिकाचे कण साधा वगैरे रचनेच्या ठिकाणीं सुपु लागूं त्या साध्यात दाह, धून वगैरे उत्पन्न करून त्याच्या झाल्याला व क्रियेंत व्यत्यय आणतात हें सोडियम वाय युरेट रचनामधें मात्र द्रव स्थितीत असल्यामुळें सहजा- सध्यां मूत्रपिंडावटे त्याचें उत्सर्जन होऊ शकतें नाहीं आणि म्हणून उरविक्रम गर्भोदपक्षा त रक्तात अधिक जमलें आणि म्हणून उरविक्रम गर्भोदपक्षा त रक्तात अधिक जमलें आणि म्हणून उरविक्रम गर्भोदपक्षा त रक्तात अधिक जमलें आहे की, जेथ रक्तापिंडिया कमी व जेथे जेम व साकि कमी झालेली असते व ज्या ठिकाणी रजा व धके अधिक बस- ण्याचा सभव असतो त्या ठिकाणी तें जमते व ही सर्व कारणें

पायुष्या आगत्याच्या टापी संभवतात हे उपड आहे. याखेरीज असोहि एका विद्वान शोधकार्य मत आहे की, कूर्वा, साधे या ठिकाणी सोडियम इथ विलु असल्यामुळे त्याची संयुक्त होऊन वाय युरेट साठव्यास अनुकूल स्थिति असते व तशांत भोल, थंडी ही कारणे असल्याने या रोगास आरंभ होतो दुसरा शोधक म्हणतो की, या ठिकाणी रचनाविकृति झाल्यामुळे तेथे वाय युरेट क्षार जमावा अशीच परिस्थिति आपोआप उत्पन्न होते.

रोगनिदान:—रात्रीच्या वेळेस साधा ठणकून अशा तऱ्हेने एकाएकी रोगास प्रारंभ झाल्याने या रोगाविषयी संदेह उत्त नार्होच. पण तो तीव्र संघिवात आहे असे वाटण्याचे कारण नार्हो, वारण त्याच्या सुजेमध्ये अशी काळसर लाली नसते व ताप आणि घाम फार अधिक प्रमाणात असतो. अधिक साधे धरले असले तरी या दोहोंमधील निदान करण्यास अडचण पडत नार्हो इत्याद्या मागे या रोगामुळे लाली व सुज येी त्यावेळी हे गळे आहे असा नास होण्याचा संभव आहे. पण गळ्यातील विलविलीतपणा चाचपता येतो व दुसऱ्याच्या आरंभाची हकीकत विचारल्याने अशी सूच होणार नार्हो इतर काही उवराचे या रोगाशी साम्य वाटण्याचा संभव आहे. रोगनिदान करण्यास ग्यारोडचा रक्तातील असणारे युरिक ॲसिड ओळखण्याचा प्रयोग उपयोगी आहे. मात्र प्रयोग करण्याच्या अगोदर रोग्याने पण्याद्वारावर रद्दथे लगतें निरोगी व विन पण्यावर राहणाराच्या रक्तादि युरिक ॲसिड असते पण १०० क्यू सें. रक्तामध्ये २ मिलिग्रामपेक्षा जर ते अधिक सापडले तर हा रोग गाहे असे समजावे. हा रोग तीव्र स्वरूपात नसल्यास या प्रयोगाने रोगनिदान सुकर होते. अर्धशिशि, कुपकुलदाह व मूत्रपिंडदाह या रोगांत मात्र हा रोग नसूनहि युरेट क्षार ६ मिलिग्रामपर्यंतहि सापडतान. दुसरा प्रयोग असा आहे की नैट्रोजनयुक्त (ज्यास प्युरिन म्हणतात) पदार्थ आहारात विशेषपणे आणल्याने निरोगी माणसाच्या लवणातील युरिक ॲसिडचे प्रमाण जलद वाढते, तसे या रोगाने प्रस्त झालेला माणसाच्या लवणांत जलद वाढत नार्हो.

सा ध्या सा ष्य वि चा र.—एकदा रोग स्थापित झाला की त्याचे बिन्हाड कायम होऊन तीव्र स्वरूपात तो वारंवार प्रगट व्हावयाचा हे टरलेले असते; मात्र आहार, पथ्य व पर्येची व्यवस्था ठेवल्यास उपयोगी होतो. रोगास आरंभ उत्तार वयांत झाल्यास त्यामुळेच अथुथ्य व मी होते इतकी त्याची पीडा होत नार्हो व तो रोग, पथ्याने साध्य असता. पण त्यामुळे मूत्रपिंडदाह, रक्तवाहिनीकाठिन्यरोग अर्थात वायु यांपैकी एखादा रोग जर फार साधे धरले असतील तर हीण्याचा संभव आहे. हा रोग लक्षणणी झाल्याने अगर तो आनुवंशिक असल्यास मात्र वार्धवयदर्श्या अगोदरच बहुधा मृत्यु येतो.

रो गो प चा र.—वरील युरिक ॲसिडाच्या उत्पत्ती संबंधी कल्पना प्रमाणभूत धरल्यात ते हुरयसनां शरीरांत जन्म न देणे व जे वाट जमले असले त्याचे उत्सर्जन करणे प्राप्त आहे. योग्य पथ्याहार, व्यायाम व काही शोधी औषधे यांच्या योगे हे साध्य आहे. वरील कल्पना ज्यांना मान्य नार्हो व ज्यांची रोगोपत्त्तिविषयी दुसरी उपपत्ति आहे त्यांच्या मतेहि रोग्यास व्यायाम व पथ्याहार आवश्यक असतोच. अन्न थोडे खावे व त्यात नैट्रोजन युक्त अड पदार्थ व शर्करायुक्त पदार्थ वर्ज्यवेन नवी कल्पना अशी आहे की नैट्रोजनयुक्त आहारासहि हरकत नार्हो पण त्यापैकी ज्यांत प्युरीन, नामक सत्व असते तेवढे पदार्थ वर्ज्यवे म्हणजे शाले. (१) ज्यात सत्व नार्हो असे पदार्थ—दूध, अंडी, लोणी, खवा, पाव, तांदूळ, सावूदाणा, फळे, कोबी, फोलाझावर, सालोट, वगैरे भाज्या, (२) ज्यांत ते माफक प्रमाणात आहेत असे पदार्थ की जे थोडे बहुत चालतात—बटाट, वाटाणे, ओटधान्य, पेवडे, ॲस्परेगस सालमन, माषे, बोंडगासा कोंबडचे पिल्ले, मटन, (३) फार प्रमाण असल्यामुळे वर्ध पदार्थ—मटनखेरीज बहुतेक मास, काळजाचे (पकृत) मास, गोड पकासे वगैरे या यादीत प्रत्येकाची आवश्यकता, संवय, धर्म समजुतीचा विचार करूनहि खाण्यास पुरेसे विविध पदार्थ सापडतील. दाह वर्जाची हे उत्तम, परंतु लची मधीत प्युरिन नसते; व बीज, मध, चहा व काफी यांत ते माफक असते. थोडी झारट अगर शेरामच अगर पुळक पाणी घालून झाडी अगर विहस्की त्याची संवय अडलेला रोग्यानी चालतील. इतरांनी त्यापासून अलिप्त असावे. साखरेवर्ज्य दूध, चहा व काफीत साखरेचे सत्व (डावरी साखर म्हणजे सेचुरेटेड शुगर)वापराचे. व्यायामामुळे अन्नपचन होऊन ते अर्गी लागते म्हणून तो आवश्यक आहे. प्रातःस्नान करून त्या वेळी खरखरीत कमालाने अंग खूब चोळ्यावे. वाफारा वेणे, अंग रमवणे, येथेचें दंडि या रोगात प्रशस्त होय.

औषधोपचार:—या रोगावरील औषधामध्ये अमपचनाचा व मलोत्सर्जनाचा गुण विशेष पाहिजे. पोटॅशियम व लिथियम सायट्रेट व थायनितिक ॲसिड ही ती औषधे होत. ती यथाप्रमाणात दिली म्हणजे रक्तातील युरिक ॲसिडाची संयुक्त होऊन ते द्रवरूपी बनल्याने त्याचे कीट जमणे टळते. ही औषधे रोग ३ वेळा घ्यावी रोग जुनाट झाल्यावर फार रिकके घेणे, रक्त काढणे, असे शक्तिपान होणारे द्रवज अर्क नयेत. कॅल्शियम हे औषध घाल्या प्रमाणात घ्यावे. तसेच, रवायकाम, पोटॅशियम आयोडाइड, अमोनिया बेसोएट, बॅझोइक ॲसिड, सोडाबॅल्शोस्ट, कीनोन ही ही औषधे उपयुक्त आहेत. पोटात सोडा लिथियम हे ह्यायुक्त रिकके व सल्ल्या क्षत्याचे पाणी, ताजी हवा व उत्तम वनशीमध्ये हवापालट करणे फायदेशीर आहे. तीव्र रोग असले तेथी सुजलेला पाय पदबंधावर अगर सुबांधर आडवा ठेवावा. त्याला

वेदनादामक वेलाडोना वगैरे तेल लागून वापरात गुंडाळून ठेवावा. जळवा, शेक, पोटेस, चर्क हे उपचार करू नयेत; दूध व पतळ पदार्थ फक्त घावेत. वृद्धांनी मात्र अंमळ अधिक पदार्थ घावेत. कॅल्शियम (१५-२५ ग्रॅम) हे औषध आंबेळी फार उपयोगी आहे व तें पोटेसियम अगर लिथियम सैट्रेटशी मिश्रित करून घावें. त्याच क्षाराची रेचक औषधे घानी. अतिवेदना असल्यास मार्किया टॅचून घालावा.

पांद्रा, ता ल का व गा व.—बडोदा संस्थानातील बडोदा प्रांताचा पार्षभेकडील एक तालुका. क्षेत्रफळ १९५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७६२५२. यांत एक मोठे गांव आहे. मुख्य गांव पांद्रा व ८२ खेरी. हे बडोदा शाहराहून १४ मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ७८५२. कापडावर विशेष छापण्याचे व इतर रंगाची कामे येथे होतात. महाराष्ट्रात पायकवाडास येथे काही बाळघर्येत बंदीत ठेवले होते.

पानगळ.—हैद्राबाद संस्थानात महबूबनगर जिल्ह्याच्या नगर-मनूळ तालुक्यामधील एक किल्ला. हा पानगळ खेज्याच्या दक्षिणेस आहे. समुद्रसपाटीपासून उंची १८०० फूट असून येथे बरंगळ व विजयानगरचे राजे व फिरोजशाहा बहामनी ह्यांमध्ये १४१७ साली लढाई झाली होती. १५१३ साली सुलतान महंमद कुलीकुतबशाहाने येथे विजयानगरच्या राजास जिंकिले.

पानबोटी—मद्रास इलाह्यातील दक्षिण कर्नाट जिल्ह्याच्या कुड्डलूर तालुक्यामधील एक गांव. लोकसंख्या सुमारे पंधरा हजार आहे. येथे सुईयुगाचा मोठा व्यापार चालतो. जिल्ह्यातील व्यापाराचे मुख्य ठिकाण हेंच होय. येथे विटा व सुंदर लेखणी तयार करतात.

पानविभ्रम व पानासक्ति. पान विभ्रम.—हा चित्तभ्रम अष्टल दारुवाजाना होतो व ती होण्याच्या अगोदर ते नेहमी-पेशी फार दारु पीत असल्याची हळोकात एक येते. अगर दारुची दोन तीन दिवस शिसारां येऊन अगर काही अस्थिरंग वगैरे द्रवा फुफ्फुसदाहादि मोठे दुखणे, मनास जबर घळा या कारणांनी (विशेष अपरिमित मद्यपानाशिवाय) हा भ्रम होतो.

लक्षणः—प्रथम, क्षोष नांद व लागणे, सारखी चळवळ, चिह्नसोपणा व तोंडास चव नसणे ही लक्षणे मुरु होऊन होयत मयंकर अगर वाईट साईट स्वप्ने पडतात व रोगी झोपेत एवसारखा बरळतो. सकाळी रोगी थोडा बरा असतो पण रात्री चित्तभ्रम व बरळणे पुनःपुनः सुरु होते.

त्या भ्रमाचा प्रचार येषप्रमाणः—भोंबतालच्या वास्तविक अगर कार्पनिक व्यक्तीस उद्देशून रोगी एकसारखा बळबळत असतो. हे बोलणे त्याच्या शुद्धस्थितीविषयी अगर काम-धंद्याविषयी असून त्यात विषयांतर मनस्वी असते. "हे फाय बडबडता" असे विचारल्याने तो थोडा वेळ शुद्धीवर येतो पण पुनः भ्रम व बरळणे सुरु होते. त्या प्रांतांत अंधश्रद्धासून

उठून निरमूट पाहणें तो अस्ताव्यस्त पंक्तो असें करतांना केवामुळे ह्यापाय टपटतात व बोलतांना जोभ, आंठ ही अडखळतात नंतर मन, नेत्र, कान वगैरे इंद्रियांस भ्रंति होऊन तेथे नसलेले किडे बुज्जी, मानरे, उंदार, सुळें इत्यादि प्राणी रथांस जोड्यातुडे दिवूं लागून त्याच्या अंगावर व पायकुणांत ती आहेत असा त्यास भ्रम पडतो. अंधश्रद्धा, पलेग, कपाटे, पडदे, उर्मा असलेली माणसे यांच्या मागे व खाली पुनःपुनः तो पाहतो व सर्व तपासतो; व भोंबतालची मंडळी आपणांस मारणार अगर द्रवा करणार आहेत असें रथास वाटते. खोळांत असलेल्या निर्वीच वस्तू या त्यास जनावरे अगर प्राणी आहेत असें वाटूं लागते व तो पराकाष्ठेचा संशयजोर बनून तेंथे असणारांस मारहाणहि करतो. पण जर कांणी दरडावले तर मात्र तो भिऊन गटा बसतो व त्याचे मन चालू भ्रमाप सून दुसऱ्या विषयाकडे वळविणे कठिण नसते. त्याचा नेहरा लाल, पापण्या फुंगार, मिशेल फार कोरड बुग्रा, अगळ व फार जलद नाडी व १०२ ते १०३ अथर अधि हृद्वि उबर ही लक्षणे असतात. ग्राम रेतो, लघवी योडी व लाल आणि आलटुमिनयुक्त असते. दृष्टिमत्तांतुस कधी कधी दाह रोग होतो. भ्रमाच्या तिसऱ्या दिवशी रात्री इनके दिवस नांद येत नसलेली शोष आठ नऊ तास गाळ लागते व जगें शाल्यधर त्यास हुपारी व दून भ्रम व कंपकमी होतो. व हळु हळु इतर भावतींनिदि सुधारण होत जाते. असाध्यभ्रम असल्यास या सुधारणेद्वर्जा नेहरा पिका होऊन गुंगी वाढते व झटक, मोठा उबर, फुफ्फुसदाह, हृदय-क्रिया बंद पडणे इत्यदि निमित्तामुळे रोगी मरतो.

पानविभ्रम — लक्षण व प्रमाणे जाणवाची बंदी करून

पानासक्ति — (दारुबाजपणा) या विषयाचे विवेचन येथेच करणे बरे. एखाद्या वेळीच फक्त खूप दारु घ्याल्यानें मोठी गुंगी येते कारण मद्यात आक्सेटोल हें निशा आणणारे विष असते अतिमद्यपानाची संवय असलेले व नसलेले लोक कधी कधी मद्यपान करतात परंतु काही काळांनें तें विष शरीराचाहेर निघून गेलें म्हणजे पुंदा उतरून तो मनुष्य सावध होतो. तथापि त्या मद्यपानाची कमाल झाली अतः एकास वेद्युद्धांतच हृदय व श्वसनक्रियात शैथिल्य येऊन शेवटी त्या बंद पडून प्राणोत्क्राणण होतें. त्याच्या अगोदर दोळ्याची माहुली विस्तृत व अचल अगर संकोचत होऊन शारीक नाडी, चिकट घाम व घशात श्वासाची धरधर, व कर्पा कधी आचके, झटके व वातामुळे बडबड हीं लक्षणें होतात. असा वेद्युद्ध मनुष्य मद्यपानामुळे गुंगी येऊन पडला आहे किंवा पुढें अगर फेवर येऊन नंतरच्या वेद्युद्धांत आहे किंवा मस्तकाच्या कवचांत भयंकर इजा होऊन अगर अकूच्या विषारामुळ किंवा मूर्च्छादृष्टाद्वाराच्या अणुअणुसंघेत्त सुरिभाक्षाराच्या विषारामुळे किंवा अतिथंड प्रदेशात व देशात देवळ अति थंडीनें गोठून पडला आहे याचा निर्णय डॉक्टराच्या साहाय्यानें केला पाहिजे

अतिमद्यपानाचा तात्कालिक परिणाम:— हा सुरु होण्यास मनुष्याची प्रकृति व मद्याचे प्रमाण याच्या मानानें कमी अधिक वेळ लागतो. पान केल्यानंतर आपण बहुत खूप आहां व आपणांस अत्यंत मजा घाटत आहे असे वेडे समोधान प्रथम मद्यप्यास वाटून त्याची बुद्धि व विचार यास एकदम चलन मिळून त्यास तरतरी व हुपारी वाटते व म्हणून त्याचे बोलणे बेकिरीरोचें येऊन व संभाषणांत विशेष चातुर्य नसलें तरी मापण बौरडत व अडखळत व जोरानें होतें. नंतर हळूच जसे दृष्टीपुढें धुके यानें तसें ही सर्व तरतरी हुपारी असून बोलण्यात मधून मधून खंड पडतो व दृष्टीस नीट दिसनासें होतें आपले डोके ठिकाणावर नाहीं असें त्याचे त्यासच वाटतें व शरीराचा तेल संभाळण्यास पंचाईत पडूं लागते. भोंवतालच्या वस्तु त्यास दुहेरी अगर धावतांना दिसनात विचारशाक्ति नष्ट होणे व ज्या गुप्त मोठी बोलूं नयेत त्या ती बोलत सुटतो; गुणवणा त्याजपार्शी रहात नाहीं नंतर त्याची दाडगाई व नेटेंचरअगदीच उपहासास्पद होऊन कंत्रळ पद्मप्रमाणें तो बसतें वरतो. पण शेवटीं त्याचे त्यास मान नसून उलट आपणाभोंवतालच्या अखिल चराचर वस्तु मद्यपानानें पुंदांत असून मीच तेवढा संवध आहे असें त्यास घाटत असतें. आपले बख, शरीर श्रेष्ठकनिष्ठ माणसे, लाजलज्जा, काळ, वेळ, स्थळ, घाण यापैकी काढाव त्यास वळेनासें होऊन वेद्याप्रमाणें तो गुंगीत वनेन करतो व शेवटीं गुंगीचा भर येऊन मुद्यासारखा निःश्रेष्ठ असा गुंगून काही बरेच तास तो पडतो. शुद्धीवर आस्थावर त्यास उच्च आस्थाप्रमाणें अंग मोडून येतें व ओकारी, भोंवळ, कानांत नाद, छाती थडथडण, व भयंकर मस्तकदुःख हीं लक्षणें

होऊन त्यास पराकाष्ठीची इलानि येते या विषयाचा प्रथम परिणाम बुद्धिस्थान जो मंडु त्यावर होऊन नंतर तो पृथ्वेश रज्ज्वर हळू हळू होतो व पूर्ण लौल्य व वेद्युद्धि सर्वांगास येते. फक्त रुचिराभिस्वरण व श्वसनक्रियासंयामक मज्जास्थानें पूर्ण नाहीं तरी बरीच शाबूत असतात. पण मद्यातिरेक आस्थास त्यासहि लौल्य बाधा होऊन मद्यप येतें हें विष शरीरातून आपोआप निघून जाण्याची नैसर्गिक शाक्ति असते. परंतु शुद्धीवर आस्थावर वर्धन केलेली इलानि, ओकारी, भोंवळ, मस्तकदुःख हीं लक्षणें ज्ञान नाहीं, तीं लक्षणें पुनःमद्य घेतलें म्हणजे चटकन नाहोशी होतात हा चमत्कार अर्थवत घातुक होय. कारण यामुळे मद्यपानाची संवय सहज होऊन वसतेच वसते व या मद्यपानापासून धोका आहे. त्यामुळे योग्या काळात इच्छाशाक्ति व विचारशाक्ति आणि नीति याचा उत्तरोत्तर पूर्ण न्हास होऊन मनुष्य पूर्ण पायल बनतो. त्यास मोह आवत नाहीं, कारण परिणामी इलानि येऊन श्लेश होतात, तरी पुन पान केल्यानें चटकन तें सर्व धावतें हेंदि त्यास कष्टलयमुळे तो व्यसनच्या पूर्ण ताब्यात सांपडतो. त्यास मद्यपानाचा पूर्ण त्याग करणें याशिवाय खरोखरी एकहि उपाय उपाय नाहीं. कारण काही उपाय म्हणून व त्यात टोचण्याची उस यासारखे मुळा निघाले आहेत.

दीर्घकल्पयेंत व्यसनार्थीन शाल्याचे परिणाम:— या रोग्याची यज्ञास्थानें, पचनशाक्ति, यकृत, मूर्च्छापिंड हीं इंद्रिये सुनात्र दाहामुळे विषकलात व त्याच्या रक्तवाहिन्यात काठिण्य येऊन त्या फुटून अनेक ठिकाणी रोग उत्पन्न करतात हा परिणाम वेद्युद्धि येईपर्यंत दीर्घकाल मद्यपानानेंच येतो असें नसतें तर नेहमीं व बराचकाल मद्यपानामुळे होतो. हात आडवे स्थिर धरण्यास अगर तोंडाबाहेर जीभ काढण्यास रोग्यास सांगितले तर हातास अग्नर जिभस केंप सुटतो, हें यज्ञास्थानांगिकीनें पाहिलें लक्षण होय. रोग्याची एकसारखी चळवळ, होंप न लागणें, जागें झाल्यावर ग्लानि व त्यामुळे पुनः पान कण्याची प्रवृत्ति त्याखेरीज जीव खचित जातो असे वाटून मद्यपानाचा मोह न आवरणें हीं लक्षणें आरंभी होतात. नंतर वाहो अगदीं सार्धे व सोपें कृत्य करणें शक्ति अगर अल्पस्वल्प काही काळपर्यंत मानसिक श्रम करावे लागले तरी एक प्याला घेतल्यावाचून त्यास काहो करता येत नाहो कानात धरधर, मस्तकात मणमण, भोंवळ, कापरे, दचकणें, काजवे दिसणें व माथे-पुळ हीं लक्षणें होऊन मज्जातंतुदाहानें पूर्वचिन्ह म्हणून पायांस कळा सुरु होतात, मन, बुद्धि, विचारनीति, इच्छा-शाक्ति, संयमशाक्ति याच्या टायी पराकाष्ठेचा वमकुवतपणा येऊन रोगी नादान व पाजी बनतो. मनाचा एकहि निश्चय धरवत नाहीं, हातानें एकहि कृत्य घडवत होत नाहो असें होऊन मन्यावांश्ट मद्यपानें व हरप्रसन्नानें सदासर्वकाळीं मद्यपानानें शरीर व मन उतेजित केल्यावाचून मात्र तो सोडोत नाहो. नंतर त्यास हातापायास कळा, फेपरें, अर्धोप

अगर हात अगर पायांत लोह्य, सुनयहिरपणा, वेष्ट, मति-
 भ्रंश, घ्रम, औदासिन्यरोग, खूब, म्हातारचळ यांपैकी कांहीं
 रोग होतात. मज्जाबिहृतीच्या आरंभापासून पचनबिहृतीमुळे
 मागें होताच वांति होऊन फराळ, जेवण रोग्यास जात नाहीं,
 भूक मंद असते. जिभेस घुरघां, तोंडास घाण, डोळे फुगीर
 व चेहरा पिवळट व गालावर व नाकावर लाली असें स्वरूप
 असतें. गळत वाढतें, सधर्षीत अलक्ष्यमिन व कर्षी शर्करा
 सांपडते, हृदय व रक्ताभितरण विषडतें. मद्यपी मनुष्यास
 मुलें ह्वाण्याच्या धवार्ची स्त्री असल्यास मद्यपानार्ंभी जें
 शरीर स्थूल झालेलें असतें तें पुढें कृश होऊन हातापायाच्या
 काष्ठ्या व पोटाचा नगारा होतो. नंतर पोटात पाणी जमून
 जलोदर होतें व पायावर सूज येते; लघवी फार कमी येते,
 कोणताहि फुफ्फुसदाह व विषमज्वरासाक्षा मोठा रोग झाला
 असतां मद्यपी लोक इतर रोग्यांप्रमाणें दुखण्यांत टिकाव
 धरीत नाहींत.

उपचार.—फोणत्याहि सधवी पुढें न करता मद्यपान
 पूर्ण बंद झालेंच पाहिजे, तें बंद झाल्यास क्लॉन्गन, सिकेना,
 कुचला, कॅडिलिब्रर टेल या पौष्टिक व पाचक औषधांनीं
 रोग्यास घरें वाटतें डॉटिमाठी अफू व मार्फिया खेरीज इतर
 औषध घावें. पाण्यात बसवें, चाफारे वगैरे जलचिकित्सा
 रोग्यानें बंधने व पथ्य पाळल्यास व मद्यपान वज्यें केल्यास
 फार उपयोगी आहे.

पानसे घराणें—मूळपुरुष यशवंतराव पानसे यां
 तिनशां स्वारांनिशीं शाहूच्या बदरी नोकरी धरली. पुढें शाहूनें
 यशवंतरावास पेशव्याच्या तैनातीस दिलें. पेशव्यांच्या दर-
 बारी यांनें चांगला लौकिक मिळविला. नानासाहेब पेशव्यांनीं
 सावन्नरकर जवाबावर स्वारी केली त्यावेळीं यशवंतराव दरो-
 वर होताच. त्या लडाईत त्यांनें अतिशयच शौर्यानें काम
 केलें यावेळींच त्याच्या पायास माल्याची जखम झाली
 म्हणून श्रीमंतानीं रयास अंबारी व साहेबी नौवा दिली.
 यशवंतरावांनंतर सरदारीची बरी त्याचा पुत्र भिवराव यास
 मिळाली. राहसमुषनाच्या लडाईत यांनें शौर्ये दाखविलें. पुढें
 त्याची नेमणूक कांफणात बंड मोडण्यावर झाली. तिकडे
 त्यांनें दोतयाचें पारिपत्य करून प्राताचा बंदोबस्त केला.
 तळेगांव (दामाडे) येथील-इंग्रज मराठ्यांच्या लडाईत यांनें
 इंग्रजाचा सेनापति ह्यूर फाकडा (कॅ. रड्बर्ट) यास ठार
 मारिलें व नोकखान्याचा मारा करून इंग्रजी फौज मागें हट-
 रिली या त्याच्या शौर्याबद्दल त्यास चौघडा, अर्जापटका,
 नव्वद् हजार रुपयांचा सरंजाम व रत नांवाचा मोक्ता
 आण किरकोळ मनींनीं इनाम दिल्या. भिवरावांनंतर त्याचा
 घाकडा भाऊ जयवंतराव यांनें सरदारीचें काम केलें, रघुनाथ-
 राव दादा याजबरोबर मोहदच्या स्थांतीत यांनें पराक्रम दाख-
 वून किल्लावर बावटा रोवला. महोच्या लडाईत इंग्रजांवर
 चालून गेला अक्षम रयास गोळी लागून अबर जखम झाली.
 आनंदमोगरी व बायापरीचा घाट व रासदेर वगैरे ठिका-

ण्या लडाईत जयवंतराव यांनें धरोव शौर्याचा काम केलें.
 तेव्हां श्रीमंतानीं तोफखान्याच्या मजसूचा दरख व सांगवो
 हा गाव जयवंतराव यास इनाम करून दिला. जयवंतरावाचा
 घाकडा भऊ कृष्णराव कर्नाटकांत फौज व तोफखान्यासुद्धा
 प्रांताच्या बंदोबस्ताकरतां हमेशा रहात असे. व्यवकामामा
 पेटये यानीं ह्यूरदाराव स्वारी केली, तांत कृष्णरावहि होता.
 पुढें ह्यूरदारावच्या लडाईत कृष्णराव यास गोळी लागून तो सर-
 कारकामां टाग झाला. सधव त्याच्या बंधजात पेशव्यांनीं गंगापूर
 हा गाव इनाम करून दिला नंतर कृष्णरावाचा कनिष्ठ बंधु
 सखारामपंत यांनें बदामी किल्लावरील हहयात यरेंच शौर्ये
 दाखविलें. त्यां डेवेंहि त्यांनें उत्तम कामगिरी केली म्हणून
 सरकारांतून रयास बरेंच इनाम दिलें

पेशवाईनंतर सखारामपंत यांचे पुत्र यशवंतराव यात
 कंपनांनें अकरा हजार रुपयांचा सरंजाम करून दिला. तो
 रयांच्या हयातीपावेतो चालला नंतर त्याच्या परनी यमु-
 नावाई यांनीं घामनरावास दत्तक घेतलें त्याच्याकडे कंप-
 नीनें फक हजार रुपयांचेंच इनामवृत्तीचें उत्पन्न मात्र
 ठेविलें यशवंतरावाचा चवथा पुत्र म्हणजे सखारामपंताचा
 कनिष्ठ बंधु विश्वाचराव यांनें फत्तरगडच्या स्वारीत चिनी-
 बाले यास पुष्कळ मदत केली इंग्रज सेनापति गाडर याचा
 बंदोबस्त करण्याकरितां श्रीमंतानीं विश्वाचरावासा पाठविलें.
 बारभाईच्या मसलतीत विश्वाचराव होता. महादजी शिंदे
 यास देशी सरंजाम मिळवून देण्यांत विश्वाचराव यांनें पुष्कळ
 मदत केली. तेव्हा शिंद्यांनीं नाणवळी हा गाव त्यास इनाम
 करून दिला. पुरयोत्तराव (विश्वाचरावाचा घाकडा भाऊ)
 पुणें मुकामी राहून फौज, तोफखान्यासंबंधीं हिशोब वगैरे सर्व
 कारभार करीत असे.

गणपतराव विश्वनाथ हा बदामी, पटण वगैरे स्वारीत गेला
 होता पुणें मुकामी श्रीमंतानजबळ तोफखान्याचा कारभार
 गणपतरावहि करीत असे. खडयांच्या लडाईत गणपतराव
 होता पुढें सखारामपंत परलोकावासी झाले तेव्हा फौजेचा
 सरंजाम भिवराव याच्या नांवें होता, तो गणपत विश्वनाथ
 याच्या नांवें करून दिला. साप्रत याचा बंध सोनोरी व पुणें
 येथें नांदत आहे. [वाट-कैफियती, पेशव्यांची बयार;
 राहण्याची बखर.]

पानिपत, त हू शील —पंजाब इलाक्यातील कर्नाळा
 जिल्ह्याचा एक दक्षिणेकडील तालुका. हा यमुनानदीच्या
 पश्चिमभागां आहे. क्षेत्रफळ ४९० चौरस मैल. लोकसंख्या
 (१९२१) १०२७९६ हांत एक गाव (पानिपत) व
 १०२ खेडी आहेत हा प्रदेश भरभराटीचा आहे. उंच
 भागास पाथेम यमुनाकालव्याचें पाणी मिळतें.

गाव —पानिपत तहसिलीतील एक गाव लोकराच्या सुमारे
 २५ हजार हा गाव फार जुना आहे. युधिष्ठिरांनें ह्येथोना-
 जवळून मागितलेल्या पाच गावांपैकी हा एक आहे. मथ
 महाभारतात उल्लेख सापडतो. यमुलमान

सध्यापेक्षा वार मोठ म्हावृ होतें १३१० मध्ये पानिपतहून हुमान तुगलखनें दिल्ली शहर छुटलें व मग त्याचा अर्ध करून पराभव केला. पुढे ७ वर्षेपर्यंत पानिपत तातार-खानाच्या ताब्यात होतें पण तैमूरलंगच्या भागमनसमयी त्यानें तें सोडून दिलें बहलोल लोदीचा पुत्र शिर्कंदरलेंदी ह्याच्या ताब्यात हा गात्र झोता उत्तर हिंदुस्थानातील सर्वांत मोठ्या तीन लढाया येथे झाल्या. (१) १५२५ साली बाबरनें इब्राहिम लोदीचा पराभव केला (२) १५५६ त आदिलशाहाचा हिंदू सेनापति हिमु ह्याचा अकबरानें पराभव केला व (३) १७५१ सालीं अहमदशाहनें मराठ्यांचा पराभव केला. शिवाय येथे १७६७ सालीं दुराणोपति व स्वीस लोक ह्यांच्यामध्ये लढाई झाली मराठ्यांनी पानिपतचा परगणा जबरदस्त परेनला दिला होता तो १८०३ सालीं ब्रिटिश-शाकडे परत आला

मुसलमान साधू कुलदर ह्याची येथे समाधि आहे पानिपत हे १८५४ पावेतो जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण होतें म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८६७ सालीं झांग्रि भाडी, चांदीचा मुलागा दिलेले पेले वगैरे जिनस येथे तयार करतात येथे कापसाचे जिन व प्रस आहेत

पानिपतचें युद्ध—पानिपतास झालेली तिसरी लढाई. या प्रसंगाची सविस्तर हकीकत अन्यत्र येणार असल्यानें येथे फक्त तिचा थोडासा सारास दिश आहे

युद्धाची कारणे—अब्दालीने १७५५ त नजीबखान यास दिल्लीच्या बादशाहीचा सेनापति केले होते, त्यास १७५७ त बजीर गाजीउद्दीनच्या सामर्थ्यावरून राघोबादादा पेशवे यानी पदच्युत केले. सरहिंद येथे असलेल्या अब्दालीच्या सुभेदारात गाजीच्याच सामर्थ्यावरून दादांनी हाकलून पेशवे दुराण्याच्या हतून सोडविला (१७५८). गाजीच्याच सामर्थ्यावरून दत्ताजी शिवांनी नजीबखानावर रोहिलखंढात स्वारी केली (१७५९) मराठ्यांचे वीरत्व दिल्लीदरबारात होऊन, पातशहा काढणे अथवा ठेवणे हा त्यांच्या हातचा मळ झाला. त्यांनी मनात आपल्यास मुसुलमानां पातशहा खालफा करण्याची हिमत त्यांच्या अंगी होती ही मोठ मुसुलमानास अक्षय झाली या कारणानी ही लढई निघा. माऊजर्दी (आगष्ट १७५९ ते मार्च १७६१) पानपत येथे झाली.

अब्दाली येतो—अब्दालीच्या मनात मराठ्यांचा दिल्ली येथील वचरपना वाहून नेणे आपली सत्ता स्थापान व मग संधि साधण्यास आपण दिल्लीचा पातशहा व्हावे असें होतें. पण मध्यतः मराठ्यांचा काटा होता पातशहाची सावत्र आई मलिका अन्नमानी, नजीबखान व थोडाबहुत स्वतः पातशहा दुसरा अलमगीर ही मजळी मराठ्यांच्या विरुद्ध होती. त्या वर्षीचे सूर्य पुनळ दिवस पासून अब्दालीशीं होतें. दत्तात्रये नजीबखान स्वारी केली तेव्हा त्यानें १७५८

लीस हावडतोव घोळाविषयावरून तो तस्काळ अटक ओलांडून आला. ही घातमी ऐकून दत्तात्रये नजीबखाने लाविलेले तहाचे बोलणे मान्य केले इतक्यात अलमगीरचा अब्दालीशीं चाललेला गुप्त पत्रव्यवहार सापडल्यानें गाजीउद्दीनाने त्याचा वध केला व शाहाजलमास गादीवर बसविले अब्दालीनें लाहोर घेऊन, यमुनेच्या काठी रासलेल्या दत्तात्रयेच्या तोंडावर थोडी फीज ठेवून यमुना ओलांडली व मग आपली पिडाळी बळकट करून परत यमुना ओलांडून दिल्लीमळ त्यानें दत्तात्रयेच्या बगलेवर एकाएकी हल्ला केला. त्यात दत्तात्रयी दार होऊन त्याच्या सैन्यानें माघार घेतली (जानेवारी, १७६०). यावेळीं महाराजराव होळकरास मदतीसाठी निकडीचीं अनेक घोळावणीं केलीं असता, तो गेला नाही या पानिपत प्रवरणाने मल्हारजीनें अथपासून इतोपर्यंत अगचोऊन वाम केल आहे दत्तात्रयेचा पराभव झाल्यावर मग महाराजरीनें अब्दालीची रसद मारण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यात त्याला अब्दालीनें पिटाळून लाविले

मजसा हे व निघतात.—शिंदेहोळकराच्या पराभवाची घातमी ऐकल्याबरोबर पेशव्यांनी मजसाहेब यांस उदगीरहून पटदूर येथे परभारी घोळाविले त्यापूर्वीं त्यांनीं उद्गीरच्या लढाईत निजामाचा पुरा पराभव केला होता पटदूरस पेशवे पूर्वीच आले होते एक भाटबडा वाटाघाट होऊन भाऊसाहेब हे विद्यासारावांसह अब्दालीवर निघाले (मार्च). त्याच्या बरोबर मेहेदळे, समशेरबहादूर, बिचुकर पुरंदरे वगैरे सरदार होते शिवाय बंधवळा (चमेली) ओलाडण्यापूर्वीच होळकर, शिंदे, गायकवाड, पवार, सुदेले वगैरे सरदार त्याचा मिळाले. रजपूत राजे मात्र त्याचा मिळाले नाहीत, याच कारणेन वगैरे पूर्वी राघोबादादांनी व जय्यपा शिवांनी त्याचा पुरा पराभव केला होता. हे शक्य त्याच्या मनात होतें. सैन्या पानिपतच्या युद्धात या रजपूतांनी मराठ्यांना एवदाहि मदत केली नाही किंवा रसदहि पुरविली नाही सुरजमल्ल जाट हा महाराजोमुखें भाऊसाहेबांनी मिळाला या दोघांचे म्हणणे, गनिमीबांध्यानें लहून अब्दालीला गाघार घ्यावयास माग पाडोवें असें होतें परंतु इब्राहिमखान गारघाचे म्हणणे दुराणीशीं समोरासमोर लढाई घापी असें होतें त्याची एकवाक्यता भाऊसाहेबांना करता आली नाही शिवाय लुफाच उद्गीर येथे इब्राहिमखानाच्या तोषपाण्यामुळे व वाघादी पलटण्यामुळे त्यांना जय मिळाल्यानें त्यांचा वल खानाकडेच झुकला त्यांनी दिल्ली घेऊन व तोषाचा मारा करून दिल्ली घेतला नंतर पावसाळा आल्यानें भाऊसाहेबांनी आपली छावणी दिल्लीस केली. परंतु पुढे पुढे रसद मिळना व जवळचा पैसाहि संपला तेव्हा यादशाही दरबाराच्या दिवाणपाण्याचे रपेरी छत त्यांनी काढून त्याचे नाणे पाडिले यामुळे सुरजमल्ल रागाळून निघून गेला, त्याला फौडण्याचा प्रयत्न अब्दालीनें केल्याचा उल्लेख आहे.

डावपेच.—भाऊसाहेब हे दिक्षीस असतां, अचदाली हा गंगाफाटीं अनुपशहर येथे होता. त्यानें तमीचाच्या मार्फत मुजाउदीना यास आपल्याकडे बळवून घेतले. मराठ्यांनी आपल्या य.पाच्या विघ्न मार्गे कारवाई केल्याचा दंश मुजाच्या मनीस होता. परंतु उपडपणे मराठ्यांनी घेर फाण्याची एखाची हिमत अचल्यानें अगदी शेवटच्या दिवसापर्यंत त्यानें अचदाली व मराठे यांच्यांत तडमोड घडवून अणण्याचा आणि पाटण्याचा व मराठ्यांनी नादी लावण्याचा धूर्तपणे प्रयत्न चालविला होता त्याला फोडण्याचा—निदान तटस्थ ठेवण्याचा—प्रयत्न भाऊसाहेबांनी केला; परंतु तो फुकट गेला. एवढेच नाही तर दहाअन्ध दिक्षीस नक्षत्र्यांनी भाऊसाहेबांनी जवानबंदन यास पातलाहा करून मुजास बगीर घेले; तरीहि मुजा बळला नाही नेतर भाऊसाहेबांनी नारो संकरास दिक्षीस ठेवून स्वतः कुंभपुरा घेतला. हे समजतांच अचदालीनें अनुपशहराहून निघून व एकीकडे भाऊसाहेबांना तहाच्या बोलण्यात अडकावून, मोठी सटपट करून यमुना ओलाडली(आफटोवर) दुसऱ्या दिवशी दोन्ही सैन्यांच्या विनीची चकमक झाली. यावेळींच अचदालीवर चढाई करावी असा इनाहिसानाचा सारा मल्हारजीनें मोठेण काटला. तेव्हां दक्षिणेस दृढन भाऊसाहेबांनी पानिपत येथे छावणी करून, तिच्या भोंवती चंदक लोदला व मोर्चेबंदी केली. अचदालीनें हि मराठ्यांच्या समोर, पानिपत ते दिक्षी या रस्त्याच्या मध्ये छावणी टांगून मोर्चेबंदी बेली व मराठ्यांचा दिहांचा मार्ग रोखला. त्याचे जवळ जवळ १लाख, ३० हजार खडे सैन्य व लोकज्ञाना होता; शिवाय इतकेच वाजारमुणे होते. मराठ्यांचे सैन्य तोफवाऱ्यांसह सारे ७० हजार म्हणजे अचदालीच्या निःसाहसक होते.

अखेरचा प्रयत्न—अचदालीची रसद गोविंदपंत पुंढेले, नेहर्षी छुटीत अली, पण एकदा गैरसावध वृत्ततां अचदालीच्या एका सरदारांनी त्याला ठार बेलें. त्यामुळे तहाची आशा रंपली. इतक्यांत दिक्षीहून खनिना व रसद देऊन येणारी मराठ्यांची टोळी चुटून अचदालीच्याच गोटांत गेल्यानें, त्याचा आचता कायदा झाला. मराठ्यांकडे अचदाली टेंचाई पडू लागली. तेव्हा एके दिवशी मल्हारजीनें अचदालीच्या हाव्या बगळेवर अचानक हल्ला करून त्याची फुडी फोडली (२६ नोव्हें.) त्यानेंतर दोही सैन्यांत फिरकीच चकमकी होत. पुढे २३ दिक्षीपरला शहाबली (अचदालीचा बगीर) हा बाहेर पडला असता, मराठ्यांनी एकदम त्याच्यावर हल्ला केला. तेव्हां अचदालीचीहि फौज त्याच्या मदतीस आली; परंतु मराठ्यांनी तिला पिटावून राविली. मात्र या लढाईत बळवंतराव बेहेदळे पडले. अचदालीस मुजा व नजीब वानी मराठ्यांवर एरदम चढाई काढ्यास आग्रह केला. पण त्यानें अचदाली टेंचाईनें मराठे पाय बसल्यावरच चढाई कर्याचे ठरविले. त्याच्या अजमासाप्रमाणें पुष्कळ दिवस उपास काढून मराठे बंडाचले व अखेर त्याच्या विन-

तीवरून भाऊसाहेबांनी १४ जानेवारी १७६१ रोजी पहाटे अचदालीवर सर्व सैन्यानिहाि चाल केली. प्रथम तोफांची सरपत्ती होऊन मग हातघाईची लढाई सुरू झाली. दुपारपर्यंत इनाहिसानाच्या अर्ध्या पलटणी मारल्या गेल्या, पण त्यानें समोरच्या ८ हजार रोहिण्यांस कापून आपल्या धातूला लढाई भिकली. भाऊसाहेब, विश्वासराव व पवार हे मध्ये होते; त्यांनी अचदालीच्या करमण्यातील बगीराची कधी फोडली. तेव्हां अचदालीनें (हा मार्ग राहून युद्धाचे निरीक्षण करित होता) दहा हजार स्वार बगीराच्या मदतीस धाडले. अचदालीच्या आव्याणनीब व मुजा याच्यापयलेनें समोर होळकर व समोर-पहाडारावर हल्ले केले. परंतु त्यांनी ते परतविले. या दिवशी मराठ्यांची सर्व फौज (मल्हाररावाशिवाय) मिखाब उदार होऊन लडली. आतापर्यंत मराठ्यांचाच जय होता. इतक्यात सायंकाळच्या सुमारास दुर्दैवाने विश्वासरावांना गोळी लागली व ते ठार झाले. ते पाहून मल्हारजीस बायकामुलांनी परत नेण्याचे बंधन घाटून शिरले. दोन्ही खांबेद दिक्षीस शत्र्यानें मराठी कीजेचा धीर सुटला व निनें पाय मार्गे घेतला. त्यामुळे सर्व पारडे फिरले. अचदालीनें एकदम हल्ले करून मराठ्यांचा नाश केला मल्हारजी बरोबरच गायकवाड विचूरवार, राजेबहादूर हे पलाले अनकोजी शिंदे, समशेरबहादूर व इनाहिसाना हे अजमी होऊन दातीस लयावावर गिलच्यानी त्यांचा घून केला यशवंतराव पवार व भाऊसाहेब हे रणानगांत पडले. मराठ्यांपैकी फक्त लूंक परत आले. नानासाहेब हे भाऊसाहेबांची भिकडीची बोलवणी आल्यावरून फौजसह त्याच्या मदतीस गिघाले होते; परंतु वाटितच त्यांना हे दुःखकारक वर्तमान समजले त्या; दुःखाने ते पुण्यास परत आल्यावर घोळ्याव दिवसांनी वारले. तिजेर अचदालीनें शाहाभलमास पादीवर बसणें, मुजास बगीर व नजीबास सेनापति करून तो स्वदेशां परत गेला. त्याचे या मोहिमेंत इतके नुकसान झाले की त्यानेंतर तो ११वें जमला अस्ताहि त्यानें पुन्हां दिडुस्थानास वारसा प्राप्त दिला नाही. [पानिपतची, भाऊसाहेबांची, देशव्याची व बाशिंराजाची बसर.]

पापनाश्रम—मद्रास इल. रयातील तिनिकेरी जिल्हाच्या अम्बासमुद्र तालुक्यामधील एक याज्ञेय ठिकाण. हे अम्बासमुद्र गावापासून ६ मैलांवर आहे. येथे तामपणी नदीचा धबधब आहे हा धबधब्यास लोक पवित्र मानतात व दरवर्षी पुनीत होण्याकरितां हजारां यात्रेकरु लोडतात. येथे फौजारी देवालय असून पाय छत्रा अहित.

पाँपी—एक प्राचीन रोम शहर हे व्हेसुविस पर्वताच्या अगदी पायथ्याची आहे. याचा इतिहास ७५ पर्यंतचा इतिहास नीटसा लागत नाही. इ. सनाच्या पहिल्या शतकात पाँपी शहर फार ऊंचित दरोला आले. त्यावेळीं येथे रोमनसाम्राज्यातील श्रीमान लोक मोजेसाठी व बेनीनासाठी येऊन राहत असत. त्यांची नेन व त्याबरोबरच त्यांची

अनोति यांचा त्याकाळी इतका अतिरेक झाला होता की, थोड्याच अवकाशात ज्वालामुखीच्या साक्षिण्यामुळे जे संपन्न झाले ते केवळ या शहरातील लोकांस शिक्षा करण्याकरिताच आले, असे निकडील लोक मानतात

इ स ६३ मध्ये या शहरात धरणीकंपाचे घडे घडून बहुतेक मोठमोठ्या सार्वजनिक इमारती अमीनदोस्त झाल्या त्या मग पुन्हा बांधण्यास लागल्या इ स ७९ मध्ये व्हेसुवियस पर्यताचा स्फोट होऊन, सर्वच पोषी शहर या पर्यतातून निष्पणन्या राहिले व भूगर्भरसात पुरले गेले मध्ययुगात या शहराची जागा लोक विसरले १७६३ साली हे शहर पद्दतशीर रीतीने खणून काढण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. अलीकडे कोट्यावधी रुपये खर्च करून या शहराच्या बहुतेक जागावरील माती काढून टाकली असून राहिलेला भाग खुला करण्याचे काम चालू आहे

या शहराची रचना बहुतेक पौरस्त्य शहराप्रमाणेच आहे. फोरम (बाजारपेठ व चौक) हे या शहरातील व्यापार व इतर हालचालींचे केंद्रस्थान होते ही जागा मोठमोठ्या राजाच्या आणि लोकांच्या पुतळ्यांनी सजवून टाकली होती. ग्रीक आणि रोमनशिल्प यामधील अशी येथील इमारतींच्या बांधणीची पद्दत आहे

या शहरातील जुन्या काळचे लोक मुत्तियूभक असल्यामुळे प्रत्येक घरात एकेक देवघर असलेले आढळते एका जुन्या स्मरानात, वर प्रेत ठेवून ती जाडण्यासाठी पक्या बांधून काढलेल्या जागा आहेत काही ठिकाणी प्रेत पुरून त्यावर आपल्या इच्छील छायामारखे काही छेरेहि घाघलेले आहेत घराखाली दारू ठेवण्याची सुयार आहेत. त्यांचेच तेव्हा दारूचा खप फार असावा असे ठरते तसेच पूर्वाचा फोरम (लोखंडाची जागा) व आगडाची जागा पहावयास मिळत अगडाच्या जागेत पूर्वकालीन रोमन लोक स्वतःच्या येथीसाठी गुलाम म्हणून पाळलेल्या लोकांस

हे जुने नमुने एवरीत पुरून ठेवल्याची मर्मा (थडग्या) मध्ये सापडतात प्राचीन वाळापामून मध्ययुगापर्यंतचे ग्रीक, लॅटिन, अरबी वगैरे भाषातले पापीरस कागदावरचे लेखहि हल्ली पुष्कळ उपलब्ध आहेत

पापुअन लोक—मॅलेनेसियांतील न्यू गिनी व इतर काही वेदात राहणारे लोक हे शरीरात नोमोइड लोकांच्या नमुन्याचे असून पूर्वे अफ्रिकेतील लोकांशी त्यांचे साम्य असल्यामुळे त्यांना 'पौरस्त्य नीग्रो' असेहि म्हणतात. हे लोक लहान लहान टोळ्या करून राहतात व एका टोळीतील लोक बहुतेक एकमेकाचे नातलग असतात यांच्यात बहुभार्याय रूढ आहे यांच्या धार्मिक व सामाजिक बलांसाठी इतर रानटी लोकांप्रमाणेच आहेत ते डुकरे व इतर लहान पशु, पक्षी व मासे खातात व शाकाहारहि करतात पापुअन स्त्रिया अगवरा रूपचे व शिपायाचमण्याचे दागिने बरेच वापरतात हे लोक लहान लहान होड्या व जहाजे उत्तम बांधतात ते गाण्यानाचण्याचेहि फार शोकी आहेत हे आपली घरे किनाऱ्यावर किंवा टेंकडीच्या बाजूवर ओटा (डबरी वांते) करून त्यावर बांधतात काही घरे ५०० ते ७०० फूट लांब असतात व त्यात अनेक कुटुंबे राहतात एकेका कुटुंबाचे एकेक पृथक् घर अशी घरे प्रत्येकी ६० ते ७० फूट लांबीची असतात काही घरे दुमजली असतात. हे लोक धनुष्यबाण, सुते, जाले, लाकडी ढाल वगैरे हत्यारे वापरतात पापुअन लोकांनी लोखंडाची माहिती नसल्यामुळे त्यांची हत्यारे पूर्वी दगडाची असत. लडाईच्या वेळी हे लोक अंगाला रंग लावतात व कित्येक लोक तोंडाला भयंकर दिसणारे मुखवटेहि बसवतात व शस्त्र वाजवून सैन्याला इशारात देतात. पापुअन लोकांच्या भाषा पुष्कळ आहेत, कारण या लोकांच्या अनेक टोळ्या परस्परांतल वैरभावामुळे एकमेकांत न मिळता राहतात एका वेदांतील लोकामध्ये सुद्धा अनेक भाषा अस-

खणून सीतूनच (सिव्हलट्रीपाला घडता पालून नेण्याच्या देवडी) पोटी नेतात

पामरस्टन, लॉर्ड (१८४४—१८६५)—हेनरी ऑन ट्रेपल वित्तसिद्धाचार्य. एक सुप्रसिद्ध इंग्रज गुप्तदही. याचे घराणे ईंग्लंडमध्ये फार प्रसिद्ध होते. स्वतः पामरस्टन हा लहानपणापासूनच मोठा युद्धमान, मेहनती व उमठा स्वभावाचा असे. अ.प.च्या वयाच्या चौविसाव्या वर्षाच्या सुमारास तो न्यूटॉन परगण्यात फार्लॅटमध्ये निवडून आला व थोडक्याच दिवसात त्याला जूनियर लॉर्ड करण्यात आले. १८०९ साली त्याने युद्धसाराच्या सेक्रेटरीची जागा पत्करली. या जागेवर तो जवळ जवळ २० वर्षे होता तो टोपी पसंदाय होता. लोकसत्ताक राज्यपदात त्याला पंत नव्हती १८२९ सालापासून मात्र त्याने आपले लक्ष परराष्ट्रीय प्रशासने वळविले १८३० साली लॉर्ड ग्रॅन त्याला परराष्ट्रीय खात्यावरील मंत्री नेमिले व या वेळीपासून सुमारे बस वर्षेपर्यंत या खात्यावर पामरस्टनने अनिर्घटित सत्ता गाजविली म्हटले तरी वासेल

१८३० सालच्या फ्रेंच क्रांतीमुळे सर्व युरोपभर वेदिली माजून राहिली होती अशा स्थितीतहि पामरस्टनने अनेक राजकारणे करून युरोपमध्ये शांतता प्रस्थापित केली पूर्व युरोपमधील राजकारणांमध्ये पामरस्टन हा प्रथमपासूनच मोठ्या आस्थेने मग घेत असे ग्रीक वॉर ऑफ इंडिपेंडन्स मध्ये त्याने ग्रीकांच्या बाजूने भाग घेतला होता पण १८३० सालापासून तुर्का साम्राज्य स्थापन होऊन ते नादणें अत्यंत आवश्यक आहे असे त्याचे मत व लॉर्ड ग्रेव्हेंच्याने फ्रान्सवरील सर्व युरोपीय राष्ट्रांशी खलवत करून तुर्का साम्राज्याचा यत्नात करण्याची वल्पना तदर्थ नेली.

ह. सन १८४९ ते १८५६ सालपर्यंत पामरस्टन हा अधिकाऱ्याच्या जागेवर नव्हता १८५६ साली सिद्दापसाचे प्रधानदंड अधिकाऱ्याकड होताच पामरस्टन हा पुन्हा परराष्ट्रीय खात्याचा मंत्री झाला. त्याने रस्वालीन इटली-हंगेरीतील क्रान्तिकारकांना गादीर रीतीने पाठविले दिले त्यामुळे युरोपियन राष्ट्रांच्या मित्र-वद्दल संशयित वृत्ति झाली. अर्थात फार्लॅटमध्ये पामरस्टनविषय फारच खलवळ उडाली. पामरस्टनच्या अनिर्घटित कारभाराचा खुद्द राष्ट्रांलाहि वाट आलेला होता, म्हणून शेवटी याच्या हातून परराष्ट्रीय खात्याचा अधिकार काढून घेण्यात आला पुन्हा १८५३ साली त्याला युद्धमंत्र्याची जागा मिळाली पुढे क्रिमियन युद्धाच्या वेळी फार्लॅटमध्ये फूट पडल्यामुळे नवी निवडणूक होण्याचे ठरले त्यावेळी पामरस्टन हा मृत्यु प्रघान झाला. या जागेवर असताना त्याच्या सुदैवाने पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टी घडून आल्या व त्यात त्याला यश आल्यामुळे तोही लोकप्रियता वृद्धिंगत झाली मृत्यु प्रघानाच्या जागेवर असताना पामरस्टनने सामाजिक धोरण अंमलातिले होते. त्याने आपल्या सार्वजनिक कारभारात अनिर्घटित सत्ता

जरी गाजविली होती तरी तो आर्या फार उदात्त विचारांचा असे [लॉर्ड डालिंग-लाईफ ऑफ पामरस्टन (दोन भाग १८७०) ; सॅडर्स—लाईफ ऑफ पामरस्टन (१८८८) .]

पामिर्दि—महास इलारयातील अनंतपूर गिल्ग्याच्या सुत्ती तालुक्यामधील एक गाव हे पेश्वर नदीच्या उत्तर तीरावर असून सुत्ती गावाच्या दक्षिणेस १४ मैलावर आहे लोकसंख्या सुमारे दहा हजार आहे. येथे मराठे लोकांनी वसाहत केली आहे. हे लोक आतने रंगारी आहेत पामिर्दीचे रंगीत नापड प्रसिद्ध आहे.

पामीर—मध्य आशियातील हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीच्या लगतचा डोंगराळ मुलख या अतिशय मोठ्या पठाराला ' जगाचे छपर ' असे म्हणतात. यापासून बहुतेक पर्वतांचा उगम होतो. इ. स. १८८५ सालानंतर, या मुलखासंबंधी, रशियन व हिंदुस्थान सरकार, व त्याच-प्रमाणे इतर संशोधक यानां वरंच भूगोलविषयक शोध लागले आहेत. अनेकवेळः यावर मोहिमा पाठविण्यांत आल्या वरील शोधामुळे या मुलखासंबंधीची बरीच भूगोलविषयक माहिती आजमांमधील उपलब्ध आहे

मुलखाचा मुख्य भाग म्हणजे सारिकोल पर्वत हा होय. या पर्वतावरच हिमालयाच्या उत्तरेकडे, एक सर्वांत उंच असे शिखर (मकराच अटा) आहे या पर्वतामुळे पामीर मुलखाचे दोन भाग होतात पश्चिमेकडील पामीरच्या मागाचे (१) मोठे पामीर, (२) लहान पामीर, (३) पामीर-द वारान, (४) अलिबर, (५) सरंडा पामीर असे पाच पेटविभाग करता येतात. अलिबरच्या ईशान्येस, रंगकुल व कारा कुल पामीर ही आहेत

सारिकोल पर्वताच्या पूर्व बाजूस टपडंसत पामीर आहे हा भाग, चीन व ईजिप्त अथवा इराचाच्या सरहद्दीवर आहे येथे दोन पाट (वैशिक व वाकशीर) नमुन करण्यासारखे आहेत पूर्वेकडे दुसरे (मरियम) पामीर आहे. पामीर जगात प्रसिद्ध अशी सरोवरे म्हणजे विक्टोरिया, चकमकटिन, रंग-कुल, कारा-कुल वगैरे आहेत एवढेच भाग १५० मैल लांब व १५० मैल रुंदीचा असून त्यापैकी एकदहाशे भाग अरण्यमय व बाकीचा सर्व डोंगराळ आहे येथील किराते रानथे लोक (किरागिझ) हे सुनी पंथाचे सुलुतमान आहेत

अलिबर, रंग-कुल, वारकुल, आणि सरंडा पामीर हे सर्व भाग रशियाच्या राज्यात मोडले जातात. या भागांत एवढेच लोचवर्ती सरासरी १५०० आहे मरियम पामीर चीनच्या राज्यातील समजले जाते. वर्षातून सहा महिनेपर्यंत पामीर बहुतेक वर्षाच्छादित असते; त्याच-प्रमाणे, सरोवरे मोटेली असतात व या वेळी घाटात प्रवास करणे अवाक्यच असते

आर्य लोक याच पर्वतातून (हिंदुकूश प्रमाणे) वायव्ये-कडून पंजाबात आले. इतिहासाच्या राज्यात हा

होता ह्यापनसंगने हा इ. स. ६५५ मध्ये ओलाडला व रंग ह्याएकही यानें ६५७ त ओलाडला. पुढें ७१३ च्या तुमारास चीनचा सरहद्द येथपर्यंत येऊन मिडली होती. [हिमय-अलि हि. इ.]

पायथेंगोरस (लि. पृ ५८२-५००)—हा ग्रीक तत्त्व-वेत्ता सॅमास येथे जन्मला इटलीमध्ये कॅटोला या गांवीं त्यानें तत्त्वज्ञान व धर्म या द्विपयांची चर्चा करणारी एक संस्था स्थापन केली. हा मेटापाट्रुस येथें मरण पावला.

पा य थें गो रॅ स चीं म त्तें.—तत्त्ववेत्ता या दृष्टीनें पाहू न्हेलें असता यास ग्रीस देशातील तत्त्ववेत्त्यामध्ये घराचे घराचा नंबर थावा लागेल. याच्या मतापैकीं मुरैय म्हणजे पुनर्जन्म, नीतिनियम व संतयावाद हीं होत.

(१) पुनर्जन्म—जगातील सर्व वस्तूंचा परस्परसंबंध आहे, म्हणूनच हिंसा हें महापातक आहे, व ज्या अर्था परस्परसंबंध आहे, त्या अर्था आत्मा एका दारीरांतून दुसऱ्या दारीरांत जात अष्टया पाहिले. अतएव जन्ममरणाचें एक चक्र आहे असेंदि शूद्रांत धरण्यास हरकत नाहीं. या चक्रास आपण संसारचक्र म्हणूं. हें संसारचक्र दुःखमय आहे, तरी या चक्रांत गिरक्या खात वसण्यापेक्षा यातून मुक्तता करून घेतली पाहिजे. अशा प्रकारचे पुनर्जन्मासर्वें गीं त्याचे विचार होते. परींल विचारात व हिंदुधर्माच्या मतांत परेंच साम्य आहे ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे.

(२) नीतिनियम—मानवी आयुष्काचा ३ प्रकार आहेत. जग हीं एक जग आहे अशी दृष्टयना केलीं तर या मंत्रस येणाऱ्या लोकांचे ३ प्रकार आढळतात ते असेः—

(अ) केवळ खेळण्याकरिता येणारे. (आ) व्यापार धंद्यानिमित्त येणारे व (इ) केवळ प्रेक्षक म्हणून येणारे. पायथेंगोरसच्या मनें तिसऱ्या प्रकारच्या लोकांप्रमाणें मनुष्यानें आपला आयुष्मट देवावा. अशा प्रकारच्या आयुष्काचा तो

झाला. स्टोईकाचा 'पूर्ण मनुष्य' चैनी व व्याधिप्रात प्रीको रोमनसमाजास आटळणें कटिण होतें. समाजात जबाबदारीची जाणीव उत्पन्न होण्याकरिता तार्किकवाद-विषादप्रधान-नितिशास्त्रादून वार्दी तरी आत्मिक लागतें. पुनरुत्थानां शुष्क झालेल्या अनुमानसिद्धाताचा पतित समाजावर विलुप्त परिणाम होत नाहीं.वा नूतन मतानें धर्मलेडानां शुष्क बाह्य-स्वरूपनादाच्या ज्ञाती धर्मसत्तेवें स्थापिण्याचा व तीं मते पायथेंगोरस व हेरोट यांची आहेत, असें भासवून त्यास परंपरागत मताचें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला पण हें तिष्ठळ योताळ आहे. चागलपणा व ईश्वरी एकतत्त्व यांचा मिलाफ परगान्या नूतन प्लेटोमताकडे वळून आत्मा व शरीर यातील भेदावर या मतानें विशेष भर दिला. ईश्वरोपासना आरिभक माननेनें अंतःकरणद्वारा करावीं निवळ वातावरणा-रिक्त कृतीनें करूं नये.संन्यस्त अनुपप्यमानां शरीराच्या बाह्य आवरणानून आत्मा मुक्त करावा. शारीरिक शुभे व विपयाकडील वल हीं आत्मिक पवित्रतेस विधातक म्हणून त्यावा त्याय गरावा; ईश्वर चागलपणाचें मूळ व प्रकृति वार्ड-टाचें मूळ आहे. ही या मतची प्रसुप्त सत्ते आहेत. यात पायथेंगोरसच संन्यासमत व प्लेटोचा गूढवाद याचा मिलाफ झाला आहे यानें हेरोटची आदिदृष्टि स्वयंघर्तमान नाहींत; तीं आत्मिक कार्यांचीं मूलतत्ते आहेत असे प्रतिपदन केले. या मतानें हेरोटचे तत्त्वज्ञान व नूतन हेटोमत याचा संबंध जोडला; व स्टोईक संन्यासपद्धतीच्या ओळीत प्लेटोचें मत वसविले. या मतानें दिलेल्या आयुधामुळेच नतन प्लेटोमतास लिस्ती मताशीं शोचटची शृंक्ष करता आली.

पायरोल्यूसाइट (अग्निप्रक्षालक)—हा खनिज पदार्थ मंगलद्विप्रशिदिनाचे वनलेला असतो. ही मऊ, काट्या, रवेदार व तंतुमय असतो. याचे खडे घातू प्रमाणें चक्रा-कतात व यानें निधीकाळीं रेष नमूने नोंदणें

करण्याकडे याचा उपयोग होतो. हा प्राणिदकारक असताने हरवाय, परिमेगणिते इ करण्याकडे याचा उपयोग होतो. निंदे रंगविष्णुकारिता व काय, मार्तोची भाडी व विटा यांस अस्मानां, विवळा व काळा रंग देण्याकरिता याचा उपयोग करतात.

पारघाट—मुंबई इलाह्यांत, सातान्याहून कांफणात जाताना सग्यादि पर्वतात लागणारा घाट. महावळेश्वराच्या पश्चिमेस ५ मैलांवर व प्रतापगडाला लागून दक्षिणेत असलेल्या पारपार व पेटपार या गांवाच्या नावावरून या घाटाचे नाव पडले आहे. १८६४ साली कुंभारली घाट व १८७६ साली किडूसजोरासुड घाट जोडण्यांत सातान्याहून कांफणात जाण्याकरिता पारघाट हाच मुख्य रस्ता आहे.

पारघट—पारा परमाणुभाराक २००. रासायनिक संज्ञा रा. हा एक धातू आहे. नेहमाच्या उष्णमानावर हाच धातू द्रवरूपांत असतो. याकीचे धातू घनरूपात असतात. याचा शोध लि. पूर्व ३०० या वर्षी लागला तेव्हा हिगूळ, तोपे व द्राक्षामुल यांचे मिश्रण करून हा काडीत असत हायड्रोस्कोरिडीय याने हिगूळ्यात लोखंडाचे तुकडे पाहून हा तयार केला होता. ते लोक समजत की हे एक मूलद्रव्य आहे व हे सर्व धातूंत अचल्यामुळे सर्व धातू वक्राकतात इसवी सनाच्या १६ व्या शतकांत रसायनशास्त्र व औषधीशास्त्र ही एकत्र झाली, तेव्हा याचा उपयोग औषधाने पार होऊं लागला.

हिगूळ्याचे दगड हेच या धातूचे अष्टद दगड होत या दगडात कर्षा कर्षा शुद्ध पारादि थोड्या प्रमाणात असतो या दगडांना मुख्य सांठा स्वयंमध्ये आटनादीन, इलिरियामध्ये इड्रिया व अमेरिकेंत कॅलिफोर्निया व टेनेसस या ठिकाणी अ हे विवाय हे दगड रशिया, व्हर्जिया, इटाली, जर्मनी, स्पेन, इत्यादी, अमेरिकेच्या मेक्सिको व पेरू या देशांतहि सापडतात.

एकैकात्री इड्रिया व आत्मादीन येथील खाणीतूनच पारा निघत असे. परंतु टर्की वहुनेक पारा कॅलिफोर्निया व टेनेसस येथून येतो तेथील मूळचे रानटी लोक या दगडांनी आपला अंग रंगवीत असत अमेरिकेंत उठा, नेब्राडा, ओरिगोन, व अॅरिझोना येथे पारा सापडतो. मद्रास इलाह्यातहि काही ठिकाणी पारा सापडतो.

पारा एका जागेहून दुसऱ्या जागेवर पोलादी वाटल्यातून पाठवितात या वाटल्यांना मळसुत्री पुष्पें भवितात. एका वाटल्यांत ७५-७६ पौंड पारा भरतात लहान कारखान्यांतून वक्राच्या कातड्याच्या पिळव्यात भरूनहि पारा पाठवितात.

शुद्ध धातू काढण्याची कृति.—पारा शुद्ध करण्याची कृति फार सोपी आहे. पान्याची वाफ लवकर होते व हिगूळ तापविला असता त्याची लोटेड, चुना किंवा दुर्बतील प्राणवायू यांचा संयोग होऊन अनुक्रमे लोहमोघकित, लटमोघकित व गंधकप्राणदि, हे तयार होऊन पारा निराळा होतो.

याकरिता लोखंडाचे ऊर्ध्वपातन यंत्र उपयोगात आणीत असत सध्या हिगूळ एका मांडघात घालून त्यावर प्राणवायूच ज्योत सोडतात म्हणजे गंधक जळून पारा बाहेर निघतो व तो बाहेर काढून भाडघातून साठवितात. आत्मादीन येथील दगडान शेकडा ५ ते ७ भाग पान्याचे प्रमाण असते परंतु इतर ठिकाणच्या दगडांत पान्याचे प्रमाण याहून देगील वसा असते. आपल्याकडे पान्याचे ऊर्ध्वपातन करण्याकरिता डेकी यंत्र वापरत

इही प्रकारात असलेली पारद काढण्याची मठी येणे-प्रमाणे-चुन्याच्या मट्टाप्राभाणे उभा मट्ट्या केलेल्या असतात त्यात वरून अशुद्ध धातूचे दगड टाकतात व खालून एका भोंकातून आळ लावितात व दुसऱ्या भोंकातून राहिलेला आळ बाहेर टाकण्यात येतो. मट्ट्याच्या वरच्या तोंडाजवळ ऊर्ध्वपातन यंत्रासारखी रचना केलेली असते त्यातून पान्याच्या वाफा बाहेर निघून ग्या इथीकरणयंत्रातून जातात, तेथे यांचे द्रवरूप होते व पारा तयार होतो. या पान्यात पुष्कळसे कानळ असते. याकरिता त्यास पुन्हा शुद्ध करावा लागते हे कानळ काढून टाकण्याकरिता एक लोखंडी वाटीच्या ड्या केलेला असतो या डब्याच्या घुंघाला पुष्कळ छिद्रे पाडलेली असतात व आत ताक करण्याच्या रवी-सारखे चक्र फिरत असते या फिरण्याच्या रवीने, कानळ हलके असल्यामुळे त्यास गति मिळते व ते उडून वर जाऊं लागते व खालच्या छिद्रांतून पारा गळून खाली पडतो याला पुन्हा शुद्ध करण्याकरिता शामोय नावाच्या कातड्यातून गाळतात. किंवा एका चारक छिद्राच्या वाडी (नरसाळ)तून गाळतात. निवा शून्यावकाशांत ऊर्ध्वपातन करून त्याला शुद्ध करतात किंवा पारदसनीत्रित व नत्रास्य यांचे मिश्रण करून त्यातून याचे फवारे सोडतात किंवा या मिश्रणाऐवजी गंधकामळचा उपयोग करतात असा शुद्ध झालेला पारा कागदावर टाकला असता त्याची गोळी होते. यागोळीवर आघात केला असता त्याच्या चारीक गोळ्या होतात, परंतु त्या कागदास चिकटत नाहीं जर पारा कागदाला चिकटला तर तो शुद्ध झाला नाहीं असे समजावे

गुणधर्मः—पारा हा अस्निग्ध द्रव आहे यात पदार्थ टाकला असता त्याला तोचिकटत नाहीं. याचा रंग चांदीसारखा पांढरा असतो याच्या पातळ थरातून निघ्या रंगाचा प्रकाश जातो हा ३९° उष्णमानावर घनरूप होतो तेव्हा हा घनवर्धनीय, तन्य, रंगानें पांढरा व चाकून कापण्या-इतका मऊ असतो याला तापविला असतां हा एकसारखा प्रसरण पावतो व ३६° अंशावर याचा वाफ होते हा जड, द्रवरूप व लघकर वाफ व होंणारा असा असल्यामुळे याची उष्णमाननाप धर्म्य करण्याकडे योजना करतात. याचे नि ७ १३.६ आहे. याचा उपयोग भारमापधर्म्यप्रोत करतात.

निर्द्रव हवा, प्राणवायु, नम्रतप्राणिद व कर्बुद्विप्राणिद यांचा सुद्ध पाण्यावर काही परिणाम होत नाही म्हणून हे वायु जमा करण्याकरिता पाण्याऐवजी पान्याचा उपयोग करतात. ओल्या हवेत याचा हळू हळू पारदसप्राणिद तयार होतो. उबट्या हवेत थोडा वेळ तापविल्यास याचा तापडा पारदिप्रमाणिद (हिचूळ) तयार होतो. या प्राणिदास आणखी तापविल्यास पृथकरण होऊन पारा व प्राणवायु हे अलग होतात. हसंध व गंधक यांची पारा संयोग पावतो मंद गंधकाभात हा विरघळत नाही परंतु अम्ल तीव्र अस्व्यास रसांच्या संयोगापसून गंधकाद्विप्राणिद व पारदस किंवा पारदिगंधकित तयार होते. पारा जलराभात (डॅकग्रेजिया) विरघळतो. पान्यात इतर धातू विरघळतात व त्यांच्या संयोगापसून त्या त्या धातूंचे पारदमेल तयार होतात.

लवणें—पान्याचे दोन प्रकारचे क्षार तयार होतात.

(१) पारदसक्षार व (२) पारदिक्षार.

(१) पारदसप्राणिदः—पारदस हरिदार्शी पालशदाहकाचा संयोग झाला असता हा प्राणिद बनतो याचा रंग तांबूस असतो. हा फार आर्द्वर असतो. याचे प्रकाशानें पृथकरण होऊन पारदिप्रमाणिद बनतो.

(२) पारदिप्रमाणिद हा दोन तःदांनी बनतो. पारा हवेत तापविला असता हा प्राणिद बनतो. याचा रंग लाल असतो. किंवा पारदिक्षार व दाहक पालश यांचा संयोग केला असता हा तयार होतो. लेव्हा याचा रंग पिवळ्या असतो. याला ४०० अंशापर्यंत तापविला असता याचा लाल रंगाचा प्राणिद बनतो. लाल रंगाचा प्राणिद थोडा तापविला असता पाळा पडतो व थंड केल्यावर पुन्हा लाल होतो. ६३० अंशापर्यंत तापविल्यास याचें पारा व प्राणवायु यांत पृथकरण होतें.

(३) पारदस हरिद व पारदिप्रमाणिदः—हे दोन फार महत्त्वाचे क्षार आहेत.

(४) पारदसप्रतिः—थंड व क्षीण नम्रत्वात पारा विरघळून या प्रतिताचे पांढरे स्फटिक बनतात. हे पाण्यांत विरघळतात.

(५) पारदिप्रतिः—पारदिप्रमाणिद नम्रत्वात विरघळला म्हणजे एक द्रव तयार होतो. यात तीव्र नम्रत्वात पातला म्हणजे पारदिप्रति तयार होतो. याची पाठरी पृष्ठ बनने.

(६) पारदस गंधकिदः—पारदस हरिदांत उच्चगंधकिद व कर्बुद्विप्राणिद पातले असता हा तयार होतो.

(७) पारदिप्रमाणिद उर्क रससिद्धः—याचा, अंगाला साधारणपणानें उपयोग होतो.

(८) पारदस गंधकिदः—पारदसप्रति व सिधुगंधकिद यांच्या संयोगानें हा तयार होतो याचा रंग पांढरा असतो.

(९) पारदिप्रमाणिदः—उष्ण व तीव्र गंधकाभात

पारा पातला असता हें तयार होतें.याचा रंग पांढरा असता व हें पाण्यांत विरघळतें

औषधोपयोग — ग्रीक व रोमन लोकांच्या वेळेस याचा उपयोग करीत नसत याचा उपयोग १६ व्या शतकापसून लोक करू लागले पारा किंवा पारदसक्षार यांचा काही उपयोग होत नाही परंतु ही पोटांत गेल्यावर त्यांचे पारदिक्षार बनतात व त्यांचा शरीरावर परिणाम होऊं लागतो. पारदिप्रमाणिद व अदिद हीं जंतुमारक आहेत, तरी यांचा उपयोग येथें घुण्याकडे करीत नाहीत कारण यानें धातूंची येथें गंततात खरजेवर याचा उपयोग करतात. काळज्या विकारावर रक्तशुद्धीकरिता याचा उपयोग कितपत होतो याची शंकाच आहे. परंतु उपदेशावर याचा उपयोग फार होतो हें निर्दिवाद आहे.

पारदिप्रमाणिद हें जालीम विष आहे हें पोटांत गेल्याबरोबर आतल्यांत आग होते, वाती येने व माताच्या पेजेतारसे जुलाब होतात.अंत्यातील बलक हें एकच औषध यावर लागू होतें.थोडा थोडा पारा पोटांत गेल्यास हळूहळू त्याचा निपारी परिणाम दोतो, खातांना दात दुखू लागतात व हिरड्यांची आग होते व त्यांतून रक्तलाव होतो तोटांतून सतत लाळ पळते व दात पडण्यास सुरवात होते. तीड व नाभ यावर नोड येतात. सर्वांची आग होऊं लागते. यानंतर रोगी फार दिवस जगण्याची आशाच नाही. याला औषध म्हणजे पालशअदिद हें थोडेंथोडें रोग दैत जावें.

इतर उपयोग.—पारा सुस्थ्या धातूंची स्वतंत्र संयोग पावत अस्थ्यानें कलाकौशल्ययाच्या का त त्याचा फार उपयोग होतो. कचाल व पारा यांचे मिश्रण लावून आरसे करतात. शास्त्रीय येथें करण्याच्या कामी पान्याचा चांगला उपयोग होतो

पारधी—शिकारी. याची एकंदर लोकसंख्या सुमारे ६६ हजार आहे. पैकी मध्यहिंदुस्थानांत २५ हजार आहे. मुंबई इलाख्यांत याची लोकसंख्या सुमारे १० हजार आहे. तेथे ही शिकारी आत मुख्यत्वेकरून खानदेश, नाशिक, सोलापूर, विजापूर व कच्छ वगैरे प्रांतांत आढळते. दक्षिण प्रांतांत यांना कसिपारधी हें नांव असून विजापूर गिळ्यांत यांना अटवीसंचार म्हणतात रघूपूत, कोळी, वापरी, घनवर व कोरप्या लोकांपासून हे लोक आलेले आहेत असे मानण्यास आधार आहेत. रथाची स्वतःची भाषा निराळी असून यांची इतर भाषांत ते व्यवहार करू शकतात. रथांचा मुख्य धंदा म्हणजे दुकर, तिसर, लावा व पोपट वगैरे पक्षी पळून यागारांत विकणे हा आहे. त्यांच्यापैकी कांहीलेक दगडांची माती करतात. यारी करण्यांत केंद्र म्हणून त्यांची प्रशिद्धि आहे. कसिपारधी, हरणपारधी, धीर, कोरचर, व वापरी असे यांचे पांच वर्ग आहेत. सर्व पारधी मातीत देवक रूपाने साधारण आहे. नवरानबरोबर असता टाकनें हाच कामतो मुख्य रमविधि होय. विषवेचे दिशार्थी लग्न होतें.

उपविधि ब्राह्मण करतात. मृताला पुरतात या जातीत पंचायत वगैरे काही नाही प्रत्येक तोंडपाचा मृत्य म्हणून एक नाईक असतो. त्यानें सर्व जातीच्या तंटपाचा निकाल लावावयाचा असतो.

मध्यप्रान्त व बम्हाडीत यांची संख्या १३००० आहे. हे लोक मराठी जिल्ह्यांतच आहेत आपला पुर्वज मूळचा गोंड होता असें इकडील लोक सांगतात. फारसे घालणे, चिस्ता किंवा धांवर पाळन त्यांच्याकडून शिकार करविणे, ससाणे पाळणे, मगर धरणे व त्यांचे तेल काढणे, दरोडे घालणे इत्यादि यांचे उद्योग असतात. [मुंबई, वेन्सस रिपोर्ट (१९११) ; रसेल व हिरालाल.]

पारनेर, ता. ल. व गा. व — मुंबई इलाक्यांत, अहमदनगर जिल्ह्यातील एक तालुका क्षेत्रफळ ७२९ चौरस मैल. यात ११७ गावे आहेत. मुळा टिकाण पारनेर. लोकसंख्या (१९११) ८२३४२. तालुक्याचा पृथगमाग उंचसथल व डोंगराळ आहे. मध्य पठाराची सरासरी उंची २८०० फूट आहे. पाण्याचा पुरवठा एव्हॅरटित चांगला आहे.

पारनेर गाव अहमदनगर शहरच्या नैर्ऋत्येस २० मैलावर व दोंड-गनमाळ रेल्वेच्या धारोळा स्टेशनहून पश्चिमेस १५ मैलावर आहे लोकसंख्या सुमारे पांच हजार दोन प्रवाहांच्या संपमानवळ संगमेश्वराचे किंवा त्रिबंशेश्वराचे एक जुने देऊळ आहे.

परमार्थिक कर्म — (परमार्थसाधन) धर्म हा शब्द व्यापक व अनिश्चितमयांद असल्यामुळे हिंदुस्थानामध्ये कृतव्यापक त्रिचारीपैकी एक भाग निराळा काढणारासाठी परमार्थिक कर्म किंवा परमार्थसाधने असा शब्द नसत वापरण्यात येऊं लागला. स्वर्ग, निर्वाण, मोक्ष, इत्यादि उपाय इष्ट किंवा साध्य गोष्टी असतील त्याप्रकारच्या गोष्टींचे सर्व प्रकार व्यक्त करण्यासाठी व्यापक शब्द म्हणून परमार्थ हा योग्यच आहे व भक्ति, ज्ञान, उपसमा, देहदेहन, बळी, इत्यादि सर्व प्रकारचा अंतर्भाव साधने या शब्दांत होईल. नामुळे ईमजीतलगा ' रिलिजन ' शब्दापेक्षा भारतीयचा ' परमार्थसाधन ' हा शब्द अधिक सवाह्य होय. हा शब्द जगातील सर्व देवतांच्या उपासनापद्धती किंवा आध्यात्मिक उपायांत लावितो येईल. (विष्णु, मोक्ष, सधन, स्वर्ग पहा.)

पारशी—एक जात पश्चिमोत्तरीय संस्कृति—अवेस्ता प्रथ, रवातीळ विषयाची माळणी, रचनाकाल, अवेस्ता व संस्कृत यातील जादव्यांची मराठी अर्थासह यादी, अवेस्ता व वेद यांचे साम्य, व इराणी आणि भारतीय आचारविषयक साम्ये हां सुद्ध-पर्वण या विभागात (उत्तरार्ध, प्र. ८ व ९) दिली आहेत. सुदोस्तरजय या विभागात भारयुष्टी संप्रदाय, गाथाकार व गाथा, प्राचीन इराणचा इतिहास यासंबंधी माहिती आहे सारयुष्ट व प्रेदावेस्ता यावर स्वतंत्र लेख आहेत पारश्यांचे तांत्रिक विचार व कायदा यांचे विवेचन त्या त्या नांवाखाली सापडेल, उदा. - जारकर्म, नातिशास्त्र, इत्यादि.

पारशी हा शब्द पश्टी या संस्कृत शब्दापासून झाला असून शोरोभास्त्रच्या धर्मोनुयायांना हा शब्द लावतात इराणवर मुसलमानांच्या स्वान्यांतर काही पारशी (१५११ त) हिंदुस्थानात आले. हिंदुस्थानातील पारशी लोकांत प्राचीन पुर्वजोच काही विशेष राहिले असले तरी हिंदुस्थानच्या हवापाण्याचा त्यांच्यावर बराच परिणाम झाला आहे पारशी ही मूळ जात स्वरूप, मध्यम उंचीची व बोधिसूद असून पारशी खिया हिंदु व मुसलमान खियांपेक्षा अधिक सुंदर असतात. पुष्कळ प्राचीन पारशी प्रवाशानी पारशी खियांच्या सौंदर्याची स्तुति केली आहे. पण कोरेंस हा प्रवासी म्हणतो की " पारशी खिया सुंदर असतात पण वीस वर्षावरील खियांमध्ये पृथ्वी दणदणत्या येऊन त्यांच्या सौंदर्यांत वैगुण उदपन्न होतें

इराणातील पारशी -तन ७६६ मध्ये हिंदुस्थानांत काही पारशी आले, पण काही इराणांतच राहिले. तैमूरखान व त्याचे वंशज व नाझरशाहा व त्यानंतरचे मुसलमान राजे यांच्या अमलाखाली पारशांचे पुष्कळ हाल झाले, त्यांची देवालय व धर्मपुस्तके नष्ट झाली १८४३ मध्ये सोळा सतराच पुस्तके बेस्टर गाठे नांवाच्या पाश्चात्य विद्वानास आढळली. यंत्रिते व्यापारी पारशी सुस्थितीत असून यांची सर्व गरीबीत होते तरी सर्व पारशांना (सुमारे एक हजार) मिळून दोन हजार तोमन (एक हजार पौंड) मिशिया कर द्यावा लागे. येद्द व आसपासचे गाव मिळून पारशांची ११७ हजार वस्ती इराणात आहे. पायमोजे, छशी, चमरा, आंगठया, वगैरे निमस वापरण्याचे त्यांना मनार्थे असे हे निर्वैध व मिशिया कर, इमज व हिंदुस्थानातील पारशी यांच्या सटपटाने कमी करण्यात आले (१८८२). शिष्य हिंदुस्थानातील पारशानी इराणी गरीब विद्याभ्यासाचा वसति-गृहानी व शिक्षणसंस्थानी मदत केली आहे

समानच इतिहास.—विस्ते-इ-समान या प्रयात पारशा-बद्दल खालीलप्रमाणे हस्तिकत आहे यद्दजद याचा अर्थानी परामव कल्याणर (इ. स. ६४१) काही सरयुष्टीय पयाचे लीक इराणातील कोहस्तान (खोरामन) प्रांतात जाऊन १०० वर्षे राहिले. तेथेहि त्यास त्रास झाल्याने ते ओरमद्द शहरी जाऊन (७५१) १५ वर्षेवर्षीत राहिले तेथूनहि ते गलवतात असून हिंदुस्थानांत येऊन दीव बदरीत उभासे (७६६) व तेथे त्यानी १९ वर्षे काढली नंतर ते तेथून निघून सजान येथे (७८५) येऊन सतरले नंतर या पारशी लोकांचा दस्तुर तेथील राजा जवराना याकडे गेला व त्याची (१६ संस्कृत श्वाकानी) स्तुति करून त्यानें तेंपे राहण्याबद्दल त्याची परवानगी मिळविली

अग्निद-इ-र-पना — तेथे ते आनहात राहिले व तेथे त्यानी राजाबद्दल परवानगी मिळवून आताप बेहरामचे अग्नि-मंदिर बांधिल ज्याअर्था आताप बेहराम याच्या प्राणप्रति-प्रेस जवळ जवळ एक वर्षे लागले व पारशी लोकांनी ही

उपकरणे इरणमर्थे आज्ञन अणार्वा लागली त्याअर्था आताप येदरामाची स्थापना ते संज्ञान येथे आल्यापासून पांचवर्षांनी झाली असावी (इ स १९०, य ज १९९) या वेळीं त्यास काही अधिक धार्मिक पारशी येऊन मिळाले असल्या-पडल्याचा उल्लेख आहे. हे लोक यहुतकरून ज्यावेळीं हिंदु-स्थानातील पारशी लोक इराणात आपली उपकरणे आण-ण्यास गेले त्यावेळीं येथील धार्मिक स्वातंत्र्याची हक्कीकत ऐकून त्यासबरोबर इराणातून आलेले दुसरे त्यांचे पारशी धर्मगुरू असले

बसाहती.—याप्रमाणे संज्ञान येथे ३०० वर्षे राहि-ल्यावर काही पारशी लोक तेथून निघून दुसरीकडे जाऊं लागले व हा प्रम सुमारे २०० वर्षे चालला होता इतक्या अवघ्यांत त्यांनीं बाकानेर, भडोच, बरिभाव, अंकलेश्वर, खयात व नवसरी या ठिकाणीं बसाहता केल्या यावेळीं संज्ञानमध्ये फक्त काही दस्तुर (उपाध्याय) राहिले होते

पथकोरपत्ति—याच्या पुढील हकीकताचा विस्ते इ. संज्ञानमध्ये काही एक उल्लेख नसून वरते इ दारतुष्टिआन इ-हिंदुस्तानमध्ये असा उल्लेख आहे की, यावेळीं(अभिमादिर स्थापनानेनंतर ५०० वर्षांनीं म्हणजे इ स. १२९०, य ज. १५९) पारशी दस्तुर यांच्या वृत्ताबद्दल भाऊणे दोंऊं नयेत म्हणून गुजराथ प्रांताचे पांच पथक केले ते असे— (१) संज्ञान—पारनदीपासून दंतुर नदीपर्यंत, (२) नवसरी—पार नदीपासून बरिभाव पर्यंत, (३) गोदारि (गोदावरे)—बरिभाव नदीपासून अंकलेश्वरपर्यंत, (४) मडोच—अंकलेश्वरपासून खयातपर्यंत आणि (५) खया-यत—(कुमारिकाक्षेत्र) . नंतर काही वर्षांनी संज्ञान हे पोटुंगीज अंमलातली गेल्यावर नवसरी येथील भगरिया यांनी आपल्या पथकातील घसताऊ हे ग'व संज्ञान येथील दस्तुर लोकांस वृत्तीकरिता दिले.

बसताऊ गांव नवसरी पथकामध्ये संज्ञानपथकांत गेल्याचा काल—पोतुंगीज लोकांनी येगीझस्तान यात सुते-बर स्वारी करण्यास मदत केल्यामुळे त्यांनी त्यास दमण व संज्ञान हे प्रांत दिले (इ स १५६०) परंतु ही गोष्ट इ स १५३३-३४ मध्ये झाली असाय यावर्षी मुस्तानबदादुर याने पोटुंगीज लोकांबरोबर तह करून त्यांत बसई व तिच्या भागील प्रदेश दिला बादादुराहानि इ. स. १५२४ मध्ये पोटुंगीज लोकांशी तह करून त्याने बसई सादर त्याउ बाधमध्ये दिले याच वर्षी धर्मगिराच्या भोळीने पारशी लोक टाण्टून करणान येथे पळून गेले. बादादुराहान्या बाराकादीनिहिदि इ. १५४, इ स १५३४) पोटुंगीज लोकांनी गुजराथच्या राजाजी स्वल, दमण व दोप दी येदरे परतले. हे इल बंदर म्हणजे हजाने सुतेमथळें गुमारी' असावे.

संज्ञानवरस्वारा—या नंतरची हकीकत किस्ते इ संज्ञान मध्ये याप्रमाणें आहे यानंतर (अभिमादिराच्या स्थापने) नंतर ७०० वर्षांनी मुलतान महमुद याचा सरदार अलफ खान याने संज्ञानच्या राजावर स्वारी केली त्यात अरदेस्त-याच्या हाताखाली पारशी लोकांनी त्यास मदत वेरुगामुळे अलफखान याचा पराभव झाला. परंतु अलफखान याच्या दुसऱ्या स्वारीत त्यास यदा येऊन संज्ञानचा राजा व त्याच्या बाजूने लडणारे बरेच पारशी मारले गेले तेव्हा राहिलेले पारशी अग्नि येऊन जवळच्या बाहूरुत पर्वतावर पळून गेले व तेथे घारा वषे राहून पुन्हा अग्नि घडून बाग्न्दा येथे परत आले (१४९०).

बाहूरुतपर्वत व बाग्न्दा.—या लढाईमधून जे वाचले त्यांनी अग्नि येऊन जवळच्या बाहूरुत पर्वताचा मार्ग धरिला. तेथे बारा वर्षे (इ सन १५०२ पर्यंत) राहून नंतर ते अग्नि येऊन वलसाडजवळ असलेल्या बाग्न्दा गांवां आले

नवसरी.—तेथे १४ वर्षे राहिल्यावर तो अग्नि नवसरी येथील एक सुदृष रविवाशी चांगशा याने, बाग्न्दा येथे आग्यास बरोरे लोकांस त्रास होत असे व तेथील पुत्रान्यासहि त्रास होत असे म्हणून नवसरी येथे (१५१६) आणला. किस्ते इ संज्ञानमध्ये येथपर्यंतचीच हकीकत आहे. पुढे ' खिस्ते इ दारतुष्टिआन इ हिंदुस्तानमध्ये पुढील हकी-कत आहे

पथकामधील तटे—नवसरी येथे अग्नि आल्यापर अग्निचे संज्ञान येथून अलेले तीन पुजारी व नवसरी येथील उपाध्याय याक्यामध्ये धिनुष्ट येऊं नये म्हणून चांगशा याने असा लेखी करार लिहून टाकला की संज्ञान येथील दस्तुर लोकांनी फक्त अभिपूजेचे उत्पन्न घ्यावे व नवसरी येथील उपाध्याय लोकांनी सर्व लोकांचे-संज्ञान येथून आलेल्या दस्तुरांबीहि-सेस्कार घालवावे हा करार सर्वांनी मान्य केला यानंतर ७० वर्षे शांततेत गेली नंतर नवसरी येथील मिथुकर्षा व गृहस्थ यामध्ये तटा उपस्थित झाला व संज्ञानने दस्तुर गृहस्थ वर्गास मिळाले.पुढे रयाच्यांत मामामारी होऊन काही पाचवे काही लोक मारले गेले नंतर गृहस्थ लोकांनी सुरतेत जाऊन तेथील देसाई यांच्या मदतीने किर्याद केली. तेथील नवाबाने जसबल यास सैन्य देऊन नवसरीस पाट-विले व त्यांनी तेथून काही मिथुकाना वेद करून आणून तुर्गांत ठाकिले. (१६८६) यावेळीं सुरत येथे कुबर्गी मोदी या नांवाने एक गृहस्थ होते त्यांच्याकडे सुरतचे मिथुक आले. तेव्हा रयांनी खटपट करून त्या तुर्गांतील मिथुकीस खोदविले यागोशामुळे संज्ञान मिथुकास आनंद झाला व रयांनी नवसरी येथील मिथुकी आपणान मिळाले असे वाटले त्यावेळीं नवसरी येथील मिथुकाना संज्ञान मिथुकात बजाविले की, तुर्गां येथील गृहस्थवर्गाची धर्मगृहस्थ घालवून तर तुमचा आमचा तटा दोंईल परंतु रयांच्यामधील हा तटा तसाच घालू राहिला.

पुढे नवसरी येथें खोरशेद देसाई या नांवाचा एक मनुष्य होऊन गेला. यानें नवसरी येथील भिक्षुकांच्या घरीनें तेथील राजा दमाजी गायकवाड याजपुढे फियांद मोडली. या फियांदाचा निकाल कसा झाला कीं त्याचीं सर्व धर्म-वृत्त्ये नवसरी येथील भगरिया भिक्षुकवर्गानें चाल-याचीं (१७३५) नेंतर खोरशेद देसाई यानें भगरिया भिक्षुकांस असें दाखवून दिले कीं, त्यांस संजान येथील जे भिक्षुक नवसरी येथें आले हाते त्यांचीहि धर्मकृत्ये चाल-विषयाचा अधिकार आहे.

संजान भिक्षुकांनीं मूळ प्रत पाहण्यास भागितली ती दार-विल्पावर घोडा वेळ ते स्वस्थ बसले, पण पुढे त्यांनीं तेथील राजा दमाजी गायकवाड याजकडे फियांद केला. यावेळीं दमाजीची कबेरी सोनगडावर असे. तेव्हां दोन्ही बाजू ऐकून घेऊन दमाजीनें निकाल दिला कीं, संजाना भिक्षुक हे आपल्या करारापानून पराङ्मुख झाले असून त्यांची वृत्ति नवसरी नसून संजान ही आहे तेव्हां संजान भिक्षुक म्हणू लागले कीं यांपेक्षां आम्हां आपला अग्नि घेऊन निघून आतो दमाजीनें याबद्दं देसाई यास विचारल्यावर त्यानें आपली हरकत नाहों असे उत्तर दिलें.

बलसाहः—तेव्हां संजान भिक्षुक दमाजीचा परवाना घेऊन व घरांवर अग्नि घेऊन नवसरीं सोडून पलसाड येथे गेले. (१७४०).

उदवाढाः—बलसाह येथें ते खोन तान वपें राहिले. नेंतर तेथून ते राजा दुर्जनसिंग याच्या आश्रयाखालीं उद-वाढा येथे गेले (१७४२).

बलसाह येथें होत वपें राहिल्यानंतर येथील उपाध्याय मोठवीचा राजा दुर्जनसिंगजी यास ते भेटले. यावेळीं तो पारशी-येथील किडवात रहात असे. त्यानें त्यास आश्रय देण्याचें कबूल करून त्यास समुद्रकिनार्यावरच्या काही क्षेत्रांपैकी एखादें खेडें पसंत करण्यास सांगितलें. उदवाढा येथें त्यावेळीं काही पारशी रहात असून तेथें एक शांतिमंदिर (पारशी एमशानभूमि) होत म्हणून ते ठिकाण त्यांनीं पसंत केलें. तेव्हां राजाने त्यांनीं बोही हद्द व सवलती देऊन एक छानद करून दिली.

सुरतः—बरील हवीकतीत एका गोष्टीचा उल्लेख आलेला नाहीं. ही गोष्ट म्हणजे इ. स. १७३३ पासून १७३६ पर्यंत नवसरी येथून सुरतेस अग्नि नेल्याबद्दली होय. यावेळीं देशांत सर्वत्र अस्थवृत्ता मासली होती, दिक्षो येथील सत्तेचा न्हास होत असून मराठ्यांच्या सत्ताचा उत्कर्ष होत होता. बामोराव हा जरी शाहूचा नाबाला प्रधान होता तरी त्याच्या हातीं अनिर्दिष्ट सत्ता होती. प्रतिनिधि, पेशवा व सेनापति यांच्यासमर्थे अधिकाऱांबद्दल वडाभोद लागली होती यामुळे आज्ञावाज्ज्या प्रांतांत मराठे नेहमीं छटाळूट करीत असत. म्हणून इ. स. १७५३ पासून १७३६ पर्यंत अग्नि तापुसता नवसरी येथून सुरत येथे नेण्यांत आला होता याच

सुमारास पुष्कळते पारशी लोक मराठ्यांच्या छटाळुटीस केडळून सुरत येथे येऊन राहिले होते सुमारे एकदोन हजार पारशी लोक. नवसरी मराठ्यांच्या ताब्यांत नेत्या-वर तेथील काही अंमलदारांस केडळून सुरत येथे येऊन दस्तमपुरत बसवून नेथे राहिले. याला दस्तमनणक (इ. स. १६३५-१७२१) याचे नांव दिले नवाब मोमिनखान यानें इ. स. १७१५ मध्ये शान्तिमंदिर (एमशानभूमि) बांधण्यास जमीन दिली व याच्या करितां इ. स. १७२२ मध्ये पारशी लोकांनीं वगैरे अग्निघण्याकरितां एक सभा बोलाविली होती. नवसरी येथें दुसऱ्या अग्निमंदिराची स्थापनाः—नवसरी येथून अग्नि गेल्यानंतर काही दिवसांनीं नवसरी येथे इ. स. १७६५ मध्ये अग्निमंदिर बांधून त्यांत आतपेहेदशामची स्थापना केले.

याप्रमाणें पारशी लोक इराणांतून येऊन हिंदुस्थानांत स्थायिक कसे झाले व त्यांची अग्निपूजेची परंपरा त्यांनीं निय-मितपणें अखंड कशी राखली यासंबंधीची हकीकत दिली आहे. पारशासंबंधीं मुसलमानां इतिहासात उल्लेख आढळतात ते येणंप्रमाणेः— १५९५ सालीं पारशी दस्तूर कैकोबाद माहिद्या यास अकरबानें पूर्वी २०० विघे जमान दिली होती. त्याच्या जोडीस आणखी १०० विघे दिली

पाश्चाचा प्रवेश मुंबईमध्ये पोर्तुगीज अमलाखालीच झाला. ईज्जाना मुंबई मिळाली त्यावेळेस दाराचजी नाबामाई नावाचा एक पारशी पातंगीमाच्या नोकरीस झेता आणि मुंबई देतेवेळेस पोर्तुगीजांनीं त्याची ईज्जानाकडे शिकारस केली. सुरतेच्या ईज्जानास व्यापारावर म्हातीची मार्फी औरंग-जेबाकडून मिळतून देण्यास एक पारशी मोवेद अमशेट विन कैकोबाद (मुकाम सुरत) कारण झाला असें पारशी प्रकाश (भाग १, पृ. १५) म्हणत व समर्थनार्थ काही अर्जांच्या व हुकुमाच्या कविता दिल्या आहे. पण त्या कोटून व कशा मिळविल्या इत्यादि माहिती दिली नाहीं (१६६०)

अग्निघ्याच्या सिद्धान्तें मुंबईवर हल्ला केला त्यावेळेस मुव-ईचे सेरखण करण्यासमर्थे दस्तुम (दोसामजी नाबामाईचा मुलगा) यानें प्रमुखपणानें काम केले (१६९२)

पारशांची सा मा जि क मा हि ती.—गुजराथेत राहिलेले पारशी शेती व ताडी काढण्याचा धंदा मुहवतः करीत. शिवाय सुरत वगैरे मोठ्या शहरीं सुनारकीचा, जहाजे बांध-ण्याचा आणि युरोपांचाच्या फॅक्टरींत दलालीचा धंदा करीत. सुरत येथे १९ व्या शतकात पारशांची सुमारे २००० कुंडये होती. दिक्षोच्या मोमल दरबाराताहि त्यांना चांगला मान व वजन असे. मद्रादेश व चीन येथेहि त्यांनीं व्यापारी संस्था स्थापल्या. गुजराथेत जे छुफाळ पचले त्यापैकी पारशाची घरी मुंबई शहरांत वार्हे लागली आणि तेथे ईज्जानाच्या घरीवरीनें त्यांची मरभारत होऊन १९ व्या शतकात मुंबई शहर व बेट यांची जो वाढ झाली तिचे बरेचसे भेय पारशी समाजाला आहे. ही गोष्ट मुंबईत जे अनेक बोर पारशी

गृहस्थाये पुतले उभारलेले आहेत त्यावरून सहज लक्षांत येईल. सर दिनचा वेडिट, जगसोयजी जिजिभाई, रेडिंगनी, भावनगरी, फोटोमहादा मेषा, दादाभाई नवरोजी, वगैरे पुढारी होऊन गेले. पाश्चात्य शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठी पारशी हे पाहिले होते. साक्षरतेने प्रमाण पारशांमध्ये सर्वातून अधिक (१००० पैकी साक्षर पारशी ६५०, ख्रिस्ती २९२, जैन २६९, हिंदू ५९ व सुमुलमान २९) आहे इंधणी माया जाणणाराचे प्रमाण पारशांत अधिक (१००० संख्येत पारशां २५८, ख्रिस्ती २०९, जैन ९, हिंदू ४४ सुमुलमान २) असून इंधन स्वपेटेटर, चॅम्पईस भोक इंधिया, हेस्ट अँड वेस्ट यांचे संपादक पारशी गृहस्थ होते. ख्रिश्चण्णाचा प्रसारही पारशांतच सर्वांतून अधिक असून पी. ए. एम. ए. एलएल. बी. एम. बी. वगैरे पदव्या मिळविलेक्याही पारशी खिया आहेत. उच्च शिक्षणातही त्यांची प्रगति फार झाल्यामुळे डॉक्टर, वकील, इंजिनियर, वरिष्ठ सरकारी नोकर, राबकीय पुढारी, हिंदुस्थानांतलें प्रांतिक व वरिष्ठ कायदेमंडळात आणि इंग्लंडातील पार्लमेंटांत समासद, देशी संस्थे नाचे दिवाण वगैरे सर्व प्रकारच्या उच्च पंध्यात व नोकऱ्यात पारशी इसम पुढळ आहेत. ब्रिटिश पार्लमेंटातले पहिले हिंदी समासद दादाभाई नवरोजी हे पारशी होत. पाश्चात्य संस्कृति हिंदुस्थानांत विसृं लागण्यापासून हिंदुप्रमाणे पारशांविषी पुराण-मठवादी व मुधारक असे दोन पक्ष उदरले, आणि ' राई गोवस्तार ' नामक धर्तमानपत्रांत गेले अर्धे शतक मुधारक पक्षाची बरी फलाभ्याचे काम केले. पारशी लोक घरात व सार्वजनिक व्यवहारांत मुधारकी माया बोलतात. आपसालीक खासगी व सामाजिक तंटे तोडण्याकरिता मुरत, मुंबई, बडोदें नवसरी, वगैरे सर्व ठिकाणी पारशी पंचायती १७ व्या शतकापासून असून पंचायतीच्या मुख्यत्वात दारु असे म्हणतात. अलीकडे पारशी विवाह, घटस्फोट, वारसा, वगैरे बाबीचे कायदे पास झाले असून सरकारी कोर्टांत तालेसंबंधी खटले चालतात. तरी पारशी पंचायती अस्तित्वात असून त्या धर्मा-दीप फंडाची व्यवस्था इस्ती या नात्याने पाहतात.

५ मं.—तीर्थस्थिः प्रविशत धर्मात्वा मूळ संस्था-पत्रांतोः लोकाः (मूल्य ख्रि.पूर्व ५८३) यास मानतात (पक्ष) पण वास्तविक हा मूळ धर्मसंस्थापक नसून केवळ धर्ममुधारक होता, पारशी लोक हे प्राचीन आर्यलोकांतील एक शाखा असून त्याचा धर्म भारतीयवाच्या वैदिक धर्माप्रमाणे फार जुना आहे इतकेंच मग्नं तर त्यांचे वैदिक धर्मांशी फार साम्य आहे. त्यांच्या जुन्या धर्माला चॅम्पईसदृश ही नाव असून आणि, सूर्य, चंद्र, आकाश, वगैरेना ते स्वतंत्र देवता मान्यते. आश्रयन हे त्यांचे पुजारी व जमन (यज्ञ) करणे व हसोय (सोम) रस पिणे हे मुख्य धर्माविधी होते सारयुद्ध (सोरोभास्तर) यानें रथांत सुधारणा झाल्याकरितां मुख्य तप्य हे प्रतिपादिलें कीं परमेश्वर एक आहे व इतर देवता त्याच्या अंकित आहेत. जगतांत जे वार्हेट आहे ते परमे-

श्वरानें उत्पन्न केले नसून ते उत्पन्न करणारी महर्गिम्न ही वृष्ट शक्ति आहे. परमेश्वराचे नांव अहुरामजद व त्याचा मुख्य पुत्र योहुमन (उत्तम मन) हा आहे व त्याचा अर्थ परोपकार किंवा प्रेम असा आहे. पारशांचा मुख्य धर्मप्रिय अवेस्ता असून पारशांचे मुख्य धर्माविधी नायकरण, विवाह, नवगोत, व मूनसंस्कार हे चार आहेत. विशेष माहिती ' युद्धपूर्व जग ' (विभाग तिसरा, प्र. ८, पृष्ठभारतीय संस्कृति) यात पहा.

पारशी लोकांत जशी जूट दिवून येते तशी हिंदुस्थानांतलें दुसऱ्या फ्लोण्याह्ने जालेंत नाही. स्वभावधाना मदत कारण्याकरितां श्रीमान पारशी लोक नेहमी तयार असतात. त्या समाजांत निरतिराळे धर्मांधे फंड आहेत व त्यांचा विनियोग उत्तम प्रकारे केला जातो हे पुढील पारशां (मुंबई) धर्मपंचायतीच्या (१९२३ सालच्या) अहवालानुसृत घेतलेल्या प्रोटोक माहितीवरूनही दिसून येईल.—

पारशी पंचायतीमार्फत चाललेल्या धर्मखात्याचे तीन प्रकार आहेत: (१) ज्या खात्याच्या कामाची वहावाट युद्ध पंचायतीने केली जाते अशी खाती, अशी खाती एकंदर ४५ आहेत. (२) ज्या खात्याच्या कामाची वहावाट पंचायतीने होत नसून दुसऱ्या व्यवस्थापकामार्फत केली जाते अशी खाती, असा खात्याचा संख्या ७० आहे. (३) खाजगी लोकांच्या नावांनी आपलेही खाती, यांचे संख्या ३१४ आहे.

त्यावर मिळकत:—(मुंबई) आनरोडकवळील पारशी संस्था १८ असून त्यांची किंमत रु. ७८९१५६-९-९ आहे. शिवाय इतर ठिकाणी सुमारे १७ मिळकती असून त्यांची किंमत २३६६२३५-११-२ आहे या मिळकतींत दोन सॅनिटोरियम, चार हॉस्पिटलें, एक आरामगृह, एक खानगी (प्रेत) गृह; दोन धर्मशाळा, व पुढे इतरादिकांचा अंतर्भाव होतो.

सन १९२३ हा वर्षीच्या सुधारणांला रु. ११४४८३८-०-० असा होतो, ती त्याच वर्षीच्या शेवटी रु. ११४४२११०-३-९ झाली, म्हणजे ह्या वर्षी ४४७२८०-३-९ वाढ झाली. अहवालच्या साली सहा लाख—पुढपांता धार्मिक हास्यात मदत देण्यात आली प्रेतवाहक खाती व ५०२४९-६-४ खर्च झाला गरीबाना अन्नबन्न, औषधपाना वगैरे देण्याच्या कामी रु. १३६७-८-० खर्च झाला. मुंबईतील पारशी धर्मशाळेबाबत सप्टे १९८६-१४-६ खर्च झाला मुंबईतील आधाळना-वागळ्या पारशी लोकांना रु. २७४१६ मदती-दाखल खर्च झाले. मुंबईतील अडवणीत सांगळलेल्या कुलीन लोकांना रु. ६०३५ मदतीदाखल देण्यात आले गरीब असहाय विधवांना रु. ९६४८ मदत म्हणून देण्यात आले. मुंबईतील गरीब असहाय लोकांना प्रेतवाहकरिता मदती-दाखल रु. १९६४-११-० देण्यात आले. गरीब असहाय मुलींची लगे कार्यासाठी रु. २३२५ मदत देण्यात आली. खेळापाण्यातील असहाय लोकांना वर्षभर वगैरे धार्मिक

कार्यवृत्ति मद्दत म्हणून रु. १००३४-६-० खर्च केला मुंबईतले अनाथ पारशानां कुटुंब घान्य वाटण्याबाबत रु. ५४६-१२-६ खर्च झाला. गरीब व आजारी लोकांना मदत म्हणून रु. १९०७-८-० देण्यात आले पारशी लोकांचे धर्मशिक्षण व विद्यादान याबाबत रु. ६३९२ खर्च झाला शिक्षकांचा पगार म्हणून रु. ७१८८ व विद्यार्थ्यांना शिक्षणवृत्तीदाखल रु. ३०९० खर्च झाले. ना. सर जमशेटजी त्रिभाईभाई भायेंतार फंडामधून २२ पुस्तकांना मदत म्हणून रु. ४५३२-१३-० व अनाथ बालक व अनाथ विधवा यांना दरमहा मदत म्हणून रु. ४९६९-९-६ खर्च झाला विद्यार्थ्यांना पुस्तकांची मदत म्हणून रु. ७५-४-० खर्च झाला सराफाशिक्षणफंड व सर जमशेटजी त्रिभाई फंड छातून अनुक्रमे रु. १५७४-५-४ व रु. ४५९३-५-४ खर्च झाला. पारशी लोकांना रहाण्यासाठी म्हणून १९२३ साल अखेर १७ इमारती बांधण्यात आल्या

१९२३ साली दूस्टी लोकांची सभा भरली होती देवळादी येथील जमीन लॅण्ड अधिदेशनमध्ये जाणार होती त्या विषय केलेल्या खटपटोला यदा आले. हुंगरवाडीमध्ये नवीन १५ हाॅपण्या रु. १०००० खर्चून जेगनिवारणार्थ म्हणून बांधण्यात आल्या

आजच्या गरजाः—(१) प्रेतसंस्कार फंडाची वाढ. (२) असहाय लोकांना मदतफंड—वाढ. (३) मुंबईतील अंध-पंगुंना मदत फंड—वाढ. (४) चौपाटीवरील धर्मशास्त्रीतील अनाथानां मदत फंड—वाढ (५) गरीबानां औषधपाणी वगैरे फंड—वाढ (६) मुंबई व इतर ठिकाणच्या शाळांमध्ये फंड. (७) गरीब व असहाय विधवाना मदत फंड. (८) गरीब व अनाथ विधवा व मुल्ले मदतफंड. (९) पारशानां रहाण्याला इमारती किंवा माट्याचा खर्च कमीकरण्याबाबत फंड इत्यादि.

पारशी कायदा.—(खुना) हा कृत्य वारसाच्या बाबतीतील आहे. सन १८३५ साली एक पारशी मयत झाला होता. त्याच्या घोरस्या मुलांन दावा केला की, माझ्या मयत बापाच्या ईस्टेटोचा वारस मी एवढाच आहे त्यावरून त्यावेळच्या पारशी कोर्टांनी नामदार ईंग्रजसरकारच्या अज्ञे केला की त्यास ईंग्लंडचा स्थावर मिळकतीचा कायदा लागू पडू नये. सवष ईंग्रजसरकारने तारीख १५ माहे मे, सन १८३७ रोजी सन १८३७ चा अॅक्ट नंबर ९ दि पारशी चॅटल रिपील अॅक्ट' पसार केला की, इंग्लंडातील स्थावर मिळकतीसंबंधीचा कायदा प्रेसिडेन्सी सहरातील पारशी लोकांस लागू पडत नाही मुंबई शहराच्या बाहेरगावां जे पारशी रहात होते त्यांच्या ईस्टेटोची वाटणी त्यांच्या मरणानंतर सन १८२७ रेग्युलेशन नंबर ४ प्रमाणे होत असे.

हा प्रमाणे प्रेसिडेन्सी सहर आणि बाहेरगावोतील पारशी लोकांचा कायदा एक नसल्याकारणामुळे सन १८६२ साली पारशी लोकांकरिता एक कमिशन नेमण्यात आले

होते त्याने आपला तारीख १३१०१६२ रोजी एक रिपोर्ट प्रसिद्ध केला आहे, त्यांत त्याने असे लिहिले आहे की सन १८६२ च्या पूर्वी मुंबई सहरातील पारशी लोकांच्या मरणा-नंतर त्यांच्या ईस्टेटोची वाटणी दि इंग्लिश स्टेट्युट ऑफ वॉरिंट्युटान प्रमाणे करण्यात येत होती. त्या कामां कामिशनच्या आधारे इंग्रजसरकारने दि पारशी ईनेतेसेट सक्षेदान अॅक्ट ता २१ एप्रिल सन १८६५ चा तारीख १०।४।१८६५ रोजी पसार केला आहे.

दि लॅंग्वेज कॅलॅट्र अॅक्टः- हा अॅक्ट सन १८७४ चा अॅक्ट १५ प्रमाणे सन १८६५ चा अॅक्ट २१ शेड्युल डिस्ट्रिक्ट शिवायकरून सर्व हिंदुस्थानांत लागू करण्यात आला

सन १८७८ च्या दि शेड्युल अॅक्टप्रमाणे खाली लिहिलेल्या शेड्युलड डिस्ट्रिक्टवर नमूद केलेला कायदा लागू करण्यात आला आहे सिध पश्चिम नाट पायगुरी, हजरीबाग लाहोरडागा, मानजूम परगणा, वाटभुम डिस्ट्रिक्ट व सिंग-मुग डिस्ट्रिक्टातील लॉट होज जोहनर्षा डिब्बिशन मुचमोजान व गरला, मिरसपुर डिस्ट्रिक्टमधील दि शेड्युलड भाग, जोसरवापेशावर, फोहट बाजु डेरॉईस्मार्डखान, डेरानाश्रीखानचे डिस्ट्रिक्ट, अजमेर व मेरवाड व सिलहट डिस्ट्रिक्ट दि नार्थ वेस्टर्न ओव्हीअससत राईचे शेड्युलड डिस्ट्रिक्ट

सदरहु कायद्याप्रमाणे जर एखादा पारशी पुरुष मयत झाला तर त्याच्या मरणानंतर त्याच्या स्थावर-जंगम मिळकतीची वाटणी अशी करावी की दरएक मुलीस एक, विधवास दोन व दर एक मुलास चार भाग मिळावे.

जर एखादी पारशी बाई मयत झाली तर तिच्या स्थावर जंगम मिळकतीची वाटणी अशी करावी की तिच्या दरएक मुलास एक भाग व तिच्या नवऱ्यास दोन भाग मिळावे

एव चा पारशी पुरुषाच्या मरणाच्या वेळी जर त्याची स्त्री हयात नसेल तर त्याच्या स्थावर-जंगम मिळकतीची वाटणी अशी करावी की, दरएक मुलीस एक व दरएक मुलास चार भाग मिळावे

एखाद्या पारशीबाईच्या मृत्युसमयी जर तिचा नवरा हयात नसेल तर तिच्या स्थावर जंगम मिळकतीची वाटणी अशी करावी की दरएक मुलास सारखा हिस्सा मिळावा.

जर एखाद्या पारश्याचा मुटगा व मुलगी त्याच्या हयातीत मरण पावली असेल तर त्याची विधवा अगर अता-रास व त्याच्या दूस्टीस त्याच्या मयत बापाचा अगर आईचा हिस्सा मिळावा.

जर एखाद्या पारशाच्या मृत्युसमयी त्याची विधवा अगर एखादा पारशी बाईच्या मृत्युसमयी तिचा नवरा हयात असेल तर त्याच, काही नसल्यास त्याच्या स्थावर जंगम मिळकतीचे दोन भाग करावे व त्यातील एक भाग मयताची आई व बाप यास किंवा एक हयात असेल त्यास

मिळवा व मयताची विधवा अगर तिच्या नव-यास दुसरा भाग मिळवा

जर मयताचे आईबाप दोघेहि जिवत असतील तर आईबा हिस्सा बापाच्या हिस्सापेक्षा निम्मा असावा कदाचित मयताची आई किंवा बाप जिवत नसल्यास खाली दिलेल्या परिशिष्ट अ प्रमाणे मयताच्या बापाच्या नातेवाईकास त्याच्या नवराप्रमाणे निम्मा हिस्सा मिळवा परंतु पुरय वारसाचा हिस्सा स्त्रीवारसापेक्षा दुप्पट असावा जर ह्याच्या तर्फे कोणी नातेवाईक नसेल तर मयताची विधवा किंवा प्रतर यास सर्व ह्स्टेट मिळावी

जर एखाद्या पारशी पुरुषाच्या आईच्या मरणाच्या समयी त्यास संतति नसेल व त्याची विधवा किंवा मयत स्त्रीचा भतार नसेल तर परिशिष्ट अ मध्ये नमूद फेलेच्या ह्याच्या मिळकतीचे वारस यास त्याच्या नवराप्रमाणे सर्व मिळकत मिळावी परंतु एका स्त्रीवारसाचा हिस्सा पुरुषाच्या हिस्साच्या निम्नाने असावा

पारशी लोकांस दि इंडियन सेक्शन अक्ट १० सन १८६५ चा भाग ३ व ४ यातील सेक्शन २५ शिवाम करून भाग ५ चा सेक्शन ४३ रद्द पाडत नाहीं बाकीचे सर्व भाग व सेक्शन पारशी लोकांस रद्द आहेत

परिशिष्ट अ - भाऊ व बहीण ह्यांपैकी कोणीहि मयतापूर्वी मेले असतील तर त्याचा औरस संतति आज्ञा व आज्ञा कावी व आत व तिची औरस संतति ह्यांपैकी कोणी मयताच्या ह्यातांत वारले असतील तर. पणजा व पणजी व याचे मुल्य व मुली आणि ह्यांपैकी जर कोणी मयताच्या ह्यातांत वारले असतील तर त्याची औरस संतति

परिशिष्ट आ, बाप व आई - भाऊ व बहीण ह्यांपैकी कोणी मयताच्या ह्यातांत वारले असेल तर त्याची औरस संतति आज्ञा व आज्ञा, धाका व आत ह्यांपैकी कोणीहि मयताच्या ह्यातांत मरण पावले असतील तर त्याची औरस संतति पणजा व पणजी, पणजा व पणजीचे मुल्य व मुली ह्यांपैकी कोणी मयताच्या ह्यातांत वारले असतील तर. आईच्या तर्फे भाऊ म्हणजे पहिल्या घरचे भाऊ व बहीण व दुसऱ्या घरचे भाऊ व बहीण ह्यांपैकी मयताच्या ह्यातांत कोणीहि मरण पावले असेल तर त्याची औरस संतति आईचा बाप व बहीण, आईच्या बापाचे मुल्य व मुली ह्यांपैकी जर कोणी मयताच्या ह्यातांत वारले असतील तर त्याची औरस संतति सुन-जर तिने मयताच्या वेळी किंवा अगोदर पुनर्विवाह केला नसेल तर माताची विधवा-जर तिने मयताच्या मरणाच्या वेळी किंवा अगोदर पुनर्विवाह केला नसेल तर. आज्याच्या मुलाची विधवा जर तिने मयताचे मरणाच्या वेळी किंवा अगोदर पुनर्विवाह केला नसेल तर. आईच्या आज्याच्या मुलाची विधवा-तिने मयताच्या मरणाच्या वेळी किंवा अगोदर पुनर्विवाह केला नसेल तर मयताच्या मुलीचा प्रतर-जर मुलीने मयताच्या मरणाच्या वेळी

किंवा अगोदर दुसरे लग्न केले नसेल तर आईच्या आज्याचे आईबाप आईच्या आज्याच्या बापाचे मुल्य व मुली ह्यांपैकी जर कोणी मयताच्या ह्यातांत मरण पावले असतील तर त्याची औरस संतति बापाच्या आज्याचे आईबाप बापाच्या आज्याच्या बापाचे मुल्य व मुली ह्यांपैकी जर कोणी मयताच्या ह्यातांत मरण पावले असतील तर त्याची औरस संतति. [ले यमनजी पेस्तनजी, वकील] (नुकताच नवीन अक्ट झाला आहे)

पारसनाथ-बंगाल इलाख्यात हजारीबाग जिल्हाच्या गिरिधी पोटाविभागाच्या पूर्वभागी असलेली एक टेकडी व जैन लोकांचे पवित्र स्थान या डोंगराची उंची समुद्रपाटीपासून ४४८० फूट आहे दर वर्षी १०००० लोकांचा मेळा ह्या निर्वण क्षेत्री भरतो पारसनाथाच्या टेकडीस पूर्वी 'समेतशिखर' म्हणत असत.

पारसनीस घराणे-हें घराणें पुणें येथें नादत आहे. या घराण्याचा मूळपुत्र भित्तगवर्धो हा शाहूच्या दरबारी फारसनवित्तीच्या कामावर होता मराठी दरबारातून परकीय दरबारास जाे पत्र-व्यवहार होई तो त्यावेळच्या रीतीस अनुसरून फारसांत होई या कामासाठी असे फारसनबास बहुतेक दरबारी असत पत्राचा मसुदा प्रथम मराठीत लिहून तो त्याच्या हवाली करित व मग त्याचे साधार हा करी आणि त्यावर सरकारी शिक्का-मोठेच होऊन तें पत्र पाठविले जाई असेल मसुदे (काहीं नाना फडणवीस याच्या हातचे) या घराण्यात अद्यापि पहाण्यास सापडतात पुढें पेशवाई झाल्यावर थोरले वाजीराव यानां भिमरावचा पुत्र बापूजी यास साताऱ्याहून पुण्यास आणून ठेविले बापूजी-नंतर त्याचा पुत्र कृष्णराव यानें व कृष्णरावानंतर त्याचा पुत्र नारायणराव यानें पेशवाई अखेरपर्यंत पारसनवित्तीचे काम केलें [वाड-कैफियती]

पारिजात-कुसळें असलेल्या कात्या व कानीदार पानें व पतंगप्रमाणें फुलें असलेल्या झाडांचा वर्ग (एरि-प्रिना) हिंदुस्थानात या झाडांचे सात आठ प्रकार असून त्यांची लागण बऱ्याच प्रमाणावर केलेली आढळते संस्कृतमध्ये याम पारिजात हें नाव असून सदर व सदर हीं त्याची दुसरी नातिवाचक नावें आहेत यांचे फूल नाजूक असून त्याचा सुवास मधुर असतो समुद्रमंथनापासून काढिलेल्या चौदा रत्नांपैकी हें एक होय हा वृक्ष इंद्राच्या नंदनवनातून कृष्णानें द्वारकेस आणल्याची कथा आहे.

पारियात्र-परिपात्र, परियात्रिक अर्थाहि नांवें यात आहेत विध्वंसवृत्ताचा हा उत्तरभाग असावा 'परिपात्र' हें रूप नाशिकच्या एका लेखावरून काढलेले आहे मद्रसोर येथील एका शिलालेखात 'परियात्र' हें रूप आढळते

पारी घराणे-चोल साम्राज्यातील, हें एक परिवुनाई येथील प्राचीन व छोटेंसे सत्यानिक घराणें होतें करिकाल चोलाच्याहि पूर्वापासून हें या ठिकाणी नादत होतें या

संस्थानांत ३०० गावें असत. प्रसिद्ध तामिळ कवि कपिलर यास या घराण्यातील वेळपारी याचा आश्रय होता. या संस्थानच्या भरद्वाजीवर परंतु नांवाचा डोंगर होता. साप्रत हा प्रांत म्हैसूर संस्थानातील नॉलगिरी ते कोलेरुन व कावेरी ते सध्यादि यांमधील मुलूख होय. वेळपारी हा विद्वानांचा पोशिदा असल्याने चेर, चोल व पाण्ड्य या रामानां त्याच्याबद्दल इतका मत्सर वाटला की त्या तिघांनी मिळून त्याच्यावर चटार्ई करून त्याचे राज्य खरुसा केले. या राज्याची राजधानी मूळ्ळूर नांवाच्या गांवां होती. [अर्घ्यंगार-एन्डान्ट इंडिया]

पारोन् (नरवर)—सेंट्रल इंडिया एजन्सीत ग्वाल्हेरच्या रेसिडेंटच्या देन्वरेट्रीखाली असलेली मध्यम प्रतीची जहागीर. हिच्यामध्ये पारोन् गावाभोंवतालचा सुमारे ६० चौरस मैलाचा प्रदेश आहे. येथील जहागीरदारांचे घराणें फार प्राचीन आहे. तरी हल्लींची जहागीर १८१८ पासूनच चालू आहे कारण १९ व्या शतकाच्या आरंभी दौलतराव शिषानें जहागीरदाराच्या पूर्वजाना पारोन्हून घालवून दिलें होतें. १८१८ साली ग्वाल्हेरच्या रेसिडेंटच्या मध्यस्थीने पारोन्ची जहागीर (सैन्य काडून टाकून छटापेट बंद करण्याच्या अटीवर) माधवसिंगाल, मिळाली. १८५७ सालच्या बंडात माधवसिंगाच्या मागून आलेला त्याचा पुतण्या बंडवात्यांस सामील झाला होता. परंतु लवकरच ईंग्रजास तो शरण गेला यामुळे त्याची जहागीर काडून घेण्यात आली नाही. पुढे त्यानें तात्याटोपी यास पकडून ईंग्रजाच्या हवाली केले, याबद्दल त्याला बंधापरंपरागत वार्षिक १००० रुपयांची नेमणूक मिळाली. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा गजेंद्रसिंह गादीवर बसला हल्लीचा राजा म्हैद्रसिंग हा १८९९ साली गादीवर बसला येथील जहागीरदाराला राजा अशी पदवी आहे. जहागिरीची लोकसंख्या (१९११) ६१९९; पैकी शेकड्या ८२ हिंदू आहेत, शेकड्या १ साक्षर आहेत. मुंडेरी हे सर्वांत मोठे गाव असून तेच जहागिरीचे मुख्य ठिकाण आहे. तेथें एक शाळा व दवाखाना ही उपडण्यात आली आहेत. जहागिरीचे वार्षिक उत्पन्न १५००० रुपये आहे.

पारोळें—मुंबई इलाख्यातील पूर्वखानदेश जिल्ह्यामध्ये अंमळनेर तालुक्यातील एका पेटघाचे मुख्य ठिकाण. हे प्रेट-इंडियन-पेनिनशुला-रेल्वेच्या म्हसबड स्टेयानपासून पश्चिमेस २२ मैलांवर आहे. लो सं सुमारे १४ हजार येथील म्युनिसिपालिटी १८९४ साली स्थापन झाली. १७२७ सालच्या सुमारास येथील विस्तृत किल्ला बांधला असे सांगतात. या किल्ल्याच्या अवशेषांचे शिल्पकाम फार सुंदर आहे. १८५७ साली हे गांव ईंग्रजांनी जप्त करून त्याची सटबंदी पाहून टाकिली. येथे गुरेडोरे, दापूस, लुगडी व धान्य यांचा व्यापार चालतो. गावांत कापसाचे गट्टे करण्याचे कारखाने

कारखाने आहेत. नैर्ऋत्येस पांच मैलांवर, घेरी नदीतील एका घेटावर महादेवाचे एक सुंदर देवालय आहे.

पार्डी, ता लु का व गा व—मुंबई इलाख्यातील, सुरत जिल्ह्याचा अगदी दक्षिणेकडील तालुका क्षेत्रफळ १६३ चौरस मैल. यात मुख्य ठिकाण पार्डी व ८० खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ६३६०६. हवा वार्डेट वार्षिक पाऊस सरासरी ७२ इंच, म्हणजे सुरत जिल्ह्यांत सर्वांत जास्त पडतो. पार्डी हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. हे घांवे-बरोडा आणि सेंट्रल इंडिया रेल्वेच्या फाटघावर आहे. लोकसंख्या सुमारे चार हजार

पार्थिआ—श्रुग्वेदामध्ये पृथु राष्ट्राचा उल्लेख, सुदासाचे सहकारी म्हणून आढळतो कुंतीसहि पृथा असे नाव होतें. ती कदाचित पार्थिआची राजकन्या असेल पृथुच्या देशासच पार्थिआ हे नांव लससंवे पार्थिआ देश काश्चियन समुद्राच्या आग्नेयेस होता. हा एल्युस पर्वताच्या ओळी-पासून हिरातपर्यंत पसरला होता याच्या उत्तरेस हरकेनियाचे सुपीक मैदान, व दक्षिणेस इराणचे क्षारमय ओसाड मैदान होतें. हा सध्याचा खोरासान प्रांत होय त्यात एक इराणी जात असून तिचे पार्थेव नाव द्रायसच्या शिलालेखांत आढळतें प्रथम हा प्रांत बॅकिमेनियन व नंतर मॅसिडोनियन साम्राज्यात होता पार्थिआची राजधानी हेक्ट्टोम्पिलास या ग्रीक नावांने प्रसिद्ध होती हे पहिल्या सेल्युकसने वसविले असे म्हणतात.

आसॅसीजने पार्थिआच्या अंझांगोरस नावाच्या सप्रवास माहून पार्थिअन राज्याची स्थापना केली सेल्युसिद साम्राज्यांत चाललेल्या उलाढालीमुळे याचे चांगलेच फावले. याला बॅक्ट्रिआच्या डिओडेसची फार भोति वाटत असे दुसऱ्या सेल्युकसने पूर्वेस स्वारी केली होती परंतु त्याला लवकरच परत जावे लागल्यामुळे आसॅसीजने आसाक येथे स्वतःस राज्याभिषेक करविला भटकणारे सिथियन लोक राज्यकर्ते झाले; त्यांना जहागिरी देण्यात आल्या. पुढे लवकरच हे सिथियन लोक पार्थियन लोकांत मिसळले व

पुढील इतिहासाच्या माहितीसाठी हानकोड विभाग ४ पु. ५२-५९ पहा.

पॉर्नल, चार्लस स्टुअर्ट (१८४६-१८९१).—एक आयरिश पुढारी. याच्या पराण्यामध्ये पुष्कळ प्रतिष्ठे कवी व मुत्सद्दी होऊन गेले होते. पॉर्नलचे घराणेंच ईंग्लंडचेही होते. तेथून पॉर्नलच्याहि मनांत उदयगतच ईंग्रान्धविषयी द्वेषपुढी अस्पृश्यता त्यांत नवळ नाहीं पॉर्नलची घरची स्थिति सुसंपन्न होती. त्याचे शिक्षण बेनिड्रन येथील मॅग्डेलन कॉलेजमध्ये झाले.

आपल्या पूर्वजामुष्मीत त्याने राजकारणाच्या बाबतींत मुळीच रुच पातळी नाहीं. पण १८६७ साली मॅचिस्टर येथे जो देवा झाला त्यामुळे त्याचे राजकारणाकडे प्रथम रुचि वेधले. एका पोटनिवडणुकीत तो निवडून आला. यावेळी पॉर्नलमध्ये आयरिश लोकांचे अजर समासदांचे नेतृत्व साधनेक वट माजकडे होते. पॉर्नलमध्ये अडवणुकीने कार्यमाग साधण्याचा मार्ग त्याला बिलकुल पसंत नसे पॉर्नलची स्थिति मात्र यादून निराळी होती तो ईंग्रान्धाचा पक्षा द्वेष अस्पृश्याकारणां अडवणुकीच्या मार्गांने कार्यमाग साधून देण्याच्या पूर्ण मत्ताचा तो होता तेथून पॉर्नल व जोसेफ चिगर या दोघांनी मिळून शक्य नितक्या सूचना पॉर्नलला लगेचुद्धे आदून वदतवार रीतीने पॉर्नलमध्ये कामनाशीत अडवणुका आणण्यास सुचवात केली. या कामांत जहाल लोकांकिडे त्यांनी सहाय्य मिळाले. फ्रीनिशन म्हणजे उदलजम झाले लोकांनी हा मार्ग अस्वभाव्य तरे. आज पसंत नव्हता. पण ' तुमच्या दांडगाईच्या चळवळी ति. अजपसंती अयशाची ठरल्याच की नाहीं ? मग हा मार्ग तरी एकदा अवलंबून पहा ' असे त्यांनी तो सांगत असे. अशा रीतीने फ्रीनिशन लोकांची त्याने समजत घालण्यास सुदशत केली. सन १८७९ मध्ये आयरिश शेतकऱ्यांचरील बोधा कमी करण्यासाठी व त्यांचे ईंग्रान्धासून रक्षण करण्यासाठी म्हणून लंडन, ग नांवाची एक संस्था मायकेल डेव्हिडप्रमूति पुढार्यानी स्थापन केले. पॉर्नलनेही त्या संस्थेला आपली संमति दिली होती.

पॉर्नलमध्ये त्याने वेतकन्यासिंधीपानी चळवळ सुरू केली. त्याने शेतकऱ्यांनी आपल्या हितसंग्रहा बहिष्कार घालण्याचा उपदेश केला व त्याप्रमाणे उदाहरेच पाहून येथे लागली. सर्व देवात लडवळ उडाली, यामुळे अधिकारी लोकांनी पॉर्नल वगैरे पुढार्यांचा साटला केला. पण जपूरीमध्ये मतभेद झाल्यामुळे तो व इतर पुढारी हांपुष्कळ टारले. व्हॅडस्टनने आपले नवीन संघटोण बिल पुढे दाणले व पॉर्नलच्या मत्तांन न समानता यास करून घेतले. यथांलिळ कसमे आयरिश लोकांस सर्वेशी मान्य नव्हत्याकारणाने पुनः इतर देशाची चळवळ सुरू झाली. तिचडे दंग सुरू झाले. पॅनिडला पक्क्यासिंधीया या दांडगांन अंगत-ब-मार्गची करता येणार नाहीं असे घाटण्याबाबत व्हॅड-

स्टनच्या परवानगीने तो १८८१ साली आप्तोबरच्या १७व्या तारखेस पकडला गेला.

पण पॉर्नल सुदगांत येण्यानेच त्याचे वजन लोकांमध्ये वाडू लागले. कर मुळीच न देण्याचे जाहीरनामे पॉर्नल व इतर पुढार्यांच्या सदांने जिंकडे विरुद्धे फडकविण्यात आले; व त्यामुळे ही चळवळ आधिक्य फैलावली व्हॅडस्टन यास दडपशाहीचे धोरण पसंत नव्हत्यामुळे त्याने पॉर्नलशी तडजोडांचे बोलणे सुरू केले; व पॉर्नलचा मित्र कॅप्टन जोशी याच्या सटपटांने पुष्कळ मानकीनंतर एकदांचा तह झाला. या तहाना किलमैतईमच्या तह असे म्हणतात. या तहान्मध्ये असे ठरले की, जर शेतकऱ्यांच्या बोक्यावर शिलकी खंडाचा बोधा पडलेला आहे तो कसा तरी फेडून देण्यास सरकार तयार असेल तर पॉर्नलप्रमूति पुढार्यांनी खंड न देण्यासंबंधीचा जाहीरनामा परत घ्यावा. तसेच हे जलमी कायदे रद्द होऊन ईंग्लंडप्रमाणेच आयलंडवरही सडळ हातीने राज्य करण्यात यावे, अशीहि इच्छा पॉर्नलने त्याज प्रदर्शित केली होती. अशा रीतीने तह झाल्यावर पॉर्नल व इतर पुढारी यांची सुटका झाली पण हा तह कार दिवस टिकला नाहीं, कारण थोड्याच दिवसांनंतर आयलंडचे नवीन सेक्रेटरी व्हॅडव्हिडा, व थके नांवाचे एक गृहस्थ या दोघांचा एका दृष्ट मनुष्याने वून केला. पॉर्नलने विलन व डेव्हिड या पुढार्यांच्या मदतीने एक जाहीरनामा काढला व त्यात या कुर्याचा जोरांने निषेध केला. पण या किंनिशु पाकेंसमधील हकीकतीच्यानंतर पॉर्नलमध्ये पॉर्नल फारसा सडळला नाहीं. पुष्कळ सभोनां तो हजर देखील राहू शकला नाहीं. थोडक्याच दिवसांनंतर पॉर्नलमध्ये निवडणुकीचा खर्च मागविण्याकरता व आपली राख्या संबंधीची कृतज्ञता व्यक्त करण्याकरिता आयरिश लोकांनी त्याला ३७ हजार पौडांची पैसा अर्पण केली.

व्हॅडव्हिडा नाहांशी साहाय्यारोबर तिच्या अर्धी पॉर्नलने १८८२ साली आयरिश नेशनल लीग या नांवाची एक नवीन संस्था स्थापन केली. त्या संस्थेचे ध्येय आयलंडला स्वतंत्र पाठोमेट मिळवून देण व इनदशीर रीतीने राजकीय चळवळ करणे असे जाहीर धरण्यात आले. पॉर्नल हा त्या संस्थेचा अध्यक्ष होता.

व्हॅडस्टनने पुन्हा १८८६ साली होमरूलबिल पुढे आणले, पण दुर्दैवाने ते नापात झाले व प्रधानमन्त्र्याने राजीनामा दिला. योबडी पॉर्नलचे वजन व्हिडला लोकांच्या वरच्या वर्गांमध्ये कार होत त्याच्या कादाला हॉलस ऑफ कामन्समध्येहि विलक्षण मान असे. त्याचे व लिबरल पक्षांचे चांगले सुत होते. त्याने पूर्वी जे उदाह पुढे मांडलेले होते ते त्यावेळी तरी नापास झाले होते तरी वीवटी र्थावेकी पुष्कळ पॉर्नलने मंजूर केले होते, व १९ व्या दासकाच्या आयरिश आयलंडला मं र्वेच पठांन्य मिळाले ते पावनेच्या प्रयत्नांमुळे मिळाले होते. यामुळे ही आयलंडचा

अनभिषिक्त राजा असे म्हणून घेण्यास सर्वेस्वां पात्र झाला होता व लोकहि तसेच म्हणत असत.

१८८७ सालीं र्म्याची लोकप्रियता वाढण्याला एक नवीनच कारण झाले. पॉर्नेलचा पहिल्यापासून द्वेष करणारे लंडन टाइम्सचे वर्तमानपत्र याने, पॉर्नेलचा सूक्ष्म वेण्याच्या निमित्ताने ' पॉर्नेलची चळवळ व अश्याचार ' या नांवाखाली लेखनाला छापण्यास सुरुवात केली. ही लेखनाला पॉर्नेलच्या विगट नांवाचा एका दानूने लिहिण्यास सुरुवात केली. त्या देवा-द्रोहांना कांही खोटी वनासट पत्रे तयार करून पॉर्नेलला फिनिक्स पार्कमार्फल रून पसंत होते असे दाखविण्याचा निय प्रयत्न केल्या होता. यामुळे पॉर्नेलच्या विनंतीस्तव एक स्वतंत्र कमिशन अरोपाच्या चौकशीसाठी नेमण्यात आले. त्यांत विगट नावाच्या इसमाचे कृत्य उपडकाला येऊन त्याला पकडण्याच्या अगोदरच त्याने आरमदहत्यार घेतले. पॉर्नेल यास निर्दोषी ठरविण्यात आले. यामुळे र्म्याची लोकप्रियता तर अधिक्च वाढली व यामुळे वेळोवेळीं मेढळीत त्याचा व त्याच्या मित्रांचा मोठ्या मानाने प्रवेश झाला. पुढे १८८९ साली, पॉर्नेलने वेळोवेळीं साहेबांनी मुलाखत घेऊन होमरूलावेळ पुढे आणण्यासंबंधी शटाघाट केले.

अशा शीताने पॉर्नेलच्या यशाचा गरी बळस झाला होता तरी पण पॉर्नेलच्या दुर्दैवाने र्म्याचे हे यश टिकले नाही. कारण फॅटन ओशि या नांवाच्या एका आयरिश समासदाने पॉर्नेलशी व्यभिचार वेण्याच्या आरंभाबद्दल आपल्या बायकोवर घटस्फोटाचा दावा केला. अर्थातच पॉर्नेल हा त्यांत प्रतिषादी होता. तो राजकीय पुढारी असताना त्याला पुष्कळ सुंदर स्त्रिया भेटल्या होत्या. तरी पण त्याच्या हातून कधीहि गैरवर्तन घडले नव्हते. पण या छाने प्रथम भेटोळाच पॉर्नेलला मोहवणास्त अडकविले. सदरहू दहाघात पॉर्नेलने आपल्या बचावाचा प्रयत्न केला नाही व त्यामुळे फॅटन ओशी याला फटस्फोटाची परवानगी मिळून नंतर पॉर्नेलचे व भिसेस ओशि यांचे हे. स. १८९१ मध्ये लग्न झाले.

वास्तविक पदाता एखाद्या कर्तृत्ववान पुढान्याच्या खासगी आचरणात एखादा दोष आढळून आला तर राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने त्याच्याकडे दुर्लक्ष करणे जरूरच होते; जेव्हा फॅटन हा सच्छात्र व पापभीक्ष्ण मनुष्य असून धर्मोभिमानी लोकांच्या दृष्टीत असल्यामुळे त्याने आयारिश समासदास पॉर्नेलचे पुढारीपण रद्द करण्यास लावले. यामुळे पॉर्नेल आयरिशचा पुढारी म्हणून राहिला नाही.

पॉर्नेलमध्ये ईशमोविपयीचा द्वेष बलवत्तर असल्याकारणातच त्याच्या हातून एवढे प्रबळ कार्य घडून आले. या ईशमोच्या द्वेषावरच त्याने आयर्लंडमधील सर्व पक्ष आपल्या बाजूला ओढून घेतला. १० वर्षे आपल्या पक्षामध्ये अनेक एकी ठेवून त्या एकीच्या द्वारे आयर्लंडमध्ये उत्साह व जोम

उत्पन्न करून त्या जोरावर आयर्लंडमध्ये अमृतपूर्व अशी जागृती त्याने केली. ओकोनेल हा पॉर्नेलपेक्षाहि जादा विद्वान व बक्षर होता. पॉर्नेलला आयारिश इतिहासाचे अग्रे धर्मोवेदि जवळ जवळ मुळांचे ज्ञान नव्हते तरी लोकमताची नाडी ओकोनेल, वट गंगेचे पुढाःगोविंसाहि त्याला अधिक समज होती. लोकमत आपल्या बाजूला ओढण्याची कला त्याने चांगली साध्य करून दाखविली. पण ईशमोविपयी हाडवेर, लोकपक्षाचे सहानुभूति व पॉर्नेलमध्ये दाखविलेले चातुर्य या तीन गुणांवर त्याने आपल्याला आयर्लंडचा अनभिषिक्त राजा ही पदवी प्राप्त करून घेतली.

पार्मा—इटली एका प्रांताची राजधानी. हे पो नदीचे मिळणाऱ्या पार्मा नदीच्या तीरावर असून बलोनियाच्या वायव्येस ५५ मैलांवर आहे. येथील लोकसंख्या १९१२ साली ५४५८४ होती हे शहर लोन्बार्डच्या सुधीक मैदानात आहे. पुष्कळ ठिकाणी पार्मा नदीचे काळे व पसरले आहेत. शहरांत एक मध्य चौक असून त्यात गव्हेनेरचा वाडा व स्म्युनिसि-पालिटी अशा दोन सुंदर इमारती आहेत. तेथे असूनच नांवाचे एक संगमरवरी दगडाचे भव्य प्राथेनामंदिर आहे.

इसवी सन १६०१ साली पवित्रा रानिंसो याने येथे एक विशापीठ स्थापिले या पांठांत कायदा, वैयक आणि मुद्रिशाघ हांच्या दावा असून एक प्राणिसम्राज्य आहे येथे धान्याचा आणि जनावरांचा व्यापार असून एक गोरसाला (डेरी) आहे.

क्रिस्तां शकाच्या पूर्वी १८३ साली पार्मा ही रोमन लोकांची बसावट होती. ११,१२ आणि १३ व्या तीन शतकांत चार्ले असलेल्या ग्युलेपे आणि थिंचलाइनच्या तेटपांत पार्मा सामील होते. पार्माचे लोक ग्युलेपेच्या पाऊन लडत होते. दुसरा क्रैत्रिक याने १२४८ साली पार्माला वेढा दिला. परंतु र्म्याचा काही कायदा झाला नाही. इसवी सन १३०७ साली हे कॉरोडोओ घराण्यात गेले. परंतु पुन्हा लक्ष्मरच स्वतंत्र झाले. १३८६ साली व्हायकाउंटने ते विवत घेऊन तेथे एक वलिकेला बायला. इसवी सन १५१२ पासून ४५ पर्यंत पार्मा येथे पोपना सत्ता होती. यानंतर पार्मा येथे ८ बंधूकांनी राज्य केले.

पॉर्लमेंट—मेटमिडन व आयर्लंड या संयुक्त राज्यांचे जे कायदेसंबद्ध थाला पॉर्लमेंट म्हणतात. हे कायदेसंबद्ध राजा, लार्डोनी सभा व कामन्स सभा मिळून घनले आहे. या कायदेसंबद्धता राजाला सर्वांत भेष्ट प्रतीवा दर्जा असून लार्डोच्या सर्वांतल इशम तोच नेमतो. पॉर्लमेंट भरविणे, भरण्याचे ठिकाण व बाळ ठरविणे, पॉर्लमेंट सभा तहकूप करणे किंवा बरखास्त करणे व नव्या विनडणुकांचे हुकूम करणे हे सर्व रामाचे अधिकार आहेत. पॉर्लमेंट दरसाल भरविलेच पाहिजे अशाबद्दल कायदा लिहण्या एवढेच राजास्ये वेक्षेपासून अनेकदां पाठ झाला, पण त्याचे उत्पन्न

राजानी केलें, आणि दुसरा चार्लस व विल्यम आणि मेरी यांच्या फारकीदांत तर तो कायदा रद्द करण्यांत आला. हीन वर्षांत एकदा तरी पार्लमेंट भरविलें पाहिजे असा हर्जाचा कायदा आहे. पण सरकारी जमाखर्चांला पार्लमेंटची मंजूरी दत्तलाच धरवी लागून असल्यामुळे दर वर्षांत पार्लमेंट भरविणे रामास भागच पडतें. पार्लमेंटची दरसालची बैठक भरली की, हीन प्रथम राजा स्वतः किंवा प्रतिनिधी-मार्फत भाषण करून सभा योजण्याची कारणे सांगतो आणि नंतर कामास गुणवत्ता होतें. लॉर्ड व कामन्स दोन्ही सभांत जे ठराव मंजूर होतात त्यांना शेजरी राजाची संमति मिळाल्यावर त्याच कायद्याचे स्वरूप येतें रामाला व्हाटोवा म्हणजे दोन्ही सभांनी मंजूर केलेला ठराव रद्द करण्याचा अधिकार आहे, पण या अधिकाराचा उपयोग करण्याचा प्रसंग राजा आणि नवन्यामुळे तो अधिकार असून नसल्या-सारखाच शाना आहे.

लॉर्ड च्या सभेचे अधिकार — लॉर्ड दोन प्रकारचे— एक गृहस्थ पेशाचे (टेपोरल) व दुसरे मित्रुकी पेशाचे (सिरारिच्युअल)—प्रसारात. लॉर्ड ही पदवी काहीनांच वगळतां परा असते व काहीना फक्त सहाहयात असते. ही पदवी देण्याचा अधिकार राजाला असतो. पंधापरंपरा लॉर्ड व सिरारिच्युअल लॉर्ड हे मिळून राजाचे कायदें सहापार-मंडळ बनलेले असतें सर्व लॉर्डोंची सभा हें राज्यातील सर्वांत वरिष्ठ न्यायकोटि होय. या न्यायकोटांला लॉर्डोंचे घटले, लॉर्ड वगैरे पदव्यवयवतचे दावे, एडॉटलंड व अन्य-संसदीय दाय्यांतील शिष्टाची आगळे, आणि दर्जाचमेंटने (बढ्या आदिवाच्यांचे सकारी पुढें) राटले चालविण्याचा अधिकार आहे. लॉर्डोंच्या सभेच्या मंजूरीशिवाय कोणत्याहि ठरावास कायद्याचे स्वरूप येत नाही; पण अलीकडे हा अधिकार मर्यादित करण्यात आला आहे.

कामन्स सभेचे अधिकार — या सभेचे काही विशिष्ट हक्क आहेत. त्यापैकी सर्वांत महत्त्वाचा अधिकार असा आहे की, कर असविषयावरून आणि सरकारी नोकराच्या पत्रांवरून खर्चाबाबत सूद्ध ठराव आणण्याचा अधिकार फक्त याच सभेस आहे, म्हणजे जमाखर्चाबाबत कोणत्याहि ठराव लॉर्ड सभेला स्वतः घुडें आगतो येत नाही, तर कामन्स सभेने पात केलेले ठराव पास-नासाव करण्याचा अधिकार लॉर्डोंना आहे कामन्स सभेच्या सभासदांच्या निवडणुकी-

कामन्स सभेला वैदेशी शिक्षा करण्याचा अधिकार आहे, सामान्य कोर्टांनी या बाबतींत हात घालतां येत नाही, किंवा कसच्या पैसास जांमिनावरिहि सोडण्याचा अधिकार नाही.

भाषणस्वातंत्र्याचा हक्क या दोन्ही सभांच्या सभासदांचे आहे. सभासदानें कसल्याहि प्रकारचे भाषण केलें तरी त्या-पुढील फिरीद कोणाःसाठी न्यायकोटांला घेतो येत नाही. तथापि सभेच्या शिस्तोला सोडून कोणी भाषण केल्यास त्या-पुढील नियम किंवा इतर शिक्षा करण्याचा अधिकार या सभा-सदानाच असतो.

तिसरा महत्त्वाचा हक्क कैद न होण्यावद्दलचा. कोणताहि हक्क नोंपयेंत पार्लमेंटच्या सभासद आहे तोपर्यंत कोणाःसाठी दिवाणी खटल्याबाबत त्याला कैद करतां येत नाही. फौजदारी खटल्यात मात्र हा हक्क नाही. पूर्वी सभासदांची इस्टेट जप्त करून नये व त्यांच्या नोकरांनाहि कैद करूं नये असे हक्क होते पण ते काढून घेण्यांत आले. पार्लमेंटच्या कामा-करितां योलावलेल्या पक्षकार, वकील वगैरेनाहि हे हक्क आहेत.

पार्लमेंटच्या कामाची पद्धत.—नव्या निवडणुकी-नंतर राजा ह्या पार्लमेंटच्या बैठकीचा दिवस मुकर धरीत असतो. त्या दिवशी दोन्ही सभांचे सभासद आप-पल्या सभासदांती जमतात. नंतर कामन्स सभेच्या सभासदाना लॉर्डोंच्या सभासदांती बोलावून लॉर्ड चेंन्सलर, 'दोन्ही सभासदांनी प्रथम सापथविधि करावा व नंतर राजा पार्लमेंट बोलावण्याची कारणे सांगणारे भाषण करीलु' असे सांगतो; आणि सापथविध्यांसाठी अगोदर कामन्स सभेचा स्पर्कर (अध्यक्ष) नियुक्त असेहि तो सांगतो. त्यानंतर लगेच कामन्स सभेचे सभासद स्वतःच्या सभासदांत परत येऊन स्वीकरची निवड करतात. दुसऱ्या दिवशी स्वीकरसह कामन्स सभेचे सभासद लॉर्डोंच्या सभासदांत पुन्हा जातात व तेथे स्वीकरच्या निवडणुकीला राजा संमति दर्शवितो व नंतर स्पर्कर कामन्स सभेचे अगुछ अमुद्ध हक्क व अधिकार आहेत, असा ठराविक पद्धतीने उच्चार करतो. यानंतर स्वीकर स्वतःच्या सभासदांत परत येऊन प्रथम स्वतः व नंतर सभासदांकडून राजनिष्ठेच्या शपथा घेववितो. सापथविधि उरकण्यास दोन-चार दिवस लागतात. ते काम उपरकल्यावर राजा स्वतः किंवा प्रतिनिधीमार्फत आपले भाषण (किंजशपीच) करून पार्लमेंट भरविण्याचे कारण सांगतो. या भाषणावर टीका-

सभेला कोरम तीन जणांचा (मतमोक्षणाच्या डिस्ट्रिक्शन-वेळी तीसजणांचा) आणि कॉमन्स सभेला चाळीसजणांचा असतो.

प्रत्येक गोष्ट दोन्ही सभांत अखेर अध्यक्षानेच प्रश्न रूपांत पुढे मांडला जाऊन त्यावर होय किंवा नाही असा निर्णय नमूद करण्यांत येतो, किंवा ठराव मार्ग घेण्यांत येतो; किंवा उपसूचना बांधण्यांत येतात. नव्या ठरावांबद्दलची सूचना आगाऊ घाबी लागते. व दररोजच्या कामकाजाचा खास प्रसिद्ध करण्यांत येतो. अध्यक्षाने प्रश्न पुढे मांडल्यावर वादविवाद सुरु होतो व शेवटीं मतें घेऊन निर्णय लागतो. निर्णय लागलेली गोष्ट त्याच बैठकांत (सदान) पुन्हां विचार-गहरतां घेतां येत नाही.

वाङ्मनादाच्या वेळीं प्रत्येक सभासदाला आपल्या जागे-वरच उभें राहून भाषण करण्याचा हक्क असतो, एकाच वेळीं एकाहून अधिक सभासद भाषणाकरितां उभे राहिल्यास प्रथम बोलण्याचा निर्णय स्वतः लॉर्ड आपणच आपल्या सभेंत करणात, व कॉमन्स सभेंत स्पीकर करतो. बोलण्याची परवानगी मिळाल्यावर सभासदानें सभेपुढील गोष्टीला घरूनच भाषण केलें पाहिजे, अस्तुत्स व गौरलागु असें भाषण बंद करण्याचा अधिकार अध्यक्षस असतो व तो बजाव-ण्याची वेळ बरेचवर येत. प्रत्येक सभासदाला एक एकदाच भाषण करण्याचा अधिकार असतो; मात्र इतरांचा गैरसमज दूर करण्याकरितां किंवा सभेच्या शिक्तीचा नियम नजरेस आणण्याकरितां वाटेल तितक्या वेळा बोलता येत. तसेंच मूळ ठराव मांडणाऱ्यासभासदाला अखेर प्रस्तुतरात्मक भाषण करण्याचा हक्क असतो. अध्यक्षाने हक्क स्वतः अध्यक्षच अमलांत आणतो, पण कोणी सभासद हक्क अमान्य करून सभेच्या कामास अडथळा करूं लागल्यास स्पीकर त्याचें नांव मोड्यानें उच्चारतो व त्याचें सभासदत्व तात्पुरतें रद्द करणें किंवा इतर शिक्षा करणें तो एकदर सभेच्या हुजुमा-प्रमाणें करतो.

वाङ्मनादासंपल्यावर ठराव मार्गें न घेतला गेल्यास, त्यावर सभेचे होय किंवा नाही हें मत विचारलें जातें, आणि नंतर मतमोक्षणा होते तीत अनुकूल-प्रतिकूल मत नांव-निशीसह घाबें लागते. मतनांदणी ही सभासदांच्या उजव्या बाजूच्या लोंब्यांत अनुकूल, व डाव्याबाजूच्या लोंब्यांत प्रतिकूल याप्रमाणें होते. सभासदांची संख्या मोजण्याकरितां प्रत्येक लोंब्यांशीं दोन सभासद उभे असतात, व शेवटीं त्यांच्या-पैकी एकजण अध्यक्षाच्या टेबलाजवळ येऊन मतांची संख्या जाहीर करतो. अनुकूल व प्रतिकूल मलांची संख्या सारसी भरल्यास लॉर्डच्या सभेंत एका जुन्या नियमानुसार तो ठराव नापास झाला असें मानतात; पण कॉमन्स सभेंत स्पीकरचें निर्णायक मत (कास्टिंग व्होट) घेऊन तदनुसार ठराव पास किंवा नापास ठरतो

ठराव पास करण्याची पद्धत.—ठरावांचे सरकारी व राजगी असे दोन प्रकार असतात. कॉमन्स सभेंत ठराव मांडण्याला प्रथम सभेची परवानगी मिळाल्यावर विधान सभेच्या होऊन तें बिल हापून वाटतात. नंतर दुसऱ्या वाच-नाच्या वेळीं विलांतील मुदय तत्त्वावर वादविवाद होऊन तें तत्त्व मान्य झाल्यास बिलाचा कलमवार विचार, सर्व सभा-सदांच्या कमिटींत होतो व र्पांत दुरुस्त्या वगैरे झाल्यावर पुन्हां तें तिसऱ्या वाचनाला घेतात, व त्यावेळीं उपसूचनांचा विचार होऊन शेवटीं मतें घेतात; व ठराव पास झाल्यास तो लॉर्डच्या सभेंत पाठवितात. तसेंचि वरीलप्रमाणें तीन वाचनं होऊन ठराव मंजूर झाल्यास तो राज्याच्या मंजुरी-करतां पाठवितात व ती मंजुरी मिळालीं चिं त्याला काय-द्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. लॉर्डच्या सभेनें काहीं उपसूचना पास केल्यास त्या परत विचाराकरिता कॉमन्स सभेकडे पाठवितात व मतभेद दूर करण्याकरिता जर तर उभय सभांची एकत्र बैठकहि भरवितात. याशिवाय प्रजाजनांना लॉर्ड व कॉमन्स सभेकडे अर्ज पाठविण्याचा हक्क असतो व अशा अर्जांची व्यवस्था करण्याकरिता एक कमिटी नेमलेली असते.

इतिहासः—ब्रिटिश पालमेंटचें मूळ, आंग्लोसॅक्सन काळांत (इ. स. ५००-१०००) सापडतें. सॅक्सन लोकांनी इंग्लंड जिंकल्यावर त्यांच्या निरनिराळ्या पुढाऱ्यांनी अनेक लहान लहान राज्यें स्थापिलीं, व पुढारी राजे बनून आपल्या बरो-बरच्या सॅक्सन प्रजेच्या सभेतीनें राज्यकारभार कर्तें लागले. राज्याचे नातेवाईक, मोठाले जमीनदार आणि चर्चमधील विशप, आर्चबिशप वगैरे अधिकारी यांचें सल्लामार्गदंड बोलवून राजा राज्यकारभार चालवी, हें इंग्लंडच्या लॉर्ड सभेचें मूळ होय. शिवाय राज्यांमध्ये टाउन-मूट, हँड्रे-मूट, शहर मूट वगैरे सामान्य लोकांच्या सभा असत. या सर्वांहून धरिष्ठ सभा विटेनगेमूट उर्फ शहाण्या लोकांची सभा असून हांत सर्व राज्यांतील शहाणे इतम राजा बोलवी व त्यांचा सल्ला

नॉर्मन बॅरनाचा परकेपणा कमी होऊन ते सॅक्सन लोकात मिश्रू लागले असे नावाच्या राजाबरोबर माडून बॅरन लोकार्ना रुन १२१५ मध्ये ' मॅग्नाचार्टा ' नावाची प्रजेच्या हक्काची सनद मिळविली, आणि पुढे तिसऱ्या हेनरीच्या कारकीर्दीत (१०६५) सामान्य डी मॉर्टकडे नावाच्या बॅरनने रामाला कैद करून त्याः राज्यकारभार हाती घेतला व राज्यकारभार चालविण्याच्या कामी मदी-करितां पार्लमेंट या नांवाची संस्था कायमची प्रस्थापित केली. तीत त्रिधप, अॅबट, लॅस व बॅरन असून शिवाय प्रत्येक शायरमधून दोन दोन माईट व प्रत्येक बरो (५० हजार वर्सांचे गांव) मधून दोन दोन बॅरस (नागरिक) याप्रमाणे समासद होते पहिल्या एडवर्डच्या कारकीर्दीत या पार्लमेंटच्या बैठकी वेस्टमिनिस्टर येथे भरू लागल्या व तिसऱ्या एडवर्डच्या वेळी पार्लमेंटातील अलॅबॅरन बँचेर व बच्चा लोकांच्या आणि सामान्य लोकप्रतिनिधींच्या बैठकी पृथक् आर्गेत भरू लागून लाडोची सभा व कामन्सची सभा असे पार्लमेंटचे दोन भाग झाले समासदाना दॅरोअ २ शील्डम भत्ता मिळे शिवाय पार्लमेंट सभेत मुद्रपतः राजा प्रजेवर कर बसविण्याचा परवानगी मागणार हे ठाऊक असल्यामुळे व आपला उद्योगधंद्याचा वेळ फुकट जाऊ नये म्हणून लोकांचे परेच प्रतिनिधी सभेला हजर रहात नसत या वेळी लाडोच्या सभेत अले व बॅरन यांची संख्या ४० पर्यंत असे व ते सर्व बहुधा राजाचे नातेवाईक असून कामन्स सभेला प्रत्यक्ष कायदे करण्यात भाग नसे, तर ती सभा विनेतीअर्जांच्या स्वरूपात आपले मागणे राजापुढे मांडीत असे व राजा त्या अर्जांनी उत्तर देत असे. प्रत्यक्ष कायदे स्वतः राजा सांगेल याप्रमाणे होत. त्यात लोकांच्या अर्जांमुळे काही वेळा कायदे होत, पण कित्येक वेळा लोकांच्या मागणीबिहद हि राजा कायदे करी. तथापि हळू हळू कामन्स सभेचे लोक अधिक धीटपणे वागून आपले अधिकार प्रस्थापित करू लागले. १२७१ त पीटर डी ला मेयर नावाच्या स्पर्काने त्या वेळच्या मुदातील व्यवस्थेवर लोकांवाली करारचा अड घोषाबद्दल तक्रार केली व सरकारी खर्चाचा खर्चा हिशोब सांगण्याबद्दल पार्लमेंटपुढे काम चालविले (हॅचीट) या नूर स्वीकरला कैदेत टाडण्यात आले, पण पुढील कारकीर्दीत तो मुद्रसा व कामन्स सभेचा पुन्हा स्वीकर (अग्रगण्य) झाला. पुढे टपडर परा-राज्या वेळी लाडोच्या सभेत विचार व आर्कविशप हे धिडुडी-येवाचे (डिपारिच्युअल) लाई आणि ब्यूक, मार्केस, अन्, स्टारचार्ट व बॅरन अशा निरनिराळ्या पाच पदव्यांचे एडव्होकेटो (टॅपोरल) लाई असत टॅपोरल लाडोची संख्या १५ व्हा दातकापर्यंत घरासहून कमी असे, ती एलि-शायेय राजांच्या वेळी ५५ व तिसऱ्या एडवर्डच्या वेळी १५० होणे. कामन्स सभेत पहिल्या एडवर्डच्या वेळी २०५, तिसऱ्या एडवर्डच्या वेळी २५०, व सहाव्या हेनरीच्या वेळी ३०० समासद होते, आणि आठवा हेनरी ती दुसरा चालस

पर्यंतच्या काळात वेल्समधील २७ व इतर १३० इतके अधिक समासद कामन्स सभेत दाखल झाले एलिशायेय राजांच्या कारकीर्दीत कामन्स सभा राजांचे लक्ष, पुढील वारस, व्यापारी परवाने (मोनोपोली) वगैरे अनेक बाबतीत धीटपणाने स्पष्ट मत प्रतिपादू लागली. पहिल्या दोन स्टुअर्ट राजांच्या वेळी राजा व पार्लमेंट यांच्यामधील भाडण विकापोस जाऊन उभय पक्षात प्रत्यक्ष युद्ध झाले आणि सैन्याचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे कामन्स सभेने रामाला फार्सा देऊन कॉमन्वेल्थ नावाची लोकशाही राज्यपद्धति स्थापली ती जरी फार दिवस टिकली नाही तरी कॉमन्स सभेने फारसे नमते न घेता पुढील स्टुअर्ट राजाबरोबरहि हक्काबद्दल मिकराने झगडा केला व अखेर १६८८ च्या राज्यकर्ताने पार्लमेंट व राजा यांचे राजकीय हक्क स्पष्टपणे नमुद करून निश्चित राज्यपद्धति (लिमिटेड मानकी) कायमची प्रस्थापिली पुढे स्कॉटिश यूनियन (१७०७) व आयरिश यूनियन (१८००) यांच्या मुळे १६ स्कॉटिश व २८ आयरिश पीअराची संख्या लाडोच्या सभेत, आणि ४५ स्कॉटिश प्रतिनिधी आणि १०० आयरिश प्रतिनिधी इतकी संख्या कॉमन्स सभेत बाढली तिसऱ्या अर्जेच्या वेळी १७७१ पासून पार्लमेंटमधील कामकाशाचा रिपोर्ट प्रसिद्ध करण्याची पद्धत सुरू झाल्यामुळे कामन्स सभेतील प्रतिनिधींच्या वर्तनावर लोकमताचा अधिक दाब पडू लागला यानंतर १९ व्या शतकात कॉमन्ससभेत अन्तर्गत सुधारणेला सुरवात होऊन १८३१, १८६७ ते १८६८ आणि १८८४ ते १८८५ या तीन सुधारणांच्या कायद्यांनी (रिफॉर्म अॅक्ट्स) मोडकळीस आलेल्या गावांचे प्रतिनिधी पाठविण्याचे हक्क रद्द करून नव्या लोकसंख्या वाढलेल्या व्यापारी शहरांना प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क देण्यात आला आणि मतदानाच्या लायकीच्या अटी अधिक सैल करून मतदारांची संख्या वाढवण्यात आली. ५० हजार लोकसंख्येस एक प्रतिनिधी याप्रमाणे सर्व शहर व गावे आणि कोंटा याच्यातलेक पाठवाव्याच्या प्रतिनिधींची संख्या निश्चित करण्यात आली व त्यामुळे कामन्ससभेची प्रतिनिधित्वेच्या ६७० झाली. उन्हा लंडनतर्फे २; ग्रेटर लंडनतर्फे ६०; लिड्हापूलतर्फे १; रलासथो ७, एडिंबरो, डब्लिन व बेलफास्ट यास प्रत्येकी ४ याप्रमाणे प्रतिनिधा निवडण्याचे हक्क मिळाले मतदारांचा हक्क कोंटांमध्ये दरसाल जमीनीवरील कर ५ पाँड देणारास, किंवा सालीना १२ पाँड घरभाटें भरणारास आणि शहरात पुआ-रेंट भरणाऱ्या सर्व लोकांस आणि दरसाल घरभाटें १० पाँड भरणारास मिळाला पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकीची त्रैमासिक (ट्रायनिथल अॅक्टप्रमाणे) व नंतर १७१६ पासून सप्त वृत्तिक (सेप्टेनिथल अॅक्टप्रमाणे) हेच असत त्या १९१० पासून पंचवार्षिक दोषवार्षिक ठरले. ला डी ब्य व सभेचा प्र. अ. लाडोच्या सभेचे कामन्स सभेची-विशेषतः लिबरल पक्षाचे प्रथानमदक असे सेव्हा

फार खटके उढत, कारण लाडोची समा ही बहुताशी पुराण-मतवादी (काझबॅटिस्ट्ह) असते. १८८०-१८८५ च्या दरम्यान तिसऱ्या रिफॉर्म बिलच्या वेळीं हे मतभेद फार वेळां शांत्यामुळे लाडोची समा सुधारवादी किंवा अर्ग्यवात बंद करावी असा सुचना उपघटणें होऊं लागल्या. १८८६ त कामन्ससभेंत लाडोच्या सभेंतील वंशपरंपरा समासदस्याची पद्धत नाहोशी करावी, असा ठराव आला, पण रॉलंडस्टनने विरोध वरून तो नापास केला. १८८८ व १८९३ते १८९५ त पुन्हा या प्रश्नासंबंधीच्या ठरावावर बरेच वादविवाद झाले, पण कोणताही महत्त्वाना ठराव पास झाला नाही. पुढे १९०० त सर कॅबेल वॅनरमनच्या रॉबिन्सन प्रथानसभेंतल्या वेळीं असा ठराव झाला की, कामन्ससभेंत एखादा ठराव तीन वेळां पास केल्यास तो लाडोच्या सभेच्या मंजूरीवाचूनहि राहाण्या समतौने कायदा व्हावा. १९०८ त लॉर्ड गोजबरीच्या अल्पसंख्येच्या नेमठेपा कमिटीने लाडोच्या सभेंतील वंश-परंपरेच्या ह्कासंबंधानें व नवे लॉर्ड बनविण्यासंबंधानें महत्त्वाच्या सुचना केल्या. १९०९ त लॉर्ड जॉर्जे वग्रेट लाडोच्या सभेंत नापास केल्यामुळे एदरहू सुधारणेचा प्रश्न पुन्हा गोरानें पुढे आला. १९१० त या मुद्द्यावर पालेमेंटची नवी निवडणूक झाली, पण त्यावेळीं मिथरल व युनिवर्सिटी पक्षाचे समसमान समासद निवडून आले, तरी आरिक्थचे तीन महत्त्वाचे ठराव पास झाले ते: (१) कॉमन्सहि पैसासंबंधी ठराव (मनीबिल) नापास करण्याचा ह्क लाडोच्या सभेंत नसावा, (२) पेशाखरीज इतर बाबींचे ठराव कामन्स सभेंत तीन वेळां लागोपाठ पास केल्यास लाडोची समति नसली तरी तो कायदा व्हावा. व (३) पालेमेंटची मुदत सात ऐक्यां पांच वर्षांची असावी. यासंबंध थोडा फेरफार होऊन १९११ चा पालेमेंटचा कायदा पास झाला त्यांतिल मुख्य कलमे:—

(१) कॉमन्स सभेंत एखादे मनीबिल (फरवाडोचे फर कमी करण्याचे, जादा कर बसविण्याचे, इत्यादि स्वरूपाचे) पास केलें तर लॉर्डोच्या सभेंत त्याचा मंजूरी दिली नाही तरी एक महिन्यांनंतर तें या नवीन कायद्यान्वये राज्याच्या सभेंत अंमलात येऊं शकते. (२) मनी बिलाच्यतिरिक्त दुसरे एखादे ' पब्लिक बिल ' कॉमन्स सभेंत पास केलें तर तें नापास करणाची सत्ता लॉर्डोच्या सभेला नाही. फक्त ते बिल लॉर्डोची समा फार झालें तर लायणीवर टाकुं शकेल. उदाहरणार्थ १९१४ च्या गव्हर्नमेंट ऑफ आयर्लंडच्या बॅंकेच्या वायतीत, अशी स्थिति झाली की, कॉमन्स सभेने जें आयर्लंडच्या शासनव्यवस्थेसंबंधी बिल पास केलें तें लॉर्डोनीं तिन्ही बैठकीत फेडारून लावळें. तथापि राज्याच्या सरकाराने जें कामन्स सभेंत पास केलेलें बिल अंमलात आलें. कॉमन्स सभेला, लॉर्डोच्या सभेच्या समतीविषयाय, कोणतेहि बिल मंजूरीसाठीं राखाकडे पाठविण्याचा अधिकार १९११ च्या पालेमेंटच्या कायद्यान्वये मिळाला. कॉमन्स सभेच्या

स्वीकरणे माघ ते बिल पालेमेंटच्या सेशन नंबर २ च्या नियमानुसार असल्याचें शिफारसपत्र दिलें पाहिजे. तासपये १९११ च्या कायद्यानें कॉमन्स सभेला पुनर्रचन अधिहार प्राप्त झाले व लॉर्डोच्या सभेचे अधिकार सामान्यतः कमी झाले असे महत्त्वावयास हरपत नाहीं.

त्याचप्रमाणे पालेमेंटच्या, बसाहतीवरील अधिकारांवि-
धाराच करक घडून आलेला आहे. साम्राज्यविषयक प्रश्नाखरीज, इतर सर्व बसाहतीविषयक अंतर्गत बाबतीत बसाहतीना, स्वतंत्रपणा देण्यांत आला आहे. बसाहतीसंबंधीचा इंग्रिशील पालेमेंटचा जो सूचसूत कायदा आहे तो रद्द करण्याचा, पालेमेंटच्या समतीविषयाय परकीय राष्ट्रांशी तह करण्याचा अथर इंग्लंड व इतर राष्ट्रे यांच्यात लडाईं सुरू झाली असता तटस्थ राहण्याचा अधिकार मात्र बसाहतीनां नाहीं.

१९११ च्या कायद्यान्वये पालेमेंटच्या अधिकारांत जे फेरफार घडून आले त्याचे परिणाम फार महत्त्वाचे आहेत. या कायद्यान्वये, कॉमन्स सभेच्या स्पर्करला वाजवीपक्षां फागील अधिकार प्राप्त झाला पाटीलिनियम उर्फ पक्षवायन पद्धतीला अधिक उत्तेजन मिळालें. मतदाराच्या इच्छेविरुद्ध देखील एखादे बिल पास करण्याचा अधिकार कॉमन्स सभेला प्राप्त झाला. इंग्लंडमध्ये आतापर्यंत ना लीखत शासन-घटना बहूती ती घोड्याफार अंशानें अतिरिक्तांत आली.

का मन्स सभे की अन्तर्गत सुधारणा. - पालेमेंटच्या समासदानें एका विषयावर किती वेळ चालवें, एखादा ठरावाचा उपसूचना किती आणाव्या, एका ठरावावर वादविवाद किती चालवा, यासंबंधी नियम ठरलेले नव्हते. त्यामुळे अधिकाराकूट पक्षाला अविधिव्याच्या व प्राप्त देण्याच्या अनेक युक्त्या विरोधी पक्षानें काढल्या. या अवडगुकीच्या मार्गाचा, १८७५ मध्ये पार्ले व त्याची आवयशिस नॅशनॅलिस्ट पार्टी यानी अवलेष केला. १८८१ मध्ये प्रोटिक्शन ऑफ पॅरसन्स अँड प्रोव्ही (जायलेट) बिल हें अगोदर घ्यावें या सूचनेला पार्लेने बाबीस हास विरोध केला, आणि त्या बिलावरील प्रास्ताविक वादविवाद चार बैठकी (सिमिण्ट) चालविला, त्यावेळीं बवथी बैठक एकेचळीस तास चालली होती. त्या वेळच्या अधिवेशनानें (सेशन) स्पर्करला १२५ वेळां, आणि कमिटीतील चेअरमनला १२९ वेळां सिमिण्टच्या निवडणुके उल्लेखन केश्यापरुल ताकीद यावी लागली, म्हणजे प्रत्येक ताकिदीन्दा वेळीं पांच पांच मिनिट मोडलरि असे घरलें तरी या ताकीदी देण्यांतच अज्यापस १५० तास खर्च झाले. असल्या प्रकाशमुळे वादविवादात कालमर्यादा घालणें अत्यंत आवश्यक झालें. तेव्हां रॉलंडस्टनने कालमर्यादा घालणें अत्यंत आवश्यक की, स्वीकरला शिवा नंतर-असा ठराव पास करून घेतला की, स्वीकरला शिवा नंतर-असा ठराव वादविवाद पुरेता झाला असे वाटताच त्यानें तो बंद करण्याची सूचना (दि क्लॉसर) आणावी व सभेच्या

संमतेने वादविवाद बंद करावा पुढे अशी सूचना कोर्णाहि सभासदाने आणावी असा ठराव पास झाला. याप्रमाणे वादविवा- दाला मर्यादा घालण्याचा उपाय योजल्यानंतर मूळ ठरावाला ओबींओबीं उपासूचना आणि अंधधडक घटनांच्या शिरोप्री पक्षाच्या घोरणाला आळा घालण्याकरिता ' दि गिलोटीन ' म्हणजे प्रत्येक विलावर वादविवाद किती दिवस चालावा हे आगाऊ ठराविले, ही युक्ति १८८७ पासून आमलांत आण- ष्याचे ठरले. या साली फार्डिन्स विलावर कमिटींत फार वेळ वाद चालून फक्त ६ कलमेंच पुरी झाली, तेव्हां तेथेच काम थांबवून उरलेली १४ कलमें कमिटीने वादविवादाखेरीजच परत करून पाठविली. १८९३ साली ग्लॅट्टेनच्या होमरूल विलाच्या वेळीहि ' गिलोटीनचा ' उपयोग करण्यांत आला. यजेटवरील वादविवाद फारच वाटतात, त्यामुळे गिलोटीनचा उपयोग करून अनेक कलमें वादविवादाखेरीजच पास करून वेण्याचा प्रसंग नेहमी येतो पार्लेमेंटच्या सभा करण्याच्या वेळेतिहि अलीकडे फरक झाला आहे. पूर्वी रुमा सायंकाळीं सुरु होऊन रात्रभर चालत; पण अलीकडे सोमवार त सुर- वार चार दिवस सभेला सुरवात २-४५ वाजता आणि बुक- शरी १२ वाजताच होते आणि साधारणतः मध्यरात्रीनंतर काम चालत नाही.

पार्वती—शिवपरमी. ' उमा ' व ' देवी ' पहा.

पार्वतीपुरस्—मद्रास इलाह्यातील, विजापट्टम जिल्ह्यां- तील जमीनदारी तालुका. क्षेत्रफळ ७१९ चौरस मैल. मुख्य ठिकाण पार्वतीपुरम्. खेड्यांची संख्या ४८६. उत्तर माग हॉंगकाय व याकीचा संपाद आहे. मुख्य ठिकाण पार्वतीपुरम् याची लोकसंख्या (१९११) १६७७३. हे बंगाल, जयपूर, पालकोडा व विजयानगर यांच्या रस्त्यावर असल्यामुळे येथील व्यापार वाढत चालला आहे.

पासोली—राजपुतान्यातील, उदेंदूर संस्थानामध्ये याच नांवाच्या अहागिरांचे मुख्य ठिकाण. हे उदेंदूर शहराच्या ईशान्येस ८४ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ८३१. अहागिरांत एकंदर ४० गावे आहेत. अहागोरदार वेदला पराण्यातील बघ्दान रजपूत असून त्याला राव असे म्हण- तात. अहागिरांचे उरपण सुमार २० हजार रुपये आहे.

पाल—सुंदर इलाह्यांत, काठेवाडमधील एक लहान संस्थान. यांत पांच गावे असून तालुकदार काठेजा रजपूत आहेत.

पालक—ही एक पालेभाजी आहे. पालकाचे री विला- यती धोटच्या भिवाभास आहेत. ही म्हणून जे लावितात ते पातकाचे फळ आहे. पालकाचे साड जमीनीसहसंघ घाटते. त्यास दांडा नसतो. पाने हिरवी, सडतकीत, जाडी, २।३ इंच रूंद व ६ ते ९ इंच लांबीची असतात. बाभारांत पालकाच्या निशाल्या गडगा येत नाहीत. देणू व पालक या दोहोंच्या एकैठिकाणी गडगा बांधून विकण्यास आणतात. ही भाजी

कनिष्ठ लोकांत विशेष खपते. नुसत्या पालकाची मोकळी भारी होते.

पालकोडा—मद्रास इलाह्यातील विजापट्टम जिल्ह्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ३३४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २१७१२३. यांत शहरे ३ व खेडी ३२८ आहेत. मुख्य शहर पालकोडा वस्ती दहा हजार.

पालकोल्डू—मद्रास इलाह्यातील कृष्णा जिल्ह्याच्या नरसापूर तालुक्यामधील एक गाव हे निडबेलोल्डू स्टेशनपासून २९ मैल आहे. लोकसंख्या सुमार दहा हजार. सातव्या शत- काच्या मध्यकाली डच लोकांनी येथे वसाहत केली होती.

पाल, फिस्तोदास (१८३८-१८८४)—एक बंगाली. हा जाताने तेली होता लहानपणापासून, त्याला बकूराची व वादविवाद करण्याची फार हीस असे राजकारणाचीहि त्याला फार आवड असे. कॉलेजचे शिक्षण लघ्वेष्ट सोडून बाहेर पडताच त्याने वृत्तपत्राच्या वंशात मन घातले. कॉलेजमध्ये असतानाच तो 'मॉर्निंग क्रॉनिकल' व 'सिद्धिधन' या वृत्तपत्रांनी लेख लिहून देत असे; व त्याबद्दल त्याला थोडे फार वेतनहि मिळत असे. पुढे तो हरीशचंद्र मुकर- जीने काढलेल्या 'हिंदु पेड्रियट' या पत्रात लेख लिहू लागला. १८६० साली मुकरजी वारल्यानंतर त्या पत्राचा तोच संपा- दक झाला; व आपल्या मरणापर्यंत त्याने त्या पत्राच्या संपादकाचे काम फार चोख रीतीने केले. फिस्तोदास हा उरळू लेखक असल्यामुळे कोणाच्याहि विषयाचा पूर्ण अभ्यास करून नंतर त्यावर लिहिण्याची त्याची पद्धत असल्यामुळे हिंदु पेड्रियट हे पत्र थोडक्याच अवधीत मोठे वजनदार पत्र होऊन बसले. वर्तमानपत्राच्या संपादकाशिवाय तो फाबल्या वेळातिहि कामे करीत असे. बंगाल जमीनदारांच्या वतीने अफिस्टेट सेक्रेटरी व पुढे सेक्रेटरी या नात्याने 'ब्रिटिश इंडि- यन अधोसिेशन' या संस्थेमध्ये त्याने काम केले. १८६३ मध्ये त्याला म्युनिडिपल कमिशनरची नागा व जे. पी.; राव- बाहादूर; सी आय ई. हे किताब मिळाले. तो व्हाइसरॉ- यच्या कौन्सिलचा सभासदहि झाला. फिस्तोदास पाल हा मूळचा अर्यंत गरीब होता. तो मनाचा फार उदार असे. त्याचे मत जातिभेदापेक्षिद बसून पुनर्विवाहादि सुधारणेस अनुकूल होते. १८९४ साली त्याचे रमारक म्हणून कलकत्ता येथे लॉर्ड एलेजन्डरच्या हस्ते एक मोठा पुतळा उभारण्यांत आला. त्याशिवाय तो ज्या गाहींत रहात असे त्या गांहींला त्याचे नांव देण्यांत आले आहे. [नगेंद्रनाथ पोप-फिस्तो- दास पाल ए स्टडी; सिध्दन् लिटरेचर सोसायटीची कार्य इंडिया -सम नोटेट इंडियन्स ऑफ मॉडर्न टाइम्स १९०२]

पालखेडा, जमीनदारी—मध्यप्रांत, भिह्वा गंडारा. गोंदिया स्टेशनपासून पालखेडा १० मैल आहे. क्षेत्रफळ ४१ चौरस मैल. एकंदर खेडी २१. कामटा जमीनदारीचा मूळ- पुरष कौटू पाटील याच्या वंशातील पांचवा पुरुष देव नांवाचा होता, तोच या जमीनदार पराण्याचा मूळपुरष

होय. लोकसंख्या सुमारे आठ हजार. उत्पन्न ५५००. टाकोळी ३०० रुपये.

पालघाट—मद्रास इलाह्यातील मलबार जिल्ह्याचा एक जगदी दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ६४३ चौरस मैल. धात तेरा आमसाम(खेडी)आहेत.सं (१९११)५१४००९. मुख्य गांव-पालघाट. लोकसंख्या सुमारे ४५ हजार. पालघाट हे मलबारांत दुसऱ्या प्रतीचे शहर असून येथे एक कॉलेज आहे. येथे घान्याचा व लोकाळाचा मोठा व्यापार चालतो.

पालघेठ—मध्य हिंदुस्थान. बाघेलपंडामधील पोलिटिकल एजन्सीच्या ताब्यात असलेली एक मध्य हिंदुस्थानातील चौथे जहागीर. क्षेत्रफळ २८ चौरस मैल. १८१२ मध्ये कालिंजरच्या नोबेवंशाच्या मुघलान (दर्गोसिम) ही जहागीर देण्यात आली. लोकसंख्या सुमारे नऊ हजार. खेडी १०. उत्पन्न २५०० रुपये. ह्या संस्थानांत हिरें सांपडतात. मुख्य ठिकाण-नवगांव हे कालिंजरच्या दक्षिणेस २४ मैलांवर आहे.

पालनपूर, ए ज म्सी.—मुंबई इलाह्याच्या जगदी उत्तरेस गुजराथमधील एक संस्थानाचा संघ. क्षेत्रफळ ६३९३ चौरस मैल. एजन्सीचे मुख्य ठिकाण-पालनपूर गाव. एकंदर प्रदेश वालुकायय व निवृद्ध आहे. मुख्य नद्या वनास व सरस्वती या आहेत पालनपूर येथे पाऊन ३० इंच पडतो.

अनहिलवाण्याचे रजपूत राजे, दिहावी खिलजी व तुघलखशाही पराणी, अहमदाबादचे सुलतान, मोगल पातसहा, मराठे व इंग्रज ह्यांनी पालनपूर एजन्सीचे वेळोवेळी, संधि साधून बरेच ठकके तोडले. पालनपूर संस्थानाची ब्रिटिशांचा संबंध १८०९ पासून आला. राधनपूर संस्थानाची १८१३ व इतर संस्थानाची (काक्रेज सोडून) १८१९ पासून आला. सिंधच्या लुट्याक लोकापासून फार घास पोहोचू लागल्यामुळे ह्या एजन्सीतील संस्थाधिकारींनी ब्रिटिश सरकारच्या मदतीची अपेक्षा केली. ब्रिटिश सरकारचा फौजदारी संबंध १८१९-२० पासून आला ह्याच सुमारास मद्रिकाळा-एजन्सी अस्तित्वात आली. १८४४ पासोता काक्रेजचा सदा-वंश मद्रिकाळांत होत असे. पण पालनपूरच्या ते जवळ असल्यामुळे पालनपूर एजन्सीत ते येण्यात आले. पोवार योद्धा प्रल्हादन देव ह्याने पालनपूर संस्थान मिळकत होतें म्हणून पूर्वी त्यास प्रल्हादन पाटण म्हणत असत. १४ व्या शतकात पालनची चव्हाणाने हा गाव फिरून बसविले. १६०० च्या सुमारास हालोरी अफगाणांनी पालनपूर व डीसा ही दोन संस्थाने काबीज केली होती. राधनपूर संस्थान एके काळी वाघेस्वोडे होते. राधनखान नोवाच्या बलुच्यावरून हे नांव पडलें. स.१६९३मध्ये हे कोणा बाबो अधिकारी द्वाक-खान ह्याच्याकडे सौंपविण्यांत आलें होतें. ते अजून बाबिकडेच आहे. थराड हे पूर्वी चव्हाण रजपुतांच्या ताब्यांत होतें. पण १३ व्या शतकात ते गांज सुलतानांच्या ताब्यांत गेलें तेव्हापासून ह्यांच्याकडेच आहे.

१८२१ साली ब्रिटिश सरकारने थराड संस्थानाचे उत्पन्न वीडपटीने वाघेपर्यंत त्याच्याजवळून रौढणी घ्यावयाची नाहीं असे ठरविले. स. १८२५ पासून सर्वांतच खंडणीची माफी देण्यांत आली.स.१८२६मध्ये संस्थानिकानी आपल्या संस्थानांत कोळी, रजपूत किंवा इतर शस्त्रधारी मनुष्यांस थारा देणार नाहीं असे घबळ केलें. कदाचित असा एखादा कोणी येऊन राहिल्यास त्यास ताबडतोब ब्रिटिशांच्या किंवा बंदोदे सरकारच्या ताब्यात देण्यात यावे व खो लोकांचे बंड मोडण्यास सर्व प्रकारची सैन्यमदत द्यावी असे ठरलें. ब्रिटिश अमदानीस सुरवात झाल्यापासून सर्वच सुरळीत चाललें आहे. लोकसंख्या (१९२१) ५१८५६६. पालनपूर, राधनपूर व डीसा ही गांवे असून व १९८८ खेडी आहेत. एकंदर ३ जमीन वहात आहे. काही काही ठिकाणी उत्तमपैकी काळी कापसाची जमीन आहे कापूस, बाजरी, गहू,कडधान्ये, मूग व ऊंस ही मुख्य पिके होत. काक्रेजचे बेल नांवाकडेले आहेत

एजन्सीच्या उत्तर व ईशान्य भागातून अंगल आहे. येथे सोरा तयार करतात. निर्गत माल सोरा, घान्य, बी, एरल्या, तीळ, डापूस, केवल्याचे व चाण्याचे अत्तर, गुरे,तूप हा असून आयात माल तंबाखू, फळफळावळ, मसाले, खडीसाखर, साखर, सुती व रेशमी कापड हा आहे

पालनपूरच्या व राधनपूरच्या संस्थानिकानी आपल्या संस्थानांत पूर्ण हक्क आहेत. परंतु ब्रिटिश सरहद्दीतील लोकांवर खटला करण्याच्या अगोदर पोलिटिकल एजन्सी परवानगी द्यावी लागते. सर्वोच्च पोलिटिकल एजन्सीचे देखरेख असते. एकंदर एजन्सीचे उत्पन्न २७ लाखांचे आहे. म्युनिसिपालिटीचा ४ ठिकाणी आहेत. डीसा येथे ब्रिटिश सैनिकांची छावणी आहे. शिक्षण मोफत असून सैकडा ८ लोकांत लिहितावाचता येते.

स ह्या न—हे मुंबई इलाह्यातील पालनपूर एजन्सीमधील एक संस्थान आहे. याचे क्षेत्रफळ १०६६ चौरस मैल. पालनपूरचा भूंयातिक लोहाणी वंशाचा आहे. १६८२ मध्ये औरंगजेबाने हालोर व साचोर घेतली तेव्हा लोहाणी पालनपूरस गेले.ह्यांचा ब्रिटिशांची संबंध १८०९ मध्ये आला. ह्या वर्षी येथील संस्थानिकांचा खून करण्यात आला. तेव्हा त्यांचा अज्ञान पुत्र गादीवर बसतून राज्यकारभार पाहण्याकरिता ब्रिटिशांस प्रतिनिधित्व दिले, व त्यांच्या वतीने त्यांचा सुलता राज्यकारभार पाहू लागला. १८१७ पासोता सुलतपुत्रयांचे विलकुल जमेना. तेव्हा सुलताने बंदावा पुकारला ह्या ब्रिटिशांनी सर्व बंदाचा मोहन उत्तम व्यवस्था प्रस्थापित केली व तरण राजास गादीवर स्थिर केलें व राज्यकारभार एका पोलिटिकल सुपरिन्टेण्डंटकडे सौंपविला येथील संस्थानिकांत ११ तोफांची सलामी आहे लोकसंख्या (१९२१) २३६६९४ मोत १ गास (पालनपूर) व ५१० खेडी आहेत. उत्तर व पश्चिम भागांतिल जमीन रंताड आहे. ह्या जमिनीतून वर्षातून

बहुधा एकदांच पीक काढतात. दक्षिण व पूर्व भागाची डोंगराळील जमीन काळी, सुपीक आहे. मुख्य पिके गहू, तांदूळ, इतर धान्ये व ऊंस ही आहेत. कापूस, कापडबोपड, पान्य, साखर व तांदूळ यांचा व्यापार चालतो. रस्त्यानेच उपज ९ लाखांचे आहे. बडोद्याच्या मायकवाडास येथील संस्थानिक व ३८५६२ खंडणी दाखल देतो

गा व —पालनपूर पोलिटिकल एजन्सीचे हे मुख्य ठिकाण असून पालनपूर संस्थानिकाची राजधानी आहे. गाव खोलात असून भोंवतालें टॅकच्या आहेत १७५० सळी दिवाण बहादूर खानचीने उभारलेला तट गावाभोंवती आहे. ह्या रोगट आहे. अनहिलवाच्याच्या नावडा वंशाचा संस्थापक बनरामा (७४६-८०) ह्यांचे संगोपन येथेच झाले १३ व्या शतकाच्या आरंभी ह्यात प्रल्हादनपाटण असे ऋणत असत, व चन्द्रावनीच्या पोवार घराण्याच्या प्रल्हादिन देवाच्या वेळी हे रामधानीचे शहर होते. नंतर हे निजैने झाले पण पालन्सी ऋणाने पुन्हा येथे लोकवस्ती केली या ठिकाणी दोन हायस्कुले आहेत.

पालनी—मद्रास इलाह्यातील मद्रुरा जिल्ह्याच्या उत्तर भागात असलेल्या डिन्डील नामक पोटाविभागामधील एक तालुका. क्षेत्रफळ ५९९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २२४५३. यात एक गाव (पालनी) व ११७ खेडी आहेत. तालुक्याच्या दक्षिणेस पालनी टॅकच्या आहेत. पम्पुळ, नगानची व नगटगा या नद्या आहेत. मुख्य ठिकाण पालनी (१७५-१) असून येथे सुमन्यायेचे देवस्थान आहे.

पालम-हैद्राबाद संस्थानांत परमणी जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातील एक जहागीर. क्षेत्रफळ ५४३ चौरस मैल. जहागीर धरून लोकसंख्या सुमारे एक लाख गंगखेरु व सोनपेट ही दोन गावे आणि १५३ खेडी आहेत. जहागीरी ३२ असून मुत्तयठिकाणपालम होय. हिच्या उत्तर सरहद्दीवरून गोदावरी नदी बहते.

पालमकोट्टा—मद्रास इलाह्यातील तिननेवेळी जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हे तिननेवेळी तालुक्यामध्ये असून ताम्रपर्णी नदीपासून एक मैल व तिननेवेळी गावापासून २१ मैल आहे. पूर्वी गावाभोंवती तट होता. लोकसंख्या (१९२१) २६६४३. म्युनिसिपलपाटीची स्थापना १८६६ साली झाली. ह्या आरोग्यदायक आहे पण पाण्याची कमतरता भासते. येथे मुस्लीकरिता एक कॉलेज आहे.

पालमपूर.—पंगला इलाह्यातील कामा जिल्ह्याची एक तहसील. क्षेत्रफळ ५२३ चौरस मैल. उत्तरेस पवणधार ते दक्षिणेस विभासपर्यंत सर्व प्रदेश डोंगराळ आहे. ह्या प्रदेशातून विभास नदीच्या उपनद्या बहातात लोकसंख्या (१९२१) ११७०५२. हिच्यात ११३ खेडी आहेत.

पालमिरास शिरार—बंगाल इलाह्यातील, पटक जिल्ह्याच्या बेंद्रापटा पोटाविभागामधील एक मधीर. उ. अ. २०°४६' व पू. रे. ८६°५९' असून दक्षिणेकडून वर

हुगळी नदीच्या पात्रात चढणाऱ्या जहाजाकरिता येथे धका आहे.

पाल राजे, बंगालचे—यांची विशेष मीहिती बंगाल व हिंदुस्थान यांवरिल लेखात पहावयास सापडेल. याचा इतिहास ताम्रपटातून चांगला आढळतो. आठव्या शतकात कनोजची साम्राज्यसत्ता नष्ट होत चालली तेव्हा बंगल्यातील नर्व सरदारानी गोपाल या सरदारास—तो नूर व सुसरी अस्तव्याने आपला राजा केले. त्याची राजधानी प्रथम पाटणा व मग मोगीर झाली. त्याने सर्व बंगाल आपल्या हाताखाली घेतला. ह्या बौद्धधर्मी होता, तरी हिंदुधर्म मानात असे; व स्वतःस सूर्यवंशी क्षत्रिय ऋणवी. ह्या या घराण्याचा मूळ-पुरुष होय याने राष्ट्रकूट, वर्म व वारस या राजाशी लढाया केल्या. याची कारकीर्द ७८०-८०० पर्यंत झाली. याच्या-नंतर याचा मुलगा धर्मपाल (८००-९५) गादीवर आला, त्याने कनोजच्या सम्राट इंद्राचा पराभव केला, परंतु पुढे सम्राट नागभटाने धर्मपालाचा पराभव केला, तेव्हा त्याचा सासरा गोविंद (तिसरा) राष्ट्रकूट याने नागभटाचा मोड केला धर्मपालानंतर देवपाल (८२५-५०), विग्रहपाल (८५०-७५), नारायणपाल (८७१-९००), राज्यपाल (९००-९२५), दुसरा गोपाल (९२५-९०), दुसरा विग्रह (९५०-७६) व महिपाल (९७६-१०२६) हे राजे झाले. महिपालाच्या वेळेस गझनीवर महमूदच्या स्वाभ्या हिंदु-स्थानावर झाल्या; त्यात याने राज्य एकदा गंले होते, परंतु ते त्याने पराक्रमाने मिळविले. याच्यानंतर नयनपाल व दुसरा विग्रहपाल हे राजे झाले. हे पराण अस्सल क्षत्रिय असल्याने याचे पैवाहिक संबंध राष्ट्रकूट, हिहय या घराण्यांशी होत हे प्रथम जरी बौद्ध होते तरी पुढे शैव बनले. त्यांना हजारों शिवमंदीरे बांधविली, राज्यकारभारात अनेक सुधारणा केल्या. मात्र भाडोत्री परकीय सैन्य ठेवण्याची धातुक रीत हि यानीच प्रथम उपयोगांत आणली. यांच्या राज्यात सांप्रतचा बंगाल, बहार, ओरिसा व आसाम इतके देश येत असत. [रिमथ—अलि शिस्टरी ऑफ इंडिया, वीथ-म. भारत, पु. २; इंडि. अँडि. पु. १३, १४, १५, २१.]

पाललहरा—ओरिसामधील एक मांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ ४५२ चौरस मैल. उत्तरेस बोर्नेई संस्थान; पूर्वेत केओझर संस्थान, दक्षिणेस तालचेर संस्थान; व पश्चिमेत बाम्हर. संस्थानाच्या पूर्वेत व उत्तरेस डोंगर आहेत. अत्युच्च शिखर मलयगिरी (३८९५ फूट), येथे एक हलक्या प्रकारचे धान्य व गळिताची धान्ये पिकतात. येथे व्यापार नाही. पहाडात उत्तमपैकी शालयूड आहेत पूर्वी पाललहरा हे केओझरचे मांडलिक संस्थान होते व अजूनहि मांडलिक मद्रासच्या सुपरिटेन्डेंटच्या मार्फत येथील संस्थानिक केओझरला संलग्नी भरतो. संस्थानाचे उत्पन्न २९००० रु. आहे. इ.म. सरकारास खंडणी २६७ रु. याची सायते. लोकसंख्या

बंदुकीच्या दाहकृता मागणी फार वाटल्यावर तिकडे तो तयार करण्यात येऊं लागला. जर्मनीत स्टासफुर्ट येथें पालाझाईरिद पुढेकड प्रमाणात सापडूं लागल्यापासून कृत्रिम सोरा तयार करण्याकडे त्याचा वराच उपयोग होऊं लागला आहे. बाजारांत सोन्याच्या स्फटिकाकार काष्ठ्या किंवा पूड मिळते. याची चव कडू, खारट व शीतप्रद असते. सोरा पाण्यात विरगळविण्यास पाणी पहिल्यापेक्षा थंड होतें. सोन्याचा उपयोग प्रयोगशाळेंत, औषधात, मांस न नासतां रद्दावें म्हणून त्यात घालण्याकरता व शोभेची दाहक करण्याकडे व मुख्यतः बंदुकांची दाहक करण्याकडे केला जातो.

पा हा न क नि ट.—मॅक आर्थर फॉरेस्टच्या पद्धतीत सांगातून काढलेल्या इतर पदार्थांशी भिन्नपळेले सोन्याचे अखेरचे वारीक कण परत मिळविण्याकरिता या क्षाराचा वराच उपयोग केला जातो.

पालिडागा, संस्था न.—मुंबई इलाखा, काठेवाड पोलिटिकल एजन्सीमधील एक संस्थान क्षेत्रफळ २८९ चौरस मैल. दक्षिणेत बडोदा संस्थान; उत्तर, पूर्व व पश्चिमेस भावनगर संस्थान या संस्थानातून वाहणाऱ्या नद्या शत्रुंगी व तिच्या उपनद्या रामवळ व चारी या होत. ह्या उष्ण असून तापाची साथ नेहमी येते. वार्षिक पाऊस २५ इंच असतो.

येथील राजराण्यांचा उदय भावनगरचा संस्थानिक, सेनफजी ह्याचा द्वितीय पुत्र शहाजी ह्याच्यापासून झाला. वडील पुत्र भावनगरचा संस्थानिक असून कनिष्ठ राणीचा संस्थानापिपति आहे.

ह्या राजपराण्यांचे शत्रुंगय टेंकडीच्या मालकीविषयी अनेक लोकांशी घरे व भेद झालेले आहेत. १८६३ साली फौजिगर्न असे ठरविले की, जेवढे प्रतिनिधींनी संस्थानिकांस दूरसा १० हजार रुपये दावेत व संस्थानिकांनै प्रत्येक यानेक रुबर आकारला जाणारा कर माग करवा. स. १८६६ पासून संस्थानिकांस १५ हजार रुपये देण्यांत येऊं लागले. येथील संस्थानापिपति हिंदू आहे लोकसंख्या (१९११) ६०६६०.

राजधानीचा गांव पालिडागा असून यांत खेळी ९५ आहेत. मुख्य धोक पान्ये, कपूत, जंत असून एकंदर उत्पन्न ९३ लाख रुपये आहे बडोदाच्या गायकवाडास व जुनागडच्या नवाशास मिळून खंडशी १०३६५ रुपये आहे. येथें म्युनिडिपालिटि आहे.

गांध.—पालिडागा संस्थानचा राजधानीचा गांव. शत्रुंगय टेंकडीच्या पूर्वे पाश्याची आहे. लोकसंख्या सुमारे १२०००. येथे हे मोगल परगण्यांचे मुख्य गांव होतें. शत्रुंगय पहाडावर जैनांचा तीर्थेश्वर आदिनाथ ह्यांचे पवित्र स्थान आहे. याचा उंची समुद्रसपाटीपासून १९७० फूट आहे. दोन उंच शिखरामधील शिन्नीचा प्रदेश एका अनेक भागांतून जोडून द्याहिला. यिस्तरावर अनेक देवालये आहेत, त्यापैकी मुख्य देवालयांची नांवाः—आदिनाथ, कुमारपाल, विमल-

सह, संपातिराज व चौमुख. पैकी चौमुख सर्वांत उंच व भव्य आहे. शत्रुंगय ह्या जैनांचा अत्यंत पवित्र ठांगर आहे. 'रासमाला' ह्या ग्रंथात किलोन्व कोर्से ह्याने ह्याविषयी मोठे रसभरित वर्णन दिले आहे.

पहाडावर खाण्याची किंवा स्वयंपाक करण्याची कोणासहि परवानगी नाही येथे निरवेदी देऊळ बांधले असता मुक्ति मिळने अशी अनेक लोकांची समजूत आहे.

पालिद्याद—मुंबई इलाख्यातील काठेवाडमधील एक लहान संस्थान. यात १७ गावे असून पालिद्याद हे महत्त्वाचे गाव आहे.

पाली—राजपुतान्यातील जोधपूर संस्थानातील पाली जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हे बान्धी नदीच्या वामतीरावर आहे. लोकसंख्या (१९११) १२९३९. मुख्य उद्योगधंदे पितळेची माढी करणे, हस्तिदंतावर नक्षी काढणे, रंग देणे, सुती कापडावर छाप देणे हे आहेत. गावाचे जुना पुरा व नवा पुरा असे दोन भाग आहेत. दोन मोठी देवालये आहेत. सोमनाथ मंदिरात ११३३ सालचा लेख आहे व नवलाख ह्या देवालयाच्या आकारात एक मतकीद आहे. परमार व परिवार राजपुतांनी पाली ब्राह्मणांस इनाम दिले होते. १२१२ साली हे रावसिंहजीच्या ताब्यात गेले.

पाली-पाली भाषा संस्कृतपासून झाली नसली तरी तिचा संस्कृतशी थारकटी बहोण महत्त्वकाळ अयोग्य होणार नाही. पाली या शब्दाची व्युत्पत्ति प्रकट पासून असल्याचे रा. राजवाडे देतात. विंटरनिडस "पाली" चा मूळ अर्थ 'राज' समजतो [विभाग १, प्र. ३ पहा]. या भाषेचे व्याकरण बहुतेक संस्कृतच्या घर्तीवच आहे. लिपि ब्राह्मी आहे, व तिची सिंहली, ब्रह्मी, कायोत्री वगैरे बळणे आहेत. ज्या देशांचे लिखाण असते त्या ब्रह्मी, सिंहली, किंवा कायोत्री लिपीत ही भाषा लिहिण्यांत येते. पाली व संस्कृत भाषाव्याकरण यांत फारसा फरक आढळणार नाही. संस्कृत स्वर-व्यंजनप्रमाणे पालीतहि स्वर-व्यंजने आहेत. पण ऋ व ल हे स्वर नाहीत; तसंच ऐ व औ हे स्वर द्वय नाहीत; तर अ, इ, उ हे तीन ष्ट्व स्वर; आ, ई, ऊ, ए व ओ हे पाच दीर्घ स्वर, व अम्, इम्, उम् हे तीन अनुनासिक स्वर आहेत.

व्यंजने दोन प्रकारची मानितात, घोलवा (आवाजी) व अघोषा (मुकी) घोषवाः—फ, च, ट, त, प या पांच घर्तीतील शब्दार्थी तीन तीन व्यंजने, व झ, ङ, ल, व् आणी ह्. अघोषाः—पांच घर्तीतील पहिली दोन दोन व्यंजने, व म्. पाली शब्दांच्या अंती वेदनां स्वर असतो त्यामुळे विभाषि-प्रत्यय सावतीना संस्कृतप्रमाणे फारसा घ्राण पडत नाही. पाली मानित तीन लिंगे, दोन भवने (द्विवचन बहुधा उपयोगांत आणित नाहीत) व आठ विभक्त्या आहेत. अभादि, रघादि, दिवादि, स्वादि, क्रियादि, तनादि, सुरादि असे क्रियापदांचे सात वर्ग संस्कृतप्रमाणे पाडतात. यतमान आभि

अपूर्णभूत हे विविष्ट काळ, व पूर्णभूत, अद्यतनभूत, भविष्य व संकेतार्थ असे सामान्य चार काळ मानतात. अभ्ययें, धातुसाधितें वगैरे संस्कृतांतल्याप्रमाणेंच होतात इंद्र, तारुण्य कर्मधारय, अव्ययभाव हे समास आढळतात.

ही भाषा. ति. पू. ७ व्या शतकापासून उत्तर हिंदुस्थानांत चांगले सुधारलेले लोक उपयोगांत आणित आहेत. आग्नि ती ब्रह्मदेव, सयाम व सिलोन यांची वाङ्मयीन भाषा आहे जगात ज्या काही थोड्या वाङ्मयीन भाषा महत्त्वात चढण्या आहेत त्यांपैकी पाली ही एक आहे. धार्मिक व राजकीय कारणांमुळे पाली ही एक आहे. ख्रि पू ७ व्या शतकात कोसल राष्ट्राच्या उत्कर्षामुळे, पाली भाषेला मोठो मान्यता मिळाली व आशच्या ईशान्य-प्रमाणे ती जागतिक दृष्टीवळणाची माध्यम होऊन बसली. गौतमबुद्धानें या भाषेच्या द्वारेच आपला धर्म पसरविला. लूहरच्या धर्मसुधारणेच्या चळवळीमुळे जर्मन भाषेला जी प्रशिद्धी मिळाली तीच या बौद्धसंप्रदायी पाली भाषेला प्राप्त झाली.

प्राचीन काळी या पाली भाषेला मागधी भाषा म्हणत. मागधी म्हणजे मगध देशात बोलली जाणारी भाषा नव्हे, तर कोसल आणि मागधाचा सश्राट जो अशोक त्याच्या दर-घारी प्रचारांत असलेली भाषा होय भाषाशास्त्रदृष्ट्या मागधी हें नाव चुकीचें असले तरी ऐतिहासिकदृष्ट्या तें अगदी योग्य होईल. पाली भाषेची निरनिराळी रूपे दृष्टीस पडतात. पण आज पाली हें नाव फक्त बौद्ध धर्मसंघाच्या भाषेला लावणें योग्य होईल तिपिठक किंवा बौद्धधर्मशास्त्र पालीमध्मे आहे त्याचें सविस्तर विवेचन 'सुद्धोत्तरभग' या विभागात एका स्वतंत्र प्रकरणात (११ वें) केले आहे. तिपिठकेतर पाली ग्रंथांची यादी त्या प्रकरणाच्या शेवटी जोडली आहे सिलोन, मगधदेश, वगैरे ज्या प्रदेशांत बौद्ध संप्रदान-विशेषण त्याचा हीनयान हा पथ-प्रचलित होता तेंच पाली भाषा बरीच दृढमूल झाली व त्या देशातील प्राचीन धार्मिक वाङ्मय याच भाषेत रचले गेले अर्थात्नात काली मात्र या भाषेत संस्कृत भाषेचीच स्थिति प्राप्त झाली आहे व ही बोलण्याच्या प्रचारातून गेली असून नवीन वाङ्मयहि तीत कवित्तव तयार

सागर म्हणजे एक आखातच होय उ अ १० १०० आणि पू रे. ९७ ८० मद्रासचा गव्हर्नर (१७५५-६३) रॉबर्ट पालक याच्या नावावरून हें नांव ठेवण्यात आले

पावटा—याला गुजराथीत वाल, हिंदी पोपट, कानडी-अयरे वगैरे नावे आहेत याच्या अनेक जाती असून त्या दक्षिण गुजराथेत आहेत कोंकणातहि वगैरे, कडवी, बाल, पावटा, वगैरे जाती आहेत. घुरतेकडे थालपावटी, माळण्या वालपावटी, चपटी सांगळ, पावटी सावळ, पोटाशळ वगैरे जाती आढळतात.

पावट्यांचे बेल निरनिराळ्या जातीप्रमाणे लाव, फार लांब व आखूड असतात, व खोंगाहि आखूड, लांब, चपट्या, अशा विविधता पावट्यांच्या झाडास उभय वात येतो बेल गुरास फार आवडतात कोंकण व गुजराथेत चादा, भंडारा, बालापाट वगैरे ठिकाणी पावट्यांचे फोक फार होतें देशावर पोयट्यांच्या अग्निनात नदीवाठी व कर्नाटकात मल्लाडात, पावटे भात काढण्यावर रब्बीच्या हंगामात घेतात. पावट्यांचे फोक रब्बी हंगामात होतें पावटे स्वतंत्र पेरितात. दक्षिण-गुजराथेत सर्वसाधारणपणे पावटे व एरंडी एकटिकाणी घेण्याची चाल आहे देशावर व गुजराथेत काही ठिकाणी पावटे जोडण्यात मिसळून पेरितात.

शरासरी दर एकती ५००-६०० पौंड, गुजराथ, उत्तर-कोंकण व कर्नाटक येथील स्वतंत्र पोक दर एवरी हजार ते चाराशे पौंड व मिनळीचे चारशे ते पाचशे पौंडपर्यंत होतें. मुशाचे वजन साधारणपणे पावड्याइतकेंच असतें. कोंकणात, मात्रळात, वेळगावाकडे व गुजराथेंत पावड्याचा विशेष उप-योग करतात. हिरवा पावडा दुभत्या गुराना फार आवडतो. पावडपाच्या लागवडीपासून अमिनीत फार फायदा होतो. याच्या गागूत मातांचे पोक चागले होतें.

पावागड—मुंबई. पंचमहाल त्रिल्लामध्ये कालोल तालुक्यातील डोंगरी किल्ला. हा बडोद्याच्या पूर्वेस सुमारे २८ मैलांवर असून त्याची समुद्रसपाटीपासून उंची २८०० फूट आहे; त्याच्यामोठवी विस्तीर्ण मैदान आहे डोंगराच्या उत्तर टोंकाच्या पूर्वे बाजूला पुष्कळ सुंदर जैन देवाळाचे अवशेष आहेत; व पश्चिम बाजूला अर्वाचीन मुसलमानी इमारती आहेत, त्याचा एके काळी घान्याची कोठारें म्हणून उपयोग करीत असत असे म्हणतात दक्षिण टोंकाला २५० फूट उचाचे शिखर असून त्यावर कालीदेवीचे देवालय आहे. तटबंधीच्या आत लहानघाट दगडी किल्ला असून त्याला मजबूत घुंज आहेत. या किल्ल्याला एकाच्या भात एक असे तीन तट आहेत

जुन्या शिलालेखात या गडाला पावकगड असे नाव आहे. चाद नांवाचा साहूर आपल्या लेखांत तुंभर (तोमर) रामगौड याला पावाचा अधिपति असे म्हणतो हा या गडाचा इतिहासातील पहिला उल्लेख होय मुसुलमानी इतिहासासहि हा घराज महत्त्वाचा असून घुलतान वेगडा, हुमायून यानी हा रजपुतापासून घेतला होता. पुढे शिवा-कडून हा मिटिशाकडे आला

पावित्र्य, भा र ती य.—ब्राह्मणजात पावित्र्य, शुद्धता व स्वच्छपणा यानी भितकी जपते तितकी इतर वशासहि जपत नसेल. त्याच्या रोजच्या आवरणेतील प्रत्येक वायतीत पावित्र्य ही प्रमुख कल्पना असते त्यामुळे संस्कृत धर्म- (स्मृती) ग्रंथात अशौच व शुद्धि यांसंबंधीच्या नियमांस प्रमुख स्थान आषात, इतकेंच नव्हे तर याच विषयावर ' अशौचनिर्णय', 'शुद्धितत्त्व', ' शुद्धिमयूख ' इत्यादि नांवाचे स्वतंत्र ग्रंथ आहेत. घृताच्या नातल्यान १० दिवस अशौच पाळवें लागतें व प्रेतवाहकाना स्नान करावें लागतें. या अशौचपाच्या काळांत इतर माणसाना किंवा वस्तूना स्पर्श न करता अगदीं अलगपणे राहावें लागतें. अशौच संपन्नानंतर स्नानाने व इतर प्रकारें शुद्धि करानी लागते जननाचें अशौचहि वरीलग्रमाणें १० दिवस असतें ऋतु-मती त्रियांनी ४ दिवस मासिक अस्पृश्यता पाळवी लागते. अशा रीतीला, प्रेताला, अतिशुद्ध मानलेल्या अगदीं खालच्या जातीच्या दगमाला, दम्भू केलेल्या इतमाला स्पर्श केले्यास व इतर किरियेक प्रसंगी पवित्रता राखण्याकरितां स्नान केलें पाहिजे असा नियम आहे सत्तेच मलमूत्रासम्यं केल्यावर

तो विशिष्ट शरीरभाग व हातपाय धुवून स्वच्छता व शुद्धि करावी लागते मनुष्य अन्नास येतो तो अशुद्ध व अपवित्र स्थितीत असतो व म्हणून शुद्धीकरणकारितांचील, मौजोवचन, इत्यादि संस्कार करावे असे ब्राह्मण धर्मात सांगितलें आहे (मनु २.२७) शरीराच्या बाह्य शुद्धीपेक्षाहि अंत-शुद्धीचें महत्त्व अधिक मानलें आहे व त्याकरितां आहारा-संबंधानें नियम फार कडक आहेत. दारू पिणें हें ब्राह्मणवध, मातृपमन वगैरे महापातकाइतकें धोर पातक मानतात. ब्राह्मण नें शूद्रादि हतकृश्या जातीच्या माणसाच्या हातचें अन्नपाणी घेतल्यास पराक (वारा दिवस उपवास) किंवा सा ११११ (एक दिवस गोमय व गोमूत्रयुक्त पंचमण्यावर राहून दुसरा दिवस उपवास) नावाचें प्रायश्चित्त घ्यावें लागतें. परात वापरण्याची भांडीकुंडी व वस्त्रप्रावरणें याच्या शुद्धी-संबंधाचेहि नियम आहेत. दारू वगैरेनी अशुद्ध झालेले धातूचें भांडें अर्मात तापवून शुद्ध करावें लागते आणि लाकडी व मातीचें भांडें असल्यास तें कायमचें फेंकून टापें लागतें रोजच्या स्वयंपाकातील भाज्यांचा अशुद्धता मातीने किंवा राखेने घासून किंवा पाण्याने धुवून घालवितात. गाय ही पांयत्र मानली असून शुद्धीकरणाने गुण तिच्यात आहेत. गेमा वगैरे पवित्र मानलेल्या नद्यात स्नान करणें हें पवित्रीकरणचें एक मोठें साधन आहे वखात लोकराची वखें फार शुद्ध मानतात. हल्लीं आगगाडया, ट्रामगाडया, यामुळे हलक्या जातीच्या स्पर्शांमुळे होणाऱ्या विटाळाबद्दल्या कल्पना बदलत चालल्या आहेत तथापि हल्लीं काश्मीर वगैरे ठिकाणीं अस्पृश्य वर्गातील लोकांनी अवळ वेळून बोलण्या-ऐवजीं दुरून खुणावां अर्थ दर्शविण्याची रीत आहे. बंदुका-करितां केलेल्या नश्या काढतुवांना हिंदु शिपायानां वाट-विण्याचा कंपनीसरकारचा हेतु आहे, हा १८५७ सालच्या बंडाच्या वेळचा समज प्रसिद्ध आहेच. शूद्राला स्पर्श केल्याने येणारी अशुद्धता टाळण्याकरिता रोजच्या मनगटाला प्रथम रेशमी कपडा गुंडाळून मग त्याची नाडीकाही ब्राह्मण वैद्य पाह-तात. ब्राह्मणवर्गीयल वस्त्रप्रावरणविषयक सौवळ्याओंवळ्या-च्या आणि खाद्यपेयपदार्थांविषयक निर्लेखनकरतयाच्या कल्पना शुद्धतेच्या व स्वच्छतेच्या तत्त्वावर उभारलेल्या आहेत.

यौ द व जे न.—या लोकांताहि अशौच व शुद्धि यांसंबंधी नियम टरलेले आहेत. बौध्धधर्म हा ब्राह्मण धर्मातील स्पर्श्या-स्पृश्यता, जातिभेद, सौवळेंओवळें, यज्ञयाग वगैरेविषयक असल्यामुळे त्या धर्मात बाह्य शुद्धाशुद्धता कमी झाली, तथापि अन्तःकरणाच्या व नैतिक आचरणाच्या शुद्धतेचें त्या धर्मातील नियम कडक आहेत. जैनधर्मात नैतिक शुद्धतेची इतकी परमावधी झाली कीं, जैनांना ' परपरपेवेण ' (दुस-ऱ्याच्या घरात शिरण्यात योग्य) असे शिफारसपत्र मिळालें. अहिंसा, ब्रह्मचर्य, वगैरे वायतीतले त्याचे धर्मनियम अत्यंत कडक आहेत. इतकेंच नव्हे तर, अतिरेकाला गेलेले व हास्यास्पद भासतात

इ रा पां.—प्राचीन पारशीविद्या सोरोआस्ट्रपंथी लोकांचे अतीव सुद्धि, धर्मोत्कर्षाची निचम हिंदूध्यासारखे असून पाणी, गोमूत्र व अग्नि ही शुद्धीकरणाची मुख्य साधनें आहेत व सार्वभौम विस्तृत नियम येदिदादनर्थ्ये दिते आहेत.

चि नो.—या लोकांतील शुद्धीकरणाच्या साधनांत खान,साया आहार चिवा पूर्ण उपोषण, प्रह्ववर्ष, वगैरे गौरीचा समावेश होतो. मृतावहूळचे अतीव धर्च दिवस पाळतात, व त्यांच विशेष हे आहे की, पूर्वी सरकारी नोकरांनी मृतासौचायदल तीन वर्षे नोकरी सोडून घरी मठाचे लागे, कारण प्रचीचांत नोकरा वेत्यात सरकारी कामकाज विचडेल अशा त्यांची समजूत होती.

त्रि स्ती.—या धर्मातहि प्रथम आचरणविषयक शुद्धीला वार महत्त्व होतें. व त्यामध्यें सेंतार सोडून मठांत संव्यक्तपुतांनें राहण्याचा उपक्रम निरती धर्मांनें फेला पण अभिविहित स्त्रीपुरुषांचा एकत्र मठोनिवात दुराचरणांत कारणीभूत झाल्यामुळे लुपरकृत धर्ममुपारथेनें मठोनिवात त्याज्य ठरावेला.

पाव्गुळ—व्हिसूर प्रांतांच, सुमकर जिल्हाचा ईशान्य तालुका. गाच्या बहुतेक सर्व बांधींनी मद्रास इलाह्याचा प्रदेश आहे. खे. ५२३ चौ. मै. व ला. सं. (१९११) ६१५७१. मुख्य गांव पाव्गुळ (लोकसंख्या अडीच हजार) ऐच्छाची संख्या १३४. पश्चिम व उत्तरभाग वॉंगराळ असून त्यातील निवृणळ (सर्वांचे ७७२ कुट) नांवाचे शिखर सर्वांत उंच आहे. या तालुक्यांत थोडे तेंबार् व कापूत पिकता. लोखंड व तांदूळ हे निरपेक्ष बाहेर जातात.

पाशुपतदर्शन—माहेश्वरी पंथांचे हे एक दर्शन होय. या दर्शनाचा उगम महामारतामध्ये दिवून देतो. महामारतामध्ये विष्णुदेवतेला जितका मान देण्यांत आलेला आहे तितका शिवदेवतेला आटविल नाहीं. तथापि शिवार्थर्षीच्या ओटाकार कथा महाभारतांत आढळून येतात. या कथामध्ये शिवाची मगताचा ईश्वर म्हणून स्तुति करण्यांत आली आहे. विष्णुसहस्रनामप्रमाणें शिवसहस्रनाम नांवाचे एक प्रकरण महामारतात आहे. त्याचप्रमाणें महाभारतांत शिवाच्या लिगाची प्रशंसा अतिशय करण्यांत आली आहे. महाभारतानंतर पाशुपताच्या पुर्वभागांत या पाशुपत मताचा उल्लेख आला आहे. ११ ते १५ या अध्यायांत पाशुपतयोगाचे वर्णन आले आहे. पाशुपतमताचा संस्थापक लक्ष्मी नावाचा एक योगी होता. त्याच्या नांवावरून या मताला नक्ष्मीश अथवा लक्ष्मीश पाशुपत असेंहि नांव रूढ आहे. पाशुपताचा पाश्चि. पृ. दुसऱ्याघातकांत आहे असें डॉक्टर मांडारकर म्हणतात.

पाशुपत हे नांव पशुपति या सप्तपदासून मिघाले आहे. पशुपति हे नांव रुद्रदेवतेला दिलेले वैदिक वाङ्मयात आढळते. पशुपति याचा अर्थ, पशूंचा पालक असा आहे. पण पुढे पशुपतीचा तांत्रिक अर्थ करण्यांत येजे लागला. पशु

म्हणजे जगू तेव्हा पशुपति म्हणजे अगपति असा त्याचा अर्थ करण्यांत आला.

पाशुपत मताची तर्षे १५ व्या शतकांतील अद्वैतानंद नांवाच्या एका विद्वान् रचिताकारानें व्याख्या प्रणविद्याभरण प्रंथांत सांगितली आहेत. सर्वदर्शनसंग्रहातहि या दर्शनाची तर्षे प्रथित नेली आहेत. या दर्शनाचे पांच अध्याय आहेत. प्रथमाच्या प्रारंभी 'अथातः पशुपतेः पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्यामः' असे सूत्र आहे. यानंतर दुःखान्तर्षे विवेचन शुरु करण्यांत अले आहे. दुःख हे दोन प्रकारचे आहे: (१) सामक व (२) अनात्मक. हे कृष्ण व क्रिया या शक्तींच्या ऐश्यांनी जो दुःखान्त होतो त्याला सामक दुःखान्त म्हणतात. सर्व दुःखांच्या अर्थतोचट्टेदाला अनात्मक दुःखान्त हे नांव आहे. ये पराधीन अर्षेत त्याला कार्य म्हणतात. या कायांचे विद्या, काल, व पशु असे तीन भाग आहेत. पशु म्हणजे आनन्द-स्तंबपर्यंत सर्व प्राणीः त्यांच्या शुणाला विद्या म्हणतात. विद्येचे बोधस्वभावा व अयोगस्वभावा असे दोन प्रकार आहेत. या बोधस्वभावाविरोधाल विद्य असे नाव आहे. या विद्वशाकडे प्राण्यांनी वाटा दिवयाचे होत आहे.

कला ही स्वतः अचेतन असून चेतनावर अवलंबून असते. कार्य व कारण असे दिवे दोन भेद आहेत. कार्यांत पृथिव्यादि पंचतर्षे व त्यांचे रूपादि पांच गुण यांचा समावेश होतो. कारणकलत ज्ञानेन्द्रियपंचक, कर्मांद्रियपंचक, बुद्धि, अहंकार व मन अशा तैरीचा अंतर्भाव होतो. पशु हा द्विपिच आहे, साज्जन व निरज्जन. शरीर व ईश्वर्ये योगी संघय असलेल्या जीवाला साज्जन व तद्रहित जीवाला निरज्जन पशु म्हणतात. चित्ताच्या द्वारांने आत्मा व ईश्वर यांचा जो संबध पडतो त्याला योग म्हणतात. जपयानादिहृण योगाला क्रियायोग म्हणतात. क्रियोपरम योगात, क्रियेचा अभाव असतो. धर्माचे साधनच्यापाराला विधि अशी रेशा असून त्याचे प्रधान व गीत असे दोन भाग आहेत. भस्मज्ञान, भस्मकठ्या, उपहार, वर, पदविद्या इत्यादीरूप ओ चर्चा तिला प्रधानाभिध म्हणतात. शिवन, ईशंदन, मंदन, मृगारण, अवितरकरण, अविद्वानपण असे द्वाररूप चर्षेचे सहा प्रकार असून ते दोहा व चेतनेल्या लोकांच्या समोर करावयाचे नसतात. सामपंचक, मत्पंचक, उपायपंचक, देवापंचक, अस्त्रयापंचक, विष्णुद्विपंचक, दोहा-कारापंचक व धर्षपंचक या अष्टपंचकांचे आचरण केलें जसतां पुरुषार्थीरिद्ध होते. या हिंसांणाली, विद्या अगण अरण्यात सिद्धाळें अम वावर उपजिविका करावी असे

अरण्यात सिद्धाळें अम वावर उपजिविका करावी असे

अगर साक्षात्कारानें मोक्ष प्राप्त होत नसून तत्त्वनिश्चयानें र खरी मोक्षप्राप्ति होते असे या शास्त्राचें मत आहे.

[संदर्भग्रंथः—महाभारत; वायुपुराण; लिंगपुराण; सर्व-दर्शनसंग्रह; डॉ. भादारकर-वैष्णवविज्ञान; दैविकमंडळ माय-नर शिल्पज्ञ सेवक.]

पांचूर, लुई (१८२२-१८९५)—हा फ्रेंच रसा-यनशास्त्रज्ञ होल (फ्रान्स) येथे स. १८२२ त जन्मला. याचा बाप कातडी कामावण्याचा धंदा करीत असे. होल येथील शाळेतच त्याच्या शिक्षणक्रमास सुरवात झाली. पुढे तो पॅरिस येथें उच्च शिक्षण घेण्याकरिता गेला. परंतु तो स्वभावानें धीट नव्हता व त्याची प्रकृतीहि पॅरिस येथें असतोना विघ-डली. यामुळे तो होल येथें परत गेला व रोपेच त्यानें बी ए. आणि बी. एस्. सी. या पदव्या मिळविल्या. त्याच्या पदवी-पत्रकांत “ रसायनशास्त्र साधारण ” असा शेरा होता. ते धडप त्याला फार लागले व त्यामुळेच तो उद्योगी बनला व ही काम करण्याची त्याची संवय मरेपर्यंत कायम होती. तातैरिकाळें दोन प्रकारची असतात, त्यांची घटना एकच असते परंतु आंतील अणूंची रचना मात्र भिन्न अस-त्यामुळे त्याचे गुणभेद निराळे असतात हे यानें प्रथम सप्र-योग सिद्ध करून दाखविलें. याचा महत्त्वाचा शोध ओव-याच्या क्रियेसंबंधी (फरमेंट बेक्शन) होय दाखांचा रस, दूध इत्यादि पदार्थ हुवेच्या संसर्गानें आयतात त्यावेळेस हुवें-तून विशिष्ट प्रकारचे जंतू (मायक्रोबी) त्यात पडतात. हुवेंतून हे जंतू काढून टाकून किंवा मारून शुद्ध केलेल्या हुवेंत वार दाखाचा रस, दूध, इ. पदार्थ ठेवले तर ते आवत नाहींत व अशा शुद्ध हुवेंत जखम न सडतां स्वच्छ राहते. या त्याच्या शोधांमुळे दारूच्या धंद्याच्यांत व शास्त्रक्रिया ५२-णारांस फार मदत झाली. या शोधांमुळे त्याची प्रसिद्ध रसा-यनशास्त्रज्ञांत गणना होऊं लागली. पुढें स. १८९५ त फ्रान्स-च्या दक्षिण भागांत कांहीं रोगांमुळे रेशमाचे किडे मरूं लागले व रेशमाच्या धंद्यास धोका देईल असें दिसूं लागले. तेथें पांधूर हुमास नांवाच्या मिश्र.च्या आमहावरून गेला त्याला त्यांत यज्ञ येण्याची आशा नव्हती परंतु आपल्या भणोःपप्रयत्नांनीं दोषटी पांधूरनें त्या रोगापासून किष्पांनां बचविण्याचा उपाय शोधून काढला. याचा अर्थयत्न मह-त्वाचा शोध हा फी, जनावरांस व मनुष्यांस होणाऱ्या बहु-तेक रोगांचे विशिष्ट प्रकारचे जंतू असतात, त्याच जंतूंचे बीज सौम्य करून माणसाच्या अंगांत पिचकारांनीं घातल्यास पुढे त्यास त्या रोगाची मीति रहात नाहीं, इतकेंच नव्हे तर त्या रोगानें पड्यावलेल्या माणसास जर त्याच रोगाच्या विदाची पिचकारी मारली तरी देखील रोग इटपी. या उपयुक्त शोधाचा प्रयोग प्रथम फ्रान्समध्ये कांबेजवांनां कॉलरा हासा होता तेथें त्यानें केला, तेथें त्याला पुष्कळ यश आलें. पुढें पिसावलेला कुत्रा चाबलेल्या माणसास त्यानें कुत्र्याच्या विदाच्या पिचकान्या मारून बरे करून दाखविलें. स. १८८८

त पॅरिस येथें विपारी जनावरें चाबलेली माणसें बरी कर-ण्याचा एक दवाखाना उघडला गेला व त्याला पांचूर इन्स्टिट्यूट असें नांव देण्यांत आलें. तेथें असे किरयेक रोगी दरसाल बरे होत आहूत, असे दवाखाने अशांत किरयेक ठिकाणी उघडलेले आहेत. हिंदुस्थानांतहि फसोली, कुपूर व अलीकडे मुंबई, पुणे इत्यादि ठिकाणी असले दवाखाने उघडले आहेत. पांचूर यानें असले उपयुक्त शोध लावून मनुष्यमात्रावर अनंत उपकार करून ठेवले आहेत. त्याच्या रोगविषयक जंतु-सिद्धांताचें विवेचन विज्ञानेतिहासांत (पृ. ४३८-४४०) केले आहे.

पापाणसुंबक—पापाणसुंबक हा एक अजिज पदार्थ आहे. या अजिज पदार्थापासून सोखंड काढता येत. हा पापाण सोखंडाप्रमाणेंच काळो, अपारदर्शक आणि कठिण असून त्याच्या अंगां धातुप्रमाणेंच चककी आहे. याचें काठिण्य ६ या प्रमाणात आहे. त्याचें विशदगुणत्व ४.९ पासून ते ५.२ पर्यंत आहे. याचें रासायनिक पृथक्करण केले असता हा संयुक्त पदार्थ असून त्याची रासायनिक सारणी स, स, आहे असें आढळते. यात दुसरी काहीं मूलद्रव्यें थोड्या प्रमाणांत मिश्रित झालेली सापडतात. याच्या अंगां सुंबकत्व असतें हे सांगण्यास नवरेच. हा पापाण स्फाटिक-विशिष्ट स्थितीत सापडतो.

या पापाणाचे बट बसलेले परच्या घर नोंवें, स्वीडन, फिनलंड आणि डरल या ठिकाणी विस्तृत प्रमाणात सापडतात. अमेरिकेंत न्यूयॉर्क, न्यू जर्सी, पेन सिल्व्हा-निया आणि मिचिगन व कानडा या ठिकाणी हा पापाण आढळतो. पृथ्वीवरील आणखी दुसऱ्या कांहीं भागां हा पापाण सापडतो. या पदार्थाचा शास्त्रज्ञ लोकांच्या कौतु-कास्पद दृष्टीशिवाय जास्त महत्त्व नाहीं; म्हणून याचें विशेष विस्तारपूर्वक वर्णन केले नाहीं.

पासली—पासलीचीं पानें युरोपियन लोकांत कोथिविरी-ऐवजी उपयोगांत आणतात. ते कोथिवीर त्यात नाहींत. पासलीस विलायती कोथिवीर म्हटले तर चालेल. अशा हिंदु स्त्रिया कोथि-वीर परसात घेतात तशा यूरोपीयन स्त्रिया पासली अमिनीत, कुंड्यात अगर खोक्यात लावतात. विकण्याकरितां हिची लागण करणें झाल्यास प्रथम रोप करून तें विनीच्या अंत-रानें लावितात, अगर वाण्यांतच बीं फेकून नंतर तें बिरळ करून वाढू देतात. पासलीचा फास पुंगट व सप्र असतो.

पार्सी—एक जात. यांची लोकसंख्या सुमारे १५ लाख असून मोठी वस्ती संयुक्त प्रांतांत (१३ लाख) आहे. त्यांच्या खालोखाल बिहार-ओरिसांत (११ लाख) आहेत. हे लोक महाद्विध जातीतले आहेत; यांचा धंदा ताडो काढणें हा होय. संयुक्तप्रांतात आयोव्या भागांत हे विशेषकरून राह-तात. रामबोट गांव (दक्षिणें घांगरमळ शहर [उमाश भिल्ला]) यांचें मुख्य शहर होतें. यांचा शेवटचा पाली रामा

सागर या नांवाचा होता; त्याने कनोजच्या राजाचे बर्बस्व सुधारून दिले. त्यामुळे राजा अय्येदाने तो देग आल्हा व उदल यांत दिला व त्यांनी रामकोट गांवाचा नाग केला अशी संतकथा आहे. यांच्या नांवावरून असे दिसते की हे ताडोबा पंदा करून साण्यापूर्वी यांचे दुसरे काही नांव असावे व यहुधा भार लोकांची ही शाखा असावी यांच्या उपरसिद्धया विविध आहेत. यांच्यात बऱ्याच लोकांचे मिश्रण झाले आहे. बहेलिया, चिडियामार व पुउचळा, साटिक, गुजर व मांगता या उपजातींच्या नांवावरून यांच्या मिश्रणाची कल्पना येईल. यांची सभे बराच्या घरी होतात. लग्नापूर्वी बराचो भाद विहिरीवर घसून आंठ उडो घेण्याचे सोग करत, मग बर दिची समजूत घालून तिला घरी आणतो. यांच्यांत वैवाहिक नीति फारशी कडक नाही. अनैसर्ग संतीत उपधरणे जातत घेतात. हे लोक पूर्वी चोऱ्या करीत असत. आतां ताडी व खजुराचे मद्य तयार करतात. काही लोक यजुरीही करतात.

पाळोन्चा—हेद्रावाद् संस्थानमध्ये बरंगळ जिल्ह्याचा एक अगदी पूर्वेकडील तालुका. क्षेत्रफळ १२९७ चौ. मैल व लो. सं. (१९०१) जहागिरी करून ३१३२९. ह्या तालुक्यांत ८९ रोडो आहेत; पैकी ४८ जहागिरी आहेत. मुख्य ठिकाण बोदेमवाड आहे. जंगलमय प्रदेश बराच असून ह्या अक्षेप्यामनक आहे. पूर्वे सरहद्दीवर गोदावरी नदी वहाते. मूळ रहिवासी गोंड व कोयस आहेत. यांच्या पूर्वेक पाळोन्चा संस्थान आहे.

पाळोन्चा संस्थान—हेद्रावाद् संस्थानातील बरंगळ जिल्ह्याच्या आग्नेयीकडील एक (मांडलिक इस्टेट) संस्थान. ह्यात सद्या पोडतालुके आहेत क्षेत्रफळ अंदाजे ८०० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) ३८७२२. एकंदर उत्पन्न रु ७००००. निशामास खंडणोद्दालक रुपये ४५८७५ देण्यांत येतात. निशामाकडून संस्थानिकांस देणमुखीवल्द रुपये ४७१५ मिळतात. या संस्थानिकांच्या ताब्यांत मद्रास हलाच्यातील गोदावरी जिल्ह्यांत असलेल्या भद्राचलम् व रेंकण्डी इस्टेटो आहेत. बरंगळच्या प्रतापदराच्या अगोदरपासून हे संस्थान अस्तित्वांत आसले असे वाटते; कारण प्रतापदराने येथील राजास ' अश्वराव ' हा किताब दिला होता. मुसलमानांनी बरंगळ घेऊनजांनर ११३२४ मध्ये दिर्घोपतने हसनगर व शंकरगिरी (पाळोन्चा) ह्या दोन परगण्यांची व्यवस्था अणण्या अश्वरावाकडे सोंपविली व स. ११९८ पासवेले हे परगणे ह्याच्याकडेच राहिले. स. १७६९ मध्ये नाकर-उद्दोल्याने सदाईत नरसिंह अश्वरावास मारिले व ह्याचा सजिना घडून त्याच्या तामपनावर लिहिलेल्या सनदा वरी पत्रविन्या. सन १७८८ मध्ये निशामाने व्यंकटराम विश्वाय ह्यास सनद देऊन त्यास २००० घोडेदार व ३००० पायदळ सिक्रीस देवण्याची परवानगी दिली पण त्याच्या वंदात काही मोठेणे उपरिगत साऱ्यामुळे हेद्रावाद्चा प्रयान सर सादर-रंग ह्याने राजा सीतारामचंद्रास नवीन सनद दिव्ही. ह्याच

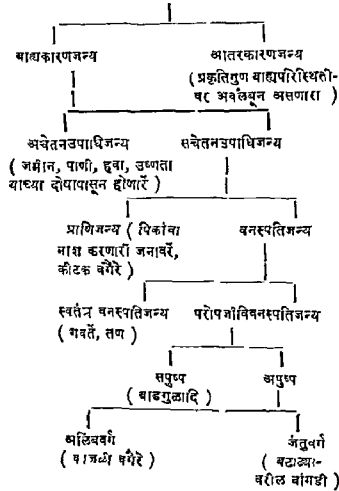
वेळी भद्राचलम् व रेंकण्डी हे दोन तालुके मिंटल सरकारने आपल्याकडे घेतले. पुढे ह्या राजा पिनवारशी मरण पावला. १८१५ साली राजातेने मरणसमयी आपल्या नातवास (मुलाच्या मुलाला) मांडीवर (दत्तक) घेतले. पहिल्याने पाळोन्चा हे संस्थान मुख्य ठिकाण होते; नंतर भद्राचलम् झाले व सध्या अश्वरावपेठे आहे. याना बराच भाग जंगलांने व्यापलेला असल्यामुळे येथील हवा रोगकारक व मलेरियाजनक आहे. गोदावरी नदी ह्या संस्थानांतून वहाते. नदीचे पाणी खोल असल्यामुळे तिचा शेतीकडे उपयोग करतो येत नाही.

पिकांचे रोग—मनुष्यप्राण्यासच त्याने पाळलेल्या जनावरांस जसे अनेक प्रकारचे रोग होऊन तसेच वनस्पतींनाहि पुष्कळ प्रकारचे रोग होतात. त्या रोगांपासून किऱ्येक वेळां पिकांचे पुष्कळच नुकसान होते हे शेतकऱ्यांस पुष्कळ दिवसांपासून माहोत आहे. तथापि वनस्पतींच्या रोगांची कारणे व त्यांबरोल उपाय याविषयी नात्र लोकांना अद्यापि फारच कमी माहिती आहे युरोपमध्ये देखील वनस्पतींच्या जीवनव्यापारांचा अभ्यास सुरु होऊन चार शतकेंहि लोटली नाहीत. त्यापूर्वी वनस्पतींचा विचार केवळ व्यवहारिक दृष्टीने त्यांच्या छुपिविषयक व औषधीगुणाकडेच लक्ष देऊन होत असे. पण अजूनसे वनस्पतींच्या जीवव्यापारांचे ज्ञान वाढत गेले तसतसे वनस्पती या प्राण्यांप्रमाणेच सर्वांचे अस्तुच त्या उभयपक्षांच्या जीवनव्यापारामध्येहि विलक्षण साम्य आहे हे स्पष्ट दिसू लागले (' जीवनकार्यविचार ' पहा), व पुढे स्वाभाविकपणेच वनस्पतींच्या प्रकृतीप्रमाणेच वनस्पतींच्या विकृतींचा अभ्यास शास्त्रीय पद्धतीने होऊं लागला. ह्या अभ्यास सुरु होऊन अद्यापि पुरां पाऊणवे वर्षेहि झालीं नाहीत हे ध्यानांत ठेविले असतां त्याविषयी आपले ज्ञान फारच थोडे आहे याबद्दल आश्चर्य वाटावयास नको. तथापि या थोड्या ज्ञानांतहि शेतकरी योग्य वराच फायदा झालेला आहे व पुढे जममसे अधिक शोध लागत जातील तसता अधिक फायदा होत जाईल असा अर्थचसा आहे. म्हणून पिकांच्या रोगांसे-थेची आत्र उपलब्ध असलेल्या माहितीचा सारांश येथे यावयाचा आहे.

पिकांच्या रोगांचे वर्गीकरण—प्राण्यांच्या रोगांचे वर्गीकरण सामान्यतः रोगांच्या लक्षणाप्रमाणे करण्यात येते पण वनस्पतींच्या रोगांच्या लक्षणावरून वर्गीकरण करणे सोयीचे होत नाही. कारण एकच लक्षण अर्थांत भिन्न अशा अनेक कारणांपासून उत्पन्न झाले. लक्षणांमधील लक्षण भेद घ्यानांत येण्याइतकी या विषयाच्या ज्ञानाची प्रगति अद्यापि झालेली नाही; उदाहरणार्थ पांसे विरुद्धी होणे हे एक शाब्दांच्या रोगांचे सामान्य लक्षण आहे. पण हे लक्षण पाणी कार कमी किंवा फार जस्त होणे, प्रकाश अति भेद किंवा अति प्रखर असणे, कीटानांनी झाडांच्या मुळ्या टाऊन टाऊने, जमिनीत लोह नामक द्रव्याचा अभाव असणे, जमिनीत किंवा हवेत काही विषाक्षित द्रव्यांत काही विपारी वायु

व परोपत्राची वनस्पतीपासून उपद्रव होणे वगैरे एकमेकांपासून अमर्दा भिन्न अशा अनेक प्रकारच्या कारणानीं उत्पन्न होऊ शकते. शिवाय कमी पाण्याने आलेला पानाचा पिवळेपणाहून दिसण्यात भिन्न नसण्यामुळे वनस्पतींच्या रोगाचें वर्गीकरण त्या रोगाच्या कारणानेचून करणें जास्त सोयीचें आहे हीं रोगाचीं कारणें व हाचि प्रकार खालील कोष्टकावरून थ्यानात येतील

वनस्पतींचे रोग

या कारणांपैकी "आंतर (अंत.स्थ) कारणजन्य" म्हणून उपाचा उल्लेख केला आहे त्या संबंधानें वस्तुतः कोहोच ज्ञान झालें नाहीं ज्या लक्षणाचा कोणत्याहि कारणाशी स्पष्ट संबंध जोडता येत नाहीं तीं लक्षणें रसा वनस्पतींच्या प्रकृतिगुणामुळेच उत्पन्न झालीं असेंच म्हणणें सध्याच्या स्थितीत शक्य आहे. काहीं वनस्पतींमध्ये नेहमींचा हिरवा रंग काहीं कारणामुळे तयार होत नाहीं किंवा कर्म प्रमाणात तयार होतो त्यामुळे अशा झाडांच्या पानांचा रंग पाडरा किंवा पाडरट होतो मनुष्यप्राणस कोडरोग होतो रसा स्वरूपवाच्य ह्या एक वनस्पतीचा रोग आहे व तो अंतस्थ कारणानीं होतो. अशा रोगासबंधीं आपलें ज्ञान अत्यंत अल्प आहे तथापि पिकाच्या निरनिराळ्या जातीत रोग होणें किंवा न होणें हे कित्येक वेळा केवळ त्या जातीच्या प्रकृतिगुणावर अवलंबून असतें. म्हणजे रागाचें बाह्य कारण हजर

असूनहि कित्येक वनस्पतींना त्यापासून रोग होत नाहीं. अशा रोगावर उपाययोजना करतांना ज्या प्रकृतिगुणावर ते अवलंबून असतात त्याचा विचार करावा लागतो वन्याच-वेळां हे प्रकृतिगुण आनुवंशिक असतात व अलीकडे आनुवंशिक गुण एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत कसे उतरतात यासंबंधानें थराच सप्रयोग अभ्यास असंय शास्त्रज्ञांकडून होत असून आजपर्यंत याविषयी महत्त्वाचे शोधधट्टि लायलेले आहेत. या शोधपिकां अत्यंत महत्त्वाचा शोध प्रेगर मॅडल नामक आस्ट्रियन जोगी होता त्यानें १८६५ त लायला. मॅडलच्या प्रयोगावरून असें अनुमान निघतें कीं एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत जे गुण उतरतात ते उगाच कसे तरी उतरत नसून नियमबद्ध रीतीनें उतरत असतात व योग्य प्रयोग करून कोणता गुण कसा उतरेल हें वन्याच निश्चयानें सांगता येतें. या ज्ञानाच्या योगानें दोन किंवा अनेक पोटजातीचा संकर करून रोगाच्या बाह्य कारणाना न जुमानता आनुवंशिकत्वाचें आलेल्या केवळ प्रकृतिगुणामुळेच निरोगी राहणाऱ्या पिकाच्या जाती निर्माण करणें आतां शक्य झाले आहे. याखेरीज या अंत कारणविषयी जास्त कांहीं सांगता येत नाहीं.

आता बाह्य कारणचा विचार करतांना प्रथम हें सद्दज लक्षात येतें कीं एखाद्या झाडाची वाढ तें ज्या जमिनीत व हवेंत वाढतें त्यावर अवलंबून असते. वनस्पतींचे पोषण जमिनीतलें निरनिराळे क्षार व हवेंतलें कार्बन डाय ऑक्साइड वायु याजवर होत. हे क्षार जमिनीतलें पाण्यात विरघळलेले असतात व ह्या पाण्याबरोबर मुळावाटे वनस्पतींकडून शोषिले जातात कॅल्सियम ऑसिड वायूमधील कार्बन हें द्रव्य वनस्पतीच्या मुख्य घटकांपैकी एक आहे व तें हवेंतून मिळविण्याच्या कामां एका विशिष्ट प्रखरतेच्या प्रकाशाची जरूर असते तसेंच वनस्पतींचे जीवनव्यापार उष्णतेच्या एका विशिष्ट मर्यादितच उत्तम रीतीनें चालतात. यावरून असें दिसून येईल कीं वनस्पतींना प्रकृति चांगली किंवा वाईट असणें हे बहुतांशी जमीन, पाणी, प्रकाश, उष्णता, या निर्जाव परिस्थितीवरच अवलंबून आहे

अनेक विद्याच्या अनुभवानें सर्व देशांतलें शेतकरीवर्गांत आपल्या पिकाना कोणत्या प्रकारची जमीन लागते, व पाणी, प्रकाश वगैरे बाबतींत त्यांच्या आवश्यकता काय असतात याचें बरेंच ज्ञान प्रत्यक्ष झालें असेतें जमिनीची मशागत, खताची योजना, पाणी देणे, पिकाची निवड व निरनिराळ्या ऋतूंमध्ये निरनिराळ्या पिकाची योजना या सर्व गोष्टी चांगले शेतकरी सामान्यतः जाणतात पण चांगले किंवा वाईट येणें हे या बाबतीत असलेल्या ज्ञानावर व घेतलेल्या वाळणीवर अवलंबून असतें निरनिराळ्या पिकाना या निर्जाव परिस्थितीपैकी कोणता भाग अनुकूल व कोणता प्रतिकूल असतो व त्याचे इष्ट व अनिष्ट परिणाम वाय होतात हे कुपिबर्माविद्या या विषयाखातीर येत असल्यानें त्याचा

विस्तार येथें करण्याची जरूरी नाही. येथे येवढेच सांगितलें पाहिजे की, जसजशी वनस्पतिशास्त्र, रसायनशास्त्र, पदार्थ-विज्ञानशास्त्र व भूगर्भशास्त्र या विषयांमध्ये प्रगति होत आहे तसतसे वनस्पती कोणत्या जमिनीत चांगल्या वाडतात, निर-निराळ्या वनस्पतीस त्यांची उत्तम वाढ होण्यास कोणत्या द्रव्यांची जरूरी लागते, उष्णता व प्रकाश यांचा परिणाम निरनिराळ्या वनस्पतींवर कशा प्रकारचा होतो इत्यादि विष-यांसंबंधी ज्ञान वाढत जाऊन निरोगी पिकें उत्पन्न करण्याचें काम अधिकाधिक सोपें होत चाललें आहे. या कामात अली-कडील सूक्ष्म वैशिश्यांतील शोध्यांचा फारच उपयोग झालेला आहे व होणारा आहे. या शोध्यांकरून जमिनीचा सुपीकपणा केवळ तींतील क्षारांवर अवलंबून नसून तीं असाणाऱ्या सूक्ष्म आंबांवरहि (प्राणी व वनस्पती) अवलंबून असतो ही गोष्ट अलीकडे नजरेस आली आहे व या शोध्यांचे व्यवहारिक महत्त्व फार आहे.

आतां सर्वांचे परिस्थितीसुद्धें पाहून होणाऱ्या वनस्पतींच्या रोगांचा विचार करूं. हा विचार करतांना एक गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही की, पृथ्वीमध्ये असे अस्त्य जीव (प्राणी व वनस्पती) आहेत त्या सर्वांमध्ये मोठ्या प्रमा-णावर जीवनायें कलह अहर्निश चाललेला आहे. या पृथ्वी-वर कांहीं विशिष्ट संस्थेपर्यंतच जीव राहू शकतील; त्यापेक्षा अधिक जीव उत्पन्न झाले की त्याची उत्पासमारीची पाळी येणार. आतांमध्ये जनन व मरण यांचे प्रमाण पाहिलें तर थोड्या दिशेसोबानें असे लक्षांत येईल की केवळ स्वाभाविक कारणतोरीज इतर कोणत्याहि कारणानें जगातील जीवांना मरण न येतें तर थोड्याच वेळांत पृथ्वीवरील सर्व जागा प्रण्यानी व वनस्पतींनी गच्च भरून गेली असती. पण अशी स्थिति प्रत्यक्ष प्राप्त होत नाही याचें कारण प्रत्येक जीवजातीचा थोड्या फार वेळांन इतर जीवजातीशी जीव-नायें कलह सुरू होतो, व अशा परिस्थितीत राहण्यास योग्य अशा जातींची सरशी होऊन इतर जातींमार्गें पडतात. या "जीवनायेंकलहा" संबंधी विशेष सुलभा कार्विनच्या उक्तीत तत्त्वाची माहिती देणाऱ्या भागांत अभ्यन्न केला आहे. येथें एवढेंच सांगितलें म्हणजे पुरें की, कलहाचा परिणाम "जीवो जीवस्य जीवनम्" या सूत्रांत फारच थोड्यात दशा-बिला आहे. म्हणजे जगातील जीव खरोखरीच एकमेकांस खावयास घसले आहेत, हें लक्षांत ठेविलें असता वनस्पतींचा इतर जीवांशी (प्राण्यांशी व वनस्पतींशी) जो प्रत्यहो संबंध येतो त्यावर त्यांची चांगली किंवा वाईट स्थिति मर्यादाच अंशानी अवलंबून असते हें सद्गम समजेल. येथें आपण पिकांच्या रोगांसंबंधी मुद्दतः विचार करीत असल्यानें पिकांचा इतर जीवांशी संबंध येऊन त्याचें त्यांवर स्वास्थ्य कसें अव-लंबून असतें हें एका उदाहरणानें सिद्ध करून दाखवूं. एखादे गव्हाचें शेत था. त्यामध्ये असे अस्त्य गव्हाची काळें असतात. त्यातील प्रत्येक काढाला काहीं विशिष्ट प्रमाणांत पोषकद्रव्ये,

पाणी, प्रकाश इत्यादि गोष्टींची जरूर असते. याकरितां प्रत्येक काढाला त्या शेतातील थोडी थोडी जागा आपल्या स्वतंत्र उपयोगाकरिता मिळणें जरूर आहे. ती मिळाली तर त्या काढाची वाढ उत्तम व निरोगी होते. पण ती न मिळाली तर तें काडें सुरटेंलें व रोगटें होतें. शेतकऱ्यास हें अनुभ-वानें कळलेंच आहे म्हणूनच ते पिकाकरितां जमीन कसतांना एवढी मेहनत करतात. रताचा पुरवठा करतात, व र्थे परे-तांना गर्दी न होता व प्रत्येक मोडाला पुरेशी जागा व उजेड मिळेल अशी योजना करतात पण येवढ्याचेंच भागत नाही. जी जमीन शेतकरी मोठ्या मेहनतीनें आपल्या गव्हाच्या पिकाकरितां तयार करतो ती साहजिक इतर रानटी झाडे, झुडुपें, तणें, व रानगवेंत यानांहे आपली वाढ करण्यास सोयीची असते व त्यांना थोडी संधि मिळाली तर ती आपला तळ त्या शेतावर ठेवून दिल्याशिवाय रहात नाहींत. शेतकऱ्याचा असा निरय अनुभव आहे की वरच्यावर सुर-पणी केली नाही तर लवकरच ही आगस्तु क रानगवेंत आपल्या पिकाचें अन्न लुयाहून घेऊन त्याच्या जागी आप-णच शेताचे धना होऊन घसतात. यरें, आतां जमिनीची मशागत चांगली केली आहे व रानगवेंतहि वाढें दिलीं नाहींत तर मिश्रितपणें आपला गव्हा चांगला येईल म्हणून स्वस्थ घसायें म्हुटलें तर तसें होत नाही कारण मनुष्य-प्राण्यास असे गव्हाचें पीक पाहिजे असतें तसेंच तें इतर मर्यादा लहान मोठ्या जनावरांसहि पाहिजे असतें. म्हणून योग्य तजवीज केली नाही तर पिकाला (खाण्यास) पुरें, पक्षी, उंदीर, कौटक या अनेक जातींच्या प्राण्यां-पासून वरच्यावर त्रास होईल व शेताची वाढ चांगली होणार नाही. यरें, असल्या प्राण्यांचा वेदोवस्त करून मागेले म्हणावें तर तींही नाही. कारण नुसत्या सुरपणीनें व मरणाच्या अशा कांहीं चोरट्यां, परेपणीची वनस्पती त्या गव्हाच्या पिकावर आपला निर्वाह करावयास तयार असतात. गव्हा-वरील " तांबेरा " व " काजळे " किंवा " कायणी " हे रोग असल्या परेपणीची सूक्ष्म व-स्पतीपासूनच होतात ही गोष्ट अलीकडे सिद्ध झाली आहे. सारांश, कोणत्याहि वनस्पतीं जी वाढ तिच्याशी निरनिराळ्या रीतीनें असलेल्या जड उपाधी-प्रमाणें अनेक प्राण्यांवर व वनस्पतींवर अवलंबून असते.

वरील उदाहरणावरून वनस्पतींच्या सत्तेच उपाधींचा प्रकृतिस्वास्थ्यावर परिणाम होणें कसें दाखव आहे हें लक्षांत आलें असतें. आतां पिकांमध्ये नासधूस करणाऱ्या वर्यांवर निरनिराळे रोग पाडणाऱ्या प्राण्यांचा व वनस्पतींचा विचार करूं.

पिकांची नासा ही करणा री लहान मोठी जनावरें.— गवत खाणारी रानटी व पाळीव जनावरें, हरणें, रानडुकरें, हत्ती, उंदीर, घसे वगैरे प्राणी या सदराखाली येतात. यांच्या-पासून होणाऱ्या पोडेला रोग ही संज्ञा साधारणपणें देण्यांत नाही हें खरें, पण रिकोच्या हट्टीनें पाहिलें असता .

अशा जनावरांनी सुदुग्ध, मोडून, चावून किंवा कुतरून कोणत्याही रीतीने दुखविले असता त्याची प्रकृति बिघडते ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

तुणधान्याच्या विकृत जेथे असलेल्या झाडे एकेका शेतात अमतात तेथे व्यक्तित्त. काही झाडांच अशा कारणाने तुकसान झाले तर शेतकरी ते अनुमनित नाहीत. पण जेथे फळझाडे किंवा इतरती लाकडाची झाडे यासारखी व्यक्तित्त महत्त्वाची झाडे लावण्यात येतात तेथे अशा लहानमोठ्या जनावरांनी उत्पन्न केलेल्या जखमा, मोडतोड वगैरे विकृतींना विशेष महत्त्व येते व त्याचा " रोग " या दृष्टीने विचार करून त्यावर उपाययोजना करणे जरूर पडते अशा जखमा वेचव जखमा म्हणूनच वाईट तसतात, कारण जखमा भरून काढण्याचे सामर्थ्य वनस्पतीच्या अंगा प्रामुख्यानेच स्वाभाविक असते, परंतु त्या जखमावाटे रोगजनक जंतु शिरण्याचा फार संभव असतो, म्हणून अशा जखमाची योग्य काळजी घेणे हे फळझाडाच्या वगैरे लागवडीत अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

कीट फ. — या प्राण्याचा स्वतंत्रपणे उल्लेख करण्याचे कारण ते साधारणपणे वरेच सुद्ध असतात. पण त्याची वाढ इतकी जलद होते, आणि त्याची संख्या इतकी मोठी असते की, हा हा म्हणता सर्व पाक उत्पन्न होते, व त्यामुळे वर सांगितलेल्या मोठ्या प्राण्यांच्या पेशाहि शेतावर पडलेल्या किडीकडे शेतकऱ्याचे अधिक लक्ष जाते. शिवाय बऱ्याच कीटझाचा जीवनक्रम मोठा गुड असतो त्याची अनेक रूपांतरी होत असतात व ते अंदा केव्हा घालतात, कोठे घालतात, त्यातून आढ्या केव्हा होतात, त्याची पाखरे केव्हा होतात व या अनेक स्थिरांतरांपैकी कोणत्या स्थितीत ते विकसित होऊन विकार होऊन ते पुष्कळ वेळां समन्यास फार कठिण असते व त्यामुळे कीटक व त्यांनी केलेली इजा याचा कार्यकारण संबंध सहसा लक्षात येत नाही " रोग " या नावाने उल्लेखिलेले विकारचे वरेच विकार कीटकांपासून होतात असे सिद्ध झाले आहे व त्यांचा अभ्यास करण्याचे एक स्वतंत्र कीटकशास्त्र उत्पन्न झाले आहे

रोगोत्पादक वनस्पती: — या दोन प्रकारच्या असतात. काही स्वतंत्र रीतीने निवोड करणाऱ्या व काही परोपजीवी. पहिल्या प्रकारात हर्ष, व अग्निष्ट झाडेसुद्धे, जी आपल्या बाडीने पिकाच्या बाडीत व्यर्थय आणतात त्यांचा समावेश होतो. तथाविचयी येथे विशेष लिहित्याची जरूरी नाही पण मोठ्या साडापासून वेव्हावेव्हापिकांनी इजा होते याविषयी येथे थोडा उल्लेख केला पाहिजे. शेतामोवती किंवा शेतामध्ये मोठी झाडे असली तर त्यांच्या छायेपासून पिकांनी प्राप्त होतो ही गोष्ट पुष्कळांनी माहीत आहेच पण काही काही शास्त्रज्ञांच्या मुळाच्या द्यापूत इतर कोणत्याही वनस्पती वाईट वाटत नाहीत. हा वेचव त्यांच्या छायेचा परिणाम नसून त्यांच्या मुळातून निघालेल्या विषारी द्रव्यांचा परिणाम होय

हे अलीकडे समजले आहे. विच, वाभूळ, कळकीचे वेट यांच्या आसपास काही अंतरापर्यंत कोणतेच झाड वाढत नाही ते अशा कारणामुळेच होय. शेजारी शेजारी वाटणाऱ्या वनस्पतीचे एकमेकावर होणारे परिणाम हा अलीकडे एक महत्त्वाचा विषय होऊन बसला आहे व वरेच रसायनशास्त्रज्ञ व वनस्पतिशास्त्रज्ञ याविषयी शोध करणाऱात गुंतले आहेत.

आता दुसऱ्या प्रकारच्या म्हणजे परोपजीवी वनस्पती-विषयी विचार करू प्रथमतः परोपजीवी वनस्पती म्हणजे काय हे थोडक्यांत सांगितले पाहिजे. आपण साधारणपणे ज्या वनस्पती पाहिली त्या जमिनीत स्वतंत्रपणे उगवतात व वाढतात व आपल्यास लागणारी पोषक द्रव्ये जमिनीतून पाण्यावाटे आपल्या मुळांनी शोषून घेतात. शिवाय त्यांच्या पानामध्ये किंवा इतर कोणत्या तरी भागात हिरव्या रंगाचे कण असतात. त्या कणात असणाऱ्या हरिद्रव्याच्या योगाने या वनस्पतींना हवेतील कॅरोटिन अॅसिड पृथक्करणासूर्यप्रकाशाच्या साहाय्याने करता येते कॅरोटिन अॅसिडमध्ये कार्बन व ऑक्सिजन अशी दोन मूलद्रव्ये असतात ती या पृथक्करणामुळे निरनिराळी होतात. ऑक्सिजन हवेत परत जातो व कार्बन वनस्पतींच्या शरीरात घेतला जातो तेथे मुळावाटे शोषून घेतलेल्या अनेक द्रव्यांशी त्याचे निरनिराळे रासायनिक संयोग होऊन शर्करा, पिष्ट, तेल इत्यादि पदार्थ तयार होतात व या पदार्थांचा अन्नप्रमाणे उपयोग करून या वनस्पती आपली वाढ करतात. परोपजीवी वनस्पती आपले अन्न वरील प्रकाराने तयार न करता थोड्याफार प्रमाणात जे इतर जीवांकडून (प्राणी किंवा वनस्पती यांकडून) भायतेच तयार असलेले मिळवून आपली उपजीविका करतात. परोपजीवी झाडांची परिचित अर्धा उदाहरणे म्हणजे आंब्यावर वगैरे वाढणारे " वादगुळ " किंवा ऊंत, ज्वारी मोगरेच्या मुळावर वाढणारा " टारफुला " अथवा "टवळी" ही होत. यादृगुळ्यांचे ही दुसऱ्या कोणत्या तरी झाडाच्या फादीवर हजत व इतर झाडे ज्याप्रमाणे जमिनीतून आपले अन्नसाहित्य शोषून घेतात त्याप्रमाणे वादगुळ हे या फादीतून आयत तयार झालेले अन्न घोरून घेते. वादगुळामध्ये किंवा टारफुलामध्ये ही परोपजीवी वृत्ति अद्यापि पूर्णपणे आली नाही असे म्हटले पाहिजे, कारण त्यांची पाने काहीशी हिरवी असतात व त्यातील हरितकणांच्या योगाने त्यास आपल्या अन्नाचे काही घटकपदार्थ तयार करता येतात. पण परोपजीवित्वाच्या मुळच्या पायरीस पोचलेल्या दुसऱ्या पुष्कळ वनस्पती आहेत ह्या सर्वस्वीच परावर्षी असतात, त्यांच्यामध्ये हिरवा रंग मुळाच नसतो किंवा नष्ट-प्राय असतो यांचे उदाहरण लघुघनासावर वाढणारी अमरवेल किंवा निमाळी (आकाशवेल), हिरवा रंग मिळवत असतो, पाने अगदीच सुटलेले असतात व त्यामध्ये हिरवा रंग नसतो. ही वेळ दुसऱ्या वनस्पतीस वेढून टाकते व जेथे जेथे या दोघांचा संबंध येतो तेथे तेथे या वेळीच घडान

सहान शोषणविद्ये फुटतात व त्यांच्या शोषणाने तिला दुसऱ्या वनस्पतीने तयार केलेले अन्न शोषून घेता येते. अस्तित्त्व आणायी एक उदाहरण म्हणजे तंबाखूच्या मुळांवर उगवणारा " धंभानू " यांचे रोग.

आख्या वाजवांस वृष्ट दिवसाम्या त्रोज्या रुपुष वनस्पतीपेकी परावर्तनी वनस्पतीवाहि उदाहरणें वर दिली व आणखीहि काही देता येतील पण परोपजीवित्त उयामध्ये पूर्णरवांस चाऊन पोचले आहे असे दोन मोठे वनस्पतिवर्ग आहेत. त्यातील वनस्पती सायान्यतः नुसत्या डोळ्यांपुढे सहसा न दिसणाऱ्या अशा अति सूक्ष्म आकाराच्या असतात, या वर्गातील अति मोठ्या वनस्पती म्हणजे उपास आपण " कुड्याच्या मुताचा छत्रा " किंवा "अलिख" म्हणतां त्या होत. आपण "सुआ अयवा सुरवाी" म्हणतां ती तर या वनस्पतिवर्गातील एका वनस्पतीचे एक अरण्यच होय. यावरून त्याच्या आपणास सूक्ष्मराची वरपना होईल. या दोन परावर्तनी वनस्पतिवर्गांपेकी एकास " अलिख वर्ग " असे नांव दिले आहे व दुसऱ्यास " अंतुवर्ग " हा सहा आहे. या अंतुवर्गातील कित्येक जाती भ्रंग, महामारी, विषम, क्षय वगैरेसारख्या भयंकर रोगांची कारणे म्हणून हल्ली प्रसिद्ध आहेत. या दोन वर्गातील कोणत्याहि वनस्पतीत वर सांगितलेले हुरितद्रव्य असत नाही व त्यामुळे त्यांचा निर्वाह अन्य प्राण्यांच्या किंवा वनस्पतींच्या शरीरापासून अथवा तयार मिळालेल्या अन्नावरच होतो, अलिखवर्ग व अंतुवर्ग यांच्याविषयां स्वतंत्र माहिती पुढे दिली असल्यामुळे येथेच त्यांच्या शरीररचनेविषयी विस्तृत विवेचन करावयास नको. एवढेच सांगितले म्हणजे पुरे आहे की, हे दोनांही वर अपुष वनस्पतीपेकी आहेत व त्यांची शरीररचना अर्थात धावी असते. त्यांचा आकार अति सूक्ष्म असतो, पण त्यांची पुनरुत्पत्ति फारच क्षपाटपाने होत असल्याकारणाने त्यांच्या आकाराचा कमीपणा त्यांच्या शरयेंने भरून काडला जातो. यापेकी काही मूल जीवांवर आपली उपजीविका करतात. त्यात शोषोपजीवी म्हणतात आणि बाकीच्या किंवा अंतुवर्ग जीवांवर निर्वाह करतात त्यांस शोषोपजीवी म्हणजे. शोषोपजीवी अलिख व अंतु वृत्तावर उपजीविका कारणे असल्यामुळे वनस्पतींच्या रोगांच्या हद्दीने त्यांचे महाव नाही. पण शोषोपजीवा अलिख व अंतु हे वनस्पतीमध्ये अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न करतात. घेतल्यांच्या परिचयाचे अलिख अण्य रोग म्हटले म्हणजे गडगडरील "तांबेरा," उजारी-बाजरी वगैरेषीत " बाजळी " किंवा " काशी " व दाखुरी-षीत " भुरी " हे होत अंतुवर्ग रोगांचे उदाहरण म्हणजे वटाटयावरील " चकी " किंवा " बागडी " हा रोग होय. असे रोग फार पुरातन काळापासून माहीत आहेत व त्यांच्यापासून कित्येकवेळीं पिके फारच थोड्या वर्षांत साक पुसलेली आहेत. पण हा देशी क्षोभाचा परिणाम, अशीच केवळ हिंदुस्थानात नव्हे तर इतर देशांही सुमार पाउणवी

वर्षापूर्वीपर्यंत वरपना होती वन १८५० च्या सुमारास या रोगाचा अभ्यास शास्त्रीयपद्धतीने करण्यास सुरुवात झाली. व बारी या प्रसिद्ध जर्मन वनस्पतिशास्त्रज्ञाने १८६९ या वर्षी अलिख व अंतुवर्गाविषयी एक अण्यप्रसिद्ध ग्रंथ प्रसिद्ध केला व त्या ग्रंथानेच वनस्पतींच्या रोगांचा व अलिख वर्गाचा कार्यकारणसंबंध प्रथम दाखविला. त्यानंतर गेल्या ६०-७० वर्षांत पिकाचे बरेच रोग काळजीपूर्वक तपासले जाऊन त्याचा विवक्षित अलिखारी संबंध प्रयोगाने सिद्ध करून दाखविण्यांत आला आहे. 'वनस्पतिरोगविचार' असे एक नवीन शास्त्रच अलीकडे निर्माण झाले आहे व सर्व देशांत या विषयांत शोध चालू आहेत. पिकांच्या रोगांची निरनिनाळी कारणे शी वर सांगितली आहेत त्या सर्वोप जाहींभयां मात्त महाबाचें कारण हे शोषोपजीवी अलिख व अंतु हीत असे म्हणण्यास हरकत नाही, कारण हे फार सूक्ष्म अलक्ष्याने त्यांचे स्वरूप लवकर लक्ष्यांत येत नाही व त्यांनी उत्पन्न केलेले रोग इतके नकळत येतात व इतक्या क्षपाटपाने फैलावतात की त्यापुढे मनुष्याची मति शुंग होऊन जाते. या रोगापासून नुकसानांही अतोनास होत असते हे राखील आंकड्यावरून दिसून येईल

रोगांचे नांव	देशस्थान	वार्षिक नुकसान रु.
गडगडरील तांबेरा	हिंदुस्थान	४ कोटी
" "	आस्ट्रेलिया	४१ कोटी
उजारीवरील कागळी	मुंबई इत्याद्या	२ कोटी
सुपारीवरील " गळ "	कावार व }	१० लाख
किंवा " कोळेरोग "	रत्नागिरी }	
दाखुवरील " भुरी "	नाशिक	२ लाख
ओटवरील " काजळी " अमेरिका		१९ कोटी
वटाटयावरील रोग	"	१० कोटी

असेच आणठो पुष्कळ रोग आहेत व त्यांपासून नुकसानांही पुष्कळ होत. हे रोग बहुधा साधीच्या स्वरूपाचे (साधारणिक) असतात व थोड्याच वेळांत पिकांचा पूर्ण नाश करतात. कृषिनीची सहाय्य उत्तम झालेली असतां खत, दारपणी, वगैरे योग्य वेळां दिली असतांही असे रोग उत्पन्न होतात व त्यांचे कारणेही सहजा लक्षांत येत नाही. तेथे इतर क्षपाटपाने झालेल्या विकारांपेक्षा याच क्षपाटपाने झालेल्या विकारांना रोग ही संज्ञा प्राप्तपदाने लाविली जाते, व वनस्पतिरोगविचार या शास्त्रास प्रत्यक्ष व्यवहारांत पुष्कळ वेळां अलिखविचार आणि वनस्पतिरोगांचिकरक दोन अलिखशास्त्र असे कां म्हणतात त्यांचा उल्लेख होईल. आतां काही सप्रसिद्ध अलिखवर्ग रोगांचे यथेचयात

दुसऱ्या षोडश्याहि नागावर तांबूस, पिचळसर किंवा उर्दी रंगचे टिपके पडतात. या निरनिराळ्या पोपक वनस्पती-वरचा तांबेरा निरनिराळ्या जातीचा असतो व एकीवरचा तांबेरा दुसरीवर सहसा होत नाही वण रोगाची लक्षणे व शिल्लिप्राचा जीवनक्रम सावारणपणे सर्वोपर्ये साखटाच आहे. म्हणजे ते पोपक वनस्पतीच्या दाराच्या आत राहून रम्यांचे रेणू मात्र बाहेर दृष्टीस पडतात. हे रेणू वायु व कृमिकीटक बगोडून तिकडे तिकडे पसरले जातात व त्यांपासून रोगाची पुनरुत्पत्ति होते. तांबेऱ्याचे टिपके या रेणूंचे वन-लेले असतात त्यांचे निरनिराळे रंग हे कालमानाप्रमाणे भिन्न-जतीचे रेणू तयार होतात त्यामुळे प्राप्त झालेले असतात. या रोगाने काही पिकांचे फार नुकसान होते. गव्हाचे दाणे सुखतलेले हलके होतात. या रोगामुळे हिंदुस्थानात दरवर्षी ४कोटी रुपयांचे नुकसान होते म्हणून मागे कोष्टकात सांगित-लेच आहे मिरोगी जाती शोभून काढणे याशिवाय या रोगावर उपाय नाही.

“काजळी” अथवा “काणी” रोगः—हा उजारी, वाजरी, राळा, मका, ऊंस इत्यादि पिकांवर होतो. रोगजनक शिल्लिक रोगी झाडाच्या आत बाहून फुले वायवाच्या सुमा-रास फुलात दिवू लागते. व दाण्यातील सत्त्वाचा खाऊन त्यांच्या जागी आपले असेच रेणू उत्पन्न करते. “काजळी” चा काळी पृष्ठ या रेणूंची असते या रेणूंपासून रोगाची पुन-रुत्पत्ति होते वरील सर्व पिकांवरील “काजळीवर” उपाय अद्यापि सिद्ध झाले नाहीत, तरी उजारीवरील रोगावर मात्र एक सांगला उपाय आहे तो हा—पेरण्यापूर्वी वी मोक्याच्या पाण्यात भिजवून वाळवून घेऊन. सोलापूर, सातारा व बेळगांव या जिल्ह्यात काजळीपासून बरेच नुकसान होतं. वरील सोपा उपाय केला असतो ते वाचेल.

द्राक्षांशरील “गुरी” रोगः—या रोगापासून मुंबई इला-क्यात बरेच नुकसान होतं. द्राक्षांच्या पानावर व फळांवर राखेसारखी भुच्छी पडते. ती भुच्छी ह्या रोगाच्या रेणूंनी झालेली असते. हे रेणू एका वेलीवरून दुसरीवर जातात व तेथे वरीच्यापासून पुन्हा रोग होतो. द्राक्षांवर मोरचूत, कडीचा चुना, व सावण यांचे मिश्रण शिपडले असता हा रोग बराच कमी होतो. गुलाबावरहि एक गुरीरोग होतो त्यावर वरील मिश्रण शिपडले असता उपयोज्य होईल.

ऊस साम्राज्य रंगणः—हाही एक शिल्लिकजन्य रोग आहे. उंचाचा गाभा लाल होतो व त्यात मध्ये मध्ये पांढुरके टिपके संपर्कानुसार व आडवे असे दिसतात व बाहेरून ऊंस हलके हलके वाळू लागतो अर्थात या रोगाची लक्षणे आहेत. हा रोग मुंबई इलाह्यात पुष्कळ ठिकाणी आढळतो. हा जर मोठ्या प्रमाणावर झाला तर पिकांना फार नुकानी होतो. रोगट विषाण्यापासूनच हा रोग सुटवले पिकात होतो. या वरता रोगट कां न लागण्याची साबरदाजी पेंतकी पाहिजे. ऊस रोग मुलीच नाही अशा ठिकाणाहून वी मिळविले

पाहिजे. लागण्याच्या वेळी ऊंस सधेच न लावता काही पांढीच लावानी व ज्या काळाच्या टोकामध्ये यत्किचित् लाल रंग दिसेल ते लावू नये. त्यांत रोग असण्याचा संभव असतो.

“केव ह्या” किंवा “गो साबी” रोगः—हा वाजरी, उजारी, राळा वगैरे पिकांवर होतो. वाजरीची पाने प्रथम केवडपाच्या रंगाची होतात. व नंतर ती वाळून उभी चिरली जाऊन त्याचे धागे धागे सुटतात कणसामध्ये दाण्याच्या जर्गी लहान लहान हिरवी सुरळी झालेली पाने येतात. हा रोग उत्पन्न करणाऱ्या अलिवाचा जीवनवृत्तात अद्यापि पूर्ण समजलेला नाही व यावर अद्यापि उपायहि निश्चित झाला नाही.

सु पा रीवरील “कोळे” रोगः—हा फारवार व म्हैसूरकडे पुष्कळ होतो. यासच रत्नागिरीकडे “गळ” असे म्हणतात. हा मुख्यतः फळांवर पावसाळ्याच्या आरंभा होतो. रोग-जनक अलिब फळाच्या रचनेत शिरून फळे कुजून खाली पडतात. अशा कुजलेल्या फळाचे डोंग्याडोंग्या रोग झालेल्या वागेत दृष्टीस पडतात. या रोगाने फक्त कारवार जिल्ह्यातच कमीत कमी ९ लाख रुपयांचे दरसाल नुकसान होते. या रोगावर, म्हैसूर संस्थानातील डॉक्टर कोलमन म्हणून एक तज्ञ कामदार आणित त्यांनी गोरचुतांचे एक विशिष्ट मिश्रण फळांवर शिपडण्याकरता शोधून काढले आहे व गेली चार वर्षे त्याचा त्यांनी तिकडे उपयोग करून पाहिला आहे. त्यांनी रोगजन्य नुकसान बरेच कमी होतं असे सिद्ध झाले आहे. मुंबई इलाक्यात आणि रत्नागिरी जिल्ह्यात हा उपाय करून पाहिला आहे. व त्यापासून फायदाही झालेला आहे.

घटाटपावरील “चका” किंवा “यांगडी” रोगः—ह्या रोगाचे प्रथम चिन्ह म्हटले म्हणजे झाडे एकाएकी वाळून मरू लागतात. रोगी झाडापासून झालेला एखादा बटाटा मयोमध चिरला असता सालीच्या आत सुमारे पाच किंवा अर्ध्या इंचावर एक तपकिरी रंगाची किंवा काळसर अशी बगुळकार रेषा दिसून येते. व चिरलेला बटाटा चिम-टीत धरून दाबला असता या रेषेतून एक पिचळसर रंगाचा चिकचिकीत सूक्ष्म पदार्थ निघतो. हा जंतूचा बनलेला असतो. रोगी बटाटाटपाच्या सार्धतल जलवाहिन्या या जंतूनी गच्च भरून गेलेल्या आढळतात. व त्यामुळेच पानाकडे पानी जाण्याचे बंद होऊन झाड मरते या रोगाचा प्रसार मुख्यतः रोगी विषाण्यापासून होतो, म्हणून रोग होऊन लागला असता बटाटे सधेच न लावता कापून लागणे चांगले; म्हणजे रोग-दराक रेषा असलेले बटाटे लावले जाणार नाहीत. शिवाय हा रोग उत्पन्न करणारे जंतू जमिनीत २.३ वर्षे तरी सद्य जिवंत राहू शकतात असे मानण्यात आता आहे. म्हणून एखाद्या रोगीत “चका” रोग झाला असता त्याच जमिनीत पुन्हा बटाटापार्थे पीक ३ वर्षेपर्यंत तरी घेऊ नये.

बटाटघान्या सर्गातीलच वांगी, टोम्याटो बोरें पिकांनाहि असलाच रोग होत असतो. रेव्हा ह्या पिकांहि रोग झालेल्या जमिनीत न देण्याची राबरदारा घतली पाहिजे. आतां सांगितलेल्या रोगांकरितां दुसरे अनेक अल्पिजन्य रोग पिकांवर होतात त्यापैकी काहीं परदेशांत झालात व काहीं या देशांत होनात ते फारसे महत्त्वाच नाहीत. कांहींविषयी अद्याप बराच माहिती मिळवावयाची आहे, म्हणून त्यांचा उल्लेख येथे केलेला नाही. आतांपर्यंत पिकांच्या रोगांच्या कारणांचा विचार झाला विषेचनाच्या सोयीसाठीं जरी हीं कारण मिश्र म्हणून दर्शविली आहेत तरा प्रत्यक्ष व्यवहारांत हीं निराळीं कारण पुष्कळ वेळां परस्परांस पोषक होऊन एक किंवा अधिक रोग उत्पन्न करतात हे येथे सांगितले पाहिजे. उदाहरणार्थ, पुष्कळ अल्पिजन्य रोगांचा फैलाव हवेमधील आल्ग्यांवर व उत्पन्नतवर अवलंबून असतो व म्हणून यापैकी बरेच रोग पावसाळ्यातच होतात. कित्येक अल्पिजन्य रोग काहीं कित्याच्या मागोमागच नेहमीं येतात. नाहींतर येतच नाहीत. उदाहरणार्थ, परू सत्रां जामूळ बोरें फळझाडाच्या पानांवर काजटा सारखी काळी मुरी 'माया' नावाच्या किट्यापासून निघालेल्या मोठे द्रव्यावर येते. या ठिकाणीं रोगांचें मूळ कारण अलिंष नसून 'माया' हे होय व ह्यावरच उपाय करणें जरूर असतें. या उदाहरणावरून उपाययोजना करतांना रोगांच्या कारणांचा कितो खोल विचार करणें जरूर आहे हे लक्षांत घ्यावें.

आतां वनस्पतींच्या रोगांचीं लक्षणें वक्षां असतात हे सांगितले पाहिजे हीं लक्षणें बहुधा सामान्य स्वरूपाचीं असतात व त्यामुळे निरनिराळ्या कारणापासून एकाच लक्षण किंवा लक्षण-समुच्चय उत्पन्नतो असे पुष्कळ वेळां घडतें.

सा व पि व लं प व णं - झाडाचा नेहमींचा तजेलदार हिरेव्या रंगऐवजीं पिवळसर किंवा पिका रंग येणें हे नेहमीं आढळणारे रोगाचे लक्षण आहे. गर्दींमुळे किंवा छायांमुळे मिजलेला अपुरा प्रकाश, अपुरी उत्पत्ता, जमिनीमध्ये लोह द्रव्याचा अभाव, मुळांमोठतीं साचलेले पाणी अतिशय फोडणी ह्या, हवेमध्ये मोठमोठ्या वाहारांत विशेषतः कारखान्यांच्या शायरी आढळणारे ह्मिपत किंवा पिपारी यासु, मुळांस किंवा इतर भागांवर लागले कीटक किंवा परोपजीवी वनस्पती, हीं शाब्द पिचले पळण्याचीं मुख्य कारणें होत.

को व कि वा चि त्र वि चि त्र र ग - या लक्षणांचे कारण किंवा कारणे अद्यापि निश्चित नाहीत, तीं बहुधा अल्प असतात असलीं लक्षणें दाखविण. या झडांमध्ये प साध्या झाडामध्ये रासायनिक द्रव्या बरेच अंतर दिवून येत. कलम किंवा बळे साधताना विषयक वेळां असे आढळले आहे की, हीं लक्षणें बलमानून घुटावर जातात कांहीं घोषकांच्या मते हीं लक्षणें कांहीं ठिकाणीं तरी विवक्षित जंतुमुळे होतात (बरील दोनहि लक्षणांचा परिणाम एकच होतो तो

हा - शाबामध्ये हरितद्रव्य कमी होतें व त्यामुळे शाबारापिष्ट क्षयादि पदार्थ कमी तयार होतात व शाबोची उपात्तमार होते)

पा ना बरील निर निराळ्या र गाचे ठि प के व भोंक - यापैकी बरेचसे अल्पिजन्य असतात. कित्येक कीटकामुळे उत्पन्न होतात प्रत्येक अल्पि किंवा कीटक कांहीं विशिष्ट तःहेचे ठिपके उत्पन्न करीत असतात. या ठिपक्यांच्या रंगरूपाचे सूक्ष्म निरीक्षण केलें असतां त्यांचे कारण निश्चित करणें सोपें होतें. उदाहरणार्थ, ठिपक्यांवर पांढरट किंवा करडया रंगाची पूड असेल तर तें मुरी रोगाचें लक्षण आहे (अल्पिजन्य) पिवळया, सोदरी तबडया किंवा काळया रंगाचे ठिपके बहुधा " ताबेरा " नामक अल्पिजन्य रोगाचें लक्षण असतां. पुष्कळ पानांवर राबले पळण्यासारखा दिसतात ते एक जातीचे किडे आहेत. कित्येक वेळां पानांवर पडलेल्या पाण्याच्या थेंबातून सूर्यकिरणें पक्षीभवन होऊन तेथेदाच भाग जळला जाऊन ठिपके पडतात.

वा लू न जा णं - पुष्कळ पिकांमध्ये वीहां साडे हलके हलके किंवा एकदम वाळून गेलेलीं दिसतात. याचें कारण पाण्याची कमतरता असे स्पष्टदर्शनी वाटते. पण थारीक नजरेने पाहिले असतां पाणी भरपूर असेहि हे लक्षण प्राप्त झालेले दिसतें. अशा ठिकाणीं बहुतेक रूच त्या झाडांच्या मुळांस किडे किंवा अलिंष यांनी उत्पन्न केलेला असतो. कापूस, तूर बोरें पिकांमध्ये हा रोग फार आढळतो. त्यास कांहीं ठिकाणीं "मूळखाई" हे अन्वर्थक नांव दिलें जातें. हा एक अल्पिजन्य रोग आहे. साटाण्यावर 'बागकी' म्हणून रोग असतो तो झाडांवर झाला म्हणजे झाडे अर्धाच अफाटीं मरतात. हा रोग जंतुजन्य आहे.

पा नें ज ल णं - या लक्षणांचे कारण बहुधा पाण्याचा अभाव हे असतें. यात पाने जळून गेल्यासारखी दिसतात. याशिवाय पादरा, तपकिरी, लाल किंवा तांब्यासारखा असे निरनिराळे रंग वेव्हा वेव्हा येतात. त्या सद्यांचीं कारणे अद्यापि निश्चित झालेलीं नाहीत. या सद्यांचा परिणाम मात्र एकच होतो की, हरितद्रव्याचें काम ह्याच्या योग्य मदावतें व त्यामुळे रोगी

जखपाची ओपासना हे जगताच्या व पदझाडाच्या लागवडीत विरेप महत्त्वाचे काम आहे

फोड व गाठी - खपल्या वगैरे लक्षणे बहुतकरून फोटक किंवा इतर लहान प्राणी किंवा अलिख व जंतू याच्यामुळे उद्भवतात. उवराच्या पानावरील फोड, बटाटयावरील फोड (देखी), धामी, मिरच्या वगैरे झाडाच्या मुळ्यावराल गाठी, मर्चा, दाहें वगैरेच्या पानावर, किंवा फळावर तपकिरी रंगाच्या खपल्या पुष्कळांच्या पहाण्यात आल्या असतील यापासून झाडाच्या पोण्यांत कमी अधिक न्यस्तय येऊन त्या मानानें नुकसान होतें कित्येक वेळां या गाठी किंवा फोड पुष्कळ मोठे होतात खेराच्या फाशावर सुगारीपासून तो जांब्याएवढ्या मोठ्या असक्य गाठी दिसतात त्या एक जातीच्या अलिखापासून होतात हे लक्षण उत्पन्न करणारे किडे किंवा अलिख जर फुलावर किंवा कांबळ्या पानावर किंवा पानाच्या वळ्यावर किंवा पुळ्यावर लागले तर झाडानें अतोनात नुकसान फातात म्हणून लोचशापासून सावध राहिले पाहिजे

हाव व कुजणे - या सदराखाली अनेक भिन्न कारणपासून वनस्पतींच्या निरनिराळ्या भागामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणांचा समावेश केला आहे झाडाच्या मुळ्या किंवा फळे कुजणे हे फोटक, अलिख किंवा जंतू या तिग्वी वारणाना (एकत्र किंवा स्वतंत्रपणे असताना) रुभवतें उदरदा क्वच मानभूज निरनिराळ्या तऱ्हेचे ढिकाराखे चिकट व सुखळुकीत पदार्थ निघतात ते याच कारणानें शेवट्याच्या झाडावर एक प्रकारचा किडा असतो, तो जेथें जेथें पोखरतो तेथून भासराखरा दिसणारा चिकट किंवा योंद निघतो, तो पुष्कळाना पाहिला असेल तो लक्ष्यात आणला असता या लक्षणाचें साधारण स्वरूप लक्षात येईल तसेच साठविलेले बटाटे, त्यात आळ्या झाल्यावर किंवा झाल्या नसल्या तरी निरनिराळ्या कारणाना कुजतात या कुजण्यात दोन प्रकार आहेत. एकांत कुजणाऱ्या पदार्थांला पाणी (आले कुजणे) सुदत व टुटण्यात पाणी सुदत नाही (कोरडे कुजणे) लक्षणाचा बारीक रितीने तपास करून त्याचें मुख्य कारण कोणतें व आनुवंशिक कारणे कोणती याचा विचार करून उपाययोजना करणें जरूर असत

वटणे - सवध झाड किंवा झाडाच्या काठी फाटा वटतात हे या प्रकाराच्या आरंभी सांगितलेल्या सर्व तऱ्हेच्या कारणाना भवतें स्वाभाविक अंतस्थ कारणानेही झाडाच्या जुंवेंपणामुळे हा परिणाम दृष्टीस पडतो किंवा आग, बोन, पाण्याचा अभाव, प्रखर जम, बरक यदी इत्यादि अचेतन उपाया; किंवा बाडगुळ किंवा इतर परोपजोबी वनस्पती (अलिख वगैरे), टळ्यादा वगैरे सजीव परिस्थितीचे प्रकार यामुळे ही झाडे वटून जातात

विद्रूपता - ही पुष्कळ निरनिराळ्या कारणाना भवतते व या लक्षणात प्रत्येक झाडाच्या विवाहित आकारामध्ये व

रूपामध्ये जे वाहो विशेष बदल हातात व ज्याच्या योगानें त्या झाडाला इजा होऊन ते मरण्याचा समज असतो, त्या सर्वांचा समावेश केला आहे बाजरीच्या साटाला कणोस येण्याच्या ऐवजी लहान लहान पानाचाच एक गुच्छ पुष्कळदा येतो (त्याला गोसावी रोग असें म्हणतात) पुष्कळ झाडांच्या कायाकांठामधील अंतर स्वाभाविकपणे असवयाचें त्याऐवजी पुष्कळच कमी होऊन पुष्कळसा फाट्याचा एक झुवकाच तयार होतो (उदाहरणार्थ, विपरीच्या झाडावर), व झाडाचा आकार अगदी छुरटलेला होतो, पानांचा आकार फार लहान होतो व पानें सुरमुळत्यासारखा दिसतात (उदाहरणार्थ, वारी व मिरच्या याचा " गोजा " किंवा " बोक्क्या " रोग) हे विद्रूपतेचेच प्रकार होत विद्रूपतेचीं कारणें देखील आरंभी दर्शविलेल्या सर्व प्रकारचीं असें शकतील

फुल्ले व फळे लक्षात घेऊन पडणें, दाणे न भरणें - पिकाच्या सवधानें या लक्षणावद्दल वारंवार तक्रारी येतात याची सुद्धा अत्यंत भिन्न भिन्न कारणें असतात व फोणतें कारण किंवा कारणें लागू पडलाल याचा फार बारकाईने विचार करावा लागता पुष्कळदा ही कारणें अत्यंत गूढ असतात जसजसा या निपयाचा अधिकाधिक अभ्यास होईल तसतसा त्यावर जास्त प्रकाश पडत जाईल सध्या याविषयी फारच कमी माहिती आहे

आता वनस्पतिविषयक रोगनिवारणाच्या सामान्य तत्त्वाचें थोडें दिग्दर्शन करूं रोगनिवारणाचीं दोन मुख्य अंगे आहेत, एक प्रतिबंधन व दुसरें औपचोपचार अर्जांत एक म्हण आहे तिचा अर्थ " औपचोपचारानें रोग बरा करण्यापेक्षा रोग मुळांच होऊ न देणें हे अधिक चांगलें " असा आहे ही म्हण वनस्पतींच्या रोगाना तर फारच लागू आहे कारण या रोगाचें-विशेषतः अलिखजन्य रोगाचें- अस्तित्त्वच आधी रोगानें सर्व काम करून टाकल्याशिवाय उचककोस येत नाही पुष्कळ अलिखाचें तनुमय शरीर, ज्याने पोपकापासून ऊत्तरस चोरला जातो तें-आत गुप्त असतें व सर्व उपसवय पस्त झाल्यानंतर सततिकार्यासाठी जेव्हा त्यापासून रेंण (बोज) उत्पन्न व्हावयाचे असतात तेव्हाच कायती ही आलिखे बाहेर नजरेस पडतात म्हणून त्यानीं उत्पन्न वेलेल्या रोगावर औपचोपचार करून ते बरे करणें फार कठीण, जवळ जवळ अशक्यच असतें पण रोगानें कारण व त्याच्या साथत फाट्या; माहिती झाल्यावर मग तो रोग होऊं न देण्यावद्दल प्रतिबंधक उपायाची योजना करणें अधिक सोपे आणि उपयोगाचें होतें.

वनस्पतींच्या रोगासंबंधानें आणखी एक गोष्ट लक्ष्यात ठेविनी पाहिजे की, व्यतिरेक काही झाडाना रोग झाला तर त्याचें निदेष महत्त्व होतक-याम चाटत नाही व औपचैत एकंदर पिकावर त्याचा फारसा परिणाम होत नाही तोपर्यंत व्यक्तित झोण्याच्या झाडाच्या म्यानीना ते रोग हें नावच देत नाहीत

पण मनुष्यप्राण्याच्या रोगप्रमाणेच वनस्पतींच्या रोगांना सुद्धा वैजोवेळीं साधार्थी स्वरूप येते. तें येणें थिवा न येणें हें पुष्कळ कारणांवर अवलंबून असते, व रोगनिवारण करतांना त्या कारणांचा विचार करणें जरूर असते. वीणण्याहोई रोगास सांसारिक दिव्यः साधार्थी स्वरूप प्राप्तपास पुढें सांगितलेल्या गोष्टींची आवश्यकता असते—(१) रोग उपमध्यें होईल अशा पुष्कळ व्यक्ती जवळ किंवा एके ठिकाणीं असल्या लागतात. (२) संसर्गाची साधनें असावीं लागतात व (३) रोगजनक कारणास अनुकूल परिस्थिति असावी लागते

यांपैकी पहिली स्थिति शेतकऱ्यांच्या व्यवहारात सद्गम प्राप्त होते. एकाच जातीचीं असेल्य झाडे एके ठिकाणी वाढविणें हेंच शेतकऱ्यास सोयीचें वाटते, कारण एकाच जातीच्या झाडांनां एकाच प्रकारची मधीन व मसगत लागते पण रोगाच्या दृष्टीनें असें करणें वाईट आहे. कारण एका झाडावरचा रोग शेजारच्या सजातीमावर सहज आतो. दुसरी गोष्ट संसर्गाची साधनें; यांचाहि फार बारीक रीतीनें विचार केला पाहिजे विशेषतः कीटकजन्य व अलिखजन्य किंवा जंतुजन्य रोगासंबंधानें त्यांचा प्रसार कसा होतो हें नीट शोधून घेतले पाहिजे. कीटकजन्य रोगासंबंधानें स्वतंत्र माहिती येणार आहेच. येथें फक्त अलिखजन्य व जंतुजन्य रोगांचा प्रसार कोणत्या रीतीनें होतो ते थोडक्यात सांगितलें पाहिजे.

अलिखजन्य व जंतुजन्य रोगांचा प्रसार कसा होतो हें स्पष्टतः यावयास रोगजनक अलिख व जंतु यांच्या जीवनरुमाची पूर्ण माहिती करून घेणें जरूर आहे या वनस्पतींनी पुनरुत्पत्ति सूक्ष्म बीजापासून होते व ती फार झपाट्यानें होते. हीं बीजे एका झाडावरून दुसऱ्यावर जातात. तेथे योग्य परिस्थिति असेल तर तीं रुजतात व रोग उत्पन्न करतात. कित्येक वेळां बीजाची सुद्धां जरूर नसते. पुष्कळ अलिखांच्या संतुल्य शरीराची वाढ जवळजवळ अमर्याद असते. म्हणजे त्यातील एखादा जंतु सुद्धा दुसरोकडे जाऊन त्याला योग्य परिस्थिति मिळाली तर त्याची स्वतंत्रच वाढ होते. मोठ्या झाडाचीं फळें लहान त्यांची पुनरुत्पत्ति बीजागिवाय होते ट्यापिकीच हा प्रकार आहे. अलिखांचीं बीजे किंवा बीजाप्रमाणें काम करणारे इतर अवयव हीं एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर कशीं नेलीं जातात याचा विचार केला असता रोगसंसर्गाचीं साधनें कोणतीं याचा खुलासा होईल. प्रथमतः रोगी झाडाशी संबंध येणारे हवेचे व पाण्याचे प्रवाह, सहानमोडे प्राणी (किडे, गोगलगायी, माशा, ससे वगैरे) हे बीजवहनाच्या कामीं मदत करतात. र्थत मनुष्यप्राण्याच्या आंगाच्या, आगधोटी वगैरे प्रवासाचीं साधनें व पोष्ट अँफिसचा व्यवहार यानें मोठाच भर पडते. म्हणजे या साधनांनीं हजारों मैलांवरचे रोग एका ठिकाणाहून दुसरीकडे नेले जातात. पिकांचे काहीं भयंकर रोग याप्रमाणें एका देशांतून दुसऱ्या देशांतहि नेले आहेत व हें समजल्याचा एक परिणाम हाही असा झाला आहे की, पुष्कळ राष्ट्रांनी आपल्या देशांत

अनिष्ट रोग अशा रीतीनें घेऊं नयेत म्हणून वनस्पतिरोगप्रतिबंधक कायदे केले आहेत. या कायद्यामुळे एका देशांतून दुसरीकडे झाडे, बीं, कंद वगैरे काहीं पाठवावयाचे असतपास त्या देशांत नसलेले रोग या परकी झाडांभरोवर न जाणील अशाबद्दल दोनहि देशांतील झाडे, बीं, कंद वगैरेच्या व्यापाऱ्यांनी योग्य तजवीज केलाच पाहिजे, अशी सक्ती केली जाते. हिंदुस्थानांतहि या तऱ्हेचे काही कायदे झाले आहेत.

अलिखजन्य रोगांच्या प्रसाराचा दुसरा मार्ग म्हणजे अलिखांचीं बीजे किंवा इतर अवयव, रोगी झाडाच्या विषाभाशेवर किंवा इतर भागावर एका ठिकाणाहून दुसरीकडे नेले जातात. उदाहरणार्थ " काश्मी " किंवा " कायणी " रोगाचें बीं, किंवा बटाटगावरील " वांगडाचें " बीं याच तऱ्हेनें एका पिकावरून दुसऱ्या पिकावर जातें. कित्येक रोगजनक अलिख व जंतु यानां रोग उत्पन्न करण्यासारख्या झाडे नसलीं तरी त्यांच्याशिवाय जमिनीत मूत जीवापासून प्राप्त होणाऱ्या अशावर शोषोपजीवी वृत्तीनें राहतां येत अशा जमिनीत पुढें एखाद्या वेळीं त्यांना योग्य अशीं झाडे मिळालीं कीं हींय अलिखे शोषोपजीवित्व टाकून जीवोपजीवी वृत्ति धारण करतात, व त्या झाडांना पछाडून त्यामध्यें रोग उत्पन्न करतात. या वृत्तीच्या अलिखापासून होणाऱ्या रोगावर प्रत्यक्ष रीतीनें उपाययोजना करणें अशक्य असते. बरीच अलिखे प्रसंगानुसार निरनिराळ्या जातीचीं बीजे उत्पन्न करतात व यांचा परस्परसंबंध प्रथम सहसा लक्षात येत नाही. ज्या अवस्थेंत एखादे अलिख रोगजनक असतें त्याकडेच आपले लक्ष जाते, पण त्याचें भक्ष्य उघा वेळेत त्यास मिळतानें होतें त्यावेळीं त्या अलिखास रूपांतर करून मश्याशिवाय राहण्याची शक्ति प्राप्त होते असें पुष्कळांनीं पडतें एवढेंच नव्हे तर काहीं अलिखांची या बद्दल माहिती पाहिजे पुढें मजल मेलेली असते. म्हणजे तीं आपल्या निरनिराळ्या अवस्थेंत निरनिराळ्या जातींच्या वनस्पतींचा आश्रय करतात व त्यामुळे त्या अवस्थांचा परस्पर संबंध लक्षात येणें फार कठिण होतें. गव्हावरील " ताबो " उत्पन्न कर-

कोणत्याही जमिनीतल व हवेतील दोषाने वनस्पतींची प्रकृति अक्षत झाली असता त्याच्यावर उपजीविका करणाऱ्या कीटक व परोपजीवी वनस्पतींचा त्याच्यावर अधिक जोर होतो. उदाहरणार्थ, पाणी अधिक झाल्यामुळे व रोयामध्ये गर्दी झाल्यामुळे किंवा अन्य कारणांनी प्रकाश कमी झाल्यामुळे ज्या पिकाचे तरेचे किंवा रोपे करण्याचा प्रपात आहे त्यामध्ये असा नेहमी अनुभव येतो की, रोपे उंचच्या उंच व पिवळसर रंगाचे व अक्षत असे होतात, व लवकरच त्यांचा ताटपणा जाळून ते पडतात व कुजून जातात. काही जातीची अलिंबे व अंतु त्या अक्षत झाडावर सहज आळू शकतात व त्यांच्यामुळेच ही कुजण्याची क्रिया सुरू होते. दुसरी कित्येक अलिंबे ही ज्या वनस्पतींचा आश्रय घेतात त्या वनस्पतींच्या विवक्षित वयोमर्यादेत त्यामध्ये प्रवेश करू शकतात. उदाहरणार्थ, कोंबळ्या पानावर किंवा फळावर पुष्कळ अलिंबे फार लवकर जोर करू शकतात. कोंबळेपणा एखादी सुरक्षितपणे निभावून गेला की, मग अशा रोगाचा फारशी भांति नसते. यामुळे केव्हा केव्हा आंध्रप्रदेशाजना जरी शक्य नसली तरी रोगाची नेहमीची वेळ शाळभाकरिता लवकर किंवा उशीरा तयार होणाऱ्या पिकाच्या जाती पसंत करून रोगापासून होणारे नुकसान बोकावता येते असे म्हणण्यात देशी भूमिगुणवर एक " टिका " नावाचा अलिंबजन्य रोग सुमारे १५ वर्षांपूर्वी (१९००-०४) पुष्कळच होत असे व त्यामुळे पीक मुळीच येईनासे झाले होते. हा रोग पीक सरासरी ३। ते ४ महिन्यांचे झाड्यावर होत असे. त्यामुळे दाणे भरतक्याच्या वेळेसच सर्व पाने गळून जाऊन पिकाचा नाश व्हावयाचा. यावेळी सुई इत्यादींनी शेतकीखात्याने अमेरिकन व गवानी भूमिगुणाचे बी आणविले. या जाती ३। महिन्यांत तयार होतात व त्यामुळे त्याच्यावर "टिका" रोग पडत नाही असे जरी नाही तरी तो पडायचाच वेळी पीक जवळ जवळ तयार होत असल्याने ह्या रोगाला सांधीचे स्वरूप येण्यापूर्वीच ते काढले जाते, व त्यामुळे रोगफसून होणारे नुकसान कावते. या उदाहरणावरून व बरील एकंदर विवेचनावरून रोगनिवारण्याच्या कामी रोगाची प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कारणे, त्याच्या प्रणाराची साधने व त्याच्या प्रसारास अनुकूल परिस्थिती कोणती वगैरे बघून किती कारीक रीतीने चौकशी करणे जरूर आहे हे स्पष्टात येईल. आता रोगप्रतिबंधनाचे सूच्य मार्ग त्याच सांगितले आहेत.

साक्षात अंतर देखणे—राई दाटीने कपिली असता रोगीना प्रकाश पाहिले टिकता मिळत नाही, रोगीचा उपात्तमार होत, रोगीच्यामध्ये दृषा चांगली येत नाही व त्यामुळे रोगास अडथळा प्राप्त होत. अशा अक्षत करवयंत रोगजनक अलिंबांचा रोगीच्यामध्ये सहज शिरकाव होतो, व रोगीच्या बाहेर झाडात प्रतिबंध करतो देत नाही.

पाण्याचा निचरा व जमिनीची मशागत—पाणी साचल्याने मुळांमध्ये दृषा खेळण्याचे बंद रोते व अलिंबाच्या रोंगट (बीजोस) दृषापास आतस्थक प्रसा ओलावा त्यास सहजच मिळतो, व रोग पसरण्यास मदत होते. नांगरणे, कुळरणे, कुळपणे, वगैरे शेतीच्या नेहमीच्या कामांनी जमीन चांगली तयार झाली म्हणजे तांत जी शाई येतात ती चांगली सक्षम व सडू अशी होतात, त्याच्यामध्ये रोंगट रोकार करण्याचे सहजच सामर्थ्य येते तेव्हा या कामात मुळांचे हलक्यापणा उपयोगी नाही. रानशाई, रोमी पिकाचे अक्ष शिष्ट भाग वगैरे सर्व काढून जाऊन त्याचा नाश केला पाहिजे, नाही तर रोगजनक अलिंबाची बीजे, कीटकांची अंडी वगैरे रोगावर राहून पुढच्या पिकास उपाय होण्याचा संभव असतो. पिकांत करवदल करणे—एकच पीक वर्षानुवर्षे एकच जमिनीत घेऊ नये. पुष्कळ अलिंब किंवा कीटक काही विशिष्ट जातींच्याच पिकांवर जाडतात व पिकांमध्ये बदल केला असता त्यास त्याच्या पोषक द्रव्यरूपी न मिळाल्यामुळे नाश होतो याच कारणकारिता सर्रास एक जातीचे पीक न घेता मिश्र पिक घेणे चांगले मिश्र जातींच्या वनस्पतींमध्ये अलिंबाची व कीटकांची गति खुंटते.

विषाण्याची तपासणी आणि रोगनिवारण—वी लावतांना ते चांगले तपासून लावावे. पुष्कळ रोग विषांमधून रोव्यात लागतात. रोगी पिकापासून आलेले बीं होतां होईतां लक्ष नये. अलिंबनाशक किंवा कृमिनाशक विषाची पदार्थांचे मिश्रण पिकावर योग्य वेळी शिंपवावे. यापासूनहि पुष्कळ रोगांचे निवारण होते. या विषाची पदार्थांत मोरबूद, गंवक व चुना, बेरोसीन, तंबाखूचे पाणी वगैरे आहेत. याच व दुसऱ्या काही द्रव्यांचा उपयोग परदेशांत पुष्कळ होत असून पुष्कळ रोग त्याने हुटवेले जात आहेत. जखमांत व प्रणास रोगप्रतिबंधक औषधे लावावीत. काही पिकाची, विशेषतः फळांसाठीची मधून मधून छाटणी करावयाची असते. छाटणीने झाडास पुष्कळ प्रण होऊन अलिंबाची बीं जेथे जेथे दृशतात अशी पुष्कळ मर्मस्थाने तयार होतात अशा टिकाणी डांबर, मेण वगैरे रोगप्रतिबंधक पदार्थ लावावेत. अक्ष मुळांचे औषधीपचार करणुं पडत नाही अशा टिकाणी आणखी एक इलाज उपयोगी पडण्यासारखा असतो. पुष्कळ वनस्पतींच्या अनेक पोटांसाठी असतात. त्यामध्ये एखादा रोग सर्वांचे सारखा होतो असे नाही. काहीना पुष्कळ होतो, काहीना कमी होतो, तर काहीना मुळीच होत नाही. हा भेद त्यांच्या प्रकृतीतच असतो व हा आनुवंशिक असतो. म्हणजे तो जनजातानु संततत उत्तरतो. आनुवंशिक गुण कोणत्या नियमांनी संततो- मध्ये उत्तरतात याविषयी ह्या द्रोपामध्ये अनेक विद्वान मोट्या काळजांने व परिश्रमाने शोध करीत आहेत व आश्चर्यचर्य त्यांना रोगी यद्यपि पुष्कळ मिळाले आहे. त्यावरून अद्याप्यामध्ये अनेक गुण उत्तरतात ते उगीच कसे तरी उत्तरत नसून नियमबद्धरीतीने उत्तरत असतात व प्रयोगाने बोध

गुण रक्षा उत्तरेल हें बऱ्याच निश्चयानें सांगता येते. या ज्ञानाच्या प्रयोगानें दोन किंवा अनेक पोटभाटांचा संकर करून शीकणें आपल्यास इष्ट तेवढेच गुण आहूत अशी प्रथा प्रयोगांभेतां निर्माण करणें शक्य झाले आहे. तेव्हां एखाद्या रोगावर सर्वे उपाय शकले असतां अशी निरोगी जात प्रयोग करून, उत्पन्न करून तिचेंच बीं पुढें आणतां येईल. गव्हाबरील ' तांबिरा ' , कापडाबरील ' मूळसाई ' ह्या रोगांवर याच प्रकारचा इलाज इंग्लंड, अमेरिका वगैरे देशांत यशस्वी झालेला आहे.

अडि व ना झ क द्र ब्यें, बोडों नामक मिश्रण.—हे सर्वांत अधिक उपयोगी व महत्त्वाचें आहे. यांतिल द्रव्यें व प्रमाणे पुढें लिहिल्याप्रमाणें असतात. अचछेर मोरचूद, अचछेर कडीचा चुना, एक इयालन किंवा ५० शेर पाणी मोरचुदाचें पूड करून तीं एका खांदीच्या पिशवीत घालून तिथें तोंड बांधावें व तीं एका लांकडाच्या टिपांत किंवा मातीच्या भाटात ठेवावी व तांवर सुमारें १० शेर गरम पाणी ओतावें. मोरचुत चांगला विरघळोपर्यंत ती पिशवी बरेबर काढीने किंवा दोरीने हालवावी

दुसऱ्या टिपांत कडीचा चुना अचछेर घेऊन त्यावरहि सुमारें १० शेर पाणी ओतावें व नंतर मोरचुताच्या पाण्यात हें चुन्याचें पाणी ओतून काढीने हाचूच चांगलें मिश्रण करावें व मग बाकी राहिलेलें पाणी (३० शेर) त्यामध्ये घालून म्हणजे मिश्रण तयार झालें हें मिश्रण पावसांने धुवून जाळें नये म्हणून त्यात सावण, मूळ किंवा राळ यांसारखे विकट पदार्थ केव्हा केव्हा घालावे लागतात. मिश्रणात आमनो तिनकाच सावण अथवा मूळ घ्यावा द्राक्षांबरील " भुरी " रोगावर सावणमिश्रित बोडों मिश्रणाचा उपयोग होतो. राळेचा उपयोग करावयाचा असल्यास मोरचुताच्या निम्मानें राळ व पावपट सोडा (पापडसार) घेऊन हे दोनहि पदार्थ एक तासभर घोल्या-मोजून घेतलेल्या-पाण्यात कडवणे. कडवितांना काढीने एकसारखे टकळावें, व नंतर मोरचुताच्या व चुन्याच्या मिश्रणात तें मिलावें. एकंदर पाणी साध्या बोडोंमिश्रणाच्याच प्रमाणें असव. सुपारीबरील " कोळी " रोगावर या मिश्रणाच उपयोग होतो

मोरचुताचें पाणी.—मुसुरया मोरचुताच्या पाण्याच काबरीबरील " काडळी " या रोगावर उपयोग होतो तें उपाय करण्याची वृत्ति पुढें लिहिल्याप्रमाणें — १० तोंडे मोरचुत घेऊन तो पचवा १२॥ शेर पाण्यात विरघळावा. य पाण्यात ज्वारीचे बीं एका पिशवीत घालून १० मिनिटे भिजून घ्यावें, नंतर तें सावळांत घालून पेरवें पाणी सेंपेपर्यंत जितकें बीं भिजेल तितकें भिजवावें. मोरचुताचें पाणी किंवा मिश्रण करावयाचें असल्यास लांकडी किंवा मातीच्या भाटाच्या उपयोग करावा लोखंडी भाटाचा करूं नये यासारखा कापूरकाबोनेट, गंधक, सन्निमेट फॉस्फीन इत्यादि द्रव्यें युक्त

शिल्लिप्रपातक आहूत व त्याचा विशिष्ट प्रसंगी उपयोग होतो.

हीं द्रव्यें शिंपडण्याकरितां निरनिराळ्या प्रकारच्या विचकाया किंवा शिंपडण्याचीं यंत्रें युरोप व अमेरिकेंत तयार झालीं आहेत व त्यामध्ये नवीन नवीन सुधारणा होऊन औषधें शिंपडण्याचें काम लहान किंवा मोठ्या प्रमाणावर करणें सोपें होत चाललें आहे. मुंबई इलाह्यात द्राक्षाच्या लागवडीत व कारवार व दौतर इथडे सुपारीच्या लागवडीत अशा सुधारलेल्या विचकायांचा उपयोग हल्ली शेतकरी कळें लागले आहेत.

[संदर्भ ग्रंथः—या विषयावर मराठीत ग्रंथ किंवा लेख म्हणण्यासारखे नाहींतच. 'शेतकी व शेतकरी' या मुंबई इलाह्यांत निघणत्या मासिकात व शेतकीखात्याच्या हस्तपत्रकांत व जुलेटिनसमध्ये विकांच्या काही रोगाविषयी माहिती मिळेल. याखेरीज इंग्रजांत हिंदुस्थानातील काही विकांच्या रोगाविषयी स. १९१८ पर्यंत उपलब्ध असलेल्या माहितीचे एक पुस्तक आहे याशिवाय अंत्रिकल्चर रिचवें इन्स्टिट्यूट (डॉ ई. व्हेलेस-फर्मी व्हॅड डिसीज इन् प्रॅन्स), पुसा व निरनिराळ्या प्राताच्या शेतकीखात्यातर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या शेतकीविषयक लेखामध्येहि हिंदुस्थानातील विकांच्या रोगाविषयी माहिती प्रसिद्ध झाली आहे. युरोप व अमेरिका खंडात गेल्या पन्नास वर्षांत या विषयावर बरेच लेख व ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांची यादी [इंग्रजी भाषेंतील कोणत्याहि ज्ञानकोशात पहावयास सापडेल] ले प्रो आम्बेरकर]

पिकें—तसे विकांचे दोन वर्ग करता येतात एक अथ पुरनिगारी पिकें व दुसरी अन्नेतर पिकें पहिल्या वर्गात तूण, धान्यें, कडधान्यें, काही वंद, व मूळ, काहों गळिनाचों धान्यें असें मुद्दूमू, तिळ वगैरे याचा समावेश होतो. यानंतर उंसापासून होणारा मूळ, साखर, काबवी, व त्याप्रमाणें ससाल्याचीं पिकें (मोहरी, भिर, शहाभिर, धिरचां, भिर,) वगैरेचा खाण्याच्या धान्यांना चव आणण्यास उपयोग होतो.

हंगामांनील पिके पावसावर अवलंबून अस्तव्यासुळें ती साधारणतः सर्व तऱ्हेच्या जमिनीवर होतात, परंतु गहू, हरभरा, जवस वगैरे रब्बी पिकांकरितां काळी, खोल, थोड्यावा रातून ठेवणारी जमीन लागते. रब्बी पिके उष्ण व कोरळ्या हवेत चांगली येतात. मात्र या पिकांनां सळाळी पडणाऱ्या दक्षिण-पश्चिम जिल्हा कायदा होती. बागाईत पिकांत जमीनीपिकां मत्त व पाणी ह्यां पार महत्त्वाची आहेत. बागाईतात जमीन निचऱ्याची असावी. पाणभरती पिके अगदीं वाळूच्या जमीनीत सुद्धा चांगली येतात टाणें विरुपातील वसई, माहोम वगैरे समुद्रकाठच्या तालुक्यात, चाळीच्या (वाळूच्या) जमीनीत केळीं, पानवेली, ऊंस, आलें वगैरे पिके उत्तम होतात. मद्र जमान पोवळ असल्यामुळें पाण्याचा व खताचा जास्त खर्च गेलो बागाईत पिके वाळ्या मारी जमीनीत चांगली होत नाहीत कारण ह्या जमिनीत पाण्याचा निचरा चांगला होत असून शिवाय त्या उपाडीच्या दिवसांत फार भेगाळतात.

फळझाडांची लागवड करण्यास काळ्या खोल जमीनीसारखे करून सर्व तऱ्हेच्या जमिनी चालनास फळझाडांच्या लागवडीत निचऱ्याकडे जास्त लक्ष दिलें पाहिजे. दोन, तीन फूट खोल जमीन असून खाली मुसूम असल्यास ती जमीन फळझाडांस उत्तम समजली जाते. फळझाडांचा लागवड करण्याचें काम साधारण शेनकरी वपादि हातीं घेत नाहीत. कारण या लवंगरीत फळें घरूं लागोपावेतो पहिलीं चार पाच वर्षे घाताचा, पाण्याचा, रोपाचा, जमीन तयार करण्याचा, राखी वगैरे खर्चाचा जास्त खर्च येत असून त्याचा मोबदला त्याला फारसा मिळत नाही. याकरितां अखिल कामें महत्त्वाकरून मादकल अखणारे धार्मिक शेतकरीच हातीं घेतात. फळफळावडीची लागवड करण्याला मादकलसारेजीत फळझाडांनी माहिती, फळें तयार झाल्यावर तीं कधी काढावी, तीं खोपयोल किंवा खोपलीत कधी मरावी, वेद वतीं करावी, ते भाण करण्याच्या सोयी, विक्रीकरितां बाजारहाट, अशा अनेक बाबोसंबंधी माहितीची जरूरी असते. यांकरितांच फळझाडांसाठील क्षेत्र विहिरीखाली इकडे तिकडे लहान लहान कुबऱ्यांत आटवतें.

आंबा, फणस, नारळ, सुपरी, काजू वगैरे वगळून बाकी फळझाडे सधम प्रकृतीचा पावसाच्या प्रदेशांत चांगली होतात. फळझाडांच्या तपेंच कांही विशेष पिकांच्या लागवडीत समुद्रकाठीपासून उंची, पाऊस, जमीन, हवा, पाणी वगैरेचा बराच विचार करावा लागतो. उदाहरणार्थ—बहा, कोंब, सिडोना, सुत्रबेरी, पीच, सफरदख वगैरे पिके उंचवट्याच्या (महाबळेश्वर, निलगिरी, आहाम) प्रदेशांत चांगली होतात साधारणच्या धान्यात तुणधान्ये व वट्टधान्ये ही पार महत्त्वाची होता. ह्या धान्यांत अनुष्याल अन्न व गुरांनां पारा या दोघोषीं छाय असते. तुणधान्यांपैकी, सोदळ, मोपळा, शकरी व गहू हीं हिंदुस्थानीतील सांघांची

लाण्याचीं मुख्य पिके होत प्रत्येक शेतकरी या पिकांपैकी कांही धान्ये दरवर्षी पेरितो आपल्याला सुरेख धान्य व गुरांना चारा हीं ठेवून बाकी विकून टाकतात. हवामानाच्या परिस्थितीप्रमाणें काळण, मावळी भाग व तेलंगणपैकी करून प्रत्येक शेतकरी आपल्या जमीनापैकी निदान दोन-तृतीयांश जमीन माल विकून जास्त पैसे घरता येतील अशा पिकांनी पेरितो. अर्शा पिके म्हणजे कापूस, भुईमूग, गहू, जवस, एरंडी, हरभरा वगैरे होत. इ. स. १९१४-१५ मध्ये एकंदर लागवडीखाली २६०६४०७९८ एकर क्षेत्र होते, त्यांत ३३०२९६६६ एकर दुपिकी क्षेत्र वसा आतां बाकी २२७६११३२ एकर निव्वळ पिकाखाली हातें

खाली दिलेल्या कोष्टकावरून गेल्या सोळा सतरा वर्षांत मुख्य पिकाखाली असलेल्या क्षेत्रात फसा फरक होत गेला आहे हें सहज लक्षात येईल (पिकांच्या नावापुढें दिलेलें आंकडे हजारोंचे असून एकट जमीनीचे आहेत)

पिकांत होणारा फरक

पिकांचें नाव	१८९७ साली	१९०४ साली	१९०९ साली	१९१४ साली
मात	७०७८१	७३५२५	७८७२१	७७६६८
गहू	१९१४६	२३५०९	२२७६९	२५४५१
उवारी	२३८०२	२३०८०	२१८०१	२१२२३
बाजरी	१२८९८	१०२६९	१६३०३	१६०८१
हरभरा	१०१९३	१०९५५	१३१५३	१४३६४
जवस	२३२६	३०५७	२२५६	२५२५
तीळ	३३०६	४०२३	४७४०	४४७८
सरसव व मोहरी	...	३३४०	६०९३	४१४४
भुईमूग	...	...	...	२३७७
ऊंस	२७०४	२५६९	३४४२	२३०२
कापूस	८९१६	१३०१७	१३१७२	१५२२१
ताग	२१५१	२१४१	२७५६	३३०८
बहू	४५६	५०५	५७५	५८४
कोंब	१५१	१९	९४	८६
तेवाण	१०४८	९६४	१०१३	१०५६

पिकांचें वर्गीकरण—(१) तुणधान्यें, उवारी भाणर कोपळा, बाजरी, गहू, मात, जव, ओट, मका, जगली अन्न नाणो, घंटी अन्न घट्टी, केंद्रा अन्न हरिण, बरी, सावा, चिचो, मगटी, काण अन्न राळा, मादली, हंगळी वगैरे

(२) हिंदल, कटपण अन्न खाली धान्ये—तूर भाणर हरहर, हरभरा अन्न चणा, लास अन्न लाग, बाल, पावटी, कटवा व घणो, तुडीय अन्न व तुलगा, मूग, उडाद, मधुर, चवळी, मटकी, गवारी, काजणा, वगैरे.

(३) गळिताचो थानोः—तांड, प्रवत, वरवर्द, वारव्या, खुरासणी अंगर रामतेंड, मोहरी अंगर शिरध, भूरंतुंग, एरंबी, सुपेकूत, वंगरे.

(४) मनास्याचो विकें—आलें, हळद, गिरचां, ससण, भिरे, बांडेचप, बांडेनचोप, भोंबा, अहाड्डिच, मेयो, घने, वेळदोळे, मिरी, पिपळा, विच्याचीं पानें, सुपारी, मोहरी

(५) ठंतुमन्य पिंः—कापूत, ताम, अंबाडी, वगैरे.

(६) रंगः—नीळ, हळद.

(७) औषधी व अंमल जगगारी विकें—संबासू, अकू आनि गाभा.

(८) ऊंम.

* गाजां पात्याचीं विकें, कंदमुळें माज्या—अळकूच्या, कणमरें, कान, कारिंदा, सुरण, गोरासू, गाभर, राताळो, वटाडे, कांदा, मुळा, नोलडोल, बीज, लीक, ससणम(तरनांचे) पात्रेमाज्याः—अळें, अंबाडी, वरवर्द, घोळ, चंदनवटवा, चाकवन, चुका, तादुळजा, फालक, पोकळा, मेयो, रामगिरा, सेपू, माट, कोंबी, प्रमेल, एराउट, साटीट, सेलरी फूल-माज्याः—केटफूल, कोंलीकावर. फळमाज्या—करटली, काकडां, कारलें, काशीफळ, भोपळा, चकी, कोहोळा, शिरा, पोछाळें, तरकांडी तोंडली, दुण्या, दोडका, भेंडसी, पडवळ, फगत, मेढी, मोमरी, डिगरी, बागी, चोंचो, टोमाटो रोग-माज्याः—आवर्द, गवार, पेंवळा, चवपाटी पेंवळा, चवडी, वाळगावडी, शेवगा, हटलवी, पावटा, वाटाणा, बाल, मसा-केमज्या.—अहाड्डिच, कायिबीर, पुदीना, पारिंझी, वगैरे

यापकीं महत्त्वच्या तवें पिंकांवरस्पत्रें लेख दिले आहेत.

पिनळे, पुणे कर प रा ने.—या पनाण्याचा मूळ पुरूप गोविंदराव भगवंत हा कृष्णराव काळे, पेठादे सरकारचे मुसई, यांमकडून सरकारांत घोरल्या माधवरावांच्या वेडी कामकाजात होता. गोविंदराव हुपार व विश्वसू असल्यामुळे नाना,यापू व काळे हे रशास आपल्या मसलतींत घेऊं लागले. निजामाकडे काळे सचच्यासरोवर यांची वकिलाच्या जागेवर नेमवूंक ह्याली होती (१७९१) तो हेइशाबादेहून परत पुण्यास १७९० सालीं आला, व नानाच्या कारभारी मेढळींत राहिल्ल. नानानां जेव्हा शिद्यान अटक घेळीं तेव्हां त्याच वेडीं रावबाणींनीं यालाहि दानवारबाज्यांत केंदत ठेविल्लें. पुटीळ सालीं शिंयात देमा झाला तेव्हा तो मोडण्यासाठीं नारांरपंत चकदेवास केंदतून सोडविण्याविषयीं यानेंच राव-बाजीना सुवाबिल्ले व त्याप्रमाणें त्यानीं चकदेवास व रवापरो-वर यासहि सोडिल्ले यानंतर १८०७ सालीं गोविंदराज वारत्यावर व्यंकटराव गोविंद यात निजामावलीळ वकिलीची वरें पेठावेसरकारनें दिलीं नंतर रयांन दोन तीन वरें वकिलींचे कामकाज घेळें आणि तो १८१० सालीं मरण पावला. पुढे शामराव गोविंद यात वकिलीची वरें मिळाली. हा पेशवाईअंतोत्पर्यंत या कामावर होता त्याचा पुत्र

नरहर हा १८३३ सालीं हयात होता. याचा वंश ह्यांन पुत्रास शनिवार वेडेन नांदत आहे.

गोविंद भगवंतास निजामाचें तीन वरें वरापरंपरा इनाम दिली होती (१७७८) पुढे (१७८९) पेठावेसरकारनें याला दहा हजार रुपयांची जातेचेमपूक पातरासुवां करून दिला. या नेमपुर्तिसाठीं वार गांवें इनाम दिलीं सडप्यांच्या सडारेंत गोविंदरावांचें वांगले काम वेड्यांत रचण्या सुलोण्या नांवें पालखीं व दोन गांवें इनाम दिलीं. शामराव गोविंदच्या पदरी पथम सदाशिव गणकेश्वर होता. चर्करच्या तहाच्या वेडीं शामराव हा वरदूस होता, व त्याचा भाऊ भगवंत हा हेइशाबादेज कामावर होता. मर्यातरी पेठाज्यांनीं शामरावा-कडाल वकिलींचे काम काडून सदाशिव गणकेश्वरास सांगि-तलें. हेमजी अंमल हात्यावर इमानीं इनामाची कण यांचे गांवें ठेऊन वाकीचीं वरें अस्त केलीं. शामराव वारत्यावर आगरी दोन गांवें अस्त केलीं [वाड-कैफियती.]

पिचवळें—युरेनियम व रेडियम हीं द्रव्यें ज्योत कोपडतात असें एक सविम, हे फार वजनदार (विशिष्ट-गुरुत्व ९ ते १७) असून त्याचा रंग काभारासारखा काळा असता. यावरून त्याला पिचवळें हें नांव मिळालें. याचे स्फटिक कर कथित होतात. युरेनियम प्राणिदारीज स्यांत थोरियम, सीरियम, थिड्रियम व शिसेंसांची प्राणिदे व थोड्या प्रमाणांत सड (बॅरशियम) सोद, मग (थ्योसेशियम), गंगळ (थ्योनेनिय), बालू, व पाणी हीं द्रव्येहि असतात. यासुरूप युरेनियमपेशीं ह्या सनिमाच्या अंगी प्रकाश देश्याची शक्ति जास्त आहे, व याच्या गुणावरून स्यातींत रेडियम, पोलोनियम व अॅक्टोनियम या मूळ द्रव्यांचा शोध लागला हें सनिज बाळह्यास किंवा पातळ वायुकाळांत रचिवल्यास एक वायु निघतो, त्यांत हेलेियम व अर्मान हे वायु वन्याच प्रमा-णांत असतात.

पिंजारी—कापूत पिनणाच्या जात पिंजारी बहुधा सुसुलमान असतात. पण ते खरे सुसुलमान नसून वाटलेले हिंदूच होत. त्यांपैकी बरेचते कुणव्यांप्रमाणें दिततात गिरण्या झास्यापासून यांचा घंदा सुडाला आतां ते गाचा व उशींचा कापूस पिंजन त्या भरतात. तेव्हा पुष्कळजण हा भेंडा सोडून नोकरां धरतात हेइतूच संख्यातींत हे सुसुलमान अशा तरी ते इतर सुसुलमानतीं लसो बरति नाहीत. किंवा इतर कोण-त्याच प्रकाराचा संघप ठेवांत नाहीत.

पिंजोर, त ह शील —पनाय, पतिवाळा संख्यातीळ पिंजोर निजामतमर्फीळ एक तहशीळ क्षेत्रफळ ३३५ वीरत मूळ टोकसंख्या १९११ सालीं ५०३३९ होली तहशिक्षीत ३०५३ रोट्यो असून पिंजोर येथें तहशिक्षीचे ठाणें अस्तें गां व —पिंजोर निजामत व तहशिक्षीचें मुख्य ठिकाण हें शिमला रस्त्यावर काळव्यापासून ३ मैलांवर आहे हें पंचायत या वादनात अपभ्रंत आहे. पंचायत हें तह कर अस्तें अस्तें १०१० मध्ये अस्त रिहाय या नांवाच्या मजुयानें

१७५९ साली पतिवाळा संस्थानिकांनी पित्रीला वेडा देऊन जेथे असलेल्या हिंदू संस्थानिकांचा पाडाव करून राहूर कार्याज केले. येथे शिलालेख व हिंदू देवळे पुढेच आहेत. धारभंडाल या नावाचे एक पवित्र सरोवर आहे.

पिट, चिन्तयम (१७०८-१७३८)—(थोरला)अर्ले ऑफ चॅथॅम; हा इंग्रज मुत्सद्दी राषट्र पिटचा धावटा मुलगा आणि मद्रासचा गव्हर्नर यॉमस पिट याचा नातू. याला पूर्वीचा धोषवात रोग लहानपणापासूनच जडल्यामुळे प्रॅज्युएट होण्यापूर्वीच शिक्षण सोडावे लागले. स १७२७ त बाप वारल्यावर त्याने सैन्यात नोकरी धरली. पण त्याचा थोरला भाऊ स.१७३४ च्या निवडणुकीत ओकहॅम्पटन व ओल्ड सेरम या दोन्ही मनदारसंघातके निवडून आला व पार्लमेंटच्या नियमाप्रमाणे र्हापिकां दुसरी जागा विषयम पिटला मिळाली, त्यामुळे छव्ही नोकरी सोडून तो पार्लमेंटचा सभासद बनला लहानपणापासूनच पिटला प्रख्यात ग्रीक वक्ता डेमोस्थेनिस याची व्याख्यानं वाचण्याचा विशेष नाद असे व त्याच्याप्रमाणे प्रसिद्ध वक्ता बनण्याचे प्रयत्न पिटनेच चालविले होते. पार्लमेंटाले बालपोलविरोधी 'पेट्रियट्स' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या पक्षात पिट सामील झाला. वक्त्याला लागणारे सर्वगुणनाटक हावभाव, तोक्ष्ण भेदकदृष्टि, अर्थतत्त्वज्ञान (लहान मोठा होणारा) आवाज आणि वजनदार चेहरा-त्याच्या ठिकाणा होते. बालपोलविरोध त्याने अनेक मापणे केले, पण पार्लमेंटातील कामाचा रिपोर्ट प्रसिद्ध करण्यास त्यावेळी मनाई असल्यामुळे पिटचे मूळ मापण आज एकही उपलब्ध नाही. १७५६ त प्रधानमंडळीत प्रवेश होऊन त्याला लवकरच पेमास्टर-जनरलची जागा मिळाली. ही पुढेच पेंस मिन्डविषयाची जागा असून पिटने प्यारासोरेत एक पैदि घेतली नाही, त्यामुळे पार्लमेंटात व देशात पिटचे वजन एकदम फार वाढले. प्रधानमंडळीत शिरल्यामुळे पिटची फाईर् मते बदलली, पण परिस्थिती बदलते त्याप्रमाणे मते बदलणे, हा इंग्रज मुत्सद्दी दोष मानित नाहीत. स १७५५ पर्यंत पिटने बरीच आंगेवर काम केले, पण न्यूकॅसल या मुख्य प्रधानाशी अनेकदा मतभेद झाल्यामुळे पिटला प्रधानमंडळातून काढून टाकण्यात आले या सुमारास सप्तवार्षिक युद्ध सुरू होऊन न्यूकॅसलला ते नाट्य चालवितो आल्यामुळे पिटला प्रधानमंडळीत येण्यावर लक्षाची मागणी इतकी वाढली की, अखेर स. १७५७ न न्यूकॅसल व पिट यांच्यात तडजोड होऊन पिटच्या हार्ती युद्ध चालविण्याची सर्व सत्ता आली. ही सत्ता फक्त १७६१ पर्यंत त्याच्या हार्ती होती. पण तेवढ्यात इंग्लंडला यूरोप, अमेरिका व हिंदुस्थान गेथे सर्वत्र विजय मिळत गेले, वहादुरीचे साम्राज्य स्थापण्याच्या चढाओढीत मान्यता पूर्ण पराजय झाला आणि आदिनीय युद्धमंत्री म्हणून सर्व राष्ट्रांने एकमताने त्याची ह्युति केली. पण मुह नाच राख्य वर आलेला तिसरा जोसे तक्षक उत्तम शासक-मुळे पिटला राशीनामा पाशा लागला. पुढे स. १७६९ त राजाने

पिटला पुन्हा मुख्य प्रधान नेमले व अर्ले ही पदवी दिली, पण त्यामुळे पिटचे लोकांतील वजन कमी झाले शिवाय त्याचा मूळचा रोगही बळावला म्हणून त्याने स. १७६४ त राशीनामा दिला, तथापि लार्डच्या संभेत मधूनमधून हजर राहून तो सत्यप करीत असे; व स. १७७८ त त्या संभेत अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाच्या वास्तवतच भाषण करीत असता मूर्च्छा येऊन तो एकदम पडला व त्यातच त्याचा अंत झाला.

घा क टा (१७५९-१८०६)—हा इंग्रज मुत्सद्दी अर्ले ऑफ चॅथॅमचा दुसरा मुलगा. त्याचे शिक्षण वॅज्रिज युनिव्हर्सिटीत होऊन श्याला सतराव्या वर्षी मास्टर ऑफ अर्ट्स (एम्. ए) ही पदवी मिळाली. पुढे कायद्याचा अभ्यास करून स. १७८२ त तो वकिली करू लागला शिवाय पार्लमेंटातील वादविवादपद्धतीचा त्याने बारकाईने अभ्यास चालविला होता लवकरच पार्लमेंटचा सभासद होऊन त्याने स १७८९ त पहिले भाषण केले श्याची बर्क, फॉक्स वगैरे प्रख्यात वक्त्यानीति ह्युति केली लॉर्ड शेलबोर्नच्या प्रधानमंडळीत त्याला वॅन्सलर ऑफ एकसचेकरची जागा मिळाली (जुलै १७८९) पण ते प्रधानमंडळ लवकरच मोडले. लॉर्ड नॉर्थ व फॉक्स यांच्या प्रधानमंडळीने फॉक्सचे इंडिया पिल काणले ते तितक्या जाईला न आवडल्यामुळे राजाने त्या दोघांचे राशीनामे घेऊन पिटला मुख्य प्रधान नेमले त्यावेळी पिटला अवघे पंचविमावे वर्षे होते. तथापि त्याने मोठ्या चातुर्याने वागून आपले प्रधानमंडळ स १७८४ पासून १८०१ पर्यंत टिकविले. त्याच्या कारकीर्दीचे १७९२ पर्यंत शासतेचा व पुढे फ्रान्सबरोबरच्या युद्धाचा असे दोन कालविभाग पढतात चागला अर्थशास्त्रज्ञ असल्यामुळे त्याने पहिल्या शासतेच्या काळात राष्ट्राचा जमाखर्च उत्तम ठेवून राष्ट्रीय कर्ज कमी केले, उद्योगधंद्यास उत्तेजन दिले व व्यापार वाढविला त्यामुळे तो फार लोकप्रिय झाला. चॅथॅम, बालपोल किंवा मालबरो यांचीही पार्लमेंटात पिटच्याइतके वजन नसे. काम-नसतमेची सुधारणा, नीमोगुलामपद्धति, मुद्रणस्वातंत्र्य वगैरे महत्त्वाच्या प्रशासकधी पिटची मापणे व वतने शिद्ध उर्फ लिबरल पक्षाला बोभेल असेच असे. पण पुढे फ्रान्सबरोबरच्या युद्धाची व्यवस्था त्याला मुळांच साधली नाही; त्यामुळे अरमाराला अव्यवस्था जाणून संघ झाले व जमीनीवरेच्या लढायात एकही विजय इंग्लंडला मिळाला नाही. आपलेचने धंखाची तयारी केली. इतक्या प्रतिकूल परिस्थितीती अनेक युक्त्याप्रयुक्त्यांनी पिटने पार्लमेंटात आपले बहुमत कायम राखून स्वतःचे वैगुण्य राष्ट्राच्या नजरसे येऊ दिले नाही शिवाय आयलंडबरोबर पार्लमेंटची युजियन घडवून आणली (१८००). पण या युजियनकरिता आधरित्त धर्मांल्लेखानी देऊन वेलेला हक्कांत जोसे राजा परवानगी देईना म्हणून पिटने राशीनामा दिला. १८०४ त पिट पुन्हा मुख्य प्रधान झाला व नेपोलियनबरोबर लढण्याकरिता त्याने अनेक

युरोपीय राष्ट्रांदा संघ बनविला. हाी पण नेपोटियाने ओस्ट्रियन सैन्याचे उत्तम व ओस्ट्रियन सेने दोन मंडे परामव केले. त्यांचे वृत्त देऊन निवटण्या मनात मोठा पक्का बसला व त्यानेच तो मरण पावला.

पिटर दि प्रेट (१६७२-१७२५)—रशियाचा एक राजा; हा अलेक्जिंडर मिसेलोव्हा ह्याचा पुत्र मास्को येथे स. १६७२ त जन्मला अहाजे बापवर्षे, अहाजोवून प्रशास करणे, कर्वात करणे, खोट्या लटाद्या करणे हे त्याचे लहानपणचे खेळ असत. स. १६८२-१६८९ पर्यंत पिटरची बहोत सोफिया, ही त्याच्या नाशने राज्यकारभार पहात असे. राज्यपूत्रे हाती आल्यावर पिटरने रशियन आरमार तयार केले.

गोल्दजा, शारीरशास्त्र, अहाजेतयार करणे, खोदकाम वगैरे अनेक गोष्टी पिटरने शिकून घेतल्या. त्याने आपल्या देशात सुधारणा सुरू केली दाढया, मिसा काढून टाकून पोषाखांत हि फरक करण्याचा त्याने हुकूम सोडिला. सत्तेवरमाणे वर्पारंम न करतो जानेपारत करारा असे स. १६९९ त उदरविण्यान आले उत्तरेच्या युरीगत्वासाठी पिटरने अे सुरू सुरू केले त्याबद्दल १७०० हे वर्षे संस्मरणाचे झाले आहे. त्याने तुर्क लोकांबरोबर तह करून बाल्टिक समुद्रावर आपले बंदरचे स्थापण्याकरिता स्वाडनशाे युद्ध चालविले, जगातील व्यापारात योग्य भाग घेण्यासाठी बाल्टिकबंदराचा अर्गणे उचित होते. २१ वर्षांच्या युद्धात पिटरचा थोडासा पायदा झाला. मोठया परिश्रमाने त्याने इन्मिया शिबूक सेन्ट पिटरस्वर्ग शहर बसाविले परंतु ग्रंथ येथे झालेल्या तहाच्या योगाने अशोब स्वारीत मिळालेला सर्व देश सोडून देणे पिटर यास भाग पडले उत्तमोत्तम बाल्टिक प्रांतापाराले स्वाडनने आपला दृक सोडून दिला स. १७११ त पिटरने कार्यकारी मंडळाची स्थापना केली. तहकारितेच अभाष, लुटूम, निष्काळजीपणा इत्यादि गोशंपामुन येणार संकट टाळण्यासाठी त्याने बरीच सादपट केली

शेवटच्या चार वर्षांत त्याचे लक्ष मुख्यतः पूर्वेकडे होते युरोपमध्ये त्याच्या सधेे इच्छा एकल झाल्या होत्या, दुराणाे वैश्वदशाही झाल्यामुळे त्या देशावर स्वारी करण्याची पिटर यास संधि मिळाली याकू य रुथेट ही शहरें प आणन फाही प्रात त्याला मिळाले या लढाईच्या परिश्रमामुळे त्याची प्रकृति बिघडली व तो स. १७२५ त मरण पावला. रशियाला कोणत्या गोष्टीची अक्षय्यकता आहे हे ओळखून त्या देशाच्या कल्याणासाठी त्याने आज्ञम परिश्रम केले, यामुळे त्याचे नाव संस्मरणीय झाले आहे. त्याने आपल्या राज्यांत बोटमोठया हुयच्या जगा परकीय लोकांना न देता रशियन लोकांनाच उत्तम प्रकारचे शिक्षण देऊन सधेे रशात त्यांच्याकडे दिली. रशियाचा सर्व कारभार रशियन लोकांकडेच असला पाहिजे, त्यांत परकीय लोकांचे बिलकुल अं

अहली काम नसे हा आपण उद्देश लक्ष्य घेवयाची ह्याने ज लोकांत प्रयत्न केला; व देहटी ली सिद्धीत येता.

पिटरमारिद्वारम्—जालाळच्या राजधानीचे शहर. द. अ. २९° ४१' व पू. रे. ३०° १३'. दरबानच्या बाबतचे लेखने हे ४९ मैल आहे. समुद्रपाटीपासून उंची ११०० फुट असून १९११ साली येथील लोकसंख्या ३०५५५ होती; पैकी ७०८९ हिंदी व आशियागतिक लोक होते. रानादरम्य परतीवर बांधलेले सुंदर समाग्रह व कब्रेश्या येथे आहेत. येथे सेन्टसेबिअर नांवाचे सुंदर क्रिस्चन प्राथेना मंदिर व नेटल मुनिव्हासीटी कॉलेज आहे ह्या आरोग्यकारक असून वार्षिक उष्णमान ६५" असते येथे १८ ईश पऊस पडतो.

१८३९ साली हे वच लोकांनी बसाविले पायट रेडिफ व येरिट मारिद्वार या वच पुढाच्याच्या नांवरून यास पिटर मारिद्वारचे म्हणतात पाहिल्यापासून नाताळच्या बोअर लोकांच्या व्हाइकाराड सभेने हे डिकान होते १८४२ सालापासून हे रामधानीचे शहर झाले १८४८ साली येथे इग्लिसिपालीटी स्थापन झाली येथून दरबानवरून घेत जाणाऱ्या र्पायट रेल्वे आहे. रेल्वे व्घे १ गाड्या येथेच तयार होतात.

पिटूसवर्ग—अमेरिकेतील संयुक्त राजधानीतील पेगुसिलव्हॅनियामधील दुसरे मोठे शहर ० लोकांनी काडविले हे मुख्य स्थान आहे लोवरीत्या (१९१४) ५९५००० हे गुमारे ८ निरनिराळया रेल्वेने संभ्रामण आहे. त्यापुत्रमाणे येथील तिन्ही नवावर जहाजांची रद्ददारी असते. तीन नशांच्या संगमावर कभेगा, ब्यांका, नाटवष्टे व युकांगे यांची गर्दी आहे नशांच्या तोरावर मेलच्या ग्रीस गिरण्या पसरलेल्या आहेत व म्हणूनच या शहराला भूमनगरी हे नाव आहे नेत्रले पार्क नांवाचा वर्गाच्या पार सोडा असून गेक्षणय आहे. पिटूसवर्ग विश्वविद्यालय १७८७ साली स्थापन

विंडदादनखान—पंजाब, झेलम जिल्ह्यातील एव तह-
शाळ आणि फोटविभाग. क्षेत्रफळ ७०६ चौरस मैल असून
लोकसंख्या (१९२१) १४३३२८ तहशिलीत २०९ खेडी
आहेत मुख्य ठिकाण विंडदादनखान झेलम नदीच्या उजव्या
किनार्यावर असून वायव्येकडाले रेल्वेच्या सिंदसागर फाळ्या-
वर स्टेशन आहे. लोकसंख्या सुमारे ४ हजार. येथे पित-
ळेची भाडी व लुंग्या फार चापल्या तयार करतात
मातीच्या भाळ्याची प्रसिद्धि विशेष आहे, व येथे इंग्लिश
नमुन्या बरहुवूम चापल्याचे चायुक उकटून बनवितात

विंडीघेव—पंजाब, अटक जिल्ह्यातील एक तहशाळ.
क्षेत्रफळ १५०८ चौरस मैल. वायव्यसरीदारवून सिंधु नदी
वाहते मुख्य ठिकाण विंडीघेव असून एकंदर खेळ्याची
संख्या १३४ आहे.

पितृपूजा—मृत पितरांच्या संबंधीच्या विधिसमूहाचा
पितृपूजा म्हणतात. पितृपूजा ही धर्माच्या अनेक शाखांपैकी
एक महत्त्वाची शाखा आहे पृथ्वीवरील सर्व प्राचीन व
आधुनिक राष्ट्रांत मोठ्या फार फरकांनी हिचे अस्तित्व
आढळते मनुष्य जन्म म्हणजे त्याचे पुढे काय होतं यासंबंधी
धर्माच्या कल्पना निरनिराळ्या लोकांमध्ये निरनिराळ्या तऱ्हेने
आढळून येतात. मृत मनुष्य ही पृथ्वीवरून गरी नाहीसा
झाला तरी दुसऱ्या एखाद्या लोकात वास करतो अशी कल्पना
बहुतेक लोकांत आढळते मृत मनुष्यासंबंधीची बरील कल्पना
मान्य केल्यावर साहाय्यिक्रिक असा प्रश्न उद्भवतो की या मृत
मनुष्याचा उर्फ पितराचा, पृथ्वीवरील जिवंत प्राण्याशी व
त्यातल्यायात आपल्या आसिष्टांशी संबंध येऊ शकतो किंवा
नाही, व संबंध असला तर तो कोणत्या प्रकारचा असू शकेल
पुढील लोकांत अशी समजूत आढळते की पितर हे मृत्यु-
नंतर आपल्या पराण्याशी चांगल्या रीतीचा संबंध ठेवतात,
आपल्या पराण्यातील माणसांचे अगर आसिष्टांचे बरयाण
करण्यासाठी दृष्टतात व आपल्या माणसांच्या घातूंचा नाश
करण्याचा प्रयत्न करतात तथापि याच्या उलट काही
जातींमध्ये व राष्ट्रांमध्ये अशीही कल्पना प्रचलित असलेली
आढळते की पितर हे आसिष्टांशी व आपल्या माणसांशीही
चांगल्या तऱ्हेने वागून आहेत त्यामुळे ज्या ज्या जातींची
पितरांसंबंधीची अशी चांगली अगर वाईट कल्पना असेल
त्या त्याप्रमाणे त्यांच्यामध्ये पितृपूजेच्या विधीमध्ये फरक
आढळून येतात पितर हे आपल्या आसिष्टांचे बरयाण
करण्याबिनयी दृष्टतात ही कल्पना रानटी लोकांत बहुतेक
सर्वत्र आढळून येते, व त्यामुळे पितरांशी चांगल्या रीतीने
संबंध ठेवण्याची, त्यांची स्मृति ठेवण्याची, त्यांचा परलोका-
चात मुलाचा माया यागादीं अन्नपानाी अगर मृतांनी आव-
हतील से पदार्थ अर्पण करण्याची चाल असा लोकांत आढ-
ळून येते. पितरांसंबंधीची उपाध्यायमध्ये मयोपवादक कल्पना
आहे त्यांच्यात पितरांनी येत केन प्रकारे संतुष्ट ठेवून
त्यांचा पृथ्वीवरील माणसांशी संसर्ग न होण्याची तयारी

करण्याची चाल आहे तात्पर्य कोणत्याही दृष्टीने पाहिले तरी
पितृपूजेचे अस्तित्व सर्व राष्ट्रांमध्ये आहे असेच दिसून येते
याबद्दल संशय नाही. ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, टास्मानिया
इत्यादि देशांत पितृपूजा अगदी अस्फुट स्वरूपात आढळते.
तर पॅसिफिकेशिया, मेलनेशिया इत्यादि देशांत ती चांगली
प्रस्थापित झालेली दिसते. सेमिटिक राष्ट्रांमध्ये पितृपूजा अस्तित्
स्वात होती किंवा नाही यासंबंधी निश्चयात्मक सापता येत
नाही. आफ्रिकेत बंडू लोकांमध्ये व विशेषत पश्चिम आफ्रिकेत
पितृपूजा राजमान्य झालेली आढळते ईजिप्तमध्ये हि व मलाया-
दीपकल्पात हि हिचे अस्तित्व दिसून येते पण हिंदु-
स्थान, चीन व जपान यात या पितृपूजेचे महत्त्व सर्वांत
अधिक आढळून येते मृत पितरांच्या आत्म्यांना संतुष्ट
ठेवणे हे पवित्र कर्तव्य आहे असे चिनी लोक मानतात.
आपण चांगली कृत्ये केले तर आपल्या पूर्वजांचा पारलौकिक
दर्जा वाढतो अशी यांच्यात समजूत असलेली दिसते आपले
पितर आपण पृथ्वीच्या पाठीवर कोणकोणती कृत्ये करतो हे
पहातात अशी कल्पना जपानी लोकांत आहे १९०४-०५
च्या वसे-गणनी मुद्रात या भावनेनेच जपानी लोकानी
अद्भुत पराक्रम गाजविला. हिंदुस्थानात हि पितृपूजेची चीन-
प्रमाणेच महती असलेली आढळते. आपल्या पितरांची स्मृति
बाळगणे व त्यांना संतुष्ट ठेवणे हे प्रत्येक हिंदूचे कर्तव्य आहे
अशी हिंदूंची भावना असे पितरांना संतुष्ट ठेवण्याचे काम
मुत्तयतः मुलाकडे असते व जर एखाद्याला मुलाच नसेल तर
तो दुसऱ्याचा मुलागा दत्तक घेतो दत्तकाच्या बालीचे मुत्तय
कारण या पितृपूजेत सांपडते दत्तविधानाचा हेतु पिण्डोदक-
क्रियादान आहे असे शास्त्रांत म्हटलेले आहे तात्पर्य, हिंदूमध्ये
पितृपूजेचे माहात्म्य फार आहे असे आपल्याला दिसून
येते (विशेष माहितीकरिता 'थाऊ' यावरील लेख पहा)

रोममध्ये देखील पितृपूजा सर्रास अस्तित्वात असलेली
आढळते प्राचीन रोममध्ये प्रसिद्ध मृत माणसांची मेणाची
चित्रे त्यांच्यावर मृताची माहिती लिहून सांबंजनिक अगर
खाजगी दिवाणखान्यांत ठेवण्याची पद्धत असे. या चित्रा-
मध्ये मृत पितरांचा वास असतो अशी चिनी लोकांप्रमाणेच
रोमन लोकांचीही समजूत होती किंवा वसे यासंबंधी निश्च-
यात्मक सापता येत नाही. प्रत्येक रोमन कुटुंबातील पुढ्यावर
पितरांची स्मृति ठेवण्याची व त्यांना संतुष्ट राखण्याची पवित्र
अबाधदारी असे. त्याचप्रमाणे रोमन लोकांतील निरनिराळ्या
जाताहि आपल्या जागांतील प्रसिद्ध मृत माणसांचे वार्षिक
स्मृतिदिन पाळत असत 'ज्याला पितरांनी विंड देण्याचा
अधिकार त्यालाच दाय ह्मणाचा अधिकार' हे जे हिंदु-
धर्मातील एक तत्त्व आहे तशाच प्रकारचे तत्त्व रोमन
कायदातहि आढळते

जागांतील सर्व धर्मांच्या मुळाशी पितृपूजा होती असे हर्बर्ट
स्पेन्सरने प्रतिपादन केले आहे. त्याच्या मतें प्राचीन-
काळच्या पितरांनाच पुढे देवतास्वरूप प्राप्त झाले आहे. पण

हे मत बरोबर नाही असे आतां सिद्ध झाले आहे. संकट-समयी पितरांनी कौल लावला असता ते आपल्या वंशजांना भविष्य सांगतात अशी समजूत पूर्वी पुढेकड राष्ट्रांत रूढ असे. ग्रीस, इटली, मेसेनेशिया, आस्ट्रेलिया, आफ्रिका इत्यादि ठिकाणी ही चाल होती असे इतिहासावरून दिसून येते. पितरांची पूजा योग्य सन्देशे करण्यांत आली नाही परंतु ते नाना संकटे उत्पन्न करतात अशी समजूतहि क्रिश्च्येक लोकांत प्रचलित आहे. अशा प्रकारचे लोक आपल्यावर कोणतेहि संकट प्राप्त झाले असता त्यांचा संबंध पितरांच्या कोपाशी ओडतात. सेलेसिस, नाताळ, युगांडा इत्यादि ठिकाणी ही कल्पना अद्यापि आढळून येते.

देवकपूजा व पितृपूजा यांचाहि परस्परसंबंध आहे असे काही विद्वानांचे म्हणणे आहे. काही जातींत विशिष्ट प्राण्यांमध्ये पितर वास करतात अशी समजूत असून ते त्या प्राण्यांची पूजा करतात. उदाहरणार्थ, सुमानामधील रहिवाशी वापामध्ये पितर राहतात असे मानतात, व त्यांनी पूजा करतात. आफ्रिका, मेसेनेशिया इत्यादि देशांतील खालच्या जातींत ही चाल अद्यापि आढळून येते. देवकपूजेची पुढची पायरी पितृपूजा होय असे काही विद्वानांचे म्हणणे आहे. पितृपूजेचा एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे मूर्तिपूजा होय. पितृपूजेचे अस्तित्व ज्या ज्या लोकांत रूढ होते त्या त्या लोकांनी पितरांच्या समामध्ये इमारती अग्नर मंदिरं बांधावीत यांत आश्चर्य नाही. या चालीवरून पुढे देवतांच्या मूर्ती करून देवालयान्त ठेवण्याची पद्धत पडली असावी.

बरील विवेचनावरून आपल्याला असे आढळून येईल की, पितृपूजेचे तत्त्व फार प्राचीन काळापासून अस्तित्वांत आहे. कुटुंबपद्धति ज्या राष्ट्रांमध्ये जास्त आहे त्या राष्ट्रांत पितृपूजेला बरेच महत्त्व आहे. पितृपूजेच्या मुळाशी पितरांशी चांगलं संबंध ठेवण्याची कृती अग्नर मृत पितरांचे भय अग्नर इतित ठिकाणी संकटसमयी पितरांनी कौल लावून भविष्य विचारण्याची पद्धत ही तोंग तर्चे अचलेली आढळून येतात. पितृपूजेने मूल व अजिवत माणसांचा संबंध जोडतात. पितृपूजेने कुटुंबीयांमध्ये व राष्ट्रांतील लोकांमध्ये सलोखा नांदतो, त्यामुळे अनेक इष्ट असे सामाजिक परिणाम घडून येतात.] संदर्भ ग्रंथः—प्लेन्डर—भ्रिन्सपलस ऑफ रोशिया-लन्डो; टेलर भ्रिमिडिड् क्लेवर; जेव्हॉन्स-इट्रोडक्शन टु दि हिस्टरी ऑफ रिलिज्जस (१८९६).]

पिन्क—रशिया. मिस्क प्रांतांतला शहर. हे स्ट्रेनेन व पिना नद्यांच्या संगमाच्या ठिकाणी आहे. लोकसंख्या ३८ हजार. येथे बराच व्यापार चालतो. कारण पिना नदीच्या योगाने नीपर नदीच्या आसपासच्या सुपीक प्रदेशाशी हे शहर जोडले आहे. मातीची भांडी, फसावलेली कातणी, तेल, साखण हे येथील व्यापाराचे मुख्य निर्रस होत. १०९७ साली हे किकच्या राजाच्या ताब्यांत होते. पुढे (११३३) मिन्क संस्थानांत हे शहर जोडले जात होते. १२३९-४२

च्या मोगल स्वारीनंतर ते एका निराळ्या संस्थानाचे मुख्य स्थान होते. १३२० साली ते ल्युथिनियाला जोडण्यांत आले १५६९ साली येथे प्रांताचे मुख्य शहर होते. कोसेक वंशाच्या वेळी हे शहर पोल लोकांनी घेतले. ८ वर्षांनंतर रशियन लोकांनी हे शहर जाळले. १७९५ साली पिन्क रशियाला जोडण्यांत आले.

पिंपलियानगर—मध्यहिंदुस्थानातील मोपाळ एजन्डी-मधील एक लहानसे संस्थान. याचे क्षेत्रफळ २ चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारे ८०० आहे. संस्थानचे उत्पन्न २ हजार रुपयेच आहे.

पिंपलोदा—मध्यहिंदुस्थान. माळवा पोलिटिकल एजन्डीच्या नजरेपारली असलेले संस्थान. क्षेत्रफळ ३५चौरस मैल. येथील संस्थानिकांचे पूर्वज दोरिया रजपुत होते. काळजी नांवाच्या मनुष्याने १२८५ साली पिंपलोदापासून ७ मैलांवर सवलगड नांवाचा किला घेतला. काळजीचा वंशज बाईलसिंगाने १५४७ साली आपला अंगल बसवून पिंपलोदा शहर बसविले. मराठ्यांनी वारंवार संस्थानवर हल्ले केल्यामुळे त्याचा विस्तार बराच कमी झाला आहे हल्ली केसरसिंग नांवाचे ठाकूर आहेत. येथील जमीन सुपीक आहे. संस्थानचे उत्पन्न ९५ हजार रुपये आहे. देवालय २५३ रुपये व आवारातून एक हजार तनखा येतो. लोकसंख्या (१९११) ८ हजार. संस्थानांत तुरंग आणि शाळा आहेत. एक सवळगड नांवाचा जुना किला (पूर्वीची राजधानी) पिंपलोदा पासून सात मैलांवर आहे.

पिंपळगांव राजा—मध्यप्रांत तुलडाणे जिल्हा, मलका-पूर तालुका मलकापुराच्या आग्नेयास २६ मैलांवर हा गांव आहे. हा गाव सुमारे ८०० वर्षांपूर्वी विरतसिंग नांवाच्या गवळी राजाने बसविला असे म्हणतात. लोकसंख्या सुमारे पाच हजार. गांवाच्या बाहेर रेणुका देवीचे एक खडकांत खोदलेले देवस्थान आहे. तमोर एक पाण्याचे टाके आहे. स. १९१९ च्या सुमारास येथे प्रसिद्ध प्रदूलायकार गणेश देवसत होऊन गेला.

पिंपळनेर, ता. ला. का.—सुंबर्ह, पश्चिम यानदेश जिल्हातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ९२३ चौरस मैल. तालुक्यांत एकंदर १५६ खेडी आहेत. लो. से. (१९११) ७३०५३. तद्दक्षिणेचे ठाणे साकी येथे असते. मिळ लोकांची वस्ती पहाडी भागांत विद्योप आहे. हवा वाईट आहे. पाण्याचा पुरवठा बारपूर आहे. पावसाचे मान दरसाल २० इंच असते.

गां व.—पिंपळनेर तालुक्याचे पूर्वीचे मुख्य ठिकाण. हे पांढरा नदीवर पुळगाच्या पश्चिमेस ४० मैलांवर आहे. हे सुने गांव असावे. येथे सोशेल तेल तयार होते. नदीकाठावर जुना किला आहे. गांवांत एक तळ व महादेवाचे देऊळ आहे. यालेरीज पोस्टच्या दक्षिणेस डोंगराच्या पायथ्याशी हेमाड-पंती देवळाचे अवशेष असून त्यामध्ये खोदकाम केलेले दगडी खांब बरेच आढळतात. दुसाण गांवाच्या वायव्येस

मालपूर रस्त्यावर इंदू या गावी एक हेमादपंती तलाव आहे.

पिंपळी—हिची लागवड बहुताकरून दक्षिण गुजराथत बागाईत जमीनीत करतात. हिचे वेळ योराड्ड जमीनीत जेथे पाऊस सुमारे ४० ते ५० इंच पडतो तेथे उत्तम वाढतात. मध्यप्रंतांत उमरावती अक्षांशकडे याची लागवड पानमळ्यात जुजबी होते.

फळे सुखाशीला हिरवट पिंपळ्या रंगानां असतात व पुढे ती तयार होऊं लागली म्हणजे हिरवांगार होतात व त्यानी तिखट, गोड स्वाद येऊं लागतो. फळाची (पिंपळाची) लांबी १ ते ३ ते ६ इंच असते

दर एवरी पिंपळाचे उत्पन्न १११ ते २ हजार पौंड होते दर मणी (४० पौंड) ५ ते ६ रुपये किंमत पडते हिरवी पिंपळी चार दिवस उन्हात वरचेवर हलवून वाळवितात ती वाळविली म्हणजे ४० पौंडांची वाळून ८ पौंड भरते. वाळलेल्या पिंपळास हर मणी (४० पौंड) ३० ते ३५ रुपये पडतात.

खा री पिंपळीत दार कर रंध्याची रीत — पिंपळी खुडून भाजली म्हणजे दर वाळीस पौंड पिंपळात पंधरा पौंड मीठ घालितात व ते मिश्रण एका मोठ्या तोंडाच्या लोखंडी हाडांत घालून दडपून एक आठवड्याभर ठेवितात. हाद सुमारे चार फूट उंच असून त्याचे तोंड तीन फूट दूद असते. तो बुडाकचक मिमुळता म्हणजे सुमारे एक फूट रुंद असतो. सात आठ दिवसात पिंपळ्या मिटाचे पाणी घरेच शोषून घेतात सात दिवसांनंतर त्या बाहेर काढून वाळवितात. या पद्धतीत एक मण (४० पौंड) खारवलेल्या पिंपळ्याचे बघन अन्नास २५ पौंड भरते व त्याचा दर मणामार्गे १३ ते १६ रुपये भाव असतो.

पिंपळीकामशुष्क—दंतहीन प्राण्यांच्या वर्गातील प्राणी. हा मुख्यतः दक्षिण अमेरिकेंत सांपडतो. या प्राण्याच्या दोन जाती आहेत. एका जातीच्या अंगावर चार बेंस असतात व दुसऱ्या जातीत केसाएवढी सवळे असतात. पिंपळीकामशुष्क हा प्राणी आपल्या तीक्ष्ण पंजांनी वाळवीचे वाहळ फोडतो आणि आपल्या फुट रीट फूट लाव जिभेने त्यातील वाळवी ओढून घेऊन मिळून टाकतो अशा रीतीने तो माहळांशील सर्प वाळवी फरत करतो त्याचे तोंड लांबट असून, दांत नसल्यामुळे हा प्राणी लहान लहान खाडे सहज मिळून टाकतो व त्यांनी अन्नाचे चूर्ण करतो

पिरली—या सामिळी माझणाने अणानतः एका अंत्यज मुलीची रूप स्थाविले होते; पुढे तिला टाकून ती बरोच वर्षे यात्रा करीत फिरता पण पुन्हा तिची गाठ पडून तिच्या सद्गमनाची व पातिप्रस्थानी त्याला प्रथेती आली रोचटी तो तिजसमवेत राहू लागला पण मुले मात्र समाधीत नसे. अवेद्यार, अपंगा, बपिलर इत्यादि रोगांनी मुले होत. यापैकी बहुतेक मुले लामिळ्या वाहण्यांत मंदकार व बवि म्हणून प्राधेद आहेत.

पिरामिड (ईजिप्तमधील मनोरे)—बहुभुजी (पॉलीगोनल) पायावर क्रमाने लहान लहान भिती बांधून वर निमुळते शिखर बनविले आहे अशा ईजिप्तच्या मध्यभागांत प्राचीन मिसरी राज्याच्या यद्दग्यांवर बांधलेल्या एका विशिष्ट प्रकारच्या प्रचंड इमारतीस पिरामिड म्हणतात. या ईजिप्शियन पिरामिडच्या नमुन्याची यद्दगी यॅन्ज, मेरो, रोन वीरे टिकाणी बांधली आहेत पण ती लहान व मिश्र नमुन्याची आहेत प्राचीन मिसरी राज्याच्या वषध्या ते बाराव्या घराब्यापर्यंतच्या राज्याच्या काळात (खि पू ३००० पूर्वी) हे मनोरे बांधले गेले असून त्यापैकी प्रमुखाची माहिती येंणप्रमाणेः—

महत्त्वाचे मनोरे

टिकाण	राजा	काल लि पू	पाया	उंची (फूट)	दिग्ग (अक्षिमांश)
मेदूम	स्नेफेरु	४७५०	५६८२०	३६९९	२४°२५' प.
गिझह	खुफु	४७००	९०६८८	५७७६	३°४३' प
"	खाम्फा	४६००	८४७४६	५६६४	५°२६' प.
"	मेनफॅरा	४५५०	४१७३६	२५८९	१४° ३' पू
दहशूर	...	...	७४५९०	४९३४	९°१२' प.
दहशूर	...	...	२०६४६	२०३४	१०°१२' प

प्रागैतिहासिक काळात राज्याच्या यद्दग्यांवर लहानसहान बांधकाम करण्याच्या पद्धतीपासून सुरवात होऊन हे बांधकाम वाढता वाढता यद्दग्यांवर सरदर मनोऱ्याइतक्या प्रचंड इमारती बांधण्यांत आल्या साधारण पद्धतेच्या दगडांचे एकांवर एक घर बुन्यामये घडवून हे मनोरे बांधलेले असतात. अंतर्भाग कसाहि असला तरी बाह्यभाग चांगले घडीव दगड उत्तम रीतीने एकाशी एक जुळवून चांगला बांधला आहे, आणि बांधकाम इतके भक्कम आहे की, ते शत्रूंच्या रोपास बळी न पडते तर या मनोऱ्यापैकी प्रत्येक मनोरा आजलाहि चांगल्या स्थितीत टिकला अस्ता. प्रत्येक मनोऱ्याच्या आंतर्या वाचूत भुभुणण्याहि त्यांनी एक खरे यद्दगे असते; मध्यंतरी खोटे यद्दगे अधया राशःराणांची दालने असतात व तेथे जाण्यास उघारेच्या बाजूने वाट असते. स्वध्या, ५ ध्या, व ६ ध्या घराण्यातील बहुतेक व नेतरच्याहि काही राजांच्या यद्दग्यांवर असले मनोरे उभारले असल्याचे शिला-लेखांत लिहिले आहे. मेदूम येथील मनोरा हा पहिला होय. गिसे येथील सर्वांत मोठ्या मनोऱ्याने १३ एकर जागा व्यापली आहे व तो सेंट पॉल वॅलियुडून १५० फूट अधिक उंच आहे [वाइस-ऑपरेशन्स अँट दि पिरॅमिड्स (१८४०), प्रॉ सी. पिआसी स्मिथ-लाईफ अँड वर्क अँट दि पिरॅमिड, टक्क्यु. एच्. फ्रिडरिक्स-पिरॅमिड्स अँड टेम्पल्स ऑफ गिझह] पिराथ—राजपुताना, टोक संस्थानांतील एक परगणा. हा माळव्याच्या पॉलिटिकल एजंटच्या देखरेखीखाली

आहे. क्षेत्र फळ २६८ चौरस मैल. लोकसंख्या १९११ साली २४८३० होती. या परगण्यांत एकंदर ११६ खेडी आहेत. मुख्य जाती सोंपि, मिना, डांगी आणि चमार. अक्षरघाच्या पूर्वी पदरद्द परगण्याचा इतिहास काही उपलब्ध नाही. कारण त्यावेळी तो फक्त माळव्यातील एका सुभ्याचा भाग समजला जात होता. बहाजहान बादशहाने रतलामच्या रतनसिंगाला जो भाग इनाम दिलेला होता तो याच परगण्यात समाविष्ट होत होता. परंतु अयपुरचे सवाई अयासिंग हे माळव्यात सुभेदारीवर होते तेव्हा त्यांनी पिराव परगणा बाजीराव पेशवे यांच्याकडे दिला. त्यानंतर होळकर सरकारकडे त्याची वहादत आली. सन १८०६ मध्ये यशवंतराव होळकरांनी अमीरखानाला त्याची सुलत्यारी सांगितली व पुढे इंग्रज सरकारशी तो १८१७ साली तह साला त्यांत पिराव परगणा कायमचा अमीरखानाकडेच राहिला.

पिरावची लोक वस्ती सुमारे चार हजार आहे. हे शहर टोंकच्या दक्षिणेस १४० मैलांवर आहे. जैन शिलालेखावरून पिराव अकराव्या शतकापासून आस्तीत्वांत आहे असे दिसते. सध्यां तें एक छोटेखानी किल्ला, पोस्टऑफिस, तारऑफिस, एक लहान सुईंग, पब्लाखाना व शाळा ही आहेत.

पिरिनीज—यूरोपांतल एक पर्वत. विस्क्रेच्या उपसागरापासून या पर्वताची लांबी सुमारे २४० मैल असून हा फ्रान्स व स्पेन या देशांच्या सरहद्दीवर आहे. सामान्यतः मध्य, पश्चिम किंवा अॅटलांटिक, व पूर्वे वस्ते यांचे तीन भाग करतात. बहुतेक मध्य भागांत या पर्वताची सर्व आतुघच गिळरे आहेत. या पर्वतासंबंधी पुढील चार गोष्टी लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत:—(१) सरोवरांचा अभाव (आल्प्सच्या उलट); (२) रस्ते थोडे असून चढण फार आहे; (३) पाण्याचे लहानमोठे धबधबे व (४) दृग्गजास वरचा भाग अर्धवस्तुकाकार असून त्यामोतीं उंच उंच तुज्जे कडे आहेत. गॅन्डेर्नचा धबधबा (१५१५ फूट) सर्वांत मोठा आहे. रस्ते तर इतके थोडे आहेत की, फ्रान्स व स्पेन यांच्या दरम्यान दोनच गाडींरस्ते आहेत. येथे लोखंड बरेच सांपडते, तरी एकंदरीत येथील अशुद्ध धातू विशेष महत्त्वाच्या नाहीत. स्पेनच्या बाजूस चांगल्या कोळशाच्या खाणी आहेत तर फ्रान्सकडील भागांत लिग्नाइट कोळसा सांपडतो. खनिज स्रोत चांगले व विपुल असून विशेषतः गंधक (सल्फर) युक्त उष्ण स्रोत बरेच आढळतात. पश्चिम भागावर पाऊस बराच पडत असल्याकारणाने तो वनस्पतींनी पूर्ण आच्छादित असतो. परंतु बाकीचा भाग अगदी उजाड व निर्घृक्ष आहे व येथेच प्राणदूत सांपडते. पश्चिमकडील वनस्पतिसमूह मध्ययूरोपच्या वळणावर आहे परंतु अजूनसे पूर्वेकडे जावे तसेतसा तो (वनस्पतिसमूह) भूमध्यसमुद्रकांडच्या प्रदेशासारखा आहे.

पिन्हो—याच्या चरित्राविषयी विशेष माहिती उपलब्ध नाही. तथापि हा बेरिस्टोंटलचा समकालीन होता हे मात्र

तास. हा एलिस येथील (प्रोसमध्ये) राहणारा होता. पूर्वी होऊन गेलेल्या डेमॉफिसत या तत्त्ववेत्त्याच्या लेखनांनी ब्रॅरिन होऊन यानें तत्त्वज्ञानविषयाचा अभ्यास सुरू केला. थोडक्या दिवसांनी यानें स्वतःची काही मते प्रस्थापित केली. इत्यहूळ याच्याभोंवती बरेच शिष्यहि अमुं लागले. या शिष्यांपैकी टायमन हा प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता होऊन गेला. पिन्हो लि. पु. सुमारे २७० मध्ये मरण पावला असा अंदाज आहे. पिन्हो म्हणे की वस्तूचे ज्ञान होणें अशक्य असल्यामुळे मनुष्याने उदासीन असावे. दोन परस्परविरोधी मतांपैकी सत्य कोणतें व असत्य कोणतें याविषयी मन गांघळून असतां पिन्हो यास हा "संशयवाद" सुचला. हा संशयवादाचा आद्य पुरस्कर्ता होय. संशयवाद पिन्होच्या नावांनिहि प्रसिद्ध आहे. "संशयवाद म्हणजे मानवसुद्धीचे विभ्रामस्थान नव्हे" अशी या वादावर कांठ रानें टीका केली आहे.

पिलिभित, जि ल्हा.—संयुक्तप्रांत. वरली भागांतल एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १३५० चौरस मैल. आणि लोकसंख्या सुमारे ५ लाख आहे. या जिल्ह्यांत शारदा व गोमती या नद्या आहेत. पिलिभिम जिल्ह्याने अंगल विशेष रसणीय नसून पुरणपूर भागांत वन्य पशु आढळतात. दरसाल पाऊस ४९ इंच पडतो. पिलिभित जिल्ह्याचा इतिहास दहाव्या शतकापासून उपलब्ध आहे. छिद्र नांवाचे घराणें उत्तरेकडे राज्य करीत होतें, त्यांनी एक कालवा खोदला असे एका शिलालेखावरून समजते. अठराव्या शतकात पिलिभित, रोहिठ्यांचा पुढारी हकीम रहमतखान याच्याकडे होतें. तो स्वतः येथेच रहात असे. या गावाला तट, मशीद, व बाजार यानेंच गांघिली. १७७४ साली फतराच्या लढाईत रहमतखान मारला गेला लढाईनंतर पिलिभित अयोध्येच्या नयाबाकडे गेले. १८०१ साली अयोध्येच्या नशाबाजिं खेळणी न दिल्यामुळे इंग्रज सरकारकडे तें कायमचे वहादतीला आलें. पिलिभित जिल्ह्यांत १०६८ खेडी असून ५ मोठी शहरे आहेत. हवा रोष्ट असल्यामुळे लोक बहुधा बाहेरदेशी जातात. यांत ३ तालुके आहेत. पिलिभित तालुक्याच्या बायब्येकडील जमीन काळी व पाऊस अतिशय असल्यामुळे तांदुळाचे पीक उत्तम येतें. जिल्ह्यांत गहू आणि हरभरा चांगला पिकतो. उसाचे पीकहि वाढत्या प्रमाणात आहे. साखर करण्याचा धंदा पिलिभित जिल्ह्यांत फार असे. होड्या करणे व टाकवी खोदीच काम करणे बरी सुतारकाम, धातूची मांडी, गोंगपाट, पोती तयार करणे ही कामे येथे होतात. शिष्यणाच्या बाबतीत पिलिभिन जिल्हा मातसलेला नाही.

त ह शील.—पिलिभिन जिल्ह्याची एक तहशील. हिच्यांत पिलिभित व जहानाबाद हे दोन परगणे असून क्षेत्रफळ ४७४ चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) १९५७४९. तहशीलत ३३० खेडी असून तहशीलतीचे ठाणे पिलिभित येथे आहे. देवदा व कटना या दोन नद्या तहशीलतीतून

बाह्यांत उन्हाळ्यांत पिशाचाच्या पाण्यावरती विहिरी राणतात; रथांना पाणी जवळच लागते.

गा व --पिलिमित जिल्ह्यातील मुख्य गांव; हें लखनौ-सीजापूर बरेली रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १५५४. अठराव्या शतकांत रचा इतिहास उपलब्ध आहे. रोहिला पुढारी हफीज रहिमतखान या ठिकाणी रहात असे त्यामुळे रथांना गावाला बिटाचा कोट १७९९ साली बांधला. फौज दिवस पिलिमित गावाला हकिजावाद म्हणत असत. हफीज रहिमतखानाच्या अमदनीय हें शहर मरमराटीत होते. खानाचा पराभव होऊन तो मरण पावल्यावर शाहराला उत्तरीत कळा लागली. जुम्मा मशीद इबात फार प्रेक्षणीय आहे, ती पिलोपणच्या जुम्मा मशीदीचीच नकल आहे. जिल्ह्याचे अधिकाारी येथे राहतात येथे १८९५ साली म्युनिसिपल कमिटी स्थापन झाली. तांदूळ, गहू, साखर आणि तागाचा व्यापार पुष्कळ प्रमाणांत चालतो.

पिलोपण प्रांत--संयुक्तप्रांतातील एक प्राचीन शहर व प्रांत. गुएनरसंग अहिच्छन्नाहून पिलोपण येथे गेला होना. हें शहर कोणते याविषयी संशय आहे. गंगेच्या जुन्या पात्रावर शेरन म्हणून गांव आहे. कालिंदी नदीवर अत्रंभी म्हणून लेई आहे. तसेच पिलकुनी किंवा पिलोकुनी म्हणून दुसरे लेई आहे; यांपैकी कोणते तरी पिलोपण असावे दोन, तीन प्रमाणाने अत्रंभी हेंच पिलोपण असे कनिंगहॅम यानें सिद्ध केले आहे. या गावाचेच नाव त्याच्या भासपासच्या प्रांतास पडले होते.

गुएनरसंगानें ह्या प्रांताचा घेर ३३३ मैल लांगितला आहे. हल्लीं सुलद बाह्यापासून यमुनेवरील फिदाबादपर्यंत व गंगेवरील कादिराजपर्यंत या राज्याची हद्द असावी, असे भौगोलिक प्रांताच्या मर्यादावरून दिसते. परंतु एवढ्या भागाचा घेर २५० मैल आहे, ३३३ घेत नाही. [कनिंगहॅम एन्साय्कलिया. इंडिया; दक्षिण-भार भूवर्णन.]

पिशाच व पिशाचपूजा--पिशाच हा शब्द हल्लीं वाईट अर्थानें वापरण्यात येतो. अगदी प्राचीन काळी ह्या शब्द वाईट अर्थानें योजण्यांत येत नसे. पिशाचाच्या वाचक जो डीमन शब्द इग्लिश भाषेत आढळतो तो लिथन धर्माचा उदय होण्यापूर्वी वाईट अर्थानें वापरण्यात येत नसे. पण लिथन धर्मानें ज्यावेळीं मूर्तिपूजांच्या धर्माची निंदा करण्यास सुरुवात केली त्यावेळीं या शब्दाचा वाईट तऱ्हेन अर्थ करण्यात येऊ लागला. आपल्याकाडेहि याचें प्रत्यन्त दृष्टीस पडते. प्राचीन काळी इराणमधून ज्यावेळीं आपले पूर्वज हिंदुस्थानांत आले त्यावेळीं इराणच्या देवावद्दल त्यांना वाईट बोलण्यास सुरुवात केली. यावरून पिशाच हा शब्द पूर्वी वाईट अर्थानें वापरला जात नसून त्याच्याशी वाईटाची कल्पना साप्याहून जोडण्यात आली असे दिसून येते. हिंदुस्थानांत वैदिक काळीहि पिशाचाची कल्पना अस्तित्वात होती. ऋग्वेदांत पिशाच शब्दाचा उल्लेख आहे (ज्ञानकोश

विभाग ३, पूर्वार्ध, पृ. १७० पदा.) अथर्ववेदांत पिशाचाची अनेक नावे आढळतात. मागाहूनच्या वेदकालांत पिशाचवेद अथर्व पिशाचविद्या म्हणून प्रसिद्ध आहे.

पिशाचाचे तीन वर्ग पाहण्यांत येतात. (१) आपल्या परिचयाच्या माणसांची भुक्ते, (२) वितर (३) दुष्ट भुक्ते. पिशाचें देहधारी असतात अशीहि कल्पना काहीं राष्ट्रांत आढळते. मनुष्यप्राण्यांच्या सवें व्यावहारिक दृष्टीवर पिशाचांचा ताबा असतो अशी प्राचीन ह्यन संस्कृतीच्या राष्ट्रांतल लोकांचा कल्पना असे. समुद्र, पृथ्वी, वायू, आकाश इत्यादि सर्वांवर ताबा देवणारी स्वतंत्र भुक्ते अणून तीं दुष्ट आहेत अशी एडिफो लोकांची कल्पना होती, व रथानां संतुष्ट देवण्याकरिता ते या भुक्तांची पूजा करतात असत. आपल्या आयुष्यकालांत एखादी वाईट गोष्ट घडून आली की त्याचा संशय बायिलेजियन लोक या भुक्तांशी जोडित असत मलाया-द्वीपकल्पातील लोकांत, प्रत्येक रोगाचें एक स्वतंत्र भूत आहे अशी कल्पना होती; व त्या रोगा भूताला संतुष्ट ठेवले असतां तो रोग नाहीना होतो असे मानण्यांत येई मनुष्य-प्राण्यांचें रक्त पिशाच एक देहधारी भूत असल्याची कल्पना मलायाद्वीपकल्पांत आढळते. स्वप्रांत पिशाच येऊन तीं माणसाला सोंप येऊं देत नाहीत असें ऑस्ट्रेलियन लोक मानतात असत. तासपयें, पिशाचासंबंधीच्या निरनिराळ्या वाईट कल्पना निरनिराळ्या राष्ट्रांत आढळून येतात.

नवीन धर्मस्थापनेबरोबर जुन्या धर्मातील देवना पिशाचाची पदवी प्राप्त होते असें अश्वीन धर्माच्या इतिहासावरून आढळून येते. हिंदूधर्माची स्थापनेचे आपल्या जुन्या राष्ट्रदेवतांना पिशाचाप्रमाणें कर्मा लेखांत ह्याही युरोपीय लोकांत पूर्वीच्या मूर्तिपूजा लोकांच्या देवतांना कर्मा लेखाणाची चाल पडलेली दिसते. पिशाचाचा प्राप्त होऊं नये यासाठीं काहीं प्राचीन राष्ट्रांत पिशाचांची पूजा करण्याचा प्रयास असे. त्याचबरोबर इतर काहीं राष्ट्रांत पिशाचाचा होऊं नये म्हणून त्यांना मंत्रानें घालवून देण्याची चाल दिसून येते.

पिशाच या शब्दानें हल्लीं जरी वाईटाचा बोध होतो तरी दुष्ट पिशाचाप्रमाणें, चांगल्या पिशाचांची कल्पनाहि प्राचीन काळी अस्तित्वात असलेली दिसते. विशेषतः परिचयाच्या माणसाची भुक्ते अथर्व वितराची भुक्ते ही चांगल्या पिशाचांच्या समूहात मोडतात आपल्या आतिथ्यवर एखादे रूढ येत असल्यास ही चांगली पिशाचें आतिथ्याना त्यांच्या स्वप्रांत येऊन अथर्व अन्य तऱ्हेनें सावधगिरीचा इपारा देतात अशी कल्पना प्राचीन कालीन राष्ट्रांत आढळून येते अशा प्रकारच्या चांगल्या पिशाचांची आदरानें पूजा करणे, त्यांना प्रसन्न ठेवण्यादि प्रकार प्राचीन काळी अस्तित्वात होते असें निदर्शनास येते.

पिशुलोस (सेल्युलोज) --उद्दिष्ट वेदांत स्वधकारास पिशुलोस असें म्हणतात. ह्या पिशुलोसमध्ये संयुक्त कर्वांविजते

असून त्यावर जलक्रिया केली असता शेवटचा पदार्थ एकोज हा मिळते. एका प्रकारच्या पिशुलोसची प्रयोगसिद्ध सारणी क० उ० प्र० अशी असून ती पिष्टसत्त्वाच्या सारणीशी जुळती आहे. पिशुलोसचे व सत्त्वाचे काही काही गुणधर्म बरेच सुळतात. बर सांगितलेला पिशुलोस कापसातील असून तो कच्च्या स्वरूपापासून इ० किंवा इतंभ चासुयुक्त क्षोण व उकळण्याच्या अनाम्लाच्या कियेने वेगळा करता येतो या प्रकारचा पिशुलोस पुन्हा क्षोण अनाम्लासह उकळला असता शुद्ध स्वरूपात मिळतो. पिशुलोसवर्गाच्याही येणारे बरेच पदार्थ या कापसापासून काढलेल्या पिशुलोससारखे गुणधर्म दाखवितात तरी ते काही यामनीत भिन्न गुणधर्मीय आहेत उदाहरणार्थ, सुयोगोकरणाच्या बाबतीत ते सधर्मा असून विषटनेच्या बाबतीत विधर्मा आहेत.

शुद्ध पिशुलोस हा जरी पेशीच्या मळ जावनरसात उत्पन्न होत असला तरी त्यामध्ये नम्र नसतो पण अयुष्य वनस्पतीच्या पेशीविषयातून हे नत्राचे प्रमाण सें. २-४ पर्यंत दिसून येते, व अशा पिशुलोसवर जलक्रिया केली असता आपणास एकोजिवाय चिह्नस-अमिन व दावीम्ल (निरनिराळ्या पदार्थातील) मिळतील सपुष्प वनस्पतीच्या पिशुलोसमध्ये काहीच मिश्रण व काहींचा रासायनिक संयोग झालेला असतो; ह्यांस संयुक्त पिशुलोस म्हणतात. ह्यामध्ये जे पदार्थ त्याच्याशी संयुक्त झालेले असतात त्यावरून त्याचे पेकटो, लिप्रो, क्युटो यांसारखे निरनिराळे वर्ग करणे सोपे जाते. यापैकी पेकटो पिशुलोसमध्ये क्वॉजिनी त्याच्या प्राणिकोक्त पदार्थांसह असून त्यावर जलक्रिया केली असता विषटकासह मिळते. लिप्रोपिशुलोसमध्ये काष्टीभूत पेशिजाल असून त्याच्या अपिशुलोस मागास लिप्रोन म्हणतात. क्युटो पिशुलोस हे उद्भिज द्वाररक्षक आच्छादनामध्ये असून त्याच्या विषटनापासून स्तनध्वजनीतील अम्लासारखे निरनिराळे पदार्थ मिळतात. अंबादांच्या वास्तुतील तंतु हे पहिल्या प्रकारचे आहेत. धान्ययुक्त गताच्या देहामध्येही याच प्रकारचे पिशुलोस सापडतात. शुद्ध तागामध्ये लिप्रो पिशुलोस असतात, व लोचकामध्ये हे पिशुलोस अस्तव्याकारणाने ते घन्याच ठिकाणी सापडतात. व्यापारी दृष्ट्याही त्यांचा बराच उपयोग आहे. उद्भिजाच्या बाह्य रक्षेत क्युटो पिशुलोसाचा प्रादुर्भाव असून त्यावर घन्याच रासायनिक द्रव्याची क्रिया होत नाही, व म्हणूनच त्याच्याकडून उद्भिजाच्या अंतर्भागाचे संरक्षण केले जाते.

पिशुलोस व घनस्पतिशास्त्र.-पुरानी पाषाण्याच्या वनस्पतीपासून व भाभीपाण्याच्या वनस्पतीपासून अम्लिक व अनाम्लिक अल्क्रिया करून राहिलेला अवशिष्ट मूळतंतु हा त्या वनस्पतीमध्ये असणाऱ्या पिशुलोसचे प्रमाण मोजण्यास उपयुक्त असतो. ह्या मूळ तंतूंचे प्रमाण बीजांमध्ये (म्हणजे गाई, तांदूळ; व तैलयुक्त म्हणजे सरकारी वगैरे) सें. २ < ते १० पर्यंत, गुरांच्या चान्यास उपयोगी पडणाऱ्या धान्यात सें. ०

ते ४, गवत वगैरेमधून सें. ६० ते ७५ इतके आते. पचल्या जणांच्या भागाचे प्रमाण हे ह्या आकड्याच्या उलट प्रमाणात मोजले जाते. धनरूपीतील सर्वेच भाग पचला जात नाही. हिरवा चारा, वाळकें गवत व इतर धान्ये वगैरेचे पचनाचे प्रमाण सें. २० ते ७५ पर्यंत आहे. पचन न झालेले पदार्थ हे, जास्त पाचक पदार्थ लवकर पचविण्यास उपयोगी पडतात. आता हे पचन झालेले पदार्थ इतर पेशीयुक्त पदार्थांशी मिश्रित करून त्याचा जमिनीत खताकडे उपयोग केला गेला तर ते आपले तंतु जमिनीत असणाऱ्या खनिज पदार्थांशी मिश्रित होऊन त्यांना कृमजोर करतात. वातावरणातील वायु व आर्द्रता ह्यांचा जमिनीत शिफाव करण्यास मदत करतात. काही संयुक्त कलायटल द्रव्यावरही याची क्रिया होत असून ह्यांमत्त नावाचा एक पदार्थ तयार होतो व या दृष्टीने त्याचा रासायनिक उपयोग बराच आहे.

पिशुलोस व रसायनशास्त्र.-कापसापासून काढलेला शुद्ध पिशुलोस हा एकोसत्त्वा संयुक्त पदार्थ आहे त्यावरच गंधकाभ्लाची क्रिया करून मिगालेच्या संयुक्त द्रव्यावर जलक्रिया केली असता विषक्त होऊन द्राक्षशर्करा मिळते. पिशुलोसची प्रयोगसिद्ध सारणी क० उ० प्र० आहे. म्हणून त्यास द्राक्षशर्करेचे बहुपद अनुनिद असे म्हणतात. त्याचा सार्धा इंचे उत्प्राणिदार्था ३८. प्र. क० उ० प्र० या प्रमाणाने संयुक्त होऊं देण्याचा गुणधर्म व त्याचा क्वॉजिनीशी असणारा संबंध लक्षात घेऊन प्रीन याने खालील सारणी सुचविली.

कउ उप्र	कउ	कउ	उप्र
	>प्र	>प्र.	
कउ उप्र	कउ	कउ	

आपणास हेंच मूलमान घरून पिशुलोसची सारणी वसविता येईल आणि हे मूलमान जर लहान असेल तर प्राणसांखळी वाटवून मोठी करता येईल असे प्रीनचे मत आहे.

कउ	<	कउ. उप्र.	कउ उप्र
कउ	<	उप्र	कउ
		कउ उप्र	

यामागेणें दुसरीही पिशुलोसच्या मूलमानाची सारणी सुचविलेली आहे. त्यात कप्र आणि कउ, यांच्या सान्निध्यात त्यांचे कप्रउ व कउ यामध्ये रूपांतर होत असल्याने जास्त पडे घालून हे मूलमान मोठे करता येते. या सारणीच्या योगाने आपणास कोळसा उत्पन्न होण्याच्या वेळी त्यांत होत असलेले क्वॉजिनी दृष्टीकरण, काही पिशुलोसच्या बाबतीत जलक्रिया न होण्याचा गुणधर्म व सत्त्वाच्या गुणधर्मांहीन पिशुलोसमध्ये असलेल्या गुणधर्माची भिन्नता चांगलीच निर्दर्शनास येते वास्तविक पहाता आज पिशुलोस आपणास ज्या स्थितीत मिळतो त्या स्थितीत असताना किंवा त्यावर रासायनिक क्रिया करित असताना त्याची घटना साध्या सारणीच्या योगाने दर्शविता येत नाही त्याचे कलायटल गुणधर्म लक्षात घेतले

असतां असेहि म्हणता येईल की पिशुलोस हे अश्वीय पिंडोत्करण व इतर अवशिष्ट भाग या दोहोंविषयक घृषी-भवनसमयी होणाऱ्या संयोगातील स्थिति आहे. आणि ही स्थिति अस्तिर असून पिशुलोसवर रासायनिक क्रिया होत असताना ती सारणी सदस्त जाते.

मूळ पिशुलोस हा तंतुमय पदार्थ असून नेहमी क्लेदयुक्त असतो. सुका असतांना तो विणुद्विन्यस्त असतो, पण ओलसर केल्यास त्यामधून विणुत् जाऊ शकते. पाण्यामध्ये त्याचा द्रव होत नाही. शे. ४० ते ५० अशा जशद-हरिदामध्ये किंवा अम्लयुक्त ताम्रप्राणिदामध्ये त्याचा द्रव मिळतो हा त्याच्या द्रावणापासून पहिल्यामध्ये अल्कहल टाकले असता व दुसऱ्यामध्ये अल्क टाकले असता पुष्कळ अल्पयुक्त असा सौका मिळतो. ग्यापारी दृष्ट्या या अश्ल-द्रवाचा बराच उपयोग असून त्यापासून (सौकायुक्त द्रावणामध्ये हे द्राव टाकले असतांना मिळणाऱ्या घनापासून) निरनिराळ्या खांबीचे तंतू काढता येतात. हे पुन्हा तयार केलेले तंतू आकारविशेषरहित असतात हा तंतूच कृत्रिम रेशीम म्हणतात हा पिशुलोसमध्ये मूळ पिशुलोसचे साधारण गुणधर्म दिसून येतात हे त्याच्यापेक्षा जास्त स्वेदयुक्त असून हवेमधून जास्त आर्द्रता ओढून घेतात

पिशुलोसपासून उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थात सेंद्रिय किंवा निरिंद्रिय अम्लापासून तयार होणारी संयुक्त इंध्रे बरीच महत्त्वाची आहेत. ही संयुक्त इंध्रे देतेवेळेस हे पिशुलोस त्रि-उच्च-अल्कहलाप्रमाणे क्रिया देतात. ह्याच्यापासून नत्राम्लाची किंवा गंधकासंयुक्त नत्राम्लाची क्रिया केळी असता नत्रिते मिळतात. या नत्रितापासून कृत्रिम रेशीम, सेल्युलॉइड वगैरे तयार करता येतात. ह्या नत्रिताचा उपयोग स्फोटक इंध्रे म्हणून केला जातो, दारिद्रिक अनुजिदांबरोबर संयुक्त इंध्रे मिळतात अनाम्लिक पिशुलोस व कर्षेद्विगंधकिद याच्यापासून पिशुलोसपितिते मिळतात व अलौकडील 'पिदुकोस' व इतर काही कारखान्यांतून ह्याचा बराच उपयोग केला जातो कापसातील पिशुलोसवर शे. १५ ते २० दाहक सोप्याची क्रिया केली असतांना अनाम्लिक पिशुलोस मिळतात या अनाम्लीकरणाच्या योगाने मूळ पिशुलोस मधील मुरक्या वगैरे सर्व जाऊन तंतू एक प्रकारची लकाची येते. या कृतीस इंध्रणीमध्ये 'मसैरायसेशन' असे

महत्त्वाचे आहे. कारण ते लवकर सुरू करता येऊन घाबरी-ताहि येते व त्याच्या योगाने मूळ पिशुलोसला काही घना न लावतांना पिशुलोसला चिकटलेले काही पदार्थ व रंगदि काढता येतात. पिशुलोसवर विपाकक्रिया होत नाही व ज्या काही थोड्यावर होते त्याच्या विघाताने कर्षे-द्वि-प्राणिद वगैरे मिळू शकते. पिशुलोस तेजयुक्त ज्योतीने जळतात. गंधकाप्रलेशा मिश्रित केलेल्या कुमिताम्लाच्या योगाने पिशुलोसचे प्राणिदीकरण पूर्ण होऊन आपणास कवोम्ल व पाणी मिळते.

लिमो पिशुलोस.—वर सांगितलेले पिशुलोसचे बरेच गुणधर्म याहि पिशुलोसमध्ये दिसून येतात. त्यामध्ये पिशुलोसचा भाग शे. ८० ते ५० पर्यंत दिसून येतो, व इतर लिमोनभाग असतो. लिमोनची सारणी क., उ., प्र किंवा क०, उ., प्र., अशी असावी. काही क्रियांच्या योगाने पिशुलोस व लिमोन निरनिराळे करता येऊन लिमोनचे विद्रुत होणारे पदार्थ मिळतात. हा पिशुलोस हरयुक्त होत असताना मिळलेले पदार्थ द्विगंधकितामध्ये विद्रुत होणारे असतात. नुनयाच द्वि-गंधकित्याची पिशुलोसवर क्रिया वरून मिळालेले गंधकित पदार्थ पाण्यामध्ये विद्रुत होणारे असे असतात. या दुसऱ्या क्रियेचा उपयोग सकोन झाडांच्या पिशुलोसपासून कागद तयार करण्याकडे करतात. लिमोपिशुलोस मिळाने क्षाराशा संयोगाने पिवळा रंग देतात. अद्रयुक्तपालाशअदिदातील अद्र हे पिशुलोसमध्ये शोधले गेल्याकारणाने पिंगट पिवळसर रंग मिळतो. वर सांगितलेले हरयुक्त पदार्थ व गंधकायितासह मिळणारे पदार्थ महत्त्वाचे आहेत. नत्राम्लाच्या योगाने लिमोपिशुलोसपासून लिमोन निराळे करता येतात. लिमोनचे पूर्ण प्राणिदीकरण केले असता त्यापासून आपणास काष्टाम्ल, कर्षाम्ल, दाबिम्ल, पुतलिकाम्ल वगैरे अम्ले मिळतात एकेंदर क्रिया लक्ष्यात घेतल्या असता लिमोन पिशुलोसची सारणी 'बॅझनाइड' धर्तावर आहे. फयुडो पिशुलोसचे अद्याप निर्णायक असे संशोधन झाले नाही.

पिशुलोसचा व्यापारी दृष्ट्या उपयोग — हा उपयोग त्याच्या दोन गुणधर्मांवर अवलंबून असतो. ते गुणधर्म म्हणजे (१) रचना व (२) रासायनिक गुणधर्म, त्यांपैकी

आणतां येत. पिशुलोसपासून खालिल तांन प्रकारांनी कृत्रिम रेशीम तयार करतां येत. (१) पिशुलोस नयित हें इप्र-अस्को-हलमध्ये विदुत करून तें कांचिच्या अगदीं बारीक नळी-मधून कारंज्यासारखें पाण्यामध्ये किंवा हवेमध्ये सोडलें असतां मिळालेल्या घन पदार्थापासून बारीक बारीक धागे काढतां येतात. यापासून आपणस पाहिजे तया जाडीचा धाग तयार करतां येतो. (२) पिशुलोसच्या तास अन्नद्रावापासून अशाच प्रकारांनी हा द्राव अन्नद्रामध्ये जोरानें गरगर फिरवून मिळालेल्या घन पदार्थापासून निरनिराळ्या प्रकारचे धागे काढतां येतात. (३) पिशुलोस पित्तजिनिसाम्ब यास विस्कोज असें म्हणतात यापासून कृत्रिम रेशीम तयार करतां येत. प्रथमतः हें अन्नद्रामध्ये किंवा अन्नद्रामध्ये ओतलें असतां मिळणारा पदार्थ हेंच कृत्रिम रेशीम होय. याचा आणखीहि उपयोग कागदग्राजणीकडे, कागदास चापडण्याकडे, धागे विणण्याजोगे करण्याकरितां, पुरतकास लागणारे कापड व निरनिराळ्या रचना असलेले घन तयार करण्याकडे करतात.

पिसा—इटलीमध्ये याच नांवाच्या प्रांताच्या राजधानीचे शहर. हें फ्लोरन्सच्या पश्चिमेस रेल्वेने ४९ मैल आहे. या शहराची लोकसंख्या १९१५ साली ६७२८५ होती. या शहराभोवती ६१ मैल घेराचा जुना तट आहे. येथील इमारती आणि सडका पार चांगल्या आहेत. येथील सेन्टस्टीफन नौबचे प्रार्थनामंदिर १५६२ साली बांधलें. या शहरात खुद बादशाहा आणि विद्याययने मध्य वाडे असून सेन्टस्टीफनचा संगमरवरी दगडांचा वाडा आहे. येथे एक विद्यापीठ, सन्यालय आणि मोठमोठी दुकाने आहेत या शहरात एक कलाभुवन असून रंगात चित्रांची दालने आहेत.

टस्कनीच्या मार्किस्च्या कारकीर्दीत हें शहर भरभराटीस आलें. नंतर १३ व्या शतकांत बरेच खालावलें. पण गॅलिलिओने त्याला पुन्हां प्रसिद्धीस आणिलें. येथील सुप्रसिद्ध शुक्रता मनोरा इ. स ११७४ त बांधलेला आहे.

पिसिडिया—आशियामायनरच्या दक्षिणेस असलेल्या देशाचे नांव. याच्या दक्षिणेस पॅन्फिलिया; उत्तरेस फ्रिजिया; पूर्वेस लिकाओनिया, इसोरिया, व सिलिशिया, व पश्चिमेस व नैर्झ्येस लिसिया व फ्रिजियाचा काही भाग आहे. प्राचीन-कार्थी ह्या देशांत रानटी व कायद्यास न जुमानणारे असे दोंगर लोक रहात असत. शिकंदर बादशाहाच्या प्रगतीला ह्या लोकांनी चांगलाच विरोध केला होता. नंतर हे लोक रोमन सत्तेखाली गेले.

पिसिडिया म्हणजे उंच असे पठार असून रदांत वेव्हरे (प्राचीन कॅरालीस) व एगरेडारगेल (प्राचीन लिम्नाई) अशी दोन सरोवरे होती. सेसत्रुस व युरीमेदून ह्या दोन नद्या होत्या. पिसिडियांत काही प्रसिद्ध शहरे होती. त्यांची नांवाः—टर्मसस, फ्रेन्ना, सॅग्लेसस, व ऑटिओफ. सध्यां इत्पती शहर प्रसिद्ध असून, येथे पासा राहती. पिसिडियन

लोक कोणत्या वंशाचे व जातीचे असवेत ह्याची अद्यापि माहिती लागली नाही.

पिस्ता—हें छोटें झाड सीरिया, दमास्कस, मेसापोटे-मिया, टेरक. ओफी, व योरोसान प्रांतांत ३०० फूट व त्याच्याहूनहि जास्त उंचीच्या प्रदेशांत होतें. या झाडापासून समाप्तकीच्या झाडासारखा नीक निघतो. पानांना बहुतकरून गांठी येतात. या गांठी, फळाच्या साल, व फळे नसलेला बीजकोश यांचा रेशीम रंगविण्याकडे उपयोग करतात. इराण, तुर्कस्तान, व हिंदुस्थान या देशांत याची निर्गत होते. या झाडाच्या फळांना पिस्ते असें म्हणतात. ती अंडा-कृति असून, ज्या मानानें झडांची लागवड झाली असेल त्यामानानें या फळांचा आकार असतो. ही फळे अफगाणि-स्तानांतून मोठ्या प्रमाणांत हिंदुस्थान, इराण व तुर्कस्तान या देशांत आतात. हिंदुस्थानांत श्रीमान लोकांचे हें खाद्य आहे. यांत थोडेंसे मोठे पालून लोण्यात तळतात व गरम अन्नतनाच खातात येवामिठाई व आईस्क्रीम यात पिस्ते घालतात पिस्त्यांत शेंकडा ६० प्रमाणात तेल असतें. औषधोपयोगासाठी म्हणून तें काढून घेतात.

पिस्तुल—हें स्कोटक हत्यारा (फायरवॉर्म) पेकी आहे. तोफा, बंदुकापेक्षा पिस्तुल (सर्वांत लहान), तांबडतोष कामी येणारे, लगतच्या चांगुलासून स्वतःचे संरक्षण करणारे व एका हातानें वापरता येणारे हत्यार आहे. हें हत्यार मूळ इटाली-तील पिस्टोईआ नांवाच्या गांधी फॅमिलेने मिट्टेली या इस्-मानें तयार केले (१५४० अदमासे); म्हणून याला पिस्तुल हें नाव पडलें असें मानतात. १६-१७व्या शतकांत एडिनबरा येथे सुंदर हवेरी पिस्तुले घेऊन असत व ती हायलंडर लोक वापरीत. युरोपातील हॅड्युदाच्या प्रघातामुळे पिस्तुलांना मोठें महत्त्व आहे. रिव्हॉल्व्हर ही पिस्तुलाच्या पुढील पायरी आहे, म्हणजे पिस्तुल एक किंवा दोन बारी असत तर रिव्हॉल्व्हरमधून काडतुसाच्या योगानें एकामागून एक पटापट पुष्कळ बारी उडविता येतात. त्यामुळे अलीकडे पिस्तुल मार्ग पडून रिव्हॉल्व्हर प्रचारात आले. तथापि अगदीं अलीकडे 'ऑटोमॅटिक पिस्तुल'ची युक्ति, निघाली असून त्यामुळे रिव्हॉल्व्हर मार्ग पडतील असें तज्ज्ञांचे मत आहे. कारण ऑटोमॅटिक पिस्तुलांनी अधिक दूर अंतरावरचा नेम मारतां येतो व त्यांची गतीहि अधिक असते. तथापि या पिस्तुलांची यांत्रिक रचना अधिक गुंतागुंतीची व योजक असल्यामुळे ही एका हातानें साबण्यास व नेहमी गुप्तपणे स्थलस्थोवर बाळगण्यास सोयीची नाहींत. म्हणून रिव्हॉल्व्हरच अधिक सोयीचा होय.

पाठापुरस, इ. स्टे ट.—मद्रास, गोदावरी जिल्हातील जमीनदारी इ. स्टे ट. क्षेत्रफळ ३८३ बीरस मैल. या जमीन-दारीचा बराच भाग कोकोगाडा तहशिलीमध्ये मोडतो. हीत १६८ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९०१) २०३१७. पाठापुरम् इ. स्टे ट.चा इतिहास कर जना आहे. सन १५७२

मध्यं गोवळकोंडापाचे सुलतान पीठापुराम्बर सत्ता चालवीत होते. नंतर १६४७ सालीं राऊचंद्ररायणम् याच्याकडे पीठापुरम्चा अधिकार आला. नंतर सन १७२४ पर्यंत विशेष असे काही घडले नाही. सौपर्यंत पीठापुरम् कोणालाहि खंडणी देत नव्हते. अखेर अक्षयकन्या, निगामुस्तक यामें पीठापुरम्पासून खंडणी घेतली. सरलच्छर हस्तुमखान याचा अंमल फार कडक होता. त्याच्या मृत्यूनंतर (सन १७४२ मध्ये) पीठापुरम् पुन्हां पूर्व स्थितीवर आले. इंग्रज आणि फ्रेंच यांच्या धामधुर्मात पीठापुरम् फारसे पडले नाही. स. १८०२ पर्यंत इस्टीची व्यवस्था उत्तम प्रकारे होती. ही जमीनदारी फार सुपीक आहे. गोदावरी नदीचे काळेचे असून तलावहि आहेत. उत्पन्नाच्या सोई अनेक आहेत. मुख्य पीक तांदूळ हे असून तूर, हरभरा, जवस, तीळ वगैरे धान्य विपुल पिकतात. इस्टीचे उत्पन्न ११ लक्षपर्यंत वाढले आहे. जमीनदारीमध्ये कोकोनाडा, सामलकोर व पीठापुरम् अशां मुख्य ३ शहरे आहेत.

त ह धी ल. मद्रास, गोदावरी शिरडीतील एक जमीनदारी तहशील. क्षेत्रफळ १९३ बीरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १२५६६. तहशीलत कालवा आहे व पीठापुरम् हे एकच शहर असून त्याची लोकसंख्या १५ हजार आहे. येथे यात्रा मारते व भांडी वगैरे तयार होतात. येथील देवळात एक शिलालेख आहे.

पीतज्वर—काही विषाक्षित प्रदेशांत आढळून येणारा हा सांघीचा, थोडे दिवस टिकणारा ज्वर असून त्यांत अंग पिचळसर दिसणे, अठर व आतडी यांच्या ठिकाणी दाहक्रियेमुळे थिकार होणे, अलव्युमिननेट व मूत्रापात म्हणजे मूत्र घंद होणे ही प्रमुख लक्षणे असतात. उत्तर व दक्षिण अमेरिका आणि पश्चिम आफ्रिकेचा किनारा या ठिकाणी हा रोग प्रचलित असून युरोपियन वैद्यांना त्याचा घोष १६४७ सालीं लागला. बरील प्रदेश ४८° अक्षांश आणि ३५° अक्षांशांच्या दरम्यान आहेत व हा रोग बहुधा येथेच आढळतो. पण क्वचित् काही तो अन्य देशांतहि जातो. उदाहरणार्थ, इंग्लंडांत स्वानसी येथे १८६५ त हा सांघ आला होता. पण अन्य ठिकाणी ही साथ फार टिकून रहात नाही. बरील देशांत समुद्रालगतच्या प्रांतातील शहरांतील विशेष गर्दी व गलिच्छतेच्या वस्तुतांत हा ज्वर आढळतो. बहुतकरून समुद्रसपाटीवर—निदान रथाद्वार एक हजार ते दोन हजार कुटापेक्षा अधिक उंचावर नाही अशा ठिकाणी—हा रोग असतो. पण अथवादात्मक थोडी उदाहरणे ११ व १४ हजारा फूट उंचावरील शहरांतहि घडलेली आहेत. हवेचे ७०° से ७२° उष्णमान या सौपीस असुकुल आहे तथापि ६५° वर पारा असताहि सांघ आलेली आहे. कडक उन्हाळा, संपासून आणष्ट मरिन्-याची गरम हवा व अति धंद पर्यमय हवेमुळे सांघ पोसते. सर्व प्रकारच्या छी, पुष्ट्य, मुले वगैरे लोकानां हा ज्वर येतो. पण रथातल्या रथांत मुलापेक्षां मोठ्या

माणसांनाच विशेषकरून जास्त येतो. तद्देशीय काळ्या शिरी लोकांना ही सांघ अगदीच पछाडीत नाही असे नाही; केव्हा केव्हा त्या जातीत सांघाचा रूप जोर दिसला तरी एकंदरीने बहुधा त्या लोकांमध्ये ही सांघ जरा सौम्यच असते. ही नैसर्गिक प्रतिबंधनशक्ति, जाति व वर्णविशिष्टत्वामुळे आलेली नसून तो रोग कायमच रहण्याने व त्याच्या क्षीर्ष सान्निध्याने त्या लोकांना आलेली आहे असे येथील अनुभविक डॉक्टरांचे मत आहे. एवढां उबर येऊन गेल्यावर त्याच माणसास बहुधा पुन्हां तो ज्वर येत नाही. ज्याप्रमाणे हिंवातप व गिद्रारोग विपारी डांसाच्या देशामुळे मनुष्याच्या शरीरांत प्रवेश करतो त्याचप्रमाणे या उबराचा विपारी डास असून तो शहरांत आढळतो व ओल, दळदळ, चाणोरे वगैरे यात् त्याची वाढ न होतां त्याची वाढ स्वच्छ पाण्यांत होते. तळीं, पिंपे, छुट्या उषढया वाटल्या, डबे, झाडांच्या कुंडया इत्यादींत पाणी साठून तेथे याची वाढ होते. या डांसाच्या जातिस व्याघ्रमशाक म्हणतात. या रोगाचे प्राणिज जंतू दोन प्रकारचे शोधून काढले, परंतु स १९१५ सालीं इंग्रज सरकारने पीतज्वरसंशोधक कमिशन नेमले होते. त्याच्या मते बरील जंतू हे ज्वराचे कारण नसून खऱ्या रोगजंतूचा अघाप शोध लागला नाही.

लक्षणे.—ज्वर सुमारे पांच दिवस सुनावर्येमध्ये असतो, म्हणजे विपारी डांसाचा देश झाल्यापासून सुमारे पांचव्या दिवशी, कधी सायकाशपणे सरगळ येऊन, तर कधी शकाएकी डोकें टुपून व अंग मोडून देऊन बारीक अंगर मोठी यंडा वाजून येऊन बराच उबर येतो व तो दोन दिवसांत १०५° अंगर त्याहून जास्त होतो. कपाळ, कमर व सांघे मनस्वी दुपतात, तापाच्या मानाने नाडीचा वेग १०० ते १२० हून अधिक वाढत नाही. शिमेच्या कडा लाल असून शिमेवर चिकट, दाट व पादरी बुरशी येते, पोटात दाबल्यास व आघोआप देखील थोडे दुखते; मळमळणे, कोरडी ओकारी व बांती ही लक्षणे असतात. उबराच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या दिवशी डोळ्यांस पिचळपणा येऊन नंतर सर्वांगभर काबीळ पसरते. युरिआ व युरिक ॲसिडचे प्रमाण फार कमी असलेली अशी थोडी लघवी होते व तीत दुःस्यस-तिसऱ्या दिवसापासून अलव्युमिन सापडू लागते व नंतर रपयंत पित्तक्षार व पिचळा रंग येतो. चौथ्या दिवशी ज्वर बराच कमी होऊन इतर लक्षण व वेदना कमी होतात व बहुधा येथपासून रोगास उतार पडत आऊन काबीळ, लघवीतील अलव्युमिन, वगैरे लक्षणे हळू हळू कमी होऊन दोन तीन आठवड्यांत रोगी बरा होतो. परंतु असे नेहमी न होतां पुन्हा रोग्यांमध्ये पहिलीच तीम लक्षणे व वेदना व ज्वर तसाच चाळू राहून अंगर कमी झालेला ज्वर पुनः वाहून १०२° अंगर १०४° पर्यंत पुनः चढतो. नाडीचा वेग मात्र वाढत नाही, परंतु लक्षणे जास्त तीम व भयंकर होत चालली तर नाडीचा वेग पुन्हा हून सायकाश होतो. हे लक्षण एकाशोधक डॉक्टरांने

नजरेस आणले आहे. कावीळ जाऊन रवचेवर फुटल्याप्रमाणे लाळ हाग दिसतात. लघवी आणखी कमी होऊन र्शतील अल्पमिनचे प्रमाण घटते व तांत मूत्रपिंडातील कांडा घाटून येतो; युरिआक्षार कमी होतो व नंतर काही दिवस लघवीची उत्पत्ति बंद होते. आकारा वाहून तांत प्रथम अन्न, नंतर पित्तमिश्रित व नंतर काळे रक्तमिश्रित अर्शा काळी वाती होते व तसेच, कांकी शिजविल्यावर ताला गाळ रहातो तसा रंग येतो. या वातीच्या अगोदर वेढ्या केव्हा तार असलेल्या चिकट पाण्यासारखी वाती होते. काळी वाती होऊ लागली म्हणजे रक्तमिश्रित काळी मळशीद होते. नाक, तोंड, हिरडया यातून रक्तस्राव होतो. जिभची चुरणी पार नाहीशी होऊन ती काळी, पिंगट, सोलेलेली, वर फाट कांडा व लघव्या जमलेली दिसते. वात होऊन रोगी यडवई लागतो व शक्तिपातामुळे ज्वानि, गुंगी, बेझुद्धि येऊन रोगी मरतो सांघीच्या सौम्यतेच्या अगर तीव्रतेच्या आगाने मरणाच्या रोग्यांचे वेगळे प्रमाण ५ पासून ७५ असते. अति कडक उजर येऊन आरंभापासून योज्या तासात रोगी वेग्याची काहो उदाहरणे घडतात, पण बहुधा प्राश्नाविक साप कमी झाल्यावर शक्तिपात, विपुल रक्तस्राव, बेझुद्धि, मूत्रपिंडाची लघवी उत्पन्न करण्याची शक्ति नाहीशी होणे या कारणांमुळे मृत्यु येतो मृत्युनंतर लागलीच पाहिले तर उजर १०८ ते ११० पर्यंत असल्याचे आढळते.

रोगामुळे शरीरांत होणारे फरकः—मूग रोग्याच्या यकृतात सधिर कमी असून त्यात वमावुद्धि फागील होते. जठरांत दाह, लाली, सूज व जठर, फुफ्फुस व फुफ्फुसावरणांमध्ये रक्तस्राव, हृदयसंभ्यंत किण्वटपणा व विवळट पिंगटपणा, बसावुद्धि, रक्तस्राव व तशीच स्थिती मूत्रपिंडाची होते. प्रोहित विकृति, हिवतापांत होते तशी होत नाही हा चमत्कार आहे. रक्तातील लाळ रंग कमी होतो पण त्यात युरिआक्षाराचे फागील प्रमाण होत. पांढरे रोगरक्षक रक्तातील पेशी कमी होतात. रोगनिदान करण्यास सांघ असली म्हणजे अडचण पडत नाही. आरंभी सांघ नसली म्हणजे हा फुफ्फुसदाहारांग अगर देवीचा उजर आहे की काय असे वाटण्याचा संभव आहे नंतर तो हिवताप आहे की, काय असेही वाटणे साहाजिक आहे. हिवतापात पाणथरी मोठी होते, तापाचा कमी जास्त होण्याचा अगर साफ निषण्याचा ठराविक क्रम असतो व ताप नसला म्हणजे रोगी आजारी देखील दिसत नाही, हिवताप येऊन गेला तरी तो पुन्हा येणे संभवनीय असते, तसे या उजराचे नसते. हा ' सप्तदिन पुनरावर्त ' उजर आहे काय असे कविग्रंथामुळे वाटणे बरोबर आहे. पण त्यांत पाणथरी वाढते. उजर येऊन गेल्यावर सात दिवसपर्यंत पुन्हा ताप उल्लेपर्यंत रोगी चांगला बरा असतो तसे या उजराचे नसते. यकृताच्या पीताम्ब्रकचनरोगास कथिलीनच आरंभ अति सावकासापणे होतो, तसा या उजरात होत नाही.

उपचार.—उजरासनाच्या कामी किनाईनचा उपयोग हिवतापांत होतो तसा येथे होत नाही. ताप उतरल्यावर पीथिक औषध म्हणून ते उपयोगी पडते. आरंभी रोग्यास रेंवक औषध द्यावे; अगर बस्ती देऊन कोठा साफ करावा व नंतर सौम्य क्षारयुक्त मल-मूत्र-स्वेदोत्प्रेरक औषध घ्यावीत. उजर कोठा असल्यास सर्वांग थंडगार पाण्याच्या पोळीपाने भरल्यावर चोळवे अगर अक्षा प्रकारचे शीत उपचार करावे, वातीशमनाय बर्फाचे शरीक तुंबडे चघळण्यास द्यावे किंवा पोटांत ह्योरोटाइन अगर मार्किया किंवा चुन्त्याची निवळ देतात. ऊन पाण्यात बसणे व पाकारा अशा उपायांनी मूत्रपिंडाची क्रिया जागृत ठेवतात. खाण्यास पातळ पदार्थ घांटे पण बरचेवर द्यावे अल्कोहोल नामक वादी (पुष्कट पाणा घालून) अगर द्रापेन हा मद्यार्के देण्याची जरूरी लागणे साहजिक आहे. त्यामुळे ज्वानि व शक्तिपात टळतो वाति. लघवी बंद होणे ही व ईट लक्षणे टाळण्यासाठी पुढील पुष्कट अतुभव घेतलेले मिश्रण दिल्याने पुष्कट रोगी मरे झाले आहेतः—चाळीस औंस स्वच्छ पाण्यात १५० ग्रॅन सोडा-बाय कार्बोनेट व ३ ग्रॅन रसकापूर विरघळवून ते मिश्रण दर तासातासांत बर्फाच्या पाण्याइतके थेंब करून द्यावे प्रतिबंधक उपायः—हिवतापाप्रमाणे शक्य त्या विविध साधनांनी डास कमी व नाहीसे करून त्याचे माणसाना दंश न होतीलसे करावे म्हणजे गंधक, फार्मालीन, कापूर, कॅबॉलिक-अॅसिड, चंदन बगेरे पदार्थ जाळून त्यांच्या घुराने डांस बातील असे करावे याचा उपयोग अमेरिकन शहरांत उत्तम झाला. निजस्ताना निरोग्यानी मच्छरदाण्या वापरल्या, दंशांत माणसे पाच दिवस कारंटाईनमध्ये वेगळी ठेवावी व रोग्याची बर्दा आरोग्यखात्यात रावी पूर्वी ताप येऊन गेला असल्यास त्या दंशांत माणसास वेगळे ठेऊं नये उजराच्या पाहिल्या तीन दिवसांत डास रोग्यास चाबून ते डांस नंतर दहा दिवसांनी पूर्ण विकारी बनून निरोगी माणसात दंश करून उजर पसरवितात व त्यांच्यांत ही शक्ति कित्येक आढळलेपर्यंत टिकून असते.

पीताम्बर—हा अम्बाच्या त्राघाच्या क्षाराचा रंग विवळा असल्याकारणाने यास पीताम्बर म्हणतात. या अम्बाचे क्षार अल्कोहोलितार बवेद्धि-गंधकित्वाची क्रिया केली असतां मिळतात या अम्बाच्या पालाशाक्षारावर क्षीण गंधकाम्बाची क्रिया केल्यास पीताम्बर मिळते. हे एक रंगदान तेल असून २५ उजरा-तेस कर्ष-द्वि-बाधकित्वा व अल्कोहोलमध्ये विघटित होतें त्याचा पालाशाक्षार निष्कल अल्कोहोलमधील दाहक पालाशा कर्ष-द्वि-गंधकित्वासह इल्विला असतां मिळतो. पालाशा पीतनाया उपयोग मिळया रंगांत छपाई करण्यास करतात. हे वनस्पतीवर पडणाऱ्या उवासारख्या किट्यास प्रतिबंधक म्हणून वापरतात. याचे संयुक्त इंध वनविषयाच्या कृतीचा उन्वयोग टरवेन तयार करण्याकरिता करतात.

पुकेट—पुकेट हे मलायाद्वीपकल्पाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर सयामचे बंदर असून त्याच नावाच्या सयामच्या प्रांताचे हे मुख्य ठिकाण व कमिशनरची रहाण्याची जागा आहे. या शहराच्या खाली व आसपास कथिल सांपडते व प्राचीन काळापासून चिनी लोक ते काडीत आहेत. १६ व्या शतकापासून येथे युरोपीयन व्यापारी रहातात. येथील लोकसंख्या सुमारे ३० हजार आहे.

पुंगनूक, तद्दशील व जमीनदारी.—मद्रास, उत्तर अर्काट जिल्हा. लोकसंख्या (१९०१) १६८५२. या जमीनदारीत खेड्याची संख्या ५६४ असून तद्दशीलेचे मुख्य ठिकाण पुंगनूक. (लो. सं. पु. ६३५३.) येथे जमीनदाराचा बाडा व पदार्थ-संप्रहालय आहे. एकंदर उत्पन्न ८१००० रु. आहे. येथे शिक्षार पुष्कळ सांपडते. सन १८३२ त मालक जमीनदार मरण पावला. त्यास संतान नव्हते म्हणून वारसाबद्दल तंटो उत्पन्न झाला. १८६१ साली सरकारने कायमची सनद देऊन निकाल केला. जमीनदार लिंगायत पंथाचे आहेत.

जमीनदार—या घराण्याचा मूळपुरुष सितप्पा गौनि. याह हा होय. याने तेराव्या शतकामध्ये प्रथम या प्रांतात वास्तव्य करून बरीच जमीन मिळविली. स. १२४९ मध्ये याने कुंगतूर हा किल्ला बांधला व गाव वसविले. स. १४७९ मध्ये या घराण्यातील पुरुष तिममप्पा गौनिबाब याने कोलार हा किल्ला बांधला व गाव वसविले. यानंतर याचा पुत्र इम्मदि तिममप्पा याने विजयानगरचा वृष्णदेवराय याच्या बाजूने आदिलशाही मुघलमानांशी युद्ध केले. याने इ. स. १५११ मध्ये आणखी तीन किल्ले बांधले. याचा मुलगा चिकराय तिममप्पा या नांवाचा होता. विजयानगरकर याचा फार बहुमान ठेवित असत. याने पुष्कळ मुल्ल मिळविला व पुंगनूका किल्ला बांधला. याचा मुलगा चिकरायबत हा लहानपणी गादाविर बसला. याच्यावर इ. स. १६३९ मध्ये मुघलमानांनी स्वारी करून त्याचा मराठ्यांमार्फत घेतला. परंतु बाकीच्या प्रदेशावर त्यांनी थालाच जमीनदार नेमून सनद दिली. याचा मुलगा बोर चिकराय यास मुघलमानांनी चांगल्या तऱ्हेने वागविले. परंतु याच्या नंतरचा जमीनदार इम्मदि चिकराय यासपासून त्यांनी संघर्षाच्या बाबीबद्दल बराचसा प्रदेश घेतला. याच्या मुलांनी कड्याच्या नवाबाच्या भागने मराठ्यांशी युद्ध केले त्यांत तो मारला गेला (१७५७). यावेळी मराठ्यांस भय मिळून जमीनदारी त्याच्या ताब्यात गेली. पुढे १७७५ साली ती हैदराबादी याच्या हातात आली. नंतर येथील जमीनदार मराठ्यांशी हैदराबाद्या बाजूने लढत असता सदाहते पडला (१७८०). त्याचा पुत्र तो संघर्षा देण्यास असमर्थ असल्यामुळे पळून इंग्रजांच्या पक्षात मिळाला व त्याने दिण्विचद झालेल्या युद्धांत इंग्रजांस फार मदत केली. दिण्विच मरणानंतर या जमीनदारास व याच्या बंधजांस ही जमीनदारी मिळाली. परंतु इह्या स्थंकाकडे ती कफ

इमान्यादाखळ चालत आहे. [डिने • साऊथ इंडिया; नॉर्थ अर्काट डिस्ट्रिक्ट म्यंगुअल.]

पुंड्र देश—पूर्व बंगालमधील एक जुने राष्ट्र. ऐतरेय ब्राह्मणात याचा जातिवाचक उल्लेख आहे. (ज्ञानकोश, विभाग ३, पृष्ठ ३६९ पहा). याच्या ईशान्येस प्रमुण्योतिप अथवा कामरूप व पश्चिमेस महा-नंदा नदी; पूर्वेस करतोया नदी व दक्षिणेस बंगाल (वेग) आहे. या प्रदेशांत सध्या रंगपूर, दिनाजपूर, पूरानिया, मालदा, राजशाही, बोप्रा आणि पबना हे जिल्हे येतात. राजधानीचे मुख्य ठिकाण महास्थान होते. ख्रि पू तिसऱ्या शतकांत हे राष्ट्र अस्तित्वात होते. श्रीकृष्णाच्या वेळी पुंड्र देशात पौंड्रक वासुदेव नावाचा राजा होता; असे (भारत स.पू. अ. ३०) म्हटले आहे. अशोक राजाचा भाऊ महिंद्र मिथ्र होऊन याच ठिकाणी राहत असे. सातव्या शतकांत हे चांगल्या स्थितीत होते असे ह्युएनत्संग म्हणतो. त्यानंतर आठव्या शतकांत तर ते एक बलिष्ठ राज्य होते. वृहत्संहितेत या देशात हिरे सांपडत असे म्हटले आहे. भविष्य-पुराणात या देशाचे पुढील सात विभाग केले आहेत, व त्यांचे वर्णन दिले आहे गौड, बरेद, सुभाभवज्जा निवृत्त, नाराखंड, बराहभूमि, कथमान व विष्यपार्थ इत्यादि [बृहत्संहिता अध्याय ५, ९, १०, ११ व १६; इ. अं. पु. २०, पृ. ४१८-२१.]

पुणतांचे—मुंबई, अहमदनगर जिल्ह्यांत कोपरगांव तालुक्यातील एक गांव. हे गोदावरीच्या काठी असून घोंड-मनमाळ रेल्वेवर स्थान आहे. हे कोपरगांवच्या आग्नेयेस १२ मैलांवर आहे. लोकसंख्या ५८९०; येथील व्यापारी मारवाडी व ब्राह्मण आहेत. पुणतांच्यास १४ मोठी देवळे आहेत. गंगला दोन घाट आहेत; एक अहिल्याबाई होळकरांनी बांधलेला असून दुसरा शिवराम दुमालू याचा आहे. या ठिकाणी बांग-देवाची समाधि आहे.

पुणे, जि. लडा.—सुभई इलाखा. क्षेत्रफळ ५३५० चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) १००९०३४. याच्या उत्तरेस नगर जिह्वा पूर्वेस नगर व सोलापूर जिह्वा; दक्षिणेस नीरा नदी आणि फलटण व भोर संस्थाने; आणि पश्चिमेस कुलाबा, ठाणे व भोर संस्थान आहेत.

नद्या व घाटः—पश्चिमेत बहुतेक सद्याशीची रांग आहे. त्यांतून कांकरप व देव यांच्यामध्ये पुष्कळ घाट आहेत; त्यांपैकी नाणेंघाट; पोखरीचा, केंद्रवा, कात्रजचा, घाबदेवचा, दिव्याचा व बोरघाट हे मुख्य आहेत. बोरघाटातून देव-गाडी व आगगाडी अथवा-येण्याचे रस्ते बांगदे कोरून केलेले आहेत. बोरघाट हा रि. पू १०० री इ. स. ३०० पर्यंत विकेप रहदारीचा रस्ता होता. घाटातून नद्याच लहान लहान नद्या वाहतात घोड, भीमा, मामा, वेळ, पवना, कन्दा, नीरा, इंग्रयणा, मुधा, मुठा, वगैरे लहानमोठ्या नद्या पश्चिमेकडील घाटांत उगम पावतात. आणि बहुतेक सर्व

भोमैत मिळतात. पुणे शहराला पाण्याचा पुरवठा खडक-
वासला तलावापासून मुखपर्यंतकरून होतो.

किल्ले:—हरिधंद्रगड, शिवनेरी, नारायणगड, सोहगड,
विसापूर, सिद्धगड, पुरंदर, महारागड व वज्रगड, हे आहेत.
दक्षिणेत, पर्वत व उत्तरेसहि पर्वत आणि वरघाट, मध्य-
भागां पुणे, आसपास घाट व रयांतून निघणाऱ्या नद्या,
नाले यामुळे एकंदर शिष्टाला व विशेषकरून पुणे शहराला
विशेष नैसर्गिक सौंदर्य आलेले आहे.

जमीन व मावळें:—दक्षिणोत्तर प्रदेशाचा पश्चिम भाग
डोंगराळ व उंचवटयावर असून रयांत खोल खिंडी आहेत.
रयांच्या तळाशी पुष्कळ जमीन सपाट व सुपीक आहे. या
खिंडींनो त्यांतून वाहणाऱ्या नद्यांवरून किंवा गांवांवरून नावें
पडली आहेत. उत्तरेकडे रयात नेर म्हणतात; उदा० पोडनेर,
भीमनेर, आमनेर; मध्यभागी रयांना मावळ म्हणतात; उदा०
नाणेंमावळ; दक्षिणेकडे रयांत खोरे म्हणतात; उदा० पीठ
खोरे, मुसाखोरे. पूर्वे-पश्चिम प्रात सपाट आहे.

पोकः—सह्याद्रीच्या उंचवटयावरून नद्यांबरोबर खाली
गाळ येतो व तो खोऱ्यांत बसतो. रयामुळे ही खोरी सुपीक
आहेत रयांत उत्तम भात व घोडे कडधान्य होतें. उत्तरे-
कडील सर्व भाग बागाईत आहे. यांतील घाटांन वनस्पती
असह्य आहेत. शिष्टाच्या कांहीं भागांत वागवर्गाचे आहेत.
कांहीं तालुके डोंगराळ असल्याने जेंथे नेहमी दुष्काळाची
भाति असते तेथे फालवे काढले आहेत. आवे, जांभळें,
पेरू, कागदी लिंबे, संत्रा, केळी, भेंगीर, दाखें, हाळिबें वगैरे
फळे बरीच पिकतात. गव्हे, हरभरा, ज्वारी, मूग, मटकी, हां
धान्ये होतात वागाइतीत ऊंस, मुईमुग, बटाटे, कांदे,
विटया-शेंपाने वगैरे होतात.

वाघ, पिंत्ते व अखलें या वन्यपशूंची संख्या कमी
आहे. मात्र हरणें व सांबर आढळतात. समुद्रसपाटीपासून
पुणे भाग १८०० फूट उंच आहे. उष्णमान नवेबर महि-
न्यांत ४८° आणि मे महिन्यांत १०८° पर असतें.
जुन्नर, खेड, हवेली आणि मावळ तालुक्यांत पाऊस
जास्त असतो. मधील पट्यात कमी असून लोणावळे-१८५
इंच व पूर्वेकडे सरासरी २० इंच असतो.

उत्पन्न:—लहानमोठे तलाव आहेत, दोन मोठे फालवे
एक मुठेचा व दुसरा नरिंचा; मुठेच्या कालव्याचे दोन फांटे
आहेत. पुणे शहरावरून जातो तो १८ मैल लांब आहे.
नरिंच्या कालव्याचेहि फांटे काढले आहेत. भाटपर गांवी
बांधलेल्या तलागांतून फालवा काढला आहे. रयाची लांबी
१०३ मैल आहे. या कालव्यामुळे हवेली पुरंदर, भिमघडी
व इंदापूर या तालुक्यांत बागाईत वाढले; गळ मोठ्या प्रमाणांत
होऊ लागला. या शिष्टांत ३७ ठिकाणी लुगडी व जाडेभरें
कापड निघतें. जुन्नरास सुद्याचे कापड होतात. पुण्यास
तांब्यापिनळेची भांडी, रेशमी व सुती लुगडी विणणें, अरीचें
कापड, कलाबज्र, बागड्या, शक्तिर्दती फण्या, मातीची

विजें, फीत विणणें, सुरपूस, येरबडा तुटुंगांतील कापड वगैरे
निघत तयार होतात. सुद्धें येथें कागदाची गिरणी आहे
(इल्ली [सन १९२५] बंद) मुख्य भाषा मराठी. शेतकी दा
मुख्य धंदा. जमीन मोजणांत प्रथम हेमाडपंती, नंतर मलिक-
बंदी, मग दादाजी कोंडदेवाची, पुढे नाना फणजिशाची व
शेवटी इंग्रजांची इतके प्रकार झाले.

राज्यव्यवस्था:—शिष्टांत जुन्नर, खेड, मावळ, हवेली,
शिरूर, पुरंदर, भिमघडी व इंदापूर हे ८ तालुके व आवे-
गांव, मुळशी, दोंड, हे ३ पेटे आहेत. पुणे येथे कलेक्टर,
डिस्ट्रिक्ट जज वगैरे शिष्टाचे अधिकारी आहेत. पुणे,
वडगाव, सळेगांव उमठेरे, जुन्नर, खेड, सासवड येथे मुक्त
कोटे आहेत. खडका, घोरपडी व वानवडी येथे लष्करी
छावण्या आहेत. शिष्टांत म्युनिसिपालिटीया ११, शिष्टागार्ड,
व ८ तालुकालोकलबोर्डे आहेत. एकंदर गांवे ११८९ आहेत.

इतिहास:—पुण्याचा इतिहास महाराष्ट्राच्या इतिहासांत
मोडतो. येथे अगदीं त्रोटक सारांश देतो. या शिष्टात जुन्नर
हें ठिकाण फार प्राचीन आहे. येथें ज्या ज्या राजांचा
अम्मल झाला त्यांची नावे पुढील प्रमाणें: आश्रमय्य (ख्रि.
पू. १ ल्या शतकापर्यंत); प्राचीन व पश्चिम चालुक्य (इ.
स. ७६० पर्यंत); राष्ट्रकूट (१०३ पर्यंत); देवगिरीकर
यादव (१२९५ पर्यंत); मुसुलमान (१६०० पर्यंत); मराठे
(१८१८ पर्यंत), व सातत इंग्रज.

माजरी व बोपडी येथें सरकारी शेत व खडकीस दूध
दुग्धें कारखाना (डेअरी) आहे व्यापार्यांत द्राक्षान, गुजराथी
मारावाडी, बोहरी, पारशी यांचा भरणा आहे. लोकसंख्यांत
मराठे हे सैकडा ३५, द्राक्षान ६, मुसुलमान ०.५, व ख्रिस्ती
.००७, व बाकीचे इतर जातीचे म्हणजे हिंदू वगैरे आहेत.
सैकडा ७५ लोक साक्षर आहेत. पुणे येथें बरीच कॉलेजे व
दुसऱ्या व प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत. बोरघाट व
नाणेंघाट हे व्यापारी दळणवळणाचे मुख्य मार्ग आहेत.

सारा आकारणी:—इंग्रजी अंमलाच्या पूर्वी शेत जमीन
नद्या व थल या नांवाखाली विभागली होती व तिचा सारा
जयकरी व थलकरी यांनी सरकारांत भरावयाचा असे.
प्रायेंक गांवांत असे १० । १२ जयकरी व थलकरा असत
आणि रथांच्यातच रथा त्या खेडेगांवाची सर्व शेतजमीन
विभागली जाई. एखाद्या जाधवानें अथवा पवारानें बरीचशी
शेत आपल्याकडे लावून घेतल्यास त्यास जाधवपळ अथवा
पवारपळ म्हणत, म्हणजे रथा शेतांचा सारा ह्या जाधवानें
अथवा पवारानें भरावयाचा. अशा तीनचार कुटुंबांनी जी
शेत घेतली असत त्यांत जाधव-पवारमथा म्हणत. मलिक
अथवा सारापट्टित हो सर्वसाधारण दर विध्यात १६ मण
धान्य अथवा १ रुपया ५५ आणे असे. दादाजी कोंडदेवी
पट्टतांत ८ अथवा ६ सरकारसारा असे. मोगल अंमलात
बडाई म्हणजे निमें उत्पन्न सरकारी असे व बागाइतीत पाट-
स्यळास ११०४ दर विध्यास व मोटस्यळास ७८८ सारा

असे. शिवाजीने बागाईतीत हे दोन्ही दर कायम ठेवले व कोरडवाहूचा सारा $\frac{2}{3}$ ठरविला ($\frac{2}{3}$ शेतकऱ्याचा वाटा). पेठाबाईत नानाकाडणिसाच्या वेळी, मळ्यास (मोटस्थळास) दर विध्यात ३ रु. व त्रोगम (पाटस्थळास) दर विध्यास ६ रु. कोरडवाहूस उत्तम जमीनीस विध्यामागे २ रु ; मध्यमप्रकारांस १८ रु ; कनिष्ठ प्रथीम १ रु आणि निकृष्ट जमिनीस ८१२ असे साऱ्याचे दर होते. इंग्रजी अम्मल झाल्यावर पहिली पाहणी १८१८ त साली. परंतु त्यावेळी व पुढे १८२०, २१, २५ व १८५६ सालची पाहणीहि अपुरी झाली. प्रथम दर एकरास उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ शिराही जमीनीस १८६ ते १ रु. व ८१३ व बागाईतीस ४ रु. ठरविले होते. पुढे १८७४ व १९०१ मध्ये पुन्हा पाहणी होऊन पुढील दर ठरले—कोरडवाहू दर एकरा ८५; मातजमीन २८७ व बागाईत २ रुये.

रा. ह. र.—पुणे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. मुंबईच्या आग्नेयीस ११९ मैल. हे समुद्रसपाटीपासून १८५० फूट उंच आहे. ददाव्या शतकातील राजकुटांच्या एका साम्रज्यात याचे पून-कवाडी असे नाव येते. मालोजीला जहामीर मिळालेल्या प्रांतात हे गांव होते (१६०४), नंतर शहाजीने याची दादोजी कोंडदेवाकडून वसाहत करविली (१६३७). दादोजीने येथे आपले मुख्य ठाणे करून शिवाजीबाई (राजमहाल नांवाचा) बाढा बांधला. राजगड घेईपर्यंत शिवाजीचे ठाणे पुण्यात होते. तदनंतर घोरल्या वागीरावांनी पुणे हे आपले राहण्याचे मुख्य ठिकाण करीपर्यंत त्यास विशेष महत्त्व नव्हते. नानासाहेब पेशव्यांच्यापासून त्याच्या भरभराटीस प्रारंभ होऊन सवाईमाधवरावाच्या वेळी ती शिखरास पोचली होती. रावबाजीपासून ते मोठकडीस आले; आणि शेअत ते जरी मुंबई इलाहाबाची दुय्यम राजधानी आहे तरी त्याचे गेलेले वैभव पूर्णपणे दृष्टिगोचर होत नाही. पेशवाईत मोठ्या अद्या सात पेठा होत्या.येथील म्युनिसिपालिटी स. १८५७त स्थापन झाली मुख्यपेठेचा संगम दारारामवळ व आद दक्षिणदिशिदुरधानचे मुख्य सधरी ठाणे येथे आहे. जून ते ऑक्टोबरअखेर मुंबई सरकारचे ठाणे येथे असते. लोक. सं (१९२१) २१४५५६. पावसाचे मान ३२ इंच असते. शिक्षणाची सोय येथे चांगली आहे. डेकन, फर्ग्यूसन, म्युण्मा, शेतकी, इंगिनियरिंग ही कनिष्ठ असून हायस्कूल व देशी भाषांच्या शाळा (मुलांच्या व मुलींच्या) बऱ्याच आहेत. प्राथमिक शिक्षक व शिक्षिकाणी तयार करणाऱ्या दोन शाळा आहेत. निरनिरळ्या प्रकारच्या संस्था व कारखाने आहेत महाराष्ट्रातील प्रमुख वत-मानपत्रे व मासिके (मुंबई शहर सोडल्यास) येथे निघतात पुनरास्तु कुटुंबांत सर्व टप्रीने राहण्यास हे शहर सोयीचे आहे. महाराष्ट्रातील बहुतेक निरनिराळ्या प्रकारच्या चल-बळीबा प्रारंभ पुण्यास होणे; हे विद्वानांचे माहेरघर आहे. येथे पाहण्यासारखे मुनी व नवी अनेक हयळे आहेत. पेशवाईतील संस्थेसि मठ शाळांमिं शीअत त्यावेळच्या मानाने हे

निर्धन झाले आहे. त्यावेळचीं सर्व सावकारघराणीं वसून गेलीं. मुंबई, अहमदाबाद, सोलापूर येथे शहरें पुण्याच्या मानानें धनवान आहेत. व्यापारी शहर म्हणून जरी याची ख्याति संपली तरी अद्यापि कांहीं धंदे जीव धरून आहेत. सांप्रतच्या सारासुलाच्या पद्धतीने सावकार व कुळें दोघेहि ज्ञान निर्धन बनले आहेत. येथें स १८५८त आगगाडी सुरु झाली.

पुत्तलिकामळ अथवा पिपीलिकामळ (फॉर्मिक अॅसिड)—हे एक तैलस वर्गीतील अम्ल असून त्याच्या रासायनिक क्रिया त्याच्या वर्गीतील इतर अम्लांपेक्षा निराळ्या असल्याकारणानें तें ओळखण्यास सुलभ जातें. तें रजतक्षाराचें रजत धातूमध्ये प्रायोजिदप्रमाणें रूपांतर करतें. त्याचें अम्ल हरिद किंवा अम्लानुजिद मिळत नाही. त्यापासून पाणी उत्पन्न करणारी मूळद्रव्य काढून घेतल्यास आपणास कथं-एकप्राणिद मिळतें. शिवाय हें त्या वर्गीतील कोणत्याहि अम्लांपेक्षा बलवान आहे. हें तांबड्या मुंग्यामध्ये सापडतें. भिंथिल अल्कल व पुत्तलिक प्रायोजिद यांचे प्राणिदोकरण केलें असता मिळतें काण्णमळ व ग्लिषरीन हे एके ठिकाणीं सुमारे १०० ते ११० अंशांपर्यंत तापविले असतां आपणास हें अम्ल लवकर मिळतें. या अम्लाचा जदाद किंवा साम्रक्षार घेऊन त्याचर गंधकोटजनाची क्रिया केली असतां बलवान अम्ल मिळतें.

पुत्तलिकामळ हें रंगहीन व तीक्ष्ण दर्पयुक्त असून त्याचें स्फटिकीमनन ० अंशावर होतें व तें ८६ अंशावर वितळतें व व १००.८ वर उकळतें. जशदपूर्णशी तापविले असतां या अम्लापासून कथं-एक-प्राणिद व लजज मिळतें या अम्लाच्या क्षारास पुत्तलितें म्हणतात. इथिल पुत्तलिकामळाशी तापविले असतां पुत्तलिकामिद मिळतें.

पुत्तुर—मद्रासमध्ये उत्तर अर्काट जिल्ह्यातील जमीनदारी तहशील यांत कारवेतनगरच्या उत्तरेकडील अर्धा भागाचा समावेश होतो. याचे क्षेत्रफळ ५४२ चौरस मैल असून यांत एकंदर ३४० खेडी आहेत. साळक्याचे ठाणे पुत्तुर.

पुढीना—ही एड तुळशीच्या वर्गीतील वनस्पति आहे. तुळशीच्या पानांस जसा वास येतो त्याप्रमाणे पुढिन्याचे पानांस तिखट ओव्यासारखा वास येतो. पुढिन्याच्या पानांनी चटणी करतात. पुढिन्याचे दोहें लाविले असतां रयांस मुळे पुढतात. पुढीना उन्हांत मोठक्या ओसंनर जागेंत चांगला वाडतो. मोठ्या शहरांमधलीं सड्यांत ददावीस बांध पुढीना लाविल्यास रयांचे उत्पन्न चांगलें होतें. पुढिन्याचा पाला औषधी आहे.

पुढुकोट्टर, सं स्थान — मद्रास इलाह्यांत जी ५ मोठी संस्थामें म्हणून प्रसिद्ध आहेत त्यांत पुढुकोट्टर हें तिखट्या नेबरचे आहे. याच्या उत्तरेस व पश्चिमेस श्रिवचनाशीं शिखा; दक्षिणेस रामनाद व पूर्वेस तंभावर आहे. त्रिचनपतीचा

सेप्युतो कमिशनर हा पुढुकोट्टे संस्थानचा पोलिटिकल एजंट असतो. संस्थानचा कारभार रीजेंट (दिवाण) नेमून ईंग्रजी पर्वीवर चालतो. क्षेत्रफळ ११०० चौरस मैल आहे. येथील हवा निरोगी आहे. उन्हाऱ्यांत त्रिचनापल्लीपेठां पुढुकोट्टे जास्त थंड आहे. पावसाचे मान दरवर्षा ३५ इंच असते. पुढुकोट्टेच्या उत्तर भागावर पूर्वी चोल राजे आणि दक्षिण भागावर पोंडप राजे राज्य करीत होते. उत्तराव्या शतकांत रामनाथच्या सेतुपतीच्या अधिकाराखाली तो सर्व प्रदेश आला. १६८० साली सेतुपती रघुनाथ कर्लीचट्टन (कोलवन) याने रघुनाथ तोंडेमान याला पुढुकोट्टे संस्थानचा मुख्य नेमले. रघुनाथ कर्लीचट्टन यांचे एका कडवर माताच्या मुलीवर प्रेम बघून त्याने तिच्याशी लग्न लाविले. तिचा भाऊ हा रघुनाथ तोंडेमान होय. याच्या पूर्वी तेथील अधिकारी पल्लवरायन तोंडेमान होता. त्याने हा प्रांत रामनाथच्या राजाकडून काढून तंभावरच्या रामास देण्याचा विचार चालविला होता. पल्लवरायनच्या पूर्वी तेथे सेरवर्दे हा कारभारी होता. सांप्रतच्या पराण्याचा मुख्यपण तिघमल तोंडेमान होता. रत्नाचानामून रघुनाथ तोंडेमान हा सोळाव्या पुढ्य होय. आतां त्रिघमान हे संस्थानिक आहेत ते आपल्याला रघुनाथ तोंडेमान यांचे वंशज व पल्लववंशीय म्हणतात. व स्वतःस पल्लवराज पदवी लावितात. इंग्लिजांचा व संस्थानाचा संबंध १८ रूपा शतकापासून आला. त्रिचनापल्लीस वेढा पडला होता त्यावेळेस (सन १७५२) रघुनाथ तोंडेमानने ईंग्रजांना रसद बंदीची पुढकळ फुमक दिली. यावेळी तर शत्रुने त्याचा सर्व प्रांत लुप्त केला होता. १७५५ साली रघुनाथ तोंडेमानने महामद मुमुकूष (कंपनीच्या पायदळाचा अधिकारी) योडेस्वार पाठवून मदुरा व तिनैवेळी येथ्यांत मदत केली. हेदरअलीशी ज्यावेळेस लढाई सुरू झाली त्यावेळीही रघुनाथाची फारच मदत झाली. पुढे (१८०३) रघुनाथाने आपण लढाईच्या प्रसंगी जी कामगिरी केली तिजमदल बक्ष्यां मिळ्याचे म्हणून इस्ट इंडिया कंपनीजवळ मागणी केली. मद्रास सरकारने त्याचा निहाल करून रघुनाथ यामकडेस अह्मागिरीची बयबस्था कायमची लावून दिली (१८०६) व सन १८६२ त दत्तकाची परवानगी दिली. याशिवाय इंग्रज व राजा यांच्यांत दुसरा तह नाही. प्रस्तुतच्या (१९२५) संस्थानिकांचे नांव हिज हायनेस श्री राजा बृहद्वरदास सर मार्तंड भैरव तोंडेमान पहादूर ऑ. सी. सी. आय. अफे आहे. यांचे आज्ञे राजचंद्र (रघुनाथ तोंडेमान) पासून यांचा पुढ्य) याने मार्तंड भैरव थाना १८७७ साली दत्तक घेतले. मार्तंड १८७७ च्या अगानावस्थेत तर वेपण्या अघ्यर दिवाण होते. मार्तंड भैरव हे स. १८९४ त गादीवर आले. या संस्थानिकास ११ लोकांची सलामी आहे. पुढुकोट्टेच्या आसपास काही लष्ठा व काही शिखलेस्तहि आढळतात. परंतु ते अश्ट असल्याने याचणे असाध्य झाले आहे. तांच्याची नाणी पुढकळ आढळतात. परंतु त्यांवर एण

अगर चिन्ह वगैरे काही एक नाही. यांची राजधानी पुढुकोट्टे आहे. लोकसंख्या (१९२१) ४२९८१३ असून जेथेगांची संख्या ३७७ होती. ईंग्रजांत काही खंडणी खर्च लागत नाही. शेतकीची स्थिति, वृद्धिचीची पद्धत आणि जमीन बहुत करून केवळ त्रिचनापल्ली व मदुरा जिल्हे यांच्यासारखीच आहे. मुख्य पीक तांदळाचे असून दुसरे महत्त्वाचे पीक हरभरा आहे. संस्थानचे एकंदर उत्पन्न २१.३५ लाख आहे. संस्थानांत नया असल्यामुळे काळेबे, पाट वगैरे आहेत. संस्थानांत फसली सन चाली. पुढुकोट्टे संस्थानात जंगल एकंदर क्षेत्रफळाच्या ३ आहे व त्यांत इमारती लाकूड होती. जंगलाचे उत्पन्न ३५७ हजार आहे. संस्थानांत उद्योगधंदे मोठेडे नाहीत. करमणुकी येथे २०० कोटी लोकांची घरे आहेत. त्या ठिकाणी सुती कापड निघते. वसेल्लुडुडी येथे घोंगडया तयार करतात. सैतूर येथे घोंगडया तयार करतात व पुढुकोट्टे येथे गंधी सामान चांगले होते. व्यापारी बहुधा वेडी लोक आहेत. संस्थानांतून सडका बऱ्याच आहेत. पैकी एक त्रिचनापल्लीस जाते, व दुसरी तंभावर, सुयलूर, मेघवं-कोटा, पुढुकोट्टे व अरणसापी या शहरावरून गेलेली आहे. संस्थानांत रेल्वे नाही. तंभावर किंवा दिदिगल हे गावळचे रेल्वे स्टेशन आहे. टपालदुकीस २८ आहेत. एक राजधानीच्याच गावी म्युनिसिपालिटी आहे येथील राजव्यवस्था कौन्सिलच्या स्थापने आहे कौन्सिलमध्ये राजा (रीजेंट), दिवाण व एक कौन्सिलर असे असतात. विशेषप्रसंगी त्रिचनापल्लीचे डेप्युटि कमिशनर (संस्थानचे पोलिटिकल एजंट) यांची सहा घेणे जरूर पडते. १९०२ सालापासून म्हैसूर-सारंगी एक ३० प्रतिनिधींची सभा स्थापन झाली. तीत २५ लोकनियुक्त सभासद आहेत. ती वर्षांतून दोनदा भरते. त्यावेळेस मागील वर्षाचे काम, जमाखर्चाचा आढावा व प्रप्रचार वगैरे कामे चालतात. याशिवाय सहासलतगारमंडळ आहे. त्यांत ४ सरकारी व ६ निजसरकारी सभासद आहेत. या ६ पैकी ४ प्रतिनिधिसभेने नियुक्त केले व २ राजाने नियुक्त केलेले असतात. सर्व कायदे व संस्थानचे घजेट भा संकल्पुडे येते. परंतु त्याला सुतें सत्ता देण्याचेच काम आहे; सहकारी वेढ्या (१९२२ मध्ये) ४५ आहेत. त्यांत ३४ शेतकीच्या आहेत. चोरां, आपल्या चोरास गेलेल्या मालाच्या किमतीची रक्कम देऊन माल परत घेण्याची पद्धत (हिला तुणुपुठुळी असें नांव आहे) इकडे असून प्रचारांत आहे. त्यामुळे मोलीस शिपायी थोडे लागतात. संस्थानांत एकंदर ४४४ गाळा (१९२३) होत्या. अल्पदम मुलांना मोक्त व जेवणास घालूनहि शिकवीत असतात. गांध.—पुढुकोट्टे संस्थानातील पुढ्य शहर. त्रिचनापल्ली-पासून ३३ मैल. लोकसंख्या सुमारे २० हजार. हे शहर फार स्वच्छ, दृष्याची अपूर्ण सार्वजनिक इमारती उत्तम आहेत. १८२५ साली राजा विजय रघुनाथ याने जुने शहर

दुस्तत करून व नवे प्रशस्त रस्ते काढून ओळखून घेई आखून देऊन एकदर शहराचा वाघणा वेळा नंतर सर शेषय्या दिवाण यानी पुष्कळ सुधारणा केली शहरावाहेर ज्या नवीन सांविधिक इमारता बापल्या गेल्या आहेत त्या या दिवाणाच्या अमदानांत झाल्या त्यात सुटय इमारती नया राजवाडा, सरकारी कचेरी, उन्हाळ्यातली राजेशाहेबाकरीता ह्या खाण्याची बागा ह्या होत जुन्या राजवाड्यात दरवार भरत असतो हा जागा गावाच्या अगदी मध्यभागी आहे पल्लवकुलम् व पुढुकुलम् नावाचे उत्तम प्रकारचे दोन तलाव आहेत [सिमथ-अ हि इडिया, नेल्सन-सुट्टरा कट्टी, इपे ग्यासि पु २०, इडियन इयर बुक, १९२५, मद्रास अँड-मिनिस्ट्रेशन्स रिपोर्ट (१९२१-२२)]

पुनर्जन्म—आत्म्याचें एका शरारातून दुसऱ्या शरीरात जाणें याला पुनर्जन्म म्हणतात ही 'देहान्तरप्राप्ति' त्याच जातीत किंवा उच्च किंवा नाच जातीत पुनर्जन्मातील पापपुण्यात्मक कर्मानुसार होते पुनर्जन्माची कल्पना जीव हा, शरीर व आत्मा अशा दोन पृथक् भागाचा बनलेला असतो या समजुतीवर उभारलेली आहे हा कल्पना हिंदू धर्माप्रमाणें बौद्ध व जैन या धर्मांतहि आहे. पुण्यवान लोक मृत्यूनंतर स्वर्गात जाऊन तेथें देवाबरोबरानें सुखोपभोग भोगतात आणि पापी लोक नरकात जातात, या कल्पना वैदिक कालांत होत्या पुढें शतपथनाम्नागत पुनर्जन्माची कल्पना अशी स्पष्ट मांडलेली आहे की, मेल्याबरोबर जीव पुन्हां नव्ण घेऊन मागील जन्मातल्या कर्माचें बरें वाईट फळ भोगतो या पुनर्जन्माच्या सिद्धांताला खानीलायक पुरावा पुढें मांडलेला नाही, तरी हा सिद्धांत एकदम सर्वमान्य झालेला दिसतो आणि भारतीय समाजातील अष्ट वैदिक-कालीन आनन्दमय कृति नाहींशी होऊन तिच्या जागी निराशावाद (पहा) पसरलेला आढळतो पुनर्जन्माच्या सिद्धांताला मुख्य पुरावा असा मांडला गेला आहे की, चालू आयुष्यात भोगाचें लागणें सुख किंवा दुःख याचें कारण चालू जन्मातील नैतिक आचरणांत पुष्कळ वेळां संघर्ष शक्त नाहीं उदाहरणार्थ, एक इशम जन्मत च श्रीमंत व सुखी आणि दुसरा जन्मत दरिद्री व दुःखी असतो, किंवा एखादा अगदी नैतिक दृष्ट्या सदाचरणी मनुष्य संघर्षा सफटात व दुःखांत सापडलेला आटळतो अर्थांत चालू जन्मातील श्रीमतीचें किंवा आपत्ताचें कारण पुनर्जन्मातील पापपुण्य हे असलें पाहिजे त्याप्रमाणें चालू जन्मातील स्वितीला कारण मागील जन्मातील पापपुण्य, आणि मागील जन्मातील स्वितीस त्याच्या मागाल जन्मातील, याप्रमाणें ही जन्मांतरीची सांतवडा अस्त आहे ना किंचा-सार्ण मुळें दुसरा असा प्रश्न उद्भवतो की, या जन्ममरणाच्या चक्रांतून छुटण्यास कोही मार्ग आहे की नाही याचें उत्तर हावामार्गीं गंध भिजावेंत हें असून, हें पुनर्जन्माचें व मोक्ष प्रार्थनेचे उत्तरज्ञान प्राचीन उपनिषद्मयातून विवाळें आहे

ग्रीक-रोमन लोकांत पुनर्जन्माची कल्पना होती, पण ती त्यानीं तां ईजिप्शियन, हिंदू, क्री प्राचीन अग्रगत युरोपीय प्रेसियन, सिथियन, गॉल वगैरे लोकापासून घेतला यान्हळ मतभेद आहे साधारणत असें दिसतें की, एका विशिष्ट देशातून ही कल्पना जगभर पसरली असें नसून अनेक ठिकाणच्या अग्रगत लोकसमाजात ती पृथक् पृथक्पणें उद्भूत झाली

पुनाट—म्हैसूरच्या नैर्ऋत्येस कावेरी नदीस मिळणाऱ्या कव्वनी नदावरील कित्तूरजवळील एक गाव आज यास हदिवार म्हणतात येथें भृगोलवेत्ता टेलिमी याच्या वेळी गोमेद व वैद्यू याच्या खाणी होत्या. टॉलमा या गावास पसून म्हणतो साप्रत या खाणी बंद झाल्या आहेत प्राचीन काळा रोमन लोक येथील रत्नाचा व्यापार करीत त्याची नाणी येथें सापडतात पुनाट हें एक छोटेचें सस्थान होतें त्यास पांचव्या शतकांतिला एका शिलालेखांन पुनाट्ट असें म्हटलें आहे तसेंच हरिपणाच्या (१३) बृहत्कोशामध्ये त्याचा उल्लेख आला आहे कित्तूर उर्फ कर्तिपुर हें या पुनाट देशाच्या राजधानीचें शहर होते [राईस-म्हैसूर, कूर्ग प्रॉम दि इन्डि-एशन्स, इडि अँटि पु १२, १३, पु १८, ३६६. म्हैसूर ग्याझेटियर, पु १ पा २३१]

पुरणपूर—सयुकप्रात पलिभित जिल्ह्यातील एक तह-शाल क्षेत्रफळ ५१३ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १२९८० तहशिलीत एकदर खेडी २५५ असून मोठे शहर एकहि नाहीं येथील भाग बहुतेक रेंताड आहे

पुरणिा जि र्हा—विहार-ओरिसा भागलपूर प्रांतांतील एक जिल्हा याचें क्षेत्रफळ ४९९४ चौरस मैल आहे. पुरणिा जिल्हा तील नद्या बहुधा गंगेला मिळतात त्यात कोसी, महानदा व पानार या नद्या सर्वांत मोठ्या आहेत पुरणिा मिथ्यात जंगल फारसे नाहीं घित्त, वाघ आणि रानरेडे ही जंगली जनावरे कधी कधी आढळतात दरषाल पाऊत ७१ इच पडतो

पुरणिा जिल्ह्याचा इतिहास फार प्राचीन आहे महाभारतांत, महानदा नदी अग व पुडू या राष्ट्राची मध्यसीमा असल्याचा उल्लेख आहे नवव्या शतकामध्ये पाल या नांवाचे राजकुल उदयाला आलेलें होतें तेराव्या शतकाच्या आरंभें पुरणिा जिल्ह्याच्या दक्षिण भागावर लक्ष्मणसेन या नावाचे राषे सत्ताधीश होते, एवांची रामधानी नडिया ही होती महमद बख्तवार शिलमी यानें नडियावर हल्ला करून तें शहर जिंकलें होतें सन १०२० मध्य दौफल न या नांवाचा कीजदार पुरणिा जिल्ह्यावर अम्मल चालवीत होता त्यानें नेपाळा लोकांना ह्याकलून लावून पुरणिा जिल्ह्याची सरहद्द ३० मैलपर्यंत आस्त वाटविली रीफ खानानंतर शीकतजग कीजदार नेमल गेला त्यानें बगा-लवा नयाव मुराजउरी याजवर स्वारी केली होती

१७६५ सालच्या सुमारास पुराणिया जिल्हा भव्ं वेगालवरोपर र्पुत्रांच्या सत्तेखाली आला. १८५७ च्या बंडाच्या घाममुर्मात बंडवांस पुराणिया जिल्ह्यांत शिरले परंतु त्यावेळच्या कर्मिशा नरुंन त्यांनी वेगळ्यांत हाकलून लाविलें. वेनुगड, अमुगड, सिक्कीगड, म्हालागड या व इतर ठिकाणी जुने किल्ले अहल्या-बद्दलेच अवशेष असून दृष्टीस पडतात.

जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) २,०२६,०८८ असून त्यांत पुराणिया, कृष्णराज आणि कडिहार (रेल्वे जंक्शना) हीं ३ मुख्य शहरं आहेत. दोंकडा ७१ लोक र्शेतकी घंदावर उपज्विका करणारे व १२ लघोयधंदे करणारे आहेत. कुरण विपुल आहे. मुख्य पीक तांदूळ, कडधान्य व गळिताची धान्ये हूं आहे. फेटे, गाडांची चाळे, बटया आणि पोती ही किरानगंभ परगण्यांत तयार होतात. पोनी तयार करण्याचे कारखाने मोठ्या प्रमाणांत आहेत. कडिहार येथील गोंगल्या सुबक नसण्या ती ठिकाळ अक्षतात. जिळीचे क.रपाने पुराणिया जिल्ह्यांत वरुंन आहेत त्याचप्रमाणें ताग दाबण्याचे प्रेश ५ आहेत. निगत माल तांदूळ, ताग, गळित्याची धान्ये (रार्द), तंबाखू वगैरे असून आयात माल दिनाजपूरून साळ, कलकत्याहून गोंगणोट, तांदूळ, सापर, मीठ, राकेल तेल वगैरे आणि मिरसापूर, अक्षयगड आणि गाडीपूर येथून साखर व देशी जाड कपडा येतो. येथील शिक्षण फार मागालेलें आहे.

गोंय—पुराणिया जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) १२५८४. येथें १८६४ सालीं स्ट्रुनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथें सतरंज्या, चटया, राईचें तेल व नवार वगैरे तयार होतात.

पुरंदर—मुंबई, पुणें जिल्ह्यांतील एक तालुका क्षेत्रफळ ४७० चौरस मैल. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण सामनवड आहे. तालुक्यांत एकंदर तेडी १२ आहेत तालुक्यांत लोकसंख्या सुमारे ७२०१६. समुद्रसपाटीपासून पुरंदर १७०० फूट उंच आहे. तालुक्याचा प्रदेश बहुतेक पहाडी आहे; पश्चिमेकडील पाटावर म्हादरगड नांवाचा किल्ला असून त्यावर मुलेश्वर आणि लक्षेश्वर या नांवाची २ देवळे आहेत. पुरंदर व बर्जरगड हे दोन किल्ले तालुक्याच्या दक्षिण भागी आहेत. निरा, कन्दा व मैजोनी या नद्या ताडक्यांतून वहातात. निरा नदीच्या काळव्याने तालुक्यातील जमिनीचा बराच भाग मिजविला गतों. उंचाचें पीक विशेष आहे. वार्षिक पावसाचें मान २३ इंच असतें.

पुरंदर किल्ला—पुणें जिल्हा. हा सातवटजवळ आहे. उंची ४४७२ फूट. चालेकिल्ला व बोहेरीकिल्ला असे याचें २ भाग असून एकंदर घेर चार मैल आहे. येथें एक गोऱ्या लोकांची लष्करी तुठरी बसते. मुख्य दरवाजास दिग्विदरवाजा म्हणतात. जवळ एक चोरदरवाजा आहे गणेशदरवाजा, दगडी अंबार-खाने, जुना राजबाडा, म्हत्सोवाचें टाकें (याचेंच पाणी उन्हाळ्यांत पुर्वे), पुंढरच्यानी बांधलेलें महादेवाचें देऊळ, खडा

दरवाजा, फत्तेपुरुग, कोंकणी पुरुग व तेथील कडेलेटाची जागा, तिदोरी बांधलेला हत्तीपुरुग, साखरी तलाव, बहिरव-दरवाजा व शिड, लमयुस टेंकडीगवळें १६० फूट उंचीचे गुंथार, योरल्या माधवरावांनी बांधलेला सुकारशी तलाव, सवाईराजसाहेबांच्या जन्मनिमित्त बांधलेले देऊळ, ह्यादि ठिकाणें पाहण्यासारखी आहेत. पहिला वहामनी पातशाहा हसन याने हा किल्ला वेतला होता (१६५६). हा कोंणी बांधला तें समजत नाहीं. हा पुढें निजामशाहीकडे आला व निजामशाहानें तो पुणें—सुपें जहागिरीबरोबरच मालोजांस दिला. नंतर तो शाहिलखानाकडे गेला व त्याच्याच अंमलांतून शिवाजीनें पुकारुंन तो मिळविला पण जयसिंगाच्या स्वार्ंतील तहानें तो मोगलांस मिळाला; पुढे स. १६७० त तो सूर्याजीनें परत घेतला. नारायणरावांच्या पधानंतर वारभाईचें कैन्द्रस्थान हेंच असून येथेंच सवाईमाधवरावांना जन्म झाला व पहिल्या इम्रन-मराठे पुढील येथें सांजला तह पुरंदरचा तह (१७७६) उद्दणून प्रसिद्ध आहे.

पुरंदर घराणें—हे घराणें पुणें जिल्ह्यातील सासवड गांवचें मूळचें राहणारें होय. येथील हे कुलकर्णी होते. अंबाजी पुरंदर व बाळाजी विश्वनाथ मठ यांची मैत्री होती. हे दोघे पनाजीच्या पदरी नोकरीस राहिले. व व्याधीत पेशवाई मिळाल्यावर अंबाजीस त्याची दिवाणगिरी मिळाली व ६० हजारचा सन्नाम मिळाला. पुरंदर हे याप्रमाणें १७६५ पर्यंत पेशव्यांचे दिवाण होते. याचें काम सातान्यात (अथवा पुण्यास) राहून पेशव्याचें कामकाज पहाणें व त्यांच्या बरोबर स्वाभ्यावर जाणें या दोन्ही पराण्यांचे शौरस्य इतकें होतें की पेशवे हे यांस चिरंजीव लिहिले, यांच्या लहानमोठ्या कार्यांनी मदत करीत व त्यांचा परामर्ष घेत (अंबाजी पुरंदर पहा). अंबाजीचा नातू धोंडोपंत हा दिवांस पातशाहाकडे मराठ्यांचा वकील होता. अंबाजीचा पुत्र महादोबा हा या पराण्यांत प्रख्यात झाला. यामें नानासाहेबांनी मारामतीकर नाईकांचे कर्ज फेडण्यास मदत केली व त्यांनी पेशवाई मिळवून देण्या-ताहे सटपट केला. हा शूर होता; कर्नाटक, कुकर्डी, बेदूर वगैरे लढायांत त्यानें शौर्ये गाजविले. मध्यंतरी २-३ वर्षे याचें पेशव्यांनी विपुल आले होतें, परंतु तें पुढें नाहीं झाले याचा पुत्र अंबा हा राघोबादादांचा पक्षपाती होता हा वार-ह्यावर याचें दिवाणगिरीचें काम चालापडणवीस यांच्याकडे गेलें व तेव्हापासून हें घराणें माथें पडलें. याचा नातू नोळ-केंडव्याहा हा राजबाजीच्या वेळी होता. सांपत याचा दत्तक-वंश पुण्यास व सासवडास नांदत आहे. [दफ; वाड—कैफि-मती; पेशव्यांची वखर; राजवाडे खंड १ व ६.]

पुराणें—यासंबंधी बरेंचसें तात्विक विवेचन सूत-रंस्तुति (ज्ञानकोश विभाग ३) या प्रकरणांत केले आहे. कालनिर्णयाच्या व माहितीच्या दृष्टीनें भारतीय वाङ्मयांत पुराणांची योग्यता काय आहे हें ठरविणें कोठेण आहे खरोखर पुराणांची धार्मिक वाङ्मयांत

केळी पाहिजे. अर्थात पुरातन जो ब्राह्मणी धर्म त्यांत जसे ' वेद ' तसा बहुतेक शिष आणि विष्णु यांच्या पूजनात विराम पावणारा अलीकडील जो हिंदुधर्म त्याला पुराणें हांच आधारा होत. वस्तुतः महाभारतचा बराच भाग व बहुतेक सर्वत्र हरिषंभ म्हणजे पुराणच होय, दुसरे काहीं नाहीं. तसेच रामायणातील अध्याय व कांठे पुराणासारखीच दिसतात. तसेच पुराणें निःसंशय फार प्राचीन असून त्यांचें मूळ वैदिक वाङ्मयातच आहे. तथापि 'पुराण' म्हणून आजने उपलब्ध ग्रंथ हे अलीकडील आहेत हे हि निर्विवाद आहे; इतकेंच नव्हे तर, अगदीं चाळू काळापर्यंत 'पुराण' असें मोठे मोठे देऊन काहीं बनावट ग्रंथहि सांजले आहेत; किंवा जुन्या पुराणांचेच भाग म्हणून काहीं म्हणवीत आहेत. अशा वाङ्मयांतील अगदीं अलीकडील ग्रंथातहि जुन्या पुराणातील परिचिन भाषा व त्यांचे बाह्यस्वरूप दृष्टीस पडतें.

'पुराण' या शब्दाचा मूळ अर्थ "जुनी कथा" हाच असावा. ब्राह्मणें, उपनिषदे व जुने बौद्धसंप्रदायी ग्रंथ अशा जुन्या वाङ्मयांत पुराण हा शब्द इतिहासासंबंधानें बहुतकरून आलेला आढळतो ('इतिहासशास्त्र' पदा). प्राचीन काळां अनेक वेळां उल्लेख केलेल्या 'इतिहास व पुराण' किंवा 'इतिहासपुराण' या शब्दावरून, तसे प्रत्यक्ष ग्रंथ होणे किंवा आज आपणास उपलब्ध असलेली पुराणें व महाकाव्ये हेच ते ग्रंथ असे मानता येत नाहीं. उलट, अथर्ववेदांत चार वेदाखेरीज पुराणांचाहि उल्लेख आला आहे त्यावरून मात्र तसले ग्रंथ असावे असे वाटतें. 'सूत्र' ग्रंथावरून मात्र खऱ्या पुराणांचें अस्तित्व निःसंशय सिद्ध होतें; कारण त्या ग्रंथांतील विषय व आपणांस उपलब्ध असलेल्या पुराणग्रंथांतील विषयांमध्ये बरेच साम्य आहे. आज अस्तित्वात असलेल्या कायदेमंत्र्यांच्या सर्वांत जुना ग्रंथ जो 'गौतम धर्मसूत्र' त्यांत असे सांगितले आहे की, वेद, धर्मशास्त्र, वेदांग व 'पुराणें' यांच्या आधारेणें रामांन न्याय दाना. या शाखांत 'पुराण' शब्दानें, 'वेद' शब्दाप्रमाणें वाङ्मयाचा एक प्रकार दर्शविला जात असला पाहिजे. आजगी अधिक महत्त्वाची गीत अशी की, इत्थी सनापूर्वी यथा किंवा यथा दत्तकतील ' आपस्तंब धर्मसूत्र '

तसेच महाभारत आणि पुराणें यांच्या परस्पर संबंधावरूनहि असे दिसतें की, पुराणें फार पूर्वकालीन असावे; आणि महाभारताच्या समाप्तीपूर्वी बराच काल तें अस्तित्वात राहिले होतें. महाभारताला पुराण असेच म्हटलें आहे इतकेंच नव्हे तर त्याचा आरंभहि अगदीं पुराणाप्रमाणे म्हणजे सून लोमहर्षणाचा पुत्र उग्रप्रवक्ष हाच ते सांगणारा असा केला आहे. या उग्रप्रवक्षाला पुराणांचा पूर्ण माहितपार असे म्हटलें असून शौनकांन त्याला कथा सांगण्याकरितां बोलावतेंवेळेस असे म्हटलें आहे की, 'तुझ्या पित्यांन एकदां सर्व पुराणांन अध्ययन केलें त्या पुराणांत देवांच्या गोष्टी व ऋषींच्या वंशावळी सांगितल्या आहेत, त्या तुझ्या पित्यांच्या तोंडून फार पूर्वी एकदां आम्ही ऐकल्या होत्या ".

अनेक वेळा महाभारतातील दंतवधांच्या आरंभ पुढील शब्दांनीं केलेला आहे; "असे पुराणांत ऐकलेलें आहे" याचा, श्लोक आणि विशेषतः पुराणज्ञात्यांच्या तोंडच्या वंशावळी-विषयीचे श्लोक दिले आहेत; गद्यांत केलेल्या उत्पत्तीच्या वर्णनाला पुराण म्हटलें आहे, जनमेजयाचा सर्वज्ञ पुराणांत सांगितला आहे. आणि पुराणज्ञात्यांनीं त्याची शिफारस केली आहे; वायूने सांगितलेल्या पुराणाच्या स्मरणार्थ जगाच्या भूतभाविय युगांचें वर्णन दिले आहे आणि हरिवंशात वायुपुराणाचा उल्लेख आहे, इतकेंच नव्हे तर आजच्या उपलब्ध वायुपुराणाची पुष्कळ ठिकाणीं शब्दशः साम्य आहे. पुराणें आणि महाकाव्ये यांतील पुष्कळ संतक्या आणि बोधपर मजकूर सारखा आहे.

महाभारतांत असलेल्या जुन्या तऱ्हेवर ऋष्यभृंग्याची दंतकथा पद्मपुराणात आहे. महाभारतांत अगदीं अलीकडे घातलेल्या अशा एका श्लोकांत अशा पुराणांची नावे दिली आहेत. या सर्व गोष्टीवरून असे दिसतें की, पुराणांच्या जातीचे वाङ्मय हे महाभारत पुरे होण्याच्या बरेच पूर्वी अस्तित्वात होतें, व आजच्या उपलब्ध पुराणांतील पुष्कळसा भाग महाभारताहून जुना आहे.

आता पुराणांपेक्षा महाभारत जुने आणि महाभारतापेक्षा पुराणें जुने, असें जें आपण म्हणतों त्यांत दिवावयास विरोध दिसतो, पण तो चरा नाहीं. कारण महाभारताप्रमा-

पुराण नाही अर्थत जुन्या अशा या व्याख्येप्रमाणें प्रत्येक पुराणांत पाच लक्षणें म्हणजे पांच मुख्य विषय असावयास पाहिजेत, ते असेः—(१) सगं, (२) प्रतिसगं, (३) वंश, (४) मन्वन्तरं, व (५) वैशाखीरेत [ज्या वंशाचा आरंभ सूर्यापासून (सूर्यवंश) आणि चंद्रापासून (सोमवंश) होतो तें]. आगच्या उपलब्ध पुराणांत अंशतः या पांच गोष्टींचें वर्णन सांपडतें; कांहीं पुराणांत या पांच विषयांशिवाय इतर पुष्कळच इकां- फांत आहे; आणि इतर पुराणांत या पांच गोष्टींचा उल्लेख क्वचितच असून दुसरे निराळेच विषय दिलेले आहेत, परंतु बहुतेक सर्व पुराणांचें विशेष लक्षण असे अहे वी, तीं विशिष्ट पंचनिदर्शक आहेत. शिव किंवा विष्णु, यादीकां कणित्यातरी देवाच्या पूजेला तीं वाढिल्लीं आहेत. या बहुतेक ग्रंथांत आश्रम आणि जाती यांचे नियमधर्म सांगणारा वराच भाग आहे. शिवाय ब्राह्मणांचे सामान्य संस्कार, विशेषतः श्राद्ध- कर्म, शिव किंवा विष्णुचां मंत्र, समारंभ, आणि साट्य व योगशास्त्राविषयी वगैरे माहिती दिलेली आढळते.

आगच्या स्थितांतील पुराणांचा काल दरविषयास त्यांच्या- मध्ये दिलेल्या राजाच्या नामावली फार उपयोगी आहेत. बहुतेकच, जगाच्या आगामि युगातील होणाऱ्या गोष्टींची भविष्यरूपानें माहिती दिलेली असून सर्वांच्या शेवटी अनर्थकाल जे कलियुग त्याचें वर्णन करून त्या युगांत मूर रानटी लोक राज्य करतात, आणि सर्व धर्म व नीति लयास जाईल असे वर्णन असतें. तसेच स्वातः इतिहासप्रासिद्ध नंद, मौर्य, आंध्र आणि गुप्त हीं घराणीं आपणांत आढळतात; आणि अगदीं अलीकडील संशोधनावरून असे ठरले कीं, दिलेल्या राजाच्या कारकीर्दीबद्दलची माहिती पूर्वी मानित असत तितीकं आविश्चरनीय वास नाही व्ही ए रिमयच्या मतें, मौर्यघराण्यासंबंधानें विष्णुपुराण, (इसवी सनापूर्वी ३२६-१८४) व आंध्रघराण्याला (शेवट इ स २३६) मत्स्यपुराणहा उत्तम आधार आहे आणि गुप्तघराण्यातील चंद्रगुप्तच्या कारकीर्दीचे (इ. स. ३२०-३२९) वर्णन वायुपुरा- णांत आहे. काहीं वासले तरी, हे कल्पान् देवघरासारखे आहेत कीं, गुप्तघराण्यानंतर कोणत्याही घराण्याचा उद्रेक नसून निर- निराळ्या राजांची नाचेंच यादोवार दिली आहेत इ. स. ४०० च्या सुमारास स्कंदगुप्त मरण पावला; आणि जरी त्याच्यावरवरच गुप्तपुराणें लयास गेलें नाही, तरी श्वेत हून लोकांच्या स्वाभ्यामुळे गुप्तांचें राज्य नष्ट झाले. इ. स ५०० च्या सुमा- रास हूणांचा पुढारी तोरमाण ह्या मध्यहिंदुस्थानांत राज्य करीत होता. स ५१५ मध्ये त्याच्या मागून त्याचा पुलगा मिहिरकुल राजा झाला. कव्हण या इतिहासकारांने लिहिल्या- प्रमाणे, या मिहिरकुलानें आपल्या रानटी लोकांनी पूर्ण- पणे व्यापिलेल्या राज्यावर यमाप्रमाणें राज्य केलें; हजारां रानटी लोकांचा गराडा रात्रदिवस त्याच्या भोवती असे, आणि प्रत्यक्ष वायकमुळाबद्दलही त्याला दया येत नसे. आणि यावरून अशी कल्पना होते कीं, पुराणांतील कलियुगाची

वर्णनें हून लोकांच्या या मूर अम्मलावरूनच दिलेली असावी. यावरून हेहि सिद्ध होते कीं, आपली मूर्य पुराणें आजच्या स्वरूपाची इ सनाच्या ६ व्या शतकात बनली असावी. पण यामुळे ६ व्या शतकापूर्वीच काहीं शतके, पुराणें प्रथम रचिलीं असावी, आणि त्यातील चालीरीती अणवर्षी कित्येक शतकांच्या जुन्या असल्या या म्हणण्यास बाध येत नाहीं. उलट, काहीं पुराणें अगदींच अलीकडील आहेत, व जुन्या पुराणांतहि पुढील शतकांत कमजास्त फेरबदल केले आहेत हे नाकबूल करतां कामा नये.

परंतु काहीं असले तरी, आपला पुराणें हीं संस्कृत वाङ्- मयाचीं सर्वांत धाकटीं अपत्यें होत, व ती गेल्या हजार वर्षांत जन्मास आली, असे पूर्वी सार्वत्रिक असलेले व आताहि बरेंच प्रचलित असलेले मत मात्र सुद्धीच टिकण्यासारखे नाहीं. कारण वाण कवीस (इ. स. ६२५ च्या सुमारास) हीं पुराणें चांगली अवगत होती, आणि त्यानें आपल्या ' इर्प- चरित ' नावाच्या ऐतिहासिक अद्भुत गोष्टींत लिहिलेले आहे कीं, मी आपल्या मुख्यच्या गावात वायुपुराण ऐकण्यास गात असे. कुमारिलभट्टानें (इ. स. ७५० च्या सुमारास) पुराणांनाच धर्मशास्त्राचा-कायशाचा-आधार म्हणून मानले आहे शंकराचार्य (९ व्या शतकात) व रामानुज (१२ व्या शतकात) यांनी आपल्या तात्त्विक मताना पूज्य आधार म्हणून पुराणां- चाच उल्लेख केला आहे तसेच अरबी प्रवासी अल्बेरूनी (इ. स. १०३० च्या सुमारास) यास पुराणांची बरीच माहिती होती असे दिसतें त्यानें अठरा पुराणांची यादी व आदित्य, वायु, मत्स्य आणि विष्णुपुराणांतील उतारे दिले असून, अगदीं अलीकडील विष्णु-धर्मोत्तर (विष्णुपुराणाचा उत्तरार्ध) पुरा- णाचा तर त्यानें अगदीं बारकाईनें अभ्यास केला आहे असे दिसतें. पुराणें अगदीं अलीकडचीं आहेत असें सुकींचें मत होण्यास आणखी असे कारण दिसतें कीं, शिव आणि विष्णु यांच्या उपासनाचे पुराणांतील धर्मपंथ हे अलीकडील नवे आहेत, असे पूर्वी एक मत होतें परंतु नव्या संशोधनावरून असे सिद्ध झाले आहे कीं, विष्णव आणि शैव पंथ हे शि पूर्वी- कदाचित् बुद्धाच्याहि पूर्वी-पासून निघालेले आहेत

पुराणें अत्यंत जुनी आहेत असे धर्मनिष्ठ हिंदू मानतात. ज्या व्यासानी वेद व गदाभारत लिहिले त्यानीच चातु कलियुगाच्या आरंभी अठरा पुराणें लिहिलीं हे व्यास म्हणजे प्रत्यक्ष परमेश्वर विष्णुचाच अवतार होत, कारण महाभा- रत ग्रंथ दुसरा कोण कळू शकणार ? असे विष्णुपुराणांत म्हटले आहे. त्याचा शिष्य सत लोमहर्षण; त्याला त्यानी पुराणें सांगितलीं. यामागे पुराणांचा उगम दैवी आहे. आणि वेदान्तज्ञानी शंकराचार्य यांनीहि देवांचे व्यक्तिशः अस्तित्व सिद्ध करण्याकरिता जेव्हां इतिहास व पुराणें यांचा निर्देश केला, तेव्हा असें म्हटले आहे कीं, पुराणांनी वेदांचा आधार आहे इतकेंच नव्हे तर समग्र ईश्वरात्मक बालगान्या

व्यासाचारव्या लोकांनी आपल्या इंद्रियग्रन्थज्ञानाच्या आधा-
राने पुराणे लिहिली आहेत.

वेदांतात पुराणे प्रमाण मानित नाहीत त्यास तरी इतिहास
आणि पुराण ही वेदानां काही अंशी पुरवणीप्रमाणे आहेत.
प्रत्यक्ष वेदाचा अभ्यास करण्याचा ज्यांना अधिकार नाही
असे शूद्र व क्षत्रिया यांच्या उपयोगकरता विणेत ती आहेत.
एका जुन्या श्लोकात म्हटले आहे की, " इतिहास व पुरा-
णानां वेदानां बळकटी आणता येते, कारण अज्ञानी माण-
सांचो वेदानां मांति असते की, ते रुझ लोक वेदानां उपद्रव
करतील " रामानुजानी म्हटले आहे की, " सर्वोत्तम उच्च ज्ञे
म्राज्ञानं ज्ञान तं फल वेदानामासां होतं, आणि इतिहास व
पुराणे यांच्यामुळे फक्त पापशुद्धि होते " याप्रमाणे पुराणाचा
पूज्य-ग्रंथामध्ये दुसरा नंबर आहे, व याचा उलगाडा सोपा
आहे कारण आरंभा पुराणे हे हिंदू धर्माचार्यांचे वाढमय
नव्हते महाकाव्याप्रमाणेच, जुने पुराण-काव्य हे सुतांनी दंत-
कथांच्या आधार तयार केले व समाजाला आहे असे म्हण-
ण्याचे कारण असे की, बहुतेक सर्व पुराणात, सूत-लोगहर्षण
किंवा त्याचा मुलगा उग्रभक्त सीत हा पुराण साणगारा,
असे वर्णन आहे असे इतक्या वेळा आढळते की, सूत व
सीत ही विशेषनामाप्रमाणे पुराणांत उपयोगांत आणली
आहेत पण सूत हा निःसंशय व क्षण नव्हता आणि वेदाशी
त्याचा काही संबंध नव्हता, पण जेव्हा ही वीराणिकांची जुनी
परंपरा नष्ट झाली तेव्हा (त्याचा कलनिर्णय झाला नाही) हे
पुराण-ग्रंथ वेदसंपन्न ब्राह्मणांच्या हातां गेले नाहीत, तर
कर्नाटकांच्या क्षेत्रातील ना उपाध्यायवर्ग त्यांनी पुराणे कव-
यतांत घेतली, आणि हे अल्पशिक्षित देवळातले पूजारी
आपणत्या देवळातल्या देवांची महति गाथाकडे त्यांचा
उपयोग करू लागले, आणि पुढे पुढे ज्या ठिकाणी त्यांचा याच
उद्धारनिर्वाह चाले आणि पुष्कळ वेळा त्याचर से श्रमिंत बनत आसा
त्यांच्या ज्ञानाची व देवालयांचीच विशेष शिफारस कर-
ण्याला या पुराणांचा उपयोग झाला तरी सुद्धा अगदी अभ-
पयंत पुराणाबद्दल हिंदू लोकांची किती पूज्यबुद्धि आहे, याचे
उत्तम उदाहरण म्हणजे मणिउल एन् द्विवेदी यांनी सन
१८८९ मध्ये स्टॉकहोम येथे मलेरिया पीरस्य विद्वानांच्या
कॉमिशनमध्ये दिलेले व्याख्यान होय. यूरोपीय ज्ञानसंपन्न या
नारयाने रानी डार्विन, हेकेल, स्पेन्सर आणि फाररकेगीज
यांच्या भूततशास्त्र आणि मानुषशास्त्र या विषयावर भाषण
केले, पण ते असे छिद्र करण्याकरिता की, पुराणांतल जीवा-
विषयीच्या कल्पना व मृष्टप्राणिकी प्रकाश विषयक ही शास्त्रीय
तथ्ये आहेत, त्यात पूर्ण खरेपणा आणि अगाध बुद्धिमत्ता
दिसून येते, फक्त मनुष्याला त्याचा बरोबर अर्थ समजला
पाहिजे, म्हणजे त्याचा सार्थक अर्थ घेतला पाहिजे

इतिहासाचा, विषयत धर्माच्या इतिहासाचा साधने या
दृष्टीने आपणांत पुराणांचा अत्यंत उपयोग आहे, आणि
तां आदरपयंत झाला आहे त्यावेदां अधिक पूर्णपणे अभ्यास

झाला पाहिजे वाढत्याच्या दृष्टीने, पुराणे हे मोठे आत्मादा-
दायक ग्रंथ झालेले नाहीत ते प्रत्येक यामतीत वेढील व
बेशुशुत असे झाले आहेत. भाष्यविषयां अत्यंत निष्काळजीपणा
आणि काव्य-कला होनता, तसेच पद्यरचना साधण्याकरिता
केलेले व्याकरण-दोष, हे पुराण-ग्रंथातील ठळक ठळक दोष
आहेत, त्याप्रमाणे अस्तरय अतिशयोक्तीचा वर्णने व अक्षर
रिधत सरमिसळ माहिती त्यांत आहे अतिशयोक्तीचा
काही उदाहरणे अशी- (१) पुरुवरसबरोबर उर्वशी चार
वर्षे सुखविलासता होती असे खरोखर असता, विष्णुपुराणात
वर्णन आहे की, या प्रणयी जोडल्याने सुखविलासात ६१०००
वर्षे घालविले (२) जुन्या पुराणतून फक्त (सातच)
सप्तपाताळच दिलेले असता, भागवत-पुराणांत शेकडों-
हजारां पाताळ लोक आहेत असे दिले आहेत, आणि गरुड-
पुराणात चौऱ्याशी लक्ष पाताळांची संख्या आहे शितके पुराण
मोठे, बहुतेक पुराण म्हटले की ते मोठे असणारच-तितक्या
त्यात अतिशयोक्तिपूर्ण गोष्टी अधिक असण्याच्या. यावरून
असेच ठरते की अशिक्षित भटमिष्ठक लोकांसारख्या हलक्या
दृज्यांच्या लेखकवर्गाच्या हातून ही लिहिली गेली असली
पाहिजेत तथापि राजांच्या जुन्या पुष्कळ दंतकथा आणि
काही फार जुने वैशावर्जीचे श्लोक आणि गाथा मूळच्या
पुराण-काव्यात न सापडता अलीकडच्या ग्रंथातून आपणात
उपलब्ध झाल्या आहेत आणि सुदैवाने पुराण-कारांनी,
सुळीच निषेधानिवड करीत न वसता कोठेहि चागले शिष्य
त्याचा अनादर केला नाही आणि उपनिषदातील पुष्कळ
वक्त्ये जशींच्या तशीच त्यांनी पुराणात घेतली आहेत,
तसेच जुन्या ऋषींच्या काव्यातून महत्त्वाच्या काही दंतकथा
घेतल्या आहेत पुराणवाङ्मयाच्या या अे साठ भेदानात सुद्धा
जलमय विश्वातिथ्याने नाहीत असे नाही. आज असलेल्या पुरा-
णात व्यासकृत पुराणाची एकंदर संख्या अठरा, असे एक-
मताने सर्व पुराणात उल्लेखिले आहे, तसे त्यांच्या नावां-
दल्लि बहुतेक पूर्ण एकमत आहे. विशेष गोट अशी की,
प्रत्येक पुराणात अठरा पुराणाची तीच तीच यादी दिलेली
आहे, जणू काय पहिले व शेवटले असे कोणतेच नव्हे व
प्रत्येक पुराण लिहिले गेले तेव्हा ऋषींनी सर्व अगोदर तथा-
रच होती, तेव्हा यावरूनहि असेच सिद्ध होते की, त्यांच्या
मूळच्या स्वरूपात आज आपणात एकहि पुराण उपलब्ध
नाही, (' अठरा पुराणे ' पहा) याशिवाय काही पुराणांत
ज्यांस उपपुराणे म्हणतात तीहि सधोसिती असून त्यांची संख्या
अठरा म्हणून काही ठिकाणी दिली आहे. पण पुराणांच्या
नावांच्या बाबतीत जशी बहुतेक पूर्ण एकवाक्यता आहे,
तशी उपपुराणांच्या नावांबद्दल मात्र नाही. अठरा मुख्य पुराणे
असण्याबद्दल स्पष्ट परंपरा राहिली, परंतु अलीकडील एतादी
धार्मिक ग्रंथाच्या लेखकास, त्याचा तो ग्रंथ जुन्या अठरा पुरा-
णांपैकी एखाद्या पुराणाचा अग आहे असे म्हणणे पसंत
वाटले नाही, म्हणजे अशा त्याच्या ग्रंथाची उपपुराणांत

गणना होण्यासारखी आहे. पवित्र तीर्थेप्रतीची माहात्म्ये म्हणून जे विशेषतः पुष्कळ ग्रंथ झालेले आहेत त्यांची अशाच गोष्ट आहे. याशिवाय शिव, विष्णु वगैरे देवतांची पुष्कळ स्तोत्रे, कल्प (धार्मिक विधी), आख्यान, उपाख्यान (दन्तकथा), हीं सर्व एखाद्या मुख्य किंवा उपपुराणातीलच आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. अठरा पुराणांतोळ विषयाचा थोडक्यांत घाटास त्या त्या पुराणांच्या नांवा-खाली दिला आहे; उदा० अग्निपुराण, गरुडपुराण इत्यादि. या ठिकाणीं विद्यारिद्वयच्या 'हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर' या ग्रंथाच्या आधारें पुराणांचे माध्य विवेचन थोडक्यांत केलेले आहे.

पुराव्याख्या कायदा—घाटाचा निर्णय करता यावा म्हणून जी जी प्रमाणे देवां येतील त्या सर्वांचा "पुरावा" या शब्दांत समावेश होतो. परंतु त्या शब्दांचा कायद्याच्या संज्ञित मर्यादेंत अर्थ करावयाचा झाल्यास न्यायकोटोपुढें चाललेल्या खटल्यांत जीं प्रमाणे दाखल करता येतात त्यास पुरावा असें झणवें लागेल. पुराव्याचा कायदा म्हणजे न्याय कोर्टांत पुरावा कसा दाखल करावा या पद्धतीचा कायदा होय. न्यायकोर्टांत कोणत्या प्रकारचा पुरावा जमेल घराबा, कोणत्या वस्तुस्थितीत व कसा तऱ्हेने तो पुरावा कोठेपुढें मोढावा व त्याची किंमत कशी करावी इत्यादि गोष्टी या कायद्यांत ठरविण्या असतात.

या ध्याच्य कायदाचा इतिहास.—या विषयावरील ईंग्रजी कायदा फार अलोकजील आहे. इतर अनेक कायदाप्रमाणे याचे मूळहि रोमन कायद्यांत आहे. असें जरी आहे तरी ईंग्रजी न्यायाधीशांनीं त्यांत बरीच भर घातली. पूर्वाकाळीन द्यूटन लोकास हल्लीची पुराव्याची कल्पना व न्यायकोर्टांत खटले चालविण्याची रीत माहूर्त नव्हती. रवानां जे काय माहूर्त होतें तें "प्रमाणे" होय. "प्रमाणे" दोन प्रकारची होती; एक "दिव्य करून दाखविणे" व दुसरे "शपथ घेणे". पहिला प्रकार म्हणजे "अग्निदिव्य" "सप्तदिव्य" इत्यादिकांनीं आपल्या झणण्याची शक्ति करणें व दुसरा प्रकार म्हणजे आपलें म्हणणें सिद्ध करण्याकरितां शपथ घेणे.

बाराव्या-तेराव्या शतकांतर्ग्ये हीं न्याय करण्याची पद्धत बंद पडली व पंचसभेमाफत चौकरी करण्याचा प्रचार सुरू झाला. स्थानिक पंचांनीं शपथघर दिलेल्या अभिप्रायावरून निकाल देण्याचा प्रघात प्रथम नॉर्मन लोकांनीं इंग्लंड मध्यें सुरू केला. दुसऱ्या हेनरीनें फिरत्या न्यायकरुमांची स्थापना करून पक्षकारास आपल्या प्रामत्याकडून न्याय मिळविण्याचा मार्ग खुला करून दिला. फौजदारी खटल्यांत जर अशा तऱ्हेनें मिळविलेला न्याय अखेरचा मानण्यांत आला असता तर ज्याप्रमाणे युरोपखंडांत इतरत्र चालू असलेल्या धर्मगुरुंमाफत चौकरी करण्याच्या सभा म्हणजे प्रत्यक्ष यमपुरीतील न्यायसभाच झाल्या त्याप्रमाणें इंग्लंडांतोळ

फौजदारी कचेऱ्या घाण्या असल्या. सुदैवानें तथा प्रहार झाला नाही, ज्यांचा वादाशीं काहीं संबंध असले त्या पंचांची साक्ष जमेल न घरांत तिऱ्हाईत पंचाकडून फिरून निकाल झालून घ्यावा लागत होता याप्रमाणे पुढें पुढें पंचांनीं स्वतःच्या माहितीचा उपयोग न करता त्यांच्या पुढें मांडण्यांत आलेल्या पुराव्यावरूनच आपला अभिप्राय द्यावा अशा तऱ्हेचा प्रघात पडला. त्याचप्रमाणे युरोपखंडांत इतरत्रहि फौजदारी खटल्यांत पुरावा देण्याच्या पद्धतीचा कायदा प्रचारांत आला. इंग्लंडमध्ये या विषयावरील व्यवस्थित रीतीनें लिहिलेला ग्रंथ म्हटला म्हणजे चौक बॅरन गिलवर्ट याचा होय व तो इ. स. १७६१ मध्यें प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर बेन्थमचा ग्रंथ झाला. व तो जे. एच्. मिल यानें इ. स. १८२७ मध्यें प्रसिद्ध केला. त्यानें प्रचलित असलेल्या या विषयावरील कायद्यावर त्यांत बरीच कडक टीका आहे. त्यानंतर इ. स. १८३३, १८४०, १८४३, १८५१, १८५३, १८५७, १८५९, १८६५, १८६९, १८७४, १८७७, व शेवटीं १८९८ या वर्षी या विषयावरील कायद्यांत दुसऱ्यां होत होत रसास हल्लीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

पुराव्याच्या कायद्याचे लक्ष्य—या विषयावर अनेक ग्रंथकारांनीं सामान्य ग्रंथ लिहिले आहेत. वर सांगितल्याप्रमाणे पहिला ग्रंथ चौक बॅरन गिलवर्ट याचा होय. त्यानंतर इ. स. १८१४ त फिलिप्स; इ. स. १८२४ मध्यें स्टार्की, १८२७-३५ मध्यें रॉल्को; १८४२ मध्यें प्रीनलीफ व १८४९ मध्यें वेस्ट, इतक्या ग्रंथकारांनीं या विषयाचे विवेचन केले आहे. इ. स. १८३६ मध्यें हिंदुस्थान सरकारच्या इ. स. १८७२ च्या पुराव्याच्या अखंडवर सर जेम्स फिट्स. जेम्स स्ट्रीफन यानें पुराव्याच्या कायद्यांत वर्गीकृत संप्रह प्रसिद्ध केला हा स्ट्रीफननें लिहिलेला ग्रंथ फार सुंदर आहे परंतु त्यांत एक दोष असा आहे की, "प्राथ" (अॅग्निदिव्य) या शब्दाच्या जागी व त्या शब्दाच्या अर्था रवानें "सुसंबद्ध" (रिलेवंट) हा शब्द वापरण्यामुळे वाचकांचा जेथें तेथें घोटाळा होतो.

पुराव्याच्या कायद्यातील नियम—कायद्याचे प्रश्न कोणते व वस्तुस्थितीचे प्रश्न कोणते याचा निर्णय करणें हें न्यायकोर्टाचें मुख्य काम असतें. कायद्याच्या प्रश्नाचा विचार करणें हें न्यायाधिकाचें काम व वस्तुस्थितीच्या प्रश्नांचा विचार पंचांनीं करावयाचा असतो. पंचमाफत निकाल करण्याच्या खटल्यातच प्रथम पुरावाचा कायदा उदयास आला. पंचमाफत खटल्याचा निकाल द्यावयाचा असला तर पंचांनीं काहीं गोष्टी विचारांत घेऊं नयेत अशाबाबल काही निबंधकारक नियम आहेत पुरावा म्हणून दाखल करण्यास प्राध असा गोष्टी कोणत्या हें ठरविणें असलें म्हणजे कोर्टांपुढें असलेल्या कज्जारी त्यांचा किती संबंध आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. त्याच्य पुढचा

कोणता यासंबंधीचे नियम पंचास खटला समजून देतांना न्यायाधीश त्यास सांगत असत. रयाज्य पुरावा कोणता हें नोट लक्षात आले म्हणजे मग पुराव्याचा नोट विचार करणे सुधर असतें म्हणून या पुराव्याच्या कायद्यातील निर्णयकारक नियमांचें महत्त्व आहे. दिवाणी व फौजदारी खटल्यांत पुराव्याच्या कायद्यांतील तत्वांच्या बाबतीत फरक नाही. फौजदारी कायद्यात गुन्हेगाराचे कुलीनगण व आत्ममरणस्थितीत दिलेल्या जवाब्या याविषयी मान काढां विविष्ट नियम आहेत.

प्रस्ताविकः—पुराव्याच्या सदरात पडणाऱ्या किंवा रयाव्याशीर निकट संबंध असणाऱ्या कांहीं प्रथांचा विचार या प्रकारात करावयाचा आहेः—

(अ) कायद्याचा व वस्तुस्थितीचा प्रश्न.—पुरावा हा फक्त वस्तुस्थितीबद्दल दाव्याचा असतो. म्हणून वरील दोन प्रथांची नोट फोड करणें जरूर आहे पंचांनी निर्णय करावयाचे प्रश्न ते वस्तुस्थितीचे प्रश्न व न्यायाधिकाऱ्यांचे निर्णय करावयाचे ते कायद्याचे प्रश्न अशा तऱ्हेने या दोन प्रथांतील फरक एक वेळ दाखविण्यात येत होता. परंतु ही फरक दाखविण्याची तच्चा निर्दोष नाही. पुष्कळ वेळां न्यायाधीशा हे वस्तुस्थितीच्या प्रथांचा निर्णय करतात व पंचांचे वेव्हा सामान्य तऱ्हेने आपला निर्णय सांगतात तेव्हा कायद्याच्या प्रथांचे निर्णय करण्याचे काम आपल्या हातीं येतात असें दिवून येतें या दोन प्रथांच्या सोमवेर असलेले प्रश्न म्हणजे ' कायदा ' व वस्तुस्थिती यांच्यामधील संमिध प्रश्न होत; असले प्रश्न " आदर्शक गोष्टी, " " योग्य काळजी, " " निष्काडणीपणा, " " युक्तायुक्तपणा, " व " युक्त व संभवनीय कारण " इत्यादि विषयांचे निर्णय करण्याच्या वेळेत उत्पन्न होतात. हे प्रश्न विरनिहाळ्या वेळीं मित्र मित्र तऱ्हेने सोडविण्यांत आले आहेत. असे मानगरीचे प्रश्न उपस्थित झाले म्हणजे विशेष खोल पाण्यात न शिरतां राहण्या व समजस माणवानें कसें वागावें हें लक्षांत घेऊन न न्यायाधिकाऱ्या जेव्हाचालील पंचांनी अशा गोष्टींचा विचार करावा असें ठरविण्याकडे अलीकडील कायद्याचा कट होत चालला आहे. साधारणपणे असें म्हणण्यास हरकत नाही की पंच हे न्यायाधिकाऱ्या नियंत्रणाखाली त्यांच्यासारखे सहकारिता करतात परंतु न्यायाधिकाऱ्या पंचांस किती कलात ठरावे हें न्यायाधिकाऱ्या स्वभाववैविभ्यावर अवलंबून असत.

न्यायाधिकाऱ्यांनी गृहीत धरून चालावयाच्या गोष्टीः— वरील नियम हा पुराव्याच्या कायद्याच्या सदरांत पडतो किंवा ' कायद्याची किंवा न्यायाची अनुमानपद्धति ' या सामान्य सदरांत पडतो हा बाद्दमत्त प्रश्न आहे. प्रत्येक गोष्ट पुराव्यांत साधित झाली पाहिजे असें म्हणजे असमंजसपणाचे होईल. किसेक गोष्टी गृहीत धरूनच चालावे लागते. सारासार विचार, मनुष्यांच्या स्वभावांचे व रवोच्योतील व्यवहारांचे सामान्य

ज्ञान, आणि प्रत्येकास माहीत असलेल्या गोष्टींचें ज्ञान इत्यादि सामुग्री बरोबर घेऊनच प्रत्येक न्यायाधीश न्यायासनावर बसत असतो. परंतु सामान्य ज्ञानाचें क्षेत्र अमर्यादित असल्यामुळे गृहीत धरून चालावयाच्या गोष्टींचें क्षेत्र न्यायाधीश व कायदे करणाऱ्या संस्था आपल्या सोयीप्रमाणें संकुचित किंवा विस्तृत करतात. अशा गोष्टी कोणत्या हें उचितरें देणें शक्य नाही. त्या, त्या विषयावरील ग्रंथांत सहज सापडतील.

अनुमानेः—अमुक एका गोष्टीत अमुक परिणाम झाला म्हणून तसल्या प्रकारच्या अन्य गोष्टींत तसलाच परिणाम वहुधा घडून येईल असा स्वतःच्या अवलोकनानें तर्क करणें यास अनुमान म्हणतात. हाहि " सामान्य अनुमानपद्धति " या विषयाचाच एक भाग आहे. वस्तुस्थितीच्या अनुमानांपेक्षा कायद्याच्या किंवा कायद्यातील अनुमानांमध्ये विशेष अर्थ आहे. अनुमानित गोष्ट साक खोटी आहे असें ठरवण्यांत अमुक एका गोष्टीपासून किंवा अमुक एका पुराव्यातून अमुक एक अनुमान न्यायाधीशांनी काढलेच पाहिजे अशा तऱ्हेचा कायद्यातील नियम यास कायद्याचें अनुमान असें म्हणतात. सार्वजनिक हितसंबंधाच्या बाबी लक्षांत घेऊन न्यायाधिकाऱ्यांनी व कायदे करणाऱ्या संस्थांनी वरील प्रकारचे निश्चित स्वरूपाचे निषेध केले आहेत. अशा जातीचे काढीं नियम तर प्रच्छन्न पण निश्चित स्वरूपाच्या कायद्याप्रमाणें (बंधनकारक) असतात. ते नियम म्हणजे " कायद्यातील निश्चिदादक अनुमानाचे नियम " होत. जसें सात वर्षांच्या आंतील मुलकाडून गुन्हाच होत नाही असें कायद्याचें अनुमान आहे. प्रत्येकास कायदा माहीत असतो म्हणजे कायद्याचें अज्ञान हें तो मोडण्याला पुरेसें कारण नाही असें कायद्याचें अनुमान; इत्यादि. अशा तऱ्हेचें कायद्याचें अनुमान म्हणजे कांहीं गोष्टींना हतकमहात्त्व दावयाचें की ज्यांस अहितकारक अशा तऱ्हेचें हें कायद्याचें अनुमान काढण्यांत येतें त्याजवर ते अनुमान चुकीचे आहे हें सिद्ध करून देण्याचा योजा टाकणें याप्रमाणें ' अनुमान ' व " पुराव्याचा योजा " या सदरांचा अगदीं निकटचा संबंध आहे आणि कायद्याचें एका पडाला अनुत्तल असें अनुमान काढणें म्हणजेच पुराव्याचा योजा विपश्चावर टाकणें हें होय. अशा तऱ्हेचीं सर्वसामान्य कायद्याचीं अनुमाने पुढें दिल्याप्रमाणें असतात. जसें कोणत्याहि होऊन गेलेल्या खटल्याचें काम व्यवस्थित चालले होतें; कोणत्याहि हुद्द्यावर असलेल्या कामगाराची नेमणूक योग्य रीतीने केली होती; मातेच्या वैवाहिक स्थितीत किंवा पति मृत झाला तेव्हा गरोदर असलेल्या मातेपासून झालेली संतति औरस समजणें, आणि " जिवन्त " किंवा " मृत " याविषयी अनुमाने न्यायाधिकाऱ्यांनी ठरविक नियमाप्रमाणेंच काढावी लागतात; वगैरे वगैरे.

पुराव्याचा योजाः—याचा दोन तऱ्हेनें अर्थ होतो. एक वादातील मुख्य मुद्दा साधीत करण्याची न्यायादारी व दुसरा

वादातील कोणत्याही मुद्द्याचा पुरावा देण्याची जबाबदारी. पहिल्या प्रकारची जबाबदारी सामान्यतः वादो किंवा फिर्यादी यांवर असते दुसऱ्या प्रकारची जबाबदारी खटला चालू असताना एका पक्षावरून दुसऱ्या पक्षाकडे वेळोवेळा बदलत असते. याचा सामान्य नियम म्हणजे जो कोणा काही विधान करतो त्याने तें पुराव्याने शाब्दित केले पाहिजे. काही विशिष्ट प्रकारच्या खटल्यातील अनुमानांचे नियम, किंवा अमक्यावरच अमुक मुद्दा शाब्दित करण्याचा बोजग पडवा अशा तऱ्हेचे कायद्यातील निर्बंध हे वरील सामान्य नियमास अपवाद होत.

पुराव्याचे प्रकार:—पुराव्याचे तोंडी व लेखी असे साधारणपणे दोन वर्ग करतात. याशिवाय उधा वस्तू किंवा जी ठिकाणे ज्यावाचीस किंवा पंच स्वतः. आजून पद्धतात व आपला खात्री करून घेतात तो पुराव्याचा सिध्दा प्रकार आहे. त्यास वेन्थम हा न्यायापक्ष 'प्रत्यक्ष पुरावा' म्हणतो. तोंडी पुरावा म्हणजे साक्षीदारांनी कोर्टात दिलेल्या जबाब्या व लेखी पुरावा म्हणजे पुराव्यात दाखल केलेले कागदपत्र. अर्थवळ किंवा दुसऱ्या असे लेखी पुराव्याचे दोन फोटविभाग आहेत. दुसऱ्या एका टर्मांने पुराव्याचे विभाग म्हणजे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष किंवा परिस्थितीचा पुरावा येथे प्रत्यक्ष म्हणजे साक्षी-प्रत्यक्ष असा आहे. अप्रत्यक्ष किंवा परिस्थितीचा पुरावा म्हणजे ज्याच्यावरून मुख्य मुद्द्याविषयी तर्क करता येतो अशा अनुसंगिक गोष्टींचा पुरावा होय. पंच प्रत्यक्ष पुराव्याला अधिक मान देतात. काही काही वाचतात प्रत्यक्ष पुराव्यापेक्षा अप्रत्यक्ष पुरावा अधिक विश्वसनीय असतो. पॅलेच्या मताप्रमाणे यांचे कारण असे आहे की, साक्षीदार जसे खोटे बोलू शकतात व बोलतात तशी वस्तुस्थिति खोटे बोलत नाही. परंतु वस्तुस्थितीवरून पुच्छळ वेळा फनगात होते, म्हणजे वस्तुस्थितीवरून काढलेली अनुमाने वन्याच वेळी चुकीची ठरतात.

पुराव्याच्या अप्राप्ततेबद्दलचे हे नियम पुष्कळसे संदिग्ध, गुंतागुंतीचे, क्लिष्ट व अपवादमय आहेत- (अ) वादाशी ज्याचा संबंध नाही अशा गोष्टींचा पुरावा प्राप्त नाही. (आ) त्या त्या स्थितीत मिळण्यासारखा अत्युच्छेद असा जो पुरावा असेल तोच दिला पाहिजे (इ) ऐकीव पुरावा हा पुरावाच नव्हे. (ई) खात्रीची मत हाहि पुरावा नव्हे.

(अ) वादाशी ज्या उधा गोष्टींचा संबंध असतो त्यांचा पुरावा देण्यास हरकत नाही हा नियम फारच व्यापक आहे. वादाशी ज्यांचा संबंध आहे अशा गोष्टी काही पुराव्यात प्राप्त असतात व काही अप्राप्त असतात या प्राप्त व अप्राप्त गोष्टींची विभागणी करणाऱ्या रेषा फार अंधुक आहे. ज्याचा वादाशी संबंध आहे व ज्या पुराव्यात अप्राप्त आहेत अशा गोष्टी म्हणजे ज्या, पंचाचा गैरसमज करू शकतील, वादाचे स्वरूप भागणरीचें करतात व ज्या केवळ योज्या, लोचून लावून आणि काल्पनिक महत्त्वाच्या असतात. उदाहरणार्थ,

शील व वर्तणूक याविषयीच्या पुराव्याचे नियम या सदरात येतात अमुक एका मनुष्याने एक गोष्ट केली किंवा न केली असा वाद उपस्थित झाला तर ती गोष्ट बरण्यासारखे किंवा न करण्यासारखे त्यांचे शील किंवा त्यांची वर्तणूक आहे असा पुरावा प्राप्त नाही या नियमाला तीन अपवाद आहेत- (१) सर्व कौजदारी खटल्यांत गुन्हेगारास अनुकूल असा त्याच्या पक्षाचा किंवा सद्वर्तनाचा पुरावा प्राप्त असतो, (२) जवरीसभेगान्या खटल्यांत गुन्हेगारास विरुद्ध पक्षाच्या बाईच्या अनोक्तिमतेचा पुरावा देण्याचा हक्क असतो, व (३) पूर्वाचा शपथेवर सांगणारा साक्षीदार विश्वसनीय नाही अशा-बद्दल दुसरा साक्षीदार कोर्टातून आणण्यास हरकत नाही. बदनामीसारख्या खटल्यांत म्हणजे ज्यात अमुक एका मनुष्याची वर्तणूक कशी आहे हाच मुख्य वादाचा प्रश्न असतो तेव्हा वर दिलेला पुराव्याच्या अप्राप्ततेचा नियम लागू पडत नाही, किंवा जेव्हा अतुलकसानांच्या किंवा व्यभिचाराच्या प्रभावबद्दल वाद असतो म्हणजे आरोपीच्या वर्तणूकीवरून अतुलकसानांची रकम ठरवावयाची असते तेव्हा आरोपीच्या बाईत वर्तणूकीचा पुरावा देण्यास हरकत नसते त्याचप्रमाणे अमुक एक मनुष्य एका विशिष्ट प्रसंगी अमुक एका तऱ्हेने वागला असला पाहिजे हे सिद्ध करण्याकरिता ती तसल्याच प्रसंगी तसाच वागला होता असा पुरावा देता येत नाही, परंतु ज्या सामान्य नियमाला फार काळजीपूर्वक अर्थ केला पाहिजे. जेव्हा अनेक गुन्हांचा एकमेकीत असा काही गुंतागुंतीचा संश्र्ध असतो की, ते सर्व मिळून एका स्वतंत्र व्यवहाराचे फोटविभाग होतात तेव्हा एका गुन्हाचा पुरावा दुसऱ्या गुन्हाचे प्रमाण म्हणून देता येतो त्याचप्रमाणे जेव्हा एखाद्या मनुष्याने अमुक एक कृत्य केले हे सिद्ध झालेले असते, आणि प्रश्न म्हणून इतकाच उरतो की ते कृत्य करताना त्याची मानसिक स्थिती कशी होती, म्हणजे त्याने जें कृत्य केले तें जाणूनगुजून केले, काही हेतूने केले, किंवा लयाडोने केले किंवा अशाच काही अन्य कारणानी केले, तेव्हा अन्य प्रसंगी त्याची मानसिक स्थिती कशी होती हे सिद्ध करण्याकरिता त्याने अन्य प्रसंगी तसली कृत्ये केली अशा-बद्दलचा पुरावा द्यावा. चोरीचा माल घेण्याबद्दलच्या किंवा ताब्यात असल्याबद्दलच्या खटल्यात आरोपीच्या ताब्यात अन्य चोरीचा माल असल्याबद्दल किंवा लयाडी अथवा अप्रामाणिकपणा ज्यात आहे असा गुन्हाबद्दल त्यास एक वेळ सजा द्याली होती अशा तऱ्हेचा पुरावा देण्यास जायत्याची परवानगी आहे. याप्रमाणेच जेव्हा अमुक एका मनुष्याने एखादा गुन्हा केला किंवा नाही असा प्रश्न उपस्थित होतो तेव्हा गुन्हा करण्याचा हेतु, किंवा गुन्हाची पूर्वतयारी किंवा गुन्हेगाराची गुन्हा वेळानंतरची वर्तणूक याविषयी पुरावा देण्यास हरकत नाही.

त्या त्या वस्तुस्थितीमध्ये जो उत्तमोत्तम असा पुरावा मिळण्यासारखा असेल तोच द्यावा हा नियम देखी पुराव्याच्या

सदरास चांगला उपयोगी पडतो जसे अन्वल दस्तऐवज जेव्हा उपलब्ध असतो तेव्हा त्यातील मजकुरासंबंधानें त्या दस्तऐवजखेरीज इतर गौण असा पुरावा देता येत नाही.

एकीच पुरावाः—वादाच्या प्रश्नासंबंधी जेव्हा एखादा साक्षीदार दुसऱ्याने सांगितलेला गोष्ट सांगू लागतो तेव्हां त्या पुराव्यास एकीच पुरावा म्हणतात असला पुरावा जमिंस धरुं नये असा नियम आहे. परंतु या नियमास अनेक अपवाद आहेत; ते असेः—

(१) काही सापथेवर केलेली विधानेः—पुष्कळ वेळां ज्याचा पुरावा महत्त्वाचा आहे परंतु ज्यांस कोर्टापुरेसे येता येत नाही किंवा अर्थकर अडचण, विलंब व खर्च यांनाचून ज्यांस आणता येत नाही अशांना केलेली विधाने पुराव्यांत दाखल करून घ्यावीत, परंतु त्याचा उपयोग करताना विशेष दक्षता व खबरदारी घेतली पाहिजे.

(२) मृत्यु नशीक असता केलेली विधानेः—मृत्युच्या कारणाविषयी किंवा ज्या योगानें मृत्यु घडला त्या व्यवहाराच्या वस्तुस्थितीविषयी मृतानें केलेले विधान त्या मृताच्या ज्ञानाच्या खटल्यात पुरावा म्हणून दाखल करता येते. परंतु मरणोन्मुख मनुष्य मरणार ही गोष्ट निश्चित पाहिजे व फिह्रून जाण्याची त्यानें सर्वेस्वी भाषा सोडलेली असली पाहिजे.

(३) वंशावलीच्या खटल्यांतील विधानेः—वादाचा प्रश्न उपस्थित होण्यापूर्वी विधान केले असल्यास किंवा ज्याच्या विषयी तें विधान केले असेल त्याचा विधान करणारा हा नातेवाईक असेल-मग विधान करणारानें तें विधान स्वतःच्या ज्ञानानें केलेलें असो किंवा वंशपरंपरेतील आख्ययिकेवर विश्वासून केलेलें असो-तर वंशावलीच्या प्रश्नासंबंधी मृत माणसानें केलेलें तसलें विधान पुराव्यांत प्राह्य धरले जातें.

(४) सार्वजनिक हितसंबंधाच्या बाबतीत केलेली विधानेः—नावलौकिकाच्या बाबतीत एखादा सार्वजनिक हक्क किंवा रूढी याच्या अस्तित्वाबद्दल सामान्य जनसमूहाच्या मताच्या बाबतीत मृत माणसानां केलेलें विधाने पुराव्यात प्राह्य धरतात.

(५) कामावर असतों केलेली विधानेः—कामावर रुजू असता तें काम करण्याच्या प्रसंगानें एखाद्यानें जर एखाद्या गोष्टीसंबंधानें एकादें विधान केले असेल व तें करणारानें आपल्या स्वतःच्या माहितीवरून केलेलें किंवा गोष्ट घडण्याच्या सुमारास केलेसे दिसत असेल तर तो मनुष्य मृत झाल्याबद्दल त्यानें विधान पुराव्यांत प्राह्य होतें.

(६) स्वहितविरुद्ध केलेली विधानेः—स्वतःच्या आर्थिक किंवा मालकी हितविरुद्ध मृतानें केलेलें विधान पुराव्यांत प्राह्य असतें. जेव्हां असले विधान प्राह्य होतें तेव्हां तें सर्वेच्या सर्वे प्राह्य होतें-मग त्याचा काही भाग विधान कणाच्याच्या तर्फेचा असल्यामुळे त्याचा एकदर परिणामहि र्थास अनुकूल झाला तरी हक्कत नाही.

(७) सार्वजनिक दस्तऐवजः—हे दस्तऐवज लिहिणारे अस्तित्वांत असोत अगर नसोत, वामावर असोत अगर नसोत, त्यांनीं आपल्या स्वतःच्या माहितीनें ते लिहिले होते याविषयी पुरावा असो अगर नसो ते पुराव्यांत प्राह्य आहेत.

(८) कमुलीः—खटल्यांतील पक्षकारांनीं किंवा ज्यांची विधाने पक्षकारांस बंधनकारक होतील अशा इसमानां पक्षकारांच्या हितविरुद्ध केलेली विधाने. असले विधान पुराव्यात दाखल करावयाचे असल्यास तें सर्वेच्या सर्वे दाखल झालें पाहिजे असा ज्याच्या विरुद्ध तें दाखल करणें असेल त्याचा हक्क असतो पुराव्यांत दाखल केले नाही अशा शर्तीवर जर एखादे विधान केंद्र असेल तर मात्र ते पुराव्यांत देता येत नाही. असल्या विधानांस “ बंधनकारक नसलेली विधाने ” असें म्हणतात.

(९) आरोपीचे कमुलीजबाबः—गुन्हाची कमुली देणाऱ्या व्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाच्याहि विरुद्ध असा कमुली जबाब उपयोगात आणता येत नाही असा सामान्य नियम आहे. परंतु कमुलीजबाब साध्यादारासमक्ष दिला असेल तर त्याच्या त्यावेळच्या वर्तुणुकीचा तो कमुली जबाब पुरावा होऊं शकतो. कमुली जबाब पुराव्यांत दाखल होण्यास ते आप- खुपानें केले असले पाहिजेत.

(१०) जेव्हा एखादा गोष्ट सिद्ध करावयाची असेल तेव्हा ती गोष्ट करणारानीं, किंवा कणाच्याला जर त्या गोष्टीचा सुलगास होईल अशा विधाने केलीं असतील तर ती पुराव्यात धावीत.

(११) अदारीसंभोगाच्या किंवा तसल्या इतर गुल्यांतील तक्रारीः—असल्या तक्रारी पुराव्यांत प्राह्य धरण्याचे कारण फक्त किर्यादीची कोर्टापुरेसे दिलेली जवानी किंवा तिचीं त्या कृत्याला संमति नव्हती या गोष्टीशी त्या तक्रारीं दुसंबद्ध आहेत का नाहीत हे दाखविण्याकरिताच होय.

खासगी मतः—पक्षीदारानें किंवा पक्षकारानें किंवा कोणीहि सामान्य मनुष्यानें आपले खाजगी म्हणजे वैयक्तिक मत देऊं नये हा नियम खरा परंतु यास अपवाद आहे. कोणत्याहि विषयाचे विशिष्ट ज्ञान संपादन केलेल्या निष्णातानें आपले खाजगी मत धावें.

लेखां पुरावाः—काही अडचणीच्या वेळा अपवाद म्हणून सोडून दिल्या तर लेखां पुराव्याच्या बाबतीत सर्वे सामान्य नियम म्हटला म्हणजे अन्वल दस्तऐवज पुराव्यांत दाखल केल्या पाहिजे. वर सांगितलेल्या अपवादक वेळीं अन्वल दस्तऐवजांतील सजकूर त्यांच्या नकलेनें किंवा तांढी साक्षीनें धावीत केला तरी चालतो. खाजगी दस्तऐवजांच्या बाबतीत असल्या अपवादक वेळा पुढील प्रसंगी धरण्यांत येतातः—

(अ) जेव्हा अन्वल दस्तऐवज विरुद्ध पक्षाच्या कबज्यांत आहे असें दिसतें किंवा सिद्ध करून दाखविलें असतें आणि

योग्य नोटीस दिली असतानि विरुद्ध वाजू तो कोर्टांत हजर करीत नाही.

(अ) जेव्हां एखादा अव्वल दस्तऐवज तिष्ठान्नाहताच्या ताब्यांत असतो व तो त्याने कोर्टांत हजर करावा असाबद्दल त्याच्यावर कोणतीही कायदेशीर बंधन नसतें किंवा त्याच्यावर साक्षीसममत घडणवले असतें तो कोर्टांत हजर राहून दस्तऐवज जवळ असल्याबद्दल सापेक्षर सांगतो परंतु तो कोर्टांत हजर करण्याचे नाकारतो.

(इ) पूर्ण तपास करूनहि जेव्हां अव्वल दस्तऐवज मिळत नाही किंवा तो नाहीसा झाला किंवा नाहीसा केला असे मागण्यास सवळ जागा असते.

(ई) जेव्हां अव्वल दस्तऐवज एका भागेवलेज दुसऱ्या भागेवर उचलून नेतां येण्यासारखा नसेल किंवा तो ज्या प्रदेशांत असेल तेव्हा हलविण्याची परवानगी नसेल.

(उ) जेव्हां एखाद्या दस्तऐवजाच्या द्वावित्तीकरिता कायद्याने निराशा मार्ग ठरवून ठेवलेला असतो.

(ङ) जेव्हां अव्वल दस्तऐवज म्हणजे बँकेच्या युकांतील एखादी नोंद असते व ती सिद्ध करण्याच्या मार्ग कायद्याने ठरविलेला असतो.

खागमी दस्तऐवजाच्या बाबतीत घर निर्दिष्ट केलेल्या प्रसंगी अव्वल दस्तऐवजाचे कार्य दोन सन्दांनीं भागवितां येते:—

(१) अव्वल दस्तऐवजाची नकळ दाखल करणे व ती मूळावरील असल्याबद्दल साक्षीदाराच्या जबाबीवरून सिद्ध करणे.

(२) जेव्हां अशी नकळ देणेहि शक्य नसेल तेव्हा ज्यानें असल दस्तऐवज पाहिला आहे अशा साक्षीदारास बोलावून त्याच्याकडून त्यातील मजकूर वदविणे.

सांख्यिक दस्तऐवज पुराव्यांत दाखल करण्याचा प्रकार असा आहे की योग्य अवकाशांत एखाद्या साक्षीदारानें तो हजर करावा व पाहिजे असलेला दस्तऐवज तोच आहे असे त्या साक्षीदारानें सांगणें. सांख्यिक दस्तऐवज नेहमीच वर सांगितलेल्या दोन प्रकारांनीं (म्हणजे त्याची नकळ दाखल करून किंवा तीं पुराव्यानें) सिद्ध करता येतात. परंतु कोणते सांख्यिक दस्तऐवज कोणत्या रितीनें दाखल करावेत हे कायद्यानें ठरविलेले असतें. हे ठरविणारा कायदा नसेल तर ज्या कामदाराच्या किंवा अंमलदाराच्या कडजात ही दस्तऐवज असेल त्यानें दिलेली सहाशिक्षणाची नकळ दाखल केली म्हणजे दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारच्या पुराव्यानीं नकळ न लावतां ती नकळ पुराव्यांत प्राप्त होते.

एखाद्या दस्तऐवजावर साक्षीदारांनीं साक्षी घातल्या पाहिजेत असा कायद्याचा निर्णय असला तर तो दस्तऐवज द्वाहमाबद्दलची याच सिद्ध करण्याकरितां साक्ष घालणाऱ्या साक्षीदारास बोलावणे आवश्यक असतें. परंतु या नियमास दोन अपवाद आहेत ते:—

(१) साक्ष घालणारा कोणीच साक्षीदार ह्यात नसेल, किंवा साक्ष देण्याच्या स्थितीत नसेल तर निदान एका साक्षीदाराची सहाी तरी त्याच्या हातची आहे असे सिद्ध करावें व दस्तऐवज करून देणाऱ्याची सहाी, तो करून देणाऱ्याच्या हातची आहे हे सिद्ध करावें.

(२) एखादा दस्तऐवज तीस घर्षीचा जुना असला व कोटांच्या मतानिमाणे तो योग्य ठिकाणाहून प्रगत झाला असला तर साक्ष घालणाऱ्या साक्षीदारास साक्षीला बोलावण्याची जरूरी नसते, आणि पुराव्यावरील तो दस्तऐवज योग्य रितीनें झाला होता व त्यावर योग्य साक्षी घातल्या होत्या असे एहीत परंप्र्यांत येते.

एखाद्या दस्तऐवजाचा अर्थ त्यांतून समाधानकारक रितीनें व्यक्त होत नसेल तर त्याच्या अर्थाच्या स्पष्टीकरणार्थ कोणत्याहि अन्य पुराव्याची मदत घ्यावी. मात्र दस्तऐवज करणारांनीं आपल्या हेतूचे उल्लेख प्रस्तुत दस्तऐवजांतरींज इतर ठिकाणीं जे वेळे असतील त्यांचा पुराव्यादाखल उपयोग करणे तो फक्त जेव्हां दस्तऐवजांत व्यक्ति किंवा वस्तु यास उद्देशून केलेले वगैरे एकापेक्षा अधिक व्यक्तीस किंवा वस्तूंस लागू पडत असेल तेव्हाच करावा.

सा १६१ र, कोर्टांत हजर होणे:— एखादा साक्षीदार जर आपल्यानें कोर्टांत साक्ष देण्याला हजर होत नसेल तर साक्षीसममत काढून त्याला तसें करण्यास माग पाडता येते.

साक्षीदार होण्याची पात्रता.— सामान्य नियम म्हटला म्हणजे प्रत्येक मनुष्याच्या ठिकाणीं साक्ष देण्याची पात्रता असते. साक्ष देण्यास नालावक वरणाऱ्या अशा ज्या गोष्टी पूर्वी मानण्यांत येत होत्या त्यानां आतां कोणी विचारीत नाहीत. एका गुन्हेगाराविरुद्ध दुसऱ्या गुन्हेगाराची देखील साक्ष देतां येते मात्र त्या साक्षीला दुसऱ्या स्वतंत्र पुराव्याची जोड घावी लागते. एखादा मनुष्य वयानें फारच लहान असल्यामुळे किंवा काही मानसिक विकारामुळे अथवा अस्वस्थ काही अन्य कारणांमुळे त्याला ज्याविषयी साक्ष घातण्याची त्याची नीट साठवण करता येत नाही किंवा विचारलेल्या प्रश्नाचा त्याला नीट गेथ होत नाही किंवा त्या प्रश्नास नीट उत्तर देता येत नाहीत, किंवा खरे बोलले पाहिजे अशी भाणीविहि ज्याच्या मनास शोक शकत नाही असे कोर्टानें ठरविले तर तो मनुष्य साक्ष देण्यास अपात्र आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

काही प्रथास उत्तर न देण्याचा साक्षीदाराचा हक्क:— कोटांच्या मतानें साक्षीदारानें ज्या प्रश्नाचे उत्तर दिले असता त्याच्यावर एखाद्या कोणत्या गुन्हाचा आरोप, दंड किंवा जती देण्याचा संभव आहे अशा प्रश्नांचे उत्तर न देण्याचा साक्षीदारास हक्क आहे. हा उत्तर न देण्याचा हक्क जरी साक्षीदारास प्राप्त होतो तरी त्याचा उपयोग करणे किंवा न करणे हे त्याच्या मर्जावर असतें, परंतु काही प्रसंगी मात्र तें मर्जावर नसतें. असे-सरकारी प्रकरणांसंबंधी किंवा सरकारी

प्रकरणात सरकारी कामदाराच्या आपणात शाखेच्या पत्रव्यवहारासंबंधी किंवा ज्या बाबतीत सरकारी हितसंबंधीस बाध येईल अशा प्रकरणासंबंधी कोणाहि साक्षीदारास प्रश्नांचे उत्तर देतां येत नाही.

शिवाय ज्या प्रकरणाशी सरकारचा निकटचा संबंध आहे त्यात गुन्हा घडल्याबद्दल कोणी किंवा कोणाला खबर देण्यात आली अशाची नावे उघडकीस आणण्याचे कार्य ज्याच्या उत्तरांनी होईल असे प्रश्न विचारण्यास उत्तर न देण्याच्या हक्क साक्षीदारांनी बजावलाच पाहिजे. आपल्या पत्नीच्या कानगोठी (साक्षीदार स्त्री असेल तर) किंवा आपल्या पत्नीच्या कानगोठी (साक्षीदार पुरुष असेल तर) उघडकीस आणणारे प्रश्न विचारले असता त्यास उत्तर न देण्याचा साक्षीदाराचा हक्क आहे.

पक्षकारांनी आपल्या वकिलास काय सांगितलें किंवा जो कामदपत्राचा पुरावा दाखविला असेल त्यासंबंधी त्या वकिलास प्रश्न केला असता किंवा त्या वकिलास आपल्या पक्षकारास जो काही सल्ला दिलेला असेल त्यासंबंधी प्रश्न केला असता उत्तर न देण्याचा त्या वकिलाचा हक्क आहे त्या हक्कास द्यालील प्रसंग अपवाद आहेच—

(अ) गुन्हा पुढें चालू ठेवण्याच्या उद्देशानें जी माहिती पक्षकारांनी आपल्या वकिलास दिली असेल त्याविषयी उत्तर न देण्याचा हक्क वकिलास प्राप्त होत नाही.

(आ) वकील या नात्याने काम करूं लागल्यापासून पक्षकाराने काही गुन्हा किंवा लबाडी केल्याबद्दलची गोष्ट वकिलाच्या नजरेस आली तर त्याबद्दल उत्तर न देण्याचा हक्क वकिलास प्राप्त होत नाही.

(इ) जी गोष्ट वकील या नात्याने नव्हे तर खाजगी रीतीने वकिलास साहीत झाली तिच्याबद्दलहि वकिलास उत्तर न देण्याचा हक्क प्राप्त होत नाही.

शपथ—प्रहण-विधि.—प्रथम साक्षीदारांनी शपथ घेऊन किंवा तितक्याच पवित्र भावनेच्या प्रतिज्ञेवर आपली साक्ष दिली पाहिजे. अर्थात ही शपथ किंवा ही प्रतिज्ञा ज्याच्या त्याच्या धर्मसमस्तोवर अवलंबून राहिले हें उघड आहे.

सुध्या चौकशीचे तत्व.—खटला चालू असता भर कोटीत साक्षीदारांनी आपली जबाबी याची हा सर्व-साधारण नियम आहे. जेव्हां हा चौकशीचा सुलेपणा सभ्या-चाराच्या आड येत असेल तेव्हां थोडक्या बद्दल करण्यात येतो, परंतु होतां होईल ती चौकशीची पद्धत सुलेपणास बाधक होणार नाही अशी खबरदारी घेण्यात येते.

जबाबी व तपासणी—हें काम चालण्याची साधारण पद्धत पुढीलप्रमाणें असते—ज्या पक्षाकडून खटल्याच्या कामाची सुरवात होते—उदा—बाधो किंवा फिरोदी हा आपले साक्षीदार अडकुमें साक्षीकरिता बोलावतो—ज्या पक्षाचा तो साक्षीदार असतो त्याच्याकडून प्रथम त्याची साक्ष घेण्यात येते. या तपासणीस सरतपासणी असे म्हणतात, नंतर विरुद्ध पक्षा-

कडून त्याची उलटतपासणी होते. अर्थात शपथी स्वपक्षाकडून त्याची सरतपासणी होते. याचप्रमाणें जेव्हा विपक्षाकडून आपली बाजू मांडण्यात येते तेव्हाहि त्या पक्षाच्या साक्षीदारांच्या साक्षी याच क्रमानें घेण्यात येतात काही वेळां ज्या पक्षाकडून खटल्याची सुरवात होते त्यास विरुद्ध पक्षाच्या पुराव्यास उत्तरादारास म्हणून अधिक पुरावा देण्याची सवलत देण्यात येते. हे साक्ष घेण्याचे काम कोटीकडून न होतां दोन्ही पक्षाकडून होत असतें. हे साक्षीदारांचे तपासणी करण्याचे काम म्हणजे साधारणपणें द्वंद्वयुद्धप्रमाणें आहे. प्रत्येक पक्ष आपापली बाजू सजविण्याच्या व विरुद्ध बाजू हाणून पाहण्याच्या राटपटीत असतो. ही तपासणी करण्याची पद्धत धर्मविचाराणीसभेच्या पद्धतीतून मिळत आहे. धर्म-विचाराणीसभेत तपासण्याच्या कामी सभा हीच प्रामुख्याने भाग घेत होती. शिवाय सभेच्या कामात दोन पक्ष इतक्या स्पष्टपणें वेगळे मानण्यात येत नव्हते. इंग्लंडात युरोप-खंडातील देवातील लढ्यामध्ये किर्मादीतफे की आर्योपी-तफे काम चालू आहे हे टरविणें कच्चाच वेळा कठिण असतें. सरतपासणीच्या वेळी साक्षीदारास वादातील मुख्य मुद्यांसंबंधी प्रश्न विचारले पाहिजेत व ते सूचक असतां उपयोगी नाहींत. सूचक प्रश्न म्हणजे ज्यावरून साक्षीदारास प्रश्न करणाराला संमत असे उत्तर सुचेल असा प्रश्न, किंवा साक्षीदारास वादमत्त प्रश्नांच्या उत्तराची माहिती करून देणारा प्रश्न सूचक प्रश्नांसंबंधी जो नियम वर सांगितला आहे तो जेव्हा वादाचा उपन्यास करावयाचा असेल, जेव्हां प्रश्नाचा मुख्य वादाशी तितका संबंध नसेल किंवा जेव्हां प्रश्नातील बाब वादमत्त नसेल तेव्हां साधू पडत नाही. त्याचप्रमाणें जेव्हा ज्या पक्षानें जो साक्षीदार बोलावला तो त्याच्याच विरुद्ध साक्ष देत असेल किंवा विरुद्ध बाजूला फिरला असेल किंवा त्याची प्रत्युत्तर देण्याची इच्छा नसेल तर त्यावेळीस वर सांगितलेले सरतपासणीचे नियम लागू पडत नाहीत व अशा वेळी आपल्याच साक्षीदाराला सूचक प्रश्न विचारणेत किंवा त्याची उलटतपासणी करावी, मारास तो साक्षीदार विरुद्ध पक्षानेंच बोलावला असे समजून चालण्यास हरकत नाही. फक्त त्याचे शक्य वाईट आहे असा सामान्य पुरावा देऊन त्याची साक्ष करण्याचे काम त्यास साक्षीदार म्हणून बोलावणाऱ्या पक्षानें करावा कामा नये. उलटतपासणीत वादातील मुख्य मुद्द्याशी संबंध नसणारे व सूचक असे प्रश्न विचारणेत व साक्षीदारांनीहि (उत्तर न देण्याच्या हक्काच्या बाबी खेरीजकरून) त्याची उत्तर दिली पाहिजेत; कारण युक्तिप्रयुक्तीनें सरतपासणी कदाच लावण्याचा उलट तपासणी करणारास हक्क असतो. साक्षीदार बनावट आहे हे दाखविण्याच्या हेतुनें त्यानें लक्ष मूळ वादासून उडविण्या-करितांच केवळ उलटतपासणीत वादातील मुख्य मुद्द्याशी ज्यांचा संबंध नाही असे प्रश्न पुष्कळ वेळा विचारण्यात येतात. साक्षीदाराचा विनयुक्तपणा किंवा त्याची विश्वसनीयता

कसास लावण्याकरिता किंवा त्याचे हेतू अयोग्य होते आणि त्याचें वरीलही वाईट आहे असे दाखवून त्याची नापत करण्याकरिता उलटतपासणीत प्रथम विचारले तरी चालनात. ज्या गोष्टी क्वचून् केत्या तरी मुख्य बादाचा निकाल लावण्यास किंवा साक्षीदाराची विश्वसनीयता ठरविण्यास त्याचा काही उपयोग होत नाही अशा गोष्टी-विषयी उत्तर देण्यास उलटतपासणीत साक्षीदारास माग पाडू नये. साक्षीदारानें दिलेल्या साक्षीविषयक जर उलटतपासणी करणारास पुरावा घाबरावा असेल तर त्या पुराव्याच्या मजकुराचे प्रथम त्याने साक्षीदारास उलटतपासणीत विचारून ठेवावेत, म्हणजे त्यायोगानें साक्षीदारास आपले काही म्हणणे माग घेण्यास किंवा आपल्या म्हणण्याचा खालसा करण्यास ठाकू पडतें. साक्षीदाराचें फोल वाईट आहे अशा बादावर, तो गैरविश्वसनीय आहे असे दर्शविणाऱ्या प्रथांचें जर त्यानें (साक्षीदारानें) उत्तर दिलें तर दिलेले उत्तर खोटे आहे असा पुरावा काही विशिष्ट प्रसंगीच तेवढा देता येतो. म्हणजे म्हणून पूर्वी कधी विश्वासाली होती का असा प्रश्न केला असता जर साक्षीदारानें नकारार्थी उत्तर दिले किंवा उत्तर देत नाही असे तो म्हणून लागला तर ती गोष्ट पुराव्यानें साप्यीद करावी. तो यथान्याय साक्ष देत नाही असे दाखविणारा प्रथम विचारला असताही तोच नियम लागू पडतो. प्रस्तुत दिलेल्या साक्षीचा विश्वसत अशा जर साक्षीदारानें पूर्वी साक्ष दिली असेल तर तसा पुरावा घावा. परंतु असे कण्यापूर्वी साक्षीदारास पूर्वी दिलेल्या साक्षीच्या प्रसंगाचे आढवण घावी व त्यानें तसें विधान केले होतें किंवा नाही हे त्यास विचारावे. आणि जर तसले विधान सेखी असेल किंवा लिहून ठेविले असेल तर तें पुराव्यांत देण्यापूर्वी साक्षीदाराच्या म्हणण्यातील असेपद्धत दाखविणारे, त्याच्या पूर्वीच्या जयानितील किंवा विधानातील भाग त्याच्या नजरेस आणावेत 'घाबरेवर देखील साक्षीदार खोटे सांगेल अशी त्याच्याबद्दल आम्हांस माहिती आहे' असे घाबरेवर सांगणाऱ्या साक्षीदाराच्या पुराव्यानें मूळ साक्षीदाराची विश्वसनीयता नाशार्थीत करावी. मूळ साक्षीदार खोटे सांगेल असे म्हणणाऱ्या साक्षीदारास त्याच्या विधानाची कारणे घरतपासणीत विचारले नयेत उलटतपासणीत मात्र तसे प्रथम विचारता येतात, परंतु त्या प्रश्नास जी उत्तरे देण्यांत येतील त्यास खोटे न टाकता येत नाही. अशा रीतीनें जेव्हां एखाद्याच्या साक्षीवर गैरविश्वासाचे शिंताडे उडविण्यांत येतात तेव्हा ज्या पक्षांनें त्यास साक्षीदार म्हणून बोलाविले असेल त्यानें तो सर्वतोपरी लायस मनुष्य असून विश्वसनीय आहे अशा बद्दलचा पुरावा सादर करावा उलटतपासणीत ज्या गोष्टीचा उल्लेख आला असेल त्यानें धरूनच फेरतपासणी केली पाहिजे आणि कोर्टाची पदावली घेऊन जर फेरतपासणीत नवीन गोष्टीचा उपपन्न केला तर त्यासंबंधानें फिरत उलटतपासणी करण्याचा विषय आज्ञास ह्य प्राप्त होतो. घडलेल्या

प्रसंगाच्या वेळी स्वतः लिहिलेला लेख किंवा दुसऱ्यानें लिहिलेला परंतु जो घरोघर आहे अशाबद्दल स्वतः तपासून खात्री करून घेतली आहे असा लेख, साक्षीदारानें सादर देताना स्मरणाकरिता वापरला. त्याचप्रमाणें तज्ज्ञानी साक्ष देताना आपल्या स्मरणाकरिता आपल्या विषयावरून अंयाचें अवलोकन करावें.

भा र ती य.—प्राचीन संस्कृत वाङ्मयापेक्षां स्मृति-मंत्रातील व्यवहाराध्यायात पुराव्याच्या तोंडी व लेखी या दोन्ही प्रकारासंबंधी विवेचन आढळते तोंडी पुराव्यासंबंधाच्या प्रकरणात (साक्षीप्रकरण) साक्षीदार हा तपस्वी, दानशील, कुलिन, सत्यवादी, पुत्रवान्, धनान्वित, श्रौतस्मार्तक्रियावर वगैरे गुणांनी युक्त असावा आणि पक्षकाराच्याच जातीचा व वर्णाचा असावा, तसेंच श्रियासंबंधीच्या खटव्यात स्त्री साक्षीदारच असावे. आणि स्त्री, बाल, वृद्ध, उन्मत्त, पालंढी असले साक्षीदार वेळें नयेत असे सांगितले आहे. बादी प्रतिवादीच्या समक्ष साक्षीदार तपासोवें; खोटी साक्ष देणारा व साक्ष देण्याचें नाकारणारा नरकादि वाईट खोर्का जातो व त्याला राजीने दण्ड करावा, वगैरे नियम सांगितले आहेत. हल्लींच्या वाशास्य कायद्यांशी ताडून पाहता वरीलपैकी काही नियम चमत्कारिक व अव्यवहारीक आहेत हल्लींच्या कायद्याप्रमाणें ज्याला खटव्यासंबंधी प्रत्यक्ष (ऐकीव नव्हे) माहिती आहे असा कोणीही (स्त्री, बाल, वृद्ध, क्षोणत्यादि जातीचा, वर्णाचा, धर्माचा,) इतम साक्षीदार होतें शकतो लेखी पुराव्यासंबंधी (लेख्य प्रकरण) प्रकरणात लेखाचे स्वहस्तकृत व अयस्कृत आणि साक्षीयुक्त व साक्षीविहीन असे प्रकार सांगितले असून कर्जोखादि दस्त कसे लिहावे तें सांगितले आहे प्रथम, शक, मास, दिवस व तिथि वगैरे लिहून नंतर घनकोचें नाव, जात, गोत्र वगैरे माहिती लिहावी. नंतर कर्ज किती रुपये, किती घनतोरानें, किती व्याजानें घेतलें वगैरे माहिती लिहून सर्व मजकुराच्या शेवटी ऋणकोचें व साक्षीदारानी स्वहस्तेतें सही करावी साक्षी नसलेला लेखही बळजबरीनें घेतलेला नसेल तर पुराव्यास प्रामाण्य समजावा. याप्रमाणें दस्त लिहून दिलेले कर्ज फेडण्याची जबाबदारी ऋणको, त्याच्या मुलगा व नातू अशा तीन पिढ्यावर असते. मूळ लेख दूतदेशी असला किंवा जडून, हरवून किंवा अन्य-प्रकारें नष्ट झाला असला तर दुसरा लेख तयार करावा लेखीत काही सोपेपधता असल्यास स्वहस्तानें शुद्ध करावी. कर्जफेड इत्यादिप्यानें होईल त्याप्रमाणें त्याच दस्तावर लिहून ठेवावें आणि सर्व फेड झाल्यावर दस्त काडून टाकवा. सांप्रतच्या कायद्याशी ताडून पाहतां स्वहस्ताद व रजिस्ट्रेशन हे प्रकार पूर्वी नव्हते. तसेंच साक्षीदार कोणत्या दस्तावर व किती असावे किंवा नसावे हे हल्लीप्रमाणें पूर्वी नवी ठरलेले नव्हते

पुरी, अि रहा — बिहार—ओरिसा. ओरिसा विभागातील दक्षिणकडोल जिल्हा उत्तरेस कटक जिल्हा; दक्षिणेस बंगलाचा

उपसमार; पश्चिमेत मद्रास इलाख्यातील गंगम शिवा, आणि उत्तरेत नवागड संस्थान कुशाभद्रा नावाची नदी वंगालच्या उपसागरास मिळते भागवी, ६५१ आणि पूव या तीन नद्या चिल्का सरोवराला मिळतात. यांत चिल्का व सर या नावाची मुख्य दोन सरोवरे आहेत. जंगलास कोल्हे, लाडगे विपुल आहेत. बाप,सिंह इत्यादि पशू बहुतेक नाहीत. दरवर्षी पाऊस ५८ इंच पडतो कोयाळी नदीला पावसाळ्यात पूर आला म्हणजे हजका नुकसानी होते कीं लाखों लोक घरादारावाचून उचडे पडतात, गर्मान घाहून शेव्यामुळे दुष्काळ पडतो व सरकारला कांही लाख सारा सुट थावा लागतो पुरी येथील जगन्नाथचें देऊळ फार मोठें आहे. जगळ्व एक भुवनेश्वराचें मंदिर आहे लोसंसंध्या (१९२१) १५१६५१. ह्या रोगट आहे. दरसाल यात्रेच्या दिवसांत कालन्याचा उपद्रव होतो. हिवाळ्यात तापाची व देवीची साथ असतेच पुरी जिल्ह्यात उडिया भाषा बोलनात आंग्रिसागळ्यें १० शतकेपर्यंत बौद्ध धर्म प्रचलित होता. साल, कुडुच, वांगू वगैरे विपुल आहेत. चहाची लागवड करतात. कापूस,पितळ, तांबें, रेशमि वगैरे जिनस वाहेर गावीं रवाना होतात आणि कच्चा कापूस, साखर, मसाला, लोखंड, नंबाचू, राकेल तेल, मीठ आणि कायिल बाहेरून पुरी जिल्ह्यात येतात. पुरी, सत्यवादी पिप्ली, खुर्दा, बानपुर ही व्यापाराची शहरे होत वंगाल-नागपूर रेल्वेचा पूर्वभाग खुर्दा पोतविभाग मगून जातो.खुर्दापासूनपुरीला एक फाटा जातो पुरी जिल्ह्यात दर एकरी भान्याचा दर व १-११-७ आहे. पहिली जमाद्वंदी १८३० साली वेली.

गा व.—पुरी जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. १९° ४८' व पू. रे. ८५° ४९' प्रसिद्ध जगन्नाथचें मोठें देऊळ याच ठिकाणी आहे; यालाच जगन्नाथपुरी असे म्हणतात. लोकसंख्या सुमारे चाळीस हजार आहे. १८८१ साली पुरी म्युनिसिपल कमिटी स्थापन झाली. पुरी शहर केवळ यात्रेकरुशरिताच आहे. व्यापारधंदे वगैरे त्या ठिकाणी काही नाहीत. रस्ते अर्धद व लहान आहेत देवाचा रथ उद्या रस्त्यावरुच जातो तोच काय तो गोळा रस्ता आहे. सध्याचें देऊळ गंग घराण्यातील अनंत छोट गंग यानें इ. स. १३०० त बांधिलें जगन्नाथ, बळराम व भुमद्रा या तीन मूर्ती बौद्धसंप्रदायातील बुद्ध, धर्म आणि संघ या त्रिरत्नाच्या दर्शाक आहेत असे काही पंडित समजतात (कमिगहॅम दि स्टूफ ऑफ भरहुत. पृ. १३२), तर कांणी त्रिभुज्यार्या त्याचा संबंध जोडतात. या मूर्तीच्या अस्तित्वाबद्दल अनेक कथा आहेत पुरीला यात्रा बारादि महिने असते विश्वपेकन देव रथात वसून निघठात (रथजत्रा) त्यावेळेस रथ ओढणारांची गर्दा असंयज अयते या रथाच्या चाकाखाली आपणाला चिरहून घेव्यात पुष्कळ भाविकास पुण्यप्रद वाटते; व या कारणानेच जगन्नाथाची प्रसिद्धि पाश्चात्य लोकांत झाली आहे. पण या धार्मिक आत्महत्येच्या मोठी फार

जुन्या व अतिदायीकीच्या असल्याने कारणा विश्वसनीय नाहीत. [इंटर-ओरिसा; स्टलिंग-ओरिसा; वेरिंग-दि सेकेड सिटी ऑफ दि हिंदूज; मिग किशोरी पोस-दि हिस्टरी ऑफ पुरी; क्षेपनाहारम्य इत्यादि.]

पुरु—(१) एक वैदिक राष्ट्र. क्षा. फो. विभाग ३ (पृ. ६७, व प्रकरण ४ ये) पहा.

(२) सोमवंशातील ६ या राजा व ययाति आणि शर्मिष्ठा यांचा सवोत धाकटा पुत्र. हा पुरु व याचा धाकटा भाऊ यदु हे सोमवंशाच्या दोन शाखांचे उदाहरक होते.

पुरुकुत्स—वैदिक इतिहास [ज्ञानकोश विभाग ३ पृ. ६७, ७७, १४३] पहा. इत्वाकुत्सलोचन मांधाता राजस विदुमतीपासून झालेल्या तीन पुत्रांतल ३येथ पुत्र हा. पाताळातील संघर्षाच्या (मीनेयाच्या) नाशाकरिता विष्णूने हा अवतार घेतला अशी कथा आहे. याला त्रपदस्यु नावाचा पुत्र होता.

पुरुषोत्तमपूर—मद्रास. गंगम जिल्ह्याची उत्तरेकडील जमीनदारी तहशील. अंतगड इस्टेटचा समावेश याच तहशीलीत होतो. पूर्वेस कालिकोट असून पश्चिमेस तुमसर तालुका आहे. लो. सं. सुमारे एक लाख आहे. डेप्टी तहशिलदार शेजारच्या बहरामपूर तहशीलीत राहतो.

पुरूरवा—वैदिक आख्यानसूक्तात पुरूरवा—उर्वशीची प्रेमकथा आहे; ती सविस्तर रीतीने वेदविद्या विभागांत (पृ. ४२-४४,) दिली आहे. शिवाय ज्ञानकोश वि. ३, पृ. १५३ पहा. पुरूरवा हा सोमवंशातील मृत्युपुत्र होय. हा शेलेचा पुत्र म्हणून यास ऐल असे म्हटलेले आहे. यास उर्वशी अस्तेने बरेले होतें ('उर्वशी' पहा.) कालिदासानें या कथानकावर विक्रमोर्वशीय नाटक रचिलें आहे.

पुर्वा, त ह शील.—संयुक्तप्रात. उन्नाव जिल्ह्यातील एक तहशील. क्षेत्रफळ ५५१ चौ. मैल असून लोकसंख्या (१९११) २७१८२५ आहे. तहशीलीचा दक्षिणभाग उत्तम लागवडीचा आहे. कालव्याच्या पाण्याने जमिनीत बागाईत फीक येते.

गा व.—उन्नावपासून रायबरेलीस जो रस्ता जातो त्यावर पुर्वा शहर आहे लोकसंख्या सुमारे दहा हजार. संस्थानिकाच्या अमलाखाली पुर्वा गाव काहीसे महत्त्वाचें होतें मूठ जोडे याच्याबद्दल याची प्रसिद्धि आहे.

पुलगांव—मध्यप्रात, वर्षा जिल्हा, वर्षा तहशील. वर्षाच्या पश्चिमेस १९ मैलावर वर्षा नदीतीरी हें गाव वसलेले आहे. हें रेल्वेचें स्टेशन आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे पाच सहा हजार आहे. आसपासच्या प्रदेशांत कापूस पिकत असल्यामुळे व रेल्वे शाख्यामुळे गावास फार महत्त्व आले आहे. बहुतेक आर्वा तहशीलीत पिकणारा कापूस येथें येतो. इ. सन १८९२ मध्ये पुलगाव येथें गिरणी सुरू झाली. येथें सोमवारी बाजार भरतो. येथें जिन व प्रेसदि बरेच आहेत

पुल्ययन—हिंदु समाजाच्या औद्योगिक जातपिकां ही एक मद्रासकडील खासावलेली जात असून शेतकरी हा त्यांचा धंदा आहे. यांची एकूण लोकसंख्या (१९११) २६२४१६ आहे; पैकीं १८५३१४ निरंकुश प्राणेश्वर संस्थानांतच आहेत. कोचीन संस्थानांत ७२७०० आहेत. यांच्यात बरेच पोटवर्ग आहेत. मलयाळरातील चेन्नमळ व पुल्यय हे एकच गृहणीत जातीक. यांच्यांत प्रेतें पुरवणाऱ्यां चाल असून अशीच ७ दिवसपर्यंत घरात

पुल्यस्य—स्वयंमुख मन्वेतरातील ब्रह्मदेवाचा मानस पुत्र. याची स्त्री, कदम प्रभावतीची कन्या हृषिकेश होती. ही तिगणासून यास अगस्त्य पुत्र झाला हा पुत्र झाला दुसरा एक मुलस्य विश्रवशुचा पिता व वरणाचा पितामह होता.

पुलिकन—मद्रास, विंगलपट भिक्का, पोनेरी तालुक्यातील एक शहर. हें मद्रासच्या उत्तरेस २५ मैलावर आहे. लोकसंख्या सुमारे ५ हजार आहे व लोकजाती पहिली व सहात याच जाती होती. १६०९ साली त्यांनी येथे एक किल्ला बांधला. सन १८२४ पर्यंत प्रेसिडेन्सकडे पुलिकन शहर कायमचें आरें. पूर्वी पिचांग व स्टेट समुद्रयुनीटां या शहराचा बराच व्यापार चालत असे. एका वेळेस हें एक चांगलें हवा खाण्याचें ठिकाण होतें परंतु पुढें हिचताप वारंवार होऊन हवा बिघडली आहे. आता वस्ती फारशी नसून फक्त थोडे मुसलमान लोक आहेत सध्या कापड, साखळेले मासे हाच काय तो येथील व्यापार आहे.

पुलिकन सरोवर—मद्रास, बेलोर जिल्हा. बंगालच्या सागरापासून ३७ मैल लांब व ३१ मैल रुंद असून समुद्रापासून हें उरोवर श्रीहरोकोट व पुलिकन शहरांनी निराळें झालें आहे. पुलिकन सरोवरावर पुष्कळ बेटे आहेत. व येथें शिपाचा चुना पुष्कळ तयार होतो. यकियेहेंम काळवा पुलिकनच्या दक्षिणेस पुलिकन सरोवराला येऊन मिळतो.

पुलिंद—एक जलपद या बहिष्कृत राष्ट्रजातीचा वैदिक यादव्यांत व्हेलून येतो (ज्ञानकोश विभाग ३ पृष्ठ ३६९ पहा). पुलिंद लोकांचा उद्देश अशोकेश्वर एका देशांत (विस्ती शकापूर्वी तिसऱ्या शतकांत) आढळतो. (इ.स.प. ४२०; ५. ७७५ ७८; इत्यादि; इ. अ. २२.) पुलिंद हे रागटी जातीचे लोक असून ते जंगल-पर्वतासून (विशेषतः मध्यहिंदुस्थानांत) वास करीत. काही उत्तरेकडे व सिंधुतीरी झोते. कधी कधी हिमालयातील जातींनाही पुलिंद हें नांव देण्यांत येतें (जे. आर. ए. ए. १९०८. पृ. ११५). तेषा या जातीची माधिल माहिती मिळालेली नाहीं. इंग्रजस्थाच्या दक्षिण दिशेस पुलिंद देश, अस्तव्याचें महामारतांत (सभाषण अ ३१) लिहिलें आहे.

पुलिर्वंडला—मद्रास, कडवापा जिल्हातील एक ताडका. क्षेत्रफळ ५६६ चौसठ मैल. लोकसंख्या (१९२१) ८०२२९. या तालुक्यातील मुख्य शहर म्हायली आहे. साम्याचें उत्पन्न सुमारें दोन लाखा आहे. मुख्य धंदा शेतकरीच आहे.

पुली—हे एक चक्र असून तें किरया किंवा स्थिर अक्षावर बसविलेंले असतें. ह्या पुलीचा उपयोग मुख्यतः शास्त्रज्ञां व धर्मज्ञे उचलण्याकडे करतात. किरया दांड्यावरील पुला पट्ट्याच्या साहाय्याने दुसऱ्या एखाद्या पुलीस जोडण्यास त्यांच्या योगानें शास्त्रज्ञां हतें व त्या दुसऱ्या पुलीस मिळालेल्या शक्तीचा उपयोग काम करवून घेण्याकडे करता येतो. यापिकीं पहिल्या पुलीस वाहक पुली म्हणतात. वगन उचलण्याकरिता पुलीचा उपयोग करण्याकरिता त्या एका कल्प्यांत बसवतात व असे दोन कल्पे दोरच्या साहाय्याने जोडून त्यापिकीं एक स्थिर व दुसरा चल असल्यास उचलण्यास सोपें जातें. वाहक पुली मिळान्या केलेल्या असून त्यांच्या मध्यभागी एक तुंबा असतो ह्या तुंब्याच्या योगानें त्या स्थिर किंवा चल अक्षास रूचू वगैरे साहाय्याने जोडता येतात. तुंब्याचा आकार पुली दांड्यावर ज्या रीतीने बसवावयाची असते त्यावर अवलंबून असतो. ही चक्री अखंड चक्राचा केंद्री असून त्याच्या पुट्याची दंडी त्यावरून पट्टा सहज शकेंल शकेंल हतपत असते व याची पट्ट्याचा टाण व पुलीवर अवगारा मध्यतंगेंत शोर म्हणून करण्याइतकी असते. तुंबा व पुट्टा अन्याच्या योगानें जोडलेला असून अन्याची संध्या व आकार रची नसतात, पण साधारणतः त्याचा त्रिकू छंद दीर्घवृत्ताकार असून हे दीर्घवृत्त तुंब्याची मोठे असून पुट्ट्याकडे लहान लहान होत जातें. काही पुली शुद्ध लोखंडाच्या व पोलादाच्याही केलेल्या असतात. ह्या पुलीतील तुंबा बिडाना असून अरे शुद्ध लोखंडाचे असतात. अन्याला पंच असून ते तुंब्यात व पोलादी पुट्ट्यात फिरवून बसवतात पुट्ट्याच्या आतील बाजूस अन्याच्या तोंडाशी एक पटी असून त्या पटीतहि दोन रूचू बसवून अरा जोरत बसवतात. ह्या पुलीचे दोन भाग असून ते एकत्र करून त्यांच्या साध्यावर एक पटी ठेवतात व ती रूचूच्या साहाय्याने घट बसवितात ह्या चक्रातील पुट्टा बसू असतो व ह्या चक्राचा उपयोग पट्ट्यास मार्ग दर्शविण्याकडे होतो. समारंज अवलंबेल्या अक्षाररील दोन पुली एकमेकास सरळ किंवा त्रिकू रीतीने जोडल्यास त्या एकाच किंवा विरुद्ध दिशेने फिरतात. दोरतीने जोडल्याच्या पुलीच्या पुट्ट्यावर एक लोखण ठेवतात म्हणजे दोर त्यावरून निघण्याची शक्ति नसते. पुली काठकाच्या काळी लाकडाचा देखील उपयोग करतात. आता आपण पुलीच्या समतोलाना विचार करूं. पुलीचा मुद्द वमध्य किरया अक्षावर असेल व जडत्व असाहि त्या अक्ष्याची एकरूप असेल तर पुली समतोल रहाते, पण ह्यामध्ये जर फरक असेल तर पुली समतोल असू शकत नाहीं. व एक निराळाच शक्ति उत्पन्न होऊन स्वायंमगानें पुलीस हानिकारक असे होण्याचे मिळतात. हे होण्याचे टाळण्याकरिता पुलीस ती समतोल होईपर्यंत वजन जोडून मग तिचा उपयोग करतात.

पुलांचे कप्पे.—एकापेक्षा अधिक पुली एका चौकटीत बसविलेला असता कप्पा तयार होतो. असे दोन कप्पे घेऊन रयिर्की एक स्थिर व दुसरा चल ठेवल्यास वजन उचलण्यास सोंपे जाते. स्थिर असणाऱ्या कप्प्यास दोरांचे एक टोक घट घालून ते दुसऱ्या कप्प्यातील पुलीवर नेतात व अशा रीतीने दोर सर्व पुलीवरून नेऊन बाहेर राहिलेले टोक ओढल्यास स्थिर कप्प्याच्या खालील बाजूस असलेल्या एकाकड्यास लावलेले वजन वर वर सहज चढत जाते व थोडी शक्ति लावूनहि मोठे वजन उचलले जाते.

पुष्कर—राजपुताना. अजमीराहून तीन कोसांवर हे तीर्थ आहे. पद्मपुराणात या तीर्थाचा माहिमा फार वर्णिला आहे. या तीर्थाचे ब्रह्मदेवाने बहुत यज्ञ केले असे वर्णन आहे. पुष्करतीर्थे तीन आहेत; ब्रह्मपुष्कर, विष्णुपुष्कर, आणि रुद्रपुष्कर. यांच्या आसमीतात आर्या दुसरी अनेक तीर्थे व देवस्थाने आहेत. ब्रह्मदेव, सावित्री, बराह, बदरीनारायण, व शिवभामेश्वर अशी पांच मुख्य देवालये या ठिकाणी आहेत. या तीर्थाची यात्रा प्रतिवर्षी कार्तिकी पौर्णिमेस असते. त्यावेळीं सरासरी एक लाख यात्रा जमते.

पुष्करलावती—गांधार (कंदाहार) देशाची प्राचीन राजधानी. पुष्करलावती ही भरतपुत्र पुष्कर याने बसविली असे (विष्णुपुराण) म्हणतात. वाल्मिकी रामायणातहि पुष्कराची राजधानी गांधार देशात पुष्करलावत किंवा पुष्करलावती सांगितली आहे वराहमिहिराने उत्तरेकडील देश उल्लेखिले आहेत, त्यात पुष्करावत आणि तक्षशिल ही नावे एकत्र आली आहेत. अलेक्झांडराच्या वेळी गांधार देशाची हीच राजधानी होती. तिचे प्रक नाव प्युकोलाइती किंवा पुकेलाओति हे पाली भाषेतील पुष्करलावतीपासून निघाले आहे. एरियनने ते पुकेलेई केले. जायानिशीयसनने लोकांचे नांव पुकेलू असे लिहिले आहे. ही पाली भाषेतील पुष्करुची रूपे आहेत. एरियन म्हणतो की, ते मोठे शहर अस्ती किंवा हस्ती राजाची राजधानी होते. त्याच्या पश्चात अलेक्झांडरची स्वारी झाली. स्त्रेथो आणि एरियन हे, ते सिंधूच्या पश्चिमेस होते इतकंच सांगतात. परंतु टॉलेमनने ते सुआस्तु (स्थान) हिच्या पूर्वेतीर्णे सांगितले आहे. हे ह्युएनत्संगच्या लेखांशी मिळते. पुष्करलावती साप्रतची दोन गावे परगणा आणि चरसदा यांच्या स्थली असावे असे निश्चित होते. सांप्रत स्वातंत्र्या पूर्वे जिनाऱ्यावर जी आठ मोठी गावे आहेत त्यातीलच ही दोन आहेत. दोन्हांमिळून पूर्वी एकच शहर असावे पुष्करलावतीत एक मोठा स्तूप होता. युदाने आपला डोळा दिला, त्या जागी तो वाचलेला होता. [कनिंगहॅम—एन्डान्ट जिवो. इंडिया; दीक्षित—भारतवर्षीय भूगण.]

पुसद, तालुका.—पन्हाड प्रांत, यवतमाळ जिल्ह्यातील एक तहसील क्षेत्रफळ १२८५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १५२१७४. तालुक्यातील लेखांची संख्या ३१०

असून पुसद हे तहसीलचे मुख्य ठिकाण आहे. सन १९०५ आगस्टपर्यंत पुसद तहसील वाशिम जिल्ह्यात मोडत होती. परंतु नंतर वाशिम जिल्हा मोडल्यामुळे पुसद हे यवतमाळ जिल्ह्यात आले

गाव.—पुसद तहसीलचे मुख्य ठिकाण. हे पुस नदीच्या काठी असल्यामुळे त्याचे नांव पुसद पडले लोकसंख्या (१९११) ६८६२ ऐने-ई-अकबरीत पुसद परगणा म्हणून उल्लेख सापडतो. येथे दोन हेमाडपंती देवळे असून पडकी देवळे परीच आहेत. शिवाय एक कोरडा तलाव आहे.

पुंसवन—छोऱ्या ठिकाणी गर्भधारणा झाल्यापासून तीन महिन्यांनी त्या गर्भाला पुंसव प्रात होण्यासाठी अथवा त्या गर्भाचा उत्तम प्रकार वाढ होण्यासाठी पुंसवन नामक संस्कार करावयाचा असतो. ज्या गाईचे वासरुं तिच्याच रंगाचे आहे अशा गाईच्या दुधाने केलेले दही पत्नीच्या उजव्या हातावर पतीने घालून त्यांत दोन उडीद व एक यव टाकावा. नंतर ते दही पत्नीकडून प्राशन करवावे व ते प्राशन करीत असता पतीने 'कि पिबसि' असा पत्नीस प्रश्न केला असता पत्नीने 'पुंसवन' असे उत्तर द्यावे. याप्रमाणे तीन वेळ करावे (काही सुत्रांत उडिदाच्या जागी मोहल्याची योजना केली आहे). नंतर उत्तम प्रकारचे छत दिलेल्या जागी पत्नीस बसवून पतीने तिच्या नाकात दुधाचा रस पिळावा. हा दुधारेससेचनविधि गर्भेलाव होत असल्यास तो दोष नाहीसा होण्यासाठी काही सूत्रकाराना दिला आहे. प्रयोगकार मात्र पुंसवनातच याचा विनियोग दाखविताने. दुधारेससेचनविधि काही प्रयोगकार 'अनवलोभन' नामक संस्कारात्मक मानतात.

पुसा—बंगाल, दरभंगा जिल्ह्यातील समस्तिपूर पोस्ट-विभागातील एक खेडेंगाव. लोकसंख्या (१९०१) ४५००. सरकारने १७९६ साली पुसा व बखरपारपुर ही गावे खरेदी केली. १९०४ साली शेतकीचे कॉलेज स्थापन केले आहे. त्या ठिकाणी प्रयोगशाळा, नमुनेदार शेती, व उत्तम गुराची पैदास करणी संस्था आहे.

पूनतना—कंसाची अनुचर राक्षस. स्तनात विप भरून ते कृष्णस कपटाने पाजीत अस्ता कृष्णाने तिच्या प्राणांचे आकर्षण केले [भागवत, स्कं. १०, अ. ६.]

पूनचर्वे राज्य—ह्युएनत्संगने हा प्रांत काश्मीरचे पश्चिमेस ११० मैलांवर असल्याचे लिहिले आहे. काश्मीरचे लोक यास पूनत म्हणतात. विलफोर्डचा सरव्हेअर मिर्जा मोगल बेग आणि विद्भि हे तेथे स्वतः गेले होते. ते याचा पुंस आणि पुंस लसा उच्चार लिहिताने. हे काश्मीरपासून ७५ मैलावर आहे. ऱ्याच्या सीमा-पश्चिमेस झेलम, उत्तरेस पारंपकाळ नांवाची डोंगराची रांग, पूर्वेस व आग्नेयीस राजोरी संस्थान ह्या होत्या. इतक्या प्रदेशाचा घेर १०० मैल आहे. पूनच नदीच्या उगमाजवळचा प्रदेश धरला तर २०० मैल होतात.

सुएनरसगच्या वेळीं हें कार्मोराच्या ताब्यात होतें. पण पुढें स्वतंत्र क्षात्रे. गुलाबसिंगाने तें पुन्हां कार्मोराच्या राज्यात जोडिलें. [कनिंगहॅम—एन्साय्ज अिअॅ. इंडिया, दाक्षिण—भारतीय नूवर्णन.]

पूनामहो—मद्रास, चिंगलपट्टम् जिन्हा. सैदापेट तालुक्यातील एक शहर. ही लष्करी छावणीची आगा होती. हें मद्रासच्या पश्चिमेस ११ मैलावर आहे. १९११ सालीं लोकसंख्या १६३४२ हातीं येथील ह्या तक्षम आहे.

पूर्णच्या—झीरचा एक दिवाण इ. स. १७९९ मध्ये इंग्लानां टिपूचें राज्य जिंकून घेतलेल्यावेळीं जनरल वेल्लेडी ह्यानें म्हैसूरच्या गादीवर कृष्णराज वोडेयार यास बसविलें व त्याचा राज्यकारभार पूर्णच्याच्या हातीं दिला. हा टिपूच्या पदरी योदया हुदयारवर बसलेला सैंगम वेंचण प्राज्ञान होता. ह्यानें दिवाणगिरीच काम ११ वर्षे केलें. या काळात ह्यानें आपल्या सुदृढातुयानें व दूरदर्शियानें जमीनमहसुलाची सुधारणा केली, ग्रामपंचायती नेमून घाली व काजी यांच्या हातीं न्यायानें काम दिलें. जुन्या लष्करी लोकांस राज्य रक्षणार्थ काम दिलें व अत्या अनेक सुधारणा करून संस्थानाची उन्नति केली. यानें ७७ लक्ष रुपयांची सार्वजनिक कामें करून खजिन्यात २॥ कोटी रुपये जमा केले. हा इ. स. १८१५ मध्ये मरण पावला. दिवाण सरकृष्णमूर्ति हे याचे नातू होत. [इ. सं. जुन्या ऐ. गोष्टी. पृ. ३४ व ३५.]

पूर्णा (पुरातन नांव पर्योत्थी)—बऱ्हाड प्रांतातील एक नदी. ही यापिलगड (सातपुडा) पहाडीत उगम पावून गाविलगड व बालाघाट यांतपुन नैर्ऋत्य वाजून सरासरी ५ मैलवाहत काऊन वऱ्हाडीत उतरते. उत्तरेकडून पूर्णा नदीला विचन, दाहानूर, सवन, चंद्रभागा, हासली आणि गान या नद्या मिळत असून दक्षिणेकडून काटेपूर्णा, मोर्ना, मन, बोर्डा, विश्वगंगा व वनगंगा या नद्या मिळतात. ही तापी नदीला मिलते.

पूर्वआफ्रिका, जर्मन पूर्व आफ्रिका (महायुद्धापूर्वीची)—दुस्री याला टांगानिका म्हणतात ती वसाहतीची दक्षिणेत्तर टापी १° आणि ११° दक्षिण अक्षांशाच्या दरम्यान आहे व पूर्वपश्चिम लांबी ३०° आणि ४०° रेखांस याच्या दरम्यान आहे. पूर्वेत हिंदी महासागर, उत्तरेत व ईशान्येस ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका व युगांडा, पश्चिमेत बेल्जम कांगो, नैर्ऋत्येस गिनिटा सेंट्रल आफ्रिका, व दक्षिणेप पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिका आहे. या वसाहतीचे क्षेत्रफळ सुमारे ३८४१८० चौरस मैल आहे. लोकरांच्या अन्वयास ८० लक्ष आहे. हिंदी महासागरावरून वाहणारे उष्ण वारे ओलावा व उष्णता ह्यानीं पूर्ण असल्यामुळे विनाऱ्यावर उष्णता व पत्रोन्मुक्त अशा जास्तीच असत. पश्चिम व पूर्वे किनाऱ्यातील साधारण उष्णमान अनुक्रमें ७२° व ८०° अंश असतें विनाऱ्यावर देवीच्या बोयीचा उदय व फाट असतो.

लोकः—किनाऱ्यावर व आत मुख्य मुग्य ठिकाणीं अरब लोकांची वस्ती आहे. हे लोक व्यापार किंवा शेती करतात. समुद्रकाठीं स्वाहिली लोक राहतात अन्तर्भागात राहणारे लोक वाटु व हेमिटिक वंशाचे आहेत ससांडे ही आत युद्धविशारद आहे. वासंवा, वाडो व वाटिया ह्या जातींदि जेथे राहतात. यांपैकी शेवटचा जात राज्यकर्ता आहे सरकारी व मिशनरी शाळांच्या द्वारे एतद्देशायात जर्मन भाषेचें शिक्षण देण्यात येतें. न्याय-दस्ताकाच्या कामात सहा देण्याची अन्तर्भागातील एतद्देशीय सरासत परवानगी आहे देशाच्या संपत्तीचा मुख्य उगम शेती व अंगळ यात आहे.

उत्पत्तः—वेदांची सापत्तिक स्थिति सुधारण्याकरितां अनेक कंपनी मुतस्था आहेत शिवाय यान कार्याकरिता राजाजी व्पर्णीचेहि प्रयत्न चालू आहेत. रबर, कॉफी, सुई-मूग, वापू व त्या निर्गत व्प्यापारांच्या मुख्य वस्तु हीत. साय-वस्तु, कापड, धातू, लोखंडी म्मान, हा आयात माल आहे. बंदरापासून व्प्यापारी पेठापर्यंत उत्तम पायरोसत तयार केलेले आहेत टांगाप सून उद्गावराच्या डोंगरापर्यंत एक रेल्वे-फांदा गेलेला आहे. शिवाय आगबोटी, संदेशवाहक यंत्रे वगैरे दृढगवळणाची साधनें आहेतच.

राज्यव्यवस्थाः—राज्यकारभाराच्या साध्याकरितां देशाचे डिस्ट्रिक्ट व स्टेशन असे विभाग केले आहेत प्रत्येक स्टेशनवर एक मुख्य अहून तो डिस्ट्रिक्टच्या अधिकाऱ्यास जबाबदार असतो. हे डिस्ट्रिक्टचे अधिकारी गव्हर्नरस जबाबदार असतात गव्हर्नर हा वनाहूत सैन्यावरील मुख्य असतो.

इतिहासः—१६ व्या शतकाच्या सुरवातीस पोर्तुगीजानीं ईस्ट आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील शहरे काबीज केलीं १८ व्या शतकाच्या सुरवातीस पोर्तुगीज लोक येथून निघून गेले आणि किनाऱ्यावरीं फेप डेलमंडोच्या उत्तरेकडचीं शहरे मस्कत वरपातीं घेतलीं त्याचवापासून तीं शाडीवारच्या सुलतानाकडे गेलीं. स. १८१०च्या सुमारास हांशीवार येथील अरबांनीं टांगानिका सरोवराच्या पूर्वे तीरावर असलेल्या युजीनी येथें आपलें वस्तान मसजिदें १८७७ सालीं शाडीवारच्या सुलतानानें आपला संबंध मुळूळ मिडिशास पदयानें लिहून देण्याचा विचार केला पण मिडिशानीं तो येण्याचें नाकारलें स. १८८४ त 'जर्मन कालनायकेशन सोसायटीनें' पूर्व-आफ्रिकन किनाऱ्यावरील मुळूळ जर्मनीकरिता मिलण्याची रायपट मुकू केली. हा हेतु तडीत आवा म्हणून काहीं जर्मन तदण अन्तर्भागांत पाठविण्यात आले व त्यांनीं उत्तरे-बरा येथील सरदारोवरोवर तह केला. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या इतर सरदारोवरोवर त्यांनीं तह केले शाहीमारचा सुलतान ते तह प्रथम मान्य करिता पण शेवटीं निरुपय होऊन त्याला ते मान्य करणें भया पडलें इतकेंच नव्हे तर एका जर्मन कंपनीला उद्ये नदीच्या दक्षिण मुलाकडोळ प्रदेश

या वर्षी प्रेट्रिटन, जर्मनी, पोर्तुगाल, व कांगोरीस्ट्रेट येथील सरकारीमध्ये परस्परात झालेल्या तद्दानीं जर्मनीला सध्याचा जर्मन ईस्टआफ्रिका देश मिळाला स १८८८ च्या आगष्ट महिन्यात जर्मन ईस्ट आफ्रिका कंपनीने झांझीबारच्या सुलतानाने दिलेल्या मुलुखातील अर्ध्यावर राज्य करण्यास सुरवात केली तेव्हा काही वर्षे झांझी पण तों लवकरच मोठव्ययत आली राजघराणी अशी होती तशेंच कायम ठेविली महा-युद्धान्या अमदानीत १९१८ सालीं ही सारी वसाहत जर्मनोपासून दोस्तराष्ट्रांनी जिऊन घेतली व ती ब्रिटिशांनी दिली तेव्हा यापुढील इतिहासकरिता 'टागानिका' पदा

पोर्तुगीज पूर्व आफ्रिका—हिचेच दुसरे नाव मोझांबिक असे आहे या पोर्तुगीज मुलुखाच्या पूर्वेस हिंदीमहासागर, उत्तरेस (पूर्वेचा) जर्मन ईस्ट आफ्रिका, दक्षिणेस न्यासालॅंड प्रोटेक्टोरेट, न्होवेशिया व ट्रान्सव्हाल, व दक्षिणेस टोगो लॅंड (नाताल) आहे याचें क्षेत्रफळ, २९,३५,००० चौरस मैल आहे झांबेझी नदीमुळे या मुलुखाचे दोन भाग झाले आहेत या एन्डर प्रांताच्या समुद्रकिनार्याची लांबी १४३० मैल आहे झांबेझी शिवाय दुसरी महत्त्वाची नदी म्हणजे लिपोपो ही होय ही डेलगोआवेच्या उत्तरेस सुमारे १०० मैलांवरून येऊन हिंदीमहासागरास मिळते किनाऱ्यावरील ह्या फार रोगट आहे झांबेझीच्या काठची हवाहि दूषित असून हिचतापाचा उपद्रव रगा टिकाणी फार असतो डॉगर पठारावर व उच्च भागावर ह्या बरी असते नोह्वेवर महिन्यात अतिशय उन्हाळा असतो एप्रिलपासून आगष्ट पावेतो थंडीचा मोसम असतो डिसेंबर ते मार्च पावेतो पावसाळा असतो.

पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेची लोकवस्ती फार पातळ आहे लोकसंख्या सुमारे ३० लाख आहे शेंकडा ९० लोक वाट्टू राष्ट्रजातीचे आहेत प्रांताच्या उत्तरार्धातील महत्त्वाची राष्ट्रवात म्हणजे माझा ही होय. या जातीत अद्यापपावेतो भेसळ झालेली नाही या जातीचे चार पोर्टबिभाग आहेत झांबेझी व माझो नद्यामधोल म्हात्वाची ज्वत टाण्डूळ ही होय पुंवे नदीच्या दक्षिणेस छुळवंशोद्भव राज्यकर्त्या जाती आहेत गौरकाय लोकांची सध्या सुमारे दहा हजार होती. या लोकांत सुद्धतः पोर्तुगीज व ब्रिटिशांचा समावेश होतो लारेन्डी माट्झेश, मोझांबिक, किलिमेन इनह्वेब वैरा, चिदे, व सोफाला ही पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेतील मुख्य शहरे हेत. नथा, रेहे, व तारायेंने ही दक्ष्यणवर्णाची भाषने आहेत.

हेतीः—रोहमा ते झांबेझा-पर्यंतचा प्रदेश फार सुपोक आहे झांबेझीच्या काठची जमीन तर पोहिल्या प्रतीची आहे. देशाचा वराच मोठा भाग ऊंस, गहू, मुईमुंग, कॉफी व तंबाखू याच्या लागवडीस योग्य आहे झांबेझीच्या खोऱ्यात गहू पुष्कळ होतो किलिमेनलमतच्या भागांत नारळाचे पीक चांगले येते.

व्यापार.—कोळसा, लोखंड, तांबे, आणि सोने व रौंकेल तेल ही रनिज द्रव्ये सांपडतात रबर, साखर, कोळसा, नारळ, मुईमुंग, हॉस्तदत इत्यादि निगत व्यापाराच्या मुख्य वस्तू असून कापसाचे कपड, सादवस्तू, व लोखंडी सामान ह्या आयात व्यापाराच्या वस्तू होत. काफीर लोक घोंगच्या, टोंप्या, जोडे, पितळी मामान इत्यादि वस्तूंचा व्यापार करतात. पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेचा बहुतेक व्यापार प्रेट्रिटन, हिंदुस्थान, जर्मनी व पोर्तुगालशी आहे.

शासनव्यवस्थाः—पूर्वी पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेस मोझांबिक म्हणत असत पण १८९१ पासून त्याला ' स्टेट ऑफ ईस्ट आफ्रिका ' हें नाव प्राप्त झाले या प्रांताचा कारभार गव्हर्नर जनरल पहात असून त्याची मुदत तीन वर्षांपर्यंत असते राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेचे जिल्हे पाडले आहेत सरकारी सभासदांचे व ज्यात, व्यापारी, औद्योगिक व शेतकी मंडळांचे प्रतिनिधी आहेत अशांचे एक सल्लागार मंडळ आहे व एक प्रांतिक सल्लागार मंडळहि आहे. काही भागाची शासनव्यवस्था झांबेझीकंपनीनेच सांपविली आहे शिक्षण हें मुख्यत रोमनकॅथॉलिक मिशनऱ्यांचा हाती आहे.

इतिहास—इ.स.च्या १० व्या शतकांत अरबांनी सोफाला पर्यंतचा दक्षिणसमुद्रकिनारा काबीज केला परंतु ते अन्तर्भागत मान फारसे वेढले नाहीत, फिनान्पाश्चर वयरी घालून ते बाट्ट लोकांकरावेर व्यापार करीत. १५व्या शतकच्या अखेर पर्यंत त्याची सधुद्रकिनार्यावरील सत्ता अबाधित होती. १४९८ त वास्को ड गामा ब्रिटिमेन नदीच्या मुखात शिरला व तेथून तो मोझांबिक व मांभासा येथें उतरला. १५०२ मध्ये तो सोफाला येथे गेला व त्याने केलेल्या तेथील सांप्रतिक स्थितीच्या रसभरित वर्णनाने पोर्तुगीजांच्या तोंडास पाणी सुटून पाईडो डान्टाया याला १५०५ मध्ये सोफाला येथे पाठविण्यात आले डान्टाया याने अरब साहाराजकच एक किल्ला बांधिला व अरबांना पोर्तुगीज सत्ता मान्य करण्यास भाग पाडले. १५०७ मध्ये मोझांबिक बळकावण्यात येऊन त्या ठिकाणी तटबंदी करण्यात आली १५१० च्या सुमारास पूर्व आफ्रिकेचा सर्वे फिनारा पोर्तुगीजांच्या ताब्यात आला. १५०४ त ' रिब्वर ऑफ गुड टोकन्स ' या नदीवर एक खजार घालण्यात आली. याच सुमारास पोर्तुगीज झांबेझीच्या काठाकडाने जाऊन आत घुसले व सेना व ट्रेटी या ठिकाणी स्थानी बंदरे स्थापन केली शिवाय घाच वेळी लॅरिनोला मार्शिन डेलगोआवेमध्यें शिरला व स्थाने तेथूच एतद्देशीयांशी व्यापार सुरू केला १५६९ त ईस्ट आफ्रिकन मुलुख हिंदुस्थानच्या झाडसरोयच्या शासनसत्तेखाली न ठेवता निराळ्या स्वतंत्र शासनसत्तेखाली देण्यात आला १५६९-७० या वर्षी पोर्तुगीजांनी सोन्याच्या खाणीच्या शोधार्थ अन्तर्भागत शिरण्याची शिकस्त केली पण त्यांत त्यांना यश आले नाही.

१६ व्या शतकाच्या अखेरीस झांबेझी नदी-धरील पोर्तुगीज टाण्यावर झुंझिमा नांवाच्या रानटी टोळीने हल्ला केला, व ट्रेटी व सेना ही दोन ठाणी जमीनदोस्त केली. हिंदुस्थान व त्याच्या पूर्वेकडील मुलुखांतील संपत्तीच्या मार्ग लागण्यामुळे व पूर्वआफ्रिकेतील एतद्देशीयांना घाट-विण्याच्या वेसुमार लालसेमुळे, पोर्तुगीजांचा ईस्ट आफ्रिकन मुलुखांत केव्हांच मोट जम घसला नाही. दोन जातीत भांडणे लावून आपला फायदा करून घेण्याची युक्ति पोर्तुगीजांना साधलीच नाही. केप डेअगोडेच्या उत्तरेकडील मुलुख त्यांच्या जवळून अरबांनी हिरावून घेतला. लासेर डा नांवाच्या पोर्तुगीज मुत्सद्द्याने राश्ट्रप्रवर्धक सुधारण कण्याचा ब्राह्म प्रयत्न केला, व तो कांही अंसां फलद्रूपित झाला. पण त्याच्या मरणानंतर पुन्हा पूर्वांच व स्थिति आली १८७५ साली डेलागोआचेचें पूर्ण स्वामिरा पोर्तुगालला मिळाले.

अर्वांचोन इतिहासः—१९१९ सालच्या शांततापरि-पदेने व्हर्सेलिसच्या तहान्वये, महायुद्धाच्या पूर्वा अर्मानांच्या ताब्यांत असलेला रोव्दमाच्या दक्षिणेकडचा 'कियोंगा डॅंगल' नांवाचा मुलुख पोर्तुगालला दिला त्यामुळे पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेच्या मर्यादा आतां बदलल्या आहेत. पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेचे हल्ली तीन स्वतंत्र भाग पाडण्यांत आलेले आहेत. ते म्हणजे—(१) मोझांबिकचा प्रात, (२) कॅपा निया दे मोझांबिक व (३) कॅपानिया डो न्यास. १९१८ साली पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेची लोकसंख्या अंदाजे तीस लाख होती व क्षेत्रफळ ४२८१३२ चौरस मैल होते.

१९११-२१ सालच्या दरम्यान या वसाहतीमधील उत्पन्नाच्या बाबींत वाढ करण्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न करण्यांत आले. सारखेचें उत्पन्न पूर्वापेक्षा तिपटीने वाढलें. सितलची वाढ करण्यांत आली. तांबाच्या वाढीकडे विशेष लक्ष पुर-विण्यांत आलें. १९२३ साली २३०४१४१५ एकरयूडे किंमतीच्या मालाची आयात व ११७०८२२३४ एकरयूडे किंमतीच्या मालाची निर्यात या वसाहतींत झाली. १९२३-२४ साली या वसाहतीचे उत्पन्न ३३०३६२९६ एकरयूडे होतें. १९१०-२० सालाच्या अमदानांत छोटया अशा पुष्कळ रेल्वे उघडण्यांत आल्या. सर्वांत मोठी रेल्वे म्हणजे डेलगोआचे आणि इनहॅबेन यांच्यामधील होय. १९२२ सालापासून एकरयूडे हें मुख्य चलन स्वीकारण्यांत आलें १९२० सालपर्यंत पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेमधील वित्ती-रपादक अशा साधनांकडे अधिकाऱ्यांचें लक्षच गेलें नाही. आपल्या वसाहतीची बाह्य वाढ करण्याकरताच सारखी धडपड चाललेली असे. शिवाय पोर्तुगालजवळ मांडवल्ची उणाव असल्यानेहि या वित्ती.पादक साधनांकडे त्यांचें लक्ष जाणें शक्य नव्हतें. १९२० साली या वसाहतीचा गव्हर्नर मनरल सेनार डे मागोव्हास यानें मोझांबिक प्रांताला स्वय-त्ततेचे हक्क संपादन करून घेतले व त्या ठिकाणी पोर्तुगीज

वर्षेच प्रस्थापित केले. त्याचप्रमाणें पोर्तुगीज न्यायालयांतयें पोर्तुगीज अंमल पूर्णपणें स्थापन करण्याची चळवळ १९०९ सालापासून सुरू होऊन अनेक अडथळ्यांनी तोंड दिल्या-नेतर ती पूर्ण यशस्वी झाली १९१५ साली झांबेझी खोऱ्यांत थंडाचा पणचा पेटला, पण तो तीन चार वर्षांच्या प्रयत्नांनं शांत करण्यांत आला. १९१७ साली अर्मेन सशस्त्र टोळ्यांनी पोर्तुगीज प्रदेशांत शिरून बराच धुमाकूळ माज-विला.

ट्रि टि टा पु वं आ फ्रि का.—'केनिया' पहा.

पूर्वघाट—दक्षिण हिंदुस्थानच्या दोन्ही बाजूंनी जगाच्या पर्वतांनी सामान्यतः घाट म्हणतात. पूर्वघाट ओरिसापासून सुरू होऊन गंगमधून खाली मिलिगिरीला मिळतो. आरंभ ही अगदी किनाऱ्यापासूनच जातो म्हटलें तरी चाहेल, पण पुढे पुढे मात्र किनाऱ्यापासून आंत आंत जातो व १०० ते १५० मैलाची रेंद पटी समुद्रापर्यंत रहाते. हा सर्व घाट एकाच जातीच्या भूस्तराचा बनला नसून त्यातील खडकांची रचनाहि मिश्र मिश्र आहे. इतर दृष्टीनेहि पर्वताच्या निरनि-राळ्या भागांत फरक दिसतो. सल्ल भागांत पाऊस कमी असून हिंवातप कार आहे. डोंगरातील लोक रानटी आहेत. सर्वांत उंच शिखर महेंद्रगिरी (५००० फूट) हें होय. या घाटातून उत्तरेला ऋषिकुल्या वगैरे १-२ नद्या निघतात. पुढे नद्या वगैरे काही नाही. पश्चिम घाटाकडून येणाऱ्या नद्या मात्र याच्यामधील दऱ्या वगैरे तुटक भागातून पलीकडे समुद्राला मिळतात.

पृथ्वी—हा चक्षुर्मनूचा वंशज व वेनराजाचा पुत्र होता. यानें पृथ्वी संपाद केली; व तिचे दोहन करून अनेक रत्ने व औपधी काढल्या. यानें भूमीला कन्या मानिल्यामुळे तिला पृथ्वी हें नाव मिळालें.

पृथ्वी—सूर्यमालेमधील पृथ्वी हा सूर्यापासूनचा तिसरा ग्रह आहे. वातावरण, जमीन व पाणी हे तीन विषय पृथ्वीशी संबद्ध आहेत. पृथ्वी संपाद असून पर्वत, नद्या व समुद्र यांनी व्यापलेली आहे अशी प्राथमिक अवस्थेंतील मानवांची कल्पना होती जगाच्या प्रथमागावर पसरलेल्या पाण्यामधून पृथ्वी हें वर काढलें घेत आहे अशा कल्पना बाबिलोनी, हिब्रू व प्राचीन ग्रीक लोकांच्या विश्वोत्पत्तिपर वर्णनांत सापड-तात. पृथ्वीचा आकार व लांबीरेंदी टरविण्याचा सरा शास्त्रीय प्रयत्न एराटोस्थिनस (ख्रि. पू. २५० चा सुमार) यानें करून तो वाटोळी आहे व तिचा परीघ २५०००० स्टेडिया (२९००० मैल) आहे असें टरविलें (विभाग ५ वा, पृ. ३३१). पोसिडोनियसने २४०००० आणि टॉलेमीने आपल्या 'भूगोल' ग्रंथांत ३ लक्ष स्टेडिया असल्याचें सांगितलें आहे. इ. स. ८१४ मध्ये अरबांचा खलिफ अवदहा अल महून यानें ज्योतिषशास्त्रज्ञांच्या साहाय्याने पृथ्वीचा परीघ मापण्याचा प्रयत्न केला पण तो बरोबर पचला नाही. नेतर शक्याच शतकांनी गीन फेनेल या फ्रेंच

(१४९०-१५५८) जो प्रयत्न केला त्याचें उत्तर बहुतेक वरोबर आहे नंतर विलजॉर्डे स्नेल (१६१७), रिचर्ड नॉरडुड (१६३७), पी व्हॉन मुथेन ब्रोग्क (१७२९) यांनी प्रयोग केले ते बहुतेक यशस्वी झाले आहेत स १६६९ पासून दुबिणाच्या साहाय्याने ज्ञान विकारडे वरीरनी प्रयत्न केले १६९६ साली जीन रिचरने पृथ्वी वरोबर गोल नसून मध्यं सुगार आहे हें निदर्शनास आणलें

स्यूलमानानें पृथ्वीचें क्षेत्रफळ १९६५००००० चौ मैल भरतें, पैकीं ५५५००००० चौस मैल जमाग असून बाकी सर्वे पाणी आहे पृथ्वीवरील एकदर लोकसंख्या एक अठ्ठन ६५६ काटी भरते पृथ्वीचें दार्ढ्य (डेन्सिटी) ५ व ६ अन्वयें असें न्यूनतमने केवळ ज्योति शास्त्रीय प्रमाणावरून अज्ञानान ठरविलें आणि तोच अज्ञान वरोबर ठरला, कारण नंतरच्या प्रयोगावरून हें दार्ढ्य पाचपूर्णाक एकद्वितीयासा आणि द्रव्यराशि (मास) ६ × १०^{२१} टन आहे असें ठरलें आहे पृथ्वीला कोणकोणत्या गता आहेत तें ठराविकां हा ज्योतिषशास्त्रातील एक अर्थत महत्त्वाचा शोध होय पृथ्वी स्थिर आहे ही फार जुनी समजूत असून ताच टॉलेमी या प्रसिद्ध प्राचीन तत्ववेत्त्यानें मान्य वेळ्यामुळे मध्ययुगात स १५४३त कोपर्निकसने विकसित मत देवपर्यंत ती प्रचलित होती (नि ५ वा, पृ ३३१) पुढे गेल्जर, न्यूनटन वगैरे ज्योतिषज्ञांनीं सूर्यमाला, पृथ्वीच्या वार्षिक व दैनंदिन या दोन गती वगैरेबद्दलचे शोध लावले

प्र द क्षि णा (रे-होल्यूसन) — पृथ्वी सूर्याभोवतां दार्ढ्य-वर्तुळागार वक्षें फिरत असून सूर्य हा त्या कक्षेचा एक वेंद्र आहे ज्या पातळीत ही कक्षा असत तीस क्रांतिवृत्त (एलि टिक) म्हणतात क्रांतिवृत्त व पृथ्वीचें विषुववृत्त हीं एकमेकांसां तिरकस असून तीं ज्या बिंदुमध्यें एकमेकांस छेदितात त्यास सपातबिंदु (इक्विनोक्सियल पॉइंट) म्हणतात ह्या दोहोंमधील कोनावरून क्रांतिवृत्ताचें तिर्यक्त्व समजत पृथ्वीच्या कक्षेच्या मुख्य अक्षास उच्च नीच रेखा म्हणतात पृथ्वी सूर्याजवळ असल्यास ती नीच (परिहिलिअन) स्थानात व दूर असताना ती उच्चस्थानात (अपहिलिअल) आहे असे समजतात पृथ्वी व सूर्य यांच्यामधील साधारण अंतर ज्योतिषशास्त्रात वर्षे १ म्हणतात असें असून त्यावर लांबी मोजण्याचें मूलमान अवलंबून असतें सूर्यास एका सपातबिंदुपासून त्याच सपातबिंदुत परत येण स लागणा या भासमान गतीच्या काळास अयन-वर्ष (ट्रॉपिकल इयर) म्हणतात हा काळ ३६५ दिवस, ५ तास, ४८ मिनिटें, व ४६ सेकंद आहे हें वर्ष नाक्षत्र वर्षांहून २० मिनिटांनीं लहान आहे नाक्षत्र-वर्ष म्हणजे सूर्यास एका ताऱ्यापासून त्याच ताऱ्यापर्यंत येण्यास लागणारा वेळ होय तिसऱ्या एका प्रकारचें एक वर्ष म्हणजे सूर्यास नीच बिंदुपासून निघून त्याच बिंदुपर्यंत परत येण्यास लागणारा काळ हांय ह्यास नीचोत्तर वर्ष (अनामालिटिक इयर) म्हणतात आणि हें नाक्षत्र वर्षापेक्षा थोडें मोठें असतें

परिभ्रमण (राटेशन) — पृथ्वी ही आपल्या उत्तर व दक्षिण ध्रुव साधणाऱ्या आसामोवती फिरते ही प्राचीन कल्पना फोकल्ट यानें इ स १८५१ मध्ये आंदोलकाच्या हेलकॉप्याच्या वळणावरून प्रायोगिकरीत्या सिद्ध केली हे वळण जमीन हलत असल्यामुळे मिळत असल्याकारणानें पृथ्वीहि हलते म्हणजे परिभ्रमण पावते असें सिद्ध होतें पृथ्वीच्या ह्या परिभ्रमणास लागणाऱ्या वेळास दिवस म्हणतात हें परिभ्रमण पश्चिमेकडून पूर्वेकडे होत असतें ह्या परिभ्रमणामुळेच आकाशगोलाची दैनंदिन गति दृष्टोत्पत्तीस येते व याच्यामुळेच सूर्य आणि तारे पूर्वेकडे उगवून पश्चिमेकडे मावळताना दिसतात आणि दिवस व रात्र दिसून येते

आतां आपण पृथ्वीच्या बाबतीत कालान्तरानें दिसून येणाऱ्या फरकांचा (सेक्यूलर व्हेरिएशन) विचार करूं पृथ्वीचा आस हा सारखा एकाच दिशेंत फिरत नसून कालान्तरानें तो वळण्या कारणाने इकाकृति (कॅन) बनतो आता ह्या फिरत्या आंसाच्या योगानें विषुव-वृत्त व क्रांतिवृत्त ह्यामध्ये असणारा कोन बदलतो पण तोच कायम ठवण्याकरता विषुववृत्त चलन होतें त्यास विषुवचलन (प्रिसेसन) म्हणतात शिवाय हें चलन सूर्य व चंद्र यांचें पृथ्वीवर असणारें आकर्षण सारखे, नियमित व एकाच दिशेमध्ये नसल्यामुळेहि दृष्टोत्पत्तीस येतें वरील कारणामुळेच अक्षांदोलनहि (सुटेशन) होतें क्रांतिवृत्ताहि स्थिर नसून कालान्तरानें पृथ्वीवर असणाऱ्या इतर ग्रहांच्या आवेष्टणाच्या योगानें चलन पावतें ह्या चलनास ग्रहविषयक चलन (प्लेनेटरी प्रिसेसन) म्हणतात पृथ्वीचा आस हा तीमध्यें दृढरीत्या बसविलेला नसल्यामुळे प्रवविंदू हे ५० फूट व्यासच्या वर्तुळामध्ये फिरते असतात, व त्यामुळेच अक्षांशामध्येहि फारक दिसून येतो पृथ्वीच्या वयोमानासवधी ज्ञानकोश विभाग ५ वा (पृ २८०) पहा भौगोलिक ज्ञान विकाससंबंधी माहिती ' सुदोत्तर अग ' प्र १४ यात दिली आहे याशिवाय उत्तर-दक्षिणसुप्रदेशावरचे लेख पहा

पृथ्वीराज चव्हाण — याच दुसरे नाव राय पिरोरा चौहान (चाहमान) असें आहे अजमेर व सांवर येथील या सूर्यवंशीय बौहान रजपूतवंशानें हिंदुस्थानच्या इतिहासात वरीच कामगिरी केली आहे त्यापैकी चवथा विप्रहराज हा फार विद्वान असून त्यानें एक सङ्कृत नाटक केलें होतें याचा सोमेश्वर नावाचा एक भाऊ होता, त्याचा पृथ्वीराज हा पुत्र होय पृथ्वीराज हा फार शूर, विलासी व सुधुलमानाचा सततच सोडणारा म्हणून प्रख्यात आहे हिंदुस्थानात यांचे नाव वेदवत्ता सद्गुरु म्हणून गाजलें आहे यांची कथा अद्भुतच असेल्यानें पुष्कळ कवींनी तीवर काव्ये केली आहेत कवीजचा गहरवाल राजा जयचंद यानें राजसूय यज्ञ केला, त्यात त्यानें पृथ्वीराजाकडे द्वारपालाकडे काम दिलें होतें जयचंदाची मुलगी संयोगिता हीचें प्रेम पृथ्वीराजावर बसलें होतें, परंतु जयचंदास ही गोट पसत नव्हती हें वर्तमान

पृथ्वीराजासुत समजल्यावर राज्यय यज्ञाच्या गजबर्हीत संयो-
गिरीच्या पत्राप्रमाणे त्याने कनोजेस आजून तिचे हरण
केले (११७०) त्यामुळे जयचंद व पृथ्वीराज यांच्यात
वैर माळले. अर्ज येथे जैत परमार या नांवाचा एक राजा
होता. त्याच्या इच्छेनुसार नांवाच्या मुलीला गुजराथच्या
भीमदेवाने सांगणी घातली परंतु त्याने ही नाकारून पृथ्वी-
राजास मदतीस बोलाविले. सीमेभरास भीमदेवाने ठार
मारिले होते, त्याचा सूड घेण्यास पृथ्वीराज टपळ होता.
त्याने परमारास मदत करून भीमाचा सापरमत्तोवर उपरोक्त
परामय केला व मग इच्छेनुशी लग्न लाविले. पृथ्वीराजाने
सुसुलमानाना पुढेठरा पिटाळून लाविले, इतक्यावेळून समजते
ही, त्याने १४ वेळ त्याचा पराभव केला होता. या कथेचा
टीका मेळूनाच्या कल्पनेपासून झाला असावा. पृथ्वीराज
पुढे दिहीस राहू लागला त्याने स. ११८३ त पुढेसलेख
पेतले व इतर पुढेळ प्रांत घेऊन आपले राज्य वाढविले
त्याला दिहीचे राज्य त्याच्या मातासहदेवपुत्र सिध्दाले.
दिहीचा राजा सुवरधेदीय अनंगपाल हा नियुक्ति होता.
त्याच्या दोन मुलीपासून पृथ्वीराज व जयचंद याचा जन्म
झाला होता, पृथ्वीराजाचा जन्म स. ११५९तील आहे अनंग-
पालाने एकदा पृथ्वीराजास आपले राज्य दिले त्यामुळे
जयचंद यास मत्सर वाटला. इशात त्याने संयोगिरीचे हरण
घेव्याने तो जास्त विडला. त्याने व पट्ट्याचा राजाने राहा-
सुदीन (महामूद) घोरिस मदतीस बोलाविले. परंतु पृथ्वी-
राजाने आपला नेहूणा चितोचकर समारंभित व इतर क्षत्रिय
राजे यांच्या साहाय्याने स्वानेभराजवळ तलावरी येथे
घोरिचा सपरोल पराभव केला (११९१) व त्याच्यापासून
४ हजार घोडे खंडीत घेऊन त्यास सोडून दिले. पुढे पृथ्वीराज
संयोगिरीच्या नादी फार लागला, त्यामुळे राज्यांत वेवेंद-
साही माजली. बिनापराध त्याने आपल्या मंत्र्यांना शिरा
केल्या. ही संधि साधून घोरिन पुढा स्वारी केली. यावेळी
पृथ्वीराजाचे सरदारच किर्तू झाले होते. मित्राच बरेचसे
रजपूत राबेहेइ त्याच्या मदतीस आले नाहींत. आपल्या
बोधव्यास संन्यासिनां गंगोदकाची शपथ घेऊन पृथ्वीराज
स्वानेभरी आला पृथ्वीराजाने गाफीलपणे राहून घोरिच्या
सैन्याची बातमी बरी न काढता त्याच्यावर हल्ला केला.
प्रथम त्याचा जय झाला होता. हिंडु लोक बेसावधपणे व
विस्वसित होऊन आपल्यापामें येत आहेत असे पाहून
घोरिन एकदम आपले सैन्य एकत्र करून त्याच्यावर हल्ले
केले त्यात पृथ्वीराजाचा सेनापति चांसुंदराय, हमीर हाचा
बरोबर पुढेळ सरदार ठार झाले. स्वतः पृथ्वीराज हा
घोरिच्या हाती लागला, तेव्हा त्याने पूर्वीचा उपकार न
स्मरण पृथ्वीराजाचा वध केला. इतके दिवस सुसुलमानाचा
हिंडु पृथ्वीराजास कायमचा प्रवेश होईल ही न ही याची शक्य
होती, तिचे निराकरण या प्रसंगाने झाले व हिंडूंचे साम्राज्य
नाहीसे झाले. पृथ्वीराज राता या प्रंधात पुढील गोट आहे—

पृथ्वीराजास घोरिन पकडून रात्रीस नेण्यावर व त्याला
अंध केव्यावर पृथ्वीराजाचा दरबारी भाट चंद्रवरदायी
याने घोरिस त्याचा शब्दवेधयमत्कार पहाव्यास सांगितले.
त्याप्रमाणे घोरिन सांगितलेले ७ । ८ लोखंडी तवे पृथ्वीरा-
जाने घाणाने फोडले. पुढे शाबासकीचे शब्द घोरिन काढले.
त्या शब्दांवरून पृथ्वीराजाने घोरिला पाण माहन ठार केले
व मग बंध आणि पृथ्वीराज योनी परस्परसा ठार मारिले.
पण ही गोट खरी नसली, पृथ्वीराजाबद्दल इतका आदर
उत्तर हिंडुस्थानात पसरलेला आहे ही, सांप्रतचे बहुतेक
राजे, आपला कोणीना कोणी तरी पूर्वज पृथ्वीराजाबरोबर
सुसुलमानाची लढला असे मोठ्या अभिमानाने सांगत अह-
तात. [स्मिथ-अर्ली दि. इंडिया, वैद्य-मन्ययुगीन भारत;
राव्हर्टी-पत्राव]

पृथ्वीराज रासा—याची माहिती शा कीच्या १३व्या
विभागांत वेदभाट या शब्दाखाली आली आहे. रजपुतांतील
अभिकूलकल्पना बंदानेच प्रथम या रासामध्ये निर्माण
केली व ती रासेबरोबरच लोकप्रिय झाली. पृथ्वीराजाचा मूळ
पुराय चाहमान हा अभिकुलातील होता असे रासो म्हणतो.
अकबरापर्यंत या प्रंधात नवीन मजकूर दाखल होत होता,
पुढे तो बंद झाला. रजपुताचा इतिहास समजण्यास हे महा-
काव्य फार उपयोगी आहे.

पेकिंग—चीनच्या साम्राज्याची राजधानी. हे शहर
उत्तर अक्षांस ३९° ५०' व पूर्व रेखात ११६° २९' यावर
वसले आहे. निरनिराळ्या नांवाखाली व निरनिराळ्या घरा-
ण्याच्या अमळांत पेकिंग शहर चीनच्या साम्राज्याची राज-
धानी होते. इ स १८६ त सितान तातर लोकांनी हे शहर
कार्यास केले व यास नाकॅंग नाव दिले. १२ व्या शतकाच्या
आरंभा चिनी लोकांनी हे शहर पेटले व त्यास येनशानफु
नाव देऊन याचा राजधानीचा दर्जा कमी केला व सुल्ले
पहिल्या प्रतीचे प्राताचे ठिकाण केले. स ११५१ त किन-
ताशरानी पेकिंगला सुल्ले नाव देऊन राजधानी केले सुमारे
एक शतकांततर येगीसखानाच्या ताब्यात पेकिंग आले.
त्याच्यानंतर गादीवर बसलेल्या कुबलाईखानाने (१२००-
१४) पेकिंगपुढा नवीन बसवून त्याला येनकिंग नाव दिले.
येगीसखानाच्या घराण्यानंतर आलेल्या घराण्यातील पहिल्या
पुरघाने आधुनिक नाकॅंग शहर राजधानी केले. परंतु
सुल्लोबादसाहाने (१४०३-२५) पेकिंग पुढा राजधानीचे
शहर केले. सध्याच्या पेकिंग शहराचे मुख्य दोन भाग
आहेत. पहिला 'येचेंग अथवा ' आतील शहर ' या नावाने
प्रसिद्ध अथून परकीयानी याल तावेर शहर असे नाव दिले
आहे. दुसऱ्या भागाचे नाव 'येचेंग अथवा ' बाहेरील शहर '
आहे. यास चिनी शहर असे नाव आहे. पहिला भाग
दुसऱ्या भागाच्या आत नसून, त्याच्या उत्तरेकडील मितीच्या
पलीकडे आहे. पावसत बंद्याच्या वेळेस पेकिंगचा भाग नाव
झाला. त्याप्रमाणे परराष्ट्रीय शकित्वातीस पहिल्या वेद्व्याच्या

वेलेस (१५००) परकीयाच्या इमारती, प्राचीन हॅनलिन गुणनसारच्या चिनी इमारती व व्यापारपेठ इत्यादि जडून येवतात झाल्या. पेकिंगची लोकसंख्या सुमारे १० लक्ष आहे व क्षेत्रफळाच्या मानाने ही संख्या फारच कमी आहे. शहराचे फारच घाणेरेडे आहे

तातेर शहरांत हवागचेंग अथवा 'साम्राज्य शहर' असून यांत आणखी 'स्केकिन्-चेंग अथवा 'मना वेलेले शहर' आहे. गांत यादसहाचा राजवाडा आहे खंदकाच्या अलीकडे एक कृत्रिम डोंगर असून याला 'किंगशान अथवा 'आनेचा डोंगर' असे म्हणतात. या डोंगरापलीकडे टिड्ड (पाहरे सुमेदार)चा गाडा आहे याच्याजवळच 'घंटा व पद्मम' खुद्द आहेत. पहिल्यात १२० हजार पौंड वजनाची घंटा आहे. पेकिंगच्या वायव्य कोपण्यात एक बौद्ध देऊळ आहे. यात एक मोठी घंटा असून देवळाच्या भिंतीवर चिनी भाषेत 'लंकावतार सूत्र' आणि 'सद्धर्म-पुंढरीकसूत्र' ही कोरलेली आहेत

'मना वेलेल्या' शहरात मुख्य राजवाडा असून यादसहाचा दरबार भरती पूर्व व पश्चिम भागांत साम्राज्यातील मोटमोठ्या मानकऱ्यांच्या हजेत्या आहेत. याच्या पलीकडे सहा खात्यांच्या कचेऱ्या आहेत व ही सहा खाती १८ प्रांतीचा राज्यकारभार पहातात

'मना वेलेल्या शहरा' याचे स्वर्गदेवालय आहे. ५ची, सूर्य, चंद्र इत्यादिकांची देवळे शहराच्या वेगवेगळ्या भागांत आहेत कीलेकिन नावाचे कॅम्प्यूसियन देऊळ महत्त्वाचे आहे. तातेर शहराच्या आग्नेय भागांत कुबलाई-खानाच्या हुकुमाने स. १२९६ त बांधलेली वेधशाळा होती. कंगवाच्या वेलेस (सन १६६९-१७२९)नेसुईट लोखनेचे कचेरे व बाह्य वेधशाळेची व्यवस्था रोमनकॅथॉलिक मिशनऱ्यांच्या ताब्यात गेली. शहराचा व्यापार फार चोदा आहे. स. १८९७ त टाएंतकिन व पेकिंग यांमध्ये रेल्वे सुरू झाली. पेकिंग विश्वविद्यालय स. १८९८ त स्थापन झाले व १९१७ साली त्यांत सर्व सुधारणा करण्यांत आल्या. ब्रिटिश मिशनऱ्यांच्या प्रयत्नांस स १९०६ त एक वैद्यकशाळा निघाली. पेकिंग शहरी ६० वर वर्तमानपत्रे निघतात.

पेगू, जि रहा — चालच्या प्रद्वेशातील, पेगूविभागातील एक शिहरा. क्षेत्र. फ ४२७६ चौरस मैल. याच्या वायव्य भागातील काही डोंगराळ प्रदेश सुंदर आहे, परंतु जिल्हाच्या बहुतेक भागांत पहाण्यालायक काहीच नाही. पेगू, नगमोयिक किंवा पट्टेदोंग व सिंसग या मुख्य नद्या होत. या जिल्हातील अंगलांत चालच्या प्रद्वेशांत सावडणाऱ्या सर्व भाषेदे आहेत. पेगूची हवा पुष्कळ अर्थां रंगूनसारखीच आहे.

इतिहास—पट्टेदोंग येथील तल्लेग राज्याच्या अधिपतीचे मुलगे घामल व विमल यांनी पेगू हे शहर इ. स. ५७३ त बांधिले अशी दंतकथा आहे. ऐतिहासिक काळाच्या

प्रारंभापासून, पेगू हे तल्लेग राज्यातील महत्त्वाचे ठिकाण असून ह्या राज्याच्या स्वतंत्रतेच्या अखेरेच्या दिवसांत तल्लेग लोकाना पेगू लोक असे म्हणू लागले होते. पंधराव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत पेगूचा इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. तल्लेग लोकांचे ब्रह्मी लोकांशी सतत युद्ध चालू असून अर्धीच शतकेपर्यंत तल्लेग लोक ब्रह्मी लोकांच्या अधिपत्याखाली होते इ. स. १३८५ त राझादिरित ह्या तल्लेग राजा यादोवर बसला याने स. १४२२त आपला मृत्यु होण्यापूर्वी काही काळ धर्मोक्त व सत्कृत्याकडे आणि राज्याची व्यवस्था नीट राबव्यात घालविला. स. १५३४ त डोंगूचा तबिन श्रेति याने पेगू शहराला वेढा देउन ते सर केले. त्याने तथे १० वर्षे राज्य करून पुष्कळ देवळे बांधली त्याच्या मरणानंतर त्याच्या सेनापतीपैकी बायिन नौग याने सिद्धयुद्धासिद्धि हे नाव धारण करून सर्व सिंसग खोरे आपल्या ताब्यात घेतले त्याने आपल्या ह्यातीत पुष्कळ प्रदेश काबीज करून आपले राज्य बरेच वाढविले, परंतु त्याच्या मरणानंतर त्याच्या राज्याचे लहान लहान विभाग झाले. सतराव्या शतकाच्या आरंभी पेगू आन्ध्राला ब्रह्मी लोकांच्या हाती आले. ते स. १७०४त तल्लेग घराण्याकडे आले. परंतु पुढे १७ वर्षांनी अलॉंग्रा या प्रसिद्ध युरपाने ते तल्लेग घराण्यापासून कायमचे घेतले. अलॉंग्रा याने रंगून शहर वसवून पेगूचे महत्त्व बरेच कमी करून टाकिले होते, ते तल्लेगचा क्षेत्राचा पराभव झाल्यानंतर ते सर्वच नाहीसे झाले. ब्रिटिशांनी झालेल्या युद्धांत पेगू येथे पुष्कळ कर्मकांडी झाल्या. स १८२४ त ब्रिटिशांनी रंगून घेतल्यावर ब्रह्मी सेनापति यागावात आला होता, परंतु येथील लोकांनी त्याला पकडून ब्रिटिशांच्या हवाली केले. लुसच्या ब्रह्मी युद्धांत गवध्या लोकांनी पुष्कळ काळपर्यंत बचाव केला. पण अखेर ते ब्रिटिशांनी सर केले. या युद्धानंतर सर्व पेगू प्रांत ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेला या जिल्हांत पेगूच्या जवळपास पुष्कळ जुनी देवालये आहेत. लोकसंख्या (१९०१) ३३९५७२. क्षेत्र. ६८ लोकांचा उदरनिर्वाह शेतोवर होतो. पूर्वी पेगूची मातीची गाळी प्रसिद्ध होती अथवापि, सिंसग नदीच्या काठी पट्टेदोंग मिळोंग व खुद्द पेगू येथे मातीची गाळी करण्याचा धंदा चालतो, परंतु हल्लीच्या कामांत पूर्वीचे कांश्चल दिसून येत नाही. पेगू येथे चांदीचे काम सुंदर होते. पेगू व न्यॉंगलेविन येथे तांदूळ काढण्याच्या गिरण्या आहेत. या जिल्हात मुख्य व्यापार तांदूळाचा चालतो.

पेगू व न्यॉंगलेविन रुसे या जिल्हाचे दोन पोटविभाग आहेत. त्यांपैकी पेगूत म्हणू, बावा व पयागले हे दोन तालुके व न्यॉंगलेविनमध्ये न्यॉंगलेविन आणि प्युट्टा हे दोन तालुके आहेत

या जिल्हात फक्त पेगू येथे म्युनिसिपलिटि आहे. न्यॉंगलेविनचा कारभार एका गांवकर्मतीकडे असतो सासर

लोकांचें प्रमाण बरेंच मोठें आहे. स. ४५ पुढ्यांना व स. ९२ क्रियांनी लिहिता वाचता येते.

गांव.—पेगू जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण, हें गांव रंगूनच्या ईशान्येस आगगाडीने ४७ मैलावर पेगू नदीवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) १५१३२. खुद्द लोक रहिवासी योद्ध आहेत. हें गांव नदीकाठी असून नदीने रंगूनशी जोडले असल्यामुळे यास व्यापारी महत्त्व आहे. पेगू शहराशी कित्येक शतकेपर्यंत तसेच किंवा पेगू लोकांचा संबंध असून ज्याला सध्या ब्रह्मदेश असे म्हणतात. त्याच्या दक्षिण भागांत अगदी अर्वाचीन काळापर्यंत हेच लोक प्रामुख्याने रहात होते. तसेगांधी मूळची राजधानी यद्यंत ही होती. इ. स. ५७३ मध्ये पेगू लोक या शहरांत रहाण्यास आले असे म्हणतात. परंतु बाहेरच्या लोकांनी ह्या गांवाची माहिती टोंग नावाच्या ब्रह्मी राजांच्या अमदानांत झाली. अठराव्या शतकाच्या मध्यांत अहोमपया यानें पेगूवर स्वारी करून तें जिंकल्यानंतर तसेच लोकांचे या शहरांतले मागमूस नाहींतें करण्याकरिता शक्य ते प्रयत्न केले. त्याचा पाचवा मुलगा जोदधपया यानें स. १७८१ त गादीवर आस्थानंतर मिराले घोरण स्वीकारिले व त्याच्या कारकीर्दीत राजधानी कांहीं काळपर्यंत रंगूनहून पेगू येथें आणण्यांत आली होती.

पेगू सिंचना कालवा—खाजवा ब्रह्मदेश पेगू जिल्ह्यांतलें सामान्यतः ईशान्येकडून नैर्ऋत्येकडे आणारा एक कालवा. याच्या योगानें पेगू व सिंचंग या नद्या जोडल्या गेल्या असून रंगून शहरांत चालू शकतात.

पेटके व लेखनादि स्नायुस्त्वभस्वरोग (कॅम्प) पेटके.—पेटके अथवा मोठे वेगें हें चमत्कारिक लक्षण अनेक ठिकाणी पहाण्यांत येते; वण तें पोटाच्या टिकाणी बहुधा पुफळानीं अतृणाविलेले असले तें उत्पन्न होणें म्हणजे पूर्वी कांहींहि सूचक लक्षण न होतें त्या माणसाच्या इच्छेविषय सावकाश पण अतिवेदनायुक्तपण स्नायूंचें संकोचन होऊन स्यात गोळा उत्पन्न होण व तो घराच वेळ विकर्ण होय. ती वेदना व गोळा दाहोसा झाल्यावर लागलीच किंवा कांहीं वेद्यानें दुसऱ्यादा पेटका येतो. व असे कांहीं वेळ चालतें; अगर एकदां पेटके येऊन गेल्यावर फार दिवसांनीं पुन्हां तसे पेटके येतात. फार भ्रम केल्यानें अगर फार वेळ चालून आल्यावर, अगर सतत भ्रम होऊन झोपी गेल्यावर झोपेंत पेटके येऊन रोगी जागा होतो. पेटके आपोआप येतात खरे, पण रोग्यास तसा स्थण्णित्यांत इच्छेयुक्तहि एखादा पेटका त्याच स्नायूंत उत्पन्न करता येतो. या संकोचनाचें नकी कारण सांगणें अवघड आहे. फार भ्रमानें स्नायु सिंजून स्यात त्या सिंगेचें विष साठवें, हें कारण संभवनीय आहे व महाभारत, वाचा, शोभाप्रतिपदाया व अंधेच शाक्तपंथत एकदम करणाऱ्या रोगींमध्येच विद्योत्पत्ती होत असून त्या रोगींतहि पेटके येतात, या अनुभववारून या मत्तास दुजोरा मिळतो. पेटके हें प्रमुख लक्षण असून विप्रापत्ति घ्यांत असते असे चनुर्वीत,

कनह्याच्या सत्वा (स्त्रीकनीन)चा विचार, कंपरोग व अलकोहोल (दारुकाञ्चें विष) व अन्य कारणांमुळे होणाऱ्या हस्तपादादिकांतले मज्जाशूल व दाह हेहि रोग आहेत. निदान घनूवातामर्ष्यं पूण्यंशरज्जुंत भयंकर विष असतें हें स्पष्टच आहे; पण दाहच्या विपारांत स्नायूंचे विष पसरलेले नसून तें मज्जासंतुल अशेत. पादांगुल्यथा व मूर्च्छादिदि रोगांतहि पेटके येण्याची प्रवृत्ति बरले कारणामुळेच असावी. सन्माद बायु व लेखनादिस्नायुस्त्वभ रोगांत अर्धा विपवाधा हें कारण नसून मूर्च्छतून चलनसंदेश विकृत तच्चेनें येतो व म्हणून पेटके येतात.

उपचारः—उज्या प्रकारचें कारण व विपवाधा आहे असे वाटून असले तें कारण प्रथम दूर करून शक्य तेवढे विद्योत्सर्जन करून त्यावरवर तारकास्थिक वेदनाशमनासाठीं शापक तेलें, मलमं चोळावी. अगर त्या स्नायूंच्या कार्याच्या विषय कार्ये कार्यारी हालचाल, अन्य व ललट प्रकारच्या स्नायूंनीं एकदम करावी म्हणजे आलेल्या पेटका बहुधा नरम पडतो. बरच्यावर पेटके येजे लागल्यास तरपेण तेल व त्यासारख्या उष्ण तैलांनीं चोळ्या; अगर नुसतें शेकावी.

लेखनादि स्नायु स्तंभ रोग.—पेटके व इतर कारणे कुन बगैरे लेखक लोक, बाजाची पेटां वायव्यगारे, सारंगी वायव्यगारे, सारंख्या यंत्रावर नेहमीं आमें करणारे, विद्यया, सिगारेट करणारे या लोकांच्या बोटांना एकसारखी फार वेळ मानगडीची हालचाल करावी लागते व म्हणून त्या बोटावर कांहीं फाळनें विशेष ताण पडल्यामुळे त्याची हालचाल होताना म्हणजे त्याची ती ती कामे करतांना त्या स्नायूंत एक प्रकारचे वेदनासहित पेटके येऊन बोटे नाट चालत नाहींशीं होऊन तीं कामे नेहमीं प्रमाणां सकार्णें होईनाशीं होतत व बरेंच काम केल्यास पुढे तीं कामे रोगी बोटांनीं मूळींच होऊं शकत नाहींत. यापैकीं बऱ्याच लोकांना हा रोग होण्यापूर्वीं कांहीं तरी मज्जारोग झाल्याचा बहुधा पूर्वेतिहास मिळतो. निदान आनुवंशिकतेमुळे अगर त्याच्या पूर्वच्या मज्जारोगांमुळे त्यांची असे वातांग होण्याची प्रवृत्ति असते. प्रत्यक्ष रोगाचें निमित्त कांहीं मानसिक चिंता, व्यग्रता, कामधंदा, संसाराची विशेष दगदग, काळजी अथवा हात अगर बोटांना कांहीं धवा, मार बगैरे इत्या होऊन अगर नेहमींच्या कामाचा विशेष जोडा पडून तीं ताण अधिक झाल्यानें रोगास आरंभ होतो. बीसपानसुन चाळीस वर्षे वयाच्या दरम्यान हा रोग होणारा असून लियापेक्षा पुढ्यांना फार करून होतो. हा एक मज्जारोग आहे. गोबसे या विद्ययात मज्जाशास्त्रशाच्या मते, लिहितांना कागदावर लेखाणी कित्तेंवेळीं नाना प्रकारच्या लोकांच्या लिहिण्याच्या सूक्ष्म निरीक्षणावरून माणसाच्या लिहिण्याचे चार प्रकार आढळतातः— (१) कोणा कागदावर करागुलि स्थिरपणें देऊन इतर बोटांनीं लेखाणी धरून लिहितात. (२) कोणी कागदावर मनगट स्थिरपणें देऊन सर्व बोटांनीं लेखाणी धरून लिहितात. (३) कोणी अर्धा बाहु स्थिर

ठेवून मनगट व हात खुला व मोफत्या ठेवून लिहितात व (४) कोणांतर लिहिताना सर्व हात व बाहु मोफत्या ठेवून व्हड व खाद्यासासून हालचाल करतात. हा दोषटला प्रकार पत्रव्यावर लिहिताना व गोठें अक्षर काढताना आढळतो व त्यांत बोटाच्या झाड्यांना पडिह्या प्रकारांत जी मनस्वी भागव-
दीची हालचाल करावी लागते तशी करावी लागत नाही.

लक्षण.—प्रथम बोटांमध्ये लिहिण्याच्या वगैरे कामानंतर दुसरे अक्षर ठणकू लागते व तसले काम केले नाही म्हणजे ते रद्दाते यामुळे हळू व तावकासपणे रोगास प्रारंभ होतो. नंतर एकदम बोटांत लेखणी धरतेवेळीं आलसह्यासारखे होऊं लागते व म्हणून रोगी लेखणी गच्च धरण्याचा प्रयत्न करतो अक्षर बोट जास्त गच्च मिटून लेखणी चाळविण्याचा प्रयत्न करतो अक्षर लेखणी बरेचवर निसटून लागल्यामुळे दोर्घांगुली व मधील बोट यांच्यामध्ये लेखणी धरून लिहितो. नंतर आंगठ्यासहि तसेच हांक लागते व म्हणून रोगी लिहि-
ताना मिटलेलीं बोटें बरेचवर उचडते अक्षर लेखणी घाब-
वितो व दरव्यावर टाक उचलून लिहितो अक्षर असे बळें लिहिता लिहिता लेखणीचे टांक कामदात शिरते िंवा, एखाद्या वेळीं मनगट व हाताचा दाब लेखणीवर जास्त पडून अक्षर बागदावर लिहिलेच जात नाही. कारण लेखणी घाबिते. तसेच बळें लिहिले तर बेंडवाकडे, फावत फावत व ज्यल खांचा फार आहेत अशा अक्षरें येतात. काने व उभ्या रेषा फाजील जाड येतात व पुढे पुढे तर बोटांनी येणाऱ्या साठरपणासुद्धे आगदांब लिहवनासं होतें. याच प्रकार-
चे रोगी फार असतात. दुसऱ्या प्रकारात अक्षरांस कंफ व नागमोडीच फार येतात व सित्तऱ्या प्रकारात बोटांना लुटे-
पणासुद्धे कर्षण लिहिता येत नाही. पण हा प्रकार क्वचित आढळतो. पडिह्या प्रकारांत वेदना, मनगट पुढे पंभांत पडत व जसा झळ आघेआप उत्पन्न होतो तसा शुळहि तेंपे हजे लागते व पंभांत सिगसिग्या व बघिरपणा येतो. काढीनां लिहितानाच तेकडे असे होतें पण मानगडीच्या हाल-
चाटीच्या इतर क्रियांते करतात. कोणी रोग्याच्याने लिहिणे व पेंटी अक्षर घांणी बांधणे, असा दोन प्रकारच्या क्रिया तेबद्दया करताना बोटांनां साठरपणा येतो, एरव्ही इतर क्रिया करताना येत नाही व याहुनहि अधिक क्रिया उघांनां करत नाही असे रोगी असतात. तसे म्हटलें तर त्या बोटांच्या प्रायुची एखादा पदार्थ दाखून धरणें, उचलणे ही एरव्हीची स्थूल शक्ति पूर्ण अक्षर बहुतेक शक्य असते. काढीं रोगी कांही काळ विप्रति पेटतयाने बांगळे बरे होतात. परंतु वेवेचर विप्रति व पेऊन बळेंच लिहिणे, कृत्रिम अक्षर इतर रणायांनी लिहिणे चासू ठेवणे व उपचार कांहीच न करणे यासुद्धे हा रोग इतें होऊन बसतो अति कदाचित बरा होत नाही. रोगनिदान करणे खोपेंच आहे. काढीं भित्तऱ्या माण-
गांनीं मोठीसुद्धे आंगठ्या हा रोग आहे असा संशय येतो. आंगठ्या हातासुद्धे व कंफरोगासुद्धे नीट लिहिता व येणे कोळ-

खण्यास अवयव नाही लिहिण्याच्या स्नायूंच्या समुदायाची काढीं लासू धकल्यामुळे अक्षर मंदपातून चलनसंदेश नीट न पोचल्यासुद्धे हा रोग होतो अशी समजूत आहे.

उपचारः—बोटांना पूर्ण विश्रांति देणे हें मुख्य अन्न नवीन व सौम्य रोग अक्षरास एक दोन माहिण्यात बरा होतो व पुन्हा लिहितेवेळीं खाद्यासासून हात हलवित जावा अशी तज्ज्ञाची आग्रहाची सूचना आहे याहुन रोगाचा जीर अधिक असेल तर विप्रांतीहि जास्त हवी व लिहिण्यावातून फारच अडत असेल तर डाव्या हाताने लिहिण्याची संवय करावी किंवा दाखेपरायटारने लिहावे. फार क्वचित पण डाव्या हातासहि लिहिण्याची संवय हाल्यानंतर हा रोग जडतो. लुचाच्या अक्षर कड्याच्या मधोमध लेखणी घालून तें कडे बोटांत धरून काढीं रोगी न फापता अमळ बरें लिहितात. पण एकंदराने पाहिले तर पूर्ण विश्रांति घेण्याचें टाळण्यासाठीं केलेल्या या सुचक्या असून त्या फार तर आज जरूर अस-
लेलीं विप्रांति घेणे काढीं दिवसांवर उकलतात येवढेंच त्यावि-
षयीं अनुकूल म्हणता येईल पुढेमागे पूर्ण विश्रांति(त्या लेख-
नादि क्रिया थांबवून) बोटांना दिलीच पाहिजे. लोहयुक्त औषधे, कोयनेल, सोमल्युक्त व कुबलासत्र (हिंक्कनीनयुक्त) औषधे, एरुंदर प्रकृति व मज्जाधानें आणि मज्जातंतूची क्षयक्षमता सुधारणारी औषधे असल्यानें तीं पोट्यात प्यायित बाधोपचारहि उपयोगी आहेत, ते पोट्यात घेण्याच्या औषधां-
बरोबरच सुलू देवावेत. ते म्हणजे बोटास व शरीरास मेहनत पडेल अशा उपयुक्त व्यायामाच्या हालचाली, दुसऱ्या माण-
साकडून रोग्याचीं बोटें हलवून त्यास व्यायाम करवणे व बोटें चांगलीं चोळणे, रमणें व ब्याटरी (विजेची) लावणे, ब्याटरीच्या तारेचें एक टोंक मानेच्या कण्यावर ठेवून दुसरे टोंक गळ्यावर (जेथून मज्जादेहू हातात जातात) अक्षर विपडलेल्या विवक्षिते स्नायूवर अक्षर मज्जातंतूवर टावावे

पेटके—म्हणजे विशिष्ट श्काची समद. अशा समवेनें नवा शोध लावणारांला त्या शोधाविषयींचा चवदा बरे किंवा एखादेहि अधिक काळ विक्रीचा हक्क (मोनेपोली) देण्यात येतो. हा हक्काच्या मुदर्यां प्रथमवाराच्या हक्कांतलेच (कॉपीराईट) तरच आहे ' प्रथमप्रकाशनाचा मालकी हक्क ' पहा.

जुसुसे नवे शास्त्रीय तत्त्व पुढे मांडणारांला जर त्या तत्त्वा-
पासून रचानी प्रत्यक्ष व्यावहारिक उपयोगाचा कोणताहि भिन्नस तयार केला नसेलतर पेटेट मिळत नाही. पेटेट पुढील चार प्रकारांपैकी कोणत्याहि दोघोघाला मिळते—(१) तव्या सायु गोठी करण्याची नवी साधनें (इंद्रायकदस्त), (२) हात असलेल्या गोठी करण्याची नवी साधनें, (३) जुन्या सागाचें केलेले नवे एकत्रीकरण, व (४) पूर्वां माहीन असलेल्या वस्तू उपयोगात आणण्याची नवी पद्धति. पेटेट मिळण्याला मुलतः उपयुक्तता व नाविन्य या दोन गोष्टी लागतात. पंशायकानें स्वतःची युद्धि चालवून काढी तशी

नवीन शोध लागणे गहर अतः पेटेट मिळविण्याकरिता प्रथम पेटेट-ऑर्फिमांत फोसफ अंश करावा लागतो. व त्याप्रमाणे शोधाबद्दलच माहितीपत्रक, नकाशे वगैरे पाठवावे लागतात. नेतर पेटेट-ऑर्फिमाकडून त्या शोधाची परीक्षा किंवा चौकशी होऊन योग्य वाटल्यास प्रथम १४ वर्षांच्या मुदतीचे पेटेट देण्यांत येते. ही मुदत अपुरी वाटल्यास आणखी ७ वर्षे किंवा क्वचित प्रसंगी आणखी १४ वर्षे वाढविली जाते. या पेटेटच्या हक्कास कोणी व्यापार्याने बांध आणल्यास दिवाणी कोर्टांतर्फे नुकसानमर्यादे मिळविता येते; पण कोरदा-रित जटला होऊ शकत नाही. ज्या शोधाबद्दल पेटेट नाग-ण्याचा अंश आला असेल तोच शोध एखाद्याने पूर्वीच लागून घुम ठेवला असेल तर ज्याने प्रथम अंश करून पेटेट मागि-तले तोच त्या शोधाचा मूळ संशोधक मानला जातो. इतर हक्काप्रमाणे पेटेटचा हक्क विविक्त किंवा अंशतः तबदील करून देता येतो. हिंदुस्थानांत १८८८ साली पेटेटसंबंधाचा फौजदारी पास झाला आहे. येथे पेटेटची मुदत १४ वर्षे पर्यंत असते आणि चवथ्या वर्षीपासून आठव्या वर्षीपर्यंत सालीना ५० रु. कर आणि नवव्यापासून तेराव्या वर्षीपर्यंत सालीना १०० रु. कर मर्यादा लागते.

आंतरराष्ट्रीय पेटेट.—उद्योगधंद्यांतलं मालकी हक्कांचे संरक्षण करण्याचा आंतरराष्ट्रीय करार (इंटरनेशनल कन्व्हेन्शन) पॅरिस येथे १८८३साली मान्य करण्यात आला, त्यावर वीनमारीस राष्ट्रांनी सद्या केल्या. तदनुसार इंग्लंडांत स. १८९० मध्ये फॉरिन ज्यूरिस्प्रिडिक्शन अॅक्ट पास होऊन पेटेटच्या हक्कांचे उल्लेखन करणाऱ्या ब्रिटिश नागरिकांस शासन होते.

पेटलाद, तालुका व गांव.—बरोदे संस्थानांतलं व प्रांतांतलं एक तालुका. क्षेत्रफळ १८२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १२८०००. यांत ४ शहरे व ७३ खेडी आहेत. पेटलादची जमीन काळी असून तपाद आहे. जंगल किंवा नदी मुळीच नाही. येथे तंबाखू उत्तम प्रकारची पिकते. मुख्य ठिकाण पेटलाद आहे.

पेठ—मुंबई, नाशीक जिहदा. ही छान्या पेठ संस्थानची राजधानी होती. हे संस्थान १८०८साली तेथील बेगम मेल्या-मुळे खालसा झाले. हद्दी हे पेठ तालुक्याचे ठाणे आहे. हे नासिकच्या वायव्येस ३० मैलांवर एका उंचवट्यावर वसलेले असून भौगती जंगल आहे, लोकसंख्या सुमारे तीन हजार. येथील हवा रोगत आहे. येथे तालुका कचेरी, पोलीस कचेरी, पोस्ट-ऑफिस व दबाखाना आहे. येथे एक प्रवाशां-करिता बंगला आहे.

पेठ—मुंबई, सातारा जिहदा. हे पूर्वी नाळवं तालुक्याचे ठाणे होते. सातार्यापासून ४५ मैलांवर हे आहे. लोकसंख्या (१९०१) ६८०० होती. पेठेचा व्यापार पूर्वी बराच असे. धान्य व कापूस हे येथील मुख्य निर्र्जत होते.

पेठापूर, संस्थान.—मुंबई, महीकांठामधील एक लहानसे संस्थान.

गांव.—पेठापूर या संस्थानचे मुख्य गांव. हे सावरमतीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलेले आहे. सन १९०१ मध्ये लोकसंख्या ५६१६ होती. या गांवां रंग चांगले होतात अशी प्रसिद्धी आहे. पूर्वी दूर दूर देशावरचा फपडा या ठिकाणी रंगवून (सयामपर्यंत) जात असे.

पेठे—' त्रिंघकराव मामा पेठे ' वहा. पेठ—गळित्याच्या बियातून मधेतेल काढून घेतल्यानंतर मागे जो एक प्रकारचा कच्चा माल राहतो त्यास पेठ म्हणतात पेठ हे एकच विशिष्ट द्रव्य नसून तिच्यांत किरमिक इतर द्रव्ये मिश्र झालेली आहेत. त्यांत मुखसर्वकरून पाणी (शेंकडा-६ ते १३ पर्यंत), कच्चे प्रोटोन (७ ते १६ पर्यंत); कच्चे तेल (५ ते २२); नायट्रोजन-विरहित द्रव्य (११ ते ४४); कच्चा तंतु (फायबर-६ ते २५); आणि राख (अथवा निर्रिद्रिय द्रव्यांची जाळून झालेली प्राणिके ४ ते १४) इ. होत. याशिवाय शिळक राहिलेले तेल असते ते निराळेंच. धाण्याच्या पेंडेत तर ते शेंकडा १५ ते १९ पर्यंत असते. आयुनिक ' हायड्रोलिक ' सोच्यातून निघालेल्या पेंडेत ७ ते १२ पर्यंत आढळते. तथापि रासायनिक द्रव्यांच्या साहाय्याने हे प्रमाण १ पर्यंत अथवा त्याहून अधिक कमी करता येते. धाण्यातून व सांच्यातून निघालेली पेंड, तीत मोठ्या प्रमाणांत शिळक असलेल्या तेलामुळे व तेल पिळण्याच्या कृतीतील दावामुळे, तिच्यातील कण एकमेकांत विकटून तिच्या सहान मोठ्या लाया होतात. रासायनिक द्रव्यांच्या साहाय्याने आतील सर्व तेल निपून घेतल्यानंतर, मागे राहिलेली पेंड, कोरडी व भुसभुशीत अशी दिसते. दाबाच्या भिन्नतामुळे धाण्याच्या पेंडीपेक्षा सांचाची पेंड (आत तेल कमी असून देखील) जास्त कठिण असते. पेंडीत असलेल्या ' नायट्रोजन ' संयुक्त व ' फास्फरस ' संयुक्त द्रव्यांमुळे व ' पोटे-शियम ' द्रव्यांमुळे तिचा शेतकीच्या कामात खताकडे फार उपयोग होतो. हे खतांचे महत्त्व हिंदुस्थानसारख्या देशाला (जेथे शेंकडा ८५ लोक शेती करतात त्यास) फार आहे. सर्व खतांत शेणखत उत्तम समजले जाते. त्या खताशी पेंडेची तुलना केल्यास खालील प्रमाण आढळते—

खतातील द्रव्यांचे शेंकडा प्रमाण.

विवारचे नांव	नायट्रोजन	फास्फरस	पोटेशियम
सोड	१४.५२	१०.३५	१.५ ते ३
मुईसूग	१२.४२	२.१५	"
एरंडी	१०.५५	११.३०	"
राई (मोहरी)	११.५७	१	"
सरसू	११.५७	०.२५	"
शेण	३.०	२.५	१०

वरील आंकड्यांवरून पेंडेचे महत्त्व खताच्या बाबतीत निती आहे हे समजून येते. नाशियाम शेणखतांत जमणारे

कार्बोहायड्रेट्स पेट्रॉल पुरवठा प्रमाणात सापडतात कार्बोहायड्रेट्सचा मुख्य उपयोग म्हणजे ते कुजून गेल्यानंतर त्यांच्या पासून कॅवॉलिक ऑसल तयार होते, हा होय. या कॅवॉलिक जमिनीत असलेल्या, अविद्रव्य इनऑर्गॅनिक द्रव्यावर परिणाम होऊन, त्यांच्यापासून त्याची सहज विरघळणारी कार्बन द्रव्ये होतात, व अशा स्थितीत त्यांचा खताच्या कामी फार उपयोग होतो.

यानंतर मिळणाऱ्या पेट्रॉल दोन दोष असतात. ते दोन्ही तिच्यात असलेल्यातेलासुद्धे उद्धवतात ते असे—(१) आतील तेलासुद्धे जमीनीवर होणारा परिणाम, पेट्रॉल असलेले तेलाचे कण जमीनीवर पसरल्यास, ते त्या जमिनीस पाणी शोषू देत नाहीत त्यायोगाने तेवटा भाग जोरडा राहून शेताकरीच्या कामी तो निरुपयोगी होतो. (२) ह्या कणामुळे जमिनीत असलेले खाण्याच्या पदार्थांच्या अभावी एरव्हा मरून जाणारे कोव्यावधी जीवजंतू पेट्रॉल तेलावर व इतर द्रव्यांवर पोसले जाऊन पुढे ते पिकास बराच उपद्रव करतात यामुळे खताच्या कामी, तेलाचा अगदीच अभाव असलेलो व सुसमुषीत पेट्रॉल मोलाची असते शिवाय ही पेट्रॉल फोडून तिचा भुगा वाटण्या करण्यास विशेष त्रास न फोडून ती वाटेल तशा बारीक-जाड थरात पसरविता येते. अशा स्थितीत ती लवकर कुजून शेताच्या उपयोगी पडते.

पेट्रॉल दुसरा मोठा उपयोग म्हणजे तो गुरादोरांना खाऊ घालतात. आपल्याकडे ही रीत जरी आज कित्येक शतके प्रचारात आहे तरी पण तिच्यातील गुणाव-गुणाकडे आपण विशेषतः लक्ष्य दिलेले नाही. ती गुरांस पोष्टिक आहे मात्र तिच्यातील द्रव्याच्या प्रमाणाकडे लक्ष घावयास पाहिजे. पाण्यातील पेट्रॉल सुमारे १० प्रमाणात तेल असते. हे सर्व तेल गुरास पचविता येत नाही त्यातील बराच भाग फुकट जाऊन, शिवाय तसल्या नवामामुळे गुरे आजर्ही होतात आस्तीतमास्त शकडा ५१६ प्रमाणान तेल गुरे पचवू शकतात. याचीच तेल शेतात व्यर्थ जाते. तेलशिवाय पेट्रॉल असलेली इतर शकडा ७५-८५ पर्यंतची द्रव्ये गुरांना पचण्यासारखी आहेत एकंदरीत पेट्रॉल ही गुरांना अत्यंत उपयोगी व पोष्टिक असून, तिचा उपयोग गुराची वाढ, जोपासना, दुभतेपणा, मस्तपणा, व खोंवर देण्याची शक्ति इ अनेक गोष्टीकडे होतो तथापि गुरांना पुढील जातीची म्हणजे एरंडीची, रतनज्योतीची, राईची इ. पेट्रॉल असलेल्या शिवाही द्रव्यासुद्धे-वर्ज्य आहे. असली पेट्रॉल फक्त रताच्या कामी उपयोगी पडते

वाही गळितेची पेट्रॉल मनुष्याच्या खाण्याच्या कामीहि उपयोगी पडते ही पेट्रॉल म्हणजे बदाम, भुईमुग, खसखस यांची होय. (१) स्वतः देवात भुईमुगाच्या पेट्रॉल साठार आणि वाही सुधासिक्त द्रव्ये घालून त्याच्या मिश्रणापासून एक प्रकारचे स्वरत 'बॉकोलेट' करतात (२) रंजित देशात तिच्याच्या पेट्रॉल मध आणि लियांचा रस मिश्र करून

'टाहून' नावाचा पदार्थ करतात (३) जॉर्जिया व दक्षिण कॅरीलिनामध्ये तिळाची पेट्रॉल, ज्वारी किंवा चाजरीबरोबर एकत्र करून रयापासून अनेक प्रकारच्या भाकरी तयार करतात. अलाकडे तर पाधाच्या राई भुईमुगाच्या पेट्रॉल तेल वेगळे काढून व आत असलेली प्रोटीन द्रव्ये निराळी काढून ती शिड्डुटाच्या कामी उपयोगात आणतात. त्यामुळे असल्या पेट्रॉल फार मागणी होऊ लागली आहे आणि आपल्याकडाले बहुतेक पेट्रॉल ह्याच कामासाठी यूरोपला रवाना होत असते. पेट्रॉल उपयोग औपधाच्या व सुवासिक द्रव्ये करण्याच्या वावर्ततेहि होतो आढशीचे पोटीस व राईचे (मोहरीचे) पोटीस प्रसिद्ध आहे

हिंदुस्थानातून पेट्रॉल होणारी निरगत

पेट्रॉल नाव	टन
भुईमुगाची	६२०००
अढशीची	८९,५००
सरसूची	
सरकीची	१०,४००
एरंडीची	४९००
खोबऱ्याची	४२००
इतर पेट्रॉल	४२००

वरील आकड्यावरून भुईमुगाच्या पेट्रॉल प्रमाण लक्षात ठेवण्यासारखे आहे वर दिलेले आकडे १९१३-१४ चे आहेत त्यानंतर व विशेषतः लढाईसपल्यानंतर ते किती तरी जास्त फुगले आहेत. [युवेलोहडे-हावेदुख वर हयुलेऊड फेटे, हेफ्टर टेकनॉलॉजी वर फेटे ऊड हयुले व्हा. १; ह्युकोविच-टेकनॉलॉजी ऑफ ऑईल, पेट्रॉल अँड बॅन्झीन.] (ले वामन द्वारकानाथ कोडे)

पेड्डापूरम्—मद्रास इलाखा. गोदावरी जिल्ह्याचा एक तालुका क्षेत्र ६०४ चौरस मैल क्षेत्र (१९२१) १८२३००. मुख्य गाव पेड्डापूरम् (क्षेत्र १४६२०) इतर २०० खेळी-पैकी जगम पेट येथील स्थानिक बाजार मोठा असतो. तालुक्याचा बहुतेक भाग डोंगराळ व जंगली आहे तांदूळ, गळितेची धान्ये, रागी, कडधान्ये, व ऊस ही मुख्य पिके आहेत.

पेंढारी—हे लोक मोंगलजाहीच्या पदर्या काळात (औरंगजेबाच्या शेवटच्या २० वर्षात) प्रथम पुढे आले. हे वाटेल त्या राजाच्या सैन्याबरोबर असत. यानंतर पुढे जगला म्हणत ते व हे साधारण एकच याना सरकार करून पगार नसे, मात्र दानूच्या प्रदेशात मद्रास वसूल करताना तिच्यापैकी काही ठराविक भाग याना मिळे. दानूची धान्यसामग्री लुटणे व त्याच्या देशाची सत्ताची कारणे हे काम यांच्याकडे असे. यांचे मुख्य इत्यार १२ फुटी माला असे. हे पोडेव्हावर असून यांचे घोडे फार चपळ असत कर्पा कर्पा हे रोगी ३० कोटीची मजल मारत.

यांनां तंबू, घेरे वगैरे लागत नसत. एकोणिसाव्या शतकांत हिंदुस्थानातील देशी राज्ये झाल्या होऊन ईंग्रजांचा अंगल असतना आसत वृद्धावत गेला, तसतमें यांचे आभयस्थान (देशी राज्यांचीं सैन्ये) नाहींसें होत बालस्थाने यांनीं आपलीं स्वतंत्र पथकें बनविलीं. त्यांनीं योशफावर आभय शिंदे व होळकर यांचा असे. या वेळीं ईंग्रजांची घडो महाराष्ट्रांत मुकतीच बसत असल्यानें त्यांनीं यांच्या बाटेस जाण्याचें टाळलें. अमीरखान, करीमखान, बासील महंमद, छत्रू वगैरे धाडसी लोक या पेढ्यांच्याचें नाईक होतें त्यांनीं मध्यप्रांत, माळवा, गुजराथ, महाराष्ट्र, मद्रास, बंगाल वगैरे प्रांतांत घुमाकूळ घातला. स्वतःचें स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यामुळे छत्रू झालेले परचेसे रस्थानिक त्यांनीं आंतून मदत करीत. ईंग्रजांच्या किरकीळ बंदोबस्तानें काहीं काम भागेना, तेव्हां लॉर्ड हेस्टिंग्जनें बहुतेक (पेशवे, शिंदे, होळकर, भोंसले) राजे-रजशाह्यांचें साहाय्य घेऊन व सत्त्वा लाख स्वतःची फौज घेऊन बंगाल, महाराष्ट्र, गुजराथ अशा तीन राज्यांनीं बाल्ल येऊन माळव्यांत असलेल्या पेंढ्यांच्या आसण्याच्या जागनां वेढा दिला. अमीरखान (पद्दा) व करीम यांना जद्दागिरी देऊन फौजले; छत्रूचा पाठलाग केला (त्यांत तो याघाबकून खाऊ गेला) व प्रमुख पुढान्यास कैद अथवा ठार केलें. याप्रमाणें यांची बंडाळी मोडण्यांत आली (१८१७) गाण-फोड्यांस आगाळ सूचना देऊन हे आपला दंड वसूल करीत. त्यांनीं तो तसा दिला नाहीं तर मग त्यांचा छळ करीत व गांवांत आगहि लावून देत. त्यांच्या छळाचें वर्णन जें ईंग्रज इतिहासकारांनीं केले आहे, तें अतिशयोक्तीचें आहे, एवढें नव्हे तर त्यांची संख्याहि ते जास्त घुमवून सांगतात असें सर चार्लस मनरो म्हणतो. सैन्यातील हुरारबंद लोक कमी झाले असतां, ते देशांत बंडाळी माजवितानि हा अनुभव सर्वच राष्ट्रांत येतो. या पेढ्यांचे पेशवे आणि काहीं उद्योग-धंदे करून शांततेनें रादातात. त्यांची स्वतंत्र जातच बनली आहे. म्हैसूर संस्थानांत यांची संख्या सुमार २ हजार आहे. [मालकम-मंमोयार ऑफ सेंट्रल इंडिया; त्रिन्नेप-हिस्टरी ऑफ इंडिया; सेन्सिब रिपोर्ट.]

पेढ्या आणि पत - पेढीवाला म्हणजे पेशाचा किंवा मांडवलाचा व्यापारी. पेशाची देवघेव करणारा सराफ म्हणजेच पेढीवाला. सावकार व पेढीवाला यांमध्ये मोठा फरक आहे. सावकार स्वतःचा पैसा लोकांस व्याजानें देण्याचा फक्त एकतर्फीच व्यवहार करतो. परंतु पेढीवाला त्यांकांभासून टेथी हलक्या व्याजानें घेतो, उलट भारी व्याजानें लोकांनां कर्जाक रकमा देतो; व शिवाय हुंड्या पोर्होचविण्याचें काम करतो, तापणें, हुंडीवाल्याची सघोटी व पत कारच असावी लागते. पेढीवाल्याचा धंदा सावकारापेक्षा फार व्यापक स्वरूपाचा असल्यामुळे पेढीवाले सावकारापेक्षा फार मोठाल्या रकमा कर्जाक देऊं शकतात. प्रत्यक्ष सरकारी लागणारें अबाधक्य कर्ज पेढीवाले देऊं शकतात म्हणून या वर्गांना

समासासर्थ्य वजन व प्रलिष्टा च्यांगली असते खुद्द पेढीचे मर-कारला अशा पेढीवाल्याचें अतोनात कर्ज झालेलें होतें, ही गोष्ट सर्वेभूत आहे.

अलीकडे पेढीचे तीन प्रकार अस्तित्वांत आले आहेत: - (१) खाजगी, (२) संयुक्त भांडवलाच्या, व (३) सरकारी. खाजगी असलेच तर फार थोडे भागीदार असतात व या भागीदारांच्या हातांत सर्व व्यवस्था असते. संयुक्त भांडवलाच्या पेढीचे पुढकळ मागीदार असतात ते सर्व स्वतः पेढीची व्यवस्था पाहतात नाहींत; तर आपल्यांतील थोड्या जणांस पेढीचे डायरेक्टर नेमतात व डायरेक्टरांच्या हातांत सर्व व्यवस्था असते. तिसरा प्रकार सरकारी पेढ्याचा, अशा पेढ्यां शेतकऱ्यांच्या फायद्याकरितां सरकार स्वतः काडतें, किंवा सामान्य जनतेच्या उपयोगाकरितां सरकारी पोष्टलागामार्फत पेढीचे काम करतें.

अर्वाचीन काळीं पेढी ही मुख्यतः चार प्रकारच्या कामें करतें: - (१) लोकांच्या टेवां देवणें, (२) गिन्हाईकांस व्याजानें पैसे देणें, (३) चलनी नोटा काढणें, आणि (४) लोकांचे पैसे एवा टिकणाहून हुसत्या टिकाणां पोर्होवतें करणें, यासच हुंडीचा व्यापार म्हणतात. आपल्याकडे वर-च्यापेकीं चवथें हेंच पेढीचें मुख्य कर्तव्य समजलें जातें, व 'पेढी' शब्द उच्चारल्याबरोबर हुंडीचा व्यापार करणारी संस्था हा अर्थ प्रथमतः मनांत येतो. पेढीचा या कर्तव्याचे स्वरूप अगदीं उघट आहे. पुढकळ माणसांस वेव्हाना केव्हा तरी हुसत्या दारच्या टिकाणां किंवा परदेशासाहे पैसा पाठविण्याची गरज पडते. खाजगी रीत्या पैसा पाठविण्यास तितका विश्वास मानूस मिळणें कठीण आणि मिळाला तरी प्रवास-सर्चाई फार येतो. तसेंच आपण कारी, बनारस या दूर गांवां किंवा जपान, अमेरिका, इंग्लंड वगैरे परदेशी प्रवासांत निघालों असतां स्वचरितता लागणारी रोटी रकम प्रवासांत बरोबर नेणें प्राप्तचें व घोक्याचीहि असतें अशा वेळीं पेढीमार्फत पैसे पाठविता येतात. येथें पेढीवाल्याकडे पैसे भरले म्हणजे तो दर्शनी हुंडी देतो व ती हुंडी परगाणच्या किंवा परदेशातांल पैसा वेढीच्या शाखेकडे किंवा हुसत्या ज्या पेढीवर हुंडी दिली असेल त्या पेढीवर जेऊन दिली) की, हुंडीकड लिहिलेले पैसे रोख मिळतात. पेढीवाला या कामगिरीबद्दल थोडीशी हुंडणावळ घेणो. हा हुंडणावळीचा दर पोस्टानें किंवा माणसाबरोबर पैसे पाठविण्याच्या खर्चापेक्षा कमी असका पाहिजे व असतोहि. अशा रीतीनें पेढीवाल्यांनीं एकमेकांच्या हुंड्या स्वीकारल्या म्हणजे पैसे रोख न पाठवितां पेशाची देवघेव नसत्या कामदपत्तानें होतें. पेढीवाल्यांनीं फक्त धर्पेअखेर एकदां एकमेकांकडे कर्जास्त पाडीं नयेच तेवढी रकम रोख पाठविली म्हणजे साळें.

पेढीचें हुसतें धर्म्य म्हणजे सोनेधर्पें किंवा स्पावर मिळकत गद्याण घेऊन, किंवा नुसत्या पतीवर कर्जाक पैसे देणें. शिवाय सुदत्तीची हुंडी किंवा प्रॉमिसरी नोटीबद्दल कसर

कापून घेऊन रोख पैसे देणें व नंतर मुदत भरल्यावर पैसे वसूल करणें. यालाहि गहाण पेऊन पैसे देण्याचाच एक प्रकार म्हणतां येईल तिसरें पेढीचें वर्तव्य ठेवां ठेवण्याचें. अशा ठेवां वाडू खात्यावर (कॅरंट डिपॉझिट) किंवा ठराविक मुदतीच्या (पिचरड डिपॉझिट) असतात, व त्यावरील व्याजाचे दर गिरनिराळे असतात. हे ठेवांचे पैसे पेढीवाले दुसऱ्यांना व्याभानें कर्जाक देतात. ठेवांवर व्याज कमी देऊन कर्जावर व्याज अधिक घेतात. व्यापाराच्या दृष्टीनें हे पेढांचें काम फार महत्त्वाचें होय

पेढांचें चवथें काम चलनी नोटा काढणें. युरोपातील सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांतील पेढ्यास हा नोटा काढण्याचा अधिकार दिलेला असतो. हा अधिकार फार महत्त्वाचा असल्यामुळे त्यावर सरकारची देखरेख असते; व पेढ्यांनीं कोणत्या अटीवर कितीपर्यंत नोटा काढाव्या याबद्दल सक्क नियम असतात हिंदुस्थानातील पेढ्यास हा अधिकार नसून चलनी नोटा काढण्याचा सर्व अधिकार सरकारनें आपल्या हातात ठेवला आहे येथें सरकारचें चलनी नोटाचें एक स्वतंत्र खातें आहे परंतु दुसऱ्या देशात चलनी नोटा काढणें हें पेढांचें एक महत्त्वाच्या कर्तव्यांपैकी असतें त्यामुळे पेढ्यास देशातील व्यापारध्यास वाटेल तितकें भांडवल पुरविण्याचें सामर्थ्य येतें येथें सरकारी चलनी नोटा व बँक-नोटा यांच्यामधील फरक लक्षात ठेवणें जरूर आहे, तो येथेंप्रमाणें - (१) तत्त्वतः व व्यवहारातः बँक-नोटांचे रोख पैसे वेव्हाहि मिळण्यासारखे असतात सरकारी नोटाचें तसें नसतें सरकार पातळ्या जण्यापेक्षां कागदी नोटा अधिक काढतें, त्यामुळे सर्व नोटांचे एकदम पैसे मिळणें शक्य नसतें, पण तसा प्रसंगहि सहसा येत नाहीं. (२) बँक-नोटा फक्त व्यापारी देवघेवापुरत्याच फटतात परंतु सरकारी नोटा खर्च चालण्याकरितां व पैशाच्या टंचाईच्या मानानें वाटेल तितक्या सरकार फाटतें. (३) बँक-नोटा या, नावाप्रमाणें, विशिष्ट बँकेच्या नावाच्या असतात, पण चलनी नोटा सरकारच्या नावाच्या असून त्या सर्व प्रकारच्या खाजगी व सार्वजनिक व्यवहारांत चालतात, तथापि बँक-नोटावर सरकारी कायद्यानें नियंत्रण असल्यामुळे त्यांनीं किंमत कमी होण्याचा कर्धाचें संभव नसतो. असा बऱ्याच वर्षांचा अनुभव आल्यामुळे युरोपातील पुष्कळ सरकारां स्वतःचलनी नोटा न पाडता बँकांच्या मार्फत नोटा पाडवितात लोकविदिकांनीं नोटा पाडण्याला संमति देतात, कारण बँकेची पत जाऊन दिवाळें निघेल या भीतीनें पेढीवाले प्रमाणाबाहेर नोटा सरकारनें आग्रह केला तरी पाडणार नाहींत अशी खात्री असते.

पाधा तय पेढ्या चाइ ति क्षामः—पेढीवाला हा शब्द आपल्याकडे फार जुना आहे; परंतु सर्व पेढीवाले खाजगी लोक असत; त्यात भागीदार वेव्हा वेव्हा असत, पण ते फार थोडे असत. पहिल्या प्रथम युरोपमध्येहि अशाच प्रकारे झाला. परंतु खाजगी कामात कर्तां मनुष्य मेला म्हणजे

त्याचा सुलगा कर्ता जिघेलच असा नेम नसतो, म्हणून धंदा खुडण्याचा फार संभव असतो. संयुक्त भांडवलाच्या उद्योगाचें तसें नसतें. एक मॅनेजर मेला तर दुसरा चांगला नेमता येतो, व अशा तऱ्हेनें उद्योगाच्या कायमपणास धक्का येत नाहीं तसेंच संयुक्त भांडवलाच्या तत्वांमुळे भांडवल पुष्कळ जमा होऊं शकतें व त्यावर देखरेख अनेक जणांची राहिल्यामुळे रबाचीस फारशी जाग राहात नाहीं असे अनेक फायदे असल्यामुळे पेढीचा धंदा संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर चालविणे जास्त सोईकर असतें.

१६ व्या शतकांमध्ये अमेरिका व हिंदुस्थान यांचा शोध लागण्यापासून युरोपातील स्पेन, पोर्तुगाल, हॉलंड व इंग्लंड या देशास पार महत्त्व आलें अमेरिका, आफ्रिका ऑस्ट्रेलिया वगैरे खंडात वसाहती स्थापन होऊ लागल्यामुळे मालाची ने-आण व पैशाची देवघेव मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाली व पेढ्या काढण्यास फार अनुकूल काल आला आग-स्टरडाम येथें १६०९ सालीं एक मोठी पेढी सरकारच्या आश्रयाखाली निघाली इंग्लंडमध्ये पेढ्याची उत्पत्ति निरग्न्या कारणांनीं झाली. पूर्वीच्या काळीं लोक आपला पैसाअडका व शेन्यासण्याची दिफ्फ सुरक्षितपणाकृतिता रंडन घेवोळ सरकारी तिजोरीत ठेवत असत, परंतु १६४० सालीं पहिल्या चार्लेस राजानें शेकावे पैसे बळजबरीनें तिजोरीतून काढून आपल्या खासास लावले त्यामुळे प्रजेचा राजवरील विश्वास उडाला, व लोक खाजगी रितीनें सराफाजवळ आपली शिफ्ट ठेवू लागले. तेव्हा देवघेवाच्यास व्याज देऊन ठेवांची रक्कम सराफ व्यापाऱ्यास कर्जाक देऊ लागले व अशा रितीनें पेढ्याचा धंदा सुरू झाला. पुढे काहीं वर्षांनंतरचा इंग्लंडचा राजा तिसरा विन्कम हा मूळ हॉलंडचा राहिवारी असल्यामुळे त्याला पेढीच्या धंद्याची चांगली माहिती होती. त्याला युरोपातील लढायाकरितां वजाची जरूरी लागली तेव्हा लोकांस तवततो देऊन व पार्लमेंटची भेजूरी मिळवून त्यानें बँक ऑफ इंडन नावाची पेढी १६९४ सालीं स्थापन करविली. या बँकेचें मूळ भांडवल बारा लक्षांचें होतें. पुढे तें कोटीपर्यंत गेलें. नंतर सरकारनें या बँकेस चलनी नोटा काढण्याचाहि अधिकार दिला. या बँकेच्या मदतीमुळे व पतींमुळेच सरकारला मोठमोठ्या खर्चाच्या लढाया चालविता आह्या. संयुक्त भांडवल च्या तत्वावर निघालेले ही पहिलीच पेढी असल्यामुळे तिचवद्दल लोकामध्ये पुष्कळ गैरसमज होता अँडम रिमथसारखा अर्थशास्त्रवेत्तासुद्धा या संयुक्त भांडवलाच्या तत्वास अनुकूल नव्हता. खाजगी पेढीवाले या निमसरकारी पेढीचा हेवा करीत असत या बँकेच्या पुष्कळ लक्षा चलनी नोटा जमवून त्या बँकेकडे एकदम नेऊन बँकेची फजीती करण्याचेहि त्यांनीं प्रयत्न केले. परंतु बँकेच्या चोख व्यवहारांमुळे सर्व गैरसमज दूर होत गेले. बँकेचे सर्व हिशोब आठवण्याच्या आठवण्यास प्रसिद्ध होता असत बँकेचे येंपे किती, देणें किती व शिल्लक किती याचा आढावा दर

भाठवळ्यास निघत असल्यामुळे लयाची होण्याचा मुळीच संभव नव्हता. बँक ऑफ इंग्लंड हे उत्तम उदाहरण होण्यापुढे असल्यामुळे संयुक्त भांडवलाल्या पेढ्या पुढे पुढक निघाल्या व त्या पिढ्यानुपिढ्या टिकल्या.

हिं दी पे ढ्यां चा इ ति हा स.—हिंदुस्थानांत, ब्रिटिश सत्ता स्थापन होण्यापूर्वी, व्यापाराला व शेतकीला भांडवल पुरविण्याचा धंदा आणि सामान्य सावकारीचा धंदा बनिचा, मारवाडी, मद्रासकडील वेढी, मुंबईमधील पारशी व भाटे लोक यांच्या हाती होता; हुंडीचा व्यापारहि यांच्यापैकी पेढीवाले लोक करीत असत. हे आपल्या हुंड्या महाननी नांवाच्या लिपीत लिहीत असत. ही लिपी इतरांना वाचता येत नसे. हुंडी नाकारल्याची उदाहरणे फार क्वचित घडत. अलीकडे संयुक्त भांडवलाच्या पेढ्या निघाल्या आहेत तरी या खाशेली पेढीवाल्यांचा धंदा कमी झालेला नाही.

बरिल खाजगी पेढ्यांखेरीज अलीकडे हिंदुस्थानांत (१) इंपीरियल बँक, (२) हिंदुस्थानांत व परदेशांत धंदा करणाऱ्या एक्स्पॅज बँका व (३) इंडियन ऑईट स्टॉक बँका, अशा तीन प्रकारच्या पेढ्या निघाल्या आहेत. हिंदुस्थानांत इस्ट इंडिया कंपनी व इतर यूरोपीय कंपन्यांनी व्यापार सुरू केल्यापासून त्यांना या देशांत पेढ्या काढण्याची जरूरी भासू लागली. कंपनी सरकारचा राज्यकारभार येथे सुरू झाल्यापासून किती अशा पेढ्यांची जरूरी फारच लागू लागली. त्यामुळे लवकरच १८०९ साली बँक ऑफ बंगाल स्थापन झाली. या बँकेच्या मूळ पांच लाख पाँड्यांपैकी एक लाख पाँड भांडवल सरकारचे होते, व बँकेच्या व्यवस्थेत सरकारचा प्रत्यक्ष हात असे. बँक ऑफ बॉंबे १८४० साली व बँक ऑफ मद्रास १८४३ साली निघाल्या.

प्रेसिडेन्सी बँकाः—स. १८७६ मध्ये प्रेसिडेन्सी बँक अँक्ट नांवाचा कायदा पास होऊन या बँकांच्या कामकाजावर अधिक नियंत्रण घालण्यात आले व त्याबरोबर त्यांना कायदेशीर सवलती देण्यात आल्या. स. १८७६ पर्यंत सरकारची शिक्षक याच बँकांत ठेवीत असत. पण ती व्यापारांत गुंतविल्यामुळे वाटेले त्यावेळी सरकारला पैसा मिळण्यात पंजाबत पडे. त्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारने स्टेट सेक्रेटरीकडे तक्रारी करून प्रत्येक प्रांतांत स्वतंत्र सरकारी खाजने काढण्याची परवानगी मिळविली. परंतु प्रेसिडेन्सी बँकांना सलत म्हणून विनम्याने सरकारी शिक्षक कमीत कमी किती ठेवलीच पाहिजे असे ठरविले शिवाय स. १८७६ च्या कायद्याने बँकेच्या कार्येकरितांची संख्या व त्यांची लायकी फाय असावी, बँकेने कोणत्या प्रकारचे व्यवहार करावे व कोणते करू नये, कोणत्या इष्टत व्यवहार करावे वगैरे गोष्टीहि ठरविल्या. वरील नियंत्रणे पडल्यावर सलत म्हणून प्रेसिडेन्सी बँकांनी इंग्लंडमध्ये हारावा काढून ठेवी घेण्याचा धंदा सुरू करून आपले भांडवल वाढविण्याची परवानगी सरकारकडे मागितली. परंतु त्याबिद्द स्टेट सेक्रेटरीकडे एक्स्पॅज बँकांनी तक्रारी

केल्यामुळे सदाहू सलत प्रेसिडेन्सी बँकांना मिळाली नाही. तथापि सरकारचा प्रत्यक्ष आश्रय व देखरेख त्यांच्यावर असल्यामुळे त्यांचा धंदा उरकत चालला आहे, व देशातील बहुतेक व्यापारांत त्यांचेच भांडवल गुंतलेले असते. शिवाय सरकारी शिक्षक ठरविल्या मर्यादेपेक्षा पुढक अधिक त्यांच्या जवळ असते. बँक ऑफ इंग्लंडप्रमाणे प्रत्यक्ष सरकारी बँक हिंदुस्थानांत नसल्यामुळे या प्रेसिडेन्सी बँकांनाच सरकारच्या आश्रयाचा सर्व फायदा मिळत असतो.

इंपीरियल बँकः—या तिन्ही प्रेसिडेन्सी बँका एकत्र करून (जानेवारी १९२१ पासून) इंपीरियल बँक ऑफ इंडिया नांवाच्या कायद्यान्वये एक इंपीरियल बँक बनविण्यांत आली असून तिच्या घात्या मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, अहमदाबाद, अहमदनगर, वसई, मडोच, धुळे, हुबळी, हैद्राबाद, इंदूर, जळगांव, फराची, नाशीक, पुणे, सोलापूर, मुरत, अलाहाबाद, बंगलोर, बनारस, भोपाल, कोलंबो, दिल्ली, जालेर, लाहोर, नागपूर, पाटणा, पेशावर, केटा, रंगून, सिमला, वगैरे १५० ठिकाणी काढण्यांत आल्या आहेत. पूर्वी तीन प्रेसिडेन्सी बँका मिळून ३३ कोटी रु. भांडवल (५०० रु. एकेक मिलन) होतें. आता नव्या कायद्याने इंपीरियल बँकेला आणखी ७३ कोटीने भांडवल वाढविण्याची परवानगी मिळाली आहे. या बँकेचे नवे शेअरहि प्रत्येकी ५०० रुपयांचा असून त्यापैकी १२५ रुपये भागीदाराकडून वसूल केलेले आहेत. बँकेचा रिझर्व फंड ४,५७,५०,५०० असून १९२४ जूनच्या बॅलन्स शीटमध्ये सरकारी शिक्षक २,०८,२२,०९६ रु. असून इतर ठेवी ७९,६९,४४,८०७ रुपयांच्या आहेत. इंपीरियल बँकेच्या कायद्याची कलमे बहुतेक प्रेसिडेन्सी बँकेच्या कायद्याप्रमाणेच आहेत. मात्र इंपीरियल बँकेचे ऑफिस लंडनला ठेवून इंग्लंडात रुजे काढण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. शिवाय या बँकेची इंडियाच्या स्टेट सेक्रेटरीने पुढीलप्रमाणे व्यवहार करण्याचे ठरविले आहे. (१) सरकारचे सर्व बँकविषयक व्यवहार इंपीरियल बँकेची करावे. (२) सरकारच्या मुख्य मुख्य ठाण्यामध्ये रिझर्व ट्रेझरीची पद्धत बंद करून सरकारी खाशिन्याची शिक्षक इंपीरियल बँकेत ठेवावी. (३) सरकारी कजो (पब्लिक डेट) संबंधी व्यवस्था या बँकेने करावी; वगैरे.

एक बँ जवें का(सराफी पेढ्या) :—या मोठ्याला यूरोपीयन पेढ्या असून त्यांचा धंदा हिंदुस्थानांत व इतर पांश्या देशांत फार मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे. या संस्था सुभारे साठ वर्षांपूर्वी स्थापन झालेल्या असून हिंदुस्थानचा परदेशाबरोबर चालणारा व्यापार याने पुरविलेल्या भांडवलावर चालतो. पण येथील एक्स्पॅज बँका या केवळ शाखा असून या बँकांच्या मूळ मुख्य कचेऱ्या लंडन येथे आहेत. आरंभी या बँकांचे भांडवल परदेशांतल्या विशेषतः लंडनमधील लोकांच्या ठेवीवर उभारलेले असे. परंतु अलीकडे खुद्द हिंदुस्थानांतहि ठेवींच्या द्वारे त्यांना पुढक भांडवल मिळू लागले

असून ही रकम स. १८९५ = १०३० लाख, १९०५ = १७०१ लाख, १९१५ = ३३५४ लाख, १९२२ = ७३३८ लाख अशी वाढत्याने वाढली आहे. तथापि या बँकांचे मुख्य काम हिंदुस्थान व इंग्लंड यांच्यामधील आयातनिर्गत व्यापारी मालाच्या किमतीची देवघेव करण्याचे असते.

एकचेंच बँकांविषय त्याच्या शाखा पुढील आहेत:—चाईलॅंड बँक ऑफ इंडिया, ऑस्ट्रेलिया व न्यायना; नॅशनल बँक ऑफ इंडिया, मॅकटाईल बँक ऑफ इंडिया, ईस्टर्न बँक, हॉगकॉंग अँड शॅंग्हाय बँकिंग कॉर्पोरेशन, ईटर नॅशनल बँकिंग कॉर्पोरेशन, याकोहामा स्पीशी बँक, रूमो एशियाटिक बँक वगैरे. या पेट्या आयातनिर्गत मालाच्या व्यापाऱ्यांना अधिक मदत करतात. निर्गत मालाच्या हुंड्या या बँका विकत घेऊन त्या इंग्लंडांत व इतर देशांत वटावतात. तसेच आयात मालासंबंधी हुंड्या विलासितेतील व्यापाऱ्यांजवळून विकत घेतात. पण हिंदुस्थानचा निर्गत माल आयात मालापेक्षा नेहमी जास्त असल्यामुळे विलासिता व्यापाऱ्याच्या हुंड्या कमी पडतात व ती लूट स्टेट सेक्रेटरीने हिंदुस्थान सरकारवर काढलेल्या हुंड्या विकत घेऊन भरून काढतात. पण सरकारी हुंड्यांवर वेचळ अवरलून राहिल्यात स्टेट सेक्रेटरी हुंड्यांचा दर वाढविले म्हणून या पेट्या साब्हरीन नाणे किंवा सोन्याच्याच्या लग्नां हिंदुस्थानांत पाठवितात.

जॉ ट स्टॉक बँक का.—स. १९०६ पूर्वी या प्रकारच्या देशी भाटवलाच्या बँका फार थोड्या होत्या. पुढे या बँकांची संख्या ३७६ झाली. त्यानंतर स्वदेशीच्या तात्वास उत्तेजन मिळाल्यापासून १९१० सालपर्यंत चार वर्षांतच या बँकांपैकी बऱ्याच बँका फक्त बँकेचे व्यवहार करित असत. पण कित्येक बँका इतर अनेक प्रकारच्या व्यवहारातहि शिरत. त्यामुळे काही बँकांच्या व्यवहारांवरून लोकांच्या मनात शंका उत्पन्न झाली होती पुढे स. १९१३त पॅरिस बँक ऑफ इंडिया हिचे प्रथम दिवाळी बाजले आणि त्यामुळे जनतेचा विश्वास उजून लवकरच ४७६ पेट्यांपैकी लहानमोठ्या मिळून २४ बँकांची दिवाळी निघाली, पण त्यानंतर लवकर पुन्हा विश्वास उत्पन्न होऊन असल्या बँकांचे व्यवहार सुरळीत चालू लागले. पण पुन्हा स. १९२३च्या एप्रिलमध्ये अला-

इंडिया (५९) इत्यादि. १९१८ साली टाटा इंडस्ट्रियल बँक स्थापन झाली होती ती १९२२ साली सेंट्रल बँक ऑफ इंडियामध्ये अंतर्भूत करण्यांत आली.

पोस्टल सेव्हिंग बँक का.—१८३३ साली काही व्यापारी पेट्या बुडाल्या, तेव्हा मध्यम व गरीब स्थितीतल्या लोकांना निनधोष्याने पैसे ठेवावे याचे म्हणून सरकारने या बँका काढल्या त्यांची व्यवस्था प्रेसिडेन्सी बँकांकडे बराच काल होती, ती पुढे पोस्टऑफिसांकडे देण्यात आली. याप्रमाणे सरकार बडे सावकार बनले असून युद्धाच्या वेळच्या बार्बोट-सारखे रोखे काढून विशेष सवलतीने लोकांना ठेवी ठेवण्यास उत्तेजन देते. सरकारावर विश्वास पूर्ण असून मध्यतरी देशी बँकांनी दिवाळी काढल्यामुळे तर पोस्टल सेव्हिंग बँकांत हलके व्याज मिळते तरी पैसे ठेवण्याची लोकांची प्रवृत्ति फार आहे.

फो ऑ पॅरे टि व्हो से सा य ट्या (सहकारी पत-पेट्या).—हिंदुस्थानात सैकडा ६० लोक शेतकीवर उपजीविका करणारे असून साधारणतः कंगाल स्थितीत आहेत. शिक्षण व दूरदृष्टि नसल्यामुळे हा वर्ग बहुतेक कर्जाबाजारी आहे व दुष्काळाच्या सालीन नव्हे तर सामान्य पिकाच्या सालीहि शेतकीला वैल, पेरणीला र्थी वगैरे विकत घेण्याकरिता या वर्गाला सावकार पहावा लागतो. सावकार अवर व्याज आकारून व्याजमुद्दल मिळून देण्याच्या पायी शेतकऱ्यांचे घरदार, गुंडोरे, याची वाट लावतो. हा सामान्य प्रकार टळवा म्हणून शेतकऱ्यांचा कायदा (डेफन अॅप्रिकल्चरिस्ट रिलिफ अॅक्ट) सरकारने केला. तसेच शेतकी बँका काढून हलक्या व्याजाने कर्ज देण्याची योजना सर टब्ल्यू. वेडरबर्न व के. रानडे यांनी उपस्थित करून त्याला व्हाइसरॉय लॉर्डीरान याने सन्मति दर्शविली; पण तत्कालीन स्टेटसेक्रेटरीने ती नापसंत ठरविली. पुढे स. १९००च्या सुमारास लागोपाठ दोन दुष्काळ पडून शेतकऱ्यांची स्थिती फार खालावल्यामुळे व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झनने एकदोन वमिशन नेमून त्यांच्या रिपोर्टानुसार १९०४ साली कोऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायट्यांचा कायदा पास केला. त्यांची फलमे: (१) लहान किंवा मोठ्या गांवातील एकाच वर्षातील किंवा जातीतील कोणाहि दहा इसमांची कोऑपरेटिव्ह सोसायटी म्हणून रजिस्ट्र

वगैरे. याप्रमाणे रजिस्ट्रार नेमले आजून सोसायट्या चालू-विषयांत आलेला अनुभव लक्षांत घेऊन १९१२ साली या कायद्यांत काही दुसऱ्या झाल्या. अशा सोसायट्यांचे काम करणारी एक ५ ते ९ इत्मांची मॅजिस्ट्री कमिटी व सेक्रेटरी असते. सेक्रेटरीशिवाय इतर घट्यांच्या लोकांच्याहि सह-कारां पतपेढ्या निधालेच्या आहेत. उदाहरणार्थ, पुण्याची कांसमॉस कोऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटी, ही बहुतेक सरकारी नोकरीची आहे. स. १९१९ च्या सुधारणाकायद्याने हा विषय प्रगत व दिव्याणांच्या अधिकारिताला बसल्यानंतर आता-पर्यंतचा अनुभव लक्षांत घेऊन मुंबई कायदेकौन्सिलमध्ये स. १९२५त कोऑपरेटिव्ह सोसायट्यांच्या नवीन कायद्यावर धादविवाद चालू आहे [गो. वि माटे—अर्थशास्त्र, दा रा. खंडेकर—पेडांचे व्यवहार व इतिहास.]

पेण, ता लु का.—मुंबई इलाख्यांत कुलाबा जिल्ह्याचा ईशान्येकडील तालुका. नागोठणे पेट्यासुद्धा याचें क्षेत्रफळ २१२ चौरस मैल. मुख्य ठिकाण पेण. लेखांची संख्या २२६. लोकसंख्या सुमारे सत्तर हजार. ह्या जिरोगी आहे. वार्षिक पाऊस ११९ इंच पडतो भात, नागली, बरी, व मीठ पिकाविषे हे येथील मुख्य पंढे आहेत.

गां व.—मुख्य ठिकाण. पेण हे अलीबागपासून १९ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ९२२९. फोंकरस्ता व बोरोपाट यांच्यायोगाने हे गांव दक्षिणेला जोडले गेले आहे. येथून पांच मैलांवर अंधा नदीच्या काठी परमतर येथे मुंबई-हून येणारी जहाजे रोज लागतात. येथे एक ह्यामस्टर आहे.

पेनांग—हे बेट व शहर स्ट्रेटसेटलमेंटच्या बसाहतीचा महत्त्वाचा भाग आहे. याने क्षेत्रफळ सुमारे १०८ चौरस मैल आहे. पेनांग बाहेरील विशेषतः चिनी व सामिल लोक रहातात. पेनांग हे चांगले बंदर आहे, परंतु सिगापूरजवळ असल्यामुळे याचे बरेच सुकसान झाले आहे.

१८७०पासून पेनांग हे रेशिडेन्टसमासदाच्या आधिपत्याखाली आहे. व तो स्ट्रेट्सच्या गव्हर्नराला जबाबदार आहे. या बसाहतीच्या कायदे करणाऱ्या समेत दोल विनसरकारी सभा, सद नैमण्याचा अधिकार गव्हर्नरला आहे. त्याला स्टेट सेक्रेटरीची अनुमति घ्यावी लागते. ही कायदे करणारी सभा सिगापूरला असते. या बेटाचे सरकारी नांव "प्रिन्स ऑफ वेल्थ आयलंड" असे आहे व पेनांग शहराचे नाव जोसे टाऊन आहे. येथील लोकसंख्या १९०१ साली १२८२३ होती.

इ ति हा स —१७८५ साली वार्षिक १० हजार हॉलरचा गोबदला ठरवून वेदाहच्या मुसतानाने पेनांग "इंस्ट्रॉमिया" कंपनीला दिले. हे वार्षिक वेतन फक्त ८ वर्षेच टावण्याचे होते. अशा रीतीने पेनांगची स्थापना स. १७९६ मध्ये झाली. १७९१ मध्ये वार्षिक वेतनाची रक्कम ६००० हॉलर केली व ती कायमची करण्यांत आली. परंतु काही वर्षांनंतर ती १० हजार हॉलर करण्यांत आली व ती अद्याप दरवर्षी दिली जाते. स. १७९५त हे अपराधाच्या बसाहतीकरिता उपयोगात

आणेत. १८०५ साली पेनांग हा निराळा प्रांत करण्यांत आला. १८१६ मध्ये सिगापूर व मलाका याला जोडण्यांत आले, तेव्हा पेनांग सरकारी कामाची जागा होती. स. १८१९ मध्ये पेनांगचा दर्जा कमी करण्यांत आला. व ८ वर्षांनंतर सिगापूर ही सेटलमेंटची राजधानी करण्यांत आली. स. १८६७ मध्ये स्ट्रेट सेटलमेंट सरकारी बसाहत झाली व तीस पेनांग जोडले गेले.

पेनुकोंडा—मद्रास इलाख्यातील, अनंतपूर जिल्ह्याचा दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ६७८ चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) ९२९१८. यांत ९६ टोडां आहेत. अनंतपूर जिल्ह्यांत हा तालुका सर्वांत आस्त दोंगराळ असल्यामुळे याचा बराच भाग लागवडीच्या उपयोगी नाही. या तालुक्याच्या पश्चिम सरहद्दीपासून पेन्नार व पूर्वसरहद्दीवर चित्रा-वती ह्या नद्या बहातात. सुवपट्टम् येथे चित्रावतीला धरण बांधून मोठा तलाव तयार केलेला आहे. मुख्य ठिकाण पेनुकोंडा; हे सुमारे सात हजार लोकवस्तीचे तटबंधीचे ठिकाण आहे. विजयनगरच्या अवदानांत व नंतर यास बरेच महत्त्व होते. त्यावेळेचे काही अवशेषांहि येथे आहेत.

पेन्नार—दक्षिण हिंदुस्थानातील एक नदी हैसूरच्या कोलार जिल्ह्यामध्ये, नंदीदुर्गच्या वायव्येस चन्नरायन बेटावर उगम पावल्यानंतर वायव्य दिशेने गौरीबिन्दूरवरून गेल्यावर, ही नदी मद्रास इलाख्यातील अनंतपूर जिल्ह्यांत शिरते; व अनंतपूरच्या उत्तरेस काही मैलांवर पूर्वेकडे वळून कडाप्या आणि नेळोर या जिल्ह्यातून वहात गेल्यावर नेळोर शहराच्या खालच्या बाजूस समुद्रास मिळते जयमंगली, चित्रावती व पापनी या हैसूर संस्थानांतल नद्या तिला मिळतात.

पेणान—राजगी विका सरकारी नोकरीनां नोकरीची ठराविक मुदत संपल्यानंतर किंवा नोकरीची जागाच नष्ट झाल्यामुळे मागील नोकरीबद्दल जे निगमित किंवा नियत-कालिक वेतन मिळते त्याला पेणान म्हणतात. ठराविक मुदतीनंतर पेणान देण्याचा मुख्य हेतु नोकर कायम ठिका-वेत व वृद्धापकाळी किंवा अनाली धारिरीक व्यंगासुळे गाळा-यकी आल्यास नोकरीनून कमी झालेल्या इतमाची उपासमार होऊ नये हा असतो. तथापि जे नोकर नोकरांतच किंवा नोकरा सुटल्यावर लवकरच मरण पावतात त्यांना या पेणान-पद्धतीचा फायदा सुज्योच नाही, उलटपक्षी नोकरा पुढी झाल्यानंतर जे दारिद्र्यकळ जगतील त्यांना मात्र पुष्कळ फायदा मिळतो, हा या पद्धतीत मोठा दोष आहे. त्यासुळे प्रविष्टिदंड फंडानी म्हणजे नोकरा चालू असतांना काहीपगारा-पैकी अंश व काही सरकारी अंश मिळून 'हंड' जमवून तो सर्व एकदम नोकरा सुटतांच नोकरास किंवा त्याच्या पत्नी-देशीर वारसास देण्याची पद्धति पुष्कळ ठिकाणी अवलीबेली जाते. इंग्लंडमध्ये पेणानचे प्रकारः (१) सिव्हिल सर्व्हिस, (२) पॉलिटिकल किंवा हेरिडिटरी (वंशपरंपरा) पेणान, (३) पॉलिटिकल पेणान, (४) सिव्हिल लिन्स पेणान

(५) ज्युडिसियल, म्युनिसिपल, इत्यादि, (६) इङ्ग्लि-
ऑरिस्ट्रल पेन्शन, (७) आर्मा, (८) नेव्ही पेन्शन,
इत्यादि निरनिराळे आहेत. पैकी वंचपरंपरा पेन्शन १८८७
साली नेमलेल्या कमिटीच्या सूचानुसार त्यापुढें देण्याचे
सरकारने बंद केले इतकेंच नव्हे तर मागील चालू असलेली
मालेबरी, नेल्सन, रॉडने, प्रॅप्टन, रिचमंड, हॅमिल्टन वगैरे
अनेक्यांची पेन्शनींहि एकदम काही रकम देऊन बंद केली;
आणि मोठ्या राष्ट्रीय कामगिरीवद्दल एकदम इत्यद्वारा देणगी
देण्याचा पदत सुरू करून लॅर्ड किचनेरला ५०००० पौंड
(१९०२साली), लॅर्ड क्रॉमरला ५०००० पौंड (१९०७साली)
अशा प्रकारे देणगा दिल्या. १९०८ साली ओल्ड एज पेन्शन
अॅक्ट पास झाला व १९१९ त तो दुद्वत करण्यांत आला.
या कायद्यान्वये ७० वये वयाच्या माणसाना त्यांच्या स्वतः
च्या व नवरावायकोच्या उत्पन्नाच्या मानानें प्रमाणशर
छात्रादिक पेन्शन देण्यात येते. या पेन्शनची १९२१-२२
सालची रकम २६०००००० पौंड भरली. गेल्या महा-
युद्धांत ज्यांना कायमचे व्यंग आले असून जे पोट
भरण्याला असमर्थ आहेत अशांनाहि पेन्शन देण्यांत येत
असते.

पेन्सिल्वी (लकडा)—ज्यांना शिजपेन्सिल्वी असेहि
म्हणण्यांत येते. पण आग आपण जस काळी शिजपेन
म्हणतो तिचा शिसे या धातूशी मळीच काही संबंध नसून
ती प्रॅकाइट व माती यांची बनविलेली असते. प्राचीन ग्रीक
व रोमन लोक कठिण लांकडाचा अपवा धातूचा तुकडा
(स्टायलस) घेऊन मेण्याच्या पाटीवर लिहांत असत.
जेव्हा शिसे ही धातू सांपडली तेव्हा ते तिच्या पट्या करून
बापरुं लागले. परंतु नेहमीच्या उपयोगासाठी ते अति त्रास-
दायी होते. प्लिझावेथे राणीच्या कालापूर्वी चितान्याच्या कुंच-
ल्यासहि पेन्सिल म्हणत. ते कसेहि असले तरी इतके मात्र
यास ही प्रॅकाइट किंवा हेबेगो प्लिझावेथे राणीच्या वेव्हान
पदिरयानें उपयोगांत आले. प्रॅकाइटची पहिला साण तिच्या
राजधानी इंग्लंडांत फॅब्रलेड येथे सांपडली आणि ते प्रॅकाइट
इतके शुद्ध होते की, त्यास शुद्ध बेरुथारिनायच त्याच्या
पाहिजे तसा कांच्या कापतां घेऊन लिहिण्याच्या कामी उप-
योगांत आणता येत असत. नंतर एका मनुष्यास, त्याच्या
पारीक चिपा करून लांकडाच्या घरांत घसविण्याची युक्ति
सुचली. परंतु त्यापुढें शुद्ध प्रॅकाइट लढकरच संपले व खाली
त्याचा निव्वळ युग शिल्लक राहिला. आणि त्या युगाचा
उपयोग बेरुथारिनायच आजच्या पेन्सिल्वी घनविषयाच्या
कृतीस सारवात झाली. जेव्हा इ. स. १६६३ त बरो देल्चचा
राणी सांपडल्या तेव्हापासूनच स्वामाविषयने इंग्लंडने बराच
काळ पर्यंत त्या धंध्याचा मज्जा भोगला. नंतर इ. स. १७६१
त जर्मनीतील प्रसिद्ध फॅब्र कुटुंबानें हा धंधा नुनबर्ग येथे
आणिला. मि कासपर फॅब्र नांवाच्या मनुष्याने प्रथम हा
धंधा सुरू केला. प्रॅकाइटचे रूप गोळा होण्यासाठी

तो एक चिकण पदार्थ वापरीत असे असे म्हणतात. जेव्हा
त्याने प्रथम आपला कारखाना सुरू केला तेव्हा फक्त पंध-
राच मजूर कामात लावले होते. आज मात्र फॅब्र कुटुंबानें
सर्व जगातील या धंध्याच्या बऱ्याचशा मोठ्या भागाचा मज्जा
घेतला आहे. जर्मनीत पेन्सिल्वीचा पहिला कारखाना सुरू
झाल्यानेतर बीस वर्षांनी प्रसिद्ध फ्रॅन रासायनिक शास्त्र
निकोलस डे कोन्ट (१७५५-१८०५) यानें ह्या धंध्यात
एक फांति घडवून आणिली. इंग्लंडशी युद्ध झाल्यामुळे
फ्रान्सला प्लेबेगो मिळना. त्याने प्रॅकाइट व माती यांचे मिश्रण
करून प्लेबेगोच्या जागी उपयोगात आणून १७५५ साली
आपले पेटंट काढले. बव्हेरियन सरकारनेहि आपला स्वतःचा
एक कारखाना काढला. आणि या धंध्याचा पाया बव्हेरियांत
चांगला खोल घातला. तें संस्थान आजहि पेन्सिल्वीच्या कार-
खान्याचे जगातील केंद्र आहे नुनबर्ग हे आताहि ह्या धंध्याचे
माहेरघर आहे तें तसेच गेल्या शंबर वर्षांपासून चालत
आले आहे. ह्या जर्मनीत सर्वविषयांसाठी कारखाने
असून जवळ जवळ पांच हजार लोक या कामी लागतात. व
निरनिराळ्या जातींच्या साठलक्ष रुपयांच्या पेन्सिल्वी बनवितात
त्यापैकी एकव्या हिंदुस्थानांत एकपक्षांश खरतात. जपान
सुद्धाच या क्षेत्रांत येत आहे. परंतु स्वस्त पेन्सिल्वी
बनविण्यांत निःसंशय त्याने आपले कौशल्य दाखविले
आहे.

कृ ति.—सदरहू धंध्यास लागणारा माल म्हणजे (१)
प्रॅकाइट, (२) लाकूड व (३) माती. वर दर्शविल्याप्रमाणें
शिसे ह्या धातूचा पेन्सिल्वीतील शिज्याशी कांही संबंध नाहीं.
प्रॅकाइटला हेबेगो म्हणतात. त्यात शिसे (धातू) आहे अशी
पुष्कळ दिवस समजून होती व त्यामुळे हा धंध्याला नेहमी
होत असतो. प्रॅकाइट नैसर्गिकरूपेच उत्पन्न होतें. फॅब्रलेड
येथे बरोडेलच्या खाणींत उत्तम प्रॅकाइट हिरब्या रंगाच्या
स्लेट्समधून सांपडले होते. जर्मनीत पातान येथे पोहेमियांत
व स्टॅरियांत तें सांपडतें त्याचप्रमाणें ते युनायटेडस्टेट्समध्यें
सांपडतें.

कोरियातील प्रॅकाइट बऱ्याच अंशी हलक्या प्रकारचे
आहे. हिंदुस्थानांत प्रॅकाइट प्राचणकोर, तिनेवेझी, कृष्णा,
गोदावरी व विजयापट्टमच्या भागांत, तसेच सिलोनमध्येहि
सांपडते. सिलोनमधील प्रॅकाइट जगातील उत्तमांत मोठें
अशी रचति आहे. हिंदुस्थानातून निर्गत होणारे प्रॅकाइट
शुद्ध करतात, कारण ही ज्या धंध्यांत प्रॅकाइटचा उपयोग
होतो त्या धंध्याविषयी हिंदुस्थानांत अज्ञान आहे म्हणूनच
जर हिंदुस्थानातलेंच प्रॅकाइट पेन्सिल्वीसाठी उपयोगांत
ध्यावयाचे असले तर ते परदेशांतूनच साध्या
रीतीने शुद्ध करून आणले पाहिजे. याचा निर्गत
व्यापार बराच मंदावला आहे. व पुढें तर तो विषे-
पच मंदावेल, कारण ही जगातील मित्र मित्र भागी

फ्रॅंकाईटच्या नवीन खाणीं खोदण्याचें काम चालू आहे आणि कृत्रिम फ्रॅंकाईट रथाच्याशीं स्पर्धा करू पहात आहे

आतां माताच्या प्रधासधर्मी विचार करताना हें लक्षांत ठेवेंलें पाहिजे कीं, मातीचा अयुक्त जात शोधून काढणें, हो किरियेक प्रयोजकांस व कारखान्यादारांस माठी अडवण येऊन पडली आहे रातोरातीच असें म्हणतां येईल कीं मातीचा ज्ञान व तिच्या मिश्रणाचें प्रमाण हें सदरहू धंधाचें गुंतागुं समजलें जाईत त्याशिवाय इतर सर्व कांहीं कृति केवळ यांत्रिक तऱ्हेची आहे पूर्वीं वर दर्शविल्याप्रमाणें मि एम् कोन्ट यानें १७९५ सालीं पेटेंट वारडीपर्यंत पेन्सिल्वीतील शिसें करण्यास मातीचा मुळीच उपयोग करीत नसत या कृतींत सर्वांत मोठा फायदा हा आहे कीं, फ्रॅंकाईट खडे किंवा भुगा कसोडि असो उपयोगान येतां येत आणि त्यात योग्य प्रमाणांत माती मिसळल्यानंतर दाबाच्या साहाय्यानें पाहिजे त्या आकाराच्या गोलें, चौकोनी किंवा त्रिकोनी फांट्या काढता येतात मुदयत जास्त किंवा कमी माती घाडून पाहिजे वितरक कठिण किंवा मऊ शिसें करतां येत. बागारात निरनिराळ्या प्रमाणात कठिण किंवा नरम अशा चाळीस प्रकारच्या पेन्सिल्वी, निरनिराळ्या प्रमाणात माती मिसळून बनविलेल्या मिळू साकतात मऊ माती म्हणजे उत्तम प्रकारची म्रता होय मडोच व कलकत्ता येथळ कारखान्यादारांनीं निरनिराळ्या जातीच्या प्रयोगांत पुढेकडे पैसे खर्च करून उत्तम जात शोधून काढली आहे उत्तम जाती ती पाहिजे तसलीं मातीं हिंदुस्थानात त्रिगुल आहे कोन्ट याच्या पेन्सिल्वी बनविण्याच्या कृतीचें पुढे लप्रमाणें सांग वर्णन करितां येईल.

जुना किंवा रेती अगदींच नसलेली किंवा अगदींच थोड्या प्रमाणांत असलेली अशीं काळी किंवा पाढरी चिकट मातीं हयगो किंवा रगदार पदार्थांनां चिकाटी व मजबूती आणण्याकरिता वापरलीं जाते हीं मातीं शुद्ध करण्याकरिता पाण्याचा चागळा पाठा असाया लागतां टाकडें, पिपातून पाणी भरून त्यात माती चागल्या रीतीनें काळविलीं असतां थोड्या वेळानंतर जड असलेले कण खालीं बसतात व शुद्ध व हलकीं मातीं पाण्यावर काढीं वेळ तरगत रहाते हा मातीं पडिल्यातून दुसऱ्या पिपात व पुष्पातून तिसऱ्यांत अशा रीतीनें शीकन नळीतून काढून घेतात, व तीं त्यांत रात्रभर राहू देतात त्यानंतर पाणी व माता वेगळीं हाथ्या वर पाणी घाडून टाकतात, व माता वेगळीं करतात हा मातीं पुढें मिश्रण करण्याकडे वापरतात हयगो एका लोखंडी खळात घालून तें चागलें चारीक कळें पाहिजे नंतर मुशीत आसून तें चांगलें पांढरें होईपर्यंत त्यास उष्णता दिली पाहिजे म्हणजे तें चांगलें चककीत व मऊ होतें श्रेयेंत मातीं कमी प्रमाणांत मिश्र करून मिश्रणात भर मदीत थोडा उष्णता दिली तर पेन्सिल्वी नरम होतात व मातीं अधिक घातलीं तर त्या कठिण होतात कोन्टनें बनविलेल्या किरियेक उत्तम पेन्सिल्वीत दोन भाग हयगो व तीन

भाग माती असे आणि इतर पेन्सिल्वीत दोन्ही भाग सारखेच असत या मिश्रणामुळे पेन्सिल्वीच्या फाळेपर्यांत व काठिण्यात पाहिजे तसा बद्दल करता येता याप्रमाणें चलेयोगी व मातीं यांचें मिश्रण तयार झाल्यावर त्याचा एक मोठा करून त्यास स्तूपेसमघाल एका छिद्रातून दाखून काढलें असतां त्याच्या पेन्सिल्वीच्या आतील कांठ्या तयार होतात ह्या काठ्या बाळवून नंतर त्यांस मदींत घालून निरनिराळ्या प्रमाणात पाहिजे तितकी उष्णता देतात ह्या शिवायच काठ्या निरनिराळ्या आकाराच्या व लांबीच्या लाकडी काड्यात बसवून िकण्याकरिता पाहिजे तशी पेन्सिल तयार होते.

रगीत पेन्सिल्वी — रगीत पेन्सिल्वी बागविण्याची कृति बहुतांशीं वरील सारखीच आहे फक्त फ्रॅंकाईटच्या जागीं एखादा चागळा एनीलीन रंग पाहिजे तितका अडक घ्यावा, आणि त्यात मेण व सरस किंवा लईसारखा एखादा चिकट पदार्थ वापरवा काळ्या पेन्सिल्वीस मदींत उष्णता घावीं लागते परंतु हास तसे काढींच करावें लागत नाहीं जर हें मिश्रण बरेंच तापवून काढलें तर एनालीन रंग, मेण व लई किंवा सरस यासारखा यांतील रासायनिक इत्ये एकदम जळून जातील, हाच या रंगाच्या पेन्सिल्वीत कर्मापणा आहे कारण ह्या काळ्या पेन्सिल्वीतील शिंश्याप्रमाणें कणखर व मजबूत राहू शकत नाहीं साधारणपणें ७ रत्तल मेण व शुद्धता मातीं, एक रत्तल रंग आणि एकचतुर्थांश रत्तल सरस या प्रमाणात घ्यावे सर्व त्रिपल एका लोखंडा कडेंत वितळवावे आणि ते वितळताना त्यास बाराक लाकडाच्या काढीनें सारखे हलवीत राहिलें पाहिजे हें मिश्रण चागलें वितळून त्या रसाचा चागला एकजीव होऊन मोळा झाला म्हणजे त्या मिश्रणास साधारण गाऱ्यात ठेवून बाळवावें आणि रसाच्या धारीक काठ्याकडून लाकडाच्या धारेंत बसवाव्या इतर सर्व कृति पूर्वींप्रमाणेंच आहे हिंदुस्थानात आतापर्यंत रगाच्या पेन्सिल्वी करण्याचा कोणाहि प्रयत्न केलेचाचें दिसत नाहीं मात्र फ्रॅंकाईटच्या पेन्सिल्वी बनविण्याचे कारखाने बरेच तिघाले असून अजूनहि निघत आहेत

या धर्मास लागणारा तितरा व आतिशय अत्यंत पदार्थ म्हणजे लोखंड हीय हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत लाकडाच्या बऱ्याच जाती पेन्सिल्वीस उपयुक्त अशा आहेत परदेशीन विदेशत जपान व जर्मनीत कनिष्ठ प्रकारच्या लाकडास मऊ करण्याची व रंग देण्डी ही स्वगत कृति अशी आहे वीं जोमुळे तें रेजिडिटरसारखें दिसतें

पेन्सिल्वी करण्यास लागणारा यंत्रसामुग्री दोन प्रकारचीं असते, एक शिसकट्या बनविण्याची व दुसरी पेन्सिल्वी बनविण्याची फ्रॅंकाईट व माती हीं दोन्ही चरगलीं मुद्द झाल्यावर दोहोंचें योग्य प्रमाणात मिश्रण करावयाचें असतें त्यास शुद्ध व चकककीत करणें या दोन्ही मोठीं पाण्याच्या साहाय्यानें कराव्या लागतात फ्रॅंकाईट व माती यांचें

निधन मर्दांत घालून तापरिळें असता थोरेंच वितळून निघतो व त्या मिश्रणात एकसारखा पसरतो आणि त्याचा पारदर्शक वारुसारखा पदार्थ बनतो आणि शिब्यास एक प्रकारें काठिप्य व घळ देतो. मिश्रण पूर्णपणें करून नंतर तें एका मळण्याच्या यंत्रात घालून मळतात आणि नंतर सर्व मिश्रण प्रवाही स्थितीतच फिल्टर प्रेतमध्यें घालवितात, त्यायोगें त्यातील पाणी निघून जाऊन विनपाण्याचा ओला गोळा तयार होतो नंतर या गोळ्याने लहान लहान भाग करून शिसें बनविण्याच्या (लेडप्रेस) यंत्रामध्यें ठेवितात. हें एक पोलादी वस्तुत्पाकार भाडें असून त्याच्या खाली किंवा बाजूस ज्या आकाराचें शिसें पाहिजे असेल त्या आकाराचें छिद्र असतें, वरून वन्याच जोरानें शिशास दाब दिला असता खालील छिद्रातून सापासारखे वाळूचें बारीक शिसें निघून लागतें तें काळजीपूर्वक संभाळून, सखळ करून, पाहिजे त्या लांबीचे तुकडे तयार करितात चांगले वाळवण्यावर त्यास मर्दांत घालून ज्यामानाचें काठिप्य पाहिजे असेल तितकी उष्णता देतात. त्यास लागणारी यंत्रे.—(१) दळणारें अथवा पांठ करणारें यंत्र, (२) गाळणारें यंत्र (फिल्टर प्रेस), (३) शिसें दाबण्याचें यंत्र अथवा प्रेंकाइटचा दौरा काढणारें यंत्र (हिल्लॉलिक प्रेस) व (४) झाकणाची भट्टी व मुशी, इत्यादि.

लाकूडपात्यात पाहिलें काम म्हुणजे लाकूडें कापून त्याच्या फळ्या करून नंतर त्याच्या चिपा करणें हें होय. जपानां पद्धत अशी आहे की, पेन्सिल्वीच्या लाकूडितुळे व तिच्या परिपापेक्षी किणित अधिच जाड असे दोन चौकोनी गाकडाचे तुकडे घेऊन एका बाजूस मधोमध शिसें राहण्यास छिद्रें पाडतात. छिद्रें पाडण्याचें काम हातानें किंवा यंत्रानें होतें शिसें घातल्यानंतर सरस लावून दोन्ही भाग जोडतात. आणि सरस बाळगण्यांत कांहीं तास त्यास प्रेतमध्यें दाबून ठेवितात नंतर पेन्सिल्वी अर्धवस्तुत्पाकार बाजूनें गोल करतात. नंतर त्यास काचकायदांच्या यंत्रात घातल्यामुळें गुळगुळीतपणा येतो. येंपंच त्याची दोन्ही टोके कापून जरूर असल्यास पॉलिश करतात. आणि शेवटी शिद्रा मारतात. जरीन क्लॉरत एका विपेरेषभा सह्य पेन्सिल्वीइतकी इंद चीप घेऊन तिची लांबी व जांटी जपानी पद्धतीप्रमाणेंच घेतात. एका ऐवभा सह्य सारशी छिद्रें छिद्र पाडण्याच्या यंत्रान पडतात. सह्य शिद्रयाचे तुकडे ठेवून दोन चिपा उत्तम प्रकारें बनविण्यास सारसानें निघटवून बापनाज व त्या बापलेच्या चिपा मग्नून प्रेतमध्यें दाबून काडतात नंतर त्यांस मोल्डींग किंवा भाकार (सेमिंग) देणाऱ्या यंत्रांत घालतात तेंपें प्रथम त्यांची एक बाजू जलद फिरणाऱ्या चापूनें अर्धवस्तुत्पाकार होतें नंतर ती बाजू उलट फिरवून व हा पेन्सिल्वी यंत्रातून बाहेर येतात. हस्त पेन्सिल्वी बॉर्मिचकानुच विषयान कारण एक तर त्यांनी सह्य पुढे दिली तरी मुळा उत्तम बॉर्मिच होत नाही व दुसरे उत्तम बॉर्मिच करणें ही गोळ्या रचणीचा बाब होय.

येथें याविषयी हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं रेडसिडारला फक्त दोन किंवा तीन पुढें दिली असता उत्तम पॉलिश होतें. शिके मारण्याचें काम उष्ण पोलादी ठशानें होतें आणि स्वस्त हवेरा व सोनेरी शुद्धता (ज्या स्वस्त धातुपैकी शिद्रक राहिलेल्या असतात) याचा उपयोग करतात ह्या कृतीस लागणारी यंत्रसाधनें येणेंप्रमाणें.—(१) लाकूड कापणारें यंत्र (लहान किंवा मोठ्या लागतील सभा करवती), (२) छिद्रें पाडणारें यंत्र, (३) गोलाकार देणारें यंत्र, (४) काचकायदाचें यंत्र, (५) टोके गुळगुळीत करणारें यंत्र, (६) रंग किंवा बॉर्मिच करणारें यंत्र व (७) शिके मारणारा दाब.

आतापर्यंत पेन्सिल्वी बनविण्यासाठी मिरज, सातारा, पुणे, अनकपली, विम्लोपट्ट (मद्रास), मुंबई, धारनाड, बगेरे ठिकाणी कारखाने सुरू करण्यांत आले हिंदुस्थानांत दरसाले अजमास तीस लक्ष प्रोत पेन्सिल्वी खपतात त्याकृतीत अजमास १० लक्ष रुपये परदेशी जातात. पुढील पंचवीस वर्षांत सरकारच्या प्राथमिक सक्तीच्या शिक्षणाच्या धोरणामुळे तर ह्या खप अतिशयच वाढेल तेव्हां रोज १०० प्रोत पेन्सिल्वी बनविणारे असे चाळीस कारखाने चालण्यास तरी सुळीच काहीं हरकत नाही. [ले एन् एन् गोडबोले]

पेपरमिट—दोन वर्षे जगणारें नैसर्गिक झुडूप. हें इंग्लंडात व युरोपखंडात प्रवाहाच्या काठां व ओलाव्याच्या जागी आढळतें आणि इंग्लंड, युरोप, व अमेरिकेंताल संयुक्त संस्थानें यात त्याची मुद्दाम लागवड केली जाते पांडरें व काळ अशा याच्या दोन जाती आहेत. काळ्या झाडापासून तेल वरेंच मिळतें परंतु पाडण्याच्या तेलाला एक प्रकारचा चांगला वास असल्यामुळे किंमत जास्त येते निरनिराळ्या किमतीत कावलेल्या झाडाच्या तेलाची क्वि किंचित किंमत अम् शकते. शुद्ध असता हें तेल बहुतेक रंगहीन असतें त्याला एक प्रकारचा सुखावह वास व सुगंधयुक्त चव असते, व सोडात हवा ओढल्यानंतर थंडपणा वाटतो. ह्या तेलाचें विशिष्ट गुणत्व ०.८४ ते ०.९२ आहे. पेपरमिटचें तेल ४० पर्यंत थंड वेष्ट्यास वेष्ट्या केव्हा स्फटिक बनतात स्फटिक मयसार आणि इतर त्यामध्ये द्रवतात, परंतु पाण्यात घडुतेक मुळीच द्रवत नाहीत. ह्या तेलात कर्षां शुद्ध केलेले स्फिरिट मिसळलेले असतें. तेलात पाणी घालून हलविल्यानंतर त्याला दुधासारखा गहळवणा आल्यास त्यात स्फिरिट आहे असें समजावें

पेपरमिटचें तेल भंगाला लावण्यास भंग बाधिर होतें, व शिवाय तें कोयलाहि (ऑटोमोटीक) आहे या कारणास्तव दापदुलीयर आराम पडण्याकरिता आणि दातांतल सवरेह्या भागावर उपचार करण्याच्या वेळी याचा फार उपयोग होतो. कांहीं प्रकारच्या आग्निमांचावरहि याचा उपयोग होतो.

पेपरमिटचें दर एकरी उत्पन्न सरासरी १५५ ह्युड्रेडवेट होतें. एकाच झाडापासून तीन फिके निघतात. नववें फिके नशित होतें. इंगाम साधारणपणें आगटच्या आग्निमांचा किंवा

मध्याला सुरु होऊन ६ आठवडे असतो; व त्या अवधीत रात्रंदिवस ऊर्ध्वपातन यंत्रे चालू ठेवतात. हंगामात हवा उष्ण व कोरडी असेल तर फुललेल्या टाउऱ्या पांय पींड वरस्पतीपासून १ आंस तेल निघते; पण हवा वाईट असेल तर याच्या निम्मे तेल निघवेंद्वि जड जाते हें तेल सुसंत १० किंवा १४ वर्षे ठेविल्यास त्याचे माधुर्य वाढते केव्हा केव्हा तेजाला हिरवा रंग दिसतो, याचे कारण ऊर्ध्वपातन क्रियेच्या वेग्री वाजवेपेक्षां भारत पाणी पातलेले असते हें होय. उलटपक्षां उर्ध्वपातनयंत्रांत वनस्पति शनवारपासून सोमवारपर्यंत राहू दिल्यास तेजाला पिण्ट रंग देतो

पेपिन, डेनिस (१६४०-१७१२)—एक फ्रेंच शास्त्रज्ञ. यानें द्यायगेंड यास वातावर्यक यंत्र तयार करणाऱ्या कार्या मदत केली व त्यांत पडदे वापरण्याची युक्ति सुचविली. याचें पावकयंत्र (डायजेस्टर) प्रसिद्ध आहे. हा काहीं दिवस व्हेनिस येथें अध्यापक असून नंतर रॉयल सोसायटीचा फुण्डर झाला. यानेंच वकनलिकेसंबंधी शोध लावले. हा दारिद्र्यांत मरण पावला.

पेरॅन्सिन—निरोगी डुकर, शेळी, किंवा गायींचे वासहं-यांच्या पोटातील स्लेममुक्त अस्तर बाळगून केलेला निपाक-प्रर्वक पदार्थ. औषधाकरितां उपयोगांत येणारें द्रव्य पिव-ळतर किंवा पांढऱ्या रंगाचें असून त्याची पूड, वस्त्र, किंवा गोळ्या केलेल्या असतात. नें अल्प प्रमाणांत पाणी व मध-सार यांमध्ये द्रवते. पचनक्रियेला मदत व्हावी म्हणून म्हाताऱ्या लोकांना पेरॅन्सिन देतात.

पेंचा—हिंदीमहासागरांत पूर्वेकाम्बिकेच्या किनाऱ्याजवळ पेंचा नावाचें बेट झांझीवारच्या सुलतानच्या ताब्यांत आहे. हें बेट ४० मैल लांब व १० मैल रुंद असून तेथील क्षेत्रफळ ३८० चौरस मैल आहे. येथील रानामुळे या बेटास आलहुयेरा हें अरबी नाव देण्यात आले. येथील अरब लोक नीमो आणि र्शाहिली मसुरांच्या मदतीने शेती करतात. १८९७ सालापूर्वी सर्व गुलाम मजूर असत. येथील लोकसंख्या (१९११) ८३,१०९ आहे बहुतेक लोक पांढऱु असून ते बांध्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. नारळाचे व लवंगाचे मळे येथें पुष्कळ आहेत. कातडी, चामड्या, रबर, कपट्या आणि कांसवाच्या पाठी व नये ह्या येथील निरगत माल असून तांदुळ आणि सुती कापड ह्या आयात माल होय.

या बेटांत ३ बंदरे आहेत. शाकीशाची हें राजधानीचें ठिकाण असून व्यापाराचें केंद्र नैर्ऋत्येच्या किनाऱ्यावर आहे किशीफाची आभे व किनाऱ्यावर आहे. दर आठवल्यास येथून झांझीवारला आगबोट जाते. १९०७ साली हें बेट झांझी-वारशी विनसारी तारार्यत्रानें जोडले गेलें.

पेरॅन्सलर—मद्रास हलाख्यातील त्रिचनापल्ली जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ६७४ चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) २३६६००. खेड्यांची संख्या १२८. मुख्य ठिकाण पेरॅन्सलर. बायळ्य भागातील पचमैलें डॉगरा-

खेरीज तालुक्याचा इतर भाग सामान्यतः सपाट आहे. पार्षिक पाऊस ३९ इंच म्हणजे त्रिह्यांतील इतर तालुक्या-पेक्षा जादा पडतो.

पेरामारिबो—इच ग्वायना अथवा ब्रिनिम याची राजधानी. हें ब्रिनिम नदीच्या उजव्या तीरावर समुद्रापासून बसि मैलावर आहे. लोकसंख्या ३३८२१ आहे. हें शहर स्क्व आणि निरोगी आहे. पेरामारिबो हें इंडियन लोकांचें खेडें फ्रेंच लोकांच्या वसाहतीचें ठाणें १६४० साली झालें व स. १६५० मध्ये येथें पांढऱुच्या लॉर्ड विलोबांन राजधानी केली. १६८३ सालीयेथें फ्रेंच सत्ताबास पुरें होवो व यापेकीं निम्याहून जास्त दारुची दुकानें होती, परंतु स. १७९० मध्ये येथील घरांची संख्या एक हजार झाली. स. १८२१ व १८३२ या वर्षी या शहराला आग लागली होती.

पेरॉन (१७५५-१८३४)—हा फ्रेंच मनुष्य शिष्याच्या लष्करांत डीवाइन्चा लुट्यम अधिकारी होता. याचें मूळ गांव पीअरे कुईनीअर हा एक फ्रेंच व्यापारी गलबतावर रालाशी होता. त्याचें गलबत मलबार किनाऱ्यावर फुललें. तिथून हा उत्तरेस गेला व ग्वालेरच्या राण्याच्या पदर्री स्फोंच म्हणून सेग्टर नावानें शिष्यां राहिला. पुढे (१७९०) डोबाइन्च्या हातासाठी गेला नजीबखानाची विधवा स्त्री कायूंदबा खिला महादजीच्या स्वाधीन करीना, तेव्हा याला कायूंद-वर पाठविलें तेथे वाईच्या कुमकेस आलेल्या इस्मयल बेगचा त्यानें परामव केला. लडाईत तोकेचा गोळा लागून नजीबची स्त्री ठार झाली तेव्हा इस्मयलनें अभय घेऊन खिला पेरॉनला दिला (१७९२) पुढील साली पेरॉन हा पुण्यास आला होता. खडग्यांच्या लडाईत याच्या पायदळानें चांगली कामगिरी केल्यानें दौलतशाहानें त्याची पदती केली व त्याला आपल्या सर्व सैन्याचा सेनापति केलें (१७९६). यानंतर तो स्वदेशां गेला. पुढें परत आल्यावर लखया-दादाच्या साथीदारांना आपघाबा खिला बळकाविला तो यानें सोडविण्याची खटपट केली (१७९९) शिष्याच्या मनांत १८०२ साली याच्याबद्दल संशय आला. तो दौलत-रावाच्या विरुद्ध इंग्रजांशी अलागडच्या लडाईपासूनच कितुरी फुलू लागला (१८०३) व लडण्यावेळीं मागे मागे हुडू लागला. त्यामुळे शिष्यानें त्याची सेनापतीची जागा व जहा-गीर अस केली व अंभोजी इंगळ्यास दिली. त्याचा व पेरॉ-नचा द्वेष होता. अखेर पेरॉन आपणच इंग्रजांना मिळाला व आपली सर्व मालमत्ता घेऊन तो इंग्रजां मुखालातून लखनौस गेला. शिष्याच्या इंग्रजांबरोबरील या वेळच्या सभे लडायांत पेरॉननेंच कितुरी करून शिष्याचा नाश केला. त्यानें एकदां (१८०९) उज्जैनच्या लडाईत दौलतशाहानें बोलविलें असता सैन्यच धाडलें नाहीं. तो पुष्कळ वेसा घेऊन फ्रान्समध्ये परत गेला व १८३४ साली मेलाला [बफ; कास्ट्यन—युरोपी-यन मिलटरी अॅडव्हेंचर्स ऑफ हिंदुस्थान]

पेरिक्लीस (ख्रिस्त पूर्वे ४९०-४२९)—एक अधेनि-
यन मुसद्दी पूर्ववदात त्यानें उत्तमोत्तम शिक्षणापासवीं संगी-
तशास्त्र, तर्कशास्त्र व तत्त्वज्ञान यांचि शिक्षण घेतलें होय. ४६०
च्या सुमारास पेरिक्लीसकडे अथेन्स सत्स्थानांताला मुख्य अधि-
कार आला, आणि तेव्हापासूनच अधिनियम सोबसत्तेची
अभूतपूर्व वाढ सुरू झाली या काळांत अधिनियम लोकांची
सत्ता अगदीं शिथिलता पावोवंची परंतु युद्धसंबंधांतील लोक
अगदीं गिळून गिळाले, फीसिस, लोकोस, युबोई मेगारियन
व स्पार्टन, या सर्वांनीं अथेन्सविहद बंदे उभारलीं तेव्हा कठिण
प्रसंग शुद्धरत्ना तयापीहि पेरिक्लीसनें न डयमगती स्पार्टन
लोकांना लाच देऊन मार्गे परतविलें, व युबोई जिंकण्यास
स्वत. गेला इतर सत्यानें माय परत जिंकतां आलीं माहूर्त,
तेव्हा तीस वर्षांचा तह करून पेरिक्लीसनें ग्रीक सत्स्थानांचिं
स्वातंत्र्य वदल केलें इतर त्यानें आपल्या परराष्ट्रीय धोर-
णात पूर्ण फरक करून पुढें फक्त आरमारी सामर्थ्य वाढ-
विण्याचा उद्योग चालविला डेलियन संघातील अथेन्सचीं
दास्त सत्स्थानें आपल्या सत्तेखाली आणण्याचा त्यानें प्रयत्न
चालविला होता या कायोंकरिता त्यानें विरिनाराळ्या प्रदे-
शांत अधिनियम लोकांच्या वसाहतीं किंवा लष्करी ठाणीं
वसविलीं हे लोक तेथें जमीनदार बनले व लष्करी उद्योग
महत्त्वाचीं अर्शा तितकीं ठाणीं अथेन्सच्या कवड्यात आलीं
याप्रमाणें ग्रेस, इरिट्रिया, काळा समुद्र व एजिना वगैरे ठिकाणीं
वसाहती स्थापल्या

सुद्ध अथेन्स सत्स्थानात अधिनियम लोकांना पूर्ण स्वराज्य
चालविण्याचें म्हणजे लोकशाहीचे हक्क देण्याचें धोरण त्यानें
स्वाकारलें होतें पेलोपोनेसियन युद्धांत अपश्य आल्यामुळें
पेरिक्लीस मॅसिस्ट्रेटच्या पदावरून ४३० मध्ये च्युत झाला, व
पैसाच्या अकरातफराच्या आरोपावरून त्याला ५० टॅलेन्ट्स
दंड झाला परंतु लवकरच लोकरमतात फरक होऊन त्यालाच
अधिक अधिकार देऊन मॅसिस्ट्रेट नेमले पण तो लवकरच
मरण पावला

पेरिथस—प्रेसमधील एक प्राचीन शहर हें सेलिन्-
याच्या पूर्वेस २० मैलांवर आहे इ स पूर्वी सुमारे ५९९ मध्ये
येथें सामीयन लोकांची वसाहत होती इ स पूर्वी ३४० त
या ठिकाणीं मॅसिडोनच्या लुसत्या क्लिपस जोगाचा प्रति-
कार करण्यांत आला

पेरिपॅटेटिफिस—अॅरिस्टॉटलच्या शिकविताना फि-
रप्याच्या पद्धतीमुळें अगार लिखियमधील 'पेरिपटॉस'
(आच्छादिन मार्ग) या शब्दावरून हें नाव मिळालेला प्राचीन
काळचा, अॅरिस्टॉटलचा शिष्यसंप्रदाय, यातील लोक स्वतंत्र
विचारांचे नसले तरी बुद्धिमान व विद्वान होते त्यांनीं आपल्या
शुरूच्या-आरिस्टॉटलच्या-मुख्य मतात फारशी नवी भर
घातली नाही

पेरिम—पावेल माडेव सामुद्रधुनीतील एक बेट हें
अरबस्तानच्या किनाऱ्यापासून सुमारे १३ मैल व आफ्रिकेच्या

किनाऱ्यापासून २१ मैलांवर आहे याची सर्वांत जास्त
लांबी ३१ मैल, व सरासरी रुंदी सुमारे ११ मैल आहे. क्षेत्र-
फळ ५ चौरस मैल या बेटाचा फारभार एडनबरोबर चाल-
विला जातो इंग्रजांच्या पूर्वी या बेटावर कोणत्याहि राष्ट्रांचे
लोक रावमचे राहिलेले नव्हते तांबळ्या समुद्रातून परत
येताना, इ स १५१३ त अल्ब्युवर्क हा रेंवे उतरला होता
त्यानें या बेटाला प्लेगकूड असें नांव दिलें तांबळ्या समु-
द्राच्या मुखाजवळ फिरणाऱ्या चांचे लोकांच्या ताब्यांत हें
बेट काही काळपर्यंत होतें परंतु पुष्कळ कष्टानें ९० दातो-
पर्यंत रडक रोडूनसुद्धा येथें पाणी न लागण्यामुळें त्यांनीं हें
बेट सोडून दिलें इ स १७९९ त, ईस्ट इंडिया कंपनीनें हें
बेट घेऊन, त्या बेटां ईजिप्तमध्ये असलेले फ्रेंच सैन्य हिं-
दुण्यांत टिपू सुलतानाला मदत करण्याकरिता येऊं लागल्याचें
त्याला अडवून धरण्याकरिता, येथें शिवची ठेवली १८९९ त
येथें एक दीपगृह बांधण्यांत आलें बेटाची लों स (१९०१)
१०३६. या बेटावर एक दगडी कोळशाचा डेपो, वर्षीस
१००००० ग्यालन पाणी तयार करणारा कन्सेन्स व दोन
दीपगृहे आहेत पहिल्या वर्गाच्या म्याजिस्ट्रेटचे अधिकार
असलेला अरिस्टेंट रेजिडेंट येथें रहातो

पेरिम-सुबई, अहमदाबाद जिल्ह्यातील बेट हें खवायतच्या
आखाळांत पोप्राच्या दक्षिणेस ४११ मैलावर आहे पाव-
साळ्यात पेरिम बेटात मुळाच वस्ती नसते एरन्दी काही
कोळी, कामासाठी लोकवस्ती करून असतात.

१४ व्या शतकापर्यंत बरिया कोस्टसच्या ताब्यात पेरिम बेट
होतें नंतर गोहेल रजपूत वंशापैकी एक त्यांचा पुढारी मोख-
रजी नाव चा होता, त्यानें राजपूत,न्याहून गुजराथेंत येऊन
घंधुकाजवळ रणपुराहून दक्षिणेस बाऊन गोप आणि पेरिम
काबीज केली मोखरजी अशा रीतीनें चाचे लोकांचा पुढारी
झाला परंतु ही सत्ता फार दिवस टिकली नाही. १३००
सालीं महंमद तुल्खाकडे मोखरजीच्या चांचेपाणाची पुष्कळशीं
गान्हाणी गेली महंमदाविन तुल्खानें पेरिमवर स्वारी करून
मोखरजीला ठार मारून किल्ला सर केला. १८ व्या शतकापर्यंत
मोगल सत्ता होती ती संपल्यावर सुरतेचा व्यापारी मुझा
महंमद अर्षानें तेंचें एक किल्ला बांधला आणि तो आपणाला
स्वतंत्र संस्थानिक म्हणून लागला तेथील हवा चांगली नस-
ल्यामुळें त्याच्या लोकांनीं त्याला सोडलें जुने अवशेष पेरिम
बेटात पुष्कळ सापडतात

पेरियाकुलम—मद्रास इलाखा मद्रुरा जिल्हा, जिंडगल
पोटविभागातील एक तालुका क्षेत्रफळ ११०७ चौरस
मैल लोकसंख्या (१९२१) ३३०७४ मोठीं गावें पेरिया-
कुलम् (तालुक्याचें मुख्य ठिकाण), योदिनायकनूर (वस्ती
२२२०९), व उत्तमपलियम् (वस्ती १०००३), वेळ्याची
सरया ८३ जिल्हाच्या इतर भागाच्या मानानें या तालु-
क्यातील वस्ती विरळ आहे यातून वेगें व सुहली या नद्या
वहातात.

ताडक्याचें मुख्य ठिकाण पेरियाकुलम, हें मद्रुरेच्या पश्चिमेत सुमार ४५ मैलावर पराहंटी नदीच्या काठी आहे. लो. सं. सुमार १८०००. येथील म्युनिसिपालिटी स १८८६ त स्थापन झाली. येथे धान्य व फळे यांचा बराच व्यापार चालतो. कंबमची सिड व कोडेकानल यांशी होणाऱ्या व्यापाराचें हें मुख्य ठिकाण आहे.

पेरू—दक्षिण अमेरिकेच्या पॅसिफिक महासागराच्या किनाऱ्यावरील एक प्रजासत्ताक राज्य. हें साधारणपणें वायव्येकडून आग्नेयीकडे द. अक्षांश ३°२१' व १८°६' यांत (तिरपें) पसरलेलें असून त्याचें क्षेत्रफळ ६७६६३८ चौरस मैल आहे. पेरूचे समुद्रकाठ, सीरा व मौन्टाना हे तीन विभाग आहेत.

समुद्रकाठ—हा भाग अॅन्डीज पर्वताच्या पश्चिम बाजूस उत्तरेकडून दक्षिणेकडे (आपल्याकडाला कॉकणपट्टी-प्रमाणें) समुद्रकाठी पसरलेला असून यांत पुष्कळ जमीन ओसाड (वाळवंट) आहे व मधून मधून काहीं नद्या गेल्या आहेत

या बाजूकडील अॅन्डीजच्या भागांत कार्बोलेरा सुप्त ज्वालामुखीपर्वतांची ओळ आहे. व किर्येक ठिकाणी उष्ण सरो आहेत. या बाजूस इ. स. १५७० पासून मोठमोठे व भयंकर असे ७५च्या वर भूकंपाचे धवे वसलेल्याची सरकारी दप्तरात नोंद आहे.

समुद्रकिनाऱ्याजवळच इकडेतिकडे मोठाल्या खडकांची पुष्कळ भेटें आहेत. त्यावर खनिज द्रव्यें सापडतात व समुद्रातील अनेक जातींचे पक्षी व जलचर सिंह असल्या आहेत.

सीरा.—हा विभाग स्वाभाविकपणें अॅन्डीजपर्वताच्या पश्चिम, मध्य व पूर्व रागांचा झाला आहे. समुद्रकाडील रांग किंवा पश्चिम रांग ज्वालामुखी पर्वताची बनलेली असून त्यापेक्षा बरेच ज्वालामुखी पर्वत सुप्त आहेत. त्यांनाल पुष्कळशी शिसरें १९,००० फुटाच्या वर आहेत.

या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या उंचीमुळें यात पृथ्वीवरील सर्व कटिबंधाच्या प्रदेशातील झाडे व वनस्पती पिकतात. निरनिराळ्या तऱ्हेची अनेक फुलझाडे, बटाटे, कोको, कॉफी वगैरे उपयुक्त झाडांचें तर यांतील दऱ्या हें आगरच आहे. तसेच येथें किर्येक ठिकाणी सोने, चादी, व पारा वगैरे खनिज द्रव्यें मोठ्या प्रमाणावर सांपडतात.

मोटा ना.—यात पूर्व अॅन्डीजच्या पादध्याशी असलेलें उष्णकटिबंधीय अरव्य व अग्निज्ञान नदीचा पाणवट्याचा सर्व प्रदेश अंतर्भूत झालेला आहे यातून नॅरानान, हीलाग, व याच्या संयोगास मिळालेली युकायली वगैरे अनेक मोठ्या नद्या वाहात जातात कोयनेलची सिकोना व इतर जातींची झाडे, कोको, कॉफी, ऊंस, उष्ण कटिबंधातील सर्व प्रकारची फळझाडे व फुलझाडे असलेल्या आहेत. इमारती लाकडाची झाडे व धूपासारखा सुगंध उत्पन्न करणारी झाडे

अपरिमित असून रबर, सासंपरिला, ध्वानिला, ताडमाड, इपेकाययुन्हा वगैरे मूल्यवान झाडांची दाट अरण्या आहेत. यांत सोने तर विपुल सांपडतें.

लो क सं द्या व लो क.—मागें १८७६ सालीं श्री आर्ताची खानेसुमारी झाली तीप्रमाणें पहाता स. १३.८ मोरे, १९ नीमो, ५७६ इन्डियन, २४.८ मेस्टिझो व १.९ आग्नेयाटिक (बिरोपतः चिनी) लोक होते. १९०६ सालीं पेरूची लोकसंख्या ३५,४७,८२९ भरली. हेच आंके इ.स. १५७२ च्या ८०००००० या आकड्यांशी तोखन पाहता मोठा फरक दिसतो. स्पॅनिश लोकांच्या जुलमी राज्यव्यवस्थेमुळें त्या वेळीं असंख्य लोक जुलमीं मारले गेले. येथील एकंदर लोकांत पुष्कळसे स्पॅनिश व इन्डियनच्या मिश्रणाचें व पुष्कळ आफ्रिकेतील निमो, चीनमधील मजूर वगैरेंच्या मिश्रणाचे आहेत. मूळचे रहिवाशी रानटी असून ते भटकणाऱ्या टोळ्या करून राहतात.

मेस्टिझो व मुलेटो हे वरीलप्रमाणें निरनिराळ्या जातींच्या मिश्र जातीचे असून हीरा प्रदेशांत सर्व उद्योगधंदे व शेतकी व इतर सरकारी-निगमसरकारी कामें करीत असतात. निमो लोक अलीकडे गुलामगिरीतून मोकळे झाले असून उंसाच्या लागवडीवरील मजुराचे व इतर जातीप्रमाणें दुसरोही सुधारलेले उद्योगधंदे करतात. जपानांतूनही काहीं लोक येथे वस्ती करून राहिले आहेत.

शिक्षण—या प्रजासत्ताक राज्यात चार विश्वविद्यालये आहेत. कायदा, तत्त्वज्ञान, गणित, धर्मशास्त्र, वैद्यक, अर्थशास्त्र व अलीकडील सर्व भौतिक शास्त्रांचें शिक्षण येथें दिलें जातें. प्राथमिक शिक्षण मोक्त असून नावात कायतें सर्वांचे आहे. शिष्याय शेतकी, उद्योगधंदे, व्यापार व शिक्षणकला यांच्या करितींहि सरकारी, तशाच खाजगी शाळा आहेत शाळांच्या प्रत्येक शाखेसंबंधी मोठमोठे ग्रंथ व पुढें पुढें (१९ व्या शतकात) काव्य, नाटक, कादंबऱ्यादिकांची रचना चांगली होऊं लागली येथील मुख्य शहर अॅलिमा तेथील राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालय फार जुनें असून भूगोलविषयक, ऐतिहासिक व नाविक ज्ञानविषयक व इतर उपयुक्त संस्था सरकारच्या मदतीने भरभराटीस येत आहेत. येथे इ. स. १८६० च्या शासनपद्धतीस अनुसरून राज्यात रोमनकॅथोलिक धर्माचा सर्वत्र प्रसार आहे.

इ ल ण व ल ण.—हा देश स्वभावतः पहाडी व उष्ण-राळ असल्यामुळें देशांतल्या देशांत व साहेली देशाशी सोपें दळणवळण ठेवण्यासोपा नाहीं. समुद्रकाठच्या पट्टीत ओसाड वाळवंटी मैदानें असल्यामुळें लोकवस्तीस तो भाग अयोग्य आहे, म्हणून तिकडे अगदी मोठी व्यापारी शेंदरे आहेत. काहीं भागांतून रेश्मे नेली आहे, व तारहि मोठमोठ्या शहरासच जोडली आहे इ. स. १९०६ पासून पोस्टाची योजना परदेशाशी परस्परसाहाय्यक आहे.

या देशातील नद्या नौकाजन्यनास फार उपयुक्त असल्यामुळे देशातील दळणवळणास बराच उपयोग होतो नद्यांतून मोठी व लहान जहाजे बरीच बरपयंत जाऊ शकतात डिटिकाका सरोवर १२,२० मैल उंचीवर असून हि १६५ मैल लांब व ५० ते ८० मैल रुंद असल्यामुळे त्यातून मोठमोठी व्यापारी जहाजे जाऊ शकतात

व्या पा र—देशातील दळणवळणाची अखणण, राजकीय बाबतीतील अभ्यवस्था व स्पॅनिश कारभारापासून परंपरागत झालेल्या अशा वाईट अकातपद्धतीमुळे येथील व्यापाराची प्रगति बरोबर होत नाही किनाऱ्याने असलेल्या यदरापेची कॅले हो फार सोईचे असून परदेशाशी होणारा व्यापार याच बंदरातून होतो. मोठया नद्याच्या काठाजवळि बंधरे आहेत त्यातूनही व्यापार चालत असतो परदेशाच्या जहाजास परवानगीशिवाय व्यापार करता येत नाही. येथून बोलेव्हिया, उत्तर अमेरिकेतील सॅथॉन व जपान देशाशी व्यापारचालतो आयातोपेक्षा निरगत मालच जास्त असतो निरगत मालात साखर मोठया प्रमाणावर असून तिच्या खालोखाल, खनिज द्रव्ये व वन्यपदार्थ, हावे, कापूस, कोकेन वगैरे माल आहे.

नदीथडीतील जमिनीस कालव्याने पाणी देण्याची पद्धत स्वभावतःच उत्तम साधली आहे म्हणून शेतकीत जास्त महत्त्व आहे स्पॅनिश लोक इकडे येण्यापूर्वी येथे शेतकीच चालू होती उसापासून केलेल्या साखरेचे व काक-बोचे उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर आहे उसाची लागवड इंग्रज लोकांच्या हाती असून समुद्रकिनाऱ्याकडील नद्याच्या घडोत मोठमोठे उसाचे ाळे आहेत. याच्या खालोखाल येथे कपूस उत्पन्न होतो, व साखरेप्रमाणेच दरएक हजारो खड्या कापूस विलायत वगैरे देशात जाणे शिवाय तांदूळ, मका, वाला वगैरे खाण्याची धान्ये हा माल, तसेच तंबाखू, वटाटे, कोफा, सिकोना, कोफी वगैरेहि पदार्थे चांगले पिकतात येथे सर्व जातीची फळे येतात. विशेषतः प्रांथे व ऑलिव्हू यांची फार लागवड होते द्राक्षांपासून दारू व ऑलिव्हू तेल काढतात हेहि पदार्थे परदेशात मोठया प्रमाणावर जातात. येथील अंगलांत उत्तम इमारती लाकडाची असलेल्या आहेत. त्यात महागणे हे एक फार नावाजलेले लाकूड आहे, यापासून तसेच रमरापासून मोठे उत्पन्न होते येथील पहाडावर अनेक तऱ्हेचे गवत व वनस्पतींचा अंगळ आहेत. त्यात येथील मुख्य व रूढिवासी व वधाहवलाचे गुरादोराचे व जेठ्याचे कळप चारीत असतात. तसेच लामा, अल्पाका, व्हायक्पुना, जनावरेहि मोठ्या प्रमाणावर पाळण्यात येतात. लामा हे जनावर पहाडांतून मालाची ने-आण करण्यास फार उपयोगी आहे अल्पाका व व्हायक्पुना जनावरांची छोकर काढली जाते. या लोकरांसहि परदेशातून दाडगी मागणी असते. येथील गवताच्या ' वनामी ' टोंप्या करून परदेशी पाठवतात.

जाने या पदार्थांचे व नायट्रेटचे पर समुद्रकिनाऱ्या-व-सवळील खडकाच्या पेटावर मोठ्या प्रमाणावर असून त्यापासून मोठ्या शतकांत सरकारला मोठे उत्पन्न झाले. अद्याप ' टारापका ' येथे हे द्रव्य मोठ्या दरण्याच्या उद्योग चालू आहे. या द्रव्याचा रसाच्या कामी चांगला उपयोग होतो.

खा गी.—स्पॅनिश लोक येथे येण्यापूर्वीपासून या देशात सोने, चांदी, लोखंड इत्यादि धातू व गंधक, पारा, अन्नक, पेट्रोलियम वगैरे द्रव्ये सांपातून काढिली जातात. मान अलीकडे हे धंदे परदेशी भांडवलदारां एतद्देशीय मजूर व कारागिरांच्या साहाय्याने चालविणे जात असून परदेशीत याचे बरबसे उत्पन्न जाते. समुद्रकिनाऱ्यावजळ असलेल्या विहिरीतून पेट्रोलियम काढतात.

का रा गि रा चे कार खाने व धंदे.—येथे उत्पन्न होणाऱ्या कच्च्या मालाचा पक्का उपयुक्त माल करण्याचे कारखाने येथील मोठ्या दाहरी आहेत उसापासून साखर व रम नामक दारू तसेच कापसाचे व लोकराची बघे, अन्नद्र धातू छद्द करून त्याच्या कगडा किंवा दागिने वगैरे माल बनविणे, अन्नद्र पेट्रोलियमपासून केरोसीन बनविणे, तंबाखूच्या विष्ट्या, सिगारेट्स, काकवी व द्राक्षापासून अनेक प्रकारच्या दारू, भापे कोकेन, कोको, चोकोलेट वगैरे असेहय पदार्थ येथील कारखान्यांतून बनविजे जातात.

रा ज्य च्य व द्या —१९६० सालच्या घासनपद्धतीनुसार हे राज्य पूर्णपणे प्रजासत्ताक आहे. प्रतिनिधी स्वतंत्रपणे प्रजेदळून मिळवले जातात. २१ वर्षांच्या बरील किंवा लम झालेल्या अशा प्रत्येक इसमास मत देण्याचा अधिकार आहे पण येथील बहुजनसमाजाचा अज्ञानपणा व राजकीय बाबतीतील अंधादासिन्व इत्यादि कारणांमुळे अनियमितसत्ताक (डिक्टेटोरियल) पद्धतीचा उपयोग केला जातो.

कार्यकारी मंडळ.—राज्यांत अंमलबजावणीची प्रमुख सत्ता लोकांना निवडलेल्या प्रेसिडेन्टच्या हाती असून त्यास मदतगार दोन व्हाईस प्रेसिडेन्ट व एक निवडलेल्या ६ मंत्र्याने प्रधान मंडळ असते. राज्यातील निरनिराळ्या खात्यांचे कामगार प्रधानमंडळस जबाबदार असतात. सेनेट व नेबर ऑफ डेप्युटीज या दोन सभांकडून कायदे करण्याचे काम होतं.

जा गे.—येथे इंग्रजी सांठहरिव (पॉड)च्या किमतीचे वजनाने आणि आकाराने ' लिमा ' म्हणून संन्याचे एक नाणें आहे व त्याहून हलक्या प्रतीचे म्हणजे १/२ पौंड १/२ पौंड, व सोल (म्हणजे १०० टेंट) ही चांदीची नाणी आहेत; व १/२ टेंट हे तांब्याचे नाणें आहे. मॅच मॉन्ट्र व पद्धतीप्रमाणे वजन व मापे सरकारी व्यवहारांत असून खाजगी व्यवहारांत लोक त्यांची जुनी वजन व मापे उपयोगांत आणतात.

इ ति हा स—येथील डिटिकाका सरोवराच्या दक्षिण किनाऱ्यावजळी काही मोठ्या तट अद्याप दिसत असलेल्या जुन्या

इमाराष्ट्रच्या अर्थसंधारण व हतर ठिकाणी सांपदलेच्या जुन्या वस्तूवरून समर्थ केा, या देशात स्थानिक लोक वेण्यापूर्वी बरेच सुधारलेले इन्का राजे राज्य करीत होते. (विभाग ४ या, प्र. २३ पहा). इ. स. १५२६ त म्हणजे पहिला स्पॅनिश 'फ्रान्सिस्को पिझारो' हा वेण्याच्या पूर्वाच्या वर्षी येथील शेवटचा मठा इन्का राजा 'हॉयना कपाक' मरण पावला व गादीसंधारण त्याच्या मुलांत शेंटे लागले. व राज्यांत अव्यवस्था माजली. तिचा पिझारो व त्याच्या अनुयायांनी त्या गोष्टीचा कायदा घेऊन प्रसंगविचेदी तद्देशीय तंट्यात हात घेतला व एका पक्षाचा पूर्ण नियंत्रण केला, आणि बाह्यपूर्ण तेथील जुन्या राजघराण्यातील युद्धांला गादीवर बसविले. अशा रीतीने अजस्र काळ शत चालला तसतसा पिझारो व त्याच्या अनुयायांनी तेथील लोकांवर पगडा बसवून पुष्कळशी अमीन ताब्यात घेतली व आपला अंमल सर्व देशभर बसविला. पिझारोला वेळोवेळी मातृदेशांतून मदत मिळत गेली व ती स्पॅनिश राज्य व बघाहत वाडवू लागला.

मध्यंतरी स्पॅनिश सेनापतींनी आपसात स्वकीय प्राता-बद्दल भांडणे घुरू झाली व प्रत्यक्ष लढाया होऊन कित्येक सरदार ठार झाले. तसेच याच सुमारास तद्देशीय लोकांनीहि उचल घेऊन बंडे उभारिली व देशात सर्वत्र अव्यवस्था व गोंधळ माजला. त्यात कित्येक स्पॅनिश लोकांनी तद्देशीयां-वाहि कड घेऊन काहीं बाल काहीं जागात राज्य चालविले. इंग्लिषांनून निकडीच्या प्रसंगी हुशार व बलवान सरदार येथे नेमले जाऊन राजवस्था कायम राखली गेली. पण स. १५६९ पर्यंत देशांत मुळाव शांतता नव्हती. त्यावर्षी डॉन-फ्रान्सिस्को-डी-टोलेडो हा व्हाइसरॉय म्हणून आला व याने आगदी कडकपणे तेथील जुन्या घराण्यांचा नायनाट करून व देशांत श्रतः चौहोकडे फिरून अनुभवी व विद्वान म्यायापिशांच्या सल्ल्याने राज्यव्यवस्थेत सुधारणा केल्या; व त्या पद्धतीने २ शतकेपर्यंत येथील लोकांवर स्पॅनिश राज्य चालले. याने परेच तद्देशीय लोक सरकारी हुद्द्यांवर नेमून त्यांनी मैत्री संपादिली; तसेच बऱ्याच प्रमाणावर जुनी पद्धत चाटू ठेवून व सुसंबाहि लोकोपयोगी सुधारणा करून प्रजेची हळू राजनिष्ठा संपादन केली व अशा रीतीने राज्यास बळकटी आणिली.

अशा रीतीने एका दिशेने प्रयत्न मंत्तौप वाढत गेला; पण त्याच वेळी दुसऱ्या दिशेने बऱ्याच स्पॅनिश लोकांच्या खाणां-होळ एतद्देशीय मजुरांवर व दूरच्या भागात मुलूम, अत्याचार वाढून प्रजेच्या असंतोषाची चोंगे रुजली गेली, व त्यास धार्मिक बाबतींतील बघादतत्वाभ्यांवीरुल अवयवत्वी व जुळु-माथी भर मिळून सामान्यपणे देशभर असंतोष वाढत गेला. या बाबतींतील कित्येक एतद्देशीय कामगारांच्या अक्रारीस दाद सुट्टी मिळाली नाहीं. अशी स्थिति स्पॅनिश सत्तेतल देशांत झाली आणि लिमा (पेरूची राजधानी) येथे सैन्याचे

मुख्य ठाणे असल्यामुळे पर्यंत येथे सैन्य येथे होतें म्हणून चिला वगैरे दूरदूरच्या देशात राज्यकर्तोचा स्कोट होऊन स्वातंत्र्याचे निशाण प्रथम फडफाविले गेले, व नंतर इ. स. १८२१ त अर्जेन्टाइन सेनागतीने हाताखाली अर्जेन्टाइन व चिली लोकांचे मोठे सैन्य व बरेचसे इंग्रज कामगार आर-मारात घेऊन लिमा येथे स्वातंत्र्याचे निशाण रोवून दिले. तेथे त्यास बरेच लोक मिळले व मग स्पॅनिश सरकारशी तोंड देण्याचे तयारी उघडपणे सुरू झाली. मध्यंतरी स. १८२२ त लिमा येथे पेरूची पहिली राष्ट्रीय सभा भरली व लोकांनी स्वायत्तकारभार पहाण्यासाठी प्रिडेन्ट नेमून प्रजासत्तव्यक राज्याचा पाया रचिला. पुढे लोकप्रधान एक दोन लढायांत राजपक्षावर पूर्णपणे जय मिळवून राजपक्षाचा नायनाट केला. व त्याचरोबरच स्पॅनिश सत्ता लयास गेली (१८२४).

स्वातंत्र्याची स्थापना झाल्यावर पहिली २० वर्षे पेरूला बरेच कठिण गेली, व स्वातंत्र्याचा उपयोग कसा करून घ्यावा याची अवचरणपत्ती प्रथमतः लढाईत विजयी झालेल्या सूर सेनापतींच्या लोकांनी कारभार पहाण्यास निवडले. पण त्यांच्या लष्करी बाण्याचा त्यांच्या कारभारात क्षयो-क्षणी विषयांस होऊन लोकांस त्यांचा पीट आला. याच सुमारास पेरूतील विद्वानांप्रणी पुढे घेऊन राज्यकारभारात बराच हात घालू लागले. व स. १८४५ पासून पेरून शारतीचे व भरभराटीचे दिवस दिले लागले पुढे स. १८६० मध्ये सर्व राष्ट्रांतके राज्यकारभाराची एक निश्चित योजना ठरली व तिला अनुमदूनच आग्रपर्यंत राज्यकारभार चालत आला आहे.

मध्यंतरी प्रिडेन्ट 'बाल्टा' याच्या कारकीर्दीत स्वानोच्या उत्पन्नापासून सरकारी खनिज्यांत वेगुमार भर पडत गेली, व तिचा उपयोग देशांत दूरच्या व बोगरी भागात रेल्वे वाढविण्यात व लिमा येथे टोलजंग आवतराष्ट्रीय प्रदर्शन वगैरे अति रचोचक्या कामांत होऊन वेगुमार खच झाला पिसा व उवानोचे उत्पन्न बंद होताच देशास आर्थिक विपत्ति झाली काहीं सरहद्दीवरील प्रदेशांसंबंधी निर्वाण लढाई होऊन राष्ट्रीय विपत्तीत भर पडून देश कडेबाजारी झाला. पण काहीं धुते व्यापनाच्या व्यापारी भोरगाने योग्य योजना अमलात येऊन सर्व कमीची फेड झाली व देशास पुन्हा सुखशांतीचे दिवस लाभले

जमिनीवरील सरहद्द व तीच्या अवळील प्रदेश याबद्दल शेजारच्या राष्ट्रांनी पेरूस अनेक वेळ तंट कराने लागले, पण विशेष निकरास गोष्टी न जाता एकमेकांच्या सडगोडाने व तटस्थ राष्ट्रांच्या मध्यस्थाने योग्य तो निकाल लागला; व सरहद्दीवरील काहीं नैसर्गिक भूभागास धरून एक सरहद्दरेषा निश्चित करण्यात आली.

१९१० नं २१—अलीकडे पेरूची लोकसंख्या सुमारे ३५ ते ४० लाखांच्या दरम्यान असावी. यांत रानटी स्वर्ण अशा

जातीच्या लोकसेवेचा अंतर्भाव झालेला नाही. स. १८९० पासूनच पेरूविद्युत कार्पोरेशनच्या ताब्यांत पेरूमधील रेल्वे होईल. १९२० साली या कार्पोरेशनच्या मार्फत संतल रेल्वे, पिस्को-इस्ता रेल्वे, सदर्न रेल्वे, पैरा-पैयुरा रेल्वे, नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वे, विम्पोटे रेल्वे, पॅकास्मयो रेल्वे, ट्राजिझो रेल्वे, लिमा-सूरिन रेल्वे, इत्यादि रेल्वे होईल. नौकाव्यापार ब्रिटिश व अमेरिकन कंपनींमार्फत चालतो. पेरूतील मुख्यतः साखर, कापूस, व तांबे हे अग्रिम मोठ्या प्रमाणावर निर्यात होतात. याशिवाय पेट्रोलियम तेल, एरंडेल तेल, लॉकर, कातडी, मास इत्यादि वस्तू पेरूमध्ये पुष्कळ प्रमाणांत उत्पन्न होतात १९१८ साली पेरूमधून १९९७२५५५ पॉन्ड किमतीच्या मालाची निर्यात व ९०५११३१३५५ किमतीच्या मालाची आयात झाली. १९२० साली पेरूकरांच्या शासनघटनेमध्ये फेरफार करण्यात आला. या नवीन घटनेप्रमाणे पेरूचे उत्तर, मध्य व दक्षिण असे तीन भाग पाडण्यात येऊन त्या प्रत्येकाची स्वतंत्र काँग्रेस असावी असे ठरविण्यात आले.

१९०४-१९१२ च्या सुमारास ऑगस्टो लेगुवा हा पेरूचा अध्यक्ष होता. याच्या कारकीर्दीत येलचा प्रोफेसर विवाम प्रभूति संशोधकांनी पेरूचे भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या संशोधन करून महत्त्वाचे शोध लावले. १९१४ साली महायुद्ध सुरू झाले त्यावेळी पेरूची आर्थिक स्थिति फारच खालावली होती, पण सट्टाई सुरू झाल्यानंतर पेरूमधील कापूस, साखर, तांबे व इतर अन्नधान्याचा भाव येथे लागल्यामुळे ही निकट स्थिति हळू हळू कमी होऊ लागली. १९१५ साली जोसे पेर्वा बरेडा हा पेरूचा अध्यक्ष झाला. यावेळी पेरूने कोणाच्या वतीने महायुद्धात पडायचे असा प्रश्न पुढे उभा राहिल. तथापि अमेरिका ही दोस्ताच्या वतीने महायुद्धात पडली, त्यावेळी पेरूचा नवनीती असलेला आपला संबंध सोडवा लागला.

१९१९ साली लेगुवा हा पुन्हा पेरूचा अध्यक्ष झाला. त्याने आपल्या कारकीर्दीत पेरूची पुष्कळ सुधारणा केली. पेरूमधील निरनिराळ्या शहराची आरोग्यदृष्ट्या तपासणी करण्यात येऊन आरोग्यसंबंधीचा निरनिराळ्या उपाय अमलात आणले गेले. इ. स. १९२० साली पेरूच्या आरमारी पद्धतीत द्रष्ट फेरबदल करण्यासाठी, अमेरिकेकडून एक स्वतंत्र आरमारी कमिशन पेरू सरकारच्या आमंत्रणावरून आले. त्याचप्रमाणे शिक्षणपद्धतीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अमेरिकन शिक्षणविषयक तज्ज्ञ सुडाम आणवण्यात आले. पेरूमधील 'नेशनल म्यूझियम ऑफ आर्कॅ-खाली' ही संस्थाही एका अमेरिकन तज्ज्ञाच्या देखरेखीखाली देण्यात आली. [ज्वायनेस-पेरू, लंडन, (१९०९); मार्टिन-पेरू ऑफ दि ट्रॅटिएव्हे सेर्रा. (१९११), विन्डिहियन-पेरू, १९१४.]

पेरू-पेरूचे झाड मूळचे अमेरिकेतील उष्ण कटिबंधातील होय. इथी याची लागवड सर्वे उष्ण कटिबंधात होते. हिंदुस्थानांत या झाडाची लागवड सार्वत्रिक आहे.

उत्तर हिंदुस्थानातील अलाहाबाद, बनारस, मिर्झापूर इथे टिकाणचे पेरू फारच नामांकित आहेत. मुंबई इलाख्यांत सिंध-हैद्राबाद, अहमदाबाद, पोलका, चवोंदे, खानदेश, नाशीक, पुणे, सातारा, सोलापूर, धारवाड इथे टिकाणी पेरूची लागवड बरीच होते. कॉरणांत पेरूची लागवड फारशी कोणी करीत नाही. वी कांढी झाडे टटास पडतात त्यांना पेरू फार थोडे व लहान येतात; यांचे कारण त्यांची कोणी काळजी घेत नाही. झाडे सावळीत असतील किंवा त्यांत नेहमीच पाणी मिळत असेल तर त्यांत फळ येत नाही. यावरून पेरूचा हवामान उष्ण व कोरडे मानवूंत असे दिसते. या झाडाला बहुतेक कोणताही लमीन चालते. या झाडाला बारमाही पाणी लागण नाही. बहार घरच्यापासून तो तो निघण्यांत पाण्याची सोय असली म्हणजे झाडे; बाकीच्या वेळी झाडांना पाण्याची जरूर नसते.

पेरूचे आकार निरनिराळे असले तरी सामान्यतः त्याच्या दोनच जाती समजल्या जातात, त्या पाउरी व तांबडी. या जाती सहसा झाडावरून ओळखता येत नाहीत; ओळखण्याची सुण म्हणजे त्यांचे फळ होय. तांबडा (गुलाबा) पेरू नाजूक असून तो फार दिवस टिकत नाही, व त्यांत बींही फार असते; ही जात फारशी कोणी लांबत नाही. चागेमध्ये एखादेच झाड कोणी चुकून अगर हौसेने लावतात. पांढरे पेरू खाण्यास चांगले असतात.

याशिवाय पेरूच्या जाती गांवावरूनही पडलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, मिर्झापूर, अलाहाबादी, नाशीक, पुणे, हैद्राबाद (सिंध) इथे. यांपैकी सिंध-हैद्राबाद येथील पेरू चांगले असतात; त्यातील बरेच कमी मजबूत व चारोंक असल्यामुळे हा खाण्यास प्रासदायक वाटत नाही. या पेरूला एक प्रकारचा स्वाद, व माथ्ये असल्यामुळे ही जात लावण्याची सर्वतोपरी योग्य आहे. फळही इतर टिकाणच्या फळांपेक्षा मुळीच लहान नसते. तसेच या फळाचे गुण विव्यानुपिथी सारखे असतात. पेरूची लागवड बहुधा ही लावून करतात. पण आख्यासारखी कळमेहि कोणी बांधतात. याशिवाय जडवे वाघुनिह झाडे तयार करता येतात.

पेरूला बहार देण येतात. एक सुगंधदार व दुसरा आविषहार; याशिवाय कधी कधी हस्तबहारही येते. पेरूची छाटणी करण्याची फारशी वेडे बहिवात नाही. परंतु छाटणी केल्यास फळ चांगले, मोठे व जास्त येते, असा अनुभव आहे.

पेरू पिक्क्यावर त्याचा जेली म्हणून मोरेंच्यासारखी पदार्थ करतात. पेरू चांगले पिकले म्हणजे त्याच्या बारीक फोडी करून त्यांत थोडे पाणी घालून अगर जुसले पाण्याचे झाकण ठेवून त्या मंदामावर थोडा वेळ शिजवितात. म्हणजे त्या फोडी अगदी मऊ होतात. नंतर त्या एका फळक्यावर दशाच्या चक्यासारख्या गाळून घेऊन त्यातील विषा काढून

टाकतात. खात्री बलक पहेल त्यांत त्याच्या पुढट सावर घाकतात. अशा रीतीने केलेली जेला पातळ होते, पण तांत लिंबाचा रस घातला म्हणजे ती घट होते. कोणी कोणी रंग येण्यासाठी तति केसारीहे पालतात. जेला चांगल्या रीतीने देवण्यास ती पुढट दिवत टिकते.

पेरूचे मुख्य रोग दोन आहेत; रसायनी एक फोटाक असून दुसरा गिलीअर अथवा अलिभ पयातील आहे. पहिल्यास याचा अर्थ म्हणतत. माण्यावर उपाय म्हणजे फिदा आहेत तोविन सोपचे मिथण दोनदा झाडांवर सिंपजवे (प्रमाणः ८ ग्रासन पाणी व १ पाँड सोप). मिथण मारण्यापूर्वी झाडा सवे गोगपाटाच्या फडक्याने पुसून काढाव्या; आणि मग तें मिथण झाडाच्या सर्व भागावर मारावे. याचा हिरवा असताना मारल्यास रोग लाकर इततो (सोप मिळण्याचे ठिकाण गळूनमेड फॅक्टरी, कालिकत).

पेरू—हाताच्या बोटाच्या अग्रभागी दाढ, सूत्र, व दुस टुणें घुस होऊन यांत विकते त्यास हे नांव आहे. यातील सूत्र रवेच्या अनेक पापुद्व्यापाती निरुद्धी कमी अथवा अधिक प्रवेश करते त्यामागाने या रोगाचे कांही भेद आहेत. रसायनी अगदी साध्या प्रकारचे पेरू झाले असता बोटाच्या अग्रभागास पातळ ल्पेच्या अगदी बरील पापुद्व्यापाती फडक लस अथवा रफसंचय होऊन तें यतते व तें यतुणी रोडक्या व अशाक अशा मुलागे होते व बोटावर पाठच्या रंगाचा मोठा फोड असता अशा प्रकारचे रसायने स्वरुन असते. पण जेव्हा सूत्र पापुद्व्यात अधिक प्रवेश करून बोटाच्या अग्रभागांत खोलपर्यंत शिरते तेव्हा असणू टणका व दाह उत्पन्न होतात. त्याचा क्रम येणप्रमाणे.—प्रथमतः कांही खर-चट्ट्याचे किंवा बोचल्याचे निमित्त होऊन त्या छिद्रावाटे दुष्ट अंतु प्रवेश करून अति तीव्र दाह उत्पन्न करतात व दुसदुस व बोटांत भयंकर वेदना होऊं लागतत. तेथून हे अंतु वरपर्यंत पसरले नाहीत तर तेथल्या तेथेच थांबण्याप्रमाणे ती जागा अति लाळ व सुभेनें घुसक अशी होते व नंतर फोड-ण्यासारखे रसायने गळू तयार होत. यापेक्षा अर्धकर प्रद-रचे पेरू झाले तर सोवटने म्हणजे अग्रभागे अस्थि या प्रणा प्रवेश करून अति दाह उत्पन्न होते, तो इतका भीं तें हा कुनून नूट होते. ह्याचा रोग वेळीं ते अंतु बोटाच्या अग्र तुन त्यामुद्वज्जवाचरणाच्या मार्गे तळटातीत प्रवेश करतात तेथे त्यामुळे खोल अतलेले गळू यतते. या प्रकारांत व बरील स्नायुज्ज दाहक्रियेनें कुणले तर गळू वरें झाल्यापरा तीं तीं बोटे कायमचीं आसतात. बरील व विशेषतः शे। टच्या प्रकारच्या पेन्यामध्ये तें मोटव, अधिक अगपं टाळ घ्यासाठी कापून टाकण्यापर्यंत पाळी येते. हा रोग, उगा प्रकृति दांतजून फार अशक झालेही अगते त्यांना होऊं कारण रसायना सारीत बरील दुष्ट अंतु मष्ट करण्याची प्रवि-बंधक स्वाभाविक क्षमि झालेली असते. म्हणून हा रोग बरी यरा शाळा ती लोह, पिनाईल इत्याद अकि-

पंधक औषधानी रोगाचे रक्त ह्यावरचे. पहिल्या सोम्य प्रकारांत मोट व बिरता साध्या लयागांनी दाह शकते. पण इतर तीव्र प्रकारांत गळू अगदी विकेपर्यंत वाट न पडतां बोटास लवकर चांगली मोठी वीर पावून त्यांतून रक्त, लस गाहण्यास मार्गे करून यावा. असे केल्यानें पुढे गळू होण्याचे रळते व त्या भागांतले टणका व सूत्र नाहींही होऊन हात हलका वाटतो. कदाचित पेरें लवकर कापले असतांना पु सुळी येतच नाही अथवा दोन तीन घेच येतो, किंवा पुढट येतो पण या थोड्या अथवा फार पुवाकडे विशेष लक्ष न देतां जखमेमध्ये तीव्र कॅर्मातिक केसिड किंवा रसवापूर (१-१००) अथवा लयकर, किंवा क्लोरिडाय साधारत्या अव्यक्त द्रवाच्या अंतुप्र औषधांत कापत्याचा बोळा मुडवून त्याने ती जखम खोलपर्यंत मारवून घ्यावी. असे केल्यानें दुष्ट अंतु मूट होणत. नंतर हात बांधून देवावा. व बोटाभोवती अंतुप्र कडत अंतुप्रचाभोवत सुटविलेला बोटाच्या शेकावे. मग ह्यान छातीपेक्षा उंच राहूी व असा लोड अथवा लफ्यावर देवावा. अथवा गळपांत झोळी अडकवून रसात हात घालून देवावा.

पेशवे—हा शब्द फारशी असून त्याचा अर्थ मुख्य प्रमाण असा आहे. सुसुलमानी रियाततीत पेशवा शब्द फारशा वृठ नव्हता; त्या अर्था बरीर हा शब्द वापरत. या शब्दात विशेष महत्त्व अटपटाने हे पेशवे साह्यावेळीं आले. सुसुलमान व इमन इतिहासकार यांनी हाच शब्द आतां उचलून घरला. वेदरच्या प्राणानी पातशाहीत पेशवा हे वद म्हणून मधून उपयोगिळें आई. शिवाजीला शाहजीनें पुण्यास स्वतंत्र ठेविल्यानेंतर रसायनी वी कारभाराची व्यवस्था करून दिली, तीत शामराजपंत राजेकर यास वेदावेपद दिलें होते. त्यानें साधारण स. १६५८ पर्यंत काम केले पुढे महादेव व आनंदराव या नांवाचे दोन पेशवे कांही दिवस होते. त्यांच्या मागून दिहावा परामत्र केल्यामुळे मोरो शिबक विंगळे यांत वेदावई मिळाली. राज्याभिषेकसमयी त्यास

ते ३ जून १८१८) १०४ वर्षे पेशवाईचा अधिकार होता. पेशव्याकडे सर्व कौजेचा व मुळखाचा बंदोबस्त करून, दुसरे दरकदार व प्रधान यानां घेऊन राज्यकारभार चालविण्याचें मुख्य काम होतें. राजपत्रावर पहिला शिक्षा पेशव्याचा होई. छत्रपति, पेशव्यानां पत्र लिहितांना शेवटी 'बहुत काय लिहिणें शुद्ध अस' हें वाक्य स्वदरनें लिहीत. पेशवंपदाचीं वरें व अलंकार पुढीलप्रमाणें असत, मंदीर, जामेदार, पटका, चांदर बादली, किनखाप, एकूण पाच वरें, शिके—कटघार, तलवार, ढाल, जरीपटका, चौघडा, तीन हत्ती, एक घोडा, शिरपेच, मोत्याची कंठी व तुरा आणि चौघडा, शगा, व सोन्याच्या दांडीची चवरी. कोरहापुरासाहि निराळे पेशवे होते; परंतु त्याची कर्तवगारी कांहीच झाली नाही वरील पेशव्यांची माहिती त्यांच्या नांवाखाली दिली आहे.

पेशावर, जिल्हा.—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ २६११ चौरस मैल याच्या पूर्वेस सिंधू नदी व तिच्या पलीकडे पंजाबातील अठक जिल्हा आणि हजारा; आणि बाकीच्या सर्व बाजूला दोंगर आहेत. १९११ साली पेशावर जिल्ह्याची लोकसंख्या ८६,१००९ होती; पैकीं ८०,००८ मुसलमान, ३,५३६७ हिंदू, १६,१३६ शीख व ६०४४ ख्रिस्ती होते. एकंदर लोकसंख्येपेकीं १२२३५ साक्षर असून ७७० लोकांना इंग्रजी येत होतें. मुख्य भाषा पंजाबी व पुष्पु या आहेत. काहीं लोक हिंदीहि बोलतात अथवा, आदि-आरा, बघवन, गुजर, मोलाहा, खत्री, पठाण, तयान इत्यादि जाती आहेत. मुख्य पदार्थ शेतकीचा आहे (इतिहासाकरिता पेशावर सादर पहा) यांत पाच तहशिली असून त्यांची लोकसंख्या (१९२१) १०,३४०१५

तह शील — हिंच क्षेत्रफळ ४५० चौरस मैल असून लो. सं. (१९११) २६,१६४१. या तहशिलीच्या बरोबर मधून काबूल नदीचा झालवा गेला आहे. तहशिलीतील एकंदर रोजप्यांची संख्या २५८ असून काळीच व इतर दावी मिळून उरपत्र ५ लक्षांवर आहे.

सादर.—पेशावर जिल्हा व तहशिलींचे मुख्य ठिकाण. पेशावर छत्रपती बाग नावाच्या डाव्या तीरावर बसली आहे. ती उंचवट्यावर असल्याकारणाने सादर व आसपासचा सपाट प्रदेश उत्तम प्रकारे दिसतो. कलकत्यापासून पेशावर रेल्वे मार्गाने १५५२ मैल आणि मुंबईपासून १५७९ मैल लांब आहे क्यूल, बेल-गाडी रस्त्याने १६० मैल आहे. पेशावर दाह्याची लोकसंख्या (१ प्र १९११) ११,४५२. काहिआन या नांवाच्या पत्नी वनवारी हिंदुस्थानांत आला त्या वेळी ही पेशावर गांधार देशाची राजधानी होती. पेशावर सादराला ऐतिहासिक महत्त्व प्रत्येक वेळेला होतें त्याप्रमाणे दृश्यादि आहे. सुद्धाचा कर्मठल व असन ज्या विपत्त्याच्या द्वाडाखाली होतें तो पवित्र वृक्ष आणि कनिष्काने बांधलेला एक मोठा स्तूप वगैरे स्थल पेशावरास अरुण्याची प्रसिद्धि तिसरी शकाच्या आरंभापासून होली. पेशावर साद-

राचें मूळचें नांव पुरुषपुर (पुरुष नांवाच्या राजाची राजधानी) होतें. रा. राजवाडे हे पिशाचपूर या नांवापासून पेशावर नांव बनल्याचें प्रतिपादितात. १५५२ साली हुमायून् बाद-शहाला स्थैल किला पडक्या स्थितीत आढळल्यामुळे त्याने त्याची पुढील डागडुजी केली आणि तेथें एक सुभेदार नेमला. १८४९ साली पेशावर ही इंग्रजांची जिल्ह्याची जमा झाली. १९०१ साली बायब्येकडाले सदहद्दभाताचें तें मुख्य शहर बनलें. पेशावर शहरास १६ वेशी आहेत. सर्वांत मोठा रस्त्या 'किस्का कहानी' नांवाचा असून तो 'काबूल वेशीतून' गेलेला आहे. त्याची रुंदी ५० फूट आहे. या रस्त्यावर दोन्ही बाजूने सारखी दुमजली दुजानाची राग गेलेली आहे सर्वथ रस्त्यावर फरशी केलेली असून यागाराची पडामोड चालू असते त्यावेळेचा देखावा उत्कृष्ट दिसतो. शहरात दुसऱ्या भागातील रस्चे अरंद व वेडया वाकडया गळ्या आढळून येतात पाण्याचा पुरवठा उत्तम प्रकारचा आहे. गटार पकड्या दगडाची बांधलेली असून रोज ती धुवून साफ केली जातात. शहरसकाई व आरोग्य चांगल्या स्थितीत आहे शहरांत पाहण्यासारख्या बऱ्याच मशिदी आहेत. मोरखत्री या नांवाची इमारत फार मोठी असून प्रेक्षणीय आहे पेशाव्याचा बाहेर जवळच बाला-हिसार नांवाचा चतुष्कोनी किला आहे. त्यावरून पेशावर शहर उत्कृष्ट दिसते

शहराच्या नैर्ऋत्येस धर्गेचे आहेत. बझारबाग नांवाचा एक सार्वजनिक बगीचा आहे. या ठिकाणी लोकांचे धनेच्या धवे धण्याकाळीं हवा खावयास येतात. पश्चिमकडे २ मैलावर छावणीची बस्ती आहे. पूर्वी गोन्या पलटणी, काळ पायदळ, तीफाना, वगैरे उत्तरेकडाले लष्कराचा बराच मोठा भाग पेशावरास रहात असे

पेस्टालोझी, जोहान हानरिच (१७७६-१८२७)— हा स्विस शैक्षणिक सुधारणावादी शूरिच येथे जन्मला. त्याचा बाप लहानपणी वारल्यामुळे याच्या आईनें याला वाढविलें शूरिच युनिव्हर्सिटीत लाव्हाटेरे व सुधारणावादी पक्ष याच्याशी याचा संबंध आला. याची आरंभाची वर्षे लोकांची स्थिति सुधारण्याच्या कार्यांत म्हणजे सामकारणांत गेली, पण लवकरच तो शिक्षणाच्या कार्याकडे वळला. त्यानें सेविसाभ्या वर्षी विवाह केला व एक पढांक जमीन विकत घेऊन शेतकी करण्यास सुरवात केली व तेथेंच एक शाळा काढली. पण या दोन्ही धर्मांनी नीटटी माहिती नसल्यामुळे त्याला ते बंद करावे लागले. यासुमारासच त्यानें 'दि ईन्डिमिग अवर्स ऑफ ए हर्मिट' (एकांत व ही इसमाचे सार्यकाळचे तास) हें पुस्तक १७७८ मध्ये प्रसिद्ध केलें पहिल्या पुस्तकांत काहीं म्हणी व स्कुट विचार दिलेले असून, दुसऱ्यांत एका चांगल्या निययी चाईच्या प्रयत्नांने प्रथम गुट्टेबाची व नंतर तांबे गांवाची सुधारणा दृष्ट दृष्ट कशी झाली याचे हकीकत दिली आहे हें दुसरे पुस्तक जर्मनीत आस्थापूर्वक वाचलें जाऊन पेस्टालोझी प्रसिद्धांत आला. १७९८ मध्ये फ्रेंचांनीं स्वित्झरलंडवर

सोदावयाची असेल त्या आकाराचा खडगा जमिनीत खणावयाचा याप्रमाणे जशी जमीन असेल त्याप्रमाणे जवळ किंवा खोल पाणी लागते परंतु अशी विहीर खणणे फार खर्चाचे काम आहे. विहार जसजशी खोल होत जाईल तसतसा खर्च फार येत जातो

प हार मार णे.—विहीर खणताना खडक लागला तर तो कोडावयास फार खर्च येतो. व क्रियेक वेळा फोडणेहि अशक्य होते अशा स्थितीत संबंध विहीर न फोडता फक्त १ किंवा ११ इंच आकाराचे भोंक खडकात पाडतात. असे भोंक १० ते १५ फूट खोल गेल्यावर पाणी लागते व ते त्या भोंकतून वर येते. पालघरच्या आसपास पहार मारलेल्या विहिरी पुष्कळ ठिकाणी आहेत.

पहार मारण्याची पद्धत.—पहार म्हणजे लोखंडी दाडा याचा व्यास १ ते ११ इंच व लांबी ३० ते ४० फूट असते. पहारेच्या खालच्या टोंकाला पोलाद बसवितात. विहिरीमध्ये एकावार एक पराच्या बाघतात, यांना पाटणे म्हणतात. प्रत्येक पाळण्यावर दोन तीन माणसे उभो राहतात एकंदर २० ते ३० माणसे असतात. सर्वेजण ही पहार एकदम उचलतात व एकदम खाली सोडतात. ही रीत फार जुनी व अतिशय खर्चाची आहे. धार लावण्यासाठी ही संबंध पहार बाहेर काढावयाची व लोहाराच्या दुकानावर न्यावयाची. यांतच फार वेळ जातो.

पहार मारण्याची सुधारलेली पद्धत.—यूरोपीयन व अमेरिकन लोकांनी पहार मारण्याच्या रीती सुधारल्या आहेत. यासाठी निरनिराळ्या प्रकारची यंत्रे तयार केली आहे या यंत्रांनी १०० ते २००० फूट खोलपर्यंत जमिनीस भोंक पाडता येते. या भोंकाचा व्यास ३ ते २० इंच असतो. परंतु ३५ ते ४० इंच व्यासाची भोंक फ्रान्समध्ये पाडली आहेत. या भोंकांना पोखरलेल्या विहिरी असे म्हणतात.

विहिरी पोंपरण्याच्या दोन रीती आहेत. एका रीतीत जमिनीवर हत्यार आपटून आपटून जमीन पोकळ करावयाची व अशा पोकळ जमिनीत नवी दाटून बसवावयाची. ही नवी असजशी खाली उतरत जाईल तसतसा आतील खिखळ गिरमिटासारख्या यंत्रांनी काढून घ्यावयाचा. सधे खिखळ काढल्यावर पहारीने पुन्हा खिखळ काढून घ्यावयाचा. अशा रीतीने जितकी खोल विहीर खणावयाची असेल तितकी राणावयाची.

दुसरी रीत अशी आहे की वर सांगितल्याप्रमाणे पहार किंवा हत्तर हत्यारे जमिनीवर न आपटता ज्या आकाराचे भोंक पाडावयाचे असेल त्या आकाराच्या मानाने पोलादी हत्यार बापावयाचे. याचा आकार वाटोळा असतो व एका टोंकास करवतीच्या दात्यासारखे दाते पाडलेले असतात. करवतीचे पान पातळ असते तसे हे दाते पातळ नसून यत्न व शक्त असतात. या हत्याराच्या दुसऱ्या टोंकास

पोलादी नळी लावतात व यंत्राने यास फिरवितात, गति मिळताच हे दाते जमीनीत घुसतात व मधील माती बाहेर येऊ लागते. खडक लागला तरीहि हे त्याला भोंक पाडून त्याचा मधूनच वरव्यासारखा गोल भाग कापून भोंक पाडतात.

ज्या ठिकाणी जमीन टणक नसते व खडक लागण्याचा संभव नसतो त्या ठिकाणी अगदी कमी खर्चात विहीर पाडता येते. याची रीत अशी आहे की एक भोंके पाडलेला नळ घेऊन त्याच्या एका टोंकास अणकुचीदार पोलादी टोंक बसवावयाचे व दुसऱ्या टोंकास नळ बसवावयाचा या नळाच्या दुसऱ्या टोंकास टोकल्याने हा नळ जमीनीत घुसतो. एक नळ संपला तर त्याला दुसरा जोडावयाचा. अशा रीतीने पाण्याच्या थरापर्यंत गेल्याने नळाच्या आत पाणी येते. नंतर पण बसवून हे पाणी वर काढून घेतात. [ले. वा. ह. मगोहर].

पोंग—या नावाचे एक राज्य ब्रह्मदेशात पूर्वे होते. याने लोकांच्या भाषेतून मणिपुर भाषेत अवतरलेल्या ग्रंथावरून पोंबरजन (रिपोर्ट ऑन ईस्टर्न प्रॉन्टियर त्रि इंडिया) येथे प्रमाणे माहिती देता—

इ. स. ७७७ च्या सुमारास सुकफ राजा राज्य करित असता पोंग राज्याची सरहद्द पूर्वेकडे चीनला ज ऊन मिडली व पश्चिमेस काचार-टिपरा-मणिपुर पर्यंत जाऊन त्याचा उद्द पोचला. सुकफाचा भाऊ सेलोगाफ हा दयाळू होता आणि त्याने मणिपुरी लोकास सुख व्हावे म्हणून खटाटोप केला. आसामात याने आपल्या बंधूचे स्वामित्व स्थापिले तथापि याच्या विरुद्ध पोंग येथे कट झाल्यामुळे हा स्वदेशी परत गेला नाही. याचा मुलगा " चीनमुख " हा आसाम येथील राजघराण्याचा मूळ पुरप होय. या घातकांत पोंग येथील राज्य पूर्वेकडे काश्मोज पर्यंत मिळले होते. इ.स. १३३३च्या सुमारास हे राज्य चीन व ब्रह्मदेश यांच्या बरोबर लढाया करण्यात गुंतले. चीनने या राज्याचा राजधानी काबीज केली व तरफलीन राजा सुमनेफ हा आम्हा राजधानीत आणवार्थ गेला. मोगलीस ही राजधानी चीनने काबीज केली नसून ब्रह्मी लोकांनी केली असे ब्रह्मी इतिहासकार लिहितात. या फेटेस या राजकुलाच्या तान्यातून को शान् । प्यी गेले. रसांगेन ही ब्रह्मी राजधानी पोंग राजाने सन १३६४ त घेतली. १४७५ साली मणिपुर व पोंग राज्य यांनी संघटनेचे राज्य

याचा परामब हुकिन तो मरण पावला. चौकलगुमच्या मृत्यूनंतर पोंग राग्य हें प्रदोषाचें मासलिक शालें होतें. पोंगचे रामे आठ्ठावे मासलिक होते. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत पोंगने स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला, तथापि प्रदोषाचा बलाढ्य राग अत्यांश यानें त्याचें पारिपत्य करून पोंगचे राग्य नष्ट केलें. [अंधरसन-रिपोर्ट ऑन दि एक्स-पिडिशन टु वेस्टर्न युनन, कलकत्ता १८७१]

पोटेंगी—मद्रास, विजयापट्टम् मिल्खातील अमीनदारी तहशील. पूर्वघाटाच्या उत्तरीवरी पोटेंगी बसलेलें आहे. बहुतेक भाग पहाडी असून आसपास जंगल आहे. क्षेत्रफळ ६२५ चौ. मै. ला. सं. (१९०१) ७२-१३ खेत्यांनी संख्या १२० असून अमीनदारीचे मुख्य ठाणें पोटेगी येथे आहे.

पोट्यूझा—एक संस्कृत कवि. हा आत्मीया माहात्म्य होना. गोदावरीच्या तीर्था राममहोदयी प्रांतांत कादंबरी म्हणून गाव आहे, तेथे हा रहात असे शाकिवादान १३८८ मध्ये यानें एक मोठा ग्रंथ लिहिला त्याचें नांव प्रसंगरत्नावली असे आहे व त्यांत ८३ प्रकरणे आहेत. कविचरित्रान या सर्व प्रकरणांची नावे लिहिली आहेत. पैथे काहीं अशाः—(१) उपगुण प्राणिप्रशंसा, (२) इतिहास व दुसरे विषय, (३) मत्ताच्या अष्टादश पर्वोविषयी, (४) छपम देशप्रशंसा, (५) शिल्पकर्मप्रशंसा ६०

पोट्यूझ (सिलिक)—पोटात झूळ म्हणजे दुखणें हें लक्षण त्याच्या नावावरून उघडच आहे खरें, परंतु वैद्यशास्त्रात हें फक्त काहीं रोगांचें एक लक्षण आहे असे समजतात. म्हणजे त्यास स्वतंत्र रोग मानित नाहीत. व्यवहारात लोक असा अर्थ करतात की, अगोणीमुळें किंवा घंडीमुळें व पोटात दुखतें ती पोट्यूझ पण पोट्यूझ नेहमीं याच कारणांमुळें होतो असें नाहीं मूत्रविघ्नचे रोग, मूत्रवाहक नलिकेचे रोग, रिताशय, किंवा आंतबद्धाचे रोग व आणकी दुसऱ्या कारणापासूनहि उदरांत झूळ उत्पन्न होतो. साधारणपणें असा हर्ष प्रभाव पडला आहे की, उदरांत जीं नानाप्रकारचीं हर्षां आहेत त्यांत त्यांत यथासं पोडूळी असून नलिकेबाटे प्रयातील, हर्षाचें उत्सर्जन पुरधी होतें त्या नलिकेचें पडि बंद होऊन अचबरेत्या पदार्थांची पीडा दूर होण्यासाठीं त्या नलिकेचा मातळ माग आडुंधित होऊन एकसारखा प्रयत्न करतो व तो सफळ न झाल्यामुळें ज्या वेदना होतात त्यांत पोटात झूळ असे सधेसाधारण नांव आहे. मूत्रविघ्नाच्या व पिताशयाच्या रोगवर्णनांत असल्या पोट्यूझाचें वर्णन दिलेंलें असतें. रालील वर्णन विशेषतः आंतबद्धात होणाऱ्या झूळात लागू आहे व त्याचें सादस्य इनर काणांमुळें होणाऱ्या झूळांत पुष्कळ असतें.

ज्या बालकांत वरचें ह्म घाटलींम पासून वाढवितात तीं ह्म न पचल्यामुळें व पोटांत झूळ उत्पन्न झाल्यामुळें एक सादरली रवत सुतात व त्यांत येन पडत नाहीं असें होतें,

लोड्यानें अगर पाय अगदीं पोटाचा घेऊन निजण्यानें दर्शवितात.

मोठ्या माणसांमध्ये अगोणीद्रव पोट्यूझाखेरीज बरेच दिवस पोट्यूझ सुरू रहाण्यात एकचमासकालिक वारण पुष्कळ वेदां पहाण्यांत येतें. दुसरे धदा करणाऱ्या ज्या लोकांचा शिवाय अथवा शिसें मिश्रित पदार्थांशीं नेहमीं संबध येतो त्यांस हें दुखणें अडतें. उदाहरणार्थ पाण्याचे नळ जोडण्याचें काम करणारे लोक, वापार, ताबट, तैलाभिहित शिवापासून तयार झालेले पादरी, तांबडा, इ- रंग देणारे लोक हे होत. ज्या दुसऱ्या अनेक धंद्यात शिसें उपयोगात येतें ते विविध प्रकारचे असल्यामुळें विशेष दुसरी उदाहरणे दिली नाहींत, परंतु नेहमींचा प्रचारातला पोट्यूझ म्हणजे बद्धकोष्ठ असल्याच्या माणसांमध्ये मळ पट्ट होऊन आतट्याचे स्नायू त्यास पुढें ढकलण्याचा बग्ये प्रयत्न करतात व त्यामुळें ज्या वेदना होतात त्याचें उदाहरणें नेहमीं नजरेस येतात या मळपट्ट्या पट्ट झालेल्या गाडी नळीतील मार्ग अडवून टावून मार्गील मळ पुढें सरण्यास प्रतिबंधक होतात तसेंच दुसरे सर्वसाधारण कारण म्हणजे वेरू, हिरवां फळें, जडाम व तळकट पदार्थ येणारे पाजवीपेक्षा अधिक खाण्यांत आल्यानें व ते दाहोत्पादक असल्यामुळें झूळ उत्पन्न करतात, व त्यामुळें जुलाब तरी सुरू होतात अगर शौचास तरी अवरोध होतो, यासच बद्धकोष्ठ म्हणतात व तो पुष्कळ माणसांनां होतो आतिसार अथवा बद्धकोष्ठारोघाचे अथम उत्पन्न होतो किंवा आतट्यांत प्रगो- द्रव होतो किंवा अगोदरच पाटांमध्ये क्याम्बर किंवा तवाच प्रकारचीं टुटपेथि असते व त्यामुळें हा झूळ होत असतो. मोठाले व बालीक जंत पोटांत असल्यानें ते पोटात अति वेदना उत्पन्न करतात. कारण त्यांच्या योगानें आतडी संकोचित होऊन त्यास बाहेर लोटण्याचा प्रयत्न करीत असतात. इन्फ्लुएंझा तापास सुरवात होण्याच्या अगोदर जीं नाना लक्षणे होतात त्यांपैकीं कोणामध्ये प्रथम हेंच लक्षण होऊन उघर येतो. ज्यास सर्दी तेव्हाच बाधते असा लोकांनां गाठ्यांमुळें पोट्यूझहि होतो असायाने गर्भराय व तदनुबंधिक इंद्रियांच्या ब्याधींमुळें असा पोट्यूझ होतो ज्याचें काहीं कारण उत्पन्न नाहीं तो पोट्यूझ " वातापासून " आहे असें म्हणतात पण तें परोपर नव्हे. हीं इतकीं कारणें धाडक्यांत येथे दिली आहेत त्यावरून म्यानांत येईल की, कोणास पोट्यूझ झाला असतां तो फक्त आतड्यासंबंधीच असला पाहिजे असें यद्दोत पडून चालणें परोपर होणार नाहीं तर अन्य कारणांपासून तो नाहीं अशीं सात्री, प्रकृति तपासून करून घेतली पाहिजे.

या झूळाचा फम असा आहे जीं जशी त्याची सुरवात एकाएकीं होते त्याचप्रमाणें ती बद्दहि एकदमच होई. पोटात कोठें दुरात आहे असें रोम्यास विचारिलें असतां येथीचवळ आणि तेथून दुसरीकडे आसपास वेदना होत आहेत असें रोमी सांगतो कधीं पोट्यूझ सौम्य असल्यानें फारशी पीडा त्यापासून होत नाहीं तर कधीं तो

इतका असह्य होतो की रोगी रडत ओरडत सुटून त्यास त्यामुळे थंडगार व चिकट असा सर्वांगीत पाम सुटतो. पोट दाबून घालिले असता बरे वाटते आणि हे लक्षण महत्त्वाचे आहे कारण आंत्रावरणदाह रोगात असेच पोट दुखते पण ते द्यावून घरल्याने अधिकच दुखते. वायु काढून पोट फुगले असल्यास किंवा आंतच्यात दुष्ट श्रेयांचा उद्वेग झाला असल्यासहि पोट दाबणे सहन होत नाही. ताप बहुधा नसतो व नाडीच्या टोकाचा प्रमाणहि विशेष वाढलेले नसते हे एक मुख्य लक्षण आहे.

उ प च २ —अजीर्ण, बटकोष्ठ व अतिसार इत्यादि साध्या कारणांनी आंतच्यातील द्राव्य उत्पन्न झाला असता रोग्यास अंधशुक्राक्षर निजवून ठेवावा व त्याचे पोट चांगले बरेच वेळी शेकावे. एखादी रेचक औषध देणे चांगले, व ते आगोदरच घावे पोटात कारच कळा येत असल्यास रेचक औषधांतच अफूच्या अर्काचे थोडे थेंब घालण्याचा प्रचार आहे, व जेव्हा वेदना रोग्यास सहन होत नाही असे दिसते तेव्हा रोग्यास हा अर्क घालण्यास कचरुं नये. अता या पोटदुखाच्या कारणांचे निदान करणे म्हणजे कोणते इंद्रिय विषडून झाले होत आहे हे सांगणे नेहमीच सोपे असते असे नाही आंत्रव्याघात या मयंकर रोगाचा आरंभ असाच पोटदुखानेच होतो. पण रोगी जास्तच विषडत जाऊन, रोग्यास वरच्यावर घालिते होऊ लागते. तेव्हावरून रोग्यास अर्धत वेदना व क्रेश होत आहेत असे बटकन दिसून येते परंतु ज्या वेदांने असे रोगी अनेक पाहिले आहेत त्याच्या प्यानांत खरी स्थिति ताबडतोप येते व त्यास आणखी पुरावा पाहिले असल्यास रोग्याच्या माडीचा वेग पहाणे हे होय. तो वाढलेला असतो. अंत्रपुच्छदाह, किंवा आंत्रावरणदाह ह्या रोगाच्या आरंभीहि पोटदुख होतो. 'पुष्टरज्जुमन्य' कं प रोगांत मयंकर वेदना होऊन पोटदुख होतो तेव्हा अनेक सुद्धीने ह्या सर्व कारणांचे अतिशय असल्यास सोपून घावावे.

पोटेगांव जमीनदारी —नथप्रांत, गिह्ला चांदा. क्षेत्र फळ ३४ बौरस मैल एकंदर खेडी २०; पैकी ओसाड ८० आहेत. या जमीनदारीच्या उत्तरेस गिह्लाचा व गुडगांव जमीनदान्या; पूर्वेस गुडगांव व अहिरी जमीनदान्या; दक्षिणेस अहिरी आणि मुर्दा जमीनदान्या व पार्श्वेस मुर्दा आणि गिह्लाचे जमीनदान्या. सागवडीतासी क्षेत्र ५४० एकर असून मुख्य पीक भात, योतून इमारती लाकूट व बाव बाहेर जातात. परागे राजगोड असून जमीनदारी तेलंगराच आहे. कमाळ जमा ४०० रु, टाफोळी ४० रु व १२ रु आहे.

पोटीसी—गोळिभुद्र्यातील एक शहर. लोकसंख्या (१९०१) २३४५० आहे. हे समुद्रसपाटीपासून १२९६२ फूट उंचीवर असून सर्वांत सर्वांत उंच शहर आहे. या शहराने रस्ते व्यवस्थित व एकमेकांस वाटकोनांत उघडून बांधले आहेत. स्थानिक सरकारने बराच खर्च करून येथे

पाण्याची सोय केली आहे. रस्ते डोंगराळ असून खंबरावरून माल नेत. परंतु १९०८ साली ओसरोहून पोटीसी मार्गाचे दुर्घिसाला रेल्वे झाली आहे. सरोवर स्वाल्सी नांवाच्या इंदियन गुराह्याने ठरवावा शोध लावल्यानंतर दोन वर्षांनी म्हणजे स. १९४७मध्ये हे शहर वसविले गेले. पांचव्या चालेसने याला बादशाही बनगृह हे नांव दिले. स्वतंत्र्याची चळवळ पोटीसीमध्ये नोव्हेंबर ९ स. १८९० रोजी सुरू झाली, परंतु स्थानिक सैन्याने स. १८९२ पर्यंत ताबा ठेविला.

पोत्ती मल्याळ—जे नंमुद्रि या जातिनांवाखाली येत नाहीत अशा सर्व फेरळ ब्राह्मणांना ही संज्ञा देण्यांत येते. याचे मुख्यतः दोन भाग पडतातः—(१) केरळच्या किंवा प्राचीन विभागापैकी अगदी दक्षिणेकडे पूर्वी रहात असलेले व (२) कर्नाटकातून ब्राह्मणकोरममध्ये येऊन नंमुद्रि यांच्यात मिळाले. स्थानतिल पोत्ती व पत्तिलतु पोत्ती हे पहिल्या वर्गांत मोडतात; व दुसऱ्यांत तिहवळ देशी यांचा समावेश होतो. पश्चिम किनाऱ्यावरील राजांच्या आध्यात्मिक हे पोत्ती ब्राह्मण अष्टापदि आपला ठरलेला धार्मिक धंदा (देवळातील उपाध्येपणा) करतात. परंतु थंघात दिवसेंदिवस कृषिायत होत नसल्यामुळे हा धंदा ते राजांपुढीने न पतकरिते संवशोमुळे व गरजेमुळे पतकरतात. याचा वारसाद्वक्काचा कायदा, समाजरचना, नावे, व पदे हीं नंमुद्रिप्रमाणेच आहेत. दक्षिण कर्नाटकातील उत्पिनंगति व कासरकोट या तालुक्यातील तुल्य ब्राह्मणांहि पोत्ती असेच म्हणतात.

पोदनूर—मद्रास, कोडमनूर जिल्हा व तहशिलीमधील एक खेडें. हे कोडमनूरपासून ४ मैलावर आहे. लगे. सं. सुमारे ९ हजार. मद्रास रेल्वेच्या गिह्लागिरी कांड्यावर पोदनूर हे बरेच महत्त्वाचे—रेल्वे स्टेशन आहे. या ठिकाणी रेल्वेचे बरेच कारखाने आहेत. येथील हवा थंड असून निरोगी आहे. येथे साखरेचा एक कारखाना आहे.

पोदिली—मद्रास, नेलोरजिल्हाच्या वायव्येकडील जमीनदारी तहशील क्षेत्रफळ ५.९४ चौ. मैल. लोकसंख्या (१९२१) ७२७९१. तहशिलीत एकंदर १११ गावे आहेत. तहशिलीचे मुख्य ठिकाण पोदिली हेच होय. चंङकटगिरी इस्टेट म्हणून ही एक प्रशिद्ध जमीनदारी आहे तिचा एक भाग पोदिली तहशील आहे. मुसी व मुंडलकम्मा या नावाच्या दोन नद्या पोदिली तहशिलीतून वाहत जाऊन बंगालच्या उपसागराला मिळतात.

पोनेरी—मद्रास, चिंगलपट जिल्हातील उत्तरेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ७२२ बौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २४३७३७. पत्तिकत बंदर याच तालुक्यात आहे. माळीचे व इतर बाबींचे मिळून उत्पन्न सुमारे ४ लाख आहे. पाऊस ४७ इंच पडतो.

पोन्नगयून—तालुका प्रद्वेरा, अहमिया व गिह्लातील एक टीनसिप. क्षेत्रफळ ७८३ बौरस मैल. वलदन व

मयू या दोन नद्यांमधील याचचा भाग यात येतो. लोकसंख्या (१९११) ५१८०५. यात १७७ लोकां आहेत.

पोन्नानी, सा लुब्दा.—मद्रास, मलबार जिल्ह्यातील अगदी दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ४२६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ५३२२५२. मलबार जिल्हात अतिशय दाट वस्ती याच तालुक्यात आहे. वसूल सुमारे ६ लाखा. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण पोन्नानी आहे.

गां व.—पोन्नानी तालुक्यातील मुख्य शहर. हे पोन्नानी नदीच्या काठावर वसलेले आहे. लोकसंख्या दहा हजार या ठिकाणी सुसुलमान लोकांची वस्ती फार आहे. एकंदर मसौदी २७ असून त्यांत सर्वांत मोठी 'जुम्मा मशिद' नांवाची आहे. मी सन १५१० साली बांधली असे म्हणतात. पोन्नानी नदी मलबारांत अतिशय मोठी असून हिची लांबी १५० मैल आहे. नदीचे पात्र उंचक आहे.

पोप अलेफ्हांडर (१६८६-१७४४)—इंग्लंडमधील सुप्रसिद्ध कवि. लहानपणापासूनच तो चांगल्या कविता करीत असे या त्याच्या घालपणातील कवितांमुळे विचार ले नांवाच्या एका मोठ्या ग्रहस्थायी त्याची ओळख झाली. विनर ले याच्यामुळे पोपचा तरकालीन कवी व प्रथकाराची परिचय झाला. १७०९ साली त्याचे 'पॅस्टोरल' हे काव्य प्रसिद्ध झाले. १७११ साली 'एथे ऑन क्रिटिसिझम' हा त्याचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर 'रेप ऑफ दि लॉक' (१७१४), 'इंग्लिशचे पद्यारमक भाषांतर (१७१५-२०), 'ओडेसीचे भाषांतर (१७२५-२६), पत्रसंग्रह (१७३३), 'दन्टियस' (१७३१-३५), 'एथे ऑन मॅन' (१७३३), 'इमिटेन्सन्स ऑफ होरेस' (१७३३-३९), इत्यादि काव्यग्रंथ प्रसिद्ध झाले. याच्या काव्यामध्ये प्रगल्भ व तात्त्विक विचार, उच्च कल्पना, अगद प्रतिभा हे गुण आढळत नाहीत. तथापि उत्कृष्ट व सुरस भाषा, शोडक्या शब्दांत पुष्कळ अर्थ व्यक्त करण्याची कला, इत्यादि बाबतीत त्याचा हातखंडा होता. त्याच्या रचनांत व्यावहारिक म्हणी तर जागोजाग विरुद्धलेल्या आहेत. 'हिस्टोरिक कॅप्ट' नावाचे इंग्लिश वृत्त त्याने पूर्णावस्थेला नेले.

पोपट—हा हिरेच्या रंगाचा पत्थी हिंदुस्थानांत सर्वत्र आढळत असून त्याचे निवासस्थान राजाननांत झाडावरील परतणांत असते. त्याची पित्त हरित वणांची असल्यामुळे झाडांत असतांना तो ओळखला जात नाही. त्याचा संचार तोरासारखा शीघ्रगामी असतो व हवेतून उडतांना पोपट कर्कराशब्द उच्चारतो. त्याची चौचबाकदार व तीक्ष्ण असते. फळे व री यावर पोपटाची उपजरीविका असते. एखादा पदार्थ धरण्याच्या कामी तो पायाचाहि उपयोग करतो. रानांत व बागेमध्ये पोपट हे फार नाबाधे करणात. धान्य व फळे खाण्यापेक्षा नाशधूस करण्याची त्यांची जास्त प्रवृत्ति असते त्यांचा पुंजर रंग, रयाची पिंसे आणि शब्द व वाक्येच्या वाक्ये उच्चारून नकळत करणाची त्याची उपभत शक्ति या

पुष्पांमुळे हा पत्थी सर्वत्रांत आढळतो; म्हणूनच त्यांत पकडून विनयांत ठेवतात. पश्चिम आफ्रिकेतील राफू फार बोलके असतात.

पोपसत्ता—पोप हा धार्मिक दृष्ट्या ख्रिस्ती धर्मासर्वे प्रोत्स, विशप वगैरे जे धर्माधिकारी आहेत त्यांपैकी सर्वांत वरिष्ठ अधिकारी असून राजकीय दृष्ट्या ख्रिस्ती धर्मांत आगतिक राजसत्तेच्या कल्पनेचा अवशिष्ट राजसत्ताधारी प्रतिनिधि आहे. प्राचीन रोमन साम्राज्य भरभराटीत असताना ख्रिस्ती धर्मसंस्थापक इसीस द्राइस्ट जन्मत आला ते जेव्हासलेम शहर ख्रिस्ती धर्माचे आद्य पवित्र स्थान होय. पण पुढे रोमन साम्राज्य व ज्यू लोक यात झगडेच्या युद्धामध्ये जेव्हासलेम शहराचे महत्त्व फर्मा झाले व रोम येथील विशपशा अधिकारपक्ष महत्त्व येऊन तोच पुढे सर्वांत वरिष्ठ अधिकारी उर्फ पोप मानला जाऊ लागला. रोमच्या पोपांची परंपरा सुमारे इ. स. ४१ पासून सुरू होऊन दोन हजार वर्षे सतत चालू आहे. इतक्या दीर्घ काळांत या पोपच्या धार्मिक व राजकीय सत्तेत अनेक स्थिरांतरी झाली असून ख्रिस्ती समाजातील धार्मिक व राजकीय या दोन सत्तामधील पोपकडून लडा इतर धर्मायांत मनोरंजक व बोधप्रद होण्यासारखा आहे. पोपचा अधिकार वंशपरंपरागत नसून निवडणुकीने प्राप्त होत असतो तरी या गादीवर काही अरथंत नालायक इतकंच नव्हे तर नैतिक दृष्ट्या अरथंत दुर्गुण श्रेष्ठ वसलेले आढळतात. बिशप वर या नांवाचे ३, कॅथलिकसट २, अर्बानस ८, स्टीफेनस १०, सिक्सटस ५, आनास्टासियस ४, इनोसेंटियस ८, बॅनिकोसियस ८, लिओ १३, क्लेमन्स १४, ग्रेगोरियस १६, जॉनेस २३, हाइड्रानस ६, पॉलस ५, ज्यूलियस ३, मासेलस २, पायस १०, व इतर अनेक नावांचे मिळून सुमारे २७० पोप होऊन गेले आहेत.

रोम न च चं.—ज्यूवरोबरच्या युद्धामुळे रोमन चर्च हे सर्व चर्चमधील प्रमुख बनून इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकांत सर्व ख्रिस्ती लोक रोम शहरांत गेले, निरतिराख्या देवांतून विशप वगैरे लोकांहि सर्वे नेहमी येत असत. रोममध्ये ज्या ज्या गोष्टी घडत त्या त्या गोष्टींचे अनुकरण इतर सर्व चर्चमध्ये करण्यांत येई सर्व युरोपखंडांत रोमन चर्चच्या तळावे दुसरे चर्च नव्हते, परंतु आशियांत क्रियेक चर्चे फार भरभराटीत होती. पुष्कळ दिवसपर्यंत आशियातील चर्चे व रोमन चर्चे यांमध्ये सहज होते; परंतु इ. स. १९० त इस्टरच्या सणाबद्दल त्यामध्ये लडा उपपन्न झाला. रोमचा विशप बिशप वर, याने आशियातील चर्चना कॅथोलिक संपातून काढून टाकिले. तेव्हापासून रोमन चर्चे हे विश्वव्यापी आहे असे ठरविण्यांत आले. गौरस्त्य देश, आफ्रिका, गोल व इनेन या ठिकाणच्या धर्मविषयक गोष्टींत रोमचे विशप अनेक प्रसंगी पक्क्याची उदाहरणे आहेत. परंतु काळांतराने इतर चर्चे प्रबळ झाल्यामुळे, रोमन चर्चेचे महत्त्व कमी

कार्येन, जेणेकरिताच अंतिमार्थ व कान्स्टांटिनोपल या शहरांनाही आपल्याकडे घर्माघर्षकार घेतला. पुढे कार्थेजलासने पूर्वेरोमन साम्राज्याच्या बादशाहाच्या अंमलाखाली तिकडील चर्चे गेली व अशा प्रकारे रोमन चर्चेचे त्या चर्चेवरील बर्चस्व नाहीसे झाले, कारण रोमन चर्चेमध्ये ग्रीक भाषा पंद पड- रवामुळे ग्रीक ख्रिस्ती संदेशवापासून रोमन चर्चे अगदी भिन्न झाले.

६. सनाच्या चरण्या शतकांत पाश्चात्य देशात रोमन चर्चेचे पारले वजन नव्हते. दमेशस व सरोशास या पोपाच्या बरेपणासून, आफ्रिका, स्पेन व गॉल या देशातील किरयेक तंत्रे निकालासाठी रोमकडे येत असत. मिलन ही पश्चिमरोमन साम्राज्याची राजधानी असल्यामुळे, रोमप्रमाणेच तेथेहि एक पोप होता. यामुळे रोमचे महत्त्व कर्मा हांग्याचा रंग दिसत होता, परंतु इटलीचा उत्तर भाग एरिथन लोकानी बळकाविल्यामुळे व होनोरियस बादशाहाने रेंव्हेना ही आपली राजधानी ठरवल्यामुळे ही अंतिम नाहीशी झाली, परंतु रोमच्या बिशापचे सरे पाश्चात्य बिशापावरील बर्चस्व वरेंच कमी झाले, हे सर्व बिशाप स्वतंत्रपणे लागू लागले; परंतु 'होली सी' ची मात्र त्यांचा विरोध नव्हता. पूर्वे रोमन साम्राज्यातील चर्चेचा मांडणीन सर्व पश्चिमरोमन साम्राज्यातील चर्चेचा प्रतिक्रिया म्हणून पोपने काम करावे हे सरे बिशापाना संमत

व पश्चिम रोमन साम्राज्यातील चर्चेमध्ये बरीच बळबळ केली. यावेळी सर्व युरोपखंडामध्ये- लष्करी जहागिरांचे पद्धत चालू झाली होती. रानटी लोक, नार्थमेन, सॅरोसिन व हूण लोकांनी ख्रिस्ती लोकांवर हल्ले केले व पोपचा-सत्ता अतीरउमरावाकडे जाऊन, पाहिल्या ओटोनेतर त्या सत्तेबद्दल अतीरउमराव व जर्मन राजे यांचा वाद सुरू झाला. अक- राण्या शतकात हिल्डेब्रॅंडने (७ वा फ्रेंगर) ही सत्ता बळ- कावून अधिभारदानाविषयी युद्ध सुरू केले. नंतर पोप लोकांची सत्ता विलक्षण वाढली.

पाश्चात्य देशात रोम शहराबद्दल पूज्ययुद्धे अपहत्यामुळे तेथील यामेस फार महत्त्व होते. धर्मप्रकरणविषयक सर्व सत्ता त्याच्याकडे संपाविलेली होती; मोठमोठे रामेहि त्याच्या अंकित असून. वादशाहास अभिषेक करण्याचा अधिकार पोपकडेच असे. पहिला तिस्ता बादशाहा कान्स्टांटिनोपल येथे राहू लागल्यामुळे त्याने पश्चिम रोमन साम्राज्यापैकी सर्व प्रदेश पोपला देऊन टाकिले होते, यामुळे पश्चिमेतील सर्व राजसत्ता पोपपासून मिळाली आहे अशी कल्पना होती अशा प्रकारे धार्मिक व राजकीय काबलीत पोप हा सर्वत परित्त अधि- कारी होता रोमचे बिशाप हे सॅटर्पाटरचे बंधुच आहेत ही कल्पना इ सनाच्या सुरुच्या शतकापासून प्रचलित होती.

८२४ त एक सरक्षित धनस्थान बनविण्यांत येऊन उपाध्याये तर लोकांना घन्याच सवलती देण्यात आल्या

इतर विशापाप्रमाणेंच, पोपची निवडणूकहि क्लर्गा लोकांकडून व उपन्यायेतर लोकांकडून होत अस बादशहानें पोपच्या निवडणूकीस आणला समति दिव्याशिवाय पोपला धर्मासनावर बसवू नये, असें बायसन्टाईन राजांच्या वेळीं ठरविण्यात आले, परंतु ही चाल मध्यतरीं बंद पडली व्हावयास सातकातील रोमन राजे व नंतर संपन्न बादशहा हे स्वतः पोपची नेमणूक करूं लागले

द्वि डे व्रे ट कि वा सा त वा प्रे ग री —पोपाच्या मसलनगारात द्विडेव्रेटच्या प्रवेश शाखावरोबर बरोच सुधारणा झाली पोपच्या निवडणूकीचा अधिकार लॉर्ड लोकांकडून काढून तो पुन्हा क्लर्गा लोकांना देण्यात आला इ स १०५१ त रोमन लोकांच्या समतीनें द्विडेव्रेट याची पोपच्या जागीं निवडणूक झाली त्यानें 'सातवा प्रगरी' हें नाव धारण केलें यद्दस्थाधर्मी लोकांच्या इच्छेवर पोपाची निवडणूक आतां अवलंबून राहिली नाहीं विशापाचा निवडणूकहि उपाध्यायेतर लोकावर अवलंबून असू नये अस प्रेगरीचें म्हणणें होते याच त्याच्या नतामुळे अधिकारदानाविषयी मांडण सुरू झाले रान लोकावरच चर्चचा ताबा असता व त्यांना नादावर बसविण्याचा किंवा पदच्युत करण वा अधिकार पोपकडे असला असेंहि प्रेगरीच मत होतें यामुळे पोप व बादशहा यामध्यें भयकर युद्ध सुरू झालें.

प्रत्येक गोष्टीत चर्चेमध्ये सुधारणा घडवून आणणें, रोमन चर्चेंचें वर्चस्व सर्व चर्चेंवर प्रस्थापित करण, युरोपमधील सर्व राजाना पोपच्या अमलाखालीं आणणें, सर्व क्रिस्ती लोकांत एकीका करवून, इतर लोकापासून क्रिस्ती लोकांचे रक्षण करणें हे प्रेगरीचे मुख्य उद्देश्य होते परंतु हें काम इतकें अवघड होतें कीं, सुमारे दाडसों वर्षांच्या प्रयत्नांनीं, त्या काळात अगदीं थोडे यश प्राप्त झालें

अवन (दुसरा) —प्रेगरानंतर जे पाप झाले त्यात दुसरा अर्थन हा फार महत्त्वाचा पोप होऊन गेला त्यानें कित्येक राजांना व हेरकृत करून, त्यांच्या सुधारणांच्या विषय असणा या कित्येक विशापाना त्यानें देहान्त शिक्षा दिव्या प्राप्त व विशाप यानां राजांना बंदन करू नये असेंही त्यानें ठरविलें. जेहसलेममधील क्रिस्ती लोकांच्या तक्रारा नाहींसा करण्याकरिता, यात्रकरूचे हाल फमी करणाकरिता व मुसुल मानापासून होणारा प्राप्त लुडविण्यासाठीं त्यानें धर्मयुद्धाचा (क्रुषेड) तयारा केली परंतु जेहसलेम, ऑट्टोमॉक अलेक्झॅन्ड्रिया व कान्स्टांठिनोपल येथील चर्चें रोमन वर्चला जोडणें हें धर्मयुद्धाचें वरें कारण होतें

अ मे न बा द श हा पा च वा ह न री व पा प चें व ल (दुसरा) —जर्मन बादशहा, पाचवा हेनरी यानें पोप वॅल (दुसरा) पासून बऱ्याच सवलती मिळवून घेतल्या

तथापि चर्चन राजकाय बाबतीत वद्द नये व यद्दह्य लोकांनीं पोपच्या निवडणूकीत व अधिकारदानाच्या भागमंडीत वद्द नये असें पोपनें बादशहाला सुचविलें राजकाय व धार्मिक प्रकरणे अगदीं भिन्न भिन्न ठेवावीं असें पोपचें मत होतें दुस या क्रिस्ती राजाना पाठिया असल्याशिवाय पापाना जर्मनीशीं भांडता येणार नाहीं हें पंधल यास पूर्णपणें कळून आलें फ्रान्सच्या पहिल्या क्रिस्तीकरी व लुई दि फर्दरी पोपनें इ स ११०५ मध्यें तद्द केल्यामुळे रोमचा बचाव झाला पंधलनें प्रत्येक बाबतीत शाततचें व प्रातिक्रियेचें धारण स्वीकारिलें, व त्यानें पोप व बादशहा यामधील तटयास पुन्हा धार्मिक स्वरूप दिलें पोप व बादशहा या दोघामध्यें अधिकारदानाचा हक विभागला जावा असें इ स ११२८ त ठरविण्यात आलें परंतु या दोन पक्षांचीं मनें एकमेकांविषयीं शुद्ध झालीं नाहीं अकराव्या व बाराव्या वतकात सुधारणा व धर्मयुद्ध अशा ज्या दोन चळवळी उरप झाल्या त्यांच्या योगानें पापच्या राज्याचा पाया बसविला गेला

धर्मयुद्धाचे परिणाम —क्रिस्ता लोकांचा जेहसलेम येथें प्रवेश शाखावरोबर, पोपच्या अर्गी दैविक शक्ति आहे असें पाश्चात्य भाविक लोकांना वाद्द लागलें जेहसलेम व जाफा हीं रोमा चर्चेंच्या स्वाधीन करण्यांत आलीं, धर्मयुद्धा मुळे रोमचा सत्ता वाटल, इतकेंच नव्हे तर मध्य युगामध्यें पोपचें राजकीय व सांपत्तिक दृष्टया फार हित झालें धर्मयुद्धा तील बारांना विविध प्रकारच हक दण्यात येऊन पोप व चर्चें यापासून त्यांना मदत मिळू लागला

पोपच्या सत्ताचा विस्तार —बाराव्या शतकातील दुसऱ्या इनाश्टनें व तिस या अलेक्झांडरनें आपली (पोपची) सत्ता बरीच वाडविली दुसऱ्या होनोरियस पोपच्या वेळीं, तिसरा लोथर बादशहा पोपच्या पूर्णपणें ताब्यांत होता आपली निवडणूक बायम करावी अशा लोथर बादशहानें पोपला विनति केली होता विशाप लोकांना निवडून देण्याचा आपला हक त्यानें सोडून दिला असा प्रकार या वेळचे बादशहा पोप नो अगदीं नसून होते, परंतु इ स ११५२ त ही स्थिति बंदलून गेली त्या सालीं फ्रेडरिक बारबोसा हा जर्मनीचा राजा झाला त्यानें आपऱ्या निवडणुकास पोपचा भजुरी मिळविण्याची बिलकुल पर्वा केली नाहीं परंतु पोपला फ्रेडरिकच्या मदतीची अपक्षा असल्यामुळे त्याला फ्रेडरिकच्या या कृत्याचा राग न येतां उलट त्यानें आनंद प्रद शित करून त्याच्याशीं सटय केलें परंतु पोपवर बादशहाचें वर्चस्व स्थापण्याचा त्याचा प्रयत्न असल्यामुळे, यामध्यें वितुष्ट पडणें अपरिहार्य झालें बचवा अँड्रियन व तिसरा अलेक्झांडर या पोपनी आपल्या पक्षाचे समर्थन करण्याकरितां आटाकाट प्रयत्न केले अलक्षपाडरच्या अर्गी मनार्थे व बिकाटी हे गुण विशेष प्रमाणात असल्यामुळे पोपला जव मिळून फ्रेडरिक बारबोसा याला धरण जाणें भाग पडलें

त्याने रोमन चर्चें धार्मिक बाबतीतील सर्वस्व कबूल केलें व आपण एकनिष्ठ राहूं अशी शपथ घेतली. इंग्लंडमध्ये यॉर्मस बेकेटचा वून शाह्यामुळे, तिसऱ्या अलेक्झांडर पोपने इंग्लंडचा राजा दुसरा हेनरी यास क्षरण येण्यास भाग पाडून, इंग्लंडच्या चर्चेंवर पोपचें सर्वस्व शब्दांत केलें व कॅटरबरीच्या आर्चबिशपचें हक्क व उत्पन्न वाढविलें परंतु अलेक्झांडरच्या पयत झालेले पोप अगदी दुर्बल असल्यामुळे, पाह्याव्या हेनरी बादशाहाच्या वेळी त्याची स्थिति फार शोचनीय झाली, परंतु हा हेनरी स्वकर्तव्य मरण पावला.

त्रेशिया वा आर्नोल्ड.—हमी लोकांनी जहागिरी वगैरे घेऊं नयेत, फक्त चर्चविषयक अधिकार त्यांच्याकडे असावा अशी भाराव्या शतकात चळवळ सुरू झाली, त्रेशियाचा आर्नोल्ड हा या चळवळीचा प्रचारक होता तिसऱ्या युधि-नियस पोपच्या वेळी रोमन लोकांनी ह्यांक व कार्डिनल यावर हजे करून यात्रेकरुंची फत्तन केली. पोप तर पळून गेला. परंतु चर्चया अँड्रियन पोपने या बंडखोर लोकांची खोब मोडण्यासाठी फ्रेडरिक पारबरोसाची मदत मागितली (११५५). त्रेशियाच्या आर्नोल्डने रोमचें प्रजासत्तात्मक राज्य पुन्हा स्थापन करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे, पोप व बादशाहा यांच्या संमतीने त्याला फायो देण्यात आलें रोमच्या लोकांनी जरी अदृश्यता केला तरी पोपची ऐहिक सत्ता बाढत न गेली.

पोपची सत्ता बाढत असत असतोंपाची विनंती दिसू लागली. सत्तेच्या बँदीकरणस प्रत्यक्ष विषयाताने विरोध केला. पोपच्या प्रतिनिधीच्या जुलमाबद्दलही विरयेकांनी तक्रारी केल्या. सेंट बर्नार्डे याने पोपच्या फाशेल महत्त्वाकालेवर व ऐपारामावर आपल्या एका प्रयोगी वदक टोका केली.

ति व रा इ नो सं ट—तिसऱ्या इनोसेंट पोपच्या कर्तु-षामुळे रोमच्या राजसत्तेची परमावाधि झाली. तो मोठा कायदेपंडित व धर्मशास्त्रज्ञ होता. त्याने आपली राजसत्ता वाढविली; युरोपमधील राजाना आपले मांडलिक करण्याचा त्याने प्रयत्न केला. आपण पोप व बादशाहा ह्यांचे अशी रयाची फार इच्छा होती, त्याचा अनेक प्रतीावर ताबा होता; इंग्लंडचा राजा जॉन व तिसरा हेनरी यांच्या वेळी इंग्लंडवर पोपचा पराव अंमल होता. परंतु प्रत्यक्ष रोममध्ये, स्थानिक स्वराज्यावरोबर दहा वर्षेपर्यंत पोपला हाडणेंच लागले. तथापि रोमन चर्चविषयाय रोमन लोकांचे काही चालण्यासारखे नस-ण्यामुळे, असेलसे पोपचाच जय झाला; इटलीच्या म्युनिसि-पालिच्यांनी मात्र पोपचा अधिकार जुलमाकडे नाही.एकंदरीत तिसऱ्या इनोसेंटच्या वेळी पोपच्या ताब्यात धरच घुल्लू होता, त्याच्यानंतर इटालिया चार पांच पोपंनी आपले सर्वस्व कायम राखिले. विश्वविद्यालयांची स्थापना शाह्यामुळे रोमन सत्ता फार वाढली; या विश्वविद्यालयांनी स्थानिक विद्या-पानी सत्ता गुणाग्ने देऊन रोमन चर्चचा अंमल कबूल केला. आंतरराष्ट्रीय शिक्षण रोमच्या ताब्यात येऊन, मिथुकृतीच्या मंड लोकांनी अन्वयापक्षाच्या जाग मिळाल्या.

न व वा प्रे ग रो व च वधा इ चो सं ट.—नववा प्रेगरी (१२२७-१२५१) व चवथा इनोसेंट (१२५३-१२५५) या पोपच्या वेळी बादशाहा व पोप यांचे आढण पुन्हा सुरू होऊन त्यांत इतिहासस्टोफन बादशाहांची आहुति पडली इतकेंच नव्हे तर पोप साम्राज्यहि मोडकळीस आले.

तेराव्या शतकाच्या अखेरीस व चवदाव्या शतकाच्या आरंभी फ्रेंच राजाची सत्ता अवाढरूप शाह्यामुळे, इतर देशी-प्रमाणेच रोमहि फ्रेंच राजांचे अंकित झालें होतें. दहाव्या प्रेगरीने (१२७१-१२७६) फ्रेंच सर्वस्व गुणगून आपली पूर्वीची सत्ता मिळविण्याची खटपट केली. चर्चया होनोरियस (१२८५-१२८७) व चवथा निकोलस (१२८८-१२९२) हे पोप स्वतंत्र वृत्तीचे असून उत्तर इटलीचा काही भाग व टस्कनी ही पोपच्या साम्राज्याला जोडण्याची त्यांनी खटपट केली. आठव्या बॅनिफेस पोपच्या वेळी (१२९५-१३०३) फ्रेंच राजा व पोप यामध्ये झालेल्या युद्धात पोपचा पराभव होऊन पाचवा क्लिमेंट पोप कॅपेशियन राजाच्या पूर्णपणे ताब्यात आला.

पोप च्या सत्तेचा व्हास.—या वेळी लोकांची धर्मभ्रष्टा कमी होऊन उपाध्याय लोकांचे वजन कमी कमी होत गेल्या-मुळे, पोपसंस्थेचा व्हास होऊं लागला; व यद्दस्थ लोकांची सत्ता वाढू लागली. आश्चर्य धनतृष्णा हे देखील पोपसत्तेच्या व्हासाचे एक कारण असून, याच कारणामुळे आठवा बॅनिफेस पोप व छुई दि केअर यामध्ये तंदा उपस्थित झाला स. १३०५ त पाचवा क्लिमेंट हा पोप झाला, तेव्हापासून इति-हासास नवीनच बळण लागलें. हा पोप फ्रांसमध्येंच राहिला. इटलीमध्ये निरनिराळे पक्ष असल्यामुळे आपल्या धार्मिक स्वातंत्र्यात धक्का बसेल या भीतीने तो रोममध्ये गेलाहि नाही. फ्रेंच राजा छुई दि केअर याच्याशी त्याचे वर्तन अगदी नम्रपणाचें होतें. इ. स. १३०९ त तो अँड्रिमान येथें राहू लागला. तेव्हापासून पोपच्या बाविलोनमधील इ-पाठीच्या काळाला सुरवात झाली. त्यामुळे सर्वचें फार नुकसान झालें. त्याच्या मरणानंतर दोन वर्षेपर्यंत पोपची आगारिकामी पडली होती; नंतर स. १३१६ त २२ व्या जॉनची पोपच्या नागां निवड झाली. तोहि अँड्रिमान येथेंच रहात असे. या वेळेपासून रोम व इटली यांपासून पोपाचा तादातूट झाली व ते फ्रेंच राजांचे ताबेदार बनले. यामुळे इतर राष्ट्रच्या मनांतून तो अगदी उतरला. चर्च व साम्राज्य योमपोक आढण पुन्हा सुरू झाले. जर्मन राजा, छुई ऑफ फव्हेरिया हा पोपचा मुख्य प्रतिपक्षी असून थाला मोटमोटी बलाढ्य राजांचे साहाय्य होतें. अखेरीस पोपला पदच्युत करून, दुसऱ्या पोपची निवड झाली. या आढणामुळे पोपला फ्रेंच राजावर अधिकच अवलंबून रहावें लागलें हे आढण चाललें असतोंच पोप, २१ वा जॉन इ. स. १३३४ त मरण पावला. सहा वा इ नो सं ट.—इ. म. १३५२ त सहावा इनोसेंट हा पोपच्या पाद्वर बसला. तो प्रामाणिक व धरद्वामागी

होता धार्मिक सुधारणा करून साम्राज्यव्यवस्थादिक स्वरूप देण्याबाबत त्यांनी प्रयत्न केला; व इटलीमध्ये पोपचे बचक्य पुन्हा स्थापिले. आपली राजधानी पुन्हा रोम येथे न्यावी असेहि त्यांच्या मनांत होतें, परंतु ती गॅट तशीच गेली नाहीं.

पोप बा अर्बे न.—पाचव्या अर्बेन पोपने चवथ्या इनेसेन्सची इच्छा पूर्ण केली. इ.स. सन १३१०मध्ये तो रोममध्ये परत गेला. इ. स. १३१८ त चवथ्या चार्लस बादशहा रोम राहरी गेला व पोप आणि बादशहा यांचा संघट झाला. या दोन मोठींमुळे अर्बेनचे नांव सेन्सर-गॅन झाले आहे; परंतु इटलीमधील परिस्थिति चमत्कारिक असल्यामुळे, इटलीला पोपचे न पदन तो इ. स. १३०० त अँड्रिमान येथे परत गेला. तो फार सुखमानी होता; चर्च-मधील अनर्थाप्रवृत्त आवरणाल आळा घालण्याचा त्याने प्रयत्न केला, परंतु त्यात त्याला यश आले नाहीं.

अक गा वा ग्रेग रो —अकरावा ग्रेगरी(१३००-१३०८) हाहि, विद्वान, नीतिमान, धार्मिक, विनयशील व सुज्ञ होता, परंतु अर्बेनने रोम शहराचा त्याग केल्यामुळे ग्रेगरीला बराच त्रास झाला. पोपला फ्रेंच वळ्या लागले पाहून इटलीचे मन पोपदिपयी बलुपित होऊन इटली व फ्रान्स यांमध्ये लढा उत्पन्न झाला सेंट कॅथेरीनच्या विनंतीवरून ग्रेगरीने रोममध्ये प्रवेश केला (१३०७), व अशा प्रकारे फ्रान्समध्ये झालेली पोपाची हद्दपारी संपली.

इ. स. १३०८ त सहाव्या अर्बेनला पोप करण्यांत आले; परंतु या निवडणुकीला कार्डिनल लोकांना विरोध केला. कारण त्यांच्या सुधारणांच्या कल्पना त्यांना संमत नव्हत्या. रोमन लोकांनी केलेली पोपची निवडणूक बेकायदेशीर आहे असे कार्डिनलानीं प्रविद्ध केले, फ्रेंच राजा पाचवा चार्लस याची त्या लोकांना मदत असल्यामुळे, त्यांनी एका प्रतिस्पर्धी पोपाची (सातवा क्लेमेंट) निवड केली व अशा प्रकारे लिथन लोकामध्ये दुफळी ताली (१३०८-१४१०)

पोप अँड्रिमान येथे रहात असता प्रपंचरत कार्डिनलाने एक कॉलेज स्थापन झाले; या दुफळीचा सर्व दोष या कॉलेजकडे व फ्रान्सच्या पानव्या चार्लसकडे आहे. बादशहा चवथा चार्लस, इंग्लंड, हंगेरी, पोलेंड वगैरे देश व इटलीमधील बहुतेक संस्थाने (मूळ)पोपच्या आजूची असून, फ्रेंच राजा पाचवा चार्लस, स्कॉटलंड, स्पेन व पोर्तुगाल यांनी प्रतिस्पर्धी पोपला पाठिंबा दिला. पहिल्या पोपने कार्डिनलाने एक नवे कॉलेज काढिले, परंतु आपल्या स्वतःच्या हिताकडे त्याने अधिक लक्ष दिले ही त्याची मोठी चूक झाली, त्याने नेपल्सशी भांडण केले कार्डिनलच्या नव्या कॉलेजशीहि त्याचे वैमनस्य पडले. अशा स्थितीत तो इ. स. १३८९ त मरण पावला.

नववा र्थो नि के स.—नववा कार्डिनलानीं पॉट्टे तामे-सेली यास पोप केले; नववा थॉमिसेस या नांवाने तो प्रसिद्ध आहे. तो नीतिवान, दयाळू व चतुर होता त्याने नेपल्सशी

सहय केले. रोममधील लोकसत्तात्मक राज्य सोडून त्याने तेथे पोपचे बचक्य स्थापिले राज्यकर्ता या दर्जाने नवव्या थॉमिसेसचे फार महत्त्व आहे; परंतु पोप या नात्याने नांव देवण्यास त्याला बराच आगा आहे. त्याची धनप्राप्तीचापने नियम असून तो पक्षपातीहि होता. त्याने पोपांची दुकळी सोडण्याच्या कामां दुल्लंघन केले त्याने राणाचा प्रतिस्पर्धी पोप साहवा क्लेमेंट मरण पावल्यावर अँड्रिमानच्या कार्डिनलानीं तेराव्या थेंमिरेक्चरी पोपच्या आधी निवडणूक केली. दोन निरतिराळे पोप निवडले गेल्यामुळे भिडटे तिकडे धंदाळी माजून राहिली होती. व अशा प्रकारे कॅथोलिक चर्चवर फारच आणीबाणीचा प्रसंग आला होता. क्लेमेंट लोक ऐदिक सुतात निमग्न झाले होते व नास्तिक लोकांचे इंग्लंड, फ्रान्स, इटली, जर्मनी व थोडेहि ना या देशांत प्राबल्य दाखव्यामुळे चर्चवर मोठे संकट आले होते.

बारावा ग्रेगरी.—बाराव्या ग्रेगरीने (१४०६-१५) चर्चमध्ये ऐक्य असले याबद्दल प्रथम बरीच खटपट केली; परंतु पुढे त्याने आपले धोरण बदलले, यामुळे कार्डिनल लोकांनी मने क्षुब्ध झाली. हे पाहताच त्याने नववा कार्डिनलानीं नेमणूक केली.

प्रतिस्पर्धी पोप तेरावा थेंमिरेक्चर हा पोपाची दुफळी सोडण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं असे पाहून फ्रान्सने त्याची बाजू सोडून देऊन त्याचे कार्डिनल आणि बाराव्या ग्रेगरीशी भांडून घेतले कार्डिनल यांच्यामध्ये ऐक्य केले. पोपची प्रामाणिकी पडली आहे अशी कल्पना करून कार्डिनलानीं चर्चचा कारभार आपल्या हाती घेतला व पोपा येथे एक सभा भरविण्याचा त्यांनी घाट पातला दोन्ही पोपांनी याविषय बरीच खटपट केली, परंतु त्यांचे काही-

व सर्वमाधारण समेचे निदम पोपसह सर्वांनी पाळवे असें ठरविण्यांत आले त्या समेनें २३व्या जेनला पदच्युत केले. आपण कायदेशीर पोप आहोत असें सामान्य समेनें क्यूल ग्रेग्यास आपण राजीनामा देण्यास तयार आहोत असें बाराव्या मेगरीनें त्या समेसह कळविलें ही अट मान्य करून त्याचा राजीनामा मंजूर करण्यात आला

मेगरीनेंतर पोपची जागा रिकामी पडल्यामुळे पंचवा कारभार मंत्रिपेढ्याकडे गेला, परंतु पोपची निवडणूक करण्याची कांडिनलानी खटपट केल्यामुळे पाचव्या मार्टिनची पोपच्या जागी नेमणूक झाली.

पांचव्या मार्टिन.—मार्टिन पोप झाल्यावरोंवर चर्चमध्ये ऐक्य झाले विश्वव्यापी चर्चचा कारभार हाचण्याची योग्यता मार्टिनच्या अंगी होती. फ्रान्स किंवा जर्मनीत पोपनें वसतिस्थान न करता रोममध्ये राहण्याचें त्यानें ठरविलें. त्यानें कलाकौशल्यास उत्तेजन देऊन रोम सद्गुणी सुधारणा करण्याकरिता बराच पैसा टांचे केला. त्यानें आपली राजकीय सत्ताही वाढविण्याचा प्रयत्न केला, व आपल्या पुढे-वाटिके लोकांना मोठमोठ्या जागा दिल्या. त्यानें पोपची दुपळी मोडून टाकिली. कांडिनलाच्या कॉलेजात त्यानें प्रसिद्ध प्रसिद्ध लोकांचा समावेश केला. तो इ. सन १४३१ त मरण पावला. त्याच्या वेळच्या लोकांना त्या पोपपासून परमानंद झाला असें त्याच्या घटनेवर लिहिलें आहे.

चवथ्या युजिनियसची कारकीर्द सुखावद् झाली नाहीं. जिकडे तिकडे भावनें सुरू झालीं सिस्त्रिमेंड वादसद्धानें पोप व मंत्रिमंडळ याचा समेट केला परंतु इ. सन १४३४ त फारच मोठी धडाडी झाल्यामुळे पोप फ्लारेन्समध्ये पळून गेला.

पोप फ्लारेन्स येथे गेल्यावर उदात्त-वाद्मयाचा अभ्यास करणाऱ्या लोकांनीं त्याचा निवृत्त सद्बवास झाला व याच गोष्टीमुळे त्या लोकांचा रोमच्या व्यवस्थापक मंडळात हळू हळू प्रवेश झाला.

युजिनियस हा नास्तिक अहं असें ठरवून त्यास पदच्युत करण्यांत आले, व पांचवा फेलिक्स हा पोप झाला. परंतु ही दुफळी लोकांनीं न आवडून त्यांनीं चवथ्या युजिनियसला परत घेतले.

पांचवा निकोलस —युजिनियसनेंतर पांचवा निकोलस (१४४०-१४५५) हा पोप झाला. तो पोपच्या गादीवर बसताच विद्या व ललितकला यांचे पुनरुज्जीवन झाले. चर्चच्या द्विताकडे त्यांचे पार रक्ष असे. त्यानें शास्त्र व कला यंत्रभारदास आगिऱ्या त्यानें वेगळेचें मंत्रिमंडळ मोडून पाचवा फेलिक्स (प्रातिस्पर्ध पोप) यास राजीनामा देण्यास सावले. पुढे तुर्क लोकांनीं इ. स. १४५३ त कान्स्टाटिनोपल काबाज केल्यामुळे त्या लोकांबरोबर सगळ्यासाठी सर्व क्रिस्ती लोकांची एकी करण्याचा निकोलसनें प्रयत्न केला पण तो

निष्फल झाला तो इ. स. १५५५ त मरण पावला या वेळेस रोम हें वाहूनच व कला यांचे केन्द्रस्थान झाले.

दुसरा पाप्यस —पोप दुसरा पाप्यस (१४५८-६४) हा पोपच्या जागेला अगदीं योग्य मनुष्य होता, तो कवि, इतिहासकार व सुस्तर होता. त्यानें रोमन चर्चचा दुरा बराच वाढविला अविभ्रात परिश्रम करून प्रचंड धर्मयुद्धाचे त्यानें तयारी केली परंतु तो मध्यतरांचे मरण पावला.

चवथ्या सिक्सटस (१४७१-८४) पासून राजकारणी पोपच्या मालिखेस सुरवात झाली या पोपनें प्रापंचिक गोष्टीं अधिक लक्ष घातले, इटलीच्या राजाभ्या तंत्रांचे तो बाभूं लागला व आपल्या आपोष्टाना मोठमोठ्या हुद्द्याच्या जागा त्यानें दिल्या, आणि कला व शास्त्रे यास त्यानें उत्तेजन दिले.

पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस कांडिनल कोव प्रापंचिक बनल्यामुळे नीतिभ्रष्ट अशा मनुष्याची (सहावा अलेक्झांडर १४९२-१५०३) पोपच्या जागी निवडणूक झाली स्वकारक कांडिनल लोकांनीं पोपच्या विरुद्ध तक्रारी करून फ्रान्सच्या राजाची मदत मागितली, परंतु फ्रान्स राजांनीं पोपशीं समेट केला पोपनें प्रत्येक लोकांबरोबर लढण्याचा प्रयत्न करून खिस्ता धर्माचा सुरा करेला

दुसरा ज्यूलियस —दुसऱ्या ज्यूलियसनें (१५०३-१३) पोपची सत्ता वाढवून फ्रान्सच्या वर्चस्वापासून रोमन चर्चची मुक्तता केली. परंतु तेथे स्पेनचे वर्चस्व झाले धर्मविषयक बाबतीत लाच घेण्याची चाल त्यानें बंद केली, व कलाकौशल्यास उत्तेजन दिले त्यानें सटपिटरचे फोंडिब्ल बांधण्यास सुरवात केली

दहावा लिओ —इ. स. १५१३ त दहावा लिओ हा पोप झाला. राजकीय व धार्मिक बाबतीत रोमन चर्चचे स्वातंत्र्य वाढविण्याची त्यानें खटपट केली. त्यानें धर्मयुद्धाची तयारी देखील केली. तो जैनी व विलसती होता, तरी दानधर्म करण्यात त्यानें मोठे औदार्य दाखविले

सहावा अँड्रियन —सहाव्या अँड्रियननें चर्चमध्ये महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या, परंतु लूथर व त्याचे अनुयायी यांनीं अँड्रियनची फार निंदा केली. हा पोप फार सन्माननीय होता यात संशय नाहीं स्वार्थीकडे यत्किंचितहि रक्ष न देता चर्चमध्ये सुधारणा करण्यांत त्यानें आपला काळ घालविला.

तिसरा पॉल —तिसऱ्या पॉलनें रोमन बंधोलीक पंथांत धरीच सुधारणा केली त्यानें लायक माणसांची निवड करून कांडिनलाच्या कॉलेजात पुन्हा उरसाह उत्पन्न केला व प्रॉटेस्टंट पंथाचा प्रसार बंद करण्याकरिता इंग्लंडीतान सभा स्थापिली.

पांचवा पाप्यस —पांचवा पाप्यस (१५६६-७२) हा डॉमिनिकन ऑर्डरचा मंडर होता, तो स्वतः त्या पंथीचे नियम कडकपणे पाळत असे; त्याला साधु असें म्हणत

व्यसत. मठवासी लोकाना त्याने उत्तम शिक्षण लाविली व शिक्षणाची आपल्या वसतिस्थानात राहिले पाहिजे असा त्याने नियम केला. पोपने मेरी स्टुअर्ट, फ्रान्सचा राजा नववा चालिस व एनचा राजा दुसरा फिलिप यांना सहाय्य केलें. तुकें लोकांच्या बरोबर भाडणांतहि त्याला यश प्राप्त झालें त्याच्या फारकांदांत कॅथोलिक पंथाची पूर्ण सुधारणा झाली. पाचव्या पायसनेतर ते पाप हाऊन गेले त्यांनी कॅथोलिक पंथाचा प्रसार करण्याकरिता अमेरिका, हिंदुस्थान, चीन व जपान येथें धर्मापदेशक पाठविले, व प्रॉटेस्टंट धर्माची प्रगति होऊं न देण्याविषयी बरेच प्रयत्न केले.

तेराव्या ग्रेगरीने (१५०२-८५) कॅथोलिक पंथाचा प्रसार सर्वत्र करण्याकरिता अत्यंत परिश्रम घेतले. त्याने शिक्षणसंस्थांना उत्तेजन दिलें रोममध्ये त्याने कॉलेज ऑफ झेयुइस स्थापन केलें. त्याने पंचागात केलेली सुधारणा प्रसिद्ध आहे. ह्युगोनेटपासून कॅथोलिक पंथाचे व राजकुटुंबाचे संरक्षण करण्यासाठी त्याने सेंट बायॅलोम्युचा सण साजरा केला.

पाच वा सिसि क्लूटस.—पांचव्या सिक्सटसने (१५८५-९०) छंदारू लोकांचा बंदोबस्त करून पोपसाम्राज्यांत नीट व्यवस्था केली. त्याने शाखाना उत्तेजन देऊन व्हॅटिकन लायब्ररीची बांद केली. घेतकी व व्यापार यांचा त्याच्या वेळी उत्कर्ष झाला. इंग्लंडला रोमच्या भंगलाखाली आणण्याची त्याची इच्छा होती परंतु स्पॅनिश आर्सेनाचा नाश झाल्यामुळे त्याची इच्छा सफल झाली नाहीं.

आठवाझीमेंट —आठव्या झीमेंटने (१५९२-१६०५) फ्रान्सशी सल्लय केले पंचराव्या ग्रेगरीच्या वेळी (१६११-२३) रोमन सर्वमध्ये ज्याप्रमाणें सुधारणा झाली, तशी केवढाच झाली नाहीं. फ्रान्समध्ये हागीनाटस लोकांचे सर्व लष्करी अधिकार काढून घेण्यात आले. इंग्लंडमध्ये पहिल्या अँड्रॅनेहि कॅथोलिक पंथाला विरोध केला नाहीं.

पोपची राजसत्ता.—यावेळी पोपच्या राजकीय सत्तेचा थराव विस्तार झाला; परंतु सांपत्तिक स्थिति समाधानकारक नव्हती. केवळ आपल्यावर अवलंबून राहिलेले अशा काहीं माणसें आपणांपाशी पाहिजेत असें पोपना वाटूं लागल्यामुळे त्यांनी आपल्या नातलगाना मोठमोठ्या हुद्द्याच्या जागा देऊन टाकिल्या. परंतु एखाद्या घराण्याला जें हितकारक होतें तें राज्याला विनाशकारक झालें. एका पोपाचे जे मित्र असत ते दुसऱ्या पोपने शत्रू होत, कारण प्रत्येक वेळी पोप निवडला जात असल्यामुळे एका पोपचा दुसऱ्याशी संबंध नसे. पैशाच्या अडचणीमुळे कर वाढवावे लागले. हा करांचा बोझ सामान्य जनसमूहावर पडला. शेतकरी लोकांचे हाल होऊं लागले; बोऱ्या होऊं लागल्यामुळे व्यापारहि नीट चालेनासा झाला. परंतु कॅथोलिक धर्मप्रचारकांनी आपले काम उत्तम प्रकारें केले.

१६४८ पासून १७८९ पर्यंतच्या सुदृतीत पोपच्या राजकीय सत्तेचा व्हास होऊन सांपत्तिक स्थितीहि निवृत्त झाली व लोकांची धर्ममग्नताहि अगदीं शिथिल झाली परंतु सातवा अलेक्झांडर (१६५५-६७) व चारवा इनोसेंट (१६९१-१७००) या पोपानां आजपर्यंत चालत आलेला नातलग्याविषयांचा पक्षपात होडून दिला व त्याच्यानंतर झालेल्या पोपानां आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न केला. दाराव्या झीमेंटने (१७३०-४०) कागदी नोटा काढून एक सोडत (लॉटर) काढिली परंतु त्याचा परिणाम चांगला झाला नाहीं सहाव्या पायसच्या वेळी (१७७५-१७९९) कागदी नोटांना कोणी विचारांनासें झालें व बर्बेचे दिवाळे वाजण्याची वेळ आली परंतु मोठया मॅच राज्य-फारसीमुळे बर्बेचा बचाव झाला.

पोप व फ्रान्सचा राजा या दोघांची सांपत्तिक स्थिति फार अर्थकर झालेली होती, परंतु धर्मसंस्थेच्या मालमत्तेची जमिनी व विष्ठी करून फ्रान्सने आपला बचाव केला, परंतु पोपला ही मोठ करता येण्यासारखी नव्हता; पोपने फ्रान्सच्या या कृत्याचा निषेध केल्यामुळे फ्रान्सचे पोपशी वैमनस्य पडलें स. १७९१ त फ्रान्सने अँड्रिहान व व्हेनेशिन आपल्या तान्यांत घेतले स. १७९३ त रोम शहरांत मॅच बकिलाचा खून झाला. स. १७९७ त पोपने अँड्रिहान वगैरे शहरावरचा आपला हक्क सोडून, आपले सैन्य कमी करण्याचें व मोठा दंड भरण्याचें कपूल केले परंतु रोममध्ये फ्रेंच नगरळ हयफो याचा खून झाल्यामुळे फ्रेंच सैन्याने पोपला कैद करून नेलें तो कैदेतच स. १७९९ त मरण पावला त्याच्यानंतर सातवा पायस पोप झाला (१८००-२३) फ्रान्सने बर्बेच्या मालमत्तेच्या केलेल्या विश्वास पोपने आपली संमति देऊन धर्माधिकार्यांच्या जागाहि कमी केल्या, सरकारने विद्यप नेमावित परंतु त्या नेमणुका पोपने कायम कराव्या असें ठरविण्यात आले व फ्रान्सने पोपची ऐहिक सत्ता कपूल केली. नेपोलियन यास राज्याभिवेक करण्याचें पोपने कपूल केले (१८०४) परंतु

पोपने ग्रेटब्रिटनशी सत्य केले आठव्या पायस पोपच्या वेळी (१२९५-३०) इंग्लंडमध्ये कॅथॉलिक बंधविमोचन (राजकीय, सामाजिक वगैरे हक्काची प्राप्ति) झाले फ्रान्समध्ये जेसुइट्स लोकांच्या विरुद्ध चळवळ चालू होती. फ्रान्समधील जेसुइट्स लोकांची घरे बंद करण्याची पोपने परवानगी दिली (१८४५).

स १८३० च्या राज्यक्रांतीमुळे पोपला परकी लोकावर अवलंबून राहणे लागले. फ्रान्स व ऑस्ट्रिया यांच्या तंत्राने त्याला धागावे लागले. यामुळे इटलीच्या एकीकरणाला अडथळ झाला. इटालियन लोकाना पोपचा राग आला. चर्चचा वरिष्ठ अधिकारी व इटालीतील एका भागाचा राजा असा पोप हा दुहेरी अधिकारी होता, हा त्याचा परस्पर-विरोधी अधिकार नाहींसा होण्याच्या वेतात होता, परंतु पोप नववा पायस (१८४६-७८) याच्या कर्तृत्वशक्तीमुळे हे संकट लावणोवर गेले

स १८४९ पासून १८७० पर्यंत पोपचे फ्रान्सशी विरोध सद्य होते पोपला मदत केल्याने कॅथॉलिक लोकाना बरे वाटेल व आपल्यालाहि अनेक सवलती मिळतील असे उद्दिशेनेपोपला वाटले. चर्चला सूप ठेवण्यासाठी प्रजासत्तात्मक फ्रान्सने रोमन प्रजासत्तात्मक राज्य नाहींसे केले परंतु त्यापासून काही एक कायदा झाला नाहीं, परंतु त्याला पोपचे रक्षण करणे लागे १८५९ सालातील इटलीच्या युद्धात पोपचा बहुतेक मुख्य त्याच्या ताब्यातून गेला पोपला मदत करणे, ऑस्ट्रियन लोकांना इटलीतून हाकून वणे व प्रशियावर हल्ला करणे या तीन मुख्य गोष्टी नेपोलियन (तिसरा) ने आपल्यापुढे ठेविल्या

फ्रेंच सैन्य रोममधून निघून गेल्यावर व्हिक्टर इमेन्जुल (इटलीचा) राजाच्या सैन्याने त्या शहरां प्रवेश केला. या राजाचे पोपशी वैमनस्य होते. इटलीच्या राज्याची घटना करतेवेळी याने पोपचा बहुतेक सर्व मुख्य हारण केल्यामुळे, पोपकडे फक्त पाचच प्रांत शिल्लक राहिले (१८६१). स. १८६७ त चर्चमालमतेची जमी कडून रोम शहराहि त्याने आपल्या हस्तगत केले.

इटलीचा पोपशी विरोध होता, परंतु स्पेनने पोपचे सर्वस्व कपूल केले स्पेनच्या लुसिया ह्वाबेलाने १८५१ साली रोमन धर्माचे सर्व हक्क कपूल करून, शिक्षणात चर्चच्या ह्वाली केले परंतु स. १८६४ च्या राज्यक्रांतीनंतर स्पेनने आपल्या लोकांनी धर्मस्वातंत्र्य दिले ऑस्ट्रियानेहि चर्चचे हक्क कपूल केले, परंतु पुढे ऑस्ट्रियाने आपल्या लोकांस धर्मस्वातंत्र्य दिले.

बेल्जम हा देश कॅथॉलिक पंथाचा वहा अभिमाना आहे. हॉलंडमध्ये रोमनकॅथॉलिक लोकांची संस्था फारशी नाहीं. एकीकडच्या शतकात रोमन कॅथॉलिक पंथाला युरोपात पाषाणे नवीन अनुयायी मिळाले नाहींत.

जर्मन व आयरिश लोकांनी युनायटेडस्टेट्स थॉक अमेरिकेत स्थळोत्तर केल्यामुळे, तेथे मात्र कॅथॉलिक पंथाचा प्रसार फार झपाटयाने झाला.

एकोणिसाव्या शतकात चर्चच्या ताब्यातील प्रदेशावरील पोपची सत्ता दिल्ली होत होती, परंतु परकीय देशातील प्रापंचिक गोष्टीत त्याचा अधिकार वाढत गेला. पोपच्या सत्तेचा फाजील कैवार घेतला गेल्यामुळे, रोम शहर हे मतेचे केन्द्रस्थान झाले. अशा प्रकारे पोपची राजकीय सत्ता ज्या वेळी कमी झाली, त्याच वेळी त्याच्या पापमार्थिक सत्तेची वाढ झाली.

इ. स १८७० मध्ये चार महत्त्वाच्या गोष्टी घडून आल्याः (१) पोप हा दोपातीत आहे, असे प्रसिद्ध करण्यात आले. (२) तिसऱ्या फ्रेंच प्रजासत्तात्मक राज्याची स्थापना झाली. (३) इटलीने रोम शहर आपल्या ताब्यात घेतल्यामुळे, चर्चच्या शिल्लक राहिलेल्या संस्थानांचा इटलीच्या राज्यात समावेश झाला व (४) प्रशियाचा राजा जर्मन बादशाहा झाला. या गोष्टींचा परिणाम सर्व युरोपवर झाला, इतकेच नाही, तर पोपच्या धोरणावरहि त्याचा परिणाम झाला. जर्मन व प्रशियन मुत्सद्दयांनी रोमन चर्चची राजसत्ता नाहींशी करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. प्रशियन मंत्रिमंडळाने कॅथॉलिक लोकांची लवकरच हकालपट्टी झाली.

पोप हा दोपातीत आहे अशी सर्व लोकांची खात्री करून देण्याचा नवव्या पायसचा उद्देश होता. परंतु जर्मनी व फ्रान्स या देशात वरील मताविरुद्ध चळवळ चालू होती. परंतु शाळा व चर्चनेमणुदा ताब्यांत येण्याविषयी जर्मन बादशाहा व पोप याचा जो तंटा झाला (१८७२-८७) त्या तंटयामुळे पोपचा बचाव झाला. इ. स. १८७६ त नववा पायस मरण पावला. त्याच्या मरणसमयी रोमन चर्च अगदी मोडकळीस आले होते व बहुतेक सर्व देशांशी त्याचे वैमनस्य होते

लि ओ, ते रा वा (१८७८-१९०३)—त्याच्यानंतर तेरावा लिओ हा पोप झाला. तो स्वभावाने ज्ञान व विचारी अगून विद्वान होता. त्याला अर्बोचीन राजकारणाचीहि परीक्ष महिती होती. तो आजपर्यंत रोममध्ये रहात नसल्यामुळे तो निःपक्षपाती असेल असे लोकांना वाटत होते. रशिया, जर्मनी व फ्रान्स यानां सन्याच सवलती देउन पोपने त्यांच्याशी सत्य केले.

राजसत्ता मिळविण्याची त्याची फार इच्छा होती; परंतु आस्ट्रिया, जर्मनी व इटली यानां सलोण्याचा तह केल्यामुळे पोपची वरील निराशा झाली. इटलीच्या राजाचे पोपशी वैमनस्य होते. इटलीत प्रजासत्तात्मक राज्य असावे असे पोपला वाटत होते. परंतु तसे घडून येण्यास फ्रेंच प्रजासत्तात्मक राज्य कायम राहणे अवश्य होते. सधस, प्रजासत्तात्मक राज्यपद्धत हीच सर्व राज्यपद्धतीत उत्तम आहे असे प्रतिपादन करीत जा, असे फ्रेंच कॅथॉलिक लोकांना सांगण्यात आले.

निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या सामर्थ्यांत समतोलपण; राखण्याचा तेराव्या लिओना प्रयत्नतः उद्देश होता; परंतु फ्रान्सशी सत्य केल्याबरोबर त्याने आपला तो उद्देश सोडून दिला. त्याच्या वेळी कॅथॉलिक विद्वानांचा फार छळ झाला. सर्व धर्माधिकाऱ्यांना त्याने राजकारणात गुंतवून दिले. लिओच्या कारकीर्दीत झालेल्या सर्व अन्यायांबद्दल त्याला जबाबदार धरणे योग्य नाही हे खरे आहे. परंतु सामाजिक बाबतीत त्याने दबळदबळ केली इतकंच नव्हे, तर राजकीय गोष्टींसहि चर्चेचे वरिष्ठ असले पाहिजे असे त्याने जाहीर केले.

लिओच्या कारकीर्दीत सर्वमधील धार्मिक विधींसेवेधी औदासिन्य दिसें लागले धर्माधिकाऱ्यांचे ऐहिक गोष्टीकडे लक्ष गेले विद्वान व उदारमतवादी लोकांचा छळ झाला. जर्मन व ऑस्ट्रो संपन्न लोकांनी मने अधिकाधिक कलुषित होऊं लागली. परंतु सामाजिक प्रश्न आपल्या हाती घेऊन गरीब व दुबळ्या लोकांविषयी आपले काय कर्तव्य आहे ते चर्चेने प्रीतिने लोकांना नीट समजावून सांगितले. लिओने आपली ज्युयिला केली त्यावेळी जगातील सर्व धर्मांच्या व पंथांच्या लोकांकडून त्याचे अभिनेंदन करण्यात आले. पुढे खबरकर व तो मरण पावला (११०३).

दहा वा पायस.—लिओनंतरचा दहावा पायस हा पोप राजकारणी नसून साधुवृत्तीचा होता. इटलीची आजपर्यंत असलेले पोपचे धोरण आतां बदलेले अशी वृत्तपत्रां होती. परंतु पहिल्या धोरणांत बदल होणे वाच्य नाही असे दिसून आले. पोप हा ख्रिस्ताचा पृथ्वीवरील प्रतिनिधि असल्यामुळे ख्रिस्ताच्या तत्वाप्रमाणे सर्व गोष्टी करायच्या असा त्याचा बाण होता. नीतिबाह्य आचरण न करता पोपचा अधिकार बाळगण्याची त्याची इच्छा होती. चर्चला चळकडी आणण्यासाठी पायसने चर्चमधील तेंटे मिटवून टाकून त्यांत सुधारणा केल्या.

एकंदरीत विसाव्या शतकाच्या आरंभी पोपमध्ये बराच उत्साह दिसत होता यांत शंका नाही. सहावा व सातवा पायस यांची स्थिति इतकी निष्ठुर झाली होती की, पोपची जागा नाहींशी होते किंवा काय अशी त्यावेळी लोकांना मॉर्नि वाटत होती. सर्वमधील फाटाफूट हे यांचे कारण होतें, परंतु पोपपासूनच आपला बचाव होईल असे राज्यकर्तांच्या युगानंतर लोकांना धाडसें लागले.

पोपची राजसत्ता नाहींशी झाल्याबरोबर त्याची धार्मिक सत्ता वाटली यात संशय नाही धार्मिक बाबतीत सर्वे जगावर त्याचा ताबा असल्यामुळे जेव्हां जेव्हां एखाद्या राजाशी पोपचा संटा लागतो त्यावेळी कॅथॉलिक लोक कितरीही राजनिष्ठ असले तरी ते पोपलाच मदत करीत कारण पोप हा ईश्वराचा प्रतिनिधि असल्यामुळे राजाला मदत करण्यापेक्षा पोपला मदत करणे अधिक श्रेयस्कर आहे असे त्यांना वाटे. परंतु अर्थाचीन जीवितकामविरोधक अशा कांहीं गोष्टींमुळे कॅथॉलिक पंथाच्या देशामध्येहि पोपविषद चळवळ

चालू आहे. फ्रान्स, इटली व स्पेन या देशांत रोमन सर्वेबद्दल विशेष आस्था आढळत नाही. परंतु इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या देशांत इ. स. १८६० पासून पोपबद्दल अत्यंत पूज्य-सुद्धि आहे.

पोरबंदर, स त्या न.—मुंबई, काठेवाड पोलिटिक्स एजन्सीतील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ६४२ चौरस मैल. हे काठेवाड द्वीपकल्पाच्या पश्चिमेस आहे. येथील हवापानी निरोगी आहे. पावसाचे मान दरसाल २५ पासून ३० इंचांपर्यंत जाते. येथील संस्थानिक रजपूत घराण्यातले आहेत हे घराणे सुमारे सन १०० पासून अस्तित्वांत आहे. मोगल बादशाहापासून रजपूतांनी पोरबंदर संस्थान आणि नवी संस्थान संपादन केले आणि १७०५ साली आपली राजधानी पोरबंदरला आणिली. येथील संस्थानिकाला अकरा तोफांची सलामी आहे. संस्थानिकाला 'पोरबंदरचा राणा' ही पदवी आहे. येथील लोकसंख्या १६२१ माली १०१८८१ होती. संस्थानातील शेत्याची संख्या १६ आहे. जमीन उत्तम प्रकारची काळी आहे. मुख्य पिक ज्वारी, बाजरी, गहू व कापूस. व्यापार बहुतेक मुंबईशी चालतो. काठेवाड एजन्सीत पोरबंदर पहिल्या नंबरचे संस्थान आहे एकदर उत्पन्न २२ लाख रुपयेचे आहे. संस्थानिकाला एकदर खंडणी ४८५०४ रु. द्यावी लागते. त्यांत ३ सरकार, (इंग्रज सरकार, बडोद्याचे गायकवाड आणि जुनागडचे नयाब) समाविष्ट होतात.

शहर—पोरबंदर संस्थानचे मुख्य शहर आणि अरबी समुद्र किनाऱ्यावरील बंदर. लोकसंख्या (१९२१) २४८२१. याचा कोणक व मजबारीची व्यापार फार चालतो. त्याप्रमाणेच आफ्रिकेचा पूर्व किनारा, अरबस्तान, इराणी आखात, सिंध, बलुचिस्तान यांत असलेल्या बंदरांशी व्यापार चाललेलाच असतो. एकंदर साह्यातील इमारती दगडी आहेत. एक किला होता परंतु इंग्रज सरकारने तो जमीनदास्त केला. पूर्वी पोरबंदरला सुदामपुरी म्हणत. साह्यात प्रेक्षणीय स्थळे बरीच आहेत.

पोराहाट—बिहार-ओरिसा सिंगभूम जिल्हाच्या वायव्येकडील एक लहानशी इस्टेट. क्षेत्रफळ ८१३ चौरस मैल. बहुधा सर्वे भाग पहाडी असून जंगलमय आहे पूर्वी सर्वेच सिंगभूम जिल्हावर राठोड रजपूतांचे वर्चस्व होतें. हे राजे मानसिंघाचे वंशज म्हणून आपणास म्हणवीत असत. मराठ्यांनी पोराहाट जमीनदारविषर हल्ला केला होता परंतु जमीन पहाडी असल्याकारणाने ती सर करण्याचा हेतु सोडून दिला. सन १८१८ पर्यंत बहुधा पोराहाट जमीनदारी स्वतंत्र राहिली सन १८१८ मध्ये वन-इयामसिंग देवे याने ब्रिटिश सत्तेलाली राहण्याचे कबूल केले १११ रुपये खंडणी मान्य करून ब्रिटिशानी जमीनदारीच्या कोणत्याही प्रकारात हात घालण्याचा नाहीं असे ठरले परंतु जमीनदारी राजांनी खंडणा कर्षीच दिली नाही. सन १८२७ साली राजाला ५०० रु. पेन्शन मिळत असे. सन १८५७ मध्ये अर्जुनसिंग

नामक राजा होता. त्यांनी बंड केले. पुढे तो पकडला गेला व दर्याची जमीनदारी जप्त झाली. हिचा काही भाग सरदकेल व करसावान येथील राजाकडे देवला आहे. पोराहाट जमीनदारीचे १० भाग केले आहेत.

पोर्टे ऑ प्रिन्स—वेस्ट इंडीजमधील हेती वेटांताल प्रजासत्ताक राज्याची राजधानी. लोकसंख्या सुमारे ६१००० आहे. हात बहुतेक निम्नो व म्युलटो यांचाच भरणा आहे. दोन वेळ या शहराचा भूकंपांनी नाश झाला होता.

पोर्टे ऑर्थर (चिनी नाव लुंग्काऊ)—हा किल्ला माजुरियातील लायओलुंग द्वीपकल्पाच्या दक्षिण टोंकाल आहे. हा किल्ला हे पूर्वी चिनी नाविक्यांचे शालागार होते, परंतु १८९४ त हा किल्ला जपानी लोकांनी सज केला. १८९८ साली हा किल्ला व भवळचे तालिमुनमान बंदर राशियास काही कराराचे दिले होते. रशियन लोकांनी हळूहळू येथे चांगली तटबंदी केली. १९०५ साली जपानला काही करारांनी हा दोन्ही ठिकाणे दिली. हे बंदर मुकडेन व पेरिंग यांच्याशी रेल्वेने जोडले आहे. रुसो-जपानी युद्धात पोर्टे ऑर्थर किस्सावर जपानी लोकांनी जमीनीवरून व दर्यावरून मारा केला. बरेच हले वेळ्यावर १ जानेवारी स. १९०५ रोजी जंगल रुडोसेल याने हा किल्ला जपानी लोकांच्या हवाळी केला.

पोर्टे व्हेअर—बंगालचा उत्पत्तागर, अंदमान बेटे, यांतील कैदी लोकांनी बसाहून. दक्षिण अंदमान व दुसरी सहान लहान बेटे या बसाहतीत येतात. क्षेत्रफळ ४०३ चौ. मैल आहे. यापैकी ३२७ चौरस मैलांतच लोकवस्ती आहे व बाकी सर्व जंगल आहे. दक्षिण अंदमान बेटात पूर्वेकडील किनाऱ्यावर मेडोग व मोअर हा बंदर आहेत. दक्षिण किनाऱ्यावर म्याकफेन सामुद्रधुनी आहे. पूर्वेस मॉर्टकेबेल् आणि अस्तन नोवार्ची बंदरे आहेत. बसाहतीचा बहुतेक भाग रॉगराल असल्यामुळे पक्ष्या सडका करणे कठिन आहे. मुख्य पहाड हारिएट नांवाचा आहे. त्याची उंची १५०० फूट आहे. नदीसारखा एकही नाला अथवा शरा बहात नाही, तरी प्यावयाचे पोटे पाणी विहिरीतून मिळते. अंदमान बसाहतीच्या इतिहासाकरिता 'अंदमान' बेटे लेख पहा. येथील जंगलासंबंधाने सर्व कांम हिंदुस्थानच्या जंगलसारथीत जशी चालतात तशीच बसाहतीतही चालतात. रत्नून टेबलेच्या जंगलाचे क्षेत्रफळ १५६ चौरस मैल आहे. जंगलसाते उत्पत्ताच्या बाबतीत मुख्य आहे. पोर्टे व्हेअर बसाहतीचे उत्पत्त १९०५ साली ११०००० शाले. काळांचा वसूल, जंगलउत्पत्त, या उत्पत्ताच्या मुख्य बाबी असून या मानाने रथे कर आहे.

इसतः पोर्टे भरण्याच्या मुसोनी जंगल शिष्टण प्यावे लागते. मुळांच्या संघंधाने निबंध नाही. सरासरी वषट्पहारा-पुरते इंधना शिष्टण झाले म्हणजे कारझुनीच्या कामाला ज्यवक समजला जातो. उद्यांची सुपी असेल त्यांनी यांत्रिक कलेचे शिष्टण प्यावे. अंदमान बसाहतीत ४ मोठे दवाखाने असून औषधे कुकट दिली जातात. बसाहतीत मूल जन्माला आले

की लवकरच त्याला देवी काढतात. अंदमान बेटे बमोकडे असल्यामुळे पोर्टे व्हेअर रंगून पोर्टाभागांत येते. शिवाय 'अंदमान बेटे' व 'निकोबार बेटे' पहा.

पोर्टे मेहॉन—पोर्टे मेहॉन हे मीनोकांचे बंदर असून राजधानी आहे. येथील लोकसंख्या १९०० साली १७१४४ होती. मेहॉन हे पूर्वे किनाऱ्यावर असून ते महत्त्वाचे बंदर आहे. हे शहर टॅकडीवर वसलेले असून येथील घरे पक्की बांधलेली आहेत. काही ब्रिटिश सत्तेच्या वेळची घरे अद्याप आहेत. मेहॉन हे स्पेनच्या कार्टाईनच्या ठिकाणापैकी एक असून अन्जेरियापासून दक्षिण फ्रान्सपर्यंत जाणाऱ्या बोटच्या रस्त्यावर असल्यामुळे फ्रेंच मालाने भरलेली जहाजे येथे येत असतात. हे शहर स्पेनिस आरमाराचे ठिकाण आहे. येथून धान्य, फळे, बाहेर देशात जातात. जोडे, फाप-साचा व ओक्रीचा माल येथे तयार होतो.

मेहॉन याला रोमन सत्तेच्या वेळी " पोर्टे मेगॉनिस " असे म्हणत. पूर्वी हे कार्थेजिनियन बसाहतीचे ठिकाण होते. ८ व्या शतकात हे मूर लोकांच्या ताब्यात होते व त्यांनी अॅरगॉनच्या पहिल्या जेम्सने स. १२३२ मध्ये हाकून लावले १५३५मध्ये खेर-ए-दु-दिन बाराबोसा याने हे कार्याज केले. ब्रिटिशांनी हे बेट स. १७०८ मध्ये घेतले आणि मेहॉन शहर म.भारतीस आणले. स. १७५६मध्ये ते फ्रेंचाच्या ताब्यात गेले पण स. १७६२ मध्ये ते त्यांनी ब्रिटिशांना परत दिले ज्यार्मॉन्सच्या सहाय्याने १८०२ साली कायमचे स्पेनच्या ताब्यात गेले.

पोर्टे सत्यद—इंग्लि. हे सुएझ कालव्याच्या उत्तरेकडील मार्गोवर उत्तर अक्षांश ३१° १५' ३५" व पूर्व रेखांश ३२° १९' २०" यांवर केरोच्या ईशान्येस रेल्वेने १४५ मैलांवर इंग्लिचे एक बंदर आहे. लोकसंख्या (१९०७) ४९८८४. येथे मोठमोठ्या गोवा आहेत व शहरातील इमारतीपैकी सुएझ कालव्याच्या कम्पनीची कचेरी व इंग्लिश लष्करी शिपायांची चाळ या मुख्य आहेत. जलपर्यटणास जाणाऱ्या सर्व जहाजांवर येथूनच कोळसा घेतला जातो व हे जग-मध्ये सर्वांत मोठे कोळसा पेश्याचे ठिकाण आहे. स. १९०२ पासून मदेरिआमधून मेन्झला सरोवराच्या मार्गाने कापूस आणून यादरेगांवाला पाठवितात. स. १९०४मध्ये येथून केरोला जाणारी रेल्वे घनवित्यामुळे या शहराची अलेक्झांड्रिया शहराशी बाहेरील रूपापाराच्या बाबतीत बटाबोट सुरू होऊन बरेच न्यापारी लोक येथे येऊन राहू लागले आहेत.

पोर्टोनेद्रो—भद्रास, दक्षिण अर्काट गिऱ्हा, चिदंबरम् तालुक्यातील एक शहर व बंदर. हे बेलोर नदीच्या काठी आहे. लोकसंख्या सुमारे १३ हजार. शोळाश्या शतकाच्या शेवटी येथे पोर्तुगाल लोकांचे ठाणे होते. युरोपीय लोकांची पहिली बसाहत, कारोमाबेल किनाऱ्यावर होती. १६८३ साली इंग्रजांनी पहिली बसाहत पोर्टोनेद्रो, येथे स्थापन केली. १७८० साली हेदरमालींनी ती बसाहत लुटली. हे शहर

दोनदां फ्रेनांची घेतले. अखेरीस १७८५ सालीं हें इंग्रजांकडे आले. एका वेळीं पोर्टोनेव्होचा सिलोनसो वराच व्यापार होता. चट्या तयार करण्याचे कारखाने पुष्कळ होते. १९ व्या शतकांत पोर्टोनेव्हो येथील लोकांशी काम फार प्रसिद्धास आले होते.

पोर्टो रिक्तो—अमेरिका. हें संयुक्त संस्थानांच्या ताब्यांतील मोठ्या अँटिलेज बेटांविशीं स्वयं प्रतीचें आहे हें बेट उत्तर अक्षांश १७°५०' ते १८°३०' व पश्चिम रेखांश ६५°३०' ते ६७°१५' यांमध्ये वसलेले आहे. पोर्टो रिक्तो हेतीच्या पूर्वेस ७० मैलांवर आहे. हें १०० मैल लांब व ४० मैल रुंद असून याचें क्षेत्रफळ ३४५५ चौरस मैल आहे. रिओक्रोईसा, रिओ दे लाफ्लाता, रिओमनाती व रिओनिबो ह्या मुख्य नद्या उत्तरेकडे आहेत. विट्केस नांवाचें एक सुपीक बेट पोर्टो रिक्तोच्या सत्तेखाली आहे. विशेष तऱ्हेच्या प्राणी म्हटला म्हणजे मोठे जमिनीवरील कांसव होय. निरनिराळ्या तऱ्हेच्या सुंदर वनस्पती ह्या बेटावर विपुल होत असून एबनी, हॉर्निश देवदार, चंदन, महोगनी व निरराळ्या तऱ्हेचे वृक्ष बरेच आढळतात.

द्वार बेटांविशीं ह्या बेटाची हवा निरोगी आहे. पोर्टो रिक्तो बेटावर वादळे चारंवार होतात. जमीन सुपीक आहे. एक चतुर्थांशापेक्षा जास्त जमीन लागवडीखाली असून तीन-पंचमांश लोक शेतकीवर आपले पोट भरतात. साखर, कॉफी, व तंबाखूहि तयार करण्याचे कारखाने आहेत दळण वळणाच्या बाबतींत मात्र अव्ययपत्या आढळते. पोर्टो रिक्तोचा बहुतेक व्यापार संयुक्त संस्थानांशी चालतो. १९१० सालीं आयात व्यापार ६४०७६३ पैडांचा व निर्यात व्यापार ७९०१०७३ पैडांचा झाला. त्यावेळीं लोकसंख्या १११८०१२ होती. ह्या बेटांतलें मुख्य शहर व त्यांची लोकसंख्या येणप्रमाण आहे—सॅन जॉन (४८७१६), पान्त (३५०२७), मयाग्वेस (१६५९१) आणि अँरेसिबो (९६१२). येथे रोमन कॅथोलिक पंथाचें विशेष प्राबल्य आहे

संयुक्त संस्थानांचा अध्यक्ष हा सनिटच्या अनुमतीने ह्या बेटाच्या गव्हर्नरची नेमणूक चार वर्षांसाठीं मुकर करतातो. गव्हर्नरचा मदतीसाठी ११ सभासदांचें एक कार्यकारी कौन्सिल असतें. हें कौन्सिल कायदेमंडळाची एक शाखा असून प्रतिनिधियुद्ध ही दुसरी शाखा आहे. हिच्यांत ३५ सभासद असतात. कोणत्याहि तऱ्हेच्या कायद्यास संयुक्त संस्थानांच्या काँग्रेसची संमति लागते. न्याय व अंमलबजावणी संयुक्त संस्थानांतील मिन्सट्रिकेट, मुख्य कोर्ट व इतर कोर्टे यांच्या ताब्यांत असते.

विद्यालयांत एका कमिशनराच्या ताब्यांत असतें. पोर्टो रिक्तोंत प्राथमिक, शेतकी व दुग्धम शाळा असून शिवाय पोर्टो रिक्तोचें विश्वविद्यालयसुद्धा आहे. ह्या बेटांत पोर्टो रिक्तो व संयुक्त संस्थानें यांमध्ये सुला व्यापार चालतो. परदेशाहून

येणाऱ्या मालावर संयुक्त सरकार जकात वसवितें तें उत्पन्न पोर्टो रिक्तोला मिळतें.

इतिहास.—दुसऱ्या सफारीमध्ये कोलंबसाला हे बेट आढळले व याला सॅनजॉन थो-तिस्ता हे नांव त्यानें दिलें या बेटाच्या मालकीबाबत पुढे लडा पबला परंतु शेवटीं कोलंबसालाच्य़ा पराभ्यातील पुरुषास या बेटावर हक्क मिळाला. पोर्तुगेज नांवाच्या येथील मूळच्या राहिवार्यांची क्रमाक्रमानें संख्या कमी होत गेली. शेळाचें शतक संपण्यापूर्वीच येथील मूळच्या लोकांचा पूर्ण नायनाट झाला होता. मजुरांचो आवश्यकता मासल्यामुळे आर्किव्होतील गुलामांचा व्यापार करण्याचो परवानगी मिळालो. इ. स. १५२० च्या सुमारास सॅन जॉन दि न्युपोर्टरिको शहर रागधानी झालें व बेटाला पोर्टो रिक्तो नांव मिळालें. इंग्लिशांनी हें बेट जिंकण्याचा पुष्कळदा यत्न केला परंतु तो शिद्दीस गेला नाहीं. यापुढील इतिहास म्हणजे स्पेनच्या स्थितीप्रमाणें पोर्टो रिक्तोची स्थिती बदलत गेली. १८७७ सालापासून येथें काहीं सुधारणा करण्यात आल्या. १८९८ च्या एप्रिल महिन्यात स्पेन व संयुक्त संस्थानें यांच्यामध्ये युद्ध जुंपलें. थोडक्याच अयशात हें बेट अमेरिकन लोकांच्या ताब्यांत आलें. सध्यांच्या राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार फॉरेकरच्या कायद्यानयें करण्यांत आला. १८९९ च्या आगष्ट महिन्यांत ह्या बेटावर एक कार मोठे तुकान होऊन भयंकर प्राणहानि झाली व मालमत्तेचा विध्वंसहि झाला. त्यावेळीं अमेरिकन लोकांनी आपलें दातूच वागत्या रीतीनें विद्ध केलें. अमेरिकन अंमलाखाली पोर्टो रिक्तोची चांगलीच प्रगति झाली.

पोर्टोसमाऊथ—पोर्टोसमाऊथ हें इंग्लंडमधील इंग्रशांवर परगण्यातील बंदर व म्युनिसिपल काउंटी व पार्लॅमेंटरी-बरो आहे. लोकसंख्या (सन १९०१) १८८१३३. हें आर्यारी स्टेशन पोर्टोसमाऊथ, पोर्टेसी, लॅंड पोर्ट व साऊथसी या चार गांवाचें बनलें आहे हें शहर पोर्टोसमाऊथ हार्बर व लॅंगस्टोन हार्बर यांच्यामध्ये पोर्टेसी बेटावर आहे. पोर्टोसमाऊथमध्ये लष्करी ठाणी आहेत. पोर्टेसीवर आरसारी ठाणी व गोळा आहेत. लॅंडपोर्टमध्ये कारागीर वर्ग रहातो, आणि साऊथमध्ये राहण्याची घरे व बंगले आहेत. येथे सेंट टॉमस आ ब्रेकेटचे एक १२व्या शतकातील प्रायंतामंदिर आहे. ह्या शहरांत नगरभवन असून त्यांत एक घंटाघर आहे. शहराच्या मध्यमार्गी विहकटो रिया पार्क आहे. शहराच्या अवळ दर्यावर्दी व लष्करी कोळांसाठी खेळण्याच्या जागा आहेत. या बंदरांतून दगडी कोळसा, इमारतीचें लंकूड फळ-फळाण्ड, व धान्य यांचा व्यापार चालतो. पार्लॅमेंटरी बरोला दोन प्रतिनिधी निवडण्याचा हक्क आहे.

येथील मोठांची स्थापना १५४० त झाली. १२ व्या शतकापर्यंत येथे वसती नव्हती, परंतु लष्करी दृष्ट्या या जागेचे महत्त्व पाहून पहिल्या रिचर्डने ११५४ त येथें वस्ती

करण्या लोकास सनद दिल्ले. एगच्यावेतरेच्या दुसऱ्या राजाचीहि येथील लोकास बरेच हक दिले.

पोर्तुगाल—पश्चिम युरोपातील एक लोकसत्ताक राज्य. उत्तरेत व पूर्वेत स्पेन देश आणि दक्षिणेस व पश्चिमेस अटलांटिक महासागर. क्षेत्रफळ ३५४९० चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ५९५७९८५ याची लक्षी माधारण ३६२ मैल व र्दही १४० मैल. मिन्हो, वीरो, तेगस, गादी आजा या चार मोठ्या नद्यांनी या देशाचे चार मोठेप्रदेशे प्रांत पडले आहेत. एकंदर सहा प्रांत आहेत. मिन्हो ही उत्तरेकडील पोर्तुगाल व स्पेन याच्यामधील व गादीआजा ही पूर्वेकडील मर्यादा आहे. उत्तरेकडे डॉगराच्या ओळी बऱ्याच आहेत स्पेन व पोर्तुगाल याच्या सरहद्दीवरील पोर्तुगालचे परगणे कमी उत्पन्नाचे व जंगलमय असल्याने त्याच्याबद्दल तिटे बगैरे होत नाहीत या देशाच्या किनारा वेढावेकडला असून जवळ जवळ ५०० मैलाचा व पुष्कळ बंदरांचा आहे त्यात मान्देगो, कॉरव्होएरो, रोक्या, एस्पीवल, सेंट विन्सेन्ट, सेंट मराया वगैरे बंदरे आहेत

पोर्तुगालमध्ये नैसर्गिक सौंदर्य असं आहे तमें इतर त्याच्या सारखा छोट्या देशात फारच थोडे आढळेल. सेरा द एस्ट्रेला या पर्वताची शिखरे व पायथ्याची दरीखोरी पाहण्यालायक आहेत. शिखराची अस्तीत जास्त उंचा ७ हजार फूट आहे. मेदाने फारशी नाहीत. येथील नानाप्रकारची फुले साऱ्या युरोपमध्ये प्रचयात आहेत. या देशात उन्हाळी व शीतपथापाण्याचे धारे फार आहेत. येथील काही खडक आसपाणि-विशिष्टकालीन आहेत. ते बहुतेक सभे डॉगराच्या माध्यावर आढळतात. टेगसच्या काठी छापडील काळचे दगड आड-

पोर्तुगालमधून दर वर्षी पुष्कळसे गरीब लोक अमेरिकेंत व ब्राझिल देशात कामधंद्यासाठी जातात. यालमुस्युची संख्या यांच्यात जास्त आढळते. सर्वांत जास्त लोकवस्ती (दर चौरस मैला ४७९.५) मदेरा येथे आहे व सर्वांत कमी (४५.१) अलेमतेजो येथे आहे पोर्तुगाल लोकांत पुष्कळ लोकांच्या रक्ताची भेसळ झाली आहे. याचे मूळ पूर्वेज इथरियन जातीचे होते. साप्रत उत्तरेकडील शेतकऱ्यात गॅलिसियन, आस्ट्रियन व स्पॅनिअर्ड बीजाचे लोक आहेत. कॉर्बोसियन हे मध्य देशात रहात होते. त्यांची व यांची प्रथम सोयरीक झाली. रोमन लोकापासून या लोकांनी भाषा व सुधारणा उचलली. इ.स.७११ नंतर मूर (अरब, बर्बर) लोकांची धाड आली त्याची छाप तेगसच्या दक्षिणेकडे जास्त बसली व ती अद्यापिहि बाध ठाम, नक्षीकाम, लहान सहान धंदे व शेतकऱ्यांचा भाषा यात थोडीफार दिसून येते एकदा अरबांचे प्रस्थ इतके माजले होते की मोसारेविक ही एक शरतंत्र जात उत्पन्न झाली ती रक्तांनी पोर्तुगाल व धर्मीने ख्रिस्ती असे पण भाषा व चालीरीती मात्र अरबी वापरी. अथापि सुद्धा काही मोसारेब लोक सुता करतात. मुसुलमानांनी खंमलोतर्फिंगो ज्यू सान्या युरोपात श्रीमान म्हणून नावाजले होते इ म १४५० नंतर देशात नीग्रो लोकांची मुलाम म्हणून आयात होत चालल्याने त्यांच्या रक्ताची भेसळ फिरंग्यात झाली. साप्रत मध्य व दक्षिण पोर्तुगालमध्ये या निग्रोइड पोर्तुगालाची वसति फार आहे. सान्या युरोपमध्ये पोर्तुगीज लोकासारखी अनेक जातींच्या रक्ताच्या भेसळीची दुसरी जात नाही. मात्र ही प्रजा, दुसऱ्या इतर भेसळ जातीपेक्षा जास्त हुषार आहे.

श्रीमंत लोकापेक्षा शेतकरी हे जास्त थिपट व सुरेख

व्यापारी जहाजे योडीं असून बाकीची घट्टेक इंग्रजांचीच आहेत.

दोनसायबधे जमीनदारी, रयतवारी वगैरे चार प्रकार आहेत. जमीनदारास घकलेला बाकीसाठी कुळाकडून जमीन काय-मर्ची असत येत नाही. रोमन व मुरीस जुन्या पद्धतीच्या वेलाच्या नांगरानिच अद्यापि नांगरट होते या भेतांचीं शिमें अतिशय क्षीम असतात पाटबंधान्याचे काम मुरीस पद्धतीचेच अद्यापिहि आहे शेकडा अद्यापिहि ४५ जमीन नाकादं पटलेली आहे.

मच्छिमारीच्या घंटात ५० हजार लोक असून ते १० हजार नाचून हा धंदा करतात. सालीना ८ रक्ष पाँड किमतीचे मासे परदेशी खाना होतात. या देशांत तांच्याच्या खाणी फार आहेत. परंतु मजुरी, वाहूक व भाडबल यांच्या अभावां स्व.णी तज्ञाच पटण्या आहेत. मीठ, संगमरवरी दगड, प्रेनाइट्र दगड, सोल्ड, जस्त, सिसें, शिरगोळा, रिमा-ईट, गंधक, पेट्रोलियम वगैरे खनिज वरंच सांपडते. सीमे दुर्मिळ आहे. इ. स. १७०३ च्या तहान्ये या देशांत इंग्रजां-शिवाय सुद्धे किंग्मनादि काही धंदे काढण्याची बंदी होती. पुढे (१८१२) कापडाच्या गिरण्या घाल्या. दाख, चुचे, मासे, आलिबुहेल, कमाबलेली कातडी, तंबाखू, आंधी सान्याचे पाणी, भरतकाम, लोंकर, माताची भांडी, (हे काम ते हिंदी लोकांपासून शिकले), चिनीमागोची नक्षीदार भांडी, मुरीस पद्धतीची धातूची भांडी वगैरे वस्तूंचा परदेशास व्यापार चालतो. हा सालीना अजमासे १९०००००० पाँडाच असतो. यापैकी ९००००० पाँडांची दाख एक्टं इन्ड-खोदी करत.

इ. स. १९१९ च्या सुमारास सरकारी बँक ऑफ पोर्तुगालचे भंडवल व शिडक १६९८०००० एक्झ्युडो (१ सोन्याचे चालू नाणे असून त्याची किंमत ४ शिलिंग ५१ पेंन असते) होनी. सोन्याचे नाणे मुद्रण असून, चांदी, निक्कल कासे यांची नाणी आहेत. इ. स. १९१८ साली देशाचे एक दर उरम १,०२,४७,४४१ पाँड होतें. राष्ट्रीय कर्ज १९११ साली १९,६७,४३,३०४ पाँड होतें.

सन १९१० च्या ऑक्टोबरपर्यंत येथे राजसत्ता होती तिला मुख्य आधार चीग्ना पेंड्रो राजास १८२६ त केलेल निवडवली व त्यानंतर १८५२, १८८५ व १८९५ मधे झालेले फेरफार यांचा होता. हाउस ऑफ कॉमन्स व हाउस ऑफ पीअर्स अशा दोन सभा असत, त्यानी दोनदां पसा केलेल्या कायद्याला व्हेटोनें हाणून पाडण्याचा अधिकार राजास नव्हता. चार वर्षांनी निवडणूक होई. पीअर होण्यास ४० व्यावर वय असावे लागे.

सहा प्रांतांम सहा सुभेदार व त्यांना एक सल्लमसल्लम नार मंडळ असे, अिस्थावर व ताल्लुज्यावर मेयर व मोंट-मोव्या गावी प्रामुंमंडळ असे. त्याच्या मुख्यास रेजिंदात म्हणत.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी इंग्लंड व स्पेन यांच्या शिवाय कोणत्याही युरोपियन राष्ट्रपेक्षा पोर्तुगाल वसाहती जास्त होत्या. पुढे ब्राझिल त्याच्या हातून गेला तरी आफ्रिकेत केप व्हर्दे सेट थॅमस व प्रिन्सेस ह्यीं बेटे पो. गिनी, अंगोला, पो. पूर्व आफ्रिका व मॉसांबिक हे प्रांत; हिट्टस्तानात क्षीव दमण, गोंय, चीनमधुं मकाऊ; मलाया द्वीपकटात तिमोर इतक्या वसाहती अद्यापि त्यांच्या आहेत. या वसाहतींपासून व्यापारी फायदा पोर्तुगालला फारसा मिळत नाही उलट कारभार चालविण्यास त्यांना पैसा पुरवावा लागता.

इ. स. १९१० पर्यंत राजाचा धर्म रोमन कॅथोलिक होता. परंतु इतर धर्मभेदास मोडळीक असे. चर्चेची सत्ता १८३४ त काढून टाकली ब्रागा, लिजबेय व इव्हेरा असे देशाचे तीन धार्मिक प्रांत केले होते त्यांच उरम ६५००० पाँड येई. प्रागमिक शिक्षण सक्तीचे १८४१ त केले, पण १९०० त तो ७८६ लोक निरक्षर होते औद्योगिक, वैद्यकाधिक बाळा मुक्याच उचहण्या आहेत कोइंब्रा येथे राष्ट्रीय विद्यापीठ आहे. इ. स. १९१० पूर्वी सक्तीची व खुदीची लष्कर-मरती असे प्रायेक २१ वर्षावरील माणसास १५ वर्षे लष्करी नोकरी करावी लागे लिजबेयचा किला फार बळकट आहे. महायुद्धाच्या कार्या खडे सैन्य १ लाख ८० हजार असून निरनिराळ्या प्रकारची ७० लडाऊ जहाजे होती.

इ ति हा स — खिस्तापूर्वीच्या ३ व्या शतकापासून

हापटपाने प्रगति झाली. याने मूर लोकांच्या अल्पमेव्हा नावाचा किष्ठा घेतला. यामुळे व्हस्टाईलचा १० वा आलकांशो व पोर्तुगालचा राजा यांच्यामध्ये वितुष्ट येऊन लडाईं सुरू झालीं पोर्तुगाल व व्हस्टाईल यांच्यामधील लडाईं, पोर्तुगालच्या ऑलकांशोचा कॅस्टाईलच्या १० व्या ऑलकांशोच्या मुली-बरोबर झालेल्या विवाहाने बंद झाली याच्या मरणांनंतर पोर्तुगाल देशाच्या इतिहासास नवीन वळण लागलें. याच सुमारास या देशास कोईना येथे एका विद्यापीठाची स्थापना झाली व या देशाचें इंग्लंड देशाशी व्यापारदृष्ट्या वळण-वळण सुरू झालें.

१४ व्या शतकात पोर्तुगाल व व्हस्टाईल यांच्यात चार-वार लढाया होत १३८५ साली पोर्तुगीज लोकांनी अल्जु-बरोटाची लडाईं जिंकली व यानंतर लवकरच पोर्तुगालच्या आंनचे गोंटवा जॉन याची मुलगी फिलिप्पा हिच्याशी लग्न झालें. याच्या कारकीर्दीत (१३८५-१४३३) याचा मुलगा प्रसिद्ध खलाशी हेनरी याने १४१५ साली आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावरील ह्यूटा काबाज केलें व भूगोलविषयक पुष्कळ शोध लावून आपल्या देशाचें नाव वाढविलें याच्या शोधांमुळे पोर्तुगीज क्लेचा बराच विस्तार झाला. १४४२ साली मदीरा व अझोर बेटांचा शोध लागला. आफ्रिकेतील अंतर्गत प्रदेशांशी पोर्तुगीज लोकांचे दखणवळण वाढत जाऊन तेथील गुलामांच्या व्यापारात त्यांनी फार फायदा होऊं लागला दुसऱ्या जॉनच्या कारकीर्दीत (१४८१-१५) बाथोलोम्यु डायस याने १४८६ साली केप ऑफ गुडहोपला वळसा घालून हिंदुस्थानास येण्यास एक नवीन मार्ग शोधून काढला. पुढे एमॅनुअल गादीवर आल्यावर (१४९५-१५२१) बास्को ड गामा १४९८ साली निरवनहुत कालो-कत येथे असमार्गांन येऊन पोहोचला, व इ. स. १५०० मध्ये पोर्तुगीज खलाशी ब्राझील देशास जाऊन पोहोचले. १५१० साली अल्बुकर्कने गोवा शहर घेऊन सर्व पारस्य व्यापाराची सूत्रे हातीं घेतलीं यानंतर याने सीलोन, सुंटा, मलाका व इराणी आखातातील ओरमज ही बेटे घेतलीं तिसऱ्या जॉनच्या कारकीर्दीत (१५२१-२७) पोर्तुगाल देशाच्या उत्कर्षाचा वळस झाला त्या देशात जेसुईट लोकांचा प्रवेश होऊन इन्व्हीझिशनसारख्या न्यायसभा स्थापन झाल्या. ज्यू लोकांच्या छळास प्रारंभ झाल्यावर त्या देशाच्या प्रगतीची वाढ खुंटून व्हास होण्यास सुरुवात झाली. अगोदरच पोर्तुगाल देशाचे लोक परिदेशात वसाहतीस गेव्यामुळे त्या देशाचें बरेच नुकसान झालें होतें. १५४४ त तिसऱ्या जॉनचा नातू सेबॅस्तियन हा अलके-केब्रर येथे मोरोक्कोच्या सुलताना-विरुद्ध लढत असत मरण पावला. पुढे कार्डिनल हेनरी याने चौथे दिवस राज्य केऱ्यावर स्पेनचा दुसरा फिलिप हा पोर्तुगालच्या गादीवर बसला. स्पेनचा व पोर्तुगालचा संयोग झाल्यामुळे स्पेनच्या इंग्लंड व हॉलंड देशांशी झालेल्या लढायांनी पोर्तुगाल देशाचें फार नुकसान झालें. स्पेन

देशाचा जुलमी व कडक अम्मल पोर्तुगीज लोकांस सहन न होऊन त्यांनी १६४० त बंड केलें व १६४१ त पोर्तुगालने स्पेनची सत्ता छुगारून दिली याच वर्षी मॅगॅलाचा ड्यूक नव्या जॉन हा पोर्तुगालच्या गादीवर बसला. यानंतर पोर्तु-गालने स १६६८ पर्यंत मोठें युद्ध करून स्पेन देशास आपलें स्वातंत्र्य वचूळ करावयास लाविलें. या युद्धात पोर्तुगाल देशास इंग्रजांची मदत होती.

स्पेनच्या गादीच्या चारसहस्रवर्षी झालेल्या युद्धात पोर्तु-गाल देशास बरेच महत्त्व प्राप्त झालें होतें. कारण या देशा-तून स्पेनवर स्वारी करतो येत होतो. १७०१ साली फ्रान्सच्या १४ व्या लुइने पोर्तुगालशी तह केला होता, परंतु १७०२ मध्ये इंग्रजांनी व्हीगो आखातात स्पेन व फ्रान्सच्या जहा-जाचा पराभव केल्यावर पोर्तुगालच्या राजाने, फ्रान्सने केलेला तह रद्द केला व तो १४ व्या लुइच्या विरुद्ध उपपन्न झालेल्या संघास जाऊन मिळाला. याच वेळेस त्याने इंग्रजांशी मेघुएन येथे तह करून इंग्रजां माल पोर्तुगाल देशात बिन जकातांन येऊं देण्याचें वचूळ केलें याप्रमाणे इंग्लंड व पोर्तुगाल याचा सलोखा होऊन तो उत्तरोत्तर दृढ होत बाऊला १८ व्या शतकात जोसेफ याच्या कारकीर्दीत (१७५०-७७) याचा सुट्य प्रधान फोम्बल याने पोर्तुगाल देशात पुष्कळ सुधारणा घडवून आणल्या. याने जेसुईट लोकांस हाकडून दिलें. शिक्षणखात्यात सुधारणा केल्या होती व व्यापार यास उत्ते-जन दिलें व सरकारात नवा जोम उत्पन्न केला परंतु जोसेफ भेट्यावर पोम्बल याची सत्ता नाहींशी झाली व पोर्तुगाल देशास पुन्हां उदासीनता प्राप्त झाली.

१८०७ च्या टिगसिदच्या तहानंतर नेपोलियनने पोर्तु-गाल देशास कॅम्ब्रिजेटल पद्धतीत (इंग्लंडच्या व्यापारावर बहिष्कार घालण्याच्या कटात) सामील होण्यास भाग पड-ण्याकरिता जुनोट याला लिस्वन शहर काबीज करण्याचा हुकूम केला. पुढे जुनोट याने सर्व पोर्तुगाल देश काबीज केल्यावर रॉबर्ट जॉन हा राजघराण्यासह ब्राझिल देशास वळून गेला. यानंतर पोर्तुगाल देश फ्रान्सच्या राज्यास जोडला जाऊन १८०८ साली जोसेफ बोनापार्टे याची स्पेनचा राजा म्हणून दाही फिरली पुढे फ्रेंच सत्तेविरुद्ध स्पेनच्या लोकांन बंड केलें व आर्थर बेरस्को हा त्याच्या मदतीकरिता पोर्तु-गालमध्ये दाखल झाला. याप्रमाणे पेनिन्शुलर युद्धास सुर-वात होऊन तें युद्ध १८१४ पर्यंत चाललें. स. १८१९त रॉबर्ट जॉन हा पोर्तुगाल व ब्राझील या देशाचा राजा होऊन, याची सहावा जॉन या नावाने दाही फिरली. याने मार्शल बेरेस-कीरे या ईंग्रज कामगारावर पोर्तुगाल देशाचा राज्यकारभार सोंपविला. ही व्यवस्था पोर्तुगीज लोकांस न आवडून त्यांनी स. १८२० त ओपोर्टो येथे बंड केलें. यानंतर पोर्तुगाल देशांत लोकनियंत्रित अशी अठो नावाची राज्यपद्धति स्थापन करण्यात आली तारीख ३ जुलै १८२१ रोजी जॉन पोर्तुगाल देशात येऊन दाखल झाला. या वेळेस या देशात

लोकसत्ताक राज्यपद्धति अमलांत अणून तीच पुढें चालू ठेवण्याचें जॉन यार्ने वचन दिलें. स. १८२२ त जॉन याचा मुलगा पेड्रो यार्ने ब्राझिल येथें एक स्वतंत्र राज्य स्थापिलें. सुद्ध पोर्तुगाल देशांत जॉन याचा भाऊ मिग्युएल यार्ने लष्कर आपलेसै करून स्पेन व फ्रान्स यांच्या मदतीनें पोर्तुगाल देशांतील लोकसत्ताक राज्यपद्धति गोंदून टाकली, पण याच्या विरुद्ध चळवळ सुरू होऊन महात्म्या जॉनचा एका नवीन नियमितसत्ताक राज्यपद्धतीचा हवीकार करावा लागला. राशिया, व ऑस्ट्रिया यार्नां ही पद्धत न आणवून ते तिच्या विरुद्ध उठले. यावर पोर्तुगालातील नियमितसत्ताकार्यांनीं इंग्लंड देशास आपल्याकडे बळविलें. कॅनिंग या ब्रिटिश मंत्र्यानें १८२६ सालीं लिस्बन येथें एक फौज पाठवून पोर्तुगालातील अंतस्थ राजनीतींत भर परराष्ट्रें टवळावचक करतील तर अम्ही त्यास अजुमळा करूं असें जाहीर केलें.

१८२६ सालीं सहावा जॉन मरण पावला. याच्या नंतर पेड्रो यार्ने पोर्तुगाल देशांत ईप्रजी पद्धतीच्या नमुन्यावर नियमितसत्ताक राज्यपद्धति स्थापून त्या देशाच्या राज्या. वरील हक्क सोडला. पुढें याची मुलगी मराया ला ग्लोरिया ही पोर्तुगाल देशाची राणी झाली व ही लहान असल्यामुळें तिच्या वर्तनें तिचा बुळना मिग्युएल हा राज्यकारभार पाहू लागला. यानंतर १८२८ सालीं मिग्युएल यार्नेच राज्य बळकाविलें. मिग्युएल याचा सन्नाहण घेण्यासाठीं पेड्रो यार्ने आपलें ब्राझीलचें राज्य आपला मुलगा दुसरा पेड्रो याच्यावर सोपवून स्वतः सैन्यासह पोर्तुगाल देशास प्रयाण केलें. पुढें १८३३ सालीं ईप्रजी आरमारानें मिग्युएलच्या आरमाराचा पराजय केल्यावर मिग्युएलनें पोर्तुगाल देशाच्या राज्यावरील आपले सर्व हक्क सोडून दिले. १८३४ सालापर्यंत पेड्रोनें, नंतर १८३६ पर्यंत मारायानें व नंतर हिचा मुलगा पांचवा पेड्रो यार्ने १८६१ पर्यंत राज्य केलें व याच्या मागून याचा भाऊ पहिला लुइस हा गादीवर बसला. स. १८८०-१८९० च्या दरम्यान आधिकेविययीं चढाओढ सुरू होऊन तेथील पोर्तुगाल देशाच्या ताब्यांत असलेल्या प्रदेशाचें महत्त्व वाढू लागलें. १८८४ सालीं ब्रेझिलियनें पोर्तुगालचे कांणो नदीवरील बंधल कबूल केलें. परंतु वॉलन कॅमिसेनें कॉग्रेसोस्टेटोनी सत्ता आधारापीय कानिशनच्या हातांत दिली. १८८९ सालीं पहिला कार्लोस हा पोर्तुगालचा राजा झाला. ता. १ फेब्रुवारी १९०८ रोजी याचा, याच्या गादीचा वारस होणाऱ्या मुलासह खून झाला. यानंतर याचा दुसरा मुलगा एमॅनुअल याची दुसरा एमॅनुअल या नावानें दाही किरली. ता. ४ ऑगस्टोवर १९१० रोजी लिस्बन शहरां बंद होऊन राजा व इतर राजघराण्यातील मंडळीनीं पळ काढिला. ता. ५ ऑक्टोबर रोजी बंदवाल्यांनीं प्रजासत्ताक राज्य स्थापण्याचें जाहीर केलें. या बंडाचा पुढारी अँड्रिमिरल कॅडोरोईस हा होता. राजा-राणी जिजाल्टर येथें ईप्रजाच्या आश्रयास जाऊन राहिले. हें बंद लिस्बन शहराच्या मर्यादेच्या बाहेर

पसरलें नाहीं व त्यात फारशी प्राणहानीहि झाली नाहीं. १८९१ सालीं इंग्लंड व पोर्तुगाल यांच्यामध्ये तद्द होऊन एकमेकांनीं पूर्व-पश्चिम आर्किटोली आपापल्या बंधवसावरील प्रदेशाची मर्यादा निश्चित केली. मॅबिका लँड व त्यावरील येदरा बंदर व डेलागोआ आखात यांची पोर्तुगालच्या ताब्यातील उत्तम वसाहतांत गणना होते. १९१० ते १९२०:—१९१० च्या काळांतंवर तासुरतें सरकार स्थापन झालें. या काळांतंवर धर्मकेल्यांच्या साह-ध्यानें जगाच्या गरीब लोकांचे फार हाल झाल्यामुळें त्या-पैथीं पुण्डळानां परदेशागमन करवें लागलें. मजूरवर्गांमध्ये अंधतोष पसरून वारंवार संप होऊ लागले. स. १९११ च्या जून महिन्याच्या १९ च्या तारखेस नवें सरकार निवडण्यात येऊन पोर्तुगालमधील राजसत्तेचा कायमचा शेवट झाला. या नवीन राज्यपद्धतीनें डेप्युटीसभा व सिनेटसभा अस्तित्वात येऊन त्यामाफत निवडून आलेल्या अध्यांनें या सर्वांच्या साहाय्यानें राज्यकारभार चालवावा असें ठरविण्यात आलें या पद्धतेप्रमाणें निवडून आलेला पोर्तुगालचा पहिला अध्यक्ष डॉ. मॅन्युएल डे अँरेगा हा होय. तासुरतें सरकार प्रस्थापित झाल्यापासून रोमन कॅथॉलिक धर्मावर अनेक संकटें येत होती. चर्च व संस्थान यांच्या-मधील संबंध नष्ट करण्यात आला होता. धर्मस्वातंत्र्य प्रत्येक नागरिकाला देण्यांत आलें होतें यामुळें पोर्तुगालमध्ये रोमन कॅथॉलिक धर्माची सत्ता काहीं काळपर्यंत अजिबात नाहींशी झाली होती पण स. १९१७ मध्ये पोआस हा पोर्तुगालचा अध्यक्ष झाल्यानंतर पुन्हा रोमनकॅथॉलिक धर्माचे डोकें वर निघूं लागलें. पोर्तुगालमध्ये १९११ सालापासून राजशाही नष्ट झाली. तथापि राजशाहीच्या पुस्तक्यांनीं पुन्हा राजशाही प्रस्थापित करण्याचे अटोकाट प्रयत्न चालविले होते. स. १९१२ मध्ये सुद्ध मॅनुअल राजा व डॉम मिग्युएल यार्नी मिळून रिपब्लिकविरुद्ध लढण्यासाठीं मोठया सैन्यासह कूच केलें होतें. तथापि त्यात यश आलें नाहीं. पुढें. १९१९ सालीं हि राजवळीयार्नी उचल त्याऊन पुन्हा बांही ठिकाणीं राजसत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला पण तोहि पोडक्यास दिश्यांतंवर अयशस्वी ठरला. महायुद्धामध्ये, पोर्तुगालनें दोस्तराष्ट्रांच्या वर्तनें सुद्धांत भाग घेण्याचें जाहीर केलें. त्यामुळें जर्मनी व ऑस्ट्रिया यार्नी पोर्तुगालवर एक दोनदा सैन्यहि पाठविलें. तथापि त्यांत त्यांनीं यश आलें नाहीं शांततापरिपदेला डॉ. एगास मोनीस हा प्रतिनिधि म्हणून हुजर होता. या परिपदेत, पोर्तुगालला जर्मनीपासून सुकसानभरपाई व कियोतो हें शहर मिळालें. १९२१ ते १९२९—या काळांत हातंदा राजकांति झाली व सांपातक स्थिति फारच खालावली. १९२१च्या ऑक्टोबर-मधील काळांत आतिकारकांनीं लिस्बन काबीज करून प्रेगे

(मुख्य प्रधान) मॅकेडो, मैआ व शिल्हवा या प्रधानांचे खून केले. गेली दहा वर्षे देशाच्या वजेटात दरसाल तूट येत असून धान्य व इतर जिनस परदेशातून येत, त्याच्या किमती वाढल्या व लोकांत असंतोष माजला. ग्रेड (भाकर) स्वस्त दराने विकून सरकारने १५,००,००० पौड तूट एक वर्षांत सोसली. कार्लो राजा, त्याचा मुलगा व प्रेसिडेंट पैस याच्या खून करणारास शिक्षा झाल्या नाहीत या फातोचा पुढारा कर्नल कोएल्हो याचें प्रधानमंडळ डिसेंबरात मोडलें, नंतर रचें कनेल पिटोचें प्रधानमंडळ त्याच महिन्यात मोडून सेनॉर लॉसचें स्थापन झालें १९२२च्या फेब्रुवारींत नव्या निवडणुकी होऊन डेमोक्रेट पक्षाच्या सेनॉर डो सिल्हवा याचें प्रधानमंडळ अधिकारारूढ झालें. स १९२३ च्या आगष्टमध्ये सेनॉर टेकसारा गोमेस हा डेमोक्रेटिक पक्षाचा इसम पोर्तुगीज रिपब्लिक प्रेसिडेंट निवडून आला. १९२३ च्या डिसेंबर मध्ये, १९२४ च्या आगष्टमध्ये व १९२५ एप्रिलमध्ये राज्याकतांचे प्रयत्न झाले, पण ते हाणून पाडून ताबडतोब शासता प्रस्थापिण्यांत आली.

पोर्तुगीज वाङ्मय, प्रास्ताविक — प्राचीन काळापासून पोर्तुगालमध्ये चांगल्या प्रकारचें वाङ्मय निर्माण होतें होतें. त्याजबळच्या स्पेनमधोल वाङ्मयापेक्षा प्रथमस्थेच्या दर्शने तें जरी कदाचित्त कमी भरत असलें तरी गुणदृष्ट्या स्पेनमधील वाङ्मयाच्या तोबाचें पोर्तुगीज वाङ्मय होतें असें विनयोक म्हणता येतें प्राचीन काळाची पोर्तुगीज भाषे-मधील जी 'कॅन्सिओनीरोस' या नावानें प्रसिद्ध असलेली प्रणयगीतें आहेत, ती पाहिली असता बरील म्हणण्याची सत्यता पटेल. कादंबऱ्यांच्या बाबतीत, अगर प्रवासवर्णनात्मक ग्रंथांच्याहि बाबतीत पोर्तुगालचें आघाडी मारलेलें दिसून येते नाट्यवाङ्मय मात्र पोर्तुगालमध्ये व्हाचें तितक्या उच्च दर्जाचें निर्माण झालें नाहीं.

पोर्तुगीज वाङ्मयाचें विहंगमदृष्टीनें अवलोकन केल्यास एक गोष्ट प्रामुख्यानें नजरेस आल्याशिवाय रहात नाहीं व ती म्हणजे पोर्तुगालमधील वाङ्मयविषयक चळवळी; या परकीय राष्ट्रांतलें वाङ्मयविषयात्मक चळवळीचें अनुकरण होय. पोर्तुगीज भाषेंत स्वतंत्र वाङ्मय निर्माण झालें नाहीं तथापि पोर्तुगीज भाषेंतील वाङ्मयावर परराष्ट्रीय वाङ्मयाची बरीच छाप पडलेली दिसते. पोर्तुगालमधील पहिली वाङ्मयविषयक चळवळ, प्रॉव्हेन्समधील वाङ्मयविषयक चळवळीपासून निघाली व त्या काळच्या वाङ्मयावर प्रॉव्हेन्समधील वाङ्मयाच्या वळणाची छाप पडलेली नजरेस येते. १५ व्या शतकांतलें पोर्तुगीज वाङ्मयावर डॅस्टीलम वाङ्मयाचा ठसा उमटलेला दिसतो. १६ व्या शतकांतलें वाङ्मयाला इटालियन वाङ्मयाची दिशा लागलेली आढळते. १७ व १८ व्या शतकांत अनुक्रमेण, फ्रान्स व इंग्लंड, यांमधील वाङ्मयाची छाप पोर्तुगीज वाङ्मयावर पडलेली दिसते तर १९ व्या शतकांतलें पोर्तुगीज वाङ्मयाला इंग्लंड,

जर्मनी व फ्रान्स यांमधील वाङ्मयाचें वळण लागलेलें आढळून येतें.

प्राचीन काळ.—ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकापासूनच पोर्तुगालमध्ये बरेच वाङ्मय निर्माण होत होतें. पण त्यापैकी आज कांहींच उपलब्ध नाहीं १२ व्या शतकापूर्वीपासून पोर्तुगालमध्ये भावगीताची अकल्पित वाढ झालेली होती. हीं भावगीत रचणाऱ्या कवींमध्ये डॉ गिल्सारेस हा पहिला होय. याचा 'कॅटर डे अर्मागो' या नांवापाशी बराच काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला आहे यातील भावगीतें पहिल्या सार्चें आपल्या वेद्येला उद्देशून लिहिली आहेत असें दाखविलें आहे. काहींच्या मते साचो हाच या काव्यसंग्रहाचा कर्ता होय स. १२४८ पासून म्हणजे तिसरा आल्फान्सो हा राग्यावर बसल्यानंतर पोर्तुगालमध्ये बरेच वाङ्मय निर्माण झालें त्या वेळच्या रचिताचा कॅन्सीओनीरोस डि अयूड या ग्रंथात संग्रह करण्यांत आला आहे. आल्फान्सोचा मुलगा दिनिझ यानें आपल्या भावंडां तत्कालीन उत्कृष्ट कवींचा घोळका जमविला होता. दिनिझ हा स्वतःहि विद्वान असल्यानें व त्याला कविता करण्याचा नाद असल्यानें त्यानें पुष्कळच कविता लिहिल्या. याशिवाय त्याच्या पदरच्या कवींपैकी डॉ. आल्फान्सो, मानेरु व डॉ पेद्रो यांच्याहि कविता बऱ्यापैकी आहेत. साचेरु याची कविता प्रेमविषयक आहे व ती उदात्तहि आहे. पण पेद्रो याचो प्रेमविषयक कविता, ह्यांन दर्जाची असून त्यातील प्रणयकल्पनाहि उदात्त नाहीं स्वतः दिनिझ यानें प्रेमविषयक बरीच गांठी रचिली आहेत पण तीं उरीव वळणाची आहेत. त्यांत विचारार्थ नाविन्य दिसून येत नाहीं. प्रणयगांथाशिवाय त्यानें इतर विषयावर जी कविता केली आहे, ती चांगली आहे. या काळच्या कवींनी बोर-फार्ब्ये लिहिण्याचा पयत्न केलेला आढळत नाहीं दिनिझाच्या मरणा-नंतर चवथ्या आल्फान्सो हा गादीवर बसला. त्याच्या कारकीर्दीत पोर्तुगीज वाङ्मय फारसें निर्माण झालें नाहीं.

पोर्तुगालमध्ये महाकाव्ये लिहिण्याला उशीरानें आरंभ झाला. तिसरी लोकांनी एड्रन जमून मूर लोकांचा १३४० सालीं सॅलाडो गेथे जो पराभव केला त्या प्रसंगावर गिरालेस यानें जे महाकाव्य रचिलें तें पोर्तुगीज भाषेंतील पहिलें महाकाव्य होय असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

महाकाव्याप्रमाणेंच गद्य वाङ्मय लिहिण्याची प्रवृत्ति पोर्तुगीज लोकांत १४व्या शतकात निर्माण झाली. या काळच्या गद्य वाङ्मयात साधूंची चरित्रे, बखरी इत्यादिकांचा अंशभाव होतो. गद्यग्रंथापैकी महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे क्रॉनिका ब्रेव्हे डो आर्बिबंदो नाशिनल, फॉनिकाज डो आल्गाव्हें, लिब्रूस डॅस लिनहागेन्स हे होत. रोमनिया नांवाखाली तत्कालीन गद्यवाङ्मयसंग्रह प्रसिद्ध आहे; त्यामध्ये विदा डे यूफ्रोसिना, विदा डे मारिया इजिपिया, विदा डे सॅवटो अमारो, विदा डे

घाटों इलों इत्यादि प्रयाचा अंतर्भाव करण्यांत आलेला आहे. याशिवाय इतर गद्यग्रंथहि बरेच आढळून येतात

१५वें शतकः—पहिल्या जॉन राजाच्या कारकीर्दीत राजदरबारी अनेक ग्रंथकार एकत्र झाले होते. स्वतः जॉन हाहि ग्रंथकार असून त्याचा 'लिन्हो डि मॅटोरिया' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे एडवर्ड राजांन अनेक जुन्या पुस्तकाचा संग्रह केला व त्याने स्वतः 'लिल्ल कॉम्पसिल्होरी' हा नांतिपर ग्रंथ लिहिला. याशिवाय त्याचा 'लिन्हो डा एन्सिनान्सा डि वेम कॅव्हल्यार टोदा सेला' हा अश्र्वविद्यार्थीसंग्रह प्रसिद्ध आहे. एडवर्डचा भाऊ वी पेद्रो यानें 'डा व्ह्युओसा बॅर्का-टोरिया' हा नांतिपर ग्रंथ लिहिला व वेगेटियस याचा 'डि रे मिलिटारी' व सिसरोचा 'डि ऑर्फिसिस' या ग्रंथांचे पोर्तुगीज-अनुषंग भाषांतर करविले. १५व्या शतकात पोर्तुगालमध्ये जे राजे होऊन गेले ते सर्वच विद्यासंपन्न व युगिजनांचे भोक्ते होते. या शतकात पुष्कळ बखरी लिहिल्या गेल्या, त्यापैकी फर्नाओ लोपेस हा अतिशय प्रसिद्ध बखरकार होय. यानें पोर्तुगालचा इतिहास लिहिला व पेद्रो, रुडिनांड व पहिला जॉन यांची बरिजे लिहिली आहेत. याची सौदे या इंग्लिश कवीने फार स्तुति केली आहे गोमेश अझारारा यानेंहि डि पेद्रो डि मेन्सेस, डि दुआर्टे डि मेन्सेस यांची बरिजे लिहिली आहेत. राय डि पिना यानें एडवर्ड व पाचवा आल्फान्सो यांची बरिजे लिहिली असून त्यातील भाषा शाधी व सुंदर आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्याहि या चरित्राची योग्यता मोठी आहे. बखरी व चरित्रे याप्रमाणें अष्टतवाङ्मयहि १५ व्या शतकात बरेच निर्माण झाले. त्यापैकी 'एस्टोरिया डो इम्पेरेडोर वेस्पाारी यानो' हा ग्रंथच तेव्हा उपलब्ध आहे.

१५ व्या शतकात काव्यवाङ्मयहि पुष्कळ निर्माण झाले. डि पेद्रो याचा मुलगा कॉन्स्टेयल हा उत्तम कवि होता. याच्या 'सेंटोरा डि फेलिसे ए इनफेलिसे विदा', 'द्वेंजेडिया डि ला रीना इभायल', 'फोल्स डेल कॅटेप्टो डेल मंडो' इत्यादि कविता फार प्रसिद्ध आहेत. या सर्व कविता वॅन्टी-लीयन भाषेत आहेत या काव्यावर स्पॅनिश काव्याची छाप पडलेली दिसते. पाचव्या आल्फान्सो राजाच्या व दुसऱ्या जॉन राजाच्या कारकीर्दीत जे कार्ये निर्माण झाली त्याचा संग्रह 'कॅन्शा थोनीरी नेरल' या काव्यसंग्रहात केला आहे. याने जवळ जवळ तीसशे कवींच्या कविता आहेत. या कवींमध्ये डि जोआ मॅन्सुअल, डि जोआ डि मेनेझेस, बायगो ब्रॅडाओ, डू आर्टे डि त्रिटो, फर्नाओ दा सिल्व्हेरा इत्यादि कवींच्या कविता आहेत पण या शतकातील काव्यात एकप्रकारचा कृत्रिमपणा आढळून येतो. महाकाव्ये या शतकात निर्माण झालीच नाहीत असे म्हटले तरी नालेल ना टय वा इम य.—पोर्तुगालमधील नाटकाचा जनक गिल विसेंटी हा होय. त्याने प्रथमतः 'बाको जो इमफर्ना' या नाटकाचे कवच धार्मिक नाटक लिहण्यास सुरवात केली पण पुढे या धार्मिक नाटकातहि विनोदी पात्रे घालण्याचा त्याने

प्रयात पाडला. या नाटकाच्या पाषांतीत त्याचे अनुकरण बऱ्याच लेखकांनी केले, त्यापैकी ऑफन्सो अल्बारेदा, अँटो-नियो रीवीरो, जेरोनिमो रीवीरो, अँटोनियो प्रियोस्तास, बाय्वाडार डियॉस धीमाओ मकाडो व कॅमोडानस हे होत. डियॉन याची अँटो ऑफ सेंट व्हेलेक्सिस व अँटो ऑफ सेंट कॅथेरिन ही नाटके प्रसिद्ध आहेत. या नाटकातील भाषा साधी, पण प्रासादिक अशी आहे. मकॅडोची 'कॅमिडी ऑफ डियु' व 'एनवॅटमॅटस ऑफ आल्फिया' ही नाटके प्रसिद्ध आहेत. ही स्पॅनिश भाषेत आहेत. पण या सर्व नाटकांकरात विसेंटीची बरोबरी करणारा नाटककार कॅमोडानस हाच होय. याचे 'अँफिथ्युरॉन्स हे नाटक लोकप्रिय आहे. याशिवाय 'क्रिग सेल्युकस' व 'फिलोडेमो' हाहि नाटक चांगली आहेत. गिल विसेंटी याच्या मरणानंतर नाटयशास्त्रमाला दरबार-कडून उत्तमन मिळवतास झाले व त्यातच धार्मिक जुलमी विषय नाटयवाङ्मयावर घालण्यात येऊ लागल्यामुळे नाटय-वाङ्मयाला ओढोटी लागली.

रेनाइसन्स उर्फ पुनरुज्जीवन कालः—इटलीमध्ये निर्माण झालेल्या पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीची साद पोर्तुगालवर येऊन आढळली व त्यामुळे पोर्तुगीज वाङ्मयावरहि त्या चळवळीचे परिणाम झाल्याशिवाय राहिले नाहीत. पाचव्या आल्फान्सो राजाने यूट्टस बारडिनस यात पोर्तुगालचा इतिहास रॅटिनमध्ये लिहण्यासाठी मुद्दाम पाचारण केले होते १६ व्या शतकात इटलीतील पुष्कळ विद्वान ग्रहण्य पोर्तुगालमध्ये येऊन राहिले होते व त्यांनी इटलीतील वाङ्मयाला लागलेल्या नव्या वळणावरुद्धूम पोर्तुगीज वाङ्मय निर्माण करण्यास सुरवात केली या कामी पोर्तुगीज स्त्रियांनी महत्त्वाचा भाग घेतला होता. लुइसा, अँजेला, पौलाविसेंट, जोआन्नाब्रह्म इत्यादिकांनी मॅनुअल राजाच्या मुलीच्या उदार-अभ्यासातील स्त्रियांचे विद्यापीठ स्थापन केले. लुइसा ही स्वतः उत्तम कवयित्री होती, शिवाय तिला प्राच्य भाषांचे उत्तम ज्ञान होते

इटलीतील पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीच्या आधारें पोर्तुगीज वाङ्मयात क्रांति घडवून आणणाऱ्यामध्ये साडे मिराडा हा होय हा सहा वर्षे इटलीत राहिला होता व त्यामुळे त्याला इटलीतील वाङ्मयाविषयक चळवळीचे पूर्ण ज्ञान झाले होते त्यामुळे पोर्तुगालमध्ये आरंभिकचरीर अनेक विद्वानांच्या साहाय्याने त्याने इटालियन वाङ्मयशास्त्राचे स्थापना केली. काव्यवाङ्मयामध्ये सुनीते, स्तोत्रे, पत्रिका, इत्यादि काव्याचे प्रकार आणून त्याने पोर्तुगीज काव्याला नवीनच वळण दिले रिफॉडिझा नामक पोर्तुगीज वृत्तात त्याने सुधारणा केली. त्याची 'सॅटीरा' व 'एक्झोस' ही फार प्रसिद्ध आहेत. त्याला पुष्कळ अनुयायीचगे मिळाले. त्यात अँटोनियो फेरीआरा, डि मॅनुअल, बायगो बर्नाडोस, अँडे फालकाओ डि रॅसेड, फ्रे आगस्टिनो, लुइस डि कॅमोडानस हे प्रमुख होत. फेरीआराची सुनीते फार सुंदर आहेत. बर्नाडोसचे लिमा हे काव्य

त्यांतील भावगीतासुद्धे फार लोकप्रिय झाले आहे. फ्रे भाग-
स्टिनोची स्तोत्रे ही गूढ व सुंदर आहेत. पण सर्वोपर ताण
करणारा व इटालियन शाखा यशस्वी करून दाखविणारा
फनि केमोडान्स हा होय. त्याचे लुसिडास हे काव्य व्हर्जि-
लच्या काव्याच्या धर्तीवर असून, त्यांत ईश्वरविषयक भ्रष्टा
व देशाभिमान यांची शिकवण आहे. वारको डि गामाच्या
घाडची प्रवासाच्या प्रसंगावरून हे काव्य लिहिले गेले आहे.
हे काव्य प्रसिद्ध होताच त्याची लोकप्रियता तत्काळ प्रस्था-
पित झाली व त्याची पोर्तुगालच्या प्रमुख राष्ट्रीय काव्यात
गणना होऊन लागली. महाकाव्याप्रमाणेच भावगीते लिहि-
ण्यातहि केमोडान्सचा हातखंडा होता. भावगीताच्या द्वाराहि
गंभीर विचार त्याने प्रकट केलेले आहेत केमोडान्सचे अनु-
करण करणाऱ्यामध्ये जेरोनिमो कोर्टे रोयल याची प्रामुख्याने
गणना होते.

साडे मिराडानें पोर्तुगीज काव्याला ज्याप्रमाणे इटालियन
वळण लावले त्याचप्रमाणे नाट्यप्रकलेंत व नाट्यवाङ्मयातहि
त्याने सुधारणा घडवून आणिली. त्याच्यापूर्वी धार्मिक नाटकें
निर्माण करण्याची जी प्रवळ प्रवृत्ति दिसून येत होती ती नाहीशी
करून सामाजिक, राष्ट्रीय, या प्रकारची नाटकें लिहिण्याची
पद्धत त्यानें घडू केली. शिवाय पूर्वीची नाटकें केवळ पद्यमय
असत. त्यावरुली रोमन व ग्रीक धर्तीवर नाटकदात गद्यभाषा
पालण्यात येऊ लागली. तथापि मिराडानें ही जी नाट्य-
विषयक सुधारणा घडवून आणली ती इटालियन नाट्याची
केवळ प्रतिकृति असल्याने ती विशेषी लोकप्रिय झाली नाही.
मिराडालाहि नाटककार या नात्यानें मागे टाकणारा लेखक
अँटोनियो फेरैर्य हा होय याची निस्ते, ओ सीयोंसो व इग्नेस
डी कॅस्ट्रो ही नाटकें प्रसिद्ध आहेत.

१६ व्या शतकातील गद्य बहुतेक ऐतिहासिक स्वरूपाचे
होते. या शतकात पोर्तुगालमध्ये पुष्कळ संशोधक निर्माण
झाल्यामुळे त्याच्या संशोधनाच्या वर्णनपर ग्रंथ लिहिले
जावेत यात आश्चर्य नाही. पोर्तुगीज संशोधकांनी पौरस्त्य
देशासंबंधी जे शोध लावले त्यासंबंधी जोआडे वॅरॉस यानें
'आशिया' हा प्रबंध ग्रंथ लिहिला. याला पोर्तुगालचा लिब्दी
अशी संज्ञा देण्यात येते. 'आशिया' या अपूर्ण ग्रंथाची समाप्ति
बायोगो डि कौटो यानें केली असून हाहि ग्रंथ फारच उत्कृष्ट
आहे.

डामिया ओडे गोएरू हा मोठा पंडित होऊन गेला. त्यानें
मॅनुअल राजानें चरित्र व इतर ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिले
आहेत. गोवा येथे वीस वर्षे संशोधन करून फर्नाओ लोपेज
यानें 'हिस्टेरिया डो डीस्कॉत्रिमॅटो ए कॉक्व्युइस्टा इंडिया
पेलोन पोर्तुगींशे, हा अमूल्य ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिला. गास्पर
फोरिया याचा 'लेइस दा इंडिया' हा ग्रंथहि हिटल्यानविषयक
माहितीनें भरलेला आहे. याशिवाय पौरस्त्य देशासंबंधी
पुष्कळ ऐतिहासिक ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. यास पोर्तुगालच्या
इतिहासावरहि फ्रान्सको डि अँड्राडे, बर्नाडो डाकुझ, बिशाप-

ओसोरियो इत्यादिकांनी ग्रंथ लिहिले युरोपविषयक माहिती
देणाऱ्या ग्रंथांपैकी डेस्कॉत्रिमॅटो डि फ्लोइदा, इटिनररियो,
वर्दादांरा इंग्फॉर्शियो, दसटेरास डो प्रेटो जोआओ,
एथियोपिया ओरिएंटल, इटिनररियो बतेरा सॅटा, हिस्टोरिया
द विदा डो पाद्रे फ्रान्सको डेव्हियर, हिस्टोरिया ट्रेभोको
मरीटिमा, इत्यादि प्रमुख होत.

अदुतकथावाङ्मयामध्ये शीबॉरॉच मेनीना ए मोका, मोरे-
सचा अत्यंत महत्त्वाचा पाल्मारीम डा इंग्लाटेरा हा ग्रंथ,
फर्नांडिसचा डि इआझेंस, लोवेंटोचा 'डि फ्लारिसेल डि ब्रेतन',
फेरोराचा द्वाप्रमोर इत्यादि ग्रंथ प्रमुख होत. सॅम्युएल यूकुडो
याचा कान्गोलीसम आस ड्रिब्युलाकोएस डि इत्यालहा संवाद-
पर ग्रंथ असून त्यांत प्रत्येक शतकात पोर्तुगीज लोकांचा
कसा छळ झाला याचे वर्णन आहे. पोर्तुगीज धर्मगुरूंनी जी
महत्त्वाची कामगिरी बजावली तिची माहिती बार्थोलोम्यू
डॉस मार्टिरेसच्या 'कॅथेड्रिको डा कौट्रिना' या ग्रंथांत व लुइस-
डि प्रानडाच्या 'कॉपेडियो डि कौट्रिना जिस्ता' व समोब' या
ग्रंथात आढळते.

नातिपर ग्रंथांत पिटो याचा इमाजेन्स द विदा जिस्ता,
बिशाप ऑराएलचा डायलोगस, थोमे डि जोइरूचा ट्यूल्हास
डि ओसस हे ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहेत.

१७ वें शतक:—१६ व्या शतकात पोर्तुगालमध्ये उत्कृष्ट
वाङ्मय निर्माण झाले पण १७ व्या शतकांत वाङ्मयाच्या
उत्पत्तीला उतरती कळा लागली. १७व्या शतकात जे वाङ्मय
निर्माण झाले ते कमी दर्जाचे होते. १६ व्या शतकातील
वाङ्मयात जे नावायन, ओ कल्पकता, जे विचारधार्मिक
दिसून येते ते १७ व्या शतकातील वाङ्मयात दिसून येत
नाही; याला अनेक कारणे होती. त्यांपैकी प्रमुख म्हणजे
म्हणजे धर्मगुरूंची सत्ता प्रबळ झाल्यामुळे त्यांनी वाङ्मयावर
कडक निबंध घातले. या शतकातील राजेलोकांनिहि धर्म-
गुरूंचीच री ओढली. त्यामुळे उदात्त व खऱ्या वाङ्मयाला
थारा मिळनासा झाला.

अशा परिस्थितीतहि फोंडेकार मोडे कवी निर्माण झालेच;
त्यापैकी, सोरार व्ह्यार्योलेट डीसीओ, बर्नाडो फीरारा, डि
थॉमस डि नोरोन्दा, अँटोनियो डेरा डि कॅस्ट्रो हे होत. महा-
काव्ये लिहिणाऱ्यामध्ये गॉथियल पाराडे कॅस्ट्रो, फ्रॉन्सिस्को डि
सा डि मॅडेस यांची नावे घेण्यासारखी आहेत. ऐतिहासिक
ग्रंथान बर्नाडो डि ब्रिटोचे मॅनॉरिफ्या लुसिटाणा व कॅनिका
डि रिस्टर हे ग्रंथ बऱ्यापैकी आहेत. मॅनोएल डि फारिया यानेंहि
पोर्तुगीज इतिहासावर पुष्कळ पुस्तके लिहिली आहेत. नाटक-
कारांमध्ये मेरो हा प्रमुख असून त्याचे औटो डि फिदानो
हे नाटक फार लोकप्रिय आहे. मेरियाचा अस्को, फेरोडोना
लेटर्स ऑफ डा पोर्तुगीज नन हा ग्रंथ सुंदर असून त्यातील
भाषा व विचार उदात्त आहेत.

१८ वें शतक:—१८ व्या शतकातील पहिली काही वर्षे
वाङ्मयात सुधारणा झाली नाही. पण पुढे तो मनु पालटत

चातला. पोर्तुगीज ग्रंथकार व लेखक यूरोपमधील स्वतंत्र वातावरणात जाऊन राहू लागल्यामुळे यूरोपमधील वाङ्मय-विषयक परिस्थितीचा त्यांच्या मनावर परिणाम झाल्याविना राहिला नाहीं; व त्यामुळे पोर्तुगीज वाङ्मयाला पुन्हा नवीन व व्यापक स्वरूप प्राप्त होऊ लागले. वाङ्मयाचे पुनरुज्जीवन होण्यास सुरवात झाली. या चळवळीत पोर्तुगालमधील विद्यामंदिरांनाहि माग येण्यास सुरवात केली; व अशा रीतीने पुन्हा १६ व्या शतकातील वाङ्मयाप्रमाणे १८ व्या शतकातील वाङ्मयाला तेजस्वी स्वरूप येऊ लागले.

१७२० साली पांचव्या जेनच्या आभयानाला इतिहास विद्यामंदिर स्थापन झाले व त्या विद्यामंदिरातर्फे मेमोरियास हा ऐतिहासिक ग्रंथ १५ भागांत प्रसिद्ध झाला. १७८० साली रॉयल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेस हा संस्था स्थापन झाली व या संस्थेमार्फत इतिहासरीतीची डाळिंबा हा अपूर्ण ग्रंथ व मेमोरियास हे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. १७५१ त क्लूट दे गिल्हा याने अॅकॅडेमिया युलिमीपोनेन्से ही काव्यसंस्था स्थापन केली. या संस्थेचा एक सभासद गार्नायाने कॅटाला दे हा दिवो पद्य-संग्रह लिहिला; व त्याशिवाय पुस्तक सुनांने लिहिली. फिटा नांवाच्या एका न्हाव्याची कविता ड्रामॅटिक पण मधुर आहे. १७९० साली अॅकॅडेमिया म्हणून नवीन संस्था पुन्हा स्थापन झाली. त्या संस्थेचेकी वोकेश, आगस्टिनो डे मॅसेडो व फर्दो संसेरो हे तीन प्रमुख रच्ये होते. पण या काळातील उत्तम कवि म्हणून टोर्लेगो हा होय. याने आपल्या काव्यांत तात्कालीन आचार व आचारविचारांचे सुंदर भाषंत पद्यार्थ चित्र रेखाटले आहे. मॅन्निस्को मॅनोएल गानेदि पुस्तक पद्य व मधुरग्रंथ लिहिले आहेत. याची माया सार्थी पण सुंदर आहे. पोर्तुगीज भाषेला याने वैभव प्राप्त करून दिले.

पोर्तुगालमधील एकत्रिणी जुलमी राजशाहीविषयक या काळात चळवळ सुरू झाल्यामुळे या चळवळीला रंगमूर्तीवर तोंड फुटले. तात्कालीन परिस्थितीसंबंधीची पुस्तक नाटक मराभ व बाहेर पडू लागली. पण या नाटकांतील माया खालच्या वर्गासाठी लिहिली असल्याकारणाने व त्यांत उदात्त विचारांचा अभाव असल्याने ही नाटके कारणी यशस्वी टरली नाहीत. अर्थात नाटके म्हणजे अंतोनियो सिल्व्हाने ओथिराम पोर्तुगेसास, लुइसने ओथ मेरीडोस, वेराल्डस इत्यादि होत. अॅकॅडेमिया संस्थेतील काही विद्वानांनी नाटके लिहिली पण ही प्रेक्षक नाटकांची प्रतिकृति असल्याने तीहि कारणी लोकप्रिय झाली नाहीत. गार्सीयॅथिएट्टो मोन्ट्टो व अॅसेळिया ओपोर्तेडा ही नाटके मात्र नांव पेण्यासारणी आहेत.

१९ वे शतक:—१९ व्या शतकात 'अद्भुत' उर्फ रोमॅंटिक वाङ्मयाची प्राणप्रतिष्ठा झाली. या वाङ्मयाचा जनक गॅरेट हा होय. याने कॅनोएस या कवितेत जुन्या कवितांच्या चाननीतील नियमांना पार छुगारून दिले आहे. त्याच्या कवितेत साधेपणाबरोबरच मधुरता आणि प्रसाद यांचा मिलाफ झालेला आढळतो. अद्भुताची ही

कल्पना कॅस्ट्र्होच्या मध्या ग्रंथात पराकोटाला गेटेली आढळते. कॅस्ट्र्होला पुस्तक अनुयायी मिळाले; त्यापैकी सेमॅस, पेसेंस, रीबॅरो, सीअल इत्यादि प्रमुख होत.

१८६५ मध्ये एक नवीनच प्रकरण उपास्थित झाले. कॅस्ट्र्हो याने यथास वाच्य 'मोटीडाडे' याच्या कवितेला प्रस्तावना लिहून तीत वाच्यचा व तात्कालीनचा निश्चल संबंध आहे असे प्रतिपादन केले. या प्रभाववर भयंकर रण माजले व दोघांत कॅस्ट्र्होच्या मताचा पराभव झाला या वादाने पुस्तक वाङ्मय निर्माण झाले. कॅस्ट्र्होच्या अनुयायी यानांत जोआओरुइअस हा प्रमुख होय. याची कविता नितान्त सुंदर अर्थात आहे. अॅयरो डे व्हेल याचे 'जोडस मॉटनॉन' हे काव्यदि प्रतिभाशाली आहे. तसेच त्याचे गयदि सार्थे पण साहित्यिक विचारपरिच्छुत आहे. या शतकात बरीच सुंदर कविता निर्माण झाली असे म्हणावयास हरकत नाही. युनकॅरोची 'ए मोंटे डे डी जोआओ पेड्रिया, ओस सिंसेस ही काव्य मनोरम आहेत. लांअलच्या 'झॅरिएस डे गुन्' या काव्यांत प्रतिभा वारंवार चमकताना दिसते. नॉत्रे याची कविता तेजस्वी, मधुर, व भावनाप्रधान आहे याशिवाय या काळात पॅद्रे कार्लो, फीनो, मॉटॅर, आर्लीव्हिरा, वीइरा इत्यादि कवी होऊन गेले.

गॅरेटने रंगमूर्तीसदि बरीच सुधारणा पडवून आणिली. पोर्तुगालमधील राष्ट्रीय प्रसंगावर त्याने नाटक रचून रंगभूमि दणाणून सोडली. त्याची आंटी डे गिल सिंसेडे, अलफारेम डे सेतारेम, मॅा लुइस डे सासा ही नाटके क्षणीत आहेत गॅरेटचा परंपरा होयल, अमोरिम व च्यास यानां सुरू ठेवली. सामाजिक नाटके लिहणाऱ्यांत मॉस्टर, व हास्योस्पादक नाटकांत कार्टेरा हे प्रमुख होत. लोबेरोची नाटकदि चांगल्यापैकी आहेत.

अद्भुत कादंबरीवाङ्मयांत हक्कुलोनेो याच्या कादंबऱ्यांना पहिले स्थान दिले पाहिजे. त्याच्या लेखक व नॅरेटिव्हान ओ मोनेस्ट्रीकॅन इत्यादि कादंबऱ्या विलाकार्य आहेत. सिल्व्हा, अॅड्राडे प्रैकी, वीएरहो यांच्या कादंबऱ्यादि श्रेष्ठ दर्जाच्या आहेत.

हक्कुलोनेो हा इतिहासकार म्हणूनहि अत्यंत प्रसिद्ध आहे. त्याचा हिस्टोरिया डे पोर्तुगाल हा ग्रंथ लोकमान्य आहे. संतारेम व वायकर यांची भूगोलविषयक पुस्तके प्रमाण मानण्यात येतात याशिवाय बॅरॉस, लोबो, मॉर्टिन्स, इत्यादि अनेक उत्कृष्ट इतिहासकार या शतकांत निर्माण झाले.

टीकाशाखाच्या बाबतीतहि या शतकाचे बरेच अपायदाकारली. यासंबंधीत ओटिंगाओ, मॅकेरो, फ्रियाव्हो, सिल्व्हा, पिडो इत्यादी कवींची नावे पेण्यासारणी आहेत. दोघांस वाङ्मयांतहि पोर्तुगालने पुस्तक ग्रंथकार निर्माण केले. अंतोनियो संपेओ, अंतोनियो आगस्टो व नवरो हे उत्कृष्ट वर्तमानप्रकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

पोलंड—या देशाचे पोलंड नाव पोलस्क असून पोलंड हे जर्मन नाव आहे अठराव्या शतकाच्या अखेरापर्यंत हे एक स्वतंत्र राज्य होते सांप्रत घाचे रशियन व जर्मन पोलंड असे दोन भाग आहेत रशियन पोलंडच्या उत्तरेत व पश्चिमेस जर्मना, दक्षिणेस आस्ट्रिया व पूर्वेत रशिया असून या प्रदेशाचे दहा प्रांत आहेत हा देश साधारण ३००-४०० फूट उंचीच्या मैदानाचा आहे परंतु त्यात लहान लहान टेंकड्या, आडे, जगळे, तलाव, दराखोरीं दलदलाच्या जागा वगैरे प्रकार इतके आहेत की, जण काय त्यांचे हे जाळे व वनले आहे जमातीनि सुपीकपणा जास्त आहे दक्षिणेकडे प्रदेश उच उच होत गेला आहे जगळात ओक याच, पाइन वगैरे झाडे फार आहेत विथुला नदीने देशाचे साधारण दोन भाग पडले आहेत टेंकड्याच्या रागा या नदीच्या पूर्व पश्चिम भागी असून त्याची सर्वांत जास्त उंची २०१० फूट आहे पैकीं वेस्काईड टेंकड्यात पोलंडचा मुख्य खनिज संपत्ति आहे पाण्या पुष्कळ असल्याने भांगीपाळा व फळफळावळ चांगली पिकते नद्या उचळ असून त्याच्या पाठीपासूनहि वागाईत पिकवितात प्राचीन काळी या नद्याच्या जाळ्याच्या प्रदेशात मोठमोठी खरोबरे होती असे दिसते सांप्रत या भागात त्यावेळच्या गाव्याच्या जमीनीमुळे शेता उत्तम पिकते नद्या उचळ (काही तर २ ते ५ फूट खोलाच्या) असल्याने पावसाळ्यात पुरामुळे या प्रदेशाचा फार खराब होतो विथुलेचे पात्र १००० यार्ड रुंद असून तिच्या पुराने दांडशे मैल आसपासचा प्रांत अरमय होतो म्हणून तिच्या काठावर २५ फूट उंचीचे व ६० मैल लांबीचे बंधारे बांधले आहेत तरी पण एखाद्या वेळी त्यावरूनहि पलीकडे पुर पसरतो व कॅको-ओपोलो या सारख्या शहरांनाही धक्का बसतो मात्र यामुळे या नद्याच्या जलमार्गाने व्यापार चांगला चालता व्यापारात घा-य लॉकर, इमारती लाकूड, लाकडी खेळणी, ताग वगैरे अतिशय असतात पूर्वी यानाच्या ठिकाणा हा व्यापार चाले सांप्रत तो आगगाडाने राखीय व जर्मना यांच्याशी साधारण सालीना ३०,००,००० पांडाचा नालतो वापर, बग, नान्यू, वार्ता, मेमल वगैरे इतर नद्या आहेत सुवाल्की प्रांतात सर्वांत जास्त तलाव आहेत सर्वांत मोठा तलाव गोझा नावाचा १८ मैल लांबीचा आहे देशाची हवा समशीतोष्ण असून पावसाची सरसरी २३ इंच असते मात्र दक्षिणेकडे कॅपेथियन पर्वत असल्याने तिकडे हा ३० पर्यंत जाते बर्फ थोडे पडत थुके मात्र बरेच असते उत्तर यूरोपमधाल फळफळावळ व फुले (विशेषत जर्मनीतील) येथे उत्पन्न होतात प्राचीन काळी येथे आद्ययुगीन पशू होते हॉर्न काळवाट, घोडा, पिंगट अस्वल, रानडुकर, ससे वगैरे पशू आणि सर्व ते हेच पक्षा (विशेषत गाणारे पक्षी) येथे आढळतात सर्व रशियात हा देश जास्त वस्तीचा आहे दर चौ मैली १९० असे वस्तीचे प्रमाण आहे एकदर पोलंडची लोकसंख्या व क्षेत्रफळ नवा समजणे कठिण आहे कारण

महायुद्धामुळे पोलंडचे तान तुकडे पडले आहेत इ सन १७७२ पूर्वी जेव्हा ते एकत्र होते तेव्हा त्याचे क्षेत्रफळ २४४१८ चौ मै होते सांप्रत (१९२५) लोकसंख्या पोलंडचा जो भाग आहे त्याचे क्षेत्रफळ ३६७०२२ चौ किलो असून लोकसंख्या ३६२३५७२७ आहे त्यात वासा शहर ७॥ लक्ष लोकवस्तीचे आहे ग्रान् पोल लोक विथुला व पोसेन नद्याच्या मधील प्रदेशात आहेत बाकीच्या पोलंडाकडे तलाव, रशियन, ज्यू लिथुयनियन वगैरे रकाचे मिश्रण झालेले आहे प्रदेशाभितराने पोल लोकाना निरनिराळी नावे मिळालेली आहेत त्याचप्रमाणे त्याच्या भाषा व पोशाख वगैरेहि भिन्नभिन्न आहेत त्याच्यावर इतरांपेक्षा सर्वांत जास्त जर्मन संस्कृतीचा छाप हळू हळू बसत चालला आहे त्याच्या व्यापारातहि जर्मनाचा हात जास्त शिरकला आहे लोडझ (व्यापाराचा अतिशय मोठी पेट) शहरां सारा त्याचाच भरणा आहे तसेच ज्यू लोकांच्या हानी बहुतेक व्यापार व शेता आहे पूर्वी जर्मनदरी पडत असल्याने शेतकरी हा नुसता भाडोत्री असे पुढे निरनिराळ्या वेळी कायद होऊन व पुष्कळ जमीनदारांच्या जमाती सरकारन शेतकऱ्यात वाटून दिल्यामुळे सांप्रत शेतकरी जमीनीचा मालक झाला आहे पोलंड हा दश अति प्राचीन काळापासून शेतकीप्रधान (यूरोपचे घान्याचे कोठार) म्हणून प्रख्यात आहे शेतकीच्या सुधारणेच्या बाबतीत रशियापेक्षाहि पोलंड पुढे गेले आहे या देशाची अर्धा जमान शेतकीवाली असून इहाँ तीत चीटरुड (साखरेसाठी), बटाटे, गहू, ओट, तबखू यांनी लागवड जोराने होत आहे तसेच मधमाका पाळून मधाची निपज व उत्तम अवलादीची जनावरे तयार करण हाहि घदा चालू आहे

सन १८७१ पासून उद्योगधंद्याच्या भरभराटास प्रारंभ झाला सत व कापडाच्या गिरण्या बऱ्याच चालू करण्यात आल्या सन १८६४ त १५ लाख पांडाचे, तर १९०५ त ५ कोटी ३० लाखाच उत्पन्न उद्योगधंद्यासून झाले साखर, कमावलेली कातडी, कागद, सीमेंट साखू मेणबत्त्या, वगैरे धंदे पुढे आहेत सरकारी कारखान्यातून दरमाल १० लाख टन सारार निघते पालिसा बूट फार प्रसिद्ध आहेत सन १९११ त ७३ कोटी फ्रँक किमतीचा माल निर्यात झाला व १ लाख २२ कोटीची आयात झाली

दक्षिण भागात खाणी पुष्कळ असून त्यातून खालाल पदार्थ व धातू सालाना पुढील प्रमाणात काहेर जातात- दगडी कोळसा ६० लाख टन, जस्त १२ हजार टन, लोखंड व पोलोद ५ लक्ष टन, सिंचाय तांबे, कथील, गंधक, वगैरे खाणींच्या जवळून आगगाड्याचे रस्ते नेले आहेत

इ ति हा स, प्राचीन — १० व्या शतकापर्यंत पोलंडबद्दल विश्वसनीय माहिती सापडत नाही परंतु पोल लोक पूर्वी डान्यूब नदीतीर राहत असथेत व त्यात रोमन लोकांनी हाकून दिल्यावर ते ओडर आणि विथुला नद्याच्या काठी

रहावयास गेले असावेत या ठिकाणी लिचिती लोक रहात असत. त्यांचा उद्योग म्हणजे शिकार करून उदरपोषण करणे हा होता. यांचे लोकांना येथे प्रथम क्रिस्ता धर्म सुरू केला पोलंडलास पहिला (१०२५) हा पोलंडचा पहिला राजा झाला

पोलंड देशाचा क्रिस्तेतर लोकांना स्वान्या केल्यामुळे तेथील क्रिस्ती संस्कृति सर्व लयास गेली तिसऱ्या बोलेस्लाम राज्याच्या कारकादीत जर्मन लोकांच्या विरुद्ध आपले स्वातंत्र्य राखण्याचे सामर्थ्य पोल लोकांच्या अंगां आले व याच राजाने क्रिस्तेतर धर्माच्या लोकांस क्रिस्ती धर्माविण्याचा धडाका लावला.

११३८ ते १३०५—या काळात पोलंड देशाने लहान लहान तुकडे झाले होते. १२४३ साली वतुच्या नायक वाखाळी तातेर लोकांनी पोलंडवर स्वारी केली व सर्व प्रदेश निर्जन बन करून सोडला.

वतुच्या या स्वारीचा पोलंडच्या राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीवर फार चांगला परिणाम झाला यामुळे दुसरीकडेचे लोक पोलंडच्या ओसाड प्रदेशांत वस्ती करण्यास येऊ लागले. व्यापारी, उदमी, व चांगले सुसंस्कृत लोक येथे आल्यामुळे येथे मोठमोठी शहरे वसू लागली हे व्यापारी बहुधा जर्मन असत. नाइट्स ऑफ दि सोर्ड व क्रॉसरेड डफूकने पोलंडविकेले जर्मन यांच्यामुळे पोलंडला पुढे फार प्राप्त झाला स. १२५९ मध्ये तातार लोकांची पुन्हा एकदा पाषण्ड पोलंडमध्ये आली व याच सुमारास लिथुआनियन नावाचे आणारी एक शत्रू उपस्थित झाले, आणि तातार, जर्मन व लिथुआनियन यांमध्ये पोलंड देश विभागला गेला

१३०५ ते १३८६.—परंतु पहिला व्लाडिस्लास याने लहान आणि मोठे पोलंड यांचे ऐक्य पडवून आणले तसेच पोलंडचा मोठा मुसही तितरा कॅसिमिर याने मोठ्या लुधीने लमसंबंध जुळवून आणून पुनश्च पोलंड देश एक केला याने राज्यव्यवस्थेत पुष्कळ सुधारणा केल्या त्याच्या पश्चात त्याचा भाचा ह्येरीचा लंड दि ग्रेट (१३७०-१३८२) आणि नंतर २ रा व्लाडिस्लास यानी पोलंड व लिथुआनिया यांचा एकजीव करून टयुटॅनिक नाइट्सचा चांगला समाचार घेण्याचा विचार केला मध्यतरी मिथुकावर्गाने आपले हक हळू हळू मिळविले होते व १३७४ मध्ये झाल्या म्हणजे कुलीन लोकांनी बरेच हक मिळविले व त्यांच्या मोवदल्याप्रित्यर्थ त्यांना राजास रुक्मी मदत करार्वा लागे यावेळच्या धार्मिक चळवळीमुळे बरेच राष्ट्रीय ऐक्य घडून आले व मिथुक मंडळीने चालण्या गरीब लोकांशील बराच जुलूम करी केला लहान पोलंडमधील नॅकी हे राजधानीचे शहर होऊन युरोपमधील अत्यंत सघन असे शहर झाले १४ व्या शतकात पोल नगरास राजकीय हक्क प्राप्त झाले तसेच इतर दुसऱ्या खालच्या लोकांनाही काही काही हक्क प्राप्त झाले होते मात्र ज्यू लोकांना एखादा

देखील हक्क मिळाला नव्हता तरी पण त्यांना पोलंडमध्ये इतर देशापेक्षा फार चांगले वागविण्यात येई

रॅसिमिओनिक काल (१३८६-१५७०)—व्लाडिस्लासला जर्मन नाइट्सना चोपायचे होते यासाठी लिथुनिया आणि पोलंड याचा संघ स्थापण्यात आला (१४०१), व १४१० या वर्षी या दोन्ही देशांच्या क्रीमा एकवटून त्याने सेमोगिटीभाची सुटका करण्यासाठी कॅबर करली टॅनेनवर्गच्या लडाईत नाइट लोकांची हाई व्हिजिन्की झाल्यामुळे त्यांचे राजकीय ऐक्य विरस्तित झाले

दुसरा व्लाडिस्लास हा फार राजकारणदृष्टास असल्यामुळे याच्या कारकादीत पोलंड हे युरोपच्या इतिहासात प्रमुख राष्ट्र म्हणून गणते जाऊ लागले त्यानंतर व्लाडिस्लास तितरा याने पोलंड देशाच्या राज्यास आणखी पळकटी आणली १४४७ मध्ये चर्चभा कॅसिमिर हा पोलंड आणि लिथुआनियाचा राजा झाला लिथुआनिया हा पोलंडप्रमाणे मोठे सुसंघटन देश नव्हता निरनिराळे धर्मपथ व निरनिराळ्या भाषा या देशात चालू होत्या कॅसिमिर हा स्वतः लिथुआनियन होता यामुळे पोलंड लोकास तो अभिय झाला व त्यांना कॅसिमिरीची अत्यंत दूरदृष्टीची देशाभिमानपूर्ण राजकाय संघटना सहाय्यपद वाटली

हक्के टयुटॅनिक आर्डर या सघाची राजकीय बाबतीतहि पिढेहाड होत होती अखेरीस १४४४ मध्ये नाइट्स लोकांनी डायट (राजसभा) निर्माण केली व स १४३० मध्ये ती उदारवादादीच्या हातात देण्यात आली या संघेमुळे जुन्या तत्कारी मिटव्याऐवजी वादतव चालल्यामुळे प्रशियन संघ स्थापन झाला व त्याने राजकारणात आपणास समान हक्क मिळविते अशी मागणी केली ह्या सघावर पोपने बहिष्कार घातला तेव्हा संघाने पोलिश राजाचा आश्रय घेतला पोलिश राजाने सर्व प्रशियन प्राप्त आपल्या राज्यास जोडले व त्यांना स्थानिक स्वायत्तता (लोकल ऑटॅनमी) देऊन त्यांचा व्यापार खुला केला यामुळे कॅसिमिरी याची आणि नाइट लोकांची लडाई जुंपली १४६२ मध्ये पक येथे नाइट लोकांचा पराभव झाला व स १४६६ मध्ये त्यांनी थॉनचा तह करणे भाग पडले नाइट्सचा देश खास प्रशियाखाली मोडू लागला व प्रशियन राज पोलराजास कर्भार देऊ लागले याप्रमाणे प्रशिया आणि पोलंड ह्यांचा एक संघ निर्माण झाला व नाइट लोकांस विधुलापार हांकून लावण्यात आले

१४४४ मध्ये पोलंडला तुर्कांपासून खराखुरा प्राप्त होई लागला. या वर्षी टर्काने किलिया आणि अझरमन हे डान्यूब आणि नॅस्टर नदीवरील मोठे किले सर केले यामुळे पोलंडच्या व्यापारावर जबरदस्त धाड झाला स १४९२ आणि १५०६ पर्यंत चर्चभा कॅसिमिरी आणि सिगि-र्मंड (पहिला) यांचा राज्य विभक्त झाली. पण लिथुआनियन यानी मस्कोवी झारकडून मार

खालधामुळे १९५५ साली ते पुन्हा पोलाना येऊन मिथाले. पहिला जॉन अल्बर्ट याच्या वेळी पोलराजवशाच्या सत्तेची परमावधी झाली होती. यामुळे जॉन अल्बर्टने तुर्कीविषय असलेल्या संपाचा पुढाकार घेतला, परंतु त्यात त्याला अपयश आले. याच्यामागून अलेक्झांडर हा दुर्बल राजा आल्यामुळे लिथुआनियामध्ये तारतार आणि मस्कोव्ही लोकांनी घुमाफुड घातला. सर्व सत्ता श्रमिंत लोकांच्या हातात गेल्यामुळे गरीब लोक पिळगळे जात होते. त्याच्या पश्चात पहिला सिगिस्मंड (१५०५-१५४८) याने एक जागले सैन्य उभारले. या वेळी तारतारांच्या स्वाऱ्या पोलंड साम्राज्याच्या घेत मध्यापर्यंत होऊ लागल्या.

कोळ आणि काळासमुद्र यामधील मैदानाची चांगली मोर्चेबंदी करणे हे या प्रजासत्ताक राज्याचे कर्तव्य होते पण ते तसेच राहिले होते १५२६ त झालेल्या इंगेरीच्या राज्याच्या पिळेहाटामुळे पोलंडच्या परिस्थितीवर फार परिणाम झाला. लवकरच ओस्ट्रिया व पोलंडचा स्नेहसंबंध सिगिस्मंडच्या मुलाच्या लग्नाने जास्त दृढतर झाला व याच्याच राज्यात मॅसोसियाची हवी पोलंडला जोडण्यात आली. दुसऱ्या सिगिस्मंडचे २४ वर्षांचे राज्य पोलंडच्या इतिहासात परकीयांच्या स्वाऱ्या आणि अंतस्थ अस्तौप ह्या दोन्ही गोष्टींमुळे अत्यंत बिकट परिस्थितीच्या पेशात सापडलेले होते. पोलंड देशात नवीन लष्कर पंथास मज्जाव होता. तरी पण हा नवीन पंथ आपले पाऊल पुढे टाकित होताच.

दुसरे लुबराचा पंथ याप्रमाणे प्रगति करित असता कॅल्व्न्-निझमने (कॅल्व्हनच्या पंथाने) आपले घोट पोलंडमध्ये शिरकविलेले होते. कॅल्व्हनपंथ अर्धन मसल्यामुळे तो माझे लागला परंतु या सर्वांवर बोहेमियन भावंडांच्या पंथाने ताण केली. या पंथाच्या प्रसार प्रशियात फार झाला जो लोकांना हे धर्मपंथी लोक आवडत असत. कारण त्यांना मोठमोठ्या जमिनी मिळून पुष्कळ सवलती सहज प्राप्त होत असत. कॅथॅलिक धर्माची स्थिति ढाबेळी पोलंडमध्ये अगदी वाईट होती. कारण धर्मगुरू हे अगदी भोंटू असत. त्यांची धर्म-तत्वे अशा काहीच नसत; त्यांच्यापैकी काहींची वर्तणूक अत्यंत निच असे.

दुसऱ्या सिगिस्मंडच्या कारकीर्दीत (१५४८-१५७२) सर्व पंथास पूर्ण भोकळीक मिळाली. यामुळे सर्व प्रकारचे धर्मसुधारक या देशात वावरू लागले. १५५८-१५५९ या वर्षी प्रॉटेस्टंट पंथाची नसत परमावधीस पोचली. पण पुढे तीस न्हास लागला. याचें कारण यापुढे कॅल्व्हनपंथी व लुथेरिन पंथी हे धर्मप्रमाणे बागू लागले. शिवाय कॅथॅलिक पंथा-तहि याच सुमारास नेतना उत्पन्न झाली. १५६५ साली देव-प्रधीवर विश्वास न ठेवणाऱ्या अधर्मा लोकांस हांकून देण्याचे फर्मान दुसऱ्या सिगिस्मंडने काढले व त्याने पोलंडमध्ये धर्मसुधारणेच्या कष्टा शत्रूस (अधुरंठपंथी लोकांत) व्यापल्या

राज्यांत घेतले व याप्रमाणे पुनश्च कॅथॅलिक पंथाची घडी बसविण्यात आली.

१६ व्या शतकामध्ये नाइट लोकांचे राज्य दळमळ लागले. इथून दि टेरिबलने लिन्व्होनियावर स्वारी केली. तेव्हा दुसऱ्या सिगिस्मंडला या प्रकरणांत हात घालावा लागला. व त्याने १५६१ साली लिन्व्होनिया घेतला व तो लिथुआनियाला जोडण्यांत आला. सिगिस्मंड हा धोरणी राजा असल्यामुळे त्याने हळू हळू पोलंड आणि लिथुआनियम या दोन देशांचा एकजीव करण्याचा प्रयत्न केला. हे देश १५६९ साली अगदी पुरतेपणी एक जीव झाले. १५७२ साली दुसरा सिगिस्मंड वारला.

याप्रमाणे या अँगिग्लोमिक वंशाचा इतिहास (१३८२ -१५७२) म्हणजे पोलंडचे एकराष्ट्र निर्माण करण्याचा इतिहास होय. हे बहुतेक सारे अँगिग्लोमिक राजे मुत्सद्दी आणि धोरणी होते एवढेच नव्हे तर ते सर्व सारखेच तरतरीत, हुषार आणि राजकारणपट असून त्यांनी मोठ्या आणि-बाणांच्या वेळी मा घराण्याने पोलंडदेशाचे ताळे मोठ्या शिताफीने हांकून या देशास नाजालोकिकासत चढविले.

१५७२-१७७२:—दुसऱ्या सिगिस्मंडनेतर वारसाबद्दल प्रश्न उपस्थित झाला. शेवटी हेनरी; अंडधूचा डपूक याने बऱ्या लोकांना पैसा देऊन आपली निवडणूक करून घेतली. सपे धर्मीयांस आपापल्या मतासुसार वागण्यास सुभा देण्यांत आली. देवटी १५७३ मध्ये व्हॅलाइसचा हेनरी हा पोलंडचा राजा निवडला गेला.

नंतर लवकरच राज्यव्यवस्थेत सुधारणा करण्यांत येऊन नियंत्रित राजसत्तेचेवर्जा निवडलेल्या अधिकाऱ्यांनी राज्य करावे असे ठरले. आता राजाला सुडील वारसाबद्दल बोलण्याचा अधिकार नव्हता. कारण हे राज्य वैसागर्यात नव्हते. सानेट सांगेल त्या खीसमवेत राजाने लक्ष केलें पाहिजे. इतकी राजाची परावलंबी स्थिति झाली, व प्रजासत्ताक राज्यास उतरती कळा लागली.

व्हॅलाइसचा हेनरी व नंतर ट्रन्सिल्व्हानियाचा राजा स्टिफन याने काही काळ राज्य केले. पुढे स्वीडनच्या राजाचा मुलगा सिगिस्मंड (तिसरा) यास पोलंडचा राजा करण्यांत आले (१५८७-१६३२) मस्कोव्ह्हीच्या झार घराण्याचा न्हास आणि जर्मनीमधील ३० वर्षांचे युद्ध यामुळे पोलंडला पुन्हा आपले स्थिरस्वावर करण्यास सापडले, व या देशाच्या सुदैवाने झोल्कोवस्की, चोडबकोवस्की आणि कोमिथपोल्सकी हे अत्यंत शूर असे आरमाराधिपती या देशास सामले. पुढे ५० वर्षांनी पोलंडच्या प्रबंड सत्तेचा न्हास झाला. त्याचे मूळ कारण पोल लोकांचा शिस्तानियमिती तिटकारा हेच होय. यावेळी रश्याच्या आणि बायट (ससा) यांतील समासदांमध्ये राष्ट्रीयत्वाचा अणुगुणुद्धा वास करीत नव्हता, होती होईल ती पैसा खर्च करावयाचा नाही अशा त्यांचा हेतु होता. मध्यंतरी बरोच वंटे झाली. स.१६०७ मध्ये मुझी

येथे बंडखोरांचा पराभव करण्यात आला व १९०९ मध्ये लोकार्बाई मने पुन्हा शांत करण्यात आली.

चवथा व्हाइस्लास (१९३२-१९४८) याने लोकार्बाई याचे हक्क दिले. स. १९३४ मध्ये याने मस्कोव्ही लोकार्काडून स्मोलेंस्क आणि पूर्वेकडील प्रदेश परत मिळविले. पाटे म्हणजे टर्कीला याने धाक धातला; आणि स्वीडनपासून बाल्टिक प्रांत आणि समुद्रालगतचा प्रदेश परत मिळविला.

पोलिश आणि मस्कोव्ही राजकारणात कोसक लोकार्बाई सतराव्या शतकात फार मोठा भाग घेतला. युरोपच्या नैर्ऋत्येस नीपर नदीपासून उरले पर्वतापर्यंतच्या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकार्बाई तातार लोक कशाकां किंवा कोसक असे म्हणत असत व त्यावरूनच या लोकार्बाई कोसक हे नाव पडले. हळू हळू या कोसकांचा उदभव टर्की आणि पोलंड या दोहोंस हांक लागला. व त्यामुळेच टर्की आणि पोलंड यांमध्ये लढे उद्भवू लागले. स. १६२० मधील सेकोडाची चाल आणि स. १६२१ मधील ग्योतिन युद्ध यास मूळ कारण कोसक लोकार्बाई टर्कीपरील हल्लाच होय. .

मध्यंतरी कोसक लोकार्बाई अर्धवट स्वतंत्र राज्य स्थापिले. पुढे त्यांनी नीपर नदीमधील वेटातून आपल्या वसाहती करण्यास सुरवात केली. कोसक पोलंडच्या सरहद्दीवर राहून तातार लोकार्बाई बंदोबस्त करीत. परंतु १७ व्या शतकाच्या सुरवातीस धार्मिक कारणापासून कोसक लोक पोल लोकार्बाई द्वेष करू लागले. १६१९ मध्ये काल्या समुद्रावरील कोसकांच्या नाचिगिरीस आळा घालण्यात आला. यामुळे कोसक आस्तव उभाराले व त्यांनी १६३५ व १६३६ मध्ये बंडे केली. यामुळे स. १६३८ मध्ये वॉमटने (राजतमने) कोसक लोकार्बाई सर्व हक्क काढून घेतले.

१६४८ मध्ये बोड्डन चिल्लिनकी या कोसक गृहस्थाने थंड पुकारून पोलंड राज्य हादरून सोडले व पोलंडच्या खाशा सैन्यानी या कोसक वीराने चांदी उडविली, व १,००,००,००० शुद्धन किमतीची लुट लुटली. तेव्हा व्हाइस्लासचा भाऊ जॉन कॅसिमिर याने चिल्लिनकी याला कोसक लोकार्बाईच्या मूरय अधिकाऱ्यांची वधे देऊन लोकार्बाई परत सर्व पूर्वांचे हक्क देण्याचे अभिषेचन दिले. परंतु चिल्लिनकीच्या अटी फारच वेताळ असल्यामुळे पोलंडला त्या कबूल होईनात. तेव्हा पुन्हा युद्ध सुरू झाले. परंतु स्कोरोच्या सहाने पुनः दोन्ही देशांत यांतता स्थापन झाली. पण पुन्हा स. १६५१ मध्ये पोलंड आणि बोड्डन यामध्ये युद्ध लुप्तले आणि यावेळी कोसक लोकार्बाई स्वतंत्र राज्य स्थापण्याची प्रयत्न इच्छा क्षारनीकी याने मिळविलेल्या कोसकविहद जयांत गाडली गेली. परंतु या क्षारनीकीच्या मयाचा लाभ पोलंडच्या ऐवधा मस्कोव्हीनेच करून घेतला. मस्कोव्हीला पोलंडच्या झाकल्या मुद्दीतील गोम्य पूर्णपणे कळल्यामुळे, १६६२ मध्ये चिल्लिनकी याने मस्कोव्हीच्या क्षारनीकी सुत बांधले व पोलंडवर रशियाची स्वारी झाली. हे युद्ध १३ वर्षांचे

युद्ध म्हणून रशियाच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहे. रशियन सैन्याने पोलंड देश उगळ करून टाकला. स. १६५५ मध्ये काही शुद्धन सवयींवर स्वीडन देशाने पोलंडविहद युद्ध पुकारले व एक वर्षांत स्वीडनच्या सैन्याने राजधानी सर करून अर्धा मुल्लू पादाक्रांत केला. इव्हे जॉन कॅसिमिर हा राज्य सोडून पळून गेला, व मस्कोव्ही लोकार्बाई स्वीडनने न घेतलेला मुल्लू बळकावण्यास सुरवात केली.

परंतु इकडे दुसऱ्या काही गोष्टी पोलंडला अनुकूल बराच बडून येऊ लागल्या. एक, जॉन कॅसिमिर आणि आस्ट्रियाचा बादशहा यामधील नवीन मध्य. दुसरी, लोकार्बाई धार्मिक जाग्रति, व तिसरी, स्वीडनच्या सेनेचा पराभव. १६६० मध्ये ऑलंडव्हाचा तह होऊन त्या तहान्वये लिथ्वोनिया प्रांता-बराळ हक्क आणि त्याचप्रमाणे स्वीडनवरील हक्क जॉन कॅसिमिरने सोडले स १६६१ मध्ये रशियन सेनेचा क्षोरोमस्क येथे पराभव करून पुनरपि स्वकीय प्रांत परत मिळविण्यात आले. १६६७ मध्ये मस्कोव्हीवरोवर पोलंडचा तह होऊन काही प्रांत मस्कोव्हीस देणे पोलंडला भाग पडले. व या तहान्वये नीपर नदीलगतचे कोसक आणि रशिया हे पोलंडच्या हुकुमाखाली आले व कांय दहूर रशियाला मिळाले. उत्तरीतर रशियाचे वजन पोलंड देशावर सारखे वाढतच चालले.

१६४८-१६६७ च्या भयंकर धडधापासून पोलंड मध्येस वाचले. व अजूनहि युरोपच्या दृष्टीने पोलंड हे एक मोठे राष्ट्र म्हणूनच राखले जाऊ लागले. हळू हळू पोलंडमध्ये अनोति पसरू लागली. स. १५७३ मध्ये प्रथम पोलिश राज्याचा तिलाव होऊन व्होल्गाचा देवरी हा राजा निवडण्यात आला. १५८७ मध्ये पुन्हा त्याचा तिलाव झाला. स. १६६९ मध्ये मायकेल विष्नावोविलो हा, पोलिश लोकार्काडून सर्वांनुमतें राजा निवडला गेला. पण पोलिश सेनापतीने १४ व्या लुई-बरोबर सुत वाघले, व राजास हाकून देण्याचा पाठ घातला. आणि स. १६७४ मध्ये तिसरा जॉन म्हणून गादीवर बसला स्थानंतर स. १६९१ मध्ये दुसऱ्या आगस्टसला गादी देण्यात आली. १६९९ मध्ये तुर्कांवरोवर युद्ध असलेले युद्ध थावले व पोलंडने आपला बाव मुल्लू पुन्हा परत मिळविला. स. १७००-१७२० पर्यंत उत्तरेकडील (दि ग्रेट नार्दनवोर) युद्ध स्वीडनच्या राजावरोवर सुरू झाले. या युद्धात स्वीडिथ, सॅक्सन आणि रशियन लोकार्बाई पोलंड लुटण्याचा तहवाळा लावला होता. लिथुआनियन लोकार्बाई १२ व्या चार्लसला उजळून घाले व पोलंडमध्ये दोन तट होऊन एकांने आगस्टसची बागू घेतली, तर दुसऱ्याने स्टॅनिस्लासची बागू घेतली. शेवटी त्या स्टॅनिस्लासला १७०४ मध्ये गादीवर बसविण्यात आले. इकडे आगस्टसने एक अगदी नीचपणाचा पाठ घातला. तो असा की चारि गवधिमन्हाकिते राज्यानी (उ. जर्मनी, पोलंड) पोलंडच्या साम्राज्यावर चैन मारावी. परंतु १७३३ मध्ये आगस्टस मेल्यामुळे हा पाठ सिद्धीस

गेल। नाहीं स्टॅनिस्लास हा पुन्हा १७३३ मध्ये राजा निवडला गेला परंतु ल्युथानियन खाकास ही निवड पसंत न पाहून त्यांनी रशियाची मदत घेऊन आगस्टस (तिस्सरा) यास गादांवर बसविले.

याच्या कारकीर्दीत कौंट हेनरिच ब्रुल्ल याच्या साहाय्याने झारटोरीस्की घराणे फार नांवलोकिकास चढले. याच्या मनांत " लिबरम व्हेटो " (म्हणजे प्रत्येक सभासदास कोणत्याहि मसुद्यास-जर तो त्याला नापसंत असेल तर-हाणून पाडण्याचा अधिकार असे. त्यानें 'मला हा मसुदा नको' म्हटले म्हणजे विल नापास होई !) ची पातकी आणि वाईट चाल दब करावयाची होती. पण पोलंडमधील लोक त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे चांगल्यास तयार नव्हते.

यावेळी पोलंडमध्ये सर्वप्रथम अव्यवस्था माजली होती. कोणी रशियाला पोलंडमध्ये बोलावत होते. दुसरी कॅथराइन आणि दुसरा फ्रेडरिक यानीं असे ठरविले की, पोलंडमधील साम्राज्य स्थिति ही अर्थात् चालू ठेवली पाहिजे व म्हणून त्यांनी स्टॅनिस्लास पॉनिऑटोस्की यास १७५४ साली राजा केले. हा दुसरा स्टॅनिस्लास झारटोरीस्कीचा भावा असल्यामुळे त्याच्या हाती सर्व सत्ता आली त्यानें बऱ्याच चांगल्या सुधारणा घडवून आणल्या. पुढे रेषिननें डिसेंबर म्हणजे रोमन कॅथोलिक पंथापासून फटकून राहणारे लोक याच्याकरिता एक मसुदा आणला हा मसुदा अर्थात सर्वांस अप्रिय असाच होता. परंतु मूळ आणण्याचा हेतू एवढाच की यायोगे तरी झारटोरीस्कीच्या सुधारणा हाणून पाडल्या जाव्यात. आणि हा रेषिनचा उद्देश सफल होणाला, जिकडे तिकडे असेतोप माजला व शेवटी रशियाच्या कॅथराइनकडे पोलंडात पुन्हा नवनि राज्यपद्धति निर्माण करण्याकरिता विनंति करण्यात आली हा विनंतीभर्जे शिक्षात टाकून पोलंडची राज्यपद्धति आपल्या मताप्रमाणे सुरू करण्याकरिता रेषिन हा बाईस येथे आला. परंतु सभासदमंडळींनी रेषिन यास मज्जाव केल्यामुळे रेषिननें आपला शिरकावसैन्याच्या मदतीनें करून " लिबरम व्हेटो " व इतर दुसऱ्या जुन्या अनिष्ट चाली जबरदस्तीनें पास करवून घेतल्या. व "डिसेंबर" विरुद्ध काढलेले फरमान रद्द करण्यात आले.

पोलंडच्या वाटण्या (१७७२-१८१३) :- या जबरदस्तीमुळे कॅथोलिकपंथीय देशभक्तांनी 'कॉन्फिडरेशन ऑफ थार' नावाचा एक संघ निर्माण केला (१७९८) या कॉन्फिडरेंटचा पक्ष घेऊन टर्कीने रशियाविरुद्ध युद्ध पुकारले. याच वेळी ऑस्ट्रिया व प्रशिया यानींही पोलंड राष्ट्राचे लचके तोडून आपला देह पुष्ट करण्यास ही संधी चांगली आहे असे ठरविले. आणि पोलंडच्या वाटणीबद्दल स. १७९२ मध्ये एक सद्द करून त्यांनी आपापसांत पोलंडचा जवळ जवळ मुलुख वाटून घेतला. आणि या सर्व मुलुखाबद्दल त्यांनी पोलंडला उत्तम राखणीवस्था दिली. परंतु 'लिबरम व्हेटो' चारल्या राष्ट्रनिघातक चाली मुद्दाम ठेवण्याची त्यांनी काळजी

घेतलीच. सर्व राज्यसूत्रे ३६ सभासद, १८ सनिटर्स व १८ डेप्युटीच्या एका कायमच्या सभामंडळाच्या हाती देण्यात आली. राजाची सत्ता बरीच कमी करण्यात आली याप्रमाणे या पहिल्या वाटणीने पोलंडमधील ताज्या दमाच्या लोकात एक देशाभिमानाची लाट उसळली. १७८७ साली रशिया आणि ऑस्ट्रिया यानीं टर्कीशी लढाई केली. हे पाहून प्रशियानीं रशियाचा संबंध तोडून टाकण्यास पोलंडला भर दिली. स १७८८ मध्ये " चार वर्षांची डायट " भरविण्यात आली. तिचे पुढारी फार कर्तृत्ववान आणि नीतिमान होते. त्यांनी कायमचे सभामंडळ काढून टाकले व राजपत्ता वाढविले. सैन्याची संख्या ६५००० केली, पश्चिम युरोपशीं प्रत्यक्ष व्यवहार सुरू केला, रशियाची मैत्री झिडकारून दिली व पोलंडचे व प्रशियाचे सरय जमवून आणले. परंतु ही बांध मत्त अंतर्गत बराजकतेला काही आळा घालू शकेना. शेवटी मोठ्या क्षिताफीनें एकदाची राजव्यवस्था ठरविण्यात आली

स. १७९१ च्या फ्रांतीने पोलंडमध्ये वंशपरंपरेनें चाटणारी राजसत्ता स्थापण्यात आली. " लिबरम व्हेटो " व इतर दुसरे व्यत्यय आणणारे कायदे काढून टाकण्यात आले, झहराना बरेच हक्क देण्यात आले. लोकांतोल वर्गभेद मोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला, खालच्या हलक्या लोकांची स्थिति सुधारण्यात आली. धार्मिक मोडळीक सर्वांस देण्यात आली. आणि प्रत्येक नागरिकास कायद्याच्या कडीत समान हक्क मिळाला याबद्दल दुसऱ्या फ्रेडरिक विरुद्ध रेषिन-स्लासचे अभिमानेन केले. परंतु ही सुखव्यवस्था काही बऱ्या पोलिश गृहस्थाम मानवली नाही, त्यांनी रशियाकडे धाव घेतली व १७९२ मध्ये काही थोड्या लोकांनी स. १७९१ ची राज्यघटना जुलमाची आहे असा पुकारा केला व हे मिमित्त पुरेसे होऊन रशियानीं पोलंडचा लढाई पुकारली. अखेर पोलंडास मार्गे घेणे भाग पडले व स. १७९१ ची नूतन राज्यघटना छुगारून देण्यात आली व १७९३ मध्ये पोलंड देशाची दुसऱ्यादा वाटणी झाली. या वाटणीत रशियाला लिथ्वेनियापासून माल्डेव्हियापर्यंतचा पूर्वेकडील मुल्ल मिळाला. प्रशियानीं यॉर्क आणि डॉनझिग व डोब्रिनिन, कुजाविया व प्रेटपोलंडचा बराच भाग मिळवून घेतला. याप्रमाणे आता पोलंड देश मूळच्या ३ हि शिल्लक राहिला नाही.

आता पोलिश राष्ट्राचे केन्द्र लिट्विशिक हे करण्यात आले. या टिकाणी पोलिश राष्ट्रास इमॅटी पोटोकी, कोलोन्टाज, कोशुइस्को व इतर राष्ट्रहितचिंतक जमले लोकरच पोलंडमध्ये बंड झाले रशियाचा पुष्कळ टिकाणी परामव झाला. पूर्वीच्या ३ प्रांत मिळविण्यात आले. व वार्सा व व्हिल्ना यांचे पारतंत्र्य निर्मोचन करण्यात आले. कोशुइस्को याला पोलंड देशाचा शास्ता नेमण्यात आले. परंतु पुढे पोल लोकातच आपापसांत भाडणे लागली व शेवटी ऑस्ट्रिया, रशिया व प्रशिया या त्रिकुटांने सर्व पोलंडचे राज्य गिळवून घेतले.

या पोलंडच्या तिसऱ्या वारिणीमुळे चिडून गेलेले पोल राष्ट्रभक्त नेपोलियनच्या सैन्यात भरती होऊन प्रशिया, रशिया आणि ऑस्ट्रिया यांच्याबरोबर १० वर्षे लढत होते.

१८१५-१८६३:—स. १८१५ च्या व्हिएनाच्या काँग्रेसने फ्रेंको राइरास स्वातंत्र्य दिले व बाकीचे प्रांत पूर्वीप्रमाणे रशिया, ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांच्याकडे राहू दिले.

रशियाचा बादशाह अलेक्झांडर यास स्वातंत्र्याची वाढ असल्यामुळे त्याने स. १८१५ मध्ये पोलंडला नवीन राज्य-व्यवस्था दिली. तो स्वतः पोलंडचा राजा झाला व पोलंडला पोल राष्ट्रधर्माय संपुष्टांत नेमण्यांत येऊं लागला रोमन कॅथोलिक धर्म हा या देशाचा धर्म समजण्यांत आला व दुसऱ्या धर्मास स्वातंत्र्य देण्यांत आले. वर्तमानप्रमाणे स्वतंत्र्य राखण्यांत येऊन व्यक्तिस्वातंत्र्य, व पोल भाषा ही राज्यघात आली येथे एक राष्ट्रमंडळ स्थापण्यांत आले. जायदने कनिनेट व प्रतिनिधिसभा असे दोन भाग केले व पोलंडचे निराण कायम ठेवण्यांत आले.

स. १८२६ मध्ये कान्टॉन्ट्राईन (अलेक्झांडरचा भाऊ) हा संपुष्टांत झाला. पोलंडमधील देशभक्तमंडळाचे दोन भाग होते. एक पाठरा किंवा मवाळ व दुसरा लाल किंवा गृहाल.

स. १८३० मधील फ्रेंच राज्याक्रांतीनंतर पोलाना बंद केले. परंतु शिटलीया अमास, अंदाधुंदी, अक्षयवस्था इत्यादि दुर्गुणामुळे त्यांना हार खावी लागली. यामुळे हा पोलंडचा भाग आतां रशियाचा एक देश बनला. १८४८ मध्ये फ्रेंको राइर ऑस्ट्रियाने आपल्या राज्यास जोडले. वार्सा व व्हिएनाची पोलिश विश्वविद्यालये बंद पाडून पोलिश मुलांना सेंटपॉटर्स-बर्ग व वॉग्ट येथे विद्याभ्यासाप्रतिबंध जाणें भाग घालून रशियन भाषा ही पोलंडांत दरबारी भाषा करण्यात आली. यामुळे पोल लोक अगदीं गाय बनले पण यामुळे राष्ट्रीय अभिमान नष्ट न होतां प्रदीप्त मात्र झाला. स. १८६३ मध्ये पोलंडच्या लोकांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी शेवटचा प्रयत्न केला.

याप्रसंगां पोल लोकांना निःशस्त्रप्रतिकाराचें हत्यार उपलब्ध याचा प्रतिकार रशिया अश्टी जुलमानें करूं लागला तेव्हां साहजिकच युरोपला या जुलमाची चोख येई स. १८६१ मध्ये वार्सा येथे लोकांनीं आपा सोडून निघून जाण्याचे नाकारल्यामुळे रशियावर गळ्या शारण्यांत आल्या. शुभ फट, निघातल्या, राजकीय रून यांच्यायोगानें स. १८६३ त बंद झाले. परंतु त्यांत काही दम नव्हता.

यामुळे निकोल्सन पोल राष्ट्रभक्तांचा नाथनाट करण्याचा प्रयत्न करतो परंतु पोलंडमधील आणि लिथुआनियामधील अनंतस पूर्ण स्वातंत्र्य दिले याप्रमाणें पोलंडच्या राष्ट्रीय इतिहासाचा शेवट १८६३ सालच्या भंगानें झाला.

रशियन पोलंड (१८६३ ते १९१०):—१८६३ सालचे पोलिश बंद चिडून टाकल्यावर रशियन सरकारने पोलिश लोकांवर आपली अनैतिक सत्ता प्रस्थापित केली. पोलंड-वर लष्करी गव्हर्नर नेमून रशियाविषय चाललेल्या सर्व

चळवळींचीं पाळेमुळे खणून काढण्याची पूर्ण सत्ता या गव्हर्नरला देण्यांत आली. रशियन ही दरबार-भाषा करण्यात आली व पोलंडमधील प्राथमिक शाळांमध्ये रशियन भाषा सज्जानें शिकवण्यांत येऊ लागली. सर्व स्थायत्वांतिल अधिकाऱ्यांच्या भाषा रशियन लोकांना देण्यांत आल्या. पोलंडमधील लोकांचा धर्म रोमन कॅथोलिक होता. त्यावरहि रशियन अधिकाऱ्यांनी आपली नजर ठेवण्यास सुरवात केली. धार्मिक बाबीसाठी देण्यात आलेल्या स्यावर मिळकती जप्त करण्यात आल्या व मठांची विल्हेवाट लावण्यांत आली. हा धार्मिक छळ स. १९०५ पर्यंत चालू होता. पण त्यानंतर धर्म-स्वातंत्र्याचे तत्त्व रशियन सरकारने मान्य केले

पोलंडच्या रूढीकरणार्थ रशियानें जे प्रयत्न केले त्यात मुह्यतः पोलंडमधील इतिहासप्रसिद्ध घराण्यांचे वर्चस्व कमी करणें व शेतकरीवर्गाला चढेल करून ठेवणें हे होत. या प्रयत्नांच्या मुळाशी जमीनदार व रयत यांच्यामध्ये स्पर्धा सुरू करणें हे तत्त्व होते. पण सुदैवानें हा प्रयत्न सिद्धोत्त येला नाही तथापि शेतकरीवर्गाला चढेल करून देवण्याचा पोलंडच्या दृष्टीने जो फायदा झाला तो हा की स्वायोगानें पोलंडमध्ये मध्यम वर्गाची जा उणीव भावत असे ती नाहुरी होऊन या शेतकरीवर्गासमूह उत्तम मध्यम वर्ग उदयास आला व या वर्गानें औद्योगिक चळवळ हातीं घेऊन ती यशस्वी केली. त्याचप्रमाणे रशियन सैन्यातून पोलानें उच्चवटण करण्यांत आल्यामुळे सैन्यातून निघालेल्या पोलपैकीं मजदूरांकाही व कर्तृत्ववान अशा पालागीहि या औद्योगिक चळवळीला हातभार लावल्यामुळे या चळवळीला चांगला रंग बढला या चळवळीला प्रथम प्रथम राजकीय स्वरूप नव्हतें तरी पुढें तिला राजकीय स्वरूप प्राप्त होऊन त्यातून सोशियलिस्ट व डेमोक्रेटिक संस्था निर्माण झाल्या. या संस्थांपैकीं नॅशनल डेमोक्रेटिक पार्टी ही प्रमुख संस्था होय. या संस्थेनें पोलंडच्या रूढीकरणार्थ चाललेल्या प्रयत्नांच्या विरुद्ध चळवळ केली रूसी-जपानी युद्धानंतर खुद्द रशियन डप्टामामध्येहि या पक्षाचें अतिशय वर्चस्व होतें. त्याचप्रमाणे रशियाच्या बाहेर नूतन स्लाव्ह पक्षांनें जी चळवळ सुरू पेशी होती तींतिल एक हेतु रशिया व पोलंड यांच्यामध्ये सय घडवून आणण्याचा होता. पण ऑस्ट्रियन पार्लमंटमधील पोलिश पक्षांनें ऑस्ट्रियाला बोझिल्या व हर्सेगोव्हिना हे प्रांत जोडण्यात यांचे कडी चळवळ सुरू केल्यानें रशाले दोन्ही पक्षांचे वेत किसकिस व त्यामुळे पोलंडला स्वातंत्र्य मिळण्याचे दिवस लावणीवर पडले.

जर्मन पोलंड:—रशियन पोलंडप्रमाणेंच विस्वाकर्षणा कारकीर्दीत पोलंडच्या जर्मनीकरणसाठी प्रयत्न करण्यांत आले स्वतः विस्वाकर्षण या कार्या बराच पुढाकार घेतला. पोलंडमधील कॅथोलिक लोकांची धार्मिक धर्तनें जप्त करून सियुसंस्थातून पोल लोकांच्या मजुभाषेचें

करून, व इतर अनेक युक्ताप्रयुक्त्यांनी पोलंडमधील राष्ट्रीय चळवळ हाणून पाडण्याचा विस्मार्कने प्रयत्न केला. पोलंडमधील बरेचसे मजूर जर्मनीत घेयासाठी येत असत. त्यांना जर्मनीत काम मिळू नये अशीहि खटपट विस्मार्कने करून पाहिली पण तीत यश येण्याची विन्हे दिसनाग, तेव्हा त्याने पोलंडमध्ये मोठमोठ्या जागा खरेदी करून जर्मन वसाहत स्थापण्याचा उद्योग आरंभिला. १९०८ साली तर पोलिश भायेंतून जाहीर सभेत व्याख्याने देण्याची देखील बंदी करण्यात आली. पण या जर्मन लोकांच्याच देखील बंदी करण्यात आली. पण या जर्मन लोकांच्याच तालमीत शिकून तयार झालेल्या पोलानी विस्मार्कने हे सभे प्रयत्न निष्फळ करून टाकले पोल लोकांनी आपल्यामध्ये एकी करून निरनिराळ्या वैश्वगिक, औद्योगिक संस्थांकडून जर्मनीकड्या या राष्ट्रविययक प्रयत्नाला मोठ्या नेढाने तोंड दिले. जर्मन मालावर त्यांनी बहिष्कार टाकला व पोलिश व्यापाराला उत्तेजन दिले. त्यामुळे जर्मन लोकाची डाळ पोलंडमध्ये फारशी शिजली नाही.

ऑस्ट्रियनपोलंडः—पण जर्मन अगर रशियन पोलंडमधील पोल लोकांच्या रिषतीपेक्षा ऑस्ट्रियन पोलंडमधील पोलानी स्थिति थोडी फार बरी होती. ऑस्ट्रियामध्ये पोल लोकांचा फारसा छळ होत नव्हता. पोलिश क्लवांचे ऑस्ट्रियाच्या राजकारणात बरेच बचेस्व होत. या बचेस्वाचा फायदा घेऊन पोलिश क्लवांनी गॅलिसियाला बरेच हक संपादन करून घेतले. गॅलिसियासाठी स्वतंत्र प्रचान नेमण्यात आला. गॅलिसियातील पोल लोकांच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र शिक्षणमंडळ निर्माण करण्यात आले. पोलिश भायेचा गॅलिसियातील कचेन्यामध्ये सरसदा उपयोग करण्यात येऊ लागला. फॅद्योच्या युनिव्हर्सिटीमध्ये पोलाशिवाय दुसरे कोणतेहि शिक्षक न ठेवण्याचे ठरविण्यात आले. अशा रीतीने ऑस्ट्रियामधील पोलिश क्लवांनी गॅलिसियातील पोल लोकांस पुष्कळच स्वातंत्र्य मिळवून दिले. तथापि गॅलिसियात रुयेनियन व ज्यू लोकांचेहि प्राबल्य होणे व ते नाहीसे झाल्याशिवाय पोल लोकांचे बचेस्व अबाधित राहणे शक्य नव्हते. त्यामुळे पोल लोकांनी या ज्यू व रुयेनियन लोकांना प्राप्त देण्यास सुरवात केली. रुयेनियन लोकांनीहि आपला संपटना करून आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित करण्याची चळवळ सुरू केली. या चळवळीला ऑस्ट्रियन सरकार विरुद्ध नव्हते. त्यामुळे रुयेनियनांना बरेच उत्तेजन मिळाल्यासारखे झाले अशी स्थिति पहातांच गॅलिसियातील पोल लोकांनी रशियनां संधान वाचून रुयेनियन लोकांना रशियाच्या ताब्यांत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. ऑस्ट्रियाचे व रशियाचे स. १९१० च्या सुमारास बिनसले असल्यामुळे ऑस्ट्रियनांनी या रुयेनियनांना मदत करण्यास सुरवात केली. त्यामुळे गॅलिसियातील पोल लोक ऑस्ट्रियन सरकारकडे सार्थक धर्षाने पाहू लागले. पुढे थोडक्याच दिवसात ऑस्ट्रियाच्या आर्बेडयूकचा खून झाला. या गोष्टीबद्दल पोलानी

दुःख व्यक्त न करतां उत्पन्न समाधानच व्यक्त केले कारण हा आर्बेडयूक रुयेनियन लोकांना अनुकूल होता. त्यामुळे ऑस्ट्रियन सरकारमध्ये व गॅलिसियातील पोल लोकांमध्ये घेवनाच उत्पन्न झाला.

महायुद्ध सुरू झाले त्यावेळी पोलंडने कोणाच्या बाजूने युदान भाग घ्यावा याबद्दल सर्वे पोलंडपुढे प्रश्न उभा राहिला. खर पोलंडमधील लोकांमध्ये काहीजण रशियाच्या बाजूने तर काहीजण जर्मनी व ऑस्ट्रियाच्या बाजूने पोलंडने युदात पडाले या मताचे होत. एकीकड ऑस्ट्रिया व जर्मनी व दुसरीकडे रशिया, पोलंडला स्वातंत्र्य देण्याचे आमिष दाखवीत होते. ऑस्ट्रिया व जर्मनीने पोलंडला मर्यादित स्वातंत्र्य देखाले स. १९१६ मध्ये देऊन टाकले. पण ते मर्यादित असल्यामुळे पोलंडला स्थापान फारसा फायदा झाला नाही. तथापि पोल लोकांचा एक प्रसिद्ध पुढारी पिल्सुडस्की यानें या संधीचा फायदा घेऊन पोलंडमध्ये एक मोठे लष्कर स्थापण्याचा प्रयत्न केला; व त्यात त्याला यशहि आले. या लष्कराच्या जोरावर पिल्सुडस्कीने पोलंडची सर्वे सुभ्र आपल्या ताब्यांत घेतली. लगेच त्याने पॅरेरवस्कीच्या आधिपत्याखाली एक मंत्रिमंडळ बनविले. पण पुढे थोडक्याच दिवसात पॅरेरवस्कीला आपल्या जागेचा राजीनामा देणे भाग पडले. स. १९१९ मध्ये पिल्सुडस्कीला वेकोस्ता-व्हाकियाशी व युक्रेनियाशी युद्ध करणे भाग पडले. तथापि त्यामुळे फारसे नुकसान झाले नाही. याहिपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पिल्सुडस्कीचे बोरोशविक लोकांशी झालेले युद्ध होय. या युदात बोरोशविकानां हार खावी लागून पोलंडशी पोलंडने पातलेल्या अडीवर तह करण्यास बोरोशविक तयार झाले. तथापि त्यांनी आपली मते प्रसार करण्याचे काम बालू ठेवलेच होत. त्यामुळे पोलंडने पुन्हा बोरोशविकचा मोड करण्यासाठी कंबर बांधली. पुष्कळ ठिकाणी पोल सैन्य व बोरोशविक सैन्य यामध्ये चकमकी झडल्या व शेवटी बऱ्याच काळानंतर पोलंड व बोरोशविक याच्यामध्ये तह घडून आला. नंतर पुन्हा पोलंड व लिथुआनियन यामध्ये कलह उपस्थित होऊन लढाईची विन्हे दिशू लागली तथापि ती लवकरच मावळली.

अशा रीतीने अनेक राजकारणे करून व अलोप स्वार्थ-त्यागानंतर पोलंडने आपले स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेतले. पोलंडच्या सरहद्दी निश्चित करण्यासाठी राष्ट्रसंधान संधानच्या अध्यक्षत्वाखाली एक कमिशन नेमले. या कमिशनने जो निवाळ दिला त्यात बरेच फेरफार होऊन शेवटी पोलंडच्या सरहद्दी कशाबशा गिश्चित झाल्या. हल्ली पोलंडच्या सरहद्दी पुढीलप्रमाणे आहेत—पोलंडच्या दक्षिणे गॅलिसिया, पूर्वेस लिटव्हानियाच्या सरहद्दीसोबत डिल्ना, होक्सिस्सित, मिन्त, रिन्क; ऑस्ट्रिया या गांवाच्या सरहद्दीवरून झेल्ल नदीच्या किनाऱ्याने नॅस्टरपर्यंत, ईशान्येस लिथुआनियाची राजधानी

नी व्हिलना तिथयेंत; या इशान्येव्हाळी सरहद्दीवद्दल माझ अद्यापि वाद चालू आहे.

पोलंडमध्ये ज्यू लोकांची बरीच वस्ती आहे. स्थूलमानानें पोलंडच्या लोकसंख्येचा ३ लोखंड्या ज्यू लोकांची आहे. सुमारे स. १९०० सालानंतर या ज्यू लोकांनी पोलंडच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीविद्दल आपला चळवळ सुरू केली. व महायुद्धानंतरहि ती अद्यापि चालू होती अर्थात पोलंडचा स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे ज्यू लोकांवद्दल पोलंडचें धोरण कसे राहिल व ते पोलंडने कसे ठेवावें यासंबंधी बरीच तर्क-वितर्क चालू आहेत. खुद्द पोलिश सरकारने आपले धोरण अद्यापिहि जाहीर केलेले नाही.

१९२१ ते १९२५ - स. १९२२ विसंबराच्या निवडणुकींत नॅट्योविस नांवाचा लिबुनिशन इस्म ज्यू लोकांच्या मदतीने प्रेसिडेंट निवडून आला. पण तो पोलंडातील कोणत्याहि राजकीय पक्षाला प्रिय नसल्यामुळे प्रधानमंडळानें राची-नामा दिला व तो हवत. बार्सा येथें ठार मारला गेला. १९२८ सालच्या आरंभापासून एम्. विटॉस (मुख्य प्रधान), एम्. डमोव्स्की (परराष्ट्र मंत्री) व एम्. कोफेडा (व्हाइस प्रेसिडेंट) या तीन इस्मांच्या हातीं सर्व सत्ता गेली. १९२५ च्या आरंभां पोलिश मॉनार्किस्ट पक्षांने उचल केली पण तिला यश येणें शक्य नाही. महायुद्धकाळांत जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांनीहि पोलंडात मॉनार्किस्ट पक्षास पाठिंबा दिला होता. १९२३ आगस्टमध्ये सरकारने प्रॉपर्टी टॅक्स (संपत्तीवरील कर) वसवून त्याचें उत्पन्न आरोग्य व पोलंड सरकारची सोप-लिंग स्थिति सुधारण्याकडे खर्च करण्याचें ठरविलें. १९२४ च्या मार्चमध्ये एम्. डमोव्स्की या मुख्य प्रधानानें सोन्याचें नाणें सुरू करून चलनपद्धतीला स्थैर्य आणलें, सरकारचा खर्च कमी केला, मजूरवर्गाची स्थिति सुधारली, ८ तासांचा दिवस असें कामाचें प्रमाण ठरविलें. १९२५ च्या मेमध्ये ३ कोटी लोकसंख्येपैकी फक्त १,५०,००० इंसम वेकार होते. १९२४ सालीं रेल्वेचे दोन मुटप रस्ते बांधण्याचें ठरून त्याकरितां १ कोटी रुबल (सोन्याचें नाणें) खर्चण्याचें ठरलें हें काम सरकारी देखरेखीखाली सहा वर्षांनीं पुरें व्हावयाचें आहे पोलंडात सर्वत्र शिक्षण मोफत आहे. व प्रथमिक शिक्षण सक्तीचें असून प्राथमिक शाळांत विद्यार्थी १९१४ साली ४,३०,००० होते ते १९२५ साली १२,००,००० झाले आणि दुय्यम शिक्षणाच्या शाळांत ८० हजाराने १७ हजार झाले आहेत. सध्या पाच युनिव्हर्सिटीया असून त्यांत २०,००० विद्यार्थी शिक्षण आहेत, व रमॉर्फेकी, बरेच माहेर काम करून पीठ भारणारे आहेत त्यात एकूणचमांस विद्यार्थिनी आहेत. सिव्हिल्हारितां १७५ ट्रेनिंग कॉलेजे असून ४७६ टेक्निकल स्कूल आहेत. सैन्याची संख्या २,५०,००० आहे. ताप, दैवी वगैरे रूपांच्या रोगांचा उपद्रव कमी करण्याकरितां ३५ लक्ष पीठ पोलंड सरकारने खर्च केले. पॅलेस सरहद्द व आयातनिषेधाच्या जकारती यावद्दल तंटे

राशिया, जर्मनी व चेकोस्लोव्हाकिया या देशाबरोबर चालू आहेत.

पोलंड लोकांचें वाङ्मय—पोलिश भाषा दो स्लेव्हा-निक भाषांपैकी एक असून तिचें बोहोमियन व लुथोनियन बोलणारा भाषाशी बरेच सादृश्य आहे लोकांना भावउत्पार् देतकथारतक वाच्य गरी पूर्वी पोलंडमध्ये होतें तरी असा प्रकारचें काव्य इझी पोलिश भाषेत क्वचितच आढळतें पोलंडचे जुने वाङ्मय लॅटिन भाषेत लिहिलेले आहे मार्गारेट राणीचा स्तोत्रसंग्रह हा पोलिश भाषेतील पहिला ग्रंथ (१४ वे शतक) होय जॉन व्हॉल्डिआ यानें याच शतकात कित्येक पारमार्थिक गाणी लॅटिनमध्ये केली सोफाया राणाचें किंवा शारोसापाठकनें बायबल हें पोलिश वाङ्मयाचें दुसरें स्मारक (इ. स. १४५५) होय. अँड्र्यू स्लोपुचौव्स्की यानें आणखी पाच पारमार्थिक गाणी केली आहेत सुझ्किचची ज्यांत स्तुति केली आहे असें एक गीत, विवाहाच्या वेळीं करण्यांत येणारा उपदेश व काही टीका एवढेंच कायतें सोळाव्या शतकापसुत पोलिश भाषेतील ग्रंथ होते. मार्टिन गॅलस हा १९१० ते १९३५ पर्यंत पोलंडमध्ये राहिला होता मार्टिन गॅलस यानें लॅटिन भाषेत ग्रंथ लिहिलेले आहेत मॅथ्यू बोलेबा व व्हिन्सेट काडलुवेक या विशांपांनाहि लॅटिन भाषेत ग्रंथ लिहिले यावेळीं देशातल शिक्षण धर्माधि-कान्याच्या हातीं असे व हे परकीय असल्यामुळे लॅटिन भाषेचा प्रसार झाला पोलिश भाषेत फार ग्रंथ प्रसिद्ध झाले नाहीत. इतर देशांप्रमाणें पोलंडमध्ये पुराणकथात्मक गीतें नाहीत कॅसिमिर दि ग्रॅट याने फ्रेंकी येथें एक विश्वविद्यालय काढिलें. येथें रोमन कायदा, वैद्यशास्त्र व तत्त्वज्ञान शिक-घात असत, या विश्वविद्यालयात पोलंडमधील काही लोकांस शिक्षण मिळाले परंतु बऱ्या बऱ्या लोकांना हें विश्वविद्या-लय च आबडून ते प्रेग, पटुआ व पॅरिस अशा ठिकाणी शिक्षणासाठीं जात असत, व यामुळे हे विद्यालय मोडकळीस आले नंतर त्या ठिकाणी धर्मशास्त्र शिक-विषयात येऊ लागलें व पॅरिसच्या विश्वविद्यालयाप्रमाणें या विश्वविद्यालयाची पठना करण्यात आली. नेतर व्हिलना व वॅनेमोव्स्की येथेहि विश्वविद्यालय काढण्यात आली इ. स. १४७४ त फ्रेंकी येथें एक छापरखाना काढण्यात आला, व त्यात गुंजर हायनर यानें पहिलें पुस्तक छापून काढिलें, इ. स. १५१५ त ह्यारोनीमान वाइडर याच्या छापरखान्यात पोलिश भाषेमध्ये प्रथमतः पुस्तक छापलें गेलीं ल्वबकरच अनेक छापखाने निघाले, सिधेनोचिर व पिबोड्रॉ कॉबोव्स्की हे सोळाव्या व सतराव्या शतकांत प्रसिद्ध सुद्धक होऊन गेले. तथापि पोलिश भाषेत फार ग्रंथ झाले नाहीत; कारण इति-हासकार बगेरे लॅटिन भाषेचाच उपयोग करीत असत. जॉन लुगोश या विश्वापनें एक इतिहास लिहिला नात स. १३२६ पासून १४८० पर्यंतची माहिती फारच उत्तम दिलेली आहे " एया पोल सैनिकांच्या आडवणी " हा ग्रंथ

स. १५०० च्या सुमारास पोलिश भाषेंत लिहिलेला आहे. याच सुमारास निकोलस कोपर्निकस हा पोलंडमधील रहिवाशी प्रतिज्ञास आला.

२. स. १५४८ पासून १६०६ पर्यंतच्या काळात पोल लोक सुवर्णयुग म्हणतात. पोलंडमध्ये धर्मस्वातंत्र्य असल्यामुळे प्रॅटिस्टंट धर्माचा तेथें बराच प्रसार झाला. परंतु अद्युस्ट लोक इ. स. १५६४ त पोलंडमध्ये आले व त्यांनी तेथील पाठशाळा आपल्या ताब्यांत घेतल्या व प्रॅटिस्टंट पंथ नाहींसा करून ग्रीक चर्चवाहि स्थानां नास केला. हेम्टर याभिक यानें लॅटिन काव्याकडे बरेंच लक्ष दिलें (१५१६-४३); परंतु नाट्योत्पत्तिचरित्र (१५०५-६९) यानें पोलिश भाषेंत काव्य केलें तो प्रॅटिस्टंट असून, त्यानें काहीं पारमार्थिक ग्रंथ लिहिले आहेत. "दुर्घम अथवा एका सन्मान्य गृहस्थ्याचें चरित्र" हा त्याचा उत्कृष्ट ग्रंथ आहे "द्विजिसमधील जोसेफचें चरित्र" यानेंच लिहिलें आहे. ह्यूकस या नावाचें नाटकहि यानेंच लिहिलें आहे गोशनिक् (१५२७-१६०३) यानें बरेंच ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिले आहेत.

जॉन कोवानोस्की (१५३०-८४) यास पोलिश कविराज असें म्हणत याचें सर्व कुटुंब वाङ्मयमक्त होतें. यानें स्तोत्रांचें (प्राचीनगाथांचें) भाषांतर केलें आहे. "श्रीक नकि-लानी पत्रें " या नावाचें एक नाटक यानें लिहिलें आहे. ट्रेनी किवा " विलाप " हें काव्य आपल्या मुलीच्या मृत्यू-नंतर त्यानें लिहिलें आहे; हें त्याच्या आवडीचें काव्य होतें. यानें पोलिश व लॅटिन या दोन्ही भाषांत काव्य केलें आहे. याचे ग्रंथ उत्तम व राष्ट्रीयभावनायुक्त असून ते पोलंडमधील एवं विपयांसंबंधी आहेत. स्टानिस्लास प्रोकोष्की (१५५४-१६१२) हा उपाध्याय स्तुतिस्तोत्रें लिहिणारा म्हणून प्रसिद्ध आहे. झारिन्स्कि यानें पोल लोकांस सुनांत अथवा चतुर्दशचरित्रात्मक काव्याची जोडणूक करून दिली. पुढें मिकएलिस व गासिन्स्कि यानीं त्या काव्यास पूर्णदशेस आणिलें.

झीमानोव्हिक्स (१५५४-१६२४) यानें उत्तम गोपघातें लिहिलीं आहेत; त्यांपैकी " प्रणयी ", " कापणी करणारे " व " पोळी " या त्याच्या उत्तम कविता आहेत क्षिमोरो-विश व जॉन गासिन्स्कि यानींहि खेदबळ आयुष्यकामावर कविता केल्या आहेत कॅसिमिर सार्वभूक्सि उर्फ सार्वभूक्सि-अस यानें लॅटिनमध्ये कांहीं उत्तम कविता केल्या आहेत. हा होरेसच्या तोडीचा कवि होता असें म्हणतात. आठव्या अर-थन पोपनं याला सुवर्णपदक दिलें होतें. मार्टिन क्रौमर (१५१२-८९) यानें पोलंडचा इतिहास व त्या देशाचें वर्णन अर्शा पुस्तकें लॅटिनमध्ये लिहिलें. हा इतिहास फार महत्त्वाचा आहे. सेवोशियन फेब्रिनन झोनोविस (१५४५-१६०२) यानें लॅटिन व पोलिश या दोन्ही भाषांमध्ये ग्रंथ लिहिले आहेत. अँड्र्यू मोडव्हेस्कि हा प्रॅटिस्टंट होता; यानें रिपब्लिक एमेन्ड (१५५१) या मंग्यात रोमच्या चर्चेशी

कांहीं एक संबंध न ठेवतां आपलें एक स्वतंत्र चर्चें असावें असें सुचविलें आहे.

सिमिस्ड (तिसरा) याच्या वेळां, अलंकारिक व जेसु-इटतांरखी वस्तुत्वाची पद्धत लोकप्रिय झाली; ह्या पद्धतींत भाषासौंदर्य होतें, परंतु कित्येक वेळां ती दिशाळ होत असें. पिओट्र स्कागा (१५३६-१६१२) हा या पद्धतीचा पुर-स्कर्ता होता. संतचरित्रें व सात संस्कारावरील चर्चा हे त्याचे मुख्य ग्रंथ असून, स्वदेशभिमानीच्या अभावामुळें यानें पोल लोकांची फार निर्भरतना केली व पोलंडचा पाडाव होईल असेंहि त्यानें सांगितलें. मार्टिन विएल्स्कि या प्रॅटि-स्टंट पंथाच्या मनुष्यानें पोलिश भाषेंत एक सुंदर इतिहास लिहिला आहे. इ. स. १५८२ त स्टिजकोव्स्कि यानें एक बत्तार लिहिली, ती इतिहास शिकण्यांस फारच उप-युक्त आहे.

हुरूचीं मते पोलंडमध्ये फार प्राचीन काळापासून प्रचलित होती; व बोहेमियन स्तोत्रें पोल लोकांनीं तपासून शुद्ध केलीं होती; परंतु ज्याना रोमन चर्चचीं मते मान्य नव्हतीं अशा लोकाविरोध विशप लोकांनीं लघकरच चळवळ सुरू केली. झ्युइन येथील विशप अँड्र्यू यानें पांच हुस ताश्र्दा-यिक पुरोहितांना पकडून इ. स. १४३९ त जाळिलें होतें. व क्षमर बर्पीनी कॅथरिना मालनेर नावाच्या एका वईलाहि जाळून टाकण्यांत आलें. इ. स. १५३० त ल्यूरचीं गाणीं यानें येथें पोलिश भाषेंत म्हटलीं जात असत.

जॉन सेव्लुशियननं कॉनिगसबर्गमध्ये कांहीं दिस्ती गाणीं प्रसिद्ध केलीं त्यानें नवीन कराराचें स. १५०१ त भाषां-तर केलें पंतर चार बर्पीनी कॅको येथें संयुक्त पोलिश वाट-वल प्रसिद्ध झालें. १५५३ त सर्व बायबलाचें प्रॅटिस्टंटपंथाच्या विद्वान लोकांनीं भाषांतर केलें. इ. स. १६३२ सालीं डॅन्युसिग बायबल निघाली; हेंच बायबल हल्लीं पोलंडमधील प्रॅटिस्टंट लोकांमध्ये प्रचलित आहे.

सतराव्या शतकापर्यंत पोलिश वाङ्मयात बरीच सुद्धिमती दिणून येत होती. परंतु जेसुइट लोकांनीं छद्म प्रकारचा अभ्या-सकम सुरू केल्यामुळे, मिश्रभाषेच्या वाढास सुरवात झाली. १६०६ पासून १७६५ पर्यंतच्या काळामध्ये आपोचे व वाङ्म-याचीं फार अवनति झाली. लॅटिन व इतर भाषातील शब्द पोलिश भाषेंत येऊन मिसळले; स्तुतिस्तोत्रें, विवाहाच्या वेळचीं व अंत्यविधीच्या वेळेचीं चमत्कारिक गाणीं वाङ्म-यात येऊन घुसलीं; तीं सर्व नीरस होती. या वेळचे बहुतेक कवी यमक जुळविणारे होते; परंतु बेंकटा पोटोफर्की हा उत्तम कवि असून यानें खोसिनयुद्ध हे काव्य लिहिलें. यांत पोलिश आयुष्यकामाचें उत्तम प्रकारें वर्णन केलें आहे. यानें मिश्र भाषेचा उपयोग मुळीच केला नाहीं. त्याची भाषा शुद्ध व जोरदार असून न्यू मझ्युरी या नांवाची आणखी एक कविता यानें केली आहे; तुर्क लोकांनीं पोडोलिया दिल्याबद्दल, या कवितेत त्यानें मिकल राजाला

दोप दिला आहे. सॅम्युअल रारडोस्कि यानें बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत. 'पोलंडचा राजा ब्लॅन्टिस्टन्स चवथा' हें याचें महत्त्वाचें काव्य आहे हायरोनिमस वेस्पोशिअन कोट्रोकोविष्क (१६३३-१९१) हा शिपाई व कवि होता. अँड्र्यू मार्झेटिन हा फडणूस असून कवि होता; हा फ्रेंच लोकांच्या भाषांचा असल्यामुळे याला पोलंड सोडून जावें लागलें यानें फ्रेंच लेखकांची लेखनपद्धति पोलंडमध्ये आणून दिली जॉन क्रिस्टो-स्टोम पासेक यानें पोलंडमधील समाजाला व एकंदर रहस्य-णांचें मुंदर वर्णन केलें आहे. स्टॅनिस्लास लेझ्झास्कि यानें पोलंडच्या स्वतंत्रतेचें वर्णन लिहिले आहे.

जेसिफ अँड्र्यू झामुस्की यानें आपला ग्रंथसंग्रह पोलंड-देशाला दिला, परंतु तो संग्रह सेंटपीटर्सबर्ग येथे नेण्यात आला व सरकारी सार्वजनिक वाचनालयास ते सर्व ग्रंथ देण्यात आले. या संग्रहात पोलंडबद्दल बरीच माहिती आहे. फोनास्कि यानें विमुक्तिकच्या वेळेपासून आस्तिवाता असलेल्या सर्व कारणांचे एकीकरण केलें उच्च वर्गाच्या लोकांच्या मुलासारां यानें द्याळा काढल्या. हाउंड्कोच लॅगनिच व यानी पोलंडचा इतिहास लिहिला.

विद्या व सल्लिकला याच्या पुनरुज्जीवनाच्या कालामध्ये (पंधराव्या शतकात) पोलंडमध्ये वाहिले उत्तम कवी होऊन गेले त्यांना राष्ट्रीयत्वाची भावना होती त्यापैकी बहुतेकांनी लॅटिन भाषेचा उपयोग केला आहे.

पोलिश वाङ्मयाच्या दुसऱ्या कालविभागात त्याची प्रगति झाली; या वेळीं फ्रेंच व ह्मयांचे बळण पोलिश वाङ्मयास लागलें. त्या वेळच्या कवींना आपल्या देशाच्या रानटीपणाबद्दल वाईट वाटे. या वेळेपासून हे लोक मनापासून इतिहास शिकू लागले.

तिसऱ्या कालविभागात राष्ट्रीयत्वाची खरी भावना उत्पन्न झाली; परंतु या वेळचें वाङ्मय निराशाजनक होतें. या वेळीं झिलझाबेथ ड्झवाका (१६९५-१७६०) नावाची एक पोलंडमध्ये कवयित्री होऊन गेली, परंतु हिच्या कवितेत लॅटिन शब्द आडबडत यामुळे हिची भाषा शुद्ध पोलिश नाही. बाशी येथे ह. १७६५ त एक नाटकशूद्र बाधण्यात आले, यानंत कॅप्टन वेगिएर्स्कि (१७५५-८७) याचे औप-राधिक लेख प्रसिद्ध आहेत. फ्रेंच काव्याचा सर्ष युरोपवर किती परिणाम झाला होता हें याच्या काव्यावरून दळतें. तो पक्का स्वदेशाभिमानी होता, परंतु त्याची कविता फारशी चांगली नाही. ड्रॅबेची हा स्थानिस्तासच्या दरबारी राजकवि होता. हा फारसा प्रसिद्ध नाही.

नासिको (१७३५-१८०१) हा फार प्रसिद्ध कवि होऊन गेला; हा फेडरिक दि मेटचा मित्र होता. खोति-नच्या युद्धावर यानें एक काव्य केलें आहे. यानें भिष्टु लोका-पर मोगझो मशीभा या नावाचें, एक औपरोधिक काव्य केलें आहे. यानें काही आनंदपर्यवसायी नाटकेहि लिहिली आहेत. इतर कवीबद्दल याची मते बरोबर नाहींत, शेषसोपर

यासहि हा दोप देतो. धर्माधिकारी शुशिक्षित असल्यामुळे त्यापैकी पुष्कळ चांगले लेखक निघाले यंत आश्चर्य नाही. अँड्रेम नादस्वोव्ह (१७३३-९६) हा विद्यार्थी व कवि होता. त्यानें प्रत्येक प्रकारचें काव्य केलें आहे, परंतु इतिहासकार म्हणून त्याची प्रसिद्धि आहे योषित्क गिकआर्निननं हा अँड्रेम झारतोरिस्कि याच्या दरबारी कवि होता. जुलियन जॉन निएम्सेविस्स (१७४८-१८४१) हा फार लोकप्रिय कवि होऊन गेला. ऐतिहासिक काव्यसंग्रह हा त्याचा ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहे. यानें एकदोन नाटके व एक कादंबरी लिहिली आहे. लिंडे हा भाषाशास्त्रज्ञ असून यानें एक पोलिश कोश तयार केला आहे. सतराव्या शतकात लॅटिन व अठराव्या शतकात फ्रेंच या भाषांचे बरेचच झाल्यामुळ पोलिश भाषेची स्थिति समाधानकारक नव्हती. अठराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत पोलिश भाषेत एकहि चांगलें व्याकरण नव्हतें, परंतु अर्वाचीन काळी माफेकी मॅलिनीरोस्कि यानी ही उणीव भरून काढली.

मौकएओथिस्क यानें स्लेव्हॉनिक काव्यावर एक उत्तम ग्रंथ लिहिला हेलेसेल यानें १८५६ साली प्राचीन पोल काव्यावर एक पुस्तक लिहिलें काउंट अलेक्झांडर फ्रीडो (१७९३-१८७६) यानें काही उत्तम आनंदपर्यवसायी नाटके लिहिली आहेत याची नाटके फार मनोरंजक आहेत. आपल्या देशबाधवाना खऱ्या आनंदपर्यवसायी नाटकांची ओळख फ्रीडोनें करून दिली युरोपमधील इतर राष्ट्राप्रमाणेंच पोलंडमध्येहि प्रथमतः धार्मिक विषयावर नाटके लिहिलेलीं असून तीं चर्चामध्ये करण्यात येत असत. परंतु काही कालानें ती बरेचच्या पुढच्या पढाण्यांत करण्यात येऊ लागली. जॉन कासिमिरीची परनी मेरी लुई हिनें प्रथमतः पोल लोकांना अर्वाचीन रंगसुमोची माहिती करून दिली. स्टॅनिस्लास ऑगस्टसच्या कारकीर्दीत राष्ट्रीय नाटकशूद्रांची स्थापना झाली, व चांगली चांगली नाटके प्रसिद्ध झाली कोलफोर्तेज हा मोठा मुरखी व लेखक असून उदारमतवादी होता. पोलंडचे लोक याच्या म्हणण्याप्रमाणें वागले असत तर पोलंडचा बचाव झाला असता. गुलाम-गिरीची पद्धत बंद करून सरकारी नोकच्या सर्वांना सुखा देवाच्या असे त्याचे मत होतें परंतु सरदार लोकांनी त्याचे म्हणणें मान्य केलें नाही.

मिक्एविषस (सन १७९८ ते १८५५) यानें स्वतः पोलंडमध्ये कल्पनाप्रधान वाङ्मय प्रचारांत आणिलें. राष्ट्रीय गीतें व दंतकथामुक्त कविता याचा भरण पोलंडमध्ये नव्हता, परंतु वेदगळपणाच्या समजुती व आख्यायिका याची संख्या मोठी होती जुलियस (१८०९-४९) याचेंहि काव्य कल्पनाप्रधान होतें. याचे लेख नोमदार असून त्यांत भाषासौष्ट्य आहे. हल्लींच्या मोठ्या कवीत याची गणना आहे. मिक्एविषस व स्टोवोकी हेहि पुढवादी होते; परंतु सिजिस्मंड कासिमिष्क (१८१२-५९) हा मोठा गूढवादी

होळन गेला. अर्देची नाटक, इरिडिअन वपैरे त्याचीं काव्यें फार बिलक्षण आहेत. तीं जोरदार भाषेंत लिहिलीं आहेत; परंतु त्यांत गडवाद जास्त आढळतो. याच्या वापावा कल रक्षियन लोकांचे अस्त्यामुळें लोक त्याचा द्वेष करीत असत, त्यामुळें विभिन्नंय यानें आपलें नांव प्रसिद्ध न करता आपल्या कविता प्रसिद्ध केल्या; म्हणून 'अप्रसिद्ध कवि' असें यास म्हणत असत. याच्या देशाचीं ह्रस्वप्रद स्थिति व याच्या स्वतःच्या हालअपेष्टा यामुळें, याच्या लेखानाहि खिप्रतेचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. मोठ्या कवींमध्ये याची गणना केली जाते. गॉरेकी, बिड्विकि, आडि-नाइत, व गॅस्त्रिअन्सि यानें काव्यहि कल्पनाप्रधान आहे याच सुमारास यूकेन कौबसंप्रदाय विद्युन कल्पनाप्रधान काव्याची प्रगती झाली. अंतोन मालझेविक (१७९३-१८२६) हा नेपो-लियनचा एक धर्मगार होता; याची मारिआ, ही कविता लोकांप्रिय आहे. यानरतु कवींची व याची योग्यी ओळख होती. सेव्हेरिन गॉस्त्रोसिन्सि (सन १८०३-७६) यानें सामेक कनिओरिफि नामक काव्य लिहिलें आहे. 'डॉगरावरिल वारें' ही कविता बॉरडेन झालेसि यानें लिहिली. यॉमस ऑर टिस्को पाडुरा, अलेक्झांडर प्रोजा आणि थॉमस ओलिझारीन्सि हेहि युकेन संप्रदायाचे अनुयायी होते. मायकेल प्रायोव्स्कि (१८०९-६३) यानें मेल्डीज ऑफ दि यूकेन हा ग्रंथ लिहिला. मॉरिस गॉस्त्रोन्सिने "एका पोलिश बंडखोराच्या कविता" हें काव्य प्रसिद्ध आहे. स्टीफन गॉस्त्रिन्सि (१८०६-३३) हा प्रसिद्ध कवि आहे; याची मापा फार जोमदार आहे; यानें युद्धसुनोतें लिहिलेलीं अक्षुन 'पॅनार्ची कृत्यें' हें त्याचें वाङ्मयप्रसिद्ध आहे.

बिड्वेन्टी पोल (१८०७-७२) हा गरी विवेकी होता तरी पोलंडबद्दल त्यास अभिमान होता. 'जीवित व प्रवास-चित्रें' व 'देशाचें गाणें' हे ग्रंथ त्याने लिहिले. फॅकोच्या विधाविद्यालयात तो भूगोलशास्त्राचा अध्यापक होता. लुड-विक फॉडरिफा फोड्राटोवोस (१८२३-६२) याची गोन डेयोरोग ही कविता फार प्रसिद्ध आहे. तो गरीम लोकांचा फेवारी होता. कात्रफोविसि हा मोठा कादंबरीकार होऊन गेला. कार्ल झाजनोची (१८१८-६८) हा मोठा इतिहास-कार होना. याची लिहिल्याची पद्धत मेकॉलेसरखी आहे. वारागिअन्सपासून पोलंडचीं उर्यात आहे व म्हणून रक्षि-यन लोकांचें व पोल लोकांचें उत्पत्तिस्थान एकच आहे असें त्याने आपल्या एका ग्रंथान दाखविलें आहे. जोसेफ बोडेनिओ-व्स्कि (१७९७-१८६३) यानें अक्षुस पोथी लिहिल्या आहेत; व काही नाटके व कादंबऱ्याहि यानें लिहिलेल्या आहेत. जे. आय. फ्रास्त्रोव्स्कि यानें लिहिलेल्या ग्रंथांचें एक मोटें ग्रंथसंग्रहालय होईल. यानें ऐतिहासिक व रासकीय विषयांवर कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. जकोबिअस, मास्त्रो-रिस्को, एडमंड मेसिलोव्स्कि व होलोविरिस्कि यानें वाणिजातचें,

अथवा भावगीतें लिहिलेलीं आहेत. इर्झी यावगीतें लिहि-ण्याकडेच पोल लोकांचा विशेष कल आहे.

पोलंडच्या पाडावाची मीमांसा:—रुग्जिस्त्र यानें कांहीं कविता व नाटके लिहिलीं आहेत. पोलंडच्या इतिहासाचें निरीक्षण व पोलंडचा इतिहास ही दोन्ही पुस्तके फार महत्त्वाची आहेत. थ्रिट यानें, पोलंडचा प्राचीन कालापानून स. १७६३ पर्यंत, १८ व १९ व्या शतकांतिल आणि राज्य-विभागीयानंतरचा असा तनि ग्रंथांत इतिहास लिहिला आहे. त्यावेळच्या इतिहासकाराचें मत असें होतें की सरदार लोक व मंत्रिमंडळ यांच्यामुळे पोलंडचा पाडाव झाला; परंतु थ्रिटचें मत असें होतें की जेसुइट लोकांच्या फार्मोल वचेंवामुळें व राजाच्या स्वार्थयुद्धामुळे पोलंडचा नाश झाला. अडालवटे केंद्रसिन्सि यानेंहि पोलंडचा इतिहास लिहिला आहे. झारा-नि एषिस हा लॅवर्गच्या विश्वविद्यालयात प्रोफेसर होता. यानें गॅलीशआचा पूर्वीचा इतिहास लिहिला आहे. हेवि-आलिस्कि यानें लिहिलेले ऐतिहासिक निबंध फार महत्त्वाचे आहेत. जर्मन, पॅलिश, रशियन, डॅनिश व स्वॅनिश भाषांतून यानें निरनिराळें ग्रंथ लिहिले आहेत. मायकेल बॉग्निस्त्रिन्सि हा जर्मन व पॅलिश काव्यदेशाशाचा प्रोफेसर होता; यानें पोलंडच्या इतिहासाचा सारास काढला आहे. बिन्सेट झारु-व्स्कि हा कॅकी येथें इतिहासाचा प्रोफेसर होता. यानें "पोलंडमधील सुधारणेचा उगम व वाढ" व "हेरी रजाच्या पलायनानंतर" हे ग्रंथ लिहिले आहेत. डोव्हर जोसेफ कॅसिमीर ड्रेबान्स्कि यानें विन्सिओतेका वार्ड झारुका या नावाचें मासिक पुस्तक काढिलें होतें. तें फारम अप्रतिम असून, त्याच्या तोडाचें दुसरे मासिक पोलंडमध्ये नव्हतें. अंतोन मॅटेकी यानें पॅलिश वाङ्मय-याचा इतिहास व पॅलिश व्याकरण लिहिलें आहे. कार्ल एस्टेदर यानें लिहिलेली पॅलिश वाङ्मयसुची फार महत्त्वाची आहे. व्लाडिस्लव नेहरिय यानें आधाकात्र व वाङ्मय यावर ग्रंथ लिहिले आहेत. प्रोफेसर सिगुरिस्कि याची पॅलिश वाङ्मयवाराल एकांशित्या शतकाच्या प्रथमांशांतिल व्याख्यान फार उत्तम आहेत. त्या वेळच्या मोडर्नाटपा काव्याचें यानें काळजीपूर्वक पध्दक्षण केलें आहे. इर्झो मूस्टर-शास्त्राबंधवाचे व मातृपशास्त्राबंधवाचे अनेक शोध पोलंडमध्ये सापळे झाले.

तत्त्वज्ञानामध्ये काही पोल लोकांनी नांव मिळविलें आहे. ग्लुचोव्स्कि, ऑन व्हिआडेकी, फ्रॉनिस्काव, ट्रेन्डोव्स्कि, फरोल लिथेट व जोसेफ केमर हे तत्त्वशास्त्री होऊन गेले. ऑगस्ट सिस्त्रकोव्स्कि यानें तत्त्वज्ञान व अध्यात्म यावर ग्रंथ लिहिले आहेत. मॉरिटस स्ट्रास्त्रोव्स्कि हा कॅदी येथील विश्व-विद्यालयात प्रोफेसर असून याचे काही लेख प्रसिद्ध आहेत. स्लेव्हॉनिक रागूमध्ये व्हॉलेरुव फारले झाले नाहीत हेमेटिन हा फ्रॅमन ही पॅलिश ही देविका प्रसिद्ध आहे. या वाङ्मया कादंबऱ्या पोलंडमध्ये फार लोकांप्रिय आहेत. मॉरिस्कि

नार्सिसा हिमकोष्क (१८२५-१८७८), मराया इतिहास व जाडविग लुसरोसेष्का या कवयित्री होऊन गेल्या. अष्टादश आशिक (१८३८-५७) हा मोठा कवि होता. याने कांही उत्तम नाटकंही लिहिली आहेत. पाकुडी (१८३७-१९०१) याने कांही कादंबऱ्या व आनंदपर्यवसायी नाटकं लिहिली आहेत. नार्सिसा (१८३९-१८७२) याने लिहिलेल्या गोष्टी लोकप्रिय आहेत. फेको, पोन्न, मेवर्ग व वार्ता या ठिकाणी पोलिश वाङ्मयाचा बराच प्रचार झाला. फॅको येथील विश्व-विद्यालयात, पोल्डमघोल प्रमुख लोक प्रोफेसर आहेत. फॅको येथे पोलंडमघोल वाङ्मयभूषण रहातात. पोन्न येथे कांही पोलिश ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. लेवर्ग येथे पोल लोकांचा एक छापखाना आहे. परंतु येथे पोलिश भाषेला रूढ-रिथियन भाषेरी झगडावे लागले. वार्ता येथील विश्व-विद्यालयात पूर्णपणे रिथियन स्वरूप प्राप्त झाले आहे. येथील सर्व व्यवहार रिथियन भाषेत चालतो; तथापि चांगले चांगले पोलिश ग्रंथ व पोलिश मासिक या छापखान्यात निघते.

एलिदा ओसेटो ही पोलंडमघोल अर्वाचीन लेखिका फार लोकप्रिय आहे. तिने लिहिलेली आयोनान्मी नावाची गोष्ट लोकप्रिय आहे. पोलंडमघोल उष्य व रिस्ती लोकामर्थ असलेला विरोध चालून टाकण्यासाठी मेहर राधोकेविस ही गोष्ट तिने लिहिली. बॅकलां सांरोसेष्किक याने 'जाऊतांच्या देशातील बारा बयें' हा ग्रंथ लिहिला. विरिएण्टिक, किसि-टिएष्किक, रेमॉट, मॅड. झायोस्का वगैरे अलंकडेचे कवी आहेत. मारिआ कानोप्रिका हाही एक प्रमुख कवि होता. दिश्वर्ग, पार्वी, सोबिएरिऊ वगैरे लोकांनी ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिले असून स्टॉनिस्कास टानोव्हिक पिओत्र दिमएलोव्हिक यानी पोलिश वाङ्मयाचा इतिहास लिहिला आहे. गतकालचे पुनरुज्जीवन करण्यात पोल लोक हल्ली गुंतले आहेत. म्हणून इतिहासाचा अभ्यास करण्याचा त्यांना विशेष उत्साह घाटतो. विलहोअडेका पिससॉव पोलिस्कास या वाङ्मयसूचीवरून सोळाव्या व सतराव्या शतकात किती वाङ्मय तयार झाले याची कल्पना येते. पोलंडमघोल हेनरिक सिएनकिएविस या ऐतिहासिक कादंबरीकाराची कांति सर्व यूरोपभर झाली आहे.

पोलवरम्—मद्रास, गोदावरी गिरगांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ५६४ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे ५८ हजार. पोलवरम् तालुक्यात २१२ गावे आहेत. पोलवरम् ह्या तालुक्याची सुटय जागा आहे.

पोलखर्ची, तालुका—मद्रास, कांझमत्तूर गिरगांच्या नैर्ऋत्य दिशि असलेला एक तालुका. क्षेत्रफळ ७१० चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे १५४ हजार. तालुक्यातील खेप्यांची संख्या १५८ आहे.

शहर—मद्रास, कांझमत्तूर जिरहा. पोलाची तालुक्याचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या सुमारे ८ हजार. पश्चिम किनाऱ्यावर हे शहर वसलेले असल्यामुळे व्हापारही मोठा चालतो.

येथे १८०० साली आगस्टल वादसहाय्या वेढ्या चांदीची नाणी सांपडली आहेत

पोलुर, तह डी ल.—मद्रास, नेलोर गिरगांच्या दक्षिणे. कडील एक तहशील. क्षेत्रफळ ३५५ बी.घे.लोकसंख्या सुमारे ७४ हजार. तहशीलत १२९ देवडी असून सुलुरपेट येथे तहशीलचे ठाणे असते. पोलुर तहशीलत स्वर्णमुखी नावाची नदी आहे जमीन रेंताड असून मुत्तय पीक तांदूळ आहे.

(२)ता लुका.—मद्रास, उत्तरअर्कांत गिरगांतील दक्षिणे. कड्या तालुका क्षेत्रफळ ५,९६ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे १८० हजार. खेप्यांची संख्या १७० आहे. उपन ३६००० रुपये आहे.—तालुक्यात जंगल अतिशय आहे.

शहर—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या सुमारे ९ हजार आहे. येथ्यार नदीच्या उत्तरेस २ मैलवर पोलुर गाव आहे एक लहानसा पडका विला शहराच्या जवळच आहे. त्याजवर लेख वगैरे नाहीत

पोलोनाच्या—पोलोनाच्या हे एक मोठेवळीत आलेले शहर असून ती सिलेनेची प्राचीन राजधानी होती. ३६८ साली हे राजाच्या रद्दण्याने ठिकाण झाले ८ व्या शतकाच्या मध्यांरी अजुराघपूर राजधानी झाले पराक्रम वाङ्मयाचा वारकांतीत हे खालवले येथे अंतवन्नराम नावाचे एक मंदिर आहे हे १७० फूट लांब व ८० फूट उंच आहे.

पोवाडे—पवाडा म्हणजे कांति हा प्राकृत शब्द आहे. जुन्या मराठी पद्यवाङ्मयान हा शब्द येतो. शोप्रत, रदाथी हा शब्द ऐतिहासिक व्यक्तींच्या एखाद्या चरित्रप्रसंगांरी लोकांरी पद्यवाङ्मयात लावतात. पोवाडा उत्तान स्वरूपाचा असतो. त्यातील भाव फारसे गुढ नसतात. ते स्पष्ट मांडताना निरनिराळ्या रसाथी जोळ त्यांना देण्यात येते. हे वाङ्मय सर्वसामान्य जनतेला समजेल असा सोप्या व निरत्याच्या बोलण्याच्या लौकिक भाषेत रचले जाते. त्यातील उपमा, उद्दिष्टा वगैरे सर्व लोकांच्या परिचयाच्या असतात. त्यांत हो ज्ञान ताणून शिष्टपणा आणलेला नसतो. या पोवाड्यांत मराठ्यांचे व महाराष्ट्राचे एकरूपकार्य वैशिष्टय प्रतिबिंबित झालेले आढळते. पोवाडे रचण्याचा फारसे बहुदाः राष्ट्राच्या वैभवाचा असतो. पडत्या काळांत ते फारसे रचले जात नाहीत. कारण त्यावेळी रोमधर्षण व मनात खळबळ उडविणारे असे पोवाडे रचण्यालायक प्रसंग सहसा घडत नाहीत. राष्ट्राच्या भरभराटीच्या व स्वातंत्र्याच्या काळांत जे पोवाड्यांच्या रचनेतील चातुर्य व एकंदर निर्गतपणा दृष्टीस पडतो तो परतंत्र स्थितीत पडत नाही. मराठी भाषेतील असे पोवाडे कांही प्रसिद्ध झाले असून अद्यापि बरेच अप्रकाशित आहेत. प्रकाशित पोवाड्यांकांरी पुष्कळ पोवाड्यात तरकालीन मराठेशाहीचे दिव्य दिव्य मान्यतेत नावा कड-गळीस, नारायणाराव, वगैरे माधवराव, अकमल-खानाचा पद्य, तानाजी व सिंहगड, पानपती

वगैरेसंबंधी पोवाडे रचले आहेत. वारसाशिवाय पोवाड्यांनी वहादुर गैम नसते. हल्लीं प्रसिद्ध असलेल्या पोवाड्यांत सर्वांत जुना पोवाडा अज्ञानदस(पहा,शाहि)चा अफजलबघावरचा आहे. त्यांत पोवाड्याचे प्रारंभाने व अखेरेत साधे स्वरूप दृष्टीस पडते. त्यानंतर तुळशीदासाने सिद्धगडचा पोवाडा केला आहे. यात काव्याचा खरा प्रादुर्भाव झालेला आढळतो. त्यानंतर यमानी, अंगवहादुर, शिवराम विपजगांवकर, रामा सटवा, रंगराय, गोविनाथ, माधवधुत, लहरी मुकुंदा, खंडुसंतु, होनाजी, अनेतफर्दी, रामजोशी, प्रभाकर, सगनभाऊ वगैरे अनेक शाहिरींनी महाराष्ट्रांत पसलेल्या अनेक ऐतिहासिक व पौराणिक प्रसंगावर पोवाडे केले आहेत. यांपैकी काहीं जणानी पन्नाचशा लावण्याहि केल्या आहेत, लावण्या या पोवाड्यांपाठून निराळ्या व इतरका समग्रक्या जाणत.

पोसेन—जर्मनीतील पोसेन शाराचे राजधानीचे शहर. हे बर्लिनच्या पूर्वेस १२० मैल.वर आहे. लोकसंख्या (१९०५) १,३६,८०८. यापैकी सुमारे अर्धे जर्मन व एकदशाश ज्यू आहेत. १५ व्या शतकातील गॅथिक पद्धतीवर बांधलेले एक दंडूळ पहाण्यासारखे आहे. येथे कृत्या विरयम बादशाहाने २,५०,००० पांड राने करून, रोमन पद्धतीवर एक मोठा व्हिडा बांधला. यांत एथरर विलयम नावाचे २ लक्ष पुस्तके असलेले ग्रंथसंग्रहालय आहे याशिवाय पोलिश अन्नबसाना, विरयम फ्रेडरिक पदार्थसंग्रहालय, नगरभवन, हयादि इमा-

जलद चालते. पायी जाणाऱ्या जातुदाजवळ हल्लीच्यासारखी सुंगरू लावलेली काठी व स्वसंगक्षणाधे हरयार (भाळा, तारवार वगैरे) असे.

पुण्याहून दिल्लीस साधारणतः एक महिन्यांत, खानदेशांतून (धाळनेर) १८ दिवसांत, महेश्वरहून १३ दिवसांत दिल्लीस डाक जाई.डाक मितक्या लवकर आईल नितकी रफ्तम जास्त मिळे कलकत्यास जाणारी डाक पुण्याहून बऱ्याणपूर्मागे बनारस येथे जाई. तेथून ती इंप्रज कंपनी आपल्या डाकेंवरोबर कलकत्यास रवाना करी त्यावेळीं बहुतेक हिंदुस्थानात हीच जास्तपद्धति अंमलात होती. परराज्यात डाक बसविण्यात त्या सरकारची परवानगी घ्यावी लागे. दिल्लीस अथवा फ्रेंचाशी इंप्रजाचे शुद्ध चालू झाले म्हणजे इंप्रज कंपनी आपली डाक मराठ्यांच्या राज्यांतून जाण्यासाठी पेशवे सरकारची परवानगी मिळवी व ती न मिळविल्यास त्यांची डाक अटकविण्याचा मराठी दरबारास हक्क असे.

सावकाराची डाक मात्र हिंदुस्थानात सर्वत्र असे व ते ती आपल्या खर्चाने ठेवीत. सरकारी बातमीपेक्षाहि यांची बातमी कधी कधी आधी येई. मराठी कागदपत्रात सावकारी बातमी, सावकारी वर्तमान म्हणून जो दाब्दप्रयोग येतो. तो या डाके बद्दल होय. अशा डाकेंत लोकाना आपली डाक देतां येई. मात्र त्याबद्दल त्यांना बरीलप्रमाणेंच रफ्तम

जिल्ह्यांतील मोठ्या गांवां सय-ऑफिस असतात व तेथे पोस्टसंबंधी सर्व कामे चालतात. लहान गांवां त्रेंच ऑफिस असतात व तेथे फक्त काही कामे चालतात व ती गांवांतीलच शाळा,मार्केट, दुकानदार, जमीनदार वगैरेपैकी कोणाकडे तरी दिलेली असतात. या सार्याचा हिशोब अकॉउंट जनरल (पोस्ट व टेलिग्राफ) ठेवतो. त्याच्या हाताखाली डेप्युटी अकॉउंट जनरल व इतर नोकर असतात. सय-ऑफिस व काही हेड-ऑफिस तारखात्यांचेहि काम करतात.

परदेश.—युरोपांत पूर्वी सरकारी कागदपत्र नेण्याकरता ठेवलेले सरकारी जासूद असत. यामध्येच सांप्रतच्या पोस्टखात्याचा मूळ उगम सांपडतो. स. १५४४ मध्ये स्पेन व जर्मनीमध्ये सरकारी जासूदांना खाजगी इतमांची पत्रे नेण्याची परवानगी दिल्याचा दारुला सांपडतो. ग्रेटब्रिटन मध्ये १५ व्या व इंग्लिश १४ व्या शतकांतहि सरकारी पोस्टाच्या ताब्यांतून राजाची पत्रे नेण्याला परवानगी असे, ही गोष्ट त्या काळातील सांप्रत उपलब्ध असलेल्या खाजगी पत्रांवरील सरकारी शिक्क्यावरून सिद्ध होते. सुमारे १६०० पासून इंग्लंडचा पोस्ट-मास्तर नांवाचा व १६९० पासून पोस्ट-मास्तर जनरल नांवाचा अधिकारी नेमला जात असे. स. १८३६ पर्यंत एका पत्राला पोस्टाचा आकार ४ पेन्स ते १ सि. ८ पेन्सपर्यंत असे. १८३६-१८४२च्या दरम्यान सर रोलेड हिलच्या सूचनांनुसार पोस्टखात्यांत अनेक सुधारणा झाल्या, त्यांपैकी वेनी पोस्ट म्हाणजे पत्राला किमान आकार सरसकट १ वेनी ठेवण्यांत आला. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत सर्व प्रकारच्या सुधारणा होऊन या खात्याला हल्लीचे विस्तृत स्वरूप प्राप्त झाले आहे. फ्रान्समध्ये मॅच पोस्टाची व्यवस्था प्रथम ११ व्या लुईच्या कारकीर्दीत (१४६४) झाली. त्यानंतर १८०२ साली नेपोलियनने महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या व त्याच साधारणतः अरुढ से फरक होऊन आजहि अंग्लंडांत आहेत सरकारी पोस्टांत ऑस्ट्रिया-हंगेरीत स. १७७२, जर्मनी-प्रशियामध्ये १६४६ व युनायटेड स्टेट्समध्ये स. १७७५ पासून चालू आहे.

पौक—वरच्या ब्रह्मदेशातील पकोळू जिल्ह्यांतील मध्य तालुका. क्षेत्रफळ १४९० चौरस मैल. या प्रदेशांतून घ्या व या या नद्या पहातात. लोकसंख्या अजमास ४१ हजार. पकोळूच्या पश्चिमेस ४० मैलांवर असलेले पौक हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे.

पौकडाऊ—सालच्या ब्रह्मदेशातील अकियाय जिल्ह्यांतील तालुका. क्षेत्रफळ ४९६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) ४३३१५. येथेची संख्या १९० असून मुख्य गांव पौकडाऊ हे आहे.

पौंग—पालघटा ब्रह्मदेशांतल, अटोम जिल्ह्यांतील तालुका. क्षेत्रफळ ३५३ चौरस मैल. येथेची संख्या १४३ असून लोकसंख्या अजमास ५५ हजार. मुख्य गांव पौंग हा मुख्य सुपीक आहे.

पौंगडे—पालघटा ब्रह्मदेशांतल प्रोम जिल्ह्यामध्ये याच नांवाचा पोस्टविभाग. क्षेत्रफळ ३७९ चौरस मैल. लोकसंख्या ६०९०४. पौंगडे हे मुख्य ठिकाण रंगूनपासून १३० मैल आहे. रंगून-प्रोम रेल्वेवरील हे स्टेशन आहे.

पौंगबिन—वल्घ्या ब्रह्मदेशांत वरच्या बिंदविन जिल्ह्यांतील मध्यतालुका. क्षेत्रफळ २७१९ चौरस मैल. लोकसंख्या अजमास २६ हजार. येथेची संख्या २६८ असून मुख्य गांव पौंगबिन. याची लोरसंख्या सु. १००० आहे.

पौचा—मुंबई, रेवाकाठामघाल एक लहान संस्थान. पौड—पुण्याच्या पश्चिमेस २० मैलांवर मुळा नदीच्या तीरी हे गांव आहे. हवेची तालुक्यांतील मुळशी पेट्यांचे हे मुख्य ठिकाण आहे. येथे गाताचा व्यापार चालतो.

पौडवर्धन—हे प्राचीन गांव बंगाल प्रांतात आहे. कांकोल येथून गंगा उतरून पूर्वेस पुंड्रवर्धन ह्या राज्यांत लुएनसंग गेला होता.या दोहोंत अंतर १०० मैल होते. जुलियन याने मुळच्या चिनी लिपीतील पुनपत्र या शब्दाचे रूप पौडवर्धन असे लिहिले आहे, व ते सांप्रचे वदरान होय असे मार्टिन म्हणतो. पुढेच मगून एक खेडे १०० मैलांवर गंगेपलीकडे आहे, तेच पुंड्रवर्धन असे कमिंगहॅमने लिहिले केले आहे. राशतरंगिणीत पौडवर्धन ही गौड्या अर्थात राजाची राजधानी सांगितली आहे (द. स. ७८२-८११) लुएनसंग याने या राज्याचा विस्तार ६६७मैल लिहिला पश्चिमेस महांनदी, पूर्वेस विस्ता आणि ब्रह्मपुत्रा व दक्षिणेस गंगा यांमधील प्रदेशाचा विस्तार दत्तकाच आहे.

भारतात अंग आणि मोदागिरी यांच्यामगून पुंड्रदेश पाडवानी येतला असे वर्णन आहे. [वनिंगहॅम-एन्ड मिअे. ऑफ इंडिया; दक्षिण-भर. भूवर्णन.]

पौत्सलिन—(फॉर्मलिन) हे तेलत वर्गीतील प्रायोजिज्दातील प्रथम प्रायोजिज्द आहे याचे दुसरे नांव पुत्सल-प्रायोजिज्द असे आहे. मिथिल अल्कहल व हवा यांचे मिश्रण तप्त, किंवा तप्त पन्नातितवरून जळ दिल्यास पुत्सल-प्रयोजिज्दाची वाफ मिळते. वाफेचे द्रवरूप करून पाण्यांत किंवा अल्कहलमध्ये जमवितात हे जंतुविनाशक असून दुर्गंध पालविण्याकरिता व जंतुपासून पदार्थांचे रक्षण करण्याकरता वापरतात, हे एक सोज्जित करणारे द्रव्य आहे. हे छद्र स्वरूपांत फारसे मिळत नाही कारण त्याचा कल जास्त अणू एके ठिकाणी जमवून निराळाच पदार्थ घनविण्याकडे असतो. अशा प्रकारचे पदार्थ वरेच माहोत आहेत; त्यापैकी पर-फैसलिन (त्रि-प्रण-मिथिलीन) हे मुख्य असून ते पौत्सलिनचे पनीकरण नेले असता मिळते. बाजारांत मिळणारे पौत्सलिन हे पाण्यातील किंवा अल्कहलमधील पौत्सलिनचे सें. ४० या प्रमाणाचे मिश्रण असते.

पौरोहित्य—अज उषा संकुचित अर्थाने ' पुरोहित अंगर ' पौरोहित्य ' हे शब्द वापरण्यांत येतात. संकुचित अर्थाने पूर्वी हे शब्द वापरण्यांत येत नसत.

शब्दानें प्राचीन काळीं केवळ उपाध्यायीवाच वर्ग नव्हे तर मानिक, बेटके इत्यादिकांचाहि बोध होत असे. समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेपासूनच पुरोहितांचे अस्तित्व दिसून येतें मनुष्यमात्राला व्यवहारांत अनेक अडचणी येत असतात व त्यांचे निवारण होण्यासाठी मनुष्य व अनेकविध प्रयत्न करीत असतो - यातच देवी शक्तीची साहाय्य संपादन करणें हा एक प्रयत्न होय पण या देवी शक्तीचे साहाय्य संपादन करणें हे प्रत्येकाला शक्य नवतें त्यामुळे उपाध्याय्यामध्ये ही देवी शक्तीची मूर्त मिळवून देण्याची शक्ति अश्वते अशा लोकाना त्यामुळे आयेवाच महत्त्व प्राप्त होत. पुरोहित या शब्दास संवोधरुपा जाणाऱ्या व्यक्तींच्या अर्गा देवी शक्तीचे साहाय्य काहीं विशिष्ट विधींच्या साहाय्याने मिळवून देण्याची शक्ति अश्वते असे प्राचीन लोक मानित असत व त्यामुळे अशा व्यक्तींचा एक स्वतंत्र संघ निर्माण होणें स्वभाविकच होत अशा रीतीने या वर्गाला महत्त्व प्राप्त होऊन हा वर्ग इतरांपेक्षा सर्वोच्च गणला जाऊ लागला या वर्गाचा धंदा मुख्यतः साधारण मनुष्याला दिव्य शक्तीचे साहाय्य मिळवून देण्याचा होता कोणत्या देवाला कते भगल अश्वता व पेन्हा भजले असता मनुष्याची इच्छा परिपूर्ण होईल हे सांगायचाच काम या वर्गाकडे असे प्रथम या वर्गात अमुक एका वर्गाचेच लोक असावेत असे नसे. ज्यांना ज्यांना देवी शक्ति मिळवून देण्याची कला शक्य असेल त्यांची या वर्गात गणना होत असे. पण काही काळांतर या पुरोहितांची स्वतंत्र जात बनून, त्या जातीनी इतर सर्व जातींमध्ये श्रेष्ठता प्रस्थापित शाही

भारतीय पौरोहितांचा इतिहास पाहिल्यास हीच गोष्ट स्पष्टपणे निदर्शनास येते. वैदिक काळी, पुरोहितांची स्वतंत्र जात अशी अस्तित्वात नव्हती. पण यज्ञयागादि धार्मिक कृत्ये करून आपल्या मजमांनावर देवांची कृपा संपादन करू इच्छिणारा असा पुरोहितांचा वर्ग मान होता. या पुरोहित वर्गाकडे यज्ञयाग, धार्मिक विधी इत्यादि गोष्टी करणें एवढेच काम होत. पुढे आचार्यांचे स्तोम वाढल्यामुळे व ते सर्व आचार विधाने इतत लोकाना सुलभ होतानाच ब्राह्मणे या पुरोहित वर्गांने आपल्या मुलांनाच या यज्ञयागांचे व धार्मिक विधींचे शिक्षण देण्यास सुरवात केली व त्यामुळे उत्तरोत्तर या पुरोहितवर्गाची स्वतंत्र जात बनत चाललीच व त्याचप्रमाणे त्यांचे श्रेष्ठत्वहि अधिकाधिक प्रस्थापित होऊ लागले. ब्राह्मणकाळी तर हा जात अस्तित्वानी आऊन बसला याच प्रत्यंतर ऐतरेय व तैत्तिरीय आरण्यकतील पुरोहितासंबंधीचो वर्णने पाहिलो असता दिसून येत. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या ६ व्या पंचिकेत असे म्हटले आहे की, पुरोहितांविना राजाने जर यज्ञ केला तर त्याचे अन्न देश खात नव्ही, पुरोहित हा आद्यवर्गीय अर्थाच्या आर्गा असतो, पुरोहित हा ब्राह्मण वैश्वानर अर्थाच होय. पुरोहितांचे साहाय्य अश्वत कर राजा हा आत्म प्रकाशरिपारलन व राष्ट्रभरक्षक

उत्तम रीतीने करू शकतो. त्याचे शास्त्र विनाश पावतात. त्याच्या राज्याला बळकटी प्राप्त होत तेव्हा राजाने यज्ञ पुरोहित नेमून त्यांचे प्रत्येक कामतीत साहाय्य घेतले पाहिजे. यावरून ऐतरेय ब्राह्मणकाळी पुरोहितांचे महत्त्व किती होते हे सहज असून येत प्रत्येक क्षत्रियाला पुरोहित लक्षकारण पाहिले नवीन त्या काळी स्थिति शास्त्री होी.

पण वैदिककाळी काय अंतर ब्राह्मणकाळी काय पुरोहितांचे मुख्य काम म्हणजे यज्ञयाग करणें, व इतर धार्मिक कृत्ये करणें हे असे. पण उपनिषद् काळपासून, ही स्थिति घालटली ब्राह्मणांचे मुख्य काम यज्ञयागादि धार्मिक विधी करणें एवढेच नसून त्यांच्याहि पलोकडे, आज्ञा या सुद्धीचे मूलतत्त्व काय आहे यासंबंधी विचार करणें हे होय अशी विचारसरणी उपदिष्ट झाली. त्यामुळे ब्राह्मण वर्गीतच पुरोहित म्हणजे धार्मिक आचार करणारा व दुसरा त्याच्या पलीकडे आज्ञा वाचिक दृष्टीने परमात्मा, जीव, प्रकृति इत्यादि-कासंबंधी विचार करणारा असे दोन वर्ग पडले.

महाराष्ट्रकाळी व रामायणकाळी, पुरोहितांचे वर्गस्व पुन्हा प्रस्थापित होऊ लागले, तथापि वैदिककाळी अंतर ब्राह्मणकाळी पुरोहितांचे यज्ञयागादि कृत्यांचे हे मुख्य काम होतें तें पुराणकाळी षोडश मानण्यात येऊ लागले व धार्मिक विधीशिवाय इतरहि गोष्टींचे ज्ञान पुरोहितांना अर्धेच आवश्यक झाले. पुरोहिताना या काळी देवादत्तकाच किंचदुना देवाच्या राजेभ्राल मान मिळू लागल्यामुळे राजे लोक प्रत्येक गोष्टीत पुरोहितांचा सल्ला घेत असत. त्यामुळे कामयाचे व राजकारणातील इतर गोष्टींचे ज्ञान असणे, तत्त्वभूतविशेषहि ज्ञान असणें पुरोहितांचा आवश्यक होऊन बसले. त्याचप्रमाणे पुरोहितांचा ज्योतिषाचे, व मानिक विद्येचेहि ज्ञान प्राप्त करून घेणे माग पडू लागले राजकीय सत्ता गरी ब्राह्मण राजांच्या हाती असलेली दिसे तरी त्याला सल्ला देण्याचा पुरोहितांच्या हातीच राजकीय सत्ता होता अशी स्थिति होती. अशा रीतीने वैदिक काळातील पुरोहितांपेक्षा पुराणकाळातील पुरोहितांचा दर्जा व जबाबदारी अनेकपटीनी वाढले।

मध्ययुगीन व अर्वाचीन काळातील पुरोहितांची स्थिति व पुराणकाळातील पुरोहितांची स्थिति यात फारसे अंतर पडलेले दिसत नाही तथापि सत्ताकांच्या बदल्या परिस्थितीबरोबरच पुरोहितवर्गाचेहि स्थिति थोडी फार घालटने साहजिकच होत मध्ययुगीन काळात दक्षिण व मध्यहिंदुस्थानात हिंदु धर्माची भयंकर वाढ झाली व तति अनेक पंथ उभयन झाले व त्यामुळे पुरोहितवर्गासुद्धे पुष्कळ उपयुगी निर्माण झाले या उपयुगीमध्ये काही वेळांतर परस्परांमध्ये विवाद झुडा होतानाच झाले. त्याचप्रमाणे हिंदु धर्मात अनेक देवतांचा समावेश करण्यात आल्यामुळे निरनिराळ्या देवतांची पूजा करणाऱ्या पुरोहितांमध्येहि पुन्हा उपयुगी निर्माण होऊ लागले या उपयुगींच्या आवाचामध्येहि करक पडत चालले व अशा

रातीनें पुरोहितवर्गातच फाटाफुट होजें लागलीं. तथापि पुरोहितांच्या सर्वसाधारण कर्तव्यांमध्ये मात्र फेर पडला नाही. पूर्वीप्रमाणेच पुरोहितांचें काम लोकांची धार्मिक कृत्ये करणें हेंच होतें. त्याचप्रमाणें पुरोहितांला मुहूर्त पाहणें, तादपुरतें उद्योतिप सांगणें इत्यादि कामांहि करावीं लागत, उदाहरणार्थ प्राम पुरोहितांला पत्रिका तयार करून देणें, शुभाशुभ फलें सांगणें, कोणाच्या अंगांत भूतसंचार झाला असेल तर तो नाहोसा करणें, आजार थरे करणें इत्यादि गोष्टी कराव्या लागत. प्रामपुरोहितांप्रमाणेंच प्रत्येक साध्वनिक देवळांचा एक स्वतंत्र पुरोहित असे. त्याचें काम देवा-संघर्षाचीं हां फांये यथासांग करणें हें असे. प्रामपुरोहित व देवपुरोहित यांच्याहून थेंपु असा आणखी एक पुरोहित-ताचा वर्ग मध्ययुगीन काळां व इहलेंच आढळतो. या वर्गाकडे धर्माचीं अंगें लोकांनां समजून देणें, आपल्या पंथाचा प्रसार करणें, त्या पंथाची लोकांनां दीक्षा देणें हें काम असे. या वर्गाला धर्मगुरू अशी संज्ञा देण्यांत येते. इहलेंच्या काळांंहि हिंदुस्थानांत पुष्कळ धर्मगुरू आडवून येतात (यासंबंधींचे विवेचन 'हिंदुधर्म' या लेखात पहा).

हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणेच इराणांतहि प्राचीन काळां पुरो-हितांची भेऱ्या अस्तित्वात असलेली आढळते. यांनां आग्र-वन हें नांव असे. इराणमध्ये अमीरा अर्णत पवित्र मान-ण्यांत येत असल्यानें या अर्णांचें रक्षण करण्याचें काम ज्याच्याकडे असे त्यांना मोठा मान मिळावा यांत आश्चर्य नाही. तथापि प्राचीन काळां हिंदुस्थानांत पुरोहितांचें जितकें वर्चस्व प्रस्थापित झालें तितकें मात्र प्राचीन इराणमध्ये आढ-ळून येत नाही, पश्चिम इराणमध्येहि 'मर्ग' या नावांनं संवो-धला जाणारा पुरोहिताचा वर्ग होता. पण त्याची कर्तव्ये कोणती होती यासंबंधीं खात्रीलायक माहिती मिळत नाही. सस्सानियन घराण्याच्या अंमलदारांनीं, पुरोहितांचें वर्चस्व पार वाढले होतें. अवेस्तामध्ये पुरोहितांचे आठ वर्ग पाडण्यात आले आहेत. पुरोहितांच्या कर्तव्यांपैकीं प्रमुख कर्तव्यें म्हणजे यज्ञ करणें, अर्माळा हांस देणें, आचारांची शुद्धता राखणें, राजाला न्यायाच्या यावर्तिंत सज्जा देणें इत्यादि असत इहलें देखील पारसांमध्ये पुरोहितांण स्वतंत्र वर्ग आढळतो. पुरोहितांची पारसांमध्ये पिढीमात संख्या असून त्यांच्याकडेच पारसांचीं धार्मिक कृत्ये करण्याचें काम आहे.

मुसलमानांमध्ये, पुरोहिताचा स्वतंत्र वर्ग असा कधींच अस्तित्वात नव्हता. जाहीर रातीनें नमाज पडताना त्या त्या गावच्या मुऱ्याकडे पुढाकार देण्यांत येत असे यांना इमाम असें नाव असे. 'इमान' पहा.

पाश्चात्य देशांतील पौरोहितांच्या इतिहासाकडे पाहिलें असता, प्राचीन ग्रीसमध्ये, पुरोहितांचा स्वतंत्र प पिढीमात 'असा वर्ग कधींच अस्तित्वात नव्हता असें आढळून येतें. ग्रीसमध्ये कोणत्याहि नागरिकाला हा धंदा परकरतां येत असे. फक्त ती शुद्ध आचारविचारांचा व शीलवान मात्र

असला पाहिजे प्रत्येक देवाळयाचा स्वतंत्र पुरोहित असे व या पुरोहितांचे काम संस्थानच्या मुऱ्यानें अगर व्यक्तीनें यज्ञ करण्यास सांगितलें असतां ती करणें, योग्य वेळां प्रार्थना चालविणें, देवाळयाचें सुसंरक्षण करणें इत्यादि कामें असत रोमन लोकांत अगदीं प्राचीनकाळां धर्म व सत्ता ही दोन्ही राजांमध्येच एकवटली होती पुढें लोकसत्ता स्थापन झाल्यानंतर धर्मजातें पुरोहितसंघाच्या ताब्यात देण्यांत आलें पण पुरोहितांनां फारसें स्वातंत्र्य नसे. रोममध्ये पुरो-हितांचे अनेक संघ असत त्यापैकीं पॉटीसीस, ऑगुर, सोदालिट्राटेस इत्यादि प्रमुख होते. वाटेळ त्या रोमन मनुष्यालाचो नागरिक झालेपश्चात् व स्वतंत्र असेल तर-पुरोहितांचा धंदा करतां येत असे. काहीं पुरोहितवर्गांला, नोकरांचा पेसा परकरतां येत असे. काहीं पुरोहितांना, संस्था-नांकडून वेतन मिळत असे. हिन्नु लोकांत अगदीं प्राचीन काळापासून पुरोहितांचा वर्ग होता. पण त्यांच्याकडे यज्ञ करण्याचें मात्र काम नसे. प्रत्येक देवाळयावर एकेक पुरो-हित असे, व देवाळयाचें संरक्षण करण्याचें काम याच्याकडे असे. पुरोहितांना कोटेशन हें नाव असे. पुरोहितांचा धंदा पिढीमात असे पुरोहित हा भविष्यवेत्ता असे अशीहि समजूत असे. ज्यू लोकांमध्ये पुरोहिताविषयां फर कडक निर्वेध असत पुरोहित हा ज्यू बाईपासून उदयन झालेला असला पाहिजे, तो शुद्धाचरणी असला पाहिजे. त्यानें लग्न करता कामा नये, अशा प्रकारचे निर्वेध असत. या पुरोहितांचे वीस-षाबिस वर्ग पाडण्यात आले होते त्यापैकी धर्मगुरू, सेगन हे वर्ग प्रमुख होत रोमन लोकांनीं देवालयसंस्थांचा उच्छेद केल्यामुळे ज्यू लोकांतहि पुरोहित वर्गाला उतरतां कळा लागली

चीनमध्ये अगदीं प्राचीन काळापासून वृ नावाचा एक वर्ग असे त्याला मंत्रतंत्राचें ज्ञान आहे असें मानण्यात येई या वर्गाकडे मुख्यतः भुतें घालविणें, मंत्रतंत्रादिकांच्या साहा-य्यानें अरिष्टे नाहोशी करणें व मृतांनां पिंडमक्षणाधिं आवा-हन करणें, हीं तीन कामें असत. पण वृ वर्ग हा एवढाच पुरोहितांचा वर्ग चीनमध्ये होता असें नव्हे तर त्या व्यति-रिक्त बौद्धधर्मी पुरोहितवर्ग, ताओपंथी पुरोहितवर्ग इत्यादि इतर वर्गादि होते. ताओपंथी पुरोहितवर्गांत दोन उपवर्ग असत. एक उपवर्ग हा प्रक्षारारी पुरोहितांचा व दुसरा विवाहित पुरोहितांचा. बौद्ध पुरोहितांप्रमाणें ताओ-पंथी पुरोहित सुंढण करीत नसत बुद्धधर्मां पुरोहित काय, अगर ताओपंथी पुरोहित काय दोषानादि खऱ्या धर्माचें ज्ञान येंद्रिय असतें. ताओपंथी पुरोहितांला, क्रिसया व उद्योतिप यांचा अभ्यास करावा लागत असे. चीन सरकारचें एक सार्वजनिक धर्मजातें असून त्याबरोल अधिकारी यादक्षताचें निषेधले जातात. मिम घराण्याचा मूळ पुत्र जो हुंग वृ त्यानें संस्थानच्या धर्मजात्यांत शिकें इच्छिण्या उमेद्वाराकरतां एक परीक्षारहि ठेविली होती

इतिममध्ये कार पूर्वापामुन्य पुरोहितांचा स्वतंत्रच वर्ग असे. ऐतिहासिक काळांत राजा हाच धर्मगुरु मानला जात असे; व तो आपल्या हाताखाली धर्मपारंगत लोक नेमांत असे. पुरोहितांनी देवासारखा मान देण्यांत येई मृतांच्या देवतेची पूजा करण्यच्या वेळीं त्या देवतेचा प्रतिनिधि म्हणून मुरय पुरोहितालाच अस्वविषयांत येत असे. पुरोहित हा शुद्धाचरी असला पाहिजे असा कडक निबंध असे पुरोहितांमध्ये हंवेतर म्हणजे उच्च दर्जाचा पुरोहित व वैव म्हणजे कर्मा दर्जाचा पुरोहित असे दोन भेद होते. प्रत्येक देवालयाकडे पुरोहिताची नेमणुक होय असे. जिथ्याहि पुरोहित म्हणून नेमल्या जात असत पुरोहितांनी देवाच्याच्या उत्पत्तामधून तनखा मिळत असे त्यांनाचय उपासकांबद्दून व इतर लोकांबद्दून मिळालेल्या देणग्याचाहि त्यांना स्वीकार करता येत असे. तसेच पुरोहिताना निरनिराळे काहि माफ असत.

पौर्णिमा— याचे मूळचे रूप पौर्णमास, पौर्णमासी असे वैदिक वाङ्मयात (ते षंदिता, अथर्ववेद. माहाणमथ ह्यादि) आढळते व महिन्याचा शेवटचा दिवस अथवा त्याचा अर्थ आहे चांद्रमासपद्धतीत पौर्णिमा हा महिन्याचा शेवटचा दिवस मानतात. काही धार्मिक मत वैश्वदेवात वद्यप्रतिपदेपासून पौर्णिमेपर्यंत महिमा मानण्यात येतो दक्षिणेकडे जरी आर्यांत महिमा मानतात तरी उत्तर हिंदुस्थानात अद्याप पौर्णिमात महिमा मानतात. वर्षाच्या बारा पौर्णिमांपैकी ज्येष्ठी (वटपौर्णिमा), अपादी (गुरुपौर्णिमा -या पौर्णिमेस यतीची पूजा करतात.), श्रावणी (राखी), भाद्रपदी (प्रोत्पदी), आश्विनी (वोजागिरी), कार्तिकी (त्रिपुरी), माघी (नवासाची) व फाल्गुनी (होथी) या पौर्णिमा त्या दिवशांच्या नैमित्तिक विधींमुळे प्रसिद्ध आहेत. याच दिवशी आग्निहोत्राने करावयाच्या पौर्णिमात्यागाचे अन्वाधान करावयाचे असे. या दिवशी चंद्र पूर्ण दिसत असल्यामुळे वर्षाचे अष्टपक्ष व षण्पक्ष असे २४ भाग पाडले जातात त्यापैकी हा दिवस अष्टपक्षामुळे याला पर्वदिवस असे म्हणतात व त्यामुळेच धार्मिकदृष्ट्या याला महत्त्व आहे. पौर्णिमात मातासंबंधी माहिती विभाग ३, पृ. २०७ मध्ये आली आहे.

पौला—महादेश दक्षिणेकडील क्षान संस्थानें मेलत डिब्दजनमर्षाल एक संस्थान. क्षेत्रफळ १०२ चौरस मैल लोकसंख्या सुमारे आठ हजार. उत्पन्न सुमारे ८०१०० रुपये असून संस्थान ईंग्रज सरकारला ४,५०० रुपये खंडणी देते.

प्यापल्लि—मद्रासमर्षाल कर्नूल जिल्ह्याच्या पत्तिर्कोडा तालुक्यात गुलियासून हैद्राबादेस आणाच्या मुख्य रत्यावर एका टंकडाच्या पायथ्याशी वसलेले एक गाव हे समुद्रसपाटीपासून सरासरी १०५० फूट उंचीवर असून डेप्युटी तहसीलदारांचे मुख्य ठिकाण आहे. ह्या ठिकाणी प्राचीन काळचे

पाट्टेगार शोक असून राहतात व काही लोकांनी सरकारांतून असून पेन्शन मिळवें.

प्रकाश, प्रकाशाचे स्वरूप.—एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत शास्त्र लोकांत प्रकाशाविषयी सिद्धान्तस्वरूपाच्या असा मूळ दोन रूपाना प्रचलित होत्या. लहरीच्या योगाने एका स्थलाहून दुसऱ्या स्थळी प्रकाशगमन करतो असे एका पक्षाने मानल होते व दुसऱ्या पक्षाने असे मानले होते की, प्रकाशकाच्या स्थित्यन्तरामुळे प्रकाशाचे एका स्थलाहून दुसऱ्या स्थळी गमन होते या दुसऱ्या प्रकारच्या मताच्या पुरस्करांत प्रसिद्ध न्यूटन हा अग्रगण्य होता; व याच्याच परिभ्रामुळे ही सिद्धान्तस्वरूपाची रूपाना एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत शास्त्र मंडळांत बहुमतांने मान्य ठरली.

प्रकशलहरीची स्वरूपां—न्यूटनच्या ह्या सिद्धान्तास बरोच बंधपर्यंत शास्त्र लोकांबद्दून मान मिळत होते; परंतु फ्रॅन्सेल आणि यंग यांनी विघातक टीका केली व तत्पश्चात् अनेक प्रयोगांही केले या प्रयोगांच्या योगाने शास्त्राचा " प्रकाशकण " सिद्धान्तावरील विश्वास नाहोसा झाला. सध्या " प्रकाशलहरी " सिद्धान्त शास्त्र-मंडळांत बहुमतांने मान्य झाला आहे

विद्युच्चुंबकय व रूपाना.—फ्रॅन्सेल आणि यंग यांच्या नंतर म्याक्सवेल याने आपली विद्युच्चुंबकय रूपाना सिद्धान्त स्वरूपाने पुढे माहली आहे. हेन्रिख हर्ट्झ याने अविद्युत्लहरीविषयी प्रयोग केले आहेत त्यांच्यायोगाने म्याक्सवेलच्या सिद्धान्तास चांगरीच बळबटी आली आहे. हर्ट्झ याने लघु प्रक्षेपन करतलेल्या विद्युत्लहरी उत्पन्न वेत्या; सर्वांत ह्या विद्युत्लहरीत व प्रकाशलहरीत एक साम्य आहे. प्रकाशलहरींची प्रक्षेपने अत्यंत लघु असतात तेव्हा जर विद्युत्लहरीची अत्यंत लघु अशा प्रक्षेपने करता आलीतर त्या विद्युत्लहरीच्या ठिकाणी प्रकाशलहरीचे गुणधर्म दिसून आले पाहिजेत व हर्ट्झ याच्या प्रयोगावरून असे दिसून आले की, या लहरींची प्रकाशाप्रमाणेच परावर्तने, बक्रीभवने, व्यतिकरणे आणी ध्रुवीभवने होतात. यासुद्धे लहरीच्या योगाने प्रकाशाचे स्थळान्तर होते या मतास पुढे मिळते

रोमरची पद्धत (प्रकाशाचा वेग):—प्रकाशाला एक ठराविक गति असते असा शोध प्रथमतः ओले रोमर याने पॅरिस येथे इ. स. १६७८ मध्ये लावला याकरता त्याने गुरुच्या वेदार्थी ग्रहणे अवलोकन केली.

गुरुच्या वेदार्थी ग्रहणे अगदी ठराविक वेळाने होतात. एका विशिष्ट ठिकाणी पृथ्वी असताना सुरु झालेले ग्रहण दिसू लागते; त्यापेक्षा दुसऱ्या एका ठिकाणी पृथ्वी असताना हें ग्रहण दिसण्यास काही मिनिटे जास्त वेळ लागतो याप्रमाणे सूर्यप्रकाशास पृथ्वीच्या कक्षेच्या व्यासाच्या अंतरातकें अंतर आकमण्यास सरासरी १६६ मिनिटे लागतात. पृथ्वीच्या कक्षेचा व्यास १५५६००००० मैल इतका

प्रतिबिंब पाहण्याचे साध्याय प्रयोग करण्यास काचेच्या आर-
शाच्या ऐवढी धातूच्या आरशाचाच नेहमी उपयोग करितात.

वर्तुलाकृति आरसेः—पुढळ जातीचे वक्र आरसे अस-
तात, त्या सर्वांत गोलाच्या आकाराचे व परवल्य (पॅरा-
बोला) च्या आकाराचे आरसे फार उपयोगात आहेत
ते काचेचे किंवा धातूचे करतात व त्यांच्या आतील बाजूने
किंवा बाहेरील बाजूने प्रभे परावर्तन घडेल तसे त्यास अंत-
गोल किंवा बाह्यगोल आरसे म्हणतात

अंतःत लहान लहान असे सपाट आरसे एकमेकाशी
सारखे कलते टेंवून एकाजवळ एक जोडून गोल आरसा
बनविलेला आहे असे कसिलेले म्हणजे सपाट आरशापासून
परावर्तन पावण्याचे जे नियम बसविले आहेत त्याचाच उप-
योग करून गोल आरशाविषयी नियम बसविता येतात.
म्हणून गोल आरशाच्या कोणत्याही एका बिंदूवर अर्धदा
प्रकाशाचे किरण पडतात तेव्हा ते वास्तविक एका ल्हान
सपाट आरशावर पडतात व त्यापासून परावर्तन पावतात.
अर्थात त्याविषयीचे नियम बसविण्यास वर्तुलाच्या किंवा
गोलाच्या गुणधर्मांचा उपयोग करतात जर वर्तुळाच्या
एखाद्या बिंदूवर एखादा किरण पडला तर त्या ठिकाणी
स्पर्शरेषा काढून त्या स्पर्शरेषेस परावर्तक पृष्ठभाग समजून
त्याप्रमाणे परावर्तन होतें असे समजण्याची रीत आहे व
प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याप्रमाणे अनुभव येतो वर्तुलाकृति
आरशात प्रतिबिंब अथवा भ्रामक प्रतिमा व खरी प्रतिमा
अशी मूळ पदार्थाची दोन रूपे दिसतात वर्तुलाकृति
आरशासंबंधी पदार्थ, प्रतिमा व केंद्र यांच्या अंतरात
नियम—

$$\frac{1}{p} + \frac{1}{q} = \frac{1}{r}$$

असा आहे.

येथे p = पदार्थाचे आरशापासून अंतर.

प्र = प्रतिमेचे आरशापासून अंतर

क = आरशाचे केंद्रांतर

जर पदार्थाचे अंतर अनंत असेल तर प्रतिमा ∞ अंतरावर

पडेल, म्हणजे आरशाच्या त्रिज्येच्या निम्न्या अंतरावर
प्रतिमा असेल. या अंतरास 'मूळ केंद्र' असा पारि-
भाषिक शब्द आहे जर पदार्थ त्याहून अलीकडे असेल,
पण त्रिज्येपेक्षा जास्त अजक असेल तर प्रतिमा मुरयकेंद्र
आणि आरशाच्या गोलाच्या मध्यबिंदु यांच्या दरम्यान
असेल; जर गोलाच्या मध्यबिंदूपाशी पदार्थ असेल तर
प्रतिमा ही मध्यबिंदूत येईल पदार्थ जर मध्यबिंदु आणि
मुख्य केंद्र यांच्या दरम्यान असेल तर प्रतिमा त्यामानाने
दूर दूर अंतरावर पडेल. पदार्थ मुख्य केंद्रात असताना
आरशापासून समांतर किरण मिघतात आणि त्याहिवेक्षा
अजक पदार्थ असल्यास प्रतिमा केंद्राच्या पलीकडे दिसते व
भ्रामक प्रतिमा अथवा प्रतिबिंब आरशात दिवू शकते.

वरील सर्व विवेचनांत असे म्हणून धरले आहे की, परा-
वर्तक आरसा हा गोलाचा बराचसा लहान भाग आहे परंतु
जर परावर्तन करणारा भाग थोडा थोडा असेल तर प्रकाश
एका बिंदूत न मिळवल्याकारणाने प्रतिबिंब नीट उठत नाही.

दीर्घवर्तुलाकृति आरसेः—या प्रकारच्या आरशास
दोन केंद्रे असतात त्यांपैकी एका केंद्रात पदार्थ अगर
प्रकाशमान बिंदु असल्यास त्याचा प्रकाश दुसऱ्या केंद्रात
एकटपेल.

परवल्यारमक आरसेः—वरील दीर्घवर्तुलाकृति आरशा-
पेक्षा जास्त उपयुक्त असे आरसे म्हटले म्हणजे पर-
वलया (पॅराबोला) च्या आकाराचे आरसे होत असून
प्रकारच्या आरशाच्या अंगाी एक महत्त्वाचा असा धर्म
आहे की, समांतर किरणशाळाका जर अशा प्रकाशाच्या
आरशावर पडली तर ती एकवटून एका बिंदूत आणता
येते हा गुण वर्तुलाकृति किंवा दीर्घवर्तुलाकृति आरशाच्या
अंगाी असत नाही उलट प्रकार असेही दिसून येते की,
जर प्रकाशमान बिंदू परवलयाच्या आरशात ठेविला तर
त्यायोगाने आरशापासून समांतर प्रकाशकिरणांची शाळाका
निघते. या महत्त्वाच्या गुणामुळे सूर्योद्दाराच्या ठिकाणी
परवलयाच्या आरशाचा नेहमी उपयोग करतात

प्रकाशाचे पृथक्करण—सूर्याचा पांढरा रश्मि प्रकाश
जर त्रिपार्थ भिंगातून पाठविला तर तो प्रकाश भिंगातून बाहेर
येताना पांढरा रश्मि असा न येता पृथक् झालेला बाहेर
येतो, म्हणजे पांढरा रश्मि प्रकाश हा तिसांसिद्ध अमिध
असा नसून तो निरनिराळ्या सात रंगापासून झालेला
आहे हे यावरून सिद्ध होते.

याप्रमाणे त्रिपार्थ भिंगातून पाठवल्या किरणांची एक
शाळाका पाठविली तर त्याचे पृथक्करण होऊन जागळा,
पारवा, निळा, हिरवा, पिवळा, नारंगी, आणि तावळा असे रंग
दृष्टीसत्तीस येतात त्यात जागळा हा अत्यंत बर्फीमवनीय
असतो म्हणून तो त्रिकोणाच्या पायाच्या बाजूस वळतो, व
तावळा हा अत्यंत कर्मी प्रमाणावर बर्फीभवून पावतो म्हणून
तो दुसऱ्या टोंकाकडे दिसतो, मध्यतराचे रंग
त्याच्या दरम्यानच्या अनुक्रमाने बर्फीभवून पावतात एक-
वार पृथक् झालेला किरणांचा पुन्हा विच्छेद होत नाही.
यास्तव पृथक् झालेले ७ रंग एकदम किंवा स्वतःसिद्ध
असतात, म्हणजे त्याचे त्रिपार्थ भिंगाने पुन्हा पृथक्करण
होत नाही. दीर्घ-सूर्योद्दारादिकरून स्वयंप्रकाशित पदार्थापासून
जो प्रकाश पडतो तो कधी एकदम नसू असा असत नाही.
त्याची त्रिपार्थ भिंगाने परीक्षा केली तर त्यात एकाहून
जास्त रंग असतात असे नेहमी अनुभवात येते

पृथक् झालेले किरणांच्या निरनिराळ्या मागाचे निरनिराळ्या
रंगाच्या रूपाने आपणास ज्ञान होते. याचे कारण या निरनि-
राळ्या रंगाच्या प्रकाशलहरींची निरनिराळी आंदोलने होताना.
उदाहरणार्थ—अगदी कडेचा लाल रंग दिसण्यास 4.5×10^{11}

आंदोलनें दर सेकंदास व्हावीं लागतूत, आणि जमिदारी रंग दिवण्यास ७२×११० अंदोलनें व्हावीं लागतात. बरील सर्व रंगांच्या प्रकाशाचा वेग सारखाच असतो, परंतु आंदोलन संख्या भिन्न असतात. यामुळे निरनिराळ्या रंगाप्रमाणे या आंदोलनाची दीर्घता भिन्न भिन्न असते पाहिजे. बाईं शास्त्रज्ञांनी असा अंदाज केला आहे की, एक रंगाच्या आंदोलनाची लांबी...६० मि. मंतर इतकी असते आणि जमिदारी रंगाच्या आंदोलनाची लांबी...४२५ मिलिमिटर इतकी असते.

प्रकाशजनक, उष्णताजनक व रासायनिक परिणामः—
 क्वचित्का त्रिपक्षांच्या योगाने सुद्ध प्रकाशाचे पुष्करण होते. या पुष्कृत प्रकाश किरणांच्या अंगी निरनिराळ्या प्रमाणात टॅण्डा, प्रकाश, आणि रासायनिक क्रिया ही असतात व ही निरनिराळ्या रंगांच्या अंगी भिन्न भिन्न प्रमाणांत बाध करतात.

उष्णताजनक शक्ति छोट रंगांच्या किरणांच्या अंगे जास्त प्रमाणात बाध करते; त्या रंगांच्या क्षेत्रांतच परतीकडे अदृश्य किरण असतात; रंगांच्या अंगी उष्णता उत्पन्न करण्याची शक्ति असल्याने दिसून येते. हे अदृश्य किरण इतर किरणांपेक्षा कधी प्रमाणांत वर्धमानच पावतात; हे हर्सेल या ज्योतिषवेत्त्याने शोधून काढले, म्हणून या किरणास हर्सेलचे किरण असे म्हणतात.

किरयेक किरणाच्या अंगी रासायनिक क्रिया घडवून आणण्याचा धर्म प्रामुख्याने असतो. या प्रकारचे किरण म्हणजे म्हणजे जमिदारी रंगाचे होत. या जमिदारी रंगाच्या अंगी उत्पन्न रंग नाहासे करण्याची शक्ति सर्वांत जास्त प्रमाणात असते. यामुळे भित्तिच विक्रमविण्याचे रंगांत कापड आणि रंगविलेले कपडे हे तीस प्रकाशात ठेविल्यास जल्द-रतीने किरयेक पडत जाणत. किरयेक रासायनिक पदार्थ स्वभावतः पाढरे असतात ते प्रकाशाने काळे पडतात; याच धर्माचा उपयोग करून प्रकाशाचे अणुद्वारे उर्फ फोटोग्राफी निघाळी आहे. किरयेक कायूची मिश्रणे अर्धा असतात की, त्यावर सूर्यप्रकाश पडल्याबरोबर त्याचा संयोग होऊन आवाज होतो. उदाहरणार्थ, हायड्रोजन आणि हॅलोजन यांचे मिश्रण करून ते एका काचेच्या पंचपात्रांत भरून ठेवावे व नंतर आरशाच्या कवढ्याच्या तें त्यावर सूर्यप्रकाश पाड्या अथवा सूर्य-प्रकाश नसल्यास त्या काचपात्राच्या अवळपास म्यानेटियमची तार जाळवी म्हणजे हायड्रोजन व हॅलोजन या दोन शब्दांचा संयोग होतो. हे रासायनिक परिणाम पुष्कृत किरणांच्या सर्व भागी सारखेच घडत नाहात; जमिदारी भागी किंवा क्वचित त्यांच्या परतीकडे सर्वांत जास्त प्रमाणात रासायनिक कार्य घडते.

पुष्कृत किरणांतील काळ्या रेषाः—पुष्कृत सौर-किरणांचे रंग एकमेकास लागलेले असतात; कारण पुष्कृत किरणांच्या पट्टांत अगदी अर्ध असा काळ्या रेषा

दिसताना एखाद्या क्षेत्रात असल्यास रंगीत आरंभ करीक कधीचून सूर्यप्रकाश येऊन तो त्रिपार्थ भिन्नतर पट्टे टाक; मंतर या निर्गंतून तो प्रकाश बाहेर निघतो त्या प्रकाशाकडे तीन चार पाठ्यांच्या अंतर वरून पाहिले तर पुष्कट्या फार नाडूस काळ्या रेषा दिसतात. या रेषा रेषांचे नदरेत १८०२ साली उत्पादन याने प्रथमतः शोधून काढले; परंतु यमनेतांत म्युनिच नांवाच्या शास्त्रज्ञांत प्रसिद्ध राख-वेना प्रथम हाफर याने या रेषांविषयी चांचणी माहिती करून घेऊन त्यांचे उत्पन्न वर्णन प्रसिद्ध केले; त्याने या रेषांनी निरनिराळी नावे दिली, म्हणून या रेषांनी प्रथम हाफरच्या रेषा असे पारिभाषिक नांव पडले आहे.

विच्छिन्न किरणांच्या साहाय्याने पुष्करणः—हर्सेल या शास्त्रज्ञाने असे दाखवून दिले की, भिन्न पदार्थ प्रकाशातून व आरंभत उत्पन्न करा ज्योतीत धरले तर त्यापासून जो प्रकाश निघेल तो त्रिपार्थ भिन्नतून पाहिल्यास निरनिराळ्या अंतरावर निरनिराळ्या रंगांच्या तेजसु रेषा दिसतात; पदार्थाचे कती सूक्ष्म मग शोधून काढण्यास या रीतीचे पुष्करण उपयोगी पडेल असे फोक्स टेलबट याने १८३४ साली सुचविले. यानंतर किर्याक आणि बनेसेन या शास्त्रज्ञांनी प्रयोग करून प्रकाशाच्या साहाय्याने पुष्करण करण्याची युक्ति बसविली त्यांनी असे दाखवून दिले की एकाच धातूचा क्षार ज्योतीत घरल्यास पुष्कृत-किरणांत ज्या रेषा दिसतात त्या सर्वदा रंगांनी व स्थानान सारख्याच असतात, परंतु निरनिराळे धातू घेतल्यास या रेषांची स्थाने व रंगांच्या भिन्न भिन्न असतात, व धातूच्या अस्तित् सूक्ष्म अंशावरून ह्या रेषा स्पष्टपणे ओळखता येतात

विच्छिन्न किरणदरीक (स्पेक्ट्रास्कोप)ः—व्यवहारात या यंत्राच्या पुष्कट्या तऱ्हा प्रचारात आहेत, त्यांपैकी एका साध्या प्रकारच्या यंत्राचे पुढे वर्णन दिले आहे—दोन पत्रे (धातूचे) अगदी जवळ जवळ ठेवून रयाच्या योगाने एक अरयंत सूक्ष्म अशी फट तयार करतात; या पत्र्यानी एक मलसूत्र जोडलेले असते; रयायोगाने ही फट उघाड मोठी करता येते हे पत्रे एका नळीच्या तोंडावर बसविलेले असतात व त्या नळीत एक साहामोलभिय बसविलेले असते, त्या योगाने या फटांतून येणाऱ्या किरणास समान्तर करतो येत. याप्रमाणे किरण समान्तर करून नंतर ते एका त्रिपार्थ भिन्नतून पाठवितात; यायोगाने त्या समान्तर किरणांचे पुष्करण होत. याप्रमाणे किरणांचे पुष्करण वेत्यानंतर ते किरण एका दुर्बिणीतून पहातात. दुर्बिणीतून या किरणांचे निरीक्षण करण्याचे कारण असे आहे की दुर्बिणीच्या साहाय्याने प्रथम हाफरच्या (काळ्या किंवा तेजसु) रेषा अरयंत सुलभतेने पाहता येतात.

या प्रकारच्या यंत्रासमोर पुष्कट्या प्रकाशांत ठेवून रयाच्या ज्वलंत मिठाच्या पाण्यात एक झटितमची तार धरवी, या तारेचा प्रकाश

दशकोतून पाहिला तर त्यात एक पिक्वळ्या रंगाची तेजस्वी रेषा दिसते. या प्रकारची रेषा दुसऱ्या धातूत दिसत नाही; अर्थात या पिक्वळ्या रेषेच्या साहाय्याने मिठाशी रासायनिक दृष्ट्या संयुक्त असलेले सर्व पदार्थ ओळखता येतात; म्हणजे याचा अर्थ असा की, सोडियम नांवाचा धातू असलेल्या कोणत्याही रासायनिक पदार्थापासून असल्याच प्रकारची रेषा दिसते: अर्थात सोडियमसंबंधाने ही एक कसोट्याच (टेस्ट) झाली. याप्रमाणेच प्रत्येक धातूसंबंधाने ठराविक रंगाच्या विशिष्ट रेषा आहेत व त्यावरून प्रत्येक धातूचेही अस्तित्त्व (त्या त्या धातूच्या संयुक्त पदार्थातून) जाणता येते.

या प्रकारच्या यंत्रात जे किरण त्रिपार्थी मिश्रातून बाहेर पडतात, त्यांचे बर्फीभवन होते.परंतु किरयेक वेळा बर्फीभवन न होता त्यांचे फक्त पृथक्करण व्हावे अशी जरूरी असते अर्थात अशा प्रकारची कार्यसिद्धि होण्याकरिता त्रिपार्थी मिशाची उलट-सुलट रचना करतात यासुद्धे बर्फीभवन न होता फक्त पृथक्भवन मात्र तेवढे होते अशा प्रकारचे यंत्र किरयेक वेळा फारच सोईचे असते. पतन पावणाऱ्या ताऱ्या-सारख्या स्थानान्तर पावणाऱ्या प्रकाशमान पदार्थांची पृथग्भूत किरणे पाहण्यास असली यंत्रे अवश्य लागतात

वर सांगितलेच आहे की, सोडियमची एक तेजस्वी पिक्वळी रेषा दिसते. एका गुंजेच्या २०,००,००,००० अंशाइतक्या सूक्ष्म प्रमाणात साध्या मिठाचे अस्तित्त्व एखाद्या पदार्थात असले तर तेवढ्या सूक्ष्म मिठाने सुद्धा ही पिक्वळी रेषा दिसू शकते. यावरून या प्रकारच्या यंत्राने किती सूक्ष्मता आली आहे याची खात्री पडेले.

मूळ इंध्याचे शोषः—युनसेन आणि किचोफ या प्रसिद्ध शास्त्रवेत्त्यांनी या यंत्राच्या साहाय्याने सोडियम आणि रूबिडियम या दोन धातू शोधून पाहल्या याशिवाय, इंडियम आणि ग्यालियम या धातूंचा शोष याच यंत्राच्या साहाय्याने लागला आहे. अगदी अलीकडे म्याडम क्युरी आणि मि. क्युरी यानी देखील या यंत्राच्या साहाय्याने रेडियम नावाच्या नवविख्यात धातूचा शोष लागला. हा धातू साध्या मार्गातच काढण्यास परंतु या धातूच्या सुक्ष्मतेत सुद्धा इतक्या अल्प प्रमाणात असतो की, या यंत्राशिवाय त्याच्या अस्तित्वाचे ज्ञान शक्यच नसते. परंतु या प्रकारचे बल्बसार यंत्र मनुष्यप्राण्यांच्या हातां लागल्यासुद्धे हा धातू याच्या सुक्ष्मतेच्यापून निराळा करता आला आहे.

प्रकाशजन्य शक्ति भाषक.—या यंत्रास इंग्रजीत ओप्टिकोमोटर हे नाव आहे. या यंत्राने प्रकाशकिरणांची शक्ति मोजता येते. प्रकाशकिरणामध्ये दोन प्रकारच्या शक्ती सामान्यतः वास्तव्य करीत असतात. एवढे उष्णता उत्पन्न होते, आणि दुसरीने रासायनिक क्रिया घडते. सर जॉन ह्यूल याने या प्रकारचे यंत्र प्रथमतः तयार केले परंतु अलीकडे असल्या प्रकारच्या यंत्राने प्रकाशजन्य रासायनिक

क्रियेची शक्तीच मापण्यांत येते. या कामी फोटोग्राफीच्या रासायनिक क्रियेचा बहुधा उपयोग करण्यांत येतो. हे यंत्र विशेषतः प्रसिद्ध नसल्याकारणाने याचे फारसे वर्णन दिले नाही.

प्रकाशमापक यंत्र.—असल्या यंत्राच्या योगाने दोन प्रकारच्या प्रकाशाची तुलना करून मापन करता येते. ज्या शास्त्रात या विषयीचे नियम दिलेले असतात त्याला प्रकाशमापनशास्त्र अशी संज्ञा आहे या कामी एका ठराविक मेणवत्तीचा प्रकाश एक या परिमाणाचा गणला गेला आहे

प्रकाशाचे दोन नियम.—(१) प्रकाश देणाऱ्या पदार्थापासून प्रकाशित पदार्थाच्या अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रम प्रमाणात प्रकाशाची तीव्रता कमजास्त होते. हे एका प्रकाश-बिंदूपुढे विशिष्ट अंतरावर एक विशिष्ट आकाराची तक्कडी धरली असता त्या अंतराच्या दुप्पट अंतरावर तिची छाया चौपट क्षेत्र व्यापिले या प्रयोगावरून सहज सिद्ध करता येते.

(२) प्रकाशकिरणानी, ज्या कोनात एखादा प्रकाशित भाग असले त्या कोनाच्या वोटिज्येच्या प्रमाणात तो भाग प्रकाशित झालेला असतो. ही गोष्ट प्रकाशकिरणापुढे एक लंबाकृति व एक तिरपा असे दोन फलक उभे केले असता व्यापलेल्या क्षेत्रावरून दिसून येते.

प्रकाशाचे परिमाण.—दोन प्रकारच्या प्रकाशाची तुलना करता येण्यास एक ठराविक माप सर्वमान्य असे गणले गेले आहे या प्रकारच्या मापस “ मेणवत्ती ” असे नाव दिले आहे व्हेले माशाची चरबी हे पौढ जेवून तिची मेणवत्ती दूर तासस १२० ग्रॅनप्रमाणे जावली असता जे प्रकाश पडले तो प्रकाश एक परिमाणाचा गणला आहे. या प्रकारची मेणवत्ती सतत सारखा प्रकाश देत देत अळावयास्त कावणे जरा कठिणच आहे. परंतु असल्या प्रकारच्या मेणवत्तीचा साधारणपणे व्यवहारांत प्रकाश मापणाकडे उपयोग करतो येतो. किरयेक ठिकाणी शिबेच्या दिव्याच्या प्रकाशाचे एक ठराविक परिमाण योजण्याचा उपक्रम झाला आहे. या कामी क्रिमिंग, हेफनर इत्यादि अनेक शास्त्रवेत्त्यांनी अत्यंत परिश्रम केले आहेत.

प्रकाशाची तुलना करण्याकरिता पुढीलप्रमाणे सुक्या कोणतात. याकरिता पाहण्याने पी. गोंगर आणि बल्बू रिट्ची यानी पुढील सुक्ति योजिली. अतिशय लघुकोने असलेली पाचर दोन दिव्यामध्ये ठेविलात व त्या पाचरीच्या टोंकाकडून त्याच्या दोन बाजू असलेले वन करतात. जर त्या दोन्ही बाजू समप्रमाणात प्रकाशमान न दिसल्या तर ती पाचर त्या दोन दिव्यामध्ये हलवितात किंवा दिले हलवितात. दिव्यांचे पाचराच्या पुढभागापासून जे अंतर असले त्याच्या वर्गाच्या प्रमाणात प्रकाशाची तीव्रता असते. कौट रॅमफोर्ड याने पुढील प्रकारची योजना केली आहे—

एखाद्या म्रौंढगलासार किंवा दुतःच्या एखाद्या अर्ध-पारदर्शक पडद्यावर एखाद्या वस्तूची (बहुधा एखाद्या सोदशाळकेची) सावली दोन ठिकाणी शेजारी शेजारी पाडून तीत किती साम्य आहे ते पाहतात. हे साम्य पूर्णपणे जमलास त्या दिव्याच्या पडद्यापासून असणाऱ्या अंतराच्या वर्गाच्या प्रमाणावर प्रकाशामान गणतात. वस्तूने दोन मास दोन दिवे ठेवून मध्ये तेलाचा ढाग पडलेला एक वागद ठेवून त्याच्या दोन्ही बाजूवर दोन्ही वाज्यांच्या दिव्यांचा सारखा प्रकाश पडला असतो दिव्यांचे अंतर मोजून प्रकाशातंत्रा अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रमप्रमणात असते हे दाखविले आहे.

विद्युत्पाचे प्रकाशामापन:—विजेच्या दिव्याच्या प्रकाशाचे मापन करणे हे वरील पद्धतीइतके सोपे नाही. वैश्वेच्या दिव्यातून निरनिराळ्या दिशेने निरनिराळ्या तीमतेचा प्रकाश निघतो. तेव्हा एकाच दिशेने प्रकाशाचे मापन केल्यास वरील मापन होणार नाही, याकारिता फिरत्या दिव्याचा उपयोग करतात. एका सेकंदास तीन फेरे या प्रमाणात दिवा फिरता ठेवितात. परंतु दिव्यास या प्रमाणात गति दिल्यास विद्युत्प्रवाह जाऊ देणारे दिव्यातील तंतु कमी जास्त प्रमाणात फाकतात; व त्या योगाने दिव्याचा प्रकाश-केंद्र बदलतो. अशा प्रकारे प्रकाशमापनात अंतर पडे नये म्हणून दुसरी युक्ति योग्यतात. दिव्याच्या समांतर सुमारे चार आरसे लावून त्या दिव्याचा प्रकाश एका विशिष्ट स्थळी पाडतात. या ठिकाणी प्रकाशाची "ठराविक मेगवती"च्या प्रकाशाशी तुलना करतात. ही युक्ति म्याथ्यु याने शोधून काढली म्हणून या युक्तीला म्याथ्युची "एकत्रीभावकरण युक्ति" असे नाव आहे.

रंगीत प्रकाशाचे मापन:—वरील प्रकारच्या पद्धतीचा उपयोग जेव्हा एकाच प्रकारचा प्रकाश असेल तेव्हा चांगला होतो; परंतु निरनिराळ्या प्रकारच्या रंगांचे प्रकाश असले तर वरील पद्धतीने उत्तम काम करता येत नाही. तरी पण वरील पद्धतींनी जे उत्तर येईल ते फारसे चुकीचे ठरत नाही.

पृथग्भूत प्रकाशमापन:—असल्या प्रकारच्या यंत्राने प्रकाशाचे पृथक्करण करून त्यातील निरनिराळ्या रंगाची तुलना करता येण्यासारखी आहे; याने एकाच प्रकाशाच्या पृथग्भूत अंगांची तुलना करतात; किंवा दोन प्रकाशांच्या निरनिराळ्या अंगांची तुलना करतात.

स्वयं प्रकाशमापन:—या प्रकारच्या प्रकाशमापनास फार प्राचीन काळापासून सुरवात झाली आहे. सुमारे इ. स. १५० च्या सुमारास टॉलेमी याने स्वयं तारकांची यादी प्रसिद्ध केली. तो सुमारे १२०० तारकांची नावे दिली आहेत. त्या यादीत तारकांचे ६ भेद सांगितले आहेत. हे भेद तारकांच्या प्रकाशाशुद्धते केले आहेत. विशेष लक्षात देण्यासारखी गीट ही आहे की, हा यादीत रोण्या

१५०० वर्षांत फरक करता आला नाही. जेव्हा यांत्रिक मत्त येण्यास सुरवात झाली तेव्हाच या यादीत सुधारणा करता आली. यावरून प्रोक सोफाच्या तारतयज्ञानाची कल्पना करता येईल दुर्विषयच्या शोधाच्या योगाने मनुष्याच्या नेत्रेद्विद्याच्या शक्तीत वाढ झाली. दुर्विषयित्रीज अनेक साधने यानंतर उपलब्ध झाली व त्यायोगाने या विषयांत मनुष्याची अर्थत प्रगति झाली. प्रथमतः क्रियेकानी सूर्यप्रकाशाची "मेगवती" शी तुलना करण्याचा प्रयत्न केला. क्रियेकानी चेद्राच्या प्रकाशाची "मेगवती" शी तुलना करण्याचा प्रयत्न केला, तर क्रियेकानी धंद आणि सूर्य यांच्या प्रकाशाची तुलना करण्यास आरंभ केला. साधारणपणे असे आढळून आले आहे की चेद्राच्या ३०००००० ते ४००००० पट सूर्याचा प्रकाश आहे. शुक्राच्या ६२ कोटी आणि गुरुच्या ३० कोटीपट प्रकाश सूर्य देतो. व्याध नावाच्या ताऱ्याच्या ५९७ कोटीपट सूर्यप्रकाश आहे असे सिद्ध झाले आहे.

प्रकाशलेखन (फोटोग्राफी)—प्रकाशाच्या साहाय्याने जेव्हा काढण्याच्या कृतीविषयी या शास्त्रात विवेचन केलेले असते फोटोग्राफीच्या रासायनिक क्रियेस केंद्रापासून सुरवात झाली हे सांगणे बरेच कठिण आहे सूर्यप्रकाशाच्या योगाने कातडी कमावली जाणे ही क्रिया फोटोग्राफीच्या क्रियेसारखीच आहे; कारण प्रकाशाच्या योगाने परमाणु बदल होऊन पदार्थाचा रंग बदलतो. ही क्रिया प्रकाशलेखनाच्या रासायनिक क्रियेत आहे; व तीच क्रिया प्रकाशाचे कातडे कमावण्यात प्रामुख्याने पडते के. डब्ल्यू. शॉल याने रगत-हुरिदा (सिल्व्हर क्लोराइड) वर सूर्यप्रकाशाचे कसाकाय परिणाम पडतो हे प्रथमतः निदर्शनास आणले. पाण्याच्या तळाशी सिल्व्हर क्लोराइड ठेऊन त्यावर सूर्यप्रकाश पाडला तर फाई तीरी रासायनिक क्रिया होऊन एक पदार्थ पाण्यात विद्राव्य होतो; नंतर त्या पाण्यात रजतनप्रित(सिल्व्हर नायट्रेट) घातले असता सिल्व्हर क्लोराइडचा नवीन साका बसतो; या मिश्रणात नंतर अन्न (अमोनिया) घातला असता त्या कृष्णवर्णाच्या सिल्व्हर क्लोराइडचा शुद्ध रूपाचा साका बसतो. वरील शास्त्रज्ञाच्या असांदि निदर्शनास आले की, सूर्याच्या सप्तरींगी किरणपिकी जाभळ्या रंगाच्या किरणांच्या पदार्थां फारच लचकर सिल्व्हर क्लोराइड कृष्णवर्णाचे होत. १७८२ साली जे. सेनेबिअर याने शीलचे प्रयोग फिहून एकवार करून पाहिले; त्यावरून त्याला असे दिसून आले की, जाभळ्या किरणांनी १५ सेकंदांत जे कार्य होत तेच कार्य तांबड्या किरणांकडून होण्यास सुमारे २० मिनिटे लागतात.

कॉट मॅमकोई, रावर्ट हारप, जोहान विह्रेल्म रिटर, यामस जोहान सिबेक, जाफस एट्टेएन् बेराई, विल्हम् हाइड, बोलस्टन्, इत्यादि शोधकांनी या शास्त्रातील काही गोष्टींचा शोध लावला.

श्रीक याने जो शोध लावला त्याचा व्यावहारिक उपयोग प्रथमतः करण्याचे श्रेय इंग्लंडने संपादिले सन १८०२ साच्या जूनमध्ये थामस बेन्जुड (१७७१-१८०५) याने रॉयल इन्स्टिट्यूट संस्थेच्या नियतकालिकात एक लेख प्रसिद्ध केला त्यात त्याने असे दाखवून दिले की, सिल्व्हर नायट्रेट-मर्क कागद बुडवून त्यावर प्रकाश आणि छाया यांच्या साहाय्याने चित्र काढता येत; परंतु तयार झालेले चित्र कितीही धुनले तरी कायम राहिले असे मान करता येत नाही, कारण सिल्व्हर नायट्रेट नावाचा वरील सौंपक्षार कागदावर थोड्या प्रमाणांने तरी रदातोच, व त्यामुळे कागद काळा शाख्याकारणांने उमटलेले मूळचे चित्र नाहीत होते. या पद्धतीने फोटो तयार करण्याच्या क्रांतीत, सध्या चालू असलेले फोटोग्राफीतील "प्रिंटिंग " नावाच्या क्रियेचे बीज आहे. फ्रान्काइस चॉसिअर याने १७९९ साली सेडियम थिओसल्फेट नावाचा पदार्थ शोधून काढला. या पदार्थाचा फोटोग्राफीतील 'प्रिंट' कायम करण्याकरिता उपयोग केला आहे. यानंतर लुई जेक्यू माडे डॅगरे (१७८९ ते १८५१) आणि जिन्से यानां फोटोग्राफीत काही नवीन कल्पना काढून त्या अंमलात आणल्या यांच्या पद्धतीने चित्र काढून घेण्यास सुगारं सहा सात तास लागत; परंतु आता फोटोग्राफीत इतकी सुधारणा झाली आहे की, १०-१५ सेकंद इतका वेळ फोटो घेण्यास पुरेसा होतो. यावरून फोटोग्राफीच्या कलेत किता प्रगति झाली आहे याची सामान्य कल्पना घ्यावकास होईल.

आहे कोलोडियनची पद्धति:—ही पद्धत सुरु होण्यापूर्वी ज्या दुसऱ्या पद्धती चालू होत्या त्या सर्वांत हिने मागे सरले या रीतीने फोटो घेण्यास वेळ अगदी घोटा लागू लागला, परंतु या पद्धतीत काचेवर बसविलेला कोलोडियनचा थर थोळा ठेवावा लागतो कारण हा थर वाळवण्यानंतर प्रकाशाचे कार्य नीटपणे घडत नाही तेव्हा थर थोळा असतानाच फोटो घेण्याचे काम चित्रकारास करावे लागे. जेथे फोटो घ्यावयाचा असेल त्या ठिकाणी कोलोडियनसह सर्व रासायनिक पदार्थ नेऊन एक लहानशी राहुटी उभारावी लागत असे. त्या राहुटीत अगदी पूर्णरणे अंधेर करून तेथे तांबड्या उजेडात काचेवर विशिष्ट थर बसवावा लागत असे. नंतर थर बसविलेला काच ज्यानेत्यात घालून तो थर घाळण्यापूर्वीच फोटो घ्यावा लागत असे. ही सारी दगदग वांढविण्याकरता कोरव्या थराच्या काचा तयार करण्याचा उपक्रम सुरु झाला.

कोरव्या थराच्या काचा:—या प्रकारच्या काचा तयार करण्याची रीत मार्क अन्टोनाइन आगस्टोन गौडीन याने प्रथमतः काढली २२ एप्रिल, १८५४ रोजी त्याने आपली पद्धत एका शास्त्रीय मासिकात प्रसिद्ध केली. त्याच सालच्या आगष्टात ४ रथा तारखेत इंग्लंडात जी. आर. मूरहेड याने आपली माहिती प्रसिद्ध केली. परंतु या माहितीचा बंधव्हा-रित उपयोग करून दाखविण्याचे श्रेय जे एम. टायनाट

याने संपादिले. पुढे सन १८६४ साली कोलोडियनच्या काचा तयार करण्याच्या पद्धतीत लब्ल्यू. वी. बोस्टन आणि वी. जे. साइस यानां काही सुधारणा सुचविल्या व त्याप्रमाणे शोध करता करता पुढे असे दिसून आले की, कोलोडियनमध्येच रूपाचे क्षार मिश्रित करून त्यायोगाने काचा तयार करण्याची सुधारलेली पद्धत अमलात आणणे फायदेशीर आहे. यानंतर कोलोडियनच्या ऐवजी शुद्ध सरस वापरता येईल काय, म्हणून कित्येक शास्त्रज्ञांनी तपास सुरु केला अगदी सर्वांत जुना प्रयोग सन १८७१ साली डॉ. आर. एल् म्याडॉक्स याने केला. त्यानंतर किंग, जे वॅमॅस, आर केनेट, सी. वनेट, आन्नि, डॉ. वी. व्हान, मान्स्लोव्हन इत्यादी शास्त्रज्ञांनी फार परिश्रम करून ही पद्धत पुढे आणण्यास मदत केली.

शुद्ध काचा करण्याची संक्षिप्त माहिती:—शुद्ध सरस किंवा जिलेटिनचा उपयोग करून काचा तयार करण्याची पद्धत पुढे दिली आहे—या रीतीने काचा तयार करताना त्यासचा किंवा मेणवतीचा उजेड उपयोगात आणावा. हा उजेड "वाग्ने"च्या तांबड्या दाबतून घ्यावा व तो उजेड नारिंगी रंगाच्या कागदातून जाऊ देऊन नंतर उपयोगात आणावा. असा प्रकार वाळवणी घेऊन तांबडा उजेड उपयोगात आणण्यास रूपाच्या क्षारावर यरकिचित्ति परिणाम होत नाही. जर सूर्यप्रकाश उपयोगात आणावयाचा असेल तर तांबड्या काचेवर दुहेरी नारिंगी कागद वापरवा.

साली दिलेले पदार्थ वजन करून घ्यावेत—

(१) थोळाशियम आयोडाइड	५ ग्रॅन,
(२) पोट्याशियम ब्रोमाइड	१३५ "
(३) नेल्सनचे नं. १ चे फोटोग्राफीचे जिलेटिन	३० "
(४) सिल्व्हर नायट्रेट	१५५ "
(५) आटोटाईप किंवा दुसरे कठिण जिलेटिन	१०० "
नेल्सनचे नं. १ चे जिलेटिन	१०० "

नंबर तीन आणि पाच यातील पदार्थ हळूतक पाण्याखाली धुवून घ्यावेत म्हणजे त्याच्या पृष्ठभागावर बसलेली धूळ किंवा केरकचरा निघून जातो नं. दोनचा पदार्थ १११ औंस पाण्यात विरघळवितात त्याला फिकट तांबूस पिचकट रंग येईपर्यंत त्यात थोडे आयोडिनचे टिंक्चर घालतात नं. १ चा पदार्थ ६० मिलिमी पाण्यात विरघळवितात नंबर ४ हा अर्धा औंस पाण्यात विरघळवितात. नंबर ३ ला १ औंस पाण्यात फुफू देतात आणि नंतर लष्णतेने ते सर्व विरघळवितात वरील सर्व मिश्रणे काचेच्या चंबून (प्लासटिक) घालून ते १५०° उष्णमानापर्यंतच्या पाण्यात ठेवून नंतर अंधेच्या (म्हणजेच तांबड्या प्रकाशाच्या) खोलीत नेतात. नंतर नंबर ३ आणि ४ हे एका चंबूत एकत्र करतात नंतर नंबर २ चेथेच थेंब घाळून ते अंधे संपवितात. नंतर राहिलेच्यात नंबर एकचे मिश्र करून ते

सर्व एकत्र करतात हे सर्व एकत्र सात्यावर तें मिश्रण विकट झाले पाहिजे त्याचा रंग उगासचा उजेंडान तांबडा भडक दिसला पाहिजे, किंवा सुगंधासाठी नारिंगी दिसला पाहिजे. हें मिश्रण बंधूत ठेऊन तो येवू आघापाच्या पाण्यात सुमारे ४५ मिनिटे ठेवितात, व नंतर त्याला १००° फा० उष्णमानावर ठेवितात म्हणजे त्यात नशर ५ चें मिश्रण घालण्याची योग्यता येते नशर ५ ल मधुशरीरच्या काळात २ औंस पाण्यात फुग देऊन नंतर विरघळवितात. हें तयार झालेले मिलेटिनचें मिश्रण एका ऱ्हे घेवू होण्यासाठी ठेवितात

बरील सर्व एकत्र झालेली मिश्रणे जाच्या फेनव्हासच्या पिशवीत घालून दावतात म्हणून शेज्याप्रमाणें त्याचे सतू निघतात हे निघालेले तनु थंड वहात्या पाण्यात पडू देतात, म्हणजे त्या मिश्रणातील विद्राव्य क्षार विघून जाणत फिरून एकावर फेनव्हासच्या पिशवीतून हें मिश्रण गाळून नंतर गरम करून नंतर त्यात अर्धा औंस अल्कोहल विरघळवितात शेवटी ते शामोडस कातण्यातून किंवा उत्तम मलमलौतून गाळून घेतात अशा प्रकारें शुद्ध केल्यामुळे हें मिश्रण काचेवर वसविण्यालायक होतें

काचेवर मिश्रण वसविण्याची पद्धत — काचा प्रथमतः नायट्रिक ॲसिडानें स्वच्छ करून पण्याने पुनात नंतर पोट्या शियम मिश्रणानें घुवून पाण्याने स्वच्छ करतात नंतर स्वच्छ कापडानें त्या कोरल्या करतात नंतर त्यावर मिश्रण ओतात. मिश्रण ओतण्यापूर्वी दोहोंगिहें उष्णमान १२०° फा. इतकें धसलें पाहिजे नंतर सनपातळीत (सेव्हलमध्ये) असलेल्या टरलावर कांचा ठेऊन बरील मिश्रण सर्व बाजूंना सारखे टांगील असें करतात नंतर त्या कांचा उष्ण वारा वहाण्याच्या कपाळात ठेऊन व लघेतात सुमारे वारा तासात कांचा घालून तयार होतात

प्रकाशदर्शनाचा काल — सूर्य-प्रकाश उत्तम पडला असून सेन्सच्या सूर्य वैद्राच्या एकपेदापास प्रमाणाचे छिद्र असले तर वैद्राल, सूर्याने द्याविते उघड्यावरील फोटो घेण्यास अर्धा सेकदापासून ते एकपंचमास सेकद वेळ पुरा होतो जर फोटो घेण्याच्या देखाव्यात हाईड्रोजन इन्फ्रारिड हिरवे भाग जास्त प्रमाणात असतात तर थोडासा वेळ जास्त लागतो त्याप्रमाणेच प्रकाश असून जर फोटोच्या खोळीत फोटो घेण्याचा असल्यास अर्धा सेकदापासून चार पाच सेकदापर्यंत प्रकाशदर्शन करानें लागते.

विज्ञाने प्रकटीकरण — डेव्हलपमेंट उर्फ प्रकटीकरणाकरिता फेरस आयसलेटने मिश्रण किंवा अल्कोहोल पायरोमालिक ॲसिडचें मिश्रण यार्पकी कोणत्याही एकाचा उपयोग करतात रिस्ट्रनर उफ रासायनिक प्रतिरोधक दर बापरण्याची जरूरी भासत नाही कारण मिलेटिन हाच स्वतः प्रतिरोधकानें कार्य करतो, अल्कोहलान डेव्हलवर या नाण्यासाठी मोडणारी रासायनिक द्रव्ये उपयोगात आणण्या-

मुळे शुष्क पद्धतीत जास्त सौकर्ये उत्पन्न झाले पुढें दिलेली मिश्रणे सन १८८० च्या सुमारास किंवा तत्पूर्वी वापरतात असत या मिश्रणात अद्याप (१९११) पर्यंत फेरस फेर-फार झाला नाही हें पणानात घेण्यासारखे आहे

(१) एकनोडेन डेव्हलपर मिश्रण —

एकनोडेन	२५	भाग
सोडियम सल्फाइड	५०	"
सोडियम कार्बोनेट	५०	"
पोट्याशियम प्रोमाइड	५	"
पाणी	१०००	"

ह्या वरील एकाच मिश्रणात कार्यभाग होतो

(२) मिथॉल डेव्हलपर मिश्रण. — अ मिश्रण

मिथॉल	२	भाग
सोडियम सल्फाइड	१८	"
पाणी	१००	"
ब मिश्रण		
सोडियम कार्बोनेट	६	भाग
पोट्याशियम प्रोमाइड	१	"
पाणी	१००	"

उपयोग करताना "अ" मिश्रणातील १ भाग घेऊन त्यात "ब" मिश्रणाचे ३ भाग मिसळवत

(३) आर्टोले डेव्हलपर मिश्रण —

अ मिश्रण		
आर्टोले	१५	भाग
सोडियम सेट्याबायसल्फाइड	७	"
पाणी	१०००	"

ब मिश्रण		
सोडियम कार्बोनेट	१००	भाग
सोडियम सल्फाइड	१२५	"
पोट्याशियम प्रोमाइड	३	"
पाणी	१०००	"

अ व्हाणें ब मिश्रणे सम प्रमाणात मिसळून वापरणें

(४) अर्मिडोले डेव्हलपर मिश्रण —

अर्मिडोले	२	भाग
सोडियम सल्फाइड	१००	"
पोट्याशियम प्रोमाइड	१०३	"
पाणी	१०००	"

उपयोग करण्याची कोठे कोठे रीत आहे. या प्रकारची द्रव्ये अल्कली आणि प्रोमिन किंवा झोरीन यांच्या रासायनिक संयोगापासून तयार केलेली असतात. या द्रव्यांच्या योगाने फोटोच्या काचेवर जास्त व्यवस्थित रीतीने काये होतें. य त्यामुळे फोटो विघडण्याचा संभव फारच कमी होतो.

प्रकटीकरण—किरयेक वेळा घेतलेल्या काचेवरील चित्राचें प्रकटीकरण (इन्टेन्सिफिकेशन) करणें अर्थवत् जरूर असतें. प्रकटीकरण करण्याच्या पुढेकडच पद्धती आहेत. परंतु पुढें दिलेली कृति अर्थवत् उत्तम आहे. ही पद्धत चापमज जोन यानें बसविली आहे. मरकपुरिक झोराइड नावाच्या द्रव्याचें संयुक्त द्रावण (सोल्युशन) घेऊन त्यात काच टाकावी. नंतर ती त्यांतून काढून फेरस आक्सलेटमध्ये घालावी चित्रास योग्य तिनकी जाडी न आल्यास ह्या कृतीच्या अनेक आवृत्त्या कराव्यात. दुसऱ्या कृतीपेक्षा मा कृतीत हें विशेष आहे की, दुसऱ्या कृतीत चित्र थिबळें पडून नाहींस होण्याची भीति असते, परंतु अशा प्रकारची भीति या कृतीत संभवत नाहीं.

वॉरनिस चढविणे—याप्रमाणें तयार झालेल्या काचेस 'क्यु' किंवा 'मिनेटिव्ह' म्हणण्याची चाल आहे या काचेचें उत्तम प्रकारें रक्षण व्हावें म्हणून त्यावर किरयेक टिकणाऱें वॉरनिस चढविण्याची चाल आहे. याकरिता प्रथमतः कोलोडियमचा थर देऊन नंतर लाय्जच्या रोगणाचा हात देतात. या प्रकारें रोगण चढविलें असता काचेवरून तसथोर छापून घेताना कागदावरील रौप्यक्षार लागून काच रस्राच होत नाहीं. दुसऱ्या प्रकारचे वॉरनिस पुढें दिल्याप्रमाणें तयार करतात. कोलोडियम घेऊन तें अॅमिलेज अॅसिटेट नावाच्या पदार्थात विद्राव्य करतात. हें एक प्रकारचें वॉरनिसच होय. या वॉरनिसाच्या योगानें सरदापासून मिनेटिव्ह काचेचे उत्तम प्रकारें रक्षण होतें.

फोटो छापण्याचे कागद तयार करण्याची कृति—पुढील कृतीने हे कागद तयार करतात १५० भाग अमोनियम झोराइड, २४० भाग स्विफ्ट आफ वाईन, आणि २००० भाग पाणी घेतात. हे एकत्र करून सर्वोच्च एकशील होळें देतात. नंतर १५ अंशघातांत पाहारा बलक त्यात घालून सर्व मिश्रण घोलून एकभोर बनवित्तात. उष्ण हवामान अश्ल्यास त्यात क्यारबोलेक अॅसिटडाचा एखादा थेंब ठकतात. क्यारबोलेक अॅसिटडाच्या योगानें मिश्रण विटून विपडत नाहीं. हे मिश्रण दोनतीन दिवस राहू देऊन नंतर काचेच्या सरसळ्यान स्पॅज ठेऊन रयातून घालून काढतात; किंवा दुहेरी-तिहेरी मलमलकीच्या कागडातून घालून घेतात; व नंतर ते उष्ण वशीत काढून घेतात. पुढें योग्य आकाराचे कागद घेऊन ते त्या वशीत ठाकून ते कागद एक मिनीटपर्यंत तरंगू देतात व नंतर वाहून घेऊन उष्ण खोलीत ते बाळगितात.

फोटोवर रंग चढविण्याचा अश्ल्यास कागदावर चकाकी असता कामा नये. चकाकी अश्ल्यास रंग कागदावर नीट रातांन घेत नाहीं. त्याकरिता निराळ्या कृतीने कागद तयार करावे लागतात. १० भाग अमोनियम झोराइड, १०० भाग सोडियम सायट्रेट, १० भाग जिब्रेटिन आणि ५००० भाग शुद्ध पाणी इतकें मिश्रण घ्यावेत. प्रथम पाणी गरम करून त्यात जिब्रेटिन घालावा, तो उत्तम प्रकारें विरघळल्यावर त्यात दुसरे पदार्थ घालावेत नंतर हें मिश्रण गाळून घ्यावे. ह्या मिश्रणावर तीन मिनिटपर्यंत कागद तरंगत ठेवावा; नंतर तो काढून घेऊन वाळवावा. हा कागद चेतनायुक्त करण्याकरिता पुढील कृति करावी लागते.

सचतनीकरण—तिलव्हर नायट्रेट हें शेकडा १० या प्रमाणात पाण्यात विद्राव्य करून त्यावर बरिल कागद सुमारे ३ मिनिटपर्यंत तरंगत ठेवावा व नंतर तो काढून घेऊन वाळवावा. ह्या कागदावर मिनेटिव्ह काचेच्या साहाय्याने चित्र छापून काढतात. हें चित्र आपणास भिक्कें दाट पाहिजे असलें त्यापेक्षा जास्त दाट (फाळतर) करून घेतात.

छापीत कागदाचे स्थिरीकरण—बराळप्रमाणें छापून चित्र तयार केल्यानंतर त्यावर पुढें दिल्याप्रमाणें कृती कराव्या लागतात या कृती केल्याशिवाय चित्र स्थिर होत नाहीं. पुढें तीन मिश्रणें दिली आहेत त्यापैकी कोणतेही एक वापरलें असता चालेल

पद्धत पहिली—गोल्ड झोराइड १ भाग; सोडियम कार्बोनेट १० भाग, पाणी ५००० भाग, हीं द्रव्ये एकत्र करून मिश्रण करावें व त्याचा उपयोग करावा.

पद्धत दुसरी—(अ) बोय्याक्स (टाकणखार) १०० भाग; पाणी ४००० भाग; (आ) गोल्ड कोराइड १ भाग; पाणी ४००० भाग हीं अ आणि आ मिश्रणें अगदीं आगरा वेळीं समप्रमाणात एकत्र करून ताबडतोब उपयोगांत आणावेंत. (अ) आणि (आ) हीं एकत्र होऊन फार वेळ राहिल्यास निरुपयोगी होतात.

पद्धत तिसरी—गोल्ड झोराइड २ भाग; झोराइड ऑफ लाइम २ भाग; खडू (चॉक) ४० भाग व पाणी ८०००० भाग, हीं एकत्र करितान परंतु पाणी गरम करून घेतात. थंड झाल्यावर मिश्रण उपयोगात आणावें पहिल्या दोन पद्धतींचा उपयोग करण्यापूर्वी छापलेले चित्र पाण्याने पूर्णपणें धुवून काढावें. तिसऱ्या पद्धतीचा उपयोग करावयाचा अश्ल्यास चित्र पाण्याने अर्धवट धुवून घ्यावें. या तिन्ही पद्धतींतलें मिश्रणात चित्र घातल्यानंतर त्याला चांगला जांमळा आवासाहें रंग येईपर्यंत राहू द्यावें; ते नंतर काढून घेऊन पुढें दिलेल्या मिश्रणात सुमारे १० मिनिटें घालून ठेवावें. शेकडा २० भाग या प्रमाणात हायपोसल्फाइट ऑफ सोडा घेऊन १०० भाग पाण्यात घालून रयात अमोनियाचे वाहून थेंब टाकावे म्हणजे मिश्रण तयार होतें. यात सुमारे १० मिनिटेंपर्यंत चित्र राहू द्यावें. नंतर वहात्या पाण्यात किरयेक ताड

पर्यंत चित्र धुवून नंतर तुरटीच्या दशात काही वेळ राहून देऊन नंतर फिरून एवढार धुवून चित्र काचेवर लावून राखवायें.

रंगीत फोटो:—वरील रीतीने फोटो घेतले असता त्यात रंग येत नाहीत. पुढील वेळां हातांने फोटो रंगविताना, परंतु या रीतीने चित्र असे पाहिजे तसे घडत नाही, शिवाय रंगविण्यास बरेच कौशल्य लागतें. हा सर्व त्रास सुकवा व नैसर्गिक रीतीने सर्व रंग निघावेत म्हणून कि.ये.कांनो बरेच प्रयत्न केले आहेत; त्यांपैकी अगदी अलीकडचा सुप्रसिद्ध प्रयत्न म्हटला म्हणजे १९०७ साली ए. ड्युब्लर एट सेस फिल्ल याचा होय. याची पद्धत पुढील सोपी असून या पद्धतीने अगदी नैसर्गिक रंगप्रमाणें रंग येतात. ही पद्धत आपल्या देवात प्रचारात आणायला नाहीं.

चित्रलेखाक ग्रंथ.—कॅमेऱ्याविषयी साद्यंत विवेचन येथे करता येणें शक्य नाहीं. कॅमेऱ्याचे निरनिराळे भाग प्रत्यक्ष पाहिल्याखेरीज त्या भागाविषयी केलेले विवेचन समजणें शक्य नाहीं. तरी अशी वस्तुस्थिति आहे तरी पण कॅमेऱ्याविषयी थोडेंसे विवेचन करून त्यातील तत्त्व सांगता येणें बरेच सुलभ आहे तें असे:—

कॅमेऱ्यामध्ये एक पेटो असते. तिला तोंडाशी लेन्ससमुच्चय बसविलेला असतो या लेन्सातून येणारा प्रकाश केंद्रीभूत होऊन पाठीमागें एका पडद्यावर पडतो हा पडदा प्राटेंडन्सत नावाच्या अर्धपारदर्शक काचेचा असतो या प्राटेंडन्साचावर पडणारी प्रतिमा नीट यावी एतदर्थ हा पडदा पुढेंमागें हलविण्याचा सोय एका मलसूत्रानें केलेली असते. या कॅमेऱ्यात पडद्यावर ज्या प्रतिमा पडतात त्या उलटपा असतात; म्हणजे खाली डोकें आणि वर पाय अशा असतात; अर्थात् प्रकाशलेखनाची चला साध्य करून घेताना नवाशिक्यास असली उलटी चित्रे (पडद्यावरील) पाहण्याची संवय करून घ्यावी लागते. प्राटेंडन्सासवरील प्रतिमा केंद्रात आणून नंतर त्याचागी फोटो घेण्याची कोरबी काच बसविताना काच बसविण्यापूर्वी लेन्साचे तोंड काळ्या मयमतीने आतून मढविलेल्या टोपीने बंद करतात. यानंतर प्रकाशाच्या मानानें आणि कोरबी काचेच्या प्रकाशमाहकुसुकाप्रमाणें लेन्सावरील टोपी काढून काही वेळपर्यंत लेन्सातून प्रकाश जाऊं देतात, त्यायोगानें कोरबी काचेवर इष्ट परिणामी प्रतिमा पडते, व त्यायोगानें फनिवरील रूपाच्या क्षारावर रासायनिक फेरफार होतात. पुढें या काचेवर रेव्हलयर मिश्रण आणि दुसरी मिश्रण लावून ती प्रतिमा व्यक्त करून स्थिर करितात नंतर या याचिबद्दल कागादावर चित्र छापण्याची क्रिया करतात व पुढें त्या कागादावर रासायनिक क्रिया करून कागादावरील चित्र स्थिर करतात.

खरूप प्रकाशलेखन २ फॅटार मादिकाचे फोटो-ग्राफ.—आकाशस्य ज्योतींचे फोटो घेण्याला क्षीणक्षीणया

गोष्टींची मर्यादी आहे; व या कामात क्षीणया अडचणी येतात याचा प्रयत्न; विचार केला पाहिजे

प्रकाश.—ताऱ्यांचा प्रकाश अत्यंत मंद असतो जर व्यवहारात आपणाला मनुष्यादिप्राचा फोटो घेताना प्रकाशाची उणीव आसली तर कृत्रिम प्रकाश उत्पन्न करून ही उणीव दूर करून फोटो घेता येतो. परंतु ताऱ्यांच्या बाबतीत ही गोष्ट लागू पडत नाही. कारण कितीहि जोरदार सचे लाइटच्या योगानें ताऱ्यांवर प्रकाश पाडण्याचा यत्न केला तरी ताऱ्यांचें अंतर इतकें दूर आहे की त्या प्रकाशाचा यंत्रिक-चिनीह परिणाम पडत नाही जिलेटिनच्या कोरबी काचा निघण्यापासून मात्र ही अडचण बऱ्याच अंशानें दूर झाली आहे उपायकेस कोलेडिअनच्या जोरना काचा वापरण्याची पद्धत होती. त्यावेळस पराच वेळ प्रकाशदर्शन करून फोटो घेता येत नसे कारण की, काचा बाळग्यानेतर रसावर रासायनिक परिणाम पडत नसे परंतु कोरबी काचा निघण्यापसून ही अडचण बरीच दूर झाली आहे आता यांत्रिक रीतीने फिरणाऱ्या दुर्बिणीसारख्या कॅमेऱ्यास काच देऊन तिला ताऱ्यांचे तास प्रकाशदर्शन करविणें शक्य आहे, इतकेच काम परंतु कितीच दिवस किंवा माहिने, किंबहुना वर्षे देखील प्रकाशदर्शन करविता येतें दिवस सुरू होण्यापूर्वी कॅमेऱ्याच्या तोंडावर शाकण बसवून फिरून रात सुरू क्षारावर योग्य कोन करून येथे सुरू करावें व नंतर शाकण उघडावें म्हणजे झालें

महत्करण (मॅग्निकिफिकेशन):—साध्या कॅमेऱ्यात आपणाला मोठा फोटो घ्यावयाचा असल्यास कॅमेऱ्या बसलेल्या इमानबळ नेऊन लावल्यास मोठा फोटो घेता येतो व दूर अंतरावरून कॅमेऱ्या लावल्यास लहान फोटो निघतो. परंतु तारे कोटयअथि भैल अंतरावर असल्याकारणानें दहा वीस फूट कॅमेऱ्या हलविण्याच्या योगानें ताऱ्यांचे मोठे चित्र काढता येणें शक्य नाहीं. याकरिता मोठा फोटो घ्यावयाचा असल्यास लेन्सात फरक करवून ही गोष्ट घडवून आणता येते. परंतु या रीतीने फोटो मोठा करण्याच्या मार्गात काही नैसर्गिक अडचणी आहेत. कॅमेऱ्या आणि ताऱ्या यांच्या दरम्यान हवेचा एक मोठा हलता थर आहे. या थराच्या योगानें घेतलेल्या चित्रात फारच चळिचल होते, व ज्या ज्या प्रमाणात महत्करण करावें त्या त्या प्रमाणात ही चळिचल चित्रामध्ये जास्त प्रमाणावर दिसून येते; यामुळे ठराविक मर्यादेबाहेर महत्करण करून चित्र घेता येथें शक्य नाहीं.

स्तब्धता.—साध्या फोटोग्राफीमध्ये फोटोग्राफाला आपला कॅमेऱ्या स्थिर करून फोटो काढून घेणाऱ्या इतमाला स्तब्ध बसवावयास लावणें म्हणजे काम भावतें. परंतु सध्या—ज्योतीं सतत एका ठराविक गतीने फिरत असतात. तेव्हां कॅमेऱ्या त्या ज्योतींकडे तोंड करून सतत फिरत

राहिल अशी यंत्रयोजना करावी लागते या कामां घड्या-
व्याच्या घटावर वांत्रिक योजना करून हे कॅमेरे ठराविक
गतीने विशिष्ट तान्याकडे तोंड करून सतत फिरत राहतील
अशी योजना करता येते

प्रकाशलेख किंवा प्रकाशचित्रे.—आकाशात अर्थात दूर
अंतरावर तारे आहेत; तेव्हा त्यांचे फोटो एखाद्या बिंदु-
प्रमाणे आले पाहिजेत; परंतु घेतलेले फोटो पाहिले असता
ते केवळ बिंदुप्रमाणेच असत नाहीत, फोटोंत एक बारीकसा
टिपका आणि त्याच्या भोवती बारीक बारीक वलयें
असलेली दिसतात. ही वलयें येण्याचे कारण असे आहे
की, तान्याचा प्रकाश हा निरनिराळ्या रंगाच्या प्रकाशापासून
झालेला असतो, व हे रंग निरनिराळ्या प्रमाणात लेन्सातून
पडोभवून पावतात. त्यामुळे विशिष्ट रंगाचे केंद्रीभवन होते;
परंतु बाकीच्या रंगाच्या किरणांचे त्याच अंतरावर केंद्रीभवन
होत नाही; त्यामुळे ही वलयें येतात परंतु विशिष्ट रंगाची
कांच कॅमेऱ्याच्या तोंडावर बसवून त्या योगाने विशिष्ट
रंगाचेच तेवढे किरण घेऊन फोटो काढल्यास ही वलयें
फारच कमी प्रमाणात येतात

तान्याचे नकाशे.—बरील प्रकाराने फोटो घेऊन
तान्याचे नकाशे प्रसिद्ध करता येतात. १८८७ सालीं
जगावरील निरनिराळ्या अठरा वेधशाळांनी सहकार्य करून
एक उत्तम नकाशा तयार केला आहे. फोटोग्राफीच्या
योगाने पुष्कळदा दोन ताऱ्यांतून कोन सोजता येतो

प्रकाशपृष्ठाकरणयुक्त फोटो:—वर सांगितलेल्या कॅमे-
ऱ्याच्या तोंडावर त्रिपार्थ लोलकाचा तुच्छा वधविला तर
येणाऱ्या प्रकाशाचे पृष्ठाकरण होतें. तेव्हा या पृष्ठाभूत
प्रकाशापेकी दृष्या त्या रंगाचा फोटो घेणे शक्य आहे. या
प्रकारच्या फोटोपासून सूर्याच्या निरनिराळ्या भागाची
होणारी हालचाल (रासायनिक उद्योगालय) पाहणे
शक्य असते आहे.

आकाशगंगेतील तारकांचे फोटो घेणे:—आकाशातील
तारकादिर्कांचे फोटो घेण्याच्या कामात प्रथमतः आकाश-
गंगेच्या फोटोंत चांगले यश आले तों फूट व्यासाच्या
अंतरगोल आकाशाच्या साहाय्याने डॉक्टर ए. ए. फ्लानन
(१८४१-१९०३) याने सूर्याशी नांवाच्या तारकापुं-
जातील आकाशगंगेचा फोटो घेतला. यानंतर प्रो. जे. इ.
कॉलर (१८५५-१९००) याने अशा प्रकारचे पुष्कळच
फोटो घेतले. या फोटोंवरून आकाशगंगा नागमोडी आका-
शाची अस्तित्वाचे दिसून आले आहे.

चंद्र व तारकादिर्कांचे फोटो:—चंद्राचे फोटो घेऊन
त्यावरून त्याच्या उजालासुधार्या तोंडाची लांबी—रेंदी
मोजता आली आहे. घडपेसुद्धा फोटोच्या योगाने त्याच्या
दोपटीविषयी बरीच माहिती उपलब्ध झाली. त्यावरून
त्याच्या पृष्ठात रुमे बंद होत असतील यांचे अनुमान
झाला येते.

सूर्याचे फोटो:—सूर्याचा प्रकाश इतका तीव्र आहे
की, त्याचे योग्य इतक्या कमी प्रमाणात दर्शन
(कॅमेऱ्यातील पेटोस) करवून फोटो काढवून घेणे अशक्य
होतें; परंतु शास्त्रज्ञांनी खस्थ फोटो घेण्याच्या युक्तीत पुष्क-
ळशी प्रगती बरेल्यावर असे फोटो घेता येऊ लागले; या
फोटोंत सूर्यावरील डाग उत्तम प्रकारे दिवू लागले आहेत;
परंतु फोटोच्या भागात बरीचशी अंधुकता येत असे. त्यामुळे
असे वाटू लागले होतें की, सूर्यावरील वातावरणाच्या योगाने
प्रकाशाचे अपशोषण होत असतें परंतु अलीकडील १९१२-
१९१३ या विधानावर बरीच प्रगती झाली आहे. विशेषतः
पृष्ठाकरणयुक्त फोटोच्या योगाने निरनिराळ्या मूलद्रव्यांच्या
प्रकाशकिरणांचे फोटो घेण्यापासून प्रसे दिसून आले आहे
की, अशा प्रकारचे डाग नसल्या फोटोच्याच भागावर नसून
सूर्यावर सर्वत्र पसरलेले आहेत.

प्रकाशव्यतिकरण व प्रकाशविकृति—प्रकाश-
लहरी एका दिशेने जात असता विरल दिशेने
जर तशाच प्रकाशलहरी येत असतील तर त्या दोहोचा
संयोग होऊन त्या ठिकाणी प्रकाशाच्या ऐवजी काळोख
दिसतो. या चमत्कारास प्रकाशव्यतिकरण असे म्हणतात.
पाइसन याने गणिताच्या साहाय्याने असे सिद्ध केले की,
प्रकाशकिरणांच्या मार्गांत एखादी लहानशी चकती ठेवली
तर त्या चकतीच्या सावलीच्या मध्यभागी एक प्रकाशबिंदु
दिसतो व प्रयोगात याप्रमाणे दिसूनही आले आहे. यानंतर
फ्रेस्नेलने प्रकाशलहरींची तिथेक आंदोलने होतात हे
दाखवून दिले.

फ्रेस्नेल याने दोन आरसे जवळ जवळ १८०० कोन
करतील असे ठेवले त्या दोन्ही आरशांमध्ये एका प्रकाश-
बिंदूचा दोन प्रतिबिंबे दिसतील. ह्या दोन्ही प्रतिबिंबापासून
निघणाऱ्या प्रकाशलहरी एकमेकांस वृद्धिंगत करीत अस्-
तील तर ह्या लहरी ज्या ठिकाणी एकत्रित होत असतील
त्या ठिकाणी तेजस्वी बिंदु दिसेल व जर त्या लहरी एक-
मेकांचे परिणाम नष्ट करीत असतील तर काळोख बिंदु
दिसेल. हा काळोख बिंदु व्यतिकरणाच्या योगाने दिसतो.
फ्रेस्नेल याने या बाबतीत दुसराहि एक प्रयोग केला. ह्या
वेळीं त्यांनी एकाच्या पायात दुसऱ्याचा पाया लावून घडवि-
लेली दोन त्रिकोणी भिंगे घेऊन त्यावर एक तेजस्वी प्रकाश-
बिंदूपासून किरण पाडले, व मागील प्रयोगाप्रमाणे याहि
वेळीं, या भिंगापासून दूर ठेवलेल्या अशा पडद्यावर ज्या ठिकाणी
ह्या भिंगांमधून बाहेर पडणाऱ्या प्रकाशलहरी वृद्धिंगत
होतात त्या ठिकाणी एक तेजस्वी पट्टा व ज्या ठिकाणी त्यांचे
परिणाम नष्ट होतात त्या ठिकाणी काळा पट्टा दिसतो.

प्रकाशविकृति.—एका कागदावर एकांत
एक याप्रमाणे बसूळ घाटलात. या बसूळाचे ह्यास
आणि परिधर्षी आदी यांचे प्रमाण गणितशास्त्राचेर टर-
विलेले असत. या कागदाचा फोटो घेतात. नंतर फोटोच्या

काचेच्या ग्रेटीवर एका वायूने प्रकाश पाठव्यास काचेपासून काढी अंतरावर दुसऱ्या वायूस तो प्रकाश केन्द्राभूत झालेला दिसेल. या प्रकारच्या काचेस कटिबंधाची तबकडी असे नाव आहे या तबकडीच्या योगाने लेन्साप्रमाणेच प्रकाशाचे केन्द्रीभवन करता येते. या चमत्काराचे कारण प्रकाशाची विकृति हे आहे

न्यूटनची वलये.—मोठी द्विगुणा असलेले लेन्स घेऊन त्याला एका सपाट काचेच्या पृष्ठभावर दाबून धरले तर रसाययोगाने प्रकाशाची वल्लोकृति वलये दिवू लागतात ही वलये पारदर्शक प्रकाश किंवा परावृत्त प्रकाश वापिकी कोणत्याही प्रकाशाच्या योगाने दिवू शकतात. या प्रकारची वलये पाहून त्याविषयी न्यूटनने प्रथमतः पद्धतशीर विचार केला म्हणून यास न्यूटनची वलये असे नाव आहे. प्रकाशाचे व्यतिकरण हेहि वलये दिसण्यास कारणीभूत आहे.

सावणाचे फुगे.—सावणाचे पाणी घेऊन त्याचे फुगे तयार केल्यास त्यावर जना तऱ्हेचे रंग दिसतात हे जे फुग्यावर रंग दिसतात, त्याचे कारण प्रकाशाच्या किरणांचे सावणाच्या थरावर व्यतिकरण होऊन निरनिराळे रंग दिसतात एखाद्या विहारीत घोडेसे तेलाचे थेंब टाकल्यास ते रंग पाण्याच्या पृष्ठभागावर पसरते व त्याचा त्या पृष्ठभागावर अत्यंत पातळ अशा थर होतो या थरापासून प्रकाशाचे व्यतिकरण होतं व त्यामुळे आपणास चित्रविचित्र रंग दिवू लागतात जी. लिपमन याने प्रकाशाच्या व्यतिकरणाच्या गुणधर्मांचा उपयोग करून रंगीत फोटो तयार करण्याची युक्ति सोपून काढली.

मिचेलसनचे व्यतिकरणथंन.—ए ए मिचेलसन प्रकाशाचे व्यतिकरण करून रसाययोगाने प्रकाशसहरीची लांबी माजली. त्या थंनचे सुटीलप्रमाणे वर्णन आहे—या व्यतिकरणथंनत दोन सारख्या जाडीच्या काचा असून त्या समांतर ठेवलेल्या असतात. त्या दोन काचांपैकी पहिल्याचा दुसऱ्या काचेकडे असणारा पृष्ठभाग सूक्ष्म रीत्या थर बसवून अर्धपारदर्शक केलेला असतो. यात आणखी दोन आरसे असून ते अशा रीतीने बसवितात की पहिल्या काचेतून निघणारे किरण एकावर व दुसऱ्यामाधून निघणारे किरण दुसऱ्यावर पडतील अशा पध्दतिये जाड काचेवर प्रकाशकिरण पाठवला तर त्याचा काही भाग परावृत्त होतो व चाही भाग काचेमधून जातो काचेमधून गेलेला भाग दुसऱ्या काचेमधून जाऊन तिच्या जवळ असलेल्या आरशातून परावृत्त होऊन गेलेल्या मार्गानेच पुन्हा परत येऊन पहिल्या काचेवर परावृत्त होतो व पहिल्याने परावृत्त झालेला किरणांचा भाग पहिल्या काचेजवळील आरशात परावृत्तून पावून याच ठिकाणी येत असल्यामुळे त्यास मिळते.

आता हे किरण एकाच उगमापासून निघालेले आहेत, अर्थात जर हे प्रकाशकिरण वर्ण प्रकाशसहरी विरध्द करेत

आल्या तर व्यतिकरण होईल व त्यामुळे त्याच्या संयोगस्थली अंधेर दिसू लागेल आता दुसऱ्या काचेजवळील आरसा एका सूक्ष्म (अतरमापक) मळसूनाने प्रकाशसहरीच्या अर्धा अंतराइतका दूर केला तर फिरून एकवार प्रकाशाचे व्यतिकरण होऊन पुन्हा संयोगस्थली अंधेर दिसू लागेल, परंतु ह्या अंतराच्या दरम्यान आरसा असताना त्याच ठिकाणी केव्हाहि अंधेर दिसणार नाही अर्थात एका ठराविक अंतरावर हा आरसा हलविला असता किती वेळ अंधेर व प्रकाश दिसेल हे मोजून काढून त्यावरून एक मीटर इतक्या अंतरात ठराविक प्रकाशकिरणाच्या किती लहरी होतील हे निश्चितपणे सांगता येते

क्वाडमिमम धातूचा कायू तापविला असता तीन प्रकारचे किरण दिसतात; त्यांची एका मीटरमध्ये किती प्रकंपने होतात हे मिचेलसन याने प्रयोगाने मोजून वाढले आहे

- एकमीटर = १५५३१६.६ (आर) लहरी
- " = १९६६२४७ (जी) "
- " = २०६३३७७.१ (पी) "

वर दिल्याप्रमाणे क्वाडमिमच्या तप्त वायूच्या आर, जी आणि पी प्रकाशसहरींनी प्रकंपने होत असतात वर दिलेल्या प्रकाशसहरींच्या साहाय्याने मीटरची इतक्या अपेक्षास अर्धत सूक्ष्म प्रमाणात ठरविता येते. म्हणजे काही कारणाने जगातील सर्व मीटरचा माप एकदम नष्ट झाला तर या प्रकाशसहरींच्या साहाय्याने अत्यंत सूक्ष्म प्रमाणात फिरून एकवार मीटरच्या मापाची नक्कल तयार करता येण्यासारखी आहे. कारण वरील आकण्यात फक्त दसमस्थानात कायती चूक असण्याचा संभव आहे, इतके ते आकडे विश्वसनीय आहेत त्यामुळे कित्येक शास्त्रज्ञ लोक प्रकाशसहरींच्या ठराविक अंतरासच " मूलप्रमाणभूत अंतर " म्हणून धरल्यास तयार आहेत

प्रकाशसोपण (अँस, र्शन् ऑफ लाइट)—प्रकाश देणारा पदार्थ एकाच मोकळ्या आर्गंत ठेवल्यास प्रकाशासकृति काहीही मुक्तान होत नाही, आपणास जो प्रकाश कमी दिसतो त्याचे कारण त्या पदार्थापासून मिळणारे किरण जास्त जास्त पृष्ठभागावर फांकले जातात पण एखाद्या द्रव्यातून जर प्रकाश जात असेल तर प्रकाशासकृति त्या द्रव्याने सोपली गेल्याकारणाने थोडी कमी होते, व सोपल्या गेलेल्या शक्तीचे रूपांतर उष्णतेत किंवा दुसऱ्या एखाद्या शक्तीत होतं...त्यावरणगत द्रव्याचे किरण सोपले जातात व त्यांना मितक जास्त अंतर जावयाचे असतं तितकं ते जास्त सोपले जातात व म्हणूनच सावळतात सर्व कमी कमी तेजस्वी दिसतो.

हे सोपण पदार्थाच्या पृष्ठभागावर अवलंबून असतं काळे प्लातिन हे चूर्ण स्थितात असता तें, त्यावर पडणारे बहुतेक किरण सोपते पण चकाकीन प्लातिनवर पडणाऱा प्रकाश बहुतेक परावृत्त केला जातो.

शोपणाचा विचार दोन प्रकारे करता येईल. जेव्हा पदार्थ इतका अपार-दृशक असतो की, त्यामधून किरण जाऊ शकत नाहीत किंवा जेव्हा पदार्थ काही किरण जाऊ देतो व बाह्य-चे परावर्तन करतो, त्यांपैकी आपणास गेलेल्या प्रकाशाचा परावर्तित प्रकाशाशी असणारा संबंध, शोपणाच्या योगाने प्रकाश-शक्तीत येणारी क्षीणता आणि त्यांची आंत जाण्याची मर्यादा यांचेहि संबंध पाहिले पाहिजेत. एखाद्या पदार्थावर पडणाऱ्या आपातकिरणांच्या शोपल्या गेलेल्या किरणांशी असणाऱ्या प्रमाणास 'शोपणशक्ति' असे म्हणतात सर्व आपातकिरण शोपणाच्या पदार्थास 'पूर्ण काळा पदार्थ' असे म्हणतात. पूर्ण काळा पदार्थाची शोपणशक्ति एक असते. पण इतके काळे पदार्थ दृष्टीपतीस येत नाहीत तरी दिव्यावरील काजळी व काळे प्लास्तिन यांची शोपणशक्ति जवळ जवळ एक आहे. बऱ्याच पदार्थांत विशिष्ट शोपण-शक्ति दिसून येते म्हणजे ने काही एका प्रकारचे व विशिष्ट लहर लांबीने किरण इनर प्रकाशापेक्षा जास्त शोषू शकतात. सर्व पदार्थ तापविले असता ते ज्या प्रकारचे किरण शोपतात तेच बाहेर टाकतात. काळा दगडी कोळसा खूप शोपविला असता लखलखीत प्रकाश देऊ शकतो. जे पदार्थ चांगले परावर्तित प्रकाश देणारे आहेत ते तापविले असता इतका लखलखीत प्रकाश देऊ शकत नाहीत.

एखाद्या पदार्थांमधून प्रकाश गेला असता प्रकाशशक्तीची क्षीणता आपणास काडता येईल. आपण अशी कल्पना करू की 'क्ष०' ही प्रकाशकिरणांची त्याच्या पतनाच्या वेळची शक्ति आहे ते एक सेंटिमिटर खोल गेल्यास त्याची शक्ति कमी होईल व ती क्ष १ आहे असे समजू. आपली १ सें. मि. खोल गेल्यास ती क्ष २ होईल. आपण असेहि मानू की प्रथम पतनाच्या वेळच्या शक्तीचा ज्या अंशाने काही भाग शोपला जातो त्याच अंशाने एक सेंटि मिटर किरण खोल गेल्यावर असणाऱ्या शक्तीचा भाग शोपला जातो म्हणजे अ x क्ष० इतकी शक्ति प्रथमतः शोपली गेली तर अ x क्ष १ इतकी शक्ति दुसऱ्या वेळी व अ x क्ष २ तिसऱ्या वेळी अशा शोपली जाईल. म्हणून ते

$$\begin{aligned} \text{क्ष } 1 &= \text{क्ष} \cdot 0 - \text{अस} \cdot 0 = \text{क्ष} \cdot 0 (1 - \text{अ}) \\ \text{क्ष } 2 &= \text{क्ष } 1 (1 - \text{अ}) = \text{क्ष} \cdot 0 (1 - \text{अ})^2 \\ \text{क्ष } 3 &= \text{क्ष } 2 (1 - \text{अ}) = \text{क्ष} \cdot 0 (1 - \text{अ})^3 \end{aligned}$$

म्हणजे क्ष ही प्रकाशशक्ति प्रकाश 'ज' जाडोतून गेल्यावर असेल तर—

$$\text{क्ष} = \text{क्ष} \cdot 0 (1 - \text{अ})^n$$

'अ' या संख्येस म्हणजे १ सेंटि मिटर खोल जाणाऱ्या आकाराचे कोणत्याहि पदार्थातून शोपले जाण्याचे प्रमाण यास रसा पदार्थांच्या शोपणशक्तीचा गुणक असे म्हणतात. पण हा गुणक जर प्रकाश १ सेंटि मिटर खोल जाण्याच्या आतच शोपला जात असेल तर उपयोगी पडत नाही म्हणून प्रकाशाच्या शोपण-गुणकाची व्याख्या खालीलप्रमाणे करतात—

हा गुणक ही एक 'क' संख्या असून ती अशा प्रकारची आहे की, मूळ प्रकाशाच्या कु इतका प्रकाश एक सें. मी. च्या न इतक्या भागांतून शोपला जातो. म्हणून क्ष = क्ष० इ-कत. (क्ष = नेपेरियन मम लॉगॅरिदमचे मूळ) 'क' हा ज्या पदार्थाचा प्रकाश लौकर शोपण करीत नाही अशा पदार्थांमध्ये 'अ' बरोबर असून स्थिर (कान्स्टंट) असतो.

प्रतापगड, संस्थान.—दक्षिण राजपुतान्यातील संस्थान. क्षेत्रफळ ८८६ चौरस मैल. याच्या उत्तरेस व वायव्येस उद-पूर, पश्चिमेस व नैर्ऋत्येस बासवाडा, दक्षिणेस रतलाम, व पूर्वेस जौरा, मांडवसर व निमच हे सिंधाचे जिल्हे आणि ईश्टरेपैकी रामपूर-भानपूर जिल्ह्याचा तुटक भाग ह्या साधा-रणपणे बरी असून उष्णमान वेताचे असते. मुख्य ठिकाणी वार्षिक पाऊस सरासरी ३४ इंच होतो.

पुराणवस्तुसोपाधकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे अरशोप पुढील आहेत—राजधानीच्या नैर्ऋत्येस १० मैलांवरील जाणगड येथील जुना हिंदू मशीद. सालिमगडच्या पूर्वेस २ मैलां-वर शेवना, ही पूर्वी एका मोठ्या संस्थानची राजधानी असावी अशी दंतकथा आहे. येथे एक किल्ला व कित्येक जुनी देवालये आहेत व सोहागपूरजवळ वारपूर येथे नैनाचे एक २००० वर्षांचे जुने देवालय आहे. गहू, ऊंस, मका, ज्वारी व हरभरा ही मुख्य पिके आहेत अकूची लागवडीची बरीच होते. संस्थानांत जाडे-भरडे कापड, कांबळी, व कांचेवर सोनेरी मुलामा देण्याचे काम होते; परंतु महत्त्वाचे कारखाने नाहीत.

इतिहासः—जावडा हे १६ व्या शतकांत मेवाडच्या मोकल घराण्याच्या एका वंशजाचे बसविले; प्रतापगड राज-धानी प्रतापसिंह नोवाच्या गणाने १६९८ साली बसविली. येथील राजास महारावत म्हणतात. विद्यमान महारावताचे पूर्वज दिक्षीपतीच्या पदरी नोबरीस राहिले होते त्याच्यामध्यें सालीमसिंह म्हणून एक जूर पुत्र होऊन गेला. त्याच्यावर औरंगजेबाचा पणतू महंमदशाहा याची फार मर्जी होती. तो महंमदशाहास १५ हजार रुपये खंडणी देत असे.

मोगल बादशाही लयास गेली तेव्हा सालीमसिंहाचा पुत्र सावंतसिंह उर्फ सावंतसिंह (१७७५-१८४४) हा होळ-कराच्या मांडलिक झाला आणि ७२७०० रुपये खंडणी होळ-करास देऊ लागला. हे रुपये सालीमशाही होते, व ते प्रता-पगडासच पाहिले जात व आपापलाच्या प्रांतांत चालत. स. १८०४ मध्ये ईंग्रमांचा व संस्थानाचा संबंध येऊन सहा झाला. त्यांत ईंग्रमांनी संस्थानचे संरक्षण करावे व होळकरास जी खंडणी संस्थान देई ती आपण ध्यावी असे ठरले. परंतु माईवा-लीसचे राजकीयविचार निराशे अस्तल्यामुळे हा सहा रद्द होऊन प्रतापगड होळकरांच्या ताब्यांत गेले स १८१८ मध्ये ईंग्रज सरकारची राज्यपद्धति पुन्हा पालटून संस्थान वायव्येस त्यांच्या ताब्यांत आले. नंतर राजपुतान्यातील इनर रागा-बरोबर या रावताचाहि सहा झाला. इली संस्थानकडून युर

इंग्रज सरकारास ७३७०० रुपये व होळकरास ३६३५० रुपये वार्षिक खंडणी पोहोचते. होळकर व इंग्रज गोंयचोळ मंदोसर येथील तहान्वये हीं होळकरांची खंडणी इंग्रजसरकारामार्फत त्यांना मिळते.

सन १८२३ व १८२६ यांच्या दरम्यान सावंतसिंग व त्याचा पुत्र कुंवर दीपसिंग यामध्ये वैमनस्य उत्पन्न झाल्यामुळे प्रतापगडात बराच गोंयळ माजला व लोक अगदी प्राप्तून गेले. या पूर्वीच २० वर्षे सावंतसिंगानें राज्याचा सर्व कारभार मुलाकडे सोपविला होता, तो चालवीत असता त्यानें आपल्या विद्द असेल्ल्या कांहीं लोकांस ठार मारविले. तेव्हां इंग्रज सरकारनें त्याला कामावरून दूर करून हद्दपार करावें असा आग्रह धरला. त्याप्रमाणें त्याला पद्भ्रष्ट करून देवरावळ येथें ठेविला. परंतु दीपसिंग थोडक्याच दिवसांत देवरावळाहून निसटून प्रतापगडी दाखल झाला. व पुन्हां सटपटी कळ लागला. दोघटीं त्याचा बंदोबस्त करण्याकरिता इंग्रजी फौज बोलवावी लागली. त्या फौजेनें त्याला करनोर किल्ल्यात नेऊन वॉडले आपल्या मुद्रापकाळामुळे त्याला बंध-मुक्त करावें असें सावंतसिंगाच्या मनांत होतें व त्याप्रमाणें त्यानें इंग्रज सरकारास खलिताहि पाठविला होता, परंतु त्याचा विचार होऊन उत्तर मिळण्यापूर्वीच सावंतसिंग वारला (मे १८२६) सावंतसिंग अगदीं युद्ध झाल्यामुळे त्याच्या हातून राज्याचें काम रेटेनासं झालें. तशांत लुटारू लोकांनीं संस्थानास फार उपद्रव दिला. सावंतसिंगाचा एकुलता एक नातु दलपतसिंग हा डोंगरपूर येथें सन १८२५ मध्ये दत्तक दिलेला होता. परंतु त्याच्याच वंशजाकडे प्रतापगडचें राज्य चालविण्याचें ठरलें गेलें. ह्या संस्थानची बहुतेक प्रजा भिन्न वगैरे रानटी जातीची आहे. सांप्रतचा राजा हिज हायनेस महारावत सर रघुनाथसिंग बहादुर, के. सी. आय. ई. हा असून त्याचा जन्म स. १८५९ त होऊन राज्यारोहण सन १८९० त झालें. त्याच्या हाताखालीं एक दिवाण असून न्यायमनसुच्यासाठी एक ११ सभासदांचें मंडळ (राजसभा नांवाचें) आहे. संस्थानचें उत्पन्न सहा लाख रुपये व रच्ये ५ लाख रुपये. लोकसं. (१९२१) ६७११४. हें संस्थान दक्षिण राजपुताना एजन्सींत आहे. [गोबयोलें—एतद्देशीय संस्थानें; सेन्सस रिपोर्ट (१९२१), टाईम्स ऑफ इंडिया—इंडियन इयर बुक १९२५.]

गा व.—संस्थानची राजधानी व जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. हें राजपुताना-माळवा रेल्वेच्या मांडवसर-स्टेशनपासून पश्चिमेस २० मैलांवर आहे. लो. सं (१९०१) ९८१९. हें गांव स. १६९८ त महारावत प्रतापसिंग यानें वसविलें. भोंवतीं सट असून त्याला ८ दरवाने आहेत. नैर्ऋत्येस एक लहानसा किल्ला आहे. त्यांत ऐस्थानिक फर्षी कलां सडकुडव राहता. येथें हिरव्या कांचेवर खोदून सोनेरी मुळाम्प्यानें रंगविलेले शिंकाराने व परिणामिक देखावे फार चांगले तयार होतात; व त्याकरिता प्रतापगड प्रसिद्ध होता. परंतु हें काम कफ पांच

पराण्यांत होत असून तें करण्याची रीत फार गुप्त राखती जात असे.

प्रतापगड, जि. ल्ह. —भैरुगप्रतीत फिसाबाद विभागातील दक्षिणेकडील भिन्दा. क्षेत्रफळ १४४२ चौरस मैल. ह्या कोरवी व आरोग्यकारक आहे. डिसेंबर व जानेवारीत ६०°, आणि मे महिन्यांत ९२° असतें. वार्षिक पाऊस ३८ इंच होतो. यांत गंगा, गोमती, साई या नद्या असून थोडे जंगल आहे.

जिल्ह्यातील प्राचीन गांवघिकां पटुतेक गांवे भाटांच्या वेळीं वसविलीं अशा दंतकथा आहेत; परंतु स्थापिकी काही निःसंशय मुद्राच्या काळातील आहेत. गंगेच्या काठचें माणिकपूर, कनोजच्या पलदेवाचा मुलगा मानदेव यानें वसविलें. अशा एक दंतकथा आहे. भाटांच्या गांवांन शोम-वंशी व इतर रसपून टोळ्या जिल्हाभर पसरल्या. महंमद घोरीनें जयचंदाचा पराभव करून मुसुलमानी राज्य स्थापन केलें. त्याच्या अंमलाच्या प्रारंभीच्या वर्षांत माणिकपूर व करा (गंगेच्या पलीकडील कांडाला) ही महदशाणें ठिकाणें होती. १८५३ साली ह्या जिल्हा इंग्रजांच्या ताब्यांत गेला. मुसुलमानी अमादानीची मुल्य स्मारकें माणिकपूर येथें आहेत. तेथें प्राचीन किल्ल्याचे अवशेष, अकबर, जहांगीर, शाहाआलम वगैरे बादशाहांच्या कारकीर्दीत बांधलेले राजवाडे व मशिदी यांचेहि अवशेष आहेत. त्यावरून ह्याी केवळ शेंदें असलेलें हें ठिकाण पूर्वी किती महत्त्वाचें असलें पाहिजे हें वळन येतें या जिल्ह्यांत ४ मोठी गांवे व ११६७ खेडी आहेत लोकसंख्या (१९०१) ९१२८४८.

ताळ का —यांत अठेष्टा व प्रतापगड हे दोन परगणे आहेत. क्षेत्रफळ ४३२ चौरस मैल लोकसंख्या (१९०१) ३१६५८०. यांत ६७९ खेडी व तीन मोठीं गांवे आहेत पैकीं बेला हें तालुक्याचें व गिरगांचें मुख्य ठिकाण आहे. या तालुक्याच्या मध्यभागांतून साई नदी वहाते.

गां व.—हें येलापासून ५ मैलांवर आहे. सोबतल्या (१९०१) ५१४८. हें गांव स. १६१७ च्या सुमारास रागा प्रतापसिंगानें वसविलें असें म्हणतात. १९ व्या शतकांत तें अयोध्येच्या सरकारनें कार्याम केलें प्रतापगडचा रागा येथील एका सुंदर इमारतींत रहात असतो. येथील ध्यापार गट-भराडीत आहे. गांवचा कारभार १८५६ सालच्या २० व्या कायद्यान्वये चालतो.

प्रतापगड —मुंबई, सातारा जि. द्या. गावची तहशीलीतील एक किला. महापदेभारच्या नैर्ऋत्येस ८ मैलांवर व समुद्र सपाटीपासून प्रतापगड किला ३५४३ फूट उंचीवर आहे. पश्चिमेकडील आणि उत्तरेकडील गांवां म्हणजे राशगी व डेव व आहेत. ह्या किल्ला अतिशय व अशेद समजत असत. अफसुलरानाचा वष याच किल्ल्यावर शाळा. स लडाईं झाला.

प्रतापसिंह छत्रपति (१०९२-१८४७)—हामातर-
च्या छत्रपति पराभ्यातल धाकट्या शाहूचा वडील पुत्र;
धाकटा शाहू हा १८०८ त वारक्यावर रावबाजीनें याला जिव-
कमी डेंगळ्याच्या हत्तें गादीवर बसविलें. प्रतापसिंह गादी-
वर बसण्यानंतर रावबाजीनें वार्डेस जाऊन त्याची भेट घेऊन
त्याची गुप्तस्था लावून दिली व लम करून दिलें. पुढें चतर-
सिंग भोंसले यानें पेशव्याच्या ताब्यातून प्रतापसिंहास सोड-
विण्याची ईश्रमाकडे खटपट देण्यानें चतरसिंगास त्रिवकनीकडून
रावबाजीनें पकडवून कागोरीस कैदत ठेविलें (१८११),
तेथें तो १८१६ त वारक्या पुढें काहीं दिवसांनीं (१८१७)
पुन्हा ईश्रमाची व प्रतापसिंहाची रावबाजीविरुद्ध कारस्थाने
एलफिन्स्टनमार्फत सुरू झालीं. हीं प्रतापसिंहाच्या आईच्या
उत्तेजनानावरून चाललीं होतीं. पेशव्याच्या कचाटीतून सोड-
विण्यासाठीं ईश्रमाची सत्तेन्य मदत प्रतापसिंहांन व त्याच्या
आईनें गुप्तपणे मागितली या कार्यां त्याला विद्वळ महाजनी,
यळवंत चिटणीस, बाळाजीपंत नातू, दाजी उपाध्ये व तात्या
नारळकर हे मदतगार होते गुप्तपत्रव्यवहार पोचविण्याचें
काम नरसु काकडे करीत होता एलफिन्स्टन यानें आनंदानें
प्रतापसिंहास मदतीचें आश्वासन दिलें. या सुमारास रावबाजी
व ईश्रम यांच्यात उघड उघड वेवनाव झाला होता व खड-
कीच्या लढाईची पूर्वतयारी चालली होती या राज्यकर्तांत
तुम्ही आगच्या लष्करात येऊन मिळवें असें एलफिन्स्टननें
प्रतापसिंहास कळविलें होतें खडकीच्या लढाईपूर्वी दाडदोन
वर्षे प्रतापसिंहाचें व ईश्रमाचें रहस्य जमलें होतें व रावबा-
जीशीं आमचें काटलें कीं आम्हां तीं तुम्हांस मदत करूं असें
ईश्रमांनीं प्रतापसिंहास आश्वासन दिलें होतें साता-
व्यास पेशव्याच्या तर्फे बंदे आणि काळुसकर हे
कारभारी होते, आणि त्याची देखरेख प्रतापसिंहावर
असे. इकडे रावबाजीनेंही प्रतापसिंहाचे व ईश्रमाचें
चाललेलें कारस्थान ओळखून राज्यकारभार चालविण्यासाठीं
आपल्या लष्करात बोलाविलें त्याप्रमाणें जनानखाना वासो-
ट्यास ठेवून प्रतापसिंह हा गारदीबास रावबाजास घेऊन
मिडाला. तो पेशव्याच्या लष्करावरच सदां महिने होता.
त्याचा गुप्त पत्रव्यवहार एलफिन्स्टनशीं चालत असे, व वेळ
आली वीं ईश्रम थडादुराच्या लष्करात निघून जाण्याचा बेत
ठरला होता; नातूंची यात मध्यस्थी होती. रयासः गुप्त
पत्रव्यवहार एलफिन्स्टनशीं चालत असे. शेवटीं अशीं पंधे
ईश्रमाची व पेशव्याची लढाई होऊन, थापू गोराले पडले व
पेशवे पुढें निराटले. या प्रसंगीं अगळ संकेतिक सूचना
अवस्थानें प्रतापसिंह हा मुहामय मराठ्यांच्या लष्कराच्या
मागे होता. पेशवे गेल्यावर सिमथ यानें त्याला आपल्या
ताब्यात घेऊन व बोलेसर येथें एलफिन्स्टनकडे त्याची रना-
नगीं व्हाऊन दिली (केतू) यानें प्रतापसिंहास साताव्यास
आगलें तासुर्थी व ८ दिवस ईश्रमांनीं सागरा घेतला (सातारा
क्षेत्राचें माहिती एलफिन्स्टननें नरसु काकट्याकडून पूर्वीच

काहून घेतली होती). किंवा घेतल्यावर प्रथम युनियन
अॅक्टें निशाण लावून व त्याला सलामी देऊन मग भगवा
झेंडा लावला. मग पुढील आशयाचा एक. जाहीरनामा
काढला: "बाजीराव राज्याचे उपयोगी नाहीत... थोडे दिव-
सांत त्याचा ठिकाणा नाही असें होऊन छत्रपती सातारकर
याजीरावसाहेब यांचे कैदत आहेत त्यास सोडवून त्यांचे
राज्य त्यांकडे चालेल...ते दौलतीचे खाबंद मुसल्यार
आहेत जो मुलूख महाराजाकडे होईल त्यात न्याय, इनसाफ,
हुकमत व अंमल करतील. गेले तें राज्य पेशव्याचें, महारा-
जांचें राज्य अबाधितच आहे." याप्रमाणें वास्तविक राज्य
छत्रपतीचें असता त्याचा व ईश्रमाचा काहीं तेंटा नसता आणि
प्रतापसिंहास गादीवर बसविण्याची कामगिरी स्वीकारली
असता, ईश्रमांनीं सर्व मराठी राज्य स्वतःच्या ताब्यात घेऊन
राज्याच्या मालकास फक्त १२ लक्षाचा मुलूख दिला व १४
पेट्याचा एक जहागिरदार बनविलें प्रॅडडफ याला साता-
व्यास रेसिडेंट म्हणून याच सुमारास नेमण्यात आलें. त्यानें
लिहिलेली मराठ्यांची वखर प्रतापसिंहाच्या प्रोत्साहनां
व पुरविलेल्या कागदपत्रादि साधनांनें तयार झाली आहे.
विलायतेस गेल्यावर त्याचा व प्रतापसिंहाचा पत्रव्यवहार
चालत होता. प्रतापसिंहांनें साताव्यास स. १८२१त एकनवीन
राजघाडा बांधला व सवतेश्वराहून नळ आपून सहरांत ठिड-
ठिकाणीं पाणी खेळविलें (१८२७) आणि जळमंदिर राज-
बादाई बांधला (१८२९).

पुढें ईश्रम आपल्याला निर्मोह्यवत मानतात व आपल्यावर
निरनिराळ्या अपमानकारक नवीन अटी लादतात हे प्रता-
पसिंहाच्या लक्षात येऊन त्यानें यांच्याविरुद्ध खटपट सुरू
केली ईश्रमाचा पक्षपाती याळाजीपंत नातू यानें घरांत भेद
करण प्रतापसिंहाचा भाऊ शहाजी यास बाहेर काढलें. प्रता-
पसिंहाचा दिवाण गोविंदराव यास ईश्रमांनीं कैद केलें. पुढें
ईश्रमांनीं मुंबईचा सव्हेनर कारॅजक यास चौकशीस पाठविलें
त्यानें काहीं अटी सांगून त्या कबूल करण्यास व मार्फत माग-
ण्यास सांगितलें परंतु तें प्रतापसिंहांनें एकल नाही. त्यामुळे
ईश्रमां पलटणे पुण्याहून निघून साताव्यास आली (आगष्ट
१८३९). त्यावेळीं यळवंतराव सेनापति यानें ईश्रमांशीं लढ-
ण्याची तयारी केली; परंतु प्रतापसिंहांनें त्यास मनाई देली.
अखेरीस प्रतापसिंहास पदच्युत करून (सप्टेंबर) तीन
महिने निवास ठेविलें व मग तेथून काशीस कायमचें नेऊन
ठेविलें. १८५७ च्या यशंत त्याचा संशय घेऊन त्याला कारा-
भास नेऊन ठेवले. प्रतापसिंहांनें आपलें राज्य परत मिळवि-
ण्याची पुावळ खटपट केली. विलायतेस मागसें पाठविलीं
परंतु काहीं उपयोगी शाला नाही. अखेर हाहअपेटेंत प्रताप-
सिंहाचा मृत्यु झाला. [शेवडावकर बयार; मराठे व ईश्रम;
अष्टप्रधानांचा इतिहास; भा. इ. मं. अहवाल १८३८.]

प्रतापसिंह महाराणा—हा प्रख्यात राणा उदेपूरच्या
उदयसिंहाचा पुत्र होय. याला २४ भाऊ होते, यांपैकी

उद्यमाने आपला आवडता मुलगा जगमल यास, तो प्रतापा-
हून लहान असताहि आपला वारस नेमणे होतें. उद्याप्रमाणे
जगमल यादीवर बसला, परंतु प्रतापाच्या मामानें इतर
सरदारांच्या मदतीने जगमलास यादीवरून काढून प्रतापास
मेवाडचा महाराणा केले (१५७२). प्रतापानें तत्काळ
आपले वितोड अकबराच्या हातून परत मिळविण्याचा
प्रयत्न आरंभला.

प्रतापानें आपली नवीन राज्यव्यवस्था सुरू केली. त्यानें
प्रजेला अरबलीच्या डोंगराळ भूभागात जेथे अकबराचा
उपसर्ग होणार नाहीं, अशा ठिकाणी बस्ती करव्यास व
लगवड काण्यास सांगितलें. मेवाडचा मैदानाचा सर्व प्रदेश
खेनिराल केला व आपली राजधानी कमळमीर येथें केली.
या राजधानीच्या आसपासच्याहि चारी दिशांना सर्वत्र
अरबलीचे डोंगर आदि तिकठिकाणे किल्ले सुसज्जित
ठेविले होते. सुरतेहून जो सकारी बसूल दिल्लीस जाई त्याचा
रस्ता मेवाडातून असल्यानें तो नेहमीं प्रताप लुटत असे.
प्रतापानें व त्याच्या अनुयायांनी, ज्या रजपूत राजांनीं
मुसुलमानांशीं शौरिकां केल्या त्यांच्याशीं सामाजिक संबंध
तोडून टाकला होता. यामुळे त्याचा प्रतापावर जास्त राग
होता. अकबरानें सेलीमला, मानसिंह व प्रतापाचा वाटगा
पुतण्या (सागरजीचा पुत्र) महसुलखान याच्यासह प्रबंड
फौजेनिशीं प्रतापावर पाठविलें. प्रतापाचे सैन्य सारें रजपूत
होतें. त्याच्यामधील हळदीचाट येथील लढाई प्रख्यात आहे
(सुमारे १५७६); त्या लढाईत १२ हजार रजपूत ठार झाले
मुसुलमानांसहि काहीं फायदा झाला नाहीं व त्यानें नुकमानींह
पुच्छळ झालें. शिवाय प्रतापाचा पराक्रम पाहून मुसुलमानांनां
सिवालीला त्याचा आऊ सुकसिंह हा पश्चात्ताप पावून प्रतापास
सामील झाला व पुढें अक्षरपर्यंत त्यानें प्रतापाची आज्ञा
घेवली नाहीं. पुढच्या वर्षी पुन्हां मोगलांनीं स्वारी केली व
कमळमीरास वेढा घातला; देवच्याच्या ठाकरानें फितूर
करण कमळमीर मोगलांच्या हवाली केली. तेव्हा प्रताप
चावंड येथें गेला. मानसिंहानें उदेंपूर, गोपुंद हीं शहरें घेतलीं
व चावंडावर बसलें. तेव्हां प्रताप तेथून निघतला. त्यानें
यापुढें जंगलत व दव्यारोन्त्यात राहून दिवस काढले व
गनिमी काव्यानें लहून मोगलांचें सैन्य काण्याचा उपक्रम
केला. अखेरीस मानसिंह कंड्याळून परत गेला याप्रमाणें
(पंचवीस वर्षेपर्यंत) दरवर्षी पावसाळा संपल्यानंतर अक-
बराचें सैन्य प्रतापावर चढाई करून येई व त्यास प्रताप
निघण्या छातीनें तोंड देई. मात्र यामुळे त्याचें सैन्य कमी
कमी होत गेलें. त्यास आपले कुटुंब घेऊन सतत जागा
बदलावी लागे. एकदां मुसुलमानांच्या हातीत त्याचें कुटुंब
सागणार होई, परंतु कशाहच्या मिर्झांनीं चपळाई करून त्या
सर्वांना पेटाऱ्यात पाळून जावारा येथील लोखंडाच्या धारणांत
लपवून ठेविलें.

पुढें एकदां मात्र प्रतापानें निश्चिंत निधयापासून उठविलें.
त्याच्या मागे मोगल सारखे लागल्यानें तो दमून गेला होता.
मुकामाच्या जागीं जाऊन प्रसंगाचा विचार करीत असतां
पुढील गोष्ट घडली. त्याच्या राणीनें मोळ गवताच्या बियाच्या
दोन तीन भाकरी स्वतः भाजून आपल्या लहान मुलांनां
दिल्या. त्यापैकी एक लहान मुलगी भाकर खात असतां एकां
रानमांगरीनें शब्द पाळून तिची भाकर पळविली त्यामुळे
गिने किकाळी फोडली. ती ऐकून मात्र प्रतापानें बजासारखें
अंतःकरण बगमगळें व त्यानें अकबरास, आपण सुध्याचीं
संधि करावयास तयार आहां असा निरोप पाठविला. त्या-
धरोबर अन्ववांस अतिशय आनंद झाला व राजधानीत
सर्वत्र आनंदोलस सुरू झाले ही गोष्ट समजताच बिकानेरच्या
पृथ्वीराजानें एक काव्यमय व स्वदेशभिमानीं ओंयंबलेलें पत्र
प्रतापास पाठलें. तें पत्र रजपुतान्यानं फार प्रहयत आहे
तें पत्र असेः— " अकबरानें नबरोशच्या वाजारात सान्या
रजपुतांची अन्न घेतली आहे, फक्त बापा रावळाच्या
प्रतापानें अद्यापपर्यंत सान्या रजपुतांचें नांव राखलें
आहे; तें नांवहि आज मदिन होणार काय ? अकबर
सम्राट मर्त्य आहे, प्रतापाचा निधय अमर आहे. सर्व जण
त्याच्याकडे पहात आहे, त्याची निराशा होणार काय ? ”
याप्रमाणें असलेलें तें पत्र वाचून प्रतापाची नाउमेद जाऊन
तो पुन्हा अकबरास तोंड देण्यास तयार झाला. पृथ्वीराजानें
पत्र आल्याबरोबर प्रतापास अनपेक्षित पैसाहि मिळाला.
त्याचा दिवाण नामशाह यानें आपल्या जवळची अगणित
संपत्ति प्रतापाच्या हवाली केली. ती २५ हजार सैन्यास
१२ वर्षे पुढे इतकी होती त्यामुळे प्रतापाला उत्साह येऊन
त्यानें तावडतोब मेवाडच्या असावध मोगल सुभेदारावर
हल्ला करून उदेंपूर व कमळमीर घेतलें त्यानंतर सपाठ्यानें
एकाभागून एक आपलीं सर्व ठाणीं व ३२ किल्ले घेऊन त्यानें
एका वर्षानें मुसुलमानांस मेवाडातून हाकून दिलें (१५८६).
फक्त वितोड, अजमेर व भैरमगड हीं तीन ठिकाणें घ्यावयाचीं
राहिलीं. बहुतेक रजपुतांचो प्रतापाबद्दल पूज्यसुद्धि चाहून ते
त्याला आतून सामील झाल्यानें अकबरास त्याचा मोड करता
आला नाहीं प्रतापानें आपल्या अमरसिंह नावाच्या मुळाकडून
मुसुलमानांशीं आज्ञम घैर ठेवण्याबद्दल व मेवाड स्वतंत्र
ठेवण्याबद्दल शपथ घेविली व गग पेशोली तलावाच्या काठीं
आपल्या नेहमींच्या झोपडींत त्यानें प्राण सोडला (१५९७).
अक्षरपर्यंत तो गवती झोपडींत राहत असे. आज त्याच शोप-
डीच्या ठिकाणीं (उदेंपूर) संगमरवरा रानवाडे झाले आहेत.
प्रताप गेव्यावर अकबरानेंहि त्याची मुक्तडानें स्तुति केली.
डॉ. व्हाणो फी, " प्रतापानें नाव अजूनहि सर्व रजपुतांत
पूज्य मानलें जातें आणि पुढेहि एखाद्या नवीन जुलमी
राजसत्तेकडून रजपुतांत शिल्लक असलेली देशभिमानीची
ठिणपी विसोपपर्यंत तें नांव पूज्य व मानलें जाईल. तथा दिग्ध
येकं नये। परंतु जर तशीं नितीच ठरली असेल

तर तो निदान त्रिदिशाच्या शस्त्राने तरा येऊ नये! ”
[टॉड-राजस्थान. अंतर्लप ऑफ मेवाड प्र. ११, रिमप-
ऑ हि. इंडिया]

प्रतिचरिन (अन्टीपावरीन)—ह्या पदार्थाची सारणी
क_{११}, उ_{१६} व इ_५ अशा असून हे उदिल-उज्ज्व-अमिनिन
व दावी-दार्बिक-संयुक्त इंप्रायरोवर दृढीकरण करून आलेला
पदार्थ मिथिलअदिद व मिथिलअल्कोहलशी तत्पन करून
मिळवितात हे मोठ्या प्रमाणावर मिळवावयाचे असल्यास
उदिद-उज्ज्व-अमिनिन हे गंधकाभ्लात विद्रुत करून
मिळालेला द्राव ४०° पर्यंत तप्त करून नंतर दावी-दार्बिक-
संयुक्त इय मिळवितात व किष्पा पूर्ण झाल्याबरोबर जास्त
असलेले अम्ल सोड्याच्या योगाने नाहीस करून मिळा-
लेल्या इयशी मिथ्रणाचे विरल वातावरणामध्ये ऊर्ध्वपातन
करणे उदिल-मिथिल-निगम अमिनिन वेगळ्या काढि-
तात. ऊर्ध्वपातन चालू असता ज्याचे उष्णमान
२००° आहे असा भाग मिथिलअदिद व मिथिल
अल्कोहलच्या साहाय्याने मिथिलयुक्त करतात जास्त
झालेले मिथिल अल्कोहल काढून टाकून मिळालेल्या द्रावाचा
रंग गंधकाभ्लाच्या योगाने नाहीसा करतात, व नंतर त्यात
उदेन मिळवून ते वाष्पस्वरुपे काढून टाकल्यावर पनीभूत
प्रतिचरिन सांकारुपाने खाली असते ते ११३° ला वितळते.
ते अनाम्लिक गुणधर्मा असून सोडूक-हरिदाबरोबर तांबडा
साक्षा देते. याचा उपयोग ज्वर-नाशक म्हणून करतात.
त्याचा डोस ५ पावून २० ग्रॅनपर्यंत असतो. ते रक्षाध्याची
तरतरी कमा करणारे व कधी कधी विषारी परिणाम दर्शवि-
णारे आहे असे आट्टून आल्यामुळे अडीकडे त्याचा उपयोग
कमी करतात. त्याच्या ऐवजी अडीकडे उद्-दावीइन्चा
उपयोग करू केला जातो.

प्रतिनिधि—हे राजमहळातील एक पद राजारामाने
प्रथम उपपन्न केले काहींचे म्हणणे असं आहे की, शिवाभाने
ते निर्माण केले. त्याचे व्यंकोनास केद करण्याची अज्ञा दिली
असता प्रल्हाद निराशाने व्यंकोजीचा वेप घेऊन तो प्रसंग
निभावला. त्यामुळे रूप होऊन शिवाभाने प्रल्हादपंतास
प्रतिनिधिपद दिले परंतु या गोष्टीस कागदपत्रां पुरावा नाही.
राजाराम मित्रांस गेला, तेव्हा व तत्पूर्वी प्रल्हादपंताने
स्वराज्यासाठी प्रसन्नत्वास फार केले. शिवाय तो शिवाभीच्या
तालमीत तयार झालेला होता, त्यामुळे त्याच्या वडीलकी-
खाली राजारामाने मित्रांस राज्य चालू केले. त्यावेळी अष्ट-
प्रपाप्नादुत वरिष्ठ असे हे नवाने पद निर्वाण करून ते
प्रल्हादपंतास दिले (१९९२). प्रतिनिधि म्हणजे केवळ
राजाची प्रतिमाच त्याचा अधिकार सर्व प्रधानांवर असे.
मित्री पद्धत्यापूर्वीच पंत मरण पावला म्हणून राजाराम
साक्षात्यास आल्यावर त्याने निमाभीपंत म्हणजे यास प्रति-
निधिपद दिले (१९९७), परंतु तो कर्नपगार नव्हता.
श्यामुळे पुढे राज रामाने शम्भुचंद्रपंताच्या हाताखालील पर-

शुरामपत किन्हेइकरास हे पद दिले (१९९९) पुढे शाहूने
हे पद पश्चुरामपंतास वंशपरिरेने वतनी करून दिले (१७१०)
परशुरामपंताची व त्याच्या वंशजाची आजमितीपर्यंतची
हकीकत औंध या शब्दाखाली दिली आहे मध्यंतरी गदाधर
प्रल्हाद व नारायण प्रल्हाद नाशिककर यास ५ वर्षे या
जागेवर नेमले होते, तसेच नारो शंकर रामे बहादुर हे
राघोबादादाच्या कारकीर्दीत काही महिन प्रतिनिधि होते.

प्रतिनिधाचे मानपान व हक्क वगैरे पुढीलप्रमाणे असत—
छत्रपतीकडून जी पत्रे याना जात त्यांच्या शेवटी " बहुत
लिहिणे तरी झूज असा " ही अक्षरे छत्रपती स्वहस्ते लिहीत.
प्रतिनिधीकडून जे हुकूम सुटत त्याच्या शेवटी त्याच्या हातचा
"निर्देश समक्ष" असा शेराने खास छत्रपतीचे दरकदार घेऊन
बसुल्याचा बंदोबस्त करण्याचे याचे काम असे याग वखे व
युक्त मिळून, त्या चादर बांदली (निळी), मंडली, जामेदार,
किनखापाचे टाण, पटक, शिकेकड्यार, सरवार, ढाल, जरी-
पटका, चौपडा, तीन हत्ती, एक घोडा, शिरपंच, मोत्याचा
तुरा, मोत्याची कंठी, झगा, सोन्याच्या दाढीची चवरी इत्यादि.
स्वराज्यातील बसुलात प्रतिनिधीच्या वाट्यास जी रकम येई
तोस मिळेबाब म्हणत व याकीच्या रकमेस हुजुरमामला
म्हणून प्रतिनिधीची नेमणुकीहि अष्टप्रधानात सर्वात जास्त
(पंधरा हजार होत) होती राजपत्रावर मुख्य प्रधानाच्या
उजव्या बाजूस प्रथम प्रतिनिधीची मुद्रा होत असे
[अष्टप्रधानाचा इतिहास, डफ, इतिहासप्रह. जुन्या ऐ.
गोष्टी पु ३-१०]

प्रतीहार (कनोजचे सम्राट)—गुहिलोत व चाहमान
यांच्याप्रमाणेच अरबाचा प्रतिकार करण्यांत हे प्रतीहार घराणे
आठव्या शतकात उदयास येऊन गुहिलोत घराण्याप्रमाणे
भरभराट पावले हिंदुस्थानचा अगदी उत्तरेकडील प्रदेश
प्रतीहारानी हळू हळू फावोन करून घेत कनोजच्या सम्राट-
पदावर आपला अधिकार बसविला. सध्या हे घराने नाममात्र
झाले आहे. अगदी अलीकडील संशोधनावरून असे निघित
दिसते की, कनोजच्या वर्म घराण्याचे सम्राटपद नवव्या व
दहाव्या शतकात प्रतीहार घराण्याकडे अंध्याहूत चालू होते.
सिंधच्या मते प्रतीहार घराण्याचा समावेश गुर्जर जातीत
होतो पण गुर्जर हे एतद्देशीय लोक नव्हते. या घराण्याची
घोटीशी माहिती कनोज या नांवाखाली दिली आहे, तेथे या
राजाचे काळ दिले आहेत

ह्या घराण्यांत प्रथम प्रसिद्धीस आलेला राजा म्हणजे नाग-
भट्ट हा होय ('नागभट्ट' पदा). प्रतीहार घराण्याचा मूळ
पुरुष प्रभु रामचंद्राचा भाऊ लक्ष्मण होय असे मानतात.
रामाय्या द्वारपालाचे (प्रतीहाराचे) काम लक्ष्मण बरी
म्हणून या घराण्यास हे नांव मिळाले अर्थात हे घराणे सूर्य-
वंशी आहे, असेचंशी नव्हे. यांच्या एका शिलालेखावरून
असे दिसते की एका प्राद्राणास प्राद्राण खीपासून प्रतीहार
प्राद्राण व क्षत्रिय खीपासून प्रताहार क्षत्रिय अर्थात सतति झाली.

पृथ्वीराज चव्हाणाच्या काळी नाहूरराय या प्रतीहार राजानें ठिकाण (जोधपुराजवळील) मंडोर हे होते. यावरून असें दिसतें कीं प्रतीहार पराण्याची गादी नामभटाच्या वेळीं देखील मंडोर येथेंच असावी. मंडोर शहर प्रतीहाराच्या राजधानीचें ठिकाण असण्याचें कारण तें मारवाडांतलें सुट्य ठिकाण होतें. राटोड लोकांनीं प्रथम प्रतीहार घराण्याच्या आश्रय करून त्यास पादाक्रांत करून आपणच राष्ट्री यज्ञकाविली. नागभटाच्या मागून त्याचा पुतण्या कर्कटस्थ हा गादीवर बसला (७४०-७५५). कर्कटस्थानंतर देवशाक्ति उर्फ देवराज राज्य करूं लागला. चा कुलांत स्वपराक्रमानें अतिशय प्रसिद्धीस आलेला व सम्राटपद पावलेला वत्सराज हा त्याचाच मुलगा होय. वत्सराजानेंच पश्चिमेकडून कनोजवर स्वारी केली व तेथील मंडिकुल राजाचा भांडाव करून तो साम्राज्यपदाचा मालक झाला. यावेळीं सर्व पराण्यास उत्तरी कळा लागली होती; त्यामुळे कनोज टिकाव घरूं शकलें नाहीं. वत्सराजानें वेंगळाच्या गोपालराजाचा पुरा मोड करून त्याची राजविन्हें काबीज केलें, पण राष्ट्रपद पुत्रराज यानें वत्सराजपासून तो राजविन्हें आपल्या स्वाधीन करून घेतली व वत्सराजास मारवाडात हटाविलें.

असा रीतीनें कनोज जिंकण्याचा वत्सराजाचा वेत विफल झाला. परंतु वत्सराजाच्या मुलानें (नागभटानें) तो अतुल पराक्रमानें जिद्धोस देला. ह्या (दुष्ट्या) नागभटास, कनोजच्या साम्राज्यसंस्थापकाचा मान मिळतो. नागभटाच्या दिग्विजयाचें वर्णन देणारे चार ग्रीक भोजलेलात सापडतात. व त्यावरून त्याच्या पराक्रमाची रूपना होते (नागभट पहा). या नागभटाच्या वेळीं कनोजचें साम्राज्य उत्तरेस हिमालयापासून दक्षिणेस फोडेवाकपर्यंत व पूर्वेस कलावादादे पश्चिमेस पंजाबपर्यंत होतें.

नागभटाच्या पश्चात त्याचा मुलगा रामचंद्र व त्याच्या मागून मिहिर उर्फ भोजराजास राजपद प्राप्त झालें. प्रतीहार घराण्यांत भोजराजाइतका प्रतापी पुढम झाला नाहीं; व त्याची कारकीर्दीहि सर्वांत जास्त (५० वर्षांची) झाली. त्याचा राज्यविस्तारहि सर्वांत मोठा होता. सागरताल लेखात त्याची अतिशय स्तुति केली आहे. त्याची सत्ता पश्चिम ते पूर्वसमुद्रपर्यंत व कनोज ते विंध्यपर्वतापर्यंत होती. भोजाच्या वाठी-मागून महेंद्रपाल उर्फ भिर्भरराज गादीवर बसला. भोजराजानें कमाविलेलेवा मोटया राज्यचें त्यानें उत्तम संरक्षण केलें. महेंद्रपालानंतर त्याचा उभेष्ट पुत्र (दुसरा) भोज व भोजानंतर त्याचा धाऊटा सहीपाल उर्फ क्षितिपाल उर्फ उर्फ हेरेवपाल उर्फ विजयकफाल हा गादीवर आला; ह्या राजाच्या कारकीर्दीतच कनोजला उत्तरी कळा लागली सहीपालानंतर त्याचा मुलगा देवपाल राज्यारूढ झाला देवपाल हा जरी भांधिराज असला तरी त्याची सत्ता उत्तरेस चालली होती. त्यास इतरांचें साहाय्य घ्यावें लागे व त्याबद्दल मोबदलाहि देणें भाग पडे. त्याला देवपालानंतर त्याचा सवत्र भाऊ

विजयपाल हा राज्य करूं लागला, याच्या कारकीर्दीत गाढ-लिक राजे व सरदार हे कनोजला मानीतनास झाले होते ह्या राजाच्या कारकीर्दीविषयी इतर माहिती उपलब्ध नाहीं. विजयपालानंतर रायपाल गादीवर बसला व त्यानें इ. स. ९९० ते १०२० पर्यंत राज्य घेतलें असावें असें स्मिथ म्हणतो. या राजाच्या अमदानंतरच कनोजचें राज्य विलयास गेले. [टॉड-राजस्थान; स्मिथ-अलि हिस्ट्री ऑफ इंडिया, पृ. म. भा पु. २]

प्रत्यक्षप्रमाणवाद—(वैशिक्षिष्टिदान) अनुभवानें मिळणाऱ्या ज्ञानावर चरईवी अवलंबून असणाऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या एका पंथाच्या मतास हें नांव दिलें आहे. या शब्दाचा उपयोग साधारणपणें अध्यात्मिक ज्ञान व अनुभवपूर्वज्ञान या मताला विरोध करणारे मत असा झाला आहे. या अर्थी हा शब्द सर्वसाधारण अनुभववादास लागण्यास काही दूरकत नाहीं. ह्यामते तत्त्वज्ञान हें अनुभवात व कार्याकारणसंबंधाया नियम मनुष्याच्या संघर्शात व अज्ञे-क्षिततेस साठविले व म्हणून तो साक्षात्तवादी होता ह्याच-प्रमाणें मिळ, स्पेन्सर, व इतर भौतिकशास्त्रज्ञ या अगाऊदे प्रत्यक्षप्रमाणवादाच्या दृष्टीनें पाहतात. पण या शब्दानां अंतर्गत कोमंटच्या तत्त्वज्ञानाचा साधारणपणें प्रवारांत बोध होतो. या तत्त्वज्ञानप्रमाणें सर्व ज्ञान भौतिक किंवा " साक्षात् शास्त्राच्या शोधावरून व त्यांच्याच मार्गानें-पद्धतीनें-होतें. कोमंटच्या मताप्रमाणें मानवी विचार तीन स्थितांतून जातो: (१) धर्मशास्त्र विषयक-श्रद्धामूल, (२) प्राथमिक, (३) साक्षात् शोधाची पायरी-साक्षात्ज्ञान म्हणजे विश्व हें निरनिराळ्या स्वेच्छ व्याक्तींचा जमाव नमुन " एकजीवसंपात " असून त्याचे आवर्तक कायदे आहेत (कोमंट पहा). याचा परिणाम इंध-रणार्थी धर्माच्या जागी मानव-धर्माची स्थापना होय. या मानवोपासक धर्मात ईश्वराच्या जागी मानवसमाज आरूढ झाला आहे. ह्यातले म्हणतो की, कॅथोलिसिझममधून ख्रिस्तीधर्म काढून टाकला तर मानवधर्म शिक्षक राहतो. या धर्माचे पुढ, आचार व संघटना निराळे राहावयाचे होते.

या पंथाचे दोन भाग आहेत, तत्त्वज्ञानविषयक व धार्मिक. तत्त्वज्ञानविषयक, साक्षात्वादास प्रान्स, जर्मनी, व इंग्लंड या देशात घरेच चांगले लोक मिळाले होते व अर्बाचीत तत्त्वज्ञानावर परिणाम करणाऱ्या दोन, तीन कारणांपैकी हें मत होय असें एक मत होतें. कोमंटचा तत्त्वज्ञानविस्तार जरी महत्त्वाचा नसला तरी सर्वे अभौतिक व आध्यात्मिक मते नाकबूल करणाऱ्या तत्त्वज्ञानात कोमंटचा साक्षात्वाद दिसतो. अश्वयवाद, दृश्यज्ञानवाद, सुक्षिप्रमाणवाद व अडव्यवाद हे सर्व साक्षात्-वादीच दिसतात व ते अनुभवपूर्वज्ञान नाकबूल करतात. प्रान्समध्ये कोमंटचा पंथ विदेश करूक करून व त्यांतलें धार्मिक भाग वगळून लिउटे टेन, वगैरेंनी पुढें चालविले. जर्मनी-मध्ये कॅटच्या पुढक अनुयायांनीं प्रत्यक्ष दृश्यकारणा-नीच खरें ज्ञान होतें हें मत पसरिलें. या मताचा धार्मिक

भाग विशेष महत्त्वाचा नाही फक्त अर्वाचीन समाजविकास-नीतिशास्त्र या धार्मिक स्वरूपाचे आहे. इंग्लंडमध्ये मात्र पुष्कळ प्रसिद्ध साक्षात्वाद्यांनी कोमटचे मानववेदस्थानाचे प्रवेश व मानवोपासक धर्माची कल्पना प्रचारात आणली. त्या-धर्मास आचार व संघटना देण्यात आली. याची मुख्य इमा-रत च्यापल स्ट्रीटमध्ये त्याम्त कॅम्ब्रिडज स्ट्रीट-लंडन येथे आहे. व त्यात मानवसमाजातील सत्पुरुषाचे पुतळे असून तेथे धार्मिक विधी व्यवस्थित होतात.

प्रथमिन (प्रिमिलाइम)—हा एक प्रकारचा रंग असून ग्रामध्ये क्षय—अजीवकनाभि व उदिननाभि या दोन नाभींचे एकत्रीकरण झालेले असते. हा डी-हायड्रो-यायो-टयुलिडिनपासून मिळणारा पदार्थ आहे. आता डी-हायड्रो-यायो टयुलिडिन हे प्यारा टयुलिडित गंधकाशी १००° ते १९०° पर्यंत बरा तास तप्त केल्यानंतर आणखी ६ तास २००° ते २२०° पर्यंत तापविले असता तयार होतो. पण मिळालेला पदार्थ हाच रंगद्रव्य नसतो, तर हा पदार्थ पुढे आणखी जास्त उष्णमान मिळविले तेव्हासहित तापवून मिळालेला पदार्थ गंधकित केव्हास प्रथमिनपीतरंग मिळ-तात. प्रथमिन-पीतरंग हे सिंधु-क्षारांचे मिश्रण असून त्याच्या अणुमध्ये वद्धतकरून क्षय-अमीवल्चया तीन तरी नाभी असाव्यात. हा कापूस रंगविण्याचा एक महत्त्वाचा रंग असून त्याची छटा थोडा वेळ टिकणारी असते.

प्रदर्शक—प्रदर्शकामध्ये ब्रियाच्या जन्मद्रियावाटे साव व हार्ण हे प्रमुख लक्षण असून रोगाच्या कारणांच्या मानाने इतर शारीरिक लक्षण त्या रोगात असतात. याचे दोन प्रकार आहेत; हा साव नेहदा चिकट व पाडरा असतो तेव्हा त्यास श्वेतप्रदर्शक (पाडरी घुण्णी, पाडरवाणी) म्हणतात. रथाची कारणे.—गर्भाशयाची जी पिसवी असते तिच्या आंतून स्त्रवणरक्ताचा असते तीत अनेक कारणांनी दाहक्रिया सुरु झाली म्हणजे चिकट व पाडरा साव (व कधी रक्ताचा साव म्हणजे रक्तप्रदर्) सुरु होतो कधी कधी हा दाह फक्त गर्भाशयाच्या सुराशीच सुरु असतो. कारण तेथे प्रवृत्ति वगैरे प्रसंगांमध्ये मग, क्षत, दुखापत वगैरे कारणांनी दाह सुरु होणे साहजिक असते व या प्रकारचा साव पाडर्या अंशपाच्या सालप्रमाणे चिकट नसून साडेसारखा चिकट, दाट व विपुल असतो तिचे कारण योनिमागीचा दाह हे होय. श्वेतकारणे परमा, अति मेथुन हींही होत. या प्रत्येक कारणाने होणाऱ्या रोगाच्या नावीन व जुनाटपणाच्या मानाने इतर शारीरिक लक्षण होतात. ही शर्यत धाक्षिण-अर्था आहेत;—नवीन रोगात ओटी पोट व कमरेमार्गे माकड हाडासवळ आणि मोठ्या या ठिकाणी दुखते; चिरडखोरपणा, ताप, भंग निद्रेन होणे, ओटीपोटात भाग वाटणे, वरच्या-वर गळूळ स्पर्शी होणे व वारंवार शोचास लागणे व नंतर दडकोष्टता, ओटीपोटात बरा दाबल्याने वेदना व चिकट भेज्याच्या थलकाप्रमाणे साव (प नंतर कधी कधी तांबटा

साव), जुनाट रोगात अन्नपचन विघडून पोट फुगणे, मळ-मळणे, उन्मादवायु होऊन त्याचे आंवेके, श्वेतके येणे, वाढत जाणारी अशक्तता वगैरे होत.

तीत्र रोगावर उपचारः—रोग्यास आधरणावर निजवून पूर्ण विभ्राति घाली. खाण्यास पातळ, पौष्टिक, व स्निग्धात घालें. वयालोमेळ व जालपचूर्णाच्या जुलावाचे औषध प्रथम घालें. कमरेपर्यंत सोसवेल एवढ्या फडत पाण्यात एखाद्या माळ्यांत पाय बाहेर ठेवून घसावें. योनिमार्गे कोमट व जंतुघ्न धावनानी घुणे, ओटांपोट रोकणे, गर्भाशयाच्या मुखास जळवा लावणे अगर ग्लिसरीनयुक्त इतर दाहशामक औषध लावणे, वेदनाशामक मारफिया अगर वेलाडोनायुक्त सोगटी योनिमार्गात ठेवणे, हे उपचार कारणाच्या मानाने तह्य डाक्टर्, वैद्य, डाक्टरींग यांच्या सल्ल्याने व रग्ग्याच्या हातून करवावे. जुनाट रोगात वरील घोणात इष्ट ते फेरफार करून उपाय करावेत व लाह, फांडलिव्हूर तेल, मारुटी वगैरे औष-धानी प्रकृति सुचारावी. योरिक ॲसिड, सुरटी, स्त्रिकसकेट मायकटाचे सत्व व इतर अनेक औषधानी धावने योनि-मार्गे घुण्यास उपयुक्त आहेत. आयोडीन कॅवॉलिक ॲसिड, सज्जिखाराचा द्राव यासारखी औषधे शस्त्रामोवती कापूस गुंडाळून ते वरील औषधात भिजवून गर्भाशयात जपून लावणे. हे व इतर ब्रियाच्या रोगासाठी फक्त ब्रियाचेच छी वेदाच्या देखरेखीखाली असणारे आसुरालय जरू आहे. यापैकी पुष्कळ उपचार, गरीब व मध्यम स्थितीतील ब्रियाना घरच्याघरी करता येत नाहीत. आणि जनमनलजा आड येते. पोटात घेण्यासाठी पोटाघाशियम ब्रोमाइड व हाय-ड्रास्टीसचा अर्क ही औषधे फार गुणावह आहेत. तीत्र रोगात मेथुन उद्ये करावे; व इतर रोगातहि ते न घडले चालल. अगोदर घुणणीचे वरीलपैकी कोणते कारण आहे व रोग नवीन आहे किंवा जुनाट आहे हे दूरवून मग उपाय करावेत.

प्रदर्शक रोगाचा घुसरा प्रकार रक्तप्रदर् हा होय.—म्हणजे ब्रिया प्रतिमाधी रजस्वला होतात व त्यांना तीन चार दिवस आर्तवसाव वेताचा पडतो. या नेहमिच्या आर्तवसावापेक्षा फार अधिक साव त्या काळात झाला अगर नेहमी इतकाच साव परंतु तीन चार दिवसांपेक्षा अधिक दिवस पडू लागला अगर दोन मासोच्या मध्येतरीच पुनः जर छी रजस्वला होऊ लागली तर ते रक्तप्रदर् नामक रोगाचे लक्षण समजावे. याची कारणे—पंडुरोग म्हणजे रक्ताची कमतरता; या रोगाची जी कारणे तीच या रोगाची असतात; शिवाय जुनाट मूत्रपिठरोग, हृदयदोष, पाणधरिचे रोग, र्शंगावर मुळे फार दिवस पाजणे, छी श्रुतमती असता मेथुन व एरधी अतिमेथुन करणे, श्वेतप्रदर्शक्या कारणापैकी गर्भाशयादाह व योनिमार्गादाह हे रोग आपल्या स्थानापसून गर्भाशय ध्रष्ट होणे, स्त्रीभंजनास व गर्भाशय यांच्या टाची प्रथिरोग व तोहि विशेषतः सैमुसय आरक्यान्तर जातीपैकी होणे,

अगर तेषं श्लेष्मल ग्रंथिरोग होयें ही प्रमुख कारणें आहेत. प्रसूतानंतर जी रजस्वला होऊं लागून वरील लक्षण होऊ लागले तर वारंपैकी काही लक्षणा गर्भाचायती राहिला असल्याने असे होऊं लागते. र्पज जसा मंडा व मुष्टमुदाति असतो तसा रोग गर्भाशयांत वाटतो व गरोदरपानाची विन्हे वाटून पुढें हे लक्षण सुरू होते (मोल प्रेमन्दा). गर्भसंभव नुकत्याच होऊन थोडे महिने कोटल्यावर असे लक्षण झाल्यास तें लवकर गर्भपात होणार याचें सूचक आहे व त्यास प्रतिबंधक इलाज केले पाहिजेत. स्त्री गरोदर होऊन प्रसूतिसमयाच्या फारशील अगोदर तर ती रजस्वला झाली तर वार गर्भाच्या पुढें आहे असे समजावें व प्रसूतिसमयाशील एक महा अरिष्ट आहे असे समजून रोगाच्या निरसनार्थ उपचारधितन व उपाय योग्य करावी याचें तें सूचक विन्हे होय इतर लक्षणांही जरी कारणें असतील त्या मानानें अनेक होतात. इतकीं नानाविध कारणें संभवत असल्यामुळे उपचारांही नाना प्रकारचे-साध्य विधायि व पोटांत औषधपातून (ग्रंथिरोग कारण असल्यास) मोठ्या घाळकियेपर्यंत-करावे लागतात. सर्वसामान्य उपचार म्हणजे रोगी स्त्रीस अंधदणावर अगर बाज-पलंगावर निजवून पूर्ण विधायि घ्यावी. पलंगाच्या पायाकडील दोन्ही लुगाराची पळ्या ठेवून ते अंमळ उंच होतील अशी व्यवस्था देवावी. बडन व उत्तमक पदार्थ खाऊपिऊं नयेत. योनिमागांत औषधीची घालाव्या देवावी. प्रथम रोगकारण शोधवें. जर तर "क्ष" चिह्नसामुह्यानें ग्रंथिरोगादि रोगनिदान विधित करावें पोटात देण्यास अर्धे हे औषध उत्तम आहे. तें अर्धादिरुपानें नुसतें अगर इतर औषधांशी संयुक्त करून घ्यावें. इतरही चांगली औषधें आहेत ती:-व्हायबर्नम मुनिफोस्फियमचा अर्क, ह्योमेलिस अर्क, हायड्रास्टीस अर्क, क्वालिशियम स्याक्टेट, अँड्रिनालीन, पोटॅशियम ग्रीमाईड, डिमिडालिस अर्क वगैरे. पुढीं औषधेंहि उपयुक्त आहेत:-लेवऑसिटेट, योयराइससर्व, फेरिक्लोराइड वगैरे. खगळीच परिणाम होण्यासाठी टोचून घालण्यासाठी पुढीलपैकी एखादे औषध योग्यावें:-अगॅटॉन, पिच्युड्रीन, एँड्रिनालीन वगैरे औषधें टोचून घालण्यानें रक्त-रसाव एकदम धोवतो. वेळीच उपाय न झाल्यानें एखाद्या वेळीं रक्तदाब प्राणघातक व्हावयाचा, तें अज्ञानें टळतें व भागाहून सावकाशपणें व शोधकमुद्दानें कारण शोधून त्यावर बायम इलाज करणारा अवसर सांपडतो. रोग्याची एकंदर शारिर-प्रकृति सुधारणें हि आचकर्तव्य आहे. हृदयरोग हें कारण असले तेव्हा त्यावर योग्या अगोदर केली पाहिजे. गर्भापुढें वार झाली असल्यास हूरउपायानें व प्रयत्नानें (पाणपोटीची फोडणें, बालक फिरवणें, बालक विमटणानें ओढून काडणें वगैरे) प्रसूतिकाया पुढें दिवस भरले नसले तरी अगोदर करवावी. जाहें तर उपपत्तीच्या व शाकरोवेद्याच्या मदतीच्या अमाशी बाळंतीन रक्तदाबामुळे मरण पावेत. वरील विवट व गुंतागुतीची रोगनिदान व चिकित्सा शक्य तेवच्या अनेक

स्त्रीआयुरालयाची व प्रसूतिपुढांची आरक्षणना सिद्ध करतात. व ही शक्य तेवढी स्त्रीवैशांच्या व्यवस्थेखाली असल्यास त्यांचा प्रसार व प्रगति व जननेचें आरोग्य वाढेल असा मरवेचा वाटतो.

आ यु वें दी यमि दा न.—कृतुळाळी प्रमाणापेक्षा अघिच व कृतुफाल नसतां घोड्या किंवा जास्तप्रमाणांत जें गर्भाशय व योनिमागें गातून रक्त खर्चते त्यास अशुद्ध रक्ता प्रदर म्हणतात. यासच मराठीत धुपणी असें नांव आहे.

दूध व मासे, दूध व आंबट रस, इत्यादि संयोगिविदक पदार्थ खाण्यानें, दारू पिण्यानें, अर्शाणांनें, जेवण्यानंतर लगेच जेवण्यानें, गर्भपातानें, अति मैथुनानें, घोडपावरून, किंवा वैलगाडीतून जाण्यानें, पायानें फार चालण्यानें, शोकानें, लेपनादिकांनीं फार क्षीण झाल्यानें, अतिशय ओर्धें उचलण्यानें, आघातानें, दिवसा शौघ पेण्यानें, धुपणीचा विकार सुरू होतो. कफ, पित्त, वात व संघिपात या वेदांप्रमाणें धुपणीचा विकार चार प्रकारचा आहे. धुपणीचा विकार चालू असता अंग दुखणें, अंग मोडणें, हे विकार असतात. बरेच दिवस विकार चालू असेल तर दुर्बलता, भोंवळ, घेरी येणें, तहानें लागणें, अंगाची व पोटांत आग होणें, बडबड, फिफ्टपणा, झोपड व वातरोग हे विकार होतात.

कफाच्या धुपणीत आमयुक्त, सुक्षुब्धीत, पांडुरप्या रंगाचें व मांस धुतलेल्या पाण्यासारखें रक्त खर्चते. पित्ताच्या धुपणीत लाल, निळें, काळें, किंवा पिवळ्या रंगाच रक्त पडतें रक्त पडताना अशय होतें व जुणजुण सुटते, रक्त येणानें व पुष्कळ पडतें वाताच्या धुपणीत फेंसळ, रक्ष, तावूस रंगाचें, घोड-थोडे, मानाच्या धुगसारखें रक्त पडतें व तें पडताना योनि-मागांत ठणका, फूट, वगैरे वाताच्या वेदना होतात. सन्निपा-तानें होणाऱ्या धुपणीत मध, तूप, व हरताळ यांच्या रंगाचें रक्त पडतें. मज्जे (हाडातील पातळ पदार्थ)प्रमाणें तो धुपणीविकार असाध्य आहे. ज्या धुपणीत तारखा पुष्कळ साव चालू आहे ती अवान्य होय. धुपणीनें आगारी असलेल्या स्त्रीस तहान, दाह, ताप, रक्तक्षीणता, व अशुचपणा हीं लक्षणें झालीं असता धुपणीचा रोग असाध्य होतो. एक महिन्यानें येणारा व ज्यात सुक्षुब्धीतपणा व दाह हीं लक्षणें नसून पंच दिवसच प्रमाणांत चालू रद्दागारा विटाळ हा आरोग्यकारक समजावा.

प्रद्युम्न—(१) चद्युम्नून नडवलेपासून झालेल्या अकरा पुत्रांत एक. यास प्रद्युम्न असेंहि नामांतर होतें.

(२) यक्षुलोपम कृष्णास चक्रिणीपासून झालेला प्रथम पुत्र. शंभरसुरांनीं यास समुद्रांत टाकलें व त्याला मत्स्यानें मिळलें. सोच मरत्य एका धीवरानें शंभरसुरास अर्पण केला. शंभरसुरांनीं पाळलेली कन्या मायावती हिचें त्यास वाडविलें. ती मोठा झाल्यावर त्यानें शंभराचा वध केला.

प्रभाव—(१) एक वसु (अष्टवसु पदा). यास आगिरसी नांवाची स्त्री व विश्वकर्मा पुत्र होता.

(२) या नांवाचे गुमराथेंतील एक तीर्थ व क्षेत्र.

प्रभु जाती, (१) छावस्थः—एक महाराष्ट्रीय नात(कावस्थ पदा.). इसवी सन १९२१ च्या खानिमुमरती या जातीची मुंबई इलाख्यातील लोकसंख्या २६,५०६ भरली. याशिवाय इंदूर, धार, देवास वगैरे मध्यहिंदुस्थानातील संस्थानांत व कच्छ आणि नागपूर या सभे ठिकाणी लोकसंख्या सुमारे २५०० भरेले; म्हणजे या जातीची एकंदर लोकसंख्या सभे हिंदुस्थानांत सुमारे २९,००० आहे असे म्हणता येईल. इसवी सन १९११ मध्ये मुंबई इलाख्यांत या जातीची लोकसंख्या २७,१२० होती व मध्यहिंदुस्थान व नागपूर इकडील २५०० लोकसंख्या धरून एकंदर लोकसंख्या ३०००० होती असे म्हणण्यास हरकत नाही या दहा वर्षांत लोकसंख्येची वाढ न होता ती कमी झाली आहे असे दिसून येईल. ही लोकसंख्या कमी होण्यास ग्रेग, इंग्लंडच्या वगैरे सर्वसाधारण कारणे आहेतच, परंतु याशिवाय दुसऱ्यांदि कांहीं आर्थिक कारणे आहेत. खेरी सोडून पोटा भरण्याकरितां पुष्कळ प्रदुर्बलां शहरांत यावे लागत आहे. व शहरांतलें संकोचित पातेंत रहाण्याचा दुष्परिणाम फुड्यांतील छिया तरुण मंडळी व मुलें यांचावर होऊन पुष्कळ मंडळी क्षयरोगासारख्या रोगांना बळी पडत आहेत.

मुंबई इलाख्यातील सर्व जातींमध्ये चांदसेनांग कावस्थ प्रभुचे शासनेचे प्रमाण जास्त आहे ही गोष्ट मागोळ बोन वीन खानिमुमरतीचे रिपोर्टे पाहिले असतां दिसून येईल साक्षर छियांनिहि प्रमाण इतर जातीतील छियांपेक्षा अधिक आहे हीहि गोष्ट याच रिपोर्टेवरून दिसून येईल. इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार याच जातीमध्ये युनिव्हर्सिटीच्या स्थापनेपासून क्षपात्यानें झाला छेरातकला हेंच या जातीच्या उपजीविकेचें मुख्य साधन असल्यामुळे व सरकारी शाखांत भोकीर मिळविण्यास इंग्रजी शिक्षण मिळव्याशिवाय गत्यंतर नसल्यामुळे त्या शिक्षणाचा प्रसार या जातींत होणे कमप्रगत होते. युनिव्हर्सिटीची स्थापना झाल्यानंतर पुष्कळ वर्षेपर्यंत या जातीच्या मंडळीचा आर्देस कोर्से (वाढमयशाखे)कडे व कायद्याकडे ओढा जास्त होता. ही स्थिति इसवी सन १९०५ सालापर्यंत अबाधित रीतीनें चालली होती. पुढे प्रॅज्युटची संख्या कमवारी झाला होत गेली व धी. ए. ची परीक्षा पास होऊन नोकीर मिळणे दुरापास्त झाले तेव्हा हळू हळू इंग्लियरिंग, वैद्यकी, इच्छे या जातीतील तरुणांचे लक्ष वेधूं लागले; व त्या शाखांतून ही मंडळी जाऊ लागली. तथापि अद्यापि देशील आर्ट्स कोर्सकडे व कायद्याकडे या जातीतील पुष्कळ विद्यार्थ्यांचे मनें धांव घेत असतात. गेल्या दहा वर्षां च्यांत परकीय देशांत जाऊन शिक्षण मिळविण्याचा क्रम ना जातीतील बऱ्याच विद्यार्थ्यांना सुरू चाला आहे. एकांन-मिष (अर्थशास्त्र), कायदा, इंडियन डिप्लोम अर्द्धित,

सोतधी, वैद्यकी, रसायनशास्त्र वगैरे विद्यांचा अभ्यास अमे-रिका, इंग्लंड, जर्मनी या देशांत जाऊन विद्यार्थी करीत आहेत. खेदेगांवातून उपजीविकेचें साधन नव्हतें होत असल्यामुळे आपले गांव सोडून या जातीतील बरेच लोक शहराकडे धांव घेत आहेत. यामुळे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचे कार्य अनायासे घडून येतें. ठाणें येथील जातीच्या शिक्षणसंस्थेने व बरोदें येथील शिक्षणसंस्थेने उत्साही व हुषार तरुण मंडळींना उच्च शिक्षण घेण्याच्या कामी पुष्कळ मदत केली आहे. अलीकडे युनिव्हर्सिटीचे उच्च शिक्षण घेण्याच्या ऐक्यां धंदेद्वारांनून पेतले असतां जास्त फायदेशीर होईल अशी पुष्कळ विद्यार्थी लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति होत चालली आहे; पण अद्यापि या प्रवृत्तीला विशेषसे दृढ स्वरूप आले नाही.

मुलींना लिहिण्यास व वाचण्यास शिकविण्याची व व्यावहारिक शिक्षण देण्याची पद्धति या जातींत पूर्वापार चालू आहे. मुलींच्या शाळा विद्यार्थ्यांपासून या जातीतील मुली त्यांत गिकत आहेत. ज्या ज्या ठिकाणी शाळा आहेत त्या त्या ठिकाणी प्रांतांत मुली बहुधा निरक्षर सांपडत नाहींत. ज्या ठिकाणी शाळा नाहींत त्या ठिकाणी घरातील बडोळ माणसें आपल्या मुलींना घरांत शिकवितात. शहरांपासून अर्धत लांब दूरवर असलेल्या व मागसलेल्या ठिकांतां मान मुली निरक्षर असण्याचा पुष्कळ संभव असतो. पुणे, मुंबई, बरोदें वगैरे ठिकाणी येथे मुलींच्या इंग्रजी शाळा आहेत त्या ठिकाणी मुली या शाळांतून अभ्यास करीत आहेत. सग्यां मुलींच्या लग्नाची वयोमर्यादा वाढल्यामुळे व हुल्याच्या बाबतीमुळे मुली छत्र होण्यापूर्वी इंग्रजी पांच सहा इयत्ता शिकतांपर्यंत शालेत जातात. म्याट्रिकमुलेनां पाठ होण्याच्या मुलांची संख्या गेल्या पांच सहा वर्षांत वाढत आहे. योल्पा स्त्रिया बां. ए. हि शाळा आहेत. एक दोन एम्. बी. बी. एच्. शाळेच्या आहेत. नसिम आणि एल्. सी. पी. एच्. करितां मेडिकल स्कुलमध्ये पुणे, मुंबई येथे काहीं विद्यार्थिनी अभ्यास करीत आहेत, मराठी अभ्यास संपवून ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थिनीनां संख्या फारशी नाही. तथापि ही संख्या आणखी वाढेल अशा संभव दिसत आहे.

या जातीतील मराठ्यांच्या इतिहासांत प्रसिद्ध असलेल्या पंचरा पुण्याची नांवे कालातुक्रमे पुढे दिली आहेतः—

- (१) दादाभाी नरस देशपांडे.
- (२) बाळाभाी भावभाी चिटणीस.
- (३) बाभाी प्रभु देशपांडे.
- (४) मुरार बाभाी देशपांडे.
- (५) दादाभाी रघुनाथ प्रभु देशपांडे.
- (६) श्याभाी दादाभाी प्रभु देशपांडे.
- (७) भावभाी विश्वनाथ देशपांडे.
- (८) संतो वसंत चिटणीस.

- (९) गोविंद खंडेराव चिटणीस.
- (१०) उखाराम हरी गुप्ते.
- (११) रावजी अण्णाजी फणसे }
- (१२) बाबाजी आप्पाजी फणसे } दिवाण बडोदे.
- (१३) बापूजी रघुनाथ दिवे-दिवाण, धार व स्वाहटेर.
- (१४) निकंकठ रामचंद्र पांगे.
- (१५) रंगो बापूजी—बद्दोल सातारा रामासफें

या ज्ञातींतील मित्रिंश अग्रदानींत पुढें आलेल्या पंधरा

मंडळींचीं नांवां:—

- (१) दिवाण बहादुर लक्ष्मण भगवाध वैद्य.
- (२) रघुनाथ-शिवराम टिपणीस, जज्ज.
- (३) दिवाण महादूर बासुदेव माधव समर्थ.
- (४) रावबहादुर बाळकृष्ण आरमाराम गुप्ते
- (५) सर रघुनाथ वंधेकाजी सवनीस
- (६) सर गंगाधर-माधवराव चिटणवीस.
- (७) शंकरराव माधवराव चिटणवीस.
- (८) सर महादेव भास्कर चौबळ.
- (९) अनंदेन दामोदर-दुर्दीक्षित, जज्ज.
- (१०) त्रिंबक रामचंद्र कोतवाल, मॅडर ऑफ दि कोन्सिल, बडोदे.

- (११) प्रोफसर शंकर आप्पाजी भिसे.
- (१२) राम गणेश घडकरा (गोविंदाग्रज)
- (१३) चिंतामण द्वारकाबाय देशमुख, आय्. धी. एम्.
- (१४) नारायण माधव समर्थ, इंडिया कोन्सिल.
- (१५) विनायक आरमाराम ताम्बणे, एम्.: एमो. एम्.

सी. सार्दल फिजिसिस्ट.

या ज्ञातीची पौराणिक माहिती स्कंदपुराणांतील सव्यादि दंडाच्या आधारे घेतली आहे ती अशी—

परशुरामानें एरुवीस वेळीं पृथ्वी ति-ध्नात्रिय केली; त्या वेळेस काहीं राहिलेली क्षत्रीय मंडळी गहन अण्यांमध्ये आऊन उरलीं. या युद्धांमध्ये चंद्रसेने नांवाच्या एका क्षत्रिय राजाचा सर्व आत्ममंडळींसह वध झाला; त्यावेळीं त्याची गर्भवती स्त्री तेथून निघाली ती आध्यायार्थ दाल्भ्य ऋषींच्या आश्रमास गेली. ही यातमी परशुरामास कळली व तो ऋषींच्या आश्रमास गेला. ऋषींन त्याचा संस्कार करून परशुरामानें गर्भास अग्रयदान होवें या-अटीवर त्यानें ती स्त्री परशुरामाच्या स्वाधीन काण्याचें कर्तव्य केलें. परशुरामानें ऋषींचें म्हणणें एका गटोरर करून घेतलें, ती अट ही ही, चंद्रसेनाच्या जावी पुत्रानें क्षत्रिय वृत्ति चालवूं नये ही अट ऋषींन मान्य केली. यानंतर चंद्रसेनाच्या पत्नीस झालेला मुलगा दाल्भ्य ऋषींच्या आश्रमात बाढला नंतर तो पुढें लेखन-वृत्तीचें आपली उपजीविका करूं लागला. या राजपुत्राचे जे मुंशांस झाले त्यांना चंद्रसेनाय कायस्थ असें म्हणूं लागले

या ज्ञातीचा संक्षेप पूर्वतिहास:-महाराष्ट्रातील कोणत्याहि

ज्ञातीचा प्राचीन इतिहास संगतवार मिळणें शक्य नाही. या भावतीत ऐतिहासिक लेख चवदा किंवा पंधराव्या शतकाच्या पूर्वचे बहुतेक मापडत नाहीत. चांद्रसेनाय कायस्थ प्रभु ज्ञातीचा पूर्वतिहास शिलाहारांच्या कारकीर्दीपासून सुरू होतो. त्या पूर्वीचा इतिहास पूर्वापार चालत आलेल्या कथा, ज्ञातीतील देवते व उपनांवे, धर्मविधि यावरून अगमवाचला पाहिले शिलाहारांच्या वेळीं देखील या ज्ञातीची लोकसंख्या एक हजारपेक्षा पुष्कळच कमी असली पाहिले. चांद्रसेनाय कायस्थप्रभुज्ञाति हा एक पूर्वापार चालत आलेला संप अह्ने, याच्या निरनिराळ्या प्रयोगामध्ये ह्या इतर ज्ञातीशी मिश्र झालेला नाही ही गोष्ट सर्व समाजामध्ये एकत्र असलेल्या शींदीमाती, धर्ममजबुती, धर्मविधी यावरून उघड होत आहे कोंकणामध्ये ह्या ज्ञात उत्तर हिंदुस्थानांतून आली यात संशय नाही. या ज्ञातीत फार जुने जे कागदपत्र आहेत व काहीं काहीं प्रसिद्ध घराण्यांच्या जुन्या बंडावळी आहेत त्यांमध्ये चांद्रसेनाय कायस्थ ज्ञातीची काहीं घराणीं मांडव-गड संस्थान सोडून इकडे आली असे लिहिले आहे. इकडे येण्यापूर्वी या ज्ञातीतील कित्येक घराण्यात मोटमोठ्या अधिकाऱ्यांच्या जागा चाळत आलेल्या असल्या व या घराण्यांतील संवर्द्धनीं पराक्रमाची कृत्ये केलेली असली; हे राजे, प्रधान, चौबळ, समर्थ, रणादिवे या व इतर नांवावरून उघडपट दिसते. मांडवगड संस्थान धारजवळ होतें व मांडवगडाचा दुर्भेद्य किंवा सुसुलमानांनी इमवी सन १२०५ मध्ये काबाज केला व तेथील लोकांची कत्तल उडविली यानंतर सुमारे चारशें मंडळी, सुसुलमानाच्या राज्यात राहणें बरें नाहीं व तेथें राहिलें असतां आपल्या घरांस त्रास होईल म्हणून गुजराथवागीने कोळणात आली. यावेळीं कोंकणात शिलाहारांचा भंमल होता मांडवगडच्या राज्याचा व शिलाहारांना सल्लोला असल्यामुळे व या धामधुनीच्या काळात धाडसी व उरसाही मंडळींचा उपयोग होईल असें समजून त्यांनी आपल्या राज्यात या मंडळींस आश्रय दिले. माणके काहीं मंडळी शिलाहारांच्या नोहरीस राहिली व काहींनी नवीन वस्ती करून जमिनी लागवडीस आणिल्या. या राज्यात या ज्ञातीतील काहीं मंडळी आपल्या कर्तव्यारिने उच्च पदांस चढली. इमवी सन १३४० त वहामनी राज्य स्थापन होईपर्यंत कोंकणातला फळ अर्थत अस्वस्थतेचा व धामधुनीचा वेला या काळात खरी सत्ता देशपांडे व देशमुख या मंडळींच्या हातात होती. या ज्ञातीपैकी वरीच मंडळी या अधिकाऱावर होती. अर्थतच या धामधुनीच्या काळात त्यांच्या हातात थोडी फार राजकीय सत्ता होती. वहामनी राज्याची स्थापना शाह्यानंतर काहीं वर्षांनी कोंकणप्रान्त त्याच्या ताब्यात आला. कोंकणप्रान्त पूर्वीचे जे अधिकारी होते त्यांचे अधिकार वहामनी बादशहांनी कायम राखिले व देशपांडे व देशमुख-यांच्या मार्फत त्या भागातील कारकार व बसुली पूर्ववत चालविली. वहामनी बादशहांचे देशमुख,

प्रश्नु

देवापाने वनैरेखेपाची संनदापनें अद्यापि कांहीं कुटुंबांच्या जवळ आहेत. इतकी स. १३९६ त महाराष्ट्रांत दुर्गा-देवीचा दुष्काळ पडला त्यावेळीं महाराष्ट्रातील कांहीं भाग अगदी बेचिरास झाला. दुष्काळ संपल्यानंतर या प्रांतांत पुन्हां वस्ती करून येथील जमीन लागवडीस आणणे अवश्य होते. कोंकणातील काहीं देशमुख मंडळींनी ही कामगिरी स्वरुपाने किया राजांनै संगावर घेतली व आपल्या भागाच्या लगतच्या सहाद्रीच्या मावळ प्रदेशांत वस्ती करून तो भाग लागवडीस आणण्याचा प्रयत्न केला अशा रीतीने मावळामध्ये या देशमुख व देशपांडे मंडळींची वस्ती झाली. प्रायशः राज्य मोडल्यानंतर विजापूरच्या आदिलशाहीच्या ताब्यांत मावळतील प्रदेश व कोंकणातील कांहीं भाग गेला. अर्थातच या प्रांतांतील देशमुख व देशपांडे विजापूरच्या आदिलशाहीचे नोकर बनले. पुढे रामे शिवाजीराजे यानीं लष्ठी स्वरुपावस्थापनेच्या कार्याला सुरवात केली तेव्हां या प्रभु ज्ञातांतील देशपांड्यांविकी प्रमुख व द्वातकरु दादाजी नरसू देशपांडे हे धैर्याने पुढे आले व त्यानीं राजे यांच्या साहसांत भाग घेण्याची व त्यानीं मदत करण्याची शपथ घेतली. या कुटुंबाने दोन्ही बांधपयेत मराठी राज्याची सेवा इमानेद-बांर केली. संभाजीच्या वेळीं मावळ प्रांतांत नेटाने लटणाऱ्या कुष्णाजी दादाभायानून साताराच्या राज्याकरितां पाल्हेमठमध्ये भांडणाऱ्या रंगो बापुभायपयंत या कुटुंबांतील मंडळीं आपल्या राजनिष्ठेला जणूत राहिली बाजीप्रभु देशपांडे, मुरारबाजी, विशालराव नानाजी वगैरे मावळींतील देशपांडे, मंडळींनी शिवाजीच्या राज्यस्थापनेच्या कार्यांत मनपापानून मदत केली व बाळाजी आदजी, दादाजी रघुनाथ वगैरे कोंकणप्रांतांतील मंडळींदि लष्कराने शिवाजींत मिळाली. संभाजीच्या काळी खंडो बहाळ, कुष्णाजी दादाजी, आबाजी विशनाथ, दादाजी रघुनाथ वगैरे मंडळी राज्याच्या संरक्षणाथें मनपापानून लढली. राजारामाच्या व ताराबाईच्या कार-कोदीन खंडो बहाळ व त्यांच्या ज्ञातांतील इतर मंडळी यांची कामगिरी इतिहासाने प्रसिद्ध आहे. शाहूराजे दक्षिणेंत आल्यावर या ज्ञातांतील मंडळी त्यांच्या पक्षाला गेली. शाहूच्या मृत्यूनंतर बाळाजी बाजीराव पंचाबे यानीं सर्वाधि-कार मिळविण्याच्या कामी गोविंद खंडेराव यानीं मदत केली. नानासाहेबांच्या ताब्यांत राज्यभूत गेव्यापासून व पेशवाईचा कारभार पुणे येथें सुरू झाल्यापासून सातारा नामशेष झाला. अर्थातच या ज्ञातांचे राज्यकारभारांतील वजन कमी झाले. पेशव्यांच्या दरबारांत छाराराम हरि मुने, निळवंठ रामचंद्र वगैरे घोडी मंडळी उदयास आली. पण शाहूच्या मृत्यूनंतर या ज्ञातांतील मंडळींनी महाराष्ट्र सोडून बडोदा, पार, नागपूर या प्रांतांत प्रयाण केलें आणि त्या ठिकाणी रयांतीतील बटिक मंडळी उदयास आली. बडोदे, पार, नागपूर वगैरे ठिकाणी या वेळेपासूनच या

ज्ञातांची वस्ती झाली. असा या ज्ञातांचा शिष्टिअ अमदानी-पूर्वीचा इतिहास आहे.

या ज्ञातींवर एकंदर नऊ प्रामुख्ये झाली त्यांची यादी नानासाहेब पुरंदरे यांच्या दफतरांत इतिहाससंशोधक राजाजी राजवाडे यानीं खंड ६ मध्ये दिलेली आहे तीः—

(१) पूर्वी प्रामुख्य जोगाईचे आंध्यास जालें, (शके १३९१) तेममरे निळवंठ गुरू गोसावी यानीं काशीस जाऊन देकराचाये आणून समाधान केलें (यासंबंधाचे कागदपत्र अस्तित्वांत नाहींत).

(२) दुसरे प्रामुख्य कोंकणांत जालें तेममयी काशीस जाऊन पत्रे आणून निराकरण जालें (याहि प्रामुख्याचे कागदपत्र अस्तित्वांत नाहींत).

(३) तिसरे प्रामुख्य विठणोत्ताचे आवजी बहाळ यांचें भुंभीसमयी रघुनाथपती केलें. तें निराकरण गणेश जोशी दीक्षित घाडी टकले यांनीं केलें शके १५९१; (यासंबंधाचे पत्र चांदसेनाय कागदय प्रभुंच्या इतिहासाची साधनें यांत प्रसिद्ध केलें अहे).

(४) चवथें प्रामुख्य कल्याणप्रांतीं जालें. रंयाजला रघु-नाथ पंडित अमावस्याचीं पत्रे नेऊन निराकरण केलें; शके १५९७.

(५) पाचवें प्रामुख्य यमाजी शिवदेव यानीं केलें. ते समयी काशीहून प्राधन व चितामण गुरुजानीं निराकरण केलें. शके १६६९. (याबद्दलची पत्रे प्रसिद्ध झालेली आहेत).

(६) सहावें प्रामुख्य सदोबा भाऊसाहेबी उल्लेख केला. ते नानासाहेब पेशवे यानीं मना केलें. भाऊसाहेब पानपतांत गत झाले (या प्रामुख्याला हृय स्वरुप प्राप्त व शास्त्रामुक्त त्याचा उल्लेख कागदपत्रांत कोठेहि आढळत नाहीं).

(७) सातवें प्रामुख्य नारायणराव बहाळ यानीं केलें. आठवे महिन्यात मारले गेले, दादासाहेबी याद घेतली ती देविली सत्यराम हरिस (या प्रामुख्याचे कागदपत्र इति-हासप्रसिद्धच आहेत).

(८) आठवें प्रामुख्य माघवराव नारायण शके १७१४ ताम १७१८ काशीहून पत्रे सरकार थीमेतांस आलीं. गंतर (आषाढाचीं) पंचाईत झाली. सोढबिहोरा पत्रे बाजीराव रघुनाथ यांची झालीं. एक वेळ याद झाली, राहिली. दुस-र्याने पत्रे जाली (या प्रामुख्याचे काशीचे पत्र व बाजीराव रघुनाथ यांची आशापत्रे प्रसिद्ध झालेली आहेत).

(९) नववें प्रामुख्य बाळाजीपंत नातू शके १७४५, पंढराराकाये स्वामीची पत्रे आनंदराव तातकर घेतली. निरा-करण थीमेत घुवासाहेब यानीं केलें. बाळगाराजी विन जनादेन शास्त्री व आबा परतनांत होते (यासंबंधाचीं मनें पत्रे व देकराचायांचां आशापत्रे प्रसिद्ध झालीं आहेत).

[रा केशव त्रिभक्त गुते, सेक्रेटरी, चांद्रसेनाय फायर्य प्रभु ऐतिहासिक मंडळी—पुणे, याकडून आलेले माहिती.]

[कायस्थ प्रभूंच्या आगमनसाम्राज्याने जे मत बर दिले आहे, ते आम्हांस प्राप्त नाही. ते भावव्यवहाराने आले आहेत, तर रस्त्यांत त्या जातीच्या अनेक घसाहती असल्या त्या तशा नाहीत. त्यांची वसती मुघ्यासंबंधून समुद्रकाठानेंच असल्यामुळे ते समुद्रमार्गेच महाराष्ट्रात आले असावेत, असे आम्हांस वाटते. (सं. ज्ञानकोश).]

(२) पाठारे प्रभुः—इ. स. १११४ च्या डिसेंबर महिन्यात पाठारे प्रभु ज्ञातीने घेतलेल्या खानिमुमारीवरून दिसून येते की, ज्ञातीची एकंदर लोकसंख्या ४७३१ आहे. पैकीं २३१५ पुरुष व २३४४ स्त्रिया इ. स. ११२४ सालच्या डिसेंबर महिन्यात ज्ञातीकडून खानिमुमारी पुन्हा घेण्यात आली. तीवरून एकंदर लोकसंख्या ४७४२ असून, पैकीं २४२१ पुरुष व २३२१ स्त्रिया आहेत यावरून ज्ञात संख्यासय पावत नाही असे दिसून येईल.

ज्ञातीचे मुख्य वस्तीचे स्थान मुंबई हे शहर आहे येथे ज्ञातीची वस्ती सुमारे २५०-३०० वर्षांपासून आहे. त्यापूर्वी बरीच वस्ती साठी व अष्टाग्र वगैरे उत्तर कोंकण प्रांतात होती. काही कुटुंबे घुरत, अहमदाबाद, खेद, पंचमहाल वगैरे ठिकाणी होती एकंदर कुटुंबे ह्या सुमारे ८२९ आहेत त्यापैकी सुमारे ६५४ कुटुंबे मुंबई शहर येथे राहत आहेत यापैकी १५० कुटुंबे परळ, दादर, नाथगाव, माहीम, वार्डे, सान्ताक्रुस, गंगेगाव, मालाड, बोरिवली वगैरे मुंबईच्या आसपासच्या भागांतून राहत असतात. आणखी काही राहिलेली सुमारे २५ कुटुंबे इंदूर, कराची, अहमदाबाद, सुरत, पंजोदे, पुणे, दक्षिणहैदराबाद, औरंगाबाद, कलकत्ता, भडोच, दिल्ली, अहमदाबाद, बिआबर, खामगाव, कोल्हापूर सोलापूर, मिरज, बनारस, वर्धा, विलायत वगैरे ठिकाणी आहेत.

ज्ञातीमध्ये पंचायत अशी संस्था नाही, आणि पूर्वी केव्हाही नव्हती तथापि ज्ञातीसंबंधीच्या सर्व सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक वगैरे प्रश्नांचा विचार ज्ञातीच्या सार्वजनिक सभापुढे होऊन बहुमताने जे ठराव मान्य होतील ते अंमलात आणले जातात ज्ञातिसंबंधीच्या निरनिराळ्या प्रश्नांचा विचारविनिमय गेल्या ४५ वर्षांत ज्ञातीसंपादनांत स्थापन केलेल्या निरनिराळ्या संस्थांतून होत असतो आणि त्यावरून ज्ञातीतील आर्थिक, सामाजिक, शिक्षणिक व औद्योगिक गरजा एखांत येऊन सरजवत आणि निराश्रित लोकांना सायडतोष मदत करण्यात येत उदाहरणार्थ—(१) पाठारे प्रभु रि लिफ फंड.—ह्या संस्थेची स्थापना इ. स. १८८७ साली झाली. तिचे भांडवल ह्या दोन लक्ष रुपयांवर आहे व या रकमेच्या व्याजानून आश्रयार्थ सुमारे ७५ हजार रुपये ज्ञातीतील गरीब, अशहाय्य व निराश्रित मंडळींना मदत करण्यात आणि गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षणकर्या देण्यात खर्च झाले आहेत ह्या कामां दरमध्य सुमारे ५००

रुपये मदतीसाठी खर्च करण्यांत येतात. (२) पाठारे प्रभु चॅरिटी ट्रस्ट—ह्या धर्मादाय संस्था १९०१ साली स्थापन करण्यात आली. या संस्थेकडून ज्ञातीच्या मालकीची काही देवळे, धर्मशाळा व गरीबांकरता बांधलेली वसातीसुद्धे ह्याच व्यवस्था पाहण्यांत येते, व परतूची अडवण दूर करण्यात येते (३) पाठारे प्रभु सो शालकू व आणि पाठारे प्रभु सो शालकू समाज—ह्या दोन्ही संस्था १८८८ साली अस्तित्वात आल्या, व सामाजिक, वैशक्षणिक वगैरे बाबींचा खल होऊन ज्ञातिसुधारणेच्या कामांनी दिव्या निश्चित करण्यात येऊन त्या सुधारणा अंमलात आणण्याचे प्रयत्न करण्यांत येतात तसेच ज्ञातीतील अनिष्ट व अहितपरिणामी चालीरीतींचा प्रतिकार करण्यासंबंधीचे मतसुद्धा तयार करण्यात येते तदर्थ संस्थांतून साधारण स्वरूपाच्या अनेक प्रश्नांचा खल होतो त्याखेरीज इतर सामाजिक सुधारणा व धार्मिक वादग्रस्त प्रश्नांचा विचारविनिमय विशिष्ट प्रसंगानुसार ज्ञातीच्या सर्वसंस्थांवरून होत असतो. ह्या खेरीज ज्ञातीवर एखादे संकट किंवा एखादा खेगसाराचा दुर्भर प्रसंग ओढवला तर त्याचा प्रतिहार करण्याकरिता ज्ञातिसुधारणेकडून त्या त्या प्रसंगी दृढनिश्चि सोळा करून संकटाला तोंड देण्यांत येते उदाहरणार्थ, खेगच्या सार्यांच्या आरंभाच्या काळां वर्णोमध्य हेल्प फंड व हॉस्पिटल या संस्था स्थापन करण्यात आल्या व त्याचप्रमाणे स. १९१८-१९ सालातलि एन्क्युपेन्स-या सार्यांमध्ये पुराहा एक हॉस्पिटल उघडण्यांत येऊन ज्ञातीतील रोगप्रसंगांत योग्य वेळी कोणत्याही प्रकारचा योग्य मदत घेतल्याशिवाय मदत करण्यात आली या प्रसंगां ज्ञातीतील लहानघोरांनी व भिषक स्वयंसेवी एकजुटीने, धैर्याने आणि मुन्मनी भ्रंति मनात बिलकुल न बाळगता स्वयंसेवक व स्वयंसेविका या नायानी जे अधिघात प्रम केलेत खरोखर प्रसंगीच व भूषणांहे असून त्यावरून त्यांचा सरकारकडून योग्य गौरव करण्यांत आला.

ज्ञातीचीं देवळे, चाळी वगैरे खाळीसंपादने आहेत —

देवतानाम व संस्थेचे नांव	ठिकाण	बांधणारांचे नांव
१ श्रीच्युकेटेश	ठाकुरदार	पाठारे प्रभुज्ञाति
२ रामचंद्र	रामबाई	विठोबा कान्होबा
३ रामचंद्र	२ री फणसबाई	केसव थापूणी
४ माहेशी	मायखळा	अनादेन पुरुषोत्तम
५ प्रमादेवी	माहोम	या प्रभुज्ञाति
६ महालक्ष्मी	श्रीच कयाडी	"
७ विठोबा	परळ	विठोबा भाणकेश्वर
८ ठाकुरदार	माहोम	पाठारे प्रभुज्ञाति
९ श्रीमहेश्वरी	नवी बाडी	नरीबाहोतील पा
		प्रभु रडिवासा
१० महादेव	परळ	रामचंद्र भास्कर

देवतानाम व संस्थेचें नांव	ठिकाण	बाधणाराचें नांव
११ चंद्रमहेश्वर	परळ	डॉ. दामोदर केदार
१२ महालेश्वर	महालक्ष्मी	धाक्या दादाजी
१३ महादेव, गणपती	वाळकेश्वर	राधोबा जीवाजी
१४ पंटाळी	ठाणे	"
१५ महाती	मालाड	भास्कर सुंदरजी
१६ मारती	त्रीच घ्यादी	लक्ष्मण हरिश्चंद्र
१७ विठोबा	मुगभाट	विठोबा कान्होजी
१८ गणपति	भुलेश्वर	वासुदेव विश्वनाथ
१९ गणपति	गणेशवाडी	जनार्दन पुढोतम
२० राम	अर्नातकृपीची पाडी	सुन्दर बाबाजी
२१ राम	कान्देशाडी	"
२२ श्रीरामचंद्र	पालवरोड ठाकुरद्वार	विठोबा वासुदेव झावबा
२३ धर्मशाळा	चौपाटी	पाठारे प्रभुज्ञाति
२४ "	सोनापूर	"
२५ रामाबाई शिंदेबा	भटवाडी गिरगाव	"
२६ सरस्वतीबाई विना-	यक पांडुरव-	
शिंदेबा.	चौपाटी	"
२७ प्रभु सोमिनीरी	भाई जिवनजीचा	"
	ग. गी. ठाकुरद्वार	"

सदर ह्यावर मिळकतीपैकी बहुतेक मिळकतीची व्यवस्था ज्ञातीतील चॅरिटीम (धर्मादाय) संस्था पहात असते. आणि इतर मिळकतीची व्यवस्था प्रभु मालकाच्या वंशजांकडे किंवा पा. प्रभु ट्रस्टकडे आहे

विवाहादि संस्कार बहुतेक ठिकाणी काँग्रेस रुग्णवेदी प्राधिकाऱ्याच्या हातून होत असतात कांही पोल्या कुटुंबात यजुर्वेदी, वासुदेवि, माध्यंदिन ब्राह्मणांकडूनहि विवाहादि संस्कार होत असतात. ज्ञातिसंघाचे सर्व प्रथ ज्ञातच सोडवित असते. धर्माच्या कामी घास्त्राधार वेण्यासारख्या बाबी ज्ञानात आणण्यात उद्भवल्या जाहोत. मात्र पेशवाईत ज्ञातीच्या शत्रियत्वाविषयी विनाकारण वाद उपस्थित करण्यात आला होता. त्यावेळी ज्ञातीने काही मुंबईकर विद्वान मद्रासांचा सहा घेऊन थुगेरी आणि सकेथर मठांच्या श्रीमठकुठ्यां आहाणपत्रे मिळविली. आणि ती पेशव्यांच्या दरबारांत हजर करून त्यांनी आपले शत्रियत्व प्रस्थापित केले. आणि वेदोक्त कर्मे करण्याचा अधिकार ज्ञातीला आहे याबद्दल श्रीथुगेरी आणि सकेथर मठाधिपतींची आहाणपत्रे मिळविली आहेत.

थुगेरीसंघावरून ज्ञातीचे स्थान शत्रिय ह् आहे. ह्या संघांचा विवाहा थुगेरी मठाधिपति श्रीमठ संकराचार्य यांच्या आज्ञापत्रानुरोपे आणि मुंबईतील वे. दा. धे. घाश्री-

मंडळीच्या संमतिपत्रानुषंगे आणि साष्टीचे सरसुभेदार रामाजी महादेव यांच्या अभिप्रायाप्रमाणे ज्ञातितर्के देण्यात आला म्हणजे ते पाठारे प्रभु ज्ञान नसून पूर्ण क्षत्रिय आहेत असे ठरविण्यात आले.

वर्षेकर ब्राह्मण व पाताणे प्रभु यांच्यामध्ये वैमनस्य होण्याचा कारणः—पोर्तुगीज लोकांनी हिंदुस्थानच्या पश्चिम भागात १५१२ साली आपले राज्य स्थापिले त्यांनी पाताणे प्रभूंना आपल्या भंगलासाली असलेल्या प्रांतात मोठमोठ्या गावा दिल्या व त्यांनी ती कामे करावयाची होती त्यापैकी एक काम म्हणजे वेठांचे काम करून घेणे हे होय व हे काम वर त्यांनी कबूल केले नसते तर त्यांस जबरिती वाटवून जिस्ती धर्मात ओढून घेतले असते करिता हिंदुधर्मशाखा-प्रमाणे राजशाही शिरसावेद्य मानून आपल्या स्वतःच्या मनाविषयहि त्यांना प्रजाजनांकडून वेठांचे हलके सलके काम करून घेणे भाग पडे प्रभु पाताण्यास नाइलाजानेच आपणाकडून ही कामे करून घ्यावी लागत आहेत, ही गोष्ट त्यावेळच्या ब्राह्मणांनी लक्षात न घेता प्रभु आपल्या अशा रीतीने मुद्याम लळ करीत आहेत अशी त्यांनी आपल्या मनाची समजूत करून घेऊन प्रभुंवरून त्यांच्या मनात द्वेषभाव उत्पन्न झाला व तो दिवसेंदिवस वाढत जाऊन ह्या दोन जातींमध्ये कायमचे वैमनस्य सुरू झाले. ह्या वैमनस्याचा परिणाम त्यावेळच्या पाठारे प्रभुंस कसा भोगावा लागला हे खाली दिलेल्या वृत्तांतवरून कळून येईल त्यावेळी काही प्रभु कुळे मुंबईत राहत होती. दादाजी लक्ष्मणजीराव ह्या श्रीमठ प्रभु पुढल्यास मुलवाळ नव्हते. म्हणून त्याने मुंबई मुक्कामी भुलेश्वर येथे १७०४ साली एक गणपतीचे देवालय बांधले व गणपतीच्या मूर्तीचे प्रतिष्ठापना करण्याकरिता त्यांनी वर्षेकर ब्राह्मणांस न बोलावतां चित्तापवन आणि इतर ब्राह्मणांस बोलाविले ' हा हाक आमचा आहे ' असे वर्षेकर ब्राह्मण म्हणले परंतु त्यांचे म्हणणे प्रभूंनी कबूल केले नाही. त्यांनी आपले राजगुरु रोहक यांच्या सहाय्याने वेळवेळी धर्माधिकारी वेदमूर्ति चिंतामणी दामोदर पिठकर व इतर ब्राह्मण यांना बोलावून त्यांच्या हस्ते सिद्धिविनायकाच्या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करून घेतली

१७३९ साली चिंतामणी आपल्या यांनी वर्षेकरांच्या किल्ला सर करून पोर्तुगीज लोकांना अमल त्या प्रांतातून नष्ट केला व मराठ्यांचे राज्य प्रस्थापित केले त्यावेळी पाठारे प्रभुंस पोर्तुगीजांचा धर्मघटल असला होऊन त्यांनी पोर्तुगीज राजसत्तेनाली असलेल्या मुलख सोडला आणि मराठ्यांच्या भंगलासाली असलेल्या प्रांतात आपली वस्ती केली.

१७३९ साली के. वा दादाजी लक्ष्मणजी यांच्या पराभेने शिंदेकरभट पाणजे यानी सिद्धिविनायकाच्या मूर्तीची पूजा करण्याकरिता बोलावून त्यांस त्यांच्या ह्या पुण्यकारांबद्दल काही देतमनीन व माळेष्टी नावाची पाडी बहाल दिली. त्यामुळे वर्षेकर ब्राह्मणांचा प्रभुंवरून असलेला र्वेष बाहून

त्यांनी मत्सरसुद्धीने प्रभुलोकाव्दल काढी चोटी विधाने, वसईचे सुभेदार राजश्री शंकराजी केशव यज्ञपाशी केले. त्यापैकी एकदोन खाली देत आहोः—

(१) चेऊलच्या केशव दामजी गोवाच्या प्रभूने पुनर्विवाह केला होता त्यामुळे इतर प्रभूंनी त्यात बाळांत टाकले, ही पुनर्विवाहाची चाल प्रभुजातीत रुढ झाली आहे असे खोटे विधान ह्या ब्राह्मण संवदीनी केले.

(२) त्याचप्रमाणे विवेदवाचरोबर आलेल्या रमपूत क्षत्रियाने हे प्रभू वंशज नाहींत असेंहि त्यांनी दुसरे विधान केले.

(३) प्रभु ज्ञातींतील लोक आपल्या घरी पूजाअर्चा करण्यास वाटेक त्या ब्राह्मणास धोडावात असतात व त्यांचे राजगुरू खेडकर यांना देणया देऊन व त्यांना जीवित्वाची भीति पालून ते त्याजकडून उपनयन व लग्नकार्ये ही वैदिक धर्मास अनुसरून करून घेत असतात आणि मंत्र व ब्राह्मणयज्ञी शिक्षणाचा जो फक्त द्विजांचा अधिकार आहे, हे सर्व प्रकार ही प्रभुसंघट्टी खेडकर ब्राह्मणाकडून शिकून घेत असतात आणि हीं सर्व वैदिक कर्मे खेडकर ब्राह्मणांत, प्रभु हे शूर व लढवये लोक असून त्यांजपाशीं सधैं असल्यामुळे आपल्या जीवितसुराक्षितताठी करावी लागत असत असेंहि विधान प्रभुलोकाधिकार करण्यात आले होतें.

याप्रमाणे वसईकर ब्राह्मणांनी वरीच खोटीं विधाने करून तीं त्यांनी वसईचे सुभेदार शंकराजी केशव यज्ञपाशी सादर केले. सदर सुभेदारानें एक पंचायत बोलाविले. या सभेस पाताणे प्रभूस आमंत्रण दिलें नव्हतें. उलट पांचकडशी; सोनार, भंडारी, कांसार आणि प्रभूंनीं ज्यास वाटांत टाकलें अशा लोकांस आणि ज्यांना प्रभूंच्या घरी धर्मवृत्ति चालविण्याचें बंद केलें होतें अशा ब्राह्मणांस पाचारण केलें होतें. अशा प्रकारें उभा लोकांना प्रभूंच्या उत्पत्तीविषय व त्यांच्या धार्मिक हक्कांसंबंधीं घात देण्याचा कोणत्याही प्रकारें अधिकार पांचत नव्हता अशा लोकांची उपरिनिर्दिष्ट सभेत मर्ते घेऊन सदर सुभेदारानें प्रभु लोकांना प्रतिफल असा निर्णय दिला, व या सभे प्रकरणाचा रिपोर्ट सुभेदार साह्यांनीं अर्थांत पेशवे यांच्या पुण्याच्या दरवारी सादर केला. त्याकरून अर्थांत बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं १७४२ सालीं आझापत्र काढून वेऊलचे धर्माधिकारी व अंमलदार यांस फर्मान केले कीं, ब्राह्मणांनीं प्रभूस ब्रह्मकर्म शिकवूं नयेत किंवा त्यांजकडे ब्रह्मकर्म कहांहि नये. जे ब्राह्मण या आज्ञेचे उल्लंघन करतील त्यांनीं श्रीक्षेत्र कापी येथे पापकर्म केले असे समजलें जाईल व ते सरकारच्या शिक्षेस पात्र होतील आणि त्याव्दल त्यांनीं प्रायश्चित्त भोगावें लागेल. सदर आझापत्रांत व्याणकी फर्माविलें होतें कीं, प्रभु लोकांनीं ब्रह्मागयत्री शिकूं नये व ब्रह्मकर्म आपल्या घरी कळं नये.

वरील आज्ञयांचे आझापत्र सरसुभेदार रामजी महादेव याजकडे रवाना झाले व त्याच्या नकळा मुंबई, वेऊल,

वसई येथील प्रभु लोकांकडे व रेवटप्याचे मोरोजी शिंदे नामजाडे यांकडे पाठविण्यांत आल्या. सदर आझापत्र ' हानोदय पत्रात ' तारीख २ नोव्हेंबर स. १८४६ रोजी व ' पुणें ऑगस्टव्हेर ' मध्ये तारीख १४ जुलै स. १८६५ रोजी छापून प्रसिद्ध करण्यांत आले.

या आझापत्राची अंमलबजावणी होऊन काही प्रभूंना देहान्त शिक्षाहि देण्यांत आल्या व काही प्रभूंनीं खोटे दंड भरून आपली सुटका करून घेतली.

जेथेप्रमाणें पाच वर्षे धर्माच्या घाबरीत प्रभूंचा अनापराध छल झाल्यानंतर त्यांनीं साधीचे सुभेदार राजेश्री रामजी महादेव याजपाशीं अने देऊन थोमंत पेशवे यांच्या दरवारी आपलें गच्छणें मोडलें मोरोजी शिंदे नामजाडे यांच्या नोकराकडून आपला विनाकारण अर्थांत छल होत आहे त्याची चौकशी व्हावी म्हणून त्यास अर्ज केला. त्यावरून राजेश्री रामाजी महादेव, थोमंत पेशवे यांचे कौंकणचे सर सुभेदार, यांनीं पुण्याच्या दरवारी पत्र पाठविलें तें येणें प्रमाणेंः—

श्री.

अर्थांत राजश्रीयाविराजित राजमान्य राजेश्री (श्रीधेत सरकार बाळाजी बाजीराव पेशवे उर्फ नाना) साहेब अखंडित लक्ष्मी अलंकृत पुण्यनगरप्रभुति विराजमान प्रभुका प्रधान पेशवे.

सेवेची वीर्य रामजी महादेव सुभेदार प्रात साधी शिरसाष्टाग नमस्कार विज्ञापना विशेष सेवकास आझापत्र मिति रवाना चंद्र २२ रविलाखर सुष सन आरवा, हयिरोदपारी नाम संवत्सरे शके १९६५ चें लिहिलें कीं, " पाताणे परभूंनीं शूद्रत्व सर्व कर्म आचरण करावी इत्यादि, " अशा लिखितायांप्रमाणें, मोरोजी शिंदे, हा चौल आणि साधी या प्रांतां ह्या आज्ञेवरहुकूम प्रभूंवर सशा चालवूं लागला त्यास आज पाच वर्षे होत आली. यानमुळे त्याचा फारच बराकार; बोभाटा व न्याय करावा. असा वारंवार ते प्रभूंचे येऊन मजपाशीं म्हणतातः—याजकरिता आगत्य झाले, आणि तो न्याय मनास आणावा लागला. तो असा कीं, राजश्री शंकराजी केशव सुभेदार प्रात वसई याणीं किलीएक ब्राह्मण वसईस मिळविले, परंतु या प्रभूस बोलाविलें नाहीं, आणि त्यांचे कर्म मूळ आहे हीं शोधिले नाहीं. म्हणून धो उरणच्या मुझांनीं तपास केला त्या प्रभूस आणि वसईकर ब्राह्मण यांत धोलावून न्याय करून पाहता सारा गैरबाधा आहे. तो असा कीं, मागलें किरंजी राजवेडेसुद्धे ह्या ब्राह्मणांनीं या प्रभूंवर धोनाबहिमा घेतला होता तो एक व लोभासुद्धे एकमेका ब्राह्मणांस महाकायांत मनाअपत्याने अधिक उणा प्राप्त झाला म्हणून द्वेष उत्पन्न झाला, अशी दोन ऐत कारणांमुळे या प्रभूंवर कर्मकांडाची हे आती वाटावाट कळें लागले आहेत. आणि या प्रभूंची पाहाणी, सनातन

बाहिराट कर्मकांडी आहे. हे एक, हे प्रभु सुक्षत्रिय असे, श्री न्यायोक्तिप्रंघी प्रमाण आहे हे कोन, आणि त्यावर श्रीगणद्वंद्व शंकराचार्य स्वामींची संमति आहे हे तोन, असा निर्णय पाहताच त्या सर्व ब्राह्मणांत श्री विनंति केली की, सुखरूप मुग्दी या प्रभूंचे घरी जाऊन पूर्ववत् कार्यप्रयोजन संपादावी हीच सेवकाची बरद्वय जोडून दिनांत असे शके १६७० विभव नाम संवत्सरे, माहे चैत्र शुद्ध २, रवना चंद्र दुसरा रविलाखर सुखान तिसाबाबेनमयाअलक ” (अस्तल पत्र मोदी अक्षरात आहे).

सरसुभेदार साईबाळकडून प्रभु लोकानां मोरोजी शिंदे याजकडून बाईट प्रकारां वागविले जात अशी तक्रार पेशाच्याच्या दरबारांत केली आहे. असे जेव्हा मोरोजी शिंदे यानें ऐकले तेव्हां तो प्रभु लोकाना योज्याजा सौम्यपणानें दागवूं लागला. शेवटी १७८७ साली जेव्हा मुंगरीचे श्रीमच्छकराचार्य विरुपाक्ष विद्याशंकरभारती हे मुंबईस आले तेव्हा प्रभु लोकानां (१) श्रीसहायद्विखंड प्रप, (२) वंशावळी, (६) प्रभुलोकानीं राजसत्ता, (४) पाताळप्रभु या नावाची दुसरी क्षत्रिय जात नाही याबद्दलचे लेख, (५) प्रभुलोकाने धर्माधिकारी याना राजपुत्र ही सजा आहे याबद्दलना उल्लेख, (६) श्रीमच्छकराचार्य कोल्हापुरचे स्वामी यांचे संमतिपत्र, (७) प्रभुलोकान्या उत्पत्तिसंबधानें वाही विद्वान ब्राह्मणांची मते, (८) राजा विपदेवाडून मिळालेले ताम्रपट (दानपत्र) ह्या आठ प्रकारच्या पुराव्याच्या नकला श्रीच्यपाकडे रवाना केल्या आणि श्रीचे अधिकारपुष्प मत्त प्रभु लोकांच्या उत्पत्तिसंबधानें मागितलें व प्रभुनी आपल्या घरी इत.परकमें कोणताय ती कोणत्या रीतीने करावीत याबद्दल श्रींनी आज्ञा करावी अशी विनंति केली. त्याखेरीज प्रभु लोकानां पेशवे दरबाराकडून धर्मबाबतीत आपला फार छल झाला म्हणून हकीकत सांगून श्रींच्या आज्ञेप्रमाणें वागण्यास आपण तयार आहोंत असें गोना विदित केलें तेव्हा श्रींनी सर्व कागद पत्र बाबून पुण्याच्या दरबारात आज्ञापत्र पाठविलें तें वेग-प्रमाणें —

श्रीविद्याशंकर.

• ॥ श्री ॥ •
मुंगरीश्रीविरुपाक्ष
विद्याशंकरभारति

श्रीमत्प्रभूमुहं प्रतिप्राप्तकार्याचार्य-
ये पदवाक्यप्रमाण पारावरपारीण
समनियमानप्रमाणायामप्रत्याहार
ध्यानधारणासमाप्यष्टागयोगानुष्ठान

निर्दिष्टांगितपञ्चकार्यानां च विभिन्न गुणरंपराप्राप्त पद्धतीस
स्यापनाचार्य व्याख्यान सिद्धान्तोर्ध्वर सकल वेदाय प्रक-
दाक सत्यप्रयो प्रतिपादक सकल आगमनिष्पत्तापसारहृदये
बौद्धिकमागप्रवर्तक सर्वतंत्रस्वतंत्रादि रामधाने कर्नाटक
सिद्धान्त प्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमंत्रोच्चिारागगुरु भूमंडलाचार्य
द्वंद्वभद्राचारि निवाळ ऋष्यभूषणपुरवराधिवर मुंगरी विरुपाक्ष
श्रीविद्याशंकरदेव दिव्य श्रीबाहू पद्माराधक मुंगरी विरुपाक्ष

श्रीपादभिनवोदेंद नृसिंहभारती स्वामीनिकरकमलसंज्ञात
श्रीमदभिनवविद्यारण्यभारतीस्वामिभि —

श्रीवेद्शाखसेपनपारावाराभिज्ञेपु, पुण्यनगरप्रभृति तदशनि-
वाशिपु, तथा मुंबापुर वसईप्राताष्टागगराजापुर कुडलाष्टातप-
भृति, कोंकणवासेपु, निखिलविद्वंबुदादियासि, आज्ञा केली
ऐशी की, हे पत्तनप्रभू बहुत घषे या प्रातात राहतात, याचे
येथे पूर्वापर सुरलित कार्यप्रयोजन चालत अस्तता, याचे शत्रु
वर्गाही यत्न करून, वैरवाका समजाऊन, याचे विरुद्ध
पुण्याहून, पत्र आणलें, परंतु, याचा न्याय व शोध करिता,
कोंकणमनास आणिला नाही, उपरांत किर्येक ब्राह्मणाही, आपले
ठिकाणी शोध करिता, त्याची निशा झाली की, वैरही
पत्तन प्रभू खरे, “ याजकडेस लटक्या आरोप ठेवितात. ”
यावरून पुनः पूर्ववत् कार्यप्रयोजन सुंबईत, श्रीमंत पैसवे
यांचे राज्यात चाळू लागली, यानंतर पुन्हा शत्रुनी उभारणी
केली. त्यावरून राजश्री शंकाजी केशव सुभेदार प्राप्त वसई
याही किर्तीएक ब्राह्मण वसईस भेटविले, परंतु पत्तनप्रभु
याची बोलाविले नाही व यांचे मुळहि शोधिलें नाही, उमेच
शत्रुवर्गांचे सांगितल्यावरून, मुंबई व माहिमकर ब्राह्मणाची
पत्र लिहिलें की, “ याचे घरी वायप्रयोजन चालवावयाची न
जावें. ” नंतर रावेश्री रामाजी माहादेव सुभेदार प्राप्त साष्टी
याहि उरवचे दुःखाची, तपासिता, त्यांनी निशा झाली की,
सारा रीववाका आहे, त्यावरून ब्राह्मणाची आज्ञा केली की,
“ सुखरूप पत्तन प्रभूंचे घरी जाय व पूर्ववत् कार्यप्रयोजनादि
संपादावी जावी. ” त्याप्रमाणें ब्राह्मण वसई प्रातात, व साष्टी
प्रातात तथा मुंबईस वर्तणूक करीत गेले, याची किर्तीएक घषे
नाहानी, यावर पुन्हा शत्रु बाहरपुण्यास जाऊन, वैरवाका
समजाऊन, श्रीवेदमूर्ति, सखलशास्त्रसंपन्न, र.ज.म.न.भारतेश्री
रामशास्त्री यांचे खोटी पत्र समस्त महाराष्ट्र ब्राह्मण सुंबई व
माहिमकर यासि आणिले की, ‘ पत्तन प्रभु याचे घरी ब्राह्मण
जातात ते शास्त्रीविरहित ’. एणेंकरून पत्तन प्रभू वहुत धर्मी
झाले, निमित्तकी की निरर्थक शत्रु वर्गांचे सांगितल्यावरून, व
शास्त्रसंमत न पाहता, अलतंच लिहितात, कां जर हे दुर्बल
लोक व निरयथेवक, किती वाद सांगतात, असे ते धर्मी
होऊन, मजकडेस विनंती केली की, आमचा पुर्ता, “ शोध
करून, जो निर्णय वितास येईल तो आज्ञा करावी ” त्याव-
रून प्रभु पत्तन यांची साधनें पाहतां सहायद्विखंडी यांची
उत्पत्ति सविस्तारे आहे, ती अवलोकन केली, तथा धंशावळ्या
पुरातन ओढत, त्याहि मनास आणिल्या, व यांची चाल, व
नाव पुरातन सर्व प्रांतांत प्रसिद्ध असे आहे की, पत्तन प्रभू
दुसरे कोणी एके हातास हें नांव, आईवप्यांत आलें नाहीं,
व यांचे गुरुस राजगुरु प्रसिद्ध म्हणतात, व बरकट हातांचे
गुह आहे, त्यांस सर गुह अथवा गुह गोलाची म्हणतात. यान-
ंतर श्रीदंकाचार्य स्वामी कोल्हा, पूर्विनिवासियाचा निर्णय अव-
लोकन केसा. तथा घोर घोर संदिग्धाने निर्णय सिध्दान्तो
अवलोकन केले, तथा, राधा विद्यावेष्टेचीं जुनीं ताम्रपत्रे

आहेत, ती अवलोकन केली. हे सर्व प्रनास धाणितो, अशा एशो केली की " हे पत्तन प्रभू भूये व सोमवंशी धानिय खरे, परकड याजवर शत्रुदेव व राज्यमदे, लटकव आरोप देवितात. तो खरा लटका आहे. याचे परी सर्वे ब्राह्मणांनी नाऊन कार्यप्रयोजन, संपादित जावी. " संवत् १८४३, शके १७०९ इतनाम संवत्सरे, माहे आश्विन शुद्ध १०, रवौ. इति-नारायणस्मृति (चर्नाटकी अक्षरी मुद्रा).

यांनंतर त्याच दिवशीं म्हणजे वरील अज्ञापनाच्या नितांच्या दिवशीं श्रीमुंबापुरकर समस्त शिष्ट महाराष्ट्र ब्राह्मण १६ मिळून एक स्वतंत्र संमतिपत्र मराठी भाषेने केलें तें असे:— " श्रीमुंबईपुरकर महाराष्ट्र ब्राह्मणांचे हे सहावे संमतिपत्र असें की, सरकल वरील मजदूर शंकरस्वामीचे मराठी अज्ञापनाचा तसा सविस्तरें लिहून व पाहून पुढें आणखी ह्या पत्रां त्याहो अधिक असें लिहिले की " हे पाताणे प्रभु रारे शुद्ध क्षत्रिय आहेत असें आम्हास बरे ठाऊक आहे हे आमचे परंपरेनें म्हणून संमत करितो. " [या संमतिपत्रावर १६ जणांच्या सहा आहेत]

हे संमतिपत्र तारीख १६ माहे केतुवारी घन १७८८ रोजी मुंबईतील " टॉऊन हॉल " मध्ये रजिस्टर केलेले आहे.

प्रभूचा वादाचा शेवट:—आता श्रीविदाखलसंपन्न राजमान्य राजश्री घन दयाम शास्त्री उपनाम जडये हे मुद्राम सर्वा प्रभूंची साधने जी शंकरस्वामीचे अज्ञापनां लिहिली आहेत ती समगमें घेऊन पुण्यास गेले, आणि श्रीमंत सवाई मायवराव पेशवे यास संमत दाखविली. त्यांनी ती पाहताच श्रीशंकर स्वामी जगदुरुचे रथा अज्ञापनास अभिवादन करून प्रभूंचे शत्रुवर्गीत स्पष्ट सांगितले की, " तुमचा सकल वाद खोटा आहे. " असें म्हणून आणि या शास्त्रीदादास म्हणाले की, " श्रीशंकर स्वामीचे आशेप्रमाणें सुखरुप या प्रभूंचे पुरोहितांनी सर्वे कार्यप्रयोजन पूर्ववत्प्रमाणें प्रभूंचे घरी चालवावी, इ-यादि"— " परंतु त्यावेळेचे राजमदाले "हडणवीस (म्हणजे बाळाजी जनार्दन भाऊ उर्फ नाना कडणवीस) आदिकरून होते त्यास हे बरे झाले असे साटले नाही. अंकी, यत्थ्या पोटीं आदींवा डेंश होय म्हणून त्याचा उषड उर अस आहे की, हा वाद उषत्र होण्याचे मुखय कारण कोयते झाले म्हणाल तर ते पहा—नामं फिरंगी राजाहोवरून हे प्रभु—सकल ब्राह्मण आदिकरून जे जन प्रजा त्यावेळेस सन्मुख सांपडत त्यास सरकारी वेडीस घरीत " असा हा फिरंगीचा घलात्कार होरलाता हे मुद्राम प्रभू आम्हांस वेडीस नेतात असा हा धाबा वदिमा या प्रभूंवर घेतला होता—असें पूर्वे बरे पेशव्यांचे मनीं समत होते. यावर शके १६६५ ये वर्षापाहून जे या प्रभूंचे शत्रू असत त्यांचे सांगीवर बाळाजी बाजीराव इत्यादिकाहो त्या वैरामुळे न्याय व राजनीतिशाख न पडता बेकोवेळां पुण्याहून पत्रे सित्रयागिनां सकल ब्राह्मणांस लिहिलीं होती. ती अशीं की " या प्रभूपरीं पूर्ववत्प्रमाणें कार्यप्रयो-

जनं करुं नये इत्यादि. " त्यातील काही पत्रे हद्दीं कोव संप्रर्षी उपलब्ध आहेत आणखी त्या वैरामुळे राममदोने पेशव्याहो क्रियेक प्रभूत तर देहान्त प्रायश्चित्त दिलें का की, हे आपले प्रनारूप आहेत. त्याची दाद कोदून लागेल म्हणून असे संभ्रमार्थी मार्गे हे प्रभू बहुत कठी झाले. आणि आता तर त्या दुःखाचा विस्तर या प्रभूस पडला आहे. अद्यापि त्या मतानुसारी काही ब्राह्मण आहेत. परंतु तो वाद तर दोन वेळीं आधीच तुटला. प्रथम दर ब्राह्मण-ब्राह्मणहो मिळून निर्णय केला. नंतर पुन्हां राजश्री रामाजी महादेव सुभेदार याहो उरगवे मुकामी मरुसभेत निःपक्षरातानें न्याय केला आणि आता श्रीशंकरस्वामीहो तर त्या वादाचा उषड कडशा केला तो पहा. त्यांचे त्या अज्ञापनां आणखीं पर्मसंधर्षी तर श्रीशंकर स्वामीपुढे इतर संमति रद्द होत. का की त्यांचे संमत जगन्मान्य आहे म्हणून याजकरितां रथा शास्त्रीदादाहो या प्रभूंचा अधिकार रथा पेशव्यास दाख वून व योजकरवीं रथा भर संमत समान आपला घेऊन असता तो वाद संग करून ते सुभेदार परत येते झाले आणि ते म्हणाले " समस्त विपनिर्विषम् " त्यावेळां प्रभुहातास फार फार आनंद झाला

पाठारे प्रभु याच्या क्षत्रियत्वासंबंधाचा एक दुसरी हकी-कत अशा आहे की, शके १६४८ वर्षी श्रीविशाशंकर भारती हे सुभेदार आले होते. तेव्हा जे प्रभु होते ते सर्वे मिळून त्या स्वामीस प्रार्थना करिते झाले ते असें की, " स्वामी, आम्ही शत्रुवर्षीं क्षत्रिय आहोत, आणि रथा वर्णा-प्रथमनें करून अद्यापि चालता व लिहिण्यास असें लिहितो की आपले नांव, योज आणे उपनाम अमुक आहे परंतु हा अवधा निर्णय कोणत प्रधात आहे तो स्वामीहो कृपा करून आम्हास सागावा " तेव्हां स्वामी म्हणाले की, " हे तुमचे सकल सविस्तर कथन श्रीसदाशिवजी आहे, असे ते बोलून रथांगी संमतपत्र करून दिले ते हे.

श्रीशंकरपुरमठकर शंकर स्वामींचे हे प्रथम संस्कृत संमत पच्छोकी पत्र ॥ ११ शके १७०१.

श्रीशंकर श्रीमत्परमहंस परिजामकाचार्यपुंड्रवर्षदमनपूर्वक सद्-गुणगभुषणमुचितपदवाक्प्रमाणपारावारपारीण यमनियमा-

०॥ श्री ०॥
अनेकशाकिंसंपदप्रकाश
लहरीयनः । स्वातन्त्र्यसौ
विजयते विश्वाशंकरभारती

सन प्राणायामप्रत्याहार-
ध्यत्वधरणसम्प्राधिपराष्टीण-
योगविरपक्षतिसंतसाधरत-
रगतपथकवातेवामपित्रस-
कलदुष्टाशिक्षापूर्वक शिष्टाचार
श्रुतिस्मृत्यनुसरणसंभ्रमधर्म

संप्रदायप्रवर्तकाचार्याशिल दुर्बादिमतखंडनवत्वाधिपममत-
स्थापनाचार्यासाधुविशिष्टगुरुपरंपरागत निःशिक्षितवेदेदातसाख-
प्रजात प्रसंगोत्पन्नव्याख्यानपांडित्याशिक्षणाव्याहृतपुत्रुश्रेय-
संगत श्री मच्छेकेश्वरादिमठशिष्टासनाधीश्वर श्री. ६
यतिवरकरकनकजी ६ श्रीनरसिंहभारतीतीर्था सर्वगुरुव;
॥ श्रीशंकरभारतीय ॥

—श्री—

सकलविद्वद्वादि निखिलाधिकारीजनप्रति नारायणस्मरण-
पूर्वक नैरंत्यीकैरुपमंगलीवतनाशिपयंति । भोजनास्मरसमीपे
पाठारीयप्रभुभक्तिविचारोयंभूत् ॥ स्कंदपुराणे आदिरहस्ये
सद्गादिसंकेते गणेशधरसंबादे पद्मविंशतिसकाशासंपन्नशिशि-
पुर्वीतापयमन्योवस्तुद्वाराण ॥ कोसोभावे येनविचार
इत्याकांशया तत्रायंशोकाभिप्रायः ॥ श्रीरामवंशध्वनाश्व-
पतिनाम सुस्यवृत्तानासन् भृगुप्रसभदेन मारह्वाजिदि विधा-
भिन्नांतद्वादशकृपिष्यःसकाशात् द्वादशमंत्राणामुपदेशोभूत् ॥
सप्रभावेन द्वादशगोत्रजाः द्वादशपुत्राः अभवन् ॥ ततो वंश-
वृद्धिरभूत् ॥ सतीर्षयानाप्रसंगेन पैठीणसीपत्तने दानादिबहु-
धाभिनिवेशेनामस्तस्यापि पुरोनेष्टमनामिदे ॥ तेन कारणेन
भृगुणा संशयस्ते वंशनाशःस्वादिति ॥ पश्चाद्दिनपूर्वकतःप्राप्य-
नेन प्रवाहितस्वस्तुः ॥ मम वाक्पं न ब्रूया स्यत् परंतु तथ
धारणप्राप्तस्वात्स्वद्वैतधैवराजानोतिर्षोर्षोराजपह्लोनामाः ॥ आद्यं
प्रभुवंतेपापिलोपीका जीवनं भवेत् ॥ पाठारीयाः प्रसिद्धास्ते
पत्तनाख्याभन्तुवा ॥ प्रभुत्तपदेतेपापत्तनाःप्रभवथ इति ॥

एतेन तेषां सामान्यस्वरूपाव्यविक्रितपूर्वक पाठारीय प्रभु-
त्वात् एव सामान्यत्वरप्राप्तत्वात् ॥ वेदोक्तनुसार श्रीमत्पारा-
शर्यवशामनुसारेण यामादियजनं पदकर्मनिरंतं निमित्तोत्तरै
वेद समाख्याध्ययनं यथोक्तपयाभोधादानप्रतिप्रह्वैव सर्वोत्तै
संश्लेषावगतः क्षत्रियास्तुतिकर्मिणि इत्येतत्सुधया तेषां वेदोक्त-
नुसार व्यासतत्रव मार्गोक्त कर्मवस्तुध्यायिधारोत्तैःसति सर्वमिदं
विद्युयं त्रिदुषोऽनुवदतेःस्वमहाहानिधये नैवावगंतव्या ॥ श्री
रस्तु ॥ विद्यार्थन्दे श्रुतिविते द्वादशाशुववाचरे ॥ एतःप्रभुवचो-
मिध मद्भुवोभिर्विलेखनं ॥ अहंमममममि ॥ इत्येतन्म ॥

शके १७१० मध्ये श्री कारवीरमठकर शंकर स्वामी योचि
दुकर संस्तुत संसत पत्र मिळाले तें—

श्रीशिवधारणम्.

अरिःशक्तिरस्यादशिसप्रभुपदवाच्यः केचित्द्विविधःकाय-
स्वप्रभुयः पत्तनप्रभवथ X X X तत्र पत्तनप्रभुणस्तु संस्कारा-
चारसौख्यैवाभेदद्वाप्रभुः श्रीस्कंदपुराणांतर्गत सद्गादिसंके
पवोलोचनया निर्णयाः ॥ तद्यथा पत्तनप्रभुणां पाठारीयतो-
नामंतरीयपथे श्रीगणपतिप्रदे महादेवोचोरोत्सू यथा श्री
अथपतिनामाभूवाः सूर्यवंशः पैठणे दानादिप्रसंगेनव्यक्तः ॥
शमामतन्भृगुमुनिमयिनसंशयकाशः ॥ तर्हि भृगुः राजशहानिवंश-
नामःअर्थो तंजनाप ॥ ततोराज्यमुनिसंगतः कोषोमुत्तित्तमनुजा
गृहं ॥ उवाच मुनिश्रेष्ठोराजानंदानतापरं ॥ राजन्मेवयावाक्यं
अभिष्यतिन संशयः ॥ स्वमेवधारणमापनोदंशुद्धिर्भविष्यति ॥
तद्दशमाधरराजानोनिःशीर्षाराज्यहूननाः आद्यप्रभुत्वं तेषामै-
कीयिकाभावंभवेत् ॥ पैठीणे पत्तनेराप्ता मया कोपवचारिकल ॥
पाठारीया प्रसिद्धास्ते पत्तनाख्याभन्तुव ॥ प्रभुत्तपदेतेपा-
पत्तनप्रभवथये ॥ इत्यादिवचोनिधयनिकारेण पाठारीयप्रभुणा
परपूर्णाणा पत्तनप्रभुणां सुखक्षेत्रयसं जातिभतया क्षत्रियवर्ग-
विहिताचारसंस्कारादिकं सर्ववर्गव्येवेति प्रतिभाति यद्यपि क्षत्रि-

याणां मनुः प्रधानजीविकेतिक्षत्रियजीवितदिनि वाक्येन धर्म
निबंधेण विहिता तथापि लोपिकाजीवनं भवेदिति भृगुवाक्येन
तामपोष्य लोपिकाजीविकेतिदिशु ॥ किंच क्षत्रिययागार्जोघानादि
संस्कारादिकं ॥ त्राक्षणक्षत्रियवैद्ययुग्ममुल्लवर्णोस्तवाचारत्रयो-
द्विगानिपयाशास्त्रमेशानांतास्तेवादिमंत्रतः क्रियाः इत्यादिवाङ्म-
रुक्थादिवचोभिः समंत्रकन्येभवति इतोऽप्याभ्यायनेदानादि
वैश्यस्वक्षत्रियस्यच इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनप्रतिपादितं
संगच्छेत् ॥ श्रीमत्सूयपुरेविहिताथप्रकाशानंदेनसंमतो ॥
तत्तमये श्रीमन्नृपविक्रमादे संषत १८४४ तथाच नृपभूप शालि-
वाहान कृत शके १७१० कौलक नामंस्वरधरे शुभकारि जेप-
मासे कृष्ण पक्षे त्रिथौ सप्तम्यापुरोयोस्तुर्नरं ब्राह्मणस्य संमतं ॥

[या संमतिपत्रावर ४० इवमोचथा सद्या आहेत.]

पाठारे प्रभु हातांची खानेसुमारीसन १९१४ च्या डिसेंबर
महिन्यात घेण्यात आली. त्या रियोटीतोल शिक्षणावदल
माहिती प्रसिद्ध केली आहे, ती येणेप्रमाणः—प्रभु सोदाची
संख्या ४७३९ आहे; पैकी २३१५ मुदय व २३४४ लिया
आहेत. २३१५ पुरांपैकी २१३०, म्हणजे शेंकडा ८८.९
मराठी जाणणारे आहेत, आणि १८११ म्हणजे शेंकडा
७१.६ इंग्रजी जाणणारे आहेत व २३४४ लियापैकी १९५२
म्हणजे शेंकडा ८४.५ मराठी शिकलेल्या आहेत, व ६००
लिया म्हणजे शेंकडा २५.० इंग्रजी शिकलेल्या आहेत.
म्हणजे लहान मुलांची संख्या वजा केली तर अथेक श्रीपुर
सुशिक्षित आहे असे दिसते. या हातांत उच्च शिक्षण घेत-
लेले, बडे सरकारी नोकरवाले, डॉक्टर, वॅरिटर वगैरे
लोक आहेत व कांही लियाहि शिक्षाविणी, नर्स, उद्योगधंदे
वगैरेत गुंतलेल्या आहेत.

प्रभु हातांच्या रमावर मिळकतीमध्ये जमीदाऱ्या, जमिनी,
घरे, बाळ्या, चाळी, वगैरे मिळकती अनेक ठिकाणच्या
एकंदर २१७ आहेत.

हातीसंबंधाचे कागदपत्र प. वा. शामराव मोरीजी नायक
गानी एस्तकरुपानें छापून प्रसिद्ध केले आहेत. अस्तल
कागद एके ठिकाणें मिळणे शक्य नाही.

पाठारे प्रभु हे सुदृवंशी व सोमवंशी क्षत्रिय आहोत असे
म्हणतात. त्यांस 'पाताणे' प्रभु असेहि म्हणतात. 'पाताणे'
ह्या नांवासंबंधानें दंतकथा अशी आहे की, पाठारे प्रभु हे अथ-
पती व कामपति ह्यांचे वंशज आहेत असे स्कंदपुराणांतल
सद्गादिसंकेत लिहिले आहे. अथपति राधानें भृगुदर्शना
अपमन केल्यामुळे ऋषीनां रागधर दार दिला की तुदया
वंशानाच्या हातची राजसत्ता जाऊन त्यांच्या हातांत लेखणी
येईल आणि पाठारीयप्रभु हें नांव जाऊन त्यास 'पत्तनप्रभु'
असे नांव मिळेल. हा पाषाणरुज मूळचे पाठारेप्रभु हेराज्य-
पदावरून 'पत्तन' पादले, आणि त्यामुळे त्यांस 'पत्तन',
'पतन' अथवा 'पा'णे असा संज्ञा प्राप्त झाली. वारतविक
'पाठारे' आणि 'पाताणे' ह्यां दोन्ही नांवे स्वल्पदर्शक
आहेत हें खाली नमूद केलेल्या एतहासिक पुराव्यावरून

दिसून येते. पाठारे प्रभु हे प्रथमतः ईशप्रस्थापक असलेल्या पाठारावर रहाण होते ' पाठार ' हा उत्तर हिंदुस्थानातील एका पर्वताचा सपाट पृष्ठभाग असून त्याच्या चतुःशीर्षांमा योगप्रमाणे आहेत — उत्तरेस यमुनानदा, दक्षिणेस विंध्याद्रि पर्वत, पश्चिमेस अरवलींचा राग आणि पूर्वेस धंधक नदीचे खारें पर्वताच्या सपाटास कुंधगर अथवा थारामचदपुत्र कुंधर यांचे नगर असे म्हणत असत आणि त्या पाठारावर राहणाऱ्या प्रभून पाठारीय म्हणू लागले पाठारीय याचा अप्रसन्न पाठारे असा शाला या पाठार प्रदेशातून प्रभूची काही कुळें हट्टूळू भाजू बाजूंच्या प्रदेशांत म्हणजे हस्तिनापूर, नागाबाध, राजपुताना, मारवाड, गुजराथ, काठेवाड, प्रभास उर्फ सोमनाथपाटण, अनहिलवाडापाटण, चापानेर आणि मुंगीरैठण व पन्हाळ येथे येऊन राहिली म्हणजे त्यांचे स्थलांतर उत्तरेकडून होऊन त राजपुताना, गुजराथ आणि काठेवाड या प्रदेशातून दक्षिणेकडील पेंडण था शहर पर्यंत झाले सदरील शहरांपैकी नागाबाध अथवा नागोर ही राजपुतानाची प्रसिद्ध राजधानी होती, अनहिलवाडपाटण ही सोळेका व चाळनय राजांची राजधानी होती पाठारे प्रभु दक्षिण पेंडणाकडील भागात येऊन राहिल्यानेत (हे पुन्हा कालवक्राच्या काऱ्या सापडून तेथून हि स्थानत्रय झाले त्यावेळी पाठारे प्रभूची काही कुळें गुजराथेंत कायमची बस्ती करून राहिली होती १०२९ साली जेव्हा महमद गिझनी याने सोमनाथाच्या देऱ्यावर हारी केजी तेव्हा त्या देवाऱ्याच रक्षण करणकाठी गुजराथच्या विज राजावगेध काही पण भोजनाथ पाटण येथे आले तेथे विज

शाह नाशान्या मुसलमान राजान रामराजाचा पराभव करून त्यास ठार मारले, आणि त्याच सुवारास त्याच्या पदरची प्रभुकुळें दक्षिण पेंडण मोडून दक्षिण बाजूच्या भागांत म्हणजे देवगिरी, चापानेर भाषके गुजराथ येथे जाऊन राहिली आणि रथारेकी धोडवा कुळींनी उत्तर कोंकणात जाऊन बस्ती केला. हा रामराजा पाठारे प्रभु ज्ञातीचा मूळ पुरुष होय त्या विपयांचा सविस्तर माहितो आणि बघावळ कोस्तुभचिनामणि नांवाच्या प्रयात दिलो आहे (मराठी रिसायत, भाग १ ला, पान ३२) त्यापुढेहि आणखी एकदा पाठारे प्रभूचे गुजराथेंतून उत्तर कोंकणात स्थलांतर झाले ता वेळ म्हणजे इ स. १२९४ साल हे होय त्या वर्षी अलाउद्दीन खिलजी याने गुजराथच्या सात-पाचा नाश केला त्यावेळी विजदेव अथवा विजराजा याजबरोबर ६५ प्रभुकुळें गुजराथतून निघून उत्तर कोंकणप्रांत आली आणि तेथेच ती कायमचा बस्ती करून राहिली एकदरीने, पाठारे प्रभु कुळें उत्तर हिंदुस्थानातील इशप्रस्थापन निघून राजपुताना, काठेवाड, व गुजराथ या प्रांतातून बस्ती करून खाली उतरत दक्षिणपेंडणशहरें आली. आणि पुन्हा गुजराथेंत परत फिरून ती कोंकणप्रांतात आली त्या मने हकीकतीवरून असे दिसून येते की राजा विज याचा हस्तिनापूर, नाग बाध, चापानेर भुगापेंडण आणि पन्हाळे ह्या पाच पेंडणाच्या राजवशाशी संबंध होता त्याजबरोबर बरीच प्रभुकुळें ह्या पाच गांवातून आली, इतकंच नव्हे, तर काही कुळें बरणे दीउतावाड (देवमिरी), अनहिलवाडा, काठेवाड, राजपुताना बारी ठिकाणांतून येऊन

मातोच्चं किंवा रावेचें लेपण. "मोळ्ळा" (विळी) हा शब्द सुद्धा सुद्ध गुजराथी आहे; मोळवुं = (भागी) निरुणे. आमचे लोक अद्यापि गुजराथी लोकांप्रमाणे ' दुधवाळा ' , ' भाजीवाळा ' असे म्हणतात. ' दूधवाळा ' असे म्हणून नाहॉत.

याप्रमाणें प्रभु लोकांच्या भाषेंत अद्यापि वरेंच गुजराथी शब्द आहेत. अई, नानाभाई, मांटाभाई, बेनायाई हीं तर विशेषनामं होऊन राहिलीं आहेत. तरी इंग्लिशलोकांच्या आणखी शब्द येथें देतां येत नाहॉत. वर दिलेले शब्द जरी थोडे आहेत तरी पाठारे प्रभुंचे मूळस्थान शोधून काढण्याच्या कामी त्यांचा घराच उपयोग होतो.

पाठारे प्रभु " खाकरा " शब्द आकरी शब्दाबद्दल वापरतात, तो गुजराथी भाषेंत कोठेंहि सापडत नसून फक्त काठेशाहांत सापडतो. आणि स्थावररुन ते एकैकळी काठेशाहांत रहाण होते असें व्यक्त होतें; कारण ज्ञातींतलें सर्व भाषणें एकाएकी एखाद्या खाण्याच्या पदार्थांला दुसऱ्या लोकांच्या महात्तासांनं कर्षाहि एखाद्या नांवांनं संबोधित नसतात. तेव्हा हा असला महत्त्वाचा शब्द अद्यापि प्रमुत्तरांत रूढ आहे. स्थावररुन पाठारे प्रभु हे काठेशाहांत रहात होते हें सिद्ध होतें. यांचे पुष्टीकरण आमच्या पाणोठ्यावरून होते. पुढें प्रभु काठेशाहांतून गुजराथेंत येऊन तेथें बराच काळ राहिले, आणि गुर्नां या सहजासांनं रथानें हळूहळू रथानें बरेच शब्द उचलले. नसंच पुढें महाराष्ट्रीयानांच्या दीर्घ सहजासांनं रथान्या भाषेंतलें गुजराथी शब्द बहुतेक साक जाऊन रथान्या रथानें बराडी शब्द आले व ते थोडे गुजराथी किंवा काठेशाहांत शब्द राहिले आहेत ते देखील कालांतरानें जातीत.

स्थावरप्रकणें प्रभुंच्या भाषेंत कांहीं मारवाडीहि शब्द आहेत, ते गुजराथी किंवा काठेशाहांत भाषेंत कोठेंहि सापडत नाहॉत. मग हे शब्द रथान्या भाषेंत कसे आले ? प्रभु गुजराथेंत असताना रथानां आजूबाजूच राहणाऱ्या मारवाडी लोकांचे शब्द घेतले कीं काय ? पण असें असतें तर ते दुसऱ्या गुजराथी लोकांच्या भाषेंतहि सापडले असत. ते फक्त प्रभुंच्या भाषेंतच तेवचे का सापडले! खाला समाधानकारक असे एकच तारत आहे व तें हें की, काठेशाहांत येण्यापूर्वी प्रभु मारवाडांतून आले. मारवाडांतून काठेशाहांत आले असें म्हणण्याचें कारण हें की काठेशांदासारख्या सुवीक प्रदेशांतून कोणीहि मारवाडासारख्या निर्मल व रूढ देशांत गालेले असें संभवत नाहॉ आणि यावेळीं बरेबरे लटायी होत असल्यामुळें काठेशाहांत लोकांची बली मुळीच दाट नव्हती. रजपूत लोकांच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर ते देखील असेच उत्तरेकडून दक्षिणेकडे म्हणजे सिंध, राजपुताना, गुजराथ, व काठेशाड येथें आले असें दिसतें.

वर दिलेल्या गुजराथी शब्दावरून आणखी एद मोष्ट सिद्ध होते, ती हीं की, जेव्हां पाठारे प्रभु उत्तर कोकणांत आले. तेव्हां रथान्याबरोबर रथान्या पायका व मुलें हीं होती. कारण, कायदा व मुलें रथा शब्दांचा उपयोग करतात असे

वरेंच गुजराथी शब्द अद्यापि प्रचलित आहेत. कांहीं आंध्र-पर्वच्या म्हणण्याप्रमाणें फक्त प्रभु पुष्टप जर कोकणांत येऊन तेथील ब्रियांशां रथानां आपले शरीरसंबंध केले असे तर वरगुती शब्द मूळ कोकणांत रहाणाऱ्या ब्रियांबरोबर असत; गुजराथी व काठेशाहांत नसतें.

आता कदाचित् कित्येक अशा शंका घेतोले की, जर प्रभुंची मूळची भाषा गुजराथी किंवा काठेशाहांत होती तर ती अद्यापि तशीच कायम का राहिली नाहॉ ? खाला उत्तर इतकेंच की जेव्हां कांहीं लोक एखाद्या नवीन देशांत जाऊन राहतात तेव्हां ते हळूहळू त्या देशाच्या भाषेचा साहायिक अंगीकार करतात. नॉर्मन लोकांना इंग्लंड देश भिकल्यावर ते तेथे जाऊन राहिले, त्यांची भाषा नॉर्मन न राहती इंग्रजी झाली. पारशी लोक हिंदुस्थानांत पळून आले व सुरतेजबळ राहिले. पुढें त्यांची मूळची भाषा छुप्त होऊन तिच्या ऐवजी गुजराथी भाषा प्रचारांत आली; इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या आचारविचारांत पोपाखांत, व चालीरीतींत देखील त्यांच्या नवान देशाबंधांच्या आचारविचारांची मिसळ झाली तरी पण ' खुदा ' वगैरे रथानेचें मूळचे शब्द अद्यापि कायम आहेत.

पाठारे मूळचे कोळले हें ठरविण्याची खालील साधनें आहेत. चालीरीती:—इतिहासावरून असें दिसून येतें की पाठारे प्रभु हे इ. स. १४२५ मध्ये वरई तालुक्यांत होते. ह्याच्यापूर्वी ते तेथे केव्हां आले हें निश्चयपूर्वक सांगतां येत नाहॉ. तरी पण ते तेथे बराच काळ पूर्वी आले असावे.

इतक्या काळांत काठेशाहांत आणि गुजराथेंत किती तरी राजपुकारत्या झाल्या; त्यामुळें कांहीं रजपूत घेरी लोके तेथील मूळचे रहिवासी दक्षिणेंत आले व दुसऱ्या प्रांतांतून लोक गुजराथेंत गेले हें इतिहासप्रतिपद आहे. ह्या नवीन लोकांच्या संसर्गानें तेथील मूळच्या लोकांच्या चालीरीतींत व आचारविचारांत हळूहळू फेरबदल झाला हें सहायिकच आहे म्हणून चालीरीतींत साम्य मिळणें कठिण आहे. तथापि कांहीं चालीरीतींत तरी फेरबदल झाले तरी धर्मसंबंधी किंवा धर्माच्या नोंगखाली येणाऱ्या चालीरीतींत सहजा फेरबदल होत नसतो. म्हणून असा कोर्दी घोषका चालीरीती पाठारे प्रभुं आणि गुजराथी लोकांत घारह्या दिसून येतात त्या अशा—

पाठारे प्रभु लम्मात (मुंभीत सुद्धा) देवदेवताजबळ

भित्तार, आंब्याच्या झाडावर घुवाशिनी ब्रिया आंब्याच्या पानांनं पाणी शिंपडतात, असा विप्रपट काडतात. ही चाल रजपूत लोकांत आहे, ते देखील पाठारे प्रभुंप्रमाणें देवदेवताजबळ तलवार ठेवितात.

लम्मात प्रभु कुलस्वामिनोला बकरा बळी (भोग) देतात. पण बळी देण्याची चाल गुजराथच्या कुमरपारु लोकांकी राजानें बंद केली. तेव्हांपासून कित्येक गुजराथी लोक (कोहण) धीरे पळुक्पाचार्याऐवजी कोहणें कायतात. प्रभु लोक देखील देवदेवत्यापेनेच्या वेळी कोहणें कायतात. रथास 'कोहणें' असें म्हणतात व भोगाच्यारेवळी 'बोकरासणे' (बकरा मारणें) म्हणतात. रामणें ह्या "रेहमुं" ह्या गुजराथी शब्दाचा अर्थ असे आहे.

सन्नाच्या दिवशां बररागास आपल्या परी लग्नास येण्याचे आर्चन्य देण्याकरिता नवरीचा बाप इष्टमित्रादि पुत्रप्रेमद्वेषित घेऊन बसण्याची गर्ती घेतो. त्यास प्रभु " पायपागाराणी " असे म्हणतात. ही चाल गुजराथी लोकांत आहे. करक इनकाच ची, रंगोचपात नवरीची आई देखील दुष्टत्या शिखास घेऊन श्रुते. गंदर वर " झो " (हुश्रासत) करणितो. ही चाल गुजराथी लोकांत आहे. त्यास ते वेह्रा करविणे म्हणतात. मो. मो. झो, वेह्रा हे मुखभावक गुजराथी वचन आहेत. वर रंगोची पित्रुं वत्र (पालनेत) नेसणे, अंगीत कपडे घालणे (पूर्वी जामा घालत असे) व डोक्यास लाल पायोटि घालणे. हातांत चारू घेतो व घोड्यावर बसून नवरीच्या परी श्रुते. ही चाल देखील गुजराथीच आहे. पण लोहाणे केक हातांत कटपास घेताना आणि रजपूत लोक घालवार घेताना प्रभु देखील पूर्वी कटपास किंवा तलवार घेत असत, असे दिवत. वर नवरीच्या परी तेला म्हणजे प्रभु लोकांत नवरीचा बाप त्याच्या घोड्यास प्रदक्षिणा घालतो. रजपूत लोकांत नवरीचा बाप व आई घराच्या घोड्यास आरती ओवाळतात. प्रभु वर मुखाप्रसन्न (नवरीच्या भावांस) घोड्यास देतो. रजपूत रासं त्यास गाई हुनास देतात. त्या विधीस ते 'सायकटारी' म्हणतात.

प्रभु लोकांत नवरी घालनेत (पित्रुं रंगोची वत्र) वेड्याचे नेसणे. म्हणजे पदर व फांशोटा घेत नाही. अंगीत चोळीच्या ऐवजी चोबोळी घालते व अंगणवर दुपेडा घेत.

लग्नान प्रभु उपासनाचे विवाहित मुली व जावई यांचे पाय धुतात, त्याप्रमाणे रजपूत लोकांदि विवाहित मुली व जावई यांचे पाय धुतात. लग्नाच्या वेळी प्रभुलोक वधूवरांमध्ये अंतःपट घराताना हातांत तरवार धरताना तसे रजपूतीदि घरतात.

लग्न झाल्यानंतर नवरा व नवरो यास रपाचे इष्टमित्र कोही द्रव्य देतात, त्यास चांदला करणे असे म्हणतात. ही चाल रजपूत व दुसरे गुजराथी लोक पांढर्यात आहे व ते त्यास चांदलाच म्हणतात. प्रभु ससे नवव्याकडोळ खीमडळीला घुंते (पातळे) देऊन रथांचा " गौरव " करतात, तसे रजपूत व दुसरे गुजराथी लोक मंत्रजामी देऊन तलाच गौरव करतात. त्यास ते गौरव असे म्हणतात.

प्रभूंनी ली पाहिल्या वेळी गरोदर असली म्हणजे पाचव्या महिन्यापासून सानव्या महिन्यापर्यंत तिला संध्याकाळी उंची पोपास घालून व तिचे करा तन्हेत देचे घालून द्या. मोकळे सोडून रयांत कुठे किंवा कुठेचि हार भरतात. गालाचा व कपाळावर रंगीत फटोऱ्यांनी विजे किंवा नकसी काढतात. त्यास ते वाडी असे असे म्हणतात. अशा प्रसंगां वेड्यां वेड्यां या खीला मोठया घाटांने मेजवानी देताना व तिन्हा बरोबर भोजनास आस आणि इष्टमित्रादि मंडळी कन्हे. त्यास " घरवारीचे जेवण " असे म्हणतात ही वत्र गुजराथी लोकांत आढळते. गुजराथी लोक प्रभूघाराचीच गन्धरू कोक

" वाडी " भरतात व तिला आणि तिच्या इष्टमित्रादि मंडळीस भोजन देतात. अशा वेळी ते कार पैसे करतात. वेड्यां वेड्यां तर सर्व हानीस भोजन देताना. ते देखील वाडी भरणे हाच वचन वापरतात. प्रभुप्रमाणे ते देखील लहान मुनीस " वाडी " मरुन तिला इष्टमित्रांच्या घरी पाठवितात.

मुल्लच्या जन्मानंतर पाचव्या किंवा सहाव्या दिवशी शिवतीची पूजा काठवाया परिषाठ सर्व हिंदु लोकांत आहे. प्रभु ही पूजा पांचव्या दिवशां करतात, आणि तीस " सटोवी पूजा " असे म्हणतात. गुजराथी लोकांदि सहाव्या दिवशी अशाच प्रकारची पूजा करतात आणि तीस " छदीनी पूजा " म्हणतात वेड्यां वेड्यां श्रीमंत लोक ही पूजा सहाव्या दिवशी करतात, त्यावेळी तीस " दात्री पूजन " म्हणतात. प्रभु लोक पाहिल्या मुलाच्या वेळी मोठया घाटांने परीपूजन करतात, पण ते पांचव्या दिवशांचे करतात. सटी सध्यावरून इनके सिद्ध होतें की पूर्वी प्रभु ही पूजा सहाव्या दिवशां करीत होते व पुढे येथे म्हणजे मुंबईत आल्यावर येथील रहिवासींच्या सहाव्यास पाचव्या दिवशां पूजा करू लागले. सटीच्या पुजेमवळ ते तरवार, कागद, शार्दे आणि लेंतणी ठेवितात, व दरवाजाजवळ धनुकचा ठेवितात. ही चाल रजपूत लोकांतदि आहे.

(३) गुजराथेंतील पट्टम राहरी त्याचे वास्तव्य बरीच वर्षे साक्ष्यामुळे त्यास 'पाटगना प्रभु' अथवा 'पातागे प्रभु' हे नाव मिळाले. (४) मुसुलमान धर्मियांनी त्यांस गुजरागि-
तून ह्यां हून लावल्यामुळे त्यांनीं दक्षिणेत कांहीं वेळ मुसुलम
बेला आणि त्यानंतर त्यांनीं आपला कायमचा मुद्राम
उत्तराकेंद्रण पठीवरील अनेक बंदरे आणि राहरे यातून केला.
(५) महंमद गतनी आणि अलउद्दीन खिलजी यांनी
गुजराथ प्रागावर स्वाऱ्या केरया त्या वेळच्या दरम्यान
म्हणजे इ. स. ११ व्या आणि १३ व्या शतकाच्या अंत
पाटारे प्रभु हे गुजराथेंतून उत्तर कोंकणांत आले (६)
गुजराथेंतून उत्तर कोंकणात येताना त्यांनीं बायका मुलें
बगीरे आपला सर्व परिवार आरत्या बरोबर आणला होता.
(७) १३ व्या शतकाच्या अखेरीस प्रभु उत्तराकेंद्रणांत
मोंगलांच्या हुदयाच्या व बमुलाच्या काळावर होने आणि
बराच काळ त्यांच्या हातात रागानुशासन आणि तरसंधर्षी
बरीच सत्ता होती. (८) सोळाव्या आणि सतराव्या
शतकात पोर्तुगाल राजांच्या अंमलदारांनी त्यांच्या छेद मोठ-
मोठी विभासाची आणि अवावदारांची कामे होती. त्यापैकी
किर्येकांत दुनाम जमिनीहि मिळाल्या होत्या. (९)
१८ व्या शतकात आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात
त्यांचे राजदरबारीं माठे बजन असून त्यात शखे बाळगण्या-
चाहि अधिकार होता एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यार्धात
त्यांचे मुंबई राहरीत कायमचे ठाणे ठाले आणि त्या राहरी
त्या वेळच्या इतर सर्व छेदांपेक्षा त्यांचे बजन कर असून

धर्मगुरू यांसहि पाचारण करून त्यांस दक्षिणा, बख्खावरण
बगीरे देऊन त्यांचेहि पूजन करण्यात येत. हे धर्मगुरू अथवा
राजगुरू तूचे वे. शा. त. केराथ बळवंत रोडकर हे होत. शा
राजगुरूम बोलावून त्यांचा सरकार करण्याची चाल आर
२५-३० वर्षांत बहुतेक बंद पडली आहे, आणि राजगुरू
संस्थाहि बहुतेक नामदीप झाली आहे. सदरील सतमदार-
भाच्या वेळीं सभापूजन करण्यांत आले होने हातातील सहात
थोर मडळी बरीच जमली होती. वधुच्या घरातील एक तरुण
गृहस्थ मंडळीस गंध लावू लागला. प्रथमतः त्यावेळेचे राज
गुरू यास गंध लावून नंतर इतर गृहस्थांस त्याच्या वधाच्या
मातानें गंध लावण्याची बहिवाट होती त्याप्रमाणें गंध लाव-
णारा गृहस्थ गंध लावीत असता 'अमुक गृहस्थ माझ्यापेक्षा
वयानें मोठे आहेत, त्यांना मर्चा गंध लावा' असे त्यांस दोन
चार इसमांनीं सांगितल्यावरून तो गृहस्थ किंचित प्रामुर्न
वयाचें कमीजास्त मान लक्षात न घेता मंडळी जयप्रमाणे
बसली होती, त्याप्रमाणें तो त्यांस सरसकट गंध लावू लागला.
ही गोष्ट कांहीं घयातीत गृहस्थास न आवडून आणि त्यामुळे
आपला अपमान होत आहे असे त्यास वाटून त्यांनीं गंध
लावणाराम दूषण दिलें. हे ऐकताच गंध लावणारा गृहस्थ
चिडला आणि त्यानें आपल्या हातांतील गंधाचें कचोळें
फेंकून दिलें 'कचोळें' त्या शब्दास ज्ञातीत 'कचोळें'
असे म्हणतात. गंध लावणाराचें कचोळें फेंकल्याबरो-
बर सभेंत आरडाओरड सुरू झाली. सभेचा अपमान झाला,
व असा अपमान करणाऱ्या गृहस्थानें सभेची मारुी गागारी
असे सांगण्यात आले. परंत त्या गृहस्थानें मारुी मागितली

बहिष्कृत पक्षांत वर्तमानपै वाडबडिलापासून रुड आहे; आणि त्यासंबंधाचे अभिप्रायहि मूळ पक्षातील काहीं वयोवृद्ध व वजनदार गृहस्थांना लिहून ठेविले आहेत त्याखेरीज ज्या तटण गृहस्थांना ही गोष्ट आपल्या वाडबडिलापासून ऐकली त्यांनाहि त्याबद्दलचे आपले अभिप्राय लिहून दिले आहेत. बहुतेक अभिप्राय इ. स. १८८१ मध्ये देण्यात आले. ते पुस्तकरुपाने छापून प्रसिद्ध होऊन त्याच्या प्रती मूळ पक्षातील बऱ्याच गृहस्थांपाशी आहेत. मूळ अभिप्रायहि उपलब्ध आहेत. अभिप्राय देणाऱ्यांपैकी बहुतेक गृहस्थ सध्या पिढीतल्या खोपुश्याचे जनक अथवा अज्ञात होते त्यांपैकी श्री. सदाशिव मिश्रनाथ घुरंधर, कॅप्टन माधवराव, श्री. जगन्नाथ रावजी घुरंधर, श्री. रामचंद्र आत्माराम मानकर, श्री. दिनकर रंढेरीच विजयकर, श्री रामराव नाना गोरेशकर, श्री. नारायण गणपत कोठारे, श्री कुंजविहारी सदाशिव घुरंधर आणि श्री. लक्ष्मण बाळकृष्ण नायक हे गृहस्थ हद्यान आहेत प्रभुशांतीचे राजगुरु बे.शा.मं. केदार बळवंत खेडकर हेहि हद्यान आहेत. त्यांनाच त्यांच्या राजगुरु वंशातील पूर्वजांनी बहिष्कृत कुटुंबांतहि ते पूर्ववत् पाठारे प्रभूच आहेत असे मानून आपली वंशपरंपरागत वृत्ति कायम ठेविली आहे. ह्या राजगुरुंनाहि आपला अभिप्राय दिला आहे. अभिप्राय देणाऱ्या गृहस्थांपैकी श्री. सदानंद विश्वनाथ अजिंक्य, श्री द्वारकानाथ विश्वनाथ अजिंक्य, श्री. श्रीकृष्ण नारायणजी, श्री हरिधर पुष्पोत्तमजी र्शांतिकर, श्री नारायण रघुनाथजी नवलकर, श्री गोपाळराव रघुनाथजी, श्री नारायण सदाशिव राव, श्री. नामदेव नारायणजी तळपदे, श्री. शामराव श्रीकृष्णजी, श्री. केशरीनाथ आनंदराव, श्री विनायकराव रघुनाथजी नवलकर, श्री बाळटण मोरोजी, श्री. गणपतराव पाडुरंगजी वेलकर, श्री. नारायण आत्मारामजी, श्री. श्रीकृष्ण सरारामजी आणि श्री शामराव द्वारकानाथ अजिंक्य हे मयत आहेत. ह्या सर्व गृहस्थांच्या आणि तत्तुं ह्याच असलेल्या गृहस्थांच्या अभिप्रायांचा गोपवारा घाली लिहिल्याप्रमाणे आहे.

(१) कंचोळे प्रभु नांवाची बहिष्कृत मंडळी आणि त्यांचे वंशज हे पाठारे प्रभु आहेत. बहिष्काराचा वृत्तात आम्हांला आमच्या वाडबडिलापासून माहीत आहे. बहिष्काराचे कारण अत्यंत शुद्ध आहे. अशा शुद्ध कारणामुळे ह्या मंडळींना आम हतकी बघे दूर ठेवण्यांत आले हा खरोखरी अन्याय होय.

(२) ह्या बहिष्कृत कंचोळे मंडळीस किरम्येक लोक घुस-प्रभु असोहि म्हणतात परंतु ते आमच्याबघी म्हणजे पाठारे प्रभु होत. बहिष्कृत मंडळीपैकी काहीं गृहस्थ बसई येथे जमीनदार होते, व तेथील जमीनदारात घुस म्हणण्याची पूर्वी बहिष्वाट होती राजगुरु केशव बळवंत यांनापाशी बऱ्याच वर्षांपूर्वीच्या विदागीच्या याद्या आहेत त्यांपैकी वंशी ८००१० वर्षांच्या जुन्या आहेत त्यांपैकी कांहीं याद्या अताजी-पंत, रामाजीपंत, रामचंद्रपंत बाळाजीपंत, लक्ष्मण अनंत वंगीरे

पूर्वकालीन राजगुरु आणि विद्यमान केशव बळवंत राजगुरु यांच्या स्वदस्तूरच्या आहेत. ह्या याद्या म्हणजे प्रतिवर्षी अथवा लग्नकारणादि विशिष्ट प्रसंगां राजगुरुंच्या सत्कार करणांत येऊन पाठारे प्रभुशांतीगृहस्थांकडून विदागी या नावाने वधप्रवरणें, दक्षिणा वंगीरे नगराणे मिळून असत, त्यांची नामवारी पत्रकें होत ह्या पत्रकांतून विदागी देणाऱ्या शेंकडें पाठारे प्रभु गृहस्थांचा नावें दृष्टीत पडतात व त्याच पत्रकांतून बहिष्कृत मंडळींच्या पूर्वजांचोहि काहीं नावें दिसून येतात मूळपक्षातील काहीं गृहस्थांच्या, तसेच काहीं बहिष्कृत पाठारे प्रभूंच्या नावांमुळे 'घुस' ही संज्ञा जोडलेली आहे. त्यावरून मूळपक्षातील काहीं गृहस्थांपैकी घुस असे म्हणत असत. एकदरीने, ' कंचोळे ' ही संज्ञा जातिवाचक नाही. त्याप्रमाणे घुस हीहि संज्ञा जातिवाचक नाही. राजगुरु हे फक्त पाठारे प्रभूच राजगुरु होत

(३) बहिष्कृत मंडळींची बहुतेक कुटुंबे नामशेष झाली आहेत त्यांपैकी रुटकर (वेडकर), राणे, दळवी, मानकर, कोठारे आणि नवलकर ही कुटुंबे विद्यमान आहेत त्यांची हल्लीची लोकसंख्या ४८ आहे कोटकर (पूर्वीचे वेलकर) हे नाव कोट या गावावरून पडलें आहे

(४) ह्या कुटुंबांची आडनांवें गोत्रे, कुलदेवता आणि प्रवर आणि मूळपक्षातील कुटुंबांची आडनांवें, गोत्रे, कुल-देवता आणि प्रवर ही एकच आहेत

(५) बहिष्कृत मंडळींच्या शंभर सवासे वर्षांपर्यंतच्या वयावेळीतील छापुश्यांची नावें श्रेष्ठेन नाशिक क्षेत्रां आणि इतर हिंदु क्षेत्रांच्या ठिकाणी तेथील तीर्थांवाप्यानी अनेक बघे लिहून ठेवलेल्या तीर्थांस जाणाऱा खोपुश्यांच्या नावा-बरोबर ताडून पाहता ती नावें तैतीत जुळून येतात आणि ही नावें तीर्थांवाप्यानी पाताणे प्रभूसार्थी खास लिहून ठेवलेल्या बख्तातून आडळून येतात म्हणजे पूर्व-काळापासून बहिष्कृत मंडळी आणि त्यांचे वंशज हे पाताणे प्रभूच असल्यामुळे त्यांची नावें क्षेत्रत्यांनी मूळपक्षा-करिता लिहिलेल्या बख्तांतूनच लिहिली गेली आहेत

(६) ह्या मंडळींच्या पूर्वजांच्या जन्मपत्रिका, जुने खान-घुमारीचे रिपोट, जुने श्रेष्ठ, वेचोळे, जन्ममृत्युसुनोद, स्यावर मिळून तीक्ष्णधीची कागदपत्रे वंगीरे अनेक पुराव्यावरून ही बहिष्कृत मंडळी ' कंचोळे ' प्रभु म्हणून भिन्न जात नसून ते पाठारे प्रभूच आहेत असे सिद्ध होतें.

(७) बहिष्कृतांचे लग्नसंबंध त्यांच्या कुटुंबांतूनच झाले आहेत परंप्रातीबरोबर त्यांनी दारीसंबंध केले नाहीत त्यामुळे त्यांनी आपल्या रक्षाची शुद्धता निश्चल ठेविली आहे. वर्णसंस्कार झालेला नाही फक्त अलीकडे दहापंधरा वर्षांत एकदरीन इतमांनी परंप्रातीय खियांबरोबर सरीरसंबंध केल्याचे बळून आल्याबरोबर त्यांवर ' कंचोळे ' प्रभूंनी बहिष्कार घालला आहे हे इतम हर्षा कोटें आहेत ते माहीत नाही आणि त्यांची संसर्तीहि काहीं असल्याची बातमी नाही.

(८) फंकोळे प्रभूंचे आचारविचार, आहारवेदराव, धर्म-विधी, विवाहादि चालीरीती आणि इतर सामाजिक व धार्मिक व्यवहार हे सर्व मूळपक्षाच्या आचारविचार इत्यादि सर्व चालीरीतीस पूर्ण अनुसरून आहेत. त्यांनी कोणत्याही घाबर्तत आपल्या पाठारे अधवा पातणे पूर्वजांच्या आचारविचारपरचे विलकूल उल्लेपन घेतले नाही.

(९) बहिष्कृत फंकोळे प्रभूंचा अनेक वर्षे मूळ पक्षातील सभातोय लोकांवरवीर पुणे, ठाणे, वसई, साठी वगैरे प्रांतात आणि मुंबईच्या आतपासच्या भागांत वस्ती असते. हल्ली त्यांची वस्ती पुणे आणि सिधे दरावादे येथे आहे. ह्या निरनिराळ्या ठिकाणी मूळ पक्षातील छीपुरपांवरवीर त्यांचा असोदकव्यवहार आज किरयेक वर्षे चालू आहे.

(१०) मूळपक्षातील लोकांवरवीर वेटीव्यवहार बराच वर्षे बंद होता. त्यामुळे ह्या अल्पसंख्याक बहिष्कृत मंडळीचे शरीर-संभंग आपापसांतच होत गेले. परंतु कुटुंबे थोडी असल्यामुळे पुढे आपापसांतहि शरीरसंभंग होणे बंद पडून ही कुटुंबे हळू हळू क्षीण होत गेली त्यापैकी बरीच कुटुंबे आता नामशेष झाली आहेत. बाकी राहिलेल्या कुटुंबातुन्नि शरीरसंभंगाची अशक्यता तीव्र वाटू लागल्यामुळे स १८८१ पासून मूळपक्षात सामील होण्याबद्दल ह्या मंडळींनी तीन चारदा प्रयत्न केले परंतु त्यास त्यांत काही कारणांमुळे अद्यापि यश आले नाही.

(११) बहिष्कृतांशी वेटीव्यवहार करणे ही गोष्ट जरी मूळपक्षातील सर्व लोकांस आजतागाईत मान्य नाही, तरीहि गेल्या अंभरावोस वर्षांत मूळपक्षातील कांही समजस व बडो-बूट्ट पक्षस्थांच्या मध्यस्थीने आणि मदतीने मूळपक्ष आणि बहिष्कृत पक्ष यांच्यामध्यें सात आठ तमसंभंग घडून आले आहेत.

(१२) बहिष्कृत मंडळींचे बहुतेक पूर्वज कमिश्नरिअट सातें, मिलटरी सातें, सिव्हिल सातें, रेल्वे कंपनी आणि इतर मोटमोटाया सरकारी कचेऱ्यातून नोकरी करीत होते. त्यांचे ह्जांचे पैसाबाहि अशाच प्रकारच्या कामांवर आहेत. सर्व छीपुष्टप सुदिक्षित आहेत. त्यांच्या कांही पूर्वजानी न्यायाधिकाऱ्यांहि कामे बरेच आहेत. त्यांनी आर्थिक स्थिति साधारण प्रकारची आहे. त्यांच्या पूर्वाजांच्या ठाणे, कल्याण, मुंबई व वसई सुपार्सां स्वावर मिळकती होण्या व हल्ली देतील

पुरावे, वंशवेल आणि साधने पाहून स्वतःच्या सात्रांने सांगत आहे (लेखक पाठारेप्रभु लक्ष्मण बाळकृष्ण नायक, मुंबई.)

प्रभु-पदवी—प्रभु हा एक अधिकार आहे. शिलाहारांच्या राजवटीत (१०७०) कोंकणांत या नांवाचे वतनदार अधिकारी असत. साप्रतंच जसे देसाई, देशपांडे हे वतनदार अधिकारी आहेत, त्याच दमोचे शिलाहारा-काळां जे अधिकारी कोंकणांत असत, त्यांना प्रभु म्हणत. जमीनमहसुलाच्या फंवांचाच कोंकणातील मोठ्यातील मोठा हुद्दा म्हणजे प्रभुपणाचा होता. म्हणजे प्रभु हा शब्द जाति-वाचक नसून अधिकारदर्शक आहे. हा हुद्दा ब्राह्मण व कायस्थ आणि पातणे या सवोंना त्यावेळी मिळत असे. कऱ्हाडे ब्राह्मणांत प्रभुदेसाई हे एक आडनांव असून, त्या परा-प्यापैकी मूळ शाखेला देसाई (देशपांडे) पणाचे हक्क अद्यापि कोंकणच्या कांही भागांत मिळत आहेत. शिलाहार हे मूळचे विद्याभरवंशीच असून उत्तरेकडील रहिवासी होते. जेव्हां दक्षिणेत आले, तेव्हां त्यांच्यावरवीर कांही कायस्थांची घराणी दक्षिणेत आली असावी. त्यांच्यापैकी कांहीना शिलाहारांनी ब्राह्मणप्रमाणेच प्रभुपण दिले हा हुद्दा कायस्थांनी जेव्हा मिळविला तेव्हा त्यांच्या ऐश्यांची पराधीमा झाली. हा हुद्दा कांही काळ हाती राहिल्यावर प्रभुपणाचा अधिकार असलेले सर्व चादवेनीय आपणांस प्रभु या नावाने कायमचे नांवाजून लागले. यानंतर सुसुलमानी अंमलात प्रभुपणाचा हुद्दा कायस्थांपैकी ब्राह्मणांनी जास्त मिळू लागला. प्रभुपणा राजदत्त असे, गावडयासारखा स्वयंभु नसे. गावचा इजारदार, जमीनदार किंवा मोकासदार म्हणजे प्रभु होय. प्रभुपणा राजदत्त असताने त्याची शाश्वति राभाच्या मर्जीवर राहो. राजाची मर्जी किरली, किंवा राज्यकालि झाली, तर हा प्रभु नवीन राजास आपल्या प्रभुपणाचा वसपंरपरवाचा हक्क सांगे, नवा राजा तो वाटल्यास मानी अगर अमान्य करी. तथापि किरयेक इजारदार व त्यांचे वसाज आपले वैशिष्ट्य दाखविण्यासाठी प्रभुपणाचा अधिकार हातून गेला असतांहि आपल्या नांवापुढे प्रभु हे उपपद आडनांवादाखळ जोडीत. माघ कऱ्हाडे ब्राह्मणांत प्रभु हे उपपद देसाई या आडनांवाच्या मागे जोडले जाते, स्वतःप्रभु आडनांव म्हणून किंवा जाति-नाम म्हणून जोडिले जात नाही. चादवेनीय कायस्थ व पाठारे

प्रेमळ भगवद्रक्त व कवि होता. त्याचें ज्ञानेश्वराच्या अष्टानुभवार्थ संस्कृत भाषांतर प्रसिद्ध आहे. तें सरत व रसाळ उतरले आहे. याशिवाय त्याचें अहिरुयोद्धार, साता-स्वयंवर वगैरे मराठी काव्य आहे मोरोपेतांनं याचें काव्य वाचलें होतें. त्यांनं सन्मणीमालेंत याची ओळख दिली आहे. [महाराष्ट्रकविविग्रह, भा. १.]

प्रवर—कुळाचि प्रवर ऋषी, म्हणजे ज्यांनी ऋग्वेदातील सूक्तं रचिली व त्या सूक्तांनी अर्माची स्तुति केली असे पूर्वज. योग्याचा ऋषि हा मंत्रकृत किंवा मंत्ररचना करणाराच असला पाहिजे असें नाहीं. तो प्रवरऋषीचा एखादा विख्यात वंशज असल्यामुळे त्याच्यापासून उत्पन्न झालेली शाखा किंवा नवीन घराणें त्याचें नाव लावूं लागतें. यावरून गौत्रि ही अनेक आहेत परंतु प्रवर थोडेच आणि ठराविक आहेत (कारण वैदिक सूक्ताचे कर्ते हे एवदां ठरलेले आहेत, ते वाहं शकणार जाहोत), या वचनाचें साय पट्टन येतें. या प्रवरांची माहिती रा. चितामराव पैयानां मध्ययुगीन भारतांत दिली आहे ती सर्वे सुक्रीची आहे. प्रवारासंबंधी पद्धत-क्षीर विवेचन ज्ञानकोश विभाग ३, 'ब्राह्मण्याचा इतिहास' यामध्यें पहा.

प्रवर्तक वेष्टण (इंडकशन कॉइल)—हें एक विद्युत्-च्या योगानें चालणारें यंत्र आहे. त्यामध्ये तारेची दोन वेष्टनें असून तीं एका लोखंडी तारेच्या जुडग्यावर एकावर एक अशीं गुंडाळलेलीं असतात. त्यापैकी एकास मूळ वेष्टण व दुसऱ्यास द्वितीय वेष्टण असें म्हणतात या प्रवर्तक-वेष्टणाच्या मूळ वेष्टणातून (नियतातारानें) सरसा विद्युत्प्रवाह जाऊं दिला असता लोखंडी तारेच्या जुडग्यांत नियतातारानें चुंबकत्व उत्पन्न होतें व त्यामुळे द्वितीय वेष्टणामध्यें विद्युत्-प्रवाह उत्पन्न होतो त्यास प्रवर्तित प्रवाह असें म्हणतात. ह्या प्रवर्तकवेष्टणातील प्रवर्तित प्रवाहानो विद्युच्चालक-शक्ति बरीच मोठी असण्याकरितां द्वितीय वेष्टणातील तारेचे वेष्टे तितके जास्त असतांल तितके बरे. ह्या प्रवर्तक वेष्टणाचा उपयोग पेशुशाखांत, विद्युत्प्रबुद्धि-वाहक यंत्रांत पुष्कळ होतो. पण अलीकडे त्याचा उपयोग आवृत्तिसुक्त प्रवाह, रॉन्टजेन किरण किंवा विनतापी तारायंत्र चालविण्याकडे कर-तात.

इ. स. १८३१ मध्ये फॅरॅडे यानें प्रवर्तित प्रवाहाचें तत्व सोपून काढल्यापासून या यंत्रावर घरेलू प्रयोग होऊन इ. स. १८५१ मध्ये हमकॉर्क यानें तयार केलेले प्रवर्तकवेष्टण प्रवर्तित प्रवाहाची आस्तीत जास्त विद्युच्चालकशक्ति देण्यास उपयुक्त असें दाखलें. हमकॉर्क यानें द्वितीय वेष्टणाची सोपी बरीच वाढविली व द्वितीय वेष्टणातील तार ही रंजनी व साधेच्या वारिंदाच्या योगानें व प्रत्येक थर हा त्याच्या शेजारच्या थरापासून वारिंदास लावलेल्या रेशमानें विद्युत्-द्विन्यस्त करून मूळ वेष्टण द्वितीय वेष्टणापासून काढिल्या गळीच्या योगानें विद्युद्द्विन्यस्त केले. ह्याच वेष्टणास त्यानें एक

स्वयंचालित वेष्टनभक्त व एक विद्युत्संचायक जोडून अलीकडील प्रवर्तक वेष्टणाच्या घर्तावर ह्यास स्वरूप दिलें.

अलीकडील प्रवर्तक वेष्टणांत लोखंडी तारांच्या जुडग्यांत बऱ्याच ओतीव लोखंडाच्या तारा असून त्या एका एबोनाइटच्या नळकंड्यांत घातलेल्या असतात. ह्या नळकंड्याच्या बाहेर मूळ वेष्टण असून त्यांत निरनिराळ्या बऱ्याच तारा असून त्या म्मातर अथवा एकापुढें एक जोडतां येतात. मूळ वेष्टणावर पुन्हां एक एबोनाइटची नलिका असून त्या नलिकेची जाडी प्रवर्तित प्रवाह ज्यामानानें विद्युत्-स्फुलिंग देतो त्यामानानें असते मूळ-वेष्टण एबोनाइटच्या नळीमध्ये पूर्णपणें बसवितगत.

प्रसूतिविज्ञान—ह्या विषय फार मोठा आहे. तथापि ह्यासंबंधी माहिती संक्षिप्तपणें प्रथित करतांना (१) प्रसूती-साठी लागणारी पूर्वतयारी, (२) प्रसूतिसमयाच्या तीन अवस्था, पैकीं दोन बावल्याचें वर्णन, (३) नृनीयादस्थित प्रसूतीनंतर लागलीच व दहा दिवसांतल टेंवण्याची व्यवस्था, (४) मूल व माता यांच्याकडून येणाऱ्या अडचणींचा नामनिर्देश व (५) अडचणींच्या प्रसूतीसाठीं करण्यांत येणाऱ्या शस्त्रादि क्रियांचा नामनिर्देश आणि (६) अर्वांतर मोठ्या संकटांचा नामनिर्देश, अशीं मांडणी करून या विषयाचा परामर्ष घेतला आहे.

प्रसूतीस सज्ज राहणे पूर्व तयारी.—बाळेंत होणारी ही रोगीत असल्यास ती निरोगी होण्यासाठीं बरोदरुग्णी औषधोपचार करावे. बाळेंत होण्याची खोली अगोदर निश्चित करून ठेवावी. ती निर्मळ व हवाशीर असून तींत गोंगाट नसावा. बाजेवर अगर लोखंडी पलंगावर कोपसाची गादी न घालता इतर प्रकारचा जाड बिछाना करून त्यावर घाण व रक्त सांठले म्हणून मेणकापड अथवा के व त्यावर एक पांढरी स्वच्छ चादर अगर घोतर रुद्री अगर चौपडी करून मऊस घालावें. प्रसूतीनंतर हें घोतर व मेणकापड काढले म्हणजे खालील अंशरूप कोरडे व रूचळ रहातें. लुगल्याच्या आंतून एक मोठा परकर त्या वेळेपुरता (नेष्टण्याचा प्रघात नाही तरी) तो नेष्टल्यास प्रसूतीनंतर तेवढा खराब झालेला परकर सोडून घेतला म्हणजे घरेच लुगडें कोरडे रहातें. प्रसूतिसमयी लुगडें वर खोवून ठेवावें; व भिजलेला परकर सोडून घेतल्यावर तें खालीं करावें म्हणजे बाळेंतणीस हलविण्याचें कारण नाही. जरूरी पुरतें अंश घुसावें. प्रसूतीनंतर बाळेंतणीस पूर्ण विश्रांति हवी. हालचाल उपयोगी नाही म्हणून ही व्यवस्था ठेवणें चांगलें.

प्रसूतिसमय नजीक असतयाची लक्षणे—याळक आंत असलेले गर्भाशय कटिराच्या पोंक-बाळंत ओठीपोटेंत उतरल्याप्रमाणें शंभिणी खांस वाटतें व छातींत व पांदावर दाय पट्टन तिला जो दम व धांप लागत असते ही अंमळ कधी होते लघवीस बरच्यावर लागतें; चालण्यास अडचण पडते. कोणा क्रियांनीं बरच्यावर शौचास

सागतं व एका अर्धाने तै ररे असते. त्यायोगे मूळ निघून जाऊन तितकी ओटीपोटांतोळ जाग रिक्तानी झाल्यामुळे प्रसूति होण्यास सुकम जाते. बद्धकोश्रता असेल तर किंवा एवढी देखील यासाठी सौम्य रेषक देतात व यासाठी प्रसूतीच्या आरंभी एनिमा (वसति) देऊन कोडा साफ करतात. बारीची वेतने यांसाठी योगिमार्गात स्पष्ट लागतात व गर्भाशयाचे छिद्र बरेच मोठे तेंपे लागते. गर्भाशयसंकोचनलद्वारी अधिधापिक व मधुन मधुन ओटीपोटात येतात त्या गर्भिणीसच स्वतःसमप्रतात व पोटातपासतांना हातास कळतात मुलें झालेल्या काही यायानां वचित अशी पूर्वे चिन्हें हात नाहींत. एखाद्या वेळी खोटया कळा येतात. त्यांची लक्षणें हीं हीं, त्यामुळे गर्भाशयाचे छिद्र मोठे झालेले नसते व विपुल धिकट धाव मुटलेला नसतो. एनिमा हेऊन त्या कळा धावतात. खऱ्या कळा येऊं लागल्या म्हणजे प्रसूतीस आरंभ होतो. सुईण अगोदर पाहून ठेवलेली असवी. बाळंतपण खरें झुरू झाले किंवा नाहीं; तसेच सहजप्रसूति होणार किंवा अडचणीची होणार; व प्रसूतीनंतर बालकाचे निगा करी ठेवावी; हे तोंस कळले पाहिजे हीं पौराची, चतुर, मायाळ, निरोगी, स्वच्छ व प्रसंगवधानी असवी अशी अनुभविक सुईण अगर फोक बाईं नसल्यास आतुरालयात शिकून तयार झालेली सुईण उत्तम. इतर कामासाठी (धुणे, पुतणे, नाहू पालणे यांस) मोलकरीण आचारी. नाळ कापण्यास चाकू अगर कातरा हवी व ती बापण्यासाठी बळकट दोरा तयार ठेवावा. कडत आणि धंड असे पाणी बरेचसे तयार ठेवावे. सावण, एक घड्याळ, बेरपेन या भिनसा खोळीत असाज्या. पादरे स्वच्छ अनेक दमाल व कडकी व मागाहून बाळंतिणांचे पोटा बांधण्याकरिता कापडाचा अगर धोतराचा केपेला लांब पट्टा तयार ठेवावा. मलमूत्रावर व मारीत टाकण्यासाठी फिनार्सेल, लायसॉल, यार्पेकी एसादे अंतुम्र औपध असावे. खऱ्या कळा झुरू झाल्या म्हणजे मात्र बाळंतिणीस पलंगावर निजवाच्ये. डाव्या कुशीवर तीस निजवल्यास मूल बाहेर येण्याच्या जोरानें पहिलटकरणी गर्भिणीचा योनीच्या मागील भाग जास्त फाटत नाहीं. बाळंतीण कोणी उताणीहि निजवतात व त्यामुळे कळा चागल्या येतात प्रथम सुईणांन आपले हात व नसे अंतुम्र साधणानें स्वच्छ धुवून अंतुम्र द्रव्यामिश्रित सेजात थोटा सुडवून योगिमार्ग तपासावा. म्हणजे गर्भाशयछिद्र मोठे व सैल आढळणे, मुलाची कवटी, डोकें, मुख अगर पायाळ मूल येत असल्यास कुंण, गुदद्वार अगर तें आडवे झाले असल्यास खांद्या थोटास सागतो व चिकट दाब पुढकळ असल्यास प्रसूति नीट चालेल असे तोंस कळते. पायाळ व आडवे मूल बाहेर असे कळल्यास अगर नाळ पुढे गेणे अगर बार पुढे असून रफसाव फार झुरू होणे हीं लक्षणें व गर्भाशयछिद्र फार वेळ होऊनहि सैल न झाल्यास सुईणांन धोक्याची सूचना देऊन वैद्य, डॉक्टर, डॉक्टराणीची मदत बोलवावी. अगर आपल्या अनुभवाप्रमाणे काम करावे. प्रसू-

तीच्या आरंभी व मागाहून तिने अंतुम्र साधणानें योगिमार्ग धुवावा. म्हणजे दहा दिवसांनील तापाचा बहुधा प्रतिबंध होतो अगोदर गुप्तसे ओटीपोटा तपासूनहि मूल डोक्याकडून येणार किंवा नाहीं हे सुईणेस समजरे पाहिजे.

प्रसूतीच्या तीन अवस्था. - प्रसूतीची प्रथमावस्था म्हणजे कळा येऊन गर्भाशयछिद्र मोठे व सैल होऊन योगिमार्गहि सैल होण्यास आरंभ होणे ही होय. हिच्या आरंभी थोडा विटाळ म्हणजे रक्त पडते. यांत पहिलटकरणांनी वेदना फार होतात. परंतु या वेदनांमध्ये व मुलें झालेल्या बायांत व्याक्तिवैभिन्याप्रमाणे कर्मा, अगर असल्य वेदना होतात. यावेळी गर्भिणीने एकसारखी निर्भू नये, तर काही वेळ पसवे व थोडे हिंडावे देखील. ही अवस्था अंमळ चंगटच असते. गर्भिणी निजली तर उत्तार्णे निजल्याने कळा येण्यास मदत होते. मात्र तिने आतापासून कुंण न दमू नये तिने या वेळी दूध अगर हलका अल्पाहार करावा म्हणजे शक्ति टिकून रहाते. यावेळी सुईणांन थोटा घालून उगाच बरक्यावर तपासू नये त्यामुळे योगिमार्ग कोरडा होतो. मात्र मध्येच गर्भाभोक्तालची पाणमोठळी फुटल्यास तेंहां जरू तपासावे. कारण पाण्याच्या लोड्याबरोबर डोक्याकडून अगर दुसऱ्या भागाकडून मूल येत असल्यास प्रवाहाच्या जोरानें तें फिरण्याची व प्रसूतीस अडचण येण्याची भीति असते. यावेळी सुईणांन गर्भिणीस मधून मधून लघवी करण्यास सांगवे व तोंस सकोच न व्हावा म्हणून बाटल्यास आवण भंमळ खोलाबाहेर जावे. गर्भाशयछिद्र पूर्ण मोठे झाले अशी खात्री घाटली व वेळ लागू लागला तर सुईण अनुभविक असल्यास तिने पाणमोठळी कळ येऊन ताठ झाली असता तीत थोटा रुपसून व नक्षाने फुरतडून अगर स्वच्छ दाभणानें टेंचून फोडावी व असे करण्याच्या अगोदर गर्भिणीच्या नितंबाखाली बेरपेनचे भांडे ठेवले म्हणजे त्यांत घाण पाणी साहेस, व बाळंतीण विनाकारण भिजणार नाहीं. त्या मांड्याबाहेर सांडणारे पाणी फडक्यांनी टिपून घ्यावे

द्वितीयावस्था:—हा गर्भाशयछिद्र पूर्ण मोठे होऊन पाणमोठळी फुटून बालक बाहेर येण्यापर्यंतचा काळ असतो. यावेळी येणाऱ्या कळ्यांचे स्वरूप पालतें. त्या बरक्यावर व फार जोराच्या येतात व पूर्वीच्या कळा ज्या सुमारे मिनिटरअर टिकत त्या दीड दोन मिनिटेहि टिकतात. व पुढे तर सारख्या कळाच येऊन शेवटी मूल उपभरते. यावेळी कळा जोराच्या असतासच पण कोणी न सांगता शिववती पलंगाच्या पायाकडील कटड्यास पाय टेंवून त्या आधारानें बाळंतीण कुंणून या कळ्यांनी आवणावडून आपोआप मदत करते, अगर उताशीं अगर पायध्याशी एक टांबिल पलंगास धावून ती हातांत घरून कुंणव्यास मदत होते. प्रथमावस्थेत बाळंतिणांचे रडणे एकू येणे पण आता वेदना अधिक असून कुंणव्याच्या वेळी आत आत ओहून ती दावून ठेवावा लागत असल्यामुळे रडणे फारच कमी असून जेव्हा कळ निघून

तेव्हा एक वेत, म्हणून या मोठया कड्या तिला पूर्वीच्या कड्यांपेक्षा असाय घाटात. कारण मुलाच्या प्रसूतीची प्रगति होत आहे हे तिला कळत असत व पूर्वीच्या कड्याच्या वेळी ही आता तिच्या नसते. योनिगर्भाच्या बाहेरील कांडावर मुलाचे डोकें येताना तिचा मगगील भाग फाटून नये म्हणून बाळंगीण वेदनमुळे रडे लागली परी, कुंय-ण्याचा जोर आपोआप कमी पडून ती फाटणे टळते. ती तेव्हा न रडेल तर सुईंनी तिला थोडे रडण्यास अगर निदान थोडे हळू ओरडण्यास सुद्धा सांगवें व त्यावेळी त्या भागावर आपला पना आडवा ठेवल्याने फाटण्याने संकट टळते. नेतर कड्या येऊन डॉकें पुढे सरताना गुदावर त्याचा दाब पडून त्यातील मसळ बाहेर येतो, यासाठी प्रसूतीच्या अर्ध्या एनिमा देणे चांगले त्या दाबामुळे गुदद्वार मोठे होते व नेतर योनिमागील किंचित भाग पहिलेकरणी घाल-तिणीचा फाटून प्रथम डॉकें व नेतर सर्व मूल उपजते. या अवस्थेमध्ये सुईंनी वरचेवर थोडे घालून प्रगति होत आहे असा धीर बाळंगीण पटावा, खरे म्हटले तर निसर्गत-च यावेळी प्रगति होत असते; पण धीर व उत्तमन बाळंगीणस पाहिलेन या अवस्थेत अशक गर्भिणी असद्या वेदनानी रडे लागली तर वेदनेच्या वेळी दम काढून कुंयण्यास तीस सुद्धा सुईंनी सांगवें म्हणजे प्रगति होते. डॉकें योनिभाहेर आडवावर त्याच्या गळ्याभागेची नाळेचा विच्छा आहे की काय हे पहावे व असल्यास तो काटावा अगर पाटावर सावरवावा; अगर तो झाला न चालेल तर तसा पूर्ण मूल उपजण्याच्या आगोदरच्या स्थितीत नाळ कापावी. प्रसूतिस कार वेळ लागला तर मुलाचे तोंड व अंग काळ-निले होऊन ते रडत नाही. तसे झाल्यास त्याच्या अंगमाग व तोंडावर थंड पाण्याने हक्के माराने म्हणजे मूल रडते. पसा परपर यात्रे लागल्यास घशातील चिकट टाव पुसूक काटावा. नेतर अनेक वारीक दोरे मिळून अमळ जाळ केलेल्या दोन्याने बंधीपासून दोन इंचावर नाळ बांधावी. बाळंगीणच्या ओटीपोटावर टणक गर्भाशय लागतो तेथे पराने दपून ठेवणाम, सुद्धा कामात असल्यास दुसऱ्या कोनास सांगवें मूल उपजण्यामुळे ओटीपोट बरेच लहान झाले पाहिजे. तसे ते नसल्यास जुळे मूल पड्या गर्भाशयात शिळक असते व त्याची प्रसूतीही लवकर होते

प्रसूतीची तृतीयावस्था:—मूल उपजल्यावर पूर्वीच्या वेदना व धरानंतर बाळंगीणस पार आराम व सुख व टले. थोडेसाय शिवायना मागाहून भोंवळ, पकवा वाटणे व घंटी वाजणे ही स्थाने होनात या तृतीयावस्थेत गर्भाची वेष्टणे व वार पडते. मूल उपजल्यावर बराच रचसाय व काँडलेले पाणमोठेपे पणी पडते त्यावरून वार सुटण्यास आरंभ झाला असे समजावे. गर्भाशयाच्या आकुंचनाने वरचे उमट व बाटोळी घडी पडून ती सुमारे १५-२० मिनिटांनी बाहेर येते व तीवरची वेष्टणे उलटी होतात. इतिव मूल

उपजताच लागलीच पाठोपाठ वार पडते. पण ती सावचास-पणे पडली म्हणजे गर्भाशयातील मोठया रक्तवाहिन्यातील रक्त मोठ्यासाय वेळ मिळतो व मागाहून भौतिकारक रक्तसाय होण्याच टळते ती वार पडल्यावर गर्भाशय पोटा तपाभून पाहिला तर झालास किंठटच्या चेंडुप्रमाणे टणक लागतो व मुत्राशयाच्या वर ती सुमारे ५ इंच अतर्पा प्रसूतीच्या तिन्ही अवस्था मिळून पहिलेकरणीना सुमारे पंधरा हाथ लागतात. गर्भिणी ३५ वर्षे वयाच्या पुढील असल्यास २४ तासापेक्षा अधिक वेळ लागतो लेंकुरणकड्या घायाना ७८ तास लागतात प्रसूताच्या या तृतीयावस्थेत सुद्धा सुईनीकडून व्यवस्था व जपणूक उत्तम झाली पाहिजे म्हणजे सुतिका-उबरादि महा संकटे टळतात व याच वेळी हयगय होण्याचे विशेष संभव असतो. वार लवकर पडण्यासाठी ती कोणी अडाणी सुईनी नाळेंने ओढतात. पण ते करणे वाईट व धोक्याचे आहे. मूल उपजताच बाळंगीणस अगट औप-धाचा अंक (३० थेंब) थोड्या पाण्यात घालून पाजवा नंतर आकुंचनामुळे घट व टणक झालेच्या गर्भाशयावर हाताच्या पंजांने जे दावून धरलेले असते त्याऐवजी तो टणक गोळा चागला व हळू हळू बाटोळी हात फिरवून चोळवा म्हणजे वरही सुटते व आकुंचनही चागले होते थारतर योनिमाग्यात वरचे खालची पड चोटास लागल्यास मग ती कडेने धरून काढून घेण्यास हरकत नाहीं, पण पोटा व चोळतां एकदम नाळेत धरून ती ओढली तर खोलीतील सर्व भंडळी निघून गेल्यावर प्राणपातक व महारक्तसाय मागाहून होण्याचा कार संभव असतो, अगर गर्भाशयात बाहेरील हवेचा प्रवेश होतो. यानंतर सुईंनी उलटी झालेच्या गर्भाच्या वेष्टणाच्या पिशाचाचे पापुदरे व वर पाण्याने धुवून तपासावी. तो संध आहे किवा कोठे तिचा अगर वेष्टणाचा तुकडा राहिला आहे हे पहावे. दोहोपेकी एकाचाच तुकडा गर्भाशयात राहिल्याने तेथे तो कुजून सुतिकाजवर येतो, म्हणून तसे तुकडे आत राहिल्यास योनिमाग्ये व मूर्च्छाच्या छिन्नांत थोटे घालून थोड्यासाय लागली ते तुकडे व मोठेले रक्त बाहेर काढून घ्यावे. सरपेशेवडी अंगुष्ठ औपधर्मिभित कडत पाण्याच्या प्रशाहाने योनिमाग्ये धुवून काटावा, म्हणजे सुतिकाजवरप्रतिषेध उत्तम होतो या प्रसूतिसमयी उत्तम अंगुष्ठ औपध वी ज्यायोगे सुतिकाजवरदि मयाने निवारण व प्रतिबंध होतो, रसकापूर या महाविपारी औपधाचा १ अंग ४०० भाग पाण्यात विरवळून घुण्याचे औपध तयार करणे होय. पण हे पदप्या माणसांनी करू नये. ते महावि-पारी लसत्यापुळे माहितपार डॉक्टर-डॉक्टरांनीच ते वाप-रावे. त्यांत चूक झाल्यास अनर्थ होणाले ते नीट वापर-ल्यास पारच हेतावह होईल या घुण्याच्या आगेत सुईंनी गर्भाशयाच्या मुल्याच्या काटावर काही मजबूतपदी अध-स्यास तांवर औपध लावावे व योनि व गुदद्वारांमधील माग फाटल्या अवस्थेत तेंपे टाकें घालून दिवण्यासाठी टाकट

कल्याणा प्रयत्न केला. या प्रस्थानत्रयांवर भाष्ये लिहिणाऱ्यांमध्ये श्रीमत् शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य, चक्र-भाचार्य इत्यादि प्रमुख होत.

उपनिषदानुसंधे जीव व शिव यांचा विचार करण्यात आला आहे. ही उपनिषदे पुष्कळ असल्याकारणाने व ती निरनिराळ्या काळां रचिली गेली असल्याकारणाने, त्यांच्यामध्ये, परस्परविरोध असे विचार आढळून येतात, व तसे होणे स्वाभाविकच आहे. उपनिषदातील हा विचारविरोध काढून टाकून सर्व उपनिषदांचे जीवशिवसंबंधी एकमस्य आहे हे दाखवून देण्यासाठी वादरायणाचार्यांनी वेदान्तसूत्रे रचिली. या वेदान्तसूत्रांमधून शरीर सूत्रे, अगर ब्रह्मसूत्रे अशा दुसरी नावे दिली आहेत. उपनिषदांची एकत्राग्र्यता करण्यासाठी रचलेल्या या वेदान्तसूत्रांना उपनिषदांशिकीच योग्यता थोडक्याच काळात प्राप्त झाली. तथापि या दोन्ही ग्रंथात विशेषतः निवृत्तिमार्गावरच भर दिला असल्याकारणाने वैदिक धर्मातील प्रवृत्तिमार्गाचे विवेचन यात आलेले नव्हते. ही उगीच भरून काढणारा ग्रंथ म्हणजे श्रीमद्भगवद्गीता हा होय. खुद्द भगवंताच्या तोंडातूनच ही गीता निघाली अशी समजूत असल्यामुळे उपनिषदे व वेदान्तसूत्रे यांच्या द्वा-कांच भगवद्गीतेला मान्यता प्राप्त झाली व अशा रीतीने या तिन्ही ग्रंथांना प्रस्थानत्रयी असे नांव रूढ झाले. अर्थात ही त्रयी म्हणजे वैदिक परमार्थविचारांचे सांगोपांग विवेचन करणारे तीन मुलभूत ग्रंथ होत यात संका नाही

प्रज्ञापारमिता-सर्व तत्त्वज्ञानविषयक महायानसंप्रदायांची अत्यंत महत्त्वाची आणि अत्यंत मोठा मान पावलेली म्हणजे प्रज्ञापारमिता-सुद्धीची परिपूर्णता ही सूत्रे होत. यात बोधित-त्वाच्या सहा " परिपूर्णतांचे " (पारमितांचे) वर्णन आले आहे. पण विशेषतः प्रज्ञेचे-सर्वत्र परिपूर्णतेचे वर्णन आहे. ही प्रज्ञा (बुद्धि, बोध) म्हणजे सून्यवादाचे ज्ञान, नास्तिकवाद; त्यात सर्व गोष्टी मिथ्या, पोकळ आहेत असे सांगितले आहे. अस्तित्व आणि नास्तित्व दोन्ही नाकचल केली आहेत. आणि प्रत्येक प्रज्ञाला फक्त " नाही " एवढेच उत्तर दिलेले आहे. उरोखर असे म्हणतात, की प्रथम एक १,२५,००० श्लोकांचे सूत्र होते, आणि त्यांत मुख्य बऱ्या सुद्ध आहे अशा संवादाच्या रूपांत त्या प्रज्ञेविषयी उपदेश केलेला होता. नंतर या सूत्रांची १,००,००० श्लोकांचे, २५,००० श्लोकांचे, १०००० श्लोकांचे आणि ८००० श्लोकांचे अशी संक्षिप्त सूत्रे बनविण्यात आली. परंतु दुसरी एक अशी परंपरा आहे की, मूळ सूत्र ८००० श्लोकांचे होते. नंतर त्याचे अधिक मोठे सूत्र वाढविण्यात आले. १,००,०००, २५०००, ८०००, २५०० आणि ७०० श्लोकांच्या अशा पारमिता उपलब्ध आहेत. पुनरावृत्ति करण्याची कष्टे संभव पाळी सूत्रामध्ये आहे; तीच त्या ठिकाणी मोठमोठाल्या प्रज्ञापारमितामध्ये कळविली आहे. सुद्धाच्या सर्व शरीरापासून प्रकाशाचे किरण बाहेर पडतात व सर्व जगाला

अपारमित प्रकाश देत असतात असे प्रस्तावनेतच म्हटले आहे व ते बोटाविषयी, घोट्याविषयी, शरीराच्या प्रत्येक भागाच्या प्रत्येक अवयवाविषयी म्हटले आहे. पुढे जगाच्या प्रत्येक भागाविषयी पुन्हा पुन्हा तसेच म्हटले आहे शब्दांनी कांहीही व्यक्त करता येत नाही, आणि कोणत्याही प्रज्ञाला " नाही " याशिवाय दुसरे उत्तर देता येत नाही, अशा तऱ्हेचे मत निघालेले होते. पुस्तके आणि हजारो पाने ही सर्व नास्तिक मताच्या संबंधाने लिहिली जावी ही गोष्ट मात्र कोणत्याही अज्ञान्यच वाटेला. प्रज्ञापारमितामध्ये हीच अशक्य गोष्ट प्रत्यक्ष कृतीत उतरली आहे. बौद्ध भिक्षुंनी हे येवढे पुष्कळ लिहून ठेवले याने कारण असे की, त्या पवित्र ग्रंथावरून शक्य नितके पुष्कळ लिहिणे व वाचणे हे एक पुण्यकर्म आहे असे ते मानता असत. रथांतल्या तत्त्वांसाठी मुळीच महत्त्व नव्हते.

प्राउट (१७८५ ते १८५०)—एक आगळ रसायनशास्त्रज्ञ हा लंडन येथे वैद्यकीचा धंदा करीत असता वैद्यकीमध्ये योगान्या रसायनशास्त्राचा त्याने अभ्यास करून जिवंत प्राण्यापासून मिळवणाऱ्या पदार्थांचे पृथक्करण सुरू केले. त्याने आठरस शोधून काढला व सन १८२३ मध्ये असे सिद्ध केले की, पोटातील अम्ल पदार्थांमध्ये हुराम्ल असून ते जन्पातनाच्या योगाने वेगळे करता येते. इतकी सन १८१५ त त्याने अॅनरस ऑफ फिलॉसफीमध्ये " वायुरूप पदार्थांच्या विशिष्टगुणत्वाचा त्याच्या अर्णुच्या बजनाशी असणारा संबंध " या विषयावर एक निबंध लिहून असे सिद्ध केले की, मूळद्रव्याचे परमाणुमारांक हे उज्याच्या परमाणुमारांकाच्या पूर्ण पटी इतके असतात. याच नियतकालिकात त्यांनी दुसरा एक निबंध लिहून असे दाखविले की इतर मूळद्रव्ये उज्यापासून तडीकरण होऊन किंवा निराळ्या रीतीने उज्याचे कांही भाग एकत्र होऊन बनलेली आहेत. हास प्राउटचा सिद्धांत म्हणतात. हा सिद्धांत खरा की खोटा हे पाहण्याकरितां त्या वेळेपासून वरेच प्रयत्न करण्यात येऊ लागले व विनचूक परमाणुमारांक शोधून काढण्याकडेही लोकांचे लक्ष वेधले गेले.

प्राऊस्ट (१७५४-१८२९)—एक फ्रेंच रसायनज्ञ. याच्याबाबत ओपिये विकण्याने दुकान होते तेथेच हा रसायनशास्त्र शिकला व त्या शास्त्राचा स्पेन देशात अन्यापकचि झाला. याच बाथोलेमी पदार्थसंमालनाच्या नियमांविषयी विरोध होता. दोन पदार्थ संयोग पावतांना नेहमी (अव्यक्त संयोग) एकाच प्रमाणात संयोग पावतात असे बाथोलेमी म्हणे. व एका पदार्थाशी दुसरा पदार्थ एकगुणित, द्विगुणित, त्रिगुणित अशा गुणित (गुणितसंयोगनियम) प्रमाणात संयोग पावतात असे प्राऊस्टचे मत होते. याच्या मिथ्यते त्याने तःप्रकारांमिंत, लोहमंधिद, इत्यादि पदार्थांचे दोनदोन प्रकार तयार करून दाखविले व आपल्या मताची सत्यता पटविली. वनस्पतींच्या

रक्षातील साखर त्यांनी तपासली व द्राक्षातील व मधोतील साखर एकच आहे असे ठरविले.

प्रांग—(प्रंग) बेकोस्लोव्हाकिया हे शहर बोहेमियाची जुनी राजधानी होय. बोहेमियाची प्रतिनिधिमंडळी याच शहरां भारी. याची ली. सं. (१९२१) ६७६६५७. या लोखे-संरक्षेकी जवळ जवळ एकपंचमास जमन असून पाठीवे वेळ आदेश हे शहर नदीच्या दोन्ही तीरोवर वसले आहे. हे १९१४ पुरातन असून दुसऱ्या रेडॉलफच्या कारकीर्दीत यास पर्येच महत्त्व प्राप्त झाले होते ३० वर्षांचे धार्मिक युद्ध याच शहरां पधिल्याने उपस्थित झाले. स १७४० व १७५७ च्या युद्धांतहि येथे पुष्कळ चकमकी झाल्या. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी बोहेमियन लोकांतील नष्ट झालेला स्वदेशामिमान पुन्हा जागृत करण्याकरिता जी चळवळ सुरु झाली तिचे हे केंद्रस्थान होते या शहरां पुष्कळ गुन्या इमारती आहेत. येथे स. १३८१ त वाधलेले एक नगरमंडप आहे येथील ज्यू लोकांचे प्राथेनामंदिर युरोपमधील अति सुखा देवालययांपैकी एक होय. या शहरां कारोलीनम व फ्रेडेरिकनम या नांवाची दोन विद्यापिठे आहेत यापैकी कारोलीनम विद्यापिठ इ. स. १३८३ त स्थापिले. फ्रेडेरिकनम हे पूर्वां नेष्ट्रिट लोकांचे विश्वविद्यालय असून ते त्यांनी सन १५७८-१७१५ च्या दरम्यान बांधले. यांत एका पुस्तकालयाचा व वेधशाळेचाहि समावेश होतो.

प्राज्योतिपपूर— फामरूप पहा.

प्राचितस— दक्ष पहा.

प्रॉटेस्टंट पंथ— पिरती धर्मसुध रणे-या (रेफर्मेशन) वेळां जीं तत्वे प्रतिपादण्यांत आलीं त्यांनां अनुसरणारे अे पिरती धर्मपंथ (चर्चे) आहेत त्यांनां हे सर्वसाधारण नाव आहे. पिरसच्या सभेच्या (१५२९) कार्याला पवित्र रोम साम्राज्यातील संस्थानिकांनी व १४ नांदशाही शहरांनी जो विरोध केला त्याला उद्देशून हे पंथ प्रचारांत आले. या सभेची आला बशी होती कीं, ख्रिस्ती धर्मांत चालू सिलति कायम (स्टेटस को) ठेवावी, कोणत्याहि नव्या सुधारणा करूं नयेत प्रॉटेस्टंट हे नांव पुढे सर्व पिरती धर्मसुधारणा-वाद्यांनां लक्षण्यांत येऊं लागले या शब्दात स्वातंत्र्य, वैयक्तिक मताचा हक्क व परमत्सहिष्णुता या गोष्टींचा अन्तर्भाव होऊं लागला प्रॉटेस्टंट चर्चे हा शब्द बराच मागाहून प्रचारांत आला प्रथम ' रिफॉर्म्ड चर्चे ', ' लूथेरन चर्चे ' वगैरे शब्द वापरित असत. या पंथांनी अधिक माहिती ' लैस्ये ' व ' ल्यूर ' या शब्दांवाली पहा.

प्राण (ऑक्सिजन)—हा एक वायु असून प्रथमतः स्टीफन हेरस याने शेंदूर उष्ण करून तो तयार केला तथापि त्याला आपण एक नवीन मूलद्रव्य सोपून काढले आहे असें वळून आले नाहीं. हा व वायु पुढे प्रॉटले यानें पारद-प्राणित् (हिग्न) तापून तयार केला व त्याचे गुणधर्म सोपून काढून त्यानें त्यास ' ज्वलन तत्त्वविरहित हवा ' असें नांव

दिलें थोड यानेंहि याच वेळेस हा व वायु सोपून काढला. लव्हॉसिए यानें प्रॉटलेचाच प्रयोग पुन्हा करून मिळालेल्या वायूस ऑक्सिजन किंवा प्राण ही संज्ञा दिली. वातावरणातील तो एक मुख्य घटक असून त्याचा उच्चशी संयोग होऊन झालेले पाणी पृथ्वीवर अिकडे तिकडे पसरलेले दिवून येते. वाढतीं झाडे प्राणवायु देतात कारण तीं कर्ब आत घेऊन प्राण वाहेर टाकतात. पारदप्राणिदापासून ते तापविले असतां हा वायु वेगळा होतो. मंगल-द्वि-प्राणिदापासून व इतर द्वि-प्राणिदापासूनहि तो वेगळा केला जातो प्राणयुक्त अर्धे किंवा क्षार हीं तप्त केळीं असतां आपणांस प्राण मिळतो. अशा क्षारांकीं पांश्या-हरित हे मंगलद्विप्राणिदांशीं विभित करून जर तापविलें तर प्राणवायु मिळतो. ऋषडे शुभ्र करण्याच्या चूर्णावर (शुभ्रक क्षार) मंगल-द्वि-प्राणिदाची क्रिया केली असतां, दुराची वाण्यावर रक्षे-ष्णतेच्या वेळीं क्रिया केली असताना, शुभ्रक क्षाराच्या योगानें उच्चद्रूपप्राणित् विघटित केला असताना, मंगलद्विप्राणित् हे अनाम्बिकरीत्या व पालास-पर-मंगलित हे अम्बिकरीत्या विघटित केले असताना आपणांस प्राणवायु मिळतो कारखान्यांत प्राणवायु निरनिराळ्या रीतीनें उत्पन्न करतात गर्भचाम्ल कोणत्या तरी एखाद्या पदार्थाच्या साभि-ष्यात तप्त करतात जवळ-प्राणित्दांचा एक व सिंधुनद्रिताचे दोन भाग तप्त करून प्राणवायु मिळवितात सिंधु-उष्ण-प्राणित्दांचे विशुद्धीकरण करून किंवा सिंधु-उष्ण-प्राणित् व मंगलद्विप्राणिदाच्या तप्त मिश्रणावर हवा सोडली असतां मिळणारे सिंधुमंगलित ४५०° पर्यंत तप्त करून प्राणवायु मिळतो. विनच्या कृतीनेंहि प्राणवायु सोडण्या प्रमाणावर मिळतो ह्या कृतीमध्ये एकप्राणिदापासून त्यास हवेंत तप्त करून त्याचें द्विप्राणित् करतात, व हेंच द्वि-प्राणित् वातावरणाचा दाब कमी करून तापविले असतां प्राणवायु वेगळा होऊं देते व पुन्हा एकप्राणित् मिळते. पण हीहि कृति लिडेच्या द्रवीभूत हवेच्या आंशिक पातनापासून मिळणाऱ्या प्राणवायूच्या कृतीनें मागे टाकली आहे.

प्राण हा एक वेचव, रंगहीन व वासरहित वायु आहे. रजतासारखा तो हवेपेक्षा जड असून पाण्यात थोड्याप्रमाणांत द्रवतो. कांही विलेळलेल्या धातूंमध्येहि हा वायु संयोग पावतो स्वतः अजत नसून ज्वलनकिपेला मदत करणारा एक मुख्य घटक आहे. योग्य परिस्थितीप्रमाणें बहुतेक मूलद्रव्ये यांच्याशीं प्राणित् नाकाचीं रसायनें देतात अगदीं फोरबा प्राणवायु, उच्चार्थी १०००° पर्यंत उष्णता असली तरी सुद्धा संयोग पावत नाही आसोच्छ्वास मदत करणारा हाच मुख्य वायु आहे

उपा संक्षिप्त पदार्थांशीं प्राणवायु मिश्रण पावतो त्यामध्ये जर ज्याच्याशीं तो मिश्रण पावत नाही असे पदार्थ मिश्र-ळले तर दोन्हीहि पदार्थ प्राणविभित होतात किंवा जेव्हा एखादा पदार्थ चटकन त्याच्याशीं मिश्रित होतो

कोशोन किंवा उज्ज-द्वि-प्राणिद मिळते अशादाच जर पाण्याच्या साक्षिघात प्राणिदीकरण केले तर अशाद-उज्ज-प्राणिद व उज्जद्विप्राणिद हीं सारख्या प्रमाणात मिळतात. ज्या प्राणाच्या योगानें प्राणिद मिळते त्यास 'वद प्राण' व ज्याच्या योगानें उज्जद्विप्राणिद मिळते त्यास 'अद्यत प्राण' असें म्हणतात इतर यानें प्राणिद देणाऱ्या पदार्थास 'स्वय-प्राणिदीकारक' व जाणूत प्राणाशा रसायने देणाऱ्या पदार्थास 'प्रतिप्राहक' अशी नावे दिली या क्रियेची उपपत्ति साव-णारी बरीच मते पुढे आली त्यापैकी एका मताप्रमाणें प्रण-वायु ह्या दोन अणुमध्यें विघटित होत असून ते निरुद्ध विद्युत्-संचार युक्त असतात त्यापैकी घन-विद्युत् युक्त असणाऱ्यास 'स्वय-ओशोन' व ऋण-विद्युत् युक्त असणाऱ्यास 'ओशोन' अशा संज्ञा दिलेल्या आहेत यापैकी कोण-ताहि एक प्राणिदीकृत होणारें मिश्रण घेतो व दुसरा दुसऱ्या क्रियेस उपयोजिता जातो द्विजे याच्या मताप्रमाणें प्राणाचा संबंध अणु या क्रियेमध्ये भाग घेत असून त्या क्रियेमधील प्रथम पदार्थ घातूचें प्राणिद व उज्ज-द्वि-प्राणिद हे असतात व्हॅट हॉफ याच्या म्हणण्याप्रमाणें प्राणवायूचे ऋण वैद्युत् दृष्यीभूत असून त्यातील एक प्रकारचे अयनच फक्त प्राणिदीकृत होणाऱ्या पदार्थाकडून घेतले जातात प्राणाचा परमाणुभारका १६ असून तो निवृत्तांत्रिक वर्गावरीलप्रमाणें पणस्पृश्यक आहे शस्त्रक्रियेमध्ये व औपचाम्येहि प्राणाचा बराच उपयोग करतात हृदयविकार, पुष्पुसदाह (मूयो-निया,) दमा वगैरे विकारांमध्ये प्राणवायु थापावरोबर आत घेणें उपयुक्त असतें पूतिनाशक म्हणूनहि त्याचा उपयोग करतात होरोफाम, अक्रू किंवा फर्वननिदें यांचे विप प्राणवा-युच्या योगानें उत्तरेत मुडाकेल्या मनुष्यास झुडविर आणण्या-करिताहि प्राणवायूचा उपयोग केला जातो, पण प्राणवायूचा उपयोगे जास्त प्रमाणात केला गेल्यास श्च सेख्वास थापतो व सर्व रक्त प्राणवायुयुक्त होत प्राणवायु ह्या गर्भाशयामध्ये चरत जाणाऱ्या व उपाच्यावर शस्त्रक्रिया करता येत नाही अशा प्रणावर, नाकास होणाऱ्या स्वप्नोगावर, कान सडला असल्यास व परम्यावर त्याचें अंत क्षेपण केले असतां हिता-वह असतें

प्राणिदीकरण किंवा ज्वलन (कंवेशन)—ज्वल-नासच शास्त्रीय अर्थेंत प्राणिदीकरण म्हणतात ही क्रिया बहुतेक ज्वालामुक्त व उष्णतायुक्त असते प्रकाश किंवा उष्णता दिल्याशिवायच पदार्थापासून ज्वाला निघतात त्यास स्वत ज्वलन (स्पॅन्डेनियस कंवेशन) असें म्हणतात ज्वलन-क्रियेस एखाद्या वाह्य वस्तूची गरज असते ही वस्तूना बरीच जुनी दिसते अलेक्झांड्राचा क्लेमंट याच मत (३ रे शतक) या क्रियेस हवेची जरूरी आहे असें होतें मद्य-सुगामध्येहि केव्हा, जळणाऱ्या पदार्थाच्या वजनापेक्षा जळ-लेल्या पदार्थाचें वजन जास्त असतें असें आढळून आले तेव्हा जळलेल्या पदार्थात कोणता तरी पदार्थ मिश्रलेला

असावा, हेंच मत प्रायश्चित्त पुढे मॉन रे यानें असेहि दाख-विले की कथिल व शिसें यांचें प्राणिदीकरणकेलें असता त्याचें वजन विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच वाढतें रॉबर्ट बॉईल याच्या म्हणण्याप्रमाणें विस्तवाच्या कणाच्या चिकटपणाच्या योगा-नेच हें वजन वाढत असायें मेयो ह्याची मते अयोचीन मतांशी जुळनी अशी होती, पण त्याच्या मरणानंतर (६ स १६७९) त्याकडे कोणी लक्ष दिलें नाही त्याच्या मता-प्रमाणें धासोच्छ्वासाक्रिया व ज्वलनक्रिया ह्या सारख्या असून वातावरणातील एका भागाची (त्यास तो स्पिरिट नायट्रिक एरियस म्हणत असे) दोहोसहि अर्थेंत जरूर आहे, व त्याप्रमाणेंच वातावरणातील दुसऱ्या भागाच्या योगानें (ह्यास तो स्पिरिट नायट्रिक ऑसिड म्हणें) ज्वलन व धासोच्छ्वास या दोहोसहि प्रतिबंध होतो १८ व्या शतकाच्या सुमारास जॉन अम्स्ट्रॅट यानें दुसरें एक मत प्रस्थापित केले याच्या मता-प्रमाणें ही प्राणिदीकरणाक्रिया पदार्थांमध्ये असणाऱ्या एक प्रकारच्या फ्लामिस्टॉन नांवाच्या ज्वलनतत्वावर अवलंबून असते हें द्रव्य व पदार्थांचें प्राणिदीकृत होण्याचें सान हीं सम-प्रमाणात असतात या मताप्रमाणे ज्वलनक्रियोपयोगी पदार्थ, हें द्रव्य व दुसरा एखादा पदार्थ मिळून झालेले अस-तात आणि ज्वलनक्रियेच्या योगानें हें द्रव्य वेगळें होतें. त्याच्या योगानें साधारण रासायनिक क्रियाचा उलपडा होत गेल्याचें हें मत बरेच दिवस प्रचलित होतें हें मत मान्य अत-णाऱ्या शाखज्ञांकडून या मतातील सुटप उणेपणा म्हणजे या मताप्रमाणें पदार्थांचें वजन तो जाळला असतां फमी होतें याकडे लक्ष केलें गेलें वास्तविक पदार्थ जाळला असता त्याचें वजन मूळ वजनापेक्षा वाढतें १८ व्या शतकाच्या शेवटीं ही सूचक लक्षात आली व लॅव्हायसीए यानें ज्वलन हें प्राणिदीकरण असून जळणाऱ्या पदार्थांत वातावरणातील प्राणवायु संयुक्त होतो असें दाखविलें, तेव्हा बरील मतांचें उच्चाटन झालें [विज्ञानेतिहास पृ. ४७७ पहा]

प्राणिद्वै (अकसाइड)—कोणतेहि मूळद्रव्य व प्राण यांचा संयोग होऊन मिळालेल्या रसायनास प्राणिद असें म्हणतात बहुतेक सर्व मूळद्रव्यें प्राणाशी संयुक्त होऊन प्राणिद होतात मूळद्रव्ये निरनिराळ्या प्रमाणात संयुक्त असतात ह्या प्राणिदांचें निरनिराळें पाच प्रकार आहेत, ते—(१) अना-म्लिक प्राणिद, (२) अम्लिक प्राणिद, (३) मिश्रण प्राणिद (४) परिप्राणिद (५) संयुक्त अज्विद्वै व सार यापैकी पहिल्या प्रकारचा प्राणिद धातूपासून व दुसऱ्या प्रकारचा अधा-तूपासून मिळतात. पहिल्या प्रकारचा प्राणिद दुसऱ्या प्रकार-च्या प्राणिदाशी किंवा एरमेकाशी संयुक्त केलीं असता क्षार मिळतात रक्त, अशाद अशा बांदां धातुची प्राणिद अम्लिक आणि अनाम्लिक अशी दोन्हीहि असतात मिश्रणप्राणिदांपासून आपणास पाण्याच्या क्रियेनें अम्ल किंवा अनाम्लकांचेंच मिळत नाही किंवा ते अम्लाशी किंवा अनाम्लाशी संयुक्त होऊन क्षारहि देत नाहीत कोणत्याहि मूळद्रव्याच्या मुख्य

प्राणिदांत असणाऱ्या प्राणांपेक्षा असून प्राणवायु संयुक्त असला तर त्यास परिप्राणिद असे म्हणतात. शिशाच्या द्विप्राणिदाच्या बाबतीत मात्र ही व्याख्या लागू होत नाही, कारण ते परिप्राणिदाचे गुणघर्म दाखवीत असून सुदृग् प्राणिदाहि आहे. ही प्राणिदे प्राणिदीकारक असून ती आम्लिक किंवा अनाम्लिक असतात. छातीस काही अनाम्लिक प्राणिदे अम्लांशी उज्ज-द्वि-प्राणिद देतात व काहींच्या पासून प्राणवायु मिळतो किंवा हाराम्नाचा हर वेगळा होतो. अनाम्लिक परिप्राणिदाचे दोन वर्ग करता येतात. (१) प्राणवायु सरळ साळखेत असतो व ज्यांच्याशी अमनाची क्रिया साह्याने उज्जद्विप्राणिदे मिळतात (२) आणि ज्यामध्ये प्राण हा द्विगंधकच्या योगाने भेदला असून त्यांच्यावरील गंधास्पर्शच्या क्रियेने प्राणवायु किंवा ह्याम्लाच्या क्रियेच्या योगाने ह्यावायु मिळतो. संयुक्त अनुज्ञिदांच्या बाबतीत पाण्याच्या क्रियेने दोन अम्ले मिळतात. एकाच धातूच्या अम्लिक आणि अनाम्लिक प्राणिदापासून तयार झालेल्या धारास संयुक्तधार असे म्हणतात.

प्राणिदीकरण व उज्जीकरण:—प्राणिदीकरण म्हणजे प्रणयुक्त करणे किंवा उज्ज वाढणे व उज्जीकरण म्हणजे उज्जयुक्त करणे किंवा प्रण काढून टाकणे. निरिद्रियरसायनशास्त्रात प्राणिदीकरण किंवा उज्जीकरण हे उष्णता किंवा शरत ऋतूचीच्या योगाने केले जाते. निरिद्रियप्राणिदीकारक द्रव्यांचे पनविद्युत्पुक्त पदार्थाकडे जास्त आकर्षण असते. प्राणिदीकरणाच्या किंवा उज्जीकरणाच्या क्रियेमध्ये प्राणिदीकारक द्रव्यांचे उज्जीकरण व उज्जीकारकाचे प्राणिदीकरण वाळलेले असते. काही पदार्थांवर विशिष्ट पदार्थांची क्रिया केली असता त्यांचे प्राणिदीकरण व उज्जीकरण ही दोन्हीही सारशी चालू होतात. या क्रियेस स्वयं-प्राणिदीकरण (ऑक्सि-हायड्रोजन) असे म्हणतात. उप-ह्यायिताचा श्राव उकळला असता काही मागाचे प्राणिदीकरण व वाहारे उज्जीकरण होऊन आपणास हरित व हरिद मिळते. ह्याच क्रियेप्रमाणे सेंद्रिय रसायनशास्त्रात कॅनिझोरोच्या कृतीप्रमाणे गंधयुक्त (ऑरोमॅटिक) प्रायोजिमदांपासून अम्ल व अल्कोहल ही मिळतात. प्राण, ओशन, परिप्राणिदे, हृत्, स्तंभ, प्राणयुक्त अम्ले, कुमाळ (कॉमिक ऑसिड) परिमॅगालिकाम्ल (परमैगेनिक ऑसिड) ही द्रव्ये प्राणिदीकारक आहेत. उज्जीकारक द्रव्यामध्ये उज्ज असते. गंधक, स्फुर, उज्ज, पालास, सिंधु, स्फट, मम वगैरेची उज्जिद ही उज्जीकारक द्रव्ये होत.

प्राणोज्ज्वल ज्योत (ऑक्सि-हायड्रोजन क्लेम)—ज्या ज्योतीमध्ये प्राण व उज्ज एकात्रत करून ते मिश्रण जाळतात तीस प्राणोज्ज्वल ज्योत असे म्हणतात. या ज्योतीची एक ग्राम उज्ज जाळताना ३४११६ बॅलरी उष्णता असते. ह्या ज्योतीची उष्णता ज्या प्रकाराने ज्योत चालविली असेल त्या प्रकाराच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. या ज्योतीचे उष्णमान प्राण व उज्ज वायु हे समान प्रमाणात जळत असल्यास जास्तीत जास्त असते आणि प्रमाण कमी जास्त

झाल्यास किंवा या दोन वर्ग्युमध्ये एखादा अचतन वायु मिश्रला असल्यास त्याचे उष्णमान कमी होते, कारण उत्पन्न होणारी उष्णता ही जास्त द्रव्यास दिली जाते. प्राणोज्ज्वल वायु जाळण्याकरता बऱ्याच प्रकारचे नवीन नवीन दिवे तयार केले गेले : जण ह्या वायूचा स्फोट होण्याची भाति असल्याकारणाने ते जरा भोतिदायकच आहेत. ह्या ज्योतीचा उपयोग प्लातिन धातूच्या कारखान्यात घराब होतो, कारण प्लातिन फक्त प्राणोज्ज्वल ज्योत व विद्युत् मध्येच वितळला जातो. जुन्याच्या उपयोग ह्या ज्वालामध्ये केला असता स्फट प्रकाश मिळते पण विद्युत्मध्ये वा विद्युत्प्रकाश भातां शुबळक मिळत असल्याकारणाने अलीकडे ह्या ज्योतीचा फारसा उपयोग करित नाहीत.

प्राणिपूजासंप्रदाय—ईश्वरावतारपूजेपासून तो मारलेल्या प्राण्यांच्या हाडांना दिलेल्या मानापयेंतच्या सर्व गोष्टींनी प्राणिपूजा हे नांव देता येईल. प्राणिपूजेचे दोन प्रकार आहेत: सर्व जात पवित्र मानणे व एका जातीतील काही टरविलेले एक द्विवा अधिक प्राणी पवित्र मानणे. प्राणी पूज्य मानणे जाण्याची कारणे अनेक आहेत व तदनुसार त्यांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल. (१) गाईंमदृशी ह्यांसारखे उपयुक्त प्राणी; (२) शिकारी प्राणी (अस्वळ वगैरे); (३) क्रूर व घातुक प्राणी (चित्ता); (४) मानवी आत्मे, (५) झाडपाल्याचे अन्तर्गम धारण करणारे अशी समजूत असलेले प्राणी (बकरें वगैरे), (६) शकुन देणारे रथेन वगैरे प्राणी, (७) काही देवतांशी संलग्न असणारे प्राणी व (९) जादुविद्येच्या कामां लागणारे प्राणी वगैरे.

आराध्यदे व त प्राणी.—हिंदुस्थानांत हिंदु लोक गायीला फार पूज्य मानतात त्यांच्या गोमच्छीला आरंभ केव्हा झाला हे अनिश्चित आहे पण यंत्रवग्य म्हणजे गायीपासून मिळणाऱ्या पांच पदार्थांचे मिश्रण फार पूर्वापासून परित्र मानलेले आहे. गायीच्या शेपटीला स्पर्श करणे हे अशुद्धता घालविण्याचे साधन समजतात.

दक्षिण हिंदुस्थानातील तोडा लोक म्हैस रेडा ह्या पाळीव जनावरांचे मांस खात नाहीत; पण वर्षातून एकदा ते रेडकाला बळी देतात व ग्रीड माणस रानांत जाऊन त्यांचे मांस भक्षण करतात.

हिंदु धर्मांत बाघ हे शिवदुर्गेचे वाहन आहे. तथापि रानटी जातीतल्या कांहीं लोकांसोबत इतर कोणी त्याची उपासना करीत नाहींत. नेपाळामध्ये " बाघजत्रा " म्हणून बाघाचा सण करतात व त्यावेळी भक्तमेढळी बाघ म्हणून नाचतात वरळी लोक बाघाची पूजा करतात.

बहुतेक सर्व रानटी जातींचे लोक अश्वलात फार पूज्य मानतात आणि त्याची भक्ति करतात. त्याच्या निमित्त सणवार असतात त्याची जास्त उपासना करणारे लोक म्हणजे पूर्व आशियातील सीवेरियन आर्मीतील सॅलाजिन बेडातील लोक हिवाळ्याच्या शेवटी शेवटी लहान अश्वलें घरातात, आणि नऊ महिनेपयंत त्यांचा चांगले खाऊ घालतात; नंतर त्याची पूजा अर्वा करून त्यांना मारण्यांत येते. नंतर ते लोक त्याच्या माभावर यथेच्छ झाड मारतात. रशियातील गिलिथक लोकामध्येसुद्धा अद्या तद्देवा एक सण आहे ग्रीक लोकांतील अर्मीस देवी ही मद्रकरूपधारी होती असे म्हणतात. तिच्या सणाच्या दिवशी मुली अश्वलाचे फांतडे पंधरतून, " अश्वली " म्हणून नाचतात व हा विधि होण्यापूर्वी मुलांची लमें करीत नसत.

पुष्कळ गुरे बाळगून रशावर निर्बाह करणारे लोक गुराविषयी आदरसुद्धे ठेवतात; ते दुधावर व शिकारीवर उपनिषदा करतात; व वडी देण्याच्या वेळीच मात्र त्या गुरांना मारतात. ईजिप्शियन लोकांच्या प्राणिपूजेत सर्पस नांवाच्या फार पवित्र देवतुल्य वेलाची उपासना सर्वांत प्रमुखातानें करण्यांत येते. रगाला फौल लायीत तो भेल्यानेतर मसाला भरून त्याला दगडी थडक्यांत पुरीत असत. ईजिप्तमधील नाईल नदीच्या काठच्या म्युवा व म्युएर जातीच्या लोकांत अशाच बांही चाली आहेत; मध्य-आफ्रिकेतील अन्गोनी लोक व मादागास्कर येथील सकलवा लोक बिल पाळतात व त्यांची उपासना करतात.

उत्तरपश्चिम-अमेरिकेंतल्या फिलीकट इंडियन लोकांत कावळा हेच मुख्य देवत मानले जाते. शिवाय त्या टोपून सर्व ठिकाणी सर्व कथापुराणांतरी त्याचे फार प्रत्य आहे. हा प्रकाश आणतो, मनुष्य प्राण्यांना सांगणारा अग्नि हाच पुरवितो इ. याचें माहात्म्य वर्णन केले आहे. दक्षिणपूर्वे ऑस्ट्रेयातील कथापुराणांत कावळा व महाश्वेन यांच्या लीलेचें बरेचतें वर्णन दिले आहे. कुज्याची पूजा अशी कारणी फोंडें होत नाहीं. तथापि पश्चिम आशियातील सिरिया प्रांताच्या उत्तरेस राहणारे नोसारी लोक व जात्रा बेडातील कलम लोक हे कुज्याची पूजा करतात. ईजिप्तमधील हरेनिया प्रांतातील लोक कुज्यांना पूज्य मानतात. सयाममध्ये असा एक सयम आहे की मृत मनुष्याचा आरमा-कदाचित एखाद्या सुद्धाचामुडां आरमा-पाडत्या हत्तिका टिकाणी असावा; अशा हत्तिका नेहमी रात्राजवळ ठेवण्यांत येते; तो कोणत्या

विकता किंवा शिकत घेतां येत नाहीं. तो भेल्यावर मनुष्य भेल्याबद्दल जसा दोष करतात, तसा ह्या वेळींदि करतात. इंडो-चिनातील कांहीं भागांतून हत्ती भेल्यावर त्याच्या आरमा लोकांना छवती अशी समजूत रुढ असल्यामुळे तो अर्थ भेला असेल तेथें सर्वथ गांव त्याप्रत्यर्थ उत्सव करते. कॅंबोडिया (काम्बुज) देशामध्ये हत्ती हा राज्याला चांगला-राज्याची भरभराट करून देणारा-असा मानतात. सुमात्रा बेडांत आला संरक्षक देवता असे समजतात. पाडत्या हत्तीची उपासना दक्षिण अशियाच्या एन्वारिया येथें दिसून येते. याचप्रमाणें मासा सोरियन लोकांत, ग्रीक व इटालियन लोकांत; शेळीववरा प्रोकांत, उत्तरयुरोपमधील कांहीं लोकांत, आफ्रिकेमधील बिज्यागो लोकांत; ससा उत्तर अमेरिकेतील अॅलमानकिन् जातीच्या लोकांत; वडिग्री ससाणा हा उत्तरबोर्निओ देशात आणि केनिह्या व कयन लोकान; घोडा प्राचीन प्रोकांत आणि गॉल लोकांत; दक्षिणोपस म्हणून अश्व देवी व अश्वदेव व सांप्रत सर्व युरोपीय देशांत घोडा पूजेतात. पश्चिम आफ्रिकेंत चित्याची पूजा करणारा संप्रदाय बहुतेक टिकाणी आढळतो. सिंह हा ईजिप्शियन लोकांत व अरब लोकांत, हल्ली आफ्रिकेतील क्यार्लोडा लोकांत; सरळ प्याथिक महासागरातील बेडातून राहणाऱ्या लोकांत व मादागास्कर बेडातील लोकां; नागटोडा, टोळ,सुरांत ह्यासारखे किडे; दक्षिण आफ्रिकेतील सुवेमन जातीच्या लोकांत; माकड आफ्रिकेंतल्या टोगोवसाहतीत व फ्रेंच वेस्ट आफ्रिकेंत; आणि साप जुन्या युगांत बहुतेक ठिकाणी व सांप्रत आफ्रिका खंडात पूज्य मानतात. त्याचप्रमाणें वाघ हा म्याचुरिया व हनोइ येथील लोकांत; मॅडी आफ्रिकेंत व लाडगा उत्तर अमेरिकेतील लोकांत पूज्य मानतात. प्राचीन युरोपीय प्राणिपूजेबद्दल माहिती ज्ञानकोश विभाग ३, उत्तरभाग पृ. ६६ मध्ये पहा.

प्राणिशास्त्र (झोर्जोलीजी)—ह्या भूतलावरील; सर्वांत सुष्टीमध्ये प्राणी व वनस्पती ह्या दोहोंचा समावेश होतो. प्राण्यांच्या संवधाचें जें शास्त्र तें प्राणिशास्त्र. ह्या प्राणिशास्त्रप्रमाणें कांहीं प्राणी या भूतलावर नामशेष अथवा निवेश होऊन अस्मीभूत झालेले आहेत व इतर प्राणी ह्यांत असून या भूतलावर आढळून येणारे आहेत. तेव्हा प्राणिशास्त्राची दोन अंगे होतात; एका अंगांत निवेश होऊन अस्मीभूत झालेल्या प्राण्यांचा समावेश होतो व त्यांत अशाच प्राण्यांसंबंधी वर्णन केलेलें असतें. या प्राणिशास्त्रच्या शाखेला निवेशशिवशास्त्र (पॅलीओडॉलॉजी) असे म्हणतात व ती एक निराळीच शाखा बनून राहिलेली आहे. दुसरे अंग म्हटलें म्हणजे उपाच्यामध्ये ह्याच किंवा आज्ञेतील असाधारण प्राणी ह्यांच्यासंबंधी वर्णन केलेलें असतें तें होय. प्राणिशास्त्र ही शाखा ह्या दुसऱ्या अंगला सर्वांतून लावतात. तेव्हा प्राणिशास्त्र म्हणजे ह्याच असलेले प्राणी ह्याबद्दलचें शास्त्र होय.

प्राग्नि विद्या वनस्पती या विद्यया बेलगात्रा परिहृत्या-
 प्रथम आपल्या मनांत समोवण्यावद्दल आपण बोहत आहो
 असा विचार येतो. तेव्हां निवृत्त व निर्भाव वस्तू या
 दोहोंमध्ये काय भेद आहे हे आणण्याविषयी शिखाषा उत्पन्न
 होणं छाद्विक्र आहे या दोहोतील भेद येणे प्रामाण्ये— पाहिला
 शरीराची वाढ होण्याची रीत— प्रण्याची वाढ होण्याची
 रीत अशी आहे की, ते काही बाहेरने पदार्थ आपल्या
 शारीरिक द्रव्याव्यातिरिक्त असे अन्नादाखल शरीरांत घेतात
 व त्यांनी आपल्या शारीरिक द्रव्यांचे रूप देऊं पावतात.
 या क्रियेला पचनक्रिया म्हणतात व हिच्यामुळे नवे व जुने
 शारीरिक कण सर्व एकत्र मिसळून आजून शरीराची वाढ
 होते. येथे मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची ती हीच की,
 या क्रियेत नवे व जुने कण ओळखता येत नाहीत अशा
 रीतीने ते एकमेकांना मिसळून जातात. नवे कण म्हणजे
 काही नुसते बाहेरून खरवर शरीराच्या रुपाने लागून शरी-
 राची वाढ पडवून आणत नाहीत. एखादा क्षाराचा स्फटिक
 त्याच क्षाराच्या पाण्यामध्ये काही वेळ लांबळत ठेविला
 असता त्याला बाहेरून क्षाराच्या कणांच्या धरांची पुढे
 लागून वाढतो. या स्फटिकाच्या बाळांत व निंबंत सूक्ष्म
 बाळांत मुख्य फरक आहे तो हा की, हे नवीन लागलेले कण
 जसेच्या तसेच त्यांच्यात काहीहि रासायनिक फेरफार
 झाल्याशिवाय लागतात. आणि ते सर्व बाहेरच्या पृष्ठासा
 लागलेले असल्यामुळे नवे व जुने कण ओळखता येतात.
 तसेच दुसऱ्या तऱ्हेच्या रासायनिक क्षाराच्या पाण्यात त्या
 स्फटिकाची वाढ होऊं शकत नाही, म्हणजे बाहेरील द्रव्यांनी
 आपल्या शारीरिक द्रव्यांचे रूप देण्याची शक्ति ह्या स्फटि-
 काला नाही. पचनक्रिया निर्भाव वस्तूंमध्ये होत नाही. व
 पचनक्रियेच्या अभावी खरी वाढ होत नाही, तेव्हा नुसत्या

उदास होण्याच्या किंवेला निर्माण होण्याच्या (बैनाभोविज्ञान)
 असे म्हणतात व जैतन्व्यरम्याचा उच्छेद होऊन निर्भाव
 द्रव्ये शरीरांत उत्पन्न होऊं एखादा स्फटिक रसायनक्रिया-
 कोल्लसत) असे म्हणतात व त्या सर्व घडामोडी वैश्याची शास्त्र
 देतात; म्हणून यांनी जीवकल्पानुसृत्या पद्यांमदीं म्हणतात.
 प्राण आश्रयत या अशाच शरीरांत घालतात.

विश्रवा भेद, वाद्यपुष्टीर्ह. मिलाफः— भौतिक व रासायनिक
 शक्ति आपला पगडा निर्भावं वस्तूवर पाठविण्यास वेदमी
 स्तर असतात व त्यांची क्रिया वेदमी चालू असते. निर्भाव
 वस्तूंमध्ये या शक्तीची क्षणभर पुढी पाठविण्याची किंवा
 त्यांच्या कार्यांत फरक पडवून आणण्याची अथवा त्यांना
 प्रतिकार करण्याची शक्ति नसते. यामुळे त्यांच्यावर शाश्वत
 परिणाम तारकाळ दिसून येतात. त्यांच्या उलट धर्मांचे शरीर,
 त्यांच्या जैतन्व्यशक्तीमुळे ह्या शक्तीचा पगडा आपल्यावर
 चालू देत नाही. किंवा त्यांच्या कार्यांचे पाहेंद परिणाम अट-
 कायू शकते. उदाहरणार्थ, निंबंत शरीर न शय.

४ या भेद, प्रमाणनकारण— प्राग्नेक जीवित प्रकृतिरूपात्ता
 स्वतःशारली रूपे उत्पन्न व त्यांची शक्ति असते. शरीराचे कोही
 भाग तावडतोच किंवा कोही वेळाने प्राग्नेक प्रकृतीरूपात्ता काळून
 टाकण्याची शक्ति असते. हे शारीरिक भाग निंबा पेशीला
 बांधावुन योग्य व अनुसृत्य परिस्थितीमध्ये असता आपल्या
 उपायकाप्रमाणे त्यांच्यासारख्या रूपांत विकारा पावतात व
 त्यांच्यामध्ये सुद्धा पुढे ह्या प्रमाणनकारणाची क्रिया पडून येते.

शारीरिक क्रिया प्रत्यक्ष घटत असल्यास असे आढळून येते की, तेथे हे चैतन्यद्रव्य प्रत्यक्ष अस्तित्वात असते. शरीराच्या ज्या भागांत हे चैतन्यद्रव्य प्रत्यक्ष अस्तित्वात नाही तेथे चैतनाक्रिया पडून येत नाहीत एकंदर अवलोकनावरून असे सिद्ध होते की सर्व शरीर सर्वत्र चैतन्यद्रव्याचेच बनलेले असले पाहिजे असे नाही. चैतन्यद्रव्याबरोबर दसरीं द्रव्ये मिळून शरीराची रचना झालेली असते, तथापि प्रत्येकजिवंत शरीरामध्ये प्राण्याच्या दर्जाप्रमाणे ही निर्जाव द्रव्ये थोड्या अधिक प्रमाणात युक्त झालेली असतात. अति सूक्ष्म सुदुर्बलत्वाचे शरीरं सर्वदा ही चैतन्यद्रव्याची-त्यांत काही फरक न होता-झालेली असतात. उच्च दर्जाच्या संकीर्ण प्रकृतिरूपांमध्ये अति निर्जाव द्रव्ये युक्त झालेले असतात तीं सर्व या चैतन्यद्रव्यपापूनच उत्पन्न झालेली असतात. जरी संकीर्ण-प्रकृतिरूपाच्या शरीरांत निर्जाव द्रव्ये असली तरी त्यांच्या शरीरात ज्या भागांत चैतन्य किंवा सजीवता अंतर्भूत आढळून येते ते भाग चैतन्यद्रव्याचेच बनलेले असतात. चैतन्यद्रव्य प्रत्यक्ष अस्तित्वात असणे ही अंतर्गत गोष्ट जरी साध्य झाली तरी जीवित्वा किंवा जीवाचे उपापार व्यक्त होण्यास दुसऱ्या उपांग गोष्टीची सिद्धता व्हावी लागते व त्या गोष्टी साध्य झाल्या तरच जीवाचे व्यापार चालू राकतात व दृष्टिगोचर होतात. परंतु जर ह्या उपांग गोष्टी साध्य झाल्या नाहीत तर जीवित्व निद्रितावस्थेत किंवा सुषुप्तावस्थेत फार किंवा थोड्या वेळपर्यंत राहते. उदाहरणार्थ, पक्ष्याची अंडी किंवा साधारण विषाणे. काही वेळा ही अवस्था विकास पावलेल्या प्रवृत्त किंवा वनस्पतीत घुसा आढळून येते. या उपांग गोष्टीपैकी पहिली गोष्ट म्हटली म्हणजे पाणी होय व ते चैतन्यद्रव्याशी संलग्न होऊन राहिलेले असते. चैतन्यद्रव्यांत त्याच्याशी संलग्न होऊन राहिलेले पाणी थोडे किंवा जास्त प्रमाणावर नेहमी असतेच. हे पाणी चैतन्यद्रव्यातून अगदी समूळ काढून टाकले असता रसाचे चैतन्य अथवा भिन्नतणा नष्ट होते. परंतु ते पाणी थोड्याबहुत प्रमाणाने निवून गेलेले असले किंवा काढून टाकले तर चैतन्यद्रव्याचा भिन्नतणा नष्ट न होतो त्याच्या भिन्नतणाचे व्यापार मात्र व्यक्त होते नाहीत उदा:-विषाजे, दुसरी उपांग गोष्ट म्हटली म्हणजे चैतन्य द्रव्यामध्ये थोडीबहुत उष्णता असणे. उदाहरणार्थ, पक्ष्याची अंडी. या उष्णतेचे मान मात्र निरनिराळ्या प्रमाणांत निरनिराळ्या प्रमाणांत असते व थोड्याबहुत प्रमाणावर ती उष्णता शरीरांत चैतन्याचे व्यापार बंद न पडता कमी जास्त होऊ शकते. जसे मनुष्य, पक्षी, वेडूक, उच्च दर्जाच्या प्रयोग त्याच्या शरीरातील उष्णता जीवित्व कथम राहून वारं व थोड्या प्रमाणाने कमी जास्त होऊ शकते, उदा.- मनुष्य. परंतु अगदी साध्या दर्जाच्या प्राण्यांत हे मान जास्त नसे शकते. तिसरी उपांगी गोष्ट म्हटली म्हणजे प्राणवायु प्रत्यक्ष असून ती चैतन्यद्रव्यास उष्णता असणे, चैतन्याची किंवा भिन्नतणाचे व्यापार व्यक्त होण्यास चैतन्यद्रव्याशी

प्राणवायु संलग्न झाल्याच पाहिजे. जिवंततणाच्याच हा एक चैतन्यद्रव्याचा चालू व्यापारच आहे व तो होत असताना चैतन्यद्रव्य हवेतील प्राणवायु शोषून घेते व कॅम्ब्रासिक ऑक्सीडवायु, व थोडी पाण्याची वाफ बाहेर टाकिते. जिवंततणाची ही सुगंध आहे व यालाच शासोच्छ्रवासाची क्रिया असे म्हणतात ही प्राणवायु शोषून घेण्याची क्रिया होत असताना चैतन्यद्रव्यामध्ये थोडा फरक होऊन ते प्राणवायूच्या संलग्नक्रियेमुळे (प्राणिजीकरणामुळे) अस्थिर होते व लगेच त्याच्यामध्ये उच्चदेजीवनक्रिया पडून येऊन त्याच्यापासून काही निर्जाव अशी द्रव्ये उत्पन्न होतात व त्या उच्चदेजीवनक्रियेचा परमावधि झाल्याने तर एवतर्फी कॅम्ब्रासिक ऑक्सीडवायु व पाण्याची वाफ अशी द्रव्ये बाहेर पडतात व दुसऱ्या परीने एकसमयावच्छेदकरून लगेच पुन्हा निर्माणजवनक्रिया सुरू होऊन चैतन्यद्रव्य बन्ने लागते. प्राणवायूच्या संलग्न क्रियेमध्ये लाकड किंवा कोळसा जळतो व ती जळत असताना म्हणजे ती क्रिया चालू असताना उष्णता उत्पन्न होते व ती बाहेर पडते. तसेच या प्राणवायूच्या संलग्नक्रियेमध्ये प्रकृतिरूपाच्या चैतन्यद्रव्यापासून उष्णता उत्पन्न होते. परंतु ही प्राणवायूसंलग्नक्रिया चैतन्यद्रव्यामध्ये फार भेद रीतीने होत असते व ती क्रिया सतत चालू असते. ती तशी चालू राहाण्याकरिता मोठ्या असा प्राणवायु प्रत्यक्ष अस्तित्वात असणे आवश्यक होते. या गोष्टीला अपवाद म्हणजे प्रकृतिरूपाला प्राणवायूची आवश्यकता नसते अशी काही अगदी खालच्या दर्जाची प्रकृतिरूपे जगात वेकदेरिया अथवा सूक्ष्मत्तु म्हणतात ही आहेत. त्यांनी प्राणवायूची जरूरी त्यांच्या जीवनक्रियेमध्ये लागत नाही. सारास, चैतन्यद्रव्य म्हणजे प्राण व चैतन्यद्रव्याखेरीज प्राणि-प्रकृतिरूप किंवा वनस्पतिप्रकृतिरूप असू शकत नाही तेव्हा चैतन्यद्रव्य म्हणजे काय याविषयी थोड्यासा सुल्लास करणे जरूर आहे. चैतन्यद्रव्य म्हणजे तो घन पदार्थचि नाही तराच प्रवाही पदार्थचि नाही. तर थोडा घन व थोडा प्रवाही असा मध्यम रीतीचा विकचिनीत निमळ किंवा अतिसूक्ष्म कणयुक्त प्रसा हा पदार्थ असून त्याची रासायनिक घटना फारच दुर्धर अथवा गुंतागुंतीची नशी असते. चैतन्यद्रव्य म्हणजे एकाच तऱ्हेचे एतदे उदाहरणिक द्रव्य नसून बहुविध असे एक रासायनिक मिश्रण असते व या मिश्रणातील अगदी महत्त्वाची रासायनिक द्रव्ये म्हटली म्हणजे मांसोत्पादक द्रव्ये अथवा आंगम (प्रोटीन) द्रव्ये होत ही मांसोत्पादक द्रव्ये म्हणजे फार गुंतागुंतीचे रासायनिक पदार्थ होत व तीं सर्व कर्म, प्राणवायु, उष्ण (इंजिन), नष्ट (जेट्) मयक अशा रासायनिक मूल द्रव्यांची बनलेली असतात. किरक वेळा या घटकद्रव्यामध्ये स्फुर (फॉस्फरस) हे मूलद्रव्यचि अंतर्भूत झालेले असणे मांसोत्पादक द्रव्यांचे अगदी चोरीने उदाहरण म्हणजे पक्ष्याच्या अंड्यातील घ्राण बल्ब हे होय. चैतन्यद्रव्याशी पर शोणितत्वाप्रमाणे भिन्नतणा पाणे

पुष्कळ प्रमाणांत संस्रष्ट झालेले असते व ते पाणी चैतन्यद्रव्याने नुसते सापून घेतलेले असते. चैतन्य द्रव्याला फार उष्णता दिली असता ते गोठून जळून मनःप्राण होते. तसेच ते मदाकांमद्येसुद्धा गोठून जाते. चैतन्यद्रव्याच्या शिथिलपणा त्याच्यामध्ये विशेष एक गुणधर्म दिसून येतो तो हा की, ते संकोच व विहास पावते व रय, चया संकोच-विहास पावण्याने प्रकृतिरूपाचा हासनाल घडून येते. ही हालचाल चैतन्यद्रव्य अ.पोत्राप संकोचविकास पावून घडवून आणू शकते किंवा ती हालचाल एखाद्या बाह्यकारणासुद्धे चैतन्यद्रव्य संकोचविकास पावून घडून येते. एकंदरीत असे म्हणता येईल की चैतन्यद्रव्य स्वयंगतिक (आटोमॅटिक) आहे व सचेतन व इंद्रियगोचरहि (इरिटेबल) आहे.

• वर म्हटले आहे की प्राण म्हणजे चैतन्यद्रव्य व चैतन्यद्रव्य हे विविध मांसोत्पादक द्रव्यांचे एक मिश्रण आहे तरी रसायनशास्त्रेत नामांकित रसायनशास्त्रेच्यांनी मांसोत्पादक द्रव्यांची नानविध मिश्रणे प्रयोगांच्या तयार करण्यांत आपली शिकस्त केली तरी प्राण किंवा चैतन्यस्फूर्ति त्या मिश्रणांत उत्पन्न करता आली नाही. आतां वर सांगितल्याप्रमाणे प्राण म्हणजे काय त्यासंबंधी वाटाघाट न करता हक्के तरी सिद्ध होते की, प्राणधारण करणाऱ्या व्यक्ती किंवा प्रकृतिरूपे ही चैतन्यद्रव्याची झालेली असतात किंवा त्याच्या शरीरांत चैतन्यद्रव्य असते. चैतन्यद्रव्याशिवाय प्राणधारण होत नाही. ही प्रकृतिरूपे किंवा प्राणधारण करणाऱ्या व्यक्ती या जगांत कशा उत्पन्न झाल्या त्याविषयी थोडासा विचार करणे जरूर आहे. अगदी प्रथमतः सृष्टि कशी उत्पन्न झाली व तीत प्रथमतः प्राण व वनस्पती वसे अस्तित्वात आले या महान विचारांत न शिरतां व्यवहारज्ञान आपणांत आज सागत आहे की, प्रत्येक प्राणी किंवा वनस्पति ही प्रजाकृपांने पूर्वेत प्राणी किंवा वनस्पती त्यापासून उत्पन्न झालेले आहेत व होत आहेत. एकंदरीत म्हणायचे म्हणजे ' जीवां जीवस्य कारणं ' ह्याच न्याय चालू आहे त्या जगावर किती तरी तऱ्हेचे प्राणी वाम करीत आहेत ! त्यांचा एकंदर तपशील घेतला तर आपणांस असे आश्चर्य येईल की, काही प्राणी उच्च दर्जाचे आहेत. जसे संपूर्णवश (इरिटेब्रेट) प्राणी म्हणजे ज्या प्राण्यांच्या शरीरांत हाडांचा कणा झालेला आहे असे प्राणी. त्यात ठळक असे किती तरी वर्ग आहेत. उदाहरणार्थ, सस्तनप्राणी—मनुष्य, बानर, वाघ, मांजर, कुत्रा, गार्ह, घोडा इत्यादि त्या वर्गांत मोडतात. दुसरा वर्ग म्हणजे पक्ष्यांचा होय. तिसऱ्यांत भ्रूण, सुसर, सरडे वगैरे सरपटणारे प्राणी. चौथ्या वर्गांत वेदूक व रसातारखे जलस्थलवर प्राणी व पाचव्या वर्गांत मासे मोडतात. व्याहारिक ज्ञानाने आपणांस माध्यापयोगे वळते की, ह्या सर्व उच्च दर्जाच्या प्राण्यांनी उत्पत्ति रथोचयापूर्वभां पावून प्रजाजनकरव व प्रभेचा विकास पावणे ह्या रीतीनेच

झालेली आहे व होत आहे. या गोष्टीला दुसरा अन्य मार्गच नाही. तेव्हा ही कल्पना म्हणजे, ' जीवो जीवस्य कारणं ' आज मितीत बरोबर आहे व तदनुसारेच प्राण्यांची उत्पत्ति व वाढ होत आहे हे बरी खरे आहे तरी प्रश्न उदभवतो तो ह्याच की, या सर्व वर्गातील प्राण्यांचे एक एक प्रतिरूप पूर्वेत जोडण्या-जोडण्याने सृष्टीवर एकाकाळी निर्माण झाले असावेत व ते कसे व वेग्टा झाले असावेत ह्या प्रश्नांचे समाधानकारक उत्तर मिळालेले नाही. याच्या खालच्या दर्जाचे प्राणी म्हणजे उदाच्या शरीरांत पाटोचा कणा नाही असे धरणांना अपूर्णवश प्राणी ही संज्ञा आहे ते, यांत सुद्धा पुष्कळ तऱ्हेचे प्राणी असून त्यांचेहि निराळेनिराळे वर्ग आहेत. उदाहरणार्थ मृदुकाय प्राणीः यांत मोगलगाई, शिंपले, पाय-व्हाकडः म्हाकूळ (सेपिया) इत्यादि प्राणी मोडतात. दुसरा वर्ग संघिपाद (आयपोड) यांचा होय. जसे शंभडा, सुरळ, माशी, बिंबू, कोळी, गोम इत्यादि. तिसऱ्या वर्गांत कंगणीदार प्राणी (अम्युलेटा) मोडतात. जसे—गाडूळ, जळे इत्यादि. अपूर्णवशप्राणांतील अगदी शोबटण्या दर्जाचा वर्ग म्हटला म्हणजे आद्यजंतूंचा (प्रोटोजोआ) होय. यांत अति सूक्ष्म प्राणी मोडतात. आतां साधारणरीत्या पाहतां नैसर्गिक नियम ह्याच दिसून येतो की जीवापासून जीवांची उत्पत्ति होते. तेव्हा साधारणतः असे म्हणण्यात हरकत नाही की, सर्व प्राणिमात्रांची उत्पत्ति व वाढ जीवजीवोत्पत्ति (किंवा जीवमूलक जीवोत्पत्ति) ह्याच न्यायाने होते व झाली आहे. परंतु आपजंतूंतारले प्राणी लक्षांत आणिले व त्यांची शारीरिक रचना ध्यानांत घेतली म्हणजे ते केवळ चैतन्यद्रव्याचे सूक्ष्म निरवयव ठिपकेच होत. अर्थां निरवयव व सध्या चैतन्यद्रव्याची ठिपक्यासारखी प्रतिरूपे निसर्गतः सहजगत्या होऊं शकण्यामागची असली व होतहि असली, व जर चैतन्यद्रव्य निसर्गतः बनत असेल, तर काही प्राणि-सृष्टीची अर्धी समजूत होती की, सहजजीवोत्पत्ति किंवा निर्जोवमूलक जीवोत्पत्ति आज्ञाशिलीचि घडून येत आहे. सहजजीवोत्पत्ति अथवा निर्जोवमूलक जीवोत्पत्ति हे मत अनुभवसिद्ध नाही व प्रयोगसिद्धि नाही. तूत बहुतेक प्राणिशास्त्रज्ञांचे मत कायम धरून खालावयाचें. यापरोक्षे जाण्याची जरूरी नाही.

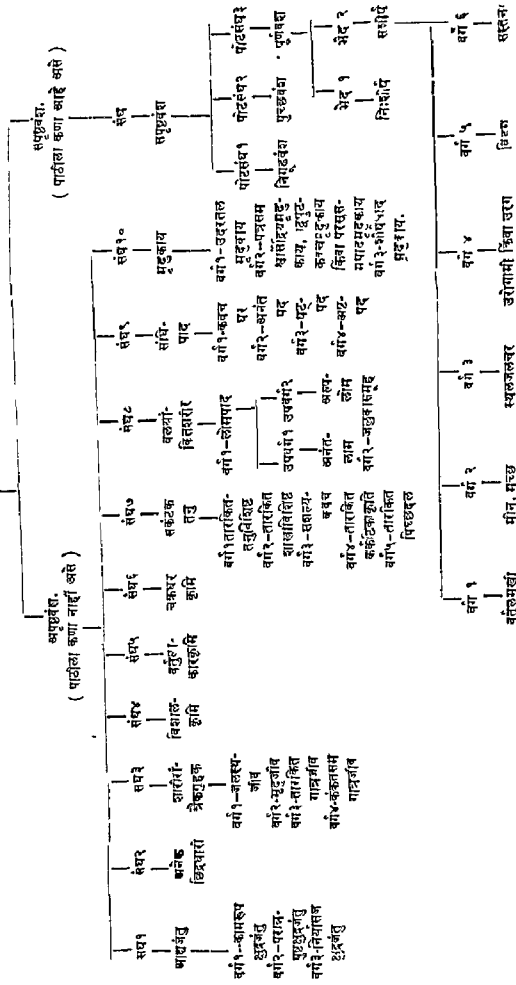
त्या प्रत्येक चैतन्यद्रव्याच्या टिपण्याचा आयुष्यक्रम ताहून पाहिला तर रयात हे वर ठोकळमानानें सांगितलेले सर्व शारीरिक व्यापार घडून येतात तेव्हा प्रत्येक चैतन्यद्रव्याचा स्वतंत्र असणारा टिपणा, ज्याच्यांत वर सांगितलेले सर्व व्यापार घडत आदित तो व्यक्तीचा एक प्राणी होय. त्याच्या वरच्या दर्जाचे प्राणी याच्या शरीराचे पृथक्करण करून पाहिलें असतां असें आढळून येईल की त्याची शरीरे चैतन्यद्रव्याचे अनंत टिपके-आयुष्यंतुच्या शरीराच्या चैतन्यद्रव्याच्या टिपक्यांभ्रमणें दिवणारे-एकत्र होऊन झालेली असतात व याचा जीवनांरंभ चैतन्यद्रव्याच्या मूळ एक टिपण्यापासून झालेला असतो. त्याच्याहि वरच्या दर्जाच्या सावयव प्राण्यांमध्ये सुद्धां असेंच दिसून येईल तेव्हा प्राण्यांचा उच्च किंवा खालचा दर्जा हा ठोकळमानानें सांगितलेल्या शारीरिक व्यापारावर अवलंबून नसून तो या चैतन्यद्रव्याच्या घटकाव्यवस्थेपण्याच्या संट्येवर अवयवा त्याची रूपांतरें होऊन झालेल्या त्याच्या रचनेवर अवलंबून असतो. सारांश साधारणतः असें म्हणण्यास हरकत नाहीं की प्राणधारणचैतन्यद्रव्य हे सूक्ष्म टिपण्याच्या आकारांत मूलभूत अशा व्यक्तीचा प्रवृत्तिरूपानें आदिस्थात आलें या चैतन्यद्रव्याच्या मूलभूत टिपण्याला पेशी असें म्हणतात प्राण्यांचे शरीर एका पेशीचे बनलेलेचि असें साकेल. जसें-आयुष्यंतु, किंवा अनंत पेशी एवत्र मिळूनहि झालेलें असेल. याना अनुक्रमे एक पेशीयप्राणी किंवा बहुपेशीयप्राणी अशी नावें आहेत. वर सांगण्यांत आलें आहे की ठोकळमानानें शारीरिक व्यापार एकपेशीय प्राण्यात व बहुपेशीय प्राण्यात सारखेच होत असतात तरी शीघ्रानां असें आढळून येईल की बहुपेशीय प्राण्यांत या व्यापाराची भ्रमविभागणी झालेली असते. बहुपेशीय प्राण्यांच्या शरीरांत सर्व पेशी लागत्या न राहून त्यांची रूपांतरें होऊ लागतात. व या रूपांतर व बदलेल्या पेशी शरीराचे सर्व सरसकट व्यापार व्यक्तीचा. यानुसार वरत नाहींत. काही रूपांतर पावले-या पेशींत एखादा गुण जास्त विद्यास पवून रया एव तन्हेचा व्यापार चालूच लागतात व पुढें तोच त्यांचा व्यापार कायम राहतो. तसेच दुसऱ्या तन्हेचा शरीराचा व्यापार दुसऱ्यात कुठ्या रूपांतर पावलेल्या पेशी चालूच राहतात. उदाहरणार्थ, संकोच-विद्यास पावले ही

प्राण्यांचे शरीर उच्च दर्जाचे असें समजावयाचे. तेव्हा उच्च व खालच्या दर्जाच्या प्राण्यात करक जो आहे तो हाच की शारीरिक व्यापारांच्या संरयेंत ठोकळमानानें पाहिलें असतां वाढ न होता ते व्यापार सुलभ रीतीनें व जास्त पूर्णस्थानें भ्रमविभागणीच्या तत्वावर घडवून आणतां येतात.

वरील सर्व विवेचनावरून सहज लक्षात आलें असेल की शरीराचा मूळ पाया हा एका पेशीनें घातला जातो व ही मूळ पेशी विभागून जाऊन तिचे विभाग एकपेशीय प्राण्यांमध्ये अलग होऊन स्वतंत्र रीतीनें विकास पावतात व त्यापासून एकपेशीय नवीन प्राणी उद्भवतात. परंतु संकीर्ण बहुपेशीय प्राण्यांना हे मूळ पेशीचे विभाग अलग न होता, एकत्र चिकटून राहतात व पुन्हा पुन्हा विभागून जाऊन व एकमेकाला लागलेले राहून विकास पावतात. व अशा रीतीनें त्यांच्यापासून संकीर्ण बहुपेशीय प्राणी बनला जातो तेव्हा सर्व प्रकारच्या शरीराचा मूळ पाया व घटकावयव म्हणजे पेशी होय. तिच्या रचनेसंबंधी नीट अवलोकन केलें असता तिच्यामध्ये मुख्य तीन भाग आढळून येतात पहिला चैतन्यद्रव्याचा. हा भाग महात्वाचा असून प्रत्येक जिवत पेशीमध्ये थोडाबहुत असलाच पाहिजे. त्याच्याशी पुष्कळ इतर द्रव्ये मूक्षमकणाच्या रूपानें संकलित झालेली असतात. दुसरा चैतन्यद्रव्याचाच परंतु त्याच्यामध्ये वेद्रीभूत होऊन त्याचे चैतन्याचे व्यापार चालविणारा एक विदुरूपी भाग ज्याला चैतन्यकेंद्र म्हणतात तो, बहुधाः प्रत्येक पेशीमध्ये असा एक चैतन्यकेंद्राचा भाग असताच. तिसरा चैतन्यद्रव्याचे वेष्टण; ज्याच्यामुळे पेशीची आकृति व तिची स्वतंत्रता दिसून येते. हे वेष्टण प्राण्यांच्या शरीरांतले पेशीमध्ये बहुधाः चैतन्यद्रव्येरीभ एखाद्या निरळः। द्रव्येचें झालेलें नसून चैतन्यद्रव्येच्याच पूजावरील रंगात घोंघा करक होऊन झालेलें असेत वनस्पतींच्या शारीरिक पेशीमध्ये मात्र हे वेष्टण निराळ्या द्रव्याचें झालेलें असतें. या गोष्टीला एखादा अपवाद आढळण्यासारखा आहे परंतु रेथें साधारण विवेचन केलें आहे. पेशीचे आकार निरनिराळे असें दाखतात व त्यांची रूपांतरें हाकें लागली म्हणजे रयाच्यांत पुष्कळच

प्राणिकोटी

प्राप्तीवरील कर. हि दु र्था न.—येथें प्राप्तीवरील कर प्रथम १८६० साली सत्तावन सालच्या वेडासुळे नमासाचा- वरील तूट मरुन वाडण्याकरिता वषविण्यात आला. त्या वेळी पावस हपयाहून अधिक वार्षिक उत्पन्नावर स. ४ प्रमाणें कर होता. नंतर कमजास्त फेरकार होत तो दरदाल चालू राहून १८८६ च्या कायद्याने हल्ली चालू असलेली पद्धति प्रथम आली. त्या कायद्याने शेतकीच्या उत्पन्नाचेरिज इतर सर्व प्रकारच्या ३००० रुपये दिवा अधिक वार्षिक प्राप्तीवर हपयास पांच पैप्रमाणें, आणि ५०० ते २००० रुपये वार्षिक प्राप्तीवर हपयास चार पैप्रमाणें, कायम करण्यात आला. पुढे १९०३ सालच्या मार्चमध्ये प्राप्तीची किमान मर्यादा ५०० वरून १००० रुपयांवर नेण्यात आली. नंतर महायुद्धाच्या वेळी (१९१६-१९१७) साली पुन्हां बराच फेरफार करण्यात येऊन आता हा प्राप्तीवरील कर म्हणजे सरकारला एक उपनाचें उत्तम साधन होऊन बसले आहे. १९२१-२२ साली काही फरक होऊन दोन हजार ते पाच हजारपर्यंत एक हपयास ५ पै, पांच ते दहा हजारपर्यंत ६ पै, दहा ते बारा हजारपर्यंत ९ पै, बारा ते तीस हजारपर्यंत १२, पै तीस ते चाळीस हजारपर्यंत १५ पै व चाळीस हजारहून अधिक उत्पन्नावर १६ पै असे दर ठरले. विम्याचा हस्ता व शैक्षणिक वगैरे लोकांपयोगी संस्थांना दिलेल्या कर्जावरील व्याज यावर हा वर आकारित नाहीत.

१९१७-१८ सालच्या बजेटांत आणखी बदल असा करण्यात आला की, प्राप्तीवरील कराचेरिज मोठमोठ्या प्राप्तीवर सुपर-टॅक्स नांवाचा जादा कर बसविण्यात आला. इंग्लंडमध्ये या सालपूर्वीच काही वर्षे हा कर चालू शालेला होता. या बोजेनेप्रमाणें प्राप्तीवरील कर सर्वोवर कायम राहून शिवाय ५०००० रुपयाहून अधिक वार्षिक प्राप्तीच्या उत्पन्नावर सुपरटॅक्स घेण्याचे ठरले. एकत्र कुटुंबाच्या प्राप्तीवर ७५ हजारपर्यंत कर माफ व पुढे एक लक्षापर्यंत रपयास १ आणा असून इतर इफमास ५० हजार ते १ लाखपर्यंत १ आणा ठरला. पुढे दर ५० हजारस अर्धा आणा-याप्रमाणें वाढता दर आकारून साडेतीन लाखाहून अधिक उत्पन्नावर हपयास ४ आणेंप्रमाणें दर ठरले

पा या च. —युनायटेड किंग्डममध्ये सर्व प्रकारच्या उत्पन्नावर बसविलेला जो कर त्याला प्राप्तीवरील कर असे नांव आहे. प्राप्तीवरचा कर आलीवरील स्वरूपात इंग्लंडमध्ये स. १७९८त प्रथम सुरू साला हा कर दुसऱ्या पिढीने "प्रान्त-वरीलवरचें युद्ध चालविल्यास मदत " म्हणून बसविला व ती ६० किंवा त्याहून अधिक पौढ उत्पन्नावर होता. पुढे १७९९ साली मार्गाल कर रद्द करून सर्व प्रकारच्या प्राप्तीवर स. १० प्रमाणें कर बसविला. आता हा कर म्हणजे ब्रिटिश सरकारच्या वार्षिक उत्पन्नाचें एक अत्यंत महत्वाचें साधन

होऊन बसला आहे. १८४२ साली सर आर. पोलने हा कर पुन्हा सुरू केला.

स. १९०९ च्या पूर्वाच्या काळात प्राप्तीवरील कराचा दर जास्तीत जास्त दर पौढास १६ पेंस (१८५५-५७ साली) आणि कमीत कमी २ पेंस (१८७४-७६) होता. १९०६ सालच्या कमिटीने केलेल्या सूचना दर क्रमा-क्रमानें वाडण्यासंबंधानें व कायमची प्राप्ति व अनिश्चित प्राप्ति यांत फरक करण्यासंबंधानें होत्या. या क्रमवारीच्या (प्रॅज्युगेशन) व वर्गीकरणान्या तत्वांचा समावेश करून १९०९ सालचें फायनेंस बिल तयार करण्यांत आले त्यांत प्राप्तीवरील "मिळविलेल्या" भागावर २००० पौढ उत्पन्नापर्यंत दर पौढास ९ पेंस, व २००० ते ३००० उत्पन्नापर्यंत दर पौढास १ शिलिंग हा पूर्वीचा दरच कायम ठेवण्यात आला. परंतु "कुटुट मिळालेल्या" प्राप्तीवर आणि मिळविलेल्या सर्व प्रकारच्या प्राप्तीच्या ३००० पौढावरील उत्पन्नावर दराचा दर वाटवून दर पौढास १ शिलिंग २ पेंस करण्यात आला. शिवाय या प्राप्तीवरील कराच्या जोडीला सुपर-टॅक्स म्हणून दर पौढास ६ पेंसप्रमाणें ५००० पौढावरील सर्व प्रकारच्या वार्षिक उत्पन्नावर बसविण्यांत आला सुपर-टॅक्सची आकारणी मात्र ३००० पौढ वजा करून चाळीच्या प्राप्तीवर करण्याचे ठरले. शिवाय ५०० पौढाहून कमी वार्षिक उत्पन्नावर आकारणी करतांना प्रत्येक सोळा वर्षांच्या आतांल मुलावद्दल १० पौढ वजा करण्यात येत असत. युनायटेड किंग्डममध्ये रहिवासी नसणाऱ्या इतमानां मात्र या कराच्या आकारणीच्या बाबतीत फसलोहि माफी किंवा वजावट मिळत नसे. हे तींच्या किंवा पराच्या दुरतरींघटे रकम टाकण्यावद्दल काही रकम वजा होत असे. ऑस्ट्रिया—येथे हा कर १८४९ सालापासून सुरू झाला आणि क्रमवारीपद्धतीचा कर १८९८ च्या जानेवारीपासून बसविण्यात आला. एकंदर प्राप्तीत धंदा, धरें व जमीन सुविधतीत राखण्याकरिता लागणारी खर्च, विम्याचे हने भरण्यास लागणारी रकम, पंधाकरिता व खाजगी काढलेल्या कर्जावरील व्याज व इतर करावद्दल घाबो लागणारी रकम इतक्या रकमा वजा करून उरलेल्या निव्वळ प्राप्तीवर कराची आकारणी करतात. ५० पौढ प्राप्तीपर्यंतच करमाफी असते. शिवाय राजकुटुंबातील मंचळी, परराष्ट्र-वकील, सरकारी अधिकारी वगैरे कित्येक इतमानांहा कर माफ असतो. वेधमः—प्राप्तीवरचा कर म्हणून या देशात नाही. मात्र जाईट स्टॉक कंपनीच्या दिग्दिग्दंडवर स. २ स्टेट टॅक्स नावाचा कर आहे. डेन्मार्कः—येथे १९०३ त कायदा पास होऊन हा कर सुरू झाला. २००० कोनरखालच्या प्राप्तीवर कर नसतो. येथे करमाफी व विशेष सवलती यासंबंधाचे नियम ऑस्ट्रियातल्यासारखेच आहेत. प्रान्त—युनायटेड किंग्डममधेप्रयासारखा प्राप्तीवरील कर येथे नाही. पण काही अंशां रयापनाशी हाट्टय असलेले निरनिराळे प्रयत्न

कर तेथे आहेत उदाहरणार्थ, घरे, दारे व खिडक्यावरील कर, शेती, व्यापार व उद्योगधंदे यांच्या उत्पन्नावरील कर वगैरे जमीनसाम्राज्य—प्रसिध्दात १८९१ साली कायदा पास होऊन प्रांतावरील कर चालू झाला आहे १० पौंडाहून अधिक वार्षिक प्राप्तीवाल्यांना पुढील वर्षाकामगारानुसार स्वतःच्या प्राप्तीसधर्माचे माहितीपत्रक भरून सरकारात पाठवावे लागते प्राप्तीच्या साधनाचे चार प्रकार केलेले आहेत ते असे—(१) भाडवळ, (२) स्थावर मिल्कत, (३) व्यापार व उद्योगधंदे आणि (४) सरकारी व खाजगी भोकरां (लष्कर व इतर शिक्षणादि स्थायित्वातल नोकर, व्यापारी व उद्योगधंद्यातील नोकर, प्रथकार, पाहण वगैरे लोकांची प्राप्ति) कराला आरंभ ४५ पौंड प्राप्तीपासून होतो कराचे दर क्रमबद्धपद्धतीने आकारतात, व हे दर ६ शिलिंग पासून १ पौंडपर्यंत आहेत शिवाय जादा कर (एग्जीमॅटरी टॅक्स) सुपर टॅक्सभारखाहे येथे आहे करमाफी बहु-तक ऑस्ट्रलियातला प्रमाणे आहे हजेरीत रा कर नाही. युनायटेडस्टेट्स—येथे आपसातील युद्धाच्या वेळी प्रथम प्राप्तीवारील कर वगळण्यांत आला १८६२ मधील कायद्याने सधे प्रकारच्या १०००० डॉलराखालील प्राप्तीवर ३ ३ वसला, व दहा हजारवरील प्राप्तीवर ३ ५ कर वसला, त्यात ६०० डॉलर माफी वजा करीत असत वकॉरलेक्चर-या, विमाकपन्त्या यांच्या डिग्रीहळवाही कर घेतात दक्षिण आफ्रिका—१९१० पर्यंत दक्षिण आफ्रिकेचे केपकालनीतच फक्त १९०४ पासून प्रांतावरील कर चालू होता कराचा आरंभ १००० पौंड वार्षिक उत्पन्नापासून होऊन त्यात हजार पौंडांना माफी असत कराचा दर पौंडास ६ पेन्स ते ९ पेन्सपर्यंत आहे न्यू साउथ वेल्स—येथे १८९६ साली हा कर सुरू झाला वर २०० पौंड वार्षिक प्राप्तीपासून सुरू होता व दर पौंडास ६ पेन्स आहे शिक्षणसंस्था, धार्मिकसंस्था, फायदा न मिळविता चालविलेल्या सर्व सार्वजनिक संस्था यांना वर माफ असतो वॉन्सलड, न्यूजीलंड, साऊथ ऑस्ट्रेलिया, टास्मानिया, व्हिक्टोरिया या सर्व ब्रिटिश वसाहतीत व इटली, स्वित्झर्लंड, नॉर्वे, स्पेन, वगैरे देशात हा कर आहे

प्रायश्चित्त—याचा सवध पापाशी आहे यज्ञ, उपवास, तप किंवा इतर अनेक प्रकारे प्रायश्चित्त घेतात पाप केल्याबद्दल ईश्वर रामाहून क्षमा करतो याने निराकरण करण्याकरिता प्रायश्चित्ताची योजना असते ' पाप ' या शब्दाचा केवळ नैतिक दुराचरण एवढाच अर्थ नसून कोणताही धार्मिक कायदा मोडणे हे पाप होय असा आहे पापाचा कबुला देणे (कन्फेशन) हा प्रामथित्ताचाच प्रकार असून तो भिस्ती धर्मात विशेष प्रमुख असला तरी असुरी पाबिलोना, मिसरी, हिंदू वगैरे धर्मांतही आहे

स्कृत धर्मग्रंथात आचार, व्यवहार व प्रत्यक्षित अशी तान मुख्य प्रकरणे असतात प्रायश्चित्तपद्धति ही ब्राह्मणाने प्रथम उदरान केली असे म्हणता येत नाही, कारण पशुभारतीय

वाक्यात म्हणजे हिंदू आर्य, व इराणी लोक एकत्र राहून होते त्या वेळी ही होती. अवेस्ता ग्रंथाच्या वैदिदाद नामक भागात प्रायश्चित्ताबद्दल विवरण आहे

वैदिक वाङ्मयात प्रायश्चित्त हा शब्द, श्रौतकर्मोत्तल विधीत जर काही वैपुष्य प्राप्त झाले तर त्याच्या निराकरणार्थ करावयाच्या विधीबद्दल योजिला जातो व तैत्तिरीय संहितेपासून पद्युतेक ब्राह्मणग्रंथांतून तो आढळतो सूनवाङ्मयात याच्याबद्दल विषयपराय हा शब्द योजिला आहे व ते एक स्वतंत्र प्रकरण व श्रौतसूत्रग्रंथातून आढळते स्मृतिग्रंथात व पुराणवाङ्मयात मात्र त्रैवर्णिकास नेमून दिलेले निरथा चार, व विशिष्ट आचार यांतल वैपुष्य व धर्मबाह्य आचरण केले गेल्यास प्रायश्चित्त करावे असे सांगितलेले आढळते हे धर्मबाह्य वर्तन म्हणजे अभ्यर्थभक्षण, अपेयपान, अगम्यागमन, भित्त व नैमित्तिक कर्मोचा छाप इत्यादि प्रकारचे आहे या प्रायश्चित्तास कृच्छ्रप्रायश्चित्त अस म्हणत असून त्याने पादकृच्छ्र, अर्धकृच्छ्र, पादोक्तकृच्छ्र, अतिकृच्छ्र, कृच्छ्रातिकृच्छ्र, सातपत्कृच्छ्र, महासातप, तप्तकृच्छ्र, पराकृच्छ्र, यवमेष्यचाद्रायण, पिपीलिकामेष्यचाद्रायण, कृच्छ्रचाद्रायण इत्यादि प्रकार आहेत ते श्रेणया कारणसार्थी कोणते योजावे याचे विवेचन निरनिराळी धर्मसूत्रे, मठ, यज्ञ वृक्षय इत्यादि स्मृतिग्रंथ तमेच निर्णयसिंधु, धर्मसिंधु इत्यादि निबंधग्रंथात केले आहे याज्ञवल्क्य व पाराशरस्मृतीत प्रायश्चित्तकरता एक स्वतंत्र प्रकरण व दिले आहे

वरील प्रायश्चित्ताचे प्रकार हे एखाद्याच्या हातून दोष पडला असेल त्याच्या दहादाखळ काही तरी देहदंड व्हावा यासाठी आहेत परंतु अशा दापाची निष्कृति द्रव्यद्वारा प्रायश्चित्त आचरून करावयाची प्रवृत्ति वेदा सुरू झाली हे नकी समजत नाही

पारशी लोकांच्या धर्मात प्रायश्चित्ताचे प्रकार अनेक आहेत त्यापैकी प्रायश्चित्तार्थ म्हणावयाच्या प्रार्थना पाश्चद नामक ग्रंथात दिल्या आहेत ही प्रार्थना सापूर राजाच्या वेळच्या (स ३९०-३७९) मुख्य पुराहित दक्षुर अर्बंद महमद याने रचलेली असून तीत अहुरमज्द वगैरे देवता, आर्क्षप, भाऊवद, मिश वगैरेच्याविरुद्ध होणाऱ्या कायिक, वाचिक व मानसिक अशा अनेक प्रकारच्या पापाचा उल्लेख आहे रोग रानांनी निजण्याच्यापूर्वी प्रत्येकाने असे प्रायश्चित्त पर मन म्हणावे प्रथी पद्धत आहे. मनवठण्याखेरीज लपोषण निवा द्रव्यदान हे प्रायश्चित्ताचे प्रकार पारशी धर्मात नाहीत असं म्हणून व बरतर उपवास वरणे याची तर या धर्मात सफ मनाई केलेली आहे

इस्लामी धर्मात मनुष्याची कर्तव्ये व हक्क यांना देणे (कर्म) व येणे असे स्वरूप दिले असून कुराणात ज्या गोष्टी सुसुलमानांनी कराव्या म्हणून सांगितले आहे ते सर्व ईश्वराचे प्रत्येकाला देणे आहे असे मानतात पांच दैनिक

प्रार्थना, रमजानचा उपवास, वार्षिक दानधर्म आणि मक्चेची यात्रा हे कर्मांचे चार प्रकार आहेत. ह्या कर्तव्यांपैकी दैनिक प्रार्थना करण्याचे सुकल्यास तदनंतर जादा प्रार्थना करून तसेच रमजानचे राहिलेले उपोषण इतर वेळी करून, एक साली राहिलेला दानधर्म पुढील वर्षी करून आणि मक्चेची यात्रा स्वतःस न करता आल्यास दुसऱ्या इममास त्या यात्रेचा भाडेखर्च देऊन या चारही प्रकारच्या कर्मांकडीबाधत पळलेल्या पापांचे प्रायश्चित्त बरील प्रकारे घेता येते. याशिवाय खून व इतर जे गुन्हे करू नये म्हणून सांगितले आहे त्या गुन्हांबद्दल कुराणात शिक्षा सांगितल्या आहेत. तांही प्रायश्चित्त होत. काही हलक्या गुन्हांवरून उंट, गाय, बैरे बळी देण्याचे प्रायश्चित्त सांगितले आहे. आणि या प्रायश्चित्तांचा खर्च करण्याची उपास ऐवढ नसेल त्याने प्रायश्चित्ताचे उपवास करावे असे सांगितले आहे.

ख्रिस्ती धर्मात प्रायश्चित्ताच्या कल्पनेला मूळ आंझसलाइस्टच्या फार्सापासूनच सुरवात होते. मानवजातीचा पिता जो अचानक त्याने केलेल्या पापाची निष्कृति दाखवून स्वतः फांदी जाऊन केली अशी उपपत्ति धर्मवेत्त्यांनी पुढे मांडली आहे. धर्मगुरुमजळ स्वकून पापाचा उच्चार करून (कॅफेशन) क्षमा याचिणे ह्या ख्रिस्ती प्रायश्चित्ताचा मुख्य विधि होय. चर्च वगैरे धर्मसंस्थांनी द्रव्यदान करणे हाहि प्रायश्चित्ताचा एक प्रकार सांगितलेला असून मध्ययुगांत धनलोभी पोपांनी तर प्रायश्चित्ताचे पापयिर्मोचनपत्रे (इन्डुल्जन्स) विक्रीस काढली. अद्यापहि पापोच्चार, उपोषण व द्रव्यदान हे प्रायश्चित्ताचे तीन प्रकार रूढ आहेत.

प्रायोजिज्द (अॅलिहहाइडस) - ह्या एक सामायिक सौंदर्य मिश्रणाचा वर्ग असून यातील प्रथमपटक द्रवरूप असून त्याला एक प्रकारचा वास येतो, मात्र अगदी प्रथमपटक ह्या वायुरूप असून त्यास पुतल-प्रायोजिज्द असे म्हणतात. ही प्रायोजिज्द पाण्याचा विद्रुत होतात व लवकर वायुरूप होतात. पण जसजसे त्यांच्यातील कर्वांचे प्रमाण वाढत जाते तसतसा त्यांचा पाण्याचा विद्रुत होण्याचा गुणधर्म कर्मा कर्मा होत जातो व विद्रुतव्याचे उष्णमान वाढत जाते. ती खालील रीतीने तयार करता येतात. प्राथमिक अल्कहॉलच्या सिंधुशिलितास पालाशकुमित व गंधकाम्लाच्या योगाने काळजीपूर्वक प्राविदीकरण केलें असता प्रायोजिज्द मिळतात. जी. हाॅन्सेस याने एक -हर-दार्बिक-संयुक्त इप्राचे सिंधु श्लिखितासह अॅ संयुक्त इप्रा पाहिजे असेल त्याचा कितनाशी टडीकरण करून ह्यादिष्ट-गलाय-सायडिक-अम्लाचे संयुक्त इप्रा तयार केले. ह्या इप्रावर जलक्रिया करून अम्ले वेगळी करता येतात आणि ही अम्ले कर्ष-ट्रिप्रायोट उडून गेल्यामुळे लवकर विघटित होतात आणि आपणाने प्रायोजिज्द मिळते. सिनथ अम्लांच्या सटधारांचे सडपुत्तलितासह कर्षणातन केलें असता प्रायोजिज्द मिळतात. इ.स. १९०४ असे दाटाविले आहे की, सिनथ-पुत्तलिताच्या

दोन अर्धाय भागावर सिनथ किंवा गंधक-ममहरसंयुक्त तितक्याच अर्धाय भागावर क्रिया केली असता एक संयुक्त जोड संमिश्रण तयार होते. याने विघटन केलें असता प्रायो-जिज्द मिळतात. ही प्रायोजिज्द बरीच क्रियावान आहेत. ती उष्णकारक असून हवेत उधर्वा ठेवली असता प्राणयुक्त होऊन अम्लें देतात. गुकरयाच घाहेर पध्याच्या उजम वायुच्या योगाने त्यांचे प्राथमिक अल्कहॉलमध्यें रूपांतर होते. त्यांच्यामध्ये असलेल्या कर्षयुक्त प्राणाच्या ऐवजी स्फुर-पॅनहरिदाच्या योगाने हर पालता येतो. सिंधु-द्वि-गंधकायिताशी द्वि-गंधकायित संमिश्रण ती देतात व ही संमिश्रणे शुद्ध प्रायोजिज्द करण्याकरता उपयुक्त असतात. कर्ष-नत्रिदाबरोबर कर्ष-नत्रोजिज्द मिळतात ही उद्-उज्ज अत्रात्रिनवर क्रिया केली असता उज्ज-अत्रात्रिन मिळतात व त्यांचा उपयोग प्रायोजिज्द ओवखण्याकडे वागला होतो. त्यांच्यावर दाहक अनाम्लाच्या क्रियेच्या योगाने राळ मिळते. सिनथ जहाद व प्रायोजिज्द मिश्रित केली असता एक जोड मिश्रण तयार होते. ह्या मिश्रणाचे पाण्याच्या योगाने विघटन केलें असता आपणास द्वितीय-अल्कहॉल मिळतात सिनथ अदिदाबरोबरहि अराच प्रकारची अल्कहॉल मिळतात. ही प्रायोजिज्द गंधकाम्लाच्या योगाने रंग नाहीसा केलेल्या प्युसाइनसह तावडा निळसर रंग देतात प्रायोजिज्द वर्गातील प्रथमपटकामध्ये या बहुपदाचा गुणधर्म दिसून येतो क्षयप्रायोजिज्दहि तयार करता येतात. इथिल अल्कहॉलचे गंधकाम्ल व पालाशकुमिताच्या योगाने प्राणिदी-करण केलें असता निळ्याच्या दाह-प्रायोजिज्दवर गंधक उज्जवायु जाऊ दिल्यास त्याचे क्षय-प्रायोजिज्द मिळते. दाह-प्रायोजिज्दबरोबर अल्कहॉल तापविल्यास दार्बिक मिळते. उधा प्रायोजिज्दामध्ये कर्वांचे प्रमाण जास्त आहे त्यामधेहि बरील बहुतेक सर्व गुणधर्म दिसून येतात. पण अतुप्त प्रायो-जिज्दामध्ये बरील गुणधर्माबरोबरच जोड संमिश्रणे देतात. गंधयुक्त प्रायोजिज्दातहि बरील गुणधर्म दिसून येतात. पण काही वाचतेत थोडा फरकहि आहे. त्याच्यामध्ये बहुपद-त्वाचा गुणधर्म दिसून येत नाही व दाहक अनाम्लाच्या सान्निध्यात ती राळ न देता अल्कहॉल किंवा अम्लें देतात. गंध-युक्त प्रायोजिज्द अमनशी प्रायोजिज्द-अमन न देता उज्ज उद्-अमिद देतात. गंधतप्राणयुक्त प्रायोजिज्दामधे सॅलि-सिलिक प्रायोजिज्द मुख्य असून दालचिनेप्रायोजिज्द हे गंधयुक्त अतुप्त प्रायोजिज्द आहे.

प्रौढिहंडन्स - प्रमेरिकेनाळ न्यूइंग्लंडमधील मॉठे शहर व प्रौढिहंडन्स काउंटीने ठाणे. हे प्रौढिहंडन्स नद्याच्या मुखाशी वसलेले असून बंदर आहे. लोकसंख्या (१९००) १०५५९७ येथील बहुतेक सर्व लोक युरोपीयन आहेत. शहराचे क्षेत्र सुमारे १८ चौ. मै. आहे. येथील मुख्य इमारती स्टेट हाऊस, सिटीहॉल, काउंटी कोर्ट, सार्वजनिक वाचनालय

(सुमारे दहा लक्ष पुस्तकांचे), सेंट पॉल व पोटरची चर्चे वगैरे आहेत

इकोस्टिचन पुतळा, कोलंबसचा पुतळा व दुसरेंहि किरियेक पुतळे येथें आहेत येथें अनेक संघांत विद्यालये वरील आहेत.

मिंटोरिया-प्रिंटोरिया हे दक्षिण आफ्रिका मधील व व ट्रान्सव्हाल प्रांताच्या राजधानीचे शहर असून जोहान्सबर्गच्या ईशान्येस राहणें ५६ मैल आहे १९२१ साली येथील लोकसंख्या ७४६५२ होती. समुद्रसपाटीपासून हे ४४७० फूट उंच आहे शहराच्या उत्तरेस राष्ट्रीय पदार्थसंग्रहालय असून अजळव प्राणिशास्त्राचे संग्रहे आहेत याशिवाय सरकारी पाचनालय, विद्यालय आणि नाटकटप्पे ही येथें आहेत. बर्गरच्या रमणसंगेत वनस्पतिवर्गीचा आहे त्याच्या उत्तरेस स्मशानभूमी व पश्चिमेस सिमलटॅक्डी आहे प्रिंटेन्ट क्रूरच्या पुतळाचें आसन एका रमणवागीत आहे

इतिहास — नोअर सरकारने भाराखिनस मिंटोरियसपासव त्रिकत वेतलेल्या टिकाणी हें शहर वसलें म्हणून यास मिंटोरिया हें नाव देण्यांत आलें आम्सिकन प्रजासत्ताक व लिडेनवर्ग प्रजासत्ताकाचे एकीकरण झाल्यावर हें राजधानीचें शहर झालें इंग्लंडचा इंग्लिश पॅथक येथेंच झाला १८८१ साली ट्रान्सव्हालच्या स्वराज्याचा करारनामा येथेंच झाला. यावेळेसून १९०० पर्यंत खरी सत्ता प्रिंटेन्ट पॉल क्रूरच्या हातात होती रंडवरील सोन्याच्या राणीच्या उत्पन्नामुळे शहरात पुष्कळ सुंदर इमारती बांधण्यांत आल्या. १८९२ साली कॅप्टनडनशी व १८९५ साली लुईकोमारक्सिस व दरबानशी हे रेल्वेने जोडले गेले १९०० साली क्रूर पळाल्यामुळे येथील लोक लॉर्ड रॉयटसला वस झाले ज्या सहानें योअर लोकानी त्रिटिशांचे मायेभंमत्व क्वल केले तो सह १९०२ साली येथेंच झाला. १९०७ साली त्रिटिश साम्राज्याच्या स्वयंशासित ट्रान्सव्हाल संस्थानाचे पहिले पार्लमेंट येथेंच भरलें १९१० सालच्या दक्षिण आफ्रिकेच्या संघानंतर हें राजधानीचें शहर झालें.

प्रिन्हीकौन्सिल व कैबिनेट — इंग्लंडमध्ये नॉर्मन राज्याच्या अमदानीत प्रिन्हीकौन्सिलचें मूळ आढळून येतें. त्यावेळी क्वॉरिया रेजीस नावाचें एक मंडळ राज्यकारभार चालविण्यासाठी राजा नेमात असे व या मंडळाच्या हाती सत्ता, अंमलबजावणी व न्यायदान या तिन्ही प्रकारच्या सत्ता अस्त. पुढें थोड्याच काळांतच वरील तिन्ही थोडी स्वतंत्र झाल्या पहिल्या एडवर्डच्या कारकीर्दीत या मंडळाचें मुग य काम राजाला सल्ला देणे व त्याचे हितसंबंध रक्षण करणें हें असे. काही किरकोळ कामतांत कायदे करण्याचेहि या मंडळाला अधिकार असे. चवथ्या हेनरीच्या वेळी या मंडळात ३ विशय, ९ पीपल, व ७ कॉमन्स अशा १९ समासदाचा समावेश होत असे. रामाची सत्ता अंमलात आणण्याचें काम जरी या मंडळाकडे असे तरी ज्यामानानें राजा कर्तृत्ववान अगर दुर्बल असेल त्यामानानें या मंडळच्या

ताऱ्यांत कमी अधिक सत्ता असे ट्यूडर राजांच्या कारकीर्दीत या मंडळाला फार महत्त्व प्राप्त झालें या मंडळाच्या मार्फत राजा आपले हक्क पार्लमेंटला न जुमानता प्रस्थापित करीत असे. ट्यूडर राजांच्या कारकीर्दीत या मंडळाचे ४० समासद असल्याने सगळ्यांचा सल्ला घेणे अशक्य व घोटाल्याचें होणें लागल्यामुळे त्यांतून मुख्य सभासदांचाच सल्ला घेण्याची पद्धत पडली या गोष्टीमध्येच हल्लीच्या कैबिनेटचें मूळ सांपडतें असे म्हणावयास हरकत नाही पहिल्या अंश व चार्लस राजाच्या कारकीर्दीत हें मंडळ वेगळ नांमधारी झालें होतें. दुसऱ्या चार्लसच्या कारकीर्दीत या मंडळाची नवीन घटना करण्यांत आली व त्याच्या ताब्यांत थोडी फार सत्ता देण्यांत आली. पण पुढें चार्लसनेहिया या मंडळातील मुख्य सभासदांचाच सल्ला घेण्याची पद्धत सुरू केली.

हल्ली देखील प्रिन्हीकौन्सिलचें मुख्य काम कैबनेटचें करतें. तथापि प्रिन्हीकौन्सिल हें अथापि कायम टोण्यात आलें आहे साम्राज्यातील मोठमोठे नामांकित मुत्सदी व इतर मोठे पुरुष यांचीहि या मंडळांत राजा निवड करतो उदा. ना थ्रिनिवासशाही याना प्रिन्हीकौन्सिलर करण्यांत आलें आहे स्वयसत्ताक वसाहतीचे प्रधान, इंग्लंडमधील प्रधान-मंडळ, कॉर्सेट ऑफ अपॉल, वगैरे यांयत आगोआप समावेश होतो. काही वेळा दुय्यम प्रधानांना देखील प्रिन्हीकौन्सिलर म्हणून या मंडळात घेण्यांत येत. प्रायक प्रिन्हीकौन्सिलरला राईट ऑनरेबल हा किताब असतो प्रिन्हीकौन्सिलरनेमण्याची पद्धत अगदी साधी आहे. नवीन प्रिन्हीकौन्सिलरने येऊ-कीच्या वेळी शपथ घेतली की त्याचें नाव प्रिन्हीकौन्सिलर म्हणून दाखल करण्यांत येतें हल्ली या मंडळाचें कामकाज मुख्यतः मिनिराल्हा व मिंटयाच्या मार्फत चालतें नवीन राजाच्या राज्यरोहणप्रसंगी अगर इतर महत्त्वाच्या प्रसंगी मात्र मंडळाचे सर्व समासद हजर असतात हल्ली प्रिन्हीकौन्सिलला न्यायदान व मुख्य कायद्याच्या अमलबजावणीचे पोटयाचे करणें असे दोन्ही अधिकार आहेत

विल्यम दि थर्डच्या कारकीर्दीत कैबिनेटपद्धति अस्तित्वात आली प्रिन्हीकौन्सिलपेक्षा कैबिनेट हें सभासदांच्या संख्येच्या दृष्टीने लहान पण अधिक सत्ताधारी असे मंडळ असतें. राजाचे सर्व अधिकार या मंडळाला असतात. प्रिन्हीटनची राजकीय सूर्जे या मंडळाच्या मार्फत हालविरील जातात असे म्हणण्यास हरकत नाही या मंडळाचे कामकाज मुत्सपर्णानें चालतें व तें कागदावर लिहून देण्यांत येत नाही. कैबिनेटमधील खलवतांची समासदाला स्वतंत्र रीतीने वाच्यता करण्याची सक्त मनाई आहे. कैबिनेटमध्ये न ठरेल त्याबद्दल सर्व कैबिनेटचे समासद रामाला व पार्लमेंटला व्यक्तित. व समुच्चयानें जबाबदार असतात. रामाच्या हुक्मानें मुख्य प्रधान हा जरूरी पडेल तेव्हा कैबिनेट भरवितो. कैबिनेटच्या सल्ला राजा कधीहि हजर नसतो कैबिनेटमध्ये न ठरेल तें मुख्य प्रधान रामाच्या संमतीकरिता

राजापुढें मांडतो. प्रधानमंडळानें एखाद्या प्रसंगी राजीनामा दिल्यास नवीन कॅबिनेट निर्माण करण्याला कोणत्याहि योग्य माणसाला हुकूम देण्याची पूर्ण सत्ता राजाला आहे. पण इतर वेळी कॅबिनेट निवडण्याचे व त्याच्या सभा भरविण्याचे काम मुख्य प्रधानाकडेच असतें. कॅबिनेट किती सभासदांनीं असतें याला काहीच नियम नाही. ग्लेडस्टनच्या प्रधानकीच्या कारकीर्दीत हें कॅबिनेट १५ सभासदांचें होतें; तर बेनरमनच्या प्रधानकीच्या अमदानांत हें १९ सभासदांचें होतें. महापुढ्याच्या अमदानांत लाईड जर्नेन या सभासदांची संख्या पांचावरच आणली होती.

फ्रीस्टेटे, जोसेफ (१७३३-१८०४)—हा ईंग्रज रसायनशास्त्रज्ञ फोल्डहेड (यॉर्कशायर, इंग्लंड) येथें स. १७३३ मध्ये जन्मला. भिगाच्या योगानें दिग्दर्शन करून प्राणवायु यानें प्रथम तयार केला व त्यामुळेच फ्रीस्टेटेचें नांव प्रसिद्ध आहे. हा वायु आणि हवेतील ज्वलनक्रियेस मदत करणारा वायु हे एकच आहेत असें त्यानें ठरविलें तसेंच श्वासोच्छ्वास क्रिया व ज्वलनक्रिया या एकच आहेत व उरझ्यासानें खाद्य झालेली हवा व स्फोटी शुद्ध करतात हा निर्णय त्यानें काढला. याशिवाय त्यानें अमोनिया, उज्ज्वलद्राव्य वायु व गंधकद्वि-प्राणद इत्यादि वायुहि तयार केले होते. हा अनेक विद्या व्यासंगी होता व प्रयोग करण्याकरिता सोडस्कर उपकरणांचा तो उपयोग करीत असे. परंतु त्याची प्रयोग करण्याची पद्धत सिस्टरवार नव्हती तो पुराणमतवादी असल्यामुळे ज्वलन-सत्त्वकल्पना त्याच्यानें सोडवली नाही.

फ्लडॉ, पेरी जोसेफ (१८०९-१८६५) एक फ्रेंच समाजसत्तावादी व राजकीय लेखक. याला कॉलेजचें शिक्षण मिळालें होतें. १९ व्या वर्षी त्यानें कॅंथोसिटरची नोकरी धरली. धार्मिक विषयांवरील पुस्तकांची शुद्धतापत्त्याचें काम करून त्यानें ईश्वरविज्ञानशास्त्रानें (थिऑलजी) उत्तम ज्ञान मिळविलें. याच नोकरीत असताना तो हिब्रू भाषा शिकवणें लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करणाऱ्या पत्त्याचशा वृत्तपर्जाचा तो मुख्य चालक बनला. त्यात अर्थ व समाजशास्त्र-नियक अर्थत जहाल मते अर्थत कडक भाग्येत प्रसिद्ध होत असत. त्याच्यावद्दल त्याला पॅरिस येथें तीन वर्षे कैदेची शिक्षा झाली

अर्थशास्त्रीय तत्त्वविषयनांत नैतिक तत्त्वे गोष्टन देण्याचा त्याचा उद्देश स्पष्ट दिसून येतो या मूलभूत नैतिक तत्त्वावर्षी न्याय, स्वातंत्र्य व समता हीं प्रमुखा होत. उदाहरणार्थ, समतेसंबंधानें घ्येयरुप म्हणून त्यानें सुचविलेल्या समाश्रयवस्थेंत रगळ्या माणसांना कामाचा मोवदला (पगार) सारखा मिळावा असें त्याचें म्हणणें होतें; कारण त्याचें तत्त्व हे होतें की, कामाचा मोवदला कामानेंच मिळण असतो (सॉल्टस पेज सॉल्टस), एकाच एका दिवसाचे धम हे दुष्पत्त्याच्या एका दिवसाच्या श्रमाच्याबरोबर होत किंवा दुसऱ्या शब्दांत सातत्याचें म्हणजे श्रमाचा कालावधि

हेंच किंमत ठरविण्याचें योग्य माप उर्फ साधन होय. या सिद्धताचे परिणाम मान्य करण्यास तो कचरत नसे, म्हणजे अगदीं हलक्या कारागिराला व फिडियाससारख्या विद्वानाला दोषानाहि पगार सारखाच मिळावा असें तो म्हणें, पण त्याबरोबर त्याला अशी आता होतो की, भाविण्याकळात मानवजातीची इतकी उन्नति होईल की, निरनिराळ्या माणसाच्या वर्तुत्त्वात व शुद्धिमतेत आजकाल आढळणारा विलक्षण फरक पुढें अगदीं इतक्या कमी प्रमाणात येईल की, तो लक्षातहि येणार नाही. स्वातंत्र्य, समता व न्याय या तीन तत्त्वावर उभारलेले असें समाजाचें शासन अस्तित्वात आणण्याचा प्रयत्न होत होता या मतांच्या जोडीला त्याचें श्रावकते- (अनार्की)संबंधांचें एक विलक्षण मत होतें; तें असें की, मानवजातीची नैतिक उन्नति पूर्णपणें झाली म्हणजे सरकार ही संस्था अनवश्यक होईल “एका माणसानें दुसऱ्या माणसावर राज्य करणें—मग त्या राज्यकारभाराची पद्धति एकसत्ताक, अल्पसत्ताक, बहुसत्ताक, कामगारसत्ताक वगैरे कोणतीहि अशी—हा केवळ जुलूम होय. समाजाची अर्थत उच्च उन्नतावस्था म्हणजे तीत सुख्यवस्था व अराजकता ही एकत्र नाहीं पाहिजेत.” आराजकता हा शब्द प्रुढोंनें प्रथम वापरला सारा, पण आपण हल्लीं समजतो तसा वाईट अर्थ त्याच्या मनांत नव्हता; अराजक स्थिति म्हणजेच मनुष्य समाजाची सर्वात उन्नतावस्था होय, असें त्याचें म्हणणें होतें.

प्रौपटी हा अर्थानेच्या हकासारखा हक्क आहे, हा प्रुढींचा सिद्धान्त आणि माफूस व इतर नंतरचे समाजसत्तावादी यांचा भाडवलासंबंधीचा सिद्धान्त हे अर्थतः एकच होत. तथापि माफूस हा प्रुढीं व त्याचे अनुयायी यांचा तिरस्कार करीत असे व त्याच्यावर टांकेचा भडिमार करीत असे. प्रौपटी व भाडवल हीं गरीब कामगारवर्गीला अश्विण्याधी, व पूर्ण मोवदला न देता त्यांच्या प्रमाच्या फायद्यावर हक्क प्रस्थापित करण्याची साधनें आहेत असेच प्रुढींचें म्हणणें होत. हेंच तत्त्व प्रुढींनें आपल्या “ प्रौपटी म्हणजे सर्व चोरीचा माल होय ” या विपरीत दिसणाऱ्या वाक्यांत पुढें मोडलें आहे. ज्याप्रमाणें गुलामगिरी म्हणजे रत्न होय, कारण गुलामगिरी ही मनुष्यव्यक्तीला उपयुक्त व सुखावद् अशी कोणतीहि गोष्ट त्याला मिळू देत नाही; त्याप्रमाणें प्रौपटी हीहि चोरी होय, कारण या प्रौपटीमुळेच मनुष्यांनीं श्रमाचा पूर्ण मोवदला दिल्याशिवाय त्यांच्या धर्माचा फायदा गारवांना उपटण्यास सांपडतो. अशा या प्रौपटीविषयक दृष्टाऐथी सर्व व्यक्तींना फक्त तांबा किंवा कचरा घेण्याचा हक्क असावा व हा हक्क सर्व व्यक्तींना सारखा असावा, अशी प्रुढींची योजना होती.

प्रेत व प्रेतसंस्कार—मरणासंबंधांचे निराळ्या देशात निरनिराळ्या प्रकारच्या परमेश्वराचा मनुष्यजातीला मरणाचा

मनुष्याला मरण येत अशी काहीं राष्ट्रांतल्या लोकांची वृत्तना आहे, तर काहीं अभिचार अगर अतिमानुष अगर दैवी शक्तीच्या प्रभावांनीं मनुष्याला मरण येत असे मानतात मरणासंबंधींच्या मतवैविच्यप्रमाणेंच, संस्कारामध्येंहि वैविच्य आढळून येत. उदाहरणार्थ, मनुष्य मेलला म्हणजे घराच्या छिद्रकथा व दारों सताड उघडों टाकण्याची चाल मिष्टान व साम्या युरोपभर सामान्यतः आढळून येते. चीनमध्ये घराच्या वरच्या कवलासमर्थें भोका पाडण्याची चाल आहे याचें कारण मनुष्य मेल्यावर त्याच्या आत्म्याला बाहेर जाण्याला वाट मिळावी हे होय तसेंच मनुष्य मेल्यावर घरातील पत्ताळें बंद ठेवण्याची, व आरसे व इतर चैनीच्या वस्तू कापडानें झाकून ठेवण्याची, पाण्याचीं भांडीं रिकामी करण्याची चाल युरोपमध्ये प्रायः सर्वत्र आढळून येते. हिंदू लोकांत मनुष्य मेलला असेल त्या जागीं (दाहा दिशत) एका भाड्यात पाणी व दररोज माताचा घात ठेवण्यात येतो; व त्या जमेच्या वरच्या बाजूला (कोठें कोठें) एक दारी बांधून ती खालपर्यंत सोडलेली असते हेतु हा कां त्या दारीवरून मृतात्म्याला खाली येऊन अन्नपाणी घेतां याचें युरोपमध्ये, प्रतिक्रिया करून आल्यानंतर मरणाची वार्ता मधमादर्याना कथन करण्याची चाल आढळते. दयक जातमध्ये एखादा मनुष्य मेल्यास कुटुंबाचा मुख्य हा, प्रेत जाळण्यासाठी अगर पुरण्यासाठी उचलण्यात आल्यावर, आपल्या कुटुंबातील सर्व मंडळींना एकत्र जमवितो. याचें कारण, मृत मनुष्यानें आपल्या कुटुंबियांपैकीं एखाद्यावर मोहजाल पसळून त्यालाहि मरण आणून नये हे हें होय. बेरिमिस लोकांत तर मृत मनुष्य आपल्याबरोबर इतरनाहि मृत्यूकडे नेईल या भातीनें मृताची स्मशानयात्रा देखील न पाहण्याची चाल आहे. मनुष्य मेल्यानंतर अगर घोडवयात मरणार अशी चिन्हें दिसूं लागतांच आक्रोश करण्याची चाल सर्वत्र आढळते यात मृताचे इतर भाण्डे व खेरींहि सामील होतात. गुजराथी लोकांत तर रडण्यासाठी भाड्यानें बाया आणण्याची चाल आढळून येते. अशाच प्रकारची चाल आशियामायानमध्येंहि आढळते. मोटमोट्यानें आक्रोश करण्यामुळे मृताच्या आसपास दृष्ट भुतेंहेतें येई शकत नाहीत अशी अंगोला येथील लोकांची विचित्र समजूत आहे. मृताचें, दृष्ट भुतासेतापासून रक्षण व्हावें एतदर्थ मृताच्या जवळ दिवा ठेवण्याची चालहि काहीं जातींत आढळून येते.

मनुष्य वारल्यानंतर त्याची उत्तरक्रिया करण्यापूर्वी, काहीं संस्कार करण्यात येतात. त्यापैकीं एक प्रमुख संस्कार म्हणजे, प्रेताला स्नान घालून त्याचें शरीर शुद्ध करणें हा होय. हिंदू लोकांत ही चाल दृष्टांत पडते. याकृत लोकांत मरणाच्यापूर्वीच स्नान घालण्याची बहिष्कृत आहे. अगदीं खालच्या अडणें जातींत मरणोत्तर प्रेतांचे शरीर रंगविण्यात येतें. आणि काहीं लोकांमध्ये नवीन कपडे विवत आणून प्रेताला सजविण्याचींहि चाल आहे विनी व युरोपीय

लोकांत मरणोत्तर प्रेताला घालण्याचे कपडे अगदीं तयार करून ठेवण्याची पद्धत आहे. जर्मनीतील काहीं भागांत, रजसमय्यांच्या वपड्यांनीच प्रेताला सजविण्याची चाल आहे. कचित् दागदागिनेंहि प्रेतांवर घालण्यात येत. इतका विधि झाल्यानंतर प्रेताला जाळण्याकरता अगर पुरण्याकरता नेण्यात येत; प्रेत जाळणें अगर पुरणें अशा दोन्हींहि पद्धती अस्तित्वात आहेत. हिंदूमध्ये प्रेत जाळण्याची बहिष्कृत आहे. अगदीं लहान मुले, संन्यासी इत्यादिकांना मात्र जाळण्याच्या ऐवजी पुरण्यात येत काहीं लोकांमध्ये प्रेताची कायमची व्यवस्था लावण्यापूर्वी, काहीं दिवस ते तापुरतें पुरण्यात येत. प्रेत वाळवून त्यात, ते जुनें नये म्हणून मसाला घालून प्रेत राखून ठेवण्याची चाल इजिप्त इत्यादि देशांत आढळून येते अगदीं प्राचीन काळीं रानटी लोकांत माणसें प्रेतांचे भक्षण करीत हेतां असें काहींचें मत आहे. काहीं जातींत प्रेत गांवाबाहेर तसेंच टाकून देण्याची चाल असे उदाहरणार्थ प्राचीन चीनमध्ये व सिलोनमधील वेदा जातींत, जंगलामध्ये प्रेत पर्ण-पुष्पादिकांनीं आच्छादून ठेवण्याची चाल असे. ऑस्ट्रेलियामध्ये प्रेताची व्यवस्था लावण्याचे विविध प्रकार आढळतात. पारशामध्ये प्रेताला गिधाडाकडून खाविल्याचा प्रघात आहे. प्राचीन ईजिप्तमध्ये तदपरें खणून तेथे प्रेत ठेवून त्यावर मोटमोटी थडगीं बांधण्याची चाल होती. तसेंच प्रेताला जलसमाधि देण्याची पद्धतहि काहीं जातींत आढळते. उदाहरणार्थ तिबेटमध्ये गरींदर आयांना अगर बाह्य बायांना मरणोत्तर पाण्यामध्ये फेंकून देण्याची रूढि होती. पंजाबमधील भागवतपी लोकांत हाच चाल आढळते चीन जपान, इत्यादि देशांत मृताना पुरण्याची जागा ज्योतिष्याकडून निश्चित करून घेण्याची पद्धति असे. काहीं काहीं जातींत प्रत्येक घराण्यांनी त्यांतील मृत माणसांनीं पुरण्याची स्वतंत्र जागा असे. पॅलेस्टाईन वगैरे ठिकाणां अद्यापिहि ती पद्धत प्रचारांत आहे. प्रेतांचें दहन करून त्याचीं हाडे एका पात्रात घालून तीं पुरून ठेवण्याची चालहि काहीं जातींत आढळून येते. प्रेतानीं एका लाकडी पेटांत घालून ठेवून देण्याची चालहि काहीं जुन्या जातींत दिसून येते.

प्रेतसंस्कार करण्याचा प्रधान उद्देश म्हणजे मृताना पारलौकिक सुख प्राप्त वरून देणें व मृताच्या पश्चात त्याच्या आत्माना मृताच्या आशीचापासून सुच करणें हा होय. हे विधी केल्याशिवाय मृताला शांति मिळत नाही, अशी समजूत सर्व लोकांत आढळून येने लहान मुलाच्या बाबतींत मात्र प्रेतसंस्कार न करण्याची बहिष्कृत आहे. तसेंच काहीं राष्ट्रांत मुलामाच्या बाबतींत प्रेतविषयक संस्कार करण्याची चाल नाही. आफ्रिकेंत वाळें-पणात वारलेल्या लोकांच्या बाबतींत प्रेतविषयक विधी करण्यात येत नाहीत

मृताच्या गणाबरोबर त्याला लागणारे खाद्यपेयादि पदार्थ व त्याला आवडणाऱ्या वस्तूहि पुरण्याची अगर जाळण्याची

वदिषाट पुष्कळ जातींन आढळून येते तत्तेंच मुताच्या बाय-
कोला आसत्याना, बर्याच्यावर उरचीविना करणाऱ्या लोकांना
मुताबरोबर पुरण्याची अगर जाळण्याची चाल प्राचीन काळीं
चीन, जपान इत्यादि राष्ट्रांत होती हिंदुधर्मानांत मिश्रित अम-
लापूर्वी, गतीची चाल अस्तित्वांत होती अद्यापिहि नेपाळ-
मध्ये ती आढळून गेते. तत्तेंच प्राचीन काळीं मुताबरोबर मुताची
मालमत्ताहि पुरणांत अगर जाळण्यांत येत असे. एवढेंच
बरे तर मुताबरोबर त्याच्या मालकीच्या जनावरांचीहि
बिरेड्याट लावण्यांत येई.

प्रेताची उत्साराक्या हात्यावर प्रेताच्या आभेष्टाना
दरतच्या शुच्यर्थ संस्कार करावे लागतात. प्रेतयात्रेबरोबर
जाणाऱ्या लोकांनी स्नान करावें लागतें. हिंदुधर्माय लोकांमध्ये
प्रेताच्या जवळच्या नातलगाना दहा दिवसपर्यंत व दूरच्यानां
तीन दिवसपर्यंत सुतक पाळवें लागतें. इतर लोकांत ही चाल
प्रायः आढळून येत नाहीं. प्रेताच्या सतीर मेजवानी करून
रगतसर्पे आश्टिष्टानी भाग घेण्याची विविन्न चाल काही जातींत
आढळते. हिंदूमध्येहि सुतकाचे दिवस संपल्यानंतर गोड तोंड
करण्याची पद्धत आदे युरोपमध्येहि प्रेतोत्तर भोजनाची चाल
आहे. याच्या मुळाशीं मुतामा हा भोजनांत भाग घेतो ही
कल्पना असली असे वाटते. या भोजनाच्या वेळीं टराबिक
पदार्थच काढतात येतात. काही जातींन प्रेताची व्यवस्था
लावल्यानंतर खेळ घेऊनघात येतात, व उराफिक प्रहारचे
नाच नाचण्यांत येतात असें आढळून येतें.

ज्या लोकांत प्रेत पुरण्याची चाल आहे अशा लोकांपैकीं
पुष्कळ लोकांत काही काळानंतर प्रेताची द्वाडे काढून तीं
घुडून पुन्हा पुरण्याची चाल आढळून येते. हिंदुधर्मायाच्या
प्रेतसंस्काराविषयीची संपूर्ण माहिती 'धाद' या लेखनांत वहा

प्रेम—प्रेमाचे उगमस्थान मुख्यतः शारीरिक आहे. छंद-
पुष्टजननींद्रियसंयोग हें त्याचें बाण व प्रत्यक्ष स्वरूप होय.
छीच्या व पुष्ट्याच्या शरीरातील वीर्यजंतुमध्ये परस्पराकर्षण
व संयोग घडून येनाची ही क क्रिया ती प्रेमाचे भौतिक
स्वरूप असून ही क्रिया सर्व जीवांमध्ये आढ-
ळून येते. या मूलभूत स्वरूपेपासून पुढे प्रेमोत्पत्तीच्या इतर
कल्पना मागाहून उद्भूत झालेल्या आढळतात. या दृष्टीनें
प्रेमाचे दोन भाग पडतात. (१) संयोगजन्य प्रेम व (२)
दुरागिन्नत प्रेम. खालच्या जीवसृष्टीमध्ये व मनुष्यसृष्टीमध्ये
संयोगजन्यप्रेमाचे स्वरूप सारखेंच असतें. पण खालच्या जीव
सृष्टीमध्ये दुसऱ्या प्रकारचे प्रेम दिसून मसून तें केवळ
मनुष्यसृष्टीतच दृग्गोचर होत असतें. ज्याप्रमाणें खालच्या
सृष्टीत व मनुष्य सृष्टीत मैदु हा सुदृश्य. मेदुदंशक आहे,
त्याचप्रमाणे खालच्या जीवसृष्टीतील व मनुष्यसृष्टीतील
प्रेमाच्या स्वरूपामध्ये जे भिन्नत्व दृष्टीस पडतें त्याचे कारणहि
मनुष्याचा मैदु हा होय मनुष्याचा मैदु हा हल्ली ज्या आका-
राचा दिसतो तो आकार एकदम झालेला असून तो
त्याच्या पूर्वीच्या लहान आकारापासून पुढें मोठा होत आला

आहे व अद्यापिहि तो मोठा होत जाईल असें वास्तवाचे मत
आहे. या मैदुच्या वाढीमुळे शरीराच्या इतर अवयवांमध्ये
कमी अधिक असे फरक झालेले आहेत. हीपुष्टयव्यवहा-
राच्या बाबतींतील कल्पनांमध्येहि या मैदुमुळे अनेक परि-
णाम घडून आलेले आहेत. अगदी प्राथमिक अवस्थांमध्ये,
मनुष्याची प्रेमाची कल्पना इतर जीवसृष्टीतील जीवाच्या
प्रेमकल्पनेप्रामाणेच शारीरिक होती. पण मनुष्याच्या मैदुची
ज्या मानाने अधिक वाढ होत गेली त्या मानाने त्याच्या
प्रेमविषयक शुद्ध भौतिक कल्पनेमध्ये फरक पडत चालला
या बादांबरोबरच मनुष्यजातीची अधिक सुधारणा होत
गेल्याने प्रेमाच्या या भौतिक स्वरूपेमध्ये फरक पडून
आला आहे. शारीरिक दृष्ट्या पाहिलें असतां असे आढळून
येतें की, खालच्या जीवसृष्टीतील व अगदी प्राथमिक अ-
वस्थांतील मानतजातीतील द्वियामध्ये संयोगेच्छा काही
विशिश्ट काळीच उत्पन्न होते पण मनुष्याच्या
मैदुच्या वाढीबरोबर ही विशिश्ट काळी ह्यापरी
संयोगेच्छा निरय संयोगेच्छत परिणत झाली असें दिसून येते.
हा खालच्या जीवसृष्टीमध्ये, प्राथमिक अवस्थांतील मनुष्या-
मध्ये आणि सुदृश्यक मनुष्यामध्ये प्रेमविषयक स्वरूपेने मोठा
फरक होय असें वास्तवाचे म्हटलें आहे याला कारण म्हणजे
प्रेमाच्या भौतिक स्वरूपेने मानसिक स्वरूपाचा प्रथम प्रवेश
होय हे मानसिक अगर उच्च तत्त्व ज्यावेळीं या प्रेमाच्या
भौतिक स्वरूपेची संबद्ध झाले त्यावेळीं, कालिक संयोगेच्छेचे
निरयसंयोगेच्छेन ह्यापार लागीं असे केंद्रने म्हटलें आहे. या
उच्च स्वरूपेच्या भौतिक स्वरूपेचा झालेल्या गिहाकाभूले
इतर बाबतींतहि बरेच महत्त्वाचे परिणाम घडून आले.
उदाहरणार्थ प्राथमिक मनुष्यामध्ये व खालच्या जीवसृष्टीत
संयोगाच्या बाबतींत प्राणोद्विषाची फार महत्त होत
असे या प्राणोद्विषाचे अनर्तद्विषाचा प्रदेश हुंगण्याची,
आणि स्तन हुंगण्याची क्रिया खालच्या जीवसृष्टीमध्ये व
प्राथमिक अवस्थांतील मानसामध्ये दिसून येत होती पण
मैदुच्या वाढीमुळे व मानसिक अगर उच्च स्वरूपेच्या संव-
धांमुळे, प्राणोद्विषाचे फारसे महत्त्व न राहतां, दृष्टि,

असत. त्यामुळे नेत्रेंद्रियाचे महत्त्व हळू हळू अधिक होत चालले. नेत्रेंद्रियाप्रमाणेच कर्णेंद्रियासहि महत्त्व येत चालले. मृगुळ आवाज हा प्रेमापादक आहे अशी समजूत होत चालली. गायन हे प्रेमाहोपक आहे अशी जी कल्पना आज प्रचलित असलेली आढळून येते तिचे मूळ या कल्पनेत आहे.

तात्पर्य हेतूच्या वाढीबरोबर प्रेमाची भौतिक वरूपना मागे पडली. प्रेम म्हणजे स्त्रीपुरुषजननेंद्रियसंयोग या वरूपनेवद्दल प्रेम हा एक मनोविकार आहे ही उच्च वरूपना अस्तित्वात आली. सुल, दुःख, इच्छा, बुद्धि इत्यादि मानसिक गुणांचे प्राधान्य स्थापित झाले व प्रेमविषयक वरूपनेमध्यें कांति घडून आली.

पण प्रेमाची भौतिक वरूपना जरी वर्मा महत्त्वाची मानण्यात येऊं लागली तरी या भौतिक वरूपनेचा मानसिक करूपनेशी अत्यंत निकट संबंध आहे असे आढळून येते. कामविकार हा सर्व मनोविकारचा उत्पादक होय अशी कल्पना किर्येक विचारी लोकानी प्रतिपादन केलेली आढळते. प्लेटोने तर विचार म्हणजे उच्च प्रकारची शारीरिक नेतना असे म्हटले आहे. प्रेम म्हणजे इच्छाशक्तिचें वैदस्थान अशी शोपनहोरनें व्याख्या केली आहे.

अशा रीतीने प्रेमाच्या भौतिक व मानसिक स्वरूपातील निकट संबंधामुळे, तसेंच प्रेमाच्या वक्षेत सर्व प्रकारचे मनोविकार अंतर्भूत होऊ लागल्यामुळे प्रेम म्हणजे एक स्वतंत्र व प्रबल अशी शक्ति होय अशी प्रेमविषयक कल्पना रुढ होत चालली.

अशा रीतीने प्रेम ही स्वतंत्र शक्ति मानण्यात येऊं लागली व त्यासंबंधी शास्त्रीय रीतीने विचार करण्यास सुरवात झाली. प्रेमाचा व नीतीचा संबंध फाय, प्रेमाचा व धर्माचा संबंध कितपत येऊं शकेल यांसंबंधी विद्वानानी आपली मते प्रतिपादन करण्यास सुरवात केली. प्रेमाचा व सौंदर्याचा निकटवर्ती संबंध आहे ही कल्पना बऱ्याच प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेली आढळते. प्लेटोची प्रेमाची कल्पना शारीरिक सौंदर्यावरच अधिष्ठित झालेली आढळते. मध्ययुगामध्ये, शिल्लारीच्या काळात प्रेम ही अतिशय उच्च व पवित्र भावना आहे असे मानण्यात येऊं लागले. अर्वाचीन काळातहि शारीरिक सौंदर्य हा प्रेमामधील महत्त्वाचा भाग मानण्यात येतो.

अगदी प्राचीन काळीं ज्यावेळीं प्रेम म्हणजे स्त्रीपुरुषसंयोग एवढीच कल्पना होती, त्यावेळीं स्त्रीपुरुष संबंध हा अनियमित असे. ज्या कोणा स्त्रीवर ज्या कोणा पुरुषानें प्रेम नसे तो पुरुष त्या धार्दशां संभोग करून आपली वाचना तृप्त करून घेई. पण असा वैशिष्ट प्रेमाला विवाहसंस्थेनें आळा घालण्याचा प्रयत्न केला. विवाहसंस्थेनें स्त्री व पुरुष यांच्या प्रेमाला शिस्तोपे स्वरूप दिले. पण विवाहानें जरी अशा रीतीने निषेध घाले तरी बोधित प्रेमाचा मार्ग त्यामुळे

अजोवात बंद झाला नाही; व आज सुधारलेल्या राष्ट्रांहि अशा प्रकारची नियमनाथा प्रेमाची उदाहरणे हवीं तितकी दाखवून देतां येतात. याचें एक मुख्य कारण म्हणजे विवाहसंस्थेनें प्रेमावर कृत्रिम दडपणे घालण्याचा प्रयत्न केला हे होय उदाहरणार्थ, एखाद्या पुरुषाचा विवाह एखाद्या स्त्रीशी व्हावयाचा तर त्यावेळीं प्रेमाला लागण्याच्या आवश्यक वस्तू दोघाच्यामध्ये कितपत आहेत हे पहाण्यापेक्षा, या विवाहापासून इतर दृष्टीनें कोणते फायदे होऊं शकतात याच्यावरच अधिक दृष्टि ठेवण्यात येऊं लागली. प्रेमापेक्षा उपयुक्तोवरच अशा रीतीने अधिक भर देण्यात येऊं लागल्यामुळे, प्रेमाची गति बरू मार्गानें सुरू झाली याचा परिणाम असा झालो कीं एकाच पुरुषानें प्रेमासाठीं म्हणजे आपली कामवाचना सुटानें तृप्त करण्यासाठीं विन लप्याची अशी उपपत्ती ठेवण्यास सुरवात केली. अर्वाचीन काळात या दोन्ही अंगांचा एका ठिकाणीं मिश्रण करण्याचे प्रयत्न चालले आहेत. विवाहित स्त्रीनें आपले शारीरिक सौंदर्य वाढविण्याचा प्रयत्न केल्यास सौंदर्य व उपयुक्तता या दोन्ही अंगांचा एका ठिकाणीं मिलाफ होईल व त्यामुळे स्त्रीपुरुषसंबंधाला शिस्त लागेल अशी कल्पना अर्वाचीन काळात प्रसूत होत चालली आहे. प्रत्येक स्त्रीपुरुषाला प्रेमस्वातंत्र्य असलें पाहिजे हे तत्त्व १९ व्या शतकात उदय.स येऊं लागले. प्रेमस्वातंत्र्य याचा अर्थ बोधित प्रेम असा. मात्र नव्हे हे या ठिकाणीं ध्यानात ठेवलें पाहिजे. प्रेमस्वातंत्र्यानें प्रेमाला दाढर्थ येतें, प्रेमाला चिरकालीन व येतें, प्रेमावर कृत्रिम दडपणे अगार निषेध घातल्यानें समाजाचे नोतिमत्ता विघडत अशा प्रकारच्या कल्पना १९ व्या शतकात निर्माण झाल्या व त्या अद्यापिहि अस्तित्वात आहेत. तात्पर्य, प्रेम व विवाह याचें परस्परैक्य घडवून आणण्याचा प्रयत्न अर्वाचीन काळात चालला आहे असे म्हणता येईल.

प्रेमाची उत्पत्ति व स्त्रीपुरुषविषयक प्रेमसंबंध या दोन मुद्यांचे आतापर्यंत विवेचन केले पण स्त्रीपुरुषविषयक प्रेम एवढ्यावरच प्रेमाची मर्यादा थावू शकत नाही. प्रेम हा ज्याप्रमाणे, शारीरिक त्याप्रमाणेच मनाचा व्यापार आहे. ती एक प्रकारची भावना आहे. प्रेम हे स्त्रीवरच नसेल आणि पुरुषावर लज्जवयाचें नाही असे म्हणता यावयाचें नाही. दोन पुरुषामध्ये परस्परविषया प्रेम उत्पन्न होणे अगदी स्वाभाविक आहे. उदाहरणार्थ, आपचे आपल्या मुलावर प्रेम असू शकते, त्याचप्रमाणे एखाद्याचे आपल्या स्नेहावरादि असे शकते. पहिल्या वाषांतीतील प्रेमाला वास्तव्य व दुसऱ्या प्रकारच्या प्रेमाला स्नेह हे नाव देण्यात येते. पण दोन्हीहि प्रेमांचेच प्रकार आहेत. मातेच्या अपवादातील प्रेमाला वास्तव्य हे नाव देण्यात येते. एखाद्या व्यक्तीचे अखिल यानवजातीवर प्रेम असेल तर त्याला भूतदया म्हणण्यात येईल पण ही झाली तरी प्रेमाचीच विशिष्ट स्वरूप आहेत. तात्पर्य, प्रेम हे स्त्रीपुरुषामध्येच असतें असें नसून तें समाज

जातीयांमधील असत असत आढळत यादिएक्षां पुढे जाऊन असं म्हणता येत की, दोन समानजातीयामध्ये देशील जाहीरक संघष जई सक्तो. समानजातीय ध्यक्षांमधील संभोगसंबंध प्राचीन समाजातून नवई तर अर्वाचीन काळांतहि दिसून येतो, व तो सर्व देशांत कमी अधिक प्रमाणांत आढळून येतो.

प्रेमाचे वास्तव्य, प्रेह, भूतदया, इत्यादि ज्याप्रमाणे भेद पडतात त्याचप्रमाणे त्याचे सात्विक, राजस व तामस असे गुणभेदादि पाडण्यांत आले आहेत. सात्विक प्रेम शांत, सत्व, व पावित्र्य यांच्या पायावर उभारलेले असते. राजस प्रेम सहेतुक पण विवेकशील असते. तामस प्रेम हें अगदी हलक्या प्रकारचे असते. प्रेमाचा उदय कसा होतो यासंबंधी धाडसे सांगणे जरूरीचें आहे. विविध कारणांचे प्रेमाचा उदय होतो असे नवी सांगता यावयाचें नाहीं. कधी कधी प्रयत्नदर्शनांचे प्रेमाचा उदय मनोमर्थ उत्पन्न होतो. तथापि साधारणतः सौंदर्य, सहवास, स्वभावपरिचय यांमुळे प्रेमाचा प्रादुर्भाव होतो असे म्हणता येईल. खरे प्रेम हें अनुभवगम्य असते. त्याला रावरेक, कुरूप-सुरूप इत्यादि कृत्रिम भेद दिसत नाहींत.

प्रेमाची लक्षणे कोणती आहेत याचा विचार करूं लागल्यास असे आढळून येईल की प्रेमाच्या मुख्य लक्षणांमध्ये, प्रेमवस्तूबद्दलचा निहेतुक आनंद हें प्रमुख लक्षण होय. प्रेमवस्तूबद्दलचा निहेतुक आनंद म्हणजे त्या वस्तूच्या स्वभावबद्दल आनंद दाखविणे हें होय. प्रेमवस्तूच्या सन्निधात आनंद वाटणे हें ज्याप्रमाणे प्रेमाचें मुख्य लक्षण त्याचप्रमाणे प्रेमवस्तूच्या वियोगाने दुःख होणें हेंहि प्रेमाचें एक मुख्य लक्षण होय. वियोगदुःखामुळे प्रेमवस्तूविषयीअधिक उत्कंठा लागते व त्यामुळे प्रेम हें गूढतर बनत जाते. प्रेमवस्तूबद्दल आर्थिक अत्रा असणे हें प्रेमाचें तिसरें लक्षण होय.

स्वतःचा स्वतःचेर तितका प्रयत्न विश्वास असतो तितका प्रेमवस्तूविषयीहि आत्मव्य विश्वास असला पाहिजे. हतका विश्वात असला म्हणजे प्रेमवस्तूविषयी मनोमर्थ ऐक्याची नावना निर्माण होते. प्रमाचें धर्म्य प्रेमवस्तूचें व आपले ऐक्य होणें हें होय. तथापि हें ऐक्य होणें म्हणजे स्वतःचे स्व अजीबात निरस्तून जाणे असे मात्र नवई; नीतिसाक्षाहृष्टीने विचार केला तर मनुष्याच्या मनोमर्थ्ये कोपयत आ भावना जागृत आहे सांपयत दोन वस्तूंमध्ये ताद तम्य घडू येणें कर्भाहि शक्य नाहें, तासय वरील विधानाचा संकुचि धर्म केला पाहिजे. दोन हृदयांचें ऐक्य झालें म्हणजे दो ध्यक्षांमर्थ अी भिन्नत्व राहिले तरी तें भिन्नत्व प्रेमा विधातक होत नाहीं असा त्याचा अर्थ होय. अशा प्रकार ऐक्य निर्माण झालें म्हणजे प्रत्येकाच्या मनात एक प्रकार काति घडून येते. आशिल्ल कृष्टीच्या पुढाशी प्रेमाचीच कल्प आढळून येतः प्रेमापरच मुळी सान्या गगताचा कोला उभारला आहे. प्रेमाची भावना नष्ट झाल्यास सर्व जगा

चास होईल असें जे एका प्रथकाराने म्हटलें आहे तें अगदी खरे आहे.

[संदर्भग्रंथ— भाव. ब्लॉच.—दि सेक्झुअल लार्सक ऑफ आवर टाईम, इंग्लंडाक एलिअ—मॅन अँड वूमन, स्टडीज इन सायकॉलजी—ऑफ सेक्स; एडवर्ड कापेटियर—लव्ह क मिंग—ऑफ—एग; मेरी इटोपे—मॅरेज; एच. टी. फ्रिक—रोमॅंटिक लव्ह अँड पर्सनल व्युटी; वेस्टमार्क—हिस्टरी ऑफ लूमन मॅरेज; चार्लस अलथेट—प्री लव्ह; इलेन कौ—लव्ह अँड मॅरेज; ऑग हिथ—वेज ट्र लव्ह; डॉ. रोडरिक डेलमन—सेक्झुअल प्रोडिम; राबर्ट मुलर—सेक्झुअल बायॉलजी.]

प्रेमपूर—मुंबई, महिळाळामधील एक संस्थान. प्रसवर्ग—चेकोस्लोव्हाकिया. याच नावाच्या प्रांताचें मुख्य शहर आहे. याची लोकसंख्या १९२१ साली ९३१८९ होती. यापेक्षा ३ जर्मन आहेत. हे शहर डॅन्यूब नदीच्या उजव्या तीरावर वसलेले आहे. हे १५४१-१७८४ पर्यंत हंगेरी देशाची राजधानी होतें. व स. १८४८ पर्यंत हंगेरीच्या प्रतिनिधिसभेची जागा येथेच असे. या शहराी पुष्कळ शिक्षणसंस्था आहेत. हे स. १००० च्या सुमारास अस्तित्वात आले. स. १८०५ २६ डिसेंबर रोजी येथे पहिल्या फ्रेंचसंघा नेपोलियनशी तह झाला. आजचें नाव प्रॅटिस्लाव्हा.

प्रेस्टन—हे इंग्लंड देशातील लॅंकाशायर परगण्यातील बंदर, आणि म्युनिशिपल काउंटी, व वाल्डमॅटरी—बरो आहे. लोकसंख्या (१९२१) ११७४२६. सार्वजनिक इमारतपिकी नगरभवन हे कार प्रेक्षणीय आहे येथें एक मोठात म्हालय व परार्थसंप्रहालय आहे. म्हालायांत डॉ. शेफर्डचा ग्रंथ-संग्रह ठेविला आहे. याशिवाय शिक्षणसंस्था, रमणबागा, वगैरे आहेत. प्रेस्टन हे लॅंकाशायर परगण्यातील कापड्याच्या कारखान्यांचे मुख्य ठिकाण आहे. शिवाय येथें कोरल व पित्तक यांचे ओतीव कामचे कारखाने, यंत्रशिप्पाचे कारखाने, कापड्यांची यंत्र, व जड्यांचे बाभणे, वगैरे सुत्तरे उद्योगधे चालतात. येथील पार्लमॅटरी बरोलक दोन प्रतिनिधींनीनिवड होते. प्रेस्टनच्या कार्पोरेशनमध्ये एक मेयर, १९ मास्टरमेन व

असत. हे मुख्यतः संस्कृति, अलंकारशास्त्र, राजकारणशास्त्र व वादविवादपद्धति हे चार विषय शिकवीत असत. या शिक्षणाने सत्यशोधनाची पात्रता न येता फक्त वादातील यशप्राप्तीचा मार्ग समजे. याची मते—“ सत्य व ज्ञान ” याची प्राप्ति फार कठीण आहे म्हणून याने “ सद्गुण व नैपुण्य ” हाच आपला ध्येय ठरविला. विचारांचा उमग संवेदनांपासून होतो व नंतर ज्ञानप्राप्ति होते अतएव ज्ञान हे स्वतंत्र नसून परावलंबी आहे असे याचे मत आहे

प्रोद्दत्तूर—मद्रास. कडापा जिल्ह्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ४५८ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे एक लक्ष. तालुक्यातील खेळांनी संख्या ८६ असून उत्पन्न २००००५ आहे. कमी उत्तम प्रकारची असल्यामुळे लोकवस्ती अतिशय दाट आहे. ‘कडापा दगड’ इमारतीच्या कामाला पुष्कळ उपयोगिता आणतात मुख्य पीक कापूस असून निळीवाचून दुसरे फारखाने नाहींत मुख्य टिकाण प्रोद्दत्तूर असून त्याची लोकसंख्या चवदा हजार आहे

प्रोम, त्रिहरा.—छाळचा ब्रह्मदेश पेटु प्रांतातील जिल्हा. क्षेत्रफळ २९१५ चौरस मैल. या जिल्ह्यामधून हरावती नदी वहाते. प्रोम जिल्ह्याच्या पूर्वेस धमीन या नावाचे हरिण भिपुल आहेत. हत्ती आणि गेंडे आरारकान योमामध्ये आढळतात पावसाचे मान ४६ इंचांपर्यंत असते प्रोमचे मूळचे नाव पी आहे दंतकथेवरून असे दिसते की ते कुलासला हुदयंग राजाने प्रोम शहर वसविले या जुन्या शहराच्या आसपास ५ मैलापर्यंत दलदले आहेत जुन्या पडक्या देवळाचे अवशेष नगरेस पडतात सन १५४२ त टंगु सैन्याने प्रोम आढा आरारकान याच्या फौजेची लहान त्याचा पराभव केला. प्रोम जिल्ह्यात २ मोठी भव्य बुद्धाची मंदिरे आहेत. खेसनडा येथील मंदीर ८० फूट उंच आहे. लोकसंख्या सुमारे ४ ला. प्रोम जिल्ह्यातील लोक बहुधा बुद्रानुयायी आहेत. शेकडा ९४ ब्रह्मी भाषा बोलणारे आढळतात. प्रोम जिल्ह्यात शेतीची कामे उन्हाळ्यात चालतात ताडुळाचे पीक जास्त असून पावसाचे मान जरी एकंदरीत कमी तरी हुदयंग ब्रह्मदेशात कधीच पडत नाहीं व शेतकरी कर्जबाजारी नसतात. जंगलखात्यात राखलेले जंगल ५३८ चौरस मैल असून १९०३-०४ साली उत्पन्न सरासरी १॥ लक्ष साले. कापसाचे आणि रेशीम विणण्याचे काम सर्व प्रोम जिल्ह्यात चालते. मंडाले खेरीजकरून एकंदर ब्रह्मदेशात प्रोम जिल्हापेक्षा कोष्टी लोकांची वस्ती कमी कोठेच नाहीं. निर्गत माल ताडूळ आणि इमारतांचे लाहूड असून आयात जिन्नस मुख्यत्वेकरून युरोपीय देशातील आहे.

शहर—छाळचा ब्रह्मदेश. प्रोम जिल्हाचे मुख्य शहर. हे रंगुनपासून रेल्वेमार्गाने १६१ मैल आहे. लोकसंख्या सुमारे पंचवीस हजार. जुने शहर मोडून त्या आगे नवे शहर नांगले नटनेटके वसविलेले आहे. पूर्वीची राजधानी तरे खेटरा या नावाच्या गावी होती. तो गाव प्रोम-

पासून ५१६ मैलावर आहे. या गांवात पूर्वीच्या राजाच्या वेळेचे जुने भवशीप आहेत. प्रोम शहर त्या वेळी लडाईची जागा होती. शहरात मुख्यत्वेकरून रेशमी वापक, ताडपत्री, अंध ठेवण्याकरिता मोठ्या पेट्या वगैरेचे कारखाने आहेत. १८७४ साली प्रोम येथे एक म्युनिसिपल कमिटी स्थापन झाली.

प्रोस्टेटपिंडाचे व्याधी, प्रोस्टेटची वृद्धि—बुद्धा-स्थंत ६० वर्षांच्या सुमारास या पिंडाची वृद्धि विशेष होऊन त्यामुळे कित्येक वेळा मूत्रावरोध (मूत्रघान) हातो. लक्षणः—लघवी योडगोडी व सावकाश होणे व वारंवार होऊन त्यामुळे रात्रीसून तीन चार वेळा उठणे लागणे, लघवी उंथून कुंठन करावी लागते व तरी थोडी लघवी मूत्राशयांत शिळक राहून तेंथ ती नासून तीस दुर्गंधि येऊ लागणे. येणप्रमाणे मूत्राशयाचा दीर्घकालीन दाह होऊन पाठरा विकट स्वेप्मा लघवीचाट पडतो. रोग्यास पोडा होऊन सैन पडेनासे होते. कधी लघवी जगदी वेद होऊन जाते शेवटी अशक्तता वाढत जाते. मूत्रपिंडाचाहि दाह होऊन रोग्याच्या जिवास धक्का पोवतो. प्रोस्टेटचा मध्यभाग अथवा एका बाजूचाच भाग वृद्धिमत्त होतो. त्यामुळे मूत्रमार्गाच्या त्या भागामध्ये लघवीस अडथळा येतो. गुदामध्ये तर्जनी प्रवेश करून परीक्षा केली असता तो पिंड मोठा झालेला घोटास लागतो. उपायः—औषधाने हा पिंड लहान होत नाहीं. म्हणून अडचण पडेल तेव्हा मूत्रनलिकेने नेहमी दिवसांतून दोन तीन वेळा लघवी काढावी. जरुरीप्रमाणे जेंद्रुभ कोमट औषधाना मूत्राशय पिचकाराने घुसावा. येणप्रमाणे मूत्र काढीत गेले म्हणजे त्याची नासण्याची क्रिया व साचणे बंद होऊन दाह व वेदना यावतील. एवढ्यासही रोग्यासच नलिका घालण्यास शिकविणे बरे असते. वृषण शस्त्रक्रियेने काढून टाकिले असता हा पिंड शुध्क व लहान होईल अशा कल्पनेने व आशेने एक किंवा दोन्ही वृषण काढून टाकिल्याने काही आराम वाटतो असा अनुभव आहे पण यात जरा जोखीम असल्यामुळे फक्त बर्थिनदी थोडी कापूस बाधून ठेवल्याने वृषण शुध्क होत व नंतर हा पिंडहि शुध्क होऊन लघवी सुलभतेने होऊ लागते. शस्त्रक्रियेने प्रोस्टेटचा वाढलेला भाग नाना-तन्हेने कापून काढता येतो.

प्रोस्टेटचा दाह अथवा गळ—यास कारणे पुष्प प्रमेह होऊन त्या पुषाचा किंवा साध्या पुषाचा संसर्ग मूत्रमार्गाच्या मागच्या बाजूस पसरत जाऊन हा पिंड सुजतो. लक्षणः—लघवी करताना अडचण पडून वेदनेने ती वाढ येणे अशक्य होते. रीत्यासहि अडचण पडते. पाटावर किंवा खूचावर रोग्यास बसवत नाहीं. तर तो गुदाची सुचक बाजूस राहिल अशा तजविजने तिरका बसतो. उपायः—या दाहाने गळे बनले असता ते गुह्यारातून कापावे. आपोआप पुद्द-

धुनात व नंतर ते सिधुउगिनशी मिसळून आलेल्या द्या-
वर अम्लाची किया केली असतांना खाली सांका जमती. हा
सांका पुन्हा पाण्याने धुतात व नंतर सुका करतात. पुन्हा
पुन्हा याच रीतीचा अवलंब केला असता प्लवरंजनी शुद्ध
स्वरूपात मिळते. याचे पिचके पूर्ण मिळते व ते पाण्यामध्ये
विद्रुत होत नाही,पण अल्कहलमध्ये होतें.दाहक अनाम्लामध्ये
याचा द्राव लवकर मिळतो व त्या द्रावात हिरवी चकाकी
असते. ह्या प्लवरंजनीचे द्रवाम्लावर स्तंभिदीकरण केले
असतां इओमिन नावाचा पदार्थ मिळतो. ह्याच्या योगानें
छोंकरीस, रेशमास व कापसास गुलाबी रंग देतां येतो.
नत्राम्लाच्या योगानें प्लवरंजनीचे नत्रिदीकरण करून ट्रि-नत्र
व चतुनेत्र मिश्रणे तयार करता येतात. या ट्रि-नत्रमिश्रणा-
वर अम्लाची क्रिया केली असतां पिचकी रंगद्वयें मिळतात

प्लातिन (परमाणुभारार्क १९५)—एक रासायनिक
धातुरूप मूलद्रव्य ह्या धातूचा शोध प्रथम दक्षिणअमेरिकेंत
लागला. दर वर्षी सर्व जगात तयार होणाऱ्या प्लातिन पैकीं
वैकळा १५ चा पुरवठा रशियातून होतो. प्लातिन ही धरत्या
रेशाची पाठरी धातू असून फार धनवर्धनीय व तन्य आहे
इरिडियमच्या मिश्रणानें प्लातिनाचा कठिणपणा बराच
वाढतो व तन्यता देखील कमी होते. त्याचें विशिष्ट घणता
२०.८५ ते २१.७१ आहे. त्याची विशिष्ट उष्णता
(० सेंटीमीटर व १००० सेंटीमीटर यांच्या दरम्यान) ०.३२३
आहे तें १००० से. मि. व १८०० से.मि या उष्णमानाच्या
दरम्यान वितळते. वॉलेंडियमप्रमाणें प्लातिनहि उच्च व इतर
बायु वन्याय प्रमाणात घातून घेतो. या गुणामुळे त्याचा
सान्निध्यावैकाली पदार्थ म्हणून फार उपयोग केला जातो.
प्लाटिनचे प्राणिदीकरण बहुतेक मुळांच होत नाही. तो स्फुर,
असेनिक (ताल), अँटिमनी (अंण), सिक, टँक, व
प्लव यार्शी आणि दुसऱ्या बहुतेक सर्व धातूंचा संयोग पावतो.
कोणत्याहि अम्लाचा त्यावर मुळांच परिणाम होत नाही
असें म्हटलें तरी बालेक फक्त जलराजान किंवा ज्यापासून
हरवायु निपतो अशा मिश्रणात तो दवतो. द्रवोत्तल नत्रि-
सांचा, पालाशकर्मनत्रिदाचा व लोहकर्मनत्रिदाचा त्यावर
ताडवलेच परिणाम होतो. प्लातिमाच्या कोणत्याहि संयुक्त
पदार्थांचें, अतिसय तापाविल्ल्यान विघटन होऊन धातू मागें
रहातो. प्लातिनचे खरे क्षार असे मुळांच होत नाहीत.
रासायनिक उपकरणें, उष्णज्वलित दोंप व ताप-मुगळ
कारण्याकरिता प्लातिनचा उपयोग करतात. गंधकाम्लाच्या
कारखान्यात, फोटोमाफोर्मर्ये, व जवाहिरांच्या धंधांतहि
प्लातिनचा फार उपयोग होतो स १९०८ मध्ये प्लातिनचा
भाव एक ह्रॉय औंसाला ५ पै २ रित ६ दे. होता.

प्लासी—बंगाल नदिया त्रिल्ल्याच्या भागिरथी नदीच्या
डाव्या किनाऱ्यावर असून या ठिकाणी एक मोठी ईप्रजाची
सडाई झाली होती व तीत बंगालचा नवाब सुराज्यदाया याचा
ह्लाद्वहन परामब केला होता (१७५७).

प्लिनो, थोरला (इ.स. २३-७१)—एक रोमन ग्रंथकार.
सेनेकाच्या सहाय्यामुळे तत्वज्ञान व साहित्यशास्त्र यांचा
त्याने अभ्यास केला. त्याने इ. स. ४६ मध्ये कमर्बोत
लष्करी नोकरी, इस्टेर्बोशियनच्या वेळी स्पेनमध्ये प्रोक्युरेटरीची
नोकरी व नंतर आरमारविपतीची नोकरी केली. त्याने
'हिस्टरी ऑफ डिजटाइस' नांवाच्या इतिहासाचा एकठांस
मुस्तक लिहिला, व 'नॅचरॅलिस हिस्टरी' नांवाचे पुस्तक बहु-
तेक पूर्ण लिहिलें. अधिक माहिती ज्ञानकोशा पावण्या विभा-
गांत (पू. २९१) पहा.

प्लिनो, धाकटा—हा रोमन ग्रंथकार थोरल्या, प्लिनोचा
भावा त्याने ग्रीक व रोमन वाढ्मय आणि साहित्य
शास्त्राचा अभ्यास केला. थोरल्या प्लिनोने याला दत्तक घेतलें
व पुढें तो लष्करी ट्रिब्यून, फॉन्सल व विधिनिघाती
गव्हर्नर होऊन ११३ साली मरण पावला. आपल्या
मूळच्या गावी त्याने एक पुस्तकालय काढलें व त्यानिक
शिक्षणाचा वाड करून जन्मतः स्वतंत्र असलेल्या नागरि-
कांच्या मुलामुलांच्या शिक्षणाकरिता एक संस्था काढली.
मरतेवेळी त्याने आपल्या मृत्युपत्रांत बरीच मोठी रक्कम
सार्वजनिक उपयुक्तेच्या कामाकरिता दिली. प्लिनोच्या
भाषणांवाचय त्याने लिहिलेल्या पत्रांची एक पुस्तक व
'प्लोमनी प्रमथ्यबहार' या नावाचें पुस्तक उपलब्ध आहे.

प्लिमोथ—इंग्लंड. ही काउटी असून हेव्हनशायर
मधील एक बंदर आहे. लो. सं. (१९२१) २०९८५७
असून समुद्रकिनऱ्यावर पूर्वेकडून पाश्चिमेकडे अनुक्रमे
थटबोटर, सटनपूल, मिलरे, स्टोनहौस पूल, इत्यादि बारीक
बारीक आखातें आहेत. कॅटवटरच्या पाश्चिमाभावर आठव्या
हेनरीने बांधलेला नवी बिल्ला आहे. कॅटबोटर हॅमोले याच्या
बाजूने उंचवट्याचा प्रदेश आहे त्यावर किल्ले बांधले आहेत.
हे बिले बंदरांत येण्याच्या सर्व वाटा रॉखन धरतात. येथे
होव्हरेकचा जंगी पुतळ्य आहे व त्याचप्रमाणे सोळाव्या
शतकात स्पेनच्या लोकांचा समुद्रावर पराभव केल्याबद्दल एक
जयस्तंभ आहे. प्लिमोथचीडमधें डेक बेट आहे; त्याची
तटवदी चांगली मजबूत आहे. गिल्डहॉलच्या पूर्वे दरवाज्या-
जवळ प्लिमोथचें चर्च आहे. प्लिमोथ येथे साबण, हुत्रिम खत,
सल्फ्यूरिक अँसिड ही तयार होतात व त्याचप्रमाणे तेथे काग-
दहि रंगवतात.

प्लूटो (ग्रीकांचा यम)—संतर्नाचा पुत्र व जेव्हाचा
प्राता. याच्या वाटणीस पाताळांतल सर्व प्रदेश आरा-
याचें नाव देऊंस असे होतें. याच्या मुमुखांत सर्वत्र
अंधार भरलेला होता म्हणून कोणीहि याची ह्री होण्यास
कबूल होईना म्हणून प्रातर्पेची नामक संगीतची (धान्य-
देवतेची) कन्या उपपनात त्रैत्रिणीसह रमत होती तीत
बळेंच धरून भूमीत त्रिशूलानें विवर पाडून हा पाताळांत
निघून गेला. त्याच्या जवळ सर्बरेस नावाचा श्वान नेहमी

अपनी. याच्या हातोंत किमतीचा लुटका असतो. त्याच्या-
कडे गेलेला कोणी परत याबयाचा नाही असे त्या रिष्ट्या
मुक्कितगत.

प्लेग—या सर्वांच्या उतरामध्ये सरीरोताळ कापाउ
वीरि काही ठिकठगच्या अग्रसत्रांये सुगून मोठी वेदनायुक्त
गठ उत्पन्न होते आणि दाखिवात होऊन रोगी सुसु पाव-
ण्याने प्रमाण ज्यांत अतिशय मोठे असने असा हा उतर
आपल्या देशात गेष्ट्या पंचवीस वर्षांत अगदी परिचयाचा
झालेला आहे.

पूर्वेतिहास.—हा रोगाच्या भयंकरपणामुळे हा रोग
पूर्वी कोंठ होता हे कळणे अकर आहे. प्राचीन काळी
यूरोपईटांत याच्या मोठ्या सर्पी येऊन गेष्ट्या; त्यापैकी
सहाव्या शतकांतल सर्प फार मोठी होतो. मध्ययुगीन
कळांत या सर्पां वरच्यावर तेंपे निरनिराळ्या देशात येत.
ख्रिस्तमधील १६६५ सालची मोठी सर्प येऊन गेष्ट्यावर
तिवटाले सर्प हळू हळू वमी होऊन यूरोपीयन तुर्कस्तानच्या
पूर्वेत तुळक आढळण्यांत येई. पुढे हाँगकॉंग, क्याराटन व मुंबई
येथे १८५४-५५ सालापासून सर्प सुरू झाल्यामुळे यूरोप-
तील देशांत संसर्ग होण्याचे पुन्हा मोठे भय उत्पन्न
झाले आहे व ते भय सर्राहे आहे; कारण येथून संसर्ग
जाऊन यूरोप, दक्षिण आफ्रिका, येथील निरनिराळ्या काही
शहरांत व दक्षिण आणि मध्य अमेरिकेंतील काही शहरांत
सर्प सुरू झाला होता. पण कडक बंदोबस्त व आरोग्यकारक
नियमांच्या वाढण्याच्या सक्त आंमलांमुळे तेंपे फार दिवस
सर्प टिकला नाही. एकट्या हिंदुस्थानांतच १८९६-१९१०
पर्यंत जवळ जवळ एक कोटी माणसे या रोगात भळी पडली
असावात इतकी भयंकर प्राणहानी त्याने येथे केली आहे.
हिंदुस्थानातहि हा रोग प्राचीन काळी पुष्कळांत आला होता;
पण आगगाडीइतकी त्वरित व विपुल दळणवटण्याची साधनें
रयावेळी नसल्यामुळे काही शहरांचा व लहान प्रांतांचा
नाश त्यामुळे होत असे. अर्थाचीन काळी रद्दपणे एकोणिसाव्या
शतकाच्या आरंभापासून १८५४पर्यंत जो काळ त्याच्या अगो-
दर पुजराय, कष्टप्रत, काटेबाट (१८१५) येथे प्रथम
सुरकाळ वट्टे नेवर त्याने प्रथम आगमन व काही वर्षे पुन-
रागमन झाले; नंतर तो वर सिंध, व हिंदुवाढ दक्षे उत्त-
रेत व अहमदाबाद वगैरे प्रांतांकडे पसरून १८२० साली
अगदी नाहींसा झाला तो पुन्हा १८३६ साली मारवाळातील
पाली या शहरी प्रगट झाला, व तेथील कडक उन्हाळ्यानें
एकच वर्षांत कायमचा गेष्टा. हिमालयातील उंच टिळाणी
असलेले केंदरान्धय या स्थानी १८२१ साली प्लेग झाला.
१८३४-१८३६ या साली आणखी साधी उद्वपल्या, व प्लेग
रोग १८४५-५२ साली दक्षिण दिशेकडे पसरला;
त्या वेळचा सरकारी रिपोर्टरि उपलब्ध आहे. तेव्हापासून
प्लेग नव्हता तो १८९६ सालापर्यंत नव्हता. फनारिक व विनायूर
येथेहि प्राचीन काळी प्लेगच्या सांभी येत असत.

रो ग की का र पें.—(१ किशालये या अनुसाररुग्णे
या सापाच्या अंतुवः बरोबर बोध लाविला. रोगी अिबंत
असतांना ते अनु रोगाच्या रफांत अगद मोट्या सुभष्ट्या
गाठींत, मसमुद्यांन व कचित् कफामयेथे सोपवतो. रोगी युत
हालामानंतर त्यांच्या शरीराच्या भागें हिंदियांत तो अंतु सांपडतो.
एक लहान रेषा व तिची दोन्ही टोंके योळ असा आकाराचा
हा सपुष्ट अंतु असून त्यास रंगवितां येत व गेतर तो सुस-
दशक्यमाने दिष्टतो. त्याच्या मध्यभागी रंग दाट बसतो व
दोन्ही टोंकांस किळा रंग बसतो. (२) रोगप्रसार विषवा
करतात याविषयी अता कोणताहि संशय राहिला नाही.
माणसांत सर्प सुरू होण्याच्या अगोदर फार उंदीर मरूं लागतात
व सर्पदूषित उंदरांच्या अंगावरील विषवा तपासून पाहिल्या
असता त्याच्या शरीरांत हे अंतु विपुल स.पडतात. उंदराच्या
अंगावरील विषवेची जगत वेगळी असते व या विषवाच उंद-
रामध्ये सर्प पसरवितात. तथापि उंदरांच्या अंगाची किंवा
दूषित उंदीरसंभिध असून त्या विषवा, माणसांना देता करून
किंयेक दिवस त्याच्या रफावरहि आवले पोषण पत्तावितात
असे अनुमाने सिद्ध झाले आहे सर्पच्या रोगाच्या अंगावर
देता केलेले जग तपासून पाहिले तर विषवा दिसतात. याप-
रून दूषित बरें व दूषित बपडे, दोहोंमध्येहि विषवा अण-
ल्यानें त्या रोगप्रसार कता करतात हे मानात येते. फुफुषु-
दाहायक प्रकारचा सर्प मात्र एका रोगापासून निरीती
मनुष्यास प्रत्यक्षपणे संसर्ग करतो, व मॅसूरिया प्रांतांत
१९१०-११ साली असा प्रकारची सर्प आली होती. तेव्हा
हा संसर्ग कफाबादे होता असे सिद्ध झाले आहे. तेंपे
असल्या सर्पामुळे चाळीस हजार माणसे मेलीं रोगांना उंद-
रांचा अथवा विषवाचा संसर्ग मुर्जीच नव्हता, पण लहानासा
ससाएवढ्या आकाराच्या एक प्रकारच्या युवाी रोगे होश्या.
त्यामध्ये असा रोग अगोदर पुरू होऊन तो प्रथम संसर्गांनें
माणसांना वापला. हवेचा व जमुमामाणा रोगाच्या सर्पावर
परिणाम दनकाच दिवून येतो फी अति कडक उन्हाळा
असल्यात तोंच यांवेत पण अति कडक हिवाळा असला तर
ही यांवेत नाही. पणसर्प वर्गीच्या ओलील लहान, मोठ्या
कोणाहि माणसास तो अगदी सहज होतो.या बयाच्या युवाील
पयासरीत माणसांनहि होतो पण पुष्कळच कमी प्रमाणांत
होता. एकदा सर्प झाला असता पुन्हा तो न होयाइतकी
काही प्रोसेबंधक शक्ति रोगाच्या अंगांने येते. पण माणसि
काही अपवाद आढळतात.

रो ग ल ड पें.—या उतराचे बाही प्रकार ररभिगीत
आले आहेत. योपैकी मोठी सुगतात वट्टून पयास
प्रथिकीतपताउत्तर नांन दिले आहे तोच विशेष आडकून
येतो. त्याची गर्भावस्था दोन ते पांच दिवस असते. रोगाच्या
आरंभात बबवा, ब्याळा, डोके गर्भपी मुसणें, कफा गेणें,
धंदी वागणें, थारत्या हाणें ही लक्षणे होऊन बराच

बाळून ताप येतो. धरंच रोगी या स्थितीमध्ये मानावर नसतात; चालतांना रोग्याचे शोक जातात व तो मनांतून फार पावळून जातो. अंगाचा फार उलघाल होतो. कधी कधी जुलाब, वांती, मळमळ, याचा जोर विशेष असतो. ताप फार भरतो (१०२-३ ते १०६-७ पर्यंत). नाडीचे प्रमाण दर मिनिटास १०० ते १३० ठोकें इतकें आरंभी असतें. प्रथम जोमेवर ओलावा म पाठरी वुरशी असते; नंतर तिला कोरड पडून तिच्यावर पिणट रंगाची वुरशी येऊन दात, जीभ यावर दुर्गंधिमय फोटा भरतें व रोगी अगदीं येमान स्थितीत वायु होऊन बडबडत किंवा वेष्टुद्धीत पडलेला असतो. अशा वेळीं नाडी मंद चालते व रोग्याचे हात पायहि थंड पडतात. लघ्वांतून आम्लता व आरक्तपणा वाढतो; व ती फार थोडी होते. व तांत आल्क्युमिन साचवतें. असाध्य ज्वरामध्ये लघ्वां थंड होते. आरंभापासून किंवा निदान ज्वरास दोन तीन दिवस झाल्यानंतर माडी, कांस, गटा यापैकी कोणत्यातरी टिकाणच्या गाठी ठणवून सुरू लागतात. माडीतील गाठीचे रोगी अधिक असतात. ती गाठ चांगली कोंबडीच्या अंघ्याएवढी मोठी दिसते. गुह्येन्द्रियावर नटे पडून माडीत बंद हातें, या लक्षणांमुळे यास बघाताप अर्सेहि नांव आरंभी लोकानां ठेविलें होतें. हेम हे इंद्रजो नावच आतां खरें प्रचारात रूढ झालें आहे; म्हणून या लेखात सर्वत्र त्याचाच उपयोग केला आहे. गाठीतील ठणक मनस्वी असते व रोगी जगण्याच्या पंथात अस्वस्थ असता गाठीत साठव्या दिवसापासून पू होण्यास आरंभ होतो. याच वेळेस कोणा रोग्यास पण क्वचित्च लहान मोठी गळवें हातपाय, डुंगण अथवा मान या टिकाणी उठतात. असाध्य ज्वरामध्ये टिकटिकाणी शिरा फुटल्यामुळे त्वचेलाही व विदोपतः गाठीच्या आसपास लहान-मोठे रक्तनिर्गम होऊन लाल ढाग दिसतात. हे बहुधा सर्वांगावर दिसतात व नंतर लवकरच मृत्यु पडतो. नाक, फुफ्फुस, जठर, आंठी या वाटे कांहीं रोग्यानी रक्तस्राव होतो. मृत्यु बहुधा उदा दिवसांच्या आत येतो. नातपासून दहा दिवस रोगी जगला म्हणजे तो बरा होण्याच्या मार्गास लागला असे समजावे. तथापि गाठी पिकून त्या फुटून आंगर कणून वन्ना होईपर्यंत रोगी बरा होण्यास बराच काळ लागतो. जंतुद्वारे रक्तवाहिन्यात्मक नावाच्या भेदामध्ये रोगाची तीव्रता इतकी असते की रोगी लागल्यापासून बोवीस तासांच्या आंत मरतो. व त्यास संसर्गहि असाच अगदीं संपादयानें होतो. गाठ वारीक पण सुजलेली व वरील भेदापेक्षा पुष्कळच लहान असते. ज्वराधिक्य बहुधा अर्तेंच. रोवटीं वात व येशुद्धि येऊन रोग्यास मृत्यु येतो. फुफ्फुसदाहात्मिक हेमः—हा भेद सुमईतील १८९६ सालच्या सार्धात यन्मान अंशी पहाण्यास सापडला. ज्वराचा आरंभ पहिल्या प्रकाराप्रमाणेंच होतो; पण एकदोन दिवसानंतर खास झाल्याची सप्रणें दिसूं लागून खोकला, धाप, लाल रंगमिश्रित कफ,

निद्रानाश, उलघाल, वात होऊन लवकरच तीन दिवसांच्या आंत मृत्यु येतो फुफ्फुसांचे घनीभवन झाल्याची लक्षणें डॉक्टरास तपासून सापडत नाहींत. खासनालका मात्र कफानें भरल्याचें छाती तपासून पाहिल्यास समजतें फुफ्फुसदाह झाल्याचें, प्रंत तपासण्याच्याकाली सिद्ध होतें व तो दाह तुल्य टिकाणी असतो. त्या दाहाच्या टिकाणाच्या फुफ्फुसात व कफात पुष्कळ जंतू सापडतात. सौम्य प्रकारः—यामध्ये ज्वर बहुतेक नसतो. गाठ वगैरे इतर लक्षणें अगदीं निरप. द्रवी स्थितीत असतात व रोगी हिंडता फिरता असतो.

ज्वर निदान.—एखाद्या टिकाणी पूर्वी ज्वेग नसून प्रथमच हा ज्वर सुरू झाला असा रोगनिदान करणें अंमळ अवघड आहे. कारण विपणज्वर, हिंवताप या प्रचलित ज्वराविषयी अनुमान करण्याकडे साहजिक प्रवृत्ति होते. गालगुंड किंवा उपदेशान्य वद आहे किंवा काय असाहि संशय येतो. परंतु रोग्याची जड जीभ व त्यामुळे येणारा बोबदा शब्द व रोग्याची विशिष्ट प्रकारची चर्मा व सुद्रा, चालताना जागारे त्याचे सोकांडे व नंतर येणाऱ्या गाठी यावरून रोगनिदान होतें. पण ठाम निदान होण्यास रोग्याचें रक्त किंवा गाठीतील लस अथवा पू अथवा कफ तपासून पहावें लागतें. गाठीत सूदन कात्रेची नळी खुपसून लस अगर पू घेऊन काचेच्या पटोवर अगर चकतीवर ठेवून तो थोडा गमम करून सुकवितात. नंतर त्यास किरमिजी अगर निळा रंग चढवून अतिसूदनदर्शक यंत्रानें पहातात. साध्यासाध्या विचारः—या रोगात मृत्युसंस्थेचें प्रमाण मोठें असतें हे प्रसिद्धच आहे; म्हणजे तें शेंकडा ४० पासून ८० पर्यंत असतें. वर सांगितलेल्या मंचुरियातील कांयोमध्ये चाळीस हजार रोग्यांपैकी कफ तीनच रोगी बरे झाले. पण निरनिराळ्या देशांत, प्रांतांत, आणि जातींत, लोकांच्या आरोग्यधर्मानुसार व हवाशीर अगर उलट प्रकारच्या म्हणजे गलिच्छ रद्धानीप्रमाणें मृत्युसंख्या कमी अगर जास्त असते युरोपियन लोकांत प्लेग बराच कमी असतो.

उपचार.—ज्वर वगैरे लक्षणें बशीं प्रगट होतील त्याप्रमाणें औषधोपचार करणें हाच इलाज बहुतेक रोग्यास हितावह असून तो उत्तमहि आहे रोग्यास निरोगी मंडळीतून काढून वेगळा व दूरच्या बगैरे लक्षणें होत जातील त्याप्रमाणें अफुमप्रित गाठ पिकविणारे लेव, उत्तेजक औषधें, शीतोपचार वगैरे काचे. अगदीं आरंभी क्वालिमेल् हे रेंचक दिल्यानें उपयोग होतो असा एका विद्वान डॉक्टरचा अनुभव आहे. हा रोग बरा करण्यासाठी प्रथम लशी निधास्या त्या निरुपयोगी ठरल्या; पण यरसिन-रूक्च या डॉक्टरानें तयार केलेली लस ज्वराच्या आरंभावस्थेंत (पहिल्या बोवीस तासांच्या आंत) टोंचली तर खरोखरी वरीच गुणावह आहे असा अनुभव आहे. ती रवेंत अथवा शिरान मोठ्या प्रमाणांत (१५० म्युलिक सेंटिमीटर) टोंचून घातल्यानें रोगाच्या

त्र तर स्वरूपान पासट होतो असे अनुभविक डॉक्टरांचे म्हणणे आहे. प्रेततपासणीत गांडीच्या शेजारील भागान व गांडीत दुषितरक्षाधिक्य, गोठेलेले रक्त व सत सांबाळलेली आढळते. शरीरातील बहुतेक रसप्रवाही सुजलेल्या आटळून येतात. फोडा नेहमीपिपासा दुष्पट-तिष्ठत व यकृत बरेचसे मोठे झालेले असते. तीव स्थिति मृशप्रियेची असते. पुष्क-सांत रक्त व लशोचा संवय होऊन होडिकटिकार्ण रक्तवा-दिष्टना फुलेल्या दिसता. हृदय मोठे होऊन ताणले जाते व त्यातील रक्त गोठते. मज्जास्थानावरील बाष्पणातच फक्त रक्षाधिक्य दिसून येते. याप्रमाणे शरीरात वट्ट झालेले आटळून येतात. प्लेगसंसर्ग पसरण्याची तऱ्हाः-या उराराचा गंतु आहे असे तरी टाळले तरी संसर्ग कसा पसरतो हे कोडे रहातेच. (१) आगारी मनुष्य हा संसर्गाचे मुख्य कारण होय हे तर अनेक माणसांत नंतर प्लेग झाल्यामुळे सिद्ध झाले आहे (२) तथापि बाह्यतः निरोमी अशा माणसाव संवय रोखायी येऊन ती निरोमी माणसे इतर माणसांना संसर्ग पसरवितात असे घोंघा ठिकार्णो पण स्पष्ट रीतीने अनुभव्यास झाले आहे. (३) पुष्कतदाह्यात्मक प्लेग झाला असता रोगी जोकून, खासोच्छ्वासाने मोंबितालची हवा प्रतुमय करतो पण असे रोगी थोडे असतात व एकंदरीत हवेतून संसर्ग येऊन रोग पसरतो हे तत्त्वतः खरे असले तरी त्याचा अनुभव फार घोंडाच येतो. (४) बहुतेक प्लेगचे रोगी प्रथिधर्मीप्रायत भेदाचे म्हणजे गाठ आलेले असून त्यांमध्ये गंतु गांडीत किंवा रक्तवाहिन्यात असल्यामुळे आतुरालया-तील नेहमीचा अनुभव उघा आहे की साधारणपणे संसर्गास प्रारंभ असता असले पुष्कट रोगी खरी अन्धे तरी झुंघुया करणारीमध्ये अथवा डॉक्टरांच्यात फेवळ एगर्शन प्लेगचा प्रसार होत नाही. मात्र ज्या बाह्यांत अथवा देहेगावात लोक कॉन्ट हवेत राहून रोग्यांचे मलमूत्र, ओषण, फफ या मायगांत स्वच्छता बाळगीत नाहीत, व रोग्याचे भरलेले कपडे निष्काळजीपणांन झूड करून पुन्हा वापरण्यास घेतात त्या ठिकाणी प्लेगप्रसार मळद होतो. (५) नर्भत मुख्य कारण अगोदर उराराच्या अंगावरील पित्तव मुळे रयांच्यांत प्लेग सुरू होऊन पुढे ती संसर्ग रया घरातील माणसाना होतो हे आरभी सांगितले आहेच. (६) घाणीचा प्लेग प्रसाराशी संवय नसतो अशी कोही अणुशामक उद्देशणे— गलिच्छ लोकांच्या वस्तूत येतावा प्लेग व स्वच्छ वस्तूत फार प्लेग होणे—घडतात यावरून बाटेत. उन्हाळ्यात प्लेग कमी असण्याचे कारण तेव्हा खोक कॉन्ट हवेत रहात नाहीत हे आहे इतर ऋतूत याच्या उलट प्रकार असतो. तीव्रत दूषित भागातील लोक बाहेर राहून प्लेग योग्यथावर पाल घात येतात आणि पुन्हा लागलीच किंवा उन्हाळा संपल्यावर त्याच दूषित भागात पुन्हा प्लेगास सुरवात होते याचे कारण जमिनीवर रोग्यांचे मलमूत्रवमनफादिबातील रोगप्रवृत्तीम क्षीयकालपर्यंत जीव धरून रहाते हे होय.

तसे ते फारसंबंधी व हवाशीर घरात रहात नाही व अशा घुषारणेत्या घाट्यां प्लेगचे विच्छाद हल्ली युरोपात फारसे टिक्त नाही. पूर्वा त्या देशात हिंदुस्थानप्रमाणे मातीच्याच जमिनी व कॉन्ट परे असत झालून प्लेग होत असे

प्लेगप्रतिबंधक उपायः—एका राष्ट्रातून अगर प्रातातून दुसऱ्या देशात जहाजमार्गे उतारू येतील तर कोणाहि देशास वृंनिष्ठ येथील आतरराष्ट्रीयवापरीद्वेच्या कायद्याप्रमाणे योग्य घाट्यांत ते उपाय योग्यथाची मुभा ठेवली आहे, व म्हणून इंग्लंड व जर्मनी खेरीज इतर देश संशयित उताऱ्हास दहा ते पंधरा दिवस अलग ठेवतात. पण ही पद्धती कुच-कामाची असून नोकर लोकास लोच पाण्याचे उत्तम साधन आहे अशा अनुभव येतो ज्या जहाजावर वारा दिवसांच्या आत प्लेगचे रोगी आढळले असतील त्या जहाजावरील फक्त रोगी व संशयित माणसे उतरवून त्यावर डॉक्टरांच्या नजरदारांनी देखरेख ठेवणे, जहाजे धूळ स्वच्छ करणे, दूषित व संशयित वपडे जाळणे; व इतर उताऱ्हावर फक्त पक्षा विचारून नजर ठेवणे, येवढे उपाय पट्टी व प्लेग यांवर इंग्लंड देशाच्या मते पुरेसे आहेत. पंजेच परदेशास उताऱ्हा, विद्योपतः यात्रेकरु वातांना ते डॉक्टराकडून तपासणे हा उपायहि पार च गळा आहे एतत्प्रा बाह्यांत अथवा गावांत रोग सुरू झाल्यास रोगी व संशयित माणसासाठी स्वतंत्र केल्यातून रोग्यास नेऊन त्यासाठी उभारलेल्या आतुराल-यात त्यास ठेवावे. तेथे त्याची विरगुटे व वमनकफमलमू-त्रांचे दहन करीत नवे यासाठी रक्तपुराचा उपयोग करणे उत्तम. संशयित रोग्यास त्याचे जमनिदान खास ठरेपर्यंत वेगळ्या खोऱ्यांत ठेवाव. रया घरात राहणाऱ्या माणसांवरहि नजर ठेवावी. दाख्य असतील तितके उंदीर मारावे आतुरा-लयातील नोकरांची रहाण्याची जागा वेगळी असावी हॉफ-कादनी प्लेगप्रतिबंधक लक्ष ज्याची राणी असेल त्यास अगदी जरूर टोचवावी. ज्यास स्वतः विचार करता येत नसेल असा अज्ञान व असहाय माणसानाहि टोचवावी. ज्यानी ती टोचणे नको असेल त्याना टोचण्याच्या भागनमडोत पडू नये. प्लेगची लक्ष टोचणे हा निदपद्धती व खरोखरी उपयुक्त व सुलभ उपाय आहे. पण टोचणाराने स्वच्छता व दक्षता पार बाळगणे पाहिजे. टोचण्याच्या सुया तीक्ष्ण पाहिजेत. घाईट टोचण्याने व टोचणाराच्या ह्यगर्मांमुळे लोकांच्या डंडास अगर जेथे टोचतील तेथे इजा होण्याचा संभव असतो. प्रथित कोणास प्रहृतिमानाप्रमाणे टोचून दंड अधिक दृष्टतो व पुजतो पण असे रोगी थोडे असतात व खरी इजा सहसा होत नाही.

प्लेटो (दि प ४२७-३४७)—एक महान ग्रीक तत्त्ववेत्ता. हा सॉक्रेटिसचा शिष्य व मित्र होत. त्याच्या चरित्रांतबंधी खरी विश्वसनीय माहिती पार थोडी आहे पण दंतकथात्मक घरीच आहे. याचा जन्म अथेन्समध्ये झाला. दन्त्य, उदात्त शिक्षण व उत्तम घरीरप्रकृति या सर्व गोष्टींची अद्भुतता

त्याला असून त्यानें राजकारणात मुळीच भाग घेतला नाही. सर्व आयुष्यात तो दोनदांच अत्यंत सोडून गेला व ते जायांना शिष्यसभ्या आमंत्रणावरून सर्वेयुक्त येथें आदर्शमूर्त अशी राज्यपद्धति स्थापण्याकरिता. त्यानें शास्त्रीय ज्ञानात भर मुळीच घातली नाही (ज्ञानकोश वि. पाचवा, पृ. ३५०). तो एका मौक तत्त्वज्ञानरथाचा संस्थापक असून त्याचे ग्रंथ तरवृत्तान, नीतिशास्त्र, समाजशास्त्र याबद्दलचे आहेत व. प्लेटोचे संवाद (प्लेटो ज्ञानकोश) हा अनेक प्रकरणारमक मोठा ग्रंथ असून त्यांत त्यांनी अनेक विषयांवरील मते अभिमत झालेले आहेत. नीतिशास्त्रासंबंधीचे त्याचे मिथ्यात 'नीतिशास्त्र' ह्या शब्दात (ज्ञानकोश वि. सोळावा) एका. 'रिपब्लिक' ह्या शब्दाचा सर्वांत महत्त्वाचा ग्रंथ होय. प्लेटोच्या संवादांचे तीन भाग पडतात (१) नीतिशास्त्र व राजकारण, (२) शास्त्र आणि तत्वज्ञान व (३) गृहशास्त्र. या भागाचे पुढां पोटाविभाग आहेत व त्या प्रत्येक विभागात निरनिराळे संवाद आहेत त्यांची नावे व प्रतिपाद्यविषय येणेंप्रमाणें:- पोटाविभाग १ ला-लॅक्सि-पैर्य; चारिमीडीस-विनय, लिस्सि-मैत्री. पो. वि. २रा-प्रोटॅगोरास-कठुण एक किंवा अनेक आणि ते नैसर्गिक असतात कीं अनुभवजन्य; इओभाट-कवी व मंड यांचे काव्यविषयांचे ज्ञान; मेनो-ज्ञान व सद्गुण एक किंवा भिन्न. पो. वि. ३रा-युथॉफो-सद्गुण; अंपो क्री-सोक्रोटिसावरील खटला; क्रिटो-सत्यनिष्ठा व कर्तव्य; फॉबो-आत्म्याचे अमरत्व. पो. वि. ४वा-सिपोसियस-आत्म्याचे अतींद्रिय अस्तित्त्व व सौंदर्य; कॉलूट-सौंदर्य व उच्चनीच प्रकाश्या शेरणा; प्रॅटालस-भाषाशास्त्र, असत्य व कल्पनातत्त्व. पो. वि. ५ वा-गॉर्जिअस-न्याय; रिपब्लिक-न्याय-वर्णव्यवस्था, सिद्धांतस्था-व्यवहार, कल्पनातत्त्व, सुराज्य-ह्या संवाद सर्वांत मोठा महत्त्वाचा असून त्यांत निरनिराळे विषय सुंदर रीतीनें प्रतिपादिले आहेत. पो. वि ६ वा-युथिडेमस-तत्त्वज्ञानाची व्यावस्थिकता, असत्य; पारमिनासबॉट-शरणतातत्त्व, शुद्ध क्रांतीचा कथना; थिऑटेटस-ज्ञानाचे सत्यत्व, अनुभवकल्पनाविचार; सोक्रोट-ज्ञान आणि अस्तित्त्व; स्टेंडमन-कायदा, राज्यपद्धति, राजकारण, कायलीबस-अंतिमभय सुख वा ज्ञान पो. वि. ७-टायमिअस-ईश्वर आणि मनुष्य. क्रिटिअस, पो. वि ८ वा-कायदे-शिक्षण, विवाह, स्थावर मिळकत यांविषयी कायदे, राज्यपद्धती आपोआप विकास पावतात, मुद्रापासून नष्पा करता येत नाहीत.

नूतन हुंडो मत (निओप्लेटॉनिझम)—हें ख्रिस्ती-मतापासून स्वतंत्र व अलेक्झांड्रीयन प्रक्रांत तिसऱ्या शतकापासून विशेष प्रचारात असलेले शैवटवें मत होय. पौरस्त्य व पार्थास्य विचारप्रदाय आणि संस्कृति यांच्या तत्त्वांचा उजाट समावेश झालेला आहे असा ह्या सर्वसाधारण तत्त्वज्ञान पंथ स्थापन होताच प्राचीन तत्त्वज्ञानाचा इतिहास संपला. ज्याप्रमाणें रोमन साम्राज्य हें प्राचीन जगाचा जमी प्रयत्न व त्यामुळे आलेला थकवा यांचे फळ होय त्याचप्रमाणें नूतन-प्लेटोमत ही प्राचीन विचारांची पूर्णावस्था व पाडाव होय असे म्हणायचास हरकत नाही.

नूतन प्लेटोमताने सर्व मतांतील थोडोथोडा भाग घेतला; (१) वैयक्तिक दृष्टीने अॅरिस्टॉटलच्या मतांची हें मत तार्किक पूर्णता आहे. (२) अनुभवज्ञानावर विश्वास नसल्याने ह मत संशयवादी आहे. (३) यातील अध्यात्ममते प्लेटोवांचे आहेत (४) या मताच्या अध्यात्मशाखावर व पद्धतीवर अॅरिस्टॉटलच्या ग्रंथाचा बराच परिणाम झाला आहे (५) या मतातील सदाचारविषयक मते स्टोईका-सारखीच आहेत. तरांपण हें मत भारसंप्रवादी नाही, कारण (अ) यात एक तार्किक-पारमार्थिक-कल आहे व (आ) यानें तत्त्वज्ञानात युक्तिप्रामाण्य तात्काची भर घातली आहे.

या पंथात संप्रदायसंस्थापक कोणीहि न झाल्यामुळे व शांति आणि आर्त शाश्वत कसे होतात याचा खुलासा न करतो आल्यामुळे व विचारशाक्तिशून्य लोकसमाजास बळविण्याचे त्यात साधन नसल्यामुळे त्याचा स्वतंत्र पारमार्थिक संप्रदाय झाला नाही. या मतानें महत्त्व तत्त्वज्ञानांतील एक मनःस्थिति म्हणून आहे व याचा यूरोपीय नैतिक संस्कृतीवर बराच परिणाम झाला आहे. यानें अंतःकरणत शांति देणारा आनंद बुद्ध्याच्या पलीकडे शोधिला पाहिजे व मनुष्याचा जीवनेहेतु पोटा भरणे हाच केवळ नष्टे व मनुष्य केवळ ज्ञानानेंच जर्ग दाकणार नाही. इत्यादि मते प्रतिपादिली. अरिस्त, अथेनसोसत वेथेरेंसी नूतनप्लेटोमताची भूमिका तयार करून ठेविली. आमानीयस साक्सानें ह्या पंथ अलेक्झांड्रीयात स्थापला, पण या पंथात प्लेटोमतसचेच छेद विशेष महत्त्वाचे आहेत. यांतील एका भागांत मानवी आत्मा उच्च जगम स्थानापासून स्थानच्युत कसा झाला व दुसऱ्यांत शाश्वत, अनंत, सर्वोत्तमाची प्राप्ति कशी होईल याचा विचार आला आहे.

फ—या वर्णाच्या चार अवस्था आहेत. पहिली—अर्धो-
 फाच्या गिरवार सि-
फ = ७ ७ ७ ७ फ लदेखांत; दुसरी—
 मंदसौर लखात
 (इ. स. ५३२), तिसरी—फली गांधच्या दानपत्रांत (इ. स. ४४३-४८) व चवथी—गवाह्देवच्या इर्हात ललितपूर गावानजीक सांपकेलेच्या धीवडोनी लेखांत (इ. स. १०३). [मारताय लिपिमाला].

फकीर—हे मुसलमान भिक्षुकी लोक आहेत. यांची संस्था हिंदुस्थानांत सुमारे ७ लक्ष ८७ हजार आहे. मुख्य वस्ती संयुक्तप्रान्तांत आहे. याना द्राह, सार्ई, अर्वाहि नावे आहेत. हे लोक क्युवकर किंवा अर्लीपासन आपली चंपंपरा सुरु झाली असं समजतात याचे दोन वर्ग आहेत; पश्या दे लस करतात व बेवारा हे कोणत्याच नियमांनी बद्ध नाहीत. हे दारू पितात. रमजान उपास करीत नाहीत. नमाज पडत नाहीत व विकारसंयमनादि करीत नाहीत. यांचे मदार्या, रफार्द, ज्वाली, मेवाती, नक्षवंदिया, कलेंदरिया व मौलविया हे मुख्य संप्रदाय आहेत. काही फकीर हिंदु आहेत. त्यांची संस्था पाणवेलोनी लख आहे.

फगचार—पंजाब, बपुरयळा संस्थानांतील एक तहसील. क्षेत्रफळ ११७ चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) ५९०८२. तहसिलीत फगवार हे एक शहर असून ८७ खेडे आहेत. मुख्य ठिकाण फगवार हे रेल्वे स्टेशन असून येथील व्यापार बोगळा आहे.

फडके, गंगाधरशास्त्री—आय मराठी व्याकरणकर्ते. यांनी १८२२ साली मराठी व्याकरण लिहिले. ते पुढे १८३६ साली छापले जाईतोंपर्यंत या इत्तलिखितारूचन संघेदे सरकारने प्रथम काढलेल्या मराठी धाळेत व्याकरण शिकवत. शास्त्रीयुवानी गुजराथेंत एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरच्या जागी असतांना मराठीप्रमाणेंच गुजराथी भाषेचीहि दोन-एक बाल व दुसरे प्रौढ-व्याकरणे लिहिली.

फडके, हरिपंत—' हरिपंत फडके ' पहा.

फडणवीस—या अधिकाऱ्याकडे साधारणपणे, सत्ते, रबिस्तरें देवणें हें काम असते. तसेच त्या बाष्पांतील देणव्या, हुश्र्म, नेमजुका धर्मे त्याने करावयाच्या असतात. शिवाय राज्यांतील विरनिराळ्या सर्व खात्याचे हिशेब त्याने तपासावयाचे असतात. फड म्हणजे सरकारी कचेरी. मराठी राज्यांत फडणवीस यास आपल्या दरखात्या जावत्याप्रमाणें लिहिल्याचें काम करून त्यावर मुजुमदाराचा शेरा घ्यावा लागे व मुजुमदाराच्या हाताखाली काम करावें लागे. राजकीयें त्यानें लिहावी, वर्षोअसरीस सरकारचा हिशेब दफतरदार व फडणवीस यांनी तपासावा व एक बेरीज हिशेब

करून देणव्यांवर हें दखल व राबित हें काम असे. फडणवीस हा एक दरकदार असे व तो छत्रपति नेमीत असे. त्याच्या हाताखाली सर्व राज्यांतील इतर फडणवीस व त्यांचे राते असे. पेशकईत फडणवीस ही बहुतेक भानू परागवीत होती. हरि महादेव भानू यांने फडणवीस मूळ भिखविली (ताना फडणवीस पहा). राज्यांतील सर्व सरजामी सरदारांना मुख्य फडणवीसास आपले सरजामाचे हिशेब दाखवावे लागत. कोणत्याहि जमासर्वा कागदावर फडणवीसांची तारीत व शेरा असे. [वाड-सनदापत्रे, पृ १२६]

फणस—फणसानी लागवड अमेका, प्राशिल, भारीसाध, मझदेस, सिलोन व हिंदुस्थानातील समुद्रालगतच्या सर्व प्रदेशांत होते. लागवड बीं (ताज्या आठिळ्या) कवून तयार करतात. उष्ण व दमट हवा आणि तांबडी जमीन फणसाला फार उत्तम. आंग्र्याच्या झाडासारखेच चांगले कोठाले राई घेऊन त्यात झाडांची मुकटी टाकण्यास ती झाडाला चांगली मानवेल व झाडाहि लवकर लागस देईल. झाड सहा-सात वर्षांचे झाले म्हणजे त्याला फळ वेळें लागते. एका झाडास ५० ते २०० पर्यंत फणस येतात. हिरव्या फणसाची भाजी करतात व पिकलेल्या फणसातील गरे रालात व आठिळ्या सुकवून ठेवतात. व त्याची भाजी करतात. फणसाच्या कापा व बरका अशा दोन जाती आहेत. कापा फणस हत्यारांनी फोडावा लागते. त्यातील गरे सुटसुटीत असतात; ते पाळवून बरेच दिवस राहतात बरका फणस हातांनी फोडता येतो. याचे गरे फारच मज व बिलबिलीत असतात. त्याची सत्ते अथवा फणसपोळ्या करतात व बरकाच्याच गरी तोंड्याच्या कण्या घालून साधणें अथवा उडे म्हणून एक पकास करतात, तें फोकाणांत फार प्रसिद्ध आहे. आठिळ्यांमध्यें रटाचे (पिटरदाभें) फार असते. त्या भाजून अगर विजवून खातात गरीब लोक फोकाणांत फणसावर उन्हाळ्यांतील राज मसिने उदरनिर्वाह करतात.

याची लागवड कोणी मुद्दाम फीत नाहीत याचे फळ फगणसातरावेच पण लहान व अचटतर असते.

फत्तेखंडा—वह इमथल युद्धाणा जिल्ह्याच्या मेहकर तालुक्यातील येते. हे भागावती नदीवर आहे. लोकसंख्या सुमारे १ हजार. पूर्वी ह्या गावाचे नाव साखरखेडेत असे होते, पण अन्वेषकाद निगमापने येथे १९२४ साली माळश्याचा सुभेदार मुबारिजखान याचा परामर्श केल्यामुळे यास फत्तेखंडा म्हणू लागले. स. १८०३ मध्ये शियांनी ह्या गाव छुटला होता.

फत्तेगड—(१) सरहिंद. पंजाब इलखणीतील पतियाळा संस्थानमध्ये. अमरगड निजामनमधील एक तहशील क्षेत्रफळ ३६६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १२६२३६ बासी व सरहिंद किंवा फत्तेगड मुख्य ठिकाण, ह्या दोन गावे असून खेती ३५५ आहे.

(२) संयुक्तप्रान्तातील कठलावाड जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या (१९०१) १६२७८ १७१४ साली येथील शिक्षा नवाब अहमदखानाने वापिल १७५१ मध्ये मराठ्यांनी ह्या विरुद्धत नवाब अहमदखानास बंदून ठेविले होते स १८०४ मध्ये होळकर फत्तेगडास आला होता.

फत्तेजंग—पंजाब इलखणीतील अटक जिल्ह्याची एक पूर्वतहशील तहशील. क्षेत्रफळ ८६३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ११०१७९. खेती २०० पैकी फत्तेजंग हे मुख्य ठिकाण आहे.

फत्तेपूर, जि र्हा.—संयुक्त प्रान्तातील अलाहाबाद विभागामधील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १६१८ चौरस मैल फत्तेपूर जिल्ह्याचा दुआबच्या प्रदेशांत समावेश होतो अंगल बरेच आहे. अगादी पश्चिमेस तीन लहान नद्या आहेत. पैकी पाटुंगीस आजून मिळते. जिल्ह्याच्या मध्यभागी शील (उपल तलाव) आहेत. पश्चिम मार्गांत पाभकीचे रान आहे. सर्व जमीन गंगेच्या गाळाची पनलेली असून बकर हे मुख्य खनिज द्रव्य आहे. आंबा, मोह, गिम्, लिंबू, शिरस, पिवळ व विंच वगैरे वृक्षजाती व पित्त, लोढगे, रानडुकरे, कलहे ह्या खापदे सर्वत्र आहेत. ह्यामान दुआबच्या इतर प्रदेशाप्रमाणेच आहे. मोठ्या मोठ्या नद्यातून मगर, कांसवे, मासे वगैरे पुष्कळ पडतात. प्रदेश बरा दख्खलीचाच आहे. वार्षिक पाऊस ३४ इंच पडतो.

मुसलमानांची धाड येथ्यापूर्वी ह्या जिल्ह्याचा बराचसा भाग कनोजच्या राज्याचा मांडलिक प्रदेश मानला जात असून रवावर अगळेचे राजे राज्य करीत असत व कनोजचा वेबट्या रागा जयचंद ह्याने ११९४ साली सासिया परानवाच्या पूर्वीच आपला खलीफा येथे नेऊन ठेविला होता असे म्हणतात. मुसलमानांनी अंमलानंतर १७३६ साली मराठे आले व स. १७५० पासते ह्या प्रदेश मराठ्यांकडेसच राहिला पुढे तो फत्तेगडच्या पटाणांनी अंमलाने. तीन वर्षांनी अयोध्येचा (शुद्धीस) स्वतंत्र नवाब सफदरजंग ह्याने तो जिंकून घेतला.

१७६५ सालच्या तहाप्रमाणे फत्तेपूरचा नामधारी सत्ता शहा-अलमकडे गेला. पण १७७४ साली तो मराठ्यांस जाऊन मिळाल्यामुळे तो प्रदेश ब्रिटिशांनी नवाब बर्जरस ५८ लाख रुपये घेऊन दिला. पण अयोध्येच्या नवाबच्या राठ्यांत अंदाधुंदी माजल्यामुळे तो रकम भेडू शकला नाही तेव्हा त्याच्या-जवळून अलाहाबाद व कोरा हे प्रांत घेण्यांत आले.

कोरा व खजूहा येथे कांही मुसलमानवादीन इमारती आहेत. मोठी गावे ५ व खेडी १४०३ आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ६५२३९२. शेंकडा ८३ लोक पूर्वहिंदी भाषा व शेंकडा १७ लोक पश्चिमहिंदी भाषा बोलतात अर्ध्याहून अधिक जिल्ह्याची जमीन सुपीक आहे. काही कांही ठिकाणी तर-स्वल काळी विकण जमीन आहे.

त ह शील.—(१) ह्यांत फत्तेपूर व इमथल परगण्यांचा समावेश होतो क्षेत्रफळ ३५९ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १६६५१४. खेडी ३६२ असून मोठे गाव (फत्तेपूर) हे जिल्ह्याचे व तहाशीलचे मुख्य ठिकाण आहे क्षेत्र-रुप्या सुमारे १७ हजार.

(२) संयुक्त प्रान्तातील थाराबंकी जिल्ह्याची एक उत्तरे-कडील तहशील क्षेत्रफळ ५१८ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) २१३४४७. येथी ६७७ मुख्य ठिकाण फत्तेपूर. लोकसंख्या सुमारे ८००० येथील इमामगड पहाण्यासारखा आहे.

फत्तेपूर शिक्रो—संयुक्तप्रान्तातील. आग्रा जिल्ह्याच्या फिरवली तहशिलीतील एक गांव. लो. सं. सुमारे तहा हजार. ह्या गावाजवळच बाबरने रजपुतांचा पराभव केला. १५६९ साली बकवरांनी फत्तेपूर नांवांचे एक मोठे शहर वसविण्यास आरंभ केला व १५ वर्षांत हे काम पुरे केले. पण उदयनर येथे वोगाहि मांगल राने रहात नसत. १८ व्या शतकांत महं-मदशहा काही दिवस येथे राहिला होता. हुसेन अलीखान नामक सुप्रसिद्ध सय्यद सेनापतीचा येथेच १७२० साली खून झाला

मुल्ददरशाजा येथे सेनामिस्ती साधून धडगे आहे. येथून जवळच अमुलफजल व फौजा अंधुद्ध्यांची घरे आहेत. त्याच्या पश्चिमेस अफघांनी रजपूत माया जोधयाई हिचा म्भय वाडा आहे. येथेच विरधल व भिरिममची घरे आहेत. हाक्षिमेत दशाबगद व तुर्की मुलतान. उत्तर भागांत याच महाल व दिवाण-इ-खास या इमारती आहेत. येथे स. १८६५ पासून ते १९०४ पर्यंत म्युनिसिपालिटी होती. पण सग्या हे गाव 'नोडोफाईट एरिया' आहे.

फत्तेसिंह भोसले—अहिलकोटकर घराण्याचा मूळपुरुष. ('अहिलकोट' पहा)

फत्तेहावाड—(१) संयुक्तप्रान्तातील आग्रा जिल्ह्याच्या मध्यभागी असलेली एक तहशील. क्षेत्रफळ २४१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११/११५३५६. खेडी १६५ असून फत्तेहा-बाद हे तहशीलचे मुख्य ठिकाण आहे

प्रदेशांत घुपाकूट गावविला. सन १७५० पावेतो ह्या जिल्ह्याचा हाका-जलापूरच्या प्रदेशांत समावेश होत असे, पण सत्पंचाचा भुषणा टाण्याचा व मकसूदपूरचा जेजोरीमध्ये समावेश होत असे. १८११ सालापासून हा जिल्हा वेगळा काढण्यात आला. व जेजोरीपासून बदनाच्या पूर्वेकडील प्रदेश फारूख येण्यात आला. यमा नदीच्या पूर्वेकडील प्रदेश बऱ्हा इन्स्टॉन येण्यात आला तेव्हापासून हा जिल्हा फरीदपूर या नांवाने ओळखला जाऊ लागला. पंचेच्या पात्रपलचंवलनेमुळे ह्या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ वाढू लागले आहे. लोकसंख्या (१९२१) २२४९८५८. येथे नेहमी मलेरिया तपावी लागू सुरू असते. यत ४ मोठी गावे व ३१५९ खेडी आहेत. मया मुसलमाना व चाली शेंकडा ६२ लोक मुसलमान आहेत. बहुतेक मुसलमान रोस व गौलाहा आहेत. शेंकडा ७७ लोक शेतकीवर अवलंबून असतात. अमीन सुपीक आहे. तांदूळ, ताम, गळी प्राची धान्ये, कडधान्ये, गहू व जव. अग्निनीत बहुतेक तांदूळ पेरतात. तांदूळच्या चालोखाल तागाचे उत्पन्न होते कपड विणणे, पोती करणे, सोने, चादी व पिनडेचे काम वगैरे धंदे आहेत. व्यापार कलकत्याशी चालणे. निमित्त माल ताम, तांदूळ, कडधान्ये, गळिताची धान्ये; अजयत माल—मांस, जिल्ह्याची कापडबोपर, मोठ, लाईक, लोईड, साखर, कोळसा वगैरे. मारीमल मयू उत्तमपैकी तांदूळ व इमारती लाकूड येते. गोबलुंगे हे मोठे व्यापाराचे ठिकाण आहे. शेंकडा ५१ लोकांस लिहिता वाचता येते.

गाव.—फरीदपूर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हे मरा-पञ्जा-नचाच्या पश्चिम तीरावर आहे लोकसंख्या (१९११) १३१३१. येथे मुसलमान साधु श्रीदत्ताह ह्याचा दरगा आहे व त्यावरूनच या गावास फरीदपूर हे नांव पडले. म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८६९ साली झाली.

(२) त इ पी ल.—संयुक्तप्रांतातील बंगले जिल्ह्याची एक आभियांकीतील तहशील. क्षेत्रफळ २४७ चौ. मैल. लोकसंख्या (१९११) १३००९२. यत खेडी ३२९ व गावे ३ आहेत. फरीदपूर हे तहशीलचे मुख्य ठिकाण आहे. नचांच्या यज्ञोपदेशाची जमीन सुपीक असून बाकीचा प्रदेश नापीक आहे.

फरकनगर—पंजाबातील सुरगांव जिल्हा व तह-शिलीतील एक गाव. लोकसंख्या सुमारे ६ हजार. हा गाव एक बलुची नायक फौजदारमान याने स्थापिला हाच पुत्र पुत्रे दलेखान ह्या नावाने प्रसिद्धीस आला व ह्यास बादशाह फरकनगरने मुबेदार नेमले होते. त्याने १७३२ साली नवाब हा किताब धारण केला. १७५७ साली मरा-पूरच्या गट लोकांच्या हाती फरकनगर गाव गेले. पण १७६४ साली ते परत पेशवात आले १८५८ साली नवा-बाचे बंदान अंग असल्याने कडून आस्थावरून जहागिरी काढून घेण्यात आल्या. मुख्य इमारती दिल्ली-दरवाजा-

नवाबगडा व एक सुंदर मशीद म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८६७ साली झाली.

फरुखाबाद—संयुक्तप्रांत, आग्रा विभाग, पूर्वेकडील जिल्हा. क्षेत्रफळ १६५८ चौ. मैल लोक. सं. (१९२१) ८५६६३३. ह्या जिल्ह्याचा बहुतेक प्रदेश मोग्या उन्वया दुआबात आहे. बगार, काळी, इतण, अरिद, पान्डु या जिल्ह्यातील नचा होत. खापदे-कोल्हे, गंडे, लांडगे, काळवीट, नीलगाय, रानडुकर वगैरे येथील हवामान आरोग्यदायक आहे. रांग-राई वगैरे कोणत्याही तऱ्हेची नसते. उष्णमान ५४° ते ९५° च्या दरम्यान असते. वार्षिक पाऊस ३३ इंच पडतो.

महामारतात वर्षानुवर्षाने केश्याप्रमाणे ह्या जिल्ह्याच्या उत्तर भागाचा प्राचीन पाचाल राज्यात समावेश होत असे. महान-भारतात नामनिर्देश होत असलेला जागा अजुनाही या भागात आन्तेरास आहेत बौद्ध मठानी अवशेषावरून इ. स. च्या प्रारंभकाळी वरीच महत्त्वाची शहर होती असे दिवते. प्राचीन काळी प्रख्यात असलेले जनीय याच भागात होते. गुप्त, मौखरी, मालव, हयवर्धन, पल, राठळ, या घराण्याचा या प्रांतावर अंमल होता. शेवटी महम्मद घोरीने हा प्रांत जिंकला. पुढे हा प्रांत जौनपूरच्या राज्यात गेल्याने १५ व्या शतकात दिल्ली व जौनपूर यांच्या हाडड्यात या प्रांताचा वरिच प्राप्त प्रोहोचला शेवटी सन १४७९ मध्ये पुन्हा हा दिल्लीच्या ताब्यात आला. हुमायूनाचा फौजेजवळ १५४० त पराभव झाला. फैयजजवळच्या एका गांवाचा राहिवारी महम्मद बंगप याने स्वतंत्र जहागिरी स्थापिली. याने कर्कर-शियर याला मदत केली होती. यानेच फरुखाबाद वसविले. याच्या मरणसमयी फरुखाबाद, मैनपुरी, कानपूर, अजोमड, इत्याच, वगैरे प्रांत याच्या जहागिरीत होता. याचा मुलगा फैयखान हा बदींगजवळ १७४९ त मारला गेला. त्याचा माल अहम्मद याने १७७० त अयोध्येचा सुभेदार नवलराय यास मारून काढी प्रांत उपटला. एकदरबंगांनी बोला-विरुपा वरून मराठ्यांनी येऊन अहम्मदास फतेगडांग फोडले व त्याच्या मदतीस आलेल्या रोडल्यांना पिटाळून लावले. तेव्हा अंधे राज्य मराठ्यांना देऊन अहम्मदाने बेटा उठाविला (१७५२). पानपटच्या प्रसंगां अहम्मदाने अद्यालगत मदत करून आपला वराच प्रांत मिळविला. परंतु १७७१ त मरा-ठ्यांनी तो सरे परत काबीज केला. पुढे लखनूरच अहम्मद गेला. तो आपल्यास नवाब म्हणून घेई. मराठे त्याला अह-दखान बंगप लंडगा म्हणत. त्याच्या पयात त्याचे संतान अयोध्येच्या नवाबाचे मांडलीक बनले.

तहशील.—फरुखाबाद जिल्ह्याची एक मुख्य तहशील. क्षेत्रफळ ३३० चौ. मैल पूर्वेस बंगाल असून दक्षिणेस दासी नदी आहे लोकसंख्या (१९११) २४३०७७. पोडी ३६९ असून गाव ६४ (फरुखाबाद-हम फतेहगड). फतेगड गांवलाहोनी जमीन कार सुपीक आहे. येथे आवे चांगल्यापैकी होतात.

फलटण संस्थान-मुंबई, सातारा जिल्ह्यातील एक जहा-
गीर, येथील जागागिरदाराचे आवडनाव निंबाळकर मुख्य गाव
फलटण. जहागिरीच्या उत्तरेस नीरा, पूर्वेस सोलापूर जिल्हा,
दक्षिणेंत माण, व खगव तालुके, पश्चिमेस बाई व कोरेगाव हे
तालुके एकंदर गावे ७२ आहेत क्षेत्रफळ ३९७ नीरस
मैल व लोकसंख्या (१९२१) ५५९६६. उत्पन्न २ लाख ४
हूनस सरकारास ९६०० व हाडणी जात. जहागिरीतील उत्त-
रेचा नीरापडोचा प्रांत सुपर्ण व दक्षिणेचा डामराळ अहे.
पाऊस फार कमी पडतो हेवा उष्ण आहे उशीर, चाशी,
तूर, हरभरा हीं मुख्य पिकां होत नीरा व बाण गा या मोठ्या
नद्या फलटण गावी रामनवमीचा मोठा उत्सव होतो येथे मान-
भावाचे एक जुने देवस्थान आहे येथे एक हायस्कूल, दयालान्न
व म्युनिसिपालिटीही आहे

इ ति हा स — मद्रासप्रांतांत रामधराभ्यात फल-
टणच्या निंबाळकरांचे पराण फार जुने असून सुमारे सहा
शतकां वर्ये ते राज्योपभोग घेत आहे धारऱ्या परमार राजावर
दिल्लीच्या सुलतानीनी पुन्हा पुन्हा हल्ले केले, त्या क्षमधुर्मात
निंबराज परमार नावाचा एक पुत्र दक्षिणेंत फलटण-
नजीक शंभुमहादेवाच्या रानांत सन १२४४ च्या सुमारास
येऊन राहिला. निंबराज ज्या गावी राहिला त्यास निंबळक
आणि त्यावरून त्याच्या वंशज निंबाळकर असे नाव पडले.
निंबराजाच्या वंशजांनी पुढे फलटण हे गाव वसाविले आणि
तेथे ते वतन संपादून राहू लागले मईमद तुळसाच्या वेळेस
ह्यास ' भाईक ' हा किताब व फलटणची देशमुली मिळाली
पुढे आदिलशाहीत निंबाळकरांचे महत्त्व विशेष वाढले निंब-
राजापासून चवदावा पुत्र्य वर्णगाळ उर्फ जगपाळराव
म्हणून झाला, त्याच्या पुर्वीची माहिती उपलब्ध नाही.

जगपाळराव हा दूर व फौजबंद होता. स. १५६९ च्या
सुमारास तो फलटणचा बारभार पाहू लागला हिंगणी वेर-
डीचे भोसले दरगास यंत्रात शंभुमहादेवाच्या यात्रेस जात.
रहत्यात त्याच्या मुकाम फलटणात निंबाळकरांकडे होई.
बाबाजी भोसल्याचे दोघे सुलगे मालोजी व विठोजी हे जग-
पाळरावाचे समर्थीक होते. भोसले बंधूंनी इश्टन, उषानी व
द्विमत घडून त्या उभायताचा ऋण नुबंध वाढला. जगपाळराव
आजुबाजून आपला प्रदेश वाढवत होता, त्या कामी
त्यास मालोजी व विठोजीचा चांगला उपयोग झाला. असे
सांगतात की, स १५९०-९२ च्या सुमारास जगपाळरावाची
फीज कोल्हापुरकरांनी वाढी प्राप्त झिकीत आता, त्यामवर
आदिलशाहीची फीज चालून आली पुढे लढाई झाली, तीत
भोसलेबंधूंनी शौर्य प्रगट करून जगपाळरावाची याजू सभा
झिली. ह्यामुळे त्या उभयताचा स्नेह वृद्धिंगत झाला. पुढे
भोसल्यांचा भायभेदय झालेला घडून जगपाळरावाने आपली
बद्धी मालोजीस दिली. हीच शहाजीची आई दीपाय ई
होय. पुढे जगपाळरावाचा मधुसोने शिवाजीचे सप्तशहाजीची
साले. शहाजीने निजामशाहीच्या तर्फेने शहाजहानची युद्ध

केले, त्यांत जगपाळरावाने शहाजीस भदत फेली ह्या लढा-
ईतच जगपाळराव स १६२९ त अहमदनगरजवळ मरण
पावला.

पश्चात त्याचा प्रौढ मुलगा मुधोजीराव (दुसरा) फलट-
णचा अधिकारी झाला. त्याला दोन बायका असून वडील
बायकोला साबाजीराव व जगदेवराव, आणि धाकटीला बजाजी
राव व सर्वेदाइ अशीं मुले होती. ह्या साबज्ज मुलांत संडे
लागून ते विकेपास गेले साबाजी व जगदेव हे दोघे घर,
स इून मातुश्रीमह विष्णुप्रास गेले तेथे दरबारात खटपट
केल्यावर त्यांस दक्षिणाव व माळवणी हे दोन गाव स्वतंत्र
तेडून मिळले (१६३४) अशा रीतीने निंबाळकराच्या
तीन स्वतंत्र शाखा झर्या ह्या रहकुलहामुळे जहागिरीचे
नुकसान झाले. मुधोजीराव आजुबाजूस पुढावे करू लागला
म्हणून त्यावर आदिलशाहीची फीज चालून आली, त्याचा
पर भव होऊन, आदिलशाहीने त्यास बंडखोर ठरवून साताराच्या
किरक्यावर कैदेंत ठेविले (स १६३९). येथे तो सात
वर्षे होता त्या मुदतीत फलटणची जहागीर जप्त होती. मुधो-
जीने आपली धावटी बायको व तिची मुले यथाजी व सर्वे-
दाई यास, आपल्याजवळ बोलावून घेतले पुढे शहाजी विजा-
पूरच्या नोकरांत राहिल्यावर त्याने जापले वजन खर्च करून
मुधोजीची (१६२८) सुटका करविली ह्या उपकारामुळे
मुधोजीने आपली मुलगी शिवाजीस दिली (१६३९).

शिवाजीने पुढे जो स्वतंत्र होण्याचा उपक्रम चालवला त्यास
मुधोजीचे साहाय्य होते ही गोष्ट विजापूरदरबारास खपत
नव्हते शिवाय मुधोजीच्या मनात असे होते की, आपल्या
पश्चात फलटणचा वारभार बजाजीस मिळवा ह्या गोष्टीस
त्याचे वडील मुलगे वसूल नव्हते ते विजापुराची मदत
घेऊन मुधोजीवर चालून आले. शिववरळनजीक भोजी येथे
लढाई होऊन मुधोजी एका वडाच्या झाडाखाली पुत्राच्या
हातून मारला गेला, त्यास बापनारीचा वड असे म्हणतात
(इ. स. १६४४) ह्या लढाईत पजाजीस पैद करून
विजापुरास नेले. तेथे बापाच्या अपराधाबद्दल त्यास जिवें मार-
ण्याची आज्ञा झाली परंतु आदिलशाहीच्या सुलीने त्याला
वाटवून त्याच्याशी लग्न घेण्याने त्याचा शिवा रद्द झाली
यजाजी काही काळ विजापुरी राहिल्यावर देशमुलीने कर्मान
घेऊन फलटणास आला (१६५१). फलटणास अद्यापि
यजाजीची समाधि (सुमट) आहे त्यास पुढे निजामशाहीने
शंभुमहादेवाच्या देवळांत प्रायश्चित्त देऊन परत ज्ञातीत घेतले
आणि त्याचा मुलगा महादजी ह्यास शिवाजीची मुलगी सख-
दाई दिली

इ स. १६६१ च्या पावसाळ्यानंतर आदिलशाही कर्ना-
टकातील बंद मोठण्याकरिता त्या प्रांती गेला तेव्हा यजाजी
त्याच्याबरोबर होता. इ. स १६६५ (नोव्हेंबर) त भोगळ व
शिवाजी यांचे सयुक्त सैन्य विजापुरच्या मोहिमेवर निघाले.
तेव्हा त्यांनी प्रथम यजाजीपासून फलटण, व सायबप्याचा

आजनामा (सन १६००-१६१७ पर्यंतचा हिंदुस्थानचा इतिहास) साकारनामा-इ-शाहानामा, अदिलनामा (विजापूरच्या आदिलशहाचा इतिहास), तबारिख द कूल कुतुबशाहा (गोवळकोंड्याच्या), फतनामा-इ-शिवसुलतान इत्यादि अगदी अलोकधील राजावदलचेहि इतिहासग्रंथ झालेले आहेत.

कविभ्रम फर्दोसा याचे शाहनामा या महाकाव्यखेरीज दुसरेहि ग्रंथ आहेत. अद्भूतरम्य, उपदेशात्मक व गूढार्थक ही तिन्ही प्रकारची काव्ये लिहिण्यात त्यांनी प्रथम उत्तेजन दिले. फर्दोसीना युसफ-उ-सलाखा हा दुसरा मोठा काव्यग्रंथ आहे. त्यात घायबलमधील जुनी गोतेक ही गोष्ट आली आहे. जीवकेशा भेष्टीं तर परिसीयातील कर्षीचा फारख मोहून टाकिले आहे. सुलतानाच्या केवळ स्मृतिपर कविता लिहिण्याचा फर्दोसीने व सुलतान महमूदच्या पदरच्या इतर कवींनी जो प्रपात पाडला तो पुढे फार वाढत गेला. परंतु इराण, अफगाणिस्तान वगैरे मुसलमानी देशात राज्यकार्या होऊन वरचेवर राजघराणां बदलून असल्यामुळे या कवींपैकी कित्येकांवर देहान्तशिक्षादि घोर प्रसंग घडले. या कवींपैकी अन्सारी हा ज्योतिषादि विषयातहि मोठा विद्वान व उच्च दर्जाचा कवि होता. खाकानी हा दुसरा कवि त्याच्या तोडीचा होता.

याप्रमाणे दुसरे अनेक स्तुतिकार्येलेखक १२ व्या व १३ व्या शतकात होऊन गेले फर्दोसीच्या शाहनामायात तिस्युपदेशपर वचनेंहि पुष्कळ आलेली आहेत. परंतु केवळ नात्युपदेशपर, धार्मिक व तत्त्वज्ञपर ग्रंथ लिहिण्याची एक निराळी पद्धत पडून सुफी पंथाचीं तत्त्वे वर्णन करून सांगणारे काव्य लिहिणारा खोरासान येथे अथू सत्यद महशुन पहिला कवि (१६८-१०४९) होऊन गेला. नाशीर खुशूचा रौपनाइनामा नांवाचा अमलाच काव्यग्रंथ आहे. हिरात येथील अवधदा असान्नीचा सुनाजान, गझनीच्या हकीम-सबाईचा हरिश्चन-उल्लहाकत, पंदनामा, मतिर-उत्तर वगैरे धर्मोपदेशपर कविताग्रंथ आहेत.

बर सांगितलेल्या सुफीधर्मपर लेखकवर्गाहून अगदी भिन्न म्हणजे केवळ नीतिपर ग्रंथ लिहिणारा असा खिराझ ग्रेथील शेख सादी हा होय. त्याचे बेस्ता आणि गुलोस्ता हे दोन अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. पुढे त्याच्याच नमुन्यावर दस्तुनामा, सुलतान, निगारीस्ता, बहारीस्ता वगैरे ग्रंथ झाले. तथापि या नमुन्याचे ग्रंथ एवंदरीत बौद्धेच आहेत. सुफीधर्मज्ञानपर दुसरे ग्रंथ लमयात, सुलतान इराझ, मिहर-उ-मुजररी, हुसन-उ-दिल, शहा-उ-गदा, नानव-उ-दलवा, शीर-उ-शकर इत्यादि ग्रंथ पुष्कळ आहेत.

बरील काव्यप्रकारावरोबर रसात्मक काव्यलेखनहि चालू होतेंच. ग्रंथ आणि सुरा यांच्या सौहार्दपूर्णपर धार्ये पुष्कळ आहेत. त्यात हाफीझ या अग्रतिम सुद्धीच्या कवीने रसात्मक काव्याचे उत्कृष्ट नमुने जगात करून ठेविले. आहेत, व त्याच्या पदतीवर सर्व गजल-लेखकांनी काव्ये लिहिली

आहेत. नौद कवीने अक्षराच्या फारकीदित पतीवरोपर तरी गेल्या एका हिंदु राजपतीवर शूश-उ-मुदास नावाचे काव्य लिहिले आहे. दिल्ली येथे अमीर हुसन व अमीर सुभू हे दोन मोठे प्रसिद्ध कवी होऊन गेले. शिवाय अला-उद्दीन पिलजा (१२१६-१३१६), केरोसशाहा, कुतुब-द्दीन मुबारिक, हुमायून, अकबर वगैरे राजकर्त्यांचे पद्यमय इतिहास लिहून ठेविले आहेत.

नाटके — इराणच्या या राष्ट्रीय वाट्यमयाच्या इतिहासात नाटकग्रंथांचाहि उल्लेख केला पाहिजे, कारण ९ व्या शतकांत प्रासूनच नाटके लिहिली गेली आहेत. इराणात प्रसप्रमाणेच नाट्यप्रयोग हे एक धार्मिक उत्सवाचे अंग सानीत असत व क्रिश्चक शतके मोदूरमच्या महिन्यातील पहिल्या दहा दिवसात असले नाट्यप्रयोग केले जात असत. त्या नाटकात बहुतरुन इराणातील अली खलीफच्या पराभवावर सुदरलेल्या दुःखकारक प्रसंगांचे व अलीचा मुलगा हुसेन व त्याचे कुटुंब यांच्या करमला येथाल लढाईत झालेल्या कत्तीचे वर्णन अस परंतु अलीकडे हे आर्कचित क्षेत्र सोडून अनेक तद्देशीय व परकीय रचयानकार नाटके होऊ लागली आहेत पायबलमधील व इतर ख्रिस्ती गोष्टीबद्दलचा नाटके इराणात होऊ लागली आहेत

ऐतिहासिक ग्रंथ — काव्य व कादंबरी याखेरीज इतरहि वाट्यमयातील अनेक प्रकारचे ग्रंथ निर्माण झालेले आहेत. या सर्वांमध्ये इतिहासपर ग्रंथाचा भाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे या इतिहासग्रंथात धार्मिक टीकेचा अभाव व क्रिश्चक ठिकाणी अत्यंत कृत्रिम भाषा हे दोष असले तरी या ग्रंथाचा आधुनिक संशोधकाच्या कामाला अत्यंत उपयोग होण्यासारखा आहे. तसेच हिंदुस्थानातीलहि गझनीच्या सुलतान महमुदापासून तो अगदी ब्रिटिश अमदानीपर्यंतचे अनेक इतिहासग्रंथ अगदी अप्रतिम आहेत. सर एलियटचा हिंदुस्थानचा इतिहास (१८६७-१८७८) या पुस्तकाच्या आठ भागातहि त्याच ग्रंथातील माहिती व प्रत्यक्ष भाषान्तर दिली आहेत. त्या-शिवाय परिसीयन लेखकांनी जगाचे अनेक इतिहास, महमूद व पहिले खलीफ यांचे इतिहास, गझनीपासून चालू करण या हराणातील घराण्याची व नैनीसखान व मोगल आणि तैमूरलेख व त्यांचे वंशज यांची सविस्तर हकीकत, इराणातील अनेक पंथ व संप्रदायांचे इतिहास, आणि इराण व सुराण येथील पुष्कळ स्थानिक गोष्टी लिहून ठेविल्या आहेत.

इतिहासाच्या खालोखाल महत्त्वाचे ग्रंथ म्हटले म्हणजे भूगोलवर्णनपर, सृष्टिवर्णनपर व प्रवासवर्णनपर ग्रंथ होत. चरित्रपरग्रंथात मुखसन-उल्लहपदीश हा ३००० कर्षीच्या खिराजाचा ग्रंथ व इतर पुष्कळ आहेत. यांशिवाय तत्वज्ञान, नीतिशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, धर्म, कायदा, गणित, ज्योतिष, वैद्यकशास्त्र, अरबी, फारशी, सुद्धी भाषांचे व्याकरणग्रंथ व शब्दकोश इत्यादीकाचा केवळ नामनिर्देश करण्यापेक्षा

येथे एक लष्करी ठाणे वाघव्यात आले. पुढे ते व्यापारी ठाणे झाले. १८२३-८४ साली ते भाहादोंच्या लोकीच्या हाती गेले. तारीख १० जुलै १८५८ रोजी फांगो स्टेट येथील फ्रेंच सैन्याने ते फावोन केल पण डिसेंबरात फॅझाहा सुदान सरकारला परत मिळाले.

फासिलका—पंजाब, फिरोझपूर जिल्ह्याची एक तहसील व फोटविभाग क्षेत्रफळ १३३५ चौ. मैल क्षेत्र. स. (१९२१) २१, १९३५ यात एक गाव—फासिलका (मुख्य ठिकाण) व रोडी ३१९ आहेत.

फायलो—हा ग्रीक तत्त्ववेत्ता जि प ५० वर्षांच्या सुमारास जन्मला. मिथेडेटिक लढायाच्या वेळीं याचे अथेन्स सोडले व रोममध्ये जाऊन राहिला हा क्लिडोमॅकस्चा शिष्य होता व क्लिडोमॅकस्च्या निधनानंतर त्याच्या जागेचा अधिकार (म्हणजे नव्या विवापीठाचा) याच्याकडे आला रोम येथे हा साहित्यशास्त्र व तत्त्वज्ञान द्वे विषय शिकवीत असे त्याच्या शिष्यांपैकी सिसरो हा प्रसिद्ध आहे याचे तत्त्वज्ञानासंबंधी मत तत्कालिन अश्लेषवादाच्या अगदी विरुद्ध होते जुना करार व ग्रीक तत्त्वज्ञान यामध्ये एकच घडवून आणणे असा याचा हेतु होता परमेश्वरासंबंधी याचे असे मत होते की, (१) तो सर्वनिर्मित वस्तूच्या बर आहे. (२) जग, आत्मा, तारकाधारी सतिर्मित गोष्टींपासून त्याच्या अस्तित्वाचा खात्री पटते. (३) त्यास कोणतेही विशेषण लावता येणे शक्य नाही नीतिशास्त्र—शारीर आत्म्याला नेहमी पापमार्गाकडे जाण्यास उद्युक्त करित असते, म्हणून शारीरच्या बंधनापासून आत्म्यास मुक्त करून घेणे हे प्रत्येक मनुष्याचे आद्यकर्तव्य होय असे याचे म्हणणे होते

फारशी वाङ्मय—फारशी अथवा पर्शियन राष्ट्रीय काव्याला आरंभ वेद्दापासून झाला याबद्दल पर्शियन इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहे सत्सामनियन राज्यकर्त्यांनी आपल्या राष्ट्रातील वादग्रस्तांची आवड वाढविली हे निर्विवाद आहे. लुन्गा पर्शियन सापेमध्ये ९ व्या व १० व्या शतकांत अरबी शब्दांचे मिश्रण होऊन बनकेली जी पहिली भाषा गेल्या हजार वर्षे कायम राहिली आहे तिचा या लेखात त्रिवार कर्तव्य साही. ९व्या शतकाच्या आरंभी र पूर्युट् इन्क्य व राष्ट्रीय नाटय याबद्दलच्या चळवळीस खरा आरंभ झाला. स. ८०९ मध्ये अल्मात नांवाच्या कधीने अर्वाचान पर्शियन सापेमध्ये पाहिली कविता लिहिली. त्याच सुमारास खलीफाचा अम्मल नाहीसा होऊन सन्त्या तईशीय राजवंशाचा अम्मल सुरू झाला होता. तरकालान पर्शियन लेखकांच्या पुढे नव्या इस्लामी धर्माचे लक्ष्यलेखा कल्पनेचा आपल्या प्राचीन आर्यन कल्पनांशी मेळ घालण्याचे मह्य काम होते; मुसलमानी धर्मातील द्वितायवादाचे (डीइसमने) तत्त्व आपल्या जन्मतिसिद्ध उच्चतर संवैश्वरी मताशी त्याला जमवून व्यापकाचे होणे.

१० व्या शतकामध्ये २ रा अमीर नासर याच्या आप्रयासाली अयुल-अवास, अयुलअयदला, महंमद, खुसबानी, हदगी, वगैरे भाट लोक होऊन गेले. त्यावेळच्या सामानिद राजांनी ऐतिहासिक संशोधन, वैद्यकाचा अभ्यास वगैरे गोष्टींनाहि उत्तेजन दिले बळमीने ताबरी नामक ग्रंथकाराच्या अरबी-मधील जगाचा इतिहास या ग्रंथाचे पर्शियनमध्ये भाषान्तर केले शिब,य ताबरीच्या तैकसरी नावाच्या कुराणवरील टीकेचेहि भाषान्तर करविण्यात आले. स. ९७६च्या सुमारास दकीकी नामक राजकवीने खोदाईनामा (राजाचे पुस्तक) याचे पर्शियनमध्ये काव्यबद्ध भाषान्तर करण्यास सुरवात केली होती, पण तो लवकरच मारला गेला. पण ते काम फर्दोस नामक अधिक बुद्धिमान व समर्थ कवीने (९४०-१०२०) पुरे केले. या फर्दोसीपासून पर्शियातील राष्ट्रीय महाकाव्याच्या सुवर्णयुगाला आरंभ होतो. फर्दोसीने ३५ वर्षेअवस्थावृत्त परिश्रम करून १०११ साली आपला अवाढव्य व अनरामर ग्रंथ शाहनामा हा पुरा केला होमरच्या ग्रंथाच्या तोळीचे शाहनामा हे पौरुष्य बुद्धिमत्ता व विद्वत्ता यांचे अत्यंत उज्वल स्मारक आहे, असे सर डब्ल्यू. जोन्सन म्हणते आहे. शाहनामा प्रसिद्ध झाल्यापासून त्याने लोकांच्या मनावर अशी काही अनिवार्य मोहिनी घातली होती की, ताबडतोब शाहनामाच्या नकलवना ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात झाली; व साहनामाच्या धर्तीवर अनेक ऐतिहासिक काव्ये निर्माण झाली. अलीअहमद अलुअसदी याने स. १०६६त युद्धविषयक अशा ९००० गोष्टींचा संग्रह तयार केला. सामानामामध्ये रचुन मर्या आजाची शौर्यकृत्ये वर्णन केली आहेत. शशिष्या जहांगीरनामा, फरामुसनामा, काबु गुशाह्यनामा, बरनामा, शाहीरनामा, ब्रह्मनामा इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

याप्रमाणे प्राचीन इराणी ऐतिहासिक गोष्टी सर्व खलास झाल्यावर बारीकसारीक गोष्टींच्या आधारानेच कित्येक काव्ये झाली व सर्व गोष्टी संपल्यावर मग निव्वळ काल्पनिक गोष्टी व काव्ये लिहिण्यास सुरवात झाली. व त्यावेळी पद्यरूप आऊन गद्यमध्ये अनेक कादंबऱ्या व अद्भुत गोष्टी लिहिल्या गेल्या त्यात बुरान-इ-खयाल (कल्पनेचे उद्यान) या अद्भुतरम्य कादंबरीचे १५ मोठे भाग आहेत. अंबियानामा, इमला-इ-हैदरी, फरहनामा-इ-फरिसा, हातामनाईच्या गोष्टी वगैरे खान्सा चरित्रात्मक व इतर निव्वळ काल्पनिक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत.

ऐतिहासिक काव्ये लिहून सर्व प्राचीन ऐतिहासिक गोष्टी खलास झाल्यावर वेचळ काल्पनिक कथाहि बऱ्याच निर्माण झाल्या. परंतु फर्दोसीच्या साहानामाची आवड इतकी अनावर होती की, पुन्हा पुन्हा तसलेच ऐतिहासिक चरित्रप्र लेख लिहिण्याची परंपरा चाळू राहिली. प्राचीन ऐतिहासिक विषय समाप्त झाल्यामुळे १६ व्या शतकापासून अलीकडील हि राज्यफर्यांचा चरित्र व इतिहास लिहिले गेले हातांकीचा तैमूरनामा, शहासीचा शाहनामा-इ-यादरी, शाहीनशाहनामा,

अजिनामा (सन १६००-१६१७ पर्यंतचा हिंदुस्थानचा इतिहास) झाफरनामा-इ-शहाजहानी, अदिलनामा: (विजापूरच्या आदिलशहाचा इतिहास), तथारिफ इ फूली कुतुबशहा (गोवळकोंडाचा) , फजिनामा-इ-हिंदुस्तान इत्यादि अगदी अलाकडील राजावदलचेहि इतिहासप्रथे झालेले आहेत.

कविप्रप्र फदौला याचे शाहनामा या महाकाव्याखेरीज दुसरेहि ग्रंथ आहेत.अद्भूतरम्य,उपदेशात्मक व गूढार्थक ही तिन्ही प्रकारची काव्ये लिहिण्यास त्यांनी प्रथम उत्तेजन दिले. फदौलोचा युसफ-उ-सलीला हा दुसरा मोठा काव्यग्रंथ आहे. त्यांत वायबलमधील जुनी गीतेक ही गोष्ट आली आहे. जोसेफच्या गोष्टीं तर परिभाषीतील कवीना फारच मोडून टाकिले आहे. सुलतानच्या केवळ स्तुतिपर कविता लिहिण्याचा फदौलोने व सुलतान महमूदच्या पदरच्या इतर कवींनी नो प्रपात पाडला तो पुढे कार वाढत गेला. परंतु इराण, अफगाणिस्तान वगैरे सुलतानी देशात राज्यकार्या होऊन वरचेवर रामचरणां बदलत असल्यामुळे या कवीपैकी कित्येकांवर देहान्ताशिक्षादि घोर प्रतंज सुदरले. या कवीपैकी अन्सारी हा उद्योतिपादि विषयातहि मोठा विद्वान व उच्च दर्जाचा कवि होता. खाकानी हा दुसरा कवि त्याच्या तोडाचा होता.

याप्रमाणे दुसरे अनेक स्तुतिकाम्यलेखक १२ व्या व १३ व्या शतकात होऊन गेले. फदौलोच्या शाहनाम्यात नित्युपदेशपर वचनेंहि पुष्कळ आलेली आहेत. परंतु केवळ नोतुपदेशपर, धार्मिक व तत्त्वज्ञ पर ग्रंथ लिहिण्याची एक निराळी पद्धत पद्धत युकी घेताचो तत्वे वगैरे करून सांगणारे काव्य लिहिणारा खोरासान येथे अबू सय्यद म्हणून पहिला कवि (१६८-१०२९) होऊन गेला नाशीर तुभूचा शैयानाझनामा नावाचा अखलाच काव्यग्रंथ आहे. हिरात येथील अबदुल्ला असांनवा मुनाजात, गझनीच्या हकीम-सवाईचा हरिकत-उल्हकात, पदनामा, मंतिक-उत्तर वगैरे ग्रंथांपदेशपर कविताग्रंथ आहेत.

वर सांगितलेल्या सुफीधर्मपर लेखकवर्गाहून अगदी भिन्न म्हणजे केवळ नीतिपर ग्रंथ लिहिणारा असा निराळा येथील शेख सादी हा होय. त्याचे अस्ता आणि गुलीस्ता हे दोन अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. पुढे त्याच्याच नमुन्यावर दस्तुरनामा,गुलझार, निगारीस्ता, बहाारीस्ता वगैरे ग्रंथ झाले. तथापि या नमुन्याचे ग्रंथ एंद्दरीत थोडेच आहेत. सुफीधर्मज्ञानपर दुसरे ग्रंथ लमयात, मुलशन इरात, मिहर-उ-सुदारी, हुडन-उ-दिल, शहा-उ-गदा, नानव-उ-हलवा, शीर-उ-शकर इत्यादि ग्रंथ पुष्कळ आहेत.

बरील काव्यप्रकाराखेरीज रसात्मक काव्यलेखनदि नालू होवेंच. ग्रंथ आणि सुरा यांच्या चौथवर्णनपर बाध्यें पुष्कळ आहेत. त्यात हाफीस या अप्रतिम सुद्धीच्या कवीने रसात्मक काव्याचे उत्कृष्ट नमुने जगांत करून ठेविले आहेत; व त्याच्या पदतीवर सर्व गझल-लेखकांनी काव्ये लिहिली

आहेत नीद् कवीने अक्षररचया कारकीर्दीत पतीबरोबर सती गेलेल्या एका हिंदु राजापरतीवर मूढ-उ-गुदात नावाचे काव्य लिहिले आहे. दिल्ली येथे अमीर हुसैन व अमीर खुशू हे दोन मोठे प्रसिद्ध कवी होऊन गेले. शिवाय अला-उद्दीन खिलजी (१२१६ - १२१६), फेरोशहा, कुतुबुद्दीन मुबारिक, हुमायून, अकबर वगैरे राजकाव्यांचे पचमय इतिहास लिहून ठेविले आहेत.

नाटक — इराणच्या या राष्ट्रीय वाट्टमयाच्या इतिहासात नाटकप्रथाचाहि उल्लेख केला पाहिजे, कारण ९ व्या शतकांत प्रसूनच नाटक लिहिली गेली आहेत इराणात प्रसप्रमाणेच नाट्यप्रयोग हे एक धार्मिक उत्सवांचे अंग मानीत असत व क्रियेक शतके मोहरमच्या महिन्यातील पहिल्या दहा दिवसात असले नाट्यप्रयोग केले जात असत. त्या नाटकांत बहुतेककरून इराणातील अली खलीफाच्या घराण्यावर सुदरलेल्या दुःखकारक प्रसंगांचे व अर्शावा मुसला हुसेन व त्यांचे कुटुंब यांच्या करबला येथील लढाईत झालेल्या वृत्तलांचे वर्णन अस परंतु अलीबडे हे आर्कचित क्षेत्र सोडून अनेक तहेशीय व परकीय कथानकांवर नाटके होऊ लागली आहेत. वायबलमार्थाल व इतर खिलजी गोष्टावदलचो नाटके इराणात होऊ लागली आहेत

ऐतिहासिक ग्रंथ — काव्य व कादंबरी याखेरीज इतरहि वाट्टमयातील अनेक प्रकारचे ग्रंथ निर्माण झालेले आहेत. या सर्वांमध्ये इतिहासपर ग्रंथाचा भाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे या इतिहासग्रंथात मार्मिक टीकेचा अभाव व किर्येक ठिकाणी अत्यंत कुत्रिम भाषा हे दोष असले तरी या ग्रंथाचा आधुनिक संशोधकाच्या कामाला अत्यंत उपयोग होण्याकारणा आहे. तसेच हिंदुस्थानातीलहि गझनीच्या सुलतान महमूदप्राथम तो अगदी ब्रिटिश अमदानीपर्यंतचे अनेक इतिहासग्रंथ अगदी अप्रतिम आहेत. सर एलियटचा हिंदुस्थानचा इतिहास (१८६०-१८७८) या पुस्तकाच्या अष्ट भागातहि इयाच ग्रंथातील साहिती व प्रत्यक्ष भाषागतरें दिली आहेत. त्या-शिवाय परिशयत लेखकांनी जगाचे अनेक इतिहास, महमूद व पहिले सलीफ यांचे इतिहास, गझनवीप्रासून बालू कजर या इराणतील घराण्यांची व नेगीझानत व मोलक आणि तैमूरलेग व त्याचे वंशज यांची सविस्तर हकीकत, इराणातील अनेक पंथ व संप्रदायांचे इतिहास, आणि इराण व तुराण येथील पुष्कळ स्थानिक गोष्टी लिहून ठेविल्या आहेत.

इतिहासाच्या खालोखाल महत्त्वाचे ग्रंथ म्हटले म्हणजे भूगोलवर्णनपर, सृष्टिवर्णनपर व प्रजावर्णनपर ग्रंथ होत. बरिप्रपरग्रंथात मुरासन-उल्बराईब हा ३००० कर्वाच्या चरित्राचा ग्रंथ व इतर पुष्कळ आहेत. याशिवाय तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, धर्म, कायदा, गणित, उद्योतिप, वैद्यकशास्त्र, अरबी, फारशी, सुद्धी भाषांचे व्याकरणग्रंथ व शब्दकोश इत्यादिकांचा केवळ नामनिर्देश करण्यापेक्षा

येथे जास्त लिहिण्यात सजड नाही. प्राचीन हिंदु काव्यनिक नोष्टे व दन्तकथा यांची परीक्षण भाषांतर, सिद्धबादनामा, संस्कृतीतील रामायण, महाभारत, भगवद्गीता, योगवासिष्ठ, पुराणे, उपनिषदे इत्यादिकांची अक्षररच्य़ा कारकीर्त भाषा-न्तरे झाली आहेत.

फारींगहेट, गात्रियल डानिअल (१६८९-१७३९)— हा जर्मन अभूय याच्या आयुष्याचा बराबरा भाग इंग्लंड आणि हॉलंड देशांत गेला. याने या सर्व काळांत पदार्थ-विज्ञानशास्त्राचा अभ्यास केला; व आपल्या निर्वाहाकरिता हबामानशाखाची उपकरणे तयार करण्याचा धंदा केला. याने उद्यमानमापक यंत्रांत अनेक सुधारणा केल्या. याने स्वतः एक उद्यमानमापक यंत्र घडविले, व या यंत्रास त्याने नांव दिले गेले लॉड. आर्द्रतामापक (हायमोमील) यंत्राची त्याने एक नवीन पद्धत बसविली आहे.

फारुकी, राजे—हे राजे खानदेशाचे स. १३७० पासून १६०० पर्यंत राज्य चरिते होते. यांचा मूळ पुरव, मलिक हा खलीफ उमर फारुकीचा वंशातील तुर्क होता त्याचा बाप खानमेहान हा आझाउद्दीन खिलजीचा सरदार होता देशनिर्घे राज्य नाहीत इत्याचार हसन गंगूने थंड उभारून खानदेश आपल्या ताब्यात घेतला. फेरोझ तुघलकाचा प्राण शिकारीत वाचविल्याने त्याने मलिक यास खानदेशातील तालनेर (हल्लीचे थारनेर) व करबंद हे दोन परगणे जहागीर दिले. पुढे मलिकने बागलाणच्या राजाला फेरोझचा मौलिक बनवून त्याला पुच्छळ नगरनगराचे पाठविले. त्यामुळे फेरो-झने त्याला तान ह्मणायला दिली. नंतर मलिकने हळू हळू मुलूख काबीज केला. फेरोझ मेहवाघर (१३९०) मलिक हा जखड जवळ स्वतंत्र झाला. त्याने माळव्याच्या सुल-तानाची सोयरीक करून नेदुरघार व सुलतानपूर या गुजराथी प्रांतांचेर स्वारी केली. परंतु गुजराथच्या सुताफरशाहाने मलिकचा पराभव केला. यानंतर मरेपर्यंत मलिकने आपल्या राज्यांत शेतीची सुधारणा करण्यांत काळ घालविला. याच्या कारकीर्तीत दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडला होता. मरताना त्याने आपल्या मलिक नाधीर या बडोळ मुलास गादीवर बसवून त्याला थारनेरचा किंवा व आपल्या इफिखान नांवाच्या भावास लढीगवा किंवा दिला (१३९९) त्याची सुंदर कथर अद्यापि थारनेरला आहे.

मलिक नाधीर (१३९९-१४३७)—याने प्रथम विश्वासपात व रून करून अशौरगड घेतला. तेथील मलिक आला हा नाधीरच्या बापाचा दोस्त असून त्याच्या मदतीनेच याने स्वतंत्र सत्ता स्थापिली होती. या वेळी नाधीरने म.प.श.वर आगलाण, खेरा, अहिर येथील रामे बालुन आले आहेत, म्हणून माझा कविला गहांत व्याधा अशी विनयणी करून, पुण्याच्या पालखीतून सत्ता तैमिक पाठवून गहांत प्रवेष्ट केला व आत चा व रथाच्या सर्व मुखांवर रून करून गड घेतला; आणि तेथे आपले राहण्याचे ठिकाण केले.

त्याचा पुत्र झिनुद्दीन याच्या स्मरणार्थ त्याने तापीच्या पूर्वे घडोस हीनाबाद व बुन्हाणुद्दीन नांवाच्या एका अव-लियाच्या स्मरणार्थ पश्चिमघडीत बुन्हाणपूर अशी दोन गावे बसविली. यानंतर बुन्हाणपूर ही या राजांची शेवट-पर्यंत राजधानी झाली. नाधीरने आपल्या सासऱ्याच्या मदतीने आपल्या धाकट्या भावास पकडून फेदत टाकून सुलतानपुरावर लढाई केली. परंतु गुजराथच्या पहिल्या अहमदशाहाने त्यांना पिटाळून लाविले. त्यावर नाधीरने अहमदशी तह केला. अहमदाने त्याला श्रेय छत्र व शेरची मंत्र (ही स्वतंत्र राज्याची चिन्हें होत) पाठवून खान ही पदवी दिली. अखुल फजल म्हणतो की, एवढी-पासूनच खानदेशास ते नांव प्राप्त झाले. नाधीरने आपली मुलगी अहमद बहामनीच्या मुलास देऊन त्याच्या मदतीने पुन्हा गुजराथेवर स्वारी केली, पण तोत शेवटी त्याचा परा-भव होऊन तो लळिगच्या किड्यात बोंडला जाऊन मरण पावला. त्याचा मुलगा मिरान

मिरान अदिलखान (१४३७ ते ४९)—याने गुजराथच्या शाहाची मदत घेऊन बहामनी सरदाराचा लळि-गचा वेढा उठाविला चार वर्षांनंतर त्याचा बुन्हाणपूर येथे खून झाला.

मिरान मुबारिक (१४४३ ते ५७)—हा आदि-लचा मुलगा; याने विशेष गडबड न करता १७ वर्षे शात-पणे राज्य केले.

अदिलखान (१४५७ ते १५०३)—या नांवाच्या मुलांने ४६ वर्षांच्या राजवटीत आपले राज्य भर-भराटास व मजबूतीस आणले. याने गोंडवन व गड-सईळ (गडा = म्हणजे हल्लीचे मबलपूर) येथील राजाने आपले मौलिक बनवून मिरान व कोळी या वाटमऱ्यांचा थोडोपथ केला. नंतर याने ठरायिक खंडणी न दिल्याने गुजराथच्या महमूद बेगड्याने त्याच्यावर स्वारी करून सर्वे खानदेश लुप्त केला व अशौरगडास वेढा घातला. शेवटी अदिलखाने सर्वे खंडणी पावती केल्यावर तो परतला (१४९९). यानंतर चार वर्षांनी अदिलखाने याने अशौरगडाची जास्त बळकटी केली, मलिकग बांधला, बुन्हाणपुरास बरेच राजवाडे बांधले व घाह-ह-घाहकुंड (अंगल,साहा) ही पदवी घेतली. त्याचे घडणे बुन्हाण-पुरास दौलतगदानजवळील राजवाड्यापानजीक आहे.

दाऊदखान (१५०३ ते १०)—हा अदिलखा-याकडून आला; याने नगरच्या निजामतशाहाचे स्वारी कर-ण्याचे ठरविले असता निजामतशाहानेच त्याच्यावर हत्ता करून त्याला अशौरगडांत बोंडले (१५०७). तेथून आपल्यास उडणी देण्याच्या ठटीवर माळव्याच्या शाहाने त्याची सुट्टा केली.

अदिलखान (१५११ ते २०)—दाऊदच्या नंतर त्याचा बरोळ मुलगा यांनी अथवा आझीम हा गादीवर

बसतो न बसतोतों घोड्या दिवसांत त्याचा रून घाला. नेतर त्याच्या प्रलम्ब बांदिलेला या दोन भावांत भांजणे लागलां. आलमला निजामशाही व बांदिलला गुजराथच्या महे- मद बेगव्याचे पाटवळ होते. बेगव्याने आपली नाले बांदिलेला देऊन व पैशाची आणि सैन्याची मदत करून त्याला गादीवर बसविलें. राज्येंत स्वतःच्या विघ्न अनेक कर घाले अश्या, व गुजराथच्या राजांनींहि पास दिल्या अश्या अघिननें आपलीं सत्ता बळकट करून देई वषे राज्य केलें.

मिरान न मुहम्मद (१५२०-३५).—या अघिल्ल्या मुलांन इमादशाहाच्या मदतीने मुन्हाण निजामवर हाराई केला (१५२६). पग तीत याचा पराभव झाला. म्हणून मुन्हां गुजराथच्या बहादुरशाहाच्या मदतीने हाराई करून अहमदनगर घेतलें. पुढें (१५३४) हुमान- यूनने बहादुराचे हाराई केली अस्त्यां यांन बहादुराला मदत केली. बहादुर हा यानुच्या लोकांत हाकिलून कांथीत अश्यां दीव येथे मरण पावला (१५३५). तेव्हां मिरानला गुजराथचा शाहा म्हणून कबूल करण्यांत आलें. त्याप्रमाणें तो अहमदाबादकडे जात अस्त्यां पाट- तव मरण पावला.

मुशरिक (१५३५-६६).—हा मिरानचा भाऊ; यांन गुजराथी सरदारांच्या विभेतावरून बहादुरच्या पुतण्यास तेथेले राज्य देऊन त्या मोनदलांत मुलतानपूर व मेट्टूरपार हे परगणे मिळविले परीं मुहम्मद नावाच्या एक मोगल सरदारानें १५६१ सालीं खानदेशांत हाराई करून सर्व प्रांत बेधिराल केला व लोकांची कत्तल केली. परंतु तो लट पेऊन जात अस्त्यां मुबारिकनें त्याला नमंदेवर अडवून व लडाईत ठार माहून लट परत मिळविलें; ३२ वषे राज्य करून मुशरिक मेलाला.

मिरान न मुहम्मद दुसरा (१५६६-७६).—यांन गुजराथच्या गादीवर ह्द दावणियेपासठी अहमदनगरावर हाराई केली, परंतु तीत त्याचा पराभव झाला. पुढें अकबर- शाहशाहाच्या मिशां नांवाच्या मुलतमावानीं खानदेशांत शिरून रूप लुडलुट केली. इमादशाहास मिराननें मदत केल्यामुळे मुत्तिसा निजामशाहानें मुन्हाणपुरावर हाराई करून व खानदेश लुटून अशरीयमास वेडा दिला. मेवटी व लख हनेये खंजणी घेऊन तो परत मेलाला (१५७४). यांनंतर मिरान दोन वर्षांनीं मेलाला.

राजा अली (१५७६-९६).—मिरानचा मुलगा लहान असल्यानें त्याचा भाऊ राजाअली हा गादीवर आला. हा शूर, धीरवी, बुद्धिमान अल्लयानें, व अकबराचे महत्त्व वाढत आल्याचे पाहून त्यानें त्याची अधिपत्ता धडूळ केली. अकबराचा बन्दाच्या गुमेदार सलाबत यानें निजामशाहा- विरुद्ध कायद्यात राजाअलीनें मदत न केल्यामुळे बन्दाणपूर बाळून लुटके परंतु अलीनें त्याला नमंदेवर पाठून त्याच्या परा.

भव केला. पुढें अकबरानें निजामशाहावर पुन्हा सैन्य पाठविलें. त्यांत पहिल्यानें अलीनें निजामशाहास मदत केली, परंतु पुढें तो अकबरास मिळाला. त्यामुळे त्याला अकबराने पंच- हजारी मनवून खानदेश जहागीर दिला. मुन्हाच्या निजाम- शाहावरील लडत इतें मोगलातणें लढत अस्त्यां सोनपूरच्या लडाईत हा ठार झाला. (१५९६).

बहादुरखान. (१५९६-१५९९).—अलीचा हा मुलगा. यानें मुन्हाणपूरच्या पूर्वेप ३ कोसंवर बहादुरपूर बसविलें. दानियल (अकबराचा मुलगा) याचा मान ठेवला नाहीं व फौज जमवून तो स्वतंत्र बनला. तेव्हां एततः अकबरानें अशीरगमास वेडा दिला. यानंत युद्धसामुमी भरपूर होती, परंतु बहादुरनें व त्याच्या नोकरांन विधेधे बागले नस- ल्यानें किळा पडला. अकबरानें बहादुरास स्वाहरेरच्या किडपांत कैदत ठेवून खानदेश त्याला केलें. तत्कालीन युरोपियन प्रवाशांच्या हकीकतावरून त्यानें खानदेश अत्यंत भरभराटलेला व श्रीमान होता. त्याची लांबी ७० व रुंदी ५० कोस होती. प्रांतांत मोठमोठ्या धामारांवेडा होत्या, खानदेशान ३२ महल होते व वसूल ३० लाख २१ हजारचा होता. मुन्हाणपूर येथें निरनिराळ्या देशातील लोक रहात होते तेथील खुन्नामशिर्दोत या राजांच्या वंशा- वळांचा एक संस्कृत शिलालेख आहे. [ऐंभेई-अकबरी; कैत व्हॅगिन; इलिग्रद, पु. ६; फेरिस्ता, पु. २, ६; वर्दीनी, पु. २; इफ; लीप-वेऊन हिस्टरी].

फाल्कर्क.—स्कॉटलंड देशातील स्ट्रालिगसायर परग- ण्यातील म्युनेसिपल व पोलिसयरी. लोकसंख्या (१९२१) ३३३०८. फाल्कर्क व दुसरी व गांन मिळून पार्लमेंटासाठी एक सभासद निवडतात. या शिरुपांत कोळसा व कोलेड हीं विपूल सांपडतात.

फाल्कर्क हें घाघर कार प्राचीन आहे. १३ व्या शतकांत यानें मध्ययें नांव याला मिळालें. ऑटोनियसची भित येथून जमिनीतून मेली आहे. या भागांत रोमन काळचे धरंवे अवशेष सांपडतात.

फाल्मथ.—इंग्लंडमधील कॉर्नवालचा म्युनेसिपालिटी व प्रनिनिधि भाग व श्दर. लंडनच्या पार्थम्येकॉरवेर हें ३०६ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ११७८९. फाल् म देरिन वया येथे आहेत. साहाराच्या पूर्वेस वॅडजिनस किळा आहे. शिहरासमाने, जहाज बांधण्याचे, दाहने व यताये धारणाने येथे आहेत.

फॉसेट हेनरी (१८३१-१८८४).—एक इंग्लिश अर्थ- शास्त्रज्ञ व राजकारणी पुढन. याचा बाप पार्लमेंटाच्या निवड- णुकीच्या बळवळीन भाग घेत नावे व आर्येदे मोठी सामा- यिक बुध्दाण्याचादो होनी. हेनरी फॉसेटचे कथिम येथें शिक्षण होऊन तो १८५६ मधें ईंग्लंडच्या पार्लमेंट व या शाखा. १८५६ च्या तर्जवरामधें याच्या शिकारीच्या

बहुक्वे उरे त्याच्या आरशाची भिंगे फोडून ओढवाल शिले व तो जन्माचा आधळा बनला.

१८५९ पासून तो स्वतःचे लेख लिहून प्रसिद्ध करू लागला व वशाएर्याने देऊं लागला. १८६३ मध्ये त्याने आपला अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ प्रसिद्ध केला, त्याच वर्षी त्याला कॅनिन येथील अर्थशास्त्राच्या प्रोफेसराची जागा मिळाली १८६५ साली तो पार्लमेंटात निवडून आला न्युटन ग्रेट याच्या मुलाशी १८६७ साली त्यांचे लग्न झाले भिंसल कॉलेज होई वाड्मयव्यवसायात व सामाजिक सुधारणात भाग घेऊ लागून लेखन व व्याख्यानद्वारा विशेषत. ख्रिस्तापि-काराच्या चलवळीची, उच्च ख्रीशिक्षणाची, व ख्रिमजुरा-करिता स्वतंत्र वारखान्याचा पुरस्कर्ता बनली फॉसेटला "सर्व कामन्ससभासदांपैकी सर्वांत अधिक रक्क आमूलसु-धारणावादी" असे दाखवत पत्रांनी नडतले होते.

१८५९ सालापासून १८८० पर्यंत फॉसेटने आपले सर्व लक्ष दोन घोष्टीकडे दिले:- (१) गावानजीक, विशेषतः शूरानजीक सार्वजनिक भोक्की मैदान ठेवणे, व (२) हिंदुस्थानचा जमावचे. हिंदुस्थानच्या बनेटावर तर तो इतक्या बारकाईने टीका करू लागला की, हिंदुस्थानतर्फेचा सभासद असे टोपण नावच त्याला मिळाले हिंदुस्थानच्या बाबतीत प्रत्यक्ष सुधारणा जरी त्याला करता आली नाही, तरी लोकामध्ये त्याने पुढेच आयुषी उत्पन्न केले १८७४ साली तो इंडियन कायनान्त कमेटीचा सभासद नेमला गेला.

१८८० साली पुन्हा ग्रेडमन्टनपक्ष अविकाररुद्ध शाखा-वर त्याला पोस्टमास्टर-जनरलची जागा देण्यात आली या खारयात त्याने पेट्टेपासले, ताराचे सहा पेन्स दर, अगदी किरकोळ रकमा स्टाम्पाच्या रूपाने बँकेत ठेवण्याची सोय, विमा व वर्षासने वगैरे सुधारणा केल्या. शेतकऱ्यांचा दोन बाबी सामान्य लोकांना संपादन सांगण्याकरिता 'काटमसरीस मद्दत' या नावचा निवेध लिहून त्याच्या लाल प्रती फुकट पाठविल्या पोस्टऑफिसात व इतर खात्याद्वि क्षिपाना नोकरात ठेवण्याच्या कामी त्याने पुरस्कार केला प्रमाणशर प्रतिनिधियद्धति (प्रचोर्नल रिप्रेझेंटेशन) आणि ख्रिमता-धिकार या दोन्ही घोष्टी त्याच्या प्रथमपासून शेवटपर्यंत मान्य होत्या. उत्तर बयात डॉ. क्षी. एल् पदवी, रॉयल सोसा-यटीचा फेलो, व ग्लासगा युनिव्हर्सिटीचा लॉर्ड रेक्टर वगैरे मान त्याला मिळाले

फॉसेट समाजसत्तावाद्या व कडा विरोधी होता. मजुराच्या कायद्यांना मात्र त्याची अनुकूलता असे, इतकेच नव्हे तर शेतांच्या मजुरांमहि ते लागू नसावे, असे त्याचे मत होते.

फाहिआन—फाहिआन उर्फ फाशीन ह्या गिनी प्रवाशी असून तो बौद्ध भिक्षु आणि ग्रंथकार होता इ. स. ३९१-४१४ या अवधती त्याने प्रवास केला असावा तो हिंदुस्थानास येण्यासाठी सी गन फु येथून निघला व चीनची मोठी ओलाडून, नंतर गोवी वाळवंट ओलाडून राची, लोप-

नारमार्गे खोतान येथे आ. ग. वाटेतील भयान व निर्ममुष्क अशा रस्त्यांचे त्याने फार बहारीचे वर्णन दिले आहे खोतान-मध्ये त्याला बुद्धाचा उत्सव आढळून आला येथे सर्व लोक बौद्ध असून त्याच्यात महायानपंथाचेच प्राबल्य अधिक होते नंतर अतिशय संकटांत व घाबरांत तो फामीर ओला-डून उद्यान (रसात) येथे आला व तेथून तक्षिला आणि पुद्यपूर (पेशावर) व शेवटी पाटलीपुत्र येथे गेला. तो तीन वर्षे पाटलीपुत्र येथे व दोन वर्षे ताम्रलिप्ति (तामलक) येथे राहिला त्यापैकी ताम्रलिप्ति हे महत्त्वाचे बंदर होते हिंदुस्थानात येण्याचे कारण म्हणजे बुद्धचरित्रामधील स्थळे पदावीत, बौद्धधर्मातील हकीकत जशीच्या तशी टिपून घ्यावी, विनयटिप्पणाची यरी प्रत मिळवावी व बौद्धभिक्षु-पासून शिकण्यासारखे असेल ते शिकावे हे होय. यासुळे तो बुद्धाच्या जन्मस्थानाला, पाटणाला व नजीकच असलेल्या ग्रंथशिखराला गेला तसेच अयोध्या, मथुरा, कनोज इत्यादि ठिकाणी तो हिंडला. त्याने या ठिकाणांची दिलेला वर्णन अस्पष्ट वाटतात.

ताम्रलिप्तिहून जलमार्गाने फाहिआन ह्या १४ दिवसात सिलोन येव आला येथे त्याने धर्मप्रव जमविले, बुद्धाच्या दावाचा उत्तर पाहिला नंतर तो जावा येथे आला व तेथून बाटिमधील वादळातून मोठ्या कष्टाने बाहेर पडून सुसुक्षित पगाने यांगसेकियाम येथे सुसुक्षित पोहोचला.त्याचा हिंदुस्थानातील मुकाम चंद्रगुप्त (दुसरा) याच्या कारकीर्दीत झाला. जवळ जवळ सहा वर्षे (६०१-४१०) या राज्यात तो होता.

फाहिआनचा ग्रंथ ढणजे मध्य आशिया व हिंदुस्थानामध्ये बुद्धधर्माचे किती वर्षेच होतं हे अजमावण्याने उत्तम साधन आहे तो आपल्या प्रवासाचे मोठ्या भक्तीने व निवृत्तापूर्व असे वर्णन देतो. त्याची हकीकत शक्यतोपूर्वक व विनयक लिहि-लेली असते त्याचे बुद्धावरील प्रेम विलक्षण होते या प्रेमा-सुळे तो स्वतःच्या जन्मभूमीपेक्षा हिंदुस्थानलाच अधिक मानतो. धर्माचा अभ्यास करण्यासाठीच मुद्रयत. तो आला असल्याने रथाच्या प्रयात धर्मस्थितिभित्तिक हिंदुस्थानातील इतर परिस्थितीचे वर्णन फारच चांई आढळून येते. तरी पण जी थोडी फर माहिती दिलेली आढळते ती विश्वसनीय व सुंदर आहे दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या सत्तेखालील गंगा नदीकाठच्या प्रदेशातील स्थिति त्याने वर्णन केलेली आहे; व त्याच्या-वळून मुक्त पाण्याच्या वेळची वासनपद्धति वगैरे उत्तम रीतीने कळून येते. त्याच्या प्रयाचे फ्रँच भ्रमंत एक व इंग्लिश भाषेमध्ये चार अशी भयातरी शालेली आहेत. [सिमथ-अॅला. हि. इंडिया.] -

फिजी—फिजी बेटे दक्षिण पार्सिफिक महासागरामध्ये आहेत. त्याच्या पश्चिमेस होव्हीट्ज बेटे आहेत. मुम्बय-रेषेच्या दक्षिणेस १५ ते २२ या अंशांपर्यंत व १७० पूर्वे आणि १७८ पश्चिम रेखांश इतका र्थाचा विस्तार आहे. फिजीमध्ये एकूंदर २५० बेटे असून त्यापैकी ८० बेटांत

लोकवर्षा आहे. १९२४ साली या वेटाचे क्षेत्रफळ ७०८३ चौरस मैल होते व लोकसंख्या १५७२६६ होती. ज्या भागांत हा द्वीपसमूह आहे तो भाग अत्यंत सुपीक व दलदलीचा आहे. हा भाग पहाडी असून त्यांत हजारों फूट उंच सुळण्याचे असे किती तरी पहाड आहेत. समुद्रकिनार्यालागत नारळ्याची खूप झाडे असून रताळी, बोट, नारिंग इत्यादिकांचे उत्पन्न येते होते. गाय, बैल, घोडा, कुत्री, बकरी, डुररे, मोसुर इत्यादि प्राणी येथे येऊन आटळतात. ठिकठिकाणी अंगले असून वनस्पतींची समृद्धि आहे. रेंवा ही प्रमुख नदी असून तीतून लहान जहाजे जाऊ शकतात. फिजीचे मुख्य उत्पन्न ऊंस, केळी, व नारळ हे होय. त्यानव्हाय यांत उसाची लागवड येथे मोठ्या प्रमाणावर होते. याशिवाय कापूस, कॉफी, मका, तंबाखू, अंडी, लाडूळ वगैरेचे उत्पन्नहि फिजीमध्ये होते. क्षीरज्वरे तयार करण्याकरता केनदोबाई लागवड करण्यांत आली आहे.

फिजीची राजधानी सुवा हो आहे. वॉटिलेवु, वसुआलेवु, तपयनी, वन्दवू व गेतुमा ही प्रमुख बेटे आहेत. फिजीमधील लोकांत मेलानेशियन व पॉलिनेशियन वंशाचे मिश्रण आटळते. फिजीमधील रहिवाशी उंच व टाडाने बळकट आहेत. रहिवाशांच्या अंगार येथेच वपने असतात. यांच्यात सुता करण्याची चाल आहे. स्त्रियांना घरेच स्वातंत्र्य आहे. पूर्वी हे लोक नरमांसभक्षक होते. तथापि हे लोक आर्या दिलदार स्वभावाचे व दाक्षिण्यसंगत आहेत. शेती, सुतारकी वगैरे कामांत ते प्रवीण आहेत. नृत्य, यादन, इत्यादि लाटिंगकलांचे ते फार शोके आहेत. यांच्यात पूर्वी पितृपूजा प्रचारात होती. प्राचीन काळापासून त्यांच्यात कुटुंबपद्धति अदिशवांत होती. हे आपल्या जातिनायकाला अत्यंत मान देतात. पूर्वी फिजीमधील विवाहपद्धति फार चमत्कारिक होती. एखाद्या गावचा मनुष्य दुसऱ्या गावच्या एखाद्या मुलीला पळवून आणी व मग बघूच्या गावच्या लोकांमध्ये व घराच्या गावच्या लोकांमध्ये वहाई वहाई व वरपक्षाचा गाव

पासून वेस्लियन मिशनर्यांनी या भागांत वस्ती करण्यास सुरवात केली व त्यांनी फिजीमधील जातिनायकांवर : ५ लोकांवर आपले वचस्व स्थापन केले. १८४० साली अमेरिकन संशोधकांनी या बेटांची काळमीपूवेक पहाणी केली. फिजी बेटे वसाहतवादी उद्दिष्ट आहेत असे डॉ सीमनने जाहीर करूनमुळे या टिकाणी लोकांची वस्ती भरारसर होऊ लागली १८७४ साली ही बेटे ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यात आली. रतुमा नांवाच्या बेटाचा फिजीत १८७९ साली समावेश करण्यांत आला. ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यात ही बेटे आल्यापासून त्यांनी भरारभर सुधारणा होऊ लागली व तेथील व्यापारास व उद्योगधंद्याला चालना मिळाली.

राज्य न्य व त्या. - ब्रिटिशसरकारकडून फिजीच्या राज्यकारभारासाठी एक गव्हर्नर नेमण्यात येतो. त्याच्या मदतीस एक कार्यकारी व एक वायदेमंडळ अशा दोन मंडळे आहेत. या मंडळाचा अध्यक्ष गव्हर्नर असतो. कार्यकारी मंडळात युरोपियन सभासद ७ व फिजीमधील रहिवाशातके २ असे सभासद असतात. सरकारनियुक्त १२ सभासद असून त्यापैकी एक हिंदी असतो. फिजीच्या अंतर्गत व्यवस्थेसाठी १७ प्रांत पाडण्यात आले आहेत त्यापैकी ६ प्रांतावर एक फिजीमधील सरदार हा मुख्य असतो व बाकीच्या प्रांतावर एक युरोपियन कमिश्नर असतो येथील मुख्य उपप्रभू म्हणजे बाहेरून येणाऱ्या मालावरील जकातीचे होय. स. १९२३ साली फिजी बेटांचे उत्पन्न ४७९८७२ पाँड व खर्च ४२९६६५ पाँड होता १९२३ साली ७०९०८९ पैडाच्या मालाची आगमन व १४९२४९० पैडाच्या मालाची निरगत झाली १९१९ साली ब्रिटिशग टॅक्स ऑर्डिनन्स नावाचा एक कायदा पास होऊन त्या कायद्यान्वये प्रत्येक घरावर कर घसविण्यात आला

हिंदुस्थानातून फिजीमध्ये स. १९१७ पूर्वी सुद्धतंबंदी करारांनी दर वर्षी मजूर नेण्यात येत असत, व त्यांना तेथे अत्यंत जुलमाने व गावण्यात येई. यासंबंधीचा इतिहास

प्रमुख शहर होय. पहिल्या स्ट्रॅटनच्या वेळेस टायर सॅलासिस यॅपोल इडॅंगोरास राजाच्या नांव्यात गेलें. टेनेस राजाच्या अंनलाखाली सिडननें इराणी लोकांच्याविषय बंड केलें व सारिया आणि सिलॅशिया या प्रांतांच्या सत्रपास देशाबाहेर हाकून दिलें पण टेनेसनें विश्वासपातांनें शहरचे दरवाज दुसऱ्या अर्ताकसंसिद्धला उपडले. ५ व्या शतकाच्या शेवटापासून फिनिसियात नाणीं पाडण्यास सुरवात झाली.

मॅसिडोनियन काळ (इ.स.पू. ३३३-६९) — इसूतच्या लडाईंनंतर अलेक्झांडर फिनिसियात गिरला. टायरखॅरोन इतर सर्व शहरे त्याच्या स्वाधीन झालीं तेव्हा ७ मांहेने वेढा देऊन त्यानें टायर घेतलें तेव्हा काहीं काळपर्यंत टायरचा रामकीय दर्जा कर्मा झाला. अलेक्झांड्रिया वसविल्यामुळे सर्व फिनिसियन शहरांचा व्यापार खुडाला. ख्रि पू ३१२त टायर अॅटिगोनसपासून पहिल्या डॉलेमोनें घेतलें ख्रि पू. २७० मध्ये तें सेल्युसच्या नांव्यात आलें ति पू २०४त दुसऱ्या डॉलेमोनें तें जिंकिलें. यावेळेपासून स्थानिक रजराज्यामुळे याची भरभराट झाली. सिडनमध्ये राजसत्ता चालू होती. चवथ्या अॅटि-ओकस एफिकेनसच्या मरणांनंतर ख्रि. पू. १६४ त सेल्युसिद राज्याच्या नाशाचें पूर्वोच्चद म्हणून सर्व सीरियात बंड उद्भरली. ख्रि पू १०-१११ त टायर व सिडन स्वतंत्र झालीं. नंतर ख्रि पू ८३-६९ पर्यंत हें सर्व राज्य आर्मिनियन टायम्रेनेसच्या ताब्यात होतें.

ख्रि पू ६४त पावेनें सर्व ठिकाणीं शासता प्रस्थापित केली व फिनिसियाचा समावेश सीरियान करण्यात आला अॅराडुस सिसन, टायर, व ट्रिपोलिस याना स्वतंत्रता देण्यांत आली. रामच्या सत्तेखाली सर्व शहरांची भरभराट होऊन त्यांचा व्यापार वाढला. ग्रीक संस्कृति व विचार यांचा अंमल वाढत चालला.

राज्य पद्धति — 'सुदपूर्व भग' उत्तरार्ध, पृ. ५२ पहा. नौ राज्य, व्यापार व वसा हती. — फिनिसिया हें दर्या-वर्दी राष्ट्र होतें. हे लोक फार चाडवडीं असून व्यापारविषयक गोष्टी त्यांनीं दुसऱ्यास कळें दिल्या नाहींत. ख्रि. पू. पूर्व ७ व्या शतकांतर्भा यांच्या आरमारानें आफ्रिकेस वळसा दिला होता. यांचीं जहाजे ग्रीकाच्या जहाजांहून चांगलीं असत. इराणानें यांच्या आरमाराची मज्जत ग्रीक युद्धांत घेतली.

टायरचा व्यापार दर्या व खूंधी या दोन्ही मार्गांनें चालत असे. ईजिप्त, बाबिलोनिया या देशाशीं त्यांचा व्यापार होता. अरबकारवाणांचा पश्चिमेशीं होणारा व्यापार फिनिसियनांच्या मार्फत होत असे. बहुतेक सर्व फिनिसियन वसाहती टायर येथील लोकांच्या होत्या. ग्रीक लोक फिनिसियन व्यापाऱ्यांचा द्वेष करीत, यामुळे त्यांनीं प्रसिद्धा जाणुस वसाहत केली नाहीं. मूनथपसमुद, स्पेन, मॅडीरा (केडीक्ष) वगैरे ठिकाणीं त्यांच्या वसाहती होत्या. आग्निकेच्या वायव्य मार्गांत देखील काहीं वसाहती होत्या. टायरचा मोठेपणा

वसाहतींवर अखंडतून असे. टायरचा न्हास झाल्यावर कार्ये-जनें आपली सत्ता वसाहतींवर चालविली.

फिनिसियातील शहरांत जांभळा रंग, कापड, मो-याचादींचें काम, कांचकाम वगैरे तयार होत. यांपैकीं बऱ्याच गोष्टी बाबिलोनियनापासून फिनिसियन लोकांनीं घेतल्या. त्याच-प्रमाणे ह्या देशांतल चित्रकलेवर प्रथम ईजिप्त, बाबिलोनिया, व नंतर ग्रीक कलेची छटा दिसते. कबरा बांधण्याबद्दें या लोकांची विशेष प्रवृत्ति होती. अॅडेनीसचें मंदिर पर्तेंआल-बेसाक छत्रीं एशमुना देवालय इत्यादि अवशेष सापडले आहेत

धर्म — फिनिसियन लोक निसर्गपूजा करीत. यांचे सर्व देव भौतिक असत. यांपैकीं अॅशटाटे, टॅनिय, मेलकक, रेशेक अथवा रेझुक ह्या प्रसिद्ध देवता होत्या. संकटाच्या वेळीं अथवा राष्ट्रीय आपत्तीच्या प्रसंगीं नरमेध करण्याची यांच्यात चाल होती.

फिनिसियन लोकांत मनुष्य व विश्व यांच्या उत्पत्तिविषयी काही पुराणकलना व दंतकथा प्रचलित होत्या; यांपैकीं काहीं जेनेसेस प्रमाण आहेत. विश्वात्पत्ति संबंधी दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत

फिन्लंड — युरोपमधील एक प्रजासत्ताक राज्य. फिन्लंड हें बोथेनिया व फिन्लंड या दोन आखातांच्या मध्ये वसलेलें आहे. उ अक्षांश ५९° ४८' ते ७०° ६' व पू. रेखांश १९° २' ते ३२° ५०' क्षेत्रफळ १३२५५० चौरस मैल. स १९२२ च्या खानेसुमारीवरून, फिन्लंडची लोकसंख्या त्या सालीं ३४१५२४९ होती असें दिसतें. नैर्ऋत्येकडील मूळचे रहिवासी जर्मनिक वंशाचे होते व पुनेकडील फिनिसिया-युप्रियन होते याच लोकांनीं फिन्लंडमध्ये मोठी वसाहत केली. पूर्वी तेथील बहुतेक इमारती लोखंडाच्या केलेल्या असत. स. ११५४ पासून सुरू झालेल्या स्वीडिश सुल्तामारीमुळे फिन्लंडची परिस्थिति बदलूं लागली स्वीडनच्या ससेवरोबर ख्रिस्ती धर्मांनें हि फिन्लंडात प्रवेश केला आपली सत्ता अबाधित ठेवण्याकरिता व रशियापासून रक्षण करण्याकरिता स्वीडिशानां फिन्लंडात अनेक दगडी किल्ले बांधले. सध्यां तेथे शेंकडा ११.६ इतकेच लोक स्वीडिश भाषा बोलतात. र्गोडिश भाषा बोलणाऱ्यांची विशेषत अॅलंडमध्ये वस्ती असून त्यांची संख्या १९२० साली ३४१००० इतकी होती.

फिन्लंडमध्ये सुखयतः दोती जास्त आहे, परंतु तेथें त्या वायर्तीत सुधारणा कारणी झालेली नाहीं. एखादे जंगल घेतीकरिता तयार करावयांचें झाल्यास तें जंगल जाळून टाकण्याची तेथे पद्धत आहे. पण ही चाल पातळ असते. वटाटे, धान्यें, गहू वगैरे पीक तेथें फार कमी होतें. चान्याचें गवतादि फार पिकतें. गुरांचें जोट संरक्षण झाल्यामुळे दुग्ध-त्याच्या धंध्याचें तेथें चालती आहे फिन्लंडहून लोणी परदेशी पाठवितात. धान्य वगैरे परदेशाहून आणावें लागतें. स १८८०

पासून जंगलवाडीकडे जास्त लक्ष देण्यांत आले आहे व लांबूड, कागद इत्यादीकांच्या कारखान्यांचीहि वाढ झाली आहे.

उद्योगधंद्यांची वाढ.—निर्गत ज्या बंदरांतून होते अशी काही प्रसिद्ध बंदरे आहेत. विबोर्ग, केंटका, जॉर्जेबोर्ग, वासा, व तुलेआबोर्ग बंदरे बंदरे निर्गतीसाठी प्रसिद्ध आहेत. हेलासिंगफोर्स व अँबो ही टिकाण आयात मालाची बंदरे आहेत. टॅमरफोर्स हे शहर उद्योगधंद्यावरून प्रसिद्ध आहे. १९२४ साली फिन्लंडमध्ये ४७१३३०० फिनिश मार्काच्या किंमतीच्या मालाची आयात व ४४६५६०० मार्काच्या मालाची निर्गत झाली.

दृष्टगणवटण.—फिन्लंडातील उद्योगधंद्यांची वाढ झाल्यामुळे दृष्टगणवटणाची सापनें अपुरी पडू लागली आहेत. रशियन लोकार्गो एका विविध इतून रेल्वे सुरू केली होती. हेलासिंगफोर्स हे सध्या फिनिश रेल्वेचे केंद्रस्थान नसून पेट्रो-ग्राड हेच मुख्य टिकाण बनले आहे. हिवाळ्यांत नेअण करण्याच्या बाबतीत बरेच अडथळे येतात व अँबो आणि हँगो याच टिकाणां जाता येत. हिवाळ्यांत या टिकाणांमधून मालाची निर्गत होत असते. ज्या टिकाणां रेल्वेची सोय नाही अशा टिकाणां नौकांची सोय केली आहे. किनाऱ्यावरील नौकासंचार हिवाळ्यात बंदच असतो.

रस्ते.—फिन्लंडच्या उत्तरेकडील विभागांत बरेच रस्ते असून लॅन-युलेबोर्ग येथे मोटारवाच्या रस्त्यांचे जाळेच पसरले आहे. स. १९१० मधील डोरपॅटच्या हस्तान्वये, मोॅशेन्डि-कांनी पेटसेंभोचा सुदृढ फिन्लंडास देऊन टाकण्यामुळे फिन्लंडात नवयुगाचा आरंभ झाला असे म्हणतात. आर्थिक ओशान फिन्लंड हा मुख्य घुमाराणेच्या दृष्टीने अगदी प्राथमिक अचर्येसत आहे. आर्थिक समृद्धिनाऱ्याच्या बाजूस फारसे बंध नसल्यामुळे तिबळे जाण्यास एक रस्ता तयार करण्यांत आला आहे.

राज्यकारभारव्यवस्था.—१८०९ साली फिन्लंड रशियाला जोडण्यांत आल्यापासून स. १८९९ पर्यंत फिन्लंड हे अथळ अथळ स्वायत्त संस्थान होते म्हटले तरी चालेल फक्त परराष्ट्रीय व युद्धखाते हीच तेंपटी रशियाच्या ताब्यात होती. १८९९-१९०५ सालांत राजकीय दबावदूर चळवळ होऊन फिन्लंडमध्ये काही काळ वाटिल तसा राज्यकारभार चालला होता. १९०५ साली रुसो-जपानी युद्धांत रशियाचा पराभव झाल्यामुळे फिन्लंडला रशियाच्या अडचणीचा पायदळ मिळाला. फिन्लंडची रशियानें सामर्थ्य धोरण टंगले. त्यामुळे फिन्लंडला राज्यकारभारांत पुढ्यत्ते दृष्ट प्राप्त झाले. सुदृढ-स्वातंत्र्य प्रस्थापित झाले, प्रातिनिधिक निवडणुकांचे तत्व अंमलांत आले, २४ वर्षावरील प्रत्येक छपुश्याला मतदानाचा अधिकार मिळाला. १९१७ साली फिन्लंडने आपले स्वातंत्र्य पुकारले व १९१९ साली फिन्लंड हे स्वतंत्र संस्थान बनले. ही फिन्लंडचे राज्यदंडारथेच्या सोईसाठी भाग पाड-

ण्यांत आले आहेत. या प्रत्येक भागावर एक प्रिन्सिपल नेमण्यात येतो. फिन्लंडचा अध्यक्ष दर सहा वर्षांनी लोकमताने निवडला जातो. न्यायखाते स्वतंत्र राखण्यांत आले आहे

धर्म—फिन्लंडचे राष्ट्रीय चर्च इव्हॅंजेलिक्ल ल्युथरन पंथाचे आहे तथापि प्रत्येकाला धर्माच्या बाबतीत स्वातंत्र्य आहे.

शिक्षण.—फिन्लंडमध्ये हेलासिकी येथे एक व दुई येथे दोन अशी तीन विश्वविद्यालये आहेत तसेच हेलासिकी येथे एक धंदेशिक्षणाची शाळा व दोन व्यापारी शिक्षणाच्या शाळा आहेत. दुय्यम शिक्षणाच्या बाबतीत १०७ लीशियम शाळा ५३ माध्यमिक शाळा, ४६ हायरकुले व ८ ट्रेनिंग कॉलेजे आहेत प्राथमिक शिक्षणाच्या कामी ४५१८ प्राथमिक शाळा, १०८ क्लासिकलशाळा शिक्षणसंस्था, ३९ शेतकी शाळा, ४ बुध्दुभरयाच्या (डॅअरी) शाळा, ६ उद्यान-शिक्षणशाळा, ७ अंगणवटणक शिक्षणाच्या शाळा आहेत. फिन्लंडचे १९२५ साली ३१९२०००००० मार्कें उत्पन्न व ३२७८५००००० वा खर्च होता.

आतंमारांमध्ये ४पेट्रोल योटी ३ टारबॅटो, १५१० बुटो, ३ माइनलेयर, २ माईन्स्वीपर, व इतर विरकोळ जहाजे होती.

इतिहास—७ व्या अथर ८ व्या शतकाच्या सुमारास फिनलोक्याच्या ताब्यात फिन्लंडचा देश आला. त्याच्यापूर्वी तो लॅप्ट लोकांच्या ताब्यात असावा असे दिसते. ११५७ साली स्वीडनचा राजा एरिके याने फिन्लंडवर स्वारी करून तो देश जिंकला व रोथाल लोकांना त्याने खिर्तीधर्माची दीक्षा दिली त्याने विताप हेनरी नावाच्या एका पात्र्याचे फिन्लंडवर नेमणूक केली. पुढे फिन्लंडने स्वतंत्रताप्राप्त स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला. १२९३ साली टोबॅल नूटसन या पात्र्याने फॅरे-लिया प्रांत जिंकून विबोर्गचा विजय वापरला. स्वीडन व रशिया या राष्ट्रांमधील फिन्लंड जिंकण्याची अहमहमिका सुरू झाली व त्यामुळे त्याच्यामध्ये वारंवार युद्धे होऊन लागली. त्यांत स्वतंत्रताचा जय झाला. सन १५२८ त स्वीडनचा राजा गस्टे-व्हस वासा याने फिन्लंडमध्ये बरीच सुधारणा घडवून आणली. पुढे दोन शतकेपर्यंत स्वीडनच्या ताब्यात फिन्लंडचा देश होता; व रशिया हा स्वतंत्रताप्राप्त फिन्लंडमधील बराच सुदृढ आपल्या ताब्यात आणुं पहात होता. शेवटी १८०८ साली स्वीडन व रशिया यांमध्ये वडाई दौऊन फिन्लंड देश रशियाच्या ताब्यात आला. पण रशियाच्या ठाब्यात फिन्लंड आले तरी अंतर्गत कारभारांत फिन्लंड स्वतंत्रच होते म्हटले तरी चालेल. पण पुढे रशियाचे धोरण बदलून फिन्लंड हे आपल्या ताब्यात पूर्णपणे आणण्याचे रशियाने प्रयत्न सुरू केले. त्यामुळे फिन्लंडमध्ये भयंकर खडबळ उडाली. शेवटी १९०९ साली रशियाने फिन्लंड हे आपल्या ताब्यात पूर्णपणे घेतलेच, व तेथे राखित संरक्षित

व रशियन सत्तेचे बचेरूप प्रस्थापित करण्याचा उद्योग आरंभला. त्यामुळे फिन्लंडमध्ये जोराचा वणवा पसरला.

फिनिश लोकांनी आपली राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ जैरांनी करण्यास सुरवात केली. आपली स्वतःची भाषा व संस्कृति यांचे पुनरुज्जीवन वरून त्यांच्या अनुरोधाने आपली राज्यघटनेची तत्वे प्रतिपादन करण्यास त्यांनी प्रारंभ केला. त्यांच्या उलट रशियन अधिकाऱ्यांनी फिन्लंडच्या रूसीकरणार्थ चळवळ सुरू केली. १९१० साली रशियन सरकारने एक कायदा करून त्याअन्वये, फिनिश राजकारणातील महत्त्वाचे प्रश्न रशियन सरकारच्या हितसंबंधाच्या दृष्टीने सोडविण्यात यावेत असे ठरविले त्यामुळे केवळ फिन्लंडमध्येच नव्हे तर इतर राष्ट्रांतहि या रशियन सरकारच्या बेकायदेबाहेर धोरणाविरोध खळबळ उडून गेली. १९१४ मध्ये महायुद्धाला सुरवात झाली तरी पण फिन्लंडला प्रत्यक्ष रीतीने या युद्धात भाग घेण्याचे कारण पडले नाही तथापि रशियाच्या बाजूने सुमारे २००० फिनिश लोकांनी आपली नावे युद्धात नोंदविली होती रशियन सरकारच्या जुलुमांमुळे फिन लोक अतिशय असंतुष्ट झाले होते. त्यामुळे महायुद्धाच्या अमदानीत रशियन सरकारची फिन्लंडवरील बरेडी नगर घोडोफार टिळी पडली होती १९१७ मध्ये रशियामध्ये राज्यक्रांति झाली तीमुळे रशियामध्ये जे तारुपते सरकार प्रस्थापित झाले त्या सरकारने फिन्लंडला बरेच स्वातंत्र्य देऊ केले फिन्लंडमध्ये लगेच जी निवडणूक झाली तीत सोशल डेमोक्रेटिक पक्षाचे प्राबल्य झाले तरी पण तात्पुरत्या सरकारची फिन्लंडमधील अतिम सत्ता अबाधितच होती

याच सुमारास फिन्लंड हे रशियापासून निराळे करण्याची चळवळ सुरू झाली. फिनिश डायटनेहि रशियापासून फिन्लंड हे वेगळे करण्यास आपली सतीत दर्शविली. तथापि रशियन सरकारने त्याला मान्यता दिली नाही. त्यामुळे, रशियन सरकार व फिनिश डायटने यामध्ये वेदिली उपपन्न झाली फिनिश डायटने राजीनामा दिला. अर्थात पुन्हा डायटची निवडणूक झाली. तीत सोशल डेमोक्रेटिक पक्षाला मताधिक्य मिळाले नाही, व फिन्लंडमधील मवाळ पक्ष अधिकारारूढ झाला.

१९१८ च्या मे महिन्यामध्ये फिन्लंडमध्ये अंतस्थ यादवी माझून अतिशय घोंटाळे माजले सोशल डेमोक्रेटिक पक्षाने बोल्शेव्हिक सैन्य फिन्लंडमध्ये आणविले त्यामुळे तर अधिकच सावळ्यागंधे माजला शेवटी डायटने जर्मनांची मदत मागून हा अंत स्थ यादवी समावली.

१९१९ साली फिन्लंड हे स्वायत्त संस्थान म्हणून एतदर्थ चळवळ सुरू झाली. सोडक्याच दिवसात ती फरदूप होऊन जुलैच्या २७ तारखेला फिनिश डायटने फिन्लंड हे स्वायत्त संस्थान. आहे असे जाहीर केले. या स्वायत्तसंस्थानचा पहिला अन्वक्ष प्रो. कार्लो लूहो स्टाल्मर्ग हा झाला. प्रेट-

डिटनेने या फिन्लंडच्या रिपब्लिकला आपली मान्यता दिली.

१९२० साली फिन्लंड व सोव्हिएट रशिया यांच्यात तह होऊन या तहान्वये फिन्लंडला पेंचेगा हे महत्त्वाचे वदर मिळाले. याच साठी राष्ट्रांत फिन्लंडचे नाव दाखल करण्यात आले फिन्लंडच्या शेजारी असलेल्या आलेड ही-पसूहासंबंधी स्वीडन व फिन्लंड यांच्यात भाडण उपस्थित झाले त्यामुळे हा प्रश्न राष्ट्रसंघातुपुढ मांडण्यात आला व १९२१ च्या जून महिन्यात राष्ट्रसंघाने हा येथे फिन्लंडच्या ताब्यात असावीत असा निकाल दिला पूर्व कॅरेलियाचा प्रश्न अद्यापि सटला नाही रशियाने हा प्रदेश आपल्या तागात घेतला असून तेथे सर्व फिनिश लोकांची वस्ती आहे. पूर्व कॅरेलिया फिन्लंडास जोडल्याखेरीज खरे ऐक्य साधता येणे शक्य दिसत नाही

फिनिश वा टम य — फिनिश मापलील पहिला ग्रंथकार अँग्रिबोला (१५०६-१५५७) हा होय, याने १५४४ साली ' ए. बी. सी ' नावाचे एक पुस्तक लिहिले याशिवाय १५४८ साली त्याने न्यू टेस्टामेंटचे फिनिश भाषेत रूपांतर केले १५५६ साली ओल्ड टेस्टामेंटच्या काही भागाचे याने भाषांतर केले स्वीडनच्या अंमलाखाली फिनिश वाङ्मयाची फार हेवसाड झाली फिनिश कवी हे आपल्या प्रसिद्धीसाठी स्वीडिश भाषेतच काव्ये लिहू लागले. स. १६३९ मध्ये काले-वाला हे राष्ट्रीय महाकाव्य प्रसिद्ध झाल्यानंतर फिन भाषेला पुन्हा चढता कळा लागली. हे काव्य प्रसिद्ध करण्याने ग्रंथ लॉन रॉटमास आहे एवज्यावरच लॉनरॉट भाषला नाही, तर त्याने पी बॉरहोनेन (१७७५-१८४०), पॅटी लीटिनेन व इतर बऱ्याच कवींची काव्ये प्रसिद्ध केली. १९ व्या शतकाच्या अखेरेच्या पादात फिनिश भाषेत पुष्कळ ग्रंथ निर्माण होऊ लागले १८६२ साली कॉह्मनचा ' सुओमॅक्वि-एलिनेन रुगोविलसून्स एकेन ' हा फिन लोकांच्या इतिहासासंबंधीचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. फिन्लंडमध्ये वर्तमानपर्व, सर्वे तऱ्हेच्या शिष्याला वाहून घेतलेली मासिके त्यादिवावी संप्रदि आहे. सुओमॅक्विनेन किर्गिलसूडेन या वाङ्मयसंस्थेने बरेच ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत. यापैकी महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे, हेनरी गॅन्जियल पोर्थेनचा फिन्लंडचा इतिहास हा होय कॉस्किनेन याने १८६९-१८७२ या सालाच्या दरम्यान, फिन इतिहासावर ग्रंथ लिहिला. याशिवाय किल्येक फिन ग्रंथकारांनी इतिहासविषयक व भूगोलविषयक ग्रंथ लिहिलेले आढळतात. वाङ्मयाच्या शाखेकडे पाहिले असता लॉनराटचा फिनिश स्वीडिश कोथ हा प्रमुख ग्रंथ होय. जो ओटो डॉनरने जर्मन भाषेत ' कॅपॅरिटिव्ह डिक्शनरी ऑफ फिनोडमीक लॅंग्वेज ' हा ग्रंथ लिहिला. काव्यिक वाङ्मयाच्या शाखेतहि फिन्लंडने बरेच ग्रंथकार निर्माण केले आहेत अलॅक्सि सॅनकाल (१८३४-१८७२) हा शिष्याचा मुलगा आपल्या काव्ये प्रसिद्ध कवि म्हणून

नावाजला होता. त्याने ऐतिहासिक व काल्पनिक नटके बरीच लिहिली. त्यापैकी 'सेम्बुन मद्रस' हे नाटक फार लोकप्रिय आहे आधुनिक नाट्यवाङ्मयांत मिसॅस मिन्ना रूथ (१८४४-१८९७) या नाट्यलेखिकेचे नांव सर्वश्रुत आहे याशिवाय जोहूनसप्र कन्व्हर, वर्गवॉम हे नाटककारदे प्रसिद्ध आहेत अर्फी, अनेस, नीजोला हे गीतवाङ्मयाबद्दल श्रुत आहेत पिटरी पैबरीटा हा फिन अर्पेतील पहिला कादंबरीकार होय त्याची 'ईज लाइफ' ही कादंबरी प्रसिद्ध आहे किनिझ भापॅतील बहुतेक कादंबरीकार हे रेत करी होते पैकी हॉकीकी, किलाडर, मॉडिलामेन, कॅक्को हे प्रमुख होत किन्सलबा सर्वांत प्रसिद्ध अथकार म्हणजे गृहनी आहे होय १८९३ साली रयान पुष्कळ छोट्या कथा प्रसिद्ध केल्या त्यापैकी पॉर्ट्रेट ऑफ मॅथियास, दि ओल्ड मॅन ऑफ कॉपॅला, किन्सलडस पॅन्स इत्यादि गोष्टी उदाहृत आहेत शीमोनेन हाहि चांगल्या प्रकारचा कथालेखक होता अर्ल्ड जायॅफेन्ट याने टॉलस्टॉयचे अनुकरण आपल्या कथांत केले आहे, तर साटॅरी इगमन याने अहोच अनुकरण केले आहे

किन्सवरी—इंग्लंड, लंडनप्रांतातील पार्लमेंटात दोन प्रतिनिधा पठविणारे शहर लोकसंख्या १०१४६२ मैल-वान घातूची कामे, पन्नाळें व कागद तयार करणे, व चित्र-कला हे या शहरातील लक्षाचे उद्योगधंदे होत पूर्वी या शहराजवळ मोठा दलदलीचा प्रदेश होता १६ व्या शतकात या दलदलीच्या जागेतील पाणा काढून टाकून तेथे मोठाली मैदाने केली गेली येथे ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची 'वाटॅर हाऊस' नावाची इमारत आहे

दायक आहे नदावाडचा प्रदेश मलेरियाचा अहे. पाउस अनिश्चित (अदास ११ ते २० इच)पडतो

इतिहास—येथील अगदी पुगातनकालीन राजे पॉवार रजपूत असावे व त्याची राजधानी जनेर ही असावी. अलबेहाकी हा त्या गावात हजरीत हे नाव देतो. पहिल्या मुसलमान रषांच्या येथी मुकतसरजवळाल जेसलमोरच्या अर्दी रजपुताना येथे बसाहत केली होती मग-लोकांनी पॉवारास हाऊन दिले जाठ आताचे पाम्बिल, जिल व इतर लोक अट्ट-एर २०० वर्षांनी आले।फरोझपूरचा विज्जा तिसऱ्या फिरोझहाने बांधला म्हणतात (१३७०) व त्याचा समावेश सरहिंदच्या नवीन राज्यात होत असे. अकबर बादशहच्या येथी उत्तम नदी फिरोझपूर विज्जाच्या पुर्वेकडून वहात असे असे एने-ई अकबरातल्या वर्णनावरून दिसत

१६ व्या शतकाच्या अखेरीस सिध जाठ लोक (त्याचेच वंशज फुक्कियन राजे होत) अगळे शब्द १७०० मध्ये त फिरोझपूर पवतीं ज ऊन पोहोचले व यानी तेथील तीन अधिका याचा खून करून आपली सत्ता प्रस्थापत केली सन १७६३ मध्ये भागी शारत नार्सक गुजरसिग याने फिरोझ-पूरवर ह्पा करून तो प्रांत घेतला व आपला पुतऱ्या सुध यक्षसिग ह्यास दिला ह्या तरुण शाखाने यथाले फिझ पुन्हा बाधला १७९२ साली याने आपल्या इष्टेताची वाटणी केली त्यात फिरोझपूर हे त्याच्या यक्षसिगनामक इदतीय पुत्रा-या वाटपास आल फिरोझपूर हे सारला कर-ण्याची भाति १८०८ साल रणजितसिग घाटू लागला पण फिरोझपूर सर्व सतरज नदीच्या अलीकडील स्थानापाचे

तहशील.—क्षेत्रफळ ६७५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २२१७६७. ह्यात मुळकीगांवचा समावेश होतो. व ३६१ खेडी आहेत.

गांव.—किरोझपूर तहशिलीचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या छावणी घरून (१९२१) ५०८३६. पैकी निम्मं मुसुलमान आहेत. हा गांव तिसऱ्या किरोझशाहाच्या कारकीर्दीत चत विला गेला. घरदारांज लठमनकुंवरच्या मरणानंतर १८३५ मध्ये हा ईंग्रजांकडे आला. गाव भरभराटीचा आहे. येथे मोठा धान्याचा बाजार भरतो. छावणीची लोकसंख्या २६१५८. म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८६७ साली झाली. दोन मुलाची व दोन मुलींची हायस्कूल आहेत

(२) पंजाब इलाह्याचील गुरगाव तहशिलीची एक तहशील क्षेत्रफळ ३१४ चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) १८२८५ यांत एक गाव (किरोझपूर शिकां) व खेडी २६० आहेत

गाव.—लोकसंख्या (१९२१) ५७१९ पूर्वी हे कापसाच्या व्यापाराचे मुख्य गांव होते. मेवाती लोकांवर दाब बसविण्याकरिता तिसऱ्या किरोझशहाने हे बसविले म्हणतात. स. १८०३ ते १८३६ च्या दरम्यान किरोझपूरच्या नवाबाचे हे मुख्य गाव होते. म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८६७ साली झाली.

किरोझावाद्—संयुक्त प्रांतातील धाम्रा जिल्ह्याची एक इशान्येकडील तहशील. क्षेत्रफळ २०३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ११५७८८. ही तहशील यमुनेच्या उत्तर-तीरावर असून होतून सिंधी व सेनगर ह्या दोन लहान नद्या बहातात. हीत खेडी १९१ आहेत.

गांव.—किरोझावाद् तहशिलीचे मुख्य ठिकाण हे इस्ट इंडियन रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १३५७१. हा गांव पार प्रार्थन आहे याचा नाश करण्यांत आला होता पण अकबराच्या हुकुमावरून मलिक किरोझ नामक खोजाने हा फिरून बसविला. येथे एक जुनी मशीद असून काही देवालय आहेत. म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८६८ साली झाली.

फिलाडेल्फिया—अमेरिका, पेनसिलव्हेनियामधील मुख्य शहर. क्षेत्रफळ १३२७चौ. मैल लोकसंख्या (१९२०) १८३३७७५. येथे जर्मन, इंग्लिश, आयरिश, स्कॉटिश, ऑस्ट्रेलियन वगैरे जातींची, त्याचप्रमाणे बोसो लोकांची वस्ती आहे. नीमो लोकांची संख्या (इ.स. १९००) ६२६१३ होती. येथे नव्याच सुबक, नमुनेदार व मध्य इमारती आहेत "सिटी हॉल" ही फारच प्रेक्षणीय, मध्य व जगांत सर्वांत मोठी इमारत असून तिच्या आसपास बरेच नोवाभेष्टेच्या पुरुषांचे प्रतेके उभारलेले आहेत. दुसरी मध्य व प्रसिद्ध इमारत इटली मध्ये "इंडियन्स हॉल" ही होय. ता. ४ जुलै १७७६ सालचा सुप्रसिद्ध "स्वातंत्र्याचा आदर्शनामा" (डिक्लेरेशन ऑफ इंडिपेंडन्स) याच इमारतीत पाठ कर-

ण्यात आला "येथे पदार्थसंग्रहालय, शास्त्रीय संस्था, वाचनालय व संग्रहालयपिकां, "फेयरमाउंटपार्क" मधील प्राणिसंग्रहालय, वनस्पतशाखा, फिलाडेल्फिया व्यापारविषयक वर्तुचे संग्रहालय' वगैरे सुप्रसिद्ध व प्रेक्षणीय आहेत. शास्त्रीय संस्थापिका, अमेरिकन "फिलासांफिकल सोसायटी", "अॅकॅडमी ऑफ नॅचरल सायन्सेस" वगैरे संस्था नामांकित व उपयुक्त अशा आहेत. कलितकला, चित्रकला, संगीत, पाषाणशिल्प, एहशिल्प, गंधकला, वगैरे अनेक उपयुक्त कलाविषयक, व त्याचप्रमाणे उपविद्या व धर्मविषयक शिक्षणसंस्था सुप्रसिद्ध व प्रेक्षणीय अशा आहेत येथील 'फिलाडेल्फिया' व "टॅम्पल" ही दोन विश्वविद्यालये नामाजलेली आहेत. येथे बरीच प्रसिद्ध अर्शा, दैनिकी, साप्ताहिक, मासिक वगैरे आहेत व्यापार व उद्योगधंद्यात खादर, रसायनिक द्रव्ये, लोकर, रेझम, टंभासू, फांतडी वगैरे मालाची आयात व होल्ड, पोलाद, वेदोलियम, गहू वगैरे मालाची निर्यात होते शहराच्या व्यवस्थेकरिता लोकनियुक्त सभासदांचे एक कॉन्सिल आहे.

फिलिप—या नांवाचे प्राचीन मॅसिडोनियात पांच, फ्रान्समध्ये सहा, जर्मनीत एक व स्पेनमध्ये पांच राजे झाले. त्यांत मॅसिडोनियाचा दुसरा फिलिप (ख्रि. पू. ३८१-३३६) फ्रान्सचा दुसरा फिलिप (११६५-१२१३) व स्पेनचा दुसरा फिलिप (१५२७-१५२८) हे विशेष महत्त्वाचे आहेत

दुसरा फिलिप—हा मॅसिडोनियाचा कुशल सेनापति व राज्यकर्ता होता. कारकीर्दीच्या आरंभी याचे राज्य लहान व भोंवतालच्या रानटी लोकांच्या स्वाम्यानी प्रस्त झालेले होते. त्याचा संशोधन करून स्वतःचे राज्य वाढविण्याकरिता त्याने मॅसिडोनियाचे अजिंक्य राष्ट्रीय सैन्य तयार करणारा सुरवात केली व लवकरच रानटी टोळ्यांचा एकाच लडाईने पूर्ण मोड केला (३५८). नंतर सोन्याच्या खाणींनी संपन्न असलेली अथेन्सची बसाहत ऑफिफोलिस ही हर करून तेथे त्याने फिलिप्पी नांवाचे नवे शहर बसविले. वेदकृषिपात निष्णात असलेली एपिरोट राजाची मुलगी आलिपिआस, हिच्याशी त्याने लग्न लाविले व तिच्यापासून त्याला जगविद्ययात अलंखेन्डाइर दि ग्रेट हा सुलहा झाला (३५६). ख्रि. पू. ३५३ते३४६पर्यंत उत्तर व पश्चिमेकडील लहान लहान ग्रीक संस्थाने जिंकली व नंतर ख्रि.पू.३३८पर्यंत दक्षिणेकडील ग्रीक संस्थाने जिंकली व तांपर्यंत अथेन्सच्या राज्याशी उघड विरोधाचा प्रसंग मोठ्या सुफळाने टाळला. तथापि त्याच्या वाढत्या सत्तेला आळा घालण्याचा उपदेश प्रख्यात अर्था-भियन बणा डेमोस्थेनिस हा घरीत होता; तसेचघेडीची त्याची 'फिलिपिक्स' नांवाची भाषण बवतुल्याचे उरकृत नमुने म्हणून गणली जातात.अखेर ३३८ मध्ये फिलिपने अथेन्सशी सामना दिला व त्यावेळी तो विजयी झाला. तेव्हा सर्व ग्रीक संस्थानांची कमिश्न भरून इराणवरांवरच्या सुद्धांत फिलिपला

फ्रीकोचा कॅम्पेन-जनरल नेमण्यांत आले. पण त्या युद्धपूर्वीच तो स्वतःच्या मुलीच्या विवाहसमाप्तेपर्यंत मारिकुन्किडून टार मारला गेला.

फ्रान्सचा दुसरा फिलिप.—याला ऑगस्टस (दि ग्रेट) म्हणतात त्याच्या कारकीर्दीच्या सुरुवातीस फ्रान्सचा बराचसा भाग इंग्लंडच्या सत्तेखाली होता व काही प्रांतांचे अधिकारी स्वतंत्र बनले होते. प्रथम (११८१ ते ८५) त्याने संकेत, नार्मंडी, फ्लॅंडर्स, बर्गंडी वगैरे प्रांतांचे बलिष्ठ सरदार अंकित करून घेतले. ११९० मध्ये त्याने 'क्रीसेट' धर्मयुद्धात भाग घेतला. तिष्ठडून परतल्यावर त्याने इंग्लंड व चिस्थेक फ्रेंच सरदारांवरोबर युद्ध सुरू केले ते बर्गंडी व बर्गे वॉलून अपॉर जॉन राजा फिलिपला शरण आला; आणि फ्रेंच सरदारांचा जर्मनी दोस्त बनला होता तरी त्याचा पराभव फिलिपने व्हिन्सेनस लढाईत (१२१४) केला, व फ्रान्सचे एडवर्डची राज्य बनविले.

से न ना दु स रा फि लि प.—हा बादशहा पाचरा चार्लस याचा मुलगा होता. इसवी सन १५५१ मध्ये स्पेनचा राज्यकारभार याच्या हाती आला. स. १५६३ त याचे पोर्तुगालच्या मेरोशी लग्न झाले. १५५४ त याचा बाप चार्लस याने याचा इंग्लंडची मेरी द्विच्याशी विवाह लाविला. पुढे स. १५५६ त जेव्हा चार्लसने बादशाही गादी वरील आपला हक्क सोडला तेव्हा याच्या ताब्यात स्पेन, अमेरिकेतील स्पेनच्या वसाहती, ऑरेंजोनकडील इटली देशांतला भाग, बर्गंडीकडील नेदरलँड व फ्रेंच कॅम्पे, मिलेन हे देश आले. एवढ्या अवाढ्य राज्यवापोवर फिलिपला आपल्या शिरावर मोठी जबाबदारी व मोठेमान घ्यावी लागली. याच्या राज्यविद्वारांने फ्रान्स देश बहुतेक सर्व धार्मिक गुरफटून गेल्यामुळे तो याचा स्वाभाविक शत्रू बनला याने फ्रान्सचा दोन लढाईत पाडाव करून त्याला १५५९ साली कॅटपू कॅम्पे येथे लढू करावयास लाविले. स. १५५८ मध्ये मेरी मेक्या-मुळे फिलिपला इंग्लंडचा असेल्ला पाटिवा नाहता झाला, व पुढे इंग्लंडच्या तत्कावर एलिझाबेथ राणी आरुड झाल्यावर तर इंग्लंड स्पेनचे शत्रू झाले स १५५९ त याने व्हॅलेंसिआच्या एलिझाबेथशी लग्न लाविले याच सुमारास फ्रान्स दहाव्यांमधे प्रथम पाचवीसंबंधी अस्वस्थता उत्पन्न होऊन तिचा संगम नजीकच्या नेदरलँड देशावरही हाक लागला ही अस्वस्थता मोडण्याकरितां याला आपल्या आयुष्यभर झुंजाचे लागले त्याला आपण चुकीस पात्र आहे असे कधीच वाटत नसे. राज्यात शांतता व सत्ता नदवावयाची अस्तव्यास धर्माची एके अक्षरें आवश्यक आहे असे याचे ठाम मत होते. याला आपल्या घराण्याचा अतिशय अभिमान वाटे या सवे मोष्टीमुळे याचे नेदरलँड, फ्रान्स, व इंग्लंड या देशांशी वाकडे आले. पहिल्याशी वाकडे येण्याचे कारण येथील राजकीय व धार्मिक अस्वस्थतेमुळे होणारे बंड हे असून दुसऱ्या व तिसऱ्याशी वाकडे येण्याचे कारण त्या देशांतील बंडवाल्यांना

केलेला मदत होय वरील देशांशी याने रामन कॅथोलिक पंथाचा अग्रणी या नात्याने युद्ध केले हा मोठा बर्गंडी होता. राजा या वटोने याला आपल्या कर्तव्याची मोठी उच्च करून घेतो. १५७९-८१ त याने पोर्तुगाल देश घेतल्यावर तेथील लोकांचा मनोवृत्ति व हक्क याकडे लक्ष दिले. व मध्यम स्थितीतील लोकांची अनुकूलता मिळविण्याकरिता त्यांना पातक सवलतीही दिल्या.

फिलिपाईन वेट—अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानाकडे असलेला एक द्वीपसमूह, हा आशिया खंडाच्या आग्नेय दिशेकडे सुमारे ५०० मैलांवर उत्तर अक्षांस ४° ४०' ते २१° १०' आणि पूर्व रेखांस ११६° ४०' ते १२६° ३४' यांच्या दरम्यान आहे या द्वीपसमूहाचे एकंदर क्षेत्रफळ सुमारे ११५०२६ चौरस मैल असून यांत लुझान, मिडाना अशा इत्यादि एकंदर ७०८३ बेटे आहेत.

या द्वीपसमूहातील बहुतेक बेटे ज्वालामुखीमय असून, येथील प्रदेश पर्वत व उबलासुखींनी आच्छादित असल्यामुळे मधून मधून ज्वालामुखीचे मयंकर स्फोट होतात.

या द्वीपसमूहात १२ प्रजासित ज्वालामुखी आहेत. येथे गटापची, रबर, केळी व आंबे, कठिण वृक्षकीच्या फळांचे वृक्ष, तेंडू, मसाल्याचे, व औषधीचे वृक्ष फार आहेत येथील एकंदर लोकसंख्या १९१८ साली १०३५०६२० होती. येथील काळे लोक आपणास गोंडून घेतात तीन कुटुंबाचे लोक टोळी टोळीने भटकत राहतात याची चिरस्थायी बरे नाहीं हे लोक फळमुलावर उद्योगिका करतात ख्रिया मध व मेण वगैरे गोळा करतात ह्या लोकांत ५० वर्षांपेक्षा अधिक वयाचे लोक फारच क्वचित आढळतात येथील काही जाती मुलामगिरींत दिवस किंतीतात उष्ण हवा, अति आर्द्रता, विपुल वृक्ष आणि भविकर वादळे हे येथील हवा मानाचे विशेष आहेत जेतकी हा येथील मुख्य धंदा असून येथे ताग, ऊंस, तम्बाखू, नारळ व तांदूळ यांची लागवड विशेषकरून करतात येथे कोळसा वन्याच ठिकाणी आहे. सोने व तांबे थोडक्या प्रमाणांत सवे मिळतात वॉनडर. येथे विरुड, सिगार व सिगारट नयार करण्याचे कारखाने आहेत. तसेच तयार तयार करण्याचे व तांदूळ सज्ज्याचे कारखानेही आहेत याशिवाय गाळ्या तयार करणे, नीळ, सोबन्याचे तेल, साजू, भोड आणि जुना वगैरे तयार करण्याचे लहान लहान धंदे बरेच आहेत सोने, रूबे, लोखंड, तांबे, कोळसा पेट्रोलियम, गयक, अस्फाल्ट, जुना, वाळू, धूप व इत्यादि खनिज संपत्ति फिलिपाईनमध्ये सांपडते १९२० साली फिलिपाईनमध्ये १४,९४,००,००० डॉलर किंमतीच्या मालाची आयात व ५,१९,००,००० डॉलर किंमतीच्या मालाची निर्यात झाली

फिलिपाईनमध्ये हत्ती मिनिसारेल रोड कंपनी व फिलिपाईन रेल्वे-रोड कंपनी अशा दोन कंपन्यांच्या रेल्वे आहेत. यापैकी पहिली फिलिपाईन सरकारने आपल्या ताब्यात

चेनली अमुन टुनरीगिहू पेश्याचे घटत भाहे मॅनिहा, सेल्, इअॅइलो हीं माठीं बंदरे आहेत ताण, खोबरे, साखर, तम्बाखू, व सिगारेट वगैरे निर्गमन माल अमुन कपड, सादूळ, कपरी, मास, वूड, जोड, लोहाड, पोलाद वगैरे आयात माल आहे. ट्रापनमूहाचा संयुक्त संस्थाने आाण ग्रेट ब्रिटन या दर्शनी विभेपकरून व्यापार चालतो. रोमन कॅथोलिक हा प्रमुय धर्म आहे. १९०१ साली फिलिपांनोचे स्वतःचे चर्च थापण शाळे प्रॅटॅस्टेन्ट लंकाथ्याहि बन्धाय संस्था आ हेत.मिंबानी व सुलु येथे मुमुलमानां धर्माच पुष्कळ लोक आहेत

फिलिपाईन सरकारा शाळ तून शिक्षण फुरट दिले जाते. १९२३ साली अशा शाळाचा संख्या ७६५६ होनी १९२३ साली शिक्षणासाठी सरकारने १,०८,५०,००० डॉलर खर्च केले. स्वाजगी व पेश्या द्या द्याहि बन्धाय १९२३ साली २९३ शेती शाळा होरया उदुन शिक्षण देणारी एक युनिव्हर्सिटी आहे. याशिवाय खाजगा बिद्यांशालये ३ आहेत इतिहास भाषा प्रमुय आहे

राज्य वर वसा — फिलिपाईनचे राज्यवस्थेसाठी ४६ प्रांत पाडणान आहे अमुन. राजशासनान्या सेथी-साठी स्पेटर व घातानिमंडळ अशा दून मंडळे आहेत सीनर ही दर सहा वर्षांनी निघडे नी जात व प्रतिनिधिमंडळ दर त न वर्षीनी बदलत. २१ वर्षावराल सर्वांनी मतदानाचा अधिकार आहे. गव्हर्नर जनरल, ट्युयम गव्हर्नर, ऑडिटर व डेप्युटी ऑडिटर यांची नेमणुक अमरेकेच्या अध्यक्षान्या मार्फत होते. त्याचप्रमाणे सरन्यायाध्याची नेमणुक गव्हर्नर

सामाजिक व प्रापंचिक रिमनि सुधारली व स्थानाच्यात गायना-मिशनचे उदरगत केली, आगि शेतकीची सुधारणा केली.

१७६२ साली स्पेन व इंग्लंड याच्या युद्धाच्या वेळी फिलिपाईन येथे आरमार पाठाविषयात येऊन सर्वे द्वीप-समुह इंग्लंडाकडे आला गव्हर्नर जनरलच्या अभावी ब्रिटिश लोक अन्टोनोओ रोझ नावाच्या गव्हर्नरशी तद्वाची वाटा-घाट वरीत असता सायमन अन्डे सालादेर याने आपणास गव्हर्नर जनरल म्हणून ब्रिटिशास मॅनिहा येथे वेढा दिला, युद्ध संपल्यावर स्पेन लोकास फिलिपाईन वेटे परत करण्यात आली.

आर्थिक उपप्रति — स्पेनने ही वेटे घेतल्यानंतर २५ वर्षे या वेटत सुला व्यापार चालत होता पुढे स १५९१ मध्ये फिलिपाईन व दक्षिण अमेरिकेचा परस्पराल ल व्यापार बंद करण्यात आला, व स.१५९३ मध्ये फिलिपाईन मेक्सिको या-मध्ये बंधूतून फक्त ३०० टनांनी दोन व्यापारी जहाजे पाठविण्यास परवानगी होती. मोक्षसक्नच्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर स्पेन सरकारकडे फिलिपाईन व्यापाराचा रक्का राहिला नाही. स्पेनच्या कारकादते या वेटाची काहीच सुधारणा झाली नाही म्हणजे तरी जाले स. १८२५ च्या सुमारास स्पेनच्या अमेरिकेतील वसाहती समाल्ल्यामुळे फिलिपाईन-मध्ये स्पनिश लोकांनी एकसारखी गर्दी उरळली. जिथडे तिबडे स्पनिश लोक, त्यांची वर्ग नपते, व सस्कृति दिसे लागली. त्यामुळे येथील मूळ रहिवाशात असंतोष उपपन्न झाला. स. १८६९ मध्ये सुवेगचा कालवा उघडल्यामुळे स्पेनिश लोक जास्तच येऊ लागले

संघाट्टी होऊन शिक्षाल यास १८९६ मध्ये फांसा देण्यांत आले. स. १८९७ च्या १२ डिसेंबरला सिमाकाबाटो येथे तह झाला, परंतु मॅड्रिड सरकारने तो नामंजूर करून जे लोक या चळवळीत सामील होते त्यांत घडणायत आले.

१८९८ साली स्पेन व अमेरिकन लोकांत लडा लागला व सर्व भागांत देगाधोप होऊं लागले, आणि आगुंदारदो हा केबिडेटे येथे अमेरिकन लोकांत मिळला. स. १८९९ च्या फेब्रुवारीमध्ये स्पेन आणि अमेरिकन लोकांत तह होऊन अमेरिकेकडे फिलिपाईन बेटें आलीं. यावेळीं फिलिपिनो व अमेरिकन लोकांत याको येथं युद्ध होऊन त्यानंतर अनेक लडया झाल्या व शेवटीं स. १९०३ मध्ये आगुंदारदो धरला गेला. येथेलाकरच स्वात्मिक राज्यत्वाच्या स्थापन करण्यात आली. स. १८९९ मध्ये प्रेसिडेण्ट मेकिन्ले यानें सरकारमन कामिशन पाठविलें व स. १९०० च्या फेब्रुवारी महिन्यात टाफ्टचे जो.दार कामिशन पाठविलें या कामिशनने हळू हळू अनेक सुधारणा करून येथें कायदा व शासना स्थापन केली. स. १९०१ च्या ४ जुलैला टाफ्ट ह्यास गव्हर्नर जनरल करण्यात आले.

स. १९०७ जुलै च्या ३० तारखेस पहिल्या फिलिपाईन मेडळची समा मली होवी फिलिपाईनच्या मेडळाची दुसरी समा स. १९०९ च्या फेब्रुवारीत मरून तीत ७२ कायदे मंजूर झाले स. १९०९ ऑगस्टला पायन व कॅलेटन बिल्चा कायदा होऊन येथील बेटें व संयुक्त संस्थानें यानधील व्यापारास प्रोत्साहन देण्यांत आलें इ स. १९०९ च्या २ नोव्हेंबरला दुसऱ्या फिलिपाईन मेडळाचे समावद निवडण्यात आले.

१९०९ च्या नोव्हेंबर महिन्यात डब्ल्यू. कमेरॉन फोव्हे हा फिलिपाईनचा गव्हर्नर जनरल झाला. याच्या कारकीर्दीत फिलिपिनो लोकांना स्वातंत्र्याचे जोराची चळवळ केली. १९१३ साली अमेरिकेचा अध्यक्ष विल्सन हा सार्ल्यामळें स्थानें फिलिपाईनच्या गव्हर्नर जनरलच्या जागी वरून हॅरिसन याची नेमणूक केली. स्थानें फिलिपिनो लोकांना गोठमोठ्या अधिकाराच्या जागा दिल्या. पुढें १९१६ साली जेन्स अॅप्टन्वयें, फिलिपाईनला लोकनियुक्त तीनेट निवडण्याचा अधिकार मिळाला. १९१५ साली फिलिपाईन नॅशनल बँक उघडण्यांत आली. याच साली फिलिपाईनच्या शासनपद्धतीचे कोड तयार झाले. १९१६-१७ साली फिलिपिनो कायदेमंडळानें सरकारी राज्याची पुनर्घटना केली. प्राथमिक शिक्षण मोडून देशासाठी मोठी रकम मंजूर करण्यांत आली. महायुद्धामध्ये फिलिपिनो लोकांनी अमेरिकेबरोबरच दोस्त्याच्या वतीने युद्धात भाग घेऊन, फार चांगली कामगिरी घेतावली. १९२१ साली जनरल युड हा गव्हर्नर जनरल झाला. प्रेसिडेंट हार्विंग (अमेरिका) यानें फिलिपाईनमधील परिस्थितीची चौकशी करण्याकरिता मेजर जनरल युड व डब्ल्यू. फोव्हे या दोघांचे कामिशन नेमलें. या

कामिशनने, फिलिपिनोनां जे अधिकार देण्यांत आले आहेत ते योग्य रीतीने पचवितां आल्याशिवाय बाद अधिकार देण्यांत येऊं नयेत असा निकाल प्रसिद्ध केला.

फिलिपपी—प्राचीन मेसिडोनियातील एक शहर. मेसिडोनियाच्या दुसऱ्या फिलिपने या शहरामध्ये रोमनांच्या खणी काढीत करून, या शहराला तटबंदी केली. इ.स. पूर्वी ४२ हें शहर रोमच्या ताब्यात येऊन तेथें रोमन पसाहन झाली. हें शहर उगा ठिकाणी होतें त्याच्या पूर्वेन सध्या सी. व्हियेअस याचें दगडाचें एक मोठें स्मारक आहे.

फिलौर—पंजाब, जालंदर जिल्ह्यातील एक तहसील. ही सतलज नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर आहे. क्षेत्रफळ २९८ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) १६४८०६. तहसीलचे मुख्य ठिकाण फिलौर असून शिवाय नूरमहाल, नंदीयाल ही दुसरी गावे आहेत फिलौर शहर (वस्ती सुमारे ६ हजार) शहराजानने वसविलें.

फुकनजी—ही एक प्रवाची नलिका असून हिचा उपयोग साध्यात्मिक क्रियेमध्ये व कलाकुसरीच्या कामामध्ये करतात. ह्या नलिकेच्या योगानें जालिमध्ये हवेचा प्रेश करता येतो व उचलन जाऊन जोरात झुक करता येऊन उष्णमान बरेच वाढविता येतं हिचा उपयोग फार प्राचीन कळापासून म्हात आहे. अगदी साध्या व जुन्या फुकनजीचा आकार निमुळता असून निमुळतें तोंड काटकोनात घडविलेलें असतें. या वळ्यावलेल्या टोंकासच एक लहानसे छिद्र असतें व हें उघोतीमध्ये ठेवतात. मोठें तोंड तोंडात घेतात. अगदी थोडा वेळ उपयोग करण्याकरिता ह्या नलिका चम्या असतात पण पुष्कळ वेळानें साध्य होणाऱ्या साध्यात्मिक क्रियेमध्ये ह्याचा उपयोग श्वासाबरोबर बोहर टाकलेल्या ओलसरपगामुळे दमट झाल्यानंतर कमी प्रतीवा ठरतो. तेव्हां अर्वाचीन फुकनज्यामध्ये ह्या ओलचा साठविण्याकरिता निराळी व्यवस्था केलेली असते छिद्राचा आकार ४ पासून ५ मि. मीटर असतो ह्यामधून फुकन्याची तह्या किंथित चमत्कारिक असून ती संवयीने साध्य होते ही तऱ्हा म्हणून श्वासेच्छ्वास क्रिया नाकांन चालू ठेवून गाळाच्या फुग्याच्या क्रियेने वाऱ्याचा झोत सारखा चालू ठेवतां येतो.

आता प्रापण मर उघोतीचा विचार करूं लागलों तर आगगांल तीमध्ये चार निरनिराळे भाग दिसतात; (१) अगदी लळास निळसर वणुळ, (२) मध्यभागी कळसर निमुळता भाग, (३) ह्याच्या सोंबनी असलेला प्रकाशयुक्त भाग व (४) फिष्ट व निळसर असलेलें बाह्यकवच. फुकनजीच्या बाबतीन बरीच दोन भागांवरच उपयोग होतो. हे दोन भाग म्हणजे ३ व ४ हे होत. त्यांची प्राणिदीकरण करण्यास निळसर बाह्यकवच व प्रकाशयुक्त भाग उजवीकरण करण्यास उपयुक्त असतो. फुकनज्याचें तोंड उघोतीमध्ये वार्तीच्या वर घरून हलकेंच सारखें फुकीट

नेल्यास चावले प्राणदीकरण करणारी निमुळती ज्योत फुफ्फुस नदीच्या तोंडातून बाहेर पडते. ह्या ज्योतीतहिर व सांगितलेले पट्टेला व चवथा हे भाग दृष्टोत्पत्तीस येतात. रथापेकी पहिल्यासारखा भाग आत असून दुसरा रथाच्याच बाहेर असतो. पहिल्या भागाशी ज्वलनश्रेण्या पूर्ण होत असल्याकारणानें त्या ठिकाणी उष्णता जास्त असते. ज्या पदार्थांचें प्राणदीकरण करावयाचें असतें तो शक्य तितका काव देवल्यास हवा मिळाल्याकारणानें तें जास्त चांगलें होतें. उजवी कारकज्योत मिळण्यास ही नालिका वातीपासून दवाव देवावर धरून नेतर शोकीशी हवा जाऊं देतात. या कुतीच्या योगानें ज्योत अर्धे व निमुळती होऊन प्रकाशयुक्त दिसते ह्याच ज्योतीमध्ये उजवीकृत करावयाचा पदार्थ घरतात कारण याच ठिकाणी उजवीकरण करण्याची शक्ति जास्तीत जास्त असते.

प्राणदीकरण किंवा उजवीकरण करावयाचे पदार्थ ठेवण्यास थोड्या, प्लातिन, काच किंवा गॅसेलिंग याचा उपयोग करतात. कोळसा हा अद्रवक्षम असून त्याची उष्णता-साहक शक्तीही कमी आहे शिवाय त्यामध्ये उज्विकारक गुणधर्मही चांगले दृष्टोत्पत्तीस येत असल्याकारणानें त्याचा उपयोग उजवीकरण करावयाचे पदार्थ ठेवण्याकरिता केला जातो. प्राणदीकरण करावयाचे पदार्थ धरण्याकरता प्लातिन पातूचा उपयोग करतात.

साध्या फुफ्फुसज्योत्या योगानें मोठी ज्योत मिळत नसल्या कारणानें कार वेळ चालणान्या क्रियेमध्ये लिंबा उपयोग करता येत नाही. यांत्रिक पद्धतीनें वायूचा शिरकाव करता येईल अशा नलिका उपयुक्त असतात. निरनिराळ्या प्रकारच्या फुफ्फुसज्योती प्रकारात आहेत. उष्ण-वायु-फुफ्फुसज्योतमध्ये वायूची शीत उष्ण केलेल्या ताम्र-वेष्टनातून जाऊं देतात व त्यायोगानें उष्णमानहि बरेच वाढतें. फेरेर, रसेल आणि केपनी प्रणवायूचा शीत देण्याच्या फुफ्फुसज्योती तयार करित.

फुफ्फुस—हे शहर जपानमधील किऊशूज्योत वेष्टाच्या वायव्य किनाऱ्यावर आहे. याची लोकसंख्या ५२०००. येथे मुख्य उद्योगधंदे चालतात व येथून परदेशी वरिच माल रवाना होतो. यांत्रिक फुफ्फुस नावाची जपानांत पुढील शहरें आहेत. त्यापैकी मसूचाचें मुख्य प्रांतातील फुफ्फुस हे होय हे टोकिओला गाण्याच्या रेषेवर अक्षरान असून येथील लोकसंख्या ५००० आहे.

फुचो—हीन, फुकीएन प्रांताची राजधानी व परराष्ट्रीय व्यापारात पुढीं केलेल्या बंदरांपैकी एक बंदर. याचे हॉकचिक हे नाव रूढ आहे फुचो हे मिन नदीवर असून समुद्रापासून ३५ मैलावर आहे. फुचो येथील महत्त्व हे ठिकाण म्हणजे सामानार (अपॅनल) होय. हे पॅंगोहा वेष्टार आहे याची स्थापना १८६७ साली झाली व तें फ्रेंच शीमनियरानी युरोपीय पद्धतीनें बाळविलें होतें. युरोपीय व्यापारासाठीं हे

बंदर स. १८४२ त खुले झाले येथील स्थानिक व्यापारी लोकांच्या हातात वराच व्यापार आहे मुख्य जिनस इमारती लोकोट, कागद, कापड वगैरे. परदेशी व्यापाराच्या हातात अन्न व चहाचा व्यापार आहे.

फुफ्फुसदाह (न्युमोनिया)—फुफ्फुसाची रचना सुजणे यात हे नाव आहे. याचे ३ भेद आहेत ते असेः—(१) समग्रभागव्यापी किंवा घनीभूत, (२) असमग्रभागव्यापी व (३) दीर्घकालीन फुफ्फुसदाह.

स म प्र भा ग व्या पी भे द —फुफ्फुसाचे मोठाले भाग ज्यात थोड्या वेळेत खालून वर किंवा वरून खाली सुजतात तो. त्या भेदाचे वर्णन पुढें दिले आहे. प्रथम सडकून ताप भरतो. हा दाह उत्पन्न करणाऱ्या जंतूचा पूर्ण शोष लागल्यापासून या रोगास अंतुजन्य व सार्वत्रिक रोगच समजून खाल्ले आहेत. व म्हणून या प्रकारच्या इतर रोगाप्रमाणें त्याचा ठराविक मुख्य (क्राकिलचा) जंतु, तापाची मुदत व चढण्या-उतरण्याचा ठराव क्रम व रोग्याच्या शरीरावर त्या तापाच्या विषाचा होणारा परिणाम ही लक्षणपरंपराहि पहाण्यास सापडते. हा जंतु बहुतेक रोग्यांच्या कफामध्ये व रक्तामध्ये सापडतो या जंतूबरोबर इतर नांना प्रकारचे जंतु (इन्फ्ल्यु-एन्झा, घटसर्प, कोलाय जंतु, प्योरोपादक जंतु व मीडलाडरने शोथून काढलेला जंतु) पहाण्यात येतात. उलटपक्षां हा जंतु हृदयावरणदाह, हृदयातगतदाह, आत्रावरणदाह, पून-प्रधान फुफ्फुसावरणदाह यासारख्या अंतुजन्य इतर रोगातहि आढळतो, व हे रोग फुफ्फुसदाह रोगामध्ये अगार नेवटी आगतक रोग म्हणूनहि प्रगट होतात. समशीतोष्ण कटि-बंधातील देशात हा एक कायमच्या रोगापैकीच रोग होऊन बसला आहे तथापि कधी कधी तो सांघीचे रुपहि प्रगट करतो. हिवाळ्या व वर्षंतऋतु या ऋतूत त्याचा कडाका बराच असतो. हा सार्वत्रिक रोग आहे असे जरी सिद्ध झाले आहे तरी प्रत्यक्ष स्पर्शानें (इन्फ्ल्युएन्झा किंवा प्लेगमधील फुफ्फुसदाह हे बगळून) या रोगाचा फैलाव होत नाही असा अनुभव आहे. फुफ्फुस निरोगी माणसांच्या घशातील नेहमीच साव विषक कफ तपासून फाडून त्यातहि हा जंतु असल्याचें आढळून आले आहे; आणि फुफ्फुसदाह उत्पन्न होण्यास अशक्तपणा, कोंदट हवा इत्यादि अनेक कारणांमुळे रोग्याची स्वाभाविक रोगप्रतिबंधक शक्ति कमी झालेली असते असेहि निर्दर्शनास येतें.

रोग होण्यास आरंभ फुफ्फुसात हवेने भरलेले अतिमुक्त वष्ये असतात त्यांत प्रथम होतो, व तेथून कमानी तो सर्व फुफ्फुसभर पसरून त्यामुळे फुफ्फुसाच्या स्वभाविक रचने-मध्ये तीन प्रकारच्या बदल झालेला आपणांस प्रेतपरीक्षेमध्ये आढळून येतोः—(१) रक्तविकारावस्था—हात फुफ्फुसातील रक्तवाहिन्या फुफ्फुसामुळे ती फुफ्फुसाचा रंग मोठा व जाड होऊन काळतर आरक रंगाचा होतो. तथापि रक्तातील रक्त

कण्यात अपाप इवा शिष्य असते (२) रक्तयुक्तीकरणा-
 बंध्या-इहमे स्वाभाविक स्थितीत करणा रंगाचे व आत ह्या
 असते म्हणून पाण्यात टाकते तर तरंगणारे कुपकुस दृष्टताप्रमाणे
 मरौच दिशते, बोटाचे दाबते तर कुटते; व कापून त्याचा
 तुकडा पाण्यात टाकता तर आत तो बुडतो. यावेळी हवेच्या
 सूक्ष्म कण्यात गोठलेली रस व रक्तपेशी आणि कुकुणाचे सूक्ष्म
 खवले व पादरे रक्तपेशी गच्च भस्म जाऊन ते कुपकुस
 म्हणजे एक चिह्न गोठ्याच होऊन जातो व यात लहान
 नक्षत्र भासूनलिखादि दपून व प्रकटून जातात. व या कुपकुस
 दाहमेदात रस व रक्त गांठून चिह्न व घट्टे होते म्हणून
 यास धर्मागतमेद असेहि नाव आहे. (३) भूतदृष्टीकर-
 णावत्या-या अवस्थे-हि कुपकुस यज्ञत प्रमाणे अंग व असते.
 ०. पण त्याचा रंग करडा बनतो. कारण त्यात जमलेल्या
 पदार्थांचे घुम, वसा व द्रवीभवन होते. पुढे या दृष्ट
 पदार्थांचे (४) विनयनावत्या-विलयनहि होणे व हवेचे
 सूक्ष्म कपे पूर्ववत होण्याच्या पंथास लागतात. हवेचे
 काळहि थोडाच पुरतो व विरून कुपकुस आपले काम करण्यास
 पूर्ववत समर्थ होते कांहीं परिणामक्रांतिकारक कृत्या योगाने
 या विरून पदार्थांचे पुनर्रण हेऊन रसावहिन्या व रक्त-
 वाहिन्याच्या मार्गे ते दृष्ट पदार्थ विलय पावतात व हवेचे
 कपे रिकामे होऊन कार्यक्षम होतात याप्रमाणे हे दृष्ट पदार्थ
 पवविले जाऊन ती पाण मृत्रपिंडाच्या मार्गे शरीराबाहेर
 पडते; व याचे मृत्रांत जायतेजनयुक्त स्थं फर जातात.
 पण हे सर्व वर्णन जे रोगी बरे होतात त्यांच्यासंबंधी झाले; व
 मुद्देशाने बरेच रोगी माहोरमार पैयाच्या हातून बरे होतात.
 (५) जे रोगी मृत्युवस होतात त्यांच्या कुपकुसाची अवस्था-
 वर वर्णिलेल्या दोन्ही सिन्हा अवस्थाने कुपकुसाचे अधिका-
 थिक माग व्हायले जाऊन त्याचे विरोधनेन रोग्यास सहन
 न होईल इतके होऊन त्यामुळे हृदयक्रिया एकदम बंद पडणे,
 कुपकुसात विद्राघि अगर हातप्रसंगी कौपक्रिया (कुशण)
 होणे अगर पुढे रोगलक्षणात दिलेले अनेक आंगतुक्त दोषकिंवा
 रोग होणे यांची एखाद्या दुसऱ्या कारणाने रोगी मरतो.
 दाहक्रियेस आरंभ बहुधा साळून होऊन रोग नंतर वर
 पसरतो; परंतु याच्या चलत प्रकारहि कधी कधी घडता.
 उभव्या कुपकुसाचा दाह अधिक प्रमाणात आढळतो दोन्ही
 कुपकुसासहि कधी दाहरीन होतो क्वच १० ते २० पर्यंत
 रोगी दगावतात व याकांचे बरे होतात. रोगी दाह्राज,
 मधुमेह, अगर मृत्रपिंडाद्वारपणित किंवा इतर रोगानी
 अशक्त झाला असेल तर त्यास हातवून कुपकुसदाह होण्याचा
 संभव फार असतो. त्रियापेक्षा पुण्यांना हा रोग लवकर
 होतो; व एकदा झाला असला तर पुन्हा - होण्याचा संभवहि
 बराच असतो, रोगलक्षणांस आरंभ येणप्रमाणे होतो- रोगी
 मोठे माणूस असतयास थंडी पाजून किंवा लहान मूल अस्-
 ल्यास हाटेक येऊन उजर सुकळयते (१०१ ते १०४ किंवा
 अधिकादि), नाडीच्या ठिकांचे प्रमाण धाडते व खास

येण्यास त्रास होऊन खासोच्छ्वास जलद व घांपा टाकण्या-
 सारखाच होतो खासांचे प्रमाण नेहमीपेक्षा दुष्पट किंवा
 निष्पट व दून ओठ काळमर होतात; चेहरा काळवेडतो,
 छातीत किंवा बरगडीत खासावर बर दुखते; कारण या रोगात
 बहुधा मोठा फार कुपकुसावरणदाह असतोच. खोकल्यास
 आरंभ लवकरच होतो. प्रथम नुसती कोरडी दास असते,
 नंतर अति चिकट कफ लाळेसारख्या रंगाचा व योडा पडून
 नंतर तो अधिक पक्व लागून खाकेच्यात खोटादावर गंज
 चढतो तथा रंगाचे मिश्रण असते; त्यातच फसाळ, चिकट
 कफ आणखी असतो. हा कफ हृदयदशक येथाने पाहिला
 तर त्यात खवले, हवेचे तुटके कपे, ताबडे, पादरे व पूषपेशी,
 कुपकुसदाहाचे व इन्फ्ल्यूएंसाचे व इतर जंतूदि सांपडतात.
 प्रथमावस्थेत छासी संपाणून (येथाने) पाहिली अस्ता तीत
 विरून कुपकुस असेल त्या आंगवर घारीक " तड्ड " असा
 आवाज नेहमीच्या हृदयशासत्राच्या ऐवजी ऐकू येतो.
 एखाद्या वेळी हादि विरूनध्वनि ऐकू येत नाही. द्वितीयावस्थेत
 विरून यात्र्या छातीचा भाग निरोगी यागापेक्षा खसनक्रिया
 करताना कमी हालतो तो भाग बोटाच्या अग्रानी टोकून
 पाहिला तर त्या कुपकुसात हवा नसते म्हणून बंद आवाज
 ऐकू येतो. व हातास त्या मार्गी दादकंप झालेला कळून
 येतो. नलिक्यांत्राने तपासून पहाती नेहमीच्या खासपेशी-
 ऐवजी घारीक नळीतून कुल्याप्रमाणे पोखळ आवाज येतो.
 तृतीयावस्थेलाहे अशीच लक्षणं असतात, परंतु घारीक
 " तड्ड " धनोच्या ऐवजी " मुडमुड " असे अमळ मोठे
 ध्वनी ऐकू येतात रोगोपचाम स्थितीमध्ये ही सर्व लक्षणं
 कमी होऊन मग नाडीशी होतात ही बरील खासपेशीची
 लक्षणं धाडत असतां ताप व जलद खासांचे प्रमाण चढते
 असते. सर्व दुसऱ्यात रोगी उताणा अगर जे कुपकुस विघडले
 आहे त्या कुशावर निजलेला असतो. कुपकुसांघिल
 रक्तभिरणणात बदरयय आल्यामुळे नाडी घारीक आणि
 अशक्त झालेली लागते. रोग्यास किंचित कावीळ
 झाल्याची छटा कधी कधी दिसते. लघवी थोडी, कधी
 तीत आल्फ्युमिन असलेली, व ह्योरोद्व धारविहीन अशी
 असते. रोग्यास सहा ते आठव्या दिवसाच्या दरम्यान
 पाम दरदरून सुटून व क्षारयुक्त पुष्कळ लघवी होऊन ताप
 एकदम कमी होऊं लागतो व हे सुचिन्ह आहे असे समज व
 छाती तपासून त्यावरून रोग मोठासा कमी झाला आहे असे
 जरी आढळून आले नाही तरी रोगी अमळ कमी कष्टाने
 खासोच्छ्वास करीत आहे व रयास तुलाचा व स्वाभाविक
 निद्र देऊं लागत आहे असे दिसते व नंतर महत्तेक रोगी
 हातपांघने बरे होऊं लागतात. रोग असाध्य असल्यास-
 विशेषतः दोन्ही बाजूंस रोग असल्यास-सर्व लक्षणं (ताप-
 सुद्धा) वाढतात. नंतर बरण्याप्रमाणे उतार पडण्याच्या ऐवजी
 ताप कमी होऊन हृदयक्रिया एकदम धावते किंवा असाध्य
 शक्तिपात होतो, किंवा रोगी शुगाळ रोगामुळे

खंगला असल्यास त्यास वायु होऊन तो बघबडतो व कफ हिरवा, रसासारखा व थोडा होऊन रोगी शक्तिपात होऊन मारतो रोग्याच्या कुम्भकुसाचे दुसऱ्या व तिसऱ्या अवस्थेत पनीसवन झाले असता क्ष किरणाच्या योगाने चित्रदेव काढला असतो पनीसुत भाग काढा दिसतो. ओ खोल भागी असल्यामुळे तपासण्यास एरवीं कठीण पडत असला तरी हा भागहि भवा तन्हेचें विकृत झालेला पहाता येतो क्ष एक नवीन सोध आहे.

या रोगात होणारे दोष व आंगंतुक रोग-(१) कुम्भकुसावरणदाह हा बहुधा असतोच हें पूर्वी सांगितलें अ हेच. (२) पुष्पकुम्भकुसावरणदाह हा रोगहि कधी होतो व त्या पुढील या रोगाचे व पूर्वचे जंतु सापडतास. (३-४) हृदयावरणदाह व हृदयातर्गतदाह हे दोन्ही रोग या ज्वराच्या विपरीतनेत्राधेमुळे होतात. (५) म स्निग्धावरणदाह हा उपस्थित होणें हें असाध्यपणाचें सूचक आहे व दगावणाऱ्या व्यक्ताच रोग्याना हा होतो. व तेथील विकृत लक्षीमध्ये या रोगाचा जंतु प्रेततपासणीत सांपडतो (६) विषमज्वर, गोंबर, इन्फ्लुएन्झा, फ्लुग वगैरे साध्यच्या तापानंतर आगतुक रोग म्हणून मागाहून हा रोग होतो; व त्याचें कारण अगोदर मूळ रोगाने प्रकृति क्षाण होऊन नंतर त्या स्थितीत आंशुचा (ओ एरवीं विधेपदवी स्थितीत पुष्पकुसाच्या कफात सापडतो) जोर होतो अशा वेळीं मूत्रच्या सांधीच्या जराच्या दक्षणाचा जोर असून त्यात या कुम्भकुसादाहाची भर पडल्यामुळे त्याच्या लक्षणाकडे वेळेस दुर्लक्ष होण्याचा बराच समभव असतो.

रोगविकिरसाः—पूर्वापेक्षां दर्श्या या रोगास उपचार बर- प्याच्या पद्धतीत पुष्कळ फरक पडला आहे. आंध्याची प्रत्यक्ष रोगावर परिणाम होऊन उतार पडत नाहीं, तर इतर रोगात हृदय व श्वसनक्रिया शक्ति टिवविद्यासाठी, मूत्र, कोरें सात ठेवण्यासाठी, छोटा साफ ठेवण्यासाठी जरूरीप्रमाणे औषधे घेतावयाची असतात. उपचार पुढील तीन प्रकारांनी करतातः—(१) सर्वसाधारण उपचार, (२) लक्षणा-नुसार उपचार, (३) जंतुयुक्त जनावराची अगर रेश्यापा-सून तयार केलेली लस टोचणें (१) दिवा ज्वराह इतर मोठ्या दुखण्यात जेथें रोग्यास अगदी अंधरणात निघेष्ट निश्चून ठेवावें लागतें तसेच या रोगालाह्नि चरुणे अगदी जरूर आहे. म्हणजे रवामुळे ज्वराच्या विपत्ती शरीरास पोटा बरीच कमी होणे. रोग्याच्या खोलीत पुष्कळ व ताजी दुधा येऊं दिल्याने रोगोपचारास मदत होते. ज्या जागी छतित दुळते तेथे पडव्यात बर्फ घुंटाळून ठेवल्याने वेदना समतें. सपान कौमट अगर थंड पाण्याच्या बोझ्यांनी ज्वरदाहासाठी साठी पुसून बरवेबर जरूरीप्रमाणे वाढावें. दुध, पंग, मांसक फाय ह्यांदि, रेश्य स परिचित व पचनास हलकें असून पातळ व पांढिक असु पन्धर १६६ र्थ साध्यापिण्यास देऊन रोग्याची शक्ति दुखण्यात कायम ठेविली पाहिजे. (२)

श्वसनक्रिया व हृदयक्रिया दुखण्यात शाबूत रहाण्या- साठी स्ट्रिकनियाचा अर्क (पोटांत देऊन अगर टॉब्रून) व डिजीटालीसचा अर्क, अमोनिया अशा औषधांची जरूरी पार असते. जंतुघ्न द्रव्यांनी अगर जाडून कफनिस्तर्जन करवें; म्हणजे रोगप्रसार बहुधा होत नाहीं. छातीस पळ आली असता माफिया टोचणें अगर पोटात अफूचा अर्क किंवा डोब्लर चूर्ण देणें वायु होऊन रोगी बडबडू लागल्यास हायोंनीस टोचणें हे सर्व लक्षणांतसार उपाय झाले. (३). अनेकींनी तयार केलेली जनावरांची जंतुयुक्त लस, टॉब्रून बराच अनुभव घेऊन पहाता ती निहययोगी ठरली. त्यापेक्षा बरील पहिल्या दोन प्रकारांनी उपचार करूनहि बायला गुण येतो मृत जंतुयुक्त लक्षीचा उपयोग अतितीव्र अशा पुष्कळ रोगात करून पहाता तो पुष्कळ उपयुक्त असल्याचा अनुभव आला रोग्याच्या रक्तापासून तयार केलेली लस अधिक सरस ठरली पण तीत दोष एवढाच की ती तयार करण्यास वेळ लागून फारक्षेप बराच होतो; पण ती निःसंशय अधिक गुणावह असते.

अस म भा मा ग व्या पी भे दा चें व र्ण नः—यात प्रथम श्वसनलिकादाहाचा रोग सुरू होऊन तो पुढे पसरल्याने मागा- हून या प्रकारचा दाह सर्वथ कुम्भकुसभागात न होता पुष्पकु- सात निरनिराळ्या ठिकाणी बारीकशा भागातील हृदयाच्या कण्यांत पसरतो. फोडट ह्मणें रहाण्याच्या तीन वर्षांच्या आतील अक्ष मुलांना विशेषतः अगोदर बायला लोफला, गोंबर इत्यादि साध्यचें मोठें दुखणें येऊन गेल्यावर हा रोग होण्याचा संभव फार असतो. मोठ्या माणसानाहि हा रोग कधी कधी होतो व त्याचें कारण घशात घटसर्प निश पशा- तील कुजणाऱ्या इतर घाणोपासून श्वसनलिकांमागें जंतुप्रवेश होऊन हा रोग होतो. मुलांना कधी आरंभापासूनच हा रोग होतो. व साध्यच्या रोगानंतर त्यांना हा रोग झाल्यास बहुधा मृत्यु येतो. मोठ्या माणसाना इन्फ्लुएन्झा, मूत्रपिंड- दाह, व इतर रोगानंतर किंवा मुस, बंट ह्या ठिराणीं मास- क्रिया केल्यानंतर महाधातुलिकेत आगतक पदार्थ जाऊन, किंवा क्षयान्धे कुम्भकुसात आंगंतुक दोष म्हणून हा रोग उपन्न होतो.

कुम्भकुसात खाळील बदल होतातः—विकृत मागात प्रथम पट्टणा असून रंग गिळसर तावडा असतो व अर्शा ठिराणें पुष्पकून व निरनिराळ्या अर्शा सापडतात. बेटांन दाब- ल्याने वा फूटून रथातून लालसर पाणी निघतें. सूक्ष्मदर्शक यंत्राने पाहिले असता बरील मेदाप्रमाणेच पृष्णोत्तील विद्युत्दास्या नजरेंत पडते. श्वसनलिकादाहाची चिन्हें सुद्धा स्पष्ट असतात. पुष्पकृतील बरेच विहत भाग करव्या व विषद्वया रंगच्या स्थितेहि असतात.

रोगलक्षणः—एवढम, किंवा अगोदर गोंबर, बाय्या- टोबला ह्यांदि रोगातच एवच दिव्दी सडकून हाव भरून नाडांचे व श्वासापे प्रमाण वाढणें व श्वासाच्छ्वासास अडकण

पहं लागण ही प्रथम लक्षणं होत. खोकताना वशांत दुर्बल व बर्फ कारणा पडत नाहीं. श्वासनलिकादाह अगो-
दर अवस्थाने कुपुफुसवाहाची स्पष्ट चिन्हें छाती तपावून नेहमींच स्पष्टपणे सापडतात असें नाही मध्य बंद आवाज व नळीतून वारा फुंकण्यासारखे श्वासधनी ऐकूं येतात. श्वास कोरडप्रामाणे होऊन रोग्याचा जीव बराच गुदमरतो व हृदयक्रिया बंद पडून मृत्यु येतो. पाच वर्सांच्या आतील मुलांमध्ये शक्यता ३० ते ५० पर्यंत मुळें दगावतात असा हिशेब निघतो. यावरून हा रोग किती पातक आहे छायांची कल्पना होईल. मागील मेदाप्रमाणें याची ठराविक मुदत नसते; म्हणून हा रोग अधिक काळपर्यंतहि चालू असतो व पूर्वस्थिति येण्यास बराच काळ लागतो. वायु हीन, हाडेके अंगे ही दुष्टिद्वेन आहेत तथापि असाध्य वाटण्याच्या स्थिती-
तूनहि कांही मुलें बरी होतात; परंतु बुद्ध माणसांना हा रोग हांगे म्हणून असाध्य दुक्षणेंच आहे.

रोगनिवारणः—हो बरोळ मेदांत सांगितल्याप्रमाणें सामान्य धोणाप्रमाणें करण्यांत यावी. जसजशी लक्षणें होविल त्याप्रमाणें औषधयोजना करावी. बमन होणारें औषध दिव्यानें सांचेरेंसा बर्फ पडून जाऊन छाती मोषवळी होते. खोकल्याची दास कमी होण्यासाठी बर्फशाक हूंग-
ण्याची औषधें उपयुक्त असतात. सिट्रकनिया (बुबल्याचें सार) टोचून पातल्यानें रोग्याची श्वसनशक्ति रोगांत टिकाव घडूं शकते मुलांना व पुढे माणसांना या रोगांत अंभीसारस्य उपेक्षक औषधाची जरूरी विशेष आहे. व ती दर तासास मुलास १५-२० थेंबे प्रमाणें व मोठ्या माण-
सास एक सप्तमास किंवा अर्धा बर्षी अगर जास्तो देत यावी. नेह्रा काळबर पडल्यास बाहूंची शीर तोडावी. लोखाचा उपयोग या मेदांत करू नये. हा रोग बरा झाल्या-
नंतर धीणता येऊन कफद्वय होण्यास अवृत्त स्थिति असते; म्हणून उत्तम कोरडी हवा आणि पौष्टिक आहार ठेवावा.

दो पै कालीन कुपुफुस दाह.—कुपुफुसांत मध्यम, लहान व मोठ्या श्वासनलिका व रक्तवाहिण्या असतात त्याच्या मीपताही कुपुफुसरचनेमध्ये स्वभाषुद्धि म्हणजे तंतुमय जाल उपपन्न होऊं लागून कुपुफुसांतील हवेच्या कण्यावर दाब पडून रोग दिवसांनी हे हवेने पुणे व सप्ये नष्ट होतात. व या तंतुमय रक्तवाहिणी वाड पुन्याच्या समूहामधील अनेक प्रकारच्या भागांत होऊन विकृत कुपुफुसांतील हवेने पुणे बडुतेक नष्ट होवतात; व नंतर कुपुफुस रुढान संकुचित होत. व ते भाग श्वास्त रहातात ते हवेने कमीत पुनलेले व बाकीचे भाग घट परंतु लहान होतात श्वासनलिका विस्तर-
ण पावतात, कुपुफुसावरण जाड होतें, कुपुफुसाचा रंग बदलतो,कोळशाच्या घाणातील माणसांचे कुपुफुस काळे व्हांते, दुसऱ्या बाजूने कुपुफुस विस्तरणयोग होऊन मोठें झालेलें असतें, हृदयातील उजवी बाजू विशेषतः विकृतीने मोठी होते,

रक्तवाहिण्यामध्ये काठिण्य येते व शेवटी ते कुपुफुस म्हणजे विस्तरित श्वासनलिकांचे टिकाटिकाणी कोणाचे असलेला एक गोळ्या बनतो. अर्धा स्थिति कुपुफुसाच्या इतर दोघं-
कालीन रोगांतहि कधी प्रमाणांत आढळते. शिवाय ज्या माणसाना पुराळा, लकाणा, वारोक, यारोक कण, यांत नेहमी काम करावे लागतें म्हणजे पित्राची, मायवधट, पिटाच्या विर-
थांतील मजूर, कोळशाचा पंदा करणारे यांच्यामध्ये हा रोग बराच आढळतो.

याची लक्षणें दोघकालीन कफक्षयाप्रमाणेच असतात. म्हणजे अर्धा थम केल्यानें धाप लागणें, घोरसा किंवा ओला खोकला, कधी पुष्कळ तर कोणास दुर्गंधियुक्त कफ (कोळसे-
वाह्यानीं तर काळा रक्त पदतो) ही लक्षणें असतात. विवृत वायु श्वासाच्छ्वासाच्या वेळी चांगलीची हलत नाही. कारण घट्टा रोग एका कुपुफुसाच्याच होतो छाती टोचून पाहिली असता बंद आवाज, नलिकेत फुंकल्याप्रमाणें श्वास-
ध्वनि व " सुटसुड " असा आवाज छाती तपासणांत वैयस ऐकू येतो. रोगाचा प्रसार अधिक होऊन विकृत बाजू साली दयस्यासारखी कोळयास स्पष्ट दिसते व त्यामुळे हृदय-
व दळून निराळ्या मार्गी हातास लागतात नंतर पुढील अवस्थेंत शाफिपात होऊन कफक्षयाप्रमाणें रक्षण होतात. व शेवटी शरीर क्षिप्त जाऊन मृत्यु येतो. कधी कधी हृदय विकृतीमुळे उदररोगहि होतो. हा रोग पुष्कळ वर्षे आहे त्याच स्थितीत राहिल्यानें पुष्कळ वर्षे चालू रहातो. कधी तर थोडी सुधारणाहि झालीशी वाटेते पण एकंदरीत प्रकृति खबत आते. उपचार.—ह्यासामानप्रमाणें ह्वेंत बदल करावा पौष्टिक
आहार ठेवावा. गारठयास आणि ओलीत फार अपावें.

कुपुफुसचिस्त्वृति (एम्फेमेमा)—या रोगामध्ये कुपुफुसा-
मधील नलिकांच्या आति सूक्ष्म नळ्याशी संबंध असलेल्या हवेने भरलेले आति सूक्ष्म पुणे असतात ते आतील हवेचा दाब अधिक होऊन ताणले जातात व सर्व कुपुफुस मोठें होतें. आणि रवातील स्थितिसापकथमें कमी होतात. व आकुंचन-प्रसरण क्रियेचा जोर कमी होतो. ताणलेल्या पुन्यामधील पातळ त्वचा पुढून दोहोविल ह्या एक होते व रवातील केशवाहिण्या बघ होऊन शिवाकारण पुनलेले परंतु आतील उपयोषी रचवना नष्ट झालेले कुपुफुस होतें. अर्थांत यामुळे प्राणवायूपासून रक्तवाहिकरणाविहि नीटशी होत नाही. रोगीद्वयानी कारणे प्रथम श्वासनलिकादाह दोघकालीन सन्धेचा असल्यामुळे असे पुष्कळदा होतें व पुष्कळ रोग्यांना हा कुपुफुसांतील करक पूर्वी जाग्या खोकला अगर दया साला असतांना एकदम अगर हळूहळू होण्यास प्रारंभ होतो परंतु अथेहि पुष्कळ रोगी असतात की रवांना पूर्वी यांपैकी कोणताहि रोग झालेला नसतो. त्यांचे कारण हे असावें की, वयपरतले शरीरातील स्थितिसापकतंतुमय रचना क्षिणतात व त्या कुपुफुसांतील क्षिणव्यामुळे हा रोग होतो. दम बराच वेळ फोडून सनई,

बैदमधील तुताच्या वगैरे वायें वाजविणारांना हा रोग होण्याचा शुक्ल संभव असतो. वक्ष्याकारस्थान्यात ज्यास कुंकुष्याचें काम पडतें त्यांना व ज्यामध्ये काहीं कारण दृष्टीस पडत नाहीं अशाहि लोकात हा रोग आढळतो.

यापासून होणारे पुष्परिणाम असेथी, धास आत ओढला जातो व कुपकुसातील लवचिक तंतु नष्ट झाल्यामुळे आपोआप धास बाहेर पडण्याची पंचाईत भांगू लागते आणि पूर्ण धास आत ओढून धरिला अतता जर्मी छाती रुंद व मोठी होते तशी ती परवीहि व कायमचीच होते व तिची स्वाभाविक श्वातोच्छ्वासाची हालचाल कमी होते कारण उच्छ्वासाची क्रिया अधिक रूंद चालते खोकल्यामुळे खोकन सहज लाकरून कफ बाहेर पडण्याची शक्ति नाहींही होते प्राणवायूने रक्षाचें सुद्वारकण कमी होतें हृदयाचे उजवे वणे व कुपकुसाची मोठी शीर ही रक्षाधिक्याने फुगतात त्यामुळे घटतात रक्षाधिक्य, पायास सूज व लघ्वीतून अल-ब्युमिन जातें.

रोग लक्षणं—प्रथम दम लागतो खोकला असतो व कफ पुराव पडतो रूम्यामुळे रोम्यास धाप लागते प्रथम मधून मधून असे होतें, पण नंतर एकसारखी अहोरात्र धाप सुरू असते, त्यामुळे रात्री बसून जागून काढाव्या लागतात पुनाट रोग असल्यास छाती फार ताणली जाऊन मासेच्या व स्नायूंच्या शिरा मोठ्या होतात उच्छ्वास दीर्घ व कष्टानें करावा लागतो छाती अति रुंद होते व तिचे पाठीपासूनचें अंतर जास्त वाढतें म्हणजे सर्व छातीचा आकार काहीसा विषाप्रमाणे वाढोळा, रुंद व फुगीर असतो, खांदी उचलल्यासारखे दिग्गतात, उरोपंजराचा बरगळ्याच्या योगानें हालेला मधोदरप्रदेशातील कोन विशाल होतो (१०५ अथवा अविक), स्तन पाचव्या थरगळीवर असतात, व हृदयनाडी ६ व्या पंजरास्थीअवकाशास्थानांत असते, छाती टोकून (बोटाच्या अमानां) पाहिली असता तीतील अनुनाद जास्त ऐकू येतो, हृदय, नाडी व हृदयवृत्ति ही अनुक्रमे स्पष्ट लागत नाहींत व ऐकू येत नाहींत, यक्ष्ण व डीहा ही उदात्त नेहमीपेक्षा खाली ढकलली जातात व श्वातोच्छ्वासाधिक्या होत असताना बरगळ्यांमधील जागेंत त्या आत आणखे श्वातोच्छ्वासाचे दर श्वासागणिक खळय्या पडतात.

आंगुलिकदुष्परिणामः (१) हृदयमाध्या उजव्या बाजूचे फाजील विस्तारण. (२) सर्भीगावर सूज व (३) लघ्वीतून अलब्युमिन जाणें याशिवाय वृद्ध रोग्यांना मूर्च्छापिडदाहरोग हालेला असतो अगर जर्मी होणें

श्लेष्मास्रावविचारः—हा रोग पूर्ण बरा होत नाहीं, कफ प्रासदायक लक्षणें मात्र कमी करता येतात. कुपकुस-रचना उपामानानें विघटली असेल व श्वासागणिकादाह भिन्नका कमी जास्त असेल अगर हृदयविस्तारण अतिरुं धरित अगर फार असेल त्यामानानें आयुष्य फार अगर थोडे दिवस असतें बहुधा हे रोगी बराच वर्षे जगतात.

चि कि त्सा—रोग्याची एकंदर शरीरप्रकृति जेणेकरून सुधारेल तें सर्व उपाय करावेत. त्यास अगोदर पुनाट रोकला असल्यास तो वाहून त्याचे दुष्परिणाम होणार नाहींत अशी खबरदारी राखतां म्हणजे पौष्टिक व पचण्यास सोपे असे अन्न, उबदार कपडे व राहण्याची जागा, वाऱ्याची झुळक व रात्रीचा गरम टाळून जेवडी मोकळी हवा घरांत खेळेल तेवढी खेळू देणें

हा रोग म्हणजे शरीरातील स्थितिस्थापक तंतुरचनेची (कुपकुसातील) क्षीज्य व इतर रोगामध्ये होऊ बरी होण्यासाठी कॅल्श माशाचें तेल, लोहार्थी नानाप्रकारची औषधें, किनाईन, कुचल्याचें सत्व (स्ट्रुक्निया) हीं अर्थां औषधें उपयोगात आणितान तशीच हीं औषधें या रोगातहि प्रकृति सुधारण्यास उपयोगी पडतात कुपकुसातील हवा व्हावी तशीं सर्व रिकामी होत नाहीं म्हणून छातीच्या मार्गाल व खालील जागा हातांनी रोज दहा मिनिट दाबून धरणें हा व दुसरेहि कुत्रिम उपाय करितात म्हणजे छातीतील कोंडलेली हवा निघून जाते

याशिवाय छातीवर मोहरी वाटून लावणें अगर जवसाचें पोटस करून वाघणें हा बाहेरील उपाय आराम पडण्यास उपयोगी आहे. कफ पातळ होऊन तो पडण्याची औषधें घ्यावी. हृदय अशक्त होऊन फाजील विस्तारण पावत असेल तर त्यावर डिजिटालिस इत्यादि औषधें व सुज येण्यास आरंभ झाला असेल तर रेचक, स्वेदक, मूत्रवर्धक व हृदयोत्तेजक औषधें घ्यावीत

कुपकुसावरणदाह—(फ्युरिटी) कुपकुसावर दुहेरी आवरण असतें व त्याच्या दोन्ही पडद्यांमध्ये पोकळी असते. अंतुप्रवेशामुळे किंवा शेजारी इद्रिशातील रोग पसरून या इद्रियाचा दाह होतो व त्यामुळे धास घेतोवडी बरगळीत बहुधा दुबलें व उबर येतो. रोग झाला असता पुढील विकृती क्रमशः होतात—(१) या इद्रियांत व एका बाजूस कुपकुसात व दुसऱ्या बाजूस बरगळ्याच्या मार्गातहि रक्षाधिक्य व लाल आणि पांढऱ्या रक्तपरमाणूंचा फाजील संचय होतो. (२) कुपकुसावरणावरील पॉकळीत प्रथम कोरडी, नंतर दाट व चिकट व नंतर पातळ लस सचय जमते कधी कधी तर तिचे पापुदरे अथवा चरच्यापर जमतात. रंग काळसर विचट असतो व त्यांत खवले आणि पादरे तावडे रक्तपेशी असल्याचें स्तम्भदरीक यंत्रानें दिसतें यामुळे मधील पॉकळी जी नेहमी गूळगुळांत असते ती खरखरीत होते व टिकटिकाणी लशाच्या योगानें दोन्ही पडदे चिकटतात. याच स्थितीत रोग बरा झाल्यास त्या चिकटण्यामुळे तें कुपकुस श्वातोच्छ्वासाच्या वेळीं पूर्णतः पूर्ण फुगण्यास अडचण पडते. (३) कधी कधी मधल्या पॉकळीत यार्नंतर पातळ लस जमते, व ती ज्या प्रकारची असेल त्यावरून या रोग्याच्या जेदोस पुढील नावें पडली आहेतः (१) पातळ लस येण्यापूर्वी मो दाह बरा होतो त्यास शुष्कमेद असे म्हणतात.

(२) ज्यांत आवरणाच्या पोकळीत चिकट पदार्थांचे बर किंवा पापुदरे जमतात व मो फुफ्फुसादह, कपासर, फुफ्फुसविद्रधि अथवा कफशय या रोगांत होते। त्या प्रकारच्या फुफ्फुसावरणादहप्रकारास स्निग्धभेद असे म्हणतात. (३) पापुदरे, घर, व पातळ लस ही सर्व भिन्न मो प्रकार होती सोच फार करून आढळण्यांत येतो व त्याचे मिश्रभेद ह् नांन सार्थक आहे. ही पातळ लस कधी अगदी थोडी जमते तर कधी कधी आठ-दहा शेरहि जमते. इतकी पुष्कळ लस जमल्यावर तिचा दाब फुफ्फुसावर पडून तें वायुरहित व अत्यंत संकुचित होतें; व याशिवाय हृदय, यकृत यांच्या सारख्या दोमरील इंद्रियावरहि तो दाब चांगलाच जाणवतो व त्यामुळे बगमड्या, छाती ही अगदी फुगून वर आलेली दिसतात. सोम्य रोग असल्यास हो लस आपोआप नाहीशी होऊन पोकळी रिकामी होते घरी, पण तिचे पत्रे एकमेकास चिकटतात; किंवा ते कधी कधी तसे न चिकटतां पोकळी रिकामी राहून फुफ्फुसावरवर आसोच्छ्वासक्रियेत नेहमीप्रमाणे एकसारखी दलते. दुसरा प्रकारः—पुष्कळ पातळ लस असून ती नाहीशी होण्यास फार काळ लागतो व त्या काळात अतिशय दायामुळे फुफ्फुस कायमचेच वायुरहित होऊन चिबले जाते. असे झाले म्हणजे त्या वायूचा छतीचा अंग खचून छाती सपट व आंत जाते, बरगड्या जवळ जवळ येतात, सो खांद्याहि सार्खी उतरलेला दिसतो, पाटांच्या कण्यास चकता येने, दोमरील इंद्रिये कायमचेच स्थानग्रथ होतात व आसोच्छ्वासत ती वाजू अगदीच हलेनाशी होते. (४) कधी थोडी लस नाहीशी झाल्यावर वाकी शिळक राहून पुत्राप्रमाणे होते त्या प्रकारास पूयभेद म्हणतात.

रोग लक्षण.—(१) कधी कधी या रोगाचा आरंभ सूक्ष्मत्वामुळे नोंटसा लक्षांत येत नाही. पण बहुधा आरंभी चांगली थंडी वागून, उबर व बरगडीत श्वास घेताना दुपणें ही स्पष्ट लक्षणें होतात, दुःख कधी स्तनांदि असते व कथित पोटांत किंवा पोटाच्या एका बाजूस असे दूरहि असते व ते चांगले शस्त्र गोळकण्याप्रमाणे तीव्र वेदनायुक्त असते. छातीतील घर्षणध्वनि उरःपरीक्षानलिकायंत्रांने ऐकू येतो. दम काढून घरला तर मात्र तो ध्वनि ऐकू येत नाही. या ध्वनांचे करण आवरणातील पोकळीचे दाट लस जमून खडबडात होणें हे होय. पातळ लस उरपम होऊं लागल्यावर छातीतील चक कमी होते. पण प्रसदायक कोरवा खेकला मात्र चालू राहिल्याने रोग्यास प्राप्त होतो प्रथम उबरांमुळे व पाठीमागून लक्षांच्या दाबामुळे रोग्यास दम लागतो. छातीची परीक्षा केल्याने आणखी पुढील लक्षणें नजरेस येतातः विकृत वाजू फुगून वर आलेली नजरेस स्पष्ट दिसते. असे नजरेस आल्यास आंत पातळ लस जमली आहे असे समजावे. रयामुळे बरगड्यांमधील दशाभाषिक खळ्यादि बुजलेल्या व खांद्या जरा वर उचललेला दिसतो. (२) हास

लावून पाहिले असता दुसरी चांगली बाजू जशी दूर श्वासाच्या वेळी दलते तशी विकृत वाजू दलत नाही. रोग्याने उरचारलेल्या शब्दांचा ध्वनिकेप हातास मासत नाही. विट्टन वाजू उमगी अमून पुष्कळ लस असल्यास यकृत सार्खी ढकलले जाते व हृदय हावीकडे लोटले जाते. पण विकृत वाजू हावी असल्यास हृदय उमगाकडे लोटले जाते. (३) छाती दोऊन पाहिली असता जेथे रोग म्हणजे लस असेल तेथे पद आवाज ऐकू येतो, व रोगावर ओ फुफ्फुसाचा भाग असेल त्यावर टोकल्याने पोकळ ध्वनि येतो, (४) नेहमीचा श्वासोच्छ्वासध्वनि विकृत भागांत ऐकू येत नाही, आणि फुफ्फुसावरण अंशतःच लक्षांने भरले असल्यास रोगी घेतला असता छातीतील निरोगा जागेवर तपासणारास अनुनासिक ध्वनि ऐकू येतो ही विविध लक्षणें अगदी स्पष्टच असल्यामुळे छातीतील दुसऱ्या रोगाशी—विशेषतः उरःशूलरोगाशी—त्याच्या निदानाच्या यावर्तीत पोटाळा होण्याचे कारण नाही. फुफ्फुसावरणातील लस औपघोषचारांने अगर कुत्रिम उपायांने नाहीशी झाल्यावरवर वरील सर्व लक्षणें नाहीशी होतात. फक्त पद आवाज छाती टोकल्यावर ऐकू येणें याच पुष्कळ दिवस टिकतें, व रयांचे कारण फुफ्फुसावरण फार जाड झालेले अगते ह् होय. लस नाहीशी झाल्यावर पुनः बर्षणध्वनि ऐकू येऊं लागतो आवरणाच्या दोन्ही पडघातील पोटाळा वाढलेली असते ती पूर्ववत् होते, दूर लोटलेली श्रंश्रिये पूर्वस्थितीवर येतात व विकृत फुफ्फुसातील वायुहीनत्व कधी अंशतः तर कधी पूर्णपणे नष्ट होते.

साध्यासाध्य विचार—बहुतेक रोग्यांमध्ये हा पातळ लस आपोआप नाहीशी होतें काही रोग्यांमध्ये मात्र ही लस विचारांने काढून टाकल्यावर पुन्हा नवीन लस उत्पन्न होत नाही. पण काही थोड्या रोग्यांमध्ये ती नाहीशी होतच नाही, व रोग कायम होतो. काही रोगी तर फुफ्फुसावरणात पातळ लस घरीचची साठली असूनहि विघोष नवण्यासारखी प्राप्तदायक लक्षणें न होता रुग्णाल कामधंदा करतात. पण असल्या प्रकारचा रोग फार दिवस टिकून तो पूर्ण बराहि होत नाही

उपचारः—वरगाडीतील आरंभी येणाऱ्या वेदना शमन होण्यासाठी अगोदर जवसत्वे पोटीस घोषाचे व रयांचा उपयोग न झाल्यास मार्फिया टोंकाचा. अगर तेंथे जळवांचा उपयोग करावा. सुरनातीस चांगले रेचक देणें जरूर आहे गमगुस्टरच्या विशद पध्याने डॅक्टेर-वडून चरगटवा व हालतील अशा चिकटवून घ्याव्या म्हणजे श्वासोच्छ्वासाच्या वेळी तिबडील वेदना छाती हालणें बंद झाल्यामुळे धोवतील. धुषी रोग्यांना त्या रोगात कासितल्याप्रमाणे हवाशोर व उभेडाच्या जागी टोकाचे लस पातळ झाल्यावर पोटात पोटींशियम आयोडाइड औपघोष दिरयांने ती जिरते. बाहेर आयोडाइड अगर मोही घोटून लावावा. श्वासांत पातळ पदार्थ कमी करणें व रेचक घेत आणें हाहि

एक इलाज आहे छातीतील पाणी लवकरच तें थोडे असले तरी काढून टाकणे बरें रोगाचा थोडी लक्ष पिचकारांनीं काढून लागलीच ती त्याच्या स्वतःत टांचणें हा इलाजहि उपयोगी आहे (१) पाणी अतिजय असतो, (२) तें पघरबध्यापेक्षा जास्त वेळ राहिल्यास किंवा (३) पू घनल्यास एकदम सर्व नाहीतर थोडेंस पाणी काढून टाकणें उत्तम यासाठीं बुरगी-मधें किंवा पाठीमागें सुई टांचून पाणी यत्रांनें शोषून घेतात यानंतर ताप नाहीसा होऊन रोगें सुधारतो पू असल्यास बाधैवार्थानें मोठी जखम करून रोग वाढू देऊन जखम भरू याची व अशा स्थितीत, रोग्यास पॅट्रिक अन्न, उत्तम दूधा, पाणी व शक्तीची लोह किनाईन, कॅडमाशाची तेलयुक्त औषधें खर्चात फुफ्फुसदाहानंतर पू झाला असल्यास एकदाच पू काढून टाकल्यानें रोग कायम बरा होतो

फुलकियन सस्थानें—फुलकियन सस्थानात पति याळा, सिंद व नामा या पत्रावतींल तीन सस्थानांचा समावेश होतो या तीन सस्थानांची माहिती स्वतंत्र दिली आहे

हल्लीं पतियाळा, सिंद व नाम सस्थानाच्या यादीवर असलेल्या सस्थानिकाचा मूल पुरण फुल नावाचा होता मदीर व मलीदण आणखी दुसरी लहान सदान घराणी या पूला पासून निघलेली आहेत फरीदकोट, कैठल, अरनीला, झब, विष्णुवाल व अतारी हीं सस्थानें फुलापासून निघालेली आहेत त्याला ६ मुलें होती त्यांत तिलऊ नावाचा सर्वांत वडील होता सिंद व नामा सस्थानिकाचा वश त्याच्यापासून निघालेला आहे. दुसऱ्या मुलाचें नांव राम होतें, पतियाळाचा वश रामाचा आहे, त्यानें रामपूर बसविलें सरहिंदच्या मोगल सुभेदारापासून फुलकियन सस्थानाचा जमला प्रदेश स्थानेंच काबीज केला त्याला चैनसिंग नावाचा एक चुलतभाऊ होता सस्थानाच्या कामकाजांत तो र्षर्षी करी, हे संहन न होऊन रामानें चैनसिंगास ठार मारविलें त्याचा मुळ चैनसिंगाच्या मुलांनें उगविला रामाचा तिसरा मुलगा अलासिंग नावाचा होता त्यानें चैनसिंगाच्या एरुखेरीजकनून सर्व मुलांना ठार केलें अलासिंग बर्नल थेंध रहात अथे, त्याला शार्लसिंग नावाचा मुलगा होता अलासिंगानें आपलें नांव चागलें गाणविले अहमदशाहा दुराणीनें शीघ्र लोकांचा पाडाव करण्याचें मनात आणिलें तेन्हां त्यांना अलासिंगाचें पाठवळ होतें, परंतु दुराणीन त्याचा परामभव करून अलासिंगाला कैद केलें, आणि बर्नल घेऊन (१७६०) पुढें ४ लक्ष रुपये खर्चा देऊन अलासिंगाची मुक्तता झाली अहमदशाहानें त्याला राजा ही पदवी देऊन त्याच्या नांवानें नाणें पाठव्याचा हुकूम दिला पतियाळा सस्थानची सुरवात अलासिंगापासून झाली नाभाया उत्पादक हर्नारसिंग हा अलासिंगाचा मुलगा होता सरहिंदच्या लढईत (१७६३) अलासिंगाला पूर्ण पर्णें यश आलें, त्यामुळें सरहिंद व त्याच्या आसपासचा प्रदेश अलासिंगाकडे आला नाभाकडे अमली व बराचसा दुसरा

प्रदेश सिंदच्या वाटणीस आला दत्तक घेण्याचा हक्क १८६० साली पतियाळा, सिंद आणि नामा याना मिळाला शिवाय या तान सस्थानांपैकी एखादा सस्थानिक निमुद्रिक मेला व त्यानें दत्तकहि घेतला नाही तरी फुलकियन सस्थानांपैकी कोणी तरी बारास नेमून पोलिटिकल एजंटच्या सहाय्यानें तें सस्थान चालवणें अशा योजना इज्रज मरकारानें करून दिली मात्र त्यावेळीं नजाराणा इज्जणून उत्पन्नाचा एकतृतायाश सज्रज सरकारास द्यावा लागतो फुलकियन व भावलपूर सस्थानाच्या पोलिटिकल एजटांचे ठणें पतियाळा येथें आहे

फुल निझामत—पंजाब नामा सस्थान क्षेत्रफळ १३१ चौस्र मैल लोकसंख्या (१९२१) ३४३५८ या निझामतमाध्यें ३४ खेडी आहेत सरहिंद कालव्याचा या निझामतलीला उपयोग होतो मुख्य ठिकाण फुल आहे

फुलपूर—सयुक्तप्रात, अलाहाबाद जिल्ह्यातील तहशील सिकंद्रा व झागा परगणा फुलपूर तहशिलीत येतो क्षेत्रफळ २८९ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९११) १६५४७७ तहशिलीत या एकदर ४९९ खेडी असून दोन मोठी गावें आहेत फुलपूर (लोकसंख्या सुमारे सात हजार) हे तहशिलाचें मुख्य ठिकाण आहे

फुला—आफ्रिकीतील एक जात फुला लोक सेनिगॉलपासून आफ्रिकेपर्यंतच्या मुलुखात रहातात फुला जात बर्बर व नीग्रो जातींची भेसळ आहे असें सर्वसामान्य मत आहे त्यांचा रंग तासुव व पिण्ड, चेहरा लांबट, केंस डुरळे, नाक सरळ व लांब, ओंठ नाजूक व चेहरे रेंबीव आहेत मिथ्र विवाहाच्या विरुद्ध त्यांच्यात कडक बंधन असल्यामुळें ते शुद्ध वाजाचे दिसतात सुखोपभोगप्रति, अपका व ऐपारामाची आवड हे त्यांचे विशेष गुण आहेत बुद्धिमत्ता, मनवाचा मोकळेपण व करारी स्वभाव याकरिता फुला जातीचे लोक प्रयात आहेत

फुला लोक उत्तम घोडेस्वार असून ते लोखंडी भाले व तरवारी वापरतात ते कट मुसुलमान आहेत पूर्वी त्यांच्यात पुष्कळ शिक्षणप्रसार झाला होता परंतु अलीकडे शिक्षणाकडे लक्ष दिलें जात नाही ते फुला भाषा बोलतात त्या भाषेचा विशेष ह्वा आहे वीं तांत मनुष्यवाचक व सदितर अशीं दोनच स्थिं आहेत

फेड—आफ्रिका मोरोको देशाच्या राजधानीचें शहर उत्तर अक्षांश ३४° ६' आणि पश्चिम रेखांश ४° ३८' यावर, हे शहर वसलेले आहे ' वादफाज ' नदीच्या दोन्ही तारांवर हे शहर वसलें असून यातील बहुतेक सर्व रस्ते निरुद आहेत व त्याच्या दोन्ही बाजूस टोलेत्रय इमारती असल्यामुळें तेथें नेहमीं विविध अन्धकार असतो विट्यात मोरोको कातव्याच्या पिचक्या वाहणा, सुदर सफेत कांकरीची व रेशमी वामें, सुधी व रेशमा कमल, तलवारी,

बद्धा इत्यादि विप्रस येथाल कारखान्यांत तयार होतात अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत या शहराकडे फेडर दोष्यांच्या कारखान्याचा मूक असे मोरोकोमधील मुसलमानी अमदान्याच्या प्रारंभी फेडर हे विद्येचे माहेरपार व साक्षात्पायें मूयण होते खंय आकितें नाव घेण्यासारखी धर्म, तत्त्वज्ञान व ज्योतिष इत्यादि विषयाची पाठें या शहरात हेती स्पेन-मयून हद्दपार झालेले मूर लोक वला, शाख व कारखाने यांचे ज्ञान आपल्यावेगेवर घेऊन येथे आले परंतु सध्या तो वैमर्शाल राहिला नाही फेडरमधील 'काहूँन' मशीद ही आकितेंतील सर्वत मोठी मशीद आहे असे सांगतात फेडर शहराची स्थापना इ स ८०८ त दुसऱ्या इस्तिनै बसविला असे सांगतात तेव्हापासून या शहराला निदान आठ वेळा तरी वेढे पडले होते, तथापि येथें फक्त एक वेळच कायतो परकीय अमल होता इ स १५५४ त तुर्कांनी ह शहर घेतलें व १६४९ सालीं फिलाला वशांनीं या शहराचा ताबा घेतला फेडाची लोकसंख्या अजमासे १,००,००० आहे

फेनी—पूर्व दंगळ व आसामातील नौराली जिह्याचा एक पूर्वेकडील फोटोभिभाग क्षेत्रफळ ३४३ चौरस मैल जमीन स्थळ आहे लोकसंख्या (१९११) ३४०५६३ यात खेडी ६६९ पैकीं असून फेनी हे मुख्य ठिकाण आहे फेनीची लोकसंख्या (१९११) ५६६३

फेरिस्ता (१५४०-१६११)—मुहम्मद कादीम फेरिस्ता हा इराणी इतिहासकार कारिययन समुद्रकाठी व ब्राबगद येथे जन्मला हा लहान असतांनाच त्याचा बाप गुलामअजा हा याच्याबद्दल हिंदुस्थानात आला व तेथें दक्षिणेंत अहमदनगरच्या निजामशाहीत, पहिला मुतसला निजामशाहाच्या वेळीं त्याला शाहाजादा गिरार हुसेन याच्या पंतोमीनी जागा मिळाली त्याच्या वशित्यानें मुहम्मद हाहि दरवारी मोठ्या योग्यतेस चढला थोड्याच दिवसांत मुहम्मदचा बाप मेला मुतसलाच्या मृत्यूनंतर (१५८९) तो बिजापुरला गेला व इझाहिम आदिलशाहा (दुसरा) याच्या पदरी राहिला आदिलशाहाच्या आज्ञावरून तरणपर्णांचे स्थान हिंदुस्थानचा मुसलमानी वादबद्दलाचा विशेषत दक्षिणेंतल राजाचा इतिहास लिहिला निजामशाहीचा इतिहास त्यानें मलिकबरापर्यंत व्याणून संटला आहे (१६११) आदिलशाहीचा इतिहास स १५९६ पर्यंत लिहिला आहे तो स १६११ च्या सुमारास मेला त्याचा मुंबुदाक नका नाही याचा इतिहास साधारण बरा आहे तरीपण त्यावर सर्वस्वी अवलंबून राहण्यासारखे नाही त्याच्या इतिहासाचे नावतारील-ई-फेरिस्ता असे आहे तो स्वतः त्याला गुलशन इझाहिमी व नौरसनामा असे म्हणतो त्याच्या अक्षरबारापर्यंत आलेल्या इतिहासाच्या पहिल्या व दुसऱ्या भागांचें इमनी भाषांतर बनल डी चार्न १७६८ सालीं केल व दरखनच्या इतिहासाचे जोनाथन स्कॉटनें केलें पुढे सर्वच भागांचें भाषांतर १८०९ सालीं कर्नळ विंग्रन यांचे केलें [वील, इलियट, ६ २०७]

फेलिंग (१८१२-१८८५)—या जर्मन रसायनशास्त्रज्ञांनें मेटालर्जीहाइड व परालडीहाइड यांच्या घटनेतील फरक दाखविला हा स्ट्रुगार्ट येथे अध्यापक होता कोणत्याहि पदार्थांत साधारेंच अस्तित्व व तिचे प्रमाण हें सोपून काढणारे " फेलिंगचे द्रावण " प्रसिद्ध आहे हें तांत्रिकगणधित, अरकली, पालास व धिधुतांरित यांचे मिश्रण असतें फेलिंग हा लिबिंग, बोह्लर व पोगडॉफ यांच्या हेंच वत्तरवग नावाच्या पत्रांत व ब्राहामओटोच्या रसायनशास्त्राच्या पुस्तकांत लेख लिहीत असे शिवाय जर्मनीतील व्यावृत्तीच्या निरीक्षक मंडळाचा सभासद होता.

फेजपूर—मुंबई इलाखा, पूर्वे स्थानदेश, याबल ताळक्यातील एक गांव लोकसंख्या २० हजार येथें चिंटे व गीरे रणवितात येथे इमारती लोंकूड व कापूस यांचे मोठे बाजार भरतात अक्षरबाराच्या वेळीं व पेशवाईत हा गांव फार भरभराटीचा होता

फैजाबाद—अफगाणिस्तानातील बद्धज्ञानची राजधानी ही कोकचा नदीच्या उजव्या तीरावर आहे स १८२९ मध्यें मुरादबेगाने ह शहर अगदीं धुळीत जिलविलें बद्धज्ञानचा सुभेदार फैजमहंमदखान णट्टे हे शहर पुन्हा १८६५ सालीं बसाविलें अयहूल रहमान अमीराने हें पुन्हा भरभराटीस आणलें पूर्वे अफगाण व पाभीर प्रात यांचे हें लष्करा ठाणें आहे

फैजाबाद, जि रदा —सयुक्तप्रात, अयोध्या प्रांतातील फैजाबाद विभागातील एक जिह्या हा गोम्रा नदीच्या दक्षिणेंत पसरला आहे क्षेत्रफळ १७३२ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) ११७९२३० यात मोठी गांवें १७ खेडी २७४६ आहेत यात अयोध्या हे हिंदुच्या अत्यंत पवित्र स्थानांपैकीं एक आहे

त ड शील —ही गोम्रा नदीच्या तीरावर असून क्षेत्रफळ ३५० चौरस मैल आहे लोकसंख्या (१९११) २०८७५९ खेडी ४६०७ गांवें ४, पैकीं फैजाबाद शहर जिह्यांचे व तडशिलीचे मुख्य ठिकाण आहे जमीन एकदरीत सुपीक आहे

स्वतंत्र्या कल्पना त्या लक्षांत ध्यावित केल्या होत्या. निर्वाहा-
पुरता दखलीचा धंदा करून बाकीचा वेळ तो समाजाची
पुनर्रचना याविषयावरील ग्रंथ तयार करण्यांत घालून
लागला व्याक्तिस्वतंत्र्य व चढाओढतत्त्वांमुळे या समाजाची जी
प्रस्तुतीची रचना बनलेली आहे ती मूलतःच अपूर्ण व अनौ-
तिकारक आहे. म्हणून वरील तत्त्वांऐवजी सहाकारिता किंवा
संयुक्त प्रयत्न हे तत्त्व अमलगत आणून त्या योजने मानवी
स्वभावाची सर्वांगपरिपूर्ण उत्पत्ति घडवून आणणे जरूर
आहे असे तो प्रतिपादन करू लागला. त्याचा मानसशास्त्र
विषयक सिद्धांत असा आहे की, मानवी स्वभावाची
पूर्ण व अनिरुद्ध वाढ होऊं देणे म्हणजे मानवी मनो-
विकारांना अनियंत्रितपणे मोग भोग देणे हाच सुखी
व सदगुणी यत्नरावा एक मार्ग होय; आणि
मनुष्य दुःखी व दुर्गुणी बनण्याचे कारण, नैसर्गिक इच्छा
तृप्त करणाऱ्या मार्गांत समाजानें घातले ही कृत्रिम बंधने
हे होय. सुखाविषयक मनोविकार व सद्गुणाविषयक मनोविकार
यांच्यांमध्ये एकसम्यता (हार्मनी) व मानवी समाज, प्राणि
कोटि, सेंद्रियजीवकोटि, व जडसृष्टि या चारी क्षेत्रामध्ये एकच
मूलभूत तत्त्व सर्वत्र पसरलेले आहे असे दाखविण्याचा त्यानें
प्रयत्न आपल्या एकेंदर प्रयोगांमध्ये केला आहे.

मानवी स्वभावाची परिपूर्ण उत्पत्ति होण्याकरता समाजाची
नवी मांडणी रचानें सुचविली, ती येणेप्रमाणे- सर्व समाजाच्या
१६०० माणसांची एकेक, अशा तुकट्या करून प्रत्येक तुक-
टातील माणसानां राहण्याकरितां एक स्वतंत्र समाईक इमारत
व घान्य पिकविण्याकरितां एक जमीनीचा ठराविक भाग
असावा, सर्व तुकट्यांची इमारत एकाच भुम्याची असावी,
प्रत्येक तुकट्याचा सुख्य धंदा शेतकी, पण त्याच्या जोडीला
अनेक निरनिराळे उद्योगधंदे असावे व ते प्रत्येक तुकटातील
माणसानां आपापल्या आवडीप्रमाणे करावे; शिष्य एकाच
धंदा सतत व राहतां त्यांत प्रत्येकांनि निरनिराळा धंदू
करावा, सामान्य समाजात अगदीं दलकी व चाणेराई मालती
आणारी कामे अशा तुकट्यांनीं लहान मुलाकडून करून घ्यावी,
काण मुलांना धुळीमध्ये व घाणीमध्ये देखण्याची नैसर्गिक
आवड असते; या त्याच्या स्वाभाविक आवडीचा फायदा
पेऊन ताकतकाई व स्वच्छता ठेवण्याची धर्म रचानां
सांगवी. अशा तुकट्या करून राहण्यांत राखणी व कौटु-
बिक राहणी, दोन्ही बालू ठेवण्यात फोरियरच्या ह्या योज-
नेत हरकत नव्हती. अशा तुकटांच्या संयुक्त प्रयत्नांने जें
उत्पन्न होईल त्यातून प्रत्येकाच्या निर्वाहालाः अत्यंत अवश्य
इतदें उत्पन्न सर्वांत धारदें प्रथम वाटून मग शिल्लक उरले
ती धनूर, भांडवलवाति व बुद्धिमान लोकां यांत वाटून घ्यावी.
त्यांचीं नूतनगुणानां नैः साहचर्यवात्तानां व नूतन बुद्धि-
मानानां मिळवा.

स. १८२१ मध्ये त्याचे समाजतुष्टीकरणार्थां प्रति-
स्पर्धी शोषण व संतः सामन्य यांच्यावर टीकात्मक लेख

त्यानें प्रसिद्ध केला तेव्हांपासून त्याच्या ग्रंथाकडे लोकांचे लक्ष
जाऊ लागून त्यास काहीं अनुयायीहि मिळाले. १८३२ मध्ये
त्यानें एक वर्तमानपत्र काढले. पण स. १८५० मध्ये सरकारी
हुकूमानें तें बंद करण्यांत आले.

त्याच्या हयातीत तुकडी करून राहण्याची कल्पना मात्र
प्रत्यक्ष अनुभवांत आणण्याची संधि त्याला मिळाली, पण
तो प्रयोग यशस्वी झाला नाहीं. शिवाय त्याच्या पश्चात
त्याच्या अनुयायांनीं केलेले सदरदू प्रकारच्या राहणीचे सर्व
प्रयोग तत्तेच अपयशां उरले.

फोर्टे सन्डेमन—बहुविस्तारानांतील शोष जिप्त्यानें मुख्य
ठिकाण .स्थानिक लोक ह्यास अपासदें म्हणतात. सर राबर्ट
सन्डेमन यावरून हे नाव पडलें. हे ठिकाण झोब नदीच्या
पूर्वेत ६॥ मैलावर असून समुद्रसपाटीपासून ४००० फूट
उंच आहे लोकांतल्या सुमारे साडेतीन हजार आहे.

फोर्टे सन्डे डेविड—मद्रास इलाखा, दक्षिण अर्वाट
जिल्हा कुड्डलूर तालुक्यांतिल एक जुनाट किल्ला हा गडिल्लम
नदीच्या तीरावर आहे. एकेकाळीं डच व फ्रेंच लोकांच्या
बसाहती येथें एकाच वेळीं होत्या जुन्यावेळीं नामक एक
लहानसा किल्लाहि येथें होता. स १६७७ मध्ये शिवाजीनें
जिजीचा किल्ला घेतल्यानंतर हा किल्ला मराठ्यांच्या हातीं गेला.
त्याबद्दल इंग्लिशांनीं तो स. १६९० मध्ये विकत घेतला.
ह्या स्थानास पूर्वी तेप्रापट्टू किंवा देवीपट्टू म्हणत असत.
अठराव्या शतकांतिल कर्नाटक युद्धांत यास बरेंच महत्त्व
प्राप्त झालें होतें.

फौजदारी कायदा—या कायद्यात गुन्ह्याच्या व्याख्या,
चौकशी आणि शिक्षा सांगितलेल्या आहेत. चौकांच्या हक्कांना
बाधक होणारां व कायद्यानें मना केलेलीं कृत्ये करणें ह्या गुन्हा
होता; तसेंच अमुक एका कृत्याची उपेक्षा करूं नये असें
कायद्यांत सांगितलें असतां, तसे करणें, हाहि पण गुन्हा होऊं
शकतो. सर्व अनसमाजाचा राजा ह्या प्रतिनेधि असल्यावार-
णानें, एखादा गुन्हा घडल्यास त्यापासून राजाला पोडा
होतें असें धरून त्या गुन्ह्याबद्दलच्या सटल्यात राजा हा
किर्वाई असतो. गुन्ह्याचा विरोध (प्रिव्हेंशन), त्याची
चौकशी, त्याबद्दल सटला, व त्याकरितां शिक्षा, याविषयी
नियम या कायद्यात असत. त्याचप्रमाणें, कोणतें कृत्य केले
असता फौजदारी गुन्हा हांता, गुन्ह्याचे अस्तित्व, व गुन्हे-
गाराचा गुन्हा सिद्ध करण्याला काय काय पुरावे लाग-
तात, कर्म (अॅक्ट) किंवा अहर्म (उपेक्षा-ओमिशन) याच्या
बद्दल काय समर्थन केले असता किंवा कोणती सचब सांगि-
तली असता ती कायद्यानें मान्य होते, फौजदारी कौटांची
पद्धत कशी आहे, चौकशीकरितां आलेल्या निरनिराळ्या
गुन्ह्यांबद्दल, कोणच्या दर्जाच्या व तऱ्हेच्या शिक्षा सांग-
ण्यात, ह्या गोटांनि विवेचन या कायद्यांत वेळेंलें असतें. तसेंच
गुन्ह्यांच्या चौकशीकरितां, कायद्याचे उद्देश्यन ज्या मानानें
करण्यांत आले असेल त्या मानानें न्यायसभांच्या घटना

करून, त्यांचे नियमन करणे, पोलीस लोकानी शांतता, राखण्यासंबंधी नियम घालणे, व तुहंगांत अन्तर्गोष्ठ व्यवस्था राखणे हांहि कामे फौजदारी कायद्याने नियमित होतात.

काही हत्ये गुन्हे या सद्गतांत घालून त्याबद्दल दंड किंवा कैद अशा शिक्षा सांगितलेल्या असतात. परंतु वास्तविक पाहतां, व लोकांच्या गुन्ह्यासंबंधी असलेल्या कल्पनेवरून नदि, खांनां गुन्हे हे नांव देणे बरोबर होणार नाही. आपल्या दृष्टीसम्यक् रद्ददारीस हमरस्त्या बंद ठेवणे, किंवा त्याची दुरस्ती न करणे, घुराडघातून पुष्कळसा काळावृद्ध धूर धारखा चालू राहू देणे किंवा नीट व्यवस्था न ठेवतां घराला आग लागू देणे, हमरस्त्यावर मोटारीला कायद्याने घालून दिलेल्या मर्यादाबाहेर वेग देणे, ही बरील प्रकारची उदाहरणे आहेत. त्यांना छोटिले गैरवर्तनाचे अपराध किंवा ताबडतोब निकालाचे गुन्हे असे म्हणतात येईल.

फौजदारी व दिवाणी कायदा यांचे कार्यक्षेत्र कधी कधी परस्परव्याप्य होते. काही कृत्ये किंवा अकृत्ये ही अपकृत्ये होऊन (रॉग) गुन्ह्याच्या सद्गतांत पडतात व याच अपकृत्यांबद्दल नुकसानभरपाईचाहि दावा आणता येतो. ईंग्लंडास न्यायपद्धतीखरीत इतर यूरोपीयन न्यायपद्धतींत, गुन्हेगारांस शिक्षा दिल्याच्या योगाने, दिवाणी दाव्यांना (रेभिडॉज) श्राप येऊ नये अशाविषयी काळजी घेण्यात येते व दिवाणी व फौजदारी भरपाई एकाच वेळी करण्यांत येते; म्हणजे ज्यावेळी, राज्याविषय गुन्ह्याला शिक्षा सांगण्यात येते, त्याच वेळी त्याच निकालांत, वादीला नुकसानभरपाई देण्याचा हुकूम होतो. फौजदारी खटल्यांत, वादीला नुकसानभरपाई देणे, म्हणजे दिवाणी व फौजदारी प्रतिकार एकाच वेळी किंवा एकाच चौकशांत पुढे आणणे हे, इंग्लंडाच्या इंग्लिश कायदेशास्त्रांत अपवादामक आहे. येथे पुन्हा दावा आणून न्याय मिळावें हे वादीवरच सोपविले जाते.

अ धी ची न का य दा की वा ड.—जनसमाज किंवा राज्य ह्यांपर्यंत केलेला अपराध (फौजदारी गुन्हा), आणि व्यक्तींवर केलेला अपराध (अपकृत्य), या दोहोंत फरक आहे अशाबद्दलची एकवाक्यता सर्व सुधारलेल्या कायदेपद्धतींत दृष्टीस पडते हा फरक कसकसा होत गेला व शेवटी पूर्णपणे तो कसा प्रस्थापित झाला, याविषयी विद्वान लोकांनी जुन्या कायद्यांवरून व संस्थांवरून जी वारकाईने माहिती मिळविली आहे, तीवरून असे उघड होतें की, जुन्या काळच्या रानटी किंवा अर्धवट सुधारलेल्या जनसमाजाच्या चालीरीती व कल्पना योपासून दृष्टीच्या, शासनसत्तेकरून अमूल्यजावणी होणाऱ्या फौजदारी कायद्याच्या कल्पनेचा विकास (इव्होल्यूशन) कार धिमेधिमे होत गेलेला आहे उपलब्ध असलेल्या अतिशय जुन्या कायदेसंग्रहात (कोड) किंवा चालीरीतीच्या संग्रहात जितका संग्रह पुरातन असेल तितका तो फौजदारी शासनपद्धतीत (पेनल लॅजिस्लेशन) संपूर्ण व सूक्ष्मदर्शी असतो, अद्या अनुभव आहे;

पण ही फौजदारी शासनपद्धति म्हणजे खरा फौजदारी कायदा नव्हे. हा केवळ फौजदारी गुन्ह्यां(काईम)चा कायदा नसून, सर्वसाधारण अपराधांचा कायदा असे. पहिल्याने जेव्हां समाज किंवा जात दोन व्यक्तींच्या भांडणांत पडे तेव्हां, ज्याचे नुकसान झाले असेल किंवा ह्मणाला असेल, त्याने नुकसानभरपाईदालेल काही घेऊन, सूडाचा विचार सोडून देऊन रक्षणात टाळावा, असा समेत करून देण्याचा त्याचा हेतू असे. जुन्या कायद्यातून असलेल्या मोबदल्याच्या दराच्या यादींत (टॅरिफ) ज्याला पीडा सोसावी लागली असेल त्याला काही मोबदला किंवा सूड उगवून घेण्याचा हक्क प्राप्त होतो असे आहे; आणि यावरूनच मोबदल्याचे व शिक्षेचे प्रमाण ठरविले गेले.

वा बि लो न.—सर्वात जुना असा उपलब्ध असलेला कायदेसंग्रह म्हणजे खमुराचीचा होय, (ज्ञानघोष विभाग, ३, उत्तरार्ध, पृ. २६ पहा).

प्री स—ग्रीसच्या जुन्या फौजदारी कायद्याची सध्या उपलब्ध असे सोलन आणि हॅका ह्यांना केलेले तेवढेच आहेत. अथेन्समध्ये, पुरातनकाळी अॅरिओपगस नावाच्या न्यायसभेत धर्मीच्या दृष्टीने गुन्ह्याचा निवाडा करीत; व अर्कन अधिकारी गुन्ह्याचा विचार मोबदल्याच्या दृष्टीने करीत; आणि जेव्हा सरकारच्या हिताहिताचा प्रत्यक्ष संबंध येऊ लागे, त्यावेळी राज्यद्रोहाच्या आरोपावरून चौकशी चाले प्राचीन (क्लासिकल) काळी समाजातून निवडून दिलेले न्यायाधीश गुन्ह्यासंबंधी चौकशी करून निकाल देत असत.

रोम.—रोमच्या फौजदारी कायद्यासंबंधी माहिती, पुराणप्रसिद्ध थारा स्वतःपैकी, आठव्या तत्काळात सांगडते बादशाही रोमचा फौजदारी कायदा कायदेसंग्रहाच्या ४७ व ४८ व्या पुस्तकांत संकलित केला आहे. त्यातील गुन्ह्यांचे वर्गीकरण अयथाय, व लहरीप्रमाणे केलेले आहे. फौजदारी न्यायशासनपद्धति ही राज्यव्यवस्थेला धरून असे; व त्याकरितां लागतील तेवढेच गुन्हे या कायद्यात असत. गुन्हाचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे असे—

(१) धार्मिक गोष्टीः—कायद्याने स्पष्ट रीतीने निषिद्ध मानलेले गुन्हे ह्याविषयी शत शानितले आहे. रोमन कायद्याच्या पूर्वस्थितीत, सरकारविषय जेवढे गुन्हे (राजद्रोहासारखे) असतील, तेवढ्याबद्दलच शिक्षा देण्यात फक्त सरकार भाग घेत असे

(२) असाधारण गुन्हेः—ज्याबद्दल निषिद्ध अशा शिक्षा नमूद केल्या नाहींत असे गुन्हे वाही मर्यादेपर्यंत ह्या शिक्षा न्यायाधिशाच्या तारतम्यभावावर सांभविण्यात येत व ज्याला उपद्रव पोचला असेल त्याने किर्याद आणण्याची असे.

(३) सासणी गुन्हेः—याकरितां दावा आणण्याचा अद्या एक निषिद्ध प्रकारचा हक्क किर्यादाला असे.

प्रजासत्ताक राज्यातील न्यायसभेचे अनेकत्व मोडून बादशाहाने, त्या मार्गी बादशहा व त्याचे प्रिंटेडकौन्सिल यांच्या देखरेखीखाली सर्व प्रांतांतून एक एक न्यायखाते स्थापण्यात आले यात सरकारी व खाजगी खटले च लन.

के हिट क का य दा—के हिटक लोकांचे जुने कायदे, वेत्समध्ये हायबेल हा याच्या कायदेप्रमाणे व आयलंडमध्ये अतिलक्ष्य ग्रंथांत व ह्म ब्रह्मन ग्रंथातून आढळतात ह्या कायद्याची वाढ, संकषण व आग्रहो—नार्मन लोकांच्या स्वाभ्या उपायवेळी मिटनवर शाक्या त्याच वेळी धारली आग्रिश फौजदारी कायद्यातील विशिष्ट प्रकार खालीलप्रमाणे होते:—

(१) हा कायदा रुढीला धरून अमे व अस्तित्वात असलेली कोणतीही शासनपद्धति त्याला फिरवू शकत नसे, तो आरयाच अवचल असा असे.

(२) सर्व गुन्ह्यांची सर्वसाधारण अपराधातच गणना होई नुस्सानभरपाईदाखल इयत्ता ठरवून कोर्टे मोबदला देववीत असे, कज्जातले दोन पक्ष निवाडा करून घेण्यास आले असता, व त्यास लोकांची किंवा रुधीचा संमति असता निवाच्याचा अधिकार न्यायसभेस प्राप्त होई हेतुपरस्तर लुनापासून खालील सर्वां गुण्यास मोबदलाच्या दराची, नेहेमी बहिषाटीत असलेली याद असे ज्याबद्दल मोबदला देता येणार नाही अशा कोणत्याही गुन्हा नसे शरीराला इजा झाली असता किंवा अज्ञूनी शरीराची झाला असता सुद्धा त्याबद्दल आग्रिश कायद्यांत भरपाई देवलेली असे, व ह्या भरपाईबद्दल गुन्हेगाराचे कुटुंब किंवा भात, एकत्र मिळून नवाबदार असे.

जर्मन का य दा.—जुन्या जर्मन जातीचे कायदे जे सध्या डॅल्टिस, जर्मोनिया व इतर चालरीता कायदे, बौरे-संघाच्या प्रयातून आढळतात, त्यावरून, त्यावेळी दिवाणी व फौजदारी गुन्हांचे नीट पृथक्करण केलेले दिसत नाही व त्यामधील भेद स्पष्ट केलेला आढळत नाही. बालिलोनच्या कायद्यांत असलेल्या फौजदारी कायद्याची पद्धत, व अपराधांबद्दल मोबदलाच्या दराची पद्धत यातहि आहे. मोबदलाची करून जेव्हा अंमलांत आली तेव्हा प्रथम, रक्ष्यतापर्यंत हातपाईंवर येणारे तेंडे व खाजगी सहाया किंवा घुडांची सुद्धि, अज्ञीयात नाहोती झाली

या कायद्यावर, इंग्लंड, स्कॅडिनेव्हिया व जर्मनी या देशांतील फौजदारी कायद्यांची उभारणी आहे. पण प्रत्येक देशांतील या कायद्याची वाढ जर्मन कायदे बगेरेमुळे झाली नसून मुन्पर्यंत करून रोमन कायद्यामुळे झालेली आहे.

ऑ ग्लो सेक्सन का य दा—नार्मन लोकांनी इंग्लंडवर स्वरी करण्याच्या प्रारंभाला तेथील फौजदारी (?) कायद्यांत (यात अपश्य्य कायदाहि येत असे) मुखर्यकरून चार गोष्टी असत; इश्वारी, हॅड्युद, शरीर व अमुनुकसानी-बद्दल दंड व राजदंड, आणि भोवित व शारीरिक शिक्षा. समानाने गुन्हेगाराची खालील चार सत्कारिका कोणत्याहि

एका तऱ्हेचे वर्तन ठेवार्न त्याच्या विरुद्ध लढाईस उठावे, त्यानें ज्यांचा अपराध केला असेल त्याच्या ताब्यांत सूड घेण्यासाठी अपराधी थावा, त्याला अपराधनिष्ठुति करावयास लावावे; देहातशिक्षा, अग्रविच्छेद वगेरेसारखी शिक्षा त्याला द्यावी. खून, त्रघरीसंभोग, आमलाची, घरफोडी बगेरे-सारख्या अतिघोर गुन्ह्यांना काही एक मोबदला नसून गुन्हेगारांचे जीवित, मालमत्ता वगैरे सर्व राजाकडे येत असे. इतर गुन्ह्यांना दंडाच्या शिक्षा होते

ऑ ग्लो नॉर्मन काळ—लहानसहान गुन्हे घेष्टकनिष्ठ कोटीतून चालत व इतर मोठाले, शातताभंग होण्याजोगे गुन्हे शरीरफुडें निकाळकरिता येत. पुढे ही सत्ता राजाच्या हातांत जाऊन त्यानें, सर्व राज्यातील गुन्हाची चौकशी करण्याकरिता फिरते न्यायाधीश नेमले हे न्यायाधीश सर्व लहानमोठ्या गुन्हाची चौकशी करून (मग ते गुन्हे राजा-विरुद्ध असते वा नसोत), निघाल देत अशा रीतीने फौजदारी न्यायाचा अंमल, शरीरफुड्या हातातूनच नष्टे तर धर्मीश्वर व मोठमोठे अमीरउमराव ह्यांच्यासुद्धा हातून जाऊन, सर्वेची राजाच्या हातांत पडला बाराऱ्या शतकात या फौजदारी कायद्यावर धर्माचा पगडा बसून त्यात विधिपियम व मोक्षसत्ता कायदा यातील तत्त्वे गोंबिली गेली व रोमन कायद्याच्या अभ्यासाने वकिलांची दृष्टि भेदक बनून, दिवाणी व फौजदारी गुन्ह्यामधील स्पष्ट फरक त्यांना काढला

चवदाव्या शतकात, राजाने नेमलेल्या मोठ्या न्यायाधि-शानांची चौकशी करावी इतक्या महत्त्वाच्या नसलेल्या गुन्हाची चौकशी करून निकाळ देण्यासाठी, त्रैमासिक न्यायसभेच्या बैठकी व शाततारक्षणासाठी न्यायाधीश याची योजना करण्यांत आली आणि त्या वेळेपासून इंग्लंडात पहुतेक अशाच पद्धतीवर फौजदारी न्याय देण्याचे काम चालू आहे.

गु न्ह्यांचे वर्गीकरण—निरिनराळ्या देशांतील फौजदारी कायदा हा गुन्हांचे वर्गीकरण निरिनराळ्या प्रकारांनीं करतो पण मुळात वर्गीकरणची तत्त्वे बहुधा सारखीच आहेत. खालीलप्रमाणे त्यांची विभागणी करण्यांत येते—

(१) देशातील जनतणांश व्यवस्था व स्वास्थ्य यांचा भंग करणारे गुन्हे. (२) सरकारसत्ता, व पोलीसकारभार खाविष्ट गुन्हे. (३) सामान्यतः लोकांना उपद्रव देणारी क्रूर्ये. (४) व्यवस्थाविरुद्ध (त्यांचे जीवित, स्वास्थ्य, स्वातंत्र्य आणि अशु योगीं पोका आणणारे), व वैवाहिक आणि वैतृक ह्दय व फत्तेचे यांसंबंधी, गुन्हे. (५) मालमत्ता व करार यांसंबंधी गुन्हे (यात चोरी, दगलयाजी, खोटा लेख करणे व मात्सरसुद्धीने केलेले सुक्सान असे इत्यादि येतात).

गु न्ह्यांच्या संघे धी न या व दारी ची त र्वे—प्रत्येक फौजदारी कायद्याच्या पद्धतीत, गुन्हाच्या नवाबदारीसंबंधी निर्णय गुन्हाच्या वेळीच मनःसिध्दति, गुन्हाचे प्रकार आणि हेतु व प्रत्यक्ष श्रुति यांमधील विभाजक मर्यादा ह्या गोष्टी ठरविले

नेहमी आवश्यक असते. दरएक गुन्हाच्या व्धारयेंत स्थिती-संबंधाने उपर्युक्त किंवा ध्वजित विवेचन बरेल्ले असते. गुन्हा करण्यास योग्य वय, बुद्धि आणि सक्तीपासून वहातें स्वातंत्र्य ह्याची प्रत्येक फौजदारी कायदेपद्धतीत आवश्यकता मानलेली आहे; आणि ह्मणजे कायद्याला बहुतेक मान्य आहे की, जर एखादे वृत्त केवळ युद्धेने झाले असेल, किंवा वस्तुस्थितीवर प्रामाणिकपणाने व समजसपणाने विश्वास ठेवून जर सरोखर तें कृत्य हातून घडलें असेल (व तसे असल्यास तें कृत्य पूर्ण निदोषी होतें, असेल), तर अशा कृत्यावर गुन्हाचा आरोप करण्याला फौजदारी कायद्याची मंगुली मिळत नाही; नसे: एखाद्या लम झालेल्या मनुष्याने (पुत्रपाने, हिवा छाने,) आपला बायको किंवा नवरा मयत आहे ह्या गोष्टीवर चुकीचा पण प्रामाणिकपणे व समजसरीतीने विश्वास ठेवून पुन्हा लम करणें वस्तुस्थितीबद्दल, प्रामाणिक व समजसपणाची पण चुकीची समजूत, ही लहान मुलाच्याटायां असणारा युद्धीचा अभाव किंवा वेडी माणसे करित असेलेला त्या युद्धीचा विपर्याय, ह्याप्रमाणेच मानण्यात येते.

गुन्हा घडण्यास आवश्यक लागणाऱ्या सामान्य गोष्टी-भेरी, परस्परभिन्न अशा मानसिक स्थितीचाहि विशिष्ट गुन्हाच्या व्याख्येमध्ये अन्तर्भाव झालेला असतो. आणि जेथे जेथे कायद्याने गुन्हाच्या व्याख्या ठरविलेल्या आहेत तेथे तेथे गुन्हास लागणाऱ्या आवश्यक मानसिक स्थितीचा त्या व्याख्येमध्ये अशा तऱ्हेने समावेश केलेला असतो की, वेडे व अहम्यी अशाखेरीस सर्व माणसास विशिष्ट कृत्य करण्यास प्रतिबंध केला जावा. इतकी कायद्याचे सामान्य सत्य असे आहे की, गुन्हास लागणारी आवश्यक कृत्ये केव्हाची शाबिती गुन्हेगारावर झाली म्हणजे पुरे; आपण केलेल्या कृत्याचे स्वाभाविक होणारे परिणाम घडवे असा अपेक्षा हेतू नव्हता, किंवा गुन्हाचे कृत्य करण्यास योग्य कारण, किंवा झालेल्या गुन्हाबद्दल शिक्षा न होण्यास योग्य सबब, अशा गोष्टीची शाबिती करण्याचा पुढाऱ्याचा योजना आरोपीवर पडता. अशाच्या सातत्या वर्धापर्यंतच्या मुलांचे कृत्य (हेतूच्या कर्माकारण) गुन्हा समजू नये, आणि सातपासून चवदा वर्षांच्या धयापर्यंतहि गुन्हाचा हेतू नव्हता असेच धरून चालावे, पण उलट पुरावा हेतू नव्हता असेच देण्यास कायद्याने सव्व असतो.

'वेडेपणा' तील वृत्तहि गुन्हा समजू नये असे कायद्याने ठरविले आहे सन १८८३ पासून असा कायदा झाला आहे की, गुन्हाचे कृत्य करितेवडी वसुध्य 'वेडा' होता असे ध्यावीत असल्यास, गुन्हा शाबित होत असला तरी गुन्हेगार 'वेडा' आहे, सव्व गुन्हेगारास वेड्यांच्या ह्दयितळात पाठवावे. नवव्याच्या सप्तश मासुकीने केलेले अन्वयाकार्ये कृत्य नवव्याच्या सप्ती-

मुळे घडले सव्व तो गुन्हा समजू नये, असेहि पूर्वी मत होतें, पण अलीकडे तें मत मागे पडत चाललें आहे.

आरोपीचा गुन्हा करण्याचा 'हेतू' किंवा 'निधय' असून तें कृत्य करित असता इतर अडथळ्यामुळे गुन्हाचे कृत्य पूर्ण, घडलें नाही असे असेल तर गुन्हा करण्याचा 'प्रयत्न' झाला असून त्याबद्दलहि शिक्षा व्हावी असे इंग्रजी कायद्याने ठरविले आहे. तसेच गुन्हास 'उत्तेजन' देणें किंवा 'साहाय्य' करणें हेहि गुन्हे ठरवून त्यास शिक्षा सांगितलेली आहे. इतकेच नव्हे तर, प्रत्यक्ष कृत्य कोणतेच तरी घडले नसले तरी केवळ गुन्हा करण्याचा निश्चित झालेला 'विचार' यासहि 'संभनमत' नांवाचा गुन्हा समजावा, असे इतर देशांच्या कायद्याने ठरत नसले तरी इंग्लंडच्या कायद्याने ठरविले आहे. अर्थात या गुन्हाच्या व्याख्येबद्दल, किंवा नुसत्या 'विचारा' सा गुन्हा मानावे किंवा नाही ह्याबद्दल सधस मतभेद आहे, व 'व्यापारी संघ' यासंबंधाने या गुन्हास महत्त्वं फार आलें आहे. इंडियन पॅनल कोडमध्ये राज्याविकद अपराधा-मध्ये फक्त (कलम १२१ अ) संभनमतास गुन्हा ठरविले आहे [पण इ सन १९१२ पासून पॅनलकोड मध्ये कलम '१२०' 'अ' व 'ब' वाढवून 'अन्वयायाचे संभनमत' हा स्वतंत्र गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. तसेच डिफेन्स ऑफ इंडिया अॅक्ट व रीटेल अॅक्टमध्ये त्यास प्राधुल्यानेच गुन्हा मानले आहे]

तसेच 'ज्युरी' पुढे असलेल्या खटल्यामध्ये 'गुन्हाशा-वित' असे कळवितांना, गुन्हाचे स्वरूप कमी करणाऱ्या गोष्टीचा उल्लेख करू नये, असे इतर यूरोपीयन कायद्यात नसले तरी इंग्रजी कायद्याने मात्र तसे ठरविले आहे. दया दाखविण्याबद्दल फार तर ज्युरीने सामान्य सूचना करावी

विशिष्ट गुन्हाची व्याख्या.—इंग्लंडमध्ये 'फौजदारी कायद्याचे कोड' असे स्वतंत्र नाही काही फौजदारी बाबतीत निरनिराळे कायदे झालेले आहेत कायदे न झालेल्या गोष्टीः—(१) सामान्य अपराध; (२) खून, चोरी, खोटी साक्ष, घोटा दस्त, बेअर्चा लेख हत्यादि गुन्हाच्या व्याख्या व (३) चौकशीची पद्धत. परंतु 'कोर्टनिकाल' मध्ये मात्र या कायद्याची तत्वे व निदम भरपूर आढळतात. पार्लमेंटाने असा जज्जोनी मिक्काल दिला त्या गोष्टी गुन्हे आहेत असे पार्लमेंटला स्वतंत्र कायदे करून ठरवावे लागले अशी उदाहरणे आहेत.

कोर्ट अमल — गुन्हाची चौकशी करण्याच्या कोर्टाच्या अधिकाराची मर्यादा प्रदेशावरून ठरवितात. ठरविलेल्या स्थलसीमंत जमिनीवर अगर पाण्यात (गोदीवर) घडलेल्या गुन्हाची चौकशी त्या त्या कोर्टात करता येते. परदेशी

फौजदारी कायदा स्वदेशीत कोणतेही सरकार लागू करित नाही, किंवा परदेशी अधिकार्यास स्वदेशीत अमल चालू देत नाही फक्त, परमुलुखां गेलेल्या स्वकीय प्रजा-जनसंघ स्वदेशी कायदा चालावा व स्वमुलुखाबाहेरहि परका-यांनी केलेल्या 'बायनामित' ये कट व खोटी नाणी या गुन्ह्यात शिक्षा देता यावी ही तत्वे सार्वराष्ट्रीय कायद्याने मान्य केला आहेत

इस्रायेली फौजदारी कायद्याच्या बाबीमध्ये एक विशेष गोष्ट दिसून येते की गुन्ह्याला स्थानिक स्वरूप देण्यात येते, म्हणजे ज्या गावात किंवा प्रांतात गुन्हा घडला तेथेच त्याची चौकशी व्हावी, इस्रायेली राज्याबाहेरील गुन्ह्यास तो कायदा लागू नये, आणि म्हणून परमुलुखातील गुन्हेगाराच्या वास्त-र्तात फारसा 'गुन्हेगाराच्या कायदा' (१८८१)वरच अवलंबून राहणे लागते

फ्रान्स व इतर युरोपीय देशात मात्र इंग्लंडपेक्षा निरा-ळाच प्रकार आहे फ्रेंच कायद्याने तत्त्व असं आहे की, प्रत्येक फ्रेंच प्रजाजन फ्रेंच सरकारची राजनिष्ठ असल्याच पाहिजे म्हणून फ्रेंच व्हाहीदर कोठेहि त्याने फ्रेंच कायदा मोडणे म्हणजे फ्रेंच राजनिष्ठाभंग करणे होय या तत्त्वा-मुसार असेलके फ्रेंच व अनेक कोट्टे आपल्या प्रजाजनांस परमुलुखां केलेल्या गुन्ह्याबाहेरहि शिक्षा करतात, आणि म्हणून परमुलुखाने केलेल्या गुन्ह्यांचा चौकशी होण्याकरिता स्वकीय प्रजाजनांस परकीयांच्या ताब्यात देण्याचे हे देश नाकरितात

स मु द्रा व रा ल गु न्हे — बरील फ्रेंच कायदेतत्त्वांनुसार इस्रायेली तत्त्वात दोन ठिकाणी फरक करण्यात आला आहे — (१) समुद्रावरील गुन्ह्यांच्या ब व रतीत, व (२) सयुक्त निरिंश राज्याबाहेर घडलेल्या गु न्हाच्या बाबतीत

१८६१ सालच्या कायद्यान्वये समुद्रावरील गुन्हे इंग्लंडमध्ये घाले असे मानून त्याचा चौकशी इस्रायेली कोर्टांनी करावी असे ठरले त्याचप्रमाणे ८ व्या हेनरी (१५४४)च्या कारकीर्दीत कायदा होऊन परमुलुखातील गु-न्हांची चौकशी इंग्लंडा-व्हावी असे ठरले व त्याअन्वये १९ व्या शतकासमी जन-रल विफटन, १८६० साली जमेकाचा गव्हर्नर आयर, १९०६ साली नासायचा गव्हर्नर मेक्डॅलम यांच्या गुन्हांची चौकशी इंग्लंडमध्ये करण्यात आली

मो टी प चा य त — इस्रायेली फौजदारी न्यायपद्धतीत 'मोटी पंचायत' ही महत्त्वाची गोष्ट आहे मोठ्या गुन्ह्यांच्या ब व रतीत मॅजिस्ट्रेटपुढे पूर्वचौकशी व्हावी असा नियम आहे पण तशी पूर्वचौकशी घालेली असो वा नसो, देशद्रोह किंवा मोठाले वेदान्तविरोधे गु-हे, असल्या गु-न्हाच्या धारतात मोठ्या पंचायतीने चांजे ठेवला नसेल तर आरोपीची चौकशी पुढे चालू नये, त्यास सोडून द्यावा असा इंग्लंडचा कायदा आहे ये मोठ्या पंचायतीत गुन्ह्यांच्या ठिकाणचे किंवा त्या कोटी-मधील मळे व कायदेपुढेत असे बारा ते तेरासपर्यंत

इतके लोक असतात मोठ्या पंचायतीने स्वतःच्या माहितीवरून किंवा आसपासच्या खात्रीलायक इतमात घाप घेवर विचारून गुन्ह्याची चौकशी करावयाची, आणि चांजे ठेवण्यास पुरेसा पुरावा असल्यास आरोपीस धाकट्या ज्युरीपुढे इनस्पाऊस पाठवावयाचा योग्य पुरावा नसल्यास, 'फिरीद खरी नाही' असा शेरार मारून फिरीदभाजी कोर्टाकडे परत पाठवावयाची, म्हणजे आरोपीस सोडून देण्यात येते

पूर्वीच्या जुलमी राजाच्या कारकीर्दीत या पद्धतीचा इंग्लंड-मध्ये लोकस फार उपयोग होई आपल्या सर्वांप्रमाणे वाटेल त्या अभिय इतमास शेगाण्यापागायातून उचलून दूरच्या कोर्टापुढे चौकशीस पाठविण्याच्या मार्गात त्या काळाच्या राजांस 'मोठ्या पंचायती' चा मोठीच अवचण असे हल्लीहि या पद्धतीचा कायदाच आहे फ्रान्स ओळखीच्या इष्टनिष्ठापसून आरोपात दूर नेल्याने त्यास आपल्या वचाभाव रितो नरुर ता साक्षापुरावा करणे कठीण होते व त्यामुळे अन्याय होण्याचा समव असतो या कारण रतव मोठ्या पंचायतीची पद्धति फार फायद्याची आहे

द प्र जी व यू रो पी य प द्द ही ती ल फ र क — (१) इस्रायेली पद्धतीत फौजदारी कामांत मुदतीचा कायदा लागत नाही, म्हणजे गुन्ह्याबद्दल फिरीद २ वर्षास ठराविक मुदत नाही पुष्कळ वेपे लोटल्यावरहि फिरीद आणता येने युरोपवर्गात इतरत्र मात्र मोठ्या गुन्ह्यांना वीस वर्षांची व धाकट्यांना पांच किंवा दोन वर्षांची मुदत आहे त्या त्या मुदतीनंतर फिरीद चालू नाही (२) इतर युरोपीय देशात लहान मोठ्या प्रत्येक गु-न्हात सरकारचे फिरीदीचे काम चालविणे इंग्लंडमध्ये हलक्या गु-न्हात फिरीदी पक्षाचे काम खानगी व्यक्तीवर पडते (३) इंग्लंडमध्ये सर्व चौकशीचे काम प्रसिद्धपणे चालते इतर युरोपमध्ये पूर्वचौकशीचे सर्व काम गुप्तपणे चालवे असा नियम आहे (४) इंग्लंडमध्ये एकजत्रपद्धति आहे म्हणजे फौजदारी न्यायकोर्टाचे काम एकएकदा नज्ज करीत असतो पण इतरत्र युरोपखंडात अनेकजत्रपद्धति चालू आहेत

हि दु स्था ना फौ ज दारी काय दा — हा विविष्ट असा प्रामुख इंग्लंडच्याच कायद्याच्या अनुरोधाने बनविण्यात आला आहे व गु-न्हाच्या व्याख्या पिनलकोडमध्ये व चौक-शीची रीत प्रोसीजरकोडमध्ये दिली आहे व हे कायदे पास करून निश्चित करण्यात आले आहेत जुन्या कायदा-सधर्मा माहिती 'न्यायपद्धति' व 'अपकुर्य' (टॅट) या लेखात पहा

प्यूसेल तेल — भाय्य, बटाटे, द्राक्षाच्या रॉया यांपासून मद्यसार काढल्यानंतर उच्च बाष्पीभूत असणारा जो द्रव शिष्टक राहतो त्याला प्यूसेल तेल हें नांव आहे याची वाफ खबक होते याला फार दुर्गंध येते व हें चाखल्यास जिमिंस चटका असतो

यांत एथिल व अमिल मद्यसाराखेरीज कच्चे ज्वार, प्रउ. या सूत्रानें ओळखले जाणारे इंधन व कच्चे ज्वार, क प्रउ या सूत्राचे अन्न असतात. दक्षिण फ्रान्समध्ये होणाऱ्या दाहल्या शिखरी पृथुसेल तेलांत प्रॅपिल मद्यसार असतें. व मोट्या कावडीतील पृथुसेल तेलांत आयसोप्रायमरी स्प्टिल मद्यसार असतं. ब्राडे व धान्य यातून निघणाऱ्या दाह्यांत शिलकी तेलांत भायसोप्रायमरी, अमिल मद्यसार व आयसोस्प्टिल कार्बिनोल हीं द्रव्यें असतात यागारी दाह्यमध्ये पृथुसेल तेल नेहमीं कमी जास्त प्रमाणात असतं.

हे तेल व त्याचा मुख्य घटक अमिल मद्यसार हीं मज्जातंतुस्य अपकार करणारीं विषे असून तीं योज्या प्रमाणांत पोटांत घेतल्यास तद्दान लागते, डोके दुखने व भिमेला घुरणी येते व आन्न प्रमाणात घेतल्यास आतड्यास पीळ पडल्यासारखें होतें. अगुद दाहनें मज्जातंतुवर व आंतड्यावर नेहमीं अपकार होतो राबुटी याच्या मनें ज्या मानानें मद्यसार घरच्या दारांचें असेल व त्याचा वायुविदु जास्त असेल त्या मानानें त्याचा अंमल जास्त चढतो दाह्यमध्ये पृथुसेल तेल असतें यामुळेच ती अवायकारक होते असें रिचे याचें मत आहे पृथुसेल तेलाचें मात्र प्रमाण असलेल्या दाह्याच्या अमलाचें उभ स्वरूप तज्ज्ञ लोकां कार लवकर ओडखतात.

फ्रँकफोर्ट-ऑन-ओडर—प्रशिया, बर्लिनच्या आग्नेयीस ५० मैलापे, ब्रॅडेनबर्ग नावाच्या प्रांताच्या राजधानीचें शहर. लोकसंख्या (१९१९) ६५०-५ या ठिकाणीं सर्वे प्रहाराच्या शास्त्रावनी युक्त असें बरेच मोठे संश्लोक सैन्य असतें गॅन, घातूंची भाटी, कागद, रासायनिक द्रव्यें इत्यादि अनेक वस्तू तयार करण्याचे येथें कारखाने आहेत याच्या आसमंतात कोळशाच्या खाणी आहेत १३ व्या शतकात फ्रँकफोर्टियन व्यापाऱ्यांनीं येथे वसाहत नेहगामुळे हे शहर उदयास आलें

फ्रँकफोर्ट-ऑन-मेन—जर्मनीतील एक प्रसुप्त धोमान व्यापारी शहर. इ स १०९६ पर्यंत हे स्वतंत्र शहर होतें. मेन नदीच्या दोन्ही बाजूंनी या शहराची वाढ झाली असून नदीवर अनेक पूल बांधून, शहराचे वेगवेगळे भाग एकमेकांस जोडले आहेत प्राचीन काळीं या ठिकाणी रोमन बाद-शाहाचा निवडणूक होत असे इ ११६० पासून येथें त्यांचा राज्याभिषेक होऊं लागला. रोमर नावाच्या प्रसिद्ध पुन्या इमाऱतांत रोमन बादशाहाच्या, एकदूर घातून तसबिरी आहेत. त्या घरांत गोएटे कवि स. १७४९ ते १७७५ पर्यंत रहात होता, तें गोएटे-हाऊस, गोएटे पदार्थसंग्रहालयास जोडलें असून या ठिकाणीं पुने कागदपत्र व गोएटेच्या काळच्या बाह्यमातील २५००० निवडक पुस्तके असलेलें प्रयत्नसंग्रहालय आहे. 'स्टाबेल आर्ट इन्स्टिट्यूट' मध्ये असलेला जर्मन कोरीव कामाचा दिनाणखाना, ३ लक्ष पुस्तके असलेलें म्युनिसिपल ग्रॅजर्सग्रहालय व त्याच ठिकाणीं असलेला नागरीचा संग्रह, 'बेथमन' अजबखाना, सर्वकलाविज्ञान मंडळाचें

औद्योगिक कलेनें प्रदर्शन व दोन संगीतशाळा इत्यादि महत्त्वाच्या सत्या आहेत रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ एक्सपेरिमेंटल थॅरेप्युटिकल संस्थेंत सूक्ष्मस्तुशास्त्राचा व लसीचा (वॅकसीन) ऑलजी व शीरम) अभ्यास करण्याकरितां परदेशी गतून विद्यार्थी येतात. प्रशियन स्टेट रेल्वेचे मुख्य स्टेशन नदीच्या किनाऱ्यावर आहे मोटेपणात सर्व पृथ्वीवरील 'टर्मिनस'मध्ये याचा तिसरा नंबर लागेल प्रयत्नकाशन, सुदण, दाह्य गळणें व किनाईन तयार करणें हे येथील मुख्य उद्योगधंदे आहेत. येथें १९१४ सालीं एक विश्वविद्यालय स्थापन करण्यांत आलें. लोकसंख्या (१९१९) ४३९००० हे पुरातन शहर ग्लिस्ती शतकाच्या पहिल्या शतकात वसविलें असावें १७ व्या शतकांत हे शहर पूर्वे फ्रँकशा राग्याचें राजधानीचें शहर होतें युरोपातील धार्मिक सुधारणेच्या वेळीं या शहरानें प्रॅटिस्टंट लोकांची बाजू घेतल्यामुळे त्याला बराच त्रास सोळाव्या लागला १८०६ सालीं व्हाइत-मेघ' बनल्यामुळे या शहराचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें, स. १८२० त तें फ्रँकफोर्टच्या प्रॅडबन्चीची राजधानी झालें १८१५ सालीं तें पुन्हा शहर बनल व पुढल्याच वर्षीं जर्मन सभाचें बसतिस्थान झालें स १८७१ च्या फ्रँको-जर्मन महायुद्धाच्या तहावर या ठिकाणीं सद्या शाखासुळे, त्यास फ्रँकफोर्टचा तह असे म्हणतात.

फ्रँकलिन, यॅजामिन (१७०६-१७९०)—एक अमेरिकन परराष्ट्रकील, सुरसुद्धांत औतिकशास्त्रज्ञ हा १० व्या वर्षीं शाळा सोडून परीं मेणबत्त्या व सावणाच्या करखान्यात काम करू लागला १३ व्या वर्षीं तो छापखान्यात शिरला व स्पॅन्टरच्या धनीवर तो स्वतः लेख लिहू लागला. पुढे यॅजामिननें हा भावाचा छापखान्या सोडून फिलाडेल्फिया येथें संम्युअल फीमरच्या छापखान्यात नोकरी धरली. १७२४ त इंग्लंडला जाऊन तेथें छापखान्यात काही वर्षे नोकरी करून १७२६त फिलाडेल्फियाला त्यानें परत येऊन स्वतंत्र छापखान्या काढला १७२९ त त्यानें पेनसिल्व्हेनिया गॅझेट हीं घाता दिक पत्र विकत घेतलें व हीं दोन्ही उतम चालवून चांगली प्रसिद्धि मिळविली १७३३ च्या सुमारास तो फ्रेंच, इटालियन, स्पॅनिश व लॅटिन इतक्या भाषा शिकला १७३६ त जनरल असेंन्लीच्या ह्याकंची नोकरी, १७३७ त फिलाडेल्फिया येथें पोस्टमास्तरची नोकरी व १७४३त वसाहतीच्या पोस्टखात्यावर नोकरी केली १७४९ सालापासून पुढे तेरा वर्षे तो पेनसिल्व्हेनियाच्या जनरल असेंन्लीचा सभासद झाल. स. १७५४ पासून फ्रान्सबरोबर युद्ध सुरू झालें, त्यावेळीं ब्रिटिश जनरल ब्रॅडोक याला फोडें, गाड्या बघिरे मदत मिळवून दिल्ली शिवाय याच सुमारास पेनसिल्व्हेनियामधील यला जमीनदारांनीं असेंन्लीनें वसविलेले कर देण्याचें नाकारले व लोकांच्या इतर काही हक्कांवरदे गदा आणली. तेव्हा त्याचरुद द्वाद मातव्याकरितां असेंन्लीनें फ्रँकलिनला शिष्टाईत पाठविलें, पण यापासून काही फायदा झाला नाही त्या

राष्ट्रसन्, अॅडमस्मिथ वगैरे विद्वानांशीं स्नेह जोडला; त्याच्या वाङ्मनीन व साम्राज्य विस्तृतमुळे त्याला सेंट ऑग्युस्च्युनिव्हर्सिटीनें डॉक्टर ऑफ लॉज, हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीनें मास्तर ऑफ अर्ट्स्, आक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटीनें डी. सी. एल. या पदव्या दिव्या. इंग्लंडमध्ये लॉर्ड प्रेनसिडरनें फ्रान्सचरोबरच्या सुद्धांतिल कर्नॅफडीचिरीत वसाहतींत लागू केलेल्या स्टॅच अॅक्ट्ज-विद्द चळवळींताल पुढारी म्हणून फ्रँकलिनची इंग्लंडमध्ये पार्लमेंटच्या कमिटीनें जवानी घेतली व त्याचा उत्तम परिणाम होऊन स्टॅच अॅक्ट रद्द करण्यांत आला. तथायिकायद, कांच वगैरे चार पांच जिन्सावर वसाहतींत कर घनविषयांत आले.त्यावेळींही फ्रँकलिननें इंग्लंडांत त्याविद्द मोराची चळवळ व वसाहतवाण्यांची राजनिष्पत्ती इंग्लंडशीं संघर्ष फायदम राहिल असा तद्जोड्याचा मार्ग सुचविण्याची पराकाष्ठा केली; त्यांत त्याला यश आलें नाहीं. त्यानंतर अमेरिकेंत सुरू झालेल्या स्वातंत्र्ययुद्धांत तो पुढारी बनला, व पेनसिल्व्हानियामेंत कॅंग्रेसचा सभासद झाला. तेथे हॅरिसन, डिङ्गिन्सन, जॉन्सन वगैरेच्या कमिटींताल मेबर या नात्यानें त्यानें स्वातंत्र्ययुद्धांत घिटनमधील मित्राची, फ्रेंच राजाची व जर्मनींत इतर देशांची मदत व सहायभूति मिळविण्याच्या कामांत बहुमोल मदत केली. १७७६ मधील स्वातंत्र्याच्या अर्द्वारनामा त्याच करणाऱ्याचो व इतमचाच्या कमिटींतहि तो होताच. नंतर फ्रान्समध्ये जाऊन मदत मिळविण्याकरता देशाळ पाठविण्यांत आलें. तिगडे निघण्यापूर्वीं त्यानें आंगला सवें पैसा—सुमारे ४००० पौंड—युद्धमदतीकरतां कॅंग्रेसच्या हवालीं केल्या इंग्लंडविद्द याळविलेल्या स्वातंत्र्ययुद्धांतिल पुढारी या नात्यानें तर तो फ्रान्समध्ये अर्यंतच लोकप्रिय झाला, व पुढे स. १७८२ मधील सद्दकमिशनमधील सभासद या नात्यानें इंग्लंडमध्ये स्टेट्स्सेक्रेटरी सेलवोनें याचशाबरोबर कॅंग्रेसच्या सूचनानां काडीभरिद्द भक्ता न पोनेल अशा तऱ्हेनें वोलणें करून फ्रेंच सरकारबरोबरच्या मित्रांस किचिन्मात्र न दुखावतां १७८३ त पक्षा तद्द घडवून आणला व युनायटेड स्टेट्स्च्या स्वातंत्र्यनाम्यावर इंग्लंडचे शिक्षामोर्तव करून घेतलें. अंतर जेफेरसनच्या मदतीनें स्वीडन, प्रशिया वगैरे देशाबरोबर व्यापारी तद्द केले. याप्रमाणें सर्व कामगिरी व्यवस्थित पार पाडून परत अमेरिकेंत आल्यावर किनाडे-ल्लियाच्या म्युनिशिपालिटीचा अध्यक्ष, पेनसिल्व्हानियाच्या सुप्रान एक्सिट्यूटिव्ह कौन्सिलाचा प्रेसिडेंट (१७८५-८७) व फेडरल कॅंन्सिट्यूशन कन्व्हेन्शनचा (१७८७) वॉशिंग्टनच्या वैरहजेरीच्या वेळचा प्रेसिडेंट तो निवडला गेला शिवाय गुलामपद्धतिविषयेंतक सोसायटीचा प्रेसिडेंट या नात्यानें त्या पवित्र कार्यांत त्यानें मदत केली. याप्रमाणें त्यानें आमरण देशकार्यांत उत्कृष्ट मदत केली त्यानें स्वतः आपलें लिडिल्लें आत्मचरित्र नमुनंदार आहे. राजकारणावर त्याचे अनेक लेख आहेत, शिवाय त्यानें अर्थशास्त्रांतिल चलन, लोकसंख्या, संरक्षकपद्धति वगैरे विषयांवर पुस्तकें लिहून, अमेरिकेंतिल

अर्थशास्त्र, एवढी बहुमानांची पदवी मिळविली. सृष्टिशास्त्रांतिल त्याचे प्रयोग व दोष तुटपुंजे व मौजेलापर केलेले भसे आहेत, पण सर्वेस्वीं शास्त्रशास्त्रांत वाहून घेण्याचा त्याचा हेतु राजकारणाच्या विलक्षण गडबडीतून सवसर निळण्यापूर्वींच तो दारह्यामुळें साधला नाहीं. तराईह धरणांकेपांची उपपत्ति, 'फ्रँकलिन स्टोव्ह', 'लायटनिंग रॉड', आकाशविद्युत्-वरील पतंगाचा प्रयोग, जहाजावरील वॉटरटाइट कंपार्टमेंट्स, तरंगते नागर, इत्यादिकांच्या शास्त्रीय घोषाणुळें त्याचें नांव अजरामर झालें आहे. शिवाय गणितशास्त्रांतिल त्याचें प्राविण्य त्यानें सधविलेल्या चौकोनांताल व वस्तुतांतिल अनेक कौंन्सावरून सिद्ध हांतें. वैद्यकशास्त्रांतिल त्याची कामगिरी म्हणजे शाकाहाराची तरफदारी व द्विर्दय्युक्त उपनेत्रांचा योष हीं होय असा अष्टांगू, बुद्धिमान, विद्वान वॅजामिन फ्रँकलिन होऊन गेला.

फ्रान्स—युरोपरांहाच्या पश्चिम भागातील एक राष्ट्र. उत्तर अक्षांश ५१° ५' ते ४२° २०' याच्या आणि पश्चिम रेखांश ४° ४२' व पूर्व रेखांश ७° ३९' याच्या दरम्यान हें आहे क्षेत्रफळ (१९२१) २१२६५९ चौरस मैल या देशाच्या वायव्य व पश्चिम भागांत भेसार्न, व लहान लहान ऑंगरपटॉर, भयभयान, पूर्व डॅल व आग्नीकडॉल भागांत पर्वत व उंच उंच ऑंगरपटॉर आहेत. पूर्व व दक्षिण भागांत आल्प्स जुरा, व्हॉस्जेस आणि पिरिनेांज हे पर्वत आहेत. या सर्वोत आल्प्स पर्वत फार उंच असून त्याच्या मॉण्ट ब्लॅंक या अत्युच्च शिखराची उंची १५८०० फूट आहे. हा देश पट्टकोनाहति असून याच्या तीन बाजूंस पाणी आहे. भूमध्य-समुद्राकडील किनारा खळ असून त्यावर मॉसेलिस नोंवाचें फ्रान्स देशाचें मुख्य बंदर आहे. या देशाचा अटलांटिक महासागराकडील किनारा रुद्द असून या किनाऱ्यावर 'रोचफोर्ट' व ला रॅशेली हीं दोन बंदर आहेत. वराल मंदराशिवाय वयोान, बोर्डो, नॅन्टीस आणि रॉबेन हीं यांही महत्त्वाची बंदर आहेत. या देशामधून व्होन, गॅरोन, लॅयर व सीन ह्या नद्या वाहतात. फ्रान्स देशांत फक्त सीन नदी नौकानयनास योग्य आहे. हिच्या शाखाहि तशाच आहेत. प्रेड ह्यू बोर्डेड, अॅसेसि, सेंटपाईट, पॅलेयू व नॅन्टुवा हीं सरोवर आहेत. या देशाला समुद्राचे सांभ्रण असल्यामुळें ह्या साधारणतः सदैपण उषदार आहे आणि पावसाळा चांगला होतो. या देशांत दर वर्षी सरासरी ३२ इंच पाऊस पडतो.

लं का व स्त्री.—निरतिराळ्या देशातून आलेले भिन्न भिन्न लोक मिलून फ्रान्स राष्ट्र बनलें आहे. फार प्राचीन काळी याच्या नैर्करय भागांत आयरिश लोकांनी, दक्षिणेंत भूमध्य-समुद्राच्या किनाऱ्यानें उत्तर आफ्रिकेंतील लिगुरियन लोकांनी, व पूर्व भागांत जर्मनींतिल लोकांनी वस्ती केली.वायव्य दिशेकडील भागांत स्कॅंडिनेव्हियन लोक येऊन राहिले आणि केल्स लोकांनी सीन व गॅरोन या दोन नद्यांच्या दरम्यानचा प्रदेश व्यापिला. या सर्वच राष्ट्रांचे हे लोक मूलपटक असून,

वांध्यां नरा. ठंगणे, लहान डोक्याने व सुकट केसाचे असे आहेत. रंतील भेटन लोकांची भाषा व त्याच्या चालीरिती क्राद्याच्या तसाच राहिल्या आहेत. फ्रेंच कुण्डसमधील कुंमिन्नमध्ये : कुंमिदा भाषा बोलण्यात देत असून वर्णानें हे कुंमिदा लोक इतरांहून भिन्न आहेत. १९२१ साली फ्रान्समध्ये ३,९२,०९,५१८ इतकी लोकसंख्या होती.

धर्म.—या देशात पूर्वी रोमन कैथोलिक, प्रॉटेस्टंट व हिन्दू ह्या तीन पंथांना राजकीय मान्यता होती. १९०४ साली पोप व फ्रान्स यांच्यामध्ये विरुद्ध आख्यामुळें फ्रान्सने पोपशी व सर्रास नव्वेची आपला संबंध तोडून टाकला शास्त्र-विक रोमनकैथोलिक धर्माचे माहेरघर म्हणून फ्रान्सची प्रसिद्धि असे. त्यामुळें सुद्ध फ्रान्समधील पुष्ट लोकवांगी ही गोष्ट पटली नाही. महायुद्धामध्ये धर्मयुद्धां व उपाध्यायांनी फ्रान्सला विजय मिळवा एतदर्थ मनोभावे मदत केली. त्यामुळें महायुद्धानंतर फ्रान्समध्ये लचकसंधर्षी अधिकाधिक अनुभूत मत होत चालले. याचा परिणाम मिलेराडच्या कारकीर्दीत फ्रान्सचा पोपशी पुन्हा संबंध प्रस्थापित होण्यामध्ये झाला व फ्रान्समध्ये सरकारसंपत धर्म कोणताच असा राहिला नाही.

शेतकी.—इ. स १९२१ मध्ये ९,७३,२१,४१६ एकर जमीन लागवडीखाली होती. मुख्य उत्पन्न गव्हाचे व द्राक्षांचे आहे. द्राक्षापासून साखो पांड्याची दारू तयार होणे व ती परदेशात पाठविली जाते. याशिवाय या जमिनीत मेषलिन, राय, जव, ओट, राजगिरा व मका ही धान्येहि होतात. येथील उद्योगधंद्यांत उद्योगी पडणाऱ्या वनस्पती म्हणजे वॉटरूट, सण, अंबाडी, बोलसा, तंबाखू, व द्राक्षाच्या वेली या हांत यापैकी वॉटरूटपासून साखर तयार होते, बोलसापासून तेल काढतात, आणि द्राक्षापासून दारू तयार करतात या देशांत दर वर्षी १,०७,२६,९९,००० ग्यालन दारू, केडी, अनन्स सायडर अॅपल, डेझर्ट अॅपल, पीयूष, नेस्टनट, वालनट, अंजीर, अॅप्रिकट, अॅप्लिडू, नारिंगे, सिट्रन, टूपल आणि तुले ही मुख्य फळे होतात. तुलावर रेशमाच्या किड्याची वाढ करण्याचा व त्यापासून रेशमी काढण्याचा मोठा धंदा असून त्या धंद्याला येथील सरनारचा मोठा आश्रय आहे. मोगलगाईचीहि वाढ करण्याचा धंदा या देशात आहे. त्यांचा उपभोग फळांप्रमाणे खाण्याकडे होतो शेतकीच्या व्यवस्थेकरिता येथें एक वेगळें प्रधानमंडळ आहे. १८१९ साली फ्रान्सच्या प्रत्येक भागात एकेक नॅबर ऑफ अॅप्रिडलवर स्थापन करण्याचे ठरविण्यात आले.

या देशातील एकंदर ३६,७०० चौरस मैल जमीन अरण्याने व्यापिली असून तीत पाइन, कॉर्क, ओक, नेस्टनट, हीं शादें होतात. द्रष्ट अरण्याकत यातील पर्यटनार आढळें. या अरण्याचा ३ भाग येथील सरकाराकडे आहे व बाकीचा सामगी मालकाकडे आहे

उद्योग धंदे—इतर देशांप्रमाणे फ्रान्स देशातहि यंत्रांची वाड झाल्यामुळें बहुतेक मर्ग औद्योगिक कारखाने विशेषतः यंत्रांच्या साहाय्याने चालविण्यात येतात यामुळें येथें उद्योगध-यांची भरभराट होत आहे. तीन डिपार्टमेंटांमध्ये म्हणजे पॅरिस व त्याची उपागयननगर यांत उद्योगधंदे करण्याची लांबसंख्या मोठी असून ती पोपाखाच्या व इतर अतरे बगिरे शोकाच्या यस्तू तयार करते. फ्रान्समध्ये शोकी लोक फार असल्यामुळें अकरया धंदेवाईक लोकसंख्येचे प्रमाण बरेंच आहे १९२२-२३ साली फ्रान्समध्ये सापरेचे ९० कारखाने होते. मच्छी-मारीचा धंदाहि मोठ्या प्रमाणांत चालतो.

व्रिदन, युनायटेड स्टेट्स, आणि जर्मनी या देशाच्या मानानें यात लोखंड व कोळसा कमी सापडतो. १९२२ साली ३,११,६३,००० टन कोळसा व २,०८,३२,००० टन लोखंड साणीतून निघाले. कोळशाच्या खाणां फ्रान्सच्या उत्तरेकडील भागात, पॅस-डिकेलेनमध्ये मध्यभागात आणि पश्चिम प्रांतांत आहेत. लोखंड लोरेन, वॉट व येरी यांमध्ये सापडते. यात जे धातुकामाचे कारखाने आहेत त्यात दरवर्षी ३ फीटी किंमतीचे पोलादी व लोखंडां सामान तयार होते. व शिक, सिसें, तांबे, निकेल वगैरे धातूंचे २० लक्ष किंमतीचे सामान बनविलें जाते.

याशिवाय यांत इतर धंदेहि पुष्कळ आहेत उदाहर-णाथे यात सुती, लोकरी, तागाचे, व रेशमी कापड तयार होत. कोंट कोंट कातडे कमाविलें व रंगविलें जाते. शिवाय दारूचे व काचेचे कारखानेहि कोंट कोंट आहेत पूर्वीपासून या देशांत रेल्वे व इतर दळणवळणाच्या सोई उत्तम आहेत. इस्वी सन १८६० मध्ये खुल्या व्यापाराची पद्धत सरनकट हस्तु साख्यापासून फ्रान्स देशांन उलट हळू हळू संरक्षक पद्धतीचा अवलंब केला तथापि फ्रान्स सरकारला निरनि-राळ्या प्रसंगी हांत बरेच फेरफार करावे लागले उदाहर-णाथे इस्वी सन १८९८ मध्ये धान्याचे पीक अपूर्ण झाल्या-मुळें परदेशांतून येणाऱ्या धान्यावर जकात बसविणें फ्रान्स सरकारला तहकूप करावे लागले फ्रान्सचा बहुतेक व्यापार देशातल्या देशांतच होतो. फ्रान्सचा परदेशाशी व्यापार प्रेट-व्रिदन, जर्मनी व युनायटेड स्टेट्स या राष्ट्रांच्या व्यापाराच्या मानानें कमी आहे

राज्य पद्धति व रा ज्य व्यवस्था.—फ्रान्स देशाची राष्ट्रीय घटना ज्या तत्कांवर बेली आहे ती तसें म्हटलीं म्हणजे (१) प्रतिनिधिसत्ताक राज्यपद्धति, (२) वयात आलेल्या प्रत्येक पुरुषाला राज्यकारभारांत आपले मत देण्याचा हक्क असणें, (३) प्रपानमंडळानें लोकाना जबाब-दार असणें आणि (४) प्रेसिडेंटवर कोणत्याहि प्रकारची जबाबदारी नसणें हीं होत.

फ्रेंच कायदेमंडळाच्या 'सिनेट' व 'वेम्बर ऑफ डेप्यु-टीज्' अशा दोन मुख्य सभा असून संबंध देशाच्या

राज्यकारभाराची मुख्य सूत्रे त्यांच्याच हातात आहेत महत्त्वाच्या प्रसंगां दोन्ही सभा एकत्र होतात व त्यांनी नॅशनल असेम्ब्ली असे नाव आहे. कान्पदेकान् काण्प्रोच अधिकार सिनेट आणि व 'चेम्बर ऑफ डेप्युटीज ' या सभांकडे आहेत, व त्यांच्या अंमलप्रमाणणीचे काम या प्रजासत्ताक राज्याच्या अध्यक्षाकडे व त्याच्या प्रधान मंडळाकडे सोपविले आहे " चेम्बर ऑफ डेप्युटीज " या सभेत एकंदर ५८ सभासद असून ज्या अॅरॉडिजमॅटमध्ये (फ्रान्समधील डिपार्टमेंट अथवा प्रांताचा एक विभाग) १० सप्त लोकसंख्या आहे तीतून एक 'डेप्युटी' अथवा सभासद पाठविण्यात येतो सिनेटमध्ये एकंदर ३१४ सभासद असतात उमेदवारांचे वय कमीत कमी ४० वर्षांचे तरी असणे लागते. त्यांची निवडणूक ९ वर्षांकरिता असून त्यांच्यापैकी ३ सभासद दर तिसऱ्या वर्षी बदलतात सिनेट व चेम्बर ऑफ डेप्युटीजच्या सभासदाना २७००० फ्रँक वार्षिक वेतन मिळते पूर्वी ज्या घराण्यातील लोकानी फ्रान्स देशावर राज्य केले त्या घराण्यातील लोकाना या दोन्ही संस्थांपैकी एखादी संस्थेचे सभासद होता येत नाही राष्ट्राध्यक्षांप्रिसिडेन्ट-नी नेमणूक ७ वर्षापुरती असून त्याची निवडणूक 'नॅशनल असेम्बली' कडून अथवा राष्ट्रीय संसदेकडून होते राष्ट्राध्यक्ष होण्यास उमेदवार असलेला पुढे फ्रँच नागरिक असून तो पूर्वी ज्या घराण्याने फ्रान्सवर राज्य केले त्या घराण्यातला नसला पाहिजे. त्याला १२,००,००० फ्रँक अथवा ४८००० पौंड वार्षिक वेतन मिळते याला दोन्ही सभा बोलवून त्यापैकी 'सिनेट'च्या अनुमतीने 'चेम्बर ऑफ डेप्युटीज' सभा मोडण्याचा अधिकार आहे. प्रधानमंडळातील इतमानामग ते पार्लेमेंटचे सभासद असेत अथवा वसोत-या दोन्ही सभामध्ये असून काही यावीवर बोलण्याचा हक्क असतो. या मंडळाने एकंदर १२ प्रधान असून त्यांच्या ताब्यात एकेक खाते देण्यात आले आहे.

कौन्सिल ऑफ स्टेटः—प्रिसिडेन्ट व विशेषत त्याच्या प्रधानमंडळास-विशेषत. राज्यव्यवस्थेसंबंधी-वेळेवेळीं सहा देशांनी कौन्सिल ऑफ स्टेट या नांवाची एक सभा आहे तिचे चार भय केलेले आहेत, त्यापैकी प्रत्येक भागास दोन अथवा तीन प्रधानकार्याना सहा यावी लागते. या सभेचे अध्यक्षस्थान न्यायन्यायाच्या प्रधानाकडे असते राजप्रतिनिधीवर राज्यव्यवस्थेच्या बाबींसंबंधी सामान्य न्यायासनाएवढे खटला चालविता येत नाही, म्हणून त्याचे वरील खटले या कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या एका पॅटसभेसमोर चालतात

स्वामिक सरकारः-राज्यव्यवस्थेच्या खटले फ्रान्स देशाचे ९० डिपार्टमेंट (प्रांत), पुन्हा ३८५ जिल्हे (अॅरॉडार्डिजमॅट), ३०१९ कॅंटन व ३७९६३ कम्यून पाडले आहेत प्रत्येक डिपार्टमेंटवर एक 'प्रीफेक्ट' (अधिकारी) आणि त्याच्या मदतीस एक सेक्रेटरी (निदर्शीत) व एक सहाय्यार मंडळ नेमलेले असते. प्रीफेक्टचा दाब कारभारावर

असावा म्हणून एक कौन्सिलजनरल नांवाचे मंडळ असते. याचे सभासद व्यापारी व धंदे करणाऱ्या वर्गातून निवडले जातात व त्यांची निवडणूक 'रासहा मतदान' (वयात आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला आपले मत देण्याचा हक्क) या तत्त्वावर होते. स्वाभिक राज्यव्यवस्थेच्या काही याबाबत या मंडळाचा निकाल सोवटला असतो

कॅटन हे जस्टिस ऑफ दि पॅसिचे ठाणे असून 'जनरल कौन्सिल' आणि डिस्ट्रिक्ट कौन्सिलच्या सभासदांची निवड करणारा एक पदक आहे वाम्यूनच्या मुख्य न्यायाधिशाला 'मेयर' म्हणतात हा 'मेयर' मुख्य सरकारचा एक प्रतिनिधि असून याच्याकडे देशाचे कायदे व हुकूमनामे प्रसिद्ध करण्याचे काम असते शिवाय हा वाम्यूनच्या स्थानिक स्वराज्यसंस्थेचा मुख्य 'कार्यकारी अधिकारी' असून त्या मार्गकारी अधिकाऱ्याच्या नात्याने याला पोलीस, जमाबंदी व वाम्यूनमधील लोकसंयोगाी कामे यांवर देखरेख ठेवावी लागते याशिवाय आणखी जन्ममूर्त्युची व लग्नाची नोंद ठेवणे व सुधारकपदातीची अग्ने लावणे इत्यादी कामे याला करावी लागतात या मेयराच्या मदतीस डेप्युटीज-अॅड-जॉइंटस नेमलेले असतात वाम्यूनमधील स्थानिक कामाचा निवाडा तेथील म्युसिपल कौन्सिल (स्थानिक स्वराज्यसंस्था) करते १९१०-१९२१ च्या अमदातीत मतदानाच्या बाबतीत महत्त्वाचा करक घडून आला. तां म्हणजे १९१९ साली प्रातिनिधिक निवडणुकीचे तत्त्व अमलात आले. शिवाय; मह देण्याचा अधिकार अद्यापिही देण्यात आला नाही

न्याय पद्धति—फ्रान्स देशात जी न्यायपद्धति स्वभावितवात आहे तदनुसार हीत (१) दिवाणी व फौजदारी न्यायकचेच्या आणि (२) त्रिशिष्ट न्यायकचेच्या अशा दोन प्रकारच्या न्यायकचेच्या आहेत त्यापैकी दुसऱ्या प्रकारच्या न्यायकचेच्यात (कोर्टात) फक्त व्यापारी खटल्यांचा निवाडा करणाऱ्या कचेच्या व उगत राष्ट्रांतली वल्गा बऱ्या अधिकाऱ्यावर त्याच्याकडून अधिकारी या नात्याने पडलेल्या गुन्हाबाबद्दल खटले चालतात, म्हणजे इंग्रजांत ज्याला अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह कोर्ट्स म्हणतात अशा न्यायकचेच्याच समावेश होतो ज्या पहिल्या प्रकारच्या कोर्टात दिवाणी व फौजदारी खटले चालतात त्याच्यापैकी अगदी कनिष्ठ दर्जाचे कोर्टे म्हटले म्हणजे जज-डी पॅक्सचे होय प्रत्येक कॅंटनमध्ये एक जज-डी पॅक्स असतो जज-डी पॅक्सच्या निकालावर ज्या कोर्टात अपील लागू वाकते त्या कोर्टाला 'ट्राइब्यूनल डी प्रिमियर इन्स्टेंस कोर्ट' अथवा ट्राइब्यूनल डी प्रिमियर कोर्ट असे म्हणतात. प्रत्येक अॅरॉडिजमॅटमध्ये असे एक कोर्ट असते ट्राइब्यूनल डी प्रिमियर इन्स्टेंसच्या निकालावर ज्या कोर्टात अपील होतो त्या कोर्टाला 'कोर्ट डी अपेल' असे म्हणतात.

जन्म-ही पेन्सपुटे जे फ्रीमदारी खेले येतात ते बेरिजकरून इतर सवे फ्रीमदारी खेलेल्यांची प्राथमिक पण गुप्तपणे तसासणी करण्यकारिता एक अधिकारी नेमलेला असतो; त्याला जन्म-डी-इन्स्पेक्शन असे म्हणतात. 'कोर-डी-कॅंसेशन' हे फ्रान्समधील अति वरिष्ठ दर्जाचे कोर्ट असून ते पॅरिसला असते. याचे 'चेम्ब्रे डेस रिक्वेट' अथवा 'कोर्ट ऑफ विटिग्रान्स', 'सिव्हिल कोर्ट (दिवाणी कोर्ट)' व 'क्रिमिनल कोर्ट (फ्रीमदारी कोर्ट)' असे तीन विभाग केले आहेत. फ्रान्समध्ये ज्या ज्या गांवां मोठा व्यापार चालतो त्या त्या गांवां हे 'ग्राइव्यूनां डी कॉमर्स कोर्ट' स्थापन केलेले असते. व्यापारी लोकांमध्ये व्यापारासंबंधाने जे तंडे उपस्थित होतात त्या तंड्याचा निकाल या कोर्टात होतो. यांतोच न्यायाधीश प्रमुख व्यापाऱ्यांतून निवडले जातात. ज्या गांवां मोठे उद्योगधंदे आहेत त्या गांवां काखानदार व लोकांमधील भाडणाचा निकाल करण्याकरिता कोन्सिल डी मुन्ड्हीम्ल नामक कोर्ट स्थापन केले आहेत.

सरकारी जमाखर्चाचा अंदाज—फ्रान्स देशाचे सरकारी जमाखर्चाचा अंदाज प्रचाराच्या हयात असून तो प्रधान वार्षिक जमाखर्चाचे एक सर्वसामान्य अंदाजपत्रक तयार करतो. आणि त्या सर्वसाधारण अंदाजपत्रकातच त्याच्या बरोबरोच्या प्रधानांना तयार केलेली व्यापाऱ्यांच्या खात्याची अंदाजपत्रके समाविष्ट करतात. नंतर निरनिराळ्या खात्यांच्या प्रधानांना त्यांच्या खात्याच्या खाचांकरिता जरूर ती रक्कम देतो. तेव्हा त्याला 'चेम्बर ऑफ डेप्युटीज' व 'सिनेट' या दोन्ही सभांची अनुमति मिळते, तेव्हा अंदाजपत्रक राष्ट्राधिकार्यांकडून 'लॉइडेस फायनासेन्स' या नावाखाली प्रसिद्ध करण्यात येते.

कर गोळा करण्याकरिता प्रत्येक डिपार्टमेंटमध्ये एक कलेक्टर नेमलेला असतो. हा कलेक्टर कर गोळा करतो; एवढेच नव्हे तर त्याच्या डिपार्टमेंटमधील ज्या सावकारांना फ्रान्स राष्ट्राला कर्जाक पैसे दिले असतील त्यांना गोळा केलेल्या करांतून हप्त्याहप्त्याने वसूल देतो, आणि ब्यांकीची कामीही चालवतो.

या देशाची उत्पन्नाची मुद्रा वाचवण्यासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर होत. प्रत्यक्ष करात जमीनमहसूल, डोईपटी, घरपटी, घरांचा दारू व खिडक्यांवरील कर, व्यापारी परवान्यांवरील कर, इत्यादि करांचा समावेश होतो. १९१७ साली प्रत्यक्ष कराच्या यादीतून घरे, सिद्धकथा, खासगी मालमत्ता इत्यादि बाबी वगळण्यात आल्या. अप्रत्यक्ष करांत नोंदणीकरिता, कोर्टांचा अथवा टपालाची टिकिटें, आयात-मालावरील जकात आणि देशांतरच्या देशांत उत्पन्न होणाऱ्या दाख व इतर अमली पदाधीवरील कर इत्यादि करांचा समावेश होतो. याशिवाय उत्पन्नाच्या इतर बाबी म्हणजे म्हणजे सरकारी भंगल, सरकारी दाणाढ्याचे व

इतर संपादक वगैरे तयार करण्याचे कारखाने, टॅंपॉल, तार-येंत्रे आणि सरकारी आगगाड्या या होत.

आयव्यवस्था—त्यातील ट्रेझरर, पेयर, रिजिस्ट्रर वगैरे अधिकार्यांकडून जे हिशोबाचे अथवा जमाखाचचे कागद येतात त्यांची तपासणी करण्याकरिता एक अधिकारी नेमलेला असतो, त्याला 'कूर डेप, कॉमटेस' असे म्हणतात. या अधिकार्यांकडून त्या जमाखाचची तपासणी झाल्यावर ते पार्लमेंटकडे पाठविण्यात येतात, आणि पार्लमेंटने त्याला अनुमति दिली म्हणजे ते कायम होतात. महायुद्धामध्ये जमाखाचचे अंदाजे भयंकररूप फुगले. १९२१ साली फ्रान्सचे उत्पन्न २२८३७ दशलक्ष फ्रँक होते, व खर्च २२७४८ दशलक्ष फ्रँक होता.

राष्ट्रीय कर्ज.—जगातील कोणत्याही देशावरील कर्जापेक्षा फ्रान्सवरील कर्ज फार मोठे आहे या कर्जाचा जन्म १५ व्या शतकात झाला, आणि तेव्हापासून यांतोच राजांच्या अवाढव्य खर्चांमुळे आणि राष्ट्रातील आयव्यया-विषयी त्यांच्या निष्ठाळीपणामुळे ते फारच वाढून गेले. १९२१ साली फ्रान्सचे एकंदर कर्ज ३०९५०२ दशलक्ष फ्रँक होते.

सैन्य—इ. स. १८७०-७१ मधील फ्रेंचो-जर्मन लढाईच्या अवघातापासून लष्करी खात्यात फ्रान्समधील प्रत्येक घड्याळट माणसाने नोकरी करणे सक्तीचे होऊन बसले. १८७० पासून पुढे १८७२, १८८९ व १९०५ मध्ये सैन्यभरतीचे मोठे महत्त्वाचे कायदे पास झाले त्यापैकी इ. स. १९०५ मध्ये झालेल्या कायद्यामध्ये फ्रान्समधील सैन्याची वाढ जर्मनीतील सैन्याच्या बरोबरीने नेहमी असावी असे ठरविण्यात आले. १९०७ साली लष्करी कायद्याच्या बनावणीमध्ये महत्त्वाचे फेरफार घडवून आणले. प्रत्येक सैनिकाला एकंदर २१ वर्षेच येत नोकरी करावी लागते. २० व्या वर्षी त्याची भरती होते. १९२१ साली व्हॉईन नदीच्या टांपुंत फ्रान्सचे एक लक्ष सैन्य होते व इतर ठिकाणचे सैन्य ८३०००० होते आरमारसैन्याची नेमणूक राष्ट्राध्यक्षांकडून होत असते.

फ्रान्स देशाच्या सर्व किनाऱ्यांचे आरमाराच्या सोयीसाठी पाच विभाग (अॅरोडिझमेट्स) केले आहेत 'म्रेस्ट' येथे 'इकोल नेव्हल' नामक आरमारी शिक्षणाची शाळा आहे. पॅरिसमध्येही एक आरमारी शाळा आहे. याशिवाय ट्यूलीन, म्रेस्ट वगैरे ठिकाणीही लहान लहान शाळा आहेत. १९२४ साली फ्रान्समध्ये सधे प्रकारची अद्यापि १९१ होती. त्यापैकी पहिल्या व दुसऱ्या वर्गाची अद्यापि अनुक्रमे ६ व ३ असून कुल्लर ६, विनाशिका ५८, टॉपॅंडी १७ व पाणबुड्या ४६ होत्या. १९२३-२४ साली फ्रान्सचा आरमारी रचवै २८०३७०० फ्रँक होता. व्यापारी जहाजांची भरदा १६०२७ होती व विमानांची संख्या १३५१ होती.

शि क्ष ण.—फ्रान्समध्ये सार्वजनिक शिक्षणाचे बरेच मोठे ओझे त्यातील काम्यून, डिपार्टमेंट व सरकार यानी आपल्या शिारावर घेतले आहे. व त्यांनी सार्वजनिक शिक्षणसंस्था टिकडिकीर्णा स्थापन केल्या आहेत याशिवाय अणखी खाजगी शाळा आहेत व त्याच्यावर देखरेख सरकारची असते फ्रान्समधील शिक्षणखात्याचा जो मंत्रि असतो त्याला त्याच्या कामात मदत करण्यास त्याला वेळोवेळी सहा देण्यास एक मंडळ स्थापन केलेले असते त्या मंडळाचा हा मंत्रि अध्यक्ष असतो.

प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असून ते तेरा वर्षांच्या आतांल मुलामुलींना मोफत दिले जाते प्रत्येक काम्यूनमध्ये प्राथमिक शिक्षणाची एक शाळा असावी असा नियम आहे १९२३-२४ साली प्राथमिक शाळांची संख्या ८१४४८ होती दुय्यम प्रतीचे शिक्षण सक्तीचे नाही. विद्यार्थ्यांना फी घेऊन असते शिवाय सरकार पुष्कळशा शिष्यवृत्त्या देते त्यामुळे या शाळांतील शिक्षणक्रम एकदर ७ वर्षांचा असतो दुय्यम शिक्षणसंस्थांची संख्या १९२३-२४ साली ५७० होती उच्च शिक्षण विश्वविद्यालयातून व विशिष्ट उच्च दर्जाच्या शाळातून मिळते. हे शिक्षण बहुतेक सरकारच्या हाती आहे, तरी स १८७५ च्या कायद्यान्वये उच्च शिक्षण खाजगी मंडळाना खाजगी विद्यालयातून देण्याची मोकळीक मिळाली आहे पण इ स. १८८० च्या कायद्यानुसार विद्याविषयक शाखा व पदवीदानाचा हक्क त्या दोन्ही गोष्टी फ्रान्स सरकाराने आपल्याच हाती ठेवल्या आहेत या देशातील विश्वविद्यालयात मुख्यतः वैद्यक, वाङ्मय, साहित्य, कायदा आणि प्रॉटेस्टंट-पंथी ईश्वरवादाचे शास्त्र त्या विद्याशाखांचे (विषयांचे)

याच्याहि पोटापाण्याची व औषधोपचाराची सोय त्या लोकांना करावी लागते.

वसाहती —फ्रान्सच्या वसाहती इंग्लंड खेरीबवरून इतर देशाच्या मानाने पुष्कळ आहेत. त्या दृष्टीने इंग्लंडचा नंबर पहिला लागतो व फ्रान्सचा नंबर दुसरा लागतो. त्या वसाहतींची नावे, त्यांचे क्षेत्रफळ व त्यांची लोकसंख्या पुढील-प्रमाणे आहे. या वसाहतींचे क्षेत्रफळ ३१,५८६,२६ चौरस मैल असून लोकसंख्या ५,५६,२१,१८४ आहे आशिया, हिंदुस्थानातील वसाहती.—अनाम, क्वाबोडिया, कोचीनचीन, टोबॅगो, लेवॉम, सौरिया आफ्रिका —अल्जेरिया, ट्यूनिस, सिनेगल, फ्रेंच सूदन, अप्पर व्होल्टा गिनी, आयव्हरी किनारा, डहोमे, मॉरिटानिया, नायगर, कांगो, कामेरून, टोगो, रेयुनियन, मादागास्कर, मेयोटे, व सोमाली किनारा अमेरिका —ग्वायना ग्वाडलूप, मार्टिनेक, सेंट पियरी व मिकेलन. ओशिआनिया —न्यू कॅलिडोनिया आणि अवलंबित वसाहती, व ओशिआनियामधील लहान लहान वसाहती. मोरोकोचा बराचसा भाग फ्रान्सच्या संरक्षणखाली आहे.

इतिहास —इ स. पूर्वीच्या सहाव्या शतकात मार्सेस येथे फिनिसियन लोकांची वसाहत होती नंतर ह्यू ह्यू-ग्रीक लोकांहि येथे येऊन त्यांनी मूळ रहिवाशांशी दळणवळण ठेवून त्यांना आपला व्यापार व कलाकौशल्य शकविले इ स. पूर्वीच्या २१८ व्या वर्षानंतर हॅनबेल् याने दक्षिण गॅल (फ्रान्स) जिंकला नंतर गॅल लोकांचा रोमशी वारंवार संबध येऊ लागला इ. स. पूर्वी ५८ व्या वर्षी दक्षिण प्रातावर सीझरची नेमणूक झाली. त्याने फ्रान्सवर स्वाभ्या करणाऱ्या जर्मन व हेलवेथियन लोकांचा पूर्ण मोड

ऑस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड या ह्यां तीन राष्ट्रां वरदायात आली. न्यूझीलंड आणि ऑस्ट्रेलिया यांच्यात मेहमां चढाओढ लागलेली असे. मेरोविंजियन राष्ट्रे दुर्बल असल्यामुळे राजदरबारां मेघरांनी ह्यांचा सत्ता हद्द हद्द द्वितीय चंडन बालो-विंजियन घराण्याची स्थापना केली. त्याचा मूल पुरुष हेरि-स्टालचा पेपिन (६८४-७१४) होय. त्याने न्यूझीलंड राज्याचा पाठाव करून न्हार्लेवल्फोर्डची जर्मन लोकांत विसती धर्माचा प्रसार केला. याच्यानंतर स. ७८७ त चार्लस मार्टेल (७१७-७६१) हा मेयर झाला. याने स. ७३२ त चाल करून मेघांच्या मुसुलमानांचा पॅप्यटिअर्स येथे पराभव केला व फ्रँक राज्यास क्विबिया, सेक्सन, स्वैबिया हे प्रांत जोडले, व जर्मनीत विसती धर्माचा प्रसार केला. याच्यानंतर स. ७४१त पेपिन याने नामधारी मेरोविंजियन राजाची सत्ता सुगारून दिली व ७५१ त फोपच्या संमतीने स्वतःच राजा ही पदवी धारण केली. याने स. ७५५ त इटलीत प्रवेश करून लोबॉर्ड लोकांचा पराभव केला व वहाई प्रदेश फोपच्या स्थापन केला.

याचा मुलगा चार्लस उर्फ शार्लमेन (७६८-८१२) याने चांगली राज्यपद्धति अमलात आणून ज्ञान व शिक्षण यास उत्तम दिले. याने लोबार्डो, सॅक्सनी व नवहेरिया काबीज करून वॉटिक संसदाचीही स्थापना केल्याची व स्पेनमधील मुसुलमानांचा पराभव केला. स. ८०० च्या वर्षी रोम येथील सेंटपीटरच्या देवालयीत ३ व्या लिओने याला राज्याभिषेक केला. यानंतर याने पवित्र रोमन साम्राज्याचा बांधकाम या नांवाने आपली द्वाही फिरविली. व्हर्दूनच्या तहाने शार्लमेनच्या साम्राज्याचा विभागणी होऊन दुसऱ्या चार्लस राजाला पश्चिमभाग म्हणजे फ्रान्स व दुसऱ्या ताजशत पूर्व-भाग म्हणजे जर्मनी आला व या दोघांमध्ये लोथारिंगिया म्हणजे टॉरिनेचं राज्य स्थापन झाले. पुढे ८४३-९८७ पर्यंतचा काल अंदाधुंधीत मऊन ९८७ च्या वर्षी ह्यगफेपेट या सरदाराने एक तिसरे फ्रँच राज्यघराणे स्थापन केले. याने ९८७-९९६ पर्यंत राज्य केले व याच्यानंतर याच घराण्यात दुसरा रूपट (९९६-१०११), पहिला हेनरी (१०३१-१०६०), पहिला फिलिप (१०६०-११०८) वगैरे राजे होऊन मेल्यावर स. ११०८त सहावा लुई गादीवर आला. याने आपल्या राज्यात शांतता राखून फोपशी सलोदा केला. त्याच्यामागून सातवा लुई (११३७-११८०) याने आपले बहुतेक बले धर्मयुद्धात खर्च केले. नंतरचा राजा फिलिप ऑगस्ट (११८०-१२३३) याने ब्रिटनी, नार्मंडी, मेन-आन् किंवा आन्जु, टोरेन व पॉयटू वगैरे प्रदेशांत इंग्रजास हारून लाविले. याने पॅरिस येथे एक निष्ठापीठ स्थापन करून राज्यव्यवस्थेत काही सुधारणा केल्या. याच्या नंतर आठवा लुई व पुढे नववा लुई (१२२६-१२७०) याने राज्य वेळे. हा ९ वर्षांचा होता याची आई व्हॅस्टार्लची ब्लेंच ही राज्यकारदार वाढू लागली. पुढे लुई स्वतः मोठा दूर

व राजकार्यधुराधार निघाला, याने सरदार लोकांचे काही बालू दिले नाही. याने अंतस्थः राज्यव्यवस्थांतहि पुष्कळ सुधारणा केल्या. यापैकी विशेष महत्त्वाचं पॅरिस येथील पार्लमेंट अथवा कायदेसभेचे होय. याच्यामागून तिसरा फिलिप (१२७०-८२५) याच्या कारकीर्दीत फ्रँच लोकांची स्थिति वेदातील सत्ता नष्ट झाली. इ. स. १२८५ त चवथा फिलिप राज्यपदावरूढ झाला. याने फ्रँकर्स घेण्याचा प्रयत्न केला; तो पहिल्याने यशस्वीच ठरला पण शेवटी यालाच हार खावी लागली. याने फोपला आपल्या कक्षांत आणले.

याच्यानंतर याची मुले, दहावा लुई, पांचवा फिलिप व चवथा चार्लस ह्यां एकामागून एक गादीवर बसली. या तिघांसहि मूल नसल्यामुळे गादीवरून टंटा उपस्थित होऊन इंग्लंडचा राजा ३ रा एडवर्ड हा फ्रान्सच्या गादीवर आपला हक्क सांगू लागला. याच्यावरूनच फ्रान्स व इंग्लंड यांच्यामधील शतवार्षिक युद्धास प्रारंभ झाला

यानंतरचा सहावा फिलिप (१२२८-१३५०) हा व्हालॅइस घराण्याचा मूलपुरुष होय. याच्यानंतर दुसरा जॉन (१३५०-१३६४) व पाचवा चार्लस (१३६४-१३८०) यांनी राज्य केले. चार्लसच्या कारकीर्दीत फ्रान्समधील इंग्रजांच्या ताब्यातील असलेला बराच मुसुलमान काबीज करण्यात आला. नंतर सहावा चार्लस याने १३८० ते १४२२ पर्यंत राज्य केले. हा गादीवर असतानाच वेदा झाला तेव्हा राज्यसुरक्षे कोणाच्या हाता असावी याबद्दल ओलियानिस्ट व बर्गोडियन यांच्यामध्ये वृष खडांमगी वाद माजला व याच सुमारास स. १४१५ त इंग्रज लोकांनी एकिनकोर येथे फ्रँच सैन्याचा पाठाव करून सहावा चार्लसची मुलगी कॅथरीन हिचे इंग्लंडच्या पाचव्या हेनरीशी लग्न व्हावे व सहावा चार्लस मेल्यावर त्याच्यामागे पाचव्या हेनरीस फ्रँच गादीचा वारस कराने अशी फ्रँच लोकांपासून वृत्ती करून घेतली, परंतु पुढे स. १४२३त पाचवा हेनरी मेल्यावर ही कसुमी जागच्या-जागीच राहिला. सहावा चार्लस मेल्यावर १४६३ त फ्रँच गादीवर सातवा चार्लस बसला. याच्या कारकीर्दीत जॉन ऑफ आर्क (पहा) या फ्रँच मुलीने चांगले गाजवून ऑर्लीनचा वेदा लढविला. स. १४५० त फ्रान्स वेदातील इंग्रजांच्या ताब्यांत असलेला नार्मंडी हा अखेरचा प्रांत फ्रँच सैन्याने काबीज केला व इंग्रजास फ्रान्समधून हारून लाविले. याच्या कारकीर्दीपासून फ्रान्स वेदातील राज्यसत्ता अधिकाधिक शब्दग्यात प्रारंभ झाला. पुढील राजा अकरावा लुई याने स. १४६१ ते १४८३ पर्यंत राज्य केले. याने सरदार लोकांचा पराभव करून पॅरिस येथील पार्लमेंटात उत्तम दिले व सहाच प्रकारच्या संस्था प्रत्येक प्रांतात स्थापिल्या. याशिवाय याने लघो-राज्ये व छापखान्यांची कल्पना यांत उत्तम देऊन बाईमय व कक्षाकीर्तय यांना जागले प्रोत्साहन दिले. पुढे आचा बर्गोडोना 'थोट' चार्लस याच्याशी तंटा उपस्थित झाला. परंतु

स १४७७ त चार्लस मारला गेल्फावर हा तटा मिटून चार्लस सच्या ताच्यातील ओरटोयास व शर्मडी हे दोन प्रांत फ्रेंच राज्यास कायमचे जोडले गेले याच्यानंतर आठवा चार्लस राजा याने १४९३ ते १४९४ पर्यंत राज्य केले याने स १४९१ त मिट्टी प्रांत आपल्या राज्यास जोडला स १४९४ त याने इटली देशावर स्वारी करून नेपल्स देश जिंकला परंतु पुढे इटालियन लोकांनी लुटीने हला करून फ्रेंच राजास इटलीतून हाकून लाविले

१४९८ साली बारावा लुई हा फ्रान्स देशाचा राजा झाला यानेहि आठव्या चार्लसप्रमाणे इटाली देशावर दोनदा स्वाऱ्या केल्या आणि दोन्हीहि वेळी बाराव्या लुईला अवयव घेऊन परत यावे लागले याच्या नंतरचा पहिला फ्रेंचिसस (१५१५-१५४७) हा माठा मद्रास्कांडी होता याने इटलीवर स्वारा करून स्विस व मिलनाज लोकांचा मॅरिगनो येथे पराजय कला यायोगे फ्रेंच राजाचा पोपवर बचक बसून त्याने फ्रान्समध्ये धार्मिक नेमणुका करण्याचा अधिकार फ्रान्ससवर सोपविला पुढे हा व पाचवा चार्लस यांच्यामध्ये युद्ध झुपले या युद्धात १५२९ साली फ्रेंचिसस यास कैदी व्हावे लागून चार्लसशी तह करावा लागला याचा मुलगा दुसरा हेनरी (१५४७-१५५९) याच्या कारकीर्दीत गिजच्या फ्रेंचिससने पाचव्या चार्लसचा मजजवरील हला परतवून लाविला व इंग्लंडापासून विले घेतले स १५५७ त फ्रेंच सैन्याचा सेंट बॅटिन येथे पाडाव झाला पुढे पॅट्रिकेसिस येथे तह झाला फ्रान्सने या तहात आपला पंत भव शांत्याचे बळ करून इटलीवराल आपला सर्व हक्क सोडून दिला याबद्दल मेज, टूल व व्हर्जून या पूर्वासा-ह्यावरील तीन धार्मिक सध्यानावर फ्रेंच रुक्ता बळ करण्यात आली याच्यानंतर दुसरा फ्रेंचिसस (१५५९-६०), तिसरा चार्लस (१५६०-७४), तिसरा हेनरी (१५७४-८९) या तीन राजांच्या कारकादीत फ्रान्समहाल प्रॉटेस्टंट व रोमनकॅथोलिक या लोकांत युद्ध झाले पुढे नॅदरला हेनरी या प्रॉटेस्टंट पुढ्यांयाने स्वतः रोमनकॅथोलिक धर्म स्वीकारून तहओड केली व आपण चवथा हेनरी हू नाव धारण करून फ्रान्स देशाचा राजा झाला (१५९४) हा बुरबोन घराण्याचा पहिला राजा होय स १५९८ त याने एक एडिक्ट ऑफ नॅट्स या नावाने आज्ञापत्रच काढून त्यात प्रॉटेस्टंट लोकांना काही सवलती व हक्क दिले हा स १६१०त मारला गेला, व याच्यानंतर १३ षा लुई (१६१०-४३) याचा मुख्य प्रधान कार्डिनल रिचलू हा होता याने प्रॉटेस्टंट लोकांचा पाडाव करून त्यापासून लॉरेंशेल विला हिंस कावून घेतला व त्यास नमविले यानेच स १६३५ त फ्रान्स देशास ३० वर्षांच्या धर्मयुद्धात अंत घ्यावयास लाविले प्रातिक राज्यव्यवस्थेवर नजर देण्याकरिता याने इंटेंडंट अधिकाऱ्यांची योजना केली पुढे चवदावा लुई (१६४३-७१) याच्या कारकादीत मॅसेराने याने ३० वर्षांच्या

युद्धाचा शेवट करून फ्रान्स देशास अलससप्रात मिळवून दिला, व रान देवाशी तबाबि लुई चालू ठेवून स १६५९ त स्पॅनिश लोकास पिरिनीजचा तह करावयास लाविले या तहान्मने स्पेन देशाने फ्रान्स देशाचा सरहद्दीवराल भाग देण्याचे बळ करून स्पॅनिश राजव्येचे चवदाव्या लुईशी लग्न करावयाचे बळ केले

स १६४८-१६५९ पर्यंत फ्रान्स देशात फ्रॉड नांवाचा बघाळी झाली पुढे जेनिझम नांवाची धार्मिक चळवळ सुरू झाली स १६६१ त मॅसेराने मरण पावल्यावर चवदाव्या लुईने राज्यसूत्रे हाती घेतल्याचे जाहीर वले स १६८५ त याने चवथ्या हेनरीने पसिद्ध केलेले अंतचे आज्ञापत्र रद्द केले व जेनिझिस्ट लोकांचा छळ घेला याचा मुख्य प्रधान कॉल वर्दे याने जमावदीचा वांगला बंदोबस्त टपून व फ्रान्स देशातील उद्योगधंद्यास व व्यापारास उत्तेजन देऊन फ्रान्स देशाच्या उर्जितावस्थेस अणला चवदाव्या लुईने एकदर चार मोठा युद्धे करून आर्थिक दृष्ट्या फ्रान्स देशास हान दशेस आणले यापैकी पहिले युद्ध स १६६७ त स्पेन देशाशी झाले यात लुईने नेदरलंडाचा काही भाग जिंकला दुसरे, इ स १६७२ त हॉलंडशी झाले यात फ्रान्स देशास फ्रेंच कांस्टी वगैरे प्राप्त झाले तिसरे स १६८८ त इंग्लंडच्या तिच्या विरुद्धाशी झाले यात फ्रान्स देशास काही प्रांत परराष्ट्रास घावे लागले चवथे स्पेन देशाच्या गादीच्या हका बद्दल झाले चवदाव्या लुईनंतर त्याचा मुलगा पंचावा लुई गादीवर आला, हा लहान असण्यामुळे याच्या तर्फे ओर्लीन्सचा बडक राज्यकारभार पाहू लागला

स १७४० त ऑस्ट्रियाच्या गादीबद्दल युरोपात युद्ध सुरू झाले या युद्धात फ्रान्सने मराया घेरिसच्या विरुद्ध प्रशियाचा फ्रेड्रिक यास मदत केली स १७५८ त एंग्लो-लासपला येथे तह हाऊन या युद्धाचा शेवट झाला पुढे स १७५६ त सप्तवार्षिक युद्ध सुरू झाले या युद्धात फ्रान्सने फ्रेड्रिकची बाजू सोडून देऊन मराया घेरिसचा पक्ष उचलला या युद्धात फ्रान्स देशाचा पराभव होऊन त्यास उत्तरी रुढ्या लागली याच वेळस फ्रान्स देशात व्हॉल्टेयर, रुसो वगैरेसारखे तत्त्ववेत्ते होऊन गेले या तत्त्ववेत्त्यांत मतेभद्द होते पण सद्य कालीन राज्यपद्धतीत सुधारणा केला पाहिजे याविषयी माने सर्वांचे एकमत होते स १७७४ त सोळावा लुई गादीवर आला याने राज्यव्यवस्थेत सुधारणा करण्याकरिता मुख्य प्रधानच्या जागेवर टगो याचा नेमणुक केला याने धान्याच्या अंतर्गत व्यापारावरील जकात काढून टाकून देशाच्या प्रात्यक भागास धान्याचा पुरवठा होईल अर्ध व्यवस्था केली त्याचप्रमाणे औद्योगिक आणि व्यापारी रुपांच्या सवलती काढून घेऊन उद्योगधंद्याचा मार्ग खुला केला आणि कराचा सवर्षी ६९ला वाज पाडावा म्हणून पुष्कळ खटपट केली, परंतु राणो मेरो अँटोनेट हिची याच्यावर हतराणी

शाह्यामुळे १७७६ साली याला आपली जागा सोडावी लागली. यानंतर नीकर, कॅलोनग्राईन वगैरे मुख्य प्रदान झाले. पण देशात भव्यस्वता फार वाढत जाऊन १७८९ साली जगविख्यात फ्रेंच राज्यक्रांतीस सुरवात झाली व फ्रान्स देशातील प्रांतिनिधिसभा (स्टेट्स जनरल) बोलविण्यांत आली. मध्यम वर्गातील समासदांचे या प्रतिनिधिसभेत बरेच बचेस्वर होते. या सभेने राज्यकारभार आपल्या हाती घेतला. पुढे काही दिवसांनी या सभेने आपणांस राष्ट्रीय मंडळ (नॅशनल असेंब्ली) हें नांव घेतलें. हें करणें लुईस न व्हाइगन यानें मंडळ मंडळ्याचा प्रयत्न केला. परंतु शेवटी फीहीन न चालून त्याला मंडळाचें ऐकणें भाग पडलें. यानंतर लुईसने परदेशीय सैन्याच्या साहाय्याने मंडळास आपल्या ताब्यांत धाडण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याचा परिणाम असता झाला फी, पॅरिस शहरचे रहिवाशी मंडळास जाऊन मिळाले, व त्यांनी बॅस्टार्डल व्हिला आपल्या ताब्यात घेतला. पुढे याच राष्ट्रीय मंडळानें राज्यघटनेचें काम हाती घेऊन १७९१ साली फ्रान्स देशांत नवीन राज्यपद्धतीची योजना केली. या नव्या पद्धतीच्या योगानें राजास फक्त एका वारिष्ठ कार्यकारी अधिकाऱ्याचा दर्जा प्राप्त झाला होता. याच सुमारास लुईसने पॅरिसमधून पळून जाण्याचा प्रयत्न केला, पण तो सफळ झाला नाही. सरतेशेवटी त्याला ही नवीन व्यवस्था मान्य करावी लागली. ता. १ आक्टोबर स १७९१ रोजी कायद्याची घटना करण्याकरिता कायदेकारी मंडळ बोलावण्यांत आलें. या मंडळाचें काम ता. २० सप्टेंबर, १७९२ पर्यंत चालू होतें. यावेळेस फ्रान्सने ऑस्ट्रिया-विरुद्ध युद्ध पुकारलें व या युद्धांत फ्रेंच सैन्यास अय न मिळाल्यामुळे लोकांस संशय येऊं लागला, व त्यांनी राजास पदच्युत केलें. यानंतर जॉर्जेनियन पक्षाचें महत्त्व वाढून एव नवे मंडळ स्थापण्यांत आलें. या मंडळानें राजसत्ता लयास जाऊन प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीची स्थापना झाल्याचें जाहीर केलें. १७९३ साली राजास देशभेदाच्या आरोपावरून फावी देण्यांत आलें. पुढे काही दिवसपर्यंत फ्रान्स देशांत आतंती साम्राज्य (रेन ऑफ टॅरर) चालू होतें. १७९५ साली फ्रान्स देशान् व्हायरेक्टरांना नावाची राज्य-व्यवस्था स्थापन झाली. या नवीन पद्धतीनुसार फ्रान्स देशाची राजसत्ता पांच कार्यकारी अधिकाऱ्यांकडे गेली व कायदेकार्ण करण्याकरिता अनुसूचित लोकांचें सभागारमंडळ (कौन्सिल ऑफ एन्सॅट्स) व ५०० समासदांचे मंडळ (कौन्सिल ऑफ फार्डिग इंट्रिड) या दोन संस्थांची योजना केली होती. इ. स. १७९९ मध्ये नेपोलियनने फ्रान्स देशांत " कॅन्स्युलर राज्यपद्धति " अस्तित्वांत आणली व आपण स्वतः कॅन्स्युलर झाला.

पुढे १८०४ साली नेपोलियनने बादशाहा ही पदवी धारण केली. त्याने फ्रान्स देशावर १८१४ सालपर्यंत राज्य केलें. यानें आपला पराक्रम गाजवून सर्व युरोपावर आपला छाप

वसविली. पण १८१२ साली त्याला रशियावरील स्वारीत अपयश आल्यामुळे इतर युरोपीय राष्ट्रांस धोर घेऊन त्यांनी एकजुटीने फ्रान्स देशावर हल्ला केला व नेपोलियन बादशाहास राज्यपदावरील आपला हक्क सोडावयास लाविलें. व युरोपीय घराण्याचा अठरावा लुई राज्याहूढ झाला. याला राज्यकारभार चांगला चालविता न आल्यामुळे फ्रेंच लोकांत असंतोष उत्पन्न झाला. याच सुमारास नेपोलियन एखा वेत सोडून पुन्हा फ्रान्स देशात आला, व स. १८१५ च्या मार्च महिन्यापासून जूनपर्यंत १०० दिवस पुन्हा एकदा बादशाहा झाला. हा बादशाहा शाह्यावर युरोपातील राष्ट्रांनी पुन्हा एकजुटीने नेपोलियनचा वाटलू येथे पराभव करून त्याला सेंट हेलेना बेटांत रहावयास पाठविलें. इकडे फ्रान्स देशात १४ वा लुई पुन्हा राज्य करूं लागला. याचयानंतर १८२४ साली ९ वा चार्लस गादीवर आला. १८३० साली फ्रान्स देशांत पुन्हा राज्यक्रांति होऊन ऑर्लीन्सचा व्ह्यूक लुई फिलिप हा राजा झाला. याने १८४८ सालपर्यंत राज्य केलें. याच्या कारकीर्दीत १८३०-४७ सालापर्यंत अल्जीर्सचे युद्ध होऊन अल्जीर्स देश फ्रेंच राज्यास जोडला गेला व १८३८-३९ त मेक्सिकोशी, व १८४४ साली मोरोकोशी फ्रान्स देशांचे युद्ध झालें लुई राजा असताना धायर, ग्युदसोट, सान्ट वगैरे नामांकित पुरुषांनी प्रधानकार्ये काम करून फ्रान्स देशास पुन्हा काही अंशी उर्मित देशेस आणलें. १८४८ साली या देशात आणखी एकदा राज्यक्रांति होऊन लुई नेपोलियन हा बादशाहा झाला. याला तिसरा नेपोलियन ही पदवी देण्यात आला (१८५२). १८५४ साली फ्रान्स देश इंग्लंडवरवीर क्रिमियन युद्धात सामील झाला. पुढे १८५९ साली या देशानें ऑस्ट्रियाविरुद्ध इटली देशास मदत केली व लॉंबर्डी प्रांत ऑस्ट्रियापासून इटली देशास देवतिला. युद्धास जाण्याच्या पूर्वी तिसऱ्या नेपोलियनने आपला इटली देश स्वतंत्र कारण्याचा संकल्प जाहीर केला होता परंतु युद्ध सुरू झाल्यावर केलेला संकल्प अर्धवट ठेवून त्याने व्हीला फ्रेंका येथे ऑस्ट्रियाशी तह केला. इटलीचे युद्ध सुरू झाल्यापासून फ्रेंच रोमनकॅथॉलिक लोकांत बराच खळबळ उडून ती नेपोलियनच्या या कृत्याचा उपद्रव उपद्रव निषेध करूं लागले व पुढे १८६० साली नेपोलियनने इंग्लंडशी खुल्या व्यापाराचा तह वेष्ट्यावर लोक-मताचा विरोध अधिक दुर्गावला.

१८६३ साली नेपोलियनने फ्रान्स देशातील मजूरवर्गास सहकारी पटपट्या काढण्याची परवानगी दिली. १८६४ साली मजूरवर्गाची स्थिति सुधारण्याकरिता त्यांस संप वगैरे करून आपल्या अटी कारवानदारापासून वगळ करून घेण्याची संकल्प दिली.

१८७० साली फ्रान्स देशाचे, प्रशियाशी स्पेन देशाच्या मारदीच्या वारणावद्दल युद्ध झालें यात फ्रेंच देशास अपयश येऊन, फ्रान्स देशावरील तिसऱ्या नेपोलियनचे साम्राज्य

नष्ट झाले, व या देशात प्रजासत्ताक राज्याची स्थापना झाली. १८७१ साली झालेल्या तहान्वये फ्रान्सचे प्रशियाला बेल्जि-कोटेशियाच करून अलसैस प्रांत व मेट्स धरून लॉरेन प्रांताचा काही भाग देऊन १० कोटी पौंड युद्धवर्षे म्हणून देण्याचे कबूल केले. थायर यास फ्रान्स देशातील तिसऱ्या प्रजासत्ताक राज्याचा प्रेसिडेंट नेमल याने १८७३ सालापर्यंत फ्रान्स देशाचा राज्यकारभार चालविला. याच्यानंतर सार्वसल मेकपोह्न हा प्रेसिडेंट झाला. याने प्रधानमंडळ स्थापन करून त्यावर एक उपाध्यक्ष नेमला. १८७५ साली सेनेट व ' नेबर ऑफ डेप्युटीज ' या सभांतील सभासदांनी एव-मताने प्रजासत्ताक राज्याचा प्रेसिडेंट निवडला, व या प्रेसि-डेंटाने फ्रान्स देशाचा ७ वर्षेपर्यंत राज्यकारभार पहावा असे ठरले.

१८७८ साली पॅरिस येथे एक अंतरराष्ट्रीय प्रदर्शन भरले होते पुढे स. १८७९ त फ्रान्सवर ग्रेव्हा हा प्रेसिडेंट झाला. सन १८८५ त पुन्हा याचीच निवडणूक झाली. याच्या कारकीर्दीत प्रधानमंडळात पुष्कळ फेरबदल झाले, पण सरकारचे प्रजासत्ताक धोरण मात्र कायम होते स. १८८० त याने राजीनामा दिल्यावर कॅनॉर्ट हा प्रेसिडेंट झाला याच्या कारकीर्दीत स. १८८८ मध्ये जन-रल बोलिंगर याच्या चळवळीमुळे प्रजासत्ताक राज्य लयास जाते की काय अशी भीति उत्पन्न झाली होती पण जनरल बोलिंगर फ्रान्स देशातून पळून गेल्यावर ही भीति नाहीशी झाली. यानंतर लष्करात सक्तीची नोकरी करण्याची मुदत तीन वर्षेपर्यंत करण्यात येऊन, प्रोफेसर आणि पाद्री या लोकांसहि एक वर्षेपर्यंत लष्करी शिक्षण देण्याचे सन १८९२ मध्ये ठरले. १८९२ साली पनामा कंपनीचे दिवाळी निघाले. त्यात ५० कोटीचे फ्रेंच भांडवल गुंतले होते. पुढे नोकरीअंती असे बाहेर आले की या कंपनीकडून पुष्कळ मोठ्यांच्या मुसद्दामांनी लालचवपत घेतली होती. पैसा खांबेल्या काही दममांड शिक्षा घाल्या.

१८९४ साली प्रेसिडेंट कॅनॉर्ट यांचा खून झाल्यावर कासि-मोर पॅरियर हा प्रेसिडेंट झाला याने सहा महिन्यांतच आपल्या जागेचा राजीनामा दिला याच्यानंतर १८९५ साली केलिक फॉर या व्यावसायाने प्रेसिडेंटची जागा पटविलेली. याच्या कारकीर्दीत १८९६ साली रशियाच्या झारने पॅरिस येथे येऊन प्रेसिडेंटस भेट दिली. यानंतर १८९७ साली प्रेसिडेंट केलिक फॉर याने सेंटपीटर्स-बर्ग येथे जाऊन रशियाच्या झारला उलट भेट दिली. १९०१ सालच्या सुमारास फ्रान्स देशात मजूरवर्गाने संप सुरू केला व तो न होऊ देण्याकरिता त्या देशातील व्यापा-र्यांनी संप स्थापन केले.

१९०६ साली एम्.कॉल्लिरेस याला प्रेसिडेंट निवडले याच्या कारकीर्दीत समाजसुधारणेची बरीच प्रगती होऊन मजूरपक्ष

घडविला. त्याच साली क्लेमेंते हा मुख्य प्रधान झाला. याने प्रांतांबरोल कर प्राप्तीच्या मानाने कमी अधिक होईल अशी तजवीज केली व त्यास प्रत्यक्ष काराच्या सदरात घातले. १९०९ साली थॉमस हा मुख्य प्रधान झाला.

१८७०-१९०९ पर्यंत फ्रान्सदेशाचे परराष्ट्रसंधी धोरणः— बिस्मार्कची नेहमी अशी इच्छा असे की फ्रान्स देश सर्व युरोपमध्येच असून अल्प राहता व त्यात नेहमी यादवी मागलेली असावा असे झाल्याने फ्रान्स देशाचे युरोपबरोल बरेचच नाहोते होऊन जर्मनीस पुढे सरसावून सधे युरोपखंडावर आपली जरब पाडण्यास सुरुवात झाली. १८७० साली फ्रान्स देशाची अगदी बरीलप्रमाणे अवस्था झाली होती परंतु सुदैवाने पुढे लवकरच म्हणजे सन १८७५ त तिसरे प्रजासत्ताक राज्य स्थापन झाल्यावर ही स्थिति पालटण्याचा रंग दिसू लागला स १८८२ त बर्लिन काँग्रेसमध्ये बिस्मार्कने रशिया व फ्रान्स या दोहोंचा तह घडवून आणला. बरील सधेने ईजिप्तबरोल इंग्लंड व फ्रान्स या दोन्हीहि राष्ट्रांचा ताबा कबूल केला होता, परंतु पुढे स. १८८२ मध्ये ईजिप्तच्या खेदियाने इंग्लंड व फ्रान्स या दोघांचा संयुक्त ताबा रद्द केल्याचे जाहीर केले व तेव्हापासून तो १९०६ सालच्या तहापर्यंत ईजिप्तवर एकट्या इंग्लंड देशा-चेच बरेचच ताबा असले याबद्दल सारखी वाटाघाट सुरू होती.

मुदव्यसमुदायर आदला ताबा रहावा असा फ्रेंच मुस-दूपांचा मानस असल्याने त्यांनी ईजिप्तचे स्वाभिमव मिळ-व्यासाठी एवढी खटपट केली होती व आफ्रिकेतील अल्जीरिया प्रदेश आपल्या अंमलाखाली घेतला होता. अशी त्याची इच्छा असताना अल्जीरियाच्या शेजारीच असलेला ट्युनिस प्रदेश कोणी काबीज केल्यास ते त्यांना खपण्यासारखे नव्हते. स. १८८१ त बरील धोरणास अनुसरून बॉर्धेलोमी मॅत हिलेर या फ्रेंच प्रधानाने ट्युनिस प्रदेश स्वतंत्र अरहत्याचे जाहीर केले व आपली कृति-मनाय आहो असे दाखविण्याकरिता ईज्रप्त मुसद्दी लार्डे अवडॉन याने १८३० साली वारचरी संस्थानांच्या स्वातंत्र्याविषयी केलेल विधान आपल्या जाहिरनाम्यासोबत जोडले. ट्युनिस प्रदेश तुर्कस्तानाच्या ताब्यात असून तुर्कांच्या बताने एक सुभेदाराने या प्रदेशाबरोल राज्यकारभार पहात असे या सुभेदाराने क्रिमेयन युद्धात तुर्कांस मदत केली होती. १८६४ नंतर फ्रान्स देशाने या-प्रदेशाबरोल तुर्कां अंमल सुरुवात दिला होता परंतु स. १८७१ त फ्रान्स देश खालचक्यावर ट्युनिसच्या सुभेदाराने तुर्क-स्तानाने बरेचच पुन्हा कबूल केले होते बरील जाहीरनामा प्रसिद्ध केल्यावर लवकरच स १८८२ मध्ये फ्रान्स देशाने ट्युनिस प्रदेश आपल्या अंमलाखाली आणून त्याचा राज्यकार-भार एका फ्रेंच गव्हर्नराकडे सोपविला. या गव्हर्नरास मिनि-स्टर-प्रेसिडेंट-जनरल ही पदवी अर्जून त्याच्या हाताखाली फ्रेंच व २ तहेशीय असे ९ प्रधान अर्हेत. फ्रान्स देशाने

ट्यूनिस् प्रदेश घेतल्यावर इव्हू इव्हू किनाऱ्यावरील धोडासत मग वगळून मोरोकोपासून काँगोपर्यंत सर्व प्रदेश काबीज केला. फ्रान्स देशानें या सर्व भिकटेच्या प्रदेशांत इंग्लंड देशामारण्या बसाहती न बसवितां संरक्षित राजदर्याप-
नेच्या पद्धतीचे अनुकरण केले

फ्रान्स देशानें ट्यूनिस् प्रदेशावर आपला अंमल बसविला हें इटली देशास सहन झालें नाहीं. इटली देशानें फ्रान्स देशाच्या विरुद्ध जर्मनीचा आणि ऑस्ट्रियाचा तह केला. इटली, जर्मनी व ऑस्ट्रिया या तिघांच्या तहाविरुद्ध फ्रान्स देशानें रशियाचा तलोखा केला तो हसेनजपानी युद्धा-
पर्यंत म्हणजे स. १९०४ पर्यंतों कायम होता.

इटलीला जर्मनीचा पाठिंबा असल्यामुळे १८९४ सालीं फ्रेंच प्रेसिडेंटस एका इटालियन सभ्यानें ठार मारलें अतंताहि या दोन राष्ट्रांत युद्ध सुरू झालें नाहीं. १८९९ सालीं फ्रान्स व इटली या दोन देशांत व्यापारी तह झाला. स १८७० नंतर फ्रान्स देशानें बसाहतीचे भोरण स्विकार-
ल्यामुळे त्या देशाचा इंग्लंड देशाचा खटका उडाला होता. फ्रान्स देशाचा रशियाचा तह साल्त्सबर्ग रशियानें हिट्टु-
स्पान देश काबिज केला म्हणजे आपल्यालाहि हिट्टुस्पान वा काही भाग मिळेल व आपणास आशियाखंडांत फ्रेंच पौरस्य साम्राज्य स्थापितो येईल असें फ्रेंच लोकांस वाटत होतें, परंतु पुढें हसेन-जपानी युद्ध हात्यावर फ्रेंच लोकांची या बयर्तीत निराशा होऊन इंग्लंडचा तैदास संगदान करून आपल्या ताब्यातील इंडो-चायना प्रदेशाचें रक्षण करावें लागलें.

१९०३ सालीं फ्रेंच प्रेसिडेंट व इंग्लंडचा राजा या दोघांनी एकमेकांनी भेट घेतली. १९०४ सालीं फ्रान्स व इंग्लंड या दोघांत तह होऊन फ्रान्सनें इंग्लंडमध्ये व इंग्लंडनें मोरोको-
मध्ये हबजाबळ करूं नये असे ठरलें.

म जू री ची व ड प ड.—१९१० ते १९२० या सालीं-
मध्ये, मजूरविषयक चळवळीला घराच रंग बटला. या सुमारास फ्रान्समध्ये, सिडिकॅंलिसमची लाट घरीच सज्जवत चालली होती. त्याशिवाय बोरेटोहिक चळवळीलाहि सुर-
वात झाली होती. याशिवाय सोशियलिस्ट नांवाचा एक निस्सराच पक्ष स्वतंत्र रीतीनें अस्तित्वात होता. या तीनही पक्षांपैकी, सिडिकॅंलिसट पक्षाला महायुद्धानंतर घराच पाय-
बंध बसला. महायुद्धामध्ये एक मध्य अभिनंदनीय गोट घडून आली व ती म्हणजे, या वरील तीनही पक्षांनी फ्रान्सला विजय मिळवून देण्यासाठी सरकारची सहकारिता केली. १९२१ सालीं फ्रान्समध्ये या तीन पक्षांचे मजूर वर्गांत विरोध प्रामुख्य होतें. पहिला पक्ष कम्युनिस्टाचा होय. या पक्षाचे पुढारी मार्सेल कालिगिन, प्रॉक्टॅं, कॅनियल रेनोएट, सुव्हेरिन, रॅपोर्टी इत्यादि होते. या पक्षाची प्रमुखपंथ ल लूमभिदे व रॅपोर्टी नेशनल ह्यी हांती दुसरा पक्ष सोशियलिस्टांचा होय. त्याचे पुढारी सॅचा, झूहे, वॅसेली हे असून त्या पक्षाचे

प्रमुख पत्र ला पाय्यलेयर हें होतें. या पक्षाचे ९० प्रति-
निधी पार्लमेंटमध्ये होते. तिसरा पक्ष फ्रेंच सोशियान्स्टांचा होय. हा पक्ष वरील दोन्ही पक्षांच्या मानानें कमी मह-
त्वाचा आहे.

१९०९ सालापासूनच फ्रान्सला जर्मनीच्या परराष्ट्रीय धोरणाची व रयापासून घडून येणाऱ्या परिणामाची भ्रंति पाटन होतों. १९१० सालीं ब्रायंड हा मृत्यु प्रधान झाला. याच्या कारकीर्दीत, मजूर पक्षाच्या चळवळीला घराच रंग चढल्यामुळे, यानें मजुरांच्या पुढाऱ्यांशी तडजोडीचे धोरण स्वीकारून त्यांना कांहीं सवलती देऊं केल्या. याच सालीं अतिशय मोठा असा रेल्वे-संप घडून आला, पण ब्रायंडनें मोठ्या हिमतीनें तो अवघ्या सात दिवसांत मोडून टाकला. १९११ सालीं अगदीर बंदरांत जर्मनीचे जहाज आल्यामुळे त्या प्रभावर बयंकरण रण मारलें त्यामुळे रयावेळी प्रधान-
पदावर असणाऱ्या फॅलोचा तोंड निघेच वरण्यात आला. १९१३ सालीं पॉंकेरे हा फ्रान्सचा अध्यक्ष झाला व ब्रायंड हा मुख्य प्रधान झाला जर्मनीच्या लष्कराची अघ्यत तयारी पाहून फ्रान्सचे लष्कर जर्मनीच्या तोंडाचें करण्यासाठी मोठे फौज बांधण्याचें बिल ब्रायंडनें पार्लमेंटपुढें मांडलें पण त्यात त्याला यश आलें नाहीं. या व इतर कारणांमुळे ब्रायंडनें प्रधानपदीचा राजीनामा दिला त्याच्या जागीं यार्थो हा प्रधानपदावर आरूढ झाला ब्रायंडच्या कारकीर्दीत एटोने नावाच्या युद्धमंत्रीनें लष्करी शिक्षणाची मुदत दोन वर्षी-
ऐवजी तीन करण्यांत यावी असा ठराव पुढें आणला होता यार्थो हा जयवेळी प्रधान झाला रयावेळीहि हा ठराव पुढें येऊन तो शेवटीं पास झाला तरी पण या ठरावाविरुद्ध सोशियलिस्ट व रॅडिकल पक्षांनें आपला चळवळ चालू ठेवलीच होती पण याच सुमारास जर्मनीनें युद्धाचे बेंत चालविले आहोत अशी खानीलागक यानमी फ्रान्समध्ये पसरल्यामुळे या विरकोळ चळवळी एवढम थाबल्या व जर्मनीशी टकर देण्याकरितां फ्रान्सच्या लष्कराची सुधारणा व बाढ कशी करता येईल ह्मटे सर्वांचे लक्ष वेधलें.

महायुद्ध.—महायुद्धाला सुरवात होताच, सर्व पक्षांच्या लोकांनी महायुद्धाच्या कामी फ्रेंच सरकारला साहाय्य कर-
ण्याचे ठरविले. मिलेरीड याच्याबद्दें युद्धांतें संपविण्यात आलें. नॅशनल डिफेंस नावाचे एक स्वतंत्र खाते निर्माण कर-
ण्यात येऊन रया खात्याची व्यवस्था, सर्व पक्षांच्या प्रतिनि-
धीकडे संपविण्यात आली. जर्मनीनें खूद घरेलवचर आपला रोक ठेवल्यामुळे कांहीं दिवस पॅरिसहून बोर्न येथें फ्रेंच सर-
कार गेलें पण थोडक्याच दिवसांत पुन्हा फ्रेंच सरकारनें पॅरिस येथें आपले ठाणें आणलें. १९१५ सालीं मिलेरीडच्या युद्धविषयक धोरणासंबंधी मोठी चर्चा होऊन शेवटीं मांजे-
मंडळाला राजीनामा द्यावा लागला व ब्रायंड हा पुन्हा मुख्य प्रधान झाला. याच सुमारास व्हर्दून येथें फ्रेंच व जर्मन यांच्यामध्ये झटापटी चालल्या होत्या, तिकडे सर्वांचे लक्ष

वेधले होते. त्यामुळे फ्रेंच पार्लेमेंटमधील राजकारण बरेच मार्गे पडल्यासारखे झाले. व्हर्झनमध्ये परिस्थिति फार भयंकर होत चालली होती. त्यामुळे नेपोलन सैन्याचा अद्यत तयारी ठेवण्याकरिता, फ्रेंच सरकारने नवीन कर लादून पैसा उकळण्याचे ठरविले. १९१७ च्या अखेरीस फ्लेमिंगो हा गुलथ प्रधान झाला. त्याने आपल्या ताब्यांत युद्धखाते घेऊन लडाई जोराने चालू ठेवण्याचा निश्चय केला. या कामी जितके मनुष्यबळ जरूर पडेल तेवढे शक्य त्या तऱ्हेने उभारण्याचे त्याने ठरविले. यामुळे फ्रान्सला जर्मनीविरुद्ध सारखे जय येत जाऊन शेवटी १९१८ साली महायुद्धाचा शेवट झाला.

दोस्ताराष्ट्रांचा व जर्मनीचा जो तडू घडून आला त्यात फ्रान्सला अस्सेसलेरेन्स हे प्रांत मिळाले याशिवाय व्हर्सेल्लिच्या तहाने फ्रान्सच्या उत्तरेकडील कोटशाच्या दामोदाचा जर्मनीने विध्वंस केला होता त्याबद्दल जर्मनीकडून भरपाई मिळाली. १९२० साली बेन्नेल हा फ्रान्सचा अध्यक्ष झाला पण योडक्याच दिवसांनी त्याला अपघात झाल्यामुळे त्याच्या जागी मिलेराड हा अध्यक्ष निवडून आला.

कोड ने पो लिय न—हा कोडाचे पूर्वाचे नाव " कोड सिव्हिल डेज फ्रँकाइस " हे असून ते संपूर्णपणे ३१ मार्च १८०४ रोजी प्रसिद्ध झाले ३ सप्टेंबर १८०७ रोजी हास कोड नेपोलियन हे नाव मिळाले वस्तुतःच, ह तयार करण्यात नेपोलियनचा विशेष हात नव्हता १८१८ मधील ठरावामुळे हान पुन्हा पूर्वाचे नाव प्राप्त झाले, पण १८५२ साली कोडनेपोलियन हे नाव पुन्हा सुरू झाले. ४ सप्टेंबर १८७० सालापासून हास कोड—सिव्हिल असे म्हणू लागले.

फ्रान्समध्ये सर्व राष्ट्रास लागू पडणारी कायदेपद्धति उर्फ कोड झाले नव्हते. १७९१ साली जी राज्यपद्धती अस्तित्वात होती तिने हे तयार करण्याचे आयासन दिले. पुढे कनव्हेन्शनने मात्र हे संगतवार तयार करण्याचे काम अंगावर घेतले. दोन प्रकारचा साहित्यसमूह अस्तित्वात होता; एक कायद्याचे विस्तृत वाङ्मय व दुसरा फ्रान्समध्ये प्रचलित असलेला रोमन कायदा. वरील साहित्यसमूहाची व राज्यकर्त्यांच्या वेळी झालेल्या कायद्यांची सांगड घालावी लागली राज्यकर्त्यांच्या वेळी झालेल्या कायद्यामुळे वैयक्तिक स्थितति, स्थावर इस्टेट धारण करण्याच्या बाबतीत, वारस होण्याच्या बाबतीत व गहाण पद्धतीत मूढापासून फेरफार घडून आले. हासवेंधीच्या वादविवादाच्या १०२ प्रअर्पिका ९७ प्रअर्त नेपोलियन होता. त्याचे कोटिकमहि मनोहर होते. तरीपण त्याला मुख्य रचना करणाराचे स्थान देता येत नाही.

कोडाची रचना करण्याची ज्या माणसावर जबाबदारी होती त्यांना यहा मिळाले पण त्यांत एक उणीव शिब्रक राहिली; ती तारणगहाणपद्धतीसंबंधीची होय. ही उणीव भरून काढण्याकरिता २३ मार्च १८५५ साली कायदा करावा

लागला. या कोडांत पुष्कळ ठिकाणी मापदणारा दुसरा होय म्हटला म्हणजे हात केलेल्या साधारण विभागांत सुसंबद्धपणा नसणे हा होय. पण हातील विभाग फार उत्तम रीतीने केलेले आहेत. हातील व व्हेयस्त्रोनच्या टीकातील विभागांत फांदी फेरफार खोजिकरून अगदी साम्य आहे.

हल्लीप्रमाणे अद्येष्टासंबंधी व नमाजविषयक प्रथम उपस्थित झाले नव्हते म्हणून कोडमध्ये अलीकडे सुधारणा करण्या व ते पूर्णतः आपणे जरूर झाले. त्याप्रमाणे पुष्कळसे कायदे करून ते पूर्ण केले १९०४ साली हात सुधारणा करण्याकरिता एक कमिशन स्थापन झाले व या कमिशनने ते काम ताबडतोब केले

हा कोडाचा मान्यता विश्वव्याप्त फ्रान्स देशांतच झाली असे नवढे तर बहुतेक सर्व युरोपसंबंधी व आर्जेन्टिना, ब्राझील, इटली, पोलंड, स्पेन आणि मध्य व दक्षिण अमेरिकन लोकसत्ताक राज्ये ह्यांनी ह्या कोडाचा शिक्षा गिरविण्याचे काम सुरू केले आहे. हल्ली याशी स्पर्धा करणारे दुसरे जर्मन सिव्हिल कोड आहे. हे १९ व्या शतकाच्या शेवटी तयार झाल्यामुळे हात पूर्वीच्या कोडनेपोलियनमधील चुका आढळत नाहीत. तरी पण जर्मन कोडाचे तत्त्वनिर्देश अस्तित्वातून कोडनेपोलियनमुळेच थकता पोहचू शकत नाही.

फ्रेंच वाङ्मय.—फ्रेंच वाङ्मयाच्या इतिहासाचा प्रारंभ अगदी पूर्वी म्हणजे अकराव्या शतकाच्या आरंभापासून करता येईल. त्याच्यापूर्वी फ्रान्समध्ये वाङ्मयाचा अभाव होता असे नाही तर अकराव्या शतकापूर्वी जे वाङ्मय निर्माण झाले ते लॅटिन भाषेत होते; व जे फ्रीडसे फ्रेंच भाषेत निर्माण झाले ते विशेष महत्त्वाचे नव्हते प्राचीन फ्रेंच पद्यारमक वाङ्मयाचे स्थूलनामने तीन वर्ग पाडता येतात. ते.—(१) फ्रेंच इतिहासविषयक पद्यवाङ्मय, (२) प्राचीन इतिहासविषयक पद्यवाङ्मय, आणि (३) ओथॅरमंडल-विषयक वाङ्मय. पहिल्या प्रकारच्या वाङ्मयाला शॉर्से व जेस्टे असे नाव आहे. शॉर्से व जेस्टे यांची मुख्य लक्षणे म्हणजे त्यातील कथाभाग फ्रेंच प्राचीन इतिहासातील एखाद्या पराक्रमा पुरवपासंबंधीचा असला पाहिजे, तो पद्यारमक भाषेत लिहिलेला असला पाहिजे. चवदाव्या शतकातील जेस्टेहि अतिशय प्रसिद्ध आहे. शॉर्से व जेस्टेपेक्षाहि अधिक प्रसिद्ध असा दुसरा प्रकार म्हणजे ओथॅरमंडलविषयक काव्ये हा होय. जेस्टेपेक्षा या प्रकारच्या काव्यात गूढधर्माविषयक कल्पनांचे अस्तित्त्व दिसून येते. जेस्टमध्ये कथाभागावर

अधिक भर दिलेला असतो तर या भोंधरमंडळविषयक काव्यांत कथाभागापेक्षा मनोहर वर्णने, अनुभव-स्वभावाचे विवेचन इत्यादिकांवर अधिक भर दिलेला असतो. अशा प्रकारच्या काव्यांत लोतेलां वटू लाक, शेवाळिये ओलियो, मातिपर दे प्रेटान्या, एरिक ए एनोड वगैरे प्रमुख काव्ये होत.

याशिवाय पद्यरमक वाङ्मयाचा तिसरा प्रकार म्हणजे प्राचीन इतिहासविषयक पद्य हा होय. यामध्ये केवळ फ्रान्समधील प्राचीन इतिहासाचाच नव्हे तर जगातील इतर प्राचीन इतिहासाचाहि अंतर्भाव होतो. उदाहरणार्थ, आलेक्झांडर या पद्यात्मक अद्भुत वाध्यात अलेक्झांडर दि प्रेटविषयीचा इतिहास आला आहे. त्याशिवाय ट्रोजन युद्धविषयक कथाभागावर रोम द ड्रय हे काव्य आहे. या तीन पद्यवाङ्मयप्रकारांप्रमाणेच साहसविषयक वाङ्मयाचा एक स्वभाषा प्रकार फ्रान्समध्ये आढळतो. या प्रकारचे वाङ्मय १३ व्या शतकात निर्माण होऊ लागले. या प्रकारची प्रमुख काव्ये रोम दा व्हांशियूर, ल रोमा द लेभमुसू, गुद्योम द पॅलेर्म, क्रिबोमॅडे, वट्टे ओ प्रसि प्ये, पाटोनी पेक्स द ब्लवा पलुआर झुंवा, ए फ्लाशिफूर, इत्यादि होत.

शिलेदारी काव्याच्या फ्रेंच वाङ्मयाचे निरीक्षण केल्यानंतर त्यानंतरच्या काळाबद्दल आपण दृष्टि पेंकू शिलेदारी काव्यानंतर फ्रान्समध्ये एक प्रकारची सामाजिक क्रांति घडून आली. चर्चसंस्थेमध्ये शिलेदारी काळात अनीति मानली होती व त्यामुळे लोकांचा मन असंतुष्ट झाले होते, त्यामुळे खालच्या जनतेत जागृति उदरग होऊ लागली नवीन विषयावर सुशिक्षित लोक वाङ्मय निर्माण करू लागले. त्याचप्रमाणे, या काळात विनोदी व गमतीदार वाङ्मयहि पुष्कळ निर्माण झाले. या वाङ्मयाला फॅब्लियो उर्फ कथावाङ्मय असे नाव आहे. ईसापूर्वच्या फॅब्लसच्या धर्तावर या कथा निर्माण झालेल्या आढळतात. या कथांमध्ये मूळ एखादी गोष्ट सांगून तिच्यापासून एखादे नोतितत्त्व काढलेले असते. पण फ्रेंच कथावाङ्मयामध्ये एवज्याचान समावेश होत नसे तर कथाबरोबरच, छोटे फांभ, गमतीदार नाटक, इत्यादिकांचाहि अंतर्भाव होई, उदाहरणार्थ, थारबाओ, मेओ लुगोओसी, इत्यादिनीना कथांच्या संग्रहात संवाद, छोटी पण गमतीदार नाटक इत्यादिकांचाहि समावेश केलेला आढळतो. अशा प्रकारच्या गमतीदार कथा लिहिणाऱ्यांना फ्रान्समध्ये त्या काळा मीठा बर्ष होता त्याला इथोपे असे नाव होते. या इथोपेमध्ये मारी द मॉस न्वाची वष्ट्ट कथयित्री प्रसूत होती. या कथाचे विषय विविध स्वरूपाचे असत; या कथावाङ्मयाच्या आधारे बॉरने ' कॅटरबरी टेल्स ' रचिल्या व इटलीमध्ये थोकेथियो प्रयुतीनी या कथांचे अनुकरण केले. छंद फ्रान्समध्ये तर या वाङ्मयाचा भारी फ्रेंच वाङ्मयावर महत्त्वाचा परिणाम घडून आला. फ्रान्समध्ये अं भावी कथावाङ्मय, हाव्यो-

त्यादक फार्से व गद्यवाङ्मय निर्माण झाले, त्याचे प्राथमिक स्वरूप म्हणजे १२ व्या व १३ व्या शतकातील कथावाङ्मय होय असे म्हणायला हरकत नाही. अशा मार्मिक कथांमध्ये अत्यंत मार्मिक व चटपदार कथा म्हणजे छेबेरपाल मॉ, ल व्हिलो, मीर, लाउसपोट, ल रोमेव्हालियो इत्यादि होत. औपरोधिक वाङ्मयांत(सत्यतर) रोमा रेनार हे मुख्य काव्य होय. यातील नायक र्नाडे नामक फौल्टा आहे. या फौल्टाच्या अनेक गंभीर यति प्रयत्न केल्या असून तद्वारं तत्कालीन समाजवर ताडोरा दाडण्यात आला आहे. १२ ते १४ व्या शतकाच्या मध्यकाळापर्यंत या काव्याचा विलक्षण बोलबाला व लोकप्रियता होती. व या काव्याचे अनुकरणहि पुष्कळांनी केले. या काव्याचा कर्ता एकच असावा असे अनेक असावेत हे नवी सांगता येत नाही. पण पुष्कळांनी या काव्याला हास-भार लावला असे अनुमान काढण्याला जागा आहे.

१२ ते १४ व्या शतकात फ्रान्समध्ये भावनागीतवाङ्मयहि पुष्कळ निर्माण झाले या मध्ययुगातील फ्रेंचगीतवाङ्मय फारच सुंदर आहे नवारचा राजा थोबो द शापाय व शोर्ले वॉलेओ यांनी भावनागीते अत्यंत रमणीय व हृदयंगम आहेत. घावने या भावनागीताचा संग्रह प्रसिद्ध केला. या संग्रहात अनेक कवींची गीते प्रथित केलेली असून या गीतांचे अद्भुत गीते व कृपिगीते असे दोन भाग आहेत. अद्भुत गीतांतील पुष्कळशा गीते प्रणयविषयासंबंधी आहेत, तर कृपिगीते ही वर्णनविषयक आहेत भावनागीते लिहिणाऱ्यांत सर्वांत पूर्वाचा व प्रसिद्ध कवि ग्रीदमॉल बॅस्टोई हा होय. याचे बेल इहाइन हे गीत फार लोकप्रिय व नितात रमणीय आहे त्यानंतर अतिशय प्रसिद्ध लेखक थोबो द शापाय हा होय. थोबोची स्वामी ऑफ शॉरिटल या राजकन्येवर प्रीति होती व त्याची पुष्कळशा गीते स्वामीवर दाहृत. थोबोच्या वेळी आपली कित्येक भावनागीते लिहिणारे कवी झाले. त्यापैकी कॅ बफ हा प्रसिद्ध होय. याची कविता मुह्यतः रुदनरिप्रपर आहे. पण त्याबरोबरच इतर सामाजिक व राजकीय विषयावरहि त्याने पुष्कळ कवने केली अडाम के सा असू याची गीते क्वचित भावनाप्रधान तर क्वचित निंदागर्भित आहेत जय द ल पयड, जय द रॉबे ए मारिर्नी ही दोन गीते उदाहृत आहेत

मध्ययुगातील नाट्यवाङ्मयाचा विचार करू लागल्यास आपणाला असे आढळून येते की फ्रान्समध्ये मध्ययुगाच्या आरंभी ' मिस्टरीज ' व ' मिरॅकल्स ' हे नाटकांचे प्रकार अस्तित्वात होते. फूलिअ व्हांकिन्स नावाचे मिस्टरी नाटक १३ व्या शतकाच्या आरंभी फार लोकप्रिय होते १२ व्या ते १४ व्या शतकाच्या आरंभी फार लोकप्रिय नाट्याला इकूर्ति दिली व पुष्कळ नाटके या काळात बाहेर पडली, तथापि पंधराव्या शतकाच्या सुरवातीपर्यंत ' मिस्टरीज ' व ' मिरॅकल्स ' या प्रकारच्या नाटकांचेच अधिक लोकप्रियता होती यांत कॅक

नाही. बरील प्रकारच्या नाटकाप्रमाणेच ' मोरोलेटो ' प्रकारची नाटकंही फ्रेंच रंगभूमीवर वरून दाखविली जात असत. याचा उद्देश विनोदी अगर अन्य तद्गर्भ एखादे नैतिक तत्त्व प्रेक्षकांच्या मनावर विभविण्याचा असे. रचावप्रमाणे हेचळ हास्यात्पादक नाटकाना या काळात पुष्कळच वाव मिळाला.

युरोपमधील इतर देशांच्या वाङ्मयप्रमाणेच फ्रेंच वाङ्मयाच्या इतिहासांतही ' काव्यनंतर मय ' असा देखावा दृष्टीस पडतो. गा-बा अर्थ काव्याच्या काळात अगदीच गद्यवाङ्मय नव्हतं असे नाही, तर गद्यवाङ्मयाचें महत्त्व काव्यकाळात फारसे नव्हतं असा होय ७-८ व्या शतकात फार्ही व्द-२-कोमा अस्तित्वात होते. तसेंच फार्ही वपरीहि अस्तित्वात होत्या. तथापि हे गद्यवङ्मय विशेष महत्त्वाचें नव्हतें.

१२ व्या शतकापासून गद्य वाङ्मयनिर्मितीला खरी सुरवात झाली विश्वसनीय अशा बखरी प्रसिद्ध होऊ लागल्या, इतर देशांतल इतिहासविषयक ग्रंथांची भाषातरे वरण्यात येऊ लागली. या बखरकारांमध्ये व गद्य-लेखकांमध्ये विलाडुआँ हा प्रमुख होय हा १२ व्या शतकांतला उत्कृष्ट लेखक होय. याचा इतिहासविषयक ग्रंथ ' कोबट द कॅन्स्टाटिनोव्ह ' हा फार प्रसिद्ध व उत्तम प्रकारचा आहे त्याच्या खालोखाल बोर्टो दरेन व ज्यारील हे दान प्रसिद्ध गद्य-लेखक होत. ज्वानोलाचा ' लाईक ऑफ सेंट लुइ ' हा ग्रंथवाचनीय आहे. जेज्ये मुन्त्रासार हा १४ व्या शतकातील प्रसिद्ध गद्य-लेखक असून त्याचा ' कॅनिक ' हा ग्रंथ माहितीने भरलेला असून त्याची वर्णनशैलीहि फार वाखाणण्यासारखी आहे.

१५ वे शतकः—१५ व्या शतकामध्ये फ्रेंच वाङ्मय जरी पुष्कळ निर्माण झाले तरी त्यातील पुष्कळसा भाग विशेष नाव घेण्याजोगा नाही. त्यातल्या त्यात नाट्यवाङ्मयच विशेष नाव घेण्याजोगे निर्माण झाले. असे म्हणण्यास हरकत नाही. मुद्रणकलेच उदय झाल्यामुळे पुढे ग्रंथच प्रकाशित करण्याकडे या शतकातील कव्याच विद्वानांचे लक्ष लागले होतं.

या शतकातील कवीमध्ये पहिला कवि म्हणजे ओलीव्हिये बॅसेला हा होय. याने बॉक द वोर हे काव्य कव्याचें आहे. क्रिस्टीन पॉसी द्विचेंहि काव्य नाव घेण्याजोगे आहे. काणा-शिवाय तिनं ऐतिहासिक व धार्मिक विषयांवरहि ग्रंथ लिहिले. शाटर्से ओलॅवें ' मार्गोरेट ऑफ स्फाटलेइत कित ' हे काव्य प्रसिद्ध आहे. बरील दोन्ही लेखकांची, नैतिक नखे आपल्या काव्याच्याद्वारांशिक्विण्याची प्रवृत्तिदिसते या शतकातील आयुक्त कवि म्हणजे वॉर्लो हा होय. हा १४२१ साली जन्मला. याचे दोन उत्कृष्ट काव्यग्रंथ म्हणजे दि प्रेट टेस्टमेंट व दि लिटल टेस्टमेंट हे होत. हे दोन्ही ग्रंथ अप्र-सिप्त आहेत ' बॅलाड डे डाम डे टॉ जवादी ' व ' बॅलाड पोरस, मेर', ला मॅस मॉर्गो इत्यादि बरील ग्रंथातील पद्ये फार सुंदर आहेत. त्यांच्या सर्वच काव्यांमध्ये क्रौरदारपणा, प्रसाद, वर्णनशैक्ये इत्यादि गुण दृष्टीस पडतात. वॉर्लो-

नंतर काव्यामध्ये कृत्रिमपणा येत चालला. फेटिन याची कविता या मासल्याची आहे. यात आहून ताणून प्राप्त साध-लेले आढळतात. त्याशिवाय अन्योक्तपत्र वविताहि या शत-कात बरीच निर्माण झाली. अशी कविता लिहिणाऱ्यांमध्ये मेथीनो, रॉबर्ट, शान्तेलॉ, ऑक्टोव्हिया इत्यादि प्रमुख होत. निदार्गमित काव्यांनाहि या काळात कत आला. अशा प्रकारची काव्ये लिहिणाऱ्यांमध्ये काकीया हा प्रमुख होय

पण काव्यविषया गद्याचेंच रत्नालीन विद्वानांचे अधिक लक्ष होतं त्यामुळे या काळात काव्यापेक्षा गद्यग्रंथ अधिक निर्माण झाले. १५ व्या शतकाच्या प्रारंभी भाषातरित ग्रंथ येरच वाट्टेर पडले असे म्हणायलास हरकत नाही त्याशिवाय नीतिविषयक व धर्मविषयक वाङ्मयहि पुष्कळ प्रसिद्ध झाले धर्मविषयक गद्यलेखकांमध्ये दार, रोम, हे लेखक प्रसिद्ध होते. ऐतिहासिक गद्यवाङ्मयांत ऑग्रेरॉचा ग्रंथ व शॉस्टेलाचा फ्रॉनि द ज्वाक द लाला हा ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहे तथापि कोमोन हा त्या काळाचा अतिशय प्रसिद्ध इतिहासकार होय मॉन्टेव्हेलेच्या राजनीतिबरील ग्रंथास्तक्या योग्यतेचा बोमि-नचा इतिहासग्रंथ सधजाला जाती केवळ भाष्येच्या दृष्टीने पाहिले तरीहि या ग्रंथातील भाषा स्पष्ट, सोपी व धार्मिक अशी आढळते. ऐतिहासिक ग्रंथाप्रमाणेच कादंबरी वाङ्मयांत तिहि पुष्कळ कादंबरीकार चमकून गेले. त्यापैकी अँट्वॉ द ल साल हा पहिल्या प्रतीचा कादंबरीकार होय. सॉ मूवेलनूवेल हा अग्रंत विनोदी पण तितकाच तात्त्विक आणि व्याव-हारिकशाहाणपणा शिक्वणाचा ग्रंथ,पैकी एक ग्रंथ होय याचा बराचसा भाग अँटवाने लिहिला असे मानण्यात येतं. त्याचप्रमाणे पेट्री जर्बा द साडे या उत्कृष्ट कादंबरीचे, लावटोका पातेलॉ व लेकाडा ज्वा द मारियाज या ग्रंथांचेहि जनकत्व अँट्वॉ वाजकडेच आहे. या ग्रंथातील भाषा विनोदी पण मनोहर आहे. शिवाय तंत तरातील राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीवर मार्मिक विचार प्रकट केलेले आढळतात.

१६ वे शतकः—इटलीमधील ' पुनरुज्ज्वनाचा ' चा इतर युरोपीय देशापेक्षा प्रामुख्य अधिक परिणाम झाला. १६ व्या शतकामध्ये या ' पुनरुज्ज्वन ' चळवळीमुळे फ्रेंच वाङ्मय अतोनात निर्माण झाले, व तेहि चालण्या प्रकारचे निर्माण झाले. पुनरुज्ज्वन चळवळीने विचारात व आचारात क्रांति घडवून आणण्यामुळे त्यासंबंधीचें वाङ्मयहि पुष्कळच निर्माण व्हायें यतनात आरंभ नाही. शिवाय हे वाङ्मय सारदस्त, स्फुटपणाशील चालना देणारे, विविध प्रकारचे व परिणामकारक असे होतं. १५ व्या शतकाच्या अगार त्याच्याहि मागच्या काळातील वाङ्मयापेक्षा या काळच्या वाङ्मयाचा विशेष हा होता की या वाङ्मयांने फ्रेंच भाषा ही रोमंर विचार व्यक्त करण्याला पूर्ण सन्मर्थ आहे असे सिद्ध केले.

१६ व्या शतकाच्या प्रथमपादात निर्माण झालेली कविता १५ व्या शतकातील काव्याच्या धर्तावरच होती. पण फ्रेंच

काव्यात्मा नवीन बळण लावण्याचें कार्य, हेत्या वॉरो (सन १४९६-१५४४) यास दिलें पाहिजे. याची कविता, स्वाभाविक, सुंदर व सौष्टव्युक्त आहे. याशिवाय त्यानें पत्रे, गीते व इतर किरकोळ कविताहि लिहिली. वॉरोच्या या नवीन बळणाचें अनुकरण करणारे पुढेकडे कधी या शतकात झाले. त्यांपैकी मिह्यटार वॉरो (१४७०-१५४०), वॉरोस सेव, हासले वॉरोसिंग, मेरो (१४९१-१५५६) हे होत. जेरोन यॉर्न डोनेटपद्धति प्रथमच प्रचारात आणली. या शतकामध्ये एकामागून एक अशा नवीन कल्पना सरासर येत असल्यामुळे वॉरोच्या नंतर थोड्याच दिवसांत रॉडॉर यॉर्न कवितेला पुन्हा नवीन प्रकारचें बळण लावलें. रॉडॉर (१५२४-१५६५) हा प्रथमतः रुसामती व राजकारणा-मध्ये भाग घेणारा मनुष्य होता. पण शारीरिक व्यंग्यामुळे त्याला हे काम होण्यास शक्यता नव्हती म्हणून यादृमयापडे आपले लक्ष लावले. त्यानें प्राचीन फ्रेंच, लॅटिन व ग्रीक वाङ्मयाचा काटजोपर्वक अभ्यास करून वॉरो सहाय्याच्या मदतीनें 'ग्लोआर्य' हे काव्य प्रसिद्ध केले. या कामात त्याला मदत करणाऱ्यांमध्ये डोरा (१५०८-१५८८), जोसेल (१५३२-१५७३), बेरो (१५२८-१५७७), लुबेले (१५२५-१५६०), अँटु (१५३२-८०) व पॉट्ट हे कवी होत. या सर्व कवींचा प्रथम उद्देश फ्रेंच भाषेला समृद्ध करून अभिजात वाङ्मयाच्या ओरीला फ्रेंच वाङ्मय वसविण्याचा होता. यासाठी त्यांनी ग्रीक साहित्य पिबारिक ओड, लॅटिन साहित्य हॉरेशियन ओड, व्हर्जिलियन एपिक इत्यादि प्रकार फ्रेंच काव्यात आणले. तथापि हे नवीन प्रकार अस्ति-त्वात आणतांना फ्रेंच भाषेचे अे स्वयंसिद्ध गुण, त्यांना माप त्यांनी पाटीसाचें टाकण्याचा प्रयत्न केला नाही. कर्मात फ्रेंच भाषेला समृद्ध करण्याच्या मरात त्यांनी इतर मापातून अनवश्यक असे पुढेकडे शब्दप्रयोग, फ्रेंच भाषेत पुसडून दिले. त्याविषय लवकरच प्रतिक्रिया सुरू झाली. तथ पि यॉर्न कार्ये मात्र पुढेकडे अशी तफळ झाले असे म्हणावयास हरकत नाही. रॉडॉरचें प्रौढीयाडे, बेलेची ऑर्टोडोक्स रोय बानोर, बेरोचें अत्रिल इत्यादि काव्ये मर्यादाची आहेत. रॉडॉरचें अनुकरण करणारे पुढेकडे कधी झाले, त्यापैकी ड्युबार्ट हा एक प्रमुख कवि होय. याची 'जुडीत' व 'लाडिब्येन सपेन' हीं काव्ये महत्त्वाची आहेत. ड्युबोचे हाहि रॉडॉरच्या अनुयायांपैकीच होता. तथापि त्याच्या काव्यात तत्कालीन कवींच्या काव्यांत न दिसून येणारे असे भाव, भावीय, व माधुर्य हे गुण प्राप्त्यानें दिसून येतात. पण रॉडॉरच्या काव्याचे सर्व गुण ज्याच्या काव्यांत उत्पन्न झाले आहेत असा कवि म्हणजे रम्ये हा होय. याची निदागमित कविता फार प्रचाराकारण आहे. याच्या कवितेत, भाषाप्रभुत्व, विद्वत्ता, मार्मिकता, विनोद, इत्यादि गुण प्राप्त्येकरून आढळतात. रम्येच्या काव्याची तत्कालीन जनतेवर छाप पडली होती, व त्याला अनुयायी

वर्गहि बराच मोठा मिळाला. या अनुयायीवर्गात कोर्बाल वॉन (१५७७-१६३५) हा प्रमुख होय. १६ व्या शतकात 'मिस्त्रो' व 'मिरेबल' नाट्यप्रकारांचा शेवट झाला. 'मोरोलिटी' प्रकार हा या शतकांत प्रचारात आणला गेला होता. तथापि तोहि शेवटला काव्याच्या पंयाला लागलेला होता. 'पुनरुज्ज्वन' चळवळीमुळे, इटलीच्या बाइबलमार्तक नाटकांनी मापाने फ्रेंच वाङ्मयांत होळें लागले व त्याबद्दल सर्वांचे लक्ष वेधले. इटलीतील शोकपर्यवसायी नाट्यप्रकार उष्येवर्जाचे होते त्या भती-वर फ्रेंच भाषेत शोकपर्यवसायी नाटके लिहिण्याचे प्रयत्न होळें लागले. ज्योसेलचें 'झिओपाट्र' हे पाहिले शोकपर्यवसायी नाटक होय या नाटकांतलें संवाद रेनेझाच्या संवादाच्या पतोरन आढळतात. नाटकाची भाषा भारदस्त वण आहे. रयानंतर 'दिवे' हे शोकपर्यवसायी नाटक ज्योसेलने लिहिले ज्योसेलच्या मागून फ्रेंच (१५४०-१५७०) यॉर्न 'गॉट्ट द क्लिर' हे शोकपर्यवसायी नाटक रचिले. यंत नाट्यकला या दृष्टीने वरीच सुधारणा घडून आलेली दिसते. याशिवाय फ्रेंचनें लेज एवाहि व लाट्रेसोरिए हीं दोन आनंदपर्यवसायी नाटके लिहिली. पण या काळाचा उत्कृष्ट नाटककार गॉर्न (१५४५-१६०१) हा होय. याची सेडेकी, व प्राबामाट ही नाटके फार लोकप्रिय आहेत. मोडि-रोडियाची नाटके तत्कालीन परिस्थितीवरील असून चांगल्या-पैकी आहेत. लारिबे (१५५०-१६१२) हा त्या काळाचा प्रसिद्ध आनंदपर्यवसायी नाटके लिहिणारा नाटक-कार होय. यॉर्न इटलीतील आनंदपर्यवसायी नाटकाच्या आधारे आपली नाटके रचिली. या नाटकाची भाषा गंभीर व ओगस्वी अशी आहे. पण पुनरुज्ज्वनाच्या चळवळीने काव्य अजर नाट्य याच्या वेळांत घात अफिच क्रांति घडवून आणली. १६ व्या शतकातील अत्यंत प्रतिभाशाली गद्यलेखक रेबेले हा होय. जगातील अस्तुष्ट लेखकामध्ये याचें नांव मोडते. १६ व्या शतकातील फ्रेंच समाजाच्या गुणावगुणांचे प्रतिबिंब यात स्पष्टपणे पडलेले आढळते. रेबेले हा त्रिखंडपरिचित, तत्वज्ञ, जाडा कल्पक, अत्यंत व्यवहारी, विनोदी व खदा-लेखक होता. त्याच्या गारगुंटा व पॅतामुएल हा प्रथामध्ये त्याचे सर्व गुण एकत्रलेले आहेत. रेबेलेचें अनुकरण कर-ण्याचा पुढेकडानी प्रयत्न केला पण तो साध्य झाला नाही. तथापि १६व्या शतकातील सर्व नूवेल नूवेल या गद्यमायेचें या शतकात अनुकरण करण्याचा पुढेकडानी प्रयत्न केला व तो मात्र यवाच अंशानी साध्य झाला असे म्हणण्यात हरकत नाही. या अनुकरण करणाऱ्यांमध्ये हे रेबेले हा प्रमुख होय. कॉट ए ज्येरे कवी नाटक याचा कथामय फार सुंदर आहे. अद्वैतकादंबरीशतकात एबॅरे, इक्युडेरी व कलेनेद हे प्रमुख होत. 'एबॅरेची अमाहीस द गॉल' ही भाषांतरवर्गा कादंबरी फारच चटकदार आहे.

१६ व्या शतकांत फ्रांसासारखे प्रसिद्ध इतिहासकार जरी झाले नाहीत, तथापि १५व्या अगरे तसेपुढीच्या काळांत इतिहासामध्ये काव्यनिक अगरे अवास्तव मोठी घाटण्याचा प्रपात असे. तो फाऊन शास्त्रज्ञ इतिहास लिहिण्याची पद्धत अस्तित्वांत आली. या दातकांतील मुख्य इतिहासग्रंथ म्हणजे ब्लेझ सेसेलचा झुद्रे दि वेल्स, वर्नॉडे ड जीराइचा ईस्ट्यार ड फ्रांस हे होत. याशिवाय रॉबेर्ट ड ला मार्के डू बेल्ले, मार्गरीट ड बावा, थॉमर, ब्लेन्ड, मॉल्यूक, प्येर द वॉर्डे इत्यादि प्रमुख वरपरकार होत.

धार्मिक वाङ्मयात कॅलिस्टो हूनचा 'इन्स्टिट्यूशन ऑफ क्लिअर रिजिजन' हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा होय. फ्रेंच भाषा ही शास्त्रीय वाङ्मय उत्पन्न करण्याला सभ्य आहे ही या ग्रंथांत सिद्ध केले. कॅलिस्टो हूनच्या खालोखाल इंग्लंडचेहि धार्मिक विषयावरील ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. नैतिक वाङ्मयामध्ये बॉ ऑ वॉटपूरचा, मॉटेन व पीर चारॉ हे प्रसिद्ध प्रबकार आहेत. बॉ ऑ वाटपूर 'सियालुम मुंडी' हा ग्रंथ संवादपर असून त्याने तत्कालीन फ्रेंच समाजात मोठी खळबळ उडवून दिली. मॉटेनच्या निबंधात, नास्तिकपणा व तर्कांला प्राधान्य दिलेले आढळते. मॉटेनची भाषा फार साधी पण विचारपरिप्लुत अशी आहे. राजकीय वाङ्मयात बोदोच्या, रेपब्लिक या प्रथांचा प्राधान्य दिले पाहिजे. याने आपल्या ग्रंथगत घर्मांच्या यावनीत होणाऱ्या छळाचा व गुलामगिरीचा निषेध केलेला आहे राजनीतिशास्त्राचे विवेचन करणारा हा पहिलाच ग्रंथ होय. त्याच्यानंतर एटीएन ड ला बोएट (१५३०-१५६३) याने राजशाहीच्या तत्वाचा इनकार करणारा असा कॉट-ऑर डिस्कूर द ला सॉर्टिट्यूड बोलेटियर हा ग्रंथ लिहिला. १६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात फ्रान्समध्ये राजकीय व धार्मिक संतुलनचें विच्छेदन झाले वारंजले होते त्यामुळे या दोवटपणा पादांत या झगड्यासंबंधी अनेक सटफट्टर पुस्तके व ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. हा झगडा भिडवण्यासाठी मायकेल ड लोपिटाल (१५०५-१५७३) याने प्रयत्न केला, पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. या झगड्यावर सुंदर प्रकाश पाडणारा ग्रंथ म्हणजे सेंटीर मॅनिपे हा होय. हा ग्रंथ प्येर लबोच्या नेतृत्वाखाली चार-पाच विद्वानांनी लिहिला आहे. यात तत्कालीन झगड्यावर धार्मिक व निमित्त शब्दांत टीका केलेली आढळते.

या शतकातील शास्त्रीय वाङ्मय बहुतेक लॅटिन मध्येच लिहिले गेले. तथापि त्यांची फ्रेंच भाषातरेहि याच काळांत झाली. शास्त्रीय ग्रंथात लिबोस या हेरोच्या संवादाचे व पेरीए याने केलेले भाषांतर, तसेच डेनोफोनच्या पुस्तकाचे भाषांतर इत्यादि मुख्य होत ज्याक उफ्यु ला व्हेनरी हें शिकारीच्या शास्त्रावरील पुस्तक प्रसिद्ध आहे. तसेच सेरेसचा ते आद्र ऑगिस्ट्युंदर हा कृषिशास्त्रावरील ग्रंथहि लोकोप्रिय आहे.

१७ वें शतक—१७ व्या शतकांत फ्रेंच वाङ्मयाला संपन्न स्थिति प्राप्त झाली. या शतकातील विशेष हा की या शतकातील प्रमुख कवी हेच नाटककार होते. केवळ कविता

लिहिणारे असे फारच थोडे कवी झाले व त्यांचीहि कविता पहिल्या प्रतीची नव्हती. थिऑफिल द व्ये, रॉका वॉटपूर व सॉटझर्मा, इत्यादि कवी हे तत्कालीन चांगल्यापैकी कवी होते. तथापि कोणे अगरे विलो यांच्या इतक्या दर्जाची उत्कृष्ट कविता या कवींची नव्हती. मार्लेबेचे वरील कवी अनुयायी होते. मार्लेबेने, रॉ वॉर याला व त्याच्या अनुयायांमार्फत परकीय शब्द फ्रेंच भाषेत आणण्याची बी वॉड लागलेली होती तिच्या निरुद्ध जरी बंड केले तथापि इंग्लंडमार्फत पोप कवीप्रमाणे काव्याच्या अंतरंगापेक्षा बहिरंग जटविण्याकडेच याची प्रवृत्ति अधिक असल्यामुळे याची कविता अंतःकरणाला भिडणारी नव्हती, अर्थात् रियति असूनहि मार्लेबेचे पर्वेश्वर पराच वाळ टिकून राहिले. १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मात्र फारच थोडे नाव घेण्याजोगे कवी झाले. उत्तरार्धातील प्रसिद्ध कवि म्हणजे बॉले (१६३६-१७११) होय त्याच्या खालोखाल मॅडाम डे उरिए (१६३६-१७४४) ही कवयित्री होय.

१७ व्या शतकातील प्रथमपादांतील प्रसिद्ध नाटककार म्हणजे हाबॉ हा होय. याने स्पॅनिश नाटकांच्या धर्मावर आपली नाटके लिहिली याने सुमारे सातवी छोटी व मोठी नाटके लिहिली असे म्हणतात. तरीपण नाट्यकलेच्या दृष्टीने ही नाटके हलक्या दर्जाची आहेत. ज्येन द रौट्ट (१६१०-१६५०) हा हाबॉनंतरचा प्रसिद्ध नाटककार होय. याला फ्रेंच भाषेचा मार्ले असे म्हणतात. बॉसला व सेंटजेने ही त्यांची दोन प्रसिद्ध नाटके आहेत. यांच्यातील काही संवाद तर पहिल्या प्रतीचे आहेत. त्यांच्याबरोबर ज्येन द शौब्रद, ऑबिए इत्यादि नाटककार उदयाला आले. तथापि रौट्टच्या इतकी लोकप्रियता याना मिळाली नाही. कोणे इतिहास केवळ प्रसिद्ध नाटककार होय. याने 'किड ' हें शोकपर्यवसायी व 'मॉटर ' हें आनंदपर्यवसायी नाटक फार प्रसिद्ध आहे. पण कॉबेच्या मायाहून थोडक्याच दिवसात ज्याने शोकपर्यवसायी नाटक लिहिण्याची कला वळखाला नेली व ज्याने उत्कृष्ट शोकपर्यवसायी नाटक लिहिणारा-अर्थात् अखंड कर्ती संपादन केली तो म्हणजे मोल्यूर हा होय. प्रथमतः याने ड्युलियन नाटकाच्या धर्मावर आपली नाटके लिहिली पण त्यांचे खरे नाट्यकीयत्व ले प्रेशॉयूस रिचिक्शूल या नाटकात दिसून येते. शोकपर्यवसायी नाटकाप्रमाणेच हास्यास्पदात्मक नाटक लिहिण्यात तो वाकबगार होय मोल्यूरच्या खालोखाल रॉसीन हा त्याच्याच वेळाचा शोकपर्यवसायी नाटक लिहिणारा नाटककार होय. या दोघांही नाटककारांत एक दोष म्हटला म्हणजे त्यांच्या नाटकांतील प्रत्येक पात्रात एक स्वतंत्र गुण व दुर्गुण कळताळा नेऊन दाखविलेला असतो. त्यामुळे ती पात्रे स्वाभाविक वाटत नाहीं व रसदानि होऊ पडते. याच्या मुळाशी बॉले, मार्लेबे व १६२९ साली स्थापन झालेल्या अखंडमोने ऑरिस्टाटलच्या नाट्य-विचाराचे अनुकरण

याशिवाय त्याने पद्यांत पोद्दी व पत्रे लिहिलीं असून वीटि वाचकांय आहेत. १८ व्या शतकांत इंग्लिश वाङ्मयाचा फ्रेंच वाङ्मयावर फार परिणाम घडून आला. याम्मनच्या 'सोझन' काव्याच्या घर्तावर फ्रान्समध्ये अनेक वर्णनात्मक पण कंटाळरागी काव्ये झाली. ज्ये फ्रेंको द सॉ लॅव्हर यानें सन्नी हे काव्य 'सोझन' वल्लुच लिहिलें पण तें अगदींच गच्चाल आहे. याशिवाय देसील, ऑट्टा, मार्रास, मीएर ज्ये ऑर्टो, ससे, एरुडगर इत्यादि साधारण कवी या काळांत झाले पण १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत रोमंभ्ये नामक जो कवि झाला त्याची मात्र कविता उच्च दर्जाची आहे. १८ व्या व १९ व्या शतकाच्या काव्यवाङ्मयाचा शेनीये हा दुवा आहे म्हटलें तरी चारेल १८ व्या शतकांत कृत्रिम कविता लिहिण्याची प्रवृत्ति असतांना त्या प्रवृत्तांविषय रोनीयेंच बंध करून १९ व्या शतकांतिल कवितेचा पाया तयार करून ठेवला असे म्हणण्यास हरकत नाही.

नाट्यवाङ्मयातहि १८ व्या शतकात बोटेर व डिडरो यांच्याशिवाय विशेष नांव घेण्याजोगे नाटककार झाले नाहीत बोटेरेचे, मॅडोयेट धारेइ यमासे, मिप्रिडट पोलीयुक्त आणि रॉडोम्युन हीं प्रसिद्ध नाटकं आहेत. त्यांतल्या त्यांत शेवटची दोन विशेष चांगली आहेत. योलीयो केमियो (१६७४-१७६२) हाहि वग्या-पैकी नाटककार होता. लामोरा व लाभाप हे दौकपर्यवसायी नाटकं लिहिणारे म्हणून त्यांचो प्रसिद्धि आहे. योमो द ला टूश (१७२५-१७९०) हे डिफिजेनी ऑ टोरीडे हे नाटक विशेष प्रसिद्ध आहे. आनंदपर्यवसायी नाटकं लिहिणाऱ्यात अलों रेने ल साग (१६६८-१७४७) हा नाटककार चांगल्या-पैकी होता. याचे तुरकरे हे नाटक फार नाबाबल्ले आहे. याशिवाय बेटूश (१६८०-१७५४) याबाहि ल फीला-सोक मारोए व ल ग्लोरीयु हीं नाटकं बरी आहेत. पण नाट्यवाङ्मयाला नवीन वळण लावण्याचे काम डिडरोने घडवून आणलें. डिडरोची फिग नॉटयुरेल पर द फामिल, एट इलवो ? एटइल मेथो ? लाप्ये ए ल प्रोलोग हीं नाटकं प्रसिद्ध आहेत. डिडरोच्या पूर्वी वाचकांची अवर अद्भुत नाटकं लिहिण्याचा जो प्रघात असे तो डिडरोनेच वदलण्याचा व त्या मार्गी सामाजिक व सभ्य प्रकारची नाटकं लिहिण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा अनुयायी मॉसेल ज्या सेंडेन याच्या ल फिलोसोक सॉल सव्हाय या नाटकात या प्रयत्नाला मूर्त स्वरूप प्राप्त झाल्लें दिवतें. याशिवाय या शतकाच्या उत्तरार्धांतिल विद्येय महत्त्वाची नाटकं म्हटलें म्हणजे निकोलस शाफोचे ज्यूने ऑडिएन, जेविक फॉरवॉच एडुआ डेमाई बांए पदु, योमासोची मारिआज एफिगारो व बार्बिए द से विल, हीं होत.

१८ व्या शतकांत गद्यवाङ्मय मात्र चांगल्या प्रकारचे निर्माण झालें. अद्भुत कादंबरी-वाङ्मयाबरोबरच, सामाजिक कादंबऱ्याहि लिहिण्यात येऊं लागल्या. अद्भुत-कादंबऱ्यांच्या

बाबतीतहि अद्भुत प्रसंगाबरोबरच त्यांतिल पात्रांच्या स्वाभा-विकपणाकडेहि लक्ष देण्यांत येऊं लागलें. या शतकांतिल पहिला प्रसिद्ध कादंबरीकार म्हणजे ले साज हा होय. याच्या 'दि आल्ल वोट्टपू' व 'शिल हला' या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. या कादंबऱ्यांय पात्रांच्या स्वाभाविपरिपोषाकडे विशेष लक्ष देण्यांत आलें आहे. पण या बाबतींतिल सुप्र-सिद्ध कादंबरीकार म्हणजे प्रब्लो देमिस्त (१६१७-१७६२) हा होय. याच्या झेवेलो व मेनेन लेस्को या कादंबऱ्या फार-प्रसिद्ध आहेत. बॉलेटरच्या कथाहि गद्यवाङ्मयाचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. याशिवाय विनोदा गद्य लिहिणाऱ्यामध्ये बॅरुटेर, डिडरो, कॅसोट यांची प्रागुद्धानें गणना केली पाहिजे. वोस्टरेचे ओमकारों एक, हा विनोदी ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. डिडरोचा 'जॉक फटालिफ्ट' हा गद्यग्रंथ तर फारच विनोदी पण सुंदर आहे. याशिवाय या शतकामधील दोन प्रसिद्ध कादंबरीकार म्हणजे प्येर द मारिवो व रुतो हे होत. मारिवो यानें केवळ मनोरंजनात्मक कादंबऱ्या लिहिण्याचा प्रघात पाठला व तो त्याने यशस्वी व लोकप्रिय करून दाख-विला. रुषो हा मर्रायेंदुन अगदीं निराळ्या तऱ्हेचा कादंबरीकार होता. त्याची जूली ही कादंबरी प्रसिद्ध आहे. कादंबरीच्या दृष्टीने पहाता या कादंबरीत भग्याच उणावा आहेत. तथापि इनक्या उणावा असूनहि रुसोच्या कादंबऱ्या त्याच्यात असलेल्या विचित्र तत्त्वामुळे अतोनात लोकप्रिय व परिणामकारी झाल्या.

१८ व्या शतकान इतिहासविषयक क्षेत्रात मात्र पुष्क-ळच वाङ्मय निर्माण झालें. इतिहास शास्त्रीय तऱ्हेने लिहि-ण्यास सुरवात झाली. या काळांतिल अर्थत प्रसिद्ध इतिहास-कारांपैकी मॉटेरुस हा प्रमुख होय. याचा पहिला ग्रंथ 'लेय पेरोसो' होय. यांत त्याने तराकालीन राजकीय व नैतिक लघुग्रंथीवर कोरडे ओटले आहेत. त्याचा दुसरा ग्रंथ ग्रॉडर ए टेकासॉस द रोमॉस हा होय. याहून त्याचा तिसरा ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहे. तो म्हणजे एस्पॅरिड ड हाय हा होय. या ग्रंथाचयें मॉटेरुसची विशाल बुद्धि, कल्पनेची व्यापकता, भाषाभौष्टव हे सर्व गुण एकवटलेले आहेत. काय-द्याच्या मुलमुल तत्त्वावर समाजाची उभारणी झाली पाहिजे असे त्याने या पुस्तकात ध्वनित केलें आहे. मॉटेरुसच्या अनु-यायीवर्गांत डूबो, मादली, हे प्रमुख होत. मॉटेरुसयुंनंतर ट्यूमॉट हा प्रसिद्ध इतिहासकार होय. याच्यामध्ये नवीन वल्प-नाचे प्राचुर्ये दिवून येत. अंबे गुयोम रेनाल्चा 'ईस्ट्यार देसादे' हा ग्रंथ फार विख्यात आहे. त्याचप्रमाणें कार्लोम द रुल इयेरचा 'रेव्होल्यूशो ऑ रुती ऑ १७६२' हा ग्रंथ विद्वत्तापूर्ण आहे. इतिहासाभ्यंतिलच या शतकात खरवाङ्मय-यहि पुष्कळ निर्माण झालें. त्यात इत द सोक सीमो यानें १४ व्या सृष्ट्या काळचे व रॉमंभ्येच्या अमदांनीचे वृत्त-ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहेत. रुतोचे 'कनफेसियो', रेबुरी प्रोमेनादे द सॉलितरे हे ग्रंथहि उत्कृष्ट आहेत.

१० व्या शतकांत तत्त्वज्ञानवादातून यावर - इंग्लिश तत्त्व-
ज्ञानाची छाप पडली होती. मनुष्यासंबंधी आधिभौतिकदृष्ट्या
विचार करून मेड्री याने लॉम मधीन, लॉम हांट हा मह-
त्वाचा ग्रंथ लिहिला. शार्ल बॉने याने शास्त्रीय विषयावर
पुस्तक ग्रंथ लिहिले. पण या शतकांतोत प्रसिद्ध मानकशास्त्र-
तत्त्ववेत्ता फोर्टीयाक हा होय. त्याचे ट्रेट डे मॉरॉल्ल्यां, एस्-
सुर, लॉसिभिन दे कॅमिऑत युमेन इत्यादि महत्त्वाचे ग्रंथ
लिहिले.

ईश्वरविज्ञानशास्त्रासंबंधी या शतकात जे ग्रंथ बाहेर पडले
त्यांत वोल्टेर व डिडरो हे प्रमुख होत. वोल्टेर हा नास्तिक
नव्हता तथापि त्याने 'डिक्शॅनोनेर किलॉसॉफिक' या ग्रंथांत
तत्कालीन सिद्धांतांवर त्यांच्या आचारविषयक तत्त्वावर
रूप टोका केला आहे. डिडरोने याच्याहि पुढे जाऊन धर्मा-
वराहि तडाखे ओडण्यात कमी केले नाही. होलब्रुकच्या
सिस्टिम ड ला नाचूर या ग्रंथात परमेश्वराविषयीच्या अस्तित्वाच्या
विषय बाबु गोरदार रीतीने मांडलेली आहे. डिड-
रोने या ग्रंथात हातभार लावला असे म्हणतात. हेव्हेटप-
सचा डे ले ए्रा हा नातिर ग्रंथहि चांगल्या प्रकारचा आहे.

१८ व्या शतकांत टोकावाद्य स्वतंत्र असे निर्माण होऊं
लागले. सुआर्दे हा या शतकांतोत एक नामांकित टोकाकार
होऊन गेला. त्याचप्रमाणे फ्रेड्रिक मेलरिचो ग्रिम हाहि
धार्मिक टोकाकार म्हणून प्रसिद्ध आहे. १८ व्या शतकाच्या
उत्तरार्धात शार्ल पाटो याने लेस बो झा रेडुई ऑलओमिम
प्रॉसीप व प्रॉसीप ड ल लिटराटयूर ले क्लाए पोएटीक हे
टोकाविषयक ग्रंथ लिहिले. वोल्टेरने बॉनेच्या काव्याचा
संपन्न प्रसिद्ध करून त्याच्या काव्यासंबंधीचे प्रस्तावनेत परी-
क्षण केले आहे.

शास्त्रीय ग्रंथांत वोल्टेरने न्यूटनचे शोध फ्रेंच भाषेत
ग्रंथम प्रसिद्ध केले. तॅसॅच ड गॉम, ग्राफ, ओथलर इत्यादि
मोटमोट गणितज्ञ या शतकात निर्माण होऊन त्यांनी गणि-
तशास्त्रात मोठे शोध लावले. ड्यूफॉन 'अॅचरल डिस्टरी' हा
ग्रंथ फार प्रख्यात आहे. डिडरो, लॉबियर इत्यादिकांनी
'ऑथॉरिटीविडे' प्रसिद्ध करण्यास सुरवात केली. अथा
रॉनीने १८ व्या शतकांत शास्त्रीय वाङ्मयांतहि घरीच प्रगति
झाली असे म्हणूनवाच हरकत नाही.

१७८९-१८३०-कॅच राज्याकॉन्वेंशन तें चालिस राज्याच्या
राज्यारोहणापर्यंतच्या काळचे वाङ्मय फारच थोडे होते असे
पुस्तकांचे म्हणणे आहे. उच्च प्रकारचे वाङ्मय या काळांत
फारच थोडे निर्माण झाले हे खरे. तथापि दुय्यम प्रकारचे
वाङ्मय मात्र पुष्कळच निर्माण झाले वृत्तपत्रकला, वस्तुत्व व
शास्त्रीय वाङ्मय या शाखामध्ये वाङ्मयाची प्रगति झाली तरी
या काळांत काव्याच्या क्षेत्रात मात्र फारच थोडे प्रतिभा-
शाली कवी निघजले. साटो त्रिओ व मडाम द स्टेल हेच दोन
या काळचे प्रसिद्ध कवी होत. लुद मार्को द फॉर्टो, वर्टेल
एमेनार, रिकार, माटो, यूरनो शार्ल झूलियो दशोवाल इत्यादि

कवींची कविता सुदयतः बर्धनपर होती. रयस द सान्सीबाल
सेवाल द सॉमॅझा ह्या कवींनी महाकाव्ये लिहिली पण तीहि
विशेष नांव पेशनासारखी नव्हती. मालेबॅने अ काव्यात्तर
पटण दिले होते त्या धर्तीवर काव्य लिहिणारा शेवटचा
कवि कासिमिर डेलाबॉन हा होय. याचे ले मेसेनीएन हे
काव्य प्रसिद्ध आहे. नाट्यवाङ्मयाच्या दृष्टीत या काळांत
म्हणण्यासारखी सुधारणा झाली नाही. १८ व्या शतकांतोत
शोकपर्ववसायी नाटकांच्या धर्तीवरच या काळांतोत सा आर्ये,
दोन्ये रेनुआर, इत्यादि नाटकाकारांनी नाटके लिहिली. आनं-
दपर्यवसायी नाटके मात्र या काळांत घरीच लिहिली गेली
व या नाटकांमध्ये केलरची प्रतिभा दिपून येत नव्हती तरी
ही नाटके उच्च दर्जाची होती असे म्हणण्यास हरकत नाही.
आनंदपर्यवसायी नाटकाकारांमध्ये, फाम ग्लॉटोत कॉला झाल-
वाल, पिकार, अलेक्षतीए ड्यूपाल, रुमैतीये हे प्रमुख होते.
अद्वैत कादंबरीवाङ्मयांमध्ये मडाम द स्टेल हिचे नांव
प्रमुखपणेने हाळकते. तिच्या चालीवाल मडाम द यर्बोली,
मडाम कौटो,मडाम द कुडेनेर, हाथिये, मेर हे कादंबरीवा
होत. इतिहासाच्या दृष्टीत अगदीच कमी वाङ्मय निर्माण
झाले पण बरुरी लिहिणाऱ्यांची संख्या मात्र पुष्कळच होती.
सिधमॉडी झुजिएर,रयसदि बखरधारांची नावे प्रसिद्ध आहेत.

तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत कौडियकधी परंपरा वरुट्ट ड शाली
व लारो मॉन्गर यानी प्रथम चालीवली पण गमोन मतांच्या
मान्यसंगोळ प्रसाराची यांच्यावर छाप बसण्यामुळे कौडि-
याकच्या तत्त्वज्ञानावर याच दोघांनी पुन्हा टोका बरण्यास
सुरवात केली. नवीन तत्त्वज्ञानाच्या पुरव्हार्यांमध्ये, पॉर,
कौलार,मेन व यिरो हे प्रमुख होत नेवर्से फ्रेंच राजकीतीच्या
वरयाचारांवर रूप टोका केली आहे. मेर हा राजसत्ता
धर्मसत्तेच्या ताब्यांत असावी या मताचा आहे. नीतिप्रधान
ग्रंथांत ड्यूबेराचा पॉसे हा ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा आहे.
शास्त्रीय वाङ्मयांतहि या काळी महाभाषे ग्रंथकार निर्माण
झाले. क्वेनाचीच 'रॅपोर डु फॉजिक ए डु मोराल व लॅग
हा इंडियविज्ञानशास्त्रावरील महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. विशावा
टेटे द लॉमी ए उ ल मॉर' हाहि ग्रंथ उ वृष्ट आहे.
राजकीय विषयावर तर या काळांत अतोनात वाङ्मय बाहेर
पडले. त्यांत कुरेर हा प्रसिद्ध राजकीय वाङ्मयावरील लेखक
होय. मडाम स्टेल हिने फ्रेंच वाङ्मयांमध्ये, परकीय देशातील
विषय आणून वाङ्मयाला व्यापकता आणली. तिच्या 'देरफान',
'कॉरिन' व 'द लाडेमान' या तीन अद्भुत कादंबऱ्या
अत्यंत लोकप्रिय व महत्त्वाच्या आहेत. शादुमियो याची
रुसीच्या परंपरेंतील लेखक याचद्वल फार प्रसिद्ध आहे. पण
शादुमियोची खरी कामगिरी म्हणजे, व लिहिले धर्म व फ्रेंच वाङ्मय
वाङ्मयाच्या द्वारे मांडण्याचा व लिहिले धर्म व फ्रेंच वाङ्मय
याचा बेमालूम साधा जोडून देण्याची होय. 'जेनी डु लिहित-
यानीशाम व 'मार्टीर' या दोन ग्रंथांत त्याने लिहिली पर्ये
हा काव्यमय आहे व त्यातील प्रत्येक विषयावर

वाङ्मयदृष्ट्या सुंदर ग्रंथ लिहिता येतात हे सिद्ध केले आहे. या बहुरंगबरोबर त्यांचे मायाप्रभुत्व, त्यांची विपय प्रतिपादन करण्याची कुशलता, मार्मिक टीका करण्याची द्वातेटी, जुन्या वाङ्मयविरुद्ध टाढार देण्याची अपूर्व पद्धति या सर्वांमुळे सादुश्रित्वांचे नांव या काळात नावाजले.

१८३० नंतरचे वाङ्मय.—१९ व्या शतकातील उत्तरार्धात व त्याच्या किंचित पूर्वी फ्रेंच वाङ्मयामध्ये क्रांति घडून आली असे म्हणावयास हरकत नाही. 'रोमँटिक' चळवळीला या काळात सुरवात झाली. वाङ्मयार्थींनी जुनी व निरुपयोगी अशीं चळणे होती ती नाहींशी करून नवीन चळणे प्रचारात आणण्याचे काम या काळात घडून आले. त्याचप्रमाणे निरनिराळे विदेशीय शब्दप्रयोग, व कल्पना-अन्य शब्दप्रयोग वाङ्मयाने आणून, फ्रेंच भाषेला त्यांनी संपन्न बनविण्याचा प्रयत्न केला.

'रोमँटिक' चळवळ:—दहाव्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दीत फ्रान्समध्ये बेरोजेर, (१७८०-१७९७) लामार्टीन (१७९०-१८६९) व रोबर्ट लामेने (१७८२-१८५४) हे प्रमुख कवी व गद्यलेखक होते. बेरोजेरचे 'न्युयास' हे काव्य सोडून विरुपास त्याची सर्व कविता जुन्या फ्रेंच चळवळीची दिसते. तीत भाषनेला प्राधान्य असले तरी म्हणनेची भरारी दिसूत येत नाही. ही कविता स्फूर्तिजन्य नसून कृत्रिम दिसते. त्याच्या उलट लामार्टीन कवीची कविता जुन्या चळवळीकडे झुकलेली दिसते 'मेडॉटेसन' 'हॉमॅनॉस' यांच्यामध्ये हे स्थिरांतर पूर्णपणे दृष्टीस पडते. सुश्रीयासून फाव्याचे विषय घेऊन त्याच्यावर सुश्रीयापली दृष्टात देऊन, सुंदर कविता लिहिण्याचे प्रेय लामार्टीन यास आहे. तथापि त्याची भाषा मान कृत्रिम आहे लामेने हा वरील त्रयीवैकी विचार पण दोहोंविषाहि फार श्रेष्ठ असा लेखक होय. याच्या 'पॅरोल ड कायों' या ग्रंथात 'रोमँटिक' पंथाचे मूळ दृष्टीस पडते. या सुमारास बऱ्याच लोकांचे ताकाशीन समागरील जुन्या व परंपरागत आचारविचारांच्या विरुद्ध मत बनत चारले होते. त्यामुळे, 'रोमँटिक' वाङ्मयाच्या चळवळीला अनुकूल वातावरण मिळाल्यासारखे झाले. या 'रोमँटिक' चळवळीमध्ये उत्साहाने भाग घेण्यात युगो, सेंट झुव्, गौतीर, नवॉल, एमीली व अँटनी, योरेल इत्यादि प्रमुख होते. अन्विजात वाङ्मयार्थीने जो कृत्रिमपणा निर्माण केला होता तो अन्विजात नाहींवा करून, वाङ्मयार्थीमध्ये प्रत्येकाला स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे असे या विद्वानांचे मत होते. या मताला अनुसरून काव्यावर जे कृत्रिम निर्बंध लादले होते ते सुगारून देऊन, स्वच्छंदी कविता व स्वच्छंदी गद्य लिहिण्यास त्यांनी प्रारंभ केला. व्हिक्टर युगोच्या कृतीमध्ये या 'रोमँटिक' चळवळीतील सर्व तत्त्वे प्रतिबिंबित झालेली दिसतात. नाटकशा अमुकथ विषय असला, त्यात अमुक प्रकारची पात्रे असली इत्यादि उपा १८ व्या शतकात कल्पना रूढ होत्या त्या युगोने

अन्विजात सुगारून दिल्या. अर्नानी, मारिचीं डे कोर्मे, ट्यूकस वॉर्मिया मारी ट्यूडर, इत्यादि त्यांचा प्रसिद्ध नाटक आहेत. या प्रत्येक नाटकाच्या प्रारंभात प्रस्तावना लिहून त्यांनी अन्विजात वाङ्मयावर निर्बंध टीका केली आहे. इश्याची नाटकेहि याच धर्तीची आहेत. पण ती युगोच्या नाटकां-इतकी उच्च दर्जाची नाहीत. नाटकप्रमाणेच काव्याच्या क्षेत्रातहि त्यांनी आपल्या तत्वावरहुकूम कविता केली. बला-दूस, ओरोर्येलासे इत्यादि त्याच्या काव्यात हे सर्व गुण दृष्टीस पडतात ते भयूळ दौडोने ल शार्द्रेट डु के युक्स्झूल ले इंटेरीयूट, इत्यादि त्याने परिपक्व वयात लिहिलेल्या काव्यात जी प्रथमवयातल्या काव्यातील भरारी दिसत नसली तरी यात द्वयी 'रोमँटिक' तत्त्वे दृग्गोचर होतातच. आयुष्याच्या शेवटच्या काळातील 'सेस शार्दीमेंट्स, ला लेजंड डे सॅव्हेस ही काव्ये अत्युत्कृष्ट म्हणून नावाजलेली आहेत. युगोच्या अनुयायांमध्ये म्यूसेट, एकरमन गौनीर वानविले, शाले मारिथेन, बोदेलर सोलरी, बॅइल्लेट इत्यादि सर्वा फार प्रसिद्ध आहेत.

१८३० नंतरचे गद्यवाङ्मय:— 'रोमँटिक' चळवळीचा गद्यवाङ्मयावर काव्ये व नाटके याच्याविषाहि अधिक परिणाम घडून आला. काव्यात अपर नाटकात उपाप्रमाणे युगोने क्रांति घडवून आणली त्याचप्रमाणे त्याने कादंबरी-वाङ्मयामध्येहि घडवून आणली. गद्य वाङ्मयात ही क्रांति घडवून आणणे अधिक सोपे होते. त्यामुळे या क्षेत्रात अनेक कादंबरीकार चमकले त्यांत युगो, डूमा, मेरोमे वार्तेक, सॅड, बर्नार, म्यूसे अर्पू, क्यूये, फ्लोबेर, गाबोर्यु इत्यादि प्रमुख होते या नवीन कादंबरीकारांपयला दोन प्रकारची चळणे लागली होती एका प्रकारच्या कादंबऱ्यात प्रसंगावर भर दिलेला असे तर दुसऱ्या प्रकारात, पात्रांच्या स्वभावपरिपाकाडे अधिक लक्ष पुरविले जात असे. कादंबरीवाङ्मयात इप्यम हा सर्वश्रेष्ठ कादंबरीकार होय. याच्या ले डूमा मूसेकेटेयर, वॅ टॉन, आग्ने लारने मागो या त्याच्या सर्वांतूच कादंबऱ्या आहेत. वाटेल तेवढा बाललचक संवाद अन्विजात वंटाळताणा होऊन ने देतां लिहिण्याची अभ्रव कला इप्यमासच्या अंगां होती. गोटिए व मेरोमे यांनी उत्कृष्ट कथालेखनाबद्दल प्रसिद्धि आहे बाललक यार्ने आपल्या योडक्या वयात अनेक सुंदर कादंबऱ्या लिहिल्या. ले डू ओं, कॅमिडी ग्रॅने इत्यादि त्याच्या कादंबऱ्या नावाजलेल्या आहेत. रोमँटिक चळवळीच्या ऐन भर्रात याशिवाय अनेक कादंबरीकार चमकून गेले त्याचप्रमाणे त्याच सुमारात 'नेचरॅलिस्ट' नावाचा जो पंचउदयाला आला त्यातहि अनेक कादंबरीकार पहिल्या दर्जाचे होते. या पंथातील कादंबरीकारांच्या कादंबरीतील प्रसंग केवळ अद्भुत अगद काल्पनिक नसून समाजात जे घडत असे ते घडून येतात त्या धर्तीवरच घाटलेले असत. या पंथाचे चार प्रमुख कादंबरीकार आहेत त्यांचीक एमॉल हा प्रमुख होय याच्या

कॉट अनॉनी, येरेस राब्या, लेहजा माका वगैरे कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय त्याने पॅरी रोम लुई इत्यादि छोट्या कादंबऱ्याहि लिहिल्या आहेत. डोंडे याच्या कादंबऱ्यांमध्ये झोलापेक्षा अधिक कल्पना व विनोद दिसून येतो. त्याच्या तातारी, जॅक, ल नयाप इत्यादि कादंबऱ्या फार वाखाणल्या जातात. टोकात्मक वाङ्मयांत सेंट बण्ड हा प्रमुख टोकाकार होय. याचा क्लिडिक ए पॅट्रॅर लिउरेया' हा टोकात्मक गद्यसंग्रह प्रसिद्ध असून त्यांत अनेक ग्रंथांचे व ग्रंथकारांचे मार्मिक परीक्षण आले आहे. त्याचा सर्वांत उत्कृष्ट टोकात्मक ग्रंथ फीजरी ड्यू लंडा, हा कॉस्टांपुशनेल, मॉनाटियूर इत्यादि साप्ताहिकांत क्रमशः प्रसिद्ध होत असं पाहिजे हाहि बघा इतकाच मार्मिक टोकाकार म्हणून प्रसिद्ध आहे. औरविद रनो, टेन, सारधी, हेदि टोकाकार म्हणून प्रख्यात होते. याच्यानंतरचे पण त्याच्या इतकेच उत्कृष्ट टोकाकार म्हणजे अँनेटोन् फ्रान्त्, एमाले, फागे, व बुइनेटपेर हे होत. अँनेटोन् फ्रान्त्चा 'ला बो लिटरे' हा चार भागाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. फागेने फ्रेंचवाङ्मयाच्या चार शतकांवर चार टोकात्मक ग्रंथ लिहिले आहेत.

इतिहासाच्या क्षेत्रांत सिसमोंडी, टीएरो, मॉटन, वॉरंटे मिन्वे लॅमाटॉन, काने, मिचौड, हे प्रख्यात इतिहासकार होऊन गेले. सिसमोंडीचा ईस्टुर प्रॉसे वईस्टुरदे रेपुब्लिक इटालीयन, ड्युमोयॉन हे दोन ग्रंथ आज फार प्रसिद्ध आहेत. आन्री मार्टीचा ईस्टुर प्रॉसो, हा ग्रंथहि अतिशय लोकप्रिय आहे. लॅमाटॉचा 'ईस्टुर देस जौरासो' हा ग्रंथ राजनीतिशास्त्रसंबंधी असून मिशलेचा फ्रान्सच्या बंडावरांत ग्रंथ प्रमाण समजला जातो. टेन हा शास्त्रीय दृष्टीने इतिहास लिहिण्याकरतां प्रसिद्ध आहे. या याचतांत आवर्तत शेरेंलने फ्रान्सच्या राज्यकर्तांवरील आपल्या म्रंथात टेनचे अनुकरण केले आहे.

१९१०-१९२४-महायुद्धाला सुरवात होण्यापूर्वी फ्रेंच भाषेत सर्व प्रकारचे उच्च वाङ्मय निर्माण होत होते व या निरनिराळ्या वाङ्मय शाखेसहि अनेक ग्रंथ व उपग्रंथ झालेले होते असा प्रकारचे वाङ्मयशाखाचे सुमारे ५५ ग्रंथ महायुद्धाच्या अस्तित्वात प्रारंभी असं एक विद्वानांनं म्हटलं आहे. नवीन कल्पनांचा सर्व क्षेत्रात प्रदुर्भाव झाला होता. या वेळच्या वाङ्मयाचे मुख्य लक्षण म्हणजे 'मिर्त आशावादीपणा' होय. अनेक छोटे मोठे लेखक आपली छेलाफी निरनिराळ्या क्षेत्रात चालवत होते प्रत्येक क्षेत्रात त्या त्या विषयावरील अधिकारी लेखक निर्माण होत होते. राष्ट्रीयवाचने व घर्षविचारांनं पुनरुज्जीवन होऊं पहात होतं. देशामिमान, आपल्या पूर्वजांविषयीचा अहिमामन, उरसाह व पराक्रम यांच्या विषयीचे आवड वा गुणानां देश भासन मेला होता. या राष्ट्रीय भावनेचा पुष्कळां सारित बॉरो हा होय. याचे वगन तर झालीन तरणांवर अतिशय होतं त्याच्या 'ओमे फ्रॉन्साइस पॉडा ल गुए' व 'लु ज्येन दुन्दा' या

दोन ग्रंथांत राष्ट्रीयत्वासंबंधीची त्याची सर्व मते, प्रतिबंधित झाली होती. फ्रेंच अकॅडमीमध्ये प्रामुख्याने माग देण्यात जोसेफ बेडीए हा फ्रेंच वाङ्मयाचा टोकाकार व प्रसिद्ध इतिहासकार असून त्याच्या 'ल रोमो द ट्रेस्टो ए इयल' व 'पसंवाल ओल सॉ फ्राल' या अद्भुत कादंबऱ्या अतिशय प्रसिद्ध आहेत. तसेच रणचा 'ले फॉर प्रॉसो' हा इतिहासावर अधिकारी ग्रंथ आहे. रेन बोलीवे हा मनोरंजक कथालेखक आहे. आन्री बोडो याने महायुद्धाच्या इतिहासावर अनेक छोटी पुस्तके इत्येवंग भाषेत लिहिली आहेत त्यांमध्येयांत 'पेज नाटाल' व 'ले प्यूरव बीम' हे त्याचे प्रसिद्ध ग्रंथ होत. याशिवाय महायुद्धासंबंधी लिहिल्याच्या ग्रंथकारांत पॉल बोमं, पॉल आदाम, मॉरिस, जेन, क्लॅमॅसो, मार्शल फ्रॉश, मार्शल, लिभ्रोटी हे होत. क्लॅमॅसोने लक्षां पॉ, ए बोनीर इत्यादि कादंबऱ्याहि लिहिल्या आहेत. आन्री, रुथ्वे-रनोय, याचे जीसल, ए आवेल अर्मां याच्या पुष्कळ कादंबऱ्या व 'फानिक' नावाच्या पॅरिसच्या राहणीच्या माहितीचे पुस्तक ही लुन्या अभिशात वाङ्मयाच्या घर्षांवर लिहिलेली आहेत. ह्योद फारेर या आरमारी अधिकाऱ्याच्या पौरस्त्य देशासंबंधी व इतर विषयांवरहि बऱ्याच कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. पॉल बॅंडाम या प्रसिद्ध लेखकाने सामाजिक विषयावर व इतर निरनिराळ्या विषयांवर अनेक ग्रंथ आहेत. त्यापैकी 'रॉम देबासो' व 'ले लियो दारास' हे ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहेत. मॉसेल गूस्ट याने रशिकनच्या ग्रंथांचे फ्रेंच भाषेत भाषांतर केले असून शिवाय 'द क्राडे ड शेज स्वॉ' 'आलोन्ने डेस ज्यूस, फिल ऑ झोर हे ग्रंथ अतिशय लोकप्रिय असून ते फ्रान्स बाहेरहि पुष्कळ लोक हौतेने वाचतात. मार्से मुलोने हा हाड्डेच्या लेखकांमध्ये नावाजलेला लेखक असून १८ व्या शतकातील लेखकपद्धतीचा पुरस्कर्ता आहे. त्याच्या 'ला कु' व 'ल वेल, ए ला येन मागॅरोट' या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. एमंडे जलो, ज्य बजरो व धरो यानां निरनिराळ्या देशातील राहणांवरील कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. मॉरिस रोस्टोच्या 'ल पेज द लावी' सरके द यिस्ताह्हाल' हा कवितासंग्रह प्रसिद्ध असून त्यात मनुष्यत्वमावाचं यथार्थ ज्ञान व कल्पकता दृष्टीस पडते. रॉबोची 'ऐने' ही अद्भुत कादंबरी अतिशय लोकप्रिय आहे. लुई बर्टो यानं मूमध्यसमुद्रावरील देशातील कथानकावर पुष्कळ कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत व त्यांत प्रवासाचे व नवीन देश पाहण्यातून काम फायदे होतात हे दाखविले आहे. आफ्रिकन लोकांच्या जीवनांमधील त्यानी 'वेरेटे ल आमे' ही कादंबरी प्रख्यात आहे साहसविषयक कादंबऱ्या लिहिल्यांमध्ये पीर वेन्चा, फतार, पीर मॅकमोलन, लुई डाबोर, बग्नेर एडमंड कझ यांच्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. रेन बॅनामिन याने न्यायपद्धति, व शिक्षणपद्धति, इत्यादींवर किनोदी व सुंदर पुस्तके लिहिली असून त्यात त्या पद्धतींवर

निदागर्भित टीका केली आहे. त्याचा ' गास्पाय ' हा महा-
 युद्धावरील अतिशय विनोदी ग्रंथ होय. आग्री फारवूत
 यांची ' ल प्यु ' ही युद्धविषयक अद्भुत कादंबरी प्रामुख्य
 अत्यंत लोकप्रिय आहे रोमन रोल्ड याचा जो हसू ह लामेले
 हा ग्रंथ पराच प्रसिद्ध आहे. त्यांत लफरहाडीच्या विद्रोह
 सडकून टाका देली आहे. त्याचा ' कॉलस युनो ' हा ग्रंथ
 प्रसिद्ध झाला आहे. मडोम आल फ्रेड वॉलेट ही सुप्रसिद्ध
 कादंबरीलेखिका होय तिच्या ' दों लपुइ ओलबी इट्रेज्येर '
 ही कादंबरीलोकप्रिय आहे. या कादंबरींत मार्मिक निरीक्षण
 सुद्धि व तेजस्वी भाषा हे गुण प्रामुख्येने दिसून येतात.
 फ्लोबॅरचा ' ल ब्रॉ न्यूलने ' हा सादृश्यविषयक ग्रंथ अली-
 कधील काळांत फार नांवाजलेला आहे. चार्लस पेगुइ यानें
 ' जेन द ऑर्क ' हें प्रसिद्ध काव्य लिहिलें असून त्याचे
 ' लापेले ओ आंम ' व ल प्रायाज हु सॅतरौ ' हे दोन प्रसिद्ध
 ग्रंथ होत. डोडेय्ट हा सामाजिक, नैतिक, राजकीय इत्यादि सर्व
 विषयावर लिहिणारा अति लोकप्रिय ग्रंथकार हाय. त्याचा
 ' मेमाय्यर ' ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. व्हॉटस ह नोह्ले,
 मारियम हेरी एलिस्त रेस इत्यादि खोलेखका फ्रान्समध्ये
 फार प्रसिद्ध आहेत. फर्नॅड डेबोय्यर हा अलीकडील महत्त्वाचा
 कवि होय. याचे ' आमेस ' हें काव्य प्रसिद्ध आहे. पॉल पोटें
 याला अलीकडील कवींचा राजा म्हणून संबोधण्यांत येत. याचें
 ' मलाखे झूँ सॉँ ' हें काव्य फार प्रसिद्ध आहे. याशिवाय
 बटेल, रोमिन, माप्र हे अलीकडील प्रसिद्ध कवी होत. सेना-
 हूनेर व फ्रापे हे या शतकांतल दोन अतिप्रसिद्ध टीकाकार
 होत. हाजोटा या इतिहासकाराचा ' हिस्टरी ऑफ फ्रान्स '
 हा ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहे. नाटककारांमध्ये बटेल हा लोक-
 प्रिय नाटककार असून त्याची ' तेंड्रेल, से तोर दामोर ' लोमि
 आलरोस ही मुख्य नाटकें होत. याशिवाय मुश्नॅ, क्यूरॅल
 माग्रेडेकात्रे आत्रे डलौडे इत्यादि कलाट्यार प्रसिद्ध आहेत.

आ ज चा फ्रान्स (१९२१-१९२५), अंतर्गत कार-
 भारः—जानेवारी १९२२ त जिऑँड मुख्य प्रधान जाऊन,
 पॉंकारे आला, तरी पण आंग्लो फ्रेंचांची कर्ज बगैरची मान
 गट मिटली नाही. पुढील सालच्या (१९२३) प्रारंभिक जमा-
 सचांच्या तोंडमिळवणीचा प्रश्न येऊच जाय वर बसवून व
 खॉटरी लोन आणि ट्रेझरी बॉंड्स काढून येणारी तूट भरून
 काढली. जून १९२३ अखेर एक्दर राष्ट्रीय कर्ज ३२.२३२८
 दशलक्ष फ्रँक होते या साली देशांतल औद्योगिक परि-
 स्थिती चांगली होती. मात्र गरीब लोकांना चांगली घरें बांधून
 देण्याचा व लोकसंख्या वाढविण्याचा प्रश्न त्याच ताटकळत
 राहिला. या सालच्या अखेरीस मलदारिचें रिकार्ड सुधारणा
 बिल पसार झालें. सन १९२४ च्या फेब्रुवारींत उत्पन्नासाठी
 सर्वेच कर , शेंकडा २० टक्क्यांनी जास्त वाढविलें, तरीहि
 फ्रँकची भाव उतरून तो १ पॉंडास १०५ फर्सेंट घसरले.
 देन्शन कमी करण्याच्या बाबर्षत पॉंकारेचा पराभवझाला.
 पण ही पुन्हा निघून आली (मार्च). मात्र पुन्हा जूनमध्ये

त्याला राजीनामा द्यावा लागला. याच वेळी मिलेरोट अर्थक्ष
 झाला. योज्या दिवसांनी त्याच्या मागून डमर्जे हा अर्थक्ष
 झाला. सापत्तिक परिस्थितीमुळे १९२५ च्या एप्रिलींत हेरि-
 अटचा पराभव होऊन पेमलोड मुख्य प्रधान झाला व
 त्याचाहि पराभव अंतर्गत व परराष्ट्रीय मानगर्भामुळे तुकताच
 होऊन साप्रत (नोव्हेंबर १९२५) सोसालिस्टाच्या बर्चस्वा-
 मुळे प्रधानमंडळ बनविणें कोणत्याहि पध्दाला कोठेण
 झालें आहे.

परराष्ट्रीय कारभारः—फ्रान्सने १९२१ च्या आक्टोबरींत
 तुर्कस्तानशी स्वतःला दगदाद रेवेंबर काढीं तबलती मिळ-
 ष्याच्या अटीवर स्वतंत्र तह केला. त्यामुळे इंग्लंड नाराज
 झालें. या सालच्या नोव्हेंबरींत बोशियटन कॉन्फरन्सचा सैन्य
 कमी करण्याचा करार फ्रान्सने पाळला नाही, परंतु आरमार
 थोडे कमी करण्याचें बसूल मात्र केलें. सन १९२२त सुदा-
 निया करार एकीकडे ठेवून फ्रान्स हें तुर्कस्तानच्या विद्रोह
 उठण्यास तयार झालें होतें. युरोपात शांतता राखण्यासाठी
 मार्च (१९२४) त फ्रान्सने चेकोस्लोव्हाकिया या लोक-
 सत्ताक राज्याशी मित्रत्वाचा तह केला. पुढे पुष्कळ दिवस खट-
 पटीं वाटून व फ्रान्स आणि इंग्लंड यांची कारस्थानें होऊन
 १९२१ च्या प्रारंभी फ्रान्सने अर्मेनीचा रूहर प्रांत खाली
 करण्याचें बसूल केलें व त्या मोबदल्यात जर्मनीशी एक
 व्यापारि फ्रान्सच्या मागे लावलाच आहे. फ्रान्सने म्हणणे
 जर्मनीकडून आपल्याला मिळणाऱ्या हप्त्यापेक्षा इंग्लंड
 आपल्या जवळून आस्त रक्मेचा हसा मागते, चालू सालच्या
 (१९२५) एप्रिलींत मोरोक्कोच्या अखुल करामते स्पेनशी
 लढती लढतां आपली कुरापत काढली असें सागून फ्रान्सनें
 त्याच्यावर स्वारी केली. विमानांचा व चिलखती मोटारींचा
 उपयोग करूनहि फ्रान्सला रिकाचा पराभव घरतां आला
 नाही व उत्तर आफ्रिकेंतील आपली दम्वत राखतां आली
 नाही; अखेर एक दोड महिन्यापूर्वी (आक्टोबर १९२५)
 फ्रान्सचें सैन्य परत फिरलें.

वसाहतींचा कारभारः—एप्रिल १९२२ त दमास्कस येथें
 काही मुसलमानांना एकदलपुःमुळे फ्रान्सच्या विद्रोह चढवळ
 उत्पन्न झाली. दमास्कसहें अशिया प्रांतात असून तो फ्रान्सच्या
 मंडेटखाली आहे; त्यामुळे तुर्की फ्रान्सने सौरावावर
 लष्करी गव्हर्नर पाठविला (एप्रिल १९२३). यावेळी तुर्की
 सरकारी सारहेंवर चमकू लागले होतें. चालू साल (आगष्ट
 १९२५) हूच अरबांची एक धार्मिक जमात भरली असतां
 ती राजकीय असानी या समजुतीनें फ्रेंच लष्करी गव्हर्नरानें ती
 उपलून लावण्यामुळे हूच लोकांनी बंड उभारलें. फ्रेंचांनी तें
 मोडण्यांत फार अत्याचार केला. दमास्कसच्या निरपराधी
 लोकांवर एक दिवस तोफांची सरबस्ती केली, विमानांतून
 बॉम टाकले, गहरास आग लावली आणि. पुष्कळ निरपरा-
 ध्यांची कत्तल करून व पुढाच्यांना टार करून त्यांच्या प्रतीची

बिड काढली. त्यामुळे बंड जास्त वेतलें. यामुळे फ्रान्सची इबात नाहोशी झाली. अद्यार्थादि हे बंड चालूच आहे.

इंडोचायना हा फ्रान्सची बसाहत मात्र दिवसेंदिवस भरभराटत आहे. हल्ली तिची लोकसंख्या जवळजवळ दीड ते दोन कोटी आहे, पण देश इतका संपन्न आहे की व्हा कोटी लोकांबेदि पोषण होऊ शकेल. टानीकन हे उत्तम बंदर असून आज त्याची बसती ७५ हजार आहे. ते १८८० पूर्वी तर अस्तित्वाच नव्हतें. कांचोच नायना, कांबोडिया वगैरे प्रांतांत २५०० मैलांचा दर्याबरेल व नदीकिनाऱ्यावरील व्यापार चालू आहे. हल्ली मोटारीचा प्रवाह बराच होऊ लागला आहे व एकंदरीत येथेचा मागणी वाढत आहे. कांबोडियातील सुशिक्षितांचा अर्धा सरकारी नोकऱ्यांत फार होत असून शेतकी व व्यापार इकडे त्यांचे दुर्लक्ष आहे; म्हणजे जवळजवळ हिट्टुस्थानसारखीच परिस्थिति आहे. शिक्षणवृद्धीत १९०० पासून बरीच प्रगति झाली असून शेतकीची व औद्योगिक कालांजें काढण्यांत आली आहेत व विशाख्यांना अनेक प्रकारे उत्तेजन देण्यांत येत आहे.

फ्रिजिया—फ्रिजिआ हा आशियामायानरमधील एक देश होता. यांत अनारटोलिया पठाराचा समावेश होत असे, व पूर्वेचे हॅलिश नदीपर्यंत हा पसरला होता. उत्तरेच्या यात्राला सांगारियस हा प्रसिद्ध नदी आहे या प्रदेशांत द्राक्षाची लागवड फार मोठ्या प्रमाणांत होते फ्रिजियन लोकांचे मॅसेडोनिया व ग्रेस या देशातील लोकांशी फार साम्य आहे. प्राचीन फ्रिजियन लोकांचा मुख्य धंदू शेतकी हा होता. ग्रीक लोकांसारखेच हीजा उर्फ सीविले ही फ्रिजियन लोकांची मुख्य देवता असून ते तिला अम्मा म्हणजे माता असे म्हणतात. पॅसीनसजवळ मारुटे अंगडसच्या पायथ्याशी या देवतेचे मोठे देऊळ असून तिच्या पूजनाला अनेक पुजारी असत. फ्रिजियन लोक या देशांत फार प्राचीन काळापासून रहात असून, प्रथम ते डोंगरांत पोरारून केल्ल्या घरांत रहात होते. पुढे त्यांच्यापैकी गार्डियस, मिडास यांनी वसविलेल्या घरांत राहू लागले, व रहाणादि बरीच सुधारली. मॅड्यांपासून लोकर काढून त्याचे कपडे बनविणे व त्यावर चांगली बेलबुडी वगैरे काढणे या कला त्यांनी शोधून काढल्या. फ्रिजियातील कोटियम ही सुप्रसिद्ध कल्पित गोष्टी रचणारा इतोप व्याख्ये अजमामुनि होय. मूर्तिकलेतहि फ्रिजियन लोकांनी बरीच प्रगति केली होती असे हल्ली उपलब्ध असलेल्या मूर्तिकामांवरून दिसतें.

इति हा स.—फ्रिजियन लोकांनी आपले राज्य प्रथम केव्हा स्थापन केले तें साल नकाशांमाहीत नाहीं. त्यांचा पहिला राजा गार्डियस हा असून तो कृपिवल वर्गांतलाच होता. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा मिडास हा सुप्रसिद्ध राजा झाला. त्याच्याबद्दल बऱ्याच दंतकथा आहेत. तो ज्याला ज्याला स्वार्थ करी त्याचे सोनं बने, व त्यामुळे त्याच्याजवळ अतानोत सोने होते अशी एक दंतकथा आहे. गार्डियस व

मिडास यांचीच नांवे पुढील फ्रिजियन राजघराण्यांतील पुढपांनां आलून पालून देत असत. डेंवालु येथील द्रोमथ्ये अद्याप त्यांची यडगां असून त्यांवर ग्रीक लिपीत पण फ्रिजियन भाषेन कोरलेले लेख आहेत. मिडास हा लि. पू. आठव्या शतकांत राज्य करीत होता त्यानें फाइम येथील सॅवटला राजा आगामेम्नान याची मुलगी डामोडाईस हिच्या बरोबर लग्न केले होते. मिडासभेतर फ्रिजियाच्या राज्याला उतरती कळा लागली. लि. पू. ६६०मध्ये सुमेरियन लोकांनी फ्रिजियावर स्वारी केली, त्यावेळीं तरशालीन राजानें आत्महत्या केली आणि सुमेरियन लोकांनी पुढे सुमारे एक शतकांनंतर फ्रिजियन घराणें नष्ट करून हा देश लीडियाच्या राज्याला जोडला. लीडियाच्या साम्राज्यकर्तेसाली फ्रिजियावर मोडलिक देव्य राजेच स. ५४५ पर्यंत राज्य करीत होते. पण या साली हा देश इराणच्या साम्राज्याला जोडण्यांत आला. पुढे अलेक्झेंडर दि ग्रेटने हा देश जिंकून अँटिगोनसच्या ताब्यांत दिला. पुढे रोमन सत्तेनें हा देश जिंकून ता आपल्या आशियातील प्रांतांत जोडला. याच देशातील 'गार्डियन नॉट' संघाची गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. फ्रिजियन लोकांची संस्कृति पौरस्त्य नसून तिचे प्राचीन ग्रीक संस्कृतीशी बरेच साम्य आहे (ज्ञानकोश, विभाग ३, उत्तरार्ध पृ ४१ पहा.) फ्रिजियन लोक मूळ आर्मेनियन घंतांतले असवेत असें अलीकडील किर्येक लेखकांचे म्हणणे आहे. फ्रिजियन लोकांची सत्ता एके काळी बऱ्याच विस्तृत प्रदेशावर असून एजियन समुद्रापलीकडेहि पसरली होती, असाहि काहीं पुरावा सांपडला आहे तथापि यासंबंधानें अद्याप कायमचा निर्णय लागलेला नाहीं.

फ्रीट्राऊन—हे पश्चिम आफ्रिकेतील सीरालिओन नांवाच्या ब्रिटिश बसाहतीची राजधानी असून सीरालिओन नदीमुखाच्या दक्षिणेस, याच नांवाच्या भूशांखापासून सुमारे पांच मैलांवर उ अ. ८ २९ व पू. रे. १३ १० यांच्यामध्ये आहे. लोकसंख्या (१९२१) ४४१४२ असून सुमारे ५०० युरोपीयन आहेत. फ्रीट्राऊन हे एका मंदानावर फार चित्तेष्वकरीतीनें बसलेले आहे. लोकसंख्येच्या मानानें या शहराचा विस्तार फारच मोठा आहे. महानेनें वसतिगृह, सरकारी कचेऱ्या. लष्करी चाळी, कॅम्पडूल, मिशनरी संस्था, फळबाजार, विहरकोषे मंडप, न्यायाकॉर्ट, रेल्वेस्टेशन, व व्याकरणशाळा या येथील मुख्य हमारती आहेत. येथील हवा रोगट व निःसत्त्वकारक आहे. सीरालिओनला विशेषतः 'गोन्या लोकांचे यडगे' म्हणत असत. येथील राज्यव्यवस्था म्युनिसिपालिटी (१८९३ साली स्थापलेली), मेयर व कौन्सिलर लोक चालवितात. फ्रीट्राऊनलाच प्रथम ब्रिटिश पश्चिम आफ्रिकेंत स्थानिक स्वराज्य देण्यांत आले होते.

व्यापाराच्या दृष्टीनें व युररचनेसंबंधीं हे शहर महत्त्वाचें आहे. येथील बंदरांत सर्वांत मोठीं आरमार टेंबण्याजोगी

भागा आहे. सध्यातील आधिक्य लोकहि बरेच पुढारलेले दिशतान

फ्रेंच-इंडिया-हिंदुस्थानातील फ्रेंच वसाहत मुख्य ठाणें पाडेचरी ही स्थानी १६७४ साली स्थापली, ती १६९३ साली डचानी घेऊन १६९९मध्ये परत केली मंतर इंग्रजांनी ती १७६१ साली घेऊन १७६५ साली परत केली पुन्हा १७७८ साली घेऊन १७८५ साली दिली आणि पुन्हा तिसऱ्याने १७९३ साली घेऊन १८१४ साली परत केली. फ्रेंचाच्या १८१५ मधील लढाव्याने हिंदुस्थानातील त्याच्या एकंदर प्रदेशाचे पांच निरनिराळे तालुके व सतरा पेटे असून त्यांचें क्षेत्रफळ ६९६ चौरस मैल आहे व लोकसंख्या (१९२३) १७२४२७ आहे पाडेचरी तालुक्यात, पाडेचरी, औलगाटे, विडेनूर, तिश्तुवने, वडौर, नेडापकम, मोदलीयारपेट व अरियाणवूपम हे पेटे आहेत. करिकाल तालुक्यात, कारिकाल, तिभौर, आल्दा, नेरनी, नेदोईकी व कचेरी हे पेटे असून चंद्रनगर, माही व यानान हे एकेक पेट्याचेच तालुके आहेत. या १७ पेट्यांना म्युनिसिपलिटया आहेत. पाडेचरीस गव्हर्नर राहतो त्याच्या मदतीस एक लोकनियुक्त साधारण मंडळ असते प्रत्येक तालुक्यातर्फे एक समासद (सिनेटर) व एक नायब समासद (डेप्युटी) असे पॅरिस येथील पार्लमेंटात निवडून पाठवतात इ. स. १९०३ मध्ये एवंदर ६१ प्राथमिक शाळा व ३ कॉलेजे असून, तीं सर्व सरकार चालविते. एकंदर जमाखूळ (१९२४) २८७४१० रु. आहे. मुख्य पीक, भात, साखर, कापूस, कोको, कॉफी, भुईमूग इ पाडेचरीस ३ कापसाच्या गिरण्या असून, चंद्रनगरास एक तागाची व इतरत्र दोन तेजाच्या व एक वर्फ तयार करण्याची गिरणी आहे. पाडेचरी मळिताची धान्ये मुख्यत. निर्गत होतात. पाडेचरी, कारिकाल व माही या बंदरांत १९२३ साली ३१९५५८४

संघ देश भूमध्यरेषास्थित भागात असल्यामुळे येथील हवा फार उष्ण असते. युरोपीयनांना तर मुळीच मानवत नाही

येथें पुष्कळ प्रकारच्या नोंगो जाती राहतात. चॅड सरोवराच्या लगतच्या भागांत पयुला, हीसा, अरब व अर्धवट अरब जातीचे लोक राहतात फॅंग, बकालाय, बटेकीज व साडेह ह्या येथील प्रख्यात जाती होत वन्याच जाती नर-अक्षुष आहेत. सायबेरिहिली, मॅडागिहिली, फ्रान्सेहिली व लोअॅगो ही मुख्य शहरें आहेत. मुख्यवेंकळून दृग्गवळणाला योग्य साधने म्हणजे नद्या ह्याच आहेत तारायंत्राचाहि उपयोग होतो येथील उरपन्नाच्या सुटय बाबी म्हटल्या म्हणजे तंगल व हस्तिदंत ह्या होत. येथील एतद्देशीयांचे मॅनीओक हें मुख्य खाद्य आहे. हे लोक भुईमूग, तंबाखू वगैरेचीहि लागवड करतात. युरोपीय लोक कॉफी, कोको, चंगरेची लागवड करतात या ठिकाणी सोर्ने, लोपंड, व तांबें सापडतें रबर, हस्तिदंत, कॉफी, कोको ह्या निर्गत वस्तू होत. कापूस, घातूनी कामें व दाख ह्या आयात वस्तू आहेत. ज्या ठिकाणी मूळचे रहिवासी प्रत्यक्ष राहतात तेवढी जमीन वगळून बाकी सर्व जमीन सरकार आपल्या मानवीची समजते.

इ ति इ स.—पंधराव्या शतकात पोर्तुगीज शोध्यांना गाबून शोधून काढिले. १९ व्या शतकात तैथे युरोपियनांनी व्यापारी वखारी घातल्या १८३९ त फ्रान्सला गाबूनच्या डाव्या तीरास वसाहत करण्याचा हक्क मिळाला, व १८४२ त उजव्या तीरावरील जागाहि फ्रान्सने हस्तगत केली इ. स. १८४९ त लायान्निहिली ठाणें स्थापण्यात आले स १८६२ त फ्रान्सला केपलॉपंडा मिळाले व वसाहतीचा किनारा २०० मैल रूबीचा झाला स १८७१ त जर्मनीबरोबरच्या युद्धात फ्रान्सला वसाहत सोडणें भाग पडले स. १८७२-७३ त आल्फ्रेड मार्ने या फ्रेंच शोधकानें ओगोने नद्याच्या पात्राचा काही भाग शोधून काढला ती ज्ञाना यानें ओगोनेच्या वरील अंतास ४०० मैल

या वसाहतीचे पोस्टविभाग करण्यांत आले व प्रत्येक विभागा-
वर एक कमिशनर नेमण्यांत आला. स. १९०३ च्या डिसेंबरांत
हो व्यवस्था; मोडून वायुन, मिडलकांगो, युबांगीशरी व वॅड असे
चार भाग करण्यांत आले. स. १९०६ मध्ये एतद्देशांच्या
संरक्षणाच्या दृष्टीनें राज्यव्यवस्थेंत बरेच फारक करण्यांत
आले. १९१० सालीं फ्रेंच-कांगो हें नांव बदलून फ्रेंच इक्वि-
टोरियल आफ्रिका असें नवें नांव या प्रदेशास दिलें. मोरो-
क्कोवर आपलें अधिपत्य क्वचूक करावें म्हणून १९११ सालीं
फ्रेंच सरकारनें कांगोचा काही भाग जो जर्मनीकडे दिला
होता तो स. १९१९ च्या व्हर्सेल्लसच्या तहानें फ्रेंचांना परत
मिळाला. १९२४ सालीं फ्रेंचइक्वेटोरियल आफ्रिका व अँग्लो-
ईग्जिप्शियन सूदन यांच्या सरहद्दी ठरविण्यांत आल्या.

राज्यव्यवस्था.—फ्रेंच इक्वेटोरियल आफ्रिका हा प्रदेश
गव्हर्नर जनरलच्या ताब्यांत देण्यांत आला आहे निरनिराळ्या
वसाहतींवर सेप्टेन्ट-गव्हर्नर आहेत. संबंध फ्रेंचकांगो-
करिता साधारण एकच अंदाजपत्रक आहे. प्रत्येक वसाहतीस
राजकीय स्वातंत्र्य असतें. कायदेशीस फ्रेंच कायदेशीसमंडळा-
कडेच असते. न्यायखाते व अंगलमवावणीखाते हीं वेगळीं
आहेत. शिक्षण मिशनऱ्यांच्या हाती असतें. अग्निवीराल कर,
एतद्देशीयांच्या श्रौपञ्चावरील कर व जकातीचे उत्पन्न ह्या
महसुलाच्या बाबी होत.

फ्रेंच वेस्ट आफ्रिका—या वसाहतींत (१) सेनेगॉल,
(२) फ्रेंच गिनी, (३) आयव्हरी कोस्ट, (४) डाहोमे,
(५) फ्रेंच सूदन, (६) अप्पर व्होल्टा, (७) मॉरिटॅ-
निया आणि (८) नायगर असे आठ भाग येतात. एकंदर
क्षेत्रफळ आदमास १३८४८४५ चौरस मैल आहे.

हा प्रदेश घनदाट अरण्यानें आच्छादित आहे येथील
जोंगर साधारण उंच अमुन सुपीक आहेत. सेनेगॉल व नाय-
गरच्या दक्षिणेस साहाराचा चालुकामय प्रदेश लागतो येथील
रहिवाशी बहुशः नीग्रो जातीचे आहेत. बरबर व अरब
जातीही उघटीस पडतात. अप्पर सेनेगॉल व फुटानालन येथें
फुला लोकांची वस्ती फार आहे फ्रेंच वेस्ट आफ्रिकेची एकंदर
लोकसंख्या (१९२४) १३५७९९३१ आहे. सुमारे ८०००
लोक परकीय आहेत.

१८९५ सालीं हे सर्व प्रांत सेनेगॉलच्या गव्हर्नरच्या देख-
रेखीखाली देण्यांत आले. स. १८९५ व १९०५ यांच्या
दरम्यान क्षेत्रफळाच्या व राज्यव्यवस्थेच्या बाबतींत पुष्कळ
फारक करण्यांत आले. संबंध फ्रेंच वेस्ट आफ्रिकेवर सध्या गव्ह-
र्नर जनरल असून तो डाकर येथें राहतो. त्याच्या मदतीस
एक मॅन्जमंडळ आहे. त्यांत बडेबडे सरकारी अधिकारी व
वसाहतींचे सेप्टेन्ट-गव्हर्नर समासद आहेत. मध्यवर्ति
सरकार साम्राज्य-सरकारास जबाबदार असतें. सार्वजनिक
कमांची जबाबदारी, जमाव्दीवरील ताबा, शिक्षणसारायांचे
सूत्रचालकत्व, व सर्वसाधारण लोकव्यवस्थाबाबी कामे म्हा-
ज्याची जबाबदारी ह्या सर्व गोष्टी मध्यवर्ति-सरकारच्या

हातीतल्या आहेत. संबंध फ्रेंच वेस्ट आफ्रिकेकरिता
न्यायव्यवस्थेचे केंद्रीकरण व एकीकरण करण्यांत आलें आहे.
डाकर येथें अपीलकोर्ट आहे. वर सांगितलेल्या अवघादा-
रमक बाबींकरिता करून पांचही वसाहती आपापल्या परीनें
स्वतंत्र आहेत.

फ्रेडरिक दि ग्रेट (१७१२ ते १७८६)—प्रथियाचा
पहिला फ्रेडरिक विरुध्द ह्याचा हा बडंगल मुलगा होव.
ह्याच्या बापांनें ह्याला लहानपणापासून लष्करी शिक्षण दिलें.
फ्रेडरिक ह्यानें फ्रेंच भाषेंत चांगले प्राविण्य मिळविलें.
स. १७३२ त ह्याला कर्नलची जागा मिळाली व एलिझाबेथ
थिथानिया हिच्याशी ह्याचें लग्न झालें. ह्यानें ह्यावेळीं दोन
प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिले त्यांपैकीं एका ग्रंथांत राजाची कर्तव्ये
असून ह्याविषयी त्यानें असें लिहून ठेविलें आहे कीं
“ राजा हा राष्ट्राचा पहिला नोकर होय.”

इ. स. १७४० त हा राजा झाला. उत्तम फौज व पुष्क-
ळा पैसा ह्या दोन गोष्टी राज्याचे मुख्य आधार आहेत
अशा तत्वावर ह्यानें पुष्कळ सुधारणा केल्या. सायलेशियाप्रात
परत मिळविण्यासाठी ह्यानें खटपट करून इ. स. १७४५
मधील डेसेडेनच्या तहावरून तो प्रांत परत मिळविला.

वयाच्या तेह्दिसाव्या वर्षीच हा युरोपसंबंधात अतिशय
प्रसिद्ध झाला व जरी राज्यसत्ता त्यानें सर्वतोपरी आपल्या
हातींत ठेविली होती तरी “ राजा हा राष्ट्राचा पहिला नोकर
आहे ” हें म्हणणे त्यानें खरे करून दाखविलें. राष्ट्रीय
अभ्यास, सेनकी व कारखाने ह्यांची ह्यानें पुष्कळ सुधारणा
केली. सैन्यसुधी नांवाच्या आपल्या एका राजवाच्यात हा नेहमीं
राहून दिश्याचीं सर्व कामे मोठ्या टापटिपीनें करीत असे.
सायलेशिया प्रात आपल्या ताब्यात अथवा अशा इच्छेनें
मेरिआथेरीथा हिचें इतर राष्ट्राच्या मदतीनें पुन्हां युद्ध
पुढे रलें हें युद्ध सत वर्षे चाललें इ. स. १७५९ त कुनसे
घाटच्या युद्धांत ह्याला हार टावी लागली तरी पण शेवटीं
ह्यावर्तवर्ग येथें सह होऊन सायलेशिया प्रांत प्रथिया-
कडेच राहिला व प्रथिया हें युरोपातील बलिष्ठ राज्यांपैकीं
एक होऊन राहिलें. युद्धामुळे ओढवलेल्या आपत्तीग्रस्त
आपल्या प्रजेला मुक्त करण्याकरिता ह्यानें पुष्कळ प्रयत्न
केला व लोकव्यवस्थाकरिता ह्याचे केले. इ. स. १७६४ त
रशियाशी सलोह्याचा सह केला व इ. स. १७८५ त राज्य-
कार्य संस्थानिकांचा संध तयार केला. अशा रीतीनें अर्बा-
चीन इतिहासात फ्रेडरिक ह्यानें चांगलेच नांव केलें. मरते-
समगी संस्थानच्या तिजोरीत सात कोटी येलर (नाणी)
असून २ लक्ष खर्ची फौज जटपत तयार होती. प्रथिआच्या
संयुक्त संस्थानिक राष्ट्राचा ह्यानें पाया घातला असें म्हण-
ण्यास हरकत नाहीं.

फ्रेडरिकस्टॅट—नॉर्वेमधील बंदर हें एका माल तयार
करण्याच्या कारखान्यांचे ठिकाण आहे. येथील लोकसंख्या
१५००० असून हें प्रोमेन नदीच्या दोन्ही तीरांवर वसलेलें

गागा आहे. सहरातील आधिकून लोकहि बरेच पुजालेले दिसतात.

फ्रेंच-इंडिया—दिग्दर्शनातील फ्रेंच वसाहत. मुख्य ठाणे पांडेचरी. ही त्यांनी १६७४ साली स्थापली, ती १६९३ साली इचोनी घेऊन १६९९ मध्ये परत केली नेतर इंग्रजांनी ती १७६१ साली घेऊन १७६५ साली परत केली पुन्हा १७७८ साली घेऊन १७८५ साली दिली आणि पुन्हा तिसऱ्यांनी १७९३ साली घेऊन १८१४ साली परत केली. फ्रेंचांच्या १८१५ मधील महानवमे दिग्दर्शनातील त्यांच्या एकंदर प्रदेशाचे पांच निरीरीर्ये तालुके व सत्रा पेढे असून त्यांचे क्षेत्रफळ ११६ चौरस मैल आहे व लोकसंख्या (१९२३) २७४२२७ आहे. पांडेचरी तालुक्यात, पांडेचरी, बीलगाव, शिबेनूर, तिधमुजने, बहोर, नेटापडम, मोदलीयापेठ व अरियागचूपम हे पेढे आहेत. वरिवाल तालुक्यात, कारिकाल, तिनीलर, आलदा, नेरवी, नेदीकडी व कचेरी हे पेढे असून चंद्रनगर, साही व यानान हे एकेक पेढ्याचेच तालुके आहेत. या १७ पेढ्यांना खुमिसिपाळिडथा आहेत. पांडेचरीस गव्हर्नर राहतो. त्याच्या मदतीस एक लोकनिवृत्त साधारण मंडळ असते प्रत्येक तालुक्यातफे एक समासद (सिनेटर) व एक नायब समासद (डेप्युटी) असे पॅरिस येथील पार्लमेंटात निवडून पाठवितात. इ. स. १९२३ मध्ये एकंदर ६१ प्राथमिक शाळा व ३ कॉलेजे असून, ती सर्व सरकार चालविते. एकंदर जमाखसूल (१९२४) २८०४१० रु. आहे. मुख्य पीक, मात, साखर, कापूस, कोको, कॉफी, सुईमूग इ पांडेचरीस ३ कापसाच्या गिरण्या असून, चंद्रनगरास एक तागाची व इतरत्र दोन तेलक्या व एक फर्क तयार करण्याची गिरणी आहे. पांडेचरीत पठिताची धान्ये मुख्यतः निर्यात होतात. पांडेचरी, कारिकाल व साही या बंदरांस १९२३ साली ३१९१५९८४ फ्रेंचसची आयात व ४५११७३८३ फ्रेंचसची निर्यात होती. आणि २७७ व्यापारी गलबतांचा बरवा झाला. पांडेचरी ते बेलापूर व कारिकाल ते पेरालम मिळून एकंदर ४३ मैलांची आगगाडी आहे.

फ्रेंच इंडो-चीन— इंडो-चीन' पहा.
 फ्रेंच-फांगी—आफ्रिकेच्या ज्या भागांतून भूमध्यरेषा जाते तेथील फ्रेंच मुलखांचे सर्व साधारण नांव. या मुलखांचे क्षेत्रफळ ९६२०४९ चौरस मैल व लोदीक्षया (१९२१) २८४५१३६ आहे. फ्रेंच फांगीमध्ये ज्या प्रदेशाच्या समावेश होता ते:—(१) गाबून, (२) गिब्रल (मध्य) फांगी, (३) युभीगीरी, ४(४) बॅंड. या ठिकाणी फ्रेंचांटे नावाच्या दुमडांचे घर आहेत; कागो नदीच्या पात्राच्या उत्तरेकडील कांगराळ प्रांत, या ठिकाणी वाळूचे दगड पार आहेत. डेडोनी-यन युगकालीन प्राचीन प्राण्यांचे अथवा बनवतीने अवशेष फांगी नदीच्या खोऱ्यात आढळतात. फ्रिस्टल पर्वतांच्या बाय-थ्येकडील विस्तृत प्रदेशांत फ्रेंचांटेचे दगडक पार आहेत.

संबंध देश भूमध्यरेषेविरुद्ध भागांत असल्यामुळे येथील हवा फार उष्ण असते. युरोपियनांना तर मुलीच मानवत नाही.

येथे पुष्कळ प्रकारच्या नोमो जाती राहतात. बॅंड सरोवराच्या लगतच्या भागांत पयुला, हौसा, अरम व अर्धवट अरब जातीचे लोक राहतात. फॅंग, बकालाय, वटेकीन व झेडि ह्या येथील प्रख्यात जाती होत. बऱ्याच जाती नर-भक्षक आहेत. लागविक्हिली, मॅलाबिडली, फ्रान्सेबिडली व लोअॅगो ही मुख्य शहरे आहेत. मुख्यरेंवकरून वळणवळणाळा योम्य साधने म्हणजे नद्या ह्याच आहेत साराथ्यांचाहि उपयोग होतो येथील उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी म्हणजे म्हणजे वंगळ व हस्तिदंत ह्या होत. येथील एतद्देशीयांचे मॅनीऑक हे मुख्य खाद्य आहे. हे लोक सुईमूग, तंशासू वगैरेची लागवड करतात. युरोपीयन लोक फांगी, कोको, वगैरेची लागवड करतात. या ठिकाणी सोने, लोखंड, व तांबे सापडते. खर, हस्तिदंत, फांगी, कोको ह्या निर्यात वस्तु होत. कापूस, पातूची कामे व दाख ह्या आयात वस्तु आहेत. ज्या ठिकाणी मूळचे रहिवासी प्रत्यक्ष राहतात तेवढी अर्दीन वगळून बाकी सर्व जमीन सरकार आपल्या मालकीची समजते.

इ ति हा स.—पंधराव्या शतकात पोर्तुगीज शोध्यांनी गाबून शोधून काढिले. १९ व्या शतकात तेथे युरोपियनांनी व्यापारी वखारी पातल्या. १८३९ त फ्रान्सला गाबूनच्या बाब्या तीरास वसाहत करण्याचा हक्क मिळाला, व १८४२ त उजव्या तीरावरील आगादि फ्रान्सने हस्तगत केली. इ. स. १८४९ त खायबिबिडली ठाणे स्थापण्यात आले. स. १८६२ त फ्रान्सला फेपोलोपे मिळाले व वसाहतीचा किनारा २०० मैल लांबीचा झाला. स. १८७१ त जर्मनीवरोधच्या युद्धात फ्रान्सला वसाहत सोडणे भाग पडले. स. १८७२-७३ त आलमॅंड मांचे या फ्रेंच शोधकाने ओगोने नदीच्या पात्राचा काही भाग शोधून काढला. डी ब्राझा याने ओगोनेच्या वरील अंगास ४०० मैल चढून फांगो नदीची शाखा आलीमा शोधून काढली. डी ब्राझा याने बटेकीज लोकांच्या राजाशी व इतर सरदारांशी ठह करून बराच प्रदेश फ्रान्सकरिता मिळविला. १८८२ साली फ्रान्सने लोअॅगो बंदर बांधाज केले. स. १८८५ ते १८९४ त जर्मनींशी स. १८८६ ते पोर्तुगालशी झालेल्या तहनाम्यांनी फ्रान्सची सत्ता वसाहतीच्या पश्चिम भागांत अबाधित झाली. इष्ट इष्ट फ्रान्सने बॅंड सरोवराकडे व नाईलच्या पात्राचे हातपाय पसरव्यास धुरव्यात केली. स. १८९१ त युपांगी व संग्या या प्रदेशावरील आपली सत्ता फ्रान्सने कायम केली. स. १८९५-९७ त फ्रान्सने युपांगी नदीचा वरील भाग, आपल्या ताब्यांत घेतला. स. १८९९ त ब्रिटिश मुलूच व फ्रेंचफांगीमधील मर्यादा आढळव्यात आली. स. १९०० त स्पेनचा मुलूच व फ्रेंच फांगीमधील मर्यादा ठरविण्यात आली, व १९०८ च्या फ्रेंको जर्मन करारांनी फांगी-वगैरेसुन सगळे ठरविण्यात आले. स. १८८६ त संबंध फ्रेंच मुलखांची मिळून एक वसाहत करण्यात आली.

या वसाहतीचे पोर्टोबिगाग करण्यांत आले व प्रत्येक विभागा-
वर एक कमिशनर नेमण्यांत आला. स. १९०३ च्या हिस्सेपत्रांत
ही व्यवस्था; मोडून वायुन, मिडलकांगो, युवांगीशरी व वॅड असे
चार भाग करण्यांत आले स. १९०६ मध्ये एतद्देशांच्या
संरक्षणाच्या दृष्टीने राज्यव्यवस्थेंत बरेच फरक करण्यांत
आले. १९१० साली फ्रेंच-कांगो हें नाव बदलून फ्रेंच इक्वि-
टोरियल आफ्रिका असे नवें नांव या प्रदेशास दिलें मोरो-
कोवर व्यापलें अधिपत्य वधूल करावें म्हणून १९११ सालीं
फ्रेंच सरकारने कांगोचा काही भाग जे जर्मनीकडे दिला
होता तां स. १९११ च्या व्हर्सेल्लिसच्या तहानें फ्रेंचांना परत
मिळाला. १९२४ सालीं फ्रेंचइक्विटोरियल आफ्रिका व अँग्लो-
इजिप्तियन सुद्धन यांच्या सरहद्दी ठरविण्यांत आल्या.

राज्यव्यवस्था.—फ्रेंच इक्विटोरियल आफ्रिका हा प्रदेश
गव्हर्नर जनरलच्या ताब्यांत देण्यात आला आहे निरनिराळ्या
वसाहतींवर लेफ्टनेंट-गव्हर्नर आहेत. संबंध फ्रेंचकांगो-
करिता साधारण एरूच अंदाजपत्रक आहे. प्रत्येक वसाहतीस
राजकीय स्वातंत्र्य असतें. फायदेशुता फ्रेंच वायदेशभामंडळा-
कडेच असते. न्य यलातें व अंमलबजावणीसाठीं ही वेगळी
आहेत. शिक्षण मिशनर्याच्या हातीं असतें मजिनीयरील कर,
एतद्देशीयांच्या खांपिआवरील कर व जकातीचें उत्पन्न ह्या
महसुलांच्या बाबों होत.

फ्रेंच वेस्ट आफ्रिका—या वसाहतींत (१) सेनेगाल,
(२) फ्रेंच गिनी, (३) आयव्हरी कोस्ट, (४) डाहोमे,
(५) फ्रेंच सूदन, (६) अप्पर व्होल्टा, (७) मॉरिटॅ-
निया आणि (८) नायगर असे आठ भाग येतात. एकंदर
क्षेत्रफळ वर्दमास १३८४८४५ चौरस मैल आहे

हा प्रदेश घनदाट अरण्याने आच्छादिलेला आहे येथील
जंगल साधारण उंच असून सुपीक आहेत. सेनेगाल व नाय-
गरच्या दक्षिणेत साहाराचा घालकायम प्रदेश लागतो येथील
रहिवाशी बहुधा नीग्रो जातीचे आहेत. वरवर व अरब
आतीदि दृष्टीस पडतात. अप्पर सेनेगाल व फुटा मालन येथे
मुला लोकांची वस्ती फार आहे फ्रेंच वेस्ट आफ्रिकेची एकंदर
लोकसंख्या (१९२४) ११५७९१३१ आहे घुमरि ८०००
लोक परकीय आहेत.

१८९५ सालीं हे सर्व प्रांत सेनेगालच्या गव्हर्नरच्या देख-
रेखीखालीं देण्यांत आले स. १८९५ व १९०५ यांच्या
दरम्यान क्षेत्रफळाच्या व राज्यव्यवस्थेच्या बाबतींत पुष्कळ
फरक करण्यांत आले संबंध फ्रेंच वेस्ट आफ्रिकेवर सध्या गव्ह-
र्नर जनरल असून तो डाकर येथे राहतो त्याच्या मदतीस
एक मंत्रिमंडळ आहे त्यांत वडेलडे सरकारी अधिकारी व
वसाहतीचे लेफ्टनेंट-गव्हर्नर समासद आहेत. मन्थवर्ति
सरकार साम्राज्य-सरकारस जबाबदार असतें. सार्वजनिक
करांची जबाबदारी, सार्वदेवीवरील ताया, शिक्षणसाध्यांचे
सूत्रचालकर, व सर्वसाधारण लोकवस्थापनाची कामे धर-
ण्याची जबाबदारी ह्या सर्व गोष्टी मन्थवर्ति-सरकारच्या

हातीतल्या आहेत. संबंध फ्रेंच वेस्ट आफ्रिकेकरिता
व्यायव्यवस्थेचे केंद्रकारण व एकांकरण करण्यांत आले आहे.
डाकर येथे अंपालकोर्ड आहे. वर सांगितलेल्या अण्णादा-
रमक यांबेखीरीकडून पावहि वसाहती आपापस्या परामें
स्वतंत्र आहेत.

फ्रेडरिक दि प्रेट (१७१२ ते १७८६)— प्रशियाचा
पहिला फ्रेडरिक विल्यम त्याचा हा वडेल मुलगा होय.
त्याच्या बापांनं त्याला लहानपणापासून लष्करी शिक्षण दिलें.
फ्रेडरिक ह्याने फ्रेंच भाषेत चांगलें प्राविण्य मिळविलें.
स. १७३२ त ह्याला कर्नलची जागा मिळाली व एलिझाबेथ
प्रियानिया हिच्याशी ह्याचें लग्न झालें. ह्याने ह्यावेळीं दोन
प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिले त्यांपैकी एका ग्रंथांत रामाची कर्तव्ये
असून ह्याविषयी त्यानें असें लिहून ठेविलें आहे कीं
“ राजा हा राष्ट्राचा पहिला नोकर होय ”

इ स. १७४० त हा राजा झाला. उत्तम फौज व पुढे-
ळसा पैसा ह्या दोन गोष्टी राज्याचे मुख्य आधार आहेत
अशा तत्त्वावर ह्याने पुढील सुधारणा केल्या सायलेशियाप्रात
परत मिडविश्यासाठीं ह्याने खटपट करून इ स १७४५
मधील ड्रेसडेनच्या तह्यावरून तो प्रात परत मिळविला

वयाच्या तेह्मिसाव्या वर्षीच हा युरोपलंडात अतिशय
प्रसिद्ध झाला व जरी राज्यरुता त्यानें सर्वतोपरी आपल्या
हातींत ठेविली होती तरी “ राजा हा राष्ट्राचा पहिला नोकर
आहे ” हें म्हणणें त्यानें खरे करून दाखविलें शास्त्रीय
अभ्यास, दोतकी व कारखाने ह्याची ह्याने पुढळ सुधारणा
केली. वेनूसी नांवाच्या आपल्या एका राजवाड्यांत हा नेहमीं
राहून दिशसाचीं सर्व कामे मोठ्या टापटपतीनें करीत असे.
सायलेशिया प्रात आपल्या ताब्यांत असावा अशा इच्छेनें
मॅरिआयेरीसा हिनें इतर राष्ट्रांच्या मदतीनें पुन्हां युद्ध
पुकारलें हें युद्ध सत वर्षे चाललें इ. स १७५९ त कुनसे
टाफच्या युद्धांत ह्याला हार खावी लागली तरी पण शबटीं
ह्यूबर्ट्सबर्ग येथें तह होऊन सायलेशिया प्रांत प्रशिया-
कडेच राहिला व प्रशिया हें युरोपातील वलिष्ट राष्ट्रांपैकीं
एक होऊन राहिलें युद्धामुळे ओढवलेल्या आपत्तीपासून
आपल्या प्रजेला मुक्त करण्याकरिता ह्यानें पुष्कळ प्रयत्न
केला व लोककल्याणाकरिता कायदे केले इ. स १७६४ त
रशियाचा सल्ल्याचा सह केला व इ स. १७८५ त राज्य-
कर्त्या संस्थानिकांचा संप तयार केला. असा रीतीनें अर्वा-
चीन इतिहासात फ्रेडरिक ह्याने चांगलेंच नांव केलें मरते-
समयी संस्थानच्या तिजोरींत सात कोटी येलर (नाणीं)
असून २ लक्ष चाडी फौज अस्त्यत तयार होती प्रशियाच्या
संयुक्त संस्थानिक राष्ट्रांचा ह्याने पाया घातला असें म्हण-
ण्यास हरकत नाही

फ्रेडरिकस्टॅड—नायममधील बंदर हें पक्का माळ तयार
करण्याचा कारखान्यांचे ठिकाण आहे. येथील लोकसंख्या
१५००० असून हे प्रोमिन नदीच्या दोन्ही तीरावर वसलेले

आहे. हे नावेंचें निर्गमन मलाचें सुरप्रबंधर आहे. येथून इमारती लोंकडाची घरीच निर्गत होते. लोंकड कातण्याच्या व रंघण्याच्या गिऱ्याखेरीज थेंबे जहाजे वापण्याच्या गोद्या, कापण्याच्या व लोंकडी कापड विणण्याच्या गिऱ्या आहेत. या बंदरात १८ फूट पाण्यात बुडणाऱ्या बोटी येऊ शकतात. जुने शहर स १५६० त दुसऱ्या फ्रेडरिकने वसविलें. पुढील दिवसपर्यंत हे मनसुत तटवर्तीच ठिकाना होतें.

फ्रेसनल, आगस्टिन् जॉन (१७८८-१८२७) — या फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञांन प्रकाशाच्या विह्वनीवर एक निबंध घातून दाखविला (१८१८) तो फार नावाजला गेला. १८१९ साली त्याला समुद्रदोषावर कॅडिसवर नेमण्यात आलें या प्रसंगीच्या दोषांकरिता प्रथमतः त्यानेच आरोग्याच्याऐवजी संयुक्त संसदेचा उपयोग करून दाखविला. यामत यग यानें प्रकाशाच्या प्रकंपनाचा जो सिद्धान्त प्रयोगानें प्रथमतः वसविला त्याला यानें गाणिताने सिद्धान्त व त्या सिद्धान्तात प्रयोगाची जोड अशा दुहेरी युक्तानें अत्युत्तम प्रकारची पुष्टि दिली; याकारिता घातूच्या दोन दर्पणांचा त्यानें उपयोग केला. दोत. चंद्रोच्छ्रिता धृवीभूत प्रकाश गिरनिराळा करण्याकरिता काचेचा एक विशिष्ट आकाराचा चौकोनी घन तुकडा त्यानें तयार केला. यास " फ्रेसनलचा चौकोनी तुकडा " असें नाव पडलें आहे

फ्रॉइबेल, फ्रीड्रिख विहल्हेल्म आगस्ट (१७८२ - १८५२) — एक जर्मन तत्त्ववेत्ता व शिक्षणशास्त्रज्ञ त्यानें लवकरून शिक्षण सोडून जंगलपारंपातील उमेदवारी पत्करली व अनेक प्रकारची शास्त्रज्ञतेप व दगड यानें ज्ञान मिळविले तेना पुनिरुद्धिंटात त्यानें अनेक प्रोफेसराची व्याख्यानं ऐकली व अनेक शास्त्रातील परस्पर संबंध समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. अभ्यासनाची आवड असल्यामुळे एका शाळेंत नोंकरी धरून दोन वर्षे नोंदाजण्यात सर्राही कामगिरी केली पुढे १८०७ ते

असतात, कारण या पहिल्या सहासात वर्षीत आईयापाकडून त्याची अपेक्षा होऊनच झालेली असते. पण हाहाप्रमाणे माणसांचीही वाढ उपबलयापासून योग्य प्रकारे न्हावयास पाहिजे असें त्याचें मत असल्यामुळे त्यानें एज्युकेशन ऑफ मॅन (मानवचें शिक्षण) ह्या पुस्तकात मुख्यतः पहिल्या सात वर्षीत लहान मुलांचें शिक्षण कसें करून घ्यायें याचें विवेचन करून तें १८२६ साली प्रसिद्ध केलें हा शिशुशिक्षणाचा प्रथम होक्कान घोटत अस्ता त्यातून त्याची सुप्रसिद्ध " किंडरगार्टन सिस्टिम " (बालोद्यानपद्धति) निघाली. आणि शिक्षकाना या पद्धतीचे ज्ञान देण्याचा वर्ग चालू केला. पुढे बालोद्यानपद्धतीनें शिक्षण देण्यास पुढे शिक्षकांपेक्षां खाशिलेक अधिक योग्य असें ठरवून त्यानें खाशिलेक तयार करण्याकरिता फ्रॅंजिचा वर्ग चालू ठेवला. पण फ्रॉइबेल समाजसत्तावादी व धर्मविरोधी आहे असा आरोप करून प्रशियन सरकारनें त्याला नवें न पदतीच्या शाखा काढण्याची १८५१ साली र्थदी केली. त्यामुळे मनाला धक्का बसून लवकरच तो मरण पावला

पेगालोझीने लहान मुलांच्या ज्ञानप्राप्तक शास्त्राची वाढ करणें हे शिक्षकाचें ज्येष्ठ पुढें ठेवलें होतें त्याच्या पुढें पाऊल टाकून फ्रॉइबेलनें, तें शिक्षण मुलांना मनाला प्राप्त न जाच न वाटता स्वैच्छेनें, स्वयंस्फूर्तानें, व आनंदानें म्हणजे लहान खेळता खेळता मिळण्याची व्यवस्था झाली. पाहिजे, हे तत्व प्रतिपादिले अनेक लहान मुलांना; एकत्र जमवून त्यांना खेळाच्या द्वारे शिक्षण देण्याच्या ज्या शाळा त्यांनाच " बालोद्याने " म्हणजे लहान मुलांना वाढविण्याच्या बागा असें नांव त्यानें दिलें. अशा मुलाकरिता अनेक प्रकारचे खेळ विद्या व्यवसाय फ्रॉइबेलनें मुचविलेले आहेत. सर्व आयुष्याचा पाया जो मुलांची पाहिली सात वर्षे, त्यातील शिक्षणा-

नॅरित आणि सुला यांच्यामध्ये झालेल्या लढाईमुळे फ्लॉरेन्सचे फार नुकसान झाले. फ्लॉरेन्ससंघर्षाची पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे इसवी सन ४०५ मध्ये गॉथ लोकांनी या शहराला दिलेला वेढा होय. रोमन लोकांचा सेनापति स्टिलिको याने हा वेढा उठवला. इ. स. ५०० त लॉंगोबार्ड लोक फ्लॉरेन्समध्ये आले आणि तेव्हापासून फ्लॉरेन्सचा लॉंगोबार्ड राज्यात समावेश झाला. कार्लेमेन हा फ्लॉरेन्स शहरात स ७८६ मध्ये आला आणि त्याने शहरात पुष्कळ महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या. ११५२ साली फ्रेडरिक बारबरोसा याने आपली सत्ता टस्कनीत प्रस्थापित केली. ११७६ साली फ्लॉरेन्स पुन्हा स्वतंत्र झाले या पुढील इतिहास 'इटली' या लेखात दिला आहे.

१५३२ त फ्लॉरेन्स परतंत्र बनले व टस्कनीची राजधानी होऊन राहिले व यापुढे टस्कनी प्रांताची जी वाट तीच याची साली. १८९५ त फ्लॉरेन्सला इटली देशाची राजधानी होण्याचा मान मिळाला होता. पण फ्रँको-प्रशियन युद्धात रोम घेतल्यानंतर तीच राजधानी बनविण्यात आली.

फ्लारेस—हे उच्चदरेड्डीनपेक्षा जाग्याच्या पूर्वेकडील एक बेट आहे. या बेटाची लांबी २२४ मैल व जास्तीत जास्त रुंदी ३७ मैल असून क्षेत्रफळ ५८५५ चौरस मैल आहे उत्तर किनाऱ्यावर वारी, रेओ, मोंमिर व गेलिस्टिंग, पूर्वेकडिन्यावर लारेंट्का व दक्षिणकिनाऱ्यावर मिका व एन्डेड ही रेंवडी आहेत. सर्वसाधारण उष्णमान ७७° पासून ८०° यशापर्यंत असते वार्षिक पर्जन्यवृष्टि ४३ ते ४७ इंच असते राज्यव्येष्टेकरिता या बेटाचा पश्चिमफ्लारेस हा भाग खिलबिल्ल आणि मध्य व पूर्व फ्लारेस हे भाग तिमोरच्या रेसिडेन्सीला जोडण्यात आले आहेत येथील लोकसंख्या अदमास २५०००० असावी. येथील लोकव्यापार, मासेधरणे, धातू तयार करणे, जहाजे बांधणे व तांदूळ, मका, व तांदू याची लागवड करून आपली उपजिविका करतात. येथे उद्योग व व्यापार फार थोडा आहे. काही पशुधारी घरटी, तांदूळ, चंदनाचे लाकूड व दालचिनी हा माल खिलबिल्ल व इतर ठिकाणी पाठविला जातो. किनाऱ्यावरील लोक मलाया रफाचे असून आपल्या भागातील लोकांची उत्पात्ति पापुअन देशापासून आहे. हे लोक उंच, उत्तम बांध्याचे व काळज्याकातडीचे आहेत हे निष्कल रानटी लोक असून यांचा धर्म 'एक प्रकारची निसर्गपूजा' आहे.

फ्लॉट, जॉन फेथफुल (१८४७-१९१७)—एक वीरस्य-भाषाकोविद आर्य संशोधक इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा पास झाल्यावर इ. सन १८६५ साली त्याची त्रिपुराणात नेमणूक करण्यात आली. त्यावेळी हिंदुस्थानात जाणाऱ्या प्रत्येक सिव्हिलियन तहणात संस्कृत भाषा व संस्कृत साहित्य या संदर्भात पूर्ण ज्ञान प्राप्त करून घ्यावे लागत असे. म्हणून

फ्लॉटने संस्कृत प्रोफेसर थिओडर गोल्डस्टकर या विद्वाना-अगळ संस्कृत भाषेचे अध्ययन केले.

इसवी सन १८७२ मध्ये मुंबई इलाख्यातील दक्षिणभागाचा एज्युकेशनल इनस्पेक्टर (शाळाधिकारी) व १८७५ साली दक्षिण महाराष्ट्र व कोल्हापूर या भागाच्या आसिस्टंट पॉलि-टिक्ल एजंटच्या जागेवर त्याची नेमणूक करण्यात आली. नवीन नवीन कामगिरीच्या दिशा निघत होत्या. दक्षिणमहाराष्ट्र प्रांतात विपुल प्रमाणात आढळून येणाऱ्या प्राचीन स्मारकावशेषांचे संरक्षण व प्राचीन शिल्पलेखाचे वाचन या गोष्टींची सरकारास अत्यंत आवश्यकता भासू लागली, व अशारीतीने प्राचीन शिलालेख संशोधनखाते नवीनच निर्माण करण्यात आले व १८८३ साली या नवीन जागेवर डॉ. फ्लॉट याचीच नेमणूक करण्यात आली, व अगदी पहिल्या गुप्त राजाच्या कारकीर्दीतिल प्राचीन शिलालेख ज्यामध्ये समाविष्ट करण्यात येणार होते असा एक प्राचीन शिलालेखसंग्रह तयार करण्याचे काम त्याचकडे देण्यात आले. या हुद्द्यावर इसवी सन १८८६ पर्यंत डॉ फ्लॉट हा काम करित होता, परंतु या वर्षी ही जागा कमी करण्यात आली. यानंतर डॉ फ्लॉट याची ज्युनिअर कलेक्टर, सीनियर कलेक्टर, दक्षिण व मध्य विभागाचा " कमि-शनर ऑफ कस्टम्स, " वगैरे हुद्द्यावर नेमणूक झाली. १८९७ या वर्षी त्याने स्वदेशी जाऊन ईंग्लि या ठिकाणी कायमचे वास्तव्य केले व त्याला आपल्या आवडत्या प्राचीन लिपिविज्ञान या विषयाच्या अभ्यासाकडे वळण्यास सुचक सबब झाली. काही काळपर्यंत तो रॉयल एशिया-टिक सोसायटीचा सेक्रेटरी होता व १९१२ साली या सोसायटीचे त्यास सुवर्णपदक समर्पण करण्यात आले. तो १९१७ च्या फेब्रुवारी महिन्यात वारला.

डॉ. फ्लॉट याने हिंदुस्थानात येताच आपले लेख रॉयल-एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबईशाखेच्या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यास सुरवात केली. त्याची लौकरच भारगीय प्राचीन लिपिशालाचा धुरीण या नात्याने प्रसिद्धि झाली. केम्ब्रिज येथे धाडली विद्वानां १८७२ साली "इंडियन अॅटिडेररी" हे नियतकालिक काढले, त्यावेळी डॉ. फ्लॉटच्या कर्तव्यगारीस चांगलाच थाव मिळाला या नियतकालिकाशी डॉ. फ्लॉट याचा संबंध १८८५-१८९२ पर्यंत सुमारे ७ वर्षे होता व या काळात सर रॉबर्ट सी. टॅपल याजबरोबर तो सहकारी संपादकाचे काम करित असे डॉ फ्लॉटची पहिली वास्तव्यासक कामगिरी म्हटली म्हणजे इंडिया ऑर्गना-यझरिता "पाली, संस्कृत व जुने शिलालेख" यांचा एक संग्रह प्रसिद्ध करणे हा होय.

डॉ. फ्लॉट याने इंडिया ऑफ समथाल शिलालेख नीट तपा-सून तेथे मूळच्या असलेल्या माहितीनच जास्त भर घातली व १८७८ साली पाली, संस्कृत व जुनी कानडी या भाषातील

शिलालेखांचा संप्रहू प्रसिद्ध वेला. या ठिकाणी हां गोट विशेष आश्चर्यांची आहे. ती ही की द्रव्याभावी या संप्रदायाच्या फक्त ९ प्रती छापण्यांत आल्या. यानंतर "दुस्त व त्यांच्या मागाहूनचे राणे यांच्या कारकिर्दीतच शिलालेखांचा संप्रहू" प्रसिद्ध झाला. यावरून दुस्त राजघराण्याचा १११ इ.स.ची सन ३१९-३२० चा गुमार हा निश्चित झाल्यामुळे प्राचीन इतिहासातील कालगणनेस कायमची कांही तरी ठराविक मर्यादा झाली.

यानंतरच डॉ. फ्रीटच महत्त्वाचे पुस्तक "कानडा प्रांतातील राजघराणां" हे असून याचा चौथे गॅझेटियर, पु. १, भाग २ रा यामध्ये समावेश केला आहे. डॉ. फ्रीटचा मुख्य व्यासंग गरी प्राचीन भारतीय लिपिविज्ञान व कालगणना या विषयांसंबंधी आहे तरी त्याने हिंदुस्थानसंबंधी महत्त्वाच्या बहुतेक सर्व दिययावर नवीन माहिती इंडियन अँटिक्वेरी या मासिकाद्वारे पाचकापुढे मांडली आहे इ.स.ची सन-१८७५ ते १८९१ च्या दरम्यानच्या काळांत डॉ. फ्रीटने सुमारे १९६ संश्रुत व प्राचीन कानडी भाषेतील शिलालेख त्यातील मजकूर व शक्यगणना यांच्या विवेचनासह पुढे मांडले. १८९९ आक्टोबरच्या १० तारखेला रोम शहरां पोर्ताल्य विद्या विशारदाची जी सार्वराष्ट्रीय परिषद भरविण्यांत आली, तीमध्ये डॉ. फ्रीट याने भारतीय विषयाच्या विभागपुढे " वनावट भारत-इतिहाससाहित्य " या नांवाचा एक निबंध सादला व त्याचाच गोपवारा १९०१ च्या इंडियन अँटिक्वेरीच्या अंकांत देण्यांत आला. या लेखामध्ये खऱ्या ऐतिहासिक साधनाची छानगी वशी करावी याबद्दल छंदर विवेचन आहे. १८८४ साली डॉ. फ्रीट याने बरेच परिश्रम करून द्रव्यांची पुष्कळ छान सोपून दिली आणि अशाहायाद येथील अदोक्ताच्या विजयस्तंभावरील कोरलेल्या लेखाच्या विश्रसनीय प्रती तयार केल्या. १८८५-१८९१ पर्यंत त्याचे इंडियन अँटिक्वेरीच्या संपादकाचे काम सुरू असून त्यामध्ये डॉ. फ्रीटच्या टोपामागून टोपा व लेखामागून लेख येत असत. पुढे १८९२ ते १९१० पर्यंत तो प्राचीन सुप्रसिद्ध ठिकाणांची नावे व त्या स्थानांच्या सांप्रतच्या जागा निश्चित करणे यासंबंधी त्याचे लिहिणे चालू होते (इंडियन रिव्ह्यू, पु. २२)

फ्रेमिश वाङ्मय—(अर्वा-नीन) प्राचीन वाङ्मयाचे विवेचन 'डच वाङ्मय' ('डेन्मार्क' पहा) या लेखांत केले आहे. इ. स. १८३० या वर्षी बेरुगम हा नेदरलँडचापुन विभक्त झाल्यानंतर, फ्रेमिश वाङ्मयाचे पुनरुत्थान झाले. इ. स. १८३० या वर्षाच्या पूर्वापासून जॉन फ्लान्स विल्यम हा फ्रेमिश भाषेचा पुरस्कार करीत होता. पुढे तो जुन्या उत्तम फ्रेमिश पुस्तकांचा संपादक झाला. त्याने आपले सर्व आयुष्य फ्रेमिश भाषेचा उद्वार करण्याकडे लाविले. त्याने आपल्यासभाषी फ्रेमिश उस्तादो तहण जमविले. इ. स. १८५१ या वर्षी

फ्रेमिश भाषेची सुधारणा करण्याकरितां विल्यम्सकडे नावाची एक सभा स्थापन झाली. या बरोलचळवळीचा असा परिणाम झाला की फ्रेमिश भाषा, कायदा व शासनशास्त्र यांत वाड फॅल भाषेच्या बरोबरीची झाली. पुढे हेमिन्ड्रक कॉन्शान्स् यानांचे च्या (१८५४) एका उत्तम लेखकाने, फ्रेमिश व पॅनिश योद्धे यांमधील युद्धांचे उत्तम वर्णन करून राष्ट्रातील चैतन्य आणत केले. याशिवाय त्याने फ्लान्डर्सचा इतिहास, बरेच दुसरी पुस्तके लिहिली. नव्या पद्धतीचा पहिला कवि लेडेनेक हा होय, त्याची सर्वांत उत्तम कविता " तीन बहिणी " ही होय. ही कविता ब्रजेसुपेन्ट, अँन्टनपे या शहरावर असून त्यांत त्याने फ्रेमिशपद्धति, भाषा व रूपना यांचा चांगला पुरस्कार केला आहे. लेडेनेक याने फ्रेन्च कायद्यांचोही फ्रेमिश भाषेत भाषांतर केले आहे. लेडेनेकनंतर जॉन थिओडोर व्हान् टिजन्स-विकू हा फ्रेमिश भाषेचा मोठा अभिमानी झालून गेला. त्याने लोकप्रिय अशा राजकीय व औपरोपिक कविता लिहल्या. भावनाप्रधान, व रुद्धतप्रिय जॉन, व्हॅन्बोरस, सुडेन्स व्हॅन् ड्युज व पीटर व्हॅन् डटक होव्हॅन् याने निरानिशाची पुस्तके लिहून फ्रेमिश वाङ्मयांत भर घातली. अँन्टनपे येथील जॅन लेमब्रेच डेमियन्सलीक नावाच्या कादंबरीकाराने पुष्कळ कादंबऱ्या व नाटक लिहिली. याने फ्रेमिश भाषेतील पहिले दैनिक वर्तमानपत्र काढले हा हेमिन्ड्रक कॉन्शान्स्-प्रमाणे ध्येयवादी नसून, याच्या पुस्तकांत, वयवस्थितपणा, व घारीकसारांक गोष्टीकडे लक्ष हां दिसून येतात त्याच्या समग्र ग्रंथांची १७ पुस्तके आहेत (१८७५-१८८४). जॅन रेनिअर स्नीडर (१८१२-८८) व अन्टन् बर्गमन्, रोसाणी नांवाच्या दोन बहिणी, व्हरजिन लॅव्हॅरिंग हे या पळेचे उत्तम कादंबरीकार व कथालेखक होते. याच्या पाठीमागून ज्युलिअस रेंमंड स्टीन्स, इसिडोर टलेनिक यानी कादंबऱ्या लिहिल्या. डिप्रटन याने एक सामाजिक महाकाव्य लिहिले. त्याने ५ चा बार्लस यावर असलेल्या काव्याचे भाषांतराहे केले. ज्युलिअस व्हिल्टस्टीक याने लिहिलेल्या गीतास स्वाभिमान व उदारता हां दिसून येतात. पेन्ट येथील विद्यार्थींच्या संस्थेचा तो पुढारी असून विल्यम्सकडे या संस्थेची प्रगति त्याच्यामुळेच झाली व्हॅन अकर या कवीच्या कविता (१८०३-८४) डच पद्धतीवर लिहिल्या आहेत. कोर्टमन्स (१८११-१८९०) हिची कीर्ति तिच्या काव्यामुळे झाली नसून, तिने लिहिलेल्या गोष्टीमुळे झाली आहे. दुसरे कवी म्हटले म्हणजे एम्मान्युअल हॉल (कानेद-पर्यवसायी नाटकांचा लेखक), अँब व्हीडो गेब्ले (१८३०-९९), धार्मिक कविता लिहिणारा लॅडोविन्सू व वॅन्डेनेबर्ग हे होते मर्कमन् एन गॅब्रिेलस व चार्लस पॉलिडोर डी मॉन्ट हे नव्या कवीचे पुढारी होत मान्ट याने फ्रेमिश भाषेत फ्रेन्च लेखकांनी लिहिल्याची पद्धत आणिली. दुसरा नव्या कवींतील लेखक पॉल डी मॉन्ट हा होय.

व—या वर्णाच्या पाच अवस्था आढळतात १ ली—

ब = ० ५ ० ५ व ब अशोकाच्या गिरनार शिलालेखात, २ री—

कुडेश्वरच्या लेखात (इ स ६६१), ३ री— प्रतिहार आठवटच्या जोधपूर गेष्टील दप्तात (इ स ८३७), ४ री— जपानातील ह्युयुंजीच्या मठात सापडलेल्या 'उष्णीपविजय-धारणी'च्या ताडपत्रा प्रयांत, व ५ री—चाळुक्य भूमिदेवाच्या दानपत्रात या शब्दाच्या अवस्थेंतील 'ब' आणि 'व' यान काहींच भेद नसल्याने 'ब' पासून 'व' भिराळा काढण्यासाठी त्यात ('ब'च्या गाठीत) एक टिब देऊ लागले पुढे याच टिबाची तिरकी रेष वगून आजचा व तयार झाला [प्राचीन लिपिसाळा]

चक्रगंज जिद्दा—बंगाल प्रांतांत, ढाका भागाचा अगदी दक्षिणेकडले जिल्हा क्षेत्रफळ ४५४२ चौरस मैल उत्तरेस फरिदपूर पूर्वेस मेघना व साहाबाजपूर या नद्या, दक्षिणेस बगालचा उपसागर, व पश्चिमेस बलेश्वर नदी व हरिघाट नावाचे तिचे मुळ

स्वा भा वि क व र्ण न—मुष्ट्यजमिनीचा काही भाग व मेघना नदीच्या मुखाजवळची बेटे हे प्रदेश मिळत झालेला हा जिल्हा अखंड सपाट पण पूर्वेकडून पश्चिमेकडे व वायव्येकडे किंचित उतरता असून त्यामध्ये भरतीचे पाणी आठ घेणाऱ्या नद्या व कालवे यांचे एक जाळेच पसरले आहे उपसागराच्या किनाऱ्याला सुदूरवून नावाची बेटे आहेत त्याच्या योगाने तयार झालेली जमीन फार सुपीक असते वाप, चित्तौ, हरण, राण्टी हुकरे वगैरे जनावर सुदूरवनांत फार आहेत, येथील नद्यामध्ये सुसरी पुष्कळ असून त्यांच्यापासून लोकांना फार उपद्रव होतो एशिएपासून सप्टेंबरपर्यंत साधारण उष्णमान ८३° ते ८५° असते हिवाळ्यातील उष्णमान ६७° असून सरासरी वार्षिक पाऊस ८३ इंच पडतो. बकरयामध्ये चक्रवात व वादळे फार होतात

इतिहास—एतिहासिक कालापूर्वी चक्रगण हा वंग किंवा समतट नावाच्या जुन्या राज्याचा भाग होता तेथील लोक ह्युज्यात रहात असून अलीत्याचे पुत्रवात वर्णन आले आहे, व हेच ह्युज्याचा नामसूत्र किंवा चालासाचे पूर्वज हेत विश्वसनीय इतिहास मिळण्यास सुरुवात पधराव्या किंवा सोळाव्या शतकात होते बारमुद्या नावाचा हिंदू जमीनदाराला सध चैत्रद्वीप किंवा भाऊ पराण्यांत होता हे जमीनदार मागून माधवपास येथे रहात असत, तेथे दुर्गासागर नावाचे स्थानी नाथसेले (३) एक मोठे तळे अथाप आहे यांच्या वंशजांपैकी एकाचा, जेशोरच्या अतापादित्य राजाच्या

मुलीची विवाह झाला होता मुसलमान लोक प्रथम येथे केव्हा आले ते समजत नाही सतराव्या व अठराव्या शतकात, मध लोकांनी या जिल्हावर स्वाऱ्या केल्या त्यांच्यापासून आपले रक्षण करण्याकरिता बंगालच्या मोगल सुभेदारांनी आपली राजधानी ढाका येथे नेली, व औरंगजेबाचा भाऊ साहापुजा याने गुजामाद येथे विहा बाधिला अठराव्या शतकाच्या प्रथम भागांत बहूर सुभेदपूर हा तरगणा अथावक रच्या हाती आला, त्याच्या नावावरून बकरगंज या गावाचे व जिल्ह्याचे नाव पडले अथावकरच्या मरणानंतर राज गरचा राजा राजवळ बराने त्याचा मुल्ल आपल्या ताब्यात घेतला व बाडेल आणि गोवे येथून पोर्तुगीज लोकांना मदीला बोलवून प्रजेतील असतुष्टता मोडली फेप रि १७६५ साली दिघाणी मिळाल्यापासून येथे ब्रिटिश अमल चालू आहे या जिल्हाची १९२१ साली लोकसंख्या ६२३७५६ होती, इ ६८ मुसलमान असून, री ८० लोक शेतबोचर अवलंबून आहेत पुनेकडील उचवटयाच्या प्रदेशात ऊस, हिरदधान्ये, विद्याची पाने व थोडा ताम हातो इतर भागात मुष्टय भाताचे पीक होतें

या जिल्हात कारखाने फारसे नाहीत तथापि तेल, जाडे-भरडे कापड, पोती, सुऱ्या व दुसरी हत्यारे, चट्टया वगैरे जिनस कामापुरते तयार होतात तांदूळ, सुपारी, नारळ व इमारती लाकूड हे निर्गत जिनस होत बहुतेक व्यापार करवत्याची होती मीठ, रॉकेल, दगडी कोळसा कापड, लाखर, तेल व तवाळू हे मुख्य आयात जिनस आहेत झालकाठी, नलचिटी, दीलतखान व साहेबगज ही व्यापाराची मुल्य ठिकाणे होत या जिल्हात आगगाच्या मुळीच नाहीत व रस्त्याचा उपयोग मालाची नेमाण करण्याकडे फारच थोडा होतो पण कालवे व नद्या यांचा फार उपयोग होतो शिक्षणाचा प्रसार बराच झालेला आहे शेंकडा ७९ लोकांना लिहितावाचता येत शिक्षणाच्या मुख्य सस्था चारिहाल गांवात आहेत.

चक्रापूर—मुबई इलाहा धारवाह जिल्हाचा पश्चिम ताडका क्षेत्रफळ ३४४ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ७७१११, मुख्य गावे चक्रापूर व शिगाव या ताळुक्यातील ह्या निरोधी असते मुष्टय ठिकाण चक्रापूर याची लोकसंख्या (१९११) ४२७१ येथे एक मोडकळीस आलेला विज्ञा व दोन देवालय आहेत राष्ट्रभूट अमोघवर्षाचा (८५१-९९) सरदार बंकेयारस याने स्वतःच्या नावावरून या गावाचे नाव ठेविल्याचा उल्लेख एका जैन लेखात आला आहे स १०७१ त या ठिकाणी गंग घराण्यातील उदयादित्य राज्य करीत होता १७७६ साली हें गाव हैदर अलीच्या ताब्यात गेलें,

बकासुर हे शिवा परगणाच्या सरकाचे मुख्य ठाणे होते असे मराठी दफनरावरून कळते. १८०२ साली बमईच्या तहान्वये हे गाव इंग्रजाकडे गेले येथे रंगस्वामीचे एक सुंदर त्रैलोक्यमंदिर आहे.

बकासुर—एकचक्रानगरीसमीप रहाणारा एक राक्षस हा मठाच्या पुत्र होता या नगरीने बकासुराच्या घात वाचविण्याकरिता योन रंजडी अन्न व एक मनुष्य रोज देऊन असा त्याच्याशी करार केला होता. एका द्वाद्वाघकुंडुबावर ही पाठी आली असता गोमाने त्याच्याकडे आऊन बकासुराला मारिले. गाव नांवाचा दुसरा एक कंसपत्नीय असुर होता त्याला हृष्णाने मारिले.

बकिंगहॅम—इंग्लंड, एक बाजारपेठ व इयूमिसिपल वरील हे लंडनच्या वायव्येस रेल्वेने ६१ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ३३३१ सेंटपॉटर आणि सेंटपाल नांवाची प्रार्थनामंदिरे येथे आहेत येथे गोटवलेले दूध व कृत्रिम रगत हाचा व्यापार चालतो

बकिंगहॅम—इंग्लंड, एक बाजारपेठ व इयूमिसिपल वरील हे लंडनच्या वायव्येस रेल्वेने ६१ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ३३३१ सेंटपॉटर आणि सेंटपाल नांवाची प्रार्थनामंदिरे येथे आहेत येथे गोटवलेले दूध व कृत्रिम रगत हाचा व्यापार चालतो

बकिंगहॅम—इंग्लंड, एक बाजारपेठ व इयूमिसिपल वरील हे लंडनच्या वायव्येस रेल्वेने ६१ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ३३३१ सेंटपॉटर आणि सेंटपाल नांवाची प्रार्थनामंदिरे येथे आहेत येथे गोटवलेले दूध व कृत्रिम रगत हाचा व्यापार चालतो

बकिंगहॅम—इंग्लंड, एक बाजारपेठ व इयूमिसिपल वरील हे लंडनच्या वायव्येस रेल्वेने ६१ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ३३३१ सेंटपॉटर आणि सेंटपाल नांवाची प्रार्थनामंदिरे येथे आहेत येथे गोटवलेले दूध व कृत्रिम रगत हाचा व्यापार चालतो

बकिंगहॅम—इंग्लंड, एक बाजारपेठ व इयूमिसिपल वरील हे लंडनच्या वायव्येस रेल्वेने ६१ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ३३३१ सेंटपॉटर आणि सेंटपाल नांवाची प्रार्थनामंदिरे येथे आहेत येथे गोटवलेले दूध व कृत्रिम रगत हाचा व्यापार चालतो

करण हे प्रत्येकाचे आणवर्तव्य होय हे तत्त्व वरील नवल-कथाप्रयत्न प्रथित केले आहे

ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिताना, बकिंगहॅमनाम ही इतिहासकाराचा काटेकोरपणा सोडून दिला आहे. 'राजसिंह' व 'दुर्गेशनेदिनी' या त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यास, इतिहासाचे अधिष्ठान आहे, परंतु सांदर्भ व ऊद्बुधता साधण्याकरिता त्यांनी इतिहासाच्या मर्यादांचे अतिप्रकरण केलेले आढळते.

शेकसपियरचे अनुकरण करून बकिंगहॅमनाम ही, काही तरी असेभाव्य व काल्पनिक अशी सृष्टि निर्माण न करता प्रत्यक्ष व्यवहारांत आढळणाऱ्या छीपुपुर्णप्रमाणेच आपले पात्रे सजविली आहेत. त्यांच्या नायक-नायिकांमध्ये सामान्य मनुष्यत्वभावच दिसून येतो, मद्बुधच त्यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय झाल्या आहेत त्यांच्या कादंबऱ्यांचा असा एक विशेष आहे की, वाचकांस आरमोपभयाने त्यांतोळ व्यक्तीशी समरस होऊन येते, व परिणामकारक नीतिबोधहि होऊ शकतो नीतिबाध आचरण करणाऱ्यास योग्य शासन झालेले त्यांच्या कादंबऱ्यांत आढळून येते.

त्यांच्या सर्व कादंबऱ्या फार लोकप्रिय झाल्या याचे मुख्य कारण त्यांनी कल्पनाचातुर्य व उत्कृष्ट लेखनशैली हे होय. बकिंगहॅमनामच्या मठात काव्य आहे व त्याची भाषा अकुत्रिम, सुबोध व हृदयस्पर्शी अशी आहे त्यांची शब्दचरणांत विपुल असून त्यांच्या वाक्यांत वैचित्र्य आढळते व एकच पाठणाऱ्यांच्या दयापातून ते अलिप्त होते असे दिसते. त्यांच्या लिहिण्यात प्रेमळ विनोदहि आहे. पद्याभांड राहून विनोद रंगविणाऱ्यांचे कला त्यांना वागली अवगत होती मराठीत संपूर्ण बकिंगहॅम आणण्याचा प्रयत्न चालू आहे त्यांच्या काही कादंबऱ्यांची इंग्रजीत भाषांतर झाली आहेत

वैकिट्ट्या—हे हिंदुकुश भागसस (असुदर्या) यांच्या मधील देशाचे नाव असून याची राजधानी वैकुण्ठा (आधुनिक कलकत्ता) होती. इराणी शिलालेखात या देशाला बेन्ड्री असे म्हटले आहे हा प्रदेश डोंगराळ असून येथील हवा चामली आहे, जमीन सुपीक आहे वैकिट्ट्या हे एक इराणी शारखेचे मूलस्थान होते. आधुनिक लेखक व्यापक अर्थाने सर्व इराण देशाला वैकिट्ट्या म्हणत हाच भागात शरधुयाने धर्मस्थापना केली हा धर्मार्थ पुस्तक अवेस्ता हे जुन्या वैकिट्ट्यान भाषेत लिहिले असा पूर्वी समज असे. अलीकडे ही कल्पना नाहोशी होत चालली आहे. त्याचप्रमाणे हे इंडो-युरोपीय शारखेचे मूलस्थान असल्याचा कल्पनादेखील नाहोशी झाली.

इराणी दंतकथावरून इराणमध्ये पुरातनकाळी एक मोठे साम्राज्य असावे असा एक तर्क करण्यात येतो. तसेच इराणी शेतकरी व पुराणी मटकणारे लोक योद्धे नेहमी सुद्धे होत असावी त्यावेळी वैकिट्ट्यांत छोटेखानी राज्ये असत. असुरियन लोक पूर्वे इराणात कधीच गेले नाहीत. वैकिट्ट्या

हा मीडियन साम्राज्याचा भाग होता किंवा नाही याविषयी काहीच पुरावा नाही तरी पग सायरसनं हा भाग जिंकून यासा इराणो साम्राज्यातील एक प्रांत केले होते अलेक्झांडरच्या हातून पराभूत झालेल्या तिसऱ्या दरायसचा दून करणारा बैक्ट्रियाचा सत्रप बसुस याच्या विरोधास न जुमानतो अलेक्झांडरने बैक्ट्रिया जिंकून मॅसिडोनियन साम्राज्यास जोडला नंतर तोलवकरच आशियाचा राजा सेल्युकस याच्या अमलाखाली आला यामुळे बैक्ट्रियात प्राक शहर व भाषा याना स्थान मिळाले

सेल्युसिद राजाना दुसऱ्या टॉलेमीविरुद्ध झगडावे लागल्यामुळे व बैक्ट्रियाचा सत्रप डिओडाटस हा स्वतंत्र राजा झाल्याने त्याने मोगडियांनी जिंकिले व प्रीको-बैक्ट्रियन राज्य स्थापिले दुसऱ्या अँटिओकसचा रोमन लोकांनी पराभव केल्यावर सुभिमस व त्याचा मुलगा याने हिंदुकुश ओला दून पूर्व इराण व सिंधूतीराचा प्रदेश जिंकला पुढे या पूर्व प्राक साम्राज्याचा नाश अत फलहाने व जुलमी पद्धतीने झाला हेमेट्रियस जेव्हा बराच दूरपर्यंत हिंदुस्थानात घुसला तेव्हा यूक्रेटिडीस नावाच्या त्याच्या सेनापतीने बैक्ट्रियाचे राज्य बळकाविले इतर प्रांतांतहि अशीच घडायी माजली अशा शीताने स्वतंत्र राजांची नावे हिंदुस्थानात व अफगाणिस्तानात सापडलेल्या नाण्यावरून समजतात धा वेळेपासून श्रीक सत्ता व भाषा याना उत्तरीत कला लागली व यंत्रिनेच्या हिंदुस्थानात पाडलेल्या नाण्यावर प्रसिद्ध हिंदी व ब्रह्मी (जुनी देवनागरी) लिपी आढळते त्याचप्रमाणे पनाच व अफगाणिस्तानात पाडलेल्या नाण्यावर अरेमाइकपासून निघालेल्या खरोष्टी लिपीत लेख आहेत अशोकाचे लेख व ताकालीन हस्तलिखित ग्रंथावरून ही लिपी पश्चिम हिंदुस्थानात चालू होती असे उपपन्न होते

पश्चिमेकडे आर्मेसिद साम्राज्य उदयास आले पहिल्या मिक्रिडोटासनं काही पश्चिमेकडील जिल्हे घेतले व उत्तरेकडील सिथियन लोकांच्या उदयास सुरवात झाला त्यांनी ख्रि पू १३९ मध्ये बैक्ट्रिया देश जिंकला हिंदुस्थानखेरीज करून बाकी सर्व ठिकाणाची श्रीक सत्ता नाहारांनी झाली ख्रि पू पहिल्या शतकात पूर्व इराण व पश्चिम हिंदुस्थान यावर इंडो-सिथियन साम्राज्य पसरले यातील मुख्य कुशाण राजप (प्रांतातील प्रसिद्ध राजा कनिष्क(१२३-१५३) हा बौद्ध धर्माचा संरक्षक होता टोकरा व कुशाण घराण्याने मुख्य ठिकाण बैक्ट्रिया होते तिसऱ्या शतकात कुशाण पराव्याचा व्हास झाला व ३२० साली हिंदुस्थानात गुप्त साम्राज्याची स्थापना झाली यामुळे कुशाण घराण्याकडे फक्त पूर्व इराण राहिले पाचव्या शतकात एफगालिड अथवा खेतद्वण लोक पूर्वेकडून येऊन त्यांनी बैक्ट्रिया घेतले यांच्यानंतर तुर्क लोक आले टोकरा अथवा कुशाण येथील लहान राज्ये तुर्कांची माहलिक झाली सप्तानियन साम्राज्याचा विध्वंस अगबानी केल्यावर काही वर्षांनंतर बैक्ट्रिया व सर्व इराण

दश खलिफाच्या अमलाखाली आता (ज्ञानकोश वि २, इराणवे सत्तावर्धन, पृ ५१ पहा)

यफसार-बिहार-ओरिसा, शहाबाद गिरहा याच नांवाच्या विभागाचे मोठे गांव हे गंगेच्या दक्षिण काठवर असून येथे हे आद्य रेखेने स्टेचान आहे येथे म्यापाराची मोठी पेट असून हे ऐतिहासिक स्थळ आहे याच ठिकाणी शीरशहाने हुमायूनचा इ स १५३९ मध्ये पराभव करून दिल्लीचे तट मिळविले, इ इ स १७६४ मध्ये हेक्टर मनरो याने मुजावरीबटा व मीर कासीम याचा पराभव करून बंगारयातील बराच प्रदेश कारबीज केला यास पूर्वी ' वेदगर्भ ' असे म्हणत असत

यखतयुलद-एक गोंड राजा, हा १७०० सालात राज्य करीत होता हा दिल्लीस गेलाच तेथे याने औरंगजेबाच्या पदवी नोकरी घटवून त्याची मर्चा संपादन केली बादशहाने याला मुमुलमान करून यखतयुलद या नावाने देवगडचा राजा केले मोगल राजशांतल सुधारणांच्या धर्तावर आपल्या राज्यात याने काही सुधारणा केल्या याच वेळी नागपूर प्रदेशात पुच्छळ हिंदु शेतकरा व कुशल कामगार आले त्याने या सर्वोस इनामी जमिनी दिल्या. जॅकनिश म्हणतो की याने राज्याभर शिस्त द्यायिण्याकारिता हिंदुमुमुलमान हा भेद ठेवला नव्हता याने हुजारांनी नवीन खेडी वसविली अगण होती, व्यापार वगैरेची झपाटयाने वाढ केली पुढे मराठ्यांचा राज्यकारभार सुरळीतपणे चालण्याकरिता याने हा पूर्वतयारीच केली होती हाथीने छिदवादा आणि पैतुल जिरेडे आणि नागपूर, सिवणी, भन्जारा आणि वालापाट यापैकी काही माग इतका त्याचा मुल्लख होता यखतयुलद हा देवगड येथेच राहिला, यानेच नागपूर शहर वसविले तेथे पूर्वी काही लोपण्या असून त्या ठिकाणास राजापूर बांधा असे म्हणत. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीच्या शेवटी मोगल बादशाहा फार दुर्बल झाली होती, याचा फायदा घेऊन यखतयुलदने बघ्यांच्या दोन्ही बाजूकडील मोगल प्रदेश छुटला या मोठीमुलद औरंगजेबाने याचे यखतयुलद हे नाव बदलून निगमयुलद हे नाव ठेविले शिवाय शहाजादा येदरबहत यास याच्यावर पाठविले यापुढील हकीकत नागपूर जिल्हा या लेखान पहावा [इलियट हिस्टरी ऑफ इंडिया पृ ७]

बगदाद-इराक, बगदाद प्रांताची राजधानी हे शहर तेम्राश नदीच्या दोन्ही तीरावर वसले आहे जुने बगदाद शहर तेम्राश नदीच्या पश्चिम तीरावर वसले होते पूर्व भागात उत्तरीत असेल्या दरवाज्यावर एक १२२० सालचा शरबी भापेंत लेख होता त्यावरून त्यास ' जादूचा दरवाजा ' म्हणत असत जुन्या बगदाद शहराच्या पश्चिम भागात शिया पंथाचे लोक राहतात या ठिकाणी दुकाने, बाजार व मशिदी आहेत पूर्व भाग अथवा नवीन शहर याची रचना पद्धतशीर नाही अून, जुलै व आगस्ट महिन्यात दक्षिणेकडील बारा सुरू असतो, त्यावेळेस लष्णमान सध्या

११२ अंशांवर अमून दुपारी दोन वाजतां १२२ अंश असतें. उन्हाळ्यात साधारणतः उष्णमान ७५ अंशापासून १०० अंशापर्यंत असतें.

शहरांतील मुख्य इमारती पूर्वे भागांत अमून नदांविना-
प्यावरिद्ध आहेत. उत्तरेला एक बालेकिला अमून रथाभोवतीं
मोठया मिति आहेत. रालेक मोस्टन्वीरच्या ठेळेचा फक्त
एक मनोरा व त्याच्या भोंवतालच्या भित्तीचा अवशेष आहे.
भरनी मशीद मोस्टन्वीर मनोप्याजवळच आहे. तिचा
काही भाग जुना असून त्यावर चबदाभ्या शतकांतील सुवक
नक्षांचे काम दृष्टीस पडतें. आग्नेयीकडाळ भागांत अस्तसेला
मुक-अल गसलाचा मनोरा तेराव्या शतकांतील असावा असें
वाटतें.

या टिकाणीं माथिदीपशां कबरी आस्त महत्त्वाच्या गणत्या
जातात. बगदाहच्या पश्चिमेला तीन मैलांवर नवीयुया अथवा
कोहेनयुया याची कबर आहे. इराकमधील चार पवित्र
क्षेत्रांपैकी हें एक चहुदां लोकांचे पवित्र क्षेत्र आहे. सुमार
तीस खाने किंवा सराया बगदाद शहरात आहेत. बगदाद
शहरांतील काजार मोठे व चांगल्या स्थितीत आहेत. परंतु
त्यांची रचना सुंदर नाहीं.

हिंदुस्थान, इराण व पश्चिम यांच्या दलगवळणाच्या
मार्गांवर बगदाद असल्यामुळे पूर्वी त्याला महत्त्व होतें. परंतु
सुबेक्षया कालवा शाखापासून हिंदुस्थानचा व्यापार पश्चि-
मेची परस्पर होतो. यामुळे बगदादचें महत्त्व कमी झालें
आहे. हें इराणांतून जाणाऱ्या येणाऱ्या यात्रेकरूंच्या मार्गांवर
असल्यामुळे घरे व यात्रेकरू येथे मुकाम करतात. युरोप,
अमेरिका व बगदाद येथील वाजारांत अलीकडे दळणवळण
सुरू झालें आहे. त्यामुळे बऱ्याच युरोपीय वजारीची
स्थापना झाली आहे. येथून कातडी, लोकर व खजूर इत्यादि
पदार्थ परदेशांत जातात. त्याचप्रमाणे तेल, स्वस्त कापड,
गोडे व दुसरे पदार्थ, याची आयात आहे.

येथे ब्रिटिश वकील रहातो. तोच हिंदुस्थान सरकारचा
राजकीय प्रतिनिधि असतो. शिवाय येथे एक हिंदी डाकघर
आहे. इतर युरोपीय राष्ट्रांचे वकीलहि येथे आहेत. बगदादची
लोकसंख्या सुमार अडीच लाख आहे.

द ति हा स.—मुसुलमानी अंमलापूर्वीचे काही अवशेष
बगदाद शहराजवळ आहेत. बगदादच्या पश्चिमेला ९ मैलां-
वर अक्षफुक नांवाची पडकी इमारत आहे. हिला एक
मोठा मनोरा असून जवळपास सांपन्नगणाऱ्या विटावरील
लेखांवरून तिचा संबंध ख्रिस्ती शकापूर्वी १३०० या वर्षी
राज्य करीत अस्तेश्वा करीमाल्लु नांवाच्या बाबिलोनच्या
रामाशी असावा असे वाटतें. सध्या ही इमारत अफुकाफा
नांवांने प्रसिद्ध आहे.

जुनें बगदाद शहर अथवा अरब शहर अत्यासीद वंशां-
तील मनमूर यानें इ. स. ७६२ या वर्षी वसविलें. यावेळे-
पासून मामूनच्या धरणापर्यंत या शहराची फार क्षयाटयानें

बाढ झाली. सुंदर रंगीत कापड व रेशांम याबद्दल बगदा-
दची प्रसिद्धि आहे. इ. स. १२५८ मध्ये चंगीशखानाचा
नातू हलगू किंवा हलकू यानें हें शहर काबीज केलें. तेव्हां
अब्बासिद वंशातील खलिफाची गादी नाह्यां होऊन, मुसु-
लमानी धर्माचे केंद्र असल्याबद्दलचें त्याचें महत्त्व कायमचें
गेलें. १६२८ सालापासून बगदाद हें शहर तुर्की साम्राज्याचा
एक घटकस्थान होऊन राहिलें. या मुठील इतिहासकारितां
'इराक' व 'मेसोपोटेमिया' पहा.

बंगनपळे—मद्रास सरकारच्या अमलाखाली मसलेलें
कर्नूल जिल्हांतील एक संस्थान. क्षेत्रफळ २५५ चौरस मैल.
यांत कुंदरु व गुरु या नद्या आहेत येथील हवा उष्ण, पण
सभोवतालच्या भागांपेक्षा निरोगी आहे. सरासरी वार्षिक
पाऊस ३० इंच पडतो.

इति हा स.—इ. स. १७६१ त निजामानें हुसेन अझी-
खानाला बंगनपळेचा किल्लेदार व फौजदार नेमिलें. त्याच्या
पूर्वी महंमद बेगखान हा किल्लेदार होता असें येथील मालकी
हकाच्या कागदपत्रावरून दिसतें. पुढे लवकरच हा प्रदेश
म्हैसूरच्या राज्यांत गेला. हा जहागीर टिपूनें कायम केल्याचें
व पुन्हा काहून घेतल्याचें त्याच्या पत्रावरून समजतें. स.
१८०० त निजामानें मद्दत-फौजेच्या रचविकरिता कर्नूल व
दुसरे जिल्हे इंग्रजांना दिले. त्यावेळीं त्यानें या संस्थाना-
वरील आपला ताबा काहून घेतला; इंग्रजांनीं निजामाच्या
विनंतीवरून ही जहागीर असदब्रह्मोखान व गुलाम अझी-
खान यांच्याकडे चालू ठेविली. स. १८६८ त गुलाम महंमद-
अझी मरण पावला त्याचा मुलगा फतेहअलीखान याला
वंशधरंपरागत "नबाष" असा किताब मिळाला. सध्याचे
संस्थानिक नबाष मिरफतल अलिखान बहादुर हे १९२२ सालीं
गादीवर आले लोकसंख्या (१९२१) ३६६४६. येथे तेलगू
भाषा बोलतात.

ब्या पार—निर्गत माल—चोलगू, तूप, कातडी, आवे, संधी
व लाखेनें मढविलेलीं मोडी व आयत माल—ताडूळ, साखर,
कापड, मीठ व राकेल हा आहे. संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न
(१९२१-२२) तीन लाख ७० हजार रुपये आहे. येथील
शिक्षण फार मागसलेलें आहे.

बंगलूर, जि. त्हा.—म्हैसूर संस्थानचा आग्नेय दिशेकडील
जिल्हा यांत कायेरी, पोनेवार व शिमोगा या नद्या आहेत.
ह्या फार आरोग्यकारक आहे. पाऊस सरासरी ३५
इंच पडतो. ते महिन्यात येथील उष्णमान ८०
इंच व जानेवारींत ६९ असतें. इ. स. १००४ पर्यंत हा
जिल्हा गंग राज्याचा एक भाग होता. पुढे चोळ,
होयसळ, विजयानगर, व विजापूर यांच्या अंमलाखालून
गेला. हा जिल्हा राधानीस जहागीर म्हणून दिलेला होता.
१६८७ सालीं मोगलांनी हा प्रांत जिंकून घेतला व म्हैसूरच्या
राजानें मोगलापासून तो जिंक घेतला.

यवजतपूर येथे १८९१ साली आगस्ट व सप्टेंबर या रानत गाजाच्या वेळची चांदीची 'दिनार' नोबानी नाणी लावण्याची आहेत जीवर लढाईच्या देखाण्याचे धुंदर खोदवाम आहे अशी शिला बेगूरहून आणून अन्नवखान्यात ठेविलेली आहे हे खोदकाम नवव्या शतकाच्या अखेर केलेले आहे टिप्पू मुत्तनराजा राजवाड्याचे अवशेष बंगहूरच्या किल्ल्यात ठेविलेले आहेत. १९११ साली या किल्ल्याची लोकसंख्या ७१९५२ होती शेकडा ५४ लोक शेतकी करतात. येथील जमीन तांबूस असून सुपीक आहे. राणी हे मुख्य पीक आहे. बंगहूर शहरात, लोंकर, कापूस, व रेशमी कापडाच्या गिरण्या आहेत, फौलचे व बिटाचे कारखाने, लोखंडी ओतकाम व तांबापितलेची कामे करण्याचे कारखाने, आणि दाहगोळा व कातडी वमावण्याचे कारखाने असून तसेच फ्राँक व पायमोजे विणण्याचेही कारखाने आहेत या किल्ल्यातील आगगाडीचे सर्व फाटे बंगहूरपासून निघतात

बंगहूर शहरात शेकडा २०.५ लोकाना व इतर भागात शेकडा ४३ लोकाना लिहितावाचता येते किल्ल्यात २ फौलचे, उद्योगधंद्याच्या शाळा, व्यापारी व ट्रेनिंग शाळा आहेत. बंगहूरमधील मोठ्या 'विक्टोरिया' खणालयाशिवाय बंगहूर किल्ल्यात १६ वर दवाखाने आहेत.

तालुका — या किल्ल्याचा मध्य तालुका. क्षेत्रफळ ३७५ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ११९८३६ बंगहूर शहर हे तालुक्याचे मुख्य ठाणे आहे

शहर.—मैसूरची राजधानी व हिंदुस्थानी सैन्याच्या बंगहूर त्रिगोडचे मुख्य ठिकाण आगगाडीच्या रस्त्याचे बंगहूर हे मद्रासपासून २१९ मैल व मुंबईपासून ६९२ मैल आहे. लोकसंख्या छावणी धरून (१९२१) २३७४९६. बंगहूर शहर किंवा पेठा व सिव्हील आणि मिलिटरी स्टेशन असे याचे दोन भाग आहेत पैकी पहिला भाग मैसूर संस्थानच्या व दुसरा ब्रिटिशांच्या ताब्यात आहे अलीकडील वही रचात विशेषतः १८९८ सालापासून बंगहूर शहराची पुष्कळ वाढ झालेली आहे येथील म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८९२ साली झाली. या शहराचे खरे नांव बंगहूर म्हणजे बंगहूर (पावटे) चे गाव (ऊर) असे आहे.

पेलहंकरवा संस्थानिक बॅंके गौडा याने बंगहूर स १५३७ त वसविले. येथील किल्ला प्रथम मातीचा होता, तो १७६१ त हुंदरअलीने वाडवून दगडी बांधिला हल्ली तट पाडून ठिकठिकाणी रस्ते केलेले आहेत व बहुतेक भाग जमिन्दोरस्त केलेला दिसतो. राजवाडा, सार्वजनिक कचेऱ्या, लालबाग, सेंट्रल कॉलेज व टाट्याची इन्स्टिट्यूट या बंगहूरच्या प्रेक्षाणीय इमारती होत शहराच्या पश्चिमेस सुवाऱ्या व कापडाच्या गिरण्या, तेल,सावण विटा वगैरे तयार करण्याचे कारखाने, दक्षिणेकडे रेशमी किल्ल्याची आणामना करण्याचे वेत, नैर्ऋत्येकडे दाहना कारखाना, रेल्वेस्टेशनजवळ लोखंडी ओतकामाचा व एंजिनचे कारखाने आहेत.

हा गांधाला पाण्याचा पुरवठा अर्कावतीनदीच्या हेसरपट तळ्यापासून होतो. स. १९०५ पासून शहरात विजेच्या दिव्याची सोय केलेली आहे

बंगाल इलाखा—बंगाल प्रदेशाचा स्वतंत्र बंगालइलाखा ता १ एप्रिल १९१२ रोजी करण्यात आला. तरपूर्वी बंगाल प्रांतावर सेप्टेनट गव्हर्नर होता, साप्रत गव्हर्नर आहे. इलाख्याचे क्षेत्र. फ. ८२२७० चौरस मैल व लोक (१९०१) ४७५६९१५५ आहे या इलाख्यात कुचबिहार व त्रिपुर (टिपरा) ही संस्थान येतात; त्यांच्यावर येथील गव्हर्नराचाच अधिकार चालतो संस्थानांवरिहित खालसा मुलकाचे क्षेत्र. फ ७६८४३ चौरस मैल आहे बंगाल मद्रासुन यांच्या काठच्या सखल प्रदेशाचा यात समावेश होता नयाच्या गाळाच्या मज्जेची जमीन बनलेली आहे. दक्षिणेकडे पुष्कळ नद्या-नाले आहेत उत्तरेस हिमालयपर्यंत व राने दक्षिणेस, जलपेयुषी वगैरे फाटे, व सिक्किम, नेपाळ, भूतान संस्थाने आहेत, आग्नेयीस त्रिपुर व चित्तागंगचे फाटे आहेत; पश्चिमेस छोटानामपूर, महार व ओरिसा प्रांत, पूर्वेस आसाम व ब्रह्मदेश आणि दक्षिणेस बंगालचा उपसागर आहे एकंदर प्रांत सखलच आहे, मात्र थेट जलपेयुषीपासून सुदूरवनापर्यंतचा सर्व प्रदेश सुपीक आहे, परंतु प्रदेश सर्रास व नदीनाल्यांनी भरलेला असल्याने आणि नद्याच्या पुरामुळे पिकांची नेहमी नासाडी होत.

इलाख्यात २५४६९२४ किंवा एकंदर लोकसंख्येच्या शेकडा ५३.५५ मुसलमान आणि २०८०१४८ हिंदू आहेत, बाकीचे दारुत, बीद व अन्य लोक आहेत शेकडा १२ लोक बंगाली व शेकडा ३.८ लोक हिंदी व उर्दू भाषा बोलतात. लढिया भाषा २९८३७२ लोक व नेपाळी भाषा १३०६० लोक (दक्षिणेकडे लघु जलपेयुषीवडील) बोलतात. पश्चिम आणि उत्तरेकडे संताळ लोक मुंड भाषा बोलतात.

सन १९२१ च्या खानेसुमारीच्या अहवालावरून दिसते की, ३ कोटी ७० लक्ष (किंवा एकंदर लोकसंख्येपैकी शेकडा ७७) लोक शेतकीसाठी व शेतावरील मजुरी यावर पोट भरतात. (शेतकीची ३ कोटी व बाकीचे मजूर) १९२२ साली १५५०००० एकूण तागाची लागवड होती, ती १९२३ साली २४४४४०० एकूण तागाची उत्तरहिंदुस्थानांत बंगाल हाच तादुब्ज्याच्या पिकाचा मुख्य प्रांत आहे शेतजमिनीपैकी स ८५ जमीन माताचक्रा पेरणीकडे उपयोगात आणतात मातशिवामगई, कडधान्ये, मळताची धान्ये, चणे वगैरे धान्य उत्पन्न होते. गव्हाच्या धान्यासाठी (१९२२) १४८३७०० एकूण जमीन पेरण्यांत आली होती. ऊंस व तांदूळ आणि खजूर यांच्यापासून साखर करतात तंबाखूही दरेक किल्ल्यात विकते परंतु तिचा रूप स्थानिकच आहे चहाची लागवड १९२३ साली १८०२५० एकूण तागाची लागवड होती

होती. वहाचे मळे ३२५ अमून स्थानिक मजुरांची सराफरी कामचे १३८६७१ व ताबुलेते ७६५९ असी होती.

शेतकीशिवाम या इलाखात, तागाचा, वहाचा व कोळसाच्या उपयोगांदा विशेष आहे. कलकत्त्याच्या आस-पाम तागाच्या गिरण्या पुष्कळ आहेत; स. १९२३-२४ मध्ये एकंदर ८३ गिरण्या काम करीत होत्या, त्यांत ४८०९४ माग व १०२५३४३ चारया होत्या व ३२३३५४ मजूर होते. कलकत्ता बंधारांतून ५५३००० टन कच्च्या तागाची २१४६.७९ लाख रुपयांची निर्गत झाली (१९२३).

शेवरील ९.७२ लाखांची अकाल कलकत्ता इंग्लिश ट्रस्टला मिळाली; ही बाय ट्रस्टच्या विशेष उत्पन्नापैकी एक आहे. कलकत्त्याच्या एकंदर निर्गत मालांत कच्चा व पक्का ताग

निष्पापेक्षा अधिक असतो., हिंदुस्थानच्या निर्गसांत काप-साच्या खाली तागाचाच अनुक्रम लागतो. तागाशिवाम पुढील मुख्य धंदे बंगाल्यांत चालू आहेत--सूत, साधे कापड, रेशमी कापड, हानमागाधरील कापड, सातर, गूळ व वागव. कापडाच्या गिरण्या ११-१२ आहेत. रेशमी कापड तयार करण्याचा धंदा सोप्रात घसत चालला आहे. गेल्या साली (१९२४) फक्त एकच रेशमाची गिरणी चालू होती व तीत सारे १५० मजूर कामावर होते. दार्जिलिंग व जलपैगुरी भागांत वहाची लागवड वाढत्या प्रमाणावर होत आहे. या

यांच्या जोडीला ह्या प्रांत घसता. मोटफडेंसुधारणाप्रमाणे स्थानिक राज्यधारभाराची पुनर्घटना होऊन काही खासी, कायदेमंडळातील लोकनिवृत्त समासदांतून निवडलेल्या दिवाणांच्या हाती सोपविली. सरकारचे कार्यकारी मंत्री चार व दिवाण तीन असतात. परंतु गेल्या (१९२४) वर्षी काय-देमंडळाच्या अडथळ्यामुळे दोनच दिवाण निवडले गेले व त्यांनाही, त्याचा पगार का. मं. नें नामंजूर वेळामुळे राखी-नामे घ्यावे लागले. स्थानंतर सोपविले खासी सरकारी मंत्र्यांनी चालविली व याप्रमाणे काही दिवस द्विदलराज्यपद्धति (डायर्की) मोडली गेली.

या इलाखांत, बरहान, राजशाही, ढाका, चित्तानंम व प्रेसिडेन्सी (कलकत्ता) असे पांच प्रांत असून त्यांवर कमि-शनर आहेत. त्यांच्या हाताखाली प्रत्येक मिल्हाघार एक कलेक्टर आहे. काही बाबतीत पोर्ड ऑफ रेव्ह्यू याचा अधिकार कमिशनरांवर असतो. बरहान प्रांतांत (बरहान, बरभूम, बांक्र, मिदनापूर, हुगळी, हीरा) सहा, प्रेसिडेन्सी प्रांतांत (चौबीस परगणे, कलकत्ता, नशिया, मुर्शिदाबाद, यमोहर, खुलना) सहा, राजशाही प्रांतांत (राजशाही, दिनामपूर, जलपैगुरी, दार्जिलिंग, रंगपूर, घोसा, पबना, माल्डा) आठ, ढाका प्रांतांत (ढाका, भैमानसिंग, फरीद-पूर, बाकरगंज) चार, चित्तानंम प्रांतांत (टिपेरा, नीलाखी,

गावठी शाळा, दबाखाने वगैरे कामें दिलीं असून, खर्च भाग-विण्यासाठीं कर बसविण्याचा अधिकार दिला आहे या (ग्राम) चौकीदारि पंचायतींना व युनियन कमिटींनाच युनियन बोर्डे असें नाव देण्यात आले आहे. याच्याकडेच विद्दलें बॅनॉचें व कोर्टीचें काम सोपवून त्यांना काहीं विशिष्ट मर्यादेपर्यंत निवाडे करण्याचा अधिकार देण्याचा सरकारचा विचार आहे सन १९२३ अखेर २ हजार युनियन बोर्डे स्थापण्याचें ठरून १४०० च्या वर स्थापलीं गेलीं.

पब्लिक वर्कस खात्याकडेच आगग डीचे खाते दिले आहे. दोन्ही खात्याचा मुख्य, चीफ इंजिनियर आहे. याशिवाय इरिगेशन, मरीन, पोलीस, शिक्षण, मेडिकल वगैरे खाती आहेत, शिवाय गुप्तपोलीसखाते स्वतंत्र आहेत. पंचायतीं अथवा युनियन बोर्डांच्या हाताखाली विद्दलें पोलीस (दफेदार व चौकीदार) असून त्याचा पगार या पंचायतींकडून (खेळातून गोळा केलेला) मिळतो एकंदर पोलीस-खात्याकडे १ कोटी ८३ लाखांचा खर्च होतो मेडिकल खात्यात जनरल व डायरेक्टर ऑफ पब्लिक हेल्थ असे मुख्य दोन पृथक् अधिकारी आहेत खुद्द कलकत्यास २६ दबाखाने असून त्यातील १० सरकारी खर्चांनं चाललेले आहेत याखेरीज बंगाल इलाख्यात ९१४ दबाखाने आहेत.

शिक्षणाचें काम सरकार व लोक दोघाबेदि चालू आहे. खुद्द कलकत्यास सरकारी तीन (पैकी एक खास ब्रिया-साठी व एक संस्कृत) कॉलेजे असून, हुगळी, कृष्णनगर, राजशाही, चित्तौगंज येथे एकेक व बाका येथे दोन आहेत. खेरीज तीन ट्रेनिंग कॉलेजे, पाच नॉर्मल शाळा आहेत ट्रेनिंग कॉलेजातील शिक्षक दुय्यम दर्जाच्या शाळातून इमर्जी (माध्यमच्या) च्या द्वारे शिक्षण देतात तर नॉ. शाळातील शिक्षक देशी भाषेतून शिकवितात. याशिवाय १ इंग्रिजियरिग कॉलेज, २ मेडिकल कॉलेजे, १ व्हेटरनरी कॉलेज, १ व्यापारी विद्यालय, १ कलाशाळा, १ विणकामाची शाळा व बहुतेक जिस्दाच्या ठिकाणीं हायस्कूले आहेत. खुद्द कलकत्यास ४ सरकारी हायस्कूले आहेत. कलकत्ता, बाका वगैरे ५ ठिकाणीं मुलींची ५ हायस्कूले आहेत काहीं कॉलेजे व हायस्कूले लोकांची असून त्यांना सरकार ग्रॅंटची मदत देते. तसेच दुय्यम व देशी शाळांपैकी बऱ्याच खाजगी आहेत. म्युनिसिपालिटीचा व डि. लोकलबोर्डांच्या ताब्यात प्राथमिक शाळा दिल्या आहेत. मागसेलेल्या लोकांच्या शाळा मात्र खास सरकारी नियंत्रणाखाली आहेत. प्राथमिक शाळा-तील शिक्षक तयार करणारी ९५ ट्रेनिंग स्कूलें, सरकार चालवीत आहे. मुसलमानांच्या शिक्षणासाठी सरकारच्या हुकमतखाली ५ मदरसे चालू आहेत घोष्याशा औद्योगिक व यांत्रिक शिक्षणाच्या शाळा डायरेक्टर ऑफ इंडस्ट्रीजच्या ताब्यात आहेत. याखेरीज मिशनरी लोकांच्या शिक्षणविषयक संस्था पुष्कळच असून त्यांना सरकार ग्रॅंटच्या रूपानें बरीच मदत देते. हेरक म्युनिसिपालिटींत आपल्या उत्पन्नापैकीं

एक टक्किक भाग शिक्षणामैतर्त्य खर्च करावा लागतो. त्याच्या प्रातातील प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी त्याच्या-वर आहे, तरी पण सरकारकडून त्यांना मदत मागता येते. त्याच्यातकें ३ हायस्कूलें व एक कॉलेज चालू आहे. सारास, १९२४ सालीं आर्ट कॉलेजे ४२, कायद्याची ३, मेडिकल ३, इंग्रिनियरचे १, ट्रेनिंगची ५, व्हेटरनरीचे १, दुय्यम दर्जाची २६१९, प्राथमिक ४९४२५, स्पेशल २५४६, खाजगी १३५२ असून एकंदर विद्यार्थी २०५०१३८ आहेत मुसुल-मानांचें शिक्षण भिन्न असून त्याच्यासाठीं खास एक अति-स्टंट डायरेक्टर नेमलेला आहे. कलकत्यास स. १९५७ त व हायघास स. १९२१ त विद्यापीठें स्थापन झालीं आहेत. कलकत्ता विद्यापीठानें नुक्तीं व पोस्ट ग्रॅज्युएट स्कीम सुरू केली आहे

सन १९२४-२५ च्या बंगाल इलाख्याचें उत्पन्न पुढील-प्रमाणें होतें—एकंदर उत्पन्न १० कोटी ४१ लक्ष ४० हजार असून त्यात ३ कोटी जमीनमदसूल, एक्ससाइज २ कोटी १६ लक्ष व रेंट ३ कोटी ३० लक्ष या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबीं आहेत एकूण खर्च १० कोटी १६ लक्ष असून त्यात पहिला नंबर पोलिसखात्याचा (१ कोटी ८५ लक्ष) आहे व शिक्षणाचा तिसरा (१ कोटी १६ लक्ष ३५ हजार) आहे

इतर इलाख्यापेक्षा बंगाल्यात मजुराच्या संपाचें प्रमाण जास्त निघतें. सन १९२१ मध्ये १५० संप झाले होते. तर १९२२ सालीं ९१ झाले. सरकारी शेतीखात्याकडून तागाच्या लागवडींत सुधारणा चाल्ती आहे. कोऑपरेटिव्ह मंड-ळ्याची चळवळ साधारण चालला आहे. त्यासाठीं काही बँका काढल्या आहेत हातमागाच्या कारखान्याकडे जास्त लक्ष देण्यात येत आहे बंगाल्यात मलेरिय फार असतो शिवाय इन्फ्ल्युएन्झा, कॉलरा वगैरे मधून मधून उदभवतो, मलेरियासाठी किनाईनकरिता साधारण सालींना ५० हजार रुपयांची ग्रॅंट सरकाराकडून मिळते.

बंगाल्यात (१९२२ मार्च अखेर) ३२२८ १७ मैल आगगाडीचे रस्ते होते. पुढील कालव्यातून व नद्यांतून नावांनी व्यापार चालतो, मिदनापूर, हुजळी, कलकत्ता, नदिया, मदरासपूर, ओरिसा वगैरे, यांची लाबी ११ हजार मैल आहे.

बंगाली चाड्मय, भा पा — बंगाली ही खालचा बंगाल, अथवा गंगानदीच्या पाटणाभूषाल प्रदेशा व त्यास लागून असलेले उत्तरेकडील व पूर्वेकडील जिह्दे, या प्रदेशातील भाषा होय. ही भाषा बोलणारे लोक तिला वाटला अथवा बंग भाषा (बंग किंवा बंग देशातील भाषा) असे म्हणतात. यापैकी पहिलें नाव बोलण्याच्या भाषेतोळ आहे, व दुसरे वाड्मयात आटळते. संस्कृतात 'वग' याचा अर्थ पूर्वं व मध्य बंगाल असा असून हल्लीं त्या शब्दानें बंगाली भाषा बोलली जाते ती सर्व प्रांत दर्शविला जातो. तीजावर येथील देवालयेंतल्या ११ व्या शतकापासूनच्या सोदलेखांत बंगालम्

असा शब्द आहे. त्यावरून अरबी भूगोलकारांनी बंगला असा शब्द बनवला व त्यावरून पारशी भाषेत घेतलेला 'बंगाल' असा शब्द अमुलफजलच्या ऐन-ई-अकबरी या ग्रंथात आहे. त्यावरून हिंदुस्थानात भाषेत बंगाली व बंगला अशा विशेषेणे बनले. बंगला यापुढून इंग्रजीत 'बंगलॉ' म्हणून बंगालमधील पदार्थांवर बोधलेले पर अशा कर्माचा शब्द झाला. पुढील लेखांत बंगाली आणि बंगभाषा हे शब्द सना-नाधी वापरले आहेत.

बंगाली भाषा ही बिहार व ओरिसा वगळून बाकीच्या खालच्या बंगालप्रान्तांत, छोटानगपूरच्या पूर्वभागांत, पूर्वेत आसाम खोऱ्यापर्यंत, आणि सिद्धदेकाचर या जिल्ह्यामध्ये बोलली जाते. केरळी व मयूरभंग या संस्थानांतही पुढली जातीचे लोक बंगलांत बोलतात. पाश्चिमेस सिधभूम गिल्ला-पैथी धरमुमभागांत व मानभूम जिल्ह्यामध्ये, उत्तरेस महान-द नदीच्या काठांनी मालदा व युंजिळा या जिल्ह्यांतून वर नेपाळच्या सरहद्दीपर्यंत बंगाली भाषा असून मालडाच्या पलीकडे बंगाली व बिहारी यांपासून झालेली मिश्रभाषा बोलतात.

इटो-आयेंन भाषाशास्त्रातील पूर्वेकडील व्यासामें, बंगाली, उडिया व बिहारी या चार भाषामध्ये सुधारणेच्या दृष्टीने व भाषा कोणाच्या लांकडेव्येच्या दृष्टीने बंगाली भाषाच सर्वांत महत्त्वाची आहे. भाषापरिवर्तनेच्या बाबतीत ती हिंदु-स्थानीपेक्षा अधिक प्रौढ आहे. हिंदुस्थानीत विभक्त्यांचे अर्थ इंग्रजीतील शब्दायोगी अव्ययांच्या पदार्थांप्रमाणे पण शब्दा-न्यायानुद्धे अव्ययें जोडून आणतात. क्रियापदांच्या रूपाएवजी घातुशास्त्रात योजतात व सकर्मक क्रियापदांच्या रूपाएवजी वर-ताना कर्मकर्त्या रचना करतात. बंगलांत हे सर्व प्रकार नाहीसे होत असून सर्व विभक्त्यांचे प्रत्यय ठरले आहेत. बंगलांत एकवचनी व अनेकवचनी पृथक्पृथक् रूपे मात्र विशेषी नाहीत. मनुष्यप्राणीपैरिगृहकचन इतर सर्व नामांची अनेकवचनी रूपे क्वचित् सादळतात; अनेकवचनानाच अर्थ समुदायद्वाराक शब्द जोडून आणतात; उ- कुत्रे भानसेप. सर्व-नामांत प्रथम व द्वितीयपुरुषी एकवचनानाच रूपे वापरित नाहीत, फक्त अतिपरिचय किंवा तिरस्कार दाखविण्या-करितां मात्र वापरतात. तृतीयपुरुषी एकवचन निर्जाव पदा-र्थांचे किंवा सन्मानरहित इतरमात्वाबाबतीत येथेतात. क्रिया-पदातहि एकवचनी व अनेकवचनी रूपे निरनिराळी होत नाहीत. अनेकवचनी रूपे सरसकट वापरतात; व निदाव्यं-जक म्हणून मात्र एकवचन योजतात.

आजकालचे बंगाली वाङ्मय हे १९ व्या शतकांत तयार झालेले आहे. "उदा परिस्थितीत बंगाली भाषेची वाढ झाली ती बांगला नव्हती. प्राकृतांतून निघालेल्या भाषापैकी ही अगदी अलीकडील असून मोगस साम्राज्याच्या ऱ्हास-कालापासून ही वाढू लागली. इतर प्रांतापेक्षाहि बंगालमध्ये सामान्य जनता व विद्वान पंडित यांच्यामध्ये फार अंतर !

त्यामुळे सामान्य जनतेचा बोलण्याची भाषा निराळी असून तीहि बोधबोधवा मैलांच्या अंतरांनी बदलत गेलेली आहे; दुसरी वाङ्मयाची भाषा; ती छापील पुस्तकांच्या द्वारां संस्कृत-गाणत्या सुशिक्षित लोकांतच मात्र प्रचलित आहे. हुगळी येथे ब्रिटिश वसाहत झाल्यापासून पूर्वे हिंदुस्थानांत जी विशेष्या पुनरुज्जीवनाची चळवळ सुरु झाली तीमुळे ती निमाणे झालेली आहे. आरंभी ती भाषा तुट्टुंजी होती; मोगला अंमलाखाली तिची पूर्णे व्हडधाड झालेली होती; विद्वानांचे तिजकडे बिलकूल लक्ष नव्हते. पुढे विशेषे भांगर अं कलकत्ता राहण तेथे जुन्या बंगालीलाच संस्कृत भाषेच्या मदतीने मध्य व सुंदर स्वरूप देण्याचा प्रयत्न सुरू झाला; अलीकडील दखणवळणाच्या मरुरीप्रमाणे तिच्यांत संस्कृत-मधून शब्दसंग्रह व वाक्यरचना या दोन्ही बाबतीत भर घाल-ण्यांत आली. पण शिवपटने म्हटले आहे की, "भिक्षुवर अव-लंबून राहणारा सदा दरिद्रीच असावयाचा, त्याप्रमाणे बंगा-लीला संस्कृतचे पेटिक अन्न न पचवितां आख्यामुळे तिची वाढ खुंटल्यासारखी झाली. नेहमी आहेच्या वडेवर वसून हिंदुकवामुळे पागळे बनलेल्या मुलाप्रमाणे बंगाली भाषेत स्वतःच्या पय्यावर उभे राहण्याचे अवसात कधीच आले नाही."

संस्कृतमधून घेतलेल्या शब्दांच्या उच्चारार्थबंधाने बंगा-लीत असली चमत्कारिक स्थिती आहे की, तशी जगातल्या इतर कोणत्याहि भाषेत आढळत नाही. बंगालीचा पूर्वति-हास थोडक्यात असा आहे—ऋग्वेदातल्यासारखी भाषा हिंदुस्थानांत आर्यलोक बोलत असत त्याच काळांत मूळचे येथील रहिवासी दुसरी एक भाषा बोलत असत; तेच लोह पुढे पूर्वेकडे सरकून ख्रि. प. २५० च्या सुमारास ते बिहार व ओरिसा प्रांतांत राहू लागले. अशोक राजाच्या कारकीर्दीतले शिलालेखांत ती भाषा आढळते, तिला मागधी म्हणून असत. प्रथम तिचे संस्कृतशी बरेच साम्य होते. पण पुढे दोहोंत फार फरक पडला. शब्दांची संस्कृत रूपे विगळित होऊन अवयव जोडाक्षराएवजी पृथक् एकेरी अक्षरे जेऊ लागले. अशोकाने ही प्रचलित भाषाच आपल्या शिलाले-खात वापरली. नंतर द. स. च्या १२ व्या शतकांत हेमचं-द्रादि व्याकरणकारांच्या अंधात हीच भाषा आढळते. पण या मध्यंतरीच्या काळात शब्दांच्या उच्चारात व त्याबरोबरच लेखनात पुष्कळ फरक झाला हे हेमचंद्राच्या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसते. संस्कृत लक्ष्मीच्या ऐवजी लक्ष्मी असा घोषा शब्द आला; सागरधृल सागर, साधुधृल यज्ञ अशीं रूपे झाली. पुढे या मागधीपासून बंगाली भाषा निघाली यात संशय नाही. इलीहि बंगाली लोकांनी १२, १३, १४ व १५ वे उच्चार बरोबर करता येत नाहीत. आजचे संस्कृत बंगाली लोक लक्ष्मी, सागर, साधु वगैरे शब्द शुद्ध संस्कृत झाल्यासारखे लिहितात, पण त्यांचाच उच्चार मात्र माग-धीतल्यासारखा करतात. याप्रमाणे लिहितात एक व बोलतात

वाच्यता एक, अमला अद्भुत चमत्कार दृष्टीय पडतो. याचा परिणाम असा झाला आहे की, ति-हाडताला बंगालीतील उच्चार समजणे फार अवघड होऊन वसते. इंग्रजीतल्यासारखेच हा प्रकार आहे अलीकडच्या बंगालीत संस्कृत शब्दाचाच बहुतेक भरणा आहे; पण उच्चार मात्र लिखिताक्षराप्रमाणे फारच थोड्या शब्दांचे आहेत अनेक शतकांच्या संवयामुळे खुद्द बंगाली लोकानाहि संस्कृत शब्द शुद्ध उच्चारण्यास फार प्रयत्न पडतात हीच गोष्ट याच श्यामचरण भागोली यानां क०कृता रिष्यु (इ. स. १८७७) मधील एका लेखात स्पष्ट केले आहे ते म्हणतात, " लेखी बंगाली व तोंडी बंगाली यांच्या व्याकरणात फार फरक आहे. प्रत्येकाच्या परिचयातले शब्द लिहिलेले वाचता येण्याकरिता त्याची मूळ संस्कृत रूपे शिकवार्ता लागतात. दिवाय कित्येक बंगाली शब्द बोलण्यात येत नसले तरी लिहिण्यात येत असतात तेहि शिकवार्ता लागतात. बंगाली पुस्तकांतले संस्कृत शब्द दिसण्यात संस्कृत दिसतात, पण त्यांचा उच्चार कानाना मात्र निराळा लागतो कारण ते शब्द शुद्ध संस्कृतांतल्यासारखे लिहितात, पण उच्चार मात्र बंगालीतल्यासारखे असूद्ध करतात, व त्यामुळे बंगाली भाषा माहांत नसणाराळा ते मुळीच समजत नाहींत

बंगालीच्या पोटभाषाः—यांचा अन्वयस कोणीहि बंगाली विद्वानाने केलेला नाहीं. इंग्रज विद्वानांनी प्रयत्न केला आहे, परंतु ते स्वतः परकी असल्यामुळे त्यांचे प्रयत्न पूर्ण यशस्वी होणे शक्य नाहीं. या पोटभाषांचे प्रथम दोन विभाग पडतात. एक सुशिक्षितांची भाषा, व दुसरी अशिक्षितांची; पहिली सर्व बंगालभर बोलण्यात व लेखनात सारखीच आहे. ती संस्कृत शब्द, म्हणी, रूपे पुष्कळच येतात. अशिक्षितांच्या भाषेत संस्कृताची मिसळ फारच कमी असून व्याकरणाचे नियमहि अगदी निराळे आहेत. ही बोलण्यातील भाषा थोड्या थोड्या मैलाच्या अन्तराने बदलत गेलेली आहे पैकीं पहिलेकडील मानसुमच्या दक्षिणेकडील डोंगराळ प्रदेशातील रानटी जाती खरिमा-टार नावाची भाषा बोलतात; व सेतल परगण्यात मालपहुरिमा, खोहर्दगाचे जैन सराकी, व बिहाराच्या सरहद्दीवर कौच व सिरिपुरिमा इत्यादि भाषा आहेत.

बंगालच्या पूर्व भागात रंगपुर व शेजारचे प्रात यात राज-बंगाली, दाशर्गिलिग-तरई येथे आहे, सुमांदरी, व मैमनसिग प्रांतातील हलक्या जातीत होंग, व सितगाव प्रदेशात चाकमा इत्यादि भाषा बोलतात.

बंगाली लोक बुद्धिमान व चांगले सुशिक्षित असून हिंदुस्थानच्या अगदी कानाकोपच्यातून सुद्धा कारकुनांच्या पेशांत किंवा लच्च प्रकरांच्या धंद्यात अगलेले आहेत. यामुळे बंगाली भाषा इतर प्रांतांतून पसरलेली आहे.

वाङ्मय, प्रस्ताविक.—बंगाली भाषा व लिपी या १००० इमार वर्षापूर्वीच्या अज्ञानातून असे अनेक विद्वानांचे मत

आहे. गौतमबुद्ध हा अंगलिपि, बंगलिपी, ब्राह्मी, खीर ग्री व मागधी इतक्या लिपी विश्रामित्र गुरुपाशी शिकला असल्याबद्दल लिपित्विस्तर प्रयात उल्लेख आहे.

बंगाली वाङ्मयाच्या वाढीची तीन कारणे सांगता येतातः (१) मुसुलमानांनी अम्मलाची स्थापना, (२) धीराणिक वाङ्मयाचे पुनरुज्ज्वलन, व (३) बंगाल्यांतील वैष्णव संप्रदायप्रसाराची जंगी चळवळ. दिनेशचंद्र सेन यानां बंगाली वाङ्मयाचे इतिहासदृष्ट्या तीन भाग पाडले आहेत तेः— (१) मुसुलमान पूर्वकालीन वाङ्मय, (२) मुसुलमानां राजवटीतील वाङ्मय, व (३) इंग्रजी राजवटीतील वाङ्मय. ह्या तीन विभागाचा परस्परसंबंध वाच्य, प्रत्येक विभागात कोणकोणत्या स्वरूपात वाङ्मयाची वृद्धि झाली व आजचा दर्जा प्राप्त होण्यास बंगाली वाङ्मयास कोणकोणत्या परिस्थितीतून भंक्रमण करावे लागले इत्यादि गोष्टीकडे वळले पाहिजे

मुसुलमान पूर्वकालीन वाङ्मय

बंगाली वाङ्मयावर ह्या लेखे पूर्व संस्कृता र— बंगालदेश हे आर्य लोकांच्या अत्यंत प्राचीन वसाहतींचे केंद्र होय असे विधान दिनेशचंद्रसेन व इतर कित्येक ग्रंथकारांनी केले आहे या विधानात लेखकांच्या देशाभिमानापलीकडे काही नाहीं. ऐतरेय आरण्यक, रामायण, महाभारतादि प्राचीन ग्रंथात ' बंग ' देशासंबंधी उल्लेख आले आहेत. मनुसंहितेतील—

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादारसमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवांतरं गीर्यो आर्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥

या श्लोकानुसार बंगाल प्रात प्राचीन काळी आर्यावर्तांतच मोडत होता असे सिद्ध होत नाहीं. बंगाल प्रात हा अत्यंत प्राचीन वाड्यापासून आर्यसंस्कृतीचा जोर येथे कमी पडण्यामुळे स्थाविक राहणवटपणा बराच कायम राहिला व नव्या प्रकारच्या धार्मिक चळवळी व वरपना त्याचे प्रणय करण्यास बराच अशुकूल प्रदेश झाला असे दिसते. एकेकाळी सुवत्याच स्थापन झालेल्या बौद्ध व जैन धर्मांनी बहुतेक जनसंख्येवर प्रथम छाप घडविली ती ह्याच बंगदेशान; मग धार्मिक कलना निघाई आणि बंगाली ती प्यावी असा प्रकार असे सातशकेत, शीसमद वर्षांसाखे बौद्ध यती व महावीरासह अनेक मोठमोठे जैन तीर्थंकर यानां मगधमूर्तिव जन्म घेऊन नवीन नवीन धर्मकल्पना बंगलोकसमूहास ज्ञात केल्या. बरीच शतके बंगदेशीय वातावरण प्राचीन हिंदु धर्मास विघातक होते. म्हणूनच—

अंगभंगकलिह्येणु सीराष्ट्रे मागधेयुक्
तीर्थयात्राभिना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हति ।

हा श्लोक निर्माण झाला असावा. त्याचप्रमाणे आनेदतीयांनी ऐतरेय आरण्यकावरील आपल्या प्रसिद्ध भाष्यात

“ बग देशात् राजस पिदाश्चादिक राहतात् ’ अथा केरल्या उल्लेखानाहि उपपत्ति नोट रूपात् कारण बराच काळ बौद्ध-भवन, धर्मोच्या ह्या प्रांतांत झालेल्या भरभराटीमुळे वैदिक धर्म अशीयात मृतपाय स्थितांत होता।

दहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत बौद्ध प्रयकारानी त्यावेळी प्रचलित असलेल्या ‘ गौड प्राकृत ’ भाषेत प्रथरचना करणासा सुवात केला ह्याच भाषाभेदास बाराव्या शतकात होऊन गेल्या। व्याकरणनिष्ठात कृष्णपठितानें “ पैशाची प्राकृत ” हें नांव देऊन ह्या भाषेसबधी घालून दिलेले बाह्यी विविध नियम (उदा० र आणि ण या वर्णांचे ल आणि न हें रूपंतर ‘ य ’ चा उच्चार ‘ ज ’ प्रमाणें, ङ, प, स या तीन शकारांवद्द फक्त एक ‘ द ’ चाच उपयोग इ) अद्यप्यपर्यंतहि आजच्या बंगाली भाषेत लागू पडतात।

परंतु पुढां प्राधान्य वर्षेस च पुनरुज्ज्वलन होताच बंगाली वाङ्मयाचा आधार नाहोसा होऊन त्यावेळी बरेचसे प्रथनेपाळ, मद्रादेश, जपान, चीन, कोरिया इत्यादि लाबच्या दूर प्रदेशात गेले कारण सत्प्रताभिमानी जनता नेहमी प्राकृत भाषेविषयी उदासीन राहते एकाणिसाव्या शतकाच्या आरमी राजा राममोहनराय ह्या सुधारकाप्रणीच्या प्राचीन धर्मोभिमान्यांशी झालेल्या वादावरून देतील हीच गौड सिद्ध होते।

परंतु अशा गीतो र सत्प्रताभिमानी पडिताना, इतकेंच नव्हे तर बंगाली भाषेतील नूतन प्रयकारानी देखील सिङ्गारलेल्या बंगाली भाषेस हिंदू राजदरबारांत मान्यता बर्शा मिळाली ह्याना माहिती पारच मनोरंजक आहे परंतु तत्पूर्वी ह्या काळच्या बंगाली म्हणून मानलेल्या वाङ्मयाचा आडावा वेग इट आहे।

श्रीयुत दिनेशचंद्र सेन यानी आपल्या बंगाली भषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास या प्रथात मुसुलमानपूर्व काली तयार झालेल्या वाङ्मयाचे पुढीलप्रमाणें वर्गीकरण केले आहे, ते — (१) उपदेशपर वाक्ये व म्हणी, (२) धर्ममहंगलकार्ये, (३) बौद्धधर्मातील तत्रसंस्कृतीच्या आधारे रचलेले गूढसापदायिक वाङ्मय, (४) पाल राजासबधी गाणी व (५) प्राचीन बशावळीच लेख।

उपदेशपर वाक्ये व म्हणी — ह्या मुसुलमानपूर्वकालीन बंगाली वाङ्मयावर बौद्ध निचारपरंपरी छाया पडलेली आहे ह्या प्राचीन काळातील बंगाली वाङ्मयाचा नमुना दासविगारे डाकार्णव नांवाच उपलब्ध झालेले लिखाण इ सनाच्या १० व्या शतकातील असावे दुसरे ‘ राना ’ नांवाचे असेच एक प्राचीन लिखाण आहे, व ही दोन्ही पुस्तके सामान्य लोकसमुदायास ‘ डाकेरवाचन ’ व ‘ खंगारवाचन ’ ह्या सङ्घे परिचित आहेत ह्या अतिप्राचीन लिखाणासही सामान्य जनसमूहास आतांपर्यंत प्रिय अशी कोणतीच पुस्तके उपलब्ध नाहीं। ‘ डाकेरवाचन ’ याचा कर्ता ‘ बाका ’ गवळी असावा असे दिसते, परंतु ‘ डाकार्णवसत्र ’ या

नांवावरून ते बौद्ध परंपरेपैकी असावे हें उघड आहे यामध्ये तत्कालीन ज्योतिष, आयुर्वेद, शेतकी बर्गरेसबधी पुष्कळ माहिती आहे मधून मधून हिंदू मगमास अपरिचित असे बौद्ध विचारहि आले आहेत उदाहरणार्थ —

भाल द्रव्य यस्मि पाव । कालिकारे तुलिया ना धोव ॥
दधि दुग्द करिया भोग । औषध दिया उघुष रोग ॥
पलेढाक एद ससर । आपने मडले किंधर भार ॥

या पद्यातील विचारसरणी पुढीलप्रमाणे आहे— “ खाण्याकरिता आपणास उत्तम प्रकारचे पदार्थ मिळाले असता उद्याकरतां त्याचे रक्षण करून टेबणें शहाणपणाचें नाहीं दूध दहा खा, मजा करा, रोग झाल तर औषधाची योजना करून बरे व्हा, कारण, डाक म्हणतो की, मनुष्य मृत झाला की त्याचा या जगाशी असलेला संबंध तुटलाच ” ही विचारसरणी।

यावर्गीचे सुख जीवित्ण कर्या घृत पिथेत।

मत्सामृतस्य दहस्य पुनरागमन कुत ॥

या श्लोकातील चार्वाकमतानुयायाच्या विचारसरणीशी जुळती नाहीं असे कोण म्हणेल त्याचप्रमाणें खासबवाचें सूक्ष्म निरीक्षण देखील ‘ डाकेरवाचन ’ यामध्ये उत्तम प्रकारें रमणोचर होतें पुढील उतारा ह्याचपैकी आहे—

पर स्वामी नाइरे बड्ठे । चारी पाने चाहे मूचली हास
हेन ह्याचे याइर बास । ताहार केन जीवनेर आश ॥

‘ भली घरात आहे व खा बाहेर बसून चारी दिशाकडे बघून हास करीन आहे डाक म्हणता की, अशा खासह काळक्रमणा या नवऱ्याचे आविष्ट सुरक्षित नाहीं ”

सहदेव—भादळीच्या पद्याप्रमाणें ‘ खानारवाचन ’ हें पुस्तक शेतकरीवर्गास फारच उपयुक्त व आवडणारे आहे, कारण ह्यारी शेतकरी यांनी ह्यातील उपदेशपूर्ण म्हणी मार्गदर्शक करून घेतल्या आहेत बंगाल प्रांतातील जमीना, शेथील ऋतू, हवामान बरीरे गोष्टीच्या अनुरोधानें केलेले सूक्ष्म निरीक्षण या पुस्तकात जागोजाग आढळते उदाहरणार्थ —

यदि बरे आगने । राजा नामेन मागने ॥

यदि बरे पौषे । कडि हय तुषे ॥

यदि बरे माघर शेष । धन्य राजार पूज्य दश ॥

आग्रहायण मासांत पाऊस पडेल तर राजा भिकेला लागतो, पौषांत पडेल तर मुसदेखील वाटेल तितका पैसा आणील व माघ महिन्याच्या शेवटी पडल तर तो राजा बर्याचा देश ह् अत्यंत सुखा होतील)

रहाण्याचे इतर कथा प्रकारें बांधावे ह्याच्याबद्दल पुढील नियम दिला आहे —

पूर्वे होस । पश्चिमे बौध ।

उत्तारे बाग । दक्षिणे फौक ॥

‘ पूर्वेच्या बाजूस हस असावे म्हणजे एखादें हंस मीढा करीत असलेले तळे असावे, पश्चिमेला कळकीचे वन, उत्तरेला उत्तम बगीचा व दक्षिणेची बानू मोकळी असावी ”

ह्याप्रमाणे 'टाकेरवाचन' व 'खानारवाचन' यांतील विषयांचे स्पष्टीकरण पुष्कळ करता येईल. याशिवाय इतरहि पुष्कळ विषय या पुस्तकांतून आले आहेत.

धर्ममंगल काव्ये.— धर्ममंगल काव्ये 'हीहि बंगाली काव्यवाङ्मयातील अतिप्राचीन होत. या काव्याच्या उत्पत्तीचे मूलकारण म्हणजे 'धर्मठाकूर' नामक देवतेच्या उपासनासंप्रदायाचा बौद्धधर्माच्या अस्तकालात झालेला प्रसार होय. वस्तुतः 'धर्म' देवतोपासना हे बौद्धधर्माचेच सामान्य जनांनी स्वीकारिलेले स्वरूप होय, इतकंच नव्हे तर 'धर्मठाकूर' हा बुद्ध, धर्म, आणि संध या बौद्धधर्मीय देवप्रयांतील एक होय. रामच्या पंडिताचे 'सून्यपुराण', कानुभद्रकृत 'चर्याचर्याविनिश्चय' आणि इतर धर्ममंगलकाव्ये, त्याच प्रमाणे पालवंशीय राजाच्या सन्मानार्थ रचलेली कवने इत्यादिकावर बौद्धसंप्रदायाचा बराच परिणाम झाल्याचे दिसते. धर्ममंगलकाव्यातून भीमनाथ, गोरक्षनाथ हादीप व कालूप इत्यादि सून्यवादी यतींचे उल्लेख बारीवार आले आहेत. परंतु या धर्ममंगल काव्याची रचना ब्राह्मणांनी ज्यावेळी आपल्या हातात घेतली त्यावेळी त्यांचे मूळचे बौद्ध सांप्रदायिक स्वरूप पार बद्दलून टाकून स्वधर्माचे स्वरूप दिले.

'धर्म' देवतेच्या उपासनेकरिता वरील कवने रचणारा पहिला प्राचीन कवि मयूरभट्ट हा होय. मयूरभट्टाचा काल निश्चित ठरला नाही, तथापि इ. सनाच्या १५ व्या शतकाच्या आरंभी होऊन गेलेल्या 'सोताराम' नामक धर्ममंगल काव्य करणाऱ्या कवनां मयूरभट्टाची काव्ये नष्टप्राय झाल्याबद्दल उल्लेख केला आहे, त्यावरून तो त्यापूर्वी ३४ शतके होऊन गेला असावा. माणिक गंगुलीच्या काव्यातील माहितीवरून मयूरभट्ट हा कुलीन ब्राह्मणकुलात जन्मला अस्त्याचे कळते.

बहुतेक धर्ममंगलकाव्याचा विषय म्हणजे ११ व्या शतकात होऊन गेलेल्या 'लौसेन' नामक मैनागड येथील धार राजाची वीरसोपदादक कृत्ये वर्णन करणे हा होय. एकंदर कथानक थोडक्यात यावयाचे म्हणजे पुढीलप्रमाणे:—

दुसऱ्या धर्मपालनामक गौड देशच्या राजाचा मुलगा गौडेश्वर हा राज्य करीत असता राजवाऱ्यातील 'सोमघोष' नामक वाकराने गौडेश्वराची मर्मा व विश्वास रंजनादून करून त्या बद्दलवर आशयनदीच्या काठी ठाकूर येथे अर्भानजुमला मिल्वला. सोमघोषाचा पुत्र इच्छोघोष हा पालीचा उपासक असून वीर होता.त्याने हळू हळू आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेऊन बापाच्या इच्छेविरुद्ध गौडेश्वराबरोबर युद्ध पुकारले. गौडेश्वराने पुष्कळ सैन्य पाठवून बंडाचा मोड होत नाही असे पाहून कर्णसेन नामक मैनागडच्या मोडलिकास मदतीसाठी बोलाविले, परंतु युद्धात कर्णसेनाचे वारी पुत्र मारले जाऊन त्याच्या शोकाने त्याची वीहि मरण पावली. त्यामुळे वृद्धावस्थेत पोहोचलेल्या कर्णसेनाचे काय बरे करावे असा विचार करीत असता, गौडे-

श्वराने आपली भायार्थिनी सुस्वरूप रंजावती हिचा कर्णसेनाशी विवाह करून देण्याचे ठरविले.पुढे जोडघ्यापासून धर्ममंगल काव्याचा नायक लौसेन हा जन्मला. ह्यापूर्वी पुत्रप्राप्तीकरिता रंजावतीस 'धर्मठाकूर' ह्या देवतेस विविध प्रकारच्या तपश्चर्यां प्रसन्न करून घ्यावे लागले असे म्हणतात. ह्यानंतर 'लौसेनच्या' मदतीने गौडेश्वराने कामरूपचा राजा कर्पूरयल, आपल्या तरुण व सुस्वरूप मुलीबद्दल केलेल्या मागणीचा अहोदर करणारा राजा हरिपाल व विशेषतः ठाकूरचा इच्छोघोष यास शरण यावयास लाविले. आणि हरिपालाची तरुण मुलगी कानेड ही लौसेन यास देण्यात आली.

ह्या मुख्य ऐतिहासिक कथेखेरीज एकंदर कवितेत दुसरे किरथेक लहान लहान कथाभाग आले आहेत; ते म्हणजे गौडेश्वराचा अमात्य, लौसेनचा मामा माहूया याने लौसेनास मारण्याकरिता योजलेल्या गुप्त युक्त्या होत. धर्ममंगल काव्याचा विषय ऐतिहासिक आहे, आणि मैनागड येथील लौसेनच्या राजवाड्याचे अर्धेप, पांजुरा जिह्यातील, अजय नदीच्या काठी मोडकळीस आलेला इच्छोघोष याचा अमेय दुर्ग, इच्छोघोष याच्या उपासनेची काही देवीची मूर्ति, त्याचप्रमाणे कर्मस्वरूपातील धर्मठाकूर या देवतेचे लौसेन याने मैनागड येथे बांधलेले देवालय इत्यादि ऐतिहासिक स्थले अद्याप अस्तित्वात असून त्या कालची आपल्या वैभवाची साक्ष देतात. ह्या काव्यातील राजदरबाराची वर्णने वाचली असता तत्कालीन राजसत्तेचे सामान्य स्वरूप लक्षात येते.

ह्या धर्ममंगलकाव्याचा प्रथमजनक मयूरभट्ट हा अस्त-त्याबद्दल बर सांगितलेच आहे. त्याच्यामगून खेळाराम, माणिक गंगुली, दराराम, रामचंद्र, श्यामपंडित, रामदास लडक, सह देव चक्रवर्ती, धनराम आणि दुसऱ्या किरथेक कवनांनी धर्ममंगलकाव्ये रचिली व त्यांचे मूळचे बौद्धस्वरूप बदलून त्यांना हिंदू धर्माचा पोषाख चढविला.

सहजपंथ व तंत्ररूपी गूढ सांप्रदायिक वाङ्मय.— बौद्धधर्माचा अम्मल कमी होत असून पौराणिक हिंदुधर्माचे मात्र अद्याप पुनरुज्जीवन झाले नव्हते अशा संक्रमण कालात वामाचारी बौद्धाना काढलेला सहजपंथ व त्याचे तान्त्रिक स्वरूपातील गूढसांप्रदायिक वाङ्मय ह्याचच बंगालमध्ये बहुजनसमाजावर पगडा होता. धर्माच्या नांवाखाली वामाचारी तान्त्रिकांनी एकंदर समाजात किती गोंधळ मागविला होता याची स्पष्ट कल्पना सध्या उपलब्ध असलेल्या वरील धर्मपंथाच्या वाङ्मयावरून उपच होते.

ह्या पंथाचे उत्पादक वामाचारी तान्त्रिक असून, निर्वाणप्राप्तीचे मुख्य साधन म्हणजे सौंदर्योपासना असे. ह्या पंथात सामील झालेल्या साधकांनी वैवाहिक बंधने व सामाजिक रूढाचार यांना धाब्यावर बसवून सुस्वरूप युवतींची प्रेमा-राधना कशी करावी त्याबद्दल निरनिराळे विधी सांगितले आहेत, त्यांपैकी काही अत्यंत अर्थाळ आहेत. परंतु

क्रीपुष्पविषयक प्रेमति देखील एक प्रकारची आशुचक देवी भावना आहे व ह्या भावनेवरच बरील संप्रदाय उभारलेला आहे.

तुम्हें बंगालप्रान्तांतून बौद्ध धर्माचे पूर्ण निर्मूलन झाले तरी पण त्यायोगे उत्पन्न झालेले सामाजिक परिणाम मात्र विकसित राहिले, व हाच सद्यपर्यंत वेगवेगळ्या हिंदूंनी उचलला, ह्या पंचाचा वेगवेगळ्या प्रकारचा चण्डिदास होय. साधकांनी आपल्या प्रेमाचे स्थान कसा तऱ्हेने निवडायें ह्या बद्दल गुप्त साधनतंत्रांत पुढील उतरा आहे—

नटा कपालिकी वेद्या रजकी नापितांगना ।
 प्राङ्गणी शुद्धकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥
 गालाकारहय कन्या च नवकन्याः प्रकीर्तिताः ।
 विशेषविदम्बयुताः सर्वा एव कुलांगनाः ॥
 त्वरीयवनसंपन्नाः शीलभीमभयशालिन्यः ॥
 पूजनीयाः प्रयत्नेन तनःसिद्धो भवेन्नरः ॥

चण्डिदासाने एका रजक स्त्रीवर प्रेम केले ही मोठ मुप्रसिद्ध आहे.

पा ल रा मी चो गा णी.—६. स. १५०७ च्या सुमारास होऊन गेलेल्या 'विनयभगवत'कार वृंदावनदास यानें बंगाल प्रान्तांत, पार्लवंशीय राजांच्या स्तुतिपर रचलेली कवने किती लोकप्रिय होती त्याचा आपल्या मंत्रांत उल्लेख केला आहे. मदनपाल राजाचा तापलेखदेवील बरील विधानास दुजोरा देतो. श्री. प्रिप्रसन्नने प्रथम "माणिक चंद्र रामार गान" ऐशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये प्रसिद्ध केले बंशपाल हा इ सनाच्या ११ व्या शतकाच्या आरंभी उत्तर बंगालवर राज्य करीत होता व त्याच्या मृत्यूनंतर चोडक्याच दिवसांनी बरील पवन रचले असावे. एकंदर कवनाची भाषा कवने म्हणणारांमदून कालानुरूप बदलत गेलेली असली तरी मधून मधून मूळ प्राचीन गाण्यांचे माग दिसून येतात. ही गाणी सामान्य दर्जाची आहेत, तरी पण त्यांत ऐतिहासिक सत्य मधून मधून दिसून येतेच. एकंदर बसल करण्याची पद्धति, शिष्टसंप्रदाय, व्यापारी दळगवळण इत्यादि गोष्टी ह्या गाण्यांतून उत्तम मन्वेने वर्णन केल्या आहेत. अशा या चमत्कृतिहीन कवनांतून देखील मित्र रत्नांचे स्वाभाविक उद्गार हर्टीस पडतात. राजा गोपीचंद ह्या यांचे वनून भिक्षेस निघाला असताना त्याची ह्या अहूना म्हणते—

ना याहओ ना याहओ राजा दूर देशांतर ।
 फारें लागिया शिदिलाम शीतल मंदिर घर ॥

* * *
 आमाके सहगे करि लड्या याओ ॥
 जीयष जोवन धन धामि कन्या सहगे गेल ॥

* * *
 शीतल पाटि विहाय्या दिमू पालसे होलान पाओ ।
 हाऊत रद्गे यातिशु हउ पाओ ॥

"हे राजा, मला टाकून दूर देशांतर करू नको. " ह्या शीतल मंदिर भी कोणाकरितां बांधले ! "

"जर मी तुझ्याबरोबर असले तर मला प्रिय असलेले तुझे जीवन सुरक्षित ठेवीन. "

* * *
 " ज्या वेळीं आपणाम विश्रांति घ्यावरील वटेल त्या वेळीं मी एक थंडमार चढईं आपरीन व आपण उशीला टेकून विश्रांति घ्याल व त्या वेळीं उल्हासित चित्तांन स्वहृत्तांनी मी आपली चरणकमले चुरीन "

अशा प्रकारचे आणखी किरक उतरा देता येतील. एकंदर बौद्धधर्माचा ह्या वेळी जो न्हास होत गेला त्याचे मुख्य कारण म्हणजे शिवापासनेचा प्रसार होय. बौद्ध धर्मातील तेज जसे कर्मा झाले तसेच शिवदेवतेचे पौराणिक स्वरूप पार पाळतून गेले. वैदिक रूढ म्हणजे एक अयंकर देवता; परंतु पौराणिक शिवाची कल्पना किनी गर्भार व उदात्त। शुद्धशिलापारितासारखा, निघल भक्ता समाधिस्थितीत बसलेला, भास्त्रप्रदेशावर अर्धचंद्र चमकत आहे, व त्याच्या जटांतून भागीरथीचा शुद्ध जलप्रवाह खाली पडतो आहे ।

पौराणिकांनी बौद्धाच्या उत्तम उत्तम गुणांचा पौराणिक शिवकल्पनेत भर घाली आहे. तुदाचे विराय, माराशी सुद्ध, त्याचे निर्वाण, इत्यादि गोष्टी, शिवाच्या स्मरणभावनास, मदूनदहन, शात समाधि इत्यादि गोष्टींशी पूर्ण जुळतात. ख्याखेरीज बुद्धपेशा शिवकल्पनेत एक मोठ आश्रत इगोचर होते, तो उच्च वैवाहिक ध्येयाची होय. आपली प्रेमळ व आवडती परनी दिवा रणग केल्याखेरीज बौद्ध निर्वाणाची निदि पूर्ण होत नाही परंतु पूर्ण समाधीच्या स्थितीत म्हणजे प्रज्ञानंदीत असताना देखील शिव व दुर्गा या दागत्याची तादातूट करणें अवश्य आहे. हिंदू गृहस्थाधर्माचा शिष हा आदर्श असून त्याची सद्यधर्माचारीणी अस्पृश्यांरूपाने सर्व जगास अध देऊन मोतप्रमाणे त्याचा संभाळ करते, दक्ष-यज्ञाचे कषानक तर पार्वतीच्या पातित्त्याचे व अखंड पति-प्रेमाचे पूर्ण निदर्शन आहे.

शिवदेवतेसंबंधी माग हूनच्या गाण्यांत मुख्यतः तीन तत्त्वे आढळून येतात, तीं—(१) पौराणिक काळची उच्च शिवकल्पना, (२) सामयिक वाङ्मयातील शिवास सावलेले दैवी गूण-शिव ह्या शेलकरी लोकका देव (३) यावर तांब करणारे वैवाहिक ध्येय. शिवसंबंधी उपलब्ध असलेल्या एकंदर बंगाली काव्यांत शिवपावैतीच्या उच्च पद्धत्याधर्माचे व एकंदर कौटुंबिक संबंधांचे फारच हृदयंगम वर्णन आहे.

प्राचीन वं ह्या व ह्याचे लेख.—पौराणिक हिंदुधर्म-पुनरुज्जीवनाचा सूक्ष्म विचार केला असता त्यातील मुख्य मोठ म्हणजे 'आचार' होय. 'आचार' या सद्दाने प्रत्येक हिंदूचा रोजचा दिनक्रम कसा असावा ह्यासंबंधी नियमांचा

निर्देश केला जातो, विसंशयार्थी तत्त्वांना यांत बिलकुल संघेप येत नाही. व्यापूची हिंदू समाजांत बौद्धधर्मास स्वतंत्र विचारोंनी इतका प्रुष्टपुष्ट घातला होता की, त्यायोगें सामाजिक धर्मचें देखील पार तुटण्याच्या वेतांत आली होती. कारण बौद्धधर्माची शिकवणच अशी होती—“ न स्वर्गो नैव जन्मान्प्रदधि न नरको नाप्यधर्मो न धर्मः । कर्ता नैवाद्य कथिःप्रभवति जगतो नैव भर्ता न हर्ता ॥

“ स्वर्ग, नरक, पुसरा जन्म, धर्म, अधर्म वगैरे कल्पना प्रातिमय आहेत. ह्या जगाचा कर्ता, पालक, व संहर्ता कोणीहि नाही. ”

ह्या नास्तिकवादाविषयक अवतरणांत पुढें म्हटलें आहे की, पोरें हीं आईबापापासून, मुळेंच हे कुंभारांपासून, जिणें ही चित्रकाराकडून तयार होतांना दिसतात, तर माग मुष्टीचा काणी कार्णिक उरपादक देव आहे असें मानण्याचें कारण नाही. त्याचप्रमाणे अनैतीकीचा वायुणक हा दुर्गुणच नाही. अशा नास्तिकवादाची समाजावर जो क्रिया होत होती तीस प्रतिक्रिया म्हणून हिंदू धर्मासहाकारांनी आचारधर्मास त्या काळी प्राधान्य दिलें.

इ. स. १११९-११६९ पर्यंत राज्यावर असलेल्या ‘ बला-
ळसेन ’ नामक राजाने बंगाल प्रांतांतल निरनिराळ्या जलां-
तील लोकांत ‘ कौलिन्य ’ किंवा कुलीनतेचा दर्जा देण्याचें ठरविले, व त्याकरितां त्यानें पुढील जळ सुगंधी अठ ठेवली तेः— (१) जावार, (२) द्या, (३) विद्या, (४) कीर्ति, (५) यात्रा, (६) भक्ति, (७) सुवर्तन, (८) तप, (९) परोपकारवृत्ति, हे होत. परंतु पुढें बलाळ सेनाच्या मुलांने ह्या गुणावर कौलिन्य न ठरवितान् जन्मसिद्ध ठरविले. त्यामुळे अकुलीन लोकांत मोठमोठा तर्ष कळून कुलीनांनीं विवाहसंबंध घडवून आणण्याची इच्छा होऊं लागली. अशा वेळीं ह्या प्रकारच्या सामाजिक परिस्थितींत बलाळसेनापासून प्राचीन वंशावलीसंबंधी बरीच लिखाणें रचलेली उपलब्ध झाली आहेत, तीं इतिहाससंशोधकांस अर्थयुक्त उपयुक्त होणार आहेत. हे वाङ्मय गद्यांत व पद्यांत रचलेलें आहे. व ह्यावरून त्यां काळातील राजकीय व सामाजिक परिस्थितीचें स्वरूप बरेंच स्पष्ट होण्यासारखें आहे.

ह्याप्रमाणें मुसुलमानपूर्वकालीन बंगाली वाङ्मयाचें वर्गीकरण पांच प्रकारांत केले आहे. एकंदर ह्या काळच्या बंगाली वाङ्मयप्रवर्तनाचा मूलभूत उद्देश फाय असावा हेहि मधून मधून विवेचनार्थ कळून येईलच. पर केलेल्या वर्गीकरणाच्या पांच प्रकारांपैकी पहिल्या प्रकारचें वाङ्मय म्हणजे उपदेशपर वाच्य व म्हणी, त्याचप्रमाणें ‘डाकेरवाचन’ व ‘साजारवाचन’ ह्यासारखें वाङ्मय शेतकरीवर्गांतच उद्भूत झालें. ‘परंतु दुसरा व तिसरा प्रकार म्हणजे ‘धर्ममंगलकाव्ये’ व ‘सात्रिक गृहवाङ्मय ’. ह्याचा उद्भव त्या त्या उपदेशाच्या प्रसारित दिशून येतो. पालराजसंबंधी गाणीं हा जो चवथा प्रकार

आहे तो रथाविषयी आदर दाखविण्याकरितां उद्भूत झाला, व शेतकऱ्या पांवढ्या प्रतीचें वाङ्मय म्हणजे वंशावलीसंबंधी लिखाणें, हीं मात्र रथावेळचे सामाजिक निर्बंध काय आहेत त्यांचे प्रधान व्हावें म्हणूनच लिहिलीं गेलीं.

चण्डिदास व विद्यापतिः—मुसुलमानपूर्वकालीन बंगाली वाङ्मयाविषयाच्या विचार केला असतां आतापर्यंत रयास भारद्दत्त वाङ्मय असें म्हणतां येणार नाही. परंतु इसवी सनाच्या १८ व्या शतकांत बंगाली वाङ्मयाक्षितिगावर चण्डिदास नामक एक तेजस्वी तारा चमकूं लागून पुढें स्वरुच होणाऱ्या पौराणिक पुनरुत्थानाचीं पूर्वे चिन्हें त्यानें सूचित केले. बंगाली वाङ्मयांतल अति प्राचीन कवि म्हणजे चण्डिदास हा होय. परंतु व्यापूची ह्याच्या समकालीन व मित्र असलेला बिहाराचा प्राचीन कवि विद्यापति ह्यामाविषयी थोडी माहिती देणें अप्रासंगिक होणार नाही

विद्यापतिः—विद्यापति हा बंगाली कवि आहे असें इतिहासाच्या अभावीं सुमारें अर्धशतकापूर्वी मानण्यांत येत असे, परंतु आतां खरी ऐतिहासिक साधनें उपलब्ध झाली असल्यामुळे त्यावरून हा कवि बिहार प्रांतांतल दुर्भंगा जिल्ह्यांतल शोतामरी तालुक्यांतल विस्की गोवचा रहिवासी असून राजा शिवसिंहाच्या पदरी होता, व त्यानें प्रस्तुत कवीस वदर गांव इनाम दिल्याबद्दल तांत्रपद आहे. व त्यावरून हा चौदव्या शतकाच्या अखेरीस जन्मून १५ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला ही गोष्ट सिद्ध झाली आहे. विद्यापति व चण्डिदास यांच्या भेटीचीं रसभरित वर्णनें मयागून झालेल्या काहां काव्यांतून आढळतात. उदाहरणार्थ, “ चण्डिदास शुनि विद्यापति मुण, दरशने भेल अनुताग विद्यापति शुनि चण्डिदासगुण, दरशने भेल अनुताग ।
दुद उकठित भेल ।

संपादि रुपनारायण केवल विद्यापति चलि गेल ॥
चण्डिदास तन्व रदह ना पारह चलल दरशन लागि ॥
(चण्डिदासानें विद्यापतिचे गुण ऐकले व त्यास भेटण्याची त्याला फार उत्कंठा झाली, विद्यापति याचीहि अशीच स्थिति झाली; दोघेहि उत्कंठित झाले. विद्यापतिनें फक्त रुपनारायण यास बरोबर घेतले. चण्डिदासासहि राहवेना, तीहि विद्यापतिंस भेटण्यास निघाला ;

विद्यापति हा पंडितकुलांत जन्मला असून संस्कृत भाषेंत निष्णात होता. इतकेंच नव्हे तर यानें पुढील विद्वग्मन्य भ्रंय रचले आहेत. तेः— (१) पुरुषपरीक्षा, (२) शैवसंबंध-स्वसार, (३) दान-वापदावलि, (४) विद्यादासार, (५) गयापहन, (६) गंगावर्षावलि, (७) दुर्गावलि, तरंगिणी (८) कीर्तिलता.

त्याचप्रमाणें बिहारी भाषेंत त्यानें लिहिलेल्या राधाकृष्ण प्रेनपर काव्यांचीं बंगाली रुपांतरें प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकी मायुर गानांतल पुढील उतारा कथणसप्रधान आहे :—

निर्वाण प्राप्त करून घेणें हाच या सद्गजपंथाचा व थोडेधा-
बहुत प्रमाणांत शाकांचा सुट्टय धर्म मानला गेला आहे
ख्रीस्तोदयोपासनेच्या सुलभ मार्गानें दिव्य प्रेमाची प्राप्ति
करून घेणें हा मार्ग दिशण्यात सुकर आहे। व 'या मत'तहि
कोडे तथ्य आहे, परंतु या मार्गानें जगणाऱ्या मानवी जीवांचा
पूर्व अभिप्रात होण्याचा तितकाच जास्त संभव असल्यामुळे,
व सामान्य बहुजनसमाज इतक्या उदात्त भावनेनें प्रेरित
झालेला व अत्यंत विवेकी नसल्यामुळे हा मार्ग तितकाच
भयप्रद झाला आहे.

अशा प्रकारच्या वाईट प्रकारानें आज पडणा व समा-
जाला जळलेला हा दुर्घटनेनें व नास्तिकवाद निघून जावा
म्हणून चण्डिदासानें समाजाला इवले अशाच प्रकारचा
रामकृष्णप्रभाच विपय घेऊन, त्याला देवी गुणाची ज्ञाकी
देऊन ईश्वराच्या ठायी एकप्रकारची श्रद्धा उत्पन्न केली.
त्याच्या पूर्वी झालेल्या अयदेव कवींच्या 'गीतगोविंद' नामक
संस्कृत काव्यात अशाच प्रकारचा प्रयत्न झाला. परंतु बहु-
जनसमाजास संस्कृत भाषा अपरिचित असल्यामुळे चण्डि-
दासादि कवींनी प्राकृत भाषात तसाच प्रयत्न करून
पाहिला. या दृष्टीनें सद्गजपंथाचे ध्येय चण्डिदासाच्या मतें
काय होतें हें त्याच्य पुढील कविचेवरून दिसून येतें तो
म्हणतो:—

“सद्गज सद्गज, सबाई बहुर सद्गज जानिबे के।

तिमिर अंधकार ये हैया छ पार सद्गज जेनेछ से ॥

“ प्रत्येकजण 'सद्गज' घर्माविषयी गप्पा मारतो, परंतु
खरा अर्थ कोणास कळला आहे? ज्या सत्पुरुषांनी (विपय)
अंधकाराचा प्रांत ओलाडला त्यांनाच खरें रहस्य कळतें ”

त्यावरून प्रपंचात विपयसेवन करूनहि त्याची आसक्ति
स्वतःस लागून न देता मोक्षप्राप्ति करून घ्याय्याची हाच
बरील वाक्याचा उद्देश. तेव्हा अशा प्रकारचें राधाकृष्ण-
विपयक प्रेमाचें जें विद्म चण्डिदासादिकांनीं रेखाटले त्यातील
सुट्टय तत्त्वास बेणवपरिभाषेत 'प्रभुर रस' किंवा 'पर-
कीय रस' हां संज्ञा आहे व हें तत्त्व बैष्णवमार्गायांनीं
'सद्गज' पंथातील परस्त्रीसौंदर्योपासनेच्या तत्त्वापासून
घेतलें आहे व त्याच तत्त्वाचा पुढें झालेल्या चैतन्यप्रभूनें व
त्याच्या उपासकांनीं किती विकास केला व एकंदर समाज-
व्यति कधी सुधारली हें पुढें विवरण करण्यात येईलच.
त्याचप्रमाणें बाळतः राधाकृष्णसमविषयक काव्यातून कशा
प्रकारची उदात्त ध्येय प्रतिपादिली जातात हेहि पुढील एका
उदाहरणावरून लक्षांत येईल एका रात्री कृष्णमूर्तिविषयी
उत्सुक झालेल्या राधेचे उद्गार प्रस्तुतच्या चण्डिदासकृत
काव्यांत आहेत:—

“ ए पौर रजनी, मेघेर पडा, केमनें आइला बाटे।

आगिनार मासे, बंधूया मिमिछे, देखे ये पहाण काटे ॥

सई की आर बलिष तोरे।

बहु पुण्यफल, से हेन यदूया, आसिया मिलल मोरे।
धरे मुघनन, ननेदी दाहण, थिलेखे माहिर हैणु ॥
अहा मरिमरि, संकेत करिया, फत ना यातना दिन ॥
बंधूर पीरिती, आरति देखिया, मोरे मने हेन करे।
कांकेकरे डालि, मायार करिया, अनल भेजाइ धरे ॥
आनार दुःख, सुख करि मोने, आमार दुःखेर दुःखी।
चण्डिदास कय, बधुर पारिती, धुनियां जत बुखी ॥

“ अंधारी रात्र, दगाचें दाट छत पडलेलें, अशा वेळीं
प्रियवरा, कोणत्या मार्गानें तूं येशील? बायेंत भिजल उभा
राहिलेला तो मला दिसतो व माझें हृदय फटून आतें ! हे
सण्यांनीं, माझ्या पुण्यायीनें माझा लाडला मला भेटण्यास
आला. घरात उडालापाशीं घाणसें, आणि माझी नणंदहि
अति खाष्ट, त्यामुळे त्याच्या भेटीकरितां मला धावून जातां
येईनः. अरेरे, त्याला येथें येण्याचा संकेत करून कितती दुःख
मी दिलें ! ज्यावेळीं तो कितती शिब्याच्यानें मजवर प्रेम
करतो हें मी पाहतो त्यावेळीं मला माझ्या दुःखीतीचि ओहेंत
सहज करण्यात कितती आनंद वाटते व माझ्या घरास अग्नि
लागला तरी मला त्याची किचोर वाटत नाहीं. माझ्याकरितां
पडलेले श्रम त्याला सुखाप्रमाणें वाटतात व मला दुःखी
पाहिलें तर त्याला खेद होतो अशी प्रेमकलाणी, चण्डिदास
म्हणतो, सर्व जगाला आनंदित करील ”

बरील कवनात कृष्ण हा ईश्वर व राधा हा मानवी जीव
असें मानलें म्हणजे त्याच कवितेंतून मानवी जीवाचे ईश्वरी
साक्षात्काराविषयी चाललेली थरथर कशा प्रकारची असते
याबद्दल पुढापर कल्पना मनात येऊन प्रत्येक निरक्षर
हिंदूच्या नेत्रातून देखील ईश्वरी प्रेमाचें तेज चमकूं लागतें
पुढील काळात प्रभु चैतन्य या सत्पुरुषास देखील चण्डि-
दासाच्या कवितांचा कितती प्रोक्त होता व त्यावरून
एकंदर समाजावर ह्या काव्याचे कितती उत्तम परिणाम झाले
हें दिसून येईल.

मुसुलमानी राजघटीतील वाङ्मय.

पौराणिक धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा काल—पठाण
लोकानां तैराव्या शतकाच्या आरंभी बंगालवर स्वारी करून
मुसुलमानी अम्मल स्थापण्यास सुरवात केली व पंधराव्या
शतकात ह्या क्रियेस पूर्ण स्वरूप मिळून बंगालवर मुसुलमानी
राजसत्ता दृढ झाली. अर्थात ह्या परकीय राजसत्तेचे परिणाम
समाजावर आणि एकंदर आप्त व बाह्यदयावर होणें अपरिहार्य
होतें. बंगालवर झालेल्या पहिल्या मुसुलमान स्वारीच्या
काळापासून म्हणजे इ. स. १२०३ पासूनच बंगाली भाषेवर
अरबी व फारसी ह्या राजभाषांचे परिणाम होऊं लागले
होतें त्याचप्रमाणें ज्वलन्तश्रद्धामय असा त्याचा तेजस्वी
धर्म भारतवासीयांस त्यांच्या धार्मिक अभनतीच्या काळात
भेटसावून सोडीत होता. दैविक प्रेरणेने उत्पन्न झाल्याचा
समज असलेल्या महंमद पैगंबराच्या दुराणांत महंमदीयधर्मा-
वर विश्वास ठेवणाऱ्यास इस्लामी प्रभु तारतो व पावलाच्या

भारत असा उपदेश केला आहे इस्लामी धर्मातील सुव्यक्त व सगुण ईश्वरासंबंधी असलेल्या हट्ट विश्वासास तोंडोस तोंड या नारायण ज्यामध्यें सुव्यक्त व सगुण दैवतोपासना प्रधान आहे असे उपासनासंप्रदाय भारतीय समाजांत प्रचलित करून स्वधर्मसंरक्षण करणें हें आपलें कर्तव्य आहे अशी तरकालीन हिंदू साधुसंतांची व विद्वानांची विचारसरणी होती.

ह्या पौराणिक कालातील शिवोपासना कितो विकास पावलेली होती, शिवाचें उदात्त स्वरूप, शिवपार्वतीचा उच्च वैवाहिक जीवनक्रम, म्हापप्रमाणें शिवाचें कडवडीत वैराग्य इत्यादि गोष्टी शिवकाव्यांतून किती कुशलतेनें रेखाटल्या आहेत यासंबंधी मागें सांगोपांग विवेचन येऊन गेलेंच आहे. कांहीं काळपर्यंत शिवदेवतेच्या उदात्त व गंभार गुणांनीं एकंदर सामान्य हिंदू समाजावर बराच परिणाम पडवून आणला. होता, परंतु हळू हळू हा शिवोपासनासंप्रदाय गूढ स्वरूपाचा व अव्यक्तोपासनापर झाल्यामुळे, बहुजन-समाजास त्यातील रहस्य कळेलनासे झाले अशा प्रकारे अव्यक्तोपासनापर शैवधर्म, ज्यामध्यें उच्च प्रकारचा अद्वैतवाद उत्पन्न झाला व ज्यामध्यें मनुष्यास स्वसामर्थ्यावर "विदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहं" अशा प्रघाटाची ब्रह्मव्युत्पत्ति प्राप्त करून घेता येते अशा हा शैवसंप्रदाय मागें पडला व इतर शाक्त, वैष्णव इत्यादि संप्रदायांनीं याच सधीचा फायदा घेऊन आपापल्या दैवतेची उपासना प्रवृत्त करण्याचा उपक्रम सुरू केला.

शाक्त पंथाची वाट व तत्संबंधी वाङ्मय — अगजोर्ध्वनी या स्वरूपरूपात होत असलेली ईश्वरोपासना हें शाक्त पंथाचें मूलतत्त्व आहे. 'शाक्ति' हे याच विश्वंमराचें दुसरें नाव आहे. आर्गांचे प्राचीनतम धर्मग्रंथ जे वेद त्यामध्यें अशा प्रकारच्या उपासनाचा वल्लेख कोठेंहि नाही. यावरून शाक्त्युपासना ही मूळची इंडो-आर्यन लोकांची नसून त्यापूर्वीच ज्याची संस्कृति भारतवर्षांत पसरली होती त्या मंगोळी, अंगर द्रविडी लोकांत शाक्त्युपासना प्रचलित होती असा प्राचीनेतिहाससंशोधकांचा अभिप्राय आहे. चण्डी व महिषासुर याचा संप्राम कार पूर्वी सत्ययुगास झाला असल्याबद्दलचे पुराणग्रंथातील उल्लेख देखील असेच दाखवितोत आहे, वेदांत नसलेल्या या प्राचीन उपासनापद्धतीचा स्वीकार इन्डो-आर्यन लोकांनीं कार मग्याहून केला, इतकेंच नव्हे तर बराच कालपर्यंत शैवधर्म व शाक्तधर्म यांमध्यें विरोध असून कालांतरानें 'शिवशाक्ति' या स्वरूपात दोन्ही देवतांचा मिलाफ केला गेला.

परंतु बंगाल प्रांतांत वरीलप्रमाणें शैवसंप्रदाय मागें पडला. त्यामुळे शाक्तधर्मियांनीं पुन्हां जोर केला व 'मनसादेवी,' चण्डिदेवी, गंगादेवी, व क्षीतलादेवी अशा प्रकारच्या स्थानिक देवतांचे पूजासंप्रदाय वाढू लागले ह्यांपैकीं मनसादेवी ही सर्वांची अधिप्राप्ती देवता, चण्डी ही परीच निष्कृष्ट बर्गांची व पर्वांची संरक्षक देवता, गंगा देवी ही पवित्र

भागीरथी नदी, व क्षीतला देवी ही गोंवर, देवी बगैरसारया संतर्गजन्म रोगांची देवता असल्याबद्दल वर्णनें असून प्रत्येक देवतेभोवतीं बंगाल प्रांत त्यावेळीं दाट असा काव्यकुंज निर्माण झाला.

मनसा मंगलकाव्ये. — ह्यांपैकीं पहिल्या दोन देवतासंबंधी जें काव्यवाङ्मय उद्भूत झाले, आहे त्यामध्यें तत्कालीन समाजाचें उत्तम प्रतिबिंब पडलें आहे. मनसादेवीसंबंधी काव्यांतून जें कथानक वर्णन केलें आहे; त्याचा सारांश- शिवाचें एकदा पूर्वी असें मविष्य केलें कीं, चंपकनगरी तेंल चान्द सौदागर हा मनसादेवीची उपासना करीतोपर्यंत मनुष्यत्वेकांत मनसादेवतेची उपासना कोणाहि करणार नाहीत हें ऐकून मनसादेवतेनें आपली पूजा करण्याबद्दल चान्द सौदागर यास परोपरीनें सांगून पाहिलें परंतु जेव्हां त्यानें तिजविषयीं तुच्छता दर्शविली, त्यावेळीं मनसादेवीनें आपलें सर्पसैन्य पाठवून चादाची नंदनवनासारखी सुरेल अशी 'गुआवारी' नामक बाग उध्वस्त करून टाकली, परंतु शिवोपासनेमुळे चान्दसौदागर यास प्राप्त झालेल्या महाज्ञानाच्या प्रभावानें त्यानें आपली बाग पूर्ववत केली पुढें मनसादेवीनें एक सुश्रद्धा युवनाचें स्वरूप धारण करून चान्द सौदागरापासून महाज्ञान मिळवून पुन्हा यागेचा नाश केला, त्यावेळीं चान्द सौदागरप्रमाणें महाज्ञानसंपन्न असलेल्या 'शंकर गूड-डिया' नामक मिश्रानें बाग पूर्ववत करण्यापूर्वीच मनसादेवीनें त्याला ठार मारिलें चान्द सौदागराचे सहा पुत्र मनसादेवीच्या कपटास बळी पडले व त्याची छी सनका हिनें मनसादेवीशीं शब्दा न घालण्याबद्दल आपल्या यज्ञमानास परोपरीनें सांगितलें, आणि त्याच्या सहाहि सुनांना वैषम्यदशा प्राप्त झाली, तरी व्यर्थ. पुढें या दुःखद परिस्थितीचा धोडा विखर पडावा म्हणून त्यानें समुद्रपर्वटण करण्याकरितां सात जहाजे हाकारलीं परंतु मार्गीत मनसादेवीच्या रागानें वादळ उत्पन्न होऊन सर्व जहाजे तुडालीं, व एकटया चान्द सौदागरास शरण घेण्यास तिनें सांगितलें, परंतु व्यर्थ. पुढे रात्रें जास्त सत्त्व पाहण्याकरितां अरण्यात त्याला निरा प्रकारचा त्रास देऊन आयाला आपला भक्त व चादचा मित्र चंद्रकेतु यांच्या घराचा आश्रय करावयास लाविलें, परंतु चंद्रकेतु हा मनसादेवीचा भक्त आहे हें पाहतांच चान्द तेथून निघाला व नाना प्रकारचीं दुःखे भोगून परत घरी (चंपकनगरीत) आला ह्यावेळीं लक्ष्मिधर नामक सुस्वरूप मुचग झाला, परंतु ज्योतिष्यांनीं हा मुलगा एसाच्या रात्री संप्रदेशानें मरेल असें चान्द यास सांगितलें यावर सुदमा मोठा झाल्यावर, निष्ठानिनगरचा व्यापारी शहा याची सुस्वरूप कन्या घेवुला हिच्याबरोबर त्याचा विवाह झाला. लक्ष्मिधर व बेवुला यांच्याकरितां नोदार्नें एक उत्तम पोलादी बाडा एकहि भेग नसलेला, किडांमुंगीसहि शिरकाव करतां न येण्यासारखा बांधला होता, परंतु मनसादेवीनें धाक दाखविल्याबद्दल कारागिरानें सर्पास जाता येईल

एवढी लहान भेग राखली. शेवटी ठरल्या रात्री लक्षाधर व बेहुला झोपी गेली असता मनसादेवीने आपले सपे पाठवून लक्ष्मीधरास देण करविला व बेहुला व इतर लोक शोक करू लागले. प्रयागप्रमाणे लक्ष्मीधराचे प्रेत एका नहाजावर ठेवण्यात येऊन बेहुला हा त्याच्या शेजारी बसली व जहाजमल-प्रवाहाच्या दिशेने मार्ग क्रम लागले मार्ग आक्रमित असता त्या प्रेताचा सागाडी तेवढा शिकक राहिला, परंतु बेहुलेस आपणाभिषेक एक प्रकारची दैवी शक्ति संवारात असल्याचा तिला भास होऊन लागला. पुढे ते जहाज सहा महिन्या-नंतर 'नेता' नामक देवाच्या परटिणीच्या घाटास लागले. नेता हिच्या मुखाभोवती असणारे तेजोबलय पाहून ही देवा-पत्नी असली असे बेहुलेस वाटले व ती 'नेता' हिला शरण गेली. पुढे स्वर्गास जाऊन आपल्या नृत्याने खूप झालेल्या देवाकडून मनसादेवीने बेहुलेस लक्ष्मीधरा याचे प्राणदान दिले, फक्त अट एवढीच घातली की, तिचे आपल्या श्रृंगारास मनसादे-वीची पूजा करावयास लावावयाचे मनसादेवीने चादाची सुचलेली सात जहाजे, 'गुआबारी' उषवन, संकर गुडडि भा, व चादचे सहा पुत्र परत दिले. बेहुला ही लक्ष्मीधर व सहा दार यांस जहाजातून गावून नर्वातून खपकनगराकडे वळली, वाटेत झालातियाची भेट घेऊन सपे खपकनगरास आले व बेहुलेने आपल्या सासूसासऱ्यास आर्भदित के व अशा रीतीने मनसादेवीची पूजा करण्याचा उपक्रम सुरू झाला.

मनसादेवीवर केलेले सुमारे साठ भेष सवें आठराव्या शत-कापूर्वी उपसन्न झाले; त्यापूर्वी ठळकठळक प्रपंकार म्हणजे हृदिदत्त (१२ वें शतक), विजयगुप्त (१४८४), नारा-यणदेव (१४८४), क्षेमांद (१६४०). हे सुखयानसा-मंगल काव्याचे उदात्त असून त्यापूर्वी विजयगुप्त, क्षेमांद हे तर फारच लोकप्रिय आहेत. याशिरोज धरंच मनसामंगल काव्ये करणारे झाले.

च गिड का वें.—चाण्डपंचाच्या उगमाचा शोध काढणे ही शोड सोपी नाही. पूर्वी एवढात भरल्याप्रमाणे ही मूळ मंगोली किंवा द्रविडी देवता आहे, की विस्तृतपुर्व २००० वर्षांच्या घुमारास बॅक्ट्रिया प्रांत भिकणारी असीरियाची राष्ट्री 'सेमेथामिस' हिचेच रूपांतर असले, की अप्रपूर्णा या स्वरु-पात तिचे, गरीबाना अवबळ देणारी रोमन देवता 'अंन पेरना' हिच्याशी ऐक्य स्वरुपाचाच हा एक गूढ प्रश्न आहे. एवढे खरे की मागाहून झालेल्या प्राणज कर्वांनी 'मंगल-चण्डि' या निरुद्ध वर्गाच्या स्थानिक देवतेच्या पौराणिक प्रंपातांत लण्डोशी संबंध दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. चण्डिकाव्यात पुढील दोन कथानके आढळतातः—

इंद्रपुत्र नोलावर ह्यास शापासुद्धे मृत्युलोकार्त 'कालकेतु' नामक व्याथाचा जन्म झाला. कालकेतु याने मासेविक्रया संजयकेतु याची कन्या फुलरा हिच्याशी विवाह केला. वीज-रच्या अरण्यातील सिद्धव्याप्रादि सवें पद्मना कालकेतुची भाति वाटल्यामुळे त्यानी चण्डिदेवीची कालकेतुहून त्रास व

वहावा म्हणून प्रार्थना केली. इकडे अरण्यात दाट धुके पस-रल्यामुळे कालकेतुस नेहमीप्रमाणे जेव्हा एका सरलागोरीस एकदि श्रापद मिळाले नाही, तेव्हा तसाव घरी येऊन त्याने आपल्या जीस शोकाऱ्याकडून घाटे घान्य उसने आणण्यास सांगितले व आपण घरातील थोडे मास होत ते घेऊन वाज-रांत विकण्यास गेला. इकडे सरला जो होता तो परतुतः चण्डिदेवताच होतो. कालकेतु बाहेर गेल्याचोवर चण्डिने आपले सरलाचे स्वरुप टाकून देऊन सुखरुप युवतीचे रूप धारण केले फुलरा परी भेकर पहाते ती आपल्या झोपडीत एक सुखरुप ही आहे. हे पाहून व ती आपल्या पतिप्रे-माची वहाती आहे हे ऐकून तर तिचे धावे दणणाले. चण्डिने मोठया कुशळतेने द्वयर्था भाषण करून तिला मीति घातली व फुलरा तशीच कालकेतुकडे गेली. कालकेतुने हि येऊन त्या सुखरुप स्त्रीची पुच्छळ निर्भत्सना केली. सरतेवे-वटी चण्डिने त्याच्या नैसर्गिक पापमोहवावर प्रसन्न होऊन त्यापुढे आपले रूप प्रगट केले व त्यांना अपार ऐश्वर्य देऊन गुजराथेत राज्य स्थापण्यास सांगितले. पुढे कालकेतुने कालकेतु व फुलरा याचा मुलगा पुष्पकेतु हा गुजराथचा राजा झाला

श्रोमिंत सौदागराचे कथानक—रत्नमाला नावाचे ईराची अप्सरा श्रापग्रस्त होऊन 'कुल्लाणा' नावाने पृथ्वीवर अवतीर्ण झाले. त्यावेळी धनपति नामक एक श्रोमिंत व्यापारी असून त्याची 'लहाणा' नामक स्त्री होती. त्याला कथुरते उर-विण्याचा पोक होता. एकदा त्याचे एक सुंदर कथुरत कळ-पातून निसटून कुल्लाणेच्या हाती आले. ही गोष्ट धनपतीस कळून तो कुल्लाणकडे जाऊन कथुरत मागू लागला. कुल्लाणा ही लहाणेची चुलतबहीण असल्यामुळे तिने धनपतीची चेष्टा पुच्छळ केली. यावेळी स्वरुप व श्रुंगारनेष्टा पाहून धनपतीस कुल्लाणविषयी प्रेमानुराग उत्पन्न होऊन त्याने तिला पागणी घातली. सर्वांच्या संमतीने दोघाचा विवाह झाला त्यावेळी राजाज्ञेमुळे धनपति सौदागर ह्यास वजनी सोडून गेव देशांत जावे लागले व नूतनविवाहित कुल्लाणेस संभळण्याचे काम त्याने लहाणेकडे सोपविले. पुढे दुर्बला दाधीच्या सोपण्यास-रून मत्सरप्रेरित होऊन लहाणेने कुल्लाणेस धनपतीच्या नावाने खोटे पत्र दाखवून तिला रानात मेटणा राखण्यास सांगितले व फाटकी बसने व वाईट घान्य देऊन लागली. तिच्या मेलघातांत एक मेटो एकदा नाहीशी झाली, तेव्हा कुल्लाणेस वाईट वाटून हसल्या दिवशी ती परी आली. धन-पतीहि काम आटवून उज्जनीस परत आला व राजाची प्रथम भेट घेऊन अंत पुरात लुल्लाणा हिला भेटला. वृक्ष पथ्या नेत्रातून बाधुधारा बाहू लागल्या व धनपतीस झालेला प्रकार कळून येऊन फार वाईट वाटले. परंतु कुल्लाणेने आपल्या सवतीस क्षमा केली. एकदा धनपतीच्या घरी श्राद्ध असताना त्याचे भाऊदेव जमले होते, त्यावेळी कोणी एकाने कुल्लाणच्या अरण्या-तील राहणीबद्दल धनपतीच्या अश्रुवर शितोटे उडविले,

त्याचेकी कृष्णा हिने संपदशभाषा, तापलेले लोह हातात घेणे, मद्रेश लास्यपुद्गांतून निभावून जाणे, इत्यादि दिव्ये करून दाखविली. पुढे धनपति समुद्रवर्षटाणस निषण्ण्याच्या वेळी कृष्णा हि अ भेटण्यास आला. त्याने तिच्या चण्डिदेवीची पूजा करतांना पाहून त्या देवीच्या प्रतिमेस साथेने उरवून दिले. मार्गात चण्डीने उत्पन्न केलेल्या वादळांमुळे पावहि जहामे सुटून फक्त धनपति उगात बसला होता ते 'मधुकर' नामक जहाज सिंहलद्वीपास लागले. त्या ठिकाणी समुद्रपृष्ठ-भागावर चोहोकोटे मोठमोठी लाल फुफळे पसरली असून वाऱ्याच्या झुळकीने हलत आहेत; त्यांपैकी सर्वांत अतिशय मोठपा व सुंदर कमलावर एक सुरसरुह युवती बसली असून एका हातात एक महान हत्ती धरला असून दुसऱ्या हाताने ती तोंडात घालीत आहे असा एक सुंदर पण विचित्र देखावा त्याने पाहिला. सिलोनच्या राजास त्याने ही हकीकत कळविली. त्यालाती गोष्ट खरी का खोटी हे पाहण्याची इच्छा होऊन ते दोघे त्या ठिकाणी आले तो काही नाही, असे पाहून राजाने धनपतीची सर्व चीजवस्त घेऊन त्यास तुरुंगात पाठले.

इकडे उजमनीस कृष्णा ही प्रसूत होऊन मुलगा झाला. व त्याचे नांव धीर्मंत ठेवले. मुलगा बारा वर्षांचा असताना एकादा शाळेत गेला असता शिक्षकांनी धनपतीसंबंधी चेष्टा केली. त्याबद्दल वाईट वादून धीर्मंत याने सर्व लोकांची व राजाची मोठपा मिनतवाराने परवानगी देऊन जलपर्वटाणा-साठी आपले अह्राज हाकारले व मार्गांत चण्डिदेवीची प्रार्थना करू लागला. पुढे सिलोनबेटापाशी आला असता त्याला पुन्हा धनपतीने प्रथम पाहिलेला देखावा दिसला. व त्याने तैयारी रागासहि तो प्रकार कळविला. मार्गप्रमाणे राजाची निराशा झाली व त्याने धीर्मंतला फांती देण्याचा हुकूम दिला परंतु चण्डिदेवीने फासावर त्याचे संरक्षण करून रामाने पाठविलेल्या सैन्याचा नाश केला. हे पाहून शांति-वाहन राजाने स्वतः त्याची क्षमा मागून आपली मुलगी व अर्धे राज्य धीर्मंतास दिले. पुढे धनपतीची व त्याची ओळख पटून धीर्मंताने विरयास चण्डिपूजा करण्याबद्दल परोपरीने विनविले. पुढे चण्डीच्या प्रसादाने धनपति पूर्वासारखा सुखी झाला. व उजमनीस परत आल्यावर विक्रमकसरी राजाने आपली कन्या धीर्मंतास दिली. पुढे राज्यपुत्र भोगून कृष्णा ही रत्नांत गेली, व अशा रीतीने चण्डिपूजा सुरू झाली.

अशा प्रकारची ही चण्डिमंगल काव्ये करणारे पुष्कळ कवी होऊन गेले. परंतु त्या सर्वांत मुखुंदराम कविकृष्ण त्यांचे चण्डिमंगल काव्य लोकप्रिय झाले आहे. मुखुंदराम हा बरदान मिळ्यांतोळ 'दागुन्ये' ह्या गांवात राहणारा असून त्या ठिकाणच्या सुमुलमान अधिकाऱ्याच्या जुलामामुळे त्याला आपला गांव सोडून गांव लागले, व पुढे काही धनिक लोकांनी त्याला शेवटपर्यंत आश्रय दिला. त्याने रचिलेले चण्डिमंगल काव्य ह्यामध्ये सत्कामीन परिस्थिती दृबेद्व

यौन केला आहे. यानंतर भवानीशंकर, जयनारायणसेन, शिवचरण सेन वगैरे चण्डिकाकाव्यांचे फले होऊन गेले.

गंगामंगल काव्ये.—बौद्धप्रमाणेच गंगानदीच्या स्तुतिवर काव्ये करणारे म्हटले म्हणजे माधवाचार्य (१६७५) द्विज कमलासांत, जयारामदास, दुर्गाप्रसाद वगैरे होत.

श्रीतलामंगल काव्ये.—ह्या काव्यांचे कर्ते देवशे-
नंदन, तिरयानंद, कृष्णराम, रामप्रसाद, शंकराचार्य हे होत. ह्या काव्यांवर बौद्ध धर्माचा परिणाम झाल्याचे दिसते.

याशिवाय लक्ष्मी, सरस्वती, लहान मुलांची संरक्षक देवता, पत्नीदेवी इत्यादि अनेक देवतासंबंधी स्तुतिपर छोट्टी कवने उल्लेख आहेत.

धर्ममंगल काव्ये.—त्याबप्रमाणे पूर्वी उल्लेखिलेल्या धर्ममंगल काव्यांचे स्वल्पर घटणारे बरेबरे ब्राह्मण कवी मयूरभट्टानंतर होऊन गेले, त्यांपैकी मुख्य म्हटले म्हणजे रामराम, खेलास (१५२७), शीतारामदास (१५२७), प्रभूराम (१५२७), माणिक गंगुली (१५४७), वनराम (१७१३) हे होत. त्यापैकी बहुतेकांच्या काव्यावरून लोकांच्या वारंवार बदलत असलेल्या सामाजिक परिस्थितीचे ज्ञान होते.

दक्षिणराय काव्ये.—दक्षिणराय हा व्याघ्राबा अशि-
घ्राता देव असून त्याबद्दल माधवाचार्य (काल-१७व्या शत-
काचा मध्य) ह्याने कवने रचिली आहेत. यानंतर कृष्णराम, वगैरे कवींनी या देवतेवर थोडी कव्ये रवली.

वर सांगितल्याप्रमाणे तांत्रिक बौद्ध धर्माच्या फळांत अशिक्षित समाजांत रूढ असलेल्या देवतापासना ब्राह्मणांनी हाती घेऊन त्यासंबंधी प्रचलित असलेल्या गोष्टींचा शास्त्रीय आक्षेपानेकांशी मेळ घालून दिला ही गोष्ट चण्डिदेवतेसारख्या देवतांप्रदायाच्या इतिहासावरून लक्षांत येईल. अशा रीतीने हिंदुधर्माने अशिक्षित बहुजनसमाजावर बजन पावले जाऊन प्रभुसंतन्यासारख्या धर्मांधारकांना बराच मार्ग मोकळा झाला व गैरशिक्षित हिंदुधर्मोर्ष पुनरुत्थान झाले.

राजसत्तेचा बंगाली वाङ्मय या स पाठिं वा.—
तेराव्या शतकाच्या आरंभीच पठाणांनी बंगाल प्रांत व्यापून टाकला. ते श्री पुष्कळ दूरवरून आले होते तरी त्यांनी पुन्हा स्वदेशी जायत्याची इच्छा नव्हती. पठाण राजे बंगाली भाषा शिकले व एतेदेशीय समारंथांशी त्यांचा वारंवार निकट संबंध येऊ लागला. अर्थात हिंदु समाजप्रमाणे ब्राह्मणांकून रामायणवहाभारतादि संस्कृत ग्रंथ ऐकणे हे त्यांना फार वेळांचे वाई लागले. व त्यामुळे त्यांनी सज्जत असलेल्या बंगाली भाषेत भाषांतर करव्याकरिता त्यांनी संस्कृत सांगणान्या पंडितांस आश्रय दिला. महाभारताचे पहिले भाषांतर, इ. स. १३२५ च्या सुमारास राज्याधर असलेल्या नसिदादाह नामक बौद्धधराने तयार करविले. ह्या विद्यापतीने नसिरदाहाचे एका कवनांत वर्णन केले आहे. रामायणाचा पहिला

भाषांतरकार कृतिवास हा कोणाच्या पदरी होता हे मिश्रित नाही. स. १४८० च्या सुमारास भागवताचे भाषांतर करणाऱ्या मलहर बसूत हुसेनशाहा बादशहाने 'गुणराज खों' हा किताब दिला. अशा रीतीने ही परंपरा पुष्कळ काळपर्यंत चालू होती. मुसुलमानी बादशहानी उपावेळी बंगाली वाङ्मयास प्रोत्साहन दिले त्यावेळी अर्थातच हिंदू राजांनीहि त्यांचे अनुकरण केले व अशा रीतीने दिवसे-दिवस बंगाली वाङ्मयाची षाड साप्यांनी होऊ लागली.

अशा रीतीने ब्राह्मणधर्मपुनरुज्जीवनाकरिता बंगालच्या मुसुलमानी राजसत्तेची अपत्यक्ष मदत झाली, कारण मुसुलमान राज्यकर्ते राजकारणाशिवाय हिंदूंच्या इतर सामाजिक व धार्मिक बाबतीत—काही अपवाद सोडून देता—हात पालीत नसत, व अशा रीतीने लोकप्रार्थनेच्या ताब्यात समासास योग्य दिशेने नेण्याची सत्ता आली होती व त्याचा फायदा घेऊन ब्राह्मण लोकांनी सर्व समाजामध्ये ब्राह्मणधर्माविषयी पुष्कळ पूज्यभाव उत्पन्न केला.

रामायण, महाभारत, भागवत, इत्यादि ग्रंथांची त्या काळी झालेली बंगाली भाषांतर पाहिली असता हीच गोष्ट दिसून येते. कारण ही भाषांतरे नसून बहुजनसमाजाकरिता नवीन परिस्थितीनुसार नवीन धर्म, नवीन कल्पना इत्यादींनी युक्त अशी स्वतंत्र रूपांतरे आहेत.

कृतिवासः—बंगाली रामायणकार. याच्या चरित्राकरिता 'कृतिवास' (ज्ञा. को. विभाग ११) पहा.

सापतर्षे छापील 'कृतिवासरामायण' हे मूळचे कृतिवासाचे नसून त्यांत सुदृक, प्रकाशक वर्गिनी, त्याचप्रमाणे वैष्णव, शाकंभानुयायांनी पुष्कळ नवीन भाग घुडवून दिलेला दिसतो. व रामायण, महाभारत इत्यादि बहुजनसमाजाकरिता अवतीर्ण झालेल्या प्रयात मागाहूनच्या लेखकांनी नवीन नवीन कल्पना घुसडल्या असल्याचाहि संभव आहे ह्या सर्व गोष्टींचा पूर्ण विचार करता मूळ वाल्मिकी—रामायण व कृतिवासरामायण यांची तुलना केली तर दोन्ही ग्रंथातील अनुक्रमोद्, वाल्मिकी-रामायणातील काही प्रसंग कृतिवास रामायणात गाळलेले व काही प्रसंग नवीन घातलेले, त्याचप्रमाणे दोन्ही ग्रंथातील वर्णनात एकाच प्रसंगाची तफावत इत्यादि गोष्टीवरून कृतिवासरामायण ग्रंथास स्वतंत्र ग्रंथ ध्वनयच प्राप्त आहे. उदाहरणार्थ, रामधनुर्मेग, सीतापरिणय, परशुरामगवैपरिहार इत्यादि प्रसंग कृतिवासरामायणात फारच स्वतंत्र तऱ्हेने वर्णन केले आहेत. त्याचप्रमाणे रामरावणयुद्धातील वर्णेन कृतिवासाने स्वकल्पनेने रंगविले आहेत. अहिरावण-महिरावणाची कथा, हनुमानाचे सूर्ययंत्र हातात घेऊन पळून जाणे इत्यादि प्रसंग कृतिवासाने नवीनच घातले आहेत.

काशिरामदासकृत महाभारत.—कृतिवासरामायणातकेच काशिरामदासकृत महाभारत बंगाली बहुजनसमाजाचे सर्वसाधारण धर्मपुस्तक आहे कृतिवास जितका स्वतंत्र कल्पनेचा, सामान्य जनास समजेल अशा वर्णनशैलीचा, कथानिवेदक

आहे तितकाच काशिराम हा महाभारतातील उपदेश, ग्रंथीर वाण्याने निरनिराळी आव्हाने सांगून मनात पूर्णपूर्ण विश्ववारा धर्मोपदेशक आहे. काशिरामदासाच्या महाभारतांत पूर्वीच्या बंगाली महाभारतातील बराच भाग घेतला आहे काशिरामदासापूर्वी संजय, कर्वाड परमेश्वर, श्रीकर्णेवर्दी, नित्यानंदयोप इत्यादि बंगाली महाभारतकार होऊन सरतेशेवटी काशिरामाने सर्व महाभारतग्रंथान एक स्वरूप देऊन त्यांत थोडी स्वतःची भर घातली.

काशिरामदास याचा जन्म बरद्वान जिल्ह्यात सिंगी या गावी झाला असून त्याचे घराणे कायस्थ असूनहि मोठे विद्वान होते काशिरामास कृष्णराम व गदाधर असे दोन धूषू असून दोघांहि उत्तम कवी होते. काशिरामाचा काळ इ. स. १६४५ चा सुमार मानतात. काशिराम याची चरित्रविवेक माहिती फारशी उपलब्ध नाही.

काशिरामदास हा जरी मूळ बंगाली महाभारतकार नाही तरी त्याची काव्यप्रतिभा जागोजाग प्रकाशते. काही काही ठिकाणी तर त्याने व्यासाच्या महाभारतांत न सापडणारे असे नवीन प्रसंग घातले आहेत त्याचरून त्याला समजाला कदा तऱ्हेचा उपदेश करावयाचा होता हे दिसून येत उदाहरणार्थ, युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञपूर्वी प्रोत्थव्गनी विश्वरूप दारवून केल्या विभीषणगवैपरिहार हा प्रसंग अगदी नवीन असा काशिराम याने घातला आहे. त्याचप्रमाणे स्वतः जार्नेने कायस्थ असून त्याने जागोजागी ब्राह्मण धर्माची स्तुति केली आहे. उदाहरणार्थः—

“ बौर क्रोधे यदुकुल हृदल निवेश ।
 बौर क्रोधे नष्ट हृदल सगरेर वेश ॥
 बौर क्रोधे वलंकी हृदल फलानिधि ।
 बौर क्रोधे लवण हृदल सिलसिदि ॥
 बौर क्रोधे अनक हृदल सर्वभक्ष ।
 बौर पदचिन्ह धरे नारायण वक्ष ॥ ”

' ब्राह्मणाच्या कौपासुळे यादवकुलाचा त्याचप्रमाणे सगर वंशाचा नाश झाला, चंद्राला डाग लागण्याचे कारण व समुद्राला खारटपणा येण्याचे कारण ब्रह्मकंधाच होय. अग्नि हा सर्वभक्ष होण्याचे कारण ब्राह्मणकंधा इतकंच नव्हे तर भगवान् धर्मविष्णूना देखील ब्राह्मणांचे पदचिन्ह आपल्या वक्षस्थलावर धारण करावे लागले ”

राजा परिक्षिति हा तक्षकदेशासुळे मृत होईल असा ब्रह्मशाप त्यास मिळाला होता. ह्या प्रसंगा काशिरामाने असे वर्णन केले आहे की “ राजा परिक्षितीत ठरलेल्या सुदतीत कौणीच सर्पदेश करण्यास येईना. म्हणून ब्रह्मशाप जोडा होतो की काय म्हणून त्यात काळजी लागली व त्यावेळी तो खात असलेल्या एका बौरातील एक आळी पाहून तो म्हणालाः—

“ एद पोका तक्षक हृदक एरक्षण ।
 दंशुक आमारे रहुक ब्राह्मणवचन ॥

“प्राणगाना शब्द खोटा होण्यापेक्षा ही आळी शावक्षणीं सर्वरूप धारण करून मला दंग करुं दे ! ” मूळ भाषांच्या महामाभारतांत अशा प्रकारचे वर्णन नाहीं.

मलधर वसुधन भागवतः—या दोन्ही काव्यांच्या खालोखाल असलेला ग्रंथ म्हटला म्हणजे भागवत हा होय. विशेषतः वेगवेगळ्या भागांत हा मुख्य आधारग्रंथ होय.

गोकुळांतला कृष्णलीला, राधाकृष्णप्रेमाचे गूढरहस्य इत्यादि अनेक विशिष्ट गोष्टींनी भागवत हा एक जगमान्य ग्रंथ झाला आहे. अक्षया चतुर्दश संस्कृत ग्रंथांचे बंगाली भाषांतर करणारा हुसेनशाहा बादशहाचा भाषित मलधर वसुधनाना एक कायस्थ जातीतील पण्डित होता; त्याने राजाज्ञेवरून इ. स. १८६० च्या सुमारास ते संपादिले.

मलधर वसुधो भाषावद्धति आणि वर्णनशैली अप्रतिम आहे. बंगाली भागवत हे रामायण-महामाभारतादि ग्रंथाप्रमाणेच शब्दसः भाषांतर नाहीं. मूळ संस्कृत भागवतात उल्लेख नसलेली राधा मलधरवसुधने आपल्या बंगाली भागवतात समाविष्ट केली आहे, व ह्या दृष्टीने राधाकृष्णप्रेमपर कार्यां करणाऱ्या कर्मीचा मलधरवसुध हा अमेसर होय.

मार्कंडेयवर्णन ह्या संस्कृत पुराण ग्रंथाचो देखील बंगाली भाषांतर ह्या कालात झाले. त्याचप्रमाणे कृत्तिसप्त, काशिराम, व मलधरवसुध्यांच्या मागून बंगाली रामायण, महाभारत, भागवत करणारे पुष्कळ लहानमते कवी होऊन गेले, परंतु ह्या मूळ तीन कर्मींची लोकप्रियता कोणामुळे कमी झाली नाहीं. व अशा रीतीने एकंदर समाजहि वराच सुसंस्कृत होऊन पुढील चैतन्यप्रभूच्या उपदेशांचे मर्म अखंडपण्यास तयार झाले.

१८ व्या अण १५ व्या शतकांतल इतर वाङ्मयांमध्ये व वैष्णव वाङ्मयांमध्ये जो महत्त्वाचा फरक आढळतो तो ह्या की वैष्णवेतर वाङ्मय हे अखिल जनतेकरितां नव्हते. सुतोशीन समाजालाच या वाङ्मयाच्या मंदिरांत प्रवेश करता येत असे पण वाङ्मयातील हे ब्यंग नाहींसे करून वाङ्मयाचे द्वार सर्वे जनतेला खुले करून देण्याची महत्त्वाची कामगिरी वैष्णव वाङ्मयांत घडवून आणली. ही कर्ति पदवून आणणान्यांमध्ये चैतन्याला अग्रस्थान दिले पाहिजे. चैतन्यदेव जगाच्या रंगभूमीवर शब्दछायापूर्वी, बंगालमध्ये बौद्ध धर्माचे कर्मी भारत प्रमाणांत बरेच होते. त्याचप्रमाणे ब्राह्मणांच्या हातातहि धर्माची सुद्धे असल्यामुळे ते सागतील तो धर्म अशी स्थिति झाली होती. तथापि या दोन्ही धर्मांमध्ये जो फर्म-ठपणा आला होता त्याविषयहि चैतन्याच्या पूर्वीच प्रतिक्रिया सुरू झालेली होती बौद्ध धर्माप्रथे, महायान पंथ निर्माण होऊन त्याने बौद्ध धर्माचे अर्कांचे तत्त्व घुसवून देऊन मूर्तिपूजा अस्तित्वांत आणण्याची चळवळ सुरू केली होती व तिला यशहि येत चालले होते. इकडे हिंदुधर्मांमध्येहि ब्राह्मणप्रणीत आचारांच्या विद्वद चळवळीचे बों पेरले गेले होते. अशा संघिकांच्या सुमारास चैतन्य हा जन्माला आला (चैतन्याच्या चरित्रासंबंधी वी माहिती ज्ञानकोश विभाग १३ यात पहा). चैतन्यने कृष्णमूर्तीला प्राधान्य देऊन, मुळे मिळवण्याचा सर्वांत सोपा उपाय म्हणजे श्रीहरिवर जनन्य श्रद्धा ठेवून त्याची भाक्ति व नामसंकीर्तन अर्हानिश्च करणे हा होय असे प्रतिपादन केले; त्याचप्रमाणे हिंदुधर्मातील जातिभेदांचे बंड मोडून त्याने आपल्या भक्तिपंथात सर्वांना योग्याची सुभा ठेवली. अशा रीतीने सर्वांना

आहेत. गोविंददास हा धार्मिक प्रवृत्तीचा अमलपामुळे, त्याच्या वर्णनातहि ही प्रवृत्ती दृग्गोचर झाल्याविना रहात नाही. कन्याकुमारीजवळील समुद्राने वर्णन त्याने फार सुंदर केलेले आहे.

ताम्रपर्णी पार हृथ्या समुद्रेर धारे ।
प्रभु कन्याकुमारी नलिला देखिवारे ॥
पर्वत कानन देश नाहि सेहंडाह ।
केवल सिंधुर शब्द सुनियारे पाह ॥
हे हे शब्दे समुद्र होके छे निरंतर ।
कि कव अधिक शेखा सकली सुंदर ॥
देखिवार किछु नाह तयापि शोभन ।
शेखाने सौंदर्य देखे शुद्ध यार मन ॥

गोविंदासाच्या ग्रंथात धर्मवैपयक संकुचित मते आढळून येत नाहीत.

गोविंदासाच्या ग्रंथाशिवाय चैतन्यचरित्रपर दुसरा ग्रंथ वृन्दावनदासाचा 'चैतन्यभागवत' होय. हा ग्रंथ चैतन्यचरित्रपर ग्रंथांमध्ये अधिक विश्वसनीय असून वैष्णव पंथात याला फार मान आहे. या ग्रंथात सर्वत्र पदार छंद वापरलेला असून सुमारे २५००० ओळी कविता आहे. चैतन्य हा परमेश्वरी अवतार होय असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न वृन्दावनदासाने या ग्रंथात केलेला आढळतो. पण हे मत मान्य नसपाच्याची जी त्याने निंदा केली आहे ती अति जहाल व अत एव अक्षम्य अशी आहे. या ग्रंथाचा तात्कालीन परिस्थिति समजण्याच्या कार्यांफार उपयोग आहे. शिवाय चैतन्याच्या प्रसिद्ध अनुयायांची माहितीहि यांत आली असल्यामुळे या ग्रंथाला अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

जयानंदाचा चैतन्यमंगल हा चैतन्यचरित्रपर तिसरा ग्रंथ होय. जयानंद हा बंगालचा १६ व्या शतकातील प्रसिद्ध स्मृतिकार जो रघुनंदन त्याच्या कुळात, १५१३ साली जन्मला. याने चैतन्याचे जे चरित्र लिहिले त्यांत ऐतिहासिक परिस्थितिविषयक उल्लेख आहेत. तसेच चैतन्यासंबंधी याचे अनेक माहिती दिलेली आहे तीत व वृन्दावनदासाच्या व दुसऱ्या लोकांच्या चैतन्यासंबंधीच्या इकीकतीत फरक आढळतो.

पण या तिन्ही चरित्रकारांवेसां शीलाने व ज्ञानाने श्रेष्ठ अशा कृष्णदासाने लिहिलेला 'चैतन्यचरितामृत' हा ग्रंथ अत्यंत श्रेष्ठ होय. कृष्णदास हा १५१७ साली एका गरीब कुळांत जन्मला. वयाच्या १६ व्या वर्षी, मीनकेतन राम दास नांवाच्या वैष्णव साधूच्या प्रदक्षर्णाचा त्याच्या मनावर अचरा परिणाम होऊन तो विरक्त बनला. त्याने गोविंदलीलामृत नांवाचा संस्कृत पद्यग्रंथ व कृष्णकण्ठीमृतावर पद्यमय टीका, संस्कृतमध्ये लिहिली आहे. त्यावरून त्याची प्रतिभ व पांडित्य हे गुण दिसून येतात. त्याशिवाय त्याने बंगाली मध्ये अद्वैतसूत्रकड्या, रक्षकपवर्णन, रागमयीकणा इत्यादि पद्यग्रंथ लिहिले असून त्यांतील काही भाग गद्य भाषेवरार

त्याचे प्रमुख दर्शवितो. वयाच्या ७९ व्या वर्षी त्याने चैतन्यचरितामृत हा ग्रंथ लिहावयास वेतला. व तो अत्यंत चिकाटीने पुरा केला. बंगाली भाषेत 'इतका' परिश्रमपूर्वक लिहिलेला व विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ त्यापूर्वी झाला नाही असे म्हटले तरी चालेल. पण यांतील भाषा शुद्ध बंगाली नाही. भाषेत संस्कृत शब्दांचा भरणा फार आहे. त्यामुळे या ग्रंथाचा वाह्यभाषा दृष्टीने योग्यता कमी झाली आहे. यात १५०५० द्विचरणी छोक असून ग्रंथाचे आदि, मध्य व अंत असे तीन भाग आहेत. यात वैष्णवधर्माची व चैतन्याची धार्मिक मते अत्यंत विस्तृत रीतीने प्रतिपादन केलेली आढळतात. आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या दिवसात चैतन्याला नेहमी एखाद्या साऱ्या प्रसंगाने सुद्धा कधी समाधि लागत असे याचे फारच सुंदर वर्णन या ग्रंथात केलेले आहे. काम व प्रेम यामधील भेद याने खालील चरणात फार बहारीने वर्णन केलेला आहे.

काम प्रेम दोहानार विभिन्न लक्षण ।
लोह आर हेम ये छे स्वकपविलक्षण ॥
आरसेंद्रियप्रति इच्छा तारे बलिकाम ।
कृष्णद्विय प्रीति इच्छा तार प्रेमनाम ।
कामे रतात्पर्य निजसंभोग केवल ॥
कृष्णसुखतरापर्यमान प्रेमत प्रबळ ।

तसेच चैतन्याची वृन्दावनात तो गेला असता काय स्थिति झाली याबद्दल उत्कृष्ट व काव्यमय वर्णन कृष्णदासाने केले आहे.

होती. रघुनाथदास हा राजगुप्त असून त्याने अनेक ह्यालम-
पेक्षा सोसून वेतासपद प्राप्त करून घेतले. याची गोस्वामी-
मध्ये गणना होते. याने संस्कृताने २९ ग्रंथ लिहिले असून
राधाकृष्णविलासावर सुंदर गीते केलेली आहेत. रूप व सना-
तन हे हुतेनशब्दाच्या पदरी मंत्री होते. पण चैतन्याच्या उप-
देशाने त्यांना संसाराचा बोट पळवून वे विरक्त पडले. त्यांनी
बरेच संस्कृत ग्रंथ लिहिले आहेत. याशिवाय इतर चैतन्य-
भक्त्यामध्ये श्रीनिवासाचार्यांचे नाव प्रामुख्याने आढळते. हरि-
दास नावचा दुसरा एक वैष्णवग्रंथी साधु जातोयें सुमुलमान
होता. त्याने चैतन्याचे शिष्यत्व परकरत्यामुळे त्याच्या
गांवच्या सुमुलमान मॅगिस्ट्रेटने त्याला अनोनात ठळकें,
तथापि त्याने चैतन्यमार्ग सोडली नाही.

श्यामानंद नावाच्या एका वैष्णव ग्रंथी साधुने बरीच
पद्ये रचली आहेत. याशिवाय या शिष्यमार्गेंतली गदाधर
(१४८६-१५१४), उदारणदत्त (जन्म १४८१), लोक-
नाथदास गोस्वामी, गोपालमठ इत्यादिकांची वरिष्ठहि लिहिली
गेली आहेत. १६१७ व्या शतकात जे अनेक चरित्रग्रंथ
प्रसिद्ध झाले त्यांपैकी महत्त्वाचे ग्रंथ येथेप्रमाणे:-नरहरी-
चक्रदासाचा भक्तिरत्नाकर—हा ग्रंथ प्रमाणभूत समजला
जातो अर्थात अनेक ग्रंथ असून यात वैष्णव धर्माची तत्त्वे, सुंदर
रीतीने प्रहित केलेली आहेत. याशिवाय नरहराने नरोत्तम-
विलास नामक ग्रंथ लिहिला असून तो भक्तिरत्नाकरापेक्षा-
हि भायेच्या बाबतीत सरत आहे. नरहरी हा जाडा संस्कृत
पंडित होता. नित्यानेददासाचा प्रेमविलास हाहि मोठा
ग्रंथ आहे. इ. १७ व्या शतकात लिहिला गेला. यात श्री-
निवास व श्यामानंद यांची चरित्रे आलेली आहेत. जदु-
नंदनदासकृत कर्णानुत (१६०७)—यात श्रीनिवासाचार्य व
त्याच्या शिष्याची हकीकत आली आहे; पुढपात्तमसिद्धात
बागोशकून वंशीशिक्षा (१७१६)—यात चैतन्याचा अनु-
यायी वंशीदास याची हकीकत आली आहे; गोपीवल्लभदास-
कृत रसिकमंडपक उर्फ रसिकानंदाचा जीवनवृत्तांत—जग-
ज्जीवननिष्ठाचा मनोसंतोषिणी ग्रंथ; यात चैतन्याच्या सिध्द
व पूर्व वेमालमधील प्रसासाचे मनोहर वर्णन आहे. याशिवाय
चूडामणिकृत चैतन्यवीरत, शंकरमठकृत निमार्शिन्यास,
लोकनाथदासकृत सीताचरित इत्यादि अनेक ग्रंथ उपलब्ध
आहेत.

वैष्णव धर्मावर अनेक ग्रंथ संस्कृतात लिहिले गेले आहेत.
वेमाली भाषेन या विषयावरील अनेक ग्रंथांपैकी प्रमुख ग्रंथ
बृहणे अकिचनदासकृत भक्तिरसाग्निष्ठा, अच्युतदासकृत
गोपीभक्तिरसागाता, आनंददासकृत रसचूडामणिव, पसेददासन,
गुह्यतंत्र, गौरसदासवसुकृत प्रेमभक्तिसार, गोपीनाथाचा
सिद्धसार, नरोत्तमदासाचा प्रेमभक्तिभंडिका, प्रेमामंदकृत
मनशिक्षा, रामगोपाळकृत चैतन्यतत्त्वसार, अनंतरामदासकृत
क्रियायोगसार, नंदविशोरदासकृत वृंदावनलीलामृत, व
रसगुणकलिका, बलरामदासकृत वृष्णलीलामृत इत्यादि होत.

पण वैष्णव वाङ्मयामध्ये अर्थात मद्रवाचा भाग म्हणता
म्हणजे पशाचा होय. या पद्यांत मुख्यत वृंदावनांतली कृष्ण-
लीलांचे वर्णन आलेले असते. कृष्णाने गोपालाच्या संमतीत
काढलेले आपुण, त्याला माणण्याचे कंसाचे प्रयत्न, राधाकृष्ण-
प्रेम, इत्यादि विषय या पद्यातून आढळतात. त्यातल्या
त्यात कृष्णच्या बाललीलावर तर असेलच पर्ये झालेली
आहेत. या पद्याचे कृषिगोष्ठ, देवगोष्ठ, उत्तरगोष्ठ, इत्यादि
अनेक भाग पाडण्यात आलेले आहेत. ही पद्ये बरबर दिस-
ण्यात जरी वैयर्थिक दिसतात तरी ती मूळत आध्यात्मिक
आहेत. राधाकृष्णप्रणयावरील पद्ये अनेकानात असून ती
अत्यंत मनोहर आहेत. राधेची कृष्णावरील प्रीति म्हणजे
आत्म्याची परमात्मपदे कीन होण्यासाठी चाललेली पडपड
ही न. या टोपीने राधेकृष्णाच्या प्रणयलीलाचा अर्थ लावला
म्हणजे या पद्यांचे खरे महत्त्व कळून येते. चैतन्याची कृष्णा-
वरील अद्वितीय प्रीति, कृष्णाच्या स्वरूपात विलीन होण्याची
त्याची धडपड, मेघ अगर समुद्र अगर एखादी सुंदर वस्तु
पाहिली असता चैतन्याला समाधि लागणे या सर्व चैतन्य-
लीला राधेच्या स्वरूपात वर्णिलेल्या आहेत की काय असा
भास या पद्याबाबताने होतो. ही पद्ये वाचत असताना
त्यांतोळ प्रेमभावनाच्या ज्या सूक्ष्म छटा दृष्टीत पडतात
त्यायोगाने मनावर एक प्रकारचा पवित्र संस्कार होतो व
उच्च व विदग्ध प्रेमाच्या साग्न उपात बिह्वर करीत असल्याचा
भास होतो. मनुष्याच्या अंतःकरणतील प्रीतीचा पारा किती
उच्च चढविना येईल हें या पद्यावरून उत्तम रीतीने कळते.

अशा प्रकारची प्रेमापद्ये करणाऱ्या अनेक पद्यकारांनी
गोविंददास (१२२०-१६१२) याचा नंबर पहिला लावला.
याची राधाकृष्णपर गाथी व्रज भाषेत लिहिलेली असून ती
अत्यंत कौम्यूर आहेत. भाग्यलालिय, सहज साधलेला
प्रास, कोमल भावना या बाबतीत श्रीदासाइतकीच गोविंद-
दासाची योग्यता आहे यांत संशक नाही. या पद्याशिवाय
गोविंददासाने संस्कृतात भंगीतमाधव व कर्णभूत हे दोन
काव्यमय ग्रंथ लिहिलेले आहेत. गोविंददासाच्या पद्याचा
नमुना म्हणून एक पद्य खाली देत आहो.

याहूक आणि गुरुगहन मन रंजतु दुःखन किये नाही केला
याहूक लागी कुलवतीवरत समापल,लाजे तिलाजलदेत ॥
सजवि जानु कठिणु कठिणु पराण ।
व्रजपूर परिहरि याओशरी हरे सुनदने वाहि वाहिराण ॥
यो मनु सरत समापम सागस मणिमय प्रादिर डोडी ।
कंठक कुंजे भागि निशिवाभर पधु नेहारत मोरी ॥
याहूक लागी चलदेत बरोणे पडल कवि मणिमंनिर
कवि मानि ।

गोविंददास अण वैद्यन सोदित विठ्ठलाचा दह अनुमाने ॥
गोविंददासाच्या खालोखाल ज्ञानदास व बलरामदास
यांचे नंबर लायतात, या दोघ्नी पद्यकारांनी आपल्या पद्यात
श्रीदासाचे अनुकरण केलेले आढळते. जदुनंदनदास (जन्म

आहेत. गोविंदादा हा धार्मिक प्रवृत्तीचा अनन्यामुळे, त्याच्या वर्णनासाठी ही प्रवृत्ति टुंगोचर झाल्याविना रहात नाही. कन्याकुमारीजवळील समुद्राचे वर्णन त्याने फार सुंदर केलेले आहे

ताम्रपर्णी पार हण्या समुद्रे धारे ।
प्रभु कन्याकुमारी चलिआ देखिवारे ॥
पर्वत कानन देश नाहि रेड्डीहारे ।
केवल सिंधुर शब्द सुनिवारे पाडे ॥
हं हं शब्दे समुद्र चाकिछे निरंतर ।
कि कव अधिक शेखा सकळी सुंदर ॥
देखिवार किछु नाइ तयापि सोमन ।
शेखाने सौंदर्य देखे शुद्ध यार मन ॥

गोविंदादाच्या ग्रंथात धर्मोपदेशक संकुचित मते आढळून येत नाहीत.

गोविंदादाच्या ग्रंथाशिवाय चैतन्यचरित्रपर दुसरा ग्रंथ वृंदावनदासाचा 'चैतन्यभागवत' होय. हा ग्रंथ चैतन्यचरित्रपर ग्रंथामध्ये अधिक विश्वसनीय असून वैष्णव ग्रंथात बाला फार मान आहे. या ग्रंथात सर्वत्र पदार छंद वापरलेला असून सुमारे २५००० ओळी कविता आहे. चैतन्य हा परमेश्वरी अवतार होय असे सिद्ध करण्याचा ब्रजल वृंदावनदासाने या ग्रंथात केलेला आढळतो. पण हे मत मान्य नसणाऱ्यांची जी स्थाने निंदा केली आहे ती अति जहाल व अत एव अक्षम्य अशी आहे. या ग्रंथाचा तात्कालीन परिस्थिती समजण्याच्या कामी फार उपयोग आहे. शिवाय चैतन्याच्या प्रसिद्ध अनुयायांची माहितीही यात आली असल्यामुळे या ग्रंथाचा अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

जयानंदाचा चैतन्यमंगल हा चैतन्यचरित्रपर तिसरा ग्रंथ होय जयानंद हा बंगालचा १६ व्या शतकातील प्रसिद्ध स्मृतिकार जो रघुनंदन त्याच्या कुळात, १५१३ साली जन्मला. याने चैतन्याचे अचरित्र लिहिले त्यात ऐतिहासिक परिस्थितीविषयक उल्लेख आहेत. तसेच चैतन्यासंबंधी याने जी माहिती दिलेली आहे तीत वृंदावनदासाच्या व दुसऱ्या लोकांच्या चैतन्यासंबंधीच्या हकीकतीत फरक आढळतो.

पण या तिन्ही चरित्रकारांपेक्षा बालाले व ज्ञानाने श्रेष्ठ अशा कृष्णदासाने लिहिलेला 'चैतन्यचरितामृत' हा ग्रंथ अत्यंत श्रेष्ठ होय. कृष्णदास हा १५१७ साली एका गरीब कुळट जन्मला. वयाच्या १६ व्या वर्षी, मीनकेतन रामदास नावाच्या वैष्णव साधूच्या प्रबचनाचा त्याच्या मनावर अचरा परिणाम होऊन तो विरक्त बनला. त्याने गोविंदली-न्यामृत नावाचा संस्कृत पद्यग्रंथ व कृष्णकर्णामृतार पद्यमय टीका, संस्कृतमध्ये लिहिली आहे. त्यावरून त्याची प्रतिभा व पांडित्य हे शुभ दिसून येतात त्याशिवाय त्याने बंगाली-मध्ये अद्वैतसूत्रवृत्त, स्वरूपवर्णन, राममयीकथा इत्यादि गद्यग्रंथ लिहिले असून त्यातील काही भाग गद्य भाषेवरील

त्याचे प्रभुत्व दर्शविताना, वयाच्या ७६ व्या वर्षी त्याने नीत-न्यचरितामृत हा ग्रंथ लिहाण्यास चेतन. व तो अत्यंत चिकाटीने पुरा केला. बंगाली भाषेत इनका' परिश्रमपूर्वक लिहिलेला व विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ त्यापूर्वी झाला नाही असे म्हटले तरी चालेल पण यातील भाषा शुद्ध बंगाली नाही भाषेत संस्कृत शब्दाचा भरणा फार आहे. त्यामुळे या ग्रंथाची वाङ्मयाच्या दृष्टीने योग्यता कमी झाली आहे. यात १५-१० द्विचरणी श्लोक असून ग्रंथाचे आदि, मध्य व अंत असे तीन भाग आहेत. यात वैष्णवधर्माची व चैतन्याची धार्मिक मते अत्यंत विस्तृत रीतीने प्रतिपादन केलेली आढळतात आप-त्या आधुन्याच्या शैवधर्मात दिवसोदय चैतन्याला केवळ एखाद्या साऱ्या प्रसंगांने सुद्धा कधी समाधि लागत असे याचे फारच सुंदर वर्णन या ग्रंथात केलेले आहे. काम व प्रेम यामधील भेद याने खालील चरणात फार बहारीने वर्णन केलेला आहे.

काम प्रेम दोहारेर विभिन्न लक्षण ।
लोह आर हेम ये हे स्वरूपविलक्षण ॥
आर्सेंद्रियप्रति इच्छा सारे बलिकाम ।
कृणंद्रिय प्रीति इच्छा सार प्रेमनाम ।
कामे स्तारपर्ये निजसंभोग केवल ॥
कृष्णसुखतासपर्येमात्र प्रेमत प्रबल ॥

तसेच चैतन्याची वृंदावनास तो गेल्या असता काय स्थिती झाली याबद्दल उत्कृष्ट व काव्यमय वर्णन कृष्णदासाने केले आहे.

या चार महत्त्वाच्या चैतन्यपर चरित्रग्रंथांच्या खालोखाल लोचनदासाचा चैतन्यमंगल हा ग्रंथही प्रसिद्ध आहे. पण त्याची प्रसिद्धि त्यातील गोष्टीपेक्षा अगद तत्त्वप्रतिपादनापेक्षा लोचनदासाच्या काव्यपटुत्वावरच अवलंबून आहे. हा सर्व ग्रंथ अद्यापीही गाण्यान येतो असे म्हणतात. यातील काही प्रसंग तर अत्यंत काव्यपूर्ण आहेत सन्यास घेण्यापूर्वी चैत-न्याच्या व त्याच्या बायकांच्या मध्ये झालेला संवाद वानहयास बरील विधानाची सत्यता पटेल. हा संवाद हृदयाला फातर फोडणारा व काव्यमय आहे. लोचन हा स. १५२९त जन्मला व १५८९ साली वारला. चैतन्यमंगलाशिवाय त्याने दुर्लभ-सार नावाचा ग्रंथ व बरीच सुंदर पद्ये लिहिली.

चैतन्यप्रमाणेच त्याच्या प्रसिद्ध शिष्यांवर- निरयानंद व अद्वैताचार्यांवर-बरेच चरित्रपर ग्रंथ झाले. वैष्णवांच्या सर्व चरित्रग्रंथांत निरयानंदासंबंधीची माहिती आलेली आहे. अद्वैताचार्यांच्या चरित्रपर असे कृष्णदासाचा बाह्यतीलामून, श्यामदासाचा अद्वैतमंगल, ईशान नागराचा अद्वैतप्रकाश, हरिदासाचा अद्वैतमंगल, व नरहरीदासाचा अद्वैतविलास हे ग्रंथ होत. चैतन्याच्या शिष्यशाखेन, नरोत्तमदास, रघुनाथदास यांच्यासारखी अनेक राजगणराण्यांतील माणसे व रुद्र,सनातन यांच्यासारखी मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागेवरील माणसे

होती. रघुनाथदास हा रामजुन असून त्याने अनेक हाल-अपेष्टा सोसून वैराग्यपद प्राप्त करून घेतले. याची गोस्वामी-मार्थ्य गणना होते. याने संस्कृताने २९ ग्रंथ लिहिले असून राधाकृष्णविलासावर सुंदर गीते केलेली आहेत. रूप व सनातन हे हुसेनशहाच्या पदरी मंत्री होते. पण चैतन्याच्या उपादेशाने त्यांनी संसाराचा बोट यऊन वे किरक घनले. त्यांनी अरब संस्कृत ग्रंथ लिहिले आहेत. याशिवाय इतर चैतन्य-भक्त्यार्थ्य श्रीनिवासाचार्यांचे नाव प्रामुख्याने आढळते. हरिदास नायकाचा दुसरा एक वैष्णवपंथी साधु जातोने मुमुक्षुमान होता. त्याने चैतन्याचे शिष्यत्व परकरल्यामुळे त्याच्या गांवच्या मुमुक्षुमान मॅजिस्ट्रेटने त्याला अनीनात छळले, तथापि त्याने चैतन्यभक्ति सोडली नाही.

श्यामानंद नावाच्या एका वैष्णव पंथी साधुने बरीच पद्ये रचली आहेत. याशिवाय या शिष्यामालेतील गदाधर (१४८६-१५१४), उदारधरदास (जन्म १४८१), लोकनाथदास गोस्वामी, गोपालमठ इत्यादिकांची वरिष्ठेहि लिहिली गेली आहेत. १६१७ व्या शतकात जे अनेक चरित्रग्रंथ प्रसिद्ध झाले त्यांपैकी महत्त्वाचे ग्रंथ येणप्रमाणे:-नरहरी-चक्रदासाचा भक्तिरत्नाकर—हा ग्रंथ प्रमाणभूत समजला जातो. हा प्रबंध ग्रंथ असून यात वैष्णव धर्माची तत्त्वे, सुंदर रीतीने प्रथित केलेली आहेत. याशिवाय नरहररीने नरोत्तमविलास नामक ग्रंथ लिहिला असून तो भक्तिरत्नाकरापेक्षाहि भाषेच्या बाबतीत सरस आहे. नरहरी हा जाडा संस्कृत पंडित होता. नित्यानंददासाचा प्रेमविलास हाहि मोठा ग्रंथ आहे. हा १७ व्या शतकात लिहिला गेला. यात श्रीनिवास व श्यामानंद यांची चरित्रे आलेली आहेत. जटुनंदनदासकृत कर्णाभूत (१६०७)—यात श्रीनिवासाचार्य व त्याच्या शिष्यांची हकीकत आली आहे; पुढोपेक्षासिद्धांत बागीशकून वंशीशिक्षा (१७१६)—यात चैतन्याचा अनुयायी वंशीदास याची हकीकत आली आहे; गोपांबल्लभदासकृत रसिकमंजुल उर्फ रसिकानंदाचा जीवनवृत्तांत—जग-जीवनमिथाचा मनोभंतीपिनी ग्रंथ; यात चैतन्याच्या सिध्द व पूर्व बंगालमधील प्रवासाचे मनोहर वर्णन आहे. याशिवाय चूडामणीकृत चैतन्यचरित, शंकरमठकृत निमार्गसंन्यास, लोकनाथदासकृत सीताचरित इत्यादि अनेक ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

वैष्णव धर्मावर अनेक ग्रंथ संस्कृतात लिहिले गेले आहेत. बंगाली भाषेने या विषयावरील अनेक ग्रंथांपैकी प्रमुख ग्रंथ म्हणजे आर्कचनदासकृत भक्तिरसामिका, अच्युतदासकृत गोपीभक्तिरसाता, आनंददासकृत रसचूडार्णव, पसेददासन, गुप्तनाथ, गौरसदासवसुकृत प्रेमभक्तिसार, गोपीनाथाचा सिद्धांतर, नरोत्तमदासाचा प्रेमभक्तिचंद्रिका, प्रेममंदकृत मनशिक्षा, रामगोपाळकृत चैतन्यतत्त्वसार, अनंनरामदत्तकृत क्रियायोगसार, नंदकिशोरदासकृत वृंदावनलीलामृत, व रसपुष्पकलिका, बलरामदासकृत कृष्णलीलामृत इत्यादि होत.

पण वैष्णव वादनयामध्ये अंतर्गत महत्त्वाचा भाग म्हटला म्हणजे पद्याचा होय. या पद्यात मुख्यत. वृंदावनातील कृष्ण-लीलांचे वर्णन आलेले असते. कृष्णाने गोपाळाच्या सैंगतीत काढलेले आवाप्य, त्याला मारण्याचे कंठाचे प्रयत्न, राधाकृष्ण-प्रेम, इत्यादि विषय या पद्यातून आढळतात. त्यातल्या त्यात कृष्णाच्या बाळळीलावर तर असंख्य पद्ये झालेली आहेत. या पद्याचे कृपिगोष्ठ, देवगोष्ठ, उत्तरगोष्ठ, इत्यादि अनेक भाग पाडण्यात आलेले आहेत. हा पद्ये बरवर दिसण्यात जरी वैयक्तिक दिसतात तरी ती मूळत आध्यात्मिक आहेत. राधाकृष्णप्रणयावरील पद्ये अनेकतात असून ती अंतर्गत मनोहर आहेत. राधेची कृष्णावरील प्रीति म्हणजे आध्यात्मी प्रेमसमपदा कीन हाण्यासाठी चाललेली धडपड होत. या हट्टीने राधेकृष्णाच्या प्रणयलीलाचा अर्थ लावला म्हणजे या पद्यांचे सारे महत्त्व कळून येते. चैतन्याची कृष्णावरील अद्वितीय प्रीति, कृष्णाच्या स्वरूपात दिलीत होण्याची त्याची धडपड, मेघ अंगर समुद्र अंगर एखादी सुंदर वस्तु पाहिली असता चैतन्याला समाधि लागणे या सर्व चैतन्य-लीला राधेच्या स्वरूपात वर्णिलेल्या आहेत की काय असा भास या पद्यावचनाने होतो. ही पद्ये वाचन असताना त्यातील प्रेमभावनाच्या ज्या सूक्ष्म छटा दृष्टीस पडतात त्यायोगाने मनोहर एक प्रकारचा पवित्र संस्कार होतो व उच्च व दिव्य प्रेमाच्या साक्षर उपात विहार करीत असल्याचा भास होतो. मनुष्याच्या अंतःकरणाले प्रीतीचा पारा कित्ती उच्च चढविना येईल हें या पद्यावरून उत्तम रीतीने कळते.

अशा प्रकारची प्रेमपर पद्ये करणाऱ्या अनेक पद्यकारांत गोविंददास (१६२०-१६९२) याचा नंबर पहिला लागतो. याची राराकृष्णपर गाणी ब्रज भाषेत लिहिलेली असून ती अर्थत कर्णमधूर आहेत. भागालासिध्द, सद्भज साधलेला प्राप्त, कोसल भोवना या बाबतीत चंडीदासाद्वितीत गोविंददासाची योग्यता आहे यात शंका नाही. या पद्याशिवाय गोविंददासाने संस्कृतात धर्मसमाधेय व कर्णाभूत हे दोन काव्यग्रंथ ग्रंथ लिहिलेले आहेत. गोविंददासाच्या पद्याचा नमुना म्हणून एक पद खाली देत आहो.

याहक लागि गुहर्मजन मन रंजनु हृजन किये नाहि केर ।
याहक लागि कुलवतीबरत चमपल, लामे तिला मलिदेत ॥
सजनि जानु कठिण कठिण पराण ।
ब्रजपूर परिहरि याओरुते हरि ज्ञानदने नाहि याहिराण ॥
यो मल्ल सरस समामग लागस मगिमय मोदिर छौडो ।
कंठक कुंजे जागि निनिवासर पशु नेहारत मोरो ॥
याहक लागि यलझे वरणे पडल क भे मगिमगिर
करि मानि ।

गोविंददास भण जेचन सोदिन विष्टुवा इह अनुमानि ॥
गोविंददासाच्या खालोखाल ज्ञानदास व बलरामदास यांचे नंबर लागतात. या दोन्ही पद्यकारांनी आपल्या पद्यात चंडीदासांचे अनुकरण केलेले आढळते. जटुनंदनदास (जन्म

१५३७) याचींहि पद्ये चांगळी आहेत. पठाक्षिषाय त्याने कर्णानंद नावांना ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिला, व कृष्णदास कविराजकृत गोविंदलीलामृत व रूपगोस्वामीकृत विदग्ध-माधव नाटक या दोन संस्कृत ग्रंथांचे बंगाली पद्यांत भाषांतर केले. रायशेखर हा १८ व्या शतकांत होऊन गेला. याचीं पद्येहि अत्यंत भावनापूर्ण असून काव्यमय आहेत. जनन्यामदासाचीं पद्ये बंगालमध्यें फार प्रसिद्ध आहेत. अनंतदासाचीं ४७ पद्ये उपलब्ध असून तींहि अतिशय लोकप्रिय आहेत. बंशीवादन या प्रख्यात पद्यकाराची ३८ पद्ये उपलब्ध असून तीं बंगालमध्यें आवडीने गायली जातात. हा १४९८ सालीं जन्मला. वसुधोप, माधवधोप व गोविंदधोप या तिघांहि भावांनीं सुंदर पद्ये रचिलीं असून त्यापैकीं वसुधोपात्री चैतन्यस्तुतिपर पद्ये प्रसिद्ध आहेत. चैतन्याचा आवडता शिष्य नरहरी सरकार (१४८७-१५४०) यानेहि चैतन्य-स्तुतिपर सुंदर पद्ये रचिलेलीं आहेत प्रेमदासानें वैष्णव-भक्तिपर मनोहर पद्ये रचिलीं असून कविकर्णपूरकून चैतन्य-संद्रोदय या संस्कृत नाटकाचें बंगाली पद्यांत भाषांतर केले आहे. ओरिसाचा प्रधान रायरामानंद याची बंगाली पद्ये अत्यंत रमणीय अशीं आहेत. या पद्यांत आध्यात्मिक अर्थ भरलेला आहे. याचें एक प्रसिद्ध पद्य खालीलप्रमाणें आहे

पहिलेहि राग नयन भंगे भेल ।
अनुदिन वाटल, अवर्षे ना गेल ।
ना सो रमण ना ह्याम रमणी ।
दुडू मने मनोभंग पविल मानि ॥
ए क्षणि से सब प्रेयकाहिणी ।
कानू ठामे कहुप विछारव जानी ।
ना खोबल दुति ना खोत्रल आन ।
हुडुको मिलन मन्वर्थ यांबयाव ॥

बेला. याशिवाय गौरमोगिनदासाचा पदकाव्यलतिका, हरि-वल्लभाचा गीतचिंतामणि, नरहरीचा गीतचंद्रोदय, प्रसाद-दासाचा पदचिंतामणिमाला, पीतारदासाचा रसमंजरी इत्यादि संग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्याशिवाय लीलासमृद्ध, पदार्णव-सारावली, गीतकल्पलतिका इत्यादि संग्रह प्रसिद्ध आहेत. पण संग्रहकर्त्यांचीं नांवें प्रसिद्ध नाहीं. या पद्यसंग्रहांत, पद-कल्पतरू हा पद्यसंग्रह अत्यंत लोकप्रिय आहे. याचा कर्ता वैधवदास हा १८ व्या शतकांत जन्मला. यांत ३१-१ पद्ये असून त्याचे चार भाग आहेत. यात वैष्णव ग्रंथकारांनीं उत्तम पद्ये तेवढींच प्रथित केलेलीं आढळतात.

वैष्णव वाङ्मयाचा तरकालीन समाजावर मोठा परिणाम झाला. वैष्णव धर्माच्या तरावाचा सगळीकडे बोलबाला होऊ लागून तीं तत्त्वे यथंच यावतू बंगवासी जनतेच्या मुखात खेळू लागली. या कळीं जें वैष्णव नर वाङ्मय निर्माण झालें त्यावरहि या वैष्णव धर्माची छाप पडल्याविना राहिली नाहीं. कृतिवासानें जे रामायण रचिलें त्याच्यांत या काळच्या पंडितांनीं आपल्या मनास शटेल तीं भर घालून त्याला नवीन पेहुराव दिला. या नवीन पेहुरावानें सगलेल्या रामा-यणात चैतन्य हा राम असून नास्तिक लोक हे रावणादि राक्षस होत असें दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्याच-प्रमाणें पुराणांतील शिवाच्या स्वरूपांत आपली भर घालून त्याचें स्वरूपहि बदलून टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. चैतन्याच्या वैष्णव धर्मातील उच्च उच्च तत्त्वे शाक्तधर्माचे शैवधर्मी लोकांनीं आपल्या पंथांत आणण्यात करण्याचा प्रयत्न चालविला होता; व अशा रीतीनें आपल्या पंथाची सुधारणा करून या संप्रदायाविषय बळबळ करण्यास सुरवात केली होती. एका शाक्त कवीनें चैतन्यावर एक निदाग्रंथ रचिता लिहून त्याच्या पंथावर लढून टाका केलेली प्रसिद्ध आहे.

लागली होती व बंगालमध्ये बेबंदशाही मानली होती. छोट्या छोट्या सरदारांनी बंड करून आपली सत्ता वाढवण्याचा उपक्रम केला होता. राधाकृष्णचंद्र नावाच्या रामाने कृष्णनगर व त्याच्या भोंवतालचा मुल्लू आपल्या ताब्यांत आणून त्यावर आपली सत्ता बळकावली होती. ह्या राजा गुणी जनांचा चहाता व स्वतः पंडित व बांगला कवि होता. याने आपल्या भोवती ह्या काळच्या मोठमोठ्या विद्वानांना आपल्या दरबारी आश्रय दिला होता.

द्वैणव मंत्रप्रदायाच्या न्हातामुळे, वैष्णवकालीन वाद्मन्यांत जे वाद्मन्यांनी स्वातंत्र्य व ओज दृष्टीस पडत होते ते नाहींसे होऊन पुन्हा १८ व्या शतकांतले वाद्मन्य जुन्या वाद्मन्याच्या बळावर जाऊ लागले. राजद्रुमारी पंडितांना आश्रय मिळवण्यामुळे त्यांचा कविताहि राजाला मानवेल अशा विषयावरच रचण्यांत येऊ लागली. उच्च वाद्मन्य निर्माण होईनासे झाले, विचारांपेक्षा, शब्दांच्या सजावटीकडे अधिक लक्ष्य पुरविण्यांत येऊ लागले; वाद्मन्यावर जुन्या कृत्रिम दखण्यांचे वचनेच प्रस्थापित होऊ लागले व चैतन्यकालीन वाद्मन्यांनी स्वातंत्र्याला मोहोटी लागली. तथापि अशादि कारणांत बंगालमध्ये कांहीं नांवागलेले कवी व लेखक निर्माण झाल्याविना राहिले नाहींत. सगळ्यांचे आश्रयाचे गोष्ट म्हणजे या नवीन वाद्मन्याचा आरंभ एका सुमुखाने गृहस्थाकडून झाला ही होय. या सुमुखाने गृहस्थाचे नांव सद्यद अलोल हे होते. आराकानवा प्रधान मागन ठाकूर याच्या सान्नायवरून त्याने 'पद्मावत' या हिंदी काव्याचे बंगालीत पद्यमय भाषांतर केले. त्याचप्रमाणे त्याच्याच सान्नायवरून त्याने सैकुलमुलुक व बदिदजमाल या फारशी अंधांचेहि बंगालीत भाषांतर केले. पुढे त्याने लोला बंदरानी, सती मैना इत्यादि अंधांचे व पुढे निराम गमनवीच्या हस्तपेकर नांवाच्या उर्दू काव्याचे बंगालीत भाषांतर केले अलोल १६१८ साली जन्मला व बराच म्हानारा होऊन मेल्ले. अलोलने मुह्यतः अरी भाषांतरवना अंध लिहिले तरी मूळ अंधांचे त्याने शब्दशः भाषांतर न करता आपल्या कल्पनाहि त्यात घातून दिल्या असल्यामुळे त्यांचे भाषांतर मूळ अंधांपेक्षा सरस झाले आहे. अलाउद्दीन व पद्मावती या विषयांवरील पद्मावत ह्या त्याचा सुद्य अंध होय. यांत उच्च अंगर संस्कृत बंगाली भाषा अलोलने वापरली आहे. विचित्र कल्पना, विचित्र व अगडबग शब्द पालन केलेली वर्णने, संस्कृत शब्दांची योजना इत्यादिबांची पद्मावत अंधांत रेलवेल आढळते. संस्कृत वाद्मन्याशी त्याचा दृढ परिचय असल्यामुळे, संस्कृत पुढे, संस्कृतीतील, प्रेमविषयक वर्गीकरणे इत्यादिबांचा त्याने आपल्या अंधांत उत्तम उपयोग केला आहे. विचित्र व गरमसाठ वर्णनांचा मासला म्हणून अलोलच्या अंधांतील उत्तरा वाचण्यालायक आहे.

कनक मुकूर अग्नि मुखज्योति माजे ।
 दैतज्ञ अपूर्व शीत वदन उपरे ।
 पद्मयुग वंदी हय चंद्र मासारे ।
 शम्भुनाजे मित्र वंदी देखि दिवाकर ।
 धरिया सिंदूर रूप आइल नियज ॥
 भुशुत धरिया पंथमाण ।
 तिले तिले हाने बाणवटाक्षे संघान ।
 कमलनयनी मात्र मने एद् दुःख ।
 निकटे ठाकिया मित्र ना देखाय मूल ।

तथापि या अंधांतील कांहीं वर्णने खगेखरीच सुंदर अमुनी वर्णने अलोलच्या उच्च कविताची सात्रा पटवितात. अलोलपेक्षा अधिक प्रसिद्ध कवि म्हणजे भारतवेद ह्या होय. ह्या रामा कृष्णचंद्र याच्या पदरी राजकवि होता. याचे विद्यासुंदर हे काव्य अत्यंत प्रसिद्ध आहे. 'विद्यासुंदर' कथेवर त्याच्यापूर्वी, गोविंददास, कृष्णाराम खेना- नंद, मधुसूदन, रामप्रसाद इत्यादिकांनी काव्ये रचिली होती पण भारतवेदाच्या विद्यासुंदर काव्यापुढे ही किती पडतात भारतवेदाने या काव्यांत अनेकनवीन प्रयोग पातले असून त्यायोगाने या काव्याला रमणीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे. यांत कथानविक वर्णने, इतकी आहेत की ती वाचतांना वाचकांना आपण कल्पनासृष्टीत वावरतो आहो की काय असे वाटेत शब्दरचना उच्च बंगालीत असून त्यांत संस्कृत शब्दांचा भरणा आहे. बाह्यांगकडेच कवीने आपले सारे लक्ष पोहोचविल्यामुळे द्वैणव वाद्मन्यातील साधेभाषा व प्रसाद या काव्यात दिसून येत नाहीं. तथापि अनेक दृष्टींनी ह्या काव्यप्रथ अतिशय लोकप्रिय झाला असून त्याची लोकप्रियता यथोचित आहे यांत संको नाहीं. हे काव्य त्याच्या आनंदमंगल नावाच्या एका काव्याचा भाग आहे. यशिवाय भारतवेदाने रसमंजरी नांवाचा ग्रंथ व चंडीनाटक नांवाचे एक अपूर्ण नाटक व इतर पुष्कळ गोष्टी लिहिल्या आहेत. चंडीनाटकांत संस्कृत, बंगाली व फारशी या तिन्ही भाषांतील शब्दप्रयोग आढळतात. भारतवेदाच्या काव्यात धन्यनुकारी (आनीमाटोवोएटिक) शब्दांचा भरणा आढळतो व त्यामुळे काव्य वाचतांना मनाला अतिशय आनंद वाटतो; सुंदर सुंदर शब्दप्रयोग एके ठिकाणी आणून त्यामुळे वाचकांच्या मनावर मोहिनी घालण्यांनी त्याला अत्रय हातोटी साधलेली आहे. अंधेपाला अनुलक्षित यथोचित वृत्त घालण्यात त्याचा हातखंडा आहे. उग्रामध्ये वरील विशेष दृष्टीस पडतात असे आनंदमंगल काव्यातील वित्येक उतारे देता येतील. पण दोनच उतारे खाली दिलेले आहेत. वरंतकाळच्या अवतारांचे वर्णन त्याने खालीलप्रमाणे केले आहे

कलकीकिल अनिकूल बकुल फूले ।
 बसिला अत्रपूर्णा मणिदेऊले ।

कमल परिमल सये शंतिल जल पवनें टलटल उछले कले ।
 बसंतरासा आनि छय रागिगी राणी करिला राजधानी
 अशोक मूले ।
 कुसुमे पुनः पुनः अमरे गुणगुण मदन दिले गुण धनुक
 हूले ।
 यतेक उपवन कुसुमसुशोभन मधुगुदितमन भारत भूले ।
 यांत मैजुल शब्द घालून कवीनें उत्तम प्राप्त साधला आहे.
 अशाच तन्हेचा दुसरा उतारा शिववर्णनपर आहे:—

महाहररुपे महादेव साजे ।
 भमभोम भमभोम शिवा घोर वाजे ।
 लटपट अटानुट संघट्ट गंगा ।
 छलचल टलटल कलकल तरंगा ।
 फणाफण फणाफण फणी फन्न वाजे ।
 दिनेश प्रतापे निशाभाय साजे ।
 धकधक धकधक जवने वन्हि माले ।
 भमभो भमभो महाशब्द आले ।
 पिशा तापिया तापिया भून नाने ।
 उलंगी उलंगे पिशाची पिशाजे ॥

भारतचंद्र हा १७२२ सालीं जन्मला. चाच्या काव्यप्रभु-
 त्वामुळे राजा कृष्णचंद्राने त्याला रायगुणाकर हा पदवी
 व मोठे इनाम दिले होते. हा १७६० सालीं मरण पावला.
 भारतचंद्र हा ज्याप्रमाणे पश्चिम बंगालमध्ये प्रसिद्धीस आला
 त्याप्रमाणेच त्याच्या समकालीन जगनारायणसेन व त्याची
 पुतणी आनंदमयीदेवी यांनी पूर्वेबंगालमध्ये राजवल्लभ
 राजाच्या आश्रयाने काव्याच्या क्षेत्रांत कीर्ति मिळविली.
 जयनारायण व आनंदमयी या दोघांनी मिळून हरिलीला
 नांवाचे एक मोठे काव्य लिहिले. जयनारायण हा भारत-
 चंद्राच्या तोंडाचा कवि होता. तथैव भारतचंद्रादत्तकी
 बाद्दोग सजविण्याची कला त्याला साधली नव्हती. भारत-
 चंद्राप्रमाणेच जयनारायण व आनंदमयी यांची संस्कृतप्रचुर
 बंगाली शब्दयोजना करण्याची पद्धति आहे. एका

भारतचंद्रादिकांनी निर्माण केलेले वाङ्मय हे बंगाल-
 मधील आधालवृद्धांच्या आवडत्यावाहारेचें होते. सुशिक्षित
 लोकांनाच या वाङ्मयाचा फायदा मिळत असे. पण अशा
 प्रकारच्या संस्कृतप्रचुर व वरच्या दर्जाच्या लोकांच्या वाङ्-
 मयाखेरीस सामान्य जनतेला कळेल अशा प्रकारचेहि वाङ्मय
 १८ व्या शतकांत व तत्पूर्वी निर्माण झाले होते अशा प्रका-
 रचे वाङ्मय म्हणजे (१) कविवाल्यांची गाणी, (२) धार्मिक
 गाणी व (३) यात्रागाणी हे होय. कविवाल्यांची गाणी हीं
 मुख्यतः राधाकृष्णाच्या लोलाचर रचिलेली आहेत, तथापि
 इतरहि विषयावर त्यांनी गाणी रचिलेली आहेत. नाट्य-
 कलेच्या प्रगतीमुळे या कविवाल्यांची संख्या कमी होत
 चालली आहे, पण पूर्वी या कविवाल्यांची बंगवासी जनतेत
 फार लोकप्रियता होती. या कविवाल्यांच्या गाण्यांमधील
 काहीं गाण्यांत तत्कालीन सामाजिक व धार्मिक परिस्थितीचे
 उत्कृष्ट चित्र रेखाटलेले दृष्टीस पडते. काहीं गाण्यांत उदात्त
 धार्मिक विचार दृष्टीस पडतात. या कविवाल्यांत परंपरामध्ये
 वाग्जुद्धेहि पुष्कळ वेळा होत असत. कविवाल्यांमधील प्रमुख
 कविवाले म्हणजे हफ ठाकूर (१७२८-१८१३), रामवसू
 (१७८६-१८२८), नित्यानंद विरागी (१७५१-१८२१),
 निरू, रामप्रसाद, उदयदास, मोहन सरकार, ठाकूरतिस,
 इत्यादि होते; पण या कविवाल्यांमध्ये ज्यांचे नांव मुद्दाम
 घेतले पाहिजे तो म्हणजे अंठगी हा पौर्तुगीज गृहस्थ होय.
 याने एका हिंदु स्त्रीशी लग्न केले होते. याने बंगाली भाषेचा
 धार्मिक अभ्यास केला होता. हा उत्तम कविवाला असून
 जागच्या गाणी बंगालीमध्ये शीघ्र कविता करीत असे व
 तत्कालीन लोकांत त्याने पुष्कळच लोकप्रियता मिळविली
 होती. धार्मिक गाणी रचणाऱ्यांमध्ये रामप्रसाद सेन हा प्रमुखा
 होय. याची गाणी बंगालमध्ये अत्यंत लोकप्रिय आहेत.
 याची गाणी मुळातः कालीच्या भक्तिपर आहेत.
 रामप्रसाद हा सन १७७५ मध्ये मरण पावला. त्याची
 परंपरा चालवणाऱ्यांमध्ये लातोरचे महाराजा रामकृष्ण
 कमलकांत, दिवाण रघुनाथराय (१७५०-१८३६) दिवाण

राष्ट्रमादिनी, भरतमीलन, निगाहलगाण, इत्यादि नाटकं कारव उत्कृष्ट आद्वैत स्वभाविकास्य प्रती काहो आठव वयात पूर्वबंगालमध्ये २००० वर खरत्या यावरून त्यांचो लोकप्रियता व्यक्त होते काहो नाटकं गणपद्यभिप्रेत अशोदि आठवनात त्यात रामवत्सलाने दूतीभवद, व एका अनामधेयाचे विद्याभुदरभायन हो महत्त्वाचो आहूत

चैतन्योत्तरावधुमयुगाच्या समाप्त्या शक्यतया कालांत दाशरथी, रामानुधिपति व इत्थरगुप्त या तिषा प्रसिद्ध कवीची गणना होत हे तिषेदि कवी १९ व्हा शतकाच्या पूर्वार्धात होऊन गले, तथापि त्यांच्यावर इतिलश अकृतीचा छाप पडलेलो आढळत नाहो त्यामुळे यांचा चैतन्योत्तरावधुमयुगांतच गणना करणे आवश्यक आहे दाशरथी (१८०४-१८५७) हा सामान्य जनांचा आवडता कवि होय. याचें पांचासो हे काव्य राधाकृष्णपर अस्तून तें अरपंत लोकप्रिय आहे दाशरथाचा कौटया व प्राप्त या बाबतीत हानखटा होता त्याचो काव्ये सामान्य जनासोठीच असल्यामुळे त्यांत पण्डित वेळी अखाल जाय यत असे तथापि धार्मिक गानी करवोतिहि तो पटाईत होता याने५० मध लि दिले त्यात भाकृष्णअन्याहृषी, नदोःसव, सत्यमामारमत्त, दीपद्वारवहृष इत्यादि प्रसिद्ध हात रामानुधा युत (१७२८-१८२१) हा त्याच्या प्रणयगीताबद्दल प्रसिद्ध जाहे या गीतांमध्ये प्रणयाची अत्युच्च वरना दिसून येत ही गीते 'टपा' नांवाच्या रागात म्हुटली ज्ञानात,

नावाचें काव्य गगगराम याने रचिलें मराठ्यांच्या स्वान्यामुळे पंगालमधील लोकांचा कसा धरकाप होत असे त्याचें वर्णन या काव्यात पद्मावताला मिळो समवेरगाहारायण नोवाचें एक ऐतिहासिक काव्य असून त्यांत समशेरगाडाचें चरित्र वर्णिल्लें आहे त्याशिवाय नौधराकृत लदाई दिग्ग रामचद कृत दाराशेख, अनुपचद्रकृत प्रतापचद, व अनक छोटी ऐतिहासिक काव्ये १८ व्या शतकांत झाली

शास्त्रीय वाङ्मय — रामगतीचें मायातिमिरचद्रिका हें योग्याच्या माहितीचें काव्य प्रसिद्ध आहे त्याशिवाय गुणराजखानकृत हादमाल, सयदसुक्तानचें ज्ञानप्रदाप, तनुसाधन, ज्ञानचौतौघ इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहूत मायातरित प्रयांमध्ये जयनारायण बोसालचें काशीखडाचें भापांतर फार महत्त्वाचें आहे

मिधवाङ्मय — बंगालमध्ये हिंदु व मुसलमान यांचा निकट सवध येत असल्यामुळे, परस्पराराच्या संस्कृतीच परस्परार परिणाम घडून येणें स्वाभाविक होतें हिंदु व मुसलमान यांचा सर्वसाधारण देव 'सत्यपार' होता व या देवाचो स्तुतिपर हिंदु व मुसलमानप्रकारानो प्रथ लिहिल्ल अदापकां फकीरचदाचा 'सत्यपारेर पावाला' (१७३४), रमानदाचा 'सत्यपार', शकराचार्यांचा 'सत्यपार' शिवाय करिसुळाचा याभीर्नामबद्दल (१७६०), समानतासोवरील रामनाला, तालनामा, श्रीस्तितपट्टण, रदानमाला, रामशालेर-

योजनी आहेत. याशिवाय भारतचंद्राची दुसरी महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे पद्यातील शेवटच्या अक्षरात प्राप्त जमावेंगे ही होय. पयार, त्रिपादी, इत्यादि छंद या काळच्या वाङ्मयामागणी आढळतात.

अर्वाची न बंगाली वाङ्मय.-अर्वाची न बंगाली वाङ्मय-याचा प्रारंभ ब्रिटिशांनी बंगालवर आपले वर्चस्व उपावेळां स्थापन केले त्यावेळेपासून होतो असें स्पूलमानानें म्हणता येईल ब्रिटिशांचे बवेंदर बंगालमध्ये प्रस्थापित होण्यापूर्वी मुघलमन, ब्रह्म, मराठे इत्यादिकांनी बंगालवर स्वाभ्या करून बंगालला पादाक्रांत केले होते पण या लोकांनी राजकीय मतेच्या दृष्टीने बंगाल आपल्या ताब्यांत ठेवण्याच्या प्रयत्नाशिवाय काही केले नाही. पण इंग्रजांनी बंगालमध्ये आपले बवेंदर स्थापन करून शिवाय आपली संस्कृतीहि पसरविण्याचाहि प्रयत्न व अप्रयत्न रीतीने प्रयत्न केला. बंगाली लोकांची मिळून मिळून त्यातील बऱ्याच लोकांना इंग्रजांचे शिक्षण देऊन. आकाशातील बापाच्या कळपात शोधण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला, व त्यान त्यांना योज्यदुन यशस्वि असें विद्वान् संस्कृतीने बंगालमधील तरुण जनता दिवून गेली. अ पन्था संस्कृतीतील चांगल्या भागा-कडेहि त्यांनी लक्ष्मतेने पाहण्यास सुरवात केली. अशा रीतीने विद्वान् संस्कृतीचा भारतीय संस्कृतीशी संयोग होऊन नवीन युगाला सुरवात झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही.

ख्रिस्ती संस्कृतीच्या प्रसारकामध्ये असेहि कित्येक लोक होते की, ज्यांनी देशी भाषेचे अध्ययन करून, देशी लोकांशी मिळून मिळून आपला धर्मप्रसार करण्यास सुरवात केली. अशा धर्मप्रसारकांपैकी डॉ. कॅरी नांवाचा एक मनुष्य होता. बंगाली भाषेमध्ये बायबलचे भाषांतर छापण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. यासाठी अतिशय खटपट करून शेवटी त्याने आपली महत्त्वाकांक्षा तडीत नेली. याशिवाय त्याने गद्यामध्ये इतरदि पुस्तके लिहिली

इतिहास बंगाली व्युत्पत्ती (१७५८); मरे, रेविन्सन, कीट यांनी लिहिलेली बंगाली व्याकरणे, पीयसेनचा प्राचीन इतिहास, व इतिहाससमुच्चय (१८१०), पीयसेनकृत कालक्रमिक इतिहास, मॉर्टनकृत बॅनिचलचरित, मार्शमनकृत भारतवर्षीय इतिहास (१८३१), लॉगकृत महामद-जीवनचरित्र, डॉ. कॅरीचा ' हादबली विद्या ', रेविन्सनकृत भूमिपरिमाण, येट्सकृत पदार्थविद्यासार (१८२५), मॅककृत किमयाविद्यासार, येट्सकृत सारसंग्रह, तसेच शेक्सपियर, गोल्डस्मिथ इत्यादि ग्रंथकारांच्या ग्रंथांची भाषांतरे, हे होत. अशा रीतीने विविध ज्ञानक्षेत्रांमध्ये या यूरोपीय ग्रंथकारांनी बंगाली पुस्तके लिहिल्यामुळे, बंगाली वाङ्मयाला एक प्रकारचे नवजीवन प्राप्त झाले व ही नवजीवनाची नळ्याळ या यूरोपीय विद्वानांची छाप ज्या बंगाली विद्वानांवर बसली त्यांनी सर्व बंगाली जनतेत पसरून टाकली. तसेच बंगाल तर या नवजीवनाच्या उद्योतांनी मारून गेला. शेक्सपियर, मिल्टन, गोथे, शेले, फोर्टन इत्यादिकांचा ग्रंथाचा बंगालमध्ये जारीने अग्रगत होऊन लागला, व त्यामुळे अगदी नव्या धर्तीचे वाङ्मय बंगालमध्ये निर्माण होऊ लागले.

डॉ. कॅरीप्रभृति धर्मप्रसारकांनी ज्याप्रमाणे बंगाली वाङ्मयाला नवीन वळण लावले, त्याचप्रमाणे फोर्ट विल्यम येथे १८०० साली स्थापन झालेल्या फोर्ट विल्यम कॉलेजमधील पंडितांनी या कामी बराच हातभार लाविला. या पंडितांमध्ये मूर्युजय तर्कलेकार ह्या अग्रणी होय. ह्या अत्यंत विद्वान होता. याने प्रबोधबंदिना नांवाचा बंगाली ग्रंथात एक ग्रंथ लिहिला अपून तो त्याच्या अगाध विद्वत्तेचे स्मारक होय, यात संज्ञा नाही. यांत हिंदु उद्योतिथ, तर्क, न्याय, वेदात इत्यादि अनेक शाखांवर विद्वत्तापूर्ण निबंध असून त्याची भाषा अगदी शुद्ध पण छंदर आहे. त्याचा दुसरा ग्रंथ राजा-वली (१८०८) होय. यांत तैमूरलंगपयतेचा प्राचीन हिंदु-स्थानचा इतिहास आहे. वांग्रिक सिंहासन म जिं

अत्यंत महत्वाची कामगिरी म्हणजे विद्याकरपट्टम अगर बंगाली ज्ञानकोश हा होय. १८८६ सालापासून या कामाला सुरवात झाली व याचे ईंग्लिश, रोगचा इतिहास, भूगोल, चरित्रे इत्यादिकांचे मिळून एकंदर १३ भाग बाहेर पडले. मानमोनेतर एकूच्या परंपरेत अनेक विद्वानांनी बंगाली वाङ्मयांत भर घातली. शब्दकोश, व्याकरण, इतिहास, चरित्रे, नैतिक कथा, भूगोल, भूमिति, इत्यादी निरनिराळ्या विषयांवर यांनी ग्रंथ लिहिले अशा प्रकारच्या ६० ग्रंथांचो व सरकारी वृत्तपत्रे व मासिके यांची यादी मेन यांनी आपल्या पुस्तकांत दिली आहे.

१९ व्या शतकातील पहिल्या पादातील गद्यलेखकांची भाषा बरीच ओंबडधोषड व क्लिष्ट असे परंपरागत वाङ्मयातून हें नूतन वाङ्मय अगदी निराळ्या प्रकारचें होतें. यामुळे जुन्या व नव्या वाङ्मयांमध्ये एकमूर्तीपणा राहिला नाही. पूर्वीचे वाङ्मय हे आंचल वंगसभेच्या विचारांच्या चालीरीतीचें प्रतिबिंब होतें, पण नवीन वाङ्मयाची तशी स्थिती नव्हती. निरनिराळ्या संस्कृतीच्या लोकांचा परस्परसंबंध आल्यामुळे बंगाली लोकांच्या बोलण्यांत व लिहिण्यांत, नवीन आचारिचिंत शब्द येऊ लागले व त्यामुळे बंगाली भाषेचे पूर्वीचे सुद्ध स्वरूप उरले नाही. पण यूरोपीय लेखकांनी बंगाली भाषेत लिहिण्यास सुरवात केल्यामुळे जे धोडे

बोवधी, मग्नसंगीत, वाद्यत्रे अर्थ इत्यादि छोटें ग्रंथ लिहिले. सनातनील त्याचे निबंध अत्यंत मननीय आहेत.

सामाराममोहनरायच्या निघनानंतर देवेंद्रनाथ ठाकूर याने राममोहनरायाची परंपरा चालू ठेवली. प्रसिद्धमात्राच्या समासदांच्यासाठी याने सरनिपदातील मुख्य मुख्य बंधे काढून याने त्यांचे बंगालीत भाषान्तर छापले. या पुस्तकांची भाषा फार मनोहर व समकथाला सुलभ आहे. १८४३ साली याने 'तत्त्वबोधिनी पत्रिका' नांवाचे पत्र काढले. या पत्राचा अध्यक्षकुमारदत्त हा संपादक होता या पत्रामध्ये अध्यक्षकुमार हा धर्मांतर व नीतीवर सुंदर निबंध लिहिले असे. हे निबंध तरकात्रेन बंगाली जनतेला अत्यंत प्रिय झाले होते. या निबंधातील विचारमंशो व भाषा, अंदितन, स्त्रील इत्यादिकांच्या निबंधांच्या घर्तंवर आहे. याच सुमारास ईश्वरचंद्र विद्यासागर हा वाङ्मयक्षेत्रात चमकू लागला होता याने या सुमारास वात्रिक सिद्धासन हा ग्रंथ लिहून आपल्या लेखकीचा प्रभाव बंगालला दाखविला होता याचे अत्यंत सुंदर असे ग्रंथ म्हणजे सीतारचनवास, स कुंठल इत्यादि होते ईश्वरचंद्राच्या ग्रंथांतील भाषेदत्तकीनितांत सुंदर व प्रासादिक भाषा फारच धोळ्या ग्रंथकाराच्या ग्रंथात सापडते ईश्वरचंद्राप्रमाणेच सेकचंद्राकूर हादि या वेळी वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत झळकू लागला होता. याचा 'अलालेर घरेर दुलार' हा ग्रंथ मोलाय्यर अगर फोडिङ्गच्या उत्तम ग्रंथांच्या

सोकोनी इतर मोटेबहात आपली गणना करू नये या प्रका-
रच्या भावनांनी किती निर्माण झाले हे सांगणे बरेच कठिण
आहे. परंतु आध्यात्मिक नवीन विचार या दृष्टीने या वाङ्म-
याचा किंमत मोठी ठरविणे ब्रह्मपुत्राच्या कृत्याभ्युदयास
देखील बरेच जड आहे. वैश्ववन्देतेन हा आध्यात्मिक प्र-
स्तीचा परंतु एखाद दुसऱ्या वेळेसच स्पष्टपणे पावणारा असा
होता की, आपल्या जातीस ज्ञानेव नाही तर ब्राह्मणानाहि
ज्ञानेव टाकावे असे बोलणारा लोटा कोल्हा आणि कार्यसाधु
होता, पती बादाचा विषय बदलल्यामुळे अर्थाच टाकला गेला.
तथापि साक्षरता बंगालमध्ये अधिक वाढली असल्यामुळे
वाङ्मयाचा गिःहाईकरणा महाराष्ट्राच्या सुमारे चौपट निर्माण
झाला. आणि त्यामुळे प्रचलित बरेच उत्तम मिळाले.
शिवाय बंगालमधील सुशिक्षित वर्ग युरोपशी बराच परिचित
असल्यामुळे युरोपातील वाङ्मयाचे ज्येष्ठ व उत्तमता ही त्यास
अधिक परिचित झाली आणि अधिक अग्रगण्यतेने लोकवाङ्म-
यक्षेत्रात विहार करू लागले. मायकेल मधुसूदन हा अशा-
पैकीच एक होता; व त्यामुळे त्याच्या कवितेत अधिक
विशिष्टत्व दृष्टीस पडू लागले. कादंबऱ्यामध्ये विशेष-
करून प्रेमसंन्यास, त्रियाचा स्वार्थरयाग याची चिन्ने पुढे
येऊन त्यांच्या कादंबऱ्या परकीय लोकांस मोठ्या मनोरंजक
झाल्या आहेत. मराठी कादंबरी ईमजी धर्मावर गेली
आहे तर बंगाली कादंबरी फ्रेंच व रशियन चळणावर गेली
आहे व अनेक कादंबऱ्यात इव्हान टॉर्गेनीचव्हच्या कथाचौ-
यांचा किंवा आर्यंतिक परिणामाचा भास होतो. बंगाली
वाङ्मय एकंदर भावतांना आपण नाजूक नमवाक्ये बोल-
णाऱ्यांच्या संगतीत आहो, पौरुषात्मक भावनांनी व्याप्त
अशा जगातून आपण नाहीत झालो आहो, असे भासावयास
लागते. कादंबऱ्यात समाजाचे यथाथोचित सुद्धेच नाही तर
पाचाथय प्रथकाराच्या कृती मनांत ठेवून बंगाली नांवांची
एक कथा केली आहे आणि नैतिकतासही मानवेंतर सृष्टि
देखील बंगालीतोलच मांडली आहे अशी भावना साक्षा-
शिवाय रहात नाही. सुमारे दोनशे तरा कादंबऱ्या बंगाली-
तून मराठीत अवतरल्या गेल्या आहेत. आणि त्यामुळे बंगा-
ळी वाङ्मय महाराष्ट्रास बरेच परीनित व लोकप्रियही

अधिक उत्तम तऱ्हेची दिसून येते. नटी जरी वेग्या. अस्तित्
तरी त्यांचे रंगभूमीवरील काम छ-चोरपणाचे नसते. संगीत नाटक
तिकडे नाहीत किंवा गद्य नाटकही तिकडे नाहीत, या दोहोच्या
मधली अवस्था त्यांनी हायून काढून लोकप्रिय केली आहे.
म्हणजे अर्थत प्रसंगीकच संगीत आणायचाच तर कोणी एकटा
वसला असतांना गात आहे किंवा एक टुमऱ्यास म्हणून
दाखवित आहे, किंवा गाणे सुद्धा करविले आहे अशा तऱ्हेचे
प्रसंग आणूनच संगीतच्छा भागवून घेतात, परंतु संगीतस्वादान
सामान्य श्राव्यक्रमाशी विसंगत अशा तऱ्हेने नाटकांत येऊं
देत नाहीत. नटांच्या नादां लागणे हे पाश्चात्य राष्ट्रांत ज्या
प्रमाणात आहे त्या प्रमाणात इकडे शिरले नसले तथापि
नटांमार्गे लक्षण वेडे झालेले तरण वरंवार दृष्टीस पडतात.

अवांचित बंगाली वङ्मयात बंकिमचंद्र हा प्रख्यात
कादंबरीकार होय. स्वऱ्या गद्य वाङ्मयाला बंकिमचंद्रापासून
सुरवात झाली असे म्हणता येईल. दुर्गेशचंद्रादीनी कपालकुंडला,
मृणालिनी, रजनी, विप्लव, कृष्णकठोर वृद्ध, आनंदमठ,
इत्यादि त्याच्या अनेक कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत या कादं-
बऱ्यांतील भाषा कारच ओजस्वी व सुंदर आहे. बंकिमचंद्राचा
परंपरा चालविणारा त्याच्या योग्यतेचा कादंबरीलेखक
निर्माण झाला नाही असे म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि
त्याच्या, मागून शरचंद्र चतर्जी, मणोद्विनाथ वल्ल, निरुपमा
देवी, सीता व शांता चतर्जी इत्यादि नावाजलेले
कादंबरीकार झाले आहेत यांत शंका नाही शरचंद्र
चतर्जीच्या चरित्रहीन श्रुंकांत, प्रणयपंक इत्यादि
कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. मणोद्विनाथ वसुंधी 'रोमोलो'
कादंबरी प्रसिद्ध आहे. निरुपमा देवी हिची दिदी कादंबरी
लोकप्रिय आहे. १८६० नंतर बंगालमध्ये जे प्रसिद्ध नाटक-
कार झाले त्यांत दीनबंधुमित्र, मायकेल मधुसूदन दात,
द्विनेंद्र लाल रॉय, गिरीशचंद्र घोष, रवींद्रनाथ टागोर इत्यादि
प्रसिद्ध आहेत. दीनबंधु मित्रांचे नीलदर्शन हे नाटक अत्यंत
लोकप्रिय आहे. मायकेलची घांसिष्ट, पद्मावती, कृष्णाकुमारी
ही नाटक सुंदर आहेत. द्विनेंद्र लालची चंद्रपुत्र, बाह्यमहान,
मेघारपतन, प्रतापाक्षिय, सीता, इत्यादि ऐतिहासिक नाटक
प्रसिद्ध आहेत. १८६० नंतरचे सुप्रसिद्ध कवी म्हणजे मायकेल

बघात—पंचाव प्रांतांत, सिमल्याच्या बोंगरी संस्थानी-पैकी एक संस्थान. क्षेत्रफळ ३६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १५०५. येथील राजे दक्षिणेतोळ धारानगराच्या रजपुतांचे बंधूच आहेत. संस्थानला कोणी वारस नम-ह्यामुळे स. १८३९ त हे संस्थान रालसा हातें होतें. पण तें इंग्रजांनीं १८४२ सालीं मागच्या राजाच्या भावाकडे दिलें व स. १८४९ मध्ये परत घेतलें, पण १८६० सालीं तें पुन्हां राजा-कडे देण्यांत आलें. खंडणीबद्दल येथील राजा सपाध्याच्या सभ्दाराचा पाण्याचा पुरवठा करतो.

बघनाग—एक वनस्पती याच्या एकंदर १५० जाती आहेत. पैकीं हिंदुस्थानांत २४ सांपडतात. अफगाणिस्तान, बलुचिस्तान, काश्मीर, कुमाऊन, नेपाळ, भूतान या प्रदेशांपासून ती आसाममगधदेशापर्यंत बोंगरांतून बघनाग सांपडते. याच्या मुळ्या मोठ्या विपारी असतात. बघनाग शुद्ध करून पुकळ रसायनांत वापरतात. खाहोरी बघनाग महाग असते. [वाट, पदे.]

बज्जरबट्ट—हे ताडाचें हाड उंच असून तें सिलोन व मलयभारमध्ये आढळतें. याची पातें फार मोठीं (१० फूट व्यासाचीं) असून याच्या चट्या, पंखे, छत्र्या इत्यादि भिन्नजा तयार करतात, परंतु विशेषतः टोपल्यादि फार तयार करितात. फळांच्या माळा करतात.

बजाणा—सुबई इलाखा. काटेवाड पॅलिटिकल एजन्सी-मधील एक संस्थान. क्षेत्रफळ १८३ चौरस मैल लोकसंख्या (१९०१) १०२७९. या संस्थानचें १९०३-४ सालींत उत्पन्न ७१००० रु. होतें. हे काटेवाडाने चवथ्या वर्गाचें संस्थान आहे. येथील जाट लोकांचें मूळ ठिकाण सिंधप्रान्तात वांग बाजार येथे होतें; पण तेथून हांडून लाबिल्यामुळे त्यांनीं मोडव बोंगरांतल्या पोवारांचा आश्रय घेतला जाट लोकांनीं आपांतरच्या वेष्ट्याच्या पेढीं बांगले वीथी गागविण्यामुळे, सुन-तानांनं त्यांचा पुढारी मलिक हिदोबी गाला २४ खेर्वा दिली. मलिक इसाबी यानें रावमापासून वालिवडा व बाराहि घेतलें व सो तेथे कायम राहू लागला. मलिक लासा व मलिक हैदरयान हे अयुक्त सितापूर व बनोद येथे स्थायिक झाले.

बजानिया—अथवा बोली (बोलकें वागविणारे) हे लोक गुजराथ प्रांतभर पसरलेले आहेत. एकंदर लोकसंख्या सुमारे ११ हजार. ते गोंधळी व कोकडाठी असून यात्रेच्या वेळेत १०-१२ मागसाच्या टोळ्या करून फिरतावर निघतात.

या लोकांत (१) खास धजनिया व (२) मालवीं असे दोन परंपरेक अविवाद्य वर्ग आहेत. हे वीजमार्गी आहेत. विधवा धाकट्या दिराशी लग्न छानिते. [छे. रि (सुबई), मुं. गं. १]

बजेट—कौटिल्याय अर्थशास्त्रात अशा तऱ्हेच्या पत्रका-विवरणी स्पष्ट उद्येव नाही परंतु 'समाहती' नामक अधिका-न्यानें जमाखर्च व शिल्लक यांवर फार खांगली नजर ठेवून शिल्लक सारखी वाढविण्याचा प्रयत्न करीत रहावा असें वर्णन आहे. यावरून करांची यार्दी, निराळ्या करांपासून उत्पन्न

ताल्ल्या रकमा व खर्च यांचे मुख्यवस्थित पत्रक त्यानें तयार केलेंच पाहिले असे स्पष्ट दिसते परंतु हे पत्रक प्रत्येक प्रतिनिधीपुढें सादर करावें अशा तऱ्हेचा या ग्रंथांत कोर्टीह ध्वनि नाही.

मराठी राज्यांत अष्टप्रधानापैकी पंत अमारावांवर बजेट तयार करण्याची जबाबदारी असे. परंतु अमुक महिन्यांत अमक्या दिवशी पत्रक तयार करावें अशा तऱ्हेचा आधुनिक पायाथ पद्धतीतिल निर्बंध त्यावेळीं नसे. त्यामुळे शिल्लक किती उरेल याचा अंदाज करण्याची बाबीच व्यवस्था नसे. प्रत्येक खात्यातील फडणिसात विचारून कोणत्याहि विवक्षित प्रसंगी शिल्लक फाटवी लागे.

मोंगल राज्यव्यवस्थेंत दिवान-ई-अला अथवा मुख्य दिवान याकडे सर्व साम्राज्यातील जमा व खर्च यांचे एकी-करण करण्याचें काम असे. याला चॅन्सेलर असें म्हणतां येईल व रोज जमाखर्चाची स्थिति वादशहात निवेदन कर-ण्याचें त्याचें काम असे. परंतु दिवानाने अमक्या दिवशीं पुढील सालच्या जमाखर्चाचें अंदाजपत्रक तयार करावें अशा तऱ्हेचा नियम दिसून येत नाही व त्यामुळे आधुनिक पद्धतीचें बजेट मोंगलांच्या काळीं नव्हतें असें म्हणण्यास हर-कन नाही वादशाहाशिवाय कोणासहि जमाखर्च पहाण्याचा अधिकार नसे त्यामुळे बजेट करण्याची आवश्यकताहि नसे.

बजेट हा शब्द प्रथम युरोपांत १७६० च्या सुमारास वापरण्यात आला प्रतिवार्षिक जमा व खर्च व त्याच्या बाबिचे तपशील यांचे जे वर्णनात्मक व विस्तृत पत्रक केलेलें असतें त्यास बजेट ही संज्ञा द्यावतात. बजेटातील मूलभूत रूपना दोन आहेत; (१) सार्वजनिक जमाखर्चाचा तफा तयार करणे व (२) कायदे करणाऱ्या मंडळानें अग्न, पार्ले-म-टांनं विवाक्षित कर व विवक्षित खर्चाच्या रकमा यांत कायदे-शीर संमति देणे. दुसरी रूपना, राजसत्ता नियंत्रित वरच्याची रूपना हळूमु श्लास्यावर बजेटाचा आन्वयक घटक बनली आहे अनियंत्रित राजाच्या शासनव्यवस्थेंत कायदेमंडळाच्या संम-तीची मुळीच जरूर नसते. परंतु आधुनिक लोकसत्तापद्धतींत लोकांच्या प्रतिनिधींनीं जमेची व खर्चाची प्रत्येक बाब घडु-मतानें युक्त अशी ठरविण्याशिवाय मंत्रिमंडळात किंवा राजास काही एक करता येत नाही.

बजेट करण्णाकरिता प्रत्येक खात्यास आपल्या गरजांचा व त्याकरितां लागणाऱ्या जमाखर्चाचा अंदाज करावा लागतो. हे सर्व आकडे एकत्र करण्याचें काम फडणिस अथवा 'फाय-नाने' खात्याचा मुख्य मंत्री याजकडे असतें. या फडणिसात कोणत्याहि खर्चाच्या बाबीवर टीका करण्याचा अधिकार दिलेला असतो या अधिकाराचा इष्ट परिणाम असा होतो कीं, प्रत्येक खात्यास नवीन खर्च करण्यापूर्वी त्या खर्चाचे समर्थन करण्यास सप्रमाण पुरावा हजेर करावा लागतो. जमा काय होईल हे ठरविण्याचें फडणवीसाचें काम असल्यामुळे खर्चावर त्याचा ताबा असणें हे अत्यावश्यक अहे. बजेटाची

मुदत एक वर्ष असणें हें अशी तांकेक दृष्टया मिश्रित नाहीं तरी व्यावहारिक दृष्टीनें एक वर्ष ही सोईची मुदत असते. बजेटचें वर्ष कोणत्या तारखेपासून सुरू करावें हें भिन्न देशांत भिन्नभिन्न कारणांनीं ठरविल्लें जातें. परंतु मुख्य-त्वेकरून अंदाज करण्याची सुगमता याच तत्वावर तारीख ठरविणें जास्त फायदेशीर असतें. असें न वेल्यास अंदाज व रयातील ठरावाची अंमलबजावणी यांत जास्त काळावधि राहून बजेटचें महत्त्व कमी होतें.

बजेटचे निगमनाळे भाग करून त्याचे सुव्यवस्थित असे रकमाचे 'खर्च' करणें हें जास्त फलदायक अस्तित्तेः कारण त्यामुळें कोणत्या कारणाकरिता या रकमा पाहिजेत हें स्पष्ट होऊन, मंत्रालया देणाऱ्या वायदेमंडळाच्या सभासदास एबेदर बजेटाची रूपरेषा अधिक सुलभ रितीनें समजते अगदीं बारीक रकमा मंत्रालयाकरिता ठेवल्यास होय किंवा नाहीं म्हणणें कठिण पडतें. बजेटात रकमा घाबरावयाच्या प्रत्येक खात्यातील खर्च वजा करून निरालस जमेच्या शाखा अशी पद्धति प्रथम रूढ होती, परंतु आतां जमेच्या व खर्जाच्या रकमा स्वतंत्र अशाच्या तशा देण्याची पद्धति जास्त शिष्टाचमत्त झाली आहे; कारण यायोगें सर्व तपशील कायदेमंडळाच्या नजरे-समोर येतो, व त्यांनीं टीका करण्यास वाव मिळतो. उदाहरणार्थ. वेळेची निखालस जमा हिंदी बजेटांत दिल्यास रेल्वेचा खर्च वाढत आहे किंवा कमी होत आहे व तो खर्च वाजवी किंवा गैरवाजवी आहे हें असेल्ल्याच्या समासदास मुलीच फळणार नाहीं. त्याचप्रमाणें फायदेशीर खात्यात शुद्धां त्याचा खर्च विती आहे हें वळ्यानें त्यात काटकसर सुच-विण्यात येते. सरकारच्या औद्योगिक खात्यावर पार्लमेंटाची नजर असणें हें अत्यंत हितावह आहे.

प्रत्येक खर्चाच्या बाबीकरिता एक एक निराळा व स्वतंत्र कर नेमून देण्याची पद्धति ही अपेक्ष अशा समाप्तस्थितांची शोचक आहे. पूर्णत्वास पावलेल्या समाप्तस्थितांत एकंदर कारांची रकम एकत्र करून ती वाटेल त्या तऱ्हेनें खर्च केली जाते. बजेटातील अंदाज यिनसुक्त असणें हें फार महत्त्वाचें

कर वसूल करणें हें काम मध्ययुगीत पुष्कळ वेळां सरकाराी खात्यादीवाय वर खाजगी व्यक्तींकडे सोपवात असत. परंतु या पद्धतीत प्रजेवर जुलूम होऊन राजास जीं रक्षक वसूल होते तीं शिक्षा दे जमीनदाग, मन्मददार वगैरे जास्त वसूल करीत या अनुभवाचा फायदा घेऊन हल्लीं सर्व प्रा-तिक देशांत कर वसूल करण्याचें काम सरकारमार्फत विशिष्ट खात्याकडून केल्लें जातें. या योगानें पार्लमेंटाचा करवसुली-वरिद्ध ताबा राहून, करवसुलीच्या पद्धतीत हिंसा येणारे दोष दूर करणें सुलभ होतें. करवसुलीवरिता स्थानिक संस्थांच्या अधिकार्यावर अवलंबून न राहतां मध्यवर्ती सर-कारनें आपले स्वतःचे अधिकारी नेमणें हें जास्त सोईचें असतें. शक्य अस्त्यास एका वेळेच्या द्वारे र्च कर वसूल करणें हें श्रेयस्कर आहे, परंतु देश विस्तृत अस्त्यास किंवा थंडाची वाढ चांगली झाली नस्त्यास अनेक खर्चिन्याच्या द्वारे वसूल करणें जर पडतें. इंग्लंडात सर्व कर बँक ऑफ इंग्लंडच्या मार्फत वसूल करतात.

सरकारनें कायदेमंडळासमोर बजेट हजार केल्यानंतर टुशर महत्त्वाचें कार्य म्हणजे त्यास संमति देणें हें होय. कायदेमंड-ळाच्या आरंभत महत्त्वाच्या कार्यांपैकी हे कार्य समजले पाहिजे. बहुतेक देशात कायदेमंडळाच्या एका कमिटीकडून बजेटची तपासणी केली जावी अशी फायदातच व्यवस्था केलेली असते. इंग्लंडात कोणत्याहि कमिटीपुढें बजेट न ठेवतां एकदम पार्लमेंटमध्ये सादर केल्लें जातें. त्यामुळें मंत्रि-मंडळाची जबाबदारी तिथें जास्त असते व त्यांना बजेट तयार करण्याचें काम फार काळजीनें करावें लागतें. एकदा बजेट मंत्रालयालांतर जमा किंवा खर्च यात फेरबदल करतां येत नाही; ह्यामुळें मंत्रिमंडळ खर्चाची काटकसर करण्या-विषयी दक्ष राहतें. परंतु इतर देशात असा नियम नस्त्या-मुळे खर्चाच्या रकमात एवढे वेळा फेरबदल करतात. फ्रान्स व युनायटेड स्टेट्समध्ये बजेटात मंत्रालयाला रकमेपेक्षा हरहमेश जास्त खर्च होतो.

बजेट मंजूर करणें विषय न करणें हा दृष्ट इंग्लंडात फक्त

आपत्तितव अनग्रहिदा रकमांची मंजुरी मागवी असा इंग्लेडॉनील संकेत आहे परंतु इतर राष्ट्रांत हा संकेत पाळीत नाहीत. फ्रान्स, युनायटेड स्टेट्स, पोलंड, जर्मनी, इटली या सर्व राष्ट्रांत अग्रग्रहिदा मंजुरी हा सार्वत्रिक प्रसंग होऊन घडला आहे.

नेहमीच्या टागविक खर्चाच्या रकमा पुन्हा पुन्हा मंजूर करण्याचे धम बांधविण्याकरिता अशी एक युक्ति आहे की, या रकमांची बेरगि करून ती सात किंवा दहा वर्षांकरिता एका कायद्याने एकदम मंजूर करून घ्यावी. जर्मनीत लष्करी खर्चाची रकम अशा रीतीने सात वर्षांकरिता मंजूर करून घेतात इंग्लेडॉनील नेहमीच्या टागविक खर्चाची रक्कम ' कन्सेलिडेटेड फंड ' या नांवाने जमा झालेल्या फंडातून मंजुरीशिवाय राखे करतात येते. प्रत्येक वर्षाच्या शेवटी खरोखरी जमा झालेल्या रकमा व खरोखरी झालेला खर्च हा हिशोबांत घेऊन बजेटाची सोंडमिळवणी करावी हा सर्वांत ज्वलन पद्य होय. मंजूर झालेल्या रकमा खर्च न झाल्यास त्या रद्द धडक्या व नवीन वर्षाच्या आरंभात नवीन खर्चाकरिता पुन्हा मंजुरी घ्यावी. धंपणांवे हिशोब ज्याप्रमाणे ठेवतात त्याप्रमाणे सरकारी हिशोब ठेवण्याची आवश्यकता नाही.

पार्लमेंटने खर्च मंजूर केल्यानंतर त्याप्रमाणे कार्यकारीमंडळ कार्यते किंवा नाहीं ते तपासण्याची शक्यता प्रत्येक राज्यघटनेत असली पाहिजे. या कामाकरिता एक पार्लमेंटचा हिशोबतपासनीस व देणारेख करणारा अधिपती नेमण्याची पद्धति आहे. प्रत्येक रक्कम खर्चिन्यातून देण्यापूर्वी खर्चिनदाराने हिशोबतपासनीस यास कायद्याचा आधार दाखवून त्याच्याजवळ मागणी केली पाहिजे. त्यानंतर हिशोबतपासनिसाने तपासणी करून खर्चिनदारस ती रक्कम देण्याविषयी हुकूम केला पाहिजे. अशी शक्यता न केल्यास कायदेमंडळाचा राज्यकारभारावर ताबा राहणार नाही व मधील अधिकाऱ्यां वाटेक तशी पुंडाई करून अनेक सयवीवर पैसे कडून घेतात. श्यावप्रमाणे रक्कम दिल्यानंतर तिचा व्यय कायद्याप्रमाणे झाला आहे किंवा नाही हे पाहणे सुद्धा हिशोबतपासनिसाने धाम आहे. याशिवाय कांहीं देशांत पार्लमेंटच्या सभासदांतून निवडलेल्या सभासदांची एक कमिटी सर्व हिशोब तपासण्याकरिता नेमितात. या हिशोबतपासनीसास कोट्यांचे अधिकार दिल्यास याहिपदांची त्याच्या कामांचे वजन जादेल अस कांहीं श्रेयकारांचे मत आहे.

या सर्व सुधारणांतून तावून सुलक्षन निघाले म्हणजे तें बजेट पूर्ण संभारनेवरी संन्याप्रमाणे शुद्ध झाले असे समजावयाचे बजेटवरचा उगोत्तरांना ताबा म्हणजे लोकसत्ताचा आहे स्वतंत्र घाण्याची घुतपत्रे व मासिके यांमधून वेळोवेळी टंक येत गेले म्हणजे संप्रिमंडळास किंवा कोणत्याहि अधिकाऱ्यास बेकायदेशीर बर्तन करणे दुरापारत होतें. वर्तमानपत्रांत शक्यी इस्टेट म्हणजे राज्यव्यवस्थेचा एक मुख्य

पटक असै इंग्लेडॉत म्हणतात. तें बजेटच्या बाबतीत अगदी सार्वे आहे.

ब्रिटिश अमलाखाली मोले मिठे सुधारणा अमलांत येईपर्यंत बजेट हे अगदी सरकारी नियंत्रणखाली असे. लोकांच्या प्रतिनिधींना बजेटावर कांहीं आक्षेप घेण्याची व उपयुक्त सूचना करण्याची संधि १६०९च्या सुधारणाकायद्याने दिली. तथापि सरवाने केलेल्या बजेटावर टाबा पास करणे किंवा ख्यातील याबो नामंजूर करणे हे एव या वादघाते दिले नाहीत त्यामुळे आधुनिक युरोपीय पद्धतीच्या दृष्टीने या बजेटावरील वादविवादास शिंप मरुत्व देता येत नाही. लोकमत काय आहे हे संसारला कळविण्यांत जो कायदा आहे तो मात्र या कायद्याने झाला. १९१९ च्या कायद्याने लोकच्या प्रतिनिधींना बजेटावर बराच ताबा दिलेला आहे. प्रातिक कौन्सिलस सर्वे रक्कम मंजूर करण्याचा लोचप्रतिनिधीस हण आहे. असेल्लीत वाही भंग सरकारने आपल्या पूर्ण ताब्यात ठेवून तो लोकसत्ताच्या बक्षेच्या बाहेर ठेविला आहे तथापि केल्या तीन वर्षांच्या अनुभवाने असै म्हणता येईल की, लोकसत्ताचा प्रभाव कार्यकारी मंडळास बांगला जाणवू लागला आहे. यापुढील पयरी बजेटावरील पूर्ण स्वायत्तता ही होय.

बजेटावर उत्तम टीका करण्यास अर्थशास्त्राचा अभ्यास अधिक व्यवस्थित व्हावयास पाहिजे हिंदी वृत्तपत्रात बजेटावर भगतोल टीका करणारी पत्रे अतिशय बोळी आहेत. व वी निलच्या समासदाहि अर्थशास्त्रचे उत्तम ज्ञान असणारे समासद अल्पसंख्याक आहेत. ही स्थिति सुधारण्यास प्रत्येक जिल्हाच्या मुख्य शिकाणी अर्थशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी 'स्टूडेंट्स' अथवा संशोधन कार्य करण्यास संस्था निर्माण झाल्या पाहिजेत [लि. प्रो. व्हांग्. गीडबोले].

बटवाल—अभ्युपगत, छिदवाळा जिल्हातील एक जमीनदारी या जमीनदारीत ८१ गावे असून त्यापैकी ६५ गावे आबाद आहेत. येथील जमीनदार गोंड आहे. सरकार त्याला रालाचे १६०५ नेमणूक दिले. २० ५ टाकांची आहे.

बटवाल—उत्तर हिंदुस्थानातील एक मोठी नदी. ही भोपाळ संस्थानात पत्रात मैल वहात गेल्यावर भिलसा नजीक ग्वालेर संस्थानात शिरते पुढे झाशी जिल्हाच्या ललितपुर नावाच्या तालुक्यातून वहात जाऊन ही नदी संयुक्त प्रांतात हर्षारपूर नजीक यमुना नदीला मिळते. या नदीत न वा कडेन चालू शकत नाहीत हिंला मिण्याच्या मुख्य नद्याः वेत, मधुहिंदुस्थानीन व झाशी जिल्हातून जप्ती आणि धसान; हमीरपूरमधून हिला पावन मिळते. पुराणांत व बालिदासाच्या मेघदूत नावाच्या काव्यात या नदीचा उल्लेख केलेला आढळतो. याच नदीच्या तीरावर पंडव आणि विदिशा येथील राजे वाच्यामध्ये युद्ध झाले.

बटवाल—बंगालातील एक जात. लोकसंख्या सुमारे वीस हजार आहे मुख्यतः हिंदु आहेत. सपाटीवर्षाचा सुसुलमान

घट्टवालांनीं शरवाला म्हणूनच त्यांचीहि पंजाबीत १० हजारांपर्यंत वस्ती आहे. ते चट्या विणतात व रखवालीचिहि काम करतात. घट्टवाल हा एक नाच जातीचा वर्ग आहे. त्याचा व चांभरांचा सामाजिक दर्जा एक आहे. ते चांभरांप्रमाणे खातजाचे काम करीत नाही. याचा धंदू सपाटावरच्या घट्टवालांप्रमाणेच आहे. घट्टवालांचे दोन वर्ग आहेत, एक शाराबाक किंवा करीक व दुसरा पालम्पूर. घट्टवाल हा शब्द शारावर (मनुस्मृति, १० ३६) या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. शारावर हे निपाद व वैदिक याचे वंशज असून पूर्वी चांभाराचा धंदू करीत होते. नंतर ते भोग्यांचे काम करीत शारावार लोकांनीं उपलब्ध रखवाली व दूताचे काम करण्यास आरंभ केला; घट्टवाल यांच्याशी ते एक होऊन गेले आणि एवकरच त्याची गणना घट्टवालांची पोटणात म्हणून होऊं लागली [से. रि. (पंजाब) १९११]

घट्टाटे—नावे—इंग्रजी—पोट्टो, हिंदी—ब्लाड, गुजराथी—पटाटा, कानडी—बटाटे. बटाटा जमिनीत तयार होतो म्हणून शारा व भुसभुशीत व पोफळ जमीन लागते याचे रोप अर्ध-बट वेलासाखळ असते याच्या मुळास लहान लहान बटाटे येतात बटाटायांचे पीक फार महत्त्वाचे आहे कारण सर्व आगत सरासरीने दरवर्षी सोळा कोटी दहा लक्ष टन बटाटा पैदा होतो बटाटा हिंदुस्थानात अगदी अलीकडे म्हणजे सोदोनेशे वर्षांतच आला असावा तो पोर्तुगीज लोकांनी आणला असावा असा अंदाज आहे याचे मूलस्थान अमेरिकाखंड होय. १५५३ साली स्पॅनिश लोकांनी अमेरिकेतील पेरू देशातून याचे बी स्पेनमध्ये आणून तेथे याची लागवड सुरू केली. पुढे याचा प्रसार इटली, जर्मनी, इंग्लंड, आयर्लंड वगैरे देशात झाला आयर्लंड देशात बटाटा हे बहुतेक गरीब लोकांचे मुख्य अन्न आहे. जर्मनी, ऑस्ट्रिया इंग्रजीत याची दाख करत त आसामात खासियाच्या डोंगराळ प्रांतात बटाटाची बरीच लागवड कोंकणातील कुमरी पर्वतांनीं करतात. तेथे खाणी लोक बरेच महिने सुसते बटाटावर काटतात. याला ठिकडे झुमपदन म्हणतात.

१८४१ साली ईस्ट इंडिया कंपनीच्या असदानीत पुणे जिल्ह्यात खेड तालुक्यात दिवरे येथे व पुण्याजमीन दापोली येथे काही वागा करण्यात आल्या. त्यात नाना तन्हेची परदेशातील विक्री आणून लागवड करण्यात येई खेड व गुजरा येथे बटाटाचा प्रसार होण्याचे श्रेय या वागाकडे असावे. हल्ली हिंदुस्थानात बटाटा बोहोळडे पोढ्यावहुत प्रमाणात होऊं लागला आहे. तथापि भारत चांगले बटाटे उंच डोंगरावरील पठारांत होतात. आपल्याकडे महाबळेश्वर, निलगिरी, कुमाऊन वगैरे ठिकाणच्या बटाटायांची फार प्रसिद्धी आहे.

मुंबई इत्याद्यांत पुणे जिल्ह्यातील खेड व गुजरा तालुक्यांत, कर्नाटकांत बेळगांव व भारबाड जिल्ह्यांत व गुजरातांत सुरत आणि अहमदाबाद जिल्ह्यांत बटाटाच्या पिकांनी विरध

लागवड आहे दरवर्षी सुमारे १५००० एकर क्षेत्र मुंबई इत्याद्यांत बटाटायांच्या लागवडीला गुंतते असे अनुमान आहे हल्ली युरोप व अमेरिका यांत बटाटाच्या अनेक जाती आहेत व साल दरसाल नव्या नव्या जाती तयार करण्यात येत आहेत. परंतु हिंदुस्थानातील लागवड बहुतेक इटालियन बटाटायांची आहे इटली देशातील बटाटे दरसाल व्यापारी लोक इथडे आणतात. त्यात दोन जाती आहेत. एकीचे बटाटे वाटोळे असून त्याला पुष्कळ ठोळे असतात व यासाठी या बटाट्यास मागणी असते दुसऱ्या जातीत बटाटे लांबट असतात. तिसऱ्या जातीच्या बटाट्याचा आकार साधारण अंड्याप्रमाणे असून बटाटा चपटा असतो. या जातीचा खप निलगिरीवर व बेगळूरकडे जास्त होतो.

बटाट्याला हलकी, भुसभुशीत, बार्सिक रेंव असलेली, नदी-काटची, मध्यम काळी, चांगली निचरा होणारी जमीन उत्तम असते बटाट्याचा फेरपालट वाजरी, भुदमूग, मिरच्या, कांदे, व गहू वगैरेशी करतात बटाटे खरीप व रब्बी या दोन्ही हंगामात लावितात, तथापि रब्बी पीक फार महत्त्वाचे आहे. खरीप हंगामातील पीक सप्टेंबरात काढण्यात येते व रब्बीचे लाविल्यापासून तीन साडेतीन महिन्यात तयार होतें. दर एकराी सरासरी उत्पन्न—घारवाड, कोरड्याहू पीक २००० पींड (अजमासते विचाने ७ पट), बेळगाव (पाणभरतें) १०००० ते १५००० पींड, खेड (पाणभरतें) ८००० ते १५००० पींड.

खाण्यावरील बटाटायांचे इतर बरेच उपयोग आहेत. जमिनीत बटाटायापासून एक प्रकारची दाख काढतात. इंग्लंडात बटाटायाच्या भाकरी करतात कपल्याला खळ देण्याच्या कामी बटाटायांचा उपयोग होतो

बटाटायास एक रोग होतो त्याला बांगडी रोग असे म्हणतात या रोगात आतील गाभ्यास काळी बागडीसारखी वाटोळी रेष उत्पन्न होते. याशिवाय कांड, खोका, खजली, ओली वृज व भुरी हे रोग बटाटायात होतात. कांड मारण्यास पेटोलीनी धुरी होण उराम उपाय आहे.

घट्टेव्हिया—जावा बेटाच्या उत्तर किनाऱ्यावरील एक शहर व बंदर, व पूर्वेकडील सर्वे वच वसाहतीचे मुख्य शहर. येथील लोकसंख्या एक लाख असावी यात १० हजार युरोपीयन, २६ हजार चिनी, व तीन हजार अरब आहेत. येथे बऱ्याच प्रेक्षणीय इमारती आहेत निरनिराळ्या विषयावर शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था केली आहे. इतर शिक्षणसंस्थाहि बऱ्याच आहेत.

येथे डच लोकांची वस्ती फार थोडी असून पोर्तुगीज व मलाया लोकांत मिथ झालेल्या लोकांचा भरणा फार आहे. येथे निरनिराळ्या जातीचे हिंदू लोक आढळतात. अरबी लोक आगे जावा लोकहि आहेत तसेच चिनी लोकहि बरेच असून ते उद्योगी आहेत. येथून तांदूळ, सणुदाणा, कॉफी, साखर, मीठ, तेल, संवणू, इमारती लांकूड, जावा

बेटांगील कापड, पितळेची भांडी, युरोपीय, हिंदुस्थानी व चिनी माल जातो. नर्मचे पूर्वेकडील बेटांचा माल हिंदुस्थान, चीन देश, व युरोप येथे पाठविलात. हा माल म्हणजे सुवर्णरत्न हिरे, कापूर, बेन्झोइन व औषधे वगैरे आहे. बोर्निया व सुमात्रा येथून पदार्थांची घराटी, मेण, कितवाची पाठ व रंग देण्याचा माल येतो. बाँका येथून तिन येते. मोलकापासून मसाला व सेलिबिस बली येथून उत्तम कापड, सुमात्रा येथून मिर्री हा माल येतो. येथे अराक नांवाची टारु गाळण्याचाच उपयोग चालतो. या शहराची भरमण्ड १६१० साली जहाजा येथे टव लोकांनी बखार घातल्यापासून झाली.

वडनूर—मध्यप्रंतात, येतूल शिस्वाचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हे इटारसोपासून ५० मैल व नागपुरापासून ११५ मैल दूर आहे. लोकसंख्या सुमारे ७ हजार. गोंड राजांची राजधानी होती हेथून ४ मैलावर आहे. वडनूर हे येतूल जिल्ह्यामध्ये व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे.

वडनेर—बऱ्हाड, उमरावणी तालुका. हे उमरावतीच्या दक्षिणेस वहा मैलांवर आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली ११०९८ होती. येथे ई-अक्षरसंमर्षे यादिल्ल्या सरकारी परगण्यातील हे मुख्य ठिकाण होते म्हणून याचा उल्लेख आहे. याचा वडनेर विधि असेही म्हणतात. येथील किला व तट हे सलावतखान आणि इलिबपुराचे बहुलोलखान यांनी बांधले आहेत. या गांवात बागवत पुष्कळ आहे. विज्याची पाने पुष्कळ होतात. दक्षिण वाजुडा आणि रेल्वे स्टेशनच्या आसपास नवीन गाव वसले आहे. येथे कपड्यांतील सरडी काढण्याचे कारखाने आणि सूत व विणकाम यांच्या गिरण्या आहेत.

वडवाणी, संस्थान.—मध्य हिंदुस्थानांतो एक संस्थान. हे नर्मदा नदीच्या डाव्या तीरावर आहे. याचे क्षेत्रफळ ११७८ चौरस मैल. वडवाणीचे संस्थापक भिसाँदिया राजपूत आहेत. त्यांचा संबंध उदेंद्रुच्या घराण्याशी आहे. दंतक-पेवरून, राव्या रावळाचा दुसरा मुलगा ह्या घराण्याचा मूळ पुरुष होता; याचा एक वंशज अकराव्या क्रि.पू. वर्षाच्या अंतकात नर्मदा जिल्ह्यात गेला व अजयनपासून ८ मैला-वरील आज्ञागडच्या किल्ल्यात त्याने आपले राहण्याचे ठिकाण केले. याचा सर्व इतिहास उपलब्ध नाही संस्थानातील कागदपत्रावरून पहाता आतापर्यंत ५१ राजे साडे परंतु त्यांची फारशी माहिती मिळत नाही. परिसंज्ञा राजा परशुराम (पारसान) सिंग याचा मुलुखमानांनी परामस केला व त्यास दिक्षित केव करून घेतले, तेथे त्याने आपली पूर्वीची मालमत्ता परत मिळवण्याच्या अटीवर मुसुलमानांनी धर्म स्वीकारला. त्याच्या पुढील राणा भोगसिंग, व त्या पुढील दोन राजे नांवाचे हिंदू परंतु खरे मुसुलमान होते. स १६५०च्या सुमारास ४१ वा राणा ब्रह्मसिंग याने आवासगड घुसविला नाही असे समजून आपली राजधानी वडवाणी येथे नेली; व तिथी पासून हे नांव या संस्थानास प्राप्त झाले आहे. ब्रह्मसिंगाचा

मुलगा मोहनसिंग ह्या गादीवर असता मराठापानी बहुतेक प्रति शिकला; यावेळेपासून या संस्थानास उदरती बळा लागली, व नरी कर्सेहि करून राण्यांनी आपले स्वातंत्र्य राखिले, तरी पुष्कळास प्रदेश त्यांच्या हातातून जाऊन हल्ली आहे जेवढा प्रदेश त्यांच्या ताब्यात राहिला; यानंतर दुसरा मोहनसिंग, अश्वमेधसिंग व इद्रजित हे गादीवर आले सभ्ये रणजितसिंग गादीवर आहेत. यास ९ तोफांची बलामी मिळते लोकसंख्या १९११ साली १०८५८३ होती. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे ५ लाख आहे. भील भाषा बोलणारे स. ६८ लोक आहेत या संस्थानांत एक शहर (वडवाणी) व ३५२ खेडी आहेत. बहुतेक लोक मध्य जातीचे आहेत; स. ६५ शेतीवर व ६ मजुरीवर उपभोगाचा करतात.

शहर.—हे राजपुताना-नाळवा रेल्वेवर वडवापासून ८० मैलांवर आहे लोकसंख्या सुमारे सात हजार. राजा चंद्रसिंग याने हे शहर स. १६५० च्या सुमारास वसविले असे म्हणतात. यापासून पांच मैलांवर 'बाबनगज' डेकडी (५२ यार्ड) आहे; हे क्षेत्र असून येथील देवळात स. १९६६ व १८५९ मधील दोन घोडांचे लेख आहेत.

वडिशोप—नांव: गुजराथी—वरिआळी, हिंदी—शेष, कानडी-सभासगी हिची लागवड उत्तरहिंदुस्थान, खेडा जिल्हा, उत्तरगुजराथ व खानदेश येथे होते. खेडा जिल्ह्यात या विकाराची दरसाल सरासरी ४००० एकर क्षेत्र असते. हे पीक गोराडू व मध्यम कळ्या जमिनीत बांगले होते. ते खरीप हंगामात पेरितात. खेडा जिल्ह्यात याने उत्पन्न एकूट सरासरी दीड ते दोन हजार पींड व खानदेशात सहा ते सातशे पींड असते. दर मणी (४० पींड) तीन रुपये किंमत पडते. गुजराथेत जेवणानंतर मुलसुद्धाकरिता वडिशोप खातात. वडिशोप व तिचा अर्क आमाशावर फार चांगला उपयोगी पडतो.

वडोद्रे, संस्थान—सुबई इलाखा. हे हिंदुस्थानातील तिसरे मोठे संस्थान असून याचा सर्व राजकीय संबंध हिंदुस्थान सरकारकडे आहे. या संस्थानचा प्रदेश, गुजराथ व काठियावडमध्ये आहे. परंतु त्याची व ब्रिटिशांच्या ताब्यातील अवळच्या प्रांतांची इतकी प्रतापुत झाली आहे की, याच्या नवी सीमा देणे शक्य नाही या संस्थानचा बहुतेक भाग उत्तर अक्षांस २०° ४५' ते २४° ९' आणि पू. रेखांस ७०° २२' ते ७३° ५९' यांच्या दरम्यान आहे.

बडोडाकडील लोक या संस्थानास व दाह्रास "बडोदरा" म्हणतात. हा शब्द संस्कृत वडोदर याचा अपभ्रंस आहे, अर्थात् दंतकथा आहे. कारण बडोदे शहरानभोवती पुष्कळ बड्याची झाडे होती वडोडाचे पुढारे नाव बोरक्षेत्र (बोरिची बन्ध [?] अग्नि) अथवा बोरवती असे होते. १७ व्या शतकात बडोदे येथे येऊन गेलेला प्रख्यात गुजराथी कवि परमानंद याने बडोदरा शब्दाबरोबर बोरक्षेत्र अथवा बोरवाटि या शब्दाचाचि उल्लेख केला आहे. म्हणून हे नाव विशेष

लक्षांत ठेवण्यायोग्य आहे. आणखी असेहि लिहिलेले आढळते कीं याचें फार प्राचीन नांव वेदनावती असें होतें; हे नांव जैनांपासून घडोदे हिंसकावून घेण्याचा रजपुतांच्या वीर जातीच्या वेदना नांवाच्या वीर रजपुतांच्या नावावरून पडलेलें आहे. त्यापसून पुढे बदल होऊन हा शब्द कसा झाला हे पळवून नाहीं, परंतु अगदीं प्रथम आलेले ईमन प्रवाशांचे व्यापारी या नांवाचा त्रांदा असें म्हणत, व त्यापासून घडोदे शब्द झालेला आहे.

या संस्थानच्या गुजराथेंतील प्रदेशाचे तीन भाग अधशा प्रांत आहेत. उत्तरेस कवी प्रांत, मध्यें घडोदे आणि दक्षिेंस नवसरी आणि काठेवाडातील भागास बहुधा अमरेळी प्रांत या नावानें संशोधितात. संस्थानचें क्षेत्रफळ ८१३५ चौरस मैल आहे. संस्थानचा सरास भाग समुद्रकिन्यालागतच्या पटीत असून तो गुजराथ, मालवा व राजपुताना यांतील नद्यांमधून वहात आलेला गाळ खंबायतच्या आखातातील उच्च प्रदेशावर सांचून बनलेला आहे. किनाऱ्यापासून आंत अग्नीन चढती होत गेली आहे. परंतु चढ फारच थोडा असल्यानें सामान्यतः सर्व प्रदेश सपाट वाटतो व पूर्वेकडील भागात टेंकण्या दिशें लागतात.

गुजराथेंतील गहूतेक नद्या खंबायतच्या आखाताला मिळतात. परंतु उत्तरेकडील बनारस व सरस्वती या कच्छच्या रंगात जातात. खंबायतच्या आखातास मिळणाऱ्या चार मुख्य नद्या, साबरमती, मही, नर्मदा व तापी त्या होत. ह्या सवें नद्या घडोदे संस्थानच्या भागातून जातात. याशिवाय धातूर, किम, मिंदोल, पूर्णा व अंबिका या लहान नद्या आहेत. नवसरीच्या उत्तरेकडील व पूर्वेकडील प्रदेशांत फार दाट झाडी आहे. सोनगड तालुक्यातील भाग फार लोंगराळ आहे. अमरेळी जिल्हा अगदीच दहू आहे. लोपामंडळ विभाग समुद्रकिन्यावर असून रथांत द्वारकेचे प्रसिद्ध वेदर असल्यामुळे तो काहीसा रमणीय वाटतो. कवीप्रांतात विस्तारणें अशा तऱ्हांनीं बरींच बांधिल्ली आहेत त्यापैकी बडनगर येथील शक्तिप्र नांवाचें तळें, वीसनगरमंडाल व वाटणजवळचीं तळीं मुख्य आहेत. घडोदे प्रांतात पुष्कळ मोठीं तळीं आहेत. पैकीं साबळी तालुक्यांत मावळ नांवाचें तळें सर्वांत मोठें आहे. घडोदे शहरास पाण्याचा पुरवठा करण्याकरितां आजचा येथें जो सय्याजी सरोवर नांवाचा मोठा तलाव आहे तो पाहण्यासारखा आहे.

घडोदे संस्थानात गुजराथेंत आढळणारी वाघ, चिता, अस्वल, डुकर वगैरे जंगली जनावरे आहेत, आणि वेगवेगळ्या प्रकारचे पक्षीहि सांपडतात. मही व नर्मदा यांमध्ये मासे पुष्कळ आहेत. नवसरी भागांत पूर्णा, मिंदोल व अंबिका या नद्यांमध्येहि मासे माण्याचा धंदा चांगला चालू असतो. घडोदे प्रांतात मेंढ व जुन गहिन्यांत उष्णमान सर्वांत जास्त म्हणजे सरासरी १०५° अंमते, परंतु ते कधी कधी १००° पासून ११०° पर्यंतहि वाढते. सप्टेंबर व ऑक्टो-

बरमध्ये हवा वाईट असते. कवीप्रांताची हवा सर्वांत निरोगी असते. नवसरी प्रांतांत महुष, ग्यारा, सोनगड वेडाळाचा काही भाग या राणी (अधवा अरण्य) महालांची हवा रांगट आहे, परंतु नवसरी, पळसाण, कामरेज व गणदेशी ह्या रास्ती महालांची हवा चांगली आहे. अमरेळी प्रांतांत धारी व कोडिनार तालुकें खेरीजकरून हवा कारडी व निरोगी आहे. संस्थानातील चार प्रांतांमध्ये वार्षिक पावसाची सरासरी पुढे दिल्याप्रमाणें आहे:—नवसरी ५२ इंच, घडोदे ३८ इंच, कवी २७ इंच आणि अमरेळी २२ इंच.

इकडील शिल्पाची तऱ्हा गुजराथी जैन पद्धतीची आहे. गुजराथी सुनार, गवंडी वगैरे चारागीर उत्तम कलाकुसरीचीं कामें करतात. हल्लीं पोरबंदरी पाठऱ्या दगडाचा उपयोग इमारती बांधण्यांत फार करतात. प्राचीन देवळे पाटण, सिद्धपुर, मोठेरा, डभई व बडनगर येथें आहेत.

गुजराथेंत पुरुषावेक्षा छिया बहुताः कमी असतात. इकडे बालविवाह प्रचारात आहे. हल्लीं बालविवाहाची चाल कायद्यानें (१९०४च्या) बंद केली आहे, तरी पण दंड भरून असलीं लग्न होतात. १२ वर्षांच्या आत मुलीचें लग्न करणाऱ्यास दंड भरावा लागतो. विधवाविवाहाचा वायदा १९०२ सालीं पसार झाला आहे. इकडील आदिश्रमज्ञान व रजपूत यांच्यात मुली जास्त असल्यानें त्यांच्यांत बहुभयार्थाची चल मुरू आहे. संस्थानांत गुजराथी, मराठी, हिंदुस्थानी व भिल्ली या भेदा प्रमुख आहेत. शेतधीवर एवढें लोकसंख्याच्या शेकडा ६३ लोक भिर्वाह करतात. कोष्टी, साळी हे शेकडा १४ व व्यापारी शेकडा ४ आहेत. तादूळ, गहू, हरभरा, कोद्रा, पावटा, कापूस, तंबाखू, कडधान्ये वाजरी, ही मुख्य स्त.उत्पांमध्ये व पिठें आहेत. गुजराथ्यानां तुप. शिचडी व दुधपाकपुरी फार आवडते. हे लोक राकट नसतात. गुजराथी छिया (स्थानहि पाटण प्रांतातील नागर ब्राह्मणांच्या छिया) वन्याच देखण्या असतात.

नवसरी व अमरेळी प्रांतातील लोंगराळ जमिनींदेशीज पाकीच्या प्रांतात जमीन चांगली असून नदींतील पुळणीची बनलेली आहे. गोरठ (ताबू), काळी व भेसळ (ताबूत. काळी) असे जमिनीचे तीन प्रकार आहेत. घडोदे प्रांतांत नर्मदेच्या दक्षिणेकडील ४० मैलपर्यंतची जमीन काळी असून उत्तरेकडे गोरठ आहे. गोरठ जमीनींत झाडी पुष्कळ असते. कवी प्रांताची जमीन साधारण आहे. गोरठ जमिनींत दोन पिठें काढता येतात, तीत वाजरी व तंबाखू उत्तम होते. काळ्या जमिनींत कापूस फार पिकतो. शेतकऱ्यांच्या उपयो. ग साठी एक शेतधीसातें, शेतकी शाखा व सरकारी शेत आहेत. अनावराची पैदास, बांबियागे खानें, आउतें वगैरे या खात्याकडून लोकांस पुरविली जातात, शेतकऱ्यांस तगाई दिली जाते व त्यावर ५०० रुपयांच्या रकमांखाली व्याज घेत नाहीं. चार शेतकी धंदा सरकारानें उपहत्केल्य आहेत, त्यांचा खर्च सरकार करते. शेतकऱ्यांना ६१ टक्के

व्याधाने कर्म देनात नफयथेको ३ रकमे सरदार येने व नाकीची रक्कम शिल्लक ठेवनात. हल्ली ५४८ पतयेव्याहि स्थापन झाल्या असून त्यांचा कायदा पयार झाला आहे. (१९२३).

अमरेळी प्रांतांत पोढे चांगले निवृत्तात. देशी व कांकिणी अशा पुरांच्या दान जातां आहेत. वांकिणी बेल फार दाढगे असून स्थानां प्रयोगे २५० रु पर्यंत किंमत पडते. राज्यांत गायरीने पुष्कळ आहेत. संस्थानात कालवे बरेच आहेत, ताळोहि पुष्कळ आहेत. तलावामुळे व कालव्यामुळे जवळ जवळ ३ लाख एकर जमीन भिजनी जाते. संस्थानात रयत वारी पद्धत चालू आहे. अमरेळी प्रात सर्वांत मागसलेला आहे. नवसरी प्रांतांत झडी फार असून साग, शिसू ही हुंभारती लाकडे घरीच होतात. सरकारी जंगलखातीं असून सोनगडव्यारी इकडे राखीव जंगल आहे. रयाचा दुष्काळांत फर उपयोग होतो.

पूर्वी तापोच्या चुंबीयलोहामिश्रित वाळूपासून लोखंड व काही नद्याच्या पात्रातून सोन्याचे कण काढीत. संखेडा मगान चांगल्या हुंभारती दगडांची रयाग आहे. कडीप्रांतांत वारपूर व बडोदेप्रांतांत भुजवण, थोडेही इकडे प्रॅनाईट दगड आहेत. उत्तम हिरवे सैगमरवरी दगड मोतीपुरात सापडतात.

अमरेळी प्रांतांत उत्तम खादी (थेंड व मुसुलमानांनी विणलेली) निघते. पाटण येथे मधुवे कापड, पितांबर, पातळे तयार होतात. बडोदात जरीने व कशिष्टाचे काम उत्तम होते. आरसुंब (कडीप्रांत) येथे सुन्या, तरवारी वगेरे शेंडे होतात. सोभिजा, पेडलाद येथे कुड्डे व आरविसे होतात. बडोदात व कडीप्रांतांत (मातम विरघार बडनगर येथे) लाकडी

संस्थानांत भागगाट्या घन्याच आहेत. घी, घी सी. आय; आर. एम. आर; टी. व्ही. आर; वगैरे मुख्य रेलवे असून रुद संस्थानच्या मालकीचीहि (जी. घी. एस. आर. १५२ मैल) बरीच रेलवे आहे. पक्या टाईच्या सडका फार नाहींत पोष्ट व तरखात्याची व्यवस्था इंग्रज सरकारच्या हाती आहे. रयाच्या मोबदल्यात संस्थानात कामगारा पोष्टांचा (तिबिटांचा वगैरे) खर्च इंग्रज सरकार देते. दुष्काळाच परेणाम सर्व संस्थानभर एकदम जाणवत नाहीं. द्यागका, येयत, वेळण, बिलिमोरा वगैरे थंदरीची पहाणी (वयापारी व्हीटोने) चालू आहे.

संस्थान हिंदुस्थान सरकारच्या देखरेखीखाली मोडते. संस्थानचा कारभार कार्यकारी मंडळाच्या तत्त्वाने चालतो. या मंडळांत दिवाण, अमासा व इतर तीन मिळून पाच मुख्य अंमलदार असतात. मंडळावर दिवाणाचा व महाराजांचा अधिकार असतो. खालसा मुलखाप्रमाणेच पुष्कळ प्रकारची खाती निर्माण केले असून, रयांच्याच इकडील अधिकाऱ्यांसारखे अधिकारी नेमलेले आहेत राज्यांत चार प्रांत व ४२ ब्रह्माल आहेत. प्रत्येक प्रांतावर एक शुभा व चार सुभ्यावर एक सरसुभा असतो सुभ्याच्या हाताखाली नायबसुभा व रयाखाली बहिवाटदार असतो स्थानिक स्वशाज्याची बाड करण्यासाठी पुष्कळ टिकार्या (जेथे १ हुंभारावर लो. स. आहे तेथे) प्रामपंचायती स्थापन करण्यांत आल्या असून (१९०२ पासून) रयांना बरेचसे अधिकार दिले आहेत. रयांत ५ पासून १० पर्यंत सभासद असून निरमे छोकनि युक्त असतात. न्यायमंत्र्याच्या हाताखाली एक न्यायकाते स्थापिले असून तेथे (महाराजच्या संमतीने) कायदे तयार होतात. एक कायदेमंडळ उर्फ घारासभा असून

खंडणी (६६६३८९) या आहेत. पूर्वी संस्थानचे बाधा-
दाही नाणें व टाकसाळ होती परंतु बघा वगैरे फार पट्टे
लागल्याने ती बंद होऊन हल्ली (१९०१ पासून) ईश्रमा
नाणें सुरू झाले आहे. माडलिकीकडून मिळणारी खंडणी
ईश्रम सरकारापासून वसूल होते. महाराजाच्या खानगी खर्च
(खाजगी राजमहाल व हुजूर राज्यकारभार मिळून) जवळ
जवळ २९ लाख (१९२२) आहे संस्थानची एक (बडोदा)
बँक आहे.

संस्थानात निरनिराळ्या प्रकारच्या २२३६ शिक्षणसंस्था
असून, त्यापैकी ६८ संस्थात इश्रमी शिक्षण मिळते बडोदे
कॉलेज मुंबई युनिव्हर्सिटीस जोडलेले आहे संस्थानात पुस्तक-
घरां हायस्कूल, औद्योगिक शाळा, मागसलेखाच्या व अस्पृ-
श्यांच्या गायनाच्या, संस्कृत शिक्षणाच्या शाळा आहेत.
प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे आहे १८७१ साली
शिक्षणखाते स्थापन झाले संस्थानात खेळपाच्यात
व फिरती अशा ७२२ वाचनालये आहेत खुद्द बडोदास
१ लाख पुस्तकांचे एक मध्यवर्ती वाचनालय आहे आधु-
निक उच्चशिक्षण देण्यासाठी सरकारी पाठशाळा पाटण येथे
आहे. गेरुवा (१९२१ च्या) खानिसुमार्यात साक्षरतेचे प्रमाण
शेकडा दहा निघाले शिक्षणाकडे एकंदर ३०१०००१ रु.
खर्च होतो. सर्व प्रकारच्या शिक्षणाकरिता संस्थानच्या
सर्वाने परदेशी पुस्तक विद्यार्थी पाठविले जातात प्रौढ शिष्या-
साठी क्षनानावर्ण आहेत व बालचरांचे शिक्षण सुरू आहे.
सिनेमा व मॅजिक लॅटर्न याच्या योगाने शिक्षण दिले जाते.

श्याय व अश्रमलवजावणी याची कारकत १९०४ साला-
पासून केली आहे. खेडेगांवातही काही मुनसफ नेमलेले
आहेत. काशीच्या शिक्षण महाराजाची संमति लागते. सर-
दारदरकदारासाठी एक स्वतंत्र सरदारकोट आहे आरोग्या-
संबंधी किरकोळ खटले गांवचा पाठील चालवितो, रसायन-
घात श्याला ५ रु. दंड व ४८ तास कैद देण्याचा अधिकार
आहे. गांवाची आरोग्यव्यवस्थाही तोच पहातो. सरकारी
निरनिराळ्या खाद्यातील तक्रारीची चौकशी खातेनिहाय
सदर अदालत कोर्टाकडे होते.

संस्थानात शेतीची रयतवारी पद्धतच सुरू आहे, तरीपण
तांत पुढील काही प्रकार आहेत—काही विशिष्ट ठेव्याच्या
पद्धतीने दिलेल्या जमिनीस बारखदी पद्धत म्हणतात,
जमीनमजसूरखात्यांत बारखदीखाते स्वतंत्र आहे या
रीतीने शेतच नष्ट तर गांवेच्या गांवेही ठेव्याने देतां
येतात. या जमिनी खेळण्यास गिराशिया लोक घेतात धर्म-
दाय, देवस्थानदनामास नफरी म्हणतात नोकरीबद्दल सर-
काराकडून देणेत येणाऱ्या जमिनीस नोकरीघात म्हणतात.
ती येणाऱ्यास बिकण्याचा अथवा गहाण ठेवण्याचा अधिकार
नाही. गांवकामगारांच्या जमिनीस पार्षीत म्हणतात माग-
लेल्या भंगली लोकांकडून ऐनजिप्रसरूपाने सारा घेतात.
एकरी ७ रु. इताने सरकारी ट्रक्टर शेतकऱ्यास नोंदण्यास

देतात शेतजमिनीची वाटणी अमुक एकरांसाठी करूं नये
प जमीन गहाण टाकतांना कुटूंबपोषणापुरती जमीन शेतक-
ऱ्यास देवाची असे कायदे सरकारने केले आहेत शेतीविषयक
माहितीचे 'खेडत' पंचाय छापण्यात येत असते रयतवारी-
दोरीज भागीदारी, नरबदारी, अंकदबदो व एककडी अशा
सारावसुलीच्या चार पद्धती काही भागात प्रचलित आहेत.
संस्थानात गरीब लोकास खिचडी वाटण्यात येते. धर्मदाय
खाती ८८ हजारपर्यंत खर्च होतो, यात श्रावणमासदक्षणा ५
हजार असते

रुकुची लागवड, विक्री वगैरेचा हक्क फक्त सरकारचा
आहे. अमरेळीस मीठ होते नवसरी प्रांतात ताडीचा खप फार
आहे, जातीवार व धंदेवार असे पुस्तक कर पूर्वी होते, १९०५
साली त्याची संख्या २१४ होती व उत्पन्न ८५००० होते.
मोठमोठ्या शहरी सरकारी डेअरचा ठेवल्या आहेत.
निरनिराळ्या कोअंपरेटिव्ह सोसायट्या ४५० वर आहेत.

तालुका व जिल्हा लोकलबोर्डांत आणि म्युनिसिपालि-
टीयांत निम्मे लोकनियुक्त सम सद असतात लोकलकॅडापैकी
२ एकम दुसक्यासाठी शिष्टक ठेवतात. १ हजार वरतीच्या
खेडयात ग्रामपंचायत स्थापयत. काही ठिकाणी विशिष्ट
पंचायती असून त्यांना पंचायत व म्युनिसिपालिटीचा अधि-
कार आहे. औद्योगिक शिक्षणासाठी कलाभवन ही संस्था १८९०
साली स्थापिली यांत औद्योगिक शाखांचे ज्ञान मिळते. महा-
राजांनी २ लाख रु चे व्याज वाढण्यासिब्रूदीसाठी कायमचे
दिले आहे. हल्ली (१९२५) संस्थानांत प्रेस अॅक्ट लागू
आहे, त्यामुळे १९२१-२२ साली ७ नवीन छापखाने
निघाले तर ५ बंद झाले

प्रांत — या प्रांतांत अकरा तालुके (व लष्कर आणि
बडोदे शहर) आहेत. नर्मदा व महिा या दुःखायात हा प्रांत
आहे. यात बडोदे, पादरा, पेटळाद, डभई
सोभिया, आणि सिनेर ही प्रसिद्ध शहरे आहेत. या प्रांतात
शे. ९३ लोक गुजराथी भाषा बोलतात. जमीन काडी
उत्तम व पिकाऊ असून तिला खतांचे विशेष जरूर नसते
पेटळाद तालुका तबाखुलसाठी प्रसिद्ध आहे. डभईस पागोटी
खोभना, पेटळाद व बाकोळ येथे बापड, खादी, कुलुपे व
घडोयास जरीचे व रेशिमाचे काम आणि दागदागिने तान्या
पितळेची भांडी होतात, बहुतेक तालुक्यांस म्युनिसिपालिटी
आहे. प्रांतांत एक महाराष्ट्रगांवा, एक बंध्याच्या व इतर